

संचितश्रीहर्षचरितम् ।

प्रथम उच्छ्वासः ।

यत्प्रभावात् सती विद्या साधूनां भासते हृदि ।

तां विश्ववन्द्यां परमां वाग्देवीं प्रणमाम्यहम् ॥

बाणभट्टकृतं गद्यं सङ्क्षिप्य क्रियते मया ।

सङ्क्षिप्तहर्षचरितं श्रीजीवानन्दशर्मणा ॥

पुरा किल भगवान् विश्वपतिः परमेष्ठी इन्द्रादिभिः देव-
हृन्दैः महर्षिभिश्च सह संलपन् स्वं लोकम् अधितष्टा । तत्र
महर्षिषु वेदान् पठत्सु कदाचित् अतिकोपनो मुनिः दुर्व्यासाः
द्वितीयेन सहचरेण मन्दपालनाम्ना मुनिना सह विरोधम्
आचरन् क्रोधात् विस्तरं साम जगौ । तत् आकर्ण्य शाप-
भयात् अन्येषु दोषम् अकथयत्सु देवेषु मुनिषु च, अवधीरयति
च अन्यासङ्गव्याजेन देवे पद्मसम्भवे, भगवती कुमारी तत्र
चामरेण पितामहम् उपवीजयन्ती वाग्देवी मृदुमन्दम्
आहसत् । स च मुनिः तां तथा हसन्तीम् अवलोक्य “रे पापे !
दुर्व्याससं माम् उपहससि ?” इत्युक्त्वा कमण्डलुजलेन उपस्पृश्य
शम्भुं प्रचक्रमे । अद्यान्तरे तत्र स्थिता देवी सावित्री तर्जनीम्
उत्क्षिप्य “आः पाप ! दुर्विनीत ! ब्राह्मणापसद ! सुरासुरवन्द्यां
देवीं सरस्वतीं शम्भुमिच्छसि ?” इत्यभिदधाना क्रोधात् स्वास-
नात् उदतिष्ठत् । ततो देवैः स्वशिष्यैश्च शतशः प्रसाद्यमानोऽपि,
पित्वा अत्रिणा “पुत्र ! मा तपःक्षयं कुरु, स्वलितम् अस्या-
मुक्तं क्षमस्व” इति निषिध्यमानोऽपि दुर्व्यासाः “दुःशीले ! मर्त्य-

भूमिं गच्छ” इति तां शशाप । ततश्च प्रतिशापोद्यतां सावित्रीं देवी वाग्देवी एव “सखि ! संहर कोपं, स्वत एव द्विजन्मानो माननीयाः” इत्युक्त्वा न्यवारयत् ।

अथ तां सरस्वतीम् अभिशप्ताम् आलोक्य विरिञ्चिः धीरेण स्वरेण उवाच,—“ऋषे ! नायं सज्जनाचरितः पन्थाः येन प्रवृत्तोऽसि, क्षमा हि तपसो मूलं, क्रोधेन बुद्धिः विक्रियते, विकृतबुद्ध्यश्च अन्धा इव हिताहितं न पश्यन्ति, तस्मात् क्रोधम् अपह्राय चरितव्यं विशिष्यतः तापसैः” इत्युक्त्वा अब्रवीत्,—“वत्से सरस्वति ! मा विषीद, भवितव्यता अत्र बलवती, एषा त्वाम् अनुचरिष्यति सावित्री, विनोदयिष्यति च अस्मद्विरहिताम् । शापश्च अयं सुताननकमलालोकनावसानः” इति । एवं सान्त्विता पितामहेन सा सह सावित्र्या विषणा गृहम् आजगाम ।

अथ प्रदोषे सावित्री विषादसागरपतितां सवाष्पां सरस्वतीम् आह,—“सखि ! त्वं हि त्रिलोकशिञ्जादार्यिनी, तव पुरतः किमहं ब्रवीमि ? विदितवृत्तान्ताऽसि दैवहतकस्य । यत् सत्यं दुःमहो बन्धुजनविरहः तापयति तिराम् ; तदत्र अप्रतिविधेये किं कर्तुम् अर्हसि ? नात्र अनुशीचितव्यम् ; कथय, इदानीं कतमं भूतलविभागमलङ्घ्युम् इच्छसि अवस्थानेन ? इतः प्रभृति एव देवदेवं स्नेष्टदातारं मनसा स्मर, अचिरेण एव कालेन गतशापा पुनः स्वधाम प्रतिपत्स्यसे” इति ।

तथा अभिहिता सा प्रत्यब्रवीत्,—“सखि ! त्वया सह वसन्त्या न मे स्वस्थानभ्रंशः मर्त्यलोकवासदुःखं वा अतिपीडाम् आवहति, केवलं पद्मयोनिचरणसेवनसुखं विगलयति मे चित्तम् ; तत् त्वमेव मर्त्यभूमौ धर्मक्षेत्राणि पुण्यतीर्थानि जानासि, यदेव स्थानं तुभ्यं रोचते, तत्रैव वत्स्यामि” इत्युक्त्वा अनिमोलितनेत्रैव रजनीम् अगमयत् ।

अथ अपरेद्यः उदिते भगवति सवितरि मुनिशापसमुद्भिन्ना सावित्रा सह महीतलम् अवततार । अवतीर्थं च भूतले उप-
शोणं तत्तीरदेशस्य रामणीयकेन आकृष्टहृदया तत्रैव वासम्
अरोचत, अवदत् च सावित्री,—“सखि ! रोचते मे तटभूः
अस्य महानदस्य, तदत्र एव स्थातुम् अभिलषति हृदयम्” इति ।
सावित्री च तथा अनुमोदमाना तस्य नदस्य पश्चिमे तीरे कस्मिं-
श्चित् शुची गिलातलसनाथे लतामण्डपे सरस्वतीम् अवासयत् ।

अथ कदाचित् तत्र स्थिता प्रतिदिवसम् इष्टदेवम् आराध-
यन्ती, प्रहरमात्रोदिते सवितरि उत्तरस्यां दिशि अश्वक्लेषितम्
आकर्ण्य लतामण्डपात् निर्गत्य, सहस्रमात्रेण पदातिसैनिकेन
सह आगच्छत् अश्वसैनिकं, मध्ये च तस्य निरुपमं विधातुः
सर्गमिव अष्टादशवर्षदेशीयं तरुणं, तत्पार्श्वे च स्थविरमेकम्
असिचर्मधरं पुरुषम् अद्राक्षीत् । स च युवा अग्रयायिनां,
तत् कन्यायुगलम् अवलोकयतां पदातीनां मुखात् श्रुत्वा
तत् दिव्याकृति कन्यारत्नयुगलं मञ्जातकौतुकः स्वयं दिदृक्षुः
तूर्णजवेन वाजिना तत्प्रदेशम् आययौ, अवततार च तुरगात्
तेन द्वितीयेन परिणतवयसा सह पुरुषेण । ततश्च तौ चरणाभ्या-
मेव सविनयं तत् लतामण्डपम् आगतौ सह सावित्रा
सरस्वत्या वनवासोचितेन आतिथ्येन यथार्हम् उपचरितौ । अथ
क्षणमिव विश्रान्तं तं द्वितीयं प्रवयसं सावित्री ईषद्भीडितेव
सविनयम् अवादीत्,—“आर्य्य ! कुत आगम्यति ? क्व वा
गमिष्यति ससैन्याभ्यां भवद्भ्याम् ? अद्य आश्रमोऽयमागमनेन
भवतोश्चरितार्थ इव संवृत्तः, न चेत् रहस्यं दोषो वा, तदा-
ख्यातुम् अर्हति भवान्, कोऽयं महाभागः ? त्रिभुवनरमणीयं
रूपम् इदम् अवलोक्य मर्त्यभूमेः स्वर्गातिशायिताम् इव
पश्यामि” इति ।

इत्थम् अभिहितोऽसौ पुरुषः सप्रश्रयम् अवादीत्.—
 “देवि ! साधवः स्वतः प्रियंवदा भवन्ति, तन्न अतिविस्मयाय
 इदं भवद्वचनामृतम् । शृणोतु भवती.—अयं हि भृगुकुल-
 तिलकस्य भगवतः च्यवनस्य वह्निर्जीवितं दधीचो नाम कुमारः ।
 माता च अस्य शर्यातस्य नृपतेः कन्या त्रिभुवनललामभूता
 सुकन्या नाम । स च राजर्षिः दौहित्रम् इमम् अतिप्रियम्
 अस्य पितुः अनुमत्या स्वगृहे एव लालितवान्, अशिक्षयञ्च
 सर्वाः विद्याः सकलाश्च कलाः । माञ्च अस्य नरपतेः आज्ञाकरं
 जानीहि विकृतिनामानम् ।

अथ प्राप्ते सर्वविद्याऽधिगमे मातामहः शर्यातिः अस्य
 पितुः आश्रमम् एनं कृतविद्यं प्रदर्शयिञ्चन् महितीयं सहाश्व-
 वृन्दैः सपदातिभिश्च प्राहिणोत् । इतश्च न अतिदूरे उपशोणं
 तस्य भगवतः च्यवनस्य आश्रमपदं च्यवनं नाम काननम् । एष
 तावत् अस्मद्वृत्तान्तः । साम्प्रतं शुश्रूषवो वयम् आयुष्मत्योः
 वृत्तं, न इयमाकृतिः कदाचित् मानवी भवितुमर्हति ; तत्
 आवेदयतु भवती, परं कौतुकम् अत्र नौ वर्तते” इति ।

मा अब्रवीत्,—“भद्र ! श्रोतव्यमावयोः वृत्तं कालेन ; बहून्
 दिवसान् अत्र आवां स्थास्यावः । न च विस्मर्न्वोऽयम्
 अस्मत्परिचय आर्य्येण” इति । दधीचस्तु धीरमधुरम् अवादीत्,
 —“आर्य्य ! करिष्यति एव आर्य्या नौ प्रसादं, तिष्ठतु तावत्
 अधुना, तातमेव शोणं द्रष्टुम् अभिलषति मे मनः, तत् उत्तिष्ठ,
 ब्रजावः” इति ।

अथ सरस्वती अश्वमारूढं प्रयान्तं तं युवानं प्रति अग्नि-
 मिषनयना यावन्नात्येति दृष्टिपथात् तावत् व्यलोकयत् ।
 क्रमेण च शोणम् उत्तीर्य दधीचः पितुः आश्रमम् अवाप्य
 उवास च कियतो दिवसान् पित्राऽऽनन्दितः तस्मिन् कानने ।

अथ सरस्वती तं युवानम् आलोक्य कुसुमशरशरविद्धा अभवत् । अथ अपरेद्युः च्यवनाश्रमात् तं देशमागत्य कृतासन-परिग्रहं दधीचसहचरं विकुक्षिं दृष्ट्वा प्रोत्था पप्रच्छ सावित्री,—
“आर्य्य ! कुशलो तावत् कुमारः दधीचः ?” इति । सोऽवदत्,—
“देवि ! कुशली कुमारः, स्मरति च आयुष्मत्योः अमौषु दिवसेषु ।
वृत्तान्तञ्च कुमारस्य समाख्यातुं मालती नाम काचित् किङ्करी
अचिरेण एव आगमिष्यति युवयोः सकाशम्” इति । इत्युक्त्वा
यथाऽभिलषितं प्रदेशम् अयासीत् विकुक्षिः । ततः परेद्युः एव
मालती दधीचवार्त्तां समादाय तयोः आश्रमम् अभ्याययौ ।

अथ शोणम् अवतीर्णयां सावित्र्यां स्नातुं रहसि मालती
सरस्वतीम् अबोचत्,—“देवि ! विदितमेव भवत्याः माधुर्य्यं विष-
यस्य, लोलुपता च इन्द्रियाणाम् । किमुच्यते, लज्जेऽहं वक्तुं,
तथाऽपि स्वामिनिदेशोऽपरिहरणोय इति विवक्षा मां बाधते ।
तत् आकर्णयतु भवती, यदा एव दृष्टाऽसि कुमारिण, तत एव
आरभ्य आधयः किमिव तं न व्यथयन्ति ? न अकार्य्यमस्ति कुसु-
मायुधस्य ; किमधिकेन विज्ञापनेन, यदि न अनुकम्पसे, तदा
अनिष्टमपि घोरम् आपतिष्यति कुमारस्य इति हृदयमाशङ्कते ;
तत् अत्रुता अत्रूरुयोऽयं देव्या वर इतिमात्रम् आवेदयामि,
इति श्रुत्वा देवी प्रमाणम्” इत्युक्त्वा व्यरंसीत् । सरस्वती तु
अब्रवीत्,—“अयि मालति ! किमत्र प्रतिवच्मि, नात्र बहु
भाषितम् अवसरोऽस्ति मे ; तदिदानीं ते वचनकारी अयम्
जनः अनुकम्पयातां कुमारसमागमेन” इति । ततश्च मालती
प्रोता दधीचम् आनेतुं च्यवनाश्रमम् अगात् । सावित्री च
स्नाताऽऽगता विदितवृत्तान्ता दृष्ट्वा आसीत् ।

अथ आगत्य दधीचः मालतीवचननन्दितः तम् आश्रमं तया
मनोरमया रमण्या सह सङ्गतः यथासुखम् अधिकं संवत्सरकालम्

एकं दिवसम् इव रममाणोऽतिवाहयाञ्चकार । दधार च गर्भं सरस्वती, असूत च सर्वलक्षणसम्पन्नं कुमारम् । ततश्च तस्मै “सर्वे सरहस्याः वेदाः साङ्गोपाङ्गाः, सर्वाणि च अन्यानि शास्त्राणि, सर्वाश्च कलाः स्वयम् आविर्भाविष्यन्ति” इति वरं दत्त्वा सह सावित्र्या गतशापा ब्रह्मलोकं प्रत्याजगाम । तस्याञ्च गतायां दधीचः तद्विरहकातरः स्वतनयस्य संवर्द्धनाय भार्गववंश-समुत्पन्नस्य भ्रातुः ब्राह्मणस्य पत्नीम् अक्षमालां नाम नियुज्य, जातवैराग्यः तपश्चरणाय वनम् अगात्, यस्मिन् एव दिने सरस्वती प्रसूतवती, तस्मिन्नेव दिने अक्षमालाऽपि तनयमेकं प्राप्नोत् । सा तु अक्षमाला तौ अभिनवजातौ कुमारौ निर्विशेषं सम्पु-पोष । तयोः एकः सारस्वतो नाम, द्वितीयो वत्सनामा आसीत् । द्वौ एव सोदरी इव परस्परम् अलक्षितमसङ्गावौ तौ एकत्र ऊषतुः ।

अथ गच्छता कालेन सारस्वतः मातृवरप्रभावेण यौवनारम्भ एव सर्वविद्यापारगः तस्मिन् समवयसि प्रियतमे भ्रातरि वत्से सर्वं वाङ्मयं सङ्ग्रामयामास, स्थापयामास च तं कृतदार-परिग्रहं तत्रैव प्रदेशे प्रीतिकूटाभिधाने नगरे । स्वयन्तु नैष्ठिक-ब्रह्मचर्यपरः तपस्यतः पितुः अन्तिकम् अगमत् ।

एतस्माच्च वत्सात् प्रादुरभवत् महत्तरो वंशः । तथा च, प्राक् तस्मात् एव वंशात् वात्स्यायना नाम गृहधर्मिणो मुनयः सम्-जायन्तः । क्रमेण कलौ सम्प्रवृत्ते अस्मिन्नेव विश्रुते कुले कुवेरो नाम कश्चित् द्विजः समुद्भूतः ; तस्य चत्वारः सुता आसन् अच्युतः, ईशानः, हरः, पाशुपतश्च इति । तस्माच्च पाशुपतात् एक एव कुमारो जज्ञे अर्धपतिर्नाम । तस्य च एकादश-सूनवः समभवन्,—भृगुः, हंसः, शुचिः, कविः, महीदत्तः, धर्मः, जात-विदाः, चित्रभानुः, त्र्यम्बकः, अहिदत्तः, विश्वरूपश्चेति । चित्रभानुश्च तेषां राजदेव्याख्यायां पत्न्यां बाणं नाम सुतम् अजीजनत् । स तु

बाणः शैशव एव मातृकीर्णः चतुर्दशवर्षदेशीयश्च पित्रा व्ययुज्यत ।
ततश्च पितृशोकेन दग्धहृदयः कथमपि कालेन विरलेतां गते
च शोके, चापेक्षतया यौवनारम्भस्य सर्वदोषाकरतया च
स्वातन्त्र्यस्य अनिकानि चापलानि आचरन् तुल्यशीलवयोभिः
बहुभिः सुहृद्भिः सह देशान्तरदर्शनाकृष्टचेताः देशात् देशान्तरं
गच्छन् अलभत सतां निन्दनीयताम् । अथ शनैः शनैः
राजकुलानि पश्यन्, विद्यालाभार्थं तुरुष्टहाणि अधितिष्ठन्,
सहृदयगोष्ठीश्च निषेवमाणः बुधमण्डलानि च उपचरन् भूयोऽपि
स्वकुलोचितां वैदुषीं प्रकृतिं प्रापत् । एवञ्च सुबहोः कालात् ताम्
एव जन्मभूमिं पुनरागात् ।

द्वितीय उच्छ्वासः ।

एकदा निदाघेऽतीवोष्णे काले चन्द्रसेननामा कश्चिदस्थं
पारशवः भ्राता स्वगृहस्थितं तम् आगत्य ब्रवीत्,—“आर्य्य !
ह्यारि स्थितो दीर्घाध्वगो भवताम् अन्तिकं श्रीहर्षदेवस्य महा-
राजाधिराजस्य कृष्णामिधानेन भ्राता प्रेषितः कश्चित्” इति ।
बाणोऽवदत्,—“भ्राता ! अविलम्बेन एव प्रवेशयेनम्” इति । ततश्च
प्रविशन्तं लेखहारकं दृष्ट्वा अभ्यभाषत,—“भद्र ! कुशलमत्र भवतः
कृष्णाय मत्प्रियबन्धोः ?” स तु “कुशलम्” इत्युक्त्वा “लेख एष
स्वामिना प्रहितः” इत्यर्पयामास । बाणस्तु सादरं लेखमादाय
स्वयमेव वाचयित्वा विदितलेखार्थः सन्देशमपृच्छत् । सखलको
नाम्मासौ लेखहरः प्रत्यवादीत,—“ब्रह्मन् । एवमाह अस्मत्-
स्वामी,—‘यत् अदृष्टे त्वयि विना कारणं किमपि आशङ्कते मे
स्निग्धं हृदयं, तत् भवता अकृतकालक्षेपेण एव राजकुलम्
आगन्तव्यम्’ इति” । अथ बाणः तं लेखहरं “विश्रामय” इति

भ्रातरं चन्द्रसेनम् आदिश्य कथमपि तदहः समुत्सुकः एव अस्त्रिवाहयत् ।

अथ अन्येद्युः प्रातः स्नात्वा कृतदेवार्चनः तस्मात् प्रीतिकूटात् निर्गत्य सद्य एव मल्लकूटाख्यं ग्राममाससाद । तत्र सुहृदा जंगल्पातिनामधेयेन कृतातिथ्यः सुखोषितः परेद्युः यष्टि-
शृङ्गकनामानं वनग्रामं गत्वा निशामयापयत् । ततोऽपरस्मिन् दिने राजभवनसन्निधौ विश्रान्तः मेखलकेन तेन सह अपराह्न-
समये राजद्वारं प्राप । मेखलकस्तु “तिष्ठतु तावत् क्षणमात्रम् अत्र भवान्” इत्यभिधाय एक एव पुरमविशत् । क्षणेन च पुनः निर्गच्छता तेन सह समागतः पारियात्राख्यः प्रतीहारः मधुर-
वाचा सविनयम् अभ्यभाषत,—“ब्रह्मन् ! आगच्छतु, प्रविशतु च अभ्यन्तरं भवान्, दर्शनाय कृतप्रतीक्षो देवः प्रसादेन” इति ।

बाणस्तु “कृतार्थोऽस्मि” इत्यभिधाय पुरं प्रविशन् प्रथममेव दर्पणातनामानं गजेन्द्रम् आलोक्य विस्मयाकृष्टचेताः क्षणं तदवलोकनकौतुकी समतिष्ठत । ततश्च “पुनरपि समये एनं द्रव्यसि, साम्प्रतं प्रतीक्षमाणं देवं तावत् पश्य” इत्यभिधीयमानो दौवारिकेण, समतिक्रम्य कक्षाऽन्तराणि त्रीणि, चतुर्थे आस्थान-
मण्डपस्य पुरतः चत्वरे राजभिः परिवृतम्, अमात्यैश्च समुपास्य-
मानं, दर्शनीयतमं, राजाधिराजं हर्षदेवं पश्यन् समुपेत्य कृताशीर्वाद् स्वस्तिशब्दम् अकरोत् । राजा तु तं दृष्ट्वा गम्भीरेण स्वरेण “किम् अयं स बाणः ?” इति अभ्यधात् । दौवारिकेण तु “देव ! स एव अयम्” इति निवेदितः “न तावदेनम् अकृत-
प्रसादः पश्यामि” इति चक्षुषी प्रत्यावर्तयन् पृष्ठतो निषस्य अतिप्रियस्य मालवेन्द्रसूनोः अवदत्,—“महान् अयं द्विष्टः” इति । एतत् आकर्ण्य सर्वस्मिन् एव राजलोके निःशब्दे मुहूर्तम् इव स्थितो बाणः समभ्यधात्,—“देव ! अविदिततत्त्वं इव

अज्ञातलोकवृत्त इव कथमेवम् आज्ञापयमि ? संसारोऽस्मिन् विचित्रमेव लोकानां चरितं स्वभावश्च ; तत् अत्र साधुभिः यथार्थदर्शिभिः एव भाव्यम् । विचारे यदि अहं दोषो इति प्रमीयते, तदा एव माम् अधिक्षेप्तमर्हति महाभागः । न तु अकारणं माम् अन्यथा सम्भावयतु देवः । ब्राह्मणोऽस्मि, महति वात्स्यायने कुले जातः ; मया साङ्गा वेदाः सम्यक् पाठिताः, अन्यानि शास्त्राणि यथाशक्ति समालोचितानि । तत् कथं मम वित्तवत् अवधार्यते देवेन ? सर्वथा समयेन मां यादृशं यथा-
ऽहञ्च ज्ञाम्यति महाराजः स्वयमेव” इति । अथ नरपतिः “एवम् अस्माभिः श्रुतम्” इति अभिदधानः समुचितसमादरादिना वर्णि-
नम् अभिनन्दत्, केवलं सस्नेहेन दृष्टिपातेन एव प्रीतिं प्रकटयन् विमर्जितराजलोकोऽभ्यन्तरमेव प्राविशत् ।

अनन्तरं भूपतेः तादृशेन आचरणेन व्यथितो बाणः तस्मात् राजभवनात् निर्गत्य तावत् बान्धवानां भवनेषु विमना एव अतिष्ठत्, यावत् अस्य कृतप्रसादो महोषतिः एनम् अभिनन्दन् स्वयं न आह्वयत् । अथ कालेन नरन्द्रेण तथा अस्य प्रसादः कृतः, यथा अमौ राजभवने स्थितो देवस्य हर्षवर्द्धनस्य परम-
प्रेमास्पदम् अतीव विश्वभोजनं मित्रत्वम् आसाद्य परं सुखमन्वभवत् ।

तृतीय उच्छ्वासः ।

अथ एकदा शरदारभे बाणो हर्षसकाशात् बभूव द्रष्टुं तमेव ब्राह्मणनिवासम् आजगाम ; आगत्य च ज्ञातिभिरभिनन्दितः तैः सह समयोचितम् आलपन् परं मुमुदे । अत्रान्तरे सुदृष्टिः नाम पुस्तकवाचकः तत्रागत्य श्रोतृचित्तं समाकृष्य पुराणम्

अपठत् । तदानीञ्च नातिदूरवर्त्ती बन्दी सूचीबाणः तारमधुरेण स्वरिण इदम् आर्यायुगलं पठितवान्,—

“तदपि मुनिगीतमतिपृथु तदपि जगद्गोपि पावनं तदपि ।

हर्षचरितादभिन्नं प्रतिभाति हि मे पुराणमिदम् ॥ १ ॥

वंशानुगमविवादि स्फुटकरणं भरतमार्गभजनगुरु ।

श्रीकण्ठविनिर्यातं गीतमिदं हर्षराज्यमिव” ॥ २ ॥

एतत् आकर्ण्य बाणस्य चत्वारः पितृव्यपुत्राः परस्परं मुखम् अवलोकयामासुः । तेषु सर्व्वकनीयांश्च श्यामलो नाम प्रियतरः सप्रणयम् अवादीत्,—“भ्रातः ! यदि एवं, तदा भवता वर्णमानस्य अस्य पवित्रकीर्त्तः चक्रवर्त्तिनो हर्षदेवस्य पूर्व्व-वंशानुक्रममहितम् आमूलात् चरितस्य अवगणे सकौतुका वयम् ; तच्च द्वितीयं महाभारतमिव कस्य कीर्त्त्यमानं न आवहति प्रीतिम् ? तदाख्यातु भवान्” इति । तदाकर्ण्य विहस्य बाणोऽब्रवीत्,—“आर्य्य ! न युक्तम् उक्तं भवता ; यतः को हि पुरुषायुषशतेनापि समग्रम् अस्य चरितम् आख्यातं शक्नुयात् ? कियति अपि वर्णिते यदि वः कौतुकं, तत् कथयामि । अद्य प्रायेण अतिक्रान्तो दिवसः, तत् परेद्युः आरम्भ्यते वर्णयितुम्” इति । ते च सर्व्वे भ्रातरः तथा एव अन्वमोदन्त ।

अथ परस्मिन् अहनि सर्व्वे बाणस्य ज्ञातयः सुहृदश्च सकौतुकाः समागमन् । स चापि बाणः तेषां पुरतः हर्ष-चरितम् आख्यातुम् उपचक्रमे ।—

“अस्ति श्रीकण्ठो नाम पुण्यवतां निवासोऽपरो वामवावास इव वसुधां गतः कश्चित् जनपदः, वर्त्तते च तत्र स्थाण्वीश्वराख्यो नगरविशेषः । तत्र पुष्पभूतिः नाम राजाधिराजः प्रादुरासीत् । तस्य भगवति भूतभावने भवे सहजा भक्तिः आसीत् । एकदा असौ परमशैवो भूपतिः लोकमुद्धात् भैरवाचार्य्यनामानम् एकं

महापाशुपतं स्वजनपदमागतम् अश्रीषीत् । श्रुत्वा एव तं नाम
तस्मिन् महती भक्तिः बभूव अस्य भूपतेः ।

कदाचित् परिणते वासरे प्रतीहारी राजानमेत्य व्यञ्जा-
पयत्,—‘देव ! हारि स्थितः परिव्राट् भैरवाचार्य्यदेशात्
अनुप्राप्तां देवं द्रष्टुम् इच्छति’ । तदाकर्ण्य राजा अभ्यधात्,
—‘अविलम्बं प्रवेश्यताम् एषः’ इति । ततश्च प्रविष्टं तम्
अपृच्छत् नरपतिः,—‘क भैरवाचार्य्यः ?’ इति । प्रीतमनाः परिव्राट्
उपनगरं सरस्वतीतटैकदेशे वनान्तर्वर्तिनि शून्याऽयतने स्थितं
तमाख्यातवान् । पुनश्च अकथयत्,—‘देव ! स भगवान् तत्र
स्थितो महाभागम् अर्चयति आशीर्वचसा’ इत्युक्त्वा प्रादात्
योगकरण्डात् आकृष्य पञ्च राजतानि रत्नोज्ज्वलानि कमलानि
भैरवाचार्य्यप्रहितानि ।

राजा तु सादरं तानि आदाय अब्रवीत्,—‘योगिन् ! मनो-
रयदुर्लभफलप्रसाविनी शिवभक्तिः इयम् अस्माकं, यया एवम्
अस्मासु प्रसीदति भगवान् भैरवाचार्य्यः ; तत् परेद्यवि भगवन्तं
साक्षात्करिष्यामि’ इत्युक्त्वा तं परिव्राजं विससर्ज ।

अथ अन्यथाः प्रातरुत्थाय अश्वारूढः कतिपर्यैरेव राज-
पुत्रः अनुसृतः भैरवाचार्य्यसकाशं प्रायात् । गत्वा च तम्
आद्यज्ञं तत्र स्थितं शिष्यमेकं तदीयं दृष्ट्वा अपृच्छत्,—‘क इदानीं
भगवान् भैरवाचार्य्यः ?’ इति । सोऽब्रवीत्,—‘महाभाग ! एतस्य
जीर्णमादृष्टहस्य उत्तरेण विल्ववाटिकाम् अधितिष्ठति’ इति ।
तथोक्तश्च असौ नरपतिः गत्वा ताम् एव विल्ववाटिकाम्
अविशत्, अपश्यच्च तत्र प्रातःस्नानं, हुनहुताशनं, व्याघ्राजिन-
मधिनिष्ठान्तं, कार्पटिकगणैः परिहृतं प्रमथगणहृतं भगवन्तं
विरूपार्क्षमिव भैरवाचार्य्यम् । स आचार्य्यः दृष्ट्वैव तं राजानं
प्रत्युज्जगाम, समवर्द्धयच्च स्वस्तिगिरा गम्भीरया । राजा तु दूरतः

कृतप्रणामोऽब्रवीत्,—‘भगवन् ! मनोरथशिष्योऽयं जनो भवतां समीगतः’ इति । तदाकर्ण्य भैरवाचार्यः परमप्रीतः आसनदानेन तम् अभ्यर्च्य स्वयं व्याघ्राजिन एव निषस्ताद । राजा तु तत्र नानाविधाभिः कथाभिः चिरं स्थित्वा तेनानुमतः पुनः राजधानीं प्रत्याजगाम ।

अन्येद्युश्च भैरवाचार्योऽपि राजानं द्रष्टुं तदीयं राजभवन-मगात् । आगताय च तस्मै राजा परमया भक्त्या सर्व्वं सपरि-जनं सकोषं सान्तःपुरम् आत्मानं न्यवेदयत् । योगी विहस्य अब्रवीत्,—‘राजन् ! क्व वयं वनवासिनः फलमूलाशनाः निःस्पृहाः ? क्व वा भोगविभवाः ? विभवमदो हि नाशयति मनस्विताम् ; तत् भवादृशा एव एतान् भोक्तुमलं, न वयम्’ इति उक्त्वा क्रियन्तं कालं विविधाभिः वाग्भिः राजानम् अभिनन्द्य स्वम् एव आश्रयं प्रत्यागमत् ।

एवञ्च असौ परिव्राट् अन्यानि तादृशानि पञ्च पञ्च कमलानि अन्तरा अन्तरा राज्ञ उपायनानि प्राहिणोत् । एकदा स श्वेत-कपटावृतं किमपि आदाय राजभवनम् आगत्य राजानम् अब्रवीत्,—“महाभाग ! भगवान् भैरवाचार्यः भवन्तमेवम् आह यत्,—‘मम एकेन शिष्येण पातालस्वामिना कस्यचित् ब्रह्मगन्तमस्य हस्तात् महाऽसिः अट्टहासो नाम अधिगतः, सोऽयं भवद्भुज-मेव अलङ्कृतुमलं, गृह्यताम्’ तत् तमिममसिं गृह्णाण” इत्युक्त्वा तस्मात् श्वेतकर्पटात् आकृष्य कृपाणं प्रादात् । नृपतिस्तु आधुध-प्रियतया तत् आदाय पश्यन् परमां प्रीतिम् अवाप, अवोचत् च ममप्रोचितं सविनयं किञ्चित् । स च परिव्राट् सपरितोषं ‘स्वस्ति भवते’ इत्यभिधाय स्वमेव आश्रमम् अयामीत् ।

अथ गच्छत्सु कालेषु कदाचित् भैरवाचार्यः स्वयमागत्य रहसि राजानम् अवदत्,—“तात ! कमपि सहामन्दं सेवितवान्

अस्मि महाश्मशाने कोटिजपेन, तस्य सिद्धिस्तु वेतालसाधनावसाना, सा च असहायेन न कदाचित् लभ्यते । त्वमेव अलमस्य साहायकत्वे ; त्वयि च अङ्गीकृतभारग्रहणे अपरि च त्रयः सहायाः सम्भविष्यन्ति, एकः स खलु पातालस्वामी, अपरः स एव परिव्राट् टीट्ठिभनामा अस्मच्छैशवसुहृत्, अन्यश्च कर्णतालो नाम शिष्यः । अथ 'तथा' इति स्वीकृतवचसि भूपतौ भैरवाचार्यः प्रहृष्टः चकार सङ्केतम्,—'आगामिन्यां कृष्णचतुर्दश्याम् अर्द्धरात्रे महाश्मशानेऽस्मिन् शून्याऽऽयतने शस्त्रधारिणा भवता साक्षात् करणीया वयम्' इति ।

अथ तस्यां कृष्णचतुर्दश्याम् आगतायां निशीथे नरपतिः शस्त्रमात्रमहायः तमेव उद्देशमगच्छत् । ते च त्रयः पातालस्वामिप्रभृतयः तं प्रत्युदगमन् विकटवेशाः । तमसाऽऽच्छन्नतया तत्प्रदेशस्य अदृष्टशरीरत्वात् तेषां राजा 'कः कोऽत्र भोः !' इति तान् अपृच्छत्, अनुवंशं ते त्रयः स्वं स्वं नाम इति । अथ नृपतिः तैः अनुगम्यमानः तामेव साधनभूमिम् अगच्छत् । तत्र गत्वा च महतो मण्डलस्य मध्ये कमपि जपन्तम् आचार्यम् अपश्यत्, प्राणमच्च । ततश्च पूर्वसङ्केतानुसारेण पातालस्वामी प्राचीं दिशं, कर्णतालः कौवेरीं, परिव्राट् पश्चिमां, राजा दक्षिणाम् आश्रित्य तस्थौ ।

एवमवस्थितेषु तेषु, विस्मयम् आचरति च स्वं कर्म भैरवाचार्यं, निवृत्तेषु च जनितकर्णज्वरेषु अतिचिरं कृतकलकलेषु विफलप्रयासेषु विघ्नकारिषु यातुधानेषु, समतिक्रामति च निशीथसमये, मण्डलस्य उत्तरेण भूः अदीर्यत, उज्जगाम च महसा तस्मात् विदीर्णात् भुवो भागात् कश्चित् कुवलयश्यामः पुरुषः, उच्चैः जगाद च विद्वस्य,—'भोः ! किमयं विद्याऽवलेपः ॥ सहायमदो वा ॥ यत् मह्यम् अविधाय बलिं जाल्म इव

स्वसिद्धिम् अभिवाञ्छसि ? दुर्मतिरियम्, एतत्क्षेत्राधिपतिरहं
 श्रीकण्ठो नाम नागाधिपतिः, प्रतिकूलवर्त्तिनि मयि का शक्तिः
 अहाणामपि गगनमार्गं सञ्चरितुम् ? अनुभूयताम् अस्य दुर्नयस्य
 फलमिदानीं सहायवताऽपि' इत्यभिधाय प्रकीष्टप्रहारैः व्रीनपि
 तान् पातालस्वामिप्रभृतीन् असिचर्म्मवतोऽपि न्यपातयत् । नर-
 पतिस्तु सावहेलमब्रवीत्,—‘रे काकोदराधम ! काक ! जीवति
 मयि राजहंसे बलिमादातुं न जिञ्जेषि ? परुषभाषितैः का
 आधा ? भुजे एव वीर्यं वसति, न वचने । गृहाण शस्त्रं,
 यदि एवं प्रतिपत्तिस्ते’ इति । नागस्तु अनादृत्य तद्वचनम्—
 ‘आगच्छ, किं शस्त्रेण, भुजाभ्याम् एव शातयामि ते दर्पम्’
 एवमभिदधानः समास्फोटयामास । राजा तु तथाऽधिक्षितः
 परिकरं बध्नन् युद्धार्थमुद्यतस्तम् आक्रम्य केशेषु जथाह, पातया-
 मास च तत्क्षणमेव भूतले तं पापं नागम् । अथ आकृष्य
 तम् अट्टहासं शिरश्छेत्तुम् उपक्रममाणः सोपवीतं तदङ्गं पश्यन्
 अब्रवीत्,—‘पाप ! दुर्वनीत ! पश्यामि ते दुर्नयनिर्वाहबीज-
 मिदं, यतो निःशङ्कमेवाचरसि अविनयम् ; ब्रह्मबधोऽकर्त्तव्य
 एव’ इति वदन् तं सुदूरतः समुत्सर्ज ।

अनन्तरञ्च सहसा एव ददर्श महान्तमालोकम्, अजिघ्रश्च
 प्राणतर्पणमतिसौरभम् आमोदं, शुश्राव च नूपुरनिस्वनम् ।
 नूपुरशब्दानुसारेण च व्यापारितचक्षुः अभिमुखम् आपतन्तीं
 कामपि कामिनीं दृष्ट्वा राजा असम्मान्त एव अप्राचीत्,—‘भद्रे ।
 काऽसि ? किमर्थं कुतो वा दृष्टिपथम् आगता ?’ इति ।

अथ सा अब्रवीत्,—‘महाभाग ! जानीहि मां भगवतो
 विण्णोर्वनःस्थलविहारिणीं लक्ष्मीम् । अपहृताऽस्मि, ते
 निरुपमेण अनेन साहसेन दुर्कृत्यनागनिपातिना ; वृणीष्व
 इदानीं स्वाभिलषितं वरम्’ इति । परोपकारपरायणस्तु राजा

तां प्रणम्य स्वार्थनिःस्पृह एव आचार्यस्य सिद्धिमेव अयाचत ।
सा तु लक्ष्मीः 'तथा अस्तु' इत्यभिधाय पुनरब्रवीत्,—'राजन् !
अनेन तव सत्त्वोत्कर्षेण, असाधारणया च शिवभक्त्या, स्वार्थ-
निःस्पृहतया च भृशं प्रीताऽस्मि ; ददामि ते अपरम् अभीष्टं,
—भविष्यति भवान् महतो राजवंशस्य कर्त्ता, यस्मिन्
उत्पत्स्यते महाराजाधिराज आदिराजः पृथुः इव हर्षो नाम,
सेविष्यते हि यं मदीयमिदं करकमलं कमलमपहाय गृहीत-
चामरम्' इत्युक्त्वा तिरोबभूवे ।

अथ राजा तत्प्रसादेन नितरां प्रीतिमवाप हृदयेन । भैरवा-
चार्योऽपि राजप्रसादात् विद्याधरत्वमधिगतः प्राब्रवीत्,—'नर-
नाथ ! प्रीतोऽस्मि ते महासत्त्वतया परोपकारितया च, स्वप्ने-
ऽपि असम्भावितां कोऽन्यो भवन्तमपहाय गुरवे ईदृशीं दक्षिणां
दातुमलम् ॥ तदिच्छामि केनचित् कार्योपयोगेन आत्मानम्
अनृणीकर्तुं भवतः' इति । राजनि तु,—'भवत्सिद्धैव कृतकृत्यो-
ऽस्मि, नान्यत् किमपि कामये, साधयतु यथासमीहितं स्थानम्
आचार्यः' इत्यभिहितवति आचार्यः स्वाभीष्टं विद्याधरक्षेत्रं
जिगमिषुः समालिङ्ग्य तान् शिष्यान् पातालस्वामिप्रभृ-
तीन्—'तात ! साधयामि इति न स्नेहानुरूपं वचनं,
स्मर्त्तव्योऽयं स्वार्थपरो जनः सर्वथा कथाऽन्तरेषु' इत्यादिकं
तत्कालोचितं राजानं व्याहरन् उत्पपात गगनतलं, प्राप
च सिद्धिलब्धं स्थानम् । श्रीकण्ठोऽपि नागराजः,—'राजन् !
पराक्रमक्रीतोऽयं जनः स्मर्त्तव्यः' इत्यभिदधान एव भुवो विषरं
प्राविशत् ।

क्षितिपतिस्तु अवसितायां रजन्यां त्रीनपि तान् पाताल-
स्वामिप्रभृतीन् सहायीकृत्य वनवापीसलिले अङ्गानि प्रक्षाल्य
स्वं नगरं प्रत्यागमत् । कियता कालेन तेषु त्रिषु परिव्राट्

वनमाश्रयत् । पातालस्वामि-कर्णताली तु शौर्यरसानुरागिणा
तमेव राजानम् आश्रित्य तस्थतुः ।

चतुर्थ उच्छ्वासः ।

अथ असौ पुष्पभूतिः शूर इव हरिवंशं महान्तं राजवंशम्
अजीजनत् । तस्माच्च राजवंशात् क्रमेण बहवो राजानः सम-
जायन्त । तेषु च तथाविधेषु धरणिं पालयन्तु उदभूत् प्रभा-
करवर्धनो नाम भूपतिः ; यशोवती नाम तस्य राजर्षेः
महादेवी पार्वती इव भगवतः शङ्करस्य परमप्रेयसी आसीत् ।
असौ च नरपतिः प्रकृत्यैव सूर्यभक्तः अन्वहम् अजपत् मन्त्रम्
आदित्यहृदयम् अपत्यकामः त्रिकालम् । कदाचित् स ग्रीष्म-
रजन्यां यदृच्छया यशोवत्या सह प्रियया हर्मागृष्टे सुष्वाप । गत-
भूयिष्ठयाच्च निशायां राजमहिषी यशोवती सहसा एव 'परि-
त्रायस्व परित्रायस्व आर्य्यपुत्र !' इति व्यःहरन्ती, भूषणरवेण
आह्वयन्ती इव परिजनं वेपमानाङ्गयष्टिः उदस्थात् । तेन रवेण
सहसा प्रबुद्धो राजा 'देवि ! न भेतव्यं न भेतव्यं, किमेतत् ?'
इति आलपन् सहसा उदतिष्ठत् ; चतुर्दिक्षु दत्तदृष्टिषु यदा न
किमपि दृष्टवान्, तदा तां भयकारणम् अपृच्छत् ।

क्षणेन च साध्वसे प्रशान्ते सा देवी प्राब्रवीत्,—'आर्य्यपुत्र !
दृष्टवत्यस्मि स्वप्ने—भगवतः सवितुर्मण्डलात् निर्गत्य द्वौ कुमारौ
ज्योतिर्मयौ बालातपेन पूरयन्तौ दिगन्तराणि, अग्निषेण जगती-
जनन अभिवन्द्यमानौ, कन्धया एकया च चन्द्रकलया इव
अनुगम्यमानौ, भुवं गतौ विलपन्त्या मे अस्त्रेण उद्धरं विदार्य्य
प्रविशन्तौ' एवम् आलोक्यैव भीता प्रबुधाऽस्मि आर्य्यपुत्रम्
आक्रोशन्ती कम्पमाना' इति । तत् आकर्ण्य राजा ताम्

अवादीत्,—‘प्रिये ! हर्षे विषादम् अनुभवसि, पूर्णमनोरथौ
आवां, प्रसन्नोऽस्माकं रविः भगवान् अचिरेण एव अपत्यरत्न-
वयप्रदानेन प्रीणयिष्यति देवीम्’ इति ।

अथ गच्छता कालेन देवी यशोवती राज्यवर्द्धनं नाम
प्रथमं तनयम् असूत । ततश्च समतिक्रान्ते कस्मिंश्चित् काल-
खे, देवक्या इव भगवान् चक्रपाणिः, यशोवत्याः हृदये गर्भे च
सममेव प्रादुरासीत् हर्षः । सम्प्राप्ते च ज्येष्ठामूलीये मासि,
बहुलासु बहुलपक्षदादश्यां व्यतिक्रान्तायां प्रदोषवेलायां
साम्राज्यलक्षणाक्रान्तमूर्तिः देवो हर्षः समजायत । अत्रान्तरे
मौहूर्तिकः तारको नाम राज्ञः परमसम्मतः समागत्य
‘माभ्याता किल एवंविधे व्यतीपातादिदोषविरहिते वासरे, सर्वेषु
उच्चस्थानावस्थितेषु च ग्रहगणेषु, ईदृशि एव लग्ने प्रादु-
रासीत् ; ततोऽनन्तरं पुनः ईदृशि लग्ने चक्रवर्त्तिजनने नान्यः
कोऽपि समजायत । सप्तचक्रवर्त्तिनृपाणां धुरीणः, महारत्नानां
चक्रवर्त्तिलक्षणाणाञ्च भाजनं, सः सागराधिपतिः सुतोऽयं देवस्य
जातः’ इति राजानं व्यज्ञापयत् । अथ गच्छति च काले
धात्र्याः कराङ्गुलिम् अवलम्ब्य पञ्चषाणि पदानि प्रक्षिपति हर्षः,
पष्ठञ्च ह्रायनम् अनुप्रविशति राज्यवर्द्धने देवे, सा यशोवती
गौरीमिव हिमाद्रिजाया प्रासीष्ट राज्यश्रियं नाम कन्यकाम् ।

अत्रान्तरे च यशोवत्या आता पुत्रं भण्डिनामानम् अष्ट-
वर्षवयसं मनोभवमिव पुनरुत्पन्नं परमसुन्दरम् अनुचरं कुमा-
रयोः समर्पयामास । राजा तु तस्मिन् पुत्रयोः इव समदृष्टि-
रासीत् । राजपुत्रौ तेन मधु-माधवी इव मलयमारुतेन परां
शोभां प्रापतुः । क्रमेण च यौवनपदवीमारुरुहतुः तौ पित्रोः
आनन्देन समं वर्द्धमानौ ।

कदाचित् अन्तःपुरवर्ती राजा सञ्ज्ञेहनिर्भरम् अभिषत,—

‘वत्सो ! दुर्लभाः सङ्कल्याः, तदेव तावत् प्रथमं राज्यञ्चम् ; धूर्ता हि क्रीडारसप्रसङ्गेन पार्थिवं रञ्जयन्तः जनयन्ति स्वप्रा इव मिथ्यादर्शनेषु सङ्गुहिं, भ्रंशयन्ति च क्रमेण बहुविधाभिः ऋष्याभिः स्वपदात् । तत् एतौ सर्वैः एव दोषाभिषङ्गैः अनाघ्रातौ, बहुधा अस्माभिः विप्रलम्बेण परीक्षितौ, विशुद्ध-प्रज्ञतौ, विनीतौ, विक्रमशालिनौ, अभिरूपौ च मासवेन्द्रतनयौ भुजौ इव मे शरीरादभिद्यौ कुमारगुप्तमाधवगुप्ताभिधानौ अस्माभिः भवतोः अनुचरौ निर्दिष्टौ । अनयोः उभयोरपि भवद्भ्यां सोदरदृष्टिभ्यां वर्तितव्यम्’ इत्युक्त्वा तयोः आज्ञानाय दीवारिकम् आदिदेश ।

अचिरेणैव तौ तेन प्रतीहारण सममागतौ प्रविश्य अभ्यन्तरं राज्ञनं यथाविनयं प्रणम्यतुः, उपविविशतुश्च नरपतिनिर्दिष्टे अनुरूपे आसने । भूपतिः तौ आदिदेश तथास्थितौ,— ‘वत्सो ! अद्य प्रभृति भवद्भ्यां कुमारयोः अनुचराभ्यां भवितव्यम्’ इति । तौ च ‘यथा आज्ञापयति देवः’ इत्युक्त्वा कुमारौ राज्यवर्धन-हर्षौ सविनयं प्रणम्य ततः प्रभृति नक्तन्दिवं तौ अनुचरन्तौ तस्यतुः ।

अथ राज्यश्रीः अपि राज्यश्रीः इव क्रमेण अवर्द्धत । अल्पैः एव दिवसैः तरुणीभृतां तां राजानः दूतसम्प्रेषणादिभिः अयाचन्त । एकदा राजा केनापि पठ्यमानाम् आर्यामिमाम् अश्रीवीत्,—

‘उद्देगमहाऽऽवर्ते पातयति पयोधरोन्नमनकाले ।

सरिदिव तटमनुवर्षं विवर्द्धमाना सुता पितरम् ॥’ इति ।

एताञ्च आकर्ण्य रहसि राज्ञी यशोवतीं प्राह राजा,—‘देवि ! यौवनसीमाम् अनुप्राप्ता ते दुहिता । तुभ्यायामपि अपत्यतायां हुहितुः जनेन हि तस्यन्ते गृह्णिषः । अपत्यविरहं दुःसहमपि

सहमानाः कथञ्चित् प्राणाधिकामपि दुहितरं पात्रसात् कृत्वा सुखिनो भवन्ति सन्तः । सकलभुवनवन्द्यो हि मौखरो वंशः, तस्मात् उत्पन्नः अवन्तिवर्मसुतो ग्रहवर्मा एनाम् अस्मात्सुतां कामयते ; यदि भवत्या अनुमोदितमेतत्, तदा अस्मै एव सुतां राज्यश्रियं समर्पयामि' इति । देवो प्राह,—‘आर्यपुत्र ! धात्रीनिर्विशेषा हि भवन्ति जनन्यः कन्यापुत्राणां प्रतिपालनमात्रक्षमाः, दाने तु प्रमाणं पितरः । तदेतदेव ब्रवीमि—यथा यावज्जीवमावयोः व्यथां न जनयति, सत्पात्रम् आसाद्य सुखेन कालं नेष्यति च दुहिता, तथा आर्यपुत्र एव अवधारयतु' इति ।

अथ नरपतिः ग्रहवर्मणे दातुं कृतनिश्चयः, शुभे दिवसे शुभे च लग्ने ग्रहवर्माणम् आहूय सुतां राज्यश्रियं सम्प्रददौ । जामाता च तां परमसुन्दरीं भार्याम् अधिगम्य, तथा एव सह श्वशुरकुले कियन्ति दिनानि स्थित्वा, कथमपि श्वश्रू श्वशुरेण च यौतुकादिभिः सत्कृत्य विसर्जितः तां राज्यश्रियम् आदाय स्वराज्यमयासीत् ।

पञ्चम उच्छ्वासः ।

एकदा राजा राज्यवर्धनं युवराजं कृत्वा हनान् जेतुम् उत्तरापथं प्रजिघाय । देवोऽपि हर्षवर्धनः तं सौभ्रात्रेण कियन्तम् अध्वानं तुरङ्गारूढोऽनुससार । अथ प्रविष्टे भ्रातरि कलासप्रभोद्भासिनीमाशां, बहिरिव कियन्तं कालं मृगयाव्यपदेशेन व्यलम्बत । एकदा तु रजन्यां परिणतायामिव स्वप्ने दुरन्तेन दावानलेन दह्यमानं केशरिणम् अद्राक्षीत् । तस्मिन् एव च दहने समुत्सृज्य सुतस्त्रेहं, भाविनः पतिविरहस्य दुर्वि-

षहतां चिन्तयन्तीं केशरिणीम् आत्मानं पातयन्तीम् अप्राचीत् ।
समुदितश्च अस्य चेतसि,—‘संसारेऽस्मिन् लोहेभ्योऽपि कठिनतराः
प्रणयपाशाः, यस्त्रिवद्धाः समाचरन्ति तिर्यञ्चोऽपि एवमेवम्’ । अथ
प्रबुद्धस्य ‘किमेतत् ?’ इति भावयतः पश्यन्ते मुहुर्मुहुः दक्षिणेतरं
चक्षुः, चलितमिव अभूत् हृदयम् । इत्थं विषय एव शून्येन
चेतसा प्रभाते मृगयां विजहार, मध्याह्ने च वेत्तपट्टिकाशयनम्
अधिशयानः साशङ्क एव अतिष्ठत् ।

अत्रान्तरे कश्चिस्त्रेखहरः कुरङ्गकनामा दीर्घाध्वगः
समुपेत्य कृतप्रणामः शुष्केण एव मुखेन स्वान्तर्दुःखम् उद्गिरन्
लेखम् उपानयत् । तच्च आदाय देवो हर्षः स्वयमेव अवाच-
यत् । विदितलेखार्थं ‘किं मान्द्यं तातस्य ?’ इति तम्
अप्राचीत् । स च ‘महान् दाहज्वरः’ इति प्रत्युवाच । श्रुत्वा एव
एतत् निदारुणं वचः समुत्पन्नवेपथुः पितुरारोग्यकामः विप्रेभ्यः
अमितसुवर्णरत्नादिकं दत्त्वा, तस्मिन् एव दिने अकृताहार एव
प्रयाणशङ्कमादिशन् एकाकी एव अश्वमारुह्य नगराय गन्तुम्
उपचक्रमे । सहचराश्च राजलोकाः ससैनिकाः तम् अनुवव्रजुः ।
पथि गच्छंश्च महद्भिः दुर्निमित्तशतैः अनभिनन्द्यमानगमनः
साशङ्क एव नक्तन्दिवं चलन्, अन्येद्युः मध्याह्नसमये स्कन्धा-
धारम् आससाद ; प्रविशंश्च तत्र यमपट्टिकेन केनचित् गीय-
मानं श्लोकमिमं शुश्राव,—

‘मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।

युगे युगे व्यतीतानि कस्य ते कस्य वा भवान् ? ॥’ इति ।

अथ क्रमेण राजद्वारम् आगत्य अन्तःपुरात् वहिरागच्छन्तं
सुषेणनामानं वैद्यकुमारं वैद्यकशास्त्रपारगं पितुः प्रियम्
अपृच्छत्,—‘सुषेण ! अपि तातस्य कश्चित् विशेषः ?’ इति ।
सोऽवदत्,—‘कुमार ! नास्ति, इदानीं यदि कुमारं दृष्ट्वा भवेत्’

इति । अथ प्रविष्टोऽभ्यन्तरं मात्रा यशोवत्या 'आर्य्यपुत्र ! स्वपिषि कश्चित् ?' इति व्याहरन्त्या सविषादं सर्वाङ्गेषु संवाह्यमानं, प्रबलदाहज्वरेण विकृतिमापद्यमानं पितरम् अवलोकयामास । राजा तु दूरादेव पुत्रं कनीयांसमागतं दयिततमम् आलोक्य तदवस्थोऽपि 'एहि एहि वत्स !' इति प्रसार्य बाह्वशरीराङ्गेन शयनात् उदतिष्ठत्, अस्पृशच्च पुनरेनं कम्पमानेन करतलेन सर्वाङ्गेषु, अब्रवीच्च कृच्छात् इव क्षयक्षामकण्ठः, — 'वत्स ! कशोऽसि' इति ।

भण्डिस्तु अब्रवीत्,—'देव ! अद्य तृतीयं दिनम् अस्य कृताहारस्य' इति । तदाकर्ण्य वाष्पकृङ्कण्ठः कथङ्कथमपि दीर्घं निश्वासन् पुनरवादीत्,—'वत्स ! वेद्मि त्वां पितृवत्सलं, सुकोमलहृदयञ्च । अवस्था च एतादृशी विधुरयति धीरस्य अपि धियम् । बन्धुजनस्नेहोऽतीव प्रमाथी संसारे अस्मिन् मानवानां, तथाऽपि, 'आत्मानं सततं रक्षेत्' इति नीतिम् अनुसृत्य सर्वथा शोकप्रसरो न दातव्यः । उल्कटदाहज्वरदग्धोऽपि वत्सस्य अनेन क्लेशवार्त्ताश्रवणेन अतिमात्रं दह्ये । त्वां तनताम् आपन्नं दृष्ट्वा अतीव व्यथते मे हृदयम् । मदीयं सुखं, राज्यं, कुलञ्च, जीवितञ्च, त्वदधीनम् । तव एव जन्मना अस्मि चरितार्थः । साम्प्रतं निराशोऽस्मि संवृत्तो जीवितं, केवलं भिषजाम् अनुरोधः पाययति मां भेषजम् ; तत् अलम्ब्यम् उत्तिष्ठ, कुरु आहारं, कृताऽऽहारे च त्वयि अहं यथायुक्तं पथ्यं करिष्यामि' इति । श्रुत्वा च पितुर्वचनं देवस्य हर्षस्य शोकानलः सुतराम् अदीप्यत । क्षणं स्थित्वा पित्रा पुनः आहारार्थम् आदिष्टः तस्मात् पितुर्मृहात् अवततार, अचिन्त्यञ्च चेतसि,—'अकाण्डे एवायं समापतितः महान् अनर्थः निर्मेव इव अशनिसम्पातः, किमत्र करवाणि ?' इति । अथ गत्वा

च स्वं धाम परिजनैः अनुगम्यमानः कथञ्चित् कतिपयान् कवलान् गृहीत्वा पुनरपि पितुरन्तिकमागात् । तत्र पितु-
रवस्थाम् अतीव शोचनीयाम् आकर्णयन् पश्यञ्च जाग्रदेव दीर्घदीर्घां निगाम् अयापयत्, प्राहिणोच्च प्रत्यूषसि एव भ्रातु-
रन्तिकं दूतान् ।

अथ अन्यस्मिन् अहनि 'क्व असौ कुमारो हर्षः ?' इति आनपत्नी विलाभिधाना यशोवत्याः प्रतीहारी तम् उपेत्य व्यज्ञापयत्,—'कुमार ! परित्रायस्व परित्रायस्व, जीवति एव पत्नी किमपि अश्वर्वासितं भवज्जनन्या' इति । तदाकर्ण्य हर्षः सत्वरं प्रविशन् अन्तःपुरं मर्त्तुं कृतव्यवसायां मातरम् अद्राक्षीत्, अभ्यधाञ्च दूरादेव सवाष्पदृष्टिः उच्चैः,—'मातः ! किमेवं व्यवस्यति भवती ? मन्दभाग्यान् अस्मान् त्वमपि त्यक्तु-
मिच्छसि ? प्रसीद, निवर्त्तस्व अस्मात् दुर्व्यवसितात्' इति अभिधाय पादयोः न्यपतत् ।

देवी च ससन्धमं सस्नेहञ्च तमुत्थाप्य सुतं वाष्पनिरुद्ध-
कण्ठी पुनः पुनः निश्नस्य आचष्ट,—'वक्ष ! नास्मि त्वम् अप्रियो निर्गुणो वा, येन त्वां परित्यजामि ; स्तन्येन सह एव त्वया पीतम् अस्मदृदयम् ; परं कुलबधूः अहं चारित्रवती, धर्मोऽञ्जले च कुले जाता । किं न जानासि, महावीरस्य पुरुषप्रवरस्य महिषीं मां केशरिण इव केशरिणीम् ? वीर-
पत्नी, वीरजननी, वीरकन्या च अहम् अविधवा एव मर्त्तुम् अभिलषामि । किं बहुना वक्ष ! यश एव चिरस्थायि, भौतिकं कलेवरन्तु न ; तत् माम् अस्मात् व्यवसायात् निवर्त्तयितुं न अर्हसि, कथम् एतादृशी सुभगा भूत्वा भर्तृविरहानलदग्धा चिरं
स्थास्यामि ?' इति ।

स तु दुर्निवारतां तादृशस्य शोकस्य समवधार्य, कुलाङ्गना-

नाम् उचितां श्रेयसीञ्च तां गतिं मन्यमानः तूष्णीम् अवाप्नुवः
तस्थौ । यशोवती च सन्ध्यक्तसुतस्नेहा चरणाभ्यामेव च अन्तः-
पुरात् निर्गत्य अनुसरस्वतीतटं चिताऽग्निम् आकरोह ।

हर्षस्तु मातुर्मरणेन नितरां विह्वलः पुनः पितुः अन्तिकम्
आगच्छन्, तच्च स्वल्पावशेषजीवितम् अश्वस्रोतसा वर्षन् विमुक्त-
कण्ठमतिचिरं प्रारोदीत् । राजा तु चिरात् चक्षुरुन्मील्य पुत्रं
तथाविधं दृष्ट्वा प्रक्षीणस्वरेण कथञ्चित् उवाच,—‘वत्स ! कथमेवं
विक्रवीभवन्तम् आत्मानं न कृण्वसि ? त्वादृशा हि न
अमहासत्त्वाः, न अल्पमतयश्च ; क्व त्वद्विधाः ? क्व च वैक्लव्यम् ?
भूरियं तव, इति सार्वभौमलक्षणवतः पुनरुक्तताम् एति । अव-
लम्ब्यतां लक्ष्मीः, इति लक्ष्म्या स्वयं गृहीतपाणेः न युज्यते ।
निगृह्यतां चापलम्, इति स्वभावधीरस्य निरर्थकोपदेशः’ इत्येवं
ब्रुवन् एव पञ्चत्वम् अगात् राजसिंहः ।

अत्रान्तरे अस्तमयासीत् वासरमणिः । प्रकाशमानं च प्राच्यां
दिशि तारापती, स्वयमेव समर्पितस्कन्धैः सामन्तैः पीरजनैश्च
पुरोधःपुरःसरैः गृहीत्वा शवशिविकाम् उपसरस्वतीतटं, चितायां
नरनाथार्हायां वर्द्धिसत्कारेण कीर्त्तिमात्रावशेषतां निन्ये यशोधनः
श्रीशीनर इव राजेन्द्रः । अथ उदिते च सवितरि देवी हृषः
स्नात्वा पित्ने अदददुदकाञ्जलिम् । अपस्नातश्चार्द्रमस्तक एव
पिधाय उद्गमनीय-दुकूलवसने पादचारेणैव क्षितितलनिक्षिप्तमनः
उष्णं निश्चलन् प्रत्याजगाम भवनम् ।

एवं देवो हर्षः सममेव पितृभ्यां विहीनः, नितान्तविह्वलः,
किङ्कर्त्तव्यविमूढोऽपि भ्रातृगतहृदयः समचिन्तयत्,—‘अपि
नाम आर्यः ईदृशं पितृमरणं महाप्रलयसमम् आकर्ष्य गतधैर्यो
वाष्पवारिक्तस्नानो वनमाश्रयेत् ? उत राज्यपदं परित्यजेत् ?
न आद्रियेत वा राजलक्ष्मीमुपसर्पन्तीम् ? अतीव पिबवत्सलः

आर्यः.; सर्वदा तातं आघमानः माम् आह स्म,—‘वत्स हर्ष !
कस्यचिदपरस्य अस्ति, आसीत्, भविष्यति वा तातसदृशं
कलेवरम् ? सुखकमलञ्च एतादृशम् ? भुजदण्डौ च इत्यभूतौ ?
क्व वा दृश्यन्ते ईदृशानि विचेष्टितानि ? कश्च अपरो मानी
विक्रान्तः दानशीण्डो वा तातादन्यः ?’ एतानि नानाविधानि
चिन्तयन् भ्रातुरागमनं प्रतीक्षमाणः कथमपि शोकार्तः तस्यौ ।

षष्ठ उच्छ्वासः ।

अथ भुक्ते प्रथमप्रेतपिण्डादके विप्रे, अतोतेषु च अतिवैक्लव्य-
जननेषु अशीचकालेषु, चित्रार्पितकलेवरे काव्यार्पितास्थे च
नृपतौ, कुमारो हर्षः कदाचित् शोकाकुलचेताः सहसा
महाजनसङ्घातसमागमं दृष्ट्वा मनसि अचिन्तयत्,—‘किमन्यत्
भवितुमर्हति कारणमेषामागमनस्य ? मन्ये, आर्यम् एव सम्प्राप्तम्
आवेदयति अयं शोकाकुलो जनगणः’ इति अपृच्छत् कश्चित्
प्रविशन्तं पुरुषं,—‘किमार्यः समागतः ?’ इति । स तु शनै-
रवादीत्,—‘देव ! यथा आज्ञापयसि’ । ततश्च अचिरं एव
प्रविशन् देवो राज्यवर्द्धनः दूरादेव प्रियं भ्रातरं दृष्ट्वा, चिरसञ्चित-
वाष्पवेगेण निरुद्धकण्ठो बाहुयुगलेन कण्ठे गृहीत्वा मुक्तकण्ठं
प्राशं दीत् ।

अथ पर्जन्य इव निरवशेषनयनाम्बः, सुचिराच्च कथङ्कथमपि
प्रशान्तमन्युवेगः देवो राज्यवर्द्धनः परिजनानीतिन सलिलेन
मुखादिकं प्रक्षाल्य सुचिरं तूष्णीं स्थित्वा स्नानागार-
मगच्छत् । तत्र स्नात्वा विव्रस्तकुन्तलः विमुक्ताभरणः शयनीये
निपत्य मौनमतिष्ठत् । अथ अन्येद्युः प्रभाते समागत्य
समुपविष्टेषु राजलोकेषु, भ्रातरं हर्षवर्द्धनमब्रवीत्,—

‘तात ! पात्रमसि गुरुवचनानाम् । शैशवत एव भवता चित्तवृत्तिम् अनुसरता सम्यक् आराधितः तातः ; तत् एवं गते वचनस्थितं त्वां किमपि विवक्षुः अस्मि, नात्र चापल्यात् विमतिः अवलम्बनीया, न च अत्र मदीहिते प्रत्यक्षलवोऽपि विधेयः । ज्ञायत एव भवता लोकवृत्तं बहुदर्शनेन ; पश्य, —माभ्यातरि निधनं गते किमध्यवसितं पुरुकुत्सेन तदात्म-
जेन ? दिलीपे वा रघुणा ? दशरथे च रामेण ? दुष्मन्ते वा भरतेन ? सन्तु तावदेते, तातेन अपि पितरि सुगृहीत-
नाम्नि स्वर्गं गते नाकारि किं राज्यम् ? नावलम्बितं किं गार्ह-
स्थ्यम् ? न रक्षिता वा प्रजाः ? शोकपरिभूतञ्च जनं कापुरुषम्
आचक्षते विद्वांसः, अत्रला एव विषयः शोकसम्भाराणाम् ;
तथाऽपि किं करोमि ? अहन्तु स्वभावदुर्बलतया कापुरुषतया
वा शोकविह्वलः किङ्कर्तव्यविमूढोऽस्मि । नम हि, एवं विपर्यस्ते
संसारे प्रनष्ट एव प्रज्ञाऽऽलोकः, विच्युतमेव धैर्यम् ; किं बहुना,
सर्वथा निरुत्सुकोऽस्मि विषयेषु । राज्यं विषमिव चकोरस्य
चक्षुर्म विरक्तीकरोति । वंशलक्ष्मीमुद्बोद्धुं न अभिलषति मे मनः ।
तदहम् इच्छामि, पुरुरिव आज्ञया गुरोर्जरां, गृहाण मे राज्य-
लक्ष्मीम् इति । त्यक्त्वा च सर्वाणि बालक्रीडितानि हरिः इव
लक्ष्म्या विहर । त्यक्तं मया अद्य प्रभृति शस्त्रम्’ इत्यभिधाय
निजं खड्गं खड्गधारिणी हस्तात् आकृष्य भूमौ न्यपातयत् ।

तत् आकर्ण्य देवो हर्षः सुतरां विदीर्णहृदयः मच्चिन्तित-
वान्,—‘किम् अयम् आर्यः मां ब्रवीति !’ किमसौ केनचित्
माम् अन्तरेण कोपितः ? अथवा एवं मां परीक्षते ? उत
शोकजः काऽपि चेतोविकार एषः ? आहोस्वित् शोकविमूढ-
धिया एकं विवक्षितम्, अन्यत् सुखात् निर्गलितम्, केन हि
ईदृशे भ्रातरि ज्यायसि त्यक्तराज्ये नववयसि लक्ष्मीः काम्येत

चाण्डालेनापि ? कथं वा सम्भावितम् इदम् अतीव अनुचितं चित्तवता आर्य्येण ? किं वा अनेन विस्मृतः सौमित्रिः ? अथवा भीमसेनादयः पाण्डवाः ? यत् भवतु, आर्य्ये मां विहाय तपोवनं विशति नाहं क्षणमपि जीवितुं शक्नोमि' इति ।

इत्थं चिन्तयति तस्मिन्, सहसा राज्यश्रियः परिजनः संवादको नाम समेत्य, सुक्तकण्ठं विरुदन् सभायाम् आत्मानं न्यपातयत् । ततश्च सम्भ्रान्तो देवो राज्यवर्द्धनः सह भ्रात्रा 'किम् ?' इतितं पप्रच्छ । स तु कथमपि संवृतवाष्पवेगः प्राव्रवीत्,—'देव ! पिशाचस्य इव नीचस्य चरितं रन्ध्रप्रहारि । यस्मिन् दिने राजाधिराजः प्रभाकरवर्द्धनो देवभावं गत इति वार्ता आसीत्, तस्मिन्नेव दिने दुरात्मना मालवेन्द्रेण ग्रहवर्मा व्यापादितः कूटकारिणा । देवो च राज्यश्रीः संयता कान्यकुब्जदुर्गे कारायां निहिता । जनश्रुतिश्च ण्णा यत्,—अराजकं राज्यमिदं मन्यमानोऽसौ दुर्मतिः एतामपि भुवम् आत्मसात् कर्तुम् आजिगमिषति' इत्युक्त्वा विरराम ।

श्रुत्वा एतत् आकस्मिकम् अनुपेक्षणीयम् अपरं दुर्घटनं पर-परिभवस्य अनाकर्णितपूर्व्वतया, तेजस्वलतया नवयौवनस्य, स्वसुः स्नेहवशंवदतया च सद्य एव अस्य तादृशः शोको व्यरंसीत् । कोपावेशश्च गम्भीरं हृदयम् आचक्राम । पुनरपि परित्यक्तं शस्त्रं ग्रहीतुं समूलमालवोन्मूलनाय प्रससार दक्षिणोऽस्य करः । ततश्च कर्नीयांसम् अव्रवीत् भ्रातरम्,—'आयुष्मन् ! राजकुलमिदं, बान्धवा इमे, परिजनोऽयं, भूश्च इयं रक्ष्यताम् ; गत एव अहम् अद्यैव मालवराजविध्वंसनाय । इदम् एव तावत् मे तपः दुर्विनीतारिनिर्मूलनम् । कुरङ्गकैः कचग्रहः केशरिण इव, भैरवैः करप्रहारः कालसर्पस्य इव, मालवैः परिभवोऽस्मदंशस्य ; तिष्ठन्तु अन्यानि साधनानि, एक एव अयं भण्डः

अयुतमात्रेण अश्वानां मया सह प्रयातु' इत्यभिधाय प्रयाणार्थं पटहम् आज्ञापयत् ।

तथा प्रक्रान्तं तम् आह स्म सविनयं देवो हर्षः,—‘आर्य्य ! माम् अनुगन्तुम् आदिशतु, नाहं भवता विना क्षणमपि अत्र अवस्थातुम् उ सहे ; प्रसीदतु भवान्, न वञ्चितोऽस्मि कदाचिदपि प्रसादेषु आर्य्यण' इत्यभिदधान एव पादयोः अपतत् । तं पुनश्चरणपतितम् उत्थाप्य सन्नहं प्रोवाच देवो राज्यवर्द्धनः,—‘वत्स ! कथम् एवम् अतिप्रसारभ्रममुद्योगेन गौरवम् आरोप्यते लवीयान् अरातिः ? न हि कुलाद्रिसमुत्पाटनक्षमाः प्रभञ्जनाः समुज्जृम्भन्ते अतिचपले तूतराशौ । अचिरात् एव ग्रहीष्यसि अस्त्रं दिशं विजये । साम्प्रतं दृश्यन्ताम् अनयाः प्रजाः’ इत्यभिधाय तस्मिन्नेव दिने प्रायात् मालवेन्द्रनिर्मूलनाय ।

अथ देवो हर्षः भ्रातरि तथा प्रयाति खिद्यमानहृदयः परिणत-प्रायायां रजन्याम् एकदा स्वप्ने अभ्रङ्गधं लोहस्तम्भं भज्यमानम् अद्राक्षीत् । सहसा प्रबुद्धश्च व्यचिन्तयत्,—‘किम् एवं माम् एषः दुस्वप्नः एतदत्र यमपि विधुरयति ॥ स्फुरति च निरन्तरम् अशुभ-सूचनाकुशलं सव्यं नयनम् ; सुदारुणाश्च विविधा उत्पाताः पुनः प्रबलपार्थिवनाशमाचक्षाणाः मुहूर्त्तेमपि न प्रशम्यन्ति ; सर्व्वथा स्वस्ति अस्तु सङ्ग्रामविजयिने आर्य्याय’ । इत्थं मनसा अभिधायन् समुत्थाय आस्थानमण्डपगत एव सहसा प्रविशन्तं कुन्तलं नाम अश्ववारं राज्यवर्द्धनस्य प्रीतिभाजनम् अद्राक्षीत् ; अश्रौषीच्च तस्मात् वाप्यपूर्णनयनात्,—अवज्ञानिर्जितमालवराजमपि गौड़ाधिपेन अलीकोपचारजनितविश्वासम् अशस्त्रं स्वभवनगतम् एव भ्रातरं निहतम् । श्रुत्वा एव शोक-क्रोधाभ्यां सममेव समा-क्रान्तहृदयः अब्रवीत्,—‘कः खलु तादृशं महापुरुषम् अकाण्डे गर्हितेन उपायेन मृत्युवशं नयेत् अनार्यात् गौड़ाधिपात्

अपरः ? न जाने, स खलु दुरात्मा कां गतिं वा योनिं गमिष्यति ? कस्मिन् वा निरये पतिष्यति ? चाण्डालोऽपि क इदं विगर्हितम् अकार्यम् आचरेत् ? नामग्रहणमपि अस्य पापकारिणः पापं जनयति । क इदानीं गमिष्यतेऽर्जुन दुरात्मना ?' इत्येवं वदत एव अस्य समीपगतः, पितुः मित्रं सेनापतिः सिंहनादनामा गम्भीरया वाचा सैनिकानां समररसम् उत्तेजयन् समभ्यधात्,—'देव ! न क्वचित् कृताश्रयया मलिनया मलिनतराः कोकिलया काका इव कापुरुषाः हतलक्ष्म्या विप्रलभ्यमानम् आत्मानं न खलु चेतयन्ते । श्रियो हि दोषाश्चतादयः कामला विकाराः ; आतपत्रा- हतरवयो हि न स्मरन्त्यधरं तेजस्विनं कुंभयः ; किं वा कगेतु वराकः ? येनातिभीरुणा नित्यसमरविमुखेन नावलोकितान्येव कुपितानां शूराणामाननानि ? नासौ मूढः जानाति एवं यत्,—अभिचारा इव अपमानिताः सद्य एव समग्रवंशविनाशं विदधति मनस्विनः । वीरसमाजावर्हलितस्य निर्घृणस्य तस्यैव उचितमिदं दुर्जनस्य दुष्पारनरकनिपातकुशलं कर्म । न खलु कदाचित् तेजस्विनं स्पष्टं शक्नोति शोकः । त्वन्तु सत्त्ववतां प्राग्र- हरोऽसि, किम् एकेन गौडाधिपेन,—तथा कुरु, अन्योऽपि कश्चित् कदाचित् एवं यथा नाचरेत् इति । समाश्वास्यन्ता- मशरणाः प्रजाः । समर्प्यन्तां भूपतीनां शिरःसु शारदौयेन सूर्येण इव ललाटन्तपाः पादन्यासाः' इति ।

तत् आकर्ण्य देवो हर्षस्तं प्रत्यवोचत्,—'करणीयमेव इदम् अभिहितम् आर्येण । शृणु तावत्, प्रतिजाने आर्यस्य पाद- रजःस्पर्शेन,—यदि अल्पीयसा एव कालेन निर्गौडां न करोमि पृथ्वीं, ततो जातवेदसि ज्वलति घतङ्ग इव महाघातकौ पातयामि कलेवरम्' इति ।

एवं कृतशपथश्च सभां त्यक्त्वा रात्रौ शयनतलनिर्लीनगात्रः

शोकानलदह्यमानान्तःकरणः चेतसि अकरोत्,—‘कथमिव अस्य
हतजीवितकामस्य आर्यविरहे क्षणमपि युक्तम् उच्छसितुम् !!
क गता सा प्रीतिः भक्तिः अनुवृत्तिः वा ? कः खलु आर्यविरहे
मम जीवितं सम्भावयेत् ? तथाविधम् ऐक्यम् एकपद एव
विलीनम् !! अभिन्नोऽपि हतविधिना सहसा विभिन्नः कृतः ।
दग्धरोषाऽऽविष्टचेतसा शोकात् रुदितमपि न मुक्तकण्ठं निर्घृणेन
मया !! पर इव अहम् आर्यं मां विहाय स्वर्गं गते स्वस्थः इव
तिष्ठामि !!’ इत्येवं बहुविधानि चिन्तयन् निर्निद्र एव क्षपां
नीत्वा प्रभातायाम् एव शर्व्व्यां सकलगजसैन्याध्यक्षं स्कन्दगुप्त-
माह्वय विजयप्रयाणशङ्खपूरणाय समादिशत् ।

सप्तम उच्छ्वासः ।

अथ अन्येद्युः देवो हर्षः चतस्रणाम् अपि दिशां विजयाय
शुभे लग्ने कृतमङ्गलाचारः प्रातिष्ठत । उपसरस्वतिं तृणनिर्मितं
मन्दिरम् अधितिष्ठति तस्मिन्, कोऽपि समागत्य वृषाङ्गामिकां
काञ्चनमयीं मुद्राम् अर्पयामास । जग्राह च राजा । समुप-
स्थापिते च आदावेव सा करात् परिभ्रश्य मृत्पिण्डे अवनत-
मुखी महीतले पपात । मृदुमृत्तिकायां पतनेन अस्या वर्णा-
वलयः स्फुटतया अराजन्त । अशुभशङ्किषु अपि परिजनेषु
देवस्य हर्षस्य ममसि भूयसी प्रतीतिः एषा जाता—‘यस्मादियं
वर्णराजिर्दृश्यते, अनेन एकशासनमुद्रिता भूर्भविष्यति इति
निर्विदितं निमित्तेन शुभेन’ इति ताम् अभिनन्द्य मनसा राजा
हर्षदेवः तत्रैव तं दिवसम् अयापयत् । अथ रात्र्यां परिणतायां
प्रयाणपटहः समताड्यत । पूरितञ्च राजद्वारम् उद्घोषमाणनाम-
धेयैः भूपतिभिः ।

अथ उदिते एव भगवति मरीचिमालिनि प्रिययासुः नरपतिः प्रणमतां राजलोकानां सुभटानाञ्च यथायथं सम्मानेन प्रयाण-मर्थ्यादां विभज्य प्रतस्थे । ततः कियन्तम् अध्वानं गत्वा शिविर-सन्निविष्टं तं प्रविश्य प्रतीहारो व्यजिज्ञपत्,—‘देव ! द्वारि स्थितः प्राग्ज्योतिषेश्वरकुमारेण प्रेषितो हंसवेगो नाम दूतः’ इति । राजा ‘शीघ्रमेनं प्रवेशय’ इति तम् आज्ञापयत् । अथ प्रविशन्तं तम् अपृच्छत्,—‘हंसवेग ! अपि कुशलं कुमारस्य ?’ इति । स प्रत्यवादीत्,—‘साम्प्रतम् असौ कुशली, येन देवेन एवं स्नेह-सिक्तया वाचा पृच्छ्यते’ इति ।

क्षणं स्थित्वा असौ पुनः अब्रवीत्,—‘यदि च दुर्लभं देवस्य अनुरूपं जगति प्राभृतं, तथाऽपि सन्देशम् अशून्यं करणीयम् इति अस्मात् कारणात् प्रभुणा पूर्वपुरुषोपाज्जितं वारुणम् आतप-वम् आभोगाऽऽख्यं प्रेषितं, तत् इदम् अनुरूपस्थानन्यासेन कृपया प्रतिगृह्यताम् । अस्य च बह्विनि आश्चर्याणि सन्ति,—प्रतिदिनं प्रविशति अस्मिन् चन्द्रमसः किरणावलितः एकैकः रश्मिः शैत्यार्थं क्लाययाः । प्रविष्टे च चन्द्रकिरणे प्रच्यवन्तेऽस्य मणिमयशलाकोभ्योऽच्छा धाराः सोममयखानां बहुशः । यः खलु वरुण इव चतुर्णाम् अम्भोधीनाम् अधिपतिः भूतो भावी वा, तमेव सेवते क्लायया, न इतरमिदम् । नेदं जातवेदसा दह्यते, पृषदश्वेन न क्रियते, नोदकेन आर्द्रतां नीयते, न रजोभिः मालिन्यं प्राप्यते, नापि जरया जीर्यति । तदेतत् अनुगृह्यतां देवेन कटाक्षपातेन, सन्देशं कमपि सुविश्रब्धं श्रोष्यति’ इत्यभिधाय पश्चाद्वर्त्तिनं पुरुषं प्राब्रवीत्,—‘भद्र ! दर्शय एतत् देवस्य’ इति ।

अथ तेन तत् निचोलकात् निष्कोषितं राजा राजन्यगण-परिहृतः साक्षर्यम् अवलोकयन् ‘त्रिभुवनरत्नम् एतदद्भुतम्’ इति ।

ननन्द । दृष्टे च तस्मिन् राज्ञा, अपराण्यपि उपायनानि प्रदर्शयामास सः । 'प्रथमे प्रयाणे शोभनं निमित्तमिदम्' इति मनसा प्रीयमाणो हंसवेगमावभाषे,—'भद्र ! एतस्य आतपत्ररत्नस्य कुमारात् लाभोऽतीव प्रीतिं जनयति, तत् विश्रम्यताम्' इत्यभिधाय स्वयम् आभोगस्य तस्य ह्यायाम् अधितष्टौ । एवम् आनन्दम् अनुभवन् तं दिवसम् अनयत् ।

अथ रजन्यां विसर्जितपरिजनो हंसवेगम् आह्वय आदिदेश सन्देशकथने । स च प्रणम्य कथयितुम् आरभे,—'देव ! आसीत् पुरा नरको नृपतिः महावीरः । स इदं वरुणस्य प्राणसमं कृत्वरत्नं जहार । तस्य महासत्त्वस्य अन्ववाये भगदत्तप्रभृतयो राजानः समभवन् ; तेषु च कालेन व्यतिगतेषु भूतिवर्मा नाम नरपतिः अजायत । तस्मिन् पुनः देवभावं गते, चन्द्रमुखवर्मा तत्पुत्रः तदीयं सिंहासनम् अभजत । तस्मिंश्च स्वर्गते तत्पुत्रः स्थितिवर्मा राज्यम् अवाप । ततः सुस्थिरवर्मा नाम तत्पुत्रो महाराजपदवीं लेभे, यं भृगाङ्क इति लोका आहुः । तस्य च सुगृहीतनाम्नः देवस्य श्यामाऽभिधानायां महादेव्यां भास्करवर्माऽपरनामा तनयः कुमारः समजायत । सोऽयं कुमारः जगदेकवीरेण देवनिभेन देवेन सख्यम् इच्छति, तत् आज्ञादानेन अनुमोदतां देवः, अनुभवतु साम्प्रतं देवस्य गाढालिङ्गनसुखं कामरूपेश्वरः । न अभिनन्दति चेत् एतं प्रणयम् अस्य देवः,—तत् आज्ञापयतु, किमस्य कथनीयम् ?' इति ।

अथ भूपतिः तं सादरम् अब्रवीत्,—'हंसवेग ! कथमिव तथाविधे गुणवतां प्रवरे मादृशस्य अन्यथा स्वप्नेऽपि प्रवर्त्तेत हृदयम् ? अतिशुभः सङ्कल्पः कुमारस्य । स्वयम् असौ बाहुवीर्यशाली मया च समालम्बितशरासनेन सख्या किमिव न

अधिक्रियति ? तत् तथा यतस्व,—यथा न चिरम् इयं क्लेश-
यति अस्मान् कुमारदर्शनोत्कण्ठा' इति ।

अथ प्रभाति प्रभूतानि प्रीतिप्राभृतानि प्रधानप्रतिदूताधिष्ठि-
तानि दत्त्वा हंसवेगं ध्वसर्जयत् । स्वयमपि तत आरभ्य अवि-
रतैः प्रयाणैः अभ्यमितम् अयासीत् ।

प्रयांश्च कियन्तम् अध्वानं राज्यवर्द्धनभुजोपार्जितम् अशेषं
मालवराजसैनिकम् आदाय समागच्छन्तं भण्डिं शुश्राव । तत्र च
अभिनवेन पुनः भ्रातृशोकस्मरणेन सम्पीड्यमानहृदयस्य शिविरं
प्रविशतः सहसा भण्डिरागत्य अधोमुखो मुक्तकण्ठं रुदन् पादयोः
पपात । राजा च सुचिरम् अतिकरुणं प्रारोदीत् । अथ कथङ्कथ-
मिव प्रशान्ते मन्युवेगे देवो हर्षः क्षणं स्थित्वा भ्रातृमरणवृत्ता-
न्तम् अपृच्छत् ; अब्रवीच्च यथावृत्तं भण्डिः । अथ राजा पुनः
अकथयत्,—‘राज्यश्रीवृत्तमाख्याहि’ । सोऽवदत्,—‘देव ! देव-
भूयं गते राज्यवर्द्धने, गुप्तनाम्ना च गृहीते कुशस्थले, राज्यश्रीः
परिभ्रश्य बन्धनात् विम्व्याटवीं सपरिजना प्रविष्टेति लोक-
मुखात् श्रूयते वार्ता । अन्वेष्टणार्थञ्च तस्याः प्रहिताः कतिपयैः
जना नाद्यापि निवर्तन्ते’ इति । तदाकर्ण्य राजा अवादीत्,—
‘यत्र सा, तत्र अहमपि गमिष्यामि । भवान् कटकम् आदाय
प्रवर्त्ततां गौड़ाभिमुखम्’ ।

अथ अन्येद्युः स्वसारम् अन्वेष्टुं हयसाधनैः कतिपयैः
प्रातिष्ठत विम्व्याचलम् ; प्रापच्च कतिपयैः एव अहोभिः तम् ।
प्रविशंश्च दूरतो वनग्रामम् अद्राक्षीत्, प्राविक्षच्च तत्रैव इति ।

अष्टम उच्छ्वासः ।

अथ अन्येद्युः देवो हर्षः तस्मात् वनग्रामात् निर्गत्य विम्व्या-

टवीम् अविक्षत्, पर्यटच्च तत्र समन्तात् बहून् दिवसान् ।
कदाचित् परिभ्रमतः तस्य भूपतिः व्याघ्रकेतुः नाम कश्चित् आट-
विकसामन्तस्य शरभकेतोः सूनुः कुतोऽपि शवरयुवानम् एकम्
आदाय सन्निकर्षम् आगच्छत्, व्यज्ञापयच्च,—‘देव ! एतस्य
खलु विन्ध्यस्य स्वामी शवरसेनापतिः भूकम्पो नाम । तस्य
अयं निर्वातनामा स्वस्रीयः सर्वस्य अस्य विन्ध्यारण्यस्य पर्णाना-
मपि अभिज्ञः, किमुत तत्तत्प्रदेशानाम्’ इति । नृपतिः तम्
अपृच्छत्,—‘भद्र ! काचित् रूपवती नारी दर्शनपथम् आगता
तव ?’ इति । स प्रत्यवोचत्—“न एवरूपा काऽपि दृष्टि-
पथं गता, इदानीं तावत् देवादेशात् अन्वेष्टुं यतिष्ये । इतश्च
न अतिदूरे दिवाकरमित्राख्यः कोऽपि पाराशरी गिरिन्दीम्
आश्रित्य प्रतिवसति, स यदि विन्देत वार्त्ताम्’ इति । तत्
आकर्ण्य राजा चिन्तयामास,—‘श्रूयते—स्वर्गतस्य ग्रहवर्मणः
शैशवमित्रं दिवाकरमित्रो नाम युवा एव सौगतधर्मम् आश्रित्य
काषायपरिवोती व्यचारीत्’ इति । प्रकाशम् अवादीत्,—‘भद्र !
उपदिश्यतां तन्निवासस्थानं, यत्रासौ प्रतिवसति’ ।

अथ नरपतिः तेन निर्वातेन सह गत्वा तरुषण्डमध्यवर्त्तिनं
दिवाकरमित्रं दृष्ट्वा, गिरसा मनसा वाचा च वन्दित्वा व्यजिज्ञपत्,
—भगवन् ! मम हि विनष्टनिखिलप्रियजनस्य जीवितनिबन्धनं
एकैव यवीयसी भगिनी अवशिष्टा । साऽपि भर्तृवियोगात्
वैरिपरिभवम् असहमाना विन्ध्याटवीम् अविशत् इति वार्त्ता ।
ताञ्च अन्वेष्टुं वयम् अविरतम् इमाम् अटवीं पर्यटामः, न च
एषा अधिगम्यते । तत् कथयतु गुरुदेवः, यदि कदाचित् वनं
पर्यटतो दृष्टिपथं गता सा भवतः श्रुतिपथं वा’ इति ।

तत् आकर्ण्य जातानुकम्पः पाराशरी समभ्यधात्,—‘भद्र !
न अधिगतः कश्चित् वृत्तान्त एवरूपः’ इति ब्रुवति एव तस्मिन्,

कश्चिज्जातकृण इव भिक्षुः ससन्धमम् आगत्य उपरचिताञ्जलिः
समभाषत,—‘भगवन् भदन्त ! महत् खलु कर्णं वर्तते, परि-
व्रायस्व,—बाला काचित् बलवद्व्यसनाभिभूता इव दृश्य-
माना कल्याणरूपा वैश्वानरं प्रवेष्टुम् उद्यता’ इति । तत्
आकर्ण्य राजा सञ्जातानुजाशङ्कः प्राह,—‘भद्र ! कियद्दूरे सा ?
कथं वा आर्य्यस्य दृष्टिपथं गता ?’ इति ।

तथाऽभिहितोऽसौ भिक्षुः प्राब्रवीत्,—“महाभाग ! श्रूय-
ताम्,—अहम् अद्य प्रत्यूष एव यदृच्छया गतवान् अतिदूरम् ;
गत्वा च एकस्मिन् वनलतागहने नारीणां रुदितम् अशृणवम् ;
सञ्जातकृपश्च तम् उद्देशं गतोऽस्मि ; दृष्टवान् च अस्मि परं
कारणं कर्णयाः योषितमेकाम् ; अचिन्तयच्च ‘चित्तमिदम् !!
ईदृशीमपि आकृतिम् अभिभवति दारुणः सन्तापः !!’ इति ।
सन्निहितश्च मां काऽपि अन्यतरा योषित् तस्मात् स्त्रैणादुत्थाय
समब्रवीत्,—‘भगवन् ! सर्वभूतानुकम्पनपरा प्रायेण प्रव्रज्या
श्रूयते ; तत् इयं नः स्वामिनी पितुः अवसानेन, भर्तुः वियोगेन,
भ्रातुः अकालमृत्युना, शेषस्य बान्धववर्गस्य भ्रंशेन च सवाष्प-
नयनं मृत्युवर्गे विहाय अग्निं प्रविशति ; परित्वातुम् अहेति’ ।
अहन्तु तत् आकर्ण्य समुद्दिग्धतरः शनैः अवदम्,—‘आर्य्य !
यथा कथ्यते, तथा शक्यते चेत् मुहूर्त्तमात्रमपि त्वातुं, तदा न
व्यर्थेयं प्रार्थना भविष्यति । मम आचार्य्यः सन्निहित एव ।
तदन्तिकम् अस्मिन् वृत्तान्ते कथिते, अवश्यमेव असौ समागत्य
प्रतिविधास्यति । सुकौशलेन कुशलशीलामिनां कियन्तं कालं
प्रबोध्य रक्षतु भवती, अहम् अविलम्बेनैव गत्वा व्यतिकरम् इमं
गुरवे निवेदयिष्यामि’ इत्युक्त्वा भवदन्तिकम् उपागाम्” ।

तदाकर्ण्य राजा श्रमणाचार्य्यमब्रवीत्,—‘भगवन् । नियतं
सा एव इयम् अनार्य्यस्य अस्य हतभाग्यस्य स्वसा इति विदीर्य्य-

माणमेव इदं हतहृदयम् आविदयति, तत् सत्वरं परित्रायताम्' इत्युक्त्वा तमपि भिक्षुम् अब्रवीत्,—‘आर्य्य ! दर्शय प्रण्यानं, क्व असौ ? तत्र गच्छामः, यदि कथमपि जीवितां पश्यामः’ ।

अथ सर्व्वे ते गतवन्तः तम् उद्देशम् ; दृष्टवन्तश्च वैश्वानर-
प्रवेशोद्यतां राज्यश्रियम् । अथ भ्राता हर्षस्तां ससम्भ्रमम् अग्नि-
सान्निध्यात् आक्षिप्य तरुतलम् आनीतवान् । दृष्ट्वा च भ्रातरं
सुचिरमतिकरुणं विललाप सा । परिजनैश्च सहता प्रयत्नेन
प्रबोध्यमाना कथङ्कथमपि निवर्त्तितवती । ततः स्वसारं शनैः
अब्रवीत् राजा,—‘वत्से ! वन्दस्व भगवन्तं श्रमणाचार्य्यम्, एष
ते भर्त्तृहृदयं द्वितीयं, गुरुश्च अस्माकम्’ इति । ततश्च भ्रातृवच-
नात् पतिवार्त्ताऽऽकर्णेन प्रसङ्गेन पुनरपि अश्रुपूर्णलोचनायां
राज्यश्रियां नमन्त्यां आचार्य्यः दीर्घं निश्ब्रमन् सुहृच्छोकेन,
क्षणं स्थित्वा मधुरया वाचा समभ्यधात्,—‘वत्से ! अलमति-
रुदितेन’ इति राज्यश्रियमुक्त्वा राजानं पुनरवादीत्,—‘वत्स !
गम्यतां पुनः मदीया आवासभूमिः’ इति ।

ततो राजा सपरिजनां भगिनीमादाय तमेव देशं गत्वा
आवन्धनात् पावकप्रवेशाद्योगपर्य्यन्तं सर्व्वं वृत्तान्तं स्वसुः
परिजनात् श्रुत्वा । तथा श्रवणकातरश्च तं देवं हर्षं श्रमणा-
चार्य्यः सान्त्वयन् प्रोवाच,—‘श्रामन् ! श्रूयतां तावत्,
वक्तव्यमस्ति किञ्चित्,—एकदा नागाज्जुनेन नाम भिक्षुणा
नागराजात् अङ्गतप्रभाभासिनीं विषसन्तापशमनीं मन्दाकिनीं
नाम एकावलीं लेभ । स च शातवाहनाभिधानाय राज्ञे
सख्ये तां दत्तवान् । सा च इयं कालेन शिष्यपरम्परया
अस्माकं हस्तं प्राप्ता । यदि च परिभव इव भवादृशां दविम
उपचारः, तथाऽपि ओषधिवुद्ध्या धीमता सर्व्वसत्त्वरक्षाप्रवृत्तेन
विषसन्तापात् रक्षितुकामेन गृह्यताम्’ इत्युक्त्वा तां मन्दाकिनीं

राज्ञे प्रादात् । राजा च तां प्रभूतैः मयूखैः भासमानां
 सर्वाशापूरणीं दृष्ट्वा सादरम् अग्रहीत् । गते च एकावली-
 प्रसङ्गे प्राप्तविश्रम्भा राज्यश्रीः ताम्बूलकरङ्कवाहिण्या पत्रलेखया
 हर्षं विज्ञापयामास,—‘काषायग्रहणानुज्ञया अनुकम्पता-
 मियम् अपुण्यभाजनं ते भगिनी’ इति । राजा तु तदाकर्ण्य
 किमपि नाभ्यधात् । अथ आचार्यः विविधैः प्रबोधवचनैः
 सान्त्वयामास ताम् । ततश्च भूपतिः सविनयम् आबभाषे
 श्रमणाचार्यं,—‘प्रार्थनाऽस्ति काचित् विधियस्यास्य, इय-
 मस्माकं भगिनी सर्वकार्योपरोधेनापि पालनीया नित्यम् ;
 अतः अद्यावधि यावदहं लघयामि प्रतिज्ञाभारं, तावदिमाम्
 अत्रभवतः धर्म्याभिः कथाभिः अस्मत्पार्श्ववर्तिनीमेव
 प्रतिबोध्यमानामिच्छामि । इयं पुनः अवसितकृत्येन मयिव
 समं ग्रहीष्यति काषायाणि’ इति उक्त्वा तूष्णीम्बभूव भूपतिः ।
 अथ आचार्यं तस्मिन् ‘तथा’ इति अभिनन्दितप्रणये प्रीय-
 माणः राजा तत्र तां रजनीम् अतिवाह्य, प्रभाते वसनाल-
 ङ्कारादिभिः परितोष्य विसर्ज्य च निघोतम आचार्य्येण
 सह स्वसारम् आदाय कटकम् अनुजाह्नविनिविष्टं प्रत्या-
 गमत् ।

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यविरचितं

सङ्क्षिप्तश्रीहर्षचरितं समाप्तम् ।

श्रीहर्षचरितम् ।

प्रथम उच्छ्वासः ।

चतुर्मुखमुखाम्भोज-वनहंसवधूर्मम ।

मानसे रमतां नित्यं सर्वशुक्ला सरस्वती ॥ १ ॥

प्रणम्य परमात्मानं श्रीजीवानन्दशर्मणा ।

श्रीहर्षचरितरूपा विवर्तिः क्रियतेऽमला ॥

प्रारिप्सितपरिसमाप्तिकामः तदभवान् महाकविर्बाणभट्टः आशङ्कितविघ्नब्यूह-
विनाशाय अविगीतशिष्टाचारपरम्परापरिप्राप्त वाग्देवतास्मरणरूपं सङ्गमं शिष्यशिक्षाये
यथादौ निबध्नाति, चतुर्मुख्यादि —चतुर्मुख्य—चतुराननस्य, ब्रह्मणः इत्यर्थः,
मुखानि—चत्वारि आननान्येवेत्यर्थः, अम्भोजानि—पुण्डरीकाणि तेषां यत् वनं—
काननं, तव हंसवधूः—हंसी, चतुराननवदनकमलवनविहारिमरालबधूस्वरूपेत्यर्थः,
सर्वशुक्ला—सर्वश—सकलं, शरीरेण वसनेन स्वाधिष्ठानेन चेत्यर्थः, पद्मे,—च्युत-
मल्लत्याद्यभावरूपेण सर्वप्रकारेणेत्यर्थः, शुक्ला—श्वेतवर्णा, पद्मे,—परिशुद्धा, सरस्वती
—वाग्देवी, पद्मे,—संस्कृतभारती, मम मानसे—चित्ते पद्मे—मागसाभिधेयसरसि,
(यथा हि मानससरोविहारिण्यः मानसौकसां कामिन्यः स्वर्गसुखभागपभोग्यं स्वभवनं
मानसं विहाय रमणौघमपि अन्यत् किमपि सरः गन्तुम् अनिच्छन्त्यः अतितरां तस्यैव
शाभां प्रकाशयन्ति, तथैव विद्वत्कलकमलकलहंसी भगवती भारती मन्वानस-
मन्दिरमनियतकालमेव अभ्युद्य अखिलं सदर्थजातं तव समुद्रासयिष्यति इति श्लेष-
तात्पर्यम् ; मानससरोविषय एव मरालानुरागः कविसमयसिद्धः ; तथा हि,—“अस्मि
यद्यपि सर्वत्र नीरं नीरजमिच्छितम् । रमतं न मरालस्य मानस मानसं विना ॥”
इति) नित्यं—सर्वदा, अनियतकालमित्यर्थः, रमतां—वहरतु, [प्रार्थनायां लोट्] ।

नमस्तुङ्गशिरसुखि चन्द्रचामरचारवे ।

वैलोक्यनगरारम्भ-मूलस्तम्भाय शम्भवे ॥ २ ॥

मानसाभिधेये सरीवरे कमलकानने हंसोय या चतुरागनाननकमलवने नित्यं
क्षुतिस्वरूपेण विहरति, साऽतिप्रियद्वयवागविष्टादौ देवौ मम मानसमन्दिरे नियतं
निवसतु इति निष्कृष्टार्थः । अत्र भगवत्यां सरस्वत्यां हंसवधाः, तथा चतुर्मुख-
मुखेषु अश्वीनानां तादात्म्याध्यासात् तथा श्रेष्ठमहिम्ना मानस-सरस्वत्यादिपदानां
चित्त-वागाद्यर्थान्तरावगमाच्च श्लिष्टं समस्तवस्तुविषयं साङ्गं रूपकमलङ्कारः । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ १ ॥

अथेदानीं जन्मान्तरीक्षान् प्रत्युद्ध्युद्धान् बलवत्तरमेहिकं विघ्नं वा समाश्रय्य तान्
समूलमुन्मूलयितुं भूयसा क्षामौष्टदेवममितप्रभावं शिवं स्तौति, नम इति ।—तुङ्गं—
कदाऽपि कुवाप्यनवनततया सदा समुन्नतमित्यर्थः, शिरः,—मस्तकं, चुम्बति—
स्पर्शति, तव तिष्ठति इत्यर्थः यः तथाविधः, सततसमुन्नतोत्तमाङ्गसंलग्न इत्यर्थः, यः
चन्द्रः,—शशाङ्कः, स एव चामरं—चमरस्यमधवलपुष्कविनिर्मितस्यजननं, तेन चारुः,
—मनीहरः तस्मै, वैलोक्य—विभुवनमेव, नगरं—पुरं, तस्य आरम्भः,—निर्माणीप-
क्रमः, तस्य मूलस्तम्भः,—धवलशिलामय-स्थूषाविशेषः तस्मै, शम्भवे—शिवाय, नमः,
—बहुकृतः प्रणतिरस्त्वित्यर्थः । यथा हि कश्चिदपूर्व्यकारः लोकातिशायिनीं महा-
नगरीं निर्मातुं प्रवृत्तः गापुरं पुरतः विरचय्य, तत् विशालस्थूषासग्राथं कृत्वा तस्यो-
परि अपूर्व्यशोभासम्पत्तये नैतपताकामिव कौमुदीरुचिं धवलचामरं निबध्नाति, तद्वत्
यन्तावत् विभुवननगरनिर्मिमिक्षया स्वयमेव मूलस्तम्भरूपतामुपगतः सितचारुचामरोपमं
चन्द्रमसं शिरसा दधत् परमरमणीयतामुपलभे, विलोक्यमूलहेतवे तस्मै शम्भवे नमः
इति समुदिततात्पर्यम् । श्लोकेऽस्मिन् “स्वयम्भुः शम्भुरादित्यः” इति हरेर्नामसङ्ख्ये
भगवतो नारायणस्यापि शम्भुनामदर्शनात् केचित् अस्य श्लोकस्य विष्णोर्नमस्कारपरत्वमपि
वदन्तः एवं व्याचक्षते ; तथा हि, —हरेः शिरो हि दुलक्षणं, “यस्यागिरासं द्योर्मूर्धां
सुं नामिश्रवणं मही” इति वचनात्, तथा च तुङ्गम्—उन्नतं, यत् शिरः,—दुलक्षणो
मूर्धां, तदुन्मौ चन्द्र एव चामरं तेन चारवे, अन्यत् सर्वं पूर्व्यवदिति । अत्र वैलोक्ये
नगरतादात्म्याध्यासः शम्भौ मूलस्तम्भतादात्म्याध्यासश्च मस्तकस्थचन्द्रे चामरतादात्म्या-
ध्यासे कारणमिति परम्परितरुपं रूपकमलङ्कारः, तदुक्तं दर्पणे,—“यत्र कस्यचिदारोपः
परातोप्यकारणम् । तत् परम्परित श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्धनम् ॥” इति । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ २ ॥

हरकण्ठग्रहानन्द-मौलिताम्रौ नमाम्युभयम् ।

कालकूटविषस्पर्श-जातमूर्च्छागमामिव ॥ ३ ॥

नमः सर्वविदे तस्मै व्यासाय कविवेधसे ।

चक्रे पुण्यं सरस्वत्या यो वर्षमिव भारतम् ॥ ४ ॥

पूर्वमशेषकारणं सर्वाधारं शङ्खं संस्तुत्य, स्त्रीजनमुलमेन सारस्येन वासस्येन च अचिरादेव वाञ्छितार्थप्रपूरणं सम्भाव्य च तच्छरीराङ्गजायां तदाश्रयां पार्वतीं स्तवीति, इति ।—हरस्य—पशुः पशुपतिरित्यर्थः, कण्ठग्रहे—कण्ठाश्लेषे, यः आनन्दः,—आह्लादः, निरतिशयं सुखमित्यर्थः, तेन मौलिते—सङ्कुचिते, तदुपभोगात् इवन्मुकुलिते इत्यर्थः, अलिपी—नेत्रे यस्याः तां, स्वयंग्रहाश्लेषसुखमप्यग्रावीमित्यर्थः, अत एव काल-कूटस्य—कालकूटाभिषेधस्य, कालकूटेति स्वनामप्रसिद्धस्येति यावत्, हरकण्ठस्थितस्येति भावः, (“काकोलकालकूटहलाहलाः.....विषभेदा चमो नव” इत्यमरः) विषस्य—गरलस्य, [अत्र कालकूटस्यैव विषविशेषार्थकतया तेनैव प्रकृतार्थसङ्गतौ पुनः विष-पदोपादानं पौनःपुन्यदोषमाशङ्कतीति नाशङ्कनीयं, गीवलीवर्द्धन्यायेनैव भट्टिति अर्थ-प्रतीतिसौकर्यार्थं सामान्यविशेषार्थपरशब्दद्वयप्रयोगस्य सुधीसम्मतत्वात् ; यथा हि वलीवर्द्धस्य गीविशेषत्वेऽपि तस्य भट्टिति गीत्वेन बोधनार्थं “वलीवर्द्धमानव” इति उक्ताऽपि पुनः “गामानव” इति कथयति, तथाऽत्र कालकूटस्य विषविशेषत्वेऽपि भट्टिति तस्य विषत्वेन बोधनार्थं पुनर्विषशब्दप्रयोगः समाहत इति सुधीभिर्विभाव्यम् । कालकूटेति विशेषणेन च विषस्य निरतिशयौत्कृष्टं प्रकटीकृतम्] स्पर्शन—संश्लेषणं, सन्धर्केणेत्यर्थः, जातः,—उद्भूतः, मूर्च्छागमः,—मोहावेशः यस्याः तथाभूतामिव, उमा—गौरी, नमामि—वन्दे ; विषाक्तद्रव्यसंसर्गे हि दास्यगरलप्रभाविण आसप्रदास-वशात् संश्लेषः शरीरेऽपि विषक्रियासम्भवात् मूर्च्छा आसम्भवनीया, तेन हि विष-कण्ठस्य स्वामिनः सकण्ठग्रहालिङ्गजनितानन्दविगलितकलिवरायाः मुग्धायाः पार्वत-दुहितुः विषोपहतवत् अस्मां निमीलनं सुसङ्गतमेवेति कविना संप्रणयालिङ्गनसुखोप-भोगजननयननिमीलनेऽपि पतिकण्ठसङ्गमितविषक्रियाकृतमोहावेशत्वेन उपप्रेक्षित-मिति बोध्यम् । अत्र प्रकृते पतिकण्ठालिङ्गनजनितानन्दकृते नेत्रनिमीलने विष-सम्पर्कजनितत्वेन सम्भावनात् उपप्रेक्षाऽलङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३ ॥

अथ आत्मनः प्रकटकवित्वाभिमानप्रकटनाय कविकुलशिरीमणिं भगवन्तं महर्षिं श्रीकण्ठवेदायनं स्तौति, नम इति ।—सर्वविदे—सर्वे—सकलं, वेदादिकं गीतादि-कलाकलापस्येति, वेत्ति—जानातीति तथोक्ताय, यीमजसन्निकर्षेण सर्वज्ञादित्यर्थः,

प्रायः कुकवयो लोके रागाधिष्ठितदृष्टयः ।

कोकिला इव जायते वाचालाः कामचारिणः ॥ ५ ॥

विभुसमायेति यावत्, कविविधसं—कवीनां—काव्यरचयितृणां, वेद्याः,—विधाता तस्मै, कविभ्यः अभिनवमहाकाव्यरचनापद्धतिप्रदर्शनेन शिक्षाविधायिने इति यावत्, “अपारे काव्यसंसारे कविरेव प्रजापतिः” इति स्मरणात्, तस्मै—प्रसिद्धाय, व्यस्यति—विभजति, ऋग्यजुसामाथर्वलक्षणान् वेदानिति व्यासः तस्मै, नमः,—सङ्गाऽतीता प्रणतिरस्त्वित्यर्थः । [प्रथमतो वेदशास्त्रम् अविभक्तवाङ्मयरूपेणावस्थितं, तच्च पराशरसुतो ह्येपायनः ऋग्यजुसामाथर्वलक्ष्यया मन्त्र-ब्राह्मण-उपनिषद्विधया विभज्य, पञ्चमवेदभूतमहाभारतेन तथा वेदार्थोपनिबन्धना पुराणादिना बहुधा विवृतवान् इत्यस्य व्याससंज्ञेति प्रसिद्धिः] । प्राकृतकविविधातृत्वस्यास्य रचितग्रन्थस्यापनेन विशिनष्टि, चक्रे इति ।—यः,—कविवेद्या व्यासः इत्यर्थः, भारतं—तदाख्यं महाकाव्यं, भारतं वर्षमिव—भरत-राजाधिकृतप्रदेशमिवेत्यर्थः, [अथ “भारतम्” इत्येकस्यैव पदस्य श्रेष्ठमहिमा उभयार्थ-परतया “वर्षमिव” इत्यनेनाप्यन्वेति इति बोध्यम्] सरस्वत्या—वागधिष्ठात्र्या देव्या, पत्ने,—ब्रह्मावर्त्तजनपदेकदेशप्रवाहिण्या स्वनामप्रसिद्धया नद्येत्यर्थः, पुण्यं—पवित्रं, चक्रे—कृतवान्; तदुक्तं,—“भारताध्यापनात् पुण्यादपि पादमघीयतः । गृह्णानस्य पूयन्ते सर्वेपतपानि देहिनाः ॥” इति । यथा विधाता निजनिर्माणकौशलस्य परां कोटिमैकत्र प्रदर्शयितुं सर्वैर्जुसुमनोहरं विविधामुत्थरबाकरं सर्वतः समधिगत-समुत्कर्षे भारतवर्षे वह्निःप्रकटिताखिलकञ्चनमाशय अन्तःसलिलशालिन्या परम-पवित्रप्रवाहिण्या सरस्वत्या स्रोतस्वत्या पवित्रीचकार, तथाऽयमपि योगबललब्धा-खिलविद्याप्रकाशः वेदव्यासः सर्वसारसमलङ्कृतम् अशेषकाव्यलक्षणसमन्वितं स्वप्रचीतं महाभारतं लोकातिशायिना अन्तर्निगूढभावप्रसविना वागधिदेवतायाः कला-विलासेन पवित्रतामनयदिति निष्कृत्यार्थः । अथ महाभारतस्य भारतवर्षेण सह अवैधर्म्यसात्यकथनादुपमाऽलङ्कारः, तेन च व्यासस्य विधातृतादात्म्यं व्यज्यते, तथा च उपमाऽलङ्कारेण रूपकालङ्कारध्वनिरिति बोध्यम् । अनुष्टुप् छन्दः ॥ ४ ॥

अवेदानोऽंशो कवयः लौकिककवीनां स्वभावं पर्यालोचयन्नाह, प्रायः इति ।—रागः,—असदभिनवेशः, तेन अधिष्ठिता—आक्रान्ता, दृष्टिः,—ज्ञानं येषां तथा-विधाः, अत एव कुकवयः,—कु—कुम्भिताः, कवयः,—काव्यप्रणेतारः, असत्काव्य-रचयितारः इति यावत्, प्रायः,—वाङ्मयेन लोके—जगति, दृश्यन्ते इति शेषः, भिषयरागाश्रयतया अज्ञानीपद्धतदृष्टीनां कुकवीनां यानि हि भूयांसि काव्यानि इह लोके दृश्यन्ते, यानि तु आलङ्कारिकादिप्रदर्शितसत्ययानुसृततया केवलमसारर-

सन्ति ज्ञान इवासङ्गा आतिभाजो गृहे गृहे ।

उत्पादका न बहवः कवयः शरभा इव ॥ ६ ॥

विषयसम्बद्धतया च प्रंखावती काव्यानुशीलनप्रवृत्तेः विधातकराचीति सर्वथा तानि सर्वेषामेवानिष्टसम्पादकतया हेयानीति भावः, तथा हि —ते तु केवलं कीकिला इव वाचालाः,—श्रुतिमधुरया वाचा अज्ञानां चित्ताकर्षिणः, असम्बद्धप्रलापिन इति यावत्, कामचारिणः,—आलङ्कारकगद्यानुमतशैलीमाश्रित्य यथाकामं बिचरन्तः, सदाचारानभिज्ञाः स्वेच्छाचारिणश्च असन्तः कवय इति भावः, जायन्ते—सम्पद्यन्ते, ते तु न ज्ञेयत्वादन्वत् किमपि (इति असत्कविनिन्दा) ; कीकिलाः यथा कुङ्करवेष प्राकृतानां जनानां चित्तांसि उन्मादयन्ति, तथैव पूर्वोक्तार्थैः परिशीलितं मार्गमभ्यनुसरन्तः स्वेच्छया काव्यकान्तासस्वरूपपरायणाः ये हि केवलं वाङ्माधुर्यं जनानां मानसानि प्रीणयितुं यतन्ते अर्थात्तृणा सदनुमतेषु कृत्येषु प्रवृत्तिं तथा अकृत्याच्च निवृत्तिं विधातुमसमर्थानां तेषान् कवीनां काव्यालापीऽपि वर्जनीय इति तात्पर्यम् । एतानि विशेषणानि कीकिलपक्षेऽपि व्याख्यायन्ते ; तथा हि,—रागः—लौहित्यं, तेन अधिष्ठिता—आक्रान्ता, तद्विष्टा इत्यर्थः, दृष्टिः—चक्षुः येषां तथाभूताः, वाचालाः,—वाचा—गिरा, कुङ्करवेषेत्यर्थः, आलाः—आ—समन्तात्, लान्ति—आवर्जयन्ति, वशीकुर्वन्तीति यावत्, [लातेः कर्तरि डः] चेतः इति शेषः, ये ते तादृशाः, कामचारिणः,—कामं—मनसिजं, सम्भोगीच्छामित्यर्थः, चारयन्ति—विचारयन्तीति तादृशाः कामोद्दीपकाः, जायन्ते—कामोद्दीपनविभाषतां यान्तीत्यर्थः । [“वाचालाः” इत्यत्र “वचाचालाः” इति पाठः —केचित् कवयः कीकिला इव अवाचालाः,—मधुरवाचः इति यावत्, तथा कामचारिणः,—यथाकामं बिचरन्तः, स्वप्रतिभाऽनुसारेण अभिनेवं काव्यं कुर्वन्ताः इत्यर्थः, जायन्ते सुकवय इति शेषः । अस्मिन् पक्षे सुकविप्रशंसैवेयमिति बोध्यम् । अ कुकविषु कीकिलानामवधर्मसाम्यप्रतीतिः स्फुटविशेषणकृतशेषानुप्राणितोपमाश्लङ्कारः । अनुष्टुप् इत्यम् ॥ ५ ॥

पुनरपि असङ्गातान् असतः कवीन् निन्दति, सन्तीति ।—गृहे गृहे—प्रति-
गृहेषु, असङ्गाः—बद्धव इत्यर्थः, जातिः,—जन्म, (“जातिः सामान्यजन्मनीः”
इत्यमरः) तन्मात्रं भजन्ते इति तद्योक्ताः, केवलमुत्पत्तिभाजः, न तु अभिजन्मप्रत्य-
रक्षणया किमपि जगतः उपकर्तुं क्षमाः, वैदग्ध्योक्तिभूयिष्ठां निरतिशयचमत्कारित्या-
भायिकां वाचं विन्यस्तुमशीला इत्यर्थः, ज्ञान इव—सारमेयाः इव सन्ति—विद्यन्ते ;
ते हि यथा भुक्तोद्दीर्घभोजनप्रियाः इति हरणपटवश्च सर्वेतः अमेध्यभोजनेक्षया यथा-

अन्यवर्षपरावृत्त्या बन्धचिह्ननिगूहनेः ।

अन्यवृत्त्यातः स्तुतां मध्ये कविचौरो विभाव्यते ॥ ७ ॥

कामं विचरन्ति; तद्वत् अगच्छनीयाः कुकवयः कुकाध्यरचनया कालं नयन्तः वाक्सीपम्-
परकीयार्थमहतिप्रराधयन्तः काव्यकलालापैः विहरन्तीति समन्तात् दृश्यन्ते एवभूतास्तु
नियतं निन्दनीया एवेति भावः । यदि हि अन्यदीयवर्णितवस्तुमहतिभाजः निन्द्याः स्युः,
तर्हि के स्थातिमन्ताः ? इत्याशंसायामाह उत्पादका इति ।—किन्तु बहवः,—भूयांसः,
कवयः,—कविंस्त्वातिमधिगन्तुमिच्छातः काव्यकलाप्रचयनीयुक्ताः पुष्पाः, शरभा
इव—अष्टापदमृगकिंशया इव, न उत्पादकाः,—न अभिनवरचनानिपुणा इत्यर्थः,
स्मृतीति पूर्वेष्वन्यः, अन्यस्यैवैते विदन्ते इति तात्पर्यम् । “अष्टपादूर्ध्वगम ऊर्ध्वपाद-
चतुष्टयः” इत्युक्तलक्षणक्रान्ताः शरभाः नाम केचन अष्टपादः ऊर्ध्वपादाश्च मृगविशेषाः
पुरा आसन्, अद्यापि कुत्रचिदेव विदन्ते किलेत्युगमयीते, ते तु यथा दृष्टव्याः,
इदानीन्तु प्रायः कैरपि कुत्रापि अदृष्टतया कल्पनामात्रपर्यवसायिनः सम्पद्यन्ते, तद्वत्
अलौकिकप्रतिभाबलेन अपूर्वकाव्यसौन्दर्यसाधनेवराः कवयस्तु दुर्लभा एव ; तथा
च, ये पुनः अनुच्छिष्टकाव्यकामिनीलास्यलौलाविन्वासपटीयसः, ते एव सत्कविता-
यनिताभोगसौभाग्ययशोभाजनं भवन्तीति कवेराश्रयः । अत्र कुकविषु शृणां सुकविषु
च शरभाणामवैधर्म्यसात्म्यप्रतिपादनादुपमादयम्, अन्योऽन्यैरपेक्ष्यतया स्थितेयानयोः
संछटिः । अनुष्टुप् छन्दः ॥ ६ ॥

अन्यार्थमहत्तानां कवीनां चौर्यापराधं विशदीकृत्य विहणोति, अन्येति ।—अन्यस्य,
कवेरिति शेषः, वर्णानां—सुविन्यासेन विरचितमममचरसमूहानामिति भावः, परा-
हतिः,—विपर्यासेन रचनं तथा; अन्यत्,—अन्ते वर्णाः,—गौरक्षणादयः तेषां परा-
हतिः,—कर्णान्तरेण तिरोधानं तथा, तथा बन्धानां—गौडीवन्दर्थादीनां, चिह्नानां—
श्रीलक्ष्मिप्रधतिलिङ्गानाञ्च, निगूहनेः,—गोपनेः, अन्यत्,—बन्धचिह्नस्य—बन्धन
प्रङ्गलुदिलिङ्गस्य, निगूहने, अनाख्यातः,—अज्ञायितः, (अपरवाध्याहार्यः) अथ-च,
—न न अना—असंगुरुषः, कापुरुष इति यावत्, इत्थं ग्यातः—सर्व्वत्र परि-
चितः, कविः,—काव्यप्रणेतृ, स्तुतां—सहृदयानां मध्ये, चौरः,—तस्करः, विभाव्यते
—ज्ञायते, पस्विच्यते इत्यर्थः ; यथा हि, तस्करः प्राप्तदृष्ट्याः सम्भजनसमाजे
रुण-गौरादिलक्षणे स्वकीयं रूपं लोपयन्ति, निगूहदिपूर्वापरसम्भजनमिति त्वक्चिह्नस्य
सर्व्वथैव निगूहन्ति, तथैव सुकवीनां मधुरदृष्टीकासमरसस्वाविष्णीनां वाचामपहारकाः
कवयः केवलं ककारादिबर्णसालां, तथा साधुर्थाविगुणयुतां वन्दनीत्यादिर्वाति-

श्लेषप्रायसुदीक्षेषु प्रतीक्षेष्वर्थमात्रकम् ।

उत्प्रेक्षा दाक्षिणात्येषु गौडेष्वक्षरडम्बरः ॥ ८ ॥

नवोऽर्थो जातिरयाम्या श्लेषोऽक्षिष्टः स्फुटो रसः ।

विकटाक्षरबन्धश्च कृत्स्नमेकत्र दुष्करम् ॥ ९ ॥

विशोभितां पद्मादिबन्धोपनिबद्धां सत्कविभक्तिं यथाकामं विपरिणमय्य स्मृतित्वेन
तथा जनान् विमोहयन्तीति भावः । अत्र कवी चौरतादात्म्याध्यासात् श्लिष्टविशेष-
कृतेन श्लेषेणानुप्राणितः रूपकमलङ्कारः । अनुष्टुप् छन्दः ॥ ७ ॥

काव्योत्कर्षापकर्षविचारविरहितानां मन्दधियां विभिन्नदेशीयानां कवीनां कविवैचित्र्यं
विवरीतुं तत्सत्कविभक्तिषु श्लेषादिबाहुल्यं प्रदर्शयति, श्लेषेति ।—उदीक्षेषु—उदीक्ष्याम्
उत्तरादिन् देशे भवा ये तथाभूताः, शरावत्याः नद्याः पश्चिमीसरदेशवासिन्य इत्यर्थः
तेषु, कविषु इति शेषः, श्लेषप्रायं—श्लेषाणाम्—अनेकार्थाभिधानानां, प्रायः,—बाहुल्यं
यस्मिन् तथाभूतं, बहुधाभिधायकपदोपनिबद्धमिति यावत्, काव्यबन्धनं स्वाभीष्टतया
भरितरहितमिति दृश्यते इति शेषः, उदीक्षाः कवयः प्रायेण श्लेषालङ्कारभूयिष्ठं काव्यं
प्रणयन्तीति भावः ; प्रतीक्षेषु—पश्चिमदेशीयेषु, पाश्चात्यैवित्यर्थः, अर्थमात्रकम्—
अर्थस्य—वाच्य-लक्ष्य-व्यङ्ग्यभेदेन भिन्नस्य, मात्रकं—बाहुल्यं यस्मिन् तथाभूतम्, अर्थ-
गाभीर्यपूर्णपदनिबन्धनमित्यर्थः ; तथा च प्रतीक्ष्यानाम् अर्थविशेषादत्र एव, न तु
उदीक्ष्यानामिव तेषां शब्दालङ्कारादिषु प्रयासबाहुल्यम् इति मात्र-पदेन प्रत्याख्यते ;
दाक्षिणात्येषु—आ विख्यालत्वात् महासागरं यावत् ये भूमिभागाः तेषु, तदधिष्ठितेषु
इत्यर्थः, उत्प्रेक्षा—सशयमूलकः प्रकृतस्य अप्रकृतरूपतया तादात्म्याध्यासः, तथा
हि,—“भवेत् सम्भावनीत्येका प्रकृतस्य परात्मना” इत्युक्तलक्षणालङ्कारविशेषः इत्यर्थः,
आद्रियते इति शेषः, गौडेषु—वङ्गदेशात् प्रभृति उत्कलदेशसमीमायामवस्थितां सुवर्णरेखां
नदीं यावन् विस्तृतजनपदेषु, प्राच्यत्विति भावः, अक्षराणां—वर्णानां, डम्बरः,—
ओजीगुच्छवतां समासभूयिष्ठानां पदानां बन्धकृतं रचनप्राप्तुर्यमित्यर्थः ; अत्र एक रीतिषु
गौडी नाम एका पदसङ्घटना दृश्यते ; तथा हि,—“ओजःप्रकाशकैर्वर्णैर्बन्धः आडम्बरः
ध्रुवः । समानसबहुला गौडी -” इत्यालङ्कारिकाः ; एतेन एतदुक्तं भवति, यत्, सर्वत्रैव
कविषु कश्चित् कश्चित् गुणो वर्तते, स तु न सङ्गदयप्रीतिकरः, यत्र तु सर्व एव
गुणः पूर्णतया वर्तते, स एव सत्कविषु श्रेयान्, अन्ये केवलं तदास्थमात्रभाजः
इति भावः । अनुष्टुप् छन्दः ॥ ८ ॥

अन्वयः सङ्गदयप्रीतिकररचनाप्रकारं विकृतः, साधारणकविभिर्नपनिबद्धेषु

किं कवेस्तस्य काव्येन सर्व्ववृत्तान्तगामिनी ।

कथेव भारती यस्य न प्राप्नोति दिगन्तरम् ? ॥ १० ॥

काव्येषु सामाजिकजनानामभौषितगुणसमुदायानां यव्यना अतीव दुर्लभत्वाद्, जव इति ।—नवः,—नूतनः, अन्वैः कविभिरनिबद्ध इति यावत्, अर्थः,—अभिधेयः, अभिनवोपनिबद्धं वस्त्वित्यर्थः, (“अर्थोऽभिधेयश्चैवस्तु-प्रयोजननिष्ठतिष्ठु” इत्यमरः) अयाम्या—अधमजनप्रयुज्यमानो वाक्प्रपञ्चः यन्त्रः, स च दोषविशेषतया ख्यातः, तद्वर्जिता, जातिः,—काव्यानामुत्पत्तिः, अभिनवदोषविरहितकाव्यरचनमित्यर्थः, श्लेषः,—ब्रह्मार्थोभयवृत्तिः श्रुतिपदपर्यालोचनाजनितालङ्कारविशेषः, अक्षिप्तः,—अदुर्बोधः, अगूढतया स्फुटविभावानुभावादिभिः व्यक्तीकृतः इति यावत्, रसः,—शृङ्गारादिः, स्फुटः,—सुखसंवेद्यतया श्रवणसमकालमेव सुव्यक्तः, तथा विकटः,—वैकट्यं हि पदानां कृत्यप्राप्यत्व, तद्गुणविशिष्टः, अचरः,—एकारादिवर्णः, तेन बन्धः,—अजीगुणप्रकाशकैः आङ्गन्तरबहुलैः गौडरीत्यनुकूलैः वर्णैः गुम्फनमित्यर्थः, एतन् कृत्स्नं—सर्व्वम्, अभिनववस्तुविरचितत्वं याम्यादिदोषविनिर्मुक्तत्वं, सुबोधश्लेषालिङ्गितत्वं, स्फुटरसत्वं, गौडरीतिबन्धनचैत्यर्थः, एकव—एकस्मिन्, कवयितरौति शेषः, दुष्कर—दुर्लभमिति यावत् ; एते काव्योत्कर्षविधायका गुणा एकस्मिन् साधारणकविनिबद्धे काव्ये न दृश्यन्ते, सत्कवीनां काव्यन्तु प्रोक्तसर्व्वगुणशालितया सङ्गदयप्रौढिकरमिति तदेव सुपाठ्यमिति भावः । अमुष्टुप् वृत्तम् ॥ ८ ॥

प्रागुक्तगुणवती रचनेन सर्व्ववाद्रियते, अत एव ये हि कवयः प्रोक्तगुणयामयुतं काव्यं रचयितुमशीलाः, तेषां कवित्वव्याप्तिस्वाभावात् काव्यप्रणयनप्रयासो हर्षवैति प्रकटयति, किमिति ।—यस्य—मन्दबुद्धः कवियश्चापार्थिनः काव्यरचयितुः, कथा—सम्बन्ध-वाक्, सर्व्ववृत्तान्तगामिनी—सर्व्वविषयप्रकाशनी ; यद्वा, सर्व्वार्थं यानि वृत्तानि—वर्ण-मात्रा-गण-समाहंसम-विषमात्मकानि विविधानि कृन्दासि, तेषाम् अन्तम्—अवसानं गच्छति या तथाभूता, तत्तद्वृत्तविशेषेण सामाजिकजनहृदययाहिणी इत्यर्थः, भारतपञ्च,—दौपवर्दाखिलगूढार्थप्रकाशनी, वेदार्थानुस्यूततया च कृत्स्नतत्त्वार्थविबोधिनी, प्रागुक्त-नवार्थादिसर्व्वगुणोद्भासिनी च, भारतीव—महाभारतकथा इव, दिगन्तरम्—अन्तां दिशः, न प्राप्नोति—न गच्छति, अभिनवया प्रतिभया असौमया स्वल्पव्या च अक्षिति जनानां मानसानि नावर्ज्ययति ; [एतेनास्य कवेरिदम् अनवयं काव्यं भारतीयां कथा इव प्रागुक्तगुणगणयोगात् सर्व्वोत्कर्षतामागतमिति ध्वनितम्] भगवतः शेषायनस्व महाकाव्यस्य सर्व्वलोकसमाहृतत्वं दृश्यते ; तथा हि,—“नारदोऽश्रावयद्देवानसित्त्वं

उच्छ्वासान्तेऽव्यखिन्नास्ते येषां वक्त्रे सरस्वती ।

कथमाख्यायिकाकारा न ते वन्द्याः कवीश्वराः ? ॥ ११ ॥

कवीनामगलहर्षो नूनं वासवदत्तया ।

शक्त्येव पाण्डुपुत्राणां गतया कर्णगोचरम् ॥ १२ ॥

देवतः पितृन् । गन्धर्व्यश्वरत्नांसि यावथासास वै युक्तः ॥” इति । [“न प्राप्नोति दिगन्तरम्” इत्यत्र “न व्याप्राति जगच्चयम्” इति पाठान्तरम्] तस्य कवेः काव्येन किम् ? — कविचयशोऽधिगतये काव्यविरचने यतमानस्य दुर्मेधसः कवेः काव्येन न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः ; यत् सर्वत्र न समाद्रियते, तत् काव्यं विफलमेवेति भावः । अमृष्टम् वृत्तम् ॥ १० ॥

अधुना हृन्दारकवन्दितगुणान्, केवलं लोकास्थितये एव न तु यशसे सतां काव्यानां विधातृन् कवीनामौश्वरान् सुकवीन् अष्टाभिः श्लोकैः प्राधान्येन स्तौतुं प्रवृत्तः प्रथमं स्वानौहयप्रदर्शनाय तानभिवन्दते, उच्छ्वासेति । — येषां वक्त्रे — वदने, सरस्वती — वाग्देवी, नियतं नृत्यतीति शेषः, उच्छ्वास्येव — सुदीर्घनिश्वासमावृत्यागस्येव उच्छ्वासस्य — वाग्विशान्तिस्थानस्य, परिच्छेदसमाप्तेरित्यर्थः, अन्ते — अन्तसान्तेऽपि, अखिन्नाः, — अनन्तराचने अभिनवस्वतःप्रतिभातवस्तूनां विन्यासेऽपि अशान्ताः इति यावत्, आख्यायिकाकाराः, — आख्यायिकाम् — इतिवृत्तं, कुर्वन्तीति तथोक्ताः, कथारचयितार इति यावत्, ते — प्रसिद्धाः, कवीश्वराः, — कविश्रेष्ठाः, ते — तव, कथं न वन्द्याः ? — न पूज्याः ? अपि तु सर्वतोभावेन त्वया सर्वैः गुणग्राहिभिश्चासङ्कुचितचेतसा अर्हन्तीवाः खलु, अमृथया न हि वयं दोषमावानुसम्भारः, परन्तु गुणेषु आदरप्रदर्शनपरा इति कवेराशयः । अमृष्टम् वृत्तम् ॥ ११ ॥

इदानीं सुकविकुलावतंसमभिनवसर्वगुणभूषितकथारचयितारं महाकविं सुवन्दुं तद्विचितप्रबन्धप्रशंसया प्राधान्येन प्रथमतः प्रस्तौति, कवीनामिति । — कर्णस्य — राधेयस्य दुर्योधनसुहृदः स्वनामख्यातस्य च वीरविशेषस्य एव, गोचरः, — स्थानं तं, कर्णसमीपे एकपुरुषघातिनी शक्तिरस्तीति पाण्डुतनयानां श्रुतिपथपतनमात्रकालमिति शब्दमिति वा अथवा, — कर्णः, — कवीनां स्वीयं स्वीयं शब्दमेव, गौः, — इन्द्रियं, तस्य चरं — विषयं कवीनां शब्दपथातिथित्वमित्यर्थः गतया प्राप्तया, वासवः, — इन्द्रः, तेन दत्ता तया, शक्त्या — तदाख्येन अक्षयकवचयज्ञवावसरे प्रीतेन इन्द्रेण कर्णाय प्रदत्तेन अस्त्रविशेषेत्यर्थः, पाण्डुपुत्राणां — पाण्डवानां युधिष्ठिरादीनां भिन्न, वासवदत्तया — वासवदत्ताचरिताख्यापक-तदाख्यन्यविशेषेण, कवीनां स्वयं, —

पदबन्धोऽब्जलो हारी कृतवर्णक्रमस्थितिः ।

भट्टारहरिचन्द्रस्य गद्यबन्धो नृपायते ॥ १३ ॥

अविनाशिनमग्राभ्यमकरोत् सातवाहनः ।

विशुद्धजातिभिः कोषं रत्नैरिव सुभाषितैः ॥ १४ ॥

अहङ्कारः, गुण—निश्चितम्, अगलत्—असमवापेक्ष्यर्थः । इन्द्रदत्तामेकपुरुषघातिनौ
शक्तिमवेत्य पाण्डवा यथा विजयाशारङ्गिता इतदुपा आसन्, तथा महाकवेः सुबन्धोः
कृतेः प्रोक्तगुणराजिभूषितस्य वासवदत्तासन्दर्भस्य चारुतामबलोक्य सर्वे कवयः ततः
समुत्कर्षं मनसाऽपि कर्तुमद्यमा इत्याहङ्कारा अभवन्निति निष्कर्षः । एतेन वासव-
दत्तासरसप्रबन्धस्यातीव समुत्कर्षं उक्ताः ; तथा महाकविसुबन्धुविरचितकथावत्
एषा श्रीहर्षचरितकथाऽपि सर्वगुणालङ्कता सङ्गदयानां हृदययादृषी च श्रव्यभिप्रायी
व्यज्यते] । उपमाऽलङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १२ ॥

अथ सुबन्धोनामधेसरस्य कविकुलतिलकस्य महाकवेः हरिचन्द्रस्य गद्यकाव्यस्य
ब्राह्मण्यं प्रतिपादयति, पदेति ।—पदानां—सुपतिङ्गानां, बन्धः,—वैदर्भादिरीत्या
रचनाविशेषः, नृपपत्ने—स्वमण्डलावष्टम्भ, तेन उज्ज्वलः,—समुद्भासितः, हारी—
धनोद्धरः, हारालङ्कारशाली च, [“बहारी” इति पाठे—नास्ति हारी—इदो
धेयात् तथाभूतः, अन्यथ,—न हरति कस्यापि धनमित्यहारीत्यर्थः] कृता—
सम्पादिता, वर्णानाम्—अक्षराणां, ब्राह्मणादीनाञ्च, क्रमेण—रीतिपरिपाद्या, मर्यादान-
सारैश्च च, स्थितिः,—सन्निवेशः, अथस्थानञ्च यस्मिन् येन वा तथोक्तः, भट्टारः,
—पूज्यः, हरिचन्द्रः,—तदाख्यः कश्चित् कविविशेषः तस्य, गद्यबन्धः,—गद्यबन्धः,
[“गद्यबन्धः” इति पाठान्तरं] नृपः,—राजा, स इवाचरतीति नृपायते—राजवत्
समुद्भासते, सर्वोत्कर्षेण वर्णते इत्यर्थः । हरिचन्द्रकवेः काव्यं सर्वश्रेष्ठमिति तात्पर्यम् ।
अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १३ ॥

अपरमपि कविश्रेष्ठं सातवाहनं प्रसीति, अविनाशिनमिति ।—सातवाहनः,—
तदाख्यः कविः, विशुद्धा—निर्दोषा, जातिः,—अभिनवकाव्यार्थानामुत्पत्तिः, अलङ्कार-
विशेषो वा येषु तत्तद्विधैः, सुभाषितैः,—हृदययादृभिः वाक्यैः, रत्नैरिव—मह्युदादिभि-
रिव, पदरत्नसमूहैरित्यर्थः, अविनाशिनम्—अनन्तरम्, अतिरमणीयत्वेन चिरस्थायिन-
मिति भावः, अथायं—आयदीवर्जितं, कोषं—काव्यमञ्जूषाम्, अकरीत्—विदधी ;
अत्र रत्नैः सह सुभाषितानामवैषम्यं साम्यप्रतीतिरुपमाऽलङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १४ ॥

कीर्त्तिः प्रवरसेनस्य प्रयाता कुमुदोज्ज्वला ।

सागरस्य परं पारं कपिसेनेव सेतुना ॥ १५ ॥

सूत्रधारकृतारम्भेर्नाटकैर्वहुभूमिकैः ।

स्यताकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव ॥ १६ ॥

प्रवरसेननामकमपरमपि कवीन्द्रं प्रशंसति. कीर्त्तिरिति ।—प्रवरसेनस्य—तदाख्यस्य
कविः, अन्यत्र,—प्रवे—रसयोरिकत्वात् प्रवे इत्यर्थः, रसः,—रागो येषां ते प्रवरसाः,—
वानराः, तेषामिनः,—स्वामी तस्य वानरराजस्य सुग्रीवस्येत्यर्थः, (“इनः पत्न्यो वृषाकंथीः”
इति मेदिनी) कुमुदवत्—कैरववत्, उज्ज्वला—प्रदीप्ता भवत्वा च ; यथा,—कुः,—
प्रथिवी, तस्याः मुत्—आनन्दः, तथा उज्ज्वला—भासुरा, कीर्त्तिः,—एकत्र—काव्य-
प्रचयनमन्, अपरत्र—वैदेष्ट्याः समुद्धरणजनितं यशः, (“यशः कीर्त्तिः समञ्चा च”
इत्यमरः) कुमुदोज्ज्वला—कुमुदेन—तदाख्येन वानरसेनापतिना, उज्ज्वला—प्रशसा,
तस्य श्रौत्यसमुद्भासिता इत्यर्थः, कपिसेनेव—वानरचमूरिव, सेतुना—तदाख्यकाव्ययन्त्रेण,
अन्यत्र—तदाख्यया प्रसिद्धेन श्रीरामकृतमार्गेण, सागरस्य परं पारं प्रयाता—
गता । यथा वानरसेना सेतुयन्त्रेण सागरमुत्तीर्य अपरपारस्थितां लब्धां गता,
तथा प्रवरसेनस्य यशः तदीयकाव्ययन्त्रस्य प्रचारेण सागरमपि उत्तीर्य देशान्तरं
गतमिति निर्गलितोऽर्थः । अनुष्टुप् छन्दः ॥ १५ ॥

अथ दृश्यकाव्यरचयितारमतौव प्राचीनं भासकविं प्रश्रुति. श्रुति ।—भासः,—
तदाख्यः कविः, सूत्रं—नाटकीयप्रयोगानुष्ठानं, धारयतीति सूत्रधारः,—नाटकाभिनेतृ-
प्रधानपुरुषविशेषः, स्थपतिश्च, तेन कृतः आरम्भो येषां तैः, बहुभूमिका—अनुकरणा-
वस्थाविशेषश्च वेशपरिवर्तः, रचना च, शिल्पकौशलमिति यावत् शेषं तथोक्तैः,
पताका—“बीजं विन्दुः पताका च प्रकरो कार्यमेव च । अर्धप्रकृतयः पञ्च”
इति पञ्चविधानां तृतीया अर्धप्रकृतिः, सा च “यत् छन्दसु परार्थं ज्ञात् प्रधानस्थीप-
कारकम् । प्रधानवक्ष कस्येत सा पताकेति कीर्त्यते ।” इत्युक्तस्यैव, वैजयन्ती च,
तथा महिती, देवकुलैरिव—देवमन्दिरैरिव, नाटकैः,—रूपकभेदैः, उक्तञ्च दर्पणकारिणः,
—“तत् रूपारोपायु रूपकम्” इति, “नाटकं ख्यातवत् स्यात् पञ्चसंज्ञिसमन्वितम् ।
विनाशद्वर्गादिगणवत् युक्तं नामाविमृतिभिः ॥ सुखदुःखसमुद्भूतिं नावारसगिरन्तरम् ।
पञ्चादिका दशपरास्तादाः परिकीर्त्तिताः ॥ प्रख्यातवन्त्री राजर्षिर्षीरोदात्तः प्रतापवान् ।
दिव्याश्च दिव्यादिव्यो वा मुखवाश्रयको मतः ॥ एक एव भवेदङ्गी भङ्गादो नीर एव
वा । अङ्गभङ्गे रसाः सर्वे कार्ये निबन्धयः इत्युक्तम् ॥ चत्वारः पञ्च वा सुख्याः कार्यव्याप्त-

निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सृक्तिषु ।

प्रीतिर्मधुरसान्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ? ॥ १७ ॥

समुद्दीपितकन्दर्पा कृतगौरीप्रसाधना ।

हरलीलेव नो कस्य विस्मयाय वृहत्कथा ? ॥ १८ ॥

पूरुषाः । गोपुच्छायसमायन्तु बन्धनं तस्य कीर्तितम् ॥” इति च ; यज्ञः,—कीर्तिं, लेभे—प्राप । यथा हि कारुप्रवरः विविधसूत्रकारुकार्यसमन्वितं सुमनोहरं देवमन्दिरं निर्माय अपूर्वशीभासम्पत्तये उपरि पताकां स्थापयति, तद्वत् नाट्यरचनाकुशलः महाकविः भासः बहुभिः शैलूषैः अभिनीयमानं पताकास्थानीपशीभितमभिनवनाटकं विरचय्य जगति स्वीयामसीमां कीर्तिमस्थापयदिति तात्पर्यम् । उपमाऽलङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १६ ॥

अथ कविकुलकलहंसं महाकाव्ये नाटके च अनिर्वचनीयां प्रतिभां प्रदर्श्य जगति सममेव सर्वजनवन्दनीयतामधिगतवन्महाकविं कालिदासं प्रस्तौति, निर्गतास्विति ।—निर्गतासु—स्वभावकवितया पदार्थविन्ननप्रयासं विनैव स्वतः स्वमुखात् समुच्चरितासु । अभिनवमुद्दितासु च, मधुराः,—मनोहारिण्यः, आस्तां तावदर्थविवर्तिः, उच्चरित-समकालमेवानन्दजनन्य इत्यर्थः, सान्द्राः,—घनाः, गाढतया प्रयुक्ताः सुरसा इति यावत्, अन्यव—मधु विद्यते यासु ता मधुराः,—मकरन्दवाङ्मय इत्यर्थः, सान्द्राः,—घनाः, पूर्णावस्थां गताः इत्यर्थः, मकरन्दपरिपूर्णाः इति भावः, मधुराश्च ताः सान्द्राश्च तथाविधासु, मञ्जरीष्विव—कुसुमवल्ग्वरीष्विव, कालिदासस्य—तन्नामकस्य सर्वजनप्रसिद्धस्य महा-कवेः, सृक्तिषु—श्रीभनेषु वाक्पेषु, गलदपारमाध्वौभरितासु इत्यर्थः, कस्य—जनस्य वा, प्रीतिः न जायते ?—न सम्पद्यते ? अपि तु सर्वस्यैव सहृदयस्य असहृदयस्य च समा प्रीतिर्भवत्येवेत्यर्थः । [“मधुरसान्द्रासु” इत्यत्र “मधुरसाद्रासु” इति पाठः—मधु—चौटं, तद्वत् अतीव सुखाद इति भावः, रसः,—शृङ्गारादिः, अन्यव—मधुरमः,—मकरन्दः, तेन आद्रासु—सिक्तासु, पूर्णास्विति भावः] । उपमाऽलङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १७ ॥

इदानीं वृहत्कथारचयितारं प्राधान्येन प्रस्तौति, समुद्दीपितेति ।—समुद्दीपितः,—प्रज्वलितः, कन्दर्पः,—कामः यथा तथोक्ता, बहूनां कामिजनानां वर्णनश्रवणात् सहृदयानां मन्मथोद्भेदात् रतिस्थायिभावकः शृङ्गाररसः समुद्भवति हि, तथा चोक्तम्,—“ऋतुमाख्यलङ्कारप्रियजनगान्धर्वकाव्यसेवाभिः । उपवनगमनविहारेः शृङ्गार-रसः समुद्भवतीति ॥” अन्यव,—समुद्दीपितः,—नेत्रानलैश्च दग्धः, कन्दर्पः,—

आव्यराजकतोक्ताहृदयस्यैः स्मृतैरपि ।

जिह्वाऽन्तः क्लृप्तमाणेषु न कवित्वे प्रवर्तते ॥ १८ ॥

तथाऽपि नृपतेर्भक्त्या भीतो निर्वहणाकुलः ।

करोम्याख्यायिकाऽभोधौ जिह्वाप्लवनचापलम् ॥ २० ॥

कामः यस्यां तथोक्ता, यदा,—समुद्दीपितः,—प्रज्वलितः, कन्दर्पः,—कामः यस्यां तथाभूता, मदनप्रकटौकृतविविधविलासा इत्यर्थः, (पुरा हि भगवतः शङ्करस्य समाधि-
भङ्गाय मनसिजेन विविधस्य विलासस्य अनुष्ठापितत्वादिति) कृतम्—अनुष्ठितं,
गौर्याः,—ईश्वर्याः, प्रसाधनम्—आराधनं, नायकेन नरवाहनदत्तेनेति भावः यस्यां
तथाभूता ; अन्यथ,—कृतम्—अनुष्ठितं, गौर्या—पार्वत्या, (कर्तृभूतया) प्रसाधनम्—
आराधनं, हरस्येति भावः ; यदा,—गौर्याः (कर्मभूतायाः) प्रसाधनम्—अलङ्कारं,
हरिण कर्षति भावः यस्यां तथाभूता, वृहत्कथा—तदाख्यम् इतिहासकाव्यं, हरलीलेव
—शिवविलास इव, कस्य—जनस्य, विख्याय—आयथ्याय, गर्वपरिहाराय वा, नो ?
भवतीति शेषः ; अपि तु सर्वस्यैव कवेः सामाजिकजनस्य च विख्याय भवतीत्यर्थः ।
उपमाऽलङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १८ ॥

अपरञ्च आव्यराजनामानं कविं प्रस्तवीति, आद्येति ।—आव्यराजो नाम कश्चित्
कविः, तेन कृताः,—प्रणीताः, ये उत्साहाः,—स्वीयासीमाध्यवसायफलभूताः सन्दर्भ-
विशेषाः तैः, हृदयस्यैः,—चित्तनिहितैः, मनसा पर्यालोचितैरित्यर्थः, अपि—किंवा,
स्मृतैः,—कदाचित् अरक्षपदवीं गतैः सङ्गैः, जिह्वा—रसना, मदीयेति भावः, अन्तः-
क्लृप्तमाणेषु—केनचित् बलात् हृदयाभ्यन्तरं नीयमानेवेत्यर्थः, इथा तव वाङ्मनःसारण-
प्रयास एतेषाम् उत्साहानां पुरस्तादित्याशयेनेति भावः, कवित्वे—कवित्वं प्रकटयितु-
मित्यर्थः, न प्रवर्तते—नोक्ताहते ; उत्साहसन्दर्भ ईदृशनीरमः यत्, तदये मम सन्दर्भः
न सुष्ठु प्रतिभातुं शक्नोतीति भावः । [“आव्यराजकतोक्ताहृदयस्यैः” इत्यत्र “आव्यराजकतो-
च्छ्वासः” इति पाठः—उच्छ्वासाः,—तदाख्यकाव्यभेदासैरित्यर्थः । अत्र प्रकृतायाः
कवित्वप्रकटनाप्रवृत्ताया जिह्वायाः अप्रकृतेन अन्तःक्लृप्तमाणात्वेन संशयमूलक-
तादात्म्याध्यासादुक्तैककोटिकसन्देहीदयात् उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १८ ॥

इदानीं पूर्वोक्तसुकव्यपेक्षया आत्मनो न्यूनत्वेऽपि काव्यप्रणयने हेतुं प्रकटयति,
तथाऽपीति ।—तथाऽपि—प्राचां सूक्तिभिः मे जिह्वाया अन्तःक्लृप्तमाणात्वेऽपि, नृपतेः,—
राज्ञः श्रीहर्षस्य, स्वचरितवर्णने मम प्रवर्तकस्येति भावः, भक्त्या—अनुरक्त्यपारवशेनेति
भावः, निर्वहणे—परिसमाप्तौ, आकुलः,—महाराजस्य चरितकथायाः परिसमाप्ति-

सुखप्रबोधललिता सुवर्णघटनोत्पलैः ।

शब्दैराख्यायिकाऽऽभाति शय्येव प्रतिपादकैः ॥ २१ ॥

भवेन्न वेति संशयान इति यावत्, अत एव भीतः—सहृदयसमाजे महाराजस्य समीपे वा किमु अप्रतिभो भविष्यामीति शङ्कितः सन्, [“भक्त्याभीतः” इत्यत्र भक्त्या अभीतः इति विशेषणपक्षे तु—भक्त्या, अहम् अस्मि—समन्तात्, इतः,—युक्तः ; यदा,—अकपठनाजमन्त्रिण्येन प्रोक्ताङ्किततया असुदुचितचेता इत्यर्थः] आख्यायिका—इतिहास एव, अश्लीलः,—समुद्रः, राज्ञः सुविस्तृतचरितरूप इत्यर्थः तस्मिन्, जिह्वया—रसनया, प्रवर्णनं—सम्पन्नमेव, चापलं—चपलकर्त्रे, आपल्यं वा, करोमि—विदधामि ; उदुपेन वारिधितरङ्गवत् जिह्वया तस्मिन्तिदधितरङ्गम् अत्यन्तमसम्प्रतिममपि भक्तिभावमाश्रित्य केवलं तत्र प्रवृत्तो भवामीति तात्पर्यम् । अत्र आख्यायिकायामुपमानभूतस्य अश्लील-कादात्म्याध्यासात् रूपकमलङ्कारः । अनुष्टुप् छन्दः ॥ २० ॥

अथ प्रेक्षावदमाख्यायिकायां प्रवृत्तिं जनयितुं तां सामान्येन सौन्दर्यकथनपुरःसरं विवृणोति, सुखेति ।—सुखस्य—आलोचनाजनितस्य मिरतिशयानन्दस्य, प्रबोधः,—प्रकटानुभवः ; यदा,—सुखेन प्रबोधः,—प्रकटं व्यवहारादीनां ज्ञानम्, अथवा,—कृत्यासम्पन्नतया च कोमलया हृदययाङ्गिण्या, न तु मुतिभूत्यादिवत् कठोरया वाचा प्रदत्तसदुपदेशजनितः बोधः ; (उक्तञ्च मन्त्रमन्त्रेण—“काव्यं यज्ञस्यैकं तत्प्रावृत्तिरविदे श्रिवेतरक्षतये । सद्यः परनिर्गतये कामासम्पन्नतयोपदेशयुधि ॥” इति) तेन खलित—मनोहारिणी, अथवा,—सुखस्य—विषुवदानन्दस्य, प्रबोधः—त्रिवोधनवनः, रतिरसोद्भासक इत्यर्थः, खलितं—प्रकारानुगुणः श्लेषविशेषः यस्यां लघुमात्रेणैव आख्यायिका—उपलब्धार्थविषयकं मद्यकाव्यं, (तथा हि आलङ्कारिकाः,—“आख्यायिका कथावत् स्यात् कवेर्वैशानुकीर्तनम् । अस्मान्मन्त्रवीणास्य उक्तं पदं कथितं कथितम् ॥” इति) सुवर्णानां—सु—सुप्रयुक्तानां, वर्णानाम्—अचराणाम्, (उक्तञ्च दर्पणे,—“एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यक्कृतः स्वर्णे लोके च कामधुम् भवति” इति) अथवा,—सुवर्णानां—हस्ता, घटनया—जीवनया, अथवा,—कारककार्येणोत्पन्नेन, उत्पन्नकौ,—प्रदीपे, मनोरमैरित्यर्थः, प्रतिपादकैः,—विबक्षितार्थ-लोचकैः शब्दैः ; अथवा,—प्रतिपादकैः,—सोपानविश्लेषैः, अरचन्यासपीठैर्वा, नृप्येव—पर्य्यङ्क इव, आभाति—राजते । [“प्रतिपादकैः” इत्यत्र “प्रतिपादकैः” इति प्रत्ययान्तरम्] । आख्यायिकायाः श्रव्यया सङ्गवैचर्म्यसाम्प्रतिपादनात् श्लेषविशेष-कृततया नृपानुप्राप्तिः प्रमाऽलङ्कारः । अनुष्टुप् छन्दः ॥ २१ ॥

दर्शयन्ती मुखे खेदं प्रखलन्ती पदे पदे ।

कथञ्चित् नीयते शय्यां कथा नववधूरिव ॥ २२ ॥

जयति ज्वलन्प्रतापज्वलनप्राकारकृतजगद्रक्षः ।

सकलप्रणयिमनोरथसिद्धिपर्वतो हर्षः ॥ २३ ॥

अथ चिकीर्षितव्याख्यामाख्यायिकायां संवेधां सामाजिकानां युगपेक्षानुस्यूकर्णं
दृष्टरमेवेत्याह, दर्शयन्तीति ।—मुखे—प्रारम्भे, वदने च, खेदं—विमनायमानानां
सामाजिकानां विरागमिति यावत्, अन्यत्र,—सुरतविधौ अनिष्टाजनितम् अननुराग-
मित्यर्थः, दर्शयन्ती—प्रकटयन्ती, तथा पदे पदे—प्रतिपदप्रयोगान्ने इति भावः,
अन्यत्र,—प्रतिपादविशेषमित्यर्थः, प्रखलन्ती—व्याकरणाखण्डारादिसदेनुशीलितपद्मान्
अनियतं प्रखलमाना, अन्यत्र,—नववधूचितलज्जया सङ्गमसाध्यसेन वा पतिमुपगन्तु-
मनिच्छन्ती, अत एव नववधूरिव—नवोदा कामिनीव, कथा—आख्यायिकाकाव्यं,
कथञ्चित्—महता कष्टेन, अतिप्रयत्नेनेत्यर्थः, शय्यां—सङ्घट्टद्वयद्वयकपविश्रान्तिस्थानम्,
अन्यत्र,—शयनं, नीयते—प्राप्यते । अत्र नववध्वा सह कथायाः साध्यप्रदर्शनात्
त्रिष्टविशेषणोक्त्यापिततया श्रेष्ठानुप्रासितोषमाऽलङ्कारः । अनुष्टुप् छन्दः ॥ २२ ॥

साम्प्रतं स्ववर्चनीयकाव्यनायकमाश्रया संवर्द्धयति, जयतीति ।—ज्वलन्—दीप्य-
मानः, प्रताप एव ज्वलनम्—अग्निः, तदेव प्राकारः,—सालः, प्राचीरम् इत्यर्थः,
(“प्राकारी वरुणः सालः प्राचीरं ज्ञानतो हतिः” इत्यमरः) तेन कृता जगतां रक्षा
येन तथाभूतः, प्राकारवेष्टिता पुरी यथा अनायासेन संरक्षितं ब्रूयते, तथा
विशालमपि साक्षाज्जं महाप्रतापेन येन एकपुरमिव सुखं पालयाच्छक्ते, एतेनास्वा-
प्रतिमश्रीयंशालित्वं प्रतिपादितमिति, तथा सकलानां—समयाणां, प्रणयिनाम्—
अर्चिणां, मनोरथस्य—अभीष्टस्य, सिद्धौ—सम्पूरणे शिवां—सम्पदां, पर्वतः,—गिरिः,
लक्ष्मीनिवासभूताचलः इत्यर्थः, लक्ष्मीसम्पन्नभूतः अनन्तरवप्रभवः गिरिः यथा समागतानां
अनाधिनामीक्षितं पूरयति, तथैव यो हि अकातरमर्षिषु अर्गं तीयवत् विकीर्ष्य
प्राधिंसाधर्मनोरथमपूपूरत्, एतेनास्वासीमदानशीलत्वं प्रतिपादितमिति ज्ञेयम्; इवञ्चयति
—अग्न्ययति जगति इवञ्च,—तदाख्यः सृपतिः, जयति—सर्वोत्कर्षेण वर्तते ।
[जयति ज्वलन् इत्येव “जय ज्वलन्” इति पाठे—त्वं जय इति व्याख्यायते] । अत्र
प्रतापे ज्वलनतादाम्याध्यासात्, तथा राजनि इवञ्च श्रीपर्वतानेहरोपात् निरङ्ग-
क्षमकमलङ्कारः । आर्या छन्दः ॥ २३ ॥

एवमनुश्रूयते,—(१) पुरा किल भगवान् स्वलोकमधि-
तिष्ठन् परमेष्ठी विकासिनि पञ्चविष्टरे समुपविष्टः सुनासीर-
प्रमुखैर्गीर्वाणैः परिवृतो ब्रह्मोद्याः कथाः कुर्वन् अन्याश्च निर-
वद्या विद्यागोष्ठीर्भावयन् कदाचिदासाञ्चक्रे । (२) तथाऽऽसीनश्च
तं त्रिभुवनप्रतीक्ष्यं मनुदत्तचाक्षुषप्रभृतयः प्रजापतयः सर्वे च
सप्तर्षिपुरःसरा महर्षयः सिधेविरे । केचित् ऋचः स्तुतिचतुराः

(१) एवमिति ।—अनुश्रूयते—परम्परया आकण्ठ्यते । किलेति—प्रसिद्धौ ।
भगः,—ऐश्वर्यादिषट्कः विद्यते अस्मेति भगवान्, तदुक्तम्,—“ऐश्वर्यस्य समयस्य
वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव वृणां भग इतीङ्गनः ॥” इति । स्वस्य—
आत्मनः लोकं स्वलोकं—ब्रह्मलोकमित्यर्थः । अधितिष्ठन्—समादरेण तदयोग-
क्षेमादिकमादधन् । परमे—सर्वोत्कृष्टे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी—ब्रह्मा ।
विकासिनि—विकस्वरे । पञ्चमेव—कमलमेव, विष्टरः,—आसनं तस्मिन् पञ्चविष्टरे ।
सुनासीरप्रमुखैः,—इन्द्रप्रभृतिभिः, [“वृद्धश्रवाः सुनासीरः पुरुहूतः पुरन्दरः”
इत्यमरः । सुषु नासीरः,—अथर्गं सैन्यं यस्य सः, इन्द्रः इति व्युत्पत्तिः] । गीर्वाणैः,
—देवैः, (“गीर्वाणा दानवारयः” इति देववर्णयिष्वमरः) । परिवृतः,—चतुर्दिक्षु
परिवेष्टितः, तस्य चतुराननत्वात् । ब्रह्मोद्याः,—ब्रह्म—वेदः, (“वेदस्तत्त्वं तपो
ब्रह्म” इत्यमरः) परमात्मा वा, उद्यते—कथ्यते, कीर्त्त्यते इति यावत् याभिः
तथाभूताः, [वदः सुपि क्यप् च ” (३।३।१०६ पा०) इति भावे क्यप्, कर्ष्यणि प्रत्ययः
इत्येके, तथा च उक्तं,—“ब्रह्मोद्या सा कथा यस्यामुच्यते ब्रह्म शाश्वतम्” इति,
तासां वक्ष्यमाण-गोष्ठानुकूलत्वेन प्रधानतया स्वयं प्रतिपादनम् । “ब्रह्मोदिताः” इति
पाठे—ब्रह्मणा—वेदेन, उदिताः,—उक्ता इत्यर्थः] । अन्याः,—वेदवाङ्मा इत्यर्थः,
निरवद्याः,—अनित्याः, विद्यागोष्ठीः,—ज्ञानालोचिनीः सभाः, समानविद्यावित्त-
श्रीलबुद्धिबलसामगुरुपैरास्त्रापैरेकत्रीपसंस्थानरूपा इति यावत् ; तथा च वाक्याय-
नोये,—“या गोष्ठी लोकविहिता या च क्षैरविसर्पिणी । परहिंसात्मिका या च न
तामवतरेदुषः ॥ लोकचित्तानुवर्तिन्या क्रीडामावेकाकार्थया । गोष्ठ्या सङ्घचरन् विद्वान्
लोकसिद्धिं नियच्छति ॥” इति । भावयन्—सम्पादयन् । आसाञ्चक्रे—वतस्थे ।

(२) तथाऽऽसीनमिति ।—तथा—तेन प्रकारेण, आसीनम्—उपविष्टं,
त्रिभुवनप्रतीक्ष्यं—त्रिलोकौप्यं, (“प्रतीक्ष्यः पूज्यः” इत्यमरः) । ऋचः,—ऋग्वेदान् ।

समुदचारयन्, केचिदपचितिभाञ्चि यजूर्षि अपठन्, केचित् प्रशंसासामानि जगुः; अपरे विवृतकर्मक्रियातन्त्रान् मन्त्रान् व्याचचक्षिरे। विद्याविसंवादकृताश्च तत्र तेषाम् अन्योऽन्यस्य विद्याविवादाः प्रादुरभवन् ।

(३) अथातिरोषणः प्रकृत्या मन्त्रातपा मुनिः अत्रेः तनयः तारापतेः भ्राता नाम्ना दुर्वासा द्वितीयेन मन्दपालनाम्ना मुनिना सह कलहायमानः साम गायन् क्रोधाब्धौ विस्वरम् अकरोत् । सर्वेषु च शापभयप्रतिपन्नमौनेषु मुनिषु, अन्या-
लापलीलया अवधीरयति कमलसम्भवे, कुमारी किञ्चिदुन्मुक्त-

स्तुतिचतुराः,—स्तुतिषु—सोवपाठिषु, चतुराः,—दक्षाः । समुदचारयन्—सम्भक्
उदात्तादिवैस्वर्यादिप्राधान्येन उच्चारितवन्तः । अपचितिभाञ्चि—अपचिति—पूजां,
भजन्ते इति तथोक्तानि, पूजामन्त्रज्ञानीत्यर्थः, (“पूजा नमस्याऽपचितिः” इत्यमरः) ।
यजूर्षि—मन्त्राख्यवेदभागानित्यर्थः । प्रशंसासामानि—स्तुतिचतुराणि सामानि, मङ्गीत-
मयान् वेदभागानित्यर्थः । जगुः,—गीतवन्तः । विवृतकर्मक्रियातन्त्रान्—विवृतानि—
प्रकृतितानि, कर्मक्रियाणां—कार्यानुष्ठानानां, तन्त्राणि—प्रकरणानि यैः येषु वा
तान् । [“विवृतकर्मक्रियातन्त्रान्” इति पाठान्तरं—विवृतानि क्रतुक्रियाणां—वृज-
कर्मणां, तन्त्राणि यैस्तु] विद्याविसंवादकृताः,—विद्यानां—दर्शनादीनां, विसंवादेन—
सतभेदेन, कृताः,—जनिताः, न तु साक्षर्यादिना ।

(३) अतिरोषणः,—अतिकोपनः । प्रकृत्या—स्वभावेन, अन्यथा ब्रह्मसंसदि
कथमेवमाक्षिपः स्यात् । तारापतेः,—चन्द्रस्य । [“मन्दपालनाम्ना” इत्यत्र “मन्दपालनाम्ना”
इति पाठान्तरम्] । कलहायमानः,—कलहं कुर्वन् । गायन्—सङ्गीतस्वरं
पठन् । विस्वरं—विरुताः स्वराः,—उदात्तादयः यस्मिन् तदाभूतं यथा तदा ।
दुर्वासासि तथा विस्वरं साम गायति यदि कश्चित् दोषमुक्तीर्ययति, तदा तं प्रति
अनेन आपात्मर्गः क्रियते इत्याशयेनाह, शापेति ।—शापभयप्रतिपन्नमौनेषु—शापात्
भयं शीपभयं, तन् प्रतिपन्नम्—अङ्गीकृतं, मौनं यैः तदाभूतेषु । अन्यालापलीलया
—अपरकथाक्लेशनेत्यर्थः । अवधीरयति—अपज्ञां कुर्वति, दुर्वासां प्रतीति शेषः ।
कमलसम्भवे—पद्मप्रीती, ब्रह्मणीत्यर्थः । कुमारी—अनूदा बाला, कौमारव्रतं—ब्रह्म-
व्रतं तद्वती वा । [“कुमारी” इत्यतः प्राक् “भगवती” इति विशेषणत्वेन कश्चित् पाठः]

बालभावे भूषितनवयौवने वयसि वर्त्तमाना, गृहीत-
चामरप्रचलभुजलता पितामहमुपवीजयन्ती, (४) निर्भर्त्सन-
ताडनजातरागाभ्यामिव स्वभावरूपाभ्यां पादपङ्क्त्याभ्यां
समुद्भासमाना, शिथ्यहयेनेव पदक्रममुखरेण नूपुरयुगलेन
वाचालितचरणा, मदननगरतीरणस्तम्भविभ्रमं बिम्बाणां
जङ्घादितयं, सलीलम् उत्कलहंसकुलकलाऽऽलापप्रलापिनि
मेखलादान्नि विन्यस्तवामहस्तकिसलया, विदग्धानसनिवास-
लग्नेन गुणकलापेनेव अंसावलम्बिना ब्रह्मसूत्रेण पवित्रीकृत-
काया, भास्वन्मध्यनायकम् अनेकमुक्ताऽनुयातम् अपवर्गमार्ग-

—तत्र भगवती—प्रागुक्तषडैश्वर्यशालिनीत्यर्थः । किञ्चिदुन्मुक्तबालभावे—ईक्ष्विगत-
शेषे इत्यर्थः । गृहीतचामरप्रचलभुजलता—गृहीतेन चामरेण—बालव्यञ्जनेन,
प्रचला—चञ्चली, भुज एव लता यस्याः तथोक्ता, [“प्रचलभुजलता” इत्यत्र “प्रचलङ्गुज-
लता” इति पाठान्तरे—प्रचलन्ती भुज एव लता यस्याः सा] । पितामहं—
ब्रह्माणम् । उपवीजयन्ती—बीजनेन अपराध्यन्तीत्यर्थः ।

(४) निर्भर्त्सनेति ।—निर्भर्त्सनाय—विस्वरपाठकं दुर्वाससं प्रति तिरस्करणाय,
ताडनं—प्रहारः, रोषाङ्गमिह्ननमित्यर्थः, तेन जातः,—उद्धृतः, रागः,—लौहित्य-
संघोः तथाभूताभ्यां, स्वभावरूपाभ्यां—सहजरक्ताभ्याम् । समुद्भासमाना—सम्यक्
विद्योतमाना । पदक्रममुखरेण—पदयोः क्रमः,—विचेपः, तेन मुखरं—सशब्दं, रण-
दित्यर्थः तेन । वाचालितचरणा—व्यचालितौ—नदन्ती, चरणौ यस्याः तथोक्ता ।
मदननगरतीरणस्तम्भविभ्रमं—मदनस्य—कामस्य, नगरम्—अवस्थानस्थानं, तस्य
तीरणः,—वह्निर्द्वारं, (“तीरणोऽस्त्री वह्निर्द्वारम्” इत्यमरः) तस्य सन्धौ तयोः
विभ्रम इव विभ्रमः,—विलासः यस्य तथारभूतम् । जङ्घादितयम्—ऊरुयुगलम् ।
[“मदन” इत्यत्र “धर्म” इति पाठान्तरम् अप्रसिद्धत्वादुपेत्यम्] । उक्तीति ।—
उत्कानाम्—उन्मुकानां, कलहंसानां कुलस्य कलः,—मधुरास्फुटस्वः, स एकः
आलापः,—अभावर्णः, सहृत् प्रलापिनि—मधुरास्फुटशब्दायमाने इत्यर्थः । मेखला-
दान्नि—काञ्चीस्त्रिजि । विदग्धानसनिवासलङ्घने—विदुषां मानसं—हृदयं, तत्क-
निवासः,—स्वावस्थितिः, तेन लग्नं—संसक्तं तेन, गुणकलापेनेव—दाक्षिण्यश्रीचादि-
गुणसङ्घेनेव । अंसावलम्बिना—स्वल्पविलम्बमानेन, ब्रह्मसूत्रेण—यज्ञोपवीतेन । भास्व-

मिव हारमुरसा समुद्रहन्ती, (५) वदनप्रविष्टसर्वविद्या-
बधूचरणालक्तकरसेनेव पाटलेन स्फुरता दशनच्छदेन विराज-
माना, सङ्क्रान्तकमलासनकृष्णाजिनप्रतिमां मधुरगीताऽऽकर्णना-
वतीर्णशशिहरिणाम् इव कपोलस्थलीं दधानां, तिर्यक्-
सावज्ञम् उन्नमितैकभूलता, श्रोत्रमेकं (६) विस्वरश्रवण-
कलुषितं प्रक्षालयन्तीव अपाङ्गनिर्गतेन लोचनांशुजलप्रवाहेण
इतरश्रवणेन च विकसितसितसिन्धुवारमञ्जरीजुषा हसतेव

अध्यायकं—भास्वान्—दीप्यमानः, मध्यमायकः,—मध्यमणिः यस्य यत्र वा तम् ;
पद्मे,—भास्वतः,—सूर्यस्य, सूर्यमण्डलस्येत्यर्थः, मध्यं तेन गतयति सः ; यदुक्तं,—
“परिव्राड्योगयुक्तश्चरन्नाभिमुखं हतः । हाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ॥”
इति । अनेकमुक्तानुयातम्—अनेकाभिर्मुक्ताभिः,—मुक्ताफलैः, अनुयातं—यथितम् ;
पद्मे,—अनेकैः मुक्तैः,—मोक्षगामिभिः, अनुयातं—सेवितम् । अपवर्गमार्गमिव—
मुक्तिपथमिव, अपवर्गमार्गस्य मुक्ताजालस्य च विशुद्धस्वच्छत्वात् तथोपेक्षितम् । हारं—
मुक्ताकलापं, हरसम्बन्धिनम् अपवर्गं च, तत्प्रसादप्राप्यत्वात् इति सङ्केपः ।

(५) वदनेति ।—वदने—मुखे, प्रविष्टानां सर्वासां विद्यानामेव बधूनां—
नारीणां, चरणेषु यः अलक्तकरसः,—लाक्षाद्रवः तेनेव, अलक्तकरसहारिवेत्यर्थः,
पाटलः,—रक्तः तेन । स्फुरता—विलसता । दशनच्छदेन—ओष्ठाधरेष्वेत्यर्थः ।
सङ्क्रान्तेति ।—सङ्क्रान्ता—संलग्ना, कमलासनस्य—ब्रह्मणः, कृष्णाजिनस्य—कृष्णसम-
चक्षणः, प्रतिमा—प्रभा यस्मिन् तथाभूताम्, अत एव मधुरेति ।—मधुरस्य गीतस्य
आकर्षणाय—श्रवणाय, अवतीर्णः,—अवरोढः, उपस्थितः इत्यर्थः, शशिः,—
चन्द्रस्य, हरिणः,—कलङ्कूपी मृगो यत्र ताड्यो, कपोलस्थलीं—गच्छद्देशम् ।
तिर्यक्—कुटिलं यथा तथा । सावज्ञम्—अवज्ञया, विस्वरपाठकं दुर्वाससं प्रति
जगितयेति भावः, सह वर्त्तमानं यथा तथा । उन्नमितैकभूलता—उन्नमिता—ऊर्ध्व-
नीता, एका भूलतेव यथा तथोक्ता । श्रोत्रं—कर्णम् ।

* (६) विस्वरिति ।—विस्वरश्रवणेन—विकृतस्वराकर्षणेन, कलुषितं—दूषितम्-
अपवित्रमिति यावत् । अपाङ्गनिर्गतेन—नेत्रप्रान्तनिर्गलितेन । लोचनांशुजलप्रवाहेण
—लोचनस्य—नयनस्य, अंशवः,—किरणा एव, जलानि तेषां प्रवाहः,—स्तीतः
तेन, [“लोचनांशु” इत्यत्र “लोचनांशु” इति पाठान्तरम्] । इतरश्रवणेन—अपर-

प्रकटितविद्यामदा, श्रुतिप्रणयिभिः प्रणवैरिव कर्णावतंसकुसुम-
मधुकरकुलैः उपास्यमानां, सूक्ष्माविमलेन प्रज्ञाप्रतानेनेव अंशु-
केनाच्छादितशरीरा, वाङ्मयमिव निर्मलं दिक्षु दशनज्योत्स्ना-
लोकं विकिरन्ती देवी सरस्वती श्रुत्वा जहास ।

(७) दृष्ट्वा च तां तथा हसन्तीं स मुनिः,—“आः पापे !
दुर्गृहीतविद्यालवावलेपदुर्विदग्धे ! माम् अपि उपहससि ?”
इत्युक्त्वा शिरःकम्पविशीर्यमाणबन्धविसरैः उन्मिषत्तडित्तन्तु-
पिङ्गलिम्बो जटासञ्चयस्य रोचिषा सिञ्चन्निव रोषदहनद्रवेण

कर्णेन । विकसितेति ।—विकसिता—विकासं गता, या सितसिन्धुवारस्य—शुक्ल-
पुष्पतरुविशेषस्य, मञ्जरी—वङ्गरौ, तदजुषा—तच्छालिना, अत एव हसतेव—
दुर्वासं प्रति अवहेलनजनितं हासं कुर्वतेव । प्रकटितेति ।—प्रकटितः,—
प्रकाशितः, विद्यामदः,—विद्याजानताऽइहारा, यथा तादृशी । श्रुतिप्रणयिभिः,—
श्रुतिभिः,—कर्णैः सह, यः प्रणयः स विद्यते येषां तैः, श्रुतिमुखं जनयद्भिरिति यावत्,
मधुरध्वनिवादिति भावः ; अन्यत्र,—श्रुतिषु—वेदेषु, प्रणयः,—सर्वोत्कर्षेण प्रियता,
अनुराग इत्यर्थः, तदङ्गः । प्रणवैरिव—ब्रह्मप्रतिपादकमन्त्रादंशैरिव । कर्णावतंस-
कुसुममधुकरकुलैः,—कर्णभूषणीकृतपुष्पलग्नमरहन्तैः, उपास्यमाना—सेव्यमाना ।
प्रज्ञाप्रतानेन—प्रज्ञा—प्रकृष्टा मतिः, तस्याः प्रतानः,—प्रसरः तनेव । अंशुकेन—
वसनेन । वाङ्मयमिव—विद्यामिव । दशनज्योत्स्नालोकं—दन्तचन्द्रिकाद्योतिमिव ।
विकिरन्ती—वर्धन्ती ।

(७) दृष्ट्वादि ।—स मुनिः तां तथा हसन्तीं दृष्ट्वा श्रापजलं जग्रादित्य-
न्वयः । तथेति ।—चरणताडनभूकृतिसञ्चारपूर्वकमित्यर्थः । स मुनिः,—पूर्वकथित-
स्वरूपः । आः इति कोपार्थकमव्ययम् ; [“पापे” इत्येव “पापकारिणि” इति पाठा-
न्तरम्] । दुर्गृहीतेति ।—दुर्गृहीतः,—दुरभ्यस्तः, यः विद्यालवः,—विद्यालंशः,
स्वल्पमात्रा विद्येत्यर्थः, तेन अवलेपः,—गर्वः, तेन दुर्विदग्धा—दुपिनीता, तत्सम्बुद्धौ ।
मामपि—विजगत्प्रसिद्धतेजसं दुर्वाससमपीत्यर्थः । शिरःकम्पेति ।—शिरसः कम्पेन
—विधूननेन, विशीर्यमाणाः,—विद्याव्यमानाः, ये बन्धविसराः,—बन्धनसञ्चयाः
तैः । उन्मिषन्—उद्यन्, तडित्तन्तूनां—विद्युद्गमां, पिङ्गलिमा—पिङ्गवं यस्य
तथाभूतस्य । जटासञ्चयस्य—जटासमूहस्य । [“शिरःकम्पविशीर्यमाणबन्धविसरारो-

दश दिशः, (८) कृतकालसन्निधानामिव अन्धकारितललाट-
पट्टापदाम् अन्तकालः पुरमण्डनपत्रभङ्गमकरिकां भुक्कुटि-
मावध्नन्, अतिलोहितेन चक्षुषा अमर्षदेवतायै रुधरोपहारः
मिव प्रयच्छन्, निर्दयदष्टदशनच्छदो दन्तांशुच्छलेन भयपलायः
मानां वाचमिव निरुन्धन्, असंज्ञसिनः शापशासनपट्टस्येव
ग्रथन् ग्रन्थिम् अन्यथा कृष्णाजिनस्य, खेदकणप्रतिविम्बितैः

रन्ध्रवत्पिङ्गलिम्बो जटाकलापस्य” इति पाठि,—शिरःकम्पेन शीथ्यमाणो यो बन्धः
तेन विशरारोः,—विस्मरस्य, इतस्ततः इति योजना ; अत एव उन्मिषन् उद्यन्,
पिङ्गलिमा—पिङ्गलत्वं यस्य तथाभूतस्य, जटाकलापस्य—जटासमूहस्येत्यर्थः ।
रोचिषा—अर्चिषा, (“शीचिषा” इति पाठिऽपि स एवार्थः, “रोचिः शीचिरुमे कौवि”
इत्यमरः) । सिञ्चन्निव—वर्षन्निव, रोषदहनद्रवेण—कोपाग्निप्रसवेण ।

(८) कृतेति ।—कृतं कालस्य—अन्तकस्य, कृष्णवर्णस्य वा, सन्निधानम्—
उपस्थितिर्यस्यां तथाभूताम् । अन्धकारितेति ।—अन्धकारितम्—आकुञ्चितत्वेन दुष्टेर्त्तं,
ललाटपट्टमेव अष्टापदं—हेम यथा तादृशीम्, [एतेन भूविचिपाप्रकटीकृतस्वरूपवत्त्वेन
एतस्यादर्शनोपलब्धं विस्पष्टम्] । अन्तर्केति ।—अन्तकस्य—यमस्य, अन्तःपुरम्—अव-
रोधकामिनीमित्यर्थः, तस्य मण्डनाय—अलङ्करणाय, पत्रभङ्गस्य मकरिका—मकरा-
कारकिसलयच्छेद इत्यर्थः ताम् ; रूपकमलङ्कारः । [“अन्तकमण्डन—” इति पाठस्तु
तन्मण्डनमकरिकाया अगुणत्वादुपेत्यः] । भुक्कुटिं—भूभङ्गम्, (“भुवोर्मूलसमुत्पत्तिपाद-
भुक्कुटिं परिचक्षते” इति कीषः) । आवध्नन्—कुर्वन्नित्यर्थः । अतिलोहितेन—अति-
रक्तेन । अमर्षदेवतायै—अमर्षः,—क्रोधः, तस्य अधिष्ठात्री या देवता तस्यै । रुधरोप-
हारं—रक्तरूपं पूजाद्रव्यम् । [“रुधरोपहारम्” इत्यत्र “स्वरुधरोपहारम्” इति पाठान्त-
रम्] । प्रयच्छन्—अर्पयन् । निर्दयेति ।—निर्दयं—दृढं यथा तथा, दष्टः दशनच्छदः,
—ओष्ठः, अधरोष्ठ इति यावत् येन तथाभूतः । दन्तांशुच्छलेन—दशनकिरणनिर्गमन-
व्याजिन । भयपलायमानां—भयात्—शापादिनिबन्धनादिति भावः, पलायमानां—
प्रतिष्ठमानाम् । निरुन्धन्—निरुद्धां कुर्वन् । [“निर्दयदष्टदशनच्छदभयपलाय-
मानामिव वाचं रुन्धन् दन्तांशुच्छलेन” इति पाठि—निर्दयं यथा तथा दष्टः यो
दशनच्छदः तस्मात् भयेन पलायमानामिवेति समासः] । असंज्ञसिनः,—स्वाव-
लम्बिनः, संरम्भादिति भावः । [“असंज्ञसिनः” इत्यत्र “अंसावसंज्ञिनः” इति पाठान्त-
रम्] । कृष्णाजिनस्य—कृष्णवर्णवस्त्रस्य । शापस्य शासनपट्टः,—सुनन्दफलकं

शापशङ्काशरणागतैरिव सुरासुरमुनिभिः प्रतिपन्नसर्वावयवः,
कोपकम्पतरलिताङ्गुलिना करेण प्रसादनलग्नान् अक्षरमाला-
मिव अक्षमालाम् आक्षिप्य कामण्डलवेन वारिणा समुपसृश्य
शापजलं जग्राह ।

(८) अत्रान्तरे स्वयम्भुवोऽभ्यासे समुपविष्टा देवी
मूर्तिमती पीयूषफेनपटलपाण्डुरं कल्पद्रुमदुकूलवल्कलं
वसाना, विसतन्तुमयेनांशुकेन उन्नतस्तनमध्यवदगात्रिका-
ग्रन्थिः, तपोबलनिर्जितविभुवनं जयपताकाभिरिव तिसृभिः
भस्मपुण्ड्रकराजिभिर्विराजितललाटाजिरा, स्कन्धावलम्बिना

तस्यैव ; शासनपदस्य स्वतः शक्तत्वात् लिपिकृत्तत्वाच्च श्वेतविन्दुचित्रितकृष्णाग्निनतुल्यत्वात्
तथोपेक्षितम् । ग्रन्थिम् अन्यथा—सम्भ्रमातिशयात् अन्यप्रकारेण, विकृतभावेनेति
भावः, यद्युन्—वधन् । खेदेति ।—खेदकणेषु—रोषजनितेषु घर्षविन्दुषु, प्रति-
बिम्बितैः,—प्रतिफलितैः । प्रतिपन्नसर्वावयवः,—समाश्रितसमस्तदेहः । कोप-
कम्पतरलिताङ्गुलिना—कोपेन यः कम्पः, तेन तरलिताः,—चलिताः, अङ्गुली
यस्य तथोक्तेन । [“कोपतरलिताङ्गुलिना” इति पाठान्तरम्] । प्रसादनलग्नां—
प्रसादनार्थे—सान्त्वनायै, लग्ना—समागता ताम् । [“प्रसादलग्नाम्” इति पाठेऽपि
स एवार्थः] । अक्षरमालामिव—वर्णावलीमिव, भारतीयसम्भवेनेतिदुक्तम् । अक्ष-
मालां—रुद्राक्षजपमालिकाम् । आक्षिप्य—परित्यज्येत्यर्थः । [“विक्षिप्य” इति
पाठेऽपि स एवार्थः] । कामण्डलवेन—मुनिकरकाशितेन । समुपसृश्य—आचम्य ।

(९) अत्रान्तरे इत्यादि ।—मूर्तेश्वतुर्भिवंदैः सह सावित्री समुत्तस्थी इत्यन्वयः ।
अभ्यासे—अनतिके । पीयूषेति ।—पीयूषम्—अमृतं, तस्य फेनपटलं—फेनराशिः,
तद्वत् पाण्डुरं—शुभम् । कल्पद्रुमेति ।—कल्पद्रुमस्य—सुरतभूमेदस्य, दुकूलं—वसन-
मिव, वल्कलं तत् । वसाना—परिदधाना । विसतन्तुमयेन—वृषालसूत्रमयेन ।
अंशुकेन—सूक्ष्मवसनेन । उन्नतेति ।—उन्नतयोः क्षणयोर्मध्ये बद्धा गात्रिकाग्रन्थिः,—
ग्रन्थिविशेषः यथा तथोक्ता ; स च स्वस्तिकाकारः स्त्रीणां स्नोद्देशे भवति । तपो-
बलेति ।—तपसां—आन्द्रायणादीनां, बलेन निर्जितस्य—जितरां जितस्य, विभुवनस्य
जयपताकाभिरिव—जयध्वजैरिव, [“तपोनिर्जितविभुवनजयपताकाभिरिव” इति
पाठान्तरम्] । भस्मपुण्ड्रकराजिभिः,—भस्मकृततिलकैरित्यर्थः । विराजितललाटा-

सुधाफेनधवलैः तपःप्रभावकुण्डलीकृतेन गङ्गास्रोतसेव योग-
पट्टकेन विरचितवैकल्यका, सव्येन ब्रह्मोत्पत्तिपुण्डरीकमुकुल-
मिव स्फटिककमण्डलुं करेण कलयन्ती, दक्षिणमक्षमाला-
कृतपरिचपं (१०) कम्बुनिर्मितोर्मिकादन्तुरितं तर्ज्ज-
नतरलिततर्ज्जनीकम् उत्क्षिपन्ती हस्तम्—“आः पाष ! क्रोधीप-
हत ! दुरात्मन् ! अश्र ! अनात्मन् ! ब्रह्मबन्धो ! मुनिखेटकाप-
सदनिराकृत ! आत्मखलितविलक्ष ! कथं सकलसुरासुर-

जिरा—विराजितं—शोभितं, ललाटाजिरं—भालचलरं यस्याः तथाभूता । स्तब्धेति ।
—स्तब्धौ—अंसौ, तदवलम्बिना—तत्संलग्नेन इत्यर्थः, सुधाफेनधवलैः—अमृतफेन-
पाण्डुरैः, [“फेनधवलैः” इति पाठान्तरम्] । तपःप्रभावकुण्डलीकृतेन—तपसां
प्रभावेण—माहात्म्येन, कुण्डलीकृतेन—कुण्डलवत् वर्तुलतां गीतेन, सङ्कीर्णं गीतेनेति
भावः । योगपट्टकेन—तदाख्येन उपवीताकारेण पदार्थेन, [अमेदि दृतीयः] । विरचित-
वैकल्यका—विरचितं—गृहीतं, वैकल्यकं—तिर्यग्बर्चासि विक्षिप्ती द्वारविशेषः
यथा तथाभूता, वैकल्यकाकारं योगपट्टं धारयन्तीत्यर्थः, (तथा च—“तिर्यग्बर्चासि
विक्षिप्तं वैकल्यकमुदाहृतम्” इति कोषः) । सव्येन—वामेन । ब्रह्मोत्पत्तिपुण्डरीक-
मुकुलमिव—ब्रह्मणः उत्पत्तिः यस्मात् तत् पुण्डरीकं—चेतपद्म, (“पुण्डरीकं सिताश्री-
जम्” इत्यमरः) तस्य मुकुलमिव । कलयन्ती—धारयन्ती । अक्षमालाकृतपरिचपम्—
अक्षमालया—जपमालया, कृतः परिचपः,—वेष्टनं यस्य तम् । [“अक्षमालापरि-
चपम्” इति पाठः—अक्षमालया परिचपः यस्य तथोक्तम्] ।

(१०) कम्बुनिर्मितोर्मिकादन्तुरितं—कम्बुः,—शङ्खः, (“शङ्खः स्यात् कम्बु-
रस्त्रियम्” इत्यमरः) तेन निर्मितः या उर्मिका—अङ्गुरीयकं, तेन दन्तुरितः,—
दन्तवत् कृतः, युक्त इति भावः तम् । तर्ज्जने—आक्रोशेन, तरलिता—चलिता,
[“तरलिता” इति पाठः—तरङ्गवत् कृता] तर्ज्जनी—प्रदेशिणी यस्य तम् । [“हस्तम्”
इत्यत्र “करम्” इति पाठान्तरम्] । क्रोधीपहत !—क्रोधेन उपहतः,—विनाशं
गतः, नक्षब्धः, आत्मविनाशार्थमेव ते क्रोध इति भावः । ब्रह्मबन्धो !—मिथ्या-
ब्रह्मण ! मुनिषु ये खेटकाः,—अधमाः, तेषु अपसदाः,—गौषाः, तैः निराकृतः,—
संभ्योऽपि दूषितत्वात् ताडित इत्यर्थः, तत्क्षब्धो । “मुनिखेटक !” “मुनिखेट !” इति
पाठद्वयम् ; [“निराकृत !” इति पाठः—मुनिखेटकापसदैः निराकृतः,—निराकरणं,

मुनिमनुजहृन्दवन्दनीयां त्रिभुवनमातरं भगवतीं सरस्वतीं
श्रममभिलषसि ?” इत्यभिदधाना, (११) रोषविमुक्तवेत्ता-
सनैः ओङ्कारमुखरितमुखैः उत्क्षेपदीलायमानजटाभारभरित-
शिरोभिः परिकरबन्धभ्रमितकृष्णाजिनच्छायाश्यामायमान-
दिवसैः (१२) अमर्षनिश्वासदीलाप्रेङ्खोलितब्रह्मलोकैः सोमरस-
मिव स्वेदविसरव्याजेन स्रवद्भिः अग्निहोत्रपवित्रभस्मस्मेरललाटैः

दूरीकरणमित्यर्थः यस्य तथोक्तः, तत्सम्बुद्धिः । क्वचित् पुस्तके “मुनिखेट ! अपसद ! निरा-
कृत !” इति प्रत्येकं पृथक् पृथक् सम्बोधनपदं दृश्यते ; तत्र निराकृत !—अस्वाध्याय
इत्यर्थः] । आत्मस्वलितेति ।—आत्मनः,—स्वस्य, स्वलितं—दोषः, विस्वरपठन-
जनितमिति भावः, तेन विलचः,—लज्जितः, लज्जां प्राप्तं योग्य इत्यर्थः, तत्सम्बुद्धिः ।
सकलसुरेति ।—परस्परविरुद्धस्वभावानां सुरासुरमुनिमानवानामपि च न कश्चिद्विरोधः
इति भावः । [“आत्मस्वलितविलच ! कथं सकलसुरासुर—” इत्यत्र “कथमात्म-
स्वलितविलचः सुरासुर—” इति पाठान्तरे—आत्मनः स्वलितेन विलचः,—लज्जां
प्राप्तं योग्योऽपि लमित्यर्थः] ।

(११) रोषेति ।—रोषेण—दुर्वाससं प्रति क्रोधेन, विमुक्तानि—त्यक्तानि,
वेत्तासनानि—वेतसनिसितानि आसनानि यैः तथोक्तैः । ओङ्कारेति ।—ओङ्कारेण
मुखरितं—ध्वनितं, मुखं येषां तैः, सततं प्रणवमुच्चरद्भिरिति भावः । उत्क्षेपेति ।—
उत्क्षेपेण—उत्थानेन, दीलायमानैः,—चलद्भिरित्यर्थः, जटाभारैः,—जटासमूहैः,
भरितानि—आपूरितानि, शिरांसि येषां तैः । [“जटाभारभरितशिरोभिः” इत्यत्र
“जटाभारभरितदिग्भिः” इति पाठान्तरे—जटाभारैः, भरिताः,—व्याप्ताः, दिशः यैः
तैः] । परिकरेति ।—परिकरबन्धः,—कटिबन्धः, तेन भ्रमितं—घूर्णितं, यत्
कृष्णाजिनं तस्य छायाया—कान्त्या, प्रभया इत्यर्थः, (“छाया सूर्यप्रिया कान्तिः
प्रतिबिम्बमनातपे” इत्यमरः) श्यामायमानाः,—कान्तिमानमापद्यमानाः, दिवसा
यैः तथाभूतैः, [“—कृष्णा—” इत्यत्र “कृष्णाजिनाटोपच्छाया” इति पाठान्तरम्] ।

(१२) अमर्षेति ।—अमर्षेण—क्रोधेन, यः निश्वासः स एव दीला—दीलनयन्त्रं,
पुरणरेचनं—अथरूपत्वात् निश्वासस्येति भावः, तथा प्रेङ्खोलितः,—आन्दोलितः, ब्रह्मलोकः
यैः तथाभूतैः । सोमरसमिव—सोमी नाम लताविशेषः, तस्य रसः तमिव ।
स्वेदविसरव्याजेन—घर्षप्रसरच्छलेन । स्रवद्भिः,—चरद्भिः । अग्निहोत्रेति ।—अग्नि-
होत्रस्य पवित्रं—विशुद्धं यत् भस्म तेन खेराणि—विकस्वराणि, ललाटानि येषां तैः ।

कुशतन्तुचारुचामरचीरचीवरिभिः आषाढिभिः प्रहरणीकृत-
दण्डकमण्डलुमण्डलैः मूर्त्तेश्वतुर्भिर्वेदैः सह वृषीमपहाय
सावित्री समुत्तस्थी ।

(१३) ततः “मर्षय भगवन् ! अभूमिरेषा शापस्य” इत्यनु-
नाथ्यमानोऽपि विबुधैः, “उपाध्याय ! स्वलितमेकं क्षमस्व”
इति बह्वाञ्जलिपुटेः प्रसाद्यमानोऽपि स्वशिष्यैः, “पुत्र ! मा
क्षयास्तपसः प्रत्यूहम्” इति निवार्यमाणोऽप्यत्रिणा रोषावेश-
विवशो दुर्वाभाः “दुर्विनीते ! व्यपनयामि ते विद्यालवावलेप-
विशेषजनिताम् उन्नतिमिमाम् ; अधस्तात् गच्छ मर्त्यलोकम्”
इत्युक्त्वा तच्छापोदकं विसमर्ज । ततः प्रतिशापदानोद्यतां
सावित्रीं “सखि ! संहर रोषम्, असंस्तुतमतयोऽपि जात्यैव
हिजन्मानो माननीयाः” इत्यभिदधाना सरस्वती एव न्यवारयत् ।

कुशेति ।—कुशानां तन्तवः,—मूलाणि एव, चारुणि—मनीजानि, चामराणि येषां
तथाभूताः कुशतन्तुचारुचामराः, तथा चीराणि—वस्त्रखण्डानि, चीवराणि—कौपी-
नानि च सन्ति येषां तथोक्ताः तैः । आषाढिभिः,—पालाशदण्ड आषाढः तदङ्गिः,
तथा शीतम्,—“आषाढसंज्ञी दण्डस्तु पालाशी व्रतचारिणाम्” इति । प्रहरणी-
कृतेति ।—प्रहरणीकृताः,—प्रहरणार्थम् उद्धृताः, क्रोधादिति भावः, दण्डाः, कम-
ण्डलुमण्डलानि—कमण्डलुसमुद्गात्र यैः तथाभूतैः । मूर्त्तैः,—देहवद्भिः । वृषीम्—
आसनम्, (“व्रतिनामासनं वृषी” इत्यमरः) ।

(१३) तत इत्यादिके तच्छापोदकं विसमर्ज इत्यन्वयसम्बन्धः । मर्षय—
क्षमस्व । अभूमिः,—अस्थानम्, अयोग्यस्थानमित्यर्थः । अनुनाथ्यमानः,—प्रार्थ्य-
मानः । [“अनुशास्यमानः” इति पाठि—उपदिश्यमानः इत्यर्थः] । उपाध्याय !
—आचार्य ! इति सम्बोधनम् । स्वलितम्—अपराधमित्यर्थः । प्रत्यूह—विघ्नं,
शापदाने तपसः क्षयादिति भावः । अत्रिणा—महातपसा स्वपित्रा इत्यर्थः । दुर्विनीते !
—दुष्टे ! व्यपनयामि—नाशयामि । विद्येति ।—विद्यालवः,—विद्यालेशः, स्वल्पमात्रा
विद्येत्यर्थः, तेन यः अवलम्बविशेषः,—गर्वातिशयः, तज्जनितां—तत्सम्भूताम् ।
उन्नतिमिति ।—उच्चदेशस्थस्याधी नयनेन समुचितोऽयं वाक्यनिवेशः । अधस्तात्—
अवाभूमिम् । विसमर्ज—तत्पात्रं निवित्रेप इत्यर्थः । असंस्तुतेति ।—न संस्तुता—न

(१४) अथ तां तथा शप्तां सरस्वतीं दृष्ट्वा पितामहो
भगवान् कमलोत्पत्तिलम्भसृणालसूत्रामिव धवलयज्ञोपवीतिनीं
तनुमुद्वहन्, उद्गच्छदच्छाङ्गलीयकमरकतमयखलताकलापेन
त्रिभुवनोपप्लवप्रशमकुशापीडधारिणेव दक्षिणेन करेण निवार्य
शापकलकलम्. अतिविमलदीर्घैर्भाविक्ततयुगारभसूत्रपातमिव
दिक्षु पातयन् दशनकिरणैः, सरस्वतीप्रस्थानमङ्गलपटहेनेव
पूरयन्नाशाः स्वरेण सुधीरमुवाच,—“ब्रह्मन् ! न खलु साधु-
संवितोऽयं पत्न्याः, येनासि प्रवृत्तः ; निहन्येष परस्तात् ।

विगुह्य, न संकृतेति यावत्, मतिः,—चित्तं येषां तथाभूताः । [“असंस्तुतमतयः”
इयत् “असंस्तुतमतयः” इति पाठान्तरद्वयमेवार्थः ।]

(१४) अथेत्यादिकं भगवान् पितामहः सुधीरमुवाच इत्यन्वयसम्बन्धः ।
तथेति ।—तेन प्रकारेण इत्यर्थः, निर्दोषां सरस्वतीन् इत्याशयः । कमलमिति ।—
कमलात्—नारायणाभिपद्मात्. या उत्पत्तिः,—जन्म, स्वस्येति भावः, तथा
हेतुभूतया लग्नं—ससक्त, सृणालमूवं योनिपद्मस्येति भावः यस्यां तथाभूतामिव ।
धवलमिति ।—“भूमनिन्दाप्रशंसासु नियोगोऽतिशयने । संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति
समुदादयः ॥” इति प्रशंसार्थे नित्ययोगार्थे वा “अत इतिठनौ” (प्रा२।११५ पा०) इति
सर्वार्थायः प्रत्ययः “विसक्तिशल्यच्छेदपाद्यवत्तः” इत्यादाविव बोध्यः, न चत्,
कक्षधारयानन्तरम् एकपन्नानुमानात्मके बहुव्रीहौ प्रतिपत्तिः सम्पद्यते, अन्यत्र तु
बुद्धिद्वययोगः इति नियमबन्धस्य लुप्तत्वादेव युक्तम् । उद्गच्छदिति ।—उद्गच्छन्—
उदयमानः, अच्छस्य—विशदस्य, अङ्गुलीकमरकतस्य—मरकतनिर्मिताङ्गुलीयकस्य-
इत्यर्थः, मयूखलताकलापः,—किरणावलीसमूहः यस्मात् तथाभूतेन । त्रिभुवनेति ।
—त्रिभुवनस्य—तिलाकस्य, उपप्लवः,—सङ्ख्यः, तस्य प्रशमाय—शान्तये कुशापीडं
—कुशतनुसमूहं, धारयतीति तथोक्तेनेव, कुशानां माङ्गलिकत्वेन अमङ्गलनाश-
कत्वादिति भावः । भावीति ।—भाविनः,—भविष्यतः, कृतयुगस्य—सत्ययुगस्य,
आरम्भे यः सूत्रपातः—सूत्रविद्यासः तमिव । पातयन्—कुर्वन्, इह केवलधात्वर्थगतानु-
ष्ठानवृत्तिकः क्रियार्थः, “संवत्सं चालिते वस्त्रे” इत्युदाहरणवज्ज्ञेयः । दशनकिरणैः,
—दन्तमयशृङ्गैः । सरस्वतीति ।—सरस्वत्याः,—शप्ताया इति भावः, प्रस्थानं—ब्रह्म-
लोकात् मर्त्यलोके गमनमित्यर्थः, तस्य मङ्गलपटहः,—माङ्गलिकवाद्यध्वनिभेद-
तेनेव । सुधीर—सुगम्भीरम् । येनासि प्रवृत्तः,—येन पत्न्या प्रवृत्तः,—पृच्छन्तुः

(१५) उद्दामप्रसूतेन्द्रियवाजिसमुत्थापितं हि रजः कलुषयति
दृष्टिम् अनक्षजिताम् । कियद्हरं वा चक्षुरीक्षते ? विशुद्धया
हि धिया पश्यन्ति कृतबुद्धयः सर्वानर्थान् अमतः सतो वा ।
निमर्गविरोधिनी चेयं पयःपावकयोरिव धर्म-क्रोधयोः एकत्र
वृत्तिः । आलोकमपहाय कथं तमसि निमज्जसि ? क्षमा
हि मूलं सर्वतपसाम् । परदोषदर्शनदत्ता दृष्टिरिव कुपिता
बुद्धिर्ने ते आत्मरागदोषं पश्यति । क्व महातपोभारवैवधि-
कता ? क्व पुरोभागित्वम् ? अतिरोषणश्चक्षुष्यान् अन्ध एव
जनः । न हि कोपकलुषिता विमृशति मतिः कर्त्तव्य-
मकर्त्तव्यं वा । कुपितस्य हि प्रथमा अन्धकारिणी भवति
विद्या, ततो भ्रुकुटिः । आदौ इन्द्रियाणि रागः समास्कन्दति,
चरमं चक्षुः । आरम्भे तपो गलति, पश्चात् स्वेदसलिलम् ।

मुंयतः, असि—भवसि । निहत्येषः,—एषः,—पस्याः, निहन्ति, गच्छन्तिमिति
शेषः ।

(१५) उद्दामेति ।—उद्दामम्—उत्कृष्टं यथा तथा, प्रसूतानि—प्रवृत्तानि,
प्रचलितानित्यर्थः, इन्द्रियाण्येव वाजिनः,—अश्वाः तैः समुत्थापितं समुद्धतम् ।
रजः,—रागः, धूलिय । कलुषयति—आविलगति, कार्याकार्यदर्शनसामर्थ्यानाशं
करोतीति भावः । अनक्षजिताम्—अक्षणि—इन्द्रियाणि, जयन्तीति अक्षजितः,
ते न भवन्तीति अनक्षजितः तेषाम्, अजितेन्द्रियाणमित्यर्थः । कृतबुद्धयः,—संयुक्त-
मतयः । निमर्गविरोधिनी—स्वभाववैरिणी । पयःपावकयोरिव—जलानलयोरिव ।
महातपोभारवैवधिकता—महतां तपसां भारस्य वैवधिकः,—वाही तस्य भावः तथा,
(“बोद्धा भारस्य धीमद्भिर्जनैः वैवधिकः स्मृतः” इति कोषः) । पुरोभागित्वं—
दोषैकदर्शित्वम् । (“दोषैकदृक् पुरोभागी” इत्यमरः) । विमृशति—विचारयति ।
प्रथमा—पाक्षणाश्रया, अन्धकारिणी—अन्धकाराच्छन्ना, कलुषितेति भावः ।
[“कुपितस्य प्रथममन्धकारोभवति विद्या” इति पाठे—कुपितस्य विद्या—ज्ञानं,
प्रथमम्—आदौ, अन्धकारोभवति—आच्छन्नीभवतीत्यर्थः] ततः,—तदनन्तरं, भ्रुकुटिः,
—भ्रूभङ्गः, भवतीति शेषः । रागः,—समासक्तिः, लौहित्यञ्च । समास्कन्दति—
आश्रयति । चरमं—पश्चात्, चक्षुः, समास्कन्दतीत्यनुषङ्गः । आरम्भे, कोपसेति

पूर्वमयशः स्फुरति, अनन्तरमधरः । कथं लोकविनाशाय ते विषपादपस्येव वल्कलानि जातानि ? अनुचिता खलु अस्व मुनिवेशस्य हारयष्टिरिव वृत्तमुक्ता चित्तवृत्तिः । (१६) शैलूष इव वृथा वहसि कृत्रिमम् उपशमशून्येन चेतसा तापसा-कल्पम् । अल्पमपि न ते पश्यामि कुशलजातम् । अनेनाति-खघिन्ना अद्याप्यपर्येव प्रवसे ज्ञानोदन्वतः । न खलु अनेङ्-मूकाः एडा जडा वा सर्वे एते महर्षयः । रोषदोषनिषये ! स्वहृदये निग्राह्ये किमर्थमसि निगृहीतवाननागसं सस्वतीम् ? एतानि तानि आत्मस्खलितवैलक्ष्याणि, यैर्याप्यतां

शेषः । गलति—स्रवति. चयोन्मुखीभवतीत्यर्थः । पूर्व—प्राक् । अयशः,—अकीर्तिः । विषपादपस्येव—विषवृक्षस्येव । [“वल्कलानि” इत्यत्र “जटावल्कलानि” इति पाठे—जटाः,—शिखाः, निर्यासमिलितवत् परस्परं लग्नकेशाः इत्यर्थः मूलानि च । वल्कलानि—मुनिवस्त्राणि, त्वचश्च । वृत्तमुक्ता—सुचरितच्युता, सुवर्णमुक्ताफला च ।

(१६) शैलूष इव—नट इव, “जायोपजीवी हि जनः शैलूषः कथितो बुधैः” इत्युक्तलक्षणी वा । उपशमशून्येन—शान्तिरहितेन । तापसाकल्पं—मुनिवेशम् । कुशलजातं—मङ्गलसमुद्भूतम् । अतिलघिन्ना—अतिलाघवेन । ज्ञानोदन्वतः,—ज्ञानसमुद्रस्य, उपरि एव प्रवसे—सन्तरसि, न तु अभ्यन्तरं विशसीति भावः । अनेङ्मूकाः,—श्रोतं वक्तुञ्चासमर्थाः । एडाः,—स्तिहीनाः । जडाः,—मूर्खाः । तदुक्तं,—“कथिता अनेङ्मूकाः श्रोतं वक्तुञ्च खलु न ये ज्ञाताः । एडान्तु स्तिहीनाः जडान्तु मूर्खा बुधैः प्रोक्ताः” ॥ इति । [“अनेङ्मूकाः” इत्यत्र “अनेलमूकाः” इति पाठान्तरम्] । रोषेति ।—रोषः,—क्रोध एव, दोषः तस्य, निषेदति अस्यां निषद्या—आपराधद्वं, तत्सम्बुद्धौ, हि रोषदोषाशय ! इत्यर्थः ; यद्वा—रोष एव दोषः तस्य निषद्या—आवासः यत्र तादृशे । स्वहृदये—निजचित्ते । निग्राह्ये—निग्रहीतुमर्हं सतीत्यर्थः । अनागसं—निरपराधाम्, (“आगः पापापराधयोः” इति कोषः) । आत्मस्खलितेति ।—आत्मनः,—स्वस्य, स्खलितानि—प्रमादाः, तैः वैलक्ष्याणि—लज्जितानि, साधुसमाजे मुखावन्तिविधायकभावविशेषाः । [“आत्मस्खलितवैलक्ष्याणि” इत्यत्र “आत्मप्रमाद-स्खलितवैलक्ष्याणि” इति पाठान्तरं—आत्मनः प्रमादेन—अनवधानतया, यत् स्खलितम् ; प्रमादः एव स्खलितम् इत्यर्थः वा] । याप्यतां—मर्हसीयताम् ।

याति अविदग्धो जनः” इत्युक्त्वा पुनराह,—“वत्से सरस्वति ! विषादं मा गाः, एषा त्वामनुयास्यति सावित्री, विनोदयिष्यति च अस्मद्विरहिताम् । आत्मजमुखकमलावलोकनावधिष्य ते शापोऽयं भविष्यति” इति । एतावदभिधाय विसर्जितसुरासुरमुनिमनुजमण्डलः ससम्भ्रमोपगतनारदस्कन्धविन्यस्तहस्तः समुचिताङ्गिककरणाय उदतिष्ठत् । सरस्वत्यपि शप्ता किञ्चिदधोमुखी (१७) धवलकृष्णशारां कृष्णजिनलेखामिव तपसे दृष्टिमुरसि पातयन्ती सुरभिनिश्वासपरिमललग्नेर्मूर्त्तिः शापाक्षरैरिव षट्चरणचक्रैराकृष्यमाणा शोकशिथिलितहस्ता अधोमुखीभूतेनोपदिश्यमानमर्त्यलोकावतरणमार्गेव नखमयूखजालकेन नूपुररवव्याहारहृतैः भवन-

अविदग्धः,—अज्ञः । पुनराहति ।—वाच्यतानिष्ठत्तये एव अशान्तेऽपि वाक्यक्रमे पुनरित्युपादानम् । विनोदयिष्यति—आनन्दयिष्यति । [“अस्मद्विरहिताम्” इत्यत्र “अस्मद्विरहदुःखिताम्” इति पाठान्तरम्] । समुचिताङ्गिककरणाय—समुचितं यत् अङ्गिकं—दिवसकार्यं, तस्य करणं तद्यै । सरस्वतीत्यादिके,—सरस्वत्यपि शप्ता गृहमगादित्यन्वयसम्बन्धः ।

(१७) धवलकृष्णशारां—धवलः,—रक्तः, कृष्णः,—नीलः. ताभ्यां शारा—श्रवणा, संवलितेत्यर्थः ताम् ; शारश्रवणां धवलकृष्णमिति कथनीये शारयद्वयेन सन्निश्रवणद्वयप्रतीतिः स्फुटा । कृष्णजिनलेखामिव—कृष्णमृगस्रग्ध्रशेखीमिव । तपसे—तपश्चरणाय । षट्चरणचक्रैः,—भ्रमरनिवहैः । [“षट्चरणचक्रैः” इत्यत्र “षट्चरणकदम्बकैः” इति पाठान्तरम्] । शोकेति ।—शोकेन—शापजनितेन दुःखेनेत्यर्थः, शिथिलितौ—स्रस्तौ, बलहीनौ इत्यर्थः, हस्तौ यस्याः सा । [“शोकशिथिलित—” इत्यत्र “शापशोकशिथिलित—” इति पाठान्तरम्] । अधोमुखीभूतेन—अधोमुखतां गतेन, यः आश्रितोऽपि अन्याथ्योपदेशं ददाति, स वपयाऽवश्यमधोमुखी जायते* इति भावः । नखेति ।—नखमयूखानां—नखकिरणानां, जालकं—समूहः तेन । नूपुरेति ।—नूपुरयोः रत्नाः,—निखनाः. एव, व्याहाराः,—वचनानि, (“व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः” इत्यमरः) तैः हृताः,—आकृष्टाः तैः । [“नूपुररवव्याहारहृतैः” इत्यत्र “नूपुरव्याहाराहृतैः” इति पाठान्तरम्] ।

कलहंसकुलैः ब्रह्मलोकनिवासिहृदयैरिवानुगम्यमाना समं
सावित्त्रा गृहमगात् ।

अत्रान्तरे सरस्वत्यवतरणवार्तामिव कथयितुं (१८) मध्य-
लोकमवततार अंशमाली । क्रमेण च मन्दायमाने मुकुलित-
विसिनीविरहव्यसनविषमसरसि वासरे, मधुमदमुदित-
कामिनोकोपकुटिलकटाक्षचिप्यमाणे इव क्षेपीयः क्षितिधर-
शिखरमवतरति (१९) तरुणतरकपिलपनलोहिते लोकेक-
चक्षुषि भगवति सवितरि, प्रसूतमहिष्यधक्षरत्क्षीरधारा-
धवलितेषु आसन्नचन्द्रोदयोद्दामक्षीरोदक्षालितेषु इव दिव्या-

(१८) अंशमाली—सूर्यः । मध्यलोकं—मर्त्यभूमिम् । [“मध्यलोकम्”
इत्यत्र “मध्यमं लोकम्” इति पाठान्तरम्] । क्रमेणेत्यादिके,—सावित्री सरस्वती-
मवादीन् इत्यन्वयसम्बन्धः । मन्दायमाने—प्राख्यर्थं विजहतीति यावत् । मुकुलितेति ।
—मुकुलितानां—मुकुलतां गन्तुं प्रवृत्तानामिति यावत् । विसिनीनां—पद्मिनीनां,
विरह एव—कान्तस्य सूर्यस्य विच्छेद एव इति यावत्, व्यसनं—दुःखं, तेन विषमं
—विषादं गतम् ; निजकन्धानामिव स्त्रीदरवर्त्तिनीनां पद्मिनीनां दर्शनमिति भावः,
सरः,—सरोवरं यस्मिन् तथाभूते । [“मुकुलितविसिनीविसरव्यसनविषमसरसि”
इति पाठे—विसरः,—समूह इत्यर्थः] । मधुमदति । —मधुमदेन—मद्यपान-
जनितमत्ततया, मुदिताः,—हृष्टाः, उद्विग्नमन्त्रयाः इति यावत्, सम्भोगार्थिन् इति भावः,
याः कामिन्यः,—प्रवृत्तार्थिन्ः प्रमदाः, तासं कोपेन—कथमसमिदानीमपि नः सम्भो-
गान्तरायी न जस्तमेति इति क्रोधेन, कुटिलः,—वक्रः, यः कटाक्षः,—अपाङ्ग-
वीक्षणं, तेन चिप्यमाणे इव—दूरीक्रियमाणे इव । क्षेपीयः,—अतिचिप्यम्, अति-
श्रीघ्नमित्यर्थः । क्षितिधरशिखरम्—अस्ताचलवूडाम् ।

(१९) तद्वथेति । —तरुणतरः,—अतियुवा, यः कपिः,—वानरः, तस्य लपनं
—मुखं, तद्वत् लोहितः,—रक्तः तस्मिन् । लोकेकचक्षुषि—लोकानां—जगताम्,
एकम्—अद्वितीयं, चक्षुः तस्मिन् ; [लोकेत्यादिना सुरतान्तरादकर्तृत्वं सूच्यते] ।
प्रसूतेति । —प्रसूतात्—प्रसूतात्, महिष्याः उधसः,—सजान्, चरन्ति यानि
क्षीराणि—दुग्धानि, तेषां धारावत् धवलितानि—शुभाणि तेषु । आसन्नेति । —
आसन्नः,—अभिहितः, यः चन्द्रोदयः, तेन उद्दामः,—उत्प्रेलः, यः क्षीरोदः,—

अमोपशब्दकेषु अपराङ्गप्रचारप्रचलिते, चामरिणि चामीकर-
तटताडनरटितरदने रदति (२०) सुरस्रवन्तीरोधांसि स्त्रैरम्
ऐरावते, प्रसृतानेकविद्याधराभिसारिकासहस्रचरणालक्तक-
रसानुलिप्त इव प्रकटयति च तारापथे पाटलतां, तारापथ-
प्रस्थित-सिद्धदत्तदिनकरास्तमयार्घ्यावर्जिते रञ्जितककुभि,
कुसुम्भभासि स्रवति पिनाकिप्रणतिमुदितसन्ध्यास्नेदसलिल इव

चौरसागरः, तेन चालितानि—धौतानि तेषु इव । [“प्रसृतमुखमाहेयौयूथचरत्चौर-
धाराधवलितेषु आमन्नचन्द्रोदयोद्दामचौरोदलहरीचालितेष्विव” इति पाठि - माहेयौ
—गौः, “माहेयौ सौरभेयौ गौः” इत्यमरः] । दिव्यामोपशब्दकेषु—दिव्या आयमाः
तेषाम् उपशब्दकानि—अन्तर्भागाः तेषु, (“यामान्त उपशब्दं स्यात्” इत्यमरः) ।
अपराङ्गति ।—अपराङ्गे—अङ्गोपरभागे, पश्चिमभागे इत्यर्थः, यः प्रचारः,—प्रकर्षेण
चरणं, तस्मै प्रचलितः,—प्रवत इति यावत् तस्मिन् । चामरिणि—चामरशालिनि ।
चामीकरेति ।—अत्र चामीकरशब्देन सुमेरुर्लक्ष्यते ; तथा च चामीकरस्य—सुवर्णाद्रेः,
सुमेरोरित्यर्थः, तटेषु यत् ताडनं—वप्रक्रीडेत्यर्थः, तेन रटिताः,—ध्वनिताः, रदनाः,
—दन्ताः यस्य तथाभूते । [“रटितरदने” इत्यत्र “रश्मितरदने” इति पाठान्तरं ऽपि
स एवार्थः] । रदति—विलिखति ।

(२०) सुरस्रवन्तीरोधांसि—मन्दाकिनीतटानि । स्त्रैरं—यदृच्छेत्यर्थः । प्रसृ-
तति ।—प्रसृतानां—प्रचलितानां, कान्तं प्रति अभिसरन्तीनामित्यर्थः, अनेकासां
—बहूनां, विद्याधराभिसारिकाणाम्—अभिसारिणीनां विद्याधरीणामित्यर्थः,
(“या दृतिक्कागमनकालमपाहरन्ती सीदं, अरज्वरभराक्षिपिपासितेव । निर्याति
बल्लभजनाधरपानलीभात् सा कथ्यते कविवरैरभिसारिकेति ॥” इत्युक्तेः) सहस्रस्य
चरणालक्तकरसेः,—चरणनिहितलाक्षाद्रवैः, अनुलिप्त इव—अनुरञ्जित इव । प्रकटयति
—प्रकाशयति । पाटलतां—रक्तताम् । तारापथे—नक्षत्रमार्गे, गगनवर्त्मनैत्यर्थः ।
तारापथेति ।—तारापथेषु—गगनमार्गेषु, प्रस्थितैः,—प्रचलितैः, सिद्धैः,—देव-
योगिनिवेशैः, दत्तानि दिनकराय—सूर्याय, यानि अस्तमयार्घ्याणि—अस्तगमन-
कालदेयानि, अर्घ्याणि, तेभ्यः आवर्जितः,—प्रकीर्णः तस्मिन् । रञ्जितककुभि—
रत्नीकृतदिशि । कुसुम्भभासि—कुसुम्भं—रक्तपुष्पविशेषः, तद्वत् भाः,—दौतिः यस्य
तादृशे । स्रवति—चरति सति । पिनाकीति ।—पिनाकिने—हराय, या प्रणतिः,—
प्रणामः, तत्र मुदिता—उज्ज्वलं गता, या सन्ध्या तस्याः स्नेदसलिल इव—चर्मोदक इव ।

रक्तचन्दनद्रवे, वन्दारमुनिवन्दारकवन्दवध्यमानसम्भ्याऽञ्जलि-
घने, (२१) ब्रह्मोत्पत्तिकमलसेवासमागतसकलकमलाकर इव
राजति ब्रह्मलोके, समुच्चारिततृतीयसवनब्रह्मणि ब्रह्मणि,
(२२) ज्वलितवैतानज्वलनज्वालाजटालाजिरेषु आरब्धधर्म-
साधनशिविरनौराजनेष्विव सप्तर्षिमन्दिरेषु अघमर्षणमुषित-
किल्बिषगदोक्ताघलघुषु यतिषु सम्योपासनासीनतपस्विपङ्क्ति-
पूतपुलिने भवमानपद्मयोनियानहंसदन्तुरोर्मणि मन्दाकिनी-

वन्दारमुनीति ।—वन्दारभिः,—वन्दनशीलैः, मुनिवन्दारकाणां—मुनिसुख्यानां, वन्दैः,
—समूहैः, वध्यमानं—संयुज्यमानं, सम्भ्यायाम् अञ्जलिवनम्—अञ्जलिसमूहः यस्मिन्
तथाभूते, मुनिभिः सम्भ्यावन्दनार्थं क्रियमाणाञ्जलिपुटे इत्यर्थः ।

(२१) ब्रह्मेति ।—ब्रह्मणः उत्पत्तिः,—जन्म यस्मात् तत्, कमलं—नारायण-
भाभिपङ्कजमित्यर्थः, तस्य सेवायै समागताः सकलाः कमलाकराः,—कमलसमूहाः ;
यद्वा,—कमलाकराः,—कमलश्रेष्ठाः, सत्कृष्टकमलानि इत्यर्थः यस्मिन् तथाभूते
इव, (“आकरो निवहोत्पत्तिस्थानश्रेष्ठेषु कथ्यते” इति मेदिनी) । राजति—दीप्यमाने ।
समुच्चारितेति ।—समुच्चारितं तृतीयसवनं—सायंकालिकस्नानं, प्रातर्मध्याह्ने सायञ्च
सोमयागैकदेशे वा, तत्र ब्रह्म—वेदः येन तथाभूते ।

(२२) ज्वलितेति ।—ज्वलितस्य—प्रदीप्तस्य, वैतानज्वलनस्य—यज्ञीयाग्नेः,
ज्वालाभिः,—शिखाभिः, जटालानि—व्याप्तानि, अजिराणि—अङ्गनानि येषां
तादृशेषु । आरब्धेति ।—आरब्धं—कृतारम्भं, धर्मसाधनं—धर्माङ्गनहेतुः, शिक्-
रस्य—स्कन्धावारस्य, नौराजनं—शान्तिकर्मविशेषः ; यद्वा,—आरब्धं, धर्मसाधन-
शिविरे—सत्कर्मोपकरणसाधनस्कन्धावारे, नौराजनाव्यं शान्तिकर्म येषु तथोक्तेषु,
धर्मोपकरणसाधनादौ दीपाः नोऽन्तरायमुत्पादयेयुरिति हेतोः इति भावः ।
अघमर्षणेति ।—अघानि—पापानि, मर्षयति—नाशयतीति अघमर्षणः,—वैदिक-
मन्त्रविशेषः, (“शमनं सर्वपापानां जप्यं त्रिष्वघमर्षणम्” इति शास्त्रम्) तेन
मुषितानि—हृतानि, किल्बिषाणि—पापानि, गदाः,—रोगाश्च, तैः उद्धाधाः,—
स्वस्थाः, अत एव लघवः,—सुवह्मदेहा इत्यर्थः तेषु, [“किल्बिषगदोक्ताघलघुषु”
इत्यत्र “किल्बिषविषगदोक्ताघलघुषु” इति पाठान्तरे—किल्बिषाणि एव विषाणि, गदाः,
—रोगाश्च इत्यर्थः] । यतिषु—चतुर्थांशमिषु । सम्येति ।—सम्योपासनायाम् आसी-
नानाम्—उपविष्टानां, पद्मिनीं पङ्क्तिभिः पूतानि—पवित्रीकृतानि, पुष्पिनीं

जले, जलदेवताऽऽतपत्वे पवरथकुलकलत्वान्तःपुरसौधे, निज-
मधुरसामोदिनि मधुकृतमधुपमुदि मुमुदिषमाणे कुमुदवने,
दिवसावसानताम्यतामरसमधुरससपीतिव्रते, (२३) सुषुप्ति
मृदुमृणालकाण्डकण्टककण्डूयनकुण्डलितकन्धरे धृतपक्षराजि-

—संकतानि, सद्यो नीरपरित्यक्ततटानि इत्यर्थः यस्य तादृशे । प्रवमानेति ।—
प्रवमानः,—सन्तरन्, यः पश्यन्नेति,—ब्रह्मणः, यानहंसः,—वाहनमरालः, तेन
दन्तुराः,—सञ्जातदन्ता इवेत्यर्थः, ऊर्ध्वयः,—तरङ्गाः यस्य तथोक्ते । [“प्रक-
माननलिनयोनियानहंसहासदन्तुरितोर्मिणि” इति पाठे—प्रवमानः यः नलिन-
योनिः,—पश्यन्नेति, यानहंसः, तस्य हासेन—उल्लासेन, प्रभया वा, दन्तुरिताः,
—संवल्लिताः, स्फुटदन्तत्वात्सहासाः दन्तुरा इवालीक्यन्ते इति भावः, ऊर्ध्वयः,
—तरङ्गाः यस्य तथाभूते इति विग्रहः] । जलदेवतेति ।—जलदेवतायाः,—
कलाधिष्ठायाः देव्याः, आतपवं—कृतं तस्मिन्, तथाभूते इत्यर्थः । पवरथेति ।—
पवरथानां—पक्षिणां, कुलं—समूहः तस्य कलवाणि—स्त्रियः, पक्षिण्य इत्यर्थः,
तेषाम् अन्तःपुरस्य सौधं—हर्म्याभूतमित्यर्थः तस्मिन् । निजेति ।—निजेन—स्वकीयेन,
मधुरसेन—मकरन्देनेत्यर्थः, आमोदते—उल्लसतीति तथोक्ते । मध्विति ।—मधुम
हता मधुपानां—भ्रमराणां, मुत्—आनन्दो यत्र तथाभूते । [“निजमधुरसामोदिनि
मधुकृतमधुपमुदि” इत्यत्र “निजमधुमधुरामोदिनि कृतमधुपमुदि” इति पाठः,—निज-
मधुना—स्वकीयमकरन्देन, स्वीयमयेन वा, मधुरः,—मनोज्ञः, आमोदः,—उल्लासः यस्य
तथोक्ते कृता मधुपानां—भ्रमराणां मद्यपानां वा मुत् यत्र तथाविधे इति बोध्यम्] ।
मुमुदिषमाणे—विकाशं जिगमिषतीत्यर्थः, अन्यत्र,—मोदितुमिच्छति, प्रारिप्सामान-
गानवाद्यादिगोष्ठीव्रजे इति यावत्, “मद्याः क्रोशन्ति” इत्यादिषत् अर्थोद्भूतः ।
दिवसेति ।—दिवसस्य अबसानेन ताम्यन्ति—क्षिण्यन्ति, यानि तामरसानि—रक्त-
पद्मानि, तेषां मधुरसस्य पीतिः—पानं, तेन सह वर्तमाना सपीतिः, [अनेन
प्रेमोत्कर्षः सूच्यते] व्रतं—नियमः यस्य तथाभूते, युगपत् ताम्यतामरसमधुरसं
पीतवतीत्यर्थः । [“दिवसावसानताम्यतामरसमधुरमधुसपीतिपीते” इति पाठे—
दिवसावसानेन ताम्यताम्—अचिरं तिष्ठतां, तामरसानां मधुरस्य मधुनः सपीतिः,
—सहपानं यथा तथा, पीतं—पानं येन तथाभूतै । “सपीतिपीते” इति पाठे—
सपीतिः,—सहपानं तथा पीतं तथाभूतै] ।

(२३) सुषुप्ति—निद्रासति । मध्विति ।—मृदुना—कीमलिन, मधुम-

वीजितराजीवरजसि राजहंसयथे, तटलताकुसुमधूलिधमरित-
सरिति मिडपुर-पुरन्धिधम्मिल्लमल्लिकागन्धगाहिणि सायन्तने
(२४) तनीयसि निशानिश्वासनिभे नभस्वति, सङ्कोचोदञ्च-
दुच्चकेसरकोटिसङ्कटकुशेशयकोशकुटीकुटिलशायिनि षट्चरण-
चक्रे, नृत्योद्धतधूर्जटिजटाऽऽवीकुटजकुद्वलनिभे नभस्तलं

काण्डस्य — नालदण्डस्य, कण्टकेन यत् कण्डूयन् — कण्टूतिः, तेन कण्डलिता —
साचीकृतव्यर्थः, कम्बरा — ग्रीवा येन तादृशे । धृतेति । — धृताभिः, — कम्पिताभिः,
पञ्चराजिभिः, — पञ्चसमूहैः, वीजितं — सञ्चलितम्, उपातितमित्यर्थः, राजीवानां —
श्वेतकमलानां, रजः — परागः येन तथोक्ते । [“राजीवरजसि” इत्यत्र “राजीव-
सरसि” इति पाठान्तरे, — राजीवसरः, — पञ्चसरोवरं येन तथोक्ते] तटति । — तटेषु
या लताः, तासां कुसुमानि तेषां धूलिभिः, — परागैः, धूमरिताः — धूमरतां नीताः,
सरितः — नद्यः येन तथोक्ते । सिद्धेति । — सिद्धानां — देवयोनिविशेषाणां, पुरे —
नगरे, याः पुरम्भूताः, — स्त्रियः, तासां धम्मिल्लेषु — संयतकेशेषु, (“धम्मिल्लाः संयताः
कचाः” इत्यमरः) याः मल्लिकाः, — तदाख्यकुसुमानि, तासां गन्धगाह्वी — सौरभ-
वानित्यर्थः तस्मिन् ।

(२४) तनीयसि — मन्दसञ्चारिणि इत्यर्थः । निशानिश्वासनिभे — निशा — रजनौ,
नायिकेति भावः, तस्या निश्वासः, तन्निभे — तत्सदृशे । सङ्कोचेति । — सङ्कोचे —
निमीलने, उदञ्चताम् — उदञ्चताम्, उच्चकेसराणाम् — उन्नतकिञ्चलकानां, (“किञ्चलकः
केसरोऽस्त्रिधा” इत्यमरः) कोटिभिः, — अग्रभागैः, सङ्कटानि — आकीर्णानि, यानि
कुशेशयानि — कमलानि, तेषां कोशाः, — अभ्यन्तरभागा एव, कुट्टाः — लुट्टगृहाणि,
तेषु कुटिलं — कुण्ठितं यथा तथा, श्वेते इति तथाभूते । [“कुशेशयकोशकुटीकुटिल-
शायिनि” इत्यत्र “कुशेशयकोशकोटरकुटीरशायिनि” इति पाठः — तादृशे ये कुशेशय-
कोशाः, — पञ्चमुकुलानि, तेषां कोटराण्येव — अभ्यन्तरा एव, कुटीराणि — लुट्ट-
गृहाणि, तेषु श्वेते इति तथोक्ते इत्यर्थः] । षट्चरणचक्रे — भ्रमरहन्ते । नृत्येति । —
नृत्येषु — नर्तनेषु, उद्धृतानि — उत्पतितानि, धूर्जटेः, — हरस्य, जटाऽऽठव्याः, — जटा-
रूपात् भरण्यात् इत्यर्थः, यानि कुटजकुद्वलानि तन्निभे — तत्सदृशे, नृत्यतो
हरस्य जटाजूटात् उत्पतितकुटजकुद्वलसदृशे इत्यर्थः । [“नृत्योद्धतधूर्जटिजटा-
ऽऽवीकुटजकुद्वलनिभे” इत्यत्र “नृत्योद्धतधूर्जटिजटाऽऽवीकुटजकुद्वलनिकरनिभे”
इति पाठान्तरे — नृत्येषु उद्धृतानि — उत्पतितानि, धूर्जटेः जटाऽऽठव्याः यानि कुटज-

(२५) स्तवकयति तारागणे, सन्ध्याऽनुबन्धताम्ने परिणमत्-
तालफलत्विषि कालमेघमेदुरे, मेदिनीं निमीलयति नववयसि
तमसि तरुणतरतिमिरपटलपाटनपटीयसि समुन्मिषति
यामिनीकामिनीकर्णपूरचम्पककलिकाकदम्बके प्रदीपप्रकरे,

(२६) प्रतनुतुहिनकिरणालोकपाण्डुनि आश्याननीलनीर-
मुच्यमानकालिन्दीकूलबालपुलिनायमाने शातक्रतवे, क्लृपयति

कुञ्जलनिकराणि—कटजानां—गिरिमल्लिकाकुसुमानां, कुञ्जलनिकराणि—कौरक-
समूहाः तन्निभे] ।

(२५) स्तवकयति—पुण्यस्तवकवदाचरतीत्यर्थः । सन्धेति ।—सन्ध्याया अनु-
बन्धेन—अनुसरणेन. तासं—ताम्रवर्णं तस्मिन् ; अत एव परिणमदिति ।—
पारणमत्—परिपक्वतां गच्छत्. यत् तालफलं तस्य त्विष इव त्विषः,—कालयः
यस्य तथाभूतः । [“परिणमत्तालफलवत्त्विषि” इति पाठान्तरे,—तालफलस्य या-
वत्क्—वत्फलं तस्याः त्विष इव त्विषः इत्यर्थः] । कालमेघमेदुरे—कालमेघः,—कृष्णः
मेघः, तद्वत् मेदुरः—स्निग्धः तस्मिन् । निमीलयति—स्थगयति, आच्छादयतीत्यर्थः ।
[“निमीलयति” इत्यत्र “मीलयति” इति पाठोऽपि—स एवार्थः] । नववयसि—
अभिनवजाते इत्यर्थः । तमसि—तिमिरं । तरुणति ।—तरुणतराणाम्—अभि-
नवजातानां. तिमिरपटलानाम्—अश्वकारसमूहानां, पाटने—निरसने, पटीयान्—
अतिशयेन पटुः तस्मिन् । समुन्मिषति—ज्वलति । यामिनीति ।—यामिनी एव
कामिनी तस्याः कर्णपूरः—कर्णभूषणम् एव, चम्पककलिकाकदम्बकं तस्मिन्.
तन्निभे इति भावः । प्रदीपप्रकरे—प्रदीपनिचये ।

(२६) प्रतन्वति ।—प्रतनुभिः,—अभिनवोदितत्वात् अस्पास्यैः. तुहिनकिर-
णस्य—शीतरश्मे चन्द्रस्य आलोकः,—उद्योतः (“आलीकौ दर्शनीद्यौतौ” इत्यमरः)
पाण्डु तस्मिन्. पाण्डुवर्ण इत्यर्थः । [“प्रतनुतुहिनकिरणकिरणलावण्यालोक-
पाण्डुनि” इति पाठे—तुहिनकिरणस्य किरणानां—रश्मीनां, लावण्यालोकः—
प्रभाप्रकाशः, पाण्डु तस्मिन्नित्यर्थः] । आश्यानेति ।—आश्यानम्—ईषच्छुष्कं
नीलनीरं,—कृष्णवर्णसलिलं. मुच्यमान—त्यज्यमानं. [“मुच्यमानम्” इत्यत्र
“मुक्त” इति पाठे—मुक्त—त्यक्तम्] कालिन्दीकूलस्य—यमुनातीरस्य. बालपुलिनं
—नवीन्यत संकतं तद्वदाचरतात तथोक्तं । शतं क्रतवः,—यज्ञा यस्य सः
शतक्रतुः, इन्द्रः तस्य इदं, यद्वा,—स अधिष्ठाता यस्य तत् शतक्रतवम्—ऐन्द्र-

तिमिरम् आशामुखे खमुचि मेचकितविकचितकुवलयसरसि
(२७) शशधरकरनिकरकचप्रहाविले विलीयमाने (२८) मानिनी-
मनसीव शवरीचिकुरचये चाषपक्षत्विषि तमसि उदिते, भम-
वति (२९) उदयगिरितटनिकरकुहरहरिखरनख-मुख-निवह-
हेतिनिहत-निजहरिणगलगलितरुधिरचयनिचितमिव लोहितं

मित्यर्थः तस्मिन् । क्लृप्तिरिति - क्लृप्तं कुर्वति, खण्डयतीत्यर्थः । आशामुखे - दिग्मुखे ।
खमुचि - खम् - आकाशं मुञ्चतीति तथोक्ते, आकाशं त्यक्त्वा भूमण्डलमाक्रामतीति
भावः । मेचकितेति । - मेचकितं - श्यामलतां नीत विकचितानां - विकसितानां,
[“विकच” इति पाठः - विकचानां - विकासं गतानाम्] कुवलयानां - नौलोत्पलानां
सरः, - सरोवरं येन तादृशं ।

(२७) शशधरेति । - शशधरस्य - चन्द्रस्य, करनिकरः - किरणसङ्घः, [हल-
भ्रमुहैरिति ध्वनिः] यः कचयहः, - केशाकर्षणं, तेन आविल - मालिन्यं नीतं
तस्मिन् ; अत एव विलीयमाने - विलयं गच्छति, अन्योऽपि केशाकर्षणेन
विमानितो लज्जया अदर्शनं गच्छतीति भावः ।

(२८) मानिनीमनसीव - मानिनीनां - मानवतीनां, कालं प्रति कुपितानां
नारीणामिति यावत्, मनसीव - हृदये इव, शवरीणां - शवराङ्गनानां, चिकुरचये -
केशनिचये, [“चिकुरः कुन्तलो गालः कचः केशः शरीरकुरः” इत्यमरः । “शवरी-
चिकुरचये” इत्यत्र “शर्वरीशवरीचिकुरचये” इति पाठः - शर्वरी - राक्षी,
शर्विचरीणामित्यर्थः, अन्यत् समानम्] । विलीयमाने इत्यस्याधिकरणम् ।
चाषपक्षत्विषि - चाषो नाम पक्षिविशेषः, तस्य पक्षवत् त्विषः, - प्रभा यस्य तादृशं ।

(२९) उदयगिरिति । - उदयगिरिः - उदयाचलस्य, तटनिकरेषु - प्रस्थभागेषु,
यानि कुहराणि - गह्वराणि, तेषु ये हरयः, - सिंहाः, स्थिता इति भावः, तेषां खराः,
- तीक्ष्णाः, ये नखाः, तेषां मुखनिवहाः, - अयसमूहा एव, हेतयः, - अस्त्राणि, तैः
निहतः, - नाशितः, यो निजहरिणः, - स्वात्मङ्गस्थः सग इत्यर्थः, तस्य गलात् -
कण्ठात्, गलिते, - निःसृते, रुधिरचये, - रक्तसमूहे, निचितमिव - व्याप्त-
मिव, [“उदयगिरिशिखरकटककुहरहरिखरनखरनिवहहेतिनिहतनिजहरिणगलितरुधिर-
निचयनिचितमिव” इति पाठः - उदयगिरिः शिखरेषु कटकेषु - नितम्बेषु च, यानि
कुहराणि तेषु ये हरयः, - सिंहाः, स्थिता इति भावः, तेषां खरनखरनिवहाः, -
क्षीणनखसमूहाः एव, हेतयः, - अस्त्राणि, तैः निहतस्य निजहरिणस्य गलितं रुधिर-

वपुः उदयरागधरमिव विभावरीवध्वा धारयति श्वेतभानौ,
 (३०) अचलच्युतचन्द्रकान्तजलधाराधौत इव ध्वस्ते ध्वान्ते,
 (३१) गोलोकगलितदुग्धविसरबाहिनि दन्तमयमकरमुख-
 महाप्रणाले इव पूरयितुं प्रवृत्ते पयोनिधिभिन्दुमण्डले, स्पष्टे
 प्रदीपसमये सावित्री शून्यहृदयामिव किमपि ध्यायन्तीं साक्षां
 सरस्वतीमवादीत्,—“सखि ! त्रिभुवनोपदेशदानदद्यायाः
 तव पुरो जिह्वा जिह्वेति मे जल्पन्ती । जानासि एव
 या दुर्वश्याः (३२) विसंश्रुताः गुणवत्यपि जने दुर्जनवन्निपतन्ति
 निर्दोक्षिण्याः क्षणभङ्गिन्यो नातिक्रमणीया न रमणीया, दैवस्य

निचयेन निचितमित्यर्थः] अत एव लोहितं—रक्तम् । उदयरागधरम्—उदये
 यो रागः,—लौहित्यं, तस्य धरतीति धरम् । [“उदयरागधरमिव” इत्यत्र
 “उदयरागधरमधरमिव” इति पाठान्तरे—उदयरागधरम्—उदयकालिकरक्तप्रकाशम्,
 अधरमिव—निम्नोष्ठपटमिव इत्यर्थः] । विभावरीवध्वाः,—विभावरी—रात्रिरिव, बहु-
 तस्याः । श्वेतभानौ—शुभकिरणे, चन्द्रमसौत्यर्थः ।

(३०) अचलेति ।—अचलात्—उदयगिरिरित्यर्थः, च्युतानां—निर्गलितानां,
 चन्द्रकान्तानां—मणिविशेषाणां, (ये चन्द्रोदये प्रस्रवन्तीति प्रसिद्धिः) जलधाराभिः
 धौतमिव—चालितमिव तस्मिन्, अत एव ध्वस्ते—ध्वंसं गते । ध्वान्ते—तमसि ।

(३१) गोलीकेति ।—गोलोकात्—गवां लोकात्, गीस्थानात्, गोष्ठादित्यर्थः,
 मयूखनिचयात् वा, (“स्वर्गेषुपशुवाम्-वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले । लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां
 पुंसि गौः” इत्यमरः । घृणिः,—मयूख इत्यर्थः) गलितान्—निःसृतान्, दुग्धविसरान्
 —क्षीरप्रस्रवान्, वहतीति तथाभूते । दन्तेति ।—दन्तमयं—गजदन्तनिर्मितमित्यर्थः,
 यत् मकरमुखं—मकराख्य-जलजन्तुवदनं, तदेव महान् प्रणालः,—जलनिःसरण-
 मार्गः तस्मिन्निव । प्रवृत्ते—प्रसृते । पयोनिधिं—सागरम् ; [“पयोनिधिम्” इत्यत्र
 “पयोधिम्” इति पाठान्तरम्] पूरयितुं—भर्तुम् ; [“पूरयितुम्” इत्यत्र “आपूर-
 यितुम्” इति पाठान्तरेऽपि स एवार्थः] । साक्षात्—अस्ममुखीमित्यर्थः । पुरः,—
 अगतः । जिह्वेति—लज्जते । जल्पन्ती—चालपन्ती । दुर्वश्याः,—वश्याताम् आपादयितु-
 मशक्याः । [“या दुर्वश्याः” इत्यत्र “यादृश्याः” इति पाठान्तरम्] ।

(३२) विसंश्रुताः,—निर्मय्यंदाः । निर्दोक्षिण्याः,—निष्ठुराः । दैवस्य—

सामा वृत्तयः । निष्कारणा च निकारकणिकाऽपि सहेजयति
मनस्विनोऽपि मानसम् असद्व्यजनात् आपतन्ती । अनवरत-
नयनजलधारासिन्धुमानः तरुरिव विपल्लवोऽपि सहस्रधा
प्ररोहति । अतिसुकुमारश्च ज्ञानं सन्तापपरमाणवो मालती-
कुसुममिव न्मानिम् आनयन्ति । महताश्च उपरि निपतन्
अणुरपि सृणुरिव करिणां क्लेशः कदर्थनाय अलम् ।
(३२) सहजस्नेहपाशग्रन्थिवन्धनाश्च बान्धवभूता दुस्त्यजा
जम्भभूमयः । दारयति दारुणः क्रकचपात इव हृदयं
संस्तुतजनविरहः । सा न अर्हसि एवं भवितुम् । अभूमिः
खलु असि दुःखत्वेडाङ्गुरप्रभवाणाम् । अपि च पुराकृते
कर्मणि बलवति शुभेऽशुभे वा फलकृति तिष्ठति अधिष्ठातरि

अडटम् । बानाः,—प्रतिकूलाः, याः क्षणभङ्ग्याः,—क्षणमात्रेण विध्वंसिन्यः,
नातिक्रमणीयाः,—अतिक्रमितुमशक्याः, [“नातिक्रमणीयाः” इत्यत्र “दुरतिक्रम-
णीयाः” इति पाठे—दुःखेनातिक्रमितुं शक्याः इत्यर्थः] । वृत्तयः,—व्यवहाराः, ता
दुर्जनवत् गुणवत्यपि जने निपतन्तीति जानास्येवेत्यन्वयः । निष्कारणा—अद्वैतका,
निकारकणिका—परिभवलेश इत्यर्थः । सहेजयति—व्यथयति । [“सहेजयति” इत्यत्र
“कनुषयति” इति पाठेऽपि स एवार्थः] । असद्व्यजनात्—अयोग्यजनात् । विपल्लवः,
—विपदी लेशः, पल्लवश्च । सन्तापपरमाणवः,—स्नेहलेशः, ऊष्मिन्दवश्च ।
आनयन्ति—प्रापयन्ति । अणुरपि—अत्यस्योऽपि । सृणुरिव—अदुश इव । कदर्थनाय
—व्यथनाय ।

(३२) सहजिति ।—सहजः—स्वाभाविकः, यः स्नेहपाशः,—स्नेहः,—प्रणय एव,
पाशः,—रज्जुः, तेन ग्रन्थिवन्धनं यासां तथाभूताः । क्रकचपातः,—क्रकचः—
करपत्रं, तस्य घ्रातः,—अङ्गेषु पातनं, स इव संस्तुतजनविरहः,—संस्तुताः,—परि-
चिताः, प्रशयिन् इति यावत्, (“संस्तवः स्यात् परिचयः” इत्यमरः) जनाः तेषां
विरहः,—विच्छेदः । एवं भवितुम्—इत्थं स्वजनविरहशी भवितुमित्यर्थः । अभूमिः,
—अयोग्यस्थानमित्यर्थः । दुःखिति ।—दुःखमेव त्वङ्गः,—विषं, तस्य अङ्गुराः,—
प्ररोहाः, तेषां प्रभवाः,—पराक्रमाः, वेगा इत्यर्थः तेषाम् ; [“प्रभवाणाम्” इत्यत्र
“प्रसवानाम्” इति पाठे—प्रसवानां—कलानामित्यर्थः] । पुराकृते—प्राक्कृते इति यावत् ।

ग्रहे पृष्ठतश्च कोऽवसरो विदुषि शुचाम् ? इदन्तु ते त्रिभुवन-
मङ्गलैककमलम् अमङ्गलभूताः कथमिषं मुखम् अपवित्रयन्ति
अशुविन्दवः ? तदलम् अनया कथया ; अधुना कथय, कतमं
भुवो भागम् अलङ्घनम् इच्छसि ? कस्मिन् (३४) अवतितीर्षति
पुण्यभाजि प्रदेशे ते हृदयम् ? कानि वा तीर्थानि अनुग्रहीतुम्
अभिलषसि ? केषु वा धन्येषु तपोवनधामसु तपस्यन्ती स्यातु-
मभिवाञ्छसि ? सज्जोऽयम् अनुसरणचतुरः सहपांशुक्रीडापरि-
चयपेशलः प्रेषान् सखीजनः । क्षितक्षितितलावतरणसङ्ख्या
अनन्तशरणा चाद्यैव प्रभृति प्रपद्यस्व मनसा वाचा क्लियया च
सर्वविद्याविधातारं धातारश्च स्वश्रेयसाय (३५) स्वचरचरजः-
पवित्रितत्रिदशासुरमौलिं सुधाक्षतिकलिकाकल्पितावतंसकं

फलकृति—शुभाशुभफलदातारः । अधिष्ठातरि—ईश्वरे । ग्रहे—सर्वग्रहे, नियन्-
तृत्वर्थः, तिष्ठतीत्यनेनान्वयः । विदुषि—विद्वज्जने, शुचां—श्रीकानाम्, अवसरः,
—स्थानं, कः ?—न कोऽपीत्यर्थः ; ईश्वरेच्छया शुभाशुभकार्यफलानि सर्वैरेव भुज्यन्ते,
तदत्र विहीनो न श्रीचनोति तात्पर्यम् । [“इदन्तु” इत्यत्र “इदञ्च” इति पाठान्तरम्]
अपवित्रयन्ति—अपवित्रं कुर्वन्ति ।

(३४) अवतितीर्षति—अवतरितुमिच्छति । तीर्थानि—पुण्यक्षेत्राणि । सज्जः,
—प्रस्तुतः, सह गन्तुमिति शेषः । अनुसरणचतुरः,—आनुगत्यभिपुत्रः । [“अनुसरण-
चतुरः” इत्यत्र “उपचरणचतुरः” इति पाठे—सेवाचतुरः इत्यर्थः] । सहेति ।—सह-
पांशुक्रीडायां—समेत्य धूलिक्रीडने, यः परिचयः,—समासक्तिः, तेन पेशलः,—परवश
इत्यर्थः, त्वदधीन इति यावत् । कतेति ।—कृतः,—विहितः, क्षितितले—भूमिस्थले,
अवतरणसङ्ख्या यया तपोभूता । [“प्रेषान्..... सङ्ख्या” इत्यत्र “प्रेषान् सखीजनः
क्षितितलावतरणाय” इति पाठान्तरम्] । अनन्तशरणा—नास्ति अन्तत् शरणं—
रक्षिता वस्याः तपोक्ता, (“शरणं गृह्णरक्षिणीः” इत्यमरः) । प्रपद्यस्व—प्राप्तुहि,
आशुश्रेयस्यर्थः, [“प्रपद्यस्व” इत्यत्र “प्रतिपद्यस्व” इति पाठान्तरम्] । धातारं—
रक्षितारम् । स्वश्रेयसाय—निजमङ्गलाय । [“धातारश्च स्वश्रेयसाय” इत्यत्र
“धातारं चःश्रेयसस्य इति पाठे—चःश्रेयसस्य—मङ्गलस्य, धातारमित्यन्वयः] ।

(३५) स्वचरयेति ।—स्वस्य चरचरजसा—पदरीचुना, पवित्रिताः,—पाविताः,

देवदेवं त्रिभुवनगुरुं त्राम्बकम् अम्बिकापतिम् । अम्बोयसेव
कालेन स ते शोकविरतिं करिष्यति” इति ।

(३६) मुक्तामुक्ताफलधवललोचनजलललाः सरस्वती प्रत्य-
वादीत्,—“प्रियसखि ! त्वया सह विचरन्त्या न मे काश्चिदपि
पौडाम् उत्पादयिष्यति ब्रह्मलोकविरहः शापशोको वा, केवलं
कमलासनसेवासुखमार्द्रयति मे हृदयम् । अपि च, त्वमेव वेत्सि
मे भुवि धर्मसाधनानि सर्वयोगयोग्यानि स्यातुम् स्थानानि”
इत्येवमभिधाय विरराम । रणरणकोपनीयमानप्रजामसा च
उन्मीलितलोचनैव तां निशामनयत् ।

विदशाना—देवानाम्, असुराणाञ्च मौलयः,—किरीटाः, धम्मिन्ना वा येन तथोक्तम् ;
(“मौली किरीटधम्मिन्ना” इत्यमरः) । [“स्वचरणरजःपवित्रविदशासुरमौलिम्”
इत्यत्र “चरणरजःपवित्रविदशासुरम्” इति पाठान्तरम्] । सुधेति ।—सुभ-
वीयूषं, सुते अस्मात् इति सुधासूतिः,—चन्द्रः, तस्य कला एव कलिका तथा कल्पितः
भवतंसकः,—खलाटभूषणमिति यावत् येन तं, [“कल्पितावतंसकम्” इत्यत्र
“कल्पितकर्णवतंसम्” इति पाठे—कर्णावतंसः,—कर्णभूषणमित्यर्थः] । सः,—
बाम्बकः, शोकविरतिं—शोकशान्तिं, [“शोकविरतिं करिष्यति” इत्यत्र “शापशोक-
विरतिं वितरिष्यति” इति पाठान्तरम्] ।

(३६) मुक्तिरिति ।—मुक्ताः,—पातितः, मुक्ताफलवत् धवलः,—शुभाः,
लोचनजलललाः,—असुविन्दवः यस्या तथाभूता । [“मुक्तमुक्ताफल” इत्यादेः प्राक्
“एवमुक्ता” इत्यधिकः पाठः कश्चित् पुस्तके दृश्यते] । आर्द्रयति—वेष्टयति । “धर्म-
साधनानि” इत्यत्र “धर्मधामानि” इति पाठे—धर्मधामानि—धर्मदेवासीत्यर्थः ।
“सर्वयोगयोग्यानि” इत्यत्र च “समाधिसाधनानि योगयोग्यानि” इति पाठे—समाधिः,
—चित्तैकाग्र्यं, तत्साधनानि, योगः,—जीवात्मनोः ऐक्यचिन्तनं, तदयोग्यानि । उल्लङ्घ-
—“आदौ समाधिमाप्तिष्ठेत् ततो योगमुपाचरेत्” इति] । रणरणकैति ।—रण-
रणकैः—उल्लासकैः, उपनीयमानैः,—जायमानैः, [“उपनीयमानः” इत्यत्र “उप-
नीतः” इति पाठे—जातः] प्रजामसा यस्याः तथोक्ता । [“उन्मीलितलोचनैव” इत्यत्र
“अग्निमीलितलोचनैव” इति पाठान्तरम्] ।

(३७) अन्येद्युः उदिते भगवति त्रिभुवनशेखरे तुरङ्गमुख-
खणखणायितखरखलीनकर्षणक्षतक्षरत्क्षतजनेनैव पाटलित-
वपुषि उदयाचलशिखरचूडामणौ जरत्कृकबाकुचूडारुणारुण-
पुरःसरे विरोचने रोचमाने (३८) नातिदूरवर्ती पितामह-
विमानहंसपालः पर्यटन् अपरवक्त्रम् उच्चैः अगाथत्,—
“तरलयसि दृश्यं किमुक्तकामकलुषमानसवासलालिते ! ।
अवतर कलहंसि ! वापिकां पुनरपि यास्यसि पङ्कजालयम् ॥२४॥”

(३७) अन्येद्युः—अन्यस्मिन् दिवसे । [“अन्येद्युः” इत्यत्र “अपरिद्युः”
इति पाठान्तरे—अपरदिवसे, तत्परदिने इत्यर्थः] । त्रिभुवनशेखरे—त्रिलोकीश्वरी-
भूषणभूते इत्यर्थः । तुरङ्गेति ।—तुरङ्गाणामु—अश्वाणां, सप्तानामिति शेषः, (अस्य
समाश्रवादिनि भाषः) मुखेषु खणखणायिताः,—खणखणशब्दवन् इति यावत्;
खराः,—तीक्ष्णाः, ये खलीनाः,—कषिकाः, तेषां कर्षणेन क्षरत्—निःसरत्, अश्वाणां
मुखेभ्य इति भावः, यत् क्षतजं—रक्तं तेनेव । [अत्र “खणखणायमानखलखलीनक्षत-
निजतुरगमुखक्षिप्तं क्षतजनेनैव” इति पाठि—खणखणायमानाः खल्लः ये खलीनाः तैः
क्षतानि निजानां तुरगाणां मुखानि तेभ्यः क्षिप्तं—क्षिकीर्णं, निर्गतेमिति यावत् तेन] ।
पाटलितवपुषि—रक्तकलेवरे । [“उदयाचलशिखरचूडामणौ” इत्यत्र “उदयाचल-
चूडामणौ” इति पाठान्तरम्] जरदिति ।—जरन्—स्थविरः, यः कृकबाकुः,—
ताम्रचूडः, तस्य चूडा—शिखरं, तद्वत् अरुणः,—रक्तवर्णः, अरुणः,—निजसारधिः
यस्य तथाभूते । विरोचने—सूर्ये । रोचमाने—दीप्यमाने ।

(३८) नातिदूरवर्ती—अनतिदूरस्थः । पितामहेति ।—पितामहस्य—ब्रह्मणः,
विमानहंसस्य—बाह्वन्भूतमरालस्य, पालः,—रक्षकः । [अत्र “नातिदूरवर्ती
विविधं पितामहवाहनहंसकुलपालः” इति पाठान्तरम्] । अपरवक्त्रं—तदाख्यम्
आस्थाधिकासु प्रदीप्यं हतम् ; तथा चाह भागवतः,—“वक्त्रं आपरवक्त्रं चाख्यं
काव्यार्थंशंसि” इति ।

तरलयसीति ।—अकलुषम्—अनाविलं, स्वतः स्वच्छमित्यर्थः, भावसु—तदाख्यं सर-
इत्यर्थः, अन्यत्र,—अकलुषं—निर्मलं, मानसं यस्य सः अकलुषमानसी ब्रह्मा तस्मिन्,
अथवा,—अकलुषं मानसं येषां ते अकलुषमानसाः,—विश्वसु, तेषु, वासीन खलित्वा—
क्षीयित्वा, तस्मान्मुक्तिः हे अकलुषमानसवासलालिते ! कलहंसि !—हे राजहंसि !

तच्छ्रुत्वा सरस्वती पुनरचिन्तयत्,—(३९) “अहमिवा-
नेन पर्यनुयुक्ता । भवतु, मानयामि मुनेर्वचनम्” इत्युक्त्वा
उत्थाय कृतमहीतलावतरणसङ्कल्पा परित्यज्य वियोगविकृतं
स्वपरिजनं ज्ञातिव्रगमपरिगणय्य त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य चतुर्मुखं
कथमप्यनुनयन्ती निर्वर्तितानुयायिव्रतिव्राता ब्रह्मलोकतः
सावित्रीद्वितीया निर्जगाम ।

ततः क्रमेण (४०) ध्रुवपदप्रवृत्ता धर्मधेनुमिव अघो

अन्यद—कलहंस्त्रैव शुभाङ्गि ! कमलवनविहारिणि ! सरस्वति ! किं—कथम्, उक्तुकाम्
—उक्तकथाव्यञ्जकमिति यावत्, कातरामिति भावः, दृश्यं—दृष्टिं, तस्त्वयसि ?—इतस्ततो
विचिपसि ? वापिका—दीर्घिकाम्, अन्यद,—उप्यने कर्माणि अस्यामिति वापिका—
कर्मभूमिरित्यर्थः तां, मत्स्यलीकमित्यर्थः, अवतर—अवतीर्णा भव । नचास्यां विरस्थिति-
रित्याह, पुनरिति ।—पुनरपि पङ्क्तानां—लक्षणया काश्चनकमलानाम्, अललयः कं,
मानसं सर इत्यर्थः, अन्यद—पङ्क्तालयं—पश्यीमि, यास्यसि—प्राप्स्यसि । अत्र
द्विष्टविशेषणमहिम्ना कलहंस्या वापिकावतरणरूपत्वात् अप्रवृत्तात् सरस्वत्या भूतलावतरण-
रूपस्य प्रस्तुतस्यावगमात् अप्रस्तुतप्रशंसनाम् अलङ्कारः । अपरवक्ताख्यं वृत्तम् ॥ २४ ॥

(३९) अहमिवेति ।—अनेन—यानहंसमालेन, अहं पर्यनुयुक्ता—व्यञ्जेन
बोधितेव । मुनेः,—दुर्वाससः । वचनं—शापवक्यम् । मानयामि—अङ्गीकरोमि,
प्रतिपालयामीत्यर्थः । त्रियोगविकृतं—त्रियोगिनः—स्वविच्छेदिनः, त्रिकृतं—त्रिकलं,
कातरमित्यर्थः, [“त्रियोगविकृतम्” इति पाठान्तरम्] अपरिगणय्य—
अनप्यधित्वा । [“अवगणय्य” इति पाठान्तरम् । “अवगणा” इत्यधिकः पाठः कश्चित्,
वद—अवयथा—सावित्री विना नामपरिजनेत्यर्थः] । चतुर्मुखं—ब्रह्मणम् । अनुनयन्ती
—सन्त्यनयन्ती । निवर्तितेति ।—निर्वर्तिताः,—मया सह मा गच्छतेति निषिद्धाः,
अनुयायिणः,—अनुगच्छन्तः, व्रतिनां—तामसामां, व्राताः,—सङ्गाः, यया तथीकताः ॥
[“अनुनयनिर्वर्तितानुयायिव्रतिव्राता” इति पाठान्तरम्] ।

(४०) ध्रुवेति ।—ध्रुवस्य—निवस्य वस्तुना, क्षिणेरित्यर्थः, पदात्—चरणात्,
यथा—पदात्—तृतीयपङ्क्तापनस्थानात्, आकाश्यादिति यावत्, प्रवृत्ता—निःसृता,
[“ध्रुवपङ्कप्रवृत्ताम्” इत्यत्र “ध्रुवप्रवृत्ताम्” इति पाठे—ध्रुवं—निवृत्तं, विवदित्यर्थः,
काश्यात् प्रवृत्तां] धर्मधेनुमिव—अर्थाय धेनुः, धर्मधेनुः,—हीमधेनुरित्यर्थः ताम्नि १

धावमानधवलपयोधराम्, उद्धरध्वनिम्, अश्वकान्तक-
मौलिमालतीमालिकाम्, आलीयमानबालखिल्यरुद्रीधसम्,
(४१) अरुन्धतीधौतारवत्वचं, त्वङ्गत्तुङ्गतरङ्गततरल-
तरतारतारकां, तापसवितीर्णतरलतिलोदकपुलिनाम्,

(४२) आप्लवनपूतपितामहपातितपिटपिण्डपाण्डुरितपारां,
पर्यन्तसुखसुप्तसमर्षिकुशशयनसूचित-सूर्यग्रहणसूतकोपवासाम्,

अथ ४३ ।—अधो धावमानं—निःसरत्, धवलं—शुभ्रं, पयः—जलं, भारयवि
या तादृशीम्, अश्वः,—अधो धावमानाः,—अधोमुखाः, धवलाः पयोधराः,—स्तनाः
यस्यास्ताम् । उद्धरध्वनिम्—उद्धुराः,—उत्कटाः, कलकलायमाना इत्यर्थः, ध्वनयः
यस्याः ताम्, अश्वः,—उद्धटनिनादाम् । अश्वकेति ।—अश्वको नाम कश्चिदसुरः, तस्य
अश्वयति—नाशयतीति अन्तकः,—विनाशकः, हर इत्यर्थः, तस्य मौलिः,—जटाजूटमिति
भावः, तस्य मालतीमालिका—मालतीपुष्पमाला, तत्सदृशीत्यर्थः ताम् । [“अश्वकान्तक”
इत्यत्र “अश्वकमथन” इति पाठेऽपि—स एवार्थः] । आलीयमानेति ।—
आलीयमानैः,—अतिचुद्रत्वात् विलयं गच्छद्भिरिवेति भावः, बालखिल्यैः,—मुनिविशेषैः,
रुद्री—संश्लिष्टं, रोधः,—तटं यस्याः ताम् ।

(४१) अरुन्धतीति ।—अरुन्धत्या—वशिष्ठगृहिण्या, धौता—चालिता, तरी-
रिथं तारवी—तरुसम्बन्धिनी, त्वक् यस्यां तथीकाम् । त्वङ्गत्तुङ्गतरङ्गततरलतर-
तारतारकामिति ।—त्वङ्गत्तु—चलत्तु, तुङ्गेषु—उन्नतेषु, तरङ्गेषु—उर्मिषु, तरन्त्यः,
—प्रतिफलन्त्यः, तरलतराः,—अतिचञ्चलाः, ताराः,—महत्यः, तारका यस्यां ताम् ।
तापसेति ।—तापसैः,—मुनिभिः, वितीर्णानि—दत्तानि, तरलानि—तरङ्गसङ्गात्
चञ्चलानि, तिलोदकानि—तिलयुक्ततर्पणसलिलानि, पुलिनेषु—सैकतेषु यस्याः
ताम् । [अथ “तापसवितीर्णतरलतिलोदकपुलकितपुलिनाम्” इति पाठे—तापसैः
वितीर्णेन—दत्तेन, तरलेन तिलोदकेन पुलकितानि—उद्भासितानि, उद्भासितानौत्यर्थः,
पुलिनानि यस्याः तामित्यर्थः ।

(४२) आप्लवनेति ।—आप्लवनेन—स्नानेन, पूतः,—पवित्रः, यः पितामहः,
—ब्रह्मा, तेन पातितैः,—अपतितैः, पिटपिण्डैः,—पिटभ्यः,—अग्निष्वात्तादिभ्यः,
दत्तैः पिण्डैः, पाण्डुरितः,—पाण्डुवर्णोक्तः, पारः,—तटभूमियंस्याकथीकाम् ।
पर्यन्तेति ।—पर्यन्तेषु—प्राक्तदेशेषु, सुखेन सुप्तानां—निद्रितानां, सप्तानाम् चक्षुषीं
—मरीचादीनां, कुशा एव शयनानि—शय्याः, तैः सूचितः,—अनुमितः, सूर्य-

(४३) आचमनशुचिशचीपतिमुच्यमानशिवार्चनकुसुमनिकरशारां,
शिवपुरपतितनिर्माख्यमन्दारदामकाम्, (४४) अनादरदारित-
मन्दरदरोद्वपदम्, अनेकनाकनायककामिनीकुचकलसलुलित-
विषहां, ग्राह्यावधामखलितमुखरबहुस्रोतसं, (४५) सुषुम्ना-
मृतशशिसुधाश्रीकरस्तवकतारकिततीरां, धिषणाग्निकार्यधूम-

ग्राह्यास्य सूतकेन—अशौचेन, उपवासः,—अनशनं यस्याः तां, [“सूर्यग्रहण” इत्यत्र
“सूर्यग्रह” इति पाठान्तरेऽपि स एवार्थः] । सूर्यग्रहणजनिताशौचे सप्तर्षयः अनशनेन
कुशशयनमधिश्यन्तीति भावः । [“पर्यन्तसुखसुप्त” इत्यत्र “पर्यन्तसुप्त” इति पाठा-
न्तरम्] ।

(४३) आचमनेति ।—आचमनेन शुचिः,—पूतः, यः शचीपतिः,—इन्द्रः, तेन
मुच्यमानैः,—अर्घ्यमाणैः, शिवार्चनकुसुमनिकरैः,—शिवपूजापुष्पमण्डैः, शारा—
विचित्रवर्णां ताम् । [अत्र “आचमनशुचिशचीपतिमुच्यमानार्चनकुसुमनिकरशाराम्”
इति पाठान्तरम्] । शिवेति ।—शिवपुरात्—कैलासादित्यर्थः, पतितं निर्मार्त्त्यं—
निवेदितं, शिवायेति भावः, मन्दारदामकं—मन्दारपुष्पमाख्यं यस्यां तथोक्ताम् ।

(४४) अनादरेति ।—अनादरेण—अघृहेलया, दारिताः,—खण्डिताः, महा-
जवेनेति भावः, मन्दरदर्याः,—मन्दराचलगुहायाः, द्वपदः,—प्रसरा यया ताम् ।
अनेकेति ।—अनेकेषां—बहूनां, नाकनायकानां—देवानां, याः कामिन्यः,—कान्ताः,
घासां कुचकलसैः,—स्तनकुम्भैः, लुलितः,—सञ्चालितः, विषहः,—कलिवरं, जलद्व-
मिति भावः यस्याः ताम् । [अत्र “अनेकनाकनायकनिकायकामिनीकुचकलस-
विलुलितविषहाम्” इति पाठे—अनेकाः,—बह्वः, नाकनायकानां निकायस्य—
निवासस्य, याः कामिन्यः, तासां कुचकलसैर्विलुलितः विषहः यस्यास्तामित्यर्थः] ।
ग्राहेति ।—ग्राह्याणां—जलजलुमेदानीं, ग्राह्यामाणां—प्रसरसमूहानाञ्च, खलितेन
—इतस्ततः पतनेन, मुखराणि—शब्दितानि, बहूनि स्रोतांसि यस्याः ताम् ।
[अत्र “ग्राह्यावधामखलितमुखरितस्रोतसम्” इति पाठान्तरम्] ।

(४५) सुषुम्नेति ।—सुषुम्ना—रविरश्मिविशेषः, तस्याः मृतः,—उत्पन्नः, यः
ग्रही—चन्द्रः, तस्य सुधानाम्—अमृतानाम्, अमृतमयमयूखानामिति । यावत्,
श्रीकरस्तवकैः,—विन्दुगुच्छैः, तारकितं—तारकाराजितमिवेति भावः, तीरां यस्याः
ताम् ; [“सुषुम्नामृतशशिसुधाश्रीकरस्तवकतारकिततीराम्” इति पाठे—सुषुम्नाख्य-
रविरश्मः मृतः,—निःसृतः, यः ग्रही, अन्यत् समानम्] तदुक्तम्,—“अर्का-

धूसरितसैकतां, सिद्धविरचितबालुकालिङ्गलङ्घनवासविद्रुत-
विद्याधरां, निर्मोकपट्टिकामिव गगनोरणस्य, (४६) लीला-
ललाटिकामिव त्रिपिष्टपस्य, विक्रयवीथीमिव पुष्प-
पञ्चसञ्चयस्य, दत्तार्गलामिव नरकनगरस्य, अंशुकीष्णीष-
पट्टिकाम् इव सुमेरोः, दुकूलकदलिकामिव कैलासकुञ्जरस्य,
पङ्क्तिम् इव अपवर्गस्य, (४७) नेमिमिव कृतयुगचक्रस्य,

हिनःसुतः प्राचीं यत् यात्यहरहः शशी” इति । धिषण्येति ।—धिषणस्य—दृश्यतेः,
(“दृश्यतिः सुराचार्या गीष्पतिर्धिषणो गुरुः” इत्यमरः) यत् अप्रिकाथ्यम्—अप्रि-
होव्यापारः, तस्य धूमेन धूसरितानि—मलिनौकतानि, सैकतानि यस्याः ताम् ।
सिद्धेति ।—सिद्धैः,—देवयोनिविशेषैः, विरचितानि—पूजार्थं विनिर्मितानि, यानि
बालुकालिङ्गानि—बालुकामयशिवलिङ्गानि, तेषां लङ्घनात् वासेन—भयेन, सिद्ध-
देवशापजर्गितेनेति भावः, विद्रुताः,—पलायिताः, विद्याधराः,—देवयोनिमिदाः
यस्यां ताम् । निर्मोकपट्टिकामिव—कञ्चुकपटीमिव । [“निर्मोकमुक्तिमिव” इति
पाठे—निर्मोकस्य—कञ्चुकस्य, मुक्तिः तामिव, “लक्ष्मिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते”
इति न्यायात् मुक्तिर्निर्मोकमिवेत्यर्थः] । गगनमेव उरगः,—सर्पः तस्य, [गगनस्य
लक्षणवर्णत्वात् निर्मोकस्य शुक्लवर्णत्वाच्च तथोच्यते] ।

(४६) लीलेति ।—लीलाललाटिकामिव—विलासार्थं भालभूषणमिवेत्यर्थः ।
त्रिपिष्टपस्य—स्वर्गस्य, यद्वा—वयाणां पिष्टपानां समाहार इति समासे त्रिपिष्टं—त्रिलोकं
तस्य, [“त्रिपिष्टपिष्टस्य” इति पाठे—त्रिपिष्टपमेव पिष्टः,—धूर्त्तलस्य विशेषः तस्य] ।
विक्रयवीथीमिव—विक्रयस्थानमिव ; यद्वा,—विक्रयपरम्परामिव । पुष्पानि पुष्पानीव
—विक्रयद्रव्याणीव, तेषां सञ्चयः,—समूहः तस्य, [अत्र “पुष्पपञ्चस्य” इति पाठा-
न्तरम्] । दत्तार्गलामिव—दत्ताः अर्गलाः,—हाररोषकदण्डविशेषाः तामिव । नरक-
नगरस्य—नरकमेव नगरं तस्य, [“नरकनगरहारस्य” इति पाठान्तरम्] अंशुकेति ।
—अंशुकं—सूक्ष्मवर्णं, तेन निर्मितं उष्णीषपट्टिका—शिरोवेष्टनपटी तामिव ।
[“सुमेरोः” इत्यत्र “सुमेरुवृक्षस्य” इति पाठे—सुमेरुवृक्षः इव तस्य, उपनितिसमासः]
दुकूलकदलिकामिव—वस्त्रनिर्मितवैजयन्तीमिव । [“दुकूल” इत्यत्र “दुगूल” इति
पाठान्तरे—दुगूलशब्दः दुकूलसमानार्थको बोध्यः] । कैलासकुञ्जरस्य—कैलासः कुञ्जर
इव तस्य कैलासाद्रूपगजस्य । पङ्क्तिमिव—सरणिमिव । अपवर्गस्य—कैवल्यास्य ।

(४७) नेमिमिव—धारामिव । कृतयुगचक्रस्य—कृतयुगं—सत्ययुगं, चक्रमिदं

सप्तसागरराजमहिषीं मन्दाकिनीमनुसरन्ती मर्त्यलोकम्
 अवन्तरत्, अपश्यत् च अम्बरतलस्थितैव हारम् इव दण्डस्य,
 आतपवनिकरमिव चन्द्राचलस्य, शशिमणिनिष्पन्दम् इव
 बिम्बस्य, कर्पूरद्रुमद्रवप्रवाहमिव दण्डकारण्यस्य, लावण्यरस-
 प्रसवणमिव दिशां, स्फटिकशिलापट्टशयनमिव अम्बरश्रियः,
 (४८) स्वच्छशिशिरसुरसवारिपूर्णं भगवतः पितामहस्य
 अपत्यं हिरण्यवाहुनामानं महानदं, यं जनाः शोण इति
 कथयन्ति । दृष्ट्वा च तं तदीयरामणीयकङ्कतङ्कदया तस्यैव
 तीरवासम् अरोचयत्, उवाच च सावित्री,—“सखि ! मधुर-

तस्य, पर्यायेषु परिवर्तनशोलत्वादिति भावः ; अन्यत्र,—कृताः,—निर्मिताः, युगाः,—युग-
 काण्डानि येषां तथाभूतानि, चक्राणि यस्य तस्य, रणस्वेत्यर्थः । [अत्र “कृतयुगस्य” इति
 पाठान्तरम्] । सहेति ।—सप्तानां सागराणां समाहारः सप्तसागरं तस्य ; यद्वा,—
 सप्त च ते सागरास्तेति सप्तसागराः, राजान इव, तेषां महिषी—प्रधानपत्नी ताम् ; यद्वा,—
 सप्तसागरराजः,—चौरसमुद्रः, तस्य महिषी ताम् । [“अवातरत्” इत्यत्र “अवततर”
 इति पाठान्तरम्] । अम्बरतलस्थितैव—आकाशस्थितैव । हारमिव—मुक्तामाला-
 मिव । दण्डस्य—जलाधिपतेः । आतपवनिकरमिव—कृत्तपरम्परामिव, [“आतपव-
 निकरमिव” इत्यत्र “अतनिर्भरमिव” इति पाठान्तरम्] । चन्द्राचलस्य—
 चन्द्राण्यस्य पर्यंतस्य, शशिमणिनिष्पन्दमिव—चन्द्रकान्तमणिनिक्षुतजलप्रवाहमिव ।
 कर्पूरेति ।—कर्पूरद्रुमस्य—कर्पूरतरोः, द्रवप्रवाहः,—निष्पन्दपरम्परा तमिव ।
 स्फटिकेति ।—स्फटिकशिला—स्फटिकमणिः, तस्याः पट्टमेव शयनं—शय्या तदिवा ।
 [“स्फटिकशिला” इत्यत्र “स्फटिकशिला” इति पाठान्तरं—स्फटिकमणिमयमित्यर्थः] ।
 अम्बरश्रियः,—मगनलज्जगाः । [“श्रियः” इत्यत्र “श्रियाः” इति पाठान्तरम्] ।

(४८) स्वच्छेति ।—स्वच्छानि—निर्मलानि, शिशिराणि—शीतलानि, सुरसानि
 —सुत्रादानि, वारोणि—जलानि, ते पूर्णः तम् । [“हिरण्यवाहुनामानम्” इत्यत्र
 “हिरण्यवाहुनामानम्” इति पाठान्तरम्] । तदीयेति ।—तस्य इदं तदीयं—शोण-
 सन्निधि, यत् रामबीजकं—मनोहारित्वं, तेन कृतम्—आकृतं, इदं यस्याः तथाभूता ।
 [“तदीयरामणीयकङ्कतङ्कदया” इत्यत्र “रामणीयकङ्कतङ्कदया” इति पाठान्तरम् ।

मयूरविरुतयः (४८) कुसुमपांशुपटलसिकतिलतरुतन्त्राः, पुष्प-
परिमलमत्तमधुपञ्चणीवीणारणितरमणीयाः प्रीणयन्ति . मां
मन्दाकिनीद्युतेरस्य महानदस्त्रोपकण्ठभूमयः, पद्मपाति च मे
मनः अत्रैव स्थातुम्” इति । अभिनन्दितवचना च “तथा” इति
तथा तस्य पश्चिमे तीरे वासमरोचयत् । एकस्मिंश्च शुचौ
शिलातलसनार्थं तटलतामण्डपे गृहबुद्धिं बबन्ध । विश्रान्ता
च नातिचिरादुत्थाय सावित्र्या सार्द्धम् उच्चितार्चनकुसुमा
सञ्चौ । (५०) पुलिनपृष्ठप्रतिष्ठापितशिवलिङ्गा च भक्त्या
परमया पञ्चब्रह्मपुरःसरां सम्यक्षुद्रां बबन्ध । विहितपरि-

“तीरवासमरोचयत्” इत्यत्र “तीरे वासमरोचयत्” इति पाठान्तरम् । मधुरेति ।
—मधुराः,—मनोहारिण्यः, मयूराणां विरुतयः,—निनादाः यत्र तथाभूताः ।

(४८) कुसुमेति ।—कुसुमानां पांशुपटलैः,—परागनिचयैः, सिकतिलाः,—
संस्कृतवल्, तरुणां—वृक्षाणां, तलाः,—अर्धादेशाः यत्र तथाभूताः । पुष्येति ।—पुष्पाणां
परिमलन—सौरभेण, मत्तानां मधुपानां—अमराणां, पञ्चणी—सङ्घः, सैव वीणा, तस्याः
रणितेन—निनादेन, रमणीयाः । [“परिमलमत्तमधुपञ्चणी” इति पाठः—परिमलिन,
पुष्पाणामिति भावः, मत्तानां मधुपानां वीणी—पञ्चणीत्यर्थः] । मन्दाकिनीद्युतेः,
—मन्दाकिन्याः द्युतिरिव द्युतिर्यस्य तथोक्तस्य । [“रमयन्ति मां मन्दोक्तमन्दाकिनी-
द्युतेः” इति पाठः—मन्दोक्ता—खर्बोक्ता, मन्दाकिन्याः द्युतिः येन तस्याभूतस्येत्यर्थः] ।
पद्मपाति—प्रणयनीत्यर्थः, आसक्तमिति यावत् । [“मनः” इत्यत्र “हृदयम्” इति
पाठान्तरम् । “वासमरोचयत्” इत्यत्र “समवातरत्” इति पाठान्तरम्] । शिला-
तलसनार्थे—शिलाखण्डसुमन्ति । तटलतामण्डपे—तटस्थितलतानिर्मितवासगृहे ।
बबन्ध—कृतवतीत्यर्थः । सञ्चौ—ज्ञातवती ।

(५०) पुजिनेति ।—पुलिनस्य—संस्कृतदेशस्य, पृष्ठे—उपरि, प्रतिष्ठापितं—
संस्थापितं, शिवलिङ्गं यथा तथोक्ता । [“प्रतिष्ठापितशिवलिङ्गा” इत्यत्र “प्रति-
ष्ठितसंस्कृतशिवलिङ्गा” इति पाठान्तरं—प्रतिष्ठितं—स्थापितं, संस्कृतं—बालुकामयं,
शिवलिङ्गं यथा सा] । पञ्चेति ।—पञ्चब्रह्माणि—सद्योजात-वामदेवाचोर-तत्पुरुषैः
शानकपाणि, पुरःसराणि—अयगण्यानि यस्यां तादृशीं, शुद्रां—कराहुलिसंयोगः
विवेकपां, सम्यक्—यथाविधि, बबन्ध—कृतवतीत्यर्थः ; प्रथमं सद्योजातपूजाविधाः

कराः अविगीताग्रहा अवनिपद्मनगगनतपनतुङ्गिनिकिरणदहन-
सलिलयजमानमयीर्मूर्त्तिरष्टावपि ध्यायन्ती सुचिरमष्ट-
पुष्पिकामदात् । अयन्नोपनतेन फलमूलादिना अमृतरसमपि
(५१) अतिशिशयिषमाणेन तेन च स्वादुना शिशिरेण शोण-
वारिणा शरीरस्थितिम् अकरोत् । (५२) अतिवाहितदिवसा
च तस्मिन् एव लतामण्डपशिलातले कल्पितपद्मवश्यना
सुष्वाप । अन्येदुरपि अनेनैव क्रमेण नक्तन्दिनम् अत्यवाहयत् ।

यिनी, ततः वामदेवपूजासम्पादनी, तत्पश्चात् अघोरपूजासाधनी, तदनन्तरं तत्पुरुषा-
र्चासम्पादनी, अनन्तरम् ईशानपूजाविधायिनीत्येवं पञ्चमुद्राविधानेन पञ्चब्रह्माणि
पूजयामास इति भावः । विहितपरिकरा—कृतपूजाविधाना । अविगीताग्रहा—
अविगीतः,—अनिन्द्यः, आग्रहः,—अभिनिवेशः यस्याः तथाभूता, एकाग्रचित्तेत्यर्थः ।
अवनौति ।—अवनिः,—चितिः, पवनः,—वायुः, गगनम्—आकाशं, तपनः,—
सूर्यः, तुङ्गिनिकिरणः,—सीमः, दहनः,—अग्निः, सलिलं—जलं, यजमानः,—
याज्ञिकः, एतन्मयः,—अवन्याद्यात्मिकाः ताः, अष्टौ मूर्त्तयः, शिवस्येति भावः ।
[“मुद्राबन्धविहितपरिकरां ध्रुवागीतिगर्भासवनपवनवमगगनदहनतपनतुङ्गिनिकिरण-
यजमानमयीः” इति पाठान्तरे—मुद्राबन्धः,—आवाहनाद्यर्थं त्रिशष्टः कराङ्गुलि-
सन्निवेशविशेषः, तेन विहितः,—कृतः, परिकरः—पूजाविधानं यस्यां तथाभूतां,
ध्रुवागीतिगर्भा—ध्रुवा—ध्रुवाख्या, गीतिः,—मेयविशेषः, कुन्दोर्विशेषो वा, गर्भं—
अभ्यन्तरे यस्याः ताम्, अन्तराऽन्तरा गीतिपूर्विकाम् अष्टपुष्पिकां दत्तवतीत्यर्थः । वनं—
जलं, जलमयी मूर्त्तिरित्यर्थः] । ध्यायन्ती—चिन्तयन्ती । अष्टपुष्पिकाम्—अष्टौ
पद्मादिपुष्पविशेषान् ; यद्वा,—आसनवर्गप्रभृतिषु अष्टसु प्रत्येकम् अष्टपुष्पिकाम् ।
अदात्—दत्तवती । अयन्नोपनतेन—अनायासोपलब्धेन । [“फलमूलादिना” इत्येव
“फलमूलिन” इति पाठान्तरम्] ।

(५१) अतिशिशयिषमाणेन—अतिशयितुमिच्छता । स्वादुना—सुस्वादेन,
[“स्वादिसा” इति पाठे—अतिस्वादवतेत्यर्थः] । शिशिरेण—शीतलेन । शोणवारिणा
—शोणनदसलिलेन । शरीरस्थितिमिति—न त्वात्प्रसिद्धजनम् । अन्येदुः,—
अत्यस्मिन्नहनि ।

(५२) अतिवाहितदिवसा—अतिक्रान्तादिना ।

एवमतिक्रामन्तु दिवसेषु, गच्छति च काञ्चे, (५३) यास-
मावमिव गते रवौ इतरस्यां दिशि (५४) प्रतिशब्दपूरितगङ्गारं
गम्भीरतरं (५५) तुरङ्गमङ्गेषितोद्यममनृषोत् । उपजात-
कुतूहला च निर्गत्य लतामण्डपाद्विलोकयन्ती (५६) विकच-
केतकगर्भपत्रपाण्डुरं रजःसङ्घातं नातिदवीयसि प्रदेशे सन्मुखम्
आपतन्तम् अपश्यत् । क्रमेण च (५७) सामीप्योपजायमानाभि-
व्यक्तिनि तस्मिन् एव महति शफरोदरधूसरे रजसि पयसीव
मकरचक्रं भ्रवमानं पुरः प्रधावमानेन, (५८) प्रलम्बकुटिलकच-

(५३) याममावमिव—प्रहरमावमिव, गते—उदिते । [“याममावोद्गते”
“याममावोद्गते” इति पाठद्वये—प्रहरमावोद्गते इत्यर्थः] । इतरस्याम्—अन्यस्याम् ।
[“इतरस्याम्” इत्यत्र “उत्तरस्याम्” इति पाठान्तरम् । “दिशि” इत्यत्र “ककुभि” इति
पाठान्तरम्] ।

(५४) प्रतिशब्देति ।—प्रतिशब्देन—प्रतिश्रुतिना, पूरितानि गङ्गराणि येन
तम् । [“प्रतिशब्दपूरितवनगङ्गरम्” इति पाठान्तरम् । “गम्भीरतरम्” इत्यत्र “गम्भीर-
तारतरम्” इति पाठे—गम्भीरश्चासौ तारः,—महांशेति गम्भीरतारः, अतिशयेन
गम्भीरतारः गम्भीरतारतरः तम्] ।

(५५) तुरङ्गमेति ।—तुरङ्गमाणां क्रैषितानि—शब्दविशेषाः, तेषाम् उद्यमः,
—उद्योगः तम् । [“तुरङ्गमङ्गेषितोद्यमम्” इत्यत्र “तुरङ्गमङ्गेषितक्रादम्” इति पाठे
—तुरङ्गाणां ङेषितमेव क्रादः,—निनादः तम्] ।

(५६) विकचवेति ।—विकचं—विकसितं, यत् केतकगर्भपत्रं, तद्वत् पाण्डुरं—
श्वभम् । [“केतक” इत्यत्र “केतकी” इति पाठान्तरम्] । रजःसङ्घातं—धूलिसन्धयम् ।
नातिदवीयसि—अनतिदूरवर्जिणीत्यर्थः । आपतन्तम्—आगच्छन्तम् ।

(५७) सामीप्येति ।—सामीप्येन—नैकव्येन, उपजायमाना अभिव्यक्तिः,—
कुटुता यस्य तादृशे । [“अभिव्यक्तिनि” इत्यत्र “अभिव्यक्ति” इति पाठे—अभिव्यक्तिः
यस्य तादृशम् इति अन्वयः इत्यस्य विशेषणम्] । शफरेति ।—शफरस्य—मत्स्य-
विशेषस्य, उदरवत् धूसरं तस्मिन् । मकरेति ।—मकरचक्रं—मकराः,—जलजन्तु-
मैत्र्या, तेषां चक्रं—समूहः तदिव । प्रधावमानेन—द्रुतगामिमेत्यर्थः ।

(५८) प्रलम्बेति ।—प्रलम्बेन—प्रकर्षेण लक्ष्मणेन, कुटिलेन—कुञ्चितेन,

पञ्चघटितललाटतटचूलिकेन, (५८) धवसदम्बपत्रद्युतिहसित-
कपोलभित्तिना, (६०) पिनङ्गुक्लागुरुपङ्कजकुरणकषाय-
कञ्चुकेन, (६१) उत्तरीयकृतशिरोवेष्टनेन, (६२) वामप्रकोष्ठ-
निविष्टहाटककटकेन, (६३) द्विगुणपट्टिकागाढप्रन्यग्रथितासि-
धिनुरा, सततव्यायामकृतशरीरेण, वनहरिणयूथेनेव

कचः,—केशः, पञ्चव उव. कोमलत्वात्, तेन घटिता—बद्धा. ललाटतट—भालदेशे,
चूलिका—चूडा येन तथोक्तेन, [“ललाटतटचूलिकेन” इत्यत्र “ललाटजटकेन”
इति पाठि—स एवार्थः] ।

(५८) धवलति ।—धवलस्य—देतम्ब, दन्तपत्रस्य—गजदन्तनिर्मितकर्णा-
भरणभेदस्य, [“दन्तपत्र” इत्यत्र “दन्तपत्रिका” इति पाठान्तरम्] द्युतिः,—प्रभा,
तथा हसिता—उद्भासिता, कपोलभित्तिः,—मण्डदेशः यस्य तेन ।

(६०) पिनङ्गुति ।—पिनङ्गुः,—परिहितः. क्लृप्तागुरुपङ्कजस्य—पृष्ठगन्धद्रव्यविशेषस्य,
कुरणेन—अधिवासनेन, कषायः,—सुरभिः. कञ्चुकि,—वारबाणः येन तेन ।
[“पिनङ्गुक्लागुरुपङ्कजकुरणकृणशबलकषायकञ्चुकेन” इति पाठि—पिनङ्गुः,—बद्धः,
क्लागुरुपङ्कज एव कक्कः,—चूर्णं, तस्य कुरणात्—संश्लेषात्, कृणः शबलः,—स्वतोऽन्य-
वर्णत्वात् चिवितः, कषायः,—सुरभिः. कञ्चुकी येन तथाभूतेन] ।

(६१) उत्तरीयेति ।—उत्तरीयेण कृतं शिरोवेष्टनम्—उर्णाषं येन
तथोक्तेन ।

(६२) वामेति ।—वामे प्रकोष्ठे—“प्रकोष्ठमन्तरं बिद्यादरविमणिबन्धयः”
इत्युक्ते करावयवे, निविष्टं—धृतं, हाटककटकं—स्वर्णवलयं येन तथोक्तेन ; [“हाटक-
कटकेन” इत्यत्र “स्पष्टहाटककटकेन” इति पाठान्तरे—स्पष्टं—सुव्यक्तं, शूलमित्यर्थः] ।

(६३) द्विगुणेति ।—द्विगुणा—द्विसहस्रता, या पट्टिका—पट्टवसनखण्डं, तस्या
शादेन—द्वेन, ययिना यथिता—बद्धा, असिधिनुरा—कुरिका येन तथोक्तेन,
[“स्याच्छ्री चासिपुत्रौ च कुरिका चासिधिनुरा” इत्यमरः] । [“द्विगुणपट्टिका”
इति पाठान्तरे—पट्टय—पट्टवसनस्य पट्टिका—खण्डमित्यर्थः] । सततेति ।—सततेन
—अविरतेन, व्यायामेन—अङ्गचालनविशेषेण, कृतं—कीर्णं, कर्कशं कठिनञ्च,
शरीरं यस्य तेन । [“सतत” इत्यत्र “अनवरत” इति पाठान्तरम्] । वनहरिणयूथेनेव
—वन्धुगणसमूहेनेव । [“वातहरिणयूथेनेव” इति पाठि—वातहरिणाः,—ये वाताभि-

मुहुर्मुहुः उड्डीयमानेन, (६४) लङ्घितसमविषमावटघिटपेन,
कोणधारिणा, कृपाणपाणिना च, (६५) सेवाष्टहीतविविध-
वनकुसुमफलमूलपर्णेन, “चल चल, याहि याहि, अपसर्प
अपसर्प, पुरः प्रयच्छ पथ्यामम्” इति अनवरतकृतकलकलेन
युवप्रायेण सहस्रमात्रेण पदातिबलेन समायम् अश्वहृन्दं ददर्श ।

(६६) मध्ये च तस्य सार्धचन्द्रेण मुक्ताफलजालिना विविध-
रत्नखण्डखचितेन शङ्खक्षीरफेनपिण्डपाण्डुरेण क्षीरोदेनेव स्वयं

मुग्वं धावन्ति ते इत्यर्थः, तेषां यूयं तनेवेत्यर्थः] । उड्डीयमानेन—अतिघेनेन
धावन्तेति भावः । [“खमुड्डीयमानेन” इति पाठि—खम्—आकाशम्, उड्डीयमानेन
—खल्वतता, अतिघेनेन धावन्त्यर्थः] ।

(६४) लङ्घितेति ।—लङ्घितः,—अतिक्रान्तः, समानां विषमाणाम् अवटानां
—गत्तानाञ्च, समादिप्रदेशानामिति भावः, विटपः,—विनारः येन तद्याभूतेन । कोण-
धारिणा—लगुङ्घरेणेत्यर्थः, (“कोणो वाद्यप्रभेदे स्वात् वीणादीनाञ्च वादने ।
एकदेशे गृहादीनामथौ च लगुङ्गेऽपि च ॥” इति मेदिनी) । कृपाणपाणिना—
असिधारिणेत्यर्थः ।

(६५) सेवेति ।—सेवार्ये—स्वामिनः स्वाभीष्टदेवस्य वा सेवार्थं, गृहीतानि
विविधानि वनस्य क्लृप्तमानि फलानि मूलानि पर्णानि—पत्राणि च येन तथोक्तेन ।
याहि याहि—गच्छ गच्छ । अपसर्प—अपगच्छ । पुरः,—अग्रतः । प्रयच्छ—देहि ।
अनवरतकृतकलकलेन—अनवरतं—निरन्तरं, कृतः,—विहितः, कलकलः,—कोलाहलः
येन तथोक्तेन । युवप्रायेण—तरुणबालेन । सहस्रं मात्रा—परिमाणं यस्य तेन,
सहस्रतङ्कुरेण इत्यर्थः । पदातिबलेन—पदचारिसेवेन, समायं—सहितम् ।

(६६) मध्ये इत्यादिके—“तस्य च मध्ये अष्टादशवर्षदेशीयं कश्चित्
युवानमद्राक्षीत्” इत्यख्यसम्बन्धः । सार्धचन्द्रेण—अर्धचन्द्रेण समानं सार्धचन्द्रं तेन ।
मुक्ताफलजालिना—मुक्ताफलानां—सौक्तिकानां, जालं—समूहः, जालेति भावः
तेन । [“मुक्ताफलजालमालिना” इति पाठि—मुक्ताफलानां जालं—समूहः, तस्य
मात्रा—सङ्क, तदेत्यर्थः] । विविधेति ।—विविधानां रत्नानां खण्डैः खचितं—
संयुक्तं, घटितमित्यर्थः तेन । शङ्खेति ।—शङ्खः क्षीरं—दुग्धं, फेनपिण्डं—फेनचयः,
अदत् पाण्डुरं—शुद्धं तेन, [“फेनपिण्डपाण्डुरेण” इत्यत्र “फेनपाण्डुरेण” इति

सङ्घीं दातुमागतं गगनगतं चातपत्रेण कृतच्छाद्यम्,
अच्छाच्छेन आभरणदीधित्तीनां निवहेन दिशामिव दर्शमानु-
रागलब्धेन चक्रवालेन अनुगम्यमानम्, आनितम्बावलम्बित्या
मालतीशेखरस्रजा (६७) सकलभुवनविजयाय अर्जितया
रूपपताकयेव विराजमानं, समुत्सर्पिभिः शिखल्लङ्कापद्म-
रागमणेः अरुणैः अंशुजालैः (६८) अदृश्यमानवनदेवता-
विष्टैः बालपल्लवैरिव प्रसृज्यमानमागरेणुम्, अरुणवपुषं,

पाठान्तरम्] । श्रीरोदनेव—श्रीरसागरेष्वेव, लज्जोत्पन्नकेनेति भावः । गगनगतं—
अन्तरीक्षवर्तिनम् । आतपत्रेण—हस्तेन । कृतच्छाद्यं—कृता ह्याया—अनातपं, कान्तिश्च
यस्य तं, (“ह्याया मूर्धप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः” इत्यमरः) । अच्छाच्छेन—
अच्छेन, अतिशोभनेन इत्यर्थः । [“अच्छेन” इति पाठान्तरम्] । आभरणदीधित्तीनां
—भूषणकिरणानां, [“दीधित्तीनाम्” इत्यत्र “सुतीनाम्” इति पाठान्तरे—
सुतीनां—प्रभासाम् इत्यर्थः] । निवहेन—समुद्रेण । दर्शनानुरागलब्धेन—दर्शने—
अवलोकने, यः अनुरागः,—आसक्तिः, तेन लघं—सम्पत्तं तेन । दिशां चक्रवालेन—
मण्डलेन इव । आनितम्बावलम्बित्या—आनितम्बं—जितम्बपथ्यन्तम्, अकलम्बते इति
व्युत्पत्तया । [“आनितम्बावलम्बित्या” इति पाठेऽपि स एकर्थः] । मालतीशेखरस्रजा
—मालतीकुसुमनिर्मितशिरोमालया ।

(६७) सकर्तृति ।—सकलानां भुवनानां विजयाय—पराजयार्थम्, अर्जि-
तया—लब्धया । [“विजयमर्जितया” इति समसो वा पाठः] । रूपपताकयेव—
सौन्दर्यवैक्यन्तेव । समुत्सर्पिभिः,—समुद्रच्छङ्काः । [“उत्सर्पिभिः” इति पाठान्तरम्] ।
शिखल्लङ्कापद्मरागमणेः,—शिखल्लङ्कां—शिरोभूषणं, यः पद्मरागमणिः तस्य ।
अरुणैः,—रक्तैः, अंशुजालैः,—प्रभानिवहैः । [“शिखल्लङ्कापद्मरागमणिः” इति
पाठे—शिखल्लङ्का—चूडाभरणमित्यर्थः । “अंशुजालैः” इत्यत्र “अंशुकजालैः”
इति पाठान्तरे स एवार्थः ।

(६८) अदृश्यमानेति ।—अदृश्यमानया वनदेवतया—कान्तिदेव्या, विष्टा-
तैः । बालपल्लवैरिव—नवकिसलयैरिव । प्रसृज्यमानमार्गरेणुं—प्रसृज्यमानाः,—
अपनीयमानाः, मार्गरेणवः,—अजगमन्तु अकलप्राप्तयः यस्य तादृशम् ।
अरुणवपुषम्—आरक्तदेहम् । [“प्रसृज्यमानमार्गरेणुवपुषम्” इति पाठे—प्रसृज्य-

(६८) वकुलकुञ्जलमण्डलीमुखमालामण्डनमनीहारिणा
कुटिलकुन्तलस्तवकमालिना मौलिना निमौलितातपम्
आपिबन्तमिव दिवसं, (७०) पशुपतिमुकुटमृगाङ्ग-
द्वितीयशकलघटितस्येव (७१) सहजलक्ष्मीसमालिङ्गितस्य
ललाटपद्मस्य मनःशिलापङ्कपिङ्गलेन लावण्येन लिम्पन्तम्
इवान्तरिक्षम्, (७२) अभिनवयौवनावष्टम्भप्रमददृष्टिपात-

ज्ञानं—परिक्रियमाणं, मार्गेरिणुभिः,—अखरजोभिः, पदसं—इच्छं, वपुः,—शरीरं यस्य
तथाभूतमित्यर्थः] ।

(६८) वकुलेति ।—वकुलकुञ्जलानां—वकुलमुकुलानां, मण्डली—माला, मुख-
माला इव, तथा मण्डनं—शोभा, तेन मनीहारिणा, [“मनीहारिणा” इत्यत्र “मनीहरिण”
इति पाठान्तरम्] । कुटिलेति ।—कुटिलः,—भङ्गिमान्, यः कुललानां—केशानां,
स्तवकः,—गुच्छः, तेषां माला—समूहः तद्वता, मौलिना—किरीटेन, शिरीभूषणं
इत्यर्थः, (“मौली किरीटधन्विज्ञौ” इत्यमरः) । निमौलितातपं—निर्व्वापितसौरभयुक्तं,
मौलिप्रभातिशय्यादिति भावः ; [“मौलितातपम्” इति पाठेऽपि अभिप्रायः] अत एव
दिवसम् आपिबन्तमिव—यसन्तमिव, [“पिबन्तमिव” इति पाठान्तरम्] ।

(७०) पशुपतीति ।—पशुपतेः,—हरस्य, मुकुटं—शिरीभूषणभूतं, यः मृगाङ्गः,
—अङ्गचन्द्रः इत्यर्थः, तस्य द्वितीयम्—अपरं, शकलं—खण्डं, तेन घटितस्येव—निर्मितस्येव
इत्यर्थः, अङ्गचन्द्राकृतैरिति भावः । [“पशुपतिजटामुकुटमृगाङ्ग” इति पाठः—पशुपते-
जटामु यत् मुकुटं—मुकुटभूतः, मृगाङ्गः तस्येति योजना] ।

(७१) सहजेति ।—सहजा—स्वाभाविकी, या लक्ष्मीः,—शोभा, यदा,—
सहजा—सहीदृश्या, या लक्ष्मीः,—पद्मालया, अतिसौभाग्यशालित्वात् श्रीः सततमेव
सहीदृश्वेहेनावशसदित्याशयः, तथा समालिङ्गितः,—समन्वितः तस्य । ललाटपद्मस्य
—फलकवत्प्रशस्तमालादेशस्य । मनःशिलेति ।—मनःशिला—रक्तवर्णः उपधातुविशेषः,
तस्य पङ्कः,—घनद्रवः, तदन् पिङ्गलं—गौरमित्यर्थः तेन । लावण्येन—“मुक्ताफलेषु
पक्कायासास्तरलत्वमालम्बरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तन्नावप्यभिहीयते ॥” इत्युक्त-
लक्षणेन अङ्गप्रभातिशेषेण । लिम्पन्तं—असन्तम् ।

(७२) अभिनवेति ।—अभिनवस्य—अविश्रमस्य, यौवनस्य अष्टदशेन—
अनाश्रयेण, [“यौवनारणावष्टम्भ” इति पाठः—यौवनारणेन यः अष्टदशः,—अष्टदश-

दृणीकृतत्रिभुवनस्य चक्षुषः प्रथिक्त्वा (७३) विकचक्षुवल्लय-
कुमुदकमलसरःसहस्रसञ्छादितदशदिशं शरत्समयसम्पदमिव
प्रवर्त्तयन्तम्, (७४) आयतनयनदीर्घसीमान्तसेतुबन्धेन
(७५) ललाटपट्टिकाशशिमिषिशिलातलगतितेन कान्ति-
सलिलस्रोतसेव द्राघीयसा घोषाव्रंशेन विराजमानम्,
(७६) अतिसुरभिसहकारकालकर्पूरलवङ्गपारिजातपरिमल-
लुब्धमन्तमधुकरकोलाहलमुखरेण मुखेन सनन्दनवनं वसन्त-

विशेषः] प्रगल्भः,—प्रतिभयव्यञ्जकः, यो दृष्टिपातः,—अवलीकनविशेषः, तेन दृष्टौकृतं—
गुच्छीकृतं, त्रिभुवनं येन तथाभूतस्य । प्रथिक्त्वा—विस्तारेण ।

(७३) विकचक्षितिः—विकचक्षणां—विकसिताणां, कुवल्लयानां—नीलोत्पलानां,
कुमुदानां कमलानाञ्च सरःसहस्रैः,—सरोवरसङ्घैः, सञ्छादितः दश दिशो यथा
तथोक्तम् । शरत्समयसम्पदमिव—शरत्कालिकश्रियमिव । [“शरदमिव” इति
पाठान्तरे—शरत्कालमिव] । प्रवर्त्तयन्तं—प्रकटयन्तम् ।

(७४) आयतेति ।—आयतयोः,—विशालयोः, नयनयोर्यो दीर्घः,—प्रशस्तः,
सीमान्ते सेतुबन्धः तेन, तथाभूतेन इत्यर्थः । [“आयतनयननदीसीमान्तसेतुबन्धेन”
इति पाठः—आयते नयने एव नद्यौ तयोः सीमान्तेषु सेतुबन्धः तेन, बद्धसेतु-
भूतेन इत्यर्थः] ।

(७५) ललाटेति ।—ललाटपट्टिका—ललाटफलकम् एव, शशिमिषिशिला-
तलं—चन्द्रकान्तपाषाणतलं, तस्मात् गलितं—निःसृतं तेन । कान्तिसलिलस्रोत-
सेव—लावण्यजलप्रवाहेणैव । [“ललाटपट्टिका” इत्यत्र “ललाटतट” इति पाठा-
न्तरम्] । द्राघीयसा—अतिदीर्घेण । घोषाव्रंशेन—नासादग्ध्रेण इत्यर्थः । [“विराज-
मानम्” इत्यत्र “शीभमानम्” इति पाठान्तरम्] ।

(७६) अतिसुरभीति ।—अतिसुरभिः—अतिशयेन सौरभवत्, अत एव सह-
कारः,—अतिसौरभं चूतफलं तन्मुकुलं वा, कालं—ककोलकं, कर्पूरं लवङ्गं पारिजातं
—पारिजातकुसुममित्यर्थः, तेषां परिमलेषु लुब्धानां—लोलापानां, मलानां मधुकराणां
—ममराणां, कोलाहलैः,—भङ्गारैः, मुखरे—सङ्घर्षं तेन । सहकारादिभ्योऽपि मनो-
हरसौरभलीभादिति भावः । [“सहकारकालकर्पूर...लुब्ध” इत्यत्र “सहकारकर्पूर-
ककोललवङ्गपारिजातकपरिमलमुषा” इति पाठः—ककोलं—वनकर्पूरं, गन्धद्रव्यमेकं
इति यावत्, तस्य पूर्ववत् इन्द्रमासः, ततः, तेषामिव परिमलं मुखतीति तस्मीकेन ।

मिव वमन्तम्, (७७) आसन्नसुहृत्परिहाससम्भाषणेन उत्तान-
मुखमुग्धहसितैः (७८) दशनन्योत्पन्नस्फुटितदिङ्मुखैः पुनः
पुनर्नभसि सञ्चारिणं चन्द्रालोकमिव कल्पयन्तं, (७९) कदम्ब-
सुकुलस्थूलमुक्ताफलयुगलमध्याध्यासितमरकतस्य त्रिखण्डकण्ठा-
भरणस्य (८०) प्रेङ्गतः प्रभया समुत्सर्पन्त्या सकुसुमहरित-

तती “मत्तमधुकरकुलकीलाहलमुखरेण” इति पाठः] सन्दर्भवर्णनं—सन्दर्भवर्णनं—
तदाख्यदेवीद्यानं, तेष सह वर्तमानम् । वमन्तम्—उद्गिरन्तम् ; मुखस्य नन्दनवनवत्वं
तत्तत्क्षीरभग्नाखित्वादिति भावः । [“वमन्तम्” इत्यत्र “वसन्तम्” इति पाठे—मुखेन—
प्रारम्भेण, सहकारादिपारिजातानां प्रसूनसङ्घानां समुद्गमेनेत्यर्थः, वसन्तं—तिष्ठन्तं,
विराजमानमित्यर्थः, युगपदेव तेषां तेषां समुद्गमादिति भावः, वसन्तं—वसन्तानामकम्
अतुमिव ; यद्वा,—सहकारः,—सुगन्धद्रव्यभेदः सहकारफलमेव क्रियते ; पारिजातकः,
—अनेकद्रव्यसंस्कृतः मुखवासविशेषः ; वसन्तश्चैवविधेर्नैव मुखेन प्रारम्भेणोपलक्ष्यती
भवति] ।

(७७) आसन्नेति ।—आसन्नेन—सन्निहितेन, सहचारिणेत्यर्थः, सुहृदा—
मित्रेण, सह वत् परिहाससम्भाषणं—नर्मालापः तेन । उत्तानेति ।—उत्ता-
नस्य—उन्नमितस्येत्यर्थः, मुखस्य मुग्धानि—मनोज्ञानि, हसितानि—स्मितानि स्मैः ।
[“आसन्नसुहृत्परिहासभावनोत्तानितमुखमुग्धहसितैः” इति पाठे—आसन्नेन सुहृदा
यः परिहासः तस्य भावना—भावावबोधः, तस्मिन् उत्तानितम्—उन्नमितं, यत् मुखं
तस्य मुग्धानि हसितानि तैः] ।

(७८) दशनेति ।—दशनानां—दन्तानां, ज्योत्स्नया—प्रभयेत्यर्थः, स्फुटितानि—
आग्नावितानि, धौतानीति यावत्, दिङ्मुखानि येषु तथोक्तैः । कल्पयन्तं—विस्तारयन्तम् ।

(७९) कदम्बेति ।—कदम्बमुकुलवत् स्थूलं यत् मुक्ताफलयुगलं—भौतिक-
युग्मं, तस्य मध्यम् अध्यासितम्—अधिश्रितं, मरकतं—तदाख्यं रत्नं यस्य यत्र वा
तथाभूतस्य । त्रिखण्डकण्ठाभरणस्य—त्रिगुणकण्ठहारस्येत्यर्थः, इयोर्द्वयोर्मुक्ताफलयो-
र्मध्ये मरकतरवयवधितचिराद्वनहारस्येति भावः । [“त्रिखण्डककणाभरणस्य” इति
पाठे—द्वौषि कण्ठकानि—कण्ठकसदृशः शलाका इत्यर्थः यत्र तादृशं यत्
कणाभरणं—कर्णभूषणं तस्येत्यर्थः] ।

(८०) प्रेङ्गतः,—दीप्यमानस्य, ज्वलत इत्यर्थः, दीकयती वा । समुत्सर्पन्त्या
—समुद्गच्छन्त्या । सकुसुमेति ।—सकुसुमः,—पुष्पवदितः, हरितः,—हरिद्वर्णः,

कुन्दपल्लवकण्ठावतंसमिवोपलक्ष्यमाणम्, (८१) आमोदि-
 ष्टगमदपङ्कलिखितमकरमुखपत्रभङ्गभास्वरं भुजयुगलम् उद्दाम-
 मकराक्रान्तशिखरमिव मकरकेतुदण्डद्वयं दधानं, धवलब्रह्म-
 सूत्रसीमन्तितं, (८२) सागरमयनसामर्षगङ्गास्रोतःसन्दानित-
 मिव मन्दरं देहमुद्वहन्तं, (८३) कर्पूरक्षीदमुष्टिष्कुरण-
 पांशुलेबेव युवतीजनकुचचक्रवाकमिथुनविपुलपुलिनेन उरः-
 स्थलेन स्थूलभुजायामपुञ्जीकृतं, पुरो बिस्तारयन्तमिव दिक्-

कुन्दपल्लवः कण्ठावतंसः,—कण्ठभूषणं यस्य तथाभूतमिव । [“कृतसकुसुमहरितकुन्द-
 पल्लवकर्णावतंसम्” इति पाठे—कृतः सकुसुमः हरितः कुन्दपल्लवः कर्णावतंसः,—
 कण्ठभूषणं येन तथोक्तमित्यर्थः] ।

(८१) आमोदीति ।—आमोदी—सौरभवान्, यः ष्टगमदपङ्कः,—कलूरिकायाः
 घनरसः, तेन लिखितः,—चित्रितः, मकरमुखः,—मकराख्यजलजन्तुभेदवदनरूप इति
 यावत्, पत्रभङ्गः,—पत्ररचना, तेन भास्वरं—राजमानम् । [“पङ्कलिखितपत्र-
 भङ्गभास्वरम्” इति पाठे—पङ्केन—घनद्रव्येण, लिखितः शो पत्रभङ्गः, तेन भास्वरम्]
 भुजयुगलं—बाहुयुग्मम् । उद्दामेति ।—उद्दामेन—उद्विग्नं, मकरेण आक्रान्तं शिखरम्
 —अयभागः यस्य तादृशम् । मकरकेतुदण्डद्वयं—कामस्य दण्डयुगलम् । [“मकर-
 केतुकेतुदण्डद्वयम्” इति पाठे—मकरकेतोः केतुदण्डद्वयं—ध्वजयष्टियुगलम्] । धवलेति ।
 —धवलैर्न—शुभेण, ब्रह्मवृत्तेण—यज्ञोपवीतेन, सीमन्तितं—संयतं, सन्नद्धमित्यर्थः ।

(८२) सागरैति ।—सागरस्य—क्षीरीदस्य, नयनेन सामर्षा—सक्रोधा, पति-
 ष्ट्रीहादिति भावः, या गङ्गा तस्याः स्रोतसा—प्रवाहेण, सन्दानितमिव—बहामिव ।
 मन्दरं—मन्दराचलम् ।

(८३) कर्पूरीति ।—कर्पूरस्य क्षीदः,—चूर्णं, तस्य मुष्टिः,—मुष्टिधृतकर्पूर-
 चूर्णमित्यर्थः, तस्य कुरणं—लेपनमिति यावत्, तेन पांशुलं—धवलमित्यर्थः तेन ।
 [“कर्पूरक्षीदक्षुरणपांशुलम्” इति पाठान्तरम्] । युवतीति ।—युवतीजनस्य
 कुचाविव—क्षणाविव, चक्रवाकमिथुनं, तस्य विपुलं—वहन्, पुलिनं—क्षेपकं जेनेक ।
 [“कान्तीक्षकुचचक्रवाकमिथुनविपुलपुलिनेन” इति पाठे—कान्तायाः उक्षकुचाविव
 चक्रवाकपुगलं तस्य विपुलं पुलिनं तित्यर्थः] । उरःस्थलेन—वक्षःस्थलेन ।
 पुञ्जीकृतं—कूबयी,—पीवरबीः, भुजबीः । आयामेन—दैर्घ्येण, पुञ्जीकृतं—समा-

चक्रं, पुरस्तात् ईषत् (८४) अधोनाभिनिहितैककोणकंम-
नीयैः पृष्ठतः कक्ष्याधिचित्रपङ्कवेनोभयतः संवलनप्रकटितोर-
विभागेन हारीतहरिता निविडनिपीडितेन अधरवाससा
(८५) विभक्तातनुतरमध्यभागम्, अनवरतश्रमोपचितमांस-
कठिनविकटमकरमुखसंलग्नजानुभ्यां (८६) विशालवक्षः-
स्थलोपलवेदिकोत्तभ्रनशिलास्तम्भाभ्यां चारुचन्दनस्यसक-

इतम् । [“पुञ्जितम्” इति पाठेऽपि स एवाशेषः] । दिक्चक्रं—दिक्चक्रं, पुरः
विस्तारयन्तमिव—प्रसारयन्तमिव । पुरस्तात्—अयतः ।

(८४) अधोनाभीति ।—नाभेरधः, अधोनाभि, तेन निहितः एकः कोणः,—
अंशविशेषः, तेन कमनीयं—मनोज्ञं तेन । पृष्ठतः,—पश्चाद्भागे । कक्ष्येति ।—कक्ष्यायां
—काक्षायां, मेखलया इत्यर्थः, (“कक्ष्यां वृहत्तिकायां स्यात् काक्षां मध्येभवन्त्ये”
इति मेदिनी) अधिचित्रः,—संयतः, पङ्कवः,—प्राक्तभागे यस्य तेन । [“कक्ष्याधिक-
चित्रम्” इति पाठे—कक्ष्यायाम् अधिकं यथा तथा चित्रः,—निहितः, लम्बमान इत्यर्थः,
पङ्कवः यस्य तेन] उभयतः,—उभयोः भागयोः । संवलनेन—सङ्कीचनेन, प्रकटितः,
—प्रकाशितः, ऊर्वीर्बिभागः येन तादृशेन, [“विभागेन” इत्यत्र “विभागेन” इति
पाठान्तरे—ऊर्वीः,—पादयोः, (ऊरुशब्दोऽत्र पादमात्रोपलक्षणं) विभागः,—द्वितीयो
भागः, ऊर्ध्वाप्रदेश इत्यर्थः येन तादृशेन] । हारीतहरिता—हारीतः,—पश्चिमविशेषः,
तद्वत् हरित्—नीलवर्णमित्यर्थः तेन । [“हारीतहरितेन” इति पाठेऽपि स एवाशेषः] ।
निविडनिपीडितेन—सुदृढसंयमितेन । अधरवाससा—परिधानवसनेन ।

(८५) विभक्तेति ।—विभक्ताः,—प्रकटितः, तनुतरः,—चतुर्लङ्घः, मध्यभागः,
—कटिदेशः यस्य तम् । [“विभक्त” इत्यत्र “विभज्यमान” इति पाठान्तरे—विभज्य-
मानः,—वृथक् क्रियमाणः इत्यर्थः] । अनवरतेति ।—अनवरतं—सततं, कृतः यः
श्रमः, तेन उपचितं—प्रवृद्धं, यत् मांसं, तेन कठिनं—दृढं, विकटं—वृहत्, बल-
मकरमुखं—जानुनोरुपरिभागः, तेन संलगे—सम्बद्धे, जानुनी ययीः ताभ्याम् ।

* (८६) विशालेति ।—विशालं—प्रशस्तं, यत् वक्षःस्थलं, तदेव उपलवेदिका—
पाषाणनिर्मिता वेदिका, तस्या उत्तभ्रनाथ—धारणाय, शिलास्तम्भौ—पाषाण-
निर्मितौ स्तम्भौ, तत्स्थलपावित्यर्थः ताभ्याम् । चार्चिति ।—चारुचा—मनोज्ञेन,
चन्दनस्यासकं—चन्दनचर्चया, निव्यसचन्दनेनेत्यर्थः, (“चर्चा तु चार्चिकं स्यादकम्”)

स्थूलकान्तिभ्याम् ऊरुदण्डाभ्याम् उपहसन्तमिव ऐरावत-
करायामम्, (८७) अतिभरभरितोरुभागभारवहनखेदेनेव
तनुतरं जङ्घाकाण्डं वहन्तं, (८८) कल्पपादपपल्लवपाटलस्य
उभयपार्श्वविलम्बिनः पादद्वयस्य दोलायमानैर्नखमयूखजालकैः
(८९) अश्वमण्डनचामरमालामिव रचयन्तम्, अभिमुख-
मुखैरुदञ्चद्भिः अतिचिरमुपरि विश्राम्यद्भिरिव वल्गानविकटं,
पतद्भिः स्वरैः खण्डितभुवि प्रतिक्षणं (९०) दशनग्रहविमुक्ति-
खणखणायितखलीने दीर्घघोणखीननालिके ललाटपट्टिका-

इचमरः) । स्थूला—अतिशयिता, कान्तिर्ययोः ताभ्याम् । ऐरावतकरायामम्—
ऐरावतशृङ्गादण्डद्वयम् ।

(८७) अतिभरति ।—अतिभरेण—अतिभारेण, भरितयोः,—पूर्णयोः, ऊरु-
भागयोः,—ऊर्वोः, भारस्य वहनेन—धारणेन, यः खेदः,—यमः तेनेव । [“अति-
भरितोरुभागवहन” इति पाठि—अति—अर्थे, भरितयोः ऊर्वोः भारस्य वहनम्
इत्यर्थः] । तनुतरं—ऊरुतरम् । जङ्घाकाण्डं—जानुनीः अधोभागरूपं स्तम्भम् ।
[“तनुतरं जङ्घाकाण्डं वहन्तम्” इत्यत्र “तनुतरजङ्घाकाण्डम्” इति पाठि—तनुतरः
जङ्घाकाण्डो वस्येति समासयोजना] ।

(८८) कल्पपादपेति ।—कल्पपादपस्य—कल्पतरीः, पल्लवः,—किसलयः,
तद्वत् पाटलं—रक्तं तस्य । [“कल्पपादपपल्लवद्वयस्येव पाटलस्य” इति पाठान्तरम्] ।
उभयपार्श्वविलम्बिनः,—उभयोः पार्श्वयोः विलम्बने इति तथोक्तस्य, [“उभयपार्श्वव-
िलम्बिनः” इति पाठान्तरम्] । नखमयूखजालकैः,—नखकिरणसमूहेः । [“नखमयूखैः”
इति पाठान्तरम्] ।

(८९) अश्वेति ।—अश्वस्य—खवाहनेत्येति भावः, मण्डनम्—अलङ्कारः,
चामरमाला तामिव रचयन्तं—कल्पयन्तम् । उदञ्चद्भिः,—उत्पतद्भिः । विश्राम्यद्भिरिव
—विश्रामं कुर्वद्भिरिवैत्यर्थः । वल्गानविकटं—वल्गानेन—गतिविशेषेण, विकटम्—उद्धटं
यथा तथा । [“बलितविकटम्” इति पाठि—बलितं—गतिविशेषः, तेन विकटं—चिद्वर्मात्
केचित् व्याचक्षुः] । खण्डितभुवि—खण्डिता—कुहिता, भूः,—क्षितिः धेनु तथोक्ते ।

(९०) दशनैति ।—दशनैः,—दन्तैः, यद्भिः,—यद्भ्यं, विमुक्तिः—त्यागः ताभ्यां
खणखणायितः,—खणखणशब्दवत् कृतः, खलीनः,—कविका धेनु तथोक्ते । [“प्रति-

लुलितचामीकरचक्रे (८१) शिञ्जानशातकौभजयनशोभिनि
मनीरंहसि गोलाङ्गूलकपोलकान्तिरोमणि नीलरिन्धुवारवर्णे
वाजिनि समारुद्धम्, उभयत्र पर्याणपट्टाश्चिष्टहस्ताभ्याम्
आसन्नपरिचारकाभ्यां (८२) दीधूयमानधवलचञ्चरीकायुग-
लम्, अग्रतः पठतो वन्दिजनस्य सुभाषितम् उत्कण्ठकित-

लणदशनविमुक्तखणखणायितखरखलीने" इति समसपाठे - प्रतिचरणं दर्शनैर्विमुक्तः,
—अपसारणं कृतः, तेन खणखणायितः खरः,—कंकशः, खलीनी येन तथोक्ते
इत्यर्थः । दीर्घेति ।—दीर्घाभ्याम्—आयतायां, घोषायां—नासिकायां, लीना—लग्ना,
नालिका—कविका यस्य तादृशः । ललाटेति ।—ललाटपट्टिकायां—भालफलके,
लुलितं—वचलितं, वेगादिति भावः, चामीकरचक्रं—स्वर्णचक्रं यस्य तथाविधे ।
[“दीर्घप्राणलीनलालिकललाटलुलितचारचामीकरचक्रके” इति पाठान्तरे—दीर्घं
प्राणं—नासायां, लीनः लालिका,—कविकाश्चिखरं यस्य तादृशे, ललाटे—भालदेशे,
लुलितं चारु—सुन्दरं, चामीकरचक्रं यस्य तथाभूते इत्यर्थः ।]

(८१) शिञ्जानेति ।—शिञ्जानं—स्वनत्, यत् शातकौभजयनं—स्वर्णनिर्मित-
तुरङ्गवर्णविशेषः, तेन शोभते इति तथोक्ते, (“जयनं स्यात् तुरङ्गादिसन्नाहं” इति
मदिनौ) । मनीरंहसि मनस इव रंहः,—रयः यस्य तादृशे, मनोजवे इत्यर्थः ।
गोलाङ्गुलेति ।—गोलाङ्गुलः,—कृष्णमुखो बानरभेदः, तस्य कपोलवत् कान्तिर्दोषो
तादृशानि रोमणि यस्य तथोक्ते, [“गोलाङ्गूलकपोलकालकायलीमि” इति
पाठान्तरे—गोलङ्गूलकपोलवत् कालं—कृष्णवर्णं, कायलीमं—शारीररोम यस्य
तादृशं] । नीलेति ।—नीलं यत् सिन्धुवारं—निर्गुणङ्गीकुसुममित्यर्थः, तस्यैव वर्णो
यस्य तथाभूते । वाजिनि—अश्वे । [“वाजिनि महति” इत्यधिकपाठे—महति
—महीव्रते वाजिनीत्यर्थः] । उभयवेति ।—उभयव—उभयोः पार्श्वयोरित्यर्थः ।
[“उभयत्र” इत्यत्र “उभयतः” इति पाठान्तरम्] । पर्याणपट्टः,—
पर्याणम्,—अश्वशृङ्खलासनविशेषः, तदेव पट्टः,—फलकं, तस्मिन् आश्चिष्टः,—संयुक्तः,
स्थापितः इत्यर्थः, हस्तः,—वाम इति भावः यन्मां तथोक्ताभ्याम् । [“पर्याणपट्टाश्चिष्ट”
इत्यत्र “पर्याणपट्टाश्चिष्ट” इति पाठेऽपि स एवायं ।]

(८२) दीधूयमानेति ।—दीधूयमानं—वीक्ष्यमानं, धवलं—श्वेतं, चञ्चरीका-
युगलं—चामरयुगलं यस्य तम् । [“चञ्चरीका” इत्यत्र “चामरिका” इति पाठे
स्पष्टम् । वन्दिजनस्य—स्तुतिपाठकस्य, [“वन्दिजः” इति पाठेऽपि स एवायं] ।

कपीलफलकेन लम्बोत्पलकेसरपद्मशकलेनेव मुखशशिना
भावयन्तम्, (८३) अनङ्गयुगावतारमिव दर्शयन्तं, चन्द्रमयी-
मिव दृष्टिम् उत्पादयन्तं, विलासप्रायमिव जीवलोकं जनय-
न्तम्, (८४) अनुरागमयमिव सर्गान्तरमानयन्तं, शृङ्गारमय-
मिव दिवसमापादयन्तं, रागराज्यमिव प्रवर्तयन्तम्, आकर्ष-
णाञ्जनमिव चक्षुषीः, वशीकरणमन्त्रमिव मनसः, स्वस्थावेश-
चूर्णमिव इन्द्रियाणां, सन्तोषमिव कौतुकस्य, (८५) सिद्धयोग-
मिव सौभाग्यस्य, पुनर्जन्मदिवसमिव मङ्गलस्य, रसायनमिव
यौवनस्य, एकराज्यमिव रामणीयकस्य, कीर्त्तिस्तम्भमिव

उत्कटकितकपीलफलकेन—उत्कटकिते—रोमाञ्छिते इति यावत्, कपीलफलके
—गच्छतटे यव तथाभूतेन । लघ्वेति ।—लग्नानि—संस्तानि, उत्पलस्य—कुमुदस्य,
केसरपद्मशकलानि—केशराणि—किञ्चलानि, पद्माशीव—नेत्रोमाशीव, आव-
रकत्वात् इति भावः, तेषां शकलानि—खल्लानि यस्मिन् तेनेव, [“लग्नोत्पल” इत्यत्र
“लग्नकर्णोत्पल” इति पाठे—लग्नस्य कर्णोत्पलस्य—कर्णावतंसौभूतकुमुदस्य इत्यर्थः]
भावयन्तं—चिन्तयन्तम् ।

(८३) अनङ्गेति ।—अनङ्गस्य—कामस्य, युगे—समयविशेषे, अवतारः,—
पृथिव्यामवरोहणं तमिव, अवतीर्णमनङ्गमिव जीवलोकं दर्शयन्तमिति भावः ।

(८४) अनुरागमयमिव—अनुरागातिशयादिति भावः । एवमुत्तरव । सर्गान्तरम्
—अन्तां दृष्टिम् । [“मार्गान्तरम्” इति पाठे—अन्यविधं मार्गं—पथान्, व्यवहार-
मित्यर्थः] । आपादयन्तं—जनयन्तम् । रागराज्यं—रागः,—विषयेषु अत्यासक्तिः, तस्य
राज्यं तत् । आकर्षणाञ्जनं—वशीकरणकञ्जलम् । स्वस्थावेशचूर्णमिव—स्वस्थं यथा
तथा आवेशयतीति तथाभूतं चूर्णं—वशीकरणार्थं चूर्णद्रव्यविशेषः तदिव । सन्तोष-
मिव—दृष्टिमिव, यद्दर्शनेन कौतुकस्य निवृत्तिर्जायते इत्यर्थः । [“असन्तोषमिव”
इति पाठे—यं दृष्ट्वा द्रष्टुः कौतुकं न निवर्तते, दर्शनजनितसन्तोषस्यानिवृत्तेः पुनः
पुनः तद्दर्शनलालसा वर्धते इति भावः] ।

(८५) सिद्धयोगमिव ।—सिद्धाय, कार्याणामिति भावः, योगः,—उपायः तमिव ।
रसायनमिव—स्थिरत्वसम्पादकोषधविशेषमिव, यथा रसायनप्रयोगात् मनुष्यः उपचित-
स्रग्धातुः स्थिरयौवनश्च भवति, तद्वत् एतदाश्रयेण यौवनमप्नोति भावः । रामणीयकस्य—

रूपस्य, कुलकोषमिव लावण्यस्य, पुण्यकर्मपरिणाममिव संसारस्य, (८६) प्रथमाङ्कुरमिव कान्तेः, सर्गाभ्यासफलमिव प्रजापतेः, प्रतापमिव विभ्रमस्य, यशःप्रवाहमिव वैदग्ध्यस्य, अष्टादशवर्षदेशीयं कञ्चित् युवानम् अद्राक्षीत् ।

पार्श्वे च तस्य द्वितीयं, (८७) संसक्ततुरगं, परं प्रांशुम्, उत्तमतपनीयस्तम्भावदातं, परिणतवयसनपि व्यायाम-बलीयांसं, नीचनखश्मश्रुकेशं, शुक्तिखलतिम्, ईषत्तुन्दिलं,

सौन्दर्यस्य । एकराज्यमिव—एकम्—अद्वितीयं, राज्यमिव । कुलकोषमिव—
वंशचेतमिव । [“मूलकोषमिव” इति पाठान्तरे—प्रधानचेतमिव इत्यर्थः] । पुण्येति ।
—पुण्यानां कर्मणां परिणामः,—फलं तमिव ।

(८६) प्रथमाङ्कुरमिव—प्रथमः,—मुख्यः, आद्यो वा, अङ्कुरः,—प्ररोहः,
तमिव । [“कान्तेः” इत्यत्र “कान्तिलतायाः” इति पाठि—कान्तिरेव लता तस्याः] ।
सर्गाभ्यासफलमिव—सर्गः,—रुष्टिः, तस्य अभ्यासः,—पुनःपुनरनुशीलनं, तस्य फलं
तदिव । विभ्रमस्य—विलासस्य । यशःप्रवाहमिव—यशसां प्रसवणमिव । वैदग्ध्यस्य
—नैपुण्यस्य । अष्टादशवर्षदेशीयम्—ईषदसमाप्ताष्टादशवर्षवयसमिव लक्ष्यमाण-
मित्यर्थः, [“ईषदसमाप्ती कल्पदेश्यदेशीयरः” (भा० ३।६७ पा०) इति सूत्रात् सिद्धम्] ।

(८७) संसक्ततुरगं—तुरगेण संसक्तः तं तुरगाङ्कदमित्यर्थः, [“अपरसंसक्त-
तुरगम्” “अपरसंश्लिष्टतुरङ्गम्” इति च पाठान्तरद्वये—अपरेण तुरगेण संसक्तः
तम्, अपरेण तुरङ्गेण संश्लिष्टः,—संसक्तः तमिति चार्थः । अव समासश्चिन्त्यः] ।
परम्—अत्यन्तं, प्रांशुम्—उन्नतदेहमित्यर्थः । उत्तमेति ।—उत्तमम्—अग्रेसरम्, यत्
तपनीयं—लाञ्छनं, तस्य सम्भवत्—स्थूणावत्, अवदातः,—गौरः तम्, [“अवदातः
सितो गौरी बलक्षो धवलोऽर्जुनः” इत्यमरः)] [“उत्तमतपनीयस्तम्भाकारम्” इति पाठा-
न्तरम्] । परिणतवयसं—परिपक्ववयसं, स्थविरमिति यावत् । व्यायामबलीयांसं—
व्यायामेन—सतताङ्गचालनया, बलीयान्—अतिबलशाली तम् ; [“व्यायामकठिन-
कायम्” इति पाठि स्पष्टम्] । नीचनखश्मश्रुकेशं—नीचाः,—ऊन्वाः, शौरिकर्मणा
अस्मीभूता इत्यर्थः, नखाः श्मश्रूणि केशाश्च यस्य तथोक्तम् । [“नीचनखश्मश्रुकचम्” इति
पाठान्तरे—कचाः,—केशाः, अन्यत् समानम्] । शुक्ति-खलतिं—शुक्तिवत् खलतिः,
—खलवाटः यस्य तं शुक्तिवर्णं खलवटमित्यर्थः, विरलनेत्रमस्तकमिति यावत् । तुन्दिलं

(६८) अनुत्तणोदारवेशतया जरामपि विनयमिव शिष्यन्तं, गुणानपि गौरवमिव आपादयन्तं, महानुभावतामपि शिष्यतामिव जनयन्तम्, आचार्यस्य आचार्यकमिव कुर्वाणं, धवलवारवाणधारिणं, लसत्तनुदुकूलपट्टिकापरिश्लिष्टमौलिं पुरुषम् ।

अथ स युवा (६९) पुरोयायिनां यथादर्शनं प्रतिनिवृत्त्य विस्मयमानमनसां कथयतां पदातीनां सकाशात् उपलभ्य दिश्याकृति तत् कन्यायुगलम् उपजातकुतूहलः प्रतूर्णतुरगो दिदृक्षुः तं लतामण्डपोद्देशम् आजगाम, दूरादेव च तुरगा-

—स्थूलोदरमित्यर्थः । [“तुन्दिलम्” इत्यस्मात् परं “रोमशोरःस्थलम्” इत्यधिकपाठे —रोमशं—बहुलोमयुक्तमित्यर्थः, उरःस्थलं—वक्षःस्थलं यस्य तथोक्तमित्यर्थः] ।

(६९) अनुत्तणेति ।—अनुत्तणं—सततम्, उदारवेशतया—महार्घ्यपरिच्छद-धारितया । [“अनुत्तणोदारवेशतया” इति पाठि—अनुत्तणः, —अनुत्कटः, सौम्य इत्यर्थः, उदारः,—महार्घ्यश्च, वेशी यस्य तस्य भावः तत्ता तया] । गुणानपि—विनय-टालिण्यादौनपि । [“गौरवमिव आपादयन्तम्” इत्यत्र “गरिमाणमिवानयन्तम्” इति पाठान्तरे,—गरिमाणं—गुरुत्वं, प्रशस्यतामिवेति यावत्, आनयन्तं—सम्यक् प्राप-यन्तम्] । महानुभावतां—महामत्तताम् । [“जनयन्तम्” इत्यत्र “आनयन्तम्” इति पाठान्तरम्] । आचार्यस्य—गुरोः । [“आचार्यस्य” इत्यत्र “आचारस्य” इति पाठि—आचारस्य—सौजन्यमेति यावत्, शास्त्रविहिताया नीतिर्वा] । आचार्यक-मिव—आचार्यस्य कर्म आचार्यकं तदिव । धवलवारवाणधारिणं—शुभ-वस्त्रधरम् । लसदिति ।—लसत्या—शीभमानया, तन्वा—मूल्याया, दुकूलपट्टिकया—पट्टवसनखण्डिकया, परिश्लिष्टः,—परिवेष्टितः, मौलिः,—धम्मिल्लः, मुञ्जा इति यावत् यस्य तम् । [“लसत्.....मौलिम्” इत्यत्र “धौतदुकूलपट्टिकापरिवेष्टितमौलिम्” इति पाठान्तरे,—धौतया—विशुद्धया, निम्बलया इत्यर्थः ; अन्यत् तुल्यम्] ।

(६९) पुरोयायिनाम्—अग्रयायिनाम् । यथादर्शनं—दर्शनमनतिक्रम्य यथा-दर्शनं, दर्शनानुसारणेत्यर्थः, दृष्ट्वेति यावत् । प्रतिनिवृत्त्य—प्रत्यावृत्त्य, [“प्रतीत्य” इति पाठान्तरे—निश्चित्य, निर्व्वण्य इत्यर्थः] । विस्मयमानमनसां—विस्मयमानान्—आश्चर्यायमानं, मनः येषां तथाभूतानाम् । [“विस्मितमनसाम्” इति पाठान्तरम्] । उपलभ्य—विदित्वा । उपजातकुतूहलः,—सञ्जातदर्शनाभिलाष इत्यर्थः । प्रतूर्णतुरग-

दवततार । निवारितपरिजनश्च तेन द्वितीयेन साधुना सह
चरणाभ्यामेव सविनयमुपससर्प । कृतोपसङ्ग्रहणौ तौ सावित्री
समं सरस्वत्या किसलयासनदानादिना कुसुमफलाध्यावसानेन
वनवासोचितेन आतिथ्येन यथाक्रममुपजग्राह । आसीनयोश्च तयोः
आसीना नातिचिरमिव स्थित्वा तं द्वितीयं प्रवयसम् उद्दिश्य
अब्रवीत्,—“आर्य्य ! (१००) सहजलज्जाधनस्य प्रमदाजनस्य
प्रथमाभिभाषणम् अशालीनता, विशेषतो वनमृगीमुग्धस्य
कुमारीजनस्य । केवलम् (१०१) इयम् आलोकनकृतार्थाय
चक्षुषे स्पृहयन्ती प्रेरयति उदन्तश्रवणकुतूहलिनी श्रोत्रवृत्तिः ।

—धाविततुरङ्गमः । उपससर्प—उपजगाम ; कन्याकात्वादौदृश्यवहारी न निन्द-
नीयः । कृतोपसङ्ग्रहणौ—कृतम्—अनुष्ठितम्, उपसङ्ग्रहणं—समादरेण ग्रहणम्,
अभिवादनं वा ययोः तथाभूतौ ; (“उपसङ्ग्रहणं धोराः कथयन्त्यभिवादनम्” इति
स्मरणात्) । किसलयासनदानादिना—पल्लवरचितासनदानादिना । कुसुमफलाध्याव-
सानेन—कुसुमेन फलेन च यत् अर्घ्यं—पूजनविशेषः, तदेव अवसानं यस्य तेन ।
[“सकुसुमफलाध्यावसानेन” इति पाठोऽपि स्पष्टः] । यथाक्रमं—यथानियमम् ।
उपजग्राह—समादृतवती । आसीनयोः,—उपविष्टयोः, तयोः,—युव-प्रवयसीरित्यर्थः ।
आसीना—उपविष्टा । [“अब्रवीत्” इत्यत्र “अवादीत्” इति पाठान्तरम्] ।

(१००) सहजेति ।—सहजया—स्वाभाविकया, लज्जया धनः,—पूषं
इत्यर्थः तस्य । [“सहजलज्जाधनस्य” इत्यत्र “सहजलज्जाधनस्य” इति पाठे—
सहजा—स्वाभाविकी, लज्जा एव धनं यस्य तस्येत्यर्थः] । प्रथमाभिभाषणं—
प्रथमं—प्राक्, अपरिचितागन्तीरभिभाषणादिति भावः, अभिभाषणम्—आलपनम् ।
अशालीनता—धृष्टता, चापल्यमित्यर्थः । [अत्र “अशालीनता” इत्येव पाठः समी-
चीनः, “शालीनता” इत्यपपाठः, शालीनताशब्दस्य सौजन्यार्थकस्यादाविवचितत्वात्] ।
वनमृगीमुग्धस्य—वनस्य मृगी—हुरिणी, तद्वत् मुग्धः,—सरलः, भौरुर्वा तस्य ।
[“वनमृगी” इत्यत्र वनशब्देन जनसम्पर्कविरहितत्वं सूचितम् । “कुमारीजनस्य” इत्यत्र
“कुलकुमारीजनस्य” इति पाठान्तरम्] ।

(१०१) इयं “श्रोत्रवृत्तिः” इत्यनेनावयः । श्रोत्रवृत्तिः,—श्रवणेन्द्रियव्यापारः ।
आलोकनेति ।—आलोकनेन—दर्शनेन, युवयोरिति भावः, कृतार्थं—चरितार्थं तस्यै ;

(१०२) प्रथमदर्शने च उपायनमिवोपनयति सज्जनः प्रणयम् । अप्रगल्भमपि जनं प्रभवता प्रशयेण अपितं मनो मधु इव वाचालयति । अयत्नेनैव च अतिनम्ने साधौ धनुषीव गुणः परां कौटिमारोपयति विस्मयः । जनयन्ति च विस्मयम् अतिधीरधियाम् अपि अदृष्टपूर्वा दृश्यमाना जगति सुष्ठु सृष्ट्यतिशयाः ; यतस्त्रिभुवनाभिभावि रूपमिदमस्य महानुभावस्य कुमारस्य, (१०३) सौजन्यपरतन्वा चेयं देवानां बुधस्यातिभद्रता कारयति कथां, न तु युवतीजनसहोत्था तरलता । तत् कथय, अत्र आगमनेन अपुण्यभाक् कतमो

चक्षुषे—नयनाय, स्पृहयन्ती—स्पृहां कुर्वन्ती, नयनवत् स्वयमपि कृतार्थतां गन्तुमभिलषन्तीत्यर्थः । उदन्तेति ।—उदन्तस्य—वृत्तान्तस्य, युवयोरिति शेषः, श्रवणे कुतूहलिनौ—सञ्जातकुतूहला सती, प्रेरयति—प्रणीदयति, अभिभाषितं मामिति शेषः ।

(१०२) प्रथमेति ।—प्रथमं—प्रथममित्यर्थः, दर्शनं तस्मिन् । उपायनमिव—उपहारमिव, प्रणयम् उपनयति—प्रदर्शयति इत्यर्थः । [“उपनयन्ति सज्जनाः” इति बहुवचनात् पाठान्तरम्] । प्रभवता—प्रभुता, महतेति भावः, प्रशयेण—विनयेन, सज्जनानामिति भावः, अपितं—प्रदत्तं, तस्मै इति शेषः, सज्जनायचौकृतमित्यर्थः, उद्दीपितमिति भावः, मनः—चित्तं, मधु इव—मद्यमिव, अप्रगल्भमपि—अदृष्टमपि, अवाग्मिनमप्येति यावत्, जनं वाचालयति—वाचालं करोति । गुणः—विनयादिः, मौर्वी च । परां कौटिं—परममुत्कर्षं, धनुषः अयमागच्छ । विस्मयः—विश्वासः, (समौ विस्मय-विश्वासौ इत्यमरः) । अतिधीरधियाम्—अतिशयेन धीरा धीः,—बुद्धियेषां तथा-भूतानामपि । अदृष्टपूर्वाः,—पूर्वमदृष्टाः । सुष्ठु सृष्ट्यतिशयाः,—शीघ्रता निर्माणीत्कर्षा इत्यर्थः । [“सृष्टः सृष्ट्यतिशयाः” इति पाठे—सृष्टुः—विधातुः, सृष्टिः,—विशिष्ट-निर्मितिः इति भावः, तस्या अतिशयाः,—उत्कर्षाः, परमोत्कृष्टसृष्टवन्मूनीति यावत्] ।

(१०३) सौजन्येति ।—सौजन्यस्य परतन्वा—पराधीना, इयं देवानां—पूज्यानां युष्माकमित्यर्थः, अतिभद्रता—अतिशयेन शिष्टाचारः, बुधस्य—विद्वज्जनस्य, भवत इत्यर्थः, समीपे इति शेषः, [“बुधस्य” इत्यत्र “प्रियस्य” इति पाठे—प्रियस्य—प्रियजनस्य समीपे इति भावः] कथां कारयति—कथयितुं प्रवर्तयतीत्यर्थः, अस्मानिति शेषः । युवतीजन-सहोत्था—युवतीजनानां सहोत्था—स्वाभाविकी, तरलता—अपलता, ३ “न तु कथां

विक्रमजृम्भितविरहव्यथया शून्यतां नीतो देशः ? क वा गन्तव्यम् ? (१०४) को वा अयम् अपहृतहरङ्काराङ्कारोऽपर इव अनन्यजो युवा ? किन्नाम्नः समुदृतपसः पितुः अयम् अमृतवर्षा कौस्तुभमणिरिव हरिर्हृदयमाङ्गादयति ? का वाऽस्य त्रिभुवनमस्या प्रभातसन्ध्येव महतस्तेजसो जननी जननी ? कानि वा अस्य पुण्यभास्त्रि भजन्ति अभिख्याम् अक्षराणि ? आर्यपरिज्ञानेऽप्ययमेव क्रमः कौतुकानुरोधिनी हृदयस्य” ।

कारयति” इत्यनुषङ्गः । [अत्र “युवतीजन” इत्यत्र “कुमारीजन” इति पाठो युज्यते । “युवतीजन” इत्यत्र “युवतीजने” इति पाठान्तरम्] । अथेदानीं सावित्री ब्रह्मोक्तशापावधि-मनुष्यस्य दधीचस्य सरस्वत्याः भर्तृयोग्यतां मनसि कृत्वा परिचयं पृच्छति, तत् कथयेति । —तत्—तस्मात्, कथय—ब्रूहि । अत्र आगमनेन अपुण्यभाक्—पुण्यवर्जितः, युवयोः पूतपादरजःस्पर्शवञ्चितत्वादिति भावः ; कतमो देशः विक्रमजृम्भितविरहव्यथया—विक्रमेण—शौर्येण, जृम्भिता—उद्दीपिता, या विरहव्यथा—विद्योगपीडा, युवयोरिति भावः, तथा शून्यतां नीतः ; यस्मात् देशात् भवन्तावागतौ, स देश इदानीं युवयोः विरहेण नितरां दुःखितो जातः, इति तस्य अपुण्यभाक्कमिति भावः ; कुत्र भवतोर्निवासः इति प्रश्ननिष्कर्षः । [“विक्रमजृम्भितविरहव्यथया” इत्यत्र “विजृम्भितविरहव्यथः” इति पाठि—विजृम्भिता—उद्दीपिता, विरहव्यथा यस्य तथाभूत इत्यर्थः] ।

(१०४) [“को वा” इत्यत्र “कस्य वा” इति पाठि—कस्य जनस्य अयं युवा इत्यन्वयः] । अपहृतेति ।—अपहृतः,—नाशितः, हरस्य ङङ्काराङ्कारः,—ङङ्कार-गर्भः गर्वः येन तथाभूतः, हरकोपाग्निना अदग्ध इति भावः । अनन्यजः,—आत्मभूः, कामः इत्यर्थः । किन्नाम्नः,—किमाख्यस्य । [“का वाऽस्य” इत्यत्र “का चास्य” इति पाठान्तरम्] । त्रिभुवनमस्या—त्रिलोकपूज्या । प्रभातसन्ध्येव—प्रातःसन्ध्येव । [“महत्-स्तेजसो जननी जननी” इत्यत्र “महत्स्तेजसो जननी” इति पाठान्तरम्] । पुण्यभास्त्रि—पुण्यवन्तौत्यर्थः । अभिख्या—संश्राम् । अक्षराणि—वर्णाः, किन्नामधेयोऽयमिति भावः । आर्यपरिज्ञानेऽपि—साधुज्ञानेऽपि अयं साधुरिति सामान्यतः परिज्ञानेऽपि इत्यर्थः, यस्त—आर्यस्य—भवतः, परिज्ञानेऽपि—परिचयजिज्ञासायामपीत्यर्थः । कौतुकानुरोधिनी,—विशिष्टज्ञानलाससंस्थैत्यर्थः, अयमेव क्रमः,—निबन्धः, प्रश्ने इति शेषः ।

इत्युक्तवत्यां तस्यां (१०५) प्रकटितप्रश्नयोऽसौ प्रत्य-
वादीत्,—“आयुष्मति! सतां हि प्रियंवदता कुलविद्या ।
न केवलमाननं, हृदयमपि च ते चन्द्रमयमिव सुधाकर-
करशीतलैराह्लादयति वचोभिः । (१०६) सौजन्यजन्मभूमयो
भूयसा शुभेन कर्मणा शिल्पकला इव भवादृश्यो दृश्यन्ते ।
(१०७) दूरे तावत् अन्योऽन्यस्यालापाः, अभिजातैः सह
दृशोऽपि मिश्रीभूता महतीं तुष्टिम् आरोपयन्ति । श्रूयताम्—
एष खलु भूषणं भार्गववंशस्य भगवतो भूर्भुवःस्वस्त्रितय-

(१०५) प्रकटितप्रश्नयः,—प्रदर्शितविनयः । [“प्रत्यवादीत्” इत्यत्र “प्रति-
व्याजहार” इति पाठान्तरे—प्रत्युक्तवानित्यर्थः] । सतामिति ।—सतां—साधूनां,
प्रियंवदता—प्रियभाषित्वं, कुलविद्या—वंशक्रमानुसारिणी विद्या, सहजा विद्या
इत्यर्थः । सुधाकरकरशीतलैः,—चन्द्रकिरणवत् शिशिरैः, [“सुधाकरकरशीतलेः
आह्लादयति” इत्यत्र “सुधाशीकरशीतलैः आनन्दयति” इति पाठे—अस्रतबिन्दुवत्
शिशिरैः प्रीणयति इत्यर्थः] ।

(१०६) सौजन्येति ।—सौजन्यस्य—सज्जनोचिताचारस्य, जन्मभूमयः,—उत्पत्ति-
स्थानानि । भूयसा—अतिबहुलेन, शुभेन—पुण्येन, कर्मणा—कार्येण, शिल्पकला
इव—शिल्पविद्या इव । [“कर्मणा……इव” इत्यत्र “सज्जननिर्माणाशिल्पकलाः” इति
पाठे—सन्तो जनाः सज्जनाः, तेषां निर्माणे शिल्पकला इत्यर्थः । “दृश्यन्ते” इत्यत्र
“जायन्ते” इति पाठान्तरम्] ।

(१०७) दूरे इति ।—अन्योऽन्यस्य—परस्परस्य, सज्जनानामिति शेषः ।
आलापाः,—भाषणानि, दूरे तावत्, तिष्ठन्त्विति शेषः । [“आलापाः” इत्यत्र
“आलापनम्” इति पाठे—आभाषणमित्यर्थः] ते खलु तुष्टिमारोपयन्तीत्यत्र का
कथा ? इति भावः । अभिजातैः,—सत्कुलजैः, सह निश्रीभूताः दृशोऽपि—दृष्टयोऽपि,
परस्परदर्शनानि अपीयर्थः, महतीं तुष्टिं—प्रीतिम्, आरोपयन्ति—जनयन्ति ।
[“तुष्टिम्” इत्यत्र “भूमिम्” इति पाठे—महतीं भूमिं—स्थानं, स्वीरिति यावत्,
आरोपयन्ति—नयन्ति । “एषः” इत्यत्र “अयम्” इति पाठान्तरम्] । भूषणम्—
अलङ्कारः । भार्गववंशस्य—भृगोरयं भार्गवः, तस्य वंशः,—कुलं तस्य । भूरिति ।—

तिलकस्य, (१०८) अदभ्रप्रभावस्तन्निजजम्भारिभुजस्तम्भस्य,
(१०९) सुरासुरमुकुटमणिशिलातलशयनदुर्ललितपादपङ्क-
जस्य, (११०) निजतेजःप्रसरद्भुष्टपुलोमः अचनस्य वह्निर्वर्ति
जीवितं दधीचो नाम तनयः । जननी च अस्य जितजगतः
(१११) अनेकपार्थिवसहस्रानुयातस्य शर्यातस्य सुता राज-
पुत्री त्रिभुवनकन्यारत्नं सुकन्या नाम । तां खलु देवीं हिमूक्तिं

भूः,—पृथिवी, भुवः,—अनुरीचं, स्वः,—स्वर्गः, तेषां त्रितयं, तस्य तिलकं—कलाट-
भूषणविशेषः तस्य ।

(१०८) अदधेति ।—अदभ्रः,—बहुलः, महान् इत्यर्थः । (“अदभ्रं बहुलं बहु”
इत्यमरः) प्रभावः,—तपःसामर्थ्यमिति यावत्, तेन सन्निहतः,—संरुद्धः, जम्भारिः,—
इन्द्रस्य, भुज एव स्तम्भः येन तथोक्तः तस्य, (पुरा किल अश्विनीकुमाराभ्याम् “आवां
यज्ञभागभुजौ कुरु” इति चित्रं प्रार्थितोऽयं तथेति प्रतिपद्य ताभ्यां भागं ददत्
इन्द्रेण क्रुद्धेन वज्रधरेण रोषितः, ततश्चास्य सवञ्चः हस्तः सन्निहोऽभूदिति पुराण-
वार्त्ता अब्र अनुसन्धेया) ।

(१०९) सुरासुरेति ।—सुराणाम् असुराणाञ्च मुकुटेषु यानि मणिशिला-
तलानि—रत्नभूतप्रस्ताराः, तेषु शयनेन [“शिलातलशयन” इत्यत्र “शिलाशयन”
इति पाठान्तरम्] दुर्ललितं—दुरधिगम्यम्, अल्युद्धतमिति यावत्, पादपङ्कजं—
चरणसरसिजं यस्य तथाभूतस्य, सुरासुरवन्द्यस्येति भावः । [“पादपङ्केहस्य”
इति पाठान्तरेऽपि स एवार्थः] ।

(११०) निजिति ।—निजानां तेजसां प्रसरणे—विस्तारेण, प्रभावेत्यर्थः, पुष्टः,
—दम्भः, पुलोमा—तन्नामा दैत्यः येन तथोक्तस्य । (पुरा भृगोः पत्नी अन्नर्बन्धौ पुलोमा
दैत्येन क्रियमाणा आसीत्, तदानीं गर्भस्थोऽसौ महामुनिर्गर्भात् चुञ्च्यत ; ततश्च
अन्वर्थमात्रा अनेन अचनेन दैत्योऽसौ कोपदृष्ट्या दम्भ इति पुराणवार्त्ता) ।
वह्निर्वर्त्ति—वह्निर्वर्त्तते इति वह्निर्वर्त्ति—वह्निःस्थितम् । [“वह्निर्वर्त्ति” इति पाठान्तरं,
—वह्निः,—वह्निःप्रदेशे, वृत्तिः,—अवस्थानं यस्य तादृशं, वह्निरवस्थितमित्यर्थः] ।
जितजगतः,—जगद्विजयिनः ।

(१११) अनेकेति ।—अनेकानि—बहूनि, पार्थिवानां—राज्ञां, सहस्राणि
तैः अनुयातः,—सेवित इति यावत् तस्य । शर्यातस्य—तदाख्यस्य, सन्नाज इति शेषः ।
त्रिभुवनकन्यारत्नं—त्रिभुवने श्राव्यः कन्याः ताम् रत्नं—रत्नभूतेत्यर्थः । हिमूक्तिं—

विदित्वा वैजने मासि प्रसवाय पिता पत्युः पार्श्वान् स्वगृहम्
आनाययत्; अस्त च सा तत्र देवी दीर्घायुषम् एनम्।
अनेहसा अवर्द्धत तत्रैव अयम् आनन्दितज्ञातिवर्गो बालस्तारक-
राज इव राजीवलोचनो राजगृहे। भर्तृभवनमागच्छन्त्यामपि
मातरि न (११२) आसेचनकदर्शनमिमम् अमुञ्चत् मातामहो
मनोविनोदनं नप्तरम्; अशिञ्चत च अयं तत्रैव सर्वा विद्याः
सकलाश्च कलाः।

कालेन च (११३) उपाङ्गद्वयीवनम् इमम् आलोक्त्वा
अहमिव असौ अपि अनुभवतु मुखकमलावलोकनानन्दम्
अस्य इति मातामहः कथं-कथमप्येनं पितुरन्तिकम् अधुना
व्यसर्जयत्। मामपि तस्य देवस्य सुगृहीतनाम्नः शर्यातस्य
आज्ञाकारिणं विकुक्षिनामानं भृत्यपरमाणुम् अवधारयतु
भवती। पितुः पादमूलम् आयातन् मया साभिसारम्
अकरोत् स्वामी। (११४) तद्धि नः कुलक्रमागतं राजकुलम्।

हे मूर्त्तिं यस्याः तां, स्वतो गर्भजन्मना च मूर्त्तिद्वयवतीमित्यर्थः, गर्भिणीमितिभावः।
[“द्विमूर्त्तिम्” इत्यत्र “अकूर्वन्नीम्” इति पाठे—अन्तर्बन्नी—गर्भिणीमित्यर्थः]।
वैजने मासि—प्रसवमासि। अनेहसा—कालेन। तारकराज इव—चन्द्र इव।
राजीवलोचनः,—प्रसन्नेवः। [“मातरि” इत्यत्र “दुहितरि” इति पाठान्तरम्।

(११२) आसेचनकैति।—आसेचनकं—“तदासेचनकं तस्मैनाख्यन्ती यस्य दर्शने”
इत्युक्तलक्षणम्, अतिनेवानन्दकरमिति यावत्, दर्शनं यस्य तथाभूतम्। मनोविनोदनं—
मनःप्रोतिजननम्। नप्तरं—दौहित्रम्। कलाः,—चतुःषष्टिविधाः सङ्गीतादिविद्याः।

(११३) उपाङ्गद्वयीवनं—प्राप्तयीवनम्। असौ—अयम्। कथं-कथमपि—
अतिक्रमेण। व्यसर्जयत्—प्रेषयामास इत्यर्थः। सुगृहीतेति।—सुगृहीतं नाम यस्य
तद्योक्तस्य—प्राज्ञःअरक्षीयस्य इत्यर्थः, “स सुगृहीतनामा स्यात् यः प्रातः स्मर्यते बुधैः”
इत्युक्तेः। भृत्यपरमाणुं—चूद्रतणं भृत्यमित्यर्थः। आयातन्—आगच्छन्, एनमिति
शेषः। मया साभिसारं—समहायं, मत्सङ्गचरमित्यर्थः। स्वामी—प्रभुः, वृषभित्यर्थः।

(११४) तद्धि न इति।—वत्—राजकुलं, नः,—अस्माकं, कुलक्रमागतं—

उत्तमानाश्च चिरन्तनता जनयति अनुजीविनि अपि जने
कियन्मात्रमिव मन्दाक्षम् । अक्षीणः खलु दाक्षिण्यकोशो
महताम् । इतश्च गव्यूतिमात्रे एव पारेशीणं तस्य भगवतः
अवनस्य खनाम्ना नियमितव्यपदेशं चावनं नाम चैत्ररथ-
कल्पं काननं निवासः । तदवधिरेव नौ यात्रा । यदि च
(११५) गृहीतक्षणदाक्षिण्यम् अनवहेलं वा हृदयम्
अस्माकम् उपरि भूमिर्वा प्रसादानाम्, अयं जनः अवग्राह्यो
वा, ततो न विमाननीयोऽयं नः प्रथमः प्रणयः कुतूहलिनो

वंशपरम्परया प्राप्तम्, अस्माभिः सेवितमिति यावत्, हि—अवधारणे । उत्तमानां—
सञ्जनानां, चिरन्तनता—चिरानुगत्यमिति भावः । अनुजीविनि—अनुजीव्य तिष्ठति,
सेवके इति यावत्, कियन्मात्रमिव—अल्पमात्रमिव, [“कियन्मात्रमपि” इति पाठान्तरम्]
मन्दाक्षं—लज्जा, (“मन्दाक्षं त्रीस्तपा त्रीडा लज्जा” इत्यमरः) चिरानुगत्येन सत्यक्
भृत्यभावे महतां लज्जा जायते, इति मामनुजीविनमपि स्वदौहित्रसहचरं कृतवानिति
भावः । खलु—यतः, महतां दाक्षिण्यकोशः,—औदार्यमाण्डारम्, अक्षीणः,—न
अयं गच्छतीत्यर्थः, स्वस्य दाक्षिण्यातिशय्यात् तथा कृतवानिति भावः । इतश्च—
अस्मात् प्रदेशाच्च, पारेशीणं—शीणस्य नदस्य पारे इति पारेशीणम् । गव्यूतिमात्रे—
गव्यूतिः,—क्रीडयुगं, तदेव तन्मात्रं तस्मिन्, (“गव्यूतिः स्त्री क्रीडयुगम्” इत्यमरः)
तदन्ते इत्यर्थः, [अत्रान्ते गम्यमाने अव्यवाचकात् सप्तमी । “गव्यूतिमात्रमिव” इति
पाठान्तरम्] । खनाम्ना—निजाख्यया, नियमितः,—निर्दिष्टः, अभिहितः इत्यर्थः,
व्यपदेशः,—संज्ञा यस्य तथोक्तम् । [“निर्मितव्यपदेशम्” इति पाठे,—निर्मितः,—
कृतः] । चैत्ररथकल्पं—चैत्ररथं नाम कुबेरीद्यानं, तस्मादौषद्गन् । नौ—आवधौः ।
यात्रा—गमनम् । [“तदवधिरेव” इत्यत्र “तदवधिरेवम्” इति पाठान्तरम्] ।

(११५) गृहीतेति ।—गृहीतं क्षणदाक्षिण्यं—स्वल्पकालिकसौजन्यं येन तस्या-
भूतम् । [“गृहीतक्षणम्” इति पाठे—गृहीतः,—स्वीकृतः, प्राप्त इत्यर्थः, अक्षः,—उत्सवः
येन तम् ; “अक्ष उत्सव उत्सवः” इत्यमरः] । अनवहेलं—नास्ति अवहेला—अवज्ञा यस्य
तादृशम् । प्रसादानाम्—अनुग्रहाणां, भूमिः,—पादम् । अवग्राह्यः,—ग्रीतं योग्यः ।
विमाननीयः,—अनादरणीयः, न उपेक्षणीय इति यावत्, नः,—अस्माकम्, अयं प्रथमः,
—आदः, प्रथमः,—प्रथमः, अकुण्ठितसम्भाषणमित्यर्थः, प्रार्थना वा । [“कुतूहलिनो

हृदयस्य । वयमपि शुश्रूषवो प्रथमवृत्तान्तम् आयुष्यतोः । न
इयम् आकृतिर्दिव्यतां व्यभिचरति । गोब्र-नामनी तु श्रोतुम्
अभिलषति नौ हृदयम् ; तत् कथय, कतमो वंशः सृष्ट-
णीयतां जन्मना नीतः ? का च इयम् अवभवती भवत्याः
समवाय इव विरोधिनां पदार्थानाम् ? तथा हि,—सन्निहित-
बालान्धकारा भास्वमूर्त्तिश्च, पुण्डरीकमुखी हरिणलोचना च,
(११६) बालातपप्रभाधरा कुमुदहासिनी च, समदहंसस्वना

हृदयस्य" इत्यत्र "कुतूहलस्य" इति पाठे—कौतुकस्य, श्रवणौत्सुक्यस्येत्यर्थः । शुश्रूषवः,
—श्रोतुमिच्छवः । ["प्रथमवृत्तान्तम्" इत्यत्र "वृत्तान्तम्" इति पाठान्तरम् । व्यभि-
चरति—अतिक्रामति, दिव्यतां विना ईदृशी आकृतिर्न सम्भवतीति भावः ।
गोब्र-नामनी—कुल-नामधेये । नौ—आवयोः । सृष्टणीयतां—सृष्टायीग्यताम् ।
[जन्मना" इत्यत्र "तदभवत्या जन्मना" इति पाठान्तरे,—तदभवत्या—माननीयया,
पूज्या वा, भवत्या इति शेषः] । अवभवती—मान्या, पूज्या वा । ["भवत्याः"
इत्यत्र "भवत्याः समीपे" इति पाठान्तरम्] । विरोधिनां—परस्परविरुद्धानां,
पदार्थानां—वस्तूनां, समवाय इव—सम्बन्धनमिव, दृश्यते इति शेषः । तथा हि—तमेवार्थं
जानीहीत्यर्थः । सन्निहितबालान्धकारा—सन्निहिताः,—सङ्कताः, बालाः,—केशाः,
अन्धकारा इव यस्याः सा ; अन्यत्र,—बालाः,—अभिनवाः, अन्धकाराः तथाभूता ।
भास्वमूर्त्तिः,—भास्वती—दीप्यमाना, मूर्त्तिः यस्याः तथोक्ता ; अन्यत्र,—भास्वतः,—
सूर्यस्य, मूर्त्तिः । (अत्र सूर्यमूर्त्तिसमीपे अन्धकार इति विरोधः, उपमितिसमासे
बहुव्रीहिसमासे च तत्परिहारः) । पुण्डरीकमुखी—पुण्डरीकं—श्वेतपद्मं, तद्वत्
मुखं यस्याः तथोक्ता ; अन्यत्र,—पुण्डरीकः,—तदाख्यो दिग्गजविशेषः, व्याघ्रो वा,
तस्यैव मुखं यस्याः तथोक्ता । हरिणलोचना—हरिणे—शुक्लवर्णे, लोचने यस्याः
तथोक्ता ; अन्यत्र—हरिणस्यैव लोचने यस्याः तथोक्ता । (अत्र पदान्तरे विरोधः,
पूर्वपक्षे समाधानम्) ।

(११६) बालातपेति ।—बालातपः,—अभिनवसूर्यालोकः, तस्य प्रमेव प्रभा
—दीप्तिः यस्य तथाभूतः अधरो यस्याः तथोक्ता ; अन्यत्र,—बालातपस्य प्रभां धरतीति
तथोक्ता । कुमुदहासिनी—कुमुदवत् हासो विद्यते यस्याः तथोक्ता, अन्यत्र,—कुमुदः
हसतीति कुमुदहासिनी—कुमुदिनीत्यर्थः । (अत्र पूर्वमविरोधः, पश्चाद्विरोधः) ।
समदहंसस्वना—मर्दनं सह वचमानः समदः,—मत्त इत्यर्थः, स चासौ हंसश्चेति

समुन्नतपयोधरा च, (११७) कमलकोमलकरा (११८) हिमगिरि-
शिलापृथुनितम्बा च, करभोरुर्विलम्बितगामिनी च, अमुक्त-
कुमारभावा स्निग्धतारका च” इति ।

सा तु अवादीत्—“आर्य्य ! श्रोथसि कालेन ;
(११९) भूयसो दिवसान् अत्र स्यातुम् अभिलषति नौ
हृदयम् । अस्मीयांश्चायमध्वा, परिचय एव प्रकटीकरिष्यति ।

समदहंसः, तस्यैव स्वनः,—ध्वनिः यस्याः तथोक्ता ; अन्यत्र,—समदः,—मत्तताव्यञ्जक
इत्यर्थः, हंसस्य स्वनो यस्यां तथाभूता । [“समदहंसस्वना” इत्यत्र “कलहंसस्वना” इति
पाठि—कलः,—मधुरः, हंसस्यैव स्वनो यस्याः तथोक्ता ; अन्यत्र,—कलहंसस्य स्वनो
यस्यां तथोक्ता ।] समुन्नतपयोधरा—समुन्नतौ—तुङ्गौ, पयोधरौ—कुचौ यस्याः तथोक्ता ;
अन्यत्र,—समुन्नताः,—समुद्रताः, पयोधराः,—मेघाः यस्यां तथोक्ता, प्रावृद्धिति भावः ।
(पूर्व्वव समाधानं, पश्चात् हंसानां शरद्वेव मत्तताजननं, न प्रावृषीति विरोधः) ।

(११७) कमलेति ।—कमलं—पद्मं, तद्वत् कीमलौ करौ यस्याः तथोक्ता ;
अन्यत्र,—कमलवत् कीमलाः,—सुदृढाः, कराः,—किरणाः यस्याः तथोक्ता ।

(११८) हिमेति ।—हिमगिरिः,—हिमालयस्य, शिलावत् पृथुः,—विशालः,
नितम्बः यस्याः तथोक्ता ; अन्यत्र,—पृथुनितम्बा हिमगिरिशिलेति व्यत्ययेनान्वयः ;
पृथुः,—महान्, नितम्बः,—कटकं यस्याः तथाभूता । (प्राग्विरोधः, पश्चात् तादृश-
शिलायाः कीमलकरताऽसम्भवाद्विरोधः) । करभोरुः,—करभः,—मणिवन्मृदाक-
निष्ठं करस्य वह्निभागः, (“मणिवन्मृदाकनिष्ठं करस्य करभो वह्निः” इत्यमरः) तद्वत्
ऊरु यस्याः सा ; अन्यत्र,—करभस्य—उष्ट्रस्य इव, ऊरु यस्याः सा ; तथा विलम्बितं
—सुदुर्मन्दं, मविलासमित्यर्थः, गच्छतीति तथोक्ता ; अन्यत्र,—विलम्बितम्—अति-
मन्दं, गच्छतीति तथोक्ता । [प्राग्विरोधः, पश्चात् करभस्य द्रुतगामित्वाद्विरोधः ।
“विलम्बितगमना” इति पाठान्तरम्] । अमुक्तकुमारभावा—न मुक्ताः,—न त्यक्ताः,
कुमारभावाः,—बाल्यमित्यर्थः यया तथोक्ता ; अन्यत्र,—न मुक्ताः, कुमारे—कार्तिकेये,
भावः,—भक्तिर्यया तथोक्ता । स्निग्धतारका—स्निग्धा—स्नेहव्यञ्जिका, सुप्रसन्नेत्यर्थः,
तारका—अक्षः कनौनिका यस्याः तथोक्ता ; अन्यत्र,—स्निग्धः,—स्नेहपावमित्यर्थः,
तारकः,—तदाख्यदैत्यविशेषः यस्याः तथाभूता । (कुमारभक्तायाः कुमारशब्दं तारकं
प्रति स्नेही विरुद्ध इति, पूर्वार्थे तत्परिहारः) ।

(११९) भूयसः,—बहून् । अस्मीयान्—अत्यल्पः । अध्वा—मार्गः । परि-

अभ्यर्च्येण न विस्मरणीयोऽयमनुषङ्गदृष्टो जनः” इत्यभिधाय
 सूक्ष्णीमभूत् । दधीचस्तु नवाभोभारगभोराभोधरध्वान-
 निभया भारत्या नर्तयन् (१२०) वनलताभवनभाजो भुजग-
 भुजः सुधीरमुवाच,—“आर्य्य ! करिष्यति प्रसादम् आर्य्य !
 आराध्यमाना । पश्यामः तातम् । उत्तिष्ठ, व्रजामः” इति ।
 “तथा” इति च तेन अभ्यनुज्ञातः शनकैः उत्थाय कृतनम-
 स्कृतिः उच्चचाल । तुरगारूढञ्च तं प्रयान्तं सरस्वती
 सुचिरम् उत्तम्भितपद्मणा निश्चलतारकेण लिखितेनेव चक्षुषा
 व्यलोकयत् । उत्तीर्थ्य शोणम् अचिरेणैव कालेन दधीचः पितुः
 आश्रमपदं जगाम । गते च तस्मिन् सा तामेव दिशं
 विज्ञोकयन्ती सुचिरमतिष्ठत् । कच्छादिव च सञ्चहार दृशम् ।

अथ मुहूर्त्तमिव स्थित्वा स्मृत्वा च तां तस्य रूपसम्पदं

अयः,—संस्तवः । प्रकटीकरिष्यति—प्रकाशयिष्यति, अश्वनी गन्धूतिमावपरिमाणत्वात्
 निकटस्थितयोः आवयोः अन्तराऽन्तरा दर्शनसम्भावनया अचिरात् परिचयं प्राप्स्यसीति
 भावः । अनुषङ्गदृष्टः,—अनुषङ्गेण—कार्यान्तरपसङ्गेन । मामानुरोधेनेत्यर्थः, दृष्टः,
 —अवलोकितः । नवाभोभारति ।—नवानाम्—अभिनवसञ्चितानामित्यर्थः, अश्वस्तं
 —जन्तानां, भारिण—गौरवेष, [“भार” इ अत्र “भर” इति पाठान्तरम्] गभोरो
 भोऽभोधरध्वानः,—मेघस्य नादः, तन्निभया—तदनुरूपया । भारत्या—वाचा ।
 नर्तयन्—नृत्यं कारयन् ।

(१२०) वनेति ।—वनलता एव भवनानि—गृहाणि, भजते इति तथोक्तान् ।
 भुजगान् भुज्जते इति भुजगभुजः,—सयूरान् ; सयूरा मेघगर्जनेन नृत्यन्तीति
 प्रसिद्धिः । प्रसादम्—अनुग्रहम् । आराध्यमाना—सेव्यमाना । [“पश्यामः तातम्”
 इत्यत्र “पश्यामः तावत्तातम्” इति पाठान्तरम्] । उच्चचाल—प्रतस्थे । उत्तम्भित-
 पद्मणा—उत्तम्भितानि—उत्थितानि, ऊर्ध्वं स्थिरीकृतानौ यर्थः, पद्माणि—नेत्रलोलानि
 यस्य तेन, निश्चलतारकेण—स्थिरतारिणे । पितुः,—जनकस्य अवनस्य । विज्ञोकयन्ती
 —पश्यन्ती । [“आलोकयन्ती” इति पाठान्तरम्] । कच्छादिव—अतिकष्टेनेव, दृशं
 —चक्षुः कच्छादिव—नयनार्थम् ।

पुनः पुनः (१२१) व्यस्रयत अस्याः हृदयम् । मूयोऽपि चक्षुः
आचकाङ्क्ष तद्दर्शनम् । अवशेव केनाप्यनीयत तामेव दिशं
दृष्टिः । अप्रहितमपि मनस्तेनैव सार्धम् अगात् । अजायत च
नवपल्लव इव लतायाः कुतोऽपि अनुरागः चेतसि । सालसेव
शून्येव सनिद्रेव दिवसम् अनयत् । अस्तमुपयाति च प्रत्यक्-
पथ्यस्तमण्डले लाङ्गलिकीस्तवकसदृशत्विवि कमलिनीकामुके,
(१२२) कठोरसारसशिरःशोणशोचिवि सावित्रे तथीमये
तेजसि, (१२३) तरुणतरतमालश्यामले च मलिनयति व्योम
व्योमव्यापिनि तिमिरसञ्चये, सञ्चरत्सिद्धसुन्दरीनूपुररवानुसारिणि
च मन्दं मन्दं मन्दाकिनीहंस इव समुत्सर्पति शशिनि गगनतलं,

(१२१) व्यस्रयत—विस्मयमगच्छत् । अवशेव—पराधीनैव । अप्रहितमपि—
अप्रेरितमपि, अनियुक्तमपि इति यावत् । [“लतायाः” इत्यत्र “बालिवनलतायाः” इति
पाठान्तरम् । “कुतोऽप्यनुरागः” इत्यत्र “कुतोऽप्यस्या अनुरागः” इति पाठान्तरम् । “सालसेव”
इत्यत्र च “सालस्येव” इति पाठान्तरम्] । अनयत्—अन्यवाहयत्, कर्त्तव्य इति भावः ।
उपयाति—उपगच्छति । प्रत्यक्पथ्यस्तमण्डले—प्रत्यक्—प्रतीक्षा, पश्चिमायां दिशीत्यर्थः,
पथ्यस्त—पतितं, मण्डलं यस्य तथाभूते । लाङ्गलिकीति ।—लाङ्गलिकी—“ईशलाङ्गला”
इति ख्यातः लाङ्गलाकाररक्तवर्णपुष्पविशिष्ट औषधिभेदः, तस्याः स्तवकं—पुष्पगुच्छः, तेन
सदृशी त्विट्—प्रभा यस्य तथोक्ते, ईषदृक्पिङ्गले इति भावः । [“लाङ्गलिकीस्तवकताम-
त्विवि” इति पाठे—लाङ्गलिकीस्तवकवत् तामाः,—रक्ताः, त्विवी यस्य तथोक्ते इत्यर्थः] ।

(१२२) कठोरिति ।—कठोरः,—परिणतः, स्थविर इत्यर्थः, यः सारसः,—
पश्चिमेदः, तस्य शिर इव शोणा—रक्ता, शीविः,—दीप्तः यस्य तथाभूते । सावित्रे—
सवितुरिदं सावित्वं तस्मिन् । तथीमये—ऋग्यजुःसामां त्रितयं तथी, “ऋग्यजुःसामनामानः
त्रयो वेदास्त्रयी कृता” इत्युक्ते, तदात्मके, “तथ्येव विद्या तपति” इति श्रुतेः ।

(१२३) तरुणिति ।—तरुणतरः,—अभिनवः, तमालः,—तदाख्यहृद्यभेदः, तद्वत्
श्यामलः,—नीलः तस्मिन् । व्योम—आकाशं, मलिनयति—मलिनोक्तुर्व्यति । व्योम-
व्यापिनि—गगनाच्छादिनि । सञ्चरदिति ।—सञ्चरन्तीनाम्—इतस्तती मञ्जुनीनां,
सिद्धसुन्दरीणां—देवर्षीनांविशिषाणां स्त्रीणां, नूपुररवम् अनुसरति—अनुगच्छतीति
तथोक्तं । मन्दं मन्दं—शनेः शनैः । समुत्सर्पति—समुद्गच्छति ।

(१२४) कृतसन्ध्याप्रणामा निशामुखे एव निपत्य विमुक्ताङ्गी पल्लवशयने तस्थौ । सावित्री अपि कृत्वा यथाक्रियमाणं सायन्तनं क्रियाकलापम् उचिते शयनकाले किसलयशयनमभजत, ज्ञात-
निद्रा च सुष्याप ।

इतरा तु मुहुर्मुहुः (१२५) अङ्गवलनैः विलुलितकिस-
लयशयनतला निमीलितलोचनाऽपि नाभजत निद्राम्,
अचिन्त्यश्च,—“मर्त्यलोकः खलु सर्वलोकानाम् उपरि, यस्मिन्
एवंविधानि सम्भवन्ति त्रिभुवनभूषणानि सकलगुणयामगुरुणि
रत्नानि । तथा हि, तस्य (१२६) मुखलावण्यविन्दुः इन्दुः ।
तस्य च चक्षुषो विलेपाः (१२७) कुमुदकुवलयकमलाकराः ।
तस्य च अधरमणेर्यो धितयो विकसितबभ्रूकवनराजयः ।

(१२४) कृतेति ।—कृतः सन्ध्यायां सन्ध्यायै वा प्रणामः यथा तथाभूता, उपा-
मितसन्धेति यावत् । निशामुखे एव—प्रदीपे एव, न पुनः शयनीचिंते काले इति
भावः । विमुक्ताङ्गी—निद्रितकलेवरा । “विमुक्ताङ्गी” इत्यनेन निःसङ्काङ्गत्वमस्या
दृश्यते । “यथाक्रियमाणम्” इत्यनेन सरस्वत्याः अस्याः दिशेष्टत्वं प्रदर्शयन् सरस्वत्या
एव स्मरदशाभाङ्ग । सायन्तनं क्रियाकलापं—सन्ध्याकालिककार्यज्ञातम् ।

(१२५) अङ्गवलनैः,—अङ्गस्य इतस्ततः चालनैः, विलुलितैरिति यावत् ।
विलुलितेति ।—विलुलितं—विपर्यस्तं, किसलयशयनतलं—पल्लवशय्या यस्याः तथा-
भूता । [“किसलयशयनीया” इति पाठान्तरं,—किसलयमेव शयनीयं—शय्या यस्याः
आ] । सर्वलोकानां—सर्वेषां लोकानां, स्वर्गमर्त्यपातालानाम् इत्यर्थः, [निद्रां पृष्टौ]
उपरि—श्रेष्ठ इत्यर्थः । सकलगुणयामगुरुणि—सकला गुणाः,—सौन्दर्यविनयादयः,
तेषां यमः,—समवायः, तेन गुरुणि—सङ्गच्छन्ति ।

(१२६) मुखेति ।—मुखस्य लावण्यानां—कान्तिविशेषाणां, विन्दुः,—लेशः,
इन्दुः,—चन्द्रः । [“मुखलावण्यविन्दुरिन्दुः” इत्यत्र “मुखलावण्यप्रवाहस्य निष्पन्दविन्दुः
रिन्दुः” इति पाठः,—मुखस्य यत् लावण्यं, तदेव प्रवाहः,—जलधारा, तस्य निष्पन्दः
विन्दुः,—स्त्रावकणः । चक्षुषीः,—नयनयोः, विलेपाः,—विसरणानि, निप्राता इत्यर्थः ।

(१२७) कुमुदेति ।—कुमुदानि—कैरवाणि, कुवलयानि—नौलीपुलानि,
कुसुमानि—पद्मानि, तेषां आकराः,—निम्नयाः । [“विकचकुमुद” इत्यादि

तस्य च अङ्गस्य परभागकरणम् अनङ्गः । आः ! पुण्यभास्त्रि-
तानि चक्षूषि चेतांसि यौवनानि वा स्त्रैणानि, येषाम् असौ
अविषयो दर्शनस्य । क्षणं नु दर्शयता च तम् अन्यजन्मजनि-
कृतेनेव मे फलितम् अधर्मेण । का प्रतिपत्तिरिदानीम् ?”
इति चिन्तयन्त्येव कथंकथमपि समुपजातनिद्रा क्षणमशेत ।
सुप्ता च तम् एव दीर्घलोचनं ददर्श । (१२८) स्वप्नासादित-
द्वितीयदर्शना च आकर्णाकृष्टकार्मुकेण मनसि निर्ह्यमताद्यत
भकरकेतुना । प्रतिबुद्धाया मदनशरताडितायाश्च तस्मा
वार्त्तामिव उपलब्धम् अरतिः आजगाम । तथा हि, ततः

पाठान्तरम्] । दौधितयः,—मयूखाः । परभागकरणं—परभागस्य—उत्कर्षस्य,
करणं—साधनम् । [“परभागकरणम्” इत्यत्र “परभागोपकरणम्” इति पाठे—
उपक्रियते अनेनेति उपकरणं—साधनसामर्थ्यर्थः] । आः इति खेदे । पुण्य-
भास्त्रि—पुण्यानि भजन्ते इति तानि, पुण्यबन्तीत्यर्थः । स्त्रैणानि—स्त्रीणाम् इमाणि,
स्त्रीसम्बन्धीनि इत्यर्थः ; यद्वा,—स्त्रीणां समूहाः स्त्रैणानि—नारीजातय इत्यर्थः ।
येषां—चक्षुःप्रभृतौनाम्, असौ—युवा, अविषयः,—अगोचरः, यैः असौ न दृष्टः,
तेषां सुखेन अवस्थितिरिति पुण्यभास्त्रिमिति भावः । [“अविषयः” इत्यत्र “विषयः”
इति पाठान्तरे,—विषयः,—गोचरः, दृष्टिपथं गत इत्यर्थः] । अन्वेति ।—अन्यस्मिन्
जन्मनि—पूर्वजन्मनि, या जनिः,—उत्पत्तिः, गृहितकर्मणामिति भावः, पूर्वजन्मानु-
ष्ठितगर्हिताचरणमिति फलितं, तत्कृतेनेव—तज्जनितेनेव । [“अन्यजन्मजनितेनेव”
इति पाठस्तु सुगमः । “फलितम् अधर्मेण” इत्यत्र “फलितं धर्मेण” इति पाठो
न युज्यते] । अधर्मवशादेव अस्य दर्शनं जातं, तेनैव मे ईदृशी विकृतिरिति भावः ।
[“येषाम् असौ विषयः” इति पाठे तु—“फलितं धर्मेण” इति पाठो युज्यते । अस्य
अवसादात्कारिणोऽयं जन्मसाफल्यमिति पुण्यभास्त्रिमिति भावः] । प्रतिपत्तिः,—इति-
कर्तव्यता । [“समुपजातनिद्रा क्षणम्” इत्यत्र “उपजातनिद्रा चिरात् क्षणम्” इति
पाठान्तरे,—चिरात्—दीर्घकालेन, दीर्घकालानन्तरमित्यर्थः] ।

(१२८) स्वप्नेति ।—स्वप्ने—निद्रावस्थायाम्, आसादितं—प्राप्तं, द्वितीयं दर्शनं,
तस्येति भावः यथा तथाभूता । प्रतिबुद्धायाः,—जागरितायाः । अरतिः,—बन्धु-
वैराग्यरूपा कामदशा ; तथा चोक्तं दर्पणे—“अङ्गेऽसौ हवं तापः पाण्डुता कृष्णता-

प्रभृति (१२८) कुसुमधूलिधवलिताभिर्वनलताभिः अताडिताऽपि वेदनाम् अधत्त । मन्दमन्दमारुतविधुतैः कुसुमरजोभिः अदूषितलोचना अपि अशुजलं सुमोच । (१३०) हंसपक्ष-
तालवृन्तचयविधुतैः शोणशीकरैः असिक्ताऽपि आर्द्रतामगात् । (१३१) प्रेङ्गलादम्बमिथुनाभिरनूदाऽपि अधूर्णत वनकमलिनी-
कञ्जीलदोलाभिः । (१३२) विघटमानचक्रवाकयुगलविस्मृतैः अदृष्टाऽपि श्यामताम् आततान विरहनिश्वासधूमैः । पुष्प-
धूलिधूसरैः अदृष्टाऽपि व्यचेष्टत मधुकरकुलैः ।

उचिः । अधतिः स्यात् अनालम्बलम्बयोग्यादमूर्च्छनाः । मृतिश्चेति क्रमाज्जेषा दृष्ट
अरदश इह ॥” इति । “दुःखासिका” इति केचित् । कामबधूप्रतिपक्षभूतेति
तदुपस्थितिप्रसङ्गः ।

(१२८) कुसुमेति ।—कुसुमानां धूलिभिः,—धरानैः, धवलिताः,—व्याघ्रतया
चैत्यमापन्ना इत्यर्थः ताभिः, [“कुसुमधूलिधवलाभिः” इति पाठान्तरम्] । वेदनां—
व्यथाम् । अधत्त—अनुबभूव । तादृशलतास्पर्शे प्रत्युत सुखमेव भवेत्, अस्यास्तु न तथा,
इत्यरतिरिति भावः । एवमुत्तरव द्रष्टव्यम् । अदूषितलोचना—अकलुषितनयना ।

(१३०) हंसेति ।—हंसाणां पक्षा एव तालवृन्तचयाः,—व्यजनसङ्घाः, तैः
विधुताः,—विचिताः तैः । [“हंसपक्षतालवृन्तव्रातवातविततैः” इति पाठे—ताल-
वृन्तानां व्राताः,—समूहाः, तेषां वातैः वितताः,—विस्तृताः, विचिता इत्यर्थः तैः] ।
शोणशीकरैः,—शोणस्य—तदाप्यनदस्य, शीकराः,—अम्बुकणाः तैः, (“शीकरी-
ऽम्बुकणः कृतः” इत्यमरः) । आर्द्रतां—जायाम् ।

(१३१) प्रेङ्गदिति ।—प्रेङ्गलि—सधरन्ति, कादम्बानां—कलहंसाणां, मिथु-
नानि—पुगलानि यासु तथाविधाभिः । वनकमलिनीकञ्जीलदोलाभिः,—बनेषु—
जलेषु, याः कमलिन्यः,—प्रसन्न्यः, ता एव कञ्जीलदोलाः,—तरङ्गरूपदोलनवन्ताश्च
ताभिः, अनूदाऽपि—अनुपवेशिताऽपि, अधूर्णत—अधाम्यत् ।

(१३२) विघटमानेति ।—विघटमानैः,—विच्छेदं गच्छन्ति इत्यर्थः, चक्र-
वाकाणां युगलैः,—मिथुनैः, विस्मृताः,—त्वक्ताः तैः । विरहनिश्वासधूमैः,—विरहे ये
निश्वासाः, ते धूमा इव तैः । श्यामतां—मलिनतां, मन्माररुच्यजनकैर्कर्ममिति
ज्ञेयम् ; यदुक्तं,—“मन्मारदीदी भनवान् मुरारिः कञ्जीदते श्यामवपुर्मुरारिः । श्यामि

(१३३) अथ गणरात्रापगमे निवर्त्तमानस्तेनैव वर्त्मना तं देशम् आगत्य तथैव निवारितपरिजनः कृत्रधारद्वितीयो विकुञ्चिर्दुर्दौके । सरस्वती तु तं दूरादेव सन्मखमापतन्तं दृष्ट्वा ससम्भ्रमम् उत्थाय वनमृगौव उद्गीवा विलोकयन्ती मार्ग-परिश्रान्तम् अस्त्रपयत् इव धवलितदशदिशा दृशा ।

कृतासनपरिग्रहन्तु तं प्रीत्या सावित्री पप्रच्छ,—“आर्य्य ! कश्चित् कुशलो कुमारः ?” इति । सोऽब्रवीत्—“आयुष्मति ! कुशली, स्मरति च (१३४) भवत्योः, केवलममीषु दिवसेषु तनीयसीमिव तनुं विभर्त्ति, अविज्ञायमानाश्च अनिमित्तां शून्यतामिवाधत्ते । अपि च अन्वक् समागमिष्यति एव मालती इति नाम्ना वरवर्णिनी वार्त्तां वो विज्ञातुम् ;

मनाक् स्निग्धतरश्च तेन शृङ्गारशंसी मुखराग उक्तः ॥” इति । आततान—प्राप । [“आततान” इत्यत्र “आससाद” इति पाठान्तरम्] । पुष्येति ।—पुष्पाणां धूलिभिः,—परागैः, धूसराः,—कपिशाः तैः, मधुकरकुलैः,—भसरसङ्गैः, अदष्टाऽपि व्यचष्टत—तेषां भङ्गारैर्व्यथिता भूमौ विलुगितवतीत्यर्थः ।

(१३३) अथ—अनन्तरं, गणरात्रापगमे—गणरात्रं—बह्व्री निशाः, (“गणरात्रं निशा बह्व्री” इत्यमरः) तस्य अपगमे—अतिक्रमे, बह्व्रीनासु गतासु इत्यर्थः । दुर्दौके—प्राप, उपतस्थे इत्यर्थः । [“आपतन्तं दृष्ट्वा ससम्भ्रमम् उत्थाय” इत्यत्र “आगच्छन्तं प्रीत्या सम्यक् समुत्थाय” इति पाठान्तरम् । “मार्गपरिश्रान्तम्” इत्यत्र “मार्गोपरिश्रान्तम्” इति पाठान्तरे—आरुं तं मार्गोपरि एव, अस्त्रपयदिव इति परेणान्वयः । एतेन दधीचवार्त्ताज्ञानार्थमस्या अतीव व्याकुलत्वं सूच्यते] । अस्त्रपयत् इव—स्त्रपया-मासेव । धवलितेति ।—धवलिताः,—श्रेतीकृताः दश दिशः यथा तथाभूतया ।

(१३४) भवत्योः,—भवत्यौ इत्यर्थः, [स्मरणार्थकधातोर्योगे कर्मणि षष्ठी] । तनीयसीम्—अतिशयेन कृशम् । शून्यतामिव—अभावमिव, आधत्ते—अनुभवतीत्यर्थः । अन्वक्—मत्पश्चात्, अविलम्बेनैवेति भावः । वरवर्णिनी—उत्तमाङ्गना, काचिदिति शेषः । [“अन्वक् समागमिष्यत्येव मालती इति नाम्ना वरवर्णिनी” इत्यत्र “अन्वक् समागमिष्यत्येव मालतीति नाम्ना वरवर्णिनी” इति पाठान्तरे,—अन्वक्—अनुपदमेव, मत्पश्चादेवेत्यर्थः । वरवर्णिनी—दूती-] । वः,—युष्माकं, तव वरवर्णिनाश्च

उच्छसितं हि सा कुमारस्य” इति । तच्छ्रुत्वा पुनरपि सावित्री समभाषत—“अतिजहानभावः खलु कुमारः, यत् एवम् अविज्ञायमाने क्षणदृष्टेऽपि जने परिचितम् अनुबध्नाति । तस्य हि गच्छतो वटच्छया कथमपि अंशुकमिव मार्गलतासु मानसम् अस्मासु मुहूर्तम् आसक्तम् आसीत् । अमूर्खं हि भोजनम् अभिजात्येन वः स्वामिसूनोः । अलसः खलु लोकः, यदेवं (१३५) सुलभसौहार्दानि येन केनचित् क्रीणाति महतां मनांसि । सोऽयम् औदार्यातिशयः कोऽपि महात्मनाम् इतरजनदुर्लभः, येन उपकरणीकुर्वन्ति त्रिभुवनम्” इति । विकृतिः उच्चावचैः आलापैः सुचिरमिव स्थित्वा यथाऽभिलषितं देशम् अयासीत् ।

वृत्त्यर्थः । ताता—प्रवृत्तिम् । सा—मालती । कुमारस्य—दधीचस्य, उच्छसितं—जीवनमित्यर्थः सदैव सहचरीति भावः । (“उच्छसितम्” इत्यनेनास्याः विसृज्यता व्यापिता) । अविज्ञायमाने—अज्ञातकुलशैले इति भावः । परिचितं—परिचयः, प्रणयमिति यावत् । अनुबध्नाति—आदधाति । महानुभावाः स्व-परविवेकरहिताः सर्वमेव स्वं मन्वन्ते इति भावः । यटच्छया—अकस्मादित्यर्थः । अंशुकमिव—वसनमिव । मार्गलतासु—पथि स्थितासु वल्लीषु, अपरिचितासु इति भावः ; यथ यटच्छया गच्छति, तस्य अनुबधानतया कदाचित् अंशुकादि मार्गलतासु यथा लगति, तथा मार्गवशादिहागतस्य कुमारस्यापि मनः अस्मासु इति भावः । अमूर्खं—महामूर्खम् । [अथ “अमूर्खम्” इति पाठान्तरे,—अमूर्खं—न निरर्थकमित्यर्थः, केवलं वाचिकं सौजन्यं न, किन्तु आन्तरमेवेति भावः] अभिजात्येन—सहस्रप्रसूतत्वेन । स्वामिसूनीः,—प्रभुकुमारस्य । अलसः,—नियेष्टः, मूर्खो वा ।

(१३५) सुलभेति ।—सुलभानि—सुग्रापाणि, सौहार्दानि—मिवताः येषां तानि, महताम्—उदाराणां, मनीसि—दीर्घाणि, येन केनचित्—सामान्येन वस्तुमेति भावः । न क्रीणाति—क्रेतुं न प्रभवति । औदार्यातिशयः,—अतिशयेन औदार्यम् । कोऽपि—अनिर्वचनीयः । इतरजनदुर्लभः,—चुटजनदुष्प्रापः । येन—औदार्यातिशयेन इत्यर्थः । उपकरणीकुर्वन्ति—वशोक्तुं कुर्वन्तीत्यर्थः । उच्चावचैः,—उच्चावचैः । (“उच्चावचं नेकेभ्योऽम्” इत्यमरः) ।

(१३६) अथ अपरेद्युः उदिते भगवति द्युमणौ उद्दामद्युतौ
अभिद्रुततारके तिरस्कृततमसि तामरसिनीविकासव्यसनिनि
सहस्ररश्मौ शोणम् उत्तीर्य आयान्ती, तरलदेहप्रभावितान-
च्छलेन अत्यच्छं सकलं शोणसलिलमिव आनयन्ती,
(१३७) स्फुटितातिमुक्तककुसुमस्तवकसमत्विषि सटाले
महति मृगपताविव गौरी तुरङ्गमे स्थिता, सलूलम् उरो-
बध्नारोपितस्य (१३८) तिर्य्यगुत्कर्णतुरगाकर्ण्यमाननूपुर-
पटरणितस्य अतिवहलेन पिण्डालक्तकेन पल्लवितस्य

(१३६) अपरेद्युः—अन्यस्मिन् अहनि । अपरेद्युः इत्यादिके—मालती
समदृश्यतेति अन्वयसम्बन्धः । [“उदिते” इत्यत्र “उद्यति” इति पाठे,—उद्यं
गच्छतीत्यर्थः] । द्युमणौ—टिवो मणिरिव तस्मिन्, गगनरत्ने इत्यर्थः, सूर्ये इति यावत् ।
उद्दामद्युतौ—उद्दामा—उत्कटा, उष्मेति यावत्, द्युतिः,—प्रभा यस्य तस्मिन् ।
अभिद्रुततारके—अभिद्रुताः,—सन्ताडिताः, तारकाः,—नक्षत्राणि येन तथोक्ते, नक्षत्र-
तिरोधानकारिणि इत्यर्थः । तिरस्कृततमसि—दूरीकृतात्मकारे । तामरसिनीविकास-
व्यसनिनि—तामरसिन्धुः,—पद्मिन्धुः, तामां विकासे—प्रस्फुटने, व्यसनम्—आमक्तिः
विद्यतेऽस्येति तथाभूते । [“ताम...व्यसनिनि” इत्यत्र “तामरसव्यासव्यसनिनि”
इति पाठान्तरं,—तामरसस्य—पद्मस्य, व्यासः,—विलारः, विकाश इति यावत्, तत्र
व्यसनिनि] । आयान्ती—आगच्छन्ती । तरलति ।—तरला—चञ्चला, विकासिनी
इत्यर्थः, या देहप्रभा, तासां वितानः—विलारः, स एव कलं, तस्य कलं वा तेन ।
अत्यच्छम्—अतिनिर्मलम् । आनयन्ती—सहचरीकुर्वतीत्यर्थः ।

(१३७) स्फुटितेति ।—स्फुटितः,—विकशितः, योऽतिमुक्तककुसुमस्तवकः,—
माधवीलतापुष्पगुच्छः, तेन समाः त्विषः,—कान्तयः यस्य तथाक्ते । सटाले—
केशरवति । मृगपताविव—मिद्धे इव । गौरी—गौरवर्णा, पार्वती च । उरोबध्ना-
रोपितस्य—उरोबध्ना—अष्टपञ्चाङ्गदस्य चरणस्थापनार्थं द्रव्यविशेषः, तत्र आरोपितस्य
—स्थापितस्य ; चरणयुगलपदस्य विशेषणमिदम् ।

(१३८) तिर्य्यगिति ।—तिर्यक्—साच्चि यथा तथा, उत्कर्षेण—उन्नमित-
कर्षेण, तुरगेण—अनेन, आकर्ण्यमानं—शूयमाणं, प्रियमधुरशब्दादिति भावः,

(१३८) कुङ्कुमपिञ्जरितपृष्ठस्य चरणयुगलस्य प्रसरद्भिः अतिलोहितैः प्रभाप्रवाहैः उभयतः ताडनदोहदलोभागतानि किसलयितातिरिक्तरक्ताशोकवनानि इव आकर्षयन्ती, (१४०) सकलजीवलोक-हृदयहठहरणघोषणयेव रशनया शिक्षानजघनस्थला, धौतधवल-नेत्रनिर्मितेन निर्मोकलघुतरेण आप्रपदीनेन कञ्चुकेन (१४१) तिरो-हिततनुलता, तनुकञ्चुकाभ्यन्तरदृष्टमानैः आश्यानचन्दनधवलैः

नूपुरयोः पटु—स्पष्ट, रणितं—शब्दं यस्य तथाभूतस्य । अतिवहलिन—अतिप्रभूतेन, पिङ्गालक्तकेन—घनलाचारसेन, पङ्कवित्त्य—नवकिसलयवदाचरत इत्यर्थः ।

(१३८) कुङ्कुमेति ।—कुङ्कुमेन पिञ्जरितं—रञ्जितं, पीतवर्णीकृतम् इत्यर्थः, पृष्ठं यस्य ताड्यस्य । उभयतः—उभयोः पार्श्वयोरित्यर्थः । ताडनेति ।—ताडनं—प्रहार एव, दोहदः—गर्भाभिजायः, तव लोभः,—लोलुपता, तेन आगतानि ; “पादाहतः प्रमदया विकसत्यशोकः” इति कविसमयप्रसिद्धेः । किसलयितानि—सञ्जातपङ्कवानि, अत एव अतिरिक्तानि—विसृतानि, रक्ताशोकवनानि तानि ; [“किस-लयितातिरिक्तरक्ताशोकवनानि” इत्येव “किसलयितानि रक्ताशोकवनानि” इति पाठान्तरम्] ।

(१४०) सञ्जतेति ।—सञ्जलानां जीवलोकानां हृदयानि—चेतांसि, तेषां हठेन—सहसा, हरणं तस्य घोषणा—वाद्यविशेषानुगतानि वचनानौत्थयः तयेव ; [“हरणघोषणयेव” इत्येव “हरणाघोषणयेव” इति पाठान्तर—आघोषणा—वाद्य-विशेषानुगताङ्गीत्यर्थः] । रशनया—मेखलया । शिक्षानेति ।—शिक्षानं—रणत्, जघनस्थलं यस्याः तथोक्ता । धौतेति ।—धौतं—क्षालितम्, अत एव धवलं नेत्रं—वस्त्रविशेषः, (“नेत्रं मथिगुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च” इति मेदिनी ; तेन निर्मितः,—कृतः तेन । निर्मोकः,—सर्पकञ्चुकः, तद्वत् लघुतरः,—अतिशयेन सूक्ष्मः तेन । आप्रपदीनेन—प्रपदं—पादाद्यं, प्रपदात् आ आ-प्रपदं—पादाद्यपथ्येन, तत् व्याप्नोतीति तथोक्तेन, पादाद्यपथ्यन्तर्लम्बितेनेत्यर्थः ।

(१४१) तिरोहितेति ।—तिरोहिता—आवृता, तनुरेव—अङ्गमेव, लता—वह्नी यथा तथोक्ता । तन्विति ।—तनीः,—सूक्ष्मस्य, कञ्चुकस्य—वर्ष्मणः, गावाचरण-स्येत्यर्थः, अथतरेषु दृश्यमानाः तैः । [“तनुकञ्चुकाभ्यन्तर—” इत्येव “कृतकञ्चु-कान्तर—” इति पाठे,—कृतः,—तनुः, सूक्ष्म इत्यर्थः] । आश्यानेति ।—आश्यानानि—ईषच्छुष्काणि, चन्दनानि, तैः धवलाः तैः ।

अवयवैः (१४२) स्वच्छसलिलाभ्यन्तरविभाव्यमानमृणालकाण्डेव
सरसी, (१४३) कुसुम्भरागपाटलं पुलकबन्धचित्तं चञ्छातकम्
अन्तःस्फुटं स्फटिकभूमिरिव रत्ननिधानमादधाना, शरैश्च
(१४४) आमलकीफलनिस्तलमुक्ताफलेन स्फुरितस्थूलग्रहगण-
शारा, शारदीव (१४५) श्वेतविरलजलधरपटलावृता द्यौः, कुच-
पूर्णकलशयोरुपरि रत्नप्रालम्बमालिकाम् (१४६) अरुणहरित-
किरणकिसलयिनीं कस्यापि पुण्यवतो हृदयप्रवेशवनमालिकामिव

(१४२) स्वच्छेति ।—स्वच्छानि—निर्मलानि, सलिलानि—जलानि, तेषाम्
अभ्यन्तरेषु विभाव्यमानः,—लक्ष्यमाणः, मृणालकाण्डः,—मृणालजला यस्याः दृष्ट्यां
वा तथाभूता ।

(१४३) कुसुम्भेति ।—कुसुम्भरागेण—कुसुम्भः,—“कुसुम्” इति ख्यातः पुष्प-
विशेषः, तस्य रागेण—आरुध्येन, पाटलं—रक्तम् । पुलकबन्धेन—बिबिधवर्णरचितविन्दु-
न्यासेन, चित्रं—मनोज्ञमित्यर्थः । चञ्छातकम्—अर्द्धोत्कम्, ऊरोरधःपर्यन्तपाति-
वसनविशेषम्, (“अर्द्धोत्कं वरस्त्रीणां स्याच्चञ्छातकमंशुकम्” इत्यमरः) । अन्तःस्फुटम्—
अभ्यन्तरोज्ज्वलमित्यर्थः । रत्ननिधानं—निहितं रत्नमित्यर्थः । आदधाना—धारयन्ती ।

(१४४) आमलकीति ।—आमलकीफलानीव निस्तलानि—बहुलानि, मुक्ता-
फलानि यत्र तादृशेन, तादृशमुक्ताफलप्रयुजितेनेत्यर्थः । [“निस्तल” इत्यत्र “निस्तुल”
इति पाठे—निस्तलानि—तुलारहितानि, निरुपमाणीत्यर्थः, मुक्ताफलानि यत्र तादृशे-
नेत्यर्थः] । स्फुरितेति ।—स्फुरितैः,—दीप्यमानैः, स्थूलैः,—सुव्यक्तैरित्यर्थः, ग्रहगणैः,—
तारामण्डलैः, शारा—विचित्रा । शारदीव—शरत्कालीनेव ।

(१४५) श्वेतेति ।—श्वेतैः,—जलापगमात् शुभ्रतां गतैः, विरलैः,—अल्पाण्यैः, जल-
धराणां—मेघानां, पटलैः,—निधयैः, आवृता—व्याप्ता । द्यौः,—अन्तरीक्षम् । कुचेति ।
—कुक्षौ—क्षौ, पूर्णकलसाविव, तयोरुपरि रत्नप्रालम्बमालिकां—रत्नहारमालाम् ।

(१४६) अरुणेति ।—अरुणेन—रक्तेन, हरितेन—श्यामलेन, किरणेन—
मण्डलेन, पद्मराग-मरकतागमिति भावः, किसलयाः,—नवपद्मवाः सन्ति अस्यां
तादृशीं, सञ्जातकिसलयामिवेत्यर्थः । हृदयप्रवेशेति ।—हृदये प्रवेशः, तस्य वन-
मालिका—पद्मपुष्पयुक्ता माला तामिव ; (पूर्णकुक्षौपरि वनमालाप्रदानं प्रसिद्धम्)
कीदृषि पुष्पान् अस्या हृदयं प्रवेशयतीति तन्मन्त्रार्थं पूर्णकुम्भस्थापनमिति भावः ।

बद्धा धारयन्ती, (१४७) प्रकोष्ठनिविष्टस्य एकैकस्य हाटककटकस्य
मरकतमकरवेदिकासंज्ञायस्य (१४८) हरितोक्ततदिगन्ताभिः
मयूखसंहतिभिः स्थलकमलिनौभिरिव लक्ष्मीशङ्कया अनुगम्य-
माना, (१४९) बहलताम्बूलकृष्णिकाम्बकारितेन अधरसम्पुटेन
(१५०) मुखशशिपीतं ससन्ध्यारागं तिमिरमिव वमन्ती,
(१५१) विकचनयनकुवलयकुतूहलालीनया अलिकुलसंहत्या
नीलांशुकजालिकयेव निरुद्धास्त्वदना, नीलीरागनिहितनीलिम्बा

(१४७) प्रकोष्ठेति ।—प्रकोष्ठे—कूर्परस्याधोभागस्थे मणिवन्धपट्यन्ते हस्तावयवे,
निविष्टः,—धृतः तस्य । हाटककटकस्य—स्वर्णबलयस्य । मरकतेति ।—मरकतस्य—
हरिस्फणभेदस्य, मकरवेदिका—मकराकारा पीठिका, यन्मिभेद इत्यर्थः, तथा सनाथः,
—युक्तः तस्य, तदलङ्कृतस्येति भावः ।

(१४८) हरितोक्ततेति ।—हरितोक्ताः,—श्यामीकृताः, दिगन्ताः,—दिग्विभागाः
यभिः तथोक्ताभिः, मयूखसंहतिभिः,—किरणावलीभिः । [“मयूखसन्ततिभिः” इति
पाठेऽपि स एवार्थः] । स्थलकमलिनौभिरिव—स्थलपद्मिनीभिरिव, पद्मपुष्पसङ्घिताभिरिति
भावः । लक्ष्मीशङ्कया—लक्ष्मीरियं पद्मशङ्का, पद्मविलासिनीति भावः, इति बोधेन,
अनुगम्यमाना—अनुस्मियमाणा ।

(१४९) बहलति ।—बहलिनः—पुनः पुनः चर्वितेनेति भावः, ताम्बूलेन या
कृष्णिका—कृष्णवर्णता, तथा अम्बकारितः,—सञ्ज्ञाताम्बकारः तेन । अधरसम्पुटेन
—अधररूपसमुद्रकेन ।

(१५०) मुखेति ।—मुखमेव शशौ—चन्द्रः, तेन पीतं—यत्नम् । ससन्ध्यारागं
—सन्ध्यारागः,—सन्ध्याकालिकलौहित्यं, तेन सङ्घ वर्तमानम् । [अधरस्य स्वतो लौहि-
न्यात् ताम्बूलकृष्णिकायोगाच्च तथोक्तेरिति] । वमन्ती—उद्गिरन्ती ।

(१५१) विकचेति ।—विकचे—विकस्वदे, नयने कुवलये—नीलीवर्णे इव,
तथैः कुतूहलात्—कुतूकात्, आलीना—संसक्ता तथा । नीलांशुकजालिकया—नीला—
नीलवर्णा, अंशुकजालिका—जालवत् सच्छिद्रं मुखावरणवसनमित्यर्थः तथा । निरुद्धम्—
आच्छादितम् । अर्द्धवदनं—वदनार्द्धं यया तथाभूता ; अध्वगमने चक्षुषि कौटादि-
पतनशङ्केति भावः । नीलीति ।—नीलीरागेण—नीली—“नील” इति ख्यातः शुभ-
विशेषः, तस्य रागेण—वर्णेन, निहितः,—चर्पितः, नीलिमा—नीलत्वं यत्र तादृशेन ।

(१५२) श्रितिगलगलश्रितिना वामश्रवणाश्रयिणा दन्तपत्रेण कालमेघपङ्कवेनेव विद्युदिव द्योतमाना, वकुलफलानुकारिणीभिः तिसृभिः मुक्ताभिः कल्पितेन बालिकायुगलेन अधोमुखेन (१५३) आलीकजलवर्षिणा सिञ्चन्तीव अतिकोमले भुजलते, दक्षिणकर्णावतंसितया (१५४) केतकीगर्भपलाशलेखया रजनीकरजिह्वयेव लावण्यलोभेन (१५५) लिङ्गमानकपोलतला, तमालश्यामलेन मृगमदामोदनिष्ठान्दिना तिलकविन्दुना मुद्रितमिव मनोभवसर्वस्वं वदनम् उद्वहन्ती, (१५६) ललाटलासकस्य सीमन्तचुम्बिनः चटुलतिलकमण्येः उदञ्चता चटुलेन चञ्चुजालेन

(१५२) श्रितिगलति ।—श्रितिगलः,—नौलकण्डः, हर इत्यर्थः, तस्य गलः,—कण्डः, तद्वत् श्रितः,—नौलमिवर्थः, तेन । [“श्रितिगलगलश्रितिना” इति पाठान्तरे,—श्रितिः गलः, हरस्य इति भावः, तद्वत् श्रितिना] । वामश्रवणाश्रयिणा—वामकर्णं धृतं । दन्तपत्रेण—सूक्ष्मदन्ताकृतिकर्णभूषणविशेषेण । कालमेघपङ्कवेन—नौलमेघवस्तारेण, (“पङ्कवोऽग्री किसलये विस्तारे विटपे वने” इति मेदिनी) । बालिकायुगलेन—बलयवधेन, (“अङ्गुरीयकङ्गोर्वेरबलये पुंसि बालिका” इति मेदिनी) ।

(१५३) आलीकेति ।—आलीकः,—उद्योतः, प्रमेत्यर्थः, (“आलीकौ दर्शनीद्वीतौ” इत्यमरः) एव जलं, तं वर्षतीति तेन । दक्षिणेति ।—दक्षिणे कर्णे अवतंसिता—अलङ्कारत्वेन धृता तया ।

(१५४) केतकीति ।—केतका गर्भपलाशः,—अभ्यन्तरपत्रं, तस्य लेखया—रेखया, रेखाकारेण विदारितपत्रखण्डेनेत्यर्थः । रजनौकरजिह्वयेव—रजनौकरस्य—चन्द्रस्य, जिह्वा—रसना, अतिशुद्धत्वात् जीव्हेति भावः तथैव [“रजनौकरजिह्वालतयेव” इति पाठान्तरे—जिह्वा इव लता जयेवेत्यर्थः] ।

(१५५) लिङ्गमानेति ।—लिङ्गमानम्—आस्ताद्यमानं, कपोलवलं—गण्डभागः श्लेष्माः तयोक्ता । तमालश्यामलेन—तमालवत् श्यामलः,—कण्डः, तेन । मृगः मर्दति ।—मृगमदस्य—कस्तूरिकायाः, आमादः,—सौरभं, तं निष्ठन्दते—चरतीति तथोक्तं ; तिलकस्य मृगमदद्रव्यकृतत्वादिति भावः । मुद्रितं—चिह्नितम् । मनोभवसर्वस्वम्—अनङ्गसर्वस्वधनम् ; मुखस्यैव सर्वोत्कर्षेण कामोद्दीपकत्वादिति भावः ।

(१५६) ललाटेति ।—ललाटि—भाले, लासकः,—नसकः, स्फुरन्नित्यर्थः, तस्य ।

रक्तांशुकेनेव कृतशिरोऽवगुण्ठना, (१५७) पृष्ठप्रेङ्गदनादरसंयमन-
शिथिलजूटिकाबन्धा, नीलचामरावचूलिनीव (१५८) चूडा-
मणिमकारिकासनाथा, मकरकैतुकैतुपताका, कुलदेवतेव चन्द्र-
मसः, पुनः सञ्जीवनौषधिरिव पुष्पधनुषः, वेलैव (१५९) राग-
सागरस्य, ज्योत्स्नेव यौवनचन्द्रोदयस्य, महानदीव रतिरसा-
नृतस्य, कुसुमोद्गतिरिव सुरततरोः, बालविद्येव वैदग्ध्यस्य,

यद्वा—ललाटं लासयति—दीपयतीति तादृशस्य । सीमन्तचुम्बिनः,—सीमन्तः,—
केशमध्यवर्ति-सूक्ष्मशर्माकाररेखाविशेषः, तं चुम्बति—सृशतीति सीमन्तचुम्बी तस्य, सीमन्त-
स्यर्शिनः इत्यर्थः । चटुलः,—तरलः, यः तिलकमण्डिः,—तिलकाकारपद्मरागमणिविशेषः
तस्य तस्याद्वा । [“चटुलातिलकमण्डिः” इति पाठान्तरे,—“सुवर्णशङ्खलावली नामारबौच-
मण्डितः । ललाटलम्बाशङ्खलावलीतिलको मतः ॥” इत्युक्तलक्षणललाटभूषणविशेषा-
दित्यर्थः] । उदञ्चता—उद्गच्छता । चटुलेन—इतस्ततः प्रसरता । चंगुलालेन—किरच-
समूहिन । रक्तांशुकेनेव—रक्तवस्त्रेनेव । कृतंति ।—कृतं शिरसः अवगुण्ठनं यथा
तथाभूता ।

(१५७) पृष्ठेति ।—पृष्ठे प्रेङ्गन्—लम्बमानः, अनादरसंयमनेन—अयवबन्धनेन,
शिथिलः,—क्षलितः, जूटिकाबन्धः,—केशपाशः यस्याः तथाविधा । नीलेति ।—
नीलं चामरमेव अवचूलं—धजाधौवर्त्तिवस्त्रं, चिह्नं वा विद्यतेऽस्या इति तथोक्ता ।

(१५८) चूडामणीति ।—चूडायां या मणिमकारिका—मकराकारमण्डिः इत्यर्थः,
तथा सनाथा—सङ्घिता, अत एव मकरकैतोः,—कामस्य, कैतुपताका—ध्वजपताका, इव
स्थितेति शेषः । कुलदेवतेव—वंशाधिष्ठातृदेवीव । पुनः सञ्जीवनौषधिरिव—पुनः सञ्जीवनं
—हरकोपानलदहनान्नारं सत्यक् जीवनप्राप्तिः, तस्य औषधिरिव—लताविशेष इव ।

(१५९) रागेति ।—रागः,—भोगसङ्घा, सागर इव तस्य, वेलैव—तीरभूमिरिव ;
यद्वा,—नौरमिव, प्रवाहपरम्भरा इत्यर्थः, (“वेला स्यात् तीरनौरयोः” इत्यमरः)
सागरो यथा वेलां नातिक्रामति तद्वत् एतस्यां नयनपथवर्त्तिन्यां धूमामुरागीऽपि एता-
मुत्क्रुष्य नान्वासु स्त्रीषु प्रसरति, एतस्यामेव निश्चलति इति भावः । ज्योत्स्नेवति ।
—यथा उदितेऽपि चन्द्रे यावत् ज्योत्स्ना न विकसति, तावत् किमपि न बिलसति,
तथा एतां विना यौवनस्य सुषमा नान्यत्र शोभमाना दृश्यत इति भावः । कुसुमाद्गत-
विष—पुष्पाद्गम इव । सुरततरोः,—सुरतं—स्त्रीपुरुषयोरन्वोऽनुसर्गविशेषः, तदेव

कौमुदीव कान्तेः, धृतिरिव धैर्यस्य, गुरुशालेव गौरवस्य, वीज-
भूमिरिव विनयस्य, गोष्ठीव गुणानां, मनस्वितेव महानुभाव-
तायाः, दृढिरिव तारुण्यस्य, (१६०) कुवलयदलदामदीर्घ-
लोचनया पाटलाधरया (१६१) कुन्दकुमलस्फुटदशनया
शिरीषमालासुकुमारभुजयुगलया (१६२) कमलकोमलकरया
वकुलसुरभिनिखसितया चम्पकावदातया कुसुममध्येव
ताम्बूलकरङ्कवाहिन्या (१६३) महाप्रमाणाश्वतरारुढया

तदः तस्य बालविद्येव—अभिनवा विद्येव, वा न्यकालिकौ शिवेव वा । वैदग्ध्यस्य—
विलासविशेषस्य, बाल्यमन्कारी यथा कसपि कदाऽपि न त्यजति, तथा वैदग्ध्यमपि
एतामिति भावः । कौमुदीव—चन्द्रिकेव, प्रभेवेत्यर्थः । धृतिरिव—सन्तोष इव, उत्कर्ष
इत्येवार्थः । गुरुशालेव—गुरुदृढमिव ; यद्वा,—गुर्वी शाला गुरुशाला सेव । वीज-
भूमिरिव—बीजविवमिव । गोष्ठीव—समाज इव समवाय इत्येवार्थः । मनस्वितेव—
प्रशस्तमनःशालिचमिव । दृढिरिव—सन्तोषसीमेत्येवार्थः । तारुण्यस्य—यौवनस्य ;
यथा उपभोगिन दृढः कश्चित् नात्यन्तं विषयज्ञातमभिलषति, तद्वत् तारुण्यमपि
मालतीमासाय इति भावः ।

(१६०) कुवलयेति ।—कुवलयदलदाम—नीलीत्पलदलमाला, तद्वत् दीर्घे—
आयत्ने, लोचने—नयने यस्याः तथोक्तया । पाटलाधरया—रक्ताधरया ।

(१६१) कुन्देति ।—कुन्दानां—माव्यकुसुमविशेषाणां, कुमलानीव स्फुटाः,—
व्यक्ताः, शुभा इत्यर्थः, दशनाः—दन्ताः यस्याः तथाभूतया । शिरीषेति ।—शिरी-
षाणां—वृक्षाण्युष्णविशेषाणां, मालावत् सुकुमारं—सुकोमलं, भुजयुगलं यस्याः
तथोक्तया ।

(१६२) कमलेति ।—कमलं—पद्मं तद्वत् कोमलौ करौ—पाणी यस्याः
तथोक्तया । वकुलेति ।—वकुलवत्—तदाख्यपुष्पविशेषवत्, सुरभि—सुगन्धि, निखसितं
यस्याः तथाविधया । चम्पकावदातया—चम्पककुसुमवत् गौरवण्या । अत-
एव कुसुममध्येव—पद्ममध्येव कुवलादिभिर्नयनादीनां विधानादिति भावः ।
ताम्बूलकरङ्कवाहिन्या—ताम्बूलानां करङ्कः,—भाजनविशेषः, तं वहतीति तथोक्तया ।

(१६३) मडेति ।—महत् प्रमाणं परिमाणं यस्य तादृशः, अयुक्त इत्यर्थः,
श्रीऽश्वतरः—अश्वयां गर्हमेन जामिः अश्वकारपुष्पविशेषः ; यद्वा,—तद्वत् अश्वः,

अनुगम्यमाना, (१६४) कतिपयपरिचारकपरिकरा मालातौ
 समदृश्यत । दूरादेव च दधीचप्रेमणा सरस्वत्या लुण्ठितेव मनो-
 रथैः, आकृष्टेव कुतूहलेन, प्रत्युद्गतेवोत्कलिकाभिः, आलिङ्गितेव
 कृत्कण्ठया, अन्तःप्रवेशितेव हृदयेन, स्रपितेव आनन्दाश्रुभिः,
 विलिप्तेव स्मितेन, वीजितेव उच्छ्वसितैः, आच्छादितेव चक्षुषा,
 अभ्यर्चितेव वदनपुण्डरीकेण, सखीकृतेव आशया सविधम्
 उपययौ । अवतीर्थ च तुरगात् दूरादेव अवनतेन मूर्द्धा
 प्रणामम् अकरोत्, आलिङ्गिता च ताभ्यां सविनयम् उपाविशत् ।
 सप्रश्रयं ताभ्यां सम्भाषिता च पुण्यभाजम् अमन्यत, अकथयच्च
 दधीचसन्दिष्टं शिरसि विनिहितेन अञ्जलिना नमस्कारम्,
 अगृह्णाच्च आकारतः प्रभृति अग्राम्यतया तैः तैः अतिपेशलैः
 आलापैः सावित्रीसरस्वत्योः मनसौ ।

अनंतरः [“वसन्तिाङ्गर्षमेभ्यश्च तनुचम्” (५।३।२१ पा०) इति तनुत्वे तरप्,
 (“तनुत्वं—द्वितीयवचःप्राप्तिः” इति) तम् आकृष्टा—अर्धङ्गता तथा ।

(१६४) कतिपयेति ।—कतिपये—नात्यन्ते नातिवृद्धा इति यावत्, परि-
 चारकाः,—भृत्याः परिकराः,—परिवाराः सहचराः इत्यर्थः यस्याः तथोक्ता, (“परिकरः
 पथेऽप्यपरिवारयोः” इति मेदिनी) सरस्वत्या, कर्तुंभृतयेति शेषः । लुण्ठितेव—अपहृतं ।
 उ कनिष्ठाभिः,—श्रोत्रैः, विलिप्तेव—विशेषण दत्तलिपनेव । [“विलिप्तेव” इति
 पाठान्तरे—निमग्नोक्ततेव इत्यर्थः,] उच्छ्वसितैः—निश्वासाभिरुद्धैः । सविधम्—अलिकम् ।
 [लीकेऽपि यः कश्चित् प्रेमास्पदः प्रवातात् सविधमायाति, तस्य लुण्ठनाद्यभ्यर्चनानां सर्वे
 समःकरं करोति इति श्रुतिः] सप्रश्रयं—सर्वनयम् । ताभ्यां—सावित्री-सरस्वतीभ्याम् ।
 पुण्यभाजं—पुण्यवन्तम्, आत्मानमिति शेषः । [“पुण्यभाजमात्मानम् अमन्यत” इति
 पाठान्तरम्] । दधीचसन्दिष्टं—दधीचकथितं । नमस्कारम् अकथयत् इत्यन्वयः ।
 अगृह्णात्—अशीवकारित्वार्थः । आकारतः प्रभृति—आकारात्—तथाविधान् पूर्वोक्तात्,
 श्लोकादिवि भावः प्रभृतीति अर्थः । अग्राम्यतया—अनितरजनव्यवहारवर्णनीत्यर्थः ।
 अतिपेशलैः—अतिकोमलैः, सौजन्यपूर्णैरिति भावः । [“अतिपेशलैः” इत्यत्र “अपि
 श्लेषजैः” इति पाठान्तरम्] । मनसौ अगृह्णादिपुण्य कर्मपदम् ।

क्रमेण च अतीति मध्यन्दिनसमये शीणम् अवतीर्णायां सावित्र्यां
स्नातुम् (१६५) उच्चारितपरिजना साकृता मालती कुसुमप्रस्तर-
शायिनीं समुपसृत्य सरस्वतीम् आवभाषे,—“देवि ! विज्ञाप्यं नः
किञ्चिदस्ति रहसि ; अतो मुहूर्तम् अवधानदानेन प्रसादं क्रिय-
माणम् इच्छामि” इति । सरस्वती तु दधीचसन्देशाशङ्किनी, किं
वेद्यतीति (१६६) स्तनविनिहितवामकरनखकिरणदन्तुरितम्
उद्दिश्यमानकुतूहलाङ्कुरनिकरम् इव हृदयम् (१६७) उत्तरीयदुकूल-
वल्कलैकदेशेन संकादयन्तो, गलता अवतंसपल्लवेन श्रोतुं
श्रवणेन इव धावमानेन (१६८) अनवरतश्वाससन्दोहदोलायितां
जीविताशामिष समासञ्जलताम् अवलम्बमाना, समुत्फुल्लस्य

(१६५) उच्चारितपरिजना—अपसारितसर्वकजना । साकृता—साभिप्राया,
हृदयनिहितगूढभाववैयर्थ्यः । कुसुमेति ।—कुसुममेव प्रस्तरः,—शयनं, [प्रक्षीयतेऽसौ
इति प्रपूर्वात् स्तरतेः कर्मणि अल्] कुसुमेराजतः प्रस्तरः,—शिलाखण्डः इत्यर्थी वा,
तत्र शिने या इति तथोक्तम् । दधीवेति ।—दधीचस्य सन्देशः,—वाचिकं, (“सन्देशवाक्
वाचिकं स्यात्” इत्यमरः) आशङ्कते—तर्कयतीति तथाविधा सती ।

(१६६) स्तनेति ।—स्तने—पयोधरे, विनिहितस्य—अर्पितस्य, वामकरस्य—
वामहस्तस्य, नखानां किरणेन—प्रभया, दन्तुरितं—सञ्जातदन्तमिव स्थितमित्यर्थः ।
उद्दिश्यमानेति ।—उद्दिश्यमानाः,—उद्दिष्टं गच्छन्तः, [कर्मकर्तारि शानच्प्रत्ययः]
कुतूहलाङ्कुराणां—कौतुकप्ररोहणां, निकराः,—समूहाः यस्य तथोक्तम् ।

(१६७) उत्तरीयेति ।—उत्तरीयं यत् दुकूलवल्कलं—वल्कलनिर्मितसौमाल्यं,
(“लोम वल्कलजगुक्ते । शणजेऽतसोजे” इति मेदिनी) तस्य एकदेशः,—एकाग्रः
तेन । गलता—खलता । अवतंसपल्लवेन—कर्णभूषणीकृतकिसलयेन, [इत्यभूत-
लक्षणे तृतीया] । श्रवणेन इव—श्रोत्रेन्द्रियेणैव ।

(१६८) अनवरतेति ।—अनवरतानाम्—अविच्छिन्नां, आसानां सन्दोहः,—
समूह एव, दोला ताम् अयिता—प्रापिता दीलायिता ताम् ; दोला यथा दोलेन
स्वस्थानात् निर्गच्छति, तथा पुनः स्वस्थानम् आगच्छति, तद्वत् निश्चासः शरीराभ्य-
न्तरात् निर्गच्छति, पुनश्च उच्छ्वासरूपेण शरीराभ्यन्तरम् आगच्छतीति दीलाश्रिता-
निषेति भावः ; यद्वा,—अनवरतश्वाससन्दोहेन दीलायितां, सरानञ्जलताम् इत्यस्य

मुखशशिनो लावण्यप्रवाहेण शृङ्गाररसेनैव प्राक्यन्ती
जीवलोकं, (१६८) कुसुमपरिमललग्नैः मधुकरकदम्बकैः
मदनानलदाहश्यामलैः मनोरथैरिव निर्गत्य मूर्त्तैः उत्तिष्ठप्य-
माणा, कुसुमशयनीयात् (१७०) स्मरशरसंज्वरिणी मन्दं
मन्दम् उदगात् । “उपांशु कथय” इति (१७१) कपोलतल-
प्रतिविम्बितां लज्जयेव कर्णमूलं मालतीं प्रवेशयन्ती मधुरया
गिरा सुधीरम् उवाच,—“सखि ! मालति ! किमर्थम् एवम्
अभिदधासि ? का अहम् अवधानदानस्य ? शरीरस्य प्राणानां
वा सर्वस्य अप्रार्थितोऽपि प्रभवत्येव अतिपेशलः चक्षुषो जनः ।
सा न काचित्, या न भवसि मे स्वसा सखी प्रणयिनी प्राण-

विशेषमेतत् ; समासव्रतलतां—सन्निहितां व्रततिम् । अवलम्बमाना—आश्रयन्ती ।
लावण्यप्रवाहेण—लावण्यस्रोतसा । शृङ्गाररसेनैव—रतिप्रधानी रसः शृङ्गाररसः
तेनैव ; तदुक्तं दर्पणे,—“उत्तमप्रकृतिप्राप्यी रसः शृङ्गार इष्यते । परोढां वर्ज्यस्तिवाऽन-
वैग्यासाननुरागिणीम् ॥ आलम्बनं नायिकाः स्युर्दक्षिणायाश्च नायकाः । चन्द्रचन्दन-
रोलम्बकतायुद्दीपनं मतम् ॥ भूविचेपकटाचादिरनुभावः प्रकीर्तितः । त्यक्तौघा-
नरण्यालस्यजुगुप्सा व्यभिचारिणः ॥ स्थायिभावी रतिः श्यामवर्णोऽयं विष्णुदैवतः ॥” इति ।

(१६८) कुसुमेति ।—कुसुमानां परिमलेन—सौरभेण, लयानि—संसक्तानि,
सैः, [“कुसुमपरिमल” इत्यत्र “शयनकुसुमपरिमल” इति पाठे—शयने—शय्यायां,
यानि कुसुमानि ; शयनानि—शय्याभूतानि, यानि कुसुमानीति वा, तेषां परिमलेन] ।
मधुकरकदम्बकैः,—भृङ्गसङ्घैः । मदनानलेति ।—मदनानलेन—कामाग्निना, दाहेन
श्यामलः,—क्षणवर्णः तैः । मूर्त्तैः,—मूर्त्तिमद्भिः । उत्तिष्ठप्यमाणा—उत्थाप्यमाना ।

(१७०) स्मरेति ।—स्मरस्य शरैः,—शरप्रहारैरिति भावः, यः संज्वरः,—सन्तापः
भवती । उदगात्—उत्तस्थो । उपांशु—सुगुप्तं यथा तथा ।

(१७१) कपोलेति ।—कपोलतले—अत्युच्छे गण्डदेशे इत्यर्थः, प्रतिविम्बिता-
—प्रतिफलता ताम् । अतिपेशलः,—अतिकोमलः, अतिप्रिय इति यावत्,
[“अतिपेशल” इत्यत्र “अतिवेलम्” इति पाठे—अतिवेलम्—अतिमात्रम्] ।
चक्षुष्यः,—नयनरञ्जन इत्यर्थः, [“चक्षुष्यः” इति भ्रष्टा दधीच इति ध्वन्यते] । काञ्चि-
—काऽपि । स्वसा—भगिनी ।

समा च । नियुज्यतां यावतः कार्यस्य क्षमं (१७२) क्षोदी-
यसी गरीयसी वा शरीरकम् इदम् । अनवस्करम् आश्रवं मे
त्वयि हृदयम् । प्रीत्या प्रतिसरा विधेया अस्मि ते । व्यावृणु
वरवर्णिनि ! विवक्षितम्” इति ।

सा तु अवादीत्,—“देवि ! जानासि एव माधुर्य्यं
(१७३) विषयाणां, लोलुपताञ्च इन्द्रियग्रामस्य, उन्मादिताञ्च
ज्वयौवनस्य, पारिप्लवताञ्च मनसः । प्रख्याता एव मन्मथस्य
दुर्निवारता । अतो न माम् (१७४) उपालम्बेन उपस्थातुम्
अर्हसि । न च बालिशता चपलता चारणता वा वाचाल-
तायाः कारणम् । (१७५) न किञ्चित् न कारयति असा-
धारणा स्वामिभक्तिः । सा त्वं देवि ! यदा एव दृष्टाऽसि

(१७२) क्षोदीयसः,—अतिक्षुद्रस्य, गरीयसः,—अतिगुरुषः, कार्यस्य इत्यनेना-
न्वयः । अनवस्करम्—अवस्करः,—शक्तत्, पुरीषमित्यर्थः, मलः इति यावत्, (“सञ्चारा-
वक्तो शमलं शङ्कत्” इत्यमरः) तद्रहितं, विमुक्तमित्यर्थः, अकपटमिति यावत् । आश्रवं
—ववने स्थितं, (“ववने स्थित आश्रवः” इत्यमरः) त्वच्चो मया अकपटं कर्तव्यमिति
भावः । प्रतिसरा—नियोज्या, अनुकूलवर्त्तिनीत्यर्थः । (“भवेत् प्रतिसरो मन्त्रभेदे
..... । आरवे करमूले च त्वत्कलिकः ॥” इति मेदिनी) ते तव,
नियोज्ये विधेया—विधीयते—क्रियते, आज्ञा इति भावः यथा सा, वश्या, आज्ञापालन-
कारिणीत्यर्थः, अस्मि इत्यन्वयः । व्यावृणु—प्रकाशय । वरवर्णिनि !—सुन्दरि ।

(१७३) विषयाणां—सर्ववृन्दनवनितादीनाम् उपभोग्याणां, माधुर्य्यं—मनी-
हारित्वम् । लोलुपता—लालसताम् । इन्द्रियग्रामस्य—चक्षुरादीन्द्रियसमूहस्य ।
उन्मादिताम्—उन्मादकारित्वम् । पारिप्लवतां—चापल्यं, (“चञ्चलं तरलञ्चैव पारि-
प्लव-परिप्लवे” इत्यमरः) । प्रख्याता—प्रसिद्धा । दुर्निवारता—अवाध्यता ।

(१७४) उपालम्बेन—तिरस्कारेण, अकथनीयकथनजनितेन इति भावः ।
उपस्थातुं—यङीतुम् । बालिशता—अज्ञता । चपलता—धृष्टता । चारणता—राजां
कीर्त्तिबोधवशीलता । वाचालतायाः,—बहुभाषितायाः ; एताः कारणं न च, त्व
स्मीपि यदहं किञ्चित् विवक्षुः, तव मम बालिशतादयो नैव हेतुरिति निश्चयः ।

(१७५) किञ्चित् इत्याह, नेति ।—असाधारणा—अनन्यसङ्गरी, स्वामिभक्तिः,

देवेन, तत एवारभ्य च अस्य कामो गुरुः, चन्द्रमा जीवितेशः,
(१७६) मलयमरुत् उच्छ्वासहेतुः, आधयोऽन्तरङ्गस्थानेषु,
सन्तापः परमसुहृत्, प्रजागर आसः, मनोरथाः सर्व्वगताः,
निष्वासा विग्रहाग्नेसराः, मृत्युः (१७७) पार्श्ववर्ती, रण-
रणकः सञ्चारकः, सङ्ख्याः (१७८) बहुपदेशहृदाः । किं

—प्रभौ अनुरागः, किञ्चित्—किमपि, न कारयतीति न, अपि तु सर्व्वमेव कारय-
तीत्यर्थः, प्रभुभक्तिपरतन्त्रा अहं यत्किञ्चित् त्वां कषयामीति भावः । देवेन—
दक्षीनेन । अस्य—कुमारस्य, गुरुः,—आचार्य्यः, कामः यथा आदिशति, तदेव असौ
करोति, तदश्वत्तिं वादिति भावः । चन्द्रमाः जीवितेशः,—प्राणेश्वरः, चन्द्रमसी हस्तेऽस्य
प्राणाः, शिशिरतया कामानलनिर्वापणहेतुत्वात्, अमृतमयत्वेन च जीवनरक्षणधर्मत्वात्
इति भावः ; अथ च जीवितेशः,—मृत्युः ; (“जीवितेशो यमे पंसि विषु स्याज्जीवितेश्वरं”
इति मेदिनी) चन्द्रादयस्तत्त्वानि एव कामिनां तापं प्रशमयन्ति, निरन्तरमुपास्यमानाः
पुनः कामानलवर्द्धकतया मृत्युं दिशन्ति इति वाक्यार्थः ।

(१७६) मलयमरुत्—मलयपर्व्वतः, उच्छ्वासहेतुः,—उच्छ्वसितस्य कारणं,
अदा मलयमरुत् वाति, तदा असी दीर्घं निश्वासितौति भावः ; अथ च श्वासीत्कान्तौ
कारणम् । आधयः—मानसञ्चयाः, अन्तरङ्गस्थानेषु—स्वजनस्थानवर्तिन इति
यावत् ; स्वजना यथा सर्व्वदा परिचरन्ति, तथा आधय एनं सततम् आश्रयन्तीति
भावः । सन्तापः परमसुहृत्—परममित्रं, सततसङ्गीति भावः ; अथच परम्
असुहृत्—प्राणेश्वरः (“पंसि भूस्त्रासकः प्राणाः” इत्यमरः) प्रजागरः,—निद्राविरतिः,
आसः,—आत्मीयः, प्राप्तश्च, नैनं त्यजतीति भावः । मनोरथाः,—अभिलाषाः,
सर्व्वगताः,—सर्व्ववर्गमामिनः, विप्रतिपत्तिमूढतया कर्त्तव्यनिर्णयाक्षमा इति भावः ।
निष्वासाः,—दीर्घनिष्वासाः, विग्रहाग्नेसराः,—विग्रहस्य—विशिष्टज्ञानस्य, कर्त्तव्यज्ञानस्येति
भावः, देहस्य च अग्नेसराः,—अग्न्यामिनः, देहं परित्यज्य गन्तुं प्रवृत्ता इति भावः ।

(१७७) पार्श्ववर्ती—पार्श्ववरः, त्वदमङ्गेकारिण निश्चितं म्रियते इति भावः ।
रणरणकः सञ्चारकः, रणरणकः,—उक्ताण्डाविशेषः, अतिक्षेत्रं दायमित्यर्थः, सञ्चारकः,
—प्रेरकः, मृत्युमुखे इति भावः । [“रणरणक सञ्चारकः” इति पाठे - रणरणकः,—
उक्ताण्डा एव सञ्चारयतीति सञ्चारकः, प्रेरकः इत्यर्थः । सङ्ख्याः,—मनःकल्पनाविज्ञेयाः ।

(१७८) बुद्धीति ।—बुद्धेः,—ज्ञानस्य, उपदेशः,—“इदं कुर्व्व, एवं क्रियमानम्”

वा विज्ञापयामि. अनुरूपो देवो देव्याः इति आत्मसम्भावनां,
शीलवान् इति प्रक्रमविरुद्धं, धीर इत्यवस्थाविपरीतं,
(१७८) सुभग इति त्वदायत्तं, स्थिरप्रीतिः इति निपुणोपक्षेपः,
जानाति (१८०) सेवितुम् इति अस्वामिभावोचितम्, इच्छति
दासभावम् आमरणात् कर्तुम् इति धूर्तालापः, भवनस्वामिनी
भवसि इति उपप्रलोभनं, पुण्यभागिनी भजति भर्तारं तादृशम्
इति (१८१) स्वामिपक्षपातः, त्वं तस्य मृत्युः इत्यप्रियम्,
अगुणज्ञा असि इति अधिक्षेपः, स्वप्नेऽस्य बहुशः कृतप्रसादाऽसि

इत्येवंरूपः तस्मिन् वृद्धः,—महान्तः स्यविरागः । दधीचे एकमेवं गुणो विद्यते इति
वक्तुं बौद्धा वैदग्ध्यं न मालती आह, अनुरूप इत्यादिना । —अनुरूपः,—सुयोग्यः, देवः,—
कुमारो दधीचः, इति, उक्तं इति शेषः । एवमुत्तरं । [“अनुरूपो देवो देव्याः”
इत्येव “अनुरूपो देव्याः” इति पाठान्तरम्] । आत्मसम्भावना—निजसम्मानना ;
एतदर्थं स्वस्य आगमने त्वत्तः सम्मानना लभ्यते इति भावः । शीलवान्—सुशीलः,
अयमिति शेषः । प्रक्रमविरुद्धः,—प्रसङ्गविपरीतम्, ईदृग्व्यापारप्रवृत्तस्य कुतः शील-
वन्तीति भावः । धीरः,—धैर्यवान्, अग्रमिति शेषः । अवस्थाविपरीतम्—अवस्था—
मदन कृता दशा, तस्या विपरीतं—विरुद्धम् ; न हि धीरा एव विचलन्तीति भावः ।

(१७८) सुभगः,—कामिनीरञ्जनः । त्वदायत्तं—त्वदधीनं, त्वयि अनुरक्तायां तत्त्वं
सम्भवति, ना वया इति भावः । स्थिरप्रीतिः,—अचलप्रेमा । निपुणोपक्षेपः,—निपुणस्य—
सुचतुरस्य यथा-कथञ्चित् कार्यसाधने दक्षस्येति यावत्. उपक्षेपः,—उपक्रमः आलाप
अन्वर्थः ; श्यायिचक्रीर्त्तनं विना न अस्य कार्यस्य सिद्धिरिति एवमुक्तिः युज्यते इति भावः ।

(१८०) सेवितुं—परिचरितुं, प्रणयेन अनुगन्तुमिति भावः । अस्वामिभावो-
चितं—स्वामित्वानुपयुक्तमित्यर्थः ; न हि स्वामिनः सेवकान् सेवन्ते, प्रत्युत सेवका एव
स्वामिनम् इति भावः । धूर्तालापः,—प्रतारकचनम् ; धूर्ता हि स्वकार्यसमर्थानर्थमेवं
ब्रुवन्तीति भावः । भवनस्वामिनी—गृहकली । उपप्रलोभनं—लीभप्रदर्शनम् ।
पुण्यभागिनी—धन्या इत्यर्थः ।

(१८१) स्वामिपक्षपातः—स्वामिनि यदर्थम् अहम् आगता वस्मिन् प्रभी
इत्यर्थः, पक्षपातः—प्रणयातिरेक इत्यर्थः । त्वं तस्य मृत्युः,—त्वां विना स मरिष्यतीति
भावः । अप्रियं—निजुरं वच इत्यर्थः । अगुणज्ञा—गुणान् जानातीति गुणज्ञा, यथा

इति (१८२) असाक्षिकं, प्राणरक्षार्थम् अर्थयते इति कातरता, तत्र आगम्यताम् इति आज्ञा, वारितोऽपि (१८३) बलादा-
गच्छतीति परिभवः ; तदेवम् अगोचरे गिराम् असि इति
श्रुत्वा देवी प्रमाणम्” इति अभिधाय तूष्णीम् अभूत् ।

अथ सरस्वती प्रीतिविस्फारितेन चक्षुषा प्रत्यवादीत्,—
“अयि ! न शक्नोमि बहु भाषितुम्, एषा अस्मि ते
(१८४) स्मितवादिनि ! वचसि स्थिता ; गृह्यन्ताममी
प्राणाः” इति । मालती तु,—“यत् आज्ञापयसि अतिप्रसादाय”
इति व्याहृत्य प्रहर्षपरवशा प्रणम्य प्रजविना तुरगेण ततार
शोणम्, अगाच्च दधीचमानेतुं च्यवनाश्रमपदम् । इतरा तु

न भवतीति अगुणज्ञा त्वं कुमारस्य गुणान् न वेक्षीति भावः । अधिचेपः—तिर-
स्कारकरणम् । बहुशः,—पुनः पुनः ; कृतप्रसादा—कृतः,—विहितः, प्रसादः,—अनु-
ययः यथा तथाभूता ; त्वां स्वप्ने दृष्ट्वा असौ महतीं प्रीतिमनुभूतेति भावः ।

(१८२) असाक्षिकं—साक्षिवर्जितम् इदं वच इति यावत् ; स्वप्नदर्शने साक्षिणाम्
अभावादिति भावः । अर्थयते—याचते, त्वत्प्रसादमिति शेषः । कातरता—दैव्यातिशय
इत्यर्थः ; दीना एव ईदृशम् आलपन्तीति भावः । तत्र—तत्समीपे इत्यर्थः । आज्ञा—
आदेशः, प्रभुत्ववचनमिति यावत् ; प्रभव एव आज्ञापयन्तीति भावः । वारितः,—निमित्तः,
“ना त्वमागच्छ ममकाशम्” इति निवारित इति यावत् त्वयेति शेषः ।

(१८३) बलात्—बलमाश्रित्य । परिभवः,—अवमानना इति यावत् ;
बलप्रयोगस्य शिटविरुद्धवादिति भावः । तत्—तस्मान्, गिरा—वाचाम्,
अगोचरे—अविषये, असि—भवसि ; त्वयि न किमपि वक्तुं शक्नोमीति भावः ।
प्रमाणं—प्रसीयते—निर्द्धार्यते अनेनेति प्रमाणम्—इतिकर्तव्यविधाने हेतुरित्यर्थः ;
यद्व भवत्य अभिमतं, तदादिशेति भावः ।

(१८४) स्मितवादिनि !—स्मितेन—ईषडास्येन सह वदतीति स्मितवादिनी
ब्रह्मकुटो, हे मधुरभाषिणि इत्यर्थः । अतिप्रसादाय—अत्यनुग्रहाय इत्यर्थः । [“अति-
प्रसादाय” इत्यत्र “अतिप्रसादः” इति पाठि—अत्यनुग्रहः इत्यर्थः, नवत्या इति शेषः ।]
प्रजविना—दुतगामिना । (प्रजविना इति सामिप्रायवचनम्) । इतरा—सरस्वती ।

सखीस्नेहेन सावित्रीम् अपि विदितवृत्तान्ताम् अकरोत् ;
उत्कण्ठाभारभृता च ताम्यता चेतसा कल्पायितं कथंकथमपि
दिवसशेषम् अनेषीत् । अस्तम् उपगतवति भगवति
(१८५) गभस्तिमति, स्तिमिततरम् अवचरति च तमसि,
प्रहसिताम् इव सितां दिशं पौरन्दरीं दरीम् इव केसरिणि
उदञ्चति चन्द्रमसि, सरस्वती (१८६) शुचिनि चीनांशुक-
सुकुमारे तरङ्गिणि दुकूलकोमले शयने इव शोणसैकते समुप-
विष्टा, (१८७) स्वप्रकृतप्रार्थनापादपतमलग्नां दधीचचरण-

सखीस्नेहेन—सख्यां—सावित्र्यां, यः स्नेहः,—प्रणयः तेन । विदितवृत्तान्ताम्—विदितः,
—ज्ञातः, वृत्तान्तः,—दधीचे सरस्वत्या अनुरागवार्ता यस्याः ताम् । उत्कण्ठाभारभृता
—उत्कण्ठानां भारः,—अतिशयः, तं विभर्त्तते तेन । ताम्यता—क्लिश्यता । कल्पायितं
—“चतुर्युगसहस्रत्नं ब्रह्मणो दिनमुच्यते” इत्युक्तं ब्राह्मं दिनं कल्पः, तद्वदाचरितः तम्,
अतिदीर्घमिव मन्यमानमिति भावः । कथं-कथमपि—अतिक्रमेण इत्यर्थः ।

(१८५) गभस्तिमति—मयूखशालिनि, मूर्ध्यं इत्यर्थः । स्तिमिततरं—मन्दं
मन्दमित्यर्थः । अवचरति—आविर्भवति । प्रहसितामिव—प्रकर्षेण हसन्तीमिव । सितां
—धवलाम् । पौरन्दरीं दिशं—पुरन्दरस्य—इन्द्रस्य इयम् ; यदा,—पुरन्दरः अविष्ठाता
यस्याः सा पौरन्दरो तां दिशं, पूर्वां दिशमित्यर्थः । दरीमिव—गुह्यामिव । के-
सरिणि—सिद्धे, (“सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यश्चः केसरौ हरिः” इत्यमरः) । उदञ्चति
—उद्वहति, उदग्रमाने इत्यर्थः, [“उदञ्चति” इत्यत्र “मुञ्चति” इति पाठान्तरम्] ।

(१८६) शुचिनि—शुभे । चीनेति ।—चीनांशुकं—चीनदेशमूलं सुस्वस्वनं,
तद्वत् सुकुमारः,—अतिकोमलः तस्मिन् । तरङ्गिणि—प्रतिदिनं चौयमाणेन वारिष्ठा
कतरेखे इत्यर्थः । [“दुकूलकोमले” इत्यत्र “दुगूलकोमले” इति पाठान्तरम्] । शयने
इव—शय्यायामिव, शोणसैकते—शोणनदस्य पुलिने ।

(१८७) स्वप्नेति ।—स्वप्ने—स्वप्नावस्थायां, कृता या प्रार्थना—“मामनुग्रहाय”
इति याज्ञा, तस्यां यत् पादयोः, दधीचस्येति भावः, पतनं तेन लघा—संज्ञता ताम् ।
[“समुपविष्टा, स्वप्रकृत” इत्यत्र “समुपविष्टस्वप्रकृत” इति समसपाठे—तथाविधे
शोणसैकते समुपविष्टस्य—आसीनस्य, दधीचस्य समीपे इति भावः, स्वप्रकृत्य

नखचन्द्रिकाम् इव ललाटिकां दधाना, (१-८) गण्डस्थला-
दर्शप्रतिविम्बितेन “चारुहासिनि ! अयम् असौ आहूतो हृदय-
दयितो जनः” इति श्रवणसमीपवर्तिना निवेद्यमानमदनसन्देशा
इव इन्दुना, विकीर्णमाणनखकिरणचक्रवालेन बालव्यजनौकृत-
चन्द्रकलाकलापेन इव करेण वीजयन्ती स्वेदिनं कपोलपट्टम्,
“अत्र दधीचात् ऋते न केनचित् प्रवेष्टव्यम्” इति तिरश्चीनं
चित्तभुवा पातितां विलासवेवलताम् इव बालमृणालिकाम्
अधिस्तनं स्तनयन्ती कथमपि हृदयेन वहन्ती प्रतिपालया-
मास । (१-८८) आसीच्च अस्या मनसि—“अहमपि नाम

इत्यर्थः] । दधीचेति ।—दधीचस्य चरणनखस्य या चन्द्रिका—ज्योत्स्नावत् कान्ति-
रित्यर्थः तामिव । ललाटिकां—ललाटभूषणं, तिलकमित्यर्थः ।

(१-८८) गच्छेति ।—गच्छस्थलं—कपोलतलमेव, आदर्शः,—दर्पणः, अति-
स्वच्छादिति भावः, तत्र प्रतिविम्बितः,—प्रतिफलितः तेन । आहूतः,—आनीतः,
मयेति शेषः । हृदयदयितः,—मनोरञ्जन इत्यर्थः । श्रवणसमीपवर्तिना—श्रुति-
मूलागतेनेत्यर्थः । निवेद्यमानेति ।—निवेद्यमानः,—विज्ञाप्यमानः, मदनस्य सन्देशः,
—वाचिक यस्यै तथोक्ता । इन्दुना—चन्द्रेण । विकीर्णमाणम् ।—विकीर्णमाणम्—
वृत्तवतः प्रसार्यमाणं, नखकिरणानां चक्रवालं—मण्डलं यस्य तथोक्तेन । बालेति ।—
अत एव बालव्यजनौकृतः,—अभिनवचामरवेण धृत इति यावत् ; यद्वा,—बालकृ-
ष्यजनं, चामर इत्यर्थः, तत्कृतः, चन्द्रकलाकलापः,—चन्द्रकलासमुद्भूतः येन तथा-
भूतेन । करेण—हस्तेन । स्वेदिनं—कामजमितसत्त्वोद्भवात् उद्भूतघर्माक्तमित्यर्थः,
कपोलपट्टं—गच्छतटम् । अत्र—हृदये इत्यर्थः । दधीचात् ऋते—दधीचं विना,
केनचित्—केनापि न प्रवेष्टव्यम् । तिरश्चीनं—तिथ्यक् यथा तथा, चित्तभुवा—
मनसिजेन, पातितां विलासवेवलतामिव—विलासार्थां प्रेतयष्टिमिव । [हाररञ्जी
अन्वेषां प्रवेशनिवारणार्थं वेदयष्टिं तिरश्चीनं स्थापयति इति लोकाव्यवहारः] । बाल-
मृणालिकाम्—अभिनवमृणाललतां, विरहसन्तापशमनार्थं धृतानिति भावः । अधि-
स्तनं—स्तने इति अधिस्तनं, स्तनोपरीत्यर्थः, [विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [“स्तनयन्तीम्”
इत्यत्र “स्तनयन्ती” इति पाठे,—स्तनयन्ती—कलयन्ती, प्रकटयन्तीत्यर्थः] ।

(१-८९) आसीदिति ।—अस्याः,—सरस्वत्याः, मनसि आसीच्च “इति” इत्युत्तरेच

सरस्वती, यत्र अमुना मनोजन्मना जघन्या इव परवशीकृता, तत्र
का गणना इतरासु तपस्विनीषु अतितरलासु तरुणीषु ?” इति ।

(१८०) आजगाम च मधुमास इव सुरभिगन्धबहः,
हंस इव (१८१) कृतमृणालधृतिः, शिखण्डीव घनप्रीत्यु-
न्मुखः, मलयानिल इव (१८२) आहितसरसचन्दनधवलतनु-
मतोत्कम्पः, कृष्यमाण इव कृतकरकचग्रहेण ग्रहपतिना,
प्रेष्यमाण इव कन्दर्पोद्दीपनदक्षिणानिलेन, उद्यमान इव

अन्वयः । अहमि—अतिधीरा ज्ञानाधिष्ठात्री देवताऽपीति भावः । नाम—प्राकाशे ।
मनोजन्मना—मनसिजेन, कामेन इति यावत् । जघन्या इव—नीचेव । परवशीकृता—
अधीनीकृता । का गणना ?—को विचारः ? इत्यर्थः । इतरासु—अन्यासु, तपस्विनीषु—
वराकासु । अतितरलासु—अतिचञ्चलासु ।

(१८०) आजगामेति ।—उत्तरस्थितेन दधीच इति पदेन अन्वयः । मधु-
मास इव—वसन्त इवेत्यर्थः । सुरभीति ।—सुरभिं—सौरभशालिनं, गन्धं वहतीति
तथाभूतः ; अन्वयः,—सुरभिः,—सौरभवात् गन्धबहः,—वायुर्यत्र तथाभूतः ।

(१८१) कृतेति ।—कृता—विहिता सृष्ट्यानेन—विसेन, कामसन्तापनिवारणार्थम्
अङ्गस्थापितेनेति भावः, धृतिः,—सन्तोषः, धैर्यं वा येन तथोक्तः ; अन्वयः,—कृता
सृष्ट्यानेन धृतिः,—धारणं, चक्षुः ग्रहणमित्यर्थः येन तथोक्तः ; यथा,—कृता सृष्ट्यानेन
धृतिः,—प्राणधारणं येन तथोक्तः । शिखण्डीव—मयूर इव । घनेति ।—घना—
भान्दा, प्रीतिः,—हृषः का तामङ्गजेति भावः, तस्याम उन्मुखः,—तस्यामिलोत्प इत्यर्थः ;
अन्वयः,—घने—मेघे, तद्गर्भे इति यावत्, या प्रीतिः,—सन्तोषः, तथा उन्मुखः,—
कङ्कमुखः ।

(१८२) आहितः,—जनिता, सरसेन—सान्द्रेष, धृष्टेनेत्यर्थः, चन्दनेन
प्रजलायाः,—प्रेतीकतायाः, तनुलतायाः,—अङ्गयष्टेः, उत्कम्पः,—कम्पनं, झटझट-
भेद इत्यर्थः यस्य तथोक्तः ; अन्वयः,—आहितः,—जनिता सरसानां—स्निग्धानां,
चन्दनानां, धराः,—हृदयेदाः, भान् लालि—आश्रयतीति तथाविधाः, याः तनुलताः,
—मृन्मयवत्ताः, तासां च उत्कम्पः,—कम्पनं येन तथाविधः । कृष्यमाण इव इन्दुद्वीपक-
त्वात् । कृतेति ।—कृतः करेण—किरणेन, हस्तेन च, कचग्रहः,—केशग्रहणं यत्
तथोक्तेन । ग्रहपतिना—चन्द्रेण । [“कन्दर्पोद्दीपनदक्षिणानिलेन” इत्यत्र “कन्दर्पोद्दीपनः

सुकलिकावहलेन रतिरसेन, (१८३) परिमलसम्प्रातिना
मधुपपटलेन पटेनेव नीलेन (१८४) आच्छादिताङ्गयष्टिः,
अन्तःस्फुरता मत्तमदनकरिकर्णशङ्कायमानेन प्रतिमेन्दुना
प्रथमसमागमविलासविलक्ष्मिनेन धवलीक्रियमाणैककपो-
लोदरो मालतीहितीयो दधीचः । आगत्य च (१८५) हृदय-
गतदयितानूपररवमिश्रयेव हंसगद्गदया गिरा कृतसम्भाषणो
यथा मन्मथः समाज्ञापयति, यथा यौवनम् उपदिशति, यथा
अनुरागः शिञ्चयति, यथा विदग्धता अध्यापयति, तथा ताम्
अभिरामां रामाम् अरमयत् । उपजातविस्रम्भा च आत्मानम्

द्वेष दक्षिणानिलेन" इति पाठान्तरम्] । उद्यमान इव—गौयमान इव ।
सुकलिकावहलेन—रणरणकभूयिष्ठेन ।

(१८३) परिमलेति ।—परिमलेन—गावसौरभेण, सम्पततीति तथोक्तेन,
मधुपपटलेन—अमरनिचयेन पटेनेव—वसनेन इव ।

(१८४) आच्छादिनेति ।—आच्छादिता—आवृता, अङ्गयष्टिः,—तनुलता यस्य
तथोक्तः । अन्तःस्फुरता—अन्तर्विराजमानेन । मत्तेति ।—मत्तः—दमदः, मदनः,—
काम एव, करो—इती, तस्य कर्णे यः शङ्कः,—शङ्कनिश्चिताभरणविशेषः स इवा-
चरतीति तेन, प्रतिमेन्दुना—प्रतिबिम्बितचन्द्रेण । प्रथमेति ।—प्रथमः,—आद्यः, समा-
गमः,—सङ्गः, तस्मिन् यो विज्ञासः,—“धीरा दृष्टिर्गतिश्चिवा विलासि सस्मितं वचः”
इत्युक्तलक्षणः भावविशेषः, तेन विलब्धं—सलज्जं यत् क्षितं—सदृङ्मितं तेन इव ।
धवलीति ।—धवलीक्रियमाणम् एकस्य कपोलस्य उदरम्—अभ्यन्तरं यस्य तथोक्तः ।

(१८५) हृदयेति ।—हृदयं गता—प्रविष्टा इत्यर्थः, या दत्ता—कान्ता, तस्या
नूपररवः,—नूपरनिव्वनः, तेन मिश्रा—संवलित्वा त्वेव, हंसगद्गदया—हंसस्वनमधुरये-
त्यर्थः, गिरा—वाचा, कृतसम्भाषणः—कृतालापः, “देवि ! कुशलं ते ?” इत्येवमालपन्
इत्यर्थः । यथा मन्मथ इति ।—मन्मथस्य प्रभुशक्तिसम्पन्नत्वात् आज्ञादानमुचितम् ।
एवं सर्वत्र उद्वेगम् । उपदिशति—“एवमेव” कुक्” इत्युपदेशः । विदग्धता—चतुरता,
कामकलासु नेपथ्यस्मिता यावत्, अध्यापयति—शिञ्चयति । अभिरामां—मनीहारिणीं,
रामां—कान्ताम् । देवताविषयकसम्भोगशङ्कारवर्णनस्य अनौचित्यात् विसारेण नाव-
प्रदर्शितम् । कुमारीत्वेन गाधर्मेविवाहस्य वर्णनौचित्येऽपि नात्र तद्वर्णनं कृतं, शापाव-

अकथयत् अस्य सरस्वती । तथा तु सार्द्धम् एकं दिवसम् इव
अनयत् संवत्सरम् अधिकम् ।

अथ दैवयोगात् सरस्वती बभार गर्भम्, असूत च
(१८६) अनेहसा सर्व्वलक्षणाभिसमं तनयम् । तस्मै च जात-
मात्रायैव “सम्यक् (१८७) सरहस्याः सर्वे वेदाः सर्वाणि च
शास्त्राणि सकलाश्च कलाः मत्प्रसादात् स्वयम् आविर्भवन्ति”
इति वरमदात् । (१८८) सङ्कर्तृश्लाघया दर्शयितुम् इव हृदयेन
आदाय दधीचं पितामहादेशात् समं सावित्र्या ब्रह्मलोकम्
आरुरोह । गतायाश्च तस्यां दधीचोऽपि हृदये (१८९) ऋादिन्या
इव अभिहतो भार्गववंशसम्भूतस्य भ्रातुः ब्राह्मणस्य जायाम्
अक्षमालाऽभिधानां मुनिकन्यकाम् आत्मसूनोः संवर्द्धनाय
नियुज्य विरहातुरः तपसे वनम् अगात् । यस्मिन् एव अवसरे
सरस्वती असूत तनयं, तस्मिन् एव अक्षमालाऽपि सुतं प्रसूत-
वती । तौ तु (२००) सा निर्विशेषं सामान्यस्तन्या शनैः शनैः
शिशू समवर्द्धयत् । एकः तयोः सारस्वताख्य एव अभवत्,

सान्मात्रपरत्वात् आख्यायिकायाः, अन्यथा तथा पतिपरित्यागः गर्हणीयोऽपि कथं
कृतः इत्यादिरूपकुतर्कोदयप्रसङ्गः स्यात् । उपजातविश्रम्भा—सञ्जातविश्वासा । अस्य
—दधीचस्य । आत्मानं—स्वस्वरूपम् ; अभिशप्ता वाग्देवी अहमिति भावः ।

(१८६) अनेहसा—कार्त्तन । तस्मै—तनयाय । जातमात्राय—उत्पन्नमात्रा-
वित्यर्थः ।

(१८७) सरहस्या—रहस्यम्—उपनिषत्, तेन सह वर्त्तमानाः । कलाः,—
चतुःषष्टिसङ्ख्याकाः सङ्गीतादिविद्याः ।

(१८८) सङ्कर्तृश्लाघया—सन्—उत्तमः, यो भर्त्ता, तस्मिन् या श्लाघा—गौरवं तथा ।

(१८९) ऋादिन्या—वज्रेण इत्यर्थः, (“ऋादिनी वज्रमस्त्रियाम्” इत्यमरः) ।

(२००) सा—अक्षमाला । निर्विशेषम्—स्वपुत्रात् अभिन्नभावेन इति यावत् ।
सामान्यस्तन्या—सामान्यम्—उभयोः साधारणमित्यर्थः, स्तन्यं—स्तनदुग्धं यस्याः तथा-
भूता सतीत्यर्थः । तयोः—उक्तयोः तनययोः । एकः,—सरस्वतीतनय इत्यर्थः ।

द्वितीयोऽपि वत्सनामा अभवत् ; आसीच्च तयोः सीदर्थयोः इव स्पृहणीया प्रीतिः ।

अथ सारस्वती मातुः (२०१) महिम्ना यौवनारम्भ इव आविर्भूताशेषविद्यासम्भारः तस्मिन् सवयसि भ्रातरि प्रेयसि प्राणसमे सुहृदि वत्से वाक्ष्यं समस्तमेव सञ्चारयामास ; चकार च कृतदारपरिश्रमस्य अस्य तस्मिन् एव प्रदेशे प्रीत्या प्रीतिकूटनामानं निवासम् । (२०२) आत्मनाऽपि आषाढी, कृष्णाजिनी, वल्कली, अक्षवलयी, मेखली, जटी च भूत्वा तपस्यतो जनयितुः एव जगाम अन्तिकम् । अथ तस्मात् (२०३) प्रवर्द्धमानादिपुरुषात् (२४) जनितात्मचरणीव्रति-

सारस्वताख्यः,—सारस्वत्या अपत्यं पुमान् सारस्वतः, स एव आख्या यस्य तथाभूतः, मातृनाम्ना सारस्वत इति ख्यात इत्यर्थः ।

(२०१) महिम्ना—वरप्रभाविण इत्यर्थः । तस्मिन्—अचमालापञ्चे । सवयसि—जमानवयस्के । वाक्ष्यं—वागात्मकं शास्त्रमित्यर्थः । सञ्चारयामास—प्रेरयामास, अस्वो एव ता विद्या वत्सं शिष्यामामेति विष्कर्षः ।

(२०२) आत्मना—स्वयम् । आषाढी—आषाढः,—पालाशी दण्डः, तडान्, पालाशदण्डधारी इत्यर्थः । कृष्णाजिनी—कृष्णशारचन्द्रावरण इत्यर्थः । वल्कली—वल्कलं—व्रक्षत्वक् तडान्, वल्कलपरिधायी इत्यर्थः, (“आषाढमंजो दण्डः स्यात् पालाशी व्रतचारिणाम् । व्रक्षत्वङ्निर्मितं वस्त्रं वल्कलं समुदाहृतम् ॥” इत्युक्तेः) । अक्षवलयी—अपमालाधारी । मेखली—मेखला—मुञ्चदण्डादिरचितं कटिस्रवं तडान्, मुञ्चदण्डनिर्मितमेखलाधारीत्यर्थः । जटी—जटा—रुचमंहतकेशः तडान्, जटिलः इत्यर्थः, (विशेषणैरतैः ब्रह्मचर्यमस्योक्तम्) । तपस्यतः,—तपस्यां कुर्वन्, जनयितुः,—पितुः दधीचस्येत्यर्थः ।

(२०३) प्रवर्द्धमानात्—वृद्धिं गच्छतः, आदिपुरुषात्—मूलपुरुषात्, वत्सा-दित्यर्थः, यद्वा,—प्रवर्द्धमानात्—अपत्यादिना वृद्धिं गच्छतः, आदिपुरुषात्—पूर्व-ज्ञात् भागैवाहितः ; अन्यत्र,—नारायणात् ।

(२०४) जनितेति ।—जनिता—प्रवर्द्धिता, आत्मचरणेन—आत्मानुशीलनेन,

निर्गतप्रघोषः, (२०५) परमेश्वरशिरोधृतः, (२०६) सकल-
कलागमगम्भीरः, महामुनिमान्यः, (२०७) विपक्षक्षोभ-
क्षमः, (२०८) क्षितितललब्धायतिः, अखलितप्रवृत्तः,
भागीरथीप्रवाह इव पावनः प्रावर्त्तत विपुलो वंशः । यस्मात्

आत्मज्ञानेन इति यावत्, या उन्नतिः,—अभ्युदयः, तथा निर्गतः,—दिगन्तं प्रति आवृत्त
इति यावत्, प्रघोषः,—ध्वनिः, कौर्त्तिः इति यावत् यस्य तथोक्तः ; यद्वा,—जनिता—
विहिता, आत्मनां—स्वेषां, स्ववंशीयानामित्यर्थः, चरणानां—कठादिशाखाऽध्याधिनाम्,
उन्नतिः,—उत्कर्षः, तत्रा निर्गतः प्रघोषः,—यशः यस्य तथोक्तः ; अन्यत्र,—जनितस्य—
उत्पादितस्य, आत्मचरणस्य—आत्मनः परमात्मनः, वामनरूपविष्णोरित्यर्थः, चरणस्य—
वलिच्छलनकाले तृतीयचरणस्येत्यर्थः, उन्नत्या—ऊर्ध्वगत्या, निर्गतः प्रघोषः,—प्रकर्षेण
कलकलध्वनिरित्यर्थः यस्य तथाभूतः ; तदानीं तत्पादस्यर्शेन ब्रह्मकटाक्षमदादिति भावः,
[ब्रह्मकटाक्षिता गङ्गा भगवच्चरणस्यर्शात् तङ्गनेन सहीतले पतिता इत्यस्या विष्णुपादो-
द्भविति प्रसिद्धिः । “प्रवर्द्धमानादिपुरुषजनितात्मचरणीन्नतिनिर्गतप्रघोषः” इति पाठः,—
प्रवर्द्धमानो य आदिपुरुषः, तेन जनिता या आत्मनां चरणानामुन्नतिः, तत्रा निर्गतः
प्रघोषो यस्य सः] ।

(२०५) परमेश्वरशिरोधृतः,—परमेश्वरः,—संसाट्, तेन शिरसा धृतः,—
सम्मानित इति यावत् ; अन्यत्र,—परमेश्वरेण—हरेण, शिरसा धृतः,—गृहीतः,
हरशिरस्यारीति यावत् ।

(२०६) सकलति ।—सकलाः,—समयाः, कलाः,—विद्याः, तासाम् आग-
मेन—अधिगमेन, गम्भीरः,—पूर्ण इत्यर्थः ; अन्यत्र,—सकलकलः,—कलकलेन सह,
य आगमः,—प्रवृद्धं, तेन गम्भीरः । महामुनिभिः मान्यः,—आदरणीयः ; यद्वा,—
महामुनिवत् मान्यः,—माननीयः ; अन्यत्र,—महामुनिः,—जडुः, तेन मान्यः,—
सेव्यः, अतिप्रविश्वबुद्ध्या उदरेण गृहीतत्वात् इति भावः ।

(२०७) विपक्षक्षोभक्षमः,—विपक्षाणां—शत्रूणां, विरीक्षिनामित्यर्थः, क्षोभे—
पराजये, क्षमः,—क्षतः ; अन्यत्र,—विपक्षाः,—पक्षरहिताः पर्वताः, तेषां क्षोभे—
तरङ्गाघातेन खल्लने इति यावत्, क्षमः,—समर्थः ।

(२०८) क्षितितलेति ।—क्षितितले—पृथिव्यां, लब्ध्वा—प्राप्ता, आयतिः,—
प्रतिष्ठा ; अन्यत्र,—आयतिः,—विस्तारः येन तथोक्तः । अखलितप्रवृत्तः,—नास्ति
प्रवृत्तिरिति—सदाचारवंशः यस्मिन् तद्वयथा तथा, प्रवृत्तः,—प्रवर्त्तितः ; अन्यत्र,—

अजायन्त (२०८) वात्स्यायना नाम गृहमुनयः, आश्रित-
श्रीता अपि (२१०) अनालम्बितालीकवककाकवः,
(२११) कृतकुक्कुटव्रता अपि अवैडालवृत्तयः, (२१२) विव-
र्जितजनवृत्तयः, (२१३) परिहृतकपटकीरकुचीकूर्चकूताः,

अखलितम् - अनिरुद्धं यथा तथा, प्रवृत्तः, - प्रवाहित इत्यर्थः । भागीरथीप्रवाह
इव - गङ्गाप्रवाह इव । विपुलः, - सङ्घान् । यस्मात् - वंशादित्यर्थः ।

(२०८) वात्स्यायना नाम - वत्सस्यापत्यानि पुमांसः वात्स्यायनाः, वत्सवंश-
प्रसूततया प्रसिद्धा इत्यर्थः । गृहमुनयः, - गृहस्थिता मुनयः, मुनिवदाचारवन्तो
गृहस्था इत्यर्थः । आश्रितश्रीताः, - आश्रितः, - अवलम्बितः, श्रीतः, - स्तुतिविहितः
आचारः यैः तथोक्ताः, पदे, - श्रीतं - स्तुतौ - कर्णे एव स्थितं, चिरवृत्तमित्यर्थः ।

(२१०) अनालम्बितेति । - आलम्बितः, - धृतः, अलीकः, - मिथ्याश्रितः, वकस्य
काकुः, - "भिन्नकण्ठध्वनिर्धोरैः काकुरित्यभिधीयते" इत्युक्तशोकाभीत्यादिजनितविकृत-
कण्ठस्वरविशेषः यैः तथाभूता न भवन्तीति तथोक्ताः, अक्षरचारिण इत्यर्थः, अकपटेन
वेदविधिमनुसरन्त इति यावत् । "भिन्नकण्ठध्वनिर्धोरैः" इत्यादिनोक्तलक्षणकाकुशब्देन
अत्र कृष्णं लक्ष्यते ; वककाकुः, - वककृष्ण, तथा च, ये चिरवृत्तमाश्रितवन्तः, ते
कृष्णचारित्वात् आलम्बितवककाकवो भवन्ति, अमी तु न तथा इति विरोधः ।

(२११) कृति । - कृते कुक्कुटव्रतं - कुक्कुटाष्टप्रमाणयासभोजननियमः यैः
तथोक्ताः, कुक्कुटाष्टप्रमाणेन चान्द्रायणादिव्रतम् आचरन्त इत्यर्थः । अवैडालवृत्तयः,
- नास्ति वैडाली - विडालसम्बन्धिनी, वृत्तिः, - व्यवहारी येषां तथोक्ताः ; विडालो
हि हिंसावृत्तिः, कदाचित् स्वाभीष्टसिद्धये आत्मनः स्वभावं गोपयित्वा चरति, तथा-
चारिणो न इति भावः । विरोधस्तु - कृतं कुक्कुटानां व्रतं - भक्ष्यं यैः तथाभूताः,
ये कुक्कुटभक्ष्यं कृतवन्तः, ते कथं विडालवृत्तयो न भवन्तीति ।

(२१२) विवर्जितेति । - विवर्जिता जनानां - दुर्जनानाम्, इतरजनानां वा ;
अवा, - जनैः, - दुराचारपुरुषैः, सह वृत्तिः, - व्यवहारी यैः तथाभूताः ; ["विवर्जितजन-
पङ्क्तयः" इति पाठि, - विवर्जिता जनानां - साधारणानां, पङ्क्तिः, - श्रेणी, जनता
इत्यर्थः यैः तथाभूताः, मुनिवृत्तित्वात् परित्यक्तेतरजनसमाजा इत्यर्थः ; "पङ्क्तयः"
इत्यत्र "पङ्क्तयः" इति पाठि - पङ्क्तिः, पाकः, "ऊदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्राकशते"
इति व्यायात् पक्कद्रव्यम्, अग्रमिति यावत् यैः तथोक्ताः इत्यर्थः] ।

(२१३) परिहृतेति । - परिहृतं - परित्यक्तं, कपटकीरस्य - दुष्टकपटचिह्नं,

अगृहीतगह्वराः, (२१४) न्यकृतनिज्जतयः, प्रसन्नप्रज्जतयः,
विगत-विज्जतयः, परपरिवादपराचीनचेतसः, (२१५) वर्णत्रय-
व्यावृत्तिविशुद्धान्वसः, धीरधीषणावधूताध्वेषणाः, असङ्गसुक-
स्वभावाः, प्रणतप्रणयिनः, (२१६) शमितसमस्तशाखान्तर-
संशीतयः, (२१७) उद्धाटितसमग्रग्रन्थार्थग्रन्थयः, कवयः

कुचीकूर्चाकृत—“किंचिरमिंचिर” इति अव्यक्तशब्दः यैः तथोक्ताः ; यदा—
परिहृतं कपटं—व्याजन्तुतिः, तथा कौराणां कुचीकूर्चाः,—शुकपक्षिषत् । निरर्थक-
व्यावृत्तिपात्र, तेषु आकृतम्—अभिप्रायः यैः ते तादृशाः । कौरा हि यथा
घातितं बद्धन्तः लोकान् सन्तोषयन्ति, न तु तेषां तथा मनोवृत्तिः, एते तु ब्राह्मणा
वाङ्माध्यन्तरसमव्यवहारिणः न कापटिकाः, न वा शुकवत् निरर्थकवाक्यप्रयोजकाः
इति भावः । अगृहीतगह्वराः,—न गृहीतं गह्वरं—पापं यैः तथोक्ताः । [“परि-
हृतकपट-चौर-कल्पितकचकूर्चाकृताः” इति पाठान्तरे,—परिहृतः,—परित्यक्तः, कपट-
चौरकल्पितायां—शठतत्कराद्याचरितायां, कचकूर्चायां—केशकुचने, आकृतः,—
अभिप्रायः यैः तथोक्ताः, विलासवासनाविरहिताः इत्यर्थः] ।

(२१४) न्यकृतेति ।—न्यकृता—तिरस्कृता, निज्जतिः,—श्राव्यं यैः तथोक्ताः,
(“कृतनिज्जतिः शठयम्” इत्यमरः) । प्रसन्नेति ।—प्रसन्ना—निर्मन्त्रा, प्रज्जतिः,—
स्वभावी येषां तथोक्ताः, सौम्या इत्यर्थः । विगतेति ।—विगता विज्जतिः,—विकारो
येषां ते, अविज्जतचित्ता इत्यर्थः । परेति ।—परेषां परिवादं—निन्दायां, पराचीनं—
पराशुखं चतः येषां तथोक्ताः, परनिन्दापराशुखचित्ता इत्यर्थः ।

(२१५) वर्णेति ।—वर्णत्रयाणां—क्षत्रियवैश्यशूद्राणामित्यर्थः, व्यावृत्त्या—विवर्जनेन
प्रतिग्रहादिवैमुख्येनेति यावत् । विशुद्धानि—पवित्राणि, अन्वांसि—अन्नानि येषां तथोक्ताः,
वर्णाङ्गराप्रतिश्रावण इत्यर्थः । (“भिस्मा स्त्री भक्तमन्वीऽन्नम्” इत्यमरः) धीरिति ।—
धीरा या धीषणा—बुद्धिः, (“बुद्धिर्मनीषा धीषणा” इत्यमरः) तथा अवधूता—
तिरस्कृता, अध्वेषणा—अन्वेषणा, धर्मवेषा इति यावत् यैः तथोक्ताः, परित्यक्तयाज्ञाहृतय
इत्यर्थः । असङ्गसुकस्वभावाः,—असङ्गसुकः,—स्थिरो मृदुश्च, स्वभावी येषां तथोक्ताः ।
प्रणतप्रणयिनः,—प्रणतेषु जनेषु अनुरामिण इत्यर्थः ।

(२१६) शमितेति ।—शमिता—शान्तिं नीता, सिद्धान्तेन निरस्येत्यर्थः, समस्ता—
समया, शाखान्तराणां—कठादिवैदिकशाखाविशेषाणां, संशीति—संशयः यैः तथोक्ताः ।

(२१७) उद्धाटितेति ।—उद्धाटिताः,—व्याख्याता इत्यर्थः, समयाणां—सम्प्र

वाग्मिनः, विमत्सराः, सरसभाषित-व्यसनिनः, (२१८) विदग्ध-
परिहासवेदिनः, परिचयपेशलाः, नृत्यगीतवादित्रेषु अवाद्याः,
ऐतिह्यस्य अवितृष्णाः, सानुक्रीशाः, सत्यशुचयः, साधु-
सम्पत्ताः, (२१९) सर्व्वसत्त्वसौहार्दद्रवार्द्रहृदयाः, तथा सर्व्व-
गुणोपेता राजसेनानभिभूताः, (२२०) क्षमाभाज आश्रित-
नन्दनाः, अनिस्त्रिंशा विद्याधराः, अजडाः कलावन्तः,

ज्ञानां, गन्यानां—आश्वाषाणाम्, अर्थयन्यथः,—कूटाक्षा इत्यर्थः वै तथाभूताः, शास्त्र-
संग्रहच्छेत्तार इत्यर्थः । कवयः,—कवयितारः, करव्यप्रणीतार इत्यर्थः । वाग्मिनः,—
सुवक्तारः । विमत्सराः,—वि—विगतः, मत्सरः,—अन्वशुभदेषः येषां ते तथोक्ताः ।
सरसिति ।—सस्सं—स्सयुक्तां, भाषितं—वचनं, तत्र व्यसनिनः,—तद्वाक्यपरा इत्यर्थः ।

(२१८) विदग्धेति ।—विदग्धः,—चतुरः । परिहासः,—केलिविशेषः, तद्देदिनः,
—तदभिज्ञ इत्यर्थः । परिचयपेशलाः,—परिचयेषु—संशयेषु, सम्मनैरिति शेषः,
पेशलाः,—निपुणाः । नृत्यगीतवादित्रेषु अवाद्याः,—लास्यादिषु वङ्गिभांवरङ्गिताः,
नृत्यगीतवादिविज्ञानवन्त इत्यर्थः । ऐतिह्यस्य—इतिहासस्य, अवितृष्णाः,—आसक्ताः
इत्यर्थः, इतिहासज्ञानलीलुपता इति यावत् । सानुक्रीशाः,—सदयाः । सत्यशुचयः,—
सत्येन शुचयः,—पवित्राः । साधुसम्पत्ताः,—सत्त्वनमान्याः ।

(२१९) सर्व्वेति ।—सर्व्वेषु सत्त्वेषु—प्राणिषु, सौहार्दद्रवेण—मैत्रीरसेन, क्षिप्ध-
भवनेत्यर्थः । आर्द्र—क्षिप्धं, हृदयं येषां तथोक्ताः । सर्व्वगुणोपेताः,—सर्व्वे गुणैः,—
शीलदाक्षिण्यादिभिः, उपेताः,—समन्विताः । राजेति ।—राजः,—नृपस्य, सेनया—
सैन्येन, अनभिभूताः,—अनाक्रान्ताः ; अत्र ये सर्व्वे गुणैः,—सत्त्वस्वस्वसमीभिर्गुणैः,
उपेताः, ते कथं राजसेन—राजःसम्बन्धिगुणेन, दम्भाह्वारादिना इत्यर्थः, अनभि-
भूताः,—अपराजिताः, राजीगुणावर्जिता भवन्ति ? इति विरोधः । एवमुत्तरक
विरोधः उभेयः ।

(२२०) क्षमाभाजः,—शक्नो सद्दिष्टता क्षमा, तद्वाजः,—तद्वन् इत्यर्थः ;
आश्रितनन्दनः,—आश्रितान्—अनुगतान् जनान् नन्दयन्तीति तथाभूताः ;
अथ च, ये क्षमां—पृथिवीं, मर्त्यलोकाभित्यर्थः, भजन्ते, ते कथम् आश्रितं नन्दनं—
तदाख्यं सुरीयान् यैः तथाभूता भवन्तीति विरोधः । अनिस्त्रिंशाः,—अनिर्हयाः,
अक्रूरा इति यावत्, (“खरस्यर्धेऽथ निस्त्रिंशः खड्गे ना निर्हये विषु” इति मेदिनी)
विद्याधराः,—विवांसः । अथ च, ये अनिस्त्रिंशाः,—खककर्षिताः, ते कथं प्रिया-

(२२१) अदोषाः तारकाः, (२२२) अपरोपतापिनः
भास्वन्तः, अनुषाणः हुतभुजः, (२२३) अकुसृतयो भोगिनः,
(२२४) अस्तम्भाः पुण्यालयाः, (२२५) अलुप्तक्रतुक्रिया

धराः—देवयोनिविशेषाः ? इति विरोधः ; ये तु विद्याधराः देवयोनिविशेषाः,
ते सखङ्गा एव वर्त्तन्ते । न त्वनिस्त्रिंशः इति प्रसिद्धिः ; मालाखङ्गगुलिकाञ्जनादिभेदेन
भिन्नानामपि तेषां खङ्गहस्तत्वमव्यभिचरितमेवेति बोध्यम् । अजडाः,—अमूर्खाः ।
कलावन्तः,—सृत्यगीतादिषु विद्यासु निपुणा इत्यर्थः ; अन्यत्र,—अजडाः,—अशीताः,
कलावन्तः,—चन्द्राः यः अजडः,—अशीतः, उष्ण इत्यर्थः, भवति, स कथं तुषार-
किरणयन्त्रः स्यात् ? इति विरोधः ।

(२२१) अदोषाः,—दोषरहिताः, तारकाः,—तारयन्ति—उद्धरन्ति लोका-
निति तथोक्ताः, धर्मोपदेष्टारः इत्यर्थः ; अन्यत्र,—अदोषाः,—दोषा—राविशद-
हिताः, तारकाः,—नक्षत्राणि, अत्र अरात्रौ तारकोद्गमः इति विरोधः ।

(२२२) अपरोपतापिनः,—परान् न उपतापयन्ति—पीडयन्तीति तथोक्ताः,
परपीडनरहिता इत्यर्थः । भास्वन्तः,—प्रभाशालिनः, लोकसमाजेषु दीप्यमाना
इत्यर्थः ; अन्यत्र,—न परान् उपतापयन्ति—सन्तान् कुर्वन्ति इति तथोक्ताः, अपरोप-
तापिनः, भास्वन्तः,—सूर्याः ; ये सूर्याः, ते कथं अ-परसन्तापका भवन्ति ? इति
विरोधः । अनुषाणः,—उभयवर्जिताः, अगर्वा इत्यर्थः, हुतभुजः,—हुतं—यज्ञेषु
देवैर्भो निवेदितमित्यर्थः, भुञ्जते इति तथोक्ताः, यज्ञशिष्टाग्निं इत्यर्थः ; अन्यत्र,—
अनुषाणः,—शीताः, हुतभुजः,—अग्नयः, ये हुतभुजः, ते कथम् अनुषाणः,—
सन्तापवर्जिता भवन्ति ? इति विरोधः ।

(२२३) अकुसृतयः,—अकुः—अकुक्षिता, सृतिः,—गतिः, आकार इति
यावत् येषां तथोक्ताः, भोगिनः,—संसारसुखभोगवन्तः ; अन्यत्र,—नास्ति कौ-
पृथिव्यां, पृथ्वीविवरे इत्यर्थः, सृतिः,—गतिः स्थितिः वा येषां तथोक्ताः, भोगिनः,—
सर्पाः ; ये सर्पाः, तेषां पृथिव्यां पृथिवीविवरे वा अनवस्थानमसम्भवमिति विरोधः ।

(२२४) अस्तम्भाः,—स्तम्भः,—कामजनितसात्त्विकभावविशेषः, तद्रहिताः,
पुण्यालयाः,—पुण्यवन्तः ; अन्यत्र,—अस्तम्भाः,—स्तम्भः,—स्थूणाः, गृहधारणकाष्ठ-
मित्यर्थः, तद्रहिताः, स्तम्भशून्याः, पुण्यालयाः,—पवित्रगृहाणि, मठादिस्थानानौत्यर्थः ;
स्तम्भं विना गृहस्थितेरस्तम्भवादत्र विरोधः ।

(२२५) अलुप्तेति ।—न क्षुमा क्रतुक्रिया—यज्ञानुष्ठानं येषां तथाभूताः,

दक्षाः, अव्यालाः कामजितः, (२२६) असाधारणा
द्विजातयः ।

तेषु च एवम् उत्पद्यमानेषु, (२२७) संसरति संसारे,
यात्सु युगेषु, अवतीर्णे कलौ, वहत्सु वत्सरेषु, ब्रजत्सु वासरेषु,
अतिक्रामति च काले, प्रसवपरम्पराभिः अनवरतम् आपतति
विकासिनि वात्स्यायनकुले क्रमेण कुवेरनामा (२२८) वैनतेय
इव गुरुपक्षपाती द्विजो जन्म लेभे । तस्य अभवन् अच्युत
ईशानो हरः पाशुपतश्च इति चत्वारो युगारम्भा इव

दक्षाः,—निपुणाः ; अन्यत्र,—दक्षः,—प्रजापतिर्भद्रः इति विरोधः, तस्य यज्ञक्रियाया
हरकोपेण नाशादलुप्तकृतक्रियत्वमसम्भवमिति भावः । अव्यालाः,—अहिंसाः, काम-
जितः,—कामजयिनः, निर्भिलाषाः वा ; अन्यत्र,—नास्ति व्यालः,—सपेः येष
तथाभूताः ; कामजित्—रुद्रः इति विरोधः ; तस्य अङ्गे व्यालयोगप्रसिद्धिरिति
भावः ।

(२२६) असाधारणाः,—असामान्याः, द्विजातयः,—वे जाती येषां तथोक्ताः,
मातृजठरे एकं जन्म, आचार्यसमीपे उपनयनात् वेदाधिगमेन द्वितीयं जन्मति ।
द्विजातित्वमिति भावः ; “मातृरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जीवन्धने” इति श्रुतेः ;
अन्यत्र,—द्विजातिः,—द्व्याभ्यां जननम् इत्यर्थः येषां तथोक्ताः, अथ च असाधारणाः,—
असामान्याः, अनितरा इत्यर्थः, इति कथं युज्यते ? इति विरोधः ।

(२२७) संसरति—चलति । यात्सु—गच्छत्सु । वहत्सु—अतिक्रामत्सु ।
ब्रजत्सु—गच्छत्सु । वासरेषु—दिवसेषु । काले इति ।—प्रागभिहिते इति भावः, नो
चेदितत् पुनरुक्तं स्यात् । प्रसवपरम्पराभिः,—अपत्यजन्मप्रवाहैः । आपतति—
परिवर्तमाने । विकासिनि—विराजमाने ।

(२२८) वैनतेय इव—विनतायाः अपत्यं पुमान् वैनतेयः,—गुरुडः स इव,
गुरुपक्षपाती—गुरौ—आचार्ये पितरि वा, पक्षपातः,—भक्तिः विद्यते अस्येति
तथोक्तः ; अन्यत्र,—गुरुभ्यां—महद्गुरौ, पक्षाभ्यां—गुरुद्वयां, पतति—उद्गच्छतीति
तथोक्तः । द्विजः,—विप्रः, पक्षौ च (“दक्षविप्राण्डजा द्विजाः इत्यमरः) । तस्य—
कुवेरस्य । युगारम्भा इव—युगानां—सत्यादीनां चतुर्णाम्, आरम्भाः,—प्रथम-
प्रवृत्तयः ते इव ।

(२२८) ब्राह्मतेजोजन्यमानप्रजाविस्तारा नारायणबाहुदण्डा इव (१३०) सच्चक्रनन्दकाः तनयाः । तत्र पाशुपतस्य एक एव अभवत् भूभार इव (१३१) अचलकुलस्थितिः चतुर्दधि-गम्भीरोऽर्थपतिः इति नाम्ना (२३२) समग्राग्रजम्बकचक्रचूडामणिः महात्मा सूनुः । सोऽजनयत् भृगुं हंसं शुचिं कविं महीदत्तं धर्मं जातवेदसं चित्रभानुं त्र्यम्बकं अहिदत्तं विश्वरूपञ्च इति एकादश रुद्रानिव (२३३) सोमामृतरसशीकर-

(२२८) ब्राह्मेति ।—ब्राह्मं—वैदिकं, वेदविहिताचारनिमित्तमित्यर्थः, तेजः तेन जन्यमानः,—उत्पद्यमानः, प्रजानां—सन्ततीनां, विस्तारः येषां तथामूताः; अन्यत्र,—ब्रह्मणः,—विधातुरिदम् इति ब्राह्मं, यत् तेजः तेन, मनःसङ्कल्पप्रभावेण इत्यर्थः, जन्यमानः प्रजाविस्तारी येषु तथोक्ताः; युगारम्भे प्रथमं ब्रह्मणः सनकसनन्द-सुमनुसनातनाख्यानां चतुर्णां पुत्राणां मानससृष्टिः, ततः जन्मक्रासस्य द्वितीः सङ्ख्यात् मैथुनाच्च सृष्टिः प्रावर्ततेति शास्त्रात् ।

(१३०) सच्चक्रनन्दकाः,—सतां—साधूनां, चक्रं—समाजं, नन्दयन्तीति तथोक्ताः; अन्यत्र,—सत्—तिष्ठत्, चक्रं—सुदर्शनाख्यं, नन्दकाः,—तदाख्यः खड्गश्च येषु तथोक्ताः । नारायणबाहुदण्डा अपि चत्वारः । तनयाः—पुत्राः । भूभार इव—पृथिवीभार इव ।

(२३१) अचलकुलस्थितिः, अचला—स्थिरा, कुलस्य—वंशस्य, स्थितिः यस्य तथोक्ताः; अन्यत्र,—अचलानां—पर्वतानां, कुलैः,—गन्दैः, सप्तभिः कुलपर्वतैरित्यर्थः, उक्तञ्च,—“महेन्द्रो मलयः सद्यः शक्तिमावृत्तपर्वतः । विन्ध्यश्च पारिपावश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥” इति, स्थितिर्यस्य तथोक्ताः, शेषाहिशिरःस्थायाः भूमेः नमनोन्नमन-निवारणार्थे परितः भूधराणामवस्थापनादित्याशयः । चतुर्दधिगम्भीरः,—चत्वारः उदधयः,—समुद्राः, तद्वत् गम्भीरः,—महाप्रभावशालित्वादविकार्यस्वभाव इत्यर्थः; अन्यत्र,—चतुर्भिः उदधिभिः,—सागरैः, गम्भीरः,—वेष्टितः इत्यर्थः ।

(२३२) समयेति ।—समग्राणाम् अग्रजम्बानां—ब्राह्मणानां, चक्रस्य—निचयस्य, चूडामणिः,—शिरोरत्नभूतः । सूनुः,—पुत्रः, अभवत् इत्यनुवङ्गः । सः,—अर्थपतिः ।

(१३३) शीमेति ।—शीमः,—तदाख्यलतामिदः, तस्य अक्षतमिव रसः,—

कुरितमुखान् पवितान् पुत्रान् । अलभत च चित्रभानुः तेषां
मध्ये (२३४) राजदेव्यभिधानायां ब्राह्मण्यां बाणम् आत्मजम् ।
स बाल एव विधेः बलवतो वशात् उपसम्पन्नया व्ययुज्यत
जनन्या । जातस्नेहस्तु नितरां पितैव अस्य मातृताम् अकरोत् ।
अवर्हत (२३५) चेतनाऽधिकतरमेधीयमानधृतिः धान्नि निजे ।

कृतोपनयनादिक्रियाकलापस्य (२३६) समावृत्तस्य
चतुर्दशवर्षदेशीयस्य पिता अपि श्रुतिस्मृतिविहितं कृत्वा द्विज-
जनोचितं निखिलं पुण्यजातं कालेन (२३७) अदशमीस्य एव

अज्ञाश्रित इति भावः, तस्य श्रीकरैः,—विन्दुभिः, कुरितं—पूर्णमित्यर्थः, मुखं येषां
तान्, सोमयाजितया यज्ञीयसोमलतारसपायिन इत्यर्थः ; अन्यतः,—सोमस्य—शिरः-
स्थितचन्द्रस्य, अमृतरसानां—निःसृतमयूखंद्रवाणाम् इत्यर्थः, श्रीकरैः कुरितमुखान्—
आवृतवदनान् इत्यर्थः, स्वेषां भगवच्छङ्करांशभूतत्वात् अशाङ्कधृक्त्वं वेदितव्यम् । पवितान्
—विद्युद्वज्रसीन्, पुत्रान् अजनयत् इत्यनुषङ्गः ।

(२३४) राजदेव्यभिधानायां—राजदेवीसमाख्यायाम्, आत्मजम्, अलभत इत्यनुषङ्गः ।
सः,—बाणः । विधेः बलवतः,—प्रबलस्य दैवस्य, महादुर्भाग्यस्य इति यावत्, वशात्—
प्रभावात् । उपसम्पन्नया—मृतया । मातृतां—मातृत्वं, तत्कृत्यसाधनात् मातृवद-
व्यवहारमित्यर्थः ।

(२३५) चेतनेति ।—चेतना—प्रज्ञा, तथा अधिकतरा या मेधा—श्रुतिशक्तित्वार्थः,
सेवाचरन्ती धृतिः,—धारणाशक्तिः यस्य तथाभूतः । [“अवर्हत.....निजे” इत्यत्र “अवर्हत
अ तेनाधिकतरमेधीयमानधृतिर्धानि निजे” इति पाठः,—तेन—पित्रा इत्यर्थः, अधिकतरं
यथा तथा, एधीयमाना—एधः,—इध्यते अग्निरनेनेति एधः,—अग्निसन्दीपनं काष्ठं,
तद्वदाचर्यमाना, उद्दीप्यमाना इत्यर्थः, धृतिः यस्य सः, सहजधृतिर्मानपि पित्रा उपदेश-
दानादिना अधिकतरं स्मृतस्मृतिरकारौत्यर्थः । निजे धानि—स्वकीये गृहे, स्वीये तेजसि
एव अवस्थितः इति शेषः ।]

(२३६) समावृत्तस्य—स्नातकस्य, वेदाध्ययनात् परं समावर्तनाख्यसंस्कार-
संस्कृतस्य इत्यर्थः । चतुर्दशवर्षदेशीयस्य—ईषदसमाप्तचतुर्दशवर्षस्य । श्रुतिस्मृतिविहितं
—“श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रन्तु वै स्मृतिः” इत्युक्तश्रुतिस्मृतिभ्यां, विहितं—
कर्तव्यतया उक्तम् । पुण्यजातं—श्रीतं स्नानं सत्क्रियाकलापमित्यर्थः ।

(२३७) अदशमीस्य,—“शतायुर्वै पुरुषः” इत्युक्तेः नराणां शतवर्षायुर्निर्णयमात्

अस्तम् अगात् । संस्थिते च पितरि, महता शोकेन आभीलम् अनुप्राप्तो दिवानिशं दृष्ट्यमानहृदयः कथंकथमपि कतिपयान् दिवसान् आत्मगृहे एव अनैषीत् । गते च विरलतां शोके शनैः शनैः अविनयनिदानतया स्वातन्त्र्यस्य, कुतूहल-बहलतया च बालभावस्य, (२३८) धैर्यप्रतिपक्षतया च यौवनारम्भस्य, शैशवोचितानि अनेकानि चापलानि आचरन् इत्तरो बभूव । अभवंश्च अस्य वयसा समानाः सुहृदः सहायाश्च । तथा च,—भ्रातरौ पारशवौ चन्द्रसेनमातृषेणौ, (२३९) भाषाकविः ईशानः परं मित्रं, प्रणयिनौ रुद्रनारायणौ विद्वांसौ वारवाण-वासवाणौ, वर्णकविः वेणीभारतः, प्राक्ततक्तु कुलपुत्रो वायुविकारः, वन्दिनौ अनङ्गबाणसूचीबाणौ, (२४०) कात्यायनिका चक्रवाकिका, जाङ्गलिको मयूरकः,

तस्यायुषो दशधा विभागे नवव्यधिकातिवृद्धावस्था दशमी नाम, चरमावस्था, इति यावत्, तव तिष्ठति इति दशमीत्यः, (“दशमीस्यौ चीनरागवृद्धौ” इत्यमरः) स न भवतीति अदशमीत्यः, पुरुषायुषस्यालाभेन अपूर्णवया एवेत्यर्थः । अस्तं—निधनम् । संस्थिते—सन्ति । आभीलं—कष्टम् । (“स्यात् कष्टं कृच्छमाभीलम्” इत्यमरः) विरलताम्—अन्यताम् । अविनयनिदानतया—अविनयः, दुराचारः, मदौ इत्यमित्यर्थः, तस्य निदानं—मूलकारणं, तस्य भावः तच्चा तथा । स्वातन्त्र्यस्य—स्वाधीनतायाः ।

(२३८) धैर्यप्रतिपक्षतया—धैर्यविरोधितया इत्यर्थः । इत्तरः,—यायावरः, अधीरतया नैकत्र स्थितिशील इति यावत् । “अभवंश्च” इत्यादिना आत्मन-स्तादृशमर्चविधकलाविशारदमहायकत्वात् उत्कर्षं प्रकटयति । पारशवौ—ब्राह्मणात् शूद्रकन्यायामूढायां जातौ पारशवौ ; तदाह मनुः,—“ब्राह्मणाद् वैश्वकन्यायामम्बुष्ठौ नाम जायते । निपादः शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते ॥”

(२३९) भाषाकविः,—भाषायां—संस्कृतादिवाक्ये इत्यर्थः, कविः,—काव्यरचयिता ; यडा—भाषाः,—गेयवस्तुवाचः, तासु कविः, गायदिषु नीतिप्रणेतृ इत्यर्थः, वारवाण-वासवाणौ—तटाश्रयी, विद्वांसौ—पण्डितौ । प्राक्ततक्तु—प्राक्ततभाषा-प्रणेतृ । वायुविकारः,—तदाख्यः । वन्दिनौ—स्तुतिपाठकौ ।

(२४०) कात्यायनिका—“पञ्चाशद्वर्षदेशीयां वीरां संस्थितभर्तृकाम् । तद्वन्ति

ताम्बूलदायकः चण्डकः, भिषक्पुत्रो मन्दारकः, पुस्तकवाचकः
सुट्टिः, कलादशामीकरः, (२४१) हैरिकः सिन्धुषेणः,
लेखको गोविन्दकः, चित्रकृत् वीरवर्मा, पुस्तकृत् कुमारदत्तः,
मार्दङ्गिको जीमूतः, गायनौ सोमिलग्रहादित्यौ, (२४२) सैरन्ध्री
कुरङ्गिका, वांशिकौ मधुकरपारावतौ, गान्धर्वोपाध्यायो
ददुरकः, (२४३) सांवाहिका केरलिका, लामकयुवा
ताण्डवीकः, आचिक आखण्डलः, कितवो भीमकः, शैलालि-

कात्यायनिकां धृतकाषायवाससम् ॥” इत्युक्तलक्षणा अर्धजरती विधवा नारी, चक्र-
बाकिका—तन्नामो। लाङ्गलिकः,—विषवैद्यः। [“जाङ्गलिकः” इत्यत्र “जाङ्गलिकः”
इति पाठोऽपि स एवार्थः। “विषवैद्यो जाङ्गलिकः” इत्यमरः]। मयूरकः,—
तदाख्यः। ताम्बूलदायकः,—पर्णविक्रेता, ताम्बूलिक इत्यर्थः। चण्डकः,—तदाख्यः।
भिषक्पुत्रः,—वैद्यसुतः, मन्दारकः,—तन्नामा। पुस्तकवाचकः,—पुस्तकलिखित-
वक्ता, सुट्टिः,—तन्नामा। कलादः,—स्वर्णकारः, चामीकरः,—तदाख्यः।

(२४१) हैरिकः,—हीरकपण्योपजीवी, सिन्धुसेनः,—तदाख्यः। (“स्वर्णकारः
कलादः स्यात् तदध्यक्षस्तु हैरिकः” इति कोषः)। लेखकः,—पुस्तकस्य इति शेषः,
गोविन्दकः तन्नामा। चित्रकृत्—आलेख्यकर्ता, वीरवर्मा—तदाख्यः। पुस्तकृत्—
ग्रन्थकर्ता; यद्वा,—पुस्तं—लेप्यादिग्रन्थकर्म करोतीति तथोक्तः, (“पुस्तं क्रीवं पुस्तके
च लेप्यादिग्रन्थकर्मणि” इति मेदिनी); यद्वा,—पुस्तं—“मृदा वा दारुणा वाऽपि
वस्त्रेणाप्यथ चर्मणा। लोह्रवैः कृतं वाऽपि पुस्तमित्यभिधीयते ॥” इत्युक्तलक्षणां
लेप्यादिग्रन्थकर्म करोतीति तथोक्तः। मार्दङ्गिकः,—मृदङ्गवादकः, जीमूतः,—
तदाख्यः। गायनौ—गायकौ, सौमिलग्रहादित्यौ,—तन्नामानौ।

(२४२) सैरन्ध्री—“प्रसाधनीपचारज्ञा सैरन्ध्री स्ववशा कृता” इत्युक्तलक्षणा नारी
कुरङ्गिका नाम। वांशिकौ—वंशीवादकौ, मधुकरपारावतौ—तन्नामानौ। गान्धर्वो-
पाध्यायः,—गान्धर्व—सङ्गीतशास्त्रं, तस्य उपाध्यायः,—आचार्यः, ददुरकः,—तदाख्यः।

(२४३) सांवाहिका—सेविका, या पादादिमर्दनं करोति, सा; केरलिका
—तन्नाम कापि स्त्री। [“सांवाहिका” इत्यत्र “सवाहिका” इति पाठात्तरम्]।
प्रासकः,—नर्तकः, स च असी युवा—तरुण्येति, लामकयुवा, ताण्डविकः,—
तदाख्यः। युवा इत्यादिना तुल्यवयस्कमुच्यते। आचिकः,—अचैः,—एतैर्कैर्दीव्यतीति

युवा (२४४) शिखण्डकः, नर्त्तकी हरिणिका, पाराशरी
सुमतिः, क्षपणको वीरदेवः, कथको जयसेनः, शैवो वक्रघोणः,
(२४५) मन्त्रसाधकः करालः, असुरविवरव्यसनी लोहिताक्षः,
(२४६) धातुवादवित् विहङ्गमः, दार्दुरिको दामोदरः, ऐन्द्र-
जालिकः चकोराक्षः, मस्करी ताम्रचूडः । स एतैश्च अन्यैश्च
अनुगम्यमानो बालतया निघ्नताम् उपगतो (२४७) देशा-
न्तरालोकनकौतुकाक्षिमहृदयः, सत्स्वपि पितृपितामहोपात्तेषु
ब्राह्मणजनोचितेषु विभवेषु, सति च अविच्छिन्ने विद्याप्रसङ्गे

आक्षिपः,—द्युतकरः, आखण्डलः,—तदाख्यः । कितवः—धूर्त्तः, भौमकः,—तन्नामा ।
शैलानी—स्वयं नर्त्तकः, स च असौ युवा चेति तथोक्तः, तरुणशैलूष इत्यर्थः ।

(२४४) शिखण्डकः,—तदाख्यः । हरिणिका नाम नर्त्तकी, सुमतिर्नाम
पाराशरी भित्तुः, (“भित्तुः परित्राट् कर्मन्दी पाराशर्येपि मस्करी” इत्यमरः) ।
धीरदेवो नाम क्षपणकः । कथकः,—पुराणव्याख्याता, जयसेनः,—तदाख्यः । शैवः
—शिवभक्तः, वक्रघोणः,—तदाख्यः ।

(२४५) मन्त्रसाधकः,—साधितमन्त्र इत्यर्थः, करालः,—तन्नामा । असुरविवर-
व्यसनी—असुराणां विवरं—पातानमित्यर्थः, यद्वा,—असुराणां विवरं—रम्भ, दीप
इति यावत्, तस्मिन् व्यसनी—तज्ज्ञानानुशीलकः इत्यर्थः, लोहिताक्षः,—तदाख्यः ।

(२४६) धातुवादवित्—धातवः,—स्वर्णरजतादयः, तेषाम् । उद्यते अनेनेति वादः,
—गुणः, त वेत्तीति तथोक्तः, रसायनवित् इत्यर्थः विहङ्गमः,—तदाख्यः । दार्दुरिकः,—
बाधवादकभेदः, यद्वा,—दुर्दुराः,—भक्ताः, तान् वेत्तीति दार्दुरिकः, भक्तगुणगुणवत्ता
इत्यर्थः, दामोदरः,—तदाख्यः । ऐन्द्रजालिकः,—ऐन्द्रजालविद्यावित्, चकोराक्षः,—
तन्नामा । मस्करी—परित्राट्, स्रग्धारी इत्यर्थः, (“भित्तुः परित्राट् कर्मन्दी पाराशर्येपि
मस्करी” इत्यमरः) । ताम्रचूडः,—तदाख्यः । सः,—बाणः, निघ्नताम्—अधीनतां,
वर्ग्यतामित्यर्थः, (“अधीनो निघ्न चायत्तः” इत्यमरः) । एतैः पूर्वोक्तैरनुसृतः सन्नपि स्वस्य च
ययौयस्तात् ज्यायसां तेषां तेषां सहायकानामुपरि भक्त्यैव तथात्वमुपगतवान् इति भावः ।

(२४७) देशान्तरंति ।—देशान्तराणां—भिन्नदेशानाम्, आलोकने—दर्शने,
यत् कौतुकम्—ओत्तुकं, तेन आक्षिप्तम्—आकृष्टं, न पुनर्धनलिप्तयेति भावः, हृदयं
यस्य तथोक्तः । सत्सु अपि विद्यमानेषु अपि । पितृपितामहोपात्तेषु—पैतृकेषु

गृहात् निरगात्; अगाच्च निरवग्रही ग्रहवानिव नवयीवनेन
स्वैरिणा मनसा महताम् उपहासास्पृष्टताम् ।

अथ (२४८) शनैः शनैः अत्युदारव्यवहृतिमनोहृन्ति
दृहन्ति राजकुलानि वीक्ष्यमाणः, निरवद्यविद्याविद्योतितानि
च गुरुकुलानि सेवमानः, (२४९) महार्हालापगम्भीरगुण-
वद्गोडीष उपतिष्ठमानः, (२५०) स्वभावगम्भीरधीधनानि
विदग्धमण्डलानि च गाहमानः, पुनरपि तामिव वैपश्चितीम्
आत्मवंशोचितां प्रकृतिम् अभजत् । महतश्च कालात् तामिव
भूयो वात्स्यायनवंशाश्रयाम् आत्मनो जन्मभुवं ब्राह्मणाधिवासम्

इति यावत्, विभवेषु—सम्भक्तु । विद्याप्रसङ्गे—विद्याऽनुशीलने । अगाच्च—प्रापच्च ।
निरवग्रहः,—स्वतन्त्रः, स्वेच्छाचारी इत्यर्थः, (“स्वतन्त्रीऽप्राहतः स्वैरौ स्वच्छन्दो
निरवग्रहः” इत्यमरः) । ग्रहवान् इव—भूताविष्ट इवेत्यर्थः । स्वैरिणा—स्वेच्छा-
चारवता । उपहासास्पृष्टताम्—परिहासपावताम्, अवज्ञेयतामिति यावत् ।
[“उपहासास्पृष्टताम्” इत्यत्र “उपहास्यताम्” इति पाठोऽपि समान एवार्थः] ।

(२४८) शनैः शनैः,—क्रमेण । अत्युदारिति ।—अत्युदारा—अतिमहती,
या व्यवहृतिः,—व्यवहारः, आचार इति यावत्, तया मनो हृरन्ति यानि तदहन्ति ।
दृहन्ति—महन्ति । वीक्षमाणः,—परिपश्यन् । निरवद्येति—निरवद्याभिः,—
निर्दोषाभिः, अनन्दनीयाभिरित्यर्थः, विद्याभिः विद्योतितानि—उज्ज्वलतां गतानि ।

(२४९) महार्हिति ।—महार्हाः—महामूल्याः, मधुरा इत्यर्थः, आलापाः,—
वचनानि, तैः गम्भीराः,—प्रदीप्ताः, इतरजनदुष्प्रेक्षा इत्यर्थो वा, गुणवत्यः,—विविध-
गुणशालिन्याः, गोष्ठाः,—समाजः ताः । उपतिष्ठमानः,—सेवमानः ; अथ उपपृष्वकात्
तिष्ठतेः सङ्गकरणार्थकत्वेनात्मनेपदम् ।

(२५०) स्वभावेति ।—स्वभावेन—प्रकृत्या, गम्भीराणि—धीराणि, अचञ्चला
नीत्यर्थः, धीधनानि—प्रज्ञाधनानि येषां तानि, विदग्धमण्डलानि—विदग्धनान् ।
गाहमानः,—समाश्रयन् । (“गाहमानः” इत्यनेन आत्मनः तेजस्विवं प्रकटीकृतम्) ।
वैपश्चिती—विपश्चित्—विद्वान्, तस्य इयं वैपश्चिती तां, विदग्धनोचितामित्यर्थः,
(“विद्वान् विपश्चित् दोषघ्नः” इत्यमरः) प्रकृतिं—स्वभावम् । वात्स्यायनवंशाश्रयां—
वात्स्यायनवंशसम्भूतां सुमलङ्किताम् । ब्राह्मणाधिवासं—त्रिणां पुरम् ।

अगमत् ; तत्र च (२५१) चिरदर्शनात् अभिनवीभूतस्नेहसद्भावैः
(२५२) ससम्भ्रमप्रकटितज्ञातयेः आसैः उक्तवदिवस इव
आनन्दिताभिगमनो बालमित्तमण्डलस्य मध्यगतो मोक्षमुखम्
इव अन्वभवत् ।

इति श्रीमद् बाणभट्टविरचिते श्रीहर्षचरिते वाक्यायनवंशवर्णनं नाम प्रथमः उच्छ्वासः ॥१॥

(२५१) चिरदर्शनात्—वाङ्मयकालानन्तरदर्शनात् । अभिनवी-
भूतः,—नूतनतां प्राप्तः, स्नेहसद्भावः,—तस्मिन् प्रणयातिरेक इत्यर्थः येषां तथोक्तैः ।

(२५२) ससम्भ्रमेति ।—ससम्भ्रमं—सगौरवं यथा तथा, प्रकटितं ज्ञातये—
ज्ञातित्वं, स्वजनोचितव्यवहारमित्यर्थः यैः तादृशैः । [“ससम्भ्रमप्रकटितज्ञातयेः”
इत्यत्र “ससंतवप्रकटितज्ञातयेः” इति पाठे—ससंतव—सपरिचयं, परिचयेन सह
इत्यर्थः, परिचयं प्राप्येति यावत्, प्रकटितं ज्ञातये यैः तैः । केचित्तु,—“ससंतव—
सादरम्” इति व्याख्यानयन्ति] । आसैः,—आसीयैः ; अन्वव,—“रजस्तमोभ्यः
निर्मुक्ताः तपोज्ञानवर्तिन ये । येषां तैकालममलं ज्ञानमव्याहृतं सदा ॥ आसाः
श्रिताः विबुधान्ते—” इत्युक्तलक्षणैः विधूतरजस्तमोगुणैः त्रिकालज्ञैः योगिभिरित्यर्थः ।
बालमित्तमण्डलस्य—शैशवसखसमूहस्य ; अन्यत्र,—बालः इव, निस्तेजस्वादिति भावः,
यो मितः,—नबोदितः सूर्यः इत्यर्थः, तस्य मण्डलं—विम्बं तस्य ; उक्तञ्च,—“तपस्त-
रविं दृष्ट्वा निम्नो जायते रविः । मोक्षमार्गप्रयत्नेऽतु तेजो नैवास्य विद्यते ॥” इति ।
मोक्षमुखमिव—निर्व्याणलाभजनितानन्दसाक्षात्कारः इव, आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरिव
वा, मोक्षमुखमपि अणिमाद्यैश्चर्यमहिम्ना योगिभिः सूर्यविम्बगतैरनुभूयते । आख्या-
यिकासु कविभिर्निर्जवशवर्णनं यथा कानने वंशः तथा वर्ण्यते, एतत्तु वाक्यायनवंशवर्णनं
तथैवेति वेदितव्यम् । स्वयं च सकलकलाभिज्ञवप्रदर्शनेन वैदग्ध्यशक्तिश्च ख्यापित-
मिति ; राज्ञः हर्षस्य चरिते वर्णयितव्ये, को हि नामास्य कविः इति प्रश्ने, तदुप-
पादकविषयिण्याः जिज्ञासायाः अवतारणात् प्रसङ्गसङ्गत्या एतदपि प्रस्तुतं वेदितव्यम् ।

इत्यशेषशस्त्राटवीसञ्चरणपञ्चाननेन वात्स्यवंशावतंसेन पण्डितकुलपतिना वि, ए,

उपाधिधारिणा श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां,

तदात्मजाभ्यां पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबोध-

विद्यारत्नाभ्यां परिवर्द्धितायां प्रतिसंस्कृतायाश्चामलाख्यायां

श्रीहर्षचरितव्याख्यायां प्रथम उच्छ्वासः ॥ १ ॥

द्वितीयः उच्छ्वासः ।

अतिगम्भीरे भूपे कूप इव जनस्य निरवतारस्य ।

दधति समीहितसिद्धिं गुणवन्तः पार्थिवा घटकाः ॥ १ ॥

रागिणि नलिने लक्ष्मीं दिवसो निदधाति दिनकरप्रभवाम् ।

अनपेक्षितगुणदोषः परोपकारः सतां व्यसनम् ॥ २ ॥

अनुकूलं शोभनमुपायमधिगम्य जडप्रायाः पुरुषा अपि समीहितं साधयितुमीशते इत्यभिप्रेत्य सुसहायकबलात् अचिरादेव समाजः श्रीहर्षात् स्वस्य अभीक्षितलाभ-
माशंसते, अतिगम्भीरेति ।—अतिगम्भीरे—अतिशयेन गम्भीरे—क्रोधहर्षादिभिः
धैर्यव्युत्थभाववति इत्यर्थः, यस्य क्रोधादिना विकृतिरन्यैः तदाकारिङ्गतादिनाऽपि
न ज्ञायते, स गम्भीरः; उक्तञ्च,—“यस्य प्रसादादाकारात् क्रोधहर्षभयादयः ।
भावस्था नोपलभ्यन्ते तद्गाम्भीर्यमुदाहृतम् ॥” इति । अन्यत्र,—दुरवगाहत्वं तदती-
त्यर्थः, भूपे—राजनि, कूपे इव निरवतारस्य—निः,—नान्ति, अवतारः,—अवतरणं,
सुसहायकादिप्रवेशोपायः इत्यर्थः यस्य तथोक्तस्य, दुरधिगम्यस्येति यावत्, पक्षे,—
सोपानादिसहायरहितस्य इत्यर्थः, जनस्य—लोकस्य, गुणवन्तः,—विद्याविनयशालिनः,
पक्षे,—रञ्जुविशिष्टाश्च, पार्थिवाः,—राजान एव, घटकाः,—योजकाः, सहायभूताः सन्तः
इति यावत्; अन्यत्र,—पार्थिवाः,—शुश्रूषीविकाराः, सन्मया इति यावत्, घटा एव
इति घटकाः—कलसाः, समीहितसिद्धिं—राजमन्त्रिणा आत्मनः प्रवेशरूपमभिलषित-
सफलमित्यर्थः, पक्षे,—जलोत्तोलनरूपमिष्टसिद्धिञ्च, दधति—सम्पादयति । अव-
तारणिकाद्यभावेनातिदुरवगाहात् अतिगम्भीरादपि कूपात् रञ्जुगृहीतेन कुम्भेन जल-
प्राप्तिरिव, अतिगम्भीरतयाऽतिदुरधिगम्यादपि नृपतेः गुणवत्सहायसाहचर्येण जनस्य
इष्टसिद्धिर्भवतीति निष्कर्षः । [अनेन उक्तप्रकारे राजनि गुणवान् कृष्ण एव
सहायभूतः बाणस्य समीहितसिद्धिं विधास्यति इति सूचितम्] । अत्र भूपे कूपस्या-
वैधर्म्यमायप्रतीतेरूपमाऽलङ्कारः, स च अवतारगुणघटकादिशब्दानां श्लिष्टतया
श्लेषेणानुप्राणित इत्यवश्यम् । आर्या उक्तम् ॥ १ ॥

परोपकारप्रणयिनः अनुरक्तैकप्रवणाः महीयांसः खलु स्वगुणगणगरिमा आश्रित-
शुश्रूषदोषान् प्राग्विचार्यैव तेषु सौभाग्यलक्ष्मीसमाधाने हृदप्रता भवन्तीति प्रस्तुतमक-

(१) अथ तत्र अनवरताध्ययन-ध्वनि-मुखराणि,
भस्मपुण्ड्रक-पाण्डुललाटैः (२) कपिलशिखाजाल-जटिलैः
कशानुभिः इव क्रतुलोभागतेः वटुभिः अध्यास्यमानानि,
(३) सेकसुकुमारसोमकेदारिकाहरितायमानप्रघणानि,

तारयितुमप्रस्तुतं दिवसस्य नलिनेषु दिनकरलक्ष्मीधीनम् उपन्यस्य अर्थांतरन्यासेन
समाचक्षते, रागिणीति । - दिवसः, - दिवाभाग इत्यर्थः, रागिणि - लोहितरामवति,
अनुरक्ते च, नलिने - कमले, दिनकरप्रभवां - भास्करप्रभाजनिता, लक्ष्मी - श्रियं,
श्रीभामिति यावत् ; पद्मे, - सम्पदं, निदधाति - अप्रयति ; तथा हि, - न अपेक्षितो
- न दृष्टौ, न विचारितावित्यर्थः, गुणदोषौ यत्र तथाभूतः, परोपकारः, - परहित-
साधनमित्यर्थः, सतां - साधूनां, व्यसनं - व्रतमिति यावत् । साधवो गुणदोषान् न
विचारयन्ति, केवलं परेषाम् उपकारव्रतमेव कर्तव्यतया समाश्रयन्ति । [एतेन परोप-
कारी कृष्णः तथाविधे बाणे राजप्रभवां सम्पदम् आधास्यति इति प्रकटितम् ; तथा
च श्रीकृदयेनानेन बाणस्य गुणवत्तया राजसाहाय्यलाभः परेषां साधूनां तत्कृतावनु-
रागश्च सूचितः] । अत्र पूर्वाह्णं अप्रस्तुतस्य नलिने दिवसकृतलक्ष्मीनिधानस्थोपन्यासेन
कवौ बाणभट्टे कृष्णकृतायाः सम्राजः श्रीहर्षस्य सभापण्डितसौभाग्यलक्ष्म्याः निधन-
रूपस्य प्रस्तुतस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः ; तथा द्वितीयाहंगतेन सामान्येन
प्रथमाहंगतस्य विशेषार्थस्य सोपपत्तिकत्वकरणात् सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
न्यासीऽलङ्कारः इत्यनयो रङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । आर्या वृत्तम् ॥ २ ॥

(१) अथेत्यादि । - तत्र - ब्राह्मणाधिवासे । अनवरतेति । - अनवरतानाम्
- अविश्रान्तानाम्, अध्ययनानां ध्वनिभिः मुखराणि - शब्दायमानानि, उत्तरस्थितेन
“बाह्यवानां भवनानि” इत्यनेनावयः । भस्मेति । - भस्मपुण्ड्रकेय - भस्मरचित-
तिलकेन, पाण्डूनि - धवलानि, ललाटानि येषां तैः, [“पाण्डुललाटैः” इत्यत्र
“पाण्डुरज्जटैः” इति पाठान्तरम्] । उत्तरस्थितेन “वटुभिः” इत्यनेनावयः ।

(२) कपिलेति । - कपिलैः, - पिङ्गलैः, शिखाजालैः, - चूडानिचयैः, अर्चिः-
सङ्घैश्च, जटिलाः, - जटावन्तः, युक्ताश्च, तैः । [“शिखाजाल” इत्यत्र “शिखानाल”
इति पाठान्तरम् न समीचीनम्] । कशानुभिरिव - अग्निभिरिव । क्रतुलोभात् -
यज्ञलोभात्, आगतेः, - उपस्थितेः । वटुभिः, - ब्रह्मचारिभिः, माणवकैर्वा । अध्यास-
मानानि - अधिष्ठायमानानि ।

(३) सेकेति - सेकेन - जलसेचनेन, सुकुमारा - किम्बा, सोमकेदारिका -

४) कृष्णाजिनविकीर्णशुष्यत्पुरोडाशीयश्यामाकतण्डुलानि,
 ५) बालिकाविकीर्णमाणनीवारबलीनि, (६) शुचिशिष्य-
 शतानीयमानहरितकुशपूलीपलाशसमिधः, (७) इन्धन-
 गोमयपिण्डकूटसङ्कटानि, (८) आमिचीयक्षीरक्षारिणीनाम्
 अग्निहोत्रधेनूनां खुर-वलयैः (९) विलिखिताजिर-वित-
 र्दिकानि, (१०) कामण्डल्यमृत्पिण्डमर्दनव्यग्रयतिजनानि,

यज्ञार्थं रोपितं सोमव्रतायाः स्वल्पं चैवं, प्रघणेषु स्वल्पचैवस्यैव सम्भवात् ; तथा हरि-
 तायमानाः, — श्यामायमानाः प्रघणाः, अलिन्दा येषां तानि ।

(४) कृष्णाजिनेति । — कृष्णाजिनेषु — कृष्णसारसृगचर्मसु, विकीर्णाः, — विलिप्ताः
 शुष्यन्तः — शीघ्रं गच्छन्तः, पुरोडाशीयाः, — हवरीयपिण्डकसाधनभूताः, श्यामाक-
 तण्डुलाः, — श्यामाकाः, — तण्डुलशेषाः तदुत्पन्नाः तण्डुला इत्यर्थः, येषु तानि ।

(५) बालिकेति । — बालिकाभिः, — कन्याभिः, विकीर्णमाणाः — विलिप्य-
 माणाः, नौवाराः, — तण्डुलान्यभेदा एव, बलयः, — पूजाद्रव्याणि येषु तानि ।

(६) शुचोति । — शुचिभिः, — पवित्रैः, शिष्याणां — छात्राणां, शतैः आनीय-
 मानाः, — अजिनमाणाः, हरिताः, — श्यामाः, कुशपूल्यः, — दर्भनिचयाः, पलाश-
 समिधः, — हवर्षिशेषकाष्ठानि च येषु तानि ।

(७) इन्धनेति । — इन्धनानां — काष्ठानां, गोमयपिण्डानाञ्च कूटैः, — राशिभिः
 सङ्कटानि — आकीर्णानि ।

(८) आमिचीयेति । — आमिचा — “आमिचा सा श्रुतोऽथ या क्षीरं स्याद्विधि-
 योगतः” इत्युक्तलक्षणं घनोभूतं पयः “क्षाना” इति वद्वे प्रसिद्धा ; तथा च स्मृतिः, —
 “तमे पयसि दध्यानयति सा वैश्यर्दव्यामिचा भवति” इति ; तस्यै हितानि आमि-
 चीयाणि, यानि क्षीराणि, तानि चरन्तीति तासाम् । अग्निहोत्रधेनूनाम् अग्निहोत्र-
 यज्ञार्थं पालितानां गवाम् । खुरवलयैः, — खुरसमूहैः ।

(९) विलिखितेति । — विलिखिता — कुट्टिता, अजिरिषु — अजिनभूमिषु, वितर्दिका-
 — वेदिका येषां तानि, (“स्याद्वितर्दिन्तु वेदिका” इत्यमरः) ।

(१०) कामण्डल्येति । — कामण्डलुः — मुनीनां जलपावभेदः, तस्यै इदं
 कामण्डल्यं, यत् मृत्पिण्डं — कामण्डलुशोधनार्थं मृत्तिकाचय इत्यर्थः, तेन, मर्दने —
 मर्जने, कामण्डलुरिति भावः ; यद्वा, — कामण्डल्यं यत् मृत्पिण्डं — कामण्डलुनिर्भाषोप-
 क्रमिभिश्चकाराभिः, तेषां मर्दने — पेषणे, यदीनामकिञ्चनत्वान् कामण्डलावाद्वावि-

(११) वैतानवेदिशङ्ख्यानाम् औडुम्बरीणां शाखानां राशिभिः
(१२) पवित्रितपथ्यन्तानि, वैश्वदेवपिण्डपङ्क्तिपाण्डुरित-
प्रदेशानि, (१३) हविर्धूमधूसरिताङ्गनविटपिकिसलयानि,
वत्सीयबालकलालितललत्तरलतर्णकानि, (१४) क्रीडत्कृष्ण-
सारच्छागशावकप्रकटितपशुबन्धप्रबन्धनानि (१५) शुक्-
शारिकारब्धाध्ययनदीयमानोपाध्यायविश्रान्तिसुखानि, साक्षात्

अथात्र स्वयं निर्माणं बोध्यम्; व्ययः,—तत्परः, यतिजनः,—सत्रासिबर्गः येषु
तानि ।

(११) वैतानेति ।—वितानः,—यज्ञः, तस्मै हिता वैतानी—यज्ञीयाग्निभूः,
तथाभूता या वेदिः वैतानवेदिः, तत्र शङ्ख्यानां—शङ्खवः,—कीलकाः, तेभ्यो हितानां
अङ्गुसम्पादिनीनामिति यावत्, औडुम्बरीणां—यज्ञफलवृक्षसम्बन्धिनीनां, शाखानां—
विटपानाम् ।

(१२) पवित्रेति ।—पवित्रितानि—पवित्रीकृतानि, पथ्यन्तानि—प्रान्तभागा येषां
तानि । वैश्वदेवेति ।—वैश्वदेवानि—विश्वेभ्यो देवेभ्यो दद्यानि, यानि पिण्डानि—अन्नानि,
तेषां पङ्क्तिभिः, राजिभिः, पाण्डुरिताः, धवलिताः, प्रदेशा येषु तानि ।

(१३) हविरिति ।—हविर्धूमैः—यज्ञधूमैः इत्यर्थः, धूसरिताः,—धूसरवर्णी-
कृताः, अङ्गनविटपिनाम्—अजिरतरूणां, किसलयाः,—पल्लवाः येषु तानि ।
वत्सीयेति ।—वत्सीयाः—वत्सेभ्यो हिताः, वत्सपरिचर्याकुशला इत्यर्थः, ये बालकाः,
—मुनिशिषवः, तैः लालिताः,—यत्नेन पोषिताः, ललन्तः,—लम्फत्तः, तरलाः,—
चञ्चलाः, तर्णकाः,—सद्योजाता वत्साः येषु तानि ।

(१४) क्रीडदिति ।—क्रीडतां—चरतां, कृष्णपाराणां—तदाख्यष्टगाणामिति
केचित्; अन्ये तु “कृष्णशर” इति कृष्णविशेषणम्, “लोहितसारङ्गः कृष्णसारङ्गो वा”
इत्युक्ते, अत्र सारङ्गशब्दः श्रवणे वर्धते; कृष्णशाराणां—कृष्णवर्णानामित्यर्थः, कृष्णानां
शवकैः—शिथुभिः, प्रकटितं—प्रकाशितं, पशुबन्धः,—पशवी बन्धने यत्र तादृशी
यज्ञः, तस्य प्रबन्धनं—प्रबन्धः, सातत्यमित्यर्थः येषु तानि । [“प्रबन्धनानि” इत्यत्र
“प्रबन्धानि” इति पाठेऽपि स एवार्थः] ।

(१५) शुकेति ।—शुक्शारिकाभिः आरब्धेन—प्रक्रान्तेन, अध्ययनेन—वेदा-
दीनां पाठेन, दीयमानं—सम्पाद्यमानम्, उपस्थापयानाम्—आचार्याणां, विश्रान्ति-

क्षीतपोवनानि इव चिरदृष्टानां बान्धवानां प्रीयमाणो भ्रमन्
भवनानि सुखम् अतिष्ठत् ।

तत्रस्थस्य च (१६) अस्य कदाचित् कुसुमसमययुगम्
उपसंहरन् अजृम्भत यौष्माभिधानः (१७) सम्फुल्लमल्लिका-
धवलादृहासो महाकालः । प्रत्यगनिर्जितस्य अस्तम् उपगत-
वतो वसन्तसामन्तस्य (१८) बालापत्येषु इव पयःपायिषु
नवोद्यानेषु दर्शितस्नेहो मृदुः अभूत् । (१९) अभिनवोदितस्य
सर्वस्यां पृथिव्यां सकलकुसुमबन्धनमोक्षम् अकरोत् प्रतपन्

सुखं येषु तानि । साक्षात्—मूर्त्तिमन्तीत्यर्थः, वरीतपोवनानीव—वरी—स्वर्गयजुः-
साक्षां व्रितर्थः तस्याः तपोवनानीव ।

(१६) अस्य—बाणस्य, कुसुमसमयस्य—वसन्तकालस्य, युगं—युग्मं, मास-
इत्यन्वित्यर्थः, चैववैशाखमासइत्यात्मकं वसन्तकालमिति यावत्, उपसंहरन्—निर-
स्यन् । अजृम्भत—प्रादुरभूत् ।

(१७) सम्फुल्लेति ।—सम्फुल्ला—विकसिता ; मल्लिका एव धवलाः,—स्वच्छाः,
अदृहासाः,—हासविशेषा यस्य तथोक्तः । महाकालः,—यौष्मः, भैरवश्च । प्रत्यग-
निर्जितस्य—अभिनवविजितस्य । अस्तम् उपगतवतः,—क्षयं प्राप्तवतः । वसन्त एव
सामन्तः,—अधीनस्थनृपविशेषः तस्य वसन्तसामन्तस्य ।

(१८) बालापत्येष्विव—शिष्यतनयेष्विव । पयःपायिषुः—जलपानयोग्येषु, जलैः
सेवनाहोष्विति यावत् ; अन्यत्र,—दुग्धपायिषु, क्षतान्वयेष्विति यावत् । नवोद्यानेषु—नूतनेषु
उद्यानेषु ; अन्यत्र,—नवम्—अभिनवम् उद्यानम्—उद्भवनं येषां तेषु, प्राथम्येन जनति
आगमनप्रवृत्तेषु इत्यर्थः । दर्शितस्नेहः,—दर्शितः,—विधापितः, स्नेहः,—आर्द्रता, सरसता
इत्यर्थः येन सः ; अन्यत्र,—दर्शितः स्नेहः,—प्रीतिः येन सः, (“दर्शितस्नेहः” इत्यनेन अस्य
विजिगीषुव्यवहार आरोपितः, विजितस्य पुनः स्थापनं युक्तम्) । मृदुः,—अतीक्ष्णः ;
अन्यत्र,—सदयः । यौष्मे नवोद्यानानि जलैः सिच्यन्ते इति तेषु यौष्मस्य मृदुत्वमिति भावः ।

(१९) अभिनवोदितः,—नूतनप्रवृत्तः । सकलेति ।—सकलानां कुसुमानां
—वासन्तिकानामिति भावः, बन्धनमोक्षं—वृत्तखलनम् । नवाभिषिक्तो हि राजा
आगन्तानिश्चयात् कारासु पूर्वनिबद्धानां बन्धनमोक्षं करोति ; उक्तञ्च,—“यौक्-
खन्वाभिषेके वा परचक्रावरोपये । पुनश्चाग्निं वा मोक्षी बन्धनस्य विधीयते ॥”

उष्णतमयः । स्वयम् (२०) ऋतुराजस्य अभिषेकार्द्राः चामर-
कलापा इव अगृह्यन्त कामिनीनां चिकुरचयाः कुसुमायुधेन ।
हिमदग्धसकलकमलिनीकोपेन इव (२१) हिमालयाभिमुखीं
यात्राम् अधात् अंशुमाली ।

अथ (२२) ललाटन्तपे तपति तपने लिखितललाटिका-
पुण्ड्रकैः (२३) अलकचौरचौरसंवीतैः (२४) स्वेदोदविन्दु-
मुक्ताक्षवलयवाहिभिः दिनकराराधननियमा इव अगृह्यन्त

इति । प्रतपन्—प्रकर्षेण सन्तापं जनयन् ; अन्यत्र,—शतद्वयेषु प्रतापमनुभावयन् ।
स्वयमिति आदरातिशयप्रदर्शनार्थं बोध्यम् ।

(२०) ऋतुराजस्य—ग्रीष्मस्य । अभिषेकार्द्राः,—स्नानार्द्राः । चामरपत्रे,—
माङ्गलिकोदकसिञ्चनसम्बन्धादार्द्रत्वम् । अगृह्यन्त—धृता इत्यर्थः । चिकुरचयाः,—
केशकलापाः, कुसुमायुधेन—कामेन ; ग्रीष्मे स्नानार्द्रतया असंयमनात् अति-
सुन्दरत्वेन प्रतीयमानाः तथाविधः कामिनीनां केशाः विशेषेण कामम् उद्दीपय-
न्तीति भावः । उक्तञ्च कालिदामेन,—“स्नानार्द्रमुक्तेष्वनुषूपवासं विन्यस्तसायनन-
मल्लिकेपु । कामी वसन्तात्ययमन्दवीर्यः केशेषु लेभे रतिमङ्गनानाम् ॥” इति ।

(२१) हिमालयाभिमुखीं—हिमालयः,—उत्तरदिशि स्थितः स्वनामप्रसिद्धः पर्वत-
विशेषः, तदभिमुखी तां, यात्रां—गतिम्, उत्तरायणम् इत्यर्थः, अधात्—अकरोत् इत्यर्थः ।
हिमेन निजकान्तानां कमलिनीनां दग्धीभूतत्वात् कोपेन तत्प्रतिकारार्थं हिमालयपदग्रहणं
ज्ञेयम् । [“अधात्” इत्यत्र “अकरोत्” “अदात्” इति पाठान्तरद्वयम्] । अयन्—किरणान्,
मलति—धारयति इति अंशुमाली—सूर्यः ; एतेनास्य हिमपरिभवनशीलत्वं प्रकटीकृतम् ।

(२२) ललाटन्तपे—ललाटतापिनि, खरतरे इत्यर्थः, तपने—सूर्ये, तपति
—तापं वितरति सति । लिखितेति ।—लिखितललाटिकापुण्ड्रकैः,—लिखितं—
चित्रितं, हरिचन्दनेन इति भावः, [ललाटे अलङ्कारः ललाटिका “कणललाटात्
कनलङ्कारे” (४ । ३ । ६५ पा०) इति कन् ततः स्त्रियामपि कृते कापि परे
टस्याकारस्य इत्वम्] ललाटिकापुण्ड्रकं—ललाटभूषणं तिलकमेदः येषु तथाविधैः ।

(२३) अलकेति ।—अलकाः,—चूर्णकुलला एव, चौरचौराणि—वस्त्र-
खण्डानि, तैः संवीताः,—आवृताः तैः ।

(२४) स्वेदेति ।—स्वेदोदविन्दवः,—धर्मजलविन्दव एव, मुक्ताक्षवलाः,—

क्षननाललाटेन्दुभिः । (२५) चन्दनधूसराभिः असूर्य-
म्यश्याभिः कुमुदिनीभिः इव दिवसम् असुप्यत सुन्दरीभिः ।
(२६) निद्रालसा रत्नालोकम् अपि न असहन्त दृशः, किमुत
जरठम् आतपम् । (२७) अशिशिरसमयेन चक्रवाकमिथु-
नाभिनन्दिताः सरित इव तनिमानम् अनौयन्त सोडुपाः
शर्व्वर्थाः । (२८) अभिनवपटुपाटलामोदसुरभिपरिमलं न

मुक्ताचितजपमालिकाः, तान् बहन्तीति तथोक्ताः, ललनानां कामिनीनां,
ललाटा एव इन्द्रवः,—चन्द्राः तैः, दिनकरस्य—सूर्यस्य, आराधनम्—उपासनं, तस्य
नियमा इव, अगृह्यन्त । शीवरपरिधानम् अक्षवलयधारणञ्च सूर्योपासनव्रताङ्ग-
मिति तथोपेक्षितम् ।

(२५) चन्दनेति ।—चन्दनेन धूसराः,—धवलाः, चन्दनाक्तदेहा इत्यर्थः ;
अन्यत्र,—चन्दनवत् धूसराः,—धवलकान्तयः ताभिः । असूर्येति ।—सूर्यं न पश्य-
न्तीति तथोक्ताभिः, सूर्योत्पासासहिष्णुतया अतिनिभृतस्यानस्थिताभिरिति भावः ;
अन्यत्र,—दिनोदये रुभावत एव मुकुलिताभिः । असुप्यत—सुप्तं, मुकुलितञ्च,
[दिवसमिति अयन्तसंयोगे द्वितीया] । सुन्दरीभिः,—कामिनीभिः ।

(२६) निद्रेति ।—निद्रालसाः,—निद्रया आलस्यपरतन्वाः, मुकुलीभाव-
मापन्ना इत्यर्थः, दृशः,—चक्षूषि, रत्नानाम्—अनुयाणामिति भावः, आलोकम्—
उद्योतं, प्रभामित्यर्थः, न असहन्त ; जरठं—प्रवृद्धम्, अत्युयमित्यर्थः, आतपं—
शीरसन्तापं, किमुत इत्यन्वयः ।

(२७) अशिशिरसमयेन—शीतकालेन चक्रवाकमिथुनाभिनन्दिताः,—चक्रवाक-
मिथुनैः अभिनन्दिताः,—समादृताः, सरित इव—नद्य इव, तनिमानं—कृशताम् ।
[“अनौयन्त” इत्यत्र “अनौयन्त” इति पाठान्तरम्] । सोडुपाः—उडुपः,—तारापतिः,
अन्द् इत्यर्थः, तेन सह वर्त्तमानाः ; अन्यत्र,—उडुपैः,—प्रवैः, भेलैरित्यर्थः, सह
वर्त्तमाना इत्यर्थः, शर्व्वर्थाः,—रजन्वाः । शीमे रात्रेर्मानम् अत्यन्ताम् एति, तेन च रात्रि-
विरहितानां चक्रवाकाणाम् आनन्द इति भावः ; सरितश्च तेषां जीविकादायिन्व इति
वदभिनन्दनम् ।

(२८) अभिनवेति ।—अभिनवेन—नूतनेन, पटुना—प्रसरता, पाटलामोदेन
—पाटलापुष्पक्षेपेन, (“पाटल” इति वङ्गभाषा) सुरभिः,—शीरभवान्, परिसञ्चो

केवलं जलं, जनस्य पवनस्य पवनम् अपि पातुम् अभूत् अभिलाषो दिवसकरसन्तापात् ।

क्रमेण च (२८) खरखरमयूखे, खण्डिततडिच्छैशवे, शुष्यसरसि, (३०) सीदत्स्रोतसि, मन्दनिर्भरे, (३१) भिल्लीका-
भाङ्गारिणि, (३२) कातरकपोतकूजितानुबन्धबधिरितविश्वे,
विश्वसत्पतत्रिणि, (३३) करीषङ्घमरुति, विरलवीरुधि,

यस्य तादृशम् । पवनस्य—वायोः, पवनमपि—गन्धवहमपि, तादृशस्योभं वहन्तं
पवनमपि इत्यर्थः । [“पवनस्य पवनम्” इत्यत्र “पवनम्” इति पाठान्तरम् । एष च
पाठः सुशोधतया समीचीनः प्रतिभाति] । पातुमभिलाषोऽभूत् इत्यनुषङ्गः ।

(२८) खरखरमयूखि—खरः,—तौल्यः, खरमयूखः,—उत्तरशिशः, सूर्य इत्यर्थः
यस्मिन् तथोक्ते, निदायकालं इति उत्तरस्थितेनात्ययः । [“खरखरमयूखि” इत्यत्र
“खरखरमयूखि” इति पाठः—खि—आकाशे, गच्छति इति खगः,—सूर्यः, (“खगः
सूर्ये यह देवे मार्गेषु च विहङ्गते” इति मेदिनी) खरः खगस्य—मयूखः यत्र
तादृशः] । खण्डितेति ।—खण्डितं—निर्जितं, तडितां—विद्युतां, शैशवं—बाल्यं,
शिशुतानिवन्धनं चापच्यमिति भावः, येन तथाभूते, विद्युदालोकादपि अतितीक्ष्णा-
लोकशालिनीति भावः । [“खण्डिततडिच्छैशवे” इत्यत्र “खण्डितशैशवे” इति पाठः—
खण्डितम्—अपगतं—शैशवं—बालभावः, प्रथमावस्था इत्यर्थः, यस्य तथाभूते, प्रवर्द्ध-
माने इत्यर्थः] । शुष्यदिति ।—शुष्यन्ति—शोषं गच्छन्ति—सरांसि यस्मिन् तथोक्ते ।

(३०) सीददिति ।—सीदन्ति—अवसादं गच्छन्ति, स्रोतांसि यस्मिन् तादृशे ।
मन्दनिर्भरे—मन्दाः,—स्वल्पाः,—निर्भराः,—प्रसवणानि यत्र तथोक्ते ।

(३१) भिल्लीकेति ।—भिल्लीकाः,—सुद्राः कौटविशेषाः, तासां भङ्गारी विद्यते-
ऽवेति तथोक्ते ; तत्रावित्ते सप्तये निभृतस्थिता भिल्लीरवरूपं भाङ्गारं कुर्वन्तीति प्रसिद्धिः ।

(३२) कातरिति ।—कातराणां शीघ्रार्तानामिति यावत्, कपोतानां कूजि-
तानुबन्धेन कूजनसातयेन, बधिरितं—बधिरौकृतं, विश्वं—जगत्, येन तथोक्ते ।
कपोताः खलु अतीव मेदोमयत्वात् नितान्तं शीघ्रासहाः, अत एव पतवित्वेऽपि
अन्य पृथक्त्वेन गृह्यन्म् । पतत्रिचाभिप्रायेण तु आसस्यैव औचित्यं बोध्यं, तेषां
तादृशपीडाभावात् । विश्वसत्पतत्रिणि—विशेषेण असन्तः,—ज्ञानतयेति भावः,
प्रतिपत्तिः—पक्षिणः, कपोतेभ्योऽन्ये इति भावः, यस्मिन् तथोक्ते ।

(३३) करीषङ्घेति ।—करीषाणि—गोमयानि कण्ठनि—शोषयन्तीति तादृशाः,

(३४) रुधिर-कुतूहल-केशरिकिशोरक-लिङ्गमानकठोर-
धातकीस्तवके, (३५) ताम्यस्तम्बेरमयूथ-वमथु-तिम्यम्हा-
महीधरनितम्बे, (३६) दूयमानहिरददीनदानाश्यानश्यामिका-
लीन-मूकमधुलिहि, (३७) लोहितायमान-मन्दार-
सिन्दूरित-सीम्नि, (३८) सलिल-स्यन्दसन्दोह-सन्देह-
मुह्यम्हामहिष-विषाणकोटि-विलिख्यमानस्फुटस्फटिकटपदि,

मरुतः,—वायवः यस्मिन् तथोक्ते । विरलवीरुधि—विरलाः,—अम्पाः, वीरुधः,—लताः
यव तादृशे ।

(३४) रुधिरिति ।—दधिरेषु, कुतूहलिनः,—लीलपा इति यावत्, ये
केशरिकिशोरकाः,—सिंहशिशवः, तैः । [किशोरकशब्देन तृणामहिगता, मौग्ध्याति-
शयाच्च द्योयते] ; लिङ्गमानः,—आस्ताद्यमानः, रक्तधियेति भावः, कठोरः,—
परिणतः, धातकीस्तवकः,—धातकीलतायाः पुष्पगुच्छः, (“धादफुल” इति वङ्गभाषा)
रक्तवर्ण इति भावः यस्मिन् तथोक्ते ।

(३५) ताम्यदिति ।—ताम्यवाम्—पातपतायेन क्लिश्यतामित्यर्थः, स्तम्बेरम-
यूथानां—हस्तिमहानां, वमथुभिः,—उद्गारैः, करशीकरैरिति यावत्, तिम्यन्तः,—
आर्द्राभवन्तः, महतां महीधराणां नितम्बाः,—कटकटेशाः यस्मिन् तथाभूते ।

(३६) दूयमानेति ।—दूयमानानां—ताम्यतां, हिरदानां—गजानां, दीनस्य—स्त्रीणां
गतस्य, दानस्य—सदस्य, आश्यानां—अप्रसरणधर्मकत्वात् ईषक्कुष्का, या श्यामिका—
सदलंखासम्बन्धिनी श्यामवर्णरेखा, तस्यां लीनाः,—अतितर्षात् संमक्ताः, मृकाः,—
आर्त्ततया निःशब्दाः, गुञ्जितरहिता इत्यर्थः, मधुलिहिः,—भ्रमराः यस्मिन् तथोक्ते ।

(३७) लोहितायमानेति ।—लोहितायमानैः,—अलोहिताः लोहिताः
भवन्तः तैः, पुष्पविकामात् रक्तायमानैरित्यर्थः, मन्दारैः,—पारिजाताख्यतरुविशेषैः,
(“मन्दारः पारिजातकः” इत्यमरः) सिन्दूरिताः,—सञ्जातसिन्दूराः, दत्तसिन्दूरा
इत्येवार्थः, सीमानः,—प्रान्तभागाः, ग्रामाणामिति शेषः, यस्मिन् तथोक्ते ।

(३८) सलिलेति ।—सलिलानां—जलानां, स्यन्दाः,—स्रवाः, तेषां सन्दोहः,
—समुद्रः, तस्य सन्देहं—भ्रमेण्यति यावत्, मुह्यद्भिः,—चित्तविकृतिं गच्छद्भिः
महद्भिः महिषैः विषाणानां—शङ्काणां, कोटिभिः,—अग्रभागैः विलिख्यमानाः,—
संघृष्यमाणाः स्फुरन्त्यः सौरातपेन उद्भासमाना इत्यर्थः, स्फटिकटपदः,—स्फटिक-

(३८) घर्ममर्मरितगर्मुति, तमपांशुकुलकातरविकिरे,
(४०) विवरशरणश्चाविधि, (४१) तटार्जुनकुररकूटज्वर-
विवर्त्तमानोत्तानशफरशरपङ्कशेषपल्ललाभसि, (४२) दाव-
जनितजगन्नीराजने, (४३) रजनीराजयक्ष्मणि, कठोरी-
भवति निदाघकाले प्रतिदिशम् आढौकमाना इव ज्वरेषु

शिवाः यस्मिन् तथोक्ते । [“स्फटिकदृषदि” इत्यत्र “स्फटिकदृषदि” इति पाठे,—
स्फटिकमणिमयशिला यस्मिन् तथोक्ते इत्यर्थः ।]

(३८) घर्मति ।—घर्मोऽयं—उष्मणा, मर्मरिताः,—युष्कत्वेन मर्मरध्वनियुक्ताः,
गर्मुतः,—लताविशेषा यस्मिन् तादृशे । (“गर्मुत् स्त्री स्पर्शनद्वयोर्गोपतिशिववल्गयोः ।
शृपभास्करयोः पुंसि” इति मेदिनी । नडः,—नलाख्यः लताविशेषः) । तमेति ।—
तनाः पांशवः,—रजांसि एव, कुकूलाः,—तुषानलाः, तैः कातराः विकिराः,—
कुकुटादिपक्षिभेदा यस्मिन् तादृशे ।

(४०) विवरति ।—विवराण्येव—गता एव, शरणम्—आश्रयः येषां
तादृशाः, चाविधिः,—शल्याः, “शजार्क” इत्याख्य-जन्तुभेदा इत्यर्थः यस्मिन् तथोक्ते ।

(४१) तटति ।—तटेषु—तीरेषु, धी अर्जुनाः,—स्वनामख्यातवृक्षभेदाः, तेषु
शे कुरराः,—उत्क्रोशाख्यपक्षिभेदाः, स्थिता इति भावः, तेषां कूटाः,—ध्वनिविशेषाः,
तैः ज्वरः,—सन्तापः ; यद्वा,—कूटाः एव ज्वराः, तादृशसमये अतीव सुतिकटुरिति
भावः, तेन विवर्त्तमानाः,—विलुङ्गन्तः, उत्तावाः,—ऊर्ध्वमुक्ता इति भावः,
[“विवर्त्तमान—” इत्यत्र “निवर्त्तमान—” इति पाठे,—निवर्त्तमानाः,—विरमन्तः,
जलमग्नौ गमनादिति भावः, अत एव उत्तानाः,—उत्प्लवमानाः, तीरस्थाः कुररा यदा
कूजन्ति, तदा मत्स्याः भीताः सन्तः उत्प्लवन्ते इति मरस्यस्तुभावः] शफराः,—
चुद्रमत्स्यभेदाः, तैः शाराः,—शवलाः, पङ्काः,—कर्दमाः, शेषा येषां तादृशानि,
प्रल्ललानां—चुद्रसरसाम्, अभांसि—जलानि यस्मिन् तथोक्ते ।

(४२) दावेति ।—दावेन—वनानलिन, (“दवदावौ वनानले” इत्यमरः) क्षुण्णं
—सम्पादितं, जनतां नीराजनम्—आरात्रिकाख्य-शान्तिकर्मविशेषः यस्मिन् तथोक्ते ।

(४३) रजनीति ।—रजन्याः,—रात्रेः, राजयक्षा—अयरीगः तस्मिन् ;
रात्रेः क्रमेण काश्यातिशयसम्पादनात् इति भावः । कठोरीभवति—प्रवृद्धतां
गच्छति । प्रतिदिशं—दिशि दिशि । (“उन्मत्ताः,—उद्दामाः, मातरिभानः,—ब्राह्मणः,
भावर्त्तन्” इति उत्तरिण सन्धः) । तानेषु विशिनष्टि, आढौकमाना इत्यादिभिः ।—

(४४) प्रपावाटकुटीपटलप्रकटलुण्ठकाः, (४५) प्रपक्व-
कपिकच्छूगुच्छच्छटाच्छोटन-चापलैः अकाण्डकाण्डूला इव
(४६) कर्षन्तः शर्करिलाः कर्करस्थलीः, स्थूलदृषदूर्ध्व-
मुचः, (४७) मुचुकुन्दकन्दलदलनदन्तुराः, समन्ततः

आढीकमानाः,—भ्रमन्तः, वेगेन वदन्त इति यावत्, [“आढीकमाना” इति पाठः,—
उद्धर्षमन्तः ; आङ्पूर्वकस्य भौवादिकस्य टीकते इत्यस्य रूपमेतत् । शीघ्रकाले खल्व
एवविधाः मरुतः प्रवर्तन्ते इति कालस्वभावः] उन्मत्तपक्षेऽपि—एतत् सर्वे विशेषणं
यथायोग्यं योजनीयम् । तथा च,—आढीकमानाः,—उद्धतं यथा तथा इतस्ततः
भ्रमन्तः ; उद्धतभ्रमणादयस्तु उन्मादस्यानुभावाः, तथा चोक्तम्,—“अजिमित्तद्वसित-
रुदितोत्क्रुष्टावद्वपलापशयनोत्थितप्रधावितवृत्त्युगीतपठितस्मितप्रांश्वधूनननिर्मास्यचौरघट-
वक्त्रश्चावाभरणस्पर्शनोपभोगैरनैश्वस्यवस्थितचेष्टानुकरणादिभिरनुभावरभिनयेत्” इति ।
ऊषरेषु—सिकताऽऽकीर्णमरुदंशेषु ।

(४४) प्रपेति ।—प्रपा—पानीयशाला, (“प्रपा पानीयशालिका” इत्यमरः)
वाटः,—पम्पाः, कुटी—चुद्रगृहभेदः, पटलं—हृदिः, एतेषां प्रकटं—स्फटं यथा
तथा, लुण्ठकाः,—अपहारकाः, ध्वंसकारिण इति यावत् । अत्र वाटलुण्ठनं वाटस्थ-
पांशुराशीनां परितः प्रक्षेपणादिति बोध्यम् ; यद्वा,—प्रपावाटः,—पानीयशालारूपं
स्थानम् इत्यर्थः ।

(४५) प्रपक्वेति ।—प्रपक्वाः,—प्रकर्षेण पक्वतां गताः, याः कपिकच्छूः,—
मर्कट्याः, “आलूकुशी” इति ख्याताः कण्डूजनकवृक्षविशेषाः इत्यर्थः, तासां या
गुच्छच्छटाः,—खल्वकराश्च, तासां छोटने—हरणे इति यावत्, यानि चापलानि—
क्षपलकर्माणि तैः, अकाण्डकाण्डूला इव—अकस्मिककण्डूरीगयसा इव ।

(४६) शर्करिलाः,—शर्कराः,—पाषाणकणिकाः विद्यन्ते यासु ताः, शर्करा-
बहुता इत्यर्थः, [पिच्छादिवादिलच्] कर्करस्थलीः,—चुद्रपाषाणखण्डयुताः भूमीः,
“कङ्करभूमि” इति भाषा, कर्षन्तः—गृह्णन्तः, कण्डूतिमद्भावघर्षणार्थम् इति भावः ।
स्थूलदृषदूर्ध्वमुचः,—स्थूलानि दृषदां—शिलानां, चूर्णाणि—कणिका इत्यर्थः, मुचन्ति
—वर्धन्तीति तथोक्ताः ।

(४७) मुचुकुन्देति ।—मुचुकुन्दानां—पुष्पविशेषाणां, कन्दलावाद्य—कन्दली-
पुष्पाणाञ्च, दलनेन—वलेभ्यश्चावनेन, दलनं,—सञ्जातदन्ता इव दृश्यमाना इत्यर्थः ।
कपिकच्छूस्पर्शात् कण्डूला इति कण्डूतीनामुपशमनार्थं तथाविधचूर्णैः गावं पुरुषं

(४८) पतन्मृत्वरचरीरगणमुखशीकरशीखमानतनवः, (४९) तरुण-
तरतरणितापतरले तरन्त इव तरङ्गिणि मृगटणिका-
तरङ्गिणीनाम् अलीकवारिणि, (५०) शुष्यच्छमी-
मर्मरमारवमार्गलङ्घनलाघवजवजङ्गलाः, (५१) रैणवी-
धर्तमण्डजी-रेचक-लासक-रसरभसारब्धनर्तनारम्भारभटीनटाः,

कषन्ति, तज्जायमानसुखानुभूतिवर्ण दन्तांश्च स्वकीयान् भिकासंयन्ति इति लोकी-
चारः । समन्ततः,—चतुर्दिशु ।

(४८) पतदिति ।—पतन्तः,—उड्डियमानाः, मुखराः,—शब्दं कुञ्चन्तः, यै-
वीर्यगणाः,—पद्मिमेदाः, (“चिल” इति वङ्गभाषा) तेषां मुखशीकरैः,—वदनाम्बु-
विन्दुभिः, शीखमानाः,—सिखमानाः, तनवः,—चङ्कानि येषां तथोक्ताः ।

(४९) तरुणेति ।—तरुणतरः,—अतिमौढः, यः तरणेः,—सूर्यस्य, (“तरणि-
च्छमी” इति कुसारी-नौकशीः “नियाम” इति मेदिनी) तापः, तेन तरलं—
धसलमिव राजमानं तस्मिन्, अत एव तरङ्गिणि—सञ्जाततरङ्गे इव भासमाने,
मृगटणिकाः,—मरीचिका एव, (“मृगटणा मरीचिका” इत्यमरः । टणार्तपृगाणां
सूर्यकिरणोद्भासितासु बालुकासु जलबुद्धिः प्रसिद्धा एव) तरङ्गिण्याः,—नद्यः तासाम्,
अलीकवारिणि—मिथ्यासलिते, तरन्त इव—प्लवमाना इव, बालुकामयामिव मरु-
भूत्यां तथा दृश्यमानवान् । उग्रता अपि वैचित्येन निर्जलदेशं सजलमिव व्यवहरन्ति ।

(५०) शुष्यदिति ।—शुष्यन्ती—शीघ्रं गच्छन्ती, शमी—अग्निगर्भो हृद्यभेदः,
तद्वत् मर्मरः,—मर्मर-वनिपुक्त इत्यर्थः, मरीरयं मारवः,—मरुदेशीयः, यः मार्गः,
—पथः, तथ लङ्घने—अतिक्रमणे, लाघवं—नैपुण्यं, शीघ्रकारिलमित्यर्थः यस्य
तथाभूतो यो जडः,—वेगः, तेन जङ्गलाः,—जङ्गवन्तः, निरन्तरसञ्चारिणः इत्यर्थः ।

(५१) रैणवेति ।—रैणवी—रैणुमयी, धूलीसम्बन्धिनी इत्यर्थः, या आवर्त-
मण्डली—मण्डलाकारेण घूर्णनपरम्परा, तस्याः रेचकः,—रेचयति—वह्निः करोति यः
तथाभूतः, अनुकारक इत्यर्थः, यः लासकः,—नर्तकः, तस्य रसरभसेन—रागवेगेन,
[“लासकरसरभस” इत्यत्र “रासरसरभस” इति पाठे,—रासे—रासाप्यक्रौडाविशेषः,
यः रसः,—अनुरागः, तत्र रभसः तेन] आरब्धं यत् नर्तनं, तस्य आरब्धे—अनुष्ठाने,
आरभटीनटाः,—चराचरं ते भटाश्चेति आरभटाः तेषामियम् आरभटी—वीररस-
प्रधानरचनाविशेषः, तद्वधानी नर्तनविशेषी वा, तत्र नटाः,—नटा इव इत्यर्थः,
ताण्डवावसाने निपुणाः नर्तकाः यथा समुद्रतं नृत्यमावेदयितुं भृशं परितः परि-

(५२) दावदग्धस्थलीमसीमिलनमलिनाः (५३) शिखित-
 चपणकवृत्तय इव मयूरपिच्छचयान् उच्चिन्वन्तः, सप्रयाणगुञ्जा
 इव (५४) शिञ्जानजरत्नरञ्जमञ्जरीबीजजालकैः, सप्ररोहा
 इव (५५) आतपातुरवनमहिषनासानिकुञ्जस्थूलनिश्वासाः,
 सापत्या इव (५६) उड्डीयमानजवनतरहरिणपरिपाटी-

आव्यन्ति, तथैव ये हि वात्यामयौ रैणवधमौ तदा नियतमुत्पादयामासुरिति
 तात्पर्यम् ; तदुक्तं,—“पुष्टावपातप्रतगर्जितानि ह्रियाणि मायाकलमिन्द्रजालम् ।
 शिवाणि युधानि च यत् नित्यं तां तादृशीम् आरभटीं वदन्ति ॥” इति ।

(५२) दावेति ।—दावेन—वनाग्निना, दग्धा—भस्मीकृता, या स्थली—
 अज्जविना भूमिः, सैव मसी, तस्या मिलनेन—सङ्गेन, मलिनाः । [“मसीमिलनमलिनाः”
 इत्यत्र “मसीमिलनमलिनाः” इति पाठे,—मसीनां मिलनेन—धारणेन, मलिनाः] ।

(५३) शिखितेति ।—शिखिता—अभ्यस्ता, चपणकानां—जैनसम्प्रासिनां,
 इति,—व्यवहारी यैः तथाभूता इव ; जैनानां गात्रमलचालनविधेधात् मलिन-
 कायचमिति भावः । [“मयूरपिच्छचयान्” इत्यत्र “वनमयूरपिच्छचयान्” इति
 पाठान्तरम्] । उच्चिन्वन्तः,—धारयन्तः, चपणका अपि मसीमलिनाः पिच्छानि
 जैनधर्मानुशासनात् धारयन्ति ; [“शिल्लच्छस्तु पिच्छवर्हे नपुंसके” इत्यमरवचनात्
 पिच्छश्चद्वय मयूरपुच्छार्थकत्वाभात् मयूरपदमधिकमेवोपात्तम्] । उन्मत्तपक्षेऽपि,
 —विवेकराहिण्यात् यदृच्छया पिच्छचयान् वहन्ति ; अत एव सप्रयाणगुञ्जा इव—
 प्रयाणे—यात्रायां, गुञ्जतीति गुञ्जाः,—ठक्काविशेषाः, तैः सह वर्तमाना इव ।
 उन्मत्तानामपि नृत्यकाले दर्शकाः करतलादिकं वादयन्ति ।

(५४) शिञ्जानेति ।—शिञ्जानाः,—अस्फुटं शब्दायमानाः, जरतां—प्राचीनानां,
 करञ्जानां—तद्विशेषाणां, या मञ्जर्यः, तासां बीजजालकैः,—बीजनिचयैः, सप्ररोहा
 इव—साधुरा इव ।

(५५) आतपेति ।—आतपेन—सत्तापेन, आतुराः,—आर्ताः, ये वनमहिषाः तेषां
 नासाः निकुञ्जा इव—दीर्घरोमाश्चतयया कृतादिपिहितोदरा वनभूमय इव, (“निकुञ्ज-
 कुञ्जो वा कीवे कृतादिपिहितोदरे” इत्यमरः) तेषां स्थूलनिश्वासाः,—सशब्दनिश्वासाः, नेभ्यो
 निर्गताः इति भावः तैः । उन्मत्ता अपि आतपकृष्टा दीर्घे निवसन्ति । सापत्या इव—
 वृषुका इव, ससत्ताना इवेत्यर्थः । उन्मत्तान् अपि श्रद्धादिपतनभयात् अपत्यानि न त्यजन्ति ।

(५६) उड्डीयमानेति ।—उड्डीयमानानाम्—आतपतापासङ्घितया उत्पत्तां,

पेटकैः, सभ्रुकुटय इव (५७) दह्यमानखलधानवुस-
कूटकुटिलधूमकोटिभिः, सावीचिवीचय इव महोष्ममुक्तिभिः,
लोमशा इव (५८) शीर्थमाण-शास्त्रलिफलतूल-
तन्तुभिः, दद्रुला इव (५९) शुष्कपत्र-प्रकराकटिभिः,
शिराला इव (६०) तृणवेणीविकिरणैः, उच्छ्रयाश्रव इव

ज्वनतराणाम्—अतिवेगिनां, हरिणानां [“ज्वनतरहरिण” इत्यत्र “ज्वनवात-
हरिण” इति पाठे,—ज्वनानां—वेगगामिनां, वातहरिणानां—वाताभिमुखं गच्छतां
हरिणानाम्] परिवाद्याः,—पर्यायाः, तेषां पेटकाः,—कदम्बकाः, यूथानि इत्यर्थः तैः,
(“पेटकः पुस्तकादीनां मधूषायां कदम्बके” इति मेदिनी) । सभ्रुकुटय इव—
अभङ्गसङ्घिता इव । उन्मत्ता अपि क्रोधप्राया एव, भ्रुकुट्यादयस्तु क्रोधस्य अनुभावाः ।

(५७) दह्यमानेति ।—दह्यमानानाम्—आतपतापेन सन्तप्यमानानां, खल-
धानानां—धान्यमर्दनस्थानस्थितानां धान्यानां, वसकूटाः,—तुषराशयः, कुटिलाः,—
कुटिलगामिन्यः, (कुटिलपदेन भ्रुकुटीसादृश्यं व्यनक्ति) धूमकोटय इव—धूमराशय
इव तैः ; शस्यानां ज्वालाभावात् तेषां धूमत्वेनोपवर्णनमुचितमेवेति । सावीचिवीचय
इव—अवीचिः,—नरकविशेषः, (“तद्भेदास्तपनावीचिमहारौरवरौरवाः” इत्यमरः । तद्भेदाः,
—नरकभेदाः) तस्य वीचयः,—तरङ्गाः, ज्वाला वा, तैः सह वर्तमाना इव ।
महोष्ममुक्तिभिः,—महान्त उष्माणः तेषां मुक्तिभिः,—त्यागैः, वृष्टिभिरित्यर्थः ; यद्वा,
—उष्माणः,—सन्तापाः, तेषां मुक्तिभिः,—विसर्जनैः, सन्तापवितरणैरित्यर्थः । लोमशा
इव—रोमपूर्णा इव । उन्मत्ता अपि खेदादिवशादुष्मायन्ते ।

(५८) शीर्थमाणेति ।—शीर्थमाणानां—विदीर्यमाणानां, शास्त्रलिफलानां
तूलतन्तुभिः,—तूलपूर्वैः । दद्रुला इव—दद्रुरोगयस्ता इव । उन्मत्ताः अपि अवगाह-
नाद्यकरणात् दद्रुयुक्ता भवन्ति । [“दद्रुलाः” इत्यत्र “दद्रुणाः” इति पाठेऽपि स एवार्थः ।
दद्रूः अत्य अस्तीति दद्रुणः, “दद्रा ऋस्त्वच्च” इति नः] ।

(५९) शुष्केति ।—शुष्काणां पत्राणां प्रकराः,—सङ्गाः, तेषाम् आकटयः,—
आकर्षणानि ताभिः । शिराला इव—शिरासमूहशालिन इव, सुव्यूहशिरासमूहा
इदित्यर्थः । उन्मत्ता अपि कार्श्यात् वातबाहुल्याच्च शिराला भवन्ति ।

(६०) तृणेति ।—तृणानां वेणी—राजिः, (शिरासादृश्यप्रदर्शनार्थं वेणीपदम्)
तस्या विकिरणैः,—बिलेपैः, उच्छ्रयाणि—उद्गतानि, अविरतं पतितानि इत्यर्थः, अशूक्ति—
नय नजलानि तेषां तथाभूता इव । उन्मत्ता अपि रुदन्ति । [“उच्छ्रयाश्रवः” इत्यत्र

(६१) धूयमानयवशूकशकलशङ्कुभिः, दंष्ट्राला इव (६२) चलित-
शललसूचीशतैः, जिह्वाला इव वैश्वानरशिखाभिः, उत्सर्पत्सर्प-
कक्षुकचूडालाः (६३) ब्रह्मस्तम्भरसाभ्यवहरणाय कवलग्रह-
मिवोष्णैः कमलमधुभिः अभ्यस्यन्तः, (६४) सकलसलिलो-
च्छोषघ्नमघोषणापटहैः इव शुष्कवैणुवनास्फोटनपटुरवैः,

“उच्छस्यथः” इति पाठे,—उत्—उद्धतामि, श्मश्रूणि—कूर्चाः, येषां तथाभूता इव ।
उन्मत्ता अपि चिरं चौरकर्माभावात् दीर्घश्मश्रूणो जायन्ते] ।

(६१) धूयमानेति ।—धूयमानानां—सन्तप्तवशात् कम्पमानानां, यवानां शूकाः,
—युक्ताः, शिखामूचयः इत्यर्थः, (“शूकोऽस्त्री युक्तदययोः” इति मेदिनी) तेषां शकलाः,
—खण्डाः, शङ्कुः,—कौला इव तैः । [धूयमानयव—” इत्यत्र “धूयमाननयवयव—”
इति पाठान्तरे,—धूयमानानां यवानाम्—अभिनवोत्पन्नानां, यवानाम्] दंष्ट्राला इव—
दीर्घदन्तयुक्ता इवेत्यर्थः । उन्मत्ता अपि दन्तादिविकासैः सर्वान् भाययन्ति ।

(६२) चलितेति ।—चलितानां—चलितानाम्, उड्डीयमानानामिति यावत्,
शललानां—आविधां दीर्घकण्टकरूपलोमां, (“आवित्तु शल्यस्तहोमि शलली
शललं शलम्” इत्यमरः) सूचीशतैः,—मूल्यायभागैः । जिह्वाला इव—रसनावत्
इव, वह्निर्निर्गतरसना इवेत्यर्थः । उन्मत्ता अपि जिह्वा निष्काशय भौषयन्ते । वैश्वानर-
शिखाभिः,—अग्निशिखाभिः । उत्सर्पदिति ।—उत्सर्पद्भिः,—उत्थतापात् प्रखलद्भिः,
सर्पाणां कक्षुकैः,—निर्मोकैः, चूडालाः,—शिखावन्तः । उन्मत्ता अपि स्नानादिना
विना उन्मुक्तचूडाः भवन्तीति दृश्यते । [“उत्सर्पत्सर्पकक्षुकैः चूडाला इव” इति पाठो
युज्यते] ।

(६३) ब्रह्मेति ।—ब्रह्मस्तम्भः,—ब्रह्माण्डं, तस्य रसाभ्यवहरणाय—रसशीषणाय,
रसानां मधुरादीनां भोजनाय वा, कवलग्रहं—यास्यग्रहम्, “असञ्चार्यां सुखे पूर्णं
गच्छुषः कवलीन्यथा” इति ; अभ्यस्यन्तः,—पुनः पुनः कुर्वन्तः इवेत्यर्थः ; मधुमानात्
शरीरस्य रसशीषणं भवतीति प्रसिद्धम् ।

(६४) सकलेति ।—सकलानां सलिलानां—जलानाम्, उच्छोषः,—
अतिशयेन शोषकः, यो घ्नः,—उष्णः, तस्य घोषणा—प्रचारः, तस्याः
पटहाः,—वादिवभेदाः तैः इव ; शुष्काणां वैष्णवानां—वंशारण्यानाम्,
आस्फोटनस्य—सन्तापातिशयात् विदरणस्य, पटुरवाः,—महानिनादाः तैः,

विभुवनविभीषिकाम् उद्भावयन्तः, (६५) च्युतचलचापपक्ष-
श्रेणीशारितसूतयः, (६६) त्विषिमन्मयखलताऽलातप्रोषकल्लाष-
वपुष इव (६७) स्फुटितगुञ्जाफलस्फुलिङ्गाङ्गाराङ्किताङ्गाः,
(६८) गिरिगुहागम्भीरभाङ्गारभीषणभ्रान्तयः, (६९) भुवन-
भस्मीकरणाभिचारचरुपचनचतुरा रुधिराहुतिभिः इव पारिभद्र-
द्रुमस्तवकवृष्टिभिः तर्पयन्तः तारवान् वनविभावसून्,

विभुवनविभीषिका—विभीषीभीतिम्, उद्भावयन्तः,—जनयन्तः ; ये अङ्गारेण जगत्
शोधयितुमुद्यताः, ते अवश्यमेव विभुवनविभीषिकां जनयन्ति इति बोध्यम् ।

(६५) च्युतेति ।—च्युताः,—गात्रेभ्यः खलिताः, अत एव चलाः,—उत्पतन्त्यः, याः
आपाणा—नीलकण्ठाख्यपक्षिणां, पक्ष्येणयः, ताभिः शारिताः,—हिंसिताः, आक्रान्ता इत्यर्थः,
व्याप्ता इति यावत्, सूतयः,—मार्गायैः तथाभूताः ; (“सूतिः स्त्री गमने मार्गं” इति मेदिनी) ।

(६६) त्विषिमदिति ।—त्विषिमान्—सूर्यः, [समस्यन्तात् “त्विषि” इति पदात्
मनुष्यः असम्भवात् “विज्ञान्” “त्विषावान्” इति वा पदं भवितुं युक्तं] तस्य मयूख-
लता—किरणराजिः, अलात इव—ज्वलदङ्गार इव, (“अङ्गारोऽलातमुत्प्लुक्तम्”
इत्यमरः) तेन यः प्रोषः,—दहनं, तेन कल्याणं—चितम्, ईषत्कृष्णरक्तमित्यर्थः, (“चित्रं
किष्कीरकल्याणश्वलैताश्च कर्बुरे” इत्यमरः) वपुः,—शरीरं येषां तथोक्ता इव ।

(६७) स्फुटितेति ।—स्फुटितानि—आतपतापेन आवरणकोषस्फुटनात् विकसिता-
नीवत्यर्थः, यानि गुञ्जाफलानि—तदाख्यकृष्णमुखरक्तवर्णफलविशेषाः, (“कुञ्ज” इति
वङ्गभाषा) तद्वत् स्फुलिङ्गाः,—अग्निकणाः, तद्रूपा इति यावत्, ये अङ्गाराः, तैः अङ्कितं
—संवलितं, दग्धमित्यर्थः, अङ्गं येषां तथोक्ताः, (“विषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः” इत्यमरः) ।
ये च साङ्गाराक्षे च मलिनशरीरा भवन्ति ।

(६८) गिरीति ।—गिरिगुहासु—पर्वतगह्वरेषु, गम्भीरेण—घनेन, भाङ्गारेण
भीषणा—भयावहा, भ्रांतिः,—घूर्णनं येषां तथाभूताः । उन्मत्ता अपि अग्निशस्त्र-
गिरिगुहादिषु निर्भीका भवन्ति ।

(६९) भुवनेति ।—भुवनस्य—जगतः, भस्मीकरणं—दहनमेव, अभिचारः,—
अथर्ववेदविहितं हिंसात्मकं कर्म, तत्र चरुपचने—हवनोपद्रव्यविशेषपाके, चतुराः,—
पटवः । रुधिराहुतिभिरिव—रक्ताहुतिभिरिव, पारिभद्रो नाम द्रुमः,—वृक्षः,
(लोके “पालिधा सादार” इति प्रसिद्धः ; “पारिभद्रस्तु मन्दारे निम्बद्वौ देवदारुणि” इति

(७०) अशिशिरसिकतातारकितरंहसः, (७१) तप्तशैलविलीय-
मानशिलाजतुरसलवलिमदिशः, दावदहन-पच्यमानचटकाण्ड-
खण्ड-खचित-तरुकोटर-कीटपटल-पुटपाकगन्धकटवः, प्रावर्तन्त
उन्मत्ता मातरिश्वानः ।

(७२) सर्वतश्च भूरिभस्त्रासंहससन्धुवणक्षुभिता इव जर-
दजगरगम्भीरगलगुहावाहिवायवः, क्वचित् (७३) स्रच्छन्ददृग्-

मिदिनी) तस्य संवकाः,—रक्तकुसुमगच्छाः, तेषां वट्यः,—पाताः ताभिः, तर्पयन्तः,—
श्रीषयन्तः, तारवान्—तरुसम्बन्धिनः, वनविभावमून्—दावाग्रीन् । अभिचारिणस्तु
भारणीष्ठाटनाद्यर्थे इवनकाले रुधिरैषानलं तर्पयन्ति इति । उन्मत्ता अपि
रुधिरास्थिप्रभृतिकमश्चिद्रव्यं खैराचारतया अनले निक्षिपन्ति, तेन च अमङ्गला-
मृत्युदयो ।

(७०) अशिशिरिति ।—अशिशिराभिः,—उष्णाभिः, सिकताभिः,—बालुकाभिः,
तारकितं—सञ्जाततारकमिव लक्ष्यमाणम् इत्यर्थः, रंहः,—वेगां येषां तथोक्ताः ।

(७१) तप्तेति ।—तपेषु शैलेषु—पर्वतेषु, विलीयमानानां—गलतां, शिला-
जतूनां—तदाख्यानाम् उपधातुभेदानां, रसलवः,—रसदिन्दुभिः, लिप्ताः दिशो यः
तथोक्ताः । दावति—दावदहनैः,—वनानलैः, पच्यमानानां—दह्यमानानां, चटकानां
—चटकाण्डपक्षिविशेषाणाम्, अण्डखण्डैः,—डिम्बशकलैः, खचितेषु—आकीर्णेषु,
तरुकोटरेषु—वृक्षगर्भेषु, यानि कीटपटलानि—पिपीलिकावृन्दानि, तत्तदण्डमन्त्र-
कार्यम् आगतानीति भावः, तेषां पुटपाकस्य—अभ्यन्तरपाकस्य, गन्धेन कटवः,—
उद्देजका इत्यर्थः । प्रावर्तन्त—प्रावहन् । उन्मत्ताः,—उच्छृङ्खलाः, मातरिश्वानः,—
वायवः । सर्वत्र वाक्ये भ्रन्तिच्छाया अन्वेयैवेति ।

(७२) सर्वत इति ।—“दारुणा दावाग्रयः प्रत्यहृश्यन्” इति उत्तरं
अन्वयः । तानेव दावाग्रीन् विशिनष्टि, भूरीत्यादिभिः ।—जरतां—जीर्यतां,
[“जरदजगर” इत्यत्र “जरटाजगर” इति पाठे,—जरटानां—परिणतानां, वृद्धाना-
मित्यर्थः] अजगराणां—सर्पाणां, गम्भीराः गलाः,—गलदेशाः एव, गुहाः ताभ्यः
वाहिनः,—बहिःनिःसरन्तः, वायवः येषु तथोक्ताः ; अत एव भूरीति ।—भूरिभिः,—
वृहद्भिः, भस्त्राणां—“जाता” इति प्रसिद्धानाम् अग्निसन्धुवणयन्त्रभेदानां, स्रच्छन्दैः
सन्धुवणेन—समुद्दीपनेन, क्षुभिता इव—समुत्तेजिता इव ।

(७३) स्रच्छन्देति ।—स्रच्छन्द—यथावत् यथा तथा, वृक्षेषु—१. कोषु इति

चारिणी हरिणाः, क्वचित् (७४) तर्हंतलविवरवर्त्तिनो
बभ्रवः, क्वचित् जटाऽवलम्बिनः कपिलाः, क्वचित् (७५) शकुन-
कुलकुलायपातिनः श्येनाः, क्वचित् (७६) विलीनलाक्षारस-
लोहितच्छ्वयोऽधराः, क्वचित् (७७) आसादितशकुनपक्ष-
कृतपटुगतयो विशिखाः, क्वचित् (७८) दग्धनिःशेषजम्ब-

भावः, चरन्ति—प्रसरन्तीति तथोक्ताः, अन्यत्र.—दृष्टानि चरन्ति—भक्षयन्ति इति
तथाभूताः, हरिणाः,—पाण्डुवर्णाः, (“हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः” इत्यमरः) अन्यत्र,—
मृगाः (“हरिणः पुंसि सारङ्गे विशदे त्वभिधेयवत्” इति मेदिनी) ।

(७४) तर्हंतलेति ।—तर्हंतलेषु यानि विवराणि—गर्तानि, तेषु वर्त्तन्ते इति
तथोक्ताः, [“विवरवर्त्तिनः” इत्यत्र “विवरविवर्त्तिनः” इति पाठान्तरम्] । बभ्रवः,
—पिङ्गलाः ; अन्यत्र,—नकुलाः । (“बभ्रुर्वैशानरे..... । विशाली नकुले पुंसि
पिङ्गले त्वभिधेयवत् ॥” इति मेदिनी) । जटाऽवलम्बिनः,—जटाः,—मूलानि,
अवलम्बन्ते—आश्रयन्तीति जटाऽवलम्बिनः ; अन्यत्र,—जटाधारिणः ; कपिलाः,—
पिङ्गलाः ; अन्यत्र,—कपिलाख्यमुनिविशेषप्रतधारिणः तापसाः एवामेदीपचारात्
कपिला इति मन्यव्यम् ; एते तु जटावल्कलधारिणी भवन्ति इति ।

(७५) शकुनेति ।—शकुनकुलानां—पक्षिविशेषसमूहानां, कुलायान्—नीडानि,
(“कुलायो नीडमस्त्रियाम्” इत्यमरः) पातयन्ति—दग्ध्वा निक्षिपन्तीति यावत् तथोक्ताः,
श्येनाः,—शृङ्गवर्णाः ; अन्यत्र,—पक्षिद्वन्द्वकुलायनिवेपकाः पक्षिमेदाः, (“शकुनस्तु
पुमान् पक्षिमात्रपक्षिविशेषयोः” । “श्येनः पविणि पाण्डुरे” इति च मेदिनी) ।

(७६) विलीनेति ।—विलीनः,—द्रवीभूतः, यो लाक्षारसः,—अलक्षकद्रवः,
तद्वत् लोहिताः,—रक्ताः ; अन्यत्र,—तेन लोहिताः,—रक्ताः, छ्वयः,—कान्तयः येषां
तथाभूताः, अधराः,—धर्तुमशक्याः, निर्वीणाः वा ; अन्यत्र,—धराः,—पर्वताः,
(“अर्द्धार्थधरपर्वताः” इत्यमरः) ।

(७७) आसादितेति ।—आसादिनेषु—प्रायेषु ; यत्र,—आ—समन्तात्,
आदिनेषु—अवसादं गतेषु, खलितेषु इत्यर्थः, शकुनानां—पक्षिणां [“शकुनि” इति
पाठान्तरम्] पक्षेषु—गर्भेषु, कृता—लब्धा, पटुगतिः,—सम्यक् प्रसरः यैः ; अन्यत्र,—
आसादिता—प्राप्ता, शकुनपक्षेण—पक्षिगृहता, कृता जनिता, पटुगतिः,—सत्वर-
गमनं यैः तथोक्ताः । वि—विविधाः, शिखाः,—ज्वाला येषां तथोक्ताः, अन्यत्र—धराः ।

(७८) दग्धेति ।—दग्धाः,—भक्षीकृताः, निःशेषाः,—समसाः, जम्ब-

हेतवो निर्वाणाः, क्वचित् (७८) कुसुमं वासिताम्बरसुरभयो
रागिणः, क्वचित् धूमोद्गारा मन्दरुचयः, क्वचित् (८०) सकल-
जगद्भासंघर्षराः सभस्मभूरिकाः, क्वचित् (८१) वेणुशिखर-
लम्पमूर्त्योऽत्यन्तदृष्टाः, क्वचित् (८२) अचलोपयुक्तशिलाजतवः।

हेतवः,—स्त्रीत्यतिकारणानि, दणकाष्ठादीनिति भावः यैः ; अन्यत्र,—दग्धाः,—
अयिताः, ज्ञानाग्निनेति भावः, निःशेषाः,—समस्ताः, पूर्वेपूर्वजन्माजिता अपीति
भावः, जन्महेतवः,—संसारागमनकारणानि पुण्यपापानि यैः तथोक्ताः, अत एव
निर्वाणाः,—शान्ताः, दाह्याभावादिति भावः ; अन्यत्र,—मुक्तिं गता इत्यर्थः ।

(७८) कुसुमेति ।—कुसुमैः,—धूमैरिति यावत् ; अन्यत्र,—पुष्पैः, वासितं—
छादितम् ; अन्यत्र,—सुरभीकृतं, यत् अम्बरं—गन्धः ; अन्यत्र,—वस्त्रं, तेन
सुरभयः,—कान्ताः, शोभनदर्शनाः इत्यर्थः ; अन्यत्र,—सौरभशालिनः, (“सुरभिः शङ्खकौ-
मादभिचुरा……। स्वर्णं गन्धोत्पले क्लीवं सुगन्धिकान्तयोस्त्रिषु ॥” इति
मेदिनी) रागिणः,—रक्तवर्णाः, अनुरागवन्तश्च । सधूमेति ।—धूमोद्गारेण—धूमनिर्गमेण
सह वर्त्तमानाः, तथाऽपि अमन्दा—अतिप्रदृष्टा, रुचिः,—दीप्तिर्येषां तथोक्ताः ;
अन्यत्र,—धूमोद्गारेण—धूमगन्धोद्गारविशिष्टाजीर्णरोगविशेषेण सह वर्त्तमानाः, अत
इव मन्दा रुचिः,—शरीरप्रभा, भोजनाभिलाषो वा येषां तथोक्ताः ; (“रुचिः स्त्री दीप्तौ
शोभायामभिषङ्गाभिलाषयोः” इति मेदिनी) ।

(८०) सकलेति ।—सकलं जगदेव यासः,—कवर्त्त, तस्य घञ्काराः,—भक्षण-
श्रीलाः, दहनशीला इति यावत्, सभस्मभूरिकाः,—भक्षणां भूरिभिः,—प्रभूतैः सह
वर्त्तमानाः ; अन्यत्र,—भक्षभूरिकाः,—भक्षकौट इति प्रसिद्धः बहुभोजनरूपव्याधि-
विशेषः, तेन सह वर्त्तमानाः, अत्यग्न्याप्यरोगिण इत्यर्थः । [“सभक्षभूरिकाः”
इत्यत्र “सभक्षकाः” इति पाठः—भक्ष एव भक्षकं तेन ; अन्यत्र,—भक्षकेन—
तदाख्यातितोष्णाग्निरूपव्याधिविशेषेण सह वर्त्तमानाः] ।

(८१) वेण्विति ।—वेणुनां—वंशानां, शिखरेषु—चरेषु, लघ्राः,—संस्तृप्ताः ;
अन्यत्र,—वंशदृष्टायेषु लघ्राः,—ऊतभराः, मूर्त्तयः,—अङ्गानि येषां तथोक्ताः, अत्यन्तदृष्टाः,
—अतिप्रदृष्टाः, अतिस्वविराध । अतिस्वविराधः वंशदृष्टायमवलम्ब्य गच्छन्तीति दृश्यते ।

(८२) अचलिति ।—अचलेषु—पर्वतेषु, उपयुक्तानि,—भक्षितानि, दग्धानीति
यावत्, शिलाजन्तुनि—शिलाजन्तुव्याध्याः उपधातुविशेषाः यैः ; अन्यत्र,—अचलम्—
अविच्छिन्नं यथा तथा, दीर्घकालानुबन्धित्वमिति भावः, उपयुक्तं—संवितम्, जीवध-

क्षयिणः, क्वचित् (८३) सर्वाङ्गरसभुजः पीवानः,
क्वचित् (८४) दग्धगुग्गुलवो रौद्राः, क्वचित् (८५) ज्वलित-
नेत्रदहनेदग्धसकुसुमशरमदनाः, (८६) कृतस्थानुस्थितयः,
चटुलशिखाः, नर्त्तनारम्भारभटीनटाः, (८७) शुष्क-
कासारसृतिभिः, स्फुटनीरसनीवारवीजलाजवर्षिभिः ज्वाला-
ऽक्षलिभिः अर्चयन्त इव घर्म्मघृणिम्, अघृणा इव

कपेति भावः, शिलाजतु यैः तथोक्ताः, क्षयिणः—निर्वाणं गताः, क्षयरोगिणश्च ;
उक्तञ्च निदानाचार्यैः,—“शिलाधातुप्रयोगाद्वा प्रसादाद्वाऽथ शाङ्करात् । अजामूक-
प्रयोगाद्वा क्षयः क्षीयेत नान्यथा ॥” इति ।

(८३) सर्वेति ।—सर्वाणि अङ्गानि—खाद्यवस्तूनि, रसान्—सलिलादीन्,
भुञ्जते इति तथोक्ताः, अत एव पीवानः,—स्थूलकलिवराः ; ये नित्यं मधुरादिषड्रसम्
उपभुञ्जते, ते स्थूला एव भवन्ति । [“सर्वाङ्गरस—” इत्यत्र “सर्वरस—” इति
पाठान्तरम्] ।

(८४) दग्धेति ।—दग्धाः गुग्गुलवः,—गन्धद्रव्यभेदाः यैः तथोक्ताः, रौद्राः,—
भीषणाः, रुद्रसेवकाश्च, ते हि रुद्रपूजायां गुग्गुलुदहनेन धूपं ददति ।

(८५) ज्वलितेति ।—ज्वलितानां नेवाणां—मूलानां, (“नेत्रं मथिगुणे वस्त्रभेदे
मूर्ते द्रुमस्य च । रथे चक्षुषि नद्याश्च” इति मेदिनी) दहनेन दग्धाः सकुसुमाः,
—सपुष्पाः, शराः,—तण्डुलभेदाः, मदनाः,—तदाप्यवचमभेदाश्च यैः तथोक्ताः ; अन्यत्र,
—ज्वलितेन नेत्रदहनेन—तृतीयनयनाग्निना, दग्धः,—भक्ष्योक्तः, सकुसुमशरः—
गुणशरसहितः, मदनः,—कामः यैः तथोक्ताः ।

(८६) कृतेति—अत एव कृताः स्थानुषु—किञ्चिदशखिषु वक्षेः, स्थितिः यैः ते ;
अन्यत्र,—कृताः, स्थानीः,—हरस्य, स्थितयः,—व्यवहाराः यैः ते । चटुलशिखाः,—
घट्टुलाः,—चञ्चलाः, शिखाः,—ज्वाला येषां तथोक्ताः ; अन्यत्र,—चञ्चलचूडा इत्यर्थः ।

(८७) शुक्तेति ।—शुक्लेषु कासारिषु—सरसु, नडुलेषु शुष्कजलजलाशयेषु इति
भावः, सृतिः,—प्रसरी येषां तैः । स्फुटदिति ।—स्फुटन्ति—अन्युत्पापात् लाजतां
प्राप्नोतीति भावः, नीरसानि यानि नीवारवीजानि—धान्यविशेषाः, तेषां लाजान् वर्षन्तीति
तथोक्ताः । ज्वालाऽक्षलिभिः—ज्वालाः,—शिखा एव अञ्जलयः तैः । घर्म्मघृणिम्—
अघृणिम्, सूर्यमित्यर्थः । अघृणा इव—घृणा—जुगुप्सा तद्वद्दिता इव ।

(८८) इठङ्गयमानकठोरस्थलकमठवसाविस्रगन्धगृध्रवः, स्वमपि धूमम् (८९) अम्भोदसमुद्भूतिभियेव भक्षयन्तः, सलिलाहुतय इव (९०) स्फुटहृलबालकीटपठलाः कक्षेषु, श्वित्रिण इव (९१) झोषविचटहृल्लक्ष्मणशम्भूकशुक्तयः शुष्केषु सरःसु, स्वेदिन इव (९२) विलीयमानमधुपटलगोलगलितमधूच्छिष्ट-दृष्टयः काननेषु, खलतय इव (९३) पथ्यन्तशीर्यमाणशिखा-

(८८) —इठेति । —इठात् —सहसा, ह्यमानाः —दहमानाः, कठोराणां स्थल-कमठानां —स्थलवर्तिनां कच्छपानां, याः वसाः, —मेदामि, तासां यो विस्रगन्धः, —आमगन्धः, (“विस्रं स्यादामगन्धि यत्” इत्यमरः) तस्य गृध्रवः, —लोचुपाः ।

(८९) अम्भोदेति । —अम्भोदानां —मेघानां, खलिलसिन्धामिति भावः, समुद्भूतिः, —समुत्पत्तिः, तस्याः भोः तथैव, धूमं भक्षयन्तः, —संहरन्तः, सम्यग्ज्वलन्ने-ज्जेति भावः, उक्तञ्च मेघदूताख्ये काव्ये महाकविना कालिदासेन, —“धूमं शोभिः-सलिलमरुतां सन्निपातः क मेघः” इति । सलिलाहुतय इव —जलाहुतय इव, ता हि अपि निर्वापयन्तीति भावः ।

(९०) स्फुटदिति । —स्फुटन्ति —विशौर्यन्ति ; अन्यत्र, —निर्गच्छन्ति, बहूनि —भूरौणि, बालानि —चूडाणि, कीटपटलानि —चूद्रप्राणिहृन्दाणि ; अन्यत्र किमिहृन्दाणि यव तथोक्ताः । कक्षेषु —नूतनवृणेषु, (“कक्षी तु वृणवीर्यधी” इत्यमरः) ; अन्यत्र, —गृध्रप्रकीरविशेषेषु । श्वित्रिण इव —धवलाप्यरोगयसा इव ।

(९१) झोषेति । —झोषेण —दहनेन, विचटन्ति —चटत् चटदिति शब्दं कुर्वन्ति, यानि वल्कलानि —आवरणानि, [वल्कलशब्दोऽत्र त्वगुपलक्षणम्] तैः धवलाः शम्भूकाः, —घोडाप्यजलजनुभेदाः, शुक्तयश्च —सुतास्कीटाप्या जलजनुभेदाश्च श्रेषां तथोक्ताः । स्वेदिन इव —घर्मात्ता इव ।

(९२) विलीयमानेति । —विलीयमानेभ्यः, —विलयं गच्छन्तः, मधुपटल-गोत्रेभ्यः, —मधुचक्रेभ्यः, गलिता —निःसृता, मधूच्छिष्टानां —सिक्चकानां, दृष्टिः यैः तथोक्ताः । खलतय इव —खल्वाटा इव ।

(९३) पथ्यन्तेति । —पथ्यन्तेषु —प्राप्तदेशेषु, शिरसी निम्नभागीषु च, शीर्य-माणाः, —प्रसरन्तः, [“पथ्यन्तशीर्यमाण-” इत्यत्र “परिशीर्यमाण-” इति पाठे —प्रि-शेषे, प्राप्तभागे इत्यर्थः] शिखानां —ज्वालानाम् ; अन्यत्र, —चूकानां,

संहृतयो महीषरेषु, (८४) गृहीतशिलाकवला इव क्वलित-
सूर्यमणिशकलेषु शिलोच्चयेषु, प्रत्यदृश्यन्त दारुणा दावान्नयः ।

तथाभूते च तस्मिन् अत्युग्रे ग्रीष्मसमये कदाचित् अस्य
स्वगृहावस्थितस्य भुक्तवतोऽपराह्णसमये भ्राता पारशवः चन्द्र-
सेननाम्ना प्रविश्य अकथयत्,—“एष खलु (८५) देवदेवस्य
चतुःसमुद्राधिपतेः (८६) सकलराजचक्रचूडामणिश्रेणीशाण-
कोणकषणनिर्मलीकृतचरणनखमणेः (८७) सर्वचक्रवर्तिनां
धौरेयस्य (८८) महाराजाधिराजपरमेश्वरश्रीहर्षदेवस्य
भ्रात्रा कृष्णनाम्ना भवताम् अन्तिकं प्रज्ञाततमो दीर्घाध्वगः
प्रहितो द्वारम् अध्यास्ते” इति । सोऽब्रवीत्,—“आधुषन् !
अविलम्बितं प्रवेशय एनम्” इति ।

इति,—समूहः येषां तथाभूताः । महीषरेषु—महत्सु जषरेषु, मरुषु इत्यर्थः ;
एतेषु दाह्यवलूनाम् अभावात् प्रान्तदेशेषु अग्निशिखाप्रादुर्भाव इति भावः ।

(८४) गृहीतति ।—गृहीतं शिला एव कवलं—शासो यैः तथाभूताः ।
क्वलितसूर्यमणिशकलेषु—दीप्तसूर्यकान्तोपलखण्डेषु । शिलोच्चयेषु—पर्वतेषु, दावाग्रयः,
—आरण्यानलाः, (“—देवदावौ तु वनवज्रौ वनेऽप्युभौ” इति मेदिनी) ।

(८५) देवदेवस्य—देवानां—राज्ञां, देवः,—राजा, सम्प्रदित्यर्थः तस्य,
[“देवदेवस्य” इत्यत्र “देवस्य” इति पाठान्तरम्] ।

(८६) सकलति ।—सकलानां राजचक्राणां—नृपमण्डलानां, याः चूडामणि-
श्रेण्याः,—शिरोरत्नराजयः, ता एव शाणाः,—निकषपाषाणविशेषाः, तेषां कोणेषु—
प्रान्तभागेषु, यत् कषणं—घर्षणं, तेन निर्मलीकृताः,—विशदीकृताः, चरणधीर्नखा एव
मृणयः,—रत्नानि यस्य तथाभूतस्य, राजचक्रनियतवन्द्यस्येति भावः ।

(८७) सर्वेति ।—सर्वेषां चक्रवर्तिनां—सार्वभौमाणां, धौरेयस्य—अयगण्यस्य ।

(८८) महति ।—महतां राजाधिराजानां परमेश्वरः,—सर्वनियन्तेत्यर्थः, स
शासौ श्रीहर्षदेवश्चेति तथोक्तस्य । अन्तिकं—समीपम् । प्रज्ञाततमः,—अतिप्रतीतः,
अतिशयेन विज्ञात इत्यर्थः, अतिविश्वस्त इति यावत् । दीर्घाध्वगः,—दीर्घम् अप्थ्वानं
।च्छतीति तथोक्तः, बहुदूरादागत इति भावः । प्रहितः,—प्रेषितः । एतेन वाचं
प्रति राज्ञः आदरातिशयः सूच्यते ।

अथ तेन अनियमानम्, (८६) अतिदूरगमनगुरुजङ्गलं,
 (१००) कार्दमिकचेलचौरिकानियमितोच्चण्डचण्डातकं,
 (१०१) पृष्ठप्रेङ्खत्पटच्चरकर्पटघटितगलितग्रन्थिम्, (१०२) अति-
 निविडसूत्रबन्धनिम्नितान्तरालकृतव्यवच्छेदया लेखमालिकया
 (१०३) परिकलितमूर्धनं, प्रविशन्तं लेखहारकम् अप्राचीत्;
 अप्राचीच्च दूरादेव,—(१०४) “भद्र! भद्रम् अशेषभुवन-
 निष्कारणबन्धोः तवभवतः कृष्णस्य ?” इति । सः “भद्रम्”
 इत्युक्त्वा प्रणम्य अतिदूरे समुपाविशत्; विश्रान्तश्च अभवत्,

(८६) अतिदूरेति ।—अतिदूरगमनेन गुर्यौ—भारवत्यौ, अत एव जङ्गे-
 गमनाद्यमे, जङ्गे यस्य तथाभूतम् ।

(१००) कार्दमिकेति ।—कार्दमिकं,—कार्दमेन लिप्तं, सकर्दमाध्वगमनादिति
 भावः, यत् चेलं—वस्त्रं, तस्य चौरिका—खण्डं, तथा नियमितं—संयमितम्, उच्चण्डं
 —कर्कशं, स्थूलमित्यर्थो वा, चण्डातकम्—अर्द्धोरुपर्यन्तव्यापकं वसनं ज्ञेयं तथोक्तम् ।
 यद्यपि वरस्त्रीणामर्द्धोरुपर्यन्तविलम्बिनि वसने एव चण्डातकशब्दो गम्यते, तथाऽपि
 अत्र सामान्यतः लक्षणयैष चण्डातकशब्दो ज्ञेयः ।

(१०१) पृष्ठेति ।—पृष्ठं—पृष्ठदेशे, प्रेङ्खत्—चलत्, यत् पटच्चरं—जीर्णवस्त्रं,
 (“पटच्चरं जीर्णवस्त्रम्” इत्यमरः) कर्पटश्च—घर्मादिमाज्जनायै वस्त्रखण्डश्च, ताभ्यां
 घटितः,—रचितः, अथ च गलितः,—श्रितिलः, ग्रन्थिः,—सन्धिबन्धो यस्य तथोक्तम् ।

(१०२) अतिनिविडेति ।—अतिनिविडः,—अतिघनः, यः सूत्रबन्धः, तेन
 निमित्तः,—निम्न इव आचरितः, नमितः इत्यर्थः, [निम्नशब्दादाचारार्थे कौ
 निष्ठायां रूपमेतत्] अन्तरालं—मध्ये, कृतः,—विहितः, व्यवच्छेदः,—विभागी यस्याः
 तथाभूतया, लेखमालिकया—लिपिसद्ययेन । अन्येषामपि लिपिकनानीता, ततः
 लेखमालिकया इत्युक्तं, तसु उपरिष्ठात् व्यक्तीभवित्यति ।

(१०३) परिकलितेति ।—परिकलितः,—वैष्टितः, [“परिकलितः—” इति
 धाटिर्ऽपि स एवायं] मूर्ध्ना—मस्तकं येन तथोक्तं, शिरोधृतलिपिमित्यर्थः । लेखहारकं—
 प्रववाहकम् । अप्राचीत्—अपृच्छत् ।

(१०४) भद्रेति सम्बोधनं, भद्र !—हे साधो ! भद्रं—कुशलम् । अशेषेति ।
 —अशेषाणां—समस्ताणां, सुखानां—जगतां, निष्कारणः,—अहेतुकः, बन्धुः तस्य ।
 तवभवतः,—पूज्यस्य । “अतिदूरे” इत्यनेन सर्ववैव आत्मनः प्रभावातिशयं द्योतितम् ।

—“एष खलु स्वामिनो माननीयस्य लेखः प्रहितः” इति विमुच्य च अर्पयत् । अथ बाणः सौदरं गृहीत्वा स्वयमेव अवाचयत्,—“मेखलकात् सन्दिष्टम् अवधार्य (१०५) फल-प्रतिबन्धी धीमद्भिः अपहरणीयः कालातिपात इति (१०६) एतावत् अत्र अर्थजातम्, इतरत् वार्त्तासंवादनमात्रकम्” । अवधृतलेखार्थं समुत्सारितपरिजनः सन्देशं पृष्टवान् । मेखलकः तु अवादीत्,—“एवम् आह मेधाविनं स्वामी,—जानाति एव मान्यः यथा (१०७) एकगोत्रता वा, समानजातिता वा, समं संवर्द्धनं वा, एकदेशनिवासो वा, दर्शनाभ्यासो वा, परस्परानुरागश्रवणं वा (१०८) परोक्षोपकारकरणं वा, समान-शीलता वा स्नेहस्य हेतवः । त्वयि तु विना कारणेन अदृष्टेऽपि

[“अतिदूरे” इत्यत्र “नातिदूरे” इति पाठान्तरम्] । स्वामिनः,—अस्मत्प्रभोः, [अत्र कर्त्तरि विषयवा षष्ठी, निष्ठायां तन्निषेधात् ; अन्यधीपपदमाने शिरोवेष्टनव्यावमनु-धावति] माननीयस्य—सम्मानार्हस्य । प्रहितः,—प्रेषितः, भवतः सकाशे इति शेषः । अर्पयत्—दत्तवान्, लेखमिति शेषः । मेखलकात्—तदाख्यात् प्रागुक्तात् अत्रबाह-कात् । सन्दिष्ट—वाचिकम् ।

(१०५) फलेति ।—फलं—कार्यं, प्रतिबध्नाति—रुषद्भीति तथोक्तः, कार्य-भ्योघातक इत्यर्थः । कालातिपातः,—कालविलम्बः, अपहरणीयः,—त्यक्तम्, अकरणीय इति यावत् ।

(१०६) एतावत्—एतत्पथ्यन्तम् । अत्र—लेखमालिकायाम् । अर्थजातं—प्रतिपादयस्तु, अभिधेयविषय इत्यर्थः । इतरत्—अन्यत्, वार्त्तासंवादनमात्रकं—वार्त्तामालोचनमात्रम् । अवधृतलेखार्थः,—विदितलिपिनिबद्धवार्त्ताम् । मेधाविनं—प्रकटधीशक्तिसम्पन्नम् । स्वामी—अस्माकं प्रभुः । मान्यः,—भजानिति शेषः ।

(१०७) एकगोत्रता—एककुलीत्यसिः । अत्र “एकगोत्रता” इत्यादि स्नेह-कारणम् उत्तरोत्तरं हीनबलं श्रेयम् । समानजातिता—तुल्यजातित्वम् । समं—सह, संवर्द्धनम् । एकदेशनिवासः,—एकस्थानस्थितिः । दर्शनाभ्यासः,—पुनः पुनः साक्षात्करणम् । परस्परानुरागश्रवणम्—अन्वोऽन्वसद्भावाकर्षणम् ।

(१०८) परोक्षोपकारकरणं—साक्षात्काराभावेऽपि उपकारकरणम् । समान-

प्रत्यासन्ने बन्धाविव बह्वपक्षपातं किमपि सिद्ध्यति मे
हृदयं दूरस्थेऽपि इन्दोरिव कुमुदाकरे । (१०६) भवन्तम्
अन्तरेण अन्यथा चक्रवर्ती दुर्जनैः ग्राहित आसीत्,
(११०) न च तत् तथा । (१११) न सन्त्येव ते, येषां सता-
मपि सतां न विद्यन्ते मित्रोदासीनशत्रवः । (११२) शिशु-
चापलापराचीनचित्तवृत्तितया च भवतः केनचित्

शीलता—समस्तभावत्वम् । केशस्य—प्रणयबन्धनस्य । प्रत्यासन्ने—निकटवर्तिनि ।
बन्धाविव—सुहृदीव । बह्वपक्षपातं—बहुसंख्यम् । कुमुदाकरे—कैरवीत्यभिप्रायः,
(“आकरो निवहोर्त्यतिस्थानश्रेष्ठेषु कथ्यते” इति मेदिनी) ।

(१०६) भवन्तमिति ।—भवन्त—त्वाम्, अन्तरेण—विना, तवानुपस्थितेः
त्वां लक्ष्योक्त्येत्यर्थः, दुर्जनैः,—दुष्टैः लोकैः, चक्रवर्ती—सम्राट्, अन्यथा—
अन्येन प्रकारेण, [“अन्यथा चक्रवर्ती” इत्यत्र “अन्यथा चान्यथा चायं चक्रवर्ती”
इति पाठे—अयम्—एषः, मद्राता इति भावः, चक्रवर्ती अन्यथा च अन्यथा च—
प्रकृतं गोपायित्वा अन्येन बहुविधेन अप्रकृतेनेत्यर्थः । एतेन किञ्चिदपि सम्भवतीति
प्रकटयति] । ग्राहितः,—अवबोधितः, आसीदित्यन्वयः । राजाधिराजसन्निधौ
भवती दीपोत्कीर्त्तनात् राज्ञः त्वयि मनोभङ्गः कारितः इति भावः । अत्र “आसीत्”
इति भूतप्रयोगात् अधुना तु दुर्जना विफलाभिमता जाता इति प्रकटीभूतम्; एतत्तु
उपरिष्ठात् “तथेति च प्रतिपन्नम्” इत्यादिवचसा व्यक्तीभविव्यति ।

(११०) न चेति ।—तत्—राजसूयि मगसोऽन्यथात्वमिति भावः, तथा—
तादृशं, न च—नैवेत्यर्थः । त्वयि राज्ञो मनोविकृतिः न जातेति भावः । अथवा,—तत्
—तेः कृतमन्यथा वर्णनं, तथा—तादृक्, न, मिथ्यैवेत्यर्थः । तथात्वे तु वाक्यस्य दुर्बलता
प्रसज्येत, कृच्छस्यापि बाधे तथाविधः अनुरागः नृपतिवचनस्य दोषायैव स्यादिति ।

(१११) न सन्त्येव ते इति ।—ते—मानवाः, न सन्त्येव—नैव विद्यन्ते इत्यर्थः ।
सतामपि सतामित्यादि ।—सतां—साधूनां, सदाचारवतामित्यर्थः, सतां—विद्यमानानामपि,
मित्रोदासीनशत्रवः,—मित्राणि—सुहृदः, उदासीनाः,—मध्यस्थाः, शत्रवः,—विद्वेषिणः,
न विद्यन्ते—न तिष्ठन्ति, सर्वेषामेव मानवानां मित्रोदासीनशत्रवो विद्यन्ते इत्यर्थः ।

(११२) शिशुचापलेति ।—शिशुचापलं—शैशवचापल्यं, बाल्यकालिकचञ्चल-
तेति यावत्, तत्र अपराचीना—अपरासुखी, चित्तवृत्तियुक्ता तथा तथा,

(११३) असहिष्णुना यत्किञ्चित् असदृशम् उदीरितम्, इतरो लोकः तथैव तत् गृह्णाति, वक्ति च । (११४) सलिलानि इव गतानुगतिकानि लोलानि खलु भवन्ति अविवेकिनां मनांसि । (११५) बहुसुखश्रवणनिश्चलीकृतनिश्चयः किं करोतु पृथिवी-पतिः ? तत्त्वान्वेषिभिश्च अस्माभिः दूरस्थितोऽपि (११६) प्रत्यक्षी-कृतोऽमि । विज्ञप्तः चक्रवर्त्ती त्वदर्थम् ;—यथा प्रायेण प्रथमे वयसि सर्वस्य एव चापलैः शैशवम् अपराधि इति । तथेति च

तात्कालिकचित्तवर्त्तः ईषदन्मागेप्रवृत्ततया इति भावः । [“चित्तवृत्तितया” इत्यव “चर्तौवृत्तितया” इति पाठान्तरम्] ।

(११३) असहिष्णुना—सौदमशक्रुवता, विवेषिणा वा । असदृशम्—अयुक्तं, विरुद्धमित्यर्थः, उदीरितम्—उत्तम् । इतरो लोकाः,—साधारणी लोको नीचो वा, तत्—असदृशं वाक्यं, त्वयि प्रयुक्तमिति भावः, तथा एव—सत्यमेव, गृह्णाति—अव-बुध्यते, वक्ति च—कथयति च ।

(११४) सलिलानि इवेति ।—अविवेकिनां—विवेकशून्यानां जनानां, मनांसि सलिलानि इव—जलानि इव, गतं—गमनम्, अनुगतिं—पश्चाद्गमनं च कृच्छन्ति यानि तानि गतानुगतिकानि, [“गतानुगतिकानि” इत्यत्र “गतानुगतिकानि” इति पाठः,—गमनागमनशीलानि, न तु दृढानि इति भावः] अत एव लोलानि चपलानि, इतरजनानाम् अयमेव स्वभावः खलु, यत्, ते स्थिरतया कुत्रापि दीर्घकालं स्यात् न शक्नुवन्तीति भावः ।

(११५) बहुसुखेति ।—बहूनां सुखानां—भूरीणां श्रवणमन्त्रप्रेषणानां हयानां वचनां, कर्णजपानां चाटुवाचमित्यर्थः, श्रवणेन [“बहुसुखश्रवण—” इत्यत्र “बहु-सुखश्रवण—” इति पाठः,—बहूनां, जनानामिति शेषः, मुखेभ्यः श्रवणात्] निश्चलीकृतः निश्चयः,—अवधारण यस्य तथाभूतः, दुर्ज्ञेनाः सततं राजानं निक्षया बहून् सन्तोषकरान् विषयान् कीर्त्तयन्ति, तेन अमो समाकृष्टः स्यात् इति यावत्, तान्येव तथ्यानि तेषां वचनानि इति अवधारयति, नात्र तत्त्वभुसन्दधातीति भावः ।

(११६) प्रत्यक्षीकृतः,—साक्षात्कृतः परिचित इति भावः । प्रथमे वयसि—यौवनप्रारम्भे इत्यर्थः । चापलैः,—चपलकामिभिः, शैशवं—शाल्यम्, अपराध्यतीति अपराधि—सदीर्घं भवति इति यावत् ।

(११७) प्रतिपन्नं स्वामिना । अतो भवता राजकुलम् अकृत-
कालवेपम् आगन्तव्यम् । अवकेशीव अट्टपरमेश्वरो

(११८) बभ्रुमध्यम् अधिवसन् नासि मे बहुमतः, न च

(११९) सेवावैषम्यविषादिना वा परमेश्वरोपसर्पणभीरुणा
भवता भक्तिव्यम् । यतो यद्यपि,—

स्वेच्छोपजातविषयोऽपि न याति वर्तु
देहीति मार्गणशतैश्च ददाति दुःखम् ।
मोहात् समुत्तिष्ठति जीवनमप्यकाण्डे
कष्टं मनोभव इवेश्वरदुर्विदग्धः ॥ ३ ॥

(११७) प्रतिपन्नं—विदितं, स्वीकृतमित्यर्थः । स्वामिना—प्रभुणा, राज्ञेत्यर्थः ।
अकृतकालवेपं—कालविलम्बमकृत्येत्यर्थः । अवकेशीव—निष्कलत्ररुचिः, (“बभ्रु-
फलोऽवकेशी च” इत्यमरः) अट्टपरमेश्वरः,—न ट्टः परमेश्वरः,—राजाधि-
राजः, रविश्च येन तथाभूतः । अट्टपरमेश्वरमध्यगतत्वायामधानः अवकेशी अपि न
कस्यचित् प्रियः ।

(११८) बभ्रुमध्यं—बभ्रूनां—ज्ञातीनां, (“सगोत्राश्चवज्रातिबभ्रुस्त्वज्जनाः
समाः” इत्यमरः) मध्यम् अधिवसन्—अधितिष्ठन्, मे—मम, [वर्तमाननिष्ठायोगात्
कर्त्तरि षष्ठी] बहुमतः,—बहुमतः, न असि—न भवसि ; यथा रत्नकिरणालाभं
ततः निष्फलो भवति, तथा राजानुग्रहं विना भवादृशस्य निष्फला स्थितिरिति भावः ।

(११९) सेवेति ।—सेवायां—परिचर्यायां, राज्ञ इति भावः, यत् वैषम्यं—
अज्ञातिशय इति यावत्, तेन विषीदतीति तेन । परमेश्वरोपसर्पणभीरुणा—पर-
मेश्वरस्य—चक्रवर्तिनः, उपसर्पणम्—आनुगत्यं, तस्मात् भीरुः तेन, कदाचित् कथ-
मपि अपराद्धे दण्डशङ्कां कुर्वता इत्यर्थः ।

ट्टात् प्रभोः स्यादाऽन्नावमाशङ्कमानाय वाणाय सदुपदिशन् कृष्णः स्वकीय-
स्वामिनं प्रशंसितं प्रसङ्गात् दुर्विनीतप्रभोः स्वरूपमुपवर्णयन्नाह, स्वेच्छेति ।—दुश्चर-
दुर्विदग्धः,—दुर्विदग्धः,—अपण्डितः, दुश्चरः,—प्रभुः, नियहानुग्रहसमर्थः इत्यर्थः,
अविषकौ नृपतिरिति यावत् [आहिताग्न्यादिवान् वैकल्पिकः परनिपातः] ; अन्यत्,—
दुश्चरेण—हरेण दुर्विदग्धः,—ट्टः,—दुःखं, कष्टकरं यथा तथा इत्यर्थः, वि—विशेषश्च,
दग्धः,—भस्मीकृतः इत्यर्थः, नेत्रजन्मना वज्रिनेति शेषः, मनोभव इव—काम इव,

कष्ट—नेशहेतुरित्यर्थः, भवतीति शेषः ; अन्यबुद्धेः प्रभोः सेवा अतीव क्लेशकरीति भावः । पादवयेण अविवेकिनः प्रभोः सेवायाः कामप्रसरनरोधस्य च दुःशक्यत्वमुपपादयितुमाह, स्वेच्छेति ।—दुर्विनीतः मूर्खश्च प्रभुः, स्वेच्छया—निजाभिलाषिण, उपजाताः,—उपस्थिताः, विषयाः,—भोग्यवस्तूनि, स्रक्चन्दनवनितादयः अर्था इति यावत् यस्य तथाभूत, यथेच्छं व्ययोपभोगयोग्यसम्पदोऽधिगच्छप्रपौत्यर्थः ; अन्यत्र,—स्वेच्छया—यथेष्टम्, उपजाता,—उपगताः, विषयाः,—लज्ज्याणि यस्य तथाभूतः, यथेच्छं कामिजनरूपाणि लज्ज्याणि विध्यन्नपौत्यर्थः, देहीति—प्रयच्छ इति, वक्तुं—कथयितुं, न याति—न ददातीत्यर्थः, [धातुनामनेकार्थत्वात् अव याधातुर्दानार्थः] याचके किञ्चित् देहीति कथयति सति विरज्यते इति भावः ; अन्यत्र,—देहीति—देहवान् इति, वक्तुं—वचनम्, [अव तुमर्थोऽविवक्षित, धात्वर्थमात्रमेव विवक्षितम्] न याति—न गच्छति, न प्राप्नोति इत्यर्थः ; यद्वा,—वक्तुं न याति—शरीरीति उक्ति-योग्यतां न प्राप्नोतीत्यर्थः, अनङ्गत्वात् इति भावः ; मार्गणशतैः,—याज्ञाशतैः, पुनः पुनः याज्ञाभिरित्यर्थः ; कारुण्यपूर्णां सहायन्तु न तथा, ते तु अकिञ्चनानां दैन्योक्तिं सोढुमशक्तवन्तः प्रार्थितव्यसमाकर्णनात् प्रागेव तेषाम् अप्रार्थितमपि अकारणं विवृजन्ति इति विशेषः ; अन्यत्र,—शरशतैः, (“—मार्गणी याचके शरे । याज्ञाऽन्विषण्योः क्रीबम्—” इति मेदिनी) दुःखं ददाति—क्लेशं जनयति, एकत्र,—अनुजीविभ्यः, अन्यत्र,—कामिभ्य इति शेषः । यद्वा—देहीति पदम् अविवेकिप्रभुपक्षे मार्गणशतै- रित्यनेनान्वितं कृत्वा व्याख्यातव्यं, देहीति याचकानां याज्ञाशतै तेष्वनियतं दुःखं ददाति, न तु किञ्चित् तेष्वः अर्पयति इत्यर्थः ; अत्र पक्षे वक्तुमिति पदं धातुनामने- कार्थत्वात् भोक्तुमिति कृत्वा भोगार्थकत्वेन व्याख्यातव्यमिति सङ्केपः ; अकारुण्ये—सहसा, कारणान्तरं असत्यपीति यावत्, मोहात्—अज्ञानात्, यथायथं दोषादोषयो अनव- बोधान् इत्यर्थः, स्वस्य विचारशक्तेरभावादि भावः ; अन्यत्र,—मोहात्—स्वविकार- जनितं मोहमुत्पादयेत्यर्थः, [लब्धलोपे पक्षमी] जीवममपि—प्राणानपि, एकत्र,—अनुजीविनाम्, अन्यत्र,—कामिनामिति शेषः, समुत्क्षिपति—समुत्कर्षति, दण्ड- यति इत्यर्थः ; अन्यत्र,—हरतीत्यर्थः । [“समुत्क्षिपति इत्यत्र “समाक्षिपति” इति पाठः—समाकर्षति, दण्डयतीत्येवार्थः] अत्र मूर्खदुर्विनीतेश्वरस्य, मनोभवेन सह वैधर्म्यैर्किञ्चिद्विरहितसाम्यकथनादुपमाऽलङ्कार, स च दक्षि-मार्गणादिपदानां श्लिष्टतया श्लेषानुप्राणित इति बोध्यम् । अयमेव च श्लोकः शेषालङ्कारविचारावसरे साहित्य- दर्पण,—“कष्टं प्रमूनिविशिखः प्रभुरल्पबुद्धिः” इति चतुर्धादमात्रं विपरिवर्त्य उदाहृती विद्वनाथेन ; अस्मिन् पाठे—प्रमूनिविशिखः,—कामः, तथा अन्यबुद्धि,—अवीधः,

तथाऽपि (१२०) अन्ये ते भूपतयः, अन्य एव अयं न्यकृत-
नृग-नल-निषध-नहुषाखरीप-दशरथ-दिलीप-नाभाग-भरत-
भर्गोरथ ययातिः अमृतमयः स्वामी । न अस्य (१२१) अह-
ङ्कारकालकूटविपदग्धदुष्टा दृष्टयः, न (१२२) दर्पगदगुरुगर-
गलग्रहगद्गदा गिरः, न (१२३) अतिस्मयाष्पापस्मारविस्मृत-
स्थैर्याणि स्थानकानि, न (१२४) उद्दामदर्पदाहज्वरवेग-

प्रभुः—स्वामी चेत्युभयसमि इत्यर्थः, कष्ट—क्लेशकारणमित्यर्थः, अन्यत् सर्वं पूर्ववत् ।
अस्मिन् पञ्च प्राकरणि प्राकरणिकयोरल्पबुद्धिप्रभु-प्रभुविशिवयोरैकधर्माभिसम्बन्धा-
द्वीपकमलद्वाराः, सोऽपि श्रेष्ठानुप्राणितः इति बोध्यम् । वसन्तातलकं वृत्तम् ॥ ३ ॥

(१२०) अन्ये ते भूपतय इति ।—ते—तादृशा इत्यर्थः, दुर्विदग्धा इति भावः,
भूपतयः—राजान्, अन्ये—अपरे, अस्मात् राज्ञः पृथगित्यर्थः । अयं—चक्रवर्ती
इत्यर्थः । न्यकृति ।—न्यकृतः, नृगादयो देव तथाभूतः, नृगनलादीन्
अतिधार्मिकान् भूपतीन् निजधर्माशालतया तिरस्त्रोति इत्यर्थः । अमृतमयः—
अमृतपूर्णः, देवतन्त्र इति यावत् । अत्र “अमृतमयः” इति विशेषण साभिप्रायम्,
यत्, अहङ्कारदशादिकं कालकूटगदादिना छपयति, अतः अहङ्कारादीनामत्यन्ता-
भावप्रकर्तनञ्चया अस्य राज्ञः अमृतमयत्वं प्रदर्शितम् ; दा खल् अमृतमयः तस्य काल-
कूटादिसम्बन्धः सम्भावयितुं न शक्यते इति । अस्य—पञ्चवर्तिनः ।

(१२१) अहङ्कारेति ।—अहङ्कार एव कालकूट इव तेन दग्धाः, अतः
एव दुष्टाः । [“—विपदिग्धदुष्टा” इति पाठान्तरम्] । दृष्टयः—दर्शनानि ।

(१२२) दर्पाति ।—दर्प एव गदः,—रागः । [“दर्पगदः—” इत्यत्र “गर्व—”
इति पाठान्तरम्] स एव गहः,—महान्, गरः,—विष, तेन गलस्य—कण्ठस्य, यः
ग्रहः,—ग्रहणम्, अवरोधनमित्यर्थः, तेन गद्गदाः,—अस्पृष्टाक्षरा इत्यर्थः । [“—गल-
ग्रहगद्गद्गदा” इति पाठान्तरम्] । गिरः,—वाचः ।

(१२३) अतिस्मयेति ।—अतिस्मयः,—अतिगर्व एव, उष्मा—सन्तापः, स
एव अपस्मारः,—वातव्याधिविशेषः, तेन विस्मृतं स्थैर्यं—निश्चयः येषां तथाभूतानि,
अपस्माररागस्तु सन्तापकृतिरिति अभेदाध्यासबौजः, तेन च धैर्यच्युतिरपि भवतीति ।
स्थानकानि स्थितयः ।

(१२४) उद्दामेति ।—उद्दामिन—उत्कटेन, दर्पेण, उत्पादित इति भावः, यो

विकृता विकाराः, न (१२५) अभिमानमहासन्निपातनिर्मि-
ताङ्गभङ्गानि गतानि, न (१२६) मदार्दितवक्त्रौकतीष्ठनिष्ठुरा-
निष्ठुराक्षराणि जल्पितानि । तथा च,—(१२७) अस्य विमलेषु
साधुषु रत्नबुद्धिः, न शिलाशकलेषु । (१२८) मुक्ताधवलेषु गुणेषु

दाहज्वरः, तस्य वेगेन-रयेण, विकृताः,—व्याकुलाः । विकाराः,—चित्तविकृतयः,
मनसो भावान्तराणि इत्यर्थः ।

(१२५) अभिमानेति ।—अभिमानः,—अहमेव मङ्गान् इत्याकारज्ञानमेव,
मङ्गान् सन्निपातः,—विदोषजनितो व्याधिभेदः, तेन निश्चितः,—जनितः, अङ्गानाम्
—एकत्र—स्वजनानां, तेषामहङ्कारदर्शनेन विरागोत्पादोत्, अपरत्र—अवयवानां,
भङ्गः,—विकृतिविशेषः येषु तथाभूतानि । गतानि—गमनानि ।

(१२६) मदेति ।—मदः,—सौभाग्ययौवनाद्यवलिपञ्जी विकारविशेषः, तथा
चीकं दर्पण,—“मदो विकारः सौभाग्ययौवनाद्यवलिपञ्जः” इति, तेन अर्दितः,—पीडितः,
आक्रान्त इत्यर्थः, अत एव वक्त्रौकतः ; यद्वा,—मद एव अर्दितः,—वातव्याधिभेदः,
तेन वक्त्रौकतः ; तथा चीकं वैद्यके,—“शिरोनासौष्ठचिबुकललाटेक्षणसन्धिगाः ।
अर्द्यत्यनिलौ वक्त्रमर्दितं जनयत्यथ ॥ वक्त्रौभवति वक्त्रार्कम्—” इत्यादि, यः चीकः,
तस्मात् निष्ठुराणि—निर्गलितानि, निष्ठुराणि—दाह्यानि, कर्कशाणि वा,
अक्षराणि—वर्णाः, कवर्गादय इत्यर्थः येषु तानि ; मदवशात् पुरुषस्य यथेच्छं वाक्-
प्रयोगाद्यदर्शनात् अथवापुरुषभाषित्वाच्च तेन मदेन सह वातव्याधेरपि तथा-
भूतत्वाद्भेदाध्यासः । जल्पितानि—वचनानि । तथा च—तमेवार्थं जानौहि
इत्यर्थः ।

(१२७) तस्य—चक्रवर्त्तिनः । विमलेषु—अनघेषु, अपापेषु इत्यर्थः ; अन्यत्र
—निर्मलेषु, भास्वरतया सुच्छायेषु इत्यर्थः, साधुषु—सज्जनेषु, रत्नबुद्धिः,—रत्नानि एते
इति बुद्धिः,—ज्ञानमित्यर्थः । शिलाशकलेषु—प्रसारखण्डेषु, हीरकादिषु इति यावत्,
(अत्र हीरकमरकतादिषु इति वक्तव्ये “शिला” इत्यादि पदं साधुषु आदरातिशय-
प्रकटनार्थमिति बोध्यं) न, रत्नबुद्धिरिति शेषः । अत्र अप्रमत्तः विमलत्वरूपसाधा-
रणधर्मवशात् साधुषु निरूपितायाः रत्नबुद्धेः तथाविधेषु अन्येषु शिलाशकलेषु व्यपीड-
नात् परिसङ्क्राशकहारः ; तदुक्तं दर्पणे,—“प्रभ्रादप्रभ्रतो वाऽपि कथितात् वसुनी
भवेत् । तादृगन्वव्यपीडयेत् परिसङ्क्रा” इति । एवमुत्तरत्र ।

(१२८) मुक्ताधवलेषु—मौक्तिकवत् विमलेषु, गुणेषु—विद्याविनयादिषु ;

प्रसाधनधीः, न आभरणभारिषु । (१२८) दानवत्सु
कर्मसु (१३०) साधनश्रद्धा, न करिकटेषु । सर्व्याग्रेसरे
यशसि महाप्रीतिः, न जीवितजरत्तुषु । (१३१) गृहीत-
करासु आशासु प्रसाधनाभियोगः, न (१३२) निजकलत्र-
चर्मपुत्तिकासु । गुणवति धनुषि सहायबुद्धिः, न पिण्डोप-
जीविनि सेवकजने । अपि च,—अस्य (१३३) मित्रोपकरणम्
आत्मा, भृत्योपकरणं प्रभुत्वं, पण्डितोपकरणं वैदग्ध्यं,

अन्यत्र,—मुक्ताभिः धवलेषु, गुणेषु—सूत्रेषु, मौक्तिकहारेषु इत्यर्थः ; प्रसाधनधीः—
अलङ्कारबुद्धिः ; श्रद्धा,—प्रसाधनं—प्रकटम् अर्जनं, गुणार्जनमेव अर्जनं, न तु
आभरणार्जनम् इति भावः । आभरणभारिषु—भारभूतेषु आभरणेषु—अलङ्कारिषु,
कटककुण्डलादिसमूहेषु इत्यर्थः, न, प्रसाधनधीरिति शेषः ।

(१२८) दानवत्सु—दानयुक्तेषु, घनदानप्रायेषु इत्यर्थः ; अन्यत्र,—मदयुक्तेषु,
[“दानं गजमदे त्यागे पालनच्छेदशङ्कषु” इति मेदिनी] ।

(१३०) साधनश्रद्धा—निष्पादनानुरागः ; अन्यत्र,—साध्यते अनेन इति
साधनं—सैन्यं, सेनाङ्गमित्यर्थः, तद्विषयिणी श्रद्धा ; सेनाङ्गत्वेन युद्धादिकर्मसम्पादन-
बुद्धिरित्यर्थः । करिकटेषु—हस्तिगण्डेषु, दानवत्सु—मदजलवर्षिषु इत्यर्थः, साधनश्रद्धा
—सम्पादनानुरागः, न, मदमुचां हस्तिनां सङ्ग्रहानुरागो न इत्यर्थः । जीवितजरत्तुषु—
जीवनरूपे जीर्णेषु—चणभङ्गुरे इति भावः, द्रव्यं महाप्रीतिः,—महाननुरागः, न इत्यर्थः ।

(१३१) गृहीतेति ।—गृहीतः करः,—स्वयाच्छी भागः याभ्यः तथाविधासु ;
अन्यत्र,—गृहीतः,—धृतः, करः,—पाणिः यासां तासु ; आशासु—दिक्षु, चेतसः
अनधिगतविषयदृष्ट्यासु वा, प्रसाधनाभियोगः,—बशोकरणप्रयासः, रत्नानुरागो
वा । [“प्रसाधनाभियोगः” इत्यत्र “प्रसाधनताऽभियोगः” इति पाठान्तरम्] ।

(१३२) निजेति ।—निजकलत्राणि—स्वीयभार्याः, [न तु परकीया इति
अभिः] तान्येव चर्मपुत्तिकाः,—चर्मणांच्छादितपुत्तिकाः तासु, न, प्रसाधनाभियोग इति
शेषः । गुणवति—मौर्वीसमन्विते ; अन्यत्र,—विद्याविनयादिसम्पन्ने । पिण्डोपजीविनि
—अन्नदानेन भरणीये इति भावः ।

(१३३) मित्रोपकरणं—सुहृद् रूपम् उपकरणम्—उपकारकं वस्तु, आत्मा—
स्वस्वरूपम्, आत्मप्रभावेण सर्व्वमसौ संसाधयति, न तु सहायान्तरसाहाय्येन इति

बान्धवोपकरणं लक्ष्मीः, (१३४) कृपणीपकरणम्
द्विजोपकरणं सर्वस्वं, (१३५) सुकृतसंस्मरणोपकरणं हृदयं
(१३६) धर्म्होपकरणम् आयुः, साहसोपकरणं शरीरं,
(१३७) असिलतोपकरणं पृथिवी, विनोदोपकरणं राजकं,
प्रतापोपकरणं प्रतिपक्षः । (१३८) न अस्य अल्पपुण्यैः

आत्मैवास्त्य निवमासीदित्यर्थः, न परबुद्धिचालित इति भावः । भृत्योपकरणं—
भृत्यानाम् उपकारसाधनं, प्रभुत्वं—प्रभावः ; अनुचरादीनाम् उपकारसम्पादनमेवास्त्य
प्रभुत्वफलम् इति भावः । पण्डितोपकरणं—पण्डितानाम् उपकारसाधनं, वैदग्ध्यं—
बिद्यावत्त्वं, वेचक्ष्ण्यं वा । बान्धवोपकरणं—बान्धवानाम् उपकारसाधनं, लक्ष्मीः,—
सम्पदित्यर्थः ; सम्पद्भिः बान्धवा उपक्रियन्ते इति भावः ।

(१३४) कृपणीपकरणं—कृपणानां—दीनानाम्, उपकरणम्—उपकारसाधनं,
पोषणम् इत्यर्थः, ऐश्वर्यं—सम्पदित्यर्थः ; न हि द्विजातिवदन्ते सर्वस्वमर्हन्ति, किन्तु
दारिद्र्यमीचनापयोगि इति भावः । अस्य ऐश्वर्यं दारिद्र्याणां दारिद्र्यमीचनार्थं, तेषां
पोषणस्यैवौचित्यादिति तात्पर्यम् । द्विजोपकरणं—द्विजानां—ब्राह्मणानाम्, उपकरणम्
—उपकारसाधनं, सर्वस्वं—सर्वे धनम् ; ब्राह्मणानामुपकारसम्प्राप्त्यर्थं सर्वस्वमपि असी-
दात् शक्नोतीति भावः ।

(१३५) सुकृतेति ।—सुकृतस्य—कृतीपकारस्य, संस्मरणं—सम्यक् स्मरणं, तत्र
उपकरणम्—उपकारकं, हृदयं—चित्तम् ; कृतज्ञोऽयमिति भावः ।

(१३६) धर्म्होपकरणं—धर्म्हापार्जनसाधनमित्यर्थः, आयुः,—जीवनकाल इत्यर्थः,
धर्म्हाञ्जनार्थमेवायं जीवति इति भावः । साहसोपकरणं—साहसा—प्राग्विविच्य बलेन
क्रियमाणं कर्म साहसं, तस्य उपकरणम्—उपकारसाधनम् ।

(१३७) असौति ।—असिलता—खड्गयष्टिः, तस्या उपकरणम्—उपार्जन-
वस्तुित्यर्थः ; खड्गधर्मेनैवानेन पृथिवी आयचीकृता इति भावः । विनोदोपकरणं—
विनोदस्य—प्रीतेः, उपकरणम्—उपकारसाधनं, राजकं—राजचक्रं, राज्ञां समूह
इत्यर्थः, अनुगतानां राज्ञां साहचर्येणैव, धर्म्हानुसारेण राज्यप्राप्तेन वा अयं
प्रीतिमनुभवति इति भावः । प्रतापोपकरणं—प्रतापस्य—“स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः
कोषदण्डजम्” इत्युक्तलक्षणस्य, उपकरणं—व्यापनसाधनमिति भावः, प्रतिपक्षः,—
शत्रुः ; शत्रुविजयेनैवास्त्य प्रतापोपलब्धिरिति भावः ।

(१३८) नास्त्येति ।—अल्पपुण्यैः,—अधनैः, अल्पभाग्यैरिति भावः, (“अल्पपुण्यैः”

अवाप्यते सर्व्वतिशायिसुखरसप्रसूतिः पादपल्लवच्छाया” इति ।
श्रुत्वा च तमेव चन्द्रसेनं समादिशत्,—“कृतकशिपुं विश्रान्त-
सुखिनम् एनं कारय” इति ।

अथ गते च तस्मिन्, (१३८) पर्य्यस्ते च वासरे,
(१४०) सङ्कटमानरक्तपङ्कजसम्पुटपीयमाने इव चयिणि क्षामतां
व्रजति बालवायसारुणे पराङ्मुखातपे, (१४१) शिथिलित-
निजवाजिजवे (१४२) जपाऽऽपीडपाटले अस्ताचलशिखर-

इत्यनेन पादयोः कल्पवृक्षत्वं व्यज्यते, पुण्यबलादेव तत्प्राप्तेः ।) अस्य—समानः, सर्व्वति-
शायी—सर्व्वेभ्य उत्कर्षवानित्यर्थः; यः सुखरसः,—सुखमेव रसनधर्मितया रसः, तस्य प्रसूतिः,
—उत्पादहेतुः, सुभगानाम् आनन्दास्वादजननीत्यर्थः ; यद्वा,—आनन्दास्वादाद्यपत्तिर्यस्याः
तथाभूता । पादपल्लवच्छाया—पादपल्लवस्य—चरणकिसलयस्य, छाया—अनातपः,
आश्रय इत्यर्थः । अथ पादपल्लवस्य छायावत्त्वं बहूनां जनानामाश्रयणीयत्वात् उपचर्य्यते ।
कृतकशिपुं—रचितशयनीयम् ; यद्वा,—सम्पादितभोजनाच्छादनव्यापारम् ; तथा चोक्तं,
—“भोजनाच्छादने सङ्किरुमे कशिपुरुच्यते” इति । [“कृतकशिपुम्” इत्यत्र “कृतसेवम्”
इति पाठान्तरम्] ।

(१३८) पर्य्यसे—अवसिते ।

(१४०) सङ्कटमानेति ।—सङ्कटमानः,—सम्पीलनः, यः रक्तपङ्कजसम्पुटः,—रक्तपत्र-
रूपसमुद्भूतः, तेन पीयमाने इव—यस्यमाने इव, चयिणि—चयीन्मुखे । क्षामतां—क्षीणतां,
व्रजति—गच्छति, वासरे—दिवसे । बालवायसारुणे—बालः,—सद्योजातः, यो बायसः,
—काकः, तद्वत् अरुणः,—रक्तवर्णः तस्मिन् । पराङ्मुखातपे—पराङ्मुखाः,—विमुखता-
मापद्यमानाः, आतपाः,—मयूखाः यस्य तथोक्ते । [“बालवायसारुणे पराङ्मुखातपे” इत्यत्र
“बालवायसारुणे अपराङ्गातपे” इति पाठान्तरे,—बालवायसस्य आस्यवत्—मुखवत्
अरुणे इत्यर्थः] । बालवायसास्यस्य ईषदरुणिमयीभात् तेन अस्ताचलगमनोन्मुखरवेः
सादृश्यस्य सुखावबोधात् वाञ्छतश्च निश्चिन्नायमानायाः दिशः साध्यं सुषटमेवेति ज्ञेयम् ।

(१४१) शिथिलितेति ।—शिथिलितः,—खर्व्वीकृत इत्यर्थः, [अशिथिलः शिथिलः
कृतः इति चतुर्थे भ्रंशादित्वात् कौ निष्ठायां रूपमेतत्] निजानां वाजिनाम्—अश्वानां,
सङ्कटमानां निजि भगवः, जवः,—जेनः जेन लघोर्लोके ।

(१४२) जपेति ।—जपा—सूर्य्यप्रियपुष्पभेदः, तस्य आपीडः,—क्षवकः, तद्वत्

खलिते खञ्जतीव कमलिनीकण्टकक्षतपादपङ्कवे पतङ्गे,
(१४३) पुरः परापतति प्रेङ्खदन्धकारलेशलम्बालके शशिविरह-
शोकश्याम इव श्यामामुखे, कृतसन्ध्योपासनः शयनीयम् अगात् ;
अचिन्तयञ्च एकाकी,—“किं करोमि ? (१४४) अन्यथा सम्भा-
वितोऽस्मि राज्ञा । निर्निमित्तबन्धुना च सन्दिष्टमेवं कृष्णेन ।
कटा च सेवा, विषमञ्च भृत्यत्वम्, अतिगम्भीरं महत् राजकुलम् ;

पाटले—रक्तं । अस्ताचलशिखरखलिते—पश्चिमाचलचूडाऽवलम्बिनि इत्यर्थः ;
अलसनेन्दुरवय रवेः सरोचीनां जयात् गतेर्मान्यमनुभूयते इति तस्य शिखरखलितत्वं
सम्भावितम् ; अत एव खञ्जतीव—खञ्ज इव आचरतीव [खञ्जशब्दाटाचारार्थे कौ
लटि प्रयोगः] सखलतीवेत्यर्थः, अनाचलस्य उपलविषमत्वात् बभ्रुभ्रूसौ खलनात्
तपनस्य खञ्जप्रायत्वमुपेक्षितमिति । कमलिनीति ।—कमलिन्याः कण्टकैः क्षतः,—
विद्धः, पादपङ्कवः,—चरणकिसलयः, किरणविस्तरश्च यस्य तथाभूते, पतङ्गे—सूर्ये ।
[“पतङ्गो पक्षिमर्थी च” इत्यमरः । नायके नायिकाम् अभिगच्छति नायिकायाः
प्रणयकोपज्जकतपप्रहारविशेषेण चरणक्षतिसम्भवात् नायकस्य खञ्जत्वमुपपद्यते इति च
इतकामुकव्यवहारप्रतीतिः समासोक्तिरलङ्कारोऽव ध्वन्यते] ।

(१४३) पुरः—पूर्वस्यां दिशि इत्यर्थः, परापतति—आगच्छति । प्रेङ्खदिति ।—
प्रेङ्खन्तः,—आविर्भवन्तः, अन्धकारलेशाः,—तिमिरविन्दवः एव, लम्बाः,—लम्बमानाः,
अलकाः,—चूर्णकुल्ला यस्मिन् यस्य वा तथाभूते, यथा पतिवियोगविधुरा हि सती रमणी
मुक्तां वेणिं विदधती पतिमेव नियतं मनसि अनुश्रयायन्ती तिष्ठति इति दृश्यते, तथैव
निशापि पत्युः निशाकरस्य विरहकृशा मुक्तवेणिरिव निशामुखे अदृश्यतेति उपेक्षितम् ;
अलकानां मुक्तवादेव तेषां मुखवाङ्मेषु प्रसृतत्वं वेदितव्यम् । शशीति ।—शशिनः,—
चन्द्रस्य, पत्युरिति भावः, विरहेण—विच्छेदेन, यः शोकः,—दुःखं, तेन श्यामे इव—मलिन
इव । श्यामामुखे—श्यामा—रजनी, (“श्यामा स्यात् शारिवा निशा” इत्यमरः) “शीते
मुखेणसर्वाङ्गी यौषे च मुखशीतला । तप्तकाञ्चनवर्णाभा सा श्यामा परिगीयते ॥”
इत्युक्तलक्षणा स्त्री च, तस्याः मुखे—प्रारम्भे, वदने च ; अतः श्यामायां वराङ्गनायां
श्यामत्वारोपः अन्धकारस्य अलकत्वारोपे निमित्तमिति श्लिष्टपरम्परितरूपकमलङ्कारः ।

(१४४) अन्यथा—विरुद्धपकारेण इत्यर्थः । सम्भावितः,—तर्कितः । निर्नि-
मित्तबन्धुना—अकारणमित्रेण । सेवा—परिचर्या, राज्ञ इति शेषः, कटा—कटकरी

(१४५) न च तत्र मे पूर्वजप्रवर्त्तिता प्रीतिः, न कुलक्रमागता गतिः,
न उपकारस्मरणानुरीधः, न (१४६) बालसेवास्नेहः, न गोत्रगौरवं,
न पूर्वदर्शनदाक्षिण्यं, न (१४७) प्रज्ञासंविभागीपप्रलीभनं, न
(१४८) विद्याऽतिशयकुतूहलं, न आकारसौन्दर्यादरः, न सेवाकाकु-
कौशलं, (१४९) न विद्वन्गोष्ठीबन्धवैदग्ध्यं, (१५०) न वित्तव्ययवशीकरणं,

इत्यर्थः । विषयम्—असङ्गीयं, बोधुमशक्यत्वादतिकठिनमित्यर्थः, भृत्यत्वं—भृत्यभावः ।
अतिगम्भीरं—दुर्ज्ञेयस्वभावमिति भावः ।

(१४५) पूर्वजिति ।—पूर्वजैः,—पितृपितामहादिभिः, प्रवर्त्तिता—जनिता,
प्रीतिः,—प्रणयः । कुलक्रमागता—वंशपरम्पराप्राप्त्यर्थः । गतिः,—गमनागमन-
नियमः, स्वीकृतीऽभ्युपायः वा ; राजसेवैव मम वंशपरम्पराऽवलम्बिता तन्निर्ण इत्यर्थः ।
उपकारस्मरणानुरीधः,—राजकुलेन कदाचित् मम उपकारः कृतः, तस्य स्मरणं,
तदनुरीधः,—तद्वाध्यता, न, अस्तीति शेषः, प्रत्युपकारकरणार्थमिति भावः ।

(१४६) बालसेवास्नेहः,—बाल्याग्रभृति सेवानिमित्तं ममत्वम् । गोत्रगौरवं—
गोत्रस्य—कुलस्य, मदीयस्य इति भावः, गौरवं—सम्माननं, राजसेवया इति भावः,
प्रयुत अगौरवमेव इति भावः । पूर्वदर्शनदाक्षिण्यं—पूर्वं दर्शनं—साक्षात्कारः,
परिचयी वा, राज्ञ इति शेषः, तेन दाक्षिण्यं—सारथ्यं, सहाय इति यावत् ।

(१४७) प्रज्ञेति ।—प्रज्ञायाः,—बुद्धेः, प्रकटज्ञानस्य वा, संविभागः,—समा-
लोचनं, तस्य उपप्रलीभनं—लाभोपायसाधनमित्यर्थः, अनवरतबुद्धिपरिचालनेन
तस्या उत्कर्षसाधनाशा इति भावः ।

(१४८) विद्याऽतिशयकुतूहलम्—अतिशायिनी विद्या मे भविष्यति इति कुतूहलम्
—चौशुक्यम् । आकारसौन्दर्यादरः,—आकारस्य—अवयवस्य, सौन्दर्यं—सौन्दर्यवर्द्धने
इत्यर्थः, आदरः,—यवः । सेवाकाकु-कौशलं—सेवायां यः काकुः,—शोकभौत्यादिक्रान्ति-
जनिकारः, [“काकुः स्त्रियां विकारी यः शोकभौत्यादिभिर्ध्वनेः” इत्यमरः । इह तु
काकुशब्देन वक्रोक्तिर्लक्ष्यते] तस्य कौशलं—पाटवं, न मे अस्तीति भावः ।

(१४९) विद्वदिति ।—विदुषां गोष्ठी—समाश्रयः, तस्या बन्धे—बन्धने, आयत्ती-
कारणे इति यावत्, वैदग्ध्यं—नैपुण्यं, न, आवश्यकमिति शेषः ।

(१५०) वित्तेति ।—वित्तस्य—धनस्य, व्ययः, तस्य वशीकरणं—बाध्यता, न,
अस्तीति शेषः ; राजसेवायां प्रचुरं वित्तं लभ्यते, नमपि तस्य व्ययः आवश्यक इत्यपि

(१५१) न राजवल्लभपरिचयः । अवश्यं गन्तव्यम् । सर्वथा भगवान् पुरारिः भुवनगुरुः गतस्य मे सर्वं साम्प्रतमाधरिष्यति” इति अवधार्य गमनाय मतिम् अकरोत् ।

(१५२) अथान्यस्मिन् अहनि उत्थाय, प्रातरेव स्नात्वा, धृतधवलदुकूलवासाः, गृहीताक्षमालः, प्रास्थानिकानि सूक्तानि मन्त्रपदानि च बहुशः समावर्त्य, देवदेवस्य विरूपाक्षस्य (१५३) क्षीरस्नपनपुरःसरां सुरभिक्षुसमधूपगन्ध-ध्वजबलिविलेपनप्रदीपकबहलां विधाय पूजां, परमया भक्त्या

हेतुर्न इत्यर्थः ; व्यववाहृत्य हेतुकधनाभावीऽपि मे नास्तीति भावः ; धृष्टा,—विज्ञानां—धनानां, व्ययः,—विनियोगः, तेन वशीकरणं—मम वश्यतानयनं, प्रचुरधन-व्ययेनापि निस्पृहस्य मम वश्यतासिद्धिः न हि सम्भवतीति भावः ।

(१५१) राजवल्लभपरिचयः,—राज्ञो वल्लभः,—प्रियः, अहमिति भावः, तस्य परिचयः,—प्रकटनं, न, प्रयोजकमिति शेषः । अवश्यमिति ।—अत्र “तथाऽपि” इति षदमुद्गनीयम् ; यद्यपि तत्र गमने मम एतेषु कोऽपि हेतुर्नास्ति, तथाऽपि अवश्यमेव गन्तव्यम् ; तत्रापि हेतुश्च प्रागुक्तनिर्मितबन्धोः कृष्णस्य सन्देशः, यतः कृष्णेन सन्दिष्टम्, अतः अवश्यमेव गन्तव्यम् इति भावः । पुरारिः,—विपुरारिः, महादेवः इत्यर्थः । [“पुरारिः” इत्यत्र “पुरारातिः” इति पाठान्तरम्] । गतस्य—राजकुलं प्रलितस्य इत्यर्थः । साम्प्रतं—समुचितम् ।

(१५२) अथेयादि ।—“अथ अन्यस्मिन्नहनि” इत्यस्य “प्रीतिकृतात् निरेगात्” इत्यु-त्तरेण सम्बन्धः । धृतधवलदुकूलवासाः,—परिहितशुभपट्टवसन । गृहीताक्षमालः,—जपमालाधारी । प्रास्थानिकानि—प्रस्थानं प्रयोजनं येषां तानि, प्रस्थानकालकर्त्तव्यानि, सूक्तानि—वैदिकमन्त्रान्, मन्त्रपदानि च—अन्यमन्त्रविशेषांश्च, बहुशः,—धुनः पुनः, समावर्त्य—समुच्चार्य, पठित्वा इत्यर्थः । विरूपाक्षस्य—विलीचनस्य, हरस्य इति वाच्यम् ।

(१५३) क्षीरेति ।—क्षीरेण - दुग्धेन, स्नपनम्—अभिषेचनं, पुरःसरं—पूर्वं यस्याः ताम् । सुरभीति ।—सुरभीणि - सुगन्धीनि, कुसुमानि—पुष्पाणि, धूषाः, गन्धाः, ध्वजाः, - पताकाः, बलिविलेपनानि—पूजार्थविलेपनद्रव्याणि ; धृष्टा—बलवतः,—उपहाराः, बिलेपनानि—कुङ्कुमस्रगमदाद्यनुलेपनानि, प्रदीपकाश्च, तैः बहला—धूयिष्ठा ताम् । [“बहलाम्” इत्यत्र “बहुलाम्” इति पाठान्तरम्] ।

(१५४) प्रथमहुततरलतिलत्वविघटनचटुलमुखरशिखाशेखरं,
प्राज्याहुतिप्रवर्द्धितदक्षिणाश्विषं भगवन्तम् आशुशुचिणिं हुत्वा
दत्त्वा (१५५) द्युम्नं यथाविद्यमानं द्विजेभ्यः, प्रदक्षिणीकृत्य
प्राशुखीं नैचिकीं, (१५६) शुक्लाङ्गरागः, शुक्लमात्यः, शुक्लवासाः,
रोचनाश्वित-दूर्वाप्रपल्लव-यथित-गिरिकर्णिका-कुसुमकृत-कर्णपूरः,

(१५४) प्रथमेति ।—प्रथमं—प्राक्, हुतानां—देवोद्देशेन प्रक्षिप्तानां तरलानां—
चपलानाम्, अग्न्युत्तापेन उत्पततामित्यर्थः, तिलानां त्वचः,—आवरणानि, तासां विघटनेन
—पृथक्करणेन, उन्मीचनेन इत्यर्थः, [“—विघटन—” इत्यत्र “—विचटन—” इति
पाठान्तरं,—विभेदेन, दक्षीभवनेनेत्यर्थः] चटुलाः,—चञ्चलाः, अत एव मुखराः,—
पटपटदिति शब्दं कुर्वाणाः, शिरसाः,—ज्वालाः, शिखराणि—शिरोभूषणानि यस्य
तथीकृतम् । प्राज्येति ।—प्र—प्रकटाभिः, प्राज्याहुतिभिः,—घृताहुतिभिः ; यद्वा,—
प्राज्याभिः, प्रभृताभिः, आहुतिभिः [“प्राज्याहुति—” इत्यत्र “प्राज्याज्याहुति—” इति पाठे,
—प्राज्याभिः,—भूरिभिः, आहुतिभिः ; अथवा,—प्राज्यैः,—बहुलैः, आहुतैः, आहुतिभिः]
प्रवर्द्धिताः,—प्रकर्षेण वृद्धिं नीताः, दक्षिणाः,—दक्षिणदिग्दर्शन्यः, सरलाः वा, अश्विषः,
—शिखा यस्य तथीकृतम्, (“अश्विमयूखशिखयोर्न ना” इति मेदिनी) आशुशुचिणम्—
अनलम् । (“—पावकीऽनलः । रोहिताश्वी वायुसख्यः शिखाश्वीनाशुशुचिणः ॥” इत्यमरः) ।

(१५५) द्युम्नं—धनम् । (“—द्युम्नं विष्ने वनेऽपि च” इति मेदिनी) ।
यथाविद्यमानं—[विद्यमानमनतिक्रम्य इत्यव्ययीभावः] यावत् धनं स्थितं, तावत्
स्वर्भवेत्यर्थः । एतेनास्य दानशौक्यत्वं प्रदर्शितम् । प्राशुखीं—पुर्वमुखीं, नैचिकीम्—
उत्तमां धेनुम्, (“उत्तमा गोषु नैचिकी” इत्यमरः) ; केचित्तु—“धेनुर्वत्प्रयुक्ता……
द्विजवृषगणिकाः पुष्पमाला पताका” इत्येनेषु यावायां माङ्गलिकत्वेनोक्तेषु गणिका-
वृहददर्शनात् नैचिकीं—नौचजातीयां स्त्रीं, गणिकामित्यर्थः इति व्याख्यानयन्ति ।

(१५६) शुक्लाङ्गरागः,—श्वेतचन्दनदिग्दर्शकः । रीचनेति ।—रीचयथा—
गीरोचनाख्यमाङ्गल्यद्रव्येण, अञ्जिताः,—रञ्जिताः, दूर्वाणाम् अग्रपल्लवा, तैः यथितं
—गुम्फितं, यत् गिरिकर्णिकाकुसुमम्—अश्वखुरी नाम माङ्गलिकी ओषधि गिरि-
कर्णिका ; यद्वा,—गिरिकर्णिका—अपराजिता, (“अस्तीता गिरिकर्णी स्यात्
विष्णुकान्ताऽपराजिता” इत्यमरः) तस्याः कुसुमं, तेन कृतः,—रचितः, कर्णपूरः—
कर्णभूषणं येन तथीकृतः । [“रोचनाश्वितदूर्वा—” इत्यत्र “रोचनाश्वितदूर्वा—” इति

शिखासंज्ञसिद्धार्थकः, पितुः कनीयंस्वा (१५७) स्वस्वा
मात्रा इव स्नेहार्द्रहृदयया श्वेतवाससा साक्षादिव भग-
वत्या महाश्वेतया मालत्याख्यया कृतसंकलगमनमङ्गलः,
दत्ताशीर्वाद्: बान्धववृद्धाभिः, अभिनन्दितः (१५८) परिजन-
जरतीभिः, वन्दितचरणैः अभ्यनुज्ञातः शुभभिः, अभिवादितैः
आघ्रातः शिरसि कुलवृद्धैः, वर्द्धितगमनोत्साहः शकुनैः,
(१५९) मौहूर्त्तिकमतेन कृतनक्षत्रदोहदः, (१६०) शोभने
मुहूर्त्ते हरितगोमयोपलिप्ताजिरस्थण्डिलस्यापितम् असितेतर-
कुसुममालापरिचक्षिप्तकणं पिष्टपञ्चाङ्गुलपाण्डुरं मुखविनिहित-

पाठि,—रोचनया चित्रा,—विचित्रवर्णाः, दूर्वायपल्लवाः] । शिखिति ।—शिखासु—
चूडासु, सक्ताः,—स्थिताः इत्यर्थः, सिद्धार्थकाः,—श्वेतसर्षपा यस्य तथाभूतः ।

(१५७) स्वस्वा—भगिन्या । मात्रा इव—जनन्या इव । श्वेतवाससा—शम्भ-
वसनपरिधाधिन्या इत्यर्थः । महाश्वेतया—सरस्वत्या, “रविस्थदेवतयः” इति केचित् ।
मालत्याख्यया—मालतीनाम्ना । कृतमिति ।—कृतम्—अनुष्ठितं, सकलं गमनाय मङ्गलं
यस्य तथोक्तः ।

(१५८) परिजनजरतीभिः,—परिजनेषु मध्ये या जरत्यः,—स्थविराः ताभिः ।
आघ्रातः,—कृताघ्राणः । शकुनैः,—मुनिमित्तभूतपक्षिभिः, शुभमूचकदक्षिणनेत्रभुज-
स्पन्दमादिष्टपैर्वा ।

(१५९) मौहूर्त्तिकेति ।—मुहूर्त्ते जागन्तीति मौहूर्त्तिकाः,—गणका इत्यर्थः,
“(—देवज्ञगणकावपि । स्युर्मौहूर्त्तिक—” इत्यमरः) तेषां मतेन—अभिप्रायेण ।
कृतमिति ।—कृतं नक्षत्रेषु—अश्विन्यादिषु, याविकेषु इति भावः, दोहदम्—अभिलाषः,
गमनाभिप्राय इत्यर्थः येन तथोक्तः, शुभे नक्षत्रे कृतयाव इति भावः ।

(१६०) शोभने—शुभे, प्रसन्ने इति भावः, मुहूर्त्ते—अणुविशेषे । हरितेति ।—
हरितेन—अशुक्लेषु इति यावत्, गोमयेन उपलिप्तं—प्रलिप्तं, यत् अजिरम्—
अङ्गनं, तदेव स्थण्डिलं—परिकृता भूमिः, तत्र स्थापितः तम् । असितेतरिति ।—
असितेतराभिः,—श्वेताभिः, कुसुममालाभिः परिचक्षिप्तः,—परिवेष्टितः, कर्णः,—“काना”
इति प्रसिद्धः स्तम्भदेश इत्यर्थः यस्य तथोक्तम् । [“कर्णम्” इत्यत्र “कण्डम्” इति पाठा-
न्तरम्] । पिष्टेति ।—पिष्टानां—“पिष्टुलौ” इति प्रसिद्धानां माङ्गलिकद्रव्याणां,

नवचूतपल्लवं पूर्णकलसम् उदीक्षमाणः, प्रणम्य कुलदेवताभ्यः
कुसुमफलपाणिभिः (१६१) अप्रतिरथं जपद्भिः निजद्विजैः
अनुगम्यमानः, प्रथमचलितदक्षिणचरणः प्रीतिकूटात् निरगात् ।

(१६२) प्रथमेऽहनि घर्मकालकष्टं, निरुदकं, निष्पत्त-
पादपविषमं, पथिकजननमस्क्रियमाणं, प्रवेशपादपोत्कीर्ण-
कात्यायनीप्रतियातनं, शुष्कम् अपि (१६३) पल्लवित-
मिव तृषित-श्वापदकुल-लम्बितलीलजिह्वालतासहस्रैः,

पञ्चाङ्गुलं—पञ्चाङ्गुलाकारः प्रसाधनविशेषः, तेन पाण्डुरः,—शुभः, पञ्चाङ्गुलगृहीत-
पिटने चित्रित इति भावः तम् । [“पाण्डुरम्” इत्यत्र “पाण्डुरम्” इति पाठोऽपि उक्तः
एवार्थः ।] मुखेति,—मुखे, कलसस्य इति भावः, विनिहितः,—विशेषेण अर्पितः,
[“विनिहित—” इत्यत्र “निहित—” इति पाठान्तरम्] नवः चूतपल्लवः,—आस-
पल्लवः यस्य तथोक्तं, पूर्णकलसं—जलपरिपूर्णकुम्भम्, उदीक्षमाणः,—पश्यन् ।

(१६१) अप्रतिरथं—नास्ति प्रतिरथः,—प्रतिद्विजौ यस्य तत् यथा तथ्यः ; यद्वा,
—अप्रतिरथं—समावयवभेदं, प्रस्थापकालिकमन्त्रविशेषमन्यर्थः, जपद्भिः, वारणस्य
कोऽपि प्रतिस्पर्द्धी ना भूदिति प्रतिपक्षशमनं यथ्य भवेत् तथ्य मन्त्रं जपद्विरिति निष्कर्षः ।
निजद्विजैः,—आत्मीयैः विप्रैः । “निजद्विजैः” इत्यत्र निजिति विशेषणेन वारणस्य
दातृत्व प्रकटितम् । प्रीतिकूटात्—तदाख्यात् नगरात् ।

(१६२) प्रथमेति । —“प्रथमेऽहनि” इत्यस्य “चण्डिकाकाननमतिक्रम्य मङ्गकूट-
नामानं याममगात्” इत्यनेनान्वयः । तदेव काननं विशिनष्टि, घर्मकालव्यादिभिः ।—
घर्मकालकष्टं—घर्मकालं—घोषकालं, कष्टं यव तत् तथोक्तं, निदात्रे कष्टजनकम् ;
यतः निरुदकं—निर्जलम् । निष्पत्तेति ।—निष्पत्तेः,—पदरहितैः, पादपैः,—वृक्षैः, विषमं
—दुरवस्थां, क्लमयारादिव्यात् असुखप्रदमित्यर्थः । पथिकेति ।—पथिकैः,—पाथ्यैः
जनैः, नमस्क्रियमाणं—प्रणम्यमानम् । प्रवेशेति ।—प्रवेशे—प्रवेशारम्भे, यः पादपः,—
वृक्षः, तत्र उत्कीर्णं—खेदिता, कात्यायन्याः,—दक्षभुजायाः, प्रतिधातना—प्रतिक्रान्तिः
यव तथोक्तम् । [“प्रतिमानं प्रतिविम्बं प्रतिमा प्रतिधातना प्रतिच्छाया । प्रतिक्रान्तिरर्चा
पंसि प्रतिनिधिः—” इत्यमरः । “नमस्क्रियमाणं, प्रवेशपादपोत्कीर्णं—” इत्यत्र “नम-
स्क्रियमाणप्रवेशपादपोत्कीर्णं—” इति पाठे, —नमस्क्रियमाणा प्रवेशपादपोत्कीर्णकात्यायनी-
प्रतियातना यस्य तथोक्तम् ।]

(१६३) तृषितैः,—पिपासुभिः, शामदकुलैः,—हिंस्रप्राणिजिवहैः, लम्बितानि

(१६४) पुलकितमिव अच्छभङ्गगोलाङ्गुलिह्यमानमधुगोल-
चलितसरघासङ्घातैः. (१६५) रोमाञ्चितमिव दग्धस्थलीरुद्ध-
स्थूलाभीरुकन्दलशतैः शनैः चण्डिकाकामनमतिक्रम्य भङ्गकूट-
नामानं ग्रामम् अगात् । तत्र च (१६६) हृदयनिर्विशेषेण
भ्रात्रा सुहृदा च जगत्पतिनाम्ना सम्पादितसपर्य्यः सुखम्
अवसत् । अथ अपरेद्युः उत्तीर्थ्य भगवतीं भागीरथीं
(१६७) यष्टिगृहकनान्नि वनग्रामके निशाम् अनयत् ।
अन्यस्मिन् दिवसे स्कन्धावारम् उपमणितारम् अन्वजिरवति
कृतसन्निवेशम् आससाद, अतिष्ठ च नातिदूरे राजभवनस्य ।

—बहिष्कृतानि इत्यर्थः, लोलानां—चञ्चलानां, सतृणानां वा. (“लोलश्चलसतृणयोः”
इत्यमरः) जिह्वालानां—जिह्वा एव लताः तासां, रसनावल्लीनां, सहस्राणि तैः, पञ्चवित-
मिव—सञ्जातकिसलयमिव, [इत्युत्प्रेक्षा] जिह्वानां किसलयसाम्यादिति भावः ।

(१६४) अच्छेति ।—अच्छभङ्गैः,—भङ्गुकैः, गोलाङ्गुलैः,—कृष्णवदनकपिशेषैश्च, लिङ्ग-
मानानि—आस्वादमानानि, यानि मधुगोलानि—मधुचक्राणि, तेभ्यः चलितानाम्—उड्डीय-
मानानां, सरघाणां—मधुमखिकाणां, सङ्घातैः,—समूहैः, पुलकितमिव—कण्टकितमिव ।

(१६५) दग्धेति ।—दग्धासु—दावाग्रिना भक्ष्यभूतासु, स्थलीषु—अक्रविसासु
भूमिषु, रुद्धानां—जातानाम्, अभीरुणां—शतावरीनामौषधिविशेषाणां, कन्दलशतैः,
—नवाक्षुरसमूहैः, (“कन्दलं विषु कपालेऽप्युपरागे नवाक्षुरे” इति मेदिनी) रोमा-
ञ्चितमिव—सञ्जातरीमहर्षमिव ।

(१६६) हृदयनिर्विशेषेण—हृदयात् निर्विशेषः,—अभिन्न इत्यर्थः तेन ; यद्वा,—
हृदयेन निर्विशेषः तेन, अभिन्नहृदयेन इत्यर्थः । भ्रात्रा—पैतृव्येय-मातुलियादिभ्रात्रा
इत्यर्थः, सीदरोपमेण वा इति यावत्, सम्पादितसपर्य्यः,—कृतार्हणः, अनुष्ठितसत्कारः
इत्यर्थः । (“पूजा नमस्याऽवचितिः सपर्य्याऽर्चाऽर्हणाः समाः” इत्यमरः) ।

(१६७) यष्टिगृहकेति ।—यष्टिगृहकम् इति नाम—आख्यानं यस्य तथोक्ते ।
[“यष्टिगृहक—” इत्यत्र “यष्टियष्टक—” इति पाठान्तरम्] । स्कन्धावारं—सेनानिवेशार्थं
स्थापितपटमण्डपादिरूपम् । उपमणितारं—मणिताराख्यपत्तनसमीपे । अन्वजिर-
वति—अजिरवती नाम नदी, तामनु अन्वजिरवति, [अव्ययीभावः] अजिरवत्याः नद्याः
तीरे इत्यर्थः । कृतसन्निवेशं—कृतस्थितिं, स्थापितमित्यर्थः । आससाद—प्राप ।

(१६८) निर्वर्त्तितस्नानाशनव्यतिकरो विश्रान्तश्च मेखलेन सह याममावावशेषे दिवसे भुक्तवति भूभुजि प्रख्यातानां क्षितिभुजां बहून् शिविरसन्निवेशान् वीक्षमाणः, शनैः शनैः (१६९) पट्टबन्धार्थमुपस्थापितैश्च, (१७०) डिण्डिमाधिरोहणाय आहूतैश्च, अभिनवबद्धैश्च, विक्षेपोपार्जितैश्च, कौशलिकोपगतैश्च, नागवीथीपालप्रेषितैश्च, (१७१) प्रथमदर्शनकुतूहलोपनीतैश्च, दूतसम्प्रेषणप्रेषितैश्च, पक्षीपरिवृद्धौकितैश्च

(१६८) निर्वर्त्तितेति ।—निर्वर्त्तितः,—सम्पादितः, स्नानाशनयोः,—स्नानभीजनयोः, व्यतिकरः, विधिः येन तथोक्तः । [“मेखलेन” इत्यव “मेखलकेन” इति पाठान्तरम्] । याममावावशेषे—प्रहरमावावशेषे । भूभुजि—राजनि । प्रख्यातानां—प्रसिद्धानां, क्षितिभुजां—राशाम्, अधीनानामिति भावः । बहून्—प्रभूतान्, शिविरसन्निवेशान्—स्थापितपटमण्डपान् ।

(१६९) “पट्टबन्धार्थम्” इत्यादौ “वारणेन्द्रे श्यामायमानं राजहारम्” इत्युत्तरेण सम्बन्धः । वारणेन्द्रेरित्युत्तरस्थितं पटं विश्रान्तिः पट्टबन्धार्थमित्यादिभिः ।—पट्टबन्धः,—सिंहासनरचनं, तदर्थम् उपस्थापितैः,—आनीतैः, सिंहासनस्य अत्युच्चतया गजैन्द्रेण तत्समाधानं क्रियते इति भावः ; पट्टस्य—फलकविशेषस्य, बन्धनार्थे—हारोपरि स्थापनार्थमित्यर्थो वा ।

(१७०) डिण्डिमाधिरोहणाय—पट्टहस्तापनाय, गजैन्द्रेणोपरीति भावः । विक्षेपाः,—कराः राजयाज्ञभागा इत्यर्थः, तथात्वेन ; यद्वा—विक्षेपेण—प्रेरणेन, अधीननृपतिवन्द्य उपायनार्थमिति भावः, उपाज्जिताः,—लब्धाः तैः । कौशलिकोपगतैः,—कौशलिकेन—पाटवेन, नैपुण्येनेत्यर्थः, उपगताः,—श्लिताः तैः ; यद्वा,—कौशलिक—पटुलम्, उपगतैः,—प्राप्तैः, शिञ्चितयुद्धादिकौशलैरित्यर्थः ; [“कौशलिकागतैश्च” इति पाठान्तरम्] नागवीथीपालप्रेषितैः,—नागवीथी—हस्त्युत्पत्तिभूः, तस्याः पालः,—अध्यक्ष इत्यर्थः, तेन प्रेषिताः,—प्रहिताः तैः ।

(१७१) प्रथमेति ।—प्रथमं दर्शनं, तस्मिन् यत् कुतूहलम्—औत्सुक्यं, तेन उपनीताः,—उपस्थापिताः तैः । दूतेति ।—दूतानां—राजवाचां वचनानां, सम्प्रेषणेन—प्रेरणेन, राजभिरिति भावः, प्रेषिताः,—प्रेरिताः, दूतैः सहिते भावः तैः । पक्षी-परिवृद्धौकितैः,—जनपदाध्यक्षप्रेषितैः ; यद्वा,—पक्षी—व्याधानां सुद्रयाम्, तस्याः

(१७२) स्वेच्छायुद्धक्रीडाकौतुकाकारितैश्च, दीयमानैश्च, आच्छिद्य-
मानैश्च, मुच्यमानैश्च, (१७३) यामस्थापितैश्च, सर्व्वहीपजिगीषया
गिरिभिरिव सागरसेतुवन्धार्थम् एकीकृतैः (१७४) ध्वजपट-
पटपटहशङ्खचामराङ्गरागरमणीयैः, (१७५) पुथ्याऽभिषेक-
दिवसैरिव कल्पितैः (१७६) वारणेन्द्रैः श्यामायमानम् ;
(१७७) अनवरतचलितखुरपुटप्रहतमृदङ्गैः नर्त्तयद्गिरिव
राजलक्ष्मीम्, उपहसद्गिरिव (१७८) सङ्कपुटप्रसृतफेनादृ-

परिहृद्, — प्रभुः, तेन द्योतितैः ; व्याधानां पद्मबन्धनादिकर्मरतत्वात् तैः सङ्कृष्टैः,
पश्चात् तदध्यक्षैः उपायनत्वेन प्रेरितैरिति भावः ।

(१७२) स्वेच्छेति । — स्वेच्छया, राज इति भावः, युद्धक्रीडायां यत् कौतुकं—
कुतूहलं, तथै तेन वा आकारिताः, — आनीताः, आहता वा तैः । दीयमानैः,—
राजभिः उपदौक्यमानैः इत्यर्थः । आच्छिद्यमानैः,— अपसार्यमाद्यैः । मुच्यमानैः,
बन्धनादिति शेषः । यामस्थापितैः,— प्रहरकालावस्थितैः ।

(१७३) सर्व्वेति । — सर्व्वेषां हीपानां जिगीषया — विजितुमिच्छया, गिरिभिरिव—
पर्व्वतैरिव । सागरैति । — सागराणां सागरेषु वा सेतुबन्धार्थम् एकीकृतैः,— समवेतीकृतैः ।

(१७४) ध्वजिति । — ध्वजपटाः,— पताकाः, पटवः,— मभीरनादाः इत्यर्थः,
ये पटहाः,— वाद्यभेदाः, शङ्खाः, चामराणि— बालव्यजनानि, अङ्गराणाः,— विलिपन-
द्रव्याणि, तैः रमणीयाः,— सुदर्शना इत्यर्थः तैः ।

(१७५) पुथ्याऽभिषेकदिवसैरिव — यव पुथ्यानक्षवयुक्ते दिवसे राजा मङ्गला-
लङ्कतः स्नाति असौ पुथ्याऽभिषेकदिवसः, तव ध्वजगदिरम्यकस्तूनि सञ्जीक्रियन्ते इति
स्थितिः, तादृशैः दिवसैरिव । कल्पितैः,— सञ्जितैः ।

(१७६) वारणेन्द्रैः,— गजेन्द्रैः, श्यामायमानं — कृतान्धकारमिति भावः ; अक्ष-
य, — श्यामा— रात्रिः, तद्दृष्टाचरति दिवसः इति भावः, तथीकृतम् ।

(१७७) “अनवरत” इत्यादौ “तुरङ्गैः तरङ्गायमानं राजद्वारम्” इत्युत्पत्तेरप्यसम्बन्धः ।
तुरङ्गैरिति पदं विशिष्टं, अनवरतेति । — अनवरतम् — अविरतं, चलितेन खुरपुटेन प्रहतानि
— कुहितानि, मृदः,— सृजिकायाः, भूमेरित्यर्थः, अङ्गानि ; मृदङ्गाः,— मुरजास्त्ववाद्यभेदाश्च
यैः तथीकृतैः । नर्त्तयद्गिरिव— नृत्यं कारयद्गिरिव, नर्त्तने च मृदङ्गवाद्यमुपयुज्यते इत्युपेक्षा-
नीजम् ।

(१७८) सङ्किति । — सङ्कपुटेभ्यः,— षोडशान्तेभ्यः, (“सङ्क” “सङ्क” इति च,

हासेन जवजङ्गुं हरिणजातिम्, (१७८) आकारयन्नि-
रिव सङ्घट्टेतोः हर्षहेषितेन उच्चैःश्रवसम्, (१८०) उत्पतन्नि-
रिव दिवसंकरंरथंतुरगवत् पञ्चायमाणमण्डनचामरमालैः
गगनतलं, तुरङ्गैः तरङ्गायमाणम् ; (१८१) अन्यत्र प्रेषितैश्च,
प्रेष्यमाणैश्च, प्रेषितप्रतीपनिवृत्तैश्च, (१८२) बहुयोजनगमन-
गणनसङ्ख्याऽऽचरावलीभिः इव वराटिकाऽऽवलीभिः घटितमुख-
मण्डनकैः तारकितैरिव सभ्याऽऽतपच्छदैः, (१८३) अरुण-
चामरकारचितकर्णपूरैः सरत्तीत्यलैरिव रक्तशालिशाल्यैः,

श्रीहर्षप्रान्तार्थबोधकशब्दव्ययमपि क्रीवे प्रयुज्यते इति दृश्यते, तस्यैवायं प्रयोगः, अमरस्तु
न तथा, तथा हि,—“प्रान्तावोष्ठस्य सृक्कणी” इति) प्रसृतः,—निःसृतः, यः फेनः,
स अट्टासः,—हास्यविशेष इव तेन । जवजङ्गुं ।—जवे—सर्वगगतौ, जङ्गा—
मन्दरा, अशक्त्यर्थः, जङ्गा यस्याः तथाविधां, हरिणजातिं—सृगविशेषजातिम् ।

(१७८) आकारयद्भिरिव—आह्वयमानैरिव, सङ्घट्टेतोः,—परस्परसम्भेलनहेतोः,
सङ्ग्रामहेतोर्वा ।

(१८०) दिवसेति ।—दिवसंकरस्य—सूर्यस्य, रथे ये तुरगाः,—अश्वाः, तेभ्यः
वद्—क्रीडः, ईर्ष्येत्यर्थः तयोः ; अत एव पञ्चायमाणेति ।—पञ्चायमाणा—पञ्चवदाचरन्तौ,
मण्डनचामरमाला—भूषणार्थं धृतचामरराजिः येषां तथाभूतैः, गगनतलम्—अनुरौचम्,
उत्पतद्भिरिव—उड्डीय गच्छद्भिरिव । तरङ्गायमाणं—तरङ्गवदाचरतीति तथोक्तम् ।

(१८१) “अन्यत्र” इत्यादौ “क्रमेलककुलैः कपिलायमानं राजद्वारम्” इति
उत्तरेण सन्ध्याः । तान्येव क्रमेलककुलानि विशिनष्टि । अन्यत्रेत्यादिभिः ।—अन्यत्र—
अन्यस्मिन् प्रदेशे, प्रेषितैः,—प्रहितैः, प्रेष्यमाणैः,—प्रेष्यमाणैः, प्रेषितप्रतीपनिवृत्तैः,—
आदौ प्रेषिताः, पश्चात् प्रतीपं—प्रतिकूलं, निवृत्ताः,—विरताः, प्रतिनिवृत्ता इत्यर्थः तैः ।

(१८२) बहुति ।—बहुनि धीजनानि यद्गमनं, तस्य गणनायां सङ्ख्याऽऽचरा-
ऽऽवलीभिः,—गणनचिह्नभूताङ्कसमूहाः ताभिरिव । वराटिकाऽऽवलीभिः,—कपर्दक-
निवृत्तैः, घटितं—रचितं, सुगन्धनां मण्डनकं—भूषणं येषां तैः ; अत एव तारकितैरिव
—प्रस्फुटिततारामण्डलैरिव, सभ्याऽऽतपच्छदैः,—सभ्याकालिकाऽऽतपच्छदैः ।

(१८३) अद्वयेति ।—अरुणाभिः,—रक्ताभिः, चामरिकाभिः,—चुद्रचामरैः,
रुचितः,—जतः, कर्णपूरः,—कर्णावतंसः येषां तथोक्तैः ; अत एव सरत्तीत्यलैरिव—

- (१८४) अनवरतभणभणायमानाचारुचामीकरघुरघुरक-
मालिकैः, जरत्करञ्जवनैरिव रणितशुष्कबीजकोशीशतैः,
(१८५) अवणोपान्तप्रेङ्खत्यक्षरागवर्णोर्णाचित्रसूत्रजूटजटा-
जालैः कपिकपोलकपिलैः क्रमेलककुलैः कपिलायमानम् ;
(१८६) अन्यत्र शरज्जलधरेरिव सद्यःस्रुतपयःपटलधवलतनुभिः,

रक्तोत्पलवद्विरिव, रक्तानां शालीनां—धान्यानां, शालियाभि—चेत्राणि तैः ; [“ब्रीह-
शाल्योदंक्” (५।२।२ पा०) इति सूत्रेण शालीनां भवनं चेदम् इत्यर्थे शालिशब्दात्
ठक् । “चे० ब्रह्मेय-शालियं ब्रीह-शाण्डवोचितम्” इत्यमरः] ।

(१८४) अनवरतति । - अनवरतम्—अविरतं, भणभणायमानैः,—भण-
भणेति अत्यक्त शब्द कुर्वन्नि, चारुभिः,—शोभनैः, चामीकरैः,—काष्ठैः, तद्वटिवैः
चुद्रगोलकैरिति भावः, घुरघुरका—“घुरघुर” इत्यव्यक्तं स्वनन्ती, मालिका येषा
तैः ; अत एव जरत्करञ्जवनैरिव—शुष्ककमलवनैरिव, [करञ्जशब्दस्य कमलार्थक-
त्वाभावात् “जरत्करञ्जवनैरिव” इत्येव साधुतया प्रतीयते, जरत्करञ्जवनैः,—शुष्ककमल-
वनैः, (“कञ्चं पीयूषपद्मयोः” इति मेदिनी) ; यदा—करञ्जः,—“नाटाकरञ्ज” इति
ख्यातः पूतिकः, शुकपूतिकफलसमूहेरिव । रणितेति ।—रणितानि—शब्दितानि,
शुष्काणि बीजकोशीशतानि—पद्मबीजपूर्णकोषसमूहाः पूतिकबीजपूर्णकोषसमूहा वा
येषु ताड्यैः शब्दायमानाः चुद्राः याः पद्मबीजाधाराः पूतिकाबीजाधारा वा तेषां
शतानि वा तैरित्यर्थः, (“बीजकाशी वराठकः” इत्यमरः) ।

(१८५) अवणति ।—अवणयः,—कर्णयोः, उपान्तेषु—प्रान्तभागेषु, प्रेङ्खन्ति
—चलन्ति, पञ्चरागवर्णोर्णाभिः,—पञ्चभिः,—पञ्चवर्धैः, रागैः,—रञ्जनद्रव्यैः, वर्णाः,
—चित्राः, रञ्जिता इत्यर्थः, याः उर्णाः,—मेघादीनां लोमानि तानिः, चित्राणि—
मनोशानि, सूत्रजूटा इव—सूत्रनिचया इव, जटाजालानि—केशरन्निवद्वा येषा तैः,
अत एव कपीति । कपीनां—वानराणां, कपोलाः,—गण्डाः तद्वत् कपिलाः,—
पिङ्गलाः तैः ; क्रमेलककुलैः,—उष्ट्रहन्दैः, (“उष्ट्रे क्रमेलक-मय-सङ्काङ्गाः” इत्यमरः)
कपिलायमानं—पिङ्गलायमानम् ।

(१८६) “अन्यत्र” इत्यादौ—“आतपवषष्ठैः श्वेतबीपायमानं राजहारम्” इत्युत्तरिण
सम्बन्धः । तान्मेवातपवषष्ठानि विशिनष्टि, अन्यवेत्यादिभिः ।—अन्यत्र—अन्यस्मिन्
प्रदेशे । सद्य इति । - सद्यः,—तरल्यणात्, स्रुतानां—चरितानां, पयसां—दुग्धानां,
पटलवत्—प्राशिवत्, धवला—शुभा, तनुः, आकारः येषां तन्नाभूतैः ; अन्यत्र—

(१८७) कल्पपादपैरिव मुक्ताफलजालकजायमानालोकलुप्त-
च्छायामण्डलैः, (१८८) नारायणनाभिपुण्डरीकैः इव आश्लिष्ट-
गरुडपक्षैः, (१८९) चोरोदोद्देशैरिव द्योतमानविकटविद्रुम-
दण्डैः, (१९०) शेषफणाफलकैरिव उपरिस्फुरत्स्फीत-
माणिक्यखण्डैः, (१९१) श्वेतगङ्गापुलिनैरिव राजहंसोपसेवितैः,

सद्यः क्षुतैः,—अचिरबिर्गलितैः, पयसां—जलानां, पटलैः,—समूहैः, धवलाः,—
श्वेताश्च, ते तनवः,—क्षीणाश्च तथाभूतैः ; अत एव शरज्जलधरैरिव—शारदीयमेघै-
रिव । अत्र शरद्वृष्ट्यं सद्यःक्षुतपयस्व-धवलतनुत्वबोधनाभिप्रायेणेति बोध्यम् ।

(१८७) मुक्ताफलैति ।—मुक्ताफलानां—मौक्तिकानां, जालकैः,—मालाभिः,
आतपवं प्ररितः यद्यितैः इति भावः ; यद्वा,—तेषां जालकानां—मालानां, जायमानः,—
उत्पद्यमानः, य आलोकः,—उद्योतः, प्रभेति यावत्, तेन लुप्तं—नाशितं, छायामण्डलम्—
अनातपसमूहः यैः तथाभूतैः ; अन्यत्र,—मुक्ताफलानां जालकैः,—समूहैः, कल्पपादप-
प्रभृतैरिति भावः, अन्यत् समानम् ; अत एव कल्पपादपैरिव—कल्पतरुभिरिव ।

(१८८) नारायणनाभिपुण्डरीकैरिव—नारायणस्य नाभिसमुत्पन्नश्चेतपद्मैः इव,
[पुण्डरीकशब्देन तत्सदृशमप्युच्यते] आश्लिष्टाः,—संस्पर्शाः, गरुडपक्षाः,—तदाख्य-
रत्नविशिषाः ; अन्यत्र,—गरुडपक्षिणः पक्षा यत्र तथाभूतैः ।

(१८९) चोरोदोद्देशैरिव—चौरमागवविभागैरिव, मुक्तादिति भावः, द्योत-
मानाः,—दीप्यमानाः, विकटाः,—वृहन्तः, विद्रुमदण्डाः,—प्रवालघटितनालानि
येषां तथाक्तेः ; अन्यत्र,—द्योतमानाः विकटाः,—विषमाः, ऋजु-वक्र-दीर्घं कृशादि-
रूपा इत्यर्थः, सुन्दरा वा, विद्रुमदण्डाः,—प्रवालद्रुमा इत्यर्थः यत्र तैः ।

(१९०) शेषैति ।—शेषस्य—अनन्तनागस्य, फणाफलकैरिव—फणामण्डलैरिव,
तस्य श्वेतवर्णत्वात् [इत्युपेक्षा] ; उपरौति ।—उपरि—शिखरदेशे, स्फुरत्—
दीप्यमानं, स्फीतं—स्थूलं, माणिक्यखण्डं—रत्नविशेषशकलं येषां तैः ; अन्यत्र,—
उपरि—फणाया उपरिभागे, स्फुरत् स्फीतं माणिक्यखण्डं येषु तैः ।

(१९१) श्वेतगङ्गापुलिनैरिव—श्वेतानि गङ्गायाः पुलिनानि—सैकतदेशाः तैरिव ।
राजहंसैति ।—राजहंसैः,—राजानो हंसा इव तैः, नृपोत्तमैः, तदाख्यहंसविशेषैश्च,
[“राजहंसस्तु कादम्बे कलहंसे नृपोत्तमे” इति मेदिनी] उपसेवितानि—व्यवहृतानि,
आश्रितानि च तैः ।

(१८२) अभिभवद्भिरिव निदाघसमयम्, (१८३) उपहसद्भिरिव विवस्वतः प्रतापम्, (१८४) आपिबद्भिरिव आतपं, चन्द्रलोक-
मयमिव जीवलोकं जनयद्भिः, कुमुदमयम् इव कालं कुर्वद्भिः,
ज्योत्स्नामयमिव वासरं विरचयद्भिः, फेनमयीमिव दिवं दर्शयद्भिः,
अकालकौमुदीसहस्राणीव सृजद्भिः, उपहसद्भिरिव शतक्रतवीं
श्रियं, (१८५) श्वेतायमानैः आतपत्रषण्डैः श्वेतद्वीपायमानम् ;

(१८२) निदाघसमयं—यौष्मकालम्, अभिभवद्भिरिव—जयद्भिः इव, निदाघ-
कालिकातपनिवारणात् इति भावः ।

(१८३) विवस्वतः—सूर्यस्य, प्रतापं—प्रभावम्, उपहसद्भिरिव—तिरस्कुर्वद्भिरिव ;
ह्याद्यादानेन सूर्यातपस्य वैयर्थ्यजननात् इति तात्पर्यम् ; अथ च प्रतापपदेन भक्ता
विवस्वत आरोपितविजिगीषुव्यवहारत्वात् शत्रुमनःसन्तापकारि यश्च उक्तम् ।

(१८४) आपिबद्भिरिव—सम्यक् यसद्भिरिव । आतपं—प्रकाशं, तस्य सर्व्वत
एवादशनात् । चन्द्रेति ।—आतपवाचामतिधाबल्यात् विशालत्वाच्च तद्दर्शने स्वभाव-
धवलस्य चन्द्रलोकस्य भान्तिरुदीयते, अतः जीवलोकस्य चन्द्रालोकमयत्वमुत्प्रेक्षितम् ।
कुमुदेति ।—कुमुदमयं—शरत्समयमिव, कालं—यौष्मसमयं, तदानीं तत्कालस्यैव
प्रवृत्तत्वात् इति बोध्यं, [कुमुदस्य शुक्लत्वात् सर्व्वत्रातिशुभलक्षणेधनायेयमुत्प्रेक्षा] ।
ज्योत्स्नेति ।—वासरं—दिनं, [वासरे घर्मातिशयसम्भावनासत्त्वेऽपि आतपवच्छायया
तदभावात् बिम्बवाधिकाप्रकटनार्थं ज्योत्स्नामयत्वमुत्प्रेक्षितम्] । दिवम्—अन्तरिक्षं,
फेनमयीमिव—आतपवाचामत्युच्चत्वात् सुधाधाबल्याच्च फेनिलामिव, [इत्युत्प्रेक्षा] ।
अकाले—असमये, दिवसे इत्यर्थः, कौमुदीसहस्राणि—चन्द्रिकासमूहान् ; यद्वा—अकाले
—यौष्मकाले, कौमुदीसहस्राणि—“कौ मोदन्ते जना यस्यां नानाभावैः परस्परम् ।
हृष्टास्तुष्टाः सुखापन्नस्तेन मा कौमुदी मता ॥” इत्युक्तलक्षणकार्तिकपौष्णेमासीसमूहान्,
सृजद्भिः,—उत्पादयद्भिः । शतक्रतवीं—शतक्रतुः,—इन्द्रः, तस्येयं शतक्रतवी ताम्,
ऐन्द्रीमित्यर्थः, श्रियं—सम्पदम् ; [अतिधाबल्ययोगात् उपहसत्वमुत्प्रेक्षितम्] ।

(१८५) श्वेतायमानैः,—श्वेता इव आचरन्तीति श्वेतायमानाः तैः ; अत्र
आतपवाचां स्वत एव श्वेतत्वात् श्वेतपदेन कथमुपमीयते इति चेदबोध्यते,—श्वेत-
गुणा इव आचरन्तीति तैः, तेन यथा श्वेतगुणयोगात् अथत् किमपि द्रव्यं श्वेतायते,
तद्वत् एतदयोगात् सितैरित्यर्थः, [“श्वेतायमानैः” इत्यत्र “श्वेतमानैः” इति पाठान्तरम्]

(१८६) क्षणदृष्टनष्टादिसुखञ्च मुष्णद्भिरिव त्रिभुवनम्,
 (१८७) आक्षेपोत्क्षेपदोलायितं दिनं गतागतानीव कारयद्भिः,
 (१८८) उत्सारयद्भिरिव कुट्टपकलङ्ककालीं कालीयं स्थितिं,
 (१८९) विकचंविशदकाशवनपाण्डुरदिशं शरत्समयमिव
 उत्पादयद्भिः, (२००) विसतन्तुमयमिव अन्तरिक्षमाविर्भावयद्भिः,

आतपत्रषण्डैः,—कुचनिवहैः । [“आतपत्रषण्डैः” इत्यत्र “आतपत्रषण्डैः” इति पाठान्तरम्] । श्वेतद्वीपायमानं—श्वेतद्वीपमिवाचरत् । [“श्वेतद्वीपायमानम्” इत्यत्र “श्वेतायमानम्” इति पाठान्तरम्] ।

(१८६) “क्षणे—” इत्यादौ “चामराणां सहस्रैर्दोलायमानम्” इति उत्तरेण सम्बन्धः । चामराणां सहस्राणि विशिनष्टि, क्षणेत्यादिभिः ।—क्षणेन दृष्टं नष्टं—कुत्रश्च, मन्दमारुतयोगायोग्यशक्ति भावः, अष्टानां दिशां मुखानि यस्य तादृशं, मुष्णद्भिरिव—अपहरद्भिरिव । [त्रिभुवनम्” इत्यत्र “भुवनम्” इति पाठान्तरम्] ।

(१८७) आक्षेपेति ।—आक्षेपः,—प्रसारणम्, उत्क्षेपः,—ऊर्ध्वं क्षेपणं, ताभ्यां दोलायितं, दिनं—दिवसः, [प्रयोज्ये कर्तरि द्वितीया, करोतेः शिञ्जन्त्यस्य प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वस्य प्राक्कित्वादिति] गतागतानि—यातायातानि, कारयद्भिरिव, [इति क्रियोत्प्रेक्षा] ; प्रसारणक्षणे सूर्यकिरणादीनामदर्शनात् तदभावक्षणे च दर्शनादिति भावः ।

(१८८) कुट्टपेति ।—कुट्टपाः,—कुक्षिता नृपा एव, कलङ्काः,—अपवादाः, अवशोरूपा इत्यर्थः तैः, [“कलङ्कीऽङ्गापवादयोः” इत्यमरः । “कुट्टप—” इत्यत्र “कुट्टपति—” इति पाठान्तरम्] काली—कृष्णवर्णा, मलिनेत्यर्थः तां, कालीयं—कलैरियं कालीयं तां, कलिसम्बन्धिनीं, स्थितिं—मर्यादाम्, आचारमिति यावत्, उत्सारयद्भिरिव—अपनयद्भिरिव ।

(१८९) विकचेति ।—विकचैः,—प्रस्फुटैः, अत एव विशदैः,—स्वच्छैः, काशवनेः,—काशाख्यदृष्टारण्यैः, पाण्डुराः,—धवलाः, दिशो यत्र तथाभूतं, शरत्समयं—शरत्कालम्, उत्पादयद्भिरिव—जनयद्भिरिव, आक्षेपसमये इति भावः, [“उत्पादयद्भिः” इत्यत्र “उत्पादयद्भिः” इति पाठे—प्रतिपादयद्भिः, अवगमयद्भिरित्यर्थः] ।

(२००) विसतन्तुमयं—मृणालपुत्रमयम्, अन्तरिक्षं—गगनतलम्, आविर्भावयद्भिरिव—प्रकटयद्भिरिव, उत्क्षेपसमये इति भावः ; श्वेतबालव्यजवानां प्रत्येकं तन्तुः प्रायत्वात् ।

(२०१) शशिकरशुचीनां चलतां चामराणां सहस्रैः
दीलायमानम्; अपि च (२०२) हंसयूथायमानं करि-
कर्णशङ्खैः, (२०३) कल्पलतावनायमानं कदलिकाभिः,
(२०४) माणिक्यवृक्षकावनायमानं मायूरातपत्रैः, (२०५) मन्दा-
किनीप्रवाहायमाणम् अंशुकैः, (२०६) क्षीरोदाय-
मानं क्षौमैः, (२०७) कदलीवनायमानं मरकतमयूखैः,
(२०८) जन्ममानान्यदिवसमिव पद्मरागबालातपैः,
(२०९) उत्पद्यमानापराम्बरम् इव इन्द्रनीलप्रभापटलैः,

(२०१) शशीति ।—शशिनः,—चन्द्रस्य, कराः,—किरणाः इव; शुचीनि—
धवलानि तेषाम् । दीलायमानं—दीलिव आचरतीति तथोक्तम् ।

(२०२) करीति ।—करिणां—हस्तिनां, श्वेतानामिति भावः; कर्णानां शङ्खोप-
मानत्वेनेति बोध्यम्; कर्णाः शङ्खा इव तैः; यद्वा,—करिणां कर्णेषु यैः शङ्खाः, भूषाणैः
विन्यस्ता इत्यर्थः तैः । हंसयूथायमानं—हंससमूहमिवाचरत् ।

(२०३) कदलिकाभिः,—पताकाभिः, (“रम्भावचेऽथ कदली पताकाभ्यग-
मिन्दयोः” इति मेदिनी) कल्पलतावनायमानं—कल्पद्रुमवनमिव आचरत् ।

(२०४) मायूरातपत्रैः,—मयूरपुच्छनिर्मितच्छत्रैः; माणिक्यवृक्षकाणां—माणिक्य-
भूषितचन्द्रतटकाणां, वनमिव आचरतीति तथोक्तम् ।

(२०५) अंशुकैः,—वसनपरम्पराभिः, पताकात्मकवस्त्रसमूहैरिति यावत्,
मन्दाकिन्याः,—स्वर्गङ्गायाः, प्रवाह इव आचरतीति तथोक्तम् ।

(२०६) क्षीरोदायमानं—क्षीरोदः,—क्षीरसागरः, स इव आचरतीति तथोक्तं;
क्षौमैः,—श्वेतपट्टवसनैः ।

(२०७) मरकतमयूखैः,—मरकतानां—हरिन्मण्डानां, मयूखाः,—किरणाः तैः,
कदलीवनायमानं—रम्भावनमिव आचरत् ।

(२०८) पद्मरागबालातपैः,—पद्मरागाणां—“पीखराज” इत्याख्यैरजभेदानां,
बालातपाः,—अरुणालोका इत्यर्थः तैः, जन्ममानः,—उत्पद्यमानः, अन्यो दिवसः
तमिव; प्रकृतस्य दिवसस्य आहार्यरूपैराच्छादितत्वादित्याशयः ।

(२०९) इन्द्रनीलीति ।—इन्द्रनीलानां—नीलकान्तमण्डानां, प्रभापटलैः,—
शैलीकनिवहैः, उत्पद्यमानं—जन्ममानम्, अपरम्—अन्यत्, अपरमिव—गगनमिव ।

(२१०) आरभ्यमाणापूर्वनिशमिव महानीलमयूखाम्भकारैः,
 (२११) स्यन्दमानानेककालिन्दीसहस्रमिव गरुडमणिप्रभा-
 प्रतानैः, (२१२) अङ्गाराङ्कितमिव पुष्परागरश्मिभिः,
 (२१३) कैश्चित् प्रवेशमलभमानैः अधोमुखैः चरणनख-
 पतितवदनप्रतिविम्बनिभेन लज्जया स्वाङ्गानीव विशङ्गिः,
 कैश्चित् (२१४) अङ्गुलीलिखितायाः क्षितेः विकीर्ण-
 भाणकरनखकिरणकदम्बकव्याजेन सेवाचामराणीव अपर्यङ्गिः,

(२१०) महानीलैति ।—महानीलानां—महतां नीलमणीनां, मयूखाः,—
 जलवर्णाः किरणाः, अम्भकारा इव तैः, आरभ्यमाणा—प्रारम्भमाणा, अपूर्वा—अविदित-
 पूर्वा आश्चर्या वा, निश्—निश्चितामिव, [निशाशब्दवत् निशाब्दोऽपि रात्रिवाची
 दृश्यते, नि—नितरां, श्यति—तनूकरोति व्यापारान् इति व्युत्पत्त्या निपूर्वात् श्यतेः
 कप्रत्ययेन पृषोदरादित्वात् रूपसिद्धिः] ।

(२११) गरुडैति ।—गरुडमणीनां—मरुकात्मणीनां, प्रभाप्रतानैः,—प्रभा-
 वितारैः, स्यन्दमानं—वहमानम्, अनेकं—बहु, कालिन्दाः,—यमुनायाः, सहस्रमिव
 —प्रबाहसमुद्भूतमिव इत्यर्थः ।

(२१२) पुष्परागाणां—पुष्परागमणीनां, रश्मिभिः,—किरणैः, अङ्गाराङ्कितम्
 इव—प्रज्वलिताग्निशकलवैष्टितमिव । [“अङ्गाराङ्कितमिव” इत्यत्र “अङ्गारकितमिव”
 इति पाठे,—अङ्गारकः,—अग्निस्फुलिङ्गः, लोहितान्नमङ्गल्यङ्गी वा, तस्य रक्तवर्णत्वात्,
 स इव आचरतीति अङ्गारकशब्दादाचारार्थे कौ कृते कर्त्तरि क्ते अङ्गारकितः तम्,
 अग्निस्फुलिङ्गवत् आचरितमित्यर्थः] ।

(२१३) “कैश्चित्” इत्यादौ “श्वमहासामन्तैः समन्तादासेव्यमानम्” इत्युपरीष संख्यः ।
 तानेव विशनष्टि, कैश्चिदित्यादिभिः ।—कैश्चित्—कतिपयैः, प्रवेशमलभमानैः,—अप्राप्नु-
 वङ्गिः, अत एव अधोमुखैः,—अवनतमुखैः, चरणेषु ये नखाः, तेषु पतितानां वदनप्रति-
 विम्बानां—निजमुखच्छायाणां, निभेन—व्याजेन, लज्जया—पराजयजनितया इति भावः,
 स्वाङ्गानीव—स्वशरीराणीव, विशङ्गिः,—तदन्तर्निहीयमानैः, सकुण्ठितकलिवरैः इति यावत् ।

(२१४) अङ्गुलीति ।—अङ्गुलीभिः, लिखितायाः,—विदारिताया इत्यर्थः, क्षितेः,
 —धृतिव्याः, [अपादामि पञ्चमी] विकीर्णभाषाणाम्—उत्क्षिप्यभाषाणां, बिम्बमराणा-
 मित्यर्थः, करनखकिरणानां—इक्षानखमयूखानां, कदम्बक—समूहः, नख व्याजः,—

कैश्चित् (२१५) उरःस्थलदोलायमानेन्द्रनीलतरलप्रभापटैः
स्वामिप्रकोपप्रशमनाय कण्ठबद्धकृपाणपटैरिव, कैश्चित्
(२१६) उच्छ्वाससौरभम्राम्यद्भ्रमरपटलान्धकारितमुखैः
अपहृतलक्ष्मीशोकधृतलम्बश्मश्रुभिरिव, अन्धैः (२१७) शेखरो-
ज्ज्वलमानमधुपमखलैः प्रणामविडम्बनाभयपलायमानमौलिभि-
रिव, (२१८) निर्जितैरपि सम्मानितैः इव अनन्यशरणैः,
अन्तराऽन्तरा निष्पततां प्रविशताञ्च अन्तरप्रतीकाराणाम्

कलं तेन, सेवाचामराणि इव—परिचर्यार्थं बालव्यजनानि इव, अपर्ययिः,—ददद्भिः,
“वीरभोग्या वसुधरा” इत्युक्तेः चित्ते वीरकलत्रत्वेन महावीरोऽयं नृपतिरेव त्वयेदानौ
चामरयद्गणेन सेव्यः, न तु वयमिति तद्वारेण सेवनेच्छा इति भावः ।

(२१५) *उरःस्थलिति ।—उरःस्थलेषु—वक्षःस्थलेषु, दोलायमानानां—लम्ब-
मानानाम्, इन्द्रनीलानां—नीलकान्तमणीनां, तरलानि—चपलानि, स्फुरन्ति इत्यर्थः ; यद्वा,
—इन्द्रनीलतरलानां—हारमध्यगतेन्द्रनीलमणीनां, (“हारस्य धी मध्यमणिस्तारलः स
प्रकीर्तितः” इति कोषः) प्रभापटानि—प्रभाफलकानि येषां तैः, अत एव स्वामिनः,—
प्रभोः, विजयिन इत्यर्थः, प्रकोपः,—प्रकृष्टः क्रोधः, तस्य प्रशमनाय—शान्त्यर्थम् । कण्ठेति ।
—कण्ठेषु बद्धानि कृपाणपटानि—असिफलकानि यैः तथाभूतैरिव ।

(२१६) उच्छ्वासेति ।—उच्छ्वासस्य—निश्वासपवनस्य, सौरभेण—सुगन्धेन,
धाम्यद्भिः,—समन्तात् सञ्चरद्भिः, भ्रमरपटलैः,—अलिबन्दैः, अन्धकारितम्—अन्धकार
इव आचरितं, समाच्छन्नमिति यावत्, मुखं येषां तैः, अत एव अपहृतायाः,—
विजयिनृपेण बलपूर्वकं गृहीताया इत्यर्थः, लक्ष्म्याः,—राजश्रियः, शोकेन हेतुना
धृतानि—रक्षितानि इत्यर्थः, लम्बानि—लम्बमानानि, श्मश्रुणि यैः तथाभूतैरिव, शोको-
दिघ्नानां चौरकर्म्मणि आस्थाभावात् दीर्घश्मश्रुत्वस्य प्रायिकत्वात् ।

(२१७) शेखरेति ।—शेखरेभ्यः,—शिरोमालिकाभ्यः, उज्ज्वलमानानि—
उत्पतन्ति, मधुपमखलानि—भ्रमरसङ्घाः येषां तथोक्तैः ; अत एव प्रणामेति ।—प्रणामे
—प्रणम्यां, या विडम्बना—अवमानना, तस्या भयेन पलायमानाः मौलयः,—
धन्विष्ठाः येषां तथाभूतैः इव । (“मौली किरीटधन्विष्ठा” इत्यमरः) ।

(२१८) निर्जितैरपि—पराजितैरपि, सम्मानितैरिव—समादृतैरिव, विजयिनो-
ऽनुग्रहातिशयात् इति भावः । अनन्यशरणैः,—अन्याश्रयरहितैः । अन्तराऽन्तरा—

अनुमार्गप्रधावितानेकार्थिजनसहस्राणाम् अग्रयायिनः पुरुषान्
अश्रान्तैः पुनः पुनः पृच्छद्भिः,—“भद्र ! अद्य भविष्यति ? भुक्त्वा
स्थाने दास्यति दर्शनं परमेश्वरः ? निष्पत्तिष्यति वा वाह्यां
कक्ष्याम् ?” इति दर्शनाशया दिवसं नयद्भिः, भुजनिर्जितैश्च
शत्रुमहासामन्तैः समन्तादासेव्यमानम् ; अन्यैश्च (२१८) प्रता-
पानुरागगतैः नानादेशजैः महीपालैः प्रतिपालयद्भिः नरपति-
दर्शनकालमध्यास्यमानम्, (२२०) एकान्तोपविष्टैश्च
जैनैः आर्हतैः पाशुपतैः पराशरिभिः वर्णिभिश्च सर्व्वदेश-
जम्भभिश्च जानपदैः सर्व्वान्भोधिबिलावनवल्लयवासिभिश्च

मध्ये मध्ये । निष्पत्तां—निर्गच्छताम् । अन्तरप्रतीहाराणाम्—अन्तरे—मध्ये, पुरमध्ये
इत्यर्थः, ये प्रतीहाराः,—हाररक्षिणः तेषाम् । अनुमार्गेति ।—मार्गे ज्ञाने अनुमार्गे—
प्रतिपथमित्यर्थः, [वीसार्थे अव्ययीभावः] प्रधावितानि अनेकानि अर्थिजनसहस्राणि—
आचकसमूहाः तेषाम्, अग्रयायिनः,—अग्रगामिनः, [“अग्रयायिनः” इत्यत्र “अनु-
यायिनः” इति पाठे—पश्चाद्गामिनः] पुरुषान्—राजकीयजनान् । अश्रान्तैः,—न
श्रान्तं—श्रान्तियेषां तैः, अश्रितैरित्यर्थः, [“अश्रान्तम्” इति पाठे—क्रिया-
विशेषणम्] । भविष्यति ? दर्शनमिति शेषः । भुक्त्वा—आहारं कृत्वा । स्थाने—समुचिते
प्रदेशे । परमेश्वरः,—महाराजाधिराजः । निष्पत्तिष्यति—आगमिष्यति, कक्ष्यां—
प्रकोष्ठं, (“कक्ष्या प्रकोष्ठे हस्त्यादेः” इत्यमरः) । दिवसं नयद्भिः,—यापयद्भिः ।
शत्रुमहासामन्तैः,—शत्रवश्च ते महान्तः सामन्तार्थं तैः । आसेव्यमानम्—आकीर्य-
माणम्, उपस्यमानं वा ।

(२१८) प्रतापानुरागगतैः,—प्रतापश्च अनुरागश्च तत्प्राप्तां हेतुभूताभ्याम्
आगताः तैः, भयभक्तिसमन्वितैरिति भावः । प्रतिपालयद्भिः,—प्रतीचमाणैः । अध्यास्य-
मानम्—अधीयमानम् ।

(२२०) एकान्तोपविष्टैः,—एकदेशासीनैः, जैनैः,—शाक्यसिंहमतवर्त्तिभिः ।
आर्हतैः,—नवप्रवर्णकैः । पाशुपतैः,—पाशुपतिदेवता येषां तैः, शैवैरित्यर्थः । परा-
शरिभिः,—पराशरेण प्रोक्तम् अधीयन्ते यैः तादृशैः, पराशरमुनिमतानुवर्त्तिभिः
कृतिभिरित्यर्थः । वर्णिभिः,—ब्रह्मचारिभिः । सर्व्वदेशजम्भभिः,—सर्व्वदेशीयैः । जान-
पदैः,—जनपदवासिभिः । [“जानपदैः” इत्यत्र “जनपदैः” इति पाठेऽपि स एवार्थः] ।

च्छेच्छजातिभिः सर्वदेशान्तरागतैश्च दूतमण्डलैः उपास्य-
मानं, (२२१) सर्वप्रजानिर्माणाभूमिमिव प्रजापतीनां,
(२२२) लोकत्रयसारोच्चयरचितं चतुर्थमिव लोकं, (२२३) महा-
भारतशतैरपि अकथनीयसमृद्धिसम्भारं, (२२४) कृतयुग-
सहस्रैरिव कल्पितसन्निवेशं, (२२५) स्वर्गार्बुदैरिव विहित-
रामणीयकं, (२२६) राजलक्ष्मीकोटिभिरिव कृतपरिग्रहं
राजद्वारम् अगात् ।

सर्वेति ।—सर्वेषाम् अभीष्टीनां—समुद्राणां, वेलावनानि—तीरस्थवनभागाः, तेषां
बलयं—मण्डलं, तस्मिन् वसतीति तथोक्तैः । दूतमण्डलैः—वाक्तावहैः, उपास्य-
मानम्—आश्रीयमाणम् ।

(२२१) अत एव सर्वेति ।—सर्वासां प्रजानां निर्माणाभूमिः,—सृष्टिचेत-
नामिव । प्रजापतीनां—सृष्टाणाम् ; अत्रैव स्थित्वा प्रजापतयो यदि न सृज्युः, तदा
कथं सर्वे एव पदार्थाः कारणभूता इव तव दृश्येरन् ? इति भावः ।

(२२२) लोकेति ।—लोकानां—स्वर्गमर्त्यपातालानां, त्रयं, तस्य सारीच्यः,—
स्थिरांशराशिः, तेन रचितम् । लोकं—जगत् ।

(२२३) महति ।—महाभारतशतैरपि—असङ्ख्यमहाभारतमहाकाव्यैरपि ।
अकथनीयेति ।—न कथनीयः,—अनिर्वचनीय इति भावः, समृद्धीनां—सम्पदां,
सम्भारः,—सम्पदः यस्य तथोक्तमिवेत्यर्थः ; महाभारतशतैरपि अस्य द्रव्यसमूहवर्णना कचु
न शक्यते, तेषामनन्तत्वादिति तात्पर्यम् । अत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षा, तद्वज्रकस्य
इषादेरदर्शनात्, परन्तु वाच्योत्प्रेक्षाप्रस्तावि तदुपवर्णनस्यैवोचितत्वेन प्रक्रान्तक्रमस्योद्भूतत्वात्
भग्नप्रक्रमताख्यदोषः उद्भेद्यः ।

(२२४) कृतयुगसहस्रैरिव—बहुतरसत्ययुगैरिव इत्यर्थः । कल्पितेति ।—कल्पितः,
—रचितः, अधिष्ठितः इति यावत्, सन्निवेशः,—स्थानं यस्य तथाभूतम्, अनघमिति भावः ।

(२२५) स्वर्गार्बुदैरिव—स्वर्गाणाम् अर्बुदैरिव—दशकोटिभिरिव, दशकोटिसङ्ख्याकैः
स्वर्गैरिव इत्यर्थः, विहितम्—अर्पितं, कृतमित्यर्थः, रामणीयकं—रम्यत्वं यस्य तथाभूतम् ।

(२२६) राजेति ।—राज्ञां लक्ष्मीकोटयः ताभिरिव ; यद्वा,—राजलक्ष्मीणां—
राजश्रीणां, कोटिभिरिव—लक्षशतनेव, (इह तु अर्बुद-कोटिशब्दो बहुसङ्ख्योपलक्षणार्थो
भोज्यो) कृतपरिग्रहं—कृताग्रयम् । [“अगात्” इत्यत्र “अगमत्” इति पाठान्तरम्] ।

(२२७) अभ्यजायत च अस्य जातविष्णयस्य मनसि,—
 “कथमिव इदमियत्प्रमाणं प्राणिजातं जनयतां प्रजासृजां न
 आसीत् महाभूतानां वा परिच्छेदः ? परमाणूनां वा परि-
 च्छेदः ? कालस्य वा अन्तः ? आयुषो वा व्युपरमः ?
 आकृतीनां वा परिसमाप्तिः ?” इति । मेखलकस्तु दूरादेव
 द्वारपाललोकेन (२२८) प्रत्यभिज्ञायमानः “तिष्ठतु तावत्
 क्षणमात्रम् अत्रैव पुण्यभाक्” इति तम् अभिधाय अप्रतिहतः
 पुरं प्राविशत् ।

अथ स मुहूर्त्तादिव (२२९) प्रांशुना, कर्णिकारगौरेण,
 (२३०) वीध्रकक्षुकच्छन्नवपुषा, (२३१) समुन्निषन्माणिष्व-

(२२७) अभ्यजायत—उदपद्यत, [“अभ्यजायत” इत्यत्र “अभवत्” इति
 पाठान्तरम्] । अस्य—बाणस्य । प्राणिजातं—जीवसङ्घम् । प्रजासृजां—प्रजा-
 पतीनाम् । महाभूतानां—क्षित्यप्तेजोमरुहायूनां, सूक्ष्मपादानकारणभूतानामिति
 भावः । परिच्छेदः,—इदमप्यस्यवधारणम् । व्युपरमः,—शेषः । परिसमाप्तिः,—
 निःशेषरूपेण व्ययः ।

(२२८) प्रत्यभिज्ञायमानः,—सौम्यमिति अवगम्यमानः । पुण्यभाक्—
 सौभाग्यवान्, भवानिति शेषः । [“पुण्यभाक्” इत्यत्र “पुण्यभागी” इति पाठान्तरम् ।
 विदुषे अस्मिन् कियदप्यवशाशङ्कापरिहारार्थं पुण्यभागित्युक्तम्] । तं—बाणम् ।
 अप्रतिहतः,—अनिवारितः । पुरं—राजभवनम् । [“पुरम्” इत्यत्र “पुरः” इति
 पाठः,—भवनानौत्थर्थः] ।

(२२९) “अथ” इत्यादौ “पुरुषेण अनुगम्यमानो निर्गम्य अवीचत्” इत्युत्तरे-
 चान्वयः । पुरप्रवेशानन्तरं विषयान्तरवर्णनाभावात्, मुहूर्त्तादिव इत्यनेन कियत्कालवैप-
 र्यक्त्वा समनन्तरमेव सन्देशहरस्य प्रत्यागमनेन, पुरुषानुगतत्वेन चास्य विशिष्टः समादर
 एव प्रदर्शित इति प्रतीयते । “प्रांशुना” इत्यादीनि “पुरुषेण” इत्यस्य विशेषणानि ।
 प्रांशुना—उन्नतकायेन । कर्णिकारं—तदाख्यकुसुमं, तद्वत् गौरः,—हरिद्रामः तेन ।

(२३०) वीध्रेति ।—वीध्रेण—निर्मलेन, विशदेन इत्यर्थः, (“वीधन्तु विमला-
 न्नकम्” इत्यमरः) कक्षुकेन—वर्ध्मण्या, छत्रम्—आवृतं, वपुः,—शरीरं यस्य तथाभूतेन ।

(२३१) समुन्निषदिति ।—समुन्निषत्—सम्यक् दीप्यमानं, यत् माणिष्व-

पदकौबन्धबन्धुरशस्तबन्धकशावलम्बेन, (२३२) हिमशैलशिला-
विशालवक्षसा, (२३३) हरवृषककुदकूटविकटांसतटेन,
(२३४) उरसा चपलद्विषीकहरिणकुलसंयमनपाशमिव हारं
बिभ्रता, (२३५) “कथयंतं यदि सोमवंशसम्भवः सूर्यवंशसम्भवो
वा भूपतिरभूदेवंविधः” इति प्रष्टुमानौताभ्यां सोम-सूर्याभ्यामिव
श्रवणगताभ्यां मणिकुण्डलाभ्यां समुद्रासमानेन, (२३६) वज्रदं-
वदनलावण्यविसरवेणिकाक्षिप्यमाणैः अधिकारगौरवाद्दीय-

पदकं—मणिमयं राजाधिकारचक्रं, तस्य बन्धेन—ग्रहणेन इति यावत्, बन्धुरम्—
उन्नतानतं, (“बन्धुरं तन्नतानतम्” इत्यमरः) यत् शस्तं—स्वर्णपट्टिका, काश्चननिर्मित-
कटिसूत्रमिति यावत्, तस्य बन्धेन—स्थापनेन, कृशं—क्षीणम्, अवलम्बं—मध्यं यस्य
तेन, (“मध्यमस्यवलम्बं मध्येऽस्ती” इत्यमरः) ।

(२३२) हिमेति ।—हिमशैलः,—हिमाद्रिः, तस्य शिलावत् विशालं—प्रक्षलं,
वक्षः यस्य तेन ।

(२३३) हरैति ।—हरस्य वृषः तस्य ककुदं—स्तम्भपृष्ठस्य मांसपिण्डविशेषः,
“कुट्ट” इति वज्रयैराख्यातः, (“वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः) तस्य कूटं—
शिखरं, तद्वत् विकटः,—समुन्नतः इत्यर्थः, अंसतटः,—स्तम्भदेशः यस्य तेन ।

(२३४) उरसा—वक्षःस्थलेन । चपलेति ।—चपलानि—चञ्चलानि, द्विषीकाणिः
—इन्द्रियाणि, एकादशसङ्ख्याकानौति भावः, (“द्विषीकं विषयीन्द्रियम्” इत्यमरः)
हरिणकुलानि इव—स्रगयूथानि इव, तेषां संयमनाय—बन्धनाय, पाशः,—रज्जुः तन्निव,
हारं बिभ्रता—दधानेन, [एतेनास्य जितेन्द्रियत्वं गम्यते] ।

(२३५) कथयंतं—कीर्तयंतं, युवामिति शेषः । सोमवंशसम्भवः,—चन्द्रवंशीत्यर्थः ।
सूर्यवंशः,—एतत्सदृशः, श्रीवर्धदेवसदृश इति भावः । जानौताभ्यामिति ।—अत्र
जानयने तस्य प्रभविष्णुता भ्रम्यते । सोम-सूर्याभ्यामिव—चन्द्र-रविभ्यामिव । श्रवणगताभ्यां
—कर्णधृताभ्याम् । यस्य प्रष्टुमानौयते स श्रवणान्तिकं गच्छति । समुद्रासमानेन—
विराजमानेन ।

(२३६) वज्रदंति ।—वज्रतां—प्रसरतां, [“वज्रवदनं—” इत्यत्र “वज्रवदनं—”
इति पाठः,—वज्रतां—महताम्, अत्युत्कर्षवतामित्यर्थः] वदनलावण्यानां—कुल-
प्रभाषा, विसरः,—विसार एव, वेणिका—क्षीतः, गदीप्रवाह इति यावत्, तथा
चिद्यभाषाः,—विराजिष्यभाषाः, तादृशानां इत्यर्थः तैः, किन्तु अधिकारसं-

मानमार्गैः इव दिनकृतः किरणैः प्रसादलब्धया विकचपुण्ड-
रीकमुण्डमालिकयेव दीर्घया दृष्ट्या दूरादेव आनन्दयता,
(२३७) नैष्ठुर्याधिष्ठानेऽपि प्रतिष्ठितेन घटे प्रश्रयमिव
दर्शयता अवनम्बेण मौलिना पाण्डुरमुष्णीषमुद्वहता; (२३८)
वामेन स्थूलमुक्ताफलच्छुरणदन्तुरत्तरं करकिसलयेन कलयता
कृपाणम्, (२३९) इतरेण अपनीततरलतां ताडनीमिव
लतां शातकौष्भीं वेत्तयष्टिमुन्मथां धारयता पुरुषेण अनुगम्य-

दिनकरतया आधिपत्यविशेषस्य, गौरवात्—सम्मानात्, दीयमानो मार्गी येभ्यः
तथोक्तैः, दिनकृतः,—सूर्यस्य, किरणैः (कर्तृभूतैः), प्रसादः,—प्रसन्नता, मार्गदान-
अनिता प्रीतिरित्यर्थः, तेन लब्ध्या—अधिगता तया, विकचपुण्डरीकमुण्डमालिकयेव
—प्रकटयतेतपस्रसजेव, पद्मानां दिनकृतस्वामिकत्वात् इति भावः; दीर्घया—महत्या,
विशालया इत्यर्थः, दृष्ट्या—नयनेन, दृष्टिपातेन वा, आनन्दयता—सन्तोषयता ।

(२३७) नैष्ठुर्याधिष्ठानेऽपि—निष्ठुरस्य भावः नैष्ठुर्ये—निर्दयत्वं, तस्य अधिष्ठानम्
—आस्पदं तस्मिन्, पदे—अधिकारं, हाररक्षणकर्म्मणि इति यावत्, प्रतिष्ठितेनापि
प्रश्रयमिव—विनयमिव, दर्शयता—प्रकटयता । अवनम्बेण—विनयेन, मौलिना—
शिरसा, पाण्डुरं—धवलम्, उष्णीषं—शिरोवेष्टनम्, उद्वहता—धारयता । [“प्रश्रयमिव
दर्शयता अवनम्बेण” इत्येव “प्रश्रयमिवावनम्बेण” इति पाठान्तरं दृश्यते; तवान्वयस्तु,
—अवनम्बेण मौलिना प्रश्रयमिव पाण्डुरमुष्णीषमुद्वहतेति, प्रश्रयस्य सङ्गुणत्वात् तस्य
सर्व्वगुणोत्कर्षदीतनाय शुभोष्णीषसाध्यं प्रदर्शितमिति वेदितव्यम्) ।

(२३८) वामेन—सव्येन, करकिसलयेन—पाणिपङ्कजेन, स्थूलानि यानि
मुक्ताफलानि—मौक्तिकानि, मौक्तिकमाला इति भावः, तेषां यत् क्षुरणं—विकाशः,
तेन दन्तुरः,—सञ्ज्ञातदन्त इव दृश्यमानः, त्सरः,—स्त्रजस्य मुष्टिदेशः यस्य तथाभूतं,
कृपाणं—तलवारं, कलयता—धारयता; तदा तस्य व्यापाराभावात् वामदृष्टेन
धारयमिति बोध्यम् ।

(२३९) इतरेण—दक्षिणेन इत्यर्थः, करेण इति शेषः । अपनीतेति ।—
अपनीता—नाशिता, तरलता—चापल्यं, दुर्विनीतानां, प्रवेशीयतानां वा जनाना-
मिति भावः यथा तथोक्तां, वेदयष्टिप्रहारभयात् कोऽपि प्रविशन् चापल्यं न
करोतीति भावः । “अपनीत—” इत्यादिना अस्य नियमसंस्थापकत्वं प्रदर्शितम् ।

मानो निर्गत्य अवोचत्,—“एष खलु (२४०) महाप्रतीहाराणा-
मनन्तरश्चक्षुषो देवस्य पारियात्रनामा दौवारिकः । समनु-
गृह्णातु एनम् अनुरूपया प्रतिपत्त्या कल्याणाभिनिवेशी” इति ।
दौवारिकः समुपसृत्य कृतप्रणामो मधुरया गिरा सविनयम्
अभाषत,—“आगच्छत, प्रविशत दर्शनाय, कृतप्रसादो देवः”
इति । बाणस्तु,—“धन्योऽस्मि, यदेवम् अनुग्राह्यं मां देवो
मन्यते” इत्युक्त्वा तेन उपदिश्यमानमार्गः प्राविशत् अभ्य-
न्तरम् ।

(२४१) अथ वनायुजैः, आरट्टजैः, काम्बोजैः, भारद्वाजैः,
सिन्धुदेशजैः, पारसीकैश्च, शोणैश्च, श्यामैश्च, श्वेतैश्च, पिप्पलैश्च,

ताडनीं—ताडतेऽनयेति तां, लतां—वल्लीमिव, [“ताडनौमिव लताम्” इत्यत्र
“ताडितौमिव लताम्” इति पाठः,—ताडित्—वियुत्, तस्या इयं ताडितौ
तां वियुतिकीं, लतामिव, वियुल्लतामिवेत्यर्थः] शातकौम्भीं—काञ्चनीं, स्वर्णमयी-
मित्यर्थः, (स्वर्णं सुवर्णं कनकं.....तपनीयं शातकुम्भम्.....” इत्यमरः) ।
उन्मृष्टाम्—अतिशयेन विशोधितामित्यर्थः, (“निर्णिक्तं शोधितं मृष्टम्” इत्यमरः)
एतेन यष्टेः भास्वरत्वं द्योत्यते । वेतयष्टिं—वेतसदृशम् इत्यर्थः ।

(२४०) महाप्रतीहाराणां—प्रधानद्वारचिणाम्, अनन्तरः,—अगणौरित्यर्थः ।
चक्षुष्यः,—प्रियदर्शन इत्यर्थः । एनं—दौवारिकं पारियात्रम् । अनुरूपया—समु-
चितया, प्रतिपत्त्या—सम्मानेन । कल्याणाभिनिवेशी—कल्याणे—शुभकर्मणि,
अभिनिवेशः,—अवश्यमिदं कर्त्तव्यम् इत्याग्रहसमन्वितः मनःसंयोगविशेषः, सः अस्य
अस्तीति तथाभूतः, सततशुभानुष्ठानशीलः इत्यर्थः, भवानिति शेषः । “आगच्छत”
“प्रविशत” इति बहुवचननिर्देशेन अस्यादरातिशय एव प्रतीयते ।

(२४१) “अथ” इत्यादौ “तुरङ्गैः आचितां मन्दुरां विलोकयन्” इति उत्तरेण
सम्बन्धः । तान् तुरगान् विशिनष्टि, अथेत्यादिभिः ।—वनायुजैः,—वनायुदेशीयैः,
आरव्यदेशजातेरित्यर्थः । आरट्टजैः,—आरट्टदेशीयैः । काम्बोजैः,—तदाख्यदेशजैः ।
भारद्वाजैः,—भरद्वाजदेशजैः । सिन्धुदेशजैः,—सिन्धुदेशीयैः । पारसीकैः,—पारस्य-
देशभवैः । शोणैः,—रक्तवर्णैः, पद्मारुणवर्णैरिति भावः, (“शोणः पद्मारुणः कृतः”
इति कोषान्) । श्यामैः,—कृष्णवर्णैः । श्वेतैः,—शुक्लवर्णैः । पिप्पलैः,—

हरिद्विष, तित्तिरिकल्माषैश्च, (२४२) पञ्चभद्रैश्च, मल्लिकाक्षैश्च,
कृत्तिकापिञ्जरैश्च, (२४३) आयतनिर्मासमुखैः, अनुत्काट-
कर्णकोशैः, सुवृत्तस्रग्धसुघटितघण्टिकाबन्धैः, (२४४) यूपानु-
पूर्वीवक्रायतोदग्रभोवैः, (२४५) उपचयस्त्रयस्कन्धसन्धिभिः,

पिङ्गलैः । हरिद्विः,—हरिद्वर्णैः, घासवर्णैरित्यर्थः । तित्तिरिकल्माषैः,—तित्तिरिः,—
मक्षिविशेषः, तद्वत् कल्माषाः,—विचिववर्णाः तैः, (“चिवं किष्कीरकल्माषश्वलैताश्च
कर्वुरे” इत्यमरः) ।

(२४२) पञ्चभद्रैः,—पञ्चसु अङ्गेषु, मुखसङ्घटेषु अङ्गेषु चतुर्षु इति भावः,
भद्राः,—श्रेताः इति पञ्चभद्राः तैः, उक्तञ्च,—“सिताय यस्य वाजिनः शफाः समस्तकं
मुखम् । स पञ्चभद्रनामको नृपस्य राज्यसौख्यदः ॥” इति । मल्लिकाक्षैः,—“वृष्टुः
स्निग्धा समा चैव मल्लिकाकुसुमप्रभा । राज्ञी यस्य तु पथ्यन्ते परिचिद्ये तु लोचने ॥
स हृद्यो मल्लिकाक्षस्तु दृष्टिपथ्यन्तारकः ॥” इत्युक्तलक्षणैः । कृत्तिकापिञ्जरैः,—
“तारकाकदम्बकल्पानेकविन्दुकव्याधितवचः । कृत्तिकापिञ्जराः—” इत्युक्तलक्षणैः ।

(२४३) आयतेति ।—आयतानि—दीर्घाणि, निर्मासानि—प्रायेणास्थिमया-
नीति भावः, मुखानि येषां तथोक्तैः ; उक्तञ्च तल्लक्षणं,—“मुखं तन्वायतनतं चतुरस्रं
समाहितम् । ऋजु चैवोपदिष्टश्च परिपूर्णश्च मम्यते ॥” इति । कृणोनाप्युक्तं,—“उच्चा
अतुङ्गश्च त्वं शिख्यं संवाहिराणं अक्षयणं—” इति । अनुत्काटकर्णकोशैः,—अनुत्काटः,
—खर्च इत्यर्थः, कर्णः,—श्रवणेन्द्रियः, कोशः,—मध्यश्च ; यथा,—कर्णकोशः,—
श्रवणपाशः येषां तैः । सुवृत्तैः ।—सुवृत्तः,—सुवर्तुलः, शृङ्गाः,—चिह्नणः, सुघटितः,
—सुनिर्मितः, घण्टिका—चुद्रघण्टा, बध्यतेऽवेति घण्टिकाबन्धः,—शिरसौ ग्रीवायाश्च
मध्यभागः, निगाल इत्यर्थः येषां तथोक्तैः । तादृशनिगालवत्त्वस्याश्वानां शुभमूचकम्
उक्तम् ; यथा,—“ग्रीवाभिरुपनिगालाः दीर्घवृत्तः समाहितः । नोदन्तो नाङ्गितो
जातिदुर्नाहोऽतिविधानतः ॥ सुदिग्धोऽनुपदिष्टश्च निगालोऽङ्गितः शुभः ॥” इति ।

(२४४) यूपेति ।—यूपः,—यज्ञीयप्रयत्नस्य काष्ठभेदः, तस्येवानुपूर्वीम्,—आनुकूल्य-
मित्यर्थः, तथा वक्ता आयता—दीर्घा, उदया—उन्नता च, ग्रीवा येषां तैः ; तदुक्तं,—
“ग्रीवां भूलम्बिनी वृत्ता दीर्घा च सुसमाहिता । गले बद्धा विदीर्घता तथा शिरसि
जीयता ॥ निगाले स्याच्च निर्मासा ऋवी साकुचिता भ्रमम् । शिष्टमांसायवद्धा च
पुरनस्य प्रशस्यते ॥” इति ।

(२४५) उपचयेति ।—उपचयेन नृपय्—स्त्रीयतां गच्छन्, स्तम्भसन्धिर्येषां

(२४६) निर्भुङ्गोरःस्थलैः, (२४७) अस्थूलप्रगुणप्रसृतैः,
(२४८) लोहपीठकठिनखुरमण्डलैः, (२४९) अतिजवत्तुटनभयात्
अनिर्मितान्नाणीव उदराणि वृत्तानि धारयद्भिः, (२५०) उद्य-
द्गोणीविभज्यमानपृथुजघनैः, (२५१) जगतीदीलायमानबालपङ्क्तवैः,
कथमपि (२५२) उभयतो निखातदृढभूरिपाशसंयमननियन्त्रितैः,

तैः ; तदुक्तं,—“स्कन्धः सुपरिपूर्णः स्यात् व्यक्तमांसः पृथुविकः । बहुमांसाङ्गसंक्षिप्तः
स्थिरमांसश्च पूरितः ॥” इति ।

(२४६) निर्भुङ्गेति ।—निर्भुङ्गं—स्थूलतया बहिर्निर्गतम्, अथवा रोगादिना
कुटिलीकृतं, उरःस्थलं—वचःस्थलं येषां तैः ; उक्तञ्च,—“स्थूलास्थि महदच्छिद्रं
पृथुलं यच्च निर्बलं । उर ईदृक् प्रशंसन्ति स्थूलक्रीडं महत्तरम् ॥” इति ।

(२४७) अस्थूलैति ।—अस्थूला—स्वल्पमांसित्यर्थः, प्रगुणा—चतुः, प्रसृता—
जडा येषां तैः, (“जडा तु प्रसृता” इत्यमरः) उक्तञ्च,—“जडं वृत्ते दीर्घे निर्मांसे
पूजिते निगूढसिरे” इति ।

(२४८) लोहेति ।—लोहपीठवत् कठिनं खुरमण्डलं—वृत्ताकारखुरचतुष्टयं
येषां तैः ; तदुक्तं,—“खुरास्तुरगे वृत्ताश्च क्रस्वाश्च सुदृढा घनाः” इति ।

(२४९) अतिजवेति ।—अतिजवेन—अतिवेगेन, यत् तुटनं—छेदः, तस्मात्
भयं तस्मात् हेतुः, अनिर्मितानि अन्नाणि—नाडीविशेषाः येषु तथीकानि इव,
वृत्तानि—वर्तुलानि, उदराणि धारयद्भिः ; तथा चोक्तम्,—“उदरं वृत्तमगुह्यं
ममस्योपचितं तथा । अच्छिद्रं स्ववृत्तात्पसमकुक्षि च पूजितम् ॥” इति ।

(२५०) उद्यदिति ।—उद्यती—उदयमधिगच्छन्ती, द्रोणी—वाजिनां शोभा-
विशेषः, तथा विभज्यमानानि—व्यक्तीक्रियमाणानि, पृथूनि जघनानि—कटिपुरी-
भागाः येषां तैः ; तदुक्तं,—“पृष्ठोरः कटिपार्श्वस्य मांसोत्कर्षणनिर्दिष्टा । द्रोणिकेति
प्रशंसन्ति शोभा वाजिनि पञ्चमौ ॥” इति ।

(२५१) जगतीति ।—जगत्यां—भूमौ, दीलायमानाः बालाः,—पुच्छलीमानि,
मङ्गवा इव येषां तैः ।

(२५२) उभयत इति ।—उभयतः,—उभयोः पार्श्वयोः, निखातः,—घ्नितः,
अत्युत्काटवेगवत्त्वादिति भावः, दृढः,—कठिनः, भूरिः,—प्रभूतः, पाशः,—रज्जुः,
लेन संयमनं—बन्धनं, तेन नियन्त्रिताः,—निरुद्धाः तैः ।

(२५३) अनायतैरपि पश्चात् पाशबन्धप्रसारितै-
काङ्क्षिभिः आयततरैरिव उपलक्ष्यमाणैः, (२५४) बहु-
गुणसूत्रग्रथितघोवागण्डकेः, आमीललोचनैः, (२५५) दूर्वा-
रसश्यामलफेनलवणश्वलान् दशनगृहीतमुक्तान् फरफरित-
त्वचः कण्डूजुषः प्रतीकान् प्रचालयद्भिः, (२५६) सालस-
चलितबालधिभिः, (२५७) एकशफविश्रान्तिस्रस्तशिथि-
लितजघनार्धैः, निद्रया प्रध्यायद्भिः, (२५८) खलितहङ्कार-
मन्दमन्दगन्धायमानैश्च, (२५९) ताडितखुरधरणिरणित-

(२५३) अनायतैरपि—पाशबन्धनियन्त्रणात् अविस्तृतावयवैरपि इत्यर्थः,
[“अनायतैरपि” इत्यत्र “आयतैरपि” इति पाठे,—दीर्घैरपि इत्यर्थः] पश्चात् पाश-
बन्धैःपि प्रसारितः,—विस्तारितः, एकः अङ्गुलिः,—पादः येषां तैः, अत एव आयत-
तरैरिव—अतिदीर्घकायैरिव, उपलक्ष्यमाणैः,—दृश्यमाणैः ।

(२५४) बहुगुणैति ।—बहुगुणैः,—अनेकावयवैः, सूत्रैः ग्रथितः,—गुम्फितः,
घोवासु गण्डकैः,—भूषणभेदः येषां तैः । आमीललोचनैः,—इषमिमौलितनेत्रैः ।
[“आमीललोचनैः” इति पाठे,—आमीलि—इषमिमुद्रिते, लोचने येषां तैः] ।

(२५५) दूर्वेति ।—दूर्वारसवत् श्यामलाः ये फेनलवाः,—फेनविन्दवः, तैः
श्वलान्—चित्रितान्, दशनैः,—दन्तैः, गृहीताः,—आदौ धृताः, पश्चात् मुक्ताः,—
न्यक्ताः तान्, फरफरिताः,—पुनः पुनरीषत्कम्पिताः, त्वचः येषां तान्, कण्डूजुषः,
—कण्डूतिशालिनः, प्रतीकान्—अङ्गानि, [“अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनः” इत्यमरः]
प्रचालयद्भिः,—कम्पयद्भिः ।

(२५६) सालसेति ।—सालसं—लघु यथा मृदा, बलिताः,—चालिताः,
कम्पिता इत्यर्थः, बालधयः,—पुच्छलोमानि येषां तैः ।

(२५७) एकशफेति ।—एकेन शफेन—खुरेण, या विश्रान्तिः,—स्थितिरिति यावत्,
तस्या स्रस्तं—पथ्येत्तं, शिथिलितं—बिम्बीभूतमित्यर्थः, जघनार्धे येषां तैः । प्रध्यायद्भिः,—
प्रकर्षेण चित्तयद्भिः । [“प्रध्यायद्भिः” इत्यत्र “प्रध्यायद्भिश्च” इति पाठान्तरम्] ।

(२५८) खलितेति ।—खलितेन—अङ्गोऽचरितेनेति यावत्, हङ्कारेण मन्द-
मन्दं यथा तस्या गन्धायमानैः,—नदद्भिः ।

(२५९) ताडितेति ।—ताडिता—प्रहता, पादेन इति भावः, या खुरधरिभिः,

मुखरशिखर-खुरलिखितच्छातलैः, घासमभिलषद्भिः, (२६०)
प्रकीर्त्यमाण्यवसयासरसमत्सरौद्धृतक्षोभैः, (२६१) प्रकुपित-
चण्डचण्डालहङ्कारकातरतरलतारकैः (२६२) कुङ्कुम-
प्रमृष्टिपिञ्चराङ्गतया सततसन्निहितनीराजनानलरक्ष्यमाणैरिव
उपरि विततवितानैः, (२६३) पुरः पूजिताभिमतदेवतैः,
भूपालवल्लभैः तुरङ्गैः आचितां मन्दुरां विलोकयन्, (२६४) कुतू-
हलाक्षिप्तहृदयः किञ्चित् अन्तरम् अतिक्रान्तो हस्तवामेन

—खुराधःकाष्ठपट्टाच्छादिता भूः, तस्याः रणितेन—शब्देन, मुखं—संशब्दमित्यर्थः,
शिखरम्—अयं येषां तादृशाः, य खुराः, तैः लिखितं—कुट्टितं, छातलं—भूतलं
यैः तथाविधैः ।

(२६०) प्रकीर्त्यमाण्यति ।—प्रकीर्त्यमाणः,—प्रखिद्यमाणः, यः यवसयासः,
—घासकवलः, तस्य रसे—खादे, यो मत्सरः,—अन्यतुरगान् प्रति विदेषः, अन्यः
कोऽपि तद्गात्रं मास्वादयत्विति धियेति भावः, तेन उद्धृतः,—जनितः, क्षोभः,—
अधैश्वर्यमित्यर्थः येषां तैः ।

(२६१) प्रकुपितेति ।—प्रकुपितः,—क्रुद्धः, अत एव चण्डः,—उग्रः, यः
चण्डालः,—अश्वपाल इति यावत्, तस्य हङ्कारेण कातरतराः,—अतिहीनाः,
तरलाः,—चञ्चलाः, तारकाः,—कनौनिकाः येषां तैः ।

(२६२) कुङ्कुमेति ।—कुङ्कुमैः प्रमृष्टिः,—प्रमाज्जनं, तेन पिञ्चराणि—पिङ्ग-
लानि चङ्गानि येषां तद्भावः तत्ता तथा हेतुना । सततेति ।—सततं—निरन्तरं,
सन्निहितेन—संसक्तोऽन्यर्थः, नीराजनामलेन—“यावायां वाजिनां नीराजना
क्रियते” इति शास्त्रात् नीराजनाग्निना, रक्ष्यमाणाः तैरिव । उपरीति ।—उपरि—
ऊर्ध्वं, विततः,—विक्षतः, वितानः,—उल्लोचः येषां तैः ।

(२६३) पुर इति ।—पुरः,—अग्रतः, पूजिता—अर्चिता, अभिमता—अभीष्टा,
देवता येषां तैः । [“देवतैः” इत्यत्र “देवतैः” इति पाठान्तरम्] । भूपालवल्लभैः,—
राजप्रियैः । आचिता—व्याप्तम्, [“आचिताम्” इत्यत्र “आरचिताम्” इति पाठः,—
अभीष्टामित्यर्थः] । मन्दुराम्—अश्वशालां, (“वाजिशाला तु मन्दुरा” इत्यमरः) ।
विलोकयन्—पश्यन् ।

(२६४) कुतूहलेति ।—कुतूहलेन—चौक्येन, आक्षिप्तम्—आकृष्टं, हृदयं
क्षुब्धं तथाभूतः । अतिक्रान्तः,—गतः । हस्तवामेन—हस्तस्य वामभागेन इत्यर्थः ।

अत्युन्नतया निरवकाशमिव आकाशं कुर्वाणं, महता कदलीवनेन (२६५) परिहृतपर्यन्तं, (२६६) सर्वतो मधुकरमयीभिः मद-
स्रुतिभिः नदीभिरिव आपतन्तीभिः आपूर्यमाणम्, (२६७) आशा-
सुखविसर्पिणा वकुलवनानामिव विकसताम् आमोदेन लिम्पन्तं
ब्राणेन्द्रियं, दूरात् अव्यक्तम् इभधिष्णागारम् अपश्यत्; अपृच्छच्च,
—“अत्र देवः किं करोति ?” इति । (२६८) असौ अकथयत्,
—“एष खलु देवस्य उपवाह्यः, वाह्यं हृदयं, जात्यन्तरित
आत्मा, बहिष्चराः प्राणाः, (२६९) विक्रमक्रीडासुहृत्, दर्पशात

[हस्तवामशब्दी भाष्यकृता वामहस्तमार्गे इत्यर्थः] । अत्युन्नतया—अत्युन्नततया,
निरवकाशमिव—अवकाशशून्यमिव, अभङ्गमिति भावः ।

(२६५) परिहृतपर्यन्तं—वेष्टितप्रान्तम् ।

(२६६) मधुकरमयीभिः,—भृङ्गव्यासाभिः, मदस्रुतिभिः,—हस्तिनां दान-
भारिनिःस्रवैरित्यर्थः । आपतन्तीभिः,—आवहन्तीभिः ।

(२६७) आशासुखविसर्पिणा—दिशुसुखविसारिणा, सर्वत्र प्रसृतेनेत्यर्थः ।
वकुलेत्यादिना प्राशस्यमेव द्योतयति ; तदुक्तं,—“मालतीमुक्तपुष्पागवकुलोपमसौरभम् ।
दानं पिष्टान्सुदृशं मुञ्चच्छेत् तु शीतलम् ॥” इति शैशिकदानलक्षणम् ; एवञ्च प्रकोप-
समयेऽपि तथाविधमदवर्णनेन श्लेषप्रकृतित्वं प्रकटयति,—“श्लेषप्रकृतिकं श्लेषं भद्रजातिं
तथैव च” इति च शास्त्रकृता दर्शितम् । विकसतां—प्रसृताम् । आमोदेन—सौरभेण,
लिम्पन्तं—पूरयन्तम् । इभधिष्णागारम् इभानां—हस्तिनां, धिष्णागारम्—अवस्थान-
गृहम्, गजबन्धनशालामित्यर्थः । (“धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेदग्री” इत्यमरः) ।

(२६८) असौ—दीवारिकः । उपवाह्यः,—क्रीडाहस्ती, [“उपवाह्यः” इत्यत्र
“नौपवाह्यः” इति पाठेऽपि स एवार्थः । करिषु केचन सम्राट्वाः केचिच्च भद्र-
जातीया विविधस्वभावा भवन्ति । अस्य च यद्यपि वक्ष्यमाणेन “विक्रमक्रीडासुहृत्”
इत्यनेन “दर्पशात इति यथार्थनामा वारणपतिः” इत्यनेन च सम्राज्यत्वमेवोक्तं,
तथाऽपि “उपवाह्यः” इति कथनेन अर्थद्वयेऽपि नौचित्यात् भद्रजातीयशायमिति
निश्चियते । वाह्यं—बहिष्चरम् । जात्यन्तरितः,—अन्यां जातिं गतः, हस्तिजन्म
श्रोतः इत्यर्थः । बहिष्चराः,—वाह्याः ।

(२६९) विक्रमेति ।—विक्रम एव क्रीडा, तस्यां सुहृत्—सहायः । दर्पशातः

इति यथार्थनामा वारणपतिः । तस्मै अवस्थानमण्डपोऽयं महान् दृश्यते” इति । (२७०) स तम् अवादीत्,—“भद्र ! श्रूयते दर्प-
शातः । यदि एवम् अदोषो वा, पश्यामि तावत् वारणेन्द्रमेव ;
अतोऽहंसि माम् अत्र प्रापयितुम्, (२७१) अतिपरवान्
अस्मि कुतूहलेन” इति । सोऽभाषत,—“भवतु एवम्, आगच्छतु
भवान् । को दोषः ? पश्यतु तावत् वारणेन्द्रम्” इति ।

(२७२) गत्वा च तं प्रदेशं दूरात् एव गम्भीरगलगर्ज्जि-
तार्ज्जितैः वियति चातककदम्बकैः भुवि च भवननीलकण्ठ-
कुलैः कलकेकाकलकलमुखरमुखैः क्रियमाणकलकोलाहलं,
(२७३) विकचकदम्बसंवादिमदसुरासौरभभरितभुवनं,

—दर्पम् —अहङ्कारं, श्रूयामिति शेषः, शीतयति — नाशयति तद्योक्तः । यथार्थनामा
—अन्वर्थनामा, श्रूयतां दर्पशातनादिति भावः । वारणपतिः,—गजेन्द्रः । तस्मै—
वारणपतेः, अवस्थानमण्डपः,—वासगृहम् ।

(२७०) सः,—वाणः । तं—दौवारिकम् । यदि एवं—दर्पशात इति यथार्थ-
नामेति भावः, अदोषो वा—दर्शने दोषो न भवेत् वा । अत्र—वारणपतेः
स्थाने, प्रापयितुं—नेतुम् ।

(२७१) अतिपरवान्—अतिशयेन पराधीनः । कुतूहलेन—वारणपतेर्दर्शनं नीत्-
सुक्तेन । सः,—दौवारिकः ।

(२७२) “गत्वा” इत्याहौ “दर्पशातमपश्यत्” इत्युत्तरणान्वयः । तमेव विशिनष्टि,
गम्भीरेत्यादिभिः ।—गम्भीरेण—गभीरेण, गलगर्ज्जितेन—कण्ठनिनादेन, हृंहितेनेति
थावत्, अर्जितानि—उपस्थापितानि । मेघगर्जनशङ्खोष्पादनादिति भावः तैः ।
[“गर्ज्जितार्ज्जितैः” इत्यत्र “गर्ज्जितोर्ज्जितैः” इति पाठः—गर्ज्जितेन—हृंहितेन इत्यर्थः,
कर्ज्जितानि—प्रवृद्धानि, अनेकसङ्ख्यायां समुपस्थितानौत्थः तैः] । वियति—
आकाशे । चातकानां कदम्बानि—सङ्घाः तैः । भुवि—भूतले, भवननीलकण्ठ-
कुलैः,—गृहमयूरहन्तेः ; कलाः,—मधुरास्फुटाः, केकाः,—मयूरवाचः, तासां कलकलेन
—कोलाहलेन, मुखराणि—शब्दायमानानि, मुखानि येषां तैः ; क्रियमाणः कलः,—
मधुरास्फुटः, कोलाहलः यव तद्योक्तम् ।

(२७३) विकचति ।—विकचानां—प्रस्फुटानां, कदम्बानां—नीपकुसुमानां,

(२७४) कायवन्तमिव अकालमेघकालम्, (२७५) अविरल-
मधुविन्दुपिङ्गलपद्मजालकितां सरसीमिव अभ्यवमादां दशं
चतुर्थीम् उत्सृजन्तम्, (२७६) अनवरतम् अवतंसशङ्खैः
आमन्द्रकर्णतालदुन्दुभिध्वनिभिः पञ्चमीप्रवेशमङ्गलारम्भमिव
गायन्तम्, (२७७) अविरतचलनचित्त्रत्विपदीललितलास्यलयैः

संवादिना — अनुकारिणा, मदः, — दान-वारि, स एव सुरा — मद्यं, तस्याः सीरभण —
सुगन्धेन, भरितं — पूरितं, भुवनं येन तथोक्तम् ।

(२७४) कायवन्तमिव — मूर्त्तिमन्तमिव, अकालमेघकालम् — असमयमेघसमयम् ।
चातककदम्बक-नीलकण्ठकुल-विकचकदम्बसीरभादियुक्तत्वेन नवजलधरश्यामलत्वेन च
तस्य मेघकालत्वेनोत्प्रेक्षा ।

(२७५) अविरलेति । — अविरलाः, — घणाः, ये मधुविन्दवः, — मदवारिकणाः,
तैः ; अन्यच्च, — मधुविन्दवः, — माक्षिककणाः, तैः पिङ्गलं — पिङ्गवं, पद्मानां — पद्मा-
काराणां, पद्मे, — तदास्थकुसुमानाञ्च, जालकां — समूहं जातमस्यामिति तथोक्तम्,
[“ इतोऽस्य जाते ” (वा०) इतौतच्-प्रत्ययः] “ पद्मकं विन्दुजालं स्यात् गावकं करिणा-
मिति ” ; यथा, — “ पद्मस्मृतिकसंस्थानो विन्दुभिश्च कचेत्तथा । स्वहिताङ्गस्तुषाराभः
श्राव शक्तिकरः करौ ॥ ” इत्युक्तम् ; अत एव सरसीमिव — कम्पलाकरमिव, अभ्यव-
मादां — परिणतां, चतुर्थीं दशां — मदवाक्सां, निधतदान-वारिचरणत् परिरणतगजानां
शरीरं सच्छिद्रमारक्तञ्च भवतीति, अत एव “ चतुर्थांमवगाढायां लिखाविन्दुभिराचितः ”
इत्युक्तम् । उत्सृजन्तं — त्यजन्तं, मदस्त्राविणां हस्तिनां प्रथमं शरीराधेयसम्पादको
मदस्त्रावारम्भ प्रथमावस्था, ततोऽनवरतस्त्रावो द्वितीयावस्था, तदेन मदवारिणाम्
अङ्गेषु क्रमशो गाढता जायते सा तृतीयावस्था, तदन्तरम् अङ्गेषु पद्माकाराणि
मदविन्दुजालानि बध्यन्ते सा चतुर्थी अवस्थेति बोध्यम् ।

(२७६) अनवरतम् — अविरतम्, आमन्द्राः, — ईषद्वर्गभिराः, कर्णतालस्य —
नियतसञ्चलितश्रवणस्य, दुन्दुभिरिव ध्वनयः, — शब्दाः तैः, तथा अवतंसशङ्खैः, — कर्ण-
मूषणीकृतशङ्खैः, पञ्चमी, दर्शयति भावः, स्वास्थ्यदर्शयति यावन्, तस्यां प्रवेशः, तस्मिन्
मङ्गलारम्भः, — मङ्गलमूचनारम्भसङ्घटितमित्यर्थः तमिव, गायन्तं — सङ्गीतेयन्तम् ।

(२७७) अविरतेति । — अविरतेन — अविश्रान्तन, चलनेन — चालनेनेत्यर्थः,
चित्रा — सुदृश्या, या त्रिपदी — पादबन्धनौ, एकपदीरक्षेपेण पादवयावस्थितिर्वा, तस्यां
क्षलितं — सुन्दरं, मनोश्चमित्यर्थः, यन् लास्यं — गृह्यं, तस्य लयाः, — वाद्यायकतानताः

दोलायमानदीर्घदेहाभोगतया मेदिनीविदलनभयेन भारमिव
लघयन्तं, (२७०) दिग्भित्तिर्दृष्टेषु कायमिव कण्डूयमानम्,
(२७१) आहवाय उदस्तहस्ततया दिग्वारणानिव आह्वय-
मानं, (२७२) ब्रह्मस्तम्भमिव स्थूलनिश्चितदन्तेन करपत्रेण
पाटयन्तम्, (२७३) अमान्तं भुवनाभ्यन्तरे वह्निः इव निर्गन्तुम्
ईहमानं, सर्वतः (२७४) सरसकिसलयलतालासिभिः
लेशिकैः चिरपरिचयोपचितैः घनैरिव विचित्रसशैवलविस-
विसरशबलसलिलैः सरोभिरिव च आधोरणैः आधीयमान-

तैः । दोलायमानेति ।—दोलायमानः,—पुनरतः पञ्चाङ्गानि प्रेङ्गन्, दीर्घः,—महान्, दीर्घस्य
आभोगः,—विस्तारः यस्य तद्भावः तत्ता तथा हेतुना । मेदिनीति ।—मेदिन्याः,—पृथिव्याः,
विदलनं—विदारणमित्यर्थः, तस्मात् यत् भयं तेन भारमिव लघयन्तं—लघूकुर्वन्तमित्यर्थः ।

(२७०) दिगिति ।—दिगेव भित्तिः,—कुण्डं, तस्याः तटाः,—आभोगाः तेषु ।
कायमिव—अङ्गमिव, कण्डूयमानं—घर्षन्तमित्यर्थः ।

(२७१) आहवाय—सङ्ग्रामाय । उदस्तः,—उत्थितः, हस्तः,—मुखः येन,
“हस्तः करे करिकरे सप्रकीष्टकरेऽपि च” इति मेदिनी । तस्य भावः तत्ता तथा
हेतुना, दिग्वारणान्—दिग्गजान्, आह्वयमानमिव—स्पर्शया आकारयन्तमिव ।
[अत्र ह्यतः युद्धार्थं स्पर्शापूर्वकाङ्क्षानार्थबोधकत्वेन आत्मनेपदम्] ।

(२७२) ब्रह्मस्तम्भं—ब्रह्माण्डं, स्थूलः निश्चितः,—तीक्ष्णः, दन्तः तेन, करपत्रेण
—क्रकचेन, पाटयन्तमिव—दारयन्तमिव ; करपत्रमपि स्थूलनिश्चितदशनं भवति,
स्थाणुस्तम्भश्च भेदयति ।

(२७३) भुवनाभ्यन्तरे अमान्तं—पर्याप्तमलभमानम्, अतिविशालतया वर्तितु-
मशक्नुवन्तमित्यर्थः, अत एव वह्निः,—भुवनाभ्यन्तरात् बाह्यदेशे, निर्गन्तुम् ईहमानमिव—
क्षेप्तमानमिव ।

(२७४) सरसाः,—रसयुक्ताः, किसलयाः,—पङ्कजा यासां, तथाविधाः या लताः,
—व्रतत्यः, ताभिः लसन्ति—राजन्तीति तथोक्तैः, लेशिकैः,—घातिकैः, चिरपरिचयेन—
चिरानुगत्या, उपचितैः,—समाहृतैः, घनैरिव—मेघैरिव । विचित्रेति ।—विचित्रानि—
अपितानि, सशैवलानां विसानां—मृच्छालानां, विसरेण—विसरेण, शबलानि—मिश्राणि,
कल्लिजानि येः तथाभूतैः । आधोरणैः,—इक्षिपालैः, “आधोरणाः इक्षिपकाः इक्ष्वारीकाः

निदाघसमयसमुचितोपचारानन्दम्, अपि च (२८३) प्रतिगज-
दानपवनादानदूरोत्क्षिप्तेन अनेकसंमरविजयगणनालेखाभिरिव
बलिवलयराजिभिः तनीयसीभिः तरङ्गितोदरेण अतिस्थवीयसा
हस्तार्गलदण्डेन अर्गलयन्तमिव सकलं सकुलशैलसमुद्र-
द्वीपकाननं कंकुभां चक्रवालम्, (२८४) एकं करान्तरार्पितेन
उत्पलाशेन कदलीदण्डेन अन्तर्गतशोकरसिच्यमानमूलं, मुक्ता-
पङ्कवमिव अपरं लीलाऽवलम्बिना मृणालजालकेन समररसोच्च-
रोमाञ्चकण्टकितमिव दन्तकाण्डं वहन्तं, (२८५) विसर्पन्त्या
च दन्तकाण्डयुगलकस्य कान्त्या सरःक्रीडास्वादितानीव कुमुद-

निषादिना" इत्यमरः) । आधीयमानः,—उत्पाद्यमानः, निदाघसमयस्य—यौष्कालस्य,
समुचितेन—उपयुक्तेन, उपचारेण—परिचर्यया, आनन्दः,—सन्तोषः यस्य तम् ।

(२८३) प्रतिगजिति ।—प्रतिगजानां—प्रतिहन्तिहस्तिनां, दानपवनस्य—सद-
सौरभवाहिनी मरुत इत्यर्थः, आदानेन—ग्रहणेन, आघ्राणेनेत्यर्थः, दूरं यथा तथा
उत्क्षिप्तः,—उद्धृतः तेन, तेषां जिगीषयेति भावः । अनेकेति ।—अनेकेषां—वहन्तां,
समराणां—सङ्ग्रामाणां, विजयाः, तेषां गणना—सङ्ग्रानं, तस्याः लेखाभिरिव—
लिपिभिरिव, बलिवलयराजिभिः,—बलयाकारबलिश्रेणीभिः, तनीयसीभिः,—अति-
चुद्राभिरित्यर्थः । तरङ्गितं—भङ्गिमत्, उदरम्—अभ्यन्तरभागः यस्य तथोक्तेन, अति-
स्थवीयसा—अतिमूलिन, हस्तार्गलदण्डेन—गुण्डरूपार्गलदण्डेन, अर्गलयन्तमिव—निरुन्धन्त-
मिव । कंकुभां चक्रवालं—द्विस्तण्डलम् ।

(२८४) एकं दन्तकाण्डमित्यन्वयः । करान्तरार्पितेन—करस्य—गुण्डस्य,
अन्तरे—मध्ये, अर्पितः,—दत्तः, आधारेणेनेति भावः तेन, उत्पलाशेन—उद्धृत-
पवेशे, कदलीदण्डेन—रक्षास्तम्भेन हतुना अन्तर्गतैः शोकरैः,—अश्वकर्णैः, सिच्यमानं
मूलं यस्य तथोक्तम् । मुक्तापङ्कवमिव—मुक्ताफलकिसलयमिव, अपरं दन्तकाण्ड-
मित्यनुषङ्गः । [“अपरम्” इत्यत्र “परम्” इति पाठि,—अन्यमित्यर्थः] । लीलाऽव-
लम्बिना—लीलया अवलम्ब्यते इति तथोक्तेन, मृणालजालकेन—मृणालनिचयेन ।
समररति ।—समरे—युद्धे, यो रसः,—रागः, तेन उन्नाः,—उद्धताः, रोमाञ्चा एव
कण्टकाः जाता अयेति तथोक्तमिव, दन्तकाण्डं—दशनस्तम्भं, वहन्तं—दधानम् ।

(२८५) विसर्पन्त्या—विसरन्त्या, दन्तकाण्डयुगलकस्य कान्त्या—प्रभया । सरः-

वनानि बहुधा वमन्तं, (२८६) निजयशोराशिमिव दिशाम् अपर्प-
यन्तं, (२८७) कुकरिकोटपाटनदुर्ललितान् सिंहानिव उप-
हसन्तं, (२८८) कल्पद्रुमदुकूलमुखपटमिव च आत्मनः
कलयन्तं, (२८९) हस्तकाण्डदण्डोद्धरणलीलासु च लक्ष्य-
माणेन रक्तांशुकुसुमारतलेन तालुना कवलितानि रक्तपद्म-
वनानि इव वर्षन्तम्, अभिनवकिसलयराशीनिव उद्गिरन्तं,
(२९०) कमलकवलपोतं मधुरसमिव स्वभावपिङ्गलेन वमन्तं
चक्षुषा, (२९१) चूतचम्पकलवलीलवङ्गकक्कोलवन्ति एला-

क्रीडेति ।—सरसि या क्रीडा—विहारः, तव आस्वादितानि—भुक्तानि तानीव,
[इत्युपेक्षा] कुमुदवनानि—कैरवसङ्गान्, बहुधा—अनेकधा, वमन्तम्—उद्गिरन्तम् ।

(२८६) निजयशोराशिमिव—स्वीयकीर्तिसमुद्गमिव, दिशाम् अपर्पयन्तं—
दिक्षु विक्षिपन्तम् । दन्तयोर्वर्णप्राशस्त्यमाह,—“पयःकुमुदकुन्दाभौ केतकीकुमुदयुतौ ।
अगाङ्गकिरणां लोकी कौर्त्तिलव्याणकारकौ ॥” इति ।

(२८७) कुकरौति ।—कुत्सिताः,—दुर्बला इति यावत्, करिणः,—हस्तिनः,
ते एव कीटाः,—चुद्रप्राणिभेदाः, तेषां पाटनेन—सङ्घनेन, दुर्ललिताः,—दृष्टाः ताव ।

(२८८) कल्पद्रुमेति ।—कल्पद्रुमस्य दुकूलं—भेदपट्टवसनं, तदेव मुखपटः,—
मुखाच्छादनवस्त्रं तमिव, आत्मनः,—स्वस्य, कलयन्तं—धारयन्तमित्यर्थः ।

(२८९) हस्येति ।—हसः,—शृङ्ख एव, काण्डदण्डः,—स्तम्भयष्टिः, तस्य
उद्धरणानि—उत्तोलनान्येव, लीलाः तासु, लक्ष्यमाणेन—दृश्यमानेन, रक्तांशुक-
सुमारतलेन—रक्तवस्त्रवत् रक्तवर्णसुकोमलतलेन, तालुना—तालुदेशेन हेतुना, उक्तञ्च
—“रक्तोष्ठतालुरसनम्” इति । कवलितानि—भञ्जितानि । वर्षन्ते—वमन्तम् । अभि-
नवकिसलयराशीनिव—नवरत्नवनिवहानिव ।

(२९०) स्वभावपिङ्गलेन—सहजदीपशिखातुल्यवर्णेन, चक्षुषा, उक्तञ्च,—
“अशिशृंथसमाभासे कलविङ्काचसन्निभे । प्रसन्नमधुपिङ्गे च स्थिरे चामूलने तथा ॥
अपरिस्त्राविणी चैव कुशाग्निनिभास्वरि । नेत्रे शस्ते समे स्निग्धे दीर्घे चाविलपद्मणी ॥”
इति । कमलानां कवलेन—शासेन, पीतं मधुरसमिव—मकरन्दमिव । वमन्तं—
वर्षन्तम् ।

(२९१) चूतत्वादिना प्राशस्त्यमाह, यदुक्तम्,—“उभयक्षुतिरप्येष विषयः”

लतामिश्रितानि ससहकाराणि कर्पूरपूरपूरितानि पारिजातक-
वनानेव उपभुक्तानि पुरः करटाभ्यां बहलमदामोदव्याजेन
विस्तृजन्तम्, अहर्निशं (२८२) विभ्रमकृतहस्तस्थितिभिः
अर्द्धखण्डितपुण्ड्रेक्षुकाण्डकण्डूयनलिखितैः अलिकुलवाचालितैः
दानपट्टकैः विलभमानमिव सर्वकाननानि करिपतीनाम्,

हर्षवर्जितः । यदि स्यादपगन्धश्च तदाऽसौ न सतां मतः ॥” इति । पुरः,—अग्रतः;
करटाभ्यां—गण्डाभ्यां, बहलमदामोदव्याजेन—प्रभूतदान-वारिसौरभमन्त्रलेन, चूत-
चम्पकलवलीलवङ्गकङ्कीलवन्ति—चूतम्—आम्रमुकुलमित्यर्थः, चम्पकं—चम्पकपुष्प-
मित्यर्थः, लवली—“नीयाङ्” इति ख्यातः वृक्षविशेषः, तस्याः पुष्पमित्यर्थः, लवङ्गं—
लवङ्गकलिका, कङ्कीलं—“काक्ला” “वनकर्पूर” इति च ख्यातः वृक्षविशेषः कङ्कीलः,
तस्य फलमित्यर्थः, तद्वन्ति—तद्विशिष्टानि, एलालतामिश्रितानि—सफलैलावब्रूयुक्तानि,
ससहकाराणि—अतिसौरभाससहितानि, (“आम्रः चूतो रसालोऽसौ सहकारी-
ऽतिसौरभः” इत्यमरः) । कर्पूरपूरपूरितानि—कर्पूराख्यवृक्षविशेषस्य सुगन्धिनिर्यास-
प्रवाहभरेण व्याप्तानि, पारिजातकवनानि—पारिजाताख्यपुष्पविशेषस्य अरण्यानि,
विस्तृजन्तमिव—वसन्तमिव ।

(२८२) विभ्रमेति ।—विभ्रमेण कृता हस्ते—शुद्धे, स्थितिः यैः तादृशैः । अर्द्धेत्यादिना
इक्षुकाण्डस्य लेखनीसाम्यं प्रदर्शयति, अर्द्धेति ।—अर्द्धे खण्डितः,—भग्नः, यः पुण्ड्रेक्षुकाण्डः,
—इक्षुविशेषस्य काण्डः, तेन यत् कण्डूयनं तेन लिखितानि—कृतलेखानि तैः ; अलिकुलैः,
—भ्रमरवन्दैः वाचालितानि—मुखरितानि तैः ; यद्वा,—लिखितैः,—कृतलेखैः,
यथाऽपि अलिकुलवाचालितैः,—अलिकुलेन—भ्रमरवन्देन, वाचालितैः,—मुखरीभूतैः,
[अवाचालः वाचालः भूतः इति अभूततद्वावार्थे किंप्रत्यये वाचाल इति नामधातोः
कर्तरि निष्ठायां सिद्धम्, अन्यथा विशेषणपदत्वात्तु मन्वर्चीयस्य इतचः अप्रयोगः,
विशेष्यपदोत्तरप्रयोगस्य तस्य साधुत्वात्] [एतेन अलिकुलस्य लिपेरचररूपता ध्वन्यते,
अचरेषु च विद्यमानेषु अधीयमानेषु वाचालता प्रतीयते] । दानपट्टकैः,—दानसनन्दपत्रैः,
हस्तिपत्रैः,—दानस्य—मदजलस्य, पट्टकानि—पौठानि तैः, शिरोहस्तकपोलादिप्रदर्शः, तत्र
मदसलिलस्य प्राधान्येन चरणात् तस्य शिरसः तथात्वेनोपबर्णनमिति वेदितव्यम् ;
करिपतीनां—गजेन्द्राणां, सर्वकाननानि विलभमानमिव—स्ववशीक्रियमाणमिव ; दान-
पट्टकलिखितानुरूपं भूम्यादिकं किमपि लभ्यते, तदाचराणि लिखितानि च वाच्यन्ते ।

(२८३) अविरलोदविन्दुस्यन्दिना हिमशिलाशकलमयेन विभ्रमनक्षत्रमालागुणेन शिशिरीक्रियमाणं, (= ८४) सकल-वारणेन्द्राधिपत्यपट्वन्धवन्धुरम् इव उच्चैस्तरां शिरी दधानं, मुहुर्मुहुः (२८५) स्थगितापावृतदिक्षुखाभ्यां कर्णतालवृन्ताभ्यां वीजयन्तमिव भर्तृभक्त्या दन्तपर्यङ्किकास्थितां राजलक्ष्मीम्,

(२८३) अविरलेति ।—अविरलम्—अजस्रम्, उदविन्दुस्यन्दिना—जलकक्ष-आविषा, [“मन्यौदनसक्तुविन्दु—” (६।३।६० पा०) इति मूलेण पाचिकः उदकस्य उदादेशः, तथा च उदकविन्दुरित्यपि पदान्तरं भवतीति विभाव्यम्] हिमशिलाशकल-मयेन—वातवज्रीभूतं करकारुणं हिमं हिमशिला, तच्छकलमयेन—तद्वत्कलमयेन । केचित्तु “हिमानि शिलाशकलानि चन्द्रकान्ताः” इति प्राहुः । विभ्रमनक्षत्रमालागुण-विभ्रमाय—शोभार्थमित्यर्थः, या नक्षत्राणां मालिव इति नक्षत्रमाला—सप्तविंशति-मणिनिर्मितो मौक्तिकहारविशेषः, सा एव गुणः,—पाशः तेन, शिशिरीक्रियमाणं—श्रीतलीक्रियमाणम् ; अतिधवलानां वर्तुलाकाराणाञ्च मौक्तिकस्रजां गजस्य शिरसि शोभार्थं निहितानां जलविन्दुरूपत्वेन वर्षापिलरूपत्वेन चोन्नेदितत्वं सुसङ्गतमेवेति ज्ञेयम् ।

(२८४) सकलेति ।—सकलानां वारणेन्द्राणां—हस्तोन्द्राणाम्, आधिपत्यं—प्रभुत्वं, तस्य पट्वन्धः,—तच्छूचकलेख्यपत्रयङ्गमिति यावत् तेन बन्धुरमिव—रमणीयमिव, शोभमानमिव इत्यर्थः, उन्नतानतमिवेति वा, गजशिरीदेशस्य समतलत्वादर्शनात् ; तत्र पट्वन्धादेव विषमत्वं जातमित्युत्प्रेक्षितम् ; (“बन्धुरं मुकुटे पुंसि स्तौचिऋतेलकस्त्रयोः । बन्धून्ने बधिरे हसे विषु स्याद्रम्यनस्योः ॥” इति मेदिनी) उच्चैस्तराम्—अतिशयेन उच्चं, शिरः,—मस्तकं, दधानं—धारयन्तम् ; तच्च करिणः प्राशस्त्यलक्षणं, यथा,—“समं महच्च पूर्णञ्च नातिस्तब्धोच्चसस्तकम् । नासायं नातिपृथुलं वितानावयर्हं मृदु ॥” इति ।

(२८५) स्थगितेति ।—स्थगितम्—आच्छादितं, प्रसारणक्षणे इति भावः, अपावृतं—प्रकटितञ्च, सङ्कोचनावसरे इति भावः, तस्यातिविशालत्वादेवेत्याशयः, दिक्षुखं याभ्यां तथाविधाभ्यां, कर्णतालवृन्ताभ्यां—कर्णविव तालवृन्तो ताभ्याम् ; [“कर्णतालतालवृन्ताभ्याम्” इति पाठे,—नियतसञ्चालितश्रवणरूपव्यजनाभ्याम् इत्यर्थः] । दन्तेति ।—दन्त एव पर्यङ्किका—सुदृढपर्यङ्कः, राजलक्ष्माः अवस्थानयोग्यत्वादिति भावः, तत्र स्थिता तां, राजलक्ष्मीं—राजश्रियं, वीजयन्तमिव इत्यन्वयः ।

(२८६) आयतवंशक्रमागतेन गजाधिपत्यचिह्नेन चामरेणेव चलता बालधिना विराजमानं, (२८७) स्वच्छशिशिर-श्रीकरच्छलेन दिग्विजयपीताः सरित इव पुनः पुनः मुखेन मुच्यन्तं, क्षणम् (२८८) अवधानदाननिस्यन्दीकृत-सकलावयवानाम् अन्यद्विरदङ्गिण्डिमाकर्णनवलनानाम् अन्ते दीर्घशीत्कारैः परिभवदुःखमिव आवेदयन्तम्, (२८९) अलब्ध-युद्धमिव आत्मानम् अनुशोचन्तम्, (३००) आरोहाधिरूढि-परिभवेण लज्जमानमिव अङ्गुलील्लिखितमहीतलं मदं मुच्य-

(२८६) आयतेति ।—आयतः, —दीर्घः, वंशः, —पृष्ठवंश इति यावत्, कुलच, तस्य क्रमेण—आनुपूर्व्यां, परस्परया च, आगतः,—उत्थितः, प्राप्तश्च तेन । अयतवंशः, वक्रवंशः, शरवंशः, बालवंशश्चेति चतुर्षु आयतवंशस्यैव प्राशस्त्यमुक्तं, यथा,—“यावत् पूरितपाशश्च वंशश्चापलताकृतिः । शुभो ज्ञेयो गजेन्द्राणामायतः कुरुते सुखम् ॥” इति । गजाधिपत्यं तस्य चिह्नं—लक्षणं तेन । बालधिना—पुच्छेन, विराजमानं—शोभमानम् ।

(२८७) स्वच्छेति ।—स्वच्छानां—विशदानां, शिशिराणां—शीतलानां, श्रीकरा-णाम्—अम्बुकणानां, कलं तेन, दिशं विजये—विजयकाले, पीताः ताः, सरितः,—नदीः । मुच्यन्तं—त्यजन्तम् ।

(२८८) अवधानेति ।—अवधानस्य—मनोनिवेशस्य, दानेन—करणेनित्यर्थः, मनोनिवेशपूर्वकम् अन्यद्विरदङ्गिण्डिमश्रवणेन इति भावः । निस्यन्दीकृताः,—निश्लोकाः, सकला अवयवाः यासु तासाम् ; अन्येषां द्विरदानां—गजानां, ङिण्डिमाकर्णने—तेषामुपरि स्थापितानां वाद्यभेदानां श्रवणे, या बलना—चालना, तदसङ्गिण्यात् वा इति भावः तासां, [“ङिण्डिमाकर्णनवलनानाम्” इत्यत्र “ङिण्डिमाकर्णनाङ्गुलनानाम्” इति पाठे,—ङिण्डिमाकर्णने या अङ्गुलना—अङ्गुचालना तासाम्] अन्ते—अवसाने । दीर्घशीत्कारैः,—दीर्घकालं व्याप्य निर्गतैः शीत् इत्याकारकाव्यक्तशब्दविशेषैः, [“दीर्घशीत्कारैः” इत्यत्र “दीर्घफुत्कारैः” इति पाठान्तरम्] । परिभवदुःखमिव—पराजयव्यलीकमिव, आवेदयन्तं—प्रकटयन्तम् ।

(२८९) अलब्धेति ।—न लब्धं युद्धं येन तथोक्तमिव ।

(३००) आरोहेति ।—आरोहस्य—आरोहण इत्यर्थः, अधिरूढिः,—अधि-

न्तम्, (३०१) अवज्जागृहीतमुक्तकवलकुपितारोहारटनानु-
रोधेन मदतन्द्रीनिमीलितनेत्रत्रिभागं कथं-कथमपि मन्दमन्दम्
अनादरात् आददानं कवलान्, (३०२) अवजग्धतमालपल्लव-
स्रुतश्यामलरसेन प्रभूततया मदप्रवाहमिव मुखेनापि उत्सृजन्तं,
(३०३) दलन्तमिव दर्पेण, श्वसन्तमिव शीर्ष्येण, मूर्च्छन्तमिव
मदेन, वृध्यन्तमिव तारुण्येन, द्रवन्तमिव दानेन, बलान्त-
मिव बलेन, माद्यन्तमिव मानेन, उद्यन्तमिव उत्साहेन,
ताम्यन्तमिव तेजसा, लिम्पन्तमिव लावण्येन, सिञ्चन्तमिव

रोहणे, सैव परिभवः तेन, लज्जमानमिव, अङ्गुलीभिः,—करिकरायावयवैः ; अन्यत्र,
—करशाखाभिश्च, लिखितं—खण्डितं, मङ्गौतलं—भूतलं येन तथोक्तं, लज्जितानां
भूलिखनं स्वभाव इति भावः ; मदं—दान-वारि, गर्वञ्च, मुञ्चन्तं—त्यजन्तम् ; लज्जितस्य
गर्वत्यागः समुचित एव ।

(३०१) अवज्ञेति ।—अवज्ञया—अवहेलया, आदौ गृहीताः पश्चात् मुक्ताः,
—त्यक्ताः, ये कवलान्, तैः कुपितः,—रुष्टः, यः आरोहः,—इक्षिपकः, तस्य आरोटनानु-
रोधेन—निर्वन्धातिशयेन इत्यर्थः ; मदंति ।—मदेन या तन्द्री—आलस्यं, निद्रा वा,
(“तन्द्री निद्रा-प्रसीलयीः” इत्यमरः । आलस्यं वा इन्द्रियाणामचष्टनं वा प्रसीला)
तया निमीलितः नेत्रयोः विभागः,—“कचित् सङ्गावाचिनामपि पूरणायलम्” इति
न्यायात् तृतीयो भाग इत्यर्थः यस्मिन् तत् यथा तथा, कवलान्—यासान्,
आददानं—गृह्णन्तम् ।

(३०२) अवजग्धति ।—अवजग्धानां—खादितानां, तमालपल्लवानां स्रुताः,
—निर्गलिताः, श्यामला रसा यस्मात् तथोक्तेन, मुखेन—वदनेन, प्रभूततया—प्राचुर्येण,
मदप्रवाहमिव—दान-वारिस्त्रोत इव, उत्सृजन्तं—मुञ्चन्तम् ।

(३०३) दलन्तमिव—स्त्रयं भिद्यमानमिव । [“दलन्तम्” इत्यत्र “चलन्तम्”
इति पाठः,—कम्पमानमित्यर्थः] । श्वसन्तमिव—जीवन्तमिव । वृध्यन्तमिव—खलन्त-
मिव । द्रवन्तमिव—गलन्तमिव । दानेन—मदेन । बलान्तमिव—विषीष्टमानमिव ।
माद्यन्तमिव—गततां प्रकटयन्तमिव । उद्यन्तमिव—उदयमानमिव । ताम्यन्तमिव—
क्षिप्यन्तमिव । लिम्पन्तमिव—संयोजयन्तमिव, स्रजयन्तमिव वा । सिञ्चन्तमिव—
वर्षन्तमिव ।

सौभाग्येन ; (३०४) स्निग्धं नखेषु, परुषं रोमविप्रये,
गुरुं मुखे, सच्छिष्यं विनये, मृदुं शिरसि, दृढं परिचयेषु,
ऋस्वं स्कन्धबन्धे, दीर्घम् आयुषि, दरिद्रम् उदरे, सततप्रवृत्तं
दाने, (३०५) बलभद्रं मदलीलासु, कुलकलत्रम् आयत्ततासु,
जिनं क्षमासु, वज्रिवर्षं क्रोधमोक्षेषु, गरुडं नागोद्धृतिषु,
(३०६) नारदं कलहकुतूहलेषु, शुष्काशनिपातम् अवस्कन्देषु,
मकरं वाहिनीचोभेषु, (३०७) आशीविषं दशनकर्म्मसु,
वरुणं हस्तपाशाकृष्टिषु, यमवागुराम् अरातिसंवेष्टनेषु,

(३०४) स्निग्धमिति ।—उक्तञ्च,—“नखाः स्निग्धाः सिताः श्लाः” इति ।
परुषं—कर्कशं, यो हि स्निग्धः (प्रीतिमान्) स कथं परुषः (प्रीतिशून्यः) भवति ? इति
विरोधः । गुरुं—महान्तम्, आचार्यञ्च । सच्छिष्यं—सुशीलं शिष्यं, विनये इति ।—
उक्तञ्च,—“विनये मुनिभिस्तुल्याः क्रुद्धा नागाश्च राक्षसाः । निस्त्रिंशस्याधिकत्वाच्च शस्त्रं
नागा महीपतेः ॥” इति । यश्च गुरुः, स कथं शिष्यः ? इति विरोधः । मृदुं—कीमलम् ।
परिचयेषु—अवयवेषु इत्यर्थः । मृदु-दृढयोरेकत्वादस्थानं न युज्यते इति विरोधः ।
स्कन्धबन्धे—श्रीवामूले । ऋस्व-दीर्घयोर्विरोधः उन्नेय । दरिद्रं—कृशं, दीनञ्च । दाने—
मदवारिस्त्रावे इत्यर्थः, अथ च दाने—त्यागे । अत्र दरिद्र-सततदानप्रवृत्तयोर्विरोधः ।

(३०५) बलभद्रं—बलरामम् ; मदलीलासु—मदः,—दान-वारि, सुरामत्तता
श्च, तक्कोलासु । कुलकलत्रं—कुलाङ्गना ; आयत्ततासु—वश्यतासु । बलभद्र-कुल-
कलत्रयोः मदमत्तता-वश्यतयोश्च विरोधः । जिनं—बुद्धदेवम् । वज्रिवर्षम्—अग्नि-
वृष्टिम् ; क्रोधमोक्षेषु—कोपप्रसरणेषु । अत्र शमप्रधानजिन-वज्रिवर्षयोः क्षमा-क्रोध-
ज्ञावयोश्च विरोधः । नागोद्धृतिषु—नागानां—प्रतिपच्चहस्तिनां, सर्पाणाञ्च, उद्धृतिषु
—निपातनेषु ।

(३०६) नारदं—स्वनामप्रसिद्धं देवर्षिं, नारं—जलं ददातीति तथोक्तञ्च,
कलहकुतूहलेषु—विवादकौतुकेषु, युद्धव्यापारेषु च । शुष्काशनिपातं—वृष्टिं विना
वज्रपतनम्, अवस्कन्देषु शत्रूणाम् आक्रमणेषु । मकरं—जलजन्तुभेदं, वाहिनीचोभेषु
—शत्रुसनादलेषु, नद्युदलेकरणेषु च ।

(३०७) आशीविषं—सर्पं, दशनकर्म्मसु—दन्तव्यापारेषु, दशनक्रियासु इत्यर्थः ।
वरुणं—जलाधिपतिं, हस्तः,—शुद्ध एव पाशः हस्तपाशः, हस्ते पाशश्च, तेन आकृष्टयः,

(३०८) कालं परिणतिषु, राहुं तीक्ष्णकरग्रहणेषु,
लोहिताङ्गं वक्रचारेषु, (३०९) अलातचक्रं मण्डलभ्रान्ति-
विज्ञानेषु, मनोरथसम्पादकं चिन्तामणिपर्वतकं विक्रमस्य,
(३१०) दन्तमुक्ताशैलस्तम्भं निवासप्रासादम् अभिमानस्य,
(३११) घण्टाचामरमण्डनमनोहरम् (३१२) इच्छासञ्चरण-
विमानं मनस्वितायाः, (३१३) मदधारादुर्दिनाम्बुकारं

—आकर्षणानि तासु । यमवागुरां—यमस्य वागुरा—प्राणिवन्धनजालं ताम्;
अरातिसंवेष्टनेषु—शत्रुसमाक्रमणेषु ।

(३०८) कालं—यमं, कृष्णवर्णं च, परिणतिषु—अन्तर्कर्मसु, तिर्यक् दन्तप्रहार-
कर्मसु इति वा, “तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणती मंतः” इति स्मरणात् ; केचित्,—
परिणतिषु—शुभाशुभादिकर्मविपाकेषु, कालम्—अहरादिरूपम् इति पञ्चालरै-
व्याख्यानयन्ति । तीक्ष्णकरग्रहणेषु—तीक्ष्णेन—तीव्रेण, प्रचष्टेनेत्यर्थः ; यद्वा,—तीक्ष्णं
यथा तथा, करेण—शुद्धेन, ग्रहणानि—आक्रमणानि, अन्यत्र,—तीक्ष्णकरः,—सूर्यः,
तस्य ग्रहणानि—यासाः तेषु । लोहिताङ्गं—मङ्गलयुग्मं, वक्रचारेषु—कुटिलगतिषु ।

(३०९) अलातचक्रं—तदाख्यकाव्यबन्धविशेषम्, उन्मुक्तमण्डलञ्च ; मण्डल-
भ्रान्तिविज्ञानेषु—मण्डलाकारेण भ्रान्तिः,—भ्रमणं, तस्यां विज्ञानानि—विशिष्टानि
ज्ञानानि, परिचयाः इत्यर्थः तेषु । मनोरथसम्पादकम्—अभीष्टनिर्वाहकं, [शिष्टैः
षष्ठौसमासः, “कर्मण्युष्ण” (३१२१ पा०) इत्यणि कृते स्वार्थे कः] । चिन्तामणि-
पर्वतकं—चिन्तामणिः,—चिन्तामात्रेण चिन्तितवस्तुदायकामूल्यरत्नविशेषः तस्य पर्वतकः,
—चुद्रपर्वतः तम् । [“पर्वतकम्” इत्यत्र “पर्वतम्” इति पाठान्तरम्] ।

(३१०) दन्तेति ।—दन्तावेव मुक्ताशैलस्तम्भौ—भौतिकपाषाणस्तम्भौ, दन्तौ
मुक्ताशैलस्य स्तम्भौ इव इति वा यस्य तथोक्तम् ; दन्तस्य मुक्ताशैलानाञ्च स्तम्भा यत्र
तादृशमिति च । निवासप्रासादं—निवासभवनम् । [“दन्तमुक्ता.....प्रासादम्”
श्लोत्र “दन्तमुक्ताशैलस्तम्भनिवासप्रासादम्” इति समस्तपाठोऽपि दृश्यते] ।

(३११) घण्टेति ।—घण्टाश्च चामराणि च तैः मण्डनेन—अलङ्करणेन,
मनोहरः,—रम्यः तम् ।

(३१२) इच्छेति ।—इच्छया—वाञ्छानुसारेण इत्यर्थः, अप्रतिहत्येति भावः, सञ्चरणं
—परिभ्रमणं, तत्र विमानं—देवयानं तत् । मनस्वितायाः,—वीरतायाः इति यावत् ।

(३१३) मदिति ।—मदधाराभिः, दुर्दिनं—समाच्छन्नमित्यर्थः, अत एव अम्बु

गन्धोदकधारागृहं क्रोधस्य, (३१४) सकाञ्चनप्रतिमं महा-
निकेतनम् अहङ्कारस्य, (३१५) सगण्डशैलप्रस्रवणं क्रोडा-
पर्वतम् अवलेपस्य, (३१६) सदन्ततोरणं वज्रमन्दिरं दर्पस्य,
(३१७) उच्चकुम्भकूटाद्यालकविकटं सञ्चारि गिरिदुर्गं रात्र्यस्य,
(३१८) कृतानेकबाणविवरसहस्रं लोहप्राकारं पृथिव्याः,
(३१९) शिलीमुखशतभाङ्गारितं (३२०) पारिजातपादपं
भूनन्दनस्य, तथा च सङ्गीतगृहं कर्णतालताण्डवानाम्,

करोति इति अन्वकारं तत्. गन्धोदकधारागृहं—सुवासितजलधारागृहं, क्रोधस्य—
क्रोपस्य ।

(३१४) सकाञ्चनेति ।—काञ्चनप्रतिमा—काञ्चनी—स्वर्णमयी, स्वर्णनिर्मिता इत्यर्थः,
प्रतिमा—दन्तबन्धः, देवताकृतिश्च, तत्सहितं—तदयुक्तमित्यर्थः ; (‘‘प्रतिमा गजदन्तस्य बन्धे
‘‘चानुकृतावपि’’ इति मेदिनी) । महानिकेतनं—महामन्दिरम्, अहङ्कारस्य—दर्पस्य ।

(३१५) सगण्डेति ।—गण्डः,—कपोल एव, शैलः, अन्यत्र—गण्डशैलः,—पर्वतात्
विद्युतः स्थूलीपलः, (‘‘गण्डशैलान्तु च्युताः स्थूलीपलाः गिरेः’’ इत्यमरः) तत्र प्रस्रवणं—
दान-वारिखाव, निर्भरश्च, तेन सह वर्तमानम्, अवलेपस्य—गर्वविशेषस्य ।

(३१६) सदन्तेति ।—दन्तावेव तोरणः,—वह्निहारम्, अन्धत्वं,—दन्तनिर्मित-
स्तोरणः, तेन सह वर्तमानम् । वज्रमन्दिरं—वज्रनिर्मितगृहम् ।

(३१७) उच्चेति ।—उच्चौ उन्नतौ, कुम्भावेव कूटौ—शिखरौ यस्य तादृशं, यत्
अद्यालकं—इत्थं, तद्वत् विकटं—भयावहं सञ्चारि—जङ्गमम् ; यदाह कीटिल्यः,—
‘‘इलिनो हि जङ्गमं दुर्गम्’’ इति । गिरिदुर्गं—पर्वतकूपं शत्रुदुष्प्रवेशं स्थानमित्यर्थः ।

(३१८) कृतेति ।—कृतानि अनेकानि बाणविवरसहस्राणि—बाणनिक्षेपायै
क्षिद्रसमूहाः, प्राकारेषु बाणनिक्षेपायै विवरसहस्राणि क्रियन्ते, ये ‘‘इन्द्रकीशाः’’ इति
चाणक्यादिषु ख्याताः ; यद्वा,—बाणैः, शत्रुनिक्षिप्तैरिति भावः, विवरसहस्राणि यत्र
तादृशं लोहप्राकारं—लोहनिर्मितप्राचीरम् ।

(३१९) शिलीमुखेति ।—शिलीमुखानां—धमराणां, शतैः भाङ्गारितः,—
निनादितः ; यद्वा,—शिलीमुखशतैः,—बाणसमूहैः, शत्रुप्रक्षिप्तैरिति भावः, भाङ्गारितः,
—पतनक्षणे भङ्गारशब्देन विद्धः तम् ।

(३२०) पारिजातपादपं—देवतद्विशेषं, भूनन्दनस्य—भूः,—पृथिवी एक

(३२१) आपानमण्डपं मधुपमण्डलानाम्, अन्तःपुरं शृङ्गारा-
भरणानां, मदनोत्सवं मदलीलालास्यानाम्, (३२२) अक्षुष्ण-
प्रदोषं नक्षत्रमालामण्डलानाम्, (३२३) अकालप्रावृट्कालं
मदमहानदीपूरप्लवानाम्, अलीकशरत्समयं सप्तच्छदवनपरि-
मलानाम्, (३२४) अपूर्वहिमागमं शीकरनीहाराणां,
मिथ्याजलधरं गर्जिताडम्बराणां दर्पशातम् अपश्यत् ।

आसीच्च अस्य चेतसि—(३२५) “नूनमस्य निर्माणे

नन्दनं—देवकाननं तस्य, अन्यतः,—भुवं—पृथिवीं, नन्दयति—पालनेन प्रीणय-
तीति भूनन्दनः,—राजा तस्य । कर्णतालताण्डवानां—कर्णसञ्चालनरूपनर्तनानाम् ।

(३२१) आपानमण्डपं—पानगृहं, मधुपमण्डलानां—भृङ्गसमूहानाम्, अन्यत्र,
—विटानां, मद्यपायिनामित्यर्थः । शृङ्गाराभरणानां—शृङ्गाराः,—सिन्दूरादिभिः
मण्डनविशेषा एव, आभरणानि, अन्यतः,—शृङ्गारः,—रसविशेषः, (“शृङ्गारः
सुरते नाय्यरसे च गजमण्डने” इति मेदिनी) तस्य आभरणानि—विलासद्रव्या-
ण्येत्यर्थः, तेषाम् । मदनोत्सवं—मदयतीति मदनः,—मदकरः, उत्सवो यस्य तथोक्तम्,
अन्यत्र,—कामोत्सवम् ।

(३२२) अक्षुष्येति ।—अक्षुष्णः,—पूर्णः, मेघावरणादिभ्य इति भावः, प्रदोषः,
—रजनीमुखं, पक्षे,—अक्षुष्णः,—पूर्णः, प्रदोः,—प्रकटभुजः यस्य तथोक्तं, (“भुजबाहू
प्रवेष्टो दोः” इत्यमरः) नक्षत्रमालामण्डलानां—नक्षत्रमाला,—तारकाराजय एव,
मण्डलानि—चक्राकारवेष्टनानि परिधयो वा तेषां, पक्षे,—नक्षत्रमालाः,—सप्तविंशति-
भौक्तिकहारा एव, मण्डलानि तेषाम् ।

(३२३) अकालप्रावृट्कालम्—असमयवर्षासमयम् । मदति ।—मदा एव
महानदीनां पूराः,—प्रवाहाः, तेषां प्लवाः,—गतिविशेषाः तेषाम् । अलीकशरत्समयं
—मिथ्याशरत्कालं, सप्तच्छदवनपरिमलानां—सप्तपर्शवनस्येव परिमलाः,—सौरभाणि,
मदवारीणामिति भावः तेषाम् ।

(३२४) अपूर्वहिमागमं—नूतनहेमन्तं, शीकरनीहाराणां—जलकणरूपशिशि-
राणाम् । मिथ्याजलधरम्—अलीकं पयोधरम्, अन्यं मेघमित्यर्थः, गर्जिताडम्बराणां
—गर्जितायेव आडम्बराः,—चेष्टाविशेषाः तेषाम् ।

(३२५) नूनं—मन्ये, [इत्युत्प्रेक्षावाचकम्] । अस्य—वारणपतेः, निर्माणे—

गिरयो ग्राहिताः परमाणुतां, कुतोऽन्यथा (३२६) गौरवम्
इदम् ? आश्चर्यमेतत्, विन्ध्यस्य दन्तौ ! आदिवराहस्य करः !
इति विस्मयमानम् एतं दौवारिकोऽब्रवीत्,—“पश्य,—

मिथ्यैवाल्लिखतां मनोरथशतैर्निःशेषनष्टां श्रियं
चिन्तासाधनकल्पनाकुलधियां मूयो वने विहिषाम् ।

आयातः कथमप्ययं स्मृतिपथं शून्यीभवच्चेतसां

नागेन्द्रः सहते न मानसगतानांशागजेन्द्रानपि ॥ ४ ॥

छट्टौ, परमाणुतां ग्राहिताः,—गीताः, प्रापिता इत्यर्थः, देहस्य भौतिकपरमाणु-
समष्टिमयत्वादिति भावः ।

(३२६) गौरवं—गुरुत्वम् । आश्चर्यं—चमत्कृतिः, यत् विन्ध्यस्य—तदोक्त्यपर्वतस्य-
दन्तौ, एतत् आश्चर्यमित्यर्थः, विन्ध्यपर्वततुल्योऽयं गजेन्द्र इति भावः । आदिवराहस्य—
वराहरूपेणावतीर्णस्य भगवती विष्णोरित्यर्थः, करः,—शुल्कः, इति च आश्चर्यम् ; आदि-
वराहसदृशोऽयमिति भावः । विस्मयमानं—चमत्कुर्वाणम् । एतं—वाणम् ।

दर्पभातस्य विक्रमातिशयप्रदर्शनप्रसङ्गिन रानविशिषी पुनरभ्युदयसम्भावना-
राहित्यं प्रकटयति, मिथ्यैवेति ।—निःशेषेण नष्टा तां—सस्यक् नाशं गतामित्यर्थः,
श्रियं—राजलक्ष्मीं, निजामिति शेषः, पराजितत्वादिति भावः, मनोरथशतैः,—शतैः शतैः
मनोरथैः, एवमेवमस्त्राभिः सश्रीकैः करिष्यते इत्येवमभिलाषैरित्यर्थः, मिथ्यैव—
स्पष्टैव, अल्लिखताम्—अनुशीचतामिति यावत्, [“अल्लिखताम्” इत्यत्र “आलिखिताम्”
इति पाठि—चित्रितां, मनसि अङ्कितामित्यर्थः, श्रियमित्यस्य विशेषणम् ; कुर्वतामिति
शेषः] मूयः,—समधिकं यथा तथा, चिन्तया—अहो ! केन दुर्दैवेन अस्माकमौदृशौ
दुर्दैवा जाता ? के वा उपायं करिष्यामि ? इत्यादिभावनाया इत्यर्थः, साधनानां—पुन-
रङ्गारोपायानां, कल्पनेया च आकुला धीर्येषां तथाभूतानाम्, अत एव शून्यीभवच्चेतसां—
शून्यीभवत्—निराशौभवदित्यर्थः, चेतो घेषां तादृशानां, [“शून्यीभवच्चेतसाम्” इत्यत्र
“शून्यीभवच्चेतसा” इति पाठि तु—शून्यीभवता चेतसा कथमपि स्मृतिपथम् आयातः
इत्यन्वयः] वने विहिषां—वनवासिनां शत्रूणां, कथमपि—अतिक्रमेण, स्मृतिपथम्
आयातः,—तेनैव वारणन्द्रेण वयं नितरां निर्जिता इति स्मरणपद्धतिं गतः, अयं नागेन्द्रः,
—वारणपतिः, मानसं—चित्तं, सरोविशेषश्च, गताः तान्, आशाः,—दृष्ट्याः, अभिलाषा-
न्वयः, ता एव गजेन्द्राः, आशागजेन्द्राः,—दिग्गजाश्च तान्, न सहते—न समन्ते,

तत् एहि, पुनरपि एमं द्रक्ष्यसि, पश्य तावत्
(३२७) देवम् इत्यभिधीयमानश्च (३२८) तेन (३२९) मद-
जलकञ्जल-कालकपोलपट्टपतितां मत्तामिव मदपरिमलेन
मुकुलितां कथमपि तस्मात् दृष्टिम् आकृष्य, तेनैव दौवारिकेण
उपदिश्यमानवर्त्मा, समतिक्रम्य भूपालसहस्रसङ्कुलानि त्रीणि
कक्ष्यान्तराणि, चतुर्थे (३३०) सत्यास्थानमण्डपस्य पुरस्तात्
(३३१) अजिरे स्थितं, दूरादूर्ध्वस्थितेन प्रांशुना कर्णिकार-

कां कथा विपक्षे भूपालैः उपस्थापितानां दन्तिनां प्रतिपक्षाणामिति तात्पर्यम् ; एतस्य
अरण्ये शब्देषां मनसि पुनः स्वरज्योत्कारस्य आशाऽपि नोदेतीति भावः । अत्र आशासु-
गजिन्द्राणामभेदारीपात् रूपकमलङ्कारः “मानसगतान्” इति विशेषणश्लेषेण सङ्कीर्त्यते ;
अन्यत्र च श्लेषः शब्दविषय एव । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं,—“तूर्ध्वाद्यैर्दि मः स-जौ-
से-त-त-गाः शार्दूलविक्रीडितम्” इति लक्षणात् ॥ ४ ॥

(३२७) देव—श्रीहर्षमित्यर्थः ।

(३२८) तेन—दौवारिकेण ।

(३२९) मदति ।—मदजलमेव कञ्जलम्—अञ्जनं, तेन कालः,—कृष्णवर्णः,
यः कपोलपट्टः,—गण्डतटः इति भावः, तस्मिन् पतिता—निहिता ताम् ।
[“मदजलकञ्जलकालकपोल—” इत्यत्र “मदजलपङ्किलकपोल—” इति पाठे,—
मदजलिन पङ्किलः,—मलिन इत्यर्थः] । तस्मात्—वारणेन्द्रात् ; मत्तोऽपि पतति,
मुकुलितदृष्टिर्जायते, चरणखलनादन्यैराकृष्यमाणश्च भवति । समतिक्रम्य—अतीत्य ।
कक्ष्यान्तराणि—प्रकोष्ठावकाशान् । चतुर्थे, कक्ष्यान्तरे इति शेषः । “चतुर्थे” इत्यादौ
“चक्रवर्त्तिनं हृषंम् अद्राक्षीत्” इत्युत्तरेण सम्बन्धः ।

(३३०) तं विशिनष्टि, सत्येत्यादिभिः । सत्यास्थानेति ।—सत्यस्य—सत्यनिरूप-
णस्य, यत् आस्थानमण्डपं—सभागृहं तस्य, विचारालयस्य इत्यर्थः । [“सत्या-
स्थानमण्डपस्य” इत्यत्र “भुक्तास्थानमण्डपस्य” इति पाठे,—भुक्तं—भोजनं, तस्मिन्
संति, भोजनानन्तरमित्यर्थः, यत् आस्थानमण्डपं—लोकदर्शनार्थं विप्रामार्थं वा अवस्थिति-
गृहं तस्येत्यर्थः] । पुरस्तात्—अग्रतः, अग्रवर्त्तिनीत्यर्थः ।

(३३१) अजिरे—अञ्जने, स्थितं—तिष्ठन्तम् । दूरात्—ईषदूरात् इत्यर्थः,

गौरिण (३३२) व्यायामव्यायतवपुषा शस्त्रिणा मौलेन शरीर-
परिचारकलोकेन पङ्क्तिस्थितेन कार्त्तस्वरस्तम्भमण्डलेनैव परि-
वृतम्, (३३३) आसन्नोपविष्टविशिष्टेष्टलोकं, (३३४) हरि-
चन्दनरसप्रक्षालिते (३३५) तुषारशीकरशीतलतले दन्त-
पाण्डुरपादे शशिमये इव मुक्ताशैलशिलापट्टशयने समुपविष्टं,

ऊर्ध्वस्थितेन—दण्डायमानेन; प्रांशुना—उन्नतकायेन, अन्यत्,—प्रकृष्टाः अंशवो यस्य
तेन, कर्णिकारगौरिण—आरग्वधपुष्पसदृशगौरकान्तिना ।

(३३२) व्यायामेति ।—व्यायामेन—अङ्गचालनारूपक्रीडाविशेषेण, व्यायसं—
विभक्तावयवं, विशेषेण परिपुष्टः वपुः,—शरीरं यस्य तेन, अन्यत्—अतिदीर्घ-परिणाह-
विशिष्टगात्रेण । शस्त्रिणा—शस्त्रपाणिना ; स्तम्भगात्रेऽपि शस्त्राः स्थाप्यन्ते, अतस्तेषामपि
शस्त्रित्वं बोध्यम् ; मौलेन—मूलायातेन, वंशक्रमानुगतं इत्यर्थः ; परिचारकाश्च मौल-
सृतकश्रेणिमिवामिवाटविकभेदेन षट्प्रकारा भवन्ति, अन्यत्,—मूर्लं—बुधे भवं मौलं तेन
बुधप्रतिष्ठेन, निखातमूर्लनेति भावः, शरीरपरिचारकलोकेन—शरीरसेवकजनेन । पङ्क्ति-
स्थितेन—श्रेणीवद्भेन इत्यर्थः । कार्त्तस्वरस्तम्भमण्डलेन इव—काञ्चनमयस्तम्भनिवद्भेन इव ;
(“स्वर्णे सुवर्णे.....रुक्मं कार्त्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदीऽस्त्रियाम्” इत्यमरः) ।

(३३३) आसन्नेति ।—आसन्ने—सन्निधाने, उपविष्टाः,—अवस्थिताः, विशिष्टाः,
—सम्भ्रान्ताः, इष्टाः,—प्रियाः, प्रीतिभाजनानि इति यावत्, लोका
यस्य तम् ।

(३३४) हरिचन्दनेति ।—हरिचन्दनस्य—पीतचन्दनस्य, यस्योद्गुण्यमाणस्य सतः
कुङ्कुमस्यैव रागः सौगन्ध्यञ्च जायते, तादृशस्य चन्दनविशेषस्य इत्यर्थः, रसेन—
द्रवेण, प्रक्षालितम्—अभिषिक्तं, विधीतं वा तस्मिन् ।

(३३५) शशिमये इति वक्ष्यमाणानुरोधेन तुषारित्यादिना अस्य शैत्यातिशयं
प्रकटयति, तुषारिति ।—तुषारशीकरवत् शीतलं तलं यस्य तथोक्ते । दन्तेति ।—
दन्तवत् दन्तमया वा पाण्डुराः,—श्वेताः, पादाः,—चरणानि, मयूखाश्च यस्य तथाविधे,
(“पादौ बुधे तुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च” इति मेदिनी) ।
शशिमये इव—चन्द्रमये इव, मुक्ताशैलस्य—मौक्तिकपर्वतस्य, शिलापट्ट एव शयनं
—शय्या तस्मिन् । “मुक्ताशैल” इत्यनेन युद्धतयाऽपि शशिमये इव इत्येतावदेक
द्योतयति ।

(३३६) शयनीयपर्यन्तविन्यस्ते समर्पितसकलविग्रहभारं
भुजे, (३३७) दिङ्मुखविमर्षिणि देहप्रभाविताने विततमणि-
मयूखे चर्मसमयसुभगे सरसीव (३३८) मृदुमृणालजाल-
जटिलजले सराजकं रममाणं, तेजसः परमाणुभिरिव केवलैः
निर्मितम्, अनिच्छन्तं बलात् आरोपयितुमिव सिंहासनं
(३३९) सर्वावयवेषु सर्वलक्षणैः गृहीतं, गृहीतब्रह्मचर्यम्
आलिङ्गितं राजलक्ष्म्या, (३४०) प्रतिपन्नासिधाराधारणव्रतम्

(३३६) शयनीयेति ।—शयनीयस्य—शय्यातलस्य, पर्यन्ते—प्रान्तभागे, विन्यस्तः,
—निहितः तस्मिन् भुजे—इत्ते, समर्पितेति ।—समर्पितः,—निहितः, सकलस्य विग्रहस्य
—शरीरस्य, युद्धस्य च, भारः येन तथोक्तम् ।

(३३७) दिङ्मुखेति ।—दिशां मुखानि विमर्षति—व्याप्नोतीति तथाभूते,
देहप्रभाविताने—चङ्गकान्तिविस्तारं, वितर्तेति ।—वितता—विलता, मणीनां
—रत्नानां, मयूखा यत्र तादृशी, चर्मसमयसुभगे—शीतकालरमणीये ; मणीनां
सङ्गशैल्यात् तदीया मयूखा अपि तर्पयन्तीति चर्मसमयसुभगत्वं बोध्यम् ।

(३३८) मृदुभिः,—मृदुभिः,—कीमलैः, मृणालजालैः,—विससृच्यैः, जटि-
लानि जलानि यस्य तथोक्ते । सराजकं—राजगणसहितं यथा तथा, रममाणं—
विहरतम् । केवलैः,—निरवच्छिन्नैः, तेजसः,—प्रतापस्य, परमाणुभिरिव निर्मितं—
मृदुं तेजोराशिभिव स्थितमिति यावत् ।

(३३९) सर्वावयवेषु—हस्तपदादिषु सर्वाङ्गेषु, सर्वलक्षणैः,—समस्तसुभ-
गिभिः, गृहीतं—युक्तम् ; लोकेऽपि कश्चित् कामपि ऊर्ध्वारोपयितुं सर्वाङ्गेष्वेव
गृह्णाति । गृहीतब्रह्मचर्यं—गृहीतम्—अवलम्बितं, ब्रह्मचर्यं—दारयद्रादि-
वञ्जनेन केवलं गुरुकुले वेदाध्ययनादिव्रतचर्या येन तथोक्तम् ; अथ च राजलक्ष्म्या
आलिङ्गितमिति विरोधः ; “स्वदारसन्तुष्टः चतुकालगामी गृहस्थोचितव्यापार-
वान् ब्रह्मचारी एव भवति” इति स्मृतेः तथाविधं गृहस्थमिति तत्परिहारः । किञ्च,
“यावन्मया सकला मही न जिता, तावत् ब्रह्मचर्यं चरामि” इति प्रतिज्ञाय श्रीकृष्णः
दादशभिः वर्षैः जित्वा तां महीं सर्वान् महिषीमब्रवीत्,—“प्रतिज्ञा मया निर्व्यूढा”
इत्यनुस्मृतिरत्र अनुशीलनीया ।

(३४०) प्रतिपन्नेति ।—प्रतिपन्नम्—अवलम्बितम्, असिधाराधारणव्रतम्—
असिधारा—खड्गधारा,व्रतविशेषश्च,असिधारायां स्थितिरेव दुष्करं व्रतमित्यर्थः,तस्या धारणं

अविसंवादिनं राजर्षिं, (३४१) विषमराजमार्गविनि-
हितपदस्खलनंभियेव सुलग्नं धर्मं, (३४२) सकलभूपाल-
परित्यक्तेन भीतेनेव लब्धवाचां सर्वात्मना संत्येन सेव्यमानम्;
(३४३) आसन्नवारविलासिनौप्रतियातनाभिः चरणनखपाति-
नौभिः दिग्भिरिव दशभिः प्रणम्यमानं. (३४४) दीर्घैः दिगन्त-
पातिभिः दृष्टिपातैः लोकपालानां कृताकृतमिव प्रत्यवेक्षमाणं,

—पालनमेव, व्रतम् ; असिधारायां स्थितौ मनाक् स्खलने यथा नाशः, एवं मनाक्
स्खलने यवानिष्टं, तादृशं व्रतमिति यावत् येन तथोक्तम् ; तच्च यादवेन दर्शितं यथा,—
“युवा युवत्या साङ्गे यत् सुग्धामर्त्तवदाचरेत् । अन्तर्निहससङ्गः स्यादसिधाराव्रतं हि
तत् ॥” यव स्त्रीपुंसौ अकपटौ ब्रह्मचर्येण तिष्ठत इति भावः ; अविसंवादिनं—विमंवादः,
—विरुद्धभावः अस्यस्येति विसंवादी, स न भवतीति तथोक्तः तम् ; पक्षे,—प्रतिपक्षेषु—
विश्वसितेषु, आश्रितेषु इत्यर्थः, असिधाराधारणमेव—खड्गधारगृहणमेव, व्रतं यस्येति
तथोक्तम्, अथ च अविसंवादिनं, यस्तु प्रतिपक्षेषु खड्गधारां पातयति, स कथं न
विसंवादी, कथं वा राजर्षिः इति विरोधः । राजर्षि—राजा ऋषिरिव राजर्षिः तम् ;
यः खलु राजर्षिः, प्रतिपक्षसिधारः ब्रह्मचारी च, स राजलज्जया आलिख्यते ।

(३४१) विषमेति ।—विषमे—दारुणे; नतीव्रतरूपे च; राजमार्गे—राज-
मौतौ, राजपथे च, त्रिनिहितस्य—अर्पितस्य, पदस्य स्खलनभियेव—च्युतिभयेनेव,
धर्मं सुलग्नं—कृतावलम्बनं, धृतधर्मयष्टिमिति भावः ।

(३४२) सकलेति ।—सकलैः भूपालैः परित्यक्तः तेन, अत एव भीतेनेव—अयमपि
यदि मां न गृह्णाति, तदाऽहमशरणः इति वक्षेन इव इत्यर्थः, लब्धवाचा—लब्धा—गृहीता,
वाक् यस्य तेन । सर्वात्मना—सर्वस्वरूपेण, संत्येन सेव्यमानं—परिचर्यमाणम् ।

(३४३) आसन्नेति ।—आसन्नानां—सन्निहितानां, परिचर्यार्थमिति भावः,
वारविलासिनौ—वैश्यानां; प्रतियातनाभिः,—प्रतिच्छायाभिः, (“प्रतिमानं प्रति-
विम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया । प्रतिकृतिरश्चोपसि प्रतिनिधिः” इत्यमरः),
चरणनखपातिनौभिः,—पदनखपातिनाभिः; दशभिर्दिग्भिरिव ; पदनखानां दश-
सङ्काकत्वादिति भावः, प्रणम्यमानम्—अभिवन्द्यमानम् ।

(३४४) दीर्घैः,—आयतैः, दिगन्तपातिभिः,—दिगन्तगामिभिः । लोकपाला-
नाम्—इन्द्रादीनां, कृताकृतमिव—कार्याकार्यमिव, प्रत्यवेक्षमाणं—परिपश्यन्म् ।

(३४५) मणिपादपौठपृष्ठप्रतिष्ठितकरेण उपरिगमनाभ्यनुज्ञां
 ऋग्यमाणमिव दिवसकरेण, (३४६) भूषणप्रभासमुत्सारण-
 बद्धपर्यन्तमण्डलेन प्रदक्षिणीक्रियमाणमिव दिवसेन,
 (३४७) अप्रणमद्भिः गिरिभिरपि दूयमानं, (३४८) श्रीयोषणा
 फेनायमानमिव चन्दनधवलं लावण्यजलधिम् उदहन्तम्
 ऐकराज्योर्जितेन, (३४९) निजप्रतिविम्बान्यपि नृपतिचक्रचूडा-
 मणिधृतानि असहमानमिव, (३५०) दर्पदुःखासिकया चामरा-

(३४५) मणिसम्बन्धप्रतिष्ठानमेव पोषयति, मणौति ।—मणिपादपौठस्य—
 रत्नमयचरणासनस्य, पृष्ठ—उपरि, प्रतिष्ठिताः, —पतिताः रचिताश्च, कराः,—
 किरणाः हस्ताश्च यस्य तेन, दिवसकरेण—सूर्येण, उपरीति ।—उपरिगमने—
 ऊर्ध्वगमने, या अभ्यनुज्ञा—अनुमतिः तां, ऋग्यमाणमिव—प्रार्थ्यमानमिव ।

(३४६) भूषणमिति ।—भूषणानाम्—अलङ्काराणां, प्रभाभिः,—किरणैः, समु-
 त्सारणेन—सन्ताडनेन, बद्धं—धृतं, लब्धमिति यावत्, पर्यन्तेषु—प्रान्तेषु, मण्डलं—
 मण्डलाकारेण अवस्थानं येन तथोक्तम् । प्रदक्षिणीक्रियमाणं—परिवेष्ट्यमानमित्यर्थः ।

(३४७) अप्रणमद्भिः,—प्रणतिमकुर्वद्भिः, स्वभावोन्नतत्वादिति भावः ; गिरिभिः,—
 पर्वतैरपि, दूयमानं—गम्यमानमिव, प्रसादनार्थमिवेति भावः । “दु गतौ” इत्यस्य रूपम् ।

(३४८) ऐकराज्योर्जितेन—ऐकराज्यम्—एकाधिपत्यं, तेन ऊर्जितः,—
 प्रबुद्धिं गतः तेन, [“ऐकराज्योर्जितेन” इत्यत्र “ऐकराज्यौर्जित्येन” इति पाठः—एक-
 राज्येन ऊर्जितः, तस्य भावः ऐकराज्यौर्जित्यं तेन] श्रीयोषणा—वीर्यव्रतापेन,
 फेनायमानमिव—फेनमुदमन्तमिव ; उषणा जलमपि सफेनं भवतीति लोके दृश्यते ।
 चन्दनधवलं लावण्यजलधिम्—“मुक्ताफलं च्छायायास्तरलत्वमिवऽन्तरा । प्रतिभाति
 यदङ्केषु तस्मावण्यमिह शृतम् ॥” इत्युक्तलक्षणां लावण्यानां जलधिः,—समुद्रः तम्,
 उदहन्तम् ।

(३४९) नृपतिचक्रैः,—राजमण्डलैः, [“नृपतिचक्र—” इत्यत्र “नृपचक्र—”
 इति पाठान्तरम्] चूडामणिभिः,—शिरोरत्नैः, धृतानि—ऋहीतानि, निजप्रति-
 विम्बानि—स्वकीयप्रतिच्छाया अपि, असहमानमिव—कथं सामान्येन मत्स्पर्श इति
 धियेति भावः ।

(३५०) दर्पदुःखासिकया—अहङ्कारसमुत्पत्त्येकेशूपखण्डेन हेतुना, चामरा-

निलनिभेन बहुधेव श्वसन्तीं राजलक्ष्मीं दधानं. (३५१) सकल-
मिव चतुःसमुद्रलावण्यम् आदाय उत्थितया, श्रिया
समुपश्लिष्टम्, (३५२) आभरणप्रभाजालजायमानानि इन्द्र-
धनुःसहस्राणि इन्द्रप्राभृतप्रहितानि विलभमानमिव, राज्ञां
(३५३) सम्भाषणेषु परित्यक्तमपि मधु वर्धन्तं, काव्यकथासु
(३५४) अपीतमपि अमृतम् उद्भूतम्, (५५) विसम्भभाषितेषु
अनाकृतमपि हृदयं दर्शयन्तं, (३५६) प्रसादेषु निश्चलामपि
श्रियं स्थाने स्थाने स्थापयन्तं, वीरगोष्ठीषु पुलकितेन कपोल-

निलनिभेन—चामरमारुतव्याजिन, बहुधा श्वसन्तीं—पुनः पुनः सुदीर्घे श्वासमारुतं
निलचिपन्तीं, राजलक्ष्मीं—राजश्रियं, दधानमिव—धारयन्तमिव ।

(३५१) सकलं—समग्रम् । चतुरिति ।—चतुर्णां समुद्राणां समाहारः चतुः-
समुद्रं, तस्य लावण्यं तत्, आदाय—ग्रहीत्वा, उत्थितया—आविर्भूतया, श्रिया—
लक्ष्म्या, समुपश्लिष्टमिव—समालिङ्गितमिव ।

(३५२) आभरणेति ।—आभरणानां प्रभाजालेन—दीप्तिसमृद्धेन, जायमानानि
—उत्पद्यमानानि, इन्द्रप्राभृतप्रहितानि—इन्द्रेण प्राभृतेन—उपढौकनत्वेन इत्यर्थः,
प्रहितानि—प्रक्षितानौत्यर्थः, इन्द्रधनुषां—शक्रचापानां, सहस्राणि विलभमानमिव—
विशेषेण आददानमिव । राज्ञां—सामन्तशुभाणां, निर्जितानामिति भावः ।

(३५३) सम्भाषणेषु—समालपनेषु, परित्यक्तमपि मधु—मयं, मधुररसश्चेत्यर्थः,
वर्धन्तं—वर्धयन्तम् । काव्यकथासु—काव्यालोचनासु, कविभिः काव्यानुशीलने इति भावः ।

(३५४) अपीतमपि—अभुक्तमपि, अमृतं—पीयूषम्, उद्भूतम्—उद्भिरन्तम् ;
[“अपीतमपि अमृतम्” इत्यत्र “अपीतममृतम्” इति पाठान्तरम्] ।

(३५५) विसम्भभाषितेषु—विश्वस्तालापेषु । अनाकृतमपि—प्रसादकैः अनु-
जीविभिः अग्रहीतमपि इत्यर्थः, हृदयं—चित्तं, भूनीऽभिप्रेतं वस्तित्वर्थः, दर्शयन्तं—
प्रकटयन्तम् ।

(३५६) प्रसादेषु—प्रसन्नतासु सत्सु इत्यर्थः । निश्चलामपि—स्थिरामपि,
श्रियं—लक्ष्मीं, सम्पदमिति शेषात्, स्थाने—योग्ये पावे इत्यर्थः, स्थापयन्तम्—
क्षपयन्तम् । वीरगोष्ठीषु—वीरसमाजेषु, पुलकितेन—रामाञ्चितेन, उत्साहातिशया-

स्थलेन अनुरागसन्देशमिव उपांशु रणश्रियः शृण्वन्तम्,
(३५७) अतिक्रान्तसुभटकलहालापेषु स्नेहवृष्टिमिव दृष्टिम्
इष्टे कृपाणे पातयन्तं, परिहासस्मितेषु गुरुप्रतापभीतस्य
राजकस्य स्वच्छम् आशयमिव दशनांशुभिः कथयन्तं,
(३५८) सकललोकहृदयस्थितमपि न्याये तिष्ठन्तम्, अगोचरे
गुणानाम्, अभूमौ सौभाग्यानाम्, अविषये वरप्रदानानाम्,
अशक्ये आशिषाम्, अमार्गे मनोरथानाम्, अतिदूरे दैवस्य, अदिशि
उपमानानाम्, (३५९) असाध्ये धर्मस्य, अदृष्टपूर्वे लक्ष्म्या महत्त्वे

दिति भावः, कपोलस्थलेन—गण्डदेशेन, उपांशु—रहसि, रणश्रियः,—सङ्ग्राम-
लक्ष्म्याः, अनुरागसन्देशमिव—प्रेमव्यञ्जकवाचिकमिव, शृण्वन्तम्—आकर्णयन्तम् ।

(३५७) अतिक्रान्तेति ।—अतिक्रान्ताः,—अतीताः, सुभटानां—सुयोद्धृषां, ये
कलहाः,—सङ्ग्रामाः, तेषाम् आलापाः,—कथाः तेषु । इष्टे—अभिलषिते, प्रिये
इत्यर्थः, कृपाणे—खड्गे ; सङ्ग्रामशेषे रुधिरादिधावनसलिलकलङ्गनिवारणार्थं
शस्त्रेषु स्नेही दीयते इति व्यवहारः । परिहासस्मितेषु—नर्महासेषु, गुरुणा—महता,
प्रतापेन—तेजसा, भीतस्य—वत्सस्य, राजकस्य—राजचक्रस्य, समीपे इति शेषः,
दशनांशुभिः,—दन्तकिरणैः, तदव्याजिन इति भावः, स्वच्छं—निर्मलं, प्रसन्नमित्यर्थः,
आशयं—भावं, कथयन्तं—प्रकाशयन्तम् । प्रकटवापभीतस्य च स्वच्छं—निर्मलम्,
आशयं—अलाशयमिति भावः, दर्शयन्ति लोकाः ; अत्र “प्रताप” “स्वच्छ” इत्यादि-
शब्दप्रयोगवशात् जलशब्दाभावेऽपि आशयशब्देन अलाशयः प्रत्येतव्यः ।

(३५८) सकलेति ।—सकलानां लोकानां—जनानां, हृदयेषु स्थितमपि
न्याये—नैतिमार्गे, तिष्ठन्तं—वर्तमानं, न्यायममुञ्चन्तमित्यर्थः ; यः सकललोक-
हृदयस्थितः, स कथमेकस्मिन्नेव तिष्ठतीति विरोधः । गुणानां—विद्याविनयादीनाम्,
अगोचरे—अविषये, सौभाग्यानाम् अभूमौ—अस्थाने, वरप्रदानानाम् अविषये—
अगोचरे, आशिषामशक्ये—असाध्ये मनोरथानाम् अमार्गे, दैवस्य अतिदूरे, उपमानानां
—सादृश्यबोधकानाम्, अदिशि—अविषये इत्यर्थः, अतीते इति भावः ।

(३५९) असाध्ये—साधयितुमशक्ये, धर्मस्य [इति कर्त्तरि षष्ठी] । अदृष्ट-
पूर्वे—पूर्वमदृष्टे, लक्ष्म्या महत्त्वे—उत्कर्षे, स्थितं, महालक्ष्मीनिवासमित्यर्थः ; यः
गुणादीनाम् अगोचरादिषु वर्तते, स कथम् अदृष्टपूर्वे लक्ष्म्या महत्त्वे तिष्ठतीति

स्थितम् ; (३६०) अरुणपादपङ्कवेन (३६१) सुगत-
मन्यरोरुणा (३६२) वज्रायुधनिष्ठुरप्रकोष्ठपृष्ठेन (३६३) वृष-
स्कन्धेन भास्वहिम्बाधरेण (३६४) प्रसन्नावलोकितेन मुखचन्द्रेण
कृष्णकेशेन वपुषा (३६५) सर्वदेवताऽवतारमिव एकत्र दर्श-
यन्तम् ; अपि च मांसलमयूखमालामलिनितमहीतले महति

विरोधः, यत्र गुणसौभाग्यादयो न गण्यन्ते, तादृश लक्ष्मीमहत्त्वमनुसरन्तमित्यर्थः ;
एतेन अस्य विरोधस्य परिहारः ।

(३६०) अरुणेति ।—अरुणः,—लौहितः, पादपङ्कवः,—चरणकिसलयः यस्य
ध्रुव वा तेन ; अन्यत्र,—अरुणस्य—अनूरीः, सूर्यसारथेरित्यर्थः, पादपङ्कवः तेन ।

(३६१) सुगतेति ।—सुष्ठु गतं—गमनं ययोः तथाभूतौ, मन्यरौ—सुदुर्गामिनौ,
उरु यस्य यत्र वा तेन ; अन्यत्र,—सुगतः,—बुद्धदेवः, तस्य मन्यरः,—मन्दगामी,
ऊरुः तेन ।

(३६२) वजेति ।—वज्रायुधं—कुलिशनामास्त्रं, तद्वत् निष्ठुरः,—कठिनः, प्रकोष्ठः,
—चामणिवन्धं कूर्पूरसन्धेरधीभागः, (“प्रकोष्ठो मणिवन्धस्य कूर्पूरस्यान्तरेऽपि च”
इति मेदिनी) पृष्ठञ्च यस्य यत्र वा तेन ; अन्यत्र,—वज्रायुधः,—इन्द्रः, तस्य निष्ठुरं
प्रकोष्ठपृष्ठं तेन ।

(३६३) वृषस्कन्धेन—वृषस्यैव स्कन्धो यस्य यत्र वा तेन ; अन्यत्र,—वृषस्य
—धर्मस्य, स्कन्धः तेन (“वृषो धर्मो बलीवर्ह” श्रद्धां पुराग्निभेदयोः” इति मेदिनी) ।
भास्वदिति ।—भास्वान्—दीप्यमानः, विम्बमिवाधरो यस्य यत्र वा तेन ; अन्यत्र,—
भास्वतः,—सूर्यस्य, विम्बमिवाधरः तेन ।

(३६४) प्रसन्नेति ।—प्रसन्नं—निर्मलम्, अवलोकितं—दर्शनं यस्य यत्र वा तेन ;
अन्यत्र,—प्रसन्नः,—कश्चिद्देवविशेषः, आयुतीष इति यावत्, तस्य अवलोकितं—
दर्शनं तेन ; यद्वा,—प्रसन्नेन अवलोकितेन—बुद्धभेदेन इत्यर्थः । मुखचन्द्रेण—मुखं
अत्र इव यस्य यत्र वा तेन ; अन्यत्र,—मुखि चन्द्रः तेन । [“मुखचन्द्रेण” इत्यत्र “चन्द्र-
मुखेण” इति पाठान्तरम्] । कृष्णः,—कृष्णवर्णः, केशो यस्य यत्र वा तेन ; अन्यत्र,—
कृष्णस्य—श्रीहरेः, केशः तेन । वपुषा—अङ्गेन उक्तप्रकारेण अवयवेनेत्यर्थः ।

(३६५) सर्वेति ।—सर्वासं देवतानामवतारः तमिव । मांसलेति ।—मांस-
लाभिः,—महतीभिरित्यर्थः, मयूखानां—किरणानां, मालाभिः,—समूहैः, मलिनितं
—विवर्णिकृतं, नीलवर्णतां नीतमित्यर्थः, महीतलं येन तथोक्ते । महति—

महार्हं माणिक्यमालामण्डितमेखले महानीलमये पादपीठे
कलिकालशिरसि इव सलीलं (३६६) विन्यस्तवामचरणम्,
(३६७) आक्रान्तकालियफणाचक्रवालं बालम् इव पुण्डरी-
कालं, क्षौमपाण्डुरेण चरणनखदैर्धितिप्रतानेन प्रसरता महीं
(३६८) महादेवीपट्टबन्धेन इव महिमानम् आरोपयन्तम्,
(३६९) अप्रणतलोकपालकोपेनेव अतिलोहितौ सकल-
नृपतिमौलिमालासु अतिपीतं पद्मरागरत्नातपमिव वमन्तौ
(३७०) सर्वतेजस्विमण्डलास्तमयसन्ध्यामिव धारयन्तौ,

प्रशस्ते, महार्ह—महामूर्त्ये । माणिक्येति ।—माणिक्यमालया मण्डिता—अलङ्कृता,
मेखला—नितम्बभागः, मध्यभाग इत्यर्थः यस्य तादृशं, महानीलमये—महानीलमणि-
निर्मितं । कलिकालशिरसि इव—कलियुगस्य मूर्धनि इव, कलिकालस्य मलिनत्वादेव-
मुत्पन्ना । सलीलं—सविलासं, सहलं वा ।

(३६६) विन्यस्तेति ।—विन्यस्तः,—निहितः, वामचरणः येन तथोक्तम् ;
शमचरणन्यासेन तस्य तिरस्करणीयत्वमेव व्यज्यते ।

(३६७) आक्रान्तेति ।—आक्रान्तम्—अध्यासितं, कालियस्य—नागविशेषस्य,
फणाचक्रवालं—फणमण्डलं येन तथोक्तं, बालं—शिशुं, पुण्डरीकाक्षमिव—श्रीकृष्ण-
मिव ; पले,—पुण्डरीके—श्वेतपद्मे इव, अक्षिणी यस्य तथोक्तम् । क्षौमपाण्डुरेण—
क्षौम—श्वेतपट्टवसनं, तद्वत् पाण्डुरः,—धवलः तेन । महीं—पृथिवीं, प्रसरता—
व्यापुवता, चरणेति ।—चरणनखानां दीधितिप्रतानेन—मयूखजालिन ।

(३६८) महादेवीति ।—महादेवी—महती देवी, प्रधाना महिषीत्यर्थः, पृथिवीति
भावः, तस्याः पट्टबन्धः,—गौरवसूचकः अतिशुभचिह्नविशेषः तेनेव, महिमानं—महत्त्वं,
पृथिव्या एकेश्वरत्वमित्यर्थः, आरोपयन्तम्, आत्मानमिति शेषः ।

(३६९) अप्रणतेति ।—न प्रणताः,—अप्रणताः, ते च ते लोकपालाश्चेति अप्रणत-
लोकपालाः तेषु कांपः,—क्रोधः तमेव, अतिलोहितौ—अतिरक्तौ, अत एव सकलंति ।
—सकलानां—समयाणां, नृपतीनां—राज्ञां, मौलिमालासु—मुकुटराजिषु, स्थितमिति
शेषः, अत एव अतिपीतम्—अतिशयेन गृहीतं, प्रणामकाले पादयोः प्रतिफलितत्वादात
भावः, पद्मरागरत्नानां—तदाख्यमण्योनाम्, आतपमिव—आलोकमिव, वमन्तौ—उद्गिरन्तौ ।

(३७०) सर्वति ।—सर्वेषां तेजस्विमण्डलानां—वीरसमूहानां, सूर्यादीनाञ्चिति

अशेषराजकुसुमशेखरमधुरसस्रोतांसीव स्रवन्ती, (३७१) समस्त-
सामन्तसौमन्तोत्तसस्रकसौरभभ्रान्तैः (३७२) भ्रमरमण्डलैः
अमित्रोत्तमाङ्गैः इव मुहूर्त्तमपि अविरहितौ, संवाहनतत्परायाः
श्रियो (३७३) विकचरक्तपङ्कजवनवासभवमानीव कल्पयन्ती,
(३७४) जलजशङ्खभीनमकरसनाथतलतया कथितचतु-
रश्वोधिभोगचिह्नौ इव चरणौ दधानम् ; (३७५) दिङ्माग-

भावः, अलमयसस्यामिव—नाशप्राप्तिरूपसायङ्कालमिव, अलमयसस्याकालमिव च,
धारयन्ती—दधानौ । अशेषेति ।—अशेषाणां—समस्तानां, राजकानां—सामन्त-
नृपाणां, कुसुमानि—पुष्परचितानौति यावत्, यानि शेखराणि—शिरोभूषणानि,
[“अशेषराजकुसुमशेखर—” इत्यत्र “अशेषराजकशेखरकुसुम—” इति पाठः,—
अशेषराजकानां शेखराणि—शिरोभूषणमाख्यरूपाणि, यानि कुसुमानि] तेषां मधुरसाः,
—मकरन्दरसाः, तेषां स्रोतांसीव—प्रवाहानिव, स्रवन्ती—वर्षन्ती ।

(३७१) समलेति ।—समस्तानां सामन्तानाम्—अधीश्वराणां, (“सामन्तः
स्यादधीश्वरः” इत्यमरः) सौमन्ताः,—केशविन्यासाः, (“सौमन्तः केशविन्यासः”
इत्यमरटीका) तेषाम् उत्तसाः,—मण्डनानि, याः स्रजः,—माल्यानि, तासां सौरभं
—सङ्गन्धेन, भ्रान्तानि—धूर्धमानानि तैः ।

(३७२) भ्रमरमण्डलैः,—भृङ्गसङ्घैः, अमित्रोत्तमाङ्गैरिव—शत्रूणां शिरोभिरिव,
अविरहितौ—अमुक्तौ । संवाहनेति ।—संवाहनम्—चक्रादिमर्द्दनरूपां सेवां, तस्मिन्
तत्परा—रता तस्याः, श्रियो,—राजलज्जयाः ।

(३७३) विकचेति ।—विकचानि—प्रफुटानि, रक्तपङ्कजवनानि—रक्तकमल-
जलनानि एव, वासभवनानि—वासगृहाणि तानि इव, कल्पयन्ती—रचयन्ती ।

(३७४) जलजेति ।—जलजं—पद्मं, शङ्खः,—कण्टः, मीनः,—मत्स्यः,
मकरः,—जलजन्तुभेदः, तैः सनाथं—युक्तं, तलं ययोः तयोर्भावः तत्रा तया
ईतुना । जलजेत्यादिलक्षणाणि राजचक्रवर्त्तित्वापकानि बोध्यानि । कथितेति ।—
कथितं—प्रकटितं, चतुर्णाम् अश्वोधीनां—सागराणां, चतुरश्वोधिबेष्टिताया भुवः
इति यावत्, भोगचिह्नं—भोगलक्षणं याभ्यां तथामृताविव, चरणौ—पादौ, दधानं—
धारयन्तम् ।

(३७५) दिङ्मागेति ।—दिङ्मागस्य—“ऐरावतः पुष्करिकः वामनः कुमुदोः

दन्तमुसलाभ्यामिव (३७६) विकटमकरमुखप्रतिबन्धबन्धु-
राभ्याम्, (३७७) उद्देललावण्यपयोनिधिप्रवाहाभ्यामिव
(३७८) फेनाहितशोभाभ्यां, कल्पचन्दनद्रुमाभ्यामिव
(३७९) भोगिमण्डलशिरोरत्नरश्मिरन्वमानमूलाभ्यां,
हृदयारोपितभूभारधारणमाणिक्यस्तम्भाभ्याम् जरदण्डाभ्यां
विराजमानम्; (३८०) अमृतफेनपिण्डपाण्डुना

ऽञ्जनः । पुच्छदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥” इत्युक्तेषु अष्टसु दिग्गजेषु
प्राथम्येनोक्तत्वात् ऐरावतस्य इत्यर्थः, दन्ताविव मुसलौ ताभ्यामिव ।

(३७६) विकटेति ।—विकटः,—उत्काटः, यो मकरस्य—जलगजनुभेदस्य,
मुखमिव प्रतिबन्धः,—जानुसन्धिरित्यर्थः, तेन बन्धुरौ—उग्रतानतौ ताभ्यां, (“बन्धुर-
नूततानतम्” इत्यमरः) अन्यत्र,—विकटः यो मकरमुखः,—मकरमुखाकृतिभूषण-
विशेषः, स एव प्रतिबन्धः,—समत्वप्रतिरोधकः इत्यर्थः, तेन बन्धुरौ—रम्यौ (“बन्धुरं
मुकुटे पुंसि…… । ……विषु स्याद्रस्यममयोः ॥” इति मेदिनी) ताभ्याम् ।

(३७७) उद्देलेति ।—उद्देलः,—उच्छलन्, (उद्देलतया लावण्यस्य समुच्छल-
द्रुपत्वमवगन्तव्यं) वेलामतिक्रान्त्य, यः लावण्यपयोधिः,—लावण्यसागरः, लवण-
समुद्रश्च, तस्य प्रवाहाविव—स्तीतसी इव ताभ्याम् ।

(३७८) फेनेति ।—फेनैः,—ओषधिविशेषाणां रसालीडनीत्यफेनसमूहेरित्यर्थः,
सततममृगजादारीहृणात् तद्वर्ण्यजनितोरुवैवर्ण्यापनोदनाय अपितैरिति भावः, अन्यत्र,—
हृण्डीरैः, (“हृण्डीरौऽविकफः फेनः” इत्यमरः) आहिता—जनिता, शोभा ययोः
ताभ्याम् । कल्पचन्दनद्रुमाभ्यामिव—वाञ्छितफलप्रदचन्दनतरुभ्यामिव । [“कल्पचन्दन-
द्रुमाभ्यामिव” इत्यत्र “चन्दनद्रुमाभ्यामिव” इति पाठान्तरम्] ।

(३७९) भोगीति ।—भोगिनां—सुखभोगरतानां, सांसारिकाणामित्यर्थः; यद्वा,
—भोगिनां—वृषाणां, (“भोगी भुजङ्गमेऽपि स्यात् शमपात्रे वृषे पुमान्” इति
मेदिनी) अन्यत्र,—भोगिनां—सर्पाणां, मण्डलस्य—सङ्घस्य, शिरोरत्नानि, तेषां
रश्मिभिः,—मयूखैः, रन्वमाने—अलङ्घ्यमाणे, मूले—पादमूले, हृत्तमूले चेत्यर्थः
ययोः ताभ्याम् । हृदयेति ।—हृदयं—चित्तम्, आरोपितः यो भूभारः तस्य धारणे
माणिक्यस्तम्भौ ताभ्याम्, इवेति शेषः ।

(३८०) अमृतेति ।—अमृतस्य फेनपिण्डः,—फेनराशिः तद्वत्, अन्यत्र,—
फेनापिण्डः, पाण्डुः,—अबलः, तेन ।

(३८१) मेखलामणिमयूखखचितेन, नितम्बविम्बव्यासङ्किना,
 (३८२) विमलपयोध्रीतेन, (३८३) नेत्रसूत्रनिवेशशोभिना,
 अधरवाससा वासुकिनिर्मोकिणेव (३८४) मन्दरं द्योतमानम् ;
 अधनेन, सत्तारागणेन, उपरिक्कतेन, (३८५) द्वितीयाम्बरेण
 भुवनाऽऽभोगमिव भासमानम् ; (३८६) इभपतिदशनमुसल-
 सहस्रोक्तेखकठिनमसृजेन, (३८७) अपर्याप्ताम्बरप्रथिव्या,

(३८१) मेखलेति । — मेखला — काची, काचननिर्मितं कटिबन्धनमूत्रमिति
 भावत्, तत्र ये मणयः, — रत्नानि ; अन्यत्र, — मेखलासु — नितम्बेषु, मन्दरस्य इति
 भावः, ये मणयः, तेषां मयूखैः — किरणैः, खचितं — रञ्जितं तेन । नितम्बविम्ब-
 व्यासङ्किना — नितम्बमण्डलसंस्पर्शेन, अन्यत्र, — कटकटव्यापिना ।

(३८२) विमलेति । — विमलैः, — स्वच्छैः, पयोभिः, — जलैः, अन्यत्र — दुग्धैः
 द्योतेन — चालितेन, द्यौरीदृश्यं मन्यनकाक्षि इति भावः ।

(३८३) नेत्रेति । — नेत्रस्य — वस्त्रविशेषस्येत्यर्थः, (“नेत्रं मथिगुणे वस्त्रभेदे मूलं
 दुमस्य च” इति मेदिनी) सूक्ष्मणां — तन्तूनां, निवेशेन — रचनया ; अन्यत्र, — नेत्रं —
 मन्यनरज्जुः, तस्य सूत्राणां — तन्तूनां, निवेशेन — आधानेन, शोभते इति तथोक्तेन ।
 अधरवाससा — परिधनवस्त्रेण ॥ वासुकिनिर्मोकिणिव — वासुकेः, — नागराजस्य, निर्मोकिण्येव
 — कञ्चुकेनेव ।

(३८४) मन्दरं — तदाख्यं पर्वतम् । द्योतमानं — राजमानम् । अधनेन —
 सूक्ष्मेण घना, — मेघः तद्वद्वितेन च । सत्तारागणेन — ताराः — सूक्ष्मस्वर्णमूत्रनिर्मितनक्षत्राः
 कारविन्दवः, नक्षत्राणि च, तेषां गणः, — समूहः, तत्सङ्घितेन । उपरिक्कतेन — उपरिधृतं,
 देहोर्ध्वभागस्थनेत्यर्थः ; अन्यत्र, — ऊर्ध्वपतिना ।

(३८५) द्वितीयाम्बरेण — द्वितीयैः वसनेन, उत्तरीयेणेत्यर्थः ; अन्यत्र, —
 आम्बरेण — नभसा । भुवनाऽऽभोगमिव — भुवनाऽऽयामिव, भासमानं — विराजमानम् ।

(३८६) इभपतीति । — इभपतिः, — गजेन्द्रस्य, दशना एव सुमन्तानि, तेषां
 सङ्घाटान् चक्षेत्रेण — आघातेन, घर्षणेन च, कठिनं — दृढं, मृदुषं — कोमलञ्च ;
 अन्यत्र, — चिह्नं तेन ।

(३८७) अपर्याप्तेति । — अपर्याप्तम् — पर्याप्तेत्यर्थः, यत् आम्बरं — आकाशं,
 ब्रह्मैव ब्रह्मिण्यतेन ; अन्यत्र, — अपर्याप्तिं आम्बरे प्रथिमा — कितारो यस्य तेन ।

(३८८) विविधवाहिनीसङ्गोभकलकलसम्पर्दसहिष्णुना,
कैलासम् इव महता स्फटिकतटेन उरुणा उरःकपाटेन
राजमानम् ; (३८९) श्री-सरस्वत्योः उरोवदनोपभोग-
विभागसूत्रेणैव पातितेन, (३९०) शेषेणैव तद्गुण-
स्तम्भविन्यस्तसमस्तभूभारलब्धविश्रान्तिमुखप्रसुप्तेन, हारदण्डेन
परिवेष्टितकम्बरम् ; (३९१) जीवितावधिगृहीतसर्वस्व-
महादानदीक्षाचरीरेणैव हारमुक्ताफलानां किरणनिकरेण

(३८८) विविधिति । —विविधानां—बहुविधानां, वाहिनीनां—चमूनां,
सङ्गोभे—समवाये, यः कलकलः,—कौलाहलः, तेन सम्पर्दः,—संक्लेशः ; अन्यत्र,—
वाहिनीनां—नदीनां, सङ्गोभे यः कलकलः, तेन सम्पर्दः, तं सोढुं शीलमस्येति
तथोक्तेन । उरुणा—महता, उरःकपाटेन—वचःस्थलरूपेण कपाटेन । पर्वतान्तर-
सामान्येऽपि शुभताऽऽधिक्यद्योतनार्थं कैलासमिवेत्युक्तम् ।

(३८९) श्री-सरस्वत्योरिति । —श्री-सरस्वत्योः,—लक्ष्मीवाग्देव्योः, सपत्न्योरिति
भावः, उरो-वदनयोः,—यथाक्रमेण लक्ष्म्या उरसः वाग्देव्या वदनस्येति यावत्, उपभोगः,
—सम्भोगः, लक्ष्म्या उरसि स्थितिः सरस्वत्या मुखे स्थितिरिति भावः, तस्य विभागमूत्रं—
सौमावस्वनमृत्वमित्यर्थः तेनेव, पातितेन—स्थापितेन सीमानिर्देशार्थमिति भावः ।

(३९०) तद्गुणिति । —तस्य—हर्षस्य, भुञ्जी एव सत्त्वौ, तयोः विन्यस्तः यः
समस्तः,—सम्पूर्णः, भूभारः,—पृथिवीभारः, तेन लब्धा—प्राप्ता, या विश्रान्तिः,—
विश्रामः, तथा मुखम्—आनन्दं यथा तथा, प्रसुप्तः,—निद्रितः तेन शेषेण—अनन्त-
मग्निनेव ; [“शेषेणैव” इत्यनन्तरं कचित् “च” इत्यधिकः पाठो दृश्यते] हारदण्डेन
—हारयष्टिना, कण्ठनिहितेनेति भावः, परिवेष्टिता—आलिङ्गिता, [“परिवेष्टित—”
इत्यत्र “परिवर्तित—” इति पाठेऽपि स एवार्थः] कम्बरा—ग्रीवा यस्य तम् ।

(३९१) जीवितेति । —जीवितं—जीवनम्, अवधिः,—शेषो येषां तानि, गृहीतानि
—उपाजितानि, यानि सर्वाणि स्वानि—धनानि, तेषां महादानं—याचितो जीवनमपि
ददाति किमु बाह्यानि धनानीति भावः ; यद्वा,—जीवितं—जीवनमपीति भावः, अवधिः,
—शेषो यस्य तत् यथा तथा, गृहीतं—स्वीकृतम्, अङ्गीकृतमित्यर्थः, सर्वस्वानां—सर्व-
धनानां, महादानं, तस्मिन् या दीक्षा—व्रतधारणनियमविशेषः, तस्याः चौरं—कौपीनरूपं
वसनखण्ड, वस्त्रं वा तेनेव ; दीक्षायुक्तं चौरवसनैः भूयते इति भावः ।

(३८२) प्रावृतवच्चःस्थलम् ; अजजिगीषया बालैः भुजैरिव
अपरैः प्ररोहद्भिः, (३८३) बाह्वपधानशायिन्याः श्रियः
(३८४) कर्णात्पलमधुरसधारासन्तानैरिव गलद्भिः, भुजजन्मनः
प्रतापस्य निर्गमनमार्गैरिव आविर्भवद्भिः, अरुणैः केयूररत्न-
किरणदण्डैः उभयतः (३८५) प्रसारितमणिमयपद्मवितान-
मिव माणिक्यमहोदधरम् ; (३८६) सकललोकालोक-
मार्गागलेन (३८७) चतुरुदधिपरिक्षेपखातशिलाप्राकारेण,

(३८२) प्रावृतेति ।—प्रावृतम्—आच्छादितं, वच्चःस्थलं येन यस्य वा तथोक्तम् ।
अजजिगीषया—न जायते इति अजः,—विण्ठः, तस्य जिगीषा—जयेच्छा तथा,
[“अजा विण्ठदुरच्छागाः” इत्यमरः] । बालैः,—नवैः । प्ररोहद्भिः,—उत्पद्यमानैः, भुजैः ।

(३८३) बाह्वपधानेति ।—बाहुरेव उपधानम्—उपवर्द्धं, “बालिश” इति
बहुभाषा, तस्मिन् श्रुते इति तथोक्तायाः, श्रियः,—राजलक्ष्म्याः । [“श्रियः” इत्यत्र
“श्रियाः” इति पाठान्तरम्] ।

(३८४) कर्णात्पलेति ।—कर्णात्पलस्य—कर्णभूषणीभूतोत्पलस्य, मधुरस-
धाराणां—मकरन्दप्रवाहाणां, सन्तानैरिव—समूहैरिव, गलद्भिः,—चरद्भिः ।
भुजजन्मनः,—बाहुजनितस्य ; एतेन सेनादिकृत नौत्यादिकृतञ्च प्रतापं व्यवच्छिन्नान्तं ।
आविर्भवद्भिः,—प्रकटीभवद्भिः । अरुणैः,—रक्तैः, केयूररत्नकिरणदण्डैः,—केयूर-
रत्नानाम्—अङ्गदण्डमण्योनां, किरणा एव दण्डाः ते ।

(३८५) प्रसारितेति ।—प्रसारितौ मणिमयौ पद्मवितानौ—विस्तृतपद्मौ इत्यर्थः
यस्य तथोक्तमिव । माणिक्यमहोदधरं—माणिक्यरत्ननिर्मितपद्मं, माणिक्यपद्मेतं वा ।

(३८६) सकलेति ।—सकलानां लोकानाम् आलोकः,—उद्योतः, प्रभेत्यर्थः,
तस्य मार्गः,—पन्थाः, तस्य अगलः,—कवाटरोधककाष्ठादिदण्डविशेषः तेन ; अस्य
बाहुदण्डप्रभावात् सर्वेषामेव भुजवीर्यशालिनां प्रभावजनिताल्लोको विनाशं नत इति
भावः ।

(३८७) चतुरिति ।—चतुर्णाम् उदधीनां—समुद्राणां सम्बन्धौ, परिक्षेपः,—
परिवेष्टनमेव चतुर्दिग्दर्शनसमुद्रा एवेत्यर्थः, खातानि—परिखाः, पृथिव्या इति भावः,
तेषां शिलाप्राकारः,—पाषाणनिर्मितं प्राचीरमित्यर्थः तेन, शिलावह्निदेन इति
भावः, नगरस्य समन्तात् प्राकारं दत्त्वा परितः परिखा क्रियते इति लोकाव्यवहारः ।

(३८८) सर्वराजहंसवन्धवज्रपञ्चरेण, (३८९) भुवनलक्ष्मीप्रवेश-
मङ्गलमहामणितोरणेन, (४००) अतिदीर्घदोर्दण्डयुगलेन दिशां
दिक्पालानाञ्च युगपदायतिमपहरन्तम् ; (४०१) सोदर्य-
लक्ष्मीचुम्बनलोभेन कौस्तुभमणेरिव मुखावयवतां गतस्य अध-
रस्य गलता रागेण पारिजातपल्लवरसेनेव सिञ्चन्तं दिङ्मुखानि ;
(४०२) अन्तराऽन्तरा सुहृत्परिहासस्मितैः प्रकीर्त्यमाणविमल-
दशनकिरणशिखाप्रतानैः (४०३) प्रकृतिमूढाया राज्ञश्चियाः
प्रश्नाऽऽलोकमिव दर्शयन्तम् ; मुखजनितेन्दुसन्देहागतानि कुमु-

(३८८) सर्वेति ।—सर्वेषां राज्ञां हंसानामिव ; यद्वा,—राजहंसानां—
राजश्रेष्ठानां, तदाख्यहंसविशेषाणाञ्च, बन्धे—बन्धने, निरोधने इत्यर्थः, वज्रपञ्चरं—
वज्रनिर्मितं पञ्चरमित्यर्थः तेन ।

(३८९) भुवनेति ।—भुवनानां लक्ष्मीः प्रवेशस्य मङ्गलं—माङ्गलिकमित्यर्थः,
महामणितोरणं—महारत्ननिर्मितं वहिर्द्वारं तेन ।

(४००) अतिदीर्घेति ।—अतिदीर्घम्—अत्यायतं, दीर्दण्डयुगलं—भुजदण्ड-
द्वयं तेन । युगपत्—समकालम्, आयतिं—दैर्घ्यं, प्रभावञ्च, (“आयतिस्तु स्त्रियां
दैर्घ्यं प्रभावागामिकालयोः” इति मेदिनी) अपहरन्तं—नाशयन्तं, सङ्कोचयन्तम्
इत्यर्थः ।

(४०१) सोदर्येति ।—सोदर्या—सङ्गीदरा, एकगर्भजैत्यर्थः, भगिनीति यावत्,
या लक्ष्मीः,—श्रीः, मुखसम्बन्धिनौति भावः, तस्याः चुम्बनाय लोभः तेन हेतुना,
कौस्तुभमणेरिव—विष्णुवन्द्यः स्यलस्यप्रसिद्धरत्नस्येव, चौरसागरीत्यन्नतया सङ्गीदरस्येव इति
भावः, मुखावयवतां—वदनैकदेशतां, गतस्य—प्रातस्य, तादृशेण अवतीर्णस्येति भावः,
अधरस्य गलता—स्रवता, रागेण—लौहित्येन, पारिजातपल्लवरसेनेव—पारिजात-
किसलयद्रव्येष्वेव, दिङ्मुखानि सिञ्चन्तं—चालयन्तम् ।

(४०२) अन्तराऽन्तरा—मध्ये मध्ये । सुहृदेति ।—सुहृद्भिः सह ये परिहासाः,
तेषु स्मृतानि—मन्दहासाः तैः । प्रकीर्त्यमाणेति ।—प्रकीर्त्यमाणाः,—विचित्र्यमाणाः,
विमलाः दशनकिरणानां—दन्तमययुखानां, शिखाप्रतानां,—प्रभानिचया येषु तथोक्तैः,
[“दशनकिरणशिखाप्रतानैः” इत्यत्र “दशनशिखाप्रतानैः” इति पाठान्तरम्] ।

(४०३) प्रकृतिमूढायाः,—स्वभावमुग्धायाः, गुणदीर्घविचारमभिज्ञाया इति

दिनीवनानीव प्रेषयन्तम्; स्फुटधवलदशनपङ्क्तिस्तुतकुमुद-
वनशङ्खाप्रविष्टां शरज्ज्योत्स्नामिव विसर्जयन्तम्; (४०४) मदिरा-
ऽमृतपारिजातगन्धगर्भेण भरितसकलककुभा मुखामोदेन
अमृतमथनदिवसमिव सृजन्तम्; (४०५) विकचमुखकमल-
कर्णिकाकोशेन अनवरतमापीयमानश्वाससौरभमिवाधोमुखेन
नासावंशेन, (४०६) चक्षुषः क्षीरस्निग्धस्य धवलिम्बा दिङ्मुखानि
अपूर्व-वदनचन्द्रोदयोदेल-क्षीरोद-प्लावितानीव कुर्वाणम्;
(४०७) विमलकपोलफलकप्रतिविम्बितां चामरग्राहिणीं
विग्रहिणीमिव मुखनिवासिनीं सरस्वतीं दधानम्; अरुणेन

भावः । प्रज्ञाऽऽलीकमिव—प्रकृष्टज्ञानरूपमालोकमिव, दर्शयन्तम् । मुखेति ।—मुखे
जनितः य इन्द्रसन्देहः,—चन्द्रोऽयमिति संशयः, तेन आगतानि कुमुदनीवनानीव
प्रेषयन्तम्—इन्द्रयं नेति कृत्वा विसर्जयन्तम् । स्फुटति ।—स्फुटधवला या दशन-
पङ्क्तिः तथा कृता—जनिता, या कुमुदवनशङ्खा, तथा हतुना प्रविष्टा, मुखाम्भ्यन्तर-
मिति भावः, शरज्ज्योत्स्नां—शरत्कालिककौमुदीमिव, विसर्जयन्तं—नैतानि कुमुद-
वनानीति कृत्वा त्यजन्तम् ।

(४०४) मदिरिति ।—मदिराऽमृतवत् यः पारिजातगन्धः, स गर्भे यस्य तेन,
भरितसकलककुभा—सर्व्वदिक्प्रसारिणीति यावत्, मुखामोदेन—वदनसौरभेण, अमृत-
मथनदिवसमिव—पौषमथनदिनमिव, सृजन्तं—जनयन्तम् ।

(४०५) विकचति ।—विकचं—प्रस्पृष्टं, मुखं कमलमिव, तस्य कर्णिका-
कोशः,—अजवराटः, बीजकोशः इत्यर्थः तेन, तत्प्रदर्शनेति भावः, (“कर्णिका
करिहस्ताथे... । .....ऽजवराटे कर्णभूषणे ॥” इति मेदिनी) । अधोमुखेन—
गतमुखावयवेन, “अधोमुखेन” इत्यनेन सौरभस्य सुप्रेयत्वं तथा आपीयमानानुमिति
प्रकटयति । नासावंशेन—नासिकादण्डेनेत्यर्थः, अनवरतं—निरन्तरं, आपीयमानः
—आप्रायमाणं, श्वासस्य सौरभं येन तथोक्तमिव ।

(४०६) क्षीरस्निग्धस्य—क्षीरवत् स्निग्धं तस्य, चक्षुषः धवलिम्बा—शैत्येन,
दिङ्मुखानि अपूर्वः वदनमेव चन्द्रः, तस्य उदयेन उदेलः,—वेलायामुच्छलितः, यः
क्षीरोदः, तेन प्रावितानीव—आप्लावितानीव ।

(४०७) विमलति ।—विमलं कपोलफलकं—गण्डतटं, प्रतिविम्बिता—प्रति-

चूडामणिशोचिषा (४०८) सरस्वतीर्षाकुपितलक्ष्मीप्रसादन-
लग्नेन चरणालक्तकेनैव लोहितायितललाटतटम् ; (४०९)
आपाटलांशुतन्वीसन्तानवलयिनीं (४१०) कुण्डलमणिकुटिल-
कोटिबालवीणाम्, (४११) अनवरतचलितचरणानां वादयताम्
उपवीणयतामिव (४१२) स्वरव्याकरणविवेकविशारदं,
(४१३) श्रवणावतंसमधुकरकुलानां कलकणितमाकर्णयन्तम् ;
(४१४) उत्फुल्लमालतीमयेन राजलक्ष्म्याः कचग्रहलीला-

फलिता ताम् । विग्रहिणीमिव—मूर्तिमतीमिव । सरस्वती—वाग्देवीम् । अरुणेन
—रक्तेन, चूडामणिशोचिषा—चूडामणः,—शरीरवस्य, शोचिषा—प्रभया ।

(४०८) सरस्वतीति ।—सरस्वत्यां या ईर्ष्या—द्वेषः, तथा कुपिता या लक्ष्मीः,
तस्याः प्रसादनं—चरणप्रणपातेन सान्वनं, तेन लग्नं—संसक्तं तेन, चरणालक्तकेनैव
—चरणस्य लाक्षारसेनैवेत्यर्थः । लोहितेति ।—लोहितायितः,—अरुणितः, ललाट-
तटः यस्य तथोक्तम् । [“लोहितायितललाटतटम्” इत्येव “लोहितायितललाटतटम्”
इति पाठः—लोहितः आयतः,—विशालः, ललाटतटः यस्य तमित्यर्थः ।

(४०९) आपाटनेति ।—आपाटलाः,—ईषट्काः, अंशवः,—मण्डूखा एव,
तन्वीसन्तानाः,—तन्वीसङ्काः, तेषां वलयं—मण्डलं विद्यतेऽस्या इति तथोक्ता ताम् ।

(४१०) कुण्डलेति ।—कुण्डलयोः,—कर्णभूषणयोः, ये मणयः, तेषां कुटिला
—भङ्गिमती, कोटिः,—शिखा इत्यर्थः, सा एव बालवीणा—सततन्वी विपश्ची ताम् ।

(४११) अनवरतेति ।—अनवरतं—निरन्तरं, चलिताः चरणा येषां तथोक्तानाम् ।
उपवीणयतां—वीणया उपगायतां, वीणया स्तुतिं कुर्वतामित्यर्थः तेषामिव । एतेन
गानस्यैव प्राधान्यं प्रकटयति ।

(४१२) स्वरेति ।—स्वराः,—निषादादयः, व्याक्रियन्ते—प्रकाशयन्ते अनेनेति
स्वरव्याकरणः, स चासौ विवेकश्चेति स्वरव्याकरणविवेकः, तेन विशारदं—चतुरं यथा
तथा [क्रियाविशेषणम्] ।

(४१३) श्रवणेभिः ।—श्रवणयोः,—कर्णयोः, यौ अवतंसौ—अलङ्कारविशेषौ,
तयोः मधुकरकुलानि—भृङ्गसमुहाः, स्थितानीति भावः, तेषां कलकणितं—मधुरा-
स्फुटं रणितम्, आकर्णयन्तं—शृण्वन्तम् । [“कलकणितकम्” इति पाठान्तरम्] ।

(४१४) उत्फुल्लेति ।—उत्फुल्लमालतीमयेन—विकसितमालतीगुम्फेन, राजलक्ष्म्याः

ऽऽलम्बेन नखज्योत्स्नावलयेनेव मुखशशिपरिवेशमण्डलेन
 मुण्डमालागुणेन परिकलितकेशान्तम्; (४१५) शिखण्डा-
 भरणभुवा मुक्ताफलालोकेन मरकतमणिकिरणकलापेन
 च अन्योऽन्यसंवलनवृजिनेन प्रयागप्रवाहवेणिकावारिणेव
 आगत्य स्वयम् अभिषिच्यमानम्; (४१६) श्रम-
 जलविलीनबहुलकृष्णागुरुपङ्क्तितलककलङ्ककल्पितेन कालिम्बा
 (४१७) प्रार्थनाचाटुचतुरचरणपतनशतश्यामिकाकिरणेन

[कर्तृभूतायाः] कचयद्;—केशकर्षणं, तव या लीला—विलासः, तथा आलम्बं—संसर्तं
 तेन । नखेति ।—नखानां, राजलक्ष्म्या इति भावः, ज्योत्स्नाः,—प्रभा इति यावत्, तासां
 कचयं—मण्डलं तेनेव । मुखेति ।—मुखं शशीव—चन्द्र इव, तस्य परिवेशमण्डलं—
 परिधिमण्डलं तेन । मुण्डमालागुणेन—शिरोमालयेत्यर्थः, परिकलितः,—परिणद्धः, केशान्तः,
 —केशप्रान्तः यस्य तथोक्तम्; यद्वा,—परिकलिता ये केशाः, तैरन्तः,—मनोहरः तम् ।

(४१५) शिखण्डेति ।—शिखण्डाभरणं—चूडाऽलङ्कारः, तस्मात् भवतीति
 तथोक्तेन । मुक्तेति ।—मुक्ताफलानाम् आलोकेन—प्रभया । मरकतमणीनां किरण-
 कलापेन—प्रभाजालेन, अन्योऽन्यस्य संवलनं—मिश्रणं, तेन वृजिनं—कलुषम्,
 आवृत्तमित्यर्थः तेन । (“कलुषं वृजिनैर्मोघम्” इत्यमरः) । प्रयागेति ।—प्रयागे—
 नङ्गायाः मरुत्तल्याः यमुनायाश्च सङ्गमक्षेत्रे, या प्रवाहवेणिका—तिष्ठणां नदीनां
 स्त्रीतीक्ष्णा वेशी, तस्या वारि तेनेव । अभिषिच्यमानं—क्रियमाणाभिषेकमित्यर्थः ।

(४१६) श्रमेति ।—“श्रमजलम्” इत्यादौ “वारिविलासिनीभिः विलुप्यमान-
 सौभाग्यमिव सर्वतः” इत्युत्प्रेषणान्वयः । श्रमजलेन—चामरादिसञ्चालननिमित्तकपरि-
 श्रमजनितेन जलेन, चर्मोष्णेत्यर्थः, विलीनं—द्रवतां गतं, बहुलं—प्रशस्तम्; यद्वा,—
 बहुलं—घनं, घनसन्निविष्टमिति यावत्, कृष्णागुरुपङ्क्तितलकं—घट्टकालागुरुद्रवरचितं
 तिलकं, तस्य कलङ्कः,—चिह्नं, (“कलङ्कादौ लाञ्छनञ्च चिह्नं लक्षणञ्च लक्षणम्”
 इत्यमरः) तेन कल्पितः,—कृतः तेन । कालिम्बा—श्यामलत्वेन ।

(४१७) प्रार्थनेति ।—“प्रार्थना” इत्यादौ प्रार्थनादीनि समस्तानि श्रीहर्षगतानि
 बोध्यानि । प्रार्थनायां—सामनुष्ठानेति याज्ञायां, यः चाटुः,—दैव्यं, प्रियवचनं वा,
 तेन चतुरं—सर्वलासं यथा तथा, यानि चरणपतनानि, तेषां शतेन—बाहुष्वेति
 यावत्, या श्यामिका—कालिमा, तस्याः कृष्णः,—चिह्नविशेषः तेनेव ।

(४१८) नीलायमानललाटलेखभिः, (४१९) क्षुभित-
मानसोद्धतैः उत्कलिकाकलापैरिव हारैः उल्लसद्भिः अवष्टभ्य-
मानाभिः, (४२०) विलासवल्लनचटुलैः भूलताकल्पैः ईर्ष्या
श्रियमिव तर्जयन्तीभिः, (४२१) आयाभिभिः खसितैः
अविरलपरिमलैः मलयमारुतमयैः पाशैरिव आकर्षन्तीभिः,
(४२२) विकटवकुलावलीवराटकवेष्टितमुखैः वृहद्भिः स्तन-
कलसैः (४२३) स्वदारसन्तोषरसमिवाशेषमुद्धरन्तीभिः.

(४१८) नीलति ।—नीलायमाना—नीलेवाचरन्ती, ललाटलेखा—माख-
रेखा यासां तामिः ।

(४१९) क्षुभितेति ।—क्षुभितानि—इष्टलाभविरहान् क्षीमं मत्तानि, यानि
मानसानि—चेतांसि, तेभ्यः उद्धताः,—उत्थिताः तैः ; क्षुभितं—कायावशान् चचर्च,
यत् मानसं—तदाख्यं सरः, तस्मात् उद्धतैः इति च । उत्कलिकाकलापैरिव—रञ्ज-
रञ्जिकासमूहैरिव, दीप्तिमूहैरिव च, (“कथितोत्कलिकोत्कृष्टाह्लासलिलवीक्षितु”
इति मेदिनी) उल्लसद्भिः,—राजमानैः, हारैः अवष्टभ्यमानाभिः,—सञ्जीवियमाणाभिः ।

(४२०) विलासेति ।—विलासेन—विभ्रमेण, यत् वल्लनं—चलनं, तत्र
चटुलाः,—पटवः तैः । भूलताकल्पैः,—लतासदृशीभिः भूमिरित्यर्थः । श्रियमिव—
राजलक्ष्मीमिव, संप्रदीधियेति भावः ।

(४२१) आयाभिभिः,—दीर्घैः, खसितैः,—निश्चासैः, इष्टलाभविरहदुःखा-
दिति भावः, अविरलः,—घनः, परिमलः,—सौरभं येषां तैः । पाशैरिव—रञ्जि-
मिव, आकर्षन्तीभिः,—वशीकुर्वन्तीभिः, समीपमानयन्तीभिश्च, प्रियं हर्षयति भावः ।

(४२२) विकटेति ।—“विकट—” इत्यादिना उद्दीपनभावमेव व्यञ्जयति ।
विकटा—स्थूला, या वकुलावली—वकुलमाला, सैव वराटकः,—रज्जुः, (“वराटकः
पद्मवीजकोषे रज्जौ कपर्दके” इति मेदिनी) तेन वेष्टितं मुखं येषां तैः । वृहद्भिः,—
उत्तुङ्गैः, वृहत्त्वादेव द्वाग्नेष व्योतयति, स्तनकलसैः,—सनाः कलसा इव तैः ।

(४२३) स्वदारेति ।—स्वस्य दाराः,—प्रभौ, तेषु सन्तोषः,—प्रीतिरिव, रसः,—
रामः, हर्षयेति भावः, जलज तमिव । वृहत्त्वेनैव च व्यञ्जयति, अशेषम् इति ।—अशेषं
—समयं यथा तथा, उद्धरन्तीभिः,—उत्तोलयन्तीभिः, रिकीकुर्वन्तीभिश्चित् यावत् ;
कलसैः किल रज्जुवेष्टितमुखैः रसं (कलम्) उद्भियते इति लोकावधारः ;
वाङ्मयतनप्रदग्नेन हर्षय स्वदारसन्तोषो पुद्भियते, स्वसन्तोषश्च जयते इति भावः ।

(४२४) कुक्षोत्कम्पिकाविकारप्रेक्षितानां हारतरलमणीनां
रश्मिभिः आकृष्य हृदयमिव हठात् प्रवेशयन्तीभिः, प्रभामुचाम्
आभरणमणीनां मयूढैः प्रसारितैः बहुभिरिव बाहुभिः आलिङ्ग-
न्तीभिः, (४२५) जृम्भाऽनुबन्धबन्धुरवदनारविन्दावरणीकृतैः
उत्तानैः करकिसलयैः सरभसप्रधावितानि मानसानीव निरुन्ध-
तीभिः, (४२६) मदान्धमधुकरकुलकीर्त्यमाणकर्णकुसुमरजःकण-
कूणितकोणानि कुसुमशर-शरनिकरप्रहारमूर्च्छासुकुलितानीव
लोचनानि चतुरं सञ्चारयन्तीभिः, अन्योऽन्यमत्सरात् (४२७) आवि-
र्भवद्भङ्गुरभुकुटिविभ्रमचित्तैः कटाक्षैः कर्णेन्द्रीवराणीव ताड-

(४२४) कुर्वति ।—कुक्षानां—स्तनानाम्, उत्कम्पिका—कम्पविशेष एव,
विकारः,—साल्पिकभावविशेषः, तेन प्रेक्षिताः,—चालिताः तेषां, हारतरलमणीनां—
हारेषु तरलाः,—भास्वराः, ये मणयः,—रत्नानि तेषाम् ; हारस्य मध्यमणीनामिति वा,
(“तरलं चञ्चलं पिङ्गे भास्वरेऽपि विलिङ्गकम् । हारमध्यमणौ पुंसि” इति मेदिनी)
रश्मिभिः,—मयूखैः, आकृष्य, हर्षयामिति शेषः । प्रभामुचां—प्रभावविशेषाम्, आभरण-
मणीनाम्—अलङ्काररत्नानां, मयूखैः,—किरणैः । आलिङ्गन्तीभिः,—आश्लिष्यन्तीभिः ।

(४२५) जृम्भति ।—जृम्भाणां—कामजनितानुभावविशेषाणाम्, अनुबन्धेन—
सातव्येन, बन्धुराणि—भङ्गिमन्ति, रम्याणि वा, यानि वदनानि—मुखानि, अरविन्दानीव
—पद्मानिव, तेषाम् आवरणीकृताः,—आवरकत्वेन कल्पिताः तैः । उत्तानैः,—ऊर्ध्व-
कृततलैरित्यर्थः, करकिसलयैः सरभसप्रधावितानि—सवेगप्रचलितानि, हर्षे प्रतीति
भावः । निरुन्धतीभिः,—निरुद्धं कुर्वन्तीभिः ।

(४२६) मदान्धेति ।—मर्देन अन्धानि—मत्तानीति यावत्, [“मदान्ध—”
इत्यत्र “मदान्ध—” इति पाठान्तरम्] यानि मधुकरकुलानि, तैः कीर्त्यमाणानि—
चिन्त्यमाणानि, यानि कर्णकुसुमानां रजांसि—परागाः, तेषां कणैः,—लेशैः,
कूणितैः,—सङ्कुचिताः, कोणैः,—प्रान्तदेशैः येषां तानि । अत एव कुसुमेति ।—
कुसुमशरस्य—कामस्य, शरनिकरैः—शरसामूढैः, प्रहारिण या मूर्च्छा—मोहः, तथा
सुकुलितानीव—निर्लोन्मितानीव, लोचनानि—मथनानि, चतुरं—सविलासं यथा तथा,
सञ्चारयन्तीभिः,—प्रचरयन्तीभिः । अन्योऽन्यमत्सरात्—परस्परैरर्थावशात् ।

(४२७) आविर्भवद्भङ्गि ।—आविर्भवन्तः,—प्रकटयन्तः, भङ्गुराः,—कुटिषाः,

यन्तीभिः, (४२८) अनिमेषदर्शनसुखरसराशिं (४२९) मन्य-
रितपञ्चणा चक्षुषा पीतमिव (४३०) कोमल-
कपोलपालीप्रतिविम्बितं वहन्तीभिः, (४३१) अभिलाष-
लीलानिर्निमित्तस्मितैः चन्द्रोदयान् इव मदनसाहा-
यकाय सम्पादयन्तीभिः, (४३२) अङ्गभङ्गवलनान्योऽन्य-
घटितोत्तानकरवेणिकाभिः (४३३) स्फुटनमुखराङ्गली-
काण्डकुण्डलीक्रियमाणनखदीधितिनिवहनिभेन अकिञ्चित्कर-
कामकामकाणीव रुषा भञ्जतीभिः वारविलासिनीभिः

ये भुकुटिविभमाः, तैः विभ्रा. तैः । कर्णन्दीवराणीव—अवणनीलोत्पलानीव,
ताडयन्तीभिः, स्वसाम्येय्येति भावः ।

(४२८) अनिमेषति ।—अनिमेष—निनिमेषं, दर्शनम्—अवलोकनं, तेन
सुखरसानां—सुखास्वादानां, रसः, —जलं तेषाञ्च, राशिर्यस्मिन् तं, इषमिति शेषः ।

(४२९) मन्यरितेति ।—मन्यरितानि—मिश्रलानि, पञ्चाणि—लीमानि यस्य
तेन, चक्षुषा—नेत्रेण, पीतमिव ।

(४३०) कोमलेति ।—कोमलायां कपोलपाल्यां—गण्डतटे, प्रतिविम्बितं
—प्रतिफलितम् ; निम्बले स्फटिकभाजमादौ अन्तर्बन्धिद्रव्यमपि प्रतिविम्बितं दृश्यते ।
वहन्तीभिः,—धारयन्तीभिः ।

(४३१) अभिलाषति ।—अभिलाषस्य—कामदृष्ट्यायाः, लीलया—विलासेन,
निर्निमित्तानि—अद्वैतकानि, स्मितानि—स्फुटसितानि तैः । मदनसाहायकाय—
कामसाहाय्याय । सम्पादयन्तीभिः,—कारयन्तीभिः ।

(४३२) अङ्गेति ।—अङ्गानां भङ्गवलनेन—अङ्गादिजनितमोदनविशेषः,
अन्योऽन्येन—परस्परेण, घटिताः,—संयुक्ताः, उत्तानाः याः करवेणिकाः,—पर-
स्परानुबन्धेन स्थितयोः करयोः अङ्गुलिविन्धासविशेषाः ताभिः ।

(४३३) स्फुटनेन—मोटेनेत्यर्थः, मुखराः,—सशब्दाः, अङ्गुल्यं—रुच-
काण्डाः,—शाखाविशेषाः, तैः कुण्डलीक्रियमाणानां नखानां दीधितिनिवहाः,—
मयूखनिचयाः, तेषां निभः,—रुलं तेन । अकिञ्चित्कराणि—अथमाणि इति यावत्,
अकिञ्चित्ताकर्मणाशक्तानीति भावः, कामस्य कामकाणि—धनं तानीव, रुषा—
कीपेन, भञ्जतीभिः,—खण्डयन्तीभिः ।

(४३४) विलुप्यमानसौभाग्यमिव सर्व्वतः ; (४३५) स्पर्श-
स्त्रिभवेपमानकरक्सललगलितचरणारविन्दः चरणद्याहिणीं
विहस्य कोणेन लीलाऽलसं शिरसि ताडयन्तम् ; (४३६) अन-
वरतकरकलितकोणतया च आत्मनः प्रियां वीणामिव श्रियमग्नि
शिखयन्तम् ; निःस्नेह इति धनैः, (४३७) अनाश्रयणीय
इति दोषैः, निग्रहकचिः इति इन्द्रियैः, दुरुपसर्प इति कलिना,
नीरस इति व्यसनैः, (४३८) भीरुः इति अयशसा,

(४३४) विलुप्यमानेति ।—विलुप्यमानं—क्रियमाणं, सौभाग्यं—वाङ्मयं यस्य
तथोक्तमिव ।

(४३५) स्पर्शेति ।—स्पर्शेन स्त्रिभः,—घर्माक्तः, वेपमानः,—कम्पमानश्च,
सात्त्विकभावतिशयादिति भावः, यः करक्सलयः, तस्मात् गलितं—प्लुतं, चरणार-
विन्दं—पादपद्मं, हृषस्तेति भावः यस्याः तथोक्ताम् । चरणद्याहिणीं—चरणसेविनी-
मिवार्थः । कोणेन—वीणावादनदस्त्रेण, (“कोणो वीणादिवादनम्” इत्यमरः) लीला-
ऽलसं—विलासमग्न्यरम् । ताडयन्तं—प्रहरन्तम् ।

(४३६) अनवरतेति ।—अनवरतम्—अविरतं, करकलितः,—करधृतः, कोणो
येन तथोक्तः, तस्य भावः तत्ता तथा हेतुना, प्रियां—प्रीतिजननीम् । [“प्रियाम्” इति
वीणायाः श्रियाश्च विशेषणम्] । शिखयन्तम्—अभ्यस्यन्तं, पर्वालीचयन्तमिति यावत् ।
निःस्नेहः,—स्नेहरहितः, सततव्ययशीलत्वादिति भावः । “निःस्नेह” इत्यादौ “एक-
मप्यनेकधा गृह्यमाणम्” इत्युत्तरेण सम्बन्धः, एवं सर्व्वत्र ।

(४३७) अनाश्रयणीयः,—असेवनीयः । निग्रहकचिः,—निग्रहे—वशीकारणै, कचिः,
—अभिलाषो यस्य तस्माभूतः । दुरुपसर्पः,—दुर्द्वर्षः । कलिना—चतुर्थयुगेन । नीरसः,
—निरनुरागः । व्यसनैः,—समयादिभिरष्टादशभिः, तदुक्तं मनुना,—“दश कामसमुत्थानि
तथाऽष्टौ क्रोधजानि च । व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ कामजेषु प्रसक्तो हि
व्यसनेषु मज्जीपतिः । वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्व्वात्मनैव तु ॥ समयाऽष्टौ दिवास्वप्नः
परीवादः स्त्रियो मदः । तौर्यमिकं तथाऽध्या च कामजो दशको गणः ॥ पैश्वन्यं साहसं
द्रोह ईर्ष्याऽसूयाऽर्थदूषणम् । वाग्दंष्ट्रजश्च पादुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥” इति ।

(४३८) भीरुः,—भयशीलः । अयशसा—अवीर्य्या, अवीर्य्याकरिण दुर्बलितेनेति
भावः ।

(४३८) दुर्यहचित्तवृत्तिरिति चित्तभुवा, स्त्रीपर इति सरस्वत्या, शठः इति परकलत्रैः, काष्ठामुनिरिति यतिभिः, धूर्त इति वेश्याभिः, नेय इति सुहृद्भिः, कर्मकर इति विप्रैः, सुसहाय इति (४४०) शत्रुयोधैः एकमपि अनेकधा गृह्यमाणम् ; (४४१) शन्तनोः महाबाहिनीपतिं, भीष्मात् जितकाशिनं, (४४२) द्रोणात् चापलालसं,

(४३८) दुर्यहेति ।—दुर्यहा—दुराकर्षा, चित्तवृत्तियस्य तथोक्तः । चित्त-भुवा—कामिनी । स्त्रीपरः,—स्वैषः । शठः,—धूर्तः, वक्त्रक इत्यर्थः । [“शठः” इत्यत्र “वक्त्रः” इति पाठि—वक्त्रः,—प्रजननात्मकः, क्लीब इत्यर्थः] काष्ठामुनिः,—सत्कर्म-वान् तापसः, (“काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि” इत्यमरः) । नेयः,—बन्धवदः, परवज्रः इत्यर्थः । कर्मकरः,—शूद्रः । सुसहायः,—सुसु सहायसम्पन्नः, कथंभन्यथा एकेन वयं पराजिता इति भावः ।

(४४०) शत्रुयोधैः,—शत्रुवीरैः । अनेकधा—बहुधा । गृह्यमाणम्—प्राय-मानम् । अवीक्षेखालङ्कारः, तथा च दर्पणः,—“कचिन्नेदाद्गृहीतृणां विषयाणां तथा कचित् । एकस्यानेकधीक्षेखी यः स उल्लेख उच्यते ॥” इति ।

(४४१) शन्तनोः,—तदास्थित् कुशवंशीयात् राज्ञः, [ल्यबलीपे पञ्चमी] शन्तनुमपेत्येत्यर्थः । एवमुत्तरव । महति ।—महत्यः बाहिन्यः,—सेनाः, तासां पतिः तम् ; यच्च,—शन्तनुस्तु एकैव महती बाहिनी—महानदी, गङ्गा इत्यर्थः, तस्याः पतिरिति व्यतिरेकः । भीष्मात्—भीष्मपेत्य, जितकाशी—जितेन—जयेन, काश्यते—राजते इति तथोक्तः तम् ; तथा च वरशुरामः भीष्मेण पराजितः, काशिराजदृष्टस्वयंवरं च समानतं सकाशिराजं वृषचक्रम् एकाकी एव स विजित्य भ्रातृर्विचित्रवीर्यस्य दाराद्यम् अम्बास्त्रिकास्त्रालिकानामकन्यावयम् आनीतवान् ; इयंस्तु ततोऽपि जितकाशी, जितेन्द्रियो वा तम् । तथा हि, यदा त्वयि त्वत्पत्ने वा विद्यमाने कुतो महौहवासां राज्यप्राप्तिः ? इति पितुः शन्तनीर्निमित्तं मत्स्यगन्धानाद्यौ दासराजकन्यामर्धवते भीष्माय दासराजेन सा न दत्ता, तदा “माहं राज्यं विवाहं वा करिष्यामि” इति भीष्मेण प्रतिज्ञातं, तत एव चिरकुमारिणानेवाभावि, अतः भीष्मस्य पित्रगुरोर्धेन जितेन्द्रियः, अयमु स्वभावात् इति व्यतिरेकः ॥

(४४२) द्रोणात्—धनुर्वेदाचार्यात्, चापे—धनुषि, लालसा यस्य तम् ; यच्च य, च—समुच्चये, यधंगता लालसा यस्य तथोक्तः तं, निर्वर्त्तमानित्यर्थः ; यदा—

(४४३) गुरुपुत्रात् अमोघमार्गणं, (४४४) कर्णात् मित्र-
प्रियं, (४४५) युधिष्ठिरात् बहुक्षमं, (४४६) भीमात्
अनेकनागायुतबलं, (४४७) धनञ्जयात् महाभारतरणयोग्यं,

वापले—अपलकर्षणि, अलसः,—मन्दव्यापारः, अपटुरित्यर्थः तम् ; द्रोणस्तु
अर्धलाससया दुपदेन सह विरोधं कृतवान्, अयन्तु न तथेति व्यतिरेकः ।

(४४३) गुरुपुत्रात्—गुरुः,—द्रोणाचार्यः, तस्य पुत्रः,—अश्वत्थामा तस्मात्,
अभीषाः,—अव्यर्थाः, मार्गणाः,—शराः यस्य तथोक्तः तम्, अव्यर्थशरवर्षिण-
मित्यर्थः ; तथा च “अद्यैव पाण्डवान् हनिष्यामि” इति प्रतिज्ञाय अश्वत्थामा
ब्रह्मास्त्रे निक्षेपिते, तत्तेजसा सचराचरं जगदपि सन्तप्यमानं विलोक्य समागतं
सामरसद्वेन विरिञ्चिता जगदनुकम्पया तदस्त्रीपसंहाराय याचितः सः “शरोऽयं
मे अभीषाः, शत्रुपक्षीयं कमण्डकं न कृत्वा न निवर्त्तिष्यते” इत्युक्तवान् ; ततः उत्तरावाः
नभस्थं परीक्षितं विनाशय स तमुपसंहृतवान् ; ततश्च भगवान् श्रीकृष्णः अकुष्ठमावो
भूत्वा उत्तरागर्भं प्रविश्य तं पुनरुज्जीवितवानिति पौराणिकी वार्त्ता । अथ च,
अभीषाः,—सफलाः, मार्गणाः,—यात्राः यत्र तथोक्तः, अर्थिप्रार्थितपूरक इति
यावत् । द्रोणिः विधातुरपि यात्रां न सम्यक् सफलामकरोत्, अयन्तु अर्थिमावस्येक
प्रार्थितप्रदाता अत एव व्यतिरेकः ।

(४४४) कर्णात्—राधेयात्, मित्रप्रियं—मित्रस्य—मृधेयस्य, मित्राणां—सुहृदाश्च,
प्रियः तम् । (“—मित्रं सुहृदि न द्वयेः । सुखं पुंसि—” इति मेदिनी)
सूर्यनन्दनतया सूर्यप्रियो हि कर्णः, अयन्तु सूर्यापासकतया तत्प्रियः । कर्णस्तु
मित्रस्य एकस्य दुर्ध्वैर्धनस्य प्रियः, अयन्तु मित्राणां बहूनां प्रिय इति व्यतिरेकः ।

(४४५) युधिष्ठिरात्—धर्मराजात्, बहुक्षमं—क्षमागुणबहुलम् ; अथ च
बह्वी क्षमा—पृथिवी, राज्यमित्यर्थः यस्य तथोक्तम् ।

(४४६) भीमात्—अर्जुनायजपाण्डवात् । अनेकेति ।—अनेकनागायुतबलं—
नास्ति एकः,—शुभः (“एकः सङ्गाऽन्तरं श्रेष्ठं केवलतरयीन्निषु” इति मेदिनी)
वैभ्यः, ते च ते नागाः,—हस्तिनः, तेषाम् अयुतबलं महाबलहस्तिममुहवदित्यर्थः,
बलं—सामर्थ्यम् ; अन्यत्र,—अनेकानि—बहूनि, नागाणां—हस्तिनाम्, अयुतानि—
दशसहस्राणि, बलानि—सैन्यानि यस्य तथोक्तः तम् ।

(४४७) धनञ्जयात्—अर्जुनात्, महाभारते यो रणः,—सङ्ग्रामः, कश्-
चिदादियुद्धमिति यावत् ; अन्यत्र,—महान् भारः, पृथिव्या इति भारः, तस्य तरणं—

(४४८) कारणमिव कृतयुगस्य, वीजमिव विबुधसर्गस्य,
उत्पत्तिद्वीपमिव दर्पस्य, एकागारमिव करुणायाः, प्रातिवेशिक-
मिव पुरुषोत्तमस्य, (४४९) खनिपर्वतमिव पराक्रमस्य,
सर्वविद्यासङ्गीतगृहमिव सरस्वत्याः, द्वितीयामृतमथनदिवस-
मिव लक्ष्मीसमुत्थानस्य, (४५०) बलदर्शनमिव वैदग्ध्यस्य,
एकस्थानमिव स्थितीनां, सर्वस्वकथनमिव कान्तेः, अपवर्गमिव
रूपपरमाणुसर्गस्य, सकलदुश्चरितप्रायश्चित्तमिव राज्यस्य,
(४५१) सर्वबलसन्दोहावस्कन्दमिव कन्दर्पस्य, उपायमिव
पुरन्दरदर्शनस्य, आवर्त्तनमिव धर्मस्य, कन्याऽन्तःपुरमिव
(४५२) कलानां, (४५३) परमप्राणमिव सौभाग्यस्य, राज-

वहनम्; यद्वा,—महतः,—प्रकटस्य, भारस्य—कार्यधुरायाः, तरङ्गं—सम्पादन-
मित्यर्थः, तस्य योग्यः तम् ।

(४४८) कारणमिव—हेतुभूतमिव, कृतयुगस्य—सत्ययुगस्य । वीजमिव—अङ्कुरोत्-
पादकक्षुद्रवस्तुविशेष इव, विबुधसर्गस्य—देवसृष्टेः । उत्पत्तिद्वीपमिव—प्रभवस्थानमिव ।
एकागारमिव—अद्वितीयं गृहमिव । प्रातिवेशिकं—प्रतिविम्बमिव, प्रतिवेशिनमिव वा ।

(४४९) खनिपर्वतमिव—आकरगिरिमिव । सर्वविद्यासङ्गीतगृहमिव—अशेष-
शास्त्रसङ्गीतालयमिव । द्वितीयामृतमथनदिवसमिव—अपरपीयूषोत्तलनवासरमिव ।

(४५०) बलदर्शनमिव—शत्रुत्वर्षप्रदर्शनमिव । एकस्थानमिव—अद्वितीयं
निकेतनमिव । स्थितीनां—मर्यादानां, श्रिताचाराणामित्यर्थः । सर्वस्वकथनमिव—
निधिभूतत्वविज्ञापनमिव । अपवर्गमिव—साफल्यमिव, अथवा कृत्यावसानमिव, पर-
मोत्कर्षमिवेत्यर्थः, (“स्यादपवर्गस्यागि सोचि कार्यावसाने साफल्ये” इति मेदिनी) ।
सकलदुश्चरितप्रायश्चित्तमिव—अखिलपापक्षयमावसाधनीभूतकर्म्मविशेषमिव ।

(४५१) सर्वेति ।—सर्वेषां बलानां—सैन्यानां, सामर्थ्यानां वा, सन्दोहः,—
सङ्घः, तस्य अवस्कन्दः,—समावेशः तमिव । पुरन्दरदर्शनस्य—इन्द्रसाक्षात्कारस्य ।
आवर्त्तनमिव—आवर्त्तनमिव, प्रत्यानयनकारणमिवेत्यर्थः ।

(४५२) कलानां—नृत्यगीतादीनां चतुःषष्टिविधानां कलाविद्यानाम् ।

(४५३) परमप्राणमिव—परमं बलमिव । [“परमप्राणमिव” इत्यत्र “परम-

सर्गसमाख्यवभृथस्नानेदिवसमिव सर्वप्रजापतीनां, गम्भीरञ्च,
प्रसन्नञ्च, वासजननञ्च, रमणीयञ्च, कौतुकजननञ्च, पुण्यञ्च,
चक्रवर्तिनं हर्षम् अद्राचीत् ।

दृष्ट्वा च (४५४) अनुगृहीत इव, निगृहीत इव, साभिलाष
इव, द्रष्ट इव, रोमाञ्चमुचा मुखेन मुञ्चन् आनन्दवाष्पवारिविन्दून्
दूरादेव विस्मयस्मेरः समचिन्तयत्,—“सोऽयं सुजम्बा, सुगृहीत-
नामा, तेजसां राशिः, (४५५) चतुर्दधिकेदारकुटुम्बी, भोक्ता

प्रमाचमिव” इति पाठे,—परमम्—उत्कृष्टं, प्रमाणं—दृष्टान्तस्थानमित्यर्थः तदिव] ।
राजसर्गेति ।—राज्ञां सर्गे,—दृष्टिः, तस्य समाप्तिः,—अवसानं, सैव अवभृथस्नानं—
दीक्षास्तस्नानं, तस्य दिवसः तमिव । सर्वप्रजापतीनां—सर्वेषां स्मृत्याम् । गम्भीरे-
त्यादि ।—गम्भीरञ्च प्रसन्नञ्च इत्यादि अन्योऽन्यसापेक्षं बोद्धव्यं, तेन गम्भीरत्वेऽपि
प्रसन्नत्वं—प्रसादगुणसम्पन्नत्वम् ; नो चेत् तथाविधत्वं, तदा कुटिलप्रकृतित्वं प्रसज्येत ।
किञ्च गम्भीरं—गभीरं, निम्नमित्यर्थः, सान्धकारमिति भावः, अथ च प्रसन्नं—
निर्व्यालम्, इति विरोधोऽपि अत्र उद्भावनीयः । वासत्यादि ।—वासजननत्वेऽपि
रमणीयत्वं—रम्यदर्शनत्वम् ; तथा च रघुवंशे कालिदासः,—“भीमकान्तेनृपगुणैः स
बभूवोपजीविनाम् । अधृष्यथाधिगम्यथ यादीरकैरिवार्षवः ॥” तादृक् नो चेत् तस्य
भीमाकृतित्वं प्रसज्येत ; तथा वासजननम् अथ च रमणीयमिति विरोधः । एवं
कौतुकजननत्वेऽपि पुण्यं—प्रविदस्वभावम् ; तथाभूतत्वं नो चेत् तस्य पापकारित्वमेव
सम्भाव्येत, यतः कौतुकजननत्वं अपुण्यत्वादेव सम्पद्येत ; तथा कौतुकजननम्
अथ च पुण्यं—सभक्तिदर्शनाहं प्रविदमिति विरोधः । चक्रवर्तिनं—सार्वभौमम् ।

(४५४) अनुगृहीत इव—अनुकम्पित इव, प्रसन्नयत् दृष्ट्येति भावः । निगृहीत
इव—अभिभूत इव, तेजसेत्याशयः । साभिलाष इव—समुत्सुक इव, पुनः पुनः
दर्शनाशयेति भावः । द्रष्ट इव—चरितार्थ इव, द्रष्टव्यवस्तुदर्शनेन इति हृदयम् ;
अथ च, यः अनुगृहीत, स एव कथं निगृहीतः ? यः साभिलाषः, स कथं द्रष्टः ? इति
विरोधोऽपि अत्र प्रकटः । रोमाञ्चमुचा—पुलकितेत्यर्थः । मुञ्चन्—त्यजन् । विस्मय-
स्मेरः,—विस्मयेन—आश्चर्येण, अलौकिकज्ञानजनितेन इति तात्पर्यं, स्मेरः,—
उत्फुल्लचित्त इत्यर्थः ।

(४५५) चतुर्दधीति ।—चतुर्षाम् उदधीनां—स्नानराणां, यत्, केदार—

ब्रह्मस्तम्भफलस्य, (४५६) सकलादिराजचरितजयज्येष्ठमहो
देवः परमेश्वरो हर्षः । एतेन च खलु राजन्वती पृथ्वी । न
(४५७) अस्य हरेरिव वृषविरोधीनि बालचरितानि, न
(४५८) पशुपतेरिव दक्षोद्देगकारीणि ऐश्वर्यविलसितानि, न
(४५९) शतक्रतोरिव गोत्रविनाशपिशुनाः प्रवादाः, न
(४६०) यमस्येव अतिवह्निभानि दण्डग्रहणानि, न वरुणस्येव

चक्रम्, अन्तःपातीति यावत्, चतुरर्णवाढता महीति भावः, तदेव कुटुम्ब—पोष-
वर्गः अस्यस्येति तथोक्तः । भोक्ता—अधिकारी । ब्रह्मस्तम्भफलस्य—ब्रह्माख्यवर्ति-
हृत्स्वरजजातस्येत्यर्थः, वेदप्रतिपादितयज्ञफलसमूहस्य वा ।

(४५६) सकलेति ।—सकलाः,—समस्ताः, आदिराजाः,—मत्यादयः, तेषां
चरितानि—आचाराः, तेषां जयं—पराभवविषये, अतिक्रमणे इत्यर्थः, ज्येष्ठमहोः,—
प्रधानवीरः । परमेश्वरः,—समाट् । एतेन—हर्षेण । राजन्वती—प्रशस्तसंज्ञाशालिनी
इत्यर्थः, [“राजन्वान् सौराज्ये” (८।१।१४ पा०) इति मतुपि रूपम्] ।

(४५७) अस्य—हर्षस्य । हरेरिव—कृष्णस्येव । वृषविरोधीनि—वृषः,—वधार्थः ;
अन्धव,—वृषरूपीः रिष्टासुरः, तस्य विरोधीनि—विध्वंसकानीत्यर्थः । बालचरितानि—
शैशवक्रीडितानि । कृष्णो बाल्यलीलायां वृषं हतवान्, अयमु सदसद्विवेकसम्भावना-
विरहितबालावस्थायामपि तत्पालक इति व्यतिरेकः ।

(४५८) पशुपतेरिव—हरस्येव । दक्षेति ।—दक्षाणां—कुशलाणां, जनानां-
मिति भावः ; अन्यत्र,—दक्षस्य—तदाख्यप्रजापतेः, अश्वरस्येति भावः, उद्देगकारीणि—
भौक्ष्यानि, ऐश्वर्यविलसितानि—आधिपत्यचेष्टितानि ; अत्र तु ऐश्वर्यशब्दस्य गौच-
रहितत्वं ज्ञातव्यम् ; अन्यत्र,—ऐश्वर्याणि—ईश्वरधर्मा अशिमादय इत्यर्थः, अस्मिन्
वचने तु ऐश्वर्यशब्दः मुख्यवृत्तिको बोध्यः ; तेषां विलसितमन—विकृन्धितानि,
वीरमद्रादिदृष्टिव्यापारा इत्यर्थः ।

(४५९) शतक्रतोरिव—इन्द्रस्येव । गोत्रविनाशपिशुनाः,—गोत्राणां—वंशा-
नाम् ; अन्यत्र,—शैलानां, पञ्चतानामित्यर्थः, (“गोत्रः शैले गीत्रं कुलाख्ययोः” इति
मेदिनी) विनाशपिशुनाः,—विध्वंससूचकाः । प्रवादाः,—अनसुतयः दुष्कीर्तय इत्यर्थः ।

(४६०) यमस्येव—अन्तकस्येव । अतिवह्निभानि—अतिप्रियाणि, अत्र अतिशब्देन
नीहर्षस्य युक्तदण्डत्वं प्रतिपादयति, दण्डग्रहणानि—दण्डः,—करः, तस्य बह्वर्थाणि ;
अन्धव,—दण्डस्य—ज्ञासुनवधेः, यमायुधस्येति यावत्, बह्वर्थाणि ।

(४६१) निस्त्रिंशग्राहसहस्ररक्षिता रत्नालयाः, (४६२) न धनदस्येव निष्फलाः सन्निधिलाभाः, (४६३) न जिनस्येव अर्थवादशून्यानि दर्शनानि, (४६४) न चन्द्रमस इव बहुलदोषोपहताः श्रियः । चित्रमिदम् अत्यमरं राजत्वम् । अपि च अस्य (४६५) त्यागस्य अर्थिनः,

(४६१) निस्त्रिंशेति ।—निस्त्रिंशग्राहाणां—खड्गपरिणां, सहस्रेः ; अन्यत्र,—निस्त्रिंशाः,—निर्दयाः, (“निस्त्रिंशः खड्गे ना निर्दये विषु” इति मेदिनी) ग्राहाः,—अवहाराः, जलजन्तुभेदाः मकरा इति यावत्, (“ग्राहो ग्रहेऽवहारे च” इति मेदिनी । अवहारः,—मकर इत्यर्थः) तेषां सहस्रेः, रक्षिताः,—पालिताः । रत्नालयाः,—रत्नाभ्याङ्गाराणि ; अन्यत्र,—रत्नाकराः, समुद्रा इत्यर्थः ।

(४६२) धनदस्येव—कुबेरस्येव, न निष्फलाः,—न अर्थादिफलप्राप्तिविरहिताः इत्यर्थः ; यः कश्चित् अर्थितया अस्य समीपं गच्छति, स न विफलाभिलाषो भवतीति भावः ; यद्वा,—न निष्फलाः,—सफलाः, ज्ञानीपदेशलाभादिति भावः ; अन्यत्र,—दानादिव्याभावात् निष्प्रयोजना इत्यर्थः । सन्निधिलाभाः,—सन्निधिः,—सन्निधानं, समीपोपस्थितिरित्यर्थः ; यद्वा,—सन्तः,—साधव एव, निधयः,—अमूर्त्यानि रत्नानि ; अन्यत्र,—सन्तः,—उत्कृष्टाः, निधयः,—पद्मशङ्खादयः, (“निधिर्ना श्वेदधिर्भेदाः पद्मशङ्खादयो निधेः” इत्यमरः) तेषां लाभाः,—प्राप्तयः ।

(४६३) जिनस्येव—बुद्धदेवस्येव । अर्थवादिति ।—अर्थानां—चनानां, वादः,—मया इदं लब्धम्, अनेन एतत् प्राप्तमित्यादिरूपं वचनं, तेन शून्यानि—रक्षितानि, दर्शनानि—अवलोकनानि, अस्य राज्ञः साक्षात्कारे प्रभूता अर्था लब्धन्ते इति भावः ; अन्यत्र,—अर्थवादः,—स्तुतिवादः, तेन शून्यानि, सारवन्तीत्यर्थः । दर्शनानि—महाधामनादीनि तदीयशास्त्राणीति भावः ।

(४६४) बहुलेति ।—बहुलाः,—अनेके, दीपाः,—रागादय इत्यर्थः, तैरुपहताः,—आक्रान्ताः, मलिनौकता इत्यर्थः ; अन्यत्र,—बहुलस्य—कण्ठपत्रस्य, दीपाभिः,—रजनीभिः, (“बहुला नीलिकायां स्यात्..... । पंख्यधौ कण्ठपत्रे च वाच्यवत् प्राज्यकणयैः ॥ ” “दीवः स्यात् दूषणे पापे दीषा रात्रौ भुञ्जेऽपि च” इति च मेदिनी) उपहताः,—विनष्टाः । श्रियः,—सम्बन्धयः ; अन्यत्र,—शोभाः । अत्यमरम्—अतीवाविनष्टरम् ; यद्वा—अमरमतिक्रान्तं, न्यकृतामरसमूहमित्यर्थः ।

(४६५) त्यागस्य—दानस्य, अर्थिनः,—याचकाः, पर्याप्ति विषयः न इत्युत्तरं—अन्यत्र, अर्थिनामपर्याप्तत्वात् अस्य त्यागाकाङ्क्षा न वृत्तिमायातीति भावः ।

(४६६) प्रज्ञायाः शास्त्राणि, कवित्वस्य वाचः, (४६७) सत्त्वस्य साहसस्थानानि, उत्साहस्य व्यापाराः, (४६८) कीर्त्तेः दिङ्मुखानि, अनुरागस्य लोकहृदयानि, (४६९) गुणगणस्य सङ्क्राः, कौशलस्य कलाः न पर्याप्ते विषयः । अस्मिंश्च राजनि (४७०) यतीनां योगपट्टकाः, (४७१) पुस्तकर्मणां पार्थिव-

(४६६) प्रज्ञायाः,—प्रकृष्टाया बुद्धेः, शास्त्राणि, पर्याप्ते विषयः न इति अन्वयः ; अस्माकं शास्त्राणि अतीत्य बुद्धिः प्रवर्तते इति भावः । कवित्वस्य—काव्यरचयितृत्वस्य, वाचः, पर्याप्ते विषयः न इति अन्वयः ; वाग्देवीमतिशायिनी कवित्वशक्तिरिति भावः ।

(४६७) सत्त्वस्य—बलस्य, साहसस्थानानि, पर्याप्ते विषयः न इति अन्वयः ; एतावदधिकं बलं, यत् तत्प्रकाशस्थानानि न लभ्यन्ते इति भावः । उत्साहस्य—बलप्रकटनस्येत्यर्थः, व्यापाराः पर्याप्ते विषयः न इति अन्वयः ; उत्साहोपयोगि व्यापारस्थानं नास्तीति भावः ।

(४६८) कीर्त्तेः,—यशसः, दिङ्मुखानि, पर्याप्ते विषयो न इति अन्वयः ; एतावदधिकाः कीर्त्तयः, यत् दिगन्तेषु न मात्तीति भावः । अनुरागस्य—प्रीतेः, लोकहृदयानि—जनमानसानि, पर्याप्ते विषयो न इति अन्वयः ; एतावाननुरागः, यत्लोकहृदयेषु न मातीति भावः ।

(४६९) सङ्क्राः,—एकादिपराङ्मपर्थ्यन्ता इति यावत्, गुणगणस्य—विद्यादि-गुणराशेः, पर्याप्ते विषयः न इति अन्वयः ; एतावन्ती गुणाः, यत् न सङ्क्रातुं शक्यन्ते इति भावः । कलाः,—चतुःषष्टिविधाः शिल्पादिविद्याः, कौशलस्य—वैदग्ध्यस्य, पर्याप्ते विषयः,—प्रचुरं स्थानं, न ; एतावत् वैदग्ध्यं, यत् कलाविज्ञानमतिशेते इति भावः ।

(४७०) यतीनां—योगिनां, चतुर्थांशमिणामिति भावः, एवंति शेषः, योगपट्टकाः,—पर्यङ्कबन्धनार्थम् उपवीतभेदाः, न पुनः योगिन—विश्वव्यघातनेन, विश्वव्यघनेनेति यावत्, (“योगोऽपूर्वार्थसमाप्तौ... । विश्वव्यघातके द्रव्योपायसन्नहनेष्वपि” इति मेदिनी) पट्टकाः,—कूटलेख्यानीत्यर्थः, नेति अन्यव्यवच्छेदः आर्थः, इति परिसङ्क्रातुलङ्कारः ।

(४७१) पुस्तकर्मणां—पुस्तं—लेप्यादिकर्म, कर्म—कार्यं येषां तेषां, पुस्तकिकादिनिर्माणकारकाणामित्यर्थः, (“पुस्तं लेप्यादिकर्मणि” इत्यमरः) ।

विग्रहाः, (४७२) षट्पदानां दानपङ्कणकलहाः,
 (४७३) वृत्तानां पादच्छेदाः, (४७४) अष्टापदानां चतुरङ्ग-
 कल्पनाः, (४७५) पञ्चगानां द्विजगुरुहेषाः, (४७६) वाक्य-
 विदाम् अधिकरणविचाराः” इति (४७७) समुपसृत्य उपवीती
 स्वस्तिशब्दम् अकरोत् ।

मार्धिवविग्रहाः,—मन्त्रयज्ञरीराशि, न तु रावगच्छविरोधाः, इति व्यक्तेदस्य आर्थत्वात्
 परिसङ्गा । एवमुत्तरम् ।

(४७२) षट्पदानां—धमराणां, दानं—मद-वारि, तस्य ग्रहणे—आदाने,
 कलहाः,—विरोधाः, कलरवा इति भावः, न तु दानस्य—दत्तधनस्य, ग्रहणे कलहाः,—
 अङ्गमये अङ्गमये इत्यादिकपेक्ष विरोधा इति भावः ; यथा,—दाने—ग्रहो,
 षट्पादिकपेक्ष दत्तस्य धनस्य परिशेषकाले इत्यर्थः, (“दानं गजमदे त्यागे पावनच्छेद-
 षड्विधम्” इति मेदिनी) यत् ग्रहणम्—आदानं, तत्र कलहाः न ।

(४७३) वृत्तानां—छन्दसां, पादच्छेदाः,—चरणविरामाः ; न तु पापविशेषे
 पदच्छेदनानि इति भावः ।

(४७४) अष्टापदानां—शारिफलकानां, चतुरङ्गकल्पनाः,—चत्वारि अङ्गानि
 —इत्यङ्गनौपादातकपा अवयवा इत्यर्थः, तेषां कल्पनाः,—रचनाः ; चतुरङ्गक्रीडायां
 शतदास्यशारिव्यासा इत्यर्थः, न तु चतुरङ्गाणां—युद्धार्थं इत्यङ्गनरथपादातकपाणां,
 कल्पनाः,—रचनाः प्रयोजनाभावादिति भावः ।

(४७५) पञ्चगानां—सर्पाणां, द्विजगुरुहेषाः,—द्विजाणां—पक्षिणां, गुरुः,—श्रेष्ठः
 द्विजगुरुः,—मरुदः इत्यर्थः, तस्मिन् हेषाः ; न तु द्विजेषु—ब्राह्मणेषु, गुरुषु च ;
 यथा,—द्विजगुरुषु—ब्राह्मणश्रेष्ठेषु हेषा इति भावः ।

(४७६) वाक्यविदां—वाक्यज्ञानां, भौमांसकानामित्यर्थः, अधिकरणविचाराः,
 —अधिकरणानां—“विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तदोत्तरम् । निर्ययश्चेति पक्षात्
 शस्त्रेधिकरणं श्रुतम् ॥” इत्युक्तपक्षलक्षणां, विचाराः,—समालोचनानि, न तु
 अधिकरणे—धर्माधिकरणे, प्रकारानां परस्परविरोधे तथ्यनिर्ययस्थाने इत्यर्थः, विचाराः ;
 प्रजाः परस्परं न कलङ्कायन्ते चेति भावः ।

(४७७) समुपसृत्य—उपगम्य, उपवीती—उद्धृतदक्षिणकर इत्यर्थः, “उद्धृते
 दक्षिणे प्राणायामः” इति सूचनात् ।

अथ (४७८) उत्तरेण नातिदूरे राजधिष्ण्यस्य गजपरि-
चारको मधुरम् अपरवक्तम् उच्चैः अगायत्,—

“करिकलभ ! विमुञ्च लोलतां चर विनयव्रतमानताननः ।

मृगपतिनखकोटिभङ्गुरो गुरुरपरि क्षमते न तेऽङ्गुशः” ॥ ५ ॥

राजा तु (४७९) तच्छ्रुत्वा दृष्ट्वा च तं गिरिगुहागत-
सिंहवृंहितगम्भीरेण स्वरेण पूरयन्निव नभोभागम् अपृच्छत्,—
“एष स बाणः ?” इति । “यथा आज्ञापयति देवः, सोऽयम्”
इति विज्ञापितो दीवारिकेण, “न तावदेनम् अकृतप्रसादः
पश्यामि” इति तिर्यक् (४८०) नीलधवलांशुकशारां तिर-

(४७८) उत्तरेण—उत्तरस्यां दिशि । राजधिष्ण्यस्य—राजसदनस्य । गज-
परिचारकः,—हस्तिपाल इत्यर्थः । अपरवक्तं—तदाख्यं जातिविशेषम् ।

गजान्तरपरिचारकः कथित् स्वपरिचरणीयं वयोधर्मणाविनीतं करिशावकम्
अनुशामितुमाह, करिकलभेति ।—करिकलभ !—हं हस्तिशावक ! लोलतां—चापल्यं,
विमुञ्च—त्यज, आनतम् आननं यस्य तथाभूतः सन्, विनयव्रतं—शिष्टाचारमित्यर्थः,
चर—कुरु, मृगपतेः,—सिंहस्य, नखकोटिः,—नखराजं, तद्वत् भङ्गुरः,—कुटिलः,
गुरुः,—महान्, शसिता च, अङ्गुशः,—हस्तिताडनायुधविशेष इत्यर्थः, ते—तव,
उपरि न क्षमते—तव दोषं न सहते इत्यर्थः । अनेन अशिष्टानां दण्डयिता राजा,
अस्य सन्निधौ बाणेन तथा उपचरितव्यमिति द्योत्यते । अत्र गजान्तरपरिचारकस्य
कस्यचित् निजपरिचर्यमविनीतगजमुद्दिश्य प्रयुक्तः हस्तिपकोचतो विषयः पुरःस्थं बाणं
प्रति राज्ञी हर्षस्य भूतवृत्तान्तस्मारकः सञ्जातः । तत्र “विमुञ्च लोलताम्” इति
श्रवणेन करिणां स्वाभाविकरागित्वस्य स्वरणीदयात् बाणस्यापि पूर्वश्रुतरागवत्त्वात्
भुजङ्गतामृतिः सञ्जाता इति बोध्यम् । अवाप्रस्तुतकलभवर्णनया प्रस्तुतस्य कवेः बाणस्य
प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः । अपरवक्तं वक्तम् ॥ ५ ॥

(४७९) अत एवाह—तच्छ्रुत्वादि । गिरितीति ।—गिरिगुहां गतः सिंहः, तस्य
वृंहितं—गर्जितं, तद्वत् गम्भीरः तेन । नभोभागं—गगनम् । अकृतप्रसादः,—न कृतः
प्रसादः,—प्रसन्नता येन सः, अप्रसन्न इत्यर्थः, भावबोधार्थमिति भावः । तिर्यक्—
तिरश्चीनं, कुटिलं यथा तथेत्यर्थः ।

(४८०) नीलति ।—नीलाः धवलाश्च अंशव एव अंशुकाः ; [स्वार्थे कन्प्रत्ययः]

स्करिणीम् इव (४८१) भ्रमयन् अपाङ्गनीयमानतरलतार-
कस्य आयामिनीं चक्षुषः प्रभां परिहृत्य (४८२) प्रेष्ठस्य
पृष्ठतो निषण्णस्य मालवराजसूनोः अकथयत्,—“महानयं
भुजङ्गः” इति । (४८३) तूष्णीभावेन तु अगमितनरेन्द्र-
वचसि तस्मिन्. मूके च राजलोके, मुहूर्तमिव तूष्णीं स्थित्वा
बाणो व्यज्जापयत्,—“देव ! (४८४) अविज्ञाततत्त्व इव, अश्वह-
भान इव, नेय इव, अविदितलोकवृत्तान्त इव च कस्मात्
एवम् आज्ञापयसि ? (४८५) स्वैरिणो विचित्राश्च लोकस्य
स्वभावाः प्रवादाश्च । महद्भिस्तु यथार्थदर्शिभिः भवितव्यम् ।
न अर्हसि माम् अन्यथा सम्भावयितुम् अविशिष्टमिव । ब्राह्मणो-

अन्वव,—तथाविधानि अंगुलानि—वस्त्राणि, तैः शारा—श्वला ताम् । तिरस्करिणी-
मिव—जवनिकामिव ।

(४८१) अपाङ्गं—नेत्रप्रान्तं, नीयमाना—चाल्यमाना, तरला—
चञ्चला, तारका—कनौनिका यस्य तथाभूतस्य, चक्षुषः आयामिनीं—प्रसारिणीं,
प्रभां—कान्तिं, भ्रमयन्—सञ्चारयन् । परिहृत्य—पराशुखीभूयेत्यर्थः ।

(४८२) प्रेष्ठस्य—अतिप्रियस्य, पृष्ठतः,—पश्चाद्भागे, निषण्णस्य—उपविष्टस्य,
मालवराजसूनोः,—मालवेन्द्रपुत्रस्य । [“अकथयत्” इत्यत्र “अकथयत” इति पाठे,—
अस्त्रीभयपदिवादात्मनेपदत्वं ज्ञेयम्] । भुजङ्गः,—विटः, धूर्तः खम्पटो वा इत्यर्थः,
(“भुजङ्गो विट-सर्पयोः” इत्यमरः) ।

(४८३) तूष्णीभावेन—मौनभावेन, अगमितनरेन्द्रवचसि—अगमितम्—अकुर्वन्,
नरेन्द्रस्य—इर्षस्य, वचः येन तथाभूतं. नरेन्द्रवचसो भावमविज्ञानतीत्यर्थः, तस्मिन्—
मालवराजसूनौ । मूके—वाग्वापावरहिते,, मौलावलम्बिनीत्यर्थः, राजलोके—
अन्यस्मिन् राज्ञां समवाये इत्यर्थः ।

(४८४) अविज्ञाततत्त्व इव—अविदितयाथार्थ्य इव । अश्वहभान इव—अविश्वस-
द्रिव । नेय इव—परवश इव, परो यथा बोधयति, तथैव धारणावान् इवेति
भावः । अविदितलोकवृत्तान्त इव—अज्ञातजनचरित इव, असमीक्षितभुवनव्यापार
इव इत्यर्थः ।

(४८५) स्वैरिणः,—स्वेच्छाऽनुवर्तिनः । अविशिष्टमिव—अविलक्षणमिव,

ऽस्मि जातः सोमपायिनां वंशे वात्स्यायनानाम् । यथाकालम्
(४८६) उपनयनादयः कृताः संस्काराः । सम्यक् पठितः
साङ्गो वेदः । श्रुतानि यथाशक्ति शास्त्राणि । दारपरिग्रहात्
अभ्यागारिकोऽस्मि । कामे भुजङ्गता , (४८७) लोकहया-
विरोधिभिस्तु चापलैः शैशवम् अशून्यम् आसीत् । अत्र अन-
पलापोऽस्मि । (४८८) अनेन एव च गृहीतविप्रतीसारमिव
मे हृदयम् । इदानीन्तु सुगत इव शान्तमनसि, मनाविव

साधारणमिवेत्यर्थः, अनार्यमिवेति भावः । सोमपायिनां—सोमयागं कृत्वा तच्छेष-
सोमरसपानरतानां, वात्स्यायनानां—वत्समुनिसत्तानानाम् ।

(४८६) उपनयनादयः,—उपनयनम् आदि—मुख्यं येषां ते, संस्काराः,—
मर्माधानादयः । साङ्गः,—“शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ह्यन्धसां चित् । ज्योतिषश्चेति
विज्ञेयं षडङ्गं कविसप्तमैः ॥” इत्युक्तैः षड्भिरङ्गैः सह वर्तमानः । अभ्यागारिकः,—
कुटुम्बव्यापृत गृहस्थः इत्यर्थः, स्वयत्नी स्थित इत्यर्थो वा । (“कुटुम्बव्यापृतस्तु यः ।
स्यादभ्यागारिकस्तस्मिन्नुपाधिश्च पुमानयम्” इत्यमरः) । भुजङ्गता—धूर्तता, लम्पटता
वा । [केचित्तु “कामे” इत्यत्र “कामे” इति समसपाठं परिकल्प्या—“कामे
भुजङ्गतेति कामभुजङ्गता, शृङ्गारित्वम् । कामे—मदने भुजङ्गता ज्ञेया, न मादृशेषु ।
न हि मे काचित् भुजं—बाहुं, गता—प्राप्तेत्यर्थः” एवं व्याख्यानयन्ति ; तत्तु न मनोरमं,
प्रस्तुतप्रसङ्गसङ्गत्यभावात्] ।

(४८७) लीकति ।—लीकयीः,—स्वर्ग-मर्त्ययोः, हयं, तस्य अविरोधीनि—
अविरोधकराणि तैः, “लोकहयाविरोधिभिः” इत्यनेन विवर्गेस्यानुपघातं प्रकटयति ;
“शतायुर्वै पुरुषः कालमन्वोऽन्यानुबद्धं परस्परस्यानुपघातेन विवर्गे सेवेन” इत्यादि दर्शनात्
शैशवेऽपि धर्मविरोधि किञ्चिन्नाचरितमिति भावः ; चापलैः,—अपलकर्मभिः, यानि
लोकमर्हितानि नरकजननानि च अतादृशैः कर्मभिरित्यर्थः, शैशवं—बाल्यम्, अशून्यम्
—अविरहितम् । “शैशवमशून्यम्” इत्यनेन तदेकासत्तात्वं परिहरति आत्मनः ।
अनपलापः,—निरपङ्गवः, अकृतमिजदोषगोपन इति यावत् ।

(४८८) अनेनैव—बाल्यचापल्यनैवेत्यर्थः । गृहीतेति ।—गृहीतः विप्रती-
सारः,—अनुतापो येन तथाभूतमिव । (“पञ्चात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि”
इत्यमरः) । इदानीम्—अस्मिन्—काले । सुगते इव—बुद्धदेवे इव । मनाविव—

कर्त्तरि वर्णाश्रमश्चवस्थानां, समवर्त्तिनीव च साक्षात् दण्ड-
भृति देवे शासति (४८८) सप्ताम्बुराशिरशनाम् अशेषद्वीप-
मालिनीं महीं. क इव अविशङ्कः सर्वव्यसनबन्धोः अविनयस्य
मनसाऽपि अभिनयं कल्पयिष्यति ? (४८९) आसतां तावत्
मानुषकोपेताः, त्वग्रभावात् अलयोऽपि भीता इव मधु
पिबन्ति । रथाङ्गनामानोऽपि लज्जन्त इव अभ्यनुवृत्ति-
व्यसनैः प्रियाणाम् । (४९१) कपयोऽपि चकिता इव
चपलायन्ते । शरारवोऽपि सानुक्रीशा इव श्वापदगणाः पिशि-
तानि भुञ्जते । सर्वथा कालेन मां ज्ञास्यति स्वामी स्वयमेव ।

बेवस्वते आदिराजे इव । वर्णेति ।—वर्णाः,—ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः, आश्रमाः,—
ब्रह्मचर्यगृहस्थवानप्रस्थभिक्षुकाः, तेषां व्यवस्थाः,—स्थितयः तासां, कर्त्तरि—
नियन्त्रि । समेति ।—समं वर्त्तते इति समवर्त्ती—यमः तस्मिन्निव । (“धर्मराजः
पितृपतिः समवर्त्ती परितराट् । कृतान्तो यमुनाभाता शमनो यमराड्-यमः ॥” इत्यमरः)
दण्डभृति—दण्डं विभर्त्तीति दण्डभृत् तस्मिन्, दण्डधरे इत्यर्थः ।

(४८८) सप्ताम्बुराशिरशनां—सप्त अम्बुराशयः,—सागराः, रशनाः,—मेखला
यस्या ताम् । अशेषद्वीपमालिनीं—बहुद्वीपशालिनीं, सप्तद्वीपवतीमिति यावत्, महीं—
पृथ्वीं, शासति—पालयति सति । अविशङ्कः,—निर्भीकः । सर्वेति ।—सर्वेषां व्यसनानां
—कामज-कोपजदोषाणां, बन्धुः,—मित्रं, सहचर इति यावत् तस्य । अविनयस्य—
चापल्यस्य । अभिनयं—चेष्टाविशेषमिति यावत्, कल्पयिष्यति—करिष्यतीत्यर्थः ।

(४८९) आसतां—तिष्ठन्तु । मानुषकोपेताः,—मानुष्यकं—मनुष्यस्य भावः,
तेन उपेताः,—युक्ताः, मनुष्यधर्मिण इत्यर्थः । अलयः,—भ्रमराः । रथाङ्गनामानः,
—चक्रवाकाः । अभ्यनुवृत्तिव्यसनैः,—अतिशयासक्तिभिः इत्यर्थः । प्रियाणां—चक्र-
वाकौषामिति भावः ।

(४९१) कपयः,—वानराः, चकिता इव—शङ्किता इव, चपलायन्ते—चपला
इवाचरन्ति, [“कर्तुं क्यङ् सलीपथ” (३ । १ । ११ पा०) इति क्यङि कृपम्] ।
शरारवः,—हिंसाः, श्वापदगणाः,—व्याघ्रादिपशुसमूहाः, सानुक्रीशाः,—सदयाः,
दुर्हेतताजनितानुतापशालिनः सन्त इत्यर्थः, पिशितानि—मांसानि, भुञ्जते—खादन्ति ।
कालेन—समयेन ।

(४८२) अनपाचीनचित्तवृत्तिग्राहिण्यो हि भवन्ति प्रज्ञावतां प्रकृतयः” इत्यभिधाय तूष्णो अभूत् ।

भूपतिरपि—“एवम् अस्माभिः श्रुतम्” इत्यभिधाय तूष्णीमेव अभवत् । (४८३) सन्धाषणासनदानादिना तु प्रसादेन न एनम् अन्वग्रहीत्, केवलम् अमृतवृष्टिभिः स्रपयन्निव स्नेहगर्भेण वृष्टिपातमात्रेण अन्तर्गतां प्रीतिम् अकथयत् । (४८४) अस्ताभिलाषिणि च लम्बमाने सवितरि विसर्जितराजलोकोऽभ्यन्तरं प्राविशत् । (४८५) बाणोऽपि निर्गत्य धौतारकूटकोमलातपत्विषि निर्वाति वासरे, (४८६) अस्ताचलकूटकिरीटे निचुलमञ्जरोभांसि तेजांसि मुञ्चति वियन्मुचि मरीचिमति,

(४८२) अनपाचीनेति । —अनपाचीनाम्—अविपरीतां, प्रमृष्टमित्यर्थः, विशङ्कामिति यावत्, (“अपाचीनोऽवागर्थे विपर्यये च वाच्यवत्” इति मेदिनी) चित्तवृत्तिं गृह्णन्तीति तेषाभूताः ।

(४८३) सन्धाषणति । —सन्धाषणं—संलापः, आसनदानञ्च आदि यस्य तथोक्तं, प्रसादेन—अनुग्रहेण, प्रीतिज्ञापकेनेति यावत्, एनं—बाणं, न अन्वग्रहीत्—न अनुचकम्पे । स्रपयन्निव—अभिषिञ्चन्निव ।

(४८४) अलाभिलाषिणि —अलाचलगमनीयते । लम्बमाने—पश्चिमां दिशमवतरतीत्यर्थः । विसर्जितराजलोकः,—स्वस्थानगमनाय राजन्यान् अनुमन्यमान इत्यर्थः ।

(४८५) “बाणोऽपि” इत्यस्य “निवासस्थानमगात्” इत्युत्तरान्वयः । धौतेति । —धौतं—प्रमृष्टमिति यावत्, यत् आरकूटं—पित्तलं, (“रीतिः स्त्रियामारकूटम्” इति पित्तलपथ्याश्वमेरः) तद्वत् कोमला आतपस्य त्विषः,—प्रभाः यस्य तादृशं । निर्वाति—निर्वाणं गच्छति, अवसानं प्राप्ते इत्यर्थः ।

(४८६) अलाचनति । —अलाचनस्य—अलगिरेः, कूटं—शृङ्गं, (“कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्” इत्यमरः) तस्य किरीटं—मुकुटं, मुकुटस्वरूपमित्यर्थः तस्मिन् । निचुलति । —निचुलस्य—स्थलवतसस्य, इज्जलाख्यञ्चस्य वा, (“निचुलोऽखुज इज्जलः” इत्यमरः) मञ्जरी—नववल्ली, तस्या भास इव भासः,—दीप्तयः येषां तथाभूतानि, तेजांसि—किरणान्, मुञ्चत—विकिरति । वियन्मुचि—गगनपरिधायिनि । मरीचिमति—सूर्यं [“मरीचिमति” इत्यत्र “मरीचिमालिनि” इति पाठोऽपि स एवार्थः] ।

(४८७) रोमन्यमन्यरकुरङ्गकुटुम्बाध्यास्यमानमृदिष्ठगौष्ठीन-
पृष्ठासु अरण्यस्थलीषु, (४८८) शोकाकुल-कोककामिनी-
कूजितकरुणासु तरङ्गिणीतटीषु, (४८९) वासविटपोपविष्ट-
वाचाटचटकचक्रवालेषु, (५००) आलवालावर्जितसेकजल-
कुटेषु निष्कुटेषु, (५०१) दिवसविह्वतिप्रत्यागतं प्रसृतस्तनं

(४८७) रोमन्येति ।—रोमन्येन—उद्गीर्णं चर्वस्वेन, मन्यराः,—अलसाः,
कुरङ्गाणां—हरिणानां, कुटुम्बाः,—वर्गाः, [“रोमन्यमन्यरकुरङ्गकुटुम्ब—” इत्यत्र
“अतिरोमन्यमन्यरकुरङ्गकुटुम्बक—” इति पाठः,—अति—अतिमात्रं, पुनः पुनरित्यर्थः,
यः रोमन्यः, तेन मन्यरा कुरङ्गाणां कुटुम्बा एव इति कुटुम्बकाः] तै. अध्यास्यमानम्
—अर्धशीथमानम्, अत एव मृदिष्ठम्—अतिमृदु, कोमलमित्यर्थः, गौष्ठीनं—भूतपूर्व-
गोष्ठं, [“गोष्ठात् खञ् भूतपूर्वं” (५ । २ । १८ पा०) इति मत्वर्थीये खञ् रूपम् ।
“गोष्ठं गोस्थानकं तच्च गौष्ठीनं भूतपूर्वकम्” इत्यमरः । अत्र “गौष्ठीनम्” इति पाठस्तु
अपाणिनीय एव, तत्र खञ् उपधावङ्गोदसिद्धेः । अत्र मुग्धबोधटीकायां
रामतर्कभगौशपादाः,—“गोष्ठाद्भूतपूर्वं षीनः” इति मत्वर्थे प्रथमान्तात् भूतपूर्वार्थं
वर्त्तमानात् गोष्ठशब्दात् स्वार्थं षीनी वा स्यात् ; तथा च, भूतपूर्वं गोष्ठं गौष्ठीनम् ; भूत-
पूर्वं इति किम् ? गोष्ठी वर्त्तते इत्याहुः” तथा चैतन्यते गौष्ठीनमिति पदमपि सिध्यति
इति बोध्यम्] पृष्ठम्—उपरिभागे यासां तासु । अरण्यस्थलीषु—वनभूमिषु ।

(४८८) श्रीकेति ।—शोकाकुलानां, कालविरहादिति भावः, कोककामिनीनां
—चक्रवाकीणां, कूजितैः,—विलपितैरित्यर्थः, करुणाः,—कारुण्यजनन्यः तासु ।
तरङ्गिणीतटीषु—नदीतीरेषु ।

(४८९) वामेति ।—वासविटपेषु—आश्रयभूतवृक्षशाखासु, उपविष्टं वाचाटानां
—रुधतामित्यर्थः, चटकानां—चुटपक्षिविशेषाणां, चक्रवालं—मण्डलं येषु तथाविधेषु ।

(५००) आलेति ।—आलवालानि—तर्कतर्पणं मण्डलाकारेण रचिता जला-
भारविशिषाः तेषु, (“—अश्वसां यत्र धारणम् । स्यादालवालमावालम्.....” इत्यमरः)
आवर्जितानि—रचितानि, सेकजलकुटानि—सेचनायं जलघटा [“सेकजलकुटेषु”
इत्यत्र “सेकजलकुटेषु” इति पाठः,—“सेकजलकुटानि—सेचनजलमनुहाः”] येषु
तथाभूतम् । निष्कुटेषु—गृहारासेषु, (“गृहारासाम्बु निष्कुटाः” इत्यमरः) ।

(५०१) दिवसेति ।—दिवसे विह्वतिः,—मिह्वारः, विह्वरणमित्यर्थः, तस्याः

स्तनस्थये धयति धेनुवर्गम् उद्गतचीरक्षुभिततर्णकव्राते, क्रमेण च (५०२) अस्तधराधरधातुधुनीपूरप्लावित इव लोहितायमानमहसि मज्जति (५०३) सम्यासिन्धुपानपात्रे पातङ्गे मण्डले, (५०४) कमण्डलुजलशुचिशयचरणेषु (५०५) चैत्यप्रणतिपरेषु पाराशरिषु, (५०६) यज्ञपात्रपवितपाणी प्रकीर्णवर्हिषि उत्तेजसि जातवेदसि हवीषि वषट्कुर्व्वति यायजूकजने,

प्रत्यागतं—प्रतिनिवृत्तं. प्रसृतस्तनं—प्रसृताः, —प्रचरिताः, स्तना यस्य तथोक्तं, धेनुवर्गे—गोयूथं. स्तनस्थये—स्तनपायिनि, उद्गतेति । —उद्गतम्—उच्छलितम्. चीरेण—दुग्धेन, क्षुभितं—व्यस्रं, तर्णकानां—वस्त्राणां, (“सद्योजातस्तु तर्णकः” इति गोप्रकरणे अमरः) व्रातं—समूहः तस्मिन्, [“उद्गतचीरक्षुभिततर्णकव्राते” इत्यत्र “उद्गतचीरक्षुभिततर्णकव्राते” इति पाठः, —उद्गतम्—उच्छलितं, चीरं यस्य तं, धेनुवर्गमित्यस्य विशेषणं, तथा क्षुभितं तर्णकानां व्रातं तस्मिन्] धयति—पिबति ।

(५०२) अस्तेति ।—अस्तधराधरः,—अस्ताचलः, तत्र ये धातवः,—गैरिकमनःशिलादयः, (“.....धातुर्नेन्द्रियेषु च । मनःशिलादौ शेषादौ विशेषाद्गैरिकस्य च ॥” इति मेदिनी) तेषु या धुन्यः,—तत्संस्पृष्टाः निर्भरिण्यः इत्यर्थः, तासां पूरैः,—प्रवाहैः, प्लाविते इव—सिक्ते इव । लोहितेति ।—लोहितायमानानि—रक्तायमानानि, महसि—तेजसि यस्य तथोक्तं । मज्जति—तिरोभवतीत्यर्थः ।

(५०३) सम्येति ।—सम्या एव सिन्धुः,—नदी, समुद्रो वा, (“सिन्धुर्वसुधुदेशाब्जिनदौ ना सरिति स्त्रियाम्” इति मेदिनी) तस्याः पानपात्रं—जलपात्रं, मद्यपानपात्रं वा तस्मिन् । पातङ्गे—पतङ्गः,—मूयः, तस्य इदं पातङ्गं तस्मिन् । (“पतङ्गः शलभे शालिप्रभेदे पक्षि-मूययोः” इति मेदिनी) ।

(५०४) कमण्डल्विति ।—कमण्डलुः,—यतीनां जलपात्रभेदः, तस्य जलेन शुचयः—पवित्राः, शयाः,—पाणयः, हस्ताः इत्यर्थः, (“पञ्चशास्त्रः शयः पाणिः” इत्यमरः) चरणाय शेषां तेषु, कमण्डलुजलचालितपाणिपादेषु इत्यर्थः ।

(५०५) चैत्येति ।—चैत्यम्—आयतनभेदः, पादपादिर्वा, (“चैत्यमायतने बुद्धविम्बं नाद्वैशपादपे” इति मेदिनी) तस्य तत्र वा प्रणतिः,—अभिवन्दनं, देवताधिष्ठितस्येति भावः, तत्र पराः,—प्रवणाः तेषु । पाराशरिषु—भिषुषु, यतिषु इति यावत्, (“भिषुः परिव्राट् कमेन्दौ पाराशर्येपि मस्करौ” इत्यमरः) पाराशरमतानुवाचिषु द्विजेषु वा ।

(५०६) यज्ञेति ।—यज्ञपात्रैः,—सुकुसुवादिभिः, पवित्रः पाणि, यस्य तथोक्ते ।

(५०७) निद्राविद्राणद्रोणकुलकलिलकुलायेषु (५०८) कापेय-
विकलकपिकुलेषु आरामतरुषु, (५०९) निर्जिगमिषति जर-
त्तरकोटरकुटीकुटुम्बिनि कौशिककुले, (५१०) मुनिकर-
सहस्रप्रकीर्णसम्यावन्दनोदविन्दुनिकरे इव दन्तुरयति तारा-
पथस्थलीं स्थवीयसि तारकानिकुरम्बे, (५११) अम्बराश्रयिणि
शर्वरीशवरीशिखण्डे खण्डपरशुकण्ठकाले कवलयति बाले

प्रकीर्णवर्हिषि—प्रकीर्णाः, —विकीर्णाः, वर्हिषः,—कुशाः येन तस्मिन्, (“वर्हिस् पुंसि
हुताशने । न स्वी कुशे” इति मेदिनी) । उत्तेजसि—प्रज्वलतीत्यर्थः, जातवदसि—
अग्नौ, हवीषि—हवनौघद्रव्याणि, वषट्कुर्वति—वषडिति मन्त्रेण प्रक्षिपति, यायजूकजने
—अन्यथे यजनशैलालोके । [“यज-जप-दशां यङः” (३।१।६६ पा०) इति ऊकप्रत्यये
रूपम्] ।

(५०७) निद्रेति ।—निद्रया—स्वप्नेन, विद्राणानि—आकुलानि, यानि द्रोणकुलानि
—काकवन्दानि, (“अथ द्रोणः काकैःपि...” इत्यमरः) तैः कलिलाः,—व्याप्ताः,
कुलायाः,—नौडाः येषां तेषु ।

(५०८) कापेयेति ।—कपीनामिदं कापेयं—कपिशिशुचापल्यमिति भावः,
तेन विकलानि कपिकुलानि येषु तादृशेषु । आरामतरुषु—उपवनवृक्षेषु ।

(५०९) निर्जिगमिषति—निर्गन्तुमिच्छति राविचरत्वादिति भावः । जरदिति ।
—जरन्तः,—जीर्णा इत्यर्थः, ये तरवः,—वृक्षाः, तेषां कीटराणि एव—गह्वराणि एव,
कुम्भः,—क्षुद्रगृहाणि, तव कुटुम्बी—परिवारवान् तस्मिन् । कौशिककुले—पंचकवर्गं ।

(५१०) मुनीति ।—मुनीनां करसङ्घः,—बहुभि हस्तैरित्यर्थः, प्रकीर्णाः,—
प्रक्षिप्ताः, सम्यावन्दनस्य ये उदविन्दवः,—जलविन्दवः, तेषां निकरे इव, दन्तुरयति
—दन्तरां कुर्वति । तारापथस्थलीं—तारापथम्—अन्तरीक्षमिव, स्थली ताम् । स्थवीयसि
—स्थूलतरं । तारकानिकुरम्बं—तारागणे ।

(५११) अम्बराश्रयिणि—आकाशसञ्चारिणि । शर्वरीति ।—शर्वरी—रावि-
रेव, शवरी—शवरनारी, तस्याः शिखण्डः,—चूडा, जूटकः इत्यर्थः तस्मिन् ।
(“शिवणो वर्ह-चूडयोः” इति मेदिनी) खण्डति ।—खण्डपरशुः,—शिवः, तस्य
कण्ठ इव कालः,—श्यामः तस्मिन् । कवलयति—यसति । बाले—अभिनवे ।

ज्योतिःशेषं साम्यम् अश्वकारावतारे, (५१२) तिमिरतर्ज्जन-
निर्गतासु (५१३) दहनप्रविष्टदिनकरकरशाखास्त्रिव स्फुर-
न्तीषु दीपलेखासु, (५१४) अररसम्पुटसङ्कीर्णकथिताऽऽवृत्ति-
स्त्रिव गोपुरेषु, (५१५) शयनोपजोषजुषि (५१६) जरती-
कथितकथे शिशयिषमाणे शिशुजने, (५१७) जरन्महिषमसी-
मलीमसतमसि (५१८) जनितपुण्यजनप्रजागरे विजृम्भमाणे
भौषणतमे तमीमुखे, (५१९) मुखरितविततज्यधनुषि वर्षति

ज्योतिःशेष - ज्योतिषां शेषः तम्, अवशिष्टालोकमित्यर्थः । साम्यं - सम्यक्कालीनम् ।
अश्वकारावतारे - तिमिरीदमे ।

(५१२) तिमिरिति । - तिमिराणां - तमसां, तर्जनाय - अपसारणाय, निर्गताः,
— प्रसृताः तासु ।

(५१३) दहनेति । - दहनम् - अग्निं, प्रविष्टाः, — गताः, दिनकरस्य - सूर्यस्य,
करशाखाः, — कराः, — किरणा एव, शाखाः, तदाकारत्वादिति भावः, कराङ्गुलयश्च
तास्त्रिव । स्फुरन्तीषु - ज्वलन्तीषु । दीपलेखासु - दीपराजिषु ।

(५१४) अररेति । - अरराणां - कवाटानां, (“कवाटमररं तुल्ये” इत्यमरः)
सम्पुटस्य - युगलस्य, सङ्कीर्णनेन - शब्देन, अवरोधकालिकनिनादेनेत्यर्थः, कथिता -
सूचिता, आवृत्तिः, — आवर्तनम्, अवरोधनमित्यर्थः येषां तथाभूतेषु । गोपुरेषु - पुरहारेषु,
(“पुरहारन्तु गोपुरम्” इत्यमरः) ।

(५१५) शयनेति । - शयने य उपजोषः, — मौनभावः, तज्जुषि - तच्छालिनि ।

(५१६) जरतीति । - जरतीभिः, — वृद्धाभिः, कथिता - उक्ता, कथा - उपकथेति
यावत् यस्य यच्चै वा तादृशे, शिशयिषमाणे - शयितुमिच्छतीत्यर्थः ।

(५१७) जरदिति । - जरन्तः महिषा एव मस्यः, — लेखनसाधनानि द्रवद्रव्याणि,
तदन्तु मलीमसानि - मलिनानि, तमांसि - तिमिराणि यस्मिन् तथोक्ते ।

(५१८) जनितेति । - जनितः, — उत्पादितः पुण्यजनानां - राक्षसानां, निशाचरा-
णामित्यर्थः, (“अथ पुण्यजनो यत्ने राक्षसे सज्जनेऽपि च” इति मैदिनी)
प्रजागरः, — प्रकटजागरणं यस्मिन् तथाभूते । विजृम्भमाणे - आविर्भवति । तमीमुखे
— रजनौमुखे, (“रजनौ यामिनौ तमी” इत्यमरः) ।

(५१९) मुखरितेति । - मुखरिता - शब्दिता, टडारध्वनिपुता इति यावत्,
वितता - विस्तृता, ज्या यस्य तादृशं धनुः यस्य तथाभूते । वर्षति - मुञ्चति ।

शरनिकरम् अनवरतम् अशेषसंसारशेमुषीमुषि मकरध्वजे,
 (५२०) रताकल्पारम्भशोभिनि शम्भलीभाषितभाजि भजति
 भूषां भुजिष्याजने, (५२१) सैरिन्ध्रीबध्यमानरशनाजालजल्पाक-
 जचनासु जनीषु, (५२२) वशिकविशिखाविहारिणीषु
 (५२३) अनन्यजानुप्रवासु प्रचलितासु अभिसारिकासु,
 विरलीभवति (५२४) वरटानां वेशन्तशायिनीनां मञ्जुनि

शरनिकरं—शरसङ्घातम् । अशेषेति ।—अशेषाणां—समस्तानां, संसाराणां—सृष्टीनां,
 शेमुषी—बुद्धिः, (“बुद्धिमन्तीषा धिषण्या धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः” इत्यमरः) तां
 मुञ्चति—अपहरति तस्मिन् । मकरध्वजे—कामे ।

(५२०) रतेति ।—रतस्य—निधुवनस्य, आकल्पाः,—वेशरचनाः, तेषाम्
 आरम्भेण—समुदयोद्गम, शोभते इति तथोक्ते । शम्भलीति ।—शम्भल्याः,—कुट्टिन्याः,
 (“कुट्टिनी शम्भली समे” इत्यमरः) भाषितं—वचनं, भजते—शृणोतीति तथा-
 भूते । भूषाम्—अलङ्कारं, शोभां वा, भजति—सेवमाने, परिदधाने इत्यर्थः, गच्छति
 वा, भुजिष्याजने—दासीजने, गणिकाजने वा, (“भुजिष्यन्तु स्वतन्त्रे च हसन्वक-
 दास्योः । स्त्रियां दासी-गणिकयोः” इति मेदिनी) ।

(५२१) सैरिन्ध्रीति ।—सैरिन्ध्रीभिः,—प्रसाधनशिल्पकारिकाभिः परवेशमस्य-स्ववशाभिः
 नारीभिः, [“सैरिन्ध्री” इत्यत्र “सैरिन्ध्री” इति पाठोऽपि स एवार्थः । “सैरिन्ध्री परवेशमस्या
 स्ववशा शिल्पकारिका” इत्यमरः] बध्यमानानां—परिधाप्यमानानां, रशनानां—
 काशीनां, जालैः,—सङ्घैः, जल्पाकं—मुखरं सशब्दमित्यर्थः जघनं—कटिपुरीभागो यासां
 तथाविधासु जनीषु—बधूषु, नायिकासु इत्यर्थः, (“जनी सीमन्तिनी-बध्वोः” इति मेदिनी) ।

(५२२) वशिकेति ।—वशिका—शृङ्गा, अनविरहितेति यावत्, (“शृङ्गान् वशिकं
 तुच्छरिक्तके” इत्यमरः) या विशिष्टा—रथ्या, तासु विहरति—सञ्चरन्तीति तथोक्तासु ।

(५२३) अनन्यजेति ।—अनन्यजः,—अनङ्गः, अनुप्रवः,—अनुचरः, सहाय
 इत्यर्थः यासां तथाविधासु । (“अनुप्रव सहायशानुचरोऽभिसरः समाः” इत्यमरः)
 प्रचलितासु—प्रस्थितासु, सङ्केतस्थानमिति शेषः । अभिसारिकासु—“कामार्थिनी तु
 या याति सङ्केतं साऽभिसारिका” इत्युक्तलक्षणासु नारीषु । विरलीभवति—अल्पी-
 भवतीत्यर्थः ।

(५२४) वरटानां—इंसीनां, (“इंसस्य योषित् वरटा” इत्यमरः) । वेशन्त-

(५२५) मञ्जीरशिञ्जितजडे जल्पिते, (५२६) निद्राविद्राण-
द्राघीयसि द्राघयतीव च विरहिहृदयानि (५२७) सारसरसिते,
(५२८) भाविवासरवीजाङ्गुरनिकर इव च विकीर्यमाणे जगति
प्रदीपप्रकरे निवासस्थानम् अगात् । अकरोच्च चेतसि,—
“अतिदक्षिणः खलु देवो हर्षः, यदेवम् (५२९) अनेकबाल-
चरितचापलोचितकौलीनकोपितोऽपि मनसा छिद्यत्येव मयि ।
यदि अहम् अक्षिगतः स्यां, न मे दर्शनेन प्रसादं कुर्यात् ।
इच्छति तु मां गुणवन्तम् । (५३०) उपदिशन्ति हि विनयम्
अनुरूपप्रतिपत्त्युपपादनेन वाचं विनाऽपि भर्त्तव्यानां स्वामिनः ।

शायिनीनां—पल्लवशायिनीनां, (“वैशन्तः पल्लवशाल्यसरः” इत्यमरः) । मञ्जुनि—
मनोज्ञ ।

(५२५) मञ्जीरिति ।—मञ्जीरस्य—नूपुरस्य, शिञ्जितं—रश्मितं, तदत् जडं—
मञ्जीरं मय्यं वा तस्मिन्, जल्पिते—रवे ।

(५२६) निद्रेति ।—निद्रया—स्वप्नेन, विद्राणम्—अलसं, जडमित्यर्थः,
द्राघीयः,—अतिदीर्घं च तस्मिन् । द्राघयतीव - द्रवीकुर्वतीव, अभिभवतीव क्लेशयतीवेत्यर्थो
वा, कामावशादिति भावः ।

(५२७) सारसरसिते—सारसानां—पद्मविशेषाणां, रसितं—रुतं तस्मिन् ।

(५२८) भावीति ।—भविनः,—भविष्यतः, वासरस्य—दिवसस्य, वीजाङ्गुराणां
निकर इव—समूह इव । विकीर्यमाणे—समन्ततः प्रसार्यमाणे, प्रज्वाल्यमाने इत्यर्थः ।
अतिदक्षिणः,—अत्युदारः ।

(५२९) अनेकेति ।—अनेकं—वङ्गविवं, बालचरितं—शैशवकाले आचरितं, यत्
चापलं तस्य उचितं यत् कौलीनं—लोकपवादः, (“स्यात् कौलीनं लोकवादं” इत्यमरः)
तेन कोपितोऽपि । अक्षिगतः,—हेष्यः, (“हेष्ये त्वक्षिगतः” इत्यमरः) ।

(५३०) उपदिशन्ति—शिक्षयन्ति । विनयं—शिष्टाचारम् । अनुरूपेति ।—
अनुरूपा—योग्या, प्रतिपत्तिः,—सम्भावना, तस्या उपपादनं—यीजनं तेन । वाचं
विनाऽपि—किमप्यकथयित्वाऽपीत्यर्थः, [“वाचम्” इत्यत्र “वाचा” इति पाठोऽपि स
प्राच्यः] । भर्त्तव्यानां—प्रतिपाल्यानाम् । स्वामिनः,—प्रभवः ।

अपि च धिक् मां (५३१) स्वदोषान्धमानसम् अनादर-
पीडितम् एवम् अतिगुणवति राजनि अन्यथा च अन्यथा च
चिन्तयन्तम् । सर्वथा करोमि तथा, यथा यथाऽवस्थितं
जानाति माम् अयं कालेन” इत्येवम् अवधार्य च अपरेद्युः
(५३२) निष्क्रम्य कटकात् सुहृदां बान्धवानाञ्च भवनेषु तावत्
अतिष्ठत्, यावत् अस्य स्वयमेव (५३३) गृहीतस्वभावः पृथिवी-
पतिः प्रसादवान् अभूत् ; अविशञ्च पुनरपि नरपतिभवनम् ।
स्वल्पैरेव च अहोभिः परमप्रीतेन प्रसादजन्यनो मानस्य, प्रेम्णः,
विस्रम्भस्य, द्रविणस्य, नर्मणः, प्रभावस्य च परां कोटिम् अनी-
यत नरेन्द्रेणेति ।

इति श्रीवाणभट्टकृते हर्षचरिते राजदर्शनं नाम द्वितीय उच्छ्वासः ॥ २ ॥

(५३१) स्वदोषेति ।—स्वदोषेण अन्धं मानसं यस्य तथोक्तम् । अनादरपीडि-
तम्—अनादरेण—अवज्ञया, पीडितं—व्यथितम् । राजनि—नृपविषये इत्यर्थः ।

(५३२) निष्क्रम्य—निर्गत्य । कटकात्—शिविरात् ।

(५३३) गृहीतस्वभावः,—विदितस्वरूपः । पृथिवीपतिः,—इष्यः इत्यर्थः ।
अहोभिः,—दिवसैः । प्रसादजन्यनः,—प्रसादजन्यः । विस्रम्भस्य—विश्रामस्य । द्रवि-
णस्य—धनस्य । नर्मणः,—परिहासस्य । प्रभावस्य—प्रतिष्ठायाः । परां कोटिं—पर-
मील्लर्षम् ।

इत्यर्षशशास्त्राटवीसखरणपञ्चाननेन वाक्यवंशावतंसेन पण्डितकुलपतिना वि, ए,

उपाधिधारिणा श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां,

तदात्मजाभ्यां पण्डितश्रीमदागुबीधविद्याभूषण पण्डितश्रीमन्नित्युबीध-

विद्याभट्टाभ्यां परिवर्जितायां प्रतिसंस्कृतायाश्चानन्ताभ्यां

श्रीहर्षचरितव्याख्यायां द्वितीय उच्छ्वासः ॥ २ ॥

द्वतीय उच्छ्वासः ।

निजवर्षाहितस्नेहा बहुभक्तजनान्विताः ।

सुकाला इव जायन्ते प्रजापुण्येन भूभुजः ॥ १ ॥

साधूनामुपकर्तुं लक्ष्मीं धर्तुं विहायसा गन्तुम् ।

न कुतूहलि कस्य मनश्चरितश्च महात्मनां श्रोतुम् ? ॥ २ ॥

इदानीं श्रीहर्षचरितवर्णनोपक्रमे तत्पूर्वजस्य वंशप्रवर्त्तकस्य पुष्पभूतिनाम्नी राश-
श्चरितं वर्णयितुं तस्य प्रजारञ्चकत्वं सूचयन्नाह, निजिति ।—निजम्—आत्मीयं, वध
—जम्बुद्वीपं, इष्टिश्च, (“वर्षेऽस्मिन् भारतादौ च जम्बुद्वीपाद्दृष्टिषु । प्राद्वत्काले स्त्रियां
भूमि” इति मेदिनी) तस्मिन् तेन च आहितः,—निहितः जनितश्च, स्नेहः,—
प्रीतिः आर्द्रता च यैः तदाविधाः, बहुभिः,—अनेकैः, भक्तजनैः,—अनुजीविगणैः,
अन्विताः,—युक्ताः; अन्यत्र,—बहूनाम्—अनेकेषां, भक्तानाम्—अद्वानां, जनेन—
जननेन, अन्विताः,—युक्ताः, बहुधान्यादिजननयोग्या इत्यर्थः, भूभुजः,—पृथिवी-
बालाः, सुकाला इव—सुसमया इव, प्रजानां—प्रकृतीनां, पुण्येन—सुकृतेन, जायन्ते
—उत्पद्यन्ते; सौराज्यस्य सुसमयस्य च प्रजापुण्यमेव हेतुरिति निष्कर्षः । अनेन महा-
प्रभावस्य पुष्पभूतेः वर्णना सूचिता । अत्र सुकालैः सार्द्धं भूभुजामवैधर्म्यसाध्यप्रतिपाद-
नादुपमाऽलङ्कारः, उपात्तविशेषणैश्चानेकार्थभाषणात् श्लेषेणासौ सङ्कीर्त्यते । पथ्यावहं
हृत्तम् ॥ १ ॥

उपरिष्ठात् वर्णयिष्यमाणं साधूत्तमस्य भैरवाचार्यस्य चरितं सर्वेषामवश्यमेव
श्रोतव्यम् इति सूचयितुमाह, साधूनामिति ।—कस्य, जनस्य इति शेषः, मनः,—चेतः,
साधूनां—सज्जनानाम्, उपकर्तुम्—अनुकूलयितुं, [सम्बन्धविवक्षया षष्ठी] लक्ष्मीं—
श्रियं, धर्तुं—गृहीतुं, लब्धुमिति यावत्, [“धर्तुम्” इत्यत्र “द्रष्टुम्” इति पाठे,—द्रष्टुं
—साक्षात्कर्तुं, प्राप्तुमित्यर्थः] विहायसा—आकाशमार्गेण, गन्तुं—यातुं, स्नेहरतां
लब्धुमिति यावत्, महात्मनां—महाऽनुभावानां, चरितम्—आचरणं, कौत्सिमिति
यावत्, श्रोतुम्—आकर्णयितुश्च, न कुतूहलि ?—न उत्सुकम् ? भवतीति शेषः, अपि तु
सर्वस्यैव भवति इत्यर्थः । अनेन श्लोकेन भैरवाचार्यस्य उपकारकरणात् पुष्पभूतेः स्वयं
लक्ष्मीदर्शनं भैरवाचार्यस्य विहायसा गमनश्च सूचितम् । अत्र एकस्यैव कर्तृकारकस्य

(१) अथ कदाचित् विरलितबलाहके, (२) चातका-
तङ्कारिणि, (३) कणत्कादम्बे, (४) दर्दुरद्विषि, मयूरमद-
मुषि, (५) हंसपथिकसार्थसर्वातिथौ, (६) धौतासिनिभ-
नभसि, (७) भास्वरभास्वति, शुचिशशिनि, तरुणतारामणे,
(८) गलत्सुनासीरशरासने, (९) सौदत्सौदामनीदान्नि,

मनसः अनेकाभिः उपकरण-धारण-[-द्वर्जन-]-गमक-श्रवणरूपाभिः क्रियाभिः सम्बन्धात्
दीपकालङ्कारः ; अपि च “कस्य न मनः कुतूहलि ?” इत्यत्र कैमुतिकन्यायेन “अपि
तु सर्व्वस्यैव” इति अर्थान्तरस्य उपस्तुतेरर्थापत्तिरपि, इति तयोः सापेक्षतया सङ्गरः ।
आर्या उक्तम् ॥ २ ॥

(१) अथेत्यादि ।—अथेत्यस्य “वाची... ब्राह्मणाधिवासमगात्” इत्युत्तरिणा-
न्वयः । विरलितेति ।—विरलिताः,—विरलीभूताः, खलीभूताः इत्यर्थः, बला-
हकाः,—मेघाः यस्मिन् तथोक्ते ।

(२) चातकेति ।—चातकानाम् चातङ्कः,—सन्तापः, भयं वा, तं करोति—
जनयति इति तथाभूते ।

(३) कणदिति ।—कणनः,—कुवन्, कादम्बाः,—कलहंसा यस्मिन् तथोक्ते ।

(४) दर्दुरेति ।—दर्दुरान्—भेकान्, ईष्टीति तथोक्ते । मयूरेति ।—मयूराणां
मदं—हृष्ये, गर्वं वा, मुणाति—हरतीति तथाभूते ।

(५) हंसेति ।—हंसा एव पथिकसार्थाः,—पाथ्यसमूहाः, (६) सर्वे
अतिथयः यस्य तथाभूते ; निर्मलजलदानेन तेषां तृप्तिजननादिति भावः ।

(६) धौतेति ।—धौतः,—क्षालितः, श्राणदानादिना निर्मलीभूतः इति भावः,
नभः अस्तिः,—सङ्ग्रहः, तन्निभं—तत्सदृशं, नभः,—अनुरीक्षं यस्मिन् तथोक्ते ।

(७) भास्वरेति ।—भास्वरः,—अत्युज्ज्वल इत्यर्थः, [“स्थेभास—” (१२।१७
पा०) इति वृश्चि रूपम्] भास्वान्—नृत्यः यस्मिन् तथोक्ते । शुचिशशिनि—निर्मल-
चन्द्रमसि । तरुणतारामणे—नवसमुज्ज्वलबच्चननिबद्धे ।

(८) गलदिति ।—गलत्—भ्रष्टत्, नश्यदिति यावत्, सुनासीरस्य—
इन्द्रस्य, (“इन्द्रो सक्तवान् मघवा विङ्गीजाः पाकशासनः । वृद्धश्रवाः सुनासीरः—”
इत्यमरः) शरासनं—धनुः यस्मात् तथोक्ते ।

(९) सौददिति ।—सौदत्—अन्नसादं गच्छत्, विनश्यदित्यर्थः, सौदामनी—
तडिदेव, दान—मात्रा यस्मिन् तथोक्ते ।

(१०) दामोदरनिद्रादुहि, (११) द्रुतवैदूर्यवर्णार्णसि,
(१२) घूर्णमानमिहिकालघुमेघमौघमघवति, (१३) निमील-
नीपे, (१४) निष्कुसुमकुटजे, (१५) निर्मुकुलकन्दले,
कोमलकमले, (१६) मधुस्यन्दीन्दीवरे, कङ्काराङ्गादिनि,
(१७) शेफालिकाशीतलीकृतनिशे, यूथिकाऽऽमोदिनि,

(१०) दामोदरेति ।—दामोदरस्य—भगवतो विष्णोः, निद्रां दृष्टति—
अपनयतीति तथोक्ते ; वर्षाशयितस्य विष्णोः शरदि प्रबोधादिति भावः ; “शेते विष्टः
सदाऽऽपादे कार्तिके च विबुध्यते” इति धरणात् ।

(११) द्रुतेति ।—द्रुतं—गलितं, यत् वैदूर्यं—रत्नविशेषः, तस्य वर्षं इव वर्षो
वस्य तादृशं, निर्मलमिति भावः, अर्थः,—जलं यस्मिन् तथोक्ते । (“अभोऽऽस्तोय-
पानौयनीरवीरान्नुशस्वरम्” इत्यमरः) ।

(१२) घूर्णमानेति ।—घूर्णमाना—इतस्ततः सञ्चरन्ती, या मिहिका—नीहारा,
(“अवस्थाशस्तु नौहारस्तुषारस्तुङ्गिनं हिमम् । प्रालीयं मिहिका” इत्यमरः) तद्वत्
लघवः, निज्जलवादिति भावः, यै मेघाः, तैः मीघः,—विफलाः, निरर्थका इति भावः,
मघवा—इन्द्रः यस्मिन् तथोक्ते ; वर्षणाभावात् मेघाधिपस्य मघवतो मीघत्वं बीडव्यम्,
इन्द्रादेशेन हि मेघा वर्षन्ति इति प्रसिद्धिः ।

(१३) निमीलदिति ।—निमीलनः,—सङ्कुचनः, वर्षावसानात् विकासभावादिति
वा भावः, नीपाः,—कदम्बा यस्मिन् तथोक्ते ।

(१४) निष्कुसुमेति ।—निष्कुसुमाः,—पुष्पवर्जिताः, कुटजाः,—गिरिमङ्गिकाख्य-
वृक्षभेदाः यस्मिन् तथाविधे ।

(१५) निर्मुकुलेति ।—निर्मुकुलाः,—कुञ्जलविरहिताः, कन्दलाः,—वृक्ष-
विशेषा यस्मिन् तथोक्ते । कोमलकमले—मृदुलपद्मे, पद्मविकासिनि इत्यर्थः ।

(१६) मञ्जिति ।—मधुस्यन्दीनि—मकरन्दवर्षेण, इन्द्रीवराणि—नीलीय-
लानि यस्मिन् तथोक्ते । कङ्काराङ्गादिनि—सौगन्धिकापराख्यश्वेतोत्पलविकासिनि,
(“सौगन्धिकानु कङ्कारम्” इत्यमरः) ।

(१७) शेफालिकेति ।—शेफालिकाभिः,—तदाख्यपुष्पविशेषैः, शीतलीकृता—
त्रिभिरीकृता, निशा—रात्रियस्मिन् तथोक्ते ; सा तु रजन्यामेव विकसति इति ।

[अथ बहुव्रीहिसमासेन युषीभूततया निशाशब्दस्य “गीञ्जिबीहपसर्जनस्य”

(१८) मोदमानकुमुदावदातदशदिशि, (१९) सप्तच्छद-
धूलिधूसरितसमीरे, स्तवकितबन्धुरबन्धूकबध्यमानाकाण्डसम्ये,
(२०) नीराजितवाजिनि, (२१) उद्दामदन्तिनि, (२२) दर्प-
क्षीवीक्षके, (२३) क्षीयमाणपङ्कचक्रवाले, बालपुलिनपङ्कवित-

(१।२।४८ पा०) इति सूत्रेण ऋत्स्वम् । नितरां श्यति व्यापारानिति व्युत्पत्त्या
दैवादिक-स्यतेः कर्त्तरि कप्रत्यये स्त्रियां टापि आस्य सिद्धिः ।] यूषिकाऽऽमोदिनि—
यूषिकापुष्पोद्भेदेन आनन्दकारिणि इत्यर्थः ; यद्वा,—यूषिकायाः,—तदाख्यपुष्पस्य,
आमोदः,—अतिनिहारी परिमलः, सुदूरपाती सौरभः इत्यर्थः यत्र तस्मिन्, (“आमोद-
सोऽतिनिहारी” इत्यमरः) ।

(१८) मोदमानेति ।—मोदमानैः,—विकसद्भिः, कुमुदैः,—कैरवैः, अवदाताः,
—सिताः, दश दिशी यस्मिन् तथोक्ते ।

(१९) सप्तच्छदेति ।—सप्तच्छदानां—सप्तपर्णाख्यपुष्पवृक्षविशेषाणां, धूलिभिः,
—परानैः, धूसरिताः,—ईषत्याखुरीकृताः, तद्वत्प्रतीयमाना इति भावः, समीराः,—
वायवः यस्मिन् तथोक्ते । स्तवकिताः,—सज्जातस्तवकाः, अत एव बन्धुराः,—रम्याः,
(“बन्धुरं मुकुटे पुंसि ... । ... त्रिषु स्याद्रम्य-नमयोः ॥” इति मेदिनी) ये बन्धूकाः,—
बन्धुजीवाख्यपुष्पतद्विशेषाः, तैः बध्यमाना—क्रियमाणा इत्यर्थः, [“बन्धूकबध्य-
माना—” इत्यत्र “बन्धूकाबध्यमाना” इति पाठेऽपि स एवार्थः] अकाण्डे—अनव-
सरे, असमये इत्यर्थः, (“काण्डः सन्त्ये तद्वस्तुत्वे बाधेऽवसर-नीरयोः” इति मेदिनी)
सम्ये यस्मिन् तथाविधे ।

(२०) नीराजितेति ।—नीराजिताः,—युद्धयात्रायां कृतनीराजनाख्यशान्ति-
कर्माणां, वाजिनिः,—अत्रा यस्मिन् तथोक्ते ।

(२१) उद्दामेति ।—उद्दामाः,—मदीहता इत्यर्थः, दन्तिनि,—इल्लिनी
यस्मिन् तथोक्ते ।

(२२) दर्पेति ।—दर्पेण—गर्वेण, क्षीयाणि—मत्तानि, क्षीयकाणि—उष्णा—
वृषाणां समूहाः यस्मिन् तथोक्ते ।

(२३) क्षीयमाणेति ।—क्षीयमाणं—शुष्यमाणं, पङ्कानां—कईमानां, पङ्कवात्सं
—समूहः यस्मिन् तथोक्ते । बालेति ।—बालम्—अभिनवं, सद्यः अपसृतजलमिति
भावः, यत् पुलिनं—सैकतं, तस्मिन् पङ्कवितानि—समन्तात् व्याप्तानि, प्रवाहरेखाद्विभक्तेः

सिन्धुरोधसि, (२४) परिणामाश्यानश्यामाके, (२५) जनित-
प्रियङ्गुमञ्जरीरजसि, (२६) कठोरवपुषत्वचि, (२७) कुसुम-
खोरशरे शरत्समयारम्भे राष्ट्रः समीपात् बाणो बन्धून् द्रष्टुं पुन-
रपि तं ब्राह्मणाधिवासम् अगात् ।

(२८) समुपलब्धभूपालसम्मानातिशयपरितुष्टाः तस्य ज्ञातयः
ज्ञाघमाना निर्ययुः । क्रमेण च कांश्चित् अभिवादयमानः,
कैश्चित् अभिवाद्यमानः, कैश्चित् शिरसि चुम्बयमानः, कांश्चित्
मूर्ध्नि समाजिघ्रन्, कैश्चित् आलिङ्गयमानः, कांश्चित् आलिङ्गन्,
अन्यैः आशिषा अनुगृह्यमाणः, परान् अनुगृह्णन्, बहुबन्धु-
मध्ववर्त्ती परं मुमुदे । (२९) सम्भ्रान्तपरिजनोपनीतश्च आसन-
मासीनेषु गुरुषु भेजे । भजमानश्च अर्च्चादिसत्कारं नितरां

नौति यावत्, सिन्धूनां,—नदीनां, (“सिन्धूनां सरिति स्त्रियाम्” इत्यमरः) रोधांसि—
तटानि यच्चिन् तथाभूते ।

(२४) परिणामेति ।—परिणामेन—परिपाकेण, आश्यानाः,—ईषच्छुक्ताः,
श्यामाकाः,—दृषधान्यविशेषाः यच्चिन् तथाभूते ।

(२५) जनितेति ।—जनितानि—उत्पादितानि, प्रियङ्गो,—कङ्कुपर्व्यायान्तरदृष्ट-
भान्यभेदस्य, वल्वविशेषस्य वा, मञ्जरीणां—वज्जरीणां, रजांसि—परागा येन तथोक्ते ।

(२६) कठोरिति ।—कठोराः,—कठिनाः, वपुषाणां—कर्कटीत्याख्यफलानां,
“जशा” इत्याख्यफलानां वा, त्वचः,—वल्कलानि यच्चिन् तथोक्ते । [“कठोरवपुष-
त्वचि” इत्यत्र “कठोरितवपुषत्वचि” इति पाठे,—कठोरिताः,—कठोरीभूताः
इत्यर्थः] ।

(२७) कुसुमेति ।—कुसुमैः,—पुष्पैः, खोराः,—विकसराः, शराः,—तदाख्य-
दृष्टभेदा यच्चिन् तथाविधे ।

(२८) समिति ।—सम्—सम्यक्, उपलब्धः,—प्राप्तः, भूपालान्—राजः, इर्षा-
दिति भावः, सम्मानातिशयः,—आदरातिशयः, तेन परितुष्टाः,—प्रीताः । ज्ञाघ-
मानाः,—प्रशंसन्तः । अभिवादयमानः,—वन्दमानः । अभिवाद्यमानः,—वन्दमानः ।
परान्—अन्यान् । परम्—अत्यन्तं, मुमुदे—प्रियये ।

(२९) सम्भ्रान्तेति ।—सम्भ्रान्तेन—सत्वेण, परिजनेन उपनीतम्—आहृतम् ।

ननन्द । प्रीयमाणेन च मनसा सर्वांस्तान् पर्यपृच्छत्,—
 (३०) “कश्चित् एतावतो दिवस्तान् सुखिनो यूयम् ? अप्रत्यूहा
 वा सम्यकरणपरितोषितहिजचक्रा क्रातवी क्रियते क्रिया ?
 (३१) यथावदविकलमन्त्रभास्त्रि भुञ्जते हवींषि हुतभुजः ?
 यथाकालम् अधीयते वा वटवः ? प्रतिदिनम् अविच्छिन्नो
 वा वेदाभ्यासः ? कश्चित् स एव चिरन्तनो यज्ञविद्याकर्मणि
 अभियोगः ? तानि एव व्याकरणे (३२) परस्परस्यार्हानु-
 बन्धाबन्धदिवसदर्शितानि व्याख्यानमण्डलानि ? सैव वा
 पुरातनौ परित्यक्तान्यकर्त्तव्या प्रमाणगोष्ठी ? स एव वा
 (३३) मन्दीकृतेतरशस्त्ररसो मीमांसायाम् अतिरसः ?

आसीनेषु—उपविष्टेषु । भेजे—सिधेये, अध्यतिष्ठदित्यर्थः । भजमानः,—लभमानः ।
 अर्चादिसत्कारं—पूजादिरूपसंबर्हणमित्यर्थः ।

(३०) कश्चित् इति इष्टप्रश्ने (“कश्चित् कासप्रवेदने” इत्यमरः) । अप्रत्यूहा—
 —निर्विघ्नाः । सम्यगिति ।—सम्यकरणेन—शीभनानुष्ठानेन, यथाशास्त्रसम्पादनेनेत्यर्थः,
 परितोषितानि—प्रीणितानि, हिजचक्राणि—विग्रहन्दानि यस्यां यस्या वा सा । क्रतुः,
 —यज्ञः, तस्य इयं क्रातवी—यज्ञसम्बन्धिनी इत्यर्थः ।

(३१) यथावत्—यथप्रबधि । अविकलेति ।—अविकलान्—विग्रहानिति
 यावत्, मन्त्रान् भजन्ते इति तथोक्तानि । हवींषि—हवनौष्यानि, घृतादीनीति यावत् ।
 हुतभुजः,—अग्रयः । वटवः,—बालकाः, ब्रह्मचारिणो वा । अविच्छिन्नः,—विच्छेद-
 रहितः । चिरन्तनः,—धरुसबाह्वी । अभियोगः,—आशङ्क, यत्नविशिषी वा ।

(३२) परस्परंति ।—परस्परस्य सार्हा—जिगीषा, तस्या अनुबन्धेन—सातत्येन,
 अवस्थाः,—फलवत्तः, सदा शास्त्रान्धीचनेन अवलम्बा इति भावः दित्ताः,—वासराः,
 तेषु दर्शितानि—प्रकटितानि, [“दर्शितानि” इत्यत्र “दर्शितादराणि” इति पाठः,—
 दर्शनः,—प्रकटितः, आदरी येषु तानि] । पुरातनौ—चिरन्तनी, चिरप्रसिद्धौ
 भावः । परित्यजेति ।—परित्यक्तानि—परिवर्जितानि, उपेक्षितानीत्यर्थः, अन्यानि—
 अपराणि, कर्त्तव्यानि,—अवस्थानुष्ठेयानि यस्यां तथाभूता । प्रमाणगोष्ठी—तर्कशास्त्र-
 समालोचना प्रमादसंसृता ।

(३३) मन्दीकृतेति ।—मन्दीकृतः,—प्रायेण निवर्तित इति यावत्, शतरंभः—

कश्चित् ते एव वा अभिनवसुभाषितसुधावर्षिणः काव्या-
लापाः ?” इति ।

अथ ते तम् ऊचुः,—(३४) “तात ! सन्तीषजुषां सतत-
सन्निहितविद्याविनोदानां (३५) वैतानवक्त्रिमात्रसहायानां
कियन्मात्रं नः कृत्यं सुखितया, (३६) सकलभुवनभुजि भुजङ्ग-
राजदेहदीर्घे रक्षति क्षितिं क्षितिभुजो भुजे सर्वथा सुखिन
एव वयम् ; विगेषेण तु त्वयि (३७) विमुक्तकौसीद्ये परमेश्वर-
पार्श्ववर्त्तिनि वेदासनम् अधितिष्ठति । सर्व्वं च यथाशक्ति यथा-
विभवं यथाकालञ्च सम्पाद्यन्ते विप्रजनोचिताः क्रियाकलापाः”
इत्येवमादिभिः आलापैः स्कन्धावारवार्त्ताभिश्च श्रेश्वातिक्रान्त-
क्रीडानुस्मरणैः (३८) पूर्व्वजकथाभिश्च विनोदितमनाः तः

अन्वेषु, शास्त्रेषु रसः,—रागो येन तथाविधः, मीमांसायां—जैमिनिप्रोक्तकृतविषयक-
शास्त्रे, ब्रह्मविद्यायां वा, अतिरसः,—अत्यासक्तिः ।

(३४) तात इति पूज्यत्वसूचकं सम्बोधनम् । सततेति ।—सततसन्निहितः,—
निरन्तरौपस्थितः, विद्यायां—विद्याऽनुशीलनेनेत्यर्थः, विनोदः,—प्रीतिः येषां तथा-
भूतानाम्, अत एव सन्तीषजुषां—सन्तीषशालिनाम् ।

(३५) वैतानेति ।—वितानः,—यज्ञः, तस्य अयं वैतानः,—यज्ञीय इत्यर्थः, स
चासौ वक्ष्येति तद्योक्तः, तन्मात्रः,—तदेव इत्यर्थः, न त्वय इति भावः, सहायो येषां
तथाविधानां, नः,—अस्माकं, सुखितया—सुखभोगेन, कृत्यं—प्रयोजनं, कियन्मात्रं
—स्वल्पमात्रमित्यर्थः ।

(३६) सकलभुवनभुजि—सर्व्वां क्षितिं पालयतीत्यर्थः । भुजङ्गेति ।—भुजङ्ग-
राजः,—वासुकिः, तस्य देहवत् दीर्घः,—आयतः तस्मिन्, क्षितिभुजः,—राजः,
भुजि—बाहौ क्षितिं—पृथ्वीं, रक्षति सति ।

(३७) विमुक्तेति ।—विमुक्तं—त्यक्तं, कौसीद्यम्—आलस्यं, निष्प्रयत्नत्वार्थः
येन तथाभूते, अमलसे इत्यर्थः । परमेति ।—परमेश्वरस्य—सार्वभौमस्य
श्रीहर्षस्य, पार्श्ववर्त्तिनि—पार्श्वेश्वरसभासदीत्यर्थः । वेदासनं—वेदनिष्ठासनासनं,
राजदत्तमिति शेषः ।

(३८) पूर्व्वजकथाभिः,—पूर्व्वकालिककथाभिः । विनोदितमनाः,—आनन्दित-

सह सुचिरम् अतिष्ठत्, उत्थाय च मध्यन्दिने यथाक्रियमाणाः
स्थितीः अकरोत् । भुक्तवन्तश्च तं सर्वे ज्ञातयः पर्यवारयन् ।

(३८) अवान्तरे दुकूलपट्टप्रभवे शिखण्डपाङ्गपाण्डुनी
पौष्पे वाससी वसानः, स्नानावसानसमये वन्दितया तीर्थमृदा
गोरोचनया च रचिततिलकः, तैलामलकममृणितमौलिः,
(४०) अनुच्चूडाचुम्बिना निविडेन कुसुमापीडकेन समुद्भास-
मानः, (४१) असक्तदुपयुक्तताम्बूलविमलाधरकान्तिः, (४२) एक-
शलाकाऽञ्जनजनितलोचनरुचिः, (४३) अचिरभुक्तः, विनीतम्

चेताः, सदुदारचरितामृतावगाहनादिति भावः । यथाक्रियमाणाः,—यादृशः सर्वैः
क्रियन्ते तादृशीरित्यर्थः, स्थितीः,—आचारानिति यावत् ।

(३८) “अवान्तरे” इत्यस्य “पुलकवाचकः सृष्टिः आजगाम” इत्युत्पत्तिरित्यर्थः ।
तमेव विशिनष्टि, दुकूलिति ।—दुकूलपट्टप्रभवे—क्षौमतनुजाते, [“दुकूल” इत्यत्र
“दुगूल” इति पाठेऽपि स एवायं] शिखण्डिनः,—मयूरस्य, अपाङ्गवत्—नेत्रप्रान्तवत्,
पाण्डुनी—धवली, [शिखण्डपाङ्गपाण्डुत्वेन पारुष्यं गम्यते] पौष्पे—पुष्पदेशभवे,
वाससी—वसने, वसानः,—परिदधानः । स्नानावसानसमये—स्नानानन्तरं, वन्दि-
तया—मन्त्रपूतीकृतयेत्यर्थः, तीर्थमृदा—पुष्पक्षेत्रमृत्तिकाया, गोरोचनया—स्नानम-
न्यातसारजवर्गीयमाङ्गल्यद्रव्यविशेषेणेत्यर्थः, रचिततिलकः,—कृततिलकः । तैलिन,
आमलकेन—आमलकपिष्टेन चेत्यर्थः, मृणितः,—चिकणीकृतः, मौलिः,—संयतकेशः,
केशचयः इति यावत् येन यस्य वा तथोक्तः ।

(४०) अनुचेति ।—अनुच्चा—अवनितेत्यर्थः, पृष्ठदेशे इति भावः, या चूडा—
शिखा, तां चुम्बति—स्युशतीति तथोक्तेन, निविडेन—घनेन, घनसन्निविष्टपुष्पेणेत्यर्थः,
कुसुमापीडकेन—पुष्पमाच्छेदेन, समुद्भासमानः,—शोभमानः ।

(४१) असक्तदिति ।—असक्त—पुनः पुनः, उपयुक्तेन—सेवितेन, अर्चितेन
इत्यर्थः, ताम्बूलन—पथेन, विमला—रमणीया इत्यर्थः, अधरस्य कान्तिर्यस्य तथोक्तः ।

(४२) एकैति ।—एकेन शलाकाऽञ्जनेन—शलाकाऽधृतकञ्जलरंखया इत्यर्थः,
जनिता—उत्पादिता, लोचनयोः,—नयनयोः, रुचिः,—शीघ्रं येन
तथोक्तः ।

(४३) अचिरभुक्तः,—अचिरं—सद्यः, भुक्तं—भोजनं यस्य तथाभूतं, अञ्ज-

आर्यश्च वेधं दधानः, (४४) पुस्तकवाचकः मृदुष्टिः आजगाम,
नातिदूरवर्तिन्याश्च आसन्त्यां निषसाद । (४५) स्थित्वा च
मुहूर्त्तमिव तत्कालापनीतसूत्रवेष्टनमपि नखकिरणैः मृदु-
मृणालसूत्रैरिव आवेष्टितं पुस्तकं पुरोनिहितशरशलाकायन्त्रके
निधाय, पृष्ठतः सनीडसन्निविष्टाभ्यां मधुकर-पारावताभ्यां दत्ते
स्थानके (४६) प्राभातिकप्रपाठकच्छेदचिह्नोक्ततम् अन्तर-
पत्रम् उत्तिष्ठ्य, गृहीत्वा च कतिपयपत्रलघ्नीं कपाटिकां,

समयपूर्वे कृतभोजन इत्यर्थः । विनीतम्—अनुवृत्तम्, आर्य—सौम्यं, वेधं—परिच्छेदम् ।
[“वेधम्” इत्यत्र “वेशम्” इति पाठेऽपि स एवार्थः] ।

(४४) पुस्तकवाचकः,—ग्रन्थपाठकः, पवित्रसन्दर्भस्याख्याता वा । आसन्त्यां
—वेदासने ।

(४५) “स्थित्वा च” इत्यस्य “पुराणं प्रपाठ” इत्युत्तरैशान्वयः । तत्कालेति ।
—तत्काले—तस्मिन् काले, पाठकाले इत्यर्थः, अपनीतम्—उन्मीचितं, सूत्रेण वेष्टनं
यस्य तथोक्तमपि, सूत्रवेष्टनरहितमपीत्यर्थः, मृदुनि—कीमलानि, मृणालसूत्राणि—
विसतन्तवः तैरिव, नखकिरणैः,—नखमयसूत्रैः, आवेष्टितं—जडितम् । [“आवेष्टितम्”
इत्यत्र “वेष्टितम्” इति पाठान्तरम्] । पुर इति ।—पुरः,—अग्रतः, निहिते—
स्थापिते, शरशलाकायन्त्रके—शरदणनिबद्धनिर्मिते यन्त्रविशेषे । निधाय—संस्थाप्य ।
सनीडसन्निविष्टाभ्यां—समीपस्थिताभ्यां, (“समीपे निकटासन्नसन्निष्ठसनीडवत्”
इत्यमरः) मधुकर-पारावताभ्यां—भ्रमर-कपीताभ्यां, स्थानके—अवकाशे, दत्ते सति,
मधुकराः पारावताश्च निजनिस्त्रिणेन श्रौतृन् सुखयन्ति, अस्मिन् पाठके पठति तैरपि
तच्छ्रवणात् तूष्णीं स्थीयते इति भावः ।

(४६) प्राभातिकेति ।—प्रभातस्य अर्थं प्राभातिकः,—प्रभातकालिक इत्यर्थः,
यः प्रपाठकः,—प्रपठनमित्यर्थः, तस्य छेदः,—विरामः, तस्य अचिह्नं चिह्नं कृतं
चिह्नोक्ततम्—इयन्मात्रं पठितं, नान्यदिति स्मरणार्थं लघ्वीकृतमित्यर्थः तत् ; कश्चित्
पाठकः प्रभाते कश्चित् पठित्वा परपाठकाले पूर्वपठितस्मरणार्थं केनापि पत्रेण
चिह्नोक्तकरोति, ततश्च मध्याह्नात् परमर्थं तस्यैव पुस्तकस्य तदनन्तरपठनाय तत् अन्तरपत्र-
मपनीय पठतीति व्यवहारः । अन्तरपत्रं—मध्यस्थितविच्छेदचिह्नस्वरूपपत्रम् । उत्तिष्ठ्य—
अपनीय । कतिपयेति ।—कतिपयैः पत्रैः लघ्वी—लघ्वभारा इत्यर्थः तां, कपाटिकां—
पुस्तकावरणपट्टकम् ।

मालयन्निव (४७) मसीमलिनानि अक्षराणि दम्तकान्तिभिः,
अर्चयन्निव (४८) सितकुसुममुक्तिभिः यत्नं, (४९) मुखसन्नि-
हितसरस्वतीनूपुररवैरिव गमकैः मधुरैः आक्षिपन् मनांसि
श्रोतॄणां गीत्या पवनप्रोक्तं पुराणं पपाठ ।

तस्मिंश्च तथा श्रुतिमुभगगीतिगर्भं पठति सुदृष्टौ नातिदूर-
वर्ती (५०) वन्द्यो सूचीबाणः तारमधुरेण गीतिध्वनिम् अनु-
वर्त्तमानः स्वरेण इदम् आर्यायुगलम् अपठत्,—

“तदपि मुनिगीतमतिपृथु तदपि जगद्वापि पावनं तदपि ।

हर्षचरितादभिन्नं प्रतिभाति हि मे पुराणमिदम् ॥ ३ ॥

(४७) मसीमलिनानि—मसी—लेखनसाधनद्रव्यशेषः, तथा मलिनानि—
अक्षरवर्णानि ।

(४८) सितेति ।—सिताणां—शृङ्गानां, कुसुमानां—पुष्पाणां, मुक्तयः,—
मोचनानि, इत्यर्थः ताभिः । यत्नं—पुस्तकलिखितसन्दर्भम् ।

(४९) मुखेति ।—मुखे सन्निहिता—समासीना, या सरस्वती, तस्या नूपुर-
रवाः,—मञ्जीरनिनादाः तैरिव, गमयन्ति—बोधयन्ति, अर्चयन्ति शेषः गमकाः,—स्वर-
विशेषा इत्यर्थः तैः । पवनप्रोक्तं—वायुप्रोक्तम् । [“पवन” इत्यत्र “पवमान” इति
पाठेऽपि स एवायं ।]

(५०) वन्द्यो—श्रुतिपाठकः, सूचीबाणः,—तदाख्यः । गीतिध्वनिः—सुदृष्टिना
गीतश्रोतृनिनादम्, अनुवर्त्तमानः,—अनुसरन् । आर्यायुगलम्—आर्यया जात्या
निबद्धं श्लोकद्वयम् ।

पुराणश्रवणेन तदीक्षितवस्तुना राज्ञी हर्षस्य सायं क्षरन्नाह, तदपीति ।—तत्
मुनिना—द्वैपायनेन, गीतं—कौर्त्तितमपि, तत् अतिपृथु—अतिविस्तृतमपि, पृथुः,—
आदिराजो वेषपुत्रः, तमतिक्लान्तमपि, तदतिशायीत्यर्थश्च, तत् जगद्वापि—जगत्प्रसिद्धं,
पावनं—पुण्यवर्त्तनमपि, इदं पुराणं, वायव्यमिति शेषः, हि—निश्चितं, हर्षचरितात्
अभिन्नं—प्रभेदरहितं, मे—मम, प्रतिभाति—प्रतीतिविषयीभवतीत्यर्थः । अत्र तादृश-
पुराणात् हर्षचरितस्य भेदेऽपि अभेदकथनात् भेदेऽप्यभेदप्रतिपत्तिरूपा अतिशयोक्ति-
रुल्लेखः । आर्या उक्तम् ॥ ३ ॥

वंशानुगमविवादि स्फुटकरणं भरतमार्गभजनगुरु ।

श्रीकण्ठविनिर्यातं गीतमिदं हर्षराज्यमिव ॥ ४ ॥

(५१) तत् श्रुत्वा काणस्य चत्वारः पितामहमुखपद्मा इव

(५२) वेदाभ्यासपर्वत्रितमूर्त्तयः, (५३) उपाया इव साम-

गीतम सह हर्षराज्यस्य साम्यं वर्णयद्वाह. वंशेति ।—वंश—वेणुवाद्यम् ; अन्यत्र,—कुलम्, अनुगच्छतीति तथोक्तं, वंशवाद्यानुगतं वंशपरम्परागतस्त्वैतद्यः, अविवादि—न सः विवादिनौ स्वरौ गान्धार-निषादाविति भावः यस्मिन् ; अन्यत्र,—न सन्ति विवादिनः,—विरोधिनी यत्र तत्, सौराज्यमित्यर्थः, तत्र केषांचिदपि विवादाभावादिति भावः, स्फुटकरणं—स्फुटानि—स्पष्टानि, करणानि—ताललयादीनि यस्मिन् ; [केचित्तु गीतपत्रे एवं व्याख्यानयन्ति—“वंशेन—वेणुना, अनुगमः ययोः तौ, विवादिनौ स्वरौ—विश्रुत्यन्तरौ गान्धार-निषादौ स्वरौ यत्र तत् । करणम्—अपदः, सताल आविद्धः स्वरसन्निवेशः, उच्चारणस्थानं वा] अन्यत्र,—स्फुटानि—प्रसिद्धानि, करणानि—धर्माविचारस्थानानि, विद्यापरीक्षास्थानानि वा यस्मिन् तत् । भरतेति ।—भरतः,—भरतो नाम सङ्गीतशास्त्रमूचकारो मुनिविशेषः, आदिराजविशेषश्च, तस्य मार्गः,—पन्थाः, नीतिरिति यावत्, तस्य भजनेन—अनुसरणेन, गुरु—महदित्यर्थः । श्रीकण्ठति ।—श्रीयुक्तः,—मधुर इत्यर्थः, त्रैस्वर्यादिदोषविरहादिति भावः, कण्ठः श्रीकण्ठः ; यद्वा,—श्रीकण्ठः,—हरः, सर्वविद्याऽऽधारत्वादिति भावः ; अन्यत्र,—देशभेदः, तस्मात् विनिर्यातं—विशेषेण निःसृतम्, इदं गीतं हर्षस्य—राजः प्रमीदस्य च, राज्यमिव, प्रतिभाति इति शेषः । अत्र श्लिष्टविशेषणवशेन गीतस्य हर्षराज्येन सह अवैधर्म्यसाम्यकथनात् उपमानासालङ्कारः, स च श्लेषेणानुप्राणित इति बोध्यम् । आर्या इतम् ॥ ४ ॥

(५१) तदित्यादि ।—“तत्” इत्यस्य “मुखानि व्यञ्जीकयन्” इत्युत्तरेणान्वयः । पितामहमुखपद्मा इव—पितामहः,—ब्रह्मा, तस्य मुखानि, चत्वारोऽपि भावः, पद्मा इव पितामहमुखपद्माः ते इव । (“वा पुंसि पद्मम्” इत्यभिधानात् पुल्लिङ्गता) ।

(५२) वेदेति ।—वेदानाम् अभ्यासेन—पुनः पुनः अनुशीलनेन, पवित्रिता मूर्त्तिः शेषां तथोक्ताः ।

(५३) उपाया इव—सासादय इव, (“सामदानभेददण्डमित्युपायचतुष्टयम्”

प्रयोगललितमुखाः, गणपतिः, अधिपतिः, तारापतिः, श्यामलः
इति पितृव्यपुत्रा भ्रातरः, (५४) प्रसन्नवृत्तयः, (५५) गृहीत-
वाक्याः, (५६) कृतगुरुपदन्यासाः, (५७) न्यायवादिनः,
सुकृतसङ्गहाभ्यासगुरवः (५८) लब्धसाधुशब्दाः, लोक इव
व्याकरणेऽपि, (५९) सकलपुराणराजर्षिचरिताभिज्ञाः,

इत्यमरः) । सामेति ।—साम्नां—सामवेदानां, सान्ववादानाञ्च, (“साम लौवमुपा-
यस्य भेदे वेदान्तरेऽपि च” इति मेदिनी) प्रयोगेण ललितानि—सुन्दराणि, सर्व-
रञ्जनानीति भावः, (“ललितं विष्णु सुन्दरम्” इत्यमरः) मुखानि—वक्त्राणि, वदनानि
इत्यर्थः, आरम्भाय येषां ते, (“मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपायथोरपि” इति मेदिनी) ।

(५४) प्रसन्नैति ।—प्रसन्ना—विशुद्धा सुबोधा च, वृत्तिः,—जीविका सूत्र-
विवरणञ्च येषां ते, (“वृत्तिर्विवरणाऽऽजीवकौशिक्यादिप्रवर्त्तने” इति मेदिनी) ।

(५५) गृहीतेति ।—गृहीतम्—आहृतं विदितार्थञ्च, वाक्यं—वचनं, विवरण-
मिति यावत्, वार्त्तिकञ्च यैः तथोक्ताः ।

(५६) कृतेति ।—कृतः,—विहितः, गुरुणां—पितादीनां, पदे—चरणे, न्यासः,
—आत्मार्पणं यैः ; यद्वा,—कृतः,—अभ्यस्तः, गुरुपदे—दुर्बोधशब्दे, न्यासः,—वृत्तिः,
विवरणमिति यावत् यैः ते ; अन्यत्र,—कृता गुरवः,—बहव इत्यर्थः, पदानां—
सुप्तिङ्तानां, न्यासाः,—प्रयोगा यैः ; यद्वा,—कृतो गुरुणि पदे न्यासः,—स्थितिः यैः
तथोक्ताः, महतीं प्रतिष्ठां गता इति यावत् ; यद्वा,—कृतः गुरुणाम्—उपदेष्टृणां
सुखमिति, पदे—स्थाने, न्यासः,—स्थितिः येषां ते, सर्वैरुपदेष्टृपदे ते वृता इत्यर्थः ।

(५७) न्यायेति ।—न्यायम्—उपपत्तिगुक्तं वचनम्, उपपत्त्यनुपपत्तिविचारञ्च,
वदन्तीति तथाविधाः । सुकृतेति ।—सुकृतानां—पुण्यकर्मणां, सङ्गृहस्य—सञ्चयस्य,
अभ्यासेन—पुनःपुनरावृत्त्या, गुरवः,—महान्तः ; अन्यत्र,—सुकृतस्य—सुष्ठु कृतस्य,
सङ्गृहस्य—व्याङ्गिकतस्य व्याकरणसन्दर्भस्य, अभ्यासेन गुरवः,—उपाध्यायाः ।

(५८) लब्धेति ।—लब्धः,—अधिकृतः, साधुशब्दः,—साधुरयमिति शब्दः,
साधुवादी वा, व्युत्पन्नशब्दश्च यैः तथोक्ताः ।

(५९) सकलपुराणेति ।—सकलत्यादि विशेषणवयेण वक्ष्यमाणविजराजादि-
कृतान्ते अभिज्ञता प्रदर्श्यन्ते । सकलानां पुराणानां—पूर्वकालिकानां, राजर्षीणां—
मन्वादीनां, चरितेषु अभिज्ञाः,—विशिष्टज्ञानशालिनः ।

(६०) महाभारतभाषितात्मानः, विदितसकलेतिहासाः,
महाविद्वांसः, महाकवयः, (६१) महापुरुषवृत्तान्तकुतू-
हलिनः, सुभाषितश्रवणरसरसायनाः, विदृष्टाः. (६२) वयसि
वचसि यशसि तपसि सदसि महसि वपुषि यजुषि च प्रथमाः,
पूर्वमेव कृतसङ्गराः, विवक्षवः. (६३) स्मितसुधाधवलित-
कपोलोदराः परस्परस्य मुखानि व्यलोकयन् ।

(६४) अथ तेषां कनीयान् कमलदलदीर्घलोचनः श्यामलो-
नाम बाणस्य प्रेयान् प्राणानामपि वशयिता दत्तसंज्ञः तैः

(६०) महति ।—महाभारते—तदाख्यव्यासप्रणीतलक्ष्मोकात्मके ग्रन्थभेदे,
भाषितः,—अनुशीलितः, आत्मा यैः तथोक्ताः, महाभारतसारविद इति यावत्, विपक्ष-
भारतवर्षविव्यातचरित्रा वा ।

(६१) महापुरुषेति ।—महान् पुरुषः,—नारायणः हर्षराजो वा, तस्य वृत्तान्ते
—विवरणे, चरितश्रवणे इत्यर्थः, कुतूहलिनः,—कौतुकशालिनः । सुभाषितेति ।—
सुभाषितानां—शोभनानां काव्यानाम् आलापानाञ्च, श्रवणे—आकर्षणे, यो रसः,—
रामः, तस्य रसायनाः,—औषधविशेषाः, सुभाषितश्रवणेन लोकानां श्रुतिसुखदायका
इति भावः । “सुभाषित” इत्यनेन स्वकृतकाव्यस्य प्रशंसा व्यज्यते । विदृष्टाः,—विगत-
विषयानुरागा इत्यर्थः ।

(६२) वयसि—यौवने । वचसि—वाक्यविन्यासे । सदसि—सभायाम् ।
महसि—तेजसि । वपुषि—शरीरे । यजुषि—यजुर्वेदे । प्रथमाः,—अथगण्याः ।
कृतसङ्गराः,—वयं सर्वे ऐकमत्येन हर्षचरितं वक्तुं बाणमनुरोधः इति अन्योऽन्यं कृताङ्गी-
काराः, अहम्पूर्विकया हर्षचरितकथनाय बाणमनुरोद्धं कृतविवादा वा, (“सङ्गरो
युधि चापदि । क्रियाकारे विषे चाङ्गीकारे” इति मेदिनी) ।

(६३) स्मितेति ।—स्मितं—मृदुहसितमेव, सुधा—अमृतं, तथा धवलितं—
विशदीकृतं, कपोलस्य—गण्डस्य, उदरम्—अभ्यन्तरभागः तेषां तन्नाविध्याः ।
व्यलोकयन्—अपश्यन् ।

(६४) अथेत्यादि ।—तेषां—भातृणामित्यर्थः, कनीयान्—कनिष्ठः, [“द्विवचन—”
(५।३।५७ पा०) इति ईयसुनि “युवाख्ययोः—” (५।३।६४ पा०) इति अल्पस्य
कणादेशे रूपम्] । “कनीयान्” इत्यनेनास्य प्रियवादित्वं प्रकटीकृतम् । प्रेयान्—

(६५) सप्रणयं दशनज्योत्स्नास्रपितककुभा सुखेन्दुना बभाषे,—
 (६६) “तात ! बाण ! द्विजानां राजा गुरुदारप्रदणम् अका-
 र्षीत् । (६७) पुरुरवा ब्राह्मणधनदृष्ट्या दयितेन आयुषा
 व्ययुज्यत । (६८) नहुषः परकलत्राभिलाषी महाभुजङ्ग आसीत् ।

अतिशयेन प्रियः । वशयिता—लोकवशीकरणचम इति यावत् । दत्तसंज्ञः,—ब्रूहीति
 कृतसङ्केत इत्यर्थः । तैः,—धाटभिः ।

(६५) सप्रणयं—सप्रणयं, सम्मितप्रार्थनापूर्वकम् इत्यर्थः । दशननेति ।—दशनानां
 —दन्तानां, ज्योत्स्ना—प्रभया, स्रपिताः,—अभिषिक्ताः, ककुभः,—दिशो येन तादृशेन ।

(६६) तात !—वत्स ! । प्रथमं तावत् पूर्वेषां राजर्षीणां दोषानुद्भाव्य हर्षदेवस्य
 मितरां निर्दोषतां ख्यापयति—द्विजानामित्यादिना । तेषां दोषाश्च क्वचित् शब्देन
 क्वचित् वा अर्थेन यथायोग्यमुद्भावनीयाः । द्विजानां राजा—चन्द्रः (“द्विजराजं शशधरो
 नक्षत्रेशः चपाकरः” इति चन्द्रपर्यायिष्वमरः) । चन्द्रादिशब्दकथनेन राजत्वप्रतीतिरभावम्
 “द्विजानां राजा” इत्युक्तम् । गुर्विति ।—गुरोः,—वृहस्पतेः, (वृहस्पतिः सुराचार्यो
 गोपतिर्षिषणो गुरुः” इत्यमरः) आचार्यस्य च, दाराणां—पत्न्या, ताराया इत्यर्थः,
 गृह्यं—धर्षणमित्यङ्गः । पुरा तारानाम् गुरुभात्यां पृथक्चन्द्रमसं परमसुन्दरं समुचितं
 कामयमाना गर्भवती आसीत्, तदुपलक्षणे बहुयुगं गुरु-चन्द्रयोः विरोधः आसीत् ;
 तेन यदा वृहस्पतिः तारानयनाय इन्द्रादीन् देवान् प्रीत्साहितवान्, तदा चन्द्रः युक्तं
 शरणमगात् । तत्र गुरुपत्नीया देवाः युक्तप्रेरिताः चन्द्रपत्नीया असुराश्च अन्याऽन्यं
 महासमराय आजुहुवुः, दिव्यमानेन वर्षसहस्रं युद्धमकार्षुः ; तत् दृष्ट्वा भगवान्
 नारदः प्रथममात्मबोधितां तारां गुरवे, तद्गर्भजं पुत्रं बुधनामानं चन्द्राय च समर्थं
 उभयोर्विरोधं बभञ्जति पौराणिकी वार्ता अवानुसन्धेया ।

(६७) ब्राह्मणनेति ।—ब्राह्मणस्य धनानि, तेषु दृष्ट्वा—लोभः तथा । दयितेन
 —प्रियेण, आयुषा—जीवितेन, आयुर्नाम्ना पुत्रेण च, व्ययुज्यत—वियुक्तः, विप्रशपात्
 विमतजीवनः परं पुत्रजननात् चिरं पुत्रवियुक्त इत्यर्थः । पुरा राजर्षिः पुरुरवाः दिशो
 जिगीषुरेकदा प्रथिकेनापि प्रभूतधनशालिना विप्रेण यज्ञे निमग्नितः लोभात् तद्वनं जिज्ञीषु-
 स्तच्छापात् विनाशं गतः । विप्रः तस्मिन्मृते नरेन्द्रमन्तरा लोकाः निवर्तन्ते इति
 आयुर्नीमानं राजर्षिं तदायुषा उदपादयत इति पौराणिकी कथा अत्र अनुसन्धेया ।

(६८) नहुषः,—आयुस्तनयः, परस्व कलत्रं—भात्यां, तदभिलाषी, महाभुजङ्गः,
 —अजमरः, अतिखल्प्य इत्यर्थः । पुरा दुर्वाससः शापात् इन्द्रं अदर्शनं गते त्रिलोकीं

(६६) ययातिः आहितब्राह्मणीपाणिग्रहणः पपात । (७०) सुद्युम्नः स्त्रीमय एव अभवत् । (७१) सोमकस्य प्रख्याता जन्तुबधनिर्घृणता ।

नष्टशिव दृष्टा देवा नहुषं शतक्रतुम् ऐन्द्रे पदे अभ्यषिञ्चन् ततश्चासौ ऐश्वर्यमतः शचीं साध्वीं गुरुगृहेषु प्रच्छन्नवर्तनीं कामयमानः, गुरुपुत्रशत्रुं तया भीतया “अपूर्वयानिन आगच्छन् मां नय” इत्यभिहितो यदा ऋषियानेन तत्सकाशं गन्तुमैच्छत्, गच्छन् तदेव सुसु चलितुमक्षमम् अगस्त्यं वाहकं “सर्पं सर्पं” इत्युक्त्वा पदा प्राहरत् । ततश्च “सर्पो भव” इति सहसा तच्छापात् अजगरतां प्राप इति पौराणिकी वार्ता अत्र अनुसन्धेया ।

(६६) आहितेति ।—आहितं,—कृतं, ब्राह्मण्याः,—ब्राह्मणकन्यायाः, पाणि-ग्रहणं—परिणयः येन तयोक्तः । पपात—जरायलोऽभवदित्यर्थः । ऋषियोऽपि ब्राह्मण-कन्यायाः पाणिग्रहणेन शास्त्रमर्यादांलङ्घनात् पतितोऽभूदिति भावः । पुरा मृगयाविहारी राजर्षिर्ययातिः एकस्मिन् कूपे वृषपर्ज्याऽसुरपतेर्दुहित्वा बहुशतदासीसमेतया क्रीडन् कलहकुपितया पितृगुरोः युक्रस्य कन्यां देवयानीं निपातिताम् उच्चैः कदतीं दृष्ट्वा निजकरणेन तत्करं गृह्णन् उद्धारः । ततः “पाणिग्राहेण भवता कथमहं त्वान्या” इति तया प्रार्थितः ब्राह्मणीत्वात् अस्वीकुर्वन् शोकाकुलेन तत्पित्वा युक्रेण अनुमतः तां पत्नीत्वेन अयाह । तद्ग्रहणाच्चास्ते जरायक्तः अभवदिति पौराणिकी वार्ता अत्र अनुसन्धातव्या ।

(७०) सुद्युम्नं—बलं धनञ्च यस्य सः सुद्युम्नः,—तदास्थो नरपतिः, स्त्रीमयः,—स्त्रीरूपः, सततकान्ताऽनुरतश्च । पुरा कश्चिंश्चित् सरसि पार्ष्वत्या विहरन् हरः राजर्षिणा सुद्युम्नेन मृगयाविहारिणा अवलीकितः, ततश्च लज्जितया गौर्या अभ्यर्थितो हरः “योऽवागत्य यत्किमप्युपयोज्यते स स्त्रीत्वमवाप्स्यति” इति सामान्येन तं शशाप । स च शमः सरोवरनीरं पीत्वा सद्य एव स्त्रीरूपोऽभवत् इति पुराणाख्यानाम् ।

(७१) सोमकस्य—राजर्षिविशेषस्य । जन्विति ।—जन्तुः,—जन्तुर्नाम तस्य पुत्रः, जन्तवः,—पाणिनय, तस्य तेषाञ्च बधेन—हृत्यया, निर्घृणता—निष्ठुरता । पुरा जन्तुर्नाम सोमकस्य राज्ञ एक एव पुत्र आसीत्, राजा तु एकपुत्रोऽपुत्र एव इति मत्वाः बहुपुत्रतामिच्छन् पुरोधसा अभ्यधाय “यदि बहून् पुत्रान् कामयसे, तदा अस्य सुतस्य जन्तोर्वपया होमः क्रियतां, तद्धोमधृमान् यावन्तो मर्ह्युः ते समाजिघ्रेयुः, ताः सर्वा एव पुत्रान् प्रसविष्यन्ते” इति श्रुत्वा राजा सोमकेन तथैव आचरितमिति पौराणिकी वार्ता अत्रानुधेया ।

(७२) मान्धाता मार्गणव्यसनेन सपुत्रपौत्रो रसातलम् अगात् ।
 (७३) पुरुकुत्सः कुत्सितं कर्म तपस्यन्नपि मेकलकन्यकायाम्
 अकरोत् । (७४) कुवल्याश्वो भुजङ्गलोकपरिग्रहात् अश्वतर-
 कन्याम् अपि न परिजहार । (७५) पृथुः प्रथमपुरुषकः परिभूत-
 वान् पृथिवीम् । (७६) नृगस्य कृकलासभावे वर्णसङ्करः समदृश्यत ।

(७२) मार्गणेति ।—मार्गणेषु—शरेषु, व्यसनं—समासक्तिः, युद्धासक्तिरिति
 वावत्, याज्ञासातत्यश्च तेन, रसातलं—पातालम् अधस्ताच्च, (“अधी-भुवनपाताल-
 बलिसङ्ग-रसातलम्” इत्यमरः) अगात्—गतवान्, विनष्ट इति भावः । पुरा
 मान्धाता पृथिवीं निर्जित्य स्वर्गजयार्थं गतः शतक्रतुना अभ्यधायि,—“राजन् ! पातालं
 तावदये जय, पश्चात् स्वर्गजयिनः तव दास्यं गृहीष्यामि” इति । स च तद्वचनात् अवि-
 चार्यैव रसातलं गतः तत्रत्येन शङ्करप्रसादलब्धविशूलिन लवणनाम्ना दानवेन सपुत्रपौत्रो
 निधनतां नीत इति किंवदन्ती ।

(७३) मेकलकन्यकायां—नर्मदायाम् । (“रेवा तु नर्मदा सीमीदृशा मेकल-
 कन्यका” इत्यमरः) । पुरा पुरुकुत्सः तपस्यन् मेकलकन्यकायां विहरन्तो कामपि
 कामिनीं दृष्ट्वा कामार्तः तां धर्षयामासेति पुराणप्रसिद्धा वार्ता ।

(७४) भुजङ्गलोकपरिग्रहात्—पातालगमनात्, भुजङ्गो बिष्टश्च । अश्वतर-
 कन्याम्—अश्वतरी नाम कथित् नागः, तस्य कन्या तौ, बड्वाश्च, न परिजहार—
 न तत्याज, कद्वानित्यर्थः । पुरा कुवल्याश्वः मृगयाप्रसङ्गेन भृशमार्तो मज्जनेच्छया
 सरसीमवगाहमान एव रसातलं गतः तत्र अश्वतरकन्यां गतवानिति वार्ता ।

(७५) पृथुः,—आदिराजः वेषतनयः । प्रथमेति ।—प्रथमः,—चाद्यः, मुख्यश्च,
 पुरुष एव—पुरुषकः, कदर्थपुरुषश्च । पुरा पृथुः भूधराक्रान्तां पृथ्वीं विलोक्य आपकीच्या
 भुवः पर्थ्व्यन्तेषु तान् प्रविक्षेप, ततश्च स्वधरणिमित्तभुतभूभृतां परिभवात् अस्य कदर्थ-
 पुरुषत्वम्, एतद्वयीगात् स्वस्थाः अपि परिभवश्च विचार्य तस्मात् रुष्टा भूः “देहि मे
 प्रजाभरणीपायान्” इति तेन आकृष्टकान्मुकेषु अनुब्रुवा त्रिभुवनानि बभ्राम, ततः
 कमपि शरणम् अलभमाना अस्य सर्वाः शस्यसम्पदो जनयामासेति कथितम् ; अतः
 एतस्मात् परिभूता भूः इति वार्ता अनुसन्धेया ।

(७६) कृकलासभावे—कृकलासः,—सरटः, सरीसृपभेद इत्यर्थः, तद्भावे—
 तद्वपदशायाम्, अपीति शेषः, किं पुनः राजभावे इति निन्दता । वर्णेति ।—वर्णानां

- (७७) सौदासेन न रक्षिता पर्याकुलीकृता क्षितिः ।
 (७८) नलम् अवशाच्च हृदयं कलिः अभिभूतवान् ।
 (७९) संवरणो मित्रदुहितरि विक्लवताम् अगात् ।
 (८०) दशरथ इष्टरामोन्मादेन मृत्युम् अवाप ।

—युक्लक्षणादीनां, ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणाञ्च, सङ्करः,—सन्धिशरणम् । चूगो राजर्षिः कदाचित् कस्यापि विप्रस्य सम्बन्धिनीं गाम् अवदित्वा अन्यच्छेदित्वाय दत्तवान्, ततश्च गोस्वामी तां गाम् स्वीयां विदित्वा तं विप्रं ययाचि । स च तां गाम् ददौ । ततस्ती विप्रदत्तमानो राजद्वारं गत्वा राजानं विजातीयस्त्रीषु आसक्तम् अलभमानो क्रोधात् “लकलासो भव” इति तं शप्ता यथाऽऽगतं प्रतिजम्बतुरिति पौराणिकी वाचा ।

(७७) न रक्षिता—न पालिता, नरान् क्षिणीतीति नरक्षिता—नरक्षय-
 क्षालिनौत्यर्थः ; यद्वा,—नरक्षिता—मानवहन्ता, सौदासेन इत्यस्य विशेषणम्,
 अत एव पर्याकुलिता—समन्तात् आकुलिता प्राप्ता । सौदासी नाम राजा मृगयाचरः
 पथि कदाचित् स्थितं कमपि शक्राभिधं मुनिम् “अपसर्प” इति अबदत्, स तु “पन्था
 देयी ब्राह्मणाथ” इति शास्त्रात् नीतिमनुसरन् तद्वचनम् अनाकर्णयन् मार्गात् न चलितः ।
 ततश्च राजा क्रोधाभिभूतेन कश्याऽभिहतो स मुनिः “मनुष्यभक्तो राक्षसी भव” इति
 तं शप्ता । ततश्च तस्मिन् राक्षसे जाते भुवः पर्याकुलिता जातेति पौराणिकी वाचा ।

(७८) अवशाच्च हृदयं—न वशम्—अनायत्तमित्यर्थः, अच हृदयम्—अचक्षानम्,
 अक्षणि—इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि, हृदयं—मनश्च यस्य तथाभूतम् । पुरा नलो राजा
 द्यूतव्यसनासक्तः तवाकुशलस्य कलिना परिभूत इति प्रसिद्धिः ।

(७९) मित्रेति ।—मित्रः,—सूर्यः, मित्रं—सुहृच्च, तस्य दुहितृ—कन्या,
 तपतीति यावत् तस्यां, विक्लवतां—विह्वलतां, समासक्तिमित्यर्थः । पुरा तपस्वीनाम्
 रविकन्यां दृष्ट्वा संवरणः तस्यामासक्तो बभूव इति वाचा ।

(८०) इष्टेति ।—इष्टा—प्रिया, रामा—कान्ता, कैकेयीति भावः, तस्याम्
 उन्मादः,—अव्यासक्तिरिति यावत् ; यद्वा,—इष्टः,—प्रियः, रामः,—स्वसुतः, तदर्थम्
 उन्मादः,—कैकेयीप्रार्थनया तन्निर्वासनेन या उन्मत्तता तेन । मृगयाव्यसनी राजा
 दशरथः वनमध्ये दूरात् कुम्भपुरणरवे इक्षिणां जलपानमाश्रय्य शब्दध्वनिना बाणेन
 सिन्धुनामानमन्थतपसस्तनयं विव्याध । ततश्च तद्दार्शन्यादमनुसरन् तत्र गत्वा बुद्ध्या
 च हनकार्थं भक्षणमुत्तमः अरविज्ञेन तेन विज्ञापितश्चान्तः पिबोरन्वयोः समीपं तं

(८१) कार्तवीर्यो गोब्राह्मणातिपीडनेन निधनमयासीत् ।

(८२) मरुतः इष्टबहुसुवर्णकोऽपि देवहिजबहुमतो न बभूव ।

(८३) शन्तनुरपि व्यसनात् एकाकी विद्युक्ती बाहिन्या विपिने

प्रापयामास । तत्पितृवाक्येन शन्तनुद्वरति राजनि बाली मृतः । ततश्च सखीकः
वापसः “त्वमप्यहमिव पुत्रश्रीकेन प्राप्तासि विनाशम्” इति दशरथं श्रद्धा अग्नौ प्राचां-
सत्वाज । एवं श्रुती राजा दशरथः स्त्रीवाक्येन प्रियं पुत्रं रामं वनं प्रेषयन् मुनिशपात्
तच्छोकेन ममारित रामायणी वार्ता ।

(८१) गोब्राह्मणेति ।—गवे—गोनिमित्तमित्यर्थः, ब्राह्मणस्य—जमदग्नेरिति भावः ।
गवां ब्राह्मणानाञ्च अतिपीडनेन—बधेन । पुरा कार्तवीर्यः कदाचित् गवां कंठेरप्यती-
वाचिका जमदग्नेः धेनुम् अहरत्, तच्च व्यापादितवान् ; ततश्च क्रोधाभिभूतेन तत्पुत्रश्च
परशुरामश्च परशुक्लिन्नभुजसहस्रः समर्थैश्चास्रियसहः निहत इति वार्ता ।

(८२) इष्टेति ।—इष्टः,—अनुष्ठितः, बहूनि सुवर्णानि—सौवर्ण्यद्रव्याणि यस्मान्
तथाभूतः यज्ञः बहुसुवर्णकः येन तथाभूतः । इष्टः,—प्रियः, अभिमत इत्यर्थः, बहू-
अतिश्रयेण, सु—शोभनं, वर्णः,—गौरस्वरूपः यस्य तथाभूतोऽपि इति च । यदा,—
इष्टानि—दत्तानि, बहूनि—प्रभूतानि, सुवर्णकानि येन तथाभूतः । ईदृशेति ।—देव-
हिज,—वृहस्पतिः ; देवा हिजाः,—विप्राश्च, तेषां बहुमतः,—समादृतश्च । पुरा
बहुसुवर्णकाङ्क्षेन यागेन श्रियतुः मरुतः वृहस्पतिं याज्यकर्मणि अनुकरोष । “मनुष्यस्य
तव यज्ञं न करिष्यामि” इति तेनावमतश्च नारदवचनात् तद्भातर वाराणसौष बह-
वृद्धीतच्छ्रुत्वा स्थितं सवर्णकं विवरिपुः गत्वा तेनैवोक्तचिह्नैः भगवन् नत्वा प्रयान्तं तं
विज्ञाय बहुशक्तिरम्कुञ्जलमपि अविरज्यमानः कथमपि पौरोहित्यं न्ययोजयत् । ततश्च
वृहस्पतिमदयज्ञे भातुः सृष्टिं दृष्ट्वा विवर्षमकरोदिति वार्ताऽनुसन्धेया ।

(८३) व्यसनात्—अत्यासङ्गात् । [“शन्तनुरपि व्यसनात्” इत्यत्र “शन्तनु-
रतिव्यसनात्” इति पाठः,—अतिव्यसनात्—अत्यन्तासङ्गेरित्यर्थः] बाहिन्या—नद्या,
गङ्गादेव्या इत्यर्थः, सेनया च, (“बाहिनौ स्यात् तरङ्गिण्या सेना सेन्यप्रभेदयोः” इति
मेदिनी) । पुरा महाभयो नाम राजा ब्रह्मसभायां गङ्गां चामरशाहिणीं कदाचित् अङ्ग-
विशेषात् अलितवाससं दृष्ट्वा भृशं कामार्ततां प्रभवचसा अज्यन् ब्रह्मणा “पतित्वा
अत्रियगृहे शन्तनुर्नाम भव” इति शप्तः सद्यः एव गां गतः शन्तनुः नाम राजा
अभूत् । गङ्गाऽपि मत्कृतेऽस्येदृशी दशा इति सतिदं भुवम् अवतरति अम् । तटानीञ्च
धेनुहरणकुपितेन बहिष्ठेव “भुवं गच्छत” इति शप्तेः बभूविः विदितेदृशान्ते, गङ्गा

विललाप । (८४) पाण्डुः वनमध्यगतो मत्स्य इव
मदनरसाविष्टः प्राणान् मुमोच । (८५) युधिष्ठिरो गुरुभय-
विषमहृदयः समरशिरसि सत्यम् उल्लुष्टवान् । (८६) इत्थं
नास्ति राजत्वम् अपकलङ्कम् ऋते देवदेवात् अमृतः सर्वहोप-
भुजो हर्षात् । अस्य हि बहूनि आश्चर्याणि श्रूयन्ते ; तथा हि,—

अभ्यधाति—“यदि तव शृपेऽस्मिन् समासक्तिः जाता, तदा वयमपि तव गर्भे
उत्पत्स्यामहे ; जातमावाय त्वया स्वसंलले मौक्तव्याः” इति । सा तु तथा अङ्गीकृत्य
वगयायां विहरन्तं शलन् प्राथयमानम् अबोधत्—“राजन् ! यदहं करोमि, तत्र
त्वया न निरोद्धयं, न च मदीयं जन्म प्रष्टव्या” इति । राजाऽपि नितरां तदासक्तः
तथैवाङ्गीकृत्य बहून्पुत्रान् तया अरमत । कालक्रमेण यः कथितं सुत उत्पद्यते अ,
अ तया जने क्षिप्तः, एवं समसु सुतेषु जने क्षिप्तेषु गङ्गां सेवमानः निःसन्तानोऽयं मा
भूत्, इति समभिरसुभिः कृताश्रमङ्गः भीषो भूतः, ततः तमपि क्षिपन्तौ, तां राजा
नितरां पञ्चशोकात्तः “नेदानीं त्वया मरपवः क्षिप्तव्यः” इति सतिरस्कारम् अभिहितवान् ।
साऽपि “भटप्रतिज्ञा भवान्” इत्युक्त्वा अष्टमं पुत्रं राज्ञे दत्त्वा पुनः ब्रह्मलोकम् अगतात्
राजा च तद्विशीमांसी बहुधा विललाप इति वार्त्ता अव अनुसन्धेया ।

(८४) वनम्—अरण्यं जलक्षेत्रं, (“वने सलिल-कानने” इत्यमरः) । मदनः,—कामः,
मदनः—तदाख्यद्विविधः, तस्य फलमिति यावत्, (“मदनः स्मरवसन्तदुभेदधर्म-
सिक्कपके” इति मे.दनी), सलिलान्तरालचारी मत्स्यो यथा मदनस्य फलरसकषायित-
सलिलसम्पर्कात् प्राणान् विजहाति, तथा अरण्यविहारो पाण्डुः शृङ्गाररसाविष्टमानसः
प्राणान् यज्जिहति निष्कृष्टार्थः । एकदा पाण्डुः स्वगयार्थं वनविहारो कर्तुमाख्यं
स्वगुरुपिणं कर्तुं निश्चितनयं स्वगौरपया ब्राह्मण्या सह रममाणमालोक्य अकृतार्थता-
दशयामेव तं बाणैकेन जघान् ; तेन च शरार्त्तन प्राणान् मुमुक्षता “त्वमपि अहमिव
स्त्रिया विहरन् अकृतार्थ एव प्राणान्मृष्यसि” इति शप्तः असौ कदाचित् कामार्तः माद्रा
सह विजने विहरन् मृत्युवशं नीतः इति भारतीय वार्त्ता ।

(८५) गुर्विति ।—गुरुभयं—गुरोः,—द्रोणात् भयं, महद्भयञ्च, तेन विषमं
हृदयं यस्य तथोक्तः । कुरु-पाण्डुवसमरे स्ववलानि विनाशयन्तं साक्षात् धनुर्वेदं द्रोणम्
“अन्तर्लामा हतः” इति अलीकवचसा श्रीकाकुलं कृत्वा युधिष्ठिरः कृतश्चञ्चल्यं न
घातितवान् इति भारतीय वार्त्ता ।

(८६) इत्थम्—एवमकारं, सत्ययुगमारभ्य कलिप्रवृत्तिं यावदित्यर्थः । अप-

(८७) अत्र बलजिता निखलीकृताः चलन्तः कृतपद्माः
क्षितिभृतः । (८८) अत्र प्रजापतिना शेषभोगिमण्डलस्य
उपरि क्षमा कृता । अत्र (८९) पुरुषोत्तमेन सिन्धुराजं प्रमथ्य
लक्ष्मीः आत्मीकृता । (९०) अत्र बलिना मोचितभूभृद्देष्टनो
मुक्तो महानागः । (९१) अत्र देवेन अभिषिक्तः कुमारः ।

कलङ्क—निर्दीपम् । देवदेवात्—राजाधिराजात् । आश्वर्याधि—विशयकराधि,
चरितानीति शेषः ।

(८७) अत्रेत्यादि ।—अत्र“बलजिता”इत्यादयः शब्दाः श्रीहर्षे अन्यर्थाः ज्ञातव्याः ।
अत्र—अगति । बलं—श्रवसेत्वं, बलाख्यम् असुरस्य, जितवान् इति बलजित् तेन,
श्रीहर्षेति शेषः । चलन्तः,—बिरोधितया व्यवहरन्त इत्यर्थः, पद्मशालितया उड्डीय-
मागाश्च ; कृताः,—अवलम्बिताः, पद्माः,—सङ्गायाः ; अन्यत्र,—कृताः,—धृताः
इत्यर्थः, पद्माः,—पद्मवाचि यैः तथोक्ताः, क्षितिभृतः,—राजानः, पश्यन्ताश्च, निखली-
कृताः,—निर्जितत्वात् बलीकृताः, पद्मच्छेदनात् स्थावरतां नीताश्च ।

(८८) प्रजापतिना—नरपतिना, ब्रह्मणा च । शेषेति ।—शेषस्य—निहिताव-
शिष्टस्य, भोगिनां—सुखभोगरतानां, राज्ञामिति भावः, मण्डलस्य—चक्रस्य ; अन्यत्र,
—शेषस्य—अनन्तस्य, भोगिनः,—नागस्य, मण्डलस्य—फलस्य, उपरि क्षमा—
क्षान्तिः, पृथिवी च, कृता—विहिता, निहिता च ।

(८९) पुरुषेति ।—पुरुषेषु उत्तमः,—श्रेष्ठः तेन, नरनाथेन नारायणेन च,
सिन्धुराजं—सिन्धुदेशाधिपतिं चौरनिधिञ्च, प्रमथ्य—निर्जित्य बिलीय च, लक्ष्मीः—
राजश्रीः कमला च, आत्मीकृता—स्वीकृता ।

(९०) बलिना—बलवता असुरराजेन च, महानागः,—महान् रघुइक्ष्मी,
स्त्रोवदपंशाताख्यः इति भावः, वासुकिश्च । मोचितेति ।—मोचितम्—अपनीतं,
भूभृद्भिः—शत्रुराजभिः इत्यर्थः, वेष्टनम्—अवरोधनम् ; यद्वा,—मोचितं भूभृतः—
श्रीकुमाराख्यस्य राज्ञः, वेष्टनं—शृङ्गेन रोधनं यस्य तथाभूतः ; श्रीकुमाराख्यः शृपातः
किल महाराजं दर्पशातेन उपजातमदेनावरुद्धः, दृष्ट्वा च तत् दृष्ट्वा राजा खड्गं
गृहीत्वा मोचितः सः, दुष्टइक्ष्मीं चायमिति कोपात् परित्यक्तः विपिने इति वाचां ;
अन्वव,—भूभृतः,—मन्दरस्य, वेष्टनं यस्य तथाभूतः, मुक्तः,—परिचातः, सागरमव्यनात्
परं परित्यक्तश्च ।

(९१) देवेन—राज्ञा, देवराजेन च, कुमारः,—विजयतनयः शृङ्गश्च, अभिषिक्तः,

(८२) अत्र स्वामिना एकप्रहारपातितारातिना प्रख्यापिता शक्तिः । अत्र (८३) नरसिंहेन स्वहस्तविशसितारातिना प्रकटीकृतो विक्रमः । अत्र (८४) परमेश्वरेण तुषारशैलभुवो दुर्गाया गृहीतः करः । अत्र (८५) लोकनाथेन दिशां मुखेषु परिकल्पिताः लोकपालाः सकलभुवनकोशश्चाग्रजम्बानां विभक्तः । (८६) इत्येवमादयः प्रथमकृतयुगस्येव दृश्यन्ते महासमारम्भाः । अतोऽस्य सृष्टहीतनाम्नः पुण्यशशिः पूर्वपुरुष-वंशानुक्रमेण आदितः प्रभृति चरितमिच्छामः श्रोतुम् ।

—प्रतिष्ठापितः, यौवराज्ये सेनापत्ये च इति शेषः । यद्यप्यत्र देवपदं देवतासामान्यायकं, तथाऽप्यत्र लक्षणया देवराजपरत्वमवगन्तव्यम् ; तेनैव कुमारस्य सेनानौत्वेन उक्तत्वादिति ।

(८२) स्वामिना—प्रभुणा, सेनापतिना गृह्येन च । एकेति । —एकेन—एकमात्रेण, उभयवापि तुल्यम् ; प्रहारेण—शराघातेन, उभयव तुल्यम् ; पातिताः अरातयः,—शत्रु-भूता राजानः, तारकादयोऽसुराश्च येन तथाभूतेन । शक्तिः,—सामर्थ्यं, तदाख्यमस्त्वच्च ।

(८३) नरसिंहेन—नरः सिंह इव तेन, नरश्यासौ सिंहेत्येति तथोक्तेन च, नरसिंहेनेत्यर्थः । स्वहस्तेति । —स्वहस्तेन, न तु सैन्यसहायेन, चक्रादिनिजास्तेषु च, विशसिताः,—निहताः, विदारिताश्च, अरातयः,—शत्रवः, विरोधिनी नृपाः, हिरण्य-कशिपुप्रभृतयश्च इति यावत् येन तथोक्तेन ।

(८४) परमेश्वरेण—परमशक्तौ ईश्वरश्चेति परमेश्वरः,—सार्वभौमः, इत्यत्र तेन, तुषारशैलभुवः,—हिमालयप्रदेशभूमेः, हिमगिरिजातायाश्च, दुर्गायाः,—दुर्गमायाः, गौर्याश्च, करः,—बलिः, पाणिय ।

(८५) लोकनाथेन—नरपतिना, विधाया च, दिशां मुखेषु—निःसरणमार्गेषु, सीमान्प्रदेशेषु इति यावत्, अन्यत्र,—दिशां मुखेषु—दिशि दिशि इति यावत्, परिकल्पिताः,—निर्गताः, लोकपालाः,—प्रजापालाः, इन्द्रादयश्च । सकलभुवनकोशः,—सर्वजगतां धनं, सकलभुवनमेव कोशः,—धनभाण्डारश्च ; अग्रजम्बानां—ब्राह्मणानाम् आदिनृपाणां यमजानाञ्च, विभक्तः,—विभज्य दत्तः ।

(८६) इत्येवमादयः इति । —अथ आदिपदेन न त्वेतावन्त एव, अन्येऽपि एवं-विधा बहव इति व्यज्यते । प्रथमकृतयुगस्येव—प्रथमं सृष्टस्य सत्ययुगस्येव, महासमारम्भाः,—महानि कार्याणि, अचलपञ्चोदनादयी व्यापारा इति यावत् ।

(६७) सुमहान् कालो नः शुश्रूषमाणानाम् । (६८) अयस्कान्त-
मणय इव लोहानि नीरसनिष्ठुराणि क्षुल्लकानामपि
आकर्षन्ति मनांसि महतां गुणाः, किमुत स्वभावसरसमृद्भि-
रुत्तरेषाम् ? कस्य न (६९) द्वितीयमहाभारते भवेत् अस्य चरिते
कुतूहलम् ? आचष्टां भवान् । (१००) भवतु भार्गवोऽयं वंशः
शुचिना अनेन राजर्षिचरितश्रवणेन सुतरां शुचितरः” इत्येवम्
अभिधाय तूष्णीम् अभूत् ।

वाणस्तु विहस्य अब्रवीत्,—(१०१)“आर्य्य ! न युक्त्यनुरूपम्
अभिहितम् । (१०२) अघटमानमनोरथनिव भवतां कुतूहलम्
अवकल्पयामि । (१०३) शक्याशक्यपरिसङ्ख्यानशून्याः प्रायेण स्वार्थ-
द्वेषः । परगुणानुरागिणी (१०४) प्रियजनकथाश्रवणरसरभस-
मोहिता च मन्ये महतामपि मतिः अपहरति प्रविवेकम् ।

(६७) सुमहान् कालः, गत इति शेषः । शुश्रूषमाणानां—श्रीतुमिच्छताम् ।

(६८) अयस्कान्तमणय इवेति ।—मणिशब्देन उपमेयानां गुणानामपि रत्नत्वं
प्रदर्शितम् । नीरसनिष्ठुराणि—नीरसानि—आर्द्रभाववर्जितानि, निष्ठुराणि—कठिनानि ।
क्षुल्लकानां,—नीचानां, क्षुद्राणां वा, (“क्षुल्लकस्त्रिषु नीचैः” इति मेदिनी) महतां
गुणाः मनांसि आकर्षन्ति इति अन्वयः । उत्तरेषां—साधूणां, महतां वा ।

(६९) द्वितीयमहाभारते—द्वितीयमहाभारतसदृशं, अस्य—इदं, चरिते—
इति कुतूहलम्—चौकुक्ष्यम् । आचष्टां—कथयतु ।

(१००) भार्गवः,—भृगुवंशोद्भूतः । सुतराम्—अतिशयेन, शुचितरः,—पूततरः ।

(१०१) आर्य्य !—पूज्य ! युक्त्यनुरूपं—युक्तियुक्तम् ।

(१०२) अघटमानेति ।—अघटमानः,—असम्पन्नतां गच्छन्, मनोरथः यस्य
तन्नाभूतम्, अदमिकरमिति भावः । अवकल्पयामि—अवधारयामि ।

(१०३) शक्येति ।—शक्यं—साध्यम्, अशक्यम्—असाध्यं, तयोः परिसङ्ख्यानं
—परिगणनं, तेन शून्याः,—रहिताः । स्वार्थद्वेषः,—स्वकार्यद्वेषः ; स्वार्थसाधनेच्छा
अशक्याशक्यविवेकं न गच्छत्यतीत्यर्थः ।

(१०४) प्रियेति ।—प्रियजनस्य कथाश्रवणे यी रसः,—रागः, तस्य रमणेन

पश्यतु आर्यः, क (१०५) परमाणुपरमाणं वटुद्वयम् ? क (१०६) समस्तब्रह्मस्तम्भव्यापि देवस्य चरितम् ? (१०७) क परिमितवर्णवृत्तयः कतिपये शब्दाः ? क (१०८) सङ्घातिगाः तद्गुणाः ? सर्व्वस्यापि (१०९) अयम् अविषयः, वाचस्पतेरपि अगोचरः, सरस्वत्या अप्यतिभारः, किमुत अस्मद्विधस्य ? कः खलु पुरुषायुषशतेनापि शक्नुयात् अविकलम् अस्य चरितं वर्णयितुम् ? एकदेशे तु यदि कुतूहलं वः, सज्जा वयम् । इयम् (११०) अधिगतकतिपयाक्षरलवलघीयसी जिह्वा क

—वेगेन, आतिशयेनेत्यर्थः, (“रभसो वेग-हर्षयोः” इत्यमरः) मोहिता—जडा इत्यर्थः ।
प्रविवेकं—प्रकृतं विवेकम् ।

(१०५) परमाणुपरमाणम्—अतिक्षुद्रमिति भावः । वटुद्वयं—द्विज-
शिशुमानसम् ।

(१०६) समस्तेति ।—समस्तः,—सकलः, ब्रह्मस्तम्भः,—ब्रह्माण्डं, तद्व्यापि ।
देवस्य—हर्षस्य ।

(१०७) परिमितेति ।—परिमितानां—परिगणितानाम्, अल्पसङ्ख्याकानामित्यर्थः,
वर्णानाम्—अक्षराणाम्, अक्षरादि-हकारान्तानामिति यावत्, वृत्तयः,—रचनानि यत्र
तथाभूता । कतिपये—अल्पान्वा इति भावः ।

(१०८) सङ्घातिगाः,—सङ्घातः,—एकादिपराङ्मप्यन्ताः, ता अतिगच्छन्ति—
अतिशरते इति तथोक्ताः । तद्गुणाः,—तस्य—देवस्य हर्षस्य, गुणाः ।

(१०९) अयं—हर्षचरितरूपः, अविषयः,—अगोचरः । वाचस्पतेः,—उद-
स्यते । पुरुषायुषशतेन—पुरुषस्य आयुः,—जीवितकालः, [“अचतुर—” (५।४।७७
पा०) इत्यादि मूर्धेण अचप्रत्ययान्तो निपातः] शतं वर्षाणीत्यर्थः, “शतायुर्वे पुरुषः” इति
सुत्रैः, तेषां शतं तेन । अविकलं—सम्यक् । पुरुषस्यादिना योग्येऽपि वर्णयितुमि-
मं वि वर्णयितुमस्य बाहुल्यात् जीवनकालस्य चाभ्युपगमात् कार्त्स्न्येन वर्णनं न सम्भवति
इति व्यञ्जितम् ; अत एवाह, एकदेश इति ।—एकदेश—कियत्तु इत्यर्थः । सज्जाः,
—प्रस्तुताः, वर्णयितुमिति भावः ।

(११०) अधिगतेति ।—अधिगतः,—ज्ञातः, कतिपयानाम् अक्षराणां लघुः,—लेशः
यथा तथाभूता, अत एव लघीयसी—अल्पस्या, यत्किञ्चित् वर्णयितुं क्षमा इति भावः ।

उपयोगं गमिष्यति ? (१११) भवन्तः श्रोतारः, वर्ण्यते हर्षचरितं,
किम् अन्यत् ? अथ तु परिणतप्रायो दिवसः । (११२) पश्चात्
लम्बमानकपिलकिरणजटाभारभास्वरो भगवान् भार्गवो राम
इव समन्तपञ्चकुरुधिरमहाङ्गदे निमज्जति सन्ध्यारागपटले पूषा ।
श्रो निवेदयितास्मि” इति । सर्वे च ते “तथा” इति प्रत्यपद्यन्त ।
नातिचिरात् उत्थाय सन्ध्याम् उपासितुं शोणम् अयासीत् ।

(११३) अथ मधुमदपल्लवितमालवीकपोलकोमलातपे

कथयोगम्—उपकारितां, गमिष्यति ?—प्राप्स्यति ? न कुवापि इत्यर्थः ; यद्यपि समाजः
गुणावलो यस्य दृष्टाता सादृश्यैः अत्यल्पवर्णावलीभिः वर्णयितुमशक्या च, तथाऽपि भवतां
नववर्णादिणां प्राप्तेः कथञ्चित् वक्तुमुत्सहते इति भावः ।

(१११) भवन्तः—भवद्विष्टः विवृष्टः इत्यर्थः, न तु ये केचित् प्राकृता इति
भावः । हर्षचरितं—हर्षस्य—महाप्रभावस्तेजोः भावः, चरितं—वृत्तं, मङ्गनीय-
मलौकिकक्षेत्राश्रयः, न तु तुच्छं यत्किञ्चिदिति भावः ; अत्र हि धेयुः श्रोतृषु अलौकिकं
हर्षचरितं वर्णयितुं तादृशी लघूयसी जिह्वा नैवोपयोगिनीति निष्कर्षः । किमन्यत् ?—
इतोऽन्यत् किं कथयामि ? इत्यर्थः । परिणतप्रायः—प्रायेण परिणतः, अवसित इत्यर्थः ।

(११२) पश्चादिति ।—पश्चात्—पश्चिमायां दिशि, पृष्ठदेशे च । लम्बमानेति ।—
लम्बमानः,—पतन्, कपिलः,—पिङ्गलः, किरणः,—सरीचिः, जटाभार इव—जटा-
समूह इव, तेन भास्वरः,—दीप्यमानः । राम इव—परशुराम इव । समन्तेति ।—
समन्तपञ्चकं—कुरुक्षेत्रं, तत्र यत् रुधिरं—निहतनिखिलचक्रवाणां कण्ठादिनिःसृतं रक्त-
मिति यावत्, तेन यः महान् क्रुदः तस्मिन् ; रुधिरमेव महान् क्रुदः तस्मिन् इति वा ।
सन्ध्याति ।—सन्ध्याया रागाः,—लौहित्यानि, तेषां पटलं—समूहः तस्मिन् । पूषा—
सूर्यः, (“विकर्तृनाकं मातृं गृह्णति हरिः पूषणः” इत्यमरः) । पुरा भार्गवो रामः पितृ-
निधनेन कुपितः एकविंशतिकृत्यः श्वान् निहत्य, तदीयेन रुधिरैः कुरुक्षेत्रस्य समन्तात्
पञ्च क्रुदान् कल्पयित्वा तेषु पितॄन् तर्पयामास, ततश्च तस्यानम् अद्यापि समन्तपञ्चक-
मिति प्रसिद्धम् । प्रत्यपद्यन्त—स्वीकृतवन्तः ।

(११३) अथेत्यादि ।—“अथ” इत्यस्य “तथैव गीष्ठा तस्यौ” इत्युत्तरस्यान्वयः ।
सन्ध्याति ।—मधुमदेन—मद्यपानजनितेन उन्मासेन, पल्लविजः,—प्रफुल्ल इत्यर्थः, यो
मालव्याः,—मालवदेशीयमहिषायाः, कपोलः,—गच्छः, तद्वत् कीमलः, आतपः,—

मुकुलितेऽङ्गि कमलिनीमलनादिव लोहिततमे तमोलिङ्गि रवौ
लम्बमाने, रविरयत्तरगमार्गानुसारेण यममहिष इव धावति
(११४) नभसि तमसि, क्रमेण च (११५) गृहतापस-
कुटीरकपटलावलम्बिषु रक्तातपच्छेदैः सह संवृतेषु वल्कलेषु,
(११६) कलिकल्मषमुषि पुष्पति गगनम् अग्निहोत्रधामधूमे,
(११७) सनियमे यजमानजने मौनव्रतिनि, (११८) विहारवेला-
विलोले पर्यटति पञ्जीजने, (११९) विकीर्णमाणाहरितश्यामाक-
शालिपूलिकासु दुग्धासु होमकपिलासु, ह्यमाने वैतानतनून-

प्रभा यस्य तथाभूते । मुकुलिते—मुकुलभावं गते, निमीलितप्राप्य इत्यर्थः । कमलिनी-
मलनादिव—पद्मिनीमालिन्यदर्शनादिव इत्यर्थः । [“कमलिनीमलनादिव” इत्यत्र “कमलिनी-
मौलनादिव” इति पाठे,—पद्मिनीसङ्गीतादिवेत्यर्थः] । लोहिततमे—अतिलोहिते,
आगामिनः तिमिरस्य रिपोः कमलिनीं स्वां प्रियां प्रति भाविधर्षणजनितकीधादिति भावः,
तमोलिङ्गि—तिमिरबन्धसिनि, रवौ—सूर्यं, लम्बमाने—पश्चिमाशां पतनौत्यर्थः ।

(११४) नभसि—आकाशे । तमसि—अन्धकारे ।

(११५) गृहति ।—गृहतापसानां—गृहस्थतपस्विनां, कुटीरकाणां—सुद-
गृहभेदानां, पटलानि—कुटीरिषि, गृहाच्छादनानि तृणनीत्यर्थः । (“अथ पटलं कृदिः”
इत्यमरः) अवलम्बते इति तर्थाक्तेषु, रक्तातपच्छेदैः—रक्तवर्णसूर्यस्यखण्डैः, सह
संवृतेषु—आकृत्य नीतेषु, वल्कलेषु—तनुत्वञ्च, तापसानां वस्त्रभूतेषु इति यावत् ।

(११६) कलिकल्मषमुषि—कलिकालजनितपापहारिणि, पुष्पति—व्यापुवति ।
अग्निहोत्रधामधूमे—होमगृहादिःसुतधूमे ।

(११७) सनियमे—सम्यग्यते, यजमानजने—याज्ञिकवर्गे, मौनव्रतिनि—मौन-
व्रतधारिणि ।

(११८) विहारति ।—विहारः,—गोष्ठात् गवानयनेन तद्गोहनम्, अग्निहोत्रार्थं वज्र-
सन्मुच्छसिति वा, तस्य वेला—समयः, तेन विलोले—खल्ले, व्यले इति भावः ।
पर्यटति—परिती भ्रमति ।

(११९) विकीर्णमाणेति ।—विकीर्णमाणाः,—प्रक्षिप्यमाणाः प्रदीयमाना इत्यर्थः,
हरिताः,—श्यामलाः, श्यामाकशालीनां—श्यामाकाशव्रीहिभेदानां, पूलिकाः,—गुच्छाः
प्राभ्यः तथाभूतासु, दोहनकाले तादृश्यासदानात् अनायासेन दोहनं दुग्धहृदिषु भवतीति

पाति, (१२०) पूतविष्टरोपविष्टे कृष्णाजिनजटिले जटिलि
जपति वटुजने, (१२१) ब्रह्मासनाध्यासिनि ध्यायति योगिगणे
(१२२) तालध्वनिधावमानानन्तान्तेवासिनि, अलसवृद्धश्रोत्रियानु-
मतेन गलद्व्यवदण्डकोद्गारिणि सन्ध्यां समवधारयति वठरविट-
वटसमाजे, (१२३) समुन्नज्जति च ज्योतिषि तारकाख्ये खे,
प्राप्ते प्रदोषारम्भे भवनम् आगत्य उपविष्टः स्निग्धैः बन्धुभिश्च
साहं तयैव गोष्ठ्या तस्थौ । (१२४) नीतप्रथमयामस्य गलपतेः

भावः । होमकपिलासु—होमधेनुषु । दग्धासु—कृतदीक्षासु । इयमाने—इविषा सक्तस्व-
मान्ते । वेतानतनूनपाति—यज्ञोपाधौ । (“अग्निर्वैश्वानरो... । ...जातवेदाकनून्पात्”
इत्यमरः) ।

(१२०) पूनेति ।—पूने—पवित्रे, विष्टर—आसने, उपविष्ट तस्मिन् । कृष्ण-
जिनजटिलि—कृष्णसृगचर्मावृते, जटिलि—जटाधारिणि, जपति, इष्टमन्त्रमिति शेषः,
वटुजने—विज्जने ।

(१२१) ब्रह्मेति ।—ब्रह्मासनम्—आसनविशेषः, तत् आध्यासे इति तथोक्ते ।
ध्यायति—चिन्तयति, स्वेष्टवृत्तमिति शेषः ।

(१२२) तान्ति ।—तालध्वनिः,—सङ्केतार्थमङ्गुलिशब्दविशेषः, तेन धावमानाः,—
स्वरमापतन्तः, अनन्ताः,—अशेषाः, बहुव इत्यर्थः, अन्तेवासिनः,—क्षात्रा यस्य तथाभूते ।
अलसेति ।—अलसः,—मन्दः, वृद्धः,—स्थविरः, श्रोत्रियः—कान्दसः, वेदोपाध्याय
इत्यर्थः, तस्य अनुमतं—“कृतभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशने” इति न्यायान् अनुमति-
वित्यर्थः तेन, अनुज्ञया इत्यर्थः । गलदिति ।—गलतः,—खललतः, विस्मरत इत्यर्थः,
गलदन्धकान्—सृष्टिविशेषान्, उद्गारति—उच्चारयतीति तथोक्ते । सन्ध्यां—सन्ध्याकालि-
कोपासनाविशेषं, समवधारयति—समालोचयति । वठरिति ।—वठराः,—अशोधाः, मूर्खा
इत्यर्थः, विटाः,—द्वेष्टाः, ये वटवः,—विज्जविशेषः, तेषां समाजः,—सङ्घः तस्मिन् ;
वृहस्पत्यश्रोत्रियैः मूर्खाः दुष्टेताश्च विश्ववः सन्ध्यापासनार्थं नियुज्यन्ते इति समुद्दितायः ।

(१२३) समुन्नज्जति—समुन्नीलति, तारकाख्ये—नक्षत्रनाम्नि, ज्योतिषि—
तज्ज्ञपदार्थे । स्निग्धैः—आकाशैः । प्राप्ते—उपस्थिते, प्रदोषारम्भे—रजनौमुख इत्यर्थः ।
गोष्ठ्या—संलापनं, प्रकान्तविषयालोचनेनेत्यर्थः, (“गोष्ठी सभा-संलापयोः स्त्रियाम्” इति
जैदिनी) तस्थौ—स्थितः ।

भवने परिकल्पितं शयनीयम् असेवत ; इतरेषान्तु सर्वेषां
निर्मूलितदृशामपि अनुपजातनिद्राणां कमलवनानामिव
सूर्यादयं प्रतिपालयतां कुतूहलेन कथमपि सा क्षपा क्षयम्
अगच्छत् ।

अथ यामिग्याः (१२५) तुर्य्ये यामे प्रतिबुद्धः स एव वन्द्यो
श्लोकद्वयम् अगायत्,—

“पश्चादङ्घ्रिं प्रसार्य्य त्रिकनतिविततं द्राघयित्वाङ्गमुच्चैः

आसज्याभुग्नकण्ठो मुखमुरसि सटा धूलिधूस्रा विधूय ।

घासघासाभिलाषादनवरतचलप्रोथतुण्डस्तुरङ्गो

मन्दं शब्दायमाना विलिखति शयनादुत्थितः क्ष्मां खुरेण ॥५॥

(१२४) नीतप्रथमयामः,—अतिक्रान्ते प्रथमप्रहरं इत्यर्थः, गणपतेः,—प्राणक-
पितव्यपुवस्य । परिकल्पितं—रचितम् । कुतूहलेन—प्रभाते बाणवर्धमानद्वर्षचरित-
श्रवणौत्सुकेन इत्यर्थः । क्षपा—रात्रिः ।

(१२५) तुर्य्ये—चतुर्थे, यामे—प्रहरं । वन्द्यो—स्तुतिपाठकः ।

अश्वानां क्षेपार्चनमुखेन उषागमनं द्वाभ्यां सूचयन्नाह, पश्चादिति ।—शयना-
दुत्थितः,—प्रबुद्धः इत्यर्थः, तुरङ्गः,—अश्वः, पश्चादङ्घ्रिं—पश्चाद्गामस्थितपदद्वयमित्यर्थः,
त्रिकस्य—पृष्ठवंशाधरस्य, (“पृष्ठवंशाधरे त्रिकम्” इत्यमरः) गत्या विततं—विस्तृतं
यथा तथा, प्रसार्य्य—विस्तार्य्य, अङ्गम्—अवयवम्, उच्चैः द्राघयित्वा—दीर्घाकृत्य,
आभुग्नकण्ठः,—नमितगलः सन्, मुखम् उरसि—वक्षसि, आसज्य—लप्य कृत्वा,
सङ्घृत्य इत्यर्थः, धूलिभिः धूस्राः,—धूसरा इत्यर्थः, सटाः,—जटा, विधूय—कम्प-
यित्वा, घासानां—अपाणां, यासे—कबलने, अभिलाषः तस्मात्, अनवरत चलत्—
अनुरत्, प्रोथं—नासिका यस्य तादृशं, (“प्रोथोऽस्त्री ह्यघोषायाम्” इति मेदिनी ।
“घोषा नासा च नासिका” इत्यमरः) तुण्डं—मुखं यस्य तथोक्तः, (“तुण्डमाननं
लपनं मुखम्” इत्यमरः) मन्दं शब्दायमानः,—मन्दं कुर्व्वन्, खुरेण क्ष्मां—भुवं,
विलिखति—कुद्वयति । अथ प्रातः शयनादुत्थितस्य अश्वस्य कविप्रौढोक्तिसिद्ध-
क्रियाया यथावद्वर्णनात् स्वभावीक्तिरलङ्कारः । अगधरा वृत्तं,—“अर्धैर्यानां त्रयेण
विमुनियतियुता अगधरा कौर्त्तितेयम्” इति लक्षणम् ॥ ५ ॥

कुर्वन्नाभुम्नपृष्ठो मुखनिकटकटिः कम्बरामातिरक्षी

लोलेनाहन्यमानं तुहिनकणमुचा चक्षता केसरेण ।

निद्राकण्ठूकषायं कषति निविडितश्रोत्रशोक्तेस्तुरङ्गः

त्वङ्मत्पक्ष्माग्रलग्नप्रतनुवुसकणं कोणमक्षः खुरेण ॥ ६ ॥

बाणस्तु तत् श्रुत्वा समुत्सृज्य निद्राम् उत्थाय प्रक्षाल्य
वदनम् उपास्य भगवतीं सन्ध्याम् उदितं भगवति सवितरि
गृहीतताम्बूलः तत्रैव प्रतिष्ठत् । अत्रान्तरे सर्वे अस्य
ज्ञातयः समाजग्मुः, परिवार्य च आसाद्यकृः । असौ अपि
(१२६) पूर्वोद्धातेन विदिताभिप्रायः तेषां पुरो हर्षचरितं
कथयितुम् आरभे ।

“श्रूयताम्,—

(१२७) अस्ति पुष्पकताम् अधिवासो वासवावास इव

कुर्वन्निति ।—तुरङ्गः,—अश्वः, निविडिते—घनीभूते, परिपुष्टे इत्यर्थः, श्रीवे—कर्णौ,
शुक्लो इव—मुक्तास्कीटाविव यस्य तथोक्तः, तथा आभुम्—आकुक्षितं, पृष्ठं येन तथोक्तः,
मुखस्य निकटे—सन्निधौ, कटिः,—मध्यभागः यस्य तथाभूतः, कम्बरां—शोभाम्,
आतिरक्षीम्—आभङ्गुरां, कुर्वन् लोलं—चपलं, तुहिनकणमुचा—शिशिरबिन्दु-
वर्षिणा, चक्षता—स्फुरता, केसरेण—जटाजालेन, आहन्यमानं—सन्नाशमानं,
निद्राकण्ठूः—निद्राऽऽवगावर्षिणः, तथा कषायः,—लीहितः तम्, पक्षः,—नेत्रस्य, कोणं
—प्रान्तं, त्वङ्मत्—प्रस्फुरत्, पक्ष्माग्रेषु - चक्षुष एव लोमाशेषु, लग्नाः,—संसक्तः, प्रतनवः,
—स्वप्नाः, वुसकणाः,—कङ्कशांशाः, सारहीनशुचधान्यानि इत्यर्थः यत्र तत् यथा तथा,
खुरेण कषति—चर्षयति । अत्रालङ्कारस्तु पूर्वोक्तः । सन्धरा उक्तम् ॥ ६ ॥

(१२६) पूर्वोद्धातेन—प्राक्कुक्षितारम्भेन, पूर्वोक्तप्रस्तावेन इत्यर्थः, (“प्रक्रमः
स्यादुपक्रमः । स्यादध्यादानमुद्घात आरम्भः” इत्यमरः) विदिताभिप्रायः,—
विज्ञाताश्रयः ।

(१२७) “अस्ति” इत्यस्य “श्रीकण्ठी नाम जनपदः” इत्युत्तरं चान्वयः ।
तमेव विमिश्रितं, पुष्पक्यादिभिः ।—पुष्पकतां—पुष्पकानिनां, देवानाञ्च, अधिवासः,

वसुधाम् अवतीर्णः, सततम् (१२८) असङ्कीर्णवर्णव्यवहार-
स्थितिः, (१२९) कृतयुगव्यवस्थः, (१३०) स्थलकमल-
बहलतया पोत्रोन्मूल्यमानमृणालैः उद्गीतमेदिनीसारगुणैरिव
कृतमधुकरकोलाहलैः हलैः उल्लिख्यमानचेत्रः, (१३१) क्षीरोद-
पयःपायिपयोदसिक्ताभिरिव पुण्ड्रेक्षुवाटसन्ततिभिः निरुत्तरः,
प्रतिदिशम् (१३२) अपूर्वपर्वतकैरिव खलधानधामभिः

—आवासचेत्रम् । आसवावास इव—इन्द्रालय इव, स्वर्गे इव इत्यर्थः, वसुधा—
पृथ्वीम् ।

(१२८) असङ्कीर्णंति ।—न सङ्कीर्णः,—सङ्करदीर्घैः अमृष्टा इत्यर्थः, वर्णानां—
ब्राह्मणादीनां, व्यवहाराः,—आचाराः, स्थितयः,—सर्वादाश्च यत्र तथोक्तः ।

(१२९) कृतेति ।—कृतयुगस्येव—सत्ययुगस्येव व्यवस्था—नियमः यत्र तथाभूतः ।

(१३०) स्थलकमलबहलतया—स्थलपद्मप्राचुर्येण । पोत्रेति ।—पोत्रेण—
मुखायेण, हलानामिति भावः, [“हल-मूकरयोः पुत्रः” (३।२।१८३ पा०) इति
पूधातोः ढ्रनि रूपम् । “पोत्रं वक्षे मुखाये च मूकरस्य हलस्य च” इति मेदिनी]
उन्मूल्यमानानि—उद्ध्रियमाणानि, मृणालानि यैः तथोक्तैः, अत एव उद्गीताः,—उच्चैः
कीर्तिताः, मेदिन्याः साराः,—उत्कृष्टाः, गुणा यैः तथाभूतैः । कृतेति ।—कृता
मधुकराणां कोलाहलाः यैः तादृशैः । हलैः,—लाङ्गलैः, उल्लिख्यमानानि—
उल्लिख्यमानानि, चेत्राणि यस्य तथोक्तः ।

(१३१) क्षीरोदंति ।—क्षीरोदस्य—क्षीरसागरस्य, पयांसि पिबन्ति इति
तथोक्ताः, ये पयोदाः,—मेघाः, तैः सिक्ताः ताभिरिव, माधुर्यातिशयात् क्षीरोद-
पयःपायीत्युपेक्षा ; पुण्ड्रेक्षुवाटसन्ततिभिः,—पुण्ड्रेक्षुषाम्—इक्षुविशेषाणां, वाट-
सन्ततयः,—वृत्तिनिचयाः, वेष्टनसमूहा इत्यर्थः ताभिः, (“वाटो मार्गे हतिस्थाने
स्यात् कुटी-वास्तुनोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी) निरुत्तरः,—अविच्छिन्नः, नीरन्ध्र
इत्यर्थः ।

(१३२) अपूर्वपर्वतकैरिव—अभिनवचुद्रगिरिभिरिव, अपूर्वतन्तु सद्य एव
तथा कल्पनादिति बोध्यम् । खलधानधामभिः,—खलेषु—शस्त्रसमाहरणभूमिषु,
धानाद्य—स्वापनाय, रक्षणाय इत्यर्थः, धाम—स्थानं येषां तैः ; यद्वा,—खलधानं

विभज्यमानैः शस्यकूटैः सहटसीमान्तः, समन्तात् (१३३) उद्धात-
घटीसिन्धुमानैः जीरकजूटैः जटिलितभूमिः, (१३४) उर्वरा-
वरीयोभिः शालीयैः अलङ्कृतः, (१३५) पाकविशराकराज-
माषनिकरार्कमिरितैश्च (१३६) स्फुटितमुद्गफलकोशी-
कपिशितैः गोधूमधामभिः स्थलीपृष्ठैः अधिष्ठितः, (१३७) मद्भिष-
पृष्ठप्रतिष्ठितगायत्रोपालपालितैश्च (१३८) कौटपटललम्पट-
चटकानुसृतैः (१३९) अवटुघटितघण्टाघटीरटितरमणौयैः

—शस्यमर्द्धनस्थानमेव, धाम येषां तैः खलरचकैरित्यर्थः । विभज्यमानैः,—विभागेन
स्थायमानैः, पृथक् पृथक् रक्ष्यमाणैः इत्यर्थः, शस्यकूटैः,—धान्यादिशस्यराशिभिः,
सहटसीमान्तः,—आकौशसीमाभागः ।

(१३३) उद्धातेति ।—उद्धातघटीभिः,—यन्त्रकलसैः इत्यर्थः, सिन्धुमानानि—
आर्द्राक्रियमाणानि तैः । जीरकजूटैः,—जीरकसमूहैः, जटिलिता—समाकौशा, भूमि-
यत्र तद्योक्तः ।

(१३४) उर्वरेति ।—उर्वरा—सर्वशस्याद्या भूः, तथा वरीयांसि—श्रेष्ठानि,
अन्युत्कृष्टानि इत्यर्थः तैः, शालीयैः,—धान्यविशेषसमूहैः शालिर्देवैः वा, अलङ्कृतः,—
परिशोभितः ।

(१३५) पाकेति ।—पाकेन विशराङ्गणां—स्फुरतां, विशराङ्गत्वं युगपत्पाक-
सम्भवात्, राजमाषाणां—तदाख्यकलायविशेषाणां, निकरैः,—सङ्घैः, किर्णैरितानि
—शबलानि तैः ।

(१३६) स्फुटितेति ।—स्फुटितानां—पाकेन किटीर्णानां, मुद्गफलानां—तदाख्य-
कलायमेदानां, कोशीभिः,—शिन्धिकाभिः, कपिशितानि—पिङ्गलानि तैः । गोधूम-
धामभिः,—गोधूमशालिभिः इत्यर्थः, स्थलीपृष्ठैः,—अरुक्मिमभूतलैः, अधिष्ठितः,—समन्वितः ।

(१३७) मद्भिषेति ।—मद्भिषाणां पृष्ठेषु प्रतिष्ठिताः,—आकटा इत्यर्थः, नावन्तः
गोपालाः, तैः पालितानि—रक्षितानि तैः ।

(१३८) कौटेति ।—कौटानां—चुद्रप्राश्लिमेदानां, पटलेषु—वन्देषु, गोधूमा-
नाम् अङ्गुष्ठेषु इति भावः, लम्पटाः,—लुब्धाः, ये चटकाः,—चुद्रपश्चिमेदाः, तैः
अनुसृतानि—अनुगतानि तैः ।

(१३९) अवटिति ।—अवटुः,—घाटा, ग्रीवापश्चाद्भागः इत्यर्थः, (“अवटुः

चटङ्गिः चटवीं (१४०) हरद्वयमपीतम् आमयशङ्कया बहु-
विभक्तं क्षीरोदमिव क्षीरं चरङ्गिः (१४१) वाष्पच्छेद्यदृणदत्तैः
गोधनैः धवलितविपिनः, (१४२) विविधमखड्गोमधूमाख-
शतमन्यमुक्तैः लोचनैरिव सहस्रसङ्घैः कृष्णशरैः शारीकतोद्देशः,
(१४३) धवलधूलीमुचां केतकीवनानां रजोभिः पाण्डुरीकृतैः
प्रमथोद्भूलनधूसरैः शिवपुरस्येव प्रवेशैः प्रदेशैः उपशोभितः,

चाँटा कृकाटिका” इत्यमरः) तत्र चटिता—योजिता, वा चट्टाचटी—चट्टारूपः
चट्टचटः, [“क्तादन्त्याख्यायाम्” (४।१।५१ पा०) इति अन्त्याद्ये डौवि रूपम्] तस्या रटि-
तेन—निनादेन, रमणीयानि—चारुणि, मनोज्ञानि इत्यर्थः तैः । चटङ्गिः,—चरङ्गिः ।

(१४०) हरति ।—हरस्य—शिवस्य, द्वयमेव पीतम्, आमयशङ्कया—अजीर्ण-
रोगसम्भावनाया, बहुतरदुग्धपानेन अजीर्णं सम्भवति इति भावः । [“आमयशङ्कया”
इत्यत्र “आमयाशङ्कया” इति पाठान्तरम्] । क्षीरोदमिव—क्षीरसागरं समग्रमिव,
बहुविभक्तं—बहुधा विभज्य स्थापितम् इत्यर्थः ।

(१४१) वाष्पेति ।—वाष्पेण—लोहनिर्मितेन अस्त्रविशेषेण, “काले” इति
वक्त्रभाषाप्रसिद्धेन, छेद्यानि ; यद्वा,—वाष्पेण—उष्मणा, ईषदातपेनैवेत्यर्थः, छेद्यानि
—नाश्यानि इत्याशयः, अतिक्रमलतया ईषदातपेनापि शुष्कतां गन्तुमर्हति इति
भावः, यानि दृणानि, तैः दृणानि—सन्तुष्टानि ते । गोधनैः,—गाव एव धनानि तैः ।
धवलितानि—श्वेतौकृतानि, विपिनानि—वनानि यस्य तथोक्तः ।

(१४२) विविधेति ।—विविधानां—बहुप्रकाराणां, मखानां—यज्ञानां, ह्रीमधूमैः
अन्धानि—दर्शनव्यापाररहितानि, अत एव शतमन्युना—इन्द्रेण, मखाङ्गतेन इति भावः,
मुक्तानि—परित्यक्तानि तैः, लोचनैः,—नयनैरिव, सहस्रसङ्घैः कृष्णशरैश्च इति भावः ;
अन्ध्र,—सहस्रसङ्घैः,—प्रभूतैरित्यर्थः, कृष्णशरैः,—तदाख्यैः खड्गैः, शारीकतोद्देशः,
—चित्रितप्रदेशः ।

(१४३) धवलधूलीमुचां—श्वेतरजोमुचां, केतकीवनानां रजोभिः,—परानैः,
पाण्डुरीकृतैः,—पाण्डुतां गतैः, अत एव प्रमथानां—शिवपारिषदानां भूतवर्गाणाम्,
उद्भूलनेन—लुप्तनेन, धूसराः,—ईषत्पाण्डुवर्णाः, उद्भूतरजस्वादिति भावः तैः,
(“ईषत्पाण्डुस्तु धूसरः” इत्यमरः) । शिवपुरस्येव—शिवालम्बस्येव, प्रविशते एभि-
रिति प्रवेशाः,—मावीः तैः ।

(१४४) शाककन्दलश्यामलितग्रामोपकण्ठकाश्चपीपृष्ठः, पदे
 पदे (१४५) करभपालीभिः पीलुपल्लवप्रस्फोटितैः करपुट-
 पीडितमातुलुङ्गीदलरसोपलितैः (१४६) स्वेच्छाविचितकुङ्कुम-
 केसरकृतपुष्पप्रकरैः (१४७) प्रत्यग्रफलरसपानसुखसुप्तपथिकैः
 (१४८) वनदेवतादीयमानान्तरसप्रपागृहैरिव द्राक्षामण्डपैः
 (१४९) स्फुरत्फलानाञ्च वीजलम्बशुकचक्षुरागाणामिव
 (१५०) समारूढकपिकुलकपोलसन्दिह्यमानकुसुमानां दाडि-

(१४४) शाकेति ।—शाकानां—“सेगुन” इत्याख्यवृक्षविशेषाणां, कन्दलेन—
 अभिनवेन चक्षुरेण, (“कन्दलं विषु कपाखेऽप्युपरामे नवाक्षुरे” इति मेदिनी)
 श्यामलिता ग्रामाणाम् उपकण्ठाः,—ग्रामभागा यस्य तथोक्तं, काश्चपीपृष्ठं—भूतलं
 यस्य तथाभूतः । (“भूर्भूमि...।...काश्चपी चितिः” इत्यमरः) ।

(१४५) करभपालीभिः,—करभाः,—उट्टशिश्रवः, तेषां पाल्यः,—हृन्तानि
 ताभिः । [“इत्यभूतलचयं” (२।१।२१ पा०) इति तृतीया] पीलुपल्लवानां—पीलूनाम्
 —“पाख्त्रोट्” इति प्रसिद्धानां वृक्षभेदानां, पल्लवाः,—किसलयः, करभभत्या इति
 भावः, तेषां प्रस्फोटितं—प्रस्फोटनं, भञ्जनमित्यर्थः यव तादृशैः । करपुटैः—करपुटैः
 पीडितानां—मर्द्दितानाम् इत्यर्थः, मातुलुङ्गीदलानां—मातुलुङ्गी नाम जम्बीरवृक्षभेदः,
 “मधुकुण्टी” वा “कीलङ्ग” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धा, तस्यां दलानि—पल्लवाः, तेषां
 रसेः—द्रवैः, उपलिप्तानि—प्रलिप्तानि तैः ।

(१४६) स्वेच्छेति ।—स्वेच्छया विचिताः,—उच्चिताः, कुङ्कुमानां केसरः,—
 किञ्चलकाः, तैः कृतः,—रचितः, पुष्पाणां प्रकरः,—माखं येषु तथोक्तैः ।

(१४७) प्रत्ययेति ।—प्रत्ययाणि—अभिनवानि, फलानि, तेषां रसपानेन
 सुखसुप्ताः पथिकाः,—अध्वगाः येषु तथोक्तैः ।

(१४८) वनेति ।—वनदेवताभिः दीयमानानि अन्तरसानां प्रपागृहाणि—
 पानीयशालाः तैरिव, (“प्रपा पानीयशालिका” इत्यमरः) । द्राक्षामण्डपैः,—
 द्राक्षावतावेष्टितगृहैः ।

(१४९) स्फुरन्ति—विकसन्ति, फलानि यासां तासाम् । बीजेति ।—बीजेषु
 लयाः,—संस्क्राः, शुकानां—तदाख्यपक्षिभेदानां, चक्षुरागाः,—चक्षुलौह्यानि येषां
 तथाभूतानामिव ।

(१५०) समारूढेति ।—समारूढानां कपिकुलानां—वानरहृन्तानां, कपोलैः,

मीना वनैः विलोभनीयोपनिर्गमः, (१५१) वनपालपीयमान-
नारिकेलरसासवैश्च (१५२) पथिकलोकलुप्यमानपिण्डखर्जूरैः
(१५३) गोलाङ्गललिङ्घ्यमानमधुरामोदपिण्डीरसैः (१५४) चकोर-
चक्षुर्जर्जरितारुक्तेः उपवनैः अभिरामः, (१५५) तुङ्गाज्जुनपाली-
परिवृतैश्च (१५६) गोकुलावतारकलुषितकूलकीलालैः अध्वग-
शतशरण्यैः अरण्यधराबन्धैः अवन्ध्यवनरन्ध्रैः, (१५७) करभीय-

—नखदेशैः, [“कपिगडि—” (७० १ पा० ६७ सू०) इत्यादिना चीलचि रूपम्]
सन्दिग्धमानानि—संशयमानानि, सदृशानीति भावः, कुसुमानि यासां तथोक्तानाम् ।
विलोभनीयोपनिर्गमः,—विलोभनीयाः,—विशेषेण दर्शनीयाः, उपनिर्गमाः,—निर्गमन-
मार्गाः, “उद्यानानि” इति केचित्, यस्य तथामृतः ।

(१५१) वनेति ।—वनपालैः,—उद्यानरक्षिभिः, पीयमानाः,—आस्वादयमानाः,
नारिकेलानां रसाः,—जलाश्वेव, आसवाः,—मद्यानि येषु तथोक्तैः ।

(१५२) पथिकेति ।—पथिकलोकैः,—पाथ्यनिबन्धैः, लुप्यमानानि—गृह्यमाणाणि,
अन्वर्धनं अदृश्यतां नीयमानानीत्यर्थः, पिण्डखर्जूरानि येषु तथोक्तैः ।

(१५३) गोलाङ्गलेति ।—गोलाङ्गलैः,—कृष्णमुखकपिभेदैः, लिङ्घ्यमानः,—
आस्वादयमानः, मधुरः,—स्वादुः, आमोदपिण्डीरसः,—सुरभिपिण्डीखर्जूरविशेषरसः
येषु तैः ।

(१५४) चकीरेति ।—चकोराणां—पल्लिभेदानां, चक्षुभिः जर्जरितानि
आरुकाणि—“आलुबोखारा” इत्याख्यवृक्षफलानि येषु तथोक्तैः, उपवनैः,—उद्यानैः,
अभिरामः,—मनीहरः ।

(१५५) तुङ्गेति ।—तुङ्गाभिः,—उन्नताभिः, अर्जुनपालीभिः,—ककुभाख्यवृक्ष-
श्रेणीभिः, परिवृताः,—वेष्टिताः तैः ।

(१५६) गोकुलेति ।—गोकुलानां—गोवृन्दानाम्, अवतारिण—अवतरणेन,
कलुषितानि—आबिलीभूतानि, कूलकीलालानि—तौरस्थितजलानि येषां तैः ।
(“...सलिलं कमलं जलम् । पयः कीलालम्...” इत्यमरः) । अध्वगशतशरण्यैः,—
पथिकशतपरिवायिभिः, अरण्यधराबन्धैः,—वन्यजलाशयैः । अवन्ध्यानि—सफलानि,
अश्वत्थीभूतानीति यावत्, वनरन्ध्राणि—वनाभ्यन्तरभागाः यस्य तथामृतः ।

(१५७) करभीयेति ।—करमेभ्यः,—उद्ग्राहकैभ्यः हिताः करभीयाः, यै

कुमारकपाल्यमानैः औष्ट्रकैः औरभैः कृतसम्बाधः, दिशि
दिशि (१५८) रविरथतुरगविलोभनायेव (१५९) विलोडन-
श्रुदितकुङ्कुमस्थलीरससमालम्बानाम् उत्प्रेथपुटैः सम्मुखैः
(१६०) उदरशायिकिशोरकजवजननाय प्रभञ्जनमिव च
आपिबन्तीनां वातहरिणीनामिव स्खच्छन्दचारिणीनां बड़-
वानां हृद्दैः विचरद्भिः आचितः, (१६१) अनवरत-
क्रतुधूमान्धकारप्रवृत्तैः हंसयूथैरिव बाणैः धवलितभुवनः,

कुमारकाः,—पद्मपालकशिशव इत्यर्थः, तैः पाल्यमानाः,—रक्ष्यमाणाः तैः । औष्ट्रकैः,—
उष्ट्राणां समूहैः । औरभैः,—मेघनिचयैः, [“गीवोक्षीष्टीरभ—” (४।१।१२ पा०)
इत्यादिना वृत्ति रूपम् । “मेष्टीरभोरणीर्षायुमेघवृत्त्य एङकाः” इत्यमरः । “औरभैः”
इत्यत्र “औरभकैः” इति पाठेऽपि स एवार्थः ।] कृतसम्बाधः,—समाकीर्णः ।

(१५८) रवीति ।—रवेः,—सूर्यस्य, रथे ये तुरगाः,—अश्वाः, तेषां विलोभनम्
—अनुरागप्रकटनेन लोभप्रदर्शनं तथैव ।

(१५९) विलोडनेति ।—विलोडनेन—विदलेनेन, [“विलोडन—” इत्यत्र
“विलोडन—” इति पाठः,—विलोडनेन—भूसौ इतस्ततः शरीरपरिचालनेन इत्यर्थः]
श्रुदित—सर्दनं नीता, या कुङ्कुमस्थली—कुङ्कुमोत्पातिभूमिः, तस्या रसेन—द्रवञ्च,
समालम्बाः,—अनुलिप्ताः तासाम् । उत्प्रेथपुटैः,—उत्—उद्गतानि, प्रीथपुटानि—
नासापुटानि येषां तादृशानि तैः । सम्मुखैः,—ऊर्ध्वमुखैः ।

(१६०) उदरशायीति ।—उदरशायिनां—गर्भस्थितानां, किशोरकाणां—
श्रावकानां, [“बालः किशोरः” इति अश्वप्रकरणे अमरः । बालः,—अश्वशिशुरित्यर्थः]
कजवजननाय—वेगबर्हनाय इत्यर्थः, प्रभञ्जनमिव—वायुमिव । आपिबन्तीनां—अप्यवन्तीनां,
सम्प्रीतवतीनामिति यावत्, वातहरिणीनामिव—वातसृगौषामिव, समीरणाभिमुख-
आविनीनां सृगौषामिवेति यावत्, स्खच्छन्दचारिणीनां—स्खच्छया चरन्तीनां, बड़वानाम्—
अश्वानाम् । (“बाम्यश्वा बड़वा” इत्यमरः) आचितः,—आकीर्णः, [आङ्पूर्वक-विजः
“निष्ठा” (१।१।१२ पा०) इति कर्षाणि ततः] ।

(१६१) अनवरतति ।—अनवरताः,—अविरताः, क्रतूनां—यज्ञानां, धूमा
एव अन्धकाराः, तेषु प्रवृत्ताः,—जाताः तैः, ह्रपपक्षे,—धूमेन अन्धकारः, तस्मात्
प्रवृत्तैः,—पलायितैः, इतस्ततः धावमानैरित्यर्थः, बाणैः,—शराख्यदण्डविशेषैः,

(१६२) सङ्गीतगतमुरजरवमत्तैः मयूरैरिव विभवैः मुखरितजीव-
लोकः, शशिकरावदातवृत्तैः मुक्ताफलैरिव गुणिभिः प्रसाधितः,
(१६३) पथिकशतविलुप्यमानस्फीतफलैः महातरुभिरिव सर्व-
त्रिभिः अभिगमनीयः, (१६४) मृगमदपरिमलवाहिसृगरोमा-
च्छादितैः हिमवत्पादैरिव महत्तरैः स्थिरीकृतः, (१६५) प्रोद्दृष्ट-

धवलितेति ।—धवलितानि—श्वेतीकृतानि, भुवनानि—प्रदेशा यस्य तथोक्तः ।
[“भुवनः” इत्यत्र “भवनः” इति पाठः,—भवानि—गृहाणि इत्यर्थः] “धूमाश्वकार-
प्रवृत्तैः वायैः धवलितभुवनः” इति विरोधप्रतीतिः । इंसानामश्वकारप्रवृत्तत्वानु तमसि
प्रचारात् त्रयम् ।

(१६२) सङ्गीतेति ।—सङ्गीतेषु—विस्पष्टं निषादादिसप्तस्वरास्वापनेषु इत्यर्थः,
गतानां—स्थितानां, मुरजानां—मृदङ्गानां, रवेण—ध्वनिना, मत्ताः,—मादकजनकाः
इति यावत्, लज्जासिताश्च तैः । विभवैः,—सम्पद्भिः । मुखरितः,—सततव्यापृत इति भावः,
मादितय, जीवलोकः,—प्राणिवर्गः, जनलोकावकाशश्च यस्य तथोक्तः । (“लोकस्तु भुवने
जने” इत्यमरः) शशिकरेति ।—शशिनः,—चन्द्रस्य, कराः,—किरणाः, तद्वत् श्वदातानि
—विशदानि, निम्गलानि इति यावत्, वृत्तानि—चरितानि येषाम् ; अन्यत्र,—शशिकर-
वत् श्वदातानि—स्वच्छानि, वृत्तानि—वर्तुलानि तैः । गुणिभिः,—विद्याविनयशालिभिः,
सूत्रवद्भिश्च । प्रसाधितः,—अलङ्कृतः ।

(१६३) पथिकेति ।—पथिकशतैः,—पाथैः, तत्करशतैः इत्यर्थः, विलुप्यमानानि
—चौर्यमाणानि, स्फीतानि—प्रभूतानि, फलानि—धनानि येषां तथाभूतैः ; अन्यत्र,—
पथिकानाम्—अध्वगानां, शतैः विलुप्यमानानि—गृह्यमाणानि, भक्ष्येण अदृश्यतां
नीयमानानि इत्यर्थः, स्फीतानि—प्रभूतानि, फलाणि येषां तैः । अभिगमनीयः,—
आश्रयणीयः ।

(१६४) मृजेति ।—मृगमदस्य—कम्पूरिकायाः, परिमलवाहिभिः,—सौरभ-
शालिभिः, मृगरोमभिः,—राड्वति संज्ञास्वरैः कस्तूरीमृगरोमनिर्मितैः वसनैः इति
यावत्, (“राड्वं मृगरोमजम्” इत्यमरः) आच्छादितैः,—कृतगात्रावरणैः ; अन्यत्र,—
—तथाविधमृगरोमावृतैः, हिमवत्पादैरिव—हिमाद्रेः प्रत्यन्तपर्वतैरिव, (“पादाः
प्रत्यन्तपर्वताः” इत्यमरः) महत्तरैः,—अतिमहद्भिः लोके, वृद्धैर्वा ; अन्यत्र,—प्रकाशैः,
स्थिरीकृतः,—आवासितः ।

(१६५) प्रोद्दृष्टेति ।—प्रकर्षेण उद्गता दृष्टाः,—नाका येषां तानि,

सहस्रपत्रोपविष्टद्विजोत्तमैः नारायणनाभिमण्डलेरिव तोयाशयैः
संश्लिष्टः, (१६६) मथितपयःप्रवाहप्रक्षालितक्षितिभिः क्षीरोद-
मथनारम्भैरिव महाघोषैः पूरिताशः श्रीकण्ठो नाम जनपदः ।

(१६७) यत्र वेताग्निधूमाश्रुपातजलक्षालिता इव अक्षी-
यन्त कुट्टयः । (१६८) पच्यमानचयनेष्टकादहनदग्धानीव
न चट्टश्यन्त दुरितानि । (१६९) क्षियमानयूपदाह-

सहस्रपत्राणि—कमलानि, बहूनि कमलपत्राणि च, तेषु उपविष्टा द्विजोत्तमाः,—
उत्कृष्टाः पक्षिणः, ब्राह्मणाश्च येषु तथाभूतैः, तोयाशयैः,—जलाशयैः, सरोभिरित्यर्थः ;
अन्वयः,—तोयमेव आशयः,—आधारः, स्वानमित्यर्थः येषां तैः, नारायणस्य समुद्र-
शायित्वात् ; संश्लिष्टः,—सुशोभितः ।

(१६६) मथिनेति ।—मथितानां—विजलतक्राणां, (“मथितं पुनः । क्रीव
निर्जलघोले स्यात् विखालोडित-वृष्टयोः” इति मेदिनी) पयसां—दुग्धानाञ्च,
प्रवाहेण—धारया ; अन्वयः,—मथिनेन—विलोडिनेन, पयसां—दुग्धानां, प्रवाहेण
—क्षोतसा, प्रक्षालिता—क्षीता, क्षितिः,—भूभागो यैः तथोक्तैः । महाघोषैः,—महद्भिः
घोषैः,—आभीरपक्षीभिः, (“घोष आभीरपक्षी स्यात्” इत्यमरः) अन्वयः,—महा-
ऽऽघोषैः,—महाऽऽरावैश्च, पूरिता—व्याप्रा, आशा—आकाङ्क्षा, आशाः,—दिशश्च
यत्र तथोक्तः, (“आशा तृष्णा-दिशोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी) ।

(१६७) यत्रेत्यादि ।—वेता—“दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ चयोऽग्रयः ।
अग्नित्रयमिदं वेता” इत्युक्तस्त्रिविधः अग्निः वेताग्निः ; अत्र प्रचक्ष्णाग्निबोधनाय वेतेति
पदं बोद्धव्यं, वेताग्निर्तुल्योऽग्निरित्यर्थः, तस्य धूमेन योऽश्रुपातः,—पतितम् अश्रु
इत्यर्थः, स एव जलं—मलिनं, तेन क्षालिता इव—क्षीता इव, शमिता इव इति
ब्रूवः, कुट्टयः,—कुम्भिता दृष्टयः,—वेदविबुद्धानि ज्ञानानि, दृष्टिद्वेषाश्च, अक्षीयन्त
—चयम् अगच्छन् ।

(१६८) पच्यमानेति ।—पच्यमानं—दह्यमानं, चयनं—चित्वा, “पांजा”
इति वक्रभाषा, यामां तथाभूतानाम्, इष्टकानां—दह्यमानानामिति भावः, दहनेन
—सन्नापेन, दग्धानि इव—भक्ष्योक्तानि इव । दुरितानि—पापानि । एतेन बहुलैष्टव्या-
निर्मितहृद्यंवासिबिलासिसद्भावेऽपि न पापे प्रवृत्तिरिति भावः ।

(१६९) क्षियमानेति ।—क्षियमानानि—ऊत्यमानानि, यूपान् दाहयिष्ये वेः

परशुपाटित इव व्यदीर्यत अधर्मः । (१७०) मखशिखिधूम-
जलधरधाराधौत इव ननाश वर्णसङ्करः । (१७१) दीय-
मानानेकगोसहस्रशृङ्खलमान इव अपलायत कलिः ।
(१७२) सुरालयशिलाघट्टनटङ्कनिकरनिकृता इव व्यदी-
र्यन्त विपदः । (१७३) महादानविधानकलकलाभि-
द्रुता इव प्राद्वन् उपद्रवाः । (१७४) दीप्यमान-
सत्त्वमहानससहस्रसन्तापिता इव व्यलीयन्त व्याधयः ।

मवाभूतैः, परशुभिः,—कुठारैः, पाटित इव—कर्णित इव, अधर्मः,—पापं, व्यदीर्यत
—विदीर्यः अभूत् ।

(१७०) मखेति ।—मखानां—यज्ञानां, शिखिनः,—अग्रयः, तेषां धूमाः, तैः
ये जलधराः,—मेघाः, उत्पन्ना इति भावः ; उक्तञ्च महाकविना कालिदासेन,—
“धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपाताः क मेघाः” इति, तेषां धाराभिः,—वृष्टिभिः,
धौत इव—क्षालित इव । वर्णसङ्करः,—वर्णानां—ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां, सङ्करः,
—प्रातिनीत्येन सन्तानोत्पादनम् ; अन्यत्र,—सङ्कीर्णवर्णः, शुक्लकृष्णादीनां मिश्रणोत्पन्नः
स्यावादिवर्णः इति भावः, तादृशी हि वर्णः मेघधाराधौतः अवश्यमेव नश्यति ।

(१७१) दीयमानेति ।—दीयमानानाम् अनेकेषां—प्रभूतानां, गोसहस्राणां शृङ्गैः
खण्ड्यमान इव—क्रियमान इव, ताड्यमान इवेति यावत्, कलिः,—चतुर्थं युगम्,
अपलायत—अदर्शनं गतवान् ।

(१७२) सुरेति ।—सुरालयेषु—देवमन्दिरेषु, याः शिलाः,—प्रसराः, तासां
घट्टने—योजने, ये टङ्कनिकराः,—पाषाणदारणास्तनिवहाः, (“टङ्कः पाषाणदारणः”
इत्यमरः) तैः निकृता इव—खण्डिता इव, व्यदीर्यन्त—व्यचूर्ण्यन्त ।

(१७३) महादानेति ।—महादानानां—भूयादिदानानामित्यर्थः, विधाने—
अनुष्ठाने, यः कलकलः,—कीलाहलः, तेन अभिद्रुता इव—ताडिता इव । उप-
द्रवाः,—अनिष्टपाताः, प्राद्वन्—अपलायन्त ; दानेन च यद्वायुपद्रवशान्तिः भवति
इति भावः ।

(१७४) दीप्यमानेति ।—दीप्यमानानां—प्रज्वलतां, सवाणां—सदा दानानां,
सदर्थं निकेतनानामिति भावः, सवेषु वा (“सवमाच्छादने यज्ञे सदा दाने वनेऽपि च”
इत्यमरः) महानमानां—रत्नशालानां, महानसंख्यबुद्धीनामिति यावत्, (“रसवत्यान्

(१७५) वृषविवाहप्रहतपुण्यपटहपटुखवासिता इव न
उपासर्पन् अपसृत्यवः । (१७६) सन्ततब्रह्मघोषवधिरौकृता
इव अपजग्मः ईतयः । (१७७) धर्माधिकारपरिभूतमिव
न प्राभवत् दुर्देवम् ।

(१७८) तत्र चैवंविधे नानारामाभिरामकुसुमगन्धपरिमला-
भोगसुभगो यौवनारम्भ इव भुवनस्य, कुङ्कुममलनपिञ्जरितबहु-

पाकस्थान-महानसे" इत्यमरः) सहस्रैः,—प्रचुरसङ्घातैः इति यावत्, मलापिता इव—
दग्धा इव, अभिभूता इव इत्यर्थः, व्याधयः,—रोगाः ।

(१७५) हर्षति ।—वृषस्य विवाहः,—वृषीक्षर्गः, यत्र चतसृभिः वक्षतगीभिः
समुत्कृष्टो वृषः स्वैरविहारो भवति, तत्र प्रहतस्य—ताडितस्य, पुण्यपटहस्य—धर्मान-
कस्य, पटुना—तारण, रवण—नाटेन, वासिता इव—भोषिता इव । न उपासर्पन्
—नापतन् । केचित्तु "वृषोऽव नीलवृषः, 'लोहितो यस्तु वर्णेन मुखं पृच्छे च पाण्डुरः ।
श्वेतः खर-विषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते ॥' इत्युक्तलक्षणः, तस्य विवाहः,—
तदुत्सर्ग इत्यर्थः ।" तादृशवृषीक्षर्गस्य अपसृत्यनिवारकत्वम् अपि इति आचक्षते ।

(१७६) सन्ततेति ।—सन्ततेन—अधिरतेन, ब्रह्मघोषण—वेदध्वनिना, वधिरौ-
कृता इव—श्रवणशक्तिरहितौकृता इव, ईतयः,—शर्मोपघातकाः, "अतिवृष्टिरनावृष्टिः
शूलभाः मृषिकाः खगाः । अयामब्राह्म राजानः घटेता ईतयः स्मृताः ॥" इत्युक्ताः
षट् ब्रह्मघोषणामां तथा वधिरत्वं जायते, यथा शर्मोत्पत्तिकथाम् अपि न श्योत्
शक्नुवन्तीति भावः ।

(१७७) धर्मेति ।—धर्माधिकारः,—विचारालयः, तेन परिभूतम् इव—निराकृतम्
इव ; दुर्देवस्य विपद्भूतत्वेऽपि धर्माधर्मविचारेण लोकानां तदपगमादिति भावः ।

(१७८) "तत्र" इत्यस्य "स्थाण्वीश्वराख्यां जननिवेशः" इत्युत्तरणान्वयः ।
तत्र—जनपदे । नानेति ।—नानाऽऽरासाणां—वह्नाम् उपवनानाम्, अभिरामाणि
—मनोहराणि, कुसुमानि, अन्यत्र,—नाना रासाः,—बह्वी महिलाः, अभिराम-
कुसुमानि इव, तेषां गन्धस्य—सौरभस्य, परिमलः,—सम्पर्दनामोदः, तस्य आभोगः,
—अनुभवः, तेन सुभगः,—रम्यः ; यदा,—नानारामाभिरामकुसुमानां गन्धानां—
घृष्टचन्दनकुङ्कुमादीनाञ्च, परिमलन—जनमनोहरणं सौरभेण, यः आभोगः,—संस्कारः,
तेन सुभगः,—रमणीयः । कुङ्कुमेति ।—कुङ्कुमानां मलनेन—कङ्कमेन, पिष्ट-

महिषीसहस्रशोभितोऽन्तःपुरनिवेश इव धर्मस्य, (१७८) मरु-
दुद्ध्यमानचमरीबालव्यजनधवलितप्रान्तः एकदेश इव सुर-
राज्यस्य, (१८०) ज्वलन्मखशिखिसहस्रदीप्यमानदशदिगन्तः
शिविरमन्निवेश इव कृतयुगस्य, (१८१) पद्मासनस्थित-
ब्रह्मर्षिध्यानाधीयमानसकलाकुशलप्रशमः प्रथमोऽवतार
इव ब्रह्मलोकस्य, (१८२) कलकलमुखरमहावाहिनी-
शतमङ्गुलो विक्षेप इव उत्तरकुरुणाम्, (१८३) ईश्वर-
मार्गणसन्तापानभिज्ञसकलजनो विजिगीषुरिव त्रिपुरस्य,

कुङ्कुमानलपनेन इत्यर्थः, (“मलनं पटवामे ना कर्दमे तु नपंसकम्” इति मेदिनी)
पिञ्जरिताः,—पिङ्गलिताः, रञ्जिता इत्यर्थः, बद्धाः महिष्यः,—कृताभिषेकाः राजभाष्याः,
उत्तमा महिलाय. तामां सहस्रेण शोभितः,—अलङ्कृतः ।

(१७८) मरुदिति ।—मरुतः—वायवः, देवाश्च, (“मरुतौ पवनामरौ” इत्यमरः)
तैः उद्ध्यमानाः,—सञ्चाल्यमानाः, चमरीणां बालाः,—पृच्छलीमान्येव, व्यजनानि, तैः
धवलितः,—श्वेतीकृताः, प्रान्ताः,—पश्चत्यभागा यस्य तथोक्तः ।

(१८०) ज्वलदिति ।—ज्वलतां सखशिखिनां—यज्ञाग्नीनां, सहस्रैः दीप्य-
माना दशानां दिशामन्ता यस्य तथाभूतः । शिविरमन्निवेश इव—कटकबन्ध इव ।
कृतयुगस्य—सत्ययुगस्य ।

(१८१) पद्मति ।—पद्मासनेषु स्थिताः ये ब्रह्मर्षयः ; यद्वा,—पद्म एव आसनं
पद्मासनं, तत्र स्थितो ब्रह्मा एव ऋषिः ; यद्वा,—ब्रह्मा च ऋषयश्च, तैः ध्यानेन—
समाधिना आधीयमानः,—क्रियमाणः, सकलानां—समयाणाम्, अकुशलानाम्—
असङ्गलानां, प्रशमः,—शान्तिः यस्मिन् तथाभूतः ।

(१८२) कलकलति ।—कलकलः,—शब्दविशिष्टः, मुखराः,—नदन्यः, महत्यः
वाहिन्यः,—महाः, सेनाश्च, तामां शतंन मङ्गुलः,—आकीर्णः, उत्तरकुरुणाम्—
उत्तराः कुरवाः,—मेरुसन्निहितदेशवासिनः तेषां, विक्षेप इव—“कृदभिहितो भावो
द्रव्यवत् प्रकाशते” इति न्यायेन विक्षेपोत्तरकुरुप्रदेश इवेत्यर्थः । [“विक्षेप इव”
इत्येव “विपक्ष इव” इति पाठः,—प्रतिद्वन्द्वो इव, उत्तरकुरुप्रदेशानामिति भावः ।

(१८३) ईश्वरेति ।—ईश्वरस्य—हरस्य, राज्ञश्च, मार्गणेः,—शरैः, बहुधा
कृत्विनार्थप्रार्थनेन, यः सन्तापः,—क्लेशः, तस्य अनभिज्ञाः सकला जना यस्मिन् तथा-

(१८४) सुधारससिक्तधवलगृहपङ्क्तिपाण्डुरः प्रतिनिधिरिव चन्द्रलोकस्य, (१८५) मधुमत्त-मत्तकाशिनीभूषणरवभरितभुवनो नामाभिहार इव कुबेरनगरस्य स्थाण्वीश्वराख्यो जननिवेशः ।

(१८६) यः तपोवनमिति मुनिभिः, कामायतनमिति वेश्याभिः, सङ्गीतशालेति लासकैः, यमनगरमिति शत्रुभिः, (१८७) चिन्तामणिभूमिरिति अर्थिभिः, वीरक्षेत्रमिति शस्त्रोपजीविभिः, गुरुकुलमिति विद्यार्थिभिः, (१८८) गन्धर्व-नगरमिति गायनैः, विश्वकर्म्ममन्दिरमिति विज्ञानिभिः,

भूतः । विपुरस्य—तिष्ठणं पुरां समाहारः विपुरं—मयदानवनिश्चितम् अक्षरीज-स्थितं पुरवयमित्यर्थः तस्य । पुरा ईश्वरेण सस्वीगणं विपुरमस्त्रज्वालया दग्धमिति पुराणम् ।

(१८४) सुधेति ।—सुधारसैः,—लेपनटवैः, चूर्णटवैरित्यर्थः, असृतैश्च, (“सुधा लेपोऽसृतं खुद्दी” इत्यमरः) सिक्तानां—लिप्त्रानामित्यर्थः, धवलगृहाणां पङ्क्तिभिः,—राजिभिः, पाण्डुरः,—धवलः । प्रतिनिधिरिव—प्रतिक्लृतिरिव ।

(१८५) मन्विति ।—मधुना—मद्यपानेन, मत्ता—दृष्टा, या मत्तकाशिनीः,—उत्तमाङ्गनाः, यत्किंयश्च, तामां भूषणरवैः,—अलङ्कारनिन्दैः, भरितम्—आपूरितं, भुवनं यव तथाभूतः । नामाभिहार इव—पर्यायान्तरमिव इत्यर्थः । स्थाण्वीश्व-राख्यः—स्थाण्वीश्वरस्य आख्या यव तथाभूतः, स्थाण्वीश्वर इति आख्या यस्य तथाभूत इति वा । [“जननिवेशः” इत्यत्र “जनपदविशेषः” इति पाठान्तरम्] ।

(१८६) य इत्यादि ।—तपोवनं—निरन्तरधर्मांनुशीलनादिति भावः । कामायतनं—विलासप्राचुर्यादिति भावः । सङ्गीतशाला—गात्र्यस्वविद्याऽनुशीलनाति-श्रयादिति भावः । लासकैः,—नटैः । यमनगरं—भयजनकत्वादिति भावः ।

(१८७) चिन्तामणिभूमिः,—वाञ्छितार्थप्राप्तिक्षेत्रम्, अनवरतदानधर्मप्रचारात् इति भावः, [“भुवः कित्” (उ० ४ पा० ४५ सू०) इति मिप्रत्यये रूपम्] । वीर-क्षेत्रं—वीरोत्पत्तिभूमिरित्यर्थः, साहसिपुरुषभूयस्त्वात् इति भावः । गुरुकुलम्—आचार्यगृहं, सततविद्याऽनुशीलनात् इति भावः ।

(१८८) गन्धर्वनगरं—सततसङ्गीतप्रचारादिति भावः । गायनैः,—गायकैः । विश्वकर्म्ममन्दिरं—शिल्पविद्याप्राचुर्यात् इति भावः ।

(१८८) लाभभूमिरिति वैदेहकैः, शूतस्थानमिति भागार्थिभिः,
साधुसमागम इति सद्भिः, (१८९) वज्रपञ्चरमिति शरणा-
गतेः, विटगोष्ठोति विदग्धैः, सुकृतपरिणाम इति पथिकैः,
(१८१) असुरविवरमिति वातिकैः, शाक्याश्रम इति शमिभिः,
(१८२) अम्बरपुरमिति कामिभिः, महोत्सवसमाज इति
चारणैः, वसुधारेति विप्रैः अष्टछत ।

(१८३) यत्र च मातङ्गगामिन्यः शीलवत्यश्च, गौर्यो

(१८८) लाभभूमिः,—उपाञ्जनस्थानं, ब्रह्मविधवल्लूनी व्यवहारात् इति भावः ।
वैदेहकैः,—वर्णिभिः, (“वैदेहकः सार्धवाही नैगमो वाणिजो वर्णिक” इत्यमरः) ।
शूतस्थानं—शूतं—देवनम्, अलकोडति यावत्, तस्य स्थानम् । भागार्थिभिः,—भागः,
—भाग्यं, तदर्थिभिः,—तदभिलाषिभिः, अलदेवनेन नौभाग्यलिप्सुभिः इति यावत् ।
[“भागार्थिभिः” इत्यत्र “वन्दिभिः” इति पाठं परिकल्प्य केचित् “शूतस्थानमिति
साधुभागो दीयते तत्र वन्दिभ्यः” इति व्याचरन्तुः] ।

(१८९) वज्रपञ्चरं—वज्रनिर्मितं पञ्चरं, तत्र स्थितानां शत्रुदुर्द्वेषत्वादिति
भावः । विटगोष्ठो—विनासिसमाजः । विदग्धैः,—विनासिभिः । सुकृतपरिणामः,
—पुण्यपरिणतिः, सर्वत्र स्थानलाभादिति भावः । पथिकैः,—पथिः, [“पथः पथि”
(५।१।७५ पाः) इति फाणि रूपम्] ।

(१८१) असुरविवरं—पातालम् । वातिकैः,—वायुरोगिभिः, भौमाकारशत्रु-
पुरुषाणां सततमचारादिति भावः, यद्वा,—वातिकैः,—खनिविद्याव्यसनिभिराचार्यैः,
विविधविचित्रतानां सन्निवेशादिति भावः । शाक्याश्रम,—बौद्धसत्यासितः । शमिभिः,
—शाक्यश्रमणकैः, बौद्धधर्माणामपि प्रचारादिति भावः ।

(१८२) अम्बरपुरम्—अम्बरं नगरं, सुन्दरीवाहल्यादिति भावः । चारणैः,
—कुशोलैः । (“चारणान्तु कुशोलवाः” इत्यमरः) । चारणा हि उत्सवसंसदि राज्ञां
गणादिकं कोत्सेयित्वा अभिलषितं प्राप्नुवन्ति । वसुधारा—धनप्रवाहः, दातृभ्यो बहु-
धनलाभादिति भावः । सर्वलोकोषु उल्लंखालङ्कारः ।

(१८३) यद्वेत्यादि ।—मातङ्गगामिन्यः,—अपचगामिन्यः, चाण्डालगामिन्यः इति
यावत्, (“मातङ्ग, अपवे गज” इति मेदिनी) अथ च शीलवत्यः,—सुचरिताः ;

विभवरताश्च, (१८४) श्यामाः पद्मरागिण्यश्च, (१८५) धवलद्विज-
शुचिवदनाः मदिरामोदिश्वसनाश्च, (१८६) चन्द्रकान्तवपुषः
शिरीषकीमलाङ्गश्च, (१८७) अभुजङ्गम्याः कञ्चुकिन्यश्च,

याः चाखालानपि उपगच्छन्ति, ताः कथं शीलवत्यः भवन्ति ? इति विरोधः ; गज-
गामिन्य इति तत्परिहारः ; एवम् उत्तरत् । गौर्यः,—पार्वत्यः, अथ च विभवरताः,
—वि—विगतं, भवे—हरे, रतं—रागी यासां ताः ; या गौरी, सा कथं भवादन्वव
अनुरागिणी ? इति विरोधः ; गौर्यः,—गौराङ्गः, विभवेषु—सम्पत्सु, रता इति
परिहारः ।

(१८४) श्यामाः,—रजन्यः, अथ च पद्मरागिण्यः,—पद्मे रागी विद्यते
यासां ताः, पद्मविकाशिन्य इति यावत्, रागौ पद्मानां निमीलनात् तासां पद्मरागित्वं
न सम्भवति इति विरोधः ; श्यामाः,—श्यामलाङ्गः ; यद्वा,—“शौते मुखेणमर्वाङ्गौ
शौभे च मुखशौतला । तप्तकाञ्चनवर्णाभा सा श्यामा परिशीयते ॥” इत्युक्तलक्षणा
नाय्यः ; पद्मरागिण्यः,—पद्मरागरत्नालङ्कृता इति परिहारः ।

(१८५) धवलति ।—धवलानि—विश्रुटानि, द्विजस्येव शुचीनि—पवित्राणि,
वदनानि यासां ताः ; अथ च, मदिरति ।—मदिरया—सुरया, तत्पानेन इत्यर्थः,
आमोदिनः,—सौरभवन्तः, श्वमनाः,—निश्वासमरुतः आसां तथोक्ताः ; याः हि
पवित्राङ्गणवत् पवित्रवदनाः, तासां मद्यपाने कथं मुखस्य पवित्रता ? इति विरोधः ;
धवलैः,—शुभैः, द्विजैः,—टलैः, शुचीनि—उज्ज्वलानि, धवलानीत्यर्थः, वदनानि
यासां ता इति परिहारः, (“शुचिर्द्युष्माग्नि... । ...धवलं शुद्धं नृपहृते विषु ॥”
इति मेदिनी) ।

(१८६) चन्द्रकान्ति ।—चन्द्रकान्तः,—मणिशिलाविशेषः, तद्वत् वपुः,—शरीरं
यासां ताः, अथ च शिरीषकीमलाङ्गः,—शिरीषपुष्पवत् कीमलं—सुकुमारम्, अङ्गं
यासां ताः ; चन्द्रकान्तस्य प्रस्तरविशेषत्वेन लाटिन्यात् याः तद्वत् कटिनाङ्गः, ताः कथं
शिरीषकीमलाः ? इति विरोधः ; चन्द्रवत् कान्तं—रमणीयं, वपुर्यासमिति तत्परि-
हारः ।

(१८७) अभुजङ्गेति ।—अभुजङ्गम्याः,—भुजङ्गैः,—सर्पैः, न गम्याः, अथ च
कञ्चुकिन्यः,—भुजङ्गः ; याः खलु भुजङ्गाः, ताः कथं भुजङ्गैरनभिगमनीयाः ? इति
विरोधः ; भुजङ्गैः,—विटैः, (“भुजङ्गी विट-सर्पयोः” इति हलायुधः) न गम्याः, कञ्चु-
किन्यः,—कञ्चुकं—स्त्रीणां स्तनावरणवस्त्रविशेषः, तद्वत् इति परिहारः, (“कञ्चुकी

(१८८) पृथुकलत्रश्रियः दरिद्रमध्यकलिताश्च, (१८९) लावण्य-
वत्यो मधुरभाषिण्यश्च, (२००) अप्रमत्ताः प्रसन्नोज्ज्वलरागाश्च,
(२०१) अकौतुकाः प्रौढाश्च प्रमदाः ।

वारवाणे स्यान्निर्भीके कवचेऽपि च । .....चौलके ॥” इति मेदिनी । चौलकः,—
“कौचुली” इति ख्यातः कर्पासकापरपर्यायः स्त्रीणां क्षनावरणवस्त्रभेदः ।)

(१८८) पृथ्विति ।—पृथुः,—आदिराजो वेषतलयः, तस्य कलवाणां—महि-
षीणां, [गडधातोः प्रनि “गडिरादेश कः” (उ० ३ पा० १०६ मू०) इत्यादिः ककारा-
देशे रूपम्] श्रियः इव—सम्पदः इव, श्रियो यासां ताः, अथ च दरिद्रमध्य-
कलिताः,—दरिद्राणां—निर्जनानां, मध्ये कलिताः,—सङ्क्राताः, गणिता इत्यर्थः,
याः खलु राजसहिष्य इव सम्पच्छालिन्यः, ताः कथं दरिद्रमध्ये गणिताः ? इति
तदसम्भवादिरोधः ; पृथ्वी—महती, कलवस्य—श्रीः, जघनस्य इत्यर्थः, (“कलवं
श्री-भार्ययोः” इत्यमरः) श्रीः,—शोभा यासां ताः ; दरिद्रः,—चौणः, मध्यः,—
कटिदेशः, तेन कलिताः,—शोभिता इति यावत्, इति परिहारः ।

(१८९) लावण्यवत्यः,—लवणरसशालिन्यः, अथ च मधुरभाषिण्यः,—मधुरा—
स्वादी, इति भाषा—उक्तिः विद्यते यासां ताः, या हि लवणरसबहुलाः, ताः मधुराः
इत्युक्तिः न सम्भाव्यते इति विरोधः ; लावण्यवत्यः,—“मुक्ताफलैषु कयायाः तरलत्व-
मिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिह स्मृतम् ॥” इत्युक्तमौन्दर्यविशेषवत्य
इत्यर्थः, मधुरभाषिण्यः,—मधुरं—प्रियं, भाषितं शीलमासाम् इति तथाविधाः,
प्रियवादिन्य इति परिहारः, (“स्वादु-प्रियौ तु मधुरौ” इत्यमरः) ।

(२००) प्रसन्ना—सुराभेदः, तथा उज्ज्वलः,—शृङ्गाररसावेशयुक्तः इति
यावत्, (“शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः” इत्यमरः) रागः,—अनुरागः सुखरागी वा यासां
ताः, अथ च अप्रमत्ताः,—अचौवाः ; या मद्यपायिन्यः, ताः कथमप्रमत्ताः ? इति
विरोधः ; अप्रमत्ताः,—प्रमादयन्ताः, प्रसन्नः,—स्वच्छः, नेवतर्पणः इत्यर्थः, उज्ज्वलः,—
विशदः, रागः,—वर्णो यासां ताः इति परिहारः, (“प्रसन्ना स्त्री सुरायां स्यान्
स्वच्छ-सन्नुष्टयोस्त्रिषु” इति मेदिनी) ।

(२०१) अकौतुकाः,—कौतुकं—विवाहकालिकहस्तमूवं, तद्रहिताः, विवाह-
कालपरिहितस्य कौतुकस्य समनन्तरमेव मुक्तत्वादिति भावः, विवाहितानां हि कर-
मूवं बध्यते, अथ तद्राहित्यात् अविवाहिता इति भावः, अथ च प्रौढाः,—पूर्ण-
यौवना इत्यर्थः ; याः हि पूर्णयौवनाः, ताः कथम् अविवाहिताः ? इति विरोधः ;

(२०२) यत्र च प्रमदानां चक्षुरेव सहजं मुण्डमाला-
मण्डनं, भारः कुवलयदलदामानि । (२०३) अलक-
प्रतिविम्बान्येव कपोलतलगतानि अक्लिष्टाः श्रवणावतंसाः,
पुनरुक्तानि तमालकिशलयानि । (२०४) प्रियजनकथा एव
सुभगाः कर्णालङ्काराः, आडम्बरः कुण्डलादिः । कपोला एव
सततम् आलोककारकाः, विभवो निशासु मणिप्रदीपाः ।
(२०५) निश्वासाकृष्टमधुकरकुलान्येव रमणीयं सुखावरणं,
कुलस्त्रीजनाचारो जालिका । वाणी एव मधुरा वीणा, वाञ्छ-

कौतुकम्—अभिलाषः, प्रियसमागमाशङ्कम् औत्सुक्यमिति यावत्, कालदौर्लभ्यादिति भावः,
तद्रहिताः स्वाधीनभर्तृकत्वादिति भावः, इति परिहारः । (“कौतुकत्वाभिलाषः... ।
विवाहसुखगीतादिभोगयोरपि न हर्षाः” इति मैट्टिनी) ।

(२०२) यत्रेत्यादि ।—सहजम्—अक्रतिसम् । मुण्डमालामण्डनं—मुण्डमाला
—नीलोत्पलमाला एव, मण्डन—भूषणम् । कुवलयदलदामानि—नीलोत्पलपत्र-
मालिकाः, भारः,—भारभूतः, अनावश्यकवस्तुमात्रम् इत्यर्थः, चलपामिव स्त्रीणां
नीलोत्पलरूपत्वादिति भावः ।

(२०३) अलकिति ।—अलकानां—चूर्णकुल्लानां, प्रतिविम्बानि—कथाः एव ।
अक्लिष्टाः,—हमावमप्रेजनिर्ताकृष्टताशून्या इत्यर्थः, श्रवणावतंसाः,—श्रोत्रभूषणानि ।
तमालकिशलयानि—तदाख्यवृक्षविशेषस्य पत्रवर्णानि, पुनरुक्तानि—अधिकानि, निरर्थ-
कानि इति भावः ।

(२०४) प्रियजनकथाः,—कालमव्यङ्ग्यालापाः, [“प्रियजनकथाः” इत्यत्र
“प्रियकथाः” इति पाठेऽपि—अभिप्राये एव] सुभगाः,—रमणीयाः, श्रुतिसुखाः इत्यर्थः,
आडम्बरः,—संरम्भः, आधिक्यम् इत्यर्थः, (“आडम्बरसूत्र्यपद्मसंरम्भं गजगर्जितं” इति
मैट्टिनी) । आलोककारकाः,—प्रकाशकाः, स्फटिकवत् स्वच्छत्वात् इति भावः ।
विभवः,—ऐश्वर्यं, सम्पदिति यावत् ।

(२०५) निश्वासेति ।—निश्वासेन—अतिसुरभिणा इति भावः, आकृष्टानाम्
—आलिप्तानां, मधुकराणां—भमराणां, कमलधिया आपततामिति भावः,
कुलानि—सहाः । सुखावरणं—वदनाच्छादनम् । जालिका—अवगुह्यनवसनम्,
“.....स्त्रियां वसनान्तरं । भटानामश्मरचितान्तरविष्ट्याञ्च जालिका” इति

विज्ञानं तन्वीताडनम् । हासा एव अतिशयसुरभयः (२०६) पट-
वासाः, निरर्थकाः कर्पूरपांशवः । (२०७) अधरकान्तिविसर एवो-
ज्ज्वलतरोऽङ्गरागः, निर्गुणो लावण्यकलङ्कः कुङ्कुमपङ्कः । बाहव
एव कोमलतमाः परिहासप्रहारवेवलताः, निष्प्रयोजनानि मृणा-
लानि । (२०८) यौवनोष्णस्वेदविन्दव एव विदग्धाः कुचालङ्कृतयः,
हारास्तु भाराः । (२०९) शोण्य एव विशालस्फाटिकशिलातल-
चतुरस्रा रागिणां विश्रामकारणम्, अनिमित्तं भवनमणिवेदिकाः ।

मेदिनी) तन्वीताडनं—तन्वी—वीणागुणः, तस्याः ताडनम्—आघातः, वीणावादन-
मित्यर्थः, बाह्यविज्ञानं—बाह्यं—बहिर्गतं, विज्ञानं—विशेषणं वादिववादनबोधः ।

(२०६) पटवासाः,—सुगन्धचूर्णविशेषाः । निरर्थकाः,—निष्प्रयोजनाः । कर्पूर-
पांशवः,—कर्पूरजंघाः ।

(२०७) अधरकान्तिविसरः,—अधरस्य लावण्यवित्सारः । निर्गुणः,—निष्फलः,
लावण्यकलङ्कः,—लावण्यस्य मालिन्यापादक इत्यर्थः, कुङ्कुमपङ्कः,—पिष्टकुङ्कुमद्रवः ।
कोमलतमाः,—अतिकोमलाः । परिहामेति ।—परिहासे—क्रीडाकाले, यः प्रहारः,
—ताडनं, तदर्थं वेवलताः,—वेवाणि, वेवयष्टय इत्यर्थः ।

(२०८) यौवनेति ।—यौवनेन—तारुण्येन, य उष्मा—उत्तापः, तेन ये स्वेद-
विन्दवः,—घर्मजलकणाः । विदग्धाः,—मनोज्ञाः ।

(२०९) शोण्यः,—नितम्बाः । विशालेति ।—विशालं—वृहत्, यत् स्फाटिक-
शिलातलं—स्फाटिकमणिमयशिलापट्टं, (नितम्बानाम् अतिशुभ्रत्वात् श्लक्ष्णत्वात्
विशालत्वाच्च तथालं बोध्यम्) तद्वत् चतुरस्राः,—चतुष्कोणाः, रागिणां—विलासिनां,
विश्रामकारणं—विश्रान्तिस्थानं, नितम्बानां विशालत्वादिति भावः । [विश्राम इति
त्वपाणिनौयं, विपूर्वकस्य ग्राम्यतेः घञि “नोदात्तोपदेशस्य—” (७।३।३४ पा०)
इत्युपधाद्वह्निनिषेधात् ; “विश्रामकारणम्” इत्यत्र “विश्रामकारणम्” इति पाठो मनोरमः ।
तत्त्वबोधिनीकारास्तु—“यदि तु ‘धुर्यान् विश्रामय’ इत्यादिवन्निचि वृद्धिमाश्रित्य
णिजन्तादेरच् क्रियते, तदा रूपं सिध्यति” इत्याहुः । “विश्रामशब्दस्त्वसाधुरेवोद्यमोपरमौ
संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धाभावात्” इति तु कैयटः । “सूर्यविश्रामा
भूमिरित्येवमादिकं प्रयोगमन्यायमेव मन्यन्ते” इति तु काशिका] अनिमित्तम्—
अकारणम् ।

(२१०) कमललोभनीनानि अलिकुलानि एव मुखराणि पदाभरणकानि, निष्फलानि इन्द्रनीलनूपुराणि । नूपुररवाहता भवनकलहंसा एव समुचिताः सञ्चरणसहायाः, ऐश्वर्य्यप्रपञ्चाः परिजनाः ।

(२११) तत्र च साक्षात् सहस्राक्ष इव सर्ववर्णधरं धनुर्दधानः, मेरुमय इव कल्याणप्रकृतित्वे, (२१२) मन्दरमय इव लक्ष्मीसमाकर्षणे, जलनिधिमय इव मर्यादायाम्, आकाशमय इव (२१३) शब्दप्रादुर्भावे, (२१४) शशिमय इव कलासङ्ग्रहे, वेदमय इव अक्षत्रिमालापत्वे, धरणिमय इव

(२१०) कमलति ।—कमललोभेन—पदं कमलमिति धिया यो लोभः,—आसङ्गाभिन्नायः, तेन निलीनानि—सलग्नानि । मुखराणि—निम्बनवन्ति । इन्द्रनील-नूपुराणि—नीलकान्तमणिनिर्मितानि मङ्गीराणि । सञ्चरणसहायाः,—भ्रमणसङ्गिनः । ऐश्वर्य्यप्रपञ्चाः,—विभववित्ताराः, ऐश्वर्य्यप्रदर्शनार्थमिति भावः ।

(२११) तवेति ।—“तत्र” इत्यस्य “पृथग्भूतिरिति नाम्ना बभूव” इत्युत्तर-णान्वयः । सर्वेति ।—सर्वे वर्णाः,—ब्राह्मणादयः, शूद्राद्याश्च तान् धरति—धारयति पालयति वा इति तथोक्तं, धनुः,—कार्मुकं, दधानः,—धारयन् ; शकधनुः विविध-वर्णरञ्जितं दृश्यते इति शास्त्री उच्यते । कल्याणप्रकृतित्वं—कल्याणं—सङ्गलं, हेम च, सुवर्णश्चेत्यर्थः, (“कल्याणं हेमि सङ्गलं” इति हेमः) प्रकृतिः यस्य तथैव ।

(२१२) मन्दरमयः,—तदाख्यपञ्चतात्मकः । क्षीरादमयने मन्दराचलस्य मयनदण्डरूपतया तेनैव तत्र स्थिताया लक्ष्मीः समुद्धारणम् ; अस्यापि शत्रुराज-लक्ष्मीसमाकर्षकत्वमिति भावः । मर्यादायां—स्थितौ, सदाचाररक्षणं इत्यर्थः, सीमायाश्च, सीमाऽनतिक्रमणं इत्यर्थः, (“मर्यादा सीमनि स्थितौ” इति मेदिनी) ; जलनिधिः यथा विलासपसीमालङ्घनं न करोति, तथा अयमपि अविवर्चितसदाचार इति भावः ।

(२१३) शब्दप्रादुर्भावे—शब्दानां—यशोविनयादिरूपाणां, ध्वनीनाञ्च, प्रादुर्भावः,—प्रकाशनं तस्मिन् ; आकाशात् यथा शब्दानां प्रादुर्भावः, “शब्दगुणमाकाशम्” इति श्रुतेः, तथा अस्मात् यशोविनयादीनां समुद्भूतिः इति भावः ।

(२१४) शशिमयः,—चन्द्रमयः । कलामङ्गुलं—कलाः,—चतुःषष्टिप्रकारा विद्याः, षोडशभागाश्च, तासां सङ्ग्रहः तस्मिन् । अक्षत्रिमालापत्वं—अक्षत्रिमः,—अक्षपटः,

(२१५) लोकधृतिकरणे, पवनमय इव (२१६) सर्वपार्थिव-
रजोविकारहरणे, गुरुर्वचसि, (२१७) पृथुः उरसि, विशालो
मनसि, जनकः तपसि, (२१८) सुयात्रः तेजसि, सुमन्त्रो
रहसि, (२१९) बुधः सदसि, अर्जुनो यशसि, भीष्मो धनुषि,
निषधो वपुषि, शत्रुघ्नः समरे, (२२०) शूरः शूरसेनाऽऽक्रमणे,

सत्यमित्यर्थः, अपौरुषेयश्च, आलापः—वचनं यस्य तथात्वे ; वेदवाक्यमिव अस्य वाक्यं
सत्यमिति भावः ।

(२१५) लोकधृतिकरणे—लोकानां—प्रजानां, जगताञ्च, धृतिः,—धैर्यं,
धारणञ्च, तस्याः करणं—सम्पादनं तस्मिन् ।

(२१६) सर्वेति ।—सर्वेषां पार्थिवानां—राज्ञां, रजोविकारस्य—रजोगुणजन्य-
विकृते, दम्भाहङ्कारादेः इत्यर्थः । अन्यत्र,—पार्थिवानां—पृथिवीसम्बन्धिनां, रजसां
—धुलीनां, विकारस्य हरणे—अपनयने : वचसि गुरुः,—महान्, अतिसुवक्ता इति
भावः, सहस्यतिथः ।

(२१७) उरसि—वक्षसि, पृथुः—विशालः, आदिराजविशिष्य । मनसि
विशालः,—विस्तीर्णः, उदारमना इत्यर्थः, तदाख्यो राजा च, यदा,—विशालो
नाम बोधिसत्त्वः स इव शान्तमना, जनकः—उत्पादकः, तदाख्यो राजा च ;
यथा राजा जनकस्तपसि निरतः, तथाऽयम् इति भावः ।

(२१८) सुयात्रः—सु—शोभना, यात्रा—युद्धार्यप्रयाणं यस्य तथोक्तः, तदाख्यो
वृष्य । सुमन्त्रः—सु—शोभनः, मन्त्रः—कर्त्तव्यावधारणवचनं यस्य तथोक्तः,
तदाख्यो दशरथमन्त्री च । रहसि—निर्जने ।

(२१९) बुधः—पण्डितः, चतुर्थग्रहश्च । सदसि—सभायाम् । अर्जुनः—
धवलः, कार्त्तवीर्य्यश्च, यदा,—पार्थश्च । भीष्मः,—भयङ्करः, शान्तनवश्च । [“भीमा-
दयोऽपादाने” (३ । ४ । ७४ पा०) इति विभक्तेः सकि सुगागमे रूपम्] धनुषि—
धनुर्वेदे इत्यर्थः । निषधः,—कठिनः, तदाख्यदेशविशिष्यस्य राजा च, नल इत्यर्थः,
तदाख्यः पर्वतो वा, नल इव रूपवान्, पर्वत इव स्थिरशरीरो वा इति भावः, (“निषधः
कठिने देशे तद्राजं पर्वतात्तरं” इति मेदिनी) । शत्रुघ्नः,—शत्रुघातो, रामानुजश्च ।

(२२०) शूरः,—वीरः, यदुवंशीयराजविशिष्य । शूरति ।—शूराणां—शौर्य्य-
प्राजिनीनां, सेनानां—वाहिनीनां, शूरसेनस्य—देशविशिष्यस्य च, आक्रमणं तस्मिन् ।

दक्षः प्रजाकर्म्मणि, सर्वादिराजतेजःपुञ्जनिर्मित इव राजा
पुण्यभूतिरिति नाम्ना बभूव ।

(२२१) पृथुना गौरियं कृतेति यः स्पर्द्धमान इव मही
महिषीं चकार । (२२२) निसर्गस्त्रैरिणी स्वरुच्यनुरोधिनी च
भवति हि महतां मतिः; यतः तस्य केनचित् अनुपदिष्टा
सहजैव शैशवादारभ्य अन्यदेवताविमुखी भगवति, भक्तिमुल्लसि,
भुवनभृति, भूतभावने, भवच्छिदि भवे भूयसी भक्तिः अभूत् ।
अकृतवृषभध्वजपूजाविधिः न स्वप्नेऽपि आहारम् अकरोत् ।
अजम्, अजरम्, असरगुरुम्, असुरपुररिपुम्, अपरिमितगण-
पतिम्, अचलदुहितृपतिम्, अखिलभुवनकृतचरणनतिं पशु-
पतिं प्रपन्नोऽन्यदेवताशून्यम् अमन्यत वैलोक्यम् । भर्तृ-

दक्षः,—विपुणः, प्रजापतिभेदश्च । प्रजाकर्म्मणि—प्रजापालने, प्रजीत्यादनव्यापारे
च ।

(२२१) पृथुनेत्यादि ।—इयं—मही, गौः,—गोरूपधरा इत्यर्थः, कृतेति
स्पर्द्धमान इव—तं जिगीषन् इव इत्यर्थः, महिषी—“कृताभिषेका महिषी” इति
अमरोक्ता राज्ञः प्रधानपत्नी तां, महिषस्वीरूपाञ्च ।

(२२२) निसर्गस्त्रैरिणी—स्वभावतः स्वेच्छाचारिणी । स्वरुच्यनुरोधिनी—
स्वाभिमतानुवर्त्तिनी । अनुपदिष्टा—अशिक्षिता । सहजा—स्वाभाविकीत्यर्थः । भुवन-
भृति—भुवनानि—जगन्ति, विभर्त्ति—धारयति पालयति, इत्यर्थः तस्मिन्, विभुवन-
रचितरि इत्यर्थः । भूतभावने—भूतान्—प्राणिनः, भावयति—हृदिस्थितत्वेन
विषयेषु प्रवर्त्तयति; यद्वा,—भावयति—चिन्तयति, शुभाशुभमिति भावः यः
तस्मिन् । भवच्छिदि—संसारविध्वंसिनि । भवे—हरे । अजं—अन्यरहितम् ।
अजरं—जराशून्यम् । असरगुरुं—देवदेवम् । असुरपुररिपुं—विपुरारिम् । अपरि-
मितगणपतिम्—अपरिमितानाम्—असङ्ख्येयानां, गणानां—प्रमथानां, पतिः,—
प्रभुः तम् । अचलति ।—अचलस्य—नगस्य, हिमवत इत्यर्थः, दुहितुः,—तनयायाः,
पतिः,—स्वामी तम् । अखिलिति ।—अखिलैः,—समग्रैः, भुवनैः,
—वैलोक्यवर्त्तिभिरित्यर्थः, कृता चरणयोः नतिः,—प्रणामः यस्य तम् । पशुपतिं—
प्रयुक्तां—सर्वत्र अवशिषेष्टं प्रशान्तिं ये ते प्रशवः,—देवाः, सर्वत्र समदर्शिनः इति

चित्तानुवर्तिन्यश्च अनुजीविनां प्रकृतयः । तथा हि,—गृहे
गृहे भगवान् अपूज्यत खण्डपरशुः । (२२३) ववुः अस्य होमा-
नलज्वालाविलीयमानबहलगुग्गुलगन्धगर्भाः स्रपनक्षीरशीकर-
क्षोदक्षारिणः (२२४) विस्वपल्लवदामदलीहाहिनः पुण्याल-
येषु वायवः । (२२५) शिवसपर्य्यासमुचितैः उपायनैः प्राभृ-
तकैश्च पौराः, पादोपजीविनः सचिवाः, भुजबलनिर्जिताश्च
करदीकृता महासामन्ताः तं सिषेविरे । तथा हि,—

भावः, (“पश्यमृगादिदेवजैर्नाडव्ययं यद्यदंशे” इति मेदिनी) तेषां पतिः वं,
हरमित्यर्थः । प्रपन्नः,—आश्रितः । खण्डपरशुः,—शिवः । (“शम्भुरीशः पश्यपतिः
शिवः शुक्ली महेश्वरः ।…… भूतेशः खण्डपरशुः…… ॥” इत्यमरः) ।

(२२३) ववुः,—वहन्ति स्म । होमेति ।—होमानलज्वालायां—होमकुण्डाग्नि-
शिखायां, [“होमानलज्वाला—” इत्यत्र “होमालवाल—” इति पाठः,—
होमार्थम् आलवालम्—आलवालाकृतिकुण्डमित्यर्थः तस्मिन्] विलीयमानानां—द्रवतां,
बहन्तानां—बहन्तां, गुग्गुलूनां मन्त्रो गर्भे—मन्त्रे येषां तथाभूताः, होमार्थे प्रज्वलदग्नी
विलिप्यमाणानां नानाविधानां गन्धद्रव्याणां सौरभोद्भासिता इत्यर्थः ; एतेन वायौ
सौरभं वर्णितम् । स्रपनेति ।—स्रपनं—स्नानीपकरणं, यत् क्षीरं—दुग्धं, तस्य
शीकरक्षोदान्—कणचूर्णानि ; यद्वा,—शीकराः,—विन्द्व एव, क्षोदाः,—चूर्णसदृशा
इति यावत्, तान् सरन्तीति तथोक्ताः ; एतेन वायौ शैल्यं वर्णितम् ।

(२२४) विन्वेति ।—विन्वपल्लवानां—विन्वपल्लवानामित्यर्थः, दामानि—मान्धानि,
तेषां दलानि—निचयान्, सदृहतीति तथाविधाः ; एतेन वायौ मान्यं दर्शितम् ।
पुण्यालयेषु—पुण्यस्थानेषु, पूजास्थानेषु इति यावत् । [“पुण्यालयेषु” इत्यत्र
“पुण्यविषयेषु” इति पाठः,—पवित्रजनपदेषु इत्यर्थः, “विषयो गोचरे देशे तथा
जनपदेऽपि च” इति मेदिनी] ।

(२२५) शिवेति ।—शिवस्य सपर्य्या—पूजा, (“पूजा नमस्याऽपचितिः
सपर्य्याः……” इत्यमरः) तत्समुचितानि—तदुपयोगीनि इत्यर्थः तैः, उपायनैः,—
उपदौकनैः, यानि स्वयमानौयन्ते प्रभुप्रीतिकराणि द्रव्याणि तैः इत्यर्थः । प्राभृतकैः,
—सुहृद्विषितैर्द्रव्यैः इत्यर्थः । [“प्राभृतकैः” इत्यत्र “प्राभृतैः” इति पाठेऽपि अभिप्रायं
युज्ज । करदीकृताः,—करप्रदानार्थम् अधीनोक्ता । महासामन्ताः,—प्रेष्ठप्रायः ।

(२२६) कैलासकूटधवलैः (२२७) कनकपत्रलताऽलङ्कृत-
विषाणकोटिभिः (२२८) महाप्रमाणैः सभ्याबलिद्वयैः, सौवर्णैश्च
स्वपनकलसैः, अर्घ्यभाजनैश्च, धूपपात्रैश्च, पुष्पपटैश्च,
(२२९) मणियष्टिप्रदीपैश्च, ब्रह्मसूत्रैश्च, महाऽर्हमाणिक्यसंस्क-
खचितैश्च मुखकोषैः परितोषम् अस्य मनसि चक्रुः ।
(२३०) अन्तःपुराणि अपि स्वयम् आरब्धवालेयतण्डुलकण्ड-
नानि, (२३१) देवगृहोपलेपनलोहिततरकरकिसलयानि,
(२३२) कुसुमग्रथनव्ययसमस्तपरिजनानि तस्य अभिलषितम्
अन्ववर्त्तन्त ।

(२२६) कैलासमिति ।—कैलासस्य—रञ्जतगिरिः, [कैलीमा समृद्धः इति “तस्य
समृद्धः” (४ । २ । ३७ पा०) इति घञि कौलं, तेनास्यतेऽव इत्यामघातोः “अकन्तंरि-
च—” (१ । ३ । १८ पा०) इति घञि रूपम्] कृटानि—शृङ्गाणि, तदन्तु धवलाः तैः ।

(२२७) कनकैति ।—कनकपत्रलताभिः,—स्वर्णनिर्मितपत्रभङ्गैः, अलङ्कृताः
विषाणकोटयः,—शृङ्गायाणि येषां तैः ।

(२२८) महाप्रमाणैः,—उद्गुह्यकारैः, सभ्याबलिद्वयैः,—सभ्याकालिकपूजार्थ-
उपभैः । सौवर्णैः,—काञ्चननिर्मितैः, स्वपनकलसैः,—स्नानसाधनकुम्भैः । अर्घ्य-
भाजनैः,—अर्घ्यपात्रैः । पुष्पपटैः,—येषु वसनेषु सूत्रैः पुष्पाणामाकृतयो विरच्यन्ते ते
पुष्पपटाः तैः । [“पुष्पपटैः” इत्यत्र “पुष्पपटैः” इति पाठेऽपि अवशिष्ट एव] ।

(२२९) मणियष्टिप्रदीपाः,—ज्वलन्मणिशिखाः सौवर्णयष्टयः तैः । ब्रह्मसूत्रैः,—यज्ञोप-
वीतैः । महाऽर्हति ।—महाऽर्हन्—महामुद्ध्येन, माणिक्यस्वर्णन—रत्नशकलन, खचितैः,
—निबद्धैः, मुखकोषैः,—मुखयुक्ताः कोषा तैः, शिवालङ्काच्छादनैः । अस्य—पुष्पभूतैः ।

(२३०) अन्तःपुराणि—अवरोधवर्गाः । आरब्धैति ।—आरब्धानि बाल्यानि—
बालि,—पूजा तस्य हितानि, [“हृदिरुपधिबलदंष्ट्र” (५ । १ । १३ पा०) इति ढञि
रूपम्] तन्मुत्पन्नानां कण्डनानि—शोधनविशेषाः यैः तथाभूतानि ; यद्वा,—बाल्यानां
तन्मुत्पन्नानां कण्डनानि यैः तथाभूतानि ।

(२३१) देवैति ।—देवगृहस्य—शिवमन्दिरस्य, उपलेपनेन—गोमयादिना
पूजनं, लोहिततराः,—अतिलोहिताः, करकिसलयाः येषां तथोक्तानि ।

(२३२) कुसुमैति ।—कुसुमानां ग्रथने—गुम्फने, अत्र ग्रथनशब्दप्रयोगश्चित्त्वः,

तथा च.—(२३३) परममाहेश्वरः स भूपालो लोकतः
शुश्राव, भुवि भगवन्तम् अपरमिव साक्षात् दक्षमखमथनं दक्षि-
णार्थं बहुविधविद्याप्रभावप्रख्यातैः गुणैः शिथैरिव अनेक-
सहस्रसङ्ख्यैः व्याप्तमर्त्यलोकं भैरवाचार्य्यनामानं महाशैवम् ।
(२३४) उपनयन्ति हि हृदयम् अदृष्टमपि जनं शील-
संवादाः ; यतः स राजा अवणममकालमेव तस्मिन् भैरवाचार्य्य
भगवति द्वितीय इव कपर्दिनि दूरगतेऽपि गरीयसीं बबन्ध
भक्तिम्, आचकाङ्क्ष च मनोरथैरपि अस्य सर्व्वदा दर्शनम् ।

(२३५) अथ कदाचित् पथ्यस्ते अस्ताचलचुखिनि वासरे
अन्तःपुरवर्त्तिनं राजानम् उपसृत्य प्रतीहारी विज्ञापितवती,—
“देव । द्वारि परिव्राट् आस्ते, कथयति च भैरवाचार्य्यवचनात्
देवम् अनुप्राप्तोऽस्मि” इति । राजा तु तत् श्रुत्वा सादरं—“क
असौ ? आनय अत्रैव, प्रवेशय एनम्” इति च अब्रवीत् । तथा च
अकरोत् प्रतीहारी । (२३६) न चिरात् च प्रविशन्तं, प्रांशुम्,
आजानुलम्बभुजं, भैक्षक्षाममपि स्थूलास्थिभिः अवयवैः पीवान-

यश्चमशब्दस्यैव गङ्गत्वात् ; व्ययाः,—आसक्ताः, समस्ताः परिजनाः,—परिवारा येषां
तानि । अन्तःपुरवर्त्तनं—अन्तःपुरेन । “अभिलषितमन्ववर्त्तनं” इत्यनेन अन्तःपुरिकाणा-
मस्य चिन्तानुवर्त्तनं प्रदर्शितम् ।

(२३७) परममाहेश्वरः,—महेश्वरस्य परमभक्त इत्यर्थः । भुवि—वसुधायां,
पतेनाय पृथिवीस्थत्वेऽपि दुर्लभदर्शनत्वमुक्तम् । दक्षमखमथनं—दक्षप्रजापतेः यज्ञ-
विध्वंसिनमित्यर्थः । दक्षिणार्थं—दक्षिणदेशंभवम् ।

(२३४) उपनयन्ति—उपस्थापयन्ति । शीलसंवादाः,—चारित्र्यसादृश्यानि,
चरित्रालोचनं वा । कपर्दिनि—शिखे । गरीयसीं—गुरुतराम् । मनोरथैरपि, किं
पुनश्चक्षुषा इति भावः । [“सर्व्वदा” इत्यत्र “सर्व्वथा” इति पाठान्तरम्] ।

(२३५) अथेत्यादि ।—पथ्यस्ते—अवसिते । वासरे—दिवसे, दिवसनावे
इति भावः । परिव्राट्—सञ्चारी । अनुप्राप्तः,—समागत इत्यर्थः ।

(२३६) “न चिरात्” इत्यस्य “मस्करिणमद्राचीत्” इत्युत्प्रेषणं सम्भवः ।

मिव उपलब्धमाणं, पृथुतमोत्तमाङ्गम्, (२३७) उत्तुङ्गबलि-
भङ्गस्थपुटललाटं, (२३८) निर्मासगण्डकूपं, (२३९) मधु-
विन्दुपिङ्गलपरिमण्डलाक्षम्, (२४०) ईषदावक्रघोणम्,
(२४१) अतिप्रलम्बैककर्णपाशम्, (२४२) अलाबूवीज-

प्रांशुम्—उन्नतकायमित्यर्थः । आजातुलम्बभुजम्—आजानु—ऊरुपर्वपर्यन्तं, लम्बो—लम्बायमानौ, भुजौ—बाह्व यस्य तं, [“आनूरुपश्चाऽशीवदस्त्रियाम्” इत्यमरः । “आजातुलम्बभुजम्” इत्यत्र “आजानुभुजम्” इति पाठान्तरम्] । भैक्षचामं—भिक्षा एव भैक्षं, तेन चामं—क्षीणम् । पीवानमिव—स्थूलम् इव । [“ध्याप्योः सम्प्रसारणश्च” (उ० ४ पा० ११४ म०) इति धैधातोः कनिपि सम्प्रसारणे रूपम् । “पीवानम्” इत्यत्र “पीवरम्” इति पाठेऽपि स एवार्थः । “पीन-पीवी तु स्थूल-पीवरे” इत्यमरः] । पृथुतमोत्तमाङ्गं—वृहन्मूलकम् । [“पृथुतमोत्तमाङ्गम्” इत्यत्र “पृथुतमाङ्गम्” इति पाठेऽपि स एवार्थः] ।

(२३७) उत्तुङ्ग इति ।—उत्तुङ्गा—टीर्था, बलिभङ्गा यव तादृशं, स्थपुटं—निक्षी-
व्रतं, ललाटं—भालदेशः यस्य तथोक्तम् ।

(२३८) निर्मास इति ।—निर्मासौ—मांसशकौ, अस्थिमयावित्यर्थः, गण्डौ—
कपोलौ, कूपाविव यस्य तथोक्तम् । [“निर्मासगण्डकूपम्” इत्यत्र “निर्मासगण्डकूप-
कम्” इति पाठेऽपि स एवार्थः । कूप उर्वति कूपकम्] ।

(२३९) मध्विति ।—मधुविन्दुवत् पिङ्गलं परिमण्डलं—गोलकं ययोः तथा-
भूते, अलिणी—नेत्रं यस्य तं, वक्रपिङ्गलाक्षमित्यर्थः । [“वक्रपिङ्गली—” (५।४।११३ पा०)
इत्यादिना षचि रूपसिद्धिः] ।

(२४०) ईषदिति ।—ईषत् आवक्रा घोणा—नासिका यस्य तम् । (“घोणा
नासा च नासिका” इत्यमरः) ।

(२४१) अतीति ।—अति—अतिशयेन, प्रलम्बः,—लम्बमानः, एकः कर्ण-
पाशः,—कुक्षितकर्ण इत्यर्थः यस्य तथोक्तम्, अतिशयेन लम्बमानत्वादशीभनदर्शनं इति
भावः । “पाशः केशादिपूर्वः स्यात् तत्तद्वै कर्णपूर्वकः । सुकर्णे च……॥” इति
मेदिनीवचनमनुसृत्य “कर्णपाशः शोभनकर्णः” इति केषाञ्चिदाख्यानं न मनोरमम्,
अतिलम्बमानस्यैकस्यैव कर्णस्य शोभनदर्शनत्वासम्भवात् ।

(२४२) अलाब्विति ।—अलाबूवीजवत्—तुम्बीबीज इव, (“तुम्बालाबूदधे

विकटोन्नतदन्तपङ्क्तिः, (२४३) तुरगानूकस्यथाधरलेखं,
(२४४) लम्बचिवुकायततरलपनम्, (२४५) अंसावलम्बिना
काषायेण योगपट्टकेन विरचितवैकचकं, (२४६) हृदयमध्य-
निबद्धग्रन्थिना च रागीणेषु खण्डशः कृतेन धातुरसारुणेन कर्प-
टेन कृतोत्तरामङ्गः, (२४७) पुनरुक्तबालप्रग्रहवेष्टननिश्चलमूलेन
(२४८) बद्धसूतपरिशोधनवंशत्वकृतितटना (२४९) कौपीन-

समे" इत्यमरः) विकटा—कराला, उन्नता च, दन्तपङ्क्तिः,—दशनावली यस्य
तम् ।

(२४३) तुरगेति ।—तुरगानूका—अश्वानुकारिणी इत्यर्थः, यथा—शिशिला
लम्बमाना इत्यर्थः, अधरलेखा यस्य तम् ।

(२४४) लम्बति ।—लम्बनं चिवुकेन—अधराधोभागेन, आयततरम् ; यदा—
लम्बं चिवुक्ं यस्य तथाभूतम्, आयततरम्—अतिदीर्घं, लपनं—मुखं यस्य तथोक्तम् ।

(२४५) अंसावलम्बिना—स्वल्पवलम्बिना, काषायेण—कषायरश्मिनेन, योग-
पट्टकेन—उपवीतकाकारेण योगमाधनेन पट्टवसनखण्डेन इत्यर्थः, विरचितं वैकचकं—
तिथ्यक् वलीलम्बी हारविशेषो येन तम् । (“...वैकचकत्वं तत् । यत् तिथ्यक् क्षिप्र-
मुरसि...” इत्यमरः) ।

(२४६) हृदयेति ।—हृदयस्य—उरसः, मध्ये निबद्धः,—रचितः, ग्रन्थिः,—
बन्धनविशेषः यस्य तथोक्तम् । रागीणव—विषयानुरागीणव । धातुरसारुणेन—
जैरिकरक्तेन इत्यर्थः, कर्पटेन—नक्तकेन, क्षिप्रवस्त्रेणेत्यर्थः, (“समी नक्तक-कर्पटौ”
इत्यमरः) कृतोत्तरामङ्गः—कृतः,—विहितः, धृत इत्यर्थः, उत्तरामङ्गः,—उत्तरीयं
येन तथोक्तम् ।

(२४७) पुनरुक्तंति ।—पुनरुक्तेन—पुनः पुनः आवर्त्तितेन इत्यर्थः, बालेन—
नूतनेन, अश्वबालधिकृतेन वा इत्यर्थः, प्रग्रहण—रज्ज्वा, यद्वेष्टनं, तेन निश्चलं—
स्थिरं, मूलं यस्य तेन ।

(२४८) बद्धेति ।—बद्धः,—रजितः इत्यर्थः, सूता—सूतिकाणां, शिबलिङ्गादि-
निर्माससाधनानाम् इति भावः, परिशीधनाय—परिमाञ्जनाय, वंशत्वचा—वन्शु-
वल्कलेन, कृतः इति शेषः, तितउः,—चालनी यत्र तेन, (“चालनी तितउः पुमान्”
इत्यमरः) ।

(२४९) कौपीनेति ।—कौपीनेन—पीरवस्त्रेण, गुह्यप्रदेशावरणेनेत्यर्थः,

सनाथशिखरेण (२५०) खर्जूरपुटसमुद्रकगर्भीकृतभिन्ना-
कपालकेन (२५१) दारवफलकत्रयत्रिकोणत्रयष्टिनिविष्ट-
कमण्डलुना (२५२) वह्निरुपपादितपादुकाऽवस्थानेन
(२५३) स्थूलदशासूत्रनियन्त्रितपुस्तिकापूलकेन (२५४) वाम-
करधृतेन योगभारकेण अध्यासितस्कन्धम्, (२५५) इतरकर-
गृहीतवेवासनं मस्करिणम् अद्राक्षीत् ।

(“कौपीनं स्यादकार्योऽपि चीर-मुञ्चपदेशयोः” इति मेदिनी) सनाथं—युक्तं, शिखरम्
—अथभागः यस्य तेन ।

(२५०) खर्जुरेति ।—खर्जूरस्य—वृक्षभेदस्य, पुटैः,—श्लिष्टैः पत्रैरित्यर्थः,
रक्षितः इति भावः, समुद्रकः,—सम्पटकः, पात्रविशेष इत्यर्थः, (“समुद्रकः
सम्पटकः” इत्यमरः) तस्य गर्भीकृतं—गर्भे स्थापितम् इत्यर्थः, भिन्नाकपालकं—भिन्ना-
पात्रमित्यर्थः यस्य तथोक्तेन ।

(२५१) दारवेति ।—दारव इदं दारवं—काष्ठसम्बन्धीत्यर्थः, यत् फलकत्रयं
—पट्टकत्रयं, तस्मिन् ये त्रयः कोणाः,—कोणत्रयं, तेषु याः तिस्रो यष्टयः,—दण्डाः,
तासु निविष्टाः कमण्डलुर्यस्य तेन ।

(२५२) वह्निरिति ।—वह्निः,—वाह्यदेशे, उपपादितं—सम्पादितं, पाद-
कयोः,—उपानदीः, अवस्थानं—स्थापनमित्यर्थः यस्य तेन ।

(२५३) स्थलेति ।—स्थूलैः,—दृढैः, पीवरैर्वा, दशामुखैः,—वसनाच्चल-
तन्तुभिः, नियन्त्रित—निबद्धं, पुस्तिकापूलकं—सुटपुस्तकसमूहः यत्र तेन । [“पुस्तिका-
पूलकेन” इत्यत्र “पुस्तिकापुलिकेन” इति पाठोऽपि स एवार्थः] ।

(२५४) वामकरधृतेन—वामहस्तगृहीतेन, योगभारकेण—योगसाधनद्वयसंघ-
स्य स्यात्, मावाभारिकया वा, अध्यासितः,—सन्निवेशितः स्कन्धः,—अंसः यस्य तम् ।

(२५५) इतरेति ।—इतरं—दक्षिणेनेत्यर्थः, करेण गृहीतं वेवासनं येन तम् ;
स्थाने स्थाने विश्रामार्थम् इति भावः । मस्करिणं—परिव्राजकम् । [“भिन्नः परिव्राट्
कर्मन्दी पाराशर्योऽपि मस्करौ” इत्यमरः । “मस्कर-मस्करिणौ—” (६।१।१५४ पा०)
इति मकरशब्दस्य सुडिनौ निपात्येते इति दौक्षितः । “मस्करिणद्वयं शक्यमकर्तुम्
इति मन्वर्थीतिन इतिना एतत् सिद्धम्” ; “अयं मा कृत अयं मा कृत, इत्युपक्रम्य
शान्तिः काव्यकर्षपरिहासियुष्माकं ययमीत्युपस्था मस्करौ गुण्यते” इति भाष्य-
कैयटयोर्विरोधे, मस्करो शान्तस्यास्तीति, मा कर्तुं शीलमस्य इति वा विद्वद्भिः ।

क्षितिपतिरपि (२५६) उपगतम् उचितेन च एनम् आदरेण
अन्वयहीत् ; आसीनश्च पप्रच्छ,—“क भैरवाचार्यः ?” इति ।
सादरनरपतिवचनमुदितमनास्तु परिव्राट् तम् (२५७) उपनगरं
सरस्वतीतटवनावलम्बिनि शून्यायतने स्थितम् आचचक्षे ।
भूयश्च आबभाषे,—“अर्चयति हि (२५८) महाभागं भगवान्
आशीर्वचसा” इत्युक्त्वा च उपनिन्दे योगभारकात् आकृष्य
भैरवाचार्यप्रहितानि रत्नवन्ति बहलालोकलिप्तान्तःपुराणि पञ्च
राजतानि पुण्डरीकाणि ।

(२५८) नरपतिस्तु प्रियजनप्रणयभङ्गकातरो दाक्षिण्यम्
अनुरुध्यमानो ग्रहणलाघवञ्च लङ्घयितुम् असमर्थो दोलाय-
मानेन मनसा स्थित्वा कथंकथमपि अतिसौजन्यनिम्नः तानि
जग्राह ; जगाद च,—“सर्वफलप्रसवहेतुः शिवभक्तिरियं नः,

(२५६) उपगतम्—उपस्थितम् । उचितेन—अनुरूपेण । एनं—मस्करिणम् ।
तं—भैरवाचार्यम् ।

(२५७) उपनगरं—नगरमभीपे । सरस्वतीति ।—सरस्वत्याः,—तदाख्यायाः
नद्याः तट—तीरदेशः, यत् वनं, तदवलम्बते इति तथोक्तं, सरस्वतीतीरस्थवनमध्ये
इति भावः । शून्यायतने—शून्यदेवालये इत्यर्थः ।

(२५८) महाभागं—भाग्यवान्, महाप्रभावं वा । उपनिन्दे—परितवान् ।
बहुलति ।—बहुलं—प्रभुतेन, आलोकेन—उद्योतेन, लिप्तम्—उद्भासितम्, अन्तःपुरं
—गृहान्त यैः दीपं वा तानि, रत्नवन्ति—मणिखचितानि, राजतानि—रौप्य-
मयानि, पुण्डरीकाणि—पद्मानि ।

(२५९) नरपतिरित्यादि । प्रियेति ।—प्रियजनस्य—प्रीतिभाजनस्य, भैरवा-
चार्यस्येत्यर्थः । प्रणयभङ्गः—अग्रहणं प्रार्थनाभङ्गः । तेन कातरः,—कथं तादृशस्य
प्रणयभङ्गं करोमि ? इति व्याकुल इत्यर्थः । दाक्षिण्यम्—औदार्यम्, अनुरुध्यमानः,
—अनुसरन्, ग्रहणलाघवं—ग्रहणे लाघवं—लघुताम् ; दत्तवस्तुग्रहणं स्वयं बलात्
जिघृक्षुणां शूराणां लज्जाकरत्वादिति भावः, लङ्घयितुम्—अतिक्रमितं, स्वीकर्तुमिति
भावः । दोलायमानेन—किं कर्तव्यमिदृतया गृह्णामि न वेति संशयितेनेत्यर्थः । कथं-
कथमपि—अतिक्लेशनेत्यर्थः । अतिसौजन्यनिम्नः,—अतिसौजन्यवशंवदः । नः,—

यया मनोरथदुर्लभानि फलन्ति फलानि, यया च अस्मासु प्रीयते भगवान् भुवनगुरुर्भैरवाचार्यः । शो द्रष्टास्मि भगवन्तम्” इत्युक्त्वा च मस्करिणं व्यसर्जयत् ; अनया च भार्ताया परां मुदम् अवाप ।

(२६०) अपरेद्युश्च प्रातरेव उत्थाय वाजिनम् अधिकृष्ट, (२६१) समुच्छ्रितश्चेतातपत्रः (२६२) समुद्भूयमानधवल-चामरयुगलः कतिपयैरेव राजपुत्रैः परिवृतो भैरवाचार्यं सवितारमिव शशी द्रष्टुं प्रतस्थे । गत्वा च किञ्चित् अन्तरं (२६३) तदीयमेव अभिमुखम् आपतन्तम् अन्यतमं शिष्यम् अद्राक्षीत् ; अप्राक्षीच्च,—“क्व भगवान् आस्ते ?” इति ।

अस्माकम् । यया—शिवभक्त्या इत्यर्थः । [“नः, यया मनोरथ—” इत्यत्र “नः मनोरथ—” इति पाठान्तरम्] । मनोरथदुर्लभानि—मनोरथनापि दुर्लभानि—दृष्ट्वापाणि । फलन्ति—प्रसवन्ति, भवन्ति इत्यर्थः । यया—शिवभक्त्या इत्यर्थः । [“यया च” इत्यत्र “येनैवम्” इति पाठः—येन—फलनैत्यर्थः] शः—परदिने । द्रष्टास्मि—अवलोकित-तां, [दृशधातोर्लुटि उत्तमपुरुषैकवचनस्य रूपमिदम्] । भार्ताया—सत्तान्तेन, भैरवाचार्यप्रसादरूपयेति भावः ।

(२६०) अपरेद्युरित्यादि ।—अपरेद्युः,—अपरस्मिन् दिवसे, [“मय-परन्-परार्थेषमः—” (४।३।२० पा०) इति निपातनात् सिद्धम्] वाजिनम्—चञ्चम् ।

(२६१) समुच्छ्रितेति ।—समुच्छ्रितं—समुद्धृतं, समुन्नतं वा, शतं—पुष्पम्, आतपत्रं—द्वयं यस्य तष्पाभतः ।

(२६२) समुद्भूयमानेति ।—समुद्भूयमानं—संवीज्यमानं, धवलं—श्वेतं, चामर-युगलं यस्य तथोक्तः । सवितारमिव—मूर्त्यमिव । शशी—चन्द्रः । “सवितारमिव शशी” इत्यनेन भैरवाचार्यस्य अतीव तेजस्वित्वं राज्ञश्च लोकरञ्जकत्वं स्थापितम् । किञ्च, शशी यथा मूर्त्यप्रभर्थेव पुष्टः प्रभाऽन्विती जायते, राजाऽपि तथा भैरवाचार्यप्रसादेन वरुधनं लब्ध्वा प्रभाववान् सञ्जातः ।

(२६३) तदीयमेव—भैरवाचार्यमन्त्रमिदमेवेत्यर्थः । अभिमुखं—स्वसम्मुखम् । आपतन्तम्—आगच्छन्तम् । अन्यतमम्—अपरम् । शिष्यम्—अन्तेवासिनम् । अद्राक्षीत्—ददर्श, [दृशेर्लुङि प्रथमपुरुषैकवचनरूपम्] ।

सोऽकथयत्,—“अस्य (२६४) जीर्णमाट्टगृहस्य उत्तरेण विष्णु-
वाटिकाम् अध्यास्ते” इति । गत्वा च तं प्रदेशम् (२६५) अव-
ततार तुरङ्गमात्, प्रविवेश च विष्णुवाटिकाम् ।

(२६६) अथ महतः कार्पटिकवृन्दस्य मध्ये प्रातरेव स्नातं,
(२६७) दत्ताष्टपुष्पिकम्, अनुष्ठिताग्निकाव्यं, (२६८) कृतभस्मचय-
परिहारपरिकरे (२६९) हरितगोमयोपलिप्तक्षितितलवितते

(२६४) जीर्णमाट्टगृहस्य—पुरातनदंबीमन्दिरस्येत्यर्थः, [“एनपा द्वितीया”
(२।३।३१ पा०) इति एनपति योगविभागात् षष्ठी] उत्तरेण—उत्तरस्यां दिशि ।
विष्णुवाटिकां—विष्णुलक्ष्मीभितवाटीमित्यर्थः ।

(२६५) अवततार—अवदरोह । [“अवततार तुरङ्गमात्” इत्यत्र “अवततार”
इति मातृपाठो दृश्यते क्वचित्] ।

(२६६) अथेत्यादि ।—“अथ” इत्यस्य “भैरवाचार्यं ददर्श” इत्युत्तरिष्ठान्वयः ।
कार्पटिकवृन्दस्य—कर्पटं—चीरवस्त्रं परिदधति इति कार्पटिकाः,—कौपीनधारिणः,
तेषां वृन्दस्य—समूहस्य, व्रतिसमूहस्य इत्यर्थः ।

(२६७) दत्ताष्टपुष्पिकं—दत्ताः, इष्टदेवायेति भावः, अष्टौ पुष्पिकाः,—
पद्मादयः येन तम् ; यद्वा,—अष्टौ पुष्पाण्येव अष्टपुष्पिकाः ; अष्टानां पुष्पिकाणां
समाहारः इति अष्टपुष्पिकं समाहारद्विगुसमासाद्यणादध्यवसेयम् ; तत्र पुष्पप्रभृति
यन्त्रप्रधानं पार्थिवम्, अय्यस्नानादिकं रसप्रधानमायं, प्रदीपाभरणप्रभादिकप्रधानं
तज्जसम्, अनूपप्रभृति-स्पर्शप्रधानं वायवीयं, सुषिरातोयगीतादिकं शब्दप्रधानं
माकाशीयम्, अनुष्ठानं मानसम्, अलि सत्त्वं वैश्वर इति नियमो बौद्धम्, अहमेवैश्वर
इत्याहङ्कारिकम् ; अथवा,—आसनवर्गप्रभृतिषु अष्टसु प्रत्येकमष्टपुष्पिकाः । अनु-
ष्ठिताप्रकार्यं—कृतस्नानविधानम् ।

(२६८) कृतंति ।—कृतः भस्मचयपरिहारस्य—भूतिसमूहसम्यग्दर्शनस्य, परि-
करः,—प्रक्षिप्ता यस्य तस्मिन्, भस्मराशिरहिते इति भावः । [“कृतभस्मचय—”
इत्यत्र “कृतभस्मरेखा—” इति पाठि,—कृतः भस्मरेखायाः,—भस्मविन्दोरपि,
परिहारस्य परिकरी यस्य ; यद्वा,—कृतः भस्मनां रेखायाः,—दृष्टाकृतिचिह्नविशेषस्य,
परिहारः,—त्यागः, विन्यास इत्यर्थः, व्याघ्रचर्मस्थापनस्य सौमानिर्देशार्थमिति भावः,
तस्य परिकरः यस्य तस्मिन्] ।

(२६९) हरितेति ।—हरितेन—श्यामलेन, सरसेनेति भावः, गोमयेन

व्याघ्रचर्मणि उपविष्टं, (२७०) कृष्णकम्बलप्रावरणनिभम्
 (२७१) असुरविवरप्रवेशशङ्कया पातालाश्वकारावासमिव
 अभ्यस्यन्तम्, उन्मिषता विद्युत्कपिलेन आत्मतेजसा (२७२) महा-
 मांसविक्रयक्रीतेन मनःशिलापङ्केनेव शिथ्यलोकं लिम्पन्तं,
 (२७३) जटीकृतैकदेशलम्बमानरुद्राक्षशङ्खगुटिकेन ऊर्ध्ववहेन
 शिखापाशेन बध्नन्तमिव (२७४) विद्याऽवलेपदुर्विदग्धान् उपरि

उपलिप्तं—उष्टं, शोधितम् इति भावः, चितितलं—मूतलं, तस्मिन् वितप्तं—विकृतं
 तस्मिन् ।

(२७०) कृष्णकम्बलेति ।—कृष्णवर्णं कम्बलम् एव प्रावरणं—गावाच्छादनं,
 तस्य निभः,—कलं, तदेव निभः,—कलं वा तेन । (“निभस्तु कथितो व्याजे प्लिङ्गः
 सट्शे विषु” इति मेदिनी) ।

(२७१) असुरेति ।—असुरविवरं—पातालं, तस्मिन् प्रवेशः, तस्य आशङ्का—
 वितर्कः, सम्भावना इत्यर्थः तथा । पातालेति ।—पातालं यः अश्वकारः, तव आवासं
 —स्थितिमित्यर्थः । अभ्यस्यन्तं—श्रितमाणम् । उन्मिषता—स्फुरता, विद्युत्कपिलेन—
 तडित्पिङ्गलेन, आत्मतेजसा—निजज्योतिषा ।

(२७२) महामांसेति ।—महामांसं—नरमांसं, तस्य विक्रयः,—विक्रयलक्ष-
 णम् इत्यर्थः, तेन क्रीतः तेन, यद्वा,—विक्रयः,—विनिमयः, तेन क्रीतः तेन । मनः-
 शिलापङ्केन—मनःशिला—उपधातुविशेषः, तस्याः पङ्कः,—कदम्बः, वृष्टमनःशिलायाः
 घनद्रव इत्यर्थः तेन । शिथ्यलोकम्—अन्तेवासिजनम् ।

(२७३) जटीति ।—अत्रटा जटा सम्पाद्यमानः कृतः जटीकृतः, एकटीशः,—
 एकांशः, तस्मिन् लम्बमानाः रुद्राक्षाः,—जपमालाविशेषाः, शङ्खगुटिकाः,—शङ्ख-
 निश्चितगुटिकाश्च, अपसाधना इति भावः ; यद्वा,—रुद्राक्षवत् शङ्खगुटिका यस्मिन्
 शोधनम् ; यद्वा,—शङ्खगुटिकाः,—शङ्खः,—ललाटास्थि, (“शङ्खो निधौ ललाटास्थि”
 इत्यमरः) तत्कृता गुटिकाः ; श्रेवाः ललाटास्थ्या अपमाला कुर्वन्ति इति व्यवहारः ।
 ऊर्ध्ववहेन—उच्चस्य संयमितेन, शिखापाशेन—शिखाकपरम्ब्या । [“प्रशस्ता शिखा
 शिखापाशः” इति केनचित् व्याख्यातं, तत्र समीचीनं, “पाशः कुत्सायाम्” इति
 शीपट्वीयमन्त्रेण कृत्कार्यं एव पाशप्रत्ययस्य विधानात्] ।

(२७४) विद्येति ।—विद्यया योऽवलेपः,—अङ्कहारः, तेन दुर्विदग्धाः,

सञ्चरतः सिद्धान्, (२७५) धवलकतिप्रयशिरोरुहेण शिरसा पञ्च-
पञ्चाशतं वर्षास्थितिक्रामन्तं, (२७६) खालित्यचीयमाणशङ्ख-
लोमलेखं, (२७७) लोमशकर्णशङ्खुलीप्रदेशं, पृथुललाटतटं,
तिरश्चा भस्मललाटिकया वक्षुशः (२७८) शिरोर्द्ध्वतदन्ध-
गुम्फुलसन्तापस्फुटितकपालास्थिपाण्डुरराजिग्रहामिव जनयन्तं,
(२७९) सहजललाटबलिभङ्गसङ्कोचितकूर्चभागं, बभ्रुभासं,

—दर्शनीताः तान् । सपरि—आकाश इत्यर्थः । सञ्चरतः,—परिभ्रमतः, सिद्धान्—
देवदेविनिर्दिष्टान् ।

(२७५) धवलेति ।—धवलाः,—श्वेताः, कतिपये शिरोरुहाः,—केशा यस्मिन्
तथोक्तं, शिरसा—मस्त्रकेन, [“शिरसा” इत्यत्र “वयसा” इति पाठे,—वयसा—
जीवनकालेन, जरयेति भावः ।

(२७६) खालित्येति ।—खलितः,—खल्लाटः, तस्य भावः खालित्यम्
—इन्द्रलम्पित्यर्थः, तेन चीयमाणा शङ्ख—ललाटास्थिः, लोमलेखा—केशनिचयः यस्य
तथोक्तम् ।

(२७७) लोमशेति ।—लोमशः,—लोमाकीर्णः, [“लोमादि—” (५।२।१००
पा०) इत्यादिना शप्रत्यये रूपम्] कर्णशङ्खुली—कर्णकुहरं, तस्याः प्रदेशः,—एकदेशः
यस्य तम् । पृथुललाटतटं—प्रशस्मभालदेशम् । तिरश्चा—तिर्य्यक्वर्तिन्वा, भस्म-
ललाटिकया—भस्मकल्पित-ललाटभूषणं, भस्मविपुल्लङ्घन इत्यर्थः ।

(२७८) शिर इति ।—शिरस ऊर्ध्वे शिरोर्ध्वे, [निपातनात् सकारलोपः] तस्मिन्
श्रुतानां दन्धानां गुम्फुलानां—गन्धद्रव्यभेदानां, सन्तापेन—ऊष्मणा, स्फुटितानि—
विदीर्णानि, यानि कपालास्थीनि—कपालान्वेव अस्थीनि, मस्त्रकास्थीनि इत्यर्थः,
(“कपालास्थी शिरोऽस्थि स्यात् घटाटः शकलं व्रजे” इति मेदिनी) तेषां पाण्डुरा—
धवला, राजिः,—आवलिः, तस्याः शङ्का ताम् इव ।

(२७९) सहजेति ।—सहजः—स्वाभाविकः, ललाटे यः बलिभङ्गः,—तरङ्गित-
चर्मरेखाविशेषः, तेन सङ्कोचितः,—इत्येतां प्रापितः इत्यर्थः, कूर्चभागः,—भ्रूमध्य-
देशः यस्य तथोक्तम् । [“कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्यम्” इत्यमरः । “कूर्चभागम्” इत्यत्र
“कूर्चभागम्” इति पाठे,—सङ्कोचितः कूर्चभागः यस्याः यव वा ताम् ; अस्मिन् पक्षे,
—“भ्रूलक्षाम्” इत्यस्य विशेषणमेतत्] । बभ्रुभासं—पित्तलक्षानिम् ।

लोकैः धवलयन्तं दिशां चक्रवाल्, (२८५) जिह्वाग्रस्थितसर्वशैव-
संहिताऽतिभारेणैव मनाक् प्रलम्बितोष्ठं, (२८६) प्रलम्बश्रवण-
पालिप्रेक्षिताभ्यां स्फाटिककुण्डलाभ्यां शुक्ल-वृहस्पतिभ्यामिव
सुरासुरविजयविद्यासिद्धिश्चर्या अनुवध्यमानं, (२८७) बह-
विविधौषधिमन्त्रसूत्रपङ्क्तिना मलोहवलयेन एकप्रकीष्टेन
शङ्खखण्डं (२८८) पृष्णो दन्तमिव भगवता भवेन भर्त्तु भक्त्या

—गच्छी यस्य तम् । किञ्चिदुल्लसतया—ईषद्वल्लसतलन्वेन, मदा हृदये मन्त्रिहितस्य—
अवस्थितस्य, हरस्य मौली—शिरसि, यः चन्दः तस्य चातपः—पालीकः तेन इव ।
निरीकृता—वह्निःसरता, टन्मालोकेन—टशनपभया, दिशां चक्रवाल्—मण्डलं,
[“चक्रवाल्म” इत्यत्र “जालकम्” इति पाठः,—समसमिन्त्यर्थः] धवलयन्तं—धृतयन्तम् ।

(२८५) जिह्वंति ।—जिह्वायाः,—रमनायाः, [“शिव-यज्ञ-जिह्वा-यीवाऽऽपु-मीवाः”
(३०१ पा० १५४ सू०) इति लिङ्घातोः वनप्रत्यये निपातनात् मिङ्गम्] अग्रे
स्थिताः याः सर्वाः शैवसंहिताः,—शिवचरितगाथाः, तामास्म अतिभारेणैव मनाक्—
ईषत, प्रलम्बितः ओष्ठः यस्य तथोक्तम् ।

(२८६) प्रलम्बति ।—प्रलम्बयोः,—प्रकर्षेण लम्बमानयोः, श्रवणपालीः,—
कर्णलताशयोः, प्रेक्षिते—आन्दोलिते ताभ्याम् । स्फाटिककुण्डलाभ्यां—स्फाटिकमणि-
निर्मितकणभूषणाभ्याम् । शुक्ल-वृहस्पतिभ्यां—भार्गव-जीवाभ्याम् इव सुरेति ।—
सुराणां—देवानां, शङ्खं गति भावः, असुराणां—दैत्यानां, वृहस्पतिनेति भावः,
विजयाय—पराजयाय, विजयसाधनीत्यर्थः, या विद्या—मन्त्रादिरूपा इत्यर्थः, तस्याः
सिद्धिः,—साधनं, प्राप्तिरिति यावत्, तथा या यज्ञा—आदरः तथा । अनुवध्य-
मानम्—अनुगम्यमानम् ।

(२८७) बहुति ।—बहु विविधानाम् औषधीनां मन्त्राणाञ्च सूत्रपङ्क्तिः
यस्मिन् तथोक्तेन, मलोहवलयेन—लोहवलयान्वृत्तेन, एकप्रकीष्टेन—एकेन कूर्परे-
मणिबन्धयोः अन्तरदेशेन, (“प्रकीष्टो मणिबन्धस्य कूर्परेस्थान्तरेऽपि च” इति
मिदिनी) । शङ्खखण्डं—कम्बुशकलम् ।

(२८८) पृष्णः,—पृष्ठानामदेवविशेषस्य । दन्तमिव—रदम् इव । भवेन—हरिण ।
भर्त्तु—स्वमित्तम् । भक्त्या—शुद्धाविशेषेणैत्यर्थः, हरकरस्पर्शेन दन्तस्य पावित्र्यात् तव
भक्तिर्जातव्या । पुरा दन्तस्य प्रजापतेः यज्ञे हरनिन्दाश्रवणे पूषा जहास, तेन

भूषणीकृतं कलयन्तम्, (२८) अखिलरसकूपोदञ्चनघटी-
यन्त्रमालाम् इव रुद्राक्षमालां दक्षिणेन पाणिना भ्रमयन्तम्,
उरसि दोलायमानेन आपिङ्गलायेण कूर्चकलापेन सम्प्राञ्ज-
यन्तमिव अन्तर्गतं निजरञ्जोनिकरम्, (२८०) अतिनिविड-
नीललोममण्डलनिचितञ्च ज्योतिषा दग्धमिव
हृदयदेशं दधानम्, (२८१) ईषत्प्रशिथिलबलिवलयबध्यमान-
तुन्दम्, (२८२) उपचीयमानस्फिङ्गांसपिण्डकं, (२८३) पाण्डुर-
यधिवक्षोमाहतकौपीनं, (२८४) सावष्टम्भपर्यङ्कबन्ध-

अतिक्रुपिता हरः तस्य दन्तपाटीं चपेटप्रहारेण बभञ्जेति पुराणवार्ता । कलयन्तं—
भारयन्तम् ।

(२८८) अखिलेति ।—अखिलस्य—समस्य, रसस्य—जलस्य, अनुरागस्य
च, हरं प्रति इति भावः कृपात्—जलाधारविशेषात्, संसारकृपाश्चेति भावः,
उदञ्चनाय—उद्धरणाय, घटीयन्त्रमालाम् इव—घटीयन्त्रराजिम् इव ; कृपात्
जलोद्धरणार्थं घटीयन्त्रं धारयन् इति लोकाव्यवहारः । उरसि—वक्षसि ।
आपिङ्गलायेण—ईषत्कृपाशयेण, कूर्चकलापेन—श्लक्ष्णित्वेन इत्यर्थः ; कलाप-
यहसं सम्प्राञ्जनीमाध्याशम् । सम्प्राञ्जयन्तं—संशोधयन्तम् । अन्तर्गतं—हृदिस्य-
मित्यर्थः । निजरञ्जोनिकरं—स्व रञ्जोन्मिविकारं, धूलिसञ्चयश्च ।

(२८०) अतोति ।—अतिनिविडेन—अतिघनेन, नीलम्—कृष्णेन, लोम-
मण्डलेन—रोमनिबद्धेन, निचितं—व्याप्तम् । [“निचितम्” इत्यत्र “विचितम्” इति
प्राठेऽपि स एवाशयः] । ज्योतिषा अन्तर्ज्योतिषा, ज्ञानरूपेणेति भावः ।

(२८१) ईषदिति ।—ईषत् प्रशिथिलेन—प्रग्रहेन, बलिवलयेन—बलिवलये
इत्यर्थः, बध्यमानं—वेष्टमानं, तुन्दम्—उदरं यस्य तथोक्तम् । (“पिचिच्छकुचि-
जठरोदरं तुन्दम्” इत्यमरः) ।

(२८२) उपचीयमानेति ।—उपचीयमानम्—आव्याप्यमानं, विक्षिपीः,—
नितम्बयोः, (“स्त्रियां विक्षिपी कटिप्रोथी” इत्यमरः । कटिप्रोथी—कक्षध. नितम्ब-
मांसपिण्डद्वयी) मांसपिण्डकं यस्य तम् ।

(२८३) पाण्डुरेति ।—पाण्डुरेण—धवलेन, पवित्रेण—विपुलेन, क्षीमेण—
प्रवसनेन, आहतम्—आच्छादितं, कौपीनम्—अन्तर्बन्धं यस्य तथाभूतम् ।

(२८४) सावष्टम्भेति ।—सावष्टम्भं—सगर्भं, सर्वम् इत्यर्थः, सहकम् इति

मण्डलितेन अमृतफेनश्वेतवृत्ता योगपट्टकेन वासुकिना इव
(२८५) अप्रतिहतानेकमन्त्रप्रभावाविर्भूतेन प्रदक्षिणीक्रिय-
माणम्, (२८६) अरुणतामरमसुकुमारतलस्य पादयुगलस्य
निर्मलैः नखमयखज्जालकैः जर्जरयन्तमिव (२८७) महा-
निधानोद्वरणरसेन रसातलं, (२८८) तोयञ्चालितशुचिना
धौतपादुकायुगलेन हंसमिथुनेन इव (२८९) भागीरथीतीर्थ-
यात्रापरिचयागतं (३००) आमुच्यमानचरणान्तिकं,
(३०१) शिखरनिखातकुलकालायसकण्टकेन वेषवेन

बावत्, यः पश्येडवम्, —आमनविशेषः, तेन मण्डलितं—वल्लयीकृतं तेन । अमृतेति ।
—अमृतस्य फेनवत् ; अन्यत्, —अमृतस्य—समुद्रमयनोदृतस्य इति भावः, फेनः, श्वेता
—शुद्धा, वृत्—कालिः यस्य तेन, योगपट्टकेन—प्रागुक्तं योगिधार्म्यपट्टवर्चविशेषः ।

(२८५) अप्रतिहतेति । —अप्रतिहतानां—प्रतिरोद्धमं अशक्तानाम्, असीघाना-
मिच्छां, अनेकेषां मन्त्राणां प्रभावंच सामर्थ्यं, आविर्भूतः—उपस्थितः, दृशीकृत इति
भावः तेन । प्रदक्षिणीक्रियमाणं—समस्तान् वेद्यमानम् इत्यर्थः ।

(२८६) अरुणेति । —अरुणं—रक्तं, यत् तामरसं पत्रं, तद्वत् सुकुमारं—
सुक्रीमलं तलं यस्य तथाभूतस्य । जर्जरयन्तम् इव—विदारयन्तमिव ।

(२८७) महानिधानेति । —महानिधानस्य—महती जिह्वः, महाघर्जनविशेषस्य
इत्यर्थः उद्वरणम्—उत्तापनं, तस्मिन् यो रसः—रागः तेन । रसातलं—पातालम् ।

(२८८) तोयेति । —तोयेन—जलेन, चालितं—धौतम्, अत एव शुचि—
शुद्धिं तेन ; अन्यत्, —तोये चालितं—सर्वदा जलवस्थानात् धौतमिवेत्यर्थः, अत
एव शुचि—शुद्धं तेन ।

(२८९) भागीरथीति । —भागीरथी—गङ्गा एव, [“तेन निर्हतम्” (४।२।६८
पा०) इत्यत्रि “टिङ्गावञ् -” (४।१।१५ पा०) इत्यादिना ऊरिरे उपम्] तीर्थं
—पुण्यदेवं, तस्मिन् यात्रा—गमनं, तत्र यः परिचयः,—सङ्गतिः, तेन आगतं तेन ।

(३००) आमुच्यमानेति । —आमुच्यमानं—सेव्यमानं, चरणान्तिकं—चरण-
वन्निधिः यस्य तद्योक्तम् ।

(३०१) शिखरेति । —शिखरे—पङ्के अथ वा, निखातः,—प्रीक्षितः, कुलः,—
कुलित इत्यर्थः, कावायसकण्टकः,—कञ्चलीइकण्टकः यस्य तेन ; [एतेन विशाखिका-

विशाखिकादण्डेन (३०२) सर्वविद्यासिद्धिविघ्नविनायकाप-
नयनाद्भुतेन इव सततपाश्वर्त्तिना विराजमानम्, अबहु-
भाषिणं, मन्दहासिनं, सर्वोपकारिणं, कुमारब्रह्मचारिणम्,
अतितपस्विनं, महामनस्विनं, (३०३) कृशक्रीधम्,
अकृशानुरोधं, महानगरमिव (३०४) अदीनप्रकृतिशोभितं,
मेरुमिव (३०५) कल्पतरुपल्लवराशिसुकुमारच्छायं,
केलासमिव (३०६) पशुपतिचरणरजःपवित्रितशिरसं,
शिवलोकमिव (३०७) माहेश्वरगणानुयातं, जलनिधिमिव

दण्डस्य अद्भुतमास्यं प्रदर्शितम्] वेणवेन—वेणुः,—वशदम्भः, तस्यायं वेणवः,
—वेणुनिर्मित इत्यर्थः तेन, विशाखिकादण्डेन—स्वनिबलमण्डनेत्यर्थः ।

(३०२) सर्वति ।—सर्वासां विद्यानां मिहो विघ्नः,—अन्तरायः, यो विनायकः,
—विघ्नराजः, तस्य अपमथनाय—अपसारणाय, अद्भुतः,—अस्वविशेषः तेन इव ।
सर्वोपकारिणं—सर्वेषाम् उपकारपरायणम् । कुमारब्रह्मचारिणं—नेष्टिकब्रह्मचारिणम्
इत्यर्थः । महामनस्विनं—प्रशस्तचित्तम् ।

(३०३) कृशक्रीधम्—अल्पक्रीधः, प्रायेण क्रीधवर्जितम् इत्यर्थः । अकृशान-
ुरोधम्—अकृशः,—अनन्यः, अनुरोधः,—अनुवर्त्तनं, चित्ताराधनम् इत्यर्थः यस्य तथोक्तं,
बहुजनसमाट्टमिति यावत् ।

(३०४) अदीनति ।—अदीना—दैव्यवर्जिता, या प्रकृतिः,—स्वभावः, तया
शोभितः तम्, उदारप्रकृतिसित्यर्थः ; अन्यव,—अदीनाभिः—दारिद्र्याविहीनाभिः,
प्रकृतिभिः,—प्रजाभिः, प्रधानपुरुषैः वा, शोभितम् ।

(३०५) कल्पति ।—कल्पतरुणां—कल्पवृक्षाणां, पल्लवराशयः,—किसलय-
निचयाः, तद्वत्, तस्य सुकुमारा—सुकुसुमा, सुखप्रदा च, छाया—कान्तिः, अनातपस्य
स्य तथोक्तः तम् । (“छाया मूर्त्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः” इत्यमरः) ।

(३०६) पशुपतीति ।—पशुपतेः,—हरस्य, चरणरजोभिः पवित्रितं—पावितं,
शिरः—मलकम् ; अन्यव,—पवित्रितानि शिरांसि—शृङ्गाणि यस्य तथोक्तः तम् ।

(३०७) माहेश्वरति ।—माहेश्वरो देवता येषां ते माहेश्वराः,—शैवा इत्यर्थः

(३०८) अनेकनदनदीसहस्रप्रक्षालितशरीरं, जाह्नवीप्रवाहमिव
(३०९) बहुपुण्यतीर्थस्थानशुचिं, धाम धर्मस्य, तीर्थं तथ्यस्य,
कोशं कुशलस्य पतनं पूततायाः, (३१०) शालां शीलस्य, चेवं
क्षमायाः, शाल्यं शालीनतायाः, स्थानं स्थितेः, आधारं धृतेः,
आकरं करुणायाः, निकेतनं कौतुकस्य, आरामं रामणीयकस्य,
प्रासादं प्रसादस्य, आगारं गौरवस्य, समाजं सौजन्यस्य, सन्धवं
सद्भावस्य, कालं कलेः, भगवन्तं साक्षात् इव विरूपाक्षं
भैरवाचार्यं ददर्श ।

[“साऽस्य -” (४।२।२४ पा०) इत्यादिना अणि रूपम्] तेषां गणाः,—समूहाः ;
अन्व, —महेश्वरस्य इमे माहेश्वरा, [“तस्येदम्” (४।३।२० पा०) इयणि रूपम्]
ये गणाः,—प्रमथवर्गाः, (“गणः प्रमथमङ्गलौघे” इति मेदिनी) तैः अनुयातः,—अनु-
गतः तम् ।

(३०८) अनेकेति ।—अनेकेषु नदनदीनां सहस्रेषु प्रक्षालितं—स्नातम् इत्यर्थः,
शरीरं यस्य ; अन्व, —अनेकैर्नदनदीसहस्रैः प्रक्षालितं शरीरं यत् तथोक्तः तम् ;
सर्वासामेव नदनदीनां सागरे सङ्गतत्वादिति भावः ।

(३०९) बह्विति ।—बहुषु पुण्येषु तीर्थेषु—हरिद्वारादिपवित्रक्षेत्रेषु इत्यर्थः,
स्थानेन—स्थित्या, शुचिः,—पवित्रः तम् । विशेषणमिदम् उभयत्रापि तुल्यार्थकम् ।
धाम—आश्रयम् । तीर्थं—क्षेत्रम् । तथ्यस्य—सत्यस्य । कोशं—भाष्ठागारम् ।
कुशलस्य—सङ्गलस्य । पतनं—नगरम् । पूततायाः,—पवित्रतायाः ।

(३१०) शालां—गृहम् । शीलस्य—सुचरितस्य । चेवं—भूमिम् । क्षमायाः,
—क्षान्तिः । शाल्यं—शाला एव शाल्यं—गृहम् इत्यर्थः । शालीनतायाः,—विनयि-
तायाः । स्थितेः,—मर्यादायाः शिष्टाचारस्य इत्यर्थः । स्थानम्—आवासः । धृतेः,
—धैर्यस्य । आधारम्—आश्रयः । आकरम्—उत्पत्तिक्षेत्रम् । निकेतनम्—आल-
यम् । कौतुकस्य—कौतुहलस्य ; तद्दर्शनाय सर्वेषामेव कौतुहलान्मुपयन्ते इति भावः ।
आरामम्—उपवनम् । रामणीयकस्य—रमणीयतायाः । प्रासादं—इवम् । प्रसादस्य
—प्रसन्नतायाः । समाजं—गोष्ठीम् । सौजन्यस्य—सुजनतायाः, सद्भावहारस्य वा ।
सन्धवं—उत्पत्तिस्थानम् । सद्भावस्य—साध्वभिप्रायस्य । कालम्—अलकम् । कलेः,
—कलियुगस्य । विरूपाक्षं—विष्णुवन्दनम् ।

(३११) भैरवाचार्यस्तु दूरात् एव राजानं दृष्ट्वा शशिन-
मिव जलनिधिः चचाल । प्रथमतरोत्थितशिष्यलोकश्च उत्थाय
प्रत्यञ्जगाम ; समर्पितश्रीफलोपायनश्च (३१२) जङ्गकर्ण-
समुद्गीर्यमाणगङ्गाप्रवाहच्छादगम्भीरया गिरा स्वस्तिशब्दम्
अकरोत् ।

नरपतिरपि (३१३) प्रीतिविस्तार्यमाणधवलनिम्ना
चक्षुषा प्रत्यर्पयन्निव बहुतराणि पुण्डरीकवनानि,

(३११) जलनिधिः,—समुद्रः ; भैरवाचार्यस्य गम्भीरसत्त्वत्वात् जलनिधिर्निवेत्युक्तम् ।
चचाल—चञ्चली बभूव, गाभीर्यादभग्यदिति भावः । जलनिधिः उत्थनं
शशिनं दूरादेव दृष्ट्वा उद्वेलितो भवति इति प्रसिद्धिः । प्रथमेति ।—प्रथमतरः,—
अयमनयोरतिशयेन प्रथम प्रथमतरः उत्थितः—उद्भूतः शिष्यलोको यस्य तथाभूतः
आचार्य-शिष्ययोर्मध्ये शिष्यजना एव आदौ उत्थितवन्तः, पश्चात् आचार्यः उत्थित-
वानिति भावः ; यद्वा,—प्रथमतरः उत्थितः शिष्यलोकात् यः तथाभूतः, शिष्यैः
प्रागेव उत्थितवानिति भावः । समर्पितेति ।—समर्पितानि—प्रदत्तानि, श्रीफलान्येव
—विन्वफलान्येव, उपायनानि—उपहारः येन तथोक्तः, श्रीफलानि उपायनो-
कुर्वन् इत्यर्थः ।

(३१२) जङ्गकर्णति ।—जङ्गः नाम राजपि, तस्य कर्णात् समुद्गीर्यमाणा—
समुद्गम्यमाना, या गङ्गा, तस्याः प्रवाहः—स्रोतः, तस्य द्वादशवत्—नादवत्, गम्भीरा
तया ; गङ्गाप्रवाह इत्यनेन तद्वाक्यस्य पवित्रत्वं प्रदर्शितम् । पुरा भगौरथेन आनीय-
माना गङ्गा पथि तपस्यती राजर्षेः जङ्गीः तपोभूमिं तदपकरणानि च प्रावयन्ती वदति
अथ ; तद्दृष्ट्वा असौ क्रोधात् तां गङ्गां गण्डुषेण पपी । अथ भगौरथेन पश्चात् आयातो
गङ्गाम् अदृष्ट्वा, क्व गता मे गङ्गा ? इति अनुमन्दधता जङ्गः पृष्टः तत् सर्वमाचख्यौ ।
ततः तदबुराधमं स्नात् कर्णरन्धात् ताम् उद्गीर्णवान् इति पुराणवाक् ।

(३१३) प्रीतीति ।—प्रीत्या विस्तार्यमाणः,—प्रसार्यमाणः, धवलनिम्ना—
धावन्यं यस्य तथाभूतेन । प्रत्यर्पयन्निव—प्रतिदददिव, पुण्डरीकवनानि—श्वेतकमल-
वनानि, (“पुण्डरीकं सिताम्भोजम्” इत्यमरः) ; प्राक् भैरवाचार्येण पञ्च राजतपस्त्राणि
राज्ञे उपायनोक्तानि, राज्ञा तु तद्दिनमयेन राजतपस्त्राणि बहूनि पुण्डरीकाणि
प्रत्युपायनाकृतानीति भावः ।

(३१४) ललाटपट्टपर्यस्तेन च उदंशुना शिखामणिना महेश्वर-
प्रसादमिव तृतीयनयनोद्गमेन प्रकाशयन्, (३१५) आवर्जितकर्ण-
पल्लवपलायमानमधुकरः शिवसेवासमुन्मूलिताशेषपापलवमुच्य-
मान इव दूरावनतः प्रणामम् अभिनवं चकार । आचार्याऽपि,—
“भागच्छ, अत्रोपविश” इति शार्दूलचर्म आत्मीयम् अदर्शयत् ।
(३१६) उपदर्शितप्रश्रयस्तु राजा मत्तहंसकलगद्गदस्वरसुभगां
मधुरसमयीं महानदीमिव प्रवर्तयन् वाचं व्याजहार,—“भग-
वन् ! न अहंसि माम् (३१७) अन्यनृपस्खलितैः खलीकर्तुम् ।
(३१८) अशेषराजकोपेक्षिताया राजलक्ष्म्याः खलु अय

(३१४) ललाटति ।—ललाटपट्ट—भालफलकं. पर्यस्तः—पतितः तेन,
उदंशुना—उद्गतकिरणेन, शिखामणिना—लुङ्कारवेन । महेश्वरप्रसादमिव—शङ्करानु-
ग्रहम् इव, तृतीयनयनोद्गमेन—उद्गमेन तृतीयनयनेन इत्यर्थः ।

(३१५) आवर्जितेति ।—आवर्जितेन—आन्दोलितेन, प्रणामव्यापारि इति भावः,
कर्णपल्लवेन—कर्णधृतविन्वादिक्सलयेन इति यावत्, पलायमानाः मधुकराः—भ्रमरा
यस्मान् सः, अत एव शिवेति ।—शिवस्य सेवया समुन्मूलितानां—समुत्पाटितानाम्,
अशेषाणां—समयाणां, पापानां—दुष्कृतानां, लवैः,—विन्दुभिः, मुच्यमान इव—हीयमान
इव । दूराननः,—दूरादेव आनतः सन् । अभिनवं—मय एवेत्यर्थः, दर्शनक्षणमेवेति
यावत् । शार्दूलचर्म—व्याघ्रचर्म । आत्मीयं—स्वकीयम् ।

(३१६) उपदर्शितप्रश्रयः,—प्रदर्शितविनयः । मत्तंति ।—मत्तस्य—हृष्टस्य,
हंसस्य कलः,—मधुरास्फुटः, गद्गदस्वरः,—अर्द्धोच्चरितस्वरविशेषः, तद्वत् स्वर इति
भावः, तेन सुभगां—मनोज्ञां, मधुरसमयीम्—इक्षुरसात्मिकाम्, अतीव सुमधुरा-
मित्यर्थः ।

(३१७) अन्येति ।—अन्येषां नृपाणां स्खलितानि—दोषाः, भवता सह एकासने
उपवेशनस्यर्हा इति भावः तैः, खलीकर्तुम्—अखलं खलं कर्तुं, सदीपं सभावयितुम्
इत्यर्थः, अन्ये गर्वात्वा नृपतयः बहुभिः दीपैः कल्पौक्षियन्ते, न अहं तथेति भावः ।

(३१८) अशेषेति ।—अशेषाणां राज्ञां कोपेन ईक्षितायाः,—दृष्टायाः, बहुवी
राजानो निर्जिताः, तेषां विजितलक्ष्म्याः कोपदृष्टिः सम्भवति एवेति भावः ; यद्वा,
—अशेषैः,—समदैः, राजभिः कोपेन—क्रोधेन, तान् विजित्य तेषां लक्ष्म्याः

(३१८) शीलापराधो द्रविणदौराट्म्यं वा, यदेवम् आचरति
मयि गुरुः । अभूमिरयम् उपचाराणाम् । अलम्
(३२०) अतियन्त्रणया ; दूरस्थितोऽपि मनोरथशिष्यः अयं जनो
भवताम् । (३२१) माननीयश्च गुरुवत् न उल्लङ्घनम् अर्हति
गुरोः आसनम् । आसताश्च भवन्त एव अत्र” इति व्याहृत्य
परिजनोपनीते वाससि निषसाद । भैरवाचार्योऽपि प्रीत्या
अनतिक्रमणीयं नृपवचनम् अनुवर्त्तमानः पूर्ववत् तदेव व्याघ्रा-
जिनम् अभजत ।

स्वायत्तीकरणादिति भावः, ईक्षितायाः,—दृष्टायाः, राजलक्ष्म्याः,—राजश्रियाः,
मदीयाया इति भावः ; यद्वा,—अशेषराजकौ,—समयराजसमूहैः, उपेक्षितायाः,—परि-
त्यक्तायाः, रक्षितुमसामर्थादिति भावः, राजलक्ष्म्याः, विजितनृपाणामिति भावः,
लक्ष्मीर्हं चला, बहुभोग्या च, सर्वान् राज्ञो विजित्य तल्लक्ष्म्याः एकभोग्यत्व-
सम्पादनान् चलायास्तस्याः अचलत्वविधानाच्च लक्ष्म्याः मां प्रति कोप इति
सन्तव्यम् । [“राजलक्ष्म्याः” इत्यत्र “इतल्लक्ष्म्याः” इति पाठः,—दुर्हताया लक्ष्म्या
इत्यर्थः] ।

(३१८) शीलापराधः,—चरितदोषः । द्रविणदौराट्म्यं—धनदुर्वृत्तता, धन-
भक्तता इति यावत् । गुरुः,—पुण्यः भवान्, मयि विषये, एवम्—इत्थं, राजा
अयमिति कृत्वा विशिष्टसम्मानादिकमित्यर्थः, आचरति—व्यवहरति, अयं राज-
लक्ष्म्याः शीलापराधः द्रविणदौराट्म्यं वा इति अन्वयः । अभूमि,—अप्यानम्, अपाव-
मित्यर्थः, अशोभ्य इति भावः । अयमिति आत्मनिर्देशः । उपचाराणां—सेवानां,
विशिष्टसमादराणामित्यर्थः, राजोचितव्यवहाराणामिति भावः ।

(३२०) अतियन्त्रणया—अतिक्रमण, प्रत्युत्थानादिकंशस्वीकारेण इति यावत्,
[“गम्यमानाऽपि क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका” इति वृत्त्या अलंयोगे वृत्तौया] मदर्थमिति
भावः । मनोरथशिष्यः—मनोरथनेव शिष्यतां गत इत्यर्थः, कदाचिददृष्टस्यापि ते
प्रभावादिकं श्रुत्वा मनसैव शिष्यत्वं स्वीकृतवानिति भावः ; यद्वा,—अहं भवता मनसा श्रुतः
समुपस्थास्ये, आश्चाकर इति भावः ।

(३२१) माननीयं—सम्मानार्हम् । उल्लङ्घनं—पादेनाक्रमणं, मर्त्यादाऽतिक्रमणं
वा । आसतां—तिष्ठन् । अनुवर्त्तमानः,—अनुमोदमानः ।

आसीने च सराजके (३२२) परिजने शिष्यजने च समु-
चितम् अर्घ्यादिकं चक्रे । क्रमेण च नृपमाधुर्यहृत्तान्तःकरणः
(३२३) शशिकरनिकरविमला दशनदीधितिः स्फुरन्तीः
शिवभक्तीरिव साक्षात् दर्शयन् उवाच,—“तात ! अतिनम्रता
एव ते कथयति गुणानां गौरवम् । (३२४) सकलसम्पत्पात्र-
मसि । विभवानरूपास्तु प्रतिपत्तयः । जन्मनः प्रभृति
अदत्तदृष्टिः अस्मि स्वापनेषु, यतः (३२५) सकल-
दोषकलापानलेभ्यनैः धनैः अविक्रीतं क्वचित् शरीरकमस्ति ।

(३२२) परिजने—राजाऽभ्यायिनि जने इत्यर्थः । अर्घ्यादिकं—पूजाविधानं,
चक्रे—कृतवान्, भैरवाचार्य इति शेषः । नृपति ।—नृपस्य माधुर्येण—रमणीयता-
गुणेन, “सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्ये रमणीयता” इति दर्पणः, हृतम्—आकृतम्,
अन्तःकरणं—मनः यस्य तथाभूतः ।

(३२३) शशीति ।—शशिनः,—चन्द्रस्य, करानां—मयूखानां, निकरवत्—
समूह इव, विमलाः,—विशदाः । दशनदीधितिः,—दन्तमयूखान् । स्फुरन्तीः,—
द्योतमानाः । गुणानां—विद्याविनयादीनां, रज्जुनाञ्च । गौरवम्—उत्कर्षे, भारवत्त्वञ्च ;
यव अंशे भारतिशयमदंश एव नमतीति ध्वन्यते ।

(३२४) सकलति ।—सकलानां सम्पदाम्—ऐश्वर्याणां, पात्रं—भाजनम्,
असि—भवसि । प्रतिपत्तयः,—प्रवृत्तयः, चित्तवृत्तय इति यावत्, विभवानां—सम्पदाम्,
अनुरूपास्तु—मदृश्य एव ; यथा त्वं सर्वसम्पत्पूर्णः, तथा सर्वसद्गुणपूर्णोऽपि इति
भावः । स्वापनेषु—धनेषु, [“पथ्यतिथि—” (४।४।११४ पा०) इत्यादिना स्वपतेर्दंजि
रूपम्] (“द्रव्यं वित्तं स्वापनेयं रिक्तमृक्त्यं धनं वसु” इत्यमरः) अदत्तदृष्टिरस्मि—
धनेषु सम दृष्टिः नास्तीत्यर्थः, नाहं धनलालस इति भावः ।

(३२५) सकलति ।—सकलाः,—समयाः, दोषकलापाः,—दोषनिवहा एव,
अमलाः,—अग्रयः, तेषाम् इत्यनेन—काष्ठानि तैः ; यथा काष्ठैः एव अग्रय
उद्दीप्यन्ते, तथा धनैरेव दोषाः प्रवर्जन्ते इति भावः । शरीरकं—तुच्छदेहमित्यर्थः,
क्वचित्—कुत्रापि, अविक्रीतमस्ति—विक्रीतं नास्ति ; यद्वा,—धनैः अविक्रीतं—न
विक्रीतम्, ईदृक् शरीरकं क्वचित्—कुत्रापि अस्ति ?—नैवास्तीत्यर्थः ; अत एव अदत्त-
दृष्टिरस्मि इति धीजना ।

(३२६) भैक्षरक्षिताः सन्ति प्राणाः । दुर्गृहीतानि कतिचित्
विद्यन्ते विद्याऽक्षराणि । (३२७) भगवच्छिवभट्टारकपादसेवया
समुपार्जिता कियत्पि सन्निहिता पुण्यकणिका । स्वीक्रियतां
यत् अत्र उपयोगार्हम् । (३२८) प्रतनगुणयाज्ञाणि कुसुमानि
इव हि भवन्ति सतां मनांसि । अपि च, (३२९) विद्वत्सम्पत्ताः
श्रूयमाणा अपि साधवः शब्दा इव सुधीरेऽपि हि मनसि
यथांसि कुर्वन्ति । विवरं विशतः कुतूहनस्य फेनधवलैः
स्रोतोभिर्विव अपङ्गियमाणो गुणगणैः आनीतोऽस्मि कल्या-
णिना” इति ।

(३२६) भैक्षेति ।—भिक्षया त्वत्वं भैक्षं—भिक्षालब्धम् अत्रादि इत्यर्थः, तेन
रक्षिताः—पालिताः । “रक्षिताः” इत्यनेन एभिः प्राज्ञैः यदि कस्यचित् कदाचित्
कोऽप्युपकारी भवेत्, तदा प्राणव्यागेनापि स कर्तव्यः इति सूचितम् । दुर्गृहीतानि
—दुःखेन गृहीतानि ।

(३२७) भगवदिति ।—भगवतः,—“ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।
ज्ञान-वेराग्ययोश्चैव वशां भग इतीह नः ॥” इत्युक्तपञ्चगुणशालिनः, शिवभट्टारकस्य—
प्रभोः शिवस्य पादसेवया—चरणयशूपया । पुण्यकणिका—पुण्यनिशः । यत् पुण्य-
कणिका रूपं वस्तु, अत्र—जगति ; यदा—अत्र—विद्याक्षर-पुण्यकणिकयोर्मध्ये इत्यर्थः,
यत्—वस्तु, उपयोगार्हम्—उपयोग्यम् अर्हतीति तथोक्तं, क्वचित् कदाचित् उपकारितां
अजतीति यावत्, तत् स्वीक्रियताम्—आत्मीक्रियतां गृह्यतामित्यर्थः ।

(३२८) प्रतनिति ।—प्रतनुना—स्वल्पेनेत्यर्थः । सूक्ष्मे च, गुणेन—उपकारादिना,
कतुना च, याज्ञाणि—यज्ञीतुं शक्यानि । कुसुमानि इव इत्यनेन सतां मनसावतीव
क्रीमलत्वं सूचितम् ।

(३२९) विद्वदिति ।—विद्वद्भिः सम्पत्ताः,—अभिमतः, स्वीकृताश्च । साधवः,
—सन्तः, विशुद्धाश्च । शब्दा इव, यथांसि कुर्वन्ति—प्रतिपत्तिं विस्तारयन्तीत्यर्थः ;
विशुद्धाः शब्दाः यथा प्रतिपत्तिं विस्तारयन्ति, सन्तोऽपि तथा इति भावः । विवरं—छिद्रं,
जडरम् इत्यर्थः, अन्तःकरचमिति भावः, पातालां वा, विशतः,—गच्छतः । फेनधवलैः,
—फेनवत् धवलैः—निर्मलैः, फेनेन धवलैः,—शुद्धैः । कल्याणिना—कल्याण-
आजनेन, भवता इति शेषः ।

राजा तु तं प्रत्यवादीत्,—“भगवन् ! (३३०) अनुरक्तेष्वपि शरीरादिषु इव साधूनां स्वामिन एव प्रणयिनः । सुषड्दर्शनात् उपार्जितमेव च अपरिमितं (३३१) कुशलजातम् । अनेनैव आगमनेन स्पृहणीयं पदम् आरोपितोऽस्मि गुरुणा” इति विविधाभिश्च कथाभिः चिदं स्थित्वा स्पृहम् अगात् ।

अन्यस्मिन् दिवसे भैरवाचार्योऽपि राजानं द्रष्टुं व्रज्यौ । तस्मै च राजा सान्तःपुरं सपरिजनं (३३२) सक्रोधम् आत्मानं निवेदितवान् । स च विहस्य उवाच,—“तात ! क्व विभवाः ? क्व च वयं वनवर्हिताः ? धनोष्मणा स्नायति अलं लता इव मनस्विता । खद्योतानामिव अस्माकमियम् अपरोपतापिनी राजते तेजस्विता । भवादृशा एव भाजनं भूतेः” इति स्थित्वा च कञ्चित् कालं जगाम ।

(३३३) परिव्राट् तेनैव क्रमेण पञ्च पञ्च राजतानि पुष्करिकाणि उपायनीचकार । एकदा तु श्वेतकर्पटावृतं किमपि

(३३०) अनुरक्तेषु—अनुरागभाजनेषु, शरीरादिषु इव साधूनां [“शरीरादिषु इव साधूनाम्” इत्येव “शरीरादिषु साधूनाम्” इति पाठान्तरम्] स्वामिनः,—प्रभवः, भवादृशा इति शेषः, प्रणयिनः,—प्रणयवन्तः, अनुरागिणो भवन्तीत्यर्थः ; प्रभवः सेवकेषु शरीरेषु इव अनुरक्ता भवन्तीति भावः ।

(३३१) कुशलजातं—मङ्गलसमूहः । स्पृहणीयम्—अभिलषणीयम् । पदं—स्थानम् । गुरुणा—पूज्येन, भवता इति भावः ।

(३३२) सक्रोधं—सधनभाण्डारम् । निवेदितवान्—अर्पयामास । धनोष्मणा—धनदर्पेणेति यावत् । स्नायति—स्नानं प्राप्नोति । अलम्—अत्यर्थम् । मनस्विता—प्रशस्तमनस्कता । खद्योतानामिव—ज्योतिरिङ्गणानामिव, कौटुम्बिकशिष्याणामिव इत्यर्थः । अपरोपतापिनी—न परान् उपतापयतीति तथोक्ता ; धनिनान् तेजस्विता परोपतापिनी इति भावः । भूतेः,—सम्पदः । एवमदृशोऽन्वयोगव्यवच्छेदकः, तथा च, न मादृशा इति भावः ।

(३३३) परिव्राट्—भैरवाचार्येण प्राक् प्रेषितः सः भिक्षुः । तेनैव क्रमेण—प्राक् प्रदर्शितप्रकारेण । उपायनीचकार—उपहारीकृतवान् । श्वेतकर्पटावृतं—श्व-

आदाय प्राविशत् । उपविश्य च पूर्ववत् स्थित्वा मुहूर्तम् अत्र-
वीत्,—“महाभाग ! भवन्तम् आह भगवान्, यथा अस्मच्छिष्यः
पातालस्वामिनामा ब्राह्मणः । तेन ब्रह्मराक्षसहस्तात् अपहृतो
महाऽसिः अट्टहासनामा । सोऽयं भवद्भजयोग्यो गृह्यताम्”
इत्यभिधाय अपहृतकर्पटाच्छादनात् परिजनात् आचक्षुषं
शरद्भगनमिव पिण्डतां नीतं, (३३४) कालिन्दीप्रवाहमिव
स्थम्भितजलं, नन्दकजिगीषया कृष्णकोपितं कान्तियमिव कृपा-
युतां गतं, लोकविनाशाय प्रकाशितधारामारं प्रलयकालमेघ-

वसनाच्छादितं, किमपि, वस्तुति शेषः । “महाभाग” इति सम्बोधनं प्रकृतोपयोगि
इति मन्त्र्यं, भाग्यदेवतापमादनाभय आगभाविचात् । भगवान्—भरवाचाथ्यः,
भवन्तमाह, किमिति ? तदेवाह, यथेति—अस्मच्छिष्यः पातालस्वामिनामा ब्राह्मणः,
कथिदमोति शेषः । तेन—पातालस्वामिनेत्यर्थः । महाऽसिः,—महान् तरवारिः ।
अपहृतेति ।—अपहृतम्—अपनीतं, कर्पटाच्छादनं—वस्त्रावरणं येन तथोक्तात्,
परिजनात्—अनुवरजनादित्यर्थः, [“कर्पटाच्छादनात् परिजनात्” इत्यत्र “कर्पटाव-
च्छादनात् परिवारात्” इति पाठः,—वस्त्रावृतात् खड्गकोपात् इत्यर्थः । “आचक्षुषं”
इत्यस्य “कृपायुक्तम्” इत्युत्तरेण सम्बन्धः । प्राक्—“इतकर्पटावृतं किमपि आदाय
प्राविशत्” इत्यनेन स्वयमेव आदाय प्राविशत् इति गम्यते, न तु अन्यस्य कस्यचित्
प्रवेशः ; अतः तु “परिजनादाचक्षुषं” इत्युक्तं, चित्त्यमेतत्, पूर्वोक्तवाक्यविरोधसम्ब-
न्धात् । “परिवारात्” इति पाठे न काऽप्यनुपपत्तिः, तत आचक्षुषं विरोधासम्बन्धात्] ।
शरद्भगनमिव—शरत्कालिकाकाशमिव, पिण्डतां नीतं—घनत्वं प्रापितं, नैर्माल्यादिति
भावः, न तु शौभात्, अमेः कृष्णतायाः वक्ष्यमाणत्वात् ; यथा,—पिण्डतां नीतं—
लोहत्वं गमितं, (“लोहोऽस्त्री शब्दकं तौत्वां पिण्डं कालायसायमी” इत्यमरः) ।

(३३४) कालिन्दीप्रवाहमिव—यमुनास्रोत इव, स्तम्भितजलं—स्थिरीकृत-
तोयम् ; कृष्णवर्णत्वात् कालिन्दीप्रवाहमिव इत्युक्तं, तथा सूर्यकिरणप्रतिबिम्बितः प्रवाही
यथा चाकचक्रमथो दृश्यते, असेरपि चलत्-भामुर्त्वात् तथात्वं बोद्धव्यम् । नन्दक-
जिगीषया—नन्दकस्य—विष्णोः खड्गविशेषस्य, जिगीषया—विजयेच्छया, कृष्णकोपितं
—कृष्णेन कोपितं, दमनादिति भावः, कान्तियमिव—तदाख्यं यमुनावासिनं नागविशेषम्
इव । लोकविनाशाय—जगत्संहाराय, प्रकाशितः, व्यतीकृतः, धारासारः,—धारा-

मण्डलमिव नभस्तलात् पतितं, (३३५) दृश्यमानविकटदन्त-
मण्डलं हासमिव हिंसायाः, हरिबाहुदण्डमिव कृतदृढमुष्टि-
ग्रहं, सकलभुवनजीवितापहरणक्षमेण कालकूटेन इव निर्मितं,
(३३६) कृतान्तकीपानलतप्तेन इव अयसा घटितम्, अति-
नीक्षितया पवनस्पर्शेन अपि रुधेव कण्ठान्तं, (३३७) मणिसभा-
कुट्टिमपतत्प्रतिविम्बच्छन्ना आत्मानम् अपि द्विधेव पाटयन्तम्,
(३३८) अरिशिरस्फेदलग्नैः कचैरिव किरणैः करालितधारं,
मुहुर्मुहुः (३३९) तड्ढिदुग्धेषतरलैः प्रभाचक्राचुरितैः अर्ज्वरितातपं

सम्पातः, धारायाः,—निशितायस्य, सारः,—औत्कर्ष्यं यस्य तथोक्तम् । प्रलयकाल-
मिचखलमिव—कम्पानकालिकजलदांशमिव, मङ्गानौलोक्वलाभासत्वात् ।

(३३५) दृश्यमानेति ।—दृश्यमानानि विकटानि—करालानि, दन्तमण्डलानि
—दशनराजयः यस्मिन् तथाभूतम् ; कणवर्णस्य असेरतीवौक्वल्यात् कणवर्णस्या
हिंसायाः शुभं हासमिवेत्युक्तम् । कृतेति ।—कृतः,—रचितः, दृढः,—कठिनः,
मुष्टिग्रहः,—मुष्टिवन्धः यस्मिन् तम् ; अन्यत्र,—कृतः दृढं यथा तथा मुष्टेः,—
मुष्टिकनासासुरस्य, ग्रहः,—ग्रहणं येन तथाभूतम् ।

(३३६) कृतान्तेति ।—कृतान्तस्य—यमस्य, कीपानलः,—क्रोधाग्निः, तेन तप्तम्
—उष्णम्, अत एव गलितमिति भावः तेन, अयसा—लोहैः । अतिनीक्षितया—
अतिनिशितत्वेन ; तैष्णाद्य तनुत्वाज्जायते, तनु च अन्धोऽन्धसङ्घर्षेण कणपति इति दृढयम् ।
रुधेव—कोपेनैव, कणन्तं—रणन्तम् ; अतितीक्ष्णप्रकृतिकोऽपि स्वल्पेनापि कोपकारणेन
कुरुरीति इति लौकः ।

(३३७) मणौति ।—मणिसभाकुट्टिमेषु—मणिसमयसभातलेषु, पतत् यत् प्रति-
विम्बं, तस्य कण्ठ—कलम् ; तदेव कण्ठं वा तेन । पाटयन्तं—विदारयन्तम्, अतितीक्ष्ण-
दिति भावः ।

(३३८) अरीति ।—अरीणां—शूराणां, शिरांसि, तेषां क्तेन लघाः,—
संसक्ताः तैः, कचैरिव—केशैरिव ; कणवर्णस्य तस्य किरणानामपि कण्ठाभत्वात्
कचैरिवेत्युक्तेषां ; करालितधारं—करालिता—व्याप्ता, धारा यस्य तथोक्तम् ।

(३३९) तड्ढिदिति ।—तड्ढितां—विद्युताम्, उन्धेषाः,—विकासः, तदन्त-
तरणानि—चपलानि तैः । प्रभाचक्राणां—किरणमण्डलानां, चुरितैः,—कुरुरैः,

खण्डशष्पिन्दन्तमिव दिवसं, कटाक्षमिव कालरात्रेः, कर्णोत्पल-
मिव कालस्य, (३४०) ओङ्कारमिव कौथ्यस्य, अलङ्कारम्
अहङ्कारस्य, कुलमित्रं कोपस्य, देहं दर्पस्य, सुसहायं साहसस्य, अपत्यं
मृत्योः, आगमनमार्गं लक्ष्म्याः, निर्गमनमार्गं कीर्तिः कृपाणम् ।

अवनिपतिस्तु तं गृहीत्वा करेण (३४१) आयुधप्रीत्या
प्रतिमानिभेन आलिङ्गन्निव सुचिरं ददर्श ; सन्दिदेश च,—
“वक्तव्यो भगवान्, (३४२) परद्रव्यग्रहणावज्ञादुर्विदग्धम् अपि
हि मे मनो युष्मद्विषये न शक्नोति वचनव्यतिक्रमव्यभिचार-
माचरितुम्” इति । परिव्राट् तु गृहीतं तस्मिन् परिगुष्टः
“स्वस्ति भवते, साधयामि” इत्युक्त्वा निरयासीत् । नृपश्च प्रकृत्या
वीररसानुरागी तेन कृपाणेन भ्रमन्त्यत करतलवर्त्तिनीं मदिनीम् ।

उन्मेषरित्यर्थः, जञ्जरितः,—खण्डखण्डोक्तः, सन्दीकृत इति यावत्, आतपः,—
सूर्यालीकः येन तथोक्तम् ; अत एव दिवसं खण्डशः,—खण्डखण्डं कृत्वा इत्यर्थः,
हिन्दन्तमिव—पाटयन्तमिव ।

(३४०) ओङ्कारमिव—उपक्रममिव, प्रारम्भमिवेति भावः ; यदा—अभ्युपगममिव,
स्वीकारमिवेत्यर्थः, (“आमुपक्रमे । प्रणवं चाभ्युपगमे” इति मदिनी) । कौथ्यस्य—निष्ठुर-
तायाः । कुलमित्रं—कुलिन—वंशपरम्परया, मित्रं—सुहृदम् । अपत्यं मृत्योरिति ।—
असंभरणसाधनत्वात् पैतृकगुणस्य पुत्रे सद्भावसम्भावनत्वाच्च मृत्योरपत्यत्वं तस्य बोद्धव्यम् ।
कृपाणम्—अस्मिन् ।

(३४१) आयुधप्रीत्या—आयुधे—अस्त्रे, या प्रीतिः,—अनुरागः, वीरसुलभा-
स्फूर्तिरिति भावः तथा । प्रतिमानिभेन—प्रतिविम्बच्छर्लेन, स्वस्येति शेषः, दर्पणस्पर्श-
स्तत्र आत्मप्रतिविम्बसङ्गमणादिति भावः । सन्दिदेश—वाचिकं कथयामास । भगवान्
—भैरवाचार्य इति भावः ।

(३४२) परति ।—परिषां द्रव्याणि—धनानि, तेषां ग्रहणं, तस्मिन् अवज्ञा
—अनादरः, तथा दुर्विदग्धं—दुर्विनीतं, दृढम् इति यावत् । वचनेति ।—वचनस्य—
आज्ञावाक्यस्य, व्यतिक्रमः,—लङ्घनमेव, व्यभिचारः,—दोषः तम् । साधयामि—
गच्छामि, “प्रायेण गन्तव्यः साधिः गमेः स्थाने प्रयुज्यते” इति दर्पणान् । [“साध-
यामि” इत्यत्र “साधयामः” इति पाठः,—गच्छामः इत्यर्थः] ।

अथ ब्रजसु दिवसेषु एकदा भैरवाचार्यो राजानम्
(३४३) उपह्वरे सोपग्रहम् अवादीत्,—“तात ! स्वार्थालसाः
परोपकारदक्षाश्च प्रकृतयो भवन्ति भव्यानाम् । भवादृशाश्च
अर्थिदर्शनं महोत्सवः, प्रयाचनम् आराधनम्, अर्थग्रहणम्
उपकारः । भूमिरसि सर्वलोकमनोरथानाम् ; येन अभि-
धीयसे, श्रूयताम् ;—(३४४) भगवतो महाकालहृदय-
नान्नो महामन्त्रस्य कृष्णस्रगम्बरानुलेपेन आकल्पेन कल्प-
कथितेन महाश्मशाने जपकोट्या (३४५) कृतपूर्वसेवोऽस्मि ।

(३४३) उपह्वरे—एकान्, रहसि इति यावत्, (“उपह्वरं समीपे स्यादेकान्ते
च नपुंसकम्” इति मेदिनी) सोपग्रहं—सानुकूलं, सामर्थ्यनमिति भावः, (“उपग्रहः
पमान् वन्यामुपश्रीमेऽनुकूलने” इति मेदिनी) । स्वार्थालसाः,—स्वकार्यपरासुखा इत्यर्थः ।
भव्यानां—सज्जनानाम् । अर्थिदर्शनं—याचकदर्शनं, महोत्सवः,—आनन्दजननम् ;
भवादृशा अर्थिनो दृष्टा महान्तम् आनन्दम् अनुभवन्ति इत्यर्थः । प्रयाचनं—याज्ञा,
आराधनं—पूजनम् ; अर्थिषु याचमानेषु आत्मानम् आराधितं मन्यन्ते इति भावः ।
[“प्रयाचनम्” इत्यत्र “प्रणयनम्” इति पाठोऽपि स एवार्थः] अर्थग्रहणम् उपकारः,
—अर्थिषु अर्थान् गृह्णन् आत्मानम् उपकृतं मन्यन्ते इत्याशयः । भूमिः,—पावम् ।
सर्वेति ।—सर्वलोकानां—सर्वेषां प्राणिनां, मनोरथानाम्—अभिलाषाणाम् ; सर्वे एव
त्वां सदैव मनसा स्मरन्ति इति भावः ; यद्वा,—मनोरथानां—मनोऽभीष्टपूरणानामित्यर्थः ।
रथा अपि भूमौ गच्छन्ति इत्यपि व्यज्यते । अभिधीयसे—कथ्यसे, त्वम् एवमिति शेषः ।

(३४४) भगवतः,—ईश्वरस्य, हरस्य इत्यर्थः । महाकालेति ।—महाकालस्य
—हरस्य, हृदयं—हृदयनिहितं वस्त्विति महाकालहृदयं, तत् नाम यस्य तथोक्तस्य ।
“जपकोट्या” इत्युत्तरेणान्वयः, जपकोट्या—कोटिसङ्ख्याकजपेन इत्यर्थः । कृष्णेति ।—
कृष्णाः,—कृष्णवर्णाः, स्रजः,—माल्यानि, अम्बराणि—वसनानि, अनुलिपाः,—
अनुलेपनानि, गन्धद्रव्याणि इत्यर्थः यस्मिन् तथामूर्तेन, आकल्पेन—वेशेन, परिच्छेदेनेत्यर्थः,
(“आकल्पवेशो नेपथ्यं प्रतिकल्पं प्रसाधनम्” इत्यमरः) । कल्पकथितेन—कल्पः,—
शास्त्रम्, इतिकर्तव्यतासमूहोपदेशकः ग्रन्थः इत्यर्थः, (“कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये—”
इति मेदिनी) तत्कथितेन—एतन्महामन्त्रविधानमर्थोक्तम् ।

(३४५) कृतेति ।—कृता पूर्वं सेवा येन तथामूर्तः ।

(३४६) तस्य वेतालसाधनावसाना सिद्धिः । असहायैश्च सा दुरवापा, त्वञ्च अलम् अस्मै कर्मणे । त्वयि च गृहीतभरे भविष्यन्ति अपरे सहायाः त्रयः । एकः स एव अस्माकं टीटिभ-
नामा (३४७) बालमित्रं मस्करी, यो भवन्तम् उपतिष्ठते, द्वितीयः स पातालस्वामी, अपरो मच्छिष्य एव कर्णतालनामा द्राविडः । यदि साधु मन्यसे, ततो नीयताम् अयं दिङ्नागहस्त-
दीर्घो गृहीताट्टहासो निशमेकाम् एकदिक्षुस्वार्गलतां बाहुः ” ।

इति कृतवचसि च तस्मिन्, (३४८) अन्धकारं प्रविष्ट इव दृष्टदीपप्रकाशः (३४८) प्राप्तोपकारावकाशः प्रमुदिनेन अन्तरात्मना नरेन्द्रः समभाषत,—“भगवन् ! परम् अनुगृहीतोऽस्मि, अनेन शिष्यजनसामान्येन निदेशेन कृतपरिग्रहमिव

(३४६) तस्य—तादृशमन्त्रजपस्यैत्यर्थः । वेतालेति ।—वेतालस्य—शिवानु-
चरमेदस्य, भूताधिष्ठितशवविशेषस्य वा, साधनं—वशीकरणम्, अवसानं यस्याः
तथामृता, सिद्धिः,—साफल्यम् ; वेतालसाधनमृते सा सिद्धिः न लभ्यते इति भावः ।
सा—सिद्धिः, असहायैः,—सहायशून्यैः, दुरवापा—दुर्लभा । अलं—समर्थः, (“अलं
व्यर्थं-समर्थयोः” इत्यमरः) । अस्मै कर्मणे—मत्साहाय्यायेत्यर्थः, [“नमः-स्वस्ति—”
(२।३।१६ पा०) इति अलंशब्दयोगि चतुर्थी] । गृहीतभरे—भारं गृह्यतीत्यर्थः ।

(३४७) बालमित्रं—शैशवसुहृत् । मस्करी—परित्राट् । उपतिष्ठते—उपासी,
[“उपाद्देवपूजासङ्गतिकरश्चमित्रकरश्चपथिषिति बाध्यम् ” (बा०) इति सङ्गति-
करार्थे तङ्] । द्राविडः,—द्राविडदेशीयः । साधु—समीचीनम् । दिङ्नागहस्त-
दीर्घः,—परावतशृङ्खलायुतः । एकदिक्षुस्वार्गलताम्—एका दिक्, तस्या मुखस्य
अर्गलताम्—अवरोधकादलताम् । बाहुः, तथेति शेषः, सञ्चरः सन् एकस्यां सत्रीं
नम वेतालसाधनविषये साहाय्यं कुर्व इति भावः ।

(३४८) अन्धकारं प्रविष्ट इव—तिमिरं गत इवेत्यर्थः । दृष्टदीपप्रकाशः,—
अवलोकितदीपालोकः । [“दृष्टदीपप्रकाशः” इत्यत्र “दृष्टप्रकाशः” इति पाठे,—दृष्टः
प्रकाशः,—आलोकः येन तदाभूतः] ।

(३४९) प्राप्तेति ।—प्रातः उपकाराव—प्रत्युपकाराव इत्यर्थः, उपकारः,—उपमः,

‘आत्मानम् अवैमि’ इति । ननन्द च तेन नरेन्द्रव्याहृतेन भैरवा-
चार्यः ; चकार च सङ्केतम्—“आगामिन्याम् एव असित-
पक्षचतुर्दशीक्षपायाम् इत्यत्रां वेलायाम् अमुष्मिन् महाश्मशान-
समीपभाजि शून्यायतने शस्त्रद्वितीयेन आयुष्मता द्रष्टव्या
वयम्” इति ।

(३५०) अथ अतिक्रान्तेषु अहःसु, प्राप्तायाञ्च कृष्णपक्ष-
चतुर्दश्यां, श्रैवेन विधिना दीक्षितः क्षितिपालो नियमवान्
अभूत् । (३५१) कृताधिवासञ्च सम्पादितगन्धपुष्पधूप-
माल्यादिपूजं खड्गम् अट्टहासं सहायम् अकरोत् । ततः परि-

भैरवाचार्यकृतोपकारपरिशोधार्थम् इति भावः येन तथाभूतः । प्रमुदितेन—प्रहृष्टेन ।
अन्तरात्माना—मनसा । शिष्येति ।—शिष्यजनेन—अन्तर्वासिनीकेन सह, सामान्यं—
समानस्य भावः, तुल्यता इत्यर्थः तेन, शिष्यजनोचितेनेत्यर्थः । निर्देशन—आज्ञया ।
कृतेति ।—कृतः परिग्रहः,—ग्रहणम्, आश्रयदानम् इति भावः यस्य तथोक्तमिव,
भवत्परिजनमिवेत्यर्थः । अवैमि—वेदि, मन्त्र इत्यर्थः । नरेन्द्रव्याहृतेन—राजवचनेन ।
सङ्केतम्—इङ्केतम् । [“आगामिन्यामेव” इत्यत्र “अस्यामेवागामिन्याम्” इति
पाठान्तरम्] । अमितपक्षचतुर्दशीक्षपायां—कृष्णपक्षीयचतुर्दशीरात्रौ । इत्यत्रां वेलायाम्
—एतत्परिमिते समये । महाश्मशानसमीपभाजि—महाश्मशानस्य समीपं भजते इति
तथोक्तं, महाश्मशाननिकटवर्त्तिनि इत्यर्थः, शून्यायतने—निर्जने स्थाने, शून्यदेवालये वा ।

(३५०) अथेति ।—अतिक्रान्तेषु—अतीतेषु, अहःसु—दिवसेषु । [“प्राप्ता-
याञ्च कृष्णपक्षचतुर्दश्याम्” इत्यत्र “प्राप्तायाञ्च तस्यामेव कृष्णचतुर्दश्याम्” इति पाठा-
न्तरम्] । श्रैवेन विधिना—शिवोपासनाविधानेन, दीक्षितः,—संयतः, कृतनियम
इत्यर्थः । [दीक्षितातोः “निष्ठा” (३२।१०२ पा०) इति कर्मणि निष्ठायां रूपम् ।
“क्षितिपालः” इत्यत्र “क्षितिपः” इति पाठान्तरम्] । नियमवान्—व्रतनिष्ठः ।

(३५१) कृताधिवासं—कृतः अधिवासः,—व्रतदिनात् पूर्वदिने गन्धादिना
संस्कारः यस्य तं, (“संस्कारी गन्धमाल्याद्यैः यः स्यात् तत् अधिवासनम्” इत्यम-
रोक्तः) । सम्पादितेति ।—सम्पादिता—कारिता, गन्धपुष्पधूपमाल्यादिभिः पूजा
यस्य तथोक्तम् । [“गन्धपुष्पधूप—” इत्यत्र “गन्धधूप—” इति पाठान्तरम् । “अट्टहासं
सहायमकरोत्” इत्यत्र “अट्टहासमकरोत्” इति पाठान्तरम्] । “ततः” इत्यस्य

एते दिवसे केनापि कर्मसाधनाय कृतरुधिरबलिविधानासु
इव लोहितायमानासु दिक्षु, रुधिरबलिलम्पटासु च वेताल-
जिह्वासु इव लम्बमानासु च रविदीधितिषु. (३५२) नरे-
न्द्रानुरागेण इव गृहीतापरदिशि स्वयमेव दिक्पालतां चिकी-
र्षति सवितरि, यातुधानीषु इव वर्द्धमानासु तरुच्छायासु,
पातालतलवासिषु विघ्नाय दानवेषु इव उत्तिष्ठत्सु तमोमण्ड-
लेषु, नभसि पुञ्जीभवति रौद्रं कर्म दिदृक्षमाणे इव नक्षत्र-
गणे, विगाढायां शर्व्व्यां, (३५३) सुप्तजननिःशब्दे स्तिमिते

“राजा नगरात् निरगात्” इत्युत्तरेणान्वयः । परिणते—अवसानं गते । [अत्र “परि-
णते दिवसे” इत्यादिषु सर्व्वत्र “यस्य च भावेन—” (२।३।३७ पा०) इत्यादिना भावे
सप्तमी ज्ञेया] । केनापि जनेनेति शेषः । कर्तेति ।—कृतम्—अनष्टितं, रुधिरं—
रक्तं, बलिविधानं—पूजाविधिः यासां तथोक्तासु इव, लोहितायमानासु—सम्या-
रागरञ्जितासु इति भावः । रुधिरंति ।—रुधिरबलिषु—रक्तोपहारप्राप्तिषु इत्यर्थः,
लम्पटाः,—लुब्धाः तासु, वेतालजिह्वासु इव—भूतरसनासु इव, रविदीधितिषु—सूर्य्य-
किरणेषु ।

(३५२) नरेन्द्रानुरागेण—राजानुरक्त्या । [“नरेन्द्रानुरागेण इव” इत्यत्र “नरे-
न्द्रानुरागेण” इति पाठान्तरम्] । गृहीतेति ।—गृहीता अपरा—पश्चिमा, दिक्
येन तथोक्ते । [“स्वयमेव” इत्यत्र “स्वयमिव” इति पाठान्तरम्] । सवितरि—सूर्य्ये ।
यातुधानीषु—राक्षसीषु इव, (“राक्षस कौणपः क्रयात्..... । यातुधानः पुण्य-
जनः..... ॥” इत्यमरः) वर्द्धमानासु—वृद्धिं गच्छन्तीषु, लम्बमानासु इत्यर्थः ।
पातालतलवासिषु—रसातलाभ्यन्तस्थितेषु । [“पातालतलवासिषु” इत्यत्र “पाताल-
वासिषु” इति पाठान्तरम्] । विघ्नाय—कार्य्यव्याघाताय, राज्ञः इति भावः । तमो-
मण्डलेषु—तिमिरनिचयेषु । नभसि—आकाशे, पुञ्जीभवति—बहुलीभवति ; कृष्ण-
पक्षरज्यां नक्षत्राणि बहूनि दृश्यन्ते इति भावः । रौद्रं—दारुणम् । दिदृक्षमाणे
इव—द्रष्टुमिच्छति इव, [“ज्ञासु—” (१।३।५७ पा०) इत्यादिना सप्तमस्य दृष्टः
तद्धि “लटः—” (१।२।२४ पा०) इत्यादिना शानचि रूपम्] । दिदृक्षवोऽपि एकतः
पुञ्जीभवन्ति इति दृश्यते लोके । विगाढायां—घनीभूतायां, शर्व्व्यां—रजस्याम् ।

(३५३) सुप्तेति ।—सुप्ताः,—निद्रिताः, जना यस्मिन् तथोक्तः, अत एव

निशीथे राजा (३५४) सान्तःपुरं परिजनं वञ्चयित्वा,
(३५५) वामकरस्फुरत्स्वरुः दक्षिणकरेण उत्खातं खड्गम्
अट्टहासम् आदाय, विसर्पता च खड्गप्रभापटलेन नीलांशुक-
पटेन इव दर्शनभयात् (३५६) अवगुण्ठितनिखिलगात्रयष्टिः,
अनादिष्टयाऽपि अनुगम्यमानो राजलक्ष्म्या पृष्ठतः, (३५७) परि-
मललग्नमधुकरवेणिश्याजेन केशेषु इव कर्मसिद्धिम् आकर्षन्,
एकाकी नगरात् निरगात्, अगाच्च तं देशम् ।

निःशब्दः,—शब्दरहितः तस्मिन् । स्तिमिते—तृणीभूते इति भावः । [“निःशब्दे
स्तिमिते” इत्यत्र “निःशब्दस्तिमिते” इति समस्तपाठान्तरम्] । निशीथे—अङ्गरात्रे,
(“अङ्गरात्र-निशीथौ द्वौ” इत्यमरः) ।

(३५४) सान्तःपुरम्—अन्तःपुरम्—अन्तःपुरवर्तिन्यः स्त्रियः इत्यर्थः, तत्सङ्घितं,
परिजनं—स्वजनम् इत्यर्थः, वञ्चयित्वा—प्रतार्य, गोपायित्वा इत्यर्थः ।

(३५५) वामेति ।—वामे—सव्ये, करे—हस्ते, स्फुरन्—दीप्यमानः, रत्नखचित-
त्वादिति भावः, स्वरुः,—खड्गमुष्टिः यस्य तथाभूतः, (“स्वरुः खड्गादिमुष्टौ स्यात्”
इत्यमरः) । उत्खातं—निष्कापितम् इत्यर्थः । विसर्पता—प्रसरता, खड्गप्रभापटलेन
—असिच्छटासमुद्गेन, नीलांशुकपटेन इव—नीलांशुकं—रुक्मवसनमेव, पटः,—
तिरस्करिणी तेन इव । अव उपमेयोपमानयोः खड्गप्रभापटल-नीलांशुकपटयोः अवैधर्म्य-
वाच्यसाम्यनिबन्धनोपमाऽलङ्कृतिः । सहोपमा इति केचित् ।

(३५६) अवगुण्ठतेति ।—अवगुण्ठता—आच्छादिता, निखिला—समया,
गात्रयष्टिः,—शरीरदण्डः येन यस्य वा तथोक्तः, खड्गस्य नीलवर्णप्रभया रञ्जितसर्व्व-
देह इत्यर्थः ; शशासमुज्ज्वलात् खड्गात् निःसृतनीलप्रभया विष्कुरितवियुक्तया
नीलांशुकावतवत् परिलक्ष्यते इति भावः । अनादिष्टयाऽपि—अनाज्ञप्तयाऽपि, राजलक्ष्म्या
—राजश्रिया, अनुगम्यमानः,—अनुस्रियमाणः ; एतेन प्रभूतलक्ष्मीलाभः सूचितः ।

(३५७) परिमलेति ।—परिमलेन—अतिमनोहरगावसौरभेण, (“स्यात् परि-
मलोऽतिमद्वातिमनोहरगन्धयोश्चापि” इति मेदिनी) लघानां—संसक्तानां, मधुकराणां
—भमराणां, वेणिः—राजिः, तस्याः सैव वा व्याजः,—कृलं तेन । कर्मसिद्धिं—
कार्यसाफल्यम् । एकाकी—असहायः । देशं—स्थानम् । [“तं देशम्” इत्यत्र “तमु-
द्देशम्” इति पाठेऽपि स एवार्थः] ।

(३५८) अथ प्रत्युज्जग्मुः ते त्रयोऽपि (३५८) द्रौणि-
कप-कृतवर्माणा इव सौप्तिके (३६०) सन्नद्धाः, स्नाताः, स्रग्विणः,
षट्हीतविकटवेशाः, (३६१) कुसुमशेखरसञ्चारिभिः क्रिय-
माणमन्त्रशिखावन्धा इव गुञ्जङ्गिः षट्चरणैः, (३६२) उष्णीष-
पट्टकान् ललाटमध्यवटितविकटस्वस्तिकाग्रस्थान् महामुद्रा-
वन्धान् इव धारयन्तः मूर्धभिः, (३६३) एक-श्रवण-विवर-
विततविमलदन्तपत्रप्रभालेपधवलितकपोलैः मुखैः आपिबन्त

(३५८) अथत्यादि ।—प्रत्युज्जग्मुः,—प्रत्युद्गतवन्तः, राजानं दृष्ट्वा तत्सम्मानार्थं
मुत्तस्थुः इत्यर्थः । त्रयः,—टीटिभ-कर्णताल-पातालस्वामिनः इत्यर्थः । [“त्रयोऽपि”
इत्यत्र “त्रयः” इति पाठान्तरम्] ।

(३५८) द्रौणीति ।—द्रौणस्यापत्यं द्रौणिः,—अथत्यामा, कपः,—कपाचाख्यः,
कृतवर्मा—यादववीरविशेषः ते इव । सौप्तिके—सुप्तप भवं सौप्तिकं तस्मिन् महाभारतीय-
सौप्तिकाख्ये पञ्चणि इत्यर्थः । [“तत्र भवः” (४.३।५३ पा०) इति उजि रूपम्]
पुरा दुर्योधने भद्रौरी समरपतिते अथत्यामादयस्त्वयः प्रभोः प्रीतिमम्पादनाय पाण्डव-
शिविरे धृष्टद्युम्नाधिपतिने सुप्तप सर्वेषु अर्वाशट्ष सैनिकवीरेषु कथमपि प्रविश्य सर्वाणि
सैनिकानि अनाशयन्निति भारती बार्ता ।

(३६०) सन्नद्धाः,—बन्धिताः, परिहृतवर्माणा इत्यर्थः, (“सन्नद्धः बन्धितः सज्जः
दंशितो व्यूढकड्डटः” इत्यमरः) । स्नाताः,—कृतस्नानाः । स्रग्विणः,—मालाधारिणः ।

(३६१) कुसुमेति ।—कुसुमशेखरैः शिरोभूषणभूतपुष्पमालासु इत्यर्थः, सञ्चार-
न्तीति तैः । षट्चरणैः,—सधुकरैः, क्रियमाणाः मन्त्रेण शिखावन्धाः,—कायवन्धाः
असिद्धाः येषां ते इव ।

(३६२) उष्णीषपट्टकान्—शीर्षावरणकपटान् । ललाटेति ।—ललाटस्य—
भालस्य, मध्ये घटितः,—रचितः, विकटः,—दृढः, स्वस्तिकाग्रस्थः,—स्वस्ति—शुभं, तस्मै
दिता स्वस्तिका—स्वस्तिकाकार इत्यर्थः, ग्रन्थिः,—वस्त्रविशेषः येषु तान् । महामुद्रा-
वन्धानिव—महान्तः मुद्रावन्धाः,—वीराचारानुसृत्यवन्धनविशिषाः तानिव । मूर्धभिः,
—शिरोभिः ।

(३६३) एकैति ।—एकस्मिन् श्रवणविवरे—श्रीवरन्ध्रे, वितता—विभृता,
विमलस्य—विशदस्य, दन्तपत्रस्य—गजदन्तनिर्घृतपत्राकारस्य कर्णभूषणविशेषस्य
इत्यर्थः, या प्रभा—दीप्तिः, तस्याः लेपः,—आलिपनम् ; यद्वा,—प्रभा—दीप्तिः,

इव (३६४) निशाचरापचयचिकीर्षया शार्वरम् अन्धकारम्,
 (३६५) इतरकर्णावलम्बिनां रत्नकुण्डलानाम् अष्ठाच्छया
 रुचा गोरोचनयेव मन्त्रपरिजप्तया समालम्बाः, स्वप्रतिविम्बगर्भां
 कर्मसिद्धये (३६६) दत्तपुरुषोपहारान् इव उल्लासयन्तः निशि-
 तान् निस्त्रिंशान्, (३६७) निशितनिस्त्रिंशांशुसन्तानसीमन्तित-
 तिमिराम् (३६८) आत्मीयदिग्भागसंरक्षणाय त्रिधैव त्रियामां

सा एव लेपः,—आलेपनसुधा तेन, [“प्रभालेप—” इत्यत्र “प्रभाऽऽलोकरूप—”
 इति पाठे,—प्रभा, तस्याः आलोकः,—उद्योतः, तेन लेपः ; प्रभायाः आलोक एव
 लेपः इति वा तेन] धवलिताः,—सितोज्ज्वलाः, कपोलाः,—गच्छद्देशाः येषां तैः ।
 अभिपन्न इव—यस्मिन् इव ।

(३६४) निशाचरेति ।—निशाचराणां—राक्षसानाम्, अपचयचिकीर्षां—
 अपकारेच्छा, हानिकरचेच्छा इत्यर्थः तथा । शार्वरं—शर्वरी—रात्रिः, तत्र भवः शार्वरः
 तं—रात्रिकालिकम् ; निशाचराः निशासु अन्धकारे एव प्रभवन्ति, अन्धकारापगमे तेषां
 प्रभावाभावेन अपकारसाधनस्य सौकर्यादिति भावः ।

(३६५) इतरकर्णावलम्बिनाम्—अपकर्णलम्बमानानाम् । अष्ठाच्छया—
 अतिनिर्मलया, रुचा—प्रभया, गोरोचनयेव—गोरोचना—माङ्गलिकद्रव्यभेदः तथा,
 पीतप्रभयेति भावः । मन्त्रपरिजप्तया—मन्त्रेण परिजप्ता—विशोचिता तथा । समा-
 लम्बाः,—अगुलिताः । स्वप्रतिविम्बगर्भां—स्वस्य प्रतिविम्बं—प्रतिच्छाया, गर्भं—
 अभ्यन्तरे येषां तान् । कर्मसिद्धये—कार्यसिद्धयर्थम् ।

(३६६) दत्तेति ।—दत्तः,—अगुष्ठितः, पुरुषोपहारः,—नरबलिः येष्यः तानि,
 निशितान्—सीमान्, निस्त्रिंशान्—छद्मान्, (“छद्मे तु निस्त्रिंशचन्द्रस्यसिरिष्टयः”
 इत्यमरः) उल्लासयन्तः,—सकलसयन्तः ।

(३६७) निशितनिस्त्रिंशेति ।—निशितनिस्त्रिंशानां—शशितस्रज्जानां, [“निशित-
 निस्त्रिंशंशु—” इत्यत्र “निस्त्रिंशंशु—” इति पाठान्तरम्] अंशुसन्तानैः,—प्रभानिबद्धैः,
 सीमन्तितानि—विन्यस्तानि इति यावन्, तिमिरादि—तन्मांसि यस्याः ताम् ; वयाचां तेषां
 स्रज्जवयप्रभया तत्रत्यान्धकारनिरसनात् अन्धज्ज्वालाकारान्ध्यामलान् सीमन्तिततिमिरादिभिः
 प्रतीयमानमिति भावः ।

(३६८) आत्मीयेति ।—आत्मीयः,—स्त्रीयः, [“आत्मीय—” इत्यत्र “आत्मीयात्मीय—”
 इति पाठे,—स्त्रीवस्त्रीय इत्यर्थः] द्विधा भावः,—दिग्भाजः, रक्षणीया द्विक् इत्यर्थः,

पाटयन्तः, (३६८) सार्धचन्द्रैः कलधौतबुद्धदावलितरलतारागणैः
निशाया इव (३७०) परुषासिधारानिकृत्तैः खण्डैः गृहीतैः
चर्मफलकैः अकाण्डशर्वरीम् अपरां घटयन्तः, (३७१) काञ्चन-
शृङ्खलाकलापनियमितनिविडनिष्प्रवाणयः, बह्वासिधेनवः, टीटिभ-
कर्णताल-पातालस्वामिनो निवेदितवन्तश्च आत्मानम् ।

अवनिपतिस्तु—(३७२) “कोऽत्र कः ?” इति त्रीन्
अपृच्छत् । आचचक्षिरे च स्वं स्वं नाम तयोऽपि ते । तैरेव च
अनुगम्यमानो जगाम तां बलिदीपालोकजर्जरितगुगुलुधूप-

तस्य संरक्षणं—सम्यक् पालनं, शरीराक्रमणप्रतिरोधार्थमित्यतः सन्दर्शनम् इति भावः
तथे । विद्यामां—रजनीं, पाटयन्तः,—खण्डयन्तः ।

(३६८) सार्धचन्द्रैः—अर्धचन्द्रालङ्कृतैः इत्यर्थः ; निशायां चर्मफलकेषु च अर्ध-
चन्द्रस्य सम्भाव्यमानत्वात् एवमुक्तं, न तु वास्तवत्वेन कृष्णचतुर्दशीरात्रौ चन्द्रः सम्भवतीति ।
कलधौतति ।—कलधौतं—रौप्यं, (“कलधौतं रूप्य-रुम्बी” इत्यमरः) तस्य बुद्धदावलिः,
—बुद्धदाः,—जलस्फोटाः, तदाकारविन्दुविशेषाः इत्यर्थः, तेषामावलिः,—श्रेणी, तद्वत्
तरलः,—स्फुरन् इति भावः, तारागणः,—तारकाकारविचक्रसमूह इत्यर्थः येषु तैः ।

(३७०) परुषति ।—परुषाभिः,—निशिताभिः, असिधाराभिः निकृता,—
क्षिप्ताः तैः । चर्मफलकैः—“ढाल” इति वङ्गभाषाप्रसिद्धैः, अपरां—द्वितीयाम्,
अकाण्डशर्वरीम्—असमथरजनीम्, (एकस्या वस्त्रमानत्वात् अपरामिति पदं
बोद्धव्यम्) घटयन्तः,—जनयन्तः ।

(३७१) काञ्चनेति ।—काञ्चनशृङ्खलाकलापेन—पुंसां कटीवन्धनसाधनस्वर्णमय-
काञ्चीसमूहेन, (“शृङ्खलं पुंस्काटीकाद्याम्” इति हेमः) नियमितं—निबद्धं, निबद्धं—घनं,
निष्प्रवाणि—नव वस्त्रं यैः ते, (“अनाहतं निष्प्रवाणि तन्मकञ्च नवाब्जरे” इत्यमरः) ।
बह्वति ।—बह्वा—गृहीता, असिधेनुः,—कुरिका यैः तथोक्ताः, (“स्याच्छ्री चासिधेनु
च कुरिका चासिधेनुका” इत्यमरः) । निवेदितवन्तः,—भैरवाचार्यनिर्देशेन भवन्तं
प्रतीचामहे इति कथितवन्त इत्यर्थः ।

(३७२) “कोऽत्र कः ?” इति वाक्यकांशोक्तिः, अत्र कः कः वर्तते ? इत्याशयः ; यदा
—अत्र—युष्मासु विषु मञ्जे, कः,—को जनः, कः,—क्षिप्रामधेयः ? इत्यर्थः । बलिदीपेति ।
—बलिदीपस्य—पूजाप्रदीपस्य, आखीकेन—प्रभवा, जर्जरितानां—विनष्टप्रायाणां,

धूमगृह्यमाणदिग्भागतया विक्षिप्यमाणरक्षासर्षपाईदग्धान्ध-
कारपलायमाननिशामिव समुपकल्पितसर्वोपकरणां निःशब्दाच्च
गभीराच्च भौषणाच्च साधनभूमिम् ।

(३७३) तस्याच्च कुमुदधूलिधवलेन भस्मना
लिखितस्य महतो मण्डलस्य मध्ये स्थितं, (३७४) दीप्त-
तरतेजःप्रसरं, पृथुपरिवेशपरिक्षिप्तमिव शरत्क्षवितारं,
(३७५) मथ्यमानक्षीरोदावर्तमध्यवर्त्तिनम् इव मन्दरं,

मन्दीभूतप्रभाणामिति भावः, गगुलुधूपानां—गगुलुधूपदानार्धरक्षिताग्नीनामिति भावः,
धूमैः गृह्यमाणः,—ज्वायमानः, दिग्भागी यस्याः तस्या भावः तत्ता तथा । विक्षिप्यमाणेति ।
—विक्षिप्यमाणैः,—प्रकीर्त्यमाणैः, विघ्नपनयनार्थमिति भावः, रक्षासर्षपैः,—रक्षार्थे—
विघ्नार्थं पूजायनुष्ठानरक्षणार्थं, सर्षपाः,—गौरसिद्धाद्याः, मन्त्रपूता इति भावः तैः,
अईदग्धम् अन्धकारं यस्याः तथाभूता, अत एव पलायमाना निशा यस्याः यस्यां वा
तथोक्ताम् । “बलिदीप” इत्यनेन अईदग्धत्वमेव सभाव्यते, अईदग्धस्य च पलायनमपि
सङ्गच्छते, न तु बहुदग्धस्य ; पलायमानश्च कश्चित् दिग्भागमाश्रयतीति विभावनीयम् ।
समुपकल्पितेति ।—समुपकल्पितानि—समार्थोजितानि, सर्वाणि उपकरणानि—साधन-
द्रव्याणि यस्यां ताम् । साधनभूमिं—मन्त्रसाधनक्षेत्रम् ।

(३७३) “तस्याच्च” इत्यस्य “भैरवाचार्यमपश्यत्” इत्युत्तराण्यन्वयः । कुमुदेति ।
—कुमुदानां—सितोत्पलानां, धूलिः,—परागः, तद्वत् धवलः तेन । लिखितस्य—
रचितस्य । मण्डलस्य—मण्डलाकाररेखायाः ।

(३७४) दीप्तेति ।—दीप्ततरः,—अतिशयेन भास्वान्, तेजसां प्रसरः,—विक्षारः
बस्य तथोक्तम्, अत एव पृथ्विति ।—पृथुना—विशालेन, परिवेशेन—परिधिना,
मण्डलविशेषेण इत्यर्थः, (“परिवेशस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्डलं” इत्यमरः) परिक्षिप्तः,—
वेष्टितः तं, शरत्क्षवितारं—शरदं सूर्यमिव, स्थितमिति शेषः ; शरदसूर्यस्य सुतीक्ष्ण-
किरणत्वात् तद्गुणं, तेन च भौषणदर्शनत्वमस्योक्तमिति ज्ञातव्यम् ।

(३७५) मथ्यमानेति ।—मथ्यमानस्य—बिलोडमानस्य, क्षीरोदस्य—क्षीर-
सागरस्य, आवर्तमध्ये—जलधमिमध्ये, (“स्यादावर्तोऽधिसां भूमः” इत्यमरः) वर्त्तते
इति तथोक्तं, [“क्षीरोदावर्तमध्यवर्त्तिनम्” इत्यत्र “क्षीरोदावर्तवर्त्तिनम्” इति पाठे, न
आवर्ते—आवर्तमध्ये इत्यर्थः] । मन्दरं—मन्दराद्रिम् ।

(३७६) रक्तचन्दनानुलेपिनी (३७७) रक्तस्रगम्बराभरणस्य उत्तान-
श्रयस्य श्रवस्य चरसि उपविश (३७८) जात-जातवेदसि मुख-
कुहरे (३७९) प्रारब्धाग्निकार्यं, (३८०) कृष्णोष्णीषं, कृष्णाङ्गरागं,
कृष्णप्रतिसरं, कृष्णवाससं, (३८१) कृष्णतिलाहुतिनिभेन
विद्याधरत्वष्टण्या (३८२) मानुषनिर्माणकारणकालुष्य-
परमाणूनिव क्षयम् उपनयन्तम्, आहुतिदानपर्यस्ताभिः प्रेतमुख-
स्पर्शदूषितं प्रक्षालयन्तयिव आशुशुचिं करनखदीधितिभिः,

(३७६) रक्तेति ।—रक्तचन्दनम् एव अनुलेपः रक्तचन्दनानुलेपः, स विद्यते-
इत्येति तयोक्तस्य, रक्तचन्दनानुलिप्तस्येत्यर्थः ।

(३७७) रक्तेति ।—रक्ते—रक्तवर्णे, स्रगम्बरे—माल्य-वसने, आभरणं यस्य
मेषाभूतस्य । उत्तानश्रयस्य—उत्तानश्रायिनः, ऊर्ध्वमुखश्रायिन इत्यर्थः । [“उत्तानादिषु
ऊर्ध्वेषु” (वा०) इति श्रीकृष्णतोः अचि रूपम्] श्रवस्य—स्रवदेहस्य ।

(३७८) जातेति ।—जातः,—उत्पन्नः, उत्थित इत्यर्थः, मन्त्रबलेनेति भावः,
जातवेदाः,—अग्निर्यंजात् तद्याभूने, (“अग्निर्यंजानरो वज्रिः…… । ……जातवेदा-
भानूनपात् ॥” इत्यमरः) मुखकुहरे—बद्धमण्डपे ।

(३७९) प्रारब्धेति ।—प्रारब्धं—प्रक्रान्तम्, अग्निकार्यं—होमः येन तयोक्तम् ।

(३८०) कृष्णेति ।—कृष्णं—कृष्णवर्णम्, उष्णीषं—श्रीरिवेष्टनवसनं यस्य तथा-
भूतम् । कृष्णाङ्गरागं—कृष्णवर्णविलेपनम् । कृष्णप्रतिसरं—कृष्णवर्णद्वयसमवर्णम् ;
(“ना चमृजघने हस्तमूढे प्रतिसरोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः) । कृष्णवाससं—कृष्ण-
वसनपरिधायिनम् ।

(३८१) कृष्णेति ।—कृष्णतिलानाम् आहुतिनिभेन—आहुतिकर्मण, विद्याधरत्व-
ष्टण्या—विद्याधरस्य विद्याधरः,—देवयोगिविशेषः, तस्य भावः तत्त्वं, तस्य उच्चा—
सुखा तथा, आत्मनी विद्याधरत्वत्कामिच्छया इत्यर्थः ।

(३८२) मानुषेति ।—मानुषस्य—मानवस्य, स्वस्वोति भावः, निर्माणा—उत्पन्ना, तस्य
कारणानि—उपादानसामग्राः, कालुष्यपरमाणवः,—माक्षिष्यपरमाणवः तानि च ; तिलानां
कृष्णत्वादस्य परमाणूनामपि कालुष्योपेक्षा ; अयं—नाशम्, उपनयनं—प्रापयनम् ।
आहुतीति ।—आहुतिदाने—अग्नौ हवनीयद्रव्यनिक्षेपकालि, पर्यस्ताः,—पतिताः
प्राग्भिः, करनखदीधितिभिः,—हस्तनखनयुग्मैः । प्रेतैति ।—प्रेतस्य—श्रवस्य, मुखस्पर्शेन
हस्तनखसंयोगेन, तन्मुखे व्यवनादिति भावः, दूषितम्—अपवित्रम्, आशुशुचिम्

(३८३) धूमालोहितेन चक्षुषा क्षतजाहुतिमिव हुतभुजि
पातयन्तम्, (३८४) ईषद्विहताधरपुटप्रकटितसितदशनशिखरेण
दृश्यमानमूर्त्तमन्त्राक्षरपङ्क्तिनेव सुखेन किमपि जपन्तं, (३८५)
होमश्रमस्वेदमलिलप्रतिविम्बिताभिः आसन्नदीपिकाभिः दहन्त-
मिव मिदये सर्वावयवान्, (३८६) अंसावलम्बिना बहुगुणेन
विद्याधरराज्येनेव ब्रह्मसूत्रेण परिगृहीतं, महाभैरवं भैरवाचार्यम्
अपश्यत् ; उपसृत्य च अकरोत् नमस्कारम् ; अभिनन्दितश्च
तेन स्वव्यापारम् अन्वतिष्ठत् ।

—अग्रिमं, (“अग्रिवेशःनरो वज्रः... । .....शिवःवानाशुशक्तिः ॥” इत्यम्बरः)
प्रक्षालयन्तमिव —शोधयन्तमिव ।

(३८३) धूमेति ।—धूमेन धूमालोहितम्—आरक्तं तेन, चक्षुषा—नेत्रेण,
हुतभुजि—अग्नौ, क्षतजाहुतिमिव—रक्ताहुतिमिव, पातयन्तं—प्रक्षिपन्तम् । दृश्य-
मानविषयोपयोगितया रक्ताहुतिरिव नामन्त्राख्या इति ।

(३८४) ईषदिति ।—ईषद्विहतेन—जपानुरीघाटलप्यात्तेन, अधरपुटेन
प्रकटितानि—प्रकाशितानि, सितानां—धवलानां, दशनानां—दन्तानां, शिखराणि
—अग्राणि यस्य तथोक्तेन ; ईषद्विहताधरादेवाव शिखरप्रकटनं बोध्यम् । अत-
एव दृश्यमानोति ।—दृश्यमाना मूर्त्ता—मूर्त्तिसती, मन्त्राणां—प्रणवादीनाम्, अक्षर-
पङ्क्तिः, —वर्णराजिः यत्र तादृशेन ।

(३८५) होमेति ।—होमेन यः श्रमः,—शान्तिः, तेन स्वेदमलिलानि—
श्रमनिमित्तघर्मादिकानि, तेषु प्रतिविम्बिताः,—प्रतिफलताः ताभिः । आसन्नदीपिकाभिः,
—समीपवर्तिप्रदीपैः ; प्रतिविम्ब्यदृष्ट्यापस्यर्थम् आसन्नेति पदं प्रयुक्तमिति सन्तव्यम् ।
सिद्धये—विद्याधरत्वलाभाय इत्यर्थः ।

(३८६) अंसावलम्बिना—स्त्वन्विलम्बिना । बहुगुणेन—बहुतन्तुना, उत्कर्षाति-
शययुक्तं च । विद्याधरराज्येन—तदाख्यविद्यानिविशेषाणां राजत्वेन, [“विद्याधर-
राज्येनैव” इत्यत्र “विद्याराज्येनैव” इति पाठः,—विद्याराजः,—सत्त्वविशेषः तेनैव ।
अस्मिन् पाठे विद्याराजपदं—बहुगुणेन—पुनःपुनरावर्त्तितेन, पुनःपुनरुच्चरितेनेत्यर्थः,
ब्रह्मसूत्रमप्यनेति वा] । ब्रह्मसूत्रेण—यज्ञोपनीतेन । महाभैरवं—शिवोपमसित्यर्थः,

अवान्तरे पातालस्वामी (३८७) शातक्रतवीम् आशाम्
अङ्गीचकार, कर्णतालः कौबेरीं, परिव्राट् (३८८) प्राचेतसीम् ।
राजा तु (३८९) वैशङ्गवेन ज्योतिषा अङ्कितां ककुभम्
अलङ्कृतवान् ।

(३९०) एवञ्च अवस्थितेषु प्रतिदिशं दिक्पालेषु, दिक्-

अतिभयङ्करं वा । अभिनन्दितः—अभ्यर्चितः । तेन—भैरवाचार्येण । [“परि-
गृहीतं, महाभैरवं भैरवाचार्यम्” इत्यत्र “परिगृहीतं भैरवाचार्यम्” इति
पाठान्तरम्] । स्वव्यापारं—स्वकार्यं, भैरवाचार्यक्रियामिति शेषः । अन्वतिष्ठत्—
अन्वपालयत् ।

(३८७) शातक्रतवीं—शतक्रतुः, —इन्द्रः, तस्य इयं शातक्रतवी तां, प्राची-
मित्यर्थः, आशां—दिशं, (“दिशन् ककुभः काष्ठा आशाय हरितय ता” इत्यमरः)
अङ्गीचकार—अधितौ । “अङ्गीचकार” इत्यनेन सर्वेषामेषां स्वच्छापरिगृह्य
प्रकटितमिति । कौबेरीं—कुबेरमन्त्रिणीं, कुबेरपानिता वा, उदौचीमित्यर्थः ।

(३८८) प्राचेतसीं—प्रचेतसा—वरुणेन अधिष्ठिता प्राचेतसी ता, प्रतीची
मित्यर्थः । [“तस्य निवाम्” (४१॥६८ पा०) इत्यणि डीपि रूपमिति] ।

(३८९) वैशङ्गवेन—विशङ्कुनाम् मृत्युवन्ध्याः राजा, तस्य इदं वैशङ्गवं तेन,
ज्योतिषा—तेजसा, अङ्किता—चिह्निता तां, दर्शयामिति यावत् । ककुभं—
दिशम् । दर्शयाम्यस्य इत्युक्तरमङ्गलशोधकत्वात् वैशङ्गवेन्युक्तम् । पुरा विशङ्कुनाम्
राजा मणरीरो दिवं जिगमिदुः सदाय गुरुं विशङ्गसन्वरुणतः । स तु नैतत्तत्तया
अधिक्रियते इत्यवज्ञातवान् । ततो गुरुपुत्रैरपि अवज्ञातः गुरुहृषिणं विश्वामित्रं शरणा-
मगात् । तेन च कृतयुजः मणरीरो दिवं गच्छन् देवराजिनं गुरुहृषी इति स्वर्गात्
निराकृतः पतन् विश्वामित्रम् उवाचः जगाद,—“मुने । वायस्य मां नरकं पतन्तम्”
इति । आश्रयार्थाय प्रार्थितः विश्वामित्रश्च तदैव अन्तरीक्षं दर्शयन्दिग्भागवांस्तानि
“तिष्ठ” इति उवाच ; ततश्च असौ तथैव अद्यापि स्थितः । तच्च स्थानं विशङ्कुस्वर्गे
इति ख्यायते, एवं पुराणवाक्ता अवानुसन्धेया ।

(३९०) एवमित्यादि ।—प्रतिदिशं—सर्वांस्तु दिक्षु, दिशि दिशि इत्यर्थं
आभीक्षाऽव्ययीभावात् । [“प्रतिदिशम्” इति पाठः पुस्तकान्तरे न दृश्यते] । दिक्-
प्राज्ञेषु—दिशां रचकेषु, पातालस्वामिप्रभृतिषु चतुर्षु इत्यर्थः । दिक्पालेति ।—दिक्-

पालभुजपञ्चरप्रविष्टे (३८१) साधयति विस्मयं कर्म भैरवं
भैरवाचार्ये, (३८२) अतिचिरं कृतकौलाहलेषु निष्फल-
प्रयत्नेषु प्रत्यृहकारिषु शान्तेषु कौणपेषु, गलति अर्द्धरात्रसमये
(३८३) मण्डलस्य नातिदवीयसौ उत्तरेण अकस्मात्
(३८४) प्रलयमहावराहदंष्ट्राविवरमिव दर्शयन्ती मही अदी-
र्यत । सहसैव च तस्मात् विवरात् आशावारणोत्तिष्ठ इव
आलानलोहस्तम्भः, (३८५) महावराहपीवरस्कन्धपीठः,

पालानान—पषां पातालानामिन्द्रलौकां दिग्गच्छिणां, भुजाः,—बाहव एव,
[“अजिंष्टि—” (३० १ पा० २८ सू०) इत्यादिना बाधधातोः कुप्रत्यये इकारादेशे
४५५] पञ्चराष्ट्रि, तेषु प्रविष्टः तस्मिन्, अकुलीभये इति भावः ।

(३८१) विस्मयं—निःशङ्कं विश्वस्तं वा यथा तथा ; एतन्निमित्तमेव राजादीनां
साहाय्यग्रहणं बोद्धव्यम् । साधयति—अनुतिष्ठति ।

(३८२) अतिचिरं—दीर्घकालं व्याप्य । प्रत्यृहकारिषु—विघ्नकारिषु । शान्तेषु
—शान्तिं प्राप्तेषु, निश्चिन्तेषु इत्यर्थः । कौणपेषु—राक्षसेषु, (“राक्षसः कौणपः
कन्यात्” इत्यमरः) । गलति—अतिक्रामति ।

(३८३) मण्डलस्य—प्रागुक्तमखिलं खितमण्डलाकाररेखायाः । नातिदवीयसौ
—नातिदूरवर्तिनी इत्यर्थः । उत्तरेण—उत्तरस्यां दिशि । [“एनव्यतरस्याम्—”
(५३३५ पा०) इत्यादिना सप्तम्यन्तस्य एनप्, तदन्तेन योगात् “एनपा—”
(२३३१ पा०) इत्यादिना “मण्डलस्य” इति षष्ठी] ।

(३८४) प्रलयेति ।—प्रलये—प्रलयकाले, महावराहः,—आदिवराहः, जल-
मग्नयाः पृथिव्याः उद्धारकः नारायणावतारविशेषः इति यावत्, तस्य दंष्ट्रा—दशनः,
तस्याः विवरं—तत्कृतं रन्ध्रम् इव इत्यर्थः, दर्शयन्ती—प्रकटयन्ती । [“मही” इत्येव
“चितिः” इति पाठान्तरम्] । अदीर्यत—स्वयमेव विधा अभवत् इत्यर्थः । विवरात्—
रन्ध्रात्, “पुरुषः उज्जगाम” इति उत्तरेण सम्बन्धः । तमेव विशिनष्टि, आश्रित्यादिभिः ।
—आशावारणः,—दिग्गज, पातालस्य इति भावः, तेन उत्तिष्ठ इव—उपरि चिम्ब
इव, आलानलोहस्तम्भः,—आलानं—गजवन्धनं, (“आलानं बन्धनम्” इति हस्तिप्रकरणे
अमरः) तदर्थं लोहस्तम्भः,—लोहनिर्मितं विपुलः स्थूणाविशेषः इत्यर्थः । लोहपदेन
पुरुषस्य दृढशरीरत्वं कथयणं लक्ष्योक्तम् ।

(३८५) महावराहेति ।—महावराहस्य इव पीवरं—स्थूलं, मांसलमित्यर्थः,

नरकासुर इव भुवो गर्भात् उद्भूतः, बलिदानव इव भित्त्वास्थितः
पातालम्, इन्द्रनीलप्रासाद इव (३८६) उपरिज्वलितरत्नप्रदीपः,
(३८७) स्निग्धनीलघननिविडकुटिलकुन्तलकान्तमौलिः,
(३८८) उन्मीलन्मालतीमुण्डमालः, गद्गदतया स्वरस्य स्वभाव-
पाटलतया च चक्षुषः क्षीव इव यौवनमदेन, (३८९) वल्लाङ्गल-
दामकः, (४००) करसम्पुटमृदितया मृदा (४०१) दिङ्माग-
कुम्भाभौ अंसकूटौ पुनः पुनः पङ्कयन्, (४०२) सान्द्रचन्दनपङ्क-

स्कन्धपौडग—असफलकं, फलकवत् विलसतः स्कन्धः इत्यर्थः यस्य तथाक्तः । नरकासुर
इव—भूमिस्तः असुरविशेष इव । गर्भात्—कुले, उदरादित्यर्थः, अभ्यन्तरादिति यावत्,
(“कविभूषाभंका गर्भाः” इत्यमरः) इन्द्रनीलप्रासाद इव—नीलकान्तमणिनिर्मित-
इयम् इव ।

(३८६) उपरीति ।—उपरि—ऊर्ध्वभागे, ज्वलितौ—प्रदीपौ, रत्नप्रदीपौ—
मणिमयदीपौ, नेत्रे इति भावः यस्य तथाभूतः ।

(३८७) सिग्धेति ।—सिग्धेः—सख्ये, मौलैः,—कृष्णवर्णैः, घनैः,—अविरलैः,
निविडैः,—सङ्कोचैः, दृष्टेरिति वा, दृढमूलैरित्यर्थः, कुटिलैः,—भङ्गिमङ्गैः, कुक्षितैरित्यर्थः,
कुन्तलैः,—केशैः, कान्तः,—मनोज्ञः, मौलिः,—किरीटं यस्य तथाक्तः । (“मौलिः
किरीटं धम्मिज्जे चूडायामनपंसकम्” इति सिद्धिनी) ।

(३८८) उन्मीलदिति ।—उन्मीलन्ती—स्फुरन्ती, मालतीमुण्डमाला—मालती-
पुष्पशेखरहारः यस्य तथाक्तः । गद्गदतया—अङ्गमुदतया । स्वभावपाटलतया—सङ्गज-
रक्ततया । क्षीव इव—मत्त इव ।

(३८९) वल्लाङ्गलदिति ।—वल्लाङ्गल—चलत्, गल्ल—कण्ठे, दाम—माल्यं यस्य
तथाभूतः ; चाचल्यमानवचोलग्रहारशक्ति इत्यर्थः ।

(४००) करेति ।—करयोः सम्पुटेन—योगेन, समुद्रकाकार-रचितकरद्वयेन
इत्यर्थः, मृदिता—दक्षिता तथा । मृदा—मृदिकया ।

(४०१) दिङ्मागकुम्भाभौ—परावतकुम्भनिभौ, अंसकूटौ—स्कन्धशिखरौ, स्कन्धो-
परिभागी इत्यर्थः, पङ्कयन्—समुद्रतटदृक्स्कन्धौ इत्यर्थः वा, पङ्कयन्—कङ्कमयन्,
मङ्गयौधानां रौप्यमुसारेण कर्दमेन लिम्पन् इत्यर्थः ।

(४०२) सान्द्रेति ।—सान्द्रेण—घनेन, चन्दनपङ्केन—कङ्कमितचन्दनेनेत्यर्थः,

दत्तैः अव्यवस्थास्थसकैः (४०३) अतिसितजलधरशकलशारित
इव शारदाकाशैकदेशः, (४०४) केतकीगर्भपत्रपाण्डुरस्य
चण्डातकस्य उपरि चामतरीकृतकुक्षिः, (४०५) कक्ष्याबन्धं
विधाय विलासविच्छिन्नेन धवलव्यायामफालीपटान्तेन धरणि-
तलगतं धार्यमाण इव पृष्ठतः शेषेण, (४०६) स्थिर-
स्थूलोदण्डः, भूमिभङ्गभयेन इव मन्यराणि स्थापयन्
पदानि, (४०७) निर्भरगर्व्वगुरु कथमपि शैलम्

पृष्ठचन्दनसारिण इति भावः । [“चन्दनपङ्क-” इत्यत्र “चन्दनकर्दम-” इति
पाठान्तरेऽपि स एवायः] दत्तानि—वर्गचितानि तैः । अव्यवस्था—अथवाव्यवस्था इत्यर्थः, स्यासकाः,—चन्द्रकाः, बद्धाकारा विन्दवः इत्यर्थः
तैः, यदा—स्यासकैः,—चामिकैः, पाटवं विनैवानुलितचन्दनादिभिरित्यर्थः, (“स्यासकः
पुंसि चामिकं जलादेरपि बहुदे” इति मैदिनी) ।

(४०३) अनोति ।—अतिसितं—अतिस्वच्छं, जलधराणां—मेघानां, शकलिन
—खण्डिन, शारित इव—चितित इव, कर्दुरित इव इत्यर्थः, [शारशब्दात् मत्वर्थाच्च
इतच्च सिद्धम्] शारदाकाशैकदेशः,—शरत्कालिकगगनैकभागः ।

(४०४) केतकीति ।—केतकाः, गर्भपत्रम्—अभ्यन्तरच्छदः, तद्वत् पाण्डुरं—
धवलं तस्य, चण्डातकस्य—परिधानवसनभेदस्य ; यद्यपि चण्डातकशब्देन उक्तमाङ्ग-
नानामङ्गैरुपयन्तलम्बितं वसनं गम्यते, तथाऽपि अत्र उद्गारात् प्रसामपि वसन-
विशेषो बोद्धव्यः । चामतरीकृतकुक्षिः,—अतिशयेन चौण्ठां नीतीदरः ।

(४०५) कक्ष्याबन्धं—वस्त्ररज्जुं, काटिवन्धमित्यर्थः । विलासविच्छिन्नं—लीलानिच्छिन्नं ।
धवलति ।—धवलः,—शुभः, व्यायामः,—विशेषेण आयत इति यावत्, व्यामपरिमाण-
दीर्घा वा फालीपटान्तः,—कटिवन्धवस्त्रान्तः तन् । धरणितलगतं—भूतलनृण्डतेन ।
[धरणितलगेन इति पाठान्तरम्] । धार्यमाण इव—गृह्यमाण इव । शेषेण—अनन्त-
भागेन । शेषस्य धावत्यात् व्यायतवात् धरणितलगतवाच्च तयाविधौभेदा बोद्धव्या ।

(४०६) स्थिरति ।—स्थिरो—दृढो, स्थूनी ऊददण्डौ यस्य तथोक्तः ।
भूमौति ।—भूमिः,—पृथिव्याः, भङ्गभयेन—नाशभयेन, रसातलगमनाशङ्कया इति
भावः । मन्यराणि—मन्दसंचाराण्यर्थः । स्थापयन्—अपयन् ।

(४०७) निर्भरेति ।—निर्भरेण—निरतिशयेन, गर्वेण—अहङ्कारेण, गुरु—

इव गात्रम् उद्वहन्, (४०८) दर्पेण स्वेन मुहुर्मुहुः उरसि द्विगु-
णिते दोष्णि वामे तिर्यक् उत्त्लिमे च दक्षिणे जङ्घाकाण्डे
(४०९) कुण्डलिते चण्डास्फोटनटाङ्गारैः (४१०) कर्मविघ्न-
निर्घातानिव पातयन्, एकेन्द्रियविकलमिव जीवलीकं कुर्वन्,
(४११) कुवलयदलश्यामलः पुरुषः उज्जगाम, जगाद च
विहस्य (४१२) नरसिंहनादनिर्घोषघोरया भारत्या,—

भारवद्विध्यः ; कर्त्तव्यानुरोधेन महाभारवत् गिरिण्डमिव शरीरं धारयमाणः इति
कथमपीत्यस्याशयः ।

(४०८) दर्पेण—अभिमानेन, [“स्नेह” इति पाठः पलकालरे न दृश्यते] ।
द्विगुणिते—द्विगुणिते, वामे—मध्ये, वामभागस्थे इत्यर्थः, दोष्णि—भुजे । [“दम्भ-
हंसिः” (३०२ पा० ६८ सू०) इति दम्भघाताः डोमिप्रत्यये रूपम् । “भुजवाङ्ग-
प्रवेष्टी दीः” इत्यमरः] दक्षिणे च, भुजे इति शेषः, तिर्यक्—वक्रभावेन, उत्त्लिमे—
ऊर्ध्वे स्थापिते । जङ्घाकाण्डे—जङ्घारूपे स्थले ।

(४०९) कुण्डलिते—कुण्डलीकृता, कुर्वन् इत्यर्थः । चण्डेति ।—चण्डम्—
उत्कटं, यत् आस्फोटनम्—आघातः, बाह्यीरिति भावः, तेन ये टाङ्गाराः,—शब्द-
विशेषाः तैः, कुलिशकटोरनिर्घातैः इत्यर्थः ।

(४१०) कर्मति ।—कर्मणि—भैरवाचार्यस्य साधनकार्ये, विघ्नाय—अन्तरा-
सार्थमित्यर्थः, निर्घाताः,—आकाशान् पतितवायुजनिताः शब्दविशेषाः तानिव । तथा
चोक्तं,—“यदन्तरोक्षे बलवान् सारुता मरुताहतः । पतत्यधः स निर्घातो जायते
वायुसम्भवः ॥” इति । अत एव एकेन्द्रियाविकलमिव—एकेन इन्द्रियेण—श्रीवरेण
भावः, विकलः,—शक्तिहीनः तमिव, अधिरमित्यर्थः ।

(४११) कुवलयदलश्यामलः,—कीर्तयानीयं कुवलयानि, श्रीभास्वतुत्वात्, तथा
दलानि, तद्वत् श्यामलः, नीलीत्पलवत् कृष्णवर्णः इत्यर्थः । [“कुवलयश्यामलः” इति
पाठान्तरम्] । उज्जगाम—उदतिष्ठत् ।

(४१२) नरेति ।—नरसिंहः,—वृसिंहावतारः, तस्य नादः,—शब्दः, (“नाभे-
रुहे हृदि स्थानात् सारुतः प्राग्वज्जकः । नदति ब्रह्मरन्ध्रान्ते तेन नादः प्रकीर्तितः ॥”
इत्युक्तः, “आकाशाग्रेभिरुज्जातो नादरुहे समुच्चरन् । मुखेऽभिव्यक्तिमापन्नो यः स नाद-
इतीरितः ॥” इत्युक्तं प्राणवायुवर्तितभेदो वा) यः निर्घोषः,—हृद्गारः, निनादः इत्यर्थः,
नदत् घोरा—शब्दोरा तथा । भारत्या—वाचा ।

(४१३) “भो विद्याधरीश्रद्धाकामुक ! किम् अयं विद्याऽवलेपः ? सहायमदो वा ? यत् अस्मै जनाय अविधाय (४१४) बलिं बालिश इव सिद्धिम् अभिलषसि ? का ते दुर्बुद्धिरियम् ? एतावता कालेन ज्ञेयाधिपतिः अस्य मन्त्रान्ना एव लब्धव्यपदेशस्य देशस्य नागतस्ते (४१५) श्रोत्रोपकण्ठं श्रीकण्ठनामा नागोऽहम् । अनिच्छति मयि का शक्तिः (४१६) ग्रहगणस्य अपि गन्तुं गगने ? (४१७) भृनाथोऽपि अयम् अनाथः तपस्वी, यस्तु त्वादृशैः शैवापमदैः उपकरणी-

(४१३) भो विद्याधरीति ।—विद्याधर्यो—देवर्षीर्नाविशेषस्त्रियः, श्रद्धया—आदरेण आकाङ्क्षया वा, (“श्रद्धाऽदरे च काङ्क्षायाम्” इति मेदिनी) कामुकः,—अभिनायो, त भस्वङ्गो । विद्याधरीतिपदप्रयोगः तपोत्यादनार्थं बोद्धव्यः, श्रद्धापदग्रहणश्च चेष्टावैफल्यावधानाय, विद्याधरीतिव श्रद्धा विद्यते नास्मासु, अतस्ते कस्मिंश्चिदर्थे भविष्यतीति भावः । विद्याऽवलेपः,—विद्यागर्वः । सहायमदः,—सहकारिसङ्काशकनितौडयम् । अस्मै जनाय—मत्तमित्यर्थः, इति आत्मनिर्देशः । “अस्मै” इत्यादि वाक्यं गर्वयोक्तकमवगन्तव्यम् ।

(४१४) बलिं—पूजाम्, अविधाय—अदत्त्वा । बालिश इव—मूर्ख इव । (“मूर्खवैधेयबालिशः” इत्यमरः) । “अभिलषसि” इति पदं कामनावैफल्याच्चकम् । मन्त्रान्नेव—मदीयेन नास्मैव, लब्धव्यपदेशस्य—प्राप्ताभिधानस्य, सङ्केतितस्येत्यर्थः, अस्य देशस्य—श्रीकण्ठाख्यजनपदस्य इत्यर्थः, ज्ञेयाधिपतिः,—ज्ञेयस्वामी, भूस्वामी इत्यर्थः ।

(४१५) श्रोत्रोपकण्ठं—श्रोत्रयोः उपगतः कण्ठम् उपकण्ठं, श्रुतिसमीपम् इत्यर्थः ; [“अत्यादयः ज्ञानादयश्च द्वितीयया (बा०) इति समासः] श्रीकण्ठनामा नागः एतद्वेशस्वामी, त्वया एतावताऽपि कालेन न श्रुतः किम् ? इत्यर्थः ।

(४१६) ग्रहगणस्यापि—ग्रहाः,—रव्यादयः, तेषां गणः तस्य ; मदनच्छयाः खेचराणामपि न शक्तिः खमुत्पतितं, किमु मानववराकाणामिति भावः ।

(४१७) भृनाथः,—भूपालः, अयं—पश्यभूतिः इत्यर्थः । अनाथ,—अस्त्वामिकः, यद्यस्य कोऽपि स्वामी अस्यास्यत् तदा एनमस्माद्व्यापारात् व्यवहारयिष्यदिति भावः । तपस्वी—वराकः, अधूतः इत्यर्थः, यदयं धूर्तः त्वया प्रतारित इति भावः । यः,—भूपाल इत्यर्थः । त्वादृशैः,—त्वत्पदृशैः । [“यस्तु त्वादृशः” इत्यत्र “यः त्वादृशः”

क्रियते । सहस्र इदानीं सह अमुना (४१८) दुर्नरेन्द्रेण
दुर्नयस्य फलम्” इत्यभिधाय च निष्ठुरैः प्रकोष्ठप्रहारैः त्रीनपि
टीटिभप्रभृतीन् अभिमुखं प्रधावितान् सशरीरावरणकृपाणान्
अपातयत् ।

(४१८) अथ अपूर्वाधिपेपञ्चवणात् अशस्त्रव्रणैः अपि अमर्ष-
स्वेदच्छलेन अनेकममरपीतम् अमिधाराजलमिव वमद्भिः अव-
यवैरपि रोमाञ्चनिभेन मुक्तशरशतशल्थनिकरभरलघुमिव आत्मानं
रणाय कुर्वद्भिः, (४२०) अट्टहासेन अपि प्रतिविम्बिततारागणेन
स्पष्टदृष्टधवलदन्तमालम् अवज्ञया हसन्तव कथ्यमानमत्त्वाव-

इति पाठान्तरम् । शैवापसरे, — शैवाधमे । उपकरणौक्रियते — प्रलीभ्य सहायो-
क्रियते इत्यर्थः ।

(४१८) दुर्नरेन्द्रेण — कुराज्ञा । दुर्नयस्य — दुर्यष्टितस्य । निष्ठुरैः, — निर्दये
प्रचण्डैरित्यर्थः, प्रकोष्ठप्रहारैः, — प्रकोष्ठस्य — इमावयवावशेषस्य, प्रहारैः, चपेटाघातै-
र्इति वाङ्मयः, (“अस्त्रोपरि प्रगच्छः स्यात् प्रकोष्ठस्य चायधः” इत्यमरः) । अभिमुखं
प्रधावितान् — नागं लल्यौक्यं प्रचलितानित्यर्थः । सशरीरैति । — शरीरावरण — वस्त्रं,
कृपाण, — खड्ग, ताभ्यां सह वर्तमानान् अभिवन्धसहितान् इत्यर्थः ।

(४१९) अर्पति । — “अथ” इत्यस्य “नरनायः सावधानम् अवादीत्” इत्यमर-
शान्वयः । अपुर्पति । — अपूर्वः — अभिनवः, अतत्पूर्वः इत्यर्थः, योऽधिपेपः, —
निर्भक्षितं तस्य यवणम् — अकण्ठं तस्मात्, अशस्त्रव्रणैः, — अशस्त्रेण — न शस्त्रेण, व्रणं
— चतं येषां तैः, अस्वाघातमनभमानः इत्यर्थः । अमर्षस्वेदच्छलेन — अमर्षेण —
क्रोधेन, यः स्वेदः, — घर्षोद्भूतः, तस्य छलेन — व्याजनेन । अनेकैति । — अनेकेषु
समरेषु — सङ्ग्रामेषु, पीतम् — आस्वादितम्, अमिधाराजलमिव — बहुशतपुष्पकखड्ग-
चाराजलमिव, वमद्भिः, — उद्दिग्द्भिः, अवयवैः, — अङ्गैः, रोमाञ्चनिभेन — लोभोद्भूत-
च्छलेन, मुक्तैः, — निःसारितः, शरशतानि — बाणसमुद्भाः, शल्थनिकराः, — शल्थ-
समुद्भाः एव, भरी येन तथाभूतः, अत एव लघुः, — भारवहितः, तमिव । रणाय —
युद्धकर्मणे, [“तादृश्यं चतुर्थो वाचा” (वा०) इति चतुर्थी] ।

(४२०) अट्टहासेन — तदाख्येन अस्त्रिणा, प्रतिविम्बितः, — प्रतिफलितः, तारा-
गणः, — नववहन्दं यस्मिन् तेन । स्पष्टेति । — स्पष्टं — स्फुटं, दृष्टा धवल — युधा, दन्त-

दृष्टम्, (४२१) परिकरबन्धविभ्रमभ्रमितकरनखकिरणचक्रवालेन व्यपगमनाशङ्कया नागदमनमन्त्रमण्डलबन्धनेनैव रुन्धन् दशदिशः, नरनाथः सावज्ञम् अवादीत्,—“अरे (४२२) काकोदर ! काक ! मयि स्थिते राजहंसे न जिह्वेपि बलिं याचितुम् ? अमीभिः किं वा परुषभाषितैः ? भुजे वीर्यं निवसति, न वाचि, प्रतिपद्यस्व शस्त्रम् । अयं न भवमि । (४२३) अगृहीतहेतिषु अशिक्षितो मे भुजः प्रहर्तुम्” इति । नागस्तु (४२४) अनादृततरम्,—“एहि, किं शस्त्रेण ? भुजाभ्यामेव भर्नाज्म

माला—दशदिशेषौ यव तद्वयथा तथा, हसनेव—हासे कथ्यते । कथ्यमानेति ।—कथ्यमानः—अभिधीयमानः, प्रकाशयमान इति यावत्, अशस्त्रवर्णैरवयवैः अट्टहासनं च इति भावः, सत्त्वस्य—उत्साहस्य, बलस्य वा, अवदम्,—वेगः यस्य तथाभूतः ।

(४२१) परिकरेति ।—परिकरबन्धः,—कटिबन्धः, तस्य विभ्रमेण—चटया, व्यापारेणेत्यर्थः, भ्रमितयोः,—चलितयोः, करयोः,—हस्तयोः, नखकिरणानां चक्रवान्—मण्डलं तेन । व्यपगमनाशङ्कया—शतोः पलायनसम्भावनेत्यर्थः । नागेति ।—नागानां—सर्पाणां, दमनमन्त्रः,—शासनमन्त्रः, गारुडादिः इत्यर्थः, तेन यो मण्डलबन्धः,—मण्डलाकारबन्धविशेषः, गारुडतन्त्रप्रसिद्धः ऐन्द्रादिबन्ध इत्यर्थः, यव स्थितो नागः न पलायितुं प्रभवतीति भावः तेनेव ; रुन्धन्—आवृणन् । सावज्ञं—सावह्वलम् ।

(४२२) काकोदर !—काकस्य—वायसस्यैव, उदरं यस्य ; यदा,—काकम्—ईषत् कृष्टिलगतिसत्, उदरं यस्य, तस्मिन्नु यो काकोदर !—रे भुजङ्ग ! (“.....भुजङ्गादिर्भुजङ्गमः ।.....चक्षुःयवाः काकोदरः फणी ॥” इत्यमरः) काक !—इति साधितपातिः, काकवत् निर्लज्ज इति भावः । राजहंसे—नृपश्रेष्ठे, कलहंसे च, (“राजहंसस्तु काट्यं कलहंसे नृपोत्तमं” इति मादिनी) । जिह्वेपि—लज्जसे । बलिं—पूजा, पूजाविधौ देयं तन्मुखादिकथं, (“बलिः पूजोपहारयोः” इत्यमरः) । काकानां बलिभोजनं प्रसिद्धम् । परुषभाषितैः,—कटुः शब्दैः । प्रतिपद्यस्व—ग्रहाण । अयम्—ईदृशः इत्यर्थः, न भवमि—न तिष्ठमीत्यर्थः, त्वमिति शेषः, न जीवसि इति भावः ।

(४२३) अगृहीतहेतिषु—अगृहीतशस्त्रेषु, (“रवैरर्चिष्यं शस्त्रं च वज्रज्वाला च हेतयः” इत्यमरः) अशिक्षितः,—अज्ञातः, अनभ्यस्त इत्यर्थः ।

(४२४) अनादृततरं—सावज्ञातिप्रयमित्यर्थः । एहि—आगच्छ । किं शस्त्रेण ?

भवतो दर्पम्” इति अभिधाय आस्फोटयामास । नरपतिरपि (४२५) निरायुधम् आयुधेन युधि लज्जमानो जेतम् उत्सृज्य सचर्मफलकम् अट्टहासम् असिम् अर्हीरुकस्य उपरि बबन्ध बाहुयुद्धाय कक्ष्याम् । युयुधाते च (४२६) निर्दयास्फोटन-स्फुटितभुजरुधिरशीकरसिन्धुमानौ शिलास्तम्भैरित पतङ्गिः बाहुदण्डैः शब्दमयमिव कुर्वाणो भुवनं तो । न चिराच्च पातया-माम भूतले भुजङ्गं भूपतिः । जग्राह च केशेषु, (४२७) उच्च-स्थान च शिरश्छेत्तुम् अट्टहासम्, अपश्यच्च वैकल्लकमालाऽन्त-रेण अस्य यज्ञोपवीतम् । उपसंहृतशस्त्रव्यापारश्च अवादीत्,— “दुर्विनीत ! अस्ति ते (४२८) दुर्नयनिर्वाहवीजम् इदं, यतो विश्वस्यमेव आचरसि चापलानि” इत्युक्त्वा उत्समर्ज तम् ।

—शस्त्रस्य किमपि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः । भनञ्जि—नाशयामीत्यर्थः । आस्फोटयामास—आस्फालयामास, बाहौ कराघातम् अकार्षीदित्यर्थः ।

(४२५) निरायुधम्—अशस्त्रम् । आयुधेन—शस्त्रेण । उत्सृज्य—परित्यज्य । अट्टहासम्—तटास्थं भेरवाचाद्येदत्तं खड्गम् ; अट्टहासयद्दण्डेनैव असौ गम्यमाने पुनरुत्ति-पटयहणं प्रशंसार्थं, “प्रशंसार्थः सामान्यपदप्रयोगः” इति रुटटानुशासननादवगन्तव्यम् । अर्हीरुकस्य—ऊर्ध्वरिधिरपथेलाच्छाटकवस्त्रविशेषस्य । कक्ष्यां—वसनरञ्जम् ।

(४२६) निर्दयेति ।—निर्दयं—निद्रुरं, यत् आस्फोटनं—प्रहरणं, परस्परं बाह्वीर्जसतलप्रहारेण शब्दकरणमित्यर्थः । तेन स्फुटितस्य—विस्तृतस्य, भुजस्य रुधिराणां—
—रक्तानां, शीकरैः,—बिन्दुभिः, सिन्धुमानौ—आप्लुयमानौ इत्यर्थः । पतङ्गिः, परस्परदंष्ट्र इति भावः । न चिरात्—अचिरादित्यर्थः ।

(४२७) उच्चस्थान—उत्तोलयामास इत्यर्थः । वैकल्लकमालां—तिर्यग्बन्धो-बिलम्बिहारविशेषम्, अन्तरिण—मण्डे, [“अन्तराऽन्तरिण युक्तं” (२।३।४ पा०) इति अन्तरिण्यति योगे द्वितीया] । मालाऽन्तरितत्वात् पूर्वमदृष्टम्, इदानीमनाहतत्वात् तद्वर्णनं बोद्धव्यम् ।

(४२८) दुर्नयेति ।—दुर्नयस्य—दुष्टेष्टितस्य, निर्व्याङ्गः,—सम्पादनं, तस्य बीजं—कारणम्, इदं—यज्ञोपवीतमिति यावत् ; एतद्वर्णनेन ब्राह्मणोऽयमिति मत्वा दुरा-

अनन्तरञ्च सहस्रैव (४२८) अतिबहूनां ज्योत्स्नां ददर्श, शरदि विकसतां कमलवनानामिव च घ्राणावलेपिनम् आमोदम् अजिघ्रत्, भटिति च नूपुरशब्दम् अशृणोत्, व्यापारयामास च शब्दानुसारेण दृष्टिम् ।

(४३०) अथ करतलस्थितस्य अट्टहासस्य मध्ये तडित-
मिव नीलजलधरोदरे स्फुरन्तीं, प्रभया पिबन्तीमिव त्रियामां,
तामरसहस्तां, (४३१) कीमलाङ्गुलिरागराजिजालकानि च
चरणलग्नानि (४३२) वेलावालविद्रुमलतावनानि इव
आकर्षन्तीं, (४३३) करपङ्कजमङ्गोचाशङ्कया शशाङ्कमण्डलमिव
खण्डशः कृतं निर्मलचरणनखनिवहनिर्भन बिभ्रतीं,

आरोऽपि त्वं न केनापि दण्डार्म ब्रह्महत्याभयादिति भावः । विशब्धं—निःशङ्कम् ।
आपलानि—औडल्यानि । उक्तमङ्गं—सुमीच ।

(४२८) अतिबहूनाम्—अतिप्रभूताम् । घ्राणावलेपिनं—नासारभूपूरकमिति
भावः । आमोदम्—अतिमनोहरशब्दम् । व्यापारयामास—प्रययामास, निक्षेपयामासे-
त्यर्थः । दृष्टिं—नेत्रम् ।

(४३०) अर्धव्याटि ।—“अथ” इत्यस्य “स्त्रियमपश्यत्” इत्युत्तरेणान्वयः । अट्ट-
हासस्य—तदाव्यस्य असेः । तडितमिव—सौदामनीमिव, स्फुरन्तीं—राजमानाम् ।
पिबन्तीमिव—यमन्तीमिव । त्रियामा—रात्रिम् ; अतिप्रभावत्वेन तमिस्रायसन-
मुपेक्षितम् । तामरसहस्तां—पद्मकराम्, (“अथ तामरसं पश्य ताम्र-काञ्चनयोरपि”
इति मेदिनी) ।

(४३१) कीमलानि ।—कीमलानाम् अङ्गुलीनां रागराजिः—लोहितधारा,
तस्या जालकानि—प्रवाहान् ।

(४३२) वेलेति ।—वेलायां—तटभूमौ, बालानि—नवानि, यानि विद्रुमलता-
वनानि—प्रबालवल्लीकानानि तानि इव ।

(४३३) करेति ।—कर एव पङ्कजं—पद्मं तस्य सङ्कीचः ।—निमीलनं, चन्द्रो-
दयादिति भावः । तस्य आशङ्का—भयं तथा, शशाङ्कमण्डलमिव—चन्द्रविम्बम् इव ।
खण्डशः कृतं—खण्डखण्डोक्तम् । निर्मलानि ।—निर्मलानां—विशदानां, चरणनखानां
निवहः—समुहः, तन्निभः—तच्छेलेन ।

(४३४) गुल्फावलम्बिनूपुरपुटतया स्थितनिविडकटकावलि-
बन्धनादिव परिभ्रश्य आगतां, (४३५) बहुविधकुसुम-
शकुनिशतशोभितात् पवनचलिततनुतरङ्गात् अतिस्वच्छात्
अंशुकात् उदधिसलिलादिव उत्तरन्तीम्, (४३६) उदधिजम्ब-
प्रमृष्टा विबलिच्छलेन विप्रथगयेव परिष्वक्तमध्याम्, अत्युन्नत-
स्तनमण्डलां दृश्यमानदिङ्गागकुम्भामिव ककुभं, (४३७) मद-
लम्नैरावतकरशीकरनिकरम् इव शरत्तारागणतारं हारम्
उरसा दधानां, (४३८) धवलचामरैरिव च मन्दमन्द-

(४३४) गुल्फात् ।—गुल्फं—पादयन्त्रिम्, अवलम्बने इति गुल्फावलीम् ।
गुल्फस्थं, नूपुरपुटं—नूपुरमन्त्रिः यस्याः तद्भावः तन्ना तथा हेतुना । स्थितिः ।—
स्थितं निविडं—टुटं, कटकावल्यां—मैत्रिकचक्रे, बन्धनं तस्मादिव, परिभ्रश्य—विच्युत,
प्रलाप्य इत्यर्थः, आगताम्—उपस्थिताम् ।

(४३५) बहुविधेति ।—बहुविधेः, —विधिवैः, कुसुमानां—पुष्पाणां, शकुनीनां—
पक्षिणाञ्च, शतैः, एकैव—तलुनिमित्ते, अस्यैव, —उपरिपतितेः इति भावः, शोभिते
तस्मात् । पवनेति ।—पवनेन—वायुना, चलिताः,—विचिताः, तनवः,—अभ्याभ्याः,
तरङ्गाः,—शोभावशेनाथै इमेन कुञ्चनजनिताः भङ्गयः, क्रमशश्च यस्य तस्मात्, अति-
स्वच्छात्—अतिदृशदात्, अंशुकात्—वसनात् । उत्तरन्तीम्—उत्तिष्ठन्तीम् । बद्धा-
च्छादिततया दृग्गत् स्पष्टं नालभ्यत, ततो यथा यथा समीपवर्तिनी अजायत, तथा तथा
स्फुटं दृश्यमानत्वात् वसनाभ्यन्तरात् उत्तरणबोधी जायते, अथवा पवनेन आच्छादन-
वसनस्य अन्तरागन्तरा उदधेनात् बद्धाभ्यन्तरादुत्तरणबोधिः इति भावः ।

(४३६) उदधिजम्बप्रमृष्टा—समुद्रोत्पन्नखंडेन, विबलिच्छलेन—विबलिमधेन,
विप्रथगयेव—विधाराया गङ्गयेव, परिष्वक्तमध्याम्—आलिङ्गितमध्यभागाम् । दृश्य-
मानेति ।—दृश्यमानो दिङ्गागस्य—उरावतस्य, कुम्भो यस्या तथाभूताम् इव । ककुभं—
टिष्ठं (“दिश्यन्तु ककुभः काष्ठाः……” इत्यमरः) ।

(४३७) मन्देति ।—मन्दे—दानवारिणि, लघुः,—समस्त मन्दलग्नः, मन्द इत्यर्थः, य
उरावतः, तस्य करः,—शुण्डा, तस्य शीकराणां—जलविन्दुना, निकरः,—मङ्ग, तामव ।
शरदिति ।—शरदि यः तारागणः,—नक्षत्रगणः, तद्वत् तारः,—सहस्रं, उज्ज्वल इत्यर्थः
तम् । उरसा—वक्षसा ।

(४३८) धवलचामरैरिव—श्वेतवाक्त्वज्जनेरिव । मन्देति ।—मन्दमन्देन—इदममन्देन,

निष्वासदोलायितैः हारकिरणैः उपवीज्यमानां, (४३८) स्वभाव-
लोहितेन मदाश्वगन्धेभकुम्भास्फालनसङ्क्रान्तसिन्दूरणेव करद्वयेन
द्योतमानां, (४४०) हरशिखण्डेन्दुद्वितीयखण्डेनेव कुण्डली-
कृतेन ज्योत्स्नामुचा दन्तपत्रेण विभ्राजमानां, (४४१) कौस्तुभ-
गभस्तिस्तवकेन इव च श्रवणलघ्नेन अशोककिसलयेन
अलङ्कृतां, महता मातङ्गमदमयेन तिलकेन अट्टशृङ्खल-
च्छायामण्डलेनेव अविरहितनलाटाम्, आ-पादतलात् आ-
सीमन्ताच्च चन्द्रातपधवलेन चन्दनेन आदिराजयशसेव धवली-

अल्पाश्वेन इत्यर्थः । [“प्रकारेण गणवचनस्य” (८।१।१२ पा०) इति द्वित्वम्] निष्वासेन
दोलायिताः,—अल्लयिताः तैः । उपवीज्यमाना—संवीज्यमाना ताम् ।

(४३८) स्वभावलोहितेन—सङ्गजराङ्गेन । मदाश्वेति ।—मदाश्वः,—मदमत्तः,
यः गन्धेभः,—गन्धप्रधानो हस्ती, “स्वेदं मूत्रं पुरीषञ्च मन्त्राश्चैव मतङ्गजाः । यस्यान्नाव
विमाद्यन्ति तं विद्याद्वन्धुहस्तिनम् ॥” इत्युक्तलक्षणो हस्ती वा, तस्य कुम्भास्फालनं—
कुम्भताडनं, तेन सङ्क्रान्तं—समस्तं, सिन्दूरं यस्मिन् तेनेव ; लज्जाः मज्जारोहश्च-
शीलत्वात् तत्कुम्भसिन्दूरसङ्क्रमणमवगतव्यम् ; करद्वयेन—हस्तयुगलेन, द्योतमानां—
राजमानाम् ।

(४४०) हरति ।—हरस्य शिखण्डं—चूडा, शिखरमित्यर्थः, (“शिखण्डो बह्व-
चूडयीः” इति मेदिनी) तत्र यः इन्दुद्वितीयखण्डः,—अर्धचन्द्र इत्यर्थः तेन इव ।
कुण्डलीकृतेन—कुण्डलरूपतां नीतिन, ज्योत्स्नामुचा—प्रभावविंशा, दन्तपत्रेण—हस्ति-
दन्तनिर्मितकर्णभूषणेन विभ्राजमानां—विराजमानाम् ।

(४४१) कौस्तुभेति ।—कौस्तुभस्य—नारायणोरस्यस्य मणिविशेषस्य, गभस्तीनां
—किरणानां, लवकः,—गुच्छः तेन इव, श्रवणलघ्नेन—श्रोतगतेन । मातङ्ग-
मदमयेन—गजदानरचितेन इत्यर्थः । अट्टशृङ्खल—तिरोहितस्य, कवच
कायामण्डलं तेन इव, अविरहितः,—अशृङ्खलः, ललाटो यस्याः ताम् । आ-पादतलात्
—पादतलमारभ्य, आ-सीमन्तात्—सीमन्तपर्यन्तम्, [अथ “पञ्चमपाङ्कपरिभिः”
(१।१।१० पा०) इति सूत्रेण पञ्चमी, ततः “आङ् मर्यादाऽभिबिध्योः”
(१।१।१२ पा०) इति पञ्चम्यन्तेन पदेन पाचितः समासाभावः] । चन्द्रातपधवलेन
—कौमुदीवत् ग्रन्थेण, चन्द्रातप इव—उज्ज्वल इव, धवलेन—स्वभावावदातेन वा ।

कृतां, (४४२) धरणितलचुम्बिनीभिः कण्ठकुसुममालाभिः
सरिङ्गिरिव सागरादृष्टाभिः अधिष्ठितां, मृणालकोमलैः
अवयवैः (४४३) कमलसम्भवत्वम् अनन्तरम् आचक्षाणां
स्त्रियम् अपश्यत्, असम्भ्रान्तश्च पप्रच्छ,—“भद्रे ! काऽसि ?
किमर्थं वा दर्शनपथम् आगताऽसि ?” इति । सा तु
स्त्रीजनविरुद्धेन (४४४) अवष्टम्भेन अभिभवन्तीव अभाषत
तं,—“वीर ! विद्धि मां (४४५) नारायणोरःस्थली-
लीलाविहारहरिणीं, (४४६) पृथुभरतभगीरथादिराजवंश-

आदिराजयशसा इव—आदिराजस्य—मनोः वैवस्वतस्य, पृथुनृपतेर्वा, यशः तेन
इव ।

(४४२) धरणितलेति ।—धरणितलं—भूतलं, चुम्बन्ति—मृशन्ति इति तथो-
क्ताभिः । विशेषणमिदं सरित्पत्रेऽपि योजनीयम् । सागरादृष्टाभिः,—सागरेण
अदृष्टाः ताभिः, असागरगामिनीभिः इत्यर्थः, शुभत्वादिति भावः । [“सागरादृष्टाभिः”
इत्येव “सागराधिष्ठाभिः” इति पाठे, —सागरम् अधि—अधिकृत्य, तिष्ठन्ति याः ताभिः,
सागराधिष्ठिताभिरित्यर्थः ।]

(४४३) कमलसम्भवत्वं—कमलादुत्पत्तिम् ; यद्वा,—सम्भूयते—स्थीयते अस्मिन्निति
[अधिकरणे अलि] सम्भवः, कमलमेव सम्भवः,—अधिष्ठानस्थानं यस्याः तस्याः भावः
तत्त्व, कमलवान्तर्यवमित्यर्थः, लक्ष्म्याः पद्मालयत्वात् ; अथवा,—कमलसम्भवत्वं—
मलिलादुत्पन्नत्वं, चौरादधेः तदुत्पत्तिः, (“मलिलं कमलं जलम्” इत्यमरोक्तेः)
अनन्तरम्—अन्तररहितं, तृणीम् इत्यर्थः, वाग्वापारं विनैवेति यावत्, आचक्षाणां—
कथयन्तीम् । असम्भ्रान्तः,—अचकितः, अन्तर एवेत्यर्थः ।

(४४४) अवष्टम्भेन—गर्वेण । अभिभवन्तीव—तिरस्कुर्वन्तीव, तद्वाक्यं प्रति-
कस्यतीवेत्यर्थः ।

(४४५) नारायणेति ।—नारायणस्य—विष्णोः, उरः,—बजःस्थलम् एव,
स्थली—अकृत्रिमा भूमिः, अरण्यम् इत्यर्थः, तत्र लीलया—स्वेच्छयेत्यर्थः, यो विहारः,
—क्रोडा, विचरणञ्च, तत्र हरिणी—मृगौ ताम् ; हरिणी अपि स्वेच्छया अरण्यस्थल्यां
विहरति ।

(४४६) पृथ्विति ।—पृथुप्रभृतीनां राज्ञां, वंशस्य—कुलस्य, वेणुदण्डस्य च,

पताकां, (४४७) सुभटभुजजयस्तम्भविलासशालभञ्जिकां,
(४४८) रणरुधिर-तरङ्गिणी-तरङ्ग-क्रीडा-दोहद-दुर्ललित-राज-
हंसी, (४४९) सितनृपच्छत्रषण्डशिखण्डिनीम्, (४५०) अति-
निशितशस्त्रधारावनभ्रमणविभ्रमसिंहोम्, असिधाराजलकम-
लिनीं श्रियम् । (४५१) अपहृताऽस्मि तव अमुना शीर्ष्यरसेन ।
आचस्व, ददामि ते वरम् अभिलषितम्” इति ।

(“वंशः पंसि कुले वंशो” इति मेदिनी) पताका—वैजयन्ती, यशप्रस्थापणीमित्यर्थः,
एकव कीर्तिविस्तारात्, अन्यत्र,—वणुदण्डस्योपरि अवस्थानात् इति भावः ।

(४४७) सुभटेति ।—सुभटानां—वीरश्रेष्ठानां, भुजाः,—बाहव एव, जयस्तम्भाः,
—विजयज्ञापकस्यूताः, तेषु विलासशालभञ्जिका—शोभार्थोपनिहितपुतलिका ताम् ।
इत्यने हि लोके लम्बानामुपरि शालभञ्जिकान्यास क्रियते इति, एवं हि या सततं
वीराणां हस्तेषु अभिरमते स्म इति । सुभटपर्वेन अस्याः बीरानुरागित्वं प्रकटीकृतं,
“स्त्रीभिः षण्डः इव श्रीभिः दुर्ज्वलः परिभूयते” इत्युक्तं ।

(४४८) रणति ।—रणेषु—सङ्ग्रामेषु, या रुधिरतरङ्गिण्यः,—रक्तनद्याः, तासां
तरङ्गेषु—ऊर्मिषु, क्रीडा—केलिः, तव दोहदेन—अभिलाषेण, दुर्ललिता—दुर्विनीता,
राजहंसी ताम् ।

(४४९) सितेति ।—सितानि—धवलानि, नृपाणां—राज्ञां, छत्रषण्डानि—
आतपत्रमण्डलानि, आतपत्रवनानि इत्यर्थः, तत्र शिखण्डिनी—मयूरी ताम् ; अनातपे
प्रायशः मयूरीणां सञ्चरणशीलत्वात् ।

(४५०) अतीति ।—अतिनिशितानां—सूतीक्ष्णानां, शस्त्राणां धारा एव वनानि,
तेषु भ्रमणम् एव विभ्रमः,—विलासः, तव सिंहो ताम् ; [हिंसः पचाद्यचि
“प्रघोदरादीनि—” (६ । ३ । १०८ पा०) इत्यादिना हकार-सकारयोः स्थानव्यत्ययात्
सिंहः, ततः “जाते—” (४ । १ । ६३ पा०) इत्यादिना डीषि रूपम्] । असौति ।—
असौनां—तरवारीणां, धारा एव—निशिताग्राख्येव, जलानि, तनुत्वात् वेश्याञ्चेति
भावः, तव कमलिनी—पद्मिनी ताम् ।

(४५१) अपहृता—आकृष्टा । शीर्ष्यरसेन—वीर्यानुरागेण ; सिद्धानां चिर-
प्रार्थनयाऽपि दर्शनमददयाः शीर्ष्यगुणपक्षपातिन्याः सिन्धुजायाः तव राजनि स्वय-
म्भाविर्भावः, नरनाद्यासामान्यशीर्ष्यानुरागात् इति बोध्यम् ।

वीराणान्तु (४५२) अपुनरुक्ताः परोपकाराः ; यतो राजा तां प्रणम्य स्वार्थविमुखो भैरवाचार्यस्य सिद्धिं ययाचे । लक्ष्मीस्तु देवी (४५३) प्रीततरङ्गदया विस्तीर्यमाणेन चक्षुषा क्षीरोदेनेव उपरि पर्यस्तेन अभिषिञ्चन्ती भूपालम्—“एवमस्तु” इति अब्रवीत् ; अवादीच्च पुनः,—“अनेन (४५४) सत्त्वोत्कर्षेण भगवच्छिवभट्टारकभक्त्या च असाधारणया भवान् भुवि सूर्याचन्द्रमसोः तृतीय इव अविच्छिन्नस्य प्रतिदिनम् उपचीयमानवृद्धेः शुचिसुभगसत्यत्यागधैर्यशौण्डपुरुषप्रकाण्डप्रायस्य

(४५२) अपुनरुक्ताः,—पुनरुक्तिदोषरहिताः, परोपकाराः,—परोषामुपकाराः ; वीराः परोपकारं करिष्यामः इति प्रतिज्ञाय तथा एव आचरन्ति, कार्पण्यात् न तत्र तेषां काऽपि अन्वयोक्तिरिति भावः ; यद्वा,—अपुनरुक्ताः,—अनधिकाः, परोपकारा न तेषाम् अधिका मताः, अवश्यकर्तव्यत्वात् स्वतःसिद्धा इति भावः ; परोपकारव्रतिनोऽपि कृतमुपकारं कदाऽपि न वाचा व्याहरन्तीति तात्पर्यम् । तां—लक्ष्मीम् । स्वार्थविमुखः,—निःस्वार्थः, उपकारार्थं वरमप्रापयमानः इत्यर्थः । सिद्धिम्—अभीष्टसाफल्यं, विद्याधरत्वलाभरूपमित्यर्थः ; आश्रितेऽसाधने एव महापुरुषाः व्यसजिनः भवन्तीति निष्कर्षः ।

(४५३) प्रीततरति ।—प्रीततरम्—अतिशयेन प्रीतं, राज्ञः स्वार्थनिःसृष्टत्वेन इति भावः, हृदयं यस्याः सा । विस्तीर्यमाणेन—विस्फार्यमाणेन ; राज्ञः निःसृष्टत्वदर्शनेन विस्फयोदयार्दित भावः । क्षीरोदेनेव—दुग्धसागरेणेव, अतीव प्रसन्नत्वादिति भावः । उपरि पर्यस्तेन—उपरि पतितेन । एवम् अस्तु—त्वन्प्रार्थनं पूर्णं भवतु इत्यर्थः ।

(४५४) सत्त्वोत्कर्षेण—चित्तस्य स्वभावस्य वा औदार्येण, मनस्वितया उदारस्वभावतया वा इत्यर्थः । असाधारणया—निरूपमया । सूर्याचन्द्रमसोः,—आदित्यनिशाकरयोः, तृतीय इव—सूर्याचन्द्रमसमपेक्ष्य तेजस्वितया तृतीयस्थानमधिकृत इत्यर्थः । अविच्छिन्नस्य—विच्छेदमनधिगतस्य । उपचीयमानवृद्धेः,—सततवर्द्धमानाभ्युदयस्य । कालवशात् स्वतेजःसु कदाचित् चयवतः कदाचित् वृद्धिमतश्च सूर्यात्, प्रतिमासं चयवृद्धिमतः चन्द्रमसश्चापि उपमानभूतात् अहरहः उपचीयमानवृद्धिमदंशस्य उपमेयभूतस्य नरेन्द्रस्याधिक्यप्रतीतेः व्यतिरेकालङ्कारः । शुचीति ।—शुचिः,—वाङ्माभ्यन्तरपूतत्वं शुद्धाचरणं वा, सुभगं—सु—शोभनं, भगं—वीर्यं कीर्तिः वा, सत्यं—यथार्थभाषणं,

महंतो राजवंशस्य कर्ता भविष्यति । (४५५) यस्मिन् उत्पत्स्यते सर्वहोपानां भोक्ता हरिश्चन्द्र इव हर्षनामा चक्रवर्त्ती त्रिभुवनविजिगीषुः द्वितीयो मान्धातेव ; यस्य अयं करः स्वयमेव ग्रहीष्यति चामरम्” इति वचसोऽन्ते तिरोबभूव ।

भूमिपालस्तु तदाकर्ण्य हृदयेन अतिमात्रम् अप्रीयत । भैरवाचार्योऽपि तस्या देव्याः तेन वचसा, (४५६) कर्मणा च सम्यक् उपपादितेन सद्य एव कुन्तली, किरीटी, कुण्डली, हारी, केयूरी, मेखली, मुद्गरी, खड्गी च भूत्वा अवाप विद्याधरत्वम् ; प्रोवाच च,—“राजन् ! (४५७) अदूरव्यापिनः फल्गुचेतसाम् अलसानां मनोरथाः । सतान्तु भुवि

त्यागः,—दानं, धैर्यं—धीरत्वं, तेषु शौण्डाः,—प्रसक्ताः, दत्ताः वा ; यहा—तैः शौण्डाः,—विख्याताः, सदाचारपरायणा यशस्विनः सत्यवादिनः वदान्याः धीराश्च इत्यर्थः, पुरुषप्रकाण्डाः,—पुरुषश्रेष्ठाः, [प्रकटः काण्डः प्रकाण्डः “प्रादयः गताद्यर्थं प्रथमया” (वा०) इति समासः । अत्र प्रकाण्डशब्दः अष्टाध्यायीवगन्तव्यः] प्रायेण—बाहुल्येन यत्र तादृशस्य । कर्ता—उत्पादकः ।

(४५५) यस्मिन्—राजवंशे । द्वितीयः,—अपरः, मान्धातेव—सूर्यवंश-नृप-विशेष इव । अयं—मदीयः इत्यर्थः । [“स्वयमेव ग्रहीष्यति” इत्यत्र “स्वयमेव कमलमपहाय ग्रहीष्यति” इत्यधिकः पाठः] ।

(४५६) कर्मणा—श्रवसाधनरूपकार्येण । सम्यक् उपपादितेन—सम्यगनुष्ठितेन । सद्य एव—तत्क्षणमेव । कुन्तली—कुन्तलवान् सुकेश इति यावत् । किरीटी—मुकुटधारी । कुण्डली—कर्णादिलितकुण्डलः । हारी—हारवान् । केयूरी—अङ्गदी । मेखली—काञ्चीदामालङ्कृतकटिः । मुद्गरी—मुद्गरः,—दण्ड-विशेष तद्वान् ; [अत्र सर्वत्र इन्द्रलेख “अत इनि-ठनौ” (५।२।११५ पा०) इति इनिप्रत्यये, मेखली इत्यत्र च “व्रीह्यादिभ्यश्च” (५।२।११६ पा०) इति इनिप्रत्यये रूपम्] । विद्याधरत्वं—विद्याधरभावम् ।

(४५७) अदूरव्यापिनः,—अदूरविस्ताराः, न दूरप्रसारिण इत्यर्थः । फल्गुचेतसाम्—असारचित्तानाम्, (“असारं फल्गु” इत्यमरः) अलसानां—मन्दानां, कार्यपराकुश्याणाम् इत्यर्थः, मनोरथाः,—कानाः ।

(४५८) विस्तारवत्यः स्वभावेनैव उपकृतयः ; स्वप्नेऽपि अस-
 भावितां दातुमिमां दक्षिणां क्षमः कोऽन्यो भवन्तम् अपह्राय ?
 (४५९) सम्पत्कणिकामपि प्राप्य तुल्येव लघुप्रकृतिः उन्नतिम्
 प्राप्नोति । (४६०) त्वदीयेः गुणैः उपकरणीकृतस्य त्वत्त
 एव च लब्धात्मलाभस्य निर्लज्जता इयम् अस्य मूढहृदयस्य ।
 तदिच्छामि येन केनचित् (४६१) कार्यलवोपपादनोपयोगेन
 स्मारयितुम् आत्मानम् ” इति । (४६२) प्रत्युपकारदुष्प्रवेशास्तु
 भवन्ति घोरानां हृदयावष्टम्भाः ; अतः तं राजा—“भवत्सिद्धैव
 परिसमाप्तकृत्योऽस्मिः साधयतु मान्यो यथासमीहितं स्थानम्”
 इति प्रत्याचचचे ।

(४५८) विस्तारवत्यः,—प्रसरणशीलाः, दूरव्यापिन इत्यर्थः । उपकृतयः,—
 उपकाराः । इमां दक्षिणां—विद्याधरत्वलाभरूपाम् । क्षमः,—शक्तः । अपह्राय—
 लब्ध्वा, विनित्यर्थः ।

(४५९) सम्पदिति ।—सम्पदः,—विभवस्य, कणिका—कणामात्रं, विभवलेश-
 मित्यर्थः । लघुप्रकृतिः,—क्षुद्रस्वभावः । उन्नतिम्—ऊर्ध्वगमनम्, उत्तमार्गगमनञ्च, विपथ-
 गामित्वमित्यर्थः ।

(४६०) उपकरणीकृतस्य—उपकृतस्य इत्यर्थः । लब्धेति ।—लब्धः आत्मानो
 लाभः,—अभौष्टरूपः येन तथाभूतस्य । अयम्—मदीयस्य इति भावः ।

(४६१) कार्येति ।—कार्यस्य लवः,—लेशः, विन्दुः इत्यर्थः, यत्किञ्चिदकार्यम्
 इति निष्कर्षः, तस्य उपपादनं—सम्पादनं, तेन यः उपयोगः,—उपकारः तेन ।
 स्मारयितुं—स्मृतिपथं नेतुम् ।

(४६२) प्रत्युपकारेति ।—प्रत्युपकारेण—उपकारप्रतिदानेन, अन्यकृतेन इति
 भावः, दुष्प्रवेशाः,—प्रवेष्टुमशक्या इत्यर्थः । हृदयावष्टम्भाः,—हृदयगाम्भीर्याणां ;
 घोरानां हृदयानि परप्रत्युपकारं नार्थयन्ते इति भावः । [“अतः” इत्येव “यतः” इति
 पाठान्तरम्] । भवत्सिद्ध्या—भवतः सिद्ध्या—अभौष्टपूरणेनेत्यर्थः । परिसमाप्तम्—
 अर्वाप्तं, कृत्यं—प्रयोजनं यस्य तथाभूतः, लब्धप्रत्युपकार इति भावः । साधयतु—
 गच्छतु । “प्रायेण प्लान्तकः सार्धिर्गमेः स्थाने प्रयुज्यते” इति साहित्यदर्पणः । मानः,
 भवतिर्नित शेषः । यथासमीहितं—चिष्टदानरूपं, यथाऽभिज्ञवितमित्यर्थः । स्थानं—

तथोक्तञ्च (४६३) भ्रुभुजा जिगमिषुः सुदृढं समालिङ्ग्य
टीटिभादीन् कुवलयवनेनेव अवश्यायशीकरसाविणा सास्त्रेण
चक्षुषा वीक्षमाणः क्षितिपतिं पुनः उवाच,—“तात ! ब्रवीमि
यामीति न स्नेहसदृशम् । त्वदीयाः प्राणा इति पुनरुक्तम् ।
गृह्यताम् इदं शरीरकमिति (४६४) व्यतिरेकेण अर्थकरणम् ।
तिलशः क्रीता वयमिति न उपकारानुरूपम् । बान्धवोऽसीति
(४६५) दूरीकरणमिव । त्वयि स्थितं हृदयमिति अप्रत्यक्षम् ।

विद्याधरलोकमित्यर्थः । इति, उक्ता इति शेषः । प्रत्याचक्षन्ते—प्रत्याख्यानं कृतवान्
इत्यर्थः ; प्रत्युपकृतिग्रहणे असम्भवीऽभूत् इति भावः ।

(४६३) भ्रुभुजा—राज्ञा । जिगमिषुः,—गन्तुमिच्छुः, [इच्छासन्नस्य मनेः
“सनाशंस—” (३।२।१६८ पा०) इति उपत्ययै रूपम्] भैरवाचार्य इति शेषः ।
कुवलयवनेनेव उत्पलकाननेन इव । अवश्यायेति ।—अवश्यायानां—तुषाराणां,
(“अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुङ्घिनं हिमम्” इत्यमरः) शीकरान्—विन्दून्, खवति
इति तथाक्तेन । सास्त्रेण—सजलेन, अत्र असंशब्देनैव नयनसलिलार्थावबोधोऽतः पुनः
चक्षुःशब्दोपादानं निरर्थकमेव, तेन सास्त्रेणेत्येव ससलिलेनेति वक्तुमुचितम् । “यामि”
इत्यभिदिना सर्वं स्वाभिप्रायं प्रकाशयतीति बोद्धव्यम् । स्नेहसदृशं—स्नेहानुरूपम् ।
अत्र स्नेहानुरूपनिषेधेन स्नेह इव सुतरामाविष्कृत एव ; उक्तं हि,—प्रतिषेध इवेष्टस्य
यदिशेषाभिधिक्षया । आवेप इति तं सन्तः शंसन्ति कवयः सदा ॥” इति ।
एवमुत्तरञ्चापि । प्राणाः, मदीया इति शेषः, त्वदीयाः,—तवाधीनाः, त्वं मत्तः अभिन्न
इति भावः । पुनरुक्तं—कार्येण प्राक् प्रदर्शितप्रायत्वात् तत्र पुनः वाचा समाधान-
मधिकम् इति भावः ।

(४६४) व्यतिरेकेण—पृथग्भावेन, अर्थकरणम्—अर्थसाधनम्, आवां खलु
अभिप्रायेव, तथा कथने तु तस्य विपर्ययः स्यादिति भावः । तिलशः,—खण्डशः ;
यावन्त उपकाराः कृताः, मदीयेषु अवयवेषु तिलशः खण्डयित्वा प्रदत्तेषु सक्तु अपि
तथा न परिशील्यन्ते इति भावः ।

(४६५) दूरीकरणम् इव—दूरं निक्षेप इव ; बान्धवस्य स्वतो बहुधा भिन्नतया
दूरवर्त्तित्वान् इति भावः । अप्रत्यक्षं—वचनमात्रम् एतत् ; हृदयस्य तथास्थितस्य
हृदिषिष्यत्वायोगात् इति भावः ।

(४६६) त्वद्विरहकारिणी कारणा इयं नः सिद्धिरिति
अश्रद्धेयम् । (४६७) निष्कारणः तव उपकार इति अनुवादः ।
स्मर्त्तव्या वयमिति (४६८) आज्ञा । सर्व्वथा (४६९) कृतघ्ना-
लापेषु असज्जनकथासु च चेतसि कर्त्तव्योऽयं स्वार्थनिष्ठुरो जनः”
इत्यभिधाय वेगच्छिन्नहारोच्छलितमुक्ताफलनिकरताडिततारा-
गणं गगनतलम् उत्पपात ; ययौ च सीमन्तितग्रहग्रामः सिद्धि-
चितं धाम । (४७०) श्रीकण्ठोऽपि,—राजन् ! पराक्रमक्रीतः

(४६६) त्वद्विरहकारिणी—तव विच्छेदजननी, अत एव नः,—अस्माकम्,
इयं सिद्धिः—विद्याधरत्वलाभाः, कारणा—यातना, क्लेश एव इत्यर्थः, [“कारणा तु
यातना तौत्रविदना” इत्यमरः । “नः सिद्धिः” इत्यत्र “न सिद्धिः” इति पाठः,—
भवद्विरहजननात् इयं यातनारूपत्वेन परिणता, न हि एषा तात्त्विकी सिद्धिरिति,
यती हि, प्रियसङ्गमादिना सिद्धिलाभस्याग्नि तथाविधसुखानाधायकत्वेनाकिञ्चित्करत्वा-
दित्याशयः] अश्रद्धेयम्—अविश्वास्यम् ; एतस्मिन् मद्विरहेण कारणाज्ञाने कथम्
अव प्रवृत्तिः ? इति एतदाक्यस्य अश्रद्धेयत्वम् इति भावः ।

(४६७) निष्कारणः,—निरर्थकः, अर्हेतुः वा ; कस्यापि प्रत्युपकारस्यानङ्गौ-
कारादिति भावः । इति—एतत्कथनम्, अनुवादः,—उक्तार्थस्य प्रकारान्तरणं कथनम् ।

(४६८) आज्ञा—आदेशः ; अनुजीविभिः राजा न हि आदिश्यन्ते, अपि तु
राज्ञा ते आदिश्यन्ते इति भावः ।

(४६९) कृतघ्नालापेषु—कृतं घ्नतीति कृतघ्नाः,—उपकारविस्मर्त्तारः, तेषाम्
आलापाः,—भाषणानि तेषु, अकृतज्ञजनविषयकालापवसरूपा इत्यर्थः, असज्जनकथासु
—दुर्जनविषयकालापप्रस्तावेषु इत्यर्थः ; भवत्युपकाराकरणात् अहमपि कृतघ्नमज्जनेषु
अन्यतमः इति भावः । स्वार्थनिष्ठुरः,—स्वकार्यमावनिर्वाहपरायणत्वेन निर्द्वयः । वेगेति ।
—वेगेन—उत्पतनरंहसा, क्षिप्नात्—वृट्तिनात्, हारात् उच्छलितानां—स्खलितानां,
मुक्ताफलानां—मौक्तिकानां, निकरैः,—समूहैः, ताडितः,—आहतः, तारागणः,
—नक्षत्रसमूहः यस्य यव वा तत् । अत्र विषयिणां कियत्सङ्ख्याकानां मौक्तिकानां
निगरणेन असङ्ख्यातारागणताडनमध्यवसीयते इत्यसम्बन्धे सम्बन्धरूपा अतिशयोक्तिः ।
सीमन्तितेति ।—सीमन्तितः,—दिधाकृतः, ग्रहाणाम्—अन्तरौचचारिणां सूर्यादीनां, ग्रामः,
—मण्डलं येन तथाभूतः । सिद्धुचितं—विद्याधरत्वानुरूपमित्यर्थः, धाम—स्थानम् ।

(४७०) श्रीकण्ठोऽपि—तदाख्यः नागोऽपि । पराक्रमक्रीतः,—वीर्यक्रीतः ।

कर्त्तव्येषु नियोगेन अनुग्राह्यो ग्राहितविनयोऽयं जनः” इत्यभि-
धाय राज्ञा अनुमोदितः तदेव भूयो भूविवरं विवेश ।

(४७१) नरपतिस्तु क्षीणभूयिष्ठायां क्षपायां, प्रवासुम्
आरब्धे (४७२) प्रबुध्यमानकमलिनीनिश्वाससुरभौ, (४७३) वन-
देवताकुचांशुकापहरणपरिहासस्वेदिनि इव सावश्यायशीकरे,
(४७४) परिमलाकृष्टमधुक्रति, (४७५) कुमुदनिद्रावाहनि,

[“कर्त्तृकरणे कृता बहुलम्” (२।१।३२ पा०) इति सूत्रेण तृतीयासमासः] ।
कर्त्तव्येषु—कार्येषु, भवतः इति भवः, नियोगेन—आदेशेन । ग्राहितविनयः,—
शिक्षितविनयः, पराजयेन इति भावः । [“राज्ञा अनुमोदितः” इत्यत्र “राजातु-
मोदितः” इति पाठान्तरम् । एतदेव समीचीनं मन्यामहे, “मतिबुद्धि—”
(३।२।११८ पा०) इति वर्त्तमानविहितस्य तस्य “क्तेन च—” (२।२।१२
पा०) इत्यादिना षष्ठा एव समासनिषेधात्, अतीतविहितेन क्तेन तृतीयया
समासो भवत्येव इति समञ्जसं भवेत् । “राज्ञा अनुमोदितः” इति पाठे—“कर्त्तृ-
करणे—” (२।१।३२ पा०) इति बहुलग्रहणात् समाधेयः समासाभावः इति
दिक्] । भूविवरं—पातालम् ।

(४७१) “नरपतिः” इत्यस्य “नगरं विवेश” इत्युत्तरेणान्वयः । क्षीणभूयिष्ठायां
—प्रायेण क्षीणायाम् इत्यर्थः । क्षपायां—रजन्याम् । प्रवासुं—प्रकर्षेण सञ्चरितुम् ।

(४७२) प्रबुध्यमानेति ।—प्रबुध्यमानानां—सूर्योदयप्रारम्भात् विकाशं लभ-
मानानां, कमलिनीनां—पद्मिनीनां, निश्वासेन—तत्कामृक्तवायुनेत्यर्थः, सुरभिः,—
सुगन्धिः तस्मिन् ।

(४७३) वनेति ।—वनदेवतानां कुचयोः,—स्तनयोः, शंशुक्लस्य—वसनस्य,
अपहरणमेव परिहासः,—क्रीडनविशेषः, तेन यः स्वेदः,—घर्मादिकं, सत्तोदयात्
इति भावः, तद्वति इव, सावश्यायशीकरे—तुषारबिन्दुयुक्ते इत्यर्थः । एतेन वायौ
भुजङ्गव्यवहारसमातोपात् समासीक्तिरलङ्कारः ।

(४७४) परिमलेति ।—परिमलः,—पुष्पादिविमर्द्जनिता गन्धः, सुरतसम्प्रीमक-
सन्निभः इति तु अर्थवशसम्पन्नः, तद्वह्मत्वादिति भावः, (“विमर्दोऽपि परिमलः” इत्यमरः)
तेन आकृष्टाः,—आचिताः, मधुक्रतः,—धमराः ; अन्यत्र,—तदाप्रायीत्यादितः
षिटः इति फलितं येन तथोक्ते ।

(४७५) कुमुदेति ।—कुमुदानां निद्रा—सङ्कीच इत्यर्थः, तां बाधयति—

(४७६) निगापरिणतिजडे, तुषारलेशिनि वनानिले, (४७७) विरह-
विधुरचक्रवाकचक्रनिश्चसितसन्तापितायामिव अपरजलनिधिमध-
तरन्त्यां वियामायां, (४७८) साक्षादागतलक्ष्मीविलोकनकुतू-
हलिनौषु इव समुन्मीलन्तीषु नलिनौषु, (४७९) उन्निद्रपक्षिणि,
(४८०) चरति कुसुमविसरमिव तुहिनकणनिकरं, मृदुपवन-

जनयति इति तस्मिन्; अत्र नायिकान्तरसमागमसमये प्रणयकलहमाशङ्क्य प्रागप-
भुक्ताया अप्यन्यस्याः कुमुदिन्याः प्रेमगर्भयवहारं निद्रासमुत्पादनात्, अस्य नायिकासु
सुखानुरागदर्शनात् दक्षिणनायकत्वं ध्वन्यते ।

(४७६) निश्चति ।—निशायाः, —रावेः, परिणतिः, —परिणामः, अवसानम्
इत्यर्थः, तथा जडः, —मथुरः ; एकत्र—शिशिरभारेण, अन्यत्र,—सर्वा निशां व्याप्य
निधुवनविलासात् प्रजागरालसः इति भाषः तस्मिन् । तुषारलेशिनि—शिशिरविन्दु-
बाहिनि, ईषत् शीतले इति भाषः, अन्यत्र,—रतिशमस्वेदवति इत्यर्थः ।

(४७७) विरहेति ।—विरहेण—विच्छेदेन, विधुराणां—व्याकुलानां, चक्र-
वाकाणां—रथाङ्गनामकानां पक्षिणां, चक्रस्य—समूहस्य, निश्चसितेन—निश्चास-
दायुना, उन्नेन इति भावः, सन्तापितायाम् इव ; अत्र प्रकृतस्याप्रकृतस्वरूपेण सन्धा-
वनादुप्रेक्षाऽलङ्कारः । अपरजलनिधिं—पश्चिमसागरम् ; प्राचि तपनस्थोदयात्
सत्तेजसा क्रमात् तमसां प्रतीचि अपसरणात् इति तात्पर्यम् । सन्तापितः शीतलं
जलमवगाहते इति लोकप्रसिद्धः । वियामायां—रजन्याम् ।

(४७८) साक्षादिति ।—साक्षादागतायाः,—नेत्रसमीपे समुपस्थितायाः, प्रत्यक्ष-
दृश्यमानायाः इत्यर्थः, लक्ष्म्याः,—श्रियाः, (नवीदितस्य पत्युः प्रभाकरस्य शोभाया इत्यपि
व्यज्यते) विलोकने—दर्शने, दर्शनार्थमित्यर्थः, कुतूहलिन्यः,—कौतुकवत्यः तासु इव ।
समुन्मीलन्तीषु—विकसन्तीषु, नलिनौषु—पद्मिनीषु ; एतेन नलिनौनां मुग्धनायिका-
कल्पत्वं ध्वनितम् ।

(४७९) उन्निद्रेति ।—उन्निद्राः,—विगतनिद्राः, प्रबुद्धा इत्यर्थः, (प्रत्यक्षे पतवि-
वर्गाणां जागरणस्वभावत्वादिति भावः) पक्षिणी यत्र तस्मिन् ; एतेन पक्षिणां शङ्कार-
सहायानां बिटादीनामिव रत्यनुकूलसहायत्वं प्रतीयते ।

(४८०) चरति—वर्षति । कुसुमविसरमिव—पुष्पनिकरमिव ; अन्यत्र,—
विरहतापोपशान्तये रतिसुखोपभुक्तये वा पुष्पविकीर्णत्वं दृश्यते । मृदिति ।—मृदुना

लासितलते कानने, (४८१) कमललक्ष्मीप्रबोधमङ्गलशङ्केषु इव
रसत्सु (४८२) अन्तर्बद्धध्वनन्मधुकरेषु, मुकुलायमानेषु कुमुदेषु,
(४८३) उज्जिहानरविरथवाजिविस्तृष्टैः प्रोथपवनैः प्रोक्षार्थ्यमाणासु
इव वारुण्यां ककुभि पुञ्जीभवन्तीषु श्यामालताकलिकासु
तारकासु, (४८४) मन्दरशिखराश्रयिणि मन्दानिललुलितकल्प-
लतावनकुसुमधूलिविच्छुरिते इव धूसरीभवति सप्तर्षिमण्डले,

—मन्देन, पवनेन — वायुना, लासिताः, — नर्त्तिताः, कम्पिताः इत्यर्थः, लताः, — व्रतत्यः
यत्र तादृशे ; एतेन वायोः कलापरधीरललितनायकत्वं गम्यते ।

(४८१) कमलैति । — कमलानां — पद्मानां, लक्ष्मीः, — श्रीः, तस्याः प्रबोधाय —
जागरणाय, विकसनाय इति भावः, मङ्गलशङ्काः तेषु इव, इत्युत्प्रेक्षा । रसत्सु — ध्वनत्सु ।

(४८२) अन्तरिति । — अन्तः, — अभ्यन्तरं, बद्धाः — रुद्धाः, सायं पद्मानमौल-
नादिति भावः, सायन्तु पूर्वदिवसीयमवगन्तव्यम् ; अधुना प्रभातवर्णनादर्शनात् कमलानां
विकासप्रसङ्गात्, रतिशालानां कमलानां मधुररसनेन जागरणार्थं तत्र व्यासक्ताः वा,
ध्वनन्तः, — गुञ्जन्तः, मधुकराः, — भमराः तेषु ; एतेन भमराणां रत्यनुकूलसहायत्वं
प्रतीयते । मुकुलायमानेषु — मुकुलभावं गच्छत्सु ।

(४८३) उज्जिहानेति । — उज्जिहानैः — उद्गच्छद्भिः, [उत्प्लूष्यकात् जिह्वीति
इत्यस्य शानचि रूपम्] प्रवृद्धैः वा, रवैः, — सूर्यस्य, रथवाजिभिः, — रथान्नैः, 'विस्तृष्टाः,
— त्यक्ताः तैः । प्रोथपवनैः, — नासामारुतैः । प्रोक्षार्थ्यमाणासु इव — अप्रसार्थ्यमाणासु
इव, इत्युत्प्रेक्षा । वारुण्यां ककुभि — पश्चिमायां दिशि । पुञ्जीभवन्तीषु — संहती-
भवन्तीषु । श्यामेति । — श्यामा — निशा एव, लता — व्रतति ; (“श्यामा स्यात्
शारिवा निशा” इत्यमरः) यदा, — श्यामालता — प्रियङ्गुलतिका, मकरिका वा, तस्याः
कलिकाः, — कोरकाः तासु, तत्सदृशीषु इत्यर्थः । तारकासु — नक्षत्रेषु ; इति परम्परितं
(प्रियङ्गुलतिकापत्रे तु निरङ्गं) रूपकमलङ्कारः ।

(४८४) मन्दरेति । — मन्दरस्य — पर्वतभेदस्य, शिखरं — शृङ्गम्, आश्रयतीति
तथोक्ते । मन्दानिलेति । — मन्देन — अल्पाल्पेन, मृदु प्रवहता इत्यर्थः, अनिलेन —
वायुना, लुलितम् — ईषदानीलितं, यत् कल्पलतावनं — देवतद्विविशेषकाननं, तस्य
कुसुमानां — पुष्पाणां, धूलिभिः, — परागैः, विच्छुरिते इव — बिलिप्ते इव, [इति वाच्या
क्रियोत्प्रेक्षा] धूसरीभवति — धूसरतां व्रजति, सप्तर्षिमण्डले — मरीच्यादिमहर्षिमण्डले,
एतेषां स्वर्गावस्थाधित्वात् कल्पलतिकाप्रसूनपरागलितत्वं साधु सङ्गटते ।

(४८५) सुरवारणाङ्कुशे इव च्युतं गलति तारामये मृगे त्रीनपि
टीटिभादीन् गृहीत्वा नागयुद्धव्यतिकरमलीमसानि शुचिनि वन-
वापोपयसि प्रक्षाल्य अङ्गानि नगरं विवेश । अन्यस्मिन् अहनि तेषाम्
आत्मशरीरानन्तरं स्नानभोजनाच्छादनादिना प्रीतिम् अकरोत् ।

कतिपयदिवसापगमे च (४८६) परिव्राट् भूभुजा वार्य-
माणोऽपि वनं ययौ । पातालस्वामि-कर्णतालौ तु शौर्यामुरत्नौ
तमेव सिषेवाते । (४८७) सम्पादितमनोरथातिरिक्ताविभवौ
च सुभटमण्डलमध्ये निष्कृष्टमण्डलाधौ समरमुखेषु प्रथमम्

(४८५) सुरेति ।—सुरवारणस्य—शेरावतस्य, अङ्कुशे इव, च्युते—स्वस्थानात्
भटे, गलति—सरति, अस्ति गच्छति इत्यर्थः, तारामये—नक्षत्रमये, मृगे—मृगशीर्षाख्ये
नक्षत्रे ; स हि त्रितारोऽङ्कुशकार इति कोणवयविशिष्टेनाङ्गुशन सहस्य नक्षत्रवयवतः
मृगशिरसः अवैधर्म्यसाम्यप्रतिपादनात् उपमाऽलङ्कारः । टीटिभादीन्—टीटिभ-कर्णताल-
पातालस्वामिन इत्यर्थः । नागेति ।—नागेन—श्रीकण्ठाख्येन सह, यत् युद्धं तस्य
व्यतिकरः,—सम्पर्कः, तेन मलीमसानि—मलिनानि । शुचिनि—प्रविष्टे, निष्कले वा,
वनवापोपयसि—चरणसुरसौजले । अन्यस्मिन् अहनि—अन्येभ्यः, परदिने इत्यर्थः,
निशाऽवसानात् परमिति भावः, तेषां—टीटिभादीनाम् । आमेति ।—आत्मशरीरम्
—आत्मदेहम्, अनन्तरम्—अव्यवहितोत्तरं भवति यस्मिन् कर्मणि तत् यथा स्यात्
तथा ; स्नानभोजनाच्छादनादिना—स्नानाहारवसनादिना ; प्राक् तेषां स्नानभोजनादि-
व्यापारं समाधाय, तेषां शरीरं सत्पथं, पश्चात् स्वस्य शरीरसत्पथेण स्नानभोजनादि-
व्यापारं विदधाविति भावः ; यद्वा—आत्मशरीरेण सह, नास्ति अनन्तरं—भेदः यस्मिन्
कर्मणि तत् यथा तथा, आत्मतुल्यमित्यर्थः ।

(४८६) परिव्राट्—परिव्राजकः, [परिव्रजतीत्यर्थे परिपूर्वकात् व्रजतेः कर्तरि
क्रिपि निपातः] टीटिभ इत्यर्थः । भूभुजा—राज्ञा, [सुवं भुनक्ति पालयतीत्यर्थे
भूपपदात् भुनक्तः कर्तरि क्रिपि रूपम्] । वार्यमाणः,—निषिध्यमानः । वनं ययौ—
वानप्रस्थाश्रममवललब्धे इति भावः । शौर्येति ।—शौर्येण—पराक्रमेण, राज्ञ इति
भावः, अनुरत्नौ—जातानुरागौ, न भोगलोलुपतया इति भावः, अन्तिमौ तु तौ
गुणलुब्धौ गृहानेवाधितस्तुरिति फलितम् ।

(४८७) सम्पादितेति ।—सम्पादित,—सञ्जनितः, भूभुजेति शेषः, मनोरथस्य

उपयुज्यमानौ कथाऽन्तरेषु च अन्तराऽन्तरा समादिष्टौ विचि-
त्त्राणि भैरवाचार्यचरितानि शैशववृत्तान्तांश्च कथयन्तौ तेनैव
सार्द्धं जराम् आजग्मतुः इति ।

इति श्रीबाणभट्टकृते हर्षचरिते भैरवाचार्यसिद्धिसाधनं नाम

तृतीय उच्छ्वासः ॥ ३ ॥

—अभिलषितस्य, अतिरिक्तः, —अधिकः, विभवः, —सम्पत् ययोः तौ । सुभटमण्डलमध्ये
—प्रवीरसङ्गमध्ये । निष्कृष्टेति । —निष्कृष्टम्—अत्युत्कृष्टमित्यर्थः, मण्डलायं—खड्गः
ययोः तौ ; (“खड्गे तु निस्त्रिंशच्चन्द्रहासातिरिचयः । कौत्सेयको मण्डलायः...”
इत्यमरः) यद्वा, —निष्कृष्टं—प्रख्यातं, यत् मण्डलं—वीरव्यूहः, तस्य अयौ—प्रधानभूतौ,
वीरसमाजेषु प्रसिद्धावित्यर्थः ; अत एव समरमुखेषु—युद्धायेषु, सेनाव्यूहसमूहे इति
यावत्, प्रथमम्—अग्रे, प्राधान्येन, सेनापतित्वेन वा इति भावः, उपयुज्यमानौ—
नियुज्यमानौ, वृत्तौ इत्यर्थः । कथाऽन्तरेषु—आलापप्रसङ्गेषु । अन्तराऽन्तरा—मध्ये मध्य ।
[“आनुपूर्व्ये हे वाच्ये” (वा०) इति द्वित्वम्] समादिष्टौ—आज्ञप्तौ, राज्ञा इति
शेषः । शैशववृत्तान्तान्—वाल्मीकीडादिव्यापारान्, भैरवाचार्यस्यैव इति भावः,
कथयन्तौ इति स्थिरसौहार्दज्ञापनपरं बोद्धव्यम् । तेनैव—राज्ञा, [अत्र “सहयुक्ते-
ऽप्रधाने” (२।३।१८ पा०) इति सूत्रे, ‘एवं साकं सार्द्धं समं-योगेऽपि’ इति तृत्तिः,
तेन सार्द्धे-योगे तृतीया ज्ञेया] । सार्द्धे—सह । जरां—वार्द्धकम् ।

इत्यशेषशास्त्राटवीसञ्चरणपद्माननेन वाक्यवंशावतंसिन पण्डितकुलपतिना वि, ए,

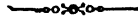
उपाधिधारिणा श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां,

तदात्मजाभ्यां पण्डितश्रीमदाशुबीधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबीध-

विद्यारत्नाभ्यां परिवर्द्धितायां प्रतिसंस्कृतायाञ्चामलाख्यायां

श्रीहर्षचरितव्याख्यायां तृतीय उच्छ्वासः ॥ ३ ॥

चतुर्थ उच्छ्वासः ।

योगं स्वप्नेऽपि नेच्छन्ति कुर्वन्ते न करग्रहम् ।

महान्तो नाममात्रेण भवन्ति पतयो भुवः ॥ १ ॥

सकलमहोभृत्कम्पकृतुपद्यत एक एव नृपवंशे ।

विपुलेऽपि पृथुप्रतिमो दन्त इव गणाधिपस्य मुखे ॥ २ ॥

अयं दानौ महतां गुणकीर्तनच्छर्त्तनं प्रस्तुतस्य ग्रन्थनायकस्य गुणवत्त्वं प्रख्यापयितुमाह, योगमिति ।—महान्तः,—महाऽनुभावा जनाः, स्वप्नेऽपि—प्रसुप्तस्य विज्ञानेऽपि, निद्रा-वस्थायाम् मानसिकज्ञानविशेषेऽपि इत्यर्थः, (“स्वप्नः स्वापे प्रसुप्तस्य विज्ञाने दर्शने पुमान्” इति मेदिनी) योगं—विश्वव्यापकं, विश्वासहन्तृत्वम् इत्यर्थः, पराभिसन्धानार्थमुपधि-मिति यावत्. (“योगोऽपूर्वार्थसम्प्राप्तौ सङ्गतिध्यानयुक्तिषु । विश्वव्यापकं.....” इति मेदिनी) मेलनञ्च, न इच्छन्ति—नाभिलषन्ति, करग्रहं—कर्षणं—राजयाज्ञभागेषु, ग्रहः,—आग्रहः तं, पौडनम् इत्यर्थः, दण्डग्रहणमिति वा, पाणिग्रहणञ्च, विवाहमित्यर्थः, नं कुर्वन्ते, अथ च नाममात्रेण भवः,—पृथिव्याः, पतयः,—अधिपतयः, परिणेतारस्य, भवन्ति ; एकव,—नाममात्रश्रवणेन सर्वं कल्पमानास्तान् पतित्वं वृण्वन्ति ; अन्यव,—पाणिग्रहण-सङ्गमादिकं विनाऽपि भूपतयः इति नामधारिणी भवन्तीति भावः ; एतेन भाविनृपतेः हर्षस्य अलोलुपत्वं प्रजारञ्जकत्वं प्रभावातिशयञ्च सूचितम् । पथ्यावक्रं वृत्तम् ॥ १ ॥

इदानीं पुण्यभूतिवंशे उत्पत्त्यमानस्य हर्षनृपतेः तदंशीत्यन्नेभ्यः पूर्व्वनृपतिभ्यः श्रेष्ठत्व-माह, सकलेति ।—विपुले—महति, विशाले च, अपि नृपवंशे—राजवंशे, गणाधिपस्य—गणपतेः, मुखं—वदने ; अन्यव,—गणाः,—सैन्यभेदाः, (“गणः प्रमथ-सङ्काशे चण्डासैन्यप्रभेदयोः” इति मेदिनी) तेषाम् अधिपस्य—अधिपतेः, राज्ञः इत्यर्थः, राजसमूहानामिति भावः, मुखे—प्रधाने इत्यर्थः, नृपवंशे इत्यस्य विशेषणत्वेन योगनौयम् ; दन्त इव—रदन इव, पृथुः,—आदिराजः, तत्प्रतिमः,—तत्सदृशः ; अन्यव,—पृथ्वी—विशाला, प्रतिमा—दन्तवत्त्वः, दन्तकोष इत्यर्थः यस्य तथाभूतः, (“प्रतिमा गजदन्तस्य बन्धे चानुक्ततावपि” इति मेदिनी) एक एव—कश्चिदेव, यथा गणाधिपस्य मुखे दन्तोऽप्येक एव, तथा नरेन्द्रवंशे कश्चिदेक एव इति

(१) अथ तस्मात् पुष्पभूतेः द्विजवरस्वेच्छागृहीतकोषो नाभिपद्म इव पुण्डरीकेक्षणात्, लक्ष्मीपुरःसरो रत्नसञ्चय इव रत्नाकरात्, गुरुबुधकविकलाभृतेजस्विभूनन्दनप्रायो ग्रहगण इव उदयस्थानात्, (२) महाभारवाहनयोग्यः सागर इव

भावः, संकलानां महीभृतां—राज्ञां, पर्वतानाञ्च, कम्पकृत्—भयप्रद इति भावः ; एकव, —नामश्रवणेनैव वेपथुजननात्, अन्यव, —स्वस्थानादपसारणात्, उत्पद्यते—जायते । एतेन महाराजस्य हर्षस्य उत्पत्तिः सूचिता । आर्या वृत्तम् ॥ २ ॥

(१) अथेत्यादि । —“अथ” इत्यस्य “निर्जगाम राजवंशः” इति उत्तरेण संख्यः । तमेव विशिनष्टि, द्विजवरेत्यादिभिः । —द्विजवरैः—ब्राह्मणश्रेष्ठैः ; अन्यव, —द्विजेषु वरः,—श्रेष्ठः, ब्रह्मैतर्थाः, तेन स्वेच्छया—यथाकाममित्यर्थः, गृहीतः,—स्तम्भः, स्वीकृतश्च, कोषः,—धनं, वीजकोषश्च, कर्णिका च इत्यर्थः यस्य तथाभूतः, पुण्डरीकेक्षणात्—कमललोचनात्, पुण्डरीकाक्षात् नारायणाच्च, नाभिपद्म इव—नाभिकमलमिव ; यद्यपि “वा पुंसि पद्मं नलिनम्” इत्युक्तममरेण, तथाऽपि पद्मशब्दस्य पुंसि प्रयोगस्तु अकविजुष्टदोषदुष्ट एवेत्युक्तमालङ्कारिकैः । इतः प्रभृति श्लेषसङ्कीर्ण-पमाऽलङ्कारः विज्ञेयः, सर्वत्रावेधर्म्यसास्यप्रतिपादनादिति । लक्ष्मीः,—श्रीः, पुरःसरी—प्रथमा यस्य तथीकृतः, लक्ष्मीः,—सम्पत्, तत्पुनःसरश्च । रत्नसञ्चय इव—रत्नानां—रत्नभूतानाम्, उल्कृष्टानामित्यर्थः, पुरुषाणामिति भावः, “जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिह कथ्यते” इत्युक्तेः, सञ्चयः,—समुत्पत्तिः यस्मात् सः, रत्नानां सञ्चयः यस्य तथाभूतो वा, रत्नानां—मणीनां, सञ्चयः,—समूहश्च । रत्नाकरात्—रत्नानाम् आकरः,—आश्रयः, उत्पत्तिस्थानञ्च तस्मात्, समुद्राच्च । गुर्विति । —गुरवः,—उपदेष्टार, बुधाः,—पण्डिताः, कवयः,—काव्यकृतः, कलाभृत्,—सङ्गीताभिज्ञाः, [“कलाभृत्” इत्यत्र “कलाभृत्” इति पाठेऽपि स एवार्थः] तेजस्विनः,—शूराः, भूमन्दनाः,—राजानः ; अन्यव,—गुरुः,—बृहस्पतिः, बुधः,—सोमात्मजः, कविः,—शुक्रः, कलाभृत्—चन्द्रः, तेजस्वी—सूर्यः, भूमन्दनः,—मङ्गलः, एते प्रायेण यत्र तथाभूतः । उदयस्थानात्—उदयाचलादित्यर्थः ; अन्यव,—प्रभवस्थानादित्यर्थः ।

(२) महाभारति । —महान् भारः,—भूभार इत्यर्थः, भूपालनरूप इति भावः, तस्य वाहनं—निर्वाहणं, तस्य योग्यः ; अन्यव,—महती भारस्य—भारवद्वयस्य, वाहने—स्थानात् स्थानान्तरनयने, योग्यः,—समर्थः । [समुद्रपक्षे आरोप्योच्च-स्नानार्थकेऽपि भारशब्दे राजवंशपक्षे भूरक्षणभारस्य न तथाऽर्थता इति “वाहन—”

सगरप्रभावात्, (३) दुर्जयबलसनाथो हरिवंश इव शूरात्
निर्जगाम राजवंशः । (४) यस्मात् अविनष्टधर्मधवलाः प्रजा-
सर्गाः इव कृतमुखात्, प्रतापाक्रान्तभुवनाः किरणा इव तेजो-

(८४।८ पा०) इत्यादिना न शक्यम्] । सगरप्रभावात्—सगरस्य—सूर्यवंशीयस्य राज-
विशेषस्य, प्रभावात्—सामर्थ्यात् । पुरा सगरस्य वृपतेः षट्सहस्राणि पुत्रा आसन् ।
ते तु कालेन सहावलाः पराक्रान्ताश्च वीराः पितुः सगरस्य अश्वमेधीयाश्च रचन्तः
सर्वां पृथ्वीं प्रदक्षिणीकुर्वन्तः चक्रुः । अन्तरे शक्रेण तेषां मध्यचारी अश्वः दैवशक्त्या
हरता पाताले कपिलमुनिसमीपे रक्षितः । अथ ते रचकाः यज्ञीयमश्वम् अपश्यन्तः
सर्वां पृथ्वीं स्वर्गं च भ्रमन्तः परं न अश्वमवापुः । ततः पित्राज्ञया पातालं खनित्वा
कपिलसमीपे समश्रं दृष्ट्वा कपिलं न्यपूजयन् । स च मुनिः तान् कोपदृष्ट्वा पश्यन्नेव
भस्मीचकार । तेषां तदा पातालखननेन यो जलराशिरुत्थितः, स एव सगरादुत्पन्न
इति सागरसंज्ञां लेभे इति पुराणवार्त्ता । अन्यत्र,—सगरस्येव प्रभावी यस्य तथाभूतः
तस्मात् । [“प्रभावात्” इत्यत्र “प्रभवात्” इति पाठे,—सगरात् प्रभवः,—उत्पत्ति-
र्यस्य तस्मात्, सगरपुत्रादित्यर्थः ; अन्यत्र,—सगरवत् प्र—प्रशस्तः, प्रशस्तवंशे इत्यर्थः,
भवः,—उत्पत्तिः यस्य तस्मात् इत्यर्थः] ।

(३) दुर्जयबलसनाथः,—दुर्जयं बलं—पराक्रमः येषां तेः, तादृशैः
वीरैरित्यर्थः ; यद्वा,—दुर्जयेन—दुःखेन जेतुं शक्येन, पराक्रमिणा इत्यर्थः, बलेन—
सैन्येन, सनाथः,—सहितः ; किं वा—दुर्जयश्च बलसनाथश्च—सहाप्राणश्च सैन्ययुतश्च
वा, असौ दुर्जयबलसनाथः ; अन्यत्र,—दुर्जयेन—जेतुमशक्येन, बलेन—बलदेवेन,
सनाथः,—सहितः ; यद्वा,—दुर्जयः,—विष्णुः, “दुर्जयो दुरतिक्रमः” इति विष्णु-
सहस्रनामवचनात्, बलः,—बलदेवश्च, ताभ्यां सनाथः ; शूरात्—वीरात्, “तस्मात्
पुण्यभूतेः” इति पूर्वोक्तान्वयः ; तदाख्यात् वसुदेवपूर्वपुरुषाच्च ।

(४) यस्मात्—राजवंशात्, “यस्मात्” इत्यस्य “अजायन्त राजानः” इति
उत्तरेण सम्बन्धः । तानेव विशिनष्टि, अविनष्टेत्यादिभिः ।—अविनष्टेन—अविलुप्तेन,
सम्पूर्णैर्नैत्यर्थः, धर्मेण—वेदोदितागुष्ठानेन, “चोदनालक्षणीऽर्थो धर्मः” इत्युक्तेः,
“चोदना वेदविधिक्षया लक्ष्यते” इति तद्व्याख्यानाच्च ; धवलाः,—विशुद्धाः, चतु-
ष्पाङ्गधर्मशालिन इति यावत् ; यद्वा,—अविनष्टधर्मान् धवान्—नरान्, शालि-
गृह्णन्ति, मित्रत्वेन शत्रुत्वेन वा इति भावः तथोक्ताः, (“धवः पुमान् नरे धूर्त्तं पक्षी
वृक्षान्तरेऽपि च” इति मेदिनी) प्रजासर्गाः,—मानुषदृष्टयः । कृतमुखात्—संस्कृत-

निधेः, (५) विग्रहव्याप्तदिङ्मुखा गिरय इव भूभृत्प्रवरात्,
(६) धरणिधारणक्षमा दिग्गजा इव ब्रह्मकरात्, उदधीन्
पातुम् उद्यता जलधरा इव घनागमात्, (७) इच्छाफल-
दायिनः कल्पतरव इव मन्दनात्, (८) सर्वभूताश्रया विश्वरूप-
प्रकरा इव श्रीधरात् अजायन्त राजानः ।

मुखात्, संस्कारपूतवचस इति भावः, सत्ययुगप्रारम्भाच्च । प्रतापेति ।—प्रतापेन—
कोष-दण्डजशक्त्या, (“स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः कोष-दण्डजम्” इत्यमरः) तेजसा च,
आतपेनेत्यर्थः, आक्रान्तम्—अधिष्ठितं, भुवनं येः तथोक्ताः । तेजोनिधेः,—प्रताप-
शालिनः, सूर्याच्च ।

(५) विग्रहेति ।—विग्रहेण—रणेन, कायेन च, (“विग्रहः कायविभार-
विभागे ना रणेऽस्त्वियाम्” इति मेदिनी) व्याप्तानि दिङ्मुखानि येः तथोक्ताः ।
भूभृत्प्रवरात्—भूभृत्,—राजसु, पर्वतेषु च, प्रवर,—श्रेष्ठः तस्मात्, [निर्द्धारि षष्ठी-
समासनिधेधात् सप्तमी एव आश्रयणीया । “भूभृत्प्रवरात्” इत्यत्र “भूभृत्प्रभवात्” इति
पाठे,—भूभृत्—भूपालेषु, प्रभवः,—पराक्रमः यस्य, अन्यत्र,—भूभृतां—पर्वतानां,
प्रभवः,—प्रथमप्रकाशस्थानं तस्मात् इत्यर्थः, (“प्रभवो जन्ममूलं स्यात् जन्महेतौ परा-
क्रमे । ज्ञानस्य चादिमस्थाने” इति मेदिनी) केचित्तु “भूभृत्प्रभवो ब्रह्मा” इति
व्याचक्षते] ।

(६) धरणीति ।—धरण्याः,—पृथिव्याः, धारणे—पालने, उद्वहने च, क्षमाः,
—शक्ताः । ब्रह्मकरात्—ब्रह्म—वेदीक्तं धर्मम् इत्यर्थः, करोतीति तस्मात्, विधात-
वृत्ताच्च, सामगानं कुर्वतः ब्रह्मणः करात् करिणः उत्पन्ना इति पौराणिकी वाचा ।
उदधीन्—समुद्रान्, पातुं—रक्षितुं, यस्यितुच्च । घनागमात्—घनः,—सान्द्रः, दृढ-
इत्यर्थः, आगमः,—शास्त्रज्ञानं यस्य तथोक्तात्, मेघागमाच्च, वर्षाकालं प्राप्येत्यर्थः ।

(७) इच्छति ।—इच्छया—कामनया, अर्थिनामिति भावः, फलानि—
अभिलषितानि, दातुं शीलमेषां तथोक्ताः, [अत्र इच्छाफलपूर्वकात् दाधातोः
“सुव्यजातौ—” (३ । २ । ७८ पा०) इत्यादिना णिनिप्रत्यये “आतो युक्—”
(७ । ३ । ३३ पा०) इत्यादिना युगागमे रूपम्] । मन्दनात्—मन्दयतीति तथोक्तात्,
तदाख्योद्यानाच्च ।

(८) सर्वेति ।—सर्वेषां भूतानां—प्राणिनां, जीवानाञ्च, प्रजानाञ्चेत्यर्थः,
क्षित्यादिमहाभूतानां वा, आश्रयाः,—आश्रयणीयाः ; यदा,—सर्वेषु—सकलषु द्रव्येषु

(८) तेषु चैवमुत्पद्यमानेषु क्रमेण उदपादि हृणहरिण-
केमरौ, सिन्धुराजज्वरः, गुर्जरप्रजागरः, गान्धाराधिपगन्धर्विप-
कूटपाकलः, (१०) लाटपाटवपाटच्चरः, (११) मालव-
लक्ष्मीलतापरशुः, प्रतापशील इति प्रथितापरनामा,

इति भावः, भूतानि—सत्त्वानि, नित्यत्वात् पारमार्थिका इति भावः, अत एव आश्रयाः ।
विश्वरूपप्रकराः,—विशेषां—जगतां, रूपप्रकराः,—रूपनिवहाः, [“विश्वरूपप्रकराः”
इत्यत्र “विश्वरूपप्रकराः” इति पाठे,—भगवतः श्रीविष्णोः दुर्दर्शरूपविशेषाः इव
इत्यर्थः] । श्रीधरात्—श्रियं—सम्पदं, राजलक्ष्मीं वा, धरतीति तथोक्तात्, विष्णोश्च ।

(८) तेष्वित्यादि ।—“उदपादि” इत्यस्य “प्रभाकरवर्द्धनी नाम राजाधिराजः”
इत्युत्तरिणात्वयः । उदपादि—उत्पन्नः । तमेव विश्वनिष्टि, हृणेत्यादिभिः ।—हृणाः,—
तदाग्न्यक्षविशेषाः, दर्शविशेषा वा, हरिणा इव—सृगा इव, तेषां तेषु वा केमरौ
—सिंहः, तेषां विजयेन भीतिहेतुत्वादिति भावः ; एवमुत्तरवापि बोद्धव्यम् ; इतः
प्रभृति सन्धेव रूपकमलङ्कारः, अभेदाभ्यामदर्शनात् । सिन्धुराजज्वरः,—सिन्धुराजस्य
ज्वरः,—सन्तापदायकः रोगविशेषः । गुर्जरप्रजागरः,—गुर्जरनिद्रालयः, गुर्जरदेशीया
जना यस्य भयेन मृतं जायतीति भावः । गान्धाराधिपः,—गान्धाराज एव, गन्ध-
र्विपः,—गन्धर्वप्रधानो द्विपः, मत्तहन्नीत्यर्थः, “स्वदं मृतं पुरोषश्च मज्जाञ्चैव मत्तङ्गजाः ।
यस्याघ्राय विमाद्यन्ति तं विद्यात् गन्धर्वहन्तिनम् ॥” इत्युत्तलक्षणे वा, तस्य कूटः,—
निश्चलः, अविच्छेदीति भावः ; यद्वा,—कूट—यन्त्रे, संयमनविशेषे इत्यर्थः, (“कूटोऽस्त्रो
निश्चलं राशौ... । ...सोरावयव-यन्त्रयोः ॥” इति मेदिनी) पाकलः,—हन्तिज्वर-
विशेषः, (“पाकलं कुष्ठभैषज्यं पुंसि स्यात् कृत्तरज्वरः” इति मेदिनी) । “विविधैर्नामभि
कूरी नानायोगैर्निपु वर्त्तते । पाकली गजैर्वभितापी वाजिष्वलर्कः कुरुरेपु । इन्द्रमर्दो
मस्यैवमु नीलिका ज्योतिरोषधिषु भूम्यामृषरो नाम ॥” इत्यादि वैयक्ये च ।

(१०) लाटिति ।—लाटानां—लाटदेशीयानां क्षत्रियणां, [लाटशब्दात् “तत्र
जातः” (४।३।२५ पा०) इत्यणि रूपम्] पाटवस्य—नैपुण्यस्य, पाटच्चरः,—चौरः,
तद्विष्वस्योऽर्थः, (“चौरैकागारिकस्तेन...पाटच्चरमलिखुचाः” इत्यमरः) ।

(११) मालवेति ।—मालवानां—तदाग्न्यजनपदानां, लक्ष्मीरेव लता, तस्याः
परशुः,—कूटारः । हृणादिराजविजिता, तदाग्न्यदर्शविजिता वेति निष्कर्षः । प्रताप-
शीलः,—यतो हृणादिराजविजयी, अत एव प्रतापशील इति, प्रथितापरनामा—

(१२) प्रभाकरवर्द्धनो नाम राजाधिराजः । (१३) यो राज्याङ्गमङ्गीनि अभिषिच्यमान एव मलानीव मुमोच धनानि । यः परकीयेणापि कातरवल्लभेन रणमुखे तृणेनेव धृतेन अलज्जत जीवितेन । यः (१४) करधृतधौतामिप्रतिविम्बितेन आत्मनाऽपि अदूयत समितिषु सहायेन । रिपूणां पुरः (१५) प्रधनेषु धनुषाऽपि नमता यो मानी मानसेन अखिद्यत । यस्य

विख्यातान्यनामधेयः ; यद्वा,—प्रथित इति अपरः,—प्रभाकरवर्द्धनादितरः, नाम—समाख्या यस्य तथाभूतः ।

(१२) प्रमेति ।—प्रभाकरः,—मर्थः, तद्वत् वर्द्धने इति तथोक्तः ; यद्वा,—प्रभाकरश्चामी वर्द्धनश्च इति वियहः, यशःप्रभावशालित्वात् ।

(१३) राज्याङ्गमङ्गीनि—राज्याङ्गानि—अमात्यायाः प्रकृतयः, तत्सङ्गीनि—तत्सङ्गान्तानि । अभिषिच्यमानः,—राज्यं प्रतिष्ठाप्यमानः, अन्यत्र,—अभितः—सम्बन्धः, सिच्यमानः,—प्रोच्यमाणः, जलनेति भावः, [अत्र “उपसर्गात्—” (८३१६५ पा०) इत्यादिना षवम्] यस्य सर्वतोभावेन जलसिक्तो भवति, सः अङ्गमङ्गीनि मलानि मुञ्चतीति लोकोदष्टम् । मलानीव—दूषितानीव, क्लेशानिव च, धनानि मुमोच—तत्त्याज, दीनानायादिभ्यो दत्तवानित्यर्थः ; अत्र मलैः सह धनानामवैधर्म्यमाह्यप्रतीतिरूपमास्त्रङ्कारः । परकीयेणापि—परार्थप्रवृत्तेनापि इत्यर्थः, कातरेषु, जनेषु इति शेषः, कातराणां—दुर्वलानां जनानां वा, वल्लभेन—प्रियेण, हातुसशक्येनेति भावः, तृणेनेव—अतितुच्छेनेति भावः । कातरा अपि मुखे तृणानि धरन्ति इति प्रसिद्धिः । अलज्जत—अवपत, नित्यं परोपकाराय जीवनमुत्सृजन्नपि स नाहमेतावता कालंनापि कस्याप्यार्त्तस्य रक्षणाय जीवनमिदं तृणाय मत्वा उत्सृष्टं शक्नुयामिति अतृषान् किं मया जगति कृतमिति कुण्ठितोऽभूदित्यर्थः ।

(१४) करेति ।—करे—करतले, धृतः,—गृहीतः, धौतः,—निश्चितः, उज्ज्वलो वा ; अत्र धौतपदप्रयोगेण प्रतिविम्बयहणसामर्थ्यं प्रतिपादितमिति शीघ्रम् ; यः असिः,—तरवारः, तत्र प्रतिविम्बितेन—प्रतिफलितेन । अदूयत—सन्ततवान् । समितिषु—युद्धेषु, “युद्धमाथोधनं जयं प्रधनं प्रविदारणम् । ...समुदायः स्त्रियः सयत्समित्याजिसमिदयुधः” इत्यमरः) सहायः,—सहचरः तेन ; असहाय एव सर्वान् जीगीषुः स इति भावः ।

(१५) प्रधनेषु—युद्धेषु । नमता—ज्यारीपणार्थमिति भावः । मानी—अभि-

(१६) अन्तर्गतापरिमितरिपुशल्यशङ्कुकीलितामिव निखलामुवाह
राजलक्ष्मीम् । यश्च सर्वासु दिक्षु (१७) समीकृततटावटविटपा-
टवीतरुदणगुल्मवल्लीकगिरिगहनैर्दण्डयात्रापथैः पृथुभिर्भृत्योप-
योगाय व्यभजतेव वसुधाम् । यश्च (१८) अलब्धयुद्धदोहद-
मात्कीयोऽपि सकलरिपुसमुत्सारकः परकीय इव तताप प्रतापः ।
यस्य च (१९) वज्रमयो हृदयेषु, जलमयो लोचनपुटेषु, मारुत-

मानवान् । मानसेन—मनसा ; असिः धनुश्च मया सहायत्वेन नीयते, न मन्नाम-
श्वत्सेन, केबलेन उपस्थित्या वा शत्रवी जीयन्ते इति दुःखिनेति भावः ।

(१६) अन्तर्गतेति ।—अन्तर्गतैः, —अभ्यन्तरस्थैः, अपरिमितैः,—अगणितैः,
रिपूणां—शत्रूणां, रिपुनिक्षिप्तैरिति भावः, शल्यशङ्कुभिः,—बाणादिरूपकीलैः, कीलिता
—निखाता, संयमिता इत्यर्थः तामिव, इत्युत्प्रेक्षा । निखलाम्—अनपायिनीम् ।

(१७) समीकृतेति ।—समीकृतानि—समतलता नीतानि, तटाः,—नदी-
तीराणि, अवटाः,—गर्ताः, (“गर्तावटौ भुवि श्वभे” इत्यमरः) विटपाः,—
शाखाः, अटव्यः,—विपिनानि, तरवः,—वृक्षाः, दण्डानि गुल्माः,—सम्बाः, काण्डविरहित-
वृक्षा इत्यर्थः, (“अप्रकाण्डे सम्ब-गुल्मौ” इत्यमरः) वल्लीकाः,—वामलूराः, “ऊयी”
इति प्रसिद्धकौटविशेषसञ्चिता मृत्कुटाः इत्यर्थः, गिरिगहनानि—पार्वतीयवनानि ; यद्वा,
—गिरयः,—पर्वताः, गहनानि—गह्वराणि, पर्वतकन्दराणीत्यर्थः येषु तैः ; (“गहनं
कलिलं विषु । नपंसकं गह्वरं स्यात् दुःख-काननयोरपि” इति मेदिनी) यद्वा,—
समीकृताः तटावटाः यैः तादृशाः ये विटपाटवीतरवः, तथा दण्डगुल्मवल्लीकगिरयश्च,
तैः गहनैः,—कच्छैः, दुष्पवेशैरित्यर्थः, दण्डयात्रापथैः,—दण्डः,—सैन्यं, (“सैन्यं कालं
मानभेदे दण्डोऽस्त्री लङ्गुडं पुमान्” इति मेदिनी) तस्य यात्रापथैः,—गमनमार्गैः,
युद्धप्रयाणमार्गैरित्यर्थः । पृथुभिः,—महद्भिः, प्रशस्तैरित्यर्थः । भृत्योपयोगाय—भृत्यानाम्—
अनुजीविनाम्, उपयोगाय—व्यवहाराय, सुखेन गमनायेति भावः, व्यभजत—
विभक्तवानित्यर्थः ।

(१८) अलभ्येति ।—न लब्धः,—प्राप्तः, युद्धदोहदः,—युद्धाभिलाषः येन तम्,
अहतयुद्धाभिलाषमित्यर्थः । सकलति ।—सकलानां—समयाणां, रिपूणां—शत्रूणां,
समुत्सारकः,—निराकर्ता । परकीय इव—परस्वस्वव ; परकीयः प्रतापो यथा
विजयीषं तपति, तथा स्वप्रतापोऽपि सदृशयुद्धव्यापाराप्राप्तेरिति भावः ।

(१९) वज्रमयः,—अग्निरूपः, तेजोभूतमयश्च, [अत्र “तत्रप्रकृतवचने मयद्”

मयो निश्चसितेषु, क्षमामयोऽङ्गेषु, आकाशमयः शून्यतायां, पञ्च-
महाभूतमयो मूर्त्त इव अदृश्यत (२०) निहतप्रतिसामन्तान्तः-
पुरेषु प्रतापः । (२१) यस्य च आसन्नेषु भृत्यरत्नेषु
प्रतिविम्बितेव तुल्यरूपा समलक्ष्यत लक्ष्मीः ; तथा च, यस्य
(२२) प्रतापाग्निना भूतिः, शौर्योष्मणा सिद्धिः, असिधाराजलेन

[५।४।२१ पा०) इति प्राचुर्यार्थं मयट्, एवं जलमयादिषु ज्ञेयम्] हृदयेषु — अन्तः-
करणेषु, सततप्रियविद्योगानलोद्दीपकवैकृतस्मरणदिति भावः । जलमयः,—अश्रुमयः
इत्यर्थः, अम्भूतमयश्च, शोकातिशयादजलनेत्रास्त्रुप्रपातादिति भावः । मारुतमयः,—
उष्णदीर्घनिश्वासपवनरूपः, मरुङ्गतमयश्च, दुःखातिशयादविरतोष्णश्वासवायुसञ्चारादिति
भावः । क्षमामयः,—क्षान्तिपूर्णः, क्षितिभूतमयश्च, विपक्षाणामप्यवरोधवर्गो न पीडनीयः
इति स्त्रीत्वेनाविनाशितत्वादिति भावः ; यद्वा—क्षमामयः,—भूमिस्वरूपः, भूलोठनादिना
धूलिपूर्णत्वात् काठिन्याच्च । आकाशमयः,—गगनरूपः, व्योमभूतमयश्च, शून्यतायां—
विरहितायामिति यावत्, निश्चेष्टत्वे वा, प्रियतमविच्छेदादिति भावः ; अत एव पञ्च-
महाभूतमयः,—क्षित्यन्तेजोमरुद्गोमानि महानि पञ्चभूतानि, तदात्मकः, तत्तद्रूपेण
परिणत इत्यर्थः, मूर्त्तः,—मूर्त्तिमान् ; यथा महाभूतानां शब्दादयः गुणाः केवलं परार्थक-
फलाः, तथैवायं दयादालिष्यादिगुणग्रामाः परोपकृतये आसन्निति तात्पर्यम् ।

(२०) निहतेति ।—निहतानां—सङ्ग्रामे व्यापादितानां, प्रतिसामन्तानां—
विरोधिस्त्राज्यान्तरवर्त्तिदेशाधिपानामित्यर्थः, अन्तःपुरेषु—अन्तःपुरवर्त्तिनीषु मारीषु
इत्यर्थः । अथ एकस्यापि प्रतापस्य तत्तद्गुणयोगादनेकधीक्षेत्वे हृदयादयः यथायोगं
प्रयोजकाः इत्युल्लेखालङ्कारः ।

(२१) आसन्नेषु—सन्निहितेषु, भृत्यरत्नेषु—भृत्या रत्नानीव ; यद्वा,—भृत्येषु
रत्नानि तेषु, भृत्यश्रेष्ठेषु, अमात्यप्रधानेषु इति यावत्, (“जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्व-
मिति कथ्यते” इति उत्पलमाला) प्रतिविम्बितेव—प्रतिफलितेव ; आसन्नानि रत्नानि
प्रतिविम्बं गृह्णन्ति इति दृश्यते लोके ; तुल्यरूपा—समभागेन विभक्ता ।

(२२) प्रतापाग्निना—प्रतापरूपेणानलेन, भूतिः,—सम्पत्, भव्य च, (भूति-
र्भवानि सम्पदि” इत्यमरः) । शौर्योष्मणा—वीर्योष्मिभावेन, अत्रयाचिकया शक्त्या
च, [अथ “सर्व्वधातुभ्यो मनिन्” (उ० ४ पा० १४४ सू०) इति उषधातोः मनिन्-
प्रत्ययान्तेन उषन्शब्देन अर्थबोधः । “इषि-युधि—” (उ० १ पा० १४४ सू०) इति
सूत्रे बाहुलकयद्वात् उषधातोः मक्प्रत्यये सिद्धस्याविवक्षितत्वात्] । सिद्धिः,—

वंशवृद्धिः, शस्त्रव्रणमुखैः पुरुषकारोक्तिः, (२३) धनुर्गुण-
किणेन करगृहीतिः अभवत् । यस्य (२४) वैरमुपायनं,
विग्रहमनुग्रहं, समरागमं महोत्सवं, शत्रुं निधिदर्शनम्,
अरिबाहुल्यमभ्युदयम्, आहवाहानं वरप्रदानम्, अवस्कन्द-
पातं दिष्टवृद्धिं, शस्त्रप्रहारपतनं वसुधारारसम् अमन्यत ।

राज्यादिलाभः, पाकय । असिधाराजलेन—खड्गधारारूपेण जलेन । वंशवृद्धिः,—वंशस्य
—कुलस्य, वंशीय, वृद्धिः,—अभ्युदयः, वर्धनञ्च । शस्त्रेति ।—शस्त्राणां व्रणानि—चतानि
एव ; यदा—शस्त्रव्रणानां—शस्त्रप्रहारेण जातानां चतानां मुखानि—अयाणि आननानि
च तैः, पुरुषकारोक्तिः,—पौरुषप्रकटनमित्यर्थः ; मुखैरेव उक्तिर्भवतीति तथाऽऽरोपः ।

(२३) धनुरिति ।—धनुषी गुणः,—सौर्वी, तस्य किणः,—मांसगन्धिः, व्रणजं
चिह्नमित्यर्थः, व्यायामहस्ताप्रकाशी वा तेन । करगृहीतिः,—राजयाज्ञभागग्रहणं,
करस्य—हस्तस्य ग्रहणञ्च । [अत्र सर्व्वत्र तृतीयाश्लेषे “सहयुक्ते—” (१।३।१८
पा०) इत्यादिसूत्रे “विनाऽपि तदयोगं तृतीया, वृद्धी यूनेत्यादिवाक्यनिर्देशात्” इति वक्ष्या
अतदयोगेऽपि सहार्थे तृतीया] ।

(२४) वैरमित्यादि ।—वैरं—विरोधः, शत्रुणा कृतम् अनिष्टाचरणमित्यर्थः,
उपायनम्—उपटौकनं, तत्रतिसाधने प्रीत्यातिशयादिति भावः । विग्रहं—युद्धं, शत्रुभिः
क्रियमाणमिति शेषः, अनुग्रहम्—अनुकम्पां, तवातीव अनुरागादिति भावः । समरागमं
—सङ्ग्रामोपस्थितिं, महोत्सवं, बलपरीक्षणादिभिः आनन्दवर्धनत्वादिति भावः । निधिदर्शनं
—निधेः,—सहामूल्यरत्नस्य, [अत्र निपूर्व्वस्य धाधातोः “उपसर्गे—” (१।३।१८ पा०)
इति किप्रत्यये निपातनादूपम्] दर्शनम् ; यदा,—निधेरिव दर्शनं यस्य तथाभूतम् ;
युद्धकण्डूविनोदनीपायत्वादिति भावः । अरिबाहुल्यं—शत्रूणामाधिक्यम्, अभ्युदयम्—
उन्नतिजननमित्यर्थः, तन्निर्मुक्तैः प्रतापविस्तारात् राज्यविस्ताराच्चेति भावः । आहवाहानं
—युद्धे आकारणं, वरप्रदानम्—अभौष्टदानम् ; निरन्तरमभिलषितत्वादिति भावः ।
अवस्कन्दपातं—शत्रुष्वभिगमोऽवस्कन्दः, [अत्र अवपूर्व्वकात् स्कन्दधातोः “अकृत्तरि—”
(१।३।१८ पा०) इत्यादिना अधिकरणे घञि रूपम्] तस्य पातः,—उपस्थितिः, तं,
दिष्टवृद्धिं—भाग्यवर्धनम्, आनन्दवर्धनं वा । शस्त्रप्रहारेण, शत्रोरिति शेषः, पतनं—
धरातले लुण्ठनमित्यर्थः, वसुधारारसं—वसुधा—पृथ्वी, तस्या राः,—दानं, [रा दाने
अत्यन्तात् क्रिपी रूपम्] तस्य रसः,—रागः, स्वादो वा तम् ; यथा भूमिदः स्वर्गं

(२५) यस्मिंश्च राजनि निरन्तरैर्यूपनिकरैरङ्कुरितमिव कृतयुगेन,
दिक्षुखविसर्पिभिः अध्वरधूमैः पलायितमिव कलिना, समुधैः
सुरालयैः अवतीर्णमिव स्वर्गेण, (२६) सुरालयशिखरोद्भूयमानै-
र्धवलध्वजैः पल्लवितमिव धर्मेण, (२७) वहिरुपरचितविकट-
सभासत्रप्रपाप्राग्वंशमण्डपैः प्रसूतमिव ग्रामैः, काञ्चनमयसर्वोप-

शक्तेत्, तथा सङ्ग्रामे शस्त्रप्रहारपतितोऽप्रीति भावः ; यद्वा,—यज्ञान्तवसुधाराकर्षणि
दण्डवन्पतनाद्यसाधारणानन्दरसमित्याश्रयः ।

(२५) यस्मिंश्च राजनि सतीत्यर्थः [अत्र “यस्य च—” (२।३।३० पा०)
इत्यादिना भावे सप्तमी ज्ञेया] निरन्तरैः,—अविच्छिन्नैः, यूपनिकरैः,—यूपाः,—
यज्ञार्थपशुबन्धनदारुविशेषाः, तेषां निकराः,—सङ्घाः तैः, अङ्कुरितं—प्ररोहकपेक्ष
समुत्थितमिव, इति क्रियोत्प्रेचा । कृतयुगेन—सत्ययुगेन । दिक्षुखविसर्पिभिः,—
दिगन्तरालविसृमरैः, अध्वरधूमैः,—यज्ञधूमैः, पलायितमिव, समाच्छन्नदृष्टत्वेनेति
भावः, कलिना—चतुर्थयुगेन ; कलिः पापत्वात् पापस्य च कृष्णवर्णतायाः कविसमय-
प्रसिद्धत्वात् धूमैर्हेतुभूतैरुत्प्रेचा स्फुटीकृता । समुधैः,—सुधा—अमृतं, चूर्णद्रव्यं, तेन
सहितैः, सुरालयैः,—देवमन्दिरैः ।

(२६) सुरेति ।—सुरालयानां—देवागाराणां, शिखरेषु—चूडासु, शीर्षदेशेषु
इत्यर्थः, उद्भूयमानाः,—उड्डीयमानाः तैः, धवलध्वजैः,—श्वेतपताकाभिः, पल्लवित-
मिव—समन्तात् प्रसूतमिव ; धर्मस्य शुभतायाः कविसमयप्रसिद्धत्वात् तथात्रिधोत्प्रेचा-
बीजमेतत् ।

(२७) वहिरिति ।—वह्निः,—वाङ्मे देशे, उपरचितानि—निर्मितानि, विकटानि
—वृहन्ति, विशालानीत्यर्थः, सभानां—संसदां, (“समज्यापरिषद्गोष्ठीसभासमितिसंसदः ।
आस्थानी क्लीबमास्थानं स्त्री-नपुंसकयोः सदः ॥” इत्यमरः) सत्राणां—सदादानानां,
(“सवमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च” इत्यमरः) प्रपाणां—पानीयशालिकानां,
जलदानार्थगृहाणामित्यर्थः, (“प्रपा पानीयशालिका” इत्यमरः) प्राग्वंशानां—प्राक्—
पूर्वभागे, वंशः,—सपत्नीकयजमानसमुदायः यत्र तेषां, यस्मिन् गृहे हविर्द्रव्यादिकं
नियतं स्थाप्यते, तस्मात् पूर्वं सावरोधयजमानसदस्यायवस्थानानामित्यर्थः, (“प्राग्वंशः
प्राग्घविर्गोष्ठात्” इत्यमरः) मण्डपानि—गृहाणि तैः, प्रसूतमिव—उत्पन्नमिव, सृष्ट-
मिवेत्यर्थः, ग्रामैः ; बहुभिः गृहैः अपरः ग्राम इव दृश्यमान आसीदिति भावः ।

करणैर्विभवैर्विशोर्णमिव मेरुणा, (१८) द्विजदीयमानैः अर्थ-
कलशैः फलितमिव भाग्यसम्पदा ।

(२६) तस्य च जन्मान्तरेऽपि सती पार्ष्णीव शङ्करस्य,
गृहीतहृदया लक्ष्मीरिव लोकगुरोः, (३०) स्फुरत्तरलतारका
रोहिणीव कलावतः, सर्वजनजननी बुद्धिरिव प्रजापतेः,

काञ्चनमयसर्जोपकरणैः,—स्वर्णनिर्मितसर्वद्रव्यसम्भारैः, विभवैः,—सम्पद्भिः, विशोर्णमिव
—पतितमिव, समागतमिवेत्यर्थः ; मेरोः स्वर्णमयत्वात् तत्र च सर्वसुवर्णानामानयनात्
स एव विशोर्णः तत्रापतित इवेत्युत्प्रेक्षा ; यद्वा—विशोर्णमिव—क्षयितमिव, स्वर्णरहित-
मिवेत्यर्थः ।

(२८) द्विजेति ।—द्विजेभ्यः,—विप्रेभ्यः, दीयमानाः,—विमृज्यमानाः तैः ;
अर्थकलशैः,—धनकुम्भैः । भाग्यसम्पदा—सौभाग्यसमृद्ध्या ।

(२९) “तस्य” इत्यस्य “यशोवती नाम महादेवी……अभूत्, या अस्य
वक्षसि……ललास” इति उत्तरेण सम्बन्धः । [अत्र यशःशब्दात् “तदस्य—” (५।२।६४
पा०) इत्यादिना मनुपि “मातृपधायाम्—” (८।२।६ पा०) इत्यादिना मतोर्मस्य
वकारादेशे यशस्वत्, ततः स्त्रियां ङीपि यशस्वती इति रूपसिद्धिः ; अयुक्त्यन्तप्राति-
पदिकात् यशःशब्दात् मनुपि “संज्ञायाम्” (८।२।११ पा०) इति मतोर्मस्य
वकारादेशे यशोवत् ततः ङीपि यशोवती इति कथञ्चित् निर्वाहः] । तामेव विशि-
नष्टि, सतीत्यादिभिः ।—सती—पतिव्रता, सती-नाम्नी च ; दक्षदुष्टिरूपेण यदा
जाता, तदा पार्वत्याः सतीति संज्ञा आसीदिति प्रसिद्धिः । शङ्करस्य—शं—मङ्गलं,
करोतीति तथोक्तस्य, हरस्य च । “शङ्करस्य” इत्यादीनि “महामुनेः” इत्यन्तानि पदानि
राजपक्षेऽपि सङ्गमनीयानि । गृहीतहृदया—हृदयग्राहिणी, वक्षःस्थलवासिनी च,
[“गृहीतहृदया” इत्यत्र “गृहीतपरहृदया” इति पाठे,—गृहीतम्—आवर्जितं,
परेषाम्—अन्येषां, हृदयं—चेतः, सदावहारादिनेति भावः यथा सा ; अन्यत्र,—गृहीतम्
—आश्रितं, परस्य—श्रेष्ठस्य, विष्णोरित्यर्थः, हृदयं—वक्षःस्थलं, सततपवित्रपातिव्रत्याव-
लम्बनात् इति भावः यथा सा] लोकगुरोः,—जगद्गुरोः नारायणस्य, पृथिवीपतेः ।

(३०) स्फुरदिति ।—स्फुरन्ती—दीप्यमाना, तरला—चञ्चला, तारका—
कनीनिका यस्याः सा, स्फुरन्ती—दीप्यमाना, तरला—भासुरा, उज्ज्वला इत्यर्थः,
(“तरलं चञ्चले षिङ्गे भास्वरेऽपि त्रिलिङ्गकम्” इति मेदिनी) तारका—नक्षत्र-
रूपिणीत्यर्थश्च । कलावतः,—चतुःषष्टिविद्याशालिनः, चन्द्रस्य च । सर्वजनजननी—

(३१) महाभूभृत्कलोद्गता गङ्गेव वाहिनीनायकस्य, (३२) मान-
सानुवर्त्तनचतुरा हंसीव राजहंसस्य, (३३) सकललोकार्चित-
चरणा तथीव धर्मस्य, (३४) दिवानिशम् अमुक्तपार्श्वस्थितिः
अरुन्धतीव महामुनेः, (३५) हंसमयीव गतिषु, परपुष्टमयीव

सर्वेषां जनानां जननी—उत्पादनी, [जनधातोः “अत्तिस्” (उ० २ पा० १०३
सू०) इत्यादिमूले बाहलकयङ्गणात् अनिप्रत्यये ततो डीपि रूपम्] माता च, “राज-
भार्या प्रमः पृथ्वी गरुडारोपमावका । श्रूयः पूर्वजपत्नी च समैता मातरः स्मृताः ॥”
इत्युक्तं । प्रजापतेः,—ब्रह्मणः, प्रजापालस्य च ।

(३१) महति ।—महन्—विशालं, भूभृतां—राजां, कुलं—वंशः, महाभूभृतः,
—हिमाद्रः, कुलं—तनूः इति च, (“कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेषु च । भवने
च तनौ क्रीवम्” इति मेदिनी) तस्मात् उद्गता—जाता, निर्गता च, [अत्र “निरा-
दयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या” (वा०) इति समासः] । वाहिनीनायकस्य—सेनापतेः,
तर्गङ्गणीपतेः समुद्रस्य च, (“वाहिनी स्यात्तरङ्गिण्यां सेना-सैन्यप्रभेदयोः” इति मेदिनी) ।

(३२) मानमति ।—मानस्य—चित्तस्य, तदाग्यस्य सरसस्य, अनुवर्त्तनम्—
अनुसरणं, तस्मिन् चतुरा—निपुणा । राजहंसस्य—कलहंसस्य, नृपोत्तमस्य च,
(“राजहंसस्तु कादम्बं कलहंसे नृपोत्तमे” इति मेदिनी) ।

(३३) सकलति ।—सकलैः,—समर्थैः, लोकेः,—जनैः, अर्चिता—सेवितो,
चरणौ—पादौ, अर्चिताः चरणाः,—बह्वृचादिशाखाश्च यस्याः सा, (“चरणौऽस्ती
बह्वृचादौ मूले गोत्रे पटेषु च” इति मेदिनी) तथी—ऋग्यजुःसामाख्या वेदा इत्यर्थः,
[अत्र “सङ्गाथा—” (५।२।४२ पा०) इत्यादिना विहितस्य तथपः “द्विविधा—”
(५।२।४३ पा०) इत्यादिना अयजादेशे स्थानिवद्भावात् “टिङ्गाणञ्—” (४।१।१५
पा०) इत्यादिना डीपि रूपम् । “स्त्रियासक् सामयजुषी इति वेदास्त्रयस्त्रयी”
इत्यमरः] । धर्मस्य—विहितक्रियाकलापस्य, तज्जनितादृष्टस्य वा, धर्मोऽस्त्यस्येति
धर्मः तस्य, [अश्व-आदित्वादच्प्रत्ययः] धर्मवत इत्यर्थः ।

(३४) दिवानिशम्—अहोरात्रम् । [अत्र “विप्रतिषिद्धञ्—” (२।४।१३
पा०) इत्यादिना समाहारद्वन्द्वः] । अमुक्तेति ।—अमुक्ता—न लक्षा, पार्श्वे स्थितिर्गया
सा, सततपार्श्वचारिणीत्यर्थः । महामुनेः,—वसिष्ठस्य, राजर्षेय । अत्र “सती पार्वतीव
शङ्करस्य” इत्यादिषु सर्वत्र श्लिष्टैः पदैः अनेकार्थप्रत्यायनात् शेषसङ्करीपमाङ्गुलारः ।

(३५) हंसमयीव—हंसरूपिणीव, मृदुमन्दगमनादिति भावः । परपुष्टमयीव

आलापेषु, चक्रवाकमयीव पतिप्रेम्णि, प्राङ्गमयीव पयो-
धरोन्नतौ, मदिरामयीव विलासेषु, निधिमयीव अर्थसञ्चयेषु,
वसुधारामयीव प्रसादेषु, कमलमयीव कोषसङ्ग्रहेषु, (३६) कुसुम-
मयीव फलदानेषु, सन्ध्यामयीव वन्द्यत्वे, (३७) चन्द्रमयीव
निरूपत्वे, दर्पणमयीव प्रतिप्राणिग्रहणेषु, सामुद्रमयीव पर-
चित्तज्ञानेषु, परमात्ममयीव व्याप्तिषु, स्मृतिमयीव पुण्यवृत्तिषु,

—कोकिलरूपिणीव, सधुरस्वरत्वादिति भावः। पतिप्रेम्णि—भर्तृप्रणये, विरहे
कातर्यातिशयादिति भावः। प्राङ्गमयीव—वर्षामयीव, पयोधरोन्नतौ—स्तनोन्नतौ,
मेघोन्नतौ च। (“पयोधरः कोषकारे नारिकेलं स्तनेऽपि च। कशेरु-मेघयोः” इति
मेढिनी)। विलासेषु—विभ्रमचष्टितेषु। अर्थसञ्चयेषु—अर्थानां—धनानां, सञ्चयः,—
सङ्ग्रहः तेषु, निधिमयीव—निधिः,—गुप्तं धनं, तन्मयीव, धनसञ्चयकारिणी इति भावः।
वसुधारामयीव—वसूनां—धनानां, धारा—वर्षणं, तन्मयीव, प्रसादेषु—अनुग्रहेषु, दयासु
इत्यर्थः; एतादृशी दयावती, यत् मतं वसूनि अनुजौविभ्योऽर्थिभ्यश्च वितरतीति
भावः। कमलमयीव—पद्मरूपिणीव, कोषसङ्ग्रहेषु—धनभाण्डारचक्षणेषु इत्यर्थः,
कर्णिकासम्पूरणेषु च, बीजकोषग्रहणेषु इत्यर्थः।

(३६) कुसुममयीव—पुष्परूपिणीव, फलदानेषु—कृतस्य कर्मणः पुरस्कारादि-
दानेषु वृत्तादीनां श्रयादिवितरणेषु वा इति भावः; पुष्पान्तरमेव फलस्थोत्पत्त्यै
ब्रूयादशयः। सन्ध्यामयीव—सन्ध्यारूपिणीव, वन्द्यत्व—पूज्यत्वे; सन्ध्या यथा लोकैः
पूज्यते, तथाऽसौ पूज्यते इति भावः।

(३७) चन्द्रमयीव—चन्द्ररूपिणीव, निरूपत्वे—अनुणत्वे, अकोधत्वे इत्यर्थः,
उष्मरहित्ये च, शीतलप्रकृतिवादिति भावः। दर्पणमयीव—आदर्शरूपिणीव, प्रति-
प्राणिग्रहणेषु—प्राणिनं प्राणिनं प्रति इति प्रतिप्राणि, यत् ग्रहणम्—आवर्जनं, सर्व-
लोकवशीकरणम् इत्यर्थः, सर्वजनप्रतिविम्बधारणं च तेषु। सामुद्रमयीव—सामुद्रं—
परचित्तज्ञानसाधनं समुद्रकृतं शास्त्रं, येन अन्यस्य चित्तवृत्तिः ज्ञायते, तन्मयीव तद्रूपिणीव,
परचित्तज्ञानेषु—परेषां चित्तस्य—मनसः, मानसोदितविषयस्येति भावः, ज्ञानेषु
—बोधेषु; उपस्थितिचक्षु एव आश्रितानां परेषां मनोऽभिप्रेतकार्यसमाचरणादिति
भावः। परमात्ममयीव—परमेश्वररूपिणीव, व्याप्तिषु—व्यापनभाविषु, सर्वत्र कार्येषु
अभिनिर्वृतात्, सर्वलोकान्तर्धामित्वाच्च। स्मृतिमयीव—स्मरणरूपिणीव, पुण्यवृत्तिषु

मधुमयीव सन्धाषणेषु, अमृतमयीव तृष्यक्षु, वृष्टिमयीव भृत्येषु,
निर्वृतिमयीव सखीषु, वेतसमयीव गुरुषु, गोत्रवृद्धिरिव
विलासानां, प्रायश्चित्तशुद्धिरिव स्त्रीत्वस्य, आज्ञासिद्धिरिव मकर-
ध्वजस्य, (३८) व्युत्थानबुद्धिरिव रूपस्य, दिष्टवृद्धिरिव रतेः,
मनोरथसिद्धिरिव रामणीयकस्य, दैवसम्पत्तिरिव लावण्यस्य,
वंशोत्पत्तिरिवानुरागस्य, वरप्राप्तिरिव कान्तेः, सर्गसमाप्तिरिव
सौन्दर्यस्य, आयतिरिव यौवनस्य, अनभ्रवृष्टिरिव वैदग्ध्यस्य,
अयशःप्रमृष्टिरिव लक्ष्मणाः, यशःपुष्टिरिव चारित्र्यस्य, हृदय-

—पुण्यकर्मानुष्ठानेषु, पुण्यानि कर्माणि न विस्मर्यन्ते बहुव्यापृततयाऽपीति भावः ।
मधुमयीव सन्धाषणेषु—संलापेषु, मधुरभाषित्वात् इति भावः । अमृतमयीव—
सुधामयीव, जलमयीव च, तृष्यक्षु—सन्तोषं गच्छक्षु, सर्वेषां तृप्तिसम्पादने पाटवादिति
भावः । [“तृष्यक्षु” इत्यत्र “तृष्यक्षु” इति पाठः,—तृषामनुभवक्षु. पिपासुषु इत्यर्थः] ।
वृष्टिमयीव—वर्षणरूपिणीव, भृत्येभ्यो वाञ्छाऽतिरिक्तप्रदत्तादिति भावः । निर्वृतिमयीव
—सुखमयीव, सखीषु—वयस्यासु ; तासां सततसुखसंविधानादिति भावः । वेतस-
मयीव—वेतसरूपिणीव, निरन्तरनमत्वादिति भावः । अत्र सर्वत्र सप्तम्यन्तेषु “सप्तम्य-
धिकरणे च” (२।३।३६ पा०) इति विषयाधिकरणे सप्तमी] गोत्रवृद्धिरिव—वंशी-
प्रतिरिव, विलासानां—विभ्रमवेष्टितानां, विभ्रमातिशयविस्मारादिति भावः । प्रायश्चित्त-
शुद्धिः,—प्रायश्चित्तेन—चान्द्रायणादितपसा, शुद्धिः,—पूतत्वम् ; स्त्रीत्वं हि पापमयं
कातर्यादिदोषदूषितत्वात्, तत्तु अनया निजगणेः अन्यथाकृत्य पाषितम् उज्ज्वलितं वा
इति भावः । मकरध्वजस्य—कामस्य, आज्ञासिद्धिः,—अस्याः तथा कमनीयत्वं, यथा
एतद्दर्शने कस्यापि कामावेशः न शस्यतीति कामस्य अज्ञाज्ञताज्ञत्वमिति भावः ।

(३८) व्युत्थानबुद्धिरिव—विशेषिण उत्थाने—अभ्युदये, बुद्धिरिव—प्रज्ञेव ।
दिष्टवृद्धिरिव—भाग्योदय इव । रामणीयकस्य—रमणीयत्वस्य, [अत्र रमणीयशब्दात्
“योपधात्—” (५।१।१३२ पा०) इत्यादिना वृजि रूपम्] । सर्गसमाप्तिरिव—सृष्टिशेष
इव, नान्वदितः सौन्दर्यमिति भावः । आयतिरिव—आभोग इव, परिपूर्णतेवेत्यर्थः ।
अनभ्रवृष्टिरिव—विना मेघं वर्षणमिव, असम्भवत्वात् इति भावः, वैदग्ध्यस्य—
विपुण्यायाः ; यथा अनभ्रवृष्टिः विजयोत्यादिका, तथा अस्याः वैदग्ध्यमपि आश्चर्य-

तुष्टिरिव धर्मस्य, सौभाग्यपरमाणुसृष्टिरिव प्रजापतेः, शमस्यापि शान्तिरिव, विनयस्यापि विनीतिरिव, आभिजात्यस्यापि अभिजातिरिव, संयमस्यापि संयतिरिव, धैर्यस्यापि धृतिरिव, विभ्रमस्यापि विभ्रान्तिरिव, यशोवती नाम महादेवी प्राणानां प्रणयस्य विस्रम्भस्य धर्मस्य सुखस्य च भूमिरभूत्, या अस्य वक्षसि नरकजितो लक्ष्मोरिव ललास ।

निसर्गत एव च स (३६) नृपतिः आदित्यभक्तो बभूव । प्रतिदिनमुदये दितकृतः स्नातः सितदुकूलधारी धवलकर्पट-प्राहतशिराः प्राङ्मुखः क्षितौ जानुभ्यां स्थित्वा कुङ्कुमपङ्कानुलिप्ते मण्डलके पवित्रपद्मरागपात्रीनिहितेन स्वहृदयेनेव सूर्यानुरक्तेन रक्तकमलपण्डेन अर्च्चां ददौ ; अजपञ्च जप्यं

जननमिति भावः । अयशःप्रसृष्टिः,—अयशसः,—अकीर्त्तिः, चपलत्वजनितस्यति भावः, प्रसृष्टिः,—प्रमार्जनम्, अपनयनमित्यर्थः सा इव ; अनप्रायिनौ लक्ष्मीरियमिति भावः । यशःपुष्टिरिव—यशसां—कीर्त्तिनां, पुष्टिः,—पीषणं सेव, अतीवमुचरितत्वादिति भावः । अभिजातस्य—कौलीन्यस्य, अभिजातिः,—सत्कुलजातत्वं, सेव । महादेवी—कृताभिषेका प्रधाना महिषी । भूमिः,—भाजनम् । नरकजितः,—नरकामुरजंतुः, नारायणस्य इत्यर्थः, नरकं—निरयं, जितवानिति तथाभूतस्य च ।

(३६) निसर्गतः,—स्वभावतः, आदित्यस्य भक्तः आदित्यभक्तः,—सूर्यपरायण इत्यर्थः, सूर्योपासक इति यावत्, [आदित्यशब्दादप्यर्थं “दित्यदित्या—” (४।१।८५ पा०) इत्यादिना ण्यप्रत्यये रूपम्] प्रकृतिः स्वानुकूलं भजते इति तेजस्विनः तेजस्विसमाराधनं समञ्जसम् । दिनकृतः,—सूर्यस्य । सितदुकूलधारी—परिहितशुभपट्टवसनः । धवलंति । —धवलं—श्वेतं, कर्पटं—वसनेन, प्राहतम्—आच्छादितं, शिरौ यस्य तथाभूतः, श्वेतोष्णीषधारीत्यर्थः । कुङ्कुमेति । —कुङ्कुमस्य पङ्केन—घनद्रवेण, घटकुङ्कुमेनेत्यर्थः, अनुलिप्तं—प्रदिग्धं, रञ्जितमिति यावत् तस्मिन् । मण्डलके—मण्डलाकारे पद्मादिरूपेणाङ्किते स्थाने, सूर्योपासनाविधिविहिते इति भावः । पवित्रेति । —पवित्रा—विशुद्धा, पद्मरागस्य पात्री—पद्मरागमणिनिर्मितं भाजनं, [अत्र पाधातोः “दादिभ्यश्चन्दसि” (३० ४ पा० १६८) इति स्त्रन्प्रत्यये “वनी र च” (४।१।७ पा०) इति ङीप् रूपम्] तस्यां निहितं—रक्षितं तेन । स्वहृदयेनेव—स्वस्य—आत्मनः, हृदयेनेव—मानसेनेव,

सुचरितः प्रत्युषसि मध्यन्दिने दिनान्ते च अपत्यहेतोः प्राध्वं
प्रयतेन मनसा जञ्जपूको मन्त्रमादित्यहृदयम् ।

(४०) भक्तजनानुरोधविधेयानि तु भवन्ति देवतानां
मनांसि ; यतः स राजा कदाचित् यौष्मसमये यदृच्छया सित-
करकरसितसुधाधवलम्बं हर्म्यस्थं पृष्ठे सुष्वाप ; पार्श्वे चास्य
द्वितीयशयने देवी यशोवती शिष्ये । (४१) परिणत-

भक्तिप्रवणेन इति भावः । सूर्यानुरक्तेन—आदित्यानुरागिणा । रक्तकमलपङ्केन—रक्तोत्पल-
निचयेन, (“जलादिकदम्बे पङ्कमस्त्रियाम्” इत्यमरः) अर्धां—पूजाम् । जप्यं—जप-
नीयम् । सुचरितः,—सुशीलः, प्रभाकरवर्द्धन इति भावः । प्रत्युषसि—प्रभाते ।
मध्यन्दिने—मध्याह्ने । दिनान्ते—सार्धकाले । अपत्यहेती,—पुत्रार्थम् । प्राध्वं—
प्रधतः सन्, [अव्ययमेतत् । “प्राध्वन्तु प्रधते चातिदूरवर्त्मानि बन्धने” इति मेदिनी] ।
प्रयतेन—विवेकेन । जञ्जपूकः,—पुनःपुनर्जपपरायणः । [“यजजपदशां यङः”
(१।२।१६६ पा०) इति जकप्रत्यये रूपम्] । मन्त्रम्—“अर्कान्तु मूर्द्धि विन्यस्य
ललाटे तु श्विं न्यसेत्” इत्यादि न्यासपूर्वकम् “आदित्यो मन्त्रसंयुक्तः आदित्यो भुवनेश्वरः ।
आदित्यान्नापरी देवः स्नादित्यः परमेश्वरः ॥” इत्यादि भविष्यपुराणोक्तम्, आदित्य-
हृदयम्—आदित्यस्थं—सूर्यस्थं, हृत्—चित्तम्, अभते—गच्छति इति आदित्यहृदयं
—सूर्यचित्तप्रियमित्यर्थः, आदित्यप्रीतिकरमिति यावत् ।

(४०) भक्तेति ।—भक्तजनानां—तदेकासक्तानां, सेवकानामित्यर्थः, अनुरोधस्य—
निवेदनस्य, विधेयानि—वञ्जानि ; अनन्यभक्तिमानसुलभाः देवप्रसादाः इति भावः ।
यदृच्छया—स्नेच्छया, [अत्र या इच्छा इति विशङ्गे “मयूरव्यसकादयश्च” (२।१।७२
पा०) इति निपातनात् समासः] सितेति ।—सितकरः,—चन्द्रः, तस्य कराः,—
किरणाः, तद्वत् सिताभिः,—श्याभिः, सुधाभिः,—चूर्णप्रलीपैरिति यावत्, धवलं—शुभ्रं
तस्य ; यद्वा,—सितकरकरसितोऽसौ सुधाधवलश्च तथाभूतस्य, विश्वचन्द्रप्रभोद्भासितस्य
सुधाधवलस्य च इति भावः । हर्म्यस्थं—प्रासादस्य इति यावत्, (“हर्म्यादि धनिनां वासः
प्रासादो देवभूभुजाम्” इत्यमरवचनात्) । पृष्ठे—उपरिभागे । सुष्वाप—निद्रौ ।
द्वितीयशयने—अपरशय्यायाम् । “द्वितीयशयने” इत्यनेनास्य संयमित्वं प्रकटीकृतम् ;
“नाश्रूयात् भार्यया साकं न च सुष्यात् तथा समम्” इति स्मृत्यात् । शिष्ये
—शयितवती ।

(४१) “परिणत—” इत्यादेः “देवी यशोवती.....उदतिष्ठत्” इत्युत्तरः ।

प्रायायान्तु श्यामायाम्, आसन्नप्रभातवेलाविलुप्यमानलावण्ये
लिलम्बिषमाणे सौदत्तेजसि तारकेश्वरे, (४२) कराग्रमृष्ट-
कुमुदिनोपमोदजन्मनि शशधरस्वेदे इव गलति अतिशीतले
अवश्यायपयसि, (४३) मधुमदमत्तप्रसुप्तसीमन्तिनीनिश्वास-
हतेषु सङ्क्रान्तमदेष्विव घूर्णमानेषु अन्तःपुरप्रदीपेषु,
(४४) राजनि च विमलनखप्रतिविम्बिताभिः संवाह्यमानचरणे
इव तारकाभिः, विसृज्यप्रसारितैः दिग्ङ्गनानामिवापितैरङ्गै-
र्मधुसुगन्धिभिः स्वहस्तकमलतालवृन्तवातैरिव खसितैर्मुखश्रिया

णान्वयः । अव “उदीऽनूर्ध्वकर्मणि” (१।३।२४ पा०) इति अनूर्ध्वगृहणात्, शयनात्
उत्थानरूपार्थे नात्मनेपदप्राप्तिः] परिणतप्रायायां—प्रायेणावसितायां, श्यामायां—
निशायाम् । (“श्यामा स्याच्छरिवा निशा” इत्यमरः) । आसन्नेति ।--आसन्नया—
आपतन्त्येत्यर्थः, प्रभातवेलया—प्रलूषसमयेन, विलुप्यमानं—क्षीयमाणं, लावण्यं—कान्तिर्यस्य
तथाभूते । लिलम्बिषमाणे—लम्बितुमिच्छति, अस्तं जिगमिषति इति यावत्, पश्चिमायां
दिशैति शेषः । सौदत्तेजसि—क्षीयमाणरश्मौ । तारकेश्वरे—तारागर्जे, चन्द्रमसि इत्यर्थः ।

(४२) करेति ।—कराग्रैः,—किरणाग्रैः, हस्ताग्रैः, मृष्टायां—कृतस्पर्शायां,
भृतायाञ्च, कुमुदिन्यां—कैरविश्यां, यः प्रमोदः,—सत्त्वोदयजनितप्रौतिः, तस्मात् जन्म
—उत्पत्तिर्यस्य तथोक्तं । शशधरस्वेदे इव—चन्द्रघर्मे इवेत्युपेक्षा, गलति—पतति,
खवतीत्यर्थः । अवश्यायपयसि—तुषारजले, (“अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं
हिमम्” इत्यमरः) ।

(४३) मध्विति ।—मधुमर्दन—मद्यपानजनितचित्तविकारिण, मत्तानां—क्षीवाणां,
प्रसुप्तानां—निद्रितानां, सीमन्तिनीनां—नारीणां, निश्वासैः हताः,—सञ्चालिताः तेषु, अत
एव सङ्क्रान्तमदेष्विव—प्राप्तमद्यपानजनितावस्थाविशेषेष्विवेत्युपेक्षा ; मत्तानां प्रमदानां
निश्वाससङ्क्रादिति भावः । घूर्णमानेषु—आव्यमानेषु ।

(४४) राजनि—नरेन्द्रे । विमलंति ।—विमलंतेषु—निर्मलेषु, स्वर्कषु इत्यर्थः,
नखेषु, पादयोरिति भावः, प्रतिविम्बिताः,—प्रतिफलिताः ताभिः । तारकाभिः,—
नखैः । संवाह्यमानेति ।—संवाह्यमानौ—आव्यमानौ, संस्रियमानौ इत्यर्थः, चरणौ
यस्य तथाभूते इवेत्युपेक्षा । विसृज्यंति ।—विसृज्यं—विसृज्यं यथा तथा, प्रसारितानि
—विसारितानि तैः, अङ्गैः,—अवयवैः, [अव “लक्षणे—” (१।४।८० पा०) इत्या-

वीज्यमाने, विमलकपोलस्थलस्थितेन सितकुसुमशेखरेणैव
रतिकेलिकचग्रहलम्बितेन प्रतिमाशशिविम्बेन विराजिते,
स्वपति देवी यशोवती सहस्रैव,—“आर्यपुत्र ! परित्रायस्व
परित्रायस्व” इति भाषमाणा भूषणरवेण व्याहरन्तीव परि-
जनम् उत्कम्पमानाङ्गयष्टिः उदतिष्ठत् ।

अथ तेन सर्वस्यामपि पृथिव्याम् (४५) अश्रुतपूर्वेण,
किमुत देवीमुखे, “परित्रायस्व” इति ध्वनिना दग्ध इव श्रव-
णयोः एकपद एव निद्रां तत्याज राजा । शिरोभागाच्च कोप-

दिना इत्यभूतलक्षणे तृतीया] मधुसुगन्धिभिः,—मधु—मकरन्दं, तद्वत् सुगन्धिभिः,—
सुरभिभिः । मुखश्रिया—वदनलक्षणा । विमलति ।—विमलं—स्वच्छं, यत् कपोलस्थलं
—गण्डदेशः, तस्मिन् स्थितं—प्रतिफलितं तेन । सितकुसुमशेखरेणैव—श्वेतपुष्पशिरो-
माण्ड्येनैव । रतीति ।—रतिकेलिः,—सुरतक्रीडा, तव यः कचग्रहः,—केशकषणं,
तेन लम्बितं तेन । प्रतिमाशशिविम्बेन—शशिप्रतिविम्बेन इत्यर्थः । स्वपति—निद्राति,
राजनीति पूर्वेणान्वयः । भूषणरवेण—अलङ्कारशिक्षितेन ; भीत्या अङ्गविपनेन
भूषणरवः समुदितः इति भावः । व्याहरन्तीव—कथयन्तीव, स्वभयमिति शेषः ;
यद्वा,—आह्वयन्तीव । परिजनं—सखीजनं, भृत्यजनं वा । उत्कम्पमानाङ्गयष्टिः,—
उच्चैः,—अतिशयेन, कम्पमाना—वेपमाना, अङ्गयष्टिः,—चौणर्दङ्ग इत्यर्थः यस्याः
तथाभूता ।

(४५) अश्रुतपूर्वेण—पूर्वमश्रुतेन ; तादृशे राजन्वति देशे प्रजानां तथाभूत-
विपत्त्यातस्य असम्भवादिति भावः । [अत्र “सर्पा—” (२।४।७१ पा०) इत्यादिद्वचौ
“भूतपूर्वे चरट्” (५।३।५३ पा०) इति निर्देशात् पूर्वनिघाते भूतपूर्ववत् सामान्यात्
अश्रुतपूर्वं इति सिद्धिः] यद्वा,—अश्रुतः पूर्वः,—प्रागप्याविर्भावः यस्य तथाविधेन,
प्राचीनैरप्यश्रुतोत्पत्तिकेन इत्याशयः । किमुत—किं पुनः, यस्य राज्यं साधारणप्रजानामपि
किमपि भयकारणं नास्ति, तस्य अन्तःपुरे स्वमहिष्याः भयकारणस्य अतीव असम्भाव्यत्व-
मेवेति भावः । दग्ध इव—ज्वलित इव ।—एकपदं—तत्कालं एव, मया एवेत्यर्थः,
(“एकपदं तत्कालं नपुंसकम्……” इति मेदिनी) अकस्मादिव वा । “शिरोभागाच्च”
इत्यस्य “वगेन उत्प्रात” इति उत्तरं सम्बन्धः ; तस्य विश्रुतिः, शिरोभागादिति ।
—शिरोभागात्—शीर्षदेशात्, शयनीयस्येति भावः । कोपति ।—कोपेन—क्रोधेन,

कम्पमानदक्षिणकराकृष्टेन कर्णोत्पलेनेव निर्गच्छता अच्छ-
धारेण धौतासिना सौमन्तयन्निव निशाम्, (४६) अन्तराल-
व्यवधायकम् आकाशम् इव उत्तरीयांशुकं विलिपन् वामकर-
पङ्कवेन, करविक्षेपवेगगलितेन हृदयेनेव भयनिमित्तान्वेषिणा
भ्रमता दिक्षु कनकवलयेन विराजमानः, (४७) सत्वरव-
तारितवामचरणाक्रान्तिकम्पितप्रासादः, पुरः पतितेन असि-
धारागोचरगतेन शशिमयूखखण्डेनेव खण्डितेन हारेण राजमानः,
लक्ष्मीचुम्बनलग्नताम्बूलसरञ्जिताभ्यामिव निद्रया कोपेन च
अतिलोहिताभ्यां लोचनाभ्यां पाटलयन् पर्यन्तान् आशानाम्,

कम्पमानः,—वेपमानः, दक्षिणः,—अपसव्यः, करः,—हस्तः, तेन आकृष्टः,—आक्षिप्तः
तेन । निर्गच्छता—निर्गलता । अच्छधारेण—निर्मलधारेण । धौतासिना—
निश्चितकरवालेन, सौमन्तयन्निव—दिशा कुर्वन्निव, असिप्रभया कियतः स्थानस्य
प्रकाशीभूतत्वात्, समन्तादन्धकारावृतत्वाच्च निशयाः सौमन्तीकरणत्वमवगन्तव्यम् ।

(४६) अन्तरालंति ।—अन्तरालस्य—मध्यस्य, व्यवधायकं—व्यवधानकारणमित्यर्थः,
आच्छादकमिति यावत् । आकाशमिव—शून्यमिव, सूक्ष्मत्वात् स्वच्छत्वाच्च उज्ज्वलनीला-
भासत्वाद्वा तथा बोध्यम् । उत्तरीयांशुकम्—उत्तरामङ्गं, वामकरपङ्कवेन विलिपन्—
—पर्यस्यन्, अपसारयन् इत्यर्थः । करेति ।—करस्य विक्षेपः,—प्रसारणमित्यर्थः,
तस्य वेगः,—रयः, तेन गलितं—निःसृतं तेन । भयेति ।—भयस्य निमित्तं—
कारणम्, अन्विष्यतीति तथोक्तेन । कनकवलयेन—काञ्चनकटकेन ।

(४७) सत्वरति ।—सत्वरं—सवेगम्, अवतारितेन—अधःस्थापितेन, वामचरणेन
या आक्रान्तिः,—आघातः, तथा कम्पितः,—चालितः, प्रासादः,—हृदयं येन तथा-
भूतः । असिधारागोचरगतेन—असिधाराया गोचरं—विषयं, गतः,—प्राप्तः तेन,
असिधाराप्रतिबिम्बितेन इत्यर्थः । शशिमयूखखण्डेनेव—चन्द्रकिरणशकलेनेव, शीघ्रात्
औज्वल्याच्चेति भावः ; खण्डितेन—क्रिन्नेन । राजमानः,—शोभमानः । लक्ष्मीति ।—
लक्ष्म्याः,—कर्तृभूतायाः राजलक्ष्म्याः, चुम्बनं, तेन लग्नः,—संस्तुतः, यः ताम्बूल-
रसः,—पञ्चरागः, तेन रञ्जिताभ्याम् इव—अनुलिप्ताभ्यामिवेत्युपेक्षा । अतिलोहिता-
भ्याम्—अतिरक्ताभ्याम् । पाटलयन्—श्वतरत्नीकुर्वन् । आशानां—दिशां, पर्यन्तान्
—प्रान्तदेशान् ।

(४८) आबद्धान्धकारया त्रिपताकया भ्रूकुव्या पुनरिव त्रियामां परिवर्त्तयन्,—“देवि ! न भेतव्यं, न भेतव्यम्” इत्यभिदधानो वेगेन उत्पपात ; सर्वासु च दिक्षु विक्षिप्तचक्षुः यदा न अद्राक्षीत् किञ्चिदपि, तदा पप्रच्छ तां भयकारणम् ।

अथ (४९) गृहदेवतास्त्रिव प्रधावितासु यामिक-विलासिनीषु, प्रबुद्धे च समीपशायिनि परिजने, शान्ते च हृदयो-त्कम्पकारिणि साध्वसे, सा समभाषत,—“आर्य्यपुत्र ! (५०) जानामि, स्वप्ने भगवतः सवितुर्मण्डलात् निर्गत्य हौ कुमारकी तेजोमयी बालातपेनेव पूरयन्ती दिग्भागान्, वैद्युतम् इव जीवलीकं कुर्वाणौ, मुकुटिनौ, कुण्डलिनौ, अङ्गदिनौ, कवचिनौ, गृहीतशस्त्री, इन्द्रगोपकरुचा रुधिरं धाम्ना स्नातौ,

(४८) आबद्धान्धकारया — आपूर्णतिमिरया ; महाक्रोधीत्युक्तः इति भावः । [“आबद्धान्धकारया” इत्यत्र “बद्धान्धकारया” इति पाठोऽपि — स एवार्थः ।] त्रिपताकया — रेखावर्धण । त्रियामां — प्रह्वरवितयवती रजनीमित्यर्थः । परिवर्त्तयन् — प्रवर्त्तयन्, जनयन्नित्यर्थः । विक्षिप्तचक्षुः — प्रेरितनेत्रः, पातितनयन इत्यर्थः ।

(४९) गृहदेवतासु इव — गृहाधिष्ठातृदेवीषु इवेत्युक्त्वा, प्रधावितासु — सवेगम् आपतितासु, आर्त्तनादश्वणादिति भावः । यामिकविलासिनीषु — प्रह्वरपालिकासु, अन्तःपुररक्षिकासु नारीषु इति यावत् । [“यामिकविलासिनीषु” इत्यत्र “यामिकिनीषु” इति पाठः, — यामः, — प्रह्वरः एव यामक, तत्र तिष्ठति याः ताः यामिकिन्यः तासु, प्रह्वरिणीषु इत्यर्थः । [अत्र “भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेतिशायने । संसर्गेऽस्ति-विवक्षायां भवन्ति सन्तुष्टादयः ॥” इति नित्ययोगेऽर्थे “अत —” (५।२।११५ पा०) इति इति डौपि रूपम्] प्रबुद्धे — जागरिते । साध्वसे — भये, (“भीतिर्भी. साध्वसं भयम्” इत्यमरः) ।

(५०) जानामि — मन्ये । तेजोमयी — तेज पूर्णा । बालातपेनेव — अभिनव-मर्थमयूखेनेव । पूरयन्ती — व्यापृवन्ती । वैद्युतमिव — तडिन्मयमिव । जीवलीकं — जगत् । मुकुटिनौ — किरीटधारिणौ । कुण्डलिनौ — कुण्डलालङ्कृतौ । अङ्गदिनौ — केयूरशोभितौ । कवचिनौ — वस्त्रधरौ । इन्द्रगोपकरुचा — इन्द्रगोपकः, — वर्षाकालिक-रक्तवर्षकोटिविशेषः, तद्वत् रुक् — प्रभा यस्य तथाभूतम् । धाम्ना — स्वीयतेजसा, प्रमथ

उन्मुखेन उत्तमाङ्गवटमानाञ्जलिना जगता निखिलेन प्रणम्य-
मानौ, कन्यया एकया च चन्द्रमूर्त्येव सुषुम्णारश्मिनिर्गतया
अनुगम्यमानौ क्षितितलमवतीर्णौ; तौ च मे विलपन्त्याः
शस्त्रेण उदरं विदार्य प्रवेष्टुम् आरब्धौ; प्रतिबुद्धाऽस्मि च आर्य्य-
पुत्रं विक्रीशयन्ती वेपमानहृदया” इति ।

एतस्मिन्नेव च कालक्रमे राजलक्ष्मणाः प्रथमालापः (५१) प्रथ-
यन्निव स्वप्नफलम् उपतीरणं रराण प्रभातशङ्कः । भाविनीं
भूतिमिव अभिदधाना दध्नुः अमन्दं दुन्दुभयः । चकाण

इति यावत्, उपलक्षितौ इति भावः । [“धाम्ना” इति पाठः पुस्तकान्तरे न दृश्यते] अत
एव रुधिरं—रक्तेन, स्नातौ—अभिषिक्तौ, इवेति शेषः ; यदा,—रुधिरं—रक्तवर्णेन,
इन्द्रगोपकृत्वा धाम्ना—स्वदेहकिरणेन, स्नातौ । उन्मुखेन—ऊर्ध्वमुखेन । उत्तमेति ।
—उत्तमाङ्गे—शिरसि, (“उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम्” इत्यमरः) घटमानः,—आवधन्,
अञ्जलिः यस्य तेन, शिरीषाञ्जलिनेति यावत् । जगता—जगद्वासिजनेनेत्यर्थः । निखि-
लेन—समलेन । प्रणम्यमानौ—अभिवन्द्यमानौ । चन्द्रमूर्त्येव—चन्द्रवत् रुचिरविशङ्क-
वत्येव दृश्यमानया इत्यर्थः, चन्द्रिकासमुद्भासितकलिवरयः इति भावः । सुषुम्णारश्मि-
निर्गतया—सुषुम्णाख्योऽमृतमयी रविरश्मिः, तस्मात् निर्गता—निःसृता तथा ।
[सर्वत्रैव मुद्रितपुस्तकेषु “सुषुम्णारश्मि” इति पाठो विद्यते, स तु लिपिकरप्रमादात्
प्रथममुद्रितपुस्तके स्थानमलभत, अनन्तरं तमेवादृशं कृत्वा सर्वत्रैव गडुलिकाप्रवाह-
न्यायेन तथैव अवर्तत इति मन्यामहे ; वस्तुतस्तु सुषुम्णारश्मि” इत्येव प्रकृतः पाठः,
शास्त्रेषु सर्वत्रैव सुषुम्णा इति आकारान्तस्यैव प्रयोगदर्शनात् “सुषु” इति अव्यक्तां शब्दं
स्वाधत्ति यत्र इति व्युत्पत्त्या स्नातातौः कप्रत्ययेन निष्पन्नत्वाच्च आकारान्त एव
युज्यते, न तु अकारान्तः इति सुधीभिः विभाव्यम्] । तौ च—कुमारवित्यर्थः ।
प्रवेष्टुम्, उदरमेवेति शेषः । प्रतिबुद्धा—जागरिता । विक्रीशयन्ती—आर्त्तस्वरेण
आकारयन्ती ।

(५१) प्रथयन्निव—विस्तारयन्निव । उपतीरणं—तीरणे इति उपतीरणम्,
[“अय्यं—” (१।१।६ पा०) इत्यादिना विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः] तीरणसमीपे वा ।
रराण—दधान । प्रभातशङ्कः,—प्रातःकाले वाद्यमानः शङ्कः । भाविनीम्—
आभाविनीं, भूतिम् अभ्युदयम्, अभिदधानां,—कथयन्तां, सूचयन्ता इत्यर्थः, अमन्दम्—

कोणाहता आनन्दादिव प्रत्युषनान्दी ; जय जयेति प्रबोधमङ्गल-
पाठकानाम् उच्चैर्वाचोऽश्रूयन्त । पुरुषश्च वल्लभतुरङ्गमन्दुरा-
मन्दिरे मन्दमन्दं सुप्तोत्थितः समीनां कृतमधुरहेषारवाणां पुर-
श्चोतत्तुषारसलिलश्रीकरं किरन् मरकतहरितं यवसं वक्त्रापर-
वक्त्रे पपाठ,—

“निधिस्तरुविकारेण सन्मणिः स्फुरता धाम्ना ।

शुभागमो निमित्तेन स्पष्टमाख्यायते लोके ॥ ३ ॥

अनन्यम्, उच्चैरित्यर्थः । दुन्दुभयः,—भयः । चकाण—दधान । [कण्ठः भौवादिकस्य
लिटि रूपम्] । कोणाहता—कोणः,—वौणादिवादनदण्डः, तेन आहता—ताडिता ।
प्रत्युषनान्दी—प्राभातिकभरौवायविशेषः । प्रबोधति ।—प्रबोधे—जागरणकालं, राज्ञ
इति शेषः, मङ्गलपाठकानां—माङ्गलिकस्त्रीवपाठिनाम् । पुरुषश्च—कश्चित् अश्वपाल
इति भावः । वल्लभेति ।—वल्लभानां—प्रियाणां, तुरङ्गाणाम्—अश्वानां, मन्दुरा—
वाजिशाला एव, [मदिधातोः “मन्दिवाशमधिचर्चितचङ्गाद्धिभ्य उरच्” (उ० १ पा०
३६ सू०) इति उरचि रूपम्] “वाजिशाला तु मन्दुरा” इत्यमरः] । मन्दिरं
तस्मिन् मदिधातोः “इषिमदि—” (उ० १ पा० ५२ सू०) इत्यादिना किरचि प्रत्यये
रूपम् । मन्दमन्दं—शनैः शनैः । समीनाम्—अश्वानाम् । (“घोटके पीति-तुरग...
... । .....हयसंस्वसप्रयः” इत्यमरः) । कृतंति ।—कृतः सधुरः,—मनोज्ञः,
हेषारवः,—हेषाध्वनिः यैः तथीकृतानाम् । (“...अश्वानां हेषा हेषा च निःस्वनः”
इत्यमरः) पुरः,—अयतः । च्योतदिति ।—च्योतन्तः,—जरन्तः, तुषारसलिलानां—
हिमजलानां, श्रीकराः,—विन्दवः यस्मात् तथीकृतम् । मरकतहरितं—मरकतवत्
—“पात्रा” इत्याख्यहरिदण्यमणिर्विशेषवत्, हरितः,—श्यामवर्णः तम् । [मरकतशब्दः
मरकपूर्वकात् तृधातोः उपत्यये सिद्धः, “अन्येष्वपि दृश्यते” (३।२।१०१ पा०) इति
सूत्रे “अपि-शब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः, तेन धात्वन्तरादपि कारकान्तरेष्वपि
कृचित्” इति वृत्तेः] । यवसं—घासं, (“घासो यवसम्” इत्यमरः) किरन्—विलिपन्,
दददित्यर्थः । वक्त्रापरवक्त्रे—वक्त्रञ्च अपरवक्त्रञ्च ते, तदाख्ये मातावृत्ते ।

अथ प्रभाते सुप्तोत्थिताश्वपालः यदृच्छ्या पठिताभ्यां श्लोकाभ्यां राज्ञः भाविसुपुत्र-
लाभं सूचयति, निधिरिति ।—लोके—जगति, तरुविकारेण—तरुणां—वृक्षाणां,
विकारेण—विकृतभावेन, शाखानां परिणाहोद्गतानामधीमुखत्वादिरूपेण इत्यर्थः,
(भूत्याः अधः यत्र निधिः वर्तते, तत्रत्याः वृक्षाः अधीमुखश्चाखामूलभाजो भवन्ति इति

अरुण इव पुरःसरो रविं पवन इवातिजवी जलागमम् ।

शुभमशुभमथापि वा नृणां कथयति पूर्वनिदर्शनोदयः” ॥४॥

नरपतिस्तु तच्छ्रुत्वा प्रीयमाणेन अन्तःकरणेन तामवादीत्,
—“देवि ! (५२) किं मुदोऽवसरे विषीदसि ? समृद्धाः ते
गुरुजनाशिषः, पूर्णा नो मनोरथाः, परिगृहीताऽसि कुलदेव-
ताभिः, प्रसन्नस्ते भगवान् अंशुमाली न चिरैणैव अतिगुण-
वदपत्यवयलाभेन आनन्दयिष्यति भवतीम्” इति अवतीर्य

प्रसिद्धिः । निधिः,—अधःस्थितरत्नविशेषः, स्फुरता—विमरता, धास्त्रा—तेजसा,
प्रभयति यावत्, सम्पत्तिः,—सट्वं, तथा निमित्तेन—शुभमृचकलक्षणम्, शुभा-
गमः,—सङ्गतीत्यतिः, स्पष्टं—स्फुटम्, आख्यायते—मूच्यते । अत्र प्रस्तुतस्य शुभागमस्य
निमित्तेन, अप्रस्तुतस्य च निधिः तत्त्विकारेण, तथा सम्पत्तेरपि स्फुरता धास्त्रा स्पष्टा-
ख्यानरूपैकक्रियाऽभिमन्वन्त्यात् मालादीपकमलङ्कारः । वक्त्रं वत्तं,—“वक्त्रं नादान्न-सौ
स्यातामस्तेर्योऽनुष्टुभि ख्यतम्” इति वत्तरत्नाकरधृतलक्षणात् ॥ ३ ॥

अरुण इति ।—पूर्वनिदर्शनोदयः,—प्रागेव शुभागमलक्षणाविर्भावः, पुरःसरः,—
अयोदित इति यावत्, अरुणः,—सूर्यसारथिः, रविं—सूर्यमिव, अतिजवः,—अति-
वेगवान्, पवनः,—वायुः, जलागममिव—वारिवर्षणमिव, नृणां—मानवानां, शुभं
—सङ्गलम्, अथापि वा अशुभम्—असङ्गलं, कथयति—आचष्टे, मूचयतीत्यर्थः ।
अत्र पूर्वनिदर्शनोदयेन सह अरुणस्य तथा पवनस्य च अवैधर्मसाम्यप्रतीतिः मालोपमा-
लङ्कारः । अपरवक्त्रं वत्तम्,—“अयुजि न-न-र-ला गुरुः समे तदपरवक्त्रमिदं न-जौ
ज-रौ” इति लक्षणात् ॥ ४ ॥

(५२) [पुस्तकालरे “किम्” इति पाठो न विद्यते] । मुदोऽवसरे—आनन्द-
मये इत्यर्थः । विषीदसि—विषणा भवसि । समृद्धाः,—सम्पन्नाः, सिद्धा इति यावत् ।
पूर्णाः,—सफलाः । नः,—अस्माकम् । कुलदेवताभिः,—वंशाराध्याभिः देवताभिः,
परिगृहीताऽसि—अनुकम्पिताऽसि, अनुकम्पात्वेन स्वीकृताऽमीत्यर्थः ; अन्यथा कथं लोक-
दुर्लभाभोटफलप्राप्तिमूचकस्वप्नावगमः ? इति भावः । अंशुमाली—सूर्यः । न चिरैणैव—
अवलम्ब्यैव । अतिगुणवदिति ।—अतिगुणवताम्—अतिगुणशालिनाम्, अपत्यवयाणां—
पुत्रयोः पुत्राश्च इत्यर्थः, लाभेन—प्रदानेनेति यावत् । [“इति” इत्यन्तरम् “अभिधाय”
इति पाठः ग्रन्थान्तरे दृश्यते ; तथा पाठि “अवादीत्” इति क्रियायांलितस्य सन्दर्भस्य

अथ यथाक्रियमाणाः क्रियाश्चकार ; यशोवती अपि तुतोष तेन पत्युः भाषितेन ।

(५३) ततः समतिक्रान्ते कस्मिंश्चित् कालांशे देव्याञ्च यशोवत्यां देवो राज्यवर्द्धनः प्रथममेव सम्बभूव गर्भे । गर्भस्थितस्यैव च यस्य यशसेव पाण्डुतामादत्त जननी । (५४) गुणगौरवक्लान्तेव गात्रमुद्दोढं न शशाक । कान्तिविसरामृतरसद्वमेव आहारं प्रति पराङ्मुखी बभूव । शनैः शनैः उपचीयमानगर्भभरालसा च गुरुभिः वारिताऽपि वन्दनाय कथमपि सखीभिर्हस्तावलम्बेन अनीयत । विश्राम्यन्ती शालभञ्जिकेव समीपगतस्तन्मभित्तिषु अलक्ष्यत । (५५) कमललोभनिलीनैः

पुनरभिधाय इत्यनेनान्वयः क्रियापुनरुक्तदोषापादकः इति न सदादृतः इति ज्ञेयम् ।

यथाक्रियमाणाः,—नित्यं सम्याद्यमाना इत्यर्थः ।

(५३) समतिक्रान्ते—समतीत । कालांशे—समयविभागे । सम्बभूव—सम्भूतः, सञ्जात इत्यर्थः । यस्य—राज्यवर्द्धनस्य, भाविन इति भावः । जननी—यशोवती, पाण्डुतां—पाण्डुवर्णत्वं, यशसः शुभत्वेन कविभिवर्ण्यमानत्वादिति भावः ; आदत्त—जग्राह, पाण्डुवर्णा अभूदित्यर्थः ।

(५४) गुणति ।—गुणाणां—दयादाक्षिण्यादीनां, गर्भस्थाभकस्य इति भावः, गौरवेष—अतिशयगुरुत्वेन, क्लान्तव—खिन्नेव इत्यर्थः । उद्दोढं—धारयितुमित्यर्थः, न शशाक—न चक्षमे, कथञ्चिद्धारयामास इति भावः । कान्तीति ।—कान्तीनां—लावस्थानां, विसरः,—प्रसर एव, अमृतरसः,—पीयूषास्वादः, मुधास्वादजन्यानन्दसन्दोह इति यावत्, तेन दृष्टा इव—लब्धदृष्टिः इव । पराङ्मुखी—विमुखी, बभूव—अर्वाचमतौ जाता इत्यर्थः । उपचीयमानेति ।—उपचीयमानः,—वर्द्धमानः, यो गर्भभरः,—गर्भस्य भारः, तेन अलसा—मन्त्ररा । वारिताऽपि—निषिद्धाऽपि । वन्दनाय—प्रणामादिरूपप्रार्थनाय, गुरुभामिति शेषः, [अथ “क्रियार्थी—” (२।३।१४ पा०) इत्यादिना चतुर्थी] । हस्तावलम्बेन—हस्तधारणेन । विश्राम्यन्ती—विश्रामार्थं तिष्ठन्ती, शालभञ्जिकेव—पुतलिकेव, समीपगतस्तन्मभित्तिषु—सन्निहितस्थणाकुडेषु, अलक्ष्यत—अदृश्यत ।

(५५) कमलेति ।—कमलेषु लोभः,—चरणयोः कमलशुद्धा लोलुपता इत्यर्थः,

अलिभिरिव वृत्तौ उद्धर्तुं नाशकत् चरणौ । मृणाललोभेन च
चरणनखमयूखलग्नैः भवनहंसैरिव सञ्चार्यमाणा मन्दमन्दं
बभ्राम । (५६) मणिभित्तिपातिनीषु प्रतिमास्तपि हस्ताव-
लम्बनलोभेन प्रसारयामास करकमलं, किमुत सखीषु !!
(५७) माणिक्यस्तम्भशेधितोः अपि आलम्बितुम् आचकाङ्क्ष, किं
पुनर्भवतलताः !! समादेशुमपि असमर्था आसीत् गृहकार्याणि,
कैव कथा कर्तुम् !! आस्तां नूपुरभारखेदितं चरणयुगलं, मन-
साऽपि न उदमहत मोधम् आरोढम् । अङ्गान्यपि न अशक्नोत्
धारयितुं, दूरे भूषणानि । चिन्तयित्वाऽपि क्रीडापर्वताधिरोह-
णम् उत्कम्पितस्तनो तवास । प्रत्युत्थानेषु उभयजानुशिखर-

[अत्र चरणयोः कमलजानं साम्यनिबन्धनप्रतिभोक्त्यापितम् इति आलिसदलङ्कारानु-
प्राणितोऽप्येवम्,] तेन नितौनैः, —संमत्तैः, चरणयोरिति भावः, अलिभिः, —भङ्गैः, वृत्तौ
इव—आकोर्णौ इव । मृणाललोभेन—मृणालानि एतानीति धिया यो लोभः तेन ;
अवापि अलङ्कारः पूर्ववत् बोध्यः । चरणंति ।—चरणयोः नखाः, तेषां मयूखेषु—
किरणेषु, लम्बाः,—संमत्ताः तैः । सञ्चार्यमाणा इव—सञ्चार्यमाना इव, भ्रमणपद्धतिः
गृहवर्तिहंसादेवानया शिञ्चितेति हृदयम् । अत्र सर्वत्र वाक्यश्रेया इति ज्ञेयम् ।

(५६) मणीति ।—मणिभित्तिषु—मणिमयकुक्ष्येषु, पतन्तीति पातित्यः तासु,
प्रतिमासु—प्रतिविम्बेषु, हस्तावलम्बनलोभेन—हस्तधारणाशया । किमुत—किं पुनः ।
एवमप्येऽपि । अत्र अतस्मिन् तद्वद्भेदद्वयात् आलिसदलङ्कारः ।

(५७) माणिक्येति ।—माणिक्यस्य—रत्नविशेषस्य, स्तम्भाः,—शृङ्गाः, माणिक्य-
निर्मितस्तम्भा इत्यर्थः, तेषां दीधितयः,—मयूखाः ताः । भवनतलताः,—गृहङ्गनवार्चनैः
वक्त्रोरित्यर्थः । समादेशुम्—आज्ञप्सुम् । आस्तां—तिष्ठन् । नूपुरेति ।—नूपुरयोः,—
मञ्जोरयोः, भारेण खेदितं—सञ्जातखेदम् । उदमहत—उत्साहमकरोत् । मोधं—
हर्षोपरितलमित्यर्थः ; आरोहणचिन्तामपि कर्तुं नाशकौत्, किं पुनश्चरणाभ्यामारोहण-
मिति भावः । दूरे—किमुनेत्यर्थः ; दूरे भूषणानि आमताम् इति वाऽर्थः । क्रीडेति ।—
क्रीडापर्वते विहारार्थेनिर्मितकृत्रिमशैले, अधिरोहणम्—आरोहणम् । उत्कम्पित-
स्तनौ—उत्कम्पितो—उद्वेपितो, हृत्कम्पनादिति भावः, स्तनौ—कुक्षौ यस्याः तादृशी ।
तवास—२१॥ मयव । “तवास” इत्यत्र “तस्मान्” इति पाठः,—सुकूज, पातनाद्यञ्जक-

विनिहितकरकिशलयोऽपि गर्वादिव गर्भेण अधार्यत ।
 (५८) प्रतिदिवसञ्च अधोमुखी स्तनपृष्ठसङ्क्रान्तेन अपत्यदर्शनौ-
 स्सुक्खात् अन्तःप्रविष्टेन इव मुखकमलेनैवं प्रीयमाणा ददर्श
 गर्भम् । उदरे तनयेन हृदये च भर्त्ता तिष्ठता द्विगणितामिव
 लक्ष्मीमुवाह । पत्युस्सङ्गमुक्तशरीरा च शरीरपरिचारिकाणाम्
 अङ्गेषु, सपत्नीनान्तु शिरःसु पादौ चकार । (५९) अवतीर्णे
 च दशमे मासि (६०) सर्वोर्वीभृत्यक्षपाताय वज्रपर-

ध्वनिं चकारेत्यर्थः] । प्रत्युत्थानेषु — गुरुजनाद्यागमने प्रत्युद्गमनेषु, उभयोर्जात्वीः — ऊरु-
 पर्वणोः, जङ्घावोः सन्निदेशयोरित्यर्थः, शिखरयोः, — अग्रयोः, विनिहितः, — अर्पितः,
 करकिशलयोः — हस्तपङ्क्तयः यथा तथाभूता । अधार्यत — न्यवार्यत इत्यर्थः, प्रत्युत्थातु-
 मुपक्रममाणोऽपि तैर्जात्कर्मवत्त्वात् तत् प्रत्यरुध्यत इव इति भावः ।

(५८) [“प्रतिदिवसञ्च” इत्यत्र “दिवसञ्च” इति पाठे, — कृतसं दिनं व्याप्येत्यर्थः ।
 अत्र पते “काला वनोः —” (२।३।५ पा०) इत्यादिना अथलसंयोगे द्वितीया ।
 प्रथमपत्रे — दिवसं दिवसं प्रति इत्ययमर्थोभावः क्रियाविशेषणम् इति विवेकः] । सनेति ।
 — स्तनपृष्ठं — स्तनयोरुपरि, सङ्क्रान्तं — प्रतिविम्बितं तेन ; पाण्डुरतया स्वच्छत्वादिति
 भावः । अपत्येति । — अपत्यस्य — पुत्रस्य, गर्भस्थितस्येति भावः, दर्शने यत् औत्सुक्यं —
 कुतूहलं तस्मात् । द्विगुणितां — द्विरावृत्तां, लक्ष्मीं — श्रियम् । पत्युस्सङ्गति । — पत्युः,
 — स्वामिनः, उ सङ्गः — क्रीडे मुक्तं — निहितं, शरीरं यथा तथाभूता । [“पत्युस्सङ्गः —”
 इत्यत्र “सव्युस्सङ्गः —” इति पाठान्तरम्] । शरीरेति । — शरीरं — देहं, परिचरन्ति —
 सेवन्ते याः तासां, पादादिसंवाहिकानामित्यर्थः, अङ्गेषु — क्रीडेषु, तत्तदवयवेषु वा
 इत्यर्थः । सपत्नीनां — समानभर्तृकाणां, दुर्भगानामिति भावः । भर्तुरादरातिशयात्
 सत्त्वाः सपत्नीरतिक्रम्य अतिष्ठदिति भावः, न तु वास्तवत्वेन तासां शिरःसु पादौ
 स्थापितवती । अत्र पादयोः युगपदनेकत्र स्थापनमसम्भवम् इति आपाततः विरोधस्य
 भिन्नसमयत्वेन समव्रानात् विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

(५९) अवतीर्णे — उपास्थिते ।

(६०) सर्वेति । — सर्वेषाम् उर्वीभृतां — भूभृताम्, एकत्र — नृपाणाम्, अन्यत्र, — भूमि-
 भराणां, पञ्चतानामित्यर्थः, (“भूभृद्भूमिधरे नृपे” इत्यमरः) पञ्चपाताय — सहायनिपातनाय,
 शतदण्डेदनाय च, (“पञ्चो मासार्द्धके... । ...सखिसहाययोः । चुञ्जीरग्रे पतत्रे च...” इति

माणुभिः इव निर्मितं, (६१) विभुवनभारधारणसमर्थं शेषफणा-
मण्डलोपकरणैः इव कल्पितं, सकलभूभृत्कम्पकारिणं दिग्गजा-
वयवैः इव विहितम् असूत देवं राज्यवर्द्धनम्; (६२) यस्मिन्
जाते जातप्रमोदा नृत्यमय्य इव अजायन्त प्रजाः। पूरिता-
सङ्काशङ्कशब्दमुखरं प्रहृतपटहृतपटुरवं गम्भीरभेरीनिनाद-
निर्भरभरितभुवनं प्रमोदोन्मत्तमर्त्यलोकमनोहरं मासमेकं
दिवसमिव महोत्सवम् अकरोत् नरपतिः।

अथ अन्यस्मिन्नतिक्रान्ते कस्मिंश्चित् काले (६३) कन्द-
लिनि, कुङ्कुलितकदम्बतरौ, तोक्मलणस्तम्बे, स्तम्भिततामरसे,

मेदिनी) वज्रपरमाणुभिरिव—वज्रस्य—कुलिङ्गस्य, परमाणवः,—अतिचुद्रा अंश-
विशेषाः तैरिव। इन्द्रः पुरा वज्रेण पर्वतानां पञ्चच्छेदं कृतवान् इति पुराणवार्ता।

(६१) विभुवनस्य—विजगतः, भारस्य धारणे—पालने, वहने च, समर्थ-
योग्यम्। शेषेति।—शेषस्य—अनन्तनागस्य, फणामण्डलानि—फटासङ्ख्याणि एव,
उपकरणानि—उपादानकारणानि तैरिव; अन्यथा कथं तादृशभारधारणे सामर्थ्य-
मस्येति भावः। सकलति।—सकलानां भूभृतां—राज्ञां, पर्वतानाञ्च, कम्पकारिणं—
कम्पहेतुं, रिपूत्याणव्रतत्वादिति भावः; अत एव दिमिति।—दिग्गजानाम्—
ऐरावतादीनाम्, अवयवैः,—अङ्गैरिव। असूत—प्रसूतवती। राज्यवर्द्धनं—राज्यं
वर्द्धयतीति तथोक्तम्, अन्यर्थाभिधेयमिति भावः।

(६२) यस्मिन्—राज्यवर्द्धने। जातप्रमोदाः,—समुत्पन्नहर्षाः। नृत्यमय्यः,—
नृत्यरूपाः, सदा नर्तनपरायणा इत्यर्थः। प्रजाः,—जनाः। पूरितेति।—पूरितानाम्
—आध्यापितानाम्, असङ्काशां—बहूनां, शङ्कानां—कम्बूनां, शब्दैः,—रवैः, मुखरः,—
कीलाह्वलपूर्णः तम्। प्रहृतेति।—प्रहृतानां—ताडितानां, पटहृतानां—वादिविशेष-
समूहानां, पटवः,—महान्तः, रवा यस्मिन् तथाविधम्। गम्भीरिति।—गम्भीरैः,—मन्दैः,
भेरीणां—दुन्दुभीणां, निनादैः,—निःस्वनैः, निर्भरम्—अत्यन्तं यथा तथा, भरितम्—
आपूरितं, भुवनं यत्र तथाविधम्। प्रमोदेति।—प्रमोदेव—प्रहर्षेण, उन्मत्तैः,—
उन्नतितैः, मर्त्यलोकैः,—मनुष्यैरित्यर्थः, मनोहरं—रमणीयम्।

(६३) कन्दलिनि—कन्दलीलताकुसुमशोभिनि; यदा—जवाङ्कुरशालिनि।
कुङ्कुलितेति।—कुङ्कुलिताः,—मुकुलिताः, कदम्बतरवः यस्मिन् तथोक्ते। तोक्मलणस्तम्बे

विकसितचातकचेतसि, मूकमानसौकसि नभसि देश्या देवक्या
इव चक्रपाणिः यशोवत्या हृदये गर्भे च सममेव सम्बभूव
हर्षः । शनैः शनैः च (६४) अस्याः सर्वप्रजापुण्यैरिव परि-
गृहीता भूयोऽपि आपाण्डुताम् अङ्गयष्टिर्जगाम । गर्भारम्भेण

—तीक्ष्णाः,—हरिद्वर्णाः, [तकघातोः सप्रत्यये “शृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्”
(६।३।१०८ पा०) इति अकारस्य ओकारादेशे रूपम् । “तीक्ष्णं कर्णमले पंसि
हरिते च हरिद्वर्णं” इति मेदिनी] तण्णत्वाः,—तण्णगुच्छाः यस्मिन् तव, तदृक्-
तण्णगुच्छे इत्यर्थः । सम्मिनेति ।—तन्मिनेति—निश्चलानि, वातविरहादिति भावः,
तामरसानि—पद्मानि यव तादृशं । विकसितेति ।—विकसितम्—उल्लसितं, सततम्
अश्रुलाभादिति भावः, चातकानां—पत्रविशेषाणां, चेतः,—मानसं यस्मिन् तथोक्ते ।
मूकेति ।—मूकाः,—निःशब्दाः, मानसगमनादिति भावः, मानसौकसि,—हंसाः
यस्मिन् तादृशं, येषाम् सत्यलोकं वृष्टिजनस्य आविलत्वात् हंसानां तत्सुहृदाराहृत्वेन
मानसमरमि निर्मले विहरणस्य “जगद्वरममये मानसं यान्ति हंसाः” इत्यादिकवि-
समप्रशंसिहृति भावः । नभसि—आवर्णे मासि, (“आवर्णे तु स्थान्नभाः आवर्णिकश्च
सः” इत्यमरः) । देवक्याः,—यसुदेवपत्न्याः, भगवतः श्रीकृष्णस्य मातृरिति यावत् ।
चक्रपाणिः,—श्रीकृष्णः चक्रं चक्राकृतिरेखा, पाणौ—करतले यस्य स इति च ;
[“प्रहरणार्थेभ्यः परं निष्ठा समर्थौ” (बा०) इति समस्यन्तस्य परप्रयोगात् रूपम्] ।
यशोवत्याः,—प्रभाकरवर्द्धनस्य सहिष्ण्याः ; अन्यव,—यशस्विन्याः । हृदये हर्षः,—
आनन्दः, गर्भे हर्षः,—हर्षनामा नरपतिरित्यर्थः । अत्र देवकी-चक्रपाण्योः यशोवती-
हर्षयोः यथाक्रममुपमानोपमेयदलस्थयोः सादृश्यलक्ष्मीसमवगाहनादुपमा हर्ष इति
श्लेषेण सङ्कीर्णाः ; अपि चात्र गर्भे समाजः श्रीहर्षस्य समुत्पत्तिरनन्तरमेव हृदये हर्षस्य
समुत्पत्तिरुचिता, इयोरन्तर्याः समकालिकत्वेन कथनात् कार्य-कारणयोः पौर्वापर्य-
विपर्ययरूपातिशयोक्तिरलङ्कारः इत्यवगन्तव्यम् ।

(६४) अस्याः,—यशोवत्याः । सर्वति ।—सर्वासां प्रजानां—जनानां, पुण्यैः,
—सुकृतेः ; पुण्यानां यशोविशेषत्वात् शुभतया वर्णनायाः “यशसि धवलता
वर्णते हासकीर्त्या” इत्यादुक्तिभिः कविसमयसिद्धत्वात् । परिगृहीता—आश्रिता ।
आपाण्डुताम्—ईषत्पाण्डुवर्णताम् ; सर्वप्रजापुण्यफलसमष्टिभूतं समाजः प्रजारक्षकस्य
हर्षस्य समुत्पत्तिरिति हृदयम् ।

(६५) श्यामायमानचारुचूचुकचूलिकौ चक्रवर्त्तिनः पातुं मुद्रितौ इव पयोधरकलशौ बभार । (६६) स्तन्यार्थम् आनन-
निहिता दुग्धनदीव दौर्घसिन्धधवला माधुर्यम् अधत्त दृष्टिः ।
सकलमङ्गलगणाधिष्ठितगात्रगरिष्णवः गतिः अमन्दायत ।
(६७) मन्दमन्दं सञ्चरन्त्या निर्मलकुट्टिमनिमग्नप्रतिविम्बनिभेन
गृहीतपादपल्लवा पूर्वसेवामिव आरेभे पृथिवी अस्याः ।

(६५) श्यामायमानेति ।—श्यामायमाना—नीलायमाना, चारुः—सनीजा,
चूचुकयोः,—कुचाययोः, (“चूचुकन्तु कुचायं स्यात्” इत्यमरः) चूलिका—अंश-
विशेषः ययोः तादृशौ ; [चूल समुच्चये इति धातोः “खल्-लघौ” (३।१।१३३ पा०)
इति खलु, “प्रत्ययस्थात्—” (७।३।४४ पा०) इत्यादिना अतः इत्वे, “पृषोदरादीनि
यद्योपदिष्टम्” (६।३।१०९ पा०) इति उकारस्य ऊत्वे रूपम्] । चक्रवर्त्तिनः,—
भाविनः समाजो हर्षस्य नृपतेः इत्यर्थः । मुद्रिताविव—मुद्रया अङ्किताविव, पयो-
धरकलशौ—स्तनकुम्भौ, दुग्धाधारकुम्भौ च ।

(६६) स्तन्यार्थम्—स्तनदुग्धार्थम् । दौर्घंति ।—दौर्घा—आयता, सिन्धु—
प्रसन्ना, धवला—शुभा च तथाभूता, विशेषणमेतत् दुग्धनदीपक्षेऽपि योजनीयम् ।
माधुर्यम्—मधुररसं, मधुरभावश्च । अधत्त—धृतवती । सकलंति ।—सकलैः सङ्गलगणैः,
—माङ्गलिकवस्तुनिवहैः, [मणिधातोः “मङ्गेरलच्” (३० ५ पा० ७०
सू०) इति अलच्प्रत्यये इदिच्चात् लुमि रूपम्] अधिष्ठितम्—आश्रितं, यत् गात्रं—
शरीरं, तस्य गरिमा—गुरुत्वं तेनेव । अमन्दायत—मन्दा इव—स्वल्पा इव, धीरा
इवेति यावत्, आचरत् ।

(६७) मन्दमन्दं—शनेः शनैः, [“मन्दमन्दम्” इत्यत्र “मन्दं मन्दम्” इति पाठा-
न्तरम् ; प्रथमपक्षे,—“प्रकारे—” (८।१।२२ पा०) इत्यादिना द्विवचनस्य कर्मधारय-
बद्धावात् सुब्रूपादिकं कृते तथा रूपम् ; पाठान्तरपक्षे,—“नित्यबौद्धयोः” (८।१।४ पा०)
इति बौद्धार्थं द्विवचनम् इति विवेकः] । निर्मलंति ।—निर्मलेषु—स्वच्छेषु, कुट्टिमेषु
—गृहाभ्यन्तरतलेषु, निमग्नं—निपतितं, यत् प्रतिविम्बं, चरणयोरिति भावः, तन्निभेन
—तद्भाजेन, गृहीतपादपल्लवा—धृतचरणकिसलया, पृथिवी—भूमिः, अस्याः,—
यशोवत्याः, अस्या इवेति भावः, पूर्वसेवां—प्रथमपरिचर्यं, स्वधर्तुः चक्रवर्त्तिनः
श्रीहर्षस्य जननीत्वात् इति भावः । अत्र पादयोः प्रतिविम्बनस्य सेवारूपत्वं
लुक्लटिकीटिकसंशयाधायकतया सत्त्वात् उभेचास्त्वङ्कारः, अपि च, अन्वयाः कस्य

(६८) दिवसम् अधिशयानायाः शयनीयम् अपाश्रयपत्रभङ्ग-
पुच्छिकाप्रतिमा विमलकपोलोदरगता प्रसवसमयं प्रतिपाल-
यन्ती लक्ष्मीरिव अलक्ष्यत । (६९) क्षपासु सौधशिखराग्र-
गताया गर्भेऽभ्यायमुक्तांशुके स्तनमण्डले सङ्क्रान्तमुडुपतिमण्डलम्
उपरि गर्भस्य श्वेतातपत्रमिव केनापि धार्यमाणम् अट्टश्यत ।
(७०) सुप्ताया वासभवने चित्रभित्तिचामरपाहिण्योऽपि

अपि स्त्रियाः परिचर्यां पृथिव्या प्राक् कदाचिदपि नैव कृता, एतस्याः तत्करणेन
विजगज्जलनाभ्यः सौभाग्योत्कर्षप्रतीतिः इति व्यतिरेको व्यङ्ग्यः ।

(६८) दिवसं—वासरम् । शयनीयं—शय्याम्, [“अधिशीङ्स्थासां कर्म”
(१।४।४६ पा०) इति आधारस्य कर्मसंज्ञा] अधिशयानायाः,—अधितिष्ठन्त्या इत्यर्थः ।
अपाश्रयस्य—गृहाभ्यन्तरगतचन्द्रातपस्य ; “वालिश” इति ख्यातस्य उपाधानस्य वा,
या पत्रभङ्गपुच्छिका—पुच्छलिकारचनाविशेषः, तस्याः प्रतिमा—प्रतिबिम्बम् । विमलं—
स्वच्छं, गर्भजन्मपाण्डुवर्णत्वादिति भावः, यत् कपोलोदरं—गण्डाभ्यन्तरं, तद्वता—तत्र
प्रतिफलित इत्यर्थः । प्रतिपालयन्ती—प्रतीक्षमाणा ; वितानेषु उपाधानेषु वा चित्रितानां
नारीणां मूर्तिषु राजश्रियाः इष्ववरणार्थं प्रतीक्षणमुपेक्षितम् । लक्ष्मीरिव—राजश्रीरिव,
[लक्ष्मिधात्रीः “लक्ष्मिमुट् च” (उ० ३ पा० १६० सू०) इति ई प्रत्यये मुडागमे रूपम्,
अञ्जन्तत्वात् न सुलोपः] । अत्र “लक्ष्मीरिव” इति पदं गर्भस्य बालस्य भाविचक्रवर्त्तित्व-
सूचकं ज्ञातव्यम् ; एवमुत्तरत्र “श्वेतातपत्रमिव” इत्यादिस्थलेऽपि ।

(६९) क्षपासु—रजनौषु, सौधशिखरस्य—प्रासादचूडायाः, अश्रम—उपरि-
भागः, तद्वतायाः,—तत्र स्थिताया इत्यर्थः । गर्भेति ।—गर्भस्य उन्माद्येन—पौडनेन
इत्यर्थः, गर्भभारवद्भजनितक्लेशेन इति यावत्, मुक्तं—त्यक्तम्, अपसृतमित्यर्थः,
अंशुकं—बसन् यस्मात् तथाभूते, स्तनमण्डले सङ्क्रान्तं—प्रतिफलितम्, उडुपतिमण्डलं
—चन्द्रबिम्बम् । केनापि—अनिर्दिष्टेन जनेन, संवर्केनेति भावः ; यदा,—केन—
ब्रह्मणा सूर्येण वा ; उपयुक्तजगत्पालकादरात् स्वांशानुरागाद्वा इति ज्ञेयम् । एतेन
लोकातीतप्रतापशालित्वावगमः अन्तरस्य गर्भस्य सूच्यते इति ।

(७०) सुप्तायाः,—निद्रितायाः । चित्रंति ।—चित्रभित्तिषु—आलिख्योदित-
कुडेषु इति यावत्, स्थिताः,—चित्रिता इत्यर्थः, याः चामरपाहिण्यः—बालव्यजन-
धारिण्यः ताः । अत्र अपिशब्दः सम्भावनार्थकः इत्युच्यते, निश्चयार्थके तु न तथा ।

चामराणि चालयाञ्चक्रः । (७१) स्वप्नेषु करविष्टतकम-
लिनीपलाशपुटसलिलैः चतुर्भिः अपि दिक्करिभिः अक्रियत
अभिषेकः । (७२) प्रतिबुध्यमानायाश्च चन्द्रशालिकाशाल-
भञ्जिकापरिजना जयशब्दम् असकृत् अजनयत् । (७३) परि-
जनाह्वानेषु आदिश इति अशरीरा वाचो निश्चेरुः । क्रीडायाम्
अपि न असहत आञ्जामङ्गम् । अपि च (७४) चतुर्णामपि
महार्णवानाम् एकीकृतेन अभ्यसा स्नानं वाञ्छा बभूव । वेला-

(७१) स्वप्नेषु—स्वप्नाः—निद्राऽवस्थायां विषयानुभवाः तेषु, “स्वप्ने निद्रामुपे-
तस्य विषयानुभवान्तु यः” इति दर्पणे । करेति—करैः—गुण्डैः, विष्टतानि—
गृहीतानि, कमलिनीपलाशानां पद्मिनीपत्राणां, पुटैः—पात्रांशेषु, सलिलानि—
जलानि यैः तथाभूतैः, दिक्करिभिः—दिग्गजैः । अभिषेकः—रूपेण, गर्भस्थेति
भावः । अत्र अपिशब्दः समुच्चयार्थकः, तेन एतेषां सर्वेषां रक्त इति महाप्रतापशालित्वं
राजसौभाग्यभाक्त्वं गर्भस्थं सूचितम् ।

(७२) प्रतिबुध्यमानायाः—जायत्याः । चन्द्रशालिका—चिरीगृहं, प्रामादी-
परिस्थः “चिलिघर” इति वङ्गभाषापरिच्छेदः गृहं शिष्टं इत्यर्थः, तत्र ताः शालभञ्जिकाः,
—काष्ठनिर्मितपुत्तलिकाः, ता एव परिजनाः । असकृत्—पुनरपुनः । अजनयत्—
अकरोत् ; तद्वचनस्य साहजिकप्रतिध्वनिपूर्णतया जागरणत्वं तथाविधं जयशब्दमिष-
सा अशरीरीदिति भावः ।

(७३) परिजनाह्वानेषु—परिवाराकारणाम् । आदिश—आज्ञापय । अशरीराः,
—आकाशचारिण्य इत्यर्थः । निश्चेरुः—निर्णीताः । एतेन अपोसर्वथैः व्योमचारिणां
सिद्धानां “यदादिशति” इत्यादिस्वीकृतिसूचकशब्देः गर्भस्थबालस्य महाप्रभाववत्त्वं
सूचितम् । क्रीडायामित्यादिना तस्य अप्रतिहताञ्जलं प्रदर्शितम् । अत्र का कथा
कर्तव्यार्थसम्पादनावसरे इति अपि शब्दार्थः ।

(७४) “चतुर्णाम्” इत्यादिना “प्रशस्तरत्नानि अवध्यन्त” इत्यन्तेन प्रबन्धेन
तस्य भावि सार्वभौमत्वं महाशूरत्वञ्च प्रकटीकृतम्, अपि च गर्भः यं यमभिलषति,
गर्भिण्या अपि तत्र तवाभिलाषो जायते ; यदुक्तं सुश्रुते—“गर्भश्चतुर्थं मासि अभि-
प्राथमिन्द्रियार्थेषु करोति, दिव्यदयाञ्च नारीं दोष्टादीनामवर्त्तते । ..... । अतो-
ऽनुक्तं वा नारी सममिष्याति दौहदम् । शरीराचारशीलैः सा समानं जगति-

लतागृहोदरपुलिनपरिसरेषु पथ्येष्टितुं हृदयम् अभिललाष ।
 (७५) आत्ययिकेषु अपि कार्येषु सविभ्रमं भूलता चचाल ।
 (७६) सन्निहितेषु अपि मणिदर्पणेषु मुखम् उत्खाति खड्गपट्टे
 वीक्षितुं व्यसनमासीत् । (७७) उत्सारितवीणाः स्त्रीजनविरुद्धा धनु-
 र्ध्वनयः श्रुतौ असुखायन्त । (७८) पञ्जरकेशरिषु चक्षुः अरमत ।

अति ॥” इति । अनेन गर्भस्थस्यैव तस्य महावीरसार्वभौमसौभाग्याभिलाषः प्रतीयते
 इति बोद्धव्यम् । वेलेति ।—वेलासु—समुद्रतीरेषु, यानि लतागृहाणि—कुञ्जभव-
 नानि, तेषाम् उदरेषु—अभ्यन्तरेषु, यानि पुलिनानि—सैकतभागाः, तेषां परि-
 सराः,—प्रान्तदेशाः तेषु । एतेनास्य ससागरधराऽधीश्वरत्वस्यावश्यभावत्वमनुमीयते ।

(७५) आत्ययिकेषु—विपत्तिजनकेषु, कार्येषु, [अत्यये भव इत्यर्थे “तव भवः”
 (४।३।५३ पा०) इति ठात्रि रूपम्] सविभ्रमं—सविलासं, भूलता चचाल—जगामेत्यर्थः,
 तस्या इति शेषः, आयुष्मृचिकां भूकृष्टिमकरोदिति भावः । गर्भे वीरपुरुषस्य अवस्थित्या
 विपत्तिजनककार्यं प्रवर्तितः आसीत् ; अथवा,—आत्ययिकेषु—अवश्यकर्तव्येषु, सविभ्रमं—
 सविलासं, भूलता चचाल—पस्पन्दे ; भूलतासञ्चालनेनैव अवश्यकर्तव्यानि कारयामास,
 न त हस्तादिना गर्भभारालसत्वादिति भावः ।

(७६) सन्निहितेषु अपि—निकटस्थितेषु अपि, मणिदर्पणेषु [“षष्ठी
 चानादरे” (१।३।३८ पा०) इति अनादरे सप्तमी] तान् अनादृत्येत्यर्थः । उत्खाति
 —उद्धृतं, परिजनेन इति भावः ; यहा,—निष्कोषिते इत्यर्थः ; महावीराश्रितगर्भत्वात्,
 मुखं वीक्षितुं—दृष्टुं, व्यसनम्—आसक्तिः, अभिलाष इत्यर्थः ; खड्गपट्टे—असिफलके,
 विजिगीषुभिः वीरैश्च खड्गफलके एव मुखदर्शनस्य प्राकृतिकत्वादिति भावः ।

(७७) उत्सारितवीणाः,—उत्सारिता—अपसारिता, वीणा—वाद्यविशेषः
 येभ्य तथाभूताः, तद्गुणिभिः वीणादिमधुरशब्दाः तिरस्क्रियन्ते इति भावः । धनु-
 र्ध्वनयः,—धनुर्निनादाः, श्रुतौ—श्रवणेन्द्रिये, असुखायन्त—श्रुतिसुखा जाता इति
 यावत् ; पूर्व्ववत् महावीराश्रितगर्भत्वात्, प्रत्यर्घिप्रमर्द्दपरायणानां वीराणाञ्च धनु-
 र्द्वारस्यैव श्रुतिसुखकरत्वादिति भावः ।

(७८) पञ्जरकेशरिषु—वस्त्रं गतेषु सिंहेषु इत्यर्थः, चक्षुः अरमत—अपीयत ;
 महापराक्रमस्य गर्भस्य स्रगयादिव्यापारिषु सिंहादपि भीत्यभावात् तेनैव च सह
 क्रीडादिकरणात् इति भावः ; अपि च, पञ्जरकल्पोदरशायिनः हर्षस्य केशरिप्रतिम-
 त्वेन तद्दर्शनजनितलप्तिः चक्षुषः अजनौति श्रेयम् ।

(७८) गुरुप्रणामेषु अपि स्तम्भितमिव शिरः कथमपि ननाम ।

(८०) सखीजनाश्च अस्याः प्रमोदविस्फारितैः लोचनपुटैः

आसन्नप्रमवमहो भवधियेव धवलयन्तो भवनं विकच-
कुमुदकमलकुवलयपलाशवृष्टिमयं रक्षाबलिविधिमिवानवरतं

विदधाना दिक्षु क्षणमपि न मुमुचुः पार्श्वम् । (८१) आत्मो-

चितस्थाननिषणाश्च महान्तो विविधौषधिधरा भिषजो भूधरा

इव भुवो धृतिं चक्रुः । (८२) पयोनिधीनां हृदयानीव

(७८) गुरुप्रणामेषु—वन्दनीयजनवन्दनेषु, स्तम्भितमिव—निश्चलीकृतमिव, नमने समूहमपि सद्यः प्रतिकुञ्जगतिकमिवेत्यर्थः, महावीरस्य सार्वभौमस्य च मलक-
जमनस्य प्रकृतिविरोधिवादनम्यस्तवाञ्च । पूर्वोक्तिषु सर्वेषु एव वाक्येषु वीरपुरुषाश्रित-
दर्भत्वात् तथोक्तिरिति भावः ।

(८०) सखीजनाः,—सहचारिण्यः । [“सखीजनाश्च” इत्यत्र “सख्यश्च”
इति पाठान्तरम्] प्रमोदविस्फारितैः,—आनन्दविकसितैः । आसन्नति ।—आसन्नः,
—समीपवर्ती, यः प्रसवः,—गर्भसोचनं, स एव तेन वा महोत्सवः,—आनन्दजनन-
व्यापारः, तद्विधेय-तद्वृद्धा इव, महोत्सवः समीपवर्ती इति विविच्य इवेत्यर्थः ।
धवलयन्तः—शुभीकुञ्चन्तः । विकचेति ।—विकचानि—विकसितानि, यानि कुमुद-
कमलकुवलयानि—कैरव-पद्मनीलोत्पलानि, तेषां पलाशानि—दलानि, तेषां वृष्टिमयं
—वर्षणात्मकं, रक्षाबलिविवं—रक्षायै—गर्भस्य विघ्नाभावसम्पादनाय, बलिविधं—
पूजाविधानमिव । विदधानाः,—कुञ्चन्तः । मुमुचुः,—तत्पुत्रः, आसन्नप्रसवायाः
नियतपर्यवेक्षणनिग्रमादिति भावः ।

(८१) आत्मोति ।—आत्मनः,—स्वस्य, उचितेषु—योग्येषु स्थानेषु, निषणाः,—
उपविष्टाः, महान्तः,—उत्तमाः इत्यर्थः, उन्नताश्च, भिषजः,—वैद्याः, विविधाः,—
नानाविधाः, औषधीः,—गर्भविघ्नोत्पादकपूतनादिग्रहनिवारकाणि, तथा रोगोपशमनानि
भवजानि, दुर्मलतादीनि च, धरन्तीति तथोक्ताः ; यदा—भूधरपत्ने,—विविधाः औषध्यः
यामु तादृश्याः, धराः,—भूभागाः येषु तथाभूताः । भूधरा इव—पर्वता इव, भुवः,
—भूमिः, प्रसवस्थानस्य इत्यर्थः, पृथिव्याश्च, धृतिम्—अवधारणं, धारणञ्च, चक्रुः,—
कृतवन्तः, मन्त्रतन्त्रस्वतन्त्राः चिकित्सकाः एतत्पार्श्वं चक्षमपि न प्रचलुः इति भावः ।

(८२) पयोनिधीनां—समुद्राणाम् । हृदयानीव—अभ्यन्तराणीवेत्यर्थः ; यदा

लक्ष्मणा सहागतानि ग्रीवासूत्रग्रन्थिषु प्रशस्तरत्नानि
अवध्यन्त ।

ततश्च प्राप्ते (८३) ज्येष्ठामूलौघे मासि बहुलासु बहुल-
पक्षद्वादश्यां व्यतीते प्रदोषसमये समारुरुक्षति क्षपायौवने
सहसैवान्तःपुरे समुदपादि कोलाहलः स्त्रीजनस्य । निर्गत्य च
ससम्भ्रमं यशोवत्याः स्वयमेव (८४) हृदयनिर्विशेषा धात्र्याः
सुता सुयात्रा इति नाम्ना राज्ञः पादयोर्निपत्य,—“देव । दिष्ट्या
वर्द्धसे द्वितीयमुतजन्मना” इति व्याहरन्ती पूर्णपात्रं जहार ।

अस्मिन्नेव च काले राज्ञः (८५) परमसम्भ्रतः, शतशः

समुद्राभ्यन्तरे बहूनि प्रशस्तरत्नानि विद्यन्ते, तथैतं भावः । लक्ष्मणा—कमलधरा,
पयोनिधिसमुत्थितयेति भावः, सह आगतानि—उपस्थितानि, ग्रीवासूत्रग्रन्थिषु—
ग्रीवायां ये सूत्रग्रन्थयः तेषु, रत्नाविधानार्थमिति भावः । प्रशस्तरत्नानि—उत्कृष्टमणयः,
[प्रशस्तानि तानि रत्नानि इति कर्मधारयः ; अन्यत्र,—प्रशस्तानि रत्नानि यस्मिन् इति
बह्व्रीहिः] अवध्यन्त—बहुानि, परिजनैः इति शेषः ।

(८३) ज्येष्ठामूलौघे—ज्येष्ठानक्षत्राधिदैवते, ज्येष्ठे मासि इत्यर्थः, बहुलासु—
कृतिकामु नक्षत्रेषु, बहुलपक्षद्वादश्यां—कृष्णपक्षद्वादश्यां तिथौ, (“बहुला नीलिकायां
स्यादंश्यां गवि योषिति । कृतिकामु स्त्रियां भूमि विहायसि नपंसकम् । पुंस्यौ
कृष्णपक्षे च... ॥” इति मिदिनौ) । व्यतीते—अतिक्रान्ते, प्रदोषसमये—रजनीमुखे,
समारुरुक्षति—समारोदुभिच्छति, प्रादुर्भवतीत्यर्थः, क्षपायौवने रात्रितारुण्ये, निशीथे
इत्यर्थः । समुदपादि—सञ्जातः ।

(८४) हृदयनिर्विशेषा—हृदयादभिन्ना इत्यर्थः । धात्र्याः सुता—धात्र्यौत्वर्थः,
[धात्र्यधेयभावभ्यां “धः कर्मणि घृन्” (शार१८१ पा०) इति घृन् भित्तात् उर्लोप
धातुश्चात उर्लोप वा रूपम्] । दिष्ट्या—भाग्येन, देवेनेत्यर्थः । [दिष्टप्राप्तीः “अन्ना-
दयश्च” (उ० ० पा० ११२ सू०) इति यक्षप्रत्यये निपातनात् सिद्धम्] व्याहरन्ती—
कथयन्ती, पूर्णपात्रं—प्रियवार्त्तादानजपरितीषजनिवसनरत्नादिपूरितपात्रं दीयमानं पूर्ण-
पात्रम्, “आनन्ददोऽतिसौहार्दादित्य वस्त्रादिकं बलात् । अजानती हरत्येव पूर्णपात्रम्
तत् क्षुत्तम् ॥” इत्युक्तवत् यथा-परिहितवस्त्रालङ्कारादिकं वा । जहार—गृहीतवती ।

(८५) परमसम्भ्रतः,—अतिप्रियः । शतशः, शतवारान्, बहुश इत्यर्थः ।

संवादितातीन्द्रियादेशः, दर्शितप्रभावः, सङ्कलितो ज्योतिषि, सर्वासां ग्रहसंहितानां पारदृष्ट्या, सकलगणकमध्ये महितो हितश्च, त्रिकालज्ञानभाक्, भोजकस्तारको नाम गणकः समुपसृत्य विज्ञापितवान्,—“देव ! श्रूयतां, माम्वाता किलैवंविधे (८६) व्यतीपातादिसर्वदोषाभिषङ्गरहितेऽहनि सर्वेषु उच्चस्थानस्थितेषु एवं ग्रहेषु ईदृशि लग्ने भेजे जन्म ।

संवादितेति ।—संवादितः,—प्रत्यक्षीकृतः, अतीन्द्रियः,—इन्द्रियमतिक्रान्तः, [अत्यादयः “ज्ञानाद्यर्थे हिलीयया” (वा०) इति समासः] भावीति भावः, आदेशः,—आज्ञा, घटमा इति यावत् येन तथाभूतः, भविष्यद्वक्तेति भावः ; यद्वा,—संवादितः, जनैर्रित भावः, अतीन्द्रियः,—उत्कृष्टाश्रयः, आदेशः,—आज्ञावाक्, भाषणमित्यर्थः यस्य तथाभूतः । दर्शितप्रभावः,—दर्शितः,—प्रकटितः, प्रभावः,—सामर्थ्यं येन तथाकृतः ; यद्वा,—दर्शितः,—दर्शः,—दर्शनं सञ्जातोऽस्य इति विग्रहे [“तदस्य—” (५।२।३६ पा०) इत्यादिना तारकादेराकृतिगणत्वादितच्प्रत्यये सिद्धः] प्रभावः यस्य तथाभूतः ; एतेनास्य विश्वपरीक्षाप्रतिभावत्वं सूचितम् । सङ्कलितो—सङ्कलितम् अस्यास्तीति सङ्कलितो, सङ्कलनाभिज्ञः, गणिताभिज्ञ इति यावत्, ज्योतिषि—ज्योतिषशास्त्रे । ग्रहसंहितानां—ग्रहाः,—रव्यादयः, तेषां संहिताः,—सन्दर्भाः, तत्तद्ग्रहज्ञानशास्त्राणीति यावत् तासां पारदृष्ट्या—पारदर्शी, विशेषज्ञ इति यावत्, [पारं दृष्टवान् इत्यर्थे “दृष्टः कनिप्” (३।२।८४ पा०) इति कनिपि रूपम्] । महितः,—पूजितः । हितः,—हितकरः, सूर्यकृतज्योतिर्विद्यासिद्धान्तानां निरन्तरमनन-निदिष्टासनादिभिः इति भावः । गणकः,—दैवज्ञः ; सूर्योपासका हि प्रायशः गणका भवन्ति, ये देशान्तरे “मनाः” इति प्रसिद्धाः, भागवता इत्यन्यं । भोजकः,—आहारपटुरिति भावः, यद्वा,—भोज इव इत्यर्थे स्वार्थे कणि तथाविधः भोजतन्त्रप्रवीणः, भोजवत् निगमागमज्ञा वा इत्याशयः । माम्वाता—सूर्यवंशीययुवनाश्रयसुतः साय्वभौमनृपतिविशेषः ।

(८६) व्यतीपातादीति ।—व्यतीपातः—“गगने हि मकरार्को युगपत् स्खल्य यदैकमाग्रेष्यौ । भगणाङ्गं कश्च यदा शशी स भवेत् व्यतीपातः ॥” इत्युक्तलक्षणः अन्नरीक्ष राशिषट्के एकमार्गावस्थितयोः चन्द्र-सूर्ययोः योगविशेषः, आदिर्येषां तथाक्ताः, सर्वे दोषाः, तेषाम् अभिषङ्गः,—व्यतिकरः, सम्बन्ध इति यावत्, तेन रहितं—वर्जितं तच्छिन्नं, अहनि—दिवसे । उच्चस्थानस्थितेषु—तुङ्गेषु इत्यर्थः ।

(८७) अर्वाक् ततोऽस्मिन् अन्तराले पुनः एवंविधे योगे चक्रवर्त्तिजनने न अजनि जगति कश्चिदपरः । (८८) समानां चक्रवर्त्तिनाम् अग्रणीः, चक्रवर्त्तिचिह्नानां महारत्नानाञ्च भाजनं, समानां सागराणां पालयिता, सप्ततन्तूनां सर्वेषां प्रवर्त्तयिता, सप्तसप्तिसमः सुतोऽयं देवस्य जातः” इति ।

अत्रान्तरे स्वयमेव (८९) अनाधाता अपि तारमधुरं

ग्रहेषु—रव्यादिषु । ईदृशि—एवंविधे यमे इति भावः । लघे—राश्वदये, (“राश्वीनामुदयो लघम्” इत्यमरः) । भजे—लभे ।

(८७) अर्वाक् ततः,—तत्पश्चादित्यर्थः । अस्मिन् अन्तराले—अन्तराले, हृषं-मात्वायोः लम्पकालमध्यं इत्यर्थः, एवंविधे—ईदृशि, सर्वश्रमाकरं इति भावः, योगे—यज्ञादीनां सम्मेलने इत्यर्थः, चक्रवर्त्तिजनने—चक्रवर्त्तिनः,—समाजः, जननम्—उत्पत्तिर्यस्मिन् तादृशः । अपरः,—हर्षवृषात् अन्य इति यावत्, न अजनि—न जातः । एतेन मात्वाता तु कदाचित् सत्ययुगे आसीत्, इदानीमेव एव तिलोक्यामप्रतिमवीर्यः इत्यवगम्यते ।

(८८) समानां चक्रवर्त्तिनां—सार्वभौमवृषतीनां, “भरतार्जुनमात्वातभगीरथयुधिष्ठिराः । सगरी नक्षत्रैव समैते चक्रवर्त्तिनः ॥” इत्युक्तानाम्, अग्रणीः,—अग्रगण्यः, तेषां समानामपि श्रेष्ठ इत्यर्थः । चक्रवर्त्तिचिह्नानां—सार्वभौमलक्षणानां, पञ्चजालहस्तत्वादीनामित्यर्थः, महारत्नानां—“मण्यश्चकरिचक्राणि वरा स्त्री परिनायकः । (परिनायकः,—सेनापतिः) षडेतानि तु रत्नानि कीर्त्तितानि मनौषिभिः ॥” इत्युक्तविधानां रत्नविशेषाणां । भाजनं—पावम् । समानां सागराणां—त्वर्णजसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलात्मनाम् इत्यर्थः । सप्ततन्तूनां—यज्ञानां, सप्तभिः भूरादिमहाव्याहर्तभिः साध्यमानत्वादिति भावः, (“यज्ञः सर्वोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुमखः क्रतुः” इत्यमरः) प्रवर्त्तयिता—सम्पादकः । सप्तसप्तिसमः,—सप्त—सप्तसङ्ख्याकाः, सप्तयः,—अष्टादश सः सप्तसप्तिसमः,—सप्ताष्टः इत्यर्थः, [गमनार्थकात्-सपधातोः “वसेप्तिः” (उ० ४ पा० १७९ सू०) इति सूत्रे बाहुलकग्रहणात् तिप्रत्यये रूपम्] तत्समः, आदित्यसदृशः इत्यर्थः, तदंशप्रभवत्वात् इत्याशयः, (“भास्कराहस्करव्रध्रप्रभाकरविभाकराः । भास्वद्विषस्वसप्ताष्टः ... ॥” इत्यमरः) । अत्र नरेन्द्रसूनीः लोकासाधारणसम्पत्तिशालिलक्षणवत्त्ववर्णनविषयत्वात् उदात्तालङ्कारः ।

(८९) अनाधाताः,—अपूरिताः, मुखानिलनेति भावः । तारमधुरम्—

शङ्खा विरेसुः । अताडितोऽपि क्षुभितजलनिधिजलध्वनिधोरं
 जुगुञ्ज अभिषेकदुन्दुभिः । अनाहतानि अपि (८०) मङ्गल-
 तूर्याणि रेणुः । (८१) सर्वभुवनाभयवोषणापटह इव दिगन्त-
 रेषु बभ्राम तूर्यप्रतिशब्दः । (८२) विधुतकेशरसटाश्च साटोप-
 ण्टहीतहरितदूर्वापल्लवकवलप्रगल्भैर्मुखपुटैः समक्रेषन्त हृष्टा
 वाजिनः । (८३) सलीलम् उत्तिष्ठतेः हस्तपल्लवैः नृत्यन्त इव
 श्रवणसुभगं जगज्जुः गजाः । (८४) ववौ च अचिरात् चक्रायुधम्
 उत्सृजन्त्या लक्ष्म्या निश्वास इव सुराऽऽमीदसुरभिः दिव्यानिः ।

उच्चैर्मधुरम् । विरेसुः,—दधनुः । अताडितः,—अनाहतः । क्षुभितेति ।—क्षुभितस्य
 —विलोडितस्य, जलनिधेः,—सागरस्य, जलं, तस्य ध्वनिवत् धोरं—गभीरम् ।
 जुगुञ्ज—दध्वान । अभिषेकदुन्दुभिः,—अभिषेकसमये दादनीयमरी, (“भरी स्त्री
 दुन्दुभिः पुमान्” इत्यमरः) ।

(८०) मङ्गलतूर्याणि—मङ्गलनिवायवरेणाः, रेणुः,—रणन्ति स्म ।

(८१) सर्वेति ।—सर्वेषां सुवनानां अभयवोषणायाः,—निर्भयताप्रचारस्य,
 पटह इव—आनकाख्यवादिबभ्रु इव, (“आनकः पटहोऽस्ती स्यात्” इत्यमरः)
 तूर्यप्रतिशब्दः,—नान्दीवाद्यप्रतिध्वनिः ।

(८२) विधुतेति ।—विधुताः,—कम्पिताः, केशराः,—वीरारोमाणि एव सटाः,
 —जटाः यैः तथोक्ताः । साटोपेति ।—साटोपं—साङ्ख्यरं, सवेगमित्यर्थः, ण्टहीतानां
 हरितानां—श्यामश्यानां, दूर्वापल्लवानां कवलं—शान्तिः, प्रगल्भानि—विलुप्तानीत्यर्थः,
 व्यात्तानीति यावत् तैः, मुखपुटैः,—मुखविवर्धैः । समक्रेषन्त—केशरवम् अकुर्वन् ;
 अकस्मादेव हर्षाद्विमादिति भावः । [“समक्रेषन्त” इत्यत्र “समहेपन्त” इति पाठोऽपि
 स एवार्थः] । हृष्टाः,—प्रसन्नाः । वाजिनः,—अश्वाः ।

(८३) सलीलम्—सालहेलम्, उत्तिष्ठतेः,—उत्तिष्ठतेः इत्यर्थः, हस्तपल्लवैः,—
 शलाघातिसञ्चयैरित्यर्थः । श्रवणसुभगं—श्रुतिसुखं, जगज्जुः,—वहङ्गुः, गर्जितवन्तः
 इत्यर्थः, आनन्दाविर्भाव एव गजानां गर्जने हेतुः इति ज्ञेयम् ।

(८४) ववौ—वहति स्म । चक्रायुधं—विशुम्, उत्सृजन्त्याः,—उत्सृजन्त्याः ।
 सुराऽऽमीदसुरभिः,—सुतायाः,—मद्यय, आमीदः,—दुरप्रसक्तिश्च, तद्वत् सुरभिः,
 —प्राप्तपणः शब्दः ; ददा—दुराणान्—अमराणांमपि, आमीदः,—आनन्दः यस्मात्

(८५) यज्वनां मन्दिरेषु प्रदक्षिणशिखाकलापकथितकल्याणा-
गमाः प्रजज्वलुः अनिम्बना वैतानवज्रयः । (८६) भुवस्तलात्
तपनीयशृङ्खलाबन्धवभुरकलशीकोशाः समुदगुः महानिधयः ।

तादृशथासौ सुरभिश्च इति विग्रहः, अमरवरसत्तर्पणसङ्गन्वान् इत्यर्थः, दिव्यानिलः,
—स्वर्गीयवायुः, समाजः श्रीहर्षस्य जातस्य श्रुतिस्मृतिर्विधबोधितानां कर्मणां भावि-
विग्रहसम्प्रदायप्रवर्तकत्वज्ञानेन देवानामपि प्रमुदितलादिति भावः ।

(८५) यज्वनां मन्दिरेषु—यज्ञशालासु इत्यर्थः, [“इषिमदि—” (७० १ पा०
५२ सू०) इत्यादिना किरवि रूपम्] । प्रदक्षिणेति ।—प्रदक्षिणः,—अनुकूलः, दक्षिणा-
वर्त्तः इति यावत्, अन्यथा हवनसमये ऋत्विजां हनदाहापातात्, तेन चाग्नेः
अप्रसन्नत्वमाशङ्कते ; तथा हि रघौ कालिदामः,—“प्रदक्षिणाचिर्व्याजिन” इति ;
शिखाकलापः,—ज्वालासमूहः, तेन कथितः,—सूचितः, कल्याणागमः,—शुभोदयः
यैः तथोक्ताः । अनिम्बनाः,—इम्बनं—दारु, दाह्यकाष्ठमित्यर्थः, तद्रहिताः, वैतानवज्रयः,
—वैतानं—क्रतुः, तव भवाः वैतानाः,—यज्ञीया इत्यर्थः [विपुर्व्यक्तात् तनधातोः
“अकर्त्तरि च—” (३।३।१८ पा०) इत्यादिना घञि, ततः भावार्थे अणि च रूपम्]
तथाविधाः वज्रयः,—यज्ञाग्रयः इत्यर्थः ।

(८६) भुवस्तलात्—पृथ्वीतलात्, भुवस्तलं विदाथ्ये इत्यर्थः, [“ल्यब्लोपि कर्म-
ण्यधिकरणे च” (वा०) इति पञ्चमीविभक्तिः] । तपनीयेति ।—तपनीयं—स्वर्णं,
[“तय्यत्तयानीयरः” (३।१।८६ पा०) इति कर्मणि अनोयरपत्यये रूपम् । “स्वर्णं
सुवर्णे कनकं हिरण्यं हेमं हाटकम् । तपनीयम्... ॥” इत्यमरः] तस्य शृङ्खला—
हारविशेषः, सौवर्णरशनेत्यर्थः, निगड़ी वा, (“शृङ्खला पंस्कटीवस्त्वन्वे च निगडे विषु”
इति मेदिनी) तस्या बन्धेन बन्धुराः,—नतोन्नताः, रम्याः वा, (“बन्धुरं तृप्ततानतम्”
“बन्धुरं मुकुटे पुंसि... ।...विषु स्याद्रम्य-नमयोः ॥” इत्यमर-मेदिन्यौ) कलसीकोशाः,
—कुम्भभाजनानि, स्वाधारभूतकुम्भस्य पिधानानि वा येषां तथाविधाः, सौवर्णशृङ्खला-
बद्धकुम्भपरिपूर्णा इत्यर्थः, महानिधयः,—महान्ति अमूत्यरत्नानि, शृङ्खलादयः श्रेयधिभेदा
इति यावत्, समुदगुः,—समुद्रच्छन्ति स्म, समुत्पत्त्युत्थित्यर्थः ; महापुरुषजन्मप्रभावात्
सर्वार्थेव शुभचिह्नानि सर्वतः प्रादुरासन्निति भावः । अत्र जन्मानुकूलाभ्युदयिक-
दैवादिसंस्काराणाम् अप्रसिद्धगीर्णहेतूनां सत्त्वेऽपि पुरुषकारस्य प्रसिद्धमुख्यहेतोः
प्रभावात् विभावना ।

(८७) प्रहतमङ्गलतूर्यप्रतिशब्दनिभेन दिक्षु दिक्पालैरपि प्रमोदात् अक्रियत इव दिष्टद्विकलकलः । (८८) तत्क्षण एव च शुक्लवाससो ब्रह्ममुखाः कृतयुगप्रजापतय इव प्रजावृद्धये समुपतस्थिरे द्विजातयः । साक्षाद्भर्म इव (८९) शान्त्युदक-फलहस्तः तस्थौ पुरः पुरोधाः । (१००) पुरातन्यः स्थितय इव

(८७) प्रहतेति ।—प्रहतस्य—ताडितस्य, मङ्गलतूर्यस्य—माङ्गलिकवाद्यविशेषस्य, प्रतिशब्दः,—प्रतिध्वनिः, तन्निभेन—तद्वद्भाजेन । प्रमोदात्—आनन्दात् । दिष्ट-द्विकलकलः,—दिष्टं—भाग्यं, (“दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यम्” इत्यमरः) तस्य द्विः,—उन्नतिः, तस्यै कलकलः,—कलरवः ; [कलप्रकारः इत्यर्थे “प्रकारे—” (८१।१२ पा०) इत्यादिना द्वित्वे रूपम्] शासति सति श्रीहर्षे राजनि सुशामन-गण्येन प्रजानां निरुपद्रवतया सत्त्वात् तेषां स्वस्वकार्यभारलाघवमन्वावनयेति भावः । अक्रियत इव—कृत इव । अथ सम्भावनायाः उक्तैककोटिकत्वात् उन्नेत्ता ।

(८८) तत्क्षण एव—तज्जन्मसमये एव, कियत्कालचेपमप्यकृत्वा इति भावः ; शुक्लवाससः,—श्वेतवसनाः, ब्रह्ममुखाः,—ब्रह्म—वेदः, [ब्रह्मिधातोः “ब्रह्मेर्लो” (३० ४ पा० १४५ सू०) इति मनिनि नकारस्य अकारे ततः रत्वे रूपम् । षवर्गीयादिः इति केचित् । “वेदलत्वं तपो ब्रह्म” इत्यमरः] मुखे येषां तथोक्ताः, वेदानुद्गायन्त इति यावत्, पितामहप्रमुखाश्च, कृतयुगप्रजापतय इव—कृतयुगे—सत्ययुगे, प्रजापतयः,—लोकसृष्टिकर्त्तार इव, परमेष्ठिप्रधानाः प्रजापतयः सृष्ट्यादौ यथा समवेता आसन्, तथेत्यर्थः, इत्यवैधर्म्यमायादुपमाऽलङ्कारः । प्रजावृद्धये—प्रजानां—जनानां, प्रजायाः,—सन्तानस्य च, (“प्रजा स्यात् सन्ततौ जने” इत्यमरः) वृद्धये—अभ्युदयाय, आयति संस्कर्तुमित्यर्थः, [“क्रियार्थोपपदस्य—” (२।३।१४ पा०) इत्यादिना चतुर्थी] । समुपतस्थिरे—उपस्थिताः । द्विजातयः,—ब्राह्मणाः ; प्राक् ब्राह्मणोपस्थितिः सर्वोत्पातनाशनत्वात् अशेषमङ्गलप्रदा इति हृदयम् ।

(८९) शान्तीति ।—शान्त्यर्थमुदकं—जलं शान्त्युदकं, फलञ्च, आशीर्वादाय-मिति भावः, हस्ते यस्य तथाभूतः । पुरोधाः,—पुरोहितः । [पुरस्पूर्वकात् धाधातोः “पुरसि च” (३० ४ पा० २३० सू०) इति असि प्रत्यये रूपम्] माङ्गलिक-कार्यादौ सर्वांगे पुरोहितोपस्थितिः सनातनी पद्धतिरेवेति भावः ।

(१००) पुरातन्यः,—चिरन्तन्यः, [तत्र भवेत्यर्थे “सायश्चिरं—” (४।३।२३

अट्टश्रुत आगता बान्धववृद्धाः । (१०१) प्रलम्बश्मश्रु-
जालजटिलाननानि बहलमलपङ्ककलङ्ककालकायानि नश्यतः
कलिकालस्य बान्धवकुलानि इव आकुलानि अधावन्त मुक्तानि
बन्धनवृन्दानि । (१०२) तत्कालापक्रान्तस्य अधर्मस्य शिविर-
श्रेण्य इव अलच्छन्त लोकविलुण्ठिता विपणिवीथ्यः ।
(१०३) विलसदुन्मुखवामनक-बधिरवृन्दवेष्टिताः साक्षात्
जातमाहदेवता इव बहुबालकव्याकुला नटतुः वृद्धधात्राः ।

पा०) इत्यादिना व्युत्पत्त्ये तुङागमे ततः टित्त्वात् ङीपि रूपम्] स्थितय इव—
मर्यादा इव, शिष्टाचारपद्धतयः इवेति यावत् । बान्धववृद्धाः,—बान्धवेषु—सगोत्रेषु,
वृद्धाः,—स्थविराः ; चिरन्तनाचारपरिरक्षणशीलवत्त्वात् तेषामिति भावः ।

(१०१) प्रलम्बेति ।—प्रलम्बेन—लम्बमानेन, चौराभावात् इति भावः,
श्मश्रुजालेन—कूर्चसमूहेन, जटिलानि—व्याप्ततया निविडानि, आननानि येषां
तानि । बहलिति ।—बहलानां—बहूनां, मलपङ्कानां—गावर्कदरूपकर्दमानां, कलङ्केन
—कृष्णवर्णचिह्नेन, कालः,—कृष्णवर्णः, मलिन इत्यर्थः, कायः,—देहः । येषां तानि,
स्नानाद्यभवादिमिति भावः । नश्यतः,—पलायमानस्य, भविसुराजदण्डभयादिति भावः ।
बान्धवकुलानि इव—स्वजनवृन्दानि इव । आकुलानि—अधिकारभ्रंशात् विह्वलानि
इत्यर्थः । मुक्तानि—बन्धनागारात् त्यक्तानि, बन्धनवृन्दानि—कारानिरुद्धलोकसङ्घाः ;
[बन्धननिरुद्धानि वृन्दानि इति विग्रहे शाकपार्थिवादिव्यात् उत्तरपदलोपिसमासः] ;
महोत्सवे राज्ञा कारावासिनी मुच्यन्ते इति चिरपसिद्धिः ।

(१०२) तत्कालेति ।—तस्मिन् काले—हर्षजन्यसमये इत्यर्थः, अपक्रान्तस्य—
अपसृतस्य, धर्मतः शसितुः हर्षस्य भयात् पलायितस्य इत्यर्थः, अधर्मस्य—वेदनिषिद्ध-
कर्मजन्यपापाचारस्य, शिविरश्रेण्य इव—सेनानिवेशस्थानानि इव । लोकेति ।—
लोकैः,—जनैः, विलुण्ठिताः,—विशेषेण हतद्रव्या इत्यर्थः, विपणिवीथ्यः,—पण्डवीथिका-
निबद्धाः ; आनन्देन राजाज्ञया लोका राजदेयवृत्तिपूरणानां विपणिक्लृप्तां वणिजां
विपणिद्रव्याणि पराजितशिविरधनानौव लुण्ठितवन्त इत्यर्थः ।

(१०३) विलसदिति ।—विलसद्भिः,—आनन्देन स्फुरद्भिः, उन्मुखैः,—
उर्ध्वमुखैः, वामनकानां—क्षुद्रकायानां जनविशेषाणां, बधिराणाम्—एङानां, स्मृति-
शक्तिरहितानामित्यर्थः, अन्तःपुरचारिणामिति भावः, वृन्दैः,—समूहैः, वेष्टिताः,—
परिवृताः । साक्षात्—मूर्तिमतीत्यर्थः, जातमाहदेवता इव—जातस्य—प्रभुतस्य

(१०४) प्रावर्त्तत च विगतराजकुलस्थितिः, अधःकृतप्रतीहारा-
कृतिः, अपनीतवेदिवेवः, निर्दोषान्तःपुरप्रवेशः, समस्वामि-
परिजनः, निर्विशेषबालवृद्धः, समानशिष्टाशिष्टजनः, दुर्ज्ञेय-
मत्तामत्तप्रविभागः, तुल्यकुलयुवतिवेश्याविलासः, प्रवृत्तसकल-
कटकलोकः, पुत्रजन्मोत्सवो महान् ।

बालस्य, मातृदेवता इव—पष्ठोर्द्वय इव इत्यर्थः, सा च मार्जारवाहिनौ बहुबालकपरि-
हृता मृत्तिकाऽऽगारे स्थाप्यते । बहुभिर्बालकैः,—क्रोडनिहितैः शिशुभिः इति भावः,
व्याकुलाः,—विह्वलाः, उद्वेजिता इत्यर्थः, युगपद्बहूनामनुरोधे व्यस्ततापातात् इति हृदयं,
वृद्धधावाः,—स्थविरा उपमातरः, नवतुः,—नृत्यन्ति स्म ।

(१०४) प्रावर्त्तत—प्रारभत, प्रारब्धोऽभवदित्यर्थः । विगतेति ।—विगता—
विनष्टा, राजकुलस्य—राजवंशस्य, स्थितिः,—नियमः यस्मिन् तथोक्तः ; कुमार-
दर्शनार्थे परितः प्रजानां पर्याकुलतया स्थितेरिति भावः । अधःकृतेति ।—अधः-
कृता—पातिता, परित्यक्ता इत्यर्थः, प्रतीहाराणां—दौवारिकाणाम्, आकृतिः,—
आकारः, भीषणवर्षेण स्थितिरिति यावत् यव तथाभूतः ; यद्वा,—अधःकृता—
न्यकृता, अगणिता इत्यर्थः, कुमारदर्शनार्थिभिरिति भावः, प्रतीहाराणाम् आकृतिः,
—भयङ्करमूर्तिरिति यावत् यव तथाभूतः । अपनीतवेदिवेवः,—अपनीतानि—त्यक्तानि,
वेद्विभिः,—वेदधारिभिः, लोकापसारणार्थमिति भावः, वेदवाणि—करधृतवेदवयस्यः यस्मिन्
तथोक्तः । निर्दोषेति ।—निर्दोषः,—दोषरहितः, अन्तःपुरे—राजावरोधे, प्रवेशः यस्मिन्
तथाभूतः, अवारितान्तःपुरप्रवेश इत्यर्थः । समेति ।—समी—तुल्यौ, स्वामि-परिजनौ—
प्रभु-भृत्यौ यस्मिन् तथोक्तः ; अयं स्वामी, समुचितमुपचरितव्यः, अयं परिजनः, तथा
नोपचरितव्य इत्येवं विचाररहित इति भावः । निर्विशेषेति ।—निर्विशेषाः,—विशेष-
रहिताः, अभिन्ना इत्यर्थः, बालाः,—शिशवः, वृद्धाः,—स्थविराश्च यस्मिन् तथाभूतः ;
बालवृद्धयोः परस्परं मिलित्वा तुल्यभावेन उत्सवकरणादिति भावः । समानेति ।—
समानाः,—तुल्यसत्काराः, शिष्टाः,—शान्ताः सन्तः, अशिष्टाः,—उद्धताः मूर्खार्थ,
जनाः यस्मिन् तथोक्तः । दुर्ज्ञेयेति ।—दुर्ज्ञेयः,—कः पानीयमत्तः, की वा कुमारजन्मना
दृष्ट इति विशिष्य निर्णेतुमशक्यः, पानेन आनन्देन च विवेकविक्षुतेरुभयवैव तुल्य-
त्वादिति भावः, मत्तानां—क्षीवाणाम्, अमत्तानां—प्रकृतिस्थानाञ्च जनानां, प्रविभागः,
—प्रभेदः यस्मिन् तथाभूतः, सर्वेषामेव तत्र प्रसक्तत्वादिति भावः । तुल्येति ।—तुल्यः,—
समः, कुलयुवतीनां—कुलाङ्गनानां, वेश्यानां—वारनारीणाञ्च, विलासः,—विहारः

(१०५) अपरेद्युः आरभ्य सर्वाभ्यो दिग्भ्यः स्त्रीराज्यानि
इव आवर्जितानि, असुरविवराणि इव अपावृतानि, नारायणाव-
रोधानि इव प्रचलितानि, अप्सरसामिव महौमवतीर्णानि
कुलानि, (१०६) परिजनेन पृथुकरण्डपरिगृहीताः स्नानीय-
चूर्णावकीर्णकुसुमाः सुमनःस्रजः, स्फटिकशिलाशकलशुक्ल-

यस्मिन् तथोक्तः ; कुलाङ्गनाः वेश्याश्च परस्परं मिलित्वैव समभावेन विहरन्ति स्म,
सर्वामामेव तदानीं निर्भरानन्दसन्दोहविमुग्धत्वादिति भावः । प्रवृत्तेति ।—प्रकर्षेण
वृत्ताः,—नत्तनरताः, सकलाः कटकलीकाः,—शिविरस्थजनाः यस्मिन् तथाभूतः ।

(१०५) अपरेद्युः इत्यादि ।—“अपरेद्युः” [“सद्यः—” (५।३।२२ पा०)
इत्यादिना निपातनात् सिद्धम्] इत्यस्य “सामन्तान्तःपुरसहस्राणि अट्टशयन” इत्युत्तरे-
णान्वयः । तानि एव विगिनष्टि, स्त्रीराज्यानीव इत्यादिभिः ।—आवर्जितानि—आवृतानि ।
स्त्रीराज्यानि इव—कुमारदर्शनार्थमेकैव सङ्गताः स्त्रीसमूहा इवेत्यर्थः ; एवमादिषु
प्रकृतस्य परात्मना सम्भावनोदयात् उद्प्रचाऽलङ्कारः । असुरविवराणि इव—रसातलानि
इव, अपावृतानि—उद्धाटितानि, उज्ज्वलत्वादिति भावः । नारायणावरोधानि इव—
कृष्णान्तःपुरिका जना इव, तेषां सातिशयगौरववत्त्वात् षोडशसहस्रसङ्घातत्वाच्चेति
भावः, [अत्र अवरोध्यन्ते याः ताः अवरोधाः, इति कर्मणि घञि अवरोधशब्दस्य
नियतपुंलिङ्गता ; तथा हि मेदिनी,—“अवरोधस्तिरोधाने राजदारिषु तद्ग्रह” इति ;
एवञ्च कोषशास्त्रविरुद्धत्वात् विद्याविरुद्धत्वदोषः विज्ञेयः ; घञि अलि च निष्पादितानां
नियतपुंस्त्वानुशिष्टत्वात् व्याकरणादिलक्षणहीनत्वेन वा च्युतसंस्कारत्वमूह्यम् । अवरोधानां
समूहः इत्यर्थे “तस्य समूहः” (४।२।३७ पा०) इति मतेण समूहार्थे अणि कृते
अवरोधानि—अवरोधानां कुलानि इत्यर्थपरत्वे तु क्लीबत्वं कथञ्चित् सम्पादनीयमिति,
तथा च नाशङ्कितदोषावसर इति विवेकः] । महौं—पृथ्वीम्, अवतीर्णानि—आगतानि,
अप्सरसां [अद्भ्याः सरन्ति इत्यर्थे “अपपूर्वकात् रुधातोः “अप्सराः” (उ० ४ पा० २३६
५०) इति असिप्रत्यये रूपम्] कुलानीव—वृन्दानीव । अप्सरसामिव सुन्दरीणां
नारीणामेकैव सङ्गतत्वादिति भावः ।

(१०६) परिजनेन—दासदासीवर्गण । पृथ्विति ।—पृथुभिः,—स्थूलेः, सहिर्द्वा,
करण्डैः,—समुद्रकैः, भाजनविशेषैः इत्यर्थः, परिगृहीताः,—सङ्गृह्य आनीताः इत्यर्थः ।
स्नानीयेति ।—स्नानीयं—स्नानोपकरणं, चूर्णं—क्षौद्रः, गन्धद्रव्यविशेषाणामिति भावः,
तेन अवकीर्णं—युक्तं, व्याप्तं वा, कुसुमं यासां ताः, सुमनःस्रजः,—पुष्पमाल्यानि,

कर्पूरखण्डपूरिताः पात्रीः, (१०७) कुङ्कुमाधिवासभाञ्जि भाजनानि च मणिमयानि, सहकारतैलतिस्यत्तनुखदिरकेसरजालजटिलानि चन्दनधवलपूगफलफालीदन्तुरदन्तशफरुकाणि, (१०८) गुञ्जन्मधुकरकुलपीयमानपारिजातपरिमलानि पाटलानि पाटलकानि च, सिन्दूरपात्राणि च, पिष्टातकपात्राणि च, बाललतालम्बमानविटकवीटकांश्च ताम्बूलवृक्षान् विभ्राणेन

“विभाणेन” इत्यनेनान्वयः ; एवमुत्तरव । स्फटिकेति ।—स्फटिकं—तदाख्यं, शिलाशकलं—प्रस्तरखण्डः, तद्वत् शुक्लेन—शुभ्रेण, कर्पूरखण्डेन पूरिताः,—आकीर्णाः, पात्रीः,—कर्पूरभाजनानि इत्यर्थः ।

(१०७) कुङ्कुमेति ।—कुङ्कुमान्येव—काश्मीरजान्येव, अधिवासाः,—अधिवासनद्रव्याणि, सुगन्धिद्रव्याणि इत्यर्थः, तान् भजन्ते इति तथोक्तानि, तत्पूरितानि इत्यर्थः । मणिमयानि—रत्ननिर्मितानि । सहकारेति ।—सहकारस्य—अतिसौरभचूतफलस्य, तैलेन—स्नेहविशेषेण, तिस्यत्—सिक्तां, तनु—अत्यल्पं, खदिरकेसरं—खदिरसारः ; यद्वा—खदिरः केशरश्च—किञ्चिन्मिश्रं, तस्य जालेन—समूहेन, जटिलानि—युक्तानि, सम्भृतानि इत्यर्थः । चन्दनेति ।—चन्दनवत् धवनानि—शुभाणि, पूगफलानि—गुवाकफलानि, तेषां फालीभिः,—शकलैः, दन्तुराणि—सञ्जातदन्तानौव लक्ष्यमाणानि, दन्तशफरुकाणि—गजदन्तनिर्मितभाजनविशेषान् इत्यर्थः, [शफीपपदात् राधासीः “स्रग्मयादयथ” (३० १ पा० ३८ सू०) इति कुप्रत्यये स्वार्थे कनि रूपम्] ।

(१०८) गुञ्जदिति ।—गुञ्जद्भिः,—रणद्भिः, मधुकरकुर्णः,—भृङ्गसङ्घैः, पीयमानः,—आस्वाद्यमानः, आप्राप्यमाण इत्यर्थः, पारिजातानां—तत्पुष्पाणामित्यर्थः, राज्ञः महाप्रभाविशालित्वात् देवानां सम्प्रतत्वाच्च, तेन पारिजातपुष्पाणि सुलभान्येवेति बोध्यम् ; यद्वा,—पारिजातानां—पारिभद्राख्यपुष्पविशेषाणां, परिमलः,—अतिमनोहरः गन्धः येषां तानि । पाटलानि—श्वेतरक्तवर्णानि, पाटलकानि—पात्रविशेषान् । [“पाटलकानि” इत्यत्र “पीटलकानि” इति पाठान्तरम्] । पिष्टातकपात्राणि—पिष्टातकः,—पटवासकः, वस्त्रवासकं सुगन्धिद्रव्यचूर्णमित्यर्थः, (“पिष्टातः पटवासकः” इत्यमरः) तस्य पात्राणि—भाजनानि । बालेति ।—बालाः,—अभिनवाः, लताः तासु लम्बमानानि—प्रसरन्ति इत्यर्थः, विटकवीटकानि—पञ्चाशत्ताम्बूलदलैः कियमाणाः सप्तकविशेषाः येषु तान् । ताम्बूलवृक्षान्—पर्णवल्लीरित्यर्थः । विभाणेन—दधता, [विभर्त्ते

(१०८) अनुगम्यमानचरणानि, कुट्टनरणितमणिनूपुरमुखरित-
दिभ्रुखानि, नृत्यन्ति, राजकुलम् आगच्छन्ति, समन्तात् साम-
न्तान्तःपुरसहस्राणि अट्टयन्त ।

(११०) शनैः शनैः व्यजृम्भत च क्वचित् नृत्तानुचितचिर-
न्तनशालीनकुलपुत्रकलोकलास्यप्रथितपार्थिवानुरागः, क्वचित्

(१११) अन्तःस्मितक्षितिपालापेक्षितक्षीवक्षुद्रदासीसमाकृष्य-

“ताच्छील्य—” (३।२।१२६ पा०) इत्यादिना वयः अर्थे कर्त्तरि चानशि रूपम् ।
परिजनेन इत्यस्य विशेषणम् ।

(१०८) अनुगम्यमानेति ।—अनुगम्यमानाः,—सेव्यमानाः, चरणा येषां
तानि, वन्द्यमानचरणानि इत्यर्थः । कुट्टनेति ।—कुट्टनेन—दलनेन, पदविच्छेपणेन
इति यावत् । [“अनुगम्यमानचरणानि, कुट्टन—” इत्यत्र “अनुगम्यमानानि,
चरणानिकुट्टन—” इति पाठे—पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टेन परिजनेन अनुस्रिय-
माणानि । चरणयोः,—पादयोः, निकुट्टनेन—द्रुतपातनेन इत्यर्थः] रणितैः,—स्तनितैः,
मणिनूपुरैः,—रत्नमयमञ्जरीः, मुखरितानि—ध्वनितानि, दिशां मुखानि येषां यैर्वा
तानि । नृत्यन्ति—क्रियमाणनर्त्तनानि इवेति प्रतीयमानोच्चेत्वा ; यद्वा,—त्वरितगाव-
वितेपत्यैवाव विवक्षायां अपूर्वसुखादयात् अतिवत्सादृशकानि इत्यर्थः । राजकुलम्—
राजः,—श्रीदुर्धर्षपितुः, गृहम्, आगच्छन्ति—आयाति, कुमारदर्शनार्थमिति भावः ।
समन्तात्—चतुर्दिक्षु । सामन्तेति ।—सामन्तानाम्—अधीननृपतीनाम्, अन्तःपुराणि
—अवरोधनाथैः, [“अकूप—” (५।४।७४ पा०) इत्यादिना समासान्ते अचि रूपम्]
तेषां सहस्राणि—समूहाः । अवार्हणार्थं सामन्तावरोधानां माङ्गल्यपूजोचितद्रव्य-
सम्भारहस्तानां राजभवनागमनौत्सुक्यं यथायथं प्रतिपादितमिति ।

(११०) “शनैः शनैः व्यजृम्भत” इत्यस्य “उत्सवामीदः” इत्युत्प्रेरणान्वयः ।
शनैः शनैः,—क्रमेण । व्यजृम्भत—प्रावर्त्तत । नृत्तेति ।—नृत्ते—नर्त्तने, अनुचितः,
—अधीन्यः, अनभ्यस्त इत्यर्थः, चिरन्तनशालीनः,—चिरलज्जाशीलः, चिरविनौती वा,
[शालाशब्दात् “तदर्हति” (५।१।६३ पा०) इति खञि रूपम्] यः कुलपुत्रकलोकः,
—सकुलजातः सुसम्बन्धोक्तसमवायः, तस्य लास्येन—नर्त्तनेन, निरतिशयानन्दात्
एतदृक्षवे एतेनापि नर्त्तितं लज्जात्यागः कृत इति भावः, प्रथितः,—प्रकाशितः,
पार्थिवस्य—राज्ञः, पार्थिवे—राजि वा, अनुरागः,—प्रीतिः यस्मिन् तथाविधः ।

(१११) अन्तरिति ।—अन्तःस्मितेन—अन्तरीषद्वयसता इत्यर्थः, स्वपुत्रजन्मनि

माणराजवल्लभः, क्वचित् (११२) मत्तकटककुट्टनीकण्ठलम्ब-
वृद्धार्थसामन्तवृत्तनिर्भरहसितनरपतिः, क्वचित् (११३) क्षिति-
पाक्षिसंज्ञादिष्टदृष्टदासेरकगीत-सूच्यमान-सचिवचौख्यरतप्रपञ्चः,
क्वचित् (११४) मदोत्कटकुट्टहारिकापरिष्वज्यमानजरत्न-
व्रजितजनितजनहामः, क्वचित् (११५) अन्योऽन्यनिर्भरस्पर्द्धादुर-

चुट्टदासीनामपि प्रसीदातिशयदर्शनादिति भावः, क्षितिपालिन—राजा, अनेक्षिताः,—
निरीक्षिताः ; यदा,—अनेक्षिताः,—उपेक्षिता इत्यर्थः, दृष्टेनापि अदृष्टेनेव, महताम-
सत्प्रतिकूलस्वभाववत्त्वात् इति भावः, चौवाभिः,—मदपानेन मत्ताभिः, चुटाभिः,—इतर-
ज्जातीयभिः, दासीभिः,—परिचारिकाभिः, समाकृष्यमाणाः,—आच्छिद्यमाणाः, राज-
वल्लभाः,—राजः नरसचिवा इत्यर्थः यव तादृशः ।

(११२) मत्तंति ।—मत्तानां—मधुपानविद्वलानां, कटककुट्टनीनां—राजधानी-
स्थितवारविलासिनीनां, (“कटकोऽस्ती नितम्बोऽष्टेः... । ...राजधानी-वलययोरपि”
इति मेदिनी) कण्ठेषु—गलेषु, लग्नाः,—संसक्ताः, ये वृद्धाः,—स्थविराः, आर्याः,—
साधवः, सामन्ताः,—अधीश्वरा वृषतयः, तेषां वृत्तेन—सविलासाङ्गविक्षेपरूपनर्त्तनेन
इत्यर्थः, निर्भरम्—अन्यत्नं, हसितः,—कृतहामः, नरपतिः,—सम्राट् यव तथाभूतः ;
विलासिनीभिः सह राजवृद्धानां नर्त्तनं हास्यरसानुकूलमेव इति भावः ।

(११३) क्षितिपति ।—क्षितिपस्य—राजः, अक्षिसंज्ञया—नेवेक्षितेन, आदिष्टः,
—आज्ञप्तः, दृष्टः,—दुर्वृत्तः, यो दास्या अपत्यं दासेरकः,—दासीपुत्र इत्यर्थः, [“चुट्टाभ्यो
वा” (४।१।१२१ पा०) इति पक्षे द्रुक् ततः कनि रूपम्] उष्ट्री वा, [तस्येदमित्यर्थे
तत्पालकः इत्यर्थः, अन्यथा सूच्यमानत्वानापत्तेः] तस्य गीतेन—गानेन, सूच्यमानः,—
प्रकाश्यमानः, सचिवानाम्—अमात्यानां, चौख्येण—गोपनेनेत्यर्थः, रतप्रपञ्चः,—
निधुवनविहारविलसितं यव तथोक्तः ।

(११४) मदोत्कटिति ।—मदोत्कटाभिः,—मदमत्ताभिः, कुट्टहारिकाभिः,—कुट्ट-
—घटं, कुम्भमिति यावत्, (“कुटः कोटे पुमानस्त्री घटे स्त्री-पुंसयोगेह” इति मेदिनी)
हरन्ति—वहन्ति याः तथोक्ताभिः, कुम्भयोगेन जलवाहिनीभिः दासीभिः, परिष्वज्यमानाः,
—आलिङ्ग्यमानाः, नैरेण स्वकुटपूरणार्थमिति भावः, ये जरन्तः,—स्थविराः, प्रव्रजिताः,
—सव्यासिनः, तै जनितः,—उत्पादितः, जगामां हासी यस्मिन् सः ।

(११५) अन्योऽन्येति ।—अन्योऽन्यस्मिन्—परस्परं, निर्भरस्पर्द्धा—अन्यत्नसाम्यम्,
आत्यन्तिकी स्पर्द्धा, तथा उद्धुराः,—दृढाः, उन्मत्तप्राया इत्यर्थः, उच्छृङ्खला इति

चेटकपेटकारम्भावाच्यवचनयुद्धः, क्वचित् (११६) नृपा-
बला-बलात्कार-नर्त्यमान-नृत्यानभिज्ञान्तःपुरपाल-भावित-भुजिष्यः,
(११७) सपर्वत इव कुसुमराशिभिः, सधारागृह इव सीधु-
प्रपाभिः, सनन्दनवन इव पारिजातामोदैः, सनीहार इव कर्पूर-
रेणुभिः, साट्टहास इव पटहरवैः, सामृतमथन इव कलकलैः,
सावर्त्त इव रासकमण्डलैः, सरोमाञ्च इव भूषणमणिकिरणैः,

यावत्, प्रचण्डभावेन वाग्युद्धं रता इति भावः, ये चेटकाः—नौचदासाः,
गायकनर्तकपरिचारकादय इति यावत्, तेषां पेटकेन—कदम्बकेन, समूहेन इत्यर्थः,
(“पेटकः पुष्पादीनां मधूपायां कदम्बके” इति मेदिनी) आरब्धं—प्रक्रान्तम्,
अवाच्यम्—अवक्तव्यं, वचनयुद्धं—शुष्ककलहः यत्र तथोक्तः ; अन्योऽन्यं कुषाक्षप्रयोग एव
नौचानन्दप्रदः इति भावः ।

(११६) नृपेति ।—नृपस्य—राज्ञः, अवलाभिः—जारीभिः, राजयोपिङ्गिरित्यर्थः,
बलात्कारेण—बलप्रयोगेण, नर्त्यमानाः—नर्तितुं प्रवृत्तमानाः, नृत्यानभिज्ञाः,—नर्तनज्ञान-
रहिताः, ये अतःपुरपालाः,—अतःपररक्षिणः, तेषु ते वा भाविताः,—अहो ! एते
अद्याक नर्तनाज्ञतां ज्ञास्यन्तीति चिन्तिताः ; यदा,—सततपरिचयेन सद्भावान्विताः
इत्यर्थः, भुजिष्यः,—किट्यः यस्मिन् तथोक्तः ।

(११७) सपर्वतः,—पर्वताकारपुष्पपूर्ण इत्यर्थः । कुसुमराशिभिः,—राशीकृत-
पुष्पसमूहैः इत्यर्थः । सीधुप्रपाभिः,—सुरायाः पानीयशालिकाभिः, सधारागृह इव—
जलधारागृहमपवित इवेत्युपमा, सीधुप्रपा-धारागृहयोः सादृश्यलब्धोसमुल्लासनात् ;
एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । पारिजातामोदैः,—पारिजातपुष्पसौरभैः, [“पारिजातामोदैः”
इत्यत्र “पारिजातकामोदैः” इति पाठः,—पारिजात एवेति पारिजातकं तस्य
आमोदैः] सनन्दनवन इव—नन्दनवनं—देवीद्यानं तत्सहित इव ; देवीद्याने यथा
पारिजातानामामोदैः, तथा अद्यापि पारिजातवृक्षभिरिति भावः । सनीहार इव—
हिमविन्दुसहित इव, कर्पूररेणुभिः,—कर्पूरचोदैः । साट्टहास इव—अट्टहासः—
चट्टहासविशेषः, तेन सहित इव, पटहरवैः,—आनकध्वनिभिः । सामृतमथन
इव—अमृतमथनसहित इव, कलकलैः,—कोलाहलैः ; अमृतमथनकालं यथा
देवासुराणां कलकलः सञ्जातः, तथाऽद्यापीति भावः । सावर्त्त इव—जलभ्रमसदृशभ्रान्ति-
सहित इव, रासकमण्डलैः,—स्त्रीणां परस्परं हस्तधारणेन मण्डलाकारेण वर्त्तनं रासः,
भाषाधितस्त्रीपुरुषाणां विभक्तिभावनर्तनं वा, [ततः स्वार्थे कन्प्रत्ययः] रासकानां

सपट्टवन्ध इव चन्दनललाटिकाभिः, सप्रसव इव प्रतिशब्दकैः,
सप्ररोह इव प्रसाददानैः उत्सवामोदः ।

(११८) स्कन्धावलम्बमानकेसरमालाः काम्बोजवाजिन
इव आस्कन्दन्तः, तरलतारका हरिणा इव उड्डीयमानाः,
सगरसुता इव खनित्रैः निर्हयैः चरणाभिघातैः दारयन्ती भुवम्
अनेकसहस्रसङ्ख्याः चिक्रीडुः युवानः । कथमपि (११९) तालाव-

मण्डलानि—समूहाः तैः । सरोमाञ्च इव—लोमहर्षसहित इव । भूषणेति । —
भूषणमणीनाम्—अलङ्कारीभूतानां रत्नानाम्, अलङ्कारयोजितरत्नानां वा, किरणैः—
प्रभाभिः । सपट्टवन्ध इव—सोणीषवन्ध इव, चन्दनललाटिकाभिः,—चन्दनतिलकरूपैः
अलङ्कारैः । सप्रसव इव—ससन्तान इव, प्रतिशब्दकैः,—प्रतिध्वनिभिः । सप्ररोह इव
—साङ्ग इव, प्रसाददानैः,—पारितोषिकवितरणैः, पारितोषिकार्थं कौशागारादानैश्च
प्रीतिपावसात्कृतैः इतस्ततः प्रक्षिप्तैः धनादिभिरित्यर्थः ; उद्गमपवनेः विक्षोभितः
महासिन्धुतरङ्गितनौरत्नामः यथा मणिकादिषु न मतिः, तथा महोत्सवेषु महाराज-
दीयमानार्थसङ्घः साधारणानुजौलिः अपर्याप्ततया न समवित्याशयः ।

(११८) स्कन्धेति । —स्कन्धेषु—गलदेशेषु इत्यर्थः, अवलम्बमानाः,—दीलाय-
मानाः, केसरमालाः,—वकुलमालाः, (“केशरं हिङ्गुलं..... । सिंहसटायां पुत्राणि
वकुलं नागकेशरं ॥” इति मेदिनी) यौवारीमावन्त्यथ येषां तथोक्ताः । काम्बोज-
वाजिन इव—काम्बोजाः,—काम्बोजदेशीयाः, वाह्नीकदेशजा इत्यर्थः, वाजिनः,—
अश्वा इव, आस्कन्दन्तः,—आस्कोटयन्तः, आक्रामन्ती वा, परस्परमिति शेषः, बल-
परीक्षणच्छ्रया इति भावः । तरलतारकाः,—उड्डीयमानानिकाः, हरिणा इव—
मृगा इव, उड्डीयमानाः,—उत्प्लवमाना इत्यर्थः, यद्यपि पक्षिणं गतौ प्रयुक्त-
स्यास्य ङीयतेः व्योमगमनार्थकत्वं दृश्यते, तथापि इहातिचमत्कृत्यर्थमुत्पवने प्रयुक्तः,
तस्य वियति बहुतरत्वात्, तेन च न प्रविद्धित्यागाख्यः वाक्यदोषः । सगरसुता इव
—सगरस्य—तटाख्यस्य राज्ञः, सुता इव—पुत्रा इव, यष्टिसहस्रमङ्गका इति शेषः ।
खनित्रैः,—अवदारणैः, खननसाधनैः अस्त्रैरित्यर्थः । चिक्रीडुः,—क्रीडन्ति स्म । ते
खनित्रैः, एते चरणाघातैः, ते नियतसङ्ख्याकाः, एते असङ्ख्याकाः इति तन्म्योऽतिगौरव-
मेतेषाम् इति हृदयम् ।

(११९) तालन्ति । —तालेः,—कांस्यतालेः, करतालैरित्यर्थः, दक्षिणापथे—

चरचारणचरणक्षोभं चक्षमे क्षमा । (१२०) क्षितिपाल-
कुमारकाणां खेलताम् अन्योऽन्यास्फालैः आभरणेषु मुक्ताफलानि
फेलुः । (१२१) सिन्दूररेणुना पुनरुत्पन्नहिरण्यगर्भगर्भशोणित-
शोणाशम् इव ब्रह्माण्डकपालम् अभवत् । (१२२) पटवास-
पांशुपटलेन प्रकटितमन्दाकिनीसैकतसहस्रमिव शुशुभे नभ-
स्तलम् । (१२३) विप्रकीर्त्यमाणपिष्टातकपरागपिञ्जरितातपा
भुवनक्षोभविशीर्णपितामहकमलकिञ्जल्करजोराजिरञ्जिता इव

“तालावा” इति ख्यातेः सङ्गीताङ्गीभूतभ्रमणविशेषैः वा, यदुक्तं,—“स्फुटितालि-
काशतैर्युक्त चारणजनस्य कैश्चिद्भ्रमणम् । तत्कांस्यतालिकयाराडाशिष्टापञ्चकुलमारि-
वकाः ॥” अबचरन्तीति तालावचराः, तादृशानां चारणानां—कुशीलवानां, नृत्यता-
मिति भावः, चरणक्षोभं—पटविक्षिपजनिताघातं, कथमपि—केनापि प्रकारेण, एतेन
अतिवाह्यमुपेक्ष्यते । चक्षमे—सहे । क्षमा—पृथ्वी ।

(१२०) क्षितिपालकुमारकाणां—सामलकुमाराणाम् । खेलतां—क्रीडताम् ।
अन्योऽन्यास्फालैः,—परस्परास्कन्तैः, आभरणेषु—अलङ्कारेषु मध्ये, मुक्ताफलानि—
सौक्तिकानि, फेलुः,—विसरणानि प्रापुः, विभिदुर्वा ।

(१२१) सिन्दुरेति ।—सिन्दूररेणुना—सिन्दूरचूर्णेन । पुनरिति ।—पुन-
रुत्पन्नस्य—द्वितीयवारं सञ्जातस्य, हिरण्यगर्भस्य—प्रजापतेः ब्रह्मणः, हर्षस्य चेति भावः,
गर्भशोणितेन—गर्भान्निसरणजनितप्रसूतरक्तेनेत्यर्थः, शोणाः,—रक्ताः, आशाः,—दिशो
यस्य तथोक्तम् । ब्रह्माण्डकपालं—पृथ्वीतलमित्यर्थः ।

(१२२) पटवामेति ।—पटवासानां—वस्त्रवासकगन्धद्रव्यविशेषाणां, पांशुपटलेन—
रजःसमूहेन, विक्षिप्यमाणेनेति भावः ; यद्वा,—पटवासाः,—वस्त्रग्रहाः एव, पांशवः,—
कर्पूरविशेषाः, धावत्यादिति भावः, तेषां पटलेन । प्रकटितेति ।—प्रकटितं—वर्हनिःसृतं,
मन्दाकिन्याः,—स्वर्गगङ्गायाः, सैकतसहस्रं—बालुकामयभूमिसमूहः यस्मिन् तथोक्तमिव ।
नभस्तलम्—अन्तरीक्षम् ; बह्वीतिद्विप्रगन्धचूर्णधाराबाहुल्यादेवमुत्पन्नितम् ।

(१२३) विप्रकीर्त्यमाणेति ।—विप्रकीर्त्यमाणैः,—प्रसार्यमाणैः, पिष्टातकानां
—पटवासकानां, परागैः,—रेणुभिः, पिञ्जरिताः,—रञ्जिता इत्यर्थः, आतपाः,—
मध्यमयूवाः येषु तथाभूताः । भुवनेति ।—भुवनस्य—जगतः, क्षोभेण—सञ्चलनेन,
आनन्दजनितेनेति भावः, विशीर्णं—विदलितं, यत् पितामहकमलं—ब्रह्मकमलं

रेजुर्दिवसाः । (१२४) सङ्घट्टविघटितहारपतितमुक्ताफलपट-
लेषु चख्खाल लोकः ।

(१२५) स्थानस्थानेषु च मन्दमन्दमास्फाल्यमानालिङ्गकेन
शिञ्जानमञ्जुवेणुना (१२६) भ्रणभ्रणायमानभल्लरीकेण ताड्य-
मानतन्त्रीपटहिकेन (१२७) वाद्यमानानुत्तालालावूवीणेन कल-

हङ्गण उत्पादकारणीभूतं पद्ममित्यर्थः, तस्य किञ्चल्काः,—केसराः, तेषु ये रजसां—
परागाणां, राजस्यः,—समूहाः, तेः रञ्जिता इव । रेजुः,—गङ्गाभरे ।

(१२४) सङ्घट्टेति ।—सङ्घट्टेन—अन्योऽन्यघर्षणेन, लीकानाम् अतिनिविडत्वादिति
भावः, विघटितेभ्यः,—किञ्चेभ्यः, हारेभ्यः पतितानि यानि मुक्ताफलानां—मौक्तिकानां,
पटलानि—समूहाः तेषु, चख्खाल—पपात, पिच्छिलत्वात् उन्नतानतत्वाच्च
तथामिति भावः ।

(१२५) स्थानस्थानेषु—कचित् कचित् प्रदेशेषु, स्थानं—स्थितिः, मर्यादा
च, तत्प्रकारकेषु इत्यर्थः, [अन्यथा “प्रकारे—” (मा१।१२ पा०) इत्यादिना न द्विक्रौ-
र्कर्मधारयवद्भावः इति स्थानेषु स्थानेषु वाक्यमेव स्यात्] ; यदा,—स्थानानां—वृषा-
न्नाधारणाद्यद्याणां, स्थानानि—प्रशस्तमण्डपादीनि तेषु इति विशद, [“कदयोगा पञ्चो-
न्नमस्यत इति वाक्यम्” (वा०) इति समामविधानात्] । “स्थानास्थानेषु” इत्यस्य
“पण्यविलासिन्यः प्रावृत्त्यन्” इत्युत्तरेणान्वयः ; ता विशिनष्टि—आतोयवाद्येनानुसम्भ-
नाना इत्यादिभिः ।—आतोयवाद्येनेति विशिनष्टि, सन्त्येयादिभिः ।—सन्दं सन्दम्—
दंष्ट्रदीर्घत्, आस्फाल्यमानः,—ताड्यमानः, आलिङ्गकः,—मुरजवाद्यभेदः यस्मिन्
तेन, (“वृद्धा मुरजा भेदान्बलान्नीर्वाकास्त्वय” इत्यमरः) । शिञ्जानेति ।—
शिञ्जानः,—रणन्, [अदादेरात्मनेपदिनः शिञ्जिधातोः “लटः—” (मा१।१२४ पा०)
इत्यादिना शानचि रूपम्] मञ्जुः,—मनोज्ञः, वेणुः,—वंशीवाद्यभेदः यव तथोक्तेन ।

(१२६) भ्रणेति ।—भ्रणभ्रणायमाना—भ्रणभ्रणति शब्दं कर्तृणा, भल्लरी—
ताड्यभेदः यव ताड्येन । ताड्यमानेति ।—ताड्यमाना—वाद्यमाना, तन्त्रीपटहिका
—पटहवाद्यविशेषः यव तथोक्तेन ।

(१२७) वाद्यमानेति ।—वाद्यमाना—आह्वयमाना, अनुत्ताला—अनुत्कट-
ध्वजा, अलावूवीणा—अलावूनिर्मिता वीणा यस्मिन् तेन । कल्लेति ।—कला—

कांस्यकोशीकणितकाहलेन (१२८) समकालदीयमानानुत्ताल-
तालकेन आतोद्यवाद्येन अनुगम्यमानाः, पदे पदे भ्रूणभ्रूणित-
भ्रूषणरवैः अपि सहृदयेः इव अनुवर्त्तमानताललयाः, कोकिला
इव (१२९) मदकलकाकलीकोमलालापिन्यो विटानां कर्णा-
मृतानि अश्लीलरासकपदानि गायन्त्यः, समुण्डमालिकाः, सकर्ण-
पल्लवाः, सचन्दनतिलकाः, समुच्छिताभिर्बलयावलीवाचालाभिः

मधुरस्वना, या कांस्यकाशी — करतालिका, तस्याः कणितेन — रणितेन सह, काहला —
तदाख्यवाद्यभाग्भेदः ; यद्वा — कांस्यकोशी — “कांसो” इति प्रसिद्धः कांस्यनिर्मितवाद्य-
भेदः, तथा सह कणिता काहला — वाद्यभाग्द्विवर्णः यत् तथाविधेन, (“काहला
वाद्यभाग्द्वय भेदे चास्तरसां भिदि” इति भेदिनौ) ।

(१२८) समति । — समकालं — युगपत्, दीयमानः, — मन्पाद्यमान इत्यर्थः,
अनुतालः, — अनुकटः, तालः, — स्वरविशेषः, द्विवमावादिकालक्रियामानो वा यत्
तेन, [“तालकेन” इत्यत्र “तानकेन” इति पाठः, — ऊनपञ्चाशद्विधेन गानाङ्गस्वरभेदेन
इत्यर्थः] आतोद्यवाद्येन — “तत् वीणादिकं वाद्यमानहं सुरजादिकम् । वंशादिकन्तु
सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् ॥ चतुर्विधमिदं वाद्यवादितातोद्यनामकम् ॥”
इत्यमरोक्तेन वाद्यविशेषिण, अनुगम्यमानाः, — सङ्गम्यमानाः । पदे पदे — प्रतिपदत्वेन,
भ्रूणभ्रूणितभ्रूषणरवैः, — भ्रूणभ्रूणायमानालङ्करणध्वनिभिः । सहृदयैरिव — रसगङ्गिभिः
सामाजिकैरिव । अनुवर्त्तमानेति । — अनुवर्त्तमानौ — अनुसरन्तौ, ताल-लयौ — यथा-
कालं दीयमान-मानसाख्यरूपौ यासां ताः, (“तालः कालक्रियामानं लयः साम्यमथा-
स्त्रियाम्” इत्यमरः) तत् हस्तेन अटुल्या वा आकुञ्चन-प्रसारणगतिक्रियया कालस्य
परिमाणं मानं, काल-क्रिययोश्च वादिवादिदशायां तथाविधं मानं ताल उच्यते । लयः
पुनः गीतवाद्यपादव्यासादीनां क्रियाकालयोश्च परस्परं समतारूपः इत्यवगतव्यम् ।

(१२९) मदेति । — मदेन — मद्यपानजनितेन उन्मासेन ; अन्यत्र, — मदात्
— हर्षात्, कला — मधुरास्फुटा, काकली — सूक्ष्ममधुरध्वनिः, (“काकली तु कलिं सूक्ष्मे
ध्वनौ तु मधुरास्फुटे । कलः” इत्यमरः) तथा कोमलं — मृदुमन्दं, पेशलमित्यर्थं, मनोज्ञ-
मिति यावत्, तद्वदथ तया आलपन्तीति तथोक्ताः । विटानां — लम्पटानां,
विलासिनामित्यर्थं, कर्णामृतानि — श्रुतिसुखानीत्यर्थः । अश्लीलेति । — अश्लीलानि —
आम्याणि, लज्जावद्भानि इति यावत्, रसयन्ताति रासकानि — शृङ्गाररसोद्दीपनामोति
प्लवाः, पदानि — गेयवस्तूनि, गायन्त्यः, — उच्चारयन्त्यः । समुण्डमालिकाः, — सपुष्प-

बाहुलतिकाभिः सवितारम् इव आलिङ्गयन्त्यः, कुङ्कुमप्रच्छि-
रुचिरकायाः (१३०) काश्मीरकिशोर्थे इव वलान्त्यः, नितम्बविम्ब-
लम्बविकटकुरुण्टकशेखराः प्रदीप्ता इव रागाग्निना, सिन्दूर-
च्छटाच्छुरितमुखमुद्राः शासनपट्टपङ्क्तय इव अप्रतिहतशासनस्य

हारशिरसः । समुच्छिताभिः,—समुत्तिप्ताभिः, वलयावलीवाचालाभिः,—वलयर्राजि-
भणत्कारवतीभिः इत्यर्थः, बाहुलतिकाभिः,—भृजवल्लीभिः, सवितारं—मर्थम्,
आलिङ्गयन्त्यः इव—आश्लिष्यन्त्यः इव, [आङ्पूर्वकात् लिङ्गयतेः चौरादिकात् शतरि
ज्जोपि रूपम्] नर्तनकालं बाहुद्वयं किञ्चित्स्थिभावान् उन्नीय प्रसाध्य च गमनात्
मर्यादालिङ्गनं कृतमिवेत्युपेक्षा । कुङ्कुमेति ।—कुङ्कुमेन प्रच्छिः,—प्रमार्ज्जनम्, उदत्तन-
मित्यर्थः, रञ्जनमिति भावः, एकत्र,—सौन्दर्यवर्धनाभिलाषात् ; अन्यत्र,—कुङ्कुमचूर्तपु-
लीटनादिति भावः, तथा रुचिरः,—मनोज्ञः, कायः,—देहः यासां ताः ।

(१३०) काश्मीरकिशोर्थे इव—कुङ्कुमनिर्मिताः कुमार्ये इव, काश्मीर-
देशीयाः कुमार्ये इव वा, [कश्चित् शब्दार्थकात् “कश्मुट् च” (उ० ४ पा० ३२
सू०) इति ईरान् मुडागमे काश्मीरः इति, तत्र भवाः ताः इति ज्ञेयम्] वलान्त्यः,
—चलन्त्यः । नितम्बेति ।—नितम्बविम्बेषु—नितम्बभागेषु, लम्बिनः,—लम्बमानाः,
विकटाः,—आयता इत्यर्थः, कुरुण्टकशेखराः,—रक्तपुष्पभ्रमिगुम्फा इत्यर्थः यासां
तथोक्ताः, [“कुरुण्टक” इत्यत्र “कुरुण्टक” इति पाठोऽपि स एवार्थः । प्रथम-
पाठे,—कुपूर्वात् कुरुण्टतः अणि, द्वितीये,—कुरुधातोः अण्टकप्रत्यये सिद्धः] ।
प्रदीप्ता इव—प्रज्वलिता इव, रागाग्निना—अनुरागवर्जिता, रक्तकुरुण्टकशेखराणां
रक्तत्वादिति भावः । सिन्दूरेति ।—सिन्दूरच्छटाभिः,—सिन्दूरतिलकरागैः इत्यर्थः,
क्षुरिताः,—रञ्जिताः, मुखमुद्राः,—मुखशीभाः, ललाटसोमन्तादथो वा, मुखान्येव
मुद्रा इति वा यासां ताः ; मुद्राविशेषाणां सिन्दूरेण रञ्जितत्वं लोके दृश्यते ;
अन्यत्र,—सिन्दूरच्छटाभिः,—सिन्दूरप्रभाभिः, क्षुरिताः मुखे—अग्रभागे, मुद्राः,—
प्रत्ययोत्पादकचिह्नविशेषाः यासां ताः ; शासनपट्टानामग्रभागेऽपि सिन्दूराङ्किताः
मुद्रा मुद्रास्ते इति लोकव्यवहारः । शासनपट्टपङ्क्तयः इव—शासनपट्टाः,—
नियोगपत्राणि, दानपत्राणि वा, “समन्दपत्र” इति भाषया प्रसिद्धाः, तेषां पङ्क्तय इव—
राज्य इव । अत्र बहुवचनेन बहुनियुक्तविचक्षणशासनपट्टविद्भिः प्रतिक्षणं प्रतिष्ठानं
तिष्ठेद्भिः शासितुः अभिजातमहाराजस्य आज्ञाभङ्गः प्रायः यथा न कैश्चिदपि सुकरः, तथा

कन्दर्पस्य, (१३१) मुष्टिप्रकीर्त्यमाणकर्पूरपटवासपांशुला मनोरथ-
सञ्चरणरथ्या इव यौवनस्य, (१३२) उद्दामकुसुमदामताडित-
तरुणजनाः प्रतीहार्य इव तरुणमहोत्सवस्य, प्रचलत्पत्रकुण्डला
ललन्त्यो लता इव मदनचन्दनद्रुमस्य, (१३३) ललितपदहंसकरव-
मुखराः समुल्लसन्त्यो वीचय इव शृङ्गाररसस्य, (१३४) वाच्यावाच्य-
विवेकशून्या बालक्रीडा इव सौभाग्यस्य, घनपटहरवोत्कण्ठकित-

सन्धयस्य राज्ञः शासनपटभूताः ताः दृष्ट्वा सर्वे एव दर्शकाः कन्दर्पवशीभूताः तच्छासनं
स्वीचक्रुः इति अवगम्यन्ते । अप्रतिहतशासनस्य—अव्याहताज्ञस्य ।

(१३१) मुष्टीति ।—मुष्टिभिः,—बद्धकरैः, प्रकीर्त्यमाणैः,—प्रक्षिप्यमाणैः,
विलासिभिरिति भावः, कर्पूरपटवासैः,—कर्पूरवहुलसुगन्धितचूर्णैरित्यर्थः, पांशुलाः,—
रज्जुभिरावृता इत्यर्थः । मनोरथेति ।—मनोरथेन—स्वेच्छया, सञ्चरणं—भ्रमणं, तस्य
रथ्या इव—पत्न्या इव, यौवनस्य—तारुण्यस्य, यथेच्छसम्भोगयौवनशालिन्य इति भावः ;
रथा अपि रथ्यासु सञ्चरणात् पांशुव्याप्ता भवन्ति ।

(१३२) उद्दामेति ।—उद्दामैः,—उत्कटेः, विपुलैरित्यर्थः, कुसुमदामभिः,—
पुष्पमाल्यैः, ताडिताः,—आहताः, तरुणजनाः,—युवजना याभिः तथोक्ताः, तरुण-
महोत्सवस्य—तरुणानां—यूनां, महोत्सवः तस्य, प्रतीहार्य इव—रक्षिण्य इव—
अर्थः प्रतीहार्योऽपि महोत्सवस्थानं जनान् ताडयन्ति । प्रचलत्पत्रकुण्डलाः,—प्रचलन्ति
—नयवेगात् चाचल्यमानानित्यर्थः, पत्राणि—किसलया एव, कुण्डलानि—कर्ण-
भूषणानि ; अन्यत्र,—पत्राणि कुण्डलानीव यासां ताः ; अत एव ललन्त्यः,—स्फुरन्त्यः,
[“ललन्त्यः” इत्यत्र “लसन्त्यः” इति पाठोऽपि स एवार्थः] लता इव—व्रतत्य इव ।
मदनचन्दनद्रुमस्य—मदनः,—काम एव, चन्दनद्रुमः,—चन्दनतरुः तस्य ।

(१३३) ललितेति ।—ललितानि—रमणीयानि, पदानि—चरणानि, तेषु
हंसकाः,—नूपुराः, (“पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मेङ्गीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् । हंसकः पाद-
कटकः” इत्यमरः) क्षुद्रहंसाश्च, [अन्यार्थं कन्प्रत्ययः] तेषां रवेण—ध्वनिना,
मुखराः,—शब्दिताः ; यद्वा,—ललितानि पदानि यासां ताश्च ताः हंसकरवमुख-
राश्च तथाभूताः । समुल्लसन्त्यः,—समुद्भासमानाः । वीचय इव—तरङ्गा इव । शृङ्गार-
रसस्य—प्रधानोज्ज्वलरसस्य, रसस्य—जलस्य च ।

(१३४) वाच्येति ।—वाच्यं—वक्तव्यम्, अवाच्यम्—अवक्तव्यं, तयोर्विवेकेन—
विचारेण, शून्याः,—रहिताः, यथाकामं व्याहारिण्य इत्यर्थः । बालक्रीडा इव—माधुर्यं,

गात्रयष्टयः केतक्य इव कुसुमधूलिमुद्गिरन्त्यः, कमलिन्य इव दिवस-
मुत्फुल्लाननाः, कुमुदिन्य इव रात्रावनुपजातनिद्राः, (१३५) आविष्टा
इव नरेन्द्रवृन्दपरिवृताः, प्रीतय इव हृदयमपहरन्त्यः, गीतय
इव रागमुद्दीपयन्त्यः, पुष्टय इव आनन्दमुत्पादयन्त्यः, मदमपि
मदयन्त्य इव, रागमपि रञ्जयन्त्य इव, आनन्दमपि आनन्दयन्त्य

मिकावज्ञानमिव ; अन्यव—बालानां—शिशूनां, क्रीडा—खेला, (“क्रीडा केलिप्रकारे
स्यात् खेलाऽवज्ञानयोरपि” इति मेदिनी) ; नवाभ्युदयमागच्छन् दरिद्रः
अविवेकी यथा सौभाग्यमदेन यथेच्छव्यवहारः शिष्टाशिष्टजनविषयकविवेकविच्युतः
वाच्यावाच्यज्ञानशून्यो भवति, तथैव ताः पण्ययोषितोऽपि नृत्यकालेऽभूवन् इत्याशयः ।
सौभाग्यस्य—शुभादृष्टविलासस्य । घनेति ।—घनेन—गम्भीरेण, पटहस्य—वाद्य-
विशेषस्य, नृत्यसमकालं ताड्यमानस्येत्यर्थः, रवण—ध्वनिना ; अन्यव,—घनः,
—मेघ एव, पटहः,—वाद्यविशेषः, तस्य ध्वनिना—रवण. उक्तकृतिताः,—उद्भूत-
लोमहर्षाः, सहसा वाद्यध्वनिप्रवणादिति भावः ; अन्यव,—प्रकटितकण्टकाः
गात्रयष्टयः,—अङ्गलताः यासां तर्थाक्ताः ; अन्यव,—गावाणीव यष्टयः,—काष्ठा-
यासां ताः । केतक्य इव—केतकवृक्षा इव । कुसुमधूलिः—पुष्पपरागम्, उद्गिरन्त्यः,—
उत्क्षिपन्त्य इत्यर्थः । दिवसं—दिनं व्याप्य, उत्फुल्लाननाः,—उत्फुल्लानि—प्रफुल्लानि,
आननानि—मुखानि, प्रियवयस्याभिः सह हृदयनायकविषयकालापेन इति भावः यासां
ताः ; अन्यव,—विकसिताः ; कमलिनीनां दिवाविकाशित्वात् । अनुपजातनिद्राः,—न
उपजाता—उपगता, कात्सङ्गातिशयात्, राजसभादौ मर्त्तनादिविलासव्यापार-
वत्त्वात् वा इति भावः, निद्रा—स्वापः यासां ताः, अनिमोलन्यथ, कुमुदनीनां
रात्रिविकाशित्वादिति भावः ।

(१३५) आविष्टा इव—अधिष्ठिता इव, भृतादिभिरिति शेषः । नरेन्द्रेति ।—
नरेन्द्राणां—राजां, भूतवैद्यानाञ्च, भूतापसारणमन्त्रविदामित्यर्थः, (“नरेन्द्रस्य महौपानं
विषवैद्यं च पुंस्त्वयम्” इति मेदिनी, अथ चकारग्रहणात् भूतवैद्यादयः तदर्थकाः ज्ञेयाः)
वृन्दैः,—समूहैः, परिवृताः,—वैष्टिताः ; पिशाचोपहृताः जना यथा भूतवैद्यपरिवेष्टिताः
भवन्ति, तथा पण्ययोषितः अपि राजवृन्दपरिवृता आसन्निति भावः, इति अवैधर्म्य-
व्याख्यादुपमाऽन्वहारः । हृदयमपहरन्त्यः,—मनोहारिण्यः । रागं—वासनाविशेषम्,
प्रासङ्गलिशामिति यावत्, अन्यव—गान्धारादिकञ्च, उद्दीपयन्त्यः,—उत्तेजयन्त्यः । पुष्टय

इव, नृत्यमपि नर्तयमाना इव, उत्सवमपि उत्सुकयन्त्य इव,
(१३६) कटाक्षितेषु पिबन्त्य इवापाङ्गशुक्तिभिः, तर्जनेषु
संयमयन्त्य इव नखमयूखपाशैः, कोपाभिनयेषु ताडयन्त्य इव
भूलताऽतिभागेः, प्रणयसम्भाषणेषु वर्षन्त्य इव सर्व्वरसान्, चतुर-
चङ्क्रमणेषु विकिरन्त्य इव विकारान्, पण्यविलासिन्यः प्रानृत्यन् ।

इव—स्फूर्त्तय इव इत्यर्थः । मदमपि—मत्ततामपि, मदयन्त्यः,—समुत्तेजयन्त्य इत्यर्थः ;
मदो हि सर्व्वेषामुत्तेजकी भवति, मदस्तु ता आश्रित्य स्वयमेव उत्तेजितोऽभवत् इति
भावः । एवमुत्तरवापि सङ्गतिः करणीया ; अत्र मदादीनां यदि एतादृशी दशा,
तदा का कथा मदभिन्नानामिति अपिकारलभ्योऽर्थः । रागं—सन्धोगाभिलाषमित्यर्थः,
रञ्जयन्त्यः,—उत्तामयन्त्य इत्यर्थः । उत्सवम्—आनन्दजनकानुष्ठानमिति यावत्,
उत्सुकयन्त्यः,—उत्सुकं कारयन्त्यः ; [“तत्करोति तदादृष्टं” (ग०) इति दृष्टान्ता-
दुत्सुकात् शतरि ङीप्ति रूपम्] उत्सवदर्शनार्थं सर्वे उत्कण्ठिता भवन्ति, उत्सवस्तु
स्वयमेव ताः द्रष्टुमुक्तं जातः इति भावः । [मदादिषु वाक्यनिकारेषु लोकीत्तर-
चमत्कारातिशयजननाम्नादन्मदिक्रिया उपेक्षिता इति क्रियोपेक्षाऽलङ्कारः] ।

(१३६) कटाक्षितेषु—अपाङ्गदर्शनेषु इत्यर्थः, [“तदस्य सङ्घातं—” (५१।३६ पा०)
इत्यादिना इतच्च रूपम्] अपाङ्गशुक्तिभिः,—अपाङ्गाः,—नेत्रप्रान्तभागा एव, (“अपाङ्गौ
नेत्रयोरन्तौ” इत्यमरः) शुक्तयः,—मुक्तास्फोटः ताभिः, (“मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः”
इत्यमरः) पिबन्त्य इव—यमयन्त्य इव, तरुणानिति शेषः ; लोकेऽपि शुक्तिभिर्दुग्धादिपानीयं
पिबन्ति । [दुग्धादिपानवत् शुक्तिभिः तरुणपानमसम्भवमिति विरोधः, ताभिः प्रियदुग्धा-
कर्षणत्वेन स्नानः प्रियमूर्त्तिधारणत्वेन वा आभासीक्रियते इति विरोधभासः उपेक्षा-
सङ्कीर्णः] तर्जनेषु—भर्त्सनार्थम् अङ्गुलिसञ्चालनविशेषेषु, नखमयूखपाशैः,—नखानां
मयूखाः,—किरणाः, पाशाः,—रञ्जय इव तैः, संयमयन्त्य इव—सम्बध्नन्त्य इव । कोपाभ-
नयेषु—कोपसूचकाङ्गच्छेदासु, भूलताऽतिभागेः,—भ्रुवोः सङ्कीचनजनितभङ्गविशेषैरित्यर्थः,
भूलताऽभिघातैरित्यर्थो वा । [“भूलताऽतिभागेः” इत्येव “भूलताऽदिभागेः” इति पाठः,
—भ्रुवोः मुखप्रभृत्यवयवैरित्यर्थः] प्रणयसम्भाषणेषु—प्रेमालापेषु, सर्व्वरसान्—सर्वान्—
सम्पूर्णान्, न तु किञ्चिन्मावानिति भावः, रसान्—शृङ्गाररूपान्, अनुरागरूपान् वा, वर्षन्त्यः
इव—मुञ्चन्त्य इव । चतुरचङ्क्रमणेषु—विदग्धभूमिषु, नृत्यकालं सविलासपूर्णैः इत्यर्थः,
विकारान्—कामजभावविशेषान्, विकिरन्त्य इव—विक्षिपन्त्य इव, तरुणैश्च इति भावः ।

(१३७) अन्यत्र वेतिवेतिवित्रासितजनदत्तान्तरालाः, प्रिय-
माणधवलातपत्रवना वनदेवता इव कल्पतरुतलविचारिण्यः,
काश्चित् (१३८) स्कन्धोभयपालीलम्बमानलम्बोत्तरीयलग्ना
लीलादोलाऽधिरूढा इव प्रेङ्गन्त्यः, काश्चित् (१३९) कनककेयूर-
कोटिपाद्यमानपट्टांशुकोत्तरङ्गाः तरङ्गिण्य इव तरच्चक्रवाक-
सीमन्यमानस्रोतसः, काश्चित् (१४०) उड्डूयमानधवलचामर-
सटालग्नत्रिकण्टकवलितविकटकटाक्षाः सरस्य इव हंसाकृत्-

(१३७) “अन्यत्र” इत्यस्य “राजमहिष्यः प्रारब्धवृत्त्याः विरेजः” इत्यन्तर-
स्यान्वयः । ता विशिनष्टि, वेद्रीत्यादिभिः ।—वेविभिः,—वेवपाणिभिः, दौवारिकैरिति
यावत्, वेवैः,—वेवयष्टिप्रदर्शनेः, विवासितैः,—विशेषेण भौषितैः, जनैः दत्तम्
अन्तरालम्—अवकाशः यासां ताः, नृत्यदर्शनार्थिभिः अतिनिविडतया नृत्यस्थाना-
क्रमणात्, प्रायशस्तामामङ्गोपरि आपतनाच्चेति भावः । प्रियमाणेति ।—प्रियमाणानि
—सप्तकोपरि उल्थाप्यमानानोत्थर्यः, परिचारिकाभिरिति शेषः, धवलानि—श्वेतानि,
आतपत्रवनानि—कृतसङ्गाः यासां तथोक्ताः, अत एव कल्पेति ।—कल्पतरुणां—
कल्पवृक्षाणां, तलेषु—अधोदेशेषु, विचरन्ति—विहरन्तीति तथोक्ताः, वनदेवता इव—
वनाधिष्ठातृदेव्य इव, अधिकारिणां मध्येव समानाचारवत्त्वात् इति भावः ।

(१३८) स्कन्धेति ।—स्कन्धस्य—भुजशिरसः, उभयोः पाल्योः,—कीर्णयोः,
भागयोरित्यर्थः, लम्बमानं—दोलायमानं, लम्बं—दीर्घं, यत् उत्तरीयम्—उत्तरासङ्गः,
तस्मिन् लघ्नाः,—संमक्ताः, अत एव लीलादालां—क्रीडार्थं दोलनयन्त्रम्, अधिरूढा
इव—अधिष्ठिता इव, प्रेङ्गन्त्यः,—मञ्जरन्यः ।

(१३९) कनकेति ।—कनककेयूराणां—काञ्चनाङ्गदानाम्, अत्र कनकपट्टेन
चक्रवाकस्यायं प्रकटीकृतः, तेषां कनकाभवात्, कोटिभिः,—अयभागैः, पाद्यमानः,
—कृद्यमानः, अन्योऽन्यसङ्घर्षणेन इति भावः, पट्टांशुकस्य—कौषीयवसनस्य इत्यर्थः,
उत्तरङ्गः,—उत्तरीयं यासां तथोक्ताः, अन्यत्र,—उच्छलद्भीचयः इत्यर्थः, अत एव
तरङ्गिति ।—तरङ्गिः,—प्रवमानैः, चक्रवाकैः,—स्वर्णाभपक्षिविशेषैः, सीमन्यमानानि—
दिधा क्रियमाणानि, स्रोतांसि—स्वतःप्रवृत्तसृजुजलवेगा यासां तथाभूताः, तरङ्गिण्य
इव—नद्य इव ।

(१४०) उड्डूयमानेति ।—उड्डूयमानानां—वौन्यमानानां, धवलानां—श्वेतानां,

माणनीलोत्पलवनाः, काञ्चित् (१४१) चलच्चरणच्युतालक्त-
कारुणस्वेदशीकरसिच्यमानभवनहंसाः सन्ध्यारागरज्यमानेन्दु-
विम्बा इव कौमुदीरजन्यः, काञ्चित् (१४२) कण्ठनिहित-
काञ्चनकाञ्चीगुणाञ्चितकञ्चुकिविकारकुञ्चितम्बुः, कामवागुरा
इव प्रसारितबाहुपाशा राजमहिष्यः प्रारब्धनृत्या विरेजुः ।

चामराणां—वालव्यजनानां, सटासु—लीमसु, लयः,—संसक्तः, यः विकण्टकः,—
“विकण्टकस्तु चासः स्यात् विभीरवैश्च भूषणम्” इत्युक्तलक्षणः रक्तवयघटितकर्णा-
भरणभेदः, तेन वलिताः,—सञ्चलिताः, सङ्घुचिताः इत्यर्थः वा, आकर्षणेन कर्णपीडा-
ऽनुभवात् शालीनताऽऽतिशय्यान् वा इति भावः, विकटाः,—उत्कटाः, विशालाः वा,
कटाक्षाः,—अपाङ्गावलोकनानि यासां तथोक्ताः, अत एव हंसेति ।—हंसेः,—सरालैः,
आकृश्याणानि—आक्रिय नोयमानानि, नीलोत्पलवनानि यासां तथाविधाः, सरस्य
इव—वाप्य इव ।

(१४१) चलदिति ।—चलिद्वां—सञ्चरद्वां, चरणाभ्यां—पादाभ्यां, च्युतानि—
मिगलितानि, अलक्तकानि—लाक्षादृवाः, अरुणाः,—रक्ताः, स्वेदा इव, तेषां शीकरैः,—
रिन्दुभिः, सिच्यमानाः,—आर्दीक्रियमाणाः, रज्यमाना इति यावत्, भवनहंसाः,—गृह-
पालितहंसविशेषाः याभिः तथोक्ताः, अत एव सन्ध्यायाः,—सन्धौ भवा, सन्ध्यायते
परब्रह्म अस्यामिति वा तस्याः, रागः,—लौहित्यं, तेन रज्यमानं—लोहितायमानम्,
इन्दुविम्बं—चन्द्रविम्बं यासां ताः, कौमुदीरजन्यः इव—“कौ मोदन्ते जना यस्या
नानाभावैः प्रसम्भरम् । हृष्टान्तुष्टाः सुखापद्मान्तेन सा कौमुदी स्यूता ॥” इत्युक्त-
लक्षणाः कात्तिकज्योत्स्नापूर्णा रात्रय इव इत्यर्थः । शीतलोच्चलोदारकान्तिमतीनां
नृपाङ्गनानां चन्द्रिकारजनीसायनं हर्षाद्वीपनशक्त्यतिशयः सूच्यते ।

(१४२) कण्ठति ।—कण्ठेषु—गलेषु, निहितेन—अपिनेन, काञ्चनकाञ्चीगुणेन
—सौवर्णमेखनादाद्या, अञ्चितानां—पूजितानां, परिहामार्थं नियन्त्रितानां वा,
कञ्चुकिनाम्—“अन्तःपुरचरो वृद्धो हाःस्थी (विप्री) गुणगणान्वितः । सर्वकार्यार्थिकुशलः
कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥” इत्युक्तलक्षणानाम् अन्तःपुरचारिणां दौवारिकविशेषाणां, (विप्र-
विशेषाणां) विकारिण—बिभक्तभावेन, कण्ठे काञ्चीप्रदानादिति भावः, कुञ्चिता—
कुटिलिता, [“विकारकुञ्चित—” इत्यत्र “विकाराकुञ्चित—” इति पाठे,—आकुञ्चिता—
ईषत्कुटिलिता इत्यर्थः] भूः यासां तथोक्ताः ; कञ्चुकिनः विकारदर्शनेन तस्य तत्परिधाने
अनिच्छां वृद्धा ईषत्कीपभावप्रकटनार्थम् इति भावः । कामवागुरा इव—कामस्य

सर्वतश्च नृत्यतः (१४३) स्त्रैणस्य गलङ्गिः पदालङ्ककैः
 अरुणिता रागमयीव शुशीण क्षीणी । (१४४) समुल्लसद्भिः
 स्तनेमण्डलैः मङ्गलकलशमय इव बभूव महोत्सवः । (१४५) भुज-
 लताविक्षेपैः सृणानवलयमय इव रराज जीवलोकः । समु-
 ल्लसद्भिः (१४६) विलासस्मितैः तडिन्मय इव अक्रियत कालः ।
 (१४७) चञ्चलानां चक्षुषाम् अंशभिः कृष्णसारमया इव
 आसन् वासराः । समुल्लसद्भिः शिरोषकुसुमस्तवककर्णपूरैः शुक्-

ध्रुवजनकभनसाधनानि यन्त्राणि इव इत्यर्थः, [“मद्गुरादयश्च” (७० १ पा० ४२ सू०)
 इत्युरजलानाम् आकृतिगणत्वात् वाधातीः एतत् सिद्धम्] । प्रसारितौ—विस्तारितौ,
 जर्जनवशादिति भावः, बाहू—भुजौ, पाशौ—रज्जू इव याभिः तथामता । प्रारब्धनृत्याः,
 —नृत्यन्त्यः इत्यर्थः । विरेजुः,—शुशुभिरेः [“विरेजुः” इत्यत्र “विरेजु” इति पाठः,
 —चिक्रीडुरित्यर्थः] ।

(१४३) स्त्रैणस्य—स्त्रीणां समूहः स्त्रैणं तस्य, [“तस्य समूहः” (४१।३७
 पा०) इति अण, “स्त्रीपंसाभ्यां—” (४।१।८७ पा०) इत्यादिना नञ्-प्रत्ययेन सिद्धम्] ।
 गलङ्गिः,—सर्वाङ्गः, पदालङ्ककैः,—चरणस्थलाचारसैः, अरुणिता—रत्नीकृता, अत एव
 रागमयीव—रञ्जनमयीव, अनुरागमयीव वा, क्षीणी—पृथ्वी, शुशीण—शोणमयी बभूव
 इत्यर्थः, रत्नवर्णा जाता इति यावत्, [“सर्व्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिप् वा” (वा०) इति
 आचारकिञ्चान्तात् शीणाल्लिटि रूपम्] ।

(१४४) समुल्लसद्भिः,—समुद्भासमानैः । मङ्गलकलशमयः,—मङ्गलाद्यस्थापित-
 घटपूर्य्यः, स्तनयोः कलशसाय्यतया वर्णनस्य कविसमयसिद्धत्वादिति भावः ।

(१४५) भुजलताविक्षेपैः,—बाहुवल्लीचालनैः, सृणालवलयमय इव, भुजलतानां
 मञ्जालवत् कीमलाकारत्वादिति भावः ।

(१४६) विलासस्मितैः,—विभ्रमहसितैः, कालः,—हारादिरूपः, कृष्ण-
 तडिन्मय इव—सौदामनौविकाश इवेत्यर्थः, हृदयहारिणां तेषां विद्युत्स्फुरणवद-
 चिरस्थायित्वादिति भावः ।

(१४७) चञ्चलानां—पुनःपुनश्चलताम् । अंशभिः,—किरणैः । कृष्णसार-
 मया इव—तदाख्यमृगविशेषमया इव ; श्वेतमण्डलमध्यवर्तिकृष्णोज्ज्वलतारत्वात्
 अक्षुषामिति भावः । वासराः,—दिवसाः । शिरीषेति ।—शिरीषकुसुमानां—शिरीष-

पिच्छमय इव हरितच्छायोऽभूत् आतपः । (१४८) विस्मस-
मानैः धम्मिल्लतमालपल्लवैः कज्जलमयम् इव अलक्ष्यत
अन्तरिक्षम् । (१४९) उत्तिष्ठतैः हस्तकिशल्यैः कमलिनी-
मय्य इव बभासिरे सृष्टयः । (१५०) माणिक्येन्द्रायुधा-
नाम् अर्चिषा चापपत्रमया इव चकाशिरे रविमरीचयः ।
(१५१) रणताम् आभरणगणानां प्रतिशब्दकैः किङ्किणीमय्य
इव शिशिञ्चिरे दिशः । (१५२) जरत्याऽपि उन्मादित्य
इव रमण्यो रणुः । (१५३) वर्षीयांसोऽपि ग्रहगृहीता
इव न अपवपिरे । विद्वांसोऽपि मत्ता इव आत्मानं

पुष्पाणां, स्तवकाः, — शृङ्खला एव. कर्णपूराः, — कर्णभूषणानि तैः, शुकपिच्छमयः इव
— शुकान्यपर्चिपत्रमयम् इत्यर्थः. हरितच्छायः, — श्यामलकान्तिः ।

(१४८) विस्मसमानैः, — खल्लादः. धम्मिल्लतः । — धम्मिल्लेषु — संयतेषु केशेषु,
(“ धम्मिल्लाः संयताः कचाः ” इत्यमरः) स्थिता ये तमालपल्लवाः, — तमालतरुकिशलयाः,
ज्ञैः, कज्जलमयमिव — अन्नमयमिव, तमालपल्लवानां कृष्णवर्णत्वादिति भावः ।

(१४९) उत्तिष्ठतैः, — उन्नमितैः, दृष्टतैः । — हस्ताः किशलया इव — पल्लवा इव
तैः, सृष्टयः, — सर्गाः, जगन्ति इत्यर्थः, कमलिनीमय्यः इव — कमलमयस्थानानीव,
इमानां कामलदादारक्तत्वाच्चेति भावः, बभासिरे — शशुभिरैः ।

(१५०) माणिक्येन्द्रायुधानां — माणिक्यानि — उत्कृष्टानि रत्नानि, इन्द्रायुधानीव
— शक्रचापा इव तेषाम्, अर्चिषा — प्रभया, रविमरीचयः, — सूर्यमयूखाः ; चापपत्रमयाः
इव — नीलकर्णुतिमिडिकीदीर्घपर्चिपत्रमयाः इव, (“ अथ चापः किङ्कीर्दिषः ”
इत्यमरः) । चापपत्राणाम् इन्द्रधनुर्वत् नानावर्णत्वादिति भावः ।

(१५१) रणतां — भूषणकारवताम्, आभरणगणानाम् — अलङ्कारजातायां, प्रति-
शब्दकैः, — प्रतिध्वनिभिः, किङ्किणीमय्य इव — किङ्किण्यः, — क्षुद्रघण्टिकाः, (“ किङ्किणी
क्षुद्रघण्टिका ” इत्यमरः) तन्मय्य इव, शिशिञ्चिरे — ध्वनन्ति स्म ।

(१५२) जरत्याऽपि — स्थविरा अपि, उन्मादित्य इव — क्षिप्ता इव, रणुः, —
शब्दितवत्यः ।

(१५३) वर्षीयांसः, — अतिवृद्धाः, ग्रहगृहीता इव — भूताद्याविष्टा इव, न
अपवपिरे — न लज्जितवन्तः, भ्रष्टाणादिषु इति शेषः ; अपूर्वान्दोदयेन ते सृजुः

विसम्भरुः । (१५४) निनत्तिषया मुनीनामपि मनांसि विपु-
स्फुरुः । सर्व्वस्वञ्च ददौ नरपतिः । दिशि दिशि (१५५) कुबेर-
कोषा इव अलुप्यन्त लोकेन द्रविणराशयः ।

(१५६) एवञ्च वृत्ते तस्मिन् महोत्सवे, शनैः शनैः पुनरपि
अतिक्रामति काले, देवे च (१५७) उत्तमाङ्गनिहितरक्षासर्षपे,
समुन्मिषत्प्रतापाग्निस्फुलिङ्गे इव गोरोचनापिञ्जरितवपुषि,
(१५८) समभिव्यज्यमानसहजक्षात्ततेजसि इव हाटकबद्ध-

गाभीर्यसपहाय उन्मत्तवत् आचरन्ति स्म इति भावः । सत्ताः इव—सद्यपानजविकार-
यस्ता इव, विसम्भरुः,—विस्मृतवन्तः ।

(१५४) निनत्तिषया—नत्तितुमिच्छया । विपुस्फुरुः,—विशेषिण स्पन्दन्ते स्म ।
विरागिणामपि वासनारहितेऽपि हृदये नत्तनानुरागोदयः, किं वक्तव्यमन्येषाम् ?
इत्याशयः । [“विपुस्फुरुः” इत्यत्र “विपुस्फुलुः” इति पाठेऽपि स एवार्थः] । सर्व्वस्व-
—कृत्यं धनम् ।

(१५५) कुबेरकोषा इव—कुबेरस्य—धनाधिपस्य देवस्य, [“कुन्वेर्नलोपय”
(उ० १ पा० ६० सू०) इति कुबिधार्ताः एरचि नलोपे रूपम्, अन्त्यस्थान्तीऽयं धातुः
इत्येके] कोषा इव—भागडागाराणीव, अक्षयाणि इति भावः । द्रविणराशयः,—
धनराशयः । लोकेन—अर्थिजनेन इति भावः । अलुप्यन्त—हृतानि इत्यर्थः ।

(१५६) “एवञ्च” इत्यस्य “देवी यशोवती गर्भेण आधत्त.....राज्यंश्रियम्”
इत्युत्तराण्यन्वयः । वृत्ते—अवसिते इत्यर्थः । अतिक्रामति—अतिगच्छति । “देवे”
इत्यादिपदं “हर्षे” इत्यस्य विशेषणम् ।

(१५७) उत्तमेति !—उत्तमाङ्गे—शिरसि, निहितानि—रक्षितानि, रक्षासर्षपाणि
—भतायुपट्टवेभ्यः रक्षणार्थं मन्त्रपूतसर्षपाणीत्यर्थः यस्य तथोक्ते । समुन्मिषदिति ।—
समुन्मिषन्तः,—वह्निःस्फुरन्तः, प्रतापाग्नेः, अन्तःस्थितस्येति भावः, स्फुलिङ्गाः,—कण-
समूहाः यस्य तथाभूते इव । गोरोचनेति ।—गोरोचनया—तदाख्येन पीतवर्णमाङ्गलिक-
द्रव्यभटेन, पिञ्जरितं—पिङ्गलितं, रञ्जितमित्यर्थः, वपुः,—शरीरं यस्य तथोक्ते ।

(१५८) समभीति ।—समभिव्यज्यमानं—सम्यक् स्फुटीभवदित्यर्थः, सहजं—
स्वाभाविकं, क्षावं—चविधीचितं, तेजः,—प्रतापः यस्य तथाभूते इव । हाटकेति ।
—हाटकेन—स्वर्णेन, (“स्वर्णे सुवर्णे कनकं हिरण्यं हंस हाटकम्” इत्यमरः)

विकटव्याघ्रनखपङ्क्तिमण्डितग्रीवके, (१५८) हृदयोद्विष्ट-
मानदर्पाङ्गुर इव प्रथमाश्रितजल्पितेन सत्यस्य शनैः ओङ्कारमिव
कुर्वाणे, मुग्धस्मितैः कुमुदैरिव मधुकरकुलानि बभ्रुहृदयानि
आकर्षति, (१६०) जननीपयोधरकलशपयःश्रीकरसेकादिव
जायमानैः विलासहमिताङ्गुरैः दशनकैः अलङ्घ्यमाणमुख-
कमलके, (१६१) चरित्रे इव अन्तःपुरस्त्रीकदम्बकेन पात्य-

बद्धा—विग्रहितता. विकटा—भीषणा, व्याघ्रव्य—शार्दूलस्य, नखपङ्क्तिः,—नखर-
राजिः. तथा मण्डिता—चलङ्कृता. ग्रीवा—कण्ठदेशः यस्य तथाभूते ; विघ्नेभ्यः बालस्य
रक्षाविधानार्थं स्वर्णादिमण्डितव्याघ्रनखमालिकया बालकग्रीवाऽलङ्करणं क्रियते इति
लोकाचारः ।

(१५८) हृदयेति ।—हृदये—मनसि. उद्विष्टमानः,—उद्वेगं गच्छन्, दर्पस्य
—ओङ्कारस्य स्पर्शार्था इत्यर्थः, अङ्गुरः,—प्ररोहः यस्य तथाभूत इव ; मानाघ्रतानां
मानाङ्गुरोद्भवः जन्मसहजः इत्याशयः । प्रथमाश्रितेति ।—प्रथमं—बाक्स्वरप्रारम्भे
इत्यर्थः, यत् अश्रितम्—अस्फुटं, जल्पितं—वचनं तेन, सत्यस्य—सत्ययुगस्य, सत्य-
वचसो वा, ओङ्कारमिव—प्रणवमिव. तस्य अनधिकारिजनश्रवणशङ्कया अस्पष्टतया
उच्चाप्येत्यादिति भावः ; यदा,—ओङ्कारमिव—अभ्युपगममिव, स्त्रीकारमिवेत्यर्थः, कुर्वाणे
—उच्चारयतीत्यर्थः ; अथश्वमेव सत्ययुगाचारं प्रवर्त्तयामि, सत्यमेव वच्मि, नाभूतमिति
वा सदपेम् अभिव्याहरीतीति भावः । मुग्धस्मितैः,—रमणीयहास्यैः । बभ्रुहृदयानि—
बभ्रुजनमवांसि ; प्राक्रान्तकसारल्यमेव बभ्रुहृदयावज्जनकारणमिति भावः ।

(१६०) जननीति ।—जनन्याः,—मातुः यशोबलाः, [“अर्त्तिसृ—” (स० २
पा० १०३ सू०) इत्यत्र बाहुलकादनिः ततो ज्नीपि रूपम्] पयोधरौ—सन्तौ, पयो-
धराः,—मेघाश्च, तौ कलशौ इव तथोः, ते कलशा इव इति च, जलाधारत्वादिति
भावः, तेषां पयःश्रीकरसेकादिव—पयसां—टुग्धानां, जलानाञ्च, श्रीकराः,—
शब्दव्यः, तेषां सेकात् सेवनात्, वदने इति भावः, जायमानैः,—उत्पाद्यमानैः,
विलासहमिताङ्गुरैः,—लीलाहासप्रदाहैः ; जलसेकात् भ्रुमार्वापि अङ्गुरः उद्गच्छति ;
दशनकैः—हृददन्तैः, अलङ्घ्यमाणं—श्रीभा नयमानं, मुखकमलं—वदनपद्मं
यस्य तथाभूतं ।

(१६१) चरित्रे इव—कुचस्त्रिमे इव, [“चरित्रे इव” इत्यत्र “चारित्रे इव”

माने, (१६२) मन्त्रे इव सचिवमण्डलेन रक्ष्यमाणे, वृत्ते इव कुलपुत्रकलीकेन अमुच्यमाने, यशसीव आत्मवंशेन संवर्द्धमाने, (१६३) मृगपतिपीते इव रक्षिपुरुषशस्त्रपञ्जरमध्यगते, (१६४) धात्रीकराङ्गुलिलम्बे (१६५) पञ्चषाणि पदानि प्रयच्छति हर्षे, षष्ठं वर्षम् अवतरति च राज्यवर्द्धने, देवो यशीवती गर्भेण आधत्त (१६६) नारायणमूर्तिरिव वसुधां देवीं राज्यश्रियम् ।

इति पाठान्तरम्] । अन्तःपुरस्त्रीणां कदम्बकेन—समृद्धेन, पाल्यमाने—रक्ष्यमाणे, लाल्यमाने वा, यथा अन्तःपुरिकाभिः स्वचरिवं रक्ष्यते. तथा अस्मिन् रक्ष्यमाणे इत्यर्थः ।

(१६२) मन्त्रे इव—मन्त्रितविषये इव, सचिवमण्डलेन—मन्त्रिसमूहेन, पत्न्यमाणे—गोष्ठ्यमाने इत्यर्थः, शत्रुजनात् दुष्टजनात् वा इति शेषः ; “षट्कर्णो भित्तिरिति मन्त्रः” इत्युक्तेर्मन्त्रस्य अतिगोपनमेव कर्तव्यमिति भावः । वृत्ते इव—सदाचार इव, कुलपुत्रकलीकेन—मत्कुलजातजनेन, अमुच्यमाने—अत्यज्यमाने, रक्ष्यमाणे इति यावत् । आत्मवंशेन—निजकुलेन, संवर्द्धमाने—सम्यक् वृद्धिं नोयमाने, यशीवती गर्भेण वंशीवृत्तिरिव प्रधानं कारणं, सामयिकसहायकबोत्पत्तिप्रसङ्गात् इति भावः ।

(१६३) मृगपतिपीते इव—सिंहशिशिवादि, रक्षीति ।—रक्षिपुरुषाणां—महोरजानां, शस्त्राणि—स्वह्नादीनि आयुधानि एव, पञ्जराणि—पिञ्जराणि, समन्तात् मशस्त्ररक्षिपरिव्रतत्वादिति भावः, तन्मध्यगते—तदभ्यन्तरस्थिते ।

(१६४) धात्रीकराङ्गुलिलम्बे—उपमानरुक्माङ्गुलिधारिणि ।

(१६५) पञ्चषाणि—पञ्च वा षड् वा, [बह्व्रीहौ “सर्व्वनामसङ्ख्यायोरूप-मङ्गानम्” (वा०) इत्यत्र “सङ्ख्याया अप्प्रीयस्याः” इति वृत्तिः, तथाऽत्र पूर्व्ववद्भावे, “मङ्गाऽप्यया—” (२।२। २५ पा०) इति सूत्रेण बह्व्रीहौ, प्रधात् “बह्व्रीहौ मङ्गाये—” (५।४।७३ पा०) इति समासान्त-उच्प्रत्यये पञ्चषाणि इति सिद्धम्] पदानि प्रयच्छति—भूमावर्पयति, चक्षतीत्यर्थः । हर्षे—हर्षवर्द्धने, द्वितीयकुमारे इति यावत् । अवतरति—उपगच्छतीत्यर्थः । राज्यवर्द्धने—तदाख्यं ज्येष्ठकुमारे इत्यर्थः । [कालादिषु अस्त्रेण “यस्य च भावेन” (१।३।३७ पा०) इति सूत्रेण भावे सप्तमी बोध्या] ।

(१६६) नारायणमूर्तिरिव—नारायणस्य—श्रीविष्णोः, मूर्तिरिव—तन्त्रिरिव । वसुधां—पृथ्वीम् । नारायणमूर्तेः वसुधाप्रादुर्भावे प्रमाणं यथा ब्रह्मवैवर्ते प्र० ख० ७ अध्याये,—“कथयामि च तज्जन्म सार्धकं सर्व्वसम्पत्तम् । पुरा स्तुवं यत् स्तुयुक्तं धर्मं

(१६७) पूर्णेषु च प्रसवदिवसेषु दीर्घरक्तनालनेत्राम्
उत्पलिनौमिव सरसी, (१६८) हंसमधुरस्वरां शरदमिव
(१६९) प्रावृष्ट, (१७०) कुसुमसुकुमारावयवां वनराजिम्
इव (१७१) मधुश्रीः, (१७२) महाकनकाक्षदाता वसुधारा-

वक्ताञ्च पुष्करे ॥ महाविराट्शरीरस्य अलस्यस्य चिरं स्फुटम् । भली बभूव कालिन
सर्वाङ्गव्यापको ध्रुवम् ॥ स च प्रविष्टः सर्वेषां तस्मीनां विवरेषु च । कालिन महता
तस्मात् बभूव वसुधा मुने ! ॥ प्रत्येकं प्रतिलोमाञ्च कृपेण सा स्थिरा स्थिता । आविर्भूता
तिरोभूता सा जले च पुनः पुनः ॥ आविर्भूता सृष्टिकाले तज्जलीपर्यवस्थिता । प्रलये
च तिरोभूता जलाभ्यन्तरवस्थिता ॥” इति । राज्यश्रियं—तदाख्या कन्यां, गर्भेण
आधत्त—धृतवती ; वडा,—भगवतः कमठस्वरूपिणः मूर्तिः पृष्ठेन धरित्रीमिव
धश्रोचती राज्यश्रियं गर्भेण दधार इत्यर्थः ।

(१६७) “पूर्णेषु” इत्यस्य “दहितरं प्रभूतवती” इत्युत्तरणान्वयः । पूर्णेषु
प्रसवदिवसेषु—दशमे मासि इत्यर्थः । दीर्घेति ।—दीर्घे—आयने, रक्ते—रक्तवर्णे,
नलमेव—कमलमेव इति नालं तस्मिन् (“नलः पीठगले राज्ञि पितृदेवे कपीश्वरे ।
कमलेऽपि च मध्याञ्च क्रमेण क्रीवधोषितीः ॥” इति मेदिनी) नाले—कमले, रक्तनालं
—रक्तोत्पले इत्यर्थः, ते इव नेत्रे अन्यत्र—रक्तोत्पले नेत्रे इव ; यडा,—दीर्घाणि रक्तानि
—रक्तवर्णानि, नालानि—दण्डानि, नेत्राणि—मूलानि च यस्याः तां, (“नेत्रं मधि-
गणं वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च । रघे चक्षुषि०॥” इति मेदिनी) उत्पलिनौमिव—
पद्मिनीमिव ।

(१६८) हंसेति ।—हंसवत् मधुरः स्वरः यस्याः ; अन्यत्र,—हंसस्य मधुरः
स्वरः यस्यां ताम् ।

(१६९) प्रावृष्ट—वर्षसुः इत्यर्थः ; प्रावृषीऽनन्तरमेव शरदप्रवृत्तेः तथा उपनीयते ।

(१७०) कुसुमेति ।—कुसुमवत् सुकुमाराः,—सुकीमलाः, अवयवाः,—
अङ्गानि ; अन्यत्र,—कुसुमान्येव सुकुमारा अवयवाः,—अंशाः यस्याः ताम् ।

(१७१) मधुश्रीः,—वसन्तलङ्गीः, [“मधु पुष्परसचौद्रमये०..... वसन्तदेत्य-
भिज्ञे०.....” इति मेदिनी । “मधुश्रीः” इत्यत्र “माधवश्रीः” इति पाठः,—मधुरेव
माधवः,—वसन्तः, स्वार्थे अण् । “माधवोऽजि मधौ राघे यादवे ना स्त्रियां मिसौ” इति
मेदिनी, तस्य श्रीरित्यर्थः] ।

(१७२) महति ।—महाकनकं—तिलमुवर्णं, तद्वत् अवदाता—गौराङ्गी

मिव द्यौः, प्रभावर्षिणी (१७३) रत्नजातिमिव वेला, सकल-
जननयनानन्दकारिणी चन्द्रलेखामिव प्रतिपत्, (१७४) सहस्र-
नेत्रदर्शनयोग्यां जयन्तीमिव शची, (१७५) सर्वभूषदभ्यर्थितां
गौरीमिव मेना प्रसूतवती दुहितरं, (१७६) यया हयोः
सुतयोः उपरि स्तनयोः इव एकावलीलतया नितराम् अराजत ।

(१७७) अस्मिन्नेव तु काले देव्या यशोवत्या भ्राता
सुतम् अष्टवर्षदेशीयम् उडूयमानकुटिलकाकपक्षकशिखण्डं

ताम् ; अन्यत्र,—महद्भिः,—प्रभूतैः, कनकैः,—सर्वैः, अवदाता—उज्ज्वला ताम् ।
वसुधारामिव—घनवृष्टिमिव । द्यौः,—अनन्यैवम् ; सा हि जगती महाऽभ्युदयाय
दिवाभारौचात् पततीति प्रसिद्धिः ।

(१७३) रत्नजातिमिव—रत्नराजिमिव । वेला—अध्यान्वविज्ञतिः, समुद्रजलोष्णास
इत्यर्थः, समुद्रकूलं वा, (“अध्यान्वविज्ञतो वेला” “वेला काले च सोमायामभ्यः
कूल-विकारयोः” इत्यमर-मेदिनी) चन्द्रलेखामिव—अशिकलामिव । प्रतिपत्—
प्रथमा तिथिः ।

(१७४) सहस्रेति ।—सहस्रैः नेत्रैः,—बहुजननयनैरिति भावः ; सहस्रनेत्रेषु
—इन्द्रेण च, दर्शनयोग्या—दर्शनीया तां, जयन्तीमिव—तदाख्यां कनकामिव ।
(“जयन्ती वृक्षमिद्वैर्ध्वैरिन्द्रपुष्पी पताकयोः” इति मेदिनी) शची—इन्द्राणी ।

(१७५) सर्वेति ।—सर्वैः भूभृद्भिः,—राजभिः ; अन्यत्र,—सर्वभूभृता—सर्वा भुव-
नभिव्याप्य तिष्ठता, हिमाद्रिणा इत्यर्थः ; यद्वा,—सर्वैः भूभृद्भिः,—पर्वतैः, राजकुमारी-
दर्शने सदा इति भावः, अभ्यर्थिता—प्रार्थिता तां गौरीमिव—पार्वतीमिव । मेना—मेनका,
हिमवन्महर्षीति यावत् । [पूर्वैष्वित्यारभ्येतदन्तसन्दर्भे एकं प्रभूतवत्त्वमेव सादृश्यं हेतुः,
इति साधारण्यधर्मस्य उत्पत्तिव्यादिबहूपमानसम्बन्धात् मालीपमाऽलङ्कतिः इति सङ्केपः] ।

(१७६) यया—दुहित्रा, हयोः सुतयोः,—राज्यवर्द्धन-हर्षवर्द्धनयोः, उपरि
—अथे स्थितया इति शेषः ; यद्वा,—उपरि—अनन्तरमित्यर्थः, जातया इति शेषः,
ऊर्ध्वभागविराजमानया च । एकावलीलतया—एकसरेण हारेण इत्यर्थः । यशोवती
नितराम्—अतिशयेन, अराजत इति सम्बन्धः ।

(१७७) अस्मिन्नेवेति ।—अस्मिन्नेव समये—दुहितृजननकाले । “अस्मिन्नेव” इत्यस्य
“यशोवत्या भ्राता सुतं.....अस्मिन्नामानम् अनुचरं कुमारयोः अपितवान्” इति उत्तरेण

(१७८) खण्डपरशुहुङ्काराग्निधूमलेखानुबद्धमूर्धानं मकरध्वज-
मिव पुनर्जातम्, एकेन (१७८) इन्द्रनीलकुण्डलांशुश्यामलितेन
शरीराङ्गेन इतरेण च त्रिकण्टकमुक्ताफलालोकधवलितेन
सम्पृक्तकायमिव हरिहरयोः दर्शयन्तं, (१८०) पीनप्रकोष्ठ-
प्रतिष्ठितपुष्पलोहवलयं परशुराममिव (१८१) क्षत्तक्षपणक्षीण-

सम्बन्धः । तं विशिनष्टि, अष्टवर्षदेशीयमित्यादिभिः । सुतं - स्वतनयम् । अष्टवर्षदेशीयं—
प्रायेण अष्टवर्षवयसमित्यर्थः । [ईषद्वनार्थं “ईषदसमाप्तौ—” (५।३।६७ पा०) इत्यादिना
देशीयरप्रत्ययः] । उद्भूयमानेति ।—उद्भूयमानः,—उड्डीयमानः, कुटिलः,—भङ्गिमानः,
काकपक्षकः एव—शिखा एव, शिखण्डः,—पिच्छं यस्य तं, (“बालानान् शिखा प्रोक्ता
काकपक्ष शिखण्डकः” इत्यमरः) ; यद्वा,—काकपक्षकः,—काकपक्ष इव गाढकृष्ण
इति भावः, शिखण्डः,—चूडा यस्य तम् ; (“शिखण्डो वर्ध-चूडयोः” इति मेदिनी) ।

(१७८) खण्डेति ।—खण्डपरशुः,—हरः, तस्य हुङ्कारेण—क्रोधजेन हस्मिति
शब्देन, सोऽग्निः,—अनलः, तृतीयनयनाद्व्यति इति भावः, तस्य धूमलेखया अनु-
बद्धः,—आक्रान्तः, [“लेखाऽनुबद्ध—” इत्यत्र “लेखाऽनुबद्ध—” इति पाठे,—धूम-
लेखया—धूमरेखादर्शनेन, अनुबद्धः,—परिज्ञातः, यतोऽयं धूमरेखावान्, अत एव
सम्युरध्वजमूर्द्धा इति परिज्ञानमित्यर्थः] मूर्द्धा—शिरी यस्य तथाभूतं, मकरध्वजमिव—
काममिव । पुनर्जातं—पुनरुत्पन्नम् । राम-कृष्णयोः इव राज्यवर्द्धन-हर्षयोः आनुकूल्याय
प्रद्युम्नमिव इति व्यङ्ग्यम् ।

(१७९) इन्द्रनीलेति ।—इन्द्रनीलस्य—नीलकान्तमणिर्विशेषस्य, यत् कुण्डलं—
कर्णभूषणं, तस्य अंगुभिः,—प्रभाभिः, श्यामलितं—सम्पन्नश्यामवर्णं तेन, शरीराङ्गेन
—अङ्गाङ्गभागेन, इतरेण—अन्येन, शरीराङ्गेनेति शेषः, त्रिकण्टकं—तदाख्यं रत्न-
वयघटितं कर्णभूषणं, तल्लक्षणत्वात् प्राक् प्रदर्शितम् ; तस्य मुक्ताफलानाम् आलीकेन—
प्रभया, धवलितं—कृतशुभ्रवर्णं तेन, सम्पृक्तकायमिव—सम्मिलितावयवमित्यर्थः,
[“सम्पृक्तकायमिव” इत्यत्र “सम्पृक्तावतारमिव” इति पाठे,—समिलितावतरणमिव)
एकव हरिहरात्माविर्भावः विशेषङ्गिमुच्यते ।

(१८०) पीनेति ।—पीनयोः,—स्थूलयोः, प्रकोष्ठयोः,—कूर्पराधीभागयोः,
प्रतिष्ठितं—प्रतिष्ठां गतं, स्थितमिति यावत्, पुष्पलोहवलयं—मणिर्विशेषवलयं यस्य
तथोक्तम् । [केचिन् पुष्पलोहशब्देन “सुताग्निहोत्र गद्यचक्रम्” इति वदन्ति] ।

(१८१) क्षत्तेति ।—क्षत्तक्षाणां—क्षत्रियाणां, क्षपणेन—छन्दनेन, क्षीणः,—क्षयं

परशुपाशचिह्नितं बालतां गतं, (१८२) कण्ठसूत्रयथित-
भङ्गुरप्रवालाङ्कुरं हिरण्यकशिपुमिव उरःकाठिन्यखण्डितनर-
सिंहनखरखण्डं गृहीतजन्मान्तरं, शैशवेऽपि सावष्टभं बीजमिव
वीर्यद्रुमस्य भण्डिनामानम् अनुचरं कुमारयोः अपितवान् ।

(१८३) अवनिपतेस्तु तस्य उपरि पुत्रयोः तृतीयस्य
नेत्रयोः इव ईश्वरस्य तुल्यं दर्शनमासीत् । राजपुत्री अपि

गतः, परशुः,—कुठार, अत एव पाशः,—रज्ज्वाकारः ; यद्वा,—अक्षिप्यचपयेन
चौणः,—रेखामात्रावशिष्टः, अत एव अपकण्ठः परशुः,—परशुपाशः, प्रधनाप्राधान्यात्
इति भावः, तेन चिह्नितः,—परशुरामोऽयमिवेति लक्षितः, महावीरनिवर्द्धणवीर-
मन्त्रिपदपरिचयपरिषद्द्वन्द्वेन इदानीमपि परशोः किञ्चित् खण्डं भूषणमिव दधानो
वा इत्यर्थः तम् । बालतां—शिशुत्वं, गतं—प्राप्तं, पुनरुत्पन्नं परशुराममिवेत्यर्थः ।
श्रीराम-लक्षणयोः इव राज्यवर्द्धन-वर्द्धयोः उपासनार्थमेव परशुरामस्यैव कुमारस्य
तदंशबोधकत्वमेतत् इति भावः ।

(१८२) कण्ठेति ।—कण्ठमूले—गलदेशनिहिततन्वी, यथितः,—गम्भिरः,
भङ्गुरः,—कटिलः, प्रवालाङ्कुरः,—विद्रुमप्ररोहः यस्य तम्, अत एव हिरण्य-
कशिपुमिव—तटाव्यमादिदैव्यमिव । उर इति ।—उरसः,—वक्षसः, काठिन्येन -
दार्ढ्येन, खण्डितः,—भग्नः, नरसिंहस्य—वृसिंहाकृतेभंगवती विष्णोः, नखरखण्ड-
यस्मिन् तथोक्तम् । व्यर्थीकृतभगवन्नरसिंहनखरत्वेन एतस्य विष्णोरंशत्वं ध्वनितम्, एकव
बाध्यबाधकत्वभेदाद्यद्वाददोषापत्तेः । गृहीतजन्मान्तरं—पुनर्जातमित्यर्थः । अभिप्रीत-
स्त्वेन भग्नभगवन्नखरेणापि असुरेण सात्यप्रतिपादनात् ह्रीनोपमेयमिति ; अथ तथा-
विधामुराभावात् अखण्डत्वाच्च भगवतोऽङ्गानामसम्बन्धे सम्बन्धरूपात्मिकाऽतिशयोक्तिः
व्यङ्ग्या । सावष्टभं—सतेजस्कम् इत्यर्थः, बीजमिव—प्ररोहमूलमिव ; बालत्वात्
बीजमित्युत्पत्त्या उन्नया । वीर्यद्रुमस्य—शैर्यद्रुमस्य ।

(१८३) अवनिपतेः,—राज्ञः । तस्य—भण्डिनामकस्य कुमारस्य । पुत्रयोः
तृतीयस्य—आत्मजौ अपेक्ष्य तृतीयस्यानमधिकृतस्य इत्यर्थः, तृतीयपुत्रत्वं गतस्येति
भावः, [“पूरणगुण—” (२।२।११ पा० इति न षष्ठीसमासः)] ईश्वरस्य—इरस्य,
नेत्रयोः तृतीयस्य—तृतीयनेत्रस्य इव, तुल्यं—समानं, न तु भिन्नविधमित्यर्थः,
दर्शनम्—अवबोधकम् ; अन्यत्र,—दृष्टिम् ; राजा आत्मपुत्राविव तं ददर्शेत्यर्थः ।

सकलजीवलोकहृदयानन्ददायिनौ तेन (१८४) प्रकृति-
दक्षिणेन मधु-माधवी इव मलयमारुतेन उपेतौ नितरां रेजतुः ।
क्रमेण च अपरेणेव भ्रात्रा प्रजानन्देन सह वर्द्धमानौ यौवनम्
अवतेरतुः । (१८५) स्थिरोरुस्तम्भौ च पृथुप्रकोष्ठौ दीर्घभुजा-
गर्लौ (१८६) विकटोरःकवाटौ प्रांशुशालाभिरामौ महान-
नगरसन्निवेशौ इव सर्व्वलोकाश्रयक्षमौ बभूवतुः ।

सकलेति ।—सकलानां—सर्वेषां, जीवलोकानां—प्राणिपुष्पजमतां, हृदयस्य—अन्तः-
करणस्य, आनन्दम्—उल्लासं, दत्तः,—जनयतः इति तौ ।

(१८४) प्रकृतिदक्षिणेन—प्रकृत्या—स्वभावेन, दक्षिणः,—सरलः, उदारो वा तेन,
दक्षिणदिग्भावेन च । मधु-माधवाविव—चैव-वैशाखाविव, (“स्याच्चैव चैविको मधुः
वशावि माधवी राघः” इत्यमरः) उपेतौ—युक्तौ, सङ्गतौ इत्यर्थः । अपरेण—द्वितीयेन
प्रजानन्देन—प्रजानामानन्देन, भातजन्मना यथा आनन्दो जायते, तथोर्यौवनोदयेन
प्रजानां तथाऽऽनन्दवृद्धिः जातेति भावः । अवतेरतुः,—प्रापतुः, यौवनोद्गमसन्निस्थौ
बभूवतुः इत्यर्थः ।

(१८५) स्थिरोरुस्तम्भौ—स्थिरौ—टटौ, ऊरु—सक्थिनी, सन्धाविव ; अन्यत्र,
—स्थिराः,—टटाः, उरवाः,—महान्तः, सन्धाः,—स्थूणाः ययोः तौ, पृथुप्रकोष्ठौ—
पृथु—स्थूनी, पृथक्, प्रकोष्ठौ—“प्रकोष्ठौ मणिबन्धस्य कूर्परस्यान्तरऽपि च” इत्युक्तौ
कूर्परधीभागौ इत्यर्थः, कक्षविशेषाश्च ययोः तौ, (“प्रकोष्ठौ मणिबन्धस्य…… ।
सूपकचान्तरऽपि स्यात् ॥” इति मेदिनी) दीर्घेति ।—दीर्घौ—आयतौ, भुजौ—बाहु,
अर्गलाविव—कवाटरोधककाष्ठदण्डाविव ; अन्यत्र,—भुजाविव अर्गलौ ययोः तौ ।

(१८६) विकटेति ।—विकटः,—विशालः, उरः,—वक्षःस्थलं, कवाट इव—
अररमिव, दारावरणभूतकाष्ठखण्डमिव इत्यर्थः ; अन्यत्र,—उर इव कवाटौ ययोः तौ ।
प्रांश्विति ।—प्रांशु—उन्नतौ, शालौ इव—तदाख्यवृक्षौ इव, अभिरामौ—रमणीयौ ;
अन्यत्र,—प्रांशुना शालिन—प्राकारेण, (“प्राकारो वरणः शालः” इत्यमरः) यहा,—
प्रांशुभिः शालाभिः,—गृहविशेषैः, अभिरामौ । महति ।—महत्,—विशालस्य, नगरस्य
सन्निवेशौ इव—अवस्थानभूतौ इत्यर्थः । सर्व्वेति ।—सर्व्वेषां लोकानां—जनानाम्,
आश्रये—आश्रयदाने, अभयदाने इति यावत्, रक्षणे इति भावः, अधिष्ठाने च, क्षमौ—
शक्तौ ; यौवराज्योचितवयोवत्त्वात् बहुप्रासादवत्त्वाच्चेति भावः ।

(१८७) अथ चन्द्र-सूर्यौ इव स्फुरज्ज्वोत्स्नायशःप्रतापाक्रान्त-
भुवनौ अभिरामदुर्निरीक्ष्यौ, अग्नि-मारुतौ इव समभिध्यक्ततेजो-
बलौ एकीभूतौ, (१८८) शिलाकठिनकायबन्धौ हिमवद्विन्ध्यौ
इव अचलौ, महादृषौ इव कृतयुगयोग्यौ, अरुण-गरुडौ इव
(१८९) हरिवाहनविभक्तशरीरौ, इन्द्रोपेन्द्रौ इव नागेन्द्रगतौ.

(१८७) अथेत्यादि ।—“अथ” इत्यस्य “सर्वस्यामेव पृथिव्या.....प्रकाशतां
जगत्तुः” इत्युत्तरेणान्वयः । तौ विश्वनिष्ठौ, चन्द्र-सूर्यावित्यादिभिः । स्फुरदिति ।—
स्फुरत्—सर्वतः प्रसरत्, ज्योत्स्नेव—कौमुदीव, यशः,—कीर्तिः, ज्योत्स्ना यश इव
इति च, भुवनाक्रान्तिसामर्थ्यादिति भावः, प्रतापः,—कीप-दण्डजं तेजः, (“स प्रतापः
प्रभावश्च यस्तेजः कीपदण्डजम्” इत्यमरः) आतपश्च, आत्तादकरत्वात् उद्वेजकत्वाच्चेति
भावः, तेन आक्रान्तम्—अधिहितं, भुवनं—जगत् याभ्यां तौ, अत एव अभिराम-
दुर्निरीक्ष्यौ—अभिरामः,—सुदर्शनः, चन्द्रतुल्यत्वादिति भावः, दुर्निरीक्ष्यः,—निरीक्षितुं
मशकः, दृर्दृष इति यावत्, सूर्यतुल्यत्वादिति भावः, सौम्य-भौमाविति तात्पर्यम् ।
समभिध्यक्तेति ।—समभिध्यक्तानि—सम्यक्कृतानि, तेजांसि—प्रभावाः, दीपयश्च,
तथा बलानि—सामर्थ्यानि, वेगा इत्यर्थश्च याभ्यां यथोक्ता तौ, अत एव एकीभूतौ
—समवर्तौ, अन्याऽन्यानुवर्तिनौ च ।

(१८८) शिर्निति ।—शिलावन् शिलाभिश्च कठिनः,—दृढः, कायबन्धः—
अवगवसंस्थानं यथोः तौ । अचलौ—अकम्पौ, कर्तव्यं अप्रतिहतोत्साहवत्वात्, गति-
रहितौ च, स्थावरत्वात् इति भावः । कृतयुगति ।—कृतयुगस्य—सत्ययुगस्य ; अन्यत्र,
—कृतस्य—रथहलाद्याकर्षणादिनिमित्तं निर्मितस्य, युगस्य—रथहलाद्यङ्गकाष्ठ-
भेदस्य, (“युगौ रथहलाद्यङ्गे न दयीन्तु कृतादिषु” इति मेदिनी) योग्यौ—
समृचितौ, वहनक्षमौ च ; यद्वा,—कृतयुगस्य इव योग्यः,—अनुरूपः, विनीतत्वादि-
गणाभ्यासमत्त्वात् निर्मालमत्त्वोत्कर्षवत्त्वाच्चेति भावः ; अन्यत्र,—सत्ययुगे यादृशी
शकटादिरीजना निग्रहा आसीत् तद्वैयोग्यौ ; अतिभारवहनसामर्थ्यादिसत्त्वात् इति
भावः ।

(१८९) हरौति ।—हरयः,—अश्वाः एव, वाहनानि—यानानि, तैः विभक्तं
—विभज्य गृहीतं, स्कन्धम-यादिभागेन स्थितमिति भावः, शरीरं—देहः यथोः तौ,
पृथक्ताश्वाद्यनौ इत्यर्थः, चित्वाश्वादिकलाऽभिज्ञत्वात् इति भावः ; अथच,—

(१८०) कर्णाङ्गनो इव कुण्डल-किरीटधरौ, पृष्ठापरदिग्भागे
इव सर्वतेजस्विनामुदयास्तमयसम्पादनसमर्थौ, अमान्तौ इव

इरीः,—सूर्यस्य विषोयः । (“यमानिनेन्द्रचन्द्रार्कविश्वमिहाग्रवाजिष । शकादिकपिमिकेषु
हरिनां कपित्ते विषु ॥” इत्यमरः) बाह्वने—बह्वनकर्मणि विभक्तं—परिकल्पित-
मित्यर्थः, शरीरं यावत् तौ । अरुणस्य सूर्यबाह्वनत्वं तत्कारयित्वात्, गरुडस्य
च विश्वबाह्वनत्वं प्रसिद्धमेव : अपरिमेषशक्तिमत्त्वात् इति भावः । इन्द्रः—शचीपतिः,
[इतिधातोः “अच्चे ८—” (उ० २ पा० २८ म०) इत्यादिना रन्त्यये रूपम्]
उपेन्द्रः,—वामनरूपी विष्णुः तौ, अदितिगर्भसम्भूतौ इति भावः । नागेन्द्रमतौ—
नागेन्द्रवत् गतं नागेन्द्रेण गतं—गमनमिति वा यथोक्तौ, गजेन्द्रगामिनौ, गजेन्द्र-
बाहनौ वा घोरमरुदरगामित्वात् विलोक्यधिनाशत्वात् वा ; अन्यत्र,—नागीषु—
गजेषु, पद्मिणेषु च, [पद्मम्—अधोमुखं यथा यथा गच्छन्ति इति पद्मानं गच्छन्ति
इति वा ; अत्र “अन्येष्वपि दृश्यते” (३१।१०१ पा०) इति मूले “अपिशब्दः सर्वोपाधि-
व्यभिचारार्थः” इति दीक्षितः । तेन पद्मोपपदात् गमधातोः उपत्यये रूपम् । “नागः
पद्मगमात्तङ्मूरचारिषु तोयदे” इति मेदिनी] इन्द्रः,—श्रेष्ठः, ऐरावतः शिष्य इत्यर्थः,
तव गतौ—स्थितौ ।

(१८०) कर्णाङ्गनौ—कुलीसुतौ इति भावः । [इह लोकोत्तरपरमरमणीय-
दुर्लभजिवमहोदरत्वे कवीन्द्रादौष्य औपमानकुल एव कुण्डलाटिधारणार्थं
सौधावगमः, प्रसिद्धेऽप्यर्पितमे वैरायनवक्त्रे तापय्याभावात्, अन्यथा अप्युक्तवदुष्टौपत्येन
सौधावे देशावतारणान्, महापुरुषमहान्त्वहर्षनमनोहरमुरभिषुदुकुसुमाश्रिते
महाहंरवपौऽप्युक्तहीनाद्यर्षलोपपदपाषाणादिप्रलेपः स्यात्] । कुण्डलमिति ।

—कुण्डलं—कर्णावहारभेदः, किरीटं—शिरोभूषणं, तयोः धरौ—धारिणौ ;
अन्वत—कुण्डलधरः,—कर्णः, किरीटधरः,—अङ्गुनः तौ । [अत्र “चन्द्र-सूर्यौ”
इत्यादीनाम् एतदनानां सहजसौभावसमर्थनमेव प्रधानाशयः, इति प्रायः सहो-
दरायंकीपमानादन्दे भिन्नार्थानामपि विचतुराणां हविष्यादिन यदृशम् इति नैव
ग्रहावकाशोऽपि । अत्र च सर्वसम्बन्धवदात्मम्] । पूर्व्वेति ।—पूर्व्वेयं—प्राक् च, अपरस्य—
पश्चिमस्य तौ, दिग्भागे—दिशा विभागे तौ इव, सर्व्वेति ।—सर्व्वे च ते तेजस्विनः,
—प्रतापवानः, राजानः यद्वाच्य आदित्या वा तेषाम् । उदयेति ।—उदयः,—
अभ्युन्नतिः, आविर्भावश्च, अक्षमयः,—नाशः, अदर्शनश्च, तयोः सम्पादने—विधाने,
समर्थौ—चनौ, अत्रयदृष्ट्या उदयसम्पादनचनौ, नियदृष्ट्या नाशसम्पादनसमर्थौ

अतिमानेन (१८१) आसन्नवेलाऽर्गलनिरोधसङ्कटे कुकुटीरके
तेजःपराङ्मुखीं क्वायामपि जुगुप्समानौ, (१८२) स्वात्मप्रति-
विम्बेन अपि पादनखलम्बेन लज्जमानौ, शिरोरुहाणामपि
भङ्गेन दुःखम् अवतिष्ठमानौ, चूडामणिसङ्क्रान्तेनापि द्वितीयेन
आतपत्रेण अपत्रपमाणौ, भगवति (१८३) षण्मुखेऽपि स्वामि-
शब्देन असुखायमान प्रवर्णौ, दर्पणदृष्टेन अपि प्रतिपुरुषेण दूय-

ष इत्यर्थः । अमानौ इव—पर्याप्तम् अगच्छन्तौ इव । अतिमानेन—अतिगौरवेण
इति यावत् ।

(१८१) आसन्नेति ।—आसन्ना—निकटवर्तिनी, वेला—सीमा, अलधिजलरूपा
इत्यर्थः, सा एव अर्गलं—प्रतिरोधनं, तेन निरोधः,—प्रसराभावः, तेन सङ्कटम्—
अप्रशस्तमिति यावत्, राजकीयच्छायासम्भाराणां पर्याप्तम् अयोग्यमिति भावः तस्मिन्,
कुः,—पृथिवी एव, (“मीवा कुः पृथिवी पृथ्वी” इत्यमरः) कुटीरकं—चुट्टग्रहं तस्मिन् ।
तेजःपराङ्मुखीं—तेजः,—प्रतापः, पराङ्मुखं—प्रतिनिवृत्तं, प्रसरणावकाशविरहादिति
भावः यस्याः तथाभूतां, क्वायां—शरीरप्रतिविम्बं, जुगुप्समानौ—कथमेवा निवृत्त-
तेजाः, धिगेतामिति निन्दन्तौ, पृथिवी इतोऽप्यधिका विस्तृता चेत् आवयीसेजोऽपि
दूरप्रसारि भवेत्, तदभावात् तेजसः प्रसरणस्थानाभावात् तथा जुगुप्सा इति भावः ;
अथवा,—तथाविधं कुकुटीरके—चुट्टधरामण्डलात्मके, तेजःपराङ्मुखीं—सूर्यातपप्रतीपाम्
उदयास्तमयनकालिकामपि यत् पूर्वापरकालादौ प्रत्यक्षीभूतामिति, तथाभूतां क्वायामपि
जुगुप्समानौ—निन्दन्तौ इत्यर्थः ; गर्हायां स्वार्थे सनः तथैवायत्वात्, अयेसरक्तप्रतः
परावृत्तां शरीरकच्छायामप्यसहमानौ इति भावः, एतेन सर्व्वसमुद्रान्भूमण्डलाधिकारः
सर्व्वसमुद्राधिकारश्च एतयोः पराङ्मुखप्रवृत्तिविमुखयोः सूचितः ।

(१८२) स्वाप्तेति ।—स्वस्य—निजस्य, आत्मनः,—शरीरस्य, (“आत्मा पुंनि
स्वभावे च..... । .....शरीर-ब्रह्मणोरपि ॥” इति मेदिनी) प्रतिविम्बं—क्वाया,
तेन लज्जमानौ—वपमाणौ, अभिमानातिशय्यात् ममापि चरणपतनमिति धियेति भावः ।
शिरोरुहाणां—केशानामपि, भङ्गेन—भङ्गुरत्वेन, कुञ्चितत्वेनेत्यर्थः, युञ्जे पलायनेन च ।
चूडामणिसङ्क्रान्तेन—शिरोरत्नप्रतिफलितेन, अत एव द्वितीयेन—एकाधिकेनेत्यर्थः,
आतपत्रेण—रुक्तेषु, अपत्रपमाणौ—लज्जमानौ, कथमेकच्छब्देऽस्माकं द्वितीयच्छब्दं
दृश्यते ॥ इति धियेति भावः ।

(१८३) षण्मुखे—षड्गाने, स्कन्ददेवे इत्यर्थः । स्वामिशब्देन—स्वामी—

माननयनौ, (१८४) सन्ध्याऽञ्जलिघटनेषु अपि शूलायमानोत्त-
माङ्गी, (१८५) जलधरघृतेन अपि धनुषा दोदूयमानहृदयो,
आलेख्यच्चित्तिपतिभिः अपि अप्रणमद्भिः सन्तप्यमानचरणौ,
(१८६) परिमितमण्डलसन्तुष्टं तेजः सवितुरपि अवहुमन्य-
मानौ, (१८७) भूभृदपहृतलक्ष्मीकं सागरमपि उपहसन्तौ,
बलवन्तमकृतविग्रहं मारुतमपि निन्दन्तौ, हिमवतोऽपि चमरी-

कमारः प्रभृशः तच्छब्देन असुखायमानश्रवणौ—दुःखानुभाविकर्षौ इत्यर्थः, कथ-
मस्मदातिरिक्ते अपि स्वामीति प्रयुज्यते इति धियेति भावः । दर्पणदृष्टेन—आदर्शव-
नोक्तिनेन, प्रतिपुरुषेण—प्रतिविम्बगतेन जनेन, प्रतिस्पृष्टपुरुषेण वा, स्वप्रतिविम्बं दर्पण-
पातितं दृष्ट्वा प्रतिस्पृष्टौ अयमिति धियेति भावः, दूयमाननयनौ—असन्तुष्टनेत्रौ ।

(१८४) सन्ध्यायाम्—सन्ध्यायाम् अञ्जलिघटनानि—सन्ध्याकालिकदेवतावन्दने
शिरसि अञ्जलियोजनानि इत्यर्थः तेषु, शूलायमानं—शूलविज्जमिवाचरत, उत्तमाङ्गं—
शिरो ययौ तौ, अस्मदभिवन्दने एव लोकोः शिरसि अञ्जलिर्बध्यते, वयन्तु कथमञ्जलिं
शिरसि बध्नीम ॥ इति धियेति भावः ।

(१८५) जलेति ।—जलधरघृतेन—मेघघृतेन, धनुषा—शक्रधनुषेत्यर्थः,
दोदूयमानहृदयो—पुनःपुनः सन्तप्यमानमानसौ, कथमपरिणायि धनुर्घ्रियते अस्माकं
समक्षम् ॥ इति क्रोधादिति भावः । आलेख्यच्चित्तिपतिभिः,—चित्रापितृपतिभिः
इत्यर्थः । सन्तप्यमानचरणौ—दृष्टमानपादौ, कथमेतं अस्माकं चरणेषु न प्रणमन्ति ॥
इति क्रोधादिति भावः ।

(१८६) परिमितेति ।—परिमिते—परिच्छिन्ने इत्यतया ईदृक्तया च इति भावः,
मण्डलं—विम्बं, देशं च, विषये इत्यर्थः, (“मण्डलं परिधौ देशं कोठं द्वादशराजसु ।
क्राविस्य निवहे विम्बं विषुः ॥” इति मेदिनी) सन्तुष्टम्—एतदेव पर्याप्तमिति मत्वा
हृष्टमित्यर्थः, सवितुः,—सूर्यस्य, तेजः,—आतपं, प्रभावश्च, अवहु—न प्रभूतमित्यर्थः,
मन्यमानौ—अवधारयन्तौ ; स्वस्य अपरिमिततेजःशालित्वादिति भावः ।

(१८७) भूभृदिति ।—भूभृता—मन्दराचलं इत्यर्थः, भूभृद्भिः,—राजभिश्च,
अपहृता लक्ष्मीः,—श्रीः, रत्नादिसम्पद् यस्मात् तथाभूतं, सागरमपि उपहसन्तौ—
परिहासं कुर्वन्तौ ; ततोऽपि स्वस्य दुर्दर्शत्वादिति भावः । अकृतः,—अनाचरितः,
विग्रहः,—युद्धम्, अकृतः,—अघृतः, विग्रहः,—शरीरं यैन तथोक्तं, मारुतं—
युवा, निन्दन्तौ—कुक्षयन्तौ ; यदि विग्रहवत्त्वमस्य अभविष्यत्, तदा कियत्

बालयजनयोजितेन दह्यमानो, जलधीनामपि शङ्कैः खिद्य-
मानो, चतुःसमुद्राधिपतिम् अपरं प्रचेतसमपि असहमानो,
(१८८) अनपहृतच्छानपि विच्छायान् अवनिपालान् कुर्वाणो,
साधुषु अपि अमेवितप्रसन्नो मुखेन मधु चरन्ती, (१८९) दुष्ट-
राजवंशात् उभया दूरस्थितानपि स्नानिमानयन्ती, अनुदिवसं
शस्त्राभ्य मय्य मि ताकनन्तिम् अग्रेषराजप्रतापान्निर्वापण-

बलम् अत्र मि अत्रत्येति धियेति भावः । हिमवतोऽपि हिमारेपि चमरोणां
मदाख्यगोदानां बालयजनेन — पृच्छरूपयजनेन, बीजितं तेन वयमेव चामरयजनेन
भोज्यामहे, कप्रयमपि ! इति ईर्ष्येति भावः । जलधीनां सागराणां शङ्कैः,—
कम्बुभिः विधिर्विवक्षितः (“पद्मशङ्खादयो निधिः” इत्यमरः) खिद्यमानो—क्रिश्यमानो,
शङ्कनिधिभुजो बानिव कथं जलधिषु एतमज्ञाव ! इति स्पष्टेति भावः । अपरम्—
अन्यम्, असदतिरिक्तमिति भावः, प्रचेतसं—वरुणदेवं, (“प्रचेता वरुणः पाशौ”
इत्यमरः) अनहमानो—अक्षममाणो । सर्वत्र विवर्शितेभ्यः उपमानभूतेभ्यः उपमेय-
भूतयोरेतयोराधिष्ठतिपादनात् व्यतिरेकालङ्कारः ।

(१८८) अनपहृतं इति ।—न अपहृतं कृतं येषां तान्, विजित्य पुनः स्वे स्वे पदे
प्रतिष्ठापितानिति भावः, विच्छायान्—विगताः छायाः,—अनातपाः येषां तथा-
धिपान्, ये कृच्छिणः, ते कथं विच्छायभाजः (आतपभाजः) इति आपाततः विरोधात्
विरोधाभासः, परिहारस्तु—विच्छायान्—विगताकालीन्, पराजययलोकादिति भावः,
अवनिपालान्—राजः । साधुषु—सज्जनेषु, अमेवितप्रसन्नो—विना सेवां प्रसन्नो—
प्रसादवन्ती, सज्जनप्रियौ इत्यर्थः, अमेवित—अपीता, प्रसन्ना—मद्यविशेषः याभ्यां तो
इति च, मधु चरन्ती—मधुरभाषिणी इत्यर्थः, मधु—मद्यं, चरन्ती—सवन्ती इति च ;
यः अमेवितप्रसन्नः, कथं तस्य मुखात् मधु स्रवति ? इति विरोधः, परिहारस्तु
पूर्वव्याख्यया इति बोध्यम् ।

(१८९) दुष्टराजवंशान्—दुष्टराजकुलानि, वंशान्—वैणुदण्डांश्च, उभया—प्रतापा-
प्रिया, सत्पापेन च ज्ञानिं—मालिन्यं, शुष्कताञ्च ; उभया तु निकटस्थानेन मलिनौ करोति,
न तु दूरस्थान् इति विरोधः ; परिहारस्तु, उभया प्रतापाप्रिया इत्यनेन प्रदर्शितः । अनु-
दिवसं—प्रतिदिनम् ; शस्त्रेति ।—शस्त्राणाम् अभ्यासेन—आश्रया, पुनः पुनश्चवहारेण
इत्यर्थः, याभ्यामिका—कलहुरेखा, तथा कलङ्कितं—सङ्घातकिणम् । अश्वेति ।—अश्वपाशौ
—केशवाणां, राजकानां—राजान्यानां, पतापयोः,—वीर्यवहारे इत्यर्थः, निर्वापणेन—प्रतिघातेन,

मलिनमिव करतलमुद्वहन्ती, (२००) योग्याकालेषु धीरैः
धनुर्धनिभिः अभ्यर्णोपभोगाय दिग्बधूभिः इवालपन्ती, राज्य-
वर्धन इति हर्ष इति (२०१) सर्वस्यामेव पृथिव्याम् आवि-
र्भूतशब्दप्रादुर्भावौ, स्वर्णीयसा एव कालेन हीपान्तरेषु अपि
प्रकाशतां जग्मतुः ।

एकदा च (२०२) तौ आह्वय भुक्तवान् अभ्यन्तरगतः पिता
सखेहम् अवादीत्,—“वत्सो ! प्रथमं राज्याङ्गं दुर्लभाः सङ्गृह्याः ।
प्रायेण परमाणव इव समवायेषु अनुगुणीभूय द्रव्यं कुर्वन्ति
पार्थिवं क्षुद्राः । क्रीडारसेन नर्तयन्तो मयूरतां नयन्ति

प्रशमनेन इत्यर्थः, [“निर्वापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनम्” इत्यमरः । “निर्वापण—
इत्यत्र “निर्वापण—” इति पाठान्तरं न समीचीनम् ; “प्रादेशनं निर्वापणम्—” इत्यमरानु-
शासने निर्वापणशब्दस्य दानपण्यायै प्रयोगदर्शनात्] मलिनमिव—मलदूषितमिव, मसी-
क्षिप्तमिवेति भावः । वङ्गेनौरप्रक्षेपणादिरूपसाधनमन्तरेण करतलाभ्यां निर्वापणं विकृतं,
प्रतापवङ्गः इति समाधानात् सूर्यांशत्वात् करतलाग्निनिर्वापणसङ्गतेषु विरोधाभासः ।

(२००) योग्याकालेषु—अभ्यासकालेषु, (“योग्यः प्रवीणयोगार्हो...। ...
अभ्यासाकं योषितोः” इति मेदिनी) धीरैः,—गम्भीरैः, धनुर्धनिभिः,—काण्टक-
निःस्नैः, अभ्यर्णः,—सन्निहितः, प्रत्यासन्न इत्यर्थः, अचिरभावोति भावः, य उपभोगः,
—दिक्पालानां विजयेन सम्भोगः तस्ये । [“अभ्यर्णोपभोगाय” इत्यत्र “अभ्यर्णोप-
भागात्” इति पाठान्तरं, तदाभ्यर्णोपभोगमभिप्रेत्यर्थः, “स्थव्रीपे कर्मस्थधिकरणे”
(वा०) इति पञ्चमी] ।

(२०१) सङ्गृह्यां—समुपगमाम् इत्यर्थः, सार्वभौमेन्द्ररतनयत्वात् अलौकिक-
प्रभावशालित्वात् वा इति भावः । आविर्भूतेति ।—आविर्भूतः,—प्रकाशितः, शब्द-
प्रवृत्तिर्भावः,—ख्यातिः ययोः तौ । स्वर्णीयसेव—अत्यल्पेनैव । हीपान्तरेषु—अन्तेषु
हीपेषु, जम्बूद्वीपातिरिक्तेषु द्वीपेषु इत्यर्थः, प्रकाशतां—ख्याततामित्यर्थः ; दुष्पूतक-
शक्तिशालित्वात् इति भावः ।

(२०२) तौ—राज्यवर्द्धन-इषांस्त्र्यकुमारौ । भुक्तवान्—कृताहारः, मध्यन्दिने
इति भावः । अभ्यन्तरगतः,—अन्तःपुरवर्ती । प्रथमं—प्रधानभूतम् । राज्याङ्गं—
राजकर्मणः अवयवः, राज्यपीडकमिति भावः । सङ्गृह्याः,—सञ्चरिवाः अमात्या इत्यर्थः ;

बालिशाः । (२०३) दर्पणमिवानुप्राविश्य आत्मीयां प्रकृतिं
सङ्ग्रामयन्ति पल्लविकाः । (२०४) स्वप्ना इव मिथ्यादर्शनैः

बेचवत्खनरनाद्यानुरागयोः एकवासुलभजात् इति भावः । चुद्राः,—गौचाशयाः,
साधारणा जना इत्यर्थः ; अन्यत्र—चुद्राः, अतिसूक्ष्मावयवाः, परमाणव इव,
समवायेषु—संयोगेषु, मिलित्वा मन्त्रणाकार्येषु इत्यर्थः, संज्ञितेषु च ; समवायेषु
अनुगुणीभूयाद्युत्तसिद्धानामाधाराधेयभूतानां कथमिह प्रत्ययहेतुः इति संयोगोऽर्थोऽवस्यः ;
अनुगुणीभूय—अनुकूलीभूय, अनुकूलमतं प्रदर्शय इत्यर्थः, प्रविश्य च, अस्याऽन्यमिति भावः,
पार्थिवं—राजाङ्गं, द्रव्यं—सामान्यं जनरूपं वस्तु, स्वाधिसाधनाय उपकरणैर्भूतमिव
यावत्, अस्यापि ते स्थित्यनर्हत्वादिति भावः ; अन्यत्र,—पार्थिवं—पृथिवीसम्बन्धि, द्रव्यं—
वस्तु, चित्यदुरादिरूपमिति यावत्, प्रायेण बाहुल्येन, कुर्वन्ति—निष्पादयन्ति ; “प्रायेण”
इत्यनेन अट्टादिकमपि हेतुरत्र विद्यते, प्राधान्यत्वं पुरुषकारशक्तिमतां तेषामेव इति
अनितम् । गौचाशयाः प्रथमं मन्त्रणासदसि प्राप्य राशः अनुकूलमतं प्रकाशयन्तः अने-
राजानम् आशचीक्रुन् स्वमतानुवर्तिनं कुर्वन्ति इति समुदितार्थः । अदायमाश्रयः,
—यथा समवाधिकारणैः समवायसम्बन्धेन परमाणवः सभूय द्रव्याणि उत्पादयन्ति तथा
चुद्रा जनाः अनुगुणीभूय पार्थिवम् अन्यविधमेव च्छदयन्ति ; चुद्राः भृत्याः परिहरणीय
इति फलितम् । कौडारसेनेति ।—बालिशाः—धूर्ताः, [बालाः सन्ति एषाम् इति
बालिनः,—मूर्खान्, तान् श्यन्ति कदर्थभावापन्नकपटान्तरितपरामर्शः हीनविचारे वा
लघुकुर्वन्ति तथाकाः । आन्युपगतात् शाघाताः “आतोऽनुपसर्गः कः” (३।२।३ पा०)
इति रूपम्] प्रवृत्त्यनुकूलवाटुवाक्वादिभिः कोमलमतिस्वायत्तीकरणपटवः इत्यर्थः,
शिखरवत्, (“शिखावत्ते च बालिशाः” इत्यमरः) कौडारसेन—कौडारागेण, नतंयन्तः,—
आलपन्त इत्यर्थः, नृत्यं कारयन्तश्च, मयूरता—धूतजनसंख्यातामित्यर्थः, उपहास्यतां वर,
शिखिलञ्च, नयन्ति—प्रापयन्ति ; बालका वया कौडता मयूर नतंयन्ति, तथा धूर्ताः
अबोधं नृपमन्त्रं वा कौडारसेन उन्माद्य कौडनकं कुर्वन्तीति भावः ।

(२०३) दर्पणमिति ।—दर्पणमिव अनुप्राविश्य—अभ्यन्तरं प्रविश्य, समयानु-
कूलवाटुवादैः मनोरञ्जने कृत्वा इति भावः, राजानम् अन्यं वा इति शेषः, आत्मीयां
प्रकृतिं—स्वभावं, प्रतिष्ठायाच्च, सङ्ग्रामयन्ति समारोपयन्ति ; दर्पणे यथा प्रतिबिम्बं
प्रतात, तथा रङ्गशङ्कनायाकचुक्रैः अभ्यन्तरं प्रविष्टैर्धूर्तैः चित्तरङ्गनेन राजा अन्यो वा
स्वा प्रकृतिं धूर्सतां नीयते इति भावः । पल्लविकाः—विटाः ।

(२०४) स्वप्ना इव—“स्वप्नी निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः” इत्युक्तस्य

असङ्ख्यं जनयन्ति विप्रलम्भकाः । (२०५) गीतनृत्यहसितैः
उपेक्षितामावहन्ति उपेक्षिता विकारा इव घातिकाः ।
(२०६) चातका इव दृष्ट्वावन्तो न शक्नुवन्ते ग्रहीतुमकुलीनाः ।
(२०७) मानसे मीनमिव स्फुरन्तमेव अभिप्रायं गृह्णन्ति जालिकाः ।
(२०८) यमपट्टिका इव अम्बरे चित्रमालिखन्ति उद्गीतकाः ।

इव, मिथ्यादर्शनेः,—असङ्ख्यास्तेः, अलीकवस्तुप्रकटनेश्च, असतीम्—अशोभनां,
दुष्टमित्यर्थः, बुद्धिं—ज्ञानम्, असति—अविद्यमाने अलीके च, बुद्धिं—धियं, जनयन्ति—
उत्पादयन्ति ; निरन्तरमसप्रपञ्चपश्येदसञ्चत्वात् इति भावः । विप्रलम्भकाः,—प्रतारकाः,
असन्मागेप्रवर्तकाः इति भावः ।

(२०५) गीतेति ।—गीतं—गानं, नृत्यं—नर्तनं, हसितं—हासः तः, उपेक्षिताः,
—अवधीरिताः, अविक्रिमिता इत्यर्थः, घातिकाः,—वायुजनिता इत्यर्थः, [“तत्
वागतः” (४।३।७३ पा०) इति वातात् ठञि रूपम्] विकाराः,—रोगविशेषा इव,
घातिकाः,—धूर्ताः, उपेक्षितां—विकृतचित्ताम्, आवहन्ति—नयन्तीत्यर्थः, सदसद्विचार-
शक्तेर्दुर्बलीकरणात् इति भावः ।

(२०६) चातका इव—तदाख्यपक्षिविशेषा इव, दृष्ट्वावन्तः,—चलन्त्याः,
पिपासिताश्च, अकुलीनाः,—अकुलजाः, दृक्कलजाता इत्यर्थः ; अन्यथ,—न कौ—
इष्टिव्यां, लीनाः,—स्थिताः, आकाशचारिण इत्यर्थः, ग्रहीतुं—वशीकर्तुं, धर्तुं च, न शक्नुवन्ते
—न पार्यन्ते ; एकव,—दुष्टदृढयत्वात् खलप्रकृतिकत्वाच्च, अन्यथ,—आकाश-
चारित्वात् इति भावः ।

(२०७) मानसे इति ।—जालिकाः,—कूटकारकाः, शठा इत्यर्थः, जालीप-
जीविनः कैवर्त्ताश्च, मानसे—चित्ते, तदाख्यसरसि च, स्फुरन्ते—विराजमानम्,
अभिप्रायम्—आशयं, गृह्णन्ति—अवबुध्यन्ते, धरन्ति च ; समयस्य निरपराधसरलप्राणि-
नियन्त्रणं समानम् इत्याशयः ।

(२०८) यमपट्टिका इति ।—उद्गीतकाः,—अतिदुश्चरितत्वेन उच्चैर्गीतं—
कीर्तनं देवां तथाभूताः, अतिदुर्विनीता इत्यर्थः, यमपट्टिका इव—यमस्य पट्टिका
देवां ते, यमदूता इत्यर्थः, यमपट्टेन—यमपट्टप्रदर्शनेन जीवन्ति इति वा ते
यमपट्टिकाः इति, अन्तकशासनपदवन्तः, गृहीतपट्टलिखितसपरिजनधर्मराजाः वा,
ते इव, बहुश्रीहिसमासान्तउद्गतयोः गृह्यं स्त्रीनिङ्गपंलिङ्गयो उपमानोपमेय-
सम्बन्धस्य साधुत्वाभावात्, अम्बरे—आकाशे, अभिधी इत्यर्थः, वस्त्रे च, चित्रम्—

(२०८) शब्दं हृदये निक्षिपन्ति अतिमार्गणाः । (२१०) यतः सर्वेदोषाभिषङ्गैः असङ्गतौ बहुधा उपधाभिः परीक्षितौ शुची विनीतौ विक्रान्तौ, अभिरूपौ मालवराजपुत्री भ्रातरौ भुजौ इव मे शरीरात् अश्रुतिरिक्तौ कुमारगुप्त-माधवगुप्तौ अस्माभिर्भवतोः अनुचरत्वार्थम् इमौ निर्दिष्टौ । अनयोः उपरि भवद्गामपि न अन्यपरिजनसमवृत्तिभ्यां भवितव्यम्” इत्युक्त्वा तयोः आह्वानाय प्रतीहारम् आदिदेश ।

(२११) न चिसात् द्वारदेशनिहितस्त्रोचनौ राज्यवर्धन-हर्षौ

आश्चर्यम्, असम्भावनीयं वस्तु इति भावः, आलिख्य, आलिखन्ति—चित्रयन्ति ; यमदूता यथा अतर्कितमेव स्वव्यापारमनुतिष्ठन्ति, तथा तादृशा धूर्ताः सङ्घसा अस-
भाव्यमनिष्टमुत्पादयन्ति ; यद्वा,—यमपट्टिका यथा विविधं चित्रं यमपुरहृत् वस्त्रे
आलिख्य दर्शयित्वा विषयमुत्पादयन्ति, तथा धूर्ता आकाशकुसुमोपमं विविधं सुख-
चित्रं प्रदर्शयन् राजानमायत्तौकुर्वन्तीति भावः ।

(२०८) शब्दमिति ।—अतिमार्गणाः,—अत्यर्थमन्वेषणपराः, अतिशयेन क्षिद्रान्वेषिणः
इत्यर्थः, बाह्यभक्तिप्रदर्शिनः धूर्तविशिषाः इति भावः, तौल्यशराश्च ; (“मार्गणो याचके
शरे । याज्ञान्वेषणयोः क्लौवम्” इति मेदिनी) हृदये—अन्तरात्मनि, बचसि च,
शब्दं—व्यथाविशेषं, स्व फलकश्च ; निक्षिपन्ति—निदधतीत्यर्थः ।

(२१०) यत इति ।—यतः,—यस्मात्, सर्वैः दोषाभिषङ्गैः,—दोषैः,—
अविनयादिभिः, अभिषङ्गाः,—पराभवाः तैः, (“अभिषङ्गः पराभवे” इत्यमरः)
असङ्गतौ—असंसृष्टौ, सर्वदोषविनिर्मुक्तौ इत्यर्थः । बहुधा—बहुना प्रकारेण, उपधाभिः,
—कलैः, भृत्यानां परीक्षणोपायविशेषैरित्यर्थः, “उपेक्षाधीयते यस्मादुपप्रेति ततः
श्रुता । उपाय उपधा ज्ञेया तथा भृत्यान् परीक्षयेत् ॥” इत्युक्तेः ; परीक्षितौ—
अवेक्षितौ । शुची—विशुद्धचरितौ । विनीतौ—विनयवन्तौ । विक्रान्तौ—पराक्रम-
शालिनौ । अभिरूपौ—रमणीयौ, सुन्दराकृतौ इत्यर्थः । (“अभिरूपो बुधे रम्ये” इति
मेदिनी) । अश्रुतिरिक्तौ—अभिद्वौ । अनुचरत्वार्थं—साङ्गचर्यार्थम् । इमौ
इति ।—तत्र अवर्तमानयोरपि तयोरनन्तरमेव आगमनात् वदंशब्देन निर्दिष्टौ ज्ञेयः ।
निर्दिष्टौ—निरूपितौ । तयोः,—मालवराजपुत्रयोः कुमारगुप्त-माधवगुप्तयोः भावीः ।

(२११) “न चिसात्” इत्यस्य “राज्यवर्धन-हर्षौ—कुमारगुप्तं पृष्ठतः तस्म-

प्रतीहारेण सह प्रविशन्तम्, अग्रतो ज्येष्ठम् अष्टादशवर्षवयसं,
नात्युच्चं, नातिखर्चम्, अतिगुरुभिः पदन्यासैः अनेकनरपति-
सञ्चरणचलां निश्चलीकुर्वाणम् इव उर्वीम्, (२१२) अनवर-
ताभ्यस्तलङ्घनघनोपचयकठिनमांसमेदुरात् ऊरुद्वयात् निष्पत-
तेव अनुल्बणजानुप्रत्यिप्रसूतेन तनुतरजङ्घाकाण्डयुगलेन भास-
मानम्, (२१३) उल्लिखितपोर्षप्रकाशितक्रशिन्ना मन्दरमिव
सुरासुररभसभ्रमितवासुकिरुषणक्षीणेन मध्येन लक्ष्यमाणम्,

भाष्यवृत्तं दृष्टव्यम्” इत्येकेण सम्बन्धः । प्रथमं तावत् कुमारगमं विशिनष्टि,
प्रतीहारेणोत्तरीदिभिः ।—प्रतीहारेण—दौवारिकेण । अष्टादशवर्षवयसम्—अष्टादशवर्षा-
वयः यस्य तादृशम् । अतिगुरुभिः, —अतिभारवद्भिः सत्त्वसारत्वादिति भावः ; पदन्यासैः,
—पदविच्छेदैः । अनेकेति ।—अनेकेषु—बहुषु, नरपतिषु—राजसु, सञ्चरणेन—सदृसणेन,
चलां—चञ्चलाम्, एकतास्थायिनीमित्यर्थः, बहुस्वामिकामिति भावः । निश्चलीकुर्वाणमिव
—स्थिरौकुर्वाणमिव, एकस्वामिकां कुर्वाणमिव इत्यर्थः । उर्वीं—पृथ्वीम् ।

(२१२) अनवरतेति ।—अनवरतम्—अविच्छेदं यथा तथा, अभ्यसेन—पटः
पुनः श्रौलितेन, लङ्घनेन—उपक्रमेण, उल्लम्बनेन इति यावत्, बाल्यसुलभाचारात् इति
भावः, घनं—सान्द्रं, निविडमिति यावत्, उपचयेन—वृद्ध्या, कठिनम्—अशिशितं,
दृढमित्यर्थः, यत् मांसं तेन मेदुरं—पटं तस्मात्, [“भञ्जभास—” (१ । २ । १६१
पा०) इत्यादिना ध्रुचि रूपम्] ऊरुद्वयात्—ऊरुयुगलात् निष्पततेव—निर्गच्छतेव ।
अनुल्बणेति ।—अनुल्बणः, —अनुकटः, यः जानयतिः,—जङ्घीर्वीः सन्निः, तस्मात्
प्रसूतम्—उद्भूतं तेन, तनुतरजङ्घाकाण्डयुगलेन—तनुतरः,—क्षीणतरः, ऊर्कपेक्षया इति
भावः, यः जङ्घाकाण्डः,—प्रवृत्तादण्डः, जानु-गुणफयोरन्तरदेश इत्यर्थः, तदयुगलेन—
तङ्गयेन, कृशतरजङ्घाकाण्डद्वयेन इत्यर्थः, भासमानं—राजमानं, मांसलो-तनुज्वा-
शानित्वस्यातिरमणीयत्वात् इत्याशयः ।

(२१३) उल्लिखितेति ।—उल्लिखितेन—तनुक्तेन, (“स्यादल्लिखितमुत्कीर्णं
तनुक्तेन च वाच्यवत्” इति मेदिनी) पार्श्वेन—पार्श्वदेशेन, प्रकाशितः,—प्रकटितः,
क्रशिन्ना—काश्ये यस्य तेन । सुरेति ।—सुराया अमुराया तेः, रभसेन—वेगेन,
भ्रमितस्य—सञ्चालितस्य, वासुकिः,—मागराजस्य, कषणेन—घर्षणेन, क्षीणं—कृशं
तेन, मध्येन—मध्यभागेन, चटिर्दृष्टेन इत्यर्थः । मन्दरमिव—मन्दराचलमिव, लक्ष्य-

अतिविस्तीर्णेन उरसा स्वामिसम्भावनानाम् अपरिमितानाम्
अवकाशम् इव प्रयच्छन्तम्, (२१४) प्रलम्बमानस्य भुजयुगलस्य
निभृतललितैः विक्षेपैः अतिदुस्तरं तरन्तमिव यौवनोदधिं,
(२१५) वामकरकटकमाणिक्यमरीचिमञ्जरीजालिन्या समु-
द्भिद्यमानप्रतापानलशिखापञ्चवयेव चापकिणलेश्वया अङ्कित-
पीवरप्रकोष्ठम्, (२१६) आलोहिनीम् उच्चंसतटावलम्बिनीम्
अस्त्रयद्गणव्रतविधृतां रौरवीम् इव त्वचं कर्णाग्रमणेः प्रभां

मार्गं—दृश्यमानम् । वर्षणेन मन्दरादः तथा तानवासम्बन्धात् असम्बन्धे सम्बन्ध-
रूपातिशयोक्तिः उपमासङ्कीर्णः] अतिविस्तीर्णेन—अतिविशालेन, उरसा—वचः-
स्थलेन, स्वामिसम्भावनानां—प्रभुममादराणां, प्रभोः स्नेहानामिति भावः, अवकाश-
मिव—स्थानमिव, प्रयच्छन्तं—ददन्तम् ।

(२१४) प्रलम्बमानस्य—आश्रयतस्य इत्यर्थः । निभृतललितैः—निभृताः,—विनीताः,
विनयमुचका इत्यर्थः, ललिताः,—रम्याश्च तैः विक्षेपैः,—सञ्चालनविशेषैः, अतिदुस्तरं—
दुःखिनापि लङ्घितुमशक्यं, स्वल्पेनपि स्तब्धनेन मञ्जनसम्भवादिति भावः, यौवनोदधिं—
मारुण्यसागरम्, अतलस्पर्शविषयरसरागमकरादिसङ्कुलत्वात् तथालम् इति हृदयम् ।

(२१५) वामेति ।—वामकरे—मध्यहस्ते, यः कटकः,—बलयः, तव यत
माणिक्य—रत्नविशेषः, तस्य मरीचयः,—मयुग्वा एव, मञ्जयः,—बल्लयः, अभि-
नवोद्भूताः सुकोमलाः पङ्कवाङ्गरूपा इत्यर्थः, तासां जालं—समुद्रः अस्ति अस्यामिति
तथोक्तया । समुद्भिद्यमानेति ।—समुद्भिद्यमानाः,—समुद्भूतं नीयमानाः, प्रतापा-
नलस्य—वीर्यवक्रः, शिखा एव—ज्वाला एव, पङ्कवाः,—किसलयः सस्यां तथा-
भूतया, शिखायाणां कृष्णरक्तिमाभासत्वात् इति भावः, चापकिणलेश्वया—धन-
धारेणजनितकलङ्करोश्वया । अङ्कितेति ।—अङ्कितः,—चिह्नितः, पीवरः,—पुष्टः,
प्रकोष्ठः,—कूर्पर-मणिवन्धयोः अन्तरालभागः यस्य तथोक्तम् ।

(२१६) आलोहिनीम्—आरक्ताम्, इषदक्तामित्यर्थः, [आलोहितशब्दात्
“वर्णादनु—” (४।१।३८ पा०) इत्यादिना डीपि तकारस्य नकारादेशे सिद्धम्] ।
उच्चंसतटावलम्बिनीम्—उच्चम्—उन्नतम्, अंसतटं—स्तम्भदेशम्, अवलम्बते—
आश्रयतीति तथोक्तम् । अस्त्रेति ।—अस्त्रयद्गणमेव व्रतं—नियमः, तस्मै विधृतां—
वृद्धीतां, रौरवीमिव—रुक्, —मृगविशेषः तत्सम्बन्धिनीमिव, त्वचं—चर्म, “कार्ण-
धोरववासाणि वज्राणि ब्रह्मचारिणः । वसीरसानुपूर्वेण श्रावचौमाविकानि च ॥”

बिभ्राणम्, (२१७) उत्कोटिकेयूरपत्रभङ्गपुच्छिकाप्रतिविम्बगर्भ-
कपोलं मुखं चन्द्रमसम् इव हृदयस्थितरोहिणीकम् उद्दहन्तम्,
(२१८) अचपलस्तिमिततारकेण अधोमुखेन चक्षुषा शिञ्च-
यन्तमिव लक्ष्मीलाभोत्तानितमुखानि पङ्कजवनानि विनयं,
स्वाम्यनुरागमिव अस्नातकम् उत्तंसीकृतं शिरसा धारयन्तं,
(२१९) निर्दयया कङ्कणभङ्गभीतसकलकार्मुकार्पितामिव

इति भगवता मनुना चतुर्विधचरित्राणां रौरवचन्द्राच्छादनस्योक्तत्वादिति भावः।
कर्णाभरणमण्येः, — कर्णालङ्काररवस्य, प्रभां—कार्मां, बिभ्राणं—दधानम् ।

(२१७) उत्कोटीति । — उत्—उद्गता, कीटिः, —अग्रभागः, कीणो वा यस्य,
ताटशः यः केयूरपत्रभङ्गः, —अङ्गटपत्रभङ्गः, अङ्गटस्यपत्राकाररचनाविशेषः इत्यर्थः,
तत्र या पुच्छिका—पुच्छलिकाऽऽकृतिः, तस्याः प्रतिविम्बं—प्रतिच्छाया, गर्भं—मध्ये यस्य
ताटशो, कपोलौ—गण्डौ यस्य तथाभूतं, मुखं—वदनम् । उद्दधेति । —उद्दधे—उत्तमं,
स्थिता—विराजिता, रोहिणी—स्वप्रिया यस्य तथाविधं, चन्द्रमुखम् इति भावः ।

(२१८) अचपलेति । —अचपला—अचञ्चला, स्तिमिता—स्थिरा, तारका—
कनीनिका यस्य तेन, अधोमुखेन—नतं, विनयावनसंश्लेषेति भावः । लक्ष्मीति । —
लक्ष्मीः, —श्रियाः, लाभेन—प्राप्त्या, उत्तानितानि—उन्नमितानि, नीचाश्रयमुलभ-
गर्वादिति भावः, मुखानि येषां तानि, पङ्कजवनानि—पद्मवनानि, विनयं—शिरः।
चरित्रं, शिञ्चयन्तमिव—सम्पत्समये नैव औद्भुत्यं प्रदर्शितव्यमिति उपदिशन्तमिव इत्यर्थः ।
[अत्र “गतिबुद्धि—” (१।४।५२ पा०) इति सूत्रेण अणौ कर्तृणां कमलवनानां
कर्मत्वं, भौवादिकस्य “शिञ्चते” इत्यस्य अभ्यासार्थकत्वेन ज्ञानसामान्यार्थकत्वात्, शौ तस्य
प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वं वेदितव्यम् ; अत एव वृत्तौ दीक्षिताः, —“ज्ञानसामान्यार्थानामेव
यद्गुणं, न तु तद्विशेषार्थानाम्” इति] सर्वगौरवैः गर्वितसर्वगौरवोपदेशनस्य समादृतत्वात् ;
एतेनास्य कमललोचनत्वं ध्वनितम् । स्वाम्यनुरागं—प्रभुभक्तिम् । अस्नातकं—पुष्पविशेषं,
कुर्यादृकापुष्पमेदमिति यावत् ; “आम्डा” इति वङ्गीयैराख्यातम् आस्नातकवृक्षं वा,
तस्य मुकुलमिति भावः । उत्तंसीकृतं—शेखरतां नीतम् ।

(२१९) निर्दयया—दयाराहित्येन, काठिन्येन इति भावः ; [“निर्दयया”
इत्यत्र “निर्दयतया” इति पाठः कल्पनीयतया प्रतिभाति, दयानामभावः इति
वृत्तान्ताव्ययीभावे कृते, नजयस्य प्राधान्येन विवक्षितत्वे, निर्मन्त्रिकमित्यादिवत्

नम्रतां प्रकाशयन्तं, शैशवे एव निर्जितैः इन्द्रियैः अरिभिरिव संयतैः शोभमानं, प्रणयिनीमिव (२२०) विश्वासभूमिं कुलपुत्रताम् अनुवर्त्तमानं, (२२१) तेजस्विनमपि शीलेन आह्लादकेन सवितारमिव शशिना अन्तर्गतेन विराजमानम्, (२२२) अचलानामपि कायकार्कश्येन गन्धनम् इव आचरन्तं, दर्शनक्रीतम् आनन्दहस्ते विक्रीणानमिव जनं सौभाग्येन कुमारगुप्तं, पृष्ठतः

निर्हयमिति पदं प्रसज्येतेति विभावनीयम्] । कदप्येति ।—कदप्यस्य—इत्याभरणस्य वलयस्य, भङ्गात्—खण्डात्, भीतं—दण्डं, सकलं कार्मुकं—धनुः, तेन अपिंतां—मा एवं निर्हयतां कुर्वन्ति शिष्टाकल्पितामिति भावः, नम्रतां—विनीतत्वम् । शैशवे एव—बाल्ये एव, निर्जितैः, - वशीकृतैः, इन्द्रियैः—चक्षुरादिभिः, अरिभिरिव—शत्रुभिरिव, संयतैः,—निगदितैः ; सततशान्दव्यायामादिव्य समवत्त्वात् जितेन्द्रियम् अविलासिनश्च इति भावः ।

(२२०) विश्वासभूमिं—प्रत्ययभाजनम् । कुलपुत्रतां—कुलीनताम्, अनुवर्त्तमानम्—अनुसरन्तं, सत्कुलीयव्रतया अवश्यमेव विश्वसनीयमिति भावः ।

(२२१) तेजस्विनमपि—प्रतापवन्तमपि । शीलेन—चरित्रेण, निर्मलमेतत् भावः । आह्लादकेन—आह्लादयतीति तेन, आनन्दजनकेन, सदा प्रसन्नेन शान्तेन च इत्यर्थः । अन्तर्गतेन—हृदयावस्थितेन ; अन्यत्र,—वस्त्रागतेन इत्यर्थः, विकृष्टधर्कयोः रसमानाधिकरण्यादिति भावः, एतेनास्य अर्थाधिक्यत्वं प्रकटितम् । लघुशीतलत्वाद्यपूर्व्ययोगवैलक्षण्यं महानुभावत्वेन “भीमशान्तेर्नृपगुणैः” इत्याद्यनुरूपान्तरात् सूचितम् ; सरस्वति तेजस्वितादिगुणसङ्घेषु निश्चायां तेजस्वितपनः यथा निश्चाकरमनुप्रविष्टः जनानां नयनसत्त्वपङ्कः भवति, तथा अयमपि विनयादिगुणयामयोगात् सर्वेषां हृदययाह्वी अभूदिति तात्पर्यम् ।

(२२२) अचलानामपि—पर्वतानामपि, कायकार्कश्येन—अङ्गकार्कश्येन, गन्धनमिव—हिंसनमिव, विमर्दनमिवेत्यर्थः, पराभवमिवेति भावः, (“उल्हाद्वने च हिंसाया सूचने चापि गन्धनम्” इत्यमरः) आचरन्तं—कुर्वन्तं, पर्वतादपि हृदयशीरमिति तात्पर्यम् । दर्शनक्रीतं—दर्शनेन—दृष्टिभावेण, क्रीतम्—आयत्नीकृतं, स्वयमेव वशकृतमिति यावत्, जनं सौभाग्येन—प्रणयित्वेन, आभाषणादिना आनन्दोत्पादनेनेत्यर्थः, आनन्दहस्ते—आह्लादकरे संस्थाप्य इत्यर्थः, [औपदेशिकाधिकरणे 'सप्तमौ'] तेन नानुवर्तादिपरम्परया इति भावः, विक्रीणानमिव—विक्रय

तस्य कनीयांसम् अतिप्रांशुतया गौरतया च मनःशिला-
शैलमिव सञ्चरन्तम्, (२२३) अनुल्लवणमालतीकुसुमशेखर-
निभेन निर्जिगमिषता गुरुणा शिरसि चुम्बितमिव यशसा, पर-
स्परविरुद्धयोः विनय-यौवनयोः चिरात् प्रथमसङ्गमचिह्नमिव
भूसङ्गतकेन कथयन्तम्, अतिधीरतया हृदयनिहितां स्वामि-
भक्तिम् इव निखलां दृष्टिं धारयन्तम्, (२२४) अच्चाच्छचन्दन-
रसानुलेपशीतलं सन्निहितहारोपधानं वक्षःस्थलम् अनन्त-

कुर्वाणमिव, भूयसा जनं सानन्दं कुर्वाणमिव इत्यर्थः । एतेन जनानां विमुक्तौकरणं
व्यव्यते । कस्यापि कार्यस्यार्थं यदस्तु प्राक् क्रीयते, पश्चात् प्रसूतलाभार्थं तदन्वयापि
विक्रीयते इति लोकोदृष्टम् ; प्रकृते तु प्रथमतः स्वस्य सौम्यमूर्तितया दर्शनेनैव क्रौलः,
पश्चात् हर्षोत्पादनार्थमानन्दहसे जनः विक्रीत इति फलितम् । कनीयांसं—
कनिष्ठम् । अतिप्रांशुतया—अत्युन्नतकायत्वेन, गौरतया—गौराकृत्वेन च, मनःशिला-
शैलमिव—मनःशिला—मनोह्रा, उपधातुविशेष इति यावत्, तस्य शैलमिव—
तन्मयपर्वतमिव, तस्य तथोन्नतत्वात् मनःशिलासङ्गादेन गौराकृत्वाच्च इति भावः ।

(२२३) अनुल्लवेति ।—अनुल्लवणं—सौम्यं, शुभदर्शनमित्यर्थः, यत् मालती-
कुसुमशेखरं—मालतीपुष्पशिरोमाल्यं, (शेखरस्य अनुल्लवणता विनयव्यञ्जिका ज्ञातव्या)
तन्निभेन—तदव्याजिन, निर्जिगमिषता—निर्गन्तुमिच्छता, प्रकाशमानेन इति
भावः, गुरुणा—महता, पिवादिगुरुजनेन च, यशसा—कौश्यां, शिरसि चुम्बित-
मिव—सृष्टमिव, कृतचुम्बनमिव च, आप्नातमिवेत्यर्थः ; पिवादिगुरुजनेन च
प्रवासं गच्छता पुवादयः शिरसि चुम्बन्ते इति व्यवहारः । परस्परविरुद्धयोः,—
अश्लील्यविरोधिनीः, यौवनकालस्य उद्युतप्रकृतिकत्वात् विनयस्य च तद्विरोधित्वात्
तथैवैकवाक्यानामभवादिनि भावः, प्रथमसङ्गमचिह्नमिव—प्रथमसम्प्रेतलक्षणमिव,
भूसङ्गतकेन—भूयोः सङ्गतकं—सम्प्रेतलं तेन, कथयन्तं—वृत्तयन्तं, यथा भुवौ मन
परस्पराविरोधेन युक्ते, तथा विनयोयौवने परस्परमविरोधिनी सती अव स्थास्यत इति
भूयस्सम्प्रेतलव्याजिन प्रकटयन्तमिव इत्यर्थः ; एतेनार्थं युग्मधूरिति व्यञ्जितम् ।
निखलाम्—अवच्छलां, धीरामित्यर्थः ।

(२२४) अच्चेति ।—अच्चाच्छः,—अतिसच्छः, यः चन्दनरसः,—श्रीरसः
इव, तस्य अनुलेपेन—चर्कं प्रलीपनेन, शीतलं—हिमम् । सन्निहितेति ।—सन्निहितं

सामन्तसङ्क्रान्तिश्रान्तायाः त्रियो विशालं शशिमणिशिलापट्ट-
शयनमिव बिभ्राणं. (२२५) चक्षुः कुरङ्गकैः, घोणावंशं वराष्ट्रैः,
स्कन्धपीठं महिषैः, प्रकोष्ठबन्धं व्याघ्रैः, पराक्रमं केसरिभिः,
गमनं मतङ्गजैः मृगयाक्षपितशेषैर्भीतैः उत्कोचमिव दत्तं दर्श-
यन्तं माधवगुप्तं ददृशतुः ।

प्रविश्य च दूरादेव (२२६) चतुर्भिः अङ्गैः उत्तमाङ्गेन
च गां स्पृशन्ती नमस्कृतुः । सिन्धुनरेन्द्रदृष्टिनिर्दिष्टाम् उचितां
भूमिं भेजाते । मुहूर्तञ्च स्थित्वा भूपतिः आदिदेश तौ,—

—समीपस्थितस्य, परिहितस्येत्यर्थः, हारस्य उपधानम्—उपबर्हम्, चाययमित्यर्थः,
हारशोभितम् इति भावः । अनन्तेति ।—अनन्तेषु—असङ्ख्येयेषु, सामन्तेषु—
अधोऽनराजसु, या सङ्क्रान्तिः,—सङ्क्रमणं, सञ्चरणमित्यर्थः, तथा श्रान्ताः—क्रान्ता तस्याः,
त्रिवः,—लघुः, विशालं—विस्तृतं, प्रशस्तमित्यर्थः, शशिमणिशिलापट्टशयनमिव—
चन्द्रकान्तमणिप्रसारफलकशय्यामिव ; श्रान्तजनैः शीतलप्रशस्तपुत्रशयनीये शयितुं
विश्रम्यते इति भावः । एतेनास्य कबाटीरस्कृतं प्रकटीकृतम् । मुखकरदृष्टायै एव
श्रम्यते इति मनोरमाचारोऽयं रमायाः विश्रमस्य इति ध्वनितम् ।

(२२५) चक्षुः,—नेत्रं. कुरङ्गकैः,—समविशेषैः, दत्तमित्यन्वयः, एवमुत्तरव ।
घोणावंशं—गासादङ्गम् । स्कन्धपीठम्—अंसतटम् । प्रकोष्ठबन्धं—इत्याक्यबन्ध-
विशेषम् । केसरिभिः,—सिंहैः । मतङ्गजैः,—गजैः । मृगयेति ।—मृगयया
—आक्षेपटाचरणेन, क्षपिताः,—मात्रिताः, तेभ्यः शेषाः,—अवाशिष्टाः तैः, भीतैः,—
बलैः, सर्वानेव मृगसमुदागतं निनाशयिष्यति, इदानीम् अस्मानपि चेत् क्षपयिष्यति इति
चिन्ता ब्रह्मिणेः इत्यर्थः । उत्कोचमिव—दण्डविशेषमिव । एतेनास्य कुरङ्गनेत्रत्वम्, उत्तम-
कोचत्वं, इवस्कन्धत्वं, पीनप्रकोष्ठत्वं, सिंहविक्रमत्वं, गजगतित्वञ्च प्रकटीकृतम् ; अतीव-
रमणीयकृतिः पराक्रान्तशायमिति भावः ।

(२२६) चतुर्भिरिति ।—चतुर्भिरङ्गैः,—जानुभ्यां इत्याभ्याञ्च इत्यर्थः, उत्तमा-
ङ्गेन—शिरसा । गां—भुवम् ; अनेन पक्षाङ्गः प्रक्षामः प्रदर्शितः । सिन्ध्वेति ।—सिन्ध्वेन
—वत्सलेन, सेहशौलेनेत्यर्थः, नरेन्द्रेण—राश्या प्रधाकरवर्धनेन, दृष्ट्या—नेत्रेण,
नेत्रसंश्रयेत्यर्थः, निर्दिष्टा—प्रदर्शिता ताम् ; सिन्ध्वेति दृष्टिविशेषणं वा ; उचितां—
स्मितां, कबाट् समीपे स्तूपदमर्त्यादाऽनुसारीण उपनेत्रनाश्यामित्यर्थः, भूमिं—स्थानम्, आसन-

“अथ प्रभृति भवद्गतां (२२७) कुमारौ अनुवर्त्तनीयौ” इति ।
 “यथा आम्नापयति देवः” इति मेदिनीदोलायमानमौलिभ्याम्
 उत्थाय राज्यवर्द्धन-हर्षौ प्रणेमतुः ; तौ च पितरम् । ततश्च
 आरभ्य क्षणमपि (२२८) निमेषोन्मेषौ इव चक्षुर्गोचरात्
 अनपयान्ती, उच्छ्वास-निश्वासी इव नक्तन्दिवम् अभिमुखस्थितौ,
 भुजौ इव सततपार्श्ववर्त्तिनौ कुमारयोः तौ बभूवतुः ।

(२२८) अथ राज्यश्रीरपि नृत्यगीतादिषु विदग्धासु सखीषु
 सकलासु कलासु च प्रतिदिनमुपचीयमानपरिचया शनैः शनैः
 अवर्द्धत, (२३०) परिमितैरेव दिवसैः यौवनम् आरुरोह ।

मिति भावः, मेजाति—सिधवाने, उपविशतुरित्यर्थः, गुरुजनानुमतस्य आसमयइच्छ-
 निधमात् इति भावः । तौ - कुमारगुप्त-साधवगुप्तौ ।

(२२७) कुमारी—राज्यवर्द्धन-हर्षाख्यौ । अनुवर्त्तनीयौ—अनुसरणीयौ, संसेव-
 नीयौ इत्यर्थः, सहजमज्ञाविन इत्याशयः । मेदिनीति ।—मेदिन्यां—भूमौ, दोलाय-
 मानौ—विलुण्ठनौ, मौलौ—किरोटी धमिलौ वा ययोः ताभ्यां, धरणीपृष्ठे अवलमित-
 शिरोभ्यामिति भावः । तौ च—राज्यवर्द्धन-हर्षौ च, पितरं प्रणेमतुरित्यनेनान्वयः ।

(२२८) निमेषोन्मेषौ इव—निमालनामालने इव, चक्षुर्गोचरात्—दृष्टिविष-
 यात्, अनपयान्ती—अवर्द्धिगच्छन्ती, निमेषोन्मेषौ यथा कदाचित् नेवं न त्यजतः, तथा
 अत्यक्तसमीपौ इत्यर्थः । नक्तन्दिवं—रात्रिन्दिवम् । [अचतुर—” (५।१।७० पा०)
 इत्यादिना समासः] अभिमुखस्थितौ अभिमुखं—मुखसमीपे, समुखे इत्यर्थः,
 स्थितौ—वर्त्तमानौ ; उच्छ्वास-निश्वासावपि सदैव मुखसमीपे प्रवहन्ती वर्त्तते ।
 सततपार्श्ववर्त्तिनौ—निरन्तरपार्श्वचारिणौ ; कृत्यसाधनाय इच्छया वा इति भावः, बाहू
 अपि सदैव पार्श्वदेशं लम्बते ।

(२२९) राज्यश्रीः,—तदाख्या राजदृष्टिताऽपि । विदग्धासु—चतुरासु,
 सखीषु सहचरीषु, इवेति भावः, नृत्य-गीतादिषु—नर्तन-गानादिषु ; सखीनामिव
 नृत्य-गीतादीनामपि चित्तविनोदवादिनि भावः । कलासु—चतुःषष्टिविधासु विद्यासु ।
 [उपचीयमान—” इत्येव “समुपचीयमान—” इति पाठान्तरम्] ।

(२३०) परिमितैरेव—अल्पैरेव ; अतियत्नेन परिपालनात् इति भावः ।

निपेतुः एकस्यां तस्यां शरा इव लक्ष्यभुवि भूभुजां सर्वेषां
दृष्टयः । दूतप्रेषणादिभिश्च तां ययाचिरे राजानः ।

कदाचित् राजा अन्तःपुरप्रासादस्थितो (२३१) बाह्यकक्ष्याव-
स्थितेन पुरुषेण स्वप्रस्तावागतां गीयमानामार्याममृषोत्,—

“उद्देगमहाऽऽवर्त्ते पातयति पयोधरोन्नमनकाले ।

सरिदिव तटमनुवर्षं विवर्द्धमाना सुता पितरम्” ॥ ५ ॥

(२३२) ताञ्च श्रुत्वा पार्श्वस्थितां महादेवीम् उत्सारितपरि-
जनो जगाद,—“देवि ! तरुणीभूता वत्सा राज्यश्रीः । एतदीया
गुणवत्तेव क्षणमपि हृदयात् नापयाति मे चिन्ता । यौवनारब्ध

एकस्यां तस्यां—केवलायां राज्यश्रियां, विशेषायहात् इति भावः । लक्ष्यभुवि—शरव्य-
विषये । भूभुजां—राज्ञाम् ।

(२३१) बाह्येति ।—बाह्या—बहिः स्थिता, कक्ष्या—प्रकोष्ठः, “महल” इति
साधारणं तत्र अवस्थितः तेन । स्वस्य—आत्मनः, प्रस्तावः,—कन्यादानविषयकः
प्रसङ्गः, तेन तव वा आगता—उपस्थिता तां, कन्यादानविषयिणीमिति भावः,
गीयमानां—कौत्समानाम्, आर्यां—हृन्दोजातिं, “यस्याः प्रथमे पादे द्वादशमात्रा-
लया तृतीयेऽपि । षष्ठादष्ट द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके साऽऽर्या ॥” इत्युक्तलक्षणम् ।

यौवनपदवीमारोदमुद्यतायाः अनूदायाः कन्यायाः पितुः सदैवाशङ्कितं प्रसा-
दानकृतं यदृच्छाक्रमेण पुरुषमुखात् वर्धयति, उद्देगेति ।—अनुवर्षं—प्रतिवर्षं,
प्रतिवर्षं च, विवर्द्धमाना—वर्द्धिं गच्छन्ती ; एकव,—क्रमशः यौवनीश्लेषेण, अन्यव,
—अजस्रवर्षजलपूरण इति भावः, सुता—कन्या, पयोधरोन्नमनकाले—सर्गोद्गम-
ममये, मेघोदयकाले च, पितरं—जनयितारं, सरित्—नदी, तटमिव—कुल-
मिव, उद्देगः,—उद्देजनं, व्याकुलचित्तता इत्यर्थः, स एव महान् आवर्त्तः,—जलधमि,
उद्देग इव महान् आवर्त्तश्च तस्मिन् ; यहा,—उत्—उद्गतः, वेगः,—रयः यस्य
तादृशः महान् आवर्त्तः तस्मिन्, पातयति—निक्षिपति ; कन्यादायो नदीवेग इव
महोद्वेगमनकः, कुल-कुल-अंशशङ्कोदयात् इति भावः । उपमाऽलङ्कारः ॥ ५ ॥

(२३२) ताम्—आर्याम् । महादेवीं—श्रीदेवीम् । उत्सारितपरिजनः,—
अपमारितपरिवारवर्गः, निक्षतमन्त्रणाकरणस्योचितात् इति भावः । तरुणीभूता—
प्राप्तयौवना । एतदीया—एतस्मान्निनी, राज्यश्रीविषयिणीभ्यः ।

एव च कथयन्नात्म (२३३) इक्ष्णीभवन्ति पितरः सन्तापा-
नलस्य । हृदयम् अश्वकारयति मे दिवसमिव (२३४) पयो-
धरोन्नतिः अस्याः । केनापि कृता धर्म्या नाभिमतता मे स्थितिः
इयं, यत् अङ्गसम्भूतानि अङ्गलालितानि अपरित्याज्यानि अपत्य-
कानि अकाम्ण एवागत्य असंस्तुतेर्नीयन्ते । एतानि तानि
खलु अङ्गनस्थानानि संसारस्य । सेयं (२३५) सर्वाभिभाविनी
शोकान्नेः दाहगर्हिः, यत् अपत्यत्वे समाने जातायां दुहितरि
दूयन्ते सन्तः । एतदर्थं जन्मकाल एव कन्यकाभ्यः प्रयच्छन्ति
सलिलम् अश्रुभिः साधवः । (२३६) एतद्गयात् अकृतदार-
परिग्रहाः परिहृतगृहवमतयः शून्यानि अरण्यानि अधिशिरते

(२३३) इक्ष्णीभवन्ति—काष्ठभृता भवन्ति । सन्तापानलस्य—उद्देगाग्नेः, कथमेवा
पावसान् क्रियते, यदि अपावगता ज्ञात् तदाऽतीव दुःखमिति चिन्ताऽप्रेरित भावः ।

(२३४) पयोधरोन्नतिः,—सुनोद्गमः, मेघोदयश्च । केनापि—अज्ञातनाम्ना,
नियच्छेति भावः, कृता—विहिता, प्रवर्त्तिता इत्यर्थः, धर्म्या—धर्मादनपेता, [“धर्म-
पथ्यं -” (४१४१२२ पा०) इत्यादिना यत्प्रत्यय रूपम्] इयम्—एषा, कन्याया
भक्तभवनगमनरूपा इत्यर्थः, स्थितिः,—मर्यादा, सदाचार इत्यर्थः, मे—मम, न अभिमता
—न सम्प्रता, न अनुमोदिता इत्यर्थः । अङ्गसम्भूतानि—देहीत्यन्नानि, आत्मजानौत्यर्थः,
अङ्गलालितानि—उपङ्गवर्द्धितानि, अपरित्याज्यानि—परित्यक्तमयोग्यानि, अपत्य-
कानि—कन्या इत्यर्थः, अकाम्ण एव—असमये एव, कृतादेव इत्यर्थः । असंस्तुतेः,—
अपरिचितैः, जनैरिति शेषः । (“संतवः स्यात् परिचयः” इत्यमरः) अङ्गनस्थानानि—
कलङ्गस्थानानि, (“कलङ्गाङ्गी लाङ्गलघ” इत्यमरः) ।

(२३५) सर्वाभिभाविनी—सर्वान् जनान् अभिभवतीति तथोक्ता । अपत्यत्वे
—सन्तानत्वे समाने—तुल्ये, पुत्रेषु सहति भावः । जातायाम्—उत्पन्नायाम् । दूयन्ते
—तप्यन्ते । एतदर्थम्—एतन्नमित्तं, दहितुः अपावपतनार्ददुर्भावनायाः सन्तापी-
त्यादकत्वात् यथा सा अतिसत्तापदायिनी न भवेत्, तदर्थमिति भावः । अश्रुभिः,—
ज्वजलवर्षणैः, कन्यकायामुत्पन्नमावायामेव सा सत्यावगता भविष्यति न वा इत्यादि
परिग्रामचिन्ताया पिवादिगुरुजनानामश्रुषु आविर्भवतीति भावः ।

(२३६) एतद्गयात्—कन्यात् सन्तापभयात्, अकृतदारपरिग्रहाः,—अकृतोदाहाः,

मुनयः । को हि नाम सहते विरहम् अपत्यानाम् ? यथा
 यथा (२३७) समापतन्ति दूता वराणां, वराकी सख्यमानेव
 चिन्ता तथा तथा नितरां प्रविशति मे हृदयम् । किं क्रियते ?
 तथाऽपि (२३८) गृहगतैः अनुगन्तव्या एव लोकवृत्तयः ।
 प्रायेण च मम अपि अन्येषु (२३९) वरगुणेषु अभिजनमेव
 अनुरुध्यन्ते धीमन्तः । (२४०) धरणीधराणाञ्च मूर्द्धि स्थितो
 माहेश्वरः पादन्यास इव सकलभुवननमस्कृतो मौखरो वंशः ।

परिहृतगृहवसतयः, —परित्यक्तगृहस्थितयः, शब्दानि — निजानि । अधिशरन्ते —
 आश्रयन्ति । अवीपमानाश्चूनचप्रतीतिः गृहस्थः एव आरग्यकाः यथार्थमुखिनः
 इति व्यतिरेकी व्यञ्जते । नाम — सम्भावनायाम् ; पाषाणहृदयोऽपि न कदाचित्
 तयाविचक्षेत् शरीरं शत्रुयादित्याशयः ।

(२३७) समापतन्ति — समागच्छन्ति । वराकी — दीना, उपयुक्तोपायोद्भावनशक्त्यभावात्
 इति भावः । सख्यमानेव दुर्हितु भाव्यन्यामङ्गभावनाजनितोपान्वितेव । नितरां —
 अतिशयेन । लोकेऽपि निरतिशयलज्जितानां मुग्धाङ्गनाना सदनाभ्यन्तरतः निलयनं
 प्रविश्यम् ।

(२३८) गृहगतैः, — गृहस्थैः, लोकवृत्तयः, — लोकव्यवहाराः, लोकाचारा इत्यर्थः,
 अनुगन्तव्याः, — अनुसरणीयाः, सनानतसामाजिकसंस्कारसंरक्षणे अनङ्गत्वात् इति भावः ।

(२३९) वरगुणेषु वरस्य — उद्दीप्तः, गुणेषु — रूपयौवनश्रुतविनयादिषु ।
 अभिजनमेव — सत्कर्ममेव, स कुलजातत्वमेव इत्यर्थः, (“भवेदभिजनः ख्यातौ जन्मभूम्यां
 कुलज्जि । कुलेऽपि च” इति मेदिनी) । अनुरुध्यन्ते — अनुसरन्ति, अन्विष्यन्ति इत्यर्थः ।

(२४०) धरणीधराणां — राज्ञां, पञ्चतानाञ्च, मूर्द्धि — शिरसि, शिखरे च,
 माहेश्वरः — महेश्वरस्य अधीश्वरस्य महादेवस्य च अयं माहेश्वरः, (“महेश्वरो महादेव
 कश्चितोऽधीश्वरस्य च” इति मेदिनी) अस्मिन् वंशे बहवो महाप्रभावा राजानः
 प्रादुर्भूतविरति भावः, पादन्यास इव — निक्षिप्तचरण इव, चरणानि चप इव चेत्यर्थः,
 तद्वंशं समुत्पन्नवान्, तवावस्थानाञ्च ; “कदभिहितो भावी द्रव्यवत्प्रकाशते” इति
 न्यायवदिति भावः ; सकलैः भुवनैः, — तदासिभिरित्यर्थः, नमस्कृतः, — पूजितः,
 माननीयतया श्रेष्ठे वे परिगणितः समादृत्य इत्यर्थः, आराध्यतया अभिवन्दितश्च, मौखरः, —
 ‘मुखरो नाम कश्चिद्वनपतिः, तस्य अयं मौखरः वंशः, — कुलम् ; हिमालयस्य उपरि

(२४१) तत्रापि तिलकभूतस्य अवन्तिवर्मणः स्रुतः अग्रजो ग्रह-
वर्मा नाम ग्रहपतिरिव गां गतः पितुः अन्यूनो गुणैः एनां
प्रार्थयते । यदि भवत्या अपि मतिः अनुमन्यते, ततः तस्मै
दातुम् इच्छामि” इति उक्तवति भर्तृरि दुहितृस्नेहकातर-
तरङ्गदया साश्रुलोचना महादेवी प्रत्युवाच,—“आर्यपुत्र !
(२४२) संवर्द्धनमात्रोपयोगिन्यो धात्रीनिर्विशेषा भवन्ति खलु
मातरः कन्यकानाम् । दाने तु प्रमाणम् आसां पितरः । केवलं
(२४३) कृपाकृतविशेषः सुदूरेण तनयस्नेहात् अतिरिच्यते
दुहितृस्नेहः । यथा यावज्जीवम् आवयोः (२४४) न आर्त्तितां
प्रतिपद्यते, तथा आर्यपुत्र एव जानाति” इति ।

यथा महेश्वरेण पादान्यासः कृतः, तथा सर्वेषां भूयतामुपरि वंशेऽयं पादान्यासीऽकारि,
सर्वेभ्यः राजकुलेभ्यः एतत् गरिष्ठमिति ताव्यर्थम् ।

(२४१) तत्रापि—तस्मिन् वंशेऽपि इत्यर्थः, तिलकभूतस्य—ललाटालङ्कारभूतस्य,
अवन्तिवर्मणः,—तदाख्यस्य नृपतेः, स्रुतः अग्रजः,—स्नेहपुत्रः, ग्रहपतिरिव—सूर्य इव,
(“सूर्यसूर्याथिमादित्य... । विभावसुर्ग्रहपतिः—” इत्यमरः) गां गतः,—स्वर्गस्थः,
दिविस्थः इत्यर्थः, अन्यूनः,—भुवमवतीर्णः, (“स्वर्गेषु पृथगागवज्जदिङ्नेव वृष्टिभूजले ।
सत्यदृष्ट्या स्त्रियां पंसि गौः” इत्यमरः) पितुः,—अवन्तिवर्मणः इत्यर्थः, अन्यूनः,—
अहीनः, तुल्य इति यावत्, यथावदाकृत्यादिभिः इत्याशयः । एनां—राज्यश्रियम् ।

(२४२) संवर्द्धनेति ।—संवर्द्धनं—परिपोषणं, तन्मात्रे—तत्रैवेत्यर्थः, उपयोगः,
—व्यापारः, प्रयोजनमित्यर्थः अस्ति आसामिति तथोक्ताः । धात्रीति ।—धात्री—
उपमातृका, तस्या निर्विशेषाः,—विशेषरहिताः, धात्रीसदृश इत्यर्थः । प्रमाणं—
प्रमातारः, निर्णेतारः इत्यर्थः, एतासां पितृपादा एव दानादौ कर्त्तव्याकर्त्तव्यनिर्णयकारिण
इति भावः ।

(२४३) कृपेति ।—कृपया—अनुकम्पया, भर्तृभवनगमनाश्रितभाविर्विच्छेद-
जनितयेति भावः, कृतः,—जनितः, विशेषः,—पार्थक्यं यस्य तथाभूतः । तनयस्नेहात्—
पुत्रप्रीतिमपेक्ष्य इत्यर्थः, अतिरिच्यते—अतिरिक्ततया स्वीयते इत्यर्थः ।

(२४४) आर्त्तितां—मनःपीडात्वं, न प्रतिपद्यते—न प्राप्नोति, न मनःपीडां जनय-
तीत्यर्थः, दुहितृस्नेहः इति शेषः । [“न आर्त्तिताम्” इत्यत्र “नाशिताम्” इति

राजा तु (२४५) जातनिश्चयो दुहितृदानं प्रति समाह्वय
सुतौ अपि विदितार्थौ अकार्षीत् । (२४६) शोभने च दिवसे
ग्रहवर्म्मणा कन्यां प्रार्थयितुं प्रेषितस्य पूर्वगतस्यैव प्रधान-
दूतपुरुषस्य करे सर्व्वराजकुलसमच्चं दुहितृदानजलम् अपात-
यत् । (२४७) जातमुदि कृतार्थे गते च तस्मिन्, आसन्नेषु च
विवाहदिवसेषु, (२४८) उद्दामदीयमानताम्बूलपटवासकुसुम-
प्रसाधितसर्व्वलोकं, (२४९) सकलदेशादिश्रयमानशिल्पिमार्या-
गमनम्, अवनिपालपुरुषगृहीतसमग्रग्रामीणानीयमानोपकरण-

पाठेऽपि,— स एवार्थः । “आर्त्तिता” इति पाठे तु,—आर्त्तिता—दःखभावः,
प्रतिपद्यते—जायते; यादृशेन कर्मणा अस्माभिर्यावज्जवं शोचितव्यं तदाऽप्युतः
जानात्येव, अतो विविच्य क्रियतां, यथा परिणामः विरसो न भवेत् इति भावः ।]

(२४५) जातनिश्चयः,—कृतनिश्चयः, निश्चितमतिरिच्छः । विदितार्थौ—
ज्ञातार्थौ, तयोः प्राप्तवयस्कृतया मित्रवदुपचरणाद्भित्वात्, “प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुनः
मित्रवदाचरेत्” इति नीतिः इति भावः ।

(२४६) शोभने—शुभे । दुहितृदानजलं—दुहितृः दानाय—समर्पणाय, ग्रहवर्म्मे
सम्प्रदानाय इति भावः, जलम् अपातयत्—प्रायस्कृत्, वाग्दानविधानेनेति भावः ।

(२४७) “जातमुदि” इत्यस्य “आसीत् राजकुलम्” इत्युत्तरं सन्त्यर्थः ।
जातमुदि—जातहर्षे । कृतार्थे—सत्यसम्बन्धेन्द्रस्वीकारात् सिद्धागमनप्रयोजने इत्यर्थः ।
आसन्नेषु—सन्निहितेषु ।

(२४८) राजकुलं विश्रित्य, उद्दामेति ।—उद्दामम्—अवातरितमिति यावत्,
दीयमानेन—अयमाद्येन, ताम्बूलेन—पक्वेन, पटवासेन—पिटातेन, मन्थद्रव्यमिदं
इत्यर्थः, कुसुमेन—पुष्पे च, प्रसाधिताः,—अलङ्कृताः, सम्प्राणिता वा, सर्वे लोकाः,
—जनाः यस्मिन् तत्, मङ्गलकर्मणि तथा प्रसाधननियमात् इति भावः ।

(२४९) सकलेति ।—सकलेभ्यः,—सर्वेभ्यः, देशेभ्यः,—स्थानेभ्यः, जनपदेभ्यः
इत्यर्थः, सकलैः देशैर्वा, आदिश्रयमानम्—आश्रयमानम्, अनुसन्धमानमिति यावत्,
शिल्पिसाधानां—कारककर्मिसमूहानाम्, आगमनम्—उपस्थितिर्यस्मिन् तत्, मङ्गल-
रक्षणस्य पादिनिर्भाषाय इति हृदयम् । अवनिपालेति ।—अवनिपालपुरुषैः,—राजपुरुषैः,
राजनियुक्तकोषाध्यक्षादिभिरित्यर्थः, गृहीताः,—आदत्ताः, समयाः,—समसाः, यासौ-

सम्भारं, (२५०) राजदोवारिकोपनीयमानानेकमृपोपायनम्,
 (२५१) उपनिमन्वितागतबन्धुवर्गसंवर्गव्यग्रराजवल्लभं,
 (२५२) लब्धमधुमदप्रचण्डचर्मकार-करपुटोल्लालितकोणपटु-
 विवटनरणमङ्गलपटङ्गं, (२५३) पिष्टपञ्चाङ्गलमण्डमानो-
 लूखलमुमलशिलाद्युपकरणम्, (२५४) अशेषाशामुखावि-

शाना - जानपदानां, यामीणैर्वा आनीयमानाः, — उपस्थाप्यमानाः, प्रदीयमाना इत्यर्थः,
 उपकरणसम्भाराः, — कार्यसाधनाङ्गसामग्रीसङ्ख्याः यस्मिन् तत् ।

(२५०) राजेति । — राजदोवारिकैः, — राज्ञः द्वाररक्षिभिः, उपनीयमानानि
 — सहस्रमाणानि अनेकेषां — बहूनां, नृपाणां — राज्ञां, सामन्तानां भिन्नान्विता-
 नार्हति भावः, उपायनानि — उपद्रौकनानि यस्मिन् तत् ।

(२५१) उपेति । — उपनिमन्विताः, — कर्त्वा विवाहक्रियासमाधानार्थं सादर-
 माहृता, अत एव आगताः, — उपस्थिताः, ये बन्धुवर्गः, — बान्धवसमूहाः, तेषां
 सनीणाय — सङ्ग्रहाय, संवर्णनार्थमिति यावत्, व्यग्राः, — व्यापृताः, राजवल्लभाः, —
 राज्ञा भिज्जुकाः तद्विषयकाध्यक्षाः यव तत् ।

(२५२) लब्धेति । — लब्धेन — प्राप्तं, प्राप्य पीतेनेति यावत्, मधुमा — मदेन, यो
 मदः, — उच्छ्वासः, तेन प्रचण्डाः, — मद्यपानजनितस्फूर्त्या कार्यतत्पराः इत्यर्थः, मद्यपानेनैव
 नीचानामानन्दोदयात् इति भावः, ये चर्मकाराः, — वाद्यकरा इति यावत्, तेषां कर-
 पुटैः पाण्डियुगलेन, उल्लालितः, — हतः, यः कोणः, — घाटनदण्डः, (“काणो घोषोऽ-
 वादनम्” इत्यमरः) तस्य पटुना — नैपुण्यसहकृतम् इति यावत्, विवटनेन — ताडनेन,
 रणतः, — बलतः, मङ्गलपटङ्गाः, — आभ्युदयिकानकाख्यवाद्यभेदाः यस्मिन् तत् ।

(२५३) पिष्टेति । — पिष्टानाम् — आतर्पणानां, “पिटुलि” इति बहुभाषया
 प्रसिद्धानाम् अलिपनद्रव्यभेदानामित्यर्थः, हरिद्राकुङ्कुमगौरीचनतण्डुलचूर्णादिकृतानाम्
 इत्यर्थो वा पञ्चानाम् अङ्गुलीनां समाहारः पञ्चाङ्गुलं तेन, [“सङ्गापूर्वा दिगुः”
 (२।१।५२ पा०) इति समासे “स नपुंसकम्” (२।४।१७ पा०) इति नपुंसकत्वं,
 “दिगुरेक —” (२।४।१ पा०) इत्यादिना एकवचनञ्च, ततः “तत्पुरुषस्याङ्गुलं”
 (५।४।८२ पा०) इति सूत्रेण समासालोऽच्] पञ्चाङ्गुलद्वयौतपिष्टेन इत्यर्थः, मण्ड-
 मानानि — अलङ्कृतमाणानि, लूखलमुमलशिलादीनि — तदाख्यधान्यादिकण्डूसाधनानि,
 उपकरणानि — माङ्गलिकद्रव्यसमूहाः यत्र तत्, देशकुलाचारभियमात् इति भावः ।

(२५४) अशेषेति । — अशेषाणां — सर्वासाम्, आशानां — दिशां, मुखेभ्यः, —

भूत-चारण-परम्परा-पूर्यमाण-प्रकोष्ठ-प्रतिष्ठाप्यमानेन्द्राणीदैवतं,
 (२५५) सितकुसुमविलेपनवसनसत्कृतैः सूत्रधारैः आदीयमान-
 विवाहवेदीसूत्रपातम्, (२५६) उत्कूर्चककरैश्च सुधाकर्परस्कन्धैः
 अधिरोहणीसमारूढैः धवैः धवलीक्रियमाणप्रासादप्रतोली-
 प्राकारशिखरं, (२५७) क्षुब्धाल्यमानकुसुम्भसम्भाराभ्यःप्लव-

ज्ज्वरान्निभ्यः इत्यर्थः, आविर्भूतानाम्—आगतानां, चारणानां—कुशीलवानां, नट-
 विशेषाणामित्यर्थः, राज्ञां प्रशस्तिकौशिकानामिति यावत्, परम्पराभिः,—समूहैः,
 पूर्यमाणेषु—भिरुपमागेषु, प्रकोष्ठेषु—कक्षाविशेषेषु, प्रतिष्ठाप्यमाना—प्रतिष्ठां नीयमाना,
 इन्द्राणी—शची ऽव, देवता—उत्सवविघ्ननिवारिणीति भावः यस्मिन् तत्, स्वर्ग-
 वरादिस्त्रीभकारिणः शय्या विनाशयन्ती इति प्रसिद्धे ।

(२५५) सितति ।—सितेन—शुभेण कुसुमेन—पुष्पेण, विलेपनेन—शीखण्डा-
 द्यनुर्लपनदृश्येण, वसनेन—वस्त्रेण च, सत्कृताः,—सम्मानिताः तैः, सूत्रधारैः,—स्थप-
 तिभिः, आदीयमानेति ।—आदीयमानः,—क्रियमाण इत्यर्थः, विवाहवेद्याः,—विवा-
 हार्था—परिणयायां, वेदी—परिष्कृता भूमिः, मन्त्रविंश इत्यर्थः, मन्त्राः, तद्विर्माणाय-
 मिति भावः, सूत्रपातः,—तन्त्रविन्यासः, सम-च-विषमवर्णनयार्थमिति भावः यत्र तत्र ।

(२५६) उत्कूर्चककरैः,—उत्कूर्चकानि—“कणिके” इति ख्यातानि “राजसिन्धु”
 इत्याख्यया प्रसिद्धानां प्रासादादिनिर्माणकारणाम् इष्टकाग्रहनिर्माणसाधनानि अस्त्राणि
 इत्यर्थः, करेषु—हस्तेषु येषां तैः, यद्वा—उत्कूर्चिकाः,—उत्त—उत्तोलिताः, कूर्चिकाः,
 —तुलिकाः, “कुंवि” इति ख्याताः चूर्णनपसाधनद्वयविशेषाः इत्यर्थः, (“कूर्चिका
 सूचिकायाश्च तुलिकायाश्च कुंघ्रि” इति मेदिनी) करेषु येषां तैः । सुधैति ।—सुधानां—
 चूर्णाख्यालेपनदृव्याणां, कर्पराः,—भाजनानि, स्कन्धेषु—अंसेषु येषां तैः । अधिरोहणी-
 समारूढैः,—अधिरुह्यते अगतेति अधिरोहणी—निःश्रेणिः, “सिंङी” इति भाषा,
 (“निःश्रेणिर्वाधिरोहणी” इत्यमरः) [“अधिरोहणी” इत्यत्र “अधिरोहणी” इति पाठान्तरम्]
 तां सनाढ्याः,—अधिष्ठिताः तैः, धवैः,—नरैः (पतिश्रास्त्रिनरा धवाः ” इत्यमरः) ।
 धवलीति ।—धवलीक्रियमाणानि—श्वेतीक्रियमाणानि, चूर्णलेपनेनेति भावः, प्रासादाः,—
 राजभवनानि, प्रतोल्याः,—रथ्याः, (“रथ्याप्रतोलीविशिखराः” इत्यमरः) प्राकाराः—
 प्राचीराणि, प्रतोलीप्राकाराः,—मार्गपाञ्चस्थप्राचीराणि इत्यर्थो वा, तेषां शिखराणि—
 अयभागाः यत्र तत्, मङ्गोदभादौ प्रासादपथादिपरिष्करणनियमदर्शनात् इत्याशयः ।

(२५७) क्षुब्धति ।—क्षुब्धानां—चूर्णितानां, आल्यमानानां—धीतीक्रियमाणानां,

पूररज्यमानजनपादपल्लवं, (२५८) निरूप्यमाणयौतुकयोग्य-
मातङ्गतुरङ्गतरङ्गिताङ्गनं, (२५९) गणनाऽभियुक्तगणकगणगृह्य-
माणलग्नगुणं, गन्धोदकवाहिमकरमुखप्रणालीपूर्यमाणक्रीडा-
वापीसमूहं, (२६०) हेमकारचक्रप्रक्रान्तहाटकघटनटाङ्कार-
वाचालितालिन्दकम्, (२६१) उत्थापिताभिनवभित्तिपात्य-

कुसुमसम्भाराणां—महारजनपुष्पाख्यरञ्जनद्वयविशेषाणां, [“स्यात् कुसुमं वज्रिशिवं महा-
रजनमित्यपि” इत्यमरः । “कुसुम—” इत्यत्र “कुसुमक—” इति पाठि,—कुसुमकं—पद्मकं,
तेषामित्यर्थः] अभ्यःसु—जलंषु, प्रवपूरण—पुतगतिपरम्परया पुनः पुनरुपुन्य गमनागमनेन
इति यावत्, रज्यमानाः,—चित्राभाणां, जनानां पादपल्लवाः,—चरणकिसलय यस्मिन् तत् ।

(२५८) निरूप्यमाणं ।—निरूप्यमाणैः,—देयत्वेन अवधार्यमाणैः, यौतुक-
योग्यैः,—विवाहं कन्या-वरौ उद्दिश्य सम्बन्धिभिः देयं वस्तु यौतुकं, [“यु मिश्रणं”
इति धातोः “उणादयो बहुलम्” (३।३।१ पा०) इति सर्वानादीनां बाहुलकात्
“सित—” (उ० १ पा० ६९ सू०) इत्यादिना तुनि वृद्धादेशे कश्चि च निष्पन्नम् ।
“यौतुक” इत्यत्र “यौतुक” इति पाठिऽपि स एवार्थः] तस्य योग्याः,—उपयोगिनः
तैः, भातङ्गैः,—हस्तिभिः, तुरङ्गैः,—अश्वैश्च, तरङ्गितानि—सञ्जाततरङ्गाणि इव लक्ष्य-
माणानि इत्यर्थः, अङ्गनानि—चतुराणि यस्मिन् यस्य वा तत् ।

(२५९) गणनेति ।—गणनायां—लग्ननिरूपणे इत्यर्थः, अभियुक्तैः,—आभ-
निविष्टैः, गणकगणैः,—गृहाचार्यैः, गृह्यमाणा—विचार्यमाणा, लग्नस्य—विवाह-
कालोदितमेषादिराशेः, गुणाः,—उत्कर्षाः यस्मिन् तत् ; उच्चांशलग्नोदय माङ्गलिकोप-
पद्योगात् इति भावः । गन्धोदकेति ।—गन्धोदकं—सुगन्धवासीत्यर्थः, बहुतीति गन्धो-
दकवाहिनी, या मकरमुखी—मकरस्य इव मुखं यस्याः तथाभूता, प्रणाली—जल-
निःसरणमार्गः, तथा पूर्यमाणाः,—भियमाणाः, क्रीडावापीनां—विहारसरसीनां,
समूहाः यस्मिन् तत् । वाष्पादिपूरणार्थं मकरमुखी प्रणाली क्रियते लोके ।

(२६०) हेमकारेति ।—हेमकाराणां—स्वर्णकाराणां, चक्रैः,—वृन्दैः, प्रक्रान्तं
—प्रारम्भं, यत् हाटकानां—स्वर्णानां, घटनम्—अलङ्कारादिनिर्माणमित्यर्थः, तस्य
टाङ्कारैः,—ध्वनिविशेषैः, वाचालिताः,—शब्दिताः, अलिन्दकाः,—बहिर्द्वारप्रकीर्ण-
विशेषाः यस्मिन् तत्, (“प्रघाणप्रघणालिन्दाः बहिर्द्वारप्रकीर्णक” इत्यमरः) ।

(२६१) उत्थापितेति ।—उत्थापिताभ्यः,—उत्थिताभ्यः, यथिताभ्य इत्यर्थः,

मान-बहलबालुकाकण्टकालेपाकुलालेपकलोकं, (२६२) चतुर-
चित्रकरचक्रवाललिख्यमानमङ्गल्यालेख्यं, (२६३) लेप्यकार-
कदम्बकक्रियमाण-सृज्यमीन कूर्म-मकर-नारिकेल-कदली-पृग-
हृच्छकं, क्षितिपालैश्च स्वयमावहकस्यैः स्वाम्यर्पितकर्मशोभा-
सम्पादनाकुलैः सिन्दूरकुट्टिमभूमौश्च मसृणयद्भिः (२६४) विनि-
हितसरसातर्पणहस्तान् विन्यस्तालक्तकपाटलांश्च चूताशोक-

अभिनवाभ्यः भित्तिभ्यः,—कुड्येभ्यः, पात्यमानानाम्—अधःक्षिप्यमाणानां, बहलानां—
ब्रह्मतानां, बालुकानां—सिकतानां, कण्टकाः,—तीक्ष्णकणाः इत्यर्थः, तेषाम् आलेपेन
—लेपनेन, सम्पर्कश्च इत्यर्थः, आकुलाः,—चञ्चलाः, आलेपकाः,—लेपनकारिणः, लोकाः
यस्मिन् तत्, बालुकापतनेन चतुरोधशङ्कया प्रलेपनान्तरायात् इति भावः ।

(२६२) चतुरेति ।—चतुरैः,—निपुणैः, चित्रकराणाम्—आलेख्याङ्कानां,
चक्रवालैः,—वन्दैः, मण्डलैरित्यर्थः, (“चक्रवालान् मण्डलम्” इत्यमरः) लिख्यमानानि
—चित्रवीथमाणानि, मङ्गल्यानि—मङ्गलकार्यं हितानि, आलेख्यानि—चित्रपटाः,
लोकपालादिचित्राणि इत्यर्थः यस्मिन् तत् ।

(२६३) लेप्यकारेति ।—लेप्यकाराणां—सृत्तिकाशिल्पिणां, कदम्बकैः,—समृद्धैः,
क्रियमाणानि—चट्यमानानि, सृज्यमानि—सृज्निष्क्रियानि, [“प्रत्यये भाषायां नित्यम्” (वा०)
इति योगोऽनुनासिकत्वम्] मानकर्ममकरनारिकेलकदलीपृगहृच्छकाणि—तत्तत्समृद्धाः यत्र
तत्, माङ्गलिकाङ्गत्वात् इत्याशयः । क्षितिपालैः,—राजभिः, आवहकदयैः,—वहपरिकरैः
इत्यर्थः, स्वामीति ।—स्वामिना—प्रभुणा, समाज्यर्थः, अर्पिताना—दत्तानां, व्यक्तभाराणां-
मित्यर्थः, कर्मणां—कार्याणां, शोभासम्पादनं—सौष्ठवविधानं, आकुलाः,—व्यापृता-
तैः, सिन्दूरकुट्टिमभूमौ,—सिन्दूररञ्जिताः कुट्टिमाः,—तलदेशाः यासां तथाभूताः, भूमौ,
—प्रदेशान्, मसृणयद्भिः,—चिह्नणौकुर्वद्भिः ।

(२६४) विनिहितेति ।—विनिहिताः,—वि—विशेषण, निहिताः,—
अर्पिताः, सरसाः,—आर्द्राः, आतर्पणहस्ताः,—पिष्टहस्ताः, हस्तस्य हीतमङ्गला-
लेपनानि येषु तान्, (“आतर्पणं प्रीणने स्यात् मङ्गलालेपनेऽपि च” इति मेदिनी) ।
विन्यसेति ।—विन्यसेन—निहितेन, अलक्तकेन—लाचाररीन, पाटलाः,—रक्तवर्णाः
तान् । चूतेति ।—चूतानाम्—आम्नाणां, [चुषधातोः क्तप्रत्यये “यथादरादानि—”
(२ । ३ । ३२ प्रा०) इत्यादिना सिद्धिः] अशकानां—रदाख्यरक्तपुष्पवृक्षाणाञ्च,

पल्लवलाञ्छितशिखरान् (२६५) उद्वाहवितर्हिकास्तम्भान्
उत्तम्भयद्भिः प्रारब्धविविधव्यापारम्, (२६६) आ-सूर्योदयाच्च
प्रविष्टाभिः, सतीभिः, सुभगाभिः, सुरूपाभिः, सुवेशाभिः, अवि-
धवाभिः, सिन्दूरजोराजिराजितललाटाभिः, बधू-वरगोत्रग्रहण-
गर्भाणि श्रुतिसुभगानि मङ्गलानि गायन्तीभिः, (२६७) बहु-
विधवर्णकादिग्धाङ्गुलीभिः, श्रीवासूत्राणि च चित्रयन्तीभिः,
चित्रपत्रलतालेख्यकुशलाभिः, कलशाश्च धवलितान् शीतल-

पङ्क्तयैः,—किसलयैः, लाञ्छितानि,—अलङ्कृतानि, शिखराणि—अग्रशिखरं येषां तान् ;
विवाहादौ तथाऽलङ्करणनियमादिति भावः ।

(२६५) उद्वाहेति ।—उद्वाहवितर्हिका—विवाहवेदिका, (“स्याद्वितर्हिसु
वेदिका” इत्यमरः) तस्याः स्तम्भाः,—सूर्याः, चन्द्रातपसंस्थापनाह्वा इति भावः तान्,
उत्तम्भयद्भिः,—उत्तमयद्भिः, [“उदः स्या-स्तम्भोः—” (८ । ४ । ६१ पा०) इत्यादिना
सकारस्य पूर्वसवर्णे यकारे “खरि च” (८ । ४ । ५५ पा०) इति चत्वे रूपम्] ।
प्रारब्धेति ।—प्रारब्धाः,—प्रकृतान्ताः, विविधाः,—बहुधाः, व्यापाराः,—कर्मणि यत्
तत् । अधीनानां चित्तिपालानां मङ्गलस्यै स्तम्भोत्थमनादौ अङ्गविमचेष्टादयः साष्ट-
जिकतया उपवर्णिताः इति स्वभावोक्तिः ।

(२६६) आ-सूर्योदयात्—सूर्योदयमारब्ध । सुभगाभिः,—पतिवत्सुभाभिः ।
अविधवाभिः,—सपतिकाभिः, विधवानां मुद्राहादिमङ्गलकर्मणि योगदानस्य लोकाचार-
भिरुद्वाहवितर्हिकाभिः । सिन्दूरेति ।—सिन्दूराणां रजोराजिभिः,—परानसमूहैः, राजिताः,
—अलङ्कृताः, ललाटाः,—मालदेशाः यासां ताभिः । बध्विति ।—बधू-वरयोः,—कन्या-
जामावोः, गोवत्स—नाम्नः, यद्वाचम्—उच्चारणमित्यर्थः, गर्भे—मन्त्रे येषां तानि,
श्रुतिसुभगानि—कर्मसुखजनकानि इत्यर्थः ; सञ्जनादृतपुरातनाचारयोगादिति
भावः ।

(२६७) बहुविधेति ।—बहुविधैः,—मनाप्रकारैः, वर्णकैः,—रङ्गनद्रव्यैः, इति-
द्रादिभिरित्यर्थः, आदिग्धाः,—आलिप्ताः, अङ्गुलयः यासां ताभिः, श्रीवासूत्राणि—
श्रीवासन्धनसूत्राणि, चित्रयन्तीभिः,—रङ्गयन्तीभिः । क्वेति ।—चित्राणि—मनी-
शानि, पत्रलतालेख्यानि—पत्राणां लतानाञ्च अङ्गानि इत्यर्थः, तेषु कुशलाभिः,
—निपुणाभिः । धवलितान्—श्वेतीकृतान्, आलिपनादिना इति भावः, शीतल-

शालाजिरयेणीश्च मण्डयन्तीभिः, (२६८) अभिन्नपुटकार्पास-
तूलपल्लवांश्च वैवाहिककङ्कणोर्णासूत्रसन्नाहंश्च रञ्जयन्तीभिः,
(२६९) वनावृतवनोक्तकुङ्कुमकल्कमिश्रितांश्च अङ्गरागान्
लावण्यविशेषकृति च मुखालेपनानि कल्पयन्तीभिः, कङ्कोल-
मिश्राः सजातीफलाः स्फुरत्स्फीतस्फटिककर्पूरशकलखचि-

शालाजिरयेणीश्च—श्रीतल्लगट्टाङ्गनसमूहांश्च, अपक्वशरावसमूहांश्च वा, [“स्याच्छरावस्तु
भार्तिकः शालाजिरः” इति विकाण्डशेषः । “श्रीतल्लशालाजिर—” इत्यत्र “श्रीतल-
शाराजिर—” इति पाठे,—श्रीतलम्—अपक्वमित्यर्थः, शाराजिरं—शरावमित्यर्थः ;
केचित्तु “शाराजिरं—शारवम्” इति व्याख्यानयन्ति] मण्डयन्तीभिः,—
अलङ्कुर्वन्तीभिः, देशाचारादरात् इति भावः ।

(२६८) अभिघ्नैः ।—अभिघ्नानि—अविदलितानि, पुटानि—आवरणानि
येषां तेषां कार्पासतूलानां पल्लवाः,—किसलयः तान् ; [“कार्पासतूल—” इत्यत्र
“कार्पासतूल—” इति पाठेऽपि स एवार्थः । केचित्तु “अभिघ्नपुटः वंशादिमयश्चतुष्कोणः
पाटलाकृतिर्जात्रकैः क्रियते, तच्छिद्रान्तरपूरणाय कार्पासतूलपल्लवा रञ्जयन्ते” इति
व्याचक्ष्यः] । वैवाहिकैः ।—वैवाहिकं,—विवाहाय हितं, विवाहाय इदं वा, यत्
कङ्कण—हस्तवन्, तस्य ऊर्णाम्बाणि—मेघादिलोमतन्त्रः, तेषां सन्नाहाः,—सङ्गाः
तान्, रञ्जयन्तीभिः,—रञ्जनद्रव्येण चिदीयमाणभिः ।

(२६९) वनेति ।—बलावृत्तं—बला—बन्धशयपुष्पाख्या ओषधिः ; यहा,—बला—
बाध्यालकाख्यः सुपजातीयः ओषधिविशेषः, तत्पक्वं घृतं, रक्षार्थं क्रियमाणमिति भावः,
[बलावृत्त—” इत्यत्र “बलावृत्तावृत्त—” इति पाठे,—बलावृत्ता—पुष्पाख्यौषधिरित्यर्थः]
तेन घनीकृताः,—साम्नीकृताः, कुङ्कुमानां कल्काः,—पिटकुकुमानि इत्यर्थः ; यहा,—
बलावृत्ते घनीकृताः,—प्रचुरमानेन प्रविप्ता इत्यर्थः, ये कुङ्कुमकल्काः,—काशीरजन्त्र-
किञ्चल्काः, तैः मिश्रिताः तान् । लावण्यविशेषकृति—कान्तिविशेषकराणि इत्यर्थः, मुख-
लेपनानि—मुखरञ्जनसाधनानि, द्रव्याणि इति शेषः, कल्पयन्तीभिः,—रचयन्तीभिः ;
विवाहादौ सद्गन्धचूर्णवत् खेदमसृषोदधर्मादिपनादिषु सुषमाविशेषाय समादरः क्रियते
इति सनातनः व्यवहारः इति भावः । कङ्कोलमिश्राः,—कङ्कोलैः,—वनकर्पूरैः, गन्धद्रव्य-
मिश्रैः इत्यर्थः, मिश्राः,—संमिश्रिताः, सजातीफलाः,—जातीफलसहिताः, स्फुरदिति ।
—स्फुरता—राजता, स्फीतानां—बहुलानां, स्फटिककर्पूराणां—स्फटिकबहुलमानानां

तान्तरालाः लवङ्गमाला रचयन्तीभिः समन्तात् सामन्तसीम-
न्तिनीभिः व्याप्तं, (२७०) बहुविधभक्तिनिर्माणनिपुणपुराणपौर-
पुरन्धिबध्यमानैः बह्वैश्च आचारचतुरान्तःपुरजरतीजनितपूजा-
राजमानरजकरज्यमानैः रक्तैश्च उभयपटान्तलम्भपरिजनप्रेङ्खो-
लितैः क्वायासु शोष्यमाणैः शुष्कैश्च (२७१) कुटिलक्रमरूपक्रिय-
माणपल्लवपरभागैः अपरैः पारव्यकुङ्कुमपङ्क्त्यासकच्छुरणैः अपरैः

कर्पूरभेदानां, [“स्फटिककर्पूर—” इत्यत्र “स्फटिककर्पूर—” इति पाठेऽपि स एवार्थः]
शक्तेः—खण्डैः, खचितम्—आकीर्णम्, अन्तरालम्—अवकाशः, मध्यदेश इत्यर्थः
यासां ताः लवङ्गमालाः,—लवङ्गपुष्परचिताः स्रजः, रचयन्तीभिः,—यशस्वीभिः
सामन्तसीमन्तिनीभिः,—असीमराजना भूमिः (“नारी सीमन्तिनी बहुः” इत्यमरः)
व्याप्तम् आकीर्णम् । सामन्तसीमन्तिनीयत्र “मन्त” इत्युच्चारयोः सक्तशब्दात् प्रत्ययपासः ।

(२७०) बहुविधेति ।—बहुविधा विविधा, भक्तिः—विश्वीति, रञ्जन-
विशेष इत्यर्थः, तस्या निष्पन्नं रचने, निपुणाः,—पटवः, पुराणाः,—स्थविराः,
पौराणां—पुरवासिनां गृहयानान् इत्यर्थः, पुरन्ध्र्यः,—कुटुम्बिन्धुः, पतिपुत्रपौत्रादेभ्यः
गृहस्थः इत्यर्थः, (“स्यात् कुटुम्बिनी । पुरन्ध्री” इत्यमरः) [क्वायासुऽपि पुरन्धि-
शब्दी विद्यते, तथा हि,—पुराणपदात् चौरादिकात् पृथातोः “संज्ञायां भृतृवजि-
धारिसिद्धतपिदमः” (३ । २ । ४६ पा०) इति खचि मुम् “विद्मौरादभ्यः” (४ । १ । ४१
पा०) इति ङीष् “प्रथोदरादीनि -” (६ । १ । १०८ पा०) इत्यादिना तस्य आकृति-
गणत्वात् गुणाभावः, ङीष् पाठिको ऋत्वथ इति सिद्धम्] ताभिः बध्यमानाः,—सङ्घ-
माणाः तैः, बद्धैः,—सङ्घा एकत्र स्तूपीकृतैरित्यर्थः, आचारंति ।—आचारेषु
—कुलीचिनेषु व्यवहारेषु, चतुराः,—निपुणाः, या अन्तःपुरजरत्याः,—अवरोधस्थवृद्धाः,
ताभिः जनितायां—अनुष्ठितायां, पूजायां—देवाराधनकर्मणि, राजमानाः,
—शोभमानाः, रजकेन—वस्त्ररञ्जकजातिभेदेन च, रज्यमानाः,—रक्षीक्रियमाणाः,
कुलाचारानुरूपरागश्रिताः वा तैः । रक्तैः,—रक्तवर्णैः, कुलाचारोचितरागैर्वा,
उभयेति ।—उभयोः पटान्तयोः,—वसनपान्तयोः, लघ्नाः,—सक्ताः, पटपान्तधारिण
इत्यर्थः, ये परिजनाः,—परिवाराः, तैः प्रेङ्खलितैः,—सञ्चलितैः, क्वायासु—अनातपेषु,
शोष्यमाणैः, शोषं नोद्यमानैः, आतपे शोषणं वर्णविकृतिसम्भावनयेति भावः ।

(२७१) कुटिलेति ।—कुटिलः,—भङ्गियुक्तः, क्रमः,—परम्पराविन्यासः,
शेषां तादृशैः, रूपैः,—प्रकारभेदैः, क्रियमाणाः,—सम्पाद्यमानाः, पल्लवानामिव—

उडुजभुजिष्वभज्यमानभङ्गरीत्तरीयैः क्षीमैश्च वादरैश्च दुकूलैश्च
लालातत्तुजैश्च अंशुकैश्च नेत्रैश्च निर्मोकनिभैः अकठीररन्धागभं-
कोमलैः निश्वासहार्यैः स्पर्शानुमेयैः वासीभिः सर्व्वतः स्फुरद्भिः
इन्द्रायुधसहस्रैः इव सञ्छादितम्, (२७२) उज्ज्वलनिचोल-
कावगुण्डामानहंसकुलैश्च शयनीयैः तारामुक्ताफलोपचीय-

किसलयानामिव, परभागाः—उत्कर्षाः, प्रातभागाः वा येषां तैः [प्रातकीयसर्वा-
व्यथादौ महाह्रवम्भकुक्षनपटुभिः सेवकैः बीजलौह्यस्यादिभिः हस्तैरपि सतापच-
प्रक्ष्णाद्याकृतिवन्नाविधकुक्षनप्रकाराः क्रियन्ते प्रतुष्टपमुप्रदत्तपारितोषिकप्राप्तये इति
भावः । उपमाऽलङ्कृते, उभयोरवेष्यं शब्दत्रायात्] अपरैः,—अन्यजनैः, आरभ्यते ।
—आरब्धानि—कृते प्रवृत्तानि, कुडुमपङ्क्त्यासकैः,—कुडुमद्रवचर्चाभिः, घृष्टकुडुम-
विन्यासेरित्यर्थः, (“चर्चा तु चाक्षिक्त्वं स्यासकः” इत्यमरः) कुर्यान्—रञ्जयानि येषु
येषां वा तैः । उडुजिति ।—उत्—उद्गताः भुजाः,—बाहुवः येषां तैः, उत्थितभुजे-
रित्यर्थः, भुजिष्वे,—किङ्करैः, भज्यमानानि—आभुग्रीकियमाद्यानि, मुष्टिदानप्रयोगैः
कुक्षितौक्रियमाद्यानि इत्यर्थः, अत एव भङ्गुराणि—भङ्गिमल्लि, उत्तरीयाणि—
उत्तरासङ्गानि तैः, क्षीमैः—क्षुमा—अतसी तद्विकारैः, वादरैः,—वदरा—
कार्पासी तद्वेः, कार्पासेरित्यर्थः, (“तुल्यकिरी समुदात्ता कार्पासी वदरेति च”
इत्यमरः) दुकूलैः,—शृङ्खलवस्त्रैः, सुचिकण्वस्त्रैरित्यर्थः, (“दुकूलं शृङ्खलवस्त्रे स्यात् क्षीमे
च” इति मेदिनी) लालातत्तुजैः,—कौश्ल्यैः, अंशुकैः,—सूक्ष्मवसनभेदैः, (“अंशुकं
शृङ्खलवस्त्रे स्यात् वस्त्रमात्रोत्तरीयशैः” इति मेदिनी) नेत्रैः,—वसनविशेषैः, [निधातोः
“दाह्नी—” (१।२।१८२ पा०) इत्यादिना घृणि रूपम् । “नेत्रं मधिरुणे वस्त्रभेदे
मूर्त्तं द्रुमस्य च” इति मेदिनी] निर्मोकनिभैः,—सर्पकच्छकसदृशैः, शृङ्खलान्द्र-
क्रमिकरेखाविन्हाकृतिसङ्गैः इति भावः, अकठीररन्धागभंकोमलैः,—सदृशकदली-
गर्भसुकुमारैः । निश्वासहार्यैः,—निश्वासवायुनाऽपि उत्तरेषणाहैरित्यर्थः, अतिसुन्दरिति
भावः, स्पर्शानुमेयैः,—स्पर्शमात्रवेद्यैः, सूक्ष्मवाददृश्यप्रायेरित्यर्थः, चमत्कृत्यातिशय्याय
इत्यादिलक्षिताव्यरोपरिष्ठात् महाभागधारणाहैः इति भावः । वासीभिः,—वसनैः ।
स्फुरद्भिः,—द्योतमानैः ।

(२७२) उज्ज्वलेति ।—उज्ज्वलैः,—भासुरैः, निचोलकैः,—प्रच्छदपटैः, श्रया-
च्छादनाक्षरणविशेषैरित्यर्थः, (“निचोलः प्रच्छदपटः” इत्यमरः) अवगुण्डामानानि—
आच्छाद्यमानानि, हंसकुलानि—हंसाकाराणि चञ्चलानि येषां, यदा,—हंसकुलानीव हंस-

मानैश्च कञ्चुकैः (२७३) अनेकोपयोगपात्र्यमानैश्च अपरिमितैः
पटपटीसहस्रैः (२७४) अभिनवरागकोमलदुकूलराजमानैश्च
पटवितानैः (२७५) स्तवरकनिवहानिरन्तरच्छाद्यमानसमस्त-
पटलैश्च मण्डपैः उच्चित्रनेत्रपटवेष्ट्यमानैश्च स्तम्भैः उज्ज्वलं,
रमणीयञ्च, औत्सुक्यदञ्च, मङ्गल्यञ्च आसीत् राजकुलम् ।

देवी तु यगोवती (२७६) विवाहोत्सवपर्याकुलहृदया
हृदयेन भर्तारि, कुतूहलेन जामातरि, स्नेहेन दुहितरि, उप-

कुलानि—कीर्णेषु दम्पत्योरविच्छेदमृचकगजदन्तादिनिर्मितपूर्णद्वयगलमरालप्रतिकृतय
इत्यर्थः येषु तैः एतेन शिल्पकौशलवत्त्व महाभागार्हेत्वं च ध्वनितम् ; शयनोद्यः
—पर्यङ्कैः । तारति । —ताराः, —नक्षत्राणि (“नक्षत्रसूक्तं भं तारा” इत्यमरः)
तदन् यानि मुकाफलानि—सौक्तिकानि, तैः उपवीयमानाः, —अलङ्घ्यमाणाः तैः,
कञ्चुकैः—चोलकैः, स्तनावरणवस्त्रविशेषैरित्यर्थः (“कञ्चुकी वारवाणं...वर्द्धापक-
गृहीताङ्गस्थितवस्त्रे च चोलके” इति मेदिनी) ।

(२७३) अनेकेति । —अनेकेषु उपयोगेषु—व्यवहारेषु, उपयोगस्य वा ;
अमङ्गलभिनववताकाञ्चुकीषजाल-चन्द्रातपशिविरमिम्भाङ्गदेवत्राक्षणमाननीयाराधनाय
पति भावः, पात्र्य तानानि—क्रियमानानि तैः, पटपटीसहस्रैः, —पटवसनसमूहैः ।

(२७४) अभिनवैति । —अभिनवः, —नूतनः, रागः,—रञ्जनं येषां तानि,
कोमलानि—मृदूनि, दुकूलानि—श्लेषवसनानि, तैः राजमानाः,—शीभमानाः तैः,
पटवितानैः,—शीर्षार्थं प्राक्तभागराजितवहुवर्णदिववर्णदीलायमानकुञ्चिकान्विताभि-
नववसननिर्मितचन्द्रातपैः इत्यर्थः ।

(२७५) स्तवरकैति । —स्तवरकाणां—वस्त्रविशेषाणां, [स्थाधातोः “कञ्जा-
दिभ्यः—” (उ० ५ पा० ३५ सू०) इत्यादिना बुनि एषोदरादिवादकादेशे रूपम्]
निवहन्—समूहन्, निरन्तरम्—अविच्छेदं यथा तथा, छाद्यमानानि—आव्रिय-
माणानि समस्तानि—समयाणि, पटलानि—कदयः, गृहाच्छादनानि इत्यर्थः येषां
तैः, मण्डपैः,—गृहैः । उच्चित्रैति । —उच्चित्रैः,—उद्भूतचित्रैः, चित्रितैरिति यावत्,
नेत्रपटैः,—वसनभेदैः, वेष्ट्यमानाः,—आच्छाद्यमानाः तैः, सौष्टवायेति भावः ।

(२७६) विवाहैति । —विवाहोत्सवेन—परिणयजत्रिभान्दजनकस्यापारिणेत्यर्थः,
पर्याकुलं—व्यस्तं, हृदयं—वतः यस्याः तथाभूता । भर्तारि—पति, हृदयेन—मनसा,

चारेण निमन्वितस्त्रीषु, आदेशेन परिजने, शरीरेण सञ्चरणे, चक्षुषा कृताकृतप्रत्यवेक्षणेषु, आनन्देन महोत्सवे एकाऽपि बहुधा विभक्तेव अभवत् । भूपतिरपि (२७७) उपर्युपरि विसर्जितोद्भवामीजनितजामातृतोषः सत्यपि आज्ञासम्पादनदत्ते सुखेक्षणपरं परिजने समं पुत्राभ्यां दुहिहृत्स्नेहविक्रवः सर्वं स्वयम् अकरोत् ।

(२७८) एवञ्च तस्मिन् अविधवामये इव भवति राजकुले, मङ्गलमये इव जायमानं जीवलोके, चारणमयेषु इव लक्ष्यमाणेषु दिङ्मुखेषु, पटहमये इव कृतेऽन्तरिक्षे, भूषणमये इव

पतिहृदयनिहितहृदयाः उभयोरैक्यात् इत्यर्थः, विभक्ता इव इत्युत्तरिणात्वयः । एवमुत्तरतः विभक्ता इत्यनेनावयः ज्ञेयः विपर्ययः । कर्तृहन्त—कौतुकेन, दर्शनीबुद्धेन इति यावत्, जामातरि—वरि, जामातारि कौतुहलवतीति भावः । उपचारेण—समुचित सम्माननेन । कर्तृतिः—कृतानि—सम्पादितानि, अकृतानि—असम्पादितानि च, तेषां प्रत्यवेक्षणानि—परिदर्शनानि तेषु, ग्रहिणीपरिदर्शनीचितस्यापारनिबन्धेषु इत्याशयः ।

(२७७) उपर्युपरि—पुनःपुनरित्यर्थः । [उपर्यादिशब्दानाम् “उपर्य—” (८२१७ पा०) इत्यादिना सामान्ये द्वित्वविधानात् तदर्थे द्योत्ये “उभ” (वा०) द्वितीयाशयः, इह तथाऽप्रसङ्गात् न इति ज्ञेयाः] । विसर्जितः ।—विसर्जिताभिः,—प्रेषिताभिः, उद्भवामीभिः,—उद्भाभिः, विविधदृष्यबाहिनोभिरिति भावः, यद्वा,—उद्भाय वास्यश्च—अद्भाय, लघुहन्तिव्यय वा ताभिः, (“वामी गगालो-वडवा रामभो-करभोषु च” इति मेदिनी, केचित्,—वामी—इयम्, अन्यं—वसरीम्, अन्यं—मुखीमित्याह) जनितः,—उत्पादितः, जामातुः,—वरस्य, तोषः,—प्रीतिः येन तथोक्तः । [“जामातृतोषः” इत्यत्र “जामातृजाप,” इति पाठे—जापः,—सुखमित्यर्थः] । सुखेक्षणपरं—सुखावलोकनपरं, सुखवचनप्रतीति इत्यर्थः, हृद्यवशंवदत्वात् इति भावः । समं—सह । पुत्राभ्यां—राज्यवर्द्धन-हृषाभ्याम् । दुहिहृति ।—दुहितुः,—कन्यायाः, स्नेहन—प्रीत्या, विक्रवः,—विह्वलः, व्यङ्गुल इत्यर्थः ।

(२७८) “एवम्” इत्यस्य “आजगाम विवाहदिबसः” इत्युत्तरिणात्वयः । अविधवामये इव—सम्भृतात्मके इव, केवलसधवापूणे इव इत्यर्थः । जीवलोके—

भ्रमति परिजने, बान्धवमये इव दृश्यमाने (२७८) सर्गे,
निर्वृतिमये इव उपलक्ष्यमाणे काले, लक्ष्मीमये इव विजृम्भमाणे
महोत्सवे, निधाने इव सुखस्य फले इव जन्मनः परिणामे इव
पुण्यस्य यौवने इव विभूतेः यौवराज्ये इव प्रीतेः सिद्धिकाले इव
मनोरथस्य वर्त्तमाने, (२८०) गण्यमान इव जगद्गुलीभिः,
आलोक्यमान इव मार्गध्वजैः, प्रत्युद्गम्यमान इव मङ्गल्यवाद्य-
प्रतिशब्दकैः, (२८१) आहूयमान इव मौहूर्तिकैः, आकृष्यमाण
इव मनोरथैः, परिष्वज्यमान इव वधूसखीहृदयैः आजगाम
विवाहदिवसः । प्रातरेव (२८२) प्रतीहारैः समुत्सारित-
निखिलानिबद्धलोकं विविक्तम् अक्रियत राजकुलम् ।

अथ प्रतीहारः प्रविश्य नृपसमीपं,—“देव ! जामातुः

प्राणिपूर्णजगति, सर्वत्र समानोत्सवप्रसङ्गात् इति भावः । चारणमयेषु—नटमयेषु ।
नटहमये—पटहादिवादिवमये ।

(२७८) सर्ग—सृष्टौ । निर्वृतिमये—सुखमये । लक्ष्मीमये—प्रीतिमये ।
विजृम्भमाणं—प्रकाशमानं । निधाने इव—आश्रये इव । विभूतेः,—सम्पदः, सर्व-
तिसृजगदिभूतीनाम् एकत्र प्राचुर्यात् इति भावः ।

(२८०) गण्यमान इव—सहायमान इव, अत्यौत्सुक्यात् इति भावः । आलोक-
मान इव—दृश्यमान इव, मार्गध्वजैः,—अर्चनं प्रीयितव्यं यन्तीदृग्दृष्टेः, तेषाम् ऊर्ध्व-
भूयावस्थानादिति भावः । प्रत्युद्गम्यमान इव—परत आगत्य अभिनन्द्यमान इव,
मङ्गल्येति ।—मङ्गल्यवाद्यानां प्रतिशब्दकैः,—प्रतिध्वनिभिः ।

(२८१) आहूयमान इव—आकाश्यमाण इव, मौहूर्तिकैः,—गणकैः ।
परिष्वज्यमान इव—आलिङ्गमान इव, बन्धिति ।—बन्धाः सखीनां हृदयानि तैः,
सुखहृदयानां तथैकतानत्वात् इति भावः ।

(२८२) प्रतीहारैः,—दौवारिकैः । समुत्सारितेति ।—समुत्सारिताः,—वहि-
ष्कारिताः, निखिलाः,—समयाः, अनिबद्धाः,—बाह्याः कार्येषु अनियुक्ता इत्यर्थः,
अन्तर्नियतकार्यव्यवस्थायां निबद्धवत्प्रतीतेः इति भावः, लोका यस्मात् तथोक्तं, विविक्तं—
विशेषितं, विजनं वा ।

(२८३) अन्तिकात् ताम्बूलदायकः पारिजातकनामा सम्प्राप्तः” इत्यभिधाय स्वाकारं युवानम् अदर्शयत् । राजा तु तं दूरादेव जामातृबहुमानात् दर्शितादरः,—“बालक ! कच्चित् कुशली ग्रहवर्मा ?” इति पप्रच्छ । (२८४) असौ तु समाकर्णितनराधिप-
ध्वनिः धावमानः कतिचित् पदानि उपसृत्य प्रसार्थं च बाहू सेवाचतुरः चिरं वसुन्धरायां निधाय मूर्धनम् उत्थाय,—“देव ! कुशली, यथाऽऽज्ञापयमि, अर्चयति च देवं नमस्कारिण” इति व्यज्ञापयत् । (२८५) आगतजामातृनिवेदनागतञ्च तं ज्ञात्वा क्रतुमत्कारं राजा,—“यामिन्याः प्रथमे यामे विवाह-
कालात्ययकृतो यथा न भवति दोषः” इति सन्दिश्य प्रतीपं ग्राहिणोत् ।

(२८३) अन्तिकात्—समीपात् । सम्प्राप्तः—समागतः । स्वाकारं—सुन्दरा-
कृतिं, सौम्यदर्शनं वा । जामातृबहुमानात्—जामातरि—वरे, बहुमानात्—आद-
रातिशयात् ; प्रथमतः परिचारकसम्मानः तत्प्रभुसमर्चनेष्वेव इत्यभिप्रायादिति भावः ।
कच्चित्—प्रश्ने, (“कच्चित् कामप्रवेदने । प्रश्ने हर्षे भङ्गले च” इति मेदिनी) ।

(२८४) असौ—बालकः । समाकर्णितेति ।—समाकर्णितः,—श्रुतः, नरा-
धिपस्य—राज्ञः, ध्वनिः,—कण्ठस्वरः येन तथोक्तः । धावमानः,—अतिस्वरमाणः,
सम्प्रसातिशयादित्यर्थः । सेवाचतुरः,—निधायं निपुणः, निरन्तरं स्वप्रभोरिङ्गित-
निर्दिष्टमाधनप्रवणत्वात् इति भावः । चिरं—बहुक्षणम् इत्यर्थः, सामयिकस्वीचित-
प्रणाममुद्राप्रदर्शनाय इति भावः, वसुन्धरायां निधाय मूर्धनम्—भूमिलिङ्गितमस्तकं
यथा तथा प्रणम्येत्यर्थः । अर्चयति—पूजयति । देवं—राजानं, भक्तमित्यर्थः ।

(२८५) आगतेति ।—आगतस्य—उपस्थितस्य, राजधान्यामिति भावः ; यदा,
—उपस्थितप्रायस्य, किञ्चदूरावस्थितस्य इत्यर्थः, जामातः,—दुहितुः पत्युः, भाविवरस्य
इत्यर्थः, (“जामाता दुहितुः पतिः” इत्यमरः) निवेदनाय—उपस्थितिज्ञापनाय, आगतः
तम् । क्रतुमत्कारं—विहितसमुचितसमादरं, जामातृप्रियकिङ्करीचितप्राप्तामाधारण-
पुरस्कारमित्यर्थः । यामिन्याः,—रात्रेः । यामे—प्रहरे । विवाहेति ।—विवाहस्य
कालः,—समयः, तस्य अत्ययः,—अतिक्रमः, तेन कृतः,—जनितः, दोषः,—खलनं,
यथा न भवति, तथा कर्तव्यमिति शेषः ; यथा विवाहलघ्नमतिक्रान्तं न भवति तथ।

(२८६) अथ सकलकमलवनलक्ष्मीं बधूमुखे इव सञ्चार्य्य
समवसिते वासरे, विवाहदिवसश्रियः पादपङ्कजे इव रज्यमाने
सवितरि, (२८७) बधूवरानुरागलघूकृतप्रेमलज्जितेषु इव
विघटमानेषु चक्रवाकमिथुनेषु, (२८८) सौभाग्यध्वजे इव रक्तां-
शुकसुकुमारवपुषि नभसि स्फुरति सन्ध्यारागे, कपोतकण्ठकर्बुरे
वरयात्रागमनरजसीव कलुषयति दिङ्मुखानि तिमिरे,
(२८९) लग्नसम्पादनसज्जे इव उज्जिहाने ज्योतिर्गणे, विवाह-

आगतव्यम्, अतीते सुलग्ने पुनः तत्कालाप्राप्तिप्रसङ्गात् इति भावः । प्रतीपं—विपरीतं,
प्राहिणीतु—प्रेषयामास, प्रतिप्रस्थापयामास इत्यर्थः, वरपक्षीयस्कन्धावारे इति भावः ।

(२८६) अथेत्यादि ।—“अथ” इत्यस्य “आजगाम.....प्रत्यासन्नलग्नी ग्रह-
वर्णा” इत्युत्तरिणान्वयः । सकलेति ।—सकलानां कमलवनानां लक्ष्मीं—श्रियम् ।
सञ्चार्य्य—सङ्गमय्य । समवसिते इव—शेषतां गते इवेत्युपेक्षा । लोकेऽप्यन्तिराह्णाले
सन्तः स्वलक्ष्मीं समुचितपात्रेषु समर्पयन्ति इति ध्वनितम् । वासरे—दिवसे । विवाह-
दिवसश्रियः,—विवाहदिवसीया या श्रौः,—लक्ष्मीः तस्याः । रज्यमाने—रक्तायमाने,
शीघ्रीभवति इत्यर्थः । सवितरि—सूर्ये ।

(२८७) बध्विति ।—बधू-वरयोः,—कन्या-जामादोः, अनुरागिण—प्रेमणा,
लघूकृतं,—तुच्छीकृतं, प्रेम—प्रणयं, स्वकीयमिति भावः, तेन लज्जितानि तेषु, विघट-
मानेषु इव—विच्छेदं गच्छन्तु इवेत्युपेक्षा । चक्रवाकमिथुनेषु—चक्रवाकचक्रेषु ;
चक्रवाकमिथुनानां निशाविद्योगित्वस्य महाकविसमयप्रसिद्धेरिति भावः ।

(२८८) सौभाग्यध्वजे इव—उत्सवीयपताकादृष्टे इव । रक्तेति ।—रक्तांशुकेन
—रक्तवस्त्रेण, सुकुमारं—सुवर्णनमित्यर्थः, वपुः,—अवयवः यस्य तथाभूते, नभसि—
आकाशे । स्फुरति—दीप्यमाने । कपोतेति ।—कपोतानां—पारावतानां, कण्ठ इव कर्बुरं
—पांशुलं तस्मिन् । वर्तति ।—वरस्य—जामातुः, यात्रा—उत्सवः, [अश्वघासादिबत्
तादर्थ्यं षष्ठी-समासः । “यात्रा तु यापनेऽपि स्यात् गमनोत्सवयोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी]
तत्र गमनं—प्रस्थानं, तेन यत् रजः,—धूलिः, वरानुगानां हस्त्याद्यात्मकानां चतुरङ्गाणां
पादाङ्गुलीत्यतमिति भावः तस्मिन्निव, कलुषयति—आविलयति, मलिनयतीत्यर्थः ;
रजोऽपि मुखानि कलुषयति इति दृश्यते । तिमिरे—अन्धकारे ।

(२८९) लग्नेति ।—लग्नस्य—राशुदयकृतवैवाहिकशुभसमयस्य, सम्पादने—

मङ्गलकलशे इव उदयशिखरिणा समुत्तिष्ठ्यमाणे वर्द्धमानधवल-
च्छाये ताराऽधिपमण्डले, (२८०) बधूवदनलावण्यज्योत्स्नापरि-
पीततमसि प्रदोषे वृथोदितमुपहसत् इव रजनिकरम् उत्ता-
नितमुखेषु कुमुदवनेषु, आजगाम मुहुर्मुहुः (२८१) उल्लासित-
स्फारस्फुरितारुणचामरैः मनोरथैः इव उत्थितरागाग्रपल्लवैः

निर्झरिणे, सज्जः,—प्रवृत्तः तस्मिन्निव, उज्जिह्वाने—उदयमाने, उद्विच्छति इत्यर्थः,
ज्योतिर्गणे—तारानिकरं, ज्योतिषिकनिवहे च, शास्त्र-शास्त्रविदोः अभेदीपचारात्
इति भावः । विवाहमङ्गलकलशं इव—विवाहार्थस्थापितमङ्गल्यघटे इव ; वृत्तत्वात्
शैत्यात् धावल्याच्च कलशस्य अखण्डचन्द्रमण्डलसाम्यमवगन्तव्यम् ; अक्षीणमुधाकरोदत्रे
विवाहादीनि मुहूर्तग्रन्थे बहुसम्मतानि इति हृदयं, कलशस्तु विवाहादिमङ्गलकर्मणि
पिष्टादिर्लपनेन धवलौकियते इति लोकाचारः । उदयशिखरिणा—उदयाद्रिणा,
समुत्तिष्ठ्यमाणे—समुन्नम्यमाने । एतेन जामातृमन्त्रावनार्थं हस्ताभ्यां मन्त्रकेन वा
वाक्यभागमङ्गलकलशं परिजने इव स्थिते पृथ्वाचर्त्त इति व्यज्यते लोकाचारमन्वयात्
इति ज्ञेयम् । वर्द्धमानेति ।—वर्द्धमानाः—प्रवृद्धिं गच्छन्तो, मन्थालौहित्यापगमादिति भावः,
धवला—शुभा, कृया—कान्तिः, प्रभेत्यर्थः ; अन्यत्र,—वर्द्धमानिन—शरावण, शराज-
सम्पर्केणेत्यर्थः, सोऽपि मङ्गलकर्मणि लपनादिना शुभौकियते, (“शरावो वर्द्धमानकः”
इत्यमरः) धवला कृया यस्य तथाभूते । ताराऽधिपमण्डले—चन्द्रमण्डले ।

(२८०) वर्धिति ।—वर्द्धा वदनस्य लावण्यमेव—कान्तिरिव, ज्योत्स्ना—
कौमुदी, तथा परिपीते—यस्मै, तस्य,—अस्यकारं यस्य तथाभूते, प्रदोषे—रजनौ-
मुखे, (“प्रदोषो रजनौमुखम्” इत्यमरः) वृथोदितं—सपीदयमानं, बधूवदन-
लावण्येनैव तत्कायमस्मादनादिति भावः । रजनौकरं—चन्द्रम् : “प्रायो मुखः
परिभवविधौ नाभिमानं तनोति” इत्थं विचार्यति भावः । उत्तानितमुखेषु—
उन्मुखेषु, विकसितवदनेष्विति भावः । आजगाम—आययौ, गृहवर्धयति शेषः ।

(२८१) उल्लासितेति ।—उल्लासितानि—सञ्चलितानीति यावत्, स्फारस्फुरितानि
अतिशयेन राजितानि, अरुणानि—आरक्तानि, विवाहकर्मणि रक्तवर्णद्रव्याणां व्यव-
हारस्य लोकाचारत्वादिति भावः, चामराणि—वालव्यजनानि यैः तथोक्तैः ।
उत्थितेति ।—उत्थितः,—उद्धतः, रागः,—आरुह्यं येषां तानि, अग्रपल्लवानि—
पल्लवायाणि, कर्णादौ भूषणीक्रियमाणानि इति भावः येषां तैः ; अन्यत्र,—उत्थितः,

पुरो धावमानैः पादातैः (२८२) उत्कर्णकटकहयप्रतिहेषित-
दीयमानस्वागतैः इव वाजिनां हृन्दैश्च आपूरितदिग्भागः,
(२८३) चलकर्णचामराणां चामीकरमयसर्वापकरणानां
वर्णकलम्बिनां बलिनां घण्टाटाडारिणां करिणां घटाभिः घट-
यन् इव पुनः इन्दुदयविलीनम् अन्धकारं, (२८४) नक्षत्रमाला-
मण्डितमुखीं करिणीं निशाकर इव पौरन्दरीं दिशम् आरूढः,

—अभ्युदितः, रागः,—अनुरागः, अयपल्लव इव, अनुरागस्य लौहित्येन वर्णनाद्याः
प्रसिद्धत्वादिति भावः येषां तैः । पुरः,—अग्रं, धावमानैः,—गच्छद्भिः, (मनोरथोऽपि
पुरत एव धावति) पादातैः,—पादचारिभिः सैनिकैरित्यर्थः । [पद्भ्यामतति इति
पत्-पूर्वकात् अतधातोः “इणजादिभ्यः” (वा०) इति इणि ततः “तस्य समूहः”
(४।२।३७ पा०) इत्याणि रूपम्] ।

(२८२) उत्कर्णेति ।—उत्—उद्गताः, कर्णा येषां तेषां, कटकहयानां—
राजधानीस्थाश्वानां, (“कटकोऽस्त्री नितस्वीऽद्रेः... । ..... राजधानी-वलययोरपि ॥”
इति मेदिनी) प्रतिहेषितैः,—प्रतिङ्गधारवैः, वरपक्षीयाश्वानां हेषारवैः श्रुत्वा तत्पत्युत्तर-
रूपेणिति भावः, दीयमानं—निर्व्ययमानमित्यर्थः, स्वागतं—स्वागतसम्भाषणं, मुखेन
आगमनप्रशंसित्यर्थः येषां तथाभूतैः, वाजिनाम्—अश्वानां, वरपक्षीयाणामिति भावः,
वन्दे,—समूहैः, आपूरितः,—आकोर्णैः, दिग्भागे येन तथाभूतः ।

(२८३) चलति ।—चलानि—चपलानि, कर्णयोः,—श्रवणयोः, कर्णे
राजितानि इत्यर्थः, चामराणि येषां तेषां, चामीकरेति ।—चामीकरमयाणि—
स्वर्णमयानि, सर्वाणि उपकरणानि—अलङ्कारा येषां तेषां, वर्णकलम्बिना—विविधवर्ण-
रञ्जितानामित्यर्थः । बलिनां—बलवतां, घण्टाटाडारिणां—घण्टाध्वनिमतां, करिणां
—हस्तिनां, घटाभिः,—समूहैः, घटयन्निव—समाहरन्निव, करिणां सान्द्रकृण्वर्णत्वादिति
भावः, इन्दुदयविलीनं—चन्द्रादयक्षीणम् ।

(२८४) नक्षत्रेति ।—नक्षत्रमालया—सप्तविंशतिमौक्तिकरचितकरिणां माला
नक्षत्रमाला उच्यते, तथा, करेणमन्तकमण्डनमौक्तिकसजा इत्यर्थः ; अन्यत्र,—नक्षत्र-
मालया—तारानिचयेन, मण्डितम्—अलङ्कृतं, मुखं—वदनं, स्वकीयभागश्च यस्याः
ताम् । निशाकरः,—चन्द्रः । पौरन्दरीं—पुरन्दरः,—इन्द्रः, तस्यैव पौरन्दरौ—इन्द्रानु-
पालिता, प्राची इत्यर्थः ताम् ।

(२८५) प्रकटितविविधविहगविरुतैः तालावचरचारणैः पुरःसरैः बालो वसन्त इव उपवनैः क्रियमाणकोलाहलः, (२८६) गन्धतैलावसेकसुगन्धिना दीपिकाचक्रवालस्य आलोकेन कुङ्कुमपटवासधूलिपटलेन इव पिञ्जरीकुर्वन् सकलं लोकम्, (२८७) उत्फुल्लमल्लिकामुण्डमालामध्याध्यासितकुसुमशेखरेण शिरसा हसन्निव सपरिवेशचपाकरं कौमुदीप्रदोषम्, (२८८) आत्मरूपनिर्जितमकरकेतुकरापङ्कतेन कार्मुकेण इव कौसुमेन दाम्ना विरचितवैकल्यकविलासः, (२८९) कुसुमसौरभगर्वभ्रान्तभ्रमरकुलकल-

(२८५) प्रकटितेति ।—प्रकटितं—प्रकौशितं, प्रकाशितञ्च. विविधं—बहुप्रकारं, विचित्रमित्यर्थः, विहगेन—रागभेदेन, “वेहाग” इति भाषया प्रसिद्धेनेति भावः, विहगानां—पञ्चिणाञ्च, विरुतं—सङ्गीतवादः, शब्दश्च येषां येषु वा तैः, तालिति ।—तालेन—सङ्गीताङ्गविशेषेण, अवचरन्ति—आलपन्तीति तथोक्ताः, ये चारणाः,—कुञ्जीलवाः तैः । बालः,—नवः, तरुण इत्यर्थः, अभिनवश्च । क्रियमाणेति ।—क्रियमाणः,—उत्पाद्यमानः, कोलाहलः,—कलकलनिनादः येन सः ।

(२८६) गन्धेति ।—गन्धतैलानाम् अवसेकेन—सिध्नेन. सुगन्धिः,—सुरभिः तेन, दीपिकाचक्रवालस्य—दीपमण्डलस्य, आलोकेन—उद्योतेन, कुङ्कुमेति ।—कुङ्कुमानां पटवासधूलयः,—वसनसौगन्धकरचूर्णविशेषाः, तेषां पटलेन—निचयेन, पिञ्जरीकुर्वन्—पिङ्गलयमित्यर्थः ।

(२८७) उत्फुल्लेति ।—उत्फुल्लानां—विकस्तराणां, मल्लिकानां—तदाप्यकुसुमानां, या मुण्डमाला—श्रीरामालिका, तस्या मध्यम् अध्यासितं—निवेशितं, कुसुमशेखरं—पुष्पमयं शिरोभूषणं यस्य तेन । सपरिवेशचपाकरं—सपरिवेशः,—परिधवेष्टितः, (“परिवेशस्तु परिधिरुपसृष्ट्यकमण्डले” इत्यमरः) चपाकरः,—चन्द्रः यत्र तादृशं, कौमुदीप्रदोषं—ज्योत्स्नालङ्कृतं रजनीमुखम् । अत्र चन्द्रपरिहासोत्प्रेक्षणं ज्ञातव्यं प्रभाववत्तातिशयाय इति ध्वनितम् ।

(२८८) आत्मेति ।—आत्मनः,—स्वस्य, रूपेण—सौन्दर्येण, निर्जितस्य—पराभूतस्य, मकरकेतोः,—कामस्य, करात्—हस्तात्, अपङ्कतं—प्रसञ्चादत्तं तेन, कार्मुकेण—धनुषा, कौसुमेन—सत्युत्तरचितेन, दाम्ना—सजा, विरचितेति ।—विरचितः,—सम्पादितः, वैकल्यकस्य—वामस्तस्यात् तिथ्यग्विलम्बिनो हारविशेषस्य, विलासः,—शोभा येन तथोक्तः ।

प्रलापसुभगः पारिजात इव जातः श्रिया सह पुनः अवतारितो,
मेदिनीं नववधूवदनावलोकनकुतूहलेन इव (३००) कृष्यमाण-
हृदयः, पतन्निव मुद्गेन प्रत्यासन्नलग्नो ग्रहवर्मा ।

(३०१) राजा तु तम् उपहारम् आगतं चरणाभ्यामेव
राजचक्रानुगम्यमानः ससुतः प्रत्युज्जगाम । अवतीर्णश्च तं कृत-
नमस्कारं मन्मथमिव माधवः प्रसारितभुजो गाढम् आलिनङ्ग ।
यथाक्रमं परिष्वक्तराज्यवर्द्धन-हर्षश्च हस्ते गृहीत्वा अभ्यन्तरं

(२९९) कुसुमेति ।—कुसुमानां—पुष्पाणां, सौरभात्—आमीदात्, गर्वेण—
इह्लासेन, आन्तानां—भमतां, भमराणां—मधुकराणां, कुलस्य—वृन्दस्य, कनप्रलापिनः
—मधुरास्पृष्टेन भङ्गारिणः, सुभगः,—मनीहरः, पारिजात इव—देवतरुनिशिष इव,
श्रिया—लक्ष्म्या, सौन्दर्येणेत्यर्थः, सहोदरया इति भावः । अवतारितः,—अवतारं
नीतः, विधावेति शेषः ; सहनियतसंस्कारवतां युगपदाविर्भावादिप्राकृतिकनियमां
दित्याशयः ।

(३००) कृष्यमाणहृदयः,—प्रगृह्य नीयमानमानसः । पतन्निव—त्वरयाऽधःखलन्निव,
अतिपरिचालितधावमानतुरङ्गीन्द्रासंसर्पणवेगात् इति भावः ; सुखिन—“ओष्ठौ च दन्त-
मूलानि दन्ता जिह्वा च तालं च । गली गलादिमकलं सप्राङ्गं मुखमुच्यते ॥” इत्युक्ता-
वयववता वदनेन इत्यर्थः ; [खनधातोः “डित् खनेर्मुट् स चोदात्तः” (उ० ५ पा० २०
सू०) इति अचि डित्वात् धातोर्मुडागमे रूपम्] वेगाकृष्टानाम् अधोमुत्तिन पतनं लोको
प्रसिद्धम् । प्रत्यासन्नलग्नः,—प्रत्यासन्नं—समीपवर्त्ति, लग्नं—विवाहकालिकशुभराशुदयः
यस्य तथाभूतः, अनुकुलयात्राप्रसादात् सन्निहितवैवाहिकशुभभजन इत्यर्थः ।

(३०१) राज्ञ्यादि ।—उपहारं—हारसमीपं, हारे वा, [विभक्त्यर्थे अव्ययी-
भावः] । राजचक्रानुगम्यमानः,—राजचक्रैः,—स्वमभास्थराजसमूहेः सौहार्दादि-
सम्बन्धोपस्थितैर्वा, अनुस्त्रियमाणः ; एतेनास्य चक्रवर्त्तित्वं व्यज्यते । प्रत्युज्जगाम—
प्रत्युद्गमनं चकार, अनादिविवाहप्रथावत्त्वात् लोकेऽपि कन्यापितृभिः समिवकुटुम्बा-
दिभिः सन्निकृष्टागमने आश्रिता अपि सामन्तसामान्यनरपालाः स्वयमुपगम्यन्ते पाद-
चारिभिः, एषः सदातनः सदाचारः इति गम्यते । अवतीर्णम्—अवकूटं, वैवाहिक-
यामादिति शेषः । माधवः,—कृष्णः, वसन्तो वा, मन्मथमिव—प्रद्युम्नमिव, काममिव

नित्ये । स्वनिर्विशेषासनदानादिना च एनम् उपचारेण उप-
चचार ।

(३०२) न चिराच्च गम्भीरनामा नृपतेः प्रणयी विद्वान्
द्विजन्मा ग्रहवर्माणम् उवाच,—“तात ! त्वां प्राप्य चिरात् खलु
राज्यश्रिया घटितौ तेजोमयी सकलजगद्गीयमानबुधकर्णानन्द-
कारिगुणगणौ सोम-सूर्यवंशौ इव पुष्पभूति-मुखरवंशौ । प्रथम-
मेव कौस्तुभमणिरिव गुणैः स्थिताऽसि हृदये देवस्य । इदानीन्तु
शशीव शिरसा परमेश्वरेण असि वोढव्यो जातः” इति ।

एवं वदति एव (३०३) तस्मिन् नृपमुपसृत्य मौहूर्त्तिकाः,—

वा । यथाक्रमं—क्रमानुसारेण, ज्येष्ठानुसारेणेत्यर्थः, परिष्वक्तेति ।—परिष्वक्तः,
—आलिङ्गितः, राज्यवर्धनः हर्षश्च येन तं, ग्रहवर्माणमिति भावः, अभ्यन्तरम्—
अन्तर्भवनम् इत्यर्थः । स्वेति ।—स्वस्मात्—आत्मनः, निर्विशेषम्—अपृथक् रूपं, तुल्य
रूपमित्यर्थः, आसनदानादि यव तादृशेन, उपचारेण—पूजापकरणेन, हृदयसम
पेणादिनाऽऽर्घ्यार्घ्याभिर्देन वा, उपचचार—पूजयामास, “विष्णुं जामातरं मन्यं” इत्युक्ते
रिति भावः ।

(३०२) न चिरात्—नातिविलम्बेन इत्यर्थः । प्रणयी—स्निग्धः, सुहृदित्यर्थः ।
द्विजन्मा—ब्राह्मणः । चिरात्—बहोः कालात् । राज्यश्रिया—तदाख्यया राजकन्यया,
राजलक्ष्म्या च, घटितौ—योजितौ, सङ्गतौ इत्यर्थः । तेजोमयी—प्रतापसम्पन्नौ,
ज्योतिर्मयी च । सकलति ।—सकलैः,—समयैः, जगद्भिः,—भुवनैः, सकलेषु जगत्सु
वा, गीयमानाः,—कीर्त्यमानाः, बुधानां—विदुषां, कर्णानन्दकारिणः,—श्रुतिसुख-
जननाः, बुध-कर्णयोः,—चन्द्रसुत-सूर्यसुतयोः, आनन्दकारिणश्च, गुणगणाः,—गुणसङ्गाः
ययोः तथाभूतौ । पुष्पेति ।—पुष्पभूतिः,—प्रभाकरवर्धनस्य पूर्वपुरुषः, मुखरः,—
ग्रहवर्माणः पूर्वपुरुषः, तयोः वंशौ—अन्ववायौ । कौस्तुभमणिरिव—तदाख्यमहारत्नमिव,
गुणैः,—धैर्यगाम्भीर्यादिभिः, सत्त्वैश्च, देवस्य—राजः, विष्णोश्च, हृदये—अन्तःकरणे,
वसति च । शशीव—चन्द्र इव, परमेश्वरेण—सर्वभौमेन, हरेण च, शिरसा—
मस्तकेन ; एकाव—जामातृत्वात् समादरेण ; अन्यत्र,—भूषणत्वात् इति भावः, वोढव्यः,
—धार्यः, परमस्निग्धसम्बन्धादिति भावः ।

(३०३) तस्मिन्—गम्भीराख्ये द्विजन्मनि । मौहूर्त्तिकाः,—गणकाः ।

“देव ! समासीदति लग्नवेला, व्रजतु जामाता कौतुकगृहम्” इति ऊचुः । अथ नरेन्द्रेण,—“उत्तिष्ठ गच्छ” इति गदितो ग्रहवर्मा प्रविश्य अन्तःपुरं जामातृदर्शनकुतूहलिनीनां स्त्रीणां पतितानि लोचनमहस्त्राणि विकचनीलकुवलयवनानि इव लङ्घयन् आसमाद कौतुकगृहद्वारं, निवारितपरिजनश्च प्रविवेश ।

(३०४) अथ तत्र कतिपयाप्रप्रियमखीखजनप्रमदाप्रायपरिवाराम्, (३०५) अरुणांशुकावगुण्ठितमुखीं प्रभातमभ्यामिव स्वप्रभया निष्प्रभान् प्रदीपकान् कुर्वाणाम्, (३०६) अतिसौकुमार्यशङ्कितेन इव यौवनेन नातिनिर्भिरमुपगूढाम्,

समासीदति—समासद्वा भवति । लग्नवेला—शुभराशुदयकालः । व्रजतु—गच्छतु । कौतुकगृहं—वैवाहिकमण्डपम् । जामातिरिति ।—जामातः,—वरस्य, दर्शने—अवलोकने, कुतूहलम्—औतुक्यमिति जावत् विद्यते आसामिति तथोक्तानाम् । विकचति ।—विकचानि—प्रस्फुटितानि, नीलकुवलयवनानि—नीलीत्पलकाननानि । लङ्घयन्—अतिक्रामन् । निवारितेति ।—निवारितः,—प्रतिषिद्धः, परिजनः,—अनुयायिवर्गः येन तयाभूतः । अन्तःपुरेणात् तव न साधारणः सार्द्धं गमनं सज्जनानुमोदितम् इति नयाचारः प्रदर्शितः ।

(३०४) “अथ” इत्यस्य “वधूसंपश्यन्” इत्युत्तरिणात्वयः । तां विशिनष्टि, कतीति ।—कतिपयाः,—अल्पसङ्ख्याका इत्यर्थः, आभाः,—विश्रम्भाः, प्रियमख्यः,—स्निग्धवयस्याः एव, तथा स्वजनानां—वस्तुजनानां, प्रमदाय—अङ्गनाय, प्रायेण—बाह्येण, परिवारम्,—परिजनाः यस्याः तां, ताभिः वेषिताम् इति भावः ।

(३०५) अरुणति ।—अरुणम्—रक्तम्, अंशुकेन—वसनेन, अवगुण्ठितम्—आच्छादितं, मुखं यस्याः ताम् ; अन्यत्,—अरुणस्य—मृशस्य, अंशुकेन—प्रत्ययतया मृदुना किरणनित्यः, अवगुण्ठितम्—अदर्शनीयं गतं, मुखं यस्याः तां, प्रभातमभ्यामिव—प्रातःसम्यामिव, निष्प्रभान्—दीप्तिरहितान्, सलिनान् इत्यर्थः ।

(३०६) अतीति ।—अतिसौकुमार्यम्—अतिसादृशं, तेन शङ्कितं—विनाशात् भोतमित्यर्थः तेनैव । नातिनिर्भरं—नातिगाढम्, उपगूढा—अलिङ्गिता तां, नवयौवनामिति भावः ; अतिकामलाः न निर्विशङ्का समादिश्यन्ते इति हृदयम् ।

(३०७) साध्वसन्निरुध्यमानहृदयदेशदुःखमुक्तैः निभृतायतैः
 श्वसितैः अपयान्तं कुमारभावम् इव अनुशोचन्तीम्,
 (३०८) अत्युत्कम्पिनीं पतनभिया इव तपया निष्पन्दं धार्यमाणां,
 हस्तं तामरसप्रतिपक्षम् आसन्नग्रहणं शशिनमिव रोहिणीं
 भयवेपमानमानसाम् अवलोकयन्तीं, (३०९) चन्दनधवलतनु-
 लतां ज्योत्स्नाऽऽदानसञ्चितलावण्यात् कुमुदिनीगर्भादिव प्रसूतां,

(३०७) साध्वसति ।—साध्वसन—सुचिरमनुषितं महदयं सपदि विहाय गते
 त्वयि अहं निराश्रया भवेयमिति भयेनेति भावः, निरुध्यमानः—सां सा विजहीहि इति
 अवरुध्यमानः, हृदयदेशः,—चित्तक्षेत्रं, तस्मात् दुःखेन—क्लेशेन, कुमारभावान्निरोध-
 जनिनेनेति भावः, समापततः बलवतः तारुण्यस्य तदानीं प्रसभमागमनात् तद्विरोधिन-
 कौमार्यस्य सहसा तद्दृढदेशादपसरणं घटितमस्मिन्, अतः अथाग्रहणं तद्विरोधाशक्ति-
 रिति तात्पर्यम्, मुक्तैः,—त्यक्तैः, अत एव निभृतायतैः,—अस्पृष्टदीर्घैः इत्यर्थः,
 उन्मत्तादिति भावः, श्वसितैः,—दीर्घनिःश्वासे, अपयान्तम्—अपसरन्तम्, आत्मान-
 म्यजन्तमिति यावत्, कुमारभावं—कौमारम्, अनुशोचन्ती—विलपन्ती, गतस्य
 पुनरपराहन्तिप्रसङ्गात् इति भावः ।

(३०८) अत्युत्कम्पिनीम्—अतिशयेन उत्कम्पमानाम्, अत एव पतनभिया—
 खलनाशदया, तपया—लज्जया, निष्पन्द—निश्चलं यथा तथा, धार्यमाणां—अवलम्ब-
 मानां, अर्थधिकवपार्वतीमित्यर्थः, सौभाग्यवतीभिः विवाहे तथा पतिवराधारणाचार-
 दर्शनात् इति भावः । तामरसप्रतिपक्षं—रक्तान्पलविरोधिनं, रक्तशमलवैरिणम् इत्यर्थः,
 तदानीं यौवनोद्गमाभावात्, आसन्नग्रहणम्—अचिरपाणिपीडनं, सन्निहितपरिणयमिति
 भावः, सन्निहितयासन्नं, (“ग्रहणं स्वीकारादरकरापागापलज्जिवन्तिषु” इति मेदिनी)
 भयेति ।—भयेन वेपमानं—कम्पमानं, मानसं—चित्तं यस्याः ताम्, अवलोकयन्ती—
 पश्यन्तीम् । वाल्ये हस्ततलस्य धावल्यात् तस्य शशिसात्यसवगन्तव्यम्, इदानीन्त-
 नौवनोद्गमात् तस्य रक्ततोत्पत्तः, शशिनः, याससमये रोहिण्याः तपिष्यायाः इव यौवनभया-
 न्नया वेपमानकलिवरत्वं सञ्जातमिति, एतेनास्याः यौवनकालिकः पूर्वराशः दर्शित इति ।

(३०९) चन्दनेति ।—चन्दनम्—चन्दनानुनिपेक्षितं, चन्दनवद्धा, निसर्गविमला
 उत्तित्वादिति भावः, धवला—विशदा, तनुलता—अद्वयार्थः स्याः ताम् ।
 ज्योत्स्ना—ज्योत्स्नानां—कौमुदीनाम्, आदानेन—ग्रहणम्, सञ्चितं—परिपुष्टं,

(३१०) कुसुमामोदनिर्हारिणीं वसन्तहृदयात् इव निर्गतां,
निश्वासपरिमलाकृष्टमधुकरकुलां मलयमारुतात् इव उत्पन्नां,
कृतकन्दर्पानुसरणां रतिमिव पुनर्जातां, (३११) प्रभालावण्य-
मदसौरभमाधुर्यैः कौस्तुभशशिमदिरापारिजातामृतप्रभवैः
सर्व्वरत्नगुणैः अपरामिव सुरासुररूपा रत्नाकरेण कल्पितां त्रियं,

लावण्यं—कान्तिविशेष यस्य तस्मात्, कुमुदिनीगर्भात्—कैरविष्या जठरात्,
प्रसूतामिव—निर्गतामिव ; अन्यथा जगदाङ्गादिनी कथमेतस्याः कान्तिः ? इत्युत्पेक्षा-
वीजम् ।

(३१०) कुसुमेति ।—कुसुमानां—पुष्पाणाम्, आमोदः,—सौरभं, तेन निर्हरति
—लोकानां मानसं रञ्जयतीति यावत् तथोक्ता तां, वसन्तहृदयात्—वसन्तस्य—
पुष्पसमयस्य, कन्दर्पपरिजनस्य इति यावत्, हृदयात्—वक्षःस्थलात्, प्रस्फुटितसर्व्वकुसुमा-
वयवस्य वसन्तकालस्य मध्यभागादित्यर्थः, उत्पन्नामिव—सम्भूतामिव ; एतेनास्याः अङ्गेषु
प्रसूनसौरभसत्त्वात् पद्मिनीस्त्रीत्वं व्यक्तीकृतमिति । एतदेव विशिष्य व्यनक्ति, निश्वासेति ।
—निश्वासपरिमलेन—निश्वाससौरभेण, आकृतानि—आनीतानि, मधुकरकुलानि—भङ्ग-
हृन्तानि यथा ताम्, उत्तमानामङ्गनानां निश्वासादेः पद्मगन्धादिविशिष्टत्वादिति भावः ;
मलयैति ।—मलयमारुतस्यापि चन्दनामोदवाहिलेन सुगन्धत्वादिति भावः । कृतेति ।—
कृतं—विहितं, कर्तुमभीक्ष्णितमिति यावत्, कन्दर्पस्य—मदनस्य, अनुसरणम्—अनुगमनं
यथा ताम् । एतेनास्याः पत्युः कन्दर्पप्रतिमत्वं ध्वनितमिति वेदितव्यम् ।

(३११) प्रमेति ।—प्रभा—कान्तिः, लावण्यं—“मुक्ताफलेषु कायायास्तरत्न-
मिवानुरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तन्नावण्यमिह श्रुतम् ॥” इत्युक्तलक्षणं, मदः,—मद्य-
पानजनित उल्लासः, सौरभं—परिमलः, माधुर्यं—“सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं
रमणीयता” इत्युक्तलक्षणं तैः, कौस्तुभशशिमदिरापारिजातामृतप्रभवैः,—कौस्तुभः,—
नारायणवक्षःस्थलस्थमणिविशेषः, शशी—चन्द्रः, मदिरा—मद्यं, पारिजातः,—नन्दन-
काननीयपुष्पविशेषः, अमृतं—सुधा, तेभ्य, क्षीरोदमथनोद्भूतेभ्यः इति भावः, प्रभवैः,
—उद्भूतैः ; तव कौस्तुभस्य गुणः प्रभा, शशिनो गुणो लावण्यं, मदिराया गुणः मदः,
पारिजातस्य गुणः सौरभम्, अमृतस्य गुणो माधुर्यमिति द्रष्टव्यम् । सर्व्वरत्नगुणैः,—
सर्व्वेषां रत्नानाम्—उत्कृष्टानां वस्तूनां, (“जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तत् रत्नमिह कथ्यते”
इत्युत्पलज्जाला) गुणाः,—उत्कर्षाः तैः । सुरासुररूपा—देवासुरान् प्रति कीपेन,

(३१२) स्निग्धेन बालिकालोकेन सितसिन्धुवारकुसुममञ्जरीभिः
इव मुक्तादीधितिभिः कल्पितकर्णावतसां. (३१३) कर्णाभरण-
मरकतप्रभाहरितशादलेन कपोलस्थलीतलेन विनोदयन्तीम्
इव हारिणीं लोचनच्छायाम्, (३१४) अधोमुखं वरकौतुका-
लोकनाकुलं मुहुर्मुहुः कृतमुखोन्नमनप्रयत्नं सखीजनं हृदयञ्च
निर्भर्त्सयन्तीं बधूम् अपश्यत् ।

भयनेन स्वस्य निरपराधस्य सर्वोत्कृष्टानां बह्वायाससञ्चितानां सद्यस्करचितानाञ्च वस्तूनां
बलात् ग्रहणजनिनेन इति भावः ; रत्नाकरेण—समुद्रेण, कल्पितां—निर्मिताम् ।
पुरा देवासुराभ्यां मिलित्वा बलपूर्वकं समुद्रं विमथ्य निखिलरत्नजातं ततः उद्धृत्य
गृहीतमिति पौराणिकी वार्त्ता ; एतामिवोपजीव्य हृतरत्नकेन रत्नाकरेण कोपवशादेव
तज्जिगीषया हृतरत्नगुणान् एकमेव सन्निवेश्य निर्मितामिवेशुभ्रंचितमिति वेदितव्यम्,
अन्यथा विधिः कथम् एतादृशीम् अलौकिकचमकृतिं निर्मातुं प्रभवत् इत्याशयः ।

(३१२) स्निग्धेन—प्रणयिना, बालिकालोकेन—कुमारौजनेन, सिताभिः,—
शुभाभिः, सिन्धुवारकुसुमानां—निर्गुण्डीपुष्पाणां, मञ्जरीभिः,—वल्लीभिः, मुक्ता-
दीधितिभिर्विव—मौक्तिकप्रभाभिर्विव, इत्यवैधर्म्यसाम्ययोगादुपमाऽलङ्कारः, कल्पितः,
—रचितः, कर्णावतंसः,—कर्णभूषणं यस्याः ताम् ।

(३१३) कर्णेति ।—कर्णाभरणेषु—कर्णभूषणेषु, यानि मरकतानि—हरि-
न्मणयः, तेषां प्रभाभिः,—कटाभिः, हरितशादलेन—बहुलश्यामघासयुक्तेनेवेत्यर्थः,
(“शादलः शादहरिते” इत्यमरः) कपोलस्थलीतलेन—गण्डतटन, विनोदयन्तीमिव
—प्रीणयन्तीमिव, हारिणीं—मनोहारिणीं, हरिणीसम्बन्धिनौञ्च, लोचनच्छायां—
जैत्रकान्तिम् ; हरिणीलोचनच्छायामपि शादलः स्थलीभागः स्वाभिरामणीयत्वेन
विनोदयति इति । एतेनास्याः हरिणायतलोचनत्वं व्यज्यते ।

(३१४) अधोमुखम्—अवनतमुखं, कन्यकाजनसाहजिकवपाऽऽवेशात् इति
भावः । वरति ।—वरस्य उद्बोदः, कौतुकेन—कुतर्हर्त्तन, आलोकने—दर्शने,
आकुलं—व्याकुलम् । कृतमिति ।—कृतः मुखस्य उन्नमने—उत्तोलने, प्रयत्नः,—चेष्टा
येन तम् । हृदयं—चित्तम् ; हृदयमपि उक्तविशेषणद्वयविशिष्टमिति बोद्धव्यम् ।
निर्भर्त्सयन्तीं—निन्दन्तीम् ; लज्जां विहाय वरदर्शनार्थं प्रयासकरणात् सखीजन-
निर्भर्त्सनं तथा दर्शनदृष्ट्यायां प्रबलायां सत्यामपि सहजलज्जावशात् तत्कार्त्तुमचमतया

प्रविशन्तमेव (३१५) तं हृदयचौरं बध्वा समर्पितं
जग्राह कन्दर्पः । परिहानस्मेरमुखीभिश्च नारीभिः
कौतुकगृहे यत् यत् कार्यते जामाता, तत् तत् सर्वम् अति-
पेशलं चकार । (३१६) कृतपरिणयानुरूपवेशपरिग्रहां
गृहीत्वा करे बधूं निर्जगाम ; (३१७) जुगाम च
नवसुधाधवलां निमन्वितागतैः तुषारशैलोपत्यकाम् इव

हृदयनिर्भयं बौद्धव्यम् । “कन्या त्वजातोपयमा संलज्जा नवयौवना” इति दर्पण-
कटुक्लक्षणमोसाट्टश्यात् नवीदायामप्येतस्यां तदानीमपि तद्गुणस्यानपायादिति
विभाव्यम् ।

(३१५) तं—यहवर्माणम् । हृदयचौरं—चेतोऽपहर्तारं, मनोहरमिति
भावः । बध्वा—राज्यश्रिया, समर्पितं—धृत्वा प्रदत्तं कन्दर्पायिति भावः ; यथा लोके
कश्चित् कमपि चौरं धृत्वा कस्यापि राजपुरुषस्य हस्ते समर्पयति, तथा राज्यश्रीरपि
तं हृदयचौरं ज्ञात्वा, धृत्वा च कन्दर्पराजहस्ते मनश्चौर्विचारार्थं समर्पितवतीत्यर्थः ;
यहवर्मा राज्यश्रियं दृष्ट्वा कन्दर्पवेशगी जातः इति भावः । परिहसेति ।—परिहसेन
स्मेरं—सदृहमितं, मुखं यासां ताभिः । कौतुकगृहं—वैवाहिकमङ्गल्यानुष्ठानजन्य-
निर्दिष्टभवनम् । कार्यते—आचार्यते । अतिपेशलम्—अतिरुचिरम्, अतिदत्तं वा
यथा तथा, (“पेशलो रुचिरं दत्तं” इति मेदिनी) चकार—कृतवान् ; नवीनजामातरं
वञ्चयित्वा आनन्दमनुभवितुं परिहासप्रियाभिः ताभिः यत्किञ्चित् नम्रव्यवहारादिकम्
अकार्यत सः, बध्वायतहृदयत्वात् तत्सर्वं सत्यं वा कलं वा इति निर्णेतुमशक्यतया
अविचारणैव तेषां सम्पादितम् इति भावः ।

(३१६) कृतेति ।—कृतः परिणयस्य—विवाहस्य, अनुरूपस्य—सदृशस्य,
वेशस्य—परिच्छदस्य. परिग्रहः,—स्वीकारः, परिधानमित्यर्थः यथा तथोक्तां,
विवाहसमयोचितप्रसाधनवतीम् इत्यर्थः ।

(३१७) “जगाम” इत्यस्य “वदीम” इत्युत्तरेणान्वयः । तां विशिनष्टि, नवेत्यादि ।
—नवाभिः,—नूतनाभिः, सयः प्रदत्ताभिरित्यर्थः. सुधाभिः,—चूर्णलपैः इत्यर्थः, धवला
—श्वेता तां । निमन्विताः,—आहूता इत्यर्थः, तथाभूताः सन्तः आगताः,—उपस्थिताः
तैः । तुषारशैलस्य—हिमशिखरे, (“तुषारस्तुहिमं हिमम्” इत्यमरः), उपत्यकामव
—आसन्नां भूमिमिव, (“उपत्यकाऽद्वेरासन्ना भूमिः” इत्यमरः) ।

(३१८) ताम्बकाम्बिकाविवाहाहृतैः भूभृद्भिः परिवृतां,
 (३१९) सेकसुकुमारयवाङ्मरदन्तुरैः पञ्चास्यैः कलशैः
 कोमलवर्षिकाविचितैः अमवमुखैश्च (३२०) मङ्गल्य-
 फलहस्ताभिः अञ्जलिकारिकाभिः उद्भासितपर्यन्ताम्,
 (३२१) उपाध्यायोपधीयमानेन्धन-धूमायमानाग्निसन्मुख-
 क्षणिकोपद्रष्टृद्विजाम्, (३२२) उपकृशानुनिहितानुप-

(३१८) ताम्बकाम्बिकाविवाहाहृतैः,—हर-गौरौविवाहनिमित्तैः, भूभृद्भिः,
 —राजभिः, पर्वतैश्च, परिवृताम्—आक्रीर्णाम् । अत्र भूभृद्भिः इव भूभृद्भिः इति
 उपमानोपमेययोः सामान्यलक्ष्यसमुक्तासनात् श्लेषसङ्कीर्णोपमा ।

(३१९) सेकेति ।—सेकेन—जलसिञ्चनेन, सुकुमाराः,—सुकीमलाः, ये यवाङ्मुराः,
 —यवप्ररोहाः, तैः दन्तुराः,—सञ्जातदन्ता इव लक्ष्यमाणाः तैः, [दन्तशब्दात् उन्नत-
 दन्तार्थे “दन्त—” (५।२।१०६ पा०) इत्यादिना उत्तमि रूपम्] पञ्चास्यैः,—पञ्चमुखैः,
 कलशैः,—कुम्भैः । कोमलैति ।—कोमलाभिः,—नयनसुभगाभिरित्यर्थः, वर्षिकाभिः,—
 वर्षाविशेषैः, चन्दनादिभिः खटिकादिभिर्वा इति यावत्, विचित्राः,—रम्याः तैः, अमव-
 मुखैः,—रौप्यमयैः, यद्वा,—अमवं—पावम्, आवरणपावविशेष इति यावत्, (“सर्वमा-
 वपनं भास्वं पातामवच भाजनम्” इत्यमरः) मुखे—अणुभागं येषां तैः । [“अमव-
 मुखैश्च” इत्यत्र “अमवमुखैश्च” इति पाठोऽपि—रूप्यमयैः इत्यर्थः] ।

(३२०) मङ्गल्येति ।—मङ्गल्यं—मङ्गलाय हितं, फलं—नारिकेलामादिकं,
 हस्ते यासां ताभिः, अञ्जलिकारिकाभिः,—मन्त्रयप्रतिमाभिः, सालभञ्जिकाभिर्वा,
 उद्भासितपर्यन्तां—विद्यीतितप्रान्तभागाम् ।

(३२१) उपाध्यायेति ।—उपाध्यायेन—गुरुणा, पुरोधसेति यावत्, उपधीय-
 मानानि—अर्घ्यमाणाणि, इन्धनानि—काष्ठानि, अग्निसंस्थापनाद्येति भावः, तैः धूमाय-
 मानः,—धूममुद्गमन्, योऽग्निः,—अनलः, वैवाहिकहोमौय इति भावः, तस्य सन्मुखे—
 प्रज्वालने, क्षणिकः,—क्षणेन कार्यसम्पादनार्थं, व्ययः इत्यर्थः, [“सन्मुखक्षणिकी—”
 इत्यत्र “सन्मुखक्षणाक्षणिकी—” इति पाठः,—अक्षणिकः,—क्षणादतीतः अक्षयः,—
 कालासहिष्णुरित्यर्थः, तस्यायम् अक्षणिकः,—कार्यनिष्पादने क्षणादिबिचारवहितः,
 व्यय इत्येवार्थः] उपद्रष्टा—साक्षीभूतः, “उपदेशः” इति केचित्, द्विजः,—ब्राह्मणः,
 ऋत्विगित्यर्थः यस्यां तथोक्ताम् ।

(३२२) उपेति ।—उपकृशानु—अग्निसमीपे, निहिताः,—स्थापिताः, अनुप-

हतहरितकुशां, सन्निहितदृष्टदजिनाज्यसुकस्मित्पूलीनिवहां,
(३२३) नूतनशूर्पापितश्यामलशमीपलाशमिश्रलाजहासिनीं
वेदीम् । आरुरोह च तां दिवमिव सज्योत्स्नः शशी । (३२४) समु-
त्ससर्प च वेल्लितारुणशिखापल्लवस्य शिखिनः कुसुमायुध इव
रतिद्वितोयो रक्ताशोकस्य समीपम् । हुते च (३२५) हुत-
भुजि दक्षिणावर्त्तप्रवृत्ताभिः बधूवदनविलोकनकुतूहलिनीभिः
इव ज्वालाभिः एव सह प्रदक्षिणं बभ्राम । पात्यमाने च

हताः,—अच्छिन्नाः, हरिताः,—हरिद्वर्णाः, सद्यः समाहताः इति यावत्, महीत्सवादी
तथाविधानामेवोपयोगात् इति भावः, कुशाः,—दर्भाः यस्यां ताम् । सन्निहितेति ।—
सन्निहिताः,—समीपस्थाः, दृष्टत्—शिला, अजिनं,—चर्म, आव्यं—घृतं, सुक्—
होमभाण्डं, समिधः,—काष्ठानि, तेषां पूज्यः,—श्रेष्ठः, तासां निवहाः,—सङ्घाः
यस्यां ताम् ।

(३२३) नूतनेति ।—नूतने—नवे, शूर्पे—प्रस्फोटने, “कुला” इति वङ्गीयैः
परिभाषिते, अर्पितानि—स्थापितानि, श्यामलानि,—हरिद्वर्णानि, यानि शमीपला-
शानि—शमीपवाणि, तैः मिश्राः,—संवलितः, लाजाः,—अक्षतानि, भृष्टधान्यानीत्यर्थः,
“खड्ग” इति वङ्गीयैः “लाङ्ग” इति च पाश्चात्यैः परिभाषितानि, तैः हसति—राजते इति
तथाविधा ताम्, अतिधावन्यात् लाजानां तेषु हासत्वमुपचरितं वेदितव्यं, “यशसि
धवलता वर्धते हासकौर्त्याः” इति कविसमयप्रसिद्धेरिति । तां—वेदीम्, आरुरोह—
आरुदवान् । सज्योत्स्नः,—ज्योत्स्नासङ्घितः, सबधूक इति भावः ।

(३२४) समुत्ससर्प—उपातिष्ठत् । वेल्लितेति ।—वेल्लिताः,—चलिताः, अरुणाः,
—रक्ताः, शिखाः,—ज्वालाः, पल्लवा इव—किश्लया इव, शिखा इव पल्लवाद्यं यस्य
तथाभूतस्य, शिखिनः,—अग्निः, दुमस्य च, हलस्य चेत्यर्थः, “शिखौ वज्रै बलोवर्द्धं शरं
केतुशङ्के दुमे” इति मेदिनी) कुसुमायुध इव—काम इव । रक्ताशोकस्य—विकसित-
पुष्पाशोकपादपस्य । तस्य रक्तप्रसूनत्वात् अग्निसाम्यं, मदनीद्वीपकत्वाच्च तवानियतकाल-
मवस्थायिना सखीकमदनेन सह सबधूककुमारस्य साम्यं सुसंरचितमेवेति ज्ञेयम्, अतः
उपमाऽलङ्कारः ।

(३२५) हुतभुजि—अग्नी, दक्षिणावर्त्तप्रवृत्ताभिः,—दक्षिणायां दिशि आवर्त्त-
नेन प्रवृत्ताभिः, तथा च, ऋत्विजां दक्षिणा हि आज्यगृह्यार्थं समुत्सुकं प्रधाविताभिः,

लाजाञ्जली नखमयूखधवलिततनुः अट्टष्टपूर्वबधूवररूपविस्मय-
स्मर इव अट्टश्यत विभावसुः ।

अत्रान्तरे (३२६) स्वच्छकपोलोदरसङ्क्रान्तमनलप्रति-
विम्बमिव निर्वापयन्ती (३२७) स्थूलमुक्ताफलविमलवाष्प-
विन्दुसन्दोहदर्शितदुर्दिना निर्वदनविकारं रुरोद बधूः ।
(३२८) उदशुविलोचनानाञ्च बाभ्रवबधूनाम् उदपादि महान्
आक्रन्दः । परिसमापितवैवाहिकक्रियाकलापस्तु जामाता

प्रदर्शयप्रसूताभिरित्यर्थः, दक्षिणावर्त्तस्य तस्य शुभमूचकत्वादिति भावः । ज्वालाभिः,—
शिखाभिः । पात्यमाने—प्रक्षिप्यमाणे, अर्पमाणे इत्यर्थः, लाजाञ्जली—अञ्जलि-
ञ्जली, भृष्टधान्याञ्जलावित्यर्थः, कुशष्टिकाकर्मणि लाजहोमसम्पादनार्थमिति भावः ।
नखेति ।—नखानां—कररुहाणां, बधू-वरयो रिति भावः, मयूखेन—प्रभया, धवलित-
—शुभ्रीभूता, तनुः,—देहः यस्य तथाभूतः ; अत एव अट्टष्टेति ।—अट्टष्टपूर्व-
प्रागनवलोकितेन, बधू-वरयोः,—कन्या-जामातोः, रूपेण—सौन्दर्येण, यो विस्मयः,—
आश्चर्यभावः, तेन स्मर इव—सहास इव, विभावसुः,—अग्निः । शुक्रभास्वरप्रभावतः
कृशानोः स्वगुणत्यागात् नखमयूखैः अत्युत्कृष्टयुद्धधवलितत्वरूपगुणग्रहणेन तद्गुणालङ्कार-
सङ्कीर्णोपेक्षा ।

(३२६) स्वच्छेति ।—स्वच्छम्—उज्ज्वलं, कपोलस्य—गण्डस्य, उदरम्—अभ्यन्तरं,
तव सङ्क्रान्तः,—प्रतिफलितः तम्, अनलप्रतिविम्बमिव—अग्निप्रतिच्छाया मिव, निर्वापयन्ती
—प्रशमयन्ती । अग्निपरामर्शे निराकर्तुमेवाश्रुविसर्जनमित्युपेक्षावीजमवगम्यम् ।

(३२७) स्थूलिति ।—स्थूलानि—पृष्ठानि, मुक्ताफलानि—मौक्तिकानि इव
विमलाः,—स्वच्छाः, वाष्पविन्दूनाम्—अश्लुकणानां, सन्दोहाः,—समूहाः, तैः दर्शितं
—प्रकटितं, दुर्दिनं—मेघाच्छन्नम् अहः पतदजसनीरासारं वासरमिति यावत्,
दुःखजनकं दिनञ्च, सामयिकपित्रादिविच्छेदसम्भावनाया इति भावः यथा तथाभूता ।
निर्वदनविकारं—निः,—नास्ति, वदनस्य—मुखस्य, विकारः,—विकृतिः यस्मिन् तन्
यथा तथा, निःशब्दमिति भावः ।

(३२८) उदशुविलोचनानाम्—उद्गतवाष्पनेत्राणां, बाभ्रवबधूनां—स्वजन-
नारीणाम्, आक्रन्दः,—क्रन्दनम्, (“आक्रन्दः क्रन्दने ज्ञाने मित-दाहणयुक्तयोः” इति
मेदिनी) ।

बद्धा समं प्रणनाम श्वशुरौ । (३२८) प्रविवेश च हारपक्ष-
लिखितरतिप्रीतिदैवतं, प्रणयिभिः इव प्रथमप्रविष्टैः अलिकुलैः
कृतकोलाहलम्, (३३०) अलिकुलपक्षपवनप्रेङ्खोलितैः कर्णो-
त्पलप्रहारभयप्रकम्पितैः इव मङ्गलप्रदीपैः प्रकाशितम्,
(३३१) एकदेशलिखितस्तवकित-रक्ताशोक्तकृतलभाजा
अधिज्यचापेन तिर्यक्कूणितनेत्रत्रिभागेण शरंमृजुकूर्चता

(३२८) “प्रविवेश” इत्यस्य “वासगृहम्” इत्युत्तरेण सम्बन्धः । तदेव
विशिनष्टि, हारित्यादि ।—हारपक्षे—हारपार्श्वे. (“पक्षी मासाङ्के...।.....वाजं
क्वत्ररपार्श्वयोः” इति मेदिनी) लिखितं—चित्रितं, रतिप्रीतिदैवतं—रतिरेव—काम-
बधूरेव, प्रीतिदैवतं—प्रणयदैवता यस्य तत् ; यद्वा,—रतैः,—दाम्पत्यानुरागस्य, प्रीतिः,
—तमेः, देवतम्—अकृत्यत्वादीनां पतिव्रता-ललामभूतानां देवतानां समूहः यत्
तथाविधम् ; एता हि दाम्पत्यसुखविधायिन्यः इति वेदितव्यम् । प्रणयिभिरिव—
सुहृद्भिरिव, प्रथमप्रविष्टैः,—अग्रे एव अन्तर्गतैः, कुसुमामोदसमाकृतैरिति भावः ;
प्रणयिनः प्रणयवताम् अन्तःपुरादावपि स्वच्छन्दसञ्चारिणः भवन्तीति गम्यते ।

(३३०) अलीति ।—अलिकुलानां—भ्रमरहन्तानां, पक्षपवनेन—पतनानिर्लन,
प्रेङ्खोलिताः,—कम्पिताः तैः ; अत एव कर्णति ।—कर्णोत्पलस्य—कर्णभूषणीभूतस्य
उत्पलस्य, प्रहारात्—ताडनात्, भयेन—शङ्कया, प्रकम्पितैरिव—प्रवेपितैरिव,
बहुताडितानां ताडनभयस्य सतताविर्भावात् इति भावः । ननु सत्यपि बहुषु वस्तुषु
वासगृहे कथमव ताडनाशङ्का मङ्गलप्रदीपानां जाता ? इति चेदवीच्यते,—सत्याति-
पक्षाः तुल्यबलाः परस्परं प्रतिहतिमाशङ्कन्ते इति दृश्यते, अत एव कर्णोत्पलायमानाः
मङ्गलप्रदीपाः भ्रमराभिलङ्घनजनितं कर्णोत्पलान्दोलनं तथा स्वताडनार्थं समुदयोग-
मिवामन्यन् इत्युत्प्रेक्षावीजमवधेयम् ।

(३३१) एकैति ।—एकदेशे—एकस्मिन् विभागे, लिखितः,—चित्रितः,
स्तवकितः,—सञ्जातगुच्छः, यः रक्ताशोक्तकृतः,—रक्तपुष्पाशोक्तकृतः, तस्य तलं—निम्न-
देशं, भजते—आश्रयति इति तथोक्तेन, तत्तलस्थितेन इत्यर्थः, अधिज्यचापेन—
मौर्वीयुतधन्वना, तिर्यगिति ।—तिर्यक्—वक्रं यथा तथा, कूणितः,—सङ्कीर्णितः,
नेत्रविभागः,—मयनस्य तृतीयांशः येन तथाविधेन, लक्ष्यस्थिरौकरणाय अपाङ्गाव-
लीकनतत्परजेत्यर्थः, शरं—बाणम्, मृजुकूर्चता—सन्दधतेत्यर्थः ।

कामदेवेन अधिष्ठितम्, (३३२) एकपार्श्वन्यस्तेन काञ्चन-
चामरकेण इतरपार्श्ववर्त्तिन्या च दान्तशफरकधारिण्या कनक-
पुत्तिकया साक्षाल्लक्ष्म्येव उद्दण्डपुण्डरीकहस्तया सनाथेन सोप-
धानेन स्वास्तीर्णेन शयनेन शोभमानं, (३३३) शयनशिरोभाग-
स्थितेन च कृतकुमुदशोभेन कुसुमायुधसाहायकाय आगतेन
शशिनेव निद्राकलशेन राजतेन विराजमानं वासगृहम् ।

तत्र च (३३४) क्लीताया नवबधूकायाः पराङ्मुखप्रसुप्ताया
मणिभित्तिदर्पणेषु मुखप्रतिविम्बानि (३३५) प्रथमालापार्कण-
कौतुकागतगृहदेवताऽऽननानीव मणिगवाक्षकेषु वीक्षमाणः

(३३२) एकपार्श्वन्यस्तेन—एकपार्श्वनिहितेन, काञ्चनचामरकेण—काञ्चन—
सौवर्णं, चामरकं—चमररुग्गप्रतिकृतिः तेन । “काञ्चनचामरकेण” इत्यत्र “काञ्चन-
चामरकेण” इति पाठकल्पनं साधु ; काञ्चनचामरकेण—स्वर्षदण्डशोभितबालव्यजनेन ।
इतरपार्श्ववर्त्तिन्या—अपरपार्श्वस्थापितया, दान्ति—दान्तं—गजदन्तमयं, शफरकं
—कुमुदविशेषमित्यर्थः, धरति—गृह्णातीति तथोक्त्या, कनकपुत्तिकया—काञ्चन-
पुत्तिकया । उद्दण्डेति ।—उद्दण्डम्—उद्गतनालं, पुण्डरीकं—श्वेतपद्मं, हस्तं यस्याः
तथाभूतया । सनाथेन—युक्तेन । सोपधानेन—उपधानं—“वाल्लिग” इति वङ्गभाषया
प्रसिद्धं, तत्सहितेन, स्वास्तीर्णेन—शोभनास्तरणशालिना, शयनेन—शय्याया, पर्यङ्कणेत्यर्थः ।

(३३३) शयनेति ।—शयनस्य—शय्यायाः, शिरोभागे—अग्रभागे, स्थितेन—
निहितेन, कृतंति ।—कृता—विरचिता, कुमुदेन—कैरवेण, कुमुदस्य च, शोभा—
सौन्दर्यं यस्य येन च तेन, कुसुमेति ।—कुसुमायुधस्य—पुष्पशरस्य, कामस्येत्यर्थः,
साहायकाय—साहाय्यकरणाय, शशिनः उद्दीपकत्वादिति भावः । राजतेन—
रौप्यमयेण, निद्राकलशेन—निद्रायां—शयने, शयनगृह इत्यर्थः, यः कलशः,—
घटः, लोकपालादीनाराध्य मङ्गलायं स्थापित इति भावः तेन ।

(३३४) क्लीतायाः,—लज्जितायाः । पराङ्मुखप्रसुप्तायाः,—पराहत्य निद्रि-
तायाः, लज्जावशादेवेति भावः । मणीति ।—मणिभित्तयः,—रत्नकुशानि एव,
दर्पणाः,—आदर्शाः तेषु, मुखप्रतिविम्बानि—आननप्रतिच्छायाः ।

(३३५) प्रथमेति ।—प्रथमालापस्य—आद्यसम्भाषणस्य, आकर्षणे—श्रवणे,
यत् कौतुकं—कौतूहलं, तस्मै आगताः,—उपस्थिताः, या गृहदेवताः,—भवनाधि-

क्षणादां निन्दे । स्थित्वा च श्वशुरकुले (३३६) शीलेन अमृत-
मिव श्वश्रूहृदये वर्षन्, अभिनवाभिनवोपचारैः अपुनरुक्तानि
आनन्दमयानि दश दिनानि स्थित्वा, दत्त्वा राजदौवारिकमिव
राजकुले रणरणकं, यौतुकनिवेदितानि इव संवलानि आप्दाय
हृदयानि सर्वलोकस्य, कथङ्कथमपि विसर्जितो नृपेण बध्वा
सह स्वदेशम् अगमदिति ।

इति श्रीबाणभट्टकृते हर्षचरिते चक्रवर्तिजम्बवर्धनं नाम

चतुर्थ उच्छ्वासः ॥ ४ ॥

ष्टाददव्यः, तासाम् आननानि इव—मुखानि इव, मणिगवाचकेषु—रत्नमयवाताय-
नेषु, [मवाम् अक्षीव इत्यव “अष्णोऽदर्शनात्” (५।४।७६ पा०) इति समामान्ते अचि
“अवङ्—” (६।१।१२३ पा०) इत्यादौ व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् अवङ्ङि रूपम्]
बौद्धमाणः,—पश्यन्, क्षणादां—रात्रिं, निन्दे—यापयामास इत्यर्थः ।

(३३६) शीलेन—सच्चरितेन । अभिनवाभिनवोपचारैः,—प्रतिदिनं नूतन-
नूतनसत्कारैः । अपुनरुक्तानि—अनास्वादितपूर्वाणि । राजदौवारिकं—राजः
हाररत्नकम् । रणरणकं—विच्छेदजनितमुद्देगमित्यर्थः ; [रणः,—शब्दः, तत्प्रकारः
द्वित्वं, ततः संज्ञायां कन्] दौवारिकी यथा नियतमेव द्वारमाक्रम्य वर्त्तते, तथा
तद्गमनजनितरणरणकोऽपि सदैव राजपरिजनानां हृदयमाक्रम्य अतिष्ठदिति भावः ।
यौतुकेति ।—यौतुकाय—वैवाहिकोपहाराय, निवेदितानि—समर्पितानि । संवलानि
—पाथेयानि, आप्दाय—गृहीत्वा, हृत्वेत्यर्थः । कथङ्कथमपि—अतिक्रेशेन, अनि-
च्छयेत्यर्थः ; अपत्यभूतं वस्तु न हि क्रेशेनापि नयनगोचरादपसारयितुं शक्यते सहसा
पाषाणहृदयैरपीति भावः, विसर्जितः,—गमनाय अनुमतः इति यावत् । बध्वा—
राज्यश्रिया ।

इत्यशेषशालाटबौसचरणपञ्चाननेन वास्यवशावतंसेन पण्डितकुलपतिना वि, ए,

उपाधिधारिणा श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां,

तदात्मजाभ्यां पण्डितश्रीमदाग्रकोषविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबोध-

विद्यारत्नभ्यां परिवर्द्धितायां प्रतिसंस्कृतायाश्चामलाख्यायां

श्रीहर्षचरितव्याख्यायां चतुर्थ उच्छ्वासः ॥ ४ ॥

पञ्चम उच्छ्वासः ।

नियतिर्विधाय पुंसां प्रथमं सुखमुपरि दारुणं दुःखम् ।

कृत्वाऽऽलोकं तरला तडिदिव वज्रं निपातयति ॥ १ ॥

पातयति महापुरुषान् सममेव बह्वननादरेणैव ।

परिवर्त्तमान एकः कालः शैलानिवानन्तः ॥ २ ॥

(१) अथ कदाचित् राजा राज्यवर्द्धनं कवचहरम् आहूय
हृणान् हन्तुं हरिणान् इव हरिर्हरिणेशकिशोरम् अपरिमित-

इदानीं राज्ञः प्रभाकरवर्द्धनस्य स्वर्गमनं सूचयितुं नियति-कालचक्रयोः गतिं दाभ्यां प्रकटयति, नियतिरिति ।—नियतिः,—देवं, (“दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियति-विधिः” इत्यमरः) प्रथमम्—आदौ इत्यर्थः, पुंसां—जनानां, सुखम्—आनन्दं, विधाय—दत्त्वा, तरला—चपला, तडित्—वियुत, आलोकम्—उद्गीतं, कृत्वा—सम्पाद्य, उपरि—पश्चात्, वज्रमिव—अशनिमिव, दारुणं—भीषणं, दुःखं—क्लेशं, निपातयति—आनयतीत्यर्थः । अत्र तडिता सह निधितरवैधर्म्यसाम्यप्रतिपादनात्, निपातनादिरूपसामान्यधर्मादीनाञ्च वाच्यत्वात् पूर्वोपमाऽलङ्कारः । आर्या वृत्तम् ॥ १ ॥

पातयतीति ।—अनन्तः,—अशेषः, शेषाख्यानगद्य, एकः—केवलः, एकाकी च, सहायान्तरनिरपेक्षः सन्नैवेत्यर्थः, कालः,—समयः, महाकालश्च, प्रलयकालं सङ्घर्षणाख्यस्य अनन्तदेवस्य मुखोद्भूतेन प्रचण्डानलेन जगतां विध्वंसकारित्वोक्तेः ; परिवर्त्तमानः,—चक्रवत् परिभ्रमन्, शिरःपरिवर्त्तनादिकं कुर्वन्, शैलानिव—पर्वतानिव, सममेव—तुल्यकालमेव, युगपदेवेत्यर्थः, बह्वन्—अनेकान्, महापुरुषान्—श्रेष्ठजनान्, अनादरेणैव—अवहेत्यर्थैव, पातयति—ध्वंसयति । एतेन वर्त्तमानस्य राज्ञः भाविमिधनं सूचितम् । अत्रापि पूर्ववदेवोपमाऽलङ्कारः । आर्या वृत्तम् ॥ २ ॥

(१) अथेत्यादि ।—कवचहरं—वर्षधरं, [“हरतेर—” (शारद पा०) इत्यादिना कवचोपपदात् हृधातोः अचि रूपम्] । हृणान्—तदाख्यान् स्वधर्मच्युत-चक्रियान् । हरिः,—सिंहः । हरिणेशकिशोरं—सम्यग्दृशिः, सिंहशावकमित्यर्थः ; हरिः हरिणेशकिशोरं हरिणान् हन्तुं यथा प्रह्णीति, तथा राजा राज्यवर्द्धनं हृणान् हन्तुं प्रह्णीदित्यन्वयः । इह इकार-रकार-णकारादीनाम् असकृदाख्यां वृत्त्यनुप्रासः,

बलानुयातं चिरन्तमैः अमात्यैः अनुरक्तैश्च महासामन्तैः कृत्वा
साभिसारम् उत्तरापथं प्राहिणीत् ।

(२) प्रयान्तश्च तं देवो हर्षः कतिचित् प्रयाणकानि तुर-
ङ्गमैः अनुवव्राज । प्रविष्टे च (३) कैलासप्रभाभासिनीं ककुभं
भ्रातरि, वर्त्तमानो नवे वयसि विक्रमरसानुरोधिनि (४) केसरि-
शरभशार्दूलवराहबहुलेषु तुषारशैलोपकण्ठेषु (५) उत्कण्ठ-
मानवनदेवताकटाक्षांशुशारितशरीरकान्तिः क्रीडन् मृगयां

पूर्णापमाऽलङ्कारश्च । अपरिमितबलानुयातम्—अपरिमितैः,—प्रभृतैः, बलैः,—सेनिकैः,
सामर्थ्यैश्च, अनुयातम्—अनुगतं, चिरन्तनैः,—प्राचीनैः, मूलागतैरित्यर्थः, “सेवकाभे
पुरातने” इत्युक्तेर्निरतिशयविश्वासपात्रैः इति भावः ; अनुरक्तैः,—स्वामिनि अनुराग-
वद्भिः, महासामन्तैः,—सामन्तप्रधानैः । साभिसारं—ससहायमित्यर्थः । [“साभि-
सारम्” इत्यत्र “साभिसरम्” इति पाठोऽपि स एवार्थः ; यद्वा—तेः सानुचरं समाह-
सुतत्वात् सामन्तैः सेवकैरिवानुसृतम्] । उत्तरापथम्—उत्तरदिक्स्थप्रदेशविशेषं,
प्राहिणीत्—प्रेषयामास ।

(२) प्रयान्तं—गच्छन्तं, रणायति शेषः । प्रयाणकानि—पथः । अनुवव्राज
—अनुजगाम, निर्मलसौभाग्यभावात् प्रवासगमनप्रवृत्ते प्रियजने कियत्पथं तदनुसरणस्य
लोकाचारसिद्धत्वाच्च इति भावः ।

(३) कैलासिति ।—कैलासस्य—तदाख्यस्य अद्रेः, प्रभया—कान्त्या, भासते
—द्योतने इति तथोक्ता तां, ककुभं—दिशम् । भ्रातरि—राज्यवर्द्धने । नवे वयसि—
प्रथमयौवने इत्यर्थः । विक्रमरसानुरोधिनि—विक्रमे—शौर्ये, यो रसः,—अनुरागः,
उत्साह इति यावत्, तम् अनुरुध्यते—अनुवव्राजति इति तथाभूते, यौवनकालस्वभावात्
शौर्यप्रदर्शनोपयोगिनीत्यर्थः ।

(४) केशरीति ।—केशरिणः,—सिंहाः, शरभाः,—अष्टापदमृगाः, शार्दूलाः,
—व्याघ्राः, वराहाः,—शूकराः, तेः बहुलेषु—आकीर्णेषु ; यद्वा,—ते बहुलाः,—
प्रभूता येषु तथोक्तेषु, दुर्गमस्थानादौ तेषां प्राचुर्यात् इति भावः, तुषारशैलोपकण्ठेषु—
हिमाच्छादितकेषु ।

(५) उत्कण्ठेति ।—उत्कण्ठमानानां—तादृशशोभनाकृतिवीरपुरुषदर्शनेन उत्-

मृगलोचनः कतिपयानि अहानि वहिरेव व्यलम्बत । चकार च (६) आकर्णान्ताकृष्टकार्मुकानिर्गतभासुरभङ्गवर्षी स्वल्पीयोभिः एव दिवसैः निःश्वापदानि अरण्यानि ।

एकदा तु (७) वासतेय्याः तुरीये यामे प्रत्युषसि एव स्वप्ने चटुलज्वालापुञ्जपिञ्जरीकृतसकलककुभा दुर्निवारेण दवहुत-भुजा दह्यमानं केसरिणम् अद्राक्षीत् । तस्मिन् एव च दाव-दहने (८) समुत्सृज्य शावकान् उत्प्लुत्य च आत्मानं पातयन्तीं सिंहीम् अपश्यत् । आसीच्च अस्य चेतसि,—

कलिकावतां, तद्दर्शनमात्रेण अनुरागोदयात् दर्शनीमुकानामित्यर्थः, वनदेवतानां— वनाधिष्ठातृदेवीनां, कटाक्षाः,—सानुरागतिर्यगवलीकृतानि, तेषाम् अंशुभिः,—मयूखैः, शारिता—चिविता, शरीरकान्तिः,—देहलावण्यं यस्य तथाभूतः । मृगलोचनः,—हरिणायतरस्यनयनः, हर्ष इति भावः । व्यलम्बत—विलम्बं कृतवान् ।

(६) आकर्णेति ।—कर्णान्तात् आ आकर्णात्—कर्णसमीपपर्यन्तम्, [“आङ्—” (२।१।१३ पा०) इत्यादिना अव्ययीभावः] आकृष्टात्—आक्षिप्तात्, कार्मुकात्—धनुषः, निर्गतान्—निःसृतान्, भासुरान्—प्रदीप्तान्, शाणितत्वात् इति भावः, भङ्गान्—तदास्यास्त्रविशेषान्, वर्षति—मुञ्चतीति तथाभूतः । स्वल्पीयोभिः,—अव्यत्यैः । निःश्वापदानि—श्वापदरहितानि, अव्यर्थसम्भानत्वात् हिंस्रजन्तुशून्यानीत्यर्थः ।

(७) वासतेय्याः,—वसतिः,—रात्रिरेव वासतेयी तस्याः, [तत्र साधुः इत्यर्थे “पथ्यतिथि—” (४।४।१०४ पा०) इत्यादिना ढञ्प्रत्ययः] (वसती रात्रि-वेश्मनीः ” अथ्यमरः) तुरीये—चतुर्थे, यामे—प्रहरे । प्रत्युषसि—प्रभाते । चटुलेति ।—चटुलानां—चञ्चलानाम्, इतस्ततः सञ्चरन्तीनामित्यर्थः, ज्वालानां—शिखानां, पुञ्जैः,—समूहैः, पिञ्जरीकृताः,—पिङ्गलीकृताः, सकलाः,—समस्ताः, ककुभाः,—दिशः त्वेन तथाभूतेन, दुर्निवारेण—निवारयितुमशक्येन, अनिर्वापणीयेन इत्यर्थः, दवहुतभुजा—दावाग्निना । केसरिणं—सिंहम् ; एतेन पितुर्गावदाहृषी व्याधिः सूचितः, प्रत्युष-कालिकस्वप्नानां प्रायशः निरर्थकत्वाभावात् ।

(८) समुत्सृज्य—परित्यज्य । उत्प्लुत्य—उत्कम्प्य । पातयन्तीं—निक्षिपन्तीम्, अनुरागाधिक्यादिति भावः ; एतेन अस्य मातुरप्रिप्रवेशः सूचितः ।

(८) “लोके हि लोहेभ्यः कठिनतराः खलु स्नेहमया बन्धन-
पाशाः, यदाकृष्टाः तिर्यञ्चोऽपि एवम् आचरन्ति” इति ।
(१०) प्रबुद्धस्य च अस्य मुहुर्मुहुः दक्षिणेतरम् अक्षि पस्पन्दे ;
गात्रेषु च अकस्मादेव वेपथुः विपप्रथे ; निर्निमित्तम् एव अन्त-
र्बन्धनस्थानात् चचाल इव हृदयम् ; अकारणादेव च अजायत
गरीयसी दुःस्वासिका । “किमिदम् ?” इति च (११) समुत्पन्न-
विविधविकल्पविमथितमतिः अपगतधृतिः चिन्ताऽवनमित-
वदनः स्तिमिततारकेण चक्षुषा (१२) समुद्भियमान-
स्थलकमलिनीवनामिव चकार चकीरिच्छणः क्षणं क्षीणीम् ।
अङ्गि च तस्मिन् शून्येन एव च चेतसा चिक्रीड मृगयाम् ।

(८) लोके—जगति, संसारे इत्यर्थः, कठिनतराः,—अतिकठिनाः, स्नेह-
मयाः,—स्नेहात्मकाः, बन्धनपाशाः,—बन्धनरज्जवः । यदाकृष्टाः,—यैः,—पाशः,
आकृष्टाः,—नियन्त्रिताः, तिर्यञ्चः,—पशुपत्त्यादयः, एवम्—अग्निप्रवेशेन आत्म-
त्यागरूपं व्यवसायमिति भावः ।

(१०) प्रबुद्धस्य—जागरितस्य । दक्षिणेतरं—वामम्, अक्षि—नेत्रं, पस्पन्दे
—पुष्पीर । वेपथुः,—कम्पः, विपप्रथे—प्रचकाट, आविरभूदित्यर्थः । निर्निमित्तम्
—अहेतुकम्, अन्तरिति ।—अन्तः,—देहाभ्यन्तरे इत्यर्थः, यत् बन्धनस्थानं—संयमन-
स्थानं, हृदयस्येति भावः तस्मात्, चचाल—चकम्पे, हृत्कम्पः जात इत्यर्थः । गरीयसी
—अतिगुर्वी, दुःस्वासिका—दुःखेन अवस्थानम् ; प्राकृतिकारत्याविर्भावात्, निस्त्रिंशप्राया
अरुन्दा शीकसन्ततिर्वा ।

(११) समुत्पन्नेति ।—समुत्पन्नेन—आविर्भूतेन, विविधेन—नानाप्रकारेण,
विकल्पेन—संशयेन, विमथिता—आलीङ्गिता, मतिः,—बुद्धिर्यस्य तथाभूतः, अप-
गतधृतिः,—अधीरः, शुभमशुभं वा इति निर्णेतुमशक्यत्वात् इति भावः, चिन्ता ।
—चिन्तया—दुर्भावनया, अवनमितम्—अधःकारितं, वदनं—मुखं येन तथाभूतः ।
स्तिमिततारकेण—निशङ्ककनीनिकेन ।

(१२) समुद्भियमावेति ।—समुद्भियमानं—विकासं गच्छन्, स्थलकमलिनी-
वनं—स्थलपद्मिनीकाननं यस्यां तामिव । चकीरिच्छणः,—चकीरनेत्रः, स्वाभाविका-
दृष्ट्या इति भावः । क्षीणीं—पृथ्वीम् ।

(१३) आरोहति च हरितहये मध्यमङ्गो भवनम् आगत्य
उभयतो मन्दमन्दं संवाञ्छमानतनुतालवृत्तः क्षितितलवितताम्
(१४) अतिशिशिरमलयजरसलवलुलितवपुषम् इन्दुधवल्लोपधान-
धारिणीं वेवपट्टिकाम् अधिशयानः साशङ्क एव तस्थौ ।

(१५) अथ दूरादेव लेखगर्भया नीलीरागमेचकरुचा
चौरचौरिकया रचितमुण्डमालकं, (१६) अमातपाभ्याम्
आरोप्यमाणकायकालिमानम्, अन्तर्गतेन शोकशिखिना अङ्गा-

(१३) हरितहये—हरिदम्, सूर्ये इत्यर्थः, अङ्गः,—दिवसस्य, मध्यः,—मध्य-
भागः तम्, आरोहति—उत्पतति, मध्याङ्गे जाति इत्यर्थः । उभयतोः—उभयोः
पार्श्वोरित्यर्थः । संवाञ्छमानेति ।—संवाञ्छमानं—संवीक्ष्यमानं, किङ्करादिभिः इति
भावः, तनु—स्वल्पं, क्षुद्रमित्यर्थः, मन्दं मन्दं यथा स्यात्तथा वा, तालवृत्तं—व्यजनं
यस्य तथाभूतः । क्षितितलविततां—भूतलविस्तृताम् ।

(१४) अतिशिशिरिति ।—अतिशिशिरं—अतिशीतलिनं, मलयजरमस्य—
चन्दनद्रवस्य, लवेन—विन्दुना, लुलितं—लिप्तं, वपुः,—अवयवः यस्यां तथोक्ताम् ।
इन्दुधवनेति ।—इन्दुः,—चन्द्रः, तद्वत् धवलं—युष्मत्, उपधामम्—उपवहः, “वाल्लिश”
इति ख्यातः शिरःस्थापनोपयोगितुलपूर्णद्रव्यविशेषः इत्यर्थः, तत् धरतीति तदं,
तद्विशिष्टमित्यर्थः, वेवपट्टिका—“शीतलपट्टी” इति समाख्यया बहुदेशं प्रसिद्ध-
वेवनिर्मितशयनसाधनविशेषम् । साशङ्कः,—सोद्वेगः ।

(१५) “अथ” इत्यस्य “दूरादेव...कुरङ्गकनामानम् आयातम् अट्टाचीत्” इति
अग्रेण सम्बन्धः । तं विशनष्टि, लेखगर्भयेत्यादिभिः ।—लेखगर्भया—अन्तर्गतलिप्या,
नीलीति ।—नीलीरागः,—नीलवर्णः ; यद्वा,—नीली—“नील” इति प्रसिद्धः क्षुप-
विशेषः, तथा रागः,—रञ्जनं, तेन तद्वद्वा मेचका—श्यामला, मयूरकण्ठाभा इत्यर्थः,
“(कथं नीलामितश्यामकालश्यामलमेचकाः” इत्यमरः) कक्—कान्तिः यस्याः तथा,
चौरचौरिकया—वसनखण्डे, रचितंति ।—रचिता—कृता, मुण्डमाला—शिरो-
माला, शिरोवेष्टनमित्यर्थः येन तम् ।

(१६) अमेति ।—अमः,—आयासः, आतपः,—रौद्रञ्च ताभ्याम्, आरोप्य-
मानेति ।—आरोप्यमाणः,—उत्पाद्यमानः, कायस्य—द्रवस्य, कालिमा—काष्ठा-
यस्य तम् । अन्तर्गतेन—हृदयस्थेन, शोकशिखिना—शोकाग्निना, अङ्गा-

रताम् इव नीयमानम्, (१७) अतित्वराऽऽगमनद्रुततरपटोद्धूय-
मानधूलिराजिज्याजिन राजवार्ताश्रवणकुतूहलिन्या मेदिन्या
इव अनगम्यमानम्, (१८) अभिमुखपवनप्रेङ्खलविततोत्तरीय-
पटप्रान्तवीज्यमानोभयपार्श्वम् अतित्वरया कृतपक्षम् इव
आशु परापतन्तं, प्रेथ्यमाणम् इव पृष्ठतः स्वाभ्यादेशेन, कृष्य-
माणम् इव पुरस्तात् आयतैः श्रमश्वासमोक्षैः, (१९) स्विद्य-
ललाटतटघटमानप्रतिविम्बकेन कार्य्यकौतुकात् अपञ्चियमाण-
लेखमिव भास्वता, सन्ध्रमभ्रटैः इव इन्द्रियैः शून्यीकृतशरीरं,

रतामिव—अलातकतामिव, नीयमानं—प्राप्तमाप्तं, सन्तापातिरंकस्य जायमानत्वान्
कृष्यवर्णदेहप्रभमिति भावः ।

(१७) अतीति ।—अतित्वरया—अतिवेगेन, आगमनम्—आगतिः, तस्मिन् द्रुत-
तरणे—अतिशीघ्रेण, शीघ्रनिचितेनेत्यर्थः, पटं—पटक्षपेण, उद्धूयमाना—उत्त्विप्य-
माणा, या धूनीनां—रजसां, राजिः,—श्रेणी, समूह इत्यर्थः, तद्व्याजिन—तन्नि-
षण, राजवार्ताश्रवणकुतूहलिन्या—राजः प्रभाकरबह्वेनस्य संवादाकर्षणौत्सुक्यवत्या,
मेदिन्येव—प्रथित्येव, क्षितिपतित्वात् राजपदेव इति भावः, अनगम्यमानम्—अनु-
स्त्रियमाणम् ।

(१८) अभिमुखिति ।—अभिमुखपवनेन—सम्मुखगतं वायुना, प्रेङ्खन्—
चलन्, प्रविततस्य—सुविस्तृतस्य, उत्तरीयपटस्य—उत्तरीयवसनस्य, यः प्रान्तः,—पथ्यन्-
भागः, तेन बीज्यमानौ—प्राप्तबीजनौ, उभयौ—द्वौ, पार्श्वौ—कक्षयोरधोभागौ यस्य
तम् ; अत एव कृतपक्षं—जनितगकृतमिव । परापतन्तं—समागच्छन्तम् । प्रेथ्यमाण-
मिव—प्रेथ्यमाणमिव । स्वाभ्यादेशेन—प्रभुनियोगेन । पुरस्तात्—अगतः, आयतैः—
दीर्घैः, श्रमश्वासमोक्षैः,—परिश्रमजनितनिश्वासमोक्षैः, अभिश्रमधावने तथैव सञ्चारात्
इति भावः ।

(१९) स्विद्यदिति ।—स्विद्यन्—घर्माङ्केषु, ललाटतटेषु—भालदेशेषु, घट-
मानं—पतन्, प्रतिविम्ब—प्रतिरूपं यस्य तथाभूतेन, भास्वता—दृश्येण, कार्य्यकौतु-
कात्—केन कार्य्यानुशीलेन अयमीदृक् द्रुततरं गच्छति इति ज्ञातुमौत्सुक्यात्, अप-
ञ्चियमाणा—चोथ्यमाणा, लेखा—लिपिः यस्मात् यस्य वा तम् ; (“लेखा लिपिराजि-
कथोरपि” इति मेदिनी) । सन्ध्रमभ्रटैरिव—सन्ध्रमः,—कार्य्यव्ययता, तेन भ्रष्टानि—

(२०) लेखापितप्रयोजनगौरवात् इव समेऽपि वर्त्तन्ति शून्य-
हृदयतया स्वलन्तं, कालमेघशकलम् इव पतिथ्यतो दुर्वर्त्ता-
वज्रस्य, धूमपल्लवम् इव ज्वलिष्यतः शोकज्वलनस्य, वीजम् इव
फलित्यतो दुष्कृतशालेः, अनिमित्तभूतदीर्घाध्वगं कुरङ्गकनामा-
नम् आयान्तम् अद्राक्षीत् ।

दृष्ट्वा च (२१) पूर्वानिमित्तपरम्पराऽऽविर्भूतमीतिः अभिद्यत
हृदयेन । कुरङ्गकस्तु कृतप्रणामः समुपसृत्य प्रथमम्

श्रुताणि तैरिव, इन्द्रियैः—हस्तपदादिभिः, शून्यीकृतेति ।—शून्यीकृतं—विरहित-
मित्यर्थः, शरीरं—देहः यस्य तथोक्तं, महाऽऽपदि तथैव वैकल्योत्पत्तेः इति भावः ।

(२०) लेखित ।—लेखे—पत्रिकायाम्, अर्पितस्य—निहितस्य, लिखितस्येत्यर्थः,
प्रयोजनस्य—कार्यस्य, गौरवं—गुरुत्वं तस्मादिव, समे—समतले, अवस्थुरे इत्यर्थः,
अपि वर्त्तन्ति—पथि, शून्यहृदयतया—विमनस्कतया, महाराजमङ्गलाञ्जयेति भावः,
स्वलन्तं—पतन्तम् । कालमेघशकलमिव—क्षणवर्णमेघखण्डमिव, प्रलयकालिक-
संवर्त्तादिवलाहकखण्डमिव वा, दुर्वर्त्तावज्रस्य—दुः,—दृष्ट्वा, कठिना इत्यर्थः, वार्ता—
संवादः एव, वज्रम्—अशनिः तस्य (वज्रधातोः “ऋज्रेन्द्राय—” (उ० २ पा० २८
सू०) इत्यादिना रनि रूपम्] । धूमपल्लवमिव—धूमनिचयमिव, शोकज्वलनस्य—
शोकाग्नेः । फलिष्यतः—फलं प्रसविष्यमाणस्य, दुष्कृतशालेः,—दुःखत्रौहिण्यस्य,
दुर्देवधान्यविशेषस्य वा, लरितफलाविर्भावबोधनार्थं शालेरौप्यम् । अनिमित्त-
भूतदीर्घाध्वगं—दुर्निमित्तसूचकं दीर्घपथिकम् ; यथा,—अनिमित्तभूतं—दुर्निमित्त-
रूपं, दीर्घम्—आयतम्, अध्वानं—पथानं गच्छतीति तथोक्तं, विशिष्टामङ्गलसम्भा-
वनाव्यतिरेकेण ईदृशदीर्घाध्वगमनप्रयोजनाभावात् इति भावः ।

(२१) पूर्वैति ।—पूर्वाभ्यः,—प्रागनुभूताभ्यः, अनिमित्तपरम्पराभ्यः,—दुर्लभ-
समुद्भेभ्यः, दुःखप्रदर्शनादिरूपेभ्यः इति भावः, [“पूर्वानिमित्त—” इत्यत्र “पूर्व-
निमित्त—” इति पाठे,—पूर्वेषां—पूर्वदृष्टानां, निमित्तानां—हेतूनां, दुःखप्रादि-
दुर्निमित्तसूचकानामिति भावः] आविर्भूता—सञ्जाता, भूतिः,—भयं यस्य तथा-
भूतः, [“—आविर्भूत—” इत्यत्र “—आविर्भावित—” इति पाठान्तरम् ; तत्र
पूर्वनिमित्तपरम्पराभिः कर्त्रेभिः आविर्भाविता—सञ्जानता, भूतिः यस्य तादृशः]
हृदयेन अभिद्यत—भयहृदयोऽभूदित्यर्थः, दूतस्य व्यग्रमलिनवेशदर्शनात् इति भावः ।

आननलग्नं विषादम् उपनिम्ये, पश्चात्तेजम् । तच्च देवो
हर्षः स्वयमेव आदाय अवाचयत् । लेखार्थेन एव च समं
गृहीत्वा हृदयेन सन्तापम् अवग्रहरूपोऽभ्यधात्,—
“कुरङ्गक ! किं मान्यं तातस्व ॥” इति । (२२) स चक्षुषा
वाष्पजलविन्दुभिः, मुखेन च अखञ्जाक्षरैः क्षरद्भिः
युगपत् आचचत्,—“देव ! दाहज्वरो महान्” इति ।
तच्च आक्रान्त्य सहसा सहस्रधा इव अस्य हृदयं पफाल ।

आननलग्नं—स्ववदनसंसर्गः, वदनवैकल्यात् सूचितमिति यावत् । उपनिम्ये—अपिप्तवान्,
राजकुमारमिति शेषः, स्वाननौघविषादस्य अन्यत्रापिणासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धकषणादति-
शयोक्तिः । तस्त्वं—पदम् । अवाचयत्—अपाठयत्, परिजनेनेति शेषः ; अमङ्गलाशङ्कया
भतियैकक्यात् स्वयं पठितुमसमर्थतया, राज्ञां तथाऽऽचारवत्यथा वा इति भावः ; यद्वा,
—आदाय स्वयम् अवाचयत्—पितृसंवादत्वेन अपठत् इत्यर्थः, वाचयतः स्वाश्रितकणिजस्तस्य
पठनार्थकत्वात्, अन्यथा महाराजासम्माननाख्यापनात् गौरवप्रदर्शनव्याघातः स्यात् इति
जयम् । लेखार्थेन—पत्रनिहितवस्तुना, लिखितवस्तुनान्तेत्यर्थः, समं—सह । अवग्रहरूपः,
—वर्णप्रतिबन्धरूपः, अवग्रहो यथा शस्योत्पत्तिविघातकरत्वात् प्रज्ञानां शोकराश्रमादाय
अमुदेति, तथा अयमपि सन्तापसमन्वितः आसीत् इत्यस्यावग्रहरूपत्वं ज्ञेयम् ; यद्वा,—
प्रतिबन्धमयः, स्मृताकृतिरित्यर्थः, [“अवग्रहो वृष्टिरीधे प्रतिबन्धे राजालिके” इति
मेदिनी । अवपूर्वकात् ग्रहधातोः “आक्रोशे—” (१।१।४५ पा०) इत्यादिना अनाक्रोशार्थं
घञो बाधात् “ग्रह—” (१।१।५८ पा०) इत्यादिना अपि रूपं, वृष्टिविघा-
तार्थकम् “अवे—” (१।१।५९ पा०) इत्यादौ विभाषाश्रयणात् अति ज्ञेयम्] ।
मान्यं—विकारः, देहिकम् अकुशलमित्यर्थः ।

(२२) सः,—कुरङ्गकः । वाष्पजलविन्दुभिः,—नेत्रजलप्रवृत्तैः ; अत्र वाष्पपदनेव
चक्षुर्जलार्थावबोधाय पुनस्तदुपपत्तये अलपदोपादानमधिकमेवेति अधिकपदस्याव्यवधानं,
“चक्षुषा जलविन्दुभिः” इत्यनेनेव गतार्थत्वादिति ज्ञेयम् । अखञ्जाक्षरैः,—अभयवर्णैः,
स्पष्टाक्षरैः इत्यर्थः । [“अखञ्जाक्षरैः” इत्यत्र “खञ्जाक्षरैः” इति पाठः,—अभयवर्णैः,
शोकवर्जितं अस्पष्टाक्षरैरित्यर्थः] क्षरद्भिः,—क्षरद्भिः, वाष्पजलपत्रे इति भावः, अक्षरपत्रे
—खलद्भिः, अक्षराक्षरैः प्रतिरूप इतिरित्यर्थः, शीघ्रजलापावरोधेन गद्गदकण्ठतया इति
भावः । अस्य—हृदयम् । पफाल—पु फीट, विददरित्यर्थः ।

कृताचमनश्च (२३) जनयितुः आयुष्कामोऽपरिमितमणि-
कनकरजतजातमात्मपरिवर्धम् अशेषं ब्राह्मणसात् अकरोत्,
(२४) अभुक्त एव उच्चचाल। “दापय वाजिनः पर्याणम्” इति
च पुरःस्थितं शिरःकृपाणं विभ्राणं बभाण युवानम्। (२५) वेप-
मानहृदयश्च ससम्भ्रमप्रधावितपरिवर्धकोपनीतम् आरुह्य
तुरङ्गमम् एकाकी एव प्रावर्त्तत।

(२६) अकाण्डप्रयाणसंज्ञाशङ्कुभितन्तु सन्धमात्
सञ्जीभूतम् उद्भूतमुखरखुररवभरितसकलभुवनविवरम् आग-
त्यागत्य सर्वाभ्यो दिग्भ्यो धावमानम् अश्रीयम् अटोक्त।

(२३) जनयितुः—पितुः, आयुष्कामः—जीविताकाङ्क्षी, अपरिमितं ।
—अपरिमितानि—असङ्ख्यानानि, मणयः—रत्नानि, कनकानि—काञ्चनानि, रज-
तानि—रौप्याणि, तेषां जातं—समूहम्, आत्मनः—स्वस्य, परिवर्धं—परिष्कृतम्,
अन्धीपकरणभूतमिति यावत्, अशेषं—समग्रं, ब्राह्मणसात्—विप्रदेयं, ब्राह्म-
णाधीनमित्यर्थः।

(२४) अभुक्त एव—असम्पन्नान्नपानादिक्रिय एव, उच्चचाल—गन्तुमिष्टं इत्यर्थः ।
दापय—आरापय इत्यर्थः, वाजिनः—अश्वस्य, पर्याणं—पल्लयनम् । शिर इति ।
—शिरसि—मूर्द्धि, कृपाणम्—अंसि, निहितमिति भावः, विभ्राणं—धारयन्,
प्रभुनिर्देशाकर्णने शस्त्रिणां तद्वदाचारवत्त्वात् इति भावः । बभाण—उवाच ।

(२५) वेपमानहृदयः—कम्पमानचित्तः । ससम्भ्रमेति ।—ससम्भ्रमं—सत्वरं,
प्रधावितः—प्रचलितः, यः परिवर्धकः—अश्वपालः, तेन उपनीतः—उपस्थापितः तम् ।
एकाकी एव—असहाय एव । प्रावर्त्तत—प्रचक्रमे, गन्तुम् इति शेषः ।

(२६) अकाण्डेति ।—अकाण्डे—असमये, सहसा इत्यर्थः, प्रयाणं—यात्रा,
प्रत्यावर्त्तनमिति यावत्, तस्य संज्ञा—सूचना, (“संज्ञा स्याञ्चेतना नाम ह्लादेशार्थ-
सूचना” इत्यमरः) तस्यै शङ्कः—शङ्कनाद इत्यर्थः, तेन चुभितं—समाकुलितम् ।
सन्धमात्—आवगात्, उद्दिगाद्वा, सञ्जीभूत—कृतसञ्जम्, उद्भूतेति ।—उद्भूतेन—
उद्भूतेन, मुखरेण—उर्ध्वः प्रसृतेन इत्यर्थः, खुराणाम्—अश्वशफानां, रवेण—नाटेन,
भरितम्—आपूरितं, सकलं भुवनानां—जगतां, विवरम्—अन्तरालं येन यस्य वा
तथाभूतम् । सर्वाभ्यः—चतसृभ्य इत्यर्थः । अश्रीयम्—अश्वानां समूहः अश्रीयम्—

(२७) प्रस्थितस्य च अस्य प्रदक्षिणेतरं प्रयातो विनाशम् उपस्थितं राजसिंहस्य हरिणाः प्रकटयाम्बभूवुः । (२८) अशिशिररश्मिमण्डलाभिमुखश्च हृदयम् अवदारयन् इव दावशुष्के दारुणि दारुणं रराण वायसः । (२९) कज्जलमय इव बहुदिवसम् उपचितबहलमलपटलमलिनिततनुः अभिमुखम् आजगाम शिखिपिच्छलाञ्जनो नगनाटकः ।

अश्वमेधावन्दं ससादिकं, स्वयङ्गमप्रसिद्धात् इति भावः, सन्मार्गनयनात् तेष्वी हितम्, अश्वारोहिसैन्यमित्यर्थो वा, [“तस्य समूहः” (४।२।३७ पा०) इति “तस्यै हितम्” (५।१।५ पा०) इत्यर्थं वा कविधानात् इति ज्ञेयम्] अटौकत—अन्यथो, तमिति शेषः ।

(२७) प्रस्थितस्य—प्रचलितस्य, अस्य—हर्षस्य । प्रदक्षिणेतरम्—अप्रदक्षिणं यथा तथा, वामभागेन इति यावत्, प्रयातः,—गच्छतः । राजसिंहस्य—राजसिंहस्य, (“स्युक्ततरपदे व्याघ्रपङ्कवर्षभकुक्षराः । सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थेगीचराः ॥” इत्यमरः) ; यद्वा,—राजा सिंह इव, राजिव सिंहश्च तस्य, हरिणाः,—सृगाः, हरिणा हि अरण्ये उद्धतं चरन्तः तदरण्यस्य सिंहाभाववत्त्वं सूचयन्ति । प्रकटयाम्बभूवुः,—सूचयामासुः ; उक्तञ्च,—“वामे श्वशिवाकुम्भा दक्षिणे गोमूढाहिजाः” इति ।

(२८) अशिशिरिति ।—अशिशिराः,—उष्णाः, रश्मयः,—किरणाः यस्य तस्य, सूर्यस्येत्यर्थः, मण्डलं—विश्वं, तदभिमुखः,—तत्त्वदीकृत्य उपविष्ट इत्यर्थः । अवदारयन्—विदारयन्, व्यथयन्निति यावत्, तादृशवायसानाममङ्गलसूचकत्वादिति भावः । दावशुष्के—वनाग्निना दग्धावशिष्टे इति यावत्, दारुणि—काष्ठे, अर्द्धदग्धशुष्कवत्त्वे इत्यर्थः, स्थित इति शेषः । दारुणं—सुतिकठीरं यथा तथा, रराण—दध्वाण ; एतस्य दुर्लक्षणत्वमुक्तं बराहमहिर्हरेण ; यथा,—“किन्नागोऽग्रेच्छेदः कलहः शुष्कद्रुमस्थिते ध्वाङ्गे” इति ।

(२९) कज्जलमय इव—अञ्जनमय इव । उपचितेति ।—उपचितेन—सञ्चितेन, अङ्गमण्डले जीवानां सञ्चारसम्भावनाया जैनशासनरतानां तत्त्वचालननिषेधादिभि भावः, बहलं—प्रभूतेन, मलपटलेन—किङ्किचयेन, मलिनिता—सञ्जातमला, तनुः,—शरीरं यस्य तथाभूतः । शिखीति ।—शिखिनी,—मयूरस्य, पिच्छं—वर्धं, लाञ्जनं—चित्रं यस्य तथाभूतः, नगनाटकः,—नगरः,—विवसनः सन्, अटत—भ्रमतीति तथोक्तः, नग्नचपणक इत्यर्थं, दिग्गम्बरबौद्धसत्यासीति यावत् । अहिंसां परमं धर्मं वदद्भिः बौद्धैः शरीरकौटविनाशशङ्कया न शरीरसंस्कारः क्रियते, मयूरपिच्छकृतेन

(३०) दुर्निमित्तैः अनभिनन्द्यमानगमनश्च नितराम् अशङ्कत ।
हृदयेन पिष्टस्नेहाहितस्त्रदिन्ना च तत्तदुपेक्षमाणः,

(३१) तुरङ्गमस्कन्धवहलक्ष्यं चक्षुः अविचलं दधानः, सम-
वसितहसितसङ्गथः, (३२) तूष्णीभूतेन भूपाललोकेन अनुगम्य-
मानो (३३) बहुयोजनसम्पिण्डितम अध्वानम् एकेन एव अङ्गा
समलङ्घयत् ।

(३४) उपलब्धनरेन्द्रमान्यवार्त्ताविषम्ये इव नष्टतेजसि

व्यजनेन च पथि आकाशे च सञ्चारिणः कौटा अपसार्यन्ते आघातौघश्चासादिभ्यः
तन्नाशभयात् इति प्रसिद्धिः, तेषाञ्च दर्शनस्य दुर्लक्षणत्वमुक्तं, यथा,—“गण्डकव्यङ्ग-
नयमुक्तकच्छासिताम्बराः । प्रस्थाने वा प्रवेशे वा नेष्यन्ते दर्शनं जाताः ॥” इति ।

(३०) दुर्निमित्तैः,—पूर्वोक्तैः वामगहरिणादिभिः दुर्लक्षणैः, अनभिनन्द्यमानम्—
अप्रशस्यमानम्, अनाद्विग्रमाणमिति यावत्, गमनं यस्य तथाभूतः, गत्वा किं द्रष्टव्यमि ?
किं शोष्यामि ? अथवा अस्माच्छून्य एव समये कदाचित् अनर्थपातः घटितः, तर्हि किं
सुखं दर्शयामः अम्बायाः ? इति विचिन्त्य मन्दोत्साहगतिक इत्यर्थः, नितराम्—अति-
शयेन । पिबति ।—पितरि—जनकेः स्नेहः,—प्रम अनुरागविशेषः इत्यर्थः, तेन आहितः,
—जमितः, सदिसा—सार्द्धं यस्य तेन, जनकस्नेहाकुलिन इति भावः, तत्तत्—दुर्निमित्त-
जातमित्यर्थः, उपेक्षमाणः,—अगच्छयन् ।

(३१) तुरङ्गमेति ।—तुरङ्गमस्य—स्ववाहनस्य, स्कन्धे—गलदर्शे एव, बद्ध—
स्वप्रमित्यर्थः, लक्ष्यं—दृष्टविषयः यस्य तथोक्तम्, अविचल—स्थिरं, चक्षुः,—नेत्रं,
दृष्टमित्यर्थः, दधानः,—धारयन् । समवसितति ।—समवसिता—अवसानं गता,
[“समवसित—” इत्यत्र “दुःसमवसित—” इति पाठे,—दुः,—दुःखात्, समवसिता
इत्यर्थः] हसितेन—हास्येन सह, सङ्गथा—आलापः यस्य सः ।

(३२) तूष्णीभूतेन—मौनिना, महादुर्भावनया विस्मृतान्वाधेशेन इति भावः ।

(३३) बहुयोजनेति ।—बहुभिः,—अनेकैः, योजनैः,—क्रोशचतुष्टयैः, (“स्यात्
योजनं क्रोशचतुष्टयेन” इति लीलावती) सम्पिण्डितं—सम्बद्धं, पूर्णमिति यावत्,
गुणितं वा, बहुयोजनविभूतमित्यर्थः । अङ्गा—दिवसेन, [“अपवर्गं तृतीया” (२।३।६
पा०) इति तृतीया] । समलङ्घयत्—अतिचक्राम ।

(३४) उपलब्धेति ।—उपलब्धया—विदिबया, नरेन्द्रस्य—राज्ञः, मान्यवार्त्ताया

अधोमुखीभवति भगवति भानुमति भण्डिप्रमुखेण प्रणयिना
राजपुत्रलोकेन बहुशो विज्ञाप्यमानोऽपि न आहारम् अक-
रोत् । (३५) पुरःप्रवृत्तप्रतीहारगृह्यमाणग्रामीणपरम्परा-
प्रकाटितप्रगुणवर्त्ता च वहन्नेव निम्बे निशाम् ।

(३६) अन्यस्मिन् अहनि मध्यन्दिने विगतजयशब्दम्,
अस्तमिततूर्यनादम्, उपसंहृतगीतम्, उत्सारितोत्सवम्, अप्र-
गीतचारणम्, (३७) अप्रसारितापणपथ्यं, स्थानस्थानेषु पवन-

—अकुशलसंवादं, विषमं इव—विषादं गते इव, व्यथिते इव इत्यर्थः, नष्टतेजसि—
मन्दप्रभे, स्नानुरक्तसिवकलेशस्वरणात् इति भावः, अधोमुखीभवति—पश्चिमाशामवतरती-
त्यर्थः । भानुमति—सूर्ये । भण्डिप्रमुखेण—भण्डिप्रवृत्तिना । विज्ञाप्यमानोऽपि—
अनुरुध्यमानोऽपि, प्रणयप्राचुर्यात् सहचराचारनियमवत्त्वात् वा इति भावः ।

(३५) पुर इति ।—पुरः, —अगतः, प्रवृत्तेन—प्रचलितेन, प्रतीहारं—
दौवारिकेण, गृह्यमाणाः,—प्रियमाणाः, पश्चिञ्चानार्थमाह्वय ग्रामीयमाना इत्यर्थः, याः
ग्रामीणपरम्पराः,—ग्रामवासिगणाः, त्वमेतस्मात् ग्रामात् अथर्वसिग्रामपथ्यं पथ्यान्
प्रदर्शय, त्वमप्येतस्मात् पुरःस्थग्रामपथ्यन्तमित्येवंरूपेण आदिश्यमानप्रतिग्रामस्थजना
इति भावः, ताभिः प्रकटितं—प्रदर्शितं, प्रगुणम्—ऋजु, सुगममित्यर्थः, (“ऋजावजिह्व-
प्रगुणौ” इत्यमरः) वर्त्म—पथ्याः यस्य तथाभूतः सन्, वहन्नेव—अविश्रान्तं चलन्नेव,
पितृपाददर्शनौत्सुक्येन इति भावः ।

(३६) “अन्यस्मिन्” इत्यस्य “स्कन्धावारमाससाद” इत्युत्तरिणान्वयः । मध्य-
न्दिने—मध्याह्ने । स्कन्धावारं विशिनष्टि, विगतेत्यादि ।—विगतः,—विरहितः,
जयशब्दः,—जयमूचकमङ्गलनिनादः यस्मात् यस्मिन् वा तं, महर्वावषादात् इत्या-
शयः । अस्तमितेति ।—अस्तमिताः,—अस्तं गताः, नष्टा इत्यर्थः, तूर्याणां—वादित-
भेदानां, नादाः,—ध्वनयः यस्मिन् तम् । उपेति ।—उपसंहृतानि—त्यक्तानीति
यावत्, गीतानि—गानानि यस्मिन् यस्माद्वा तम् । उत्सारितोत्सवम्—अपनीता-
मन्दम् । अप्रगीतचारणं—प्रकृतं गीतं शेषां ते प्रगीताः, न सन्ति प्रगीताः अप्रगीताः,
—अकृतसङ्गीता इत्यर्थः, चारणाः,—कुशीलवाः, नष्टा इति यावत् यस्मिन् तम् ।

(३७) अप्रसारितेति ।—न प्रसारितानि—न विसारितानि, आपणेषु—
निषद्यासु, हृष्टेषु इत्यर्थः, (“आपणस्तु निषद्यायाम्” इत्यमरः) पण्यानि—विक्रियवस्तूनि

बलकुटिलाभिः कोटिहोमधूमलेखाभिः उल्लसन्तीभिः (३८) यम-
महिषविषाणकोटिभिः इव उल्लिख्यमानं, कृतान्तपाशवागुराभिः
इव वेष्ट्यमानम्, (३९) उपरि कालमहिषालङ्कारकालायम-
किङ्किणीभिः इव कटु कणन्तीभिः दिवसं वायसमण्डलीभिः
भ्रमन्तीभिः आवेद्यमानप्रत्यासन्नाशुभं, (४०) क्वचित् प्रतिशायित-
स्निग्धबान्धवाराध्यमानाहिवुध्रं, क्वचित् (४१) दीपिकादह्यमान-

यस्मिन् तम् । पवनेति ।—पवनस्य—वायो, बलेन—वेगेन कुटिलाः,—भङ्गिमयः ताभिः,
कोटीति ।—कोटिहोमस्य—राज्ञः पीडानिवृत्त्यर्थं स्वस्ययनेषु कोटिकृत्वः अनुष्ठितहोमस्य
इति भावः, धूमनेखाभिः,—धूमराजिभिः, उल्लसन्तीभिः,—उद्गच्छन्तीभिः ।

(३८) यमेति ।—यमस्य—कृतान्तस्य, राज्ञो यद्विषयम् आगतस्य इति भावः, यो
महिषः,—वाहनभृत इति भावः, तस्य विषाणकोटिभिरिव—शङ्खारैरिव, उल्लिख्यमानम्
—उद्धृत्यमाणं, समन्तादाकौशेमाणमिति यावत् । कृतान्तेति ।—कृतान्तस्य—यमस्य,
पाशाः,—प्राणिसंयमनार्थमस्त्वविशेषा एव, वागुराः,—सृगबन्धनजालविशेषाः ताभिः,
[वाधातोः “मद्गुरादयश्च” (७० १ पा० ४२ सू०) इति आकृतिगणत्वात् उरग्वि-
गुगागमे निपातनात् रूपम् । “वागुरा सृगबन्धनी” इत्यमरः] वेष्ट्यमानमिव—
संयम्यमानमिव ।

(३९) उपरि—ऊर्ध्वदेशे, अन्तरीक्षे इत्यर्थः, कालिति ।—कालस्य—यमस्य, (“शमनो
यमराड् यमः । कालो दण्डधरः” इत्यमरः) यो महिषः,—वाहनस्वरूपः, तस्य अलङ्काराः,
—आभरणरूपाः, याः कालायसकिङ्किण्यः,—कणालौहनिर्मितं घुटघण्टिकाः ताभिरिव,
कटु—श्रुतिविरसं यथा तथा इत्यर्थः, कणन्तीभिः,—कवतीभिः, दिवसं—कृत्स्नं
दिनं व्याप्य इत्यर्थः, भ्रमन्तीभिः,—विचरन्तीभिः, वायसमण्डलीभिः,—काकनिवहैः,
आवेद्यमानेति ।—आवेद्यमानं—सूच्यमानं, प्रत्यासन्नम्—आगतप्रायम्, अशुभम्—
अमङ्गलं, राजविनाशरूपमिति भावः यस्मिन् तं, महोत्पातादौ क्रूरजीवानां स्वयं सङ्घ-
समापतनवत्त्वादिति भावः ।

(४०) क्वचित्—कुत्रचित् विभागे, प्रतिशायितेति ।—प्रतिशायितैः,—कृतोपवा-
इत्यर्थः, स्निग्धैः,—बल्लैः, राजनि अनुरक्तैरित्यर्थः, बान्धवैः,—बन्धुजनैः, आराध्यमानम्,—
‘अद्यमानम्’, आरोग्यकामनयेति भावः, अहिवुध्रः,—अहिना शोभितः बुध्रः,—शैवा,
अहेरिव बुध्रो वा यस्य सः अष्टमूर्तिः, शिवः इत्यर्थः, सततकण्ठाविष्टतमुजङ्गवत्त्वात्

कुलपुत्रकप्रसाद्यमानमात्मण्डलं, क्वचित् (४२) मुण्डोपहारा-
हरणोद्यतद्रविडप्रार्थ्यमानामर्हकं, क्वचित् (४३) अश्रोद्ध्रियमाण-
बाहुवप्रोपयाच्यमानचण्डिकम्, अन्यत्र (४४) शिरोविधृत-

घोरनीलकण्ठवत्त्वाद्वा इति भावः यस्मिन् तम् ; मृत्युभये मृत्युभयाराधनस्य शास्त्रीप-
देशत्वात् इति हृदयम् । [“—बान्धवाराध्यमानाह्विबुधम्” इत्यत्र “—बान्धवाराध्य-
मानाह्विबुधम्” इति पाठेऽपि स एवार्थः, (“अह्विबुधोऽसमूर्तिश्च गजारीय महानटः”
इति कुंभः) ।

(४१) दीपिकेति ।—दीपिकाभिः,—प्रदीपैः सर्वासु दिक्षु प्रज्वलन्तीभिरिति भावः,
एतदपि स्वल्पयनार्थमिति बाध्यम्, एवमुत्तरत्वापि ; दह्यमानेन—तप्यमानेन, समन्ता-
दवस्थितदीपमण्डलीमध्यस्थितेन इति भावः ; यद्वा,—दीपिकाभिः—स्वर्णाधार-
सज्जितसदृसदीपै इत्यर्थः, दह्यमानेन बीराजते हस्तावलम्बनात् इति भावः कुलपुत्रकेण
—सत्कुलजातकुमारकेण, प्रसाद्यमानं—सन्तप्यमाणम्, आराध्यमानमिति यावत्,
मातृणा—ब्राह्मीत्यादीनां, मण्डलं—समूहः यस्मिन् तम् ; मातरशक्ता यथा,—
“ब्राह्मी माहेयरी चैव कौमारी वेश्वरी तन्ना । दाराही च तथेन्द्राणी चामुण्डाः सप्त
मातरः ॥” इति ।

(४२) मुण्डेति ।—मुण्डं—नरशिरः, तदेव उपहारः,—बलिः, तस्य आहरणे—
सङ्ग्रहणे, उद्यतः,—प्रवृत्तः, यः द्रविडः,—द्रविडदेशीयापासकविशेषः, तेन प्रार्थ्यमानः,—
याच्यमानः, राज आरोग्यमिति भावः, आमर्हकः,—वेतालविशेषः, “रौदरेवताभेदः”
इत्यन्ये, यस्मिन् तथोक्तम् ; वेताला हि मुण्डोपहारप्रिया अलौकिकप्रभावेण उपासकाना-
मभीष्टं साधयन्तीति धिया केनचित् द्रविडेन राज आरोग्यकामेन नरशिरोबलिबिधानेन
यत्र क्वचित् वेतालसिद्धिः क्रियते, तत्कालप्रचलितप्रथाऽनुरूपम् इति भावः ।

(४३) अश्रेते ।—अश्रेतः,—तदाख्यदेशभवेः उपासकैः, उद्ध्रियमाणैः,—उत्तोल्यमानैः,
[“अश्रोद्ध्रियमाण—” इत्यत्र “अश्रोद्ध्रियमाण—” इति पाठेऽपि स एवार्थः] बाहुभिः,
—भुजैः, वपुर्विब—प्राकारसदृशैरित्यर्थः, प्राकारसदृशैः उन्नतैरिति यावत्, ऊर्ध्वबाहुभिरभ्यु-
दंशोपासकैरिति भावः उपयाच्यमाना—राजजीवनं प्रार्थ्यमाना, चण्डिका—तदाख्या
देवीमूर्तिं यस्मिन् तम् ; “कलौ चण्डी विनायको” इत्यादिदर्शनात् त्वरितफलसिद्ध्याशया
सङ्गमायोपासनादतत्त्वात् इति भावः, यत्र क्वचित् अभ्याः स्वान् स्नान् बाहून् उत्तोल्य
स्तौति चण्डिकाश्लोके राजारोग्यं प्रार्थयामासुरित्याशयः । चण्डिकामाहात्म्यसुतरारोग्य-
फलकत्वमुक्तं देवीज्ञाहात्म्ये यथा,—“सुतं हरति पापानि तथाऽऽरोग्यं प्रयच्छति” इति,

विलीयमानगुग्गुलुविकलनवसेवकानुनीयमानमहाकालम्, अपरत्न
 (४५) निशितशस्त्रीनिकृतात्ममांसहोमप्रसक्ताप्तवर्गम्, अपरत्न
 (४६) प्रकाशनरपतिकुमारकक्रियमाणमहामांसविक्रयप्रक्रमम्,

तथा,—“सर्वाभासां चोरासु वेदनाऽभ्यर्दितोऽपि वा । स्मरन्ममैतन्माहात्म्यं नरी मुच्यते
 मङ्गलात् ॥” इति च । [“अश्लोद्ध्रियमाणः.....चण्डिकम्” इत्यत्र “अश्लोद्ध्रियमाणश्चाश्लोप-
 याच्यमानचण्डिकम्” इति पाठः,—अग्रेण उद्ध्रियमाणं यदन्तं—बलिपथी । उदरदेशस्थ-
 नाडोविशेषः, तेन तद्दानेन इत्यर्थः, उपयाच्यमाना—“देवि ! एतदन्तयहणेन मनुष्टा
 राजानं नीरुजं कुर्व” इति प्रार्थयमाना, चण्डिका यत्र तं तेषाम् उक्तदन्तोक्ताचारवत्त्वात्
 इत्याशयः] ।

(४४) शिर इति ।—शिरसा—मूर्द्धा, विधृतिन—गृहीतिन, शिरसि स्थापितेन
 इत्यर्थः, विलीयमानेन—अग्न्युत्तापेन विगलता, गुग्गुलुना—तस्मिन्मिधूपविशेषेण, विकलः,
 —विह्वलः धूपान्नसत्तापात् इति भावः, यी नवः,—नवीन, युवेत्यर्थः, ब्रह्मानां तद्वारणा-
 सामर्थादिति भावः, सेवकः,—उपासकः, तेन अनुनीयमानः,—प्रसाद्यमानः, काल-
 कवलनाट्टाञ्जल्यर्थमिति भावः, महाकालः,—हरः यस्मिन् तम् ; तदुक्तमग्निपुराणे,—
 “गुग्गुलुं घृतसंयुक्तं माञ्जानं गृह्णाति शङ्करः” इति ।

(४५) निशितेति ।—निशितया—तीक्ष्णया, शस्त्रा—कुरिकया, (स्याच्छस्त्री
 चासिपुवी च कुरिका चासिधनुका” इत्यमरः) निकृतेन—किंनेन, आत्मनः—स्वस्य,
 मांसेन पिशितेन यो होमः,—दैवयज्ञः, देवानुद्दिश्य मन्त्रीच्चारणपूर्वकमग्नौ आहूति-
 दानमित्यर्थः, तस्मिन् प्रसक्ताः,—प्रवृत्ताः, आप्तवर्गाः,—स्वजनाः यस्मिन् तम्, इतरेषां
 तत्साधने तथाविधानुरागार्थीणां इत्याशयः ; उक्तञ्च तन्मसारे,—“यः स्वहृदयसङ्घातं
 मांसं माषप्रमाणतः । तिलमुद्गप्रमाणं वा दद्यान् भक्तियुतो नरः ॥ स एव मासाभ्यन्तरे
 कामनिष्कलपुत्रयात् ॥” इति ।

(४६) प्रकाशेति ।—प्रकाशः—सर्व्वसमञ्चं यथा तथा, नरपतीनां—राजां,
 करदानां सामन्तानामित्यर्थः, कुमारकेः,—तनयेः, क्रियमाणः,—विधीयमानः, महा-
 मांसानां—मनुष्यपिशितानां, निहृतबन्धुमेध्यपुरुषावयवगृहीतानामिति भावः, विक्रयस्य,
 पिशाचादिभ्य इति भावः, प्रक्रमः,—प्रारम्भः यस्मिन् तथोक्तम् ; पिशाचादयोऽपि
 महामांसप्राप्ता तद्विनिमयेन अलौकिकशक्तिमत्तया विक्रेतृणामुपकारं कुर्वन्ति, अथ न
 राजाजीवनीपाथभूतोषधादिदानमेव उपकार इति भावः । तादृशक्रियायाः राजदण्ड-
 भयात् लोकापवादभूतेः वा अप्रकाशम् अनुष्ठानं जनैः क्रियते, इह तु राजाभीष्ट-

(४७) उपहतमिव श्मशानपांशुभिः, अमङ्गलैरिव परिगृहीतं, यातुधानैरिव विध्वस्तं, कलिकालेन इव कवलितं, (४८) पाप-पटलैः इव सञ्छादितम्, अधर्मविक्षेपैः इव लुण्ठितम्, अनित्यता-धिकारैः इव आक्रान्तं, नियतिविलासैः इव आत्मीकृतं, शून्यमिव, सुप्तमिव, मुषितमिव, विलक्षितमिव, कुलितमिव, मूर्च्छितमिव स्क्रन्धावारम् आससाद ।

सिद्धये तदनुष्ठानान् न राजदण्डभयं न लोकनिन्दाभयं वा इति प्रकाशशब्देन आवेदितम् ।

(४७) श्मशानेति ।—श्मानः,—शवाः शिरतेऽव इति श्मशानं—शवदाहस्थानं, [श्मसुपपदात् 'श्रिते' इत्यस्मात् “युधि—” (उ० २ पा० १० मू०) इत्यादिना उणादिविधीनां बाहुल्यवत्त्वम् इति आनञ्चि तत्रैव चकारग्रहणात् ङित्वात् रूपम्] तस्य पांशुभिः—श्मशानम्यधूलिपुञ्जैः इत्यर्थः, उपहतमिव—दूषितमिव, नीरमेक-माज्जनाद्य-भावात् पांशुव्याप्तमिति भावः । अमङ्गलैः,—अशुभैः, परिगृहीतमिव—आक्रान्तमिव, सर्वत्रैव प्रबलविषादराशिसमाच्छन्नत्वादिति भावः । यातुधानैरिव—राक्षसैरिव, (“राक्षसः कौणपः कव्यात् क्रव्यादोऽस्यप आशरः । यातुधानः पुण्यजनः” इत्यमरः) विध्वस्तं—विनष्टं, सर्वत्र स्थितिनियमानुकूलशङ्कलाभावात् । कवलितं—ग्रस्तं, शासनाभावेन हस्तानां प्रभावाधिकात्, लुण्ठनादिव्यापारनिरतत्वाच्च इति भावः ।

(४८) पापपटलैरिव—कलुषनिचयैरिव, सञ्छादितम्—आकीर्णम् । अधर्म-विक्षेपैः इव—अधर्मसञ्चारैरिव, लुण्ठितं—कृतलुण्ठनम् । अनित्यताधिकारैरिव—अनित्यः,—संसारोऽयं चणभङ्गुरः, तस्य भावः अनित्यता—विनश्यता तथा धिकाराः,—अनित्यं संसारं धिगिति वचनानि तैरिव, आक्रान्तम्—अभिभूतं, शोकावेगात् सर्वत्रैव कर्तव्येषु औदासीन्यादिति भावः । नियतिविलासैरिव—भाग्यविच्छेदैरिव, आत्मीकृतं—गृहीतम्, अहो दुर्दैवम् ! कष्टमन्माकमीदृशी दुर्दृशा समुपस्थिता, सर्वत्रैव दुर्दृशवाक्यप्रवर्तनादिति भावः । शून्यमिव—जनरहितमिव, सुप्तमिव—निद्रित-मिव, सङ्गाशोकवैकल्येन सर्वेषां निःशब्दमवस्थानादिति भावः । मुषितमिव—हत-सर्वस्वमिव इत्यर्थः, विभूषिताङ्गानामपि जनानां भूषणादिकं परित्यज्य दीनभावेनाव-स्थादादिति भावः । विलक्षितमिव—अप्रतिभमिव, लज्जितमिव वा । कुलितमिव—प्रतारितमिव, दुर्भावनया मुख्यादिवैवण्यादिति भावः । मूर्च्छितमिव—मोहं गतमिव,

प्रविशन्नेव च (४८) विपणिवर्त्मनि कुतूहलाकुलबहुल-
बालकपरिवृतम् ऊङ्घ्रयष्टिविष्कम्भवितते वामहस्तवर्त्तिनि
(५०) भीषणमहिषाधिरुद्रेतनाथसनाथे चित्रवति पटे
परलोकव्यतिकरम् इतरकरकलितेन शरकाण्डेन कथयन्तं
यमपट्टिकं ददर्श ; तेनैव च गीयमानं श्लोकम् अमृणोत्,—

“मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।

युगे युगे व्यतीतानि कस्य ते ? कस्य वा भवान् ?” ॥ ३ ॥ इति ।

शोकावेगेन सर्वचेष्टाराहित्यादिति हृदयम् ; स्मृत्यावारं—कटकं, सैनिकानिवेश-
स्थानमित्यर्थः, राजधानौमिति यावत्, आससाद—प्राप, उपतस्थे इत्यर्थः, [“आस-
साद” इत्यत्र “समाससाद” इति पाठोऽपि—स एवायं:] । अत्र शोच्यमहाराजः
आत्मन्वनविभावः, निराशानचेष्टायुद्धीपनविभावाः, दैवनिन्दाक्रन्दिताद्यनुभावाः, मोहादि-
व्यभिचारिणः, ते व्यतीकृतः शोकः कण्ठरसरूपतामेव अङ्गितामिति, रौद्रबौभक्षा-
दयशान्येभ्यः अङ्गभूता ज्ञेया इति सङ्केपः ।

(४८) “विपणिवर्त्मनि” इत्यस्य “यमपट्टिकं ददर्श” इत्यर्थेऽन्वयः । विपणि-
वर्त्मनि—पण्यवीथिकामार्गे, (“विपणिः पण्यवीथिका” इत्यमरः) कुतूहलंति ।—
कुतूहलेन—किमेतदिति कौतुकेन, आकुलाः, आक्रान्ताः, बहुलाः, बहुवः, ये
बालकाः, शिशवः, तैः परिवृतः, वेष्टितः तम्, ऊङ्घ्रति ।—ऊङ्घ्रि—ऊङ्घ्रिक्त्र्य
स्थापिता इत्यर्थः, या यष्टिः, दण्डः, सुव विष्कम्भः, सुवलनप्रतिबन्ध इत्यर्थः, सुवलम्बन-
मिति यावत्, (“विष्कम्भो योगभेदे स्यात् विस्तार-प्रतिबन्धयोः” इति मेदिनी) तत्र विततः,
—प्रसारितः तस्मिन्, वामहस्तवर्त्तिनि—वामकरस्थिते ।

(५०) भीषणति ।—भीषणः, भयङ्करः, यः महिषः, तम् अधिरुदः, अधि-
ष्ठितः, युः प्रेतनाथः, यमः, तत्सनाथे—तदयुक्ते, चित्रवति—चित्रिते, पटे—फलके
इत्यर्थः, परलोकव्यतिकरं—परलोके—अन्यस्मिन् जगति, प्रेतलोके इति यावत्,
यः व्यतिकरः, सख्यन्धः, शुभाशुभकार्यजनितपुरस्कारदण्डरूपः इति भावः तं, पर-
लोकव्यापारमित्यर्थः, इतरकरकलितेन—दक्षिणहस्तपृथगेन, शरकाण्डेन—तदाप्य-
दणविशेषस्य सत्वेन, कथयन्तं—धर्माशून्यमानवजीवनं निरर्थकम् इत्यावेदयन्तमित्यर्थः,
यमपट्टिकं—यमपट्टेन—तत्प्रदर्शनेनेत्यर्थः, दीव्यति इति यमपट्टिकः तम् ; [“तेन
दीव्यति—” (४१४१ पा०) इत्यनेन ठाकि रूपम्] । तेनैव—यमपट्टिकेनैव ।

चित्रं प्रदर्शयं सर्वेषामेव सुखरत्वप्रकटनव्याज्जेन राक्षः अचिरविनाशं सूचयति,

(५१) तेन च अधिकतरम् अवदीर्यमाणहृदयः क्रमेण राजद्वारं प्रतिषिद्धसकललोकप्रवेशं ययौ । तुरगात् अवतीर्णश्च अभ्यन्तरात् निष्क्रामन्तम् अप्रसन्नमुखरागं मुक्तमिव इन्द्रियैः सुषेणनामानं वैद्यकुमारम् अद्राक्षीत् । कृतनमस्कारश्च अप्राक्षीत्, —“सुषेण ! अस्ति तातस्य विशेषो न वा ?” इति । सोऽब्रवीत्, —“नास्ति, इदानीं यदि भवेत् कुमारं दृष्ट्वा” इति ।
(५२) मन्दमन्दं द्वारपालैः प्रणम्यमानश्च दीयमानसर्वस्वं, पूज्य-

भातेति । —मातापितृणां —मातरपितृणाम्, [“आनङ् कृती इन्द्रे” (६।१।२५ पा०) इति सूत्रेण ऋदन्तायाः मातुरानङ्] सहस्राणि —समृद्धाः, पुत्रदारशतानि च —पुत्र-कलत्रसमुद्गाय, युगे युगे —प्रतियुगं, व्यतीतानि —अतिक्रान्तानि, स्वं स्वं सम्बन्धिनं स्वज्जा नाशं गतानि इत्यर्थः, ते —मातापितादयः स्त्रीपुत्रादयश्च, कस्य ? —न कस्यापि इत्यर्थः, भवान् —त्वं, वा कस्य ? —न कस्यापि इत्यर्थः । श्लोकानेन राजमरणे त्वया अधीरेण न भाव्यं प्राणिनामियमेव गतिः नियता, त्वयाऽप्येवमेव गन्तव्यमिति उप-दिष्ट इव दृषः इति बोध्यम् । अत्र पितृले निधनं भविष्यति, तेन पितृविरहनिबन्धन-श्लोकस्तु त्वया परिहरणीयः, तत्तत्सम्बन्धस्यानित्यत्वात् क्षयित्वस्यावापरिहार्यत्वादिति विशेषे प्रस्तुते वक्तव्ये मातापितादीनां प्रतियुगकृतं क्षयित्वं सामान्यमभिहितमिति सामान्येन विशेषस्य गम्यमानत्वेनाप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः] । पथ्यावकां वतम् ॥ २ ॥

(५१) तेन —सकलरूपश्लोकेन, अवदीर्यमाणहृदयः, —भियमानान्तःकरणः । प्रतिषिद्धेति । —प्रतिषिद्धः, —निवारितः, सकलानां लोकानां —जनानां, प्रवेशः, —अन्तर्गमनं यस्मिन् तत् । अभ्यन्तरात् —गृहमध्यात्, अन्तःपुरादिति भावः, निष्क्रामन्तं —निर्गच्छन्तम् । अप्रसन्नेति । —न प्रसन्नः, —प्रसादयुक्तः, मुखस्य रागः, —कान्तिः यस्य तम्, इन्द्रियैः, —चक्षुरादिभिः, मुक्तमिव —परित्यक्तमिव, राज्ञः रोगप्रशमनोपायानुसन्धान-व्याकुलचित्ततया बाह्यज्ञानरहितमिव इत्यर्थः । विशेषः, —अवस्थापरिवर्तनमित्यर्थः, कियता परिमाणेन रोगोपशम इति यावत् । नास्ति, विशेष इति शेषः । भवेत्, विशेष इति शेषः ; प्रवासागतपुत्रमुखनिरीक्षणेन महानन्दोदये रोगप्रशमनस्य कथञ्चित् सम्भावितत्वात् इति भावः ।

(५२) “मन्दमन्दम्” इत्यस्य “प्रणम्यमानश्च.....राजकुलं विवेश” इति अर्थेण सम्बन्धः । मन्दमन्दं —शनैः शनैः । [“मन्दमन्दम्” इत्यत्र “मन्दं मन्दम्” इति

मानकुलदेवतं, (५३) प्रारब्धामृतचरुपचनक्रियं, क्रियमाण-
षडाहुतिहोमं (५४) ह्यमानपृषदाज्यलवलिप्तप्रचलदूर्वा-
पल्लवं, (५५) पठ्यमानमहामायूरी, प्रवर्त्यमानगृहशान्ति,

पाठान्तरम्] । तत् विशिष्टं, दीयमानेत्यादिभिः ।—दीयमानानि—अर्पमाणानि,
ब्राह्मणादिभ्य इति भावः, सर्वस्वानि—सर्वाणि स्वानि—धनानि यव तत्, ब्राह्मणांश्चाया
महाबाधाशान्तिकरत्वात् इति भावः । पूज्यमानेति ।—पूज्यमानोः,—अर्च्यमानाः, कुल-
देवताः,—चण्डौप्रभृतयो गृहदेवताः यस्मिन् तत् ।

(५३) प्रारब्धेति ।—प्रारब्ध—प्रकान्ता, अमृतधरोः,—रोगशान्तये देवभ्यः
दीयमानस्य चीरपक्वाग्रविशेषस्य, पायसस्येति यावत्, पचनक्रिया—पाकानुष्ठानं यस्मिन्
तत्, पुष्पनक्षत्रसंज्ञातरीगशान्तये घृतपायसेन होनविधानादिति भावः ; उक्तञ्च षट्कर्म-
दीपिकायां,—“पुष्पे घृतपायसम्” इति । क्रियमाणेति ।—क्रियमाणाः,—अनुशीयमानाः,
षट्—षट्सङ्ख्याकाः, आहुतयः,—देवोद्देशेन अग्नौ समन्तघृतादिप्रक्षेपकपाः एव, होमा
यस्मिन् तत् ; षडाहुतिहोमानामंशुभशान्तिकरत्वं तत्तन्मन्त्रदेवीनां, यथा शाकुनः,—“ओं
देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा १ । ओं मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा २ ।
ओं पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ३ । ओं आत्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ४ ।
ओं एनसोऽवयजनमसि स्वाहा ५ । ओं यज्ञेनो जिष्वांश्चार यदा विहांसस्य सर्वस्यैनसो-
ऽवयजनमसि स्वाहा” ६ । इति । यदा,—“ओं प्रजापतये स्वाहा” इत्यादिमन्त्रेण
कृत्वा देवतानां नामोच्चारणपूर्वकमग्नौ यजमानाहुतीनां दानेन कृतः होमः
षडाहुतिहोम उच्यते ।

(५४) ह्यमानेति ।—ह्यमानाः,—अग्नौ प्रक्षिप्यमाणाः, पृषदाज्यस्य—
दधियुक्तघृतस्य, (“पृषदाज्यं सदध्याग्रे” इत्यमरः) खवेन—विस्तृत, लिप्ताः,—सिक्ता
इत्यर्थः, प्रचलाः,—चञ्चलाः, हरिद्वर्णा इति भावः, दूर्वापल्लवाः,—दूर्वाकिसलकाः यस्मिन्
तत् ; उक्तञ्च षट्कर्मदीपिकायाम्,—“आयुष्कामो घृततिलैः दूर्वाभिः आस्यपर्णकैः ज्वरं
सद्यो विनाशयेत्” इति ।

(५५) पठ्यमानेति ।—पठ्यमाना—उच्चार्यमाणा, महामायूरी—बौद्धविद्या-
विशेषः, शैवमन्त्रविशेषो वा यव तत्, सार्वभौमस्य निरामकत्वकामनया रात्रिवासि-
विभिन्नसाम्प्रदायिकैः स्वमतसिद्धस्वरूपयन-मन्त्रवादादीनामर्शादौ अनुष्ठानात् इति
ज्ञेयम् । प्रवर्त्यमानेति ।—प्रवर्त्यमाना—सन्वाद्यमाना, गृहशान्तिः,—गृहदीप-

(५६) निर्वर्त्यमानभूतरक्षाबलिविधानं, प्रयतविप्रस्तुतसंहिता-
जपं, (५७) जप्यमानरुद्रैकादशीशब्दायमानशिवमृहम्,
अतिशुचि-शैवसम्पाद्यमान-विरूपाक्ष-चौरकलश-सहस्रस्रपनम्,
(५८) अजिरोपविष्टैश्च अनासादितस्वामिदर्शनदूयमानमानसैः

संयुद्धिरिति यावत् यत्र तत्, दुष्टयक्षाणां कीपट्टिशङ्कया मृत्युधः शल्याद्यवस्थितिशङ्कया
वा इति भावः ।

(५६) निर्वर्त्यमानेति ।—निर्वर्त्यमानं—सम्पाद्यमानं, भूतेभ्यः,—दैवयोमि-
विशेषेभ्यः, रक्षार्थं—वाणार्थं, बलिविधानं—साधनभक्ताद्युपहारप्रदानं यास्मिन् तत् ;
तत्प्रदानमन्त्राय उक्ताः यथा,—“भो भूताः प्रेताः पिशाचाश्च ये वसन्त्यव भूतान् । ते
गृह्णन्तु मया दत्तं बलिमेतं प्रसाधितम् ॥ अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भुवि संस्थिताः । ये
भूता विप्लवकर्तारभे नश्यन्तु शिवाज्ञा ॥” इति । [“पठ्यमानं बलिविधानम्” इत्यत्र
“पठ्यमानमहमायूरीप्रवर्त्यमानगृह्णान्निर्वर्त्यमानभूतरक्षाबलिविधानम्” इति समस्त-
पाठः,—पठ्यमाना या महमायूरी, तथा प्रवर्त्यमानार्थं—कर्तुमिच्छमाणां, गृह्यस्य
शाल्यं—दोषसंशोधनाय, निर्वर्त्यमानं भूतरक्षाबलिविधानं यत् तत्] । प्रयतेति ।—
प्रयतः,—संयमशालिभिः, विशुद्धचित्तैः इति यावत्, विप्रैः,—दिग्गैः, प्रस्तुतः,—प्रारब्धः,
संहिताजपः,—वेदपाठः यास्मिन् तत् ; अपौरुषेयबागात्मककलशोमाना निरन्तर-
पाठेनार्शप्रत्यवायनाशानुशासनात् इति भावः ।

(५७) जप्यमानेति ।—जप्यमानया—पठ्यमानया, रुद्रैकादश्या—“ममसे
रुद्रमन्यवे” इत्यादि यजुर्वेदीक्तरुद्राध्यायस्तुतिरूपया, शब्दायमानं—निनाद्यमानं, शिवगृहं
—शिवमन्दिरं यास्मिन् तत्, दुःसाध्यपीडादौ शिवसविधि रुद्राध्यायपाठस्य महार्त्तप्रशमन-
त्वात् इति हृदयम् । अतिशुचीति ।—अतिशुचिना—अतिपूतेन, शैवेन—शिवोपासकम्,
सम्पाद्यमानम्—अनुष्ठायमानं, विरूपाक्षस्य—शिवस्य, [“बहुव्रीहौ—” (५ । ४ । ११३
पा०) इत्यादिना षच्] चौरकलशानां—दग्धकुम्भानां, सहस्रं—सहस्रसङ्ख्याया,
स्रपनम्—अभिषेचनं यास्मिन् तत्, शैवतन्त्रविधानेन तथाविधानुष्ठानस्य उत्पात-
प्रशमकत्वात् इति भावः ।

(५८) अजिरोपविष्टैः,—चत्वरसीमैः, [अजघातोः “अजिर—” (उ० १ पा०
५४ सू०) इत्यादिना किरञ्चि बीभावाभावे रूपम् । “अङ्गनं चत्वरजिरं”
इत्यमरः] अनासादितेति ।—अनासादितेन—अप्राप्तेन, स्वामिदर्शनेन—प्रभु-
साक्षात्कारेण, स्वामिदर्शनालाभेन इत्यर्थः, दूयमानं—तप्यमानं, मानसं—चित्तं

अभ्यन्तरनिष्पतितनिकटवर्त्तिपरिजननिवेद्यमानवार्त्तिः वार्त्ती-
भूतस्नानभोजनशयनैः (५८) उज्झितात्मसंस्कारमलिन-
वेशैः लिखितैः इव निश्चलैः नरपतिभिः नीयमाननक्तन्दिनं,
(६०) दुःखदीनवदनेन च प्रघणेषु बद्धमण्डलेन उपांशु-
व्याहृतैः केनचित् चिकित्सकदोषान् उद्भावयता, केनचित्
(६१) असाध्यव्याधिलक्षणपदानि पठता, केनचित् दुःस्वप्नान्
आवेद्यता, केनचित् पिशाचवार्त्तां विवृण्वता, केनचित्

येषां तैः । अभ्यन्तरिति ।—अभ्यन्तरात्—प्रासादमध्यात्, अन्तःपुरादिति यावत्,
निष्पतितेन—निर्गतेन, निकटवर्त्तिना—समीपस्थेन, राज्ञ इति भावः, परिजनेन—
परिचारकेण, निवेद्यमाना—विज्ञाप्यमाना, वार्त्ता—राजवृत्तान्तः दैव्यः तैः ।
वार्त्तीभूतैः ।—वार्त्तीभूतानि—वार्त्तात आगतानि, कथाशेषमणीति भावः, स्नानानि—
आप्रावाः, भोजनानि—आहाराः, शयनानि—स्वापाश्च येषां तैः, समाजो जीवननाशा-
शय्या उद्दिश्यचित्तत्वादिति भावः ।

(५८) उज्झति ।—उज्झतेन—परित्यक्तेन, आत्मसंस्कारेण—स्वकीय-केशशरीर-
मार्जनादिरूपेण प्रसाधनकर्माणा इत्यर्थः, मलिनाः—विवर्णाः, वेशाः—परिच्छेदाः
येषां तैः । लिखितैरिव—चित्रापीतैरिव, निश्चलैः—निश्चलैः । नीयमानेति ।—
नीयमानम्—अतिक्रम्यमाणं, नक्तन्दिनं—रात्रिन्दिनं यच्चिन् मत् । [नक्तञ्च दिनञ्च
इत्यत्र “विप्रसिद्ध—” (२।४।१३ पा०) इत्यादिना एकवद्भावे रूपम् । “नक्तन्दिनम्”
इत्यत्र “नक्तन्दिनम्” इति पाठेऽपि स एवार्थः, “अचतुर—” (५।४।७७ पा०)
इत्यादिना समासः ।]

(६०) दुःखितः ।—दुःखिन—मनःपीडया, शोकेनेति यावत्, दीनं—स्नानं, वदनं
ग्रस्य तेन । प्रघणेषु—वह्निद्वारप्रकीर्णविशेषेषु, (“प्रघणप्रघणालिन्दा वह्निद्वारप्रकीर्णकं”
इत्यमरः) बद्धमण्डलेन—मण्डलप्रकारोपविष्टेन, उपांशुव्याहृतैः,—अनुचभाषितैः,
चिकित्सकदोषान्—चिकित्सका रोगमेतं न निर्वर्तुं शक्नुवन्ति, औषधान्यापि नेत्रेषां
सुप्रयुक्तानीत्येवं दोषान्, उद्भावयता—प्रकटयता ।

(६१) असाध्यैति ।—असाध्यस्य—दुश्चिकित्स्यस्य, व्याधिः,—रोगस्य, (“रोग-
व्याधिगदामया” इत्यमरः) लक्षणपदानि—लिङ्गप्रकाशकवाक्यानि, पठता—
कीर्तयता, सर्वदाभिमानित्वादिति भावः । दुःस्वप्नान्—अमङ्गलसूचकस्वप्नप्रदर्शनानि,

(६२) कार्त्तान्तिकादेशान् प्रकाशयता, केनचित् उपलिङ्गानि गायता, अन्येन अनित्यतां भावयता, संसारश्च अपवदता, कलिकालविलसितानि च निन्दता, दैवश्च उपालभमानेन अपरेण धर्माय कुप्यता, राजकुलदेवताश्च अधिचक्षिपता, अपरेण (६३) क्लिष्टकुलपुत्रकभाग्यानि गर्हयता बाह्यपरिजनेन कथ्यमानकष्टपार्थिवावस्थं राजकुलं विवेश ।

(६४) अविरलवाष्पपयःपरिप्लुतलोचनेन पितृपरिजनेन वीक्ष्यमाणो विविधौषधिद्रव्यद्रवगन्धगर्भमुत्कथयतां काथानां

आवेद्यता—ज्ञापयता. परस्परमिति भावः । पिशाचवाक्तां—पिशाचः,—अधमदेव-
योनिविशेषः, तस्य वाक्तां—वृत्तान्तः तां, पिशाचाविष्टो वा राजा, यदस्य तथा चिन्तितं
दृश्यते, इत्येवंरूपवचनमित्यर्थः, विवर्णता—प्रकटयता ।

(६२) कार्त्तान्तिकादेशान्—गणकादेशान्, ज्योतिर्विदः राज्ञ एवमेक-
मशुभं निर्णीतवन्त इत्येवंरूपानित्यर्थः । (“सांवत्सरो ज्यौतिषिको दैवज्ञ-गणकावपि ।
सुस्यौर्द्धर्षिकमौहृत्संज्ञानिकार्त्तान्तिका अपि ॥” इत्यमरः) । उपलिङ्गानि—उत्पात-
विशेषान्, अमङ्गलमूचकरक्लृष्ट्यादिरूपान् इति भावः, गायता—कीर्त्तयता ।
अनित्यतां—क्षणभङ्गुरतां, देहस्य इति भावः, भावयता—चिन्तयता । अपवदता—
निन्दता । कलिकालविलसितानि—कलिकालस्य—चतुर्थयुगस्य, विलसितानि—
दृष्टेयितानि, कलिकाले पापिजनसङ्घसमाकुले ईदृशी धर्मपरायणी राजा कथमपि
न जीवति इत्यादिरूपाणीति भावः । दैव—विधिम्, उपालभमानेन—तिरस्कुर्वता ।
अधिचक्षिपता—निर्भर्त्सयता ।

(६३) क्लिष्टेति ।—क्लिष्टानां—क्लेशाभिभूतानां, दुर्गतानामित्यर्थः, कुलपुत्राणां
—सकुलजातकुमाराणां, पित्रादिविहीनतया निराश्रयाणां राज्ञा पाल्यमानानामिति
भावः, भाग्यानि—दुर्गदृष्टानि, गर्हयता—निन्दता । बाह्यपरिजनेन—बहिःसञ्चरता
परिवारवर्गेण, कथ्यमानेति ।—कथ्यमाना—मिथः आलप्यमाना, कष्टा—दाहणा, पार्थि-
वस्य—राज्ञः, अवस्था—दशा यस्मिन् तत् ।

(६४) अविरलंति ।—अविरलैः,—निरन्तरैः, अविच्छिन्नेरिति यावत्, वाष्प-
पयोभिः,—नेत्रजलैः, [अत्र पयःपदमधिकमेव, वाष्पपदेनैव विवक्षितार्थलाभादिति
ज्ञेयं] परिप्लुते—सिक्ते, लोचने—नयने यस्य तेन । विविधेति ।—विविधानां

सर्पिषां तैलानाञ्च पच्यमानानां गन्धम् आजिघ्नन् अवाप तृतीयं कक्षान्तरम् ।

(६५) तत्र च अतिनिःशब्दे गृहावग्रहणीग्राहिबहु-
वेविणि, विगुणतिरस्करिणोतिरोहितसुवीथीपथे, (६६) पिहित-
पचहारके, परिहृतकवाटरटिते, घटितगवाक्षरक्षितमरुति,
दूयमानपरिचारके, (६७) चरणताडनस्वनस्रोपानप्रकुपितप्रती-

—जानाप्रकाराणाम्, औषधद्रव्याणां—रोगोपशमकलतागुणादीनां, द्रवस्य—रसस्य,
गन्धः,—आग्राणं, गर्भं—मध्ये यत् तत् यथा तथा, उत्कथतां—पच्यमानानां, काथानां
—कषायविशेषाणाम् । सर्पिषां—घृतानाम् । अवाप—प्राप, प्रविशे इति यावत् ।
कक्षान्तरं—कवे—राजान्तःपुरे भवाः कक्ष्याः,—हस्यादिप्रकोठाः इत्यर्थः, तासामन्तरम्
—अभ्यन्तरम् ।

(६५) तत्रेत्यादि ।—“तत्र च” इत्यस्य “धवलगृहे स्थितं...पितरमद्राक्षीत्”
इत्युत्तरेण सम्बन्धः । गृहेति ।—गृहावग्रहणी—देहली, द्वारारम्भप्रदेश इत्यर्थः,
(“गृहावग्रहणी देहली” इत्यमरः) तदग्राहिणः,—तद्ग्राहिणः, तद्वावस्यायिन इत्यर्थः,
बहुवः,—अनेके, वेविणः,—वेवपाणयः पुरुषा यस्मिन् तथोक्ते । विगुणति ।—
विगुणाभिः,—विराट्ताभिः, तिरस्करिणीभिः,—ज्वलिकाभिः, तिरोहिताः,—अन्तर्हिताः,
सुवीथिनां—गृहाङ्गानाम्, अभ्यन्तरगृहविशेषाणामित्यर्थः, (“वीथी पङ्क्तौ गृहाङ्गे
च रूपकान्तरवर्त्मनाः” इति मेदिनी) पथ्यान्,—अभ्यन्तरमार्गा इत्यर्थः, यस्मिन्
तथोक्ते, अमृत्यम्यश्यानां राजदाराणां निःसङ्काचसञ्चारायेति भावः ।

(६६) पिहितेति ।—पिहितम्—आवृतं, पचहारम्—अभ्यन्तरस्थं प्रच्छन्नहारं,
“खिङ्कौ” इति ख्यातं गुप्तहारमित्यर्थः पार्श्वस्थहारं वा यस्य ताडये, (“प्रच्छन्नमन्तर्हारं
यत् पचहारं तदुच्यते” इति “पचहारन्तु पचकः” इति च कोषामरौ) । परिहृतेति ।
—परिहृतं—परित्यक्तं, कवाटानाम्—अत्राणां, द्वाररोधककाष्ठफलकानामित्यर्थः,
रटितं—शब्दः यस्मिन् तथोक्ते, राज्ञः कर्णपीडाशङ्कया प्रवेश-निर्गमनयोरपि सशङ्काव-
रोधनात् निःशब्दं इति भावः । घटितेति ।—घटितैः,—बहैः, गवाक्षैः,—वातायनैः,
रक्षिताः,—निरुद्धाः, मरुतः,—वायवः यस्मिन् तथाक्ते, निवारिताघवायाविति भावः ।
दूयमानपरिचारके—दूयमानाः,—तप्यमानाः, परिचारकाः,—भृत्या यस्मिन् तथोक्ते ।

(६७) चरणेति ।—चरणस्य—पदस्य, इतस्ततः सञ्चरतां जनानामिति भावः, ताडनेन
—आघातेन, क्षेपणेन इति यावत्, स्वनत्—नदत्, यत् सीपानम्—अधिरोगिणी, तेन

हारे, निवृतसंज्ञानिर्दिश्यमानसकलकर्मणि, नातिनिकटोप-
विष्टकडुटिनि, (६८) कोणस्थिताह्वानचकिताचमनकवाहिनि,
चन्द्रशालिकालीनमूकमौललोकि, महाऽऽधिविधुरबाधवाङ्मना-
वर्गगृहीतप्रच्छन्नप्रयीवके, (६९) सञ्जवनपुञ्जितोद्दिग्मपरिजने,

प्रकुपिताः,—कृष्टाः, प्रतीहाराः,—बारपाला यस्मिन् तादृशे, राजपौडाशङ्कया
प्रतिहारिभिरुपदिष्टनिःशब्दपदसञ्चारे इति भावः । निभृतेति ।—निभृतया
—विनीतया, शब्दरहितया इति भावः, संज्ञया—हृन्नादीनाम् इङितेन, निर्दिश्यमानानि
—प्रदर्शयमानानि, सकलानि—समग्रानि, कर्माणि—अनुष्ठेयानि यस्मिन् तथाविधं,
कोलाहलपरिहारार्थमिति भावः । नातीति ।—नातिनिकटे—नातिसन्निधौ, उपविष्टाः,
—आसीनाः, कडुटिनिः,—वर्धभृतः यस्य तथोक्ते, (“तनुवं वर्धं दंशनम् ।
उरस्कदः कडुटकः...” इत्यमरः) तेषामवयवसञ्चालनेन वर्धभ्यः वर्धभरशब्दा जायन्ते
इति तत्परिहारार्थेति भावः ।

(६८) कोणेति ।—कोणेषु—गृहैकदेशेषु, स्थिताः,—दृष्टयमाना इत्यर्थः,
आह्वानेन—आकारणमावेण, चकिताः,—व्यथा इत्यर्थः, आचमनकवाहिनिः,—
आचमनार्थे पानीयहारिणः यत्र तादृशे । [“आचमनकवाहिनि” इत्यत्र “आचमन-
वाहिनि” इति पाठेऽपि—स एवार्थः] । चन्द्रेति ।—चन्द्रशालिकायां—श्रीरोगहृत्ते,
प्रासादोपरिवर्त्तिनि गृहविशेषे इत्यर्थः, (“चन्द्रशाला श्रीरोगहृत्” इत्यमरः) लीनाः,
—निश्लोपविष्टा इत्यर्थः, [लीघातोः “निष्ठा” (३२।१०२ पा०) इति ऋतयत्रे
“त्वादिभ्यः” (८।२।४४ पा०) इत्यादिना निष्ठा-न्ते रूपम्] मूकाः,—अवाचः, मौलाः,
—कुलक्रमपालिताः, लोकाः,—प्रकृतिविशेषाः इत्यर्थः यस्मिन् तथोक्ते, किङ्कर्तव्यता-
विमोहात् इति भावः । महति ।—महद्भिः,—प्रबलैः, आधिभिः,—मानसव्यथाभिः,
(“पुंस्थाधिर्मानसी व्यथा” इत्यमरः) विधुराणां—व्याकुलानां, बाधवाङ्मनानां—
बन्धुस्त्रीणां, वर्गेः,—समूहेः, गृहीतम्—अधिष्ठितं, प्रच्छन्नं—निज्जनं, गुप्तमित्यर्थः,
प्रयीवकं—कत्याविशेषः, वातायनं वा यस्मिन् यस्य वा तथोक्ते ; यद्वा,—महाधिविधुर-
बाधवाङ्मनावर्गेः गृहीता,—अवलम्बिताः, अन्योऽन्यमिति भावः, प्रच्छन्ने—निभृतप्रदेशे,
प्रयीवकाः,—प्रकृष्टा यौवाः, शीघ्रनकम्बरा इत्यर्थः यत्र तादृशे, शीकलीमेषु परस्परं
यौवामवलम्ब्य प्रच्छन्नभावेनावस्थानस्य प्रकृतिसिद्धावलाजनाचारात् इति भावः ।

(६९) सञ्जवनेति ।—सञ्जवने—चतुःशालायाम्, अन्योऽन्याभिसुखावस्थित-
गृहचतुष्कयुतभवने इत्यर्थः, (“सञ्जवनन्विदम् । चतुःशालम्” इत्यमरः) पुञ्जिताः,

प्रविष्टकतिपयप्रणयिनि, गम्भीरज्वरारम्भभीतभिषजि, दुर्मनाय-
मानमन्त्रिणि, (७०) मन्दायमानपुरोधसि, सौदत्तहृदि, निद्राण-
विपश्चिन्ति, सन्तप्ताप्तसामन्ते, (७१) विचिन्तचामरयाहिनि,
दुःखक्षामशिरोरक्षिणि, क्षीयमाणप्रसादवित्तमनोरथसम्पदि,

—समवेताः, उद्दिष्टाः,—उत्कृष्टिता इत्यर्थः, परिजनाः,—परिवारवर्गाः यस्मिन्
तथोक्ते, बहुसङ्ख्याकानां तेषां तथाविधप्रशस्तस्थाने अवस्थानस्य सुघटत्वात् इति
भावः । प्रविष्टेति ।—प्रविष्टाः,—अव्यक्तारागताः, कतिपये—अल्पा इत्यर्थः, प्रणयिनः,
—सुहृदः यत्र तादृशे । गम्भीरेति ।—गम्भीरस्य—“गम्भीरस्तु ज्वरी ज्ञेयो ह्यन्तर्दोहं न
दृश्यते । आनन्दत्वेन चात्यये श्वासकासोद्गमेन च ॥” इत्युक्तलक्षणस्य कृच्छ्रसाध्यस्य
ज्वरस्य चारम्भात्—प्रहतिदर्शनादित्यर्थः, भीताः,—शङ्किताः, तस्य असाध्यज्वरलक्षणे
पठितत्वात् इति भावः, भिषजः,—चिकित्सकाः यस्मिन् तथाविधे, (“भिषग्वेदौ
चिकित्सकौ” इत्यमरः) । दुर्मनायमानेति ।—दुर्मनायमानाः,—विमनायमानाः,
सचिन्तान्तःकरणे इत्यर्थः, व्यथितमनसः इति यावत्, (“दुर्मना विमना अरुमनाः”
इत्यमरः) मन्त्रिणः,—सचिवाः यस्मिन् तादृशे ।

(७०) मन्देति ।—मन्दायमानः,—विषादं गच्छन्नित्यर्थः, पुरोधाः,—पुरो-
हिती यस्मिन् तथोक्ते । सौदत्तहृदि ।—सौदत्तः,—अवसादं गच्छन्ः । क्लिश्यन्त इत्यर्थः,
सुहृदः,—प्राप्तवाः यस्मिन् तथोक्ते । निद्राणविपश्चिन्ति—निद्राणाः,—स्वप्नः,
अपहोमार्शानुष्ठानैः समसाराविजामरणादिति भावः, विपश्चिन्तः,—विहांसः, उपा-
ध्यायाः इति यावत् यस्मिन् तथोक्ते, (“विद्वान् विपश्चिद्दोषजः” इत्यमरः) । सन्तप्तेति ।
—सन्तप्ताः,—व्याथिता इत्यर्थः, आप्ताः,—विश्रुताः, सामन्ताः,—अधीनस्य-राजानः यत्र
तादृशे, उत्तरोत्तरनरेन्द्ररीगवन्तणाऽभिहङ्गिषवणादिति भावः ।

(७१) विचिन्तेति ।—विचिन्ताः,—विचेतनप्रायाः, चामरयाहिणः,—व्यजन-
चारिणः यत्र तथोक्ते । दुःखेति ।—दुःखेन—मनःपीडया, शोकेनेति यावत्, क्षामः,—
क्षीयः, शिरोरक्षी—शीर्षरक्षकः यस्मिन् तथाविधे । क्षीयमाणेति ।—क्षीयमाणा—
अयमतपयमाना, आरोग्यनैराश्रेण इति भावः, प्रसादविचिन्तानां—प्रसादख्यातानां,
राजानुगृहेषु प्रतिपालितानामित्यर्थः ; यद्वा,—प्रसादः,—राजानुगृह एव,
वित्तं—धनं येषां तथोक्तानां, मनोरथसम्पत्—अभिलाषसमृद्धिः यस्मिन् तादृशे ;
या वाक्यात् अनुयाइकस्य राज्ञः अभावे तेषां जीविकानिर्वाहस्य कृच्छ्रत्वग्रहणा
इति भावः ।

(७२) स्वामिभक्तिपरित्यक्ताहारहीयमानबलविकलवल्लभ-
भूभृति, (७३) चितितलप्रतितसकलरजनौजागरूकराजपुत्र-
कुमारके, (७४) कुलक्रमागतकुलपुत्रनिवहोद्यमानश्चि,
शोकसङ्कुचितकञ्चुकिनि, निरानन्दवन्दिनि, निश्चसन्निराशासन्-
सेवके, विस्मृतताम्बूलधूसराधरवारयोषिति, (७५) विलक्ष-

(७२) स्वामीति ।—स्वामिनि—प्रभौ, भक्तिः,—अनुरागातिशयः, तथा परि-
त्यक्तः,—उच्छृष्ट, आहारः,—भोजनं, तेन हीयमानं—क्षीयमाणं, बलं—सामर्थ्यं,
तेन विकलाः,—अपटवः, वल्लभाः,—प्रियाः, भूभृतः,—राजानः यस्मिन् तथोक्ते,
सद्यभोजिनां राज्ञां तस्मिन्ना भोजनत्यागात् श्लोकप्राप्ता जाताति हृदयम् ।

(७३) चित्तीति ।—चितितल्लेषु—भूतल्लेषु, पतिताः,—लुठिताः, “निद्रातुराणां
क्षुब्धं भूः क्व शय्या” इति भावः, सकलाः,—सर्वे, रजनौषु—रात्रिषु जागरूकाः,—
जागरणशीलाः, [“जागरूकः” (३।२।१६५ पा०) इति जागर्तः ऊकप्रत्ययः]
स्वामिपरिचर्यार्थमिति भावः, राजपुत्राः,—राजतनया एव, कुमारकाः,—शिशवः,
युवराजा वा यव तथाभूते ।

(७४) कुलंति ।—कुलक्रमेण—वंशपरम्परया, आगतानां—प्राप्तानां, प्रति-
पालितानामिति भावः, कुलपुत्राणां—कुलीनसन्तानानां, सत्कुलजातजनानामिति यावत्,
निवहे,—समृद्धेः, उद्यमाना—धार्यमाणा, शुक्—शोकः यव तथोक्ते, कृतज्ञत्वयोगात्
इति भावः । शोकेति ।—शोकेन—युक्ता, सङ्कुचिताः,—कुण्डिताः, कर्तव्यविमृष्टा
इत्यर्थः, कञ्चुकिनि,—“अन्तःपुरचरो ब्रह्मी विप्रो गुणगणान्वितः । सर्वकार्यार्थकुशलः
कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥” इत्युक्तरूपाः राजान्पुत्ररक्षकाः पुरुषा यस्मिन् तथोक्ते ।
निरानन्देति ।—निरानन्दाः,—विषणाः, निरुत्साहा इति भावः, वन्दिनः,—स्तुतिपाठकाः
यस्मिन् तादृशे । निश्चसदिति ।—निश्चसन्तः, दीर्घम् इति शेषः, निराशाः,—आशा-
शून्याः, राजजीवने स्वभावे च इति भावः, आसन्नसेवकाः,—अन्तिकचरभत्या यस्मिन्
तथोक्ते । विस्मृतेति ।—विस्मृतताम्बूलाः,—परित्यक्तपर्णाः, [“विस्मृतताम्बूल—”
इत्यत्र “विस्मृतताम्बूल—” इति पाठे,—विस्मृतानि—निर्गतानि, परित्यक्तानौत्यर्थः,
ताम्बूलानि याभिः ताः इति च एवार्थः] अत एव धूसराधराः,—ईषत्याङ्गवर्णोष्णाः,
शोकात् ताम्बूलपरित्यागेन प्रांशलाधरा इत्यर्थः, वारयोषिति,—वाराकानाः,
परिचर्यार्थं दर्शनाथं वा आगता इति भावः यव तथोक्ते ।

(७५) विलक्षेति ।—विलक्षेण—लज्जितेन इत्यर्थः, रोगापत्त्यनाक्षमत्वात्

वंद्योपदिश्यमानपथ्याहरणावहितपौरोगवे, अनुजीविपीय-
मानोच्चषकधारावारिविनोद्यमानास्यशोषरुजि, राजाभिलाष-
भोज्यमानबहुभुजि, (७६) भेषजसामग्रीसम्पादनव्यग्रसमग्र-
व्यवहारिणि, मुहुर्महुः आह्वयमानतोयकर्म्मार्न्तिकानुमित-
घोरातुरदृषि, तुषारपरिकरितकरकशिशीक्रियमाणोदृशति,

कुण्डितेन इति यावत्, वैद्येन—भिषजा, उपदिश्यमानस्य—निर्दिश्यमानस्य इत्यर्थः,
पथ्यस्य—आतुरयोग्यस्य हितजनकस्य आहार्यद्रव्यस्य, रोगोपशमनोपयोगिनो भक्ष्य-
द्रव्यस्य इति यावत्, आहरणे—आयीजने, अवहितः,—अभिनिविष्टः, पौरोगवः,—
पाकशालाध्यक्षः यस्मिन् तथोक्ते, [पुरोऽग्रे, पाच्यवस्तुस्वित्थः, गौः नेत्रं यस्येति बहुव्रीहौ
“गोस्तद्वितलुक्लि” (५।४।८२ पा०) इति सूत्रेण समासान्ते अचि निष्पादितात्
पुरोगशब्दात् स्वार्थे “प्रज्ञादिभ्यश्च” (५।४।३८ पा०) इत्यण् । “रसवत्यान्तु
पाकस्थान-महानसे । पौरोगवस्तदध्यक्षः” इत्यमरः] । अनुजीवीति ।—अनुजीविभिः,
—सेवकैः, (“सेवकास्त्वनुजीविनः” इत्यमरः) पीयमानेन उच्चषकधारावारिणा—
—ऊर्ध्वोद्गतपानपावविःसृतजर्जुन, (“चषकोऽस्तौ पानपावम्” इत्यमरः) विनोद्यमाना
—शास्यमाना, आस्यस्य—मुखस्य, शोषरुक्—शोषास्यव्याधिः यस्मिन् तथोक्ते,
रोगिणः अधिकजलपाननिषेधात् तदकुर्वन्तोऽपि तत्समीपे सेवकैः उद्भूतजलपावात्
धारावारि पीयमानं पश्यतः तस्य मुखशोषनिवृत्तिः जायते इति भावः । राजेति ।—
राजः,—नृपस्य, अभिलाषिण—इच्छया, भोज्यमानाः,—आहारं कार्यमाणाः, बहु-
भुजः,—प्रभृतभोजनक्षमाः पुरुषा यत्र तथोक्ते, स्वयं भोक्तुमशक्तस्य जनस्य अन्यभोजन-
दर्शनेनापि तृप्तिः जायते इति भावः ।

(७६) भेषजेति ।—भेषजस्य—भौषधस्य, याः सामग्राः,—उपकरणानि,
तासां सम्पादने—समाह्वरणे, व्यग्राः,—व्यापृताः, समराः,—सकलाः, व्यवहारिणः,
—व्यवहाराभिज्ञाः, द्रव्यगुणप्रचोदकाः इति भावः यत्र तादृशे । आह्वयमानेति ।—
आह्वयमानेन—आकार्यमाणेन, तोयकर्म्मार्त्तिकेन—तोयदानकर्म्मणि निरतेन, पुरुषे-
णति शेषः, अनुमिता—तर्किता, निरन्तरमेव जलदानार्थं सेवकानां समाह्वानश्रवणा-
दिति भावः, घोरा—द्राक्षणा, आतुरस्य—रोगिणः, दृषा—पिपासा यस्मिन् तादृशे,
चारञ्चरजनिप्रचण्डमुखशोषादौ दुःसहदृशोपमर्द्ददर्शनात् इति भावः । तुषारंति ।
—तुषारिण—नीहारिण, तद्वता द्रव्यादिना वा, परिकरितः,—संयुक्तः ; यद्वा,—

श्वेतार्द्रकर्पटार्पितकर्पूरपरागश्रीतलीकृतशलाके, (७७) नाश्यान्-
पङ्कलियमाननवभाण्डगतगण्डूषप्रहणमस्तुनि, तिम्यत्कोमल-
कमलिनीपलाशप्रावृतमृदुमृणालके, समालनीलोत्पलपूली-
सनाथ-सलिलपानभाजनभुवि, धारानिपातनिर्वाप्यमाण-

गुषारस्य—हिमस्य, परिकरः,—समारब्धः, घनसन्निवेशः इत्यर्थः, तज्जातः यः करकः,
—वर्षोपलः, “वरप्” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धः जलसङ्घातविशेषः इत्यर्थः ; यद्वा,—गुषारस्य
परिकरितः,—मिलितः, यः करकः,—कमण्डलुः, (“कमण्डली च करकः” इत्य-
मरः) तेन, तच्च स्थापनेनेत्यर्थः, शिशिरौक्षियमाण—श्रीतलीक्रियमाणम्, उदञ्चितम्
—अर्द्धोदकं तत्र यस्मिन् तथोक्ते, (“तत्र ह्यदश्चिन्मयितं पदाम्बुजांस्तु निर्जलम्”
इत्यमरः) । श्वेतेति ।—श्वेते—शुभ्रे, धीते इत्यर्थः, आर्द्र—जलसिक्ते इत्यर्थः, कर्पटे
—और्णवस्त्रखण्डे, अपर्पितैः,—निहितैः, कर्पूराणां—घनसाराणां, [रूपधातोः “खर्ज्जि-
—” (उ० ४ पा० २० सू०) इत्यादिना ऊरप्रत्यये लताभावे रूपं] परागैः,—
रजोभिः, श्रीतलीकृताः,—शिशिरौकृताः, शलाकाः,—शिलाकणिकाः ; यद्वा,—
सीसकादिकृतवर्तुलायतद्रव्यविशेषाः इत्यर्थः, शिरीहृदयादिषु चक्षुःश्रवणाद्यातिसुकुमा-
राङ्गेषु च तस्य प्रयोगेण चणिकशैत्यविनोदानुभवात् इति भावः यत्र तथोक्ते ।

(७७) नाश्यानेति ।—नाश्यानेन—अघनेन, तरलेन इत्यर्थः, (आङ्पूर्वकस्य
“श्यायते” इत्यस्य निष्ठायां रूपं, पद्यात् मञ्समासः] पङ्कन—कर्दमेन, मुखशेष-
प्रशमनाय श्रीतलीकरणार्थमिति भावः, लिप्यमानं,—दिष्टमानं, यत् नवं—नूतनं, भाण्डं
—घटः, तद्वतं—तवस्थं, गण्डूषप्रहणाय—मुखपूरणाय इत्यर्थः, (“गण्डूषो मुखपुर्तोभ-
पुष्करप्रस्त्वोन्मिषते” इति मेदिनी) मस्तु—दधिभवं मण्डं, दध्न उपरिभागात् निःसृतं दधि-
सम्पृक्तं जलमित्यर्थः यत्र तादृशे, तस्य मुखशेषाद्युपशमकरगुणवत्त्वात् इति भावः,
(“मण्डं दधिभवं मस्तु” इत्यमरः) । तिम्यदिति ।—तिम्यता—आर्द्रोभवता, सद्यः
आनीततया जलसम्पृक्तेन इत्यर्थः, कोमलेन—मृदुना, कमलिनीपलाशेन—पद्मिनीपत्रेण,
प्रावृतानि—आच्छादितानि, मृदूनि—कीमलानि, मृणालकानि—उशीराणि, विसानि
वा यस्मिन् तथोक्ते, (“मृणालं नलदे क्लीवं पंनपुंसकयोर्विसे” इति मेदिनी । नलदम्
—उशीरम्) एतत्स्यग्रात् अङ्गादङ्गस्य कथञ्चिदुपशम स्यादिति द्रव्यगुणविदामाशयः ।
सनालिति ।—सनालानां—नालसहितानां, नीलोत्पलानाम्—द्रव्दीवराणां, पूलीभिः,—
समृद्धैः, सनाथा—युक्ता, आच्छादितेति यावत्, सलिलपानभाजनानां—जलपाक-
पात्राणां, भूः,—स्थानं यस्मिन् तथोक्ते, सुरभितां श्रीतलताश्च नेतुं भूमौ सनाल-

क्वथिताभ्रसि, (७८) पटुपाटलशर्करामोदमुचि,
 मञ्चक्वथितसिकतिलकर्करीविश्रान्तातुरचक्षुषि, (७९)
 सजलशेवलवलयितगलहोलयन्त्रके, गल्बर्कशालाजिरो-
 लासितलाजसक्तनि, पीतमसारपारीपरिगृहीतकर्कशर्करे,

नैःलोत्पलसमृद्धं बिम्बस्य तदुपरि सजलपात्रं स्थापितवान् इति भावः । धारति ।—
 धाराणां—प्रपातानां, जलस्येति भावः, निपातेन—पातनेन, निर्वाप्यमाणानि—
 श्रौतलौकिक्यमाणानि, क्वथितानि—उष्णीकृतानि, अभ्रांसि—क्लानि यस्मिन् तादृशं,
 त्वरितशैलीपयोगाश्रयेति भावः ।

(७८) पटुति ।—पटु—प्रवृद्धं यथा तथा, पाटलायाः,—श्वेतरक्तवर्णायाः,
 शर्करायाः,—पुष्परेशीः, (“शर्करा स्यादगन्धमृदि पुष्परेशु-पिशाचयोः । इक्षुपाक-
 विशेषे च पुमान् सैश्व नागयोः” इति रभसः) आमोदं—सौरभं, मुञ्चति—त्यज-
 तोति तस्मिन् । मञ्चकेति ।—मञ्चकम्—आधारविशेषः, तत्र क्वथिता—अधिश्रिता,
 सिक्ततिलानि—सिकतामयी, प्रायशी बालुकानिर्भिन्नेति भावः, [सिकताशब्दात्
 “दंशे लुबिलचौ च” (५।२।१०५ पा०) इतीक्षुचि रूपं] या कर्करी भाण्डभेदः,
 जलाधारविशेषः इत्यर्थः, (“कर्करी भाण्डभेदे ना दर्पणे कठिने विषु” इति मेदिनी)
 तस्या विश्रान्ते—कृतविश्रामे, निश्चलतया अवस्थिते इति यावत्, अतितृणान्तत्वादिति
 भावः, आतुरस्य—पीडितस्य राज्ञः, चक्षुषी—नयने यत्र । [“विश्रान्तातुरचक्षुषि” इत्यत्र
 “विश्रान्तान्तरचक्षुषि” इति पाठे,—आन्तरे—अन्तर्निर्लीने, रोगातिशयात् कोटरं
 गते इति भावः, चक्षुषी, राज्ञ इति भावः यस्मिन् यस्य वा तथोक्ते ।

(७९) सजलेति ।—सजलैः,—जलसङ्घटैः, [“सजल—” इत्यत्र “सरल—”
 इति पाठे,—सरलैः,—ऋजुभिः, दीर्घैरिति यावत्] शैवलैः,—शैवालैः, वलयितं—
 वेष्टितं, गलत्—स्यन्दमानं, शोलयन्त्रकं—सहस्रधारितं प्रसिद्धं बहुच्छिद्रं जलयन्त्रं
 यस्मिन् तथोक्ते, सदनस्य शैत्यविधानार्थम् इति भावः । गल्बर्केति ।—गल्बर्कः,—
 मणिविशेषः, तस्य शालाजिरः,—शरावः, गल्बर्कनिर्भिन्ने इति यावत्, (“स्याच्छरा-
 वन्तु मार्त्तकः शालाजिरः” इति विकारशेषः) तत्र उल्लासिताः,—उल्लासिताः,
 लाजसक्तवः,—अचतसक्तवः, भृष्टधान्यचूर्णानि इत्यर्थः यत्र तथोक्ते, कदाचित्
 पथ्यार्थमिति भावः । पीतेति ।—पीतः,—पीतवर्णः, ग्री मसारः,—मणिविशेषः, तस्य
 पारी—शरावविशेषः, (“पारी पादशरावयोः” इति विश्वः) तत्र परिगृहीताः,—
 स्थापिताः, कर्कशर्कराः,—श्वेतशर्करा यत्र तादृशे ।

(८०) शिशिरौषधरसचूर्णविकीर्णस्फटिकशक्तिशङ्खसञ्चये, सञ्चित-
प्रचुरप्राचीनामलकमातुलुङ्गद्राक्षादाडिमादिफले, (८१) प्रति-
ग्राहितविप्रविप्रकीर्ण्यमाणशान्द्युदकविप्रुषि, प्रेष्यापेथमाण-
ललाटलेपोपदिग्धदृषदि धवलगृहे स्थितं, (८२) परलोक-
विजयाय नौराज्यमानमिव ज्वरज्वलनेन, अनवरतपरिवर्तनैः
तरङ्गिणि शयनीये शेषमिव विषोषणा क्षीरीदम्बति विचेष्टमानं,

(८०) शिशिरिति ।—शिशिरौषधानां—शैत्यकारकाणाम् औषधानां, रसेः,—
द्रवेः, चूर्णेः—क्षौद्रं, अवकीर्णः,—आकीर्णः, परिपूर्ण इत्यर्थः, स्फटिकानां—
स्वनामख्यातमणीनां, शक्तौनां—सुक्तास्फोटानां, शङ्खानां—कम्बुनाद्य, सञ्चयाः,—समृद्धाः
अस्मिन् तथोक्ते, सर्वेषां शैत्यगुणाधायकत्वात् इति भावः । सञ्चितेति ।—सञ्चितानि—
अङ्गहीतानि, औषधार्थमिति भावः, प्रचुराणि—प्रभूतानि, प्राचीनानां—पुरातनानाम्,
आमलकानां—धात्रीफलानां, प्राचीनामलकानां—पानीयामलक इति स्थातानाम्
आमलकविशेषाणां वा, मातुलुङ्गानां—बीजपूराणां, जम्बीरविशेषाणामित्यर्थः, द्राक्षाणां
—गृहीकानां, दाडिमादीनाश्च फलानि यच्च तादृशे ।

(८१) प्रतिग्राहितेति ।—प्रतिग्राहिताः,—प्रतिग्रहं ग्राहिताः, दत्तदक्षिणा
इति यावत्, ये विप्राः,—ब्राह्मणाः, तैः विप्रकीर्ण्यमाणाः,—समन्तात् विचिद्यमाणाः,
शान्द्युदकानां—शान्तिजलानां, विप्रुषः,—विन्दुः अस्मिन् तथोक्ते, सदक्षिणं
शान्द्युदकानां गृहणेन लरितफलावाप्तेः इति भावः, (“पृषन्तिविन्दुपृषताः पुमांसो
विप्रुषः स्त्रियः” इत्यमरः) । प्रेष्येति ।—प्रेष्याभिः,—दासीभिः, पेथमाणेन—चूर्ण-
मानेन, ललाटलेपेन—भाललेपनद्रव्येण, उपदिग्धाः,—प्रलिप्ताः, दृषदः,—शिला
अस्मिन् तथोक्ते, धवलगृहे—स्फटिकशिलानिर्मिते सुषालिने वा भवने ।

(८२) परलोकेति ।—परलोकस्व—स्वर्गस्य, विजयाय—आत्मसात्करणाय,
लाभायैत्यर्थः, ज्वरज्वलनेन—ज्वराग्निना, नौराज्यमानमिव—निर्मञ्ज्मानमिव,
क्रियमाणाऽऽरविक्रियमिवेत्यर्थः, इत्युक्तेषां, विजयाय प्रस्थितस्य जिगौषीः नौराजना
क्रियते इति प्रसिद्धिः । अनवरतपरिवर्तनैः,—श्रद्धायां निरन्तरलोठनैः, तरङ्गिणि—
भङ्गमिति, सङ्गीचशालिनि इत्यर्थः, शयनीये—श्रद्धातले, क्षीरीदम्बति—क्षीरसामरे,
विषोषणा—विषोषादनं, विचेष्टमानं—लुठनं, शेषमिव—अनन्तनाममिव । अत्र शेषेण
सङ्घातेष्वर्थसाध्यनीचादुपमाऽलङ्कारः ।

(८३) मुक्ताफलबालुकाधूलिधवलितं जलधिमिव क्षयकाले
शुष्यन्तं, (८४) कालेन कैलासमिव दशाननेन उत्थियमाणम्,
अविरतचन्दनचर्चापराणां परिचारकाणाम् अस्युष्णावयव-
स्पर्शभक्षीभूतोदरैः इव धवलैः करैः स्पृश्यमानं, लोकान्तर-
प्रस्थितं स्थासुना स्वयशसेव चन्दनानुलेपनच्छलेन
आपृच्छ्यमानम्, (८५) अविच्छिन्नदीयमानकमलकुमुदेन्द्री-
वरदलं कालकटाक्षपतनशवलमिव शरीरम् उद्वहन्तं,

(८३) मुक्तेति ।—मुक्ताफलानां—मौक्तिकानां, बालुका इव—सिकता इव, धूलयः,
—चूर्णानि, ताभिः धवलितः,—शुभ्रीकृतः, तापशान्तये स्वभावश्रीतलतचूर्णलेपनादिति
भावः ; अन्वयः,—मुक्ताफलानामिव बालुकानां धूलयः,—सिकता इति यावत्, ताभिः
धवलितः तम्, अग्निश्रीकृतात् इति भावः, क्षयकाले—कल्पात्, शुष्यन्तं—शीघ्रं गच्छन्तं,
अचक्षुरपेक्षोदितस्य द्वादशात्मनो दिवाकरस्य प्रस्तरकिरणसम्पर्कात् इति भावः ।

(८४) कालेनेति ।—कालेन—यमेन, कृष्णवर्णं च, दशाननेन—रावणिनः,
उत्थियमाणम्—उत्थिष्यमाणं, स्वभावात् नेतुमश्लेष्येति भावः । अविरतेति ।—
अविरतम्—अविच्छिन्नं यथा तथा, चन्दनचर्चायां—चन्दनरसलेपने, घट्टसितचन्दन-
प्रलेपे इत्यर्थः, पराणां—निजुक्तानामित्यर्थः, परिचारकाणां—भृत्यानाम्, अतीति ।
—अस्युष्णानाम्—अतिसन्तप्तानाम्, अवयवानाम्—अङ्गानां, स्पर्शेन—सम्पर्केन,
भक्षीभूतानि—दग्धानि, उदराणि—मध्यदेशा इत्यर्थः, तलदेशा इति यावत् येषां
तथाभूतेरिव, धवलैः,—श्वेतैः, चन्दनसम्पर्कादिति भावः, करैः,—हस्तैः, स्पृश्यमानं
—संवाह्यमानम् ; परलोकं प्रस्थितं—लोकान्तरप्रस्थानाय उद्यतमित्यर्थः, अत एव
स्थासुना—स्थितिशीलेन, [“क्वाजिस्थस्य गुरुः” (११।१।३६ पा०) इति गुरुप्रत्यये
रुपं] स्वयशसेव—निजकौत्सेव, आपृच्छ्यमानम्—आमन्त्र्यमाणम्, आश्रिताणां प्रभोः
प्रस्थानादौ पृच्छादिसज्जनाचारवत्त्वात् इति भावः ।

(८५) अविच्छिन्नेति ।—अविच्छिन्नम्—अनवरतं, दीयमानानि—निधीयमानानि,
कमलानां—पद्मानां, कुमुदानां—कैरवाणाम्, इन्द्रीवराणां—नीलोत्पलानाञ्च, हलानि—
पद्माणि यस्मिन् तथोक्तम्, अत एव कालस्य—यमस्य, कटाक्षाणाम्—कपटप्रबोधाणां,
रक्तश्वेतकृष्णवर्णविशिष्टत्वात् कमलादिसदृशानामपाङ्गदर्शनानामिति भावः, पतनेन—
निक्षेपेण, श्रवणमिव—चित्रमिव, विविधवर्णरञ्जितमित्यर्थः, शरीरं—करीबम् ।

(८६) निविडदुकूलपट्टनिपीडितकेशान्तकथ्यमानकष्टवेदना-
ऽनुबन्धं मूर्धानं धारयन्तं, (८७) दुर्धरवेदनोन्नमनीलशिरा-
जालकरालेन च कालकराङ्गुलिलिख्यमानलेखाख्यातमरणा-
वधिदिवससङ्ग्रहानेन इव ललाटफलकेन भयमुपजनयन्तम्,
(८८) आसन्नयमदर्शनोद्देगादिव च किञ्चिदन्तःप्रविष्टतारकं,
शुष्यदृशनपङ्क्तिप्रसृतधूसरदीधितितरङ्गिणीं मृगदृष्टिकामिव
उष्णां निश्वासपरम्पराम् उद्वहन्तम्, (८९) अत्युष्ण-
निश्वासदग्धया इव श्यामायमानया रसनया निवेद्यमान-

(८६) निविडेति ।—निविडेन—दृढेन, दुकूलपट्टेन—क्षौमवस्त्रखण्डेन,
निपीडितः,—दृढनिबद्ध इत्यर्थः, यः केशान्तः,—केशप्रान्तभागः, ललाटादिर्दृष्ट
इत्यर्थः, तेन कथ्यमानः,—आवेद्यमानः, कष्टः,—कृच्छ्रः, वेदनाऽनुबन्धः,—व्यथानैरन्त्य
वस्य तथाभूत, मूर्धानं—मस्तकं, (“मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः) ।

(८७) दुर्धरेति ।—दुर्धरया—दुःसहया, वेदनया—पौडया, शिरस इति भावः,
उन्नमत्—उद्वहन्तम्, यत् नीलं—कृष्णं, शिराणां—नाडीनां, जालकं—समूहः, तेन
करालं—दन्तुरं, व्याप्तं वा तेन ; कालेति ।—कालस्य—अन्तकस्य, कराङ्गुलिभिः,
—हस्ताङ्गुलिभिः, [“कालकराङ्गुलिभिः” इत्यत्र “कालाङ्गुलिभिः” इति पाठः,—
कालस्य—यमस्य, अङ्गुलिभिः, करस्य इति भावः] लिख्यमानया—अङ्गमानया,
लेखया—रेखया, ख्यातं—प्रकाशितं, मरणस्य—मृत्योः, अवधिदिवसानां—मर्त्यादा-
दिनानां, सङ्ग्रहानं—गणना यस्मिन् तेनेव ।

(८८) आसन्नयमः ।—आसन्नम्—आगतप्रायं, यमस्य—कृतान्तस्य, दर्शनम्—
अवलोकनं, तेन उद्देगः,—भीतिः तस्मादिव, किञ्चित्—दृष्टम्, अन्तरिति ।—अन्तः-
प्रविष्टा—कोटरं गता, तारका—कनीनिका यस्य तम् । शुष्यदिति ।—शुष्यन्त्याः,
—क्षीयं गच्छन्त्याः, दृशनानां—दृष्टानां, पङ्क्तौ,—श्रेण्याः, प्रसृताः,—निःसृताः, याः
धूसराः,—दृष्टत् पास्तुवर्णाः, दीधितयः,—मयूखाः, तासां तरङ्गाः,—ऊर्मयः सन्ति
अस्यामिति तथोक्ता, मृगदृष्टिकामिव—मरीचिकामिव, उष्णां—तप्तां, निश्वास-
परम्परां—निश्वासततितम् ।

(८९) अत्युष्मेति ।—अत्युष्मेः,—अतितप्तेः, निश्वासेः,—नासावायुभिः, दग्धा
—भस्मीभूता तथा इव, दग्धानां वैद्यर्थ्यान्त्येः इति भावः, श्यामायमानया—

दारुणसन्निपातास्त्रम्, (८०) उरःस्थलस्थापितमणिमौक्तिक-
हाराचन्दनचन्द्रकान्तं कृतान्तदूतदर्शनयोग्यमिव आत्मानं
कुर्वीषम्, (८१) अङ्गभङ्गवलनोत्तिष्ठसभुजयुगलं पर्यस्तहस्त-
नखमयूखैः धाराशृङ्गमिव तापशान्तये रचयन्तं, (८२) नेदिष्ठ-
सलिलमणिकुट्टिमादर्शोदरेषु निपतङ्गिः प्रतिविम्बैरपि सन्तापाति-

श्यामतामापद्यमानया, [“खोदितादि—” (३।१।१३ पा०) इत्यादिना क्लृप्ततात्
ज्ञानच्] रसनया—जिह्वया, घोरसन्निपातिकज्वरे रसना क्लृप्ता भवति इति
वैयक्ये ; निवेद्यमानेति ।—निवेद्यमानः,—कथ्यमानः, विज्ञाप्यमान इत्यर्थः,
दारुणस्य,—भीषणस्य, सन्निपातस्य—दीषवयसम्भूतस्य ज्वरस्य, आरम्भः,—उपक्रमः
यस्य तथोक्तम् ।

(८०) उरःस्थलेति ।—उरःस्थले—वक्षसि, स्थापिता,—निहिताः, तापशान्तये
इति भावः, मणीनां—रत्नानां, मौक्तिकानाञ्च—मुक्ताफलानाञ्च, हारा,—एका-
बल्यः, चन्दनानि—श्रीखण्डानि, चन्द्रकान्ताश्च—तदाख्यमणिभेदाश्च यस्य तम् ; अतः
एव कृतान्तेति ।—कृतान्तः,—अन्तकः, राजा इति भावः, तस्य दूतेन—वार्तावहेन,
दर्शनं—साक्षात्कारः, तस्य योग्यः,—अनुरूपः तमिव, सजाकरदूतानां सन्निधौ
स्वस्य ऐश्वर्याधिक्यप्रदर्शनाय राजभिः सुसज्जितैर्भूयते इति भावः ; कृतान्तदूतानां दर्शन-
योग्यं वा, आ-जीवनात्तथाविधालङ्कारालङ्कृतनयनाभिरामरूपादर्शनात् इत्याशयः ।
[पूर्वपदसङ्घस्य उत्तरपदसङ्घहेतुकत्वात् काव्यलिङ्गम्, अतिशैत्यसम्पादकानां मौक्तिक-
हारादीनाञ्च विन्यासेनासन्नमृत्योः दाहज्वरेण प्रकटनात् यमदूतदर्शनयोग्यत्वमात्मनि
सम्भावनादुत्प्रेक्षा चेत्यनयोः सङ्करः] ।

(८१) अङ्गेति ।—अङ्गानाम्—अवयवानां, भङ्गः,—भोटनं, “गामोडा” इति
क्लृप्ताभाषा, तद्ये वलनं—सञ्चालनं, तेन उत्तिष्ठम्—उत्तमितं, भुजयुगलं—बाहुद्वयं
येन तथोक्तम्, अत एव पर्यस्ताः,—समन्तात् प्रसृताः, हस्तयोः,—करयोः, नखानां
मयूखाः,—किरणाः तैः, धाराशृङ्गं—“फोयारा” इति प्रसिद्धं जलधाराकाण्डं,
दाहाद्वितस्य तादृशशृङ्गे अवस्थानस्य विधानात् इति भावः, रचयन्तं—कल्पयन्तम्,
उत्पीलितकरयोः अर्धामुखीमूलेभ्यः नखेभ्यः प्रकृतानां शुभकिरणानां अलधाराकूपेण
प्रतीयमानत्वमिति भावः ।

(८२) नेदिष्ठेति ।—नेदिष्ठेषु—अतिसन्निहितेषु, (अतिक्रम्यत्वात् “अति-
आवने—” (५।३।५५ पा०) इत्यादिना इष्टनि “अतिक्रम्यत्वात्—” (५।३।६९ पा०)

शयमिव कथयन्तं, स्पृशन्तीं प्रणयिनीमिव विश्वासभूमिं
मूर्च्छां बहु मन्यमानम्, (८३) अन्तकाङ्क्षानाक्षरैः इव सभय-
भिषग्दृष्टैः अरिष्टैः आविष्टं, महाप्रस्थानकाले स्वसन्तापसन्तानम्
आप्तहृदयेषु सञ्चारयन्तम्, अरतिपरिगृहीतम् ईर्ष्या इव

इत्यादिना नेदादेशः] सखिलेषु—जलेषु, मणिकुट्टिमानां—मणिमयगृहतलानाम्,
आदर्शानां—दर्पणानाञ्च, गृहस्थितानामिति भावः, उदरेषु—अभ्यन्तरेषु, निपतङ्गिः,—
प्रतिपत्तङ्गिः, प्रतिविम्बैरपि—प्रतिकृतिभिरपि, आतुरस्य रात्रि इति ज्ञेयः, प्रतिविम्बानामपि
एतादृशः सन्तापः यत् तच्छमनाय तैरपि सखिलादिकं प्रविश्यते, का कथा रात्रिः सन्तापक
इति भावः । प्रणयिनीमिव—प्रेयसीमिव, स्पृशन्तीं—शरीरं परास्पृशन्तीं, जायमानाञ्च,
आश्रयन्तीमित्यर्थः, विश्वासभूमिम्—अतिविश्वासां, वि—विशिष्टानाम्, आयतानामिति भावः,
आसानां—निश्वासानां, महाआसानामित्यर्थः, भूमिः,—स्थानं तामिति च, हेतुभूतामिति
भावः, मुमूर्षीः संज्ञालोपे निश्वासानाम् अत्यायतत्वं प्रसिद्धम् ; तदवस्थायां सन्तापानुभवा-
भावात् मूर्च्छायाः यातनाप्रशमकत्वेन विश्वासभूमित्वमिति वा, अत एव बहु मन्यमानम्
—अतिशयेन आदर्यमाद्यं, सुचिकित्सकत्वादिति भावः ; यद्वा,—विश्वासभूमिं
स्पृशन्तीमित्यन्वयः, विश्वासस्थानत्वं गतवतीम्, अतिविश्वास्तामिति तु तदर्थः ।

(८३) अन्तकेति ।—अन्तकस्य—यस्य, आङ्गानाम्—आकारणां, तस्य अक्षराणां
—वर्णां तैरिव, “आगच्छ राजन् ! मदालस्यम्” इत्येव रूपैः इति भावः, तेषां
नियतमृत्युज्ञापकत्वात्, सभयेति ।—सभयैः,—विभ्यङ्गिः इत्यर्थः, भिषग्भिः,—
चिकित्सकैः, दृष्टानि—अवलोकितानि तैः, अरिष्टैः,—मरश्चिह्नैः, नियतमृत्युबोधक-
लक्षणेति भावः, “नियतमरणाख्यापकं लिङ्गमरिष्टम्” इत्युक्तेः, आविष्टं—युक्तम् ।
महेति ।—महत् प्रस्थानम्—अन्तकसदनगमनमित्यर्थः, “शङ्के तैले तथा मांसे”
इत्यादिनियमे यावाश्चब्दवत् प्रस्थानशब्दस्यापि महीपदस्य प्रीक्षायेवोपकल्पदर्श-
नात्, तस्य कालः,—समयः तस्मिन् । स्वसन्तापानां—निजव्यथानां, सन्तानः,—
समूहः तम्, आप्तहृदयेषु—स्वजनमनःसु, सञ्चारयन्तं—सङ्ग्रामयन्तं, स्वजनान्
नितरां सन्तापयन्तमिति यावत्, पुनरागमनकप्रस्थानेऽपि अखिकात्कीयविधिनोऽसत्ताः,
किं पुनरपुनरागमनके इत्याशयः । अरतिपरिगृहीतम्—अरतिः,—एकवचन-
स्थितिः, अस्थिरता इत्यर्थः, वस्तुवैराग्यं वा, काचित् गरीति ध्वनिः, [अत एव
लिङ्गात् समासोत्पल्लवहारः] तथा परिगृहीतः,—आश्रितः तम्, अत एव ईर्ष्यायैव—

क्षायया मुच्यमानम्, (८४) उदयोगमिव उपद्रवाणां, सर्वस्वमोच-
मिव चामतायाः, हस्तीकृतं विहस्ततया, विषयीकृतं वैषम्येण,
चैत्रीकृतं चयिण, गोचरीकृतं ग्लान्या, दष्टं दुःखासिकया, आत्मी-
कृतम् अस्वास्थ्येन, विधेयीकृतं व्याधिना, क्रोडीकृतं कालेन,
लक्ष्मीकृतं दक्षिणाशया, पीतमिव पीडाभिः, जम्बमिव जागरेण,

इति चेत्, क्षायया—काम्बा, अपरया कान्येति ध्वनिः, मुच्यमानं—परिक्लिप्तमात्रं,
उपद्रवोत्पन्नभविष्यकान्ततयेति भावः, दुःखवेदनया अधीरं निष्प्रभचेति तात्पर्यम् ।

(८४) उदयोगमिव—उपक्रममिव, स्वपराक्रमप्रदर्शनाय विविधचेष्टायाः स्थान-
निवेत्यर्थः, उपद्रवातिशययुक्तमिति भावः, उपद्रवाणां—रोगारम्भकदोषप्रकीर्णजन्याना-
मन्वविकाराणां, हिकामूर्च्छाऽतीसारादीनामिति यावत् । सर्वस्वमोचमिव—सर्वेषाम्
अस्वास्थ्यम्—आयुधानां, मोचः,—मोचः तमिव, चामतायाः,—चौषतायाः, चौष-
तया सर्वेषां आक्रान्तमिति भावः । विहस्ततया—व्याकुलीभावेन, (“विहस्तव्याकुली
समी” इत्यमरः) हस्तीकृतम्—आयत्तीकृतमित्यर्थः, [इति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा]
चत्याकुलमिति भावः । वैषम्येण—विषमावस्थया, दारुणावस्थेत्यर्थः, विषयीकृतं—
स्वर्गोचरीकृतं, आयत्तीकृतमित्यर्थः, विषमावस्थाप्राप्तमिति भावः । चयेण—मात्रेण,
अल्पतया इति यावत्, घातूनामिति भावः, चैत्रीकृतं—स्थानीकृतम्, आधारीकृत-
मित्यर्थः, चौषधातुकमिति भावः । गोचरीकृतं—विषयीकृतं, कवलितमित्यर्थः,
ग्लान्या—वेदनाविशेषोद्भवेन हर्षाभावेनेत्यर्थः, अतीव ग्लानिमिति यावत् । दष्टं—
अक्षं, दुःखासिकया—कष्टावस्थानेन, शय्याऽऽसनादिष्वपि अनुभूतक्लेशमिति यावत् ;
बद्धा,—दुःखासिकया—क्लेशखण्डनेन, दष्टं—कृतम् । आत्मीकृतम्—आयत्ततां नीतम्,
अस्वास्थ्येन—रोगजनितेन क्लेशेन, आत्मीयमिति मत्वा अस्वास्थ्येनाश्रितं, अस्वमपि
नानुभूतस्वास्थ्यमिति भावः । विधेयीकृतं—आश्रयीकृतम्, आयत्तीकृतमित्यर्थः,
(“विधेयी विनययाही वचनेस्थित आश्रयः” इत्यमरः) अविवारेण प्रतिपालित-
व्याध्यादेशमिति भावः । क्रोडीकृतम्—उत्प्रेक्षां नीतमित्यर्थः, कालेन—कृतकानेन,
अचिरमेव कालभवनमनमोन्मुखमिति भावः । लक्ष्मीकृतं,—दष्टं, दक्षिणाशया
—दक्षिणाशया दिशा, यमपाक्षितयेति भावः । पीतमिव—यक्षमिव, कङ्कालमादाव-
शेषत्वादिति भावः । जम्बमिव—अक्षितमिव, जागरेण—अनिद्रया, व्याधिरुद्वेगेन

निगोर्णमिव वैवर्धनेन, (८५) ग्रासीकृतं गात्रभङ्गेन, क्रियमाण-
मिव विपद्भिः, वण्टमानम् इव वेदनाभिः, लुण्ठमानमिव दुःखैः,
आदित्सितं देवेन, निरूपितं नियत्या, घ्रातम् अनित्यत्वेन, अभि-
भूयमानम् अभावेन, परिकलितं परासुतया, दत्तावकाशं क्लेशस्य,
निवासं वैमनस्यस्य, समीपे कालस्य, अन्तिकेऽन्योच्छ्वासस्य, मुखे

निद्राभावादिति भावः । निगोर्णमिव—कवलितमिव, वैवर्धनेन—मालिन्येन,
रोगजननेन कान्तिच्छयात् अतीव विषर्णमिति भावः ।

(८५) गात्रभङ्गेन—“गा मोह” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धेन देहमोटेनेन, ग्रासी-
कृतं—कवलीकृतम्, [अत्र “इव” पदाप्रयोगात् प्रतीयमानक्रियोपेक्षाऽलङ्कारः]
दोषप्राप्त्यात् निरन्तरकृतगात्रभङ्गमिति भावः । क्रियमाणमिव—चोर्थ्यमाणमिव,
नीयमानमिवेत्यर्थः, विपद्भिः,—आपद्भिः, विपदाक्रान्तमित्यर्थः । वण्टमान-
मिव—विभज्यमानमिव, मुखे नासिकायाश्च नासेन, चक्षुषि कीटरप्रविष्टत्वेन,
कर्णे बाधिर्येण, एवम् एकैकस्मिन् अङ्गे एकैकया वेदनाया विभज्य गृह्यमाण-
मिवेत्यर्थः । लुण्ठमानमिव—स्वातन्त्र्यात् वश्याङ्गीकारत्वेन बलपूर्वकं नीयमानमिव,
अतीव दुःखमनुभवन्तमित्यर्थः । आदित्सितं—यद्भीतुमिष्टम्, [आददातेः सनि
“सनि—” (७।४।५४ पा०) इत्यादिना अच इति “निष्ठा” (१।२।१०२ पा०)
इति कर्मणि क्तः] देवेन—प्राक्त्वेन कर्मणा, देवानां समुहः देवं तेन, देव-
समूहेन इत्यर्थो वा । निरूपितं—निर्द्धारितं, यद्विधायति भावः, नियत्या—भाग्येन,
(“भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः” इत्यमरः) । घ्रातमिव—सृष्टमिव, अनित्यत्वेन—
अस्थायित्वेन, अविरमेव नश्यमानत्वात् इति भावः । अभिभूयमानम्—आक्रम्यमाणम्,
अभावेन—अविद्यमानतया । परिकलितं—कवलितं, परासुतया—घ्रातपक्षवतया,
गतप्राप्ततया इत्यर्थः, सुतपक्षेणेति यावत्, (“परासुप्राप्तपक्षवपरितप्रेतसंस्थिताः । सुत-प्रमत्तौ
विध्वेते” इत्यमरः) । दत्तः,—अर्पितः, अवकाशः,—स्थानं येन तं, क्लेशेन यदृच्छ्या
निरन्तरं क्रियमानमिति भावः । निवासम्—आश्रयं, वैमनस्यस्य—विकृतमनस्कतायाः,
विधिबोधितान् अवश्यकरणीयान् अभिलषितानसम्पाद्य असमयपरलोकगमनादृष्ट्या
मुहुर्मुहुः विमनायमानमिति भावः । “समीपं” इत्यस्य वक्तृमानमिति उत्तरेणान्वयः । कालस्य
—यमस्य, प्रायेण निधनं गतमिति भावः । अन्तिके—सन्निधी, अन्योच्छ्वासस्य—
अरमनिश्वासस्य, प्राणापानवायोः विधोयकपक्षेत्यर्थः । मुखे—वदने, कवली इति

महाप्रयासस्य, हारि दीर्घनिद्रायाः, जिह्वाये जीवितेशस्य वक्त-
मानं, विरलं वाचि, चलितं चेतसि, विह्वलं वपुषि, क्षीण-
मायुषि, प्रचुरं प्रलापे, सन्ततं श्वसिते, जितं जृम्भिकाभिः, परा-
धीनम् आधिभिः, (८६) अनुबद्धम् अनुबन्धिकाभिः, पार्श्वोप-
विष्टया अनवरतरोदनोच्छूननयनया गृहीतचामरिकयाऽपि
निश्वसितैः एव बीजयन्त्या विविधौषधिधूलिधूसरितशरीरया
मुहुर्मुहुः,—“आर्यपुत्र ! स्वपिषि ?” इति व्याहरन्त्या

भावः, महाप्रयासस्य—महतः क्लेशस्य । हारि—हारसमीपे, दीर्घनिद्रायाः,—चिरनिद्रायाः,
कथोरित्यर्थः । जिह्वाऽये—रसनाऽये, जीवितेशस्य—यमस्य, (“जीवितेशो यमे पुंसि विष-
साञ्जीवितेश्वरे” इति मेदिनी) । विरलम्—अल्पं वाचि—वाक्यकथने, वाक्यं कथयितु-
मशक्तमिति भावः । चलितं—घटं, चेतसि—चित्ते, असद्व्यक्लेशेन विगतचित्तमित्यर्थः,
नटसंज्ञमिति भावः । विह्वलं—विबभ्रं, वपुषि—देहे, अवशशरीरमित्यर्थः । क्षीणं—क्षय-
गतम्, आयुषि—जीवितकाले । प्रचुरं—प्रभूतं, प्रलापे—असम्बद्धभाषणे, अर्थरहितवचने
इत्यर्थः, (“प्रलापोऽनर्थकं वचः” इत्यमरः) अनवरतं प्रलपन्मिति भावः । सन्ततं—
निरन्तरं, श्वसिते—वासनित्ये, पुनः पुनः अतिशयेन निश्वसन्मित्यर्थः । जृम्भिकाभिः,—
जृम्भ्यैः, वदनव्यादानपूर्वकवायुयङ्गमोचनरूपाभिः आलस्यप्रकटनक्रियाभिरित्यर्थः, जितम्
—अभिभूतं, मुहुर्मुहुः जम्बावेगेन अवसन्नमित्यर्थः । आधिभिः,—मनःपीडाभिः, एताम्
प्रियजनान् परित्यज्य सङ्गसा एव चिराय प्रतिष्ठे इति बोधोद्भवैः इत्याशयः, पराधीनम्—
आयत्तोल्लवं, प्रियपुत्रकलवादीनामाश्रययोगसम्भावनया पीड्यमानमिति निष्कर्षः ।

(८६) अनुबन्धिकाभिः,—मात्रसन्धिपीडाभिः, यद्वा,—मुख्यानुयायिणीभिः,
प्रधानरोमावर्तनीभिः मूर्च्छांपिपासादिभिः पीडाभिरिति यावत्, (“अनुबन्धः शिष्टौ
दोषोत्पादे मुख्यानुयायिनि” इति मेदिनी) अनुबद्धम्—अविच्छिन्नम्, अनुगतमित्यर्थः ।
पार्श्वोपविष्टया—पार्श्वे आसीनया, अनवरतेति ।—अनवरतेन—अविरतेन, रोदनेन
—क्रन्दनेन, उच्छ्वसे—ह्रीति, मद्यने—क्षीयने यस्याः तथाभूतया, गृहीतचामरिकया
—धृतबालव्यजनया, चामरीय बीजयन्त्येति यावत्, निश्वसितैः,—मुहुर्मुहुः पतद्भिः
दीर्घनिश्वसेरिति यावत् । विविधेति ।—विविधाणां—नानाप्रकाराणाम्, औषधीनां—
सेवीषजमकरचक्षुतादीनां, धूलिभिः,—चूर्णैः, धूसरितम्—ईदृशत्वाद्भूतं, शरीरं—मात्रं
सङ्गाः तथाभूतया । व्याहरन्त्या—जल्पन्त्या, शोकसिन्धुपारादर्शनेन विकलाव-

देव्या यशोवत्या शिरसि ब्रह्मसि च स्मृत्यमानं पितरम्
अद्राक्षीत् ।

दृष्ट्वा च (८७) प्रथमदुःखसम्प्राप्तमध्यमानमतिः आशङ्कित
इव भागधेयेभ्यः समभवत् । अन्तकपुरवर्त्तिनमेव च
पितरम् अमन्यत । निराकृत इव च अन्तःकरणेन क्षणम्
आसीत् । अवधूतश्च धैर्येण, क्षेत्रीकृतः क्षीमेण, रिक्तीकृतो
रत्या, विषयीकृतो विषादेन, पावकमयमिव हृदयम् उदहन्,
विषमविषदूषितानीव मुञ्चन्ति इन्द्रियाणि बिभ्राणः, तमसा
रसातलमपि विशेषयन्, शून्यत्वेन आकाशमपि अतिशयानो न

मानयेति भावः । अत्र महाराजः आलम्बनविभावः, तस्य महाक्लेशनिर्दोषप्रभृतयः
उद्दीपनविभावाः, क्लान्तभूपातादयः अनुभावाः, मोहविषादादयश्च व्यभिचारिणः,
एतैः व्यक्तीकृतः शोकः कण्ठरसरूपतामायातः इत्यनवद्यम् ।

(८७) प्रथमेति ।—प्रथमेन—आद्येन, इतः पूर्वं कदाऽप्यननुभूतत्वात् इति
भावः, दुःखानां—मनःपीडानां, सम्प्राप्तेन—समागमेन, मध्यमानः—विलोक्षमाना,
मतिः,—बुद्धिः यस्य तथाभूतः, भागधेयेभ्यः,—दुर्भाग्येभ्यः, आसन्नपितृविनाशहेतुभ्य इति
भावः, आशङ्कित इव—आताशङ्क इव, समभवत्—समजायत, पितृविनाशं शङ्कित-
वानित्यर्थः । अन्तकपुरवर्त्तिनमेव—यमपुरगतमेव । अन्तःकरणेन—अन्तरिन्द्रियेण,
तमसा इत्यर्थः, निराकृत इव—परित्यक्त इव, पितृमहाक्लेशदर्शनातिशोकक्षीमेण नष्टसंज्ञ
इवेत्यर्थः । अवधूतः,—विचक्षितः, धैर्येविहीन इत्यर्थः, क्षेत्रीकृताते तथाभावात् इति
भावः । क्षेत्रीकृतः,—विषयीकृतः, क्षीमेण—दुःखेन, दुःखाभिभूतः इत्यर्थः । रिक्तीकृतः,
—विरहितः, रत्या—सन्तोषेण, अरतिग्रस्त इत्यर्थः । विषयीकृतः,—गोचरीकृतः,
विषादेन—अप्रसादेन, अप्रसन्नतयेत्यर्थः, विषम इति यावत् । पावकमयमिव—
अग्निमयमिव, महातापाग्नेः ज्वलितमिव इत्यर्थः, अतीव सक्तमध्यमानमानसः इति
भावः । विषमेति ।—विषमेण—द्वारुणेन, विषेण—हृत्ताहलेन, दूषितानीव—
विकृतानीव, अत एव मुञ्चन्ति—मोहं मञ्चन्ति, विमृष्टानीति यावत्, स्वव्यापार-
रहितानीति भावः, इन्द्रियाणि—चक्षुरादीनि । तमसा—अन्धकारेण, शोकेन च,
शोकजमोहेन इत्यर्थः, (“तमो ध्वातो गुणे शोके क्लीवं वा ना विधुनुदे” इति मेदिनी)
रसातल—पानातलमपि, विशेषयन्—अतिशयानः, अन्वतमससङ्कुलात् पातान्नादपि

अविन्दत कर्त्तव्यम् । पस्यं च हृदयेन भियम् उत्तमाङ्गेन च गाम् ।

(८८) अविनिपतिस्तु दूरादेव दृष्ट्वा अतिदयितं तनयं तदवस्थोऽपि निर्भरस्नेहावर्जितः प्रधावमानो मनसा प्रसार्य भुजौ “एहि एहि” इति आह्वयन् शरीराङ्गेन शयनात् उदगात् । ससम्भ्रमम् उपसृतञ्च एनं विनयावनम्रम् उन्नमय्य बलात् उरसि निवेश्य, विशन्निव प्रेम्णा निशाकरमण्डलमध्यं, मञ्जम् इव अमृतमये महासरसि, (८९) स्नान् इव महति हरिचन्दनरसप्रस्रवणे, अभिषिच्यमान इव तुषाराद्रिद्रवेण, पीडयन्

तमसाऽभिभूत इत्यर्थः । अन्यत्वेन—विरहितत्वेन, नीरुपमाकाशमिव सर्वत्रव्यसम्पन्नोऽप्यसौ पितृवियोगसम्भावनया सर्वत्रैव विरहितमिव आत्मानम् अमन्यत इति भावः, आकाशमपि—नगनमपि, अतिशयानः,—अभिभवम्, कर्त्तव्यं—तात्कालिककार्यं, य अविन्दत—न अवबुधे । भियं—भौति, (“भौतिर्भोः साध्वसं भयम्” इत्यमरः) साशङ्कहृदयः अभवदिति भावः, उत्तमाङ्गेन—शिरसा, गां—भूमिं, पस्यन्—सृष्टवान्, भूमिपतितः पितरं प्रणमामेत्यर्थः । अत्र प्रस्तुतयोः हृदयोत्तमाङ्गयोः स्पर्शरूपैकक्रियाऽभिसम्बन्धात् तुल्ययोगिताऽलङ्कार इति ज्ञेयम् ।

(८८) अविनिपतिः,—भूपालः, प्रभाकरवर्द्धन इति यावत् । अतिदयितम्—अतिप्रियम् । तदवस्थोऽपि—तथा अवस्थोऽपीत्यर्थः । निर्भरेति ।—निर्भरण—निरतिशयेन, स्नेहेन—प्रेम्णा, आवर्जितः,—वशोभूतः, आकृष्ट इति यावत्, मनसा—चित्तेन, न तु शरीरेण, उत्थानसामर्थ्याभावादि भावः । शरीराङ्गेन—पूर्वकायेन, कटिदेशात् शिरःपर्यन्तनेत्यर्थः । उदगात्—उत्तस्थौ । ससम्भ्रमं—सत्वरम्, उपसृतम्—उपगतम् । प्रेम्णा—स्नेहेन । निशाकरमण्डलमध्यं—चन्द्रमण्डलाभ्यन्तरं, तनयास्त्रिह्रनस्य हस्तान्तरनिवारकत्वेनातीव प्रीतिजननत्वात् चन्द्रमण्डलमध्यप्रवेशवदानन्दगुभव इति बोद्धव्यं, चन्द्रमण्डलापि हृदयाङ्गादकपौष्पगुणवत् क्लेशवत्त्वेन तथाविधत्वादिति भावः ; एवममृतमयादिष्वपि उन्नेयम् । अमृतमये महासरसि—अमृतपूर्णं इति ।

(८९) स्नान् इव—स्नानं कर्त्तव्यं, [साधातोः “लटः—” (१।२।१२४ पा०) इत्यादिना अग्रथमानेन सामानाधिकरण्ये शल्ल-शानघोः विधानात् कथमत्र कचचानुगमः ? अत्र दौक्षिताः,—“लङित्यनुवर्तमाने पुनर्लङ्घयिष्यम् अधिकविधा-

अङ्गैः अङ्गानि, कपोलेन कपोलम् अववष्टयन्, निमीलयन्
पक्ष्माप्रप्रथिताजस्रासविस्त्राविणी विलोचने, विस्मृतज्वरसंज्वरः
सुचिरम् आलिलिङ्ग । (१००) कथङ्कथमपि चिरात् विमुक्तम्
उपसृत्य कृतनमस्कारं प्रणतजननीकम् उपागतम् आसीनश्च
शयनान्तिके पिवन् इव विगतनिमेषनिश्चलेन चक्षुषा व्यलोक-
यत् । पश्यश्च पुनःपुनः वेपथुमता पाणितलेन । क्षयक्षाम-

नाथं, तेन प्रथमा सामानाधिकरण्येऽपि क्वचित्" इति शतप्रत्ययः । हरिचन्दनेति ।
—हरिचन्दनस्य—हरेः,—शक्तस्य, इन्द्रस्येत्यर्थः, ("हरिचन्द्रार्कवाताश्च..... । .....शक्ते
लोकान्तरे पुमान् ॥" इति मेदिनी) प्रियं चन्दनं—देवतकविशेषः इत्यर्थः, गोशीर्षोक्तः
मलयैकदेशजः चन्दनभेदी वा, ("हरिचन्दनमस्त्री स्यात् देवतानां महीकृद्दे । नपसकन्
गोशीर्षं ज्योत्स्ना-कुडुमयोरपि ॥" इति मेदिनी) हरेः,—विष्णोः, प्रियं चन्दनं श्वेतचन्दन-
मित्यर्थो वा, तेषामतैव शैत्यगुणवत्त्वेन दाहनाशकत्वात्, तस्य रसः,—द्रव एव,
प्रस्रवणं—निर्भरः तस्मिन् । तुषाराद्रिद्रवणं—हिमाचलस्त्रावणं, अङ्गैः, स्वीयैरिति
भावः, अङ्गानि, कुमारस्येति भावः, पीडयन्—बह्वाकाङ्क्षितत्वात् निविडमाग्निष्प-
त्तित्यर्थः । अववष्टयन्—सङ्घर्षयन् । निमीलयन्—मुदयन्, आत्मजाज्ञेयजहर्षभरण
अपूर्व्यानन्दीदयात् इति भावः । पश्येति ।—पक्ष्माणां—नेवलीस्राम्, अयेषु—प्रान्तेषु,
यद्यितानि—सङ्गतानि, अजस्राणि—अविच्छिन्नानि, अस्त्राणि—वाष्पाणि, विस्त्रवतः—
विगलतः इति तद्योक्तं, विलोचने—नेत्रे । विद्युतेति ।—विद्युतः,—अननुभूतः इत्यर्थः,
ज्वरस्य—दाहज्वरस्य इति भावः, संज्वरः,—सन्तापः येन तथाभूतः, ("सन्तापः संज्वरः
समौ" इत्यमरः) ।

(१००) कथङ्कथमपि—अतिक्लेशेण, अनिच्छन्नपीत्यर्थः, पुनरप्राप्तिदुर्भावनी-
दयादिति भावः । विमुक्तं—त्यक्तम् । कृतनमस्कारं—कृतप्रणामं, पिवे एव इति
भावः । उपसृत्य—समीपं गत्वा, मातुरिति भावः । प्रणतेति ।—प्रणता—बन्दिता,
जननी—माता येन तथाभूतम् । उपागतम्—उप—समीपे, आगतं—प्रत्याह्वतं,
मातृप्रणामानन्तरमिति भावः । आसीनम्—उपविष्टम् । शयनान्तिके—शय्या-
सन्निकु । विगतेति ।—विगतः,—परिहृतः, निमेषः,—निमीलनं यस्मिन् तथा-
भूतम्, अत एव निश्चलं—स्थिरं तेन । वेपथुमता—कम्पमानेन, [वेपधातोः "ट्रितो-
ऽथुच्" (३।३।८८ प०) इत्यथुश्च, ततः "तदस्य—" (५।२।८४ प०) इत्यादिना

कण्ठश्च कच्छात् इव अबादीत्,—“वत्स ! कशोऽसि” इति । भण्डितु अकथयत्,—“देव ! तृतीयमहः कृताहारस्य अस्य अयम्” इति ।

(१०१) तत् श्रुत्वा वाष्पवेगगृह्यमाणाक्षरं कथञ्चनमपि आयतं निश्चस्य उवाच,—“वत्स ! जानामि त्वां पितृप्रियम् अतिमृदुहृदयम् । ईदृशेषु विधुरयति धीमतोऽपि धियम् । अतिदुर्द्वेरो बाध्वस्नेहः सर्वप्रमाथी ; अतो न अर्हसि आत्मानं शुचे दातुम् । (१०२) उद्दामदाहज्वरदग्धोऽपि दह्ये खलु अहम् अधिकतरम् अनेन आयुष्मदाधिना । निश्चितमिव शस्त्रं तच्छोति मां त्वदीयः तनिमा । सुखञ्च राज्यञ्च वंशञ्च प्राणाञ्च

मतुम्] । जयेति ।—जयेष्व—जीणतया, क्षामः,—जीणः, अवरुद्धः इत्यर्थः, कण्ठः,—गलदेशः, कण्ठध्वनिरिति यावत् यस्य तथाभूतः । भण्डिः,—हर्षस्य मातुलात्मजः । अयम्—अस्मिन्नहनि, तृतीयम् अहः,—त्रयाणां पूरणभूतं दिनं । कृताहारस्य—कृतभोजनस्य ; पथि दिवसत्रयमुपोषितवान् । इदानीमप्यसौ न भुक्तवान् इति भावः ।

(१०१) तत्—दिनत्रयाभोजनमित्यर्थः । वाप्येति ।—वाष्पवेगेन—उद्दामाशु-प्रवाहेन, गृह्यमाणानि—अवरुध्यमानानि, अक्षराणि—वर्णाः यस्मिन् तद्वया तथा । आयतं—दीर्घम् । पितृप्रियं—पिता प्रियः यस्य, पितरि प्रियो वा तं, पितृभक्तमित्यर्थः । अतिमृदुहृदयम्—अतिक्रामलालंकरणम्, अत्यन्तैव मृदुःखिन त्वम् अतिविधुरतां यतोऽसौति भावः । ईदृशेषु—एवंविधेषु, महत्सु, दुर्यर्गिण्यति भावः । विधुरयति—व्याकुलयति, धीमतोऽपि—बुद्धिमतोऽपि, अतिधीरस्यापीत्यर्थः, धियं—मतिं, (“धीः प्रज्ञा श्रेमुषौ मतिः” इत्यमरः) । अतिदुर्द्वेरो,—अतिदुःखिन प्रियते इति तथोक्तः ; अतिदुःखिनापि त्यक्तमशक्य इति भावः । सर्वप्रमाथी—सर्वजनव्यथाकरः । शुचे—शोकाय, [“चतुर्थी—” (२।३।१३ पा०) इत्यादिना चतुर्थी] दातुं—समर्पयितुं, शोकाधोनं कर्तुमित्यर्थः ।

(१०२) उद्दामेति ।—उद्दामेन—अत्युत्कटेन, दाहज्वरेण—दाहप्रवर्धन-ज्वरेण, पितृज्वरसत्पापेनेत्यर्थः, दग्धोऽपि—सन्तप्तोऽपि । दह्ये—सन्तप्ये । आयु-ष्मदाधिना—आयुष्मतः,—दीर्घायुषः, वत्सस्य ते इत्यर्थः, आधिना—मनःपीडया, मन्निमित्तमेति यावत्, (“पुत्याधिसानसी ल्युथा” इत्यमरः) । निश्चितं—तीव्रम् ।

त्वयि मे स्थिताः । यथा मम, तथा सर्वासां प्रजानाम् । त्वद्दि-
धानां पीडाः पीडयन्ति सकलमेव भुवनतलम् । न हि अल्प-
पुण्यभाजां वंशम् अलङ्कुर्वन्ति भवादृशाः । (१०३) फलमसि
अतकजन्मान्तरोपार्जितस्य अकलुषस्य कर्मणः । करतलगत-
मिव कथयन्ति चतुर्णाम् अपि अर्णवानाम् आधिपत्यं ते लक्ष-
णानि । त्वज्जन्मनैव कृतार्थोऽस्मि, निरभिलाषोऽस्मि जीवि-
तव्ये । भिषगनुरोधः पाययति माम् औषधम् । (१०४) अपि
च सर्वप्रजापुण्यैः सकलभुवनतलपरिपालनार्थम् उत्पत्त्यमानानां
भवादृशं जन्मग्रहणोपायः पितरौ । प्रजाभिस्तु बन्धु-

तल्लोति—मिक्तलति, कृशीकरीति वा । तमिमा—तनीः,—श्रीणस्य भावः, कृशत्व-
मित्यर्थः । सुखचेत्यादि ।—त्वयि वक्ते कुशलिणि सति मम सुखादिकं सर्वमेव
अविकलं स्थास्यति इति भावः ।

(१०३) अनेकेति ।—अनेकेषु—बहूषु, जन्मान्तरेषु—पूर्वपूर्वजन्मसु, उपार्जितम्
—अनुहितं तस्य, अकलुषस्य—अनघस्य, कर्मणः,—कार्यस्य, सुकृतकृषस्य इत्यर्थः, फलं
—परिणामभूतः, असि—भवसि, त्वम् इति शेषः, मदीयपूर्वपूर्वजन्माज्जितबहुसुकृति-
परिणामेन पुण्यसत्त्वानस्वरूप विग्रहसत्त्वगुणसम्यग्भस्वम् उत्पन्नोऽसि इति भावः । करतल-
गतमिव—हस्ततलस्थितमिव, चतुर्णामपि, न त्वेकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा इत्यपिकारार्थः ।
अर्णवानां—सागराणाम्, आधिपत्यं—प्रभुत्वम् । लक्षणानि—शुभचिह्नानि । त्वज्जन्म-
नैव—तव उत्पत्तिमात्रेणैव, नान्येनेत्यर्थः ; अन्ययोगव्यवच्छेदकोऽयमेवकारः ; कृतार्थः,
—चरितार्थः, सिद्धकाम इत्यर्थः । निरभिलाषः,—निस्पृहः, जीवितव्ये—प्राणधारण-
विषयभूतवस्तुनि, सर्वगुणवतः तव जननेनैव देवादि-ऋणेभ्यो मुक्तिलाभात् प्राणधारण-
फलं प्राप्तम्, अतोऽन्यफलाकाङ्क्षाभावात् कृतकृत्योऽस्मि इदानीमिति भावः । यदि त्वं
जीवने वीतस्पृहः, तत् कथमौषधं सेवसे ? इत्यत आह, भिषगिति ।—भिषजां—
चिकित्सकानां, अनुरोधः,—निबन्धः, आयुहातिशय इति यावत्, माम् औषधं
पाययति, न तु जीवितार्थिता इति भावः ।

(१०४) पदान्तरमाह, अपि चेत्यादिना । सर्वेति ।—सर्वासां प्रजानां—
जगन्नां, पुण्यैः,—सुकृतैः, न केवलं ममेति भावः, सकलभुवनतलपरिपालनार्थं—
समस्तभूमण्डलरक्षणार्थम्, उत्पत्त्यमानानां—अनिष्टमाणानां, [“लटः—” (११।१४,

मन्तो राजानः, न ज्ञातिभिः । तत् उत्तिष्ठ, कुरु पुनरेव सर्वाः क्रियाः । कृताहारे च त्वयि अहमपि स्वयम् उपयोष्ये पथ्यम्” इत्येवम् (१०५) अभिहितस्य च अस्य धृष्ट्यन्निव हृदयमति-तरां शोकानलः सन्दुधुचे । क्षणमात्रञ्च स्थित्वा पित्रा पुनः आहारार्थम् आदिश्यमानो घवलगृहात् अवततार ; चकार च चेतसि,—“अकाण्डे खलु अयं समुपस्थितो महाप्रलयो व्यस्र इव वज्रपातः । सामान्योऽपि तावत् शोकः सोच्छ्रासं मरणम्,

पा०) इत्यादिना शानच्] भवादृशां—भवद्विधानां, जन्मग्रहणोपायः,—जन्मग्रहणस्य—उत्पत्तिलाभस्य, उपायः,—साधनं, निमित्तभूतौ इत्यर्थः, [उद्देश्यविधेयभावस्य लिङ्गवचनेकत्वे नास्ति तन्मता इति वचनविपर्ययांसः] । पितरौ—माता च पिता च तौ ; उक्तञ्च वसिष्ठेन,—“युक्रशीणितसम्भवः पुत्रो मातापितृनिमित्तकः” इति ; भवादृशां महात्मनां शरीरपरियहणार्थमेव पित्रोः जीवनधारणस्य प्रयोजनीयता, तव जन्मना तत्सिद्धेः इदानीं मञ्जीवनस्य तथा नास्ति काऽप्युपयोगिता इति भावः । प्रजाभिः,—भूतलवासिभिर्जनैः, बन्धुमन्तः,—स्वजनवन्तः, राजानः,—दृपाः, न ज्ञातिभिः,—पितृादिभिः सगोत्रैः, बन्धुमन्त इति भावः ; प्रजा एव राजां बन्धवः, न ज्ञातयः, परस्परपौषणादिभिः अन्यव्यतिरेकात् इत्याशयः, अतः मदभावे न त्वं निर्वात्म्यो भविष्यसि, न च त्वया मर्त्ये शोचितव्यं, यथा प्रजानां हितं भवति, तथा क्रियतामिति निष्कर्षः । सर्वाः क्रियाः,—स्नानाहारादिकाः इत्यर्थः, त्वयि जीवति प्रजाः सनाथाः भविष्यन्ति, तेन आत्मजीवनमवश्यमेव त्वया रक्षितव्यम्, अतः स्नानाहारादिषु नोपेक्षा कर्तव्या इति भावः । उपयोष्ये—स्वादिष्यामि ।

(१०५) अभिहितस्य—उक्तस्य, पित्रा इति शेषः । अस्य—हर्षस्य । धृष्ट्यन्निव—भस्मीकरिष्यन्निव । अतितराम्—अतिशयेन । सन्दुधुचे—सन्दिदीपे, पितृजीवन-नैराश्यात् इति भावः । आदिश्यमानः,—आज्ञाप्यमानः, अनुबध्यमान इति यावत् । अकाण्डे—सहसा । महाप्रलयः,—कल्याणकल्पः महात्ययः, जन्मभावानधिकरण-भूतकाल इत्यर्थः । व्यस्रः,—निरङ्गः, निर्मेघ इत्यर्थः । सामान्यः,—अल्पः, शोकः,—प्रियजनविच्छेदजं दुःखमित्यर्थः, सोच्छ्रासं—सनिश्वासं, मरणं—मृत्युः, मरणे निश्वासापगमः स्यात्, शोककूपे मरणे तु तत्सङ्गाव इति भावः । आसवत्त्वात् यन्मरण-प्रदत्तेन मरणादतिरिच्यते शोकः इति व्यतिरेकध्वनिः ।

(१०६) अनुपदिष्टौषधो महाव्याधिः, अभस्मीकरणोऽग्निप्रवेशः, अनुपरतस्य एव नरकवासः, निज्योतिः अङ्गारवर्षम्, अशकलीकरणं क्रकचदारणम्, (१०७) अत्रणो वज्रसूचीपातः, किमुत विशेषाश्रितः ? किमत्र करवाणि ? इति ।

(१०८) राजपुरुषेण अधिष्ठितश्च गत्वा स्वधाम (१०९) धूममयान् इव कृताशुपातान्, अग्निमयान् इव जमितहृदय-

(१०६) अनुपदिष्टेति ।—न उपदिष्टं—न कथितम्, औषधं—भेषजं दस्य तथाभूतः, शास्त्रीकभेषजनरहित इत्यर्थः, [“अनुपदिष्टौषधः” इत्यत्र अनुपदिष्टौषधी” इति पाठान्तरम्] महाव्याधिः—महान् रोगः, महती व्याधिः शास्त्रीयौषधेन प्रतीकारः स्यात्, शोके तु न तथेति भावः । अभस्मीकरणः,—अदहन इत्यर्थः, अग्निप्रवेशोऽद्ग्राहः स्यात्, शोके तु न तथा, किन्तु केष्वनं ज्वलनमिति भावः । अनुपरतस्य—असृतस्य, जीवत इत्यर्थः, नरकवासः,—नरके—निरवच्छिन्नदुःखनिलये स्थानविशेषं वासः,—अवस्थानं, सृतस्यैव पापातिरेकात् नरकेऽवस्थानं, शोकात्तस्य तु तदभावेऽपि इति भावः । निज्योतिः,—निष्प्रभम्, अङ्गारवर्षं—ज्वलदग्निसुलङ्घ-
हृष्टिः, तादृशाङ्गारवर्षेण उद्गीतो दृश्यते, शोकरूपे तु अन्तर्वर्षणात् वारहः निष्प्रभता एव भवतीति भावः । अशकलीकरणम्—अखण्डीकरणं, क्रकचदारणं—करपव-
बिपाटनं, करपवच्छेदने वस्तुनः बिधा विधा वा विपाटनं भवति, शोके तु न तथा,
परं तादृशः क्लेश एवेति भावः ।

(१०७) अत्रणः,—अक्षतकरणः, वज्रसूचीपातः,—कुलिशशलाकापतनं, वज्र-
सूचीपाते शरीरं क्षतं स्यात्, शोकेपाते तु न तथा, किन्तु तत्पतनक्लेश इति भावः ;
यदा,—हीरकसूच्यवधेः, हीरकस्य अतीव काठिन्यात् तेन निरवन्नस्य निरतिशय-
क्लेशदायकत्वात् । किमुत—किं पुनः, विशेषाश्रितः ?—विशेषम् आश्रितः ? असामान्य
इत्यर्थः, पितृविद्योगज इति भावः, सामान्येऽपि शोके यदा एवं क्लेशः सञ्जायते, तदा
पितृादिविद्योगजशोकेऽपि दारुणत्वे किं पुनर्वक्तव्यम् ? इति निष्कर्षः ।

(१०८) “राजपुरुषेण” इत्यस्य “कवलान् अगृह्णात्” इत्युत्तरशान्तेः ।
राजपुरुषेण—राजलोकेन, [“वह्नी” (२।२।८ पा०) इति समासः] आधिष्ठितः,—
अनुसृतः । स्वधाम—स्वभावासम् ।

(१०९) कवलान् विधिनष्टि, धूमेति ।—कृतः,—विहितः, अशूणां—वायुणां,
पातः,—पतनं यैः तान्, अत एव धूममयानिव—धूमात्मकानिव, धूमाच्छानिव वा,

दाहान्, विषमयान् इव दत्तमूर्च्छाविगान्, महापातकमयान् इव उत्पादितघृणान्, चारमयान् इव आनीतवेदनान् कतिचित् कवलान् अगृह्णात् । (११०) आचमंश्च चामरग्राहिणम् आदिदेश,—“विज्ञाय आगच्छ, कथम् आस्ते तातः” इति । गत्वा च प्रतिनिवृत्य च,—“देव ! तथैव” इति विज्ञापितः तेन अगृहीतताम्बूल एव उत्ताम्यता मनसा अस्ताभिलाषिणि सवितरि सर्वान् आहूय उपह्वरे,—“वैद्याः ? किमस्मिन्नेवंविधे

धूमेन यथा दृष्टिविघातकरम् अशु आविर्भवति, तथा तत्कवलग्रहणकालि उच्छ्वसितशोकाश्रुणा दृष्टेरवरोधादिति भावः । जकृतिति ।—जनितः,—उत्पादितः, हृदयस्य—अन्तःकरणस्य, दाहः,—ज्वलनं यैः तान्, अत एव अग्निमयानिव—अनलसन्निभा निति यावत् । दत्तंति ।—दत्तः,—जनित इत्यर्थः, मूर्च्छायाः,—मोहस्य, वेगः,—जवः, प्रसर इति यावत् यैः तान्, अत एव विषमयानिव—विषमिश्रितानिवेत्यर्थः, विषस्य मोहजनकत्वादिति भावः । उत्पादितेति ।—उत्पादिता—अनिता, घृणा—जुगप्सा, पितुरनिष्टाशङ्कया स्वजीवने निमग्नत्वादिति भावः यैः तान्, अत एव महापातकमयानिव—“ब्रह्महत्या सुरापानं क्लेशं गुर्वङ्गनागरं । महान्ति पातकान्याहसकसर्गस्य पञ्चमः ॥” इत्युक्तानि पञ्चविधानि महान्ति—घोराणि, पातकानि—पातित्यजननानि, तन्मयान्—तत्पचुरान् इव ; पापानि यथा लोकेः जुगप्सन्ते, तथा तदानीम् अस्य कवलेषु घृणा आसीदिति भावः । आनीतवेदनान्—जनितक्लेशान्, अत एव चारमयान् इव—लवणमयान् इव, यथा समधिकलवणव्यञ्जनादिभक्षणं क्लेशः स्यात्, तथा तत्कवलग्रहणस्य जात इति भावः, यद्वा—चारमयानिव—मुष्कजादिभक्ष्यकृतसुतीक्ष्णरसविशेषात्मकानिवेत्यर्थः, देहस्य कुक्कचित् चतांशं लिप्तः चारी यथा अतीव सन्तापकरी भवति, तथा तद्वन्नभक्षणस्य सन्तापीऽस्य महाशोकचतहृदयस्य जात इति भावः, (“चारी रसान्तरे धूर्त्तं लवणे काचभक्ष्यनीः” इति मेदिनी) । कतिचित्—स्वल्पान् इत्यर्थः, द्वित्वनिति यावत्, पितुर्निर्देशगौरवात् इति भावः, कवलान्—अन्नयासान् ।

(११०) आचमंश्च—आचमनं कुर्वेत् । चामरग्राहिणं—बौजमग्राहिणमिति यावत् । कथं—कीदृक् । तथैव—यथा प्रागासीत्, अधुनाऽपि तत्सदृश एव इत्यर्थः । अगृहीतताम्बूलः,—असेवितम्बूलः । उत्ताम्यता—क्लाम्यता । अस्ताभिलाषिणि—

विधेयमधुना ?” इति विषयसङ्गदयः पप्रच्छ । ते तु व्याज्ञापयन्,
—“देव ! धैर्यमवलम्बस्व, कतिपयैः एव वासरैः पुनः स्वां
प्रकृतिमापन्नं स्वस्थं श्रोष्यसि पितरम्” इति ।

तेषान्तु भिषजां मध्ये (१११) पौनर्वसवो युवा, अष्टादश-
वर्षदेशीयः, तस्मिन्नेव राजकुले कुलक्रमागतः, (११२) गतः
पारम् अष्टाङ्गस्य आयुर्वेदस्य, भूभुजा सुतनिर्विशेषं लालितः,

अस्मात्तलं गन्तुमभिलषति, सर्वान्, वैद्यानिति शेषः, उपहरे—रहसि, विजने इत्यर्थः,
(“रहोर्गन्तकमुपहरे” इत्यमरः) । वैद्याः । इति सम्बोधनम् । अस्मिन्नवविधे—दृष्टशे
रोगे, अस्यामवस्थायामित्यर्थः । विधेयं—कर्तव्यम् । ते—वैद्याः, व्याज्ञापयन्—
न्यवेदयन् । कतिपयैः—स्वल्पैः, वासरैः—दिवसैः, [अपवर्गे तृतीया] स्वां प्रकृतिं—
निजस्वभावं, साहजिकौमवस्थामित्यर्थः, आपन्नं—प्राप्तं, स्वस्थं—प्रकृतिस्थं, रोगमुक्तमिति
यावत् । “स्वां प्रकृतिमापन्नं स्वस्थम्” इत्यनेन प्रकृतिम्—अव्यक्तरूपत्वम्, अव्यक्ततत्त्व-
मित्यर्थः, चित्पादिसमाभूतेषु लयरूपमिति भावः, “मरणं प्रकृतिः शरीरिणाम्” इत्युक्तेः,
आपन्नं—प्राप्तं, पृथिव्यादिरूपेण परिणतमित्यर्थः, पाथिबादिदेहस्य लये तत्तदंशस्य तत्र
तत्र परिणमनादिति भावः, स्वस्थम्—अविकृतं, “विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः” इति
स्मरणात् सतमिति भावः, स्वर्गस्थमिति वा, इत्यपि ध्वन्यते ; “जातस्य हि भ्रुवो मृत्युः
भ्रुवं जन्म मृतस्य च । तस्मादपरिहृष्येऽर्थे न त्व शोचितुमर्हसि ॥” इति आस्तात् ।

(१११) पौनर्वसवः,—पुनर्वसुनक्षत्रे जातः, पुनर्वसोः अपत्यं पुमान् पौनर्वसव
इति वा ; यदा,—पुनर्वसुना मुनिना प्रोक्तम् आयुर्वेदं वेत्ति अधीते वेति पौनर्वसवः,
अष्टादशवर्षदेशीयः,—प्रायेण अष्टादशवर्षवयस्कः, [“द्विषदसमाप्तौ—” (५।३।६७
पा०) इत्यादिना देशीयप्रत्ययः] । कुलक्रमागतः,—वंशपरम्परया चिकित्साक-
पदाधिष्ठित इत्यर्थः ।

(११२) अष्टाङ्गस्येति ।—अष्टौ अङ्गानि यस्य तथोक्तस्य, तथा चोक्तं,—“काय-
बालयक्षोर्हृद्ग-श्लेधदंष्ट्राजरावृषान् । अष्टावङ्गानि तस्याहुः चिकित्सा तेषु संश्रिता ॥”
इति । “ततोऽप्यायुष्टम् अल्पमेधस्त्वचावलीक्य नराणां मूर्धोऽष्टधा प्रणीतवान्, शल्यं,
शालाक्यं, कायचिकित्सा, भूतविद्या, कौमारभृत्यम्, अगदतन्त्रं, रसायनतन्त्रं, वाजी-
करणतन्त्रम्” इति सूत्रतसंहिता । आयुर्वेदस्य—आयुर्विद्यते—लभ्यते येन सः,
आयुरनेन बिन्दति—लभते इति वा, आयुरस्मिन् विद्यन्ते—वर्तन्ते इति वा, आयुर्वेत्ति—

प्रकृत्यैव अतिपटीयस्या प्रज्ञया यथावत् विज्ञाता व्याधि-
स्वरूपाणां रसायनो नाम वैद्यकुमारकः सास्त्रः तूष्णीम् अधोमुखो-
ऽभूत् । पृष्टश्च राजसूनुना,—“सखे ! रसायन ! कथय तथं, यदि
असाधु इव पश्यसि ?” इति । सोऽब्रवीत्,—“देव ! श्वः प्रभाते
यथाऽवस्थितम् आवेदयितास्मि” इति ।

अत्रैव च (११३) अन्तरे भवनकमलिनीपालः कीकम्
आश्वासयन् अपरवक्तुमुच्चैः अपठत्,—

“विहग ! कुरु दृढं मनः स्वयं त्यज शुचमास्त्र विवेकवर्त्मनि ।

सह कमलसरोजिनीश्रिया श्रयति सुमेरुशिरो विरोचनः” ॥ ४ ॥

जानाति अनेनेति वा आयुर्वेदः,—वैद्यकशास्त्रमित्यर्थः तस्य, पारं गतः,—पारदृष्ट्या,
अष्टाङ्गायुर्वेदेऽधीती इत्यर्थः । भूभुजा—राज्ञा । प्रकृत्यैव—स्वभावेन एव, अतिपटीयस्या
—अतिचतुरया, अतितौल्येत्यर्थः, प्रज्ञया—बुद्ध्या, यथावत्—यथायथं, व्याधिस्वरूपाणा
—रोगप्रकृतीनां, विज्ञाता—वेत्ता । सास्त्रः,—अशुपुष्पलोचनः, राज्ञः अतिप्रियत्वात् ।
तूष्णीं—मौनम् । राजसूनुना—हर्षेण । तथं—प्रकटवक्तव्यम् । असाधु—अयमं,
दुर्लक्षणमित्यर्थः, अवश्यश्चाविष्य गोपनं निष्प्रयोजनम् इत्याशयः । श्वः,—अनागतोऽङ्गि,
परदिने इत्यर्थः, आगामिनि दिने इति यावत्, (“अनागतोऽङ्गि श्वः” इत्यमरः) यथा-
ऽवस्थितं—प्रकृतावस्थामित्यर्थः, आवेदयितास्मि—कथयितास्मि । [ल्युटि रूपम्] ।

(११३) अन्तरं—अवसरं । भवनेति ।—भवनकमलिनीपालः,—कमलं—जनम्
अस्यामस्तीति कमलिनी—पुष्करिणी, (“सलिलं कमलं जलम्” इत्यमरः) भवने—गृहे,
या कमलिनी—पुष्करिणी, तां पालयति—रक्षति इति, गृहसरसौरक्षका इत्यर्थः, कीकं
—चक्रवाक, भार्गवच्छन्दविधुरमिति भावः, (“कीकश्चक्रवाकः” इत्यमरः) आश्वासयन्
—प्रबोधयन् सान्त्वयन् वा, अपरवक्तुं—कुन्दीविशेषम्, “अयं न न-र-त्वा गुरुः सर्वं
तदपरवक्तुमिदं न-जौ ज-रौ” इत्युक्तलक्षणं, तन्निबद्धश्लोकमिति यावत् ।

कीकमुद्दिश्य यदृच्छया पठितमानेन श्लोकेन राज्ञः आशु-विमर्शं सूचयन्नाह,
विहगति ।—विहग !—हं पठिन् । चक्रवाक ! इति यावत्, त्वं स्वयम्—आत्मना,
मनः,—चित्तं, दृढं—स्थिरं, धीरमिति यावत्, कुरु—बोधहि, शुचं—शीकं, भार्गवप्रथा-
व्यागजमिति भावः, त्यज—मुञ्च, विवेकवर्त्मनि—ज्ञानमार्गे, संसारमुखस्य क्षण-
भङ्गुरत्वप्रदर्शनि इति भावः, आस्त्र—तिष्ठ, विचरत्यर्थः ; विरोचनः,—सूर्यः, (“सूर-

(११४) तच्च आकर्ण्य वाङ्मिच्छन्नः पितरि सुतरां जीवि-
ताशां शिथिलीचकार । गतेषु च भिषक्षु क्षतधृतिः क्षपामुखे
क्षितिपालसमीपम् एव पुनः आकरोह धवलं गृहम् । (११५) तत्र
च,—“दाहो महान्, आहर हारान् हरिणि !, मणिदर्पणान्
मे देहे देहि वैदेहि !, हिमलवैर्लिम्प्य ललाटं लीलावति !, घन-

सूर्यायमादित्य... । चित्रभानुर्विरोचनः ॥” इत्यमरः) कमलसरोजिनौश्रिया—
कमलयुक्ता सरोजिनी—पद्मपुष्पसमन्विता पद्मिनी, पद्मलतेत्यर्थः, तस्याः श्रीः,—
श्रीभा तथा, सह—सार्द्धं, सुमेरोः,—कनकाचलस्य, शिरः,—शृङ्गं, ययति—अव-
लम्बते, अस्तमेतीति भावः, विधातुर्नियोगोऽयं यत्, प्रतिदिनं सूर्यस्य सदयास्तमने
स्याताम्, उदये युष्माकं सम्मेलनात् सुखम्, अस्तमने च विधोगदुःखं, तद्व नियते
अपरिहार्यं च विषये वृथा शोकं परिहृत्य धैर्यमवलम्ब्यतामिति निष्कर्षः । तेजस्विना-
मपि पतनं नियतमेव इति सम्भवदस्तुनः विस्वानुविस्वत्वेन बोधनात् निदर्शनाऽल-
ङ्कतिः ; अपि च राज्ञः प्रभाकरवर्द्धनस्य सूर्यतुल्यस्य राजमहिष्या सह सुमेरुशिरीरुप-
स्वर्गप्राप्तिः अचिरभाविनी इति अवश्यम्भाविनि विषये कुमारेश त्वया धैर्यावलम्बन-
मेव कर्तव्यमिति प्रस्तुतस्य, अप्रस्तुतेन विहगसमाश्रयसनरूपेण वस्तुना प्रतीतिः अप्रस्तुत-
प्रशंसाऽलङ्कारः, समाश्रयस्य सम्बन्धभेदादेव भेदेन अभेदाध्यवसायरूपातिशयोक्ति-
मूलकसद्दीप्त्यलङ्कारश्च इत्येतेषामङ्गाङ्गिभाविन संस्थितेः सङ्करः । अपरवक्त्रं कन्दः ॥४॥

(११४) तत्—पठितश्लोकम् । वाङ्मिच्छन्नः,—वाचः,—वाक्यस्य, निमित्तं—
श्रुभाशुभलक्षणं जानातीति तथोक्तः । सुतरां—यतो वाङ्मिच्छन्नः अत एवेत्यर्थः,
कथितवाक्यस्य लोकापालान्ज्ञानसूचकत्वादिति भावः । शिथिलीचकार—मन्दी-
चकार । भिषक्षु—वैद्येषु । क्षतधृतिः,—विच्युतधैर्यः, आत्मवर्गाणां विधोनाशङ्कायां
तथाभवनस्य नियतत्वात् इति भावः । क्षपामुखे—रजनीमुखे । क्षितिपालसमीपं—
राजानिकम् । [“आकरोह धवलं गृहम्” इत्यत्र “आकरोह” इत्येतावन्मात्र एव
पाठः पुस्तकालरे] ।

(११५) “ब्रव च” इत्यस्य “जायदेव निशामनैषीत्” इत्युत्तरैकान्वयः ।
तत्र—क्षितिपालसमीपे धवलगृहे । आहर—आनय, अङ्गेषु अर्पय इत्यर्थः ।
हरिणि !—तदाख्यायाः परिचारिण्याः सम्बोधनम् ; एवमुत्तरम् । हिमलवैः,—
तुषारलेशैः, “वरफ” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धैः घनीभूततुषारखण्डैरित्यर्थः, चन्दन-
विन्दुभिरिति वा, (“हिमं तुषार-मलयोद्भवयोः स्यादपुंसकम्” इति मेदिनी) । लिम्प्य

सारक्षोदधूलौर्निधेहि धवलाक्षि !, निक्षिप चक्षुषि चन्द्रकान्तं
कान्तिमति !, कपोले कलय कुवलयं कलावति !, चन्दनचर्चा
रचय चारुमते !, पाटय पटमारुतं पाटलिके !, मन्दय दाहम्
इन्दुमति ! अरविन्दैः, जनय जलार्द्रया मुदं मदिरावति !, समुपा-
नय सृणालानि मालति !, तरलय तालवृन्तम् आवन्तिके !,
(११६) मूर्धानं धावमानं बधान बन्धुमति !, कम्बरां धारय
धारणिके !, उरसि सशीकरं करं कुरु कुरङ्गवति !, संवाहय
बाह्व वलाहिके !, पौडय पादौ पद्मावति !, गृहाण गाढमङ्गम्
अनङ्गसेने !, का वेला विलासवति ! नैति निद्रा, कथाः कथय
कुमुदति !” इत्येवंप्रायान् पितुरालापान् अनवरतम् आकर्णयन्
दूयमानहृदयो दुःखदीर्घां जाग्रदेव निशाम् अनैषीत् ।

—लिप्तं कुरु । धनेति । —संसारस्थि—कर्पूरस्थि, (“अथ कर्पूरमस्त्रियाम् । धन-
सारः...” इत्यमरः) लोदाः,—चूर्णान्वित, धूलयः,—पांशवः ताः, निधेहि—
अपश्य । चन्द्रकान्तं—तदाख्यमणिशिलाविशेषं, तस्य शीतलत्वात् । कपोले—गण्ड-
देशे, कलय—निधेहि, कुवलयं—नीलीन्पलम् । चन्दनचर्चा—चन्दनलेपम् । पाटय—
सञ्चालय इत्यर्थः, यद्वा—पाटय—निवारय इत्यर्थः, मा कुरु इति यावत्, पटमारुतं—
“टानापाखा” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धं वस्त्रव्यञ्जनम् । मन्दय—झासय । अरविन्दैः,—
पद्मैः, पद्मपवैरिति यावत् । जलार्द्रया—जलेनार्द्रा तथा, जलयुक्तातालवृन्तेन इत्यर्थः,
(“ध्रुविवं तालवृन्तं स्यात् तद्वदुत्प्लवणञ्च तत् । जलेनार्द्रं जलार्द्रं स्यात्” इति
वैजयन्ती) मुदं—प्रीतिं, दाहशान्त्या इति भावः । समुपानय—समाहर, [“समुपानय”
इत्यत्र “समुपनय” इति पाठान्तरम्] । तरलय—सञ्चालय ।

(११६) मूर्धानं—मस्तकं, धावमानं—लुठन्, घातनातिशयात् इतस्ततः सञ्चलन्-
मित्यर्थः, बधान—स्यगय, धारयित्यर्थः । कम्बरां—श्रीवाम् । उरसि—वक्षसि, सशीकरं
—साम्बुकञ्च, जलार्द्रमित्यर्थः, कुरु—स्थापयित्यर्थः । संवाहय—परामृश, मर्दय इति
वा । पौडय—संवाहय । गाढं—दृढं यथा तथा, अङ्गं—हस्तपदाद्यवयवम् । का
वेला—कियान् समयः, बहुक्षणमित्यर्थः, कियन्मानावशिष्टा केशनिशा इत्यर्थो वा,
आक्षीमां रावावेव विश्वप्रकोपात् तस्याः दुष्पारत्वप्रतीतिः साहजिकत्वादिति भावः ।
प्रति—आगच्छति । कथाः कथय—मया सह आभाषणानि कुरु इत्यर्थः । एवंप्रायान्

(११७) उपसि च अवतीर्य राजहारदेशोपसर्पिणा परिवर्द्धकेन उपस्थापितेऽपि तुरङ्गे चरणाभ्यामेव आजगाम स्वमन्दिरम् । तत्र च (११८) त्वरमाणो भ्रातुः आगमनार्थम् उपर्युपरि क्षिप्रपातिनो दीर्घाध्वगान् प्रजविनश्च उष्ट्रपालान् प्राहिणोत् । प्रक्षालितवदनश्च परिजनोपनीतमपि प्रतिकर्म न अग्रहीत् । (११९) अग्रतः स्थितानां राजपुत्रयूनां विमनसां “रसायनो रसायनः” इति जल्पितम् अव्यक्तम् अश्रीषीत् । प्रथ्यपृच्छच्च तान्,—“भद्राः ! किं रसायनः ?” इति । पृष्टाश्च ते

—उक्तपभूयिष्ठान्, यातनामृचकानिति भावः । अनवरतं—निरन्तरम्, आकर्णयन्—यत्नन्, दृश्यमानहृदयः,—तप्यमानचित्तः । दुःखदीर्घा—दुःखिन—क्लेशनेति यावत्, दीर्घांस्—आयतां, दीर्घवत् प्रतीयमानामित्यर्थः । अनैषीत्—अतिवाहयामास ।

(११७) उपसि—प्रभाते, अवतीर्य—अवतृच्य, धवलगृहादिति शेषः, राजेति । —राजः हारदेश—राजाभिष्ठितधवलगृहहारि, उपसर्पति—उपतिष्ठते इति तथोक्तं, परिवर्द्धकेन—तदाख्येन अष्टपालेन, उपस्थापिते—आनीते, हर्षस्य आरोहणार्थमिति भावः ।

(११८) त्वरमाणः,—सत्तरी भवन् । भ्रातुः,—राज्यवर्द्धनस्य । उपर्युपरि—निरन्तरं, क्षणीर्धमित्यर्थः ; [अत्र “उभ-सर्व्वतसीः—” इत्यादिना न द्वितीया, “उप-र्य्यध्वसः सामीधे” (८१।१७ पा०) इत्युपर्यादिशब्दानां सामीधे द्विविधानात् तदर्थे योत्ये द्वितीया, इह न तथा प्राप्तिरिति सूक्ष्मेपः] क्षिप्रपातिनः,—दुतगामिनः, दीर्घाध्वगान्—दीर्घे—बहुविस्तृतम्, अध्वानं—मार्गं, गच्छन्ति—गन्तुं शक्नुवन्तीत्यर्थः तथोक्तान्, प्रजविनः,—प्रकृष्टवेगशालिनः, उष्ट्रपालान्—उष्ट्रचक्रान्, उष्ट्रारोहिणो—दूतानिति यावत्, उष्ट्राणां द्रुततया दूराध्वगमने सामर्थ्यातिशयादिति भावः, [“अनभिहिते” (२।३।१ पा०) इत्यधिकृत्य “कर्मणि—” (२।३।२ पा०) इत्यादिना द्वितीया] प्राहिणोत्—प्रेषयामास । प्रतिकर्म—प्रसाधनम्, (“आकल्पवेशो नेपथ्या प्रतिकर्म प्रसाधनम्” इत्यमरः) पितृविच्छेदाशङ्कया विमनस्कत्वात् इति भावः ।

(११९) अग्रतः,—पुरतः, स्थितानां—दृष्टव्यमानानां, राजपुत्रयूनां—तद्व्यानां राजसुतानां, विमनसाम्—उद्भ्रान्तचेतसां, दुःखार्तिशयादिति भावः । जल्पितं—भाषितम्, अव्यक्तम्—अस्पष्टम् । भद्राः !—साधवः ! सुचरिताः ! इत्यर्थः, (“भद्रः

सर्वे समम् एव तूष्णीम्बभूवुः । भूयो भूयश्च (१२०) अनुबध्यमाना दुःखेन कथङ्कथमपि आचक्षिरे,—“देव ! पावकं प्रविष्टः” इति । तच्च श्रुत्वा (१२१) झुष्ट इव अन्तस्तापेन सद्यो विवर्णताम् अगात् । उत्पाद्यमानमिव च न शशाक शोकात्वं धारयितुं हृदयम् । आसीच्च अस्य चेतसि,—“कामं स्वयं न भवति, न तु आवयति अप्रियं वचनम् अरतिकरम् इतर इव अभिजातो जनः । (१२२) कृच्छ्रे च यथा अनेन अनुष्ठितम्, उज्ज्वलीकृतम् अधिकतरं ज्वलनप्रवेशेन कल्याणप्रकृति कार्त्तस्वरमिव कौल-

शिवे खञ्जरीटि...। विषु श्रेष्ठे च साधौ स्यात्...॥” इति मेदिनी) । सममेव—तुल्यकालमेव, युगपदेवेत्यर्थः, तूष्णीम्बभूवुः,—मौनिनी जाताः, किंवक्तव्यविमुख-चतना आसन् इति भावः ।

(१२०) अनुबध्यमानाः,—अनुबध्यमानाः । कथङ्कथमपि—केनापि प्रकारेण, अतिरुक्तेत्यर्थः, आचक्षिरे—ऊचुः । पावकम्—अग्निं, प्रविष्टः, रसायन इति शेषः, राज्ञा सुतनिर्विशेषं पालितेन तेन वैद्यकुमारेण राज्ञि प्रीतिबाहुल्यात् सन्भाविततद्वियोगशोकं सोढुमशक्नुवता, पूर्व्वप्रतिश्रुतिमनुसृत्य कुमारहर्षाय अप्रियसत्यम् आवेदयितुमसमर्थतया वा प्रागेव अग्निप्रवेशोऽकारि इति बोध्यम् ।

(१२१) झुष्टः,—दग्धः, अन्तस्तापेन—मनःसन्तापेन, सद्यः,—तत्क्षणमेव, विवर्णतां—मलिनतां, कृञ्ज्वर्णतामित्यर्थः, अगात्—प्रापत् । उत्पाद्यमानमिव—उच्छिद्यमानमिव । धारयितुं—स्थिरीकर्तुम् । कामम्—इष्टं, वरमित्यर्थः, (“कामं प्रकामं पर्थ्याप्तं निकामेष्टं यथेष्टितम्” इत्यमरः) स्वयम्—आत्मना, न भवति—न जीवति । अरतिकरम्—असन्तोष-करम् । इतर इव—नीच इव, अभिजातः,—कुलीनः, सत्कुलजातः इत्यर्थः, पण्डितो वा, (“अभिजातः कुलीने स्यात् न्याय्य-पण्डितयोरपि” इति मेदिनी) कुलीनः पण्डितो वा स्वजीवनविसृज्जनमपि इष्टत्वेन स्वीकरोति, किन्तु परपीडाकरं तथ्यमपि अप्रियं वचः न कथयति, “सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्” इति नीतिस्मरणादिति भावः ।

(१२२) कृच्छ्रे—केशे, केशेनापि उच्चारयितुमशक्ये इदृगरतिकराप्रियसत्व-कथनरूपे वाक्प्रसङ्गे ह्यर्थः, अनेन—रसायनेन, यथा—यत्, अग्निप्रवेशरूपं यत् कार्थमित्यर्थः, अनुष्ठितम्—आचरितम् ; अत्र “एतेन” इति पदमुद्गीर्णम् ; एतेन ज्वलनप्रवेशेन—अग्निप्रवेशेन करणेन, कल्याणप्रकृति—सौम्यस्वभावं, सद्सुस्वभावः ।

पुत्रमस्य” इति । पुनश्च अचिन्तयत्,—“समुचितम् एव अथवा स्नेहस्य इदम् ; किमस्य तातो न तातः ? किंवा अम्बा न जननी ? वयं न भ्रातरः ? (१२३) अन्यस्मिन्नपि तावत् स्वामिनि दुर्लभीभवति भवन्ति असवो प्रियमाणा क्रीहेतवो लोके, किमुत अमृतमयेऽनुजीविनां निर्व्याजबान्धवे अवबध्यप्रसादे सुगृहीत-
नान्नि ताते ? सम्प्रति साम्प्रतम् आचरितमनेन आत्मानं

कात्तंस्वरमिव—सुवर्णमिव, विमलमुज्ज्वलश्चेत्यर्थः. (“स्वर्णे सुवर्णे... रुक्मे कात्तंस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्वियाम् ॥” इत्यमरः) अस्य—आत्मनः, रसायनस्येत्यर्थः. कौलपुत्रं—कुलपुत्रः, कुलौनतनयः, तस्य भावः, सत्कुलमभूतत्वमिति फलितम् । उच्छ्वा-
नितं—सुवर्णसमसमुज्ज्वलगुणशुभिः भास्वरौकृतमित्यर्थः ; उदात्ताचारवत्वात् पुत्रा-
कृतमिति भावः । समुचितं—सुसदृशम् । इदम्—अग्निप्रवेशरूपामुष्ठानम् । तातः,
—पिता, अस्माकमिति शेषः. अस्य—रसायनस्य. तातो न किम् ? तात एवेत्यर्थः ।
अम्बा—माता, अस्माकमिति भावः, किं न जननी ? अस्यति शेषः, जनन्येव,
आ-बाल्यात् आत्मजनिर्विशेषेण पालनादिति भावः । वयं न भ्रातरः ? किम् इति
शेषः, भ्रातर एव, पित्रभ्यां सहैव पालनाद्यपचारवत्त्वेन वर्धनात् इति भावः, अत
एवानेन पित्राविधौगशब्दया यत् कृतं तत् युक्तमिति हृदयम् ।

(१२३) अन्वस्मिन्—इतरस्मिन्, सत्पितृरिति शेषः, यादृशि तादृशि इति
भावः. स्वामिनि—प्रभौ. दुर्लभीभवति—दुष्टापि सति, सन्ने सतीत्यर्थः. असवः,
—प्राणाः, (“पुंसि भुस्त्रासवः प्राणाः” इत्यमरः) प्रियमाणाः,—रक्ष्यमाणा
इत्यर्थः. क्रीहेतवः,—लज्जाकराः, यथातथाविधस्यापि स्वामिनः विधौगे प्राणधारणस्य
अनौचित्यात् इति भावः, लोके—जगति । किमुत—किं पुनः, अमृतमये—
सुधामये, निरतिशयबाह्यत्ववतीत्यर्थः, अनुजीविनाम्—आश्रितानां, निर्व्याज-
बान्धवे—अकपटसुहृदि, अवबध्यप्रसादे—सफलानुगृहे, आत्मनिर्विशेषेण पोषणादितः
इति भावः, सुगृहीतनान्नि—प्रातःस्मरणेन, “स सुगृहीतनामा स्यात् यः प्रातः
स्मर्यते बुधैः” इति लक्षणात् । सम्प्रति—इदानीं, साम्प्रतं—युक्तं, (“युक्ते हि साम्प्रतं
ग्रहाने” इत्यमरः) आचरितम्—अनुष्ठितम्, अनेन—रसायनेन, आत्मानं—
स्वदेहं, दहता—भक्षीकुर्वता ।

(१२४) आकल्पं—प्रलयकालपर्यन्तम्, अवस्थितस्य—वर्तमानस्य, स्थेयसः,—

दहता । (१२४) किं वा अस्य आकल्पम् अवस्थितस्य स्थेयसो यशोमयस्य दह्यते ? (१२५) पतितः स केवलं दहने, दग्धास्तु वयम् । धन्यः खलु असौ अग्रणीः पुण्यभाजाम् । अपुण्यभाक् तु इदमेव राजकुलं, कुलपुच्छेण यत् तादृशा वियुक्तम् । अपि च ममापि कः खलु एतेषां प्राणानां (१२६) कार्यातिभारः, ह्यत्यशेषो वा ? का वा व्यापृतता, येन न अद्यापि निष्ठराः प्राणाः प्रतिष्ठन्ते ? को वा अन्तरायो हृदयस्य, येन सहस्रधा न दलति ?” इति । दुःखार्त्तश्च न जगाम राजसद्व । समुत्समर्ज्जं च सर्व्वकार्याणि । (१२७) शयनीये निपत्य उत्तरीयवाससा सोत्तमाङ्गम् आत्मानम् अवगुण्ठय अतिष्ठत् ।

अतिस्थितिशौलसः । यशोमयस्य—पूण्ययशसः, दशरूपस्य दहस्य वा, किं दह्यते ? —किं भव्योक्तिर्यते ? अनन्तनात शेषः, “चलन्ति चलदिस चलज्जीवनयौवनम् । चलाचलानिदं सर्व्वं कीर्त्तयेत्य स आवति ॥” इति खरणात् ; दग्धाभूतनशरदेहोऽपि सुकृतलब्धेनाविनश्यरेण यशःशरीरेण आकल्पजीवो अस्मिति भावः । इहार्त्तकस्य न्यूनं विनियमात् चमत्कारातिशयानबन्धना परिहृत्स्तरलकारः ।

(१२५) सः—रसायनः, दहने—अग्नौ, केवलं पतितः,—प्रविष्ट एव, न तु दग्धः, अविनाशिवश्रीलाभादिति भावः, वयम् दग्धाः,—वयमेव भस्माभूताः, तच्छांकेन, पितृजीवननेराख्यशांकेन चेति भावः । असौ—रसायन । अग्रणीः,—अग्रगण्यः, पितृतुल्यस्य राज्ञः श्रीकर्मोपावसगाभावात्, प्रभोः जीवनरक्षणं असामर्थ्यं तथा अकिञ्चित्करत्वबोधेन राजभक्त्या स्वजीवनपरित्यागाञ्चेति भावः । तादृशा—तथाविधेन, कुलपुच्छेण—सत्कुलजातेन, वियुक्तं—विरहितम् ।

(१२६) कार्यातिभारः,—कार्यगौरवम् । कृत्यशेषः,—करणीयावशेषः, अग्नि इति शेषः । व्यापृतता—कार्यानिधोगः, कार्यासकृता इति यावत् । प्रतिष्ठन्ते—अपगच्छन्ति, प्रस्थानं कुर्वन्तीत्यर्थः ; यद्वा,—प्रतिष्ठन्ते—अदेसराः भवन्ति, (“पुरोगामेसरप्रठाग्रतः सरपुरोत्तराः” इत्यमरः) प्रतिष्ठां कुर्वन्ते वा इत्यर्थः, तथा विधानाचरणं तदलाभात् इति भावः । अन्तरायः,—विघ्नः । समुत्सवजं—परितत्याज, निरुत्साहत्वादिति भावः ।

(१२७) शयनीये—शय्यायां, (“शय्यायां शयनीयवत्” इत्यमरः) । उत्त-

(१२८) इत्यम्भते च देवे हर्षे, राजनि च तदवस्थे, सर्वस्य लोकस्य कपोलेषु कीलिता इव कराः, लोचनेषु (१२८) लेप्यमय्य इव अश्रुस्तप्रः, नासाऽशेषेषु ग्रथिता इव दृष्टयः, कर्णेषु (१३०) उत्कीर्णा इव रुदितध्वनयः, जिह्वासु (१३१) सहजानि इव हा ! कष्टानि, लपनेषु पल्लवितानि इव श्वसितानि, अधर्गेषु (१३२) लिखितानि इव परिदेवितपदानि, हृदयेषु निधानीकृतानि इव दुःखानि अभवन् । (१३३) उष्णाशुदाह-

रीयवाससा—उत्तरीयवसनेन, सीतमाङ्गम्—आमस्तकमित्यर्थः, आत्मानं—शरीरम्, (“आत्मा पंसि स्वभावे च प्रयत्न-मनसोरपि । धृतावपि मनीषायां शरीर-ब्रह्मणोरपि ॥” इति मेदिनी) अवगुण्ठा—आच्छाद्य ।

(१२८) इत्यम्भते—इदृगवस्थे, राजनि—प्रभाकरवर्द्धने । तदवस्थे—मंश्रितजीवने इत्यर्थः । कपोलेषु—गण्डदेशेषु, कराः—हस्ताः, कीलिता इव—कीलप्रोथिता इव, सर्वे लोकाः कपोलनिहितकराः सततं चित्तामया जाता इति भावः ।

(१२८) लेप्यमय्य इव—लिपाय—लिपनकर्मणे हितं, लेप्यं, तन्मय्य इव, लिप्ता इत्यर्थः, अविच्छिन्ना इति भावः, अश्रुस्तप्रः—अश्रुपाताः, सदैव सर्वे रुदतः इति भावः । ग्रथिता इव—निबद्धा इव, दृष्टयः,—नयनानि, इतः परं किं भविष्यति इत्यादिध्यानपरायणा बभूवुः इति भावः ।

(१३०) उत्कीर्णा इव—उल्लिखिता इव, सततसन्निहिता इति भावः, रुदितध्वनयः,—रोदननिनादाः, अनवरतं रोदनध्वनिगम्यत इति भावः ।

(१३१) सहजानि इव—स्वाभाविकानि इव, हा ! कष्टानि—हा कष्टं, किमेतत् ? इत्येवंवचनानीत्यर्थः, सर्वे शीकातारः अनवरतमेव हा ! कष्टम् इति ऊचुः इति भावः । लपनेषु—मुखेषु, (“लपनं मुखम्” इत्यमरः) पल्लवितानीषु—सञ्जातपल्लवानोव, विस्तारं यतानीत्यर्थः, श्वसितानि—निश्वासाः, सदैव प्रबलशीकावेगेन दीर्घनिश्वासं तन्यजुरित्यर्थः ।

(१३२) लिखितानि इव—चित्रितानि इव, परिदेवितपदानि—विलापाक्षराणि, (“विलापः परिदेवनम्” इत्यमरः) लिखितपदानि यथा कदाऽपि न विलुप्तौ भवन्ति, तथा विलापाक्षराण्यपि सदैव प्रावर्तन्त इत्यर्थः । निधानीकृतानि इव—निहितानि इव, आस्पदीकृतानीवेत्यर्थः, सर्वे दुःखमयितद्दृष्ट्या जाता इति भावः ।

(१३३) ऊष्मेति ।—उष्मैः,—तप्तैः, अश्रुभिः,—नेत्रजलैः, दाहान्—भक्षी-

भीता इव न अभजत नेत्रोदराणि निद्रा । (१३४) निश्वास-
वातविधूता इव व्यलीयन्त हासाः । (१३५) निरवशेषदग्धा
इव च सन्तापेन न प्रावर्त्तत वाणी । कथासु अपि न अश्रूयन्त
परिहासाः । क्व अगमन्निति न अज्ञायन्त गीतगोष्ठः ।
(१३६) जन्मान्तरानीतानि इव न अस्मर्यन्त लास्यानि ।
स्वप्नेऽपि न अगृह्यन्त (१३७) प्रसाधनानि । वार्त्ताऽपि न
अलभ्यत उपभोगानाम् । नामापि न अकीर्त्यत आहारस्य ।
(१३८) खपुष्पप्रतिमानि आसन् आपानमण्डलानि । लोका-

भवनात्, भीता इव—तस्मा इव, नेत्रोदराणि—नयनान्तराणि, न अभजत—न सिषेवे,
सदैवाशङ्कया जागराब्धुवः, रात्रावपि निद्रां न लब्धवन्तः इति भावः ।

(१३४) निश्वासेति ।—निश्वासवातेन—नासामुखनिःसृतेन प्राणवायुना, विधूता
इव—सञ्चालिता इव, निरस्ता इवेत्यर्थः, व्यलीयन्त—विलयं गता इत्यर्थः, केऽपि न
जहसुः इति भावः ।

(१३५) निरवशेषदग्धा इव—निःशेषभस्मीकृतः इव, प्रावर्त्तत—उद्वर्त्तयित्वं,
वाणी—वाक् सदैव सर्वं मौनिनः अतिष्ठन् इति भावः । परिहासाः,—नमंश्चितानि,
व्यवहारतः ते दूरं सन्त, परिहास इति पदस्य केऽपि न उच्चरितवन्तः इति भावः । क्व—
कुत्र । अज्ञायन्त—अवुध्यन्त । गीतगोष्ठः,—सङ्गीतसभा, सङ्गीतात्मन्नापाः वा, सर्वैः
व्यथितान्तरत्वात् गानानि परित्यक्तानीति भावः ।

(१३६) जन्मान्तरानीतानि इव—जन्मान्तरप्राप्तानि इव, [“जन्मान्तरानीतानि”
इत्यत्र “जन्मान्तरानीतानि” इति पाठः,—जन्मान्तराय—पुनर्जन्मने, अनीतानि—गतानि,
सतानीत्यर्थः] लास्यानि—नर्त्तनानि, राजभवेन तस्मिन् प्राक् कदाऽपि नर्त्तनादिक-
मभवत् इत्यस्यापि संस्कारस्य विस्मृतिभावेन न स्मर्त्तुमशक्नुवन् तदवस्था इति भावः ।

(१३७) प्रसाधनानि—अलङ्काराः । वार्त्ताऽपि—प्रवृत्तिरपि, कथाऽपीत्यर्थः,
उपभोगानां—सम्भोगानां, सक्चन्दनवनिताविलासादीनामिति यावत् । अकीर्त्यत—
अकथयत, अश्रूयतेति यावत्, किमुत आहारः इति भावः ।

(१३८) खपुष्पप्रतिमानि—आकाशकुसुमनिभानि, अलीकानि इत्यर्थः ।
आपानमण्डलानि—पानगोष्ठीसमूहाः, (“आपानं पानगोष्ठिका” इत्यमरः) वयस्य-
भ्रंशस्यादिभिः सह मद्यपानार्थं समवेतनागरिकाणां समाजाः सपदि अकर्हिता इति

न्तरम् इव अनीयन्त वन्दिवाचः । युगान्तर इव अवर्तन्त निर्व-
तयः । (१३८) पुनरिव अदह्यत शोकाग्निना मकरकेतुः । दिवा-
ऽपि न अमुच्यन्त शयनानि । (१४०) जनैः जनैश्च महापुरुषविनि-
पातपिशुनाः समं समन्तात् समुदभवन् भुवने भूयांसो भूपतेः
अभावाय भयम् उत्पादयन्तो (१४१) भूतानां महीत्पाताः ।

भावः । लोकान्तरमिव—परलोकमिव, राजपुरी तदुच्चारणाभावादिति भावः, अनीयन्त—
प्राप्यन्त, महाराजसमुख्यता दुर्देवेनेति भावः । वन्दिवाच,—वैतानिकस्तयः ।
युगान्तर इव—युगावसान इव, कल्पान्त इवेति यावत्, अवर्तन्त—चरितम्, निर्वतयः,
—सुखानि, शान्तय इत्यर्थः, निस्तम्बता इति यावत्, प्रत्यावमाने जीवामज्ञात् यथा
सर्वत्र निस्तम्बं महाशक्तिः विराजते, तथा सर्वेषां मूकौभावात् तन्नापीति भावः,
(“निर्वति स्तब्धतावस्ते गमने च सुखेऽस्त्रियाम्” इति मेदिनी) ।

(१३८) मकरकेतुः,—कामः, पुनरिव—भूय इव, हरकोपाग्निना प्राक् दग्धोऽपीति
भावः, अदह्यत—दग्धोऽभूत्, सर्वदेव तत्प्रसङ्गराहत्यादिति भावः । अमुच्यन्त—
त्यक्तानि, दुश्चिन्ताऽवसादाधित्यादिति भावः, शयनानि—शय्याः ।

(१४०) जनैः जनैः,—मन्दं मन्दम्, अल्पशः इत्यर्थः, महापुरुषेति ।—महा-
पुरुषस्य—महाराजनस्य, विनिपातः,—विध्वंसनं, तस्य पिशुनाः,—सूचकाः, (“पिशुनो
खलमूचकौ” इत्यमरः) समं—युगपत्, समन्तात्—चतुर्दिक्षु, समुदभवन्—
प्रादुर्भूताः । भूयांसः,—बहवः, अभावाय—विनाशाय, तज्ज्ञापयितुमित्यर्थः, [“क्रिया-
धीपपदस्य—” (२।२।१४ पा०) इत्यादिना चतुर्थी] । उत्पादयन्तः,—जनयन्तः ।

(१४१) भूतानां—प्राणिनां, महीत्पाताः,—महान्तः,—प्रबलाः, उत्पाताः,
—प्रकृतिविपर्ययादुत्पाताः भूकम्पादयः ; तदुक्तं नारदमंहितायाम्,—“उत्पाता विविधा
लोके दिव्यभौमान्तरीक्षजाः । देवतौघाः प्रवृत्त्यन्ति पतन्ति प्रज्वलन्ति च ॥ मुहूर्गायन्ति
रोदन्ति प्रस्विद्यन्ति हसन्ति वा । वमन्त्यग्निं तथा धूमं स्नेहं रक्तं पथी जलम् ॥ अधोमुखं
प्रतिष्ठन्ति स्थानात् स्थानं व्रजन्ति वा । एवमाद्याश्च दृश्यन्ते विकाराः प्रतिमादिषु ॥ गन्धर्व-
नगरस्त्रेव दिवा गच्छददर्शनम् । गृहीत्वापातनं कष्टं नृणां रक्तप्रवर्षणम् ॥ गावर्षदाहो
दिग्दाहो भूमिकम्पो दिवानिशि । अनघौ च स्फुलिङ्गाः स्युज्वलन्तश्च विनेम्बनम् ॥
निशीन्द्रचापमण्डूकशिखरं श्वेतवायसम् । प्रतिस्पर्धाश्वतष्ठु स्युर्दिक्षु युगपद्भवेः ॥ जम्बूको
शामभवेशः केतूनाञ्च प्रदर्शनम् । काकानासा कुलं रावौ कपीतानां दिवा यदि ॥” इति ।

तथा हि (१४२) दोलायमानसकलकुलाचलचक्रवाला
पत्या साङ्गं गन्तुकामा इव प्रथमम् अचलत् धरित्री ।
(१४३) धान्वन्तरेः इव अन्तरे तस्मिन् स्मरन्तः परस्परस्फालन-
वाचान्वीचयो विजृम्भिरेऽर्णवाः । (१४४) भूभृदभावभीतानां
विततशिखाकलापविकटकुटिलाः केशपाशा इव ऊर्ध्वविभूवः

(१४२) दोलायमानेति ।—दोलायमानं—कम्पमानं, सकलानां—सर्वेषां,
कुलाचलानां—“महेन्द्रो मलयः सद्यः शक्तिमावृत्तपर्वतः । विन्ध्यश्च पारिपातश्च
सतेने कुलपर्वताः ॥” इत्यङ्गानां, चक्रवालं—मण्डलं यस्यां तथाभूता, (“चक्रवालत्वं
मण्डलम्” इत्यमरः) धरिवी—पृथिवी, पत्या—प्रभाकरवर्द्धनेन राज्ञेति भावः,
साङ्गं—सङ्ग, अचलत्—अकम्पत, पतिव्रतायाः पत्न्याः पतिमङ्गमनस्य
शान्त्वानुमोदितत्वेन तदाचारप्रतिपालनार्थमिति भावः, प्रथममद्वीत्यादयो भूमिकम्प-
प्रादुरासौदिति इदम्यम् ।

(१४३) धान्वन्तरेः—धन्वन्तरिरेव धान्वन्तरिः—प्रसिद्ध स्वर्गविशेषः तस्य
[कक्षेऽपि षष्ठी] धन्वन्तरिमित्यर्थः, [“धान्वन्तरे” इत्यत्र “धन्वन्तरेः” इति पाठोऽपि स
प्राच्यः] स्मरन्तः,—यदि इदानीं धन्वन्तरिरस्मदाश्रयेऽस्थास्यत्, तदा राजानमरोगि-
णम् अकरिष्यदित्येवं चिन्तयन्त इति यावत्, तस्मिन् अन्तरे—अवसरे, परस्परंति ।—
परस्परस्य—अन्तोऽन्तस्य, आस्फालनेन—संस्फालनेन, ताडनेनेत्यर्थः, वागाडस्वरेणति भावः,
वाचान्वाः,—नन्दस्य इत्यर्थः, [कृत्स्नं बहु भावते इत्यर्थः “आलज्जाटौ बहुभाषिणि”
(५।२।१२५ पा०) “कृत्स्न इति वक्तव्यम्” (वा०) इत्यालच्] वीचयः,—तरङ्गाः
येषां ते, अर्णवाः,—समुद्राः, विजृम्भिरे—चञ्चुभूः, अन्तोभ्याः समुद्रा अपि भूपाल-
निधनोपातमहावासेन क्षुभिताः बभूवुः इति भावः । पुरा धन्वन्तरेः समुद्रगर्भस्थितिः
पश्चात् तदुत्थानस्य पुराणेषु प्रसिद्धम् ; तथा च,—“अथोद्वेगमध्यमानात् काश्यपे-
रमृतार्थिभिः । उदतिष्ठत् महाराज । पुरुषः परमाद्भुतः ॥ अमृतापूर्णकलसं विभक्तुं
बलयभूषितः । धन्वन्तरिरिति ख्यात आयुर्वेददृग्निगमभाक् ॥” इति ।

(१४४) भूभृदिति ।—भूभृतः,—राज्ञः, अभावात्—भावित्रिमाशात्, भीताः,
—शङ्किताः तासां, राज्ञः टिकपालांशमभ्युतत्वात् पतिवियोगाच्चांनमिति भावः,
ककुभां—दिशो, केशपाशा इव—केशनिश्चया इव, विततेति ।—विततेन—विस्तृतेन,
शिखाकलापेन—ज्वालाविशेषेन, [“विततशिखाकलापः—” इत्यत्र “विततशिखि-
कलापः—” इति पाठः,—विततेन—विस्तृतेन, शिखिकलापेन—अग्निसमूहं, अनन्त-

धूमकेतवः ककुभाम् । (१४५) धूमकेतुकरालितदिष्णुं
दिक्पालारब्धायुष्कामहोमधूमधुम्नमिव अभवत् भुवनम् ।
(१४६) भ्रष्टभासि तप्तकालायसकुम्भवभ्रुणि भानुमण्डले
भयङ्करकबन्धकायव्याजेन कोऽपि पार्थिवप्राणितार्थी पुरुषोप-
हारमिव उपजहार । (१४७) ज्वलितपरिवेशमण्डलाभोग-

श्रिखावत्प्रभानिचयेनित्यर्थः ; अन्वयः,—श्रिखिनः,—मयूरस्य, कलापेन—वह्निं,
("श्रिखी वज्री बलीवर्हः..... मयूरे कुक्कुटे....." "कलापः संहृतौ वह्निं...")
इति च मेदिनी) विकटाः,—उत्कटाः, कुटिलाः,—भङ्गिभूत इत्यर्थः, धूमकेतवः,—
उत्पातमूचकाः यद्दिविशेषाः, अग्रयथ, ऊर्ध्वभ्रुवः,—उत्तमः ; उत्तम कालिदासेन,
—"उपप्रवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः" इति ; भोतानां केशपाशाश्च ऊर्ध्वभिवन्ति,
अग्ररपि ऊर्ध्वज्वलनं प्रसिद्धम् ।

(१४५) धूमकेतविति ।—धूमकेतुभिः,—उत्पातविशेषैः, अग्निभिश्च, ("स्याद्धूम-
केतुरुत्पातमेदं वैश्वानरं पुमान्" इति मेदिनी) करालितानि—भीषणौकतानि,
व्याप्तानि च, दिशां—ककुभां, मुखानि यस्य तथोक्तम्, अत एव दिक्पालेति ।—
दिक्पालैः,—इन्द्रादिभिः लोकपालैः, आरब्धस्य—उत्पातशक्तये प्रक्रान्तस्य, आयु-
ष्कामस्य—राशः आयुर्वर्हेनार्चमभिनिषितस्य, होमस्य—दैवयज्ञस्य, धूमे, धूममिव—
धूमलमिव, कण्वलोहितमिवेति यावत् । उत्पातधूमबहुलवत्त्वात् तथोक्तेषां ।

(१४६) भ्रष्टेति ।—भ्रष्टाः,—च्युताः, भासः,—दीपयः यस्य तथोक्ते, निष्प्रभं
इत्यर्थः, धरित्रीपतेः तदानीं भूलोकव्यागोदयोगेन तीव्रशोकीदयात् वैषम्यप्रादुर्भावः
इत्याशयः, तमेति ।—तप्तम्—अग्न्युत्तापेन उत्थं, यत् कालायसं—कण्ववर्णं-
लोहविशेषः, तस्य कुम्भः,—तन्निर्मितकलस इत्यर्थः, तद्वत् बभू—पिङ्गलं तस्मिन्-
भानुमण्डले—सूर्यबिम्बे, [अधिकरणे सप्तमी] भयङ्करेति ।—भयङ्करः,—भय-
जनकः, कबन्धकायः,—क्रियायुक्तमपमूर्च्छकत्ववरं, सक्रियं क्षिप्रशिरःशरीरमित्यर्थः,
("कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्च्छकत्ववरम्" इत्यमरः) तस्य व्याजेन—मिश्रेण, कोऽपि, जन
इति शेषः, पार्थिवेति ।—पार्थिवस्य—राशः, प्राणितं—जीवितं, तस्य अर्था—तत्काम
इत्यर्थः, पुरुषोपहारमिव—नरबलिमिव, उपजहार—उपहृतवान्, पुरुषोपहारेण
सूर्यदेवम् आराधितवान् इव इत्युक्तेषां, सूर्यमण्डलं निष्प्रभं जातं, तथा तत्
कबन्धकाकारश्च समदृश्यत इति भावः ।

(१४७) ज्वलितेति ।—ज्वलितस्य—प्रदीप्तस्य, परिवेशमण्डलस्य—परिधिवल-

भास्वरो जिष्टज्ञाजृम्भमाणस्वर्भानुभयात् उपरचिताग्निप्राकार
इव प्रत्यदृश्यत श्वेतभानुः । (१४८) अवनिपतिप्रतापप्रसाधिताः
प्रथमतरकृतपावकप्रवेशा इव अदृश्यन्त अनुरक्ता दिशः । (१४९)
स्रुतशोणितशीकरासारारुणिततनुः अनुमरणाय प्राहृतपाटलां-
शुकपटेव अदृश्यत वसुधावधूः । (१५०) नराधिपविनाश-

यस्य, आभोगेन—वेष्टनेन, भास्वरः,—दीप्यमानः, जिष्टचरिते ।—जिष्टचया—
यहीतुमिच्छन्ता, यासेच्छयेति यावत्, जृम्भमाणः,—मुखं व्याददत्, यः स्वर्भानुः,—
राहुः, (“तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैद्धिकेयो विधुनुदः” इत्यमरः) तस्मात् भयं—वासः
तस्मात्, उपरचितेति ।—उपरचितः,—मण्डलाकारेण कल्पितः, राहुप्रवेशनिवा-
रणार्थमिति भावः, अग्निप्राकारः,—अग्निमयी वरणः येन तथाविध इव, (“प्राकारी
वरणः सालः” इत्यमरः) श्वेतभानुः,—सितांशुः, चन्द्र इत्यर्थः, प्रत्यदृश्यते
—अलक्ष्यते, सुधांशीः रक्तवर्णपरिवेशस्य जगदमङ्गलमूचकत्वात् इति भावः ।

(१४८) अवनौति ।—अवनिपतेः,—राज्ञः प्रभाकरवर्द्धनस्य, प्रतापेन—प्रभावेण,
कीषदण्डजेन तेजसेति यावत्, (“स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कीषदण्डजम्” इत्यमरः)
प्रसाधिताः,—आवर्जिताः, अलङ्कृताश्च, प्रथमेति ।—प्रथमतरम्—अतिपूर्वमेवमित्यर्थः,
महाराजस्वर्गारोहणात् पूर्वमेवेति भावः, कृतः—अनुदितः, पावके—अग्नौ, प्रवेशः
याभिः तथाभूता इव, अदृश्यन्त—दग्धा अभवन्, अनुरक्ताः,—वशीभूताः, लीहित-
सर्वावयवाः वा, अनुरागिण्यः कामिन्त्यश्च, अनुरागिण्यः कामिन्यः यथा पत्युर्मरणं
निश्चितं विभाव्य तन्मरणात् पूर्वमेव अग्नौ प्रविशन्ति, तथा दिग्बन्धोऽपौति भावः,
दिग्दाहोऽभूदिति फलितम् । एतेन दिग्बन्धुनां स्वीयात्वमुपेक्षितं, “पतिव्रता स्वीया”
इत्यादिलक्षणसमन्वयात् इत्याशयः ।

(१४९) स्रुतेति ।—स्रुतानां—अरितानामित्यर्थः, शोणितानां—रक्तानां, शीकरा-
सारिण—विन्दुधारया, अरुणिता—रञ्जिता, रक्ताक्तैत्यर्थः, तनुः,—कलिवरं यस्याः तथा-
भूता, वसुधावधूः,—वसुधा—पृथ्वी एव, वधूः,—राजपत्नीति भावः, अनुमरणाय—
पत्युर्मरणात् परं मरणाय, सहमरणाय वा, प्राहतेति ।—प्राहते,—आच्छादितः, परिहित
इति यावत्, पाटलः,—रक्त इति भावः, अंशुकपटः,—वस्त्ररूपसावरणं यया तथाभूता
इव, अनुमरणे तादृशवस्त्रपरिधानस्याचारवत्त्वात् इति भावः, भुवनभयङ्करी रक्तवर्षिः
अभूदिति फलितम् ।

(१५०) नराधिपेति ।—नराधिपस्य—राज्ञः, विनाशिन—मरणेन, भाविना

सम्भ्रमभीतैः लोकपालैः इव कालायसकवाटपुटैः अकालकाल-
मेघपटलैः अरुध्यन्त दिग्द्वाराणि । (१५२) प्रेतपतिप्रयाणप्रहताः
पटवः पटहा इव आरटन्तो हृदयस्फोटनाः पस्फायिरे निर्घातानां
घोरा निर्घोषाः । (१५२) निकटीभवद्युममहिषखुरपुटोद्धृता
इव द्युमणिधाम धूसरीचक्रुः क्रमेलककचकपिलाः पांशुवृष्टयः ।

इति भावः, यः सम्भ्रमः,—आवेगः, तस्मात् भीताः,—वन्ताः तैः, तस्य लोकपालसख-
त्वादिति भावः, लोकपालैः,—इन्द्रादिभिः, कालेति ।—कालायसं—कृष्णवर्ण-
लोहविशेषः, तस्य कवाटानां पटानि—आवरणानि तैरिव, कृष्णलौहनिर्मितकवाटपर-
स्परभिरिवेति यावत्, अकालेति ।—अकालं—असमये, प्रादुर्भव्यतिरिक्तं इत्यर्थः, ये
कालमेघाः,—नौलनीरदाः, तेषां पटलानि—वन्दानि तैः, दिग्द्वाराणि—दिशां दार-
दृशाः, अरुध्यन्त—आच्छाद्यन्त, राज्ञः प्रतापेन लोकपाला निष्कण्टकं स्वं स्वमधिकारं
पालयन्ति स्म, इदानीं तन्निधनेन असुराणां प्रादुर्भावात् पुनः स्वाधिकारेषु उपटवी
भविता इति आशङ्क्या कवाटावरणेन तन्निरोधयाञ्चक्रुः इति भावः, अकालमेघो-
दयरूपा उत्पाताः प्रादुरासन् इति निष्कर्षः ।

(१५१) प्रेतैः ।—प्रेतपतेः,—चलकस्य, प्रयाणे—यात्रायां, प्रहताः,—
ताडिताः, पटवः,—गम्भीरवा इत्यर्थः, पटहा इव—वादिचमेदा इव,
आरटन्तः,—मदन्तः, हृदयस्फोटनाः,—हृदयविदारिण इत्यर्थः, निर्घातानां—
“यदन्तरौ चै बलवान् मारुतो मरुताहतः । पतत्यथः स निर्घातो जायते वाक्-
सम्भवः ॥” इत्युक्तलक्षणां परस्परप्रहतवायुविशेषाणां, घोराः,—दारुणाः, निर्घोषाः,
—शब्दाः, पस्फायिरे—ववधिरे, उदभवन् इत्यर्थः, हृदयकम्पनोच्चलध्वानोद्गमस्य
जगज्जीवदारुणदुःखज्ञापकत्वात् इति भावः ।

(१५२) निकटीभवदिति ।—निकटीभवन्—समीपमागच्छन्, यमस्य—कृता-
न्तस्य, राज्ञः प्राणानामादातुरिति भावः, यो महिषः,—वाहनमित्यर्थः, तस्य खुराणां
—शफानां, पुटैः,—युगलैः, उद्धृता इव—उत्क्षिप्ता इव, [“खुरपुटोद्धृताः” इत्यत्र
“खुरपुटोद्धृताः” इति पाठे,—खुरपुटैः उद्धृताः,—सञ्जाताः, उद्धृता इत्यर्थः]
क्रमेलकेति ।—क्रमेलकस्य—उष्ट्रस्य, (“उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाङ्गाः” इत्यमरः)
कचा इव—केशा इव, लोमानि इव इति यावत्, (“कचः केशः शिरोरुहः” इत्यमरः)
कपिलाः,—धूसराः, पांशुवृष्टयः,—रजोवर्षणानि, द्युमणेः,—सूर्यस्य, (“सूरसूर्याय-
मादित्यः” इत्यमरः) द्युमणिसरणिर्मितः—” इत्यमरः) धाम—स्थानम्, अन्तरीक्षमित्यर्थः,

(१५३) विरसविराविणीनाम् उन्मुखीनां शिखिनो
ज्वालाः प्रतीच्छन्त्य इव पतन्तीः उत्कां
नभसो ववाशिरि शिवानां राजयः । (१५४) राज-
धामनि धूमायमानकवरीविभागविभावितविकाराः प्रकीर्ण-
केशपाशप्रकाशितशोका इव प्राकाशन्त प्रतिमाः कुलदेवतानाम् ।
(१५५) उपसिंहासनमाकुलं कालरात्रिविधयमानवृजिन-

धूमरीचक्रः,—धूमवर्णीकृतवन्तः, कदाद्यामासुः इति भावः, महापुरुषनिपातरूपधीर-
विप्रवादबोधकः पांशुवष्टिरोप्यातः प्रादुरभवदिति निष्कर्षः ।

(१५३) विरमेति ।—विरसं—कठोरं, [“विरस—” इत्यत्र “विरस—”
इति पाठे,—विरसं—विसरं यथा तथा, उच्चैरित्यर्थः] विरुवन्ति—नटनीति
तथोक्तानां, कर्कशनिनादिनीनाम् इत्यर्थः, उन्मुखीनाम्—ऊर्ध्वमुखीनां, शिवानां राजयः,
—शृगालवन्दानि, शिखिनः—अग्नेः, ज्वालाः,—शिखाः, प्रतीच्छन्त्य इव—गच्छन्त्य
इव, जिघृक्षव इव इति यावत्, तमिस्रायां विवृतमुखीनां तासां मुखान्तः ज्वलन्तग्न-
वत् परिदृश्यमानत्वादिति भावः, नभसः,—आकाशात्, पतन्तीः,—भ्रमन्तीः,
उत्काः,—ज्वलन्मण्डपप्रलम्बदण्डमुद्गराद्याकृतितन्त्रजोविशेषान्, “वृहच्छिखा च सृज्याया
रक्तनीलशिखीञ्ज्वला । पौरुषौ च प्रसाद्येन उत्का नानाविधा स्मृता ॥” इत्युक्तलक्षणाः
इत्यर्थः, ववाशिरि—आहतयन्ति स्म, तदानीम् उत्कामुख्यः वदनेभ्यः आग्निशिखा उद्गीर्य
कठोरं न्यनदन्, उत्कापाताश्च अभवन् इति, वाक्यार्थः ।

(१५४) राजधामनि—राजमन्दिरे, धूमेति ।—धूमायमानेन—धूममुद्गम-
न्निति धूमायमानः तेन, केदाभ्यङ्गाभावात् रुचेणेत्यर्थः, कवरीविभागेन—केशनिचयेन
इत्यर्थः, विभावितः,—प्रकटितः, विकारः,—विकृतिभावः यासां ताः, अत एव
प्रकीर्णैति ।—प्रकीर्णेन—विचित्रेन, समन्तादालुलायितेन इति यावत्, केशपाशेन—
कुन्तलकलापेन, प्रकाशितः,—प्रकटितः, शोकाः,—यक् याभिः ता इव, प्राकाशन्त
—अराजन्त, शोकात्ता इव अलक्ष्यन्त इति भावः, गृहदेवप्रतिमानां स्वयमर्चा-
प्रसाधनशृङ्गारविमर्दस्य देशतापकरत्वज्ञापनात् इति बोध्यम् ।

(१५५) उपसिंहासनं—सिंहासनस्य समीपे, कुलदेवतानां राज्ञो वा इति
भावः, [“अन्यथं—” (२।१।६ पा०) इत्यादिना समीप्यार्थेऽन्यथीभावः] आकुलं—
चञ्चलं, काक्षति ।—कालरात्रेः,—सर्वजन्तुमरणोपलक्षितायाः कल्याणरात्रेः,

वेणीवन्धविभ्रमं विभ्राणं बभ्राम भ्रामरं पटलम् । (१५६) अटताम्
अन्तःपुरस्य उपरि क्षणमपि न शशाम व्याक्रीशी वायसानाम् ।
(१५७) श्वेतातपत्रमण्डलमध्यात् जीवितमिव राज्यस्य सरस-
पिशितपिण्डलोहितं चञ्चच्चक्षुः उच्चैः उच्चखान खण्डं माणिक्यस्य
कूजन् जरद्गुह्रः । महोत्पातदूयमानश्च कथमपि निनाय निशाम् ।

(१५८) अन्यस्मिन् अहनि समीपमस्य राजकुलात् द्रुत-

संहाररज्ज्याः इत्यर्थः, मृत्पट्टव्या इति भावः, विभ्रयमानाः,—विस्फोटकाणां, वृजिनः,
—कुटिलः, (“हृजिन कश्चिं क्लीबं केशं ना कुटिलं विभ्रं इति अर्थादौ”) यः
वेणीवन्धः,—केशवन्धः, केशविन्यास इति यावत्, तथा विन्यासः,—विलासः तं,
विभ्राण—दधानं, भ्रामर पटलं—भ्रामरपटलं, बभ्राम—बभ्रति या निशामं परितः
अकस्मात् दूरैरकमहानामाकुलमणं लोकमङ्गलमयकम् इति भावः । अतः अन्यस्य
विनम कथमन्यो विभ्रतु इति वेणीवन्धस्य विनममिव विलासमिति निस्वानविस्मयप्रतीतिः
निदर्शनादलङ्कारः । तदुक्तं दर्पण,—“सम्भवनं वस्तुसम्बन्धोऽतस्मिन् वासिप कुर्वावत् ।
यत् विस्वानुविन्धत्वं बोधयेत् सा निदर्शना ॥” इति ।

(१५६) अटतामिति ।—अन्तःपुरस्य—यवरीधस्य, उपरि—उर्ध्वदिशि, अटतां
—नसरता, वायसानां—काकानां, व्याक्रीशी—विह्वलप्रवर्धयिषा, क्षणमपि—
कियत्कालमपि, न शशाम—न निवृत्त इत्यर्थः, अविच्छिन्नकाले कालपरिताना जनपद-
भोतिसंचारकत्वात् ।

(१५७) श्वेतातपत्रमण्डलमध्यात्—मण्डलाकारश्वेतातपत्रमण्डलात्, श्वेतातपत्रस्य
समाजा एव धार्यमाणत्वादिति भावः, समीपेति ।—सरसम्—
अपर्यापिततया शोणितार्द्रं, मयस्कम् इति भावः पिशितपिण्डं—मांसखण्डं,
तद्वत् लोहितं—रक्तम् । चञ्चच्चक्षुः—चञ्चली—आसिपरीमिव स्फुरती, चक्षुः—
दोष्टिः यस्य तथाभूतः । उच्चखान—उत्खातवान्, उत्पाटितवान् इत्यर्थः । कूजन्—
विरसं नदन्, जरद्गुह्रः,—जरन्—स्थविरः, गुह्रः,—“शकुजि” इति प्रसिद्धः
पक्षिविशेषः । महति ।—महद्भिः,—प्रयत्नैः, अतिभयजनकैः इति भावः, उत्पातः,—
प्रागतैः अशुभमूचकैः भूकम्पादिभिः, दूयमानः,—सन्तप्यमानः, हर्ष इति शेषः ।

(१५८) “अन्यस्मिन्” इत्यस्य “वेला इति नास्तीति यशोवत्याः प्रतीहारी
आजगाम” इति अर्थेण सम्बन्धः । अस्य—हर्षस्य, समीपं—निकटं, [ह्यन्त-
रुपसम्बन्धोऽपि ईत्” (६।३।८७ पा०) इति ईत्वम्] राजकुलात्—राजभवनात्

गतिवश-विशीर्यमाणालङ्कार-भाङ्गारिणी विजयघोषणेव
विषादस्य, (१५८) आकुलचरणचलत्तुलाकोटिकणितवाचालिताभिः
उद्गीवाभिः किम् ? किम् ? इति पृच्छ्यमानेव दूरादेव भवन-
हंसीभिः, (१६०) खलितविशालश्रीणिशिञ्जानरशनानु-
राविणीभिश्च वाष्पान्वा समुपदिश्यमानमार्गेव गृहसारसीभिः,
(१६१) अट्टकवाटपट्टसङ्घट्टस्फुटितललाटपट्टरुधिरपटलेन
पटान्तेन इव रक्तांशुकस्य मुखम् आच्छाद्य प्ररुदती,

राजान्तःपुरादित्यर्थः, वेलां विशिनष्टि, द्रुतेति ।—द्रुतर्गातवशेन—शोषगमनवगेन,
विशीर्यमाणैः,—खलद्भिः, अलङ्कारैः,—भूषणैः, भाङ्गारिणी—भाङ्गारशब्दवती, अत
एव विषादस्य,—दुःखस्य, विजयघोषणा इव—विजयस्वापनी इव, वीर्यरटना इव
इत्यर्थः, विजयिनां त्वरितजयघोषणाप्रचारस्य स्वाभाविकत्वात् इति भावः ।

(१५८) आकुलति ।—आकुलयीः,—आस्थिरयीः, समविषमस्थानानव-
शेनेन विविधयोरिति भावः, चरणयीः,—पादयीः, चलन्तीः,—चल्ययीः, तुला-
कांथ्योः,—नूपुरयीः, (“पादाङ्गदं तुलाकोटीं मञ्जीरं नूपुरोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः)
कणितेन—रषितेन, वाचालिताः,—मुखरीकृताः ताभिः मञ्जीरराविणीनां हंसीनां
नूपुरवशवर्णेन तदनुकरणशैलत्वादिति भावः, उद्गीवाभिः,—उन्नमितकम्बराभिः,
भवनहंसीभिः,—गृहपालितहंसीभिः, पृच्छमाना—अनुयुज्यमाना, अतिव्ययसञ्चरणं
किमर्थं क्रियते ? इति प्रश्नः कृत इव इति भावः ।

(१६०) वाष्पान्वा—अश्रुप्रवर्णं दृष्टिशक्तिहीना इति यावत्, राज्ञः शोकादिति
भावः, अत एव खलितेति ।—खलितानां—स्वस्थानात् भ्रष्टां, शिथिलीभूतामित्यर्थः,
शोण्यां—नितम्बं, शिञ्जानां—खनन्तीं, रशना—काक्षीम्, अनुकवलि—अनुनदन्तीति
तथोक्ताभिः,—गृहसारसीभिः,—भवनस्थसारस्योषिद्भिः, मार्गिति ।—समुपदिश्यमानः,
—प्रदर्शयमानः, मार्गः,—पथः, यस्याः यस्य वा तथोक्ता, दृष्टिहीनत्वे पथप्रदर्शनस्य
सञ्जनाचारत्वात् इति भावः । सारसयोषितः रशनारणनवत् कवलि इति प्रसिद्धिः ।

(१६१) अट्टेति ।—अट्टस्य—अलक्षितस्य, महाचीमात् व्यस्ततया
वाष्पान्वतया वेति भावः, कवाटपट्टस्य—कवाटफलकस्य, सङ्घट्टेन—सङ्घर्षेण,
स्फुटितात्—आहतात्, विटोण्यात् इत्यर्थः, ललाटपट्टात्—भालफलकात्,
निःसृतमिति शेषः, यत् रुधिरपटलं—रक्तनिचयः तेन, रक्तांशुकस्य—रक्तवस्त्रस्य,
पटान्तेन इव—अञ्जलेन इव, मुखमाच्छाद्य—अवगुण्ठय ।

(१६२) सन्तापबलविलीनकनकवलयरसधारामिव वेदलताम्
उत्सृजन्तो, (१६३) मुखमरुत्तरङ्गितामुत्तरीयांशुकपटीं स्फुरन्तीं
फणिनी इव निर्मोकमञ्जरीम् आकर्षन्ती, नम्रांससंक्षिप्ता
अनिलविलोलेन नीलतमेन तमालचीरचीवरेणैव शोकोचितेन
धम्मिल्लरचनारहितेन शिरोरुहसञ्चयेन चञ्चता प्रावृतकुचा,
(१६४) कुचताडनपीडया समुच्छूनाताम्रश्यामतलं मुहुर्मुहुः
अत्युष्णांशुप्रमार्जनप्रदग्धम् इव करकिशल्यं धुनाना,

(१६२) सन्तापेति ।—सन्तापस्य—शोकजीतापस्य. बलिन—वेगिन, विलीनस्य
—गलितस्य, कनकवलयस्य—स्वर्णकङ्कणस्य, रसधारामिव—द्रवपरम्परामिव, वेद-
लतां—प्रतीहारत्वेन स्वेन प्रियमाणां वेदयष्टिम्, उत्सृजन्तो—पातयन्तो ।

(१६३) मुनेति ।—मुखमरुता—मुखवायुना, मुखनिःसृतं शोकीद्रवदीर्घ-
निश्वासेन इति भावः, तरङ्गिता—सञ्जाततरङ्गा तां, कुचितामिति चञ्चलामिति वा भावः,
[“तटस्य—” (५।२।३६ पा०) इत्यादिना इतच्] स्फुरन्तीं—प्रेङ्गलीम्, उत्तरीयांशुकपटीम्
—उत्तरासङ्गवसनं, फणिनी—सुजङ्गी, निर्मोकमञ्जरीमिव—कञ्चुकवङ्गरीमिव, आकर्षन्ती
—निरुन्धाना इत्यर्थः, वैकल्येऽपि स्त्रीजनस्वभावसिद्धाचारात् इति भावः । नम्रांस-
संक्षिप्ता—नम्रा—आनते, अंसे—स्वल्पदेशे, ससते—लम्बते इति तद्योक्तेन,
अनिलविलोलेन—मरुत्तरलेन, नीलतमेन—अतिनीलेन, तमालेति ।—तमालस्य—
कालस्कन्धाख्यद्रवभेदस्य, चीरचीवरेणैव—सूक्ष्मत्वगुणैश्च वसनेनैव, शोककान्ते तद्वहास-
ग्रहणस्याचारात् इत्याश्रयः, शोकोचितेन—शोकसमययोग्येन, धम्मिल्लरचनारहितेन
—असंयतेन, बन्धनरहितेनेत्यर्थः, (“धम्मिल्लः संयताः कचाः” इत्यमरः) चञ्चता—क्षुभ्रता,
शिरोरुहसञ्चयेन—केशनिचयेन, प्रावृतकुचा—आच्छादितस्तनी ।

(१६४) कुचेति ।—कुचयोः—स्तनयोः, ताडनम्—आघातः, तेन या पीडा
—व्यथा तथा, समुच्छूनेति ।—समुच्छून्—सम्यक् स्फोटितम्, आताम्रम्—आरक्तं,
श्यामञ्च—कृष्णञ्च, तलं यस्य तथाभूतम्, अत्युष्णेति ।—अत्युष्णानाम्—अतिसन्धान-
नाम्, अतिदीर्घादेकात् इति भावः, अश्रूणां—नेत्रजलानां, प्रमार्जनेन—प्रोक्षणेन,
प्रदग्धं—प्रकर्षेण पुष्टमिव, करकिशल्यं—हस्तपङ्कजं, धुनाना—कम्पयन्ती, सञ्चाल-
यन्ती इत्यर्थः, शोकावेगेन बन्धसि कराघातम् अश्रुप्रमार्जनं तथा द्रुतगमनवशात्
हस्तकम्पनञ्च कुर्वन्तीति भावः ।

(१६५) चक्षुर्निर्भरे शीर्यति स्त्रपयन्ती इव शोकाग्निप्रवेशाय
स्वकपोलतलप्रतिविम्बितम् आसन्नलोकं, (१६६) लोललोचन-
प्रवृत्तैः तरलैः तारकांशुभिः श्यामायमानम् आत्मदुःखेन दिवस-
मपि दहन्ती इव “क कुमारः ? क कुमारः ?” इति पुरुषं
पृच्छन्ती, वेलेति नाम्ना यशोवत्याः प्रतीहारी आजगाम ।
(१६७) विषमलोकलोचनप्रत्युद्गता च उपसृत्य कुट्टिमन्यस्त-
हस्तयुगला गलन्तीभिः सिञ्चन्ती इव शुष्यन्तं दशनदीधिति-
धाराभिः आधूसरम् अधरम् अधोमुखी विज्ञापितवती,—“देव !

(१६५) शीर्यति — गलति. प्रसरतीत्यर्थः, चक्षुर्निर्भरे — नेत्रवारिप्रस्रवणे, (“उत्सः
प्रस्रवणो वारिप्रवाहो निर्भरो भरः” इत्यमरः) स्वेति ।—स्वस्य — आत्मनः,
कपोलतले — गण्डदेशे, अबिरलनयनमलिन प्रचालनादतिस्फुटं इति भावः,
प्रतिविम्बितं — प्रतिफलितम्, आसन्नलोक — पार्श्ववर्तिनं जनमित्यर्थः, स्त्रपयन्ती इव —
खानं कारयन्तीव, कृतखानस्याचारवतः शरीराह्वनाय कृशानुप्रवेशाधिकारात् इत्याशयः ।

(१६६) लोलति ।—लोलान् — चञ्चलान्, लोचनान् — नयनान्, प्रवृत्ताः —
तिःसृताः तैः, तरलैः — स्फुरद्भिरित्यर्थः, तारकांशुभिः — तारकायाः, — कनौ-
निकायाः, (“तारकाऽन्तः कनौनिका” इत्यमरः) अंशुभिः, — मयूखैः, श्यामायमानं —
मलिनायमानम् । आत्मदुःखेन — स्त्रीयशोकसन्तापेन इत्यर्थः, दहन्तीव — भस्मी-
कुञ्जतीव, दग्धं श्यामी भवतीति भावः, एतेन तदा अपराहः सञ्जातः इति
सूचितम् । पुरुषम् — अनियतं जनं, यं कश्चित् पश्यति, तमेवेति भावः । प्रतीहारी
— दाररक्षिणी ।

(१६७) विषमिति ।—विषमनां — विषादयुक्तानां, [“रदाभ्यां—” (पा० ४२
पा०) इत्यादिना निष्ठायाः, धातोर्दकारस्य च नत्वम्] लोकानां — जनानां,
लोचनैः, — नयनैः, प्रत्युद्गता — प्रव्युत्थिता, देव्याः प्रतीहारीत्वात् सम्मानप्रदर्श-
नार्थमिति भावः । कुट्टिमन्यस्तहस्तयुगला — कुट्टिमे — गृह्णाम्यन्तरतलं,
न्यले — निहिते, हस्तयुगले — करद्वये यथा तथाभूता, भूतल-
मृष्टं करोति यावत्, शोकक्षामतया स्थातुमसामर्थ्यात् अवलम्बनार्थं, प्रभुसमीपे
ताडशस्त्रप्रदर्शनस्य अनुजीविनाम् अवश्यकर्तव्यत्वाद्वा इति भावः, गलन्तीभिः, — रुक्-
न्तीभिः, दशनदीधितिधाराभिः, — दन्तकिरणपरम्पराभिः, विमलवारिधारावत् प्रतीय-
मानाभिरिति भावः, शुष्यन्तं — शीघ्रमापद्यमानं, शोकसन्तापादिति भावः, कृत

परित्रायस्व परित्रायस्व, जीवत्येव भर्त्तरि किमपि अध्ववसितं देव्या” इति ।

ततस्तत् (१६८) अपरम् आकर्ण्य च्युत इव सत्त्वेन, द्रुत इव दुःखेन, आचान्त इव चिन्तया, तुलित इव तापेन, अङ्गीकृत इव आतङ्गेन अप्रतिपत्तिः आसीत् ; आसीच्च अस्य चेतसि (१६९) प्रतिपन्नसंज्ञस्य,—“बहुशोऽपि हृदये दुःखाभिषङ्गो निपतन् अश्मनौव लोहप्रहारः कठिने हुतभुजम् उत्थापयति, न तु भस्मसात्करोति मे निरनुक्रोशस्य कायम्” इति । उत्थाय च

पञ्च अधोमुखम्—आपाकुम्, अधरम्—अधीरदनच्छदं, सिञ्चन्तीव—आर्द्रोत्कुर्वन्तीव, अधोमुखी—अवनतवदना । लोकेऽपि सर्वे अधःस्थद्रव्यमिञ्चनकादि अधोमुखा भवन्तीति दृश्यते । भर्त्तरि—स्वामिनि, राज्ञि प्रभाकरवर्द्धने इति यावत् । किमपि—अनिर्वचनीयम्, अतिशीघ्रतया वक्तुमशक्यमिति भावः । अध्ववसितम्—उदयुक्तं, देव्या—यशोवत्या ।

(१६८) अपरम्—अन्यत्, अगुभमित्यर्थः, श्लोककारणमिति भावः । च्युत इव—भट इव, सत्त्वेन—बलेन, अतिदुर्बल इत्यर्थः । द्रुत इव—गलित इव, दुःखाभङ्गिनिमग्न इत्यर्थः, अतिकारुण्यरसीद्रेकात् इति भावः । आचान्त इव—निपीत इव, विन्तामय इत्यर्थः । तुलित इव—लघुतां नीत इव, तापेन—उष्मणा, श्लोकाग्निमेत्यर्थः, श्लोकावसन्न इति यावत् । अङ्गीकृत इव—क्रोडनिहित इवेत्यर्थः, आतङ्गेन—शङ्कया, मयाक्रान्त इत्यर्थः । अप्रतिपत्तिः,—इतिकर्तव्यताविमूढः, मूर्च्छित इवेत्यर्थः, [अव च्युतत्वं द्रुतत्वादीनां सर्वांशमेव क्रियाणाम् उत्कटैककोटिकसंशयीदयादुत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ।

(१६९) प्रतिपन्नसंज्ञस्य—लब्धचेतस्य । बहुशः,—बहुवारान्, पुनःपुनरपीत्यर्थः, कठिने—हृदे, अश्मनि—प्रक्षरे, लोहप्रहारः,—लौहाघात इव, निरनुक्रोशस्य—निर्द्वयस्य, निरुहस्येति यावत्, मे—मम, कठिने हृदये—अकःकरणि, निपतन्—आविशन्मित्यर्थः, दुःखाभिषङ्गः,—दुःखाभिघातः, हुतभुजम्—अग्निम्, उत्थापयति—जनयति, न तु भस्मसात् करोति—न दहत्येव, अतिकठोरहृदयत्वादिति भावः, यथा लोहादृतास्त्रि कठिनप्रस्तरात् अग्निहविष्ठते, न तु स प्रस्तरः तदुद्धृतेन तेन दग्धीक्रियते, तथा वाषाणकठौरे मम हृदयेऽपि पुनः पुनरापतन् दुःखातिशयः श्लोकाग्निं प्रवर्धयत्येव, न तु तेनाग्निना मां निःशेषं दहति, अहो ! कष्टम् इति निष्कर्षः ।

त्वरमाणोऽन्तःपुरम् अगात् । (१७०) तत्र च मर्त्तुमुद्यतानां
 राजमहिषीणाम् अमृणोत् दूरादेव,—“तात ! चूत ! चिन्तय
 आत्मानं, प्रवसति ते जननी । वत्स ! जातौगुच्छ ! गच्छामि,
 आपृच्छस्व माम् । मया विना अद्य अनाथा भवसि भगिनि !
 भवनदाडिमसते ! । रक्ताशोक ! मर्षणीयाः पादप्रहाराः कर्ण-
 पूरपल्लवभङ्गापराधाश्च । (१७१) पुत्रक ! अन्तःपुरवासवकु-
 लक ! वारुणीगण्डूषग्रहणदुर्ललित ! दृष्टोऽसि । वत्से ! प्रियङ्गु-
 लतिके ! गाढम् आलिङ्ग मां, दुर्लभा भवामि ते । भद्र ! भवन-

(१७०) “तत्र” इत्यस्य “राजमहिषीणाममृणोत्.....इत्येवंप्रायानालापान्”
 इत्युत्तरेण सम्बन्धः । तात !—वत्स ! चूत !—आम ! आत्मानं—स्व, चिन्तय—स्वस्य
 शोभनेन स्वयमेव सम्पादयेति यावत् । जननी—रत्नादिका, प्रवसति—
 दूरं गच्छति । या त्वामुत्पादितवती इत्यनेन कालं पालितवती च, सा इदानीं
 स्वामिजीवननैराश्यात् परलोकं गच्छतीति भावः । जातौगुच्छ !—जातौलवक ! मां—
 ते जननीं, पालयित्रीमिति यावत्, आपृच्छस्व—सम्भाषस्व, पुनः समागमाभावात्
 इति भावः, [“आङ्गि नुप्रच्छोः” (वा०) इत्यात्मनेपदम्] । अनाथा—निराशया,
 सेह्ययोगिन पोषिकाऽभावादिति भावः । भवनदाडिमसते !—गृहप्राङ्मुखरोपित-
 दाडिमवल्ली ! इति यावत् । रक्ताशोक !—रक्तपुष्पाशोकवृक्ष ! पादप्रहाराः,—
 चरणाङ्गानि, “पादाहतः प्रमदया विकसत्यशोकः” “पादाघातादशोकं विकसति”
 इति च कविसमयसिद्धेः, कर्णेति ।—कर्णपूरार्थे,—कर्णभूषणार्थे, पल्लवानां—
 किसलयानां, भङ्गाः,—छेदानि एव, अपराधाः,—दोषाः, मर्षणीयाः,—
 सोढव्याः, क्षन्तव्या इत्यर्थः ।

(१७१) पुत्रक !—वत्स ! कृत्रिमपुत्र ! इति वा, अन्तःपुरवासवकुलक !—अवरोधस्य-
 नवकेशरक ! वारुणीति ।—वारुणी—मदिराविशेषः, तस्या गण्डूषः,—मुखपूरणं,
 मुखपूरणमदिरारस इत्यर्थः, तस्य गण्डूषेन—स्नामेन, स्वप्रसूनविकाशकदोहद्वयापारे
 मयकाशदिति भावः, दुर्ललित !—दुर्विनीत ! मदीन्द्रयोगात् अन्वयादपि
 वद्भाटत इति भावः, “शोकं जहाति वकुली मुखसीधुसिक्तः” “वकुलं योषिता-
 मायमदौ” इति च कविसमयसिद्धेः, दृष्टोऽसि—एतावत्कालम् अवलोकितोऽसि,
 अतःपरं न द्रष्टव्यं शरीरपरित्यागात् इति भावः । गाढं—निर्भरम् । ते—तव, दुर्लभा—

हारसहकारक ! दातव्यो निवापतोयाञ्जलिः, अपत्यमसि ।
भ्रातः ! (१७२) पञ्जरशुक ! यथा न विधरसि मां, किं व्याह-
रसि ? दूरीभूताऽस्मि ते । शरिके ! स्वप्ने नः समागमः पुन-
र्भूयात् । मातः ! मार्गलग्नं कस्य समर्पयामि गृहमयूरकम् ?
(१७३) अम्ब ! सुतवज्जालनीयमिदं हंसमियुनं, मन्दपुष्पया मया
न सम्भावितोऽस्य चक्रवाक्युगलस्य विवाहोत्सवः । (१७४) माट-
वत्सले ! निवर्त्तस्व गृहहरिणिके ! । समुपनय सौविदल !

दुष्पापा, अदृशनीयेति यावत् ; [मनु “न लोकाव्यय—” (२।१।६२ पा०)
इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् दुर्लभेति खल्वर्थप्रत्ययान्तस्य कर्त्तारि “ते” इत्यत्र कथं
षष्ठी ? इति चेत् अत्रोच्यते—“सर्वोऽयं कारकषष्ठाः प्रतिषेधः, शेषे षष्ठी तु स्यादेव”
इति दौर्लभ्यवचनात् अत्रागत्या शेषे षष्ठी इति वक्तव्या, कर्त्तृपदान्तरमवोक्ष्यमित्युक्तमि-
त्याह्नौकरणीयमिति विवेकः] । भवनहारसहकारक ! —गृहहार-
रूपितातिमुरभिचूततरो । निवापतोयाञ्जलिः,—निवापः,—पितृलोकमुद्दिश्य
दानं, (“पितृदानं निवापः स्यात्” इत्यमरः) तत्कर्मभूतं यत् तीर्थं—जलं,
तपश्चक्षुर्लभित्वर्थः, तत्पूर्णः अञ्जलिः—युक्तकरगृहीतसलिलमित्यर्थः, दातव्यः,—
द्वेयः, त्वया इति शेषः, अपत्यमसि—पुत्रोऽसि, अपत्यकृत्येषु निवापादिकर्मणा-
मवश्यकर्तव्यतया विधानात् इति भावः ।

(१७२) पञ्जरशुक !—पिञ्जरस्यकौर ! यथा मां न विधरसि, तथा कार्य-
मिति शेषः । व्याहरसि ?—ब्रवीषि ? यद्वा,—न विधरसि माम् इति किं
व्याहरसि ?—किमर्थं ब्रवीषि ? मृताऽपि त्वां न विधरामि इति भावः । ते—तव,
त्वत्समीपादित्वर्थः । मार्गलग्नं—मार्गे—पथि, लग्नः,—संसक्तः तं, मार्गेरोधक-
मित्यर्थः, मयि दृढानुरागात् इति भावः, गृहमयूरकं—गृहपालितमयूर-
शावकम् ।

(१७३) अम्ब !—मातः !, हंसमियुनं—हंसदम्पती, सुतवत्—पुत्रवत्, जालनीयं—
यजेन जालनीयम् । मन्दपुष्पया—अपुष्पयेत्यर्थः, अधव्येति यावत् । सम्भावितः,
—सम्पादितः । चक्रवाक्युगलस्य—कीकद्वयस्य ।

(१७४) माटवत्सले !—माटभक्ते ! गृहहरिणिके !—गृहपालितचूडहरिणि !
निवर्त्तस्व—प्रतिनिष्ठता भव, अतः परं मया सह मा वञ्चेति भावः ।

वल्लभवल्लकीं, परिष्वजे तावत् एनाम् । चन्द्रसेने ! (१७५) सुदृष्टः
क्रियतामयं जनः । विन्दुमति ! इयं ते अन्या वन्दना । चेष्टि ?
सुघ्र चरणौ । आर्य्य ! कात्यायनिके ! किं रोदिषि ? नीताऽस्मि
दैवेन । तात ! कञ्चुकिन् ! किं माम् अलक्षणां प्रदक्षिणीकरोषि ?
धात्रेयि ! धारय आत्मानं, किं पादयोः पतसि ? भगिनि ! गृहाण
माम् अपश्चिमां कण्ठे । कष्टम् ! न दृष्टा प्रियमस्त्री मलयवती ।
कुरङ्गवति ! अयम् (१७६) आमन्त्रणाञ्जलिः । सानुमति !
अयमन्त्यः प्रणमः । कुवलयवति ! एष ते अवमान-
परिष्वङ्गः । सख्यः ! चन्तव्याः प्रणयकलहाः” इत्येवंप्रायान्
आलापान् ।

(१७७) दक्ष्यमानश्रवणश्च तैः प्रविशन्नेव निर्यान्ती, दत्तसर्व-

श्रौतिदत्तः—कञ्चुकिन्, (“सोविदक्षाः कञ्चुकिन्” इत्यमरः) वल्लभवल्लकीं
—प्रियवतीणां, समुपनय—समुपस्थापय । एनां—वल्लकीमित्यर्थः, परिष्वजे—
आलिङ्गामि ।

(१७५) सुदृष्टः,—प्रीत्या अवलोकितः । अन्या—चरमा । सुघ्र—त्यज ।
दैवेन—विधिना, दीर्भागेण इत्यर्थः । अलक्षणां—दुर्लक्षणां । धात्रेयि !—उपमा-
तन्त्रये ! आत्मानं धारय—धैर्य्यसवलम्बेण इत्यर्थः । अपश्चिमां—अपुनः आगामिनौ-
मित्यर्थः । कष्टं—खेदं, दुःखकरमेतदित्यर्थः ।

(१७६) आमन्त्रणाञ्जलिः,—प्रार्थनाऽञ्जलिः, प्रस्थानकालिकः समाप्रार्थनायं करहय-
संग्रोग इत्यर्थः । अन्त्यः—चरमः । अवमानपरिष्वङ्गः,—शेषालिङ्गनम् । चन्तव्याः,—
समर्पितव्याः, प्रणयकलहाः,—प्रेमविवादाः, तेषां जीवनावधित्वात् इति भावः ।
एवंप्रायान्—उक्तरूपभूयिष्ठानित्यर्थः ।

(१७७) “दक्ष्यमानश्रवणश्च तैः प्रविशन्नेव निर्यान्ती” इत्येवमस्त्वन्मः । तैः,—
आलापैः, प्रागुक्तैरिति यावत्, दक्ष्यमानं—भक्ष्यमापद्यमानम्, अतिसत्तापकत्वात्
इति भावः, श्रवणं—श्रोत्रेन्द्रियं यस्य तथाभूतः । सातत्रं विशिनष्टि, निर्यान्ती-
मित्यादि ।—निर्यान्ती—निर्गच्छन्तीम्, अन्तःपुरादिति शेषः । दत्तेति ।—दत्तानि—
वितरितानि, पावसात्कृतानीत्यर्थः, सर्वाणि—समयाणि, स्वपत्नी इतिानि

स्वापतेयां, (१७८) गृहीतमरणप्रसाधनां, जानकीमिव
जातवेदसं पत्युः पुरः प्रवेक्ष्यन्तीं, प्रत्यग्रसन्नानाद्रिदेहतया श्रिय-
मिव भगवतीं सद्यः समुद्रात् उल्लितां, (१७९) कुसुम्भ-
बभ्रुणी वाससी दिवमिव तेजसी साम्ये दधानां,

स्वापतेयानि—धनानि, स्वाधिकृतानि यौतकादिद्रव्याणि इत्यर्थः यथा तां,
[“पथ्यतिथि—” (४।४।१०४ भा०) इत्यादिना दृष्टम् । “द्रव्यं विचं स्वापतेयं
रिक्थमृक्थं धनं वम्” इत्यमरः] महाराजमङ्गलार्थम् अर्थिसात्कृतात्मसर्वधनामित्यर्थः ।

(१७८) गृहीति ।—गृहीतानि—स्वीकृतानि, मरणाय मरणस्य वा
प्रसाधनानि—अलङ्काराः, सहमरणीचित्ररक्तवसनादय इत्यर्थः यथा तथीकाम् ।
जानकीमिव—जनकदुहितरं सीतामिव, इत्युपमा ; वैदेही यथा पुरा लङ्कापुरे
स्वयङ्कार्थं पत्युः समक्षमेव वज्रौ आत्मानं विस्मृष्टवती तथेत्यर्थः ; तथा हि अन्वारोहण-
धर्मं मृतस्य पत्युः प्रज्वलद्धितायामिव सतीनां प्रवेशो दृश्यते, इह तु तदसत्त्वात्
जीवतः पत्युः पुरतः ज्वलनं प्रविशन्त्याः सीतायाः साम्यं प्रदर्शितम्, एवम्भूतं निदर्शन-
मतीव दुर्लभमेव ; सा तु एतावानेव विरिषः यत् तव स्वयङ्गप्रदर्शनार्थम्, इह तु
जीवत्यपि पत्यौ भावि-तद्विरहजशोकं सोढुमशक्नुवत्तया प्रागेव चितायामारोहणमिति,
एवञ्च उपमागतासादृश्यादिनिबन्धनदोषः न शङ्कनीय इति । जातवेदसम्—अग्निम्,
(“अग्निर्वैश्वानरो वज्रिः.... जातवेदास्तनूनपात् ॥” इत्यमरः) पुरः,—अग्रतः,
प्रवेक्ष्यन्तीं—प्रवेष्टुमेषिष्यन्तीम्, अग्रन्तरिष्यन्तीम् इत्यर्थः । प्रत्यरेति ।—प्रत्यरेण—
नर्वनं, अचिरकृतेन इति यावत्, खानेन—आप्रावेन, आर्द्रः,—सिक्तः, देहः,—
अवयवः यस्याः तस्या भावः तत्ता तथा हेतुना ; ज्वलने प्रवेष्टुकामेन अग्निप्रवेशात्
पूर्वं कृतस्नानेन पुरुषेण तथा स्त्रियाऽपि भूयते इति प्रसिद्धिः ; श्रियमिव—लक्ष्मीमिव,
मध्यमाननौरनिधिराविर्भावत्वेन उत्थितिकालिकसादृश्यसत्त्वात् इति भावः ।

(१७९) कुसुम्भेति :—कुसुम्भवत्—महाराजनेत्यपराख्यस्वनामख्यातपुष्पवत्,
बभ्रुणी—पिङ्गली, (“बभ्रुर्नां पिङ्गले विषु” इत्यमरः) वाससी—वसने, परिधिय-
मुत्तरीयञ्च इति भावः, दिवमिव—आकाशमिव, साम्ये—सम्यक्कालीने, तेजसी
—सूर्या-चन्द्रमसी इत्यर्थः । इहीभयोरुपमानोपमेययोः अवैधक्यासाम्यसत्त्वादुपमा ।
यदि सायं युगपत् द्वयोः तेजस्विनोः उदयास्तमयनकृतसत्तायां विरोधः कश्चित्
आशङ्कते, तदा तेजःपदस्य तेजस्वर्यकतां परिहृत्य दीपार्थकता ऊररीकरणीया,
तथा च साम्यरागौ इव लोडितायमाने वाससी वसानामित्यर्थः ।

(१८०) ताम्बूलदिग्धरागाश्वकाराधरप्रभापटलपाटलं पट्टा-
शुकमिव विधवामरणचिह्नम् अङ्गलम्नम् उद्वहन्तीं,
(१८१) रक्तकण्ठसूत्रेण कुचास्तारावलम्बिना स्फुटितहृदय-
विगलितरुधिरधाराशङ्कां कुर्वन्तीं, (१८२) तिर्यक्कुटिल-
कुण्डलकोटिकण्टकाकृष्टतन्तुना हारेण बलितेन सितांशुक-
पाशेन इव कण्ठम् उत्पीडयन्तीं, (१८३) सरसकुङ्कुमाङ्गराग-

(१८०) ताम्बूलेति ।—ताम्बूलानां—पर्णानां, पुनः पुनः चर्चितानामिति भावः,
दिग्धः,—लिप्तः, घनोभूत इति भावः, रागः,—लौहित्यम्, अश्वकारः इव—तमः इव,
स्वाभाविकदौहित्रावरकत्वात् आवरणभूतः इत्यर्थः यस्मिन् तादृशः, [उपमितसमासः]
सोऽधरः,—अधोरदनच्छदः, तस्य प्रभापटलं—द्युतिपुङ्गव, पाटलम्—अरुणं, पट्टांशुक-
मिव—रक्तपट्टवसनमिव, विधवन्ति ।—विधवानां—पतिहोनामां, पत्युपरमानन्तरं
सङ्गमरश्चप्रवृत्तानामिति भावः, मरणचिह्नं—सङ्गमनलक्षणं, रक्तपरिच्छदादिकमिति
शेषः, अङ्गलप्रम्—अङ्गासक्तम् । [“ताम्बूल...पटलपाटलम्” इत्येव “ताम्बूलदिग्ध-
रागाश्वकारप्रभापटलं पाटलम्” इति पाठः समीचीनतया प्रतिभाति ; तत्र ताम्बूल-
दिग्धरागाश्वकाराधरस्य प्रभायाः,—द्युतेः, पटलं—समुद्रः यत्र तादृशम्, अत एव
पाटलं—रक्तवर्णं, पट्टांशुकमिव इति योजना, तथात्वे पाटलमित्यस्य पट्टांशुक-
विशेषणत्वेन अर्थगरीयस्त्वमिति भावः] ।

(१८१) रक्तेति ।—रक्तं—रक्तवर्णं, कण्ठसूत्रं—गलदेशनिहिततन्तुः तेन,
कुचास्तारावलम्बिना—स्तनान्तरवलम्बमानेन, स्फुटितेति ।—स्फुटितात्—विदो-
षात्, भर्तृशोकेन इति भावः, हृदयात्—वक्षसः, विगलितानि—सुतानि, यानि
रुधिराणि—शोषितानि, तेषां धाराशङ्कां—प्रवाहसंशयं, कुर्वन्तीं—जनयन्तीं,
लोकानां द्रष्टृषामिति भावः ।

(१८२) तिर्यगिति ।—तिर्यक्—वक्रं यथा तथा, कुटिलेन—भङ्गिमता,
कुण्डलकोटिकण्टकेन—कर्णभूषणायसूत्रा, आकृष्टः,—आक्रान्तः, तन्तुः,—सूत्रं
यस्य तेन, बलितेन—वेष्टनकारिणा, हारेण—एकाबल्या, सितांशुकपाशेनेव—चेत-
नवसनरूपपरञ्चा इवेत्यर्थः, उत्पीडयन्तीम्—उद्वहन्तीम् इव लल्यमाणां,
मङ्गाशोकाकुलत्वात् इत्याशयः ।

(१८३) सरसेति ।—सरसेः,—पादैः, कुङ्कुमेः,—वाङ्गीकैः, अङ्गरागः,—

तथा कवलितामिव दिधक्षता चिताऽर्चिता, चितान-
नलार्चनाकुसुमैः इव धवलधवलैः अश्रुविन्दुभिः अंशु-
कोत्सङ्गम् आपूरयन्तीं, (१८४) गृहदेवताऽऽमन्त्रणबलि-
मिव वलयैर्विगलङ्घिताः पदे पदे विकिरन्तीम्, आप्र-
पदीनां कण्ठे गुणकुसुममालां यमदोलाम् इव आरुढाम्,
(१८५) अन्तर्गुच्छमधुकरमुखरेण आमन्त्रमाणलोचनोत्पला-
मिव कर्णोत्पलेन, (१८६) प्रदक्षिणीक्रियमाणामिव मणि-
नूपुरबन्धुभिर्वह्मण्डलं भ्रमद्भिर्भवनहंसैः, सन्निहितप्राणसमं मर-

अङ्गलेपनं यस्याः तस्या भावः तत्ता तथा हेतुना, कवलितामिव—यस्यामिव,
इत्युपेक्षा, दिधक्षता—दम्भुमिच्छता, चिताऽर्चिता—चितानलंन। चितेति ।—
चितानलस्य—सूतदाहनाग्नेः, अर्चनाकुसुमानि—पूजायैपुष्पाणि तैरिव, इत्यवैधर्म्य-
सास्यावगमादुपमाऽलङ्कारः, धवलधवलैः,—अतिस्वच्छैः, अश्रुविन्दुभिः,—विन्दुविन्दुरूपेण
अविरलधारया पतितैः नयनजल, अंशुकोत्सङ्गं—वसनमध्यभागम्, आपूरयन्तीं—
परिपूर्णं कुर्वन्तीं, स्त्रियो हि पूजायैकुसुमानि उच्चित्र्य वसनाश्लेषे संरक्षन्ति इति
दृश्यते लोके, गलदश्रुधारया सितवच्चोवसनामिति भावः ।

(१८४) पदे पदे—प्रतिपादक्षेपं, विगलङ्घिताः,—भङ्गङ्घ्रिः, शोककृत्राभ्यां
हस्ताभ्याम् इति भावः, वलयैः,—कङ्कणैः, गृहदेवतानां—भवने प्रतिष्ठितकुलदेवता-
नाम्, आमन्त्रणाय—सम्भाषणाय, बलिमिव—उपहारमिव, विकिरन्तीं—विचिष-
न्तीम्, अर्पयन्तीमिति यावत् । आप्रपदीनां—प्रपदं—पादस्थायं, (‘‘पादायं प्रपदम्’’
इत्यमरः) तन्मार्गादीकृत्य आप्रपदं तत्प्राप्नोति इति आप्रपदीनां ताम्, [‘‘आप्रपदं
प्राप्नोति’’ (५।२।८ पा०) इति खञ्] गुणकुसुममालां—तन्तुगुम्फितपुष्पसज्जं, यम-
दोलामिव—समादरेण प्राणिविशेषानयनार्थं यमस्य दीलायन्तमिव, आरुढाम्—
अधिष्ठिताम् ।

(१८५) अन्तः,—अभ्यन्तरे, गुच्छङ्घ्रिः,—ध्वजङ्घ्रिः, मधुकरैः,—भङ्गैः, मुखरं—
वाचालितं तेन, कर्णोत्पलेन—कर्णावतंसोक्ततेन इन्द्रीवरेणेति यावत्, आमन्त्रा-
माणेति ।—आमन्त्रमाणं—सम्भाषणमात्रं, लोचनं—नयनम्, उत्पलमिव—इन्द्रीवर-
मिवेत्यर्थः यस्याः तामिव, सजातीयत्वात् कृताभाषणनीलनीरजनयनमिति भावः ।

(१८६) प्रदक्षिणीक्रियमाणामिव—अप्रदक्षिणा प्रदक्षिणा क्रियमाणा प्रदक्षिणी-

णाय चित्तमिव चित्रफलकमविचलं धारयन्तीम्, (१८७) अर्था-
षट्कोद्भूयमानधवलपुष्पदामकां पतिव्रतापताकामिव पतिप्रास-
यष्टिमिष्टामुपगूहमानां, बन्धोरिव निजचारित्रधवलस्य नृपातप-
त्रस्य पुरो नेत्रोदकमुत्सृजन्तीं, (१८८) पत्युः पादपतनसमु-
द्गमदभ्यधिकवाष्पान्मन्त्रप्रवाहप्रतिरुद्धदृशः कथमपि प्रतिपन्ना-
देशान् सचिवान् सन्दिशन्तीम्, (१८९) अनुनयनिवर्त्तितविधुर-

क्रियमाणा—विष्वग्भाष्यमाणा तामिव, मणिनूपुरयोः,—रत्नमञ्जोरयोः, बन्धुभिः,
—सुहृद्भिः, मणिनूपुरसदृशस्वनैरिति भावः, बद्धमण्डलं—विरचितचक्राकारवेष्टन-
मित्यर्थः । सन्निहितेति ।—सन्निहितः,—सम्बक्तया स्थापितः, चित्रित इति यावत्,
प्राज्ञसमः,—जीवनसदृशः, पतिरिति भावः यत्र तादृशम्, अविचलं—निश्चलम्,
एकायश्च, चित्रफलकम्—आलेख्यपत्रं, धारयन्तीं—दधानां, तीव्रशीकावेगेन
कृतमरुच्चनिश्चामिति भावः ।

(१८७) अर्शेति ।—अर्शा—पूजा, तस्यै बद्धं—संयमितम्, उद्भूयमानं—
जातेन आल्यमानं, धवलं—श्वेतं, पुष्पदाम—कुसुममाख्यं यत्र तथोक्तां, पतिव्रतापताकामिव
—पातिव्रत्यसूचनीं वैजयन्तीमिव, पत्युः,—भर्तुः, प्रासयष्टिं—कुन्ताख्यास्त्रविशेषम्,
दृष्टां—प्रियां, भर्तुरिति शेषः ; यद्वा,—भर्तुः प्रियत्वात् आत्मनः प्रियाम् ; प्रियप्रियेषु
प्रियवदुपचारवत्त्वात् इति भावः, उपगूहमानाम्—आग्नियन्तीम् । बन्धोरिव—
सुहृद इव, निजं—स्वीयं, चारित्र्यं—विशुद्धं चरितमिव, धवलं—शुभं तस्य, नृपातप-
त्रस्य—राजच्छत्रस्य, पुरः,—अग्रतः, नेत्रोदकं—वाष्पम्, उत्सृजन्तीं—मुञ्चन्तीं,
स्वजनशतः शीकस्य प्राबल्येन प्रकाशः स्वभावसिद्धः इति भावः ; “स्वजनस्य हि
दुःस्वमयतो विवृतहारमिषोपजायते” इत्यादि मन्त्राकविप्रयोगदर्शनात् ।

(१८८) पत्युः,—स्वामिनः, पादपतने—चरणप्रणिपातकाले, समुद्गमतां—
समुच्छ्रिताम्, अभ्यधिकानाम्—अधिकाधिकानां, वाष्पान्मन्त्रम्—अशुजलानां,
प्रवाहेण—स्रोतसां, प्रतिरुद्धाः,—आवृताः, दृशः,—नेत्राणि येषां तान्, प्रतिपन्ना-
देशान्—आज्ञाकारिण इत्यर्थः, सचिवान्—अमात्यान्, कथमपि—अतिक्रच्छेण,
श्रीकावेगेन दहकच्छत्रात् इति भावः, सन्दिशन्तीम्—एतत्परमेवमेवं युष्माभिः
चर्चितव्यमित्यादिशन्तीम् ।

(१८९) अनुनयेति ।—अनुनयेन—सान्त्वनेन, परलोकिएपि परिचर्यार्थं पति-
पूरायचानां पुरोगमनस्य प्रवीणपण्डितसम्पत्तत्वात् मन्त्रियोगदुःखं मा कुरुत, इत्येव रूपेण

हृदयन्तुवर्गवर्द्धमानध्वनिभिः गृहाक्रन्दैः आकृष्यमाणश्रवणां,
(१८०) भर्तृभाषितनिभैः पञ्जरसिंहवृंहितैर्ऋयमाणहृदयां,
धावया भर्तृभक्त्या च निजया प्रसाधितां, जरत्या मूर्च्छया च
संस्तुतया धार्यमाणां, सख्या पीडया च व्यसनसङ्गतया समा-
लिङ्गितां, परिजनेन सन्तापेन च (१८१) गृहीतसर्वा-

प्रबोधवाक्येन इति भावः, निवर्तितानां—स्थिरीकृतानां, विधुराणां—विधोयार्त्तानां,
वृद्धानां—स्थिराणां, बन्धुवर्गाणां—सुहृद्गणां, वर्द्धमानाः,—वृद्धिं रच्छन्तः, उच्छ-
रोदनादिति भावः, ध्वनयः,—त्रिलापाक्षराक्षीत्यर्थः येषु तादृशैः, गृहाक्रन्दैः,—स्वर-
गृहमन्त्रे रुदितरवैः, आकृष्यमाणं—बलपूर्वकं नीयमानमित्यर्थः, महाचौत्कारैः
बध्नीकृत्यमाणमिति भावः श्रवणं—श्रोत्रेन्द्रियं यस्याः ताम् ।

(१८०) भर्तृभाषितेति ।—भर्तुः,—स्वामिनः, भाषितं—वचनं, तन्निभावि—
तत्सदृशानि तैः, गम्भीरनिर्घोषवर्द्धिरिति भावः, पञ्जरसिंहवृंहितैः,—पञ्जराबद्धसिंह-
गर्जने, ऋयमाणहृदयाम्—आकृष्यमाणचित्तां, भर्तुराह्वानसादृश्यत्वेन हृदय-
हारित्वात् इति भावः । धावया—उपमाया, भर्तृभक्त्या च—पत्निभक्त्या च, प्रसाधितां
—प्रकर्षेण निवर्तनाय चर्षिताम्, अलङ्कृताञ्च । जरत्या—वृद्धया, कयाचिदिति
शेषः, मूर्च्छया च—मोहेन च, संस्तुतया—परिचितया, एकत्र,—आविवाहं सहाव-
स्थानात्, अन्यत्र,—भर्तुरतिशयाद्वया पुनपुनरागमनात् इति भावः, धार्यमाणां
—अवलम्ब्यमानां, गृह्यमाणाञ्च । सख्या—वयस्यया, पीडया—आसन्नभर्तृविधोगज-
दुःखेनेत्यर्थः, व्यसनसङ्गतया—व्यसने—विपदि, सङ्गतया—सम्मिलितया, सहाय-
भूतयेत्यर्थः, व्यसनात्—विपदः हेतोः समुपस्थितया च, समालिङ्गितां—समाश्लिष्टाम्,
आक्रान्ताञ्च ।

(१८१) गृहीतेति ।—गृहीताः,—अवलम्बिताः, आक्रान्ताश्च, सर्वे—
सकलाः, अवयवाः,—अङ्गानि येन तथोक्तेन । परीतां—वेष्टितां, युक्ताञ्च,
[परिजनसन्तापादीनां प्रस्तुतानाम् एकक्रियाऽभिसम्बन्धात् तुल्ययोगिताऽवबुद्धिः] ।
कुलपुत्रेति ।—कुलपुत्राणां—सकुलजातानाम्, उच्छ्वसितैः,—दौर्घनिश्चामैः, महत्तरैः,
—महामहामशालिभिः पुरुषैश्च, [“कुलपुत्रीच्छ्वसितैः” इत्यत्र “कुलपुत्रैश्च”
इति पाठः,—कुलपुत्राः,—कुलीनतनयाः तैः, उच्छ्वसिताः,—ऊर्ध्वमाश्रय तैः, मह-
त्तरैः,—अतिप्रबलैश्च] अधिष्टितां—परिवृताम्, अतिभूतामित्यर्थश्च ।

वयवेन परीतां, कुलपुत्रोच्छसितैश्च महत्तरैः अधिष्ठितां,
(१८२) कञ्चुकिभिः दुःखैश्च अतिवृद्धैः अनुगतां, भूपाल-
वत्सभान् कौलेयकान् अपि सास्रमालोकयन्तीं, सपत्नीनामपि
पादयोः पतन्तीं, (१८३) चित्रपुत्रिका अपि आमन्त्रयमाणां,
गृहपतत्रिणामपि अञ्जलिं पुरस्तात् उपरचयन्तीं, पशून्पि
आपृच्छमानां, भवनपादपानपि परिष्वजमानां मातरं ददर्श ।

दूरादेव च (१८४) वाष्पायमाणदृष्टिः अभ्यधात्,—“अम्ब !
त्वमपि मां मन्दपुण्यं त्यजसि ? प्रसीद, निवर्त्तस्व” इत्यभिदधान
एव च सस्नेहमिव (१८५) नूपुरमणिमरीचिभिः चुम्ब्यमान-

(१८२) कञ्चुकिभिः,—प्रागुक्तलक्ष्यैः अलःपुरचारिभिः द्विजविशेषैः, अतिवृद्धैः
—अतिस्थितिरे, महद्भिः, अनुगताम्—अनुसृतान्, अभिभूताम् । भूपालवत्सभान्
—राजप्रियान्, कौलेयकान्—सारमेयान्, कुकुरान् इत्यर्थः, सत्कुलसम्भूतान् जनान्
वा, (“कौलेयकः सारमेये कुलीने” इति मेदिनी) : सास्रं—सवाष्पं, त्वप्रियप्रभुः
अचिरमेव इहलोकात् प्रस्थास्यति, त्वं निराययः क्व गमिष्यसि ? इति कारुण्यात् इति
भावः । सपत्नीनामपि—समानपतिकानामपि, पादयोः पतन्तीम्—एतावन्तं कालं मया
युष्मासु सपत्नीभिरभ्यर्चयामासु यत्किञ्चिदपराङ्म, मरणान्तानि वैरादीनि इति मत्वा इदानी-
मन्तिमकालं तत्पुत्रं चम्यतामित्युक्त्वा चरणौ गृह्णतीम् इति भावः ।

(१८३) चित्रपुत्रिकाः,—आलङ्कृत्याः पुत्रलिकाः, आमन्त्रयमाणां—
सम्भाषमाणां । गृहपतत्रिणां—गृहपालितपक्षिणाम् । उपरचयन्तीं—कुर्वन्तीम् ।
पशून्—गवादीन्, आपृच्छमानां—सम्भाषमाणां, [“आङ्गि नृप्रच्छाः” (वा०)
इत्यात्मनेपदम्, अतः शानच्] भवनपादपान्—गृहप्राङ्गणरूपितवृक्षकान्, परि-
ष्वजमानाम्—आलिङ्गन्तीम् ।

(१८४) वाष्पायमाणदृष्टिः,—वाष्पायमाणा—वाष्पमुदमन्ती, दृष्टिः,—नेत्रं
यस्य तथोक्तं, अश्रुपूर्णनयनः इत्यर्थः । अम्ब !—मातः ! मन्दपुण्यं—क्षीणसुकृतं,
पापिनमित्यर्थः, दुर्भाग्यमिति यावत् । निवर्त्तस्व—विरता भव, मरणाध्यवसायादिति
भावः ।

(१८५) नूपुरेति ।—नूपुरयोः,—मञ्जीरयोः, मातुरिति भावः, (“मञ्जीरो
नूपुरोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः) ये मणयः,—रत्नानि, तेषां मरीचिभिः,—किरन्तः,

चूडः चरणयोः न्यपतत् । (१८६) देवी तु यशोवती तथा तिष्ठति पादनिहितशिरसि विमनसि कनीयसि प्रेयसि तनये गुरुणा गिरिणा इव उद्भेगवेगेन अवष्टभ्यमाना, मूर्च्छाऽन्तमसं रसातलमिव प्रविशन्ती, (१८७) वाष्पप्रवाहेण इव चिर- निरोधसम्प्लितं स्नेहसन्धारेण निर्भराविर्भूतेन अभिभूय- माना, कृतप्रयत्नाऽपि निवारयितुं न शशाक वाष्पोत्पतनम् । (१८८) उत्कटकुचोत्कम्पप्रकटितासद्यशोकाकूता च, गद्गदिका- गच्छमाना गलविकला, निःसामान्यमन्यतरलीक्रियमाणा धरोद्देशा,

चूडामानचूडः—चूडामाना—सृश्यमाना, चूडा—शिखा यस्य तथाभूतः चरणार्पितोत्तमाङ्गः इति भावः ।

(१८६) “देवी तु” इत्यस्य “निवारयितुं न शशाक वाष्पोत्पतनम्” इत्युपेक्षा- न्वयः । तथा—तेन प्रकारेण, तदवस्थायामित्यर्थः, तिष्ठति—वर्तमाने । पाद- निहितशिरसि—चरणन्यस्तमूर्धनि । विमनसि—दुःखमनसि, पितृर्जीवननैराशयेन मातु- स्तादृशाध्यवसायदर्शनेन च चिन्ताविकृतचेतसि इत्यर्थः । कनीयसि—कनिष्ठे । [अण्य- शब्दात् “हिवचन—” (५।३।५७ पा०) इत्यादिना ईयसुनि “युवाण्योः—” (५।३।६४ पा०) इत्यादिनाऽप्यस्य कनादेशः] प्रेयसि—अतिप्रियतमे । गुरुणा—महता, गिरिणा इव—पर्वतेन इव, उद्भेगवेगेन—दुःखातिरेकेण, अवष्टभ्यमाना—आक्रम्यमाणा । मूर्च्छेति ।—मूर्च्छा—मोह एव, अन्तमसं—गाढारुकारम् ।

(१८७) वाष्पप्रवाहेण—अश्रुस्त्रोतसा । चिरनिरोधसम्प्लितं—चिर- बहुलं व्याप्य, निरोधः—अवरोधः, तेन सम्प्लितः—पुञ्जीभूतः, एकत्र समवृत्त इत्यर्थः, तेन, स्नेहसन्धारेण—स्नेहातिशयेन, निर्भराविर्भूतेन—समधिकमुदयमानेन, निवरामुच्छलितेन इत्यर्थः, अभिभूयमाना—आध्यमाना, कृतप्रयत्ना—विहिती- यमा इत्यर्थः । वाष्पोत्पतनम्—अश्रुप्रवाहः, सर्वेण प्रवहतां प्रवाहाणां दुर्वारत्वात् इति भावः ।

(१८८) उत्कटेति ।—उत्कटेन—उद्दामेन, अत्यन्ते इत्यर्थः, कुचयोः—स्तनयोः, उत्कम्पेन—उद्वेपनेन, प्रकटितं—प्रकाशितम्, असद्यं—दुःसहं, शोका- कृतं—शोकाभिप्रायः यथा तथाभूता । गद्गदिकेति ।—गद्गदिकया—गद्गदस्वर- यमाणा,—अवबुध्यमाना इत्यर्थः, यः गलः—कणः, तेन विकला—विप्लवा, महाः

(१८८) पुनरुक्तस्फुरणनिपीडितनासापुटा, निमील्य नयनं
नयनाम्भःसंक्लृप्तेन प्रावयन्ती विमलौ कपोलौ, (२००) सञ्छाद्य
करनखमयूखमालाखचितदशाऽन्तेन तनुना तन्वन्तर-
निर्गच्छदच्छासमोतसा इव अंशुकपटान्तेन किञ्चित् उत्तानितं
वदनेन्दुं द्रूयमानमानसा, (२०१) स्मरन्ती प्रस्रुतस्तनी
प्रसवदिवसात् आरभ्य सकलम् अङ्गशायिनः शैशवम् अस्य,

विबोभाकुलत्वात् सगद्गदं भावमाणा इत्यर्थः । निःसामान्येति ।—निःसामान्यं—
असाधारणेन, मयुना—शोकेन, तरलीक्रियमाणः—स्फूर्त्यमाणः, वेपमान इत्यर्थः,
अधरोद्देशः,—अधरभागः यस्याः तथाभूता ।

(१८८) पुनरिति ।—पुनरुक्तं—पुनःपुनः प्रवृत्तेन, उत्तरीतरं वर्द्धमानेनेत्यर्थः,
स्फुरणं—स्पन्दनेन, निपीडितं—विचलितं, [“निपीडित—” इत्यत्र “निपीडित—”
इति पाठे,—निविडितं—घनौभूतं, सङ्कुचितमित्यर्थः] नासापुट—नासिकायुगलं यस्याः
तथोक्ता । निमील्य—मुद्रयित्वा । नयनाम्भःसंक्लृप्तेन—वाष्पजलाभिषेकप्रसरेण,
प्रावयन्ती—आपूरयन्ती, सञ्चयन्ती, सिञ्चन्ती इत्यर्थः ।

(२००) सञ्छाद्य । करेति ।—करनखानां—हस्तनखराणां,
मयूखमालाभिः,—किरणराजिभिः, खचितः,—व्याप्तः, दशाऽन्ते,—दशप्रान्तः,
अखलप्रान्त इत्यर्थः यस्य तथोक्तेन, तनुना—सूक्ष्मेण, [“करनख...तनुना” इत्यत्र
“करनखमयूखमालाखचिततनुना” इति पाठे,—करनखमयूखमालाभिः खचितश्च
तथा तनुश्च तेन, खचितः तनुः,—अवयवः यस्य तथोक्तेन इति वा अर्थः] ।
तन्वन्तरिति ।—तन्वन्तरात्—अवयवमध्यात्, निर्गच्छत्—निःसरत्, अच्छं—निःशूलम्,
असञ्चोतः,—अश्रुप्रवाहः यस्य तथाभूतेन इव, अंशुकपटान्तेन—वसनाञ्चलिनः
उत्तानितम्—उन्नमितं, वदनेन्दुं—मुखचन्द्रम् । द्रूयमानमानसा—सन्तप्यमानावृत्ता,
प्रियाकजं शोकविह्वलम् अनुशीघ्रलक्ष्यं दृष्टेति भावः ।

(२०१) स्मरन्ती—ध्यायन्ती । प्रस्रुतस्तनी—चरितपयोधरा, निःसृतस्तन्या
इति यावत्, वासल्याविर्भावादिति भावः । प्रसवदिवसात्—गर्भसोचनवासरात्,
हर्षस्योत्पत्तिदिवसादित्यर्थः, [अत्र आरभ्यार्थकप्रभत्यादिशब्दयोगे एव पञ्चमौ अनु-
शिष्टा, न तु आरभ्येति क्रियायोगे, क्रियाक्रान्ततया “प्रसवदिवसात्” इत्यत्र द्वितीया-
प्रसङ्गात्, तथा च एष्वङ्गोपे पञ्चमौ विधाय कथञ्चिदतस्माधातव्यम्; आरभ्येति

(२०२) ज्ञातिगृहगतहृदया, “अम्ब ! तात ! न पश्यतं पापां परलोकप्रस्थितां माम् एवम् अतिदुःखिताम्” इति मुहुर्मुहुः आक्रन्दन्ती पितरौ, “हा वत्स ! (२०३) विश्रान्त-भागधेयया न दृष्टोऽसि” इति प्रेष्टं ज्येष्ठं तनयम् असन्निहितं क्रोशन्ती, “अनाथा जाता” इति श्वशुरकुलवर्तिनीं दुहितरम् अनुशोचन्ती, “निष्करुण ! किम् अपराधं तव अमुना जनेन ?” इति दैवम् उपालभमाना, “नास्ति मत्समा सीमन्तिनी दुःखभागिनी” इति निन्दन्ती बहुविधम् आत्मानं, (२०४) “मुषिताऽस्मि नृशंस ! त्वया” इति अकोण्डे कृतान्तं

क्रियापदस्य कर्मान्तरस्योद्देशनीयमिति राजानः] । अहशायिनः,—उत्सङ्गवर्तिनः । अस्य—हर्षस्य ।

(२०२) ज्ञातीति ।—ज्ञातिगृहं—पितृभवनमित्यर्थः, गतं—प्रस्थितं, हृदयं—चित्तं यस्याः तथोक्ता, स्वीकृतावसाधारण्यात् स्मृतपितृकुलेति भावः । अम्ब !—मातः ! [“अम्बार्थ—” (७।३।१०७ पा०) इत्यादिना ऋत्वे “एङ् ऋस्वात्स्वङ्” (६।१।६८ पा०) इति सम्बुद्धिलोपः] तात !—पितः ! पापां—दुष्कृतकारिणीं, दुरदृष्टामिति यावत् । परलोकप्रस्थितां—लोकान्तरं प्रस्थातुमुद्यताम् । आक्रन्दन्ती—रुदती, सविक्लवस्वरमाह्वयन्ती वा । पितरौ—मातरं पितरश्च ।

(२०३) विश्रान्तभागधेयया—मिथुनभाग्यया, अभाग्यया इत्यर्थः, जीवत्येवं स्वयं भर्तृर्जीकान्तरगमनसम्भावनादिति भावः । प्रेष्टम्—अतिप्रियं, ज्येष्ठं—वृद्ध-तमं, तनयं—पुत्रं, राज्यवर्धनमित्यर्थः, असन्निहितं—दूरस्थमिति यावत्, क्रोशन्ती—तमुद्दिश्य रुदती, सहासस्वरमाह्वयन्ती वा इत्यर्थः । अनाथा—अश्रयणा इत्यर्थः, ईदृशपितृवियोगेन कदाचिदापि तथाभूतसिन्धुशरणलाभासम्भवादिति भावः । दुहितरं—कन्यां, राज्यश्रियम् इति यावत्, अनुशोचन्ती—समीकं श्रयन्ती । निष्करुण !—निर्दय ! किमपराधम् ?—कोऽपराधः कृतः ? अमुना जनेन—मया इत्यर्थः । दैवम्—नियतिम्, उपालभमाना—तिरस्कुर्वती । सीमन्तिनी—नारी, (“नारी सीमन्तिनी वधूः” इत्यमरः) ।

(२०४) मुषिता—विप्लव्या, जीवनेश्वरद्वरणीद्वयीगेन हतसर्वस्वां प्रति यावत्, नृशंस !—निष्ठुर ! अकोण्डे—सहसा । कृतान्तम्—अन्तकम् ।

गर्हमाणा सुक्तकण्ठम् अतिचिरं प्राकृतप्रमदा इव
प्रारोदीत ।

(२०४) प्रशान्ते च मन्यवेमे सस्नेहम् उत्थापयामास
सुतम् । हस्तेन च अस्य प्ररुदितस्य (२०६) पक्ष्मपालीपुष्पा-
माननखकिरणनिवहं द्रुताम् इव अधिकतरं क्षरन्तीं दृष्टिम्
उत्थमावर्ज । स्त्रियमपि (२०७) कठोररागपरिपीयमाणेन
धवलिका मुच्यमानोदरे (२०८) कथदस्रश्चयत्पर्यन्ते शुक्ल-
शीकरतारतारकितपक्ष्मणी (२०९) सूक्ष्मतराशुविन्दुपरिपाटी-
पतनानुबन्धविधुरे लोचने पुनः पुनः आपूर्यमाणे प्रमृज्य-

गर्हमाणा—जिन्दनी, सुक्तकण्ठम्—उद्देरिति यावत्, प्राकृतप्रमदा इव—सामान्या
नारी इव । “द्रौतु” इत्यारभ्य अस्मिन् सन्दर्भे महाशोकगर्भाणां रौजातीयविलापा-
टीनां यथावदर्थनात् क्वोऽप्यमत्कारातिशया स्वभावीकः यथासम्भवस्थले च उत्प्रे-
षपकादिभिः सङ्कीर्ण इत्यवहातम् ।

(२०५) प्रशान्ते—निवृत्ते, मनुवेमे—शोकप्रसरे । सुतं—हर्षमित्यर्थः ।

(२०६) पक्षेति ।—पक्ष्म—नेत्रलीला, पालीपु—श्रेणीषु, पुष्पमानः,—
पुष्पीकियमाणः, सङ्कृतमात्रः इत्यर्थः, उत्थाप्यनकाले इति भावः, नखकिरणानां—
करदण्डमयूखानां, निवहः—समूहः यस्यां तां, द्रुतामिव—द्रवीभूतामिव क्षरन्तीं—
क्षरन्तीं, दृष्टिं—नेत्रं, वेदव्यप्रमित्यर्थः, उत्थमावर्ज—विशोधयामास, प्रोन्वितवती
इत्यर्थः ।

(२०७) कठोरिति ।—कठोरैव—घनेन, माटेनेत्यर्थः, रागेण—लौहित्येन,
रीदनवशादिति भावः, परिपीयमाणः,—आत्रियमाणः, निरस्यमान इत्यर्थः तेन,
धवलिका—चावस्थेन, मुच्यमानं—क्षीयमाणम्, उदरम्—अभ्यन्तरं ययोः तथाभूते,
अनवरतरोदनेन आताप्ये इत्यर्थः ।

(२०८) कथदिति ।—कथता—उत्थतां मञ्जता, अक्षेण—नयनवारिणा,
नयनं—क्षीयतां मञ्जु, पर्यन्तः,—प्रान्तभावः ययोः तादृशे, शुक्लेति ।—शुक्लेन—
धवलेन, शीकरैव—वायव्येन, तारुम्—अत्यन्तं, तारुक्तानि—सञ्जातताराणि,
पक्षाणि—लोमानि ययोः तथाविधे ।

(२०९) सूक्ष्मेति ।—सूक्ष्मतराणाम्—अतिस्पाणाम्, अशुविन्दूनां—नेत्रजलः

(२१०) वाष्पाद्रङ्गण्डगृहीताश्च श्रवणशिखरम् आरोप्य शोक-
लम्बाम् अलंकलताम्, (२११) अधःसस्तुविलोलबालिका-
व्याकुलिताश्च समुत्सार्य तिरश्चीं चिकुरसटाम्, (२१२) अश्रु-
प्रवाहपूरितम् आर्द्रं च किञ्चित् अतमुत्क्षिप्य हस्तेन स्तनो-
त्तरीयं तरङ्गितमिव नखांशुपटलेन (२१३) मग्नांशुकपटान्त-
तनुताम्रलेखालाञ्छित-लावण्यकुञ्जिकावर्जित-राजतराजहंसास्य-

कणानां, परिपाश्याः, — परम्परयाः, पतनानुबन्धेन — क्षरणसातत्वेन, आपोच्छ्रवणद्वारादा
पतनेन इत्यर्थः, विधुरे — कातरं । आपुर्यमाणं — विद्यमाणं, अश्रुभारितं येष ।

(२१०) वाष्पेति । वाष्पेण — नेत्रोदकेन, आर्द्रः — सिकता, गण्डः, — कपोलः,
नेन गृहीता — धृता, तव सव्यडा इत्यर्थः तां, वाष्पाद्रङ्गण्डपतितामिति यावत्,
श्रवणेति । — श्रवणशिखरं — कर्णाग्रं, कर्णोपरीत्यर्थः, आरोप्य — स्थापयित्वा, शोक-
लम्बा — शोकेन लम्बेन इति तर्थाक्तां, समुत्सार्य प्रसाधनस्यमनादिराहित्यात् स्वस्वा-
मित्यर्थः, अलंकलतां — लतावत् लम्बमानं दृग्गुणलम् ।

(२११) अध इति । — अधःसस्ता — वन्धनशैथिल्यात् अधःपतिता, विलोला —
विशोध्यन्ती बालिकया — कयाचित् बालया, व्याकुलिता — आतुलायिता ताम् ;
यथा, — बालिकया — कर्णभरणं, व्याकुलिता — विपर्यया तां, कतिचित् केशानां
कर्णभूषणं आबद्धत्वादिति भावः, (“ बालिका । बालायां बालकापवकाहलं
कर्णभूषणं ” इति मेदिनी) तिरश्चीं — वक्रां, भङ्गिमतीमिति भावः, [“ उगितश्च ”
(४ । १ । ६ पा०) इति डीप्] चिकुरसटां — केशराजं, समुत्सार्य — अपनीयं,
मुख्यादिप्रदेशादिति भावः ।

(२१२) अश्रुप्रवाहेति । — अश्रूणां — नयनाम्बूनां, प्रवाहेण — स्नीतसा, पूरितं
— पूर्णम्, अत एव आर्द्रं — सिकतां, चतुः — खलितं, स्वस्थानादिति भावः,
उत्क्षिप्य — उतोल्य, यथास्थाने अवस्थाप्य इत्यर्थः । स्तनोत्तरीयं — स्तनावरणभूतः रः
उत्तरासङ्गः तत् । तरङ्गितमिव — सञ्जातभङ्गमिव, आकुञ्चितमिवेत्यर्थः । नखांशु-
पटलेन — नखरप्रभासमूलेन । [“ नखांशुपटलेन ” इति पाठस्तु कवित्वं प्रसक्तं न
दृश्यते : तव तु अश्रुप्रवाहपूरितत्वेन स्वस्थानच्युतत्वेन च तरङ्गितमिवेति वक्तव्यम्] ।

(२१३) मग्नेति । — मग्नस्य — अश्रुभूतयोः कपोलयोः संसक्तस्य, अंशुकपटान्तस्य
— उत्तरीयवसमाखलस्य, तनूनाम् — अवयवानां, तनूनामिति भावः, ताम्रलेखाभिः,
— रत्नरेखाभिः, लाञ्छितं — विलक्षणोक्तं, लावण्य — कान्तिः यस्याः तथाभूता, या

भृङ्गारकास्यसमुद्गीर्णेन पयसा प्रक्षाल्य मुखकमलं, (२१४) कल-
मूकलोककस्विधृते धीतवासःशकले शुचिनि समुन्मज्ज-
पाणी, (२१५) सुतवदनविनिहितनिभृतनयनयुगला चिरं
स्थित्वा पुनः पुनः आयतं निखस्य अवादीत्,—“वक्ष !
नासि (२१६) न-प्रियो निर्गुणो वा परित्यागार्हो वा ।
स्तन्येन एव सह त्वया पीतं मे हृदयम् । अस्मिंश्च समये
प्रभूतप्रभुप्रसादान्तरिता त्वां न पश्यति दृष्टिः । अपि च

कुञ्जिका—उन्नतगृष्टपरिचारिकाविशेषः, तथा आवर्जितस्य—आनीतस्य, न्युज्जीकृतस्येत्यर्थः
वा, राजतस्य—रौप्यमयस्य, राजहंसास्यभृङ्गारकस्य—राजहंसमुखाकाररचितस्य “गाडु”
इति ख्यातस्य जलाधारविशेषस्य इत्यर्थः, आयं—मुचं, तस्मात् समुद्गीर्णेन—निर्गतेन,
[“मग्रांशुक.....समुद्गीर्णेन” इत्यत्र “मग्रांशुकपटाकृतनुतामर्लेखालाञ्जितलावण्य-
कुञ्जिकावज्जितराजतराजहंसास्यसमुद्गीर्णेन” इति पाठः,—मग्रा,—आच्छन्न, वस्त्रे
येति भावः, अंशुकपटान्तस्य तनूनां तामर्लेखाभिः लाञ्जितं लावण्यं यस्य तथाभूतञ्च,
तथा कुञ्जिकया—“चावि” इति ख्यातिन भृङ्गप्रायुहटनदन्तमर्देनेत्यर्थः, आवर्जितः,
—आयत्तौकृतः, उद्घाटित इत्यर्थः, राजतः—रौप्यनिर्मितः, यः राजहंसः,—
राजहंसाकृतिजलाधारविशेषः, तस्य आयस्यसमुद्गीर्णेन इत्यर्थः] पयसा—जलेन ।

(२१४) कर्लति ।—कलमूकः—जन्ममूकः, लोकाः,—जनः तस्य करुण—
याणिना, विधृतं—गृहीतं तस्मिन्, [“कलमूकलोककस्विधृते” इत्यत्र “कलमूक
लोकविधृतं” इति पाठान्तरम्] धीतवासःशकले—प्रक्षालितवसनखण्डं, [पुस्तकान्तरे
“धीत” इति पाठो न दृश्यते] । शुचिनि—धवलं पवित्रं वा, पाणी—हस्तौ,
समुन्मज्ज—शोधयित्वा, निर्जलीकृत्येत्यर्थः ।

(२१५) सुमति ।—सुतस्य—हर्षस्य, वदने—मुखे, विनिहितम्—अर्पितं,
निभृतं—निश्चलं, निर्निमेषमित्यर्थः, नयनयुगलं—नेत्रद्वयं यथा तथाभूता, अतिच्छेदो-
दयात् निमेषालसपद्मपङ्क्तिरिति भावः । आयतं—दीर्घम् ।

(२१६) न-प्रियः,—अप्रियः, हंष्य इत्यर्थः, [इह नजशब्देन “सह सुपा”
(२११४ पा०) इति समासः ; समसि च हलि परतः नजः अकारभाषस्य
वैकल्पिकत्वात् अत्र तदभावपक्ष एवाहृतः] । क्षथेन—स्तनदुग्धेन । प्रभूतेति ।
—प्रभूतेन—समधिकेन, प्रभुप्रसादेन—स्वामिभक्त्या, अन्तरिता—आच्छादिता,

पुत्रक ! (२१७) पुरुषान्तरविलोकनश्चसनिनी राज्योपकरणा-
करणा वा न अस्मि लक्ष्मीः क्षमा वा । (२१८) कुलकलत्रम्
अस्मि चारित्रधना धर्मधवले कुले जाता । (२१९) किं
विस्मृतोऽसि मां समरशतशौण्डस्य पुरुषप्रकाण्डस्य केशरिण इव
केशरिणीं गृहिणीम् ? वीरजा वीरजाया वीरजननी च मादृशी
पराक्रमक्रीता कथमन्यथा कुर्यात् ? एवंविधेन पित्रा ते
भरत-भगौरथ-नाभागनिभेन नरेन्द्रहृन्दारकेण गृहीतः पाणिः ।

यदा,—निरतिशयस्यास्यनुग्रहेण तिरस्कृता, अकालं तेन परित्यक्ततया तदनुग्रहस्याभ-
वद्वित्यर्थः ।

(२१७) पुरुषान्तरंति ।—पुरुषान्तरस्य—अपरपुरुषस्य, भर्तृव्यतिरिक्तस्य इत्यर्थः,
विलोकने—दर्शने, व्यसनिनी—अव्यासक्ता, राज्योपकरणेति ।—राज्यस्य—
राजत्वस्य, उपकरणे—उपकारक्रियायाम्, अकरणा—निर्दया । [“राज्योपकरणा-
करणा” इत्यत्र “राज्योपकरणमकरणा” इति पाठः,—राज्योपकरणं—राज्यस्य
अङ्गभूता इत्यर्थः, शोभावदनायमिति भावः, “लक्ष्मीः क्षमा वा” इत्यन्वयः] क्षमा—
पृथिवी, लक्ष्मीः क्षमा च यथा नित्यं चला—पुंश्ली इव बहुपुरुषासक्ता, राज्ञी
जीवनरक्षणरूपोपकारकरणं च निर्दया, तथाभूता अहं नास्मि इति भावः ।

(२१८) कुलकलत्रं—कुलाङ्गना, सत्कुलप्रसूता इति भावः । चारित्रधना—
विशुद्धपतिपरायणतारुपाचारसर्वस्वा, पातिव्रत्यमेव धनवत् सततं रचणीयमिति अनिशं
विभावयन्ती इत्यर्थः, तस्य ऐहिक-पारलौकिकाक्षयसौख्यसाधनत्वादित्याशयः । धर्म-
धवलं—अमलसतौधर्मोत्कलं इति भावः ।

(२१९) किं विस्मृतः ? कस्य पुत्री, कस्य पत्नी, कस्य जननी इति विस्मरण-
मापन्नः किम् ? समरशतशौण्डस्य—शतशतसङ्ग्राममत्तस्य, अनेकसङ्ग्रामयुद्धविजयिण
इत्यर्थः, पुरुषप्रकाण्डस्य—पुरुषश्रेष्ठस्य, केशरिणः,—सिंहस्य, केशरिणीं—
सिंहिणीम् । वीरजा—वीरप्रसूता, वीरकन्या इत्यर्थः । वीरजाया—वीरपत्नी । वीर-
जननी—वीरपुत्रा । पराक्रमक्रीता—वीर्यशुक्ला । अन्यथा—अन्यप्रकारं, प्रीतिविध-
नारीविगर्हिताचरणमित्यर्थः, भर्तुरभावेऽपि जीवनधारणरूपमिति भावः । एवंविधेन
—समरशतशौण्डेन पुरुषप्रकाण्डेन इत्यर्थः । भरत-भगौरथ-नाभागनिभेन—भरतादि-
सङ्घेन, लोकपालदुर्धर्षप्रभावशालिना चक्रवर्तिना इति भावः, नरेन्द्रहृन्दारकेण—

(२२०) आसेवितः सेवासम्भ्रान्तानन्तसामन्तसीमन्तिनौसमा-
वर्जितजाम्बूनदघटाभिषेकः शिरसा । (२२१) लब्धो मनोरथ-
दुर्लभो महादेवीपट्टबन्धसत्कारलाभो ललाटेन । आपीतो
युष्मद्विधैः (२२२) पुत्रैः अमितकलत्रवन्दीवृन्दविधूयमान-
चामरमरुच्चलचीनाशुकधरौ पयोधरौ । सपत्नीनां शिरःसु

परैन्द्रश्रेष्ठेन, पाणिः,—करः, भवेति शेषः, गृहीतः,—स्वीकृतः, अहमुपयेमे
इत्यर्थः ।

(२२०) आसेवितः,—लब्धः । भवेति ।—सेवायै—परिचर्यायै, सम्भ्रान्तः,—
अहमहमिकया व्यापृताः, अनन्तः,—दक्षु इत्यर्थः, सामन्तानाम्—अधीश्वराणां, याः
सीमान्तव्यः,—नार्थः, ताभिः समावर्जितः,—समाहृतैः, रूपनाथे मच्छिरसः उपरि
न्यूनीकृत्य धृतेर्वा, जाम्बूनदघटे,—काष्ठमवलीम्, (“स्वर्णं सुवर्णं कान्तकम् । कवचं
कान्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदीऽस्त्रियाम्” इत्यमरः) यः अभिषेकः,—स्नानमित्यर्थः,
पट्टमहिषौसम्भ्रान्तानुरूपम् इति भावः ।

(२२१) लब्धः,—प्राप्तः, मनोरथदुर्लभः,—मनोरथेः,—अभिलाषः, अपीति
शेषः, दुर्लभः,—दुष्प्रापः, महासीमाग्यवतीलभ्यत्वात् इत्याशयः, महादेवीति ।—
महादेवी—राज्ञः प्रधानमहिषी, तस्याः यः पट्टबन्धः,—शिरौभूषणभूतकिरीटबन्धनं,
तेन सत्कारलाभः,—पूजालाभः, सर्व्वराजदाराभ्यः सम्मानातिशय इत्यर्थः, यदा,—
महादेवीपट्टस्य—प्रधानमहिषीपदबोधकलक्ष्यपदस्य विंशतिशराभूषणादिरूपस्येत्यर्थः,
यो बन्धः,—धारणं, तेन यः सत्कारः,—सर्व्वेव समादरः, तस्य लाभः,—प्राप्तिः,
मुकुटधारणपूर्व्वकं नारीसमाजेषु यत्सर्व्वद्विपदलाभः इत्यर्थः, ललाटेन—भाल
दर्शनम् । एतया सर्व्वविपदप्राप्ता आशास्थान्तरं मे नास्ति, येन अतः परं जिजीविष्यते
इति व्यज्यते ।

(२२२) पुत्रैः,—पुत्रदुहितृभिः इत्यर्थः, [पुत्रौ च दक्षिता च इति विग्रहे
“भातपुत्रौ—” (१।२।६८ पा०) इत्यादिना एकशेषे रूपम्] अभिषेति ।—
अभिषाणां—शत्रूणां, कलत्राणि—नार्थ एव, बन्धः,—विजयहताः स्त्रियः, ताम्रं
वृन्दिनि—समूहाः, तैः विधूयमानानां—सञ्चाल्यमानानां, चामराणां—बालव्यजनानां,
मरुता—वायुना, चलतः,—सुरतः, चीनाशुकस्य—सूक्ष्मवसनस्य, धरौ—धारकौ,
एतन् सीमाग्योत्कषंस्त्वमस्याः स्वीतितम् ; पयोधरौ—जनौ ।

(२२३) निहितं नमस्त्रिखिलकटककुटुम्बिनीकिरीटमाणिक्य-
मालाऽर्चितं चरणयुगलकम् । (२२४) एवं कृतार्थसर्वावयवा
किमपरम् अपेक्षे क्षीणपुण्या ? मर्त्तुम् (२२५) अविधवेव
वाञ्छामि । न च शक्नोमि (२२६) दग्धस्य भर्तुः आर्य्यपुत्र-
विरहिता रतिः इव निरर्थकान् प्रलापान् कर्त्तुम् । पितुश्च
ते (२२७) पादधूलिः इव प्रथमं गगनगमनम् आवेदयन्ती
बहुमता भविष्यामि शूरानुरागिणीनां सुराङ्गमानाम् ।

(२२३) निहितं—स्थापितम् । नमदिति ।—नमन्तीनां—प्रक्षिपतन्तीनां,
निखिलानां—समस्तानां, कटककुटुम्बिनीनां—सैनिकरमणीनां, किरीटेषु—मुकुटेषु,
श्रीभूषणेषु इत्यर्थः, या माणिक्यमालाः,—रत्नसज्जः, ताभिः अर्चितं—रक्षितमित्यर्थः ।
सपत्नीनां शिरःसु निहितमित्यनेन स्नामिनः एवं हृदयप्रेयसी भूत्वा इदानीं तद्विरहित-
प्राणान् धर्तुं कथमहमुक्तौ ? इति व्यज्यते ।

(२२४) एवम्—इत्यम् । कृतार्थेति ।—कृतार्थाः,—सिद्धकामाः, नरेन्द-
श्रेष्ठयद्वादितः इति भावः, सर्वे—समस्ताः, अवयवाः,—अङ्गानि, पाश्यादय इत्यर्थः
यस्याः तथाभूता, अपरम्—अन्यत्, अपेक्षे ?—यावे ? आशां करोमि ? इत्यर्थः
यतः क्षीणपुण्या—पुण्यक्षयवती, पूर्वोक्तभोगिन तत्त्वयानुमानात् इति भावः, पुण्या-
नरसङ्गावे तु भर्तुरीदृशी दशा न स्यादिति तात्पर्यम् । भर्तुः महापीडादर्शनेन स्त्रिय
सुकृतचयीऽनुमीयते इत्यनुमानालङ्घतिः व्यज्यते ।

(२२५) अविधवा—अनुपभुक्तवैधव्येति यावत्, सधवेति भावः ।

(२२६) दग्धस्य—शमशानागलेन हरकोपेन च प्रष्टव्य, भर्तुः,—स्नामिनः,
[सम्बन्धविवक्षया षष्ठी] : आर्य्यपुत्रविरहिता—स्नामिवियुक्ता, सतपतिका इति
यावत्, रतिरिव—कामपत्नीव, निरर्थकान्—निष्प्रयोजनान्, प्रलापान्—
अनर्थकवार्त्तासि, (“प्रलापोऽनर्थकं वचः” इत्यमरः) सदा प्रतीकारोपायामावादिति
भावः, पुरा रतियथा हरकोपानले भर्तुर्दाहानन्तरं तदर्थं बहुधा प्रलापं कृतवती,
नाहं तथा कर्त्तुं शक्नोमीति निष्कर्षः । अत्र व्यतिरेको व्यज्यते ।

(२२७) पादधूलिः,—चरणरजः । गगनगमनं—सर्वगमनम्, आकाशगमनञ्च
आवेदयन्ती—निवेदयन्ती, बहुमता—बहुसङ्कृता, शूरेति ।—शूरेषु—वीरेषु,
अनुरागिण्यः,—आसक्ताः तासां, सुराङ्गानां—देवमण्डलानां, पदधूलिः पुरो-

(२२८) प्रत्यग्रदृष्टदारुणदुःखदग्धायाश्च मे किं ध्वस्यति
धूमध्वजः ? मरणाच्च मे जीवितम् एव अस्मिन् समये माहमम् ।
(२२९) अतिशीतलः पतिविरहशोकानलात् अक्षयस्नेहैश्वर्यात्
अस्मात् अनलः । (२३०) कैलासकल्पे प्रवसति जीवितेश्वरं
जरत्तरुणकणिकालघीयसि जीविते लोभ इति क्व घटते ? अपि

याखिली यथा कस्यापि आगमनं ज्ञापयति, तथा अहं तव पितृर्वरस्य आगमनम्
अयतः तासां निवेद्य बहु सन्मानं ताभ्यः लप्सी इति भावः ।

(२२८) प्रत्ययेति ।—प्रत्ययम्—अभिनवम्, अननुभूतपुञ्जमिति यावत्, दृष्टम्
—इदानीमनुभूतं, यत् दारुणं—भीषणं, दुःखं—श्रेष्ठः, भर्तृपीडाजनितः शोक इति
यावत्, तेन दग्धायाः,—भस्मीभूतायाः, [“प्रत्यग्रदृष्ट—” इत्यत्र “प्रत्यक्ष-
दृष्ट—” इति पाठे,—प्रत्यक्षं—साक्षात्, दृष्टम्—अवलोकितं, त्वयेति शेषः]
ध्वस्यति ?—भस्मीकरिष्यति ? धूमध्वजः,—अग्निः । साहसं—सहसा—बलं कृतं,
मरणस्य तापनिवृत्तिकरत्वेनालेशकरत्वात्, जीवनस्य तु महायन्त्रणाप्रदत्वेन निरतिशय-
लेशहेतुत्वात् जीवितुमिच्छा नास्तीति भावः ।

(२२९) पतिविरहशोकानलात्—भर्तृविद्योगशोकाग्नेः, [“पतिविरहशोका-
नलात्” इत्यत्र “पतिशोकानलात्” इति पाठान्तरम्] अचयेति ।—अक्षयम्—
अविनाशि, स्नेहः,—प्रेम एव, इश्वरं—काष्ठं यस्य तथाभूतात्, अस्मात्—अनु-
भूतादित्यर्थः, अनलः—लौकिकः अग्निरित्यर्थः, अतिशीतलः,—अत्यर्थं शीतस्पर्शः,
अश्वेनैव दग्धोकरणात् अश्वशीलैश्वर्यात् इति भावः । अत्र विरहशोकानलात्
लौकिकानलस्यातिशैत्यकथनात् तदुत्कर्षप्रतीतिः व्यतिरेकालङ्कारी व्यज्यते ।

(२३०) कैलासकल्पे—कैलासपर्वतनिभे, महासारत्वादतिनिर्मलाश्रये इति
अभिः, जीवितेश्वरे—प्राणनाथे, [“जीवितेश्वरे” इत्यत्र “जीवेश्वरे” इति पाठान्तरम्]
प्रवसति—परलोकं जिगमिषति इत्यर्थः, [“धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः” (१।४।१ पा०)
इति भविष्यति वर्त्तमानप्रयोगवत्त्वम्] जरदिति ।—जरन्ती—जीर्णा, शुष्का इत्यर्थः,
या दृणकणिका—दृणलेशः, तद्वत् लघीयसि—अतिलघुनि, जीविते—जीवने, लोभः,
—स्पृहेत्यर्थः, इति क्व—कुत्र, घटते ?—युज्यते ? न कुत्राप्यित्यर्थः, जीवितेश्वरापगमे
जीवनस्य स्थितिः न कथमपि सङ्गच्छते, आश्रयमाश्रयस्थानव्यतिरेक-
सिद्धत्वात् इति भावः ।

च जीवन्तीम् अपि मां (२३१) नरपतिमरणावधीरणमहा-
पातकिनो न स्मरन्ति पुत्र ! पुत्रराज्यसुखानि । दुःख-
दग्धानाश्च हृदि भूतिः अमङ्गला च अप्रशस्ता च निरुपयोगा
च भवति । वत्स ! (२३२) विश्वस्तानां स्थासुना यशसा
स्थातुम् इच्छामि लोके, न वपुषा । तत् अहमेव त्वां तावत्
तात ! (२३३) प्रसादयामि, न पुनः मनोरथप्रातिकूल्येन
कदर्शनीया अस्मि” इत्युक्त्वा पादयोः अपतत् ।

(२३१) नरपतीति ।—नरपतेः, राज्ञः, मरणं—मृत्युः, तस्य अवधीरणम्—
अवधानं, स्वजीवनरक्षणकामनया उपेक्ष्यमिति भावः, तेन यत् महत् पातकं—
पापं, तत् विद्यतेऽस्या इति तथाभूता, स्तमिमरणेऽपि जिजीविषमिति भावः, न
स्मरन्ति न आश्रयिष्यन्ति इत्यर्थः, महापातकस्पर्शनविधादिति भावः, पुत्रेति ।
—पुत्रस्य—तनयस्य, राज्यं - राजत्वं पुत्रे राजासनाधिकृते इत्यर्थः, यानि सुखानि—
आनन्दाः तानि, स्वामिबिरहं राजमाता भूत्वाऽपि नाहं सुखिनी भवेयम्, अनाद्यत्वात्
इति भावः । भूतिः—स्थितिरित्यर्थः, यद्वा - भूतिः,—ऐश्वर्यं भस्म च, अमङ्गला—आशवा,
मङ्गलानुष्ठानादौ योगदानहन्तादिति भावः, अप्रशस्ता—प्रशंसाऽनर्हा, हीनत्वज्ञापिका
इत्यर्थः, त्वाकेरवज्ञातत्वादिति भावः । निरुपयोगा—निष्पद्योजना, कस्यापि उपकारादि-
करणासामर्थ्यादिति भावः । भस्मापि अमङ्गलम् अप्रशस्तम् अप्रयोजनीयञ्च इति बोध्यम् ।

(२३२) विश्वस्तानां—विधवानां, (“विश्वस्ता-विधवे समे” इत्यमरः) स्थासुना
—स्थिरतरं, [“स्त्राजिस्थश्च गन्तुः” (१२।१३८ पा०) इति गन्तुप्रत्ययः । “स्थासुना”
इति पाठस्तु पक्षकान्तरं नास्ति] यशसा—कीर्त्या, भर्तुः अयशमनजानतम् इति
भावः, स्थातुं—वर्धितुम्, अविनाशितया निरवच्छिन्नत्वात् इति भावः । वपुषा—
देहम्, “कीर्त्तयंस्य स जीवति” इति स्मरणात् अक्षय्ययशसैव जीवतुमिच्छामि, न
नश्वरदेहम् इति भावः ।

(२३३) प्रसादयामि—प्रसन्नं कारयामि, मरणे अनुसोदनरूपां प्रसन्नतां प्रार्थये
इत्यर्थः । मनोरथप्रातिकूल्येन—अभीष्टव्याहत्या, कदर्शनीया—क्लेशनीया । पादयोः अपत-
दिति ।—पुत्रस्य पदतनं पतनं नीतिविगर्हितं तथा विसदृशमापि तदानीं विवेकवैकल्यात्
सम्भावितप्रातर्वयोर्गं स्रोतसममर्थतया भर्तुः प्रागेव जीवतुर्विसर्जने आशङ्कतिशय-
स्रोतनार्थं, तथा ह्याभिप्रेतविषये प्रतिबन्धकावस्थाशङ्कया अनुनयनार्थञ्च मन्येयम् ।

(२३४) स तु ससम्भ्रमम् अपनीय चरणयुगलम् अपनमित-
तनुः उभयकरविधृतवपुषम् (२३५) अपनिगतशिरसम्
उदनमयत् मातरम् । (२३६) दुर्निवारताश्च शुचः समवधार्य,
कुलयोषिदुचिताश्च तामेव श्रेयसीं मन्यमानः क्रियां, कृतनिश्च-
याश्च तां ज्ञात्वा तूष्णीम् अधोमुखोऽभवत् ।

(२३७) अभिनन्दति हि स्नेहकातराऽपि कुलीनता
देशकालानुरूपम् । देवी अपि यशोवती परिष्वज्य समा-
घ्राय च तं शिरसि, निर्गत्य चरणाभ्यामेव च अन्तःपुरात्
(२३८) पौराक्रन्दनिर्भराभिः उपरुध्यमाना इव दिग्भिः
सरस्वतीतीरं ययौ । तत्र च स्त्रीस्वभावकातरैः दृष्टिपातैः

(२३४) सः,—हर्षः । ससम्भ्रमं—सत्वरं, सव्यगमिति यावत्, अपनीय—
अपसार्थः । अपनमिततनुः,—प्रणमितकायः, उभयेति ।—उभयाभ्यां—बाभ्यां,
कराभ्यां—हस्ताभ्यां, विधृतं—गृहीतं, वपुः,—शरीरं यस्याः तथीनाम् ।

(२३५) अपनिगतशिरसं—भ्रूलपतितमस्तकाम् । उदनमयत्—उत्थापया-
मास ।

(२३६) दुर्निवारतां—दुःसहताम् । शुचः,—शोकस्य । कुलयोषिदुचितां
—कुलाङ्गनासदृशीं, तां क्रियाम्—अग्निप्रवेशरूपाम् इत्यर्थः, श्रेयसीं—प्रशंसाम् ।
कृतनिश्चयां—दृढसङ्कल्पामित्यर्थः, तां—मातरमित्यर्थः, ज्ञात्वा—विभाव्य, “क
र्तृस्मिताद्यंस्थिरनिश्चयं मनः पयश्च निष्कारिमुच्छं प्रतीपयेत् ?” इत्यादि महाजनवाक्यात्
वृत्तिभावः ।

(२३७) अभिनन्दति—प्रशंसति, आद्रियते इत्यर्थः, लङितं, न शक्नोतीति
भावः । स्नेहकातरा—स्नेहयाकुला, मातृप्रियोगण्डया विधुराऽपीति भावः,
कुलीनता—सत्कुलजातता, देशकालानुरूपं—तत्तद्देशकालोचितम्, आचारम्
इति शेषः, सत्काले तद्देशे च सत्कुलजातानां नारीणां पत्युगमनस्य सदाचारत्वेना-
वश्यानुष्ठेयतया अनिच्छन्नपि हर्षः मातृरग्निप्रवेशं प्रतिरोद्धुं न इच्छेति इति भावः ।
त—हर्षम् । [पुस्तकालारे “तम्” इति पाठो न दृश्यते] ।

(२३८) पौरंति ।—पौराणां—पुरवासिनाम्, आक्रन्देन—रोदनेन, निर्भराः,
—आपुत्रिता इत्यर्थः ताभिः, उपरुध्यमाना इव—गिरुध्यमाना इव, स्त्रीमुखभ-

(२३८) प्रविकसितरक्तपङ्कजपुञ्जैः इव अर्चयित्वा भगवन्तं भानु-
मन्तमिव मूर्तिः ऐन्दवी चित्रभानुं प्राविशत् । (२४०) इतरो-
ऽपि माहमरणविह्वलो बन्धवर्गपरिहृतः पितुः पार्श्वं प्रायात्,
अपश्यच्च स्वल्पावशेषप्राणवृत्तिं परिवर्त्यमानतारकं तारकराज-
मिव अस्तम् अभिलषन्तं जनयितारम् । (२४१) असह्यशोको-
द्रेकामिद्रतश्च त्याजितः पितृस्नेहेन धैर्यम् । (२४२) आस्निष्य
अस्य सकलदुर्मदमहीपालमौलिमानालालितौ पादपद्मौ,

स्वभावादिति भावः । अत्र पौरजनामाक्रन्दस्य दिगङ्गनासु आरोपात् कथम् अन्य-
धर्मस्यान्यव्याधानमिति विस्मयप्रतिविम्बभाववत्तया समाधानात् निदर्शना उत्प्रेक्षाऽङ्गम्
इति सङ्केतः ।

(२३८) प्रविकसितेति ।—प्रकर्षणं विकसितानां—सम्पूर्णप्रस्फुटितानां, रक्त-
पङ्कजानां—रक्तपद्मानां, पुञ्जैः—राशिमिः इव, अविक्रिन्नरोदनेन चक्षुषीः रक्तवर्ण-
तया रक्तपङ्कजपुञ्जौपस्यं बोद्धव्यम् । भानुमन्तमिव—सूर्यमिव, [अत्र भानुमता सह
चित्रभानोरवैधर्म्यसाव्यावगमादुपमाऽन्वयः] भानुमन्तं—दीप्तिमन्तम् । ऐन्दवी—
इन्दुः,—चन्द्रः, सत्यस्वस्मिनी, अमावस्यायाम् ऐन्दवी कला सूर्यं प्रविशतीति शास्त्रात् ।
वित्तभानुम—अग्रिमः, (“अग्रिवैज्ञानरी वक्रिः...चित्तभानुर्विभावसुः ॥” इत्यमरः) ।

(२४०) इतरः,—हर्षः । स्वर्त्यति ।—स्वल्पं,—इष्टं, अवशेषो यस्याः
तथाभूता, प्राणवृत्तिः,—जीवनव्यापारः, निश्वासवृत्तिरित्यर्थः यस्य तथोक्तं,
परिवर्त्यमानतारक—परिवर्त्यमाने—ऊर्ध्वं नीयमाने, विकृतिं नीयमाने इत्यर्थः, तारके
—कनौनिके यस्य तथाभूतम् ; परिवर्त्यमानाः,—रूपान्तरं नीयमानाः, प्रभाविहीना
इत्यर्थः, तारकाः,—नक्षत्राणि यस्य तथाभूतञ्च, तारकराजमिव—चन्द्रमिव, अस्तं—
नाशम्, अताचलञ्च । जनयितारं—पितरम् ।

(२४१) असह्येति ।—“असह्य” इत्यादिः “चिरं करोद्” इति वक्ष्यमाणेना-
न्वयः । असह्यस्य—दुःसहस्य, शोकस्य—मर्त्याः, चन्द्रेकेण—आविणेन, अभिद्रुतः,—
अभिभूत इत्यर्थः, पितृस्नेहेन—पितृप्रेम्णा, असाधारणपितृभक्त्या इति यावत्,
[कश्चित् “पितृस्नेहेन” इत्यत्र “स्नेहेन” इति पाठान्तरम्] धैर्यं—धीरत्वं, त्याजितः,
—मोचितः, त्यक्तधैर्य इत्यर्थः ।

(२४२) आस्य—पितुः, पादपद्मौ—चरणकमलौ, [“वा पुंसि पं नञिन्”

(२४३) अन्तस्तापात् मुखचन्द्रमिव द्रवीभवन्तः, दशन-
ज्योत्स्नाजालमिव द्रवतामापद्यमानम्, अलिलावण्यमिव
विलीयमानं, (२४४) मुखचन्द्रसुधारसमिव स्यन्दमानम्,
(२४५) अक्छाच्छम् अश्रुस्रोतसां सन्तानं महामेघमयविलोचन
इव वर्षन् निरन्तरविमुक्ताश्रवः चिरं करोद ।

राजा तु तम् (२४६) उपरुध्यमानदृष्टिः अपि अविरत-

इत्यमरानुशासने सत्यपि प्रसिद्धकविभिः पद्मशब्दस्य पुंसि प्रयोगस्यानादृतत्वात्
“भाति पद्मः सरोवरे” इतिवत् “पादपद्मौ” इति प्रयोगस्य अकविजुष्टत्वदोषयत्नत्वं
ज्येष्ठम्] आश्रित्य - आलिरु, वक्षसि स्थापयित्वा इत्यर्थः । पादपद्मं विगिराष्ट,
सकलेति । - सकलैः, - सर्वैः, दमदैः, - दुर्दुर्गैः, उद्दामबलदरलैरित्यर्थः, महीपालैः,
- भूपालैः, मौलिसालया - किरीटश्रेण्या, लालितौ - मेवितौ, प्रतापप्रकर्षपरा-
जितत्वात् इति भावः ।

(२४३) अन्तस्तापात् - आभ्यन्तरस्तापात्, मुखचन्द्रमिव - वदनसुधाकरमिव,
द्रवीभवन्तः - गलन्तम् । दशनज्योत्स्नाजालमिव - दन्तकिरणनिचयमिव, द्रवतां -
तरलताम्, आपद्यमानं - गच्छत्, जलरूपेण परिणमदिव इति यावत् । [“द्रवताम्”
इत्यत्र “जनताम्” इति पाठान्तरम्] । अलिलावण्यं - नयनकान्तिम्, [“अलि-
लावण्यम्” इत्यत्र “लोचनलावण्यम्” इति पाठान्तरम्] विलीयमानं - विलीनता-
मापद्यमानम् ।

(२४४) मुखेति । - मुखचन्द्रस्य - वदनसुधाकरस्य, सुधारसम् - अमृतद्रव,
[“मुखचन्द्रसुधारसमिव” इत्यत्र “मुखसुधारसमिव” इति पाठः, - मुखस्य, चन्द्रोपमस्य
इति भावः] स्यन्दमानं - खलन्तम् ।

(२४५) अक्छाच्छम् - अत्यच्छं, [“प्रकारे गुणवचनस्य” (८।१।१२ पा०)
इति विभावः] अश्रुस्रोतसां - वायुवारिप्रवाहाणां, सन्तानं - समूहं, महति । -
महामेघमये - निविडजलधरात्मके, विलोचने - नयने यस्य तथाभूत इव, वर्षन् -
सृजन्, निरन्तरविमुक्ताश्रवः, - अविरतनिःसृतनिनादः, मुक्तकण्ठ इत्यर्थः, सशब्द
इति भावः । [“निरन्तर -” इत्यत्र “इतरवत्” इति पाठः, - नीचजनसदृश
इत्यर्थः] ।

(२४६) उपरुध्यमानदृष्टिः, - उपरुध्यमाना - आव्रियमाणा, विलुप्यमाना इत्यर्थः,

रुदितशब्दाश्रितश्रवणः प्रत्यभिज्ञाय शनैः शनैः अवादीत,—
“पुत्र ! न अहंसि (२४७) एवं भवितुम् । भवद्विधा न हि अमहा-
सत्त्वाः, महासत्त्वता हि प्रथमम् अवलम्बनं लोकस्य, पश्चात्
राजवीजिता । सत्त्ववताश्च अग्रणीः सर्वातिशयाश्रितः
क्व भवान् ? क्व वैक्लव्यम् ? (२४८) ‘कुलप्रदीपोऽसि’ इति
दिवसकरसदृशतेजसस्ते लघूकरणमिव । ‘पुरुषमिंहोऽसि’ इति

दृष्टिः,—दर्शनशक्तिः, नैवं वा, ज्ञानं वा यस्य तथाभूतः, (“दृष्टिर्ज्ञानेऽस्ति दर्शने”
इत्यमरः) चौथमाणजीवनशक्तिवात् इति भावः । [क्वचित् “अपि” इत्यनेन हिनः
पाठः दृश्यते, तत्र नार्थसौश्रवम्, अशक्यकरणोद्यमरूपाश्रयवैधाभावात्] । अविरतेति ।
—अविरतम्—अविच्छिन्नं रुदितशब्दं—रोदनध्वनिम्, आश्रितं—स्पष्टं, श्रुतमित्यर्थः,
श्रवणं—कर्णः यस्य तथाभूतः, प्रत्यभिज्ञाय—पक्षोऽयं रीदिति इति श्रुत्या
विज्ञाय इत्यर्थः, चिरपरिचितकण्ठस्वरसंस्कारबलादिति भावः ।

(२४७) एवम्—अधीर इति भावः । अमहासत्त्वाः—अमहाऽनुभावाः, न हि
—नैव, महाऽनुभावसम्पन्ना एवेत्यर्थः, महासत्त्वगुणमन्विताः दृढचित्ता वा इति
भावः । महासत्त्वता—महाऽनुभावत्वं, महासत्त्वगुणमन्वितत्वं मनस्विता वा इत्यर्थः,
प्रथमं—मुख्यम् आद्यं वा, अवलम्बनम्—आश्रयः, उदारचरितसां वसुधाकृतुम्बकत्वा-
दिति भावः । राजवीजिता—राजा बीजौ—बीजपुरुषः यस्य तस्य भावः, राजपुत्रत्व-
मित्यर्थः, पश्चात्—द्वितीयमवलम्बनमित्यर्थः, वहिःसाधनत्वात् इति भावः, केवलं
राजवंशजत्वेन लोकस्थितिः कर्तुं न शक्यते, तेन तु महाऽनुभावेन सता शक्यते एव
इत्याशयः । सत्त्ववतां—सत्त्वगुणसम्पन्नानां मनस्विनां वा, [“यतश्च—” (२।५।४१
पा०)] इत्यादिना निर्द्धारणे षष्ठी] अग्रणीः,—अग्रगण्यः, सर्वेति ।—सर्वेभ्यः
अतिशयः,—अतिरिक्तौ गुणराशित्यर्थः, तम् आश्रितः, भवान् क्व ? वैक्लव्यं—
व्याकुलत्वञ्च, क्व ? महासत्त्वेषु भवादृशेषु नैतयोः सङ्गतिः युज्यते इति भावः । अत्र
बिरुपसदृशनारूपः विषमालङ्कारः, कवयेन महतीऽल्परस्य सूचनात् ।

(२४८) कुलप्रदीपः,—वंशीश्वरलकर इत्यर्थः, इति, कथममिति शेषः, एव-
मुत्तरव ; दिवसकरसदृशतेजसः,—सूर्यसमप्रभावस्य, ते—तव, लघूकरणमिव—
नृक्षीकरणमिव, दिवसकरसदृशतेजस्तात् कुलप्रदीपोऽसि इति उक्तौ तव लाघवं
प्रतिभाति, तद्वे तेष्वां निम्नत्वेन प्रतीयमानत्वात् इति भावः ।

(२४८) शौर्यपटुप्रज्ञोपहृंहितपराक्रमस्य निन्देव । 'क्षितिः इयं तव' इति (२५०) लक्षणाख्यातचक्रवर्त्तिपदस्य पुनरुक्तम् इव । 'गृह्यतां श्रीः' इति स्वयमेव (२५१) श्रिया गृहीतस्य विपरीत-मिव । (२५२) 'अध्यास्यताम् अयं लोकः' इति उभयलोक-विजिगीषोः अपुष्कलमिव । (२५३) 'स्त्रीक्रियतां कोषः' इति शशिकरनिकरनिर्मल्यशःसञ्चयैर्काभिनिवेशिनो निरूपयोगमिव ।

(२४८) शौर्येति ।—शौर्येण—शूरत्वेन, पराक्रमप्रदर्शनेनेत्यर्थः, पटु—निपुणा, या प्रज्ञा—बुद्धिः, शौर्यातिशयशालिनी मतिः इत्यर्थः, तया उपहृंहितः,—वर्द्धितः, पराक्रमः,—विक्रमः, सामर्थ्यं वा यस्य तथाभूतस्य, ते इति शेषः, निन्दा इव—निन्दाकरणमिव, तस्य निर्विवेकप्रशुभात्वात् इतोऽपि अधिकोक्तिः त्वयि सङ्गच्छते इति भावः ।

(२५०) लक्षणेति ।—लक्षणेन—ध्वजादिविक्रेन, आख्यात—कथितं, चक्र-वर्त्तिपदं—साम्राज्यं यस्य तथाभूतस्य, ते इति शेषः, पुनरुक्तमिव—लक्षणैकं प्रागुक्तत्वात् आख्येडितमिव, विधादेव चक्रवर्त्तित्वे अभिषिक्तस्य तव तादृशवचनम् अनुवाटमावत्वात् निरर्थकमिवेति भावः ।

(२५१) श्रिया—लक्ष्म्या, गृहीतस्य—स्त्रीकृतस्य, पतित्वेनेति भावः, विपरीतमिव—असदृशमिव इत्यर्थः, तया प्राक् स्वयमेव स्त्रीकृतत्वेन तथाकथनं प्रसक्तनियोगवत् इति भावः ।

(२५२) अध्यास्यताम्—अधिष्ठीयताम्, अयं लोकः,—मर्त्यलोकः, राज-सिंहासनमिति भावः, [“अधिश्चीड्—” (१।४।४६ पा०) इत्यादिना आधाख्य कर्मेत्वम् उक्तत्वाच्च] उभयलोकविजिगीषोः,—स्वर्ग-मर्त्ययोः ज्याभिलाषिणः, अपुष्कलमिव—अपूर्णमिव, स्वर्गस्यापि सिंहासनीचतस्य केवलमर्त्यसिंहासनारोह-शोपदेशस्य सामान्यत्वेनानुचितत्वादिति भवः ।

(२५३) स्त्रीक्रियतां—गृह्यतां, कोषः,—धनगारम् । शशीति ।—शशिनः,—चन्द्रस्य, करनिकरः,—मयूखनिचयः, तद्वत् निर्घलानां—शुभाशां, पूतानामित्यर्थः, यशसां—कौर्त्तौणां, सञ्चये—सङ्गृहे, एकः,—केवलः, अभिनिवेशः,—सायङ्गः मनोयोगः विद्यते यस्य तथाभूतस्य, ते इति शेषः, निरूपयोगमिव—निष्प्रयोजनमिव ; यशस्विनां सर्वजनप्रियतया स्वत एव धनागमात्, कौर्त्तिकामन्त्रेन धनस्य हारादित्यादा इति भावः ।

(२५४) 'आत्मीक्रियतां राजकम्' इति गुणगणात्मीकृत-
जगतो गतार्थमिव । (२५५) 'उच्छतां राज्यभारः' इति
भुवनत्रयभारोचितस्य अनुचितनियोग इव । 'प्रजाः
परिरक्ष्यन्ताम्' इति (२५६) दीर्घदोर्दण्डांगलितदिद्युखस्य
अनुवाद इव । 'परिजनः परिपाल्यताम्' इति लोकपालोपमस्य
(२५७) आनुषङ्गिकमिव । 'शस्त्राभ्यासः कार्यः' इति
(२५८) धनुर्गुणकिणकलङ्ककालीकृतप्रकोष्ठस्य किम् आदिश्यते ?
(२५९) 'निघ्राह्यतां चापलम्' इति नूतनतरवयसि

(२५४) आत्मीक्रियताम्—आयत्तीक्रियतां, राजकं—राजसमूहः, अकरणे
मर्यादालङ्घनसम्भावनादिति भावः, गुणेति ।—गुणानां—दयादाक्षिण्यादीनां, गणैः,
—समूहैः, आत्मीकृतम्—अधीनीकृतं, जगत्—लोकः, येन तथाभूतस्य, ते इति शेषः,
गतार्थमिव—व्यर्थमिव, राजकानामपि जगदन्तर्निविष्टत्वादिति भावः ।

(२५५) उच्छताम्—अवलम्ब्यतां, पाल्यतामित्यर्थः । भुवनत्रयभारोचितस्य
—विजयभारवहनयोग्यस्य, अनुचितनियोगः इव,—अयुक्तादेश इव, महाभारवहनी-
चितस्य अन्त्यभारवहनादेशे शून्यत्वप्रतिपादनादिति भावः ।

(२५६) दीर्घेति ।—दीर्घेण—आयतेन, दीर्घेण—भुजग्रह्या, अंगलितं—
निकटमिति यावत्, दिद्युखं—दिगन्तरालं येन तथीकृतस्य, ते इति शेषः, अनुवाद
इव—भाषाऽनुकरणमिव, आजानुलम्बितभुजेनैव प्रजापालनव्रतपरायणतायाः व्यक्ती-
भावादिति भावः ।

(२५७) आनुषङ्गिकमिव—अनुषङ्गाद्गतमिव, ["ठगायस्थानेभ्यः" (७।३।७५
पा०) इति ठक्] अवान्तरकार्यस्य उपदेश इव इत्यर्थः, नित्यसम्बन्धवत्त्वादना-
दिशऽपि तत्कार्यस्य सिद्धत्वादिति भावः ।

(२५८) धनुर्गुणेति ।—धनुषः—चापस्य, गुणाः—मौर्व्यः, तैः, तदाकर्ण्ये-
रित्यर्थः, यः किणः—चन्द्रादियन्त्रिः, स एव कलङ्कः,—चिह्नं, तेन कालीकृतः,—श्यामीकृतः,
प्रकोष्ठः,—कफोष्ण-मन्त्रिवन्धयोः अभ्यन्तरभागः यस्य तथाभूतस्य, आदिश्यते—
आज्ञायते, निष्प्रयोजनादेश इत्यर्थः, नित्यमनादिष्ट एव तत्कार्यकरणेन तदुपदेशस्य
वैयर्थ्याभावादिति भावः ।

(२५९) निघ्राह्यतां—निबध्यतां, परित्यज्यतामित्यर्थः, चापलं—चापल्यम् ।

निगृहीतेन्द्रियस्य निरवकाशा इव मे वाणो । (२६०) “निरवशेषतां शत्रवो नेयाः” इति सहजस्य तेजस एव इयं चिन्ता” इत्येवं वदन्नेव (२६१) अपुनरुन्मीलनाय निमिमौल राजकुलसिंहो लोचने ।

अस्मिन्नेवान्तरे (२६२) पूषा अपि आयुषा इव तेजसा व्ययुज्यत । ततश्च लज्जमान इव (२६३) नरपतिजीवितापहरणजनितात् आत्मापराधात् अधोमुखः समभवत् ।

नूतनतरवयसि—नूतनतरम्—अतिशयेन नूतनं, वयः,—बाल्यायवस्थाविशेषः यस्य तादृशे, नवयौवने इत्यर्थः, निगृहीतेन्द्रियस्य—वशीकृतेन्द्रियस्य, निरवकाशा इव—अनवसरा इव, तरुणयौवने स्वयमनुपदिष्ट एव इन्द्रियनियन्त्रकणादिति भावः ।

(२६०) निरवशेषतां—निःशेषताम्, [अत्र नयतेः विकर्म्मकत्वात् कर्म्मणि निरवशेषतायाश्च भाक्तत्वात् तत्र द्वितीया, अन्यत्र मुख्यत्वात् प्रथमा ; इत्थं शत्रुव निरवशेषता न नीयते, परन्तु निरवशेषतायामिव शत्रवः नीयन्ते इति वक्तुमभिप्रायः, तेनेतेषां मुख्यत्वं ज्ञेयम्] नेयाः,—प्रापणीयाः । सहजस्य—स्वाभाविकस्य, तेजसः,—प्रतापविशेषस्य, चिन्ता—भावना, तेजस्विनां तादृशाभिलाषस्य प्रकृतिसिद्धत्वात् तदुपदेशः निरर्थक इति भावः ।

(२६१) अपुनरुन्मीलनाय—पुनरुन्मेषनिवृत्तये, चिराय इत्यर्थः, निमिमौल—निमीलितवान्, मुद्रिते चकारेत्यर्थः । राजकुलसिंहः,—नृपश्रेष्ठ इत्यर्थः, प्रभाकरवर्द्धन इति यावत्, [“राजकुलसिंहः” इत्यत्र “राजसिंहः” इति पाठान्तरम्] ।

(२६२) पूषा अपि—मृत्योः अपि, महीपतिप्रभाकरवर्द्धनवत् अहःपतिः सूर्योऽपीत्यर्थः, [अत्र अपिकारः समुच्चयार्थकः] आयुषिव—राज्ञः प्राणधारणकालिनेव, तेजसा—स्वप्रभावसमुद्भूत, किञ्चित्कालस्यायि-आयुःस्वरूपेणेति भावः, व्ययुज्यत—व्यहीयत, एकत्र अपराह्णभावात् अन्यत्र च जीवनपरित्यागात् निस्तेजा अभूदिति भावः ।

(२६३) नरपतिरिति ।—नरपतेः,—राज्ञः, जीवितस्य—जीवनस्य, अपहरणं—मोषणं, तेन जनितः,—उत्पन्नः तस्मात्, आत्मापराधात्—निजकृतात् दोषात्, स्वात्मजेन यमेन तत्कृतत्वात् निजापराधतुल्यत्वं मत्तत्त्वम्, “आत्मा वै जायते पुनः” इति श्रुतेः ; यद्वा,—स्वाधिकारसमये एवापहरणात् स्वयं रक्षितुमशक्यतया अन्यकृतमपि स्वकृतमिव मत्वा स्वस्मिन्नपराधः शङ्कितः इति विभाव्यम्, अधोमुखः,—अवनतवदनः, अक्षाचलगमनोन्मुख इत्यर्थः ।

(२६४) भूपालाभावशोकशिखिना इव अन्तस्ताप्यमानः
ताम्रतां प्रपेदे । मन्दं मन्दम् (२६५) अप्रियप्रश्नोत्तरपरि-
हारार्थमिव स्थितिमनुवर्त्तमानो लौकिकीम् अवातरदिवः ।
(२६६) दिक्षुरिव जनेशाय जलाञ्जलिम् अपरजलनिधिसमीप-
मुपससर्पे । (२६७) सद्योदत्तजलाञ्जलिः दुःखदहनदग्धमिव
करमहस्रम् आलोहितम् अधत्त ।

(२६४) भूपालति ।—भूपालस्य—राज्ञः, श्रुतिसेतुरत्नकस्य स्वप्रियमेवकस्य च
इति भावः, अभावेन—निधनेन, यः शोकः,—मन्युः, स एव शिखी—अग्निः तेनेव,
अन्तः,—अस्यन्तरे, ताप्यमानः,—दाह्यमानः, ताम्रता—रक्तवर्णतां, प्रपेदे—लेभे ।

(२६५) अप्रियति ।—अप्रियप्रश्नस्य—राजविनाशरूपायाः अप्रीतिकरजिज्ञासाय
इत्यर्थः, उत्तरपरिहारार्थमिव—कथं राजा मृतः ? केन रोगेण वा ? इत्यादि-
जिज्ञासाया उत्तरपरिजिहीषेया इव, स्वदीपापाकरणाय किमेतस्य कारणमिति तु
प्राक् तत्त्वतः विदित्वा पुद्गानुपुद्गशः देवगणसमीपे उत्तरदानार्थमिव इति वा,
[“अप्रियप्रश्नोत्तरपरिहारार्थमिव” इत्यत्र “अप्रियप्रश्नार्थमिव” इति पाठः,—अप्रीतिकर-
जिज्ञासानिमित्तमिव, कथं राजा मृतः ? इति ज्ञातुमिच्छयेवेति भावः । एतदुत्प्रेक्षणं
तु पूर्ववत् नार्थगौरवं परिलक्ष्यते, प्रत्यक्षावलोकितानां साक्षिणाम् अन्यतो जिज्ञासा-
नुपपत्तः इति ज्ञेयम्] लौकिकीं—लोकसम्बन्धिनीं, स्थितिं—सध्यादां, व्यवहार-
मिति यावत्, अनुवर्त्तमानः,—अनुसरन्, यथा आत्मपरिजनेन आत्मना वा
निहतं कमपि दृष्ट्वा कथित् जनसमीपे तद्विशेषविवरणगोपनेच्छया तस्मात् अन्तर्ले,
तथा मूर्ध्नाऽपीति भावः, [“अप्रियप्रश्नार्थमिव” इति पठे तु,—यथा आत्मौयलौकाः
कस्यापि विनाशमुपश्रुत्य तदवस्यसमीपे तद्विशेषप्रश्नार्थमागच्छन्ति, तददिति भावः]
दिवः,—अन्तरीचात्, उच्चस्थानाच्च इति ध्वन्यते, लोकलोचनसमीपादिति भावः,
अवातरत्—अवारोहत् ।

(२६६) जनेशाय—नरपतये प्रभाकरवर्द्धनाय, जलाञ्जलिं—तर्पणजलपूर्णा-
मञ्जलिं, दिक्षुः,—दातुमिच्छुः, [“सनाशंसमिच्च उः” (३।२।१६८ पा०) इति
सन्नतात् उः प्रत्ययः] अपरजलनिधिसमीपे—पश्चिमसागरान्तिकम्, उपससर्पे—
उपजगाम । राज्यवर्द्धन-हर्षयोः आत्माशसम्भूतत्वेन तत्सम्बन्धापेक्षिजलाञ्जलियोगवत्त्वे-
नोपेक्षणम् इह अतिरम्यम् ।

(२६७) सद्य इति ।—सद्यः,—तत्क्षणं, दत्तः,—अर्पितः, जलाञ्जलिः,—युक्तः

(२६८) एवञ्च महानराधिपनिधननिधूयमानविपुल-
वराण्ये इव शान्तवपुषि विशति गिरिगुहागङ्गरं गभस्ति-
मालिनि, (२६९) समुपोद्भूतमानमहाजनाशुदुर्दिनार्द्राङ्गिते इव
निर्वाति आतपे, (२७०) रोदनताम्रसकललोकलोचनरुचा इव
लोहितायति जगति, (२७१) उष्णायमानानेकनरनिश्वाससन्ताप-
प्लुष्टे इव च नीलायमाने दिवसे, (२७२) नृपानुगमनप्रचलितया

करपूष्पंजलम् इत्यर्थः येन तथाभूतः, करसदृशं—कराणां—किरणानां, इक्षामाद्य,
सदृशं—दशशतसङ्घातं, बहुसङ्घातं वा, आलोहितम्—आरक्तम्, अधत—दधार,
असमगात् इत्यर्थः ।

(२६८) “एवञ्च” इत्यस्य “नरेन्द्रः...कुताशनसक्रियया यशःश्रेयतामनीयत”
इत्युत्तरेशान्वयः । सहेति ।—महानराधिपस्य—महाराजस्य, निधनेन—भरणेन,
निधूयमानं—जन्तमानं, विपुलं—महत्, वराण्यं—संसारिषु वीतस्पृहत्वमित्यर्थः
यस्य तथाभूते इव, शान्तवपुषि—सौम्यकलेबरे, निक्षेजसीति भावः, गभस्तिमालिनि
—अग्रमालिनि, सूर्यं इत्यर्थः, गिरिगुहागङ्गरं—गिरीः,—अक्षाचलस्य, गुहा—बिलम्
एव, गङ्गरं—बिवरम्, एतेन वीतरागाचारः सूच्यते ।

(२६९) समुपोद्भूतमानेति ।—समुपोद्भूतमानैः,—सङ्घट्टमानाः, शरीरेषु पतमात्
धार्यमाचरिति भावः, बर्द्धमानैरित्यर्थो वा, महाजनानां—साधुजनानाम्, अशु-
दुर्दिनैः,—अविरलधारं नेत्रवारिवर्षणैः, आर्द्राङ्गिते इव—आर्द्रतां नीते इव, आतपे—
सूर्यालोके, निर्वाति—निर्वाणं गच्छति ।

(२७०) रोदनेति ।—रोदनेन—क्रन्दनेन, ताम्राणि—आरक्तानि, सकलानां—
सर्वेषां, लोकानां—जनानां, यानि लोचनानि—नेत्राणि, तेषां रुक्—प्रभा तथा इव,
लोहितायति—अलोहितं लोहितं भवति, [“लोहितादिडाज्भ्यः कषष्” (१।१।१३
पा०) इति कषष् “वा कषष्ः” (१।१।९० पा०) इति पाक्षिकपरस्मैपदित्वात् शतप्रत्ययः] ।

(२७१) उष्णेति ।—उष्णायमानैः,—उष्णा इव आचरद्भिः, अनिकेषां—बहूनां,
जराणां—जनानां, निश्वासैः,—नासावायुभिः, यः सन्तापः,—सम्यक् तपनं, तेन मुष्टे
इव—दग्धे इव, नीलायमाने—ऊषायमाने, नैशान्वकारागमनादिति भावः ।

(२७२) नृपेति ।—नृपस्य—राज्ञः, अनुगमनं—पश्चात् प्रयाणं, सङ्गमनमिति

इव लक्ष्म्या मुच्यमानासु कमलिनीषु, (२७३) पतिश्रुचा
इव परिवृत्तच्छायायां श्यामायमानायां भुवि, कुलपुत्रेषु इव
परित्यक्तनिजकलत्रेषु कृतकरुणप्रलापेषु वनान्तान् आश्रयन्तु
दुःखितेषु चक्रवाकेषु, (२७४) कृत्वभङ्गभीतेषु इव निगूढकोशेषु
कुशेशयेषु, स्फुटितदिग्बधूहृदयरुधिरप्रवे इव गलिते रक्तातपे,

भावः, तस्मै प्रचलिता—प्रस्थिता तथा इव, लक्ष्म्या—श्रिया, राजपत्न्येति भावः,
मुच्यमानासु—विह्वीयमानासु, कमलिनीषु—पद्मिनीषु, मुद्रितकमलिनीषु इति भावः ।

(२७३) पतियुचा इव—भर्तृमरणशीकेन इव, परिवृत्तच्छायायां—परिवृत्ता—
विपरीता, छाया—आतपप्रतिपक्षजातिः, कान्तिश्च यस्याः तथाभूतायां, श्यामाय-
मानायां—श्यामा—विद्यामा, राविरिति यावत्, अप्रमृताङ्गना च, काचिन्नायिका
इति भावः, तददाचरन्त्यां, श्यामतामापद्यमानायामित्यर्थः, (“श्यामी वटे प्रयागस्य
……. स्त्री शारिवीषधौ । अप्रमृताङ्गनायाश्च प्रियङ्गावपि वागुजौ । यमुनायां
विद्यामायाम्” इति मेदिनी) भुवि—पृथिव्याम् । [इहाचारक्यङ्थोगवत्त्वात् धर्म-
सुसंप्रपमा, उत्प्रेक्षाया अङ्गम्] । कुलपुत्रेषु इव—सत्कुलजातेषु इव, परित्यक्तेति ।
—परित्यक्तानि—विस्मृष्टानि, राजमरणदुःखात् विधिनियोगाच्च इति भावः, निज-
कलत्राणि—निजस्त्रियः यैः तथोक्तेषु, [“परित्यक्तनिजकलत्रेषु” इत्यत्र “परित्यक्त-
कलत्रेषु” इति पाठः पुनःकालरससम्पत्तः] । कृतकरुणप्रलापेषु—करुणं विलपन्
इत्यर्थः, वनान्तान्—जलान्तदेशान्, कामनान्तांश्च, (“वनं नृपसकं नीरे निवास-
लयकानने” इति मेदिनी) रात्रौ तेषां विद्युक्तभावेन जलाशयतीरे अवस्थानस्य
प्रकृतिसिद्धत्वादिति भावः ।

(२७४) कृतेति ।—कृत्वभङ्गः,—राजविनाशः, राजविनाशज उपद्रवः इति
यावत्, (“कृत्वभङ्गोऽपि वैधव्ये स्वातन्त्र्या-नृपनाशयोः” इति मेदिनी) कृत्वाकारपक्ष-
सङ्कोचश्च, तस्मात् भीतेषु—वल्लेषु इव, निगूढेति ।—निगूढः,—गोपितः, सम्पुटितश्च,
कोशः,—धनसन्धयः, कर्णिका च, बीजकोश इत्यर्थः यैः तथोक्तेषु, कुशेशयेषु—कमलेषु,
[“अयवास—” (६।३।१८ पा०) इत्यादिना सप्तम्याः अलुक् । “सहस्रपत्रं कमलं
शतपत्रं कुशेशयम्” इत्यमरः] । स्फुटितेति ।—स्फुटितानि—पतिशोकात् विदीर्णानि,
दिशो बध्य इव, तासां यानि हृदयानि—वर्त्तांसि, तेषां रुधिरप्रवे इव—रक्तप्रवाहे इव,
गलिते—निःसृते, रक्तातपे—असक्तालिकारक्तसौरालोके ।

क्रमेण च (२७५) लोकान्तरम् उपगतवति अनुरागशेषे जाते
तेजसाम् अधीशे, गगनतलवितन्यमानबहलरागपाटलायां
प्रेतपताकायाम् इव प्रवृत्तायां सन्ध्यायां, (२७६) शव-
शिविकाऽलङ्कारकृष्णचामरमालासु इव स्फुरन्तीषु दर्शनप्रति-
कृन्नासु तिमिरलेखासु, (२७७) असितागुरुकालकाष्ठायां
केनापि चितायाम् इव रचितायां रजन्यां, (२७८) दन्तामल-
पत्रप्रसाधितकर्णिकासु केशरमालाकल्पितमुण्डमालिकासु

(२७५) लोकान्तरम्—अन्ताचलं, परलोकं, उपगतवति—प्राप्तवति,
अनुरागशेषे—रक्तवर्णमावावशेषे, लोकानुरागमावावशेषे च, जाते—भूते, तेज-
सामधीशे—सूर्ये, राज्ञि च । गगनेति ।—गगनतले—आकाशदेशे, वितन्यमानेन—
विस्तीर्यमाणेन, बहलं—प्रभूतेन, रागेण—लौहित्येन, पाटला—श्वतरक्ता तस्यां,
प्रेतपताकायामिष—मृतवैजयन्त्यामिवेत्युपमा, शवस्य दाहार्थं श्मशानभूमिप्रयत्नमस्ये
तदानीं पताकादिभिः शोभायावा अक्रियतेत्यनुमीयते, तेन तदनुकूलवर्णना परमात्
दृश्यते इति विभाव्यम् ; यद्वा,—प्रेतेति पदं राजशेकात् सर्व्वदेव मिस्रव्यतया
सदानीन्तनसन्ध्याया भौषणत्वदीयताय इति बोद्धव्यम् । प्रवृत्तायाम्—उपस्थितायाम् ।

(२७६) शवेति ।—शवस्य—मृतस्य, शिविका—यानविशेषः, तस्याः अलङ्काराः,
—आभरणभूताः, कृष्णाः,—कृष्णवर्णाः, चामरमालाः,—बालव्यजनश्रेणयः तासु इव,
स्फुरन्तीषु—द्योतमानासु । दर्शनप्रतिकृन्नासु—दृष्टिरोधनीषु, अन्यत्र,—भीतिष्वहासु,
तिमिरलेखासु—अश्वकारश्रेणिषु ।

(२७७) असितेति ।—असितानि—कृष्णानि, अगुरुणि—सुगन्धिकाष्ठविशेषा
इव, कालानि—कृष्णवर्णानि, काष्ठानि—दाहणि, इत्यनानि इत्यर्थः, काष्ठाः,—
कृष्णवर्णाः, अश्वकारागमादिति भावः, काष्ठाः,—दिश्य दस्यां यस्या वा तथा-
भूतायां, (“काष्ठा दारुहरिद्रायां... । ...दिशि च स्त्री दारुणि स्यान्नपंसकम्”
इति मेदिनी) चितायां—मृतदाहार्थकाष्ठचुम्बामिव, परिदृश्यमानायामिति शेषः ।

(२७८) दन्तेति ।—दन्तवत्—गजदन्त इव, अमलं—शुभं, पवं—दलम् ;
अन्यत्र,—दन्तस्य—गजदन्तस्य, अमलं पवं—गजदन्तनिर्मितसत्त्वपवमित्यर्थः, तेन
प्रसाधिताः,—अलङ्कृताः, शोभिता इति यावत्, कर्णिकाः,—वीजकोषाः, कर्ण-
भूषणानि च यासां तासु, (“कर्णिका करिहस्ताये... । ...अनवराटे कर्णभूषणे”

अनुमत्सुमिव उद्यतासु प्रहसितमुखीषु कुमुदलक्ष्मीषु,
(२७६) अनवरतविदशविमानकिङ्किणीकृणिते इव श्रूयमाणे
(२८०) शाखिशिखरकुलायनिलीयमानशकुनिकुलकलकूजिते,
(२८१) नाकपथप्रस्थितपार्थिवप्रत्यङ्गतपुरुहतातपत्र इव

इति मेदिनी ।) । केसरंति ।—केसराणां—किञ्चल्कानां, वकुलानाञ्च, (“केसरं
हिङ्गुले क्लीवं किञ्चल्कं न स्त्रियां पुमान् । सिंहमटायां पुत्राणि वकुले नागकेशरं”
इति मेदिनी) मालया—श्रेण्या, अजा च, कल्पिता—रचिता, मुग्धमाला—शीर्ष-
शांभिहारविशेषः याभिः तथाभूतासु अनुमत्सु—सहमरणाय इत्यर्थः, उद्यतासु—
प्रवृत्तासु, पतिशीकादिति भावः, प्रहसितमुखीषु—प्रस्फुटितासु इत्यर्थः, हसन्मुखीषु च,
स्वामिसहगमनामोदादिति भावः, कुमुदलक्ष्मीषु—उत्पलश्रीषु, राजमहिषीषु इति भावः ।

(२७६) अनवरतेति ।—अनवरतम्—अविच्छिन्नम् । [“अनवरत—” इत्यत्र
“अवतरत्—” इति पाठः, —अवतरतः—अवरोहतः, व्योममार्गात् इति शेषः,
‘अत्यटुभयसाधारणम् इति ज्ञेयम्] विदशविमानस्य—देवव्योमयानस्य, देवगणस्य
इत्यर्थः, राज्ञः स्वर्गनयनार्थम् आगतस्येति भावः, किङ्किणीनां—चुटघण्टिकानां,
कृणिते इव—निस्त्रने इव यदा, —अनवरतविदशविमानानां—राज्ञः पारलौकिकाव-
लोकनाय निरन्तरं समवेतानां सुरसङ्घातानां यानि आकाशयानानि तेषामित्यर्थः,
किङ्किणीनां कृणिते इव ।

(२८०) शाखीति ।—शाखीनां—वृक्षाणां, शिखरेषु—अग्रेषु, ये कुलायाः,—
नीडानि, (“कुलाया नीडमस्त्रियाम्” इत्यमरः) तेषु निलीयमानानाम्—उपविशतां,
निविशमानानामित्यर्थो वा, शकुनीनां—पक्षिणां, कुलस्य—वृन्दस्य, कलकूजितं—
सधुरास्फुटध्वनिः तस्मिन् । [“निलीयमानशकुनिकुलकलकूजितं” इत्यत्र “लीयमान-
शकुनिकलकूजितं” इति पाठः,—तत्र लीयमानानां—श्लिष्यतां, संश्लिष्टावयवाना-
मित्यर्थः, नैशतमःसस्रमात् इति भावः, शकुनिकुलानां कूजितम्—अव्यक्तशब्दः तस्मिन्
इत्यर्थः] ।

(२८१) नाकपथेति ।—नाकपथं—स्वर्गमार्गं, प्रस्थितः,—प्रचलितः, यः
पार्थिवः,—राजा, तं प्रत्यङ्गतः,—प्रातः, तदभिनन्दनार्थम् उपस्थितः इत्यर्थः, यः
पुरुहतः,—इन्द्रः, (“इन्द्रो मरुत्वान् मघवाः... ।...पुरुहतः पुरन्दरः” इत्यमरः)
तस्य आतपवमिव—कृवमिव तस्मिन्, अतिविशदे इति भावः, [सञ्चर्य भावं

पूर्वखां दिशि दृश्यमाने चन्द्रमसि, नरेन्द्रः स्वयं समर्पितस्कन्धैः
 गृहीत्वा श्वशिविकां शिविसमः सामन्तैः पौरैश्च पुरोहितपुरः-
 सरैः सरितं सरस्वतीं नीत्वा नरपतिसमुचितायां चितायां
 हुताशनसत्क्रियया यशःशेषताम् अनीयत ।

देवोऽपि हर्षः (२८२) पुञ्जीभूतेन सकलेनेव जीवलोकैक
 लोकेन राजकुलसम्बन्धेनाशेषेण शोकमूर्केन परिजनेन च परि-
 हृतः, अन्तर्वर्त्तिनाऽपि पितृशोकानलतप्तोऽस्मिन्नेहद्वेगेन वहिरिव
 सिञ्चमानः, निर्व्यवधानायां धरण्याम् उपविष्ट एव तां निशी-

मसमी] नरेन्द्रः—प्रभाकरवर्द्धनः, [उक्ते कर्मणि प्रथमा] स्वयं समर्पितस्कन्धैः,
 —राज्ञि बहुनानात् आत्मनैव दत्तस्कन्धैः । श्वशिविकां—सृतवाङ्मनीमित्यर्थः ।
 शिविसमः,—शिविनां सत्पतिविशेषः त समः, अर्थिसार्थप्रार्थितार्थपूरणव्रतव्योगात्
 इति भावः । सामन्तैः,—अधीनारैः । पुरोहितपुरःसरैः,—पुरोहितैः,—पुरोधाः,
 परमरः,—अग्रगामी, ओर्द्धदेहिककृत्यसम्पादनाय इति भावः येषां ते । सरितं
 सरस्वती—सरस्वतीनदीतीरमित्यर्थः । नरपतिसमुचितायां—राजयोग्यायां, चन्दन-
 काण्डादिरचितायामिति भावः । हुताशनसत्क्रियया—अग्निस्त्वरिणः, [“हुताशन-
 सत्क्रियया” इत्यत्र “हुताशनसत्क्रियया” इति पाठोऽपि स एवार्थः] यशःशेषतां—
 कीर्त्तिमावावशेषतां, भस्मीभूततामिति भावः, [नयतः द्विकर्मकत्वेन कर्मणि
 गौणवादेन द्वितीया जगा] अनीयत—प्रापित इत्यर्थः, दम्भदहः कृत इति भावः ।

(२८२) पुञ्जीभूतेन—एकव समवेतेन, सकलेन—कस्मिन् जीवलोकैक—
 भवनवासिप्राणिनेव, लोकेन—प्रजाजनेनेति यावत्, राजकुलसम्बन्धेन—राजवंश-
 सङ्गान्तेन, अशेषेण—समस्तान्, शोकमूर्केन—शोकनिस्तम्बेन इत्यर्थः, परिजनेन—
 परिवारवर्गेण, [क्वचित् “परिजनेन च” इति पाठो न दृश्यते । तत्र “लोकेन” सह
 विशेषणसम्बन्धः, राजकुलसम्बन्धेन परिजनेन इति भावः] अन्तर्वर्त्तिना—अन्तः-
 स्थितेन । [“पितृशोकानलतप्तोऽस्मिन्नेहद्वेगेन” इत्यत्र “शोकानलतप्तोऽस्मिन्नेहद्वेगेन” इति पितृपदविनिर्मुक्तः
 पाठः पुस्तकालये विद्यते] स्नेहद्वेगेन—स्नेहद्वेगेन, पितृभक्त्या इति भावः,
 सिञ्चमानः—आर्द्रोऽक्रियमाणः, पितृशोकेन अतीवावुल इति भावः, स्नेहद्वेगं हि
 यथा अग्न्युत्तापेन समधिकं स्फूर्तिं सत् प्रबलवेगेन आधारगर्भमतिक्रम्य वह्निर्व्यव-
 नां सिञ्चति तत्रा सोऽपि महाभक्त्युत्तापः परित्याग्य अन्तर्वर्त्तिना अपि पितृ-

थिनीं भीमरथीभीमाम् अखिलां सराजको जजागार ; अजनि
च अस्य चेतसि,—“ताते (२८३) दूरीभूते अनाथीभूतः
सम्प्रति एतावान् खलु जीवलोकः । तथा हि लोकस्य भग्नाः
पथ्यान्, मनोरथानां खिलीभूतानि भूरिस्थानानि, स्थगितानि
आनन्दस्य हाराणि, सुप्ता सत्यवादिता, लुप्ता लोकयात्रा,
(२८४) विलीना बाहुशालिता, प्रलीना प्रियालापिता,

अत्रा उच्छलिततया बहिः प्रकटितया अतीव विगलितहृदयः अभवदित्याशयः ।
निर्व्यवधानायां—निरासनायामिति यावत् । निशीथिनीं—रजनीम् । [अत्र व्याप्तार्थं
द्वितीया] । भीमरथीभीमां—भीमरथी—नरकनदी, कालरात्रिः वा, तद्वत् भीमा
—अथङ्गरी ताम् ; केचित्तु—“सप्तसप्ततिमे वर्षे सप्तमे मासि सप्तमौ । रात्रिर्भीमरथी
नाम नराणामतिदुर्गतरा ॥” इत्युक्त्वा सप्तसप्तत्या वर्षेषु सप्तसङ्काकमासेषु दिनेषु च
षट्सु गतेषु एका सप्तमौ रात्रिर्भवति, सप्तसप्ततिमे वर्षे सप्तमे मासि सप्तमौ रजनी
एव सा वेदितव्या, सा भीमरथीत्युच्यते, तामतिक्रान्तौ वर्षशतजीवी नरो भवति इति
आचक्षते । अखिलां—सर्वांम् । सराजकः,—राजसमुद्रैः परिहतः ।

(२८५) दूरीभूते—परलोकं गते सति, सम्प्रति—अधुना, एतावान् खलु—
एतत्पथ्यन्त एव, सुविशाल इत्यर्थः, जीवलोकः,—संसारः, अनाथीभूतः,—प्रभुशून्यः,
[“अनाथीभूतः” इति पाठः पुस्तकान्तरे न दृश्यते] इतः परं संसारसुखस्य अपगमा-
ङ्गीकानामिति भावः । [“तथा हि” इति पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति] । लोकस्य—
जगतः, भुवनस्थिति यावत्, (“लोकस्तु भुवने जने” इत्यमरः) पथ्यान्,—स्थिति-
मार्गाः, सत्योदा इत्यर्थः, भग्नाः,—विपर्यस्ताः । मनोरथानाम्—अभिलाषाणां, भूरि-
स्थानानि—प्रभूता विषयाः, [“भूरिस्थानानि” इत्यत्र “भूतिस्थानानि” इति पाठः,—
सर्वद्विविधाः, उच्चाभिलाषा इत्यर्थः] खिलीभूतानि—सङ्क्षिप्तभूतानि, रुद्धभूतानि
इति यावत्, प्राशनाशतपूरकाभावात् शून्यानि इति भावः, (“खिलमप्रहृते क्लीवं
सारमङ्गिम-वेधमोः” इति मेदिनी) । आनन्दस्य—प्रमोदस्य, हाराणि—कपाटानि इति
यावत्, स्थगितानि—निरुद्धानि इति यावत् । सत्यवादिता—तथ्यभाषणशीलता, सुप्ता—
निद्रिता । लोकयात्रा—संसारयापनं, सुखेन संभारस्थितिः इति यावत्, लुप्ता—विनष्टा ।

(२८४) बाहुशालिता—बाहुवैय्यमिति भावः, विलीना—विलुप्तं गता ।
प्रियालापिता—सधुराभाषणं, प्रलीना—विध्वस्ता ।

(२८५) प्रोषिताः पुरुषकारविहारविकाराः, समाप्ता समर-
शौण्डता, (२८६) ध्वस्ता परगुणप्रीतिः, विश्रान्ता विश्वास-
भूमयः, अपदानि अवदानानि, निरूपयोगानि शास्त्राणि,
(२८७) निरवलम्बना विक्रमैकरसता, कथाऽवशेषा विशेष-
ज्ञता, (२८८) ददातु जनो जलाञ्जलिम् श्रीर्जित्याय,
प्रतिपद्यतां प्रव्रज्यां प्रजापालता, (२८९) बध्नातु
वैधव्यवेणो वरमनुष्यता, समाश्रयतु राजश्रीः आश्रमपदं,

(२८५) पुरुषेति ।—पुरुषकारस्य—पौरुषस्य, विहारः,—विलसितं, तस्य
विकाराः,—बिबिधरूपता इत्यर्थः, प्रोषिताः,—दूरं गता इति भावः । समरशौण्डता—
रणमत्तता, आहवदत्तता वा, सङ्ग्रामे वीरत्वप्रकटनमित्यर्थः, समाप्ता—समाप्तिं गता ।

(२८६) परगुणप्रीतिः,—अन्तोत्कर्षाभिनन्दनमिति यावत्, ध्वस्ता—नाशं
गता । विश्वासभूमयः,—प्रत्ययस्थानानि, विश्रान्ताः,—विश्रान्तिं गताः । अव-
दानानि—वृत्तकर्माणि, अनुष्ठितानि यशस्कराणि कर्माणि इत्यर्थः, [“अवदानं
कर्म वृत्तम्” इत्यमरः । “अवदानानि” इत्यत्र “अपदानानि” इति पाठोऽपि स
प्रवार्थः । इह अपदानामसकृत्साध्यत्वेन वृत्त्यनुप्रासः इति ज्ञेयम्] अपदानि—
निराश्रयाणि । शास्त्राणि—आगमाः, हितानुशासनग्रन्था इति यावत्, [शास्त्रधातोः
“सन्धेधातुभ्यः घृन्” (उ० ४ पा० १५८ सू०) इति घृन्ति रूपम्] निरूपयोगानि
,—निष्प्रयोजनानि, नैगमसेतुपालकाभावेन शास्त्रविहितकर्माकरणादिति भावः ।

(२८७) विक्रमेति ।—विक्रमे—शौच्यप्रदर्शने एव, एकः,—मुख्यः, रसः,—
आगो येषां तेषां भावः तत्ता ; यदा—विक्रमे,—शौच्यमेव, एकः रसः तस्य भावः तत्ता,
निरवलम्बना—निराश्रया । विशेषज्ञता—विशिष्टं ज्ञानं, कथाऽवशेषा—कथामावशेषा,
विनिष्ठा इत्यर्थः । इह “भयाः पथ्यानः” इत्यारभ्य एतदवधि असम्बन्धे सम्बन्धरूपाति
श्रयोक्तिः, मार्गविपर्ययासादीनाम् असम्बन्धानां सम्बन्धत्वप्रतिपादनात् इति सङ्केपः ।

(२८८) जनः,—लोकः, श्रीर्जित्याय—ऊर्जितस्य—बलान्वितस्य भायः श्रीर्जित्यं
तन्मन्त्रं, तेजस्वितायै इत्यर्थः, [ऊर्जयतेः चौरादिकस्य निष्ठायां भावे ष्यञि रूपम्] जला-
ञ्जलिं—तर्पणमल्लिलं, ददातु, श्रीर्जित्यं विलुप्तमिति भावः । प्रजापालता—प्रजापालक-
कर्म, प्रव्रज्यां—स्रष्टासधर्मं, प्रतिपद्यताम्—आश्रयतु, स्वाश्रयाभावादिति भावः ।

(२८९) वरमनुष्यता—सनुष्यश्रेष्ठता, वैधव्यवेणो—विधवाधायं वैशौबन्ध

(२८०) परिधत्तां धवले वाससी वसुमती, वहतु वल्कले विलासिता, तपस्यतु तपोवनेषु तेजस्विता, (२८१) प्रावृणोतु चोदरे वीरता, (२८२) क्व गम्यतां पुनस्तस्य कृते कृतज्ञ-तया ? क्व पुनः प्राप्स्यति तादृशान् महापुरुषनिर्माणपरमाणून् परमेष्ठौ ? शून्याः संवृत्ता दश दिशो गुणानां, जगत् आतम् अन्धकारं धर्मस्य, निष्फलम् अधुना जन्म शस्त्रोपजीविनाम् । तातेन विना (२८३) कुतस्त्या दिवसम् असमसमर-

मित्यर्थः, वधातु—गृह्णातु । राजश्रीः—राजलक्ष्मीः, आश्रमपद—तपोवनमित्यर्थः, समाश्रयतु—गच्छतु ।

(२८०) वसुमती—पृथ्वी, धवले—शुभे, न तु रक्ते इति भावः, वाससी—धमने, परिधत्तां—धारयतु, वैधव्यादिति भावः । विलासिता—विलसन्शीलता, वल्कले—तरुत्वचौ, वहतु—धारयतु, तपस्यां करोतु इति भावः । तेजस्विता—प्रतापशालित्वं, तपोवनेषु—आश्रमेषु, तपस्यतु—तपश्चरतु ।

(२८१) वीरता—वीरधर्मः, चोदरे—वसनखण्डे, कौपीनं तदुचितमुत्तरीयञ्च इति भावः, प्रावृणोतु—आच्छादयतु, परिदधातु इत्यर्थः ।

(२८२) कृतज्ञतया—कृतोपकारवेदितया, तस्य—देवस्य, पितुरिति भावः, कृते—निमित्तं, तन्मरणादेव कारणादित्यर्थः, पुनः क्व गम्यताम् ?—न कुत्रापि इति भावः, जगति स एक एव कृतज्ञ आसीत्, अतस्तदभावे कृतज्ञता निराश्रया जाता इति तात्पर्यम् । परमेष्ठौ—विधाता, तादृशान्—तथाभूतान्, महेति ।—महापुरुषनिर्माणस्य—नरश्रेष्ठरचनायाः, परमाणून्—द्राणुकभूतानां चित्वादीनां चतुर्णाम् आश्रमकान् अलिमावयवान्, भूतांशनिवहान् इत्यर्थः, क्व—कुत्र, पुनः प्राप्स्यति ?—न कुत्रापि इति भावः, तादृशमहापुरुषः पुनर्नोत्पत्स्यते इति निष्कर्षः । गुणानां—दशाद्विष्णादीनां, दश दिशः शून्याः—रिक्ताः, संवृत्ताः—जाताः । धर्मस्य—सुकृतस्य, जगत्—लोकः, अन्धकारं—तमीमयमिति यावत्, जातं—भूतम् । अधुना शस्त्रोपजीविनां—शस्त्रव्यवसायिनां, जन्म—उत्पत्तिः, निष्फलं—निरर्थकं, तन्निकष-रूपस्य सञ्जनस्य अपायत्वेन तद्गुणपरिचाया अयोगत्वादिति भावः ।

(२८३) कुतस्त्याः—कुत आगताः, न कुतोऽपि आगमिष्यतीति यावत्, न पुनः भविष्यतीति भावः । [“अव्ययाख्यम्” (४।२।१०४ पा०) इत्यत्र “अमेहकः

रससमारब्धकलहकथाकण्टकितसुभटकपोलभित्तयो वीर-
गोष्ठयः ? अपि नाम स्वप्नेऽपि दृश्येत दीर्घरक्तनयनं पुनः
तन्मुखसरोजम् ? जन्मान्तरेऽपि पुनः (२८४) परिष्वज्येत
तल्लोहस्तम्भाभ्यधिकगरिमगर्भं भुजयुगलम् ? लोकान्तरेऽपि
(२८५) पुत्र ! पुत्र ! इति आलपतः श्रूयेत सा सुधारस-
मुद्गिरन्ती मथ्यमानक्षीरसागरोद्धारगम्भीरा भारती ?” इति ।
एतानि च अन्यानि च चिन्तयत एव अस्य कथमपि सा क्षयम्
इयाय यामिनी ।

तस्मिन्नेव एव” (वा०) इत्यन्वयेन तमेयोऽगाथम्] दिवसं—समस्तं दिनं व्याप्यते
[“कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” (२।३।५ पा०) इति सूत्रेण द्वितीया] असमेति ।—
असमेन—अतुल्येन, अनुपमेयेन इत्यर्थः, समररसेन—सङ्ग्रामानुरागेण, समारब्ध-
—उपक्रान्ता, या कलहकथा—विग्रहवाक्यं, युद्धविषयकालाप इति भावः, तथा
कण्टकिताः,—हर्षितलोमानः, सुभटानां—योद्धृणां, कपोलभित्तयः,—गण्डतटा-
यासु ताः, वीरगोष्ठाः,—वीरसभाः । इह सम-र-कवर्णानां असकृदाहत्या इत्यनु-
प्रासः । अपि—प्रप्रे । नाम—सम्भावनायाम् । दीर्घंति ।—दीर्घं—आयते, रक्ते—
रक्तवर्णं, नयने—लोचने यत्र तादृक् ।

(२८४) परिष्वज्येत—आलिङ्ग्येत । तदिति ।—तस्य—पितुः, लोहस्तम्भात्—
आयसस्यूणात्, अभ्यधिकः,—अतिरिक्तः, गरिमा—गौरवं, गर्भं—अभ्यन्तरे यस्य
तथाभूतं, भुजयुगलं—बाहुद्वयम् ।

(२८५) [“पुत्र ! पुत्र !” इत्येव “पुत्र !” इति पाठः पुनःकालरे दृश्यते ;
तवामन्वितसम्प्रतार्थत्वाभावात् तथाऽर्थसौष्टवम् इति ज्ञेयम्] आलपतः,—आभाष-
माणस्य, सुधारसम्—अश्वतद्रवम्, उद्गिरन्ती—वर्षन्ती, मथ्यमानेति ।—मथ्य-
मानस्य—विलोडमानस्य, क्षीरसागरस्य—क्षीरोदस्य, उद्धारवत्—निनादवत् इति
यावत्, [इहोद्धारशब्दस्य गौणार्थावलम्बनेन जुगुप्साव्यञ्जकत्वाभावात् अश्लीलत्वदोषस्य
शङ्का न कार्येति], गम्भीरा—गम्भीरा, भारती—वाणी । अस्य—हर्षस्य, [अनादरे
वृत्ते] हर्षमनादित्यर्थः, क्षयम्—अस्तमित्यर्थः, इयाय—जगाम, अस्मै महाशोकेन
चिन्ताकुक्षतया निशोषित्या निमेषार्धमपि न निद्रौ इत्याशयः ।

(२८६) ततः शुचैव मुक्तकण्ठम् आरट्स्व कृकवाकुकुलेषु,
गृहगिरितरुशिखरेभ्यः पातयन् आत्मानं मन्दिरमयूरेषु, परि-
त्यक्तनिजनिवासेषु च वनाय प्रस्थितेषु पत्ररथकुलेषु, सद्यस्तनूभूते
ताम्यति तमसि, (२८७) मन्द्रीभूतात्मस्नेहेषु अभावम् अभिलषत्सु
प्रदीपेषु, (२८८) स्फुरदरुणवल्कलप्राहतवपुषि प्रव्रज्यामिव
प्रतिपन्ने नभसि, (२८९) प्रभातसमयेन समुच्चयमानासु

(२८६) “ततः” इत्यस्य “चचाल देवो हर्षः” इत्यशेषान्वयः । शुचा इव शीकेनेव,
पदमेतत् कृकवाकुप्रभृतिष्वपि समुच्चयबलात् अन्वेतव्यं, वक्ष्यमाणसमुच्चयार्थकेन
च-शब्देन वीगात् सकृत्प्रयोगस्य सकृदर्थबोधकत्वेन तत्रैवान्वयः यद्यप्युचितः, तथाऽपि
समुच्चयस्य तु पर्यवसाने सम्बन्धं विना चारिताख्याभावात् इति ज्ञेयम् ; मुक्तकण्ठं—
स्फुटगलम्, उर्ध्वरिक्तं, आरट्स्व-नदम् । कृकवाकुकुलेषु—ताम्रचूडहन्तेषु,
(“कृकवाकुलोमचूडः कुक्कुटशरणायुधः” इत्यमरः) । गृहंति ।—गृह-गिरितरुणां—
भवन पञ्चेत-तृचाणां, शिखराणि—अग्रभागाः तैभ्यः, आत्मानं—स्वं, पातयन्,—
निलिपयन्, अवरोहस्त्विति भावः, मन्दिरमयूरेषु—गृहमयूरेषु । परित्यक्तनिजनिवासेषु—
उत्सृष्टनीडेषु, [“परित्यक्तनिजनिवासेषु” इत्यत्र “परित्यक्तनिवासेषु” इति पाठान्तरम्]
वनाय—अरण्याय, अरण्यमित्यर्थः, [“क्रियार्थापपदस्य—” (२१।१४ पा०) इत्यादिना
अप्रयुज्यमानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी] प्रस्थितेषु—चलितेषु, पत्ररथकुलेषु—
पत्रिहन्तेषु, [“पत्ररथकुलेषु” इत्यत्र “पत्ररथेषु” इति पाठान्तरम्] । सद्यः,—
तत्क्षणं, तनूभूते—विरलीभूते, ताम्यति—अवसादं गच्छतीत्यर्थः, तमसि—
अन्धकारे ।

(२८७) मन्द्रीभूतेति ।—मन्द्रीभूतः,—ज्ञासं गतः, आत्मनः,—स्वस्य, स्नेहः,—
सौलभ्यं, आत्मनि—स्वस्मिन्, स्नेहः,—प्रेम च, समता इत्यर्थः शेषां तेषु, अभावं—
आश्रयं, अभिलषत्सु—वाञ्छितसु, तैलाभावात् आत्मवैराग्याच्च निर्वान्धोन्मुखेषु इति भावः ।

(२८८) स्फुरदिति ।—स्फुरन्—उद्विक्कन्, अरुणः,—सूर्यसारथिः, वल्कलमिव
—हृत्त्वमिव, स्फुरत्—दीप्यमानम्, अरुणं—रक्तवर्णं, वल्कलमिति च, तेन प्राहतम्—
आच्छादितं, वपुः,—शरीरं यस्य सद्याभूते, प्रव्रज्यामिव—सत्र्यासधर्ममिव, प्रतिपन्ने—
प्राप्ते, नभसि—आकाशे, अरुणोदयवेलायामिति भावः ।

(२८९) प्रभातसमयेन—प्रातःकालेन, समुच्चयमानासु—एकैकस्य गृहीता

पार्थिवास्थिशकलकलासु इव कलविङ्ककन्धराधूसरासु तारकासु,
(३००) भूभृद्भातुगर्भकुम्भधारिषु (३०१) विविध-
सरःसरित्तोर्थाभिमुखेषु प्रस्थितेषु वनकरिकुलेषु, (३०२) शाव-
शुचिमिकथपटलपाण्डुरे पिण्डे इवापरपयोनिधिपुलिनपरिसरे

निजपेटिकायां समुच्चयमानासु इत्यर्थः, विलयं नौयमानास्त्विति भावः, [“समुच्चय-
मानासु” इत्यव “समुत्तीर्यमाणानां” इति पाठे,—अवरोहमाणानां इत्यर्थः, प्रभावा-
धिक्येन तेजस्विस्फुरणात् अदृश्यतां प्राप्यमाणानां इति भावः] पार्थिवस्य—राज्ञः,
अस्यां—कौकसानां, (“कौकसं कुल्यमस्थि च” इत्यमरः) शकलाः,—खण्डाः इव,
भाः कलाः,—चन्द्रकलाः तास्विव ; यदा,—अस्थिशकलानां—कौकसखण्डानां,
कलाः,—सङ्काः तास्विवेत्युपेक्षा, कलविङ्कस्य—यामचटकस्य, (“चटकः कल-
विङ्कः स्यात्” इत्यमरः) कन्धरा—यौवा इव, धूसराः,—ईषत्पाण्ड्वर्णाः तामु,
[“कूष्मन्दिभ्यः कित्” (उ० ३ पा० ३ सू०) इति सरनप्रत्ययस्य कित्त्वात् बाहुल्यक-
ग्रहणेन घञाभावाच्च रूपम्] तारकासु—नक्षत्रेषु । सताद्भात् परमस्थिमसञ्चयनक्रय-
मुक्तं काव्यायनेन,—“अपरियुस्मृतीये वा अष्टां सञ्चयनं स्मृतम् । ततो यज्ञीयवृत्तीत्यः
शाखांमादाय वाग्यतः ॥ प्रेतस्यास्थीनि गृह्णाति प्रधानाङ्गाद्भवानिव ॥” इति ।

(३००) भूभृदिति ।—भूभृतः,—पर्वतस्य, धातवः,—गौरिकाटयः, गर्भे—
मध्ये ययोः तादृशो, कुम्भो—कपोलपिण्डौ, धरन्तीति तथोक्तेषु ; अन्यव,—भूभृतः,—
राज्ञः, धातवः,—पूर्वोक्तानि सञ्चितानि अस्थीनि, गर्भे—अभ्यन्तरे येषां तादृशान्,
कुम्भान्—कलमान्, धारयन्तीति तथाविधेषु, जलविवृति भावः ; सतास्यां कुम्भमध्ये
रक्षणमुक्तं निर्णयलित्वौ यथा,—“प्रतिपद्य सन्मये भाण्डे नवे सञ्छादने शुभे । गृहीत्वा-
ऽस्थीनि तद्गृह्य नौत्वा तोये विसर्जयेत् ॥” इति ।

(३०१) विविधेति ।—विविधानि—बहूनि इत्यर्थः, सरांसि—सरोवराः,
सरितः,—नद्याः, तोर्थाणि—पृथक्चेवसलिलानि, तेषाम् अभिमुखाः,—समुद्राः
तेषु, तान्मुद्दिश्य इत्यर्थः, प्रस्थितेषु वनकरिकुलेषु—वन्यगजवन्देषु ।

(३०२) शवेति ।—शावं—धूसरं, शुचि—शुद्धं, सिकथं—मधूच्छिष्टं, तस्य
पटलं—सङ्कः, तद्वत् पाण्डुरं—शुभं तस्मिन्, अन्यव,—शावः,—शवसम्बन्धो, शुचि—
शुद्धं, यत् सिकथपटलं—भक्त्याससमूहः, (“सिकथो भक्तपुलाके ना मधूच्छिष्टं नप-
सकम्” इति मेदिनी) पाण्डुरः,—गौरः यव तथाभूतः तस्मिन्, पिण्डे इव—प्रेत-
दैवयोगाकारात् ३६, अपरपयोनिधिपुलिनपरिसरे—पश्चिमसमुद्रसैकतदेशरूपाय-

पात्यमाने शशिनि, क्रमेण (३०३) नृपचितानलधूमविसर-
धूमरीकृततेजसि इव नरपतिशोकपावकदाहकिणकलङ्ककाली-
कृतचेतसि इव (३०४) प्रोषितममस्तान्तःपुरपुरन्ध्रमुखचन्द्र-
हृन्दोद्देगविद्राणवपुषि इव (३०५) प्रथमास्तमितरोहिणी-
रणरणकविमनसि इव च अस्तमुपगते रजनिकरे, राजतीव
देवे दिवम् आरूढे सवितरि, परिवृत्ते राज्ये इव रजनीप्रबन्धे,
(३०६) प्रबुद्धराजहंसमण्डलप्रबोध्यमानः पङ्कजाकर इव

तने, पात्यमाने—विष्यमाणं, दीयमाने च, शशिनि—चन्द्रमसि, अस्तोन्मुखे च
चन्द्रमसि इति भावः ।

(३०३) नृपति ।—नृपत्य—राज्ञः, चितानलस्य—श्वदाहनवर्तः, धूमविसरण—
धूमनिचयेन, धूमरीकृतम्—ईषत्याण्डकृतं, तेजः,—प्रभा यस्य तथाभूते इव,
नरपतीति ।—नरपतेः,—राज्ञः, शोकः,—मन्युः, पावक इव—अग्निरिव, तस्य दाहेन
—सन्नापिन, यः किणकलङ्कः,—युष्कव्रणचिह्नं, तेन कालीकृतं—मलिनैकृतं, चेतः,—
हृदयम्, अन्तरदेश इति भावः यस्य तथाभूते इव ।

(३०४) प्रोषितेति ।—प्रोषितानां—पतिशोकात् परलीकं प्रस्थितानां, समस्तानां
—समयाणाम्, अन्तःपुरपुरन्ध्रीणाम्—अन्तःपुरमहिलानां, मुखानि—आमनानि, चन्द्र-
हृन्दाणि इव—शशधरममूहा इव, तेभ्यः उद्देगः,—वासः, तेन विद्राणं—पलायमानं,
[विद्रातुः निष्ठाया “संयोगादेरातो—” (पा२।४३ पा०) इत्यादिना निष्ठातस्य नत्वे
“अट्कुप्वाङ्—” (पा२।४२ पा०) इत्यादिना णत्वम्] वपुः,—शरीरं यस्य तथाभूते ।

(३०५) प्रथमेति ।—प्रथमं—प्राक्, अस्तमिता—अस्तं गता, या रोहिणी—
मत्तवर्षिणः, स्वप्रथमोति यावत्, तस्यां रणरणकेन—उत्काण्डया, उद्देगेन वा, विमनाः,—
विकृतं मनो यस्य तथाभूते इव, रजनिकरे—चन्द्रे । राजतीव—विराजमाने इव, देवे—
अमरे, राजनि प्रभाकरवर्द्धने च, दिवं—गगनं, स्वर्गं, (“द्यौः स्त्री स्वर्गं च गगने
दिवं क्रौञ्चं तयोः स्मृतम्” इति मेदिनी) सवितरि—सूर्ये, जनके च । परिवृत्ते—
परिवृत्तं—विनिमयः, तत्प्राप्ते, विपर्यस्ते इत्यर्थः, रजनीप्रबन्धे—निशागमे ।

(३०६) प्रबुद्धेति ।—प्रबुद्धानां—जागरितानां, प्रागिति शेषः, राज्ञां—
नृपाणां, हंसानामिव—श्वेतच्छदानामिव, मण्डलानि—समूहाः तैः, अन्यत्,—
प्रबुद्धानां राजहंसानां—“राजहंसास्तु ते चक्षुरण्यैः लोहितैः सिताः” इत्युक्तलक्षणां

चचाल देवो हर्षः । (३०७) ततश्च नूपुररवविराममूकमन्द-
मन्दिरहंसेषु, शाकाकुलकतिपयकञ्चुकिमात्रावशेषेषु शुद्धान्तेषु,
(३०८) पतितयूथपे इव वनगजचये कक्ष्यान्तरवर्त्तिनि पितृ-
परिजने विषादिनि, उपरिहृदन्निषादिनि च स्तम्भनिषण्णे

हंसविशेषाणां, मण्डलैः,—श्रेणीभिः, प्रबोध्यमानः,—सान्त्वमानः ; अन्यत्र,—जागर्त्य-
माणः, पङ्कजाकर इव—कासार इव, चचाल—उत्तस्थो, धराप्रज्ञात् इति शेषः ।
इह नृपादिषु हंसचारोपनियतं रूपकं, श्रष्टपदनिबन्धनपदश्लेषस्याङ्गम् ।

(३०७) “ततश्च” इत्यस्य “दक्षसामदृष्टिः निजगाम राजकुलात्” इत्युत्तरेण सम्बन्धः ।
नूपुरेति ।—नूपुराणां—मञ्जौराणां, रवस्व—शब्दस्य, विरामेण—अपगमनं, नृपविथोग-
श्लोकेन पुराङ्गनाभिः भूषणादिपरित्यागादिति भावः, मूकाः,—निःशब्दाः, हंसानां
नूपुरश्रिञ्चनानुकरणस्य कविवर्णनीयवस्तुषु प्रसिद्धिरिति भावः, अत्र तदभावात्
मूकत्वं बोद्धव्यम् ; मन्दाः,—अपठवः, मन्दिरहंसाः,—गृहमराला येषु तथोक्तेषु ।
श्लोकेति ।—श्लोकेन—युवा, आकुलानि,—विह्वलानि, कतिपयानि—अल्पानि, कञ्चुकि-
भावाणि—सौविदल्ला एव, (“माना कर्णविभूषायां वित्तं माने परिच्छेदं । अक्षरावधये
स्वल्पं कौवं कात्स्न्यं प्रधारणे ॥ ” इति मेदिनी) अवाश्रय्यन्ते इति अवशेषाः येषु तथाविधेषु,
राजप्रियाणां सञ्चासां चित्ताऽऽरोहणात् परिजनानां परिचारिकाणामन्यासाच्च हर्षेण
सह स्नानाय गमनादिति भावः, केवलमन्तःपुररचणार्थमेव तेषां तत्र स्थापनादिति त-
त्फलितम् ; शुद्धान्तेषु—अन्तःपुरेषु ।

(३०८) पतितेति ।—पतितः,—विनष्ट इत्यर्थः, यूथपः,—यूथपतिः यस्य
तादृशे इव, वनगजचये—आरण्यगजहन्दे, [“वनगजचये” इत्यत्र “वनगजयूथे”
इति पाठेऽपि स एवार्थः] अत्र वनगजेत्युक्तिः परिजनानां बहुत्वद्योतनाय भर्त्सरि
एकान्तानुरक्तिप्रकटनार्थञ्च बोद्धव्या, कक्ष्यान्तरवर्त्तिनि—प्रकीष्टान्तरस्थिते, पितृ-
परिजने—पितुः परिचारकवर्गे, विषादिनि—विषादं गते । उपरीति ।—उपरि—
पृष्ठभागे, हृदन्—हृदयं, निषादी—हस्तिपकः, हस्तिपाल इत्यर्थः यस्य तथोक्ते,
(“आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः” इत्यमरः) स्तम्भनिषण्णे—आलान-
स्तम्भमाश्रित्य स्थिते इत्यर्थः, [“सदिरप्रतेः” (८१३६६ पा०) इति श्रुत्वेन निषीदतेः
निष्ठायां “रदाभ्यां—” (८१३४२ पा०) इत्यादिना नत्वं, पूर्वदकारस्यापि नत्वं,
तत्रः प्रथमस्य “रषाभ्यां—” (८१३४१ पा०) इत्यादिना द्वितीयस्य च “टुना टुः”

निष्पन्दमन्दे राजकुञ्जरे, (३०८) मन्दुरापालकाक्रन्दव्यथिते
च अजिरभाजि राजवाजिनि, (३१०) विश्रान्तजयशब्द-
कलकले च शून्ये च महास्थानमण्डपे दह्यमानदृष्टिः निर्जगाम
राजकुलात्; अगाच्च सरस्वतीतीरं, (३११) तस्यां स्नात्वा
पित्रे ददौ उदकम् । (३१२) अपस्नातश्च अनिष्पीडित-
मौलिरेव परिधाय उन्नमनीयदुकूलवाससी, निश्वासपरः,

(८४४१ पा०) इति षष्ठम्] निष्पन्दमन्दे—निस्तब्धे इति यावत्, राजकुञ्जरे—
राजकुञ्जनि ।

(३०८) मन्दुरिति ।—मन्दुरा—अश्वशाला, (“वाजिशाला तु मन्दुरा” इत्य-
मरः) तां पालयन्तीति ते मन्दुरापालकाः,—अश्वपाला इति यावत्, तेषाम् आक्रन्देन
—रोदननिनादेन, व्यथिते—सन्तप्ते, [“मन्दुरापालकाक्रन्दव्यथिते” इत्यत्र “मन्दुरा-
पालकाक्रन्दकथिते” इति पाठः,—मन्दुरापालकैः,—अश्वरक्षकैः, आक्रन्दः,—रोदन-
ध्वनिः, कथितः,—व्यक्तीकृतः यत्र तस्मिन्नित्यर्थः] अजिरभाजि—अङ्गनवर्तिनि,
(“अङ्गनं चत्तराजिरे” इत्यमरः) राजकाजिनि—राजघोटके ।

(३१०) विश्रान्तेति ।—विश्रान्तः,—विरतः, [विश्राप्यते भूते कर्त्तरि
कृप्रत्ययः] जयशब्दः,—जयध्वनिरेव, कलकलः,—कीलाह्वलः यस्मिन् तथोक्ते,
शून्ये—निर्जने इत्यर्थः, महास्थानमण्डपे—प्रशस्तसभागृहे, (“सभासमिति संसदः ।
आस्थानी क्लीवमास्थानम्” इत्यमरः) दह्यमानदृष्टिः,—भक्षीभूयमाननेत्रः, नित्यं
जनकीलाह्वलमुखरितस्य पित्रा अधिष्ठितस्य सभागृहस्य एकमात्रस्य नृपस्याभावेन
जनविरहिततया निस्तब्धत्वेन शून्यसिंहासनदर्शनेन च पितृशोकानलोद्दीपनादिति
भावः । राजकुलात्—राजभवनात्, (“कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणैःपि च ।
भवने च……॥” इति मेदिनी) ।

(३११) तस्यां—सरस्वत्याम् । उदकं—तर्पणसलिलाञ्जलिं, ददौ—अर्पया-
मास ।

(३१२) “अपस्नातः” इत्यस्य “भवनमाजगाम” इत्युत्तरेण सम्बन्धः । अप-
स्नातः,—प्रेतकार्यमुद्दिश्य कृतस्नानः, अनिष्पीडितमौलिः,—न निष्पीडितः,—
निर्जलीकृतः, अप्रोञ्जित इत्यर्थः, मौलिः,—केशचयः येन तथोक्तः, (“चूडा किरीटं
केशाय संयता मौल्यस्त्रयः” इत्यमरः) उन्नमनीये—चौते, (“तत् स्यादुन्नमनीयं कर्तुं

निशामरः, निरातपतः, निरुत्सारणः, समुपनीतेऽपि सप्तौ चरणाभ्यामेव (३१३) नासाऽयासक्तेन रक्ततामरसताम्रेण चक्षुषा हृदयावशेषस्य अपि पितुर्दाहशङ्कया शोकाग्निमिव उद्गिरन्, अताम्बूलस्यापि सुचिरप्रक्षालितस्य कल्पतरुकिशलयस्य इव स्वभावपाटलस्य अधरस्य अधरपल्लवस्य प्रभया मांसरुधिरकवलान् इव हृदयाभिघातात् उदमन् उष्णनिश्वास-मोक्षैः भवनम् आजगाम ।

पौतयोर्वस्वयोर्युगम्” इत्यमरः) दुकूले—सितांशुके एव, (“दुकूलं सूक्ष्मवस्त्रं स्यादन्तरीये सितांशुके” इति शब्दार्णवः) वाससी—वस्त्रे, परिधाय—परिहिते कृत्वा, निशामरः,—पुनःपुनरायतं निश्चसन् इत्यर्थः, शोकलीभात् इति भावः । निशामरः,—चानुरव्यजनरहितः, [“निशामरः” इति पाठः यस्यान्तरे न दृश्यते, तत्रायुतसिद्धसम्बन्धवत्त्वात् बल्यमाणनिरातपवतयैव निशामराध्वप्रतीतेः इत्यनवयवम्] । निरातपतः,—कृत्ववर्जितः, पित्रादिगुरुजनविद्योगे कृत्वचामरादिधारणनिषेधादिति भावः । निरुत्सारणः,—उत्सारणा—लोकान्ममपसारणं, तद्वद्विहित इत्यर्थः, राज्ञां गमनकाले रचिभिः पुरःस्थलोका अपसार्यन्ते इति नियमः, तदा तु सर्वेषामेव शोकविह्वलतया बान्धवमुद्धृष्टा भेदज्ञानाभावात्, महापदि शृङ्खलाभावाच्च तत्र कृतमिति भावः । समुपनीते—समुपस्थापिते, सप्तौ—अप्ते, (“.....तुरङ्गाश्चतुरङ्गमाः ।.....हयसैन्धवसप्तयः ॥” इत्यमरः) चरणाभ्यामेव—पादचारेणैव, मातापितृविद्योगे ब्रह्मचर्यनियमपालनाय पादचारेण गमनस्य प्राशस्त्यादिति भावः ।

(३१३) नासाऽयासक्तेन—नासिकाऽयल्लघेन, रक्ततामरसताम्रेण—रक्तकमल-लोहितेन । हृदयावशेषस्य—हृदयमावस्थितस्य, न तु वह्निर्जगत्सु इति भावः । अताम्बूलस्य—वर्जितताम्बूलस्य, सुचिरप्रक्षालितस्य—बहुक्षणधौतस्य, कल्पतरु-किशलयस्य इव—कल्पवृक्षपल्लवस्य इव, स्वभावपाटलस्य—सहजरक्तस्य, अधरपल्लवस्य—अधरः,—ह्रीनः, पराभूत इत्यर्थः, पल्लवः,—किशलयः यस्मात् तथोक्तस्य, अधरस्य—निम्नोष्ठस्य; यदा,—अधरस्य—निम्नावस्थितस्य, अधरपल्लवस्य—अधरः पल्लव इव तस्य, मांसरुधिरकवलान् इव—पिशितरक्तयासान् इव, सरक्तमांसपिण्डानिवेत्यर्थः, हृदयाभिघातात्—हृदये—चेतसि, अभिघातात्—आघातात्, शोकवज्रप्रहारजनितः

(३१४) राजवल्लभास्तु भृत्याः सुहृदः सचिवाश्च तस्मिन्
एव अहनि निर्गत्य, प्रियं पुत्रदारम् उल्लस्य, उद्वाप्यैः
बन्धुभिः वार्य्यमाणा अपि (३१५) बहुनृपगुणगणहृत-
हृदयाः केचित् आत्मानं भृगुषु बबन्धुः, केचित् तत्रैव
तीर्थेषु तस्यः, केचित् (३१६) अनशनैः आस्तीर्णतृण-
कुशा व्यथमानमानसाः शुचम् असमाम् अशमयन्, केचित्
शलभा इव वैश्वानरं शोकावेगविवशा विविशुः, केचित्

नृतादिति भावः । उष्णनिश्वासमौचैः,—ततनिश्वासपातैः, [“इत्यभूत्तलक्षणे” (२।३।२१
पा०) इति विशेषणे तृतीया] ।

(३१४) राजवल्लभाः,—राजप्रियाः । निर्गत्य—तद्भिर्गत्वा, भवनादिति शेषः ।
पुत्रदारम्—अपत्यकलत्राणि । [इह समाहारदन्दाविषयात् च्युतसंस्कारतात्पर्यदीर्घः,
अदीपसमाधानत् “गवाश्चप्रभृतीनि च” (२।४।११ पा०) इत्यत्र महाकविप्रयोगिणा-
कृतिगणत्वं प्रकट्या कयश्चिद्विशोहात् ज्ञेयम्] उद्वाप्यैः,—उच्छ्वसत्रयनवारिभिः ।
वार्य्यमाणा—निषिध्यमाना ।

(३१५) बद्धिति ।—बन्धुभिः,—प्रभृतेः, नृपस्य—राज्ञः, गुणगणैः,—दया-
दाक्षिण्यादिसमूहैः, हृतानि—आकृष्टानि, हृदयानि—चंतांसि येषां तथाभूताः,
भृगुषु—प्रपातेषु पर्वतस्य उच्चप्रदेशेषु इत्यर्थः, (“प्रपातस्त्वतटी भृगुः” इत्यमरः)
आत्मानं—स्वम्, बबन्धुः,—संयुक्तः, तस्यः पतनाय कृतहस्तादिबन्धनाः तस्युचित्यर्थः ।
[“बबन्धुः” इत्यत्र “बभन्धुः” इति पाठः,—तस्यः पतनेन आत्मानं चूर्णयामासुर्नित्यर्थः] ।
तत्रैव—तत्रैव, भृगुष्वेव इत्यर्थः, तीर्थेषु—पुण्यक्षेत्रेषु ; यद्वा,—तत्रैव—राजपुरे एव,
तीर्थेषु—पुण्यक्षेत्रेषु, न तु स्वर्देशं स्थानान्तरं वा इति भावः । महाप्रभावस्य सर्वभूत-
हितेषिणः राज्ञः लौलावेवत्वात् तस्याः पुण्यक्षेत्रत्वं बोद्धव्यम् ।

(३१६) अनशनैः,—अभोजनैः, व्रतीपवासैरित्यर्थः, आस्तीर्णतृणकुशाः,—
आस्तीर्णः,—आवर्जिताः, तृणानि—नलादीनि, कुशाः,—दर्भाश्च यैः तथाभूताः,
तृणकुशास्तोलेभूमौ स्थिता इत्यर्थः, व्यथमानमानसाः,—पौडितावृत्ताः, असमाम्—
अतुल्याः, शृवं—शोकम्, अशमयन्—शमयामासुः, तनं गत्वा प्राणविसर्जनाय अनशने
स्थिता इति भावः । शलभा इव—पतद्गविशेषा इव, वैश्वानरम्—अग्निः, शोकेति ।
—शोकस्य—शुचः, आवेगः,—सम्भ्रमः, उत्कण्ठा इत्यर्थः, तं विविशुः,—विह्वलाः ।

(३१७) दारुणदुःखदहनदह्यमानहृदया गृहीतवाचः तुषार-
शिखरिणं शरणं ययुः, केचित् (३१८) विन्ध्योपत्य-
कासु वनकरिकुलकरशीकरासारसिच्यमानतनवः पल्लव-
शयनशायिनः सन्तापम् अशमयन्, केचित् (३१९) सन्नि-
हितान् अपि विषयान् उत्सृज्य सेवाविमुखाः परिच्छिन्नेः
पिण्डकैः अटवीभुवः शून्या जगद्भुः, केचित् पवनाशना धर्म-
धना धमद्वमनयो मुनयो बभूवुः, केचित् गृहीतकाषायाः

(३१७) दारुणेति । — दारुणेन — उक्तटेन, दुःखदहनेन — शोकाग्निना,
दह्यमानं — सलप्यमानं, हृदयं — चित्तं येषां तथाभूताः, गृहीतवाचः, — गृहीता —
निगृहीता, संयमिता इत्यर्थः, वाग् यैः ते, मौनव्रतधारिणः इत्यर्थः, [“स्त्रियाः—”
(६।३।३४ पा०)] इत्यादिना पूर्वज्ञाते “शेषादिभाषा” (५।४।१५४ पा०) इति
पालिककवभावः] तुषारशिखरिणं — हिमाद्रिं, शरणम् — आश्रयं, ययुः, —
प्रत्यस्यरे, आश्रितवन्तः इत्यर्थः, यतिनो जाताः इति भावः । दग्धा अपि दाहज्वाला-
प्रशमनार्थं शीतलस्थानमाश्रयन्ति ।

(३१८) विन्ध्येति । — विन्ध्यस्य — तदाख्यगिरिः, उपत्यकासु — आसन्नभूमिषु,
(“उपत्यकाऽद्रेरासन्ना भूमिरुद्भूमिविन्ध्या” इत्यमरः) वनेति । — वनकरिकुलानां
— वनगजउन्दानां, कराः, — शृङ्गाः, तेषां शीकरामारैः, — अस्बुकणधारिभिः,
सिच्यमानाः, — आर्द्रक्रियमाणाः, तनवः, — शरीराणि येषां तथाभूताः, पल्लवशयन-
शायिनः, — किशलयश्याशायिनः, सन्तापं — चित्तदाहं, शोकजमिति भावः, अशमयन्
— निर्वापयामासुः, वानप्रस्थाश्रमं गृहीतवन्त इति भावः ।

(३१९) सन्निहितान् — करस्थितानिति भावः, विषयान् — भोग्यवस्तूनि,
उत्सृज्य — त्यक्त्वा, सेवाविमुखाः, — भोगपराङ्मुखाः, परिच्छिन्नेः, — परिमितेः,
पिण्डकैः, — भक्षयामैः, तदुपलजिता इत्यर्थः ; यद्वा, — परिच्छिन्नेः, — परिमितेः,
स्वल्पैरित्यर्थः, क्लेशेरिति भावः, पिण्डकैः, — शरीरैः, तदुपलजिता इत्यर्थः, शून्याः, —
जनविरलाः, अटवीभुवः, — वनभूमौ, जगद्भुः, — आश्रिताः । पवनाशनाः, — वायु-
भोजिनः, धर्मधनाः, — धर्ममात्रधनकामा इत्यर्थः, धमद्वमनयः, — धमन्यः, — काश्यात्
ताप्यन्त्यः, स्फुरन्त्य इत्यर्थः, धमन्यः, — शिराजालानि येषां तथाभूताः, अनेन व्रतकाशे
लज्यन्ते । गृहीतकाषायाः, — गृहीतम् — अवलम्बितं, काषायं — कषायेण रक्तं वस्त्रं

कापिलं मतम् अधिजगिरे गिरिषु, केचित् (३२०) आचोटित-
चूडामणिषु, शिरःसु शरणीकृतधूर्जटयो जटा
जघटिरे, अपरे (३२१) परिपाटलप्रलम्बचौवराम्बरसंवीताः
स्वाम्यनुरागम् उज्ज्वलं चक्रः, अन्ये (३२२) तपोवनहरिण-
जिह्वाऽह्लोलिह्यमानमूर्त्तयो जरां ययुः, अपरे पुनः
(३२३) पाणिपल्लवप्रसृटैः आताम्ररागैः नयनपुटैः कमण्डलु-
भिश्च वारि वहन्तो गृहीतव्रता मुण्डा विचेरुः ।

यैः तथाभूताः, कापिलं—कापिलसम्मतं साङ्गशास्त्रम्, अधिजगिरे—अधीतवन्तः,
साङ्गशास्त्रमधीत्य प्रकृतिपुरुषतत्त्वावगमात् योगिनः बभूवुरिति भावः ।

(३२०) आचोटितेति ।—आचोटिताः,—कटिताः, [आङ्पूर्वकस्य चीटतेः
णिचि निष्ठायां ढपम] अपमार्गता इति भावः, चूडामणयः,—चूडाग्वानि येभ्यः
तथाभूतेषु, त्यक्तचूडाग्वानङ्गारेषु इति यावत्, शिरःसु—मूर्तेषु, शरणीकृत-
धूर्जटयः,—शरणीकृतः,—आश्रित इत्यर्थः, धूर्जटिः,—हरः यैः तथाभूताः, गृहीत-
पाशुपतव्रता इत्यर्थः । जघटिरे—बबभूः ।

(३२१) परिपाटलेति ।—परिपाटलं—परितो रक्तेन, प्रलम्बेन—आयतेन
इत्यर्थः, चौवराम्बरेण—वसनरत्नरेण, संवीताः,—प्रावृताः, आच्छादितदेहा इत्यर्थः,
व्रतमुनिर्वशा इति भावः, स्वाम्यनुरागं—प्रभुभक्तिम्, उज्ज्वलं—भास्वरं, प्रशस्य-
मिति यावत् ।

(३२२) तपोवनेति ।—तपोवनहरिणानाम्—आश्रमसृगाणां, जिह्वाऽह्लैः,—
रसनाप्रान्ते, अह्लिह्यमानाः,—आखाद्यमाना इत्यर्थः, मूर्त्तयः,—शरीराणि येषां
तथाभूताः, तापसाः मत्त इत्यर्थः, जरां—वर्षकम् ।

(३२३) पाणीति ।—पाणिः,—करः, पल्लव—डव—किसलय डव, तेन ।
प्रसृटाः,—प्रमार्जनं नीताः, गृहीताश्च तैः, आताम्ररागैः,—आरक्तप्रभैः, शोका-
वेगजनितरोदनात् नष्टापुरुषलक्षणवत्त्वेन स्वभावासहत्वाच्च इति भावः, नयनपुटैः,
—नेत्रगोलकैः, कमण्डलुभिः,—जलपात्रविशेषैः, वारि—अशुजलं, तीर्थजलञ्च ।
गृहीतव्रताः,—व्रतधारिणः, मुण्डाः,—उग्रशरसः, विचेरुः,—भ्रमन्ति स्म । वीत-
रागा अपि चिरादस्यसंस्कारेण परलोकस्थेऽपि राजनि अत्यक्तानुरागाः आसन् इति
लौकातिशयशालिनी नरेन्द्रस्य कावदसाधारणी शक्तिः समर्थते इति वतुध्वनिः ।

(३२४) देवमपि हर्षं तदवस्थं पितृशोकविह्वलीकृतं
 श्रियं शाप इति, महीं महापातकमिति, राज्यं रोग इति,
 भोगान् भुजङ्गा इति, (३२५) निलयं निरय इति, वन्धु-
 वन्धनमिति, जीवितम् अयश इति, देहं द्रोह इति, कलङ्क-
 कलङ्क इति, आयुः अपुण्यफलमिति, आहारं विषमिति,
 विषममृतमिति, चन्दनं दहन इति, कामं क्रकच इति, हृदय-

(३२४) “देवमपि हर्षम्” इत्यस्य “कुलपक्षादयः.....पथ्यवारयन्” इति
 अर्थेण सम्बन्धः । तं विजिनाष्ट, तदवस्थमित्यादि ।—श्रियं—राजलक्ष्मी, शापः,—
 अभिसम्पातः, दयाकर इति भावः, भोगान्महत्त्वादिति तात्पर्यम्, इति मन्थमान-
 नित्यनेन सम्बन्धः, एवमुत्तरम् । महीं—पृथ्वी, महापातक—महत् पापं, तदधि-
 कारस्य केवलपादवहलत्वादिति भावः । राज्यः,—व्याधिः, क्रेशवहलत्वादिति
 भावः । भोगान्—सुखसाधनानित्यर्थः, भुजङ्गाः, सर्पाः, यातनाप्रदत्वादिति भावः ।

(३२५) निलयं—गृह, निरयः,—नरकः, पितृत्वकस्य गृहस्य दया-
 करत्वादिति भावः । वन्धुः—स्वजनः, वन्धनं—बन्धनहेतुभूतः, तदनुबन्धेन गृहं त्यक्तु-
 मसामर्थ्यादिति भावः । जीवितम्—जीवनधारणम्, अयशः,—अशौचित्यकरम् इत्यर्थः,
 पितृशक्तिनापि तदवलम्बनस्य निष्ठुरत्वबोधकत्वादिति भावः । देहं—शरीरं, द्रोहः,—
 अनिष्टचिन्तनम्, अनिष्टचिन्ताकर इति यावत्, कथमद्यापि न नश्यति १ तद्वांश-
 प्रसङ्गनौयः सन्तापः भा न दग्धः समर्थः भविष्यति इति भावः । कलङ्कः—निरा-
 सयत्वम्, आरोग्यमित्यर्थः, (“वासी निरासयः कलङ्कः” इत्यमरः) कलङ्कः,—अप-
 खरः, तादृशवन्त्याया शोकजातीमारादि कठिनरोगाक्रान्तस्यैवोच्यते इति भावः ।
 आयुः,—जीवितकालः, अपुण्यफलम्—दुष्कृतपरिणामः, जीवतः—दुःखशतभोगस्य
 अपरिहायित्वादिति भावः । आहार—भोजनः, विषं—गरलम्, पितृशोकाद्युद्दिष्टापक-
 विषं विषवत् विषादहेतुत्वादिति भावः । विषं—गरलम्, अमृतं—सुधा, (“पीयूषममृतं
 सुधा” इत्यमरः) अमृतं यथा सन्तापनाशनं, तथा शोकदग्धजीवनस्य
 नाशेन सन्तापप्रशमनात् अनिष्टकर विषरूपमपि वस्तु इष्टकरममृतप्रायमस्मात् इति
 भावः । चन्दनं—श्रीखण्डः, दहनः,—अग्निः, प्रभूतचन्दनलपनेनापि पितृदोषप्रशमन-
 क्षरणात् विरक्तानाम् उपभोगसाधनेषु स्पृहायाः ईप्सितप्राप्तिकृत्कालानारा इति
 भावः । क्रकचः,—करपत्रं, भोगविमुञ्चतया करपत्रवन्त्वेन वत् यत्तत्पादत्वादिति

स्फोटनम् अभ्युदय इति च मन्यमानं, सर्व्वसु क्रियासु विमुखं (३२६) पितृपितामहपरिग्रहागताः चिरन्तनाः कुलपुत्राः, वंशक्रमाहितगौरवाश्च ग्राह्यगिरो गुरवः. श्रुति-
स्मृतोतिहामविशारदाश्च जरद्विजातयः, (३२७) श्रुताभिजन-
शीलशालिनो मूर्द्धाभिषिक्ताश्च अमात्या राजानः, यथावत्
अधिगतात्मतत्त्वाश्च संस्तुता मस्करिणः, समदुःख-सुखाश्च मुनयः,
संसारसारवंकथनकुशला ब्रह्मवादिनः, शोकापनयननिपुणाश्च
पौराणिकाः पथ्यधारयन् ।

भावः, (“क्रकचोऽस्त्री करपत्रम्” इत्यमरः) । हृदयस्फोटनं—वस्तीविदारणम्,
अभ्युदयः,—मङ्गलं, तस्य सर्व्वसत्तापप्रशमकत्वादिति भावः । [सर्व्वत्र निरङ्गं रूपकमल-
ङ्कारः] । विमुखः—परायुक्त्वं, विरतमित्यर्थः ।

(३२६) पितृपितामहश्च [“मातृपितृभ्यां पितरि ङामहच्”
(पा०) इति ङामहच् । इह “आनङ् कृती इन्दे” (६।३।२५ पा०) इत्यत्र कृतः
इत्यस्य “कृती” (६।३।२३ पा०) इत्यादितः एवानुवृत्तिसम्भवेऽपि पुनस्तद्गुणम्
“विद्यायोनिमन्त्रवचिनासृदन्तानां इन्दे आनङ् स्यादुत्तरपदे परे” इति दीक्षितोक्त्या
च मगीवे समानविधे च कृत्कारान्तशब्दं परत एव आनङः विधानात्, अत्र तु पिता-
महशब्दस्य कृत्कारान्तत्वाभावात् पूर्व्वपदस्य न आनङः शङ्का करणीयेति सङ्गः]
तयोः परिग्रहेण—स्वीकारेण, आश्रयदानेन इत्यर्थः, आगताः,—वर्त्तमाना इत्यर्थः,
पालिताः इति यावत्, चिरन्तनाः,—पुरातनाः, प्राचीना इति यावत्, कुलपुत्राः,
—सत्कुलजाताः जनाः, हितैषिष्ठ्या इत्यर्थः । वंशति ।—वंशस्य—कुलस्य, क्रमेण—
धारम्यर्थेण, आहितम्—अर्पितं, गौरवं—सम्मानं येषां ते, ग्राह्यगिरः,—हितातु-
वन्वितया स्वीकार्यवाचः, उपदेष्टार इत्यर्थः । जरद्विजातयः,—स्थविरब्राह्मणाः,
श्रुत्यादिविहितविविधज्ञानोपदेशेन प्रबोधदानकुशला इति भावः ।

(३२७) श्रुति ।—श्रुतं—शास्त्रज्ञानम्, अभिजनः,—कुलं, शीलं—चारित्र्यं,
तैः शालन्ते—शोभन्ते इति तथोक्ताः, मूर्द्धाभिषिक्ताः,—मूर्द्धसु कृताभिषेकाः, राज्य-
प्रतिष्ठिता इत्यर्थः, अस्त्रिया वा, (“मूर्द्धाभिषिक्ता भूपाले मन्त्रिण क्षत्रियेऽपि च” इति
भाट्टनी) अमात्याः,—मन्त्रिणः, मन्त्रिभूताः इत्यर्थः, राजानः,—अधीश्वरभूताः ।
यथावत्—यथाविधि । अधिगतेति ।—अधिगतं—विदितम्, आत्मतत्त्वम्,—आत्म-

(३०८) अस्वतन्वीकृतश्च तैः मनसाऽपि न अलभत शोकम्
 अनुप्रचरितुम् । अनुनीयमानश्च कथञ्चनपि आहारादिकासु
 क्रियासु अभिमुख्यम् अभजत । भ्रातृगतहृदयश्च अचिन्तयत्,
 —“अपि नाम तातस्य मरणं महाप्रलयसदृशम् इदमुपश्रुत्य
 आर्य्यो वाष्पजलस्नातो न गृह्णीयात् वल्कले ? न आश्रयेद्वा
 राजर्षिः आश्रमपदम् ? न विशेद्वा पुरुषसिंहो गिरिगुहाम् ?
 (३२६) अस्रसलिलनिर्भरभरितनयननलिनयुगलो वा न

ज्ञानमित्यर्थः यैः तथोक्ताः, ब्रह्मविदः इत्यर्थः । संस्तुताः—परिचिताः, (“संभव-
 स्यात् परिचयः” इत्यमरः) मस्करिणः—भिक्षवः, सश्यासिनः इत्यर्थः, (“भिक्ष-
 परित्राट् कर्मन्दी पाराशर्य्येपि मस्करौ” इत्यमरः) जगज्जिताय वीतरागाणामपि
 भव्यपक्षपातित्वं लोकसिद्धिमियाशयः । समति ।—समे—तुल्ये, दुःख-सुख—विषाद-
 सतीषौ येषां ते, सुख-दुःखयोः समज्ञानाः इत्यर्थः, मुनयः—तापसाः । ब्रह्म-
 वादिनः—वैदान्तिकाः । पौराणिकाः—पुराणपाठकाः, ते तु पुराणीकानांऽऽख्या-
 विकावर्णनेन शोकानपनोदयितुमीशते । पश्यवारयन्—पश्यवेष्टन ।

(३२८) तैः—कुलमुच्चादिभिः पौराणिकान्तैः सर्वैरित्यर्थः, अस्वतन्वीकृतः—
 अत्रावोनीकृतः, जगमपि अनुकृत इत्यर्थः, शोकं—पितृविनाशजनितं मत्तुम्, अनुप्रचरितुम्
 —अनुशौचितुम्, अनुभवितुमित्यर्थः, न अलभत—अविन्दत, अवसरमिति शेषः ।
 अभिमुख्यं—सामुख्यं, प्रवृत्तिम् इत्यर्थः । भ्रातृगतहृदयः—सौदरापिन्तचित्तः,
 भ्रातरं मनसि कृत्वेत्यर्थः । अपि—प्रथे । नाम—सम्भावनायाम् । तातस्य
 —पितुः । आर्य्यः—राज्यवर्द्धनः, वाष्पजलस्नातः—अश्रुजलाप्लुतः, वल्कले—तरुत्वचौ,
 तपस्विपरिधेये इति भावः, न गृह्णीयात् ?—न स्वीकुर्यात् ? न पिदधीत्
 इत्यर्थः, पितृवियोगसाकर्ष्यं शोकात् वल्कलवसने परिधाय वनं यास्यति इति
 सम्भावयामीति निष्कर्षः । एवमुत्तरवापि अपि नाम इत्यव्ययस्य अर्थः आकलनीयः ।
 राजर्षिः—राजा चधिरिव, पृतत्वात् जितेन्द्रियत्वाच्चेति भावः, आश्रमपदं—
 तपोवनम् । विशेत्—आश्रयेदित्यर्थः, [सर्वत्र “सम्भावनेऽलमिति—” (३३:१५४
 पा०) इति सूत्रेण सम्भावनायां लिङ्] । पुरुषसिंहः—नरप्रेष्ठः ।

(३२९) अस्मेति ।—अस्रसलिलिन—वाष्पवारिणा, निर्भरम्—अतिमात्रं यथा
 तथा, भरितं—पूरितं, नयननलिनयुगलं—नेत्रपद्मद्वयं यस्य तथाभूतः, [“न

पश्येत् अनाथां वृथिवीम् ? (३३०) प्रथमव्यसनविषमविष-
विह्वलः न स्मरेत् आत्मानं वा पुरुषोत्तमः ? (३३१) अनित्य-
तया जनितवैराग्यो वा न निराकुर्यात् उपसर्पन्तीं राज्य-
लक्ष्मीम् ? (३३२) दारुणदुःखदहनप्रज्वलितदेहो वा न
प्रतिपद्येत अभिषेकम् ? इहागतो वा राजभिः (३३३) अभि-
धीयमानो न पराचीनताम् आचरेत् ? (३३४) अतिपितृ-
पक्षपाती खलु आर्यः, सर्वदा तातश्लाघया माम् अभिधत्ते,—

पश्येत्" इत्यत्र "पश्येत्" इति नञ्प्रहितपाठे,—पश्येत् किम् ? नैव दृष्टं शक्यताम्
इति सम्भावयामीति भावः । अनाथां—निराश्रयां. पतिविद्योगादिति भावः ।

(३३०) प्रथमेति ।—प्रथमम्—आद्यम्, अपूर्वमिति भावः, व्यसनं—
विषदेव, विषमं—दारुणं, विषं—हलाहलं, तेन विह्वलः,—अधीरः, आत्मानं—
स्वम्, वा न स्मरेत् ? आत्मघातो भवेदिति भावः । ["न स्मरेत्" इत्यत्र "स्मरेत्" इति
नञ्प्रहितपाठे,—आत्मानं स्मरेत् वा ? आत्मा अवश्यमेव रक्षणायः इति स्मरेत्
किम् ? नैव स्मरेत् इति सम्भावयामि, अत आत्मघातो भवेदिति भावः ।] नारा-
यणोऽपि प्रथमाविर्भूतमहागरलघोरप्रतापेन विमूढः क्षणमात्मानं विसमर इति
पौराणिकाः । अत्र पुरुषोत्तमपदस्वरसात् उपमाध्वनिः शब्दशक्तिमूलकः, पुरुषोत्तम
इव पुरुषोत्तमः इति प्रतीतिः ।

(३३१) अनित्यतया—क्षणिकतया, अनितवैराग्यः,—उत्पन्ननिर्वदः । उप-
सर्पन्तीम्—उपगच्छन्तीम्, आश्रयन्तामित्यर्थः । निराकुर्यात्—त्यर्जदित्यर्थः, शोकेन
विरागवतां विषयादिषु निःस्पृहत्वदर्शनात् इत्याशयः ।

(३३२) दारुणति ।—दारुणं—उत्कटेन, दुःखदहनेन—शोकाग्निना प्रज्वलितः,
—सन्तप्तः, देहः,—शरीरे यस्य तथाभूतः, अभिषेकं—राज्याभिषेकमित्यर्थः, न
प्रतिपद्येत वा ?—न स्वीकुर्याद्वा ? ["न प्रतिपद्येत" इत्यत्र "प्रतिपद्येत" इतिमात्रपाठे
—स्वीकुर्यात् किम् ? इति काकुलम्भार्थः, नैव प्रतिपद्येत इति सम्भावयामीति भावः ।]

(३३३) अभिधीयमानः,—कथ्यमानः, अनुबध्यमान इति यावत् । परा-
चीनतां—परास्तुतां, प्रातिकूल्यं वा इत्यर्थः, राज्याभिषेके इति भावः । ("परास्तुतः
पराचीनः" इत्यमरः) ।

(३३४) अतिपितृपक्षपाती—अतिशयेन पितृवत्सल इत्यर्थः । तातश्लाघा—

(३३५) “तात ! हर्ष ! कस्यचित् अभूत् भविष्यति वा पुनः काञ्चनतालतरुप्रांशु कायप्रमाणम् इदम् ? ईदृक् च दिवसकरप्रोत्था दिवसम् उन्मुखविकसितं मुखमहाकमलम् ? एतौ च (३३६) वज्रस्तम्भभास्वरौ भुजकाण्डौ ? एते च (३३७) हमितमदालसहलधरविभ्रमा विलासाः ? कोऽन्यो मानी विक्रान्तो वदान्यो वा ?” इति । एतानि च अन्यानि च चिन्तयन् दर्शनोत्सुकहृदयो भ्रातुः आगमनम् उदीक्षमाणः कथङ्कथमपि अतिष्ठत् इति ।

इति श्रीबाणभट्टकृते हर्षचरिते प्रभाकरवर्द्धनमरणां नाम

पञ्चमः उच्छ्वासः ॥ ५ ॥

ताते - पितरि, या आघा - आदरः तथा, तद्गुणकर्मादीनां विशेषस्वरूपात् इत्याशयः । अभिधत्ते - वक्ति ।

(३३५) तात ! - वत्स ! । कस्यचित् जनस्य इति शेषः । काञ्चनेति । - काञ्चनतालतरुः, - सौवर्णतालवृक्षः, तद्वत् प्रांशु - उन्नतं, कायप्रमाणम् ? - देहपरिमाणम् ? ईदृक् - एवमकारः, सन्तितुः सदृशमिति भावः, दिवसकरप्रोत्था - सूर्यभक्ता, सूर्यप्रस्थाना च, दिवस - वासरं व्याप्य इत्यर्थः, [अन्यन्तसंयोगे द्वितीया] उन्मुखविकसितम् - उन्मुखम् - उदयन्तं, सूर्यप्रतीकरकार्यं प्रवर्तमान्यर्थः, तादृशश्च तत् विकसितं - प्रफुल्लित्यर्थः, भास्वरम् इति यावत् ; अन्यव, - उन्मुखम् - ऊर्ध्वमुखश्च, तत् विकसितं - प्रफुल्लितं, मुखमहाकमलं - मुखमेव सदृत् पद्मं, मुख महाकमलमिव वा, [इत्युपमितसमासः] ।

(३३६) वर्ज्येति । - वज्रस्तम्भौ इव - कलिप्रलयस्थं इव, भास्वरौ - प्रभास्वितौ, दृढवात् विशालत्वाच्च इति भावः, भुजकाण्डौ - भुजौ - बाहुयुगलं, काण्डौ - दण्डौ इव तौ, बाहुदण्डौ इत्यर्थः, (“काण्डोऽस्तौ दण्डवाणावंगोवासरवारिषु” इत्यमरः) ।

(३३७) हसितेति । - हसितेन - हामेन, मदालसस्य - मदविह्वलस्य, हलधरस्य - बलदेवस्य, विभ्रमा इव विभ्रमाः, - विचलितानि येषु तथाविधाः, विलासाः, - शोभाविशेषाः । [कथमन्यः अन्यस्य विभ्रमं दधातु इति इह विस्वप्रतिविम्बबोधात् तद्विबम्बननिदर्शनालङ्कृतिः], अन्यः, सन्तितुरिति शेषः, मानी - मानो-जितः, विक्रान्तः, - शूरः, वदान्यः, - दानशीलः, [“सुर्बदान्यस्थूलतत्त्वदानश्रीका

षष्ठ उच्छ्वासः ।

उच्चित्योच्चित्य भुवि प्रहितनिगूढात्प्रदूतनीतानाम् ।
विजिगीषुरिव कृतान्तः शूराणां सङ्ग्रहं कुरुते ॥ १॥

बहुप्रदे" इत्यमरः) । दर्शनेति । — दर्शनाय — अवलोकनाय, स्मृतिरिति भावः,
उत्सुकम् — उत्कण्ठितं, मायम् इति यावत्, हृदयं — चित्तं यस्य तथाविधः,
उदीचमाणः, — प्रतीक्षमाणः ।

इत्यशेषशब्दाटवीसञ्चरणपञ्चाननेन वाक्यवशावतंसं पण्डितकुलपतिना वि, ए,
उपाधिधारिणा श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां,
तदात्मजाभ्यां पण्डितश्रीमदाशुतोषविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्युक्तोक्त-
विद्यारत्नाभ्यां परिवर्द्धितायां प्रतिस्मृतायाश्चामलाख्यायां
श्रीहर्षचरितव्याख्यायां पञ्चम उच्छ्वासः ॥ ५ ॥

कृतान्ताचरणवर्णनव्यपदेशेन राज्यवर्द्धनस्य उपांशुह्वनं सूचयति, उच्चित्येति । —
कृतान्तः, — अन्तर्गतः ; अन्यत्र, — कृतान्तः, — कृतः अन्तः, — नाशः, प्रतिबीरमिति
भावः येन तथाभूतः, शशाङ्कनामा गौडाधिपतिरिति भावः, विजिगीषुः इव —
विजयार्थं नृप इव, सुवि — पृथिव्याम्, उच्चित्य उच्चित्य — अन्विष्य अन्विष्य, प्रवरं
प्रवरं विचिष्य इति भावः, प्रहितनिगूढात्प्रदूतनीतानां — प्रहिताः, — प्रेषिताः,
निगूढाः — गुप्ताः, अदृष्टा इत्यर्थः ; अन्यत्र, — कपटचारिणः इति यावत्, आक्रमः,
— स्वस्य, दूताः, — किङ्कराः ; अन्यत्र, — वार्त्तावहः, निजचारा इति यावत्, तेः
नीताः, — वशं प्रापिताः, आनीता इत्यर्थः, स्वभवनमिति भावः तेषां, शूराणां —
बलवतां, वीराणां मानवानामिति यावत् ; अन्यत्र — शूराणां — राज्यवर्द्धनानुगतानां
प्रधानराजपुत्राणां, सङ्ग्रहम् — आयत्ततां, कुरुते — स्वालयं नयति, अन्यत्र, — स्ववशान्
करोति इत्यर्थः । एतेन शशाङ्कः निजदूतैः अन्विष्य अन्विष्य शूराणां सङ्ग्रहं
कृत्वा दूतमुखेन कन्याप्रदानप्रलोभितं राज्यवर्द्धनं स्वगैहानीतं विस्मयं भुञ्जानं कृष्णा
व्यापादितवानिति षष्ठोच्छ्वासार्थः सूचितः । अथ विजिगीषुणा सह कृतान्तस्त्वावैधर्म्य-
साम्यप्रतीतेरुपमाश्लङ्कारः, कृतान्त इव कृतान्त इत्युपमाध्वनिश्च, एतेन विजिगीषुः
काजवत् कठोराग्रयः इति वस्तु व्यज्यते । आर्षा वृत्तम् ॥ १ ॥

विसृज्य वातदोषः स्वबधाय खलस्य वीरकोपकरः ।

नवतरुभङ्गध्वनिरिव हरिनिद्रातस्करः करिणः ॥ २ ॥

(१) अथ प्रथमप्रेतपिण्डभुजि भुक्ते द्विजन्मनि, गतिषु
उद्देजनीयेषु अशौर्चादिवसेषु, (२) चक्षुर्दाहदायिनि (३) दीय-
माने द्विजेभ्यः शयनासनचामरातपत्रवस्त्रपत्रशस्त्रादिके नृप-

परापकृतिचेष्टा आत्मनाशाय भवति इति वर्णनप्रसङ्गेन विश्वासहन्तुः शशाङ्कस्य
हर्षेण निर्यातनं सूचयति, विसृज्येति । — खलस्य — दुर्जनस्य, गौडाधमशशाङ्कस्येति
भावः, विसृज्यवातदोषः, — विश्वासितजनवधापराधः, राज्यवञ्जनहमरूप इति भावः,
वीरकोपकरः, — वीरस्य — वीर्यवतः, पराभिभवासहिर्णाः इत्यर्थः, हर्षस्येति भावः,
कोप — क्रोधं, करोति — जनयतीति तथाभूतः, अत एव हरिः, — सिंहस्य, निद्रायाः, —
स्वापस्य, तस्करः, — चौरः, निद्राभङ्गकारीत्यर्थः, करिणः, — हस्तिनः, नवः, —
अपूर्वः, तरीः, — इत्यस्य, भङ्गध्वनिरिव — भञ्जनरव इव, स्वबधाय — निजनाशाय,
भवतीति शेषः । एतेन यथा तरुभञ्जनरवेण प्रबोधितः सिंहः निद्राभङ्गकारिणं करिणं
निपातयति, तथा विश्वस्तं भ्रातरं राज्यवर्जनं खालयं नीत्वा कृशना तडिनाशकारिणं
शशाङ्कं नाम गौडाधिपं वीरी हर्षा व्यापादितवानिति सूचितम् । विसृज्यवात-
दोष-नवतरुभङ्गरूपधर्मयोः सादृश्यलक्ष्योसमुल्लसनसम्बन्धेन उपमाऽलङ्कृतिः । आर्या
वृत्तम् ॥ २ ॥

(१) अर्थेति । — “अथ” इत्यस्य “देवो हर्षः...सौलंभ्यं अकालं आत्मानं वेश्या-
मानमद्राक्षीत्” इत्युत्तरंणान्वयः । प्रथमेति । — प्रथमम् — आद्यं, प्रेतपिण्डं — पितृभ्यो
देयमन्नप्राप्तं, भुङ्क्ते — खादति इति तथाभूतं, द्विजन्मनि — ब्राह्मणे, अशदानौत्रे
इति भावः, भुक्ते — भुक्तमस्याप्नोति भुक्तं तस्मिन्, प्रेतपिण्डं भुक्तवतीत्यर्थः, प्रेतस्य
पारलौकिककार्यं महाब्राह्मणानामेव प्रथमसमर्चायाः विधिवद्वत्वात् इत्याशयः ।
उद्देजनीयेषु — उद्देगजननेषु, अशौर्चादिवसेषु — द्वादशाहं इत्यर्थः, “शुभ्यत् विप्रो दशा-
ह्नेन द्वादशाहं भूमिपः” इति स्मरणात् ।

(२) चक्षुर्दाहेति । — चक्षुषीः, — नेत्रयोः, दाहः, — ज्वलनमित्यर्थः, तं ददाति
— जनयतीति तथोक्ते, [“सुप्यजातौ —” (३।२।७८ पा०) इत्यादिना ताच्छील्हे
यिनिः] दर्शनेन पितृशोकादौपनात् अतीव व्यथाजनके इति भावः ।

(३) शयनेति । — शयनं — शय्या, आसनं — पीठं, चामरं — व्यजने, आतपत्रं
— छत्रं, वस्त्राणि — वसनानि, [“आतपत्रवस्त्र —” इत्यत्र “आतपत्राम्र —” इति

निकटोपकरणकलापे, (४) नीतेषु तीर्थस्थानानि सह जन-
हृदयेः कीकसेषु, (५) कल्पितशोकशब्दे सुधानिचयचिते
चिताचैत्यचिह्ने, (६) वनाय विसर्जिते च महाजिजिति राज-
गजन्द्रे, क्रमेण मन्त्रेषु आक्रमन्त्रेषु, विरलीभवत्सु च विलापेषु,

पाठः,—असवाणि—पावाणि, राजव्यवहृतसौवर्णभाजनादीनौत्थः, “पावामदञ्च
भाजनम्” इत्यमरः । पवाणि—वाहनानि, यथाश्वशिविकादीनि इति यावत्, (“पर्व
वाहन-पक्षयोः” इत्यमरः) शस्त्राणि—तलवार्यादीनि, एतानि आदीनि यस्य तथोक्ते,
[“शेषादिभाषा” (५४१५४ पा०) इति समासान्तः पालिकः कप्] नृपेति ।—
नृपस्य—राज्ञः, निकटानि—सततसन्नहितानि, उपकरणानि—परिच्छदाः, तेषां
कलापः,—समूहः तस्मिन्, विजेभ्यः,—ब्राह्मणभ्यः, दीयमाने—समर्पमाणे ।

(४) कीकसेषु—अस्थिषु, (“कीकसं कुल्यमस्थि च” इत्यमरः) जनानां—
लोकानां, हृदयेः,—चित्तैः, सह—साङ्गं, तीर्थस्थानानि—गङ्गादीनि, नीतेषु—
प्रापितेषु ।

(५) कल्पितेति ।—कल्पितं—जनितं, शोकशब्दं—शोकः,—मन्युः शब्दं—
शङ्कः, अस्त्वविशेष इवेत्यर्थः, मन्त्रपीडाकरत्वादिति भावः येन तादृशे, दर्शनमात्रेण
शोकादौषके इति यावत्, चिताचैत्यचिह्नं—चितायां—शवदाहार्थकाष्ठचूलां, तदुप-
लक्षितस्थाने वा, चैत्यस्य—दाहस्थ, आश्रयतनस्य वा, (“चैत्यमाश्रयतनं तुल्ये” इत्यमरः)
चिह्नं—लक्ष्मः भग्न्यादिकं स्मारकरूपश्चेत्यर्थः तस्मिन्, सुधानिचयेन—चूर्णद्रवसमूहेन,
चिते—स्थाने, निमित्तं इत्यर्थः, सुधाविधौते कृते इति भावः ; यद्वा,—चिताचैत्यचिह्ने—
चितायां—चित्तापरि, शवदाहनस्थाने इत्यर्थः, यत् चैत्यं—चित्तमेव चैत्यं, स्तकचैत्य-
मित्यर्थः, (“चित्यं स्तकचैत्ये स्यात्” इति मेदिनी) शवदाहस्थानस्योपरि स्तस्य
स्मारणार्थम् आश्रयतनविशेष इति यावत्, तदेव चिह्नं—स्तस्य स्मारकविशेषः तस्मिन्,
सुधानिचयचिते—चूर्णलेपेन धवलीकृते इत्यर्थः ; यद्वा,—चिताचैत्यचिह्नं—स्मारक-
नवारोपिताश्चित्रादिकं तस्मिन्, सुधानिचयचिते—तन्मूलदेशमिष्टकथा आवेष्ट्य दक्ष-
चूर्णलेपे इत्यर्थः ।

(६) महाजिजिति—उत्कटसङ्ग्रामजतरि, राजगजन्द्रे—राज्ञः,—प्रभाकरवर्द्धनस्य,
गजन्द्रे—करिग्रहे, वाहनभूते इति भावः, वनाय—अरण्याय, विसर्जिते—प्रेषिते,
वन्धनविमुक्तकृते इत्यर्थः, शोकजनकत्वेन द्रष्टुमशक्यत्वादिति भावः । [“विसर्जिते
च” इत्येव पुस्तकान्तरे “विसर्जिते” इति चकारादौः पाठो दृश्यते । “क्रमेण”

(७) विश्राम्यति अश्रुणि, शिथिलीभवत्सु श्वसितेषु, अवि-
स्पष्टेषु हा-कष्टाक्षरेषु, (८) उकार्यमाणासु च व्यसनशय्यासु,
उपदेशश्रवणक्षमेषु श्रोत्रेषु, (९) अनुरोधवधानयोग्येषु
हृदयेषु, गणनीयेषु नृपगुणेषु, प्रदेशवृत्तिताम् आश्रयति शोके,
(१०) कृतेषु कविरुदितकेषु, जाते च स्वप्नावशेषदर्शने

इत्यत्र “क्रमेण च” इति चकारयुतञ्च पाठान्तरम्] आकन्देषु—रीदनेषु, मन्देषु
—शिथिलीभूतेषु, विलापेषु—स्वद्वेषु; विरलीभवत्सु—क्रासं गच्छत्सु, कालात्यये
शोकस्य क्रमाद्भासात् इति भावः ।

(७) अश्रुणि—नेत्रवारिणि, विश्राम्यति—विरमति । श्वसितेषु—दीर्घ-
निश्वासेषु, शिथिलीभवत्सु—मन्दीभवत्सु । हा-कष्टाक्षरेषु—हा ! कष्टम् इति वर्णेषु,
अविस्पष्टेषु—अनुज्ञेषु प्रायेण अश्रुतेषु इत्यर्थः ।

(८) व्यसनशय्यासु—सुतशय्यासु, यासु राजा सुतः, यासु वा परा राजा
शायितं तासु इत्यर्थः, मरणानन्तरमशौचकालिकस्वजनशय्यासु कम्बलान्तरणादिषु
इति वा, उकार्यमाणासु—अपसार्यमाणासु ; यद्वा,—व्यसनशय्यासु—व्यसने—
विपदि, राज्ञः पीडाकाले इत्यर्थः, याः शय्याः,—शयनीयाः, शोकावस्यदहृतयो
निरन्तरं स्वजनैरभ्यासिताः शय्या इति यावत् तासु, उकार्यमाणासु—अपनीय-
मानासु, शोकशय्यां विहाय पुनः स्वकर्मणि प्रवृत्तेषु परेजनेषु इति भावः । श्रोत्रेषु
—श्रवणेत्रिषु, उपदेशश्रवणक्षमेषु—उपदेशश्रवणयोग्येषु इत्यर्थः, अपविनायमानेषु
जनेषु इति भावः ।

(९) हृदयेषु—चेतःसु, अनुरोधेति ।—अनुरोधेन—निर्वन्धेन, आग्रहेणेत्यर्थः ; यद्वा,
—अनुरोधे—अनुवर्त्तने, कस्यचित् प्रार्थितेष्टसम्पादनेच्छायाम् इत्यर्थः, (“अनुरोधोऽनु-
वर्त्तनम्” इत्यमरः) अवधानं—मनीषायाः, तस्य योग्यानि—उचितानि तेषु ।
नृपगुणेषु—राजगुणेषु, गणनीयेषु—सङ्ख्यायेषु, अङ्कनीयेषु इत्यर्थः, मरणानन्तरमन्त्र-
धिकशोकावेगेन विह्वलैः सुतस्य गुणानामगण्यतां क्रियते, क्रमेण शोकक्रासनायास-
गण्यता इति भावः । शोके—शुचि, प्रदेशवृत्तितां—शयनगृहादिरुषदंशविशेष-
निष्ठताम्, आश्रयति—अवलम्बमाने, कश्चित् किमपि हृष्टा स्यूता वा सुतस्य स्मरणात्
सञ्जातशोके लोके इति भावः ।

(१०) कविरुदितकेषु—कवेः,—काव्यरचयितुः, रुदितानीषु—रुदितकानि—
रीदनानि, रीदनवर्णनानि इति भावः तेषु, कृतेषु, जनैरिति शेषः, कवीनां रुदितं

हृदयावशेषस्थानं चित्तावशेषाकृतौ काव्यावशेषनाम्नि नरनाथे,
देवो हर्षः कदाचित् (११) उत्सृष्टव्यापारः पुञ्जीभूतवृद्धबन्धु-
वर्गाग्रिमरेण अवनतमूकमुखेन महाजनेन मौलेन अकाले
आत्मानं वेष्ट्यमानम् अद्राक्षीत् ।

दृष्ट्वा च अकरोत् मनसि,—(१२) “किमन्यत् आर्यम्
आगतम् आवेदयति अयं शोकपराभूतो (१३) लोकाकरः ?”

यथा महदृष्टादृश्यं कोऽपि नावबुध्यते नापि वा तादृशतरेषा मनसि समुदाति, तथा
करुणविलपितेषु राज्ञः गणग्राहिषु अतीवान्तरङ्गजनेषु प्रायशः समुदयमानेषु इति
तात्पर्यम् ; यदा,—कविभिः आभाभिर्वात आनि, कटितक्रेषु—रोदनैषु, भ्रस्व-
काव्येषु सत्ताराजिपथकरादनादीपकप्रबन्धेषु इत्यर्थः, क्रतेषु—विगर्हितेषु ; यदा—
कविभिः,—प्राज्ञैः, कटितक्रेषु—क्रान्तेषु, क्रतेषु—पथ्यामिषु, सतीच नोतय इत्यर्थः,
जातस्य हृदयप्रोक्तस्य इति विचार्य इति भावः । (“युग-पथ्यामिषां कृतम्” इत्यमरः)
नरनाथे—राज्ञि, स्वप्रावर्ण्यपदशने—कदाचित् स्वप्रावस्थायां भावदशनाय, कथा-
मात्रगणना गत इति तात्पर्यं, हृदयावशेषस्थाने—केवलं हृदयमात्रवर्तिमान् इत्यर्थः,
चित्तावशेषाकृतौ—चित्तावशेषाकृतौ आन्तरिकमात्रवर्तिमान् इति,
काव्यावशेषनाम्नि—काव्यमात्रवर्तिमानामध्ये जाते—वृत्ते मति, [“यस्य भावेन—”
(२३३७ पा०) इत्यादौ भावे सतमी] ।

(११) उत्सृष्टव्यापारः,—परित्यक्तव्यापारः इत्यर्थः । पुञ्जीभूतति ।—पुञ्जी-
भूतः,—समर्थाः, वृद्धः,—प्रमथाः, बन्धुवर्गः,—स्यजनसमूहः, तस्य अन्तरः,—
पुरावर्तिनेन अवनतमूकमुखेन—अवनतान्—अधोक्तान्, मूकान् वचनराहतान्,
मुखान् दिष्टा तादृशं, अधोमुखेन मौलेना—अन्तर्ध्वजः, मौलेन—मूलाग्रतः,
वर्णपरस्परगतौ इति यावत्, महाजनेन—सम्मानजनगणतः, वेष्ट्यमानं—पारदाय-
माणम्, आत्मानं—स्वम् ।

(१२) आर्यम्—ज्येष्ठ भ्रातरम्, आगतम्—उपस्थितम्, अन्यत्—विना, किम्
आवेदयति ? ज्ञापयति ? आर्यागमनवार्त्ता—वार्त्ता एवंविधं अनौचित्यसमये एकं
कथयितुम् आगच्छति ? आर्यं—एव समागत इति सम्भावयामासीति निष्कर्षः । शोक-
पराभूतः,—शोकं विह्वलितः ।

(१३) लोकाकरः,—लोकसमूहः, [“लोकाकरः” इत्यत्र “लोकात्करः”
इति पाठे—उत्करशब्दस्य लक्षणया अनुहासकत्वेन स एवार्थः] ।

इति (१४) वेपमानहृदयस्य पप्रच्छ प्रविशन्तम् अधिकतर-
प्रचारम् अन्यतमं पुरुषम्,—“अह् ! कथय किमर्थः प्राप्तः ?”
इति । स मन्दम् अब्रवीत्,—“देव ! यथाऽऽदिशमि, हारि” इति ।
श्रुत्वा च (१५) सोदर्यस्नेहनिहितनिरतिशयमन्युसूद-
कृतमनाः कथमपि न ववाम वाष्पवारिप्रवाहोत्पीडेन सह
जीवितम् ।

(१६) अनन्तरञ्च हारपालमुक्तेन प्रथमप्रविष्टेन परिजनेन

(१४) वेपमानहृदयः,—कम्पमानात्करणः, चिरान् प्रवासप्रत्यागतप्रियदिदृक्षो-
द्देगिन, किं वाऽन्यदेतं अशुभं कथयिष्यन्ति इत्युद्देगिन वा इति भावः । अधिकतरप्रचारम्
—अधिकतरः,—अतिविरित इत्यर्थः, प्रचारः,—गतिर्यस्य तथाभूतम् । अह् ! इति
मन्वीधनम् । मन्दं—शून्यं, अनुचैरिति यावत् । यथा—यदिदृश्यं, आदिशमि—
आज्ञापयसि, कथयसीत्यर्थः, अनुमिनोषीति यावत्, तर्धति शेषः, आर्थः प्राप्त इति
भावः । हारि—हारदेशः, वर्तते इति शेषः ।

(१५) सोदर्यति ।—सोदरस्य—सहोदरस्य अयं सोदर्यः, यः स्नेहः—
प्रणयतिशयः, यदा,—समाने उदरे प्रायितः सोदर्यः,—भाता, [“सोदरादयः”
(४।४।१०८ पा०) इति उपलब्धः] तस्मिन् यः स्नेहः,—प्रेम, तेन निहितः,—
ललितः, निरतिशयः,—अत्यन्तः, मन्युः,—शोकः, पितृमरणज इति भावः, “स्वजनस्य
हि दुःखमयतो विवतहारमिवोपजायते” इति कुमारसम्भवे कालिदासः, तेन सूदृक्तं
—कामसूक्तम्, आर्द्रोक्तमित्यर्थं वा, मन,—चित्तं यस्य तथाभूतः, अतिविरमचित्त
इत्यर्थः, विमलितहृदय इत्यर्थं वा, कथमपि—अतिरुद्धमेत्यर्थः, वाप्येति ।—
वाष्पवारीणां—नेवजलानां, प्रवाहेण—स्रोतसा, अतिविरमचित्तनेवजलनेत्यर्थः, यः
उत्पीडः,—पीडनं तेन, जीवितं—जीवनं, न ववाम—न उज्जगार, कथमपि
जीवनं दधारति भावः । इह वाष्पवारिषु प्रवाहत्वाध्यवसायेन उक्तिप्रसिद्धिमतिक्रान्त-
तया अतिशयोक्तिरलङ्कृतिः इति सङ्केपः ।

(१६) “अनन्तरम्” इत्यस्य “अष्टे भातरमपश्यत्” इत्येवमस्य सन्धः ।
त विनिनष्टि, हारित्यादि ।—हारपालैः,—दौवारिकैः, मुक्तेन—त्यक्तेन,
त्वत्कामार्गेणति यावत् ; यदा,—हारपालमुक्तेन—दौवारिककण्ठनिवृत्तेनेत्यर्थः,
हारपालकृतेनेति यावत्, पूर्वं प्रायशः तेषामिव दर्शनयोगात् इति भावः ।

इव आक्रन्देन कथ्यमानं, (१७) दूरदुतागमनमुषितबाहुब्धेन
विच्छिन्नच्छवधारेण लम्बिताम्बरवाहिना (१८) भ्रष्टभृङ्गार-
ग्राहिणा च्युताचमनधारिणा ताम्यत्ताम्बूलिकेन (१९) खञ्जत्-
स्वङ्गग्राहिणा कतिपयप्रकाशदासेरकप्रायेण (२०) बहुवासरान्त-
रितस्नानभोजनशयनश्यामक्षामवपुषा परिजनेन परिवृतम्,

आक्रन्देन—रोदनध्वनिना, कथ्यमानम्—आगती राज्यवर्द्धन इति निवेद्य-
मानम् ।

(१७) दूरेति ।—दूरात्—दोर्घमार्गादित्यर्थः, दुतागमनेन—शीघ्रोपस्थित्या,
मुषितं—विप्रलब्धं, त्यक्तमिति यावत्, बाहुब्धं—समवायः यव तेन, अन्यसङ्काकेन
इत्यर्थः, विच्छिन्नच्छवधारेण—अतिक्रान्तच्छवधारिपुरुषेण, पथात्कृतच्छवधारिणे-
त्यर्थः, लम्बिताम्बरवाहिना—लम्बितं—वेगागमनात् स्रस्तमित्यर्थः, अम्बरं—वसनं,
वहति—धत्ते इति तपोक्तेन ।

(१८) भ्रष्टेति ।—भ्रष्टः,—दूरपतितः, भृङ्गारग्राही—कनकालुकापरपथ्या-
यकजलपावविशेषवाही यव तेन, [“भृङ्गार-भृङ्गारौ” (उ० ३ पा० १३६ सू०) इति
भृजः आरद्रम् गुक् ऋश्चे च रूपम् । “भृङ्गारः कनकालुका” इत्यमरः] च्युतेति ।
—च्युतः,—खलितः, पथि स्थितः इति यावत्, आचमनधारी—आचमनार्थजल-
ग्राही यव तेन, ताम्यत्ताम्बूलिकेन—ताम्यन्—वेगमत्या क्लिश्यन्, ताम्बूलिकः,—
ताम्बूलदायी ताम्बूलग्राही वा यव तेन ।

(१९) खञ्जदिति ।—खञ्जन्—दुतगमनेन विकलचरणः, खञ्जग्राही—असि-
वाही यव तेन, कतिपयेति ।—कतिपये—अल्पे, प्रकाशाः,—अत्युन्नतत्वात् दृश्य-
माना इत्यर्थः, ये दासेरकाः,—उष्ट्राः, [“मूलैरादयः” (उ० १ पा० ६२ सू०) इति
दासतः एरक्, ततः कन्] यदा,—प्रकाशाः,—सुव्यक्ताः, पादचारित्वात् सुज्ञेया
इति भावः, ये दासेरकाः,—दासीपुत्राः, [“सुद्राभ्यो वा” (४।१।१३१ पा०) इति
द्रक्, ततः कन् । “दासेरकस्तु करमे दासीपुत्रे च धीवरं” इति मेदिनी] तेषां
प्रायः,—बाहुल्यं यस्मिन् तेन ।

(२०) बह्विति ।—बह्वि—अनेकानि, वासराणि—दिवसान् व्याप्येत्यर्थः,
अन्तरितेन—व्यवहितेन, परित्यक्तेन वा, अवज्ञातेनेत्यर्थः, स्नानेन—आप्रवेन, भोजनेन
—आहारेण, शयनेन—निद्रया च, श्यामं—मलिनं, क्षामं—क्षीणञ्च, वपुः,—शरीरं
यस्य तेन, परिजनेन—पाशं चरेण जनेन, परिवृतं—परिवेष्टितम् ।

(२१) अविरलमार्गधूलिधूसरितशरीरतया शरणीकृतमिव
अशरणया क्रमागतया वसुन्धरया, (२२) हृणनिर्जयसमरशर-
व्रणवक्षपट्टकैः दीर्घधवलैः समासन्नराज्यलक्ष्मीकटाक्षपातैः इव
शबलीकृतकायम्, (२३) अवनिपतिप्राणपरिह्वानार्थमिव च
शोकहतभुजि हृतमांसैः अतिक्रशैः अवयवैः आवेद्यमानदुःख-
भारम्, (२४) अपगतचूडामणिनि मलिनाकुलकुन्तले शिखर-
शून्ये शिरसि शुचम् आरूढां मूर्तिमतीम् इव दधानम्,

(२१) अविरलेति ।—अविरलाभिः,—सान्द्राभिः, मार्गधूलिभिः,—अध्व-
श्मोभिः, धूसरितम्—ईषत्पाण्डूभूतं, विवर्णमित्यर्थः, शरीरं—देहः यस्य तस्य भावः
तत्ता तथा हेतुना, अशरणया—अनाश्रयया, क्रमागतया—वंशपरम्परागतया, वसु-
न्धरया—पृथ्वा, शरणीकृतमिव—अशरणं शरणं कृतमिव, आश्रितमित्यर्थः ।

(२२) हृणेति ।—हृणानां—तज्जातीयानां चवियाणां, निर्जयाय—निःशेषं
विजयाय, यः समरः,—सङ्ग्रामः, तस्मिन् शरैः,—शरप्रहारैः इत्यर्थः, ये व्रणाः,—
चतानि, तेषु बद्धानि—सब्रद्धानि, पट्टकानि—“पटी” इति बहुभाषया प्रसिद्धानि
तैः, दीर्घधवलैः,—आयतश्वतैः, कटाक्षपातौपि दीर्घधवलो ज्ञेयः । समासन्नेति ।—
समासन्ना—समुपस्थिता, या राज्यलक्ष्मीः, तस्याः कटाक्षपाताः,—अपाङ्गवैचर्यानि
तैरिव, शबलीकृतकायं—चिवितशरीरम् । इह व्रणपट्टकेषु राजलक्ष्मीकटाक्षपात-
सम्भावनया उत्प्रेक्षया तद्वृत्तौ व्यज्यते इति सङ्केपः ।

(२३) अवनीति ।—अवनीपतेः,—राज्ञः, पितुरिति भावः, प्राणानां—
जीवनस्य, परिवारणार्थम् इव—परिरक्षणार्थम् इव, शोकहतभुजि—शोकाग्रौ, हृत-
मांसैः,—हृतानि मांसानि—पिशितानि येषां तैः, अत एव अतिक्रशैः,—अतिक्षीणैः,
अवयवैः,—अङ्गैः, आवेद्यमानेति ।—आवेद्यमानः,—ज्ञाप्यमानः, दुःखभारः,—शोकाति-
शयमिति यावत् येन तं, क्षीणदेहानुमेयदारुणयन्त्रणमित्यर्थः ।

(२४) अपगतेति ।—अपगतः,—अपनीतः, चूडामणिः,—शरीरवं यस्मात्
तथाभूते, मलिनाकुलकुन्तले—मलिनाः,—मलदिग्धाः, कृत्वा इति यावत्,
आकुलाः,—विद्यताः, कुन्तलाः,—केशाः यव तादृशे, शिखरशून्ये—उष्णीषवर्जिते,
रत्नदामालङ्कृतकिरीटवर्जिते इति यावत्, आपीडवर्जिते वा, माल्यविरहिते इत्यर्थः,
(“शिखास्वापीडंश्वरौ” इति माल्यविवरणे अमरः) शुचं—शोकम्, आरूढाम्

(२५) आतपगलितस्वेदराजिना रुदता इव पितृपादपतनी-
ष्कण्ठितेन ललाटपट्टेन लक्ष्यमाणं, (२६) प्रथीयसा वाष्पपयः-
प्रवाहेण अभिमतपतिमरणमूर्च्छितामिव महीम् अनवरतं
सिञ्चन्तम्. (२७) अनन्तसन्तताश्रुप्रवाहनिपतननिष्क्रौक्तौ इव
दुःखक्षामी कपोलौ उदहन्तम्. (२८) अत्युष्णमुखमारुतमार्ग-
गतेन द्रवता इव गलितताम्बूलरागेण अधरविम्बेन उपलक्षितं,

—आश्रितां, सर्वेषु सर्वानुरागसिद्धेः प्राप्ती दर्शनात् इत्याशयः, केशानां काष्ठा-
प्रत्यक्षमेव, शीकस्य तु “काष्ठाश्चाकौर्त्स्वादिषु” इति कविसमवतिष्ठत्वादिति
ज्ञेयम्; मूर्त्तिमतीं—साक्षाद्दृश्यमानाम् । दर्धानं—धारयन्तम् ।

(२५) आतपेति ।—आतपेन—मूर्ध्निमयूखिन, गलिता—निःसृता,स्वेदराजिः,—
घर्षपरम्परा यस्मात् तथोक्तेन, रुदता इव—अयूषि मुचता इव, पितृ-
पादेति ।—पितुः,—जनकस्य, पादपतनार्थं—वरणे प्रणिपातनिमित्तम्, उल्काष्ठितेन
—उडिघ्नेन, ललाटपट्टेन—भालतटेन, [करणे तृतीया] लक्ष्यमाणं—दृश्यमानम् ।

(२६) प्रथीयसा—अतिविलसृतेन, अतिप्रबलेनेत्यर्थः, वाष्पपयःप्रवाहेण—असु-
क्षीतसा इत्यर्थः, अभिमतेति ।—अभिमतस्य—इष्टस्य, पयः,—भर्तुः, राज्ञः इति
भावः, मरणेन—मृत्युना, मूर्च्छितामिव—नष्टचेतनामिव, महीम्—पृथिवीम्, अन-
वरतम्—अविच्छिन्नं यथा तथा, सिञ्चन्तं—वर्षन्तं, मूर्च्छाऽपनोदनाद्ये नीरनिषेधनस्य
शास्त्रलोकसम्मतत्वात् इति भावः ।

(२७) अनन्तेति ।—अनन्तेन—प्रभूतेन इत्यर्थः, सन्ततेन—विलसृतेन, अविच्छिन्नेन
इत्यर्थः, अश्रुप्रवाहनिपतनेन—वायस्वीतोनिर्गमनेन, निष्क्रौक्तौ इव—निघ्नतां नीतो
इव, उदहन्तम्—उदहन्तमपि निष्क्रौक्तौ इव, दुःखक्षामी—दुःखेन क्षीणौ, कपोलौ—
जल्लक्ष्मी, उदहन्तं—धारयन्तम् ।

(२८) अत्युष्मेति ।—अत्युष्णस्य—अतिसन्तप्तस्य, शीकवेगादिति भावः, मुख-
मारुतस्य—प्रवासस्य, मार्गं—पथ्यान्, गतः,—प्रचलितः तेन, द्रवता—द्रवीभूतेन,
सन्तापयोगादिति भावः, गलितताम्बूलरागेण इव—गलितः,—प्रक्षुतः, ताम्बूलस्य—
पर्णपत्रस्य, रागः,—शीणिमा यस्मात् तथाभूतेन इव, अधरविम्बेन—विम्बफलाभे-
नोदनेन, उपलक्षितं—युक्तम्, आरक्तीष्ठमिति भावः; यथा,—द्रवता—पलायमाने-
तिव, सन्तापभयादिति भावः, गलितेति ।—गलितः,—भङ्गः, विरहित इत्यर्थः,

(२८) पवित्रिकामात्रावशेषेन्द्रनीलकांशुश्यामायमानम् अचिर-
श्रुतापटमरणमहाशोकाग्निदग्धमिव श्रवणपाशम् उदहन्तम्,
(३०) अस्फुटाभिव्यक्तव्यञ्जनेन अपि अधोमुख-स्तिमित-नयन-
नील-तारक-मयूख-माला-खचितेन शोकप्ररुदृशश्चश्यामलेन
इव मुखशशिना लक्ष्यमाणं, (३१) केशरिणम् इव महाभूभृ-
द्दिनिपातविह्वलनिरवलम्बनं, दिवसमिव तेजःपतिपतनपरि-

नाम्बुलरागः,—पञ्चभक्षणजनितरक्तिमा इति यावत् यस्मात् तथाभूतेन, पित-
शोकात् त्यक्तास्त्रुलेन विवर्णेन इति भावः ।

(२८) पवित्रिकेति ।—पवित्रिकामात्रं—विशुद्धतामात्रम्, उज्ज्वलतामात्र-
मित्यर्थः, न तु अलङ्कारार्थमिति भावः, अवर्णः यस्याः तथाभूता, या इन्द्रनीलिका
—नीलकान्तमणिविशेषः, तस्या अंशुभिः,—किरणैः, दुःखातिरेकात् कर्णभूषणाना-
मपसारणोऽपि इन्द्रनीलमणिमात्रावर्णतया तदुज्ज्वलैरिति भावः, श्यामयमानं—
श्याममिव आचरन्तम्, अत एव अचिरिति ।—अचिरश्रुतस्य—अल्पदिनमाकर्णितस्य,
पितमरणस्य—जनकात्ययस्य, महाशोकाग्निना—प्रबलमन्युर्कृत्तना, दग्धमिव—
भस्मीभूतमिव, श्रवणपाशं—शोभनकर्णं, [“पाशः केशादिपूर्वैः स्यात्तत्सङ्गे कर्णपूर्वकः ।
मुकर्णे च.....॥” इति मेदिनी । “श्रवणपाशम्” इत्यत्र “श्रवणप्रदेशम्” इति
पाठान्तरम्] उदहन्तं—दधानम् ।

(३०) अस्फुटेति ।—अस्फुटम्—अस्पष्टम्, दुर्घटित्यर्थः, अभिव्यक्तं—प्रकाशितं,
व्यञ्जनं—लक्षणं, श्मश्रु इति यावत् यत्र तथाभूतेनापि, अधोमुखेति ।—
अधोमुखयोः,—अवनतयोः, स्तिमितयोः,—निश्चलयोः, नयनयोः,—चक्षुषोः,
नीलानां—कृष्णानां, तारकमयूखानां—ताराशूनां, तारकमयूखानामिव तारक-
मयूखानाम् इति निदर्शना ; मालया—परम्परया, खचितः,—व्याप्तः तेन, अत एव
शोकेति ।—शोकेन—शुचा, प्ररुदं—सञ्जातं, प्ररुदमित्यर्थः, चौरकम्पाभावादिति
भावः, यत् श्मश्रु—कूटं, मुखलोम इति यावत्, तेन श्यामलः,—सकलङ्क इति
यावत् तेन, मुखशशिना—वदनचन्द्रेण, [कर्णे तृतीया] लक्ष्यमाणं—दृश्यमानम् ।

(३१) केशरिणमिव—सिंहमिव, महति ।—महाज्—पराक्रान्त इत्यर्थः,
उग्रतश्च, भूभृत्—राजा, गिरिश्च, तस्य विनिपातेन—विध्वंसेन, एकच,—अस्त्रेण,

ज्ञानश्रियं श्यामीभूतं, नन्दनम् इव भग्नकल्पपादपं विच्छाद्यं,
दिग्भागमिव प्रोषितदिक्कुञ्जरशून्यं, गिरिम् इव गुरुवच्चपातदारितं
कम्पमानं. (३२) क्रीतमिव क्षशिन्ना, किङ्करीकृतमिव कार-
ण्येन, दासीकृतमिव दौर्मनस्येन, शिष्यीकृतमिव शोचितव्येन,
(३३) आत्मीकृतमिव आधिना, भूकीकृतमिव भौनेन, पिष्ट-
मिव पौड्या, खिन्नमिव सन्तापेन, उच्चितमिव चिन्तया, लुप्त-
मिव विलापेन, धृतमिव वैराग्येण, प्रत्याख्यातमिव प्रतिसङ्क्रान्-

अन्यत्र,—पतनेन इत्यर्थः, विह्वलं—व्याकुलं, निरतलम्बनं—निराश्रयश्च । दिग्भ-
गमिव—वासरमिव, तेज इति ।—तेजःपतेः,—प्रतापवती राज्ञः, सूर्यस्य च, पतनेन
—नाशिन, अस्तगमनेन च, परिस्त्राना—मलिना, श्रौः,—शोभा यस्य तम्, अत एव
श्यामीभूतं—मलिनकायम्, अन्वकारमयीभूतञ्च । नन्दनमिव—दक्षीयानमिव, भग्न-
कल्पपादपं—भग्नः,—विनष्ट इत्यर्थः, कल्पपादपः,—कल्पवृक्षवत् मनोरथपूरकः
पिता यस्य तं, भग्नकल्पतरुश्च, अत एव विच्छाद्यं—विगतप्रभं, छायाशून्यञ्च ।
प्रोषितेति ।—प्रोषितः,—विनष्टः, प्रवासं गतश्च, दिक्कुञ्जरः,—दिग्गजवत् बली
पिता, दिग्गजश्च, तेन शून्यः,—विरहितः तम् । गुर्विति ।—गुरुः,—पिता, वज्र
इव—कुलिशमिव, शत्रुदारकत्वादिति भावः, तस्य पातेन—नाशिन, अन्वत्र,—
शुक्ला—महता, वक्षपातेन—कुलिशपतनेन, दारितं—पाटितम्, अत एव कम्प-
मानं—वेपमाणम् । आलोपमाऽलङ्कारः ।

(३२) क्षशिन्ना—काश्यं, क्रीतमिव—अधीनीकृतमिव, अतिकृशमित्यर्थः ।
कारण्येन—शोकेन, किङ्करीकृतमिव—दासीकृतम् इव, अतिशोकातुरमित्यर्थः ।
दौर्मनस्येन—दुःखितमनस्कतया, दासीकृतं—भृत्यीकृतं, दुर्मनायमानमित्यर्थः । शिष्यी-
कृतमिव—अन्तेवार्तिता नीतमिव, शोचितव्येन—शोकेन, अतिदुःखिताकारमित्यर्थः ।

(३३) आत्मीकृतमिव—आयत्तीकृतमिव, आधिना—भग्नः सन्तापेन, अतीव
भग्नः पीडितमिति निष्कर्षः । भूकीकृतमिव—मिव च नीकृतमिव, भौनेन—तूष्णीं आधिन,
निष्कल्याकारमित्यर्थः । पिष्टमिव—पेषणं नीतमिव । खिन्नमिव—पक्षमिव, शोक्-
विषममित्यर्थः । उच्चितमिव—गृहीतमिव, सदा चिन्तापरमित्यर्थः । लुप्तमिव—
अदृष्टमिव, विलापेन—परिर्देषितेन, अविरतमनुशीलनमित्यर्थः । धृतमिव—
आश्रितमिव, वैराग्येण—निर्वेदेन, अनासक्तमिति भावः । प्रत्याख्यातमिव—

नेन, अवज्ञातमिव प्रज्ञया, (३४) दूरीकृतमिव दुरभिमवत्वेन, (३५) अवोधेन वृद्धबुद्धीनाम्, असाध्येन साधुभाषितानाम्, अगम्येन गुरुगिराम्, अशक्येन शास्त्रशक्तीनाम्, अपथेन प्रज्ञा-प्रयत्नानाम्, अगोचरेण सुहृदनुरोधानाम्, अविषयेण विषयोप-भोगानाम्, अभूमिभूतेन कालक्रमोपचयानां शोकेन कवली-कृतं ज्येष्ठं भ्रातरम् अपश्यत् । (३६) आवेगोद्गतकृतस्त्रग्नेहो-त्कलिकाकलापोत्क्षिप्यमाणकाय इव च परवशः समुदगात् ।

निराकृतमिव, प्रविसृष्टानेन—विवेकिन्या मत्या, विवेकविमूढमिति भावः ।
अवज्ञातमिव—तिरस्कृतमिव, प्रज्ञया—बुद्ध्या, हतधियमित्यर्थः ।

(३४) दुरभिमवत्वेन—दुरपनेयत्वेन हेतुना ; यद्वा,—दुः—दुःखेन, अभिमवः—पराजयः, तस्य भावः तत्त्वेन, दुर्जयत्वेनेत्यर्थः, दूरीकृतमिव—निराकृतमिव, सर्वोभिमवनीयाकारमिति भावः ।

(३५) वृद्धबुद्धीनां—स्थविरमतीनां, प्राचीनत्वात् बहुदर्शनीनामिति भावः, अवोधेन—प्रबोधयितुमशक्तेन इत्यर्थः । साधुभाषितानां—सज्जनवचनानां, सहाक्यानां वा, शान्तवचनानामित्यर्थः, असाध्येन—अनपनेयेन । गुरुगिरां—गुरुजनवचसाम्, अगम्येन—अविषयेण, अस्थानेन इति यावत्, गुरुजनप्रबोधवचसापि अगमनीयेनेति भावः । शास्त्रशक्तीनां—शास्त्रज्ञानानामिति यावत्, अशक्येन—असाध्येन, शास्त्र-तत्त्वज्ञानसहाविऽपि धैर्यस्खलनं प्रतिपादयन्तीति भावः । अपथेन—अविषयेण, प्रज्ञा-प्रयत्नानां—प्रज्ञायाः,—बुद्धेः, प्रयत्नानां—प्रयासानां, विशिष्टज्ञाने सत्यपि अर्धेयं ब्रह्मयता इति भावः । अगोचरेण—अख्येण, वस्तुजनानुलोधानपि अनपगच्छता इति भावः । अविषयेण—अगोचरेण, विषयोपभोगानां—सक्चन्दनवनिताद्युपसेव-नानुरागाणां, विषयसम्भोगे अनासक्तिं जनयता इत्यर्थः । कालक्रमेति ।—कालक्रमेण—समयानुसारेण, ये उपचयाः,—वृद्धयः तेषाम्, अभूमिभूतेन—अनास्पदेन, काल-वर्शनं समुदितं शोकः तादृक् हृदयविदारकः न भवति, यादृक् सपदि प्रवर्द्धितः इति तात्पर्यं, सद्य एव प्रवर्द्धमानेन, न तु कालक्रमेण उपचयं गच्छता इति वा भावः । कवलीकृतं—यत्नम् ।

(३६) आवेगेति ।—आवेगेन—अन्धत्वेन, उद्भूतः,—उद्भूतः, हासः,—समयः, हेतुः,—प्रेमा, तेन य उत्कलिकाकलापः,—उत्कण्ठाऽतिशयः, तेन उत्क्षिप्यमाणः,—

अथ दूरादेव (३७) दृष्ट्वा देवो राज्यवर्द्धनः चिरकाल-
कलितं वाष्पवेगं मुमुक्षुः सुदूरप्रसारितेन सङ्कल्पयन् इव सर्व-
दुःखानि दीर्घेण दीर्दण्डद्वयेन गृहीत्वा कण्ठे मुक्तकण्ठं पुनः
पतितक्षौमे क्षामे वक्षसि, पुनः कण्ठे, पुनः स्कन्धभागे, पुनः
कपोलोदरे निधाय तथा तथा सरोद, यथा सवन्धनानि इव
उदपाव्यन्त हृदयानि । (३८) स्मृतनृपतिना राजवल्लभे-
नापि प्रतिशब्दनिभेन निर्भरमिव अरुद्यत । सुचिराच्च कथ-
ङ्कथमपि निर्वृष्टनयनजलः पर्जन्य इव शरदि स्वयमेव उप-

ऊर्ध्वं नीयमानः, उल्गाप्यमान इत्यर्थः, कायः,—दंष्ट्रः यस्य तथामृत इव, परवशः,—
विह्वलः, समुद्रगात्—समुत्तस्थौ, समुज्जगाम वा ।

(३७) दृष्ट्वा, हर्षमिति शेषः । चिरकालेति ।—चिरकालकलितं—चिरधृतं,
चिरनिरुद्धमिति यावत्, वाष्पवेगम्—अश्रुभरं, मुमुक्षुः,—त्यक्तुमिच्छुः, [“सनाशंसमिच्छ
उः” (३।२।१६८ पा०) इति सन्नन्तादुप्रत्ययः] सुदूरात्—बहुदूरादेव, प्रसारितेन—
विस्तारितेन, दीर्घेण—सहता, आयतेनेत्यर्थः, दीर्दण्डद्वयेन—बाहुदण्डयुगलेन,
सर्वदुःखानि—पितृशोकजनितसन्तापसमूहान्, सङ्कल्पयन्निव—चिन्तयन्निव । मुक्त-
कण्ठम्—उच्चैरित्यर्थः । पतितक्षौमे—पतितं—सवलितं, क्षौम—पशोत्तरीयं यस्मात्
तथाभूतं, क्षामे—क्षौणे । निधाय—संस्थाप्य, हर्षमिति शेषः, हर्षस्य वक्षःस्थलादौ
स्वमुखं संस्थाप्य इति वा । सवन्धनानि इव—ससन्धिवन्धनानि इव, सन्धिवन्धन
सहितानि इव इत्यर्थः । उदपाव्यन्त—उच्छेदं प्रातानि इत्यर्थः, स्वयमेवाच्छिद्यन्त
इति भावः, [पाठयतेः कस्मैकर्त्तरि रूपम्] ।

(३८) स्मृतेति ।—स्मृतः,—ज्ञानविषयतां नीतः, कृतस्मरण इत्यर्थः, नृपतिः,—
राजा, प्रभाकरवर्द्धन इति यावत् येन तथाभूतेन, नृपतिं स्मरतेत्यर्थः, राजवल्लभेन—
मृतस्य राज्ञः प्रियजनेन, का कथा वल्लभजनस्य, सर्वरपि अविशेषेण इत्यपिकारार्थः ।
प्रतिशब्दनिभेन—प्रतिध्वनिसदृशेन, राज्यवर्द्धनरोदनस्येति भावः, निर्भरमिव—
अतिमात्रमिव । सुचिराच्च इति चकारेण पूर्ववाक्ये सम्बन्धाभावेऽपि इतः पुनः राज्य-
वर्द्धनस्यैव सम्बन्धवत्त्वं ख्याप्यते ; निर्वृष्टनयनजलः,—निर्दृश्यं यथा तथा, दृष्टानि—
पातितानीत्यर्थः, नयनजलानि—नयनयोः,—नेत्रयोः, जलानि—अश्रूणि येन तथाभूतः ;
यथा,—निर्वृष्टानि नयनयोः जलानि अश्रूणि जलधरजलानीव येन, [इत्युपमित-

शशमं । उपविष्टश्च (३८) परिजनीपनीतेन तोयेन तत्कार-
नखमयूखपुञ्जतया महाजलप्रवजायमानफेनलैश्वमिव पुनः
पुनः प्रमृष्टमपि (४०) पश्माघसङ्गलहिन्दुवन्दमन्दोन्मेषमुषित-
दर्शनं कथङ्कथम् अपि चक्षुरक्षालयत् । (४१) ताम्बूलिकोप-
स्थापितेन च वाससा चन्द्रातपशकलेनेव उष्णवाष्पदग्धं वदनम्
उन्मार्ज । तूष्णीमेव च चिरं स्थित्वा उत्थाय स्नानभूमिम्
अगात् । तस्याञ्च स्थित्वा (४२) विभूषं वितस्तव्यस्तकुन्तलं
मौलिम् अनादरात् निष्पीड्य, सावशेषमन्यस्फुरितेन

शशमं] पर्जन्य इव—निःशेषनिर्गुणस्त्वमेव इव. इन्द्र इव वा, स हि वर्षणं
कारयति, (“पर्जन्यौ रसदधेन्ध्रौ” इति विकाम्पशेषः) उपशशम—शान्तिं लभे,
अप्यन्यापारात् न्यषत्तन्त्यर्थः ।

(३८) परिजनीपनीतेन—परिचारकसमुपस्थापितेन, तोयेन—जलेन । तदिति ।
—तस्य—राज्यवर्द्धनस्य, करनखानां—हस्तनखराणां, मयूखपुञ्जः,—किरणराजिः,
लघुः इति भावः अस्मिन् तस्य भावः तत्ता तथा हेतुना, महति ।—महाजले—
जलराशौ, नेवमलिले इति भावः, प्रवेन—सन्तरणम्, जायमाना—उत्पद्यमाना, फेनलैश्वा
—फेनराजिः यस्मिन् तथोक्तमिव, प्रमृष्टमपि—प्रमार्ज्जनेन गौतमपि ।

(४०) पक्षीति ।—पक्ष्या—नेत्रलोत्साम्, अर्धभ्यः,—प्रान्तेभ्यः, सङ्कलन्,—
निसरन्तः, धी विन्दवः,—पृषताः, (“पृषन्तिविन्दुपृषताः पुमांसः” इत्यमरः) तेषां
हृदैः,—समूहैः, सन्दः,—अन्धः, यः अन्धः,—अन्धौलनं, तेन मुषितं—हृतं, दर्शनम्
—अवलोकनव्यापारः यस्य तत् । अक्षालयत्—प्रामार्ज्जयत्, वेगवतां नेत्रप्रवाहाणां
संस्तम्भनेन दर्शनं कथञ्चित् साध्यमासौदित्याशयः ।

(४१) ताम्बूलिकेन—ताम्बूलबाहिना, उपस्थापितेन—उपनीतेन, वाससा
—वस्त्रेण, चन्द्रातपशकलेनेव—चन्द्रनयूखखण्डेनेव, वितानखण्डेनेव वा, शुद्धेण
जलात्तया शीतलेन चेति भावः, उष्णेन—तप्तम्, बाष्पेण—अक्षुणा, दग्धम्—
उत्तप्तम्, [“उष्णवाष्पदग्धम्” इत्यत्र “उष्णीषवाष्पदग्धम्” इति पाठः,—उष्णीषेण—
अतितप्तनेत्यर्थः] वदनं—मुखम्, उन्मार्ज—प्रमृष्टवान् ।

(४२) विभूषं—भूषारहितम् । वितस्तेति ।—वितस्ताः,—जडं वितताः इत्यर्थः,

जिजीविषता इव (४३) जलधौतसुभगम् आत्मानमपि चुचुम्बिषता इव अधरेण, चालितस्य चक्षुषः (४४) श्वेतिस्त्रा च शारदशशिकरविकसितविषदकुमुदवनदलावलबलिविचैपैः इव दिग्देवताऽर्चनकर्म कुर्वाणः, (४५) चतुःशालवितर्दिकायां नीचापाश्रय-विनिहितैकोपवर्हायां पर्याङ्गिकायां निपत्य जोषम् अस्यात् ।

देवोऽपि हर्षस्तथैव स्नात्वा (४६) धरणितलनिहितकुथा-

व्यस्ताः,—विस्त्रब्ताः, कुन्तलाः,—केशाः यत्र तथोक्तां, मौलिं—शिरःसंयतकेशान्, धम्मिल्लकल्पान् इत्यर्थः, (“चूडा किरिटं केशाश्च संयता मौल्यस्त्रयः” इत्यमरः) अनादरात्—अयदात्, महागुरोर्निपातादिति भावः, निष्पीड—प्रोच्छा, निर्जले विधायित्वं, सावशेषमस्युरितेन—सावशेषेण—अवशिष्टेन, मस्युना—शोकेन, स्फुरितः,—स्पन्दित इत्यर्थः तेन, जिजीविषता इव—जीवितुमिच्छता इव, शोकाग्निदाहकेशादिति भावः ।

(४३) जलेति ।—जलेन—तीयेन, धौतः,—चालितः, अत एव सुभगः,—सुन्दरः तम्, आत्मानं—स्वम्, उत्तरीष्टेन अधरोष्ठमिति भावः, चुचुम्बिषता इव—चुम्बितुमिच्छता इव ।

(४४) श्वेतिस्त्रा—धावत्येन, शारदिति ।—शारदः,—शरत्कालिकः, शशिकरः,—चन्द्रकरः, तद्वत् तेन वा विकसितानि—प्रस्फुटितानि, विषदानि—स्वच्छानि, शुभाणि इत्यर्थः, कुमुदानि—उत्पलानि, तेषां वनानि—समूहाः, तेषां दलावलयः,—पत्रराज्य एव, बलिविचैपाः,—पूजोपहारप्रचैपाः तैः इव, दिग्देवताऽर्चनकर्म—दिग्देवतानां—दिग्धिष्ठातृणां देवतानाम्, अर्चनकर्म—पूजनम् ।

(४५) चतुःशालवितर्दिकायां—चतुःशाली—चतुर्दिगवस्थितगृहमण्डल्यां, या वितर्दिका—वेदिका तस्यां, (“स्थाहितर्दिस्तु वेदिका” इत्यमरः) नीचेति ।—नीचेषु—निक्षेपे, तलभागेष्विति यावत्, अपाश्रयस्य—चन्द्रातपस्य, विनिहितः,—स्थापितः, एकः,—अद्वितीयः ; यद्वा,—एकः,—केवलः, न तु आस्तरणादिकं किञ्चिदासीदिति भावः, उपवर्हः,—उपधानं यस्यां तथोक्तायाम् । (“उपधानन्तुपवर्हः” इत्यमरः) जीवं—तूष्णीं, (“तूष्णीमर्थे सुखे जीषम्” इत्यमरः) अस्यात्—स्थितः । इह यथावद्भुज्जनतिरोधाने महापुरुषकर्तव्यवर्णनदर्शनात् स्वभावोक्तिरलङ्कितः ।

(४६) धरणीति ।—धरणि तले—भूतले, निहितायां—स्थापितायां, कुथायां

प्रसारितमूर्तिः अदूरे एव अस्य तूष्णीमेव समवातिष्ठत । दृष्ट्वा
दृष्ट्वा दूयमानमानसम् अयजन्मानं समस्फुटदिव अस्य
सहस्रधा हृदयम् । (४७) श्रीरसदर्शनं हि यौवनं शोकस्य ।
लोकस्य तु नरपतिमरणदिवसादपि दारुणः स बभूव दिवसः ।
सर्वस्मिन् एव नगरे न केनचित् (४८) अपाचि, न केनचित्
अस्त्रायि, न अभोजि, सर्वत्र सर्वेण अरोदि । केवलम्
अनेन क्रमेण अतिचक्राम दिवसः । (४९) स च प्रत्यग्र-
त्वष्टृदृढतष्टतनुः इव वहङ्गहलरुधिररसमांसच्छविः अपर-

—वर्णकम्बले, चिचितकम्बलविशेषे इत्यर्थः, (“कुथः स्त्रीपुंसयोर्वर्णकम्बले पुंसि वर्हिषि”
इति मेदिनी) प्रसारिता—विस्तारिता, मूर्तिः,—तनुः येन तथाभूतः । अदूरे—
निकटे । दूयमानमानसं—क्रियमानचित्तम् । अयजन्मानं—व्येष्टम् । समस्फुटदिव
—अदीर्घदिव, बिहीर्षमभयदिवेत्यर्थः ।

(४७) श्रीरसदर्शनं—सहोदरदर्शनमिति भावः, यौवनम्—अत्युद्दीपक-
मिति भावः, शोकस्य—पितृमरणजस्य मन्योः । दारुणः,—भीषणः, क्रेशकर इत्यर्थः ।
स दिवसः,—रात्र्यवर्धनागमनदिनम् इत्यर्थः ।

(४८) अपाचि—रन्ध्रं कृतम् । अस्त्रायि—स्त्रातम् । अभोजि—भुक्तम् ।
अरोदि—रुदितम् । क्रमेण—विधानेन, प्रकारेणेत्यर्थः, शोकविलापेनेति भावः, अति-
चक्राम—गतः ।

(४९) स च—प्रसिद्ध इत्यर्थः, प्रत्ययेति ।—प्रत्ययम्—अभिनवं यथा तथा,
त्वष्टा—विश्वकर्माणां, देवशिल्पिणा इत्यर्थः, (“देवशिल्पिन्वापि त्वष्टा” इत्यमरः)
दृष्ट्वा—पाषाणदारुणास्त्रविशेषेण, (“दृष्टः पाषाणदारुणः” इत्यमरः) तष्टा—चूष्टा,
तनूकृता इत्यर्थः, [तच्छोतेः कर्माणि मिष्टायां रूपम् । “तष्ट-त्वष्टौ तनूकृते” इत्यमरः]
तनुः,—शरीरं यस्य तथाभूत इव, निस्तेजा इवेत्यर्थः, पुरा विश्वकर्माणां सुता संज्ञा
सूर्यगृहिणी पत्युस्तेजोऽतिरेकम् असङ्गमाना विसीदुं पितरम् उपेत्य न्यवेदयत् । स
तु कन्यायाः क्रेशपरिजिह्वीर्षया सूर्यं जामातरं श्रापयन्नेन मिश्राय क्षीणतेजस्कम्
अकरोत् इति पुराणवार्त्ता अव अनुसन्धेया ; बहदिति ।—बहन्—निसरन्, बहलः,
—बहुलः, बधिररसः,—रक्तद्रवः यस्मात् तादृशं, यत् मांसं—पिशितं, तस्यैव
छविः,—कान्तियंस्त तथोक्तः, रक्तवर्णं इति यावत्, अतोच्छकर इति भावः,

पारावारपयसि ममञ्ज मञ्जिष्ठारुणोऽरुणसारथिः । (५०) मुकु-
लायमानकमलिनीकोषविकलं चकाण चक्षुरीककुलं कमल-
सरसि । (५१) सविधविरहव्याधिविधुरबधूबाध्यमानं बबन्ध
बन्धौ इव विबुधबन्धूकभासि भासति सासां दृशं चक्रवाक-
चक्रवालम् । (५२) सञ्चरन्त्याः समधुकररवं कैरवाकरं
कलहंसरमणीरमणीयं भाणिक्यकाक्षीकिङ्किणीजालमिव

मञ्जिष्ठारुणः,—मञ्जिष्ठा—समञ्जा, रक्तवर्णलताभेदः इत्यर्थः, तद्वत् अरुणः,—रक्तः,
अरुणसारथिः,—सूर्यः, अपरपारजारपयसि—पश्चिमसागरसलिले, ममञ्ज—अवशाहित,
अस्मत् अगमत् इत्यर्थः ।

(५०) मुकुलेति ।—मुकुलायमाने—मुकुलीभावमापन्ने, सुद्रिते इत्यर्थः,
कमलिनीकोषे—पद्मिनीबीजकोषे, विकलं—विवशं, सुखाश्रयसङ्कीर्णात् विह्वलं वा
इत्यर्थः, बद्धमिति भावः, सूर्यास्तमनेन सङ्घसा पद्मानां निमीलनात् मकरन्दपानी-
न्मत्तानां बीजकोषगतानां भ्रमराणां पुटादिव ततः बहिरायातुमशक्यत्वादिति
तात्पर्यं, चक्षुरीककुलं—भ्रमरवृन्दं, [“फर्फरीकादयश्च” (उ० ४ पा० २० सू०)
इति यङ्लुगन्तात् चरतेः ईकनि निपातनात् चक्षुरीकः] कमलसरसि—पद्मसरिवरं,
चकाण—आर्त्तस्वरं जगुञ्ज, [आर्त्तस्वरार्थकात् भौवादिकात् कण्ठेः लिटि रूपम्] ।

(५१) सविधति ।—सविधन—सन्निहितेन, उपस्थितेन इत्यर्थः, निशागमना-
दिति भावः, विरहव्याधिना—विच्छेदपीडया, विधुरया—कातरया, बध्वा—चक्र-
वाक्या इति यावत्, बाध्यमानम्—अमुच्यमानमिति भावः, चक्रवाकचक्रवालं—कीक-
मण्डलं, बन्धौ इव—सुहृदि इव, प्रियासङ्गमप्रदत्वादिति भावः, विबुधेति ।—विबुधं
—विकसितं, यत् बन्धूकं—तदाख्यपुष्पविशेषः, तद्वत् भासः,—दीप्तयः यस्य तथा-
भूते, भासति—रवौ, सासां—सवासां, दृशं—नेत्रं, बबन्ध—निदधे, अन्योऽपि
विपदि बन्धुमुखं निरीक्षते इति भावः । इह व-व-धानामसङ्गत् सास्यात् भकारस्य च
सङ्गत् सास्यात् वृत्त्यनुप्रासः ।

(५२) कलहंसति ।—कलहंसानां—कादम्बाख्यहंसत्रिशेषाणां, रमणी—बधूः,
कलहंसौत्यर्थः, (“कादम्बः कलहंसः स्यात्” इत्यमरः) ताभिः रमणीयं—मनोज्ञं,
समधुकररवं—मधुकराणां—भ्रमराणां, रवैः,—ध्वनिभिः, भङ्गारैरित्यर्थः, सञ्च-
रन्तमानं, रवाकरं—कुमुदनिबधं कुमुदसरः वा, सञ्चरन्त्याः—सङ्घच्छन्त्याः

आचकाण श्रियः । (५३) प्रकटकलङ्कम् उदयमानं विशङ्कट-
विषाणोत्कीर्ण-पङ्क-सङ्कर-शङ्कर-शकुर शकर-ककुद-कूटसङ्काशम्
अकाशत आकाशे शशाङ्कमण्डलम् ।

अस्याश्च (५४) वेलायाम् अनतिक्रमणीयवचनैः उपसृत्य
प्रधानसामन्तैः विज्ञाप्यमानः कथङ्कथमपि अभुक्त । (५५)
प्रभातायाश्च शर्वर्यां सर्वेषु प्रविष्टेषु राजसु समीपस्थितं
हर्षदेवम् उवाच,—“तात ! भूमिरसि गुरुनियोगानाम् ।
(५६) शैशव एव अग्राहि गुणवत्पताका इव भवता तातस्य

श्रियः,—लक्ष्म्याः, शोभाया इति भावः, माणिक्येति ।—माणिक्यस्य—रत्नविशेषस्य,
काशी—रशना, तस्याः किङ्किणीजालं—चन्द्रघण्टिकानिचयः, आचकाणव—
रराणव । तदानीं प्रदीपस्यागमात् कुमुदानां विकाशिन लक्ष्म्याः आविर्भावोऽभूत्,
तेन हि तस्याः किङ्किणीरणनमुत्प्रेक्षितमिति वेदितव्यम् ।

(५३) प्रकटकलङ्कम्—प्रस्फुटलाञ्छनम्, उदयमानम्—उद्गच्छत्, विश-
ङ्कटेति ।—विशङ्कटं—विशालं, (“विशङ्कटं पृथु बृहत् विशालं पृथुलं महत्”
इत्यमरः) विषाणं—शङ्खं, तेन उत्कीर्णः,—उड्ढतः, यः पङ्कः,—कहंसः, तेन
सङ्करः,—सङ्गः यस्य तथाभूतं, शङ्करस्य—हरस्य, शकुरशङ्करस्य—दानवपक्षस्य, यत्
‘ककुदकूटम्’—अङ्गविशेषायां भागः, यौवास्यमांसपिण्डमित्यर्थः, “कुंटी” इति वङ्गभाषया
असिद्धं, (“प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्ति याम्” इत्यमरः) तत्सङ्काशं—
तत्सदृशं, मध्ये श्यामलं धवलवर्षभककुदमिवेति भावः, शशाङ्कमण्डलं—चन्द्रबिम्बम्,
आकाशं—गगने, अकाशत—व्यद्योतत ।

(५४) वेलायां—समये । अनतिक्रमणीयवचनैः,—अलङ्कारवाग्भिः । विज्ञाप्य-
मानः,—अनुरुध्यमानः । कथङ्कथमपि—अतिरुक्तेण इत्यर्थः, अनिच्छायां सत्यामपि
माननीयस्य पितुः प्रियसामन्तस्य शासनमनुज्ञा इति भावः ।

(५५) शर्वर्यां—निशायाम् (“अथ शर्वरो । निशा निशीथिनी रात्रिः”
इत्यमरः) प्रभातायां—भातं प्रवृत्तायाम्, अवसानायामिति भावः । राजसु—
मिवनृपसमुद्दिष्टेषु, सामन्तराजवृन्देषु च । उवाच, राज्यवर्द्धन इति शेषः । तात—
जस्य ! भूमिः,—पावम् । गुरुनियोगानां—गुरुजनादेशानाम् ।

(५६) शैशवं—बाल्यं, अग्राहि—गृहीता, विदितेति ज्ञायम्, गुणवत्पताका

चित्तवृत्तिः । यतो भवन्तमेवंविधं (५७) विधेयं विभिन्विधानोप-
नतनैर्घृण्यम् इदं किमपि विभणिषति मे हृदयम् । (५८) न अव-
लम्बनीया बालभावसुलभा प्रेमविलोमा वामता । (५९) वैधेय
इव मा कथाः प्रत्यूहम् ईहितेऽस्मिन् । न खलु न जानामि
लोकवृत्तम् । (६०) लोकत्रयवातरि माम्वातरि सृते किं कृतं
पुरुकुत्सेन ? (६१) भूलतादिष्टाष्टादशद्वीपे दिलीपे वा रघुणा ?

इव—गुणशालिनी वैजयन्ती इव, तातस्य—पितुः, चित्तवृत्तिः,—मनोऽभिप्रायः,
हृदयस्थितः वा, निरन्तरं तदनुमताचाराद्यनुवर्तनात् इति भावः ।

(५७) विधेयं—वचनेस्थितं, (“विधेयी विनययाही वचनेस्थित आशयः”
इत्यमरः) विधीति ।—विधेः—दैवस्य, विधानेन—विलसितेन, उपनतम्—
रूपस्थितं, नैर्घृण्यं—निष्कारुण्यं, वैराग्यमिति भावः यस्य तथाभूतम्, इदं मे—मम,
हृदयं—चित्तं, किमपि—यत्किञ्चित् इत्यर्थः, विभणिषति—भणितुमिच्छति ।

(५८) बालभावसुलभा—शंशवमहजा । प्रेमविलोमा—प्रेमणः,—भातवात्सल्यस्येति
भावः, विलोमा—विरोधिनी, वामता—प्रतिकूलता, अवाध्यतेत्यर्थः, न अवलम्बनीया—
न गृहणीया ।

(५९) वैधेय इव—सूखं इव, (“सूखंवैधेयवालिशाः” इत्यमरः) अस्मिन्—
ईदृशे ईहिते—चंचिते, प्रत्यूहं—विघ्नं, (“विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः स्यात्” इत्यमरः) ।
लोकवृत्तं—लोकाचारं, न जानामि—न वेदामि, खलु—निश्चये, इति न, जाना-
म्येवेत्यर्थः । विषयदार्ढ्यं नकारद्वयं वामनाभिसम्मतम् इति ज्ञेयम् ।

(६०) लोकत्रयवातरि—त्रिलोकवाणक्षमे इति भावः, माम्वातरि—तदाख्य-
प्रसिद्धतृपतौ । पुरुकुत्सेन—तत्पुत्रेण इत्यर्थः, किं कृतम् ?—राज्यमेव गृहीतं, न
तु वनमाश्रितमिति भावः । एवमुत्तरवापि बोध्यम् ।

(६१) भूलतेति ।—भूलतया—भ्रूयतेति भावः, आदिष्टानि—आज्ञप्तानि,
अष्टादशद्वीपानि येन तथाभूते, अष्टादशद्वीपाधिपतौ इति भावः, ननु सप्तद्वीपा हि
पृथिवी शृण्वते, लवणादिभिः सप्तभिः समुद्रैः परिवेष्टितानि जम्बूप्रभृतीनि सप्त
द्वीपानि भवन्तीति, सत्यप्येवं द्वीपानामष्टादशत्वं महाकविप्रयोगः यथा हि,—
“अष्टादशद्वीपानि सत्त्वातयूः” इति रघौ कालिदासः ; दिलीपे—तदाख्ये इच्छाकुबंशे
राजनि, सृते इति शेषः, रघुणा—तत्पुत्रेण इत्यर्थः, किं कृतम् ? इति पूर्वपक्षान्वयः ।

(६२) महासुरसमरमध्याध्यासितविदशरथे दशरथे वा
 रामेण ? (६३) गोष्यदीकृतचतुरुदन्वदन्ते दुष्मन्ते वा
 भरतेन ? तिष्ठन्तु तावदेते, (६४) तातेनैव शतसमधिका-
 ध्वरधूमविसरधूसरितवासववयसि (६५) सुगृहीतनाम्नि
 तत्रभवति परासुतां गते पितरि किं न अकारि राज्यम् ?
 यच्च किल शोकः (६६) समभिभवति, तं कापुरुषम्

(६२) महासुरति ।—महासुराणां—देवप्रवराणां, समरमध्ये—रणाभ्यन्तरे, ।
 अध्यासितः,—स्थापितः, अधुषित इत्यर्थः, विदशरथः,—देवरथः येन तथाभूतः,
 इन्द्रसाहाय्यार्थम् असुरान् हन्तुम् अध्यासितदेवरथे इति भावः, दशरथे, सृते इति
 शेषः, रामेण—तत्पुत्रेण इत्यर्थः, किं कृतम् ? इति पूर्वणान्वयः ।

(६३) गोष्यदीति ।—गोष्यदीकृताः,—गोः पदं, प्रमाणे, गावः पदाले यस्मिन्
 देशे इति वा गोष्यदं—गोः पदजातः गर्त इत्यर्थः, [“गोष्यदं—” (६।३।१४५ पा०)
 इत्यादिना प्रमाणसेवितार्थयोरव निपातनम्] अगोष्यदं गोष्यदं कृताः गोष्यदीकृताः,
 —गोष्यदवत् तुच्छोक्तता इत्यर्थः, अवहेल्यैव उल्लङ्घिता इति भावः, चतुर्णाम् उदन्वतां
 —मसुराणां, अन्ताः,—सीमाः येन तथाभूते, सहागरधराऽधीश्वर इत्यर्थः, दुष्मन्ते—
 अन्द्रवंशीयप्रसिद्धद्वयविशेषे, सृते सति इति शेषः, भरतेन—तत्पुत्रेण इति यावत्, किं
 कृतम् ? इति पूर्वणान्वयः । तिष्ठन्तु—दूरे सन्तु, अद्वितीयकालिकत्वाद्वैतव्यमिति
 भावः, एते—मात्वावादयः ।

(६४) तातेन—पिता, प्रभाकरवर्द्धमेन इति भावः, शतेति ।—शतान्—
 शतसङ्ख्याकैः, समधिकाः,—अतिरिक्ताः, अध्वराः,—यज्ञाः, अश्वभेदादयः इति
 यावत्, तेषां धूमविसरैः,—धूमाविलारेः, यज्ञाग्निमृत्युधूमैरित्यर्थः, धूसरितः,—
 मलिनोक्त इत्यर्थः, वासवः,—इन्द्र एव, वयः पत्नी येन तथाभूते, (“वयः
 पक्षिणि बाल्यादौ यौवने च नपुंसकम्” इति मेदिनी) धूमोद्गमेन वृक्षस्थाः पक्षिणः
 धूसरीक्रियन्ते, अस्य तु यज्ञानां तथा धूमोद्गतिः जाता, यथा स्वर्गाधिपतिरपि
 धूसरताम् अयासीत् इति भावः ।

(६५) सुगृहीतनाम्नि—सुष्ठु गृहीतं, जनैरिति शेषः, नाम यस्य तथाभूते, प्रातः-
 स्मरणाय इत्यर्थः, तत्रभवति—पूज्यं, पितरि—अकल्पितामहं इति भावः, परासुतां—
 पञ्चत्वं, गते—प्राप्ते सति, राज्यं किं न अकारि ?—न कृतं किम् ?

(६६) समभिभवति—प्रतिस्पर्धति, आयत्तीकरोतीत्यर्थः । कापुरुषं—पुरुषात्

आचक्षते शास्त्रविदः । स्त्रियो हि विषयः शुभाम् । तथाऽपि
 किं करोमि, स्वभावस्य मेयं कापुरुषता वा, (६७) स्त्रैण
 वा, यदेवम् आस्यदं पितृशोकहुतभुजो जातोऽस्मि । मम हि
 (६८) भूयति पर्यस्ते निरवशेषतः प्रसवणानि इव स्रुतानि
 अश्रूणि, अस्तमिते (६९) महति तेजसि अन्धकारीभूतदशा-
 शस्य प्रनष्टः प्रज्ञा शोकः, प्रज्वलितं हृदयम्, (७०) आत्मदाह-
 भीत इव स्वप्नेऽपि न उपसर्पति विवेकः, बलीयसा मन्तापेन
 (७१) जातुषमिव विलीनम् अग्निलं धैर्यं, (७२) पदे पदे
 दिग्धरोपाहता इव हरिणी मुह्यति मतिः, पुरुषदेषिणी इव

धमम् । विषयः—देशः, पावमित्यर्थः, यथा—शोकानां स्त्रिय एव शोकविद्वशा
 भवितुमर्हन्ति न तु पौरुषभूषिताः पुरुषा इति भावः । तथाऽपि—स्त्रीणामेव शोक-
 विषयत्वे सत्यपि । स्वभावस्य—प्रकृतेः । कापुरुषता—नीचता ।

(६७) स्त्रैण—स्त्रीमन्वित्वम् । आस्यदं—पादं, चक्रमित्यर्थः । पितृशोक-
 हुतभुजः—पितृशोकानलस्य ।

(६८) भूयति—राज्जि, पर्वते च, पर्यस्ते—विश्वस्ते, निरवशेषतः,—कार्त्तुम,
 प्रसवणानि इव—निर्भरा इव, स्रुतानि—गलितानि ।

(६९) महति—प्रभुते, तेजसि—तेजःसम्पदे पितरि सूर्ये च । अन्धकारी-
 भूतदशाशस्य—अन्धकारीभूताः—ध्वान्तसमाच्छन्ना इत्यर्थः, दश आशाः,—दिशी यस्य
 तादृशस्य, समेति पूर्वोक्तान्वयः, दशापि दिशीऽन्धकारमयीः इव पश्यामि इत्यर्थः ।
 प्रनष्टः,—अदर्शनं गतः, विलुप्त इत्यर्थः, प्रज्ञा—बुद्धिः एव आलीकः,—उद्धीतः ।

(७०) आत्मेति ।—आत्मनः,—स्वस्य, दाहात्—ज्वलनात्, भीतः,—जाता-
 तदः, प्रज्वलितहृदये उपस्थित्या इति भावः । उपसर्पति—उपगच्छति, आवि-
 र्भवतीत्यर्थः, विवेकः,—पृथगात्मता, इदं तथ्यमिदमतथ्यम् इत्यादि विचारवती
 बुद्धिरित्यर्थः ।

(७१) जातुषमिव—लाजानिर्मितमिव, [जतुनी विकारः अण् पुमागणः ।
 “लाजा राज्ञा जतु क्रीवे बावोऽलक्ती द्रुमामय ” इत्यमरः] विलीनं—विलयं गतम् ।

(७२) पदे पदे—प्रतिपदं, प्रत्येकशब्दीच्चारणे, प्रत्येकपदलोपणे च इत्यर्थः,
 दिग्धेति ।—दिग्धेन—विधाक्तेन, रोपेण—इपुणा, शरीरेत्यर्थः, (“कलन्वमागेषधराः

दूरत एव भ्रमन्ती परिहरति स्मृतिः, अम्बा इव तातेनैव सह
गता धृतिः, (७३) वार्हुषिकप्रयुक्तानि इव वित्तानि प्रतिदिवसं
वहन्ते दुःखानि, (७४) शोकानलधूमसम्भारसम्भूताभोधर-
भरितमिव वर्षति नयनवारिधाराविसरं शरीरम् । सर्वः
(७५) पञ्चजनः पञ्चवमुपरतः प्रयाति, वितथमेतददति बालो

पर्वो रोप इषुर्दयोः" इत्यमरः) यद्यपि "बाणं विषाक्ते दिग्ध-लितकौ" इत्यमर-
वचनात् दिग्धशब्देनैव विषाक्तौ बाणौ लभ्यते, तथापि पुनः रोपयहर्णं तस्य अति-
भीषणत्वद्योतनार्थमिति बोध्यम्, आहतेव—विद्धेव, मुह्यति—मोहं गच्छति ।
पुरुषदोषणौ इव—पुरुषं दृष्ट्वा पलायनपरा कामिनी इव इत्यर्थः । भ्रमन्ती—चलन्ती,
पलायमाना इत्यर्थः । परिहरति—परित्यजति, मामिति शेषः । अम्बा इव—मातः
इव । धृतिः,—मनोषः ।

(७३) वार्हुषिकेति ।—वृद्धा—ऋणादौ प्रयुक्तेभ्यः धनेभ्यः लाभरूपया,
जीवतीति वार्हुषिकः,—वृद्धाजीवः, कुसोदजीविवर्णक इत्यर्थः, ["प्रयच्छति गर्ह्यम्"
(४।४।२० पा०) इति वृद्धः उक्ति "वृद्धेर्धुषि-भावो वक्तव्यः" (वा०) इति वधुषः
वृद्धो रूपम् । "कुसोदिको वार्हुषिको वृद्धाजीवश्च वार्हुषिः" इत्यमरः] तेन प्रयुक्तानि
—कस्मिंश्चित् कार्यं ऋणादिरूपे नियुक्तानि इव, वित्तानि—धनानि । वहन्ते—
वहन्ति गच्छन्ति ।

(७४) शोकेति ।—शोकानलस्य—शोकाग्नौ, धूमसम्भारिण—धूमनिवहन,
सम्भृतः,—सञ्जातः, योऽभोधरः—मेघः, तथा हि मेघदत्ते,—“धूमज्योतिःसन्तिल-
मरुतां सन्निपातः क्व मेघः" इति कालिदासः ; तेन भरितमिव—बाधूरितमिव,
शरीरं—देहः, अनेन विशेषणं तात्पर्यबलात् गगनमिति च आयातम् ; एतेन
शरीरस्य अस्मादृशक्यादिगुण्यता व्यज्यते । नयनवारिधाराविसरं—वाष्पधारास्रनानं,
वर्षति—मुच्यति । [इहोत्पत्तीत्यापितपूर्वपदार्थस्य उत्तरवाक्यगतत्वेन पदार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गमुपेक्षा मिति सङ्केपः] ।

(७५) पञ्चजनः,—पञ्चभूतनिर्मितो मानवः, ("स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः
पुरुषा नराः" इत्यमरः) उपरतः,—मृतः सन्, पञ्चत्वं—पञ्चानां क्षित्यादीनां भावः
तत्त्वं, पञ्चसु पृथिव्यादिषु विलयकरतामित्यर्थः, ("पञ्चत्वं पञ्चानां भावे प्राणानामव्ये-
ऽपि च" इति मेदिनी) प्रयाति—गच्छति । वितथम्—असत्यम् । बालः,—मूर्खः, अज्ञः
इति यावत्, ("मूर्खेऽभ्रंकेषि बालः स्नातु" इत्यमरः) ।

लोकः ; (७६) तातो हुताशनतामेव केवलमापन्नः,
येनैवं दहति माम् । इदमसाम्परायिकमिव हृदयमवष्टभ्य
व्यत्यितः शोको दुर्निवारः बाडव इव बारिराशिं, पविरिव
पर्वतं, क्षय इव क्षपाकरं, राहुरिव रविं, दहति हारयति तनू-
करोति कवलयति । न शक्नोति मे हृदयं तादृशस्य सुमेरु-
कल्पस्य महापुरुषस्य विनिपातम् अश्रुभिरेव केवलैः अतिवाह-
यितुम् । राग्ये (७७) विषे इव चकोरस्य मे विरक्तं चक्षुः ।

(७६) कयं वितथं वदति ? इत्यत आह, तातो इति ।—तातः,—पिता,
[केचित् "तातः" इत्यत्र "ततः" इति पठित्वा "पञ्चमु पृथिव्यादिषु लयात् पुरुषः तादृग्यं
प्रतिपद्यते इत्यचीक मतः, ततः,—इत्याद्यग्रिमात्रप्रतिबहुकाग्रदर्शनादित्यर्थः " इति
व्याचक्ष्णः] हुताशनताम्—अग्निचमेव, न तु पृथिव्यादिवमित्येवकारार्थः, आपन्नः,
—प्रातः केवलम् हुताशने एव लयं गत इत्यर्थः, शेष—हुताशनभावेन इत्यर्थः । इह
राहस्य साधनव्यापकत्वज्ञानात् अनुमित्वलङ्घतिः प्रतीयमानोऽप्येकादृशं चमत्काराति-
शयात् । असाम्परायिकमिव—अयुक्तमिव, असात्मिकं वा ; यद्वा,—असाम्परायिकं
—साम्परायिकं—युद्धं, ("युद्धमाशोधनं .. । ...समीकं साम्परायिकम्" इत्यमरः)
तन्नाहति इति असाम्परायिकं युद्धानर्हं, सभयमित्यर्थः, इदं हृदयं—चित्तम्, अव-
ष्टभ्य—आक्रम्य, व्यत्यितः,—विशेषेण उत्थितः, शोकोः—सन्धुः, दुर्निवारः,—अनि-
वार्यः, यो हि भीतः, स कयं व्युत्थितं निवारयितुमर्हत् ? इति भावः ; बाडव इव
—वडवानल इव, बारिराशिं—समुद्रं, पविरिव—वज्रमिव, ("जादिनी वज्रमस्ती
भ्यात् कुलिशं भिदुरं पविः" इत्यमरः) क्षय इव—राजयक्ष्मा इव, क्षपाकरं—
चन्द्रः, दहति—ज्वनयति, हारयति—भिनत्ति, क्षिनत्तौत्यर्थः, दिवा विपाटयति
वा, तनूकरोति—कशीकरोति, कवलयति—यसति, सर्व्वं मांमिति शेषः ।
"बाडवः" इत्यादिवाक्येषु "दहति" इत्यादिक्रियाणां क्रमेणान्वयः । सुमेरुकल्पस्य—
सुमेरुपर्व्वतनिभस्य, सर्व्वगुणरत्नवत्त्वात्, आश्रिताभीष्टपूरकत्वाच्चेति भावः । अति-
वाहयितुं—यापयितुं, अमयितुमित्यर्थः, न्यम्भापयितुमिति वा ; लोकाप्रवाहेः न
महागिरौन्मदाः परिचालनाद्वाः इत्याशयः ।

(७७) विषे इव—गरले इव, ["इवेन समसी विभक्त्यलीपश्च" (वा०) इति
एकपदीभावः, राहुरिव केवलं पात्राकरे दृश्यते इति] चकोरस्य—पक्षिविशेषस्य,

(७८) बहुमृतपटावगुण्ठनां रञ्जितरङ्गां जनङ्गमानामिव द-
वाङ्घ्र्याम् अनार्थ्यां श्रियं त्यक्तुमभिलषति मे मनः । क्षणमपि
(७९) दग्धगृहे शकुनिरिव न पारयामि स्यातुम् । सोऽह-
मिच्छामि, मनसि (८०) वाससीव सुलग्नं स्नेहमलमिदम् अमलैः
शिखरिशिखरप्रसवणस्वच्छस्रोतोऽम्बुभिः चालयितुम् आश्रमपदे ।

विषे दृष्टे च तोरस्य अक्षिणी विरज्यते इति प्रसिद्धिः । विरक्तम्—अनासक्तं, रक्तिम-
विराहितस्येत्यर्थः ।

(७८) बहुति ।—बहुवः, —अनेके, मृतानां—शवानाम् ; एकव, —युद्धं
इताना प्रातपलवीराणाम्, अन्यव, —कारणान्तरेण गतजीवानां जनसामान्यानामिति
भावः, पटाः, —वस्त्राणि, अवगुण्ठनानि, —मलकाच्छादनानि, शिरोवटनानि च
यस्याः ता, रञ्जितरङ्गा—रञ्जितः, —शोणितोक्तः, रङ्गाः, —रत्नभूमिः यन्मे ता,
(“काम्येणऽपि च रङ्गा ना रागे नृत्य रणक्षितौ” इति मेदिनी) अन्यव, —रञ्जितः,
—अनुरक्तोक्तः, रङ्गाः, —नृत्यसमाजः यथा तथाक्तां, जनङ्गमाना—वाङ्घ्र्यानां,
[“गमय” (३।२।४७ पा०) इति खचि “अरुक्षित् -” (६।३।६७ पा०) इत्यादिनां
मुम् । “चण्डालप्रवसातद्दिव्यकौत्सजनङ्गमाः” इत्यमरः] वंशवाङ्घ्र्यामिव—वंशानु-
क्रमेण वहनीयामिवेत्युत्पत्त्या, अतिगह्वरीयामित्यर्थः, कौन्तिल्यवहकृताश्च ; यदा,—
वर्शन—वेणुदण्डेन, वाङ्घ्रां—प्राप्यां, वशनिर्भ्रतटव्यनप्रनीचितामित्यर्थः, अनार्थ्याम्
—असाध्वी, नीचप्रकृतमित्यर्थः ; एकव, —वहनरपतिभोग्यत्वात्, अन्यव, —नीचा-
श्रयत्वात्, श्रियं—सम्पदं, राजलक्ष्यामित्यर्थः, शोभाश्च ।

(७९) दग्धगृहे—भस्मीभूतावासे, पितृपरित्यक्त्वात् विगतश्रीके इति भावः,
शकुनिरिव—गृहपालितपक्षीव, गृहचटकिमेव इत्यर्थः, [“शकुनिरिव” इत्यत्र
“अकुलिरिव” इति पाठोऽपि स एवार्थः ; “गृहसारिका” इति केचित्] ।

(८०) वामसि इव—वसने इव, सुलग्नं—ससक्तम्, इदं स्नेहमलं—स्नेहः,—
संसारेषु अनुरागः, मलमिव—पुटीमिव, स्वेदश्रेष्ठादिसञ्चयमिव वा ; अन्यव,—
स्नेहस्य—तेलार्द्रः, वरुलप्रस्थेति भावः, मलं—मार्जल्यम्, अमलैः, —निर्भ्रमैः,
शिखरीति ।—शिखरिणः,—पर्वतस्य, शिखरेषु—शृङ्गेषु, यानि प्रसवणानि—
निर्भराः, तेषां स्वच्छानि—विशदानि, खातांसि—प्रवाहाः, तेषाम् अम्बुभिः—
जलानि तैः, चालयितुं—शीघ्रयितुम्, आश्रमपदे—तपोवने, यथा निर्मलपयोभिः

(८१) अतस्त्वम् अन्तरितयौवनसुखाम् अनभिमतामपि
जरामिव पुरुः शस्त्रया गुरोर्गृहाण मे राज्यचिन्ताम् ।

(८२) त्यक्तसकलबालक्रीडेन हरिणा इव दीयताम् उरो
लक्ष्म्यै । परित्यक्तं मया शस्त्रम् ” इत्येवमभिधाय खड्गप्राहिणो
हस्तात् आदाय निजं निस्त्रिंशम् उत्सर्ज धरण्याम् ।

मलौमसं वासः शुध्यति, तथा निष्कामाराधनमेव मे अन्तर्मलशोधकं भवि-
ष्यतीत्याशयः ।

(८१) अतः,—आयसगमनाभिलाषात्, [“अतः” इत्यत्र “यतः” इति पाठे,—
यस्या इच्छायाः, यस्मादभिलाषादित्यर्थः] । अन्तरितेति ।—अन्तरितं—व्यवहितं,
दूरीकृतमित्यर्थः, यौवनसुखं—तारुण्योपवितविषयःपनोगानन्दः यस्यां तथाविधां,
वर्जितयौवनाचितविषयमभोगसुखमित्यर्थः, एकव,—प्रजानां हितचिन्तायां राज्य-
रक्षणचिन्तायाच्च सदा अवधानतौचित्यात् ; अन्यव, लीयमाणधातुक्तया उपभोग-
सामर्थ्याभावादिति भावः, अत एव अनभिमताम्—अनभिलषिताम्, अप्रिया-
मित्यर्थः, जरामिव—वृद्धिपलितादिना कायशैथिल्यापादकदशाविशेषमिव, वाईक-
मिवेति यावत्, पुरुः—यथातिवृष्टतः कनीयान् सुतः, स इव, गुरोः,—ज्येष्ठस्य
भ्रातुः, पित्र्य । राज्यचिन्तां—राज्यभारम् । पुरा ययातिः शुकाचार्यसुतां देव-
यानां अवमन्य, तस्या दाम्प्रीभूतां वृषपर्वाणां सुरराजस्य कन्यां शर्मिष्ठां निर्भरं
कामयमानो दुहितृनिर्वोदनेन युक्तेण, “जरां प्राप्तासि” इति शप्तः विषयभोगादभोग-
ज्येष्ठान् सुतान् यदुप्रवृत्तान् “मदीयां जरां गृह्णीत” इत्यादिशत्रून् तैः अवमतः
कनीयसं पुत्राय पुरवे जरा दत्तवान्, स तु पुरुः पितुराज्ञया तां जरां प्रतिपेदे इति
भारती वार्ता ।

(८२) त्यक्तेति ।—त्यक्ता—उत्सृष्टा, सकला—समया, बालक्रीडा—शेखरी-
चितविला येन तथाभूतेन, बालभावं परित्यजता इत्यर्थः । हरिणव—विष्णुनेव,
हरिरपि हापरे कृष्णजन्मन कंसवधानन्तरं तद्राज्ये उग्रसेनं संस्थाप्य शासनसौकर्याधि-
तत्वेन स्थित्वा सख्यां वृन्दावनलीलाः बालोचिताः परिजहार, लज्जशंसभूतां रुक्मिणीं च
उरसि अस्थापयत् ; लक्ष्म्यै—राजाश्रयै, कमलायै च, उरः,—वक्षःस्थलं, दीयतां
—समर्प्यताम् । निस्त्रिंशम्—असि, [“सङ्क्रायाः तत्पुरुषस्य वाच्यः” ब.०)
इति निगतेः त्रिशताङ्गुलित्वः इति विग्रहे उच् प्रत्ययः । “खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्र-
हासासिरिष्टयः” इत्यमरः] उत्सर्ज—परित्याज ।

अथ तच्छ्रुत्वा (८३) निश्चितशिखेन शूलेन इव आहतः
प्रविदीर्णहृदयो देवो हर्षः समविन्तयत्,—“किं नु खलु माम्
अन्तरेण आर्य्यः केनचित् असहिष्णुना किञ्चिद्वाहितः कुपितः
स्थात् ? उत अनया दिशा परोक्षितुकामो माम् ? उत
(८४) शोकजन्मा चेतसः समाक्षेपोऽयमस्य ? आहोस्वित्
आर्य्य एव अयं न भवति ? किं वा आर्य्येण अन्यदेवाभिहितम्
अन्यदेव अश्रावि मया (८५) शोकशून्येन अवर्णेन्द्रियेण ?
आर्य्यस्य वा अन्यदेव विवक्षितम् अन्यदेव आपतितं मुखेन ?
अथवा सकलवंशविनाशाय विनिपातनोपायोऽयं विधिः ?
मम वा (८६) निखिलपुण्यपरिचयोपक्षेपः ? कर्मणाम्

(८३) निश्चितशिखेन—तीक्ष्णारणेन । माम् अन्तरेण—विना, मयि अस-
हिहिते इत्यर्थः । असहिष्णुना—आवयोः सौम्यावं संतुमशक्तुवता इत्यर्थः । वाहितः,
—अववाधितः, किञ्चित् मद्दुःखं टांतिमिति भावः । उत—अथवा, अनया दिशा—
नयेन इत्यर्थः, परोक्षितुकामः,—परोक्षार्थी, आत्मानं प्रति मदीयामिप्रायज्ञानेच्छुरित्यर्थः ।

(८४) शोकजन्मा—मन्युप्रभवः । समाक्षेपः,—समाकषेणं, समाकुलता वा,
विकृतिरिति यावत् । आहोस्वित्—अथवा ।

(८५) शोकशून्येन—शोकन—शुभा, शून्यं—स्य व्यापारहीनमित्यर्थः, विमनस्क-
तया सम्यगर्थग्रहणशक्तिविरहितमिति भावः तेन । विवक्षितं—वक्तुम् इष्टम् ।
आपतितम्—उपस्थितं, निर्गतं वा । सकलंति ।—सकलस्य—कुरस्य, वशस्य—
कुलस्य, अस्माकमिति भावः, विनाशाय—ध्वनाय, अस्मान् निर्बंशोक्तुम् इत्यर्थः,
आर्य्यं वनं गते अहमप्यवश्यमेव तमनुगमिष्यामि, मय्यपि गते वंशोऽयं कर्णधार-
विहीना नौरिव विपर्यासं प्राप्नोति, तेन च अस्य लोपः अवश्यम्भावेति भावः ।
विनिपातनोपायः,—ध्वंसप्रयत्नः, [“विनिपातनोपायः” इत्यत्र “निपातनोपायः” इति
पाठोऽपि स एवार्थः] विधिः,—नियतः, प्रतिकूलस्य देवस्य इति भावः, परमेष्ठिना वा,
विधातुर्वा इत्यर्थः, (“विधिर्ना नियतौ कानि विधाने परमेष्ठिनि” इति मेदिनी) ।

(८६) निखिलेति ।—निखिलानां—समयाणां, पुण्यानां—श्रेयसां, परिचयः,—
प्रणालिः, तस्य उपक्षेपः,—प्रसङ्गः ।

(८७) अननुकूलसमग्रहचक्रवालविलसितं वा ? अथवा
(८८) तातविनाशनिःशङ्ककलिकालक्रीडितम् ? येन अयं यः
कश्चित् इव यत्किञ्चनकारिणं माम् अपुष्पभूतिवंशसम्भृतमिव,
अताततनयमिव, (८९) अनात्मानुजमिव, अभक्तमिव, दृष्टदोषमिव,

(८७) अननुकूलति ।—अननुकूलाः,—प्रतिकूलाः, समयाः,—सर्वे, यद्वा,
—रव्यादय इति यावत्, तेषां चक्रवालस्य —समूहस्य, विलसित—विजृम्भित, विचेष्टित-
मिति यावत्, अनुकूले ग्रहमण्डले कथमेवं घटेत ? इत्याशयः ।

(८८) तानेति ।—तातस्य—पितुः, विनाशिन—उपरमेण, नि शङ्कः,—
निर्भयः, यः कलिकालः,—चतुर्थयुगः, तस्य क्रीडितं—विलसितं, जीवति ताने
अधर्मस्त्रीमानां शासितरि तच्छासनात् कलिधुगः जमानां धर्मविगर्हितकर्मणि प्रवृत्ति-
रूपं स्वप्रभावं विस्तारयितुं न प्राभवत्, इदानीं तस्यापायात् निर्भयस्य निर्भरकलि-
कालस्य स्वप्रभावविस्तारफलमिदं भवेत् । इति भावः ; येन—कलिक्रीडितेन इत्यर्थः,
कलिप्रभावेण इति यावत्, अयम्—आर्यः, यः कश्चिदिव—साधारणजन इव,
यत्किञ्चनकारिणं—यथेच्छकारिणम्, उल्लङ्घितगुरुजनशासनमिवेत्यर्थः, यः गुरुजना-
देशमतिक्रम्य यथेष्टमाचरति, स एव ईदृशकठोरवाक्यताडनं प्राप्तुमर्हति, न मदिधः ।
गुरुजनानुरक्तः इति भावः ; यद्वा,—यत्किञ्चनकारिणम्—अकिञ्चनम्, अल्पबुद्धि-
सामर्थ्यादिकमिति यावत्, बाल्यसुलभश्रीडनादनुरक्तम्, अत एव राज्यशासनादि-
दुरुद्ध्यापारानभिज्ञत्वात् अयोग्यमिति भावः । अपुष्पभूतिवंशसम्भृतमिव—पुष्पभूतिः,
—तन्नामा आदिराज, तस्य वंशे—अन्ववाये, असम्भृतमिव—अनुत्पन्नमिव, यः
तादृशस्य सुनयस्य पुष्पभूतेः वंशे समुत्पन्नः, स कथमीदृशसमनयमाचरितुं शक्नुयादिति
भावः । अताततनयमिव—अतातस्य—तातभिन्नस्य अन्यस्य, तनयमिव—पुत्रमिव,
[“बलिमलितनिभः कयन्” (उ० ४ पा० २९ सू०) इति तनेः कयन्] प्रख्यात-
धार्मिकस्य पितुः पुत्रो भूत्वा ईदृशे धर्मविगर्हिते कर्मणि प्रवृत्तिः मे कदापि न
सम्भवेदिति भावः ।

(८९) अनात्मानुजमिव—अनात्मनः,—आत्मभिन्नस्य, अनुजमिव—कनिष्ठ-
भ्रातरमिव, एवं निःस्पृहस्य अस्य भ्रातुर्मे ईदृशी दुराकाङ्क्षा असम्भवा एवेति भावः ।
अभक्तमिव—अननुरक्तमिव, अननुरक्ते एवविधम् अप्रियमवश्यं वक्तुं युज्यते, न
सर्व्वथाऽनुरक्ते मयि इति भावः । दृष्टदोषमिव—ज्ञातपराधमिवेत्यर्थः, अपराधिन-
भ्रातुः एवं निषेण त्यागः कदाचित् युज्यते, न निर्दोषस्य ममेति भावः ।

(८०) श्रोत्रियमिव सुरापाने, सद्गुणमिव स्वामिद्रोहे, सज्जन-
मिव नीचोपसर्पणे, सुकलत्रमिव व्यभिचारे, अतिदुष्करे
कर्मणि समादिष्टवान् ? (८१) तदेतत् तावत् अनुरूपं यत्,
श्रीर्थोन्माद-मदिरोन्मत समस्त-सामन्त-मण्डल-समुद्र-मथन-मन्दरे
तादृशि पितरमृते तपोऽनं वा गम्यते ? दल्ललान वा गृह्यन्ते ?
तपांसि वा सेव्यन्ते ? या तु मय (८२) राज्याज्ञा, सा दग्धे-

(८०) सुरापाने—मद्यपाने, श्रोत्रियमिव—कान्दममिव, वेदपारगमिव इत्यर्थः,
(“श्रोत्रियच्छान्दसौ समौ” इत्यमरः) केनचित् सुरां पातनादिष्टेन श्रोत्रियेण यथा तत् कर्म
अतिदुष्करं भवति, तथेति भावः । स्वामिद्रोहे—प्रभोरनिष्टाचरणे, सद्गुणमिव—उत्तमं
किङ्करमिव, प्रभोरनिष्टाचरणे केनचित् नियुक्तेन प्रभुभक्तदामिने यथा तत् कर्म न सुकरं
भवति, तथेति भावः । नीचोपसर्पणे—हीनानुगमने, प्राकृतजनसेवाश्रमिष्यर्थः,
सज्जनमिव—साधुजनमिव, केनचित् बलात् नीचसेवायां प्रवर्त्तितम् उत्तमप्रकृतिकेन
यथा तत् कर्म न सुकरं भवति, तथेति भावः । व्यभिचारे—परपुरुष-सत्तौ, सुकलत्र-
मिव—सतीं स्त्रियम् इव, केनचित् बलात् व्यभिचारे नियोजितया पतिव्रतया यथा
तत् कर्म जीवनशय्येऽयनादरणीयं भवति, तथेति भावः । अतिदुष्करे—अतिदुर्बले,
दुःखेनापि कर्तुमशक्ये इत्यर्थः, ज्येष्ठकर्म-ब्रह्मरूपे इति भावः, कर्मणि—राजपद-
अद्वयरूपकार्यं, कनिष्ठानहंराज्यचिन्तायामिति भावः । इह मन्दर्भं शङ्काः नृयाऽधेय-
वितकदेव्यविमोहादीनां शबलता विशुद्धायजविषयकस्तिभावस्याहम् इति भाव-
शबलोऽलङ्कारः ।

(८१) एतत्—वक्ष्यमाणतपोवनगमनादिरूपं कर्म इत्यर्थः, अनुरूपं—युक्तम् ।
श्रीर्थेति ।—श्रीर्थोन्मादेन—पराक्रमजनितौद्व्येन, मदिरोन्मत्ता इव—सुरापानमत्ता
इव ये समस्ताः,—सर्वे, सामन्ताः,—अधीश्वराः, तेषां मण्डलं—चक्रवालम् एव,
समुद्रः,—सागरः, तस्य मथने—बिलोडने, मन्दरः,—मन्दराख्यो गिरिः तस्मिन्,
तादृशि—प्रख्याते वीरे, समुद्रतराजन्वगणविजितरि इत्यर्थः, जडाशयान्तर्हितसाररत्न-
शमुच्चयानामुत्कर्तारि इत्यर्थश्च, एतेन उन्मत्तोन्मादभञ्जनपुरःसररत्नाविष्कारः, विजि-
गीषोः परलोकस्थभूपास्य लोकोपकारार्थकः, न तु हिंसार्थकः इति व्यज्यते ।
सेव्यन्ते—चर्यन्ते ।

(८२) राज्याज्ञा—राजकार्यादिभ्यः । दग्धे—सन्तप्ते, पितृशोकेन प्रखरतृष्ये,

ऽपि दाहकारिणी मयि अवग्रहग्लपिते धन्वनि इव अङ्गार-
वृष्टिः । तत् असदृशम् इदम् आर्य्यस्य । यद्यपि च
(८३) विभुः अनभिमानः, द्विजातिः अनेषणः, मुनिः अरोषणः,
कपिः अचपलः, (८४) पण्डितः अमत्सरः, बणिक् अतस्करः,
रस्यजानिः अकुहनः, साधुः अदरिद्रः, (८५) द्रविणवान्
अखलः, कीनाशोऽनक्षिगतः, सृगयुः अहिंसः, (८६) पाराशरी

किरणेन च इति भावः । अवग्रहग्लपिते—अवग्रहः,—प्रतिबन्धः, पितृमरणरूपविघ्न
इत्यर्थः, वृष्टिरीधयः, (“अवग्रहो वृष्टिरीधे प्रतिबन्धे गजालिके” इति मेदिनी)
नेन ग्लपिते—ग्लान्तिं नीते, अवसन्ने विरुक्ते च इति भावः । धन्वनि इव—मरुदे
इव, (“समानौ मरुधन्वानौ” इत्यमरः) अङ्गारवृष्टिः,—अग्निस्फुलिङ्गवर्षणम् ।
असदृशम्—अपुङ्गम्, अनुचितमित्यर्थः, दग्धदाह्नमप्रयोजनमित्याशयः ।

(८३) विभुः,—प्रभुः अनभिमानः,—निर्हदारः । द्विजातिः,—ब्राह्मणः,
अनेषणः,—निरभिलाषः, अथाचक्र इत्यर्थः, अधिगतार्थातिरक्ता इत्यर्थी वा । मुनिः—
तापसः, अरोषणः,—अक्रोधनः । कपिः,—वानरः, अचपलः,—अचञ्चलः, धीर इत्यर्थः ।

(८४) पण्डितः,—विद्वान्, [“पण्डितः” इत्यत्र “कविः” इति पाठिऽपि स
प्रवार्थः] अमत्सरः,—अन्यशमहेपरहितः । बणिक्—व्यवसायी, अतस्करः,—अचौरः ।
रस्यजानिः,—रस्या—मनोहारिणी, सुन्दरीत्यर्थः, जाया—भार्या यस्य तथोक्तः, सुन्दरभावे
इत्यर्थः, [“रस्यजानिः” इत्यत्र “प्रियजानिः” इति पाठि—प्रिया—प्रियदर्शना, सुन्दरी-
त्यर्थः] अकुहनः,—नास्ति—कुहना—ईर्ष्या शङ्का वा यस्य तथाभूतः, (“कुहना दम्भ-
चर्याग्रामीर्ष्यालौ” इति मेदिनी) परपुरुषभयवर्जित इत्यर्थः, स्त्रियाः पुरुषान्तर-
सक्तिशङ्काशून्यः “भार्या रूपवती शत्रुः” इत्यादिप्रामाण्यात् इति भावः । साधुः,—
सुजनः, खलतावर्जित इत्यर्थः, अदरिद्रः,—धनी ।

(८५) द्रविणवान्—धनी, अखलः,—अदृर्जनः, सुजन इत्यर्थः । कीनाशः,—
क्षुद्रः, नौचाशय इत्यर्थः, कृतान्तः वा, (“कृतान्ते पुंसि कीनाशः क्षुद्र-काव्रिकयोस्त्रिषु”
इत्यमरः) अनक्षिगतः,—अदोषः, प्रिय इति यावत् (“दोषे त्वचिगतः” इत्यमरः)
सृगयुः,—व्याधः, [सृगं यातीत्यर्थे “सृगयादयश्च” (उ० १ पा० ३८ सू०) इति
कुप्रत्यये निपातनम्] अहिंसः,—हिंसावर्जित इत्यर्थः ।

(८६) पाराशरी—मित्रः, (“मित्रः प्रित्राद् कर्मोन्दी पाराशर्य्येऽपि मन्त्रोन्दी”

ब्राह्मण्यः, सेवकः सुखी, कितवः कृतज्ञः, (६७) परिव्राट्
बुभुक्षुः, नृशंसः प्रियवाक्, अमात्यः सत्यवादी, (६८) राज-
सूनुः अदुर्विनीतश्च जगति दुर्लभः, तथाऽपि मम आर्य्य एव
आचार्य्यः। को हि नाम (६९) तद्विधे निपतिते राजगन्ध-
कुञ्जरे जनयितरि, (१००) ईदृशे च विफलीकृतविशालशिला-
स्तम्भोरुभुजे भूभुजि भ्रातरि त्यक्तराज्ये ज्यायसि नववयसि
तपोवनं गच्छति, (१०१) सकललोकलोचनजलपाताप्लाविते

इत्यमरः) ब्राह्मण्यः,—ब्राह्मणोचितानुष्ठानरतः। सेवकः,—भृत्यः। कितवः,—धूर्तः,
दुनक्रुदित्यर्थः, (“धूर्तोऽत्र देवो कितवोऽच धूर्तो द्यूतकृत् समाः” इत्यमरः) कृतज्ञः,—
कृतोपकारवित्।

(६७) परिव्राट्—यतिः, बुभुक्षुः—भोजनार्थी, प्रायः दृश्यते ब्रह्मसमाधि-
रूपानां भोजनाभिलाषः कादाचित्क आश्रितसेवकानुरोधेन, न तु स्वेच्छयेत्याशयः।
[“परिव्राट् बुभुक्षुः” इत्यत्र “परिव्राड्बुभुक्षुः” इति पाठः,—परितो व्रजति गच्छतीति
परिव्राट्—पर्यटकः, दूराध्वविहरणशील इत्यर्थः, अबुभुक्षुः,—अभोजनेच्छुः, अचुधित
इत्यर्थः]। नृशंसः,—निष्ठुरः, प्रियवाक्—मधुरभाषी। अमात्यः,—सचिवः, राज-
सूनुं चारौति यावत्, सत्यवादी—सत्यभाषणशीलः, शासनतन्त्रे सर्वत्र सत्यशीलत्वेन
न कार्यसिद्धिः इत्याशयः।

(६८) राजसूनुः—राजतनयः, अदुर्विनीतः—सुशील इत्यर्थः, राजपुत्रं मां
दुर्विनीतं मत्वा यद्येतदुक्तवान् ममाय्य इति भावः। आचार्य्यः,—गुरुः, उपदेष्टा
इत्यर्थः, आर्य्यः यथा माम् अशिष्यत्, तथैव मया शिषितमिति भावः।

(६९) तद्विधे—तादृशे, निरुपमप्रतापशालिनि इति भावः, राजेति।—
राजा एव गन्धकुञ्जरः,—गन्धदिपः तस्मिन्, जनयितरि—पितरि।

(१००) ईदृशे—एवम्भूते, विफलीकृतेति।—विफलीकृतौ—दण्डौकृतौ इति
यावत्, विशाली,—विपुली, महाभारौ इत्यर्थः, शिलालम्भौ—प्रस्तरस्थूणे याभ्यां
तादृशौ, उरु—महान्तौ, भुजौ—बाहू यस्य तथाभूते, भूभुजि—भूपतौ। ज्यायसि—
अयजे। नववयसि—यौवने।

(१०१) सकलेति।—सकलानां—सर्वेषां, लोकानां—जनानां, लोचनजलस्य
—वाष्पवारिणः, पातेन—वर्षणेनेत्यर्थः, आप्लाविते—समन्तात् व्याप्ते, पङ्क्ति इति

सृङ्गोलके वसुधाऽभिधाने (१०२) धनमदखेलनिखिलखलमुख-
विकारलक्षणाख्यायमाननीचाचरणां (१०३) सुभटकुटुम्ब-
कर्मकुम्भदासीं श्रीसंज्ञिकां चण्डालः कामयेत ? कथमिव
सम्भावितम् अत्यन्तम् अनुचितम् इदम् आर्य्येण ? (१०४) किम्
उपलक्षितम् अनवदातम् इदं मयि ? किं वा अस्य
चेतसः च्युतः सौमित्रिः ? विस्मृता वा हृकोदरप्रभृतयः ?

यावत्, सृङ्गोलके—सृष्टिस्थले, अतितुच्छे इति भावः, वसुधाऽभिधाने—पृथि-
व्याख्ये ।

(१०२) धनमदति ।—धनमदति—ऐश्वर्य्यगर्व्वेण, खिलाः,—क्रीडा येषां तथा-
भूताः, ये निखिलाः,—समयाः, खलाः,—दुर्जनाः, तेषां मुखविकाराणां—वदन-
भङ्गानां, लक्षणेन—चिह्नेन, आख्यायमानं,—कथ्यमानं, सूच्यमानमिति यावत्,
नीचाचरणं—निरुद्धव्यवहारः यस्याः ताम्, आश्रयभूतानां हृष्टानां धनिनां नीचता-
पूचकविकृतमुखभङ्गादिदर्शनेन तदाश्रितायाः लक्ष्म्या अपि नीचाधारवत्त्वमनुमितम्
आधाराधेययोः अभेदाध्यवसायात् इति बोद्धव्यम् ।

(१०३) सुभटेति ।—सुभटानां—सुवीराणां, शराणामिति यावत्, कुटुम्बस्य—
परिवारस्य, कर्म—सेवारूपं कार्य्यं, तत्र कुम्भदासी—जलवाहनी किङ्करी तां,
तस्याः पराक्रमलभ्यत्वात् वीरकुटुम्बानां किङ्करत्वं बोद्धव्यम् ; श्रीसंज्ञिकां—लक्ष्मी-
नाम्नी, कामयेत ?—अभिलषेत् ? अग्रजे तपोवनं गते नाहं राज्यलक्ष्मीम् अभिलषामि
इति समग्रवाक्यार्थः, यद्यहं राजलक्ष्मीकामुकः, तदा मां चण्डालाधमं जानीयुः
लोका इति भावः । [“सकललोक...कामयेत” इत्यत्र “सकललोकलोचनजलपाता-
पविवं सृङ्गोलकं वसुधाऽभिधानं धनमदखेलनिखिलखलमुखविकारलक्षणाख्याय-
माननीचाचरणां श्रीसंज्ञिकां सुभटकुटुम्बकर्मकुम्भदासीं चण्डालोऽपि कामयेत ?”
इति पाठः,—सकललोकलोचनजलपातेन अपविवं—दूषितं. सृङ्गोलकं श्रीसंज्ञिकाच्च
चण्डालोऽपि कामयेत ? चण्डालोऽपि न कामयेत इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे उभयोरेव
कर्मत्वम् ; पूर्व्वपक्षे—“सृङ्गोलके” इत्यस्य अधिकरणत्वं, सृङ्गोलके स्थित इति भावः] ।
सम्भावितम्—आशंसितम् । अनुचितम्—अन्यायं, साधुजनविगर्हितमित्यर्थः ।

(१०४) किं—कथम् । उपलक्षितम्—अनुमितम् । अनवदातम्—अशुभं,
मलिनमित्यर्थः, अयश्शरमिति यावत् । चेतसः,—मनसः, च्युतः,—प्रभटः,

(१०५) अनपेक्षितभक्तजना स्वार्थैकनिष्पादननिष्ठुरा न
आसीत् इयमार्यस्य ईदृशी प्रभविष्णुता? अपि च
आर्यं तपोवनं गते जिजीविषुः को हि नाम महीं
मनसाऽपि ध्यायेत्? (१०६) कुलिशशिखरखरनखर-
प्रचय-प्रचण्ड-चपेटापाटितमङ्गमातङ्गोत्तमाङ्गमदच्छटाच्छुरितचारु-
केसरभारभास्वरमुखे केशरिणि वनविहाराय विनिर्गते

सौमित्रिः,—लक्षणः । इकीदरप्रभृतयः,—भीमसेनादयः, तेषां सौभावं किमार्येण
विस्मृतम्? येनाहं भ्रातृदोहौ इव एवमादिष्टः? इति भावः, यथा रामस्य अनुजो
लक्षणः, यथा वा युधिष्ठिरस्य अनुजा भीमादयः ज्येष्ठानुगामिन आसन्, तथा
अहमपि ज्येष्ठमेव तम् अनुवर्त्ते इति तात्पर्यम् ।

(१०५) अनपेक्षितेति । —न अपेक्षितः,—अनुरुद्धः, भक्तजनः,—सेवकजनः
यथा तथाभूता, अगणितादुगतजनसुखदुःखा इति यावत्, स्वार्थेति ।—स्वार्थस्य—
स्वकार्यस्य, एक—केवलं, निष्पादनं—सम्पादनं, तेन निष्ठुरा—नृशंसा, स्वार्थभाव-
सम्पादनपरायणा, न तु परार्थपरा इति भावः, प्रभविष्णुता—प्रभुता । [“भुवश्च”
(१२।१२८ पा०) इति इणुच् कृन्दस्येव, कथमत्र प्रयोगः तस्येति? उच्यते,—“जगत्प्रभी-
रप्रभविष्णु वैष्णवम्” इत्यादिवत् लोकेऽपि तथा प्रयोगः कथीन्द्रनिरङ्कुशत्वावलम्बनः
इति समाधेयम् । व्याकरणलक्षणहीनत्वात् च्युतसंस्कारतापददोषो ह्याकलनीयः इति
दिक्] आर्यस्य इयं प्रभविष्णुता ईदृशी अनपेक्षितभक्तजना स्वार्थैकसम्पादननिष्ठुरा
न आसीदित्यन्वयः । जिजीविषुः,—जीवितुमिच्छुः ।

(१०६) कुलिशेति ।—कुलिशस्येव—वज्रस्येव, शिखरम्—अयं यस्य तथाभूतः
यः, खरनखराणां—तीक्ष्णनखानां, प्रचयः,—समूहः, तेन प्रचण्डः,—दारुणः,
अथपेटः,—प्रतलः, विस्तृताङ्गुलिः पाणिरित्यर्थः, करतलाघात इति यावत्, (“पाणौ
चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गुलौ” इत्यमरः) तेन आपाटितः,—निपातितः, यो
अतमातङ्गः,—समदहस्त्री, तस्य उत्तमाङ्गे—शिरसि, या मदच्छटाः,—दानधाराः,
जाभिः कुरितेन—रञ्जितेन, आघातवेगेन उत्प्लुत्य लपत्वात् इति भावः, चारुणा—
मनोहरेण, केसरभारेण—जटाजालेन, भास्वरं—दीप्तं, [“स्थेभास—” (१२।१७५
पा०) इत्यादिना वरञ्च] मुखं—वदनं यस्य तथाभूते, केशरिणि—सिंहे, वन-
विहाराय—काननप्रत्यटनाय, तपोवननिवासायेति ध्वनिः ।

(१०७) निवासं गिरिगुहां कः पाति पृष्ठतः ? प्रताप-
सहाया हि सत्त्ववन्तः । (१०८) कः चपलां लक्ष्मीं प्रति
अनुरोधीऽयम् आर्यस्य,—यत् इयमपि चीरान्तरितकुचा
कुशकुसुमममित्यनाशपूलिकां वहन्ती तत्रैव तपोवने वनमृगी
इव न नीयते जराजालिनी ? किं वा मम अनेन वृथा बहुधा

(१०७) निवासं—वासभूमिम् । पृष्ठतः—पश्चात् स्थितामिति भावः,
पाति ? - रक्षति ? स्वप्रतापपराजितपराक्रान्तप्रतिपक्षनृपतिचक्रे आर्यं तपोवनं गते
तन्निवासभूतामिसां राजधानीं की रक्षति ? इति ध्वनिः । पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गाल-
ङ्गतिः व्यङ्ग्या इति समत्कारातिशयः । सत्त्ववन्तः,—महानुभावाः, प्रतापसहायाः,—
प्रतापः,—कीलदण्डजनेज एव, सहायः,—अनुकूलः येषां तथोक्ताः, सत्त्ववन्तो हि
क्षिप्रदहवाऽपि स्वप्रभावेणैव सर्वान् वशमानेतुं प्रभवन्ति इत्यर्थः । एतेन किमप्य-
कुर्वन्त्यपि उद्येष्टे अत्र स्थित्या एव राक्ष्यं सुरक्षितं स्यास्यति, अन्यथा एतस्य रक्षणं
दुष्करमिति व्यज्यते ।

(१०८) चपलाम्—अस्थिरां, लक्ष्मीं—राजश्रियं, प्रति आर्यस्य—उद्येष्टस्य-
इत्यर्थः, अयम्—एषः, अनुरोधः,—उपरोधः आग्रहः इत्यर्थः, कः ?—कीदृशः ? यत्—
यदि, इयं—लक्ष्मीः, चीरान्तरितकुचा—चीरं—वल्कलं कीर्णवसनखण्डं वा, तेन
अन्तरितौ—आवृतौ, कुचौ—स्तनौ यस्याः तथाभूता, [“यत् इयमपि चीरान्तरित-
कुचा” इत्यत्र “यदि इयमपि न चीरान्तरितकुचा” इति पाठान्तरम्] कुशेति ।—
कुशाः—दर्भाः, कुसुमानि—पुष्पाणि, समिधः,—काष्ठानि, पलाशाः,—पत्राणि,
तेषां पूलिका—समूहः तां, तापसौसुलभासिति भावः ; सद्यपि शृङ्गेण एतत् सर्वं
वहति ; वहन्ती - दधाना, तत्रैव तपोवने—आर्याधिष्ठिताश्रमे, न नीयते—न
प्राप्यते, स्वयमेव न गम्यते इत्यर्थः, यद्येनं लक्ष्मीर्मानुसरति इति भावः ; यद्वा,—न
नीयते—नेतुं न शक्यते आर्येणेति शेषः, [“न नीयते” इत्यत्र “नीयते” इति
पाठान्तरम्] जराजालिनी—जरायाः जालं—केशशृङ्गतादिकम् अस्या अस्ति इति
तथाभूता, अतिस्त्रविरा इत्यर्थः, पुरुषपरम्परया आगतत्वेन सनातनी इति भावः, मया
दुर्बला चिरन्तनी इयं लक्ष्मीः तपोवने यदि न आर्यमनुसरति, तस्यास्तु तथा प्रकृतेः
अभावात् तदा तस्याः पालने कीदृशम् आग्रहः तत्रभवतः ? इत्याशयः । यदि सा
आर्यं नापेक्षते, तदा आर्येणापि तदपेक्षा निष्प्रयोजना इति निष्कर्षः ।

(१०८) विकल्पितेन ? तूष्णीमेव आर्यम् अनुगमिष्यामि ।
गुरुवचनातिक्रमकृतञ्च किल्बिषम् एतत् तपोवने तप एव
अपास्यति” इति अवधार्य मनसा प्रथमतः गतस्तपोवनम्
अधोमुखः तूष्णीम् अवातिष्ठत ।

(११०) अत्रान्तरे पूर्वादिष्टेन एव रुदता वस्त्र-
कर्मान्तिकेन समुपस्थापितेषु वल्कलेषु, (१११) निर्दय-
करतलताडनभिया इव कापि गतहृदये रटति राजस्त्रैणे,
(११२) तारम् अब्रह्मण्यम् ऊर्ध्वदोषिण विरुदति विप्रजने,

(१०८) विकल्पितेन—पर्यालोचितेन, अनुशीचनेन इति यावत् । तूष्णीमेव—
मौनमास्थाय एव इत्यर्थः, किमप्युत्तरमदत्तेवेति यावत् । गुरुर्विति ।—गुरोः,—
उद्येष्ठस्य, वचनातिक्रमेण—वाक्यलङ्घनेन, राज्यग्रहणरूपादेशाकरणेत्यर्थः, कृतं—
जनितं, किल्बिषं—पापं, (“पापं किल्बिषकल्पायम्” इत्यमरः) तपः,—चान्द्रा-
यणादिकं व्रतं, (“.....तपो लोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ धर्मे च पुमान् शशिर-
माघयोः ॥” इति मेदिनी) अपास्यति—खण्डयिष्यति, अपनेष्यति इत्यर्थः । अवधार्य
—निश्चित्य । प्रथमतः—उद्येष्ठस्य गमनात् अतिपूर्वमित्यर्थः । अवातिष्ठत—अवसंतत ।

(११०) “अत्रान्तरे” इत्यस्य “संवादको नाम...सदसि आत्मानमपातयत्”
इत्येषामन्वयः । पूर्वादिष्टेन—पूर्वमाजनेन, वस्त्रकर्मान्तिकेन—परिच्छेदाधिकारिणा,
समुपस्थापितेषु—समीपमानौतेषु, वल्कलेषु—तरुत्वक्षु, तापसीचितपरिधयेषु इति यावत् ।

(१११) निर्दयेति ।—निर्दयं—निष्करुणम्, उल्कटमित्यर्थः, नत् यथा तथा,
करतलेन—पाणितलेन, यत् ताडनम्—आघातः, तस्मात् भौः,—भयं तथा इव । गत-
हृदये—गतं—चलितं, हृदयं—चेतः यस्य तथाभूते, शून्यमनसि इत्यर्थः, अचेतनप्राये
इति भावः, [“गतहृदये” इत्यत्र “गते हृदये” इति पाठान्तरम्] रटति—नदति,
संज्ञस्वरं रुदतीत्यर्थः, राजस्त्रैणे—राजान्तःपुरिकाजने ।

(११२) तारम्—उच्चैः यथा तथा, ऊर्ध्वदोषिण—उत्थितवाङ्मौ । अब्रह्मण्यम्
—अवध्योक्तिविशेषः तत्, (“अब्रह्मण्यम् अवध्योक्तौ” इत्यमरः । समुदीर्येत्यध्याहृत-
क्रियायाः कर्मपदं द्वितीयान्तम्) मा अस्मान् परित्यागेन ऊर्ध्वीत्येवं रूपं वचनपूर्वक-
मित्यर्थः, विरुदति—विशेषेण क्रन्दति ।

(११३) पादप्रणतिपरे फूत्कुर्वति पौरहन्ते, विद्राति विद्रुत-
चैतसि चिरन्तने परिजने, परिजनावलम्बिते वेपमानवपुषि
पर्याकुलवाससि शोकगद्गदवक्षसि गलितनयनपथसि निवारणो-
द्यतमनसि वर्षीयसि विशति बन्धुवर्गे, (११४) निराशेषु नख-
लिखितमणिकुट्टिमेषु अवाङ्मुखेषु निश्चसत्सु सामन्तेषु, सवाल-
हृद्वासु तपोवनाय प्रस्थितासु सर्वासु प्रजासु, सहसा एव प्रविश्य
(११५) शोकविक्रवः प्रचरितनयनमलिलो राज्यश्रियः परि-
चारकः संवादको नाम प्रज्ञाततमो विमुक्ताक्रन्दः सदसि
आत्मानम् अपातयत् ।

(११३) पादप्रणतिपरे —चरणपतनपरायणं, पौरहन्ते —पुरवासिद्वर्गं, फूत्कुर्वति
—चौकारं कुर्वति इत्यर्थः, मुक्तकण्ठं रुदतीति यावत् । चिरन्तने —पुरातने,
वंशपरम्परागते इत्यर्थः, [“मायश्चिरं—” (४।३।२३ पा०) इत्यादिना द्युः
धुडागमय] परिजने —परिचारकवर्गं, विद्रुतचैतसि विचलितमनसि विद्राति —धावति,
परिजनावलम्बिते परिवारगृहीतहस्ते इत्यर्थः, वार्द्धकात् स्वयमागतमसामर्थ्यादिति
भावः, वेपमानवपुषि —कम्पमानदेहे, पर्याकुलवाससि —विस्मयवमने, निदारुण-
संवादश्रवणेन ससम्भ्रमागमनादिति भावः, शोकेति । —शोकेन —सन्तुना, गद्गदम् —
अस्पष्टमित्यर्थः, वाष्पावरुद्धकण्ठत्वादिति भावः, वचः, —वचनं यस्य तथाभूतं,
गलितनयनपथसि —चरितनेववारौ, निवारणति । —निवारणाय —प्रतिषेधाय, तपोवन-
गमनायहस्य इति भावः, उद्यतं —प्रवृत्तं, कर्तव्यममित्यर्थः, मनः, —चित्तं यस्य
तथाभूतं, वर्षीयसि —अतिस्थविरः [“हृद्गच्छात्” “दिवचन—” (५।३।५७ पा०)
इत्यादिना द्वैयभुनि “प्रियस्थिर—” (६।४।१५७ पा०) इत्यादिना हृद्गम्य वर्थादेशः]
बन्धुवर्गे —जातिसमूहे ।

(११४) नखैः । —नखैः, —कररुदैः, लिखितानि —अङ्कितानि, कृतरेखा-
नीत्यर्थः, मणिकुट्टिमणि —रत्नरचितगृहाभ्यन्तरतलानि यैः तथोक्तेषु, अवाङ्मुखेषु —
अधीमुखेषु, निश्चसत्सु —निश्वासं त्यजत्सु आयतमिति शेषः, सामन्तेषु —अधोन-
निवराजेषु, निराशेषु —हताशेषु । प्रस्थितासु —प्रस्थातुमुद्यतासु इत्यर्थः ।

(११५) शोकविक्रवः, —मन्युबिह्वलः, प्रचरितेति । —प्रचरितं —प्रकर्षेण सुतः,
अयनसलिलं —नेत्रजलं यस्य तादृशः । राज्यश्रियः, —तदाख्याया राज्यवर्द्धनं

अथ (११६) सम्भ्रान्तो भ्रात्रा सह स्वयं देवो राज्यवर्द्धनः
तं पर्यपृच्छत्,—“भद्र ! भण भण, किम् अस्मद्व्यसनव्यवसाय-
वर्द्धनवद्वृत्तिः (११७) अवनिपतिमरणमुदितमतिः अधृति-
करम् अपरम् अधिकतरम् इतः समुपनयति विधिः ?” इति । स
कथञ्चयमपि अकथयत्,—“देव ! पिशाचानामिव (११८) नीचा-
त्मनां चरितानि क्षिद्रप्रहारीणि प्रायशो भवन्ति ; यतो यस्मिन्
अहनि अवनिपतिः उपरत इति अभूत् वार्त्ता, तस्मिन्नेव देवो
ग्रहवर्मा दुरात्मना मालवराजेन जीवलोकम् आत्मनः सुकृतेन

भगिन्याः । प्रज्ञाततमः,—अतिपरिचित इत्यर्थः, इतः पूर्वे प्रभाकरवर्द्धनस्यैव
परिचारकत्वादिति भावः । विमुक्ताक्रन्दः,—उच्चैः रुदन्नित्यर्थः । सदसि—
सभायाम् ।

(११६) सम्भ्रान्तः,—सम्भयोद्विग्नः । पर्यपृच्छत्—अन्वयुङ्क्त । अस्मादिति ।—
अस्माकं व्यसनानि—विपदः एव, व्यवसायाः,—वाणिज्यानि, तेषां वर्द्धने—अभ्युन्नति-
करणं, वद्धा—निश्चला, धृतिः,—धैर्यं सन्तोषः वा येन तथाभूतः, अस्माद्विप्रवर्द्धनं कपर-
इत्यर्थः ।

(११७) अवनोति ।—अवनिपतेः,—राज्ञः प्रभाकरवर्द्धनस्य, मरणेन—
मृत्युना, मुदिता—प्रहृष्टा, मतिः,—बुद्धिः यस्य तथाविधः, तस्माद्वै स्वप्रभार्षं प्रकटयितु-
मक्षम इति भावः, विधिः,—देवम्, इतः—अस्मात्, पित्रोः व्यसनादिति भावः,
अधृतिकरम्—असन्तोषकरम्, अधैर्यकरं वा, समुपनयति ?—समुपस्थापयति ? इह-
प्रतिपक्षगतबलवत्त्वात्मगतदुर्बलत्वयोः समुन्मेषात् प्रत्यनीकालङ्कतिः ।

(११८) नीचात्मनां—क्षुद्रचित्तसां, दुरात्मनामित्यर्थः, चरितानि—स्वभावाः,
क्षिद्रप्रहारीणि—क्षिद्रेषु—रन्ध्रेषु, प्राप्तेषु इति भावः, प्रहरन्ति—आघातयन्तीति
तथाविधानि, अन्यदा प्रहारसाहसाभावात् इत्याकृतम् । अवनिपतिः,—राजा,
प्रभाकरवर्द्धन इत्यर्थः, उपरतः,—मृतः । वार्त्ता—जनश्रुतिः, (“वार्त्ता वृत्तौ जन-
श्रुतौ” इत्यमरः) । ग्रहवर्मा—प्रभाकरवर्द्धनस्य जामाता । जीवलोकं—प्राणिपूर्णां
जगत्, इहलोकमित्यर्थः । आत्मनः,—स्वस्य, मालवराज्येति यवत्, सुकृतेन—
पुण्येन, येन सुकृतेन स एतावन्तं कालं जीवितोऽस्ति, ग्रहवर्म्माविनाशनेन तस्य

सह त्याजितः । (११८ः) भर्तृदारिकाऽपि राज्यश्रीः काला-
यसनिगडयुगलचुम्बितचरणा चौराङ्गना इव संयता कान्यकुञ्जे
कारायां निक्षिप्ता । किंवदन्ती च, यथा किल अनायकं
साधनं मत्वा जिष्टञ्चः सुदुर्मतिः एतामपि भुवम् आजिगमि-
षति, इति विज्ञापिते प्रभुः प्रभवति” इति ।

ततश्च तादृशम् (१२०) अनुपेक्षणीयम् असम्भावितम्
आकस्मिकम् अपरं व्यतिकरम् आकर्ण्य, अश्रुतपूर्वत्वात् परि-
भवस्य, परपरिभवासहिष्णुतया च स्वभावस्य, दर्पबहुलतया

तत् सुकृतमपि क्षयं गतं, क्षीणपुष्पस्य तस्य अचिरैषैव भवद्विर्विनहामाणत्वादिति
भावः । त्याजितः,—हापितः, परलोकं प्रापित इत्यर्थः ।

(११८) भर्तृदारिका—राजसुता, (“राजा भट्टारको देवस्तुता भर्तृ-
दारिका” इत्यमरः) । कालेति ।—कालायसनिगडयुगलिन—कृष्णलौहनिर्मित-
शृङ्खलाद्वयेन, चुम्बितौ—वेष्टितौ, चरणौ—पादौ यस्याः तथाभूतां, चौराङ्गना
इव—तस्करनारीव, संयता—बद्धा, कान्यकुञ्जे—तदाख्यतद्देशीयप्रधाननगरविशेषे,
कारायां—बन्धनागारे । किंवदन्ती—जनश्रुतिः । अनायकम्—अराजकं, साधनं—
सैन्यं, (“साधनं सृतसंस्कारं सैन्यं सिद्धौषधौ गतौ” इति मेदिनी) । जिष्टञ्चः,—
आचक्रामिषुः । एतामपि भुवं—राज्यं, श्रीकण्ठजनपदमित्यर्थः, आजिगमिषति—
आगन्तुमिच्छति । विज्ञापिते—निर्वदिते, मयेति शेषः । प्रभवति—समर्थो भवति,
सौदरप्रियग्रहवर्त्मविशसनप्रतिशोधने, भर्तृदारिकाया उद्धारं राज्यरक्षणे च यत् कर्तव्यं,
तत् कर्तुमर्हति इति भावः ।

(१२०) अनुपेक्षणीयम्—अकर्तव्योपेक्षं, नावहेलनीयमित्यर्थः, असम्भावितम्
—अतर्कितम्, आकस्मिकं—सहसा उपस्थितं, व्यतिकरं—व्यसनं, विपद-
मित्यर्थः, (“अथ व्यतिकरः पंसि व्यसन-व्यतिषङ्गयोः” इति मेदिनी) । परिभवस्य—
शत्रुकृतस्य अवमानस्य इत्यर्थः, अश्रुतपूर्वत्वात्—पूर्वं कदाऽपि अश्रुतत्वादित्यर्थः,
[“भूतपूर्वं चरट्” (५।३।५३ पा०) इत्यत्र पूर्वनिपातनिर्देशात् सर्वत्र
ज्ञाने पूर्वशब्दस्य पूर्वनिपातनम् इति : ज्ञेयम्] । परेति ।—परात्—शत्रोः
अन्यस्माद्वा, यः परिभवः,—तिरस्क्रिया, अवमाननमित्यर्थः, (“परिभवः परीभावः
तिरस्क्रिया” इत्यमरः) तस्य असहिष्णुतया—असहनशीलतया । दर्पबहुलतया—

च नवयौवनस्य, (१२१) वीरक्षेत्रसम्भवत्वाच्च जन्मनः, कृपा-
भूमिभूतायाश्च स्वसुः स्नेहात्, स तादृशोऽपि बहूमूलोऽपि
अत्यन्तगुरुः एकपद एव अस्य ननाश शोकावेगः ; विवेश च
सहसा केशरीव गिरिगुहागृहं गम्भीरं हृदयं भयङ्करः कोपा-
वेगः । (१२२) केशिनिसूदनशङ्काऽऽकुलकालियकुलभङ्गुर-
भूभङ्गतरङ्गिणी श्यामायमाना यमस्वसा इव प्रथीयसि ललाट-

अहङ्कारप्रबलतया, नवयौवनस्य—अचिरिक्ततारुण्यस्य, नवयौवनसुलभदर्पवशा
दित्यर्थः ।

(१२१) वीरिति ।—वीराणां—शूराणां, क्षेत्रं—भूमिः, उत्पत्तिस्थानमित्यर्थः;
वीरप्रसविनो भूमिरिति यावत् ; यद्वा,—वीरस्य—शूरस्य, क्षेत्रं—कलधं, वीरपत्नी-
त्यर्थः, यशोवतीति भावः ; यद्वा,—वीरस्य—प्रभाकरवर्द्धनस्य इत्यर्थः, क्षेत्रं—शरीरं,
पुत्रस्य अङ्गजत्वादिति भावः, (“क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थान-कलत्रयोः” इति
मेदिनी) तस्मात् सम्भवः,—समुत्पत्तिः यस्य तथाभूतः तस्य भावः तस्मात् । कृपा-
भूमिभूतायाः,—दयाऽर्हाया इत्यर्थः, स्वसुः,—गमिण्याः, राज्यश्रियः इत्यर्थः । बह-
मूलः,—सुदृढ इत्यर्थः । एकपद एव—तत्काले एव, अवगच्छणे एव इत्यर्थः, (“एकपदं
तत्कालं नपुंसकम्” इति मेदिनी) अस्य—राज्यवर्द्धनस्य । ननाश—नाश गतः ।
विवेश—डुट्टीके, आश्रयमासेत्यर्थः । केशरीव—सिंह इव ।

(१२२) केशीति ।—केशी—तन्नामा अश्वकारः कश्चिदसुरविशेषः, तस्य निमूदनः,
—घातनः, कृष्णः इत्यर्थः, तस्मात् शङ्का—भयं, तेन आकुलं—विह्वलमित्यर्थः,
कालियस्य—तदाख्यस्य नागविशेषस्य, यमुनावसिन इति भावः, कुलं—वंशः, कालियस्य
परिजन इत्यर्थः, तद्वत् भङ्गुराः,—कुटिलाः, आकुञ्चिता इत्यर्थः, ये भूभङ्गाः,—भूविकार-
भेदाः, तेषां तरङ्गाः,—कर्मण्यः, भूसङ्कोचनेन ललाटे बलिप्रादुर्भावात् तरङ्गवच्छेद-
वत्त्वादिति भावः, सन्ति अस्यामिति तथाभूता ; अन्यत्र,—केशिनिसूदनशङ्काकुलानि
कालियकुलानि यस्यां सा, सा च भङ्गुरा—भङ्गप्रवणा, तटभङ्गशीला इत्यर्थः,
वक्रतासमन्विता इत्यर्थो वा, सा चासौ भूभङ्गतरङ्गिणी चेति कर्मधारयः, सुवीः
भङ्गाः इव—तिथ्येक्कालनामीव, तरङ्गाः, इत्युपमितसमासः, ते सन्त्यस्यामिति
भूभङ्गतरङ्गिणी, श्यामायमाना—कृष्णकाया इत्यर्थः, उभयत्रापि समानम् आचा-
रणप्रत्ययवत्त्वात्, यमस्वसा इव—यमुना इव, (“यमुना शमनस्वसा” इत्यमरः)

पट्टे भौषणा भ्रुकुटिः उदभिद्यत । (१२३) दर्पात् परा-
मृशन् नखकिरणसलिलनिर्भरैः समरभारसम्भावनाऽभिषेकमिव
चकार दिङ्नागकुम्भकूटविकटस्य बाहुशिखरकोषस्य वामः
पाणिपल्लवः । (१२४) सङ्गलत्स्वेदमलिलपूरितोदरो निर्मूलं
मालवोन्मूलनाय गृहीतकेश इव दुर्मदश्रीकचग्रहोत्कण्ठया

प्रथीयसि—अतिविस्तीर्णे । भौषणा—भयङ्करा, भ्रुकुटिः,—भ्रुकौटिल्यम्, उद-
भिद्यत—उद्भेदं गता इत्यर्थः, [कर्मकर्त्तरि प्रयोगः] । उद्विक्तक्रोधानामुदात्ता-
शयानां प्राथमिकक्रोधोदयज्ञापकमेतत्, “व्योम्नीव भ्रुकुटिच्छलेन” इत्यादिष्वपि
तथैवार्थसामञ्जसात् इत्याशयः ।

(१२३) दर्पात्—अहङ्कारात्, परामृशन्—मृशन्, नखेति ।—नखानां—कर-
रङ्गाणां, किरणा एव—प्रभा एव, सलिलानि—जलानि, तेषां निर्भरैः,—प्रसवणैः,
“उत्सः प्रसवणं वारिप्रवाहो निर्भरो भरः” इत्यमरः) समरेति ।—समरभारः,—
सङ्ग्रामधुरा, तस्य सम्भावनं—यद्गणं, तस्मिन् अभिषेकः,—स्नानं तमिव, दिङ्नागेति ।—
दिङ्नागस्य—ऐरावतस्य, कुम्भ एव—शिरःस्थमांसपिण्ड एव, मस्तकांश्च एवेति यावत्,
“कुम्भौ घटेभमृङ्गौ” इत्यमरः) कूटः,—शङ्ख, तद्वत् विकटः,—भौषणस्तस्य,
बाह्विति ।—बाहुशिखरमेव—भुजशिर एव, स्कन्धदेश एवेत्यर्थः, (“स्कन्धो भुजशिरो-
ऽसोऽस्त्री” इत्यमरः) कोषः,—खड्गपिधानं, सकोषः खड्ग इति भावः तस्य, (“कोषोऽस्त्री
कुङ्गलं खड्गपिधानेऽर्थौघद्विव्योः” इत्यमरः) पाणिपल्लवः,—करकिसलयः ; वामः
पाणिपल्लवः परामृशन् बाहुशिखरकोषस्य समरभारसम्भावनाऽभिषेकमिव चकार
इत्यन्वयः ।

(१२४) सङ्गलदिति ।—सङ्गलता—निःस्रवता, अतिक्रोधोदयादिति भावः,
स्वेदसलिलेन—घर्मीदकेन, पूरितं—भरितम्, उदरं—तलभागः यस्य तथोक्तः,
निर्मूलं—निःशेषं यथा तथेत्यर्थः, मालवेति ।—मालवस्य—तद्देशाधिपस्येत्यर्थः,
उन्मूलनाय—विनाशाय, गृहीतकेश इव—केशाः गृहीताः यस्य स इव, [निष्ठायाः
बहुव्रीहौ पूर्वनिपातः] केशेषु गृहीत इव इत्यर्थः, श्रिया इति शेषः, तूर्णं मालवः
शिष्यताम् इति त्वरयितुमिति भावः, दुर्मदं इति ।—दुर्मदया—मदोद्धतया, श्रिया—
राजलक्ष्म्या, यः कचग्रहः,—मां विहाय क्व यास्यसि ? इति कृत्वा केशाकर्षणं, तेन या
उत्कण्ठा—उत्कलिका, उद्देश इत्यर्थः तया इव ; यद्वा,—दुर्मदायाः,—मदोद्धतायाः,
गर्वान्वाया इत्यर्थः, श्रियाः,—मालवराजलक्ष्म्या इत्यर्थः, कचग्रहः,—दण्डदानार्थम्

इव च कम्पमानः पुनरपि समुत्सर्प भौषणं कृपाणं पाणिः
अपरः । (१२५) शस्त्रग्रहणमुदितराजलक्ष्मीक्रियमाणदिष्ट-
वृद्धिविधुतसिन्दूरधूलिः इव कपिलः कपोलयोः अदृश्यत
रोषरागः । (१२६) समासवसकलमहीपालचूडामणिचक्रा-
क्रमणजाताहङ्कार इव च समारूरोह वामम् ऊरुदण्डम्
उत्तानितः चरणो दक्षिणः । (१२७) निष्ठुराङ्गुलकषणनिष्ठुरा-

आत्माधौनीकरणार्थं केशाकर्षणं, तस्मै उत्कण्ठा - उद्वेग इत्यर्थः तथैव, स्त्रियाः
केशाकर्षणस्य विगर्हिततया तत् कर्तुमुद्यतस्य कम्पोऽजनीति वेदितव्यम् ; यद्वा. —
कामिनीकचग्रहणं प्रति उत्कण्ठावान् कन्दर्पवशश्च स्विद्राङ्गः कम्पने इति लोके
दृश्यते । समुत्सर्प - उपजगाम, गच्छीतुम् इति शेषः । कृपाणं - खड्गम् । अपरः -
दक्षिणः । क्रोधस्थायिनः रौद्रस्य तदनुभावस्य खेदीकृतस्य सात्त्विकविकारत्वसम्भावनया
शङ्कारानुकूलोक्तेः परिपथिरसाङ्गपरिग्रहकूपी रसदोषः, “रौद्रस्तु हास्यशङ्कारभयानका-
रसैरपि” इत्यालङ्कारिकानुशासनात् इति ज्ञेयम् ।

(१२५) शस्त्रेति । - शस्त्रस्य - अस्त्रेः इत्यर्थः, प्राक् न्यक्तस्य इति भावः,
[“सर्वधातुभ्यः ण्” (उ० ४ पा० १५८ सू०) इति ण्] ग्रहणेन - धारणेन,
मुद्रिता - दृष्टा, स्वस्य नाथवत्त्वाशया इति भावः, या राजलक्ष्मीः, - राजश्रीः, प्रियसी
इति भावः तया क्रियमाणा - विधीयमाना, या दिष्टवृद्धिः, - आनन्दोत्सवः, तया
विधुता - विक्षिप्ता, सहर्षं न्यस्ता इत्यर्थः, या सिन्दूरधूलिः, - नागसम्भवपरागः,
स्वनामप्रसिद्धः सीसकोटूतरक्तवर्णचूर्णविशेष इति यावत्, (“सिन्दूरं नागसम्भवम्”
इत्यमरः) सा इव, कपिलः, - पाटलः, रोषरागः, - कोपजनितशीणिमा ।

(१२६) समासवसति । - समासवसानां - समुपस्थितानां, सकलानां - सर्वेषां,
महीपालानां - राज्ञां, चूडामणयः, - शरीरज्वानि, तेषां चक्रेण - समूहेन, आक्रमणं
- ग्रहणं, प्रणिपातावसरे इति भावः, तेन जातः, - उत्पन्नः, यः अहङ्कारः, - गर्वः
स इव, मूर्त्तिमानहङ्कार इवेत्यर्थः, उत्तानितः, - उत्तोलित इत्यर्थः, दक्षिणः,
- अपसव्यः, चरणः, - पादः, वामं - सव्यम्, ऊरुदण्डम् - ऊरुः, - सक्थि, दण्डः
इव - यष्टिरिव तं, समारूरीह - आचक्राम, आश्रितवान् इत्यर्थः, वामीरौ दक्षिणं
चरणमवस्थाय आसाधकं राज्यवर्द्धन इति भावः । शत्रुनिर्जये निःसंशयत्वस्थापिका
वीरत्वव्यञ्जिका च महासत्त्वपुरुषसाधारणी प्रौढासनमुद्रेयम् ।

(१२७) निष्ठुरेति । - निष्ठुरं - दुष्टं यथा तथा, अङ्गुष्ठस्य - पादाङ्गुष्ठस्येत्यर्थः,

धूमलेखा निर्भीरोर्भीकरणाय विमुक्तशिख इव लिलेख मणि-
कुट्टिमम् इतरः पादपद्मः । (१२८) दर्पस्फुटितसरसव्रणो-
च्छलितरुधिरच्छटाऽवसेकैः शोकविषप्रसृतं प्रबोधयन् इव परा-
क्रमम् अनुजमवादीत्,—“आयुषन् ! इदं राजकुलम्, अमी
बान्धवाः, परिजनोऽयम्, इयं (१२८) भूमिः, भूपतिभुजपरिघ-
पालिताश्च एताः प्रजाः ; गतोऽहमद्यैव मालवराजकुल-

कषण—घर्षणं, भूमौ इति भावः, तेन हेतुना निष्पृता—निचिता, उद्धता इति यावत्,
धूमलेखा—धूमराजिः, रजनीकर इति भावः येन तथाभूतः, निर्भीरोर्भीकरणाय—
प्रायवीं निर्भीरां कर्तुमित्यर्थः, विमुक्तशिखः,—विमुक्ता—विच्छृष्टा, शिखा—ज्वाला येन
तथाक्तः, धीराः किल राघवे केशसंयमनं श्रवोः आपरिभवतिरस्कारं न कुर्वन्ति इति
भावः, इतरः,—वाम इत्यर्थः, पादपद्मः,—चरणकमलम् ; तथा तजोवत्तया
अग्निरूप इति भावः, [“वा प्सि पद्मन्” इत्यमरानुशासनात् पद्मशब्दोऽव पुल्लिङ्गः
प्रयुक्तः । कोषकारसम्मतोऽपि पुल्लिङ्गः पद्मशब्दः कबौन्देः न कापि प्रयुक्तः, कविसमय-
प्रसिद्धलिङ्गपरिव्यागेन केनाप्यप्रयुक्तलिङ्गप्रयोगेण च दापः अप्रयुक्तत्वरूपः अस्ति
इत्यवधेयम्] मणिकुट्टिमं—मणिखचितगृहतलं, लिलेख—सञ्जघर्ष ।

(१२८) दर्पति ।—दर्पण—क्रोधवगजनिर्तेन संरम्भेण इति भावः, स्फुटितेभ्यः,
—स्फुटनं प्राप्तेभ्यः, विदोर्णभ्यः इत्यर्थः, अत एव सरसभ्यः,—आर्द्रभ्यः, व्रणभ्यः,—
व्रतेभ्यः ; भूतपूर्वसङ्ग्रामे प्रतिवारप्रहितशस्त्राघातजनितेभ्य इति भावः, उच्छलितानां
—वंगेन निर्गलितानां, रुधिराणां—रक्तानां, कृटाभिः,—धाराभिः, ये अवसेकाः,—
अभिर्षकाः तैः, शोकेति ।—शोकः,—गन्धुः एव, विषं—गरलं, तेन प्रसृतः,—
आच्छन्न इत्यर्थः, विमाहं गतः इति यावत् तं, पराक्रमं—शौर्यमित्यर्थः, प्रबोधय-
न्निव—जागरयन्निव, रुधिरसलिलसंचनैः अपनीतमोहं कुर्वन्निव इत्यर्थः ; शोक-
विषेण विगतसंज्ञस्येव पराक्रमस्य प्रत्युज्जीवनायं शोणितच्छटाभिरभिर्षकः पराक्रमस्यो-
परि अकारीति भावः, दृश्यते हि विषावमुग्धस्य उपरि सलिलेन सेचनमिति,
अनुजं—हर्षमित्यर्थः । शोके विषत्वारीपेण रुधिरच्छटायामवसेकत्वारीपात् परम्परितं
रूपकमलङ्कारः, प्रबोधयन्निर्वति क्रियोऽप्रेक्षया सङ्कीर्त्यते ।

(१२९) भूमिः,—देशः, राज्यमित्यर्थः । भूपतीति ।—भूपतेः,—राज्ञः,
पितृरिति भावः, भुजः,—बाहुर्वेव, परिघः,—लौहमुद्गरविशेषः, तेन पालिताः,—
रक्षिताः, प्रजाः, प्रकृतिपुञ्जा इत्यर्थः, स्थिता इति शेषः ; राजकुलादिकमेतत् सर्वं

प्रलयाय । (१३०) इदमेव तावत् वल्कलग्रहणम्, इदमेव तपः,
शोकापगमोपायश्च अयमिव, यत् अत्यन्ताविनीतारिनिग्रहः ।
(१३१) सोऽयं कुरङ्गकैः कचग्रहः केशरिणः, भेकैः करपातः
कालसर्पस्य, वत्सकैः वन्दिग्रहो व्याघ्रस्य, अलगर्दैः गलग्रहो
गरुडस्य, दारुभिः दाहादेशो दहनस्य, तिमिरैः तिरस्कारो रवेः,
यो मालवैः परिभवः पुष्पभूतिवंशस्य । (१३२) अन्तरितः तापो

तवैव अधिकारी मुखापेक्षितया स्थितं, त्वमिदानीमेतत् शत्रुभ्यो रक्षयित्वा यथायथं
राजधर्ममनुवर्त्तयस्व इति भावः । मालवेति ।—मालवराजानां—मालवाधिपानां,
कुलस्य—वंशस्य, प्रलयाय—अत्ययाय, विनाशाय इत्यर्थः ।

(१३०) इदमेव—अरिनियग्रहणमेवेत्यर्थः, वल्कलग्रहणं—वल्कलकूपरिधानं,
साहस्रव्रतविशेष इत्यर्थः । तपः,—तपश्चरणम् । शोकापगमोपायः,—शोकविनाश-
साधनम् । अत्यन्तेति ।—अत्यन्तम्—अत्यधिकम्, अविनीतस्य—दुर्विनीतस्य, उद्धतस्य
इत्यर्थः, अरे,—शत्रोः, निग्रहः,—व्यापादनम्, अरिनियग्रहणमेवास्माकं विधिबोधितं
मुख्यं व्रतं विनोदोपायभूतञ्च इति भावः ।

(१३१) साऽयं—मालवकृतपरिभव इत्यर्थः, कुरङ्गकैः,—चुद्रमृगैः, केशरिणः,
—सिंहस्य, कचग्रहः,—केशकर्षणरूपम् एवेति रूपकालङ्कारः, एवमुत्तरत्र । भेकैः,
—दर्दुरैः, करपातः,—हस्तक्षेपः, करतलप्रहार इत्यर्थः, कालसर्पस्य—कृष्णसर्पाख्यस्य
सर्पमारकविषधरविशेषस्य, शिरसि इति शेषः । “करपातश्चपेटाघातः” इति
केचित् । वत्सकैः,—गोशिशुभिः, व्याघ्रस्य—शार्दूलस्य, वन्दिग्रहः,—काराबद्धरूपः
तथा नयनमित्यर्थः । अलगर्दैः,—जलव्यालैः, जलसर्पेरित्यर्थः, विषशृङ्गेरिति भावः,
(“अलगर्दो जलव्यालः” इत्यमरः) गलग्रहः,—गर्गलं ग्रहणं, कण्ठवेष्टनमित्यर्थः ।
दारुभिः,—काष्ठैः, अपिदाह्येति भावः, दहनस्य—अग्नेः, स्वभक्षकस्य इति भावः,
दाहादेशः,—दाहस्य आज्ञादानम् । तिमिरैः,—अन्धकारैः, रवेः,—सूर्यस्य,
तिमिररिरिति भावः, तिरस्कारः,—निर्भर्त्सनम्, आच्छादनमिति भावः ।
मालवैः,—मालववंशीयैः राजभिरित्यर्थः, परिभवः,—तिरस्कारः, अवमानन-
मित्यर्थः । इहैकस्य पुष्पभूतिवंशस्य मालवैः परिभवे बहुष्वेवोपमानभूतेषु तादात्म्या-
रूपेण मालारूपकालङ्कितः इति ज्ञेयम् ।

(१३२) अन्तरितः,—व्यवहितः, आच्छादित इत्यर्थः, तापो,—श्रीक

मे महीयसा मन्युना । तिष्ठन्तु सर्वे एव राजानः करिणश्च
त्वया एव सार्द्धम् । अयमेको (१३३) भण्डिः अयुतमात्रेण
तुरङ्गमाणाम् अनुयातु माम्” (१३४) इत्यभिधाय च अनन्तर-
मेव प्रयाणपटहम् आदिदेश ।

(१३५) तच्च तथा समादिशन्तम् आकर्ण्य जामिजामाद-
वृत्तान्तविज्ञानप्रकोपाधानदूयमाने मनसि (१३६) निवर्त्तना-
देशेन दूरप्ररुढप्रणयपीड इव प्रोवाच देवो हर्षः,—“कमिव

व्वलनम् । महीयसा—अतिमहता, मन्युना—क्रोधेन । तिष्ठन्तु, अवैवेति शेषः ।
राजानः,—अस्मदीयसामन्तवृषाः । करिणः,—गजाः । सार्द्धम्—सह, विपचैः चत्
रनजधानी आक्रान्ता भवेत्, तदा तद्वत्तयायेत्याशयः ।

(१३३) भण्डिः,—राज्यवर्द्धनस्य मातुलपुत्रः । अयुतमात्रेण—दशसहस्र-
सङ्ख्यामात्रेण, सङ्गति शेषः, तुरङ्गमाणाम्—अश्वानां, दशसहस्राश्चारीहसैन्यसमेतो
भण्डिरित्यर्थः । अनुयातु—अनुसरतु, शक्तिमतां परिवृद्धानां सेनायाः परिच्छदस्वरूप-
तयैष नियोगः, न साहाय्यायेति निगृहाशयः ।

(१३४) इवि—इत्यम्, अभिधाय—आख्याय, चकारीऽत विनियोगे, परव
स्वस्वत्वत्वात् इति सङ्क्षेपः । प्रयाणपटहं—युद्धार्थं यात्रामूचकं वाद्यविशेषम् ।

(१३५) तं—राज्यवर्द्धनं, तथा—पूर्वोक्तप्रकारं, सराजकहिरदादिसङ्घ-
समेतस्य हर्षस्य तवैवावस्थानमित्यर्थः, समादिशन्तम्—आज्ञापयन्तम् । जामीति ।—
जामिः,—स्वसा, भगिनीत्यर्थः, (“जामिः स्वसृ-कुलस्त्रियोः” इत्यमरः) जामाता—
तत्पतिः, [जायां सति इति विग्रहे, “नमृनेष्टु—” (उ० २ पा० ८६ सू०) इत्यादिना
टच्] अतिप्रिय इत्यर्थः, तव कन्यकापतिसम्बन्धाभावात् तयोः ; यदा,—जामिः,—
भगिनी, तस्याः जामाता—धवः, पतिरित्यर्थः, भगिनीपतिरिति यावत्, (“जामाता
दुहितुः पत्न्यौ सूर्यावर्त्तं धवे पुमान्” इति मेदिनी) तस्य वृत्तान्तस्य—कारावासीपरमरूप-
वात्तायाः, विज्ञानेन—अवगत्या, यः प्रकोपः,—प्रबलक्रोधः, तस्य आधानेन—
आवर्गेन, दूयमानं—सन्तप्यमानं तस्मिन् । मनसि—चित्ते, चित्तस्य तादृशावस्थाया-
मित्यर्थः ।

(१३६) निवर्त्तनादेशेन—निवर्त्तनम्—अनुगमननिवृत्तिः, तस्य आदेशेन—
आज्ञया, दूरीति ।—दूरम्—अत्यन्तं यथा तथा, प्ररुढा—जाता, प्रणयपीडा—

दोषं पश्यति आर्थो मम अनुगमनेन ? (१३७) यदि बाल इति,—नितरां तर्हि न त्याज्योऽस्मि । (१३८) रक्षणीय इति,—भवद्भुजपञ्जरं रक्षास्थानम् । (१३९) अशक्त इति,—कथं परीक्षितोऽस्मि ? संवर्द्धनीय इति,—वियोगः तनूकरोति । (१४०) अक्षेशसह इति,—स्त्रीपक्षे निक्षिप्तोऽस्मि । सुखम् अनुभवतु इति,—त्वया एव सह तत् प्रयाति । महान् अध्वनः

प्रायनाभङ्गः, अभिमानजदुःखमित्यर्थः यस्य तथाभूतः, सोदरैकशरणस्य आत्मनः सादृशशोकासंतादशायां भातुमथाविधौ दासीन्वमृचकादेशयवणात् कृतात्यधिकाभिमान इव इत्यर्थः ।

(१३७) यदि बालः,—शिशुः, इति—इति धिया इत्यर्थः, अनुगमने निवर्त्तयति आर्थ इति शेषः, तर्हि—तदा, मम बालत्वे मति इति भावः, नितराम्—अतिशयेन, कथमपीति भावः, न त्याज्योऽस्मि—हातव्योऽस्मि, भवता इति शेषः, बालकं मां परित्यज्य पितृस्थानीयेन भवता कुत्रापि न गन्तव्यमिति भावः, सहैव नेतव्योऽहम् इति फलितम् ।

(१३८) रक्षणीयः,—पालनीयः, इति—इति धिया, चेदिति शेषः, तदपि न वक्तव्यमिति भावः, यतः भवदिति ।—भवतः,—तव, भुजपञ्जरं—बाहुपिञ्जरं, पञ्जरमध्ये अवस्थितस्य विपक्षेणभावादिति भावः, रक्षास्थानं—शरणःस्पदं, भवद्भुजपञ्जरे निर्भयं स्थितिरिव मम औचित्यमिति भावः, त्वयि गते कीं मां रक्षिष्यति ? अतः त्वया सहैव मे गन्तव्यमिति निष्कर्षः ।

(१३९) अशक्तः,—अक्षमः, इति धियेति चेत् ? तवीक्षरं,—क—कुत्र, विषये इति शेषः, परीक्षितोऽस्मि—समर्थो वा असमर्थो वा इति निरूपितोऽस्मि, भवतेति शेषः, न कुत्रापि विषये अशक्तोऽहमिति परीक्षितवान् आर्थ इति भावः । संवर्द्धनीयः,—पोषणीयः, देहस्य पुष्टिः सम्पादनौघा इत्यर्थः, इति, धियेति चेत्, वियोगः,—भवद्विच्छेद इत्यर्थः, तनूकरोति—कृशीकरोति, निरुत्साहं करोति वा, सामिति शेषः, त्वद्वियोगात् जीवणसंशये कुतो वर्द्धनमिति भावः ।

(१४०) अक्षेशसहः,—न केशं सीदुं शक्यः, इति—धियेति चेत् ? तवीक्षरं,—स्त्रीपक्षे—नारीस्थाने, निक्षिप्तोऽस्मि—पातितोऽस्मि, केशासहतया नारीरूपत्वेनाहं क्षमता परिगणितोऽस्मीति भावः । सुखम्—आनन्दम्, अनुभवतु—भुङ्क्तुम्, इति

क्लेश इति,—विरहोऽविषह्यतरः । (१४१) कलत्रं रक्षतु
इति,—श्रीस्ते निस्त्रिंशेऽधिवसति । पृष्ठतः तिष्ठतु इति,—
तिष्ठति एव प्रतापः । (१४२) राजकम् अनधिष्ठितमिति,—
तत् सुवङ्गम् आर्यगुणैः । न बाह्यः सहायो महत इति,—
व्यतिरिक्तमिव मां गणयति । प्रलघुपरिकरः प्रयामि इति,—

धियेति चेत् ? तवोत्तरं,—तत्—सुखं, त्वयि गते नाहं सुखेन स्थास्यामि,
मद्गुःखजननायैव तव गमनप्रवृत्तिरिति भावः । अश्वनः,—पशुः । विरहः,—तव
विच्छेदः, अविषह्यतरः—अतिशयेन मोदुमशक्य इत्यर्थः, त्वद्वियोगकेशात् अश्व-
पथ्येऽनक्लेशः अतीव सुवह इति भावः ।

(१४१) कलत्रं—स्त्रियं, स्त्रीलीकमिच्छार्थः । श्रीः,—लक्ष्मीः, स्त्रीति भावः,
निस्त्रिंशे—असौ, [अधिपूर्वकात् वसतेरधिकरणस्य कर्मत्वानुशासनात् “निस्त्रिंशे”
इत्यस्य कर्मत्वापत्तिः, अत्र तदकरणान् व्याकरणलक्षणहीनत्वेन व्युत्-
पन्कारत्वरूपः दीर्घः विज्ञेयः] अधिवसति—तिष्ठति, तव खड्गवर्त्तनैव तत् सुरक्षितं
भवति, न तव मम किमपि उपयोगित्वं सामर्थ्यं वा इति भावः । पृष्ठतः,—पृष्ठशत-
निवारणायेति भावः । प्रतापः,—कोषदण्डजं तेजः, अरातिपरिभाविशक्त्युत्कर्षो वा,
लवेति शेषः, येन पृष्ठशतवः दूरात् निरस्यन्ते इति भावः, तवापि न मे काऽपि
आवश्यकता इति फलितम् ।

(१४२) राजकं—राजन्यवर्गः, अनधिष्ठितम्—अनाश्रितम्, अनायकमिति
छावत्, त्वया मदनुगामिना इति शेषः, अन्यसाश्रयिष्यतीति भावः, इति विचार्यते
चेत् ? तवोत्तरं,—तत्—राजकम्, आर्यगुणैः,—आर्यस्य—भवत इत्यर्थः, गुणाः,
—श्रीश्रेयदाक्षिण्यादयः तैः, सुवङ्गं—सुसंयतम्, अतिशयेन अधीनीकृतमिति यावत्,
हृद्दानुरागरूपः भुध्रप्रतापशङ्खलासयतानां परिस्त्रलनाशङ्काऽपि न वर्त्तते इत्याशयः ।
महतः,—सहानुभावस्य, बाह्यः,—वह्निः स्थितः, स्वेतर इत्यर्थः, सहायः,—सह-
कारोत्यर्थः, न, उपयुज्यते इति शेषः, स्वेनैव सर्वार्थसाधनादिति भावः, इति—
इत्यवष्टम्बते चेत् ? तवोत्तरं—व्यतिरिक्तमिव—भिन्नमिव, अनास्मीयमिवेत्यर्थः,
मां गणयति—विचारयति, आर्य इति शेषः, नाहम् आर्याङ्गिन्, तवैवांशभूत इति
भावः । प्रलघुपरिकरः,—स्वल्पपरिच्छेदः, अल्पपरिजन इति यावत्, आङ्गिरा-
त्पक्षिणे गमनविलम्बादिति भावः, प्रयामि—गच्छामि, इत्यादिशेषः ॥

पादरजसि कोऽतिभारः ? (१४३) द्वयोः गमनम् असा-
म्यतमिति,—माम् अनुगृहाण गमनाज्ञया । कातरो भ्राष्ट-
स्नेह इति,—सदृशो दोषः । (१४४) का इयम् आत्मभरिता
भुजस्य ते, यत् एकाकी क्षीरोदफेनपटलपाण्डुरम् अमृत-
मिव यशः पिपासति ? (१४५) अवञ्चितपूर्वोऽस्मि प्रसादेषु ।

ततोत्तरं,—पादरजसि—चरणधूलौ, तस्मदृशं मयि इति भावः, अतिभारः,—
गरुवबोध इति यावत्, पादसंसक्तं रजः यथा नातिभारभूतं भवति, तद्वत् अहमपि
ज्ञातव्यः त्वयेति भावः ।

(१४३) द्वयोः,—उभयोः, आवीरिति भावः । असाम्यतम्—अयुक्तं,
नगरस्य रक्षितभावादिति भावः । अनुगृहाण—अनुकम्पस्व, मामेव गमनाय
अनुमन्यस्व, त्वमिहैव तिष्ठ इति समुदितवाक्यार्थः । उत्तरमिदम् आत्मन एव
प्राथमिकाभिप्रायनार्थरूपमित्यवधातव्यम् । एतेन सिंहासनादिरक्षा भवत्यतापेन
सुसाध्या, तेन हि विपक्षनिग्रहः समैवानायाससाध्यः इति व्यज्यते । कातरः,—भीतः,
विपदाशङ्कया आकुल इत्यर्थः, विपक्षकुले रणक्षेत्रे त्वां नेतुं विभ्रमि इति चेत् इति
भावः, सदृशः,—तुल्यसम्बन्धवतः सोदरहृदयस्य इत्यर्थः, भावाभावयोः उभयत्र
समानमुखदुःखदायकत्वात् इति भावः ; यथा,—सदृशः,—तुल्यः, दोषः,—दूषणम्,
अनिष्टशङ्का इत्यर्थः, मयि भातरि स्नेहात् तव यादृशी दोषाशङ्का, त्वयि भातव्यमपि
सदृजभक्तिभावात् ममापि तादृशी एव अनिष्टाशङ्का इति भावः ।

(१४४) [“का इयम्” इत्यत्र “का चेयम्” इति पाठान्तरम्] । आत्मभरिता
—स्वार्थकपरतेति भावः । [“फलेयद्विरात्मभरिय” (२।३।२६ पा०) इत्यात्मनो
मुमागमः भुज इन् निपात्यते] क्षीरोदिति । —क्षीरोदस्य - क्षीरसागरस्य, फेनपटल—
फेनराशिः, तद्वत् पाण्डुरं—शुभं, यशः—कीर्तिः, श्रवणाश्रजितमिति भावः,
एकाकी—एक एव, पिपासति ?—पातुमिच्छति ? अनुजीविजनं वञ्चित्व
एकाकी एवाहं तादृशयशःपीयूषं पास्यामि इति पिपासुता तव भुजस्य अतीव
स्वार्थपरता, इत्यस्त्री ! ईदृशी स्वार्थपरता तु नीचिता इति भावः ।

(१४५) भवत्वेकाकिन एव पिपासुता, तव की दोषः ? इत्यत्राह,
अवञ्चितेति । —प्रसादेषु—अनुग्रहेषु, अवञ्चितपूर्वः,—अप्रतारितपूर्वः, प्राक् त्वया
कदाऽपि न प्रतारित इत्यर्थः, इतः पूर्वं सदैव तव प्रसादमुपभुज्य कृतार्थः, भवम्,
इदानीमपि तदधिकारात् मा वञ्चित इति भावः ।

तत् प्रसीदतु आर्यः, नयतु मामपि” इत्यभिधाय क्षितितल-
विनिहितमौलिः पादयोः अपतत् ।

(१४६) तम् उत्याप्य पुनः अग्रजो जगाद,—“तात !
किमेवम् अतिमहारभपरिग्रहत्वेन गरिमाणम् आरोप्यते बलात्
अतिलघीयानपि अहितः ? (१४७) हरिणार्थम् अतिक्लेषणः
सिंहसम्भारः । दृष्टानाम् उपरि कति कवचयन्ति आशुश-
क्षण्यः ? अपि च तव (१४८) अष्टादशद्वीपाष्टमङ्गलक-
मालिनी मेदिनी अस्ति एव विक्रमस्य विषयः । न हि कुल-

(१४६) त—हर्षम्, उत्याप्य—उत्तोल्य । अग्रजः—ज्येष्ठः, राज्यवङ्गेन
इत्यर्थः । तात !—वत्स ! अतीति ।—अतिमहान्—भूयान् इत्यर्थः, भारम्,—
उद्योगः, तस्य परिग्रहणम्—आययणं तेन, अतिलघीयानपि—अतिचुद्रीऽपि,
अहितः,—शत्रुः, बलात्—बलमाश्रित्य, निरर्थकमिति भावः, गरिमाणं—गौरवम्,
आरोप्यते—नीयते, त्वयेति शेषः, महारम्भेण लघुसत्त्वे सट्टप्रतिभटता समा-
रोपिता भवेत् इति निगूढाशयः ।

(१४७) हरिणार्थम्—सगवधार्थमित्यर्थः, सिंहसम्भारः,—सिंहस्य—स्येन्द्रस्य,
सम्भारः,—विशिष्टप्रयास इत्यर्थः, अतिक्लेषणः,—अतिलज्जाकरः, क्षुद्रहरिणवधार्थं
सिंहस्य सायासक्रमवत्तः यथा लज्जाजनकः निष्प्रयोजनश्च, तथा अतिलघुमालव-
विनाशाय उभयोरेव गमनमतीव लज्जाकरं निष्प्रयोजनञ्चेति निष्कर्षः । कति—किय-
न्तानाः, [“किमः—” (५।२।४१ पा०) इत्यादिना सङ्ख्यापरिमाणार्थं उतिप्रत्ययः]
आशुशक्षण्यः,—अग्रजः, (“अग्निर्वैश्वानरो वज्रिः... । ...शिखावानाशुशक्षणिः ॥”
इत्यमर) कवचयन्ति—सद्रज्जलि, दृष्टादृष्टार्थं कवचावतशरीराः सन्तः सज्जिता
भवन्तीत्यर्थः, स्फुलिङ्गमावसंयोगेनैव दृष्टानि अवलीलया अनलेन भस्मावशेषाणि क्रियन्ते,
अतः दृष्टवत्तुमालवविनाशाय विपुलायोजनं दीप्ततेजससे गमनञ्च निरर्थकमेवेति भावः ।

(१४८) अष्टादशेति ।—अष्टादशद्वीपान्येव : अष्टमङ्गलकानि—कङ्कणानि,
क्षीणां माङ्गल्यालङ्कारः कङ्कणम् इति भावः, तेषां माला—श्रेणिः विद्यतेऽस्याः
तथाभूता, वद्वा,—अष्टादशद्वीपानि, “लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मण्यौ गौर्दुता-
शनः । हिरण्यं सपिरादित्य आपो राजा तथाऽष्टमः ॥” इत्युक्तानि अष्टमङ्गलका ने च,
तेषां माला विद्यते अस्याः तादृशी । विषयः,—स्थानम्, अष्टादशद्वीपऽष्टमङ्गल-

शैलनिवहवाहिनो वायवः सन्नहन्ति अतितरले तूलराशौ ।
 (१४८) न सुमेरुवप्रणयप्रगल्भा वा दिक्करिणः परि-
 णमन्ति अणीयसि वल्मीके । (१५०) ग्रहीथसि सकलपृथ्वी-
 पतिप्रलयोत्पातमहाधूमकेतुं मात्स्याता इव चारुचामीकर-
 पत्रलताऽलङ्काराङ्कायं कार्मुकं ककुभां विजये । मम तु

समन्विता मेदिन्यपि त्वया जितुं समर्था, अतः अतितुच्छमालवजये तव प्रयाणं स्वय-
 मकेशं सागरं तर्तुं समर्थस्य गोप्यदीप्तरणाय तरणीमङ्गुल इव प्रतिभाति इति भावः ।
 कुतति ।—कुलशैलानां—महेन्द्रादीनां प्रागुक्तानां समानां कुलपञ्चतानां, निवहान्—
 समूहान्, सप्त इति यावत्, वहन्ति—प्रापयन्ति, स्थानात् स्थानान्तरं नेतुं प्रभवन्तीत्यर्थः
 ये तथाभूताः । अतितरले—अतिचपले, अतिलघो इत्यर्थः । सन्नहन्ति—कवचयन्ति, कवचेन
 स्वदेहं सम्बध्नीयत्यर्थः, पराक्रम प्रदर्शयन्तीति भावः, तूलराशिवत् निसारमालवान्मूलनाथ
 कुलाचलवद्दृढसत्त्ववृषकोन्मूलनसमर्थस्य तव गमनं नियुयोजनमेव इति निष्कर्षः ।

(१४८) सुमेरुति ।—सुमेरीः,—काञ्चनाद्रेः, वप्रेषु—तटेषु, (“वप्रलाते
 पुमानस्त्रौ रेणौ चैवं चये तटे” इति मेदिनी) यः प्रणयः,—समासक्तिः, तव वप्र-
 क्रोड़ायामिति भावः, तेन प्रगल्भाः,—घृष्टाः, दलंलिता इति भावः, दिक्करिणः,—
 दिग्गजाः, अणीयसि—अतिक्षुद्रे, वल्मीके—“ऊर्थीर्दिपि” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धं वल्मी-
 काख्यकौटनिर्मिते अतितुच्छं सृष्टिगुह्ये इत्यर्थः, न परिणमन्ति—न तित्यग्भावेन दन्तप्रहार-
 कारिणी भवन्तीत्यर्थः, (“तित्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतो मतः” इति कीपात्) तव
 न वप्रक्रोड़ामाचरन्तीति भावः, सुमेरुतटभञ्जनसमर्थस्य दिग्गजस्य वल्मीकस्तृपाङ्गूलन-
 प्रयास इव अवलोलया महाशूरराजन्यसङ्घविनाशनसमर्थस्य ते प्रलवमालवविनाशाय
 गमनेच्छा न साधैयसी इति निष्कर्षः ।

(१५०) मात्स्याता इव—युवनाश्वतनयप्रवीरचक्रवर्त्तिवृषविशेष इव, सकलेति ।
 —सकलानां—सर्वेषां, पृथ्वीपतीनां—भूपालानां, प्रलये—संहारे, यः उत्पातः,—
 उत्पद्रवव्यञ्जक इति यावत्, महान्—दारुण इत्यर्थः, धूमकेतुः,—उपग्रहविशेषः
 तं, तन्निभमिति भावः, चार्विति ।—चारुभिः,—मनोज्ञैः, चामीकरपत्रलता-
 ऽलङ्कारैः,—सौवर्णपत्रभङ्गिरचिनमूषाभिः, अङ्कः,—चित्रं यस्य तादृशः, कायः,—
 अवयवो यस्य तथाभूतं, कार्मुकं—घनुः, ककुभां—दिशां, विजये—विजयायेम्
 इत्यर्थः, ग्रहीथसि इत्यन्वयः, दिग्विजयायैव तव प्रयाणमुचितं, न तु क्षुद्रशु-
 विजयायेति भावः । किद्यदनन्तरमेव विजयलक्ष्मीषधूकरयङ्गप्रयाणं भवतैव सम्पादः

(१५१) दुर्निवारायाम् अस्यां विपक्षक्षपणक्षुधि क्षुभितायां क्षम्यताम् अयम् एकाकिनः कोपकवल एकः । तिष्ठतु भवान् इत्यभिधाय च तस्मिन् एव वासरे तिर्जगाम अभ्यमितम् ।

अथ (१५२) तथा गते भ्रातरि, उपरते च पितरि, प्रोषितजीविते च भगिनीपतौ, मृतायाश्च मातरि, संयतायाश्च स्वसरि, स्वयूथभ्रष्ट इव वन्यः करी देवो हर्षः कथङ्कथमपि एकाकी कालं तम् अनैषीत् । (१५३) अतिक्रान्तेषु बहुषु वासरेषु कदाचित् तयैव भ्रातृगमनदुःखासिकया दत्तप्रजागरः

नीयम् इति राज्यवर्द्धनवाक्याशयः । सन्दर्भस्मिन् हरिणावयथ सिंहसम्भारादीनाम् अप्रसूतानां समुपन्यस्तानां प्रसूते गमननिषेधरूपेण एव कार्यं पश्यवसानात् निमित्तकार्य-
व्यञ्जकमलृतिनिचयाऽप्रसूतप्रशमाऽलङ्कृतः सास्यातिवैल्युपमया सङ्कीर्णैत्यवगम्यम् ।

(१५१) दुर्निवारायां—कथमपि निवारयितुमशक्यायां, क्षुभितायाम्—उद्धृतायां, विपक्षक्षपणक्षुधि—शत्रुविवेचनरूपाया क्षुधायाम्, एकाकिनः,—अद्वितीयस्य, सम इति शेषः, एकः,—एकमात्रः, कोपकवलः,—क्रोधघासः, क्षम्यता—सह्यताम्, एकमात्रः समैव कोपकवलविषयो मालवकुलपांसनो भवतु, न तव गमनमव्यावश्यकम् आकलयामि इति भावः । वासरे—दिवसे । अभ्यमितम्—अभिगन्तुं, शत्रुं प्रति इत्यर्थः । [“लक्षणनाभिप्रतो—” (१।१।१४ पा०) इत्यादिना समासः] ।

(१५२) तथा—युद्धार्थमिति यावत् । उपरते—मृते । भगिनोपतौ—गृहवर्त्मणि इत्यर्थः, [“भगिनोपतो” इत्यत्र “जामातरि” इति पाठेऽपि स एवायं व्यञ्जनावपादनीयः । दुहितृपत्यर्थे प्रयुक्तस्य जामातृशब्दस्य भगिनीपत्यर्थे प्रयोगस्य यद्यपि न समीचीनता, तथाऽपि असाधारणपारचायकतया लोकव्यवहारदर्शनात् तथाविधः प्रयोगः न दोषाय इति समाधानीयम् ; ज्येष्ठमातृ, पितृतुल्यत्वात् तथाविधः प्रयोगो वा इति] प्रोषितजीविते—गतसो इत्यर्थः । स्वसरि—भगिन्यां राज्यश्रीनाम्नां, संयतायां—कारारुद्धायाम् । स्वयूथभ्रष्टः,—निजसङ्घयुतः, वन्यः करीव—आरण्यगजः इव । अनैषीत्—अतिवाहयामास ।

(१५३) अतिक्रान्तेषु—अतीतेषु । तयैव—प्रागनुभूतयेवेत्यर्थः, भ्रातृगमन-
क्षणे यद्दुःखमनुभूतं, तेनैव दुःखिनेत्यर्थः, भ्रातृगमनदुःखासिकया—भ्रातुः,—
सीदरस्य, गमन—प्रयाणं, स्वपरित्यागेन इति भावः, तेन या दुःखासिका—

त्रिभागशेषायां त्रियामायां यामिकेन गीयमानाम् इमाम् आर्या
मुत्राव,—

हीनोपगीतगुणमपि समुपाज्जितरत्नराशिसारमपि ।

पोतं पवन इव विधिः पुरुषमकाण्डे निपातयति ॥ १ ॥

(१५४) ताच्च श्रुत्वा सुतराम् अनित्यताभावनया दूयमान-

पुःखावस्थानं तेन, दक्षेति ।—एतः,—जनितः इत्यर्थः, प्रजागरः,—दीर्घजागरणं
यस्य तथाभूतः, विभामिति ।—विभागः,—तृतीयः अंशः, चरमप्रहर इत्यर्थः,
शेषः,—अवशिष्टः शेषः तथाभूतायां, त्रियामायां—रात्रौ, “त्रियामां रजनौ प्राहः
त्यक्त्वाऽऽन्तर्गतुष्टयम्” इति समयनिर्णयकाराः ; यामिकेन—प्रहरिणा, प्रहरपालेन
इति यावत् । इमां—वक्ष्यमाणानित्यर्थः ।

यामिकेन यदृच्छया पठितं विधिर्विलसितवर्णनमाश्रित्य राजकुलस्य भावि अशुभं
सूचयन्नाह, हीपेति ।—विधिः,—दुर्देवमिति यावत्, पवनः,—प्रतिकूलवायुरिति
भावः, पोतमिव—नावमिव, अणवयानमिव इत्यर्थः, [“हसिसृगिण्—” (उ० ३ पा०
८६ सू०) इति पुनान्तिः पवने इत्यस्य वा तन्] हीपेयु—इयोरिव टिशोः अद्भिः परिवेष्टितेषु
स्थलेषु, (“हीपोऽस्त्रियामन्तरौप यदन्तर्वारिणस्तम्” इत्यमरानुशासनात्) जलमश्रय-
स्थलभागाद्यं कतया समन्तात् जलवेष्टितभूभागेषु इत्यर्थः, [“ऋक्पूर—” इत्यप्रत्यये
कृते, ततः “हान्तरूपसर्गोऽप ईत्” (६।३।८७ पा०) इति मूलेण अपस्य ईत्, तथा
हि, दौक्षिताः द्विगता आपो यस्मिन्निति हीपम्] तेषां सप्तसु अष्टादशसु वा इति
भावः, उपगीता,—कौर्मिताः, गुणाः,—शौथ्येदाक्षिण्यादयः, अभङ्गरत्न-मनोज्ञत्वा-
दयश्च यस्य तथाभूतमपि, समुपाज्जितरत्नराशिसारमपि—समुपाज्जितः,—अरार्ति-
जयेन लब्धः, वणिग्वाङ्मितात् स्ववक्षसि गृहीत इत्यर्थः, रत्नराशीनां—
मणिसमूहानां, साः,—उकृष्टांशः, उभयत्रापि समानं, येन तथाविधमपि, पुरुषं—
नरश्रेष्ठमिति यावत्, अकाण्डे—सहसा, निपातयति—दिनाशयति । एतेन राज्य-
वर्द्धनस्य मरणं सूचितम् । इह पोतेन सह पुरुषस्य साय्यबोधनात् उपमा, हीनोप-
गीतगुणादिरूपविशेषणस्य श्रुतत्वादर्थश्लेषसङ्कीर्णा, अकाण्डे इत्यादिशब्दशक्त्या राज्य-
वर्द्धनस्यावश्यं पतनम् आयु भविष्यति इत्यलङ्कारोत्थापितं बन्तु व्यङ्ग्यम् इति सङ्केपः ।
आर्या उच्यते ॥ ३ ॥

(१५४) ताम्—आर्याम् । सुतराम्—अतिशयेन, अनित्यताभावनया—

हृदयः प्रक्षीणभूयिष्ठायां क्षपायां क्षणमिव निद्राम् अलभत ;
स्वप्ने च अभ्रंलिहं लोहस्तम्भं भज्यमानम् अपश्यत् । (१५५)
उत्कम्पमानहृदयश्च पुनः प्रत्यबुध्यत, अचिन्तयच्च,—“किं नु
खलु माम् एवम् अमी सततम् अनुबध्नन्ति दुःस्वप्नाः ? स्फुरति
च दिवानिशम् अकल्याणाख्यानविचक्षणम् अर्दक्षिणम् अक्षि ।
(१५६) सुदारुणाश्च अक्षुद्रक्षितिपक्षयम् आचक्षाणाः क्षणमपि
न शाम्यन्ति पुनरुत्पाताः । प्रत्यहं (१५७) राहुः अविकल-

संसारीऽश्च अनित्यः, तेन हि अवस्थाः सर्वे नियतमेव जराव्याध्यादिभिः पीड्यन्ते,
कति च महापुरुषाः अकालं कालकवलितौ भवन्ति, नास्ति तेषामियत्ता, न
केचिदपि अवस्थिराः इत्यादि चिन्तया, दृश्यमानहृदयः,—सत्कम्पमानाचितः,
प्रक्षीणभूयिष्ठायां—प्रायेण क्षयं गतायामित्यर्थः, अत्यल्पमेवावशिष्टायामिति भावः,
क्षपायां—रात्रौ, क्षणमिव—अत्यल्पकालमिव, [व्याप्तार्थं द्वितीया] इवशब्दोऽवे
वाक्यालङ्कारे । अभ्रंलिहं,—गगनचुम्बिनम्, अत्युन्नतमित्यर्थः, मेघमार्गमेदितया गगन-
स्पृशमिति यःवत् । [“वह्नाभे लिहः” (३।२।३२ पा०) इति खश्वप्रत्ययः] भज्यमानं
—खण्डमानं, विधा क्रियमाणमित्यर्थः, केनापि इति शेषः । एतद्दि दुःस्वप्नप्रदर्शनं
भाव्यनिष्टसूचकमिति ज्ञेयम् ।

(१५५) उत्कम्पमानहृदयः,—वेपमानवत्ता इत्यर्थः । प्रत्यबुध्यत—अजागः ।
किं नु—वितर्कः । एवम्—अनेन प्रकारेण । अनुबध्नन्ति—अनुसरन्ति । दिवानिशम्—
अहोरात्रम्, अकल्याणमिति,—अकल्याणम्—अशुभम्, आख्यानं—कथनं, तत्र
विचक्षणं—निपुणम्, अशुभसूचकमित्यर्थः, अर्दक्षिणं—वामं, प्रतिकूलञ्च, अक्षि—चक्षुः,
स्फुरति च—स्पन्दते च ।

(१५६) पुनः,—पक्षान्तरे, अपि चेत्यर्थकं वा, सविशेषपर्यालोचनानुभूतत्वात्
पितृपरलोकवासात् प्राक् पथवेक्षणञ्च इति ज्ञातव्यं, सुदारुणाः,—अतिभयङ्कराः,
अक्षुद्रेति,—अक्षुद्रस्य—महतः, श्रेष्ठस्य इत्यर्थः, क्षितिपथ—राज्ञः, क्षयः,—नाशः
तम्, आचक्षाणाः,—कथयन्तः, सूचयन्त इत्यर्थः, उत्पाताः,—उत्पतन्ति—अशुभ-
सूचनार्थम् आविर्भवन्तीति तथोक्ताः, अशुभनिदानभूता भूकम्पौत्कापातादयः इत्यर्थः, न
शाम्यन्ति—न विरमन्ति ।

(१५७) राहुः,—सिंहिकासुतः, अविकलमिति ।—न विकलः,—विपर्ययः,

कायबन्ध इव कवन्धवति ब्रध्नविम्बे घटमानो विभाव्यते ।
 (१५८) तपःकरणकालकवलितानिव धूसरितसमग्रग्रहान्
 उद्गिरन्ति धूमोद्गारान् सप्तर्षयः । दिने दिने दारुणा
 दिशां दाहा दृश्यन्ते । (१५९) दिग्दाहभस्म-
 कणनिकर इव निपतति नभस्तलात् तारागणः ।

कायबन्धः,—शरीरसंयोगः यस्य तथाभूतः ; यदा,—न विकलः,—ईषद्विकलः,
 कायबन्धः,—शरीरसंस्थानं यस्य तथाविधः, सशिरःशरीरवान् इत्यर्थः, कवन्धे शिरोमात्रस्था-
 दर्शनात्, अपमूर्द्धदेहवतः सूर्यविम्बस्य शिरोमात्रस्य एव स्वस्य च परस्परयोगात् राहुरपि
 इदानीं लब्धकाय इव आभाति इति भावः, कवन्धवति—किंवाशिरःकायवर्धपि
 इत्यर्थः, ब्रध्नविम्बे—सूर्यमण्डले, (“सूर्यसूर्यायमादिग्रहादशात्मदिवाकराः । भास्करा-
 राहस्करब्रध्नप्रभाकरविभाकराः ॥” “विम्बोऽस्त्री मण्डलं विषु—” इति चामरः)
 घटमानः,—सङ्कुचमानः, विभाव्यते—लप्यते, आकालिकराहग्रह इव सूर्यविम्बः
 प्रतीयते इति तात्पर्यम् । सूर्यमण्डले कवन्धदर्शनस्य अतीव अग्रभूतकलं बोद्धव्यम् ।

(१५८) सप्तर्षयः,—सप्त च ते ऋषयः च इति तथोक्ताः, सरीच्यद्विज्ञःपुलस्त्य-
 पुलहकतुवशिष्टा इत्यर्थः, [“ऋषयः” (६।१।१२८ पा०) इति प्रकृतिभावविकल्पात्
 षवे गुणः] तपःकरणेति ।—तपसः,—ऊर्ध्वपादाधोमुखीभावेन स्थित्या धूमपानरूपस्य
 प्रतप्तस्य, करणकाले—अनुष्ठानसमये, कवलितानिव—यत्नानिव, धूसरितति ।—धूसरिताः,
 —पाण्डुभूताः, निष्प्रभाः इति यावत्, ये समयाः,—सर्वे ग्रहाः,—आकाशचारिणी
 ज्योतिःपदार्थाः तान्, धूमोद्गारान्—कवलितधूमनिवहान्, निष्प्रभतया धूममयान्
 इत्यर्थः, उद्गिरन्ति—उद्गमन्ति, सर्वा दिशो धूमाच्छन्नाः ज्योतिर्गणाय निष्प्रभा बभूवुरिति
 निष्कर्षः । दिने दिने—प्रतिदिनं, दिशां—ककुभां, दाहाः,—ज्वलनानि, दिक्समूहः
 अग्निव्याप्त इव दृश्यते इत्यर्थः, [“कर्तृकर्मणि कृति” (२।३।६५ पा०) इति
 कर्मणि षष्ठी इति ज्ञेयम्] ।

(१५९) दिगिति ।—दिशां—काष्ठानां, दाहं—ज्वलने, [षष्ठीसमासः,
 “कर्मणि च” (२।२।१४ पा०) इति षष्ठोसमासप्रतिषेधस्य आशङ्कान्न करणीया,
 कर्तृकर्मणोरुभयव षष्ठोप्रातिस्थले एव तद्विधेधात्, इह तु तदभावादिति विभाव्यम्],
 यदा,—दिशु दह्यते इति दाहः तस्मिन्, [“तत्पुरुषे—” (६।३।१४ पा०)
 इत्यादिना पालिकः सप्तमीलोपः] ये भस्मनां—भूतीनां, कणाः,—विन्दवः, तेषां
 निकर इव—समूह इव । नभस्तलात्—आकाशात् ।

(१६०) तारापातशुचेव निष्प्रभः शशी । (१६१) निशि
निशि इतस्ततः प्रज्वलिताभिः उल्काभिः उग्रं ग्रहयुद्ध-
मिव विद्यति विलोकयन्ति विलीलतारकाः ककुभः ।
(१६२) राज्यसञ्चारसूचकः सञ्चारयति इव क्ष्मां क्वापि
(१६३) वहद्वहलरजःपटलकलिलशर्कराशकलसूत्कारो
मारुतः । (१६४) न कुशलमिव पश्यामि लग्नस्य । अस्मिन्
अस्मदंशे करिण इव करीरं कोमलमपि कलयतः

(१६०) तारेति ।—ताराणां—नक्षत्राणां, पातेन—पतनेन, या शुक-
श्रीकः तथैव, निष्प्रभः,—निर्लेजाः, ताराणां स्वस्य स्वीरूपत्वेन तद्विधोगादिति भावः ।

(१६१) निशि निशि—प्रतिनिशं, प्रज्वलिताभिः,—ज्वलन्तीभिः,
उल्काभिः,—रेखाकाराभिः गगनात् पतन्तीभिः तेजःकणिकाभिः, उग्रं—दारुणं,
ग्रहयुद्धं—ग्रहयोः ग्रहाणां—रव्यादीनां वा, युद्धं—सङ्ग्रामं, विरुद्धसमागमसङ्घर्षरूप-
मिति भावः, विद्यति—आकाशे । विलीलतारकाः,—विलीलाः,—प्रस्वलन्त्यः,
चञ्चलाश्च, तारकाः,—नक्षत्राणि, अक्ष्णां कर्शीनिकाः च यासु यासां वा ताः,
ककुभः,—दिशः, काशित् स्त्रियश्च इति ध्वनिः । सञ्चारावलोकनात् कोमलाबलानां
चक्षुषो विलीलत्वं जायते ।

(१६२) राज्यसञ्चारसूचकः,—राज्यस्य सञ्चारः,—संसार इत्यर्थः, अन्यत्र
सङ्क्रमणमित्यर्था वा, तस्य सूचकः,—व्यञ्जकः । सञ्चारयतीव—सम्यक् चालयतीव ।
क्ष्मां—पृथ्वीम् ।

(१६३) वहद्वहदिति ।—वहता—प्रसरता, वहलेन—प्रभूतेन, रजसां—
धूलोनां, पटलेन—समूहेन, कलिलानि—गहनानि, व्याप्तानि इत्यर्थः, (“कलिलं
गहनं समे” इत्यमरः) शर्कराशकलानि—कर्पूरखण्डानि, (“शर्करा कर्पूरांशुः”
इत्यमरः) सुदृढः—प्रबलं यथा तथा, उत्क्रिंति—उत्क्षिपतीति तथाभूतः, मारुतः,
—भ्रूवावायुरिति यावत् ।

(१६४) लग्नस्य—राशीनामुदयस्य, (“राशीनामुदयो लग्नम्” इत्यमरः)
कुशलं—शुभं, विविधदर्शनमित्यदर्शनेन अशुभलयं समुदितमिति मन्ये इति
निर्दिष्टः । अस्मदंशे—अस्माकं कुले, वेणुस्त्वमे च, कोमलमपि—सदुलमपि,

कृतान्तस्य कः परिपत्न्यी ? सर्वथा (१६५) स्वस्ति भवतु
आर्याय” इति चिन्तयित्वा च अन्तर्भिन्नभ्रातृस्नेहकातरं
दवत् इव हृदयं कथङ्कथमपि संस्तभ्य उत्थाय यथाक्रियमाणं
क्रियाकलापम् अकरोत् ।

(१६६) आस्थानगतश्च सहसा एव प्रविशन्तम्, अनु-
प्रविशता विषमवदनेन लोकेन अनुगम्यमानम्, असह्य-
दुःखोष्णनिश्वासधूमरक्ततन्तुना इव मलिनेन पटेन प्रावृतवपुषं,

मुकुमारमपि च ; का कथा बज्रवतः इति अपिशब्दार्थः, करीरं—वंशाङ्गुरं, (“वंशाङ्गुरे
करीरोऽस्त्रो” इत्यमरः) वंशमन्तान्य वोजभूतमित्यर्थश्च, अत्र स्ववंशीयानां शत्रुत्वकष-
माविकर्तुम् अत्युक्तिरूपायां सम्भाषनायाम् अपिशब्दः प्रयुक्तः, प्रासङ्गिकताव्यर्थयोगात्,
तेन हि स्ववंशीयानामणीयमां निधनेऽपि नास्ति कृतान्तस्य करुणा इति सूचितम् ;
कलयतः,—भञ्जतः, नाशयतश्च, करिणः इव,—गजस्य इव, कृतान्तस्य—यमस्य, दैवस्य वा,
(“कृतान्तो यम-दैवयोः” इत्यमरः) परिपत्न्यी—प्रतिदन्वी, कः ?—न कोऽपि इत्यर्थः,
अनुकूलदैवम् अन्तरा अस्मदंशविनाशेविषयः कृतान्तात् कोऽस्मान् वायेत ? इति भावः ।

(१६५) स्वस्ति—सङ्कलम् । अन्तर्गति ।—अन्तर्भिन्नेन—अन्तः,—अभ्यन्तरे,
हृदये इत्यर्थः, भिन्नेन—सङ्कलेन, हृदयस्थेन इत्यर्थः ; यद्वा,—अन्तः भिन्नं—दलितं,
विदारितमित्यर्थः, अमङ्गनाशङ्कासम्भूतशोकेन करणेन इति भावः येन तादृशेन, अन्तर्भेदकेन
इत्यर्थः, (“भिन्नं स्याच्चिप दारिते । सङ्कलेऽन्यत्र फले च” इति मेदिनी) भ्रातृस्नेहेन—
स्नेहप्रमूढा, कातरं—व्याकुलम् । द्रवदिग्—गलदिव, चित्कोषणा इति भावः ;
कथङ्कथमपि—अतिक्लेशेण, संस्तभ्य—स्थिरीकृत्य, उत्थाय, शयनादिति शेषः, यथाक्रियमाणं
—नियमाचर्यमाणं, शौचसध्यादिकमिति यावत्, क्रियाकलापं—कार्यजातम् ।

(१६६) “आस्थानगतश्च” इत्यस्य “सहसा एव प्रविशन्तं.....कुन्तलं
जाम ब्रह्मदश्ववारं.....ददशं” इति उत्तरेण सम्बन्धः । आस्थानगतः,—सभागतः,
(“आस्थानी क्रीवमास्थानं सभासमिति संसदः” इत्यमरः) सहसा—असमये इति
यावत् । असह्येति ।—असह्येन—सौदमशक्येन, दुःखेन—सन्तापितेत्यर्थः, ये उष्ण-
निश्वासाः,—सन्तप्तनासावायवः, तेषां धूमेन रक्ताः,—प्रातराणाः, धूमाभा
इत्यर्थः, मलिनरागा इति भावः, तन्तवः,—सूत्राणि यस्य तेन, पटेन—वस्त्रेन,
प्रावृतवपुषम्—आच्छादितदेहम् । दुःखोष्णनिश्वासे धूमासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धः
कथयताद्वैतश्रयोक्तिः चतुर्वाङ्मयम् इति सूचकः ।

(१६७) जीवितधारणलज्जया इव अवनतमुखं, नासावंशस्य अग्रे
अथितदृष्टिं, (१६८) दुःखदूरप्ररुढलोन्मा मूकेनापि मुखेन
(१६९) स्वामिव्यसनम् अविच्छिन्नैः अश्रुविन्दुभिः विज्ञापयन्तं,
कुन्तलं नाम वृहदश्वारं राज्यवर्द्धनस्य प्रसादभूमिम् अभिजात-
तमं ददर्श । दृष्ट्वा च (१७०) जाताशङ्कः चक्षुषि सलिलेन,
मुखशशिनि श्वसितेन, हृदये हुताशेन, उत्सङ्गे भुवा, दारुणाप्रिय-
श्रवणसमये सममिव सर्व्वेषु अङ्गेषु अगृह्यत लोकपालः ।

(१६७) जीवितेति ।—जीवितस्य—प्राणानां, धारणं—रक्षणमित्यर्थः, तेन
वा लज्जा—त्रपा तया इव, प्रभोजीवितरक्षणासामर्थ्यात् तस्मिन् विशस्तेऽपि
स्वजीवनापरित्यागादिति वा भावः । नासावंशस्य अग्रे—नासिकायध्युपरिभागे,
अथितदृष्टिं—निबद्धचक्षुषं, महालज्जया किमप्यत्यदपश्यन्तमिति भावः ।

(१६८) दुःखेति ।—दुःखेन—क्लेशेन हेतुना, दूरम्—अत्यन्तं, प्ररुढानि—
जातानि, चौरकर्माकरणात् प्रवर्द्धितानि इति भावः, लोमानि—रश्मयुराजयः यस्मिन्
तेन, [“दुःखदूरप्ररुढलोन्मा” इत्यत्र “दुःखदूरप्ररुढरोन्मा” इति पाठेऽपि स एवार्थः,
रवणस्यासक्तदाहत्या वृत्त्युप्राप्तोऽलङ्कारः] मूकेनापि—वाग्व्यापाररहितेनापि, किमपि
अकथयन्तमपीति भावः ।

(१६९) स्वामिव्यसनं—स्वामिनः,—प्रभोः, राज्यवर्द्धनस्येति यावत्, व्यसनं—
विपत्तिं, विनाशम् इत्यर्थः, (“व्यसनं विपदि भङ्गे……” इत्यमरः) । अविच्छिन्नैः,—
अविरलप्रवृत्तैः, धारावाहिभिरित्यर्थः । वृहदश्वारं—महात्मश्वारोहिसैनिकमित्यर्थः,
भूतपूर्व्वप्रकृष्टरणकौशलप्रदर्शनजनितपरितोषप्राप्तीच्चाधिकारमित्याशयः । प्रसादभूमिं—
रूपापावम् । अभिजाततमं—महाकुलसम्भूतम् ।

(१७०) जाताशङ्कः,—भीतः । सलिलेन—जलाधिपतिना वरुणेन इत्यर्थः,
सलिलस्य जडतया कस्यचिद्बुद्धशक्त्यसम्भवात्, शब्दशक्त्या स्वाधीश्वरदिव्यपुरुषप्रत्या-
यनादिह लक्षणा वृत्तिः अङ्गीकृता इति सङ्क्षेपः, अविच्छिन्नधाराभिरभीष्टं करोद्
इति तात्पर्य्यम् । श्वसितेन—निश्वासावायुना । हुताशेन—अग्निना । उत्सङ्गे—क्रोडे,
देहे इति भावः, भुवा—पृथिव्या । दारुणति ।—दारुणस्य—भीषणस्य, कठोरस्येत्यर्थः,
अप्रियस्य—अशुभवार्त्तायाः, श्रवणसमये—श्रवणकाले, सममिव—युगपदिव । लोकपालः,
—राजा, इष्टं इत्यर्थः । [“लोकपालः” इत्यत्र “लोकपालैः” इति

(१७१) तस्माच्च हेलानिर्जितमालवानौकमपि गौड़ाधिपेन
मिथ्योपचारोपचितविश्वासं मुक्तशस्त्रम् एकाकिनं विश्रब्धं
स्वभवन एव स्मातरं व्यापादितम् अश्रीषीत् ।

श्रुत्वा च महातेजस्वी (१७२) प्रचण्डकोपपावकप्रसर-
परिचीयमानशोकावेगः सहसैव प्रजज्वाल । (१७३) ततश्च
अमर्षविधुतशिरोविशीर्यमाणशिखामणिशकलाङ्गारितम् इव

पाठि,—लोकपालैः,—परुषादिभिः, अगृह्यत, हर्ष इति शेषः] तादृगदरुणा-
प्रियश्रवणसमये युगपदेव चक्षुः बाष्पाकुलं, मुखं दीर्घनिश्वासवाहि, हृदयं शोकाग्नि-
मन्तप्तम्, उत्सङ्गदंशः भूतलपतित आसौदित भावः ।

(१७१) तस्मात्—कुन्तलाभिधानात् अश्ववारात्, हेलेति ।—हेलया—अव-
ज्या, निर्जितं—पराभूतं, मालवानौकं—मालवसैन्यं येन तथाभूतम् । गौड़ाधिपेन
—गौडराजेन, तस्मामयिकेन शशाङ्कनाम्ना केनचित् आवङ्गभुवनेशान्तवसुधराऽधिपतिना
इत्यर्थः, “वङ्गदेशं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे ! । गौडदेशः समाख्यातः.....॥” इत्यादि
अभिधानकारीदृततन्त्रोक्तप्रमाणात् इत्याशयः । मिथ्यात ।—मिथ्या—अलौकिकं, कपट
इत्यर्थः, उपचारः,—प्रलीभनं, तेन उपचितः,—जनितः, वर्द्धितः इति यावत्,
विश्वासः,—प्रत्ययः यस्य तथोक्तम्, अत एव मुक्तशस्त्रं—त्यक्तायुधं, निरस्त्रमित्यर्थः ।
विश्रब्धं—विश्रस्तम् । व्यापादितं—निहतम् ।

(१७२) प्रचण्डेति ।—प्रचण्डस्य—अत्युग्रस्य, कोपपावकस्य—क्रोधाग्नेः, प्रसरणे
—आविर्भावेण, परिचीयमानः,—सङ्क्रान्तमानः, प्रवृद्धमानः इत्यर्थः, शोकावेगः,—
अन्यप्रसरः यस्य तथोक्तः, श्रीकामर्षाभ्यां सममेव अभिभूयमान इत्यर्थः । प्रजज्वाल—
उद्दिदीपे । प्राग्वोद्दीप्तस्य प्रचण्डशोकानलस्य पुनः सजातीयेन कोपकृशानुना
अस्वत्वात् नरेन्द्रस्यार्काक्षिकप्रज्वलनातिशयप्रतिपादनेन पदार्थद्वेतुक्तं काव्यलिङ्गम् ।

(१७३) “ततश्च” इत्यस्य “परां भीषणतामयासीत्” इत्युत्तरेणान्वयः ।
अमर्षेति ।—अमर्षात्—क्रोधात्, विधुतात्—कम्पितात्, शिरसः,—मस्तकात्,
विशीर्यमाणं—स्वयमेव भग्गमानं, [“शिरोविशीर्यमाण—”इत्यत्र “शिरःशीर्य-
माण—” इति पाठेऽपि स एवार्थः] शिखामणिशकलं—चूडारत्नखण्डं, तेन अङ्गा-
रितः,—जाताङ्गारः तमिव, ज्वलदङ्गारमिव इति भावः । [“अङ्गारितम्” इत्यत्र
“अङ्गारकितम्” इति पाठेऽपि स एवार्थः] । अतोत्साहस्यायिभावकः वीररसः
क्षोभस्यायिना सानुकूलिन दोष्टेण अङ्गभूतेन किञ्चिदुद्योगात् वर्णनातीतचमत्कृतिः

(१७४) रोषाग्निम् उदमन्, अनवरतस्फुरितेन पिबन् इव सर्वतेजस्विनाम् आयूंषि रोषनिर्भुग्नेन दशनच्छदेन, (१७५) लोहितायमानलोचनालोकविक्षेपैः दिग्दाहान् इव दर्शयन्, रोषानलेन अपि (१७६) असह्यसहजशौर्य्योऽपि दहनदह्यमानेन इव वितन्यमानस्वेदसलिलश्रीकरासारदुर्दिनः, (१७७) स्वावयवैः अपि अट्टष्टपूर्वप्रकोपभीतैः इव कम्पमानैः उपेतः, हर इव (१७८) कृतभैरवाकारः, हरिरिव प्रकटितनरसिंहरूपः.

द्योतक इति ज्ञेयम्, अन्यथा उत्तमप्रकृतिकधीरोदात्ते कोऽपि विरोधारोपः स्यात् इत्यवधातव्यम् ।

(१७४) रीषाग्निं—क्रीधानलम्, उदमन्—उद्गिरन् । अनवरतस्फुरितेन—अविरतस्यन्दितेन, रोषनिर्भुग्नेन—क्रोधदष्टेन इत्यर्थः, क्रोधवक्रोक्तेन वा, दशनच्छदेन—ओष्ठेन, सर्वतेजस्विनां—सकलप्रतापवतां, प्रतिपन्नवीरसमूहानामित्यर्थः, आयूंषि—जीवितकालाम् ।

(१७५) लोहितायमानेति ।—लोहितायमानयोः,—रक्ततामापद्यमानयोः, लोचनयोः,—नयनयोः, आलोकविक्षेपैः,—प्रभाविसरणैः । दर्शयन्—प्रकटयन् ।

(१७६) असह्येति ।—असह्यस्य—सीदुमशक्यस्य, सहजस्य—स्वाभाविकस्य, शौर्य्यस्य—वीर्य्यस्य, उष्मा—सन्तापः, गर्भं इत्यर्थः, स एव दहनः,—अग्निः, तेन दह्यमानः,—प्रज्वल्यमानः तेन इव, वितन्यमानेति ।—वितन्यमानः,—विस्तीर्य्यमाणः, स्वेदसलिलानां—घर्मजलानां, श्रीकरासारः,—विन्दुधारासम्पात एव, दुर्दिनं—वर्षणं घस्मिन् तथाभूतः, स्वयं क्रीधानलोऽपि तस्य वीर्य्यवह्निना दह्यमानः स्वदाहज्वालाशमनार्थं तस्मात् स्वेदसलिलं निःसार्य्य तेन आत्मानं सिञ्चति इव इति भावः ; दृश्यते च लोके दह्यमानः जलेनात्मानम् अभिवर्षति इति, स्वेदाप्रतकलेवरो जात इति निष्कर्षः ।

(१७७) स्वावयवैः,—निजाङ्गैः, अट्टष्टेति ।—अट्टष्टपूर्वात्—पूर्वमदृष्टात्, कदापि क्रीधाकरणादिति भावः, प्रकोपात्—प्रबलरोषात्, भीताः,—शङ्किताः तैः इव, उपेतः,—युक्तः, क्रोधकम्पितकलेवर इत्यर्थः ।

(१७८) कृतेति ।—कृतः,—जनित इत्यर्थः, भैरवः,—भीषणः, आकारः,—मूर्तिः ; अन्धः,—कृतः,—धृतः, भैरवस्य—स्वमूर्तिभेदस्य, आकारः येन तथाभूतः । प्रकटितेति ।—प्रकटितं—प्रकाशितं, नरसिंहस्य—नरः सिंह इव इत्युपमितसमासान्

(१७८) सूर्यकान्तशैल इव अपरतेजःप्रसरदर्शनप्रज्वलितः,
 (१८०) क्षयदिवस इव उदितद्वादशदिनकरदुर्निरीक्ष्यमूर्तिः,
 महोत्पातमारुत इव सकलभूभृत्कम्पकारी, विम्व्य इव
 (१८१) विवर्द्धमानविग्रहोत्सेधः, महाऽऽशीविष इव दुर्नरेन्द्राभि-
 भवरोषितः, (१८२) पारिचित इव सर्वभोगिदहनोद्यतः,

प्रशस्तो नरः नरसिंहः तस्य, (तथा चामरः,—“स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जरा ।
 सिंहशार्दूलनागाद्याः पंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥” इति) यद्वा —वपुषि नरः मुखे च सिंह
 इव तस्य, वृसिंहाकारमूर्त्तिर्मेदस्य च, [नीललाहितवत् समासः] रूपम्—आकारः
 येन तथोक्तः ।

(१७८) सूर्यकान्तशैल इव—सूर्यकान्तमणिमयपर्वत इव, अपरिति ।—
 अपरस्य—विपक्षस्य, सूर्यस्य च इति भावः, तेजसां—प्रतापानां, प्रभाषाञ्च, प्रसरस्य
 —विकासस्य, दर्शनेन—अवलोकनेन, प्रज्वलितः,—प्रदीप्तः, सूर्यकान्तमणिः सूर्य-
 किरणसम्पर्कात् प्रज्वलति इति प्रसिद्धिः ।

(१८०) क्षयदिवस इव—कल्पालदिनमिव, (“क्षयः कल्पाल इत्यपि” इत्यमरः) ।
 उदितेति । - उदितानाम्—उदयं गतवतां, द्वादशानां—द्वादशसङ्ख्याकानां, दिनकराणां
 —सूर्याणामिव, दुर्निरीक्ष्या—निरीक्षितुमशक्या, लोकेरिति भावः, मूर्तिः,—आकारः
 यस्य तथाभूतः । महोत्पातमारुत इव—प्रचण्डभूभृत्कावात इव, सकलति ।—
 सकलानां—सर्वेषां, भूभृतां—राज्ञां, पर्वतानाञ्च, कम्पकारी—वपनहन्तः, भयात्
 सञ्चलनाच्चेति भावः ।

(१८१) विवर्द्धमानेति ।—विवर्द्धमानः,—विशेषेण वृद्धिं गच्छन्, क्रीधेन उत्तमनेन
 च इति भावः, विग्रहस्य—सङ्ग्रामस्य, देहस्य च, उत्सेधः,—उदर्योग इति भावः,
 उच्छायश्च यस्य तथाभूतः । महाऽऽशीविष इव—महान् भुजङ्ग इव, दुर्नरेन्द्रेति ।—
 दुर्नरेन्द्रस्य—दुर्विनीतस्य राज्ञः, गौडाधिपतेः इत्यर्थः, अनभिज्ञस्य विषवेद्यस्य च,
 (“नरेन्द्रस्य महौपाले विषवैद्ये च पुंस्त्वयम्” इति मेदिनी) अभिभवेन—पराजयेन,
 आलम्बधरूपेण, गारुडादिभूतप्रयोगरूपेण च इति भावः, रोषितः,—कोपितः ।

(१८२) पारिचित इव—परिचितः अपत्यं पुमान् पारिचितः,—जनमेजयः
 स इव, [“तस्यापत्यम्” (४।१।८२ पा०) इत्यण्] सर्वेति ।—सर्वेषां—समस्तानां,
 भोगिनां—सुखभोगरतानां परिपन्थिराजानामित्यर्थः, सर्पाणाञ्च, (“भोगी भुजङ्गमे-
 ऽपि स्यात् यामपात्रे नृपे पुमान्” इति मेदिनी) दहने—भस्मीकरणे, शंखानलेन

(१८३) वृकोदर इव रिपुरुधिरपानतृषितः, सुरगज इव प्रति-
पक्षवारणप्रधावितः, (१८४) पूर्वागम इव पौरुषस्य, उन्माद
इव मदस्य, (१८५) आवेग इव अवलेपस्य, तारुण्यावतार
इव तेजसः, सर्वोद्योग इव दर्पस्य, (१८६) युगागम इव
यौवनोष्णः, राज्याभिषेक इव समररसस्य, नीराजनदिवस
इव असहिष्णुतायाः परां भीषणताम् अयासीत् ।

सर्पमेधयज्ञेन च इति भावः, उच्यतः,—प्रवृत्तः । पुरा पितरि परिचिति तत्कक्षे
नाग्निं ददते सति क्रुद्धो जनमेजयः सर्पकुलजिघांसया सर्पमेधयज्ञमन्वतिष्ठत्
इति वार्त्ता भारतीया अत्र अनुसंखेया ।

(१८३) वृकोदर इव—भीमसेन इव, रिपुपति ।—रिपोः,—शत्रोः, गौडा-
धिपस्य, द्रौपद्याः वेण्याः कर्षकस्य दुःशासनस्य च इत्यर्थः, रुधिरपाने—रक्त-
पाने, तृषितः,—तृष्णान्वितः, शत्रुवधार्थं इति यावत् । [“रिपुरुधिरपानतृषितः”
इत्यत्र “रिपुरुधिरतृषितः” इति पाठः,—रिपोः रुधिराय—रक्तपानायित्यर्थः, तृषितः,
—पिपासितः, जाताकाङ्क्ष इत्यर्थः] । सुरगज इव—ऐरावत इव, प्रतिपक्षति ।—
प्रतिपक्षस्य—शत्रोः, वारण्याय—दमनाय, प्रतिपक्षवारण्याय—प्रतिद्विगजाय च,
प्रधावितः,—चलितः । अत्र भूयसां साम्यप्रदर्शनात् श्लिष्टा मालोपमाऽलङ्कारः ।

(१८४) पौरुषस्य—पुरुषकारस्य, पराक्रमस्य इत्यर्थः, पूर्वागम इव—प्रथमोप-
स्थितिः इव, प्रथमः मूर्तिमान् पराक्रम इव इत्यर्थः । मदस्य—सौभाग्ययौवनादि-
अनितावलेपस्य, उन्माद इव—उन्मत्तभाव इव, समुद्धतो मद इव इत्यर्थः ।

(१८५) अवलेपस्य—गर्वस्य, आवेग इव—त्वर इव, विग्रहवान् गर्वप्रसर
इव इत्यर्थः । तेजसः,—प्रतापस्य, तारुण्यावतार इव—यौवनाविर्भाव इव, अभि-
नवीत्यत्रः मूर्तिमान् प्रताप इव इत्यर्थः । दर्पस्य—अहङ्कारस्य, सर्वोद्योग इव—
पूर्योद्यम इव, सर्वथा समुद्धतस्य मूर्तिमती दर्पस्य प्रयत्नसङ्घ इव इत्यर्थः ।

(१८६) यौवनोष्णः,—यौवनस्य—तारुण्यस्य, उष्मा—उष्णत्वं तस्य, युगागम
इव—नवयुगावतार इव, देहधारी यौवनगर्व इवेत्यर्थः । समररसस्य—सङ्ग्रामानु-
रामस्य, [“समररसस्य” इत्यत्र “रसरसस्य” इति पाठोऽपि स एवायः] राज्याभिषेक
इव—राजकर्म्मणि अभिषेचनमिव, नवे राज्येऽभिषिक्तः सङ्ग्रामरस इव कायवान्
इत्यर्थः । असहिष्णुतायाः,—अक्षमायाः, शत्रुनिधने कालविलम्बासहनशीलतायाः
इत्यर्थः, नीराजनदिवस इव—शान्तिकर्म्मविशेषवासर इव तनुमान् इत्याशयः ; रात्रौ

अवादीच,—(१८७) “गौड़ाधिपम् अपहाय कः तादृशं
महापुरुषं तत्क्षण एव (१८८) निर्व्याजभुजवीर्यनिर्जित-
समस्तराजकं मुक्तशस्त्रं कलसयोनिमिव कृष्णवर्त्मप्रसूतिः ईदृशेन
(१८९) सर्वलोकविगर्हितेन मृत्युना शमयेत् आर्यम् ?

युद्धयावाकाले नौराजना क्रियते इति व्यवहारः ; विजिगीषोः यावाकाले तद्धिने यथा
भीषणं दृश्यते, तद्विभीषण इत्यर्थः, परां—महतीं, भीषणतां—भयङ्करताम् । इह
बहूनामुपेक्षितानाम् एकस्मिन् वस्तुनि सम्बन्धवत्त्वात् यथायथं जातिद्रव्यगुणरूपीत्येता,
स्वेदसलिलशेकरासारेण दुर्दिनासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धकथनात् अतिशयोक्तिः, कृत-
भैरवाकारादिश्लिष्टपदार्थयोगात् श्लेषः इति, क्रीडोद्दिगादयः अगजविषयकानुरागाङ्ग-
भूताः इति रसाभासः, एतेषां पारस्परिकाशयान्नयित्वेन स्थिततया ‘सङ्करः, बहुरत्ना-
ङ्कुरीयसौन्दर्यवत् चमत्कृत्यातिशयद्योतकः इति सङ्केपः ।

(१८७) गौड़ाधिपं—शशाङ्कनामधेयम्, अपहाय—परित्यज्य, तं विना इत्यर्थः ।
तत्क्षण एव—तदानीमेव, दृष्टिपातक्षणे एव इत्यर्थः, आयासं विनैवेति भावः ।

(१८८) निर्व्याजिति ।—निर्व्याजिन—अकपटेन, कृतव्यवहारविमुक्तेन इति
भावः, भुजवीर्येण—बाहुवर्जिन, निर्जितं—पराभूतं, समस्तं—सकलं, राजकं—
राजन्यवर्गः, एकव, —मालवादिप्रतिपक्षराजाः, अन्यत्र,—युधिष्ठिरादिपाण्डवाः येन
तथाभूतं, मुक्तशस्त्रं—त्यक्तायुधं, निरस्त्रमित्यर्थः, युद्धापगमात् पुत्रशोकाच्च इति भावः,
कलसयोनिमिव—कुम्भयोनिमिव, द्रोणाचार्यमिव इत्यर्थः, (“कुम्भयोनिगर्भस्य स्यादसिंह-
द्रोणयोः पुमान्” इति मेदिनी) कृष्णवर्त्मप्रसूतिः,—कृष्णस्य—कृष्णवर्णपापस्य,
अन्याद्यस्य इत्यर्थः, वर्त्म—मार्गः, दुराचार इत्यर्थः, तस्य प्रसूतिः,—योनिः, उत्पत्तिर्हेतु-
रित्यर्थः, [“स्त्रियां क्तिन्” (३।३।८४ पा०) इति क्तिन्] अन्यत्र,—कृष्णवर्त्म—
अग्निः, (“कृष्णवर्त्मा पुमानग्नौ दुराचारे विधुनुर्दे” इति मेदिनी) प्रसूतिः,—योनिः
यस्य सः, यज्ञाग्निसमुद्भूतः, धृष्टद्युम्नः इत्यर्थः ; कुतश्चित् कारणात् द्रोणाचार्येणाव-
मानितेन द्रुपदेनानुष्ठितस्य यज्ञस्य फलभूततया द्रोणघातकः होमकुण्डाद्ये उल्लिखितः असौ
इत्यामनन्ति पौराणिकाः ।

(१८९) सर्वलोकविगर्हितेन—सर्वजननिन्दितेन, विश्वासघातपूर्वकमुपांशु-
हन्नादिति भावः, मृत्युना—मरणेन, कूटप्रयोगजनितेन इति भावः, शमयेत् ?—
निर्वापयेत् ? लोकान्तरं गयेत् ? इत्यर्थः, नौषाशयं विश्वस्तहन्तारं गौड़ाधिपं विना इह
ईदृशं पापकारी कोऽपि नास्ति इति समुदितायः । अत्र स्फुटावगत्यर्थं निशदीकृत्य

(१८०) अनार्यश्च तं मुक्ता भागीरथीफेनपटलपाण्डुराः केषां
(१८१) मनःसु सरःसु राजहंसा इव परशुरामपराक्रमस्मृति-
कृतो न कुर्युः आर्यशौर्यगुणाः पक्षपातम् ? (१८२) कथमिव

पुराणमतमुपन्यस्यते ; तथा हि—पुरा द्रोणेन निर्जितः पञ्चालाधिपतिर्दुपदः
तत्कृतावमाननाप्रतिक्रियार्थं द्रोणनाशनं यागमन्वतिष्ठत्, सम्पूर्णं च यज्ञे यज्ञकुण्डात्
सखद्भः पुरुषः एकः कन्या चैवापरा उदतिष्ठताम् ; स च पुमान् धृष्टद्युम्नः, कन्या च
द्रौपदीति नाम्ना विख्यातौ अभूताम् । ततश्च प्रवृत्ते कुरुक्षेत्रसमरे सेनापतिना द्रोणा-
चार्येण सहता रथेण पाण्डवसैन्यं हन्यमानं दृष्ट्वा कृष्णेन प्रेरितो युधिष्ठिरः अनिच्छ-
न्नपि “अश्वत्थामा हतः” इति उच्चैः “इति गजः” इति च अनुच्चैः तमवादीत् । स
च “इति गजः” इति वाक्यस्य मृदुस्वरेण उच्चरितत्वात् श्रोतुमशक्नुवन् सत्यवादिनो
युधिष्ठिरस्य प्रथमोक्तेन वचनेन पुत्रमरणं दृढप्रत्ययः द्रोणाचार्यः शोकात् अम्लं परि-
त्यज्य रथस्योपरि विषण्णः उपविवेश । धृष्टद्युम्नश्च तदा तवागत्य तं खड्गेन निजघान इति ।

(१८०) अनार्यम्—असज्जनं, नीचमित्यर्थः, अतिथौ अपि पापाचरणादिति
भावः, तं—गौडाधिपं शशाङ्गं, मुक्ता—विहाय, तं विना इत्यर्थः, भागीरथीति ।—भागी-
रथ्याः,—गङ्गायाः, फेनानां—हिण्डीराणां, पटलानि—पत्राः, तद्वत् पाण्डुराः,—शुभाः ।

(१८१) परशुरामेति ।—परशुरामस्य—भार्गवस्य, यः पराक्रमः,—शौर्यं,
तस्य स्मृतिः,—स्मरणं, तां कुर्वन्ति—जनयन्तीति तथोक्ताः, शौर्यविशेषेण जामदग्न्य-
स्मारकाः इत्यर्थः, आर्येति ।—आर्यस्य—ज्येष्ठस्य, शौर्याणि—पराक्रमाः एव, गुणाः,
—उत्कर्षाः, मनःसु—चित्तेषु, निर्मलाश्रयत्वात् इति भावः, सरसु—जलाशयेषु,
राजहंसक्रीडासदृशेषु च मानसाख्ये इति भावः ; राजहंसा इव, “भागीरथी—”
इत्यादि “परशुराम—” इत्यादि च विशेषणद्वयं राजहंसेऽपि योजनीयम् ; पुरा
भगवतः शङ्करात् धनुर्विद्यामधीयानेन परशुरामेण किल कैलासेकदंशं कौशं
शिखरिणं स्कन्दस्य स्पर्द्धया अतिनिश्चितविश्वसुखेन मृत्पिण्डभेदं भित्त्वा हंसमार्गः
कृतः इति श्रूयते, अतः हंसानां तत्पराक्रमस्मृतिकृत्वमुक्तमित्यवधेयम् ; पक्षपातम्—
अनुरागं, पक्षैः,—पतवैः, पातः,—पतनम्, उड्डीय कौश्वर्यपथेन मानसं सरसि
गमनमित्यर्थश्च ।

(१८२) कथमिव—केन प्रकारेण इव, [“किमिव” (५।३।१५ पा०) इति धमु-

अत्युग्रस्य अस्य आर्यजीवितहरणे निदाघरवेरिव (१८३) कमला-
करसलिलशोषणेऽनपेक्षितप्रीतयः प्रसृताः कराः ? कां
नु (१८४) गतिं गमिष्यति ? कां वा योनिं प्रवेक्ष्यति ?
कस्मिन् वा नरके निपतिष्यति ? श्वपाकोऽपि क इदम्
आचरेत् ? नामापि गृह्णतोऽस्य पापकारिणः पापमलेन लिप्यत
इव मे जिह्वा । (१८५) किं वा अङ्गीकृत्य कार्यम् आर्यः
तेन क्षुद्रेण अनुप्रविश्य विगतघृणेन घृणेन इव (१८६) सकल-
भुवनाह्लादनचतुरः चन्दनस्तम्भः क्षयम् उपनीतः ?

प्रत्ययः] अत्युग्रस्य—अतिदारुणस्य, अतिप्रखरस्य च, अस्य—शशाङ्कस्य, आर्यंति ।
—आर्यस्व—पूज्यस्य, जीवितं—जीवनं, तस्य हरणं—भोषणं, हननमित्यर्थः
तस्मिन्, निदाघरवेरिव—यौष्मत्यर्थेव ।

(१८३) कमलाकरसलिलशोषणे—पद्मसुशोभितसरोवरजलशुष्कीकरणे, अन-
पेक्षितति ।—न अपेक्षिता—नामुक्त्या, प्रीतिः,—स्नेहः ; एकत्र,—शौच्य-
तारुण्य-प्रियदर्शनत्वादिगुणसहस्रसमलङ्कृतत्वात्, अन्यत्र,—सौरभादिगुणशतभूषितायाः
स्वप्रियायाः पद्मिन्याः आश्रयभूतत्वात् इति भावः यैः तथाभूताः, कराः,—हलाः,
किरणाश्च, प्रसृताः,—प्रवृत्ताः ; एतेन निदाघरविसायेन गौडाधिपतः भोषत्वं
शौच्यशालित्वं स्वकार्यसाधने निर्धमत्वञ्च ध्वन्यते ।

(१८४) गतिं—दशमित्यर्थः । कां वा योनिं प्रवेक्ष्यति—जन्तुर्ग्रहणाय कीदृशीं
वीनिमाश्रयिष्यति इत्यर्थः । “गमिष्यति” इत्यादौ “निपतिष्यति” इत्यन्तक्रियासु स
इति कर्तृपदमृद्घनौयम् । श्वपाकः,—चाण्डालः । पापमलेन—पापं—निन्दितं कर्म
एव, मलं—शक्तं, मालिन्यजननं वा तेन, जिह्वया पापकारिणो नामोच्चारणात्
तत्सम्पर्केण तस्याः मललित्वम् ; “कथाऽपि खलु पापानामलमश्रेयसे यतः”
इत्याद्याप्तानुमोदितानुशासनस्मरणात् इत्याशयः ।

(१८५) किं वा कार्यम् अङ्गीकृत्य—आश्रित्य, कस्य कार्यस्य व्यपदेशेन इति
भावः । क्षुद्रेण—भोवेन, क्रूरेणेत्यर्थः, अणुना च, तेन—गौडाधिपेन शशाङ्केन, अनुप्रविश्य
—अभ्यन्तरं प्रविश्य, विश्वास्य इति भावः, अन्तरं गत्वा च । विगतघृणेन—निर्दयेन,
घृणेन इव—घृणाख्यकाष्ठकेदककोटविशेषेण इव ।

(१८६) सकलति ।—सकलानां—समयाणां, भुवनानां—जगताम्, आह्लादने

(१६७) नूनं न अनेन मूढेन मधुरसास्वादलब्धेन मधु इव
आर्य्यजीवितम् आकर्षता भावी दृष्टः शिलीमुखसम्पातोपद्रवः ।

(१६८) निजगृहदूषणं जालमार्गप्रदीपकेन कज्जलमिव अति-
मलिनं केवलम् अयशः सञ्चितं गोडाधनेन । न तु (१६९)
आशु एव अस्तम् उपगतवत्यपि विभुवनचूडामणौ सन्तिरि
(२००) वेधसा आदिष्टः सत्यशलोः अन्धकारस्य निघ्नहाय ग्रह-

—प्रीणने ; एकव, —दयादाविष्यपरीपकारित्वादिगुणेन, अन्यव, —शैत्यमुगन्धित्वदर्शनौय-
त्वादिगुणेन इत्यर्थः, चतुरः, —प्रवणः, चन्दनसम्भः, —चन्दनतद्वनिर्मिता गृहावलम्बनभूता
स्थूणा इत्यर्थः, क्षयम् उपनीतः, —नाशं गमितः, न जाने, किं कार्यमुद्दिश्य निरस्वः
विसञ्ज्य आर्य्यः तेन पापेन शशाङ्केन वयमेव घातित, अहो ! नैष्ठुर्यमिति समुदितार्थः ।

(१६७) नूनं—निश्चितम्, उन्नेचे वा । सञ्चिति ।—मधुनः, —पुष्परसस्य,
रसः, —साधुर्यमित्यर्थः, तस्य आस्वादे—स्वादग्रहणकार्यणि, लब्धः, —लोलपः तेन ।
आकर्षता—आलिपता, विनाशयता, सङ्गृह्यता च इत्यर्थः । भावी—भविष्यन्,
क्रियदनन्तरमेवात्मन उपरि प्रपतिष्यन् इत्यर्थः, शिलीमुखेति ।—शिलीमुखानां—
बाणाणाम्, अलीनाञ्च, भमराणाञ्च इत्यर्थः, (“अलिवाणौ :शिलीमुखौ” इत्यमरः)
सम्पातः, —सम्पत्तनमेव, उपद्रवः, —अत्याचारः, दृष्टः, —अत्रलोकितः, तर्कित इति
यावत्, स्वार्थलोलपतया मूढाशयानां न भविष्यद्व्याहितज्ञानं वर्त्तने इति निष्कर्षः ।

(१६८) निजगृहदूषणं—स्वगृहक्षयहेतुः इत्यर्थः, मत्कोपेन तस्य राजधान्याः
अचिरादेव विनङ्गमाणात्वादिति भावः ; स्वगृहस्य श्रीभानाशनम् इत्यर्थश्च जालमार्ग-
प्रदीपकेन—जालस्य—दम्भस्य, कपटताया इत्यर्थः, (“जालं वन्दगवाजयोः । चारका-
नायदम्भेषु—” इति रभसः) मार्गे—पथानं, व्यवहारमिति यावत्, प्रदीपयति—
प्रकाशयति यः तेन, कूटवस्त्रप्रवर्त्तकेन, गवाक्षमार्गस्थितेन दीपेन इत्यर्थः । केवलम्
अयशः, —अकौत्सिमात्रं, न तु कृतस्य कर्मणः किमपि इष्टं फलमिति भावः, तस्य
अचिरादेव मया यमसदनप्रापणादिति हृदयस्य ।

(१६९) विभुवनचूडामणौ—विलोकौशरीरत्वे, एकव, —जगत्प्रकाशकत्वात्,
अन्यव, —शौर्य्यदाक्षिण्यादिगुणोत्कर्षादिति भावः, सवितरि—सूर्य्ये, तत्सदृशं तेजस्वि
राज्यवर्द्धने च इति भावः, आशु—शीघ्रम्, अल्पकालमेवेत्यर्थः, अस्तम्—अलाचलं,
नाशञ्च, उपगतवति—प्राप्तवति ।

(२००) वेधसा—विधावा, सत्यशलोः, —सन्—शोभनः विद्यमानो वा,

षण्डविहारैकहरिणाधिपः शशी ? (२०१) विनयविधायिनि
भग्नेऽपि चाङ्गशे विद्यत एव व्यालवारणस्य विनयाय सकल-

धन्याः,—मार्गः, सदाचारश्च. [“ऋक्पू—” (५।४।७४ पा०) इत्यादिना समासान्तः
अप्रत्ययः] तस्य शबीः,—रिपोः ; एकत्र,—निविडप्रदीपात्स्वकारिण आहततया मार्ग-
दर्शनाक्षमत्वात्, अन्यत्र,—कुक्षिताचारप्रवर्तनेन सदाचारविनाशादिति भावः, अन्व-
कारस्य—तिमिरस्य, तमःप्रकृतेः महापापगौडाधमस्य इत्यर्थश्च, निग्रहाय—विध्वंसनाय,
ग्रहेति ।—ग्रहषण्डेषु—मङ्गलादिग्रहवन्देषु मध्ये, विहाराय—विचरणाय, एक एव हरिणः,
—सृगः, बाहनभूत इति भावः, तस्य अधिपः,—प्रभुः, तदारूढ इति यावत् ; यद्वा—
ग्रहषण्डेषु मध्ये विहरतीति तादृशः, एकः,—एकमात्रः, हरिणाधिपः,—हरिणः,—सृगः,
शरणागत इति यावत्, शरणागतत्वात् स्वाङ्गे धृतः इति भावः, तम् अधिपाति—सम्यक्
रक्षति यस्तादृशः ; पत्ने,—यद्वाः,—दण्डेन ग्रहणीयाः, दमनयोग्या इत्यर्थः, उद्दामा इति
यावत्, ये षण्डाः,—वृषभाः, वृषभवत् दुर्मदाः गौडा इति भावः, तेषां विहारे—विशेषेण
हरणे, नाशने इत्यर्थः ; यद्वा,—तेषु विहारः,—निःशङ्कपर्यटनं, षण्डसङ्घेषु सिंहानां
तथा निर्भीकतया गमनप्रसिद्धेरिति भावः, तत्र एकः,—एकमात्रः, हरिणाधिपः,—
सृगराजः, सिंह इत्यर्थः, शशी—चन्द्रः, चन्द्र इव अहमिति च भावः, न तु आदिष्टः ?
—आज्ञप्तः ? अपि तु आदिष्ट एव इत्यर्थः, तेजस्विनि राज्यवर्द्धने स्मृतेऽपि हर्षः जीवति,
स एव तस्य शास्ता भविष्यति, एषो विधिनियोग एव इति भावः । अत्र अप्रमृतात्,
हर्षेः अज्ञगमनोत्तरं चन्द्रस्य तिमिरध्वंसनात्, प्रमृतं राज्यवर्द्धनध्वंसनोत्तरं तस्मिन्नेव हर्षेण
गौडाधिपसंहरणरूपं वस्तु गम्यते इति अप्रमृतात् प्रमृतप्रतीतिरूपा अप्रमृतप्रशंसा. लङ्कारः ;
तदुक्तं दर्पणे,—“कचद्विशेषः सामान्यात् सामान्यं वा विशेषतः । कार्यान्निमित्तं कार्यञ्च
हेतोरथ समात् समम् ॥ अप्रमृतात् प्रमृतं चेत् गम्यते पञ्चधा ततः । अप्रमृतप्रशंसा
स्यात्.....” इति । ग्रहषण्डेति विशेषेण शशिनः स्वल्पमात्रसाधनस्यापि ग्रहगणमन्त्रे
वैशिष्ट्याक्तिः, हर्षस्य स्वल्पसाधनस्यापि अरिजयसामर्थ्ये सूच्यते । [“आयु एव” इत्यत्र
“आयु इव” इति पाठे, इवशब्दस्य शशिना सह अन्वये न अप्रमृतप्रशंसा, परन्तु उपमेयः ;
तथा हि,—सवित्प्रतिमे ज्यायसि सहोदरे दिवं गतेऽपि यवीयसि भातरि हर्षे शशिसमे
समुद्भवति सति किमु खलु सत्ता सम्भवति गौडाधिपस्य अन्वकारसन्निभस्य ? इत्योपम्य-
पर्यवसितार्थः इत्यवधेयम्] ।

(२०१) विनयविधायिनि—दण्डविधानसमर्थः । अङ्गशे—सृणौ, इति-
साक्षात्स्वरविशेषे इति यावत् ; अङ्गशरूपे राज्यवर्द्धने इति प्रमृतम् । व्यालवारणस्य

मत्तमातङ्गकुम्भस्थलस्थिरशिरोभागभिदुरः खरतरः केसरि-
नखरः । तादृशाः (२०२) कुवैकटिका इव तेजस्त्रि-
विनाशकाः कस्य न बध्याः ? क इदानीं यास्यति दुर्बुद्धिः ?” ।

(२०३) इत्येतत् अभिदधत एव अस्य पितुरपि मित्रं, सेना-
पतिः, समग्रविग्रहप्राग्रहरः, (२०४) हरितालशैलावदातदेहः,

—दृष्टगजस्य, क्रूरशशाङ्गस्येति च प्रस्तुतं, विनयाय—दण्डनाय, शासनायेत्यर्थः ।
सकलेति ।—सकलानां—सर्वेषां, मत्तानां—मदीकटानां, मातङ्गानां—हस्तिनां,
कुम्भस्थलमेव—शिरःस्थोभयवोन्नतमांसपिण्डभाग एव, स्थिरः,—कठिनः, दुर्भेद्य इति
भावः, यः शिरोभागः,—मूर्धदेशः ; यद्वा,—मत्तमातङ्गानां यत् कुम्भस्थलं, तथाभूतः
यः स्थिरः शिरोभागः, तस्य भिदुरः,—विदारणः, स्वयं विपाटनपटुः इति वा अर्थः,
“[विदिभिदि—” (३।२।१६२ पा०) इत्यादिना कर्त्तरि कुरच्, मुख्यकर्त्तर्यपि
स्वीकृतः इति, तथा हि काशिका,—“विदादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्त्तृषु कुरच्
प्रत्ययो भवति, विदुरः पण्डितः, भिदुरं काष्ठं, क्षिदुरा रज्जुः । भिदिच्छिद्योः कर्म-
कर्त्तरि प्रयोगः” इति] खरतरः,—अतितीक्ष्णः, केसरिनखरः,—सिंहनखः, केशरिनखररूपः
हर्ष इति च प्रस्तुतम् । अत्रापि अप्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य प्रतीतिः पूर्ववदप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः ।

(२०२) कुवैकटिका इव—कुक्षिता वैकटिकाः,—प्रकृतिवैकट्यकारिणः इव,
“कुक्षिताः स्वर्णकारा इव” इति केचित्, “वैकटिको रत्नबन्धकः” इत्यपरे ; तेजस्त्रि-
रत्नविनाशकाः,—तेजस्विनां—प्रभाववतां, दीप्तिमताश्चेत्यर्थः, रत्नानाम्—उत्कृष्टबन्धूनां,
(“जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्वन्नमिह कथ्यते” इति कोषः) विनाशकाः,—विध्वंस-
कारिण इत्यर्थः, कस्य न बध्याः ?—मारणीयाः ? सर्वस्यैव बध्या इति भावः,
सद्रत्नविनाशका गुणानामपरीक्षका मूढा इव कपटपरिचपितमहातेजसः नीचाः कथ-
मपि न मर्षणीयाः इत्याशयः ।

(२०३) “इत्येतत्” इत्यस्य “सेनापतिः……सिंहनादनामा……समररसम्
आनयन् विज्ञापितवान्” इति श्रयेण सम्बन्धः । अभिदधतः,—कथयतः, विलपत
इत्यर्थः । सेनापतिं विशिनष्टि, समयेति ।—समयाणां—सकलानां, विग्रहाणां—
युद्धानां, तथाविधेषु युद्धेषु वा, प्राग्रहरः,—अग्रसरः, सेनानीतया समराग्रयायी इत्यर्थः ।

(२०४) हरीति ।—हरितालस्य—स्वनामख्यातोपरसविशेषस्य, शैलः,—पर्वतः,
तद्गुह्यं अवदातः,—गौरः, देहः,—शरीरं यस्य तथाभूतः, कमनीयसुगौरकान्तिः

परिणतप्रगुणसालप्रकाण्डप्रकाशः प्रांशुः, अतिशौर्योष्मणा
इव परिपाकम् आगतः, गतभूयिष्ठे वयसि वर्त्तमानः,
(२०५) बहुशरशयनसुप्तोत्थितोऽपि हसन्निव शान्तनवम् अति-
दीर्घेण आयुषा, (२०६) दुरभिभवशरीरतया जरयाऽपि भीत-
भीतया इव प्रकटितप्रकम्पया परामृष्टः, कथमपि (२०७) सार-
मयेषु शिरोरुहेषु शशिकरनिकरमितसरलशिरोरुहसटालां

रित्यर्थः । परिणतेति ।—परिणतः,—प्रवृद्धः, प्रगुणः,—शोभनः, सालप्रकाण्डः,—
सालवृक्षकन्धः इव, प्रकाशते—द्योतने इति तथोक्तः, प्रांशुः,—उन्नतः, शालवृक्ष
इव समुन्नतशरीर इत्यर्थः । अतिशौर्योष्मणेव—अतिशौर्येण—पराक्रमातिशयेन, य
उष्मा—अन्तःसारस्य उष्णत्वं तेन इव, परिपाकं—परिणतिं, प्राचीनत्वमित्यर्थः, आगतः,
—प्राप्तः, दृढवृद्धकाय इति भावः । गतभूयिष्ठे—अतीताधिकांशे, अल्पावशिष्टे इत्यर्थः,
वयसि—जीवनकाले इत्यर्थः, अतिवार्द्धके इति यावत् ।

(२०५) बह्विति ।—बहवः,—अनेके शराः,—बाणाः, शत्रुप्रहिताः इति भावः,
तैः शयनं—शराघातेन भूमौ पतनमिति भावः, तेन सुप्तः,—पूर्वं मीढं गत इति यावत्,
पश्चात् उत्थितः,—तत्तत्प्रहारवेदनाम् अपनीय पुनर्युद्धार्यमुद्गत इत्यर्थः, अन्यत्र,—
बहवः,—प्रचुराः, शराः,—इषवः एव शयनं—शय्या, तव सुप्तः,—निद्रितः, उत्थितः,
—प्रबुद्धश्च तम्, इति विभक्तिं विपरिणमय्य योजनीयं, शान्तनवं—भीष्मं, हसन्निव
—परिहासास्पदं कुर्वन्निव, भीष्मस्तु शरशयने स्थित एव निधनं गतः, अयन्तु तस्मात्
उत्थितः पुनः सङ्ग्रामाय अवातरत् इति हासकारणमिति भावः । इहीपमेयस्य
उपमानादाधिक्योन्नेच्छणात् व्यतिरेकसङ्कीर्णोन्नेच्छाऽलङ्कारः इति ज्ञेयम् ।

(२०६) दुरभिभवशरीरतया—दुर्जयर्द्वेष्टतया, जरयाऽपि—विस्मययाऽपि,
बलिपलितादिना कायशैथिल्यापादकावस्थामेदनापीत्यर्थः, वार्द्धकेनापीति भावः,
भीतभीतया—अतिभीतशैत्यर्थः, अत एव प्रकटितप्रकम्पया—प्रकटितः,—आविष्कृतः,
प्रकम्पः,—वेपथुः यया तथोक्तया, भीतत्वात् कम्पितर्द्वेष्टया इत्यर्थः, वार्द्धक्यसङ्गजकम्पमान-
र्द्वेष्टतया इति भावः, परामृष्टः,—स्पष्टः, जरसः कम्पितकायत्वोन्नेच्छणात् अतिवार्द्धके
स्थितः इत्यर्थः ।

(२०७) सारमयेषु—दृढेषु, केशपतनाभावात् इति भावः, शिरोरुहेषु—
केशेषु, शशीति ।—शशिनः,—चन्द्रस्य, करनिकराः,—किरणचयाः, तद्वत् सिता—
प्रवृत्ता, काशस्तवकनीकाशा इत्यर्थः, सरला—अकुटिला, शिरोरुहसटाला

सैह्यमिव (२०८) निष्कपटपराक्रमसरचित्तां सङ्क्रान्तो जीव-
न्नेव जातिम्, (२०९) अपरस्वामिमुखदर्शनमहापातकपरि-
जिह्वीर्षया इव भ्रूयुगलेन (२१०) बलितशिथिलप्रलम्बचर्मणा
स्थगितदृष्टिः, (२११) धवलस्थूलगुञ्जापिच्छप्रच्छादितकपोल-
भागभास्वरेण वमन् इव विक्रमकालम् अकालेऽपि
(२१२) विकाशिकाशकाननविशदं शरदारम्भं भीमेन मुखेन,

शिरःस्थजटाः विद्यतेऽस्य इति तद्योक्तां, सैह्यमिव—सिंहस्य इयं सैह्यं ताम् इव,
सिंहसम्बन्धिनीमिवेत्यर्थः ।

(२०८) निष्कपटेति ।—निष्कपटः,—कापट्यरहितः, यथार्थ इति भावः,
यः पराक्रमः,—शौर्यं, तस्मिन् रसेन—अनुरागेण, रचिता—निर्मिता तां, जातिं—
सिंहत्वमित्यर्थः, जीवन्नेव—प्राणन् एव इत्यर्थः, सङ्क्रान्तः,—अधिगतः । केशरोपम-
केशकलापेन सिंहविक्रमतया च साक्षात् सिंह इव विराजमानः इत्युत्प्रेक्षा ।

(२०९) अपरेति ।—अपरः,—अन्यः, प्रभाकरवर्द्धनवंश्यादिति भावः, स्वामी
—प्रभुः, तस्य मुखदर्शनं—मुखावलोकनमेव, महत्—घोरं, पातकं—पापं, तस्य
परिजिह्वीर्षयेव—तत्परिहर्षुमिच्छन् इवेत्यर्थः ।

(२१०) बलितेति ।—बलितं—बलियुक्तम्, आकुञ्चितमिति भावः, शिथिलं
—अथौभवत्, प्रलम्बं—लम्बमानं, चर्म—त्वक् यस्य तथाभूतेन । स्थगितदृष्टिः,—
आवृतनेवः, अतीव प्रमुक्तः लोलचर्मो च इति भावः ।

(२११) धवलेति ।—धवला—शुभा, स्थूला—पीवरा, घना दीर्घा चेत्यर्थः, या
गुञ्जा—उत्तरोष्ठस्योपरि रेमराजिः, “गोफ” इति वज्रभाषया प्रसिद्धा इति भावः, तस्याः
पिच्छं—पङ्क्तिः, परम्परा वा, तेन प्रच्छादितः,—आवृतः, यः कपोलभागः,—गण्डदेशः,
तेन भास्वरेण—प्रदीप्तेन, मुखेनेत्यनेनान्वयः । वमन्निव—उद्गिरन्निव । विक्रमकालं
—पराक्रमप्रदर्शनोचितसमयं, शरदारम्भमित्यस्य विशेषणं, तव विजिगीषुभिः युद्ध-
यात्रा क्रियते इति शास्त्रात् । अकालेऽपि—असमयेऽपि, शरदारम्भस्य इति शेषः,
शरद्व्यतिरिक्तो यीष्मादिच्छतौ इति भावः ।

(२१२) विकाशीति ।—विकाशना—विकसरेण, काशकाननेन—पीट-
गलाख्यदण्डविशेषवनेन, काशानां भूयस्तया शरदि कुसुमानि विकसन्ति, विशदं—
धवलं, शरदारम्भं—शरत्कालागमम् । भीमेन—भीषणेन, [विभेद्यन्तात् इति

सृतमपि (२१३) हृदयस्थितं स्वामिनम् इव सितचामरेण
बीजयन् नाभिलम्बेन कूर्चकलापेन, परिणामेऽपि धौतासिधारा-
जलपानद्विषतैः इव विवृतवदनैः बृहद्भिः व्रणविदरैः विषमित-
विशालवक्षाः, (२१४) निशितशस्त्रटङ्गकोटिकुट्टितबहुवृहद्गुणा-
चरपङ्क्तिनिरन्तरतया च (२१५) सकलसमरविजयपर्व्वगण-

व्युत्पत्त्या “भीमादधोऽपादानि” (३४१७४ पा०) इति भियः अपादाने मक्] काश-
कुसुमशुभ्रगुञ्जाशीभितवदनेन शराहलासं जनयाम्रत्यर्थः ।

(२१३) हृदयस्थितम्—अन्तर्वर्त्तिनं, गुणाः अग्निर्जितहृदयत्वादिति भावः,
स्वामिनं—प्रभाकरवद्वेनमिति यावत्, सितचामरेण—श्वेतबालव्यजनेन, सितच्छव-
चामरादीनां सम्राडुचितीपकरणत्वादिति भावः । नाभिलम्बेन—नाभिर्देशपर्यन्त-
विलम्बेना, कूर्चकलापेन—गमश्चुनिचयेन, (“कूर्चमस्त्रो भुवोर्मध्ये कटिनगमश्चुकेतव” इति
मेदिनी) । परिणामेऽपि—बाहुकेऽपि, धौतेति ।—धौता—विशोषिता, शाण्डिता
इति भावः, असिधारा—खड्गस्य निशितमुखम् एव, जलं—सलिलं, तस्य पानाय
द्विषताः,—पिपासाऽऽकुलाः तैरिव, विवृतवदनैः,—व्याप्तमुखैः, व्रणविदरैः,—शत्रु-
कृतशस्त्रक्षतस्फोटैः, (“विदरः स्फुटनं भिदा” इत्यमरः) विषमितम्—उन्नतानतं,
बन्धुरमित्यर्थः, विशालं—विलसितं, वक्षः,—उरःस्थलं यस्य तथाभूतः । आनाभि-
लम्ब्यश्चेतस्मश्चुसन्तानेन मुशोभितकायस्य सेनापते, विशालं वक्षसि प्राक् पतद्भिः शित-
खड्गधाराचिह्नशतैः एवमनुमीयते यत् सङ्ग्रामे शत्रुभिः कृतैः उरःक्षतैः पिपासितैः
सङ्घैः जलपानार्थं विवृतमुखैः अद्यापि स्थीयते इति समुदितार्थः, असौ सङ्ग्रामशत-
विजयो आसीत्, तथा आनाभिश्वेतस्मश्चुलः बाहुकेऽपि अनिर्वापितरणीत्वाद्दृश्य भवति
इति भावः । इह धौतासिधारायां जलस्यैव केवलं रूपणात् तिरङ्गं रूपकम् इत्यल-
ङ्कारान्तरीत्यत्वेन उत्प्रेक्षायां चमत्कृत्यतिशयः प्रतिपादितः इति सङ्क्षेपः ।

(२१४) निशितेति ।—निशितानि—तीक्ष्णानि, शस्त्राण्येव—आयुधान्येव, टङ्गाः,
—पाषाणदारुणास्त्वविशेषाः, तेषां कोटिभिः,—कोणैः, अयैः इत्यर्थः, (“कोणस्तु स्त्रियः
प्राप्यशिकोटयः” इत्यमरः) कुट्टितानि—दलितानि, बहूनि—अनेकानि, तद्वन्ति—
आद्यतानि इत्यर्थः, व्रणानि एव—क्षतानि एव, अचरपङ्क्तयः,—वर्णावलीयः,
सामिर्निरन्तरतया—व्याघ्राङ्गतया इत्यर्थः ।

(२१५) सकलैति ।—सकलेषु—सर्वेषु, समरेषु—सङ्ग्रामेषु, विजयाः
एव—जयलाभा एव, पर्व्वणि—क्षणाः, उत्सवाः इत्यर्थः, (“त्रिषभेदे क्षणं पर्व्वं”

नाम् इव कुर्वन्, पूर्वपर्वत इव पादचारी, (२१६) विविध-
वीररससहत्तान्तरामणीयकेन महाभारतमपि लघयन् इव,
(२१७) प्रतिपक्षपणातिनिर्वन्धेन परशुराममपि शिञ्चयन्
इव, (२१८) अश्वमेधेन अनादरणीयमाकर्षणविभ्रमेण मन्दर-

इत्यमरः) तेषाम् ; यदा — सकलसमरविजयानां पर्वभिः, — ग्रन्थिभिः, अङ्गुलि-
ग्रन्थिभिरिव व्रणग्रन्थिभिरिति भावः, गणनामिव — सङ्ख्यानमिव, बहुसमरविजयो
इति भावः । पूर्वपर्वत इव — उदयगिरिः इव, पादचारी — चरणसंस्पर्शशीलः,
अयुधनकायवान् तदानीमेव उदितवाञ्छन्ति भावः ; पूर्वपर्वतोऽपि बहुभिः पादैः, —
प्रयत्नपर्वतैः, चरति — भुवं मनाक्रम्य तिष्ठति इत्यर्थः, (“पादाः प्रयत्नपर्वताः” इत्यमरः) ।

(२१६) विविधेति । — विविधानां — बहुप्रकाराणां, वीररसानाम् — उक्ताह-
स्याधिभावानाम् उत्तमप्रकृतिकसमास्वाद्यमानवस्तुविशेषाणां, प्रकारभेदेन बहु-
भेदाख्यापनाभीक्ष्णितया अत्र रसवह्वोक्तिः न दोषाय इत्यवधातव्यम् ; यदा — विविधेन
— नानाप्रकारेण, वीररसस्य ; पक्षे, — विविधाः, — अनेके, वीराः, — भीष्मद्रोणादयः शूराः
तेषां, तथा रसस्य च — युद्धानुरागस्य च, वृत्तान्तेन — प्रक्रियया, अनुष्ठानेनेत्यर्थः,
प्रस्ताविन च, विवरणेन च इत्यर्थः, (“वृत्तान्तः प्रक्रियायां स्यात् कृत्स्नवार्त्ताप्रभेदयोः ।
प्रस्ताविः.....” इति मेदिनी) रामणीयकं — रमणीयत्वे तेन करणेन । लघयन्निव —
लघूकुर्वन्निव, महाभारतवर्णितवीररसादपि अधिकवीरकर्मनृणाधीति भावः ।

(२१७) प्रतिपक्षेति । — प्रतिपक्षाणां — शत्रूणां, क्षपणे — संहारे, अतिनिर्वन्धेन
— अत्याघट्टेण, परशुरामं — परशुधारी रामः तं, भार्गवमित्यर्थः, [“शाकपाथिवानां
सिद्धये उत्तरपटलोपस्थापसङ्ख्यानम्” (वा०) इति समासः] शिञ्चयन् — उपदिशन्,
परशुरामस्यापि शत्रुनिर्व्यातमात्याग्रहविषये आचार्यकर्मं कुर्वन् इत्यर्थः, अत्रायमाश्रयः,
— तथा हि, भोः शृगलन्दन ! तमेकविंशतिषारं क्षत्रियान् हत्वाऽपि तान् निःशेषान्
कर्तुं नाशक्तीः, तेन हि तव तवैव रणकर्मणि अनभिज्ञता प्रतीभाति, अहं यथा समूलघातं
शून् विनाशयामि, तत् वृद्धा अस्मत्तः शत्रूणां समूलोन्मूलनकौशलं शिञ्चयतु भवान्
इति वदन् इवेति ।

(२१८) अश्वमेधेनेति — अश्वमेधम् — अग्निः अप्सु वा भ्रमणं, समुद्रयात्रा इत्यर्थः,
युद्धार्थं साङ्गामिकपोतमाकृष्ट्य द्वीपालरस्थशसनाय इति भावः, जलदस्युक्तकटांरोत्पात-
प्रशमनाय वा इत्याशयः, जले पुनः पुनः आवर्त्तनञ्च तेन, अनादरेति । — अनादरेण —

मपि मन्द्यन् इव, (२१८) बाहिनीनायकमर्यादाऽनु-
वर्तनेन अभोधिमपि अभिभवन् इव, (२२०) स्थैर्य-
कार्कश्योन्नतिभिः अचलानपि क्लेपयन् इव, (२२१) सहज-
प्रचण्डतेजःप्रसरपरिस्फुरणेन सवितारमपि दृणीकुर्वन्निव,

अवहेलेन, यत् श्रीसमाकषणं—श्रियाः,—राजलज्ज्याः, कमलायःश्च, समाकषणं—
बलादायतीकरणं, समुद्धरणश्च, शत्रुभ्यः समुद्राश्च इति भावः, तेन विभक्तः,—
विलसितं यत्र तेन, मन्दरं—मन्दरगिरिं, समुद्रमन्यनदृष्टभूतमिति भावः, मन्द्यन्
—लघयन्, मन्दरगिरिः असकृदेव अमुं परिभ्रम्य एकां श्रियं समाजहार, असौ पुनः
सकृत् तथा कृत्वा बहूनां राज्ञां श्रियं समाजहार इति भावः। अन्यस्य श्रियो
हरणसम्भवेऽपि श्रीरिव श्रीः हता इति विन्वप्रतिविन्वभावबोधात् असम्भवदस्तुसम्बन्धपा-
निदर्शना, उपमानाधःकरणात् तस्मादपि स्वीकर्षप्रतीतेश्च व्यतिरेकालङ्कारश्च,
इत्येतयोः सादृश्यम्।

(२१८) बाहिनीति।—बाहिनीनां—सेनानां, तरङ्गिणीणाञ्च, नदीनाञ्चेत्यर्थः,
("बाहिनी स्यात् तरङ्गिण्यां सेना-सैन्यप्रभेदयोः" इति मेदिनी) नायकमर्यादा—पति-
सम्मानना, सेनापतित्वं सरित्पतित्वञ्च इति यावत्, तस्या अनुवर्त्तनेन—अनुगमनेन, अभोधिं
—सागरमपि, अभिभवन्निव—जयन्निव, नदीनां परिमिततया सेनामान्ता अपरिमिततयेति
भावः; यद्वा,—नदीनां प्रत्यक्प्रस्थानशक्त्यभावात्, सेनाणां यथेष्टितं यत्र तत्र प्रस्थान-
शक्तिसत्त्वेन इत्याशयः। अत्र सरित्पतितः स्वस्याधिक्यप्रतिपादनात् पूर्ववत् व्यतिरेकालङ्कारः।

(२२०) स्थैर्येति।—स्थैर्यं—सङ्ग्रामादपरावर्त्तितमित्यर्थः, एकवाक्यस्थित्वञ्च,
कार्कश्यं—काठिन्यम्, अङ्गस्थेति भावः, उभयत्रापि समानम्; यद्वा—कार्कश्यं—
शत्रौ निर्द्वयत्वम्, उन्नतिः,—उच्चायः ताभिः, अचलानपि—पर्वतानपि, क्लेपयन्निव
—लज्जयन्निव। अचलादपि स्थैर्यादिमानसीत् इति व्यतिरेकः।

(२२१) सहजेति।—सहजस्य—स्वाभाविकस्य, प्रचण्डस्य—उग्रस्य, तेजःप्रसरस्य
—तेजसां—प्रभावाणां, प्रसरस्य—मिलारस्य, परिस्फुरणेन—उद्यमेतेन, दृणीकुर्वन्निव—
तुच्छीकुर्वन्निव, सवितुः तेजसां प्रसरः दिवा एव, अस्य तु रात्रिन्दिवमपि इति
स्वतेजसामधिककालिकत्वमेव दृणीकरणे हेतुरिति भावः; यद्वा,—तत्र दाहिका-
शक्तेरबाधिक्यप्रतीतिः, इह तु दाहिकीज्जीविकयीरुभयोरपि समानोत्कर्षवत्त्वम् इत्यातिशयं
विस्पष्टमेव।

(२२२) ई ब्राभारोद्धतष्टुष्टतया हरवृषभमपि हसन्निव,
 (२२३) अरणिः अमर्षाग्नेः, ऐश्वर्यं शौर्यस्य, मदो मदस्य,
 विसर्पा दर्पस्य, हृदयं हठस्य, जीवितं जिगीषतायाः, उच्छसितम्
 उसाहस्य, अद्भुशो दुर्मदानां, नागदमनो दुष्टभोगिनां,
 (२२४) विरामो वरमनुष्यतायाः, कुलगुरुः वीरगोष्ठीनां,

(२२२) ईश्वर इति ।—ईश्वरस्य—हरस्य, स्वामिनश्च, [“अग्नीतेराशुकर्मणि वरट् च” (उ० ४ पा० ५० सू०) इति वरट् । तत्रैव “चकारादुपधाया ईत्वम्” इति प्रथमम्, आशुवरदावर्थकत्वे एवेतत् ; ईष्टे प्रभवति इत्यर्थकत्वे तु आदादिकस्य ईशः कर्त्तरि वरचि “ईश्वरः” इति पठं सिध्यति, तथा च सू०,—“स्थेभ्योऽपि सक्तस्य वरच्” (३। २। १७५ पा०) इति] भारोद्धनेन—पृष्ठस्योपरि आरोपणरूपेण, आदेशपालन-
 रूपेण च इत्यर्थः, पृष्ठं—टलितं, त्रिगतरीमत्वकृतमित्यर्थः, पृष्ठं—पश्चाद्देशः यस्य तथाभूतः,
 तस्य भावः तत्ता तथा, कार्यचतुष्टयः लोके पृष्ठपृष्ठः कथ्यते, हरवृषभं—शङ्करवृषं, हसन्निव
 —अवजानन्निव, हरवृषभस्य भारोद्धनेन पृष्ठस्य पृष्ठत्वम्, अस्य तु स्वामिभारोद्धनेन
 न तथेति ह्यासहेतुरिति भावः ; यदा—तत्र वनवासिनः विरागिणश्च लघुभारेण पृष्ठः पृष्ठः,
 इह सामान्यरक्षातन्त्रभारोऽपि अकिञ्चित्करः इति परिहासो निगूढं कारणम् इत्याशयः ।

(२२३) अमर्षाग्नेः—क्रोधानलस्य, अरणिः—अग्निमयनदार्क, (“निर्मन्थ-
 दार्कणि त्वरणिर्हयोः” इत्यमरः) घर्षणमात्रेणैव अरणिर्हो यथा अग्निरुपयति, तथा
 स्वल्पेनैव शत्रुकृतविमर्दान्नास्य क्रोधप्रदीतिः भवति इत्यर्थः, परिभवासहितिरिति भावः ।
 ऐश्वर्यं—विभूतिभूतं, सर्वस्वमिति भावः, महाशूरः इति निष्कर्षः । मदस्य,—गर्वस्य,
 मदः,—गर्वः, अभिमानी इत्यर्थः, महानिजस्वीति भावः । विसर्पः,—प्रसरः ।
 हठस्य—साहस्य, हृदयं—वक्षस्थलं, सततमुक्ताहसमन्तः निर्भोक्य इत्यर्थः ।
 जिगीषतायाः,—शत्रुविजयाभिन्नायस्य, शत्रुमनिजिघ्र्य अपरावृत्त इति यावत् ।
 उच्छसितं—जीवितं, महीकाहीन्यर्थः । दुर्मदानां—दुर्विनीतानामित्यर्थः, सत्तगजानाञ्च,
 अद्भुशः,—सृणिः, दमनकारकास्त्रविशेष इत्यर्थः, दुर्जनशास्ता इति यावत् ।
 दुष्टभोगिनां—दुष्टानां राज्ञां, क्रूरसर्पाणाञ्च, नागदमनः,—गजमर्दनः, प्रसन्नवृत्ति-
 शासनी वा, गरुडश्च ।

(२२४) वरमनुष्यतायाः,—श्रेष्ठमानुषत्वस्य, विरामः,—पराकाष्ठेयर्थः,
 औदार्यादिगुणवत्त्वादिति भावः । वीरगोष्ठीनां—शूरसमाजानां, सर्ववीरवरिण्य

तुला शौर्यशालिनां, सीमान्तदृष्ट्वा शस्त्रग्रामस्य, निर्वोढा प्रौढवादानां, (२२५) संस्तम्भयिता भग्नानां, पारगः प्रतिज्ञायाः, मर्मज्ञो महाविग्रहाणाम्, आघोषणापटहः समरार्थिनां, सन्निधौ एव समुपविष्टः सिंहनादनामा स्वरैण एव दुन्दुभिघोषगम्भीरेण (२२६) सुभटानां समररसम् आनयन् विज्ञापितवान्,—

“देव ! (२२७) न क्वचित् कृताश्रयया मलिनया मलिनतराः कोकिलया काका इव कापुरुषा हतलक्ष्म्या विप्रलभ्यमानम्

इति यावत् । तुला—उपमा, महावीराणां सङ्ग्रहानि प्रायः सर्वश्रेष्ठकीर्तितनामा इति भावः । शस्त्रग्रामस्य—आयुधसमूहस्य, सीमान्तदृष्ट्वा—पारदर्शी, सर्वशस्त्रकीविद इत्यर्थः । प्रौढवादानां—प्रगल्भवचनानां, शत्रुप्रयुक्तानामिति भावः । निर्वोढा—निर्वोहकः, समुचितप्रतिकारक इत्यर्थः ।

(२२५) भग्नानां—शत्रुभयात् पलायितानां, संस्तम्भयिता—आश्वासयिता । प्रतिज्ञायाः,—शपथस्य, पारगः,—पारगामी, अवश्यप्रतिज्ञ इति भावः । महाविग्रहाणां—महतां सङ्ग्रामाणां, मर्मज्ञः,—सारवित्, कदा केन विविना सङ्ग्रामे कृते अवश्यमेव जयो भवेत् इत्यादिनिर्द्धारणे कुशलः, परपक्षच्छिद्वाटननिपुणश्चेति भावः । आघोषणापटहः,—युद्धवाद्यां तादृशमानवाद्यविशेष इत्यर्थः, युद्धोत्साहवर्धक इति भावः, यथा आघोषणापटहः समरोत्साहमुद्दीपयति, तथा अयमपीति भावः । सन्निधौ एव—हर्षे निकषैवेत्यर्थः । दुन्दुभीति ।—दुन्दुभिः,—भेरी, तस्य घोषः,—शब्दः, तद्वत् गम्भीरः,—गम्भीरः तेन, प्रगल्भाहतभेरीघोरमन्दस्वरसमेन इत्यर्थः ।

(२२६) सुभटानां—सुर्योद्भूतां, समररसं—सङ्ग्रामीत्साहम्, आनयन्—जनयन्, उद्दीपकवाक्यं वर्द्धयन् इत्यर्थः ।

(२२७) न क्वचिदिति ।—न क्वचित्—कुवापि, कृताश्रयया—चापल्यात् चिरं कुवापि अतिठन्त्याऽपि कियत्कालमाश्रयन्त्या इत्यर्थः, अन्यत्र,—काककुलायाः दपरत्र कुवापि अनाश्रितया इत्यर्थः, मलिनया—पापया इत्यर्थः, कृणवर्णया इत्यर्थः । मलिनतराः,—अतिदुष्टाश्रया इत्यर्थः, अतिकृणवर्णा इत्यर्थश्च, कापुरुषाः,—नीचपुरुषाः, हतलक्ष्म्या—दुष्टया श्रिया, विप्रलभ्यमानं—प्रताप्यमानम् ।

आत्मानं न चेतयन्ते । (२२८) श्रियो हि दोषा-
न्वतादयः कामला विकाराः । (२२९) क्लृप्ताच्छायान्तरित-
रवयो विस्मरन्ति अन्यं तेजस्विनं जडधियः । किं वा करोतु
वराकः, येन अतिभोरुतया नित्यपराङ्मुखेण न तु दृष्टानि एव

चेतयन्ते—अवबोधयन्ते, [ज्ञानार्थकतया चेतनेः णिचि अणिकर्तुः आत्मनः कस्मत्वं
श्रेयम्] कीकिलया प्रसवानन्तरमेव निजशावकाः काकानोडे संस्थाप्य ताभिः पोष्यन्ते,
काक्यः अपि वर्णसास्यात् स्वशावकधिया तान् पालयन्ति, अतस्तेषां परैः प्रतिपाल-
नात् परभृदिति संज्ञा समजनि । ततः जाने तु उड्डयनसामर्थ्ये शावकाः तस्माज्जा-
दपत्स्य स्वसमाजे सङ्गच्छन्ते, इत्थं काकीनां कीकिलया विप्रलभ्यत्वं लोके प्रसिद्धमेव ।

(२२८) कस्मात् तान् हतलक्ष्मीविप्रलभते ? इत्याह, श्रिय इति ।—श्रियः,—
लक्ष्म्याः, दोषान्वतादयः,—दोषैः,—कपुरुषानुरागादिभिः, वातादिभिश्च इति व्यज्यते,
अन्वतादयः,—अन्वता एव आदिर्येषां ते, मदसत्कार्यानालीचनादयः इति यावत्,
दृष्टिहीनत्वादयश्च इति व्यज्यते ; कामलाः,—कमलमस्वात्मनः, कमलात् आगता वा,
विकाराः,—स्वस्याः कमलालयत्वात् नियतकमलवामेन आश्रयदोषात् जाताः रोगा
इत्यर्थः, “कामला” इति प्रसिद्धाः पाण्डुरोगमदजा इत्यपि व्यज्यते ; तस्मिन् रोगे जाते
सति रुग्णस्य शङ्कादौ पीतत्वादिज्ञानम् अन्वतादयश्च दोषा जायन्ते ; कमलस्य यथा
दोषा—रात्रौ, [अव्ययमेतत्, “दोषा रात्रौ च तन्मुखे” इति अव्ययवर्गे मेदिनी]
अन्वतादयः,—सूर्यस्यात्ममनात् सर्द्धादयः विकारा जायन्ते, तथा लक्ष्म्या अपि
तन्निवासात् समजायन्ते दोषान्वतादयः,—दोषा एव अन्वतादयः,—सत्पुरुषासत्पुरुषयो-
र्विचाराक्षमत्वम् इति भावः ।

(२२९) क्लृप्तेति ।—क्लृप्तस्य—आतपवस्य, क्लृप्तायया—आतपप्रतिपक्षभूतया,
अनातपेनेत्यर्थः, अन्तरितः,—व्यवहितः, तिरस्कृती वा, क्लृप्तावरितदर्शनत्वात् इति भावः,
रविः,—सूर्यः यैः तथीकाः, [“अच इ.” (उ० ४ पा० १३८ सू०) इति गत्यर्थकरुधातीः
इ.] जडधियः,—मूर्खाः, लक्ष्मीमदमत्ततया दृष्टानिष्टानभिज्ञाः इति भावः, तेजस्विनं
—प्रतापवत्तम्, अन्यम्—अपरं पुरुषं, विस्मरन्ति—न चिन्तयन्ति, न पश्यन्तीति भावः,
आत्मानमेव एकमात्रं तेजस्विनं मन्यन्ते, नान्यं कमपि, क्लृप्तेण महाप्रभावत्सूर्यकिरणानामपि
तिरस्करणात्, कोऽन्येषां कथाप्रसङ्ग इति तात्पर्यम् ; एवम् अनुश्रूयते यथा,—
घनाच्छद्मदृष्टिः अकर्मपि घनाच्छद्ममिति मन्यते । वराकः,—तपस्वी, दुर्बलप्रकृतिः
इति यावत् । येन—वराकेण, गौडेश्वरेण जडधियेत्यर्थः । नित्यपराङ्मुखेण—

(२३०) सर्वातिशायिशौर्यातिशयश्चयुक्पिलकपोलपुलक-
पल्लवितकोपानलानि कुपितानां तेजस्विनां मुखानि । नासौ
तपस्वी जानाति एवं, यथा (२३१) अभिचारा इव विप्रकृताः
सद्यः सकलकुलप्रलयम् उपहरन्ति मनस्विनः । जलेऽपि
ज्वलन्ति ताडिताः तेजस्विनः । (२३२) सकलवीरगोष्ठी-
बाह्यस्य तस्यैव इदम् उचितम् अनुत्तारनिरयनिपातनिपुणं

नियतविमुखिन, साहसकर्मणि कदाऽप्यप्रवृत्तत्वेन युद्धारम्भे एव रणक्षेत्रात् प्रदर्शितपृष्ठेन
इति भावः, न तु दृष्टानि—अवलोकितानि दृष्टं पारितानि इत्यर्थः ।

(२३०) सर्वेति ।—सर्वातिशायिना—सर्वपरिभाविणा, शौर्यातिशयेन—परा-
क्रमाधिक्येन, शययुः,—स्फीतिः, वर्द्धनमित्यर्थः, बिकाश इति यावत्, देवस्य
राज्यवर्द्धनस्य महावीराणां वा इति भावः येषु तथाविधाः, कपिलाः,—आरक्ताश्च,
ये कपीलाः,—गण्डर्दशः, तेषां पुलकेन—रोमहर्षेण, अप्रतिहतात्मशक्तिसमुत्कर्ष-
श्रुतिसखोदयात् इति भावः, पल्लवितः,—विस्तृतः, प्रकटीभृती वा, कोपानलः,—
क्रोधवर्धकः येषु तानि । तेजस्विनां—महातेजसाम्, अस्मन्मभूणामिति विजिगीषु-
नृपाणां वा इति भावः ।

(२३१) अभिचारा इव—आद्यर्जुना मारणादयो विधय इव, विप्रकृताः,—
निकृताः, अवमानिताः इति यावत्, (“निकृतः स्याद्विप्रकृतः” इत्यमरः) विप्रः,—
ब्राह्मणः, कृताश्च, मनस्विनः,—प्रशस्तमनसः, महावीरा इत्यर्थः, [“अस्मायामेधास्त्रजो
विनिः” (५।२।१२१ पा०) इति विनिप्रत्ययः] सद्यः,—अचिरादेव इत्यर्थः,
सकलकुलप्रलयं—सर्ववंशविनाशम्, उपहरन्ति—उत्पायनीकुर्वन्ति, जनयन्तीति यावत् ।
जलेऽपि—सलिलेऽपि, आत्मसम्भूतेऽपीति भावः, “आकाशाहायुः वायोरग्निः अपेरापः
अद्भ्यः पृथिवी” इति स्मरणात्, जलेऽपि च, ताडिताः,—वैद्युताः प्रहताश्च, तेजस्विनः
—अग्रयः, प्रतापवन्तश्च । अत्र मनस्विभिः तेजस्विभिर्य समं सकलकुलप्रलयजननव-ज्वलन-
त्वादधिर्भ्यः स्वस्य विस्वप्रतिविम्बभावबोधात् दृष्टान्तालङ्कारः ; “दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य
वस्तुनः प्रतिविम्बनम्” इति दर्पणलक्षणात् ।

(२३२) सकलेति ।—सकलानां—कुरक्षानां, वीराणां—शूराणां, गोष्ठी—
समाजः, तस्याः बाह्यः,—वह्निभूतः, ततो निष्कासित इत्यर्थः तस्य, कापुरुषतादि-
दोषैः वीरसमाजेषु अगण्यस्य इति भावः, गोष्ठीबाह्यश्च अनुपासितवृत्तत्वात् धर्म्यं
न जानाति, अतस्तस्य तथाभूतस्य निरयोचितमिदं कर्म युज्यते इति सङ्गतिः ;

कर्म । (२३३) मनस्विनां हि प्रधानप्रधानधने धनुषि प्रिय-
माणे, सति च कमलाकलहंसौकेलिकुवलयकानने कृपाणे,
कृपणोपायाः पयोधिमथनप्रभृतयोऽपि श्रीसमुत्थानस्य ; किं
पुनः ईदृशाः ? (२३४) येषाञ्च धात्वा धरित्रीं वातं नियुक्ताः

तस्य—गौडाधिपस्य, अनुत्तारिति ।—नास्ति उत्तारः,—उद्धारः यस्मात् तादृशे, निरये
—नरके, निपातः,—निपतनं, तत्र तस्य वा निपुणं—समर्थम्, उचितमित्यर्थः, इदं—
विश्वस्तह्मनरूपं, कर्म उचितं—सदृशं, “मित्रद्रोही कृतघ्नश्च ये च विश्वासघातकाः ।
ते नरा नरकं यान्ति यावन्नन्द-दिवाकरौ ॥” इत्युक्तेः । उपांशु कूटप्रयोगेषु महाराज-
राज्यवर्द्धनस्य विश्वसन् वीरसङ्घनृपस्य गौडाधमस्यैवानुरूपम्, इति तस्य सामाजिकसङ्घर्ष-
बहिर्भाव एव तथाविधानुष्ठाने हेतुः, इति पूर्वपदार्थस्य हेतुभूततया निर्देशात् पदार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गम् इति ज्ञेयम् ।

(२३३) मनस्विनां—वीराणां, हि इहावधारणेऽर्थे, प्रधानेति ।—प्रधानस्य
—युद्धस्य, (“युद्धमायोधनं जन्म प्रधानं प्रविदारणम्” इत्यमरः) प्रधानं
—श्रेष्ठं, धनं—सहामृत्युवदस्तु, साधनमिति भावः तस्मिन्, धनुषि—कार्मुके,
प्रियमाणे—गृह्यमाणे । कमलति ।—कमला—लक्ष्मीरिव, कलहंसी—राजहंसी,
कमलायाः कलहंस्याश्च उभयोरेव कुवलयधनसञ्चारित्वामेदोरोपात् रूपकालङ्कारः ;
नृपश्रेष्ठमङ्घ्रिणी वा, (“कलहंसस्तु कादम्बे राजहंसे नृपोत्तमे” इति मेदिनी) तस्याः
केलिः,—क्रीडा यत्र तादृशं, कुवलयकाननं—नीलीम्बलवनं तस्मिन्, तथाभूते इत्यर्थे,
निशितानां कृपाणां नीलीम्बलप्रभावत्वादिति भावः, कृपाणे—करवाले, सति च
—विद्यमाने च, प्रियमाणे इत्यनुषङ्गान्वयी वा, तेन प्रियमाणे सतीत्यर्थः, वीराणां
कृपाणे एव कमला प्रतिबसतीति भावः, श्रीसमुत्थानस्य—लक्ष्मीसमाहरणस्य, पयोधि-
मथनप्रभृतयोऽपि—मन्दरगिरिणा क्षीरसागरविलोडनादयोऽपि, कृपणोपायाः,—
दीनवेष्टाः, कापुरुषाचारा इति भावः । एतेन क्षीरसागरविलोडनवेष्टा तु वृथैव, पौरुषमेव
लक्ष्मीलाभे हेतुः, इति पौरुषस्य सर्वोत्कृष्टत्वप्रतिपादनात् व्यतिरेकालङ्कारः व्यज्यते ।
ईदृशाः,—विश्वस्तह्मनादयः इत्यर्थः, किं पुनः ?—दीनोपाया इति किं वक्तव्यम् ?
इत्यर्थः, विश्वासहन्तादयः कापुरुषाचारा एवेति भावः ।

(२३४) येषां—मनस्विनां वीराणामित्यर्थः, [सम्बन्धविवक्षया षष्ठी] धात्वा
—अज्ञाता, धरित्रीं—पृथिवीं, वातं—रक्षितं, नियुक्ताः,—आदिष्टा इत्यर्थः, गिरीश्वरौ

स्वयम् असमर्था इव (२३५) कुलिशकर्कशभुजपरिघ-
प्रहरणहेतोः उद्गिरन्ति गिरयोऽपि लोहानि, ते कथमिव
बाहुशालिनो मनसाऽपि विमलयशोबाश्रवा ध्यायेयुः
अकार्यम् ? (२३६) सर्वप्रहाभिभवभास्वराणां हि
सुभटकराणाम् अग्रतो दिग्ग्रहणे पङ्कवः पतङ्गकराः ।

गीवसंज्ञत्वादिति भावः, असमर्था इव—अक्षमा इव, अक्षलत्वादिति भावः ।
[“असमर्था इव” इत्यत्र “असमर्था एव” इति पाठान्तरम्] ।

(२३५) गिरयः,—पर्वता अपि, अर्चतनप्रक्षरमया अपीति भावः, कुलि-
शेति ।—कुलिशवत्—वज्रवत्, कर्कशः,—कठिनः, भुजः,—बाहुः, तत्र यत् परिघप्रहरणं
—मुद्गरास्त्वं तस्य हेतोः,—तन्निमित्तं, परिघनिर्घाणार्थमित्यर्थः, लोहानि—तदाख्यधातु-
विशेषान्, उद्गिरन्ति—उडमन्ति, प्रसूयन्ते इति यावत्, बाहुशालिनः,—प्रशस्तबाहुवः,
भुजबौध्यसमन्वितो इत्यर्थः, विमलति ।—विमलानि—शुभाणि, यशसि—कीर्तय एव,
शोभायाः,—मित्राणि येषां तयाभूताः, पूतयशोधना इत्यर्थः, ते—येषामर्थे अर्चतना बाहु-
विरहिताः गिरयोऽपि लोहान्मुद्गीर्य धर्मानुसारिण पृथिवीं तातं महायकं कुर्वन्ति, तादृश
राजान् इत्यर्थः, गिरिणां परिघप्रहरणार्थोद्गिरणासम्बन्धेऽपि इह सम्बन्धः प्रतिपादितः
इत्यतिशयोक्तिः असमर्थत्वरूपगुणोत्प्रेक्षाऽङ्गम् ; कथमिव—किमर्थमित्यर्थः, मनसाऽपि
—चित्ताऽपि, किं पुनर्वहिरनष्टानेनेति भावः, अकार्यम्—दुष्कार्यं, ध्यायेयुः ?—
चिन्तयेयुः ? नैव कदाऽपि चिन्तयन्ति इत्यर्थः, येषां किञ्चिदपि बाहुबलमस्ति, ते
मनसाऽपि न एतादृशं गर्हितमाचरन्तीति भावः ।

(२३६) सर्वेति ।—सर्वस्य—सकलवस्तुनः, ग्रहाभिभवः,—ग्रहः,—बलात्
ग्रहणमेव, अभिभवः,—तिरस्कारः, वस्तुस्वामिनामिति भावः ; पङ्क—सर्वे ग्रहाः,—चन्द्रा-
दयः, तेषामभिभवः,—महता तेजसा विस्त्रानताजननरूपतिरस्कारः, तेन भास्व-
राणां—दीप्यमानानाम् ; भास्वराः,—उज्ज्वलाश्च, इति निङ्गविपरिणामेन “पतङ्ग-
कराः” इत्यत्र योजनीयम् ; सुभटकराणां—वीरबाहूनाम्, अग्रतः,—पुरतः, पतङ्ग-
कराः,—मूर्त्यकिरणाः, (“पतङ्गौ पलि-मूर्त्यौ च” इत्यमरः) कराः,—हस्ताश्च इति ध्वनिः,
दिग्ग्रहणे—दिशोः,—पूर्वपश्चिमादिभ्यः दिशोः, ग्रहणे—ज्ञाने, अवलम्बने वा, पङ्कवः,
—अचलाः, दिग्बोधाक्षमाः, दिग्ग्रहणासमर्थाः वा इत्यर्थः ; तासां स्त्रीत्वेन महा-
वीरसङ्घांश इयेति ध्वनितम् ; यदा महावीराः अस्त्राणां वृष्टिभिः गगनमाच्छादयन्ति,

(२३७) महामहिषशृङ्गतरङ्गभङ्गभङ्गुरभीषणान्तराला लोक-
प्रवादमात्रेण दक्षिणाशा, परमार्थतो भटभृकुटिः अधिवासो
यमस्य । (२३८) चित्रञ्च यत्, उन्मुक्तसिंहनादानां सहसा साहस-
रसरोमाञ्चकण्टकनिकरेण सह न निर्यान्ति सटाः शूराणां रणेषु ।

तदा सर्वा दिशः समा एव इति मत्वा कां दिशमाययेदिति, दिग्बधूनायकः सुभटः
समाक्रामत् चैत् अत्याहितं भवेत् इत्याशङ्क्या वा चिन्ताकुलाः सूर्यरश्मयो भवन्तीति
भावः ; यद्वा,—वीरबाहव एव दिशां चतुर्णां ग्रहणं निरायासं समर्थाः, न तु
पतङ्गस्यैव—अग्रिकोटविशेषस्यैव, अतितुच्छस्येति भावः, पतङ्गस्य—सूर्यस्य,
कराः,—हस्ता इति यावत्, तेषां पूर्वपश्चिमयोर्द्वयोरेव दिशोः विशिषतः
ग्रहणमिति भावः ; यद्वा,—पतङ्गस्य—“जोनाकौ पोका” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धस्य
खद्योताख्यकोटविशेषस्य, कराः, अकारप्रश्लेषेण अपङ्गवः,—प्रभाविकारशब्दपरान्मुखाः
भवन्ति, वीरकररूपकरैः सर्वथा सूर्यादियद्वाणामभिभवात् ; एतेन वीराणां सर्व-
तर्जाभिभावं गौडाधिपस्यापि प्रकाशमानत्वञ्च ध्वनितम् । अतः पतङ्गकरादपि
वीरकरस्य आधिक्यप्रतीतिः व्यतिरेकालङ्कारः ।

(२३७) महति ।—महामहिषस्य—यमवाहनस्य इत्यर्थः, यमस्य दक्षिण-
दिग्धिपतित्वान् इति भावः, शृङ्गयोः,—विषाणयोः, तरङ्गभङ्गवत्—ऊर्ध्वच्छेद-
वत्, भङ्गुरं—भङ्गिमत् कुटिलं वा, बहुलपर्वतादिमत्त्वादिति भावः ; यद्वा,—
शृङ्गाभ्यां तरङ्गभङ्गवत् भङ्गुरं, दर्पातिरेकाशरोविधूननात् इति भावः, भीषणं—
भयानकम्, अन्तरालं—मध्यं यस्याः सा, दक्षिणाशा—दक्षिणा दिक्, लोकप्रवाद-
मात्रेण—जनश्रुतिमात्रेण इति यावत्, यमस्य—कृतान्तस्य, अधिवासः,—वसतिः,
वासभूमिरित्यर्थः, परमार्थतः,—वस्तुतः, भटभृकुटिः,—भटस्य—योद्धृपुरुषस्य,
भृकुटिः,—भृभङ्गिरित्यर्थः, यमस्य अधिवासः इति शेषः, तदेव सर्वदा प्रत्यक्षत्वेन
प्रतीयमानत्वात् इत्याशयः । यमस्य वासभूमिः दक्षिणा दिक् इति वचनान्तु प्रवादमात्र-
प्रतया अलौकमेव, परमार्थतस्तु वीराणां सरोषभूभङ्गिरैव यमावासभूमिः इति भट-
भृकुटौ यमाधिवासासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धकथनादतिशयोक्तिरलङ्कारः ।

(२३८) चित्रञ्च—आश्चर्य्यञ्च । रणेषु—सङ्ग्रामेषु, सहसा—अकस्मादित्यर्थः,
उन्मुक्तसिंहनादानां—सिंहनादं कुर्वतामित्यर्थः, शूराणां—वीराणां, साहसेति ।
—साहसरसेन—बलसम्पाद्यकर्मणु अतिप्रणयितया, (“साहसन्तु बलात्कारकृतकार्यं
दमेऽपि च” इति मुद्दिनौ) ये रोमाञ्चाः,—रोमहर्षाः, भीषणकर्मसम्पादनादिति

इयमेव च (२३८) चतुःसागरसम्भूतस्य भूतिसम्भारस्य
भाजनं प्रतिपक्षदाहि दारुणं बड्वामुखं वा महापुरुषद्वयं
वा। (२४०) तेजस्विनः सकलान् अगवाप्य पयोराशि-
सहजस्य कुतो निवृत्तिः उच्यते? (२४१) इथावितत-
विपुलफणाभारी भुजङ्गानां भर्ता, बिभर्ति यो भोगेन सृष्टिच्छ-

भावः, ते एव कण्टकानि—चुद्राश्रयः, सृष्ट्ययुक्ताणि वा, तेषां निकरः,—समूहः
तेन, सटाः,—केशराः, सिंहानामिव इति भावः, न निर्व्याप्ति—न निर्गच्छन्ति;
वीराणां रोमहर्षसिंहनादेनैव दुर्बलप्रकृतयः श्रवणी निधनं गच्छन्ति, परन्तु सिंहान्यानां
मपि शूराणां सिंहानाम् इव केशरा यत् न विद्यन्ते इत्येव चित्रम् इति समुदितार्थः।
वीरास्तु अकेशराः केशरिण एव, अतस्तदाक्रान्तानां रिपूणां कुतो जीवनाशा? इति भावः।

(२३८) चतुःसागरेति।—चतुर्णां सागराणां—समुद्राणां समाहारः चतुः-
सागरम्, [अत्र “अकारान्तोत्तरपदो विगुः स्त्रियामिष्टः” (वा०) इति न प्रवर्तते,
“पावाद्यन्तस्य न” (वा०) इति निषेधात् न ङौष्] तन्मान् तत्र वा; यद्वा,—
अन्तारः सागराः चतुःसागराः, तेभ्यः तेषु वा सम्भूतस्य—समुत्पन्नस्य, भूतिसम्भारस्य
—भक्षनचयस्य, बड्वानलतेजसा तदव्यवस्तुजातानां दम्भीभूतत्वात् इति भावः, रमादि-
सम्पत्समूहस्य च, (“भूतिभक्षानि सम्पदि” इत्यमरः) भाजनं—स्थानम्। प्रतिपक्षाणां
—विरोधिनां, जलानामित्यर्थः, अप्येतापराख्यस्य बाड्वानलस्य सलिलश्लेषकत्वात्,
श्रवणाच्च इत्यर्थः, दाहि—दाहकं, दारुणं—तीव्रं, बड्वामुखम्—अश्वामुखं,
तदुज्ज्वलत्वेनातिदेशात् बड्वानल इत्यर्थः, महापुरुषद्वयं—महाऽनुभावचितं, चुद्राश्रया
भौरवश्च न सम्पद्भाजनानि भवन्ति, अतः तादृशः गौडाधिपः अवश्यम् अचिरादेव
विनश्यति इत्याशयः।

(२४०) तेजस्विन इति।—पयोराशिसहजस्य—पयोराशी—समुद्रे, सहजा,
—स्वत उत्पन्नः तस्य, समुद्रसहजस्य च, गाम्भीर्यातिशयादिति भावः, तेजस्विनः,—
बड्वानलस्य, वीरपुरुषस्य च, उच्यते,—तेजसः, प्रतापस्य च, सकलान्—कस्मान्,
अनून्, दाहयान्ति च शेषः, अगवाप्य—अनिर्जित्य इति यावत्, कुतो निवृत्तिः?—
ज्ञानिः? नैव कथमपि निवृत्तिर्भवेदित्यर्थः।

(२४१) इषेति।—इथा—विकल्पं यथा तथा, विततः,—विस्तृतः, विपुलः,—
महान्, फणाभारः,—फटासङ्घातं यस्य तथाभूतः, भुजङ्गानां—नागानां, भर्ता—

मेव केवलम् । (२४२) अप्रतिहतशामनाक्रान्त्युपभोगसुखरसन्तु
रसायाः (२४३) दिक्कुञ्जरकरभारभास्वरप्रकोष्ठा वीरबाहव एव
जानन्ति । (२४४) रविरिव उन्मुखपद्माकरगृहीतपाद-
पल्लवः सुखेन अखण्डिततेजा दिवमान् नयति शूरः ।

प्रभुः, शिवाहिः इत्यर्थः, पृथ्वीभारधारिणीति भावः, यः—भुजङ्गाधिपतिः, भोगिन—
देहेन, फणमण्डलेन वा, (“भोगः सुखे स्वादिभूतवर्णेषु फण-काययोः” इत्यमरः)
केवलं सखिण्डमेव—सृष्टिकाराशिमिव, विभर्ति—धत्ते, केवलं सखिण्डवद्द्वनार्थमेतादृक्
प्रयासी न तस्य उचित इत्यर्थः, शशाङ्कसदृशनिःसारसखिण्डसावधारिण्याः पृथिव्याः
धारणार्थं तस्य सहस्रफणावहनलोशस्वीकारः इयैव, अतो भवत्यास्य परित्याग एव उचित
इति भावः ।

(२४२) रसायाः—भुवः, (“भूर्भूमिरचलाऽनन्ता रसा विश्वम्भरा स्थिरा”
इत्यमरः) अप्रतिहतेति ।—अप्रतिहतेन—प्रतिघातवर्जितेन, अनन्तक्रमणीयेन इत्यर्थः,
शसननेन—आज्ञया, प्रतापेनेति यावत्, या आक्रान्तिः—आक्रमणं, प्रभावविस्तार
इत्यर्थः, तथा य उपभोगः—सम्भोगः, तेन यः सुखरसः—सुखास्वादः तम् ।

(२४३) दिक्कुञ्जरेति ।—दिक्कुञ्जरस्य—दिग्गजस्य, करभारः—गुण्डाभोगः, तद्वत्
भास्वरः,—दीप्यमानः, प्रकोष्ठः,—कूर्पर-मणिवन्धुः, अमलभारमानः शिषां तथाभूताः,
(“प्रकोष्ठी मणिवन्धस्य कूर्परस्यान्तरेऽपि च” इति मेदिनी) वीरबाहवः,—वीराणां—
—सुभटानां, बाहवः,—भुजा एव, जानन्ति—अनुभवन्तल्लयाः, वीरभोग्या एव
वसुन्धरा, न तु शशाङ्कसदृशकापुरुषाः निमेषार्द्धमपि तत्तापिनाशकत्वेन रक्षणीयाः
इति भावः ।

(२४४) रविरिति ।—शूरः,—वीरपुरुषः, रविः इव—सर्प इव, अखण्डित-
तेजाः,—अखण्डितम्—अप्रतिहतं, तेजः,—प्रतापः, ज्योतिश्च यस्य तथाभूतः, अत
एव उन्मुखेति ।—उन्मुख्या—उन्मुक्त्या, तत्प्रवणया इत्यर्थः, सामानागयेति भावः,
पद्मया—लक्ष्म्या, करेण—हस्तेन, गृहीतः,—सेवितः, पादपल्लवः,—चरणकिसलयः ;
अन्यव,—उन्मुखैः,—ऊर्ध्वमुखैः, पद्माकरैः,—कमलसमूहैः, पद्मसमीभिः वा,
गृहीताः,—स्वविकाशकत्वेन प्राप्ता इत्यर्थः, पादपल्लवाः,—किरणसङ्घायाः यस्य तथा-
भूतः, दिवसान्—वासरान्, नयति—अतिबाह्वयति, प्रापयति च, करोतीत्यर्थः,
इवैः दिवसकरत्वात्, अखण्डिततेजसो वीरा भवादृशा एव निमग्नं सुखेन स्थातुं

(२४५) कातरस्य तु शशिन इव हरिणहृदयस्य पाण्डुरपृष्ठस्य कुतो
 दिरावमपि निखला लक्ष्मीः ? (२४६) अपरिमितयशःप्रकरवर्षा
 विकासी वीररसः । (२४७) पुरःप्रवृत्तप्रतापप्रहताः पत्न्याः
 पौरुषस्य । (२४८) शब्दविद्रुतदिषन्ति भवन्ति द्वाराणि दर्पस्य ।

योग्याः, न भीरवः कृतमहापराधाः गौडाधमाः इति भावः, शशाङ्कस्य महद्भयं
 समुपस्थितम् इति फलितम् ।

(२४५) कातरस्य—दीनस्य, भीतस्येत्यर्थः, कापुरुषस्य इति भावः, शशिन इव
 —चन्द्रस्य इव, हरिणहृदयस्य—हरिणस्य इव—तदाख्यपशीरिव इत्यर्थः, विवेक-
 विवृत्तस्य इव, अतिभीतस्येव इति वा भावः, हरिणानां भीरुत्वं प्रसिद्धं लोके, हृदयं—
 मनः यस्य तथात्रिधस्य, दुर्बलान्तःकरणस्य इति यावत् ; अन्यत्,—हरिणः,—सृगः,
 हृदये—उत्सङ्गे यस्य तथाभूतस्य, सृगलाञ्जनस्येत्यर्थः, पाण्डुरपृष्ठस्य—पाण्डुरं—
 धवलं, पृष्ठम्—उपरिभागः, वह्निःप्रदेश इति यावत् यस्य तथाभूतस्य, वह्निर्निर्मलावभासस्य
 किन्तु अन्तर्मलिनस्य अत एव विषगर्भस्य पयोमुखस्य इति भावः, देशभाषया निर्लज्जस्येति
 वा भावः ; अन्यत्,—शुभापरिभागस्य, लक्ष्मीः,—यौः, शोभा च दिरावमपि—एकरावा-
 दूर्ध्वमपौत्यर्थः, निखला—स्थायिनीत्यर्थः, कुतः ?—नैव इत्यर्थः ; यथा शशिनः केवलं
 पौर्णमास्यामेव एकस्यां रात्रौ शोभाऽतिशयः, न तु अन्यस्यां तिथौ, तथा कातरस्य
 क्रूरहृदयस्य लक्षिका श्रीरिति भावः, अतः शशाङ्कस्यापि लक्ष्मीश्चला भूता इति फलितम् ।

(२४६) अपरिमितेति ।—अपरिमितानां—परिमातुमशक्यानां, प्रभूताना-
 मित्यर्थः, यशसां—कीर्त्तीनां, प्रकरं—सङ्घं, वर्षति—ददातीति यावत् तथोक्तः, अत
 एव विकासी—विकासशीलः, सर्व्ववामोदवान् इत्यर्थः, वीरत्वप्रकटनेनैव यशसः
 सर्व्वव्यापित्वं जायते, न तु कापुरुषतया वृशंसाचारतया वा इति भावः, नीतिविगर्हदेन
 अनेन कर्मणा कापुरुषोचितेन तस्य दुष्कौर्त्तिरेव सर्व्वत्र प्रख्याता, अतः दृक्कृतिः
 निस्तेजसस्य विनाशने न काऽपि बाधा इति फलितम् ।

(२४७) पौरुषस्य—पुरुषकारस्य, विक्रमस्येत्यर्थः, पत्न्याः,—सार्गाः, पुर
 इति ।—पुरःप्रवृत्तेन—अग्रतः प्रवृत्तेन, प्रतापेन—तेजसा, प्रहताः,—क्षुब्धाः, परिष्कृता
 इति यावत्, अत्रिहता इति भावः ; पौरुषशालिनस्ते सिद्धिः निश्चिता एव इत्याशयः ।

(२४८) दर्पस्य—श्रीर्याभिमानस्य, द्वाराणि—अवकाशाः, गुरत्वप्रख्यापनानि

(२४६) शस्त्रालोकप्रकाशिताः शून्या दिशः शौर्यस्य । (२५०) रिपुरुधिरशोकरासारिण भूरिव श्रीरपि अनुरज्यते । (२५१) बहुनरपतिमुकुटमणिशिखाशाणकोण-कषणेन चरणनखराजिः इव राजताऽपि उज्ज्वलीभवति ।

इत्यर्थः, शब्देति ।—शब्देन—शौर्याभिमानिनः ध्वनिना इत्यर्थः, विद्वताः,—पलायिताः, दिशेतः—शेवः येभ्यः तथाभूतानि तत्र प्रयाणवात्ताश्वर्णनैव भीरुः संपलायित्वेन, अतस्तूर्णे जिगीषुर्भव, अन्यथा न सम्यक् कार्यसिद्धिः, पलायने यथोचितप्रतिशोधदानाप्रसङ्गात् इति भावः ; यद्वा,—दपेस्य—वीर्यचित्तगर्वतिरेकस्य, हाराणि—प्रवेशस्थानानि, तज्ज्ञाभाषाया इत्यर्थः, शब्देति ।—शब्देन—दपेस्यचकिनादेश, विद्वताः,—विवक्षोः सन्तः अपसृताः, दिशतः,—विपक्षाः येभ्यः तथाभूतानि, भवन्ति दर्शिकात् महाशौर्यसूचकादृते शूराणां निर्जयः कदाऽपि न सम्भवति, अतः शौर्यदपं एव प्रागाश्रयणीयः इति तात्पर्यम् ।

(२४६) शस्त्रेति ।—शस्त्राणाम्—आयुधानाम्, [शसतेः “सर्वधातुभ्यः घृन्” (उ० ४ पा० १५८ सू०) इति घृनि ऋषम्] आलीकेन—उद्योतेन, प्रकाशिताः,—उद्भासिताः, शौर्यस्य—वीर्यप्रकटनस्य, दिशः,—ककुभः, पन्थान इति यावत्, शून्याः,—अनाहताः, जनरहिता इत्यर्थः, तवागमनवात्ताश्वर्णनैव पलायितप्रतिपक्षत्वादिति भावः ; निशितरूपाण्यप्रभाभिर्विनः शौर्यरूपाः दिशो हि न ज्योतिष्कादिभिः उद्भासिताः भवन्ति इति तात्पर्यम् ।

(२५०) रिपिति ।—रिपूणां—शत्रूणां, कधिराणि—शोणितानि, तेषां शोकरासारः,—विन्दुधारासम्पातः तेन, भूरिव—रणभूमिरिवेत्यर्थः, श्रीरपि—लक्ष्मीरपि, अनुरज्यते—अनुरक्ता भवति, हस्तगता भवतीति भावः, अनुलिप्ता भवति इत्यर्थश्च, अवश्यमेव विजयलक्ष्मीस्वामाश्रयित्वतीत्याश्रयः, रिपूणां समूहोन्मूलनमन्तरिण श्रीर्दुर्लभवेति तात्पर्यम् । वीरानुरक्ताः हि राजश्रियः भवन्ति इति उपमया ध्वन्यते ।

(२५१) बह्विति ।—बहूनाम्—अनेकेषां, नरपतीनां—राज्ञां, चरणपतितानामिति भावः, मुकुटेषु—किरीटेषु,—या मणिशिलाः,—रत्नानि इत्यर्थः, ताः शाखाः,—निकषशिला इव, (“शाणस्तु निकषः कषः” इत्यमरः) तासां कोणैः,—अस्त्रिभिः, कषणं—घर्षणं तेन, चरणनखराजिरिव—पादनखश्रेणिरिव, राजताऽपि—राजत्वमपि, साम्राज्यमिति भावः, उज्ज्वलीभवति—उज्ज्वलतामापद्यते इत्यर्थः,

(२५२) अनवरतशस्त्राभ्यासेन करतलानि इव रिपुमुखानि
श्यामीभवन्ति । (२५३) विविधव्रणवदपट्टकशतैः शरीरमिव
यशोऽपि धवलीभवति । (२५४) कवचिषु रिपूरःकवाटेषु
पात्यमानाः पावकशिखामिव श्रियमपि वमन्ति निष्ठुरा
निस्त्रिंशप्रहाराः । (२५५) यस्याहितहतस्वजनो मनस्विजनो

भृषणीभवति इत्यर्थः, वृषचक्रसेवितपादपद्माः हि भवन्ति सम्मजः इति भावः ।
विजितनरपालचूडामणिमरीचिभिः विजितः राज्ञः यथा चरणनखराजयः राजन्ते, तथा
साम्राज्यमपि इति साम्यात् उपमाऽलङ्कृतिः ।

(२५२) अनवरतेति ।—अनवरतेन—सन्ततेन, शस्त्राणाम्—आयुधानाम्,
अभ्यासेन—अनुशीलनेन, सञ्चालनेन इत्यर्थः, करतलानि इव—हस्ततलभागा इव,
रिपूणां—शत्रूणां, मुखानि—वदनानि, श्यामीभवन्ति—सञ्जातकिणानि, मलिनानि
च भवन्ति इत्यर्थः, प्रबलप्रतिपक्षस्य शस्त्राभ्यासजनितपराक्रमस्फूर्णन विभवेषु जीवने-
ष्वपि च नेराश्यादयादिति भावः ।

(२५३) विविधैः ।—विविधेषु—बहुप्रकारिषु, व्रणेषु—सङ्ग्रामव्यापारिणी-
त्वादितेषु शस्त्रक्षतेषु इत्यर्थः, बद्धानि—व्रणसम्मानार्थं संयतानि, यानि पट्टकशतानि—
सर्भषजवस्त्रवृण्डसमूहाः तैः । धवलीभवति—शुभीभवति, उज्ज्वलीभवति च, तेषां
बहुयुद्धनिदर्शनतया वीर्यातिशयप्रकटनपरत्वादिति भावः ।

(२५४) कवचिषु—वर्मावृत्तेषु इति यावत्, (“तनुवं वर्मं दंशनम् । ...जगरः
कवचोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः) रिपिति ।—रिपूणाम्—अरौणाम्, उरःकवाटेषु—दारा-
वरणकाष्ठफलकवत् दृढेषु प्रशस्तेषु च वक्षःस्थलेषु, पात्यमानाः—क्षिप्यमाणाः, निष्ठुराः,
—निर्दयं प्रहृताः, प्रगाढा इत्यर्थः, निस्त्रिंशप्रहाराः,—असिताङ्गानि, पावकशिखामिव
—अग्निज्वालाम् इव इत्यर्थः, वमन्ति—उद्धिरन्ति, जनयन्ति च इत्यर्थः, ददति इति यावत्,
सानुरागां कारयन्ति इति भावः, कठोरचन्द्रहाससम्पाताः शब्दनिपातनेन राजलक्ष्मीं
स्ववशमानयन्तीति निष्कर्षः, शत्रूणां शिलासमेषु दृढेषु वक्षःस्थलेषु जिगीषुणा निर्दयं
निपातितभ्यः करवालिभ्यः तीक्ष्णेभ्यः समुद्भूताः हेतिततयः जयश्रियः इवाभान्ति इति
तात्पर्यम् ; तेनाव ज्वालसमप्रभायाः लक्ष्म्याः समाश्लेषार्थमुरःस्थलप्रणयित्वात्
साम्यमव्याहतमेवेति बोध्यम् ।

(२५५) यथेति ।—मनस्विजनः,—वीरपुरुषः । अहितहतस्वजनः,—अहितेन
—शत्रुणा, हतः,—नष्टः, स्वजनः,—बन्धुजनः यस्य तथाभूतः सन् ; यदा,—

द्विषद्योषिदुरस्ताङ्गेन कथयति हृदयदुःखं, परुषासि-
लतानिपातधवनेन उच्छसिति, (२५६) निरुच्छसित-
शत्रुशरीराशुधारापातेन रोदिति, (२५७) विपक्ष-
वनिताचक्षुषा ददाति जलं, स श्रेयान्, नेतरः ।

अहिंसानां—रिपूणां, हिताः,—विनाशिताः, स्वे—आत्मीयाः, जहाः,—लोका अपि
येन, समुलोत्पाटितशत्रुरित्यर्थः, द्विषदिति ।—द्विषतः,—अहितस्य, येन येषां वा
स्वभावो नाशितः, तस्येति भावः, योषितां—नारोणाम्, उरस्ताङ्गेन—वक्षःस्थलाङ्गेन,
भर्तृनिधनशूलजनितेन इति भावः, हृदयदुःखं—मनोदुःखं, शत्रुकृतबन्धुजननिधनजनित-
सिति भावः, कथयति—प्रकाशयति, स्वजनजीवननाशं यादृशः शोकः प्रदर्शनीयः,
प्रत्यर्थङ्गनारस्ताङ्गेनैव तमावेदयति, न तु दीनवत् विज्ञाभकरक्रन्दनादिभिः इत्यर्थः,
शत्रून् विनाश्य तदङ्गनानां प्रवलशोकसमुत्पादनेन प्रतिशोधयिषासां शमयतीति भावः ।
परुषेति ।—परुषाणां—निष्ठुराणाम्, असिलतानां—खड्गवह्नीनां, लतावद्वीर्जतरलाना-
मसीनामित्यर्थः, निपातः,—सञ्चालनं, तेन यः पवनः,—वायुः तेन, उच्छसिति—
प्राणिति, आयतं निश्चसिति इत्यर्थः, आत्मीयमिनाशशोकादिति भावः, असिसञ्चालनेन
शोकप्रतिकारं करोति, न तु कापुरुषवत् स्वयमुष्णीष्मोक्तासमोचनैः ब्रथा प्राणान्
वहति इति फलितम् ।

(२५६) निरुच्छसितेति ।—निरुच्छसिताः,—उच्छ्वासरहिताः, निहताः इति
भावः, ये शत्रवः,—द्विषताः, तेषां शरीराणि—देहाः, विशेषतः चक्षुरादयः इत्यर्थः, नेभ्यः
अशुधारापातेन—नेत्रासारवर्षणेन, मृत्युपूर्ववक्ष्ये अनुभूताघातवेदनया पृथक्कलवादिभ्यो
नियोगाशङ्कया वा प्रतिवीरमनिहत्याकाले वीरलीकप्रस्थानेन वा हतुना सपदि
विगलितेन इति भावः ; सदा,—शरीराणि—देहाः, तेषु अशुधारापातेन—पतितेन
नयननीरासारेण, निहतभर्तृकाणां रिपुपत्नीनामिति भावः ।

(२५७) विपक्षेति ।—विपक्षाणां—शत्रूणां, वनिताः,—कान्ताः, तासां चक्षुषा
—नेत्रेण, अञ्जलिभूतेन इति भावः, जलं—तर्पणसलिलमिति यावत्, ददाति—
अर्पयति, अहितनिहताय स्वजनाय इति भावः । श्रेयान्—श्रेष्ठः, प्रशस्ततमः इति
यावत्, नेतरः,—इतरः,—अन्यः, य उक्तरूपप्रतिकारं न कर्तुं समर्थः, स इत्यर्थः,
न, श्रेयानिति श्रेष्ठः, स कापुरुषः निन्दनीयश्च इति भावः ; भवताऽपि अचिरमेव
उक्तदुःखं प्रतिविधातव्यम्, अन्यथेतरपक्षीयकलङ्कपङ्कप्रपातावश्यभावित्वम् इति फलितम् ।

(२५८) न च स्वप्नदृष्टनष्टेषु इव क्षणिकेषु शरीरेषु निवर्तन्ति बभ्रुबुद्धिं प्रबुद्धाः । (२५९) स्थायिनि यशसि शरीरधीः वीराणाम् । (२६०) अनवरतप्रज्वलिततेजःप्रसर-
भास्वरस्वभावश्च मणिप्रदीपमिव कलुषः कञ्जलमलो न स्पृशति एव तेजस्विनं शोकः । (२६१) स त्वं सत्त्ववताम् अग्रणीः, प्राग्रहरः प्राज्ञानां, प्रथमः समर्थानां, प्रष्टोऽभि-

(२५८) प्रबुद्धाः,—प्रकृतज्ञानिनः, सौगतसिद्धान्तविदः वा, “यत्तत् सत् क्षणिकम्” इत्याद्यैः यत् सत्, तत् क्षणिकमिति क्षणभङ्गवादस्य तेषां सिद्धान्तेन निर्णीयमानत्वात् इति भावः ; आगरिताश्च स्वप्नेति ।—स्वप्नेषु—निद्रावस्थया विषयानु-
भवेषु, दृष्टानि—अवज्ञाकृतानि, कृतानि—समन्तरम् एव अदर्शनं गतानि इत्यर्थः ।
तेषु इव, क्षणिकेषु—क्षणमात्रस्थायिषु, कियत्समयान्तरमेव भङ्गरेष्वित्यर्थः, बभ्रुबुद्धिम्—
आत्मीयत्वज्ञानं, निवर्तन्ति—स्थापयन्ति, स्वप्नदृष्टानीकालीकानि खलु भवन्ति शरीराणि,
अतो ममत्वबुद्ध्या नश्यदशरीरनाशभयात् रणपराङ्मुखता नीचता इति भावः ।

(२५९) स्थायिनि—अविनश्यरं, चिरन्तने इति भावः, [“नन्दिहृदिपद्मिभ्यो स्थायिन्यच्” (३।१।२३४ पा०) इति स्थाधातोः णिनिः] । शरीरधीः,—देहबुद्धिः,
वीरा यशःशरीरमेव अलयत्वबुद्ध्या रक्षितं यतन्ते, न पाशभौतिकं क्षणिकमिति भावः ।
ब्रह्म भवादृशानां वीरव्रतचर्योपाज्जितयशःशरीराभिकर्षरं व श्रेयस्कारो इति विक्षेपे वक्तव्ये
आधारणवैरूपस्य मान्यमभिहितम् इत्यप्रस्तुतप्रशंसाभेदोऽलङ्कारः ।

(२६०) अनवरतेति ।—अनवरतं—सन्ततं, प्रज्वलितेन—अग्नौलपूरतयाऽपि भासता,
तेजसां—प्रतापानां, ज्योतिषाश्च, प्रसरेण—प्रकाशेन, भास्वरः,—दीप्तिमान्,
स्वभावः,—प्रकृतिः यस्य तथाभूतं, तेजस्विनं—प्रतापकृतं, प्रज्वलन्तश्च, मणिप्रदीपमिव
—रत्नदीपमिव, स्वभावाच्चलमिति भावः, कलुषः,—क्षणवर्णः, पापपरिणामभूतश्च,
तमोवहल इत्यर्थः, कञ्जलमलः,—कञ्जलम्—अञ्जनम्, अग्निशिखोद्भूतधूमसंघयसंभूतम्
इत्यर्थः, तदेव मलः,—मलिनम् ; कञ्जलवत् मलः,—मलिनः इत्यर्थः । न स्पृशति
—नाशयति, प्रतिकारस्पृहायाः कलवत्त्वात् शोकप्रतिपक्षक्रोधोद्रेकाश्च इति भवः ;
अन्यच्च,—मणिसंयत्नेन धूमसम्बन्धाभावादिति भावः ।

(२६१) स त्वं—सर्वविभक्त्युपपन्नो भवान् इत्यर्थः, एतेन सर्वकार्याणामन-

जातानाम्, अयेसरः तेजस्विनाम्, आदिः असहिष्णूनाम् ।
(२६२) एताश्च सततसन्निहितधूमायमानकोपाग्नयः सुलभासि-
धारातोयद्वययो विकटबाहुवनच्छायोपगूढा धीरताया
निवासशिशिरभूमयः स्वायत्ताः सुभटानाम् उरःकवाटभित्तयः ।

याससाधनत्वमत्वं हर्षस्य त्वत्तत्तम् । सत्त्ववतां—महाप्राज्ञशालिनाम् अयणीः,—
अयगण्यः । प्राज्ञानां—प्रज्ञप्तबुद्धिशालिनां, प्राग्वहः,—प्रधानं, वरेण्य इति यावत्,
(“क्लृवे प्रधानं... । मुख्यवर्त्यवरेण्यश्च... । पराज्ञायप्राग्वहः... ॥” इत्यमरः) ।
समर्थानां—शक्तिमतां, प्रथमः,—आयः । अभिजातानां—महाकुलीनानां प्रभुः,—श्रेष्ठः,
(“प्रभुस्त्रिपथगो श्रेष्ठे” इति मेदिनी) । तेजस्विनां—प्रतापवताम्, अयेसरः,—मुख्यः,
[“तत्पुरुषे कृति बहुलम्” (६।३।१४ पा०) इति सप्तम्याः पात्तिकोऽलुक्] ।
असहिष्णूनाम्—अद्वितविक्रमासहजशीलानामिति यावत्, आदिः,—प्रथमः, मुख्य
इत्यर्थः, एतादृशस्य सर्वगुणवतस्य ते विषयदमने न कालातिक्रमः करणीय इत्याशयः ।
(२६२) एतायेति ।—एताः,—परिदृश्यमानाः, तत्कार्यार्थमवकृष्टा इति यावत्,
सतनेति ।—सततसन्निहिताः,—नियतसमीपस्थिताः, धूमायमानाः,—धूममुदभ्यस्त इत्यर्थः,
सोत्साहभवद्विज्ञातकूलपवनाभावेन असम्यग्ज्वलिततया निर्व्वाणोन्मुखा इति भावः,
कोपाग्नयः,—क्रोधान्त्राः यासु तथोक्ताः, भवदभिलाषमात्रेणैव युद्धाय प्रस्थानैषिणः
इति भावः, सुलमेति ।—सुलभा—सुप्रापा, ईप्सिता इति यावत्, असिधारातोयेन—
शत्रुनिपातितनिस्त्रिंशधाराजलेन, दृशिः,—सौहित्यं, क्षिपत्सानिहतिरित्यर्थः, आनन्द
इति यावत् यासां तथाविधाः, रणाङ्गने शत्रूणाम् असिप्रहारान् आकाङ्क्षमाणाः इति भावः,
विकटेति ।—विकटानि—विशालानि, दुरवगाहनीयार्थः, बाहु एव—भुजाः एव, वनानि
—अरण्यानि, तेषां कायाभिः,—अनागतपैः इत्यर्थः, बाहुवीर्यैरिति भावः, उपगूढाः,
—अलिङ्गिताः, सङ्गता इत्यर्थः, धीरतायाः,—धैर्यशालितायाः, निवासेति ।—
निवासस्य—अवस्थानस्य, शिशिरभूमयः,—शीतलप्रदेशाः, न केवलम् उद्दामवीर्य-
शालिनः, किन्तु धीरा अपि इत्यर्थः, दुष्पुधर्षभलसम्पन्नत्वेऽपि विवेकवन्तः, न
तु हठकारिणः इति भावः, सुभटानां—महायोद्धूणाम्, उरः इति ।—
उरसि—वक्षःस्थलानि एव, कवाटभित्तयः,—कवाटवत् दृढप्रशस्यकः स्थलानौल्यकैः,
स्वायत्ताः,—स्वस्य—आत्मनः, भवतः इति भावः, आयत्ताः,—अधीनः ।

(२६३) यतः किं गौड़ाधिपेन एकेन, (२६४) तथा
 कुरु,—यथा न अन्योऽपि कश्चिदाचरति एवं भूयः ।
 (२६५) सर्वोर्वीश्रद्धाकामुकानाम् अलीकविजिगीषूणां
 सञ्चारय चामराणि अन्तःपुरपुरन्ध्रनिखसितैः । (२६६) उच्छिन्धि
 रुधिरगन्धान्मृगप्रमण्डलच्छादनैः कृत्वच्छायाव्यसनानि ।
 (२६७) अपाकुरु कदुष्णशोणितोदकखेदैः कुलक्षीकुलटा-

(२६३) “यतः” इत्यत्र “अतः” इति पाठो युक्त इत्यवधिषम् ; अथवा पूर्व-
 वाक्येन सहास्य अन्वयं कृत्वा, यतः एताः सुभटानामुरः कषाटभित्तयः तत्र स्थायन्ताः,
 अतः किं गौड़ाधिपेन इत्येवं सङ्गमर्थार्थः करणीयः । एकेन—केवलम्, (“एके
 मुख्यान्वदेवलाः” इत्यमरः) ।

(२६४) तथा—तादृशम् । यथा—येन करणेन, यादृशदण्डदानेन इत्यर्थः ।
 अन्योऽपि—गौड़ाधिपात् अपरोऽपि । एवम्—ईदृशम्, अधर्ममिति भावः । भूयः,—
 पुनः । सर्वानेव दुर्विनोतान् राज्ञः दण्डेन शिञ्चय इति भावः, अविलम्बमेव दिग्वि-
 जयप्रयाणं करणीयम् इति तात्पर्यम् ।

(२६५) सर्वेति ।—सर्वा—सकला, उर्वी—पृथ्वी, तस्यां श्रद्धा—अनुराग-
 विशेषः, तां कामयितुं शीलमेवामिति तथोक्तानां, तस्याः कामुकानां वा, साम्राज्या-
 धिनामिति भावः, अलीकविजिगीषूणां—व्याधौ जेतुमिच्छूनामिति यावत् । अन्तः-
 पुरपुरन्ध्रनिखसितैः,—अन्तःपुरपुरन्ध्रीणाम्—अवरोधकामिनोना, निखसितैः,—निखासैः,
 भर्तृनिधनशोकात् दीर्घेरिति भावः, चामराणि—चमरीवालव्यजनानि, सञ्चारय—
 सञ्चालय, समरेषु निहतेषु विपक्षेषु इति शेषः, सम्राड् भव इति भावः ।

(२६६) रुधिरैति ।—रुधिराणां—शोणितानां, गन्धेन—प्राणग्राहेण गुणभेदेन,
 अन्धानां—दिग्विदिग्ज्ञानरहिततया व्याकुलानाम् इति यावत्, मृगानां—शकुनाख्य-
 पक्षिमदानां, यानि मण्डलानि—सङ्घाः, तेषां क्लृप्तये एभिरिति क्लृप्तानि—पक्षाः
 तैः, कृत्विति ।—कृत्वस्व—आतपवस्य, क्वायाः,—अनातपाः, तासु व्यसनम्—आरतिः,
 अवस्थानानुराग इति भावः तानि, उच्छिन्धि—उत्सादय, नाशय इत्यर्थः, प्रागुक्तानाम्
 अलीकविजिगीषूणाम् इति शेषः, कृत्वच्छायासु सततमासीनाः ते रणभूमौ पतित-
 मृगप्रमण्डलाः सेवन्तामिति भावः ।

(२६७) कदुष्येति ।—कदुष्णानि—कवीणानि, ईषत्तमानि इत्यर्थः, [“कीः

कटाक्षचक्षुरागरीगान् । (२६८) उपशमय निशितशर-
शिरावेधैः अकार्यशौर्यैश्चयथून् । (२६९) उन्मूलय लोह-
निगडापीडमालामलमहौषधैः पादपीठदोहदुर्ललितपाद-

कत् तत्पुरुषोऽचि" (६।२।१० पा०) इतीषदर्थकस्य कुशब्दस्य कदादिशः] निशितशस्त्राघातेन
सद्यो निर्गलिततदेति भावः शोणितानि—रुधिराणि एव, अहितानामिति भावः, उदकानि
—जलानि, किञ्चिदुष्णानीति भावः, तेः स्वेदाः,—स्वेदनानि तापविशेषा इति यावत् तैः
कुलम्बोति ।—कु—कुक्षिता, चपनिति भावः, लक्ष्मोरिव—श्रीरिव, कूलटा—पुञ्चली,
दुशारिणी नारी इत्यर्थः, स्वेच्छया बहुपुरुषगामित्वादिति भावः, तस्याः कटाक्षाः,—
पुरुषान्तरं प्रीणयितुम् अपाङ्गप्रलितानि यानि विहितानि तत्प्रधानाः इत्यर्थः, ये चक्षुरागाः,
—दर्शनप्रीतयः, [शाकपाथेववत् समासः] ते एव रोगाः,— व्याधयः तान् ; यदा,—
चक्षुरागरोगाः,—दर्शनानुरागरूपा व्याधयः, नेत्रयोः रक्तवर्णतारूपा व्याधयश्च तान्,
अपाकुरु—उपशमय यथा कूलटा नारी पुरुषान्तररूपदर्शनेन जातचक्षुरागा तं प्रति
स्वामिलाषयितकान् कटाक्षान् निक्षिपति, चपला लक्ष्मोरपि तथा, अतः तत्तत्पुरुष-
निधनेन लक्ष्मीम् अवपलां कुर्विति भावः, निःशेषं शून् जहि इति तात्पर्यम् । चक्षुः-
पीडायां सञ्जातायां तादृशस्या उपशमनाय उणादकेन स्वेदः क्रियते इत्यायुस्त्वत्प्रसिद्धिः ।

(२६८) निशितति ।—निशितैः,—तीक्ष्णैः, शरैरेव —बाणभूतैरित्यर्थः, शिराणां
—नाडीनां, श्वसन्मन्विनोनामिति भावः, (“नाडी तु धमनि शिरा” इत्यमरः) वेधैः,
—व्यधनसाधनैः ; यदा—निशितः शरैः,—बाणैः, बाणकरणक इत्यर्थः, यः शिरावेधैः,
—दुष्टरक्तमीक्षणार्थं शिराणां व्यधनं तैः, अकार्येति ।—अकार्येषु—अन्याय्यकर्मसु,
विश्वस्तघातनादिरूपेषु इति भावः, शौर्याणि—पराक्रमप्रकटनानि एव, शयथवः,—शोथ-
रोगविशेषाः तान्, उपशमय—शान्तिं नय ; शयथुरोगे व्याधेर्निर्मूलनाय शिरावेधनेन
रक्तादिक्लेदानां निःसारणं क्रियते इति प्रसिद्धिः । अत्र अकार्यशौर्येषु
शयथूनामारोपः निशितशरेषु शिरावेधास्त्राणां समारोपस्य निमित्तभूततया उक्तः इति
परम्परितरूपकम् ।

(२६९) लोहेति ।—लोहनिगडाः,—लोहशृङ्खलान्येव, आपीडमालाः,—शिरा-
भूषणभूतमाल्यश्रेणयः, रत्नहाररूपालङ्कारविशेषाः इति भावः, ता एव उन्मूलयानि—
निर्दोषाणि इति यावत्, महौषधानि—उत्कृष्टमेपजानि तैः, पादति ।—पादपीठेषु—
चरणासनेषु, दोहदनि—न्यासार्थमन्यभिलाषाः, तैः दुर्ललिताः,—अदम्याः, कथमपि

षट्मान्द्यानि । (२७०) क्षपय तीक्ष्णाञ्जाक्षरक्षरपातैः
जयशब्दश्रवणकर्णकण्डूः । (२७१) अपनय चरणनखमरीचि-
चन्दनवर्चाललाटलेपैः अनमितस्मितमस्तकस्तम्भविकारान् ।
(२७२) उद्धर करदानसन्देशसन्देशैः द्रविणदर्पोन्मायमाण-

निरीडुमशक्या इत्यर्थः । ये पादाः, —चरणानि, विडिषामिति भावः, तेषां षट्पदानि —
विडिडानि माद्यानि —जडवानि, आत्रस्यानि इत्यर्थः रोगविशेषाश्च तानि, उन्मूलय—
अपाकुर्व, समूहोत्पाटनेन शान्तिं नय इत्यर्थः, अङ्घ्रितानां पादपौडोचितानि गत्यलसानि
पदानि लोहशङ्कलैः संवेष्ट्य कारायां सञ्चरणीचितानि कुर्वन्ति भावः । यद्यपि
लोहनिगडाः पादेषु धार्यन्ते, आपीडमालास्तु शिरसि इति, तथाऽपि तव असलमहौ-
घधवरूपणात् अत्यायुहसङ्कारेण धार्यवसम्भावनया न रूपकविधौ कश्चिद्विरीध इति
प्रत्येतव्यम् ।

(२७०) तीक्ष्णेति । —तीक्ष्णानि —तीव्राणि, कटीराणीत्यर्थः, आञ्जाक्षराणि —
आदेशवचनानि एव, चाराः, —लवणविशेषाः, तेषां पाताः, —प्रयोगाः तैः,
जयेति । —जयशब्दानां —विजयकोलाहलानामिति यावत्, स्वपक्षीयाणामिति भावः,
श्रवणे —आकर्षणे, याः कर्णकण्डूः, —श्रुतिकण्डूयनानि, ता एव कर्णरोग-
विशेषाः ताः, क्षपय —अपनय, निजितान् शब्दान् प्रति तथाऽऽञ्जाक्षराणि प्रयुज्यन्तां,
यथा तानि श्रुत्वा तेषां स्त्वानुजीविगणैः प्रीच्यमानानां जयशब्दानां श्रवणे अत्याकाङ्क्षा
भटिति विरमेदिति भावः । कर्णकण्डूरीणि चारप्रयोगः चिकित्साशास्त्रप्रसिद्धः ।

(२७१) चरणेति । —चरणानां —पादानां, नखाः, —नखराः, तेषां मरीचयः, —
मंथूखा एव, चन्दनवर्चः, —चन्दनानुलेपाः, शुभ्रत्वसाधर्म्यादिति भावः, ता एव
ललाटलेपाः, —भालतटनिहितप्रलेपाः, प्रणिपातावसरे संलग्ना इत्यर्थः शिरोरोगशमनार्थं
न्यस्ताश्चेति भावः तैः, अनमितेति । —अनमितानाम् —अविधेयीभूतानाम्, अप्रणिपाति-
तानामिति यावत्, गन्धितानामिति भावः, स्मितानां —निश्चलानां, मस्तकानां —
शत्रुशिरसामिति भावः, स्तम्भविकाराः, —अनन्या स्तम्भभावेन अवस्थानरूपा इति यावत्,
शिरःस्तम्भरूपरोगाश्च तान्, अपनय —दूरीकुरु, यथा शत्रवः त्वरितमेव चरणतन्त्रेषु
प्रणिपतन्ति तथा कुर्वन्ति भावः । शिरःपीडायां ललाटे चन्दनप्रलेपः औषधम्
इति दृश्यते ।

(२७२) करेति । —करस्य —वलेः, राजयाज्ञाशस्येत्यर्थः, (“बलिहस्तांशवः
क्षिरा.” इत्यमरः) दानम् —अर्पणं, प्रेरणमिति यावत्, तस्य सन्देशः,

दुःशीललीलाशल्यानि । (२७३) भिन्धि मणिपादपीठ-
दीधितिप्रदीपिकाभिः शुष्कसुभटाटोपभृकुटिवन्ध्यान्वकारान् ।
(२७४) जय चरणलङ्घनलाघवगलितशिरोगौरवरोग्यैः मिथ्या-

—वाचिकानि, त्वया एवमस्मभ्यं करो दीय इत्येवमादेशवचनानि इति यावत् ।
(“सन्देशवाचिकं स्यात्” इत्यमरः) ते एव सन्देशाः,—“शांङ्गाभी” इति वङ्ग-
भाषया प्रसिद्धाः शल्याकर्षणयन्त्रविशेषाः तेऽ, द्रविणेति ।—द्रविणदर्पेण—धनाह-
ङ्कारेण, उष्मायमाणाः,—उष्माणम् उहमन्त्यः, या दुःशीलानां—दुर्विनीतानाम्,
अहितानामिति यावत्, लीलाः,—विचलितानि, वा एव शल्यानि—कौलाः तानि,
उद्धर—उत्पाटय, निहतावशेषान् विविधतः करदानाज्जाप्रेषणं विगतदर्पान् कुर्विति
भावः । सन्देश्यन्नेण शल्यमाकर्षति लोकः इति दृश्यते ।

(२७३) मणौति ।—मणिमयं—रत्नमयमित्यर्थः, मणीनां वा यत् पादपीठं
—स्वचरणविन्यासासनं, तस्य दीधितयः,—मयूखा एव, प्रदीपिका,—आलोकसाधनानि
ताभिः, शुष्कैति ।—शुष्काः,—बौरसाः इत्यर्थः, सङ्ग्रामस्याप्राप्तेः अभ्यासरक्षणार्थं केवलं
रचिता इति भावः, सुभटानां—सुयोध्वृणाम्, आटोपेन—संरक्षणे, क्रीधाविगेन इत्यर्थः,
भृकुटिवन्धाः,—भूमङ्गा एव, अन्वकाराः,—तमांसि तान्, भिन्धि—विदारय, नाशयेत्यर्थः,
रणकण्ठमताम् अहितानां सर्वेषामेव विजयेन सम्प्रति स्वसैनिकवीरान् क्रीधवर्जितान्
नाममात्रेण सुभटान् कुर्विति भावः, यद्वा,—शुष्कसुभटानाम्—अधर्मपथप्रवृत्तानां
वीराणाम्, आटोपभृकुटिवन्धाः,—संरक्षभूसञ्चाराः, निर्भयकृतभूमङ्गा वा, त एव
अन्वकाराः,—तमःसङ्गाः तान्, पादपीठं यथादर्पान् उन्मथ्य सदसत्पथपरिदर्शन-
ज्ञानान् विप्रेक्षीत्याशयः । आन्यापसारः प्रदीपस्तोभैः साध्यते इत्यनवयवम् ।

(२७४) चरणेति ।—चरणयोः,—पादयोः, लङ्घनं—प्रणिपतयमित्यर्थः, तदेव
लाघवं—लघुत्वं, शिरसः स्तम्भलरूपाभिमानापगमादिति भावः, तेन गलितानि—
अपनीतानीत्यर्थः, शिरोगौरवाणि—मूर्धगुल्फानि, कुत्राप्यनवनतमस्तकरूपता इति भावः,
तान्येव आरोग्याणि—आरोगाय हितानि, रोगापनयनकुशलानि औषधानि
इत्यर्थः तेऽ, अन्यत्र,—लङ्घनेन—अभोजनेन, यत् लाघवं—लघुत्वं, शिरस इति
भावः, तेन गलितं—विलीनं, दूरीभूतमित्यर्थः, यत् शिरसी गौरवं—
जाड्यं, तदेव आरोग्यं—रोगोपशमनम्, औषधमित्यर्थः तेऽ, मिथ्येति ।

ऽभिमानमहासन्निपातान् । (२७५) स्रदय सततसेवा-
 ऽञ्जलिमुकुलितकरसम्पुटोष्मभिः इष्यसनगुणकिणकार्कश्यानि ।
 (२७६) येन एव ते गतः पिता पितामहः प्रपितामहो वा,
 तमेव मा हासौः त्रिभुवनसृहणीयं पत्न्यान्म । अपह्राय
 कुपुरुषोचितां शुचं प्रतिपद्यस्व कुलक्रमागतां केसरी इव
 कुरङ्गीं राजलक्ष्मीम् । देव ! देवभूयं गते नरेन्द्रे, (२७७) दुष्ट-
 गौडभुजङ्गजग्धजीविते च राज्यवर्द्धने, वृत्तेऽस्मिन् महाप्रलये

मित्र्याभिमानाः,—वृथा गर्वाः, अहितानामिति भावः, ते एव सन्निपाताः,—असाध्यरोग-
 विशेषाः तान् जय—पराभव, अपनय इत्यर्थः, श्रवणः चरणयोः निपात्य निरभिमानाः
 क्रियन्तामिति भावः । सन्निपाते शिरसौ गौरवं भवति, तच्च लङ्घनादिना प्रशस्यति इति दृश्यते ।

(२७५) सततंति ।—सततं—निरन्तरं क्रियमाण इत्यर्थः, सेवायां—परिचर्यायां,
 भवचरणयोरिति शेषः, यः अञ्जलिः,—युतौ करौ इत्यर्थः, (“तौ युतावञ्जलिः पुमान्”
 इति करविवरणे अमरः) तत्र मुकुलितस्य—मुकुलतां गतस्य, संवृतस्य इत्यर्थः,
 करसम्पुटस्य—युक्तकरद्वयस्य इत्यर्थः, उष्मभिः,—सन्तापैः, सततकरद्वयसङ्घर्षजनितैरिति
 भावः, इति ।—इष्यः,—भ्रातः, अस्यन्ते—क्षिप्यन्ते अनेन इति इष्यसनं—धनुः, तस्य
 गुणः,—सौर्वी, तेन ये किणाः,—कलङ्कचिह्नानि, अविरतज्याऽऽकर्षणं इति भावः, तेषां
 कार्कश्यानि—काठिन्यानि, श्रवकराणाम् इति शेषः, स्रदय—शियिलय, कीमलानि कुरु
 इत्यर्थः, उष्मस्तेदेन किणकार्कश्यम् अपनोयते इति प्रसिद्धिः; श्रवन् धनुज्याऽऽस्फालनव्याज-
 नेन मेवकान् कुर्वति भावः । इह किणाङ्गमादवविधानेन विपक्षाणां सार्वकालिकशस्त्र-
 वर्जनव्यापारदर्शनात् हर्षस्य समाजः असाधारणविक्रमशालित्वं प्रदर्शितम् इति सङ्केपः ।

(२७६) येन, पथा इति शेषः । त्रिभुवनसृहणीयं—जगच्चर्याभनीयं, पत्न्यान्—
 मागे वीरचितमिति भावः, मा हासौः,—मा त्याक्षौ । कुपुरुषोचितां—कापुरुषयोग्यां,
 शुचं—शोकम्, अपह्राय—परित्यज्य, केसरी—सिंहः, कुरङ्गीमिव—सर्गमीमिव, कुल-
 क्रमागतां—वंशपरम्पराप्राप्तां, राजलक्ष्मीं प्रतिपद्यस्व—गृह्णाण । नरेन्द्रे—राजनि,
 प्रभाकरवर्द्धने इति यावत्, विषवैद्ये च, (“नरेन्द्रस्तु महौपालं विषवैद्ये च पुंस्ययम्” इति
 मेदिनी) देवभूयं—देवत्वम् ।

(२७७) दुष्टेति ।—दुष्टः,—दुर्वृत्तः, क्रूरश्च, गौडः,—गौडाधिप एव, भुजङ्गः,—
 आशीविषः, तेन जग्धं—भक्षितं, निहतं दष्टश्चेत्यर्थः, जीवितं—जीवनं यस्य तथाभूते ।

धरणीधारणाय अधुना त्वं शेषः । (२७८) समाश्वासय
अशरणाः प्रजाः । (२७९) क्षमापतीनां शिरःसु शरत्सविता
इव ललाटन्तपान् प्रयच्छ पादन्यासान् । (२८०) अहितानाम्
अभिनवसेवादीक्षादुःखसन्तमश्वासधूममण्डलैः नखम्पचैः प्रचलित-
चूडामणिचक्रवालबालातपैश्च आयाहि कल्माषपादताम् ।

महाप्रलये—महासङ्कटे, समररूपे इति भावः, कल्पास्ते च, वृत्ते—उपस्थिते,
धरणीधारणाय—पृथ्वीपालनाय, पृथ्वीभारबहनाय च, शेषः,—अवशिष्टः, अनन्तनागश्च ।
इह श्लिष्टपदीपन्यासेनानेकार्थप्रतीतिः शेषानुप्राणितं व्यस्तरूपकम् ।

(२७८) समाश्वासय—सान्त्वय । अशरणाः,—निराशयाः, प्रभाकरवर्द्धन-
राज्यवर्द्धनयोः अकाले कालेन दुरात्मना कवलनात् सम्पत्तिं निरवलम्बाः इत्याशयः ।

(२७९) क्षमापतीनां—राज्ञां, विद्विषामिति भावः, गोत्राणाञ्च, पर्वतानामित्यर्थः ।
शरत्सविता इव—शारदीयः मूर्त्य इव, ललाटन्तपान्—भालतापिनः, पादन्यासावमाननात्
शिरःपीडाकरानित्यर्थः, अतिप्रचण्डानित्यर्थश्च, [“अमूर्त्य-ललाटयोर्दृष्टि-तपोः” (३।२।३६
पा०) इति खश्च, “अकूर्हिषद्—” (६।३।६७ पा०) इत्यादिना मुमागमश्च]
पादन्यासान्—चरणरूपन्यासबन्धूनि, स्वचरणपातानित्यर्थः, किरणविक्षेपांश्च, प्रयच्छ
—निर्दिष्टि, सर्वान् विद्विषः स्वचरणे प्रणतान् कुरु इत्यर्थः । अत्र विशेषणशेषात्
श्लिष्टे प्रमादलङ्कारः ।

(२८०) अहितानां—शत्रूणां, अभिनवेति ।—अभिनवाः,—अपूर्वाः, अननु-
ष्ठितपूर्वतयेति भावः, याः सेवाः,—चरणसंवाहनानि, ताः एव दीक्षाः,—अवश्यकं व्य-
व्रतविशेषाः, तासु यत् दुःखं—केशः, वज्ररूप इति भावः, तेन सन्तप्तानाम्—उष्णानां,
श्वासधूमानां—निश्वासरूपाणामनलजन्यानां द्रव्यविशेषाणामित्यर्थः, मण्डलानि—
समूहाः तैः, नखम्पचैः,—नखान्—पादनखरानिति यावत्, पचन्ति—तपन्तीति नखम्पचाः
तैः, [“मितनखे च” (३।२।३४ पा०) इति खश्च] प्रणतिकाले दुःखानलसन्तप्त-
श्वासवायुसंयोगात् चूडामणिसमूहातप्रतापसम्बन्धाच्चेति भावः, प्रचलितेति ।—प्रचलितानां
—प्रलुण्ठितानां, चूडामणीनां—शिरोरत्नानां, पादपतितानाम् अहितानामिति भावः,
चक्रवालानि—मण्डलानि, तेषां बालातपाः,—नवोदितमूर्त्यकिरणकल्पावभासाः तैश्च,
कल्माषपादतां—चिह्नचरणत्वं, धूमेन ज्ञातपेन च योगात् कृष्णपाण्डुरचरणत्व-
मित्यर्थः, (“चित्तं किष्कीरकल्माषशबलैस्ताश्च कर्बुरे” “कल्माषो यातुधाने च कृष्ण-
पाण्डुरकृष्णयोः” इत्यमर-मेदिन्यौ) तदाख्यराजर्षिप्रवरत्वञ्च । इह श्लोकोदधूमेः चरण-

अपि च (२८१) हते पितरि एकाकी तपस्वी सृगैः सह
संवर्द्धितः, सहजब्राह्मण्यमार्हवसुकुमारमनाः, कृतनिश्चयः,
(२८२) चण्डचापवनाटनिटाङ्कारनादनिर्मदीकृतदिग्गजं,
(२८३) गुञ्जज्याजालजनितजगज्ज्वरं समयम् उद्यतम्
एकविंशतिकृत्वः कृतवंशम् उत्खातवान् राजन्यकं परशुरामः ।

पतितनरपतिचूडामणिचक्रबालबालातपैश्च धूममेचकिततथा महाहंरत्नभामुरतथा च
चिवचरणत्वापदानेन स्वगुणन्यामपूर्वकः अत्युत्कृष्टगुणग्रहोऽभूत् इति तद्गुणः अलङ्कारः ।

(२८१) पितरि—जमदग्नौ, हते—व्यापादिते, कार्त्तवीर्येण इति शेषः,
एकाकी—असहायः, साधनविवर्जित इति यावत्, [“एकादाकिनिवासहाये”
(५।३।५२ पा०) इत्याकिनिच्] तपस्वी—तापसः, शान्तात्मा इति भावः ।
संवर्द्धितः—पालितः, स्वभावभोक्तृकुरङ्गसङ्गसङ्गात् प्रकृत्या कातराऽपीति भावः,
सहजितः—सहजस्य—स्वाभाविकस्य, ब्राह्मणस्य—ब्राह्मणानां भावो ब्राह्मण्यं तस्य,
ब्रह्मवर्चसस्य विप्रस्य वा, मार्दवंत—रुदुत्वेन, ब्राह्मणमुज्जमेनेत्यर्थः, सुकुमारम्—
अतिकौमलं मनः,—चित्तं यस्य तथाभूतः, सौम्यप्रकृतिरिति यावत्, कृतनिश्चयः,—
पितृघ्नान् निहन्ति एवेति कृतप्रतिज्ञः सन् ।

(२८२) चण्डेति ।—चण्डानां,—उद्यद्दर्शनानां, भीतिप्रदानामित्यर्थः, चाप-
वनानां—धनुःमङ्गलानां, अटनयः,—कौटयः, अग्रभागा इत्यर्थः, (“कौटिरस्याटनिः”
इति धनुःप्रकरणे अमरः) तानां टाङ्कारनाटिन—टङ्कारध्वनिना, गुणकर्षणकालि-
केनेत्यर्थः, निर्मदीकृताः,—मदश्यूकृताः, दिग्गजाः,—ऐरावतादयः येन तथाभूतं,
दिग्गजमदशोषणधनुष्टङ्कारमिति यावत्, महाशूरमिति भावः ।

(२८३) गुञ्जदिति ।—गुञ्जहिः,—नदहिः ज्याजालैः,—धनुर्मीर्वीनिचयैः, आकर्षण-
जनितैरिति भावः, जनितः,—उत्पादितः, जगतां—भुवनानां, ज्वरः,—सन्तापः येन
तयोक्तं, समयम्—सकलम्, उद्यतम्—सङ्ग्रामप्रवृत्तमित्यर्थः, एकैति ।—एकविंशतिकृत्वः,
—एकविंशतिधारमः, [“सङ्गशाया क्रियाऽभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्” (५।४।१७ पा०)
इति सङ्गशायाचकाच्छब्दात् अभ्यावृत्तिगणनेऽर्थे कृत्वसुच्] : कृतः,—कृन्नः,
वंशः—कुलं यस्य तथाभूतं, राजन्यकं—खवियसमूहम्, उत्खातवान्—
उत्खलितवान् । पुरा कार्त्तवीर्यार्जुनो हैहयाधिपतिः तपोवनं सृगयाप्रसङ्गादागतः
जनदग्निना मुनिना कामधेनुप्रभावेण संकृतः । दृष्ट्वा च नृपतिः अतीव प्रीतः
कामधेने तां ग्रहीतुमनाः मुनिं ययावे । मुनिस्तु देवतापिबन्निधिक्रियार्थं तां

किं पुनः (२८४) नैसर्गिककायकार्कश्यकुलिशायमानमानसो
मानिनां मूर्धन्यो देवः ? तदद्य एव (२८५) कृतप्रतिज्ञो
गृहाण गौडाधमजीवितध्वस्तये जीवितसङ्कलनाकुलकाला-
काण्डदण्डयात्राचिह्नध्वजं धनुः । न हि अयम् (२८६) अराति-
रक्तचन्दनचर्चाशिरोपचारमन्तरेण शाम्यति परिभवानल-

न दातुमेषोत् । तेन हि कष्टो राजा बलात्तां जहार । मुनिरपि कीर्तितः तव
बाधामजनयत्, एवमवाऽययोः सङ्घर्षं समुच्यते राजा मुनिं निहत्य धेनुं तां बलात्
स्वगृहमादिनाय । प्रवासप्रत्यागतः परशुरामः सुवा तं पितृनिधनं सहारोषकप्रयित-
चेताः हैहयाधिपं कार्त्तवीर्यं प्राक् निहत्य एकविंशतिवारं पृथिवीमुत्खातचवियां कृत्वा
तिषां रुधिरप्रवाहेण पितृन् तर्पयामासेति पौराणिकी वार्त्ताऽवानुसन्धेय ।

(२८४) नैसर्गिकेति । — नैसर्गिकेण — स्वाभाविकेन, कायकार्कश्येन — देहकाठिन्येन,
कुलिशायमानं — कुलिशं — वज्रं, तददाचरत्, अतिकठिनतया कुलिशीपममिति भावः,
मानसं — चित्तं यस्य तथाभूतः, अवियत्वादिति भावः, मानिनां — मानवतां, मानधनाना-
मिति यावत्, मूर्धन्यः, — शिरःस्थित इत्यर्थः, मुख्य इति यावत्, यदि तादृशः स्वभावकोमलः
ब्राह्मणः परशुरामोऽपि अमर्षणः घातकान् शूलं निःशेषमुन्मूलितवान्, तर्हि किं पुनः
प्रकृतिकठोरलववंशसम्भूतस्य भवतः सम्बन्धे वक्तव्यम् ? अवयमेव भवता गौड पतदादयः
शववः समूलघातं हन्तव्या इत्याशयः । एतेन परशुरामादपि आधिक्यप्रतिपादनात्
व्यतिरेकालङ्कारः ।

(२८५) कृतप्रतिज्ञः, — गृहीतसन्धः, तमहत्वा न प्रत्यावर्त्तये इत्येवं विहिताङ्गी-
कारः इत्यर्थः, गौडेति । — गौडाधमस्य — गौडापसदस्य, जीवितध्वस्तये — जीवनध्वंसनाय,
जीवितेति । — जीवितानां — प्राणानां, प्राणिनामिति भावः, सङ्कलनाय — सङ्गृहणाय,
आकुलः, — व्यापृतः, यः कालः, — अन्तकः, यम इत्यर्थः, तस्य अकाण्डे — सहसा,
दण्डयात्रा — युद्धप्रयाणं, तस्याः विहङ्गं — लक्ष्मभूतं, ध्वजं — पताकां, तस्मिन् इत्यर्थः,
दृश्यते हि भटाः युद्धयात्रायां पताकादिभिरुपशोभिताः भवन्ति, भवान्तु असङ्कोचैः
अनुभिः प्रतिदिशं तथाऽयुतां, यथा जनानां भवतः धनुष्काण्डेषु प्राणिप्राणहरणपटौयसः
यस्य किङ्कराणां प्राणहरणप्रयाणे विजयपताकाभान्निर्भवेदिति तात्पर्यं, धनुः, — कार्मुकं,
गृहाण — प्रतिपद्यस्व, अचिरमेव तस्य प्राणान् नाशय इति समुद्दितार्थः ।

(२८६) अरातीति । — अरातीनां — विदिषां, शूलानामित्यर्थः, रक्तानि — रुधिराणि

पच्यमानदेहस्य देवस्य दुःखदाहज्वरः सुदारुणः ।
 (२८७) निकारसन्तापशान्द्युपायपरिचये हि हिङ्गिष्वा-
 चुम्बनास्वादितमिव रिपुरुधिरासृतम् अमन्दरोपायम् अपायि
 पवनात्मजेन । (२८८) जामदग्न्येन च शाम्यन्मन्युश्चिखिशिखा-

एव, चन्दनानि—रक्तचन्दनानि इति यावत्, तेषां चक्षुः—चार्त्तिकं, स्वदेहे अङ्गलेपभूतानां
 तेषां विन्वास इत्यर्थः, स एव शिशिरोपचारः,—शैत्यक्रिया तम्, अन्तरिक्ष—विना,
 मरिभवेति ।—परिभवः,—अवमानना, भातवधरूप इति भावः, स एव अनलः,—अग्निः,
 देहो पच्यमानः,—दह्यमानः, देहः,—शरीरं यस्य तथाभूतस्य । सुदारुणः,—अतितीव्रः,
 दुःखेति ।—दुःखं—भातविनाशशोकः इत्यर्थः, स एव दाहज्वरः,—समधिकसन्तापप्रबला
 रोगविशेषः ; चन्दनलिपनमदिशीतोषचारेण दाहज्वरः प्रशाम्यति इति दृश्यते लोके ।

(२८७) निकारंति ।—निकारेण—स्वेषां परिभवेण, स्वजननिकारजनितः वा,
 यः सन्तापः,—उपशमः, तस्य शान्तिः,—उपशमः, तस्य उपायः,—साधनं, स एव परिचयः,
 —रिपूणां निहिंसनं तस्मिन् विषये इत्यर्थः, अरीणां हननेन प्राक् तैः कृतं स्वनिकां
 मरिशोधयितुम् इति भावः, पवनात्मजेन—भीमेन, हिङ्गिष्वेति ।—हिङ्गिष्वा—तन्नाम-
 राक्षसी, स्वप्रयसौति भावः, तस्याशुम्बनेन—आंठाधरसाध्यपानव्यापारेण इत्यर्थः,
 आस्वादितमिव—पीतमिव, इत्युत्प्रेक्षा, स्वप्रयस्याः हिङ्गिष्वायाः राक्षसीत्वात् नूनं तदधरं
 रुधिररञ्जितमासीत्, भीमसेनेन तच्चुम्बनादवश्यमेव रुधिरस्वादः पूर्वमपि अनुभूत इति
 भावः ; अमन्दरोपायं—नास्ति मन्दररूपः उपायः यस्मिन्निति विग्रहः, मन्दररूपोपाय-
 विनाकृतमिति तदर्थः ; तथा हि,—मन्दराद्रिः अमृतोद्धरणे उपायभूतः आसीत्,
 तद्रहितं, मन्दराद्रिणा अनुत्यापितमित्यर्थः ; अत एव ततोऽणुत्कर्षप्रतीतिः व्यतितेकाल-
 क्षारः ; रिपुति ।—रिपोः,—शत्रोः, दुःशासनस्य इति भावः, रुधिरं—रक्तम्, अमृत-
 मिव—सुधेव, अपायि—पीतम् ; दुःसङ्गपरामभवस्य स्याधारणशस्त्रेण प्रतिशीघ्रे नैव
 भविष्यति इति मत्वा मनुष्योऽपि वृकोदरः राक्षसायमानः दुःशासनस्य वचःशोणितममृत-
 मिव अपिबत्, तदनुसृत्य वैरिनिर्यातनाथे त्वयाऽपि कीमलता परित्यक्तव्या, भीष्मोपायश्च
 अवलम्बनीय इति भावः ।

(२८८) जामदग्न्येन—परशुरामेण, [“गर्गादिभ्यो यञ्” (४।१।१०५ पा०)]
 इति गोत्रापत्यर्थे यञ्] शाम्यदिति ।—शाम्यन्—उपशमं गच्छन्, शबुनिधनेनेति
 भावः, यः मन्युः,—क्रोधः, स एव शिखी—अग्निः, तस्य शिखा—ज्वाला, बस्याः

संज्वरसुखायमानस्पर्शशीतलेषु क्षत्तियक्षतजङ्गदेषु अस्त्रायि”
इत्युक्त्वा व्यरंसीत् ।

देवस्तु हर्षस्तं प्रत्यवादीत्,—“करणीयमेव इदम् अभि-
हितं (२८८) मान्वेन । इतरथा हि मे गृहीतभुवि
भोगिनायेऽपि दायाददृष्टिः ईर्ष्यालीः भुजस्व । (२८०) उपरि
गच्छति इच्छति निग्रहाय ग्रहगणेऽपि भ्रूलता चलितुम् ।
अनमस्तु शैलेषु अपि कचग्रहम् अभिलषति दातुं करः ।

संज्वराः,—सत्तापाः, तैः सुखायमानाः,—सुखं वेद्यमानाः, सुखं निरन्तरमुत्पादयन्त
इत्यर्थः, सुखप्रदाः इति भावः, [“सुखादिभ्यः कर्त्तृवेदनायाम्” (१।१।१८ पा०) इति
सुखशब्दात् कर्त्तरि क्वडि शानचि च रूपम्] स्पर्शेन शीतलाय—हिमस्पर्शाश्च तेषु,
[तृतीयासमासीतरं विशेषणसमासः] क्षत्तियेति ।—क्षत्तियाणां—राजान्यानां, क्षतजानि
—रुधिराणि, तेषां ऋदाः,—अगाधजलजलाशयवत् अगाधशीणितपूर्णाशयविशेषाः
तेषु, अस्त्रायि—स्त्रातं, स्वभावकीमलज्वालाशोऽपि परशुरामः शत्रुरुधिरैः स्नात्वा
परिभवप्रतीकारं कृतवान्, कठीरप्रकृतिक्षत्तियेण त्वया तदवश्यकर्त्तव्यमेव इत्यत्र न
काऽपि विधिकित्वा इति तात्पर्यम् । व्यरंसीत्—विरराम, मौनमवलम्बितवानित्यर्थः ।

(२८८) मान्वेन—आख्येण । इतरथा हि—अन्यथैव, करणीयत्वोपदेशाकीर्त्तने-
ऽपि इति भावः ; वडा,—इतरथा हि—अन्यथाऽपि, अरिनिग्रहार्थं कार्काश्यानवलम्बने
इत्यर्थः, गृहीतभुवि—भूभारयाहिणि इत्यर्थः, भोगिनायि—शशाङ्गौ, मरनायि च, दायाद-
दृष्टिः,—दायं—पैतृकं धनं, तत् आदत्ते इति दायादः,—पैतृकसृक्त्यहर इत्यर्थः,
लम्बिनिव दृष्टिः,—विरुद्धदर्शनमिति यावत्, मत्तोऽन्वोऽपि भूभारयाही अस्ति इति
प्रतिपन्नबुद्धिरिति भावः, ईर्ष्यालीः,—धरोत्कर्षासहिष्णोः, परान् विष्टेष्टुरित्यर्थः, [ईर्ष्या
लाति इति विग्रहे “मृगशूरादयश्च” (उ० १ पा० १८ सू०) इति कुप्रत्ययान्तो
निपात्यते] ।

(२८०) उपरि—ऊर्ध्वदेशे, अस्तरौचे इत्यर्थः, गच्छति—चरति,
ग्रहगणे—ज्योतिर्गणेऽपि, निग्रहाय—कथं मे उपरि गच्छतीति रोषात् इण्डुहानाय,
भ्रूलता—भ्रूलता, चलितुं—कुटिलीभषितुमित्यर्थः, इच्छति—अभिलषति, मानसि-
क्रम्य येन केन भावेन कश्चिदपि गमिष्यति इति तु दुःसहम् एवेति भावः । शैलेषु—
पर्वतेषु, अनमस्तु—नतिमकुर्वन्तु इत्यर्थः, प्राकृतिकजायेन, न चाभिमानादिनेति

(२८१) तेजोदुर्विदग्धान् अर्ककरान् अपि चामराणि
 ग्राहयितुमीहते हृदयम् । (२८२) राजशब्दरूपा मृग-
 राजानामपि शिरांसि वाञ्छति पादः पादपीठीकर्तुम् ।
 (२८३) स्वच्छन्दलोकपालस्वेच्छागृहीतानाम् आक्षेपादेशाय
 दिशाम् अपि स्फुरति अधरः, किं पुनः ईदृशे दुर्जाते
 जाते ? जातामघेनिर्भरे च मनसि नास्त्येव अवकाशः

भावः, करः,—हस्तः, ममेति शेषः, कचग्रहं—केशकर्षणं, दातुं—कर्तुमिति यावत्,
 मदये सर्वैरेव नतमूर्द्धभिर्भवितव्यमित्येवाभिलषामि इति भावः ।

(२८१) तेज इति ।—तेजोभिः,—ज्योतिर्भिः, दुर्विदग्धान्—दुर्विनीतान्, दुःशीला-
 निति यावत्, प्रचण्डानिति भावः, अर्ककरान्—सूर्यकिरणान् । ईदृशे—चष्टते, मदन्तः
 तेजस्विंसंज्ञकः कश्चिदपि न स्थितिमान् भवितुमर्हत् लोके, तेन हि सर्वे एव तेजस्विनः
 निगृहीताः करैः चामरादिकं गृहीत्वा मां मेव नान्नित्येव मे सततसङ्गस्य इति भावः ।

(२८२) राजशब्दरूपा—राजति शब्दः,—मृगराज्यत्याख्या, तव या कृत्—रोषः
 तथा, मदन्त्येऽपि राजति क्रोधेन इत्यर्थः, मृगराजानां—सिंहानां, तव पशुजातिभ्य
 उक्तृष्टत्वादिसम्बन्धात् राजशब्दप्रयोग इति भावः । पादः,—चरणः, ममेति भावः,
 पादपीठीकर्तुम्—अपादपीठानि पादपीठानि कर्तुं पादपीठीकर्तुं—चरणविन्यासासनीकर्तुं,
 [“कृन्वति—” (५।४।५० पा०) इत्यादौ “अभृततद्भाव इति वक्तव्यम्” (वा०) इति चिः]
 सर्वं एव राजानः सत्वरणे प्रणमन्तु, न कश्चित् मदन्तः राजशब्दभाक् भवतु इत्याशयः ।

(२८३) स्वच्छन्देति ।—स्वच्छन्देः,—स्वाधीनेः, लोकपालः,—इन्द्रादिभिः
 स्वेच्छया—स्वार्भन्नापेण, गृहीताः,—आश्रिताः, पाल्यत्वेन स्वीकृता इति यावत्
 मासां, दिशां—ककुभां, नारीणामिति ध्वनिः ; आक्षेपादेशाय—हरणाज्ञायै अपि,
 अधरः,—रदनच्छदः, स्फुरति—स्वन्दते, दिग्धिपतीभामिन्द्रादीनामपि लोकपाल-
 मपहृत्य स्वयमेव सर्वदिगाधिपत्यं कर्तुमिच्छन्तीव मे मनः इति भावः ; यद्वा,—
 आक्षेपादेशाय—निर्भर्त्सनाज्ञायै, कथं यूयमेतादृशेष्वनुरुपेषु नायकेषु सुयोग्यं मं
 विहाय अनुरक्ताः इति ताः तिरस्कृतिमिति भावः । ईदृशे—एवंविधे, दुर्जाते—व्यसने,
 आदवधरूपपरिभवे इति भावः, (“दुर्जातं व्यसने क्लीबे” इति मेदिनी) जाते—वृत्ते, किं

शोकक्रियाकरणस्य । अपि च (२८४) हृदयविषम-
शल्ये मुसल्ये जीवति जाल्मे जगद्गिर्हिते गौडाधिपाधम-
चण्डाले जिह्मेमि शुष्काधरपुटः पोटेव प्रतिकारशून्यं शुचा
सूक्तुम् । (२८५) अकृतरिपुषलाबलाबिलोललोचनोदक-
दुर्दिनस्य मे कुतः करयुगलस्य जलाञ्जलिदानम् ?

पुनः वक्तव्यमिति शेषः, भवदुपदेशात् ईदृशदुर्घटनापातादः प्रागेव मे एवंविधः अभिलाषः
प्रादुर्भूतः, अधुना ईदृशदुर्जातजननानन्तरं तत्साधने किं पुनर्वक्तव्यम् ? अवश्यमेव
तत् साधयिष्यामि इति भावः । जातामर्षनिर्भरे—अमर्षवेगापूरिते इत्यर्थः । शोकक्रिया-
करणस्य—शोकमूचककम्पाचरणस्य, अवकाशः,—अवसरः, नास्त्येव—न किञ्चिदपि
वर्तते ; अथवा,—किं पुनः इति परच अन्वेतव्यम् ; तथा च,—ईदृशे दुर्जाते जाते
जातामर्षनिर्भरे च मनसि, शोकक्रियाकरणस्य अवकाशः नास्त्येव इत्यत्र किं पुनः वक्तव्यं,
प्रागेव तथाविधः अभिलाषः जातः, अधुना भातुम्यादृशशोचनीयसत्त्वना सर्वानिव दुर्विनी-
तान् दण्डयिष्यामि, नास्ति मे शोकावसरः, क्रोध एव शोकस्थानमध्यकार्षीत् इति भावः ।

(२८४) हृदयविषमशल्ये—अन्तरिन्द्रिन्द्रिदारुणव्याजजनके ; यदा,—हृदये
—चेतसि, विषते—दुःसहमित्यर्थः, शल्यं—शङ्कुः यस्मात् तथाभूते, मनःपीडादायके
इत्यर्थः, हृदयनिग्रातविषमशल्यभूते इत्यर्थो वा, अतिदारुणशल्यास्त्वभूते इति यावत्,
मुसल्ये—मुसलेन—अथोद्वेगः, अस्वविशेषण इत्यर्थः, बध्यः,—नाशः तस्मिन्, [“विष्यो
विषेण यो बध्यो मुसल्यो मुसलेन यः” इत्यमरः । मुसलम् अर्हति इति विग्रहेण
“दण्डादिभ्यो यत्” (५।४।६६ पा०) इति यत्] जाल्मे—पामरे, (“जाल्मः स्यात्
पामरे क्रूरऽममीत्यकारिणि विषु” इति मेदिनी) जगद्गिर्हिते—विभुवननिन्दिते
इत्यर्थः, गौडाधिपाधमचण्डाले—हीनशपचसदृशं गौडराजं, जीवति—प्राणिति सति,
पोटेव—पुल्लक्षणायुता स्त्रीव, स्तनश्लुषादिमती नारीवैत्यर्थः, (“पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा”
इत्यमरः) शुचा—शोकेन, सूक्तुं—सूकारम्—अस्पृष्टशब्दविशेषं कर्तुमित्यर्थः, जिह्मेमि
—लज्जे, तादृशमूक्त्यादिभिः शोकमूचकाव्यक्तध्वनिविकाराः क्रियन्ते अचमैः पुरुषैः, न
तु वीरैरिति हृदयम् ।

(२८५) अकृतेति ।—न कृतं—न जनितं, रिपुषलाबलानां—शत्रुसैनिकाङ्ग-
नानां, विलोखानां—चञ्चलानां, लोचनानां,—नयनानां उदकैः,—अश्रुभिः,
दुर्दिनं—मेघाच्छन्नमङ्गः येन तथाभूतस्य, रिपुमणूनां नयनासारैरजनितमेषां

पातकी पातयामि आत्मानम्” इत्युक्त्वा च (२८८) महा-
सन्धिविग्रहाधिकृतम् अवन्तिम् अन्तिकस्थम् आदिदेश,—
“लिख्यताम् । आ रविरथचक्रचीत्कारचकितचारणमिथुन-
मुक्तसानोः उदयाचलात्, (२८९) आ त्रिकूटकटक-
कुट्टाकटङ्गलिखितकाकुत्स्थलङ्गालुगठनव्यतिकरात् सुवेलात्,

न निक्षिपामि इति समुदितार्थः, ततः,—तर्हि, पीतसर्पिषि—स्वादितद्वये, दत्त-
हविषीत्यर्थः, घृतपक्षेपेण अतिप्रवृत्तिते इति भावः, तनूनपाति—अग्नौ, (“अग्नि-
र्वैश्वानरी वज्रिः..... । .....जातवेदास्तनूनपात् ॥” इत्यमरः) ।

(२८८) महासन्धिविग्रहाधिकृतं—सन्धिविग्रहेषु—राजकीयसम्भलन-सङ्गराज्य-
तरविनिर्णयव्यापारेषु, अधिकृतः,—अधिकारवान्, महांशसौ सन्धिविग्रहाधिकृत-
श्चेति तथाविधं, कदा सन्धिः कर्तव्यः ? विग्रहो वा विधेयः ? इत्यादिमन्त्राया-
मधिकृतेषु सन्धिषु प्रधानमित्यर्थः, सन्धिविग्रहविषयकादेशनिषिधादौ स्वतन्त्राधिकारवन्तम्
इत्यर्थो वा ; यदा,—महति—प्रधाने चासौ, सन्धौ—विपक्षैः सह मेलनोपायभूते
मैत्रीकरणरूपे व्यापारे इत्यर्थः, विग्रह—युद्धे च, अधिकृतः,—तत्तत्कर्मसम्पादनार्थं
राज्ञा नियुक्तः तम्, अन्तिकस्थं—समीपं पविष्टम्, अवन्तिम्—तदास्थं राजपुरुषम्,
अवन्तिदेशवास्तयं वा । आ—इति अभिविधौ, स चेह दैशिकः इति ज्ञेयं, रवौति ।—
रवेः,—सूर्यस्य, यत् रथचक्रं—रथाङ्गं, तस्य चीत्कारेण—घर्घररवेण, चकितैः,—भीतैः,
चारणमिथुनैः,—गन्धर्वदम्पतिसमूहैः, कौत्सिञ्चकारकण्टकन्दैर्वा, मुक्तः,—त्यक्तः, सानुः,
—प्रस्यदेशः, समतलभूमिरित्यर्थः यस्य तथाभूतात्, उदयाचलात्—पूर्वपर्वतात्,
प्राच्यां दिशि उदयाचलपथेनमित्यर्थः, [“आङ् मर्यादावचने” (१।४।८२ पा०) इति
कर्मप्रवचनीयतया “पञ्चम्यपाङ्परिभिः” (२।३।१० पा०) इति आङ्शब्दयोगे पञ्चमी] ।

(२८९) त्रिकूटेति ।—त्रिकूटस्य—लङ्कापुरसन्निहितस्य सुवेलाख्यस्य गिरेः,
शङ्खत्रयशोभितपर्वतविशेषस्य इत्यर्थः, ये कटकाः,—नितम्बभागाः, मध्यदेशा इत्यर्थः,
(“कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः” इत्यमरः) तेषां कुट्टाकेन—कुट्टनकारिणा, छेदकेनेत्यर्थः,
[“जल्पभित्तकुट्टलुगटङ्गः षाकन्” (३।२।१५५ पा०) इति सूत्रेण कुट्टयति—किनत्तीति
विग्रहे कुट्टयतेः चौरादिकात् कर्त्तरि षाकन्] टङ्गेन—पाषाणदारणस्त्रविशेषेण,
लिखितः,—खोदितः, काकुत्स्थस्य—रामस्य, लङ्गालुगठनव्यतिकरः,—लङ्का—
सुवेलगिरिस्थिता स्वनामप्रसिद्धा रावणपुरी, तस्या लुगठनमेव—विष्वक्मनमेवेति
यावत्, व्यतिकरः,—घटना यस्य तथाभूतात्, सुवेलात्—त्रिकूटाख्यगिरेः, दक्षिणाञ्च

(३००) आ वारुणीमदस्खलितवरुणवरनारीनूपुररवमुखरं-
कुहरकुचेः अस्तगिरेः, (३०१) आ गुह्यकगेहिनीपरिमल-
सुगन्धिगन्धपाषाणवासितगुहागृहाश्च गन्धमादनात् सर्वेषां
राज्ञां,—(३०२) 'सञ्जीक्रियन्तां कराः करदानाय शस्त्रग्रह-

स्थितादिति शेषः; विकृष्ट-सुवेलयोरैकयैव गिरेर्वाचकतया, भगवतो रामस्य विजय-
वार्त्ता या विकृष्टगिरिगात्रे टङ्केन अङ्गापिता सा सुवेलगिरावपि, तेन दक्षिणस्यां दिशि
श्रीरामचन्द्र-विजयवार्त्ताङ्कितसुवेलगिरिपर्यन्तमिति समुद्दितार्थः। तथा च वान्नीकोये
"तत्तत्तमचीभ्यवर्त्तं लङ्कायां नृपतेश्वराः। सुवेलं राघवं शैले निविष्टं प्रत्यवेदयन् ॥" रा०
ल० ३१ स० १ श्लो०।

(३००) वारुणीति।—वारुणी—सुरभिदः, तस्याः मदेन—तत्पानजनित-
विकारेणेत्यर्थः, स्खलिताः,—मत्ततया प्रभष्टचरणा इति भावः, याः वरुणस्य—पश्चिम-
दिक्पालस्य, वराः,—लक्ष्माः, नार्यः,—स्त्रियः, तासां नूपुररवेण—चरणनिहितानां
मञ्जीराणां निनादेन, मुखरः,—सशब्दः, कुहरकुचः,—गह्वराभ्यन्तरं यस्य तथाभूतात्,
अस्तगिरेः,—अस्ताचलात्, पश्चिमदिगवस्तिनादिति भावः, यस्मिन्नस्तगिरौ पश्चिमाश-
ऽधिपतेः वरुणस्य वरवर्णान्यः वारुणीं सुरां निषीद्य मत्ततया पतित्वा सततं मञ्जीररवेण
गह्वरं मुखरयन्ति, पश्चिमायां दिशि तदस्ताचलपर्यन्तमिति समुद्दितार्थः।

(३०१) गुह्यकेति।—गुह्यकानां—देवर्षीनिविशेषाणां, निविरचकयक्षविशेषाणा-
मित्यर्थः, याः गेहिन्वाः,—नार्यः, तासां परिमलिन—अतिमनोहरगन्धेन, गावानुलेपन-
वृष्टकुङ्कुमादिगन्धेनेत्यर्थः, ("स्यात् परिमलोऽतिमर्दातिमनोहरगन्धयोश्चापि" इति मेदिनी)
सुगन्धयः,—सौरभवन्तः, ये गन्धपाषाणाः,—गन्धप्रधानाः शिलाः, गन्धकधातुमयः शिला
वा, तैर्वासितानि—सुरभितानि, गुहाः,—कन्दराः, गृहाणोव—भवनानोव यत्र तथाभूतात्,
गन्धमादनात्—तदाख्यपर्वतात्, उत्तरस्यां दिशि गन्धमादनपर्वतपर्यन्तमित्यर्थः, [सर्वत्र
आङ्गीये पञ्चमो]। अवायमाश्रयः,—गन्धमादनशैली हि निसर्गगन्धवासिताभिः शिलाभिः
सङ्कीर्णः, तत्रापि गुह्यकगेहिन्वाः श्रयाणाः अनुलेपनभूतवृष्टकुङ्कुमादिसमुद्भूतेन निधुवन-
विलासजनितेन वा परिमलिनं गुहागृहाणि निरन्तरं सुगन्धीनि कुर्वन्तीति, अपूर्वविलास-
भूमिरेव भवति हि, तेन तत्पर्यन्तमिति भावः, सर्वेषां राज्ञां—समस्तानां नराधिपानां,
["षष्ठी शेषे" (२।३।५० पा०) इति सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठी] लिख्यताम् इति
योजना, एवमिति शेषः।

(३०२) किं तत् यन्निखितमुपदिश्यते इत्याशङ्कयामाह, सञ्जीव्यादि।—

णाय वा ; गृह्यन्तां दिशः चामराणि वा ; नम्यन्तां शिरांसि धनूंषि
वा ; कर्णपूरीक्रियन्ताम् आज्ञा मौर्व्या वा ; (३०३) शिखरीभवन्तु
पादरजांसि शिरस्ताणि वा ; घटन्ताम् अञ्जलयः करिघटावन्धा
वा ; (३०४) मुच्यन्तां भूमय इषवो वा ; समालम्ब्यन्तां वेतयष्टयः
कुन्तयष्टयो वा ; (३०५) सुदृष्टः क्रियताम् आत्मा मञ्चरणखेषु

कराः,—हस्ता, करदानाय—राजभागदानाय, (इति सन्धिप्रस्तावः), शस्त्रयुद्धणाय—
युद्धकरणयेति भावः, (इति विग्रहप्रस्तावः) सञ्जीक्रियन्तां—प्रवर्त्यन्तां, त्वर्यन्तामित्यर्थः,
सर्वे एव मदधीनतां स्वीकृत्य समाजे मङ्गं करं ददतु, तदन्यथा चेत् युद्धं कुर्वन्तु इति
समुदितार्थः ; मां समाट्त्वेन न स्वीकुरुष्व चेत् तदा युद्धे युष्मान् विजित्वाचिरादेव
मदधीनतां नेष्यामीत्याशयः । एवमुत्तरचापि । दिशः,—आशाः, गृह्यन्तां—राज्यं विहाय
पलाय्य आश्रीयन्तां, चामराणि वा—बालव्यजनानि वा, गृह्यन्तां—धार्यन्तां, मन्त्रिवार्थ-
मिति भावः, युष्माभिरिति शेषः । शिरांसि—मस्तकानि, नम्यन्तां—मञ्चरणयोः
प्रणिपत्यन्तां, धनूंषि—चापाः वा, नम्यन्तां—ज्यारीपणन आकृष्यन्तां, तानि युद्धाय
सज्जितानि क्रियन्ताम् इत्यर्थः, युष्माभिः इति शेषः । आज्ञाः,—आदेशाः, मदीया इति
शेषः, कर्णपूरीक्रियन्तां—श्रवणानामलङ्कारीक्रियन्तां, कर्णभूषणं यथा सततं कर्णे स्थितं
शोभने, तथा मदीयाज्ञा नियतं कर्णेन्द्रियैः सादरं निधीयतामिति भावः ; अथवा मौर्व्यः,
—शिञ्जित्युः, धनूर्गुणा इत्यर्थः, (“मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः” इत्यमरः) कर्णपूरी-
क्रियन्ताम्—आकर्णमाकृष्यन्तां, युद्धार्थम् इति भावः । इह आज्ञानां मौर्वीणाञ्च
कर्णपूरीकरणयोः सन्निविष्टपञ्चायकयोरिकटा कर्तुमशक्यत्वाद्दिशः, स चैकदन्ता-
ग्रग्रणपर्यवसानः, तुल्यबलवमिहाजामौर्वीकर्णपूरीकरणयोः द्वयोरपि, तेन तयोरेकशेषं
कर्तुमशक्यत्वात् सन्देहस्यैव पर्यवसानतया विकल्पालङ्घतिः इत्यवदातम् ।

(३०३) पादरजांसि—पदधूलयः, मदीयानीति भावः, शिखरीभवन्तु—शिरोभूषण-
भूतानि भवन्तु, शिरस्ताणि वा—युद्धकाले शिरीरच्छार्थं शिरीषन्धनविशेषाः वा, शिखरी-
भवन्त्वित्यन्वयः, युष्माकमिति शेषः । अञ्जलयः,—युक्तकराः, युक्तकरद्वयम् इत्यर्थः, घटन्तां
—जायन्तां, प्रणतये करद्वयं संयोजयन्ताम् इत्यर्थः, करिघटावन्धा वा—हस्तिव्यूहरचनाः
वा, घटन्तां—भवन्तु इत्यर्थः ।

(३०४) भूमयः,—राज्यानीति यावत्, इषवः,—शराः वा, मुच्यन्तां—त्यज्यन्ताम् ।
वेतयष्टयः,—वेवलाताः, समालम्ब्यन्तां—गृह्यन्तां, मद्गृहेषु भृत्यभावेन स्थापयतामिति
भावः, कुन्तयष्टयः,—कुन्ताख्यास्ताणि वा, समालम्ब्यन्तां, युष्माभिरिति शेषः ।

(३०५) मञ्चरणखेषु—मम प्रादणखरेषु, खरैस्तथा दर्पणरूपेणिति

कृपाणदर्पणेषु वा । (३०६) परागतोऽहम् । पङ्गोः इव मे
कुतो निवृत्तिः तावत्, यावन्न कृतः सर्वद्वीपान्तरसञ्चारी
सकलनरपतिमुकुटमणिशिलालोकमयः पादलेपः” इति कृत-
निश्चयश्च (३०७) मुक्तास्थानो विसर्जितराजलोकः स्नाना-
रम्भाकाङ्क्षी सभाम् अत्याक्षीत् । उत्थाय च स्वस्थवन्निःशेषम्
आङ्गिकम् अकार्षीत् ; अगलच्च दर्पप्रसर इव श्रुतप्रतिज्ञस्य
शाम्यदुष्पा दिवसः त्रिभुवनस्य ।

भावः, आत्मा—स्व, सुदृष्टः,—सुष्ठु निरीक्षितः, प्रतिबिम्बित इत्यर्थः, मयि प्रणिपातः
क्रियतामिति फलितायः, कृपाणाः,—असय एव, दर्पणाः,—मुकुराः तेषु वा, आत्मा
सुदृष्टः क्रियतां, युद्धार्थमसि गृह्णाणेति भावः, एताः विकल्पपरम्पराप्रतिपादितोक्तयः
युयुक्तीः हर्षस्य लोकधिकसत्त्ववत्त्वज्ञापिकाः ; तेन तु सामरिकनीत्यनुसारतः स्वकीय-
शरसङ्घद्वयोक्तासनाय समीरिताः, नाभिमानप्रदर्शनाय इति बोद्धव्यम् ।

(३०६) परागतः,—प्रस्थितः, विजयार्थमिति शेषः । पङ्गोरिव—पादविकलस्यैव,
मे—मम, कुतः,—कथमित्यर्थः, निवृत्तिः,—समरप्रयाणात् विरतिः, प्रत्यावर्त्तन-
मित्यर्थः, भवेदिति शेषः । सर्वेति ।—सर्वेषां—सकलानां, सप्तानामष्टादशानां वा इति
भावः, द्वीपानां—जम्बूशकादीनामित्यर्थः, अन्तरे—मध्ये, सञ्चरति—भास्यति इति
तथोक्तः, सर्वद्वीपान्तरविहारोऽर्थः, सकलति ।—सकलानां—सर्वेषां, नरपतीनां—
राजां, मुकुटेषु—किरीटेषु, या मणिशिलाः,—रत्नानि इत्यर्थः, तासाम् आलोकमयः,
—मयूखमयः, अगल्यराजन्यवरेण्यमुकुटमणिमरीचिचयचञ्चित इति यावत्, पादलेपः,
—चरणप्रलेपः ; यद्वा,—पादलेपः,—पादौ लिप्येते—वेष्ट्येते अनेनेति तथोक्तः,
पादुका इत्यर्थः, कृतः, मयेति शेषः, यावत् सर्वे नरपतयः मञ्जरणयोः न प्रणिपतयुः,
तावन्नाहमस्मात् व्यापारात् विरमेयमिति भावः । अत्र “सर्वद्वीपान्तरसञ्चारिसकलनरपति
—” इत्यादि समस्तपाठः युक्तियुक्ततया प्रतिभाति, “सर्वद्वीपान्तरसञ्चारी” इत्यत्र
सञ्चारोति धात्वर्थस्य कर्तृगामितया मुख्यार्थबाधं विना अन्यत्रान्यस्य व्युत्पत्तिविरुद्धत्वात्
इति दिक् ।

(३०७) मुक्तास्थानः,—तृक्तसभः, (“आस्थानी क्लौबमास्थानं सभासमिति-
संसदः” इत्यमरः) । स्नानारम्भाकाङ्क्षी—स्नानक्रियामभिलषन् । स्वस्थवत्—प्रकृतिस्थ
इव, निःशेष—सकलम्, आङ्गिक—दैनिक, सभ्यावन्दनादिक्रियाकृत्वाप्यापार-

(३०८) ततश्च निजाधिकारापहारभीत इव भगवति अपि
क्वापि गते गततेजसि अहिमभासि, तामरसवनेषु अपि
निगूढशिलीमुखालापेषु वासादिव सङ्कुचक्षुः, (३०९) विहग-
गणेषु अपि समुपसंहृतनिजपक्षविक्षेपनिश्चलेषु भिया इव

मित्यर्थः । भगलत्—अतिचक्राम, अचिणीदित्यर्थः, सायमभवत् इति यावत् ।
दर्पप्रसर इव—अहङ्काराविग इव । श्रुतप्रतिज्ञस्य—श्रपथं श्रुतवत् इत्यर्थः । शम्भ-
दुष्मा—शम्भन्—अपगच्छन्, लघीन्मुख इत्यर्थः, उष्मा—तेजः, औश्राच्च यस्य तथाभूतः,
(“उष्मी चर्मोऽश्रुणि ज्येष्ठे पुमानुष्मा स्त्रियां त्विषि” इति कौषात्) उष्मशब्दो नान्ती-
ऽद्रन्तश्च दृश्यते, तेन नातस्यैवोष्मशब्दस्यायं प्रयोगः इति ज्ञेयम् । यी हि राज्ञः हर्षस्य
एवं दर्पोद्दीप्तं वचनमशौचीत्, तस्य गर्वः सपदि विलुप्तोऽभूत्, का कथा अन्येषां, स्वयं
दिवसोऽपि स्वाभाविकमुष्मं विहाय भयात् शशमेति तात्पर्यम् ।

(३०८) “ततश्च” इत्यस्य “प्रदीपास्थाने नातिचिरं तस्यौ” इति परिण-
सम्बन्धः । निजिति ।—निजस्य—आत्मनः, अधिकारस्य—स्वामित्वस्य, जगत्प्रपन्नरूपे
कर्मणि इति भावः, अपहारात्—अपहरणकरणात्, भीते इव—वस्ते इव, हर्षं
विलीक्याः दर्पोन्मूलनाय बद्धपरिकरं दृष्टेति भावः, गततेजसि—निष्प्रभे इत्यर्थः,
अहिमभासि—उत्थारमो, रबौ इत्यर्थः, क्वापि गते—अदर्शनं प्राप्ते इत्यर्थः, अलमिते इति
भावः । निगूढेति ।—निगूढाः,—गुप्ताः, नायकस्य प्रभाकरस्य अलमनमवलोक्य
विरहदुःखादिव पशानां मुकुलीभावेन तद्रसपिपात्नां भमराणां सपदि तत्रावबुद्धत्वादिति
भावः, शिलीमुखानां—भमराणां, बाणानाञ्च, (“अलि-बाणौ शिलीमुखौ” इत्यमरः)
आलापाः,—गुञ्जनानि इत्यर्थः, शृदुषु पातशब्दा इत्यर्थश्च येषु तथाभूतेषु, तामरसवनेषु
—पद्मकाननेषु, (“अथ तामरसं पद्मे ताम्र-काञ्चनयोरपि” इति मेदिनी) वासादिव
—भयादिव, सङ्कुचक्षुः—निमीलित्यु, अन्तराले स्थित्वा गुप्तभावेन मन्त्रणाकरणात्
कथमेते एवं लक्ष्यन्ति, किमेषां मनसि वर्तते इति विविच्य इति भावः, भमराः
श्रपतनभयादित्र कमलाभ्यन्तरमन्तर्गृहमग्निश्रियद्वित्यपि व्यव्यते ; लोकेऽपि गृहाभ्यन्तरे
प्रच्छन्नं मन्त्रयतां वेषाच्चित् अभ्यक्तगुञ्जनमाकर्ण्य गृहाधिकारी भयात् सङ्कुचितौ
भवतीत्यपि दृश्यते ।

(३०९) विहगगणेषु—विहायसा—आकाशमार्गेण गच्छन्ति इति विहगाः, [“डे च
विहायसी विहादंशी वक्तव्यः” (वा०) इति डः] तेषां गणाः तेषु, पक्षिबन्धेषु
इत्यर्थः, समुपेति ।—समुपसंहृतः,—सङ्कुचितः इत्यर्थः, निजपक्षाणां—स्वपतवाणां,

अप्रकटीभवत्सु, भुवनव्यापिनीं सन्ध्यां प्रतिज्ञामिव मानयति
नतशिरसि घटिताञ्जलिवने जने सकले, (३१०) स्वपदच्युति-
चकितदिक्पालदीयमानाभ्रंलिहलोहप्राकारवलयामु इव
बहलतिमिरमालातिरोधीयमानासु दिक्षु प्रदोषास्थाने
न अतिचिरं तस्थौ। (३११) नमःपलोकलोलांशुक-
पवनकम्पितशिखैः दीपिकाचक्रवालैः अपि प्रणम्यमान
इव प्राहिणोत् लोकं, प्रतिविहपरजनप्रवेशश्च शयनगृहं

विक्षेपः,—आलनमित्यर्थः यैः तथाभूताः, अत एव निश्चलाः,—अचञ्चलाः, स्थिरा इत्यर्थः
तेषु, [विशेषणसमासः] अन्यत्र,—समुपसंहृतः,—समाप्तिं गतः, सपदि स्वयमेव विनष्ट
इत्यर्थः, समाजः हर्षस्याभ्युदयं दृष्टेति भावः, निजपक्षाणाम्—आत्मसहायानां, यः
विक्षेपः,—प्रसार इत्यर्थः, तेन निश्चलाः तथाभूतेषु इत्यर्थः, भियेव—वासेनैव, हर्षादिति
शेषः, एकव,—स्वपदसङ्कीर्णात्, अन्यत्र—स्वसहायात्पत्वाच्च इति भावः, अप्रकटीभवत्सु
—अप्रकाशतां गच्छत्सु। भुवनव्यापिनीं—तमसा जगदावरणकारिणीं, जगति ख्याति-
मापन्नामित्यर्थश्च, प्रतिज्ञामिव—शपथमिव, हर्षस्य इति भावः। मानयति—पूजयति,
आद्रियमाणे इत्यर्थः। नतशिरसि—प्रणतमस्तके इत्यर्थः। घटिताञ्जलिवने—
कृताञ्जलिसमूहे, सन्ध्यासमागमात् शिरसि अञ्जलिं बद्धा उपसितुं प्रवृत्ते इत्यर्थः।

(३१०) दिक्षु—आशासु, स्वपदेति।—स्वस्य—आत्मनः, पदात्—अधिकारात्,
लोकपालकत्वरूपात् इति भावः, च्युतिः,—भ्रंशः, तस्मात् तेन वा चकिताः,—शङ्किताः,
ये दिक्पालाः,—दिग्धिपतय इन्द्रादयः, तैः दीयमानं—निधीयमानम्, अभ्रंलिहं—
गगनस्पर्शि, [“बहाम्ने लिहः” (३।१।३२ पा०) इति खड्ग] लोहप्राकारवलयम्—
आयसवरणमण्डलं यासु तथाविधासु इव, (“प्राकारो वरणः सालः” इत्यमरः)
बहलति।—बहलया—प्रभूतया, तिमिरमालया—अन्धकारपटलेन, तिरोधीयमानासु
—आव्रियमाणामासु सतीषु, प्रदोषास्थाने—रजनीमुखीयसभाभवने, सायमुपवेशनार्हसभा
मण्डपे इत्यर्थः।

(३११) नमदिति।—नमतां—प्रणिपततां, मृपलोकानां—राजजनानां,
लोकस्थ—चञ्चलस्थ, सन्ध्यामगमनक्षीमादिति भावः, अंशुकस्थ—वसनस्थ, पवनेन—
वायुना, कम्पिताः,—सञ्चालिताः, शिखाः,—ज्वालाः येषां तैः, दीपिकाचक्रवालैः,—
दीपनखलैः। लोकं—प्ररिजनमिति भावः, प्राहिणोत्—विसर्जं, स्वसमीपादिति

प्राविशत्, उत्तानश्च मुमोच अङ्गानि शयनतले । दीपद्वितीयञ्च
तम् अभिसर इव लब्धावसरस्तरसा भ्रातृशीको जग्राह ।
जीवन्तमिव हृदये निमीलितलोचनो ददर्श अयजम् ।
(३१२) उपर्युपरि भ्रातृजीवितान्वेषिण इव प्रसस्रुः श्वासाः ।
धवलांशुकपटान्तेन इव च अश्रुजलप्लवेन मुखम् आच्छाद्य
निःशब्दम् अतिचिरं कुरोद ; चकार च चेतसि,—(३१३) “कथं
नाम आकृतिः तादृश्या युक्तः परिणामोऽयम् ईदृशः ? पृथुः
शिलासङ्घातकर्कशकायबन्धात् तातात् अचलात् इव लोहधातुः

शेषः, यथास्थानं वा । प्रतिषिद्धेति ।—प्रतिषिद्धः,—निवारितः, परिजनानां—
भृत्यानामिति यावत्, प्रवेशः,—अन्तर्गमनं येन तथाभूतः । उत्तानः,—ऊर्ध्वमुखशायी,
(“उत्तानमगभीरुः स्नादूर्ध्वस्यशयिते विषु” इति मेदिनी) शयनतले—शय्यायां, मुमोच
—प्रससारित्यर्थः । दीपद्वितीयं—दीपमात्रसङ्घचरमित्यर्थः, एकाकिनमिति भावः, तं
—हर्षम्, अभिसर इव—दस्युरिव, लब्धावसरः,—प्राप्तावकाशः, एकाकित्वादिति
भावः, तरसा—बलेन, जग्राह—आचक्राम, तदानीं भ्रातृशीकः समुदियाय इति भावः ।
भीषणो दस्युः यथा कमण्येकाकिनं दृष्ट्वा बलादाक्रामति, तथैव शीकः सपदि
तद्दृश्यमधिचकारिति समुदिततात्पर्यम् ।

(३१२) उपर्युपरि—अविरतमित्यर्थः, [“उपर्यध्यधतः सामीप्ये” (८१।७
पा०) इति सामयिकसामीप्ये दिवंचनं] भ्रातृजीवितान्वेषिण इव—भ्रातृजीवनस्यानु-
सन्धायिन इव, श्वासाः,—निश्वासरुतः, अन्वेषणजग्रमेणेति भावः, प्रसस्रुः,—
निर्गच्छन्ति ध्व । धवलांशुकपटान्तेन इव—श्वेतवसनाच्चलेन इव, अश्रुजलप्लवेन—वाष्प-
वारिपूरैश्च, अश्रुजलमेव तस्य क्रन्दनकालिकमुखाच्छादनवस्त्रकृत्यं चकार इति भावः,
लोकोऽपि असङ्ख्यन्तणोदये बलाच्चलेन मुखमावृत्य रोदिति इति दृश्यते ।

(३१३) नाम—वितर्कः । तादृश्याः,—रमणीयायाः, सुहृदायाश्चेत्यर्थः, ईदृशः,
—एवंविधः, शीघ्रः इत्यर्थः, परिणामः,—विपाकः, अपमृश्रित्यर्थः, युक्तः,—
उचितः । पृच्छति ।—पृथुः,—विशालः, [“प्रथिमदि—” (७० १ पा० २८ सू०)
—इत्यादिना कुः सम्प्रसारणञ्च] शिलासङ्घातः,—पाषाणसूप इत्यर्थः, तद्वत्, तेन
च कर्कशः,—कठिनः, कायबन्धः,—कलेवरघटनं यस्य तथाविधात्, तातात्—
पितुः, अचलात्—पर्वतात्, लोहधातुरिव—लोहनामा खनिजः पदार्थविशेषः इव,

कठिनतर आसीत् आर्यः । कथञ्च अस्य मे (३१४) हत-
हृदयस्य आर्यविरहे सकृदपि युक्तम् उच्छ्वसितम् ? (३१५) इयं
सा प्रीतिर्भक्तिः अनुवृत्तिर्वा ? बालिशोऽपि कः सम्भावयेत्
आर्यमरणे मञ्जीवितम् ? (३१६) तत् तादृशम् ऐक्यम्
एकपद एव कापि गतम् ? अयत्नेन एव हतविधिना
पृथक् कृतोऽस्मि । (३१७) दग्धरोषान्तरितशुचा सुचिरं
रुदितमपि न मुक्तकण्ठं गतघृणेन मया !! सर्वथा
(३१८) लूतातन्मुच्छटाच्छिदुराः तुच्छाः प्रीतयः प्राणिनाम् ।

कठिनतरः,—अतिकठिनः; पाषाणोत्पन्नमपि लौहं पाषाणादपि कठिनं भवतीति
प्रत्यक्षमिति भावः, अचलादुद्धृतोऽपि लोहधातुर्यथा ततोऽपि कठिनतरः दृश्यते, तथैव
पितुरपि अयजः दृढकायः आसीदिति तात्पर्यम् ।

(३१४) हतहृदयस्य—भग्नोरस्त्रस्य, आहतसमसङ्घायवक्षितत्वादिति भावः,
सकृदपि—एकं क्षणमपि, उच्छ्वसितं—प्राणितम् ।

(३१५) इयमिति ।—सा प्रीतिः,—तथाविधः दृढतरः उभयोः प्रणयः, सा
भक्तिः,—पूज्यतया अकपटः अनुरागः, सा अनुवृत्तिः,—आनुगत्यम्, इयम्—इदंशभावं
प्राप्तेत्यर्थः । बालिशोऽपि—मूर्खोऽपि । सम्भावयेत् ?—आशंसति ? ।

(३१६) तत्—तातजीवदृशायां परोत्कर्षमागतम्, आ बाल्यादेकत्र
शयनासनादिना प्रवृद्धमिति भावः, तादृशं—सर्वलोकशिदितमित्यर्थः, ऐक्यम्—एकीभावः,
अभिन्नभावः इत्यर्थः, एकपद एव—तत्काल एव, आर्यस्य मरणादनन्तरमेवेत्यर्थः,
(“एकपदं तत्काले नपुंसकं वर्त्मनि स्त्री स्यात्” इति मेदिनी) । अयत्नेन—यत्र विना
एव, अनायासेनैवेत्यर्थः, हतविधिना—दुर्दैवेन, पृथक् कृतः,—विभिन्नः कृतः, विनियोजित
इति भावः ।

(३१७) दग्धेति ।—दग्धेन,—हतेन, अतिहृद्येनेति भावः, रोषेण—अरातिं
प्रति कोपेन, अन्तरिता—व्यवहृता, तिरोहितेति यावत्, शुक्—शोकः यस्य तथा-
भूतेन, अरातिनिधनाय क्रोधीदयात् शोकं विष्मरतेत्यर्थः, मत्तघृणेन—निर्दयेन, (“घृणा
दयाऽनुकम्पा स्यात्” इत्यमरः) मया मुक्तकण्ठम्—उच्चैः, सुचिरं—दीर्घकालं, न
रुदितमपि—न क्रन्दितमपि ।

(३१८) प्रीतयः,—प्रणयाः, लूतेति ।—लूतातन्मुच्छटा—लूता—ऊर्ध्वनाभः,

(३१८) लोकयात्रामात्रनिबन्धना बान्धवता, यतोऽहमपि नाम पर इव आर्य्ये स्वर्गस्थे स्वस्थ इव आसे । किञ्च दैव-हृतकेन फलम् आसादितम् ईदृशि परस्परप्रीतिबन्धनिर्वृत-हृदये सुखभाजि भ्रातृमिथुने विघटिते ? (३२०) तथा चन्द्र-मया इव जगदाह्लादिनो लोकान्तरीभूतस्य लग्नचिताग्नय इव आर्य्यस्य त एव दहन्ति गुणाः ” इत्येतानि च अन्यानि च जालकरः कीदृशिशेषः इति यावत्, (“लूता स्त्री तनुवार्योर्णानाभमकंटकाः समाः ” इत्यमरः) तस्याः तनुच्छटा—सूत्रनिचयः, तद्वत् हिदुराः,—अक्षेशेन छेदाह्वा इत्यर्थः, अत एव तुच्छाः,—हृयाः, असारत्वेन गर्हणीया इत्यर्थः ।

(३१८) लोकयात्रामात्रनिबन्धना—लोकव्यवहारमात्रफला, संसारयापनैक-मात्रप्रयोजना इति यावत् । बान्धवता—बन्धुत्वम् ; स्वार्थसाधनार्थमेव लोके बन्धुत्वं क्रियते, न तु अनिर्गुणगादानुरागेण परोपकरणार्थम् इति भावः । नाम—कुत्सायां, विमृशये वा । पर इव—अन्य इव, सोदरभिर इव इत्यर्थः । स्वस्थ इव—प्रकृतितस्य इव, यथावत् नित्यक्रियाकरणात् सुखित इव इत्यर्थः, आसे—तिष्ठामि । ईदृशि—एवम्यकारं, परस्परं इति ।—परस्परं वाम्—अन्योऽन्येषां, प्रीतिबन्धने—प्रणयभरणेत्यर्थः, निर्वृतं—सुखं, सुखितमिति यावत् । (“निर्वृतिः स्वस्थितावस्थं गमने च सुखे स्त्रियाम् ” इति मेदिनी) हृदयं—चेतः यस्य तथाभूते, सुखभाजि—सुखभोगनिरते, भ्रातृमिथुने—सोदरयुगले, विघटिते—विच्छिन्ने, जाते सति इति शेषः, दैवहृतकेन—दम्भविधिना, किं फलं—को लाभः, आसादितम् ?—प्राप्तम् ? अस्मात्सर्वनाशं सम्पाद्य दुष्टविधेः कः फललाभोऽभूदिति भावः ; दुर्जना हि फलमनपेक्ष्यैव केवलमात्मविनोदाय पेषामनिष्ट-सम्पादने प्रवर्तन्ते इति तात्पर्यम् । “स्त्रीपंसौ मिथुनं दहन् ” इत्यमरीक्ते । मिथुन-शब्दस्य स्त्रीपंसयोरभिधायकतया, अत्र सामान्यतो युगलार्थे प्रयोगः । अवाचकत्वदीपयाह-यस्त इति विभाव्यम् ।

(३२०) लोकान्तरीभूतस्य—परलोकप्रस्थितस्य, मृतस्येत्यर्थः, आर्य्यस्य—न्येष्ठस्य, चन्द्रमया इव—इन्दुमयूखव्याप्ता इव, सत्तापादिहरणेन प्रीणनादिति भावः, तथा—तादृशाः, सर्वलोकानुभूताः इत्यर्थः, जगदाह्लादिनः,—भुवनवासिजनानाम् आनन्दवर्जना इत्यर्थः, ते एव—जीवति आर्य्यं ये तदीया गुणाः सर्वसत्तापनाशकाः स्युः, ते एवेत्यर्थः, गुणाः,—बाह्यलक्षणीयदान्तिष्ठानादयः, लग्नेति ।—लग्नाः,—संस्कृताः, चिताग्नयः,—चितानलाः, मृतस्य तस्य दाहकालिका इति भावः, येषु तथाभूता इव,

हृदयेन पर्यदेवयत् । प्रभातायाञ्च (३२१) शर्वर्यां प्रातरिव
प्रतीहारम् आदिदेश अशेषगजसाधनाधिकृतं स्कन्दगुप्तं द्रष्टुम्
इच्छामि इति ।

(३२२) अथ युगपत् प्रधावितबहुपुरुषपरम्पराऽऽह्वयमानः,
स्वमन्दिरात् (३२३) अप्रतिपालितकरिणुः चरणाभ्यामेव
सम्भ्रान्तः, ससम्भ्रमैः दण्डिभिः उत्सार्थ्यमाणजानपदः,

चिताग्निभिः सह संयुक्ता इव इति यावत्, दहन्ति—भस्मीकुर्वन्ति, इदानीमिति शेषः,
सर्वलोकजीवनभूताः दाहनाशनाः शीतस्पर्शा जलादयोऽपि अग्निसम्पर्कादुत्तप्ता यथा
दहन्ति, तथा तर्पयितारः मृतस्य तस्य आर्यस्यापि गुणाः चितानलसम्पर्कादुष्णाः सन्तः
इदानीं निरतिशयं मां दहन्तीति भावः ; तस्य गुणराशीनां मृत्या शोका अतीव
प्रज्वलिताः सन्तः मां सन्नापयन्तीति तात्पर्यम् । पर्यदेवयत्—परिदेवितवान्,
विललापेत्यर्थः ।

(३२१) शर्वर्यां—रात्रौ । प्रतीहारं—दौवारिकम्, [“उपसर्गस्य—”
(६।३।१२२ पा०) इत्यादिना पाक्षिको दीर्घः अमनुष्ये इति निषेधात् कथमिह
प्रयुक्तः ? इत्याशङ्क्याम् उद्भूतं ज्ञानेन्द्रसरस्वतीभिः,—“कथं तां दौवारिके
प्रतीहारशब्दप्रयोग इति चेत्, अवाहुः,—प्रतिहारो द्वारं, तात्स्थ्यात्तच्छब्दमिति”] ।
अशेषगजसाधनाधिकृतं—समसंगजारीहिसैन्याध्यक्षम् ।

(३२२) “अथ” इत्यस्य “स्कन्दगुप्तः विवेश राजकुलम्” इति परीण सम्बन्धः ।
तं विशिनष्टि, युगपदित्यादि ।—युगपत्—समकालं, प्रधावितानां—ससम्भ्रमं प्रदुतानां,
बहूनाम्—अनेकेषां, पुरुषाणां—भृत्यजनानामिति यावत्, परम्पराभिः,—श्रेणिभिः,
आह्वयमानः,—आकार्यमाणः, महाराजहर्षादिशरीरवात् इति भावः ।

(३२३) अप्रतिपालितकरिणुः,—अनपेक्षितगजवाहन इत्यर्थः । सम्भ्रान्तः,—
स्वलरः । ससम्भ्रमैः,—स्वलरैः, आदरातिशयवद्भिर्वा, गजसेनाधिपतौ सम्मान-
प्रदर्शनार्थमिति भावः, दण्डिभिः,—याष्टीकैः, सेनापतेः शरीररक्षिभिः सैनिकैरिति
यावत्, उत्सार्थ्यमाणजानपदः,—उत्सार्थ्यमाणाः,—अपसार्थ्यमाणाः, जानपदाः,—
जनसङ्घाः, पुरःसमागता इति भावः यस्मात् यस्य वा तथोक्तः । [“उत्सार्थ्यमाणजान-
पदः” इत्यत्र “उत्सार्थ्यमाणजनपदः” इति पाठेऽपि स एवार्थः, “भवेज्जनपदी जान-
पदोऽपि जन-देश्योः” इति मैदिनीकृतात्] ।

(३२४) पदे पदे प्रणमतः प्रतिदिशमिभभिषग्वरान् वर-
वारणानां विभावरीवार्त्ताः पृच्छन्, (३२५) उच्छ्रितशिखि-
पिच्छलाच्छितवंशलतावनगहनगृहीतदिगायामैः विम्यवनैः
इव (३२६) वारणबन्धविमर्दोदयोगागतैः पुरःप्रधावद्भिः
अनायत्तमण्डलैः आधीरणगणैश्च, (३२७) मरकतहरित-
घासमुष्टीश्च दर्शयद्भिः, नवग्रहगजपतींश्च प्रार्थयमानैश्च,

(३२४) पदे पदे—प्रतिपदलेपमिचर्यः । प्रतिदिशं—दिशं दिशि, चतसृभ्यः दिग्भ्यः
समागतान्, चतुर्दिगवस्थितान् वा इति भावः । इभभिषग्वरान्—गजवैद्यप्रवरान्, वरवारणानां
—श्रेष्ठगजानां, विभावरीवार्त्ताः,—रात्रिवृत्तान्तान्, रात्रौ ते कौटुशाः आसन् इत्यादिप्रका-
रानित्यर्थः, पृच्छन्—जिज्ञासमानः ; रात्रिवृत्तजिज्ञासया गजेन्द्रचक्रदिनचर्यावृत्तस्य आप्रदोषं
तस्य सम्यक् ज्ञातमेवेति गम्यते, एतेन चास्य स्वकत्तव्यकर्माणि अनोदासीन्यं प्रकटीकृतम् ।

(३२५) उच्छ्रितेति ।—उच्छ्रितानि,—उन्नतानि, शिखिनां—मयूराणां, पिच्छैः,
—वह्निः, लाञ्छितानि च—मण्डितानि च, वंशलतावनानि—वेषवल्लीकाननानि, मयूराणां
सर्वदा तत्र सञ्चारादिति भावः येषु तथाविधैः, गहनैः,—अरखैः, गृहीताः,—अधिकृताः,
व्याप्ता इत्यर्थः, दिशां—ककुभाम्, आयामाः,—आभोगाः यैः तादृशैः, विम्यवनैरिव—
विम्याचलकाननैरिव, परितृश्यमानैरिति शेषः ; कृष्णवर्णान्नतदेहत्वात् निविड-
श्मश्रुदिधारित्वाच्चेति भावः ।

(३२६) वारणेति ।—वारणानां—हस्तिनां, बन्धे—धारणे, रोधने इति यावत्,
बन्धाय—इति वा, यो विमर्दः,—प्रयासः, तस्य उदयोगात्—उपक्रमात्, उदयोगाय वा,
आगताः,—उपस्थिताः तैः, हस्तिनां वशीकरणार्थं सङ्ग्रहार्थं वा देशान्तरात् समागतैरिति
समुदितार्थः, पुरः,—अगतः, प्रधावद्भिः,—प्रद्ववद्भिः, अनायत्तमण्डलैः,—न आयत्तं—
वशीभूतं, मण्डलं—सङ्घः येषां तैः, अनधीनानुचरैरित्यर्थः, अधिरागमनादिति भावः,
[“अनायत्तमण्डलैः” इत्यत्र “अनायत्तमण्डलैः” इति पाठे—अनायत्तं—न दीर्घं, मण्डलं—
सङ्घशः गमनादिव्यवस्था येषां तथाविधैः, सम्भ्रमविपर्यस्तपरिध्वजात् इति भावः] आधी-
रणगणैः,—निषादिगणैः, हस्तिपालकवन्दैरित्यर्थः, (“आधीरणा हस्तिपका हस्त्यारोह-
निषादिनः” इत्यमरः) ।

(३२७) मरकतेति ।—मरकतवत्—तदाख्यहरिद्वर्णमणिवत्, हरितानां—
श्यामलानां, घासानां—यवसानां, मुष्टीः,—कवलान्, मुष्टिगृहीतघासानित्यर्थः,
दर्शयद्भिः,—ईडयद्भिः, ईडयद्भिः घासमुष्टीदातुं शक्यते न वा इति जिज्ञासयेति भावः ।

(३२८) लब्धाभिमतमत्तमातङ्गमुदितमागसैश्च सुदूरम्
उपसृत्य नमस्यद्भिः, (३२९) आत्मीयमातङ्गमदागमांश्च
निवेदयद्भिः, डिण्डिमाधिरोहणाय च विज्ञापयद्भिः,
(३३०) प्रमादपतितापराधापहृतद्विरददुःखधृतदीर्घश्मश्रुभिः
अग्रतो गच्छद्भिः, (३३१) अभिनवोपसृतैश्च कर्पटिभि-
र्वारणाभिसुखप्रत्याशया धावमानैः गणिकाऽधिकारिगणैः,

नवेति । —नवः, —नूतनः, यद्भिः, —ग्रहणं, धारणमित्यर्थः येषां तादृशाः, ये गजपतयः,
—प्रधानहस्तिनः तान्, प्रार्थयमानैः, —एतान् वन्द्यकरोद्भान् शिष्याय अम्बदधीनान्
कुर्वन्ति याचमानैः इत्यर्थः ।

(३२८) लब्धेति । —लब्धाः, —प्राप्ताः, पात्यत्वेनेति भावः, अभिमताः, —इष्टाः,
प्रार्थिता इति भावः, मत्ताः, —मदीत्कटाः, मातङ्गाः, —हस्तिनः, तैः हेतुभिः मुदितानि
—इष्टानि, मानसानि—मनांसि येषां तैः, अत एव सुदूरं—दूरत एव, सम्भ्रमाति-
शय्यादिति भावः, नमस्यद्भिः, —प्रणिपतद्भिः । [“नमीवरिवशिखडः क्वच्” (३।१।१६
पा०) इति स्वजन्तात् शब्दप्रत्ययः] ।

(३२९) आत्मीयेति । —आत्मीयाः, —स्वाभिकृता इति यावत्, ये मातङ्गाः,
—गजाः, तेषां मदागमान्—दानवारिस्त्रावसञ्चारान्, निवेदयद्भिः, —विज्ञापयद्भिः, तेषां
कर्मणि नियोज्यत्वं ख्यापयद्भिः इति भावः । डिण्डिमाधिरोहणाय—गजस्थोपरि
पटह्वादिब्रविधानाय इत्यर्थः ।

(३३०) प्रमादेति । —प्रमादेन—अनवधानतया, पतितं—पतनं, हस्तिपृष्ठादिति,
विषममार्गे चालनात् हस्तिन इति वा भावः, [भावे क्तप्रत्ययः] तदेव अपराधः, —दोषः,
तेन हेतुना, अनुपयुक्तोऽयं हस्तिचालनायेति धियेति भावः ; यद्वा, —प्रमादात्—
अनवधानात्, हस्तिपालने अवहेलनादिति यावत्, पतितः, —उपस्थितः, सञ्ज्ञात इत्यर्थः,
य अपराधः तेन हेतुना, हस्तिपालनानुपयुक्तोऽयमिति धिया इति भावः, अपहृतः, —
आच्छिद्य नीत इत्यर्थः, यो द्विरदः, —गजः, स्वाधिकृत इति भावः, तस्य दुःखेन—
क्लेशेन, तदपहरणजनितेन इति भावः, धृतानि—रक्षितानि इत्यर्थः, दीर्घाणि—प्रलम्बानि,
श्मश्रुणि—कूर्चाः यैः तथाभूतैः ।

(३३१) अभिनवोपसृतैः, —अल्पदिनमागतैः, कर्पटिभिः, —जीर्णमलिन-
वसनधारिभिः, वारण्येति । —वारणस्य—गजस्य, आत्मी—लामे, यत् सुखम्—
आनन्दः, तस्य प्रत्याशया—लामेच्छया, धावमानैः, —प्रव्रजद्भिः, गणिकाः, अधिकारिगणैः,

(३३२) चिरलब्धान्तरैः उच्छ्रितकरैः कर्मण्यकरेषुका-
सङ्गथनाकुलैः, (३३३) उल्लासितपल्लवचिह्नाभिः अरण्य-
पालपङ्क्तिभिश्च निष्पादितनवग्रहनागनिवहनिवेदनीयताभिः
उत्तन्निभतुङ्गतोत्रवनाभिः, (३३४) महामात्रपेटकैश्च
प्रकटितशरिण्यकर्मचर्मपुटैः, (३३५) अभिनवगजसाधन-

—गणिका—इभी, गजानां प्रलीभनार्था इतिनीत्यर्थः, यथा प्रलीभ्य इतिनी प्रियमे इति
भावः, (“गणिका यूथीवेश्येभीतर्कारीषु—” इति मेदिनी) : तस्या अधिकारिगणाः,—
अध्यक्षवर्गाः तैः ।

(३३२) चिरलब्धान्तरैः—चिरैश्च—दीर्घकालानन्तरमित्यर्थः, लब्धं—प्राप्तम्, अन्तरम्
—अवकाशः, करिण्यकावार्त्ताविज्ञापने स्कन्दगुप्तदर्शने वा इति भावः यैः तथोक्तैः,
उच्छ्रितकरैः,—उद्धृतहस्तैः, करिण्युसन्तवनाय स्कन्दगुप्ते सम्मानप्रदर्शनाय वा इति
भावः । कर्मण्येति ।—कर्मण्येति—करिण्यहण्यकुशला, या करिण्यका—इतिनी,
तस्याः सङ्गथने—समालपने, आकुलाः,—व्यापृताः तैः, गजसेनापतिना सह करिण्य-
विषयकालापपरित्यर्थः ।

(३३३) उल्लासितेति ।—उल्लासिताः,—उद्धृताः, पल्लवा एव—किसलयान्येव,
चिह्नानि—लक्षणानि, वयमारण्यपाला इति सूचकानीति भावः याभिः तथोक्ताभिः,
निष्पादितेति ।—निष्पादितः,—सम्पादितः, यः नवग्रहाणां—नवधृतानां, नागानां—
गजानां, निवहः,—समूहः, तस्य निवेदने—विज्ञापने, उद्यताभिः,—प्रवृत्ताभिः,
उत्तन्निभेति ।—उत्तन्निभतम्—उल्लासितं, तुङ्गम्—उन्नतं, तुदति अनेनेति तोत्रं—वैष्णवं,
इतिशासनसमदण्डविशेष इति भावः, (“तोत्रं वैष्णवम्” इत्यमरः) [“दात्री—”
(३।२।१८२ पा०) इत्यादिना द्रुन्, “तितुत्र—” (७।२।१८ पा०) इत्यादिना
इडभावः] तदर्थं वनम्—अरण्यजातं दाह इत्यर्थः याभिः तथोक्ताभिः ; यद्वा,—
उत्तन्निभतानि—ऊर्ध्वमुत्तोलितानि, तुङ्गतोत्रवनाभिः—अत्युच्चवैष्णवकारणानि, प्रभूतत्वादिति
भावः याभिः तादृशीभिः, अरण्यपालपङ्क्तिभिः,—गजबन्धनार्थं वनरक्षिणैरिति ।

(३३४) प्रकटितेति ।—प्रकटितानि—आविष्कृतानि, प्रदर्शितानीत्यर्थः, करिणां—
इतिना, कर्मण्ये—युद्धादिशिक्षायै इत्यर्थः, चर्मपुटानि—चर्मनिर्मिता इत्याकारा यैः
तथोक्तैः, महामात्रपेटकैः,—इतिपकाधिपकदम्बकैः, प्रधानइतिपकदम्बैरित्यर्थः, (“महामात्रः
सम्पुञ्जे चामात्ये इतिपकाधिपे” “पेटकः पुस्तकादीनां मञ्जूषायां कदम्बके” इत्यमरः मेदिनी) ;

(३३५) अभिनवेति ।—अभिनवं—नूतनं, गजानां—करिणां, साधनं—वशी-

सञ्चरणवार्त्तानिवेदनविसर्जितैश्च नागवनवीथापालदूतद्वन्द्वैः,
 (३३६) प्रतिक्षणप्रत्यवेक्षितकरिकवलकूटैः कटभङ्गसङ्ग्रहं
 ग्रामनगरनिगमेषु निवेदयमानैः (३३७) कटककदम्बकैः
 क्रियमाणकोलाहलः, (३३८) स्वामिप्रसादसम्भूतेन महाऽधि-
 काराविष्कारेण स्वाभाविकेन च अवष्टम्भाभोगेन उदासीनो-
 ऽप्यादिशन् इव, (३३९) असङ्ख्याकरिकर्णशङ्खसम्पत्सम्पादनाय

करणं, तस्यै सञ्चरणं—समुद्योगः, तस्य वार्त्तानिवेदनाय—उत्तान्तज्ञापनाय, तान्
 तान् गजान् वशीकृतुं प्रवृत्तीऽस्मि इत्यादिसवादनिवेदनाय इति भावः, विसर्जितैः,—
 प्रेषितैः, केनचित् अरण्यानौरक्षकाध्यक्षेण इति भावः, नागेति ।—नागानां—हस्तिनां,
 वनवीथी—अरण्यायेथी, तस्याः पालाः,—अध्यक्षाः, तेषां दूतद्वन्द्वैः,—वार्त्तावहनिवहैः ।

(३३६) प्रतिक्षणेति ।—प्रतिक्षणं—क्षणे, क्षणे, मुहुर्मुहुरिति यावत्, प्रत्यवेक्षि-
 तानि—परिदृष्टानि, करिणां—गजानां, कवलकूटानि—याससमूहाः यैः तथाभूतैः, ग्राम-
 नगरनिगमेषु—ग्रामः,—संवसथः, नगरादल्पसङ्ख्या कजनवसतिस्थानमित्यर्थः, नगरं—बहुजन-
 वासभूतं सङ्घं स्थानं, निगमः,—पुरं तेषु, (“वणिकपथः पुरं वेदी निगमाः” इत्यमरः)
 कटभङ्गसङ्ग्रहं—हस्तच्छिन्नशस्त्रसङ्घं, प्रत्यगगोधूमादिसङ्ग्रहमिति यावत्, करिणां
 भोजनार्थमिति भावः ; (“कटभङ्गस्तु शस्यानां हस्तच्छेदे नृपात्यर्थे” इति मेदिनी)
 निवेदयमानैः,—विज्ञापयद्भिः, राजहारे क्षेत्रपतीनां शस्यमूल्यावाप्तये इति भावः, एतेन
 प्रतारणबलात्कारचौर्यदिभिः दण्डशस्यादीनामप्यानयनं हर्षनिविज्जम् इति सूच्यते ।

(३३७) कटककदम्बकैः,—कटकाः,—हस्तिकर्मणि युक्ताः, तेषां कदम्बकानि
 —वृक्षाणि तैः, क्रियमाणेति ।—क्रियमाणः,—विधीयमानः, कोलाहलः,—कलरवः
 यस्य स, यं प्राप्य एतैः स्वस्वव्यापारसंसिद्धये कोलाहलं कृतं इति भावः । इह यथा-
 वदस्तुवर्धने त्रिच्छित्तिदिशिषदर्शनात् स्वभावोक्तिरलङ्कृतिः ।

(३३८) स्वामीति ।—स्वामिनः,—प्रभोः, प्रसादः,—अनुग्रहः, तेन सम्भूतः,—
 जनितः तेन, महति ।—महाऽधिकारस्य—उन्नतपदस्य, गजसेनाऽध्यक्षतारूपस्य इति
 भावः, आविष्कारेण—प्रकटनेन, स्वाभाविकेन—स्वतःसिद्धेन, अवष्टम्भाभोगेन—
 गर्वावेगेन, नाभ्योर्ध्वभरेण इत्यर्थो वा, उदासीनोऽपि—मध्यस्थोऽपि, किञ्चिदनादिशन्नपि
 इत्यर्थः, आदिशन्नपि—आज्ञापयन्नपि, अनादिशन्नपि प्रभाववदाकारैकतादिना समर्थय-
 न्नाम इवेत्यर्थः, अनुजोविन इति भावः ।

(३३९) असङ्ख्याति ।—असङ्ख्यानां—बहूनामिति यावत्, करिणां—गजानां,

समुद्रान् आज्ञापयन् इव, (३४०) शृङ्गारगैरिकपङ्काङ्गराग-
सङ्ग्रहाय गिरीन् मुष्णन् इव, (३४१) दिग्गजाधिकारं ककुभाम्
ऐरावतमिव अपहरन्, हरेर्हरपदभरनमितकैलासगिरि-
गुरुभिः पादव्यासैः गुरुभारग्रहणगर्वमुर्व्याः संहरन्निव,

कर्णेषु—श्रुतिमूलेषु इत्यर्थः, याः शृङ्गाः,—कम्बव एव, शृङ्गनिर्मितालङ्कारा एवेत्यर्थः,
सम्पदः,—भूषणानीति भावः, तासां सम्पादनाय—सङ्ग्रहाय, समुद्रान्—सागरान्,
आज्ञापयन् इव—आदिशन् इव ; हस्तिकर्णशीभासम्पादनाय तूर्णं स्वगर्भस्थितान्
शृङ्गान् उद्धृत्यानेतुं समुद्रानपि आज्ञापयन्निव इति भावः । एतेन तस्य समुद्रेभ्योऽपि
गाम्भीर्यवत्त्वं सूचितम् । असङ्ख्येयानां करिणां कर्णेषु एतावत्यः शृङ्गराजयः तेन विनि-
वेशिताः, यथा समुद्रगर्भस्थिताः शृङ्गनिवहाः निःशेषाः एवाभूवन्नित्युत्प्रेक्षितम् ।

(३४०) शृङ्गारिति ।—शृङ्गारः,—गजमण्डनं, हस्तिनामलङ्करणार्थमित्यर्थः,
[“शृङ्गारः सुरते नाय्यरसे च गजमण्डने” इति मेदिनी । “शृङ्गार-भृङ्गारौ” (उ०
३ पा० १३६ सू०) इति श्रुधातोः आरन् तुम् गुक् ऋस्ते च रूपम्] यः,
गैरिकपङ्कः,—गैरिकद्रवः, स एव अङ्गरागः,—गजानामङ्गरञ्जनार्थं लिपविशेषः, तस्य
सङ्ग्रहाय—सञ्चयाय, गिरीन्—पर्वतान्, मुष्णन् इव—अपहरन् इव, गैरिकाणीति
शेषः, गजाङ्गरागसम्पादनाय गिरिरपि गैरिकलयोऽकारि इति भावः, एतेन तस्य
पर्वतादपि देहदाक्यं सूचितम् । सर्व्वेव गजानामातिशय्यद्युतनाय एवमुत्प्रेक्षेति ज्ञेयम् ।

(३४१) ककुभां—दिशां, दिग्गजाधिकारं—दिग्गजाधिकारिणं, सर्व्वदिग्गजश्रेष्ठ-
मित्यर्थः, ऐरावतम्—अभमातङ्गं, पूर्वदिग्गजमिति यावत्, अपहरन्निव—मुष्णन् इव,
गजवीर्य्येण तत्सम्पदः च ऐरावतमपि अतिक्रामन्निवेत्यर्थः, यद्वा,—केवलसप्तगजाधिकारिण-
मैरावतम् असङ्ख्यागजेन्द्राधिकारप्रदर्शनेन न्यकुर्वन् इव इत्याशयः । हरेति ।—हरस्य
—शिवस्य, पदभरेण—चरणभारेण, चरणस्थापनरभसेनेत्यर्थः, नमितः,—आवर्जितः,
भाराक्रान्ततया अधोगत इत्यर्थः, यः कैलासगिरिः,—कैलासपर्वतः, तद्वत् गुरुभिः,—
भारवद्भिः, पादव्यासैः,—पदविच्छेदैः, हरेः,—बराहकृपिणः नारायणस्य इति भावः,
उर्व्याः,—पृथिव्याः, गुरुभारग्रहणगर्व—महाभारोद्दहनाहङ्कारं, संहरन्निव—सङ्कीचय-
न्निव, गुरुपादव्यासेन बराहकृपिणो नारायणस्यापि दन्तयोः व्यथां जनयन्निवेति
भावः । पदभरेण बराहदन्तस्यापि नमनोत्प्रेक्षादस्य महासारवत्त्वं सूचितम् ।
इहोर्व्वीनमनेन भगवतः बराहस्यापि दन्ताञ्चलनमनं समुत्प्रेक्षितम्, अपि
श्रीपद्मेयगतोत्कर्षदर्शनात् व्यतिरेकोऽपि व्यज्यते ।

(३४२) गतिवशविलोलस्य च आजानुलम्बस्य बाहुदण्डद्वयस्य
विक्षेपैः आलानशिलास्तम्भमालामिव उभयतो निखनन्,
ईषदुत्तुङ्गलम्बेन अधरविम्बेन अमृतरसस्वादुना नवपल्लव-
कोमलेन कवलेन इव श्रीकरेणुकां विलोभयन्, (३४३) निज-
नृपवंशदीर्घं नासावंशं दधानः, अतिस्निग्धमधुरधवलविशाल-
तया पीतक्षीरोदेन इव पिबन् ईक्ष्णयुग्मायामेन दिशाम्
आयामं, (३४४) मेरुतटादपि विकटविपुलालिकः, सततम्

(३४२) गतीति ।—गतिवशेन—गमनवेगेनेत्यर्थः, विलोलस्य—चञ्चलस्य ।
विक्षेपैः—सञ्चालने, आलानेति ।—आलानानि—गजबन्धनानि, गजबन्धनार्था इत्यर्थः,
ये शिलास्तम्भाः,—पाषाणस्थूणाः, तेषां मालामिव—श्रेणिमिव, उभयतः,—उभयोः
पार्श्वयोः, निखनन्—प्रोथयन्, पाषाणकठिनप्रलम्बभुजशालीति भावः । ईषदुत्तुङ्ग-
लम्बेन—अल्पोन्नतलम्बिना, अमृतेति ।—अमृतरसवत्—सुधाऽऽस्वाद इव, स्वादुना—
सुरसेन, सरसेन नारौलोभनीयेन वा इति भावः, नवेति ।—नवपल्लववत्—अभिनवोद्भूत-
किसलयवत्, कोमलेन—सुकुमारेण, मृदुना च अधरविम्बेन—बिम्बोष्ठेन, एतेन अधरस्य
आरक्तत्वमपि सूचितम् ; कवलेनैव—शर्सेनेव, श्रीकरेणुकां—लक्ष्मीहस्तिनीं, सुलक्षणां
हस्तिनीमिति यावत्, विलोभयन्—आकर्षयन् ।

(३४३) निजेति ।—निजः,—स्वयः, नृपवंशः,—राजकुलं, स्वस्य राजवंश-
स्तम्भूतत्वेनेति भावः, तद्वत् दीर्घम्—आयतम्, इत्युपमितसमासाश्रयणात् आर्ध्व-
मुपमाऽलङ्कारः ; स्वकीयवंशः सुदीर्घः आसीत् इत्यावेदयितुमिव सुदीर्घां नासिकां धृतवा-
निति भावः, नासावंशं—नासिकादण्डम् । अतीति ।—अतिस्निग्धम्—अतिकोमल-
मित्यर्थः, मधुरं—मनीहरं, धवलं—शुभं, विशालम्—आयतं तस्य भावः तत्ता तथा,
पीतक्षीरोदेन—दुग्धसागरपायिना, ईक्ष्णयुग्मायामेन—नेत्रयुगलविस्तारेण । आयामं
—दैर्घ्यं, पिबन् इव—यस्मिन्निव, आयतनेव इति भावः ।

(३४४) मेरुतटादपि—सुमेरुतटादपि, सुमेरीरौद्रव्यादपीत्यर्थः, विकटेति ।—
विकटम्—अत्यन्तं, विपुलं—विशालम्, अलिकं—भालदेशः, ललाटतट इत्यर्थः यस्य
तथाभूतः, (“ललाटमलिकं गोधिः” इत्यमरः) ।

(३४५) अविच्छिन्नच्छत्रच्छायाप्ररुद्धिवशादिव नितान्तायत-
नीलकोमलच्छविसुभगेन स्वभावभङ्गुरेण कुन्तलबालवल्लरी-
वेल्लितविलासिना लुनन्निव लुप्तालोकान् अर्ककरान् वर्वरकेण,
(३४६) अरिपक्षपरिचयपरित्यक्तकामुककर्माऽपि सकलदिगन्त-
श्रूयमाणगुरुगुणध्वनिः, आत्मस्थसमस्तमत्तमातङ्गसाधनोऽपि

(३४५) अविच्छिन्नेति ।—अविच्छिन्ना—विच्छेदरहिता, या क्वच्छाया—आतप-
त्रेण सौरतापावरणम् इत्यर्थः, [“विभाषा सेना—” (२।४।२५ पा०) इत्यादिना क्रौवत्वस्य
पाक्षिकत्वात् अत्र तदभावः] तस्याः प्ररुद्धिः,—आतिशयं, मुहुर्हमपि क्वश्च्यतया
अनवस्थानमिदं यर्थः, तद्गदादिव—तत्सम्पर्कादिवेत्यर्थः नितःनेति ।—नितान्तम्—अत्यन्तम्,
आयता—दीर्घा, नीला—कृष्णा, कोमला—अर्ककेशा, वल्लिण्या इत्यर्थः, सुखस्पर्शा
इति भावः, या कविः,—कान्तिः, तया सुभगं—रम्यं तेन, आतपसंस्पर्शजनितरुचता-
ऽभावादिति भावः, स्वभावभङ्गुरेण—सहजभाङ्गमता, स्वत एव कुञ्चितनेत्यर्थः, [“भञ्जभास-
मिदो घुरच्” (१।२।१६१ पा०) इति घुरच्] कुन्तलेति ।—कुन्तलाः,—केशाः,
लम्बमानाः कतिपयकेशगुच्छा इति भावः, बालवल्लर्यः इव—नूतनमञ्जरीः इव, तासां
वेल्लितेन—स्फुरणं, विलसति—उद्गासति इति तथोक्तेन, वर्वरकेण—केशेन, केशवत्सेन
इत्यर्थः (“वर्वरः पामरं केशं चकले नीवदन्तरे” इति मेदिनी) लुप्तालोकान्—लुप्ताः,
—विनष्टाः, आलौकाः,—उद्योता येषां तान् अर्ककरान्—सूर्यमयूखान्, लुनन्निव—
खण्डयन्निव, कुञ्चितगाढकृष्णकेशपाशेन सूर्यकिरणान् मलिनयन्निवेत्यर्थः ।

(३४६) अरौति ।—अरिपक्षाणां—शत्रुसहायानां, परिचयेण—समूलनाशेन,
परित्यक्तम्—उत्सृष्टं, कामुककर्म—धनुराकर्षणादिकं येन तथाभूतोऽपि, न चासामर्थ्या-
दौदासौन्याद्वा इत्याशयः, सकलेति ।—सकलेषु—सर्वेषु, दिग्नेषु—आशाप्राप्तेषु,
श्रूयमाणः,—आकर्ण्यमानः, गुरुः,—महान्, गुणानां—मौर्वीणां, शौर्यादीनाञ्च, ध्वनिः,
—शब्दः यस्य तथाभूतः ; अत्र परित्यक्तकामुककर्माऽपि श्रूयमाणगुरुगुणध्वनिः इति
आपाततः विरोधः, स च शौर्यादिगुणध्वनिश्रवणरूपार्थान्तरपर्यवसानः इति विरोधा-
भासोऽलङ्कारः । आत्मस्थेति ।—आत्मस्थानि—आयत्तानि, स्वाधिकृतानितीति यावत्,
समन्ताः,—सर्वे, मत्तमातङ्गाः,—मदीकटगजा एव, साधनानि—सेनाऽङ्गानि यस्य
तथाभूतोऽपि ; आत्मस्थानि समस्तमत्तमातङ्गसाधनानि—निखिलमदस्त्राविगजारीहिसैन्यानि

असृष्टो मदेन, (३४७) भूतिमानपि स्नेहमयः,
 पार्थिवोऽपि गुणमयः, करिणामिव (३४८) दानवताम्
 उपरि स्थितः, स्वामितामिव सृहणीयां भृत्यतामपि अपरि-
 भूताम् उदहन्, (३४९) एकभर्तृभक्तिनिश्चलां कुलाङ्गनामिव
 अनन्यगम्यां प्रभुप्रसादभूमिम् आरूढः, (३५०) निष्कारण-
 बान्धवो विदग्धानाम्, अभृतभृत्यो भजताम्, अक्रीतदासो
 विदुषां स्कन्दगुप्तो विवेश राजकुलम्। दूरादेव च

यस्य तथाभूतोऽपि इत्यर्थो वा, मदेन—दानवारिणा, मद्यपानजनितेन विकारेण च, गर्वेण
 च वा, असृष्टः,—अनाक्रान्तः ; आत्मस्य मत्तमातङ्गसाधनोऽपि मदेन असृष्टः इति
 विरोधः, समाधानन्तु प्रदर्शिताश्वमेदेनोन्नेयम् ।

(३४७) भूतिमान्—ऐश्वर्यसम्पन्नः, भक्ष्यमयश्च, स्नेहमयः—प्रेममयः, तैलादि-
 स्नेहमयश्च, यः भक्ष्यमयः, कथं भवति स तैलादिस्नेहमय इति विरोधः । पार्थिवः,—
 नित्यात्मकः, सन्मय इत्यर्थः, राजा च, गुणमयः,—तन्मयः, शौर्यादिगुणसमन्वितश्च,
 यो हि सन्मयो भवति, स कथं तन्मयः पटादिरूपः स्यादिति विरोधः ।

(३४८) दानवतां—दानशीलानां, मदसाविषाञ्च, उपरि स्थितः,—शरीरेऽंशे
 वर्त्तमानः, दातृश्रेष्ठ इत्यर्थः । अपरिभूताम्—अनवमतां, भृत्यां—भृत्यभावमपि,
 सृहणीयां—लीभनीयामित्यर्थः, स्वामितामिव—प्रभुतामिव, उदहन्—स्वोक्तुर्वन्,
 भृत्यत्वेऽपि प्रभुप्रसादाधिगमात् प्रभाववान्, दुःसाहसिककर्मसाधनेन राजप्रियत्वादिति
 भावः ।

(३४९) एकेति ।—एकस्मिन् एव भर्तृरि—प्रभौ, उद्दीदरि च, भक्तिः,—अनु-
 भागः, निश्चला—स्थिरा यस्याः ताम्, अनन्यगम्याम्—अन्यदुर्लभां, पुरुषान्तरसङ्गमशक्याञ्च,
 प्रभुप्रसादभूमिं—राजानुग्रहपात्रतां, पतिप्रौतिपावताञ्च, आरूढः,—अधिगतः । उह
 स्वामिप्रसादलाभे कुलाङ्गनासाभ्योक्तेः श्रेष्ठानुप्राणितोपमाऽलङ्कारः ।

(३५०) विदग्धानां—विदुषाम्, अतिकठोराभिः कल्पनाकोटिरूपकज्ञान-
 ज्वालाभिः असारतर्कटणानां निःशेषतः दम्भीकरणात् तेषां विदग्धत्वम् इति भावः,
 निष्कारणबान्धवः,—अक्रान्तिमसिवम् । भजतां—सेवमानानाम्, अभृतभृत्यः,—
 भियते असौ इति भृतः,—भूतिभुक्, वैतनिक इत्यर्थः, [“विभर्तेः कर्मणि निष्ठा]
 स न भवतीति अभृतः, भृत्यः,—सेवकः, अवैतनिककिङ्कर इत्यर्थः । अक्रीतदासः,—

(३५१) उभयकरकमलावलम्बितं स्पृशन् मोलिना महीतलं
नमस्कारम अकरोत् ।

उपविष्टं (३५२) नातिनिकटे तं तदा जगाद देवो हर्षः,
—“श्रुतो विस्तर एव अस्य आर्य्यव्यतिकरस्य अस्मच्चिकीर्षितस्य
च ; अतः शीघ्रं प्रवेश्यन्तां प्रचारनिर्गतानि गजसाधनानि ।
न क्षाम्यति अतिस्वल्पम् अपि आर्य्यपरिभवपीडापावकः
प्रयाणविलम्बम्” इत्येवम् अभिहितश्च प्रणम्य व्यज्ञापयत्,—
(३५३) “कृतम् अवधारयतु स्वामी समादिष्टं, किन्तु स्वल्पं

क्रीतः,—क्रयेण निषयः, दासः,—सेवकः, स न भवतीति, [नञ्समासः] श्रुतिमगृह्णी-
त्वाऽपि सतां परिचर्याविधौ निरतः इत्यर्थः ।

(३५१) उभयेति ।—उभाभ्यां—द्वाभ्याम्, [“उभादुदात्तो नित्यम्” (५।२।४४
पा०) इति सूत्रस्य योगविभागमाश्रित्य, “उभशब्दात् वृत्तिविषये नित्यमयच् स्यात्
स्वार्थे” इत्युक्तं तत्त्वबोधिनीकारैः ; एवञ्च समामे उभशब्दस्य उभयरूपत्वे परिणतिरिति
सूक्ष्मीचक्षणीयम्] करकमलाभ्यां—पाणिपद्माभ्याम्, अवलम्बितं—धृतं, महीतलं—
भूतलम् । मौलिना—शिरसा ।

(३५२) नातिनिकटे—अनतिदूरे इत्यर्थः । आर्य्यव्यतिकरस्य—आर्य्यव्यसनस्य,
तस्य गुणहत्यायाः इत्यर्थः, (“अथ व्यतिकरः पुंसि व्यसन-व्यतिषङ्गयोः” इति मेदिनी)
अस्मच्चिकीर्षितस्य—अस्माभिः कर्तुमिष्टस्य च, विस्तरः,—वाक्प्रपञ्चः, [“स च शब्दस्य
विस्तरः” इत्यमरोक्तेः “ऋदोरप्” (३।३।४० पा०) इत्यप्] । प्रचारनिर्गतानि—
प्रचाराय—सूचरणाय, शाननिगमादौ भव्यसङ्ग्रहार्थे, वन्यकरियहणार्थं वा इति भावः,
निर्गतानि—निष्क्रान्तानि, गजसाधनानि—करिसैन्यानि, प्रवेश्यन्ताम्—आनीयन्तां,
राजधानीमिति शेषः, युद्धयावार्थमिति भावः ; यदा,—प्रवेश्यन्तां—रणभूमौ प्रेष्यन्तामिति
भावः । आर्य्येति ।—आर्य्यस्य—ज्येष्ठस्येत्यर्थः, परिभवेण—तिरस्कारेण अज्ञाव्यह्ननेनेत्यर्थः,
या पीडा—व्यथा, सैव पावकः,—अग्निः, प्रयाणविलम्बं—युद्धयावाकालातिक्रमणं, न
क्षाम्यति—न सहति [“शमामष्टानां दीर्घः श्यनि” (७।३।७४ पा०) इति दीर्घः] ।

(३५३) स्वामी—प्रभुः, भवानिति शेषः, समादिष्टम्—आज्ञप्तं, भवता यत्
इति शेषः, तत्, कृतं—सम्पादितमेव, अस्माभिरिति शेषः, इति अवधारयतु—निश्चि-

विघ्नप्यमस्ति भर्तृभक्तेः ; तत् आकर्णयतु देवः,—देवेन हि पुण्यभूतिवंशसम्भृतस्य अजात्यस्य सहजस्य तेजसः, दिक्करिकर-प्रलम्बस्य बाहुयुगलस्य, असाधारणस्य च सोदरस्नेहस्य सर्वं सदृशम् उपक्रान्तम् । काकोदराभिधानाः कृपणाः कृमयोऽपि न सृष्यन्ति विकारं, किमुत भवादृशाः तेजसां राशयः ? केवलं (३५४) देवराज्यवर्द्धनोदन्तेन कियदपि दृष्टमेव देवेन दुर्जनदोरात्म्यम् । ईदृशाः खलु लोकस्वभावाः, प्रतिग्रामं प्रति-नगरं प्रतिदेशं प्रतिद्वीपं प्रतिदिशश्च भिन्ना वेशाश्च आकाराश्च

नोतु, भवदाज्ञा अपरिहार्यैव, तेनेदानीमकृतमपि कृतमेव तदित्यवधारयतु स्वामी इति तात्पर्यम् । भर्तृभक्तेः,—स्वाम्यनुरागाद्धेतोः । अजात्यस्य—जातौ भवं ज्ञातं, तत्र भवतीति तथोक्तम् । अविद्यया यतिशायिन इति भावः । सहजस्य—स्वाभाविकस्य, प्रकृतिसिद्धस्य इत्यर्थः । दिगिति ।—दिक्करिणां—दिग्गजानां, करवत्—शुष्कादृखवत्, प्रलम्बस्य—दीर्घस्येत्यर्थः, आजानुलम्बितस्येति भावः । सदृशम्—अनुरूपम्, उपक्रान्तम्—आरब्धम् । काकोदराभिधानाः,—भुजङ्गनामानः । (“...भुजङ्गोऽहिर्भुजङ्गमः । ...काकोदरः फणी” इत्यमरः) कृपणाः,—दुर्बलाः, कृमयोऽपि,—कृमिसदृशाः कौट-विशेषाः अपि, विकारं—परपरिभवं, न सृष्यन्ति—न क्षाम्यन्ति, न सहन्ते इत्यर्थः ; अत्र भुजङ्गानामपि दुर्बलकौटविशेषाभिधानेन अस्य महातेजस्वित्वं प्रकटितम् । किमुत—किं पुन, भवादृशानां तादृशविकारासङ्घेने वक्तव्यं न नास्तीत्याशयः ।

(३५४) देवेति ।—देवस्य—राज्ञः, राज्यवर्द्धनस्य उदन्तेन—उत्—उद्भूतः, अन्तः,—निर्णयो यस्मात् तादृशेन, उदन्तेन इत्यर्थः, (“वाक्तां प्रवृत्तिर्वतान्तः उदन्तः सः १” इत्यमरः) देवेन—राज्ञा, भवता इति भावः, दुर्जनदोरात्म्यं—दुर्जनानां—खलानां, दोरात्म्यं—दुर्बलता, कियदपि—अल्पमात्रमित्यर्थः, अपिरत्र सम्भाव्यार्थकः इत्यवधेयम्, (“अपिः पदार्थसम्भाव्यगर्हाऽनुज्ञासमुच्चये” इत्युक्तेः) दृष्टं—ज्ञातमित्यर्थः । लोकस्वभावाः,—जनानां प्रकृतयः, खलु—निश्चये, ईदृशाः,—एवंविधाः, दीर्घा-प्रधाना इति भावः । प्रतिग्रामं—“विप्राश्च विप्रभृत्याश्च यत्र चैव वसन्ति हि । स तु ग्राम इति प्रोक्तः शूद्राणां वास एव वा ॥” इत्युक्तलक्षणं विप्रादीनां वासस्थानं ग्रामः । ग्रामे ग्रामे इत्यर्थः, [“अव्ययम्—” (२।१।६ पा०) इत्यादिना वीष्मायां

आहाराश्च व्यवहाराश्च जनपदानाम् । तत् इयम् (३५५) आत्म-
देशाचारोचिता स्वभावसरलहृदयजा त्यज्यतां सर्वविश्वासिता ।
(३५६) प्रमाददोषाभिषङ्गेषु श्रुतबहुवार्त्त एव प्रतिदिनं
देवः । (३५७) यथा,—नागकुलजन्मनः सारिकाश्रावित-
मन्त्रस्य आसीत् नाशो नागसेनस्य पद्मावत्याम् । (३५८) शुक्-
श्रुतरहस्यस्य च श्रीः अशीर्येत श्रुतवर्मणः श्रावल्याम् ।

शक्तिकोऽयधीभावः] । एवं परवाद्यालोचनीयम् । भिन्नाः—पृथग्विधाः । विज्ञाः,
—परिच्छेदाः । व्यवहाराः,—आवरणानि इत्यर्थः । जनपदानां—जनानां, (“भवेज्जन-
पदो ज्ञानपदोऽपि जन-देशयो ” इति मेदिनी) ।

(३५५) आत्मति ।—आत्मनः,—स्वस्य, [“मातिभ्यां मनिन्मनिणौ ” (उ० ४
ता० १५२ म०) इत्यन्तेः मनिन्] यः देशाचारः,—देशपचलितरीतिः सर्वविश्वासिताख्य
इति यावत् । तस्य उचिता—अनुष्ठापा, स्वभावेति ।—स्वभावेन—प्रकृत्या, सरलम्—
अकृत्रिलम्, उदारमित्यर्थः, यत् हृदयम्—अन्तःकरणं, तस्मात् जायते—उद्भवति इति
नयामताः प्रकृतिसरलोदारचितप्रसता इत्यर्थः, सर्वविश्वासिता—सर्वेषु जनेषु विश्वास-
संस्थापनम् । यद्यपि पवित्रोदाराश्रयाः श्रीकण्ठज्ञानपदवान्मन्त्राः, तथाऽपि अन्ये मानवाः
प्रवक्ष्यकपिशाचाचाराः भवितुमर्हन्ति इति वक्तुराशयः ।

(३५६) प्रमादति ।—प्रमाददोषेण—अनवधानताऽपराधेन, अभिषङ्गाः,—पराभवाः
तिषु श्रुतेति ।—श्रुताः,—आकर्णिताः, वद्धाः,—अनेका, वार्त्ताः,—वृत्तान्ताः देन तथाभूतः ।

(३५७) प्रतिग्राममियादिभिरुपक्रान्तं निदर्शयितुमाह,—यथेति । नागकुल-
जन्मनः,—नागः,—तन्नामा कश्चिद्राजा, तस्य कुलं—वंशे, जन्म—उत्पत्तिः यस्य तथा-
विधस्य, सारिकेति ।—सारिका—पक्षिविशेषः, तथा श्रावितः,—तत्पुत्रेण आकर्णितः,
प्रकाशित इत्यर्थः, मन्त्रः,—गुप्तमन्त्रं यस्य तथाभूतस्य, नागसेनस्य—तदाख्यस्य नृपस्य,
पद्मावत्यां—तदाख्यायां नगर्थामित्यर्थः, नाशः,—निवनम् । पुरा पद्मावत्यां नागसेनो
नाम राजा मन्त्रिणम् अहोरात्र्यहरणदीपिणं ताडयितुं सारिकाममजं मन्त्रज्ञानकरीत्, स
च मन्त्रो सारिकामुखात् तद्विज्ञाय विश्वासघातकतापूर्वकं तं नागसेनं हतवानिति वार्त्ता ।

(३५८) श्रावल्यां—धर्मपत्न्यापराख्यमगधालर्गतायां नगर्थां, [“श्रावल्याम्”
इत्यत्र “श्रावल्याम्” इति पाठान्तरम्] श्रुकेति ।—श्रुकात्—कीराहपक्षिणः, श्रुतम्—
आकर्णितं, रहस्यं—गुप्तमन्त्रं यस्य तथाभूतस्य, श्रुतवर्मणः,—तदाख्यस्य पुत्रे,

(३५८) स्वप्रायमानस्य च मन्त्रभेदोऽभूत् सत्यवे सृत्तिकावल्यां
स्वर्णचूडस्य । (३६०) चूडामणिलम्बलेखप्रतिविम्बवाचिता-
क्षरा च चारुचामीकरचामरग्राहिणी यमतां ययौ यवनेश्वरस्य ।
(३६१) लोभवहुलञ्च बहुलनिमि निधानम् उत्खननम्

श्रीः,—लक्ष्मीः, अशीर्थत—व्यनशत्, शुक्रमुखेन मन्त्रभेदात् इत्याशयः । इह युवे-
त्यादिवाक्यस्य पदजातेषु शकारस्फुटकदावस्था इत्यनुप्रासः । पुरा यावन्तीश्वरो श्रुत-
वर्णाःपि पूर्ववत् शुक्रमुखात् विभिन्नमन्त्रो राज्यमष्टोऽभूदिति वार्ता । एतेन आपल्यान-
वयेन विजिगीषुणा यवान् गूढमन्त्रेण भाव्यमित्युक्तम् ।

(३५८) स्वप्रायमानस्य—स्वप्नः,—स्वप्नकान् स इव आचरतः, निद्रितावस्थायां गुप्तं
मन्त्रं प्रकाशयत इत्यर्थः, हृदयदौर्बल्यादुभयप्रायमानस्य इति भावः ; स्वर्णचूडस्य—
तदाख्यस्य राज्ञः, सृत्तिकावल्यां—तदाख्यायां नगर्यां, मन्त्रभेदः,—रहस्यप्रकाशः,
सत्यवे—निधनाय, निधनकारणमित्यर्थः, अभूत् । पुरा सृत्तिकावल्यां नगर्यां स्वर्णचूडो
नाम राजा कश्चित् विस्मयपूर्वकं जिहृक्षन् मन्त्रितवान्, तदेव तस्य निद्रितावस्थायां
पुष्कीर । तच्च अवगम्य शत्रुप्रयुक्तेन केनचित् एतच्छिरोरचकेण भूत्वा असौ निभृतं
व्यापादित इति वार्ता । अनेन अज्ञातकुलशैली भृत्यो न नियोज्य इत्युक्तम् ।

(३६०) चूडामणीति ।—चूडामणिः,—शिरोरत्नं, तत्र लघु—सङ्क्रान्तं, यत्
लेखप्रतिविम्बं—लिपिप्रतिच्छाया, तेन वाचितानि—पठितानि इत्यर्थः, अक्षराणि—वर्णाः,
लेखन्यानि इति शेषः यथा तथाभूता, चूडामणिप्रतिफलितलेखाक्षराणि पठित्वेति भावः,
चारुचामीकरचामरग्राहिणी—मनोहरकाञ्चनदण्डकालव्यञ्जनहस्तैर्यथः, तादृशेन चामरेण
वीजयन्तीति भावः, यवनेश्वरस्य—यवनाधिपस्य, यमतां—मृत्युतां, ययौ—प्राप । पुरा
यवनेश्वरः केनचित् शत्रुणा व्यापादयितुमिष्टः इति स्वसुहृदा तदृत्तान्तं लेखेन बोधितः ;
लेखरश्ते च तेन लिखितं, स्वयं वाचयितव्यमिति । तच्च लेखं स्वयं वाचयत यवनेश्वरस्य
चूडामणिप्रतिविम्बितानि अक्षराणि शत्रुप्रयुक्ता काचित् चामरग्राहिणी निगूढं वाच-
यित्वा स्वस्वामिने सर्वं व्यजिज्ञपत्, ततः तेनोपजप्ता सा निभृतं तं लघान इति वार्ता ।
अनेन सूक्ष्मोऽपि मन्त्रभेदोपायः परिहर्तव्य इति सूचितम् ।

(३६१) लोभेति ।—लोभवहुलम्—अतिलुब्धं,

बहुलनिमिः—कण्ठपत्र-

उत्खातखड्गप्रमाथिनी ममस्य माथुरं वृहद्वयं विदूरथवरूथिनी ।
(३६२) नागवनविहारशीलश्च मायामातङ्गाङ्गात् निर्गता
महासेनसैनिका वत्सपतिं न्ययंसिषुः । (३६३) अति-
दयितलास्यस्य च शैलूषमध्यमध्यास्य मूर्धानम् असिलतया
मृणालमिव अलुनात् अग्निमित्रात्मजस्य सुमित्रस्य मित्रदेवः ।

रजत्यां, निधानं—भूगर्भस्थितं रत्नम्, उत्खननम्—उद्हरणं, माथुरं—मथुराऽधिपं,
वृहद्वयं—तदाख्यं राजानं, विदूरथवरूथिनी—विदूरथस्य—तदाख्यस्य सूर्यवंशीयराजस्य,
वरूथिनी—सेना, (“ध्वजिनी बाहिनी सेना... । वरूथिनी बलं सैन्यम्...” इत्यमरः)
उत्खातेति ।—उत्खातेन—उत्पाटितेन, कीष्ठात् उद्धृतेन इत्यर्थः, खड्गेन—असिना,
प्रमथति—ताडयतीति तथाभूता सती, ममस्य—जघान । विदूरथमन्त्रितेन गृध्रप्रयुक्त-
राजन्यवन्देन प्रलीभितो वृहद्वयो नाम राजा कृष्णपत्न्यनिशयां विदूरथविवादविषयीभूत-
स्वनितो रत्नजातमुद्धृत्तं प्रवृत्तः तसैनिकैः निहत इति वार्त्ता । एतेन सुविश्वस्य
कर्त्तव्यमित्युक्तम् ; “सहसा विदधीत न क्रियाम्” इत्याद्यासीक्तेः ।

(३६२) नागेति ।—नागानां—गजानां, वनं—काननं, हस्तिबहुलमरण्यमित्यर्थः,
तव विहारे—भ्रमणे, शीलं—स्वभावः यस्य तथाभूतं वत्सपतिं—वत्सराजम्, उदयन-
मिति यावत्, महासेनस्य—महासेनाह्वयस्य वासवदत्तापितुः उज्जयिनीराजस्य, सैनिकाः,
—सैन्यानि, मायामातङ्गाङ्गात्—माया—कपटेन रचितः, मातङ्गः,—हस्ती तस्याङ्गम्
—अवयवः तस्मात्, निर्गताः,—निःसृताः सन्तः, न्ययंसिषुः,—बबभुः । पुरा महासेनो
नाम उज्जयिनीपतिः स्वां दुहितरं वासवदत्ताम् उदयनाय दितुः अन्तर्निगृह्यसेनिकां माया-
मातङ्गं वने संस्थाप्य कृष्णप्रयुक्तैश्चरैः नागवनविहाराय तं प्रलीभितवान् ; सोऽपि गज-
व्यसनितया अविचार्यैव कतिपयपरिजनपरिवृतः वीणां वादयन् तत्र गतः । ततश्च
निज्ञाभिप्रायः महासेनः मायामातङ्गशरीरनिर्गतैः स्वसैनिकैः तं नियम्य स्वगृहमानीय
कन्वा ददौ इति वार्त्ता । एतेन नात्यसाधनैः संवीक्ष्य च विश्वस्तैर्भाव्यमित्युक्तम् ।

(३६३) अतीति ।—अतिदयितम्—अतिप्रियं, लास्यं—नृत्यं यस्य तथोक्तस्य
अन्यर्थं नृत्यप्रियस्य इत्यर्थः (“लास्यं नृत्यञ्च नर्तने” इत्यमरः) । शैलूषमध्यं—नटमध्यं,
(“शैलूषो नट-ध्विल्योः” इति मेदिनी) अध्यास्य—अभिधाय, नटच्छन्ना इति भावः,
[“अधिशीङ्ख्यासां कर्म” (१।४।४६ पा०) इत्याधारस्य कर्मसंज्ञा] । अलुनात्
—विच्छेद । मित्रदेवः,—तन्नामा कश्चित् सुमित्ररिपुः । पुरा सुमित्रो नाम राजा
नृत्यव्यसनी नटजने विश्वस्तः मित्रदेवेन नटरूपिणा व्यापादितः, तेन च श्लोचचर्च-

(३६४) प्रियतन्त्रीवाद्यस्य अलाबूवीणाभ्यन्तरशुषिरनिहित-
निशिततरवारयो गान्धर्वच्छात्रच्छद्धानः चिच्छिदुरश्मकेश्वरस्य
शरभस्य शिरो रिपुपुरुषाः । (३६५) प्रज्ञादुर्बलश्च बलदर्शन-
व्यपदेशदर्शिताशेषसैन्यः सेनानीः अनार्यो मौर्यं बृहद्रथं पिपेष्
पुष्पमित्रः स्वामिनम् । (३६६) आश्चर्य्यकुतूहली च चण्डीपतिः
दण्डीपनतयवननिर्मतेन नभस्तलयायिना यन्त्रयानेन अनीयत

प्रयोगतिरोहितरूपेण बभूवे इति कथा । अनेन च व्यसनिता प्राकृतजने विश्वस्तता च
सर्वथा नोचिता इति प्रकटितम् ।

(३६४) अलाब्विति ।—अलाबूः,—तन्त्री, तद्रचिता वीणा—विपची, तस्या
अभ्यन्तरशुषिरे—मध्यस्थरन्ध्रे, निहितः,—स्थापितः, निशितः,—तीक्ष्णः, तरवारः,—अग्निः
यैः तथोक्ताः, गान्धर्वच्छात्रच्छद्धानः,—गान्धर्व—सङ्गीतं, तस्य छात्राः,—शिष्या, तदेव
छद्म—कपटं येषां तथाभूताः, यथं भवत्सकांश्च गान्धर्वं शिञ्चितुमागता इति कर्त्तुं न मनुष्य-
स्थिता इति भावः, रिपुपुरुषाः,—शत्रुप्रयुक्ताः पुरुषाः, प्रियेति ।—प्रियं—दयितं,
तन्त्रीवाद्य—वीणावाद्यं यस्य तथाभूतस्य, तन्त्रीवाद्यप्रियस्येत्यर्थः, अग्नेकेश्वरस्य—अग्ने-
काख्यजनपदाधिपस्य, शरभस्य—तदाख्यस्य नृपतेः, शिरः,—मूर्धानं, चिच्छिदः,—
चक्रतुः । शरभो नाम राजा वाद्यविद्याविशारदानाम् अधारितद्वारं प्रवेशमदात्,
तेनासौ शिष्यकुक्षना प्रविष्टः गृह्णाद्युधैः शत्रुपुरुषैः निहत इति वार्त्ता । एतेन व्यसना-
सक्तिलेशोऽपि सर्वथैव परिहर्त्तव्यः इति पूर्वोक्तिरेव दृढीकृता ।

(३६५) बलेति ।—बलानां—सैन्यानां, दर्शनम्—अवलोकनमेव, व्यपदेशः,—
फलं, तेन दर्शितानि—अवलोकितानि, अर्शपाणि—अतिबहूनि इत्यर्थः, सैन्यानि—बलानि,
स्वाधिकृतानि इति भावः येन तथाभूतः, अनार्यः,—असाधुः, सेनानीः,—सेनापतिः,
प्रज्ञादुर्बल—बुद्धिबलहीनं, मौर्यं—मौर्यवंशोद्भवं, स्वामिनं—प्रभं, बृहद्रथं पिपेष्—
अवान । एतेन कोऽपि न सर्वोधिकारिणः कर्त्तव्या इति व्यक्तीकृतम् ।

(३६६) आश्चर्य्येति ।—आश्चर्य्यं—विस्मयकरव्यापारे, तद्दर्शनं इत्यर्थः, कुतूहली—
कौतुकवान् चण्डीपतिः,—चण्डीनाम नगरी, तस्याः पतिः,—प्रभुः, दण्डेति ।—दण्डेन
—सङ्ग्रामेण, उपनताः,—निर्जिता इति यावत्, ये यवनाः,—तद्देशवासिनो
क्षेत्रविशेषा इत्यर्थः, तेः निर्मितं—रचितं तेन, नभस्तलयायिना—आकाशवासिना,
गगनमार्गे भ्रमणोपयोगिना इत्यर्थः, यन्त्रयानेन—विमानविशेषेण, यन्त्रचालितरश्मि

क्वापि । (३६७) काकवर्णः शैशुनारिश्च नगरोपकण्ठे कण्ठे
निचक्रते निस्त्रिंशेन । अतिस्त्रीसङ्गरतम् अनङ्गपरवशं (३६८)
शुङ्गम् अमात्यो वसुदेवो देवभूतिदासीदुहित्रा देवीव्यञ्जनया
वीतजीवितम् अकारयत् । (३६९) असुरविवरय्यसनिनं
चापजङ्गः अपरिमितरमणीमणिनूपुरभङ्गभङ्गाङ्गादरम्यया
मागधं गोधनगिरिसुरुङ्गया स्वविषयं मेकलाधिपमन्त्रिणः ।

इत्यर्थः, क्वापि—कुवापि, अनिर्दिष्टदेशमिति यावत्, अनौद्यत—प्राप्यत, अदर्शनं
गमित इत्यर्थः । पुरा चण्डीपतिः यवनान् विजित्य तैः उपायनौकतेन कृष्णरचितेन
यन्त्रयानेन परदारान् गच्छेति प्रलीभ्य स्वदेशं नोवा व्यापादित इति वार्ता । एतेन
शत्रुषु तत्प्रदत्तोपायनेषु च न विश्वासः विधेयः इति प्रकटीकृतम् ।

(३६७) शैशुनारिः,—शिशुनाराव्यजनपदाधिपतिः, काकवर्णः,—तन्नामा कश्चिद्राजा,
नगरोपकण्ठे—पुरीसमीपे, (“समीपे निकटासन्न... । उपकण्ठान्तिकाभ्यर्था...”
इत्यमरः) निस्त्रिंशेन—खड्गेन, कण्ठे निचक्रते—निज्जतः, चिच्छिदे इत्यर्थः, केनचित्
शत्रुणेति शेषः ।

(३६८) देवीव्यञ्जनया—देवी—राज्ञी एव, व्यञ्जनं—कृष्ण यस्याः तथामृतया,
महिषीवेशधारिण्येयर्थः, देवभूतिदासीदुहित्रा—देवभूतेः,—तन्नामप्रसिद्धस्य कस्यचित्,
दासी—काचित् परिचारिका, तस्याः दुहित्रा—तनयया, [प्रयोज्यकर्तारं तृतीया, करोतेः
शिचि प्रयोज्यकर्तुः कर्मात्मस्य पालिकत्वादिति ज्ञेयम्] शुङ्गं—तदाख्यं वृषं, वीतजीवितम्
—अपगतजीवनं, विनष्टमित्यर्थः । अनेन वनितादिविषयेषु अत्यासक्तिः दूरतः परिहार्थ्या
इति बोधितम् ।

(३६९) मेकलाधिपमन्त्रिणः,—मेकलाधिपस्य—तदाख्यपर्वतवेष्टितदेशस्वामिनः,
“मेकलो विस्थाद्रिः” इति कश्चित्, मन्त्रिणः,—सचिवाः अपरिमितेति ।—अपरिमितानां—
बह्वीनां, रमणीनां—नारीणां, मणिनूपुराणां—रत्नमञ्जीराणां, भङ्गभङ्गाङ्गादः,—भङ्गत्कार-
शब्दः, तेन रम्या—मनोज्ञा तथा, यवणसत्पर्णशिञ्जितसुषमयेत्यर्थः, गोधनगिरिसुरुङ्गया—
गोधनाख्यपर्वतात्कृतविवरवर्जना, “गोधनगिरिः सूर्याख्यः पर्वतः” इति कश्चित्,
असुरविवरय्यसनिनम्—असुराणां—दानवानां, [“अवेकरन्” (उ० १ पा० ४३
सू०) इति उरन्] विवरम्—आवासरङ्गं, पातालम् इत्यर्थः, तत्र व्यसनी—कुतू-
हलीत्यर्थः तं, पातालदर्शनाय प्रलीभितमित्यर्थः, मागधं—मगधराजं, स्वविषयं—स्वजन-

(३७०) महाकालमहे च महामांसविक्रयवादात्तूलं वेतालः
तालजङ्घी जघान जघन्यजं प्रद्योतस्य पौणकिं कुमारं कुमार-
सेनम् । (३७१) रसायनरसाभिवेशिनश्च वैद्यव्यञ्जनाः
सुबहुपुरुषान्तरप्रकाशितौषधगुणा गणपतेः विदेहराजसुतस्य

पदम्, अपजङ्घ, —अपहृतवन्तः, स्वविषयं नीत्वा व्यापादयामासुरिति भावः । मेकला-
धिपमन्त्रिभिः कृष्णचारिभिः मागधः इत्यं प्रलीभितः यत् अस्माभिः तपोवलेन पाताल-
दिवरहारमाविष्कृतं, तव च अविरतं सञ्चरन्तीनां नागरमणीनां नूपुरश्रृङ्गाः श्रूयन्ते इति ।
भागधीऽपि तादृशमीहनीयरमणीदर्शनाकृष्टः तत्सङ्गानुवर्त्ती तव प्रविशन् तैः स्वदर्शं
नीतः निहतश्च इति वार्त्ता । एतेन मानवीयशक्याशक्यतामविस्मय्य यत कुत प्रयाण्य
मन्त्रेयसे भवति इति प्रतिपादितम् ।

(३७०) महाकालमहे — महाकालस्य — महाकालाख्यशिवमूर्त्तिभेदस्य, सहः,
—उत्सवः तस्मिन्, (“मह उद्भव उत्सवः” इत्यमरः) महति । — महामांसस्य —
नरमांसस्य, विक्रयवादः, — महामांसमहं विक्रीणे इति भाषणम् इत्यर्थः, तव वातूलः, —
मत्तः तं, [“वातात् समृद्धे च” (वा०) इति ऊलप्रत्ययः] प्रद्योतस्य — तदाख्यस्य राज्ञः
पौणकिं — पुणकस्य अपत्यं पुमान् तं, पुणकगोवीयमित्यर्थः, पुणकी नाम काचित् टामौ
तस्याः सुतं वा, जघन्यजं — कनिष्ठं, शूद्रं वा, (“शूद्राद्यावरवर्णाश्च त्वपलाश्च जघन्यजाः”
इत्यमरः) दासीगर्भसम्भूतमिति भावः, तालजङ्घी नाम वेतालः, — मन्त्रविशेषः, भूताधि-
ष्ठितशवभेदी वा, जघान — हतवान्, पूर्वप्रतिश्रुतनरामिषाप्नोति भावः । आत्म-
शक्तिमनालोच्य असाध्यसाधनस्यर्होऽपि कदाचित् प्रलयाय सम्पद्यते इत्यवगन्तव्यम् ।

(३७१) रसायनेति । — रसायनरसः, — विषादिनिर्मित औषधविशेषः, तव
अभिवेशिनः, — कृतप्रयत्नाः ; यद्वा, — रसायनं — विशुद्धरसरक्तादीनां लाभोपायभूतः
जराव्याधिविध्वंसोति यावत्, रसः, — पारदादिधातुविशेषः, तव अभिवेशिनः, —
वयम् उत्कृष्टरसायनयोगमाविष्कर्तुं चेष्टामहे इत्यादि प्रकाशयन्तः इति भावः, वैद्य-
व्यञ्जनाः, — चिकित्सकच्छत्रानः, कपटभिषज इत्यर्थः, सुबहुति । — सुबहुभिः, — अति-
बहुलैः पुरुषान्तरैः, — अन्यजनैः, स्वपक्षीयैरिति भावः, प्रकाशिताः, — ख्यापिताः
औषधगुणाः, — मेषजोत्कर्षाः येः तथाभूताः, एषामौषधानि सद्यः-फलानि, न क्वचित्
विफलानि भवन्ति इत्यादि कृष्णस्वगणैः वाचयन्त इति भावः, शत्रुनियुक्ताः केचित् पुरुषा

राजयच्छाणम् अजनयन् । (३७२) स्त्रीविश्वासिनश्च
महादेवीगृहगूढभित्तिभाक् भ्राता भद्रसेनस्य अभवत् मृत्यवे
कालिङ्गस्य वीरसेनः । (३७३) मातृशयनीयतूलिकातलनिषण्णश्च
तनयोऽन्यं तनयम् अभिषेक्तुकामस्य दध्नस्य कर्षपाधिपतेः
अभवत् मृत्यवे । (३७४) उत्सारकरुचिश्च रहसि सप्तचिवमव
दूरीचकार चकोरनाथं शुद्रकदूतः चन्द्रकेतुं जीवितात् ।

ज्ञात शेषः, गणपतेः,—तदाख्यस्य राजपुत्रस्य, राजयच्छाणं—चयरीगविशेषम्,
अजनयन्—उदपादयन्, कुमेषजं पाययित्वा इति भावः ; एतेन अविज्ञातमौषधं न
प्रातव्यमित्युक्तम् ।

(३७२) स्त्रीविश्वासिनः,—नारीषु विश्वासं कुर्वन्तः, कालिङ्गस्य—कलिङ्गदेशाधि-
पस्य, भद्रसेनस्य—तदाख्यस्य, भ्राता—अनुजः इत्यर्थः, वीरसेनः, महादेवीति ।—
महादेव्याः,—राजमहिष्याः, देवरेण पूर्वमुपजज्ञाया इति भावः, गृह—कक्षमध्ये
इत्यर्थः, गूढं—सुगुप्तं यथा तथा, भित्ति—कुडां, भजते—आश्रयते इति तथाभूतः सन्,
मृत्यवे—मृत्युं घटयितुं, निधनायेत्यर्थः, [“क्रियार्थोपपदस्य—” (२।३।१४ पा०)
त्यादिना चतुर्थी] अभवत्, ज्यायांसं भ्रातरं निधनमकरोदिति भावः । एतेन
तौष्णीप विश्वासः नैव कल्पेन्यः इति व्यञ्जितम् ।

(३७३) माविति ।—मातुः,—जनन्याः, शयनीयतूलिका—तूलगर्भशयनोप-
करणं, “गद्दी” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धा, तस्याः तले—निम्नदेशे, निषण्णः,—स्थितः, तनयः,
—पुत्रः, कनिष्ठः इति भावः, अन्यं तनयम्—अपरपुत्रं, ज्येष्ठमिति भावः, अभिषेक्तुकामस्य
—राज्ये अभिषिक्तं कर्तुमिच्छोः, दध्नस्य—तदाख्यस्य, कर्षपाधिपतेः,—कर्षपजन-
नाधिपस्य, मृत्यवे—मरणाय, अभवत्—अजायत, निधनमकरोदित्यर्थः, पितृहत्यां
कारिते भावः । एतेन राजभिः शय्यादिकमपि सविशेषं परीक्ष्य शयितव्यं, तथा
पूर्वापि नैव विश्वसनीयः इति प्रकटीकृतम् ।

(३७४) उत्सारकरुचिम्—उत्सारके—दूरीकरणे, रुचिः,—अभिलाषो यस्य
थाभूतं, शुद्रकं नृपं दूरीकर्तुकाममिति भावः ; उत्सारकः,—हारपालः, तेन हि
भुव्वारती जनाः दूरीक्रियन्ते इति वाचस्पतीयाभिधाने दर्शनात्, तस्मिन् रुचिः,—
इतिः यस्य तथाविधं, समागतं शुद्रकदूतमनादृत्य हारपालवचसि दत्तावधानमित्यर्थो वा,

(३७५) मृगयाऽऽसक्तस्य च मथ्नतो गण्डकान् उद्गण्डनडुलनल-
वननिलीनाश्च चम्पाधिपचमूचरभटाः चामुण्डीपतेः आचेसुः
प्राणान् पुष्करस्य । (३७६) वन्दिरागपरश्च परप्रयुक्ता जय-
शब्दमुखरमुखा मङ्गा मौखरिं मूर्खं क्षत्रवर्माणम् उदखनन् ।
(३७७) अरिपुरे च परकलत्रकामुकं कामिनीवेशगुप्तश्च

ससचिर्व—मन्त्रिसहितं, चकोरनाथं—चकोराख्यजनपदाधिपं, चन्द्रकेतुं तदाख्यं,
शूद्रकदूतः,—तदाख्यदूतः वात्तावहः, विदिततदृष्टान्त इति भावः, रहसि—विजने,
जीवितात्—प्राणैः, दूरीचकार—अपसारयामास, निजघान इत्यर्थः । एतेन मन्त्री
नैव प्रकाशनीयः इति सूचितम् ।

(३७५) उद्गण्डिते ।—उद्गण्डानि—उन्नतनालानि, नडुल्लेषु—नडुभूयिष्ठदेशेषु,
यानि नलवनानि—नलाख्यवृक्षवनानि इत्यर्थः, [“नडुप्राये नडान् नडुल इत्यपि”
इत्यमरः । “नडुशब्दाडुलच्” (४।२।८८ पा०) इति डुलच्] तेषु निलीनाः,—
सुगुटं स्थिताः, चयेति ।—चम्पाधिपस्य—तदाख्यनगरीपतेः, चमूष्—सेनासु, चरन्ति
—भ्रमन्ति, तिष्ठन्तीति यावत् तथोक्ताः, भटाः,—बोराः, चम्पाधिपसैनिका इत्यर्थः,
मृगयाऽऽसक्तस्य—आखेटय्यसन्निः, गण्डकान्—“गण्डार” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धान्
खड्गान्, (“गण्डके खड्ग-खड्गिनौ” इत्यमरः) मथ्नतः,—व्यापादयत इत्यर्थः, चामुण्डी-
पतेः,—चामुण्डीनाम नगरी, तस्याः पतिः,—ईश्वरः तस्य, पुष्करस्य—तदाख्यस्य राज्ञः,
प्राणान्—जीवनमित्यर्थः, आचेसुः,—भक्षयामासुः, तं निजघ्नुरित्यर्थः । एतेन मृगयाया-
मपि अत्यासक्तिः परिहर्त्तव्या इति प्रदर्शितम् । वाक्येऽस्मिन् म-ड-न-ल-चानामसक्तदा-
हत्या इत्यनुप्रासोऽलङ्कारः इति ज्ञेयम् ।

(३७६) परप्रयुक्ताः,—शत्रुप्रहिताः, जयेति ।—जयशब्देन—विजयतां विजयताम्
इत्याकारध्वनिना, मुखराणि—शब्दायमानानि, मुखानि—वदनानि येषां तथाभूताः
मङ्गाः,—तदाख्याः क्षत्रियाः, वैतालिकच्छन्ना जयशब्दमुच्चारयन्त इति भावः ;
[“मङ्गाः” इत्यत्र “सङ्गाः” इति पाठान्तरम् अथौक्तिकं, मवर्णशङ्कलायां सकारस्य
विजातीयतया ह्यनुप्रासाननुकूलत्वात् इति सङ्केपः] वन्दीति ।—वन्दितः,—स्तुतिपाठकाः,
वैतालिका इति यावत् तेषु रागः,—अनुरागः प्रीतिरिति यावत्, स एव परः,—
प्रधानं यस्य तथाविधं, तदासक्तमित्यर्थः, मौखरं—मुखरवंशसम्भूतं, मूर्खं—निर्बोधं,
क्षत्रवर्माणं—तदाख्यं राजानम्, उदखनन्—उदपाटयन्, निजघ्नुरित्यर्थः । एतेनापि
आसक्तिः सर्व्वमेव परिहर्त्तव्या इति प्रकटीकृतम् ।

चन्द्रगुप्तः शकपतिम् अशतयदिति । (३७८) प्रमत्तानां
प्रमदाकृताः प्रमादाः श्रुतिविषयम् आगता एव देवस्य । यथा
—(३७९) मधुमोदितं मधुरकसंल्लिप्तैः लाजैः सुप्रभा पुच्छराज्यार्थं
महासेनं काशिराजं जघान । (३८०) व्याजजनितकन्दर्पदर्पा
च दर्पणेन क्षुरधारापथ्यन्तेन अयोध्याधिपतिं परन्तपं रत्नवती

(३७७) चन्द्रगुप्तः, कामिनीति । —कामिनीविशेष —स्त्रीपरिच्छदं गृहीत्वार्थं, गुप्तः, —
गोपायितस्वरूपः, कृत्रिमाणी सन्नित्यर्थः, अरिपुरे —शत्रुनगरे, परकलवकामुक्तं —परस्त्री-
समासक्तं, शकपतिं —शकाख्यचित्रविशेषराजम्, अशतयत् —न्यवधीत् । चन्द्रगुप्तभालवधुं
ध्रुवदेवीं कामयमानः शकाधिपतिः ध्रुवदेवीविशिना चन्द्रगुप्तेन गृहं व्यापादित इति
वार्ता । एतेन कैरपि परकलवं नैव द्रष्टव्यं, विशेषतो लोकशासकराजैः इति व्यक्तीकृतम् ।

(३७८) प्रमत्तानां —प्रमादशालिनां, प्रमदाकृताः, —प्रमदाभिः, —कामिनीभिः,
कृताः, —सम्पादिता इत्यर्थः, प्रमादाः, —अनवधानतानिबन्धना विपदः इत्यर्थः, देवस्य
—भवतः इति भावः, श्रुतिविषयं —कर्णपथम्, आगताः, —प्राप्ताः, भवता श्रुता इत्यर्थः,
तथाऽपि कार्यान्तरव्यासक्तचित्ततया ते विस्मृतिश्चेत् स्यादिति मत्वा अनुजीविभिरवश्य-
कर्त्तव्यतया एवं संस्रार्यते, न त्वश्रुतपूर्वार्थं ते विज्ञाप्यते इत्याशयः । एतेन प्रभोः
समक्षम् आत्मलाघवव्यापनमेवाधिकारिणां प्रभुपरायणतायाः परिचायकम् इत्यावेदितम् ।

(३७९) सुप्रभा —तन्नामप्रसिद्धा स्वमहिषी, पुच्छराज्यार्थं —तनयं राज्ये अभिविक्तु-
मित्यर्थः, मधुमोदितं —मधुना —मद्येन, मोदितम् —उल्लासितं, जनितचित्तविकारमिति
यावत्, महासेनं —तन्नामानं, काशिराजं —वाराणसीपतिं, मधुरकसंल्लिप्तैः, —मधुरकेण
—मधुरमेव मधुरकं तेन, विषविशेषेण इत्यर्थः, (“मधुरा शतपुष्पायां... । क्लीवं विषे पुंमि
रसे...” इति मेदिनी) संल्लिप्तैः, —दिग्धैः, लाजैः, —भृष्टधान्यैः, जघान —निहतवती ।
(“लाजैर्नूपुरैरित्यर्थः ; तथा च, —‘विषप्रदिग्धेन च नूपुरेण देवी विरक्ता किल
काशिराजम्’ इति मनुटीकायां कुल्लूकभट्टधृतवचनम्” इति केचित्) ।

(३८०) व्याजिति । —व्याजेन —कुल्लेन, जनितः, —उत्पादितः, कन्दर्पस्य —
कामस्य, दर्पः, —आवशातिशय इत्यर्थः यथा तथाविधा, कुल्लिकस्वकामभावप्रदर्शनेन
जाह्न्यस्य काममुद्दीपयतीति भावः, रत्नवती —तन्नाम काचित् कामिनी, क्षुरेति । —
क्षुरधारा —क्षुरस्यैव —स्वनामप्रसिद्धास्त्रविशेषस्यैव, धारा —तोच्छता इत्यर्थः, पथ्यन्ते —
भान्तदेशे यस्य तादृशेन, क्षुरायवन्निशितनेत्यर्थः, दर्पणेन —आदर्शेन, अयोध्याधिपतिम् —

जाह्नवम् ; (३८२) विषचूर्णचुम्बितमकरन्देन च
 कर्णेन्द्रीवरेण देवकी देवरानुरक्ता देवसेनं सौहार्दम् ;
 (३८२) योगपरागविरसवर्षिणा च मणिनूपुरेण वल्लभा
 सपत्नीरूपा वैरन्त्यं रन्तिदेवम् ; (३८३) वेणीनिगूढेन
 च शस्त्रेण विन्दुमतीं हृषिं विदूरथम् ; (३८४) रसदिग्ध-
 मध्येन च मेखलामणिना हंसवतीं सौवीरं वीरसेनम् ;

अयोध्याराजं, परन्तपं—शत्रुतापिनं, [“विषत्वरयोस्लापेः” (३।२।३६ पा०) इति खच्
 “खचि ऋस्वः” (६।४।६४ पा०) इत्युपधाया ऋस्वः] जाह्नवं—तदाख्यं नृपं, जघानेति
 पूर्वोक्तान्वयः । एवमुत्तरम् ।

(३८१) देवरानुरक्ता—देवरे—पत्युः कनीयसि भ्रातरि, अमुरक्ता—आसक्ता,
 विषचूर्णेन—गरललोदेन, चुम्बितः,—सृष्ट, मकरन्दः,—मधु यस्य तादृशं,
 कर्णेन्द्रीवरेण—कर्णपूरनीलोत्पलेन, सौहार्दं—सुहृद्देशाधिपं, देवसेनं—तदाख्यम् ।

(३८२) वल्लभा—प्रिया, महिषीत्यर्थः, सपत्नीरूपा—अस्माननादृत्य सपत्नीं
 प्रति समासक्त इति श्रोधनेति भावः, योगेति ।—योगपरागः,—अभिचारार्थं कल्पितः
 मन्त्रपूतोऽथचूर्णविशेषः, तेन विरसं—विरुद्धं, वर्धतेति तथोक्तेन ; यद्वा,—विरसः,—
 विषमं विषं, (“...रसो मन्त्ररसे जले । शृङ्गारादौ विषे दीर्ये तित्तादौ द्रवरागयोः ॥”
 इति मेदिनी) तद्वर्षिणा—तस्मात्त्रिणा, सविषपरागलिप्तमुखेनेत्यर्थः, मणिनूपुरेण—रत्न-
 मञ्जरीरेण, वैरन्त्यं—वैरन्ती नाम नगरौ तस्या अधिपः वैरन्त्यः तं, [“वृद्धेत्कीसला—”
 (४।१।१७१ पा०) इत्यादिना अण्ड्] रन्तिदेवं—तन्नामानं नृपम् ।

(३८३) विन्दुमती—तन्नाम महिषी, वेणीनिगूढेन—केशपाशे गोपायित्वा
 निहितेन, हृषिं—हृषिर्वंशप्रसूतं, विदूरथं—तन्नामानं राजानम् ; तथा च—“शस्त्रेण
 वेणीविनिगूहितेन विदूरथं वै महिषी जघान” इति मनुटीकायां कुल्लूकभट्टतत्त्वचिन्म ।

(३८४) हंसवती—तन्नाम्नी राजमहिषी, रसदिग्धमध्येन—रसः,—विषं,
 (“शृङ्गारादौ विषे दीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः” इत्यमरः) तेन दिग्धं—लिप्तं, मध्यम्
 —अभ्यन्तरं यस्य तथाविधेन, मेखलामणिना—काञ्चीदाममध्यनिबद्धरत्नेन, सौवीरं
 —तदाख्यजनपदाधिपतिं, वीरसेनं—तदाख्यं नृपम् । एतैः प्रबन्धैः स्वप्रेयस्योऽपि
 स्वार्थान्वाः कदाचित् कालसर्पिण्यः भवन्ति इति विभास्य नरेन्द्रेः सततं सावधानैः
 स्थातव्यम् इति प्रदर्शितम् ।

(३८५) अट्टश्यागदलितिवदना च विषवारूणीगण्डूषपायनेन पौरवी पौरवेश्वरं सोमकम्” इत्युक्त्वा (३८६) विरराम स्वाभ्यादेशसम्पादनाय च निर्जगाम ।

देवोऽपि हर्षः (३८७) सकलराज्यस्थितौश्चकार । ततश्च तथा कृतप्रतिज्ञे (३८८) प्रयाणं विजयाय दिशां समादिशति देवे हर्षे, गतायुषां प्रतिसामन्ताभ्याम् उदवसितेषु बहुरूपाणि उपलिङ्गानि वितेनिर । तथा हि (३८९) अविप्रकृष्टाः कालदूतदृष्टय इव इतस्ततः चेरुः चटुलाः कृष्णशरश्रेणयः ।

(३८५) अट्टश्येति ।—अट्टश्येन—गृहेन, अगदेन—तदाख्यौषधेन, आत्म-
रक्षायै विषनाशकेन इति भावः, लिप्तं—दिग्धं, वदनं—मुखं, मुखकुहरमित्यर्थः यस्याः
यया वा तथाभूता, सविषास्यमद्यपायनेन राजानं जिघांसन्ती राज्ञी तेन स्वप्राणवियोगी
भवेत् चेत् इति शङ्कया विषनाशकौषधं स्वमुखाभ्यन्तरे उपालिम्पयति विभाव्यम् ;
पौरवी—तन्नाम महिषी, विधेति ।—विषवारूणी—गरलयुक्ता सुरा, तस्या गण्डूषं—
मुखपूरणं, तस्य पायनेन—पायनक्रियया, स्वभर्तारं राजानं पाययित्वा इत्यर्थः, पौरवेश्वरं
—पुरुवंशीयानामधिपं, सोमकं—तदाम्यं नृपम् । उक्तैः वचनजातैः स्त्रीविहितवह्नयर्थ-
प्रदर्शनेन सहारदुमस्य वह्निर्मनोरमप्रसूनानां करण्डरूपाः स्त्रियो हि सदैव परिवर्जनीया
इति प्रतिपादितम् ।

(३८६) विरराम—तूष्णीम्भूव । स्वाभ्यादेशसम्पादनाय—प्रभिराज्ञां पालयितु-
मित्यर्थः ।

(३८७) सकलराज्यस्थितौ,—समस्तराज्यव्यवस्थाः, राजकार्यस्य सुष्ठु निर्वाह-
विधानानीत्यर्थः, विजिगीषुभिः प्रयाणकाले प्रथमं स्वाधिकाररक्षणस्य अवश्यकर्तव्य-
त्वादिति भावः ।

(३८८) दिशां विजयाय—दिग्विजयाय, प्रयाणं—यात्रां, समादिशति—
आज्ञापयति सति इत्यर्थः । गतायुषां—निःशेषजीवितकालानां, प्रातःकालानामिति भावः,
प्रतिसामन्तां—हर्षवर्द्धनस्य विपचनृपाणाम्, उदवसितेषु—गृहेषु, उपलिङ्गानि—
उपलिङ्गान्ते—अनुमीयन्ते अशुभानि यैः तानि, अनिमित्तानि इत्यर्थः, उत्पातचिह्नानीति
अवत्, वितेनिरे—आनश्वरे, विलारं प्रापुः इति भावः ।

(३८९) कालेति ।—कालस्य—यमस्य, दूताः,—अनुचरा इत्यर्थः, तेषां दृष्टय

(३८०) प्रचलितलक्ष्मीनूपुरप्रणादप्रतिमा मधुसरघासङ्घात-
भङ्गारा जङ्गादिरेऽजिरे । (३८१) विवृतविकृतवदनविवर-
विस्तृतवङ्गविसरा वासरेऽपि विरसं विरेसुः चिरम् अशिवा-
र्थम् अशिवाः शिवाः । (३८२) श्वपिशितप्ररुद्धप्रणया
इव कपिपोतकपोलकपिलपक्षतयः काननकपोताः पेतुः ।

इव—नेत्राणि इव, चटुलाः,—चञ्चलाः, कृष्णशारश्रेण्यः,—कालसारारण्यभ्रगनिवहाः,
अविप्रकृष्टाः,—सन्निहिताः सन्तः, चरुः,—भ्रमन्ति स्म ; जनविरले कानने शान्ते
चाश्रमपदे नियतं विहरणशैलानां भीतप्रकृतिकानां तेषां जनपदादौ निर्भयं पथ्यटनस्य
अचिरादेव बहुलजनक्षयेण जनपदादीनामरणीभवनतूचकत्वादिति भावः ।

(३८०) प्रचलितेति ।—प्रचलितायाः,—प्रस्थितायाः, तेषां भवनं परित्यज्य इति
भावः, लक्ष्मीः,—श्रियाः, नूपुराणां—मञ्जीराणां, प्रणादप्रतिमाः,—निस्सनसङ्घाः,
मधुसरघाणां—मधुमच्चिकाणां, (“सरघा मधुमलिका” इत्यमरः) सरघाशब्देनैव
मधुमलिकायामुक्तायामपि पुनः मधुपदं मधुसञ्चयासक्तत्वद्योतकं ज्ञातव्यम् ; सङ्घातस्य
—समूहस्य, भङ्गाराः,—गुञ्जनानि, अजिरे—अङ्गने, जङ्गादिरे—व्यजृम्भन्त, मधुकरा
जुगुप्सुः इत्यर्थः । सटनादौ मधुकरखण्डं विमुच्य निरन्तरम् उडडीभयमानानां सरघाणां
संरावोऽप्यनर्थज्ञापकः इत्याश्रयः ।

(३८१) विवृतेति ।—विवृतानां—व्याप्तानाम्, अत एव विकृतानां—विकृतानां,
वदनानां—मुखानां, विवरभ्यः,—कुहरेभ्यः, विस्तृतः,—निर्गतः, वङ्गविसरः,—अग्नि-
प्रसरः यासां तथाभूताः, व्याप्तवदनैः अग्निमुद्गिरन्त्य इति यावत्, अशिवाः,—अमङ्गलाः-
सूचिकाः, शिवाः,—शृङ्गालाः, उल्कासुख्य इति यावत्, अशिवावर्थम्—अमङ्गलावर्थं,
वासरेऽपि—दिवसेऽपि, का कथा निशायाम् इति अग्निशब्दाद्यैः, विरसं—विकटं, विरेसुः,
—शब्दायन्ते स्म, निशयां प्रतियामं शिवाः शब्दायन्ते, अतः तद्व्यतिरिक्ते काले क्रीडूनां
निनादाः अश्रुमसूचकाः इति ज्ञेयम् । [इह व-स-र-ज्ञानामसकृदावस्था इत्यनुप्रासः] ।

(३८२) कपीति ।—कपिपीतानां—वानरशावकानां, कपीलाः,—गण्डदेशा इव,
कपिलाः,—पिङ्गलाः, पक्षतयः,—पक्षा येषां तथाविधाः, काननकपीताः,—आरख्यपारा-
वताः, “गटप्राः” इति केचित्, श्वेति ।—श्वानां—मृतदेहानां, पिशितेषु—मांसेषु,
प्ररुद्धः,—प्रवृद्धः, प्रणयः,—सृष्ट्वा येषां तथाभूता इव, श्वपिशिताशनकाङ्क्षिण इवेति
यावत्, पेतुः,—पतन्ति स्म, नगरवासानभ्यस्तानां वन्यकपीतानां वन्यपक्षमूलनिरतानाम्

(३८३) आमन्त्रयमाणा इव दधुः अकालकुसुमानि समम्
उपवनंतरवः । (३८४) तरलकरतलप्रहारप्रहतपयोधरा रुदुः
प्रसभं सभाशालभञ्जिकाः । ददृशुः (३८५) आसन्नकचग्रह-
भयोद्भ्रान्तोत्तमाङ्गमिव आत्मानं कबन्धम् आदर्शोदरेषु
योधाः । (३८६) चूडामणिषु चक्रशङ्ककमललक्ष्माणः प्रादुरभवन्
पादव्यासा राजमहिषीणाम् । (३८७) चेटीचामराणि

अलक्ष्मात् नगरीपश्यन्त्यसम्पातः हतनृपतिपशितभक्षणे सया इव इत्युपेक्षातात्पर्यम्; तेषां
तथाविध-प्रसीर्णं महीत्यातज्ञापकम् इति शाकुनिकाः ।

(३८३) उपवनंतरवः,—आरामस्थवृक्षाः, आमन्त्रयमाणा इव—श्रीधालार्प
कुर्वन्त इव, भीमावशेषं सपदि सम्पादयितुमभिनन्दयन्त इत्यर्थः, समं—युगपत्, अकाल-
कुसुमानि—असामयिकपुष्पाणि, पुष्पीकमायोग्यकालेऽपि पुष्पाणि इत्यर्थः, दधुः,—
धारयन्ति स्म, जनयन्ति स्मेति भावः । होहृददानप्रयत्नादिकमन्तरेणापि आकालिक-
कुसुमाद्युद्गमः दर्शोपटवमृचक इत्याशयः ।

(३८४) तरलति ।—तरलिन—चञ्चलिन, करतलिन—पाणितलिन, यः प्रहारः,
—आघातः, तेन प्रहतौ—ताडितौ, पयोधरौ—सैनौ याभिः तथाविधाः, सभाशाल-
भञ्जिकाः,—सभापुत्तलिकाः, प्रसभं—सहसा, रुदुः,—रुदन्ति स्म, इवेति शेषः ;
ताः भाविविशोक्तशोकात् वचःस्थलं करतलैः प्रहृत्य भृशं चक्रन्दुरिवेत्युपेक्षा बोद्धव्या,
प्रतिमास्यन्दनं प्रवल्लीकटुनिमित्तज्ञापकम् इति ज्ञेयम् ।

(३८५) योधाः,—सैनिकाः, आसन्नेति ।—आसन्नात्—अतिसन्निहितात्,
अचिरभाविन इत्यर्थः, कचग्रहात्—केशकर्षणात्, हर्षेण हर्षभट्टैर्वा इति भावः, भयेन—
चासेन, उद्भ्रान्तं—विधूर्णितम्, उत्तमाङ्गं—शिरी यस्य तथाभूतमिव, आत्मानं—स्वदेहम्,
आदर्शोदरेषु—मुकुराभ्यन्तरेषु, कबन्धम्—अशिरस्कं, (“कबन्धस्तु “क्रियायुक्तमपमूर्ध-
कलेवरम्” इत्यमरः) । आदर्शोदौ आत्मनः कबन्धदर्शनं त्वरितमृत्युज्ञापकमिति बोध्यम् ।

(३८६) राजमहिषीणां—प्रतिपन्ननृपवनिताणां, चूडामणिषु—मुकुटस्थरत्नेषु, चक्रेति ।
—चक्रादीनां—रथाङ्गादीनां, पादस्थितानां सप्ताङ्गयुञ्जनानामिति भावः, लक्ष्माणि—
चिह्नानि येषु तथाभूताः, पादव्यासाः,—चरणनिक्षेपाः, विजित्युत्कवर्तिन इति भावः, प्रादुर-
भवन्—समपतन्, राज्ञः हर्षस्य रथाङ्गादिशोभितं पदं हनिष्यमाणरिपुरमण्योनां शिरोमणिषु
प्रतिबिम्बितमिदानीमेवाभूदिति फलितम् । चरणादीनामभावेऽपि लक्ष्मिप्रतिबिम्बनात्
विभावनालङ्कारः, विजिगीषोर्दिव्यविभूतिमत्त्वमेव द्योतितम् इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

अकस्मात् अधावन्त पाणिपल्लवात् । प्रणयकलहेऽपि
दत्तपृष्ठाः चिरम् अभवन् भटाः पराङ्मुखा मानिनीनाम् ।
(३८८) करिकपोलेषु व्यवटन्त मधुलिहां मधुमदिरा-
पानगोष्ठयः । (३८९) समाघ्रातयममहिषगन्धा इव ताम्यन्तः
स्तम्बकरिम् अपि हरयो हरितं नवयवसं न चेरुः ।

(३८७) चेटीति ।—चेटीनां—दासीनां, वीजनकारिणीनामिति भावः,
चामराणि—कालव्यङ्गनानि, पाणिपल्लवात्—करिकसलयात्, अधावन्त—अधवन्त ।
दत्तपृष्ठाः,—दत्तं—प्रदर्शितमित्यर्थः, पृष्ठं—पश्चाद्देशः, यैः तथाभूताः, प्रणयकलहे
पराजिततया पृष्ठप्रदर्शनं कृतवन्त इति भावः, भटाः,—वीराः, चिरं पराङ्मुखाः,—
चिरं विमुखाः, पलायनपरा इति भावः, अभवन्—अजायन्त, अवलाकृतकलकलहेऽपि
पराजयः तेषां भाविमहासङ्ग्रामे अवश्यं पराभवं बोधयति इति भावः ।

(३८८) करिकपोलेषु—करिणां—हस्तिनां, कपोलेषु—गच्छेषु, असुतमदेषु
इति भावः, मधुलिहां—धमराणां, मध्विति ।—मधु—मदजलरूपः पुष्परसः एकः,
मदिरा—मद्यं, तस्याः पानगोष्ठाः,—पानसभाः, व्यवटन्त—व्ययुज्यन्त, विलुप्ताः भूताः
इत्यर्थः, मकरन्दलीलुपा अपि मधुपाः कुसुमनिकरवसतिं परित्यज्य सवन्दककरिकपोलेषु
प्राक् नितरामवसन्, इदानीन्तु रिपुकरिणां मदस्त्रावित्ताभावात् अजीनां सभाः पूर्व्ववत्
तत्र नास्त्यिति भावः ; शत्रुगजात् निस्तेजसः मदवारि न असवत् इति समुदितार्थः ।
कुञ्जराणां कपोलादिदेशात् धमराणां पलायनस्य दुर्निमित्ततृप्तकलादिति भावः ।

(३८९) हरयः,—वाजिनः, घोटका इत्यर्थः, (“यमानिलेन्द्रचन्द्राकविमुसिंहांशु-
बाजिषु । शुकादिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिलि विषु ॥ ” इत्यमरः) समाघ्रातेति ।—समाघ्रातः,
—सम्यक् आघ्राणं प्राप्त इत्यर्थः, यममहिषस्य—कृतान्तवाहनस्य इति यावत्, गन्धः,—ग्रेयः
यैः तथाभूता इव, ताम्यन्तः,—क्रिश्यन्ताः, आसन्न मृत्युसम्भावनाया इति भावः, स्तम्बकरिं
—स्तम्बं—गुच्छं करोति यस्तं, व्रीहिसित्यर्थः, तथा हरितं—श्यामलं, नवयवसमपि—नूतनं
घासमपि ; यद्वा,—इह समुच्चयार्थकोऽपिशब्दः, तेन श्यामलं नवयवसं स्तम्बकरिमपि
इत्यन्वयः, अथवा [“स्तम्बश्रुतोरिन्” (१।१।२४ पा०) इत्यत्र “व्रीहि-वत्स्योरिति
वक्तव्यम्” (बा०) इति व्रीह्यर्थे एव इनः विधानात्] यद्वा,—स्तम्बफलप्रसवीन्मुखमपि
सुरसं यवसं वाजिनः न अभुञ्जत इति अन्वयलभ्यार्थः, न चेरुः,—न भक्षयामासुरित्यर्थः ।

(४००) चलवलयबलीवाचालबालिकातालिकाऽऽतोद्यलालिता
अपि न नन्दतुः मन्दा मन्दिरमयूराः । निशि निशि (४०१)
रजनिकरहरिणनिहितनयन इव उन्मुखः तारम् उपतोरणम्
अकारणम् अकाणीत् कौलेयकगणः । (४०२) गणयन्तीव
गतायुषः तर्जनतरलया तर्जन्या दिवसम् आट वाटकेषु कोटवी ।

(४००) मन्दिरमयूराः,—गृहपालितशिखिनः, चलेति ।—चलाभिः,—तरलाभिः,
तालदानप्रसङ्गेन चञ्चलाभिरित्यर्थः, बलयाबलीभिः,—कङ्कणश्रेणीभिः, वाचालाः,—मुखराः,
शब्दशब्दा इत्यर्थः, या बालिकाः,—कन्याः, तासां तालिका—करतलध्वनिरेव, आतोद्यं—
बाद्यभेदः, (“बादिवातोद्यनामकम्” इत्यमरः) तेन लालिता अपि—नर्तिता अपि,
उत्तेजिता अपीति भावः, करतालमन्द्रध्वनिश्रवणसमकालं प्राक् सङ्घर्षं नृत्यन्तः अपीति
तात्पर्यं, मन्दाः,—विमनसः, स्वपालकानां राज्ञां भाविविद्योगाशङ्कया इति भावः ।

(४०१) कौलेयकगणः,—कुङ्कुरसमूहः, (“कौलेयकः सारमेयः कुङ्कुरो
मृगदंशकः” इत्यमरः) उपतारणं—वह्निर्दार समीपे, (“तोरणोऽस्त्री वह्निर्दारम्” इत्यमरः),
रजनीति ।—रजनिकरस्य—चन्द्रस्य, यो हरिणः,—मृगः, अङ्गस्थित इति भावः, तस्मिन्
निहिते—निक्षिप्ते, नयने—नेत्रे येन तथाभूत इव, दंशनेच्छया, तस्य मृगदंश-
काख्यत्वादिति भावः, उन्मुखः,—ऊर्ध्वमुखः सन्, अकारणम्—अहेतुकं, तारम्—उच्चैः,
अकाणीत्—व्यरावीत्, चौककार इत्यर्थः । कुङ्कुराः हि भवन्ति पिशितप्रियाः, तेन हि ते
मृगयायां यथा उन्मुखीभूय मृगाननुयान्ति, तथैव शशाङ्काङ्कशयं कुरङ्गमाक्रामितुमिव
उन्मुखीभूय अकस्मात् सर्व्वत्र धावितुमारेभिरे इत्युत्प्रेक्षितार्थतात्पर्य्यम्, अत्रायं
समुदिताशयः, प्रतिनिशं सतारं रुवतां घृणां शब्देनानुमीयते यदेते भावि राजवियोग-
माशङ्क्य उन्मुखीभूय निर्भरमरुदन्निवेति ।

(४०२) कोटवी—नग्रा स्त्री, उन्मत्ता इति भावः, (“स्त्री नग्रिका कोटवी
स्यात्” इत्यमरः) तर्जनतरलया—तर्जनं—निर्भर्त्सनं, तत्र तरला—चञ्चला तथा, तर्जन्या
—अङ्गुष्ठानन्तरवर्त्तन्या अङ्गुल्या, गतायुषः,—गतजीवितान्, गणयन्तीव—सङ्ख्यां कुर्वन्तीव,
के के गतायुषो जाता इति गणनां कुर्वन्तव्येत्यर्थः, दिवसं—दिनं व्याख्येत्यर्थः, [व्यामर्शे
द्वितीया) वाटकेषु—वाटः,—मार्गः, स एव वाटकः तेषु, पथिषु इत्यर्थः, (“वाटो
मार्गे इतिस्थाने” इति मेदिनी) आट—वक्षसः । अपरिहार्थ्यभावपतिवियोगमनिश्च

(४०३) कुट्टिमेषु कुटिलहरिणखुरवेणीतरङ्गिण्यः शष्प-
राजयोऽजायन्त । (४०४) जनितवेणीबन्धानि निरञ्जन-
रोचनारोचीषि चषकमधुनि मुखकमलप्रतिबिम्बानि अदृश्यन्त
भट्टीनाम् । (४०५) समासबात्मापहारचकिता इव चकम्पिरे
भूमयः । (४०६) बध्यालङ्काररक्तचन्दनरसच्छटा इव अलक्ष्यन्त
शूराणां पतिताः शरीरेषु विकसितबभ्रुकुसुमशोणितशोचिषः

भावयन्त्यः उन्मत्ताः अत एव विवस्त्राः रिपुप्रमदाः सीदंगं प्रकाशराजपथेषु पथ्याटुः, तेनान्-
भीयते यत् ताः प्रतिपन्नविधौगतया विधुराः प्रमत्ताश्च जाता इति ।

(४०३) कुट्टिमेषु—गृहाभ्यन्तरतलेषु, कुटिलेति ।—कुटिलाभिः,—वक्राभिः,
हरिणानां—मृगाणां, खुरवेणीभिः,—शफपरम्पराभिः, तरङ्गिण्यः,—भङ्गवत्यः, सञ्जात-
तरङ्गा इव प्रतीयमाना इति भावः, शष्पराजयः,—अभिनवदणश्रेण्यः, रिपूणां राजश्री-
विहीनानि गृहाणि बन्धहरिणानां प्रचरणयोग्यानि अरण्यानीव प्रतीयिरे इति भावः ।

(४०४) भट्टीनां—सैनिकनारीणां, जनितेति ।—जनितः,—कृतः, वेणीबन्धः,
—केशसंयमनं येषां येषु वा तानि एकवेणीधराणीत्यर्थः, प्रोषितभक्तृकायां वेणीबन्ध-
नियमस्य शास्त्रीयत्वादिति भावः ; निरञ्जनेति ।—निरञ्जनानि—कज्जलवर्जितानि, अत
एव रोचनावत्—गीरोचना इव, रोचीषि—प्रभा येषां तथाभूतानि, पीताभनयनानीति
भावः, चषकमधुनि—पानपात्रवर्त्तिनि मये ; तैलमद्यप्रभृतिषु प्रतिकायादर्शनस्य अमङ्गल-
मूचकत्वादिति भावः । वीतनाथानामिव तासामात्मप्रतिबिम्बादौ तथाविधमलक्षणदर्शनं
कटिति समुत्पत्त्यमानस्य दीर्भाग्यस्य ज्ञापकम् इत्याशयः ।

(४०५) समासद्वेति ।—समासद्वः,—अतिसन्निकृष्टः, आत्मनः,—स्वस्य, यः
अपहारः,—अपहरणं, परदृष्टीगमनमिति भावः, तेन चकिता इव—शङ्किता इव,
भूमयः,—भुवः, तत्तद्देशा इति भावः, चकम्पिरे—प्रवेपन्ते च ; अरात्यधिकतजनपदेषु
भूकम्प्योऽभूदिति भावः ।

(४०६) बध्नेति ।—बध्यानी—बधार्थं बध्यस्थानं नीयमानानां जनानाम्, अल-
ङ्काराः,—भूषणीभूताः, या रक्तचन्दनरसच्छटाः,—रक्तचन्दनद्रव्यागुलिपाः ता इव, राज-
लक्ष्मेन बध्याः रक्तचन्दनैरगुलिष्यन्ते इति प्रसिद्धिः । शूराणां—भट्टानाम् । विकसितेति ।—

शोणितवृष्टयः । (४०७) पर्यग्नीकुर्वाणा इव विनश्वरीं श्रियम्, अवि-
रलस्फुरत्स्फुलिङ्गाङ्गारोद्गारदग्धतारागणा गणशः पतन्तः प्रज्वलन्तो
न व्यरंसिषुः उल्कादण्डाः । प्रथममेव (४०८) प्रतीहारीव अप-
हरन्ती प्रतिभवनं चामरातपत्रव्यञ्जनानि परुषा बभ्राम वात्येति ।

इति श्रीबाण भट्टकृते हर्षचरिते प्रयाणप्रतिज्ञावचनं नाम

षष्ठ उच्छ्वासः ॥ ६ ॥

विकसितानि—प्रस्फुटानि, बभ्रूककुसुमानीव—बभ्रूजीवपुष्पाणि इव, (“बभ्रूको बभ्रू-
जीवकः” इत्यमरः) शोणितानि—रक्तानि, शोचोषि—प्रभाः यासां तथाविधाः, शोणित-
वृष्टयः,—रक्तवर्षाणि ; रक्तचन्दनैः चर्चितः रक्तकरवीरदामभिश्व विभूषिताः बध्याः इव
रिपवोऽपि सर्व्वत्र समदृश्यन्त इति समुदितार्थः ; शत्रुनगरीषु महीत्यातसूचकरुधिरवृष्ट्यो
बभ्रूवुरिति तु सङ्क्षेपः ।

(४०७) पर्यग्नीति ।—विनश्वरीं—विनाशिनौ, नाशोन्मुखीमित्यर्थः, श्रियं—
लक्ष्मीं, पर्यग्नोर्वाणा इव—अग्नये परिग्लाना पर्यग्निः, [“पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे
चतुर्थ्या” (वा०) इति चतुर्थीतत्पुरुषः] अग्निसंयोगात् दग्धशरीरित्यर्थः, ततः
अपर्यग्निं पर्यग्निं कुर्वाणा इति अभूततद्भावे चिः करोतियोगात् ; या हि श्रीः प्राक्
अग्निना परिग्लाना नासीत्, तामिदानीं परिग्लानां कुर्वन्तः इव इत्यर्थः, अग्निना परिवेष्ट-
यन्त इवेति भावः, “विनष्टम् अग्निना दहते” इति शास्त्रादित्याशयः, अविरलेति ।
—अविरलं—निरन्तरं यथा तथा, स्फुरन्तः,—दीप्यमानाः, स्फुलिङ्गाः,—अग्निकणा येषां
तथाभूताः, ये अङ्गाराः,—ज्वलदुल्मुकाः, (“अङ्गि-मदि-मदिभ्य आरन्” (उ० ३ पा०
१३४ सू०) इत्यारन्] तेषाम् उद्गारेण—निःसारणेन, दग्धाः,—भस्मीकृताः, तप्ताः
वा, तारागणाः,—नक्षत्रवृन्दानि यैः तथाविधाः, गणशः,—सङ्घशः, बहुश इत्यर्थः, पतन्तः
उल्कादण्डाः,—दण्डाकारा अग्निरेखाः, न व्यरंसिषुः,—न विरताः, अविरतमपतन्तः
इत्यर्थः । अजस्रोल्कापातः राजविनाशसूचकः इति बोध्यम् । निरन्तरं गगनात् रेखाकारेण
पतन्तः तेजसां पुञ्जाः उल्काकपाः प्रज्वलत्स्फुलिङ्गीङ्गारैः तारकाराजिं दग्धीकर्तुमा-
रिभिरेव, तेनैतदनुमीयते यत्, रिपूणामाश्विनाशिनौ श्रियमेते स्रज्ज्वालाभिः भस्मीकर्तु-
मिव समुदिताः इति समुदितोत्प्रेक्षितवाक्यताप्यर्थम् ।

(४०८) परुषा—कर्कशः, वात्या—वायुसङ्घातः, [“पाशादिभ्यो वः”
(४।२।४८ पा०) इति समुदायार्थे यप्रत्ययः] प्रतीहारी इव—दौघारिकी

सप्तम उच्छ्वासः ।

अङ्गनवेदी वसुधा कुल्या जलधिः स्थली च पातालम्
वल्मीकश्च सुमेरुः कृतप्रतिज्ञस्य वीरस्य ॥ १ ॥

इव, विजयिण्यस्येति भावः, चामरेति ।—चामराणि—प्रकीर्णकानि, बालव्यजना-
नीत्यर्थः, आतपवाणि—ऊषाणि, वृषलक्ष्माणीति यावत्, व्यजनानि—तालवृन्तानि तानि,
अपहरन्ती—अपसारयन्ती, शम्भुपुरीषु प्रचख्छः पवनः विजिगीषीः प्रतिहारी इव विचरुः
इत्युत्प्रेक्षा, विजेत्वा प्रसीदारीभिः स्वप्रतापविजितानां विपक्षाणां कृत्वाचामरादीनि
स्वतन्त्रवृषयस्त्रिजानानि अपहर्यन्ते इति लोकव्यवहारः । सप्तमं प्रतिफलमकृतः एवमेव वयुः,
येन प्रतिहार्यः विपक्षाणां राज्ञां शिरसि कृत्वादिकं धारयितुमपि नाशकमिति भावः ।

इत्यश्वशस्त्राटवौसञ्चरणपञ्चाननेन वाक्यवशावतंसिन पाण्डितकुलपतिना वि, ए,

उपाधिधारणा श्रीमञ्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां,
तदात्मजाभ्यां पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबोध-

विद्यारम्भाभ्यां परिवर्द्धितायां प्रतिसंस्कृतायाश्चामलाख्यायां

श्रीहर्षचरितव्याख्यायां षष्ठ उच्छ्वासः ॥ ६ ॥

अथ हर्षस्य युद्धयात्रां विवर्णयिष्यन् कविः, कदाचित् कोऽपि एवमाशङ्केत चेत्
यत् सन्भावितान्मभुवनविजेतबलस्यापि हर्षस्य ईदृशी अस्तभाव्या प्रतिष्ठा सर्वथेवानु-
चिता, रिपवश्चेत् दुर्गमदेशे पलायिता भवेयुः, तदा कथं स प्राक् कृतां प्रतिष्ठां
पूरयितुमीशीत? कथं वा बहुराज्ञौ पृथ्वीमेक एव जयेत्? इत्याशंसायां समाधत्ते,
अङ्गनेति ।—कृतप्रतिज्ञस्य—अपथ्यमङ्गदस्य, शत्रून् समूलपेषं पेषं धृतपरिकरस्येत्यर्थः,
सत्त्वौर्जित्येन एवं करिष्याम्येव इति वृद्धसङ्कल्पस्य इति भावः, वीरस्य—शूरस्य,
वसुधा—पृथ्वी अङ्गनवेदी—अजिरवर्तिनी परिकृता भूमिः एवेत्यर्थः, शूराः पृथिव्या
असीमत्वं तुच्छोक्तय विजित्य च तां स्वगृहप्राङ्गणवत् लीलयैव तत्र यथासुखं विचर-
न्तीति भावः ; जलधिः,—समुद्रः, कुल्या—अल्पा कृत्रिमा सरिदेवेत्यर्थः, (“कुल्याऽल्पा
कृत्रिमा सरित्” इत्यमरः) दुष्पारं समुद्रं बुद्रजलाशयवत् सुपारं मत्वा तत्परपारस्थमपि

धृतधनुषि बाहुशालिनि शैला न नमन्ति यत्तदाश्चर्यम् ।

रिपुसंज्ञकेषु गणना कैव वराकेषु काकेषु ? ॥ २ ॥

(१) अथ व्यतीतेषु च केषुचित् दिवसेषु,
मौहूर्त्तिकमण्डलेन शतशः सुगणिते सुप्रशस्तेऽहनि

शुम् अनायासेनैव विनिघ्नन्ति इति भावः ; पातालम्—अधोभुवनं, स्थली—अक्षः ।
विमभूमिभूतं, [“जानपद—” (४।१।४२ पा०) इत्यादिना डौष्] अक्षसूभूभाग-
इति भावः, दुर्गमं पातालमपि समतलभूभागवत् अनायासेन रिपुजयार्थं प्रविशन्ति
इति भावः ; सुमेरुः,—हमाद्रिः, स्वर्गराज्यमिति भावः, वल्मीकः,—क्रीटविशेषरचितः ।
सृष्टिकालूप इत्यर्थः, तुङ्गग्रं सुमेरुमपि वल्मीकलूपवत् अवलोलया आक्रामन्तीति भावः ;
गूरा हि विजयोर्थप्रभावेण विभुवनं करतलगतफलमिव अनुमिन्वति, न तु स्ववीर्यगुप्तानां
देषां साधनान्तरप्रयोजनमिति निष्कर्षः । अत्र केवलायाः वसुधायाः अङ्गनवदीरूपत्वोक्तेः,
तथा जलधिः कुल्यारूपतया पातालस्य स्थलीभूततया सुमेरोः वल्मीकरूपतयोक्तेः
निरङ्गाणां रूपकाणां सजातीयानां संसृष्टिः । आर्या वृत्तम् ॥ १ ॥

वीराणां प्रभावमाह, धृतेति ।—बाहुशालिनि—भुजवीर्यवति इत्यर्थः, जने इति
शेषः, धृतधनुषि—धनुष्याणौ सति, विभुवनमेव ज्ञेयमिति प्रतिज्ञाय गृहीतचापे
सतीत्यर्थः, [अत्र समासान्तविधेरनित्यत्वात् “धनुषश्च” (५।४।१३२ पा०) इति
बहुव्रीहेरनङादशाभावः इति ज्ञेयम्, अन्यथा धृतधन्वि इति स्यादिति विभाव्यम्]
शैलाः,—पर्वताः, न नमन्ति—न तं प्रणमन्ति, आत्मावनाशभयादिति भावः, इति
यत्, तत्—अनमनमिति यावत्, आश्चर्यं—चित्रं, पर्वतानपि वीरा धनुर्वलेन
नमयितुं शक्यन्तीति भावः ; रिपुसंज्ञकेषु—शत्रुनामधारिषु, वराकेषु—दीनेषु, काकेषु
—सक्तप्रजःसु, तत्तुल्यनिर्वैर्येषु स्वत्ववीर्येषु वा ; यद्वा,—कर्णकठोररटनमात्रपरा-
यणोच्छिष्टभोजिषु इति भावः, कैव गणना ?—क आदरः ? इत्यर्थः, अन्ये वायस-
समाः शत्रवस्तस्य बाहुबलशालिनः सकाशं नगम्याः, तान् हि असौ तणाय मन्यते च
इति भावः । एतेन हर्षस्य भावि विभुवनविजयित्वं सूच्यते । अत्र रिपुषु काक-
रूपत्वोक्तेः निरङ्गं रूपकम् । आर्या वृत्तम् ॥ २ ॥

(१) अथेति ।—“अथ” इत्यस्य “भवनाभिर्जगाम” इति प्रेरण सम्बन्धः । क्रमेण
विहणोति, व्यतीतेषु इति ।—व्यतीतेषु—अतिक्रान्तेषु । मौहूर्त्तिकमण्डलेन—
न्यातिर्विहणेत, शतशः,—पुनः पुनरित्यर्थः, सुगणिते—सुष्ठु गणनया निरूपिते ।

(२) दत्ते चतसृणामपि दिशां विजययोग्ये दण्डयात्रालम्बे,
सलिलमोक्षविशारदैः शारदैरिव अभोधरैः कालधौतैः शत-
कौम्भैश्च कुम्भैः स्नात्वा, (३) विरचय्य परमया भक्त्या भगवतो
नीललोहितस्य अर्चाम्, उदर्चिषं हुत्वा प्रदक्षिणावर्त्त-
शिखाकलापम् आशुशुचिणिं, दत्त्वा द्विजेभ्यो रत्नवन्ति
राजतानि जातरूपमयाणि च सहस्रशः तिलपात्राणि,

(२) दण्डयात्रालम्बे—दण्डः,—सैन्यं, चतुरङ्गं बलमिति भावः, (“दण्डोऽस्त्री
लगडे पुमान्। सैन्यं काले मानमेदे.....” इति मेदिनी) तस्य, यद्वा,—दण्डाय—
युद्धाय, तुरौघोपायभूतायेत्यर्थः, यात्रा—प्रयाणं, तस्याः लग्नम्—अनुकूलराश्यादयः,
शुभक्षणः इत्यर्थः तस्मिन्, दत्ते—निर्दिष्टे। सलिलेति ।—सलिलस्य—जलस्य, मोक्षं—
निःसारणे, उद्धारणे इत्यर्थः, विशारदाः,—पटवः तैः, सुखनिःसार्यजलैरिति यावत्,
प्रशस्तमुखैरिति भावः ; अन्यत्,—सलिलाणां मोक्षेण—वर्षासु वर्षणेन, विशारदाः,—
शुभाः तैः, शारदैः,—शरत्कालिकैरिव, अभोधरैः,—जलधरैः, जलपूर्णे इत्यर्थः, मेघैश्च,
कालधौतैः,—राजतैः, (“कलधौतं रौप्य-हंसोः” इत्यमरः) अन्यत्,—कालेन—
वर्षापगमेन, धौताः,—निर्वष्टाः श्वेता वा तैः, शतकौम्भैः,—कानकैः, स्वर्णमयैरित्यर्थः,
(“स्वर्णे सुवर्णे कनकं हिरण्यं हंसं हाटकम्। तपनीयं शतकुम्भम्” इत्यमरः) ।
अभोधरैः सह कुम्भानामवैधर्म्याभ्यां तैः शेषानुप्राणितोपमाऽलङ्कारः ।

(३) नीललोहितस्य—नीलः कण्ठः, लोहितः जटायां तस्य, हरस्येत्यर्थः,
[“वर्णो वर्णेन” (२।१।६९ पा०) इति समासः । “धूर्जटिर्नीललोहितः। हर
स्मरहरः...” इत्यमरः) अर्चा—पूजा, विरचय्य—विधाय, उदर्चिषम्—उद्धत-
शिखं, प्रदक्षिणति ।—प्रदक्षिणं—दक्षिणभागमनुसृत्येत्यर्थः, आवर्त्तते—उद्धच्छति
यः तथाविधः, शिखाकलापः,—ज्वालासमूहः यस्य तथाभूतं, दक्षिणावर्त्तवङ्कः शुभ-
सूचकत्वादिति भावः, आशुशुचिणिम्—अग्निम्, (“अग्निर्वैश्वानरो वज्रः.....शिखा-
वानाशुशुचिणिः” इत्यमरः) हुत्वा—तर्पयित्वा, पावके हविः प्रक्षिप्येति भावः ;
द्विजेभ्यः,—ब्राह्मणेभ्यः, रत्नवन्ति—रत्नभूयिष्ठानि, राजतानि—रौप्यमयाणि,
जातरूपमयाणि—स्वर्णमयाणि, (“स्वर्णे सुवर्णे.....। चामीकरं जातरूपम्.....”
इत्यमरः) सहस्रशः,—वहशः, अनेकसङ्ख्याकानीति यावत्, [“सङ्ख्याकवचनाच्च
बोधायाम्” (५।४।४३ पा०) इति शब्] तिलपात्राणि—तिलपूर्णानि भाजनानि,

(४) कनकपत्रलताऽलङ्कृतशफशृङ्गशिखरा गाञ्च अर्बुदशः,
समुपविश्य विततव्याघ्रचर्मणि भद्रासने, (५) विलिप्य प्रथम-
विलिप्तायुधो निजयशोधवलेन आ चरणतः चन्दनेन शरीरं,
परिधाय राजहंसमिथुनलक्ष्मणी सट्टशे दुकूले, (६) परमेश्वर-
चिह्नभूतां शशिकलाम् इव कल्पयित्वा सितकुसुममुण्डमालिकां
शिरसि, नीत्वा कर्णाभरणमरकतमयूखमिव कर्णगोचरतां
गोरोचनाच्छुरितम् अभिनवं दूर्वापल्लवं, विन्यस्य सह

(४) कनकेति ।—कनकपत्रलताभिः,—सुवर्णपत्रभङ्गिभिः, अलङ्कृतानि—
मण्डितानि, शफानि—खराः, शृङ्गशिखराणि—विषाणायानि च यासां तथाभूताः,
गाः,—धेनूः, अर्बुदशः, दशकोटिशः, बहुसङ्ख्याका इत्यर्थः । विततेति ।—विततं—
विस्तृतं, व्याघ्रचर्म—शार्दूलवक् यस्मिन् तथोक्ते, भद्रासने—नृपासने, हैमसिंहासने
इति यावत्, (“नृपासनं यच्चद्रासनं सिंहासनन्तु तत् । हैमम्” इत्यमरः) राज्ञां
व्याघ्रचर्मसिनस्य चक्रवर्त्तियोग्यत्वज्ञापकत्वादिति भावः ।

(५) निजयशोधवलेन—निजेन—स्वकीयेन, यशसा—कीर्त्या, धवलं—समधिकं
श्वेतं तेन ; यद्वा,—निजयशोवत् धवलेन, चन्दनेन—शीखण्डेन, श्वेतचन्दनेनेति यावत्,
प्रथमेति ।—प्रथमम्—अग्रे एव इत्यर्थः, विलिप्तानि—अनुरञ्जितानि, आयुधानि—
कोदण्डगदाशक्तिचन्द्रहासादीनि येन तथाभूतः, आ चरणतः,—चरणपर्यन्तं, शरीरं—
देहं, विलिप्य—उपदिष्ट । राजेति ।—राजहंसमिथुनं—रक्तचक्षुचरण-श्वेतवर्णहंसविशेष-
दम्पतीत्यर्थः, (“राजहंसास्तु ते चक्षुचरणैर्लोहितैः सिताः” इत्यमरः) लक्ष्म—चिह्नं
ययोः तथाभूते, (“चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्” इत्यमरः) सट्टशे—अनुरूपे, राजयोग्ये
इत्यर्थः, दुकूले—बसने, उत्तरीयाधीशुके इत्यर्थः, परिधाय—परिहित्य, यथोपयुक्ताचारेण
इत्याशयः ।

(६) परमेश्वरचिह्नभूतां—परमेश्वरस्य—महाराजस्य, हरस्य च, चिह्नभूतां—
लक्ष्मरूपां, सार्वभौमलक्षणां, स्मरहरप्रसादीकृताञ्च इत्यर्थः ; नैष्ठिकोपासकैः इष्टदेवसमर्पण-
मन्त्रेण माल्यवसनभूषणादयः नैव स्वीक्रियन्ते इति भावः, सितकुसुममुण्डमालिकां—
श्वेतपुष्पहारविशेषं, शिरसि कल्पयित्वा—धृत्वा । कर्णाभरणमरकतमयूखमिव—श्रवणभूषण-
हरिणिकिरणमिव, गोरोचनाच्छुरितं—गोरोचनया—माङ्गल्यद्रव्यविशेषेण, कुरितं
—प्रलितम्, अभिनवम्—अस्नानं, हरिद्वर्णमिति यावत्, दूर्वापल्लवं—शतपर्विकाकिशलयं,

(७) शासनवलयेन गमनमङ्गलप्रतिसरं प्रकीष्टे, (८) परि-
पूजित-प्रहृष्ट-पुरोहित-करप्रकीर्त्यमाण-शान्तिसलिलश्रीकरनिकरा-
भ्युक्षितशिराः सम्प्रेथ महार्हाणि वाहनानि, (९) बहुलरत्ना-
सोकलिसककुम्भि च भूषणानि भूभुजां संविभज्य,
(१०) क्लिष्टकार्पटिककुलपुच्छलोकमोचितैः प्रसाददानैश्च विमुच्य

कीमलदूर्वादलमित्यर्थः ; दूर्वाश्च पल्लवानि च तत्समुदायम् इति वा, [“विभाषा—”
(२।४।१२ पा०) इत्यादौ “फलसेनावनस्पतिसृगशकुमिच्छुद्रजन्तुधान्यदृष्टानां
बहुप्रकृतिरेव इन्द्र एकत्रदिति वाच्यम्” (वा०) इति बहुवचनान्तसर्वावयवके एकवद्भावः]
कर्णगीचरतां—स्मृतिविषयतां, कर्णदेशमित्यर्थः, नीत्वा—प्रापय्य, कर्णयोः संस्थाप्य इत्यर्थः ।

(७) शासनवलयेन—मुद्राकटकेन, “मोहर” इति बहुभाषया प्रसिद्धेन राज-
कीयलेखादीनामुपरि कृङ्गणाङ्गाङ्गितेन राजानुमीद्वनज्ञापकचिह्नविशेषयुक्तेन करभूषणे-
नेति यावत्, सह गमनमङ्गलप्रतिसरं—यावत्कण्ठमहस्रमूलं, विविधां विजयाय युद्धः
सावायाः साफल्यार्थं करधार्यं मन्त्रपूतं सूत्रविशेषमित्यर्थः, (“हस्तसूत्रे प्रतिसरीऽस्त्रियाम्”
इत्यमरः) प्रकीष्टे—कूर्पर-सण्णिवन्धयोः अन्तरे ।

(८) परिपूजितेति ।—परिपूजितेन—समर्चितेन, अत एव प्रहृष्टेन—प्रीतेन,
पुरोहितेन—पुरोधसा, करेण—हस्तेन, प्रकीर्त्यमाणानां—विचित्र्यमाणानां, शान्ति-
सलिलानां—शान्त्युदकानां, श्रीकरनिकरैः,—कणसमूहैः, अभ्युक्षितं—सिक्तं, शिराः,—
मस्तकं यस्य तथाभूतः ; पूजाप्रीतपुरोहितशान्तिनोराभिषेकात् अन्तराधाः शरीरच्छाया-
मपि न स्पृष्टमर्हति इति विवेकः ; महार्हाणि—बहुभूल्यानि, वाहनानि—हस्तादीनि ।

(९) बहुलैति ।—बहुलानां—प्रभूतानां, रत्नानां—सणीतानां, आजोकेन—
प्रभया, लिताः,—रञ्जिताः, कुकुम्भः,—दिशः यैः तानि, भूषणानि—चलद्धारान्, भूभुजां
—राज्ञां, स्वपक्षाग्रितसामन्तानामिति भावः, संविभज्य—सम्यक् विभागेन दत्त्वा इत्यर्थः,
दानवपक्षितौघोपायप्रयोगेण मित्रराजानां वशीकरणायैति भावः ; एतेनास्य नीतिकुश-
लता प्रदर्शिता ।

(१०) क्लिष्टेति ।—क्लिष्टकार्पटिकाः,—जीर्णमखिलवस्त्राः, अवीव हरिद्राः
इत्यर्थः, शै कुलपुच्छलोकाः,—सत्कुलजातजनाः, सत्पादाणीत्यर्थः, तेषु मोचितैः,—
स्त्रिययुक्तैः, हारिद्राकेशत्रिचटनपट्टीयोभिः इति भावः, प्रसाददानैः,—अशुभं

बन्धनानि, (११) नियुज्य तत्कालस्मरणस्फुरणेन कथितात्मानमिव
च अष्टादशद्वीपजेतव्याधिकारे दक्षिणं भुजस्तन्मम्, अहमह-
मिकाया सेवकैः इव सुनिमित्तैः अपि समग्रैः अग्रतो भवद्भिः,
(१२) प्रमुदितप्रजाजन्यमानजयशब्दकोलाहलो हिरण्यगर्भं
इव ब्रह्माण्डात् कृतयुगकरणाय भवनात् निर्जगाम ।

(१३) नातिदूरे च नगरात् उपसरस्वति निर्मिते महति
दृष्टमये, समुत्तन्धिततुङ्गतोरणे, वेदीविनिहितपल्लवललामहेम-

वितरणैः, बन्धनानि—दारिद्र्यानिगडसन्दानानि, अखिलाभावयन्तणावकुलानि बन्धनवत्
पीडाकराणि दारिद्र्यादुःखानि वा इति भावः, विमुच्य—अपाकृत्येत्यर्थः, कुलपुत्रलोकाना-
मिति भावः ।

(११) तत्कालस्मरणस्फुरणेन—तत्कालस्य—तात्कालिकवृत्तान्तस्य, क्षाट्परिभव-
रूपस्य इति भावः, स्मरणेन—मनसि उदयेन, यत् स्फुरणं—बाह्यीः स्पन्दनम्, उद्दीपन-
मिति भावः तेन, कथितः,—निवेदितः, आत्मा—स्वरूपं यस्मै तथाभूतमिव, निवेदित-
प्रतिहिंसाभिप्रायमिव इति भावः ; अष्टादशेति ।—अष्टादशानाम्—अष्टादशसङ्ख्याकानां,
द्वीपानां—जम्बूप्रचादीनां, जेतव्यानां—विजेतुमर्हानां, यः अधिकारः,—आयत्ती-
करणं, सैन्यपत्नमिति वाच्यं तस्मिन् ; पुंसां दक्षिणभुजस्यन्दनस्य शुभमूचकत्वादिति
भावः । अहमहमिकाया—अहमये अहमये इत्येवं स्पष्टया, (“अहमहमिका तु सा
स्यात् परस्परं यो भवत्यङ्गहारः” इत्यमरः) । सुनिमित्तैः,—शुभमूचकैः लक्षणैः । अग्रतो
भवद्भिः,—पुरतो गच्छद्भिः ; तस्य गमनकाले बहूनि सुलक्षणानि प्रादुरासन् इति भावः ।

(१२) प्रमुदितेति ।—प्रमुदिताभिः,—प्रहृष्टाभिः, प्रजाभिः,—प्रकृतिवर्गैः,
जन्यमानः,—क्रियमाणः, जयशब्दकोलाहलः,—जय जयेति कलरवः यस्य तथाभूतः,
ब्रह्माण्डात्—हैमाखण्डात्, हिरण्यगर्भं इव—ब्रह्मा इव, कृतयुगकरणाय—सत्ययुग-
स्थापनाय ; कृतस्य—आचरितस्य, श्रवजमितस्य भातद्वीपस्य इति भावः, युगकरणाय
—प्रतीकाराय इत्यर्थश्च, दुर्जनां समूलं विनाशं कृतयुगवत् सृजनानां स्थापनाय इत्यर्थो
वा । इह हिरण्यगर्भ-इर्षवीः सादृश्यावबोधादुपमा, ब्रह्माण्डेन सह भवनस्याभिदारीपाद्य
रूपकमिति सङ्करः ।

(१३) उपसरस्वति—सरस्वत्या नद्याः समीपे, [इत्यव्ययीभावः] । दृष्टमये—दृष्ट
बहुले, दृष्टपरचिते इत्यर्थः । समिति ।—समुत्तन्धितः,—समुत्थापितः, [उपपूर्वकत्वात् सन्धस्य

कलशे, (१४) बद्धवनमालादान्नि, धवलध्वजमालिनि, भ्रम-
च्छुक्लवाससि, पठद्विजन्मनि मन्दिरे प्रस्थानम् अकरोत् ।
तत्रस्थस्य च अस्य (१५) ग्रामाक्षपटलिकः सकलकरणपरिकरः

सकारलोपः] तुङ्गः,—उन्नतः, तीरणः,—बहिर्हारं यस्य तथाभूते । वेदीति ।—
वेद्यां—परिष्कृतभूमौ, विनिहितः,—स्थापितः, पल्लव एव—नवकिसलय एव, आम्नादीना-
मिति भावः, ललामं—लाङ्कन, चित्रमित्यर्थः, माङ्गल्यबोधकमिति भावः ; यद्वा,—ललामं—
भूषणं यस्य तथाभूतस्य, पल्लवभूषितेत्यर्थः, (“ललामं लाङ्कने ध्वजे । शृङ्गे प्रधाने
भूषायाम्” इति मेदिनी) द्विमकलसः,—स्वर्णकुम्भः, मङ्गलघट इति भावः यस्मिन्
तथोक्ते ।

(१४) बद्धेति ।—बद्धं—विरचितं, वनमालादाम्—वनपुष्पमालाप्रसरः ; यद्वा,—
“आजानुलम्बिनी माला सर्व्वसुकुसुमीञ्जला । मध्यस्थूलदलाद्या च वनमालेति
कौत्सिता ॥” इत्युक्तलक्षणकं पुष्पपत्रप्रतियोजितं माल्यं यस्मिन् तथोक्ते ।
धवलध्वजानां—शुक्लपताकानां, माला—श्रेणिः अस्ति अस्मिन्निति तथाभूते ।
भ्रमदिति ।—भ्रमन्ति—इतस्ततः चलन्ति, वायुवेगादिति भावः, शुक्लानि—शुभाणि,
वासंसि—पताकानां वस्त्राणि, द्वारादौ आवरणभूतानि वेति भावः ; यद्वा,—भ्रमन्तः,
—इतस्ततः सञ्चरन्तः, शुक्लवाससः—शुभवसनपरिधायिनः परिचारकजनाः यस्मिन्
तथोक्ते । पठदिति ।—पठन्तः,—अधीयानाः, सतारं वेदान् धर्मशास्त्राणि वा समु-
च्चारयन्त इति भावः, द्विजन्मानः—ब्राह्मणा यस्मिन् तथोक्ते । प्रस्थानं—स्थितमित्यर्थः ।

(१५) ग्रामाक्षपटलिकः,—अक्षाणां—भूतानां, पटले—समूहे नियुक्तः
अक्षपटलिकः, ग्रामस्य अक्षपटलिकः ग्रामाक्षपटलिकः, ग्रामवासो वेतालसाधकः,
तान्त्रिकविधानवेत्ता वा इति भावः ; यद्वा,—अक्षाणां—व्यवहाराणां, विवादाना-
मित्यर्थः ; अक्षाणां—द्यूताङ्गानां, द्यूतसाधनपाशकादीनामित्यर्थो वा, (“अक्षा-
मिन्द्रिये । ना द्यूताङ्गे कर्षचक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे” इत्यमरः) पटले नियुक्तः अक्ष-
पटलिकः, ग्रामस्य अक्षपटलिकः, ग्राम्यव्यवहारदर्शक इत्यर्थः ग्रामीणानां विवाद-
सौमांसायां राजनियुक्तः अधिकारणिकविशेष इति यावत्, ग्राम्यद्यूतकराध्यक्षो वा, सकल-
करणपरिकरः,—सर्व्वप्रकारलेख्यरचनानिपुण इति यावत्, [“करणः,—कायस्थः”
इति अक्षित्, तथात्वे सर्व्वकायस्थपरिवृत इत्यर्थः] ।

“करोतु देवो (१६) दिवसग्रहणम् अद्यैव अबन्ध्यशामनः
शामनानाम्” इति अभिधाय (१७) वृषाङ्गाम् अभिनवघटितां
हाटकमयीं मुद्राम् उपनिन्ये, जग्राह च तां राजा । समुप-
स्थापिते च प्रथमत एव सृत्पिण्डे परिभ्रश्य करकमलात्
अधोमुखीं महीतले पपात मुद्रा । (१८) मन्दाश्यानपङ्कपटले
सृदुसृदि सरस्वतीतीरे स्फुटं व्यराजन्त राजयो वर्णानाम् ।
अमङ्गलाशङ्किनि च (१९) विषीदति परिजने नरपतिः अकरोत्
मनसि एतत्,—“अतत्त्वदर्शिन्यो हि भवन्ति अविदग्धानां

(१६) अबन्ध्यशामनः,—अप्रतिहताङ्गः, शामनानां—राज्यपालनानामिति यावत्,
दिवसग्रहणं—साप्ताहिकमङ्गलानिरूपणम् इत्यर्थः, अद्य प्रभृति भवाम् प्रजाशासनाधि-
कारे नियुक्त इत्येवं मिथ्यार्थं भयनामाङ्कितमुद्राग्रहणमिति भावः ।

(१७) वृषाङ्गां—धर्मचिह्नम्, अभिनवघटितां—नवपरचितां, हाटकमयीं—
काञ्चनमयीं, मुद्रां—वर्णायतिस्तचित्कोञ्चनपदकविशिषसः, उपनिन्ये—अर्पयामास । कर-
कमलात्—पाणिपद्मात्, हर्षयेति भावः, प्रथमतः—आदौ एव, समुपस्थापिते—
समानौते, किञ्चिदिति भावः, सृत्पिण्डे—सृत्तिकागोलके, परिभ्रश्य—निपत्य, अधोमुखी
—स्तथ राजशामनाङ्गनायावन्तपूर्वभागा इत्यर्थः ।

(१८) मन्देति ।—मन्दाश्यानम्—ईषच्छुक्कं, पङ्कपटलं—कर्दमचयः यस्मिन्
तथीक्रे, अत एव सृदुसृदि—सृष्टी—कीमला, सृत्—सृत्तिका यस्मिन् तथाभूते
सरस्वतीतीरे—तदाख्यमदीतटे, वर्णानां—मुद्राऽक्षराणां, राजयोः—श्रेण्यः, स्फुटं—स्पष्टं,
व्यराजन्त—वभासिरे, मुद्राऽक्षरपङ्क्तयः सरस्वतीतीरस्थकीमलसृत्तिकायामङ्किता
अभवन्ति निष्कर्षः । एतेन समुद्रमुद्रितनिखिलवसुधया स्वयमादेराद्राजशामनमुद्रा-
ग्रहणं कृतमिति स्मृतित्वं, तच्च विशेषदेवप्रसादपरिचायकम् इति निगूढाशयः ।

(१९) विषीदति—विषण्णोभवति, प्रेमं पश्यति भयान्यपदेऽपीति भावः । अतत्त्व-
दर्शिन्यः,—अद्याप्यर्थप्रेलिखः, अदीर्घदर्शिन्य इति यावत्, कुम्भेस्काराच्छृङ्गा इति
भावः । [“अतत्त्वदर्शिन्यः” इत्यत्र “तत्त्वदर्शिन्यः” इति पाठे,—स्वरूपदर्शिन्यः, स्थूल-
दर्शिन्य इति यावत्, उपस्थितदर्शिन्यः अन्तर्षयवेक्षणशक्त्यभावात् इति भावः] अवि-
दग्धानाम्—अज्ञानाम् ।

धियः । तथा हि (२०) एकशासनमुद्राङ्गा भूर्भवतो भवि-
ष्यतीति निवेदितमपि निमित्तेन अन्यथा गृह्णन्ति ग्राम्याः”
इति (२१) अभिनन्द्य मनसा महाऽनिमित्तं तत् सीरसहस्र-
सन्मितसौम्यां ग्राम्याणां शतमदात् द्विजेभ्यः, निनाय च तत्र तं
दिवसम् । प्रतिपन्नायां शर्व्यां सम्मानितसर्वराजलोकाः सुष्वाप ।

(२२) अथ गलति तृतीये ग्रामे सुप्तसमस्तसत्त्व-
निःशब्दे दिक्कुञ्जरवृंहणगम्भीरध्वनिः अताड्यत प्रयाणपटहः ।

(२०) एकेति ।—एका—अद्वितीया एव, शासनमुद्रा—राजनामाङ्कितः आज्ञा-
सूचकः पदविशेष इति यावत्, अङ्कः,—चिह्नं, अङ्के—क्रोडे वा यस्याः तथाभूता,
एकच्छत्र इति भावः । भूः,—पृथिवी । निमित्तेन—लक्षणा, शुभशकुनेन इत्यर्थः,
अधीमुखेन पतनादङ्कनरूपेण शुभचिह्नेनेति भावः, (“निमित्तं हेतु-लक्षणीः” इत्यमरः)
निवेदितमपि—कथितमपि, अन्यथा—अनिमित्तमित्यर्थः । ग्राम्याः,—अविदग्धा इत्यर्थः ।

(२१) तत्—पूर्वोक्तम्, अधीमुखेन पतनरूपमित्यर्थः, महाऽनिमित्तं—ग्राम्यैः
महादुर्लक्षणतया अवधारितमिति यावत्, अभिनन्द्य—प्रशस्य, वस्तुतस्तु तस्य सुनिमित्त-
रूपतया इति भावः । सीरेति ।—सीराणां—हृलानां, लाङ्गलानामित्यर्थः, [“सुसिचि-
मीनां दीर्घश्च” (उ० २ पा० २५ सू०) इति क्रन्] सहस्रेण—दशशतमङ्गायाः,
सहस्रलाङ्गलित्यर्थः, सन्मिताः,—परिच्छिन्नाः, परिमिता इत्यर्थः, सीमानः,—मर्यादा
येषां तथाभूतानां, सहस्रसङ्काहलवात्मानपर्यन्तानामिति यावत् । निनाय—
अतिवाहयामास । शर्व्यां—रात्रौ, प्रतिपन्नायाम्—उपस्थितायां, सम्मानितेति ।—
सम्मानिताः,—समाहृताः, सर्वे राजलोकाः,—नृपजनाः येन तथोक्ता, प्रियभाषणादिभ्य
सन्तोषितराज्यवन्द इत्यर्थः, सुष्वाप—निद्रौ, निःसंशयत्वादित्याश्रयः ; युञ्जयानस्यापि
आखेटकाभिसरणस्येव महाशक्तिशालिनोऽस्य प्रमेदविषयत्वादिति भावः ।

(२२) सुप्तेति ।—सुप्तेः,—निद्रितैः, समस्तैः,—समयेः, सत्त्वैः,—प्राणिभिः,
निःशब्दे—नीरवे, तृतीये ग्रामे—तृतीयप्रहरे, गलति—अतिक्रामति,
दिक्कुञ्जरेति ।—दिक्कुञ्जराणां—दिग्गजानां, वृंहणवत्—वृंहितमिव इत्यर्थः, गम्भीरः,
—गम्भीरः, [“गम्भीर-गम्भीरौ” (उ० ४ पा० २५ सू०) इतीरन्, गमेर्भः पत्वे तुम् क]

(२३) अग्रतः स्थित्वा च मुहूर्तमिव पुनः प्रयाणक्रोशसङ्ख्यापकाः
स्यष्टम् अष्टौ अदीयन्त प्रहाराः पटहे पटीयांसः ।

(२४) ततो रटत्पटहे, नन्दब्रान्दीके, गुञ्जत्कुञ्जे. कूज-
त्काहले, शब्दायमानशङ्के, (२५) क्रमोपचीयमानकटककल-

ध्वनिः,—मिनादः यस्य तथाभूतः, [“दिक्कुञ्जरहं हणगभीरध्वनिः” इत्यत्र दिक्कुञ्जरजृम्भ-
माणगभीरध्वनिः” इति पाठे,—दिक्कुञ्जराणां जृम्भमाणः,—प्रवर्द्धमान इत्यर्थः, गभीर-
ध्वनिरिव ध्वनिः यस्य तथाभूतः] प्रयाणपटहः,—युद्धयाताकालिकवाद्यभेद इत्यर्थः,
अताड्यात—अवाद्यात इत्यर्थः, पाटहिकैरिति शेषः ।

(२३) अग्रतः,—अग्रे, अनन्तरमिति भावः, मुहूर्तमिव—मुहूर्तमात्रमित्यर्थः, इव
शब्दोऽत्र अवधारणे, स्थित्वा—विरम्येत्यर्थः, प्रयाणेति ।—प्रयाणस्य—यायायाः, क्रोशाः,
—“चतुर्विंशत्यङ्गुलिभिर्हस्तं तन्त्रविदी विदुः । सहस्रैरष्टभिः ख्यातं हस्तकैः क्रोशनाम-
कम् ॥” इत्युक्तलक्षणा अष्टसहस्रहस्तमिताः अध्वान इत्यर्थः, केचित्तु सहस्रहस्तमाना
इत्याहुः, तेषां सङ्ख्यापकाः,—सङ्ख्याज्ञापकाः, अष्टौ—अष्टसङ्ख्याकाः, अथ अष्टौ क्रोश
गन्तव्या इत्येवं सङ्ख्यासंस्थापकाः इत्यर्थः, पटीयांसः,—अतिपटवः, [“द्विवचन-
विभज्योपपदे—” (५।३।५७ पा०) इत्यादिना ईयसुन्] प्रहाराः,—ताडनानि ।

(२४) “ततः” इत्यस्य “प्रयाणसमये……राजभिः आपुपूरे राजद्वारम्”
इत्येष्टान्वयः । प्रयाणसमये इति विशिनष्टि, रटत्पटहे इत्यादि ।—रटन्तः,—ध्वनन्तः,
पटहः,—आणकाख्यवाद्यविशेषाः यस्मिन् तथोक्ते । नन्दब्रान्दीके—नन्दन्त्यः,—राज-
लोकान् उत्साहयन्त्य इति यावत्, नान्दः,—भेरीसदृशमाङ्गल्यवाद्यभेदाः, आशीर्वचन-
संयुक्ताः स्तुतयो वा, “आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रयुज्यते । देवविजयपादौ न
तस्मान्ब्रान्दीति कौर्त्तते ॥” इति लक्षणात्, ताः यस्मिन् तथोक्ते । गुञ्जत्कुञ्जे—गुञ्जन्तः,
—ध्वनन्तः, कुञ्जा,—शङ्खभेदाः यस्मिन् तथोक्ते, ते तु “सन्नाः” इति नाम्ना प्रसिद्धाः,
पृष्ठे च तेषां जतु परिकलितं भवतीति विज्ञानम् । कूजत्काहले—कूजन्त्यः,—स्वगन्त्यः,
काहलाः,—वाद्यभेदा यस्मिन् तादृशे, (“काहला वाद्यभाण्डस्य भेदे चाप्सरसां भिदि”
इति मेदिनी) । शब्दायमानशङ्के—शब्दायमानाः,—ध्वनन्तः, शङ्काः,—कम्बवः,
“मुण्डशङ्काः” इति प्रसिद्धाः यस्मिन् तथोक्ते । शङ्खनादानां सुभटद्वयोद्भासकत्वात्
माङ्गलिकत्वाच्च युद्धकार्यादौ विशेषव्यवहारः सदातनः इति ज्ञेयम् ।

(२५) क्रमेति ।—क्रमेण—शनैः, शनैरिति यावत्, उपचीयमानः,—वृद्धिं

कले, परिजनोत्थापनं चापृत्यवहारिणि, (२६) द्रुतद्रुघण-
घातघट्यमानकीणिकाकीलकोलाहलकलितककुभि, (२७)
ज्वालाधिकृतबध्यमानपाटीपतिपेटके, जनज्वलितोत्कासहसा-
लोकलुप्यमानत्रियामातमसि, (२८) यामचेटीचरणचलनोत्थाप्य-
मानकामिमिथुने, (२९) कटुककटुकनिर्देशनश्यन्निद्रोन्मिष-

णच्छन्, कटकानां—भैनिकानामिति यावत्, कलकलः—कीलाहलः यस्मिन् तथोक्ते ।
परिजनेति ।—परिजनानां—पार्श्वचराणां, निद्रितानाम् इति भावः, उत्थापने—
प्रबोधने, ध्यापृताः,—प्रहृताः, व्यवहारिणः,—कर्मचारिणः यत्र तथाभूते ।

(२६) द्रुतेति ।—द्रुतं—सत्वरं, द्रुघणस्य—मुग्धशङ्क इति प्रसिद्धस्य शङ्कभेदस्य,
घातेन—ताडनेन, घट्यमाना—आह्वयमाना, या कीणिका—ताडनयष्टिविशेषः, तस्याः
कीलस्य—अग्रभागस्य, कीलाहलेन—निनादेन, कलिताः—पूरिताः, ककुभिः,—दिशी
यत्र तथोक्ते ; यथा—द्रुतं द्रुघणस्य—मुद्गरस्य, (“द्रुघणी मुद्गरेऽपि स्यात्” इति
मेदिनी) घातेन—ताडनेन, घट्यमानाः,—घट्यमाना, ये कीणिकाकीलाः,—
कीण एव कीणिका—वाद्यभेदः, वस्त्रगृहैकदेशो वा, (“कीणी वाद्यप्रभेदे स्यात्
कीणादीनाञ्च वादने । एकदेशे गृहादीनामथौ च लुगुडेऽपि च ॥” इति मेदिनी) तत्र
ये कीलाः,—शङ्खः, चर्मपट्टनिबद्धाः वस्त्रगृहचारणार्थं तन्निबद्धा वा, तेषां कीलाहलैः
कलिताः ककुभिः यत्र तथोक्ते ; क्षिप्रमुद्गराघातोत्पाद्यमानानलकीलककठीराशवः
ध्रुवनव्यापी सञ्जज्ञे, एतेन वस्त्रगृहाणाम् आनन्त्यं श्योतितम् इत्यवगम्यते ।

(२७) बलेति ।—ज्वालाधिकृतैः,—संन्याधिकारिभिः, बध्यमानं—ताड्यमानं,
पाटीपतिपेटकं—प्रतिनियतरक्षकवर्गं, प्रमादीति भावः यत्र तथोक्ते । जनेति ।—जनैः,—
परिजनैरिति यावत्, ज्वलितानां—प्रज्वलितानाम्, उत्कासहसाणाम्—उन्मुक्तसहसाणां,
हौपसमूहानामिति यावत्, आलोकितं—प्रभया, लुप्यमानं—विनाश्यमानं, त्रियामातमः,
—रात्रितमिरं यस्मिन् तथोक्ते ।

(२८) यामेति ।—यामचेटीभिः,—प्रहरिकदासीभिः, प्रहरिणीभिरित्यर्थः, चरण-
चलनेन—पदक्षेपनिनादेन इति यावत्, पादस्पर्शनेत्यर्थो वा, उत्थाप्यमानं—प्रबोध्यमानं,
कामिमिथुनं—कामियुगलं यस्मिन् तथोक्ते ।

(२९) कटुकेति ।—कटुकानां—हृत्तिपकनिशीतृणां, कटुकेन—कक्षेण,
निर्देशनं—आश्रया, नश्यन्ती—अपगच्छन्ती, या निद्रा—स्वापः, तथा उन्मिषन्तः,—

त्रिषादिनि, (३०) प्रबुद्धहास्तिकशून्यीक्रियमाणशय्यागृहे,
(३१) सुप्तोत्थिताश्वीयविधूयमानसटे, (३२) रटत्कटक-
मुखरखनित्रखन्धमानक्षीपाशे, (३३) समुत्कील्यमान-
कीलशिञ्जानहिञ्जीरे, (३४) उपनीयमाननिगडतालकल-
रवोत्तालतुरङ्गतरङ्गमाणखुरपुटे, (३५) लेशिकमुच्यमान-

उन्मीलत्रयना इत्यर्थः, निषादिनः,—हस्तिपका यस्मिन् तथोक्ते, (“आधोरणा हस्तिपका
हस्त्यारोहा निषादिनः” इत्यमरः) ।

(३०) प्रबुद्धेति ।—प्रबुद्धैः,—जागरितैः, हास्तिकैः,—गजताभिः, हस्तिप्रसूतैः
इत्यर्थः, (“हास्तिकं गजता वन्दे” इत्यमरः) शून्यीक्रियमाणं—रिक्तक्रियमाणं,
शय्यागृहं—हस्तिशाला इति भावः यस्मिन् तथोक्ते ।

(३१) सुप्तेति ।—सुप्तोत्थितैः,—भग्ननिद्रैः, अश्वीयैः,—अश्वप्रसूतैः, [“केशाश्वार्थ्या
यन्त्रावन्त्यतरस्याम्” (४।२।४८ पा०) इति छः । “वन्दे त्वश्वीयमाश्ववत्” इत्यमरः]
विधूयमाना—कम्पमाना, सटा—जटा यस्मिन् तथोक्ते ।

(३२) रटदिति ।—रटङ्गैः,—शब्दायमानैः, कटकैः,—बलैः, (कर्तृभिः)
मुखरेण—अस्यष्टं नदता, खनित्रेण—खननसाधनेन अस्त्रविशेषेण, (करणेन)
खन्धमाना,—विदार्यमाणाः, क्षीपाशाः,—भूरज्जवः इत्यर्थः, पटमण्डपरचनायां
रज्जुनिबद्धशङ्खव इति भावः यत्र तथोक्ते ।

(३३) समुत्कील्यमानेति ।—समुत्कील्यमानेन—समुत्खन्धमानेन, कीलेन—शङ्कुना,
शिञ्जानं—खनत्, हिञ्जीरं—लौहशङ्खलं, गजादिबन्धनसाधनमिति भावः यस्मिन् तथोक्ते ।

(३४) उपनीयमानेति ।—उपनीयमानस्य—परिधीयमानस्य, निगडतालस्य
—बन्धनार्थं तालपत्रविशेषस्य, “नाल्” इति ख्यातस्य खुराध आश्रयमानस्य लौहपत्र-
विशेषस्य इति वा, कलरवेण—शब्दविशेषेण ; यद्वा,—उपनीयमाने निगडे यः तालः,
—करास्फालनं, हस्तसंचार इत्यर्थः, (“तालः करतले .. । ...करास्फालि तुमानरे”
इति मेदिनी) तेन यः कलरवः,—भ्रूणभ्रूणाध्वनिविशेषः तेन, [“निगडतालः लौह
एवाश्वबन्धनविशेषः” इत्यन्ये] उत्तालम्—उत्कटं यथा तथा, तुरङ्गैः,—अश्वैः, [“गमेः
सपि वाच्यः” (वा०) इति खच् मुम् च, “खच्च डिङ्वा वाच्य” (वा०) इति
वैकल्पिकं डिच्चम्] तरङ्गमाणाः,—कुटिलीक्रियमाणाः, खुरपुटाः,—शफसमूहाः
यस्मिन् तथोक्ते ।

(३५) लेशिकेति ।—लेशिकैः,—घासिकैः, हस्तिभ्यो घासदायिभिः इति

मदस्यन्दि-दन्ति-सम्भान-शृङ्खलाखनखन-निनाद-निर्भर-भरितदश-
दिधि, (३६) घासपूलकप्रहारप्रमृष्टपांशुलकरिपृष्ठप्रसार्य-
माणप्रस्फोटितचर्मणि, (३७) गृहचित्तकचेटकसंवेद्यमान-
घटकुटीकाण्डपटमण्डपपरिवस्त्रावितानके, (३८) कील-
कलापापूर्यमाणचिपिटचर्मपुटे, (३९) सम्भाण्डायमान-
भाण्डागारिणि, भाण्डागारवहनवाद्यमानबहुवलीवाहिके,

भावः, सुच्यमानाः,—परित्रियमाणाः, मदस्यन्दिनां—दानंजलस्राविषां, दन्तिनां—
यजानां, ये सन्दानशृङ्खलाः,—बन्धनशृङ्खलाः, तेषाम् आ—सम्यक्, खनखननिनादेन
—खनखन इति शब्दविशेषेण, निर्भरम्—अत्यन्तं यथा तथा, भरिताः,—पूरिताः, दश
दिशः,—दशसङ्काकाः ककुभः यस्मिन् तथोक्ते ।

(३६) घासेति ।—घासपूलकस्य—श्वसतवकस्य, प्रहारिण—ताडनेन, मार्जने-
नैति यावत्, प्रमृष्टं—परिष्कृतं, पांशुलं—रजोवहुलं, स्वेनैव विकीर्णत्वादिति भावः, यत्
करिपृष्ठं—हस्तिपृष्ठं, तव प्रसार्यमाणम्—आसनाथं विसार्यमाणं, प्रस्फोटितं—प्रमृष्टं,
ताडितं वा, धृत्वाद्यपनयनार्थमिति भावः, (“प्रस्फोटनत्तु सूर्ये स्यात् ताडने च
विकाशने” इति मेदिनी) चर्म—अजिनं यस्मिन् तथोक्ते ।

(३७) गृहेति ।—गृहाणां—भवानां, सैनिकावासप्रभिराहीनामित्यर्थः,
चित्तकाः,—कार्यदर्शिन् इत्यर्थः, ये चेटकाः,—भृत्याः, ते संवेद्यमानाः,—परित्रिय-
माणाः, सङ्कुच्यमाना इत्यर्था वा, पटकुच्यः,—पटैः,—वस्त्रैः, कुच्यः,—सूक्ष्मगृहमेदाः,
स्कन्धावारसरणिमेदाः इत्यर्थः, काण्डपटमण्डपानि—काण्डपटाः,—काण्ड इव पटाः,
“कानात्” इति प्रसिद्धाः पटमेदाः, तस्य सङ्कोचनेन वृजकाण्डरूपता स्तम्भरूपता वा
जायते इत्यतः काण्डपट इति संज्ञा, तद्रचितमण्डपानि—गृहाः, परिवस्त्राः,—जवनिकाः,
वितानकाः,—उल्लीचाः, चन्द्रातपमेदाः इति यावत् यव तथोक्ते, (“अस्त्री वितानमुल्लीचः”
इत्यमरः) ।

(३८) कीलेति ।—कीलानां—शङ्खानां, कलापैः,—समूहैः, आपूर्यमाणाः,
—धियमाणाः, पथि पुनः स्कन्धावारसंस्थापनार्थमिति भावः, चिपिटः,—ऋक्षाः, क्षुद्रा
इति यावत्, चर्मपुटः,—चर्मनिर्मितभाजनविशेषः यस्मिन् तथोक्ते ।

(३९) सम्भाण्डेति ।—सम्भाण्डायमानाः,—भाण्डाणि सञ्चिन्वन्तः, सद्रव्या-
हारान् एकत्रीकुर्वन्त इत्यर्थः, [“भाण्डात् समाचयने” (वा०) इति शिङ्, छिन्वा-

(४०) निषादिनिश्चलानेकानेकपारोप्यमाणकोशकलसपीडा-
पीडसङ्कटायमानसामन्तौकसि, (४१) दूरगतदक्षदासेरकाक्षिप्र-
प्रक्षिप्यमाणोपकरणसम्भारभ्रियमाणदुष्टदन्तिनि, (४२) तिर्य्यागा-
तमज्जाघनिक-कर-कच्छाकष्ट-लम्बमान-परतन्त्र-तुन्दिल-चुन्द्री-

दात्मनेपदं, ततः शानच्] भाष्ठागारिणः,—भाष्ठापूर्णगृहचक्रा इत्यर्थः यच्चिन्
तथोक्ते । भाष्येति ।—भाष्ठागारस्य—“भाष्ठा” इति प्रसिद्धस्य सद्रव्यपावसमूहाव-
स्थानगृहस्य इत्यर्थः, वहुनाय—प्रापणाय, स्थानान्तरनयनाय इत्यर्थः, वाह्यमानाः,—
नौयमानाः, बहुवचनम्,—अनेके, बलीवाहिकाः,—बलीवर्द्धाः यच्चिन् तथोक्ते । [“बली-
वाहिके” इत्यत्र “नालीवाहिके” इति पाठे,—नालीवाहिकाः,—करिणां घासपचण-
नियुक्ता हस्तिपक्षिशेषाः, “मेट्” इति प्रसिद्धाः । करिवरसैन्यमहामावादिपरि-
चर्यानिर्तानां राजकीयभाष्ठागारवहननियोगः न तथा सदर्थपरिचायकः इत्येषः
पाठः न सर्वोद्धतः इति ज्ञेयम् ।

(४०) निषादीति ।—निषादिभिः,—आरोहिभिः, चतुरहसिपकैः वा, तदभावे
प्रमादाशङ्कापातात् इति भावः, निश्चलेषु—स्थिरेषु, तिष्ठत्सु इत्यर्थः, अनेकेषु—बहुषु,
अनेकपेषु—हस्तिषु, [“सुपि स्थः” (३।२।४ पा०) इति सूत्रे सुपीति धीगो विभज्यते,
तेन सुप्युपपदे आदन्तात् कः इति कप्रत्ययः । “.....हस्ती हिरदोऽनेकप्री हिपः”
इत्यमरः] तत्पृष्ठेषु इति भावः, आरोप्यमाणानां—निधीयमानानां, कोशकलसानां
—धनपूर्णकुम्भावां, पीडापीडेन—सङ्कीर्णतया स्थापनेन इति भावः, सङ्कटाय-
मानानि—सङ्कीर्णानि इति यावत्, सामन्तानां—राज्ञाम्, अध्यासिनामिति भावः,
भीकांसि—स्थानानि भव तथोक्ते ।

(४१) दूरति ।—दूरगतैः,—विप्रकटस्थानस्थैः, अतीव इत्यर्थो वा, दक्षैः,—
भारवहनक्षमैः इति यावत् ; यद्वा,—दूरगते—दूरगमने, दक्षाः,—शक्ताश्चैः,
दासेरकैः,—चट्टैः, क्षिप्रं—सहस्रति यावत्, प्रक्षिप्यमाणाः,—भूमौ पात्यमानाः, ये
उपकरणसम्भाराः,—परिच्छेदसमूहाः, तैः भ्रियमाणाः,—पूरितपृष्ठा इति यावत्,
दुष्टाः,—दुर्दान्ताः, लोकानां बहुने दोषकारिण इत्यर्थः, चल्कटा इति यावत्, दन्तिनः,
—गजा यच्चिन् तथोक्ते ।

(४२) तिर्य्यागिति ।—तिर्य्याक्—कुटिलं यथा तथा, आनमन्—आनतीभवन्,
येन कोऽपि न पश्यतीति भावः, यः जाघनिकः,—जघनस्पर्शी, कामुक इति भावः,
[“जाघनिक” इत्यत्र “जाघनि” इति पाठोऽपि स एवार्थः] तत्र करेण—हस्तेन,

जनजनितजनहासे, (४३) पीड्यमानशारशारिवरतागुणग्राहित-
गात्रविहारहं हहहुवहदुन्मदकरिणि, (४४) करिघटाघट-
भानघण्टाटाङ्कारक्रियमाणकर्णज्वरे, पृष्ठप्रतिष्ठाप्यमानकण्ठा-
लककदर्थितकूजत्करमे, (४५) अभिजातराजपुत्रप्रेष्यमाण-

कच्छेण—कटेन, आकृष्टा—आलिङ्गितेति भावः, लम्बमाना—अपसरन्तीति भावः,
अथ च परतन्त्रा—पराधीना, अपसर्तुमक्षमेति यावत्, तुन्दिका—वृहत्कुक्षिः, स्थूला-
दरीत्यर्थः, स्थूलाङ्गी इति भावः, (“तुन्दिलमुन्दिकमुन्दी वृहत्कुक्षिः पिचिण्डिलः”
इत्यमरः) या चुन्द्री—कुट्टनी, सा एव जनः, —लोकः, तेन जनितः,—उत्पादितः,
जनानां—लोकानां, तवव्यानामिति भावः, हासः,—हास्यं यस्मिन् तथोक्ते, तथाभूतां
कुट्टनीं दृष्ट्वा हसज्जने इत्यर्थः ।

(४३) पीड्यमानेति ।—पीड्यमाना—जीर्णतादिदोषेण क्षियमानेत्यर्थः, शारा
—श्वला, चित्रिता इत्यर्थः, (“शारः स्यात् श्वलं वाच्यलिङ्गः पुंसि समीरणे” इति
मेदिनी) या शारिः,—रणहन्तिपर्याणं, पृष्ठदेशे स्थाप्यमानास्तरणविशेष इति यावत्,
(“शारिर्नाऽक्षोपकरणं स्त्रियां शकुनिकान्तरं । युद्धार्थगजपर्याणे व्यवहारान्तरेऽपि
च ॥” इति मेदिनी) तस्या वरवागुणैः,—कक्ष्यारज्जुभिः, कक्षवन्धनरज्जुभिरित्यर्थः,
नङ्गोरज्जुभिर्वा, चम्पारज्जुभिरित्यर्थः, (“चूषा कक्ष्या वरवा स्यात्” “नङ्गी वङ्गी वरवा
स्यात्” इति चामरः) ग्राहितानि—संयमितानि, गात्राणि—शरीराणि, तेषां विहारिण-
—कम्पेन, वंहन्तः,—नदन्तः, बहवः,—अनेके, वृहन्तः,—महान्तः, उन्मदाः,—मदमत्ताः,
करिणः,—हस्तिनः यत्र तथोक्ते ।

(४४) करीति ।—करिणां—हस्तिनां, घटासु—घटनासु, श्रेणिषु इत्यर्थः,
(“करिणां घटना घटा” इत्यमरः) घटमानानां—संलग्नीनां, घण्टानां—वाद्य-
विशेषाणां, टाङ्कारिण—टाङ्किते निनादेन, क्रियमाणः,—जन्ममानः, कर्णज्वरः,—
श्रवणपीडा यस्मिन् तथोक्ते । पृष्ठेति ।—पृष्ठेषु—उपरिदेशेषु इत्यर्थः, प्रतिष्ठाप्यमानेन
—आरोप्यमाणेन, कण्ठालकेन—गोणीभिर्देन, द्रोणीभिर्देन वा इत्यर्थः, [“कण्ठाला तु
द्वयोर्द्रोणीप्रभेदे ना क्रमेलके” इति मेदिनी । अन्त्यार्थे क-प्रत्ययः] कदर्थिताः,—
कोशिताः, अत एव कूजन्तः,—ब्रवन्तः, भारासहिष्णुतया इति भावः, करभाः,—
कारशावका यस्मिन् तथोक्ते ।

(४५) अभिजातेति ।—अभिजातैः,—कुलीनैः, अनभ्यस्तबाहपरिचालन-
व्यापारैरिति भावः, राजपुत्रैः,—नृपकुमारैः, प्रेष्यमाणानि—चात्यमानानि, अत एव

कुप्रयुक्ताकुलकुलीनकुलपुत्रकलत्रवाहने, (४६) गमनवेलाविप्र-
लम्बवारणाधोरणान्विष्यमाणनवसेवके, (४७) प्रसादवित्तपत्ति-
नीयमाननरपतिवक्त्रभवरवाजिनि, (४८) चारुवारभटसैन्य-
न्यस्यमाननासीरमण्डलाङ्गस्वरस्थलस्थामके, (४९) स्थानपाल-
पर्याण-लम्बमान-लवणकलापोकिङ्किणी-नालीसनाथ-सङ्कलिततल-

कुप्रयुक्तेन—असदृशसञ्चालनेन, आकुलानां—वस्तानां, कुलीनानां—सज्जनानां,
कुलपुत्रकलत्राणां—कुलीनकुलाङ्गनानां, वाहनानि—यानानि यस्मिन् तथोक्ते । इहा-
रोप्योद्भूतमानवाचिस्थनिमित्ताभावात् “वाहनमाहितात्” (८४८ पा०) इति न
शत्वम्] ।

(४६) गमनेति ।—गमनवेलायां—यात्राकाले, विप्रलम्बाः,—प्रतारिताः,
अविदितगमनवेला इत्यर्थः, अत एव वारणानां—हस्तिनाम्, आधोरणैः,—निषादिभिः,
पालकैरित्यर्थः (“आधोरणा हस्तिपका हस्तारोहा निषादिनः” इत्यमरः) अन्विष्य-
माणाः,—अनुसन्धीयमानाः, नवसेवकाः,—नूतनभृत्या यस्मिन् तथोक्ते, कार्याभिभूततया
नवनियुक्ताः प्रायः प्रतारिताः भवन्ति इत्याशयः ।

(४७) प्रसादेति ।—प्रसादेन—राजानुग्रहेण, वित्ताः,—ख्याताः, (“प्रतीते
प्रथितव्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः” इत्यमरः) ये पत्तयः,—पदातिमैत्र्यानि, तैः नीयमानः,
—प्राप्यमाणः, चाल्यमन इत्यर्थः, नरपतेः,—राज्ञः, वक्त्रभः,—प्रियः, वरः,—श्रेष्ठः,
वाजी—अश्वः यस्मिन् तथोक्ते, [“वरवाजिनि” इत्यत्र “वारवाजिनि” इति पाठः,—
नरपतेः वक्त्रभः, वारवाजिनः,—वारे—अवसरे, अनुग्रहयोग्यकाले इत्यर्थः, प्राप्ताः
इति भावः, (“निवह्नावसरौ वारः” इत्यमरः) वाजिनः यस्मिन् तथोक्ते, राजप्रसाद-
लम्बघोटकाङ्कदसैनिके इत्यर्थः] ।

(४८) चार्विति ।—चारुः,—मनोज्ञः, चारुः,—गतिर्येषां तथाभूतानि,
भटसैन्यानि—योधबलानि, (“भटा योधाश्च योद्धारः” इत्यमरः) तैः न्यस्यमानाः,—
निधीयमानाः, नासीरमण्डलाङ्गस्वरस्य—सेनाऽग्रगामिसैन्यनिबन्धस्य, स्थूलाः,—महान्त
इत्यर्थः, स्थासकाः,—अलङ्करणानि यस्मिन् तथोक्ते ; यद्वा,—चारुचारभटसैन्यैः
न्यस्यमानाः,—आत्मन एव क्रियमाणाः, नासीरेण—कर्पूरेण, मण्डलाङ्गस्वराय—
सैन्यसमूहशाभावर्जनाय, स्थूलाः,—महान्तः, दीर्घा इति यावत्, स्थासकाः,—चर्चाः,
दिलोकविशेषाः इत्यर्थः यस्मिन् तथोक्ते, (“चर्चा तु चार्त्तिक्यं स्थासकः” इत्यमरः) ।

(४९) स्थानेति ।—स्थानपालानाम्—अश्वपालानां, पर्याणेषु—पथ्यथनेषु,

सारिके, (५०) कुण्डलीकृतावरत्तिणीजालजटिलवल्गुभपालाश-
घटानिवेश्यमानशाखासृगे, (५१) परिवर्द्धकाक्षश्चमाणार्द्धजम्ब-
प्राभातिकयोग्याशनप्रारोहके, (५२) व्याक्रोशोजृम्भमाण-
घासिकघोषे, (५३) गमनसम्भ्रमभ्रमदुत्तुण्डतरुणतुरङ्गमतन्य-

अश्वसज्जायामित्यर्थः, लम्बमाना—दीलायमाना, लवणकलापी—द्रव्यविशेषः, सा च
अगाक्रतिर्दारुमयी क्रियते इति, (“लवणकलापी” इत्यत्र “लवणकलायी” इति पाठेऽपि न
पदार्थः] किङ्किणी—चूटघण्टिका, नाली—वैणवी सट्टिः, ताभिः सनाथा—सहिता
इत्यर्थः, सङ्कलिता—विरचिता, तलमारिका—ऊर्णादिचित्रभूतमयी सुखपट्टिका
“उरःपट्टिका” इति केचित्, यत्र तथोक्ते, सुषमाविशेषार्थम् अवलम्बनार्थञ्च तुरगपल्ययने
तथाकृतिव्यवहारात् इति भावः ।

(५०) कुण्डलीकृते ।—कुण्डलीकृतैः,—वलयितैरित्यर्थः, अवरत्तिणीजालैः,—
बन्धनरज्जुभिरित्यर्थः, जटिलः,—संयमितः, [“लीमादि—” (५।२।१०० पा०)
इत्यादिना प्रिच्छादित्वादिलब्ध] वल्गुभपालैः,—सुलक्षणाश्चपालकैः, (“वल्गुभी दयिते-
ऽयन्ते सल्लक्षणतरङ्गमे” इति मेदिनी) केचित्तु “बलवता येन वृद्धाकारेण तरंगोप-
करणं घासचणकादिकं नीयते स वल्गुभपालोऽश्चपालः” इति व्याख्येयः, अश्वघटासु—
तरङ्गवन्देषु, तत्पृष्ठेष्विति भावः, निवेश्यमानः,—आरोप्यमाणः, शाखासृगः,—वानरः
यत्र तथोक्ते, (“कपिप्रवङ्गप्रवगशाखासृगवलीमुखाः । सर्कटो वानरः” इत्यमरः) स
च अश्वानां रोगादिप्रतिषेधार्थे मन्दुरायां स्थाप्यते इति लोकाव्यवहारः ।

(५१) परिवर्द्धकेति ।—परिवर्द्धकेन—अश्वपालेन, आक्रुष्यमाणः,—आकार्य-
माण इत्यर्थः, अर्द्धजम्बम्—अर्द्धभक्षितं, प्राभातिकं—प्रभातकालिकं, योग्यम्—उप-
युक्तं, भोजनार्द्धमित्यर्थः, अशनं—भक्ष्यद्रव्यं येन तादृशः, प्रारोहकः,—अश्व-
रोहिसैन्यमित्यर्थः यस्मिन् तथोक्ते ।

(५२) व्याक्रोशीति ।—व्याक्रोशीषु—परस्परहान्तेषु, जृम्भमाणाः,—वर्द्धमानाः,
घासिकानां—घासदायिनां, घोषाः,—मिनादा यस्मिन् तथोक्ते, त्वरितगमनाः—शात्
इति भावः ।

(५३) गमनेति ।—गमनेषु—द्यावासु, यः सम्भ्रमः,—त्वरा, तेन भ्रमन्तः,—
धूर्धन्तः, उत्तुष्टाः,—उद्विग्नतमुखाः, तरुणाः,—युवराजः, ये तुरङ्गमाः,—अश्वः,

मानानिकमन्दुराविमर्दे, (५४) सञ्जीकृतकरेणुकारोद्वाहानसत्वर-
सुन्दरीदीयमानमुखालेपने, (५५) चलितमातङ्गतुरङ्गप्रधावित-
प्राकृतप्रातिवेश्यकलोकलुण्ठमाननिर्घासशस्यसञ्चये, सञ्चरच्चेल-
चक्राक्रान्तचक्रीवति, (५६) चक्रवीत्कारिगन्त्रीगणगृह्यमाण-

तेः तैःमानः, — क्रियमाणः, अनेकानां — यद्गतां, मन्दुराणां — वाजिशालानां, [“मन्दुवाशि-
—” (उ० १ पा० ३८ सू०) इत्यादिना उरच् । “वाजिशाला तु मन्दुरा” इत्यमरः]
विमर्दः, — विध्वंसः यत्र तथोक्ते ।

(५४) सञ्जीकृतंति । — सञ्जीकृतासु — कृतकल्पनासु, आरोहणार्थम् आस्त-
रणादिना अलङ्कृतासु इत्यर्थः, (“कल्पना सज्जना समे” इति गजप्रकरणे अमरः)
करेणुकासु — चुटुहस्तिनीषु, (“करेणुगैजयोषायां स्त्रियां पंसि मतङ्गजे” इति मेदिनी)
आरोहाय — आरोहणार्थमित्यर्थः, आह्वाने — आकारणार्थं, कस्यचित् सामन्तस्येति
भावः, यथा, — सञ्जीकृतकरेणुकारोद्वाहानेन — सञ्जीकृतायाः करेणुकायाः आरोहः,
— निषादी, तेन आह्वानम् — उच्चैराकारणं, तेन सत्वर — त्वरावती, अलङ्कृतहस्तिनी-
निषादितारस्वरणं त्वरान्विता इत्यर्थः, या सुन्दरी — कामिनी, हस्तिपक्ष इति भावः,
तथा दीयमानं — निधीयमानं, मुखालेपनं — सिन्दूरादिना मुखानुर्लेपः, करेणुकायै
इति भावः यस्मिन् तथोक्ते ।

(५५) चलितेति । — चलितेषु — प्रस्थितेषु, मातङ्गेषु — हस्तिषु, तुरङ्गेषु — अश्वेषु
षु, प्रधावितैः, — सत्वरमापतितैः, प्राकृतैः, — साधारणैः, प्रातिवेश्यकलोकैः, — प्रातिवेशि-
जनगणैः, समीपवासिमनुष्यैरित्यर्थः, लुण्ठमानाः, — क्रियमाणाः, निर्घासशस्यसञ्चयाः,
— निः, — निःसृष्टाः, त्यक्ता इत्यर्थः, भुक्तावशिष्टा इति यावत्, घासाः, — यवसाश्च
शस्यानि च — यवगोधूमादीनि च, तेषां सञ्चयाः, — समूहा यत्र तादृशे । सञ्चरदिति ।
— सञ्चरन्तः, — इत्यन्ततो भ्रमन्तः, तथा चलचक्रेण — वस्त्रसमूहेन, (“चलं वस्त्रेऽधमे
विषु” इत्यमरः) “चलचक्रेण बालकसङ्गेन” इति कश्चित्, आक्रान्ताः, — आपूरितपृष्ठाः,
समाकीर्णपृष्ठा इत्यर्थः, चक्रीवन्तः, — गर्दभा यत्र तथोक्ते, [“आसन्दीवत् —” (पा० १२
पा०) इत्यादिना मतुपि निपातनात् सिद्धम् । “चक्रीवन्तस्तु बालिया रासभा गर्दभाः
स्वराः” इत्यमरः । “चक्रीवन्तः, — उष्ट्राः” इति केचित्] ।

(५६) चक्रेति । — चक्रेः, — रथाङ्गैः, चीत्कारिणः, — उच्चैः कूजन्तः, ये गन्तो-
गणाः, — वृषभवाह्यशकटवन्दानि,) “गन्त्री कम्बलिवाहकम्” इत्यमरः । अत्र कम्बलि-
वाहकं — वृषभवहनीयशकटमित्यर्थः) तैः गृह्यमाणानि — आक्रम्यमाणानि, अत्र

प्रहतवर्त्मनि, (५७) अकाण्डदीयमानभाण्डभरितानडुहि,
(५८) निकटघासलाभलुभ्यल्लम्बमान-प्रथमप्रसार्यमाण-सारसौर-
भेये, (५९) प्रमुखप्रवर्त्यमानमहासामन्तमहानसे, पुरःप्रधाव-
ज्जवाहिनि, (६०) प्रियशतोपलभ्यमानसङ्कटकुटीरकान्त-
रालनिःसरणे, (६१) करिचरण-दलित-मठिकोस्थितलोकलोष्टा-

एव प्रहतानि—सुखानि, शकटचक्रेण सञ्जातखातानौत्यर्थः, वर्मानि—मार्गाः यत्र
तथोक्ते ।

(५७) अकाण्डेति ।—अकाण्डे—सहसा, दीयमानेन—आरोप्यमाणेन, भाण्डेन
—द्रव्यपूर्णपात्रेण, भरितः,—पूर्वितपृष्ठ इति यावत्, अनडुान्—दृषः यस्मिन् तथोक्ते,
(“अनडुान् सौरभेयो गौः” इत्यमरः) ।

(५८) निकटेति ।—निकटे—समीपे, घासस्य—यवसस्य, लाभन—प्राप्ता,
लुभ्यन्तः,—लीलुपतां गच्छन्तः, लम्बमानाः,—प्रलम्बदेहाः, घासयहणच्छया इति भावः,
प्रथमम्—अग्रे, प्रसार्यमाणाः,—प्रस्थाप्यमानाः, सारसौरभेयाः,—वल्लवहलीवर्द्धा
यस्मिन् तथोक्ते ।

(५९) प्रमुखेति ।—प्रमुखे—अग्रे, प्रथममेवेत्यर्थः, प्रवर्त्यमानं—प्रस्थाप्यमानम्,
आगामिस्त्वभावारसन्निवेशस्थानमुद्दिश्येति भावः, महासामन्तानां—प्रधानसामन्तनृपती-
नाम्, अधीननृपतिषु प्रधानानामित्यर्थः, महानसं—रसवती, रन्धनशाला इत्यर्थः यस्मिन्
तथोक्ते, (“रसवत्यान् पाकस्थानमहानसम्” इत्यमरः) । पुर इति ।—पुरः,—
अगतः, प्रधावन्तः,—प्रचलन्तः, ज्जवाहिनिः,—पताकाधारिणः सेनाविशेषा यत्र तथोक्ते ।

(६०) प्रियशतेति ।—प्रियशतैः,—चाट्वाक्वसमूहैः, उपलभ्यमानं—ज्ञायमानं,
सङ्कटात्—सङ्कीर्णात्, कुटीरकाणां—चुद्रगृहाणाम्, अन्तरालात्—मध्यात्, निःसरणं
—मुखं, निर्गमनमार्ग इत्यर्थः यस्मिन् तथोक्ते ; यद्वा,—प्रियशते,—प्रीतिकरवचनैः,
उपलभ्यमानं—प्राप्यमाणं, सङ्कटकुटीरकान्तरालात्—सङ्कीर्णसुद्रनिकेतनमध्यात् इत्यर्थः,
निःसरणं—मोक्षः, मुक्तिरित्यर्थः यस्मिन् तथोक्ते, (“मुखं निःसरणम्” “अथ निःसरणं
सत्युपायमोक्षेषु निर्गमे” इत्यमर-मेदिनौ । “प्रियशतोपलभ्यमानसङ्कट—” इत्यत्र
“प्रियशतोपलभ्यमानसङ्कट—” इति पाठे,—आसङ्कटात्—ईषत् सङ्कीर्णात् इत्यर्थः] ।

(६१) करीति ।—करिणां—हलिनां, चरणैः,—पादैः, दलितायाः,—

हृन्वमानाऽऽधोरणक्रियमाणासन्नसालिणि, (६२) सङ्घट्टविघट्ट-
मानव्याधकुटीपलायमानक्षुद्रकुटुम्बके, (६३) कलकलोपद्रवद्रव-
द्विविण्वलीवर्दविद्राणवणिजि, (६४) पुरःसरदीपिकाऽऽ-
लोकविरलायमान-लोकोत्पीडसुख-प्रस्थितान्तःपुर-करिणी-कदम्बके,

मर्दितायाः, मञ्जिकायाः, —क्षुद्रगृहात्, उन्वितैः,—उद्धते, लीकैः,—तद्गृहासिभिः
जनैः, लीष्टेन —कठिनमृत्खण्डेन, आहृन्वमानैः,—ताडमानैः, गृहभङ्गात् इति भावः,
आधीरणैः,—हस्तिपदैः, [“करि...लोष्टाहृन्वमानाधीरण...” इत्यत्र “करि...लोष्ट-
हृन्वमानमेक...” इति पाठे,—लीष्टेन—मृत्खण्डेन, हृन्वमानैः,—प्रक्रियमाणैः, मेण्डैः,
—“मेड्” इति प्रसिद्धैः करिणां यवसतण्डुलादिबाह्यपरिचारकविशेषैरित्यर्थः, “मेण्डैः,
—जागरिकैः” इति केचित्] क्रियमाणाः,—विधीयमानाः, आसन्नाः,—समीपस्थाः,
लीका इति शेषः, सालिणि,—प्रत्यक्षदर्शिनः, राजद्वारं अभिग्राह्यमिति भावः यत्र
तथोक्ते ।

(६२) सङ्घट्टेति ।—सङ्घट्टेन—सङ्घर्षणेन, सैनिकानाम् अश्वगजादिवाहनानां वा
इति भावः, विघट्टमाना—विनश्यन्ती, या व्याधकुटी—तृणनिर्मितकुटीभेदः, [“व्याध-
कुटी” इत्यत्र “व्याघ्रपक्षौ” इति पाठेऽपि स एवार्थः] तस्याः पलायमानं—प्रद्ववत्,
क्षुद्रकुटुम्बकं—स्वल्पपरिजनः यस्मिन् तथोक्ते ।

(६३) कलकलति ।—कलकलोपद्रवेण—कलरवरूपोत्पातेन, द्रवन्ति—पतन्ति,
द्विविण्वानि—धनानि, द्रव्याणि इति यावत् येभ्यः तेषांविधाः, ये बलीवर्द्धाः,—वृषाः, तैः
विद्राणाः,—पलायमानाः सशोका वा, वणिजः,—पण्याजीवा यस्मिन् तथोक्ते ।

(६४) पुर इति ।—पुरःसरैः,—अग्रगैः, दीपिकानाम्—आलोकवर्त्तिकानाम्,
आलीकैः,—प्रभाभिरित्यर्थः, विरलायमानेन—स्वल्पीभवता, अपसरतेति भावः, लोको-
त्पीडेन—जनसम्पर्धेन, सुखप्रस्थितानि—अनायासप्रचलितानि, जनसम्पर्धोपसरणेन
अनिरुद्धमार्गतयेति भावः, [“पुरःसर...लोकोत्पीडसुखप्रस्थिता—” इत्यत्र “पुरःसर
.....लोकोत्पीडप्रस्थिता—” इति पाठान्तरम्] अन्तःपुराणाम्—अन्तःपुरवासिनीनां
गौरौषमिति यावत्, करिणीकदम्बकानि—हस्तिनीहृन्वानि, अन्तःपुरिकाणां बाह्य-
भूतानीति यावत् यस्मिन् तथोक्ते ।

(६५) हयारोहाङ्गयमानलम्बितशुनि, (६६) सरभसचरण-
निपतन-निश्चलगमन-सुखायमान-खक्वट-स्त्यमान-तुङ्ग-तुङ्गणगुणै,
(६७) सस्तवेसरविसंवादिसीदहाक्षिणात्यसादिनि, (६८)
रजोध्वस्तजगति प्रयाणसमये, (६९) प्रतिदिशमागच्छद्भिः

(६५) हयेति ।—हयारोहैः,—अश्वारोहिभिः, आङ्गयमानाः,—आकार्यमाणाः,
लम्बिताः,—पथात् स्थिताः, श्वानः,—कुकुरा यस्मिन् तथोक्ते, गमभावेन विपक्ष-
कृतनेशाक्रमणमूचनाय स्रगयासाहाय्याय च सारमेयाणामावश्यकत्वादिति भावः ।

(६६) सरभसेति ।—सरभसेन—सवेगेन, चरणनिपतनेन—पादलोपणेन, निश्चल-
गमनेन च—धीरचलनेन इति भावः, सुखायमानाः,—सुखमनुभवन्तः, ये खक्वटाः,
—वृद्धाः, परिहासकथाप्रसङ्गैः वीराणां रणशमापनेतारः, अन्यथा मङ्गामी-
न्युत्तवाहिनीषु वर्षीयसामभिनिवेशः निष्प्रयोजनो भवेत् इति गूढाशयः, [“शक्तादिभ्यो
ऽटन्” (उ० ४ पा० ८१ सू०) इति हासार्थकखक्वटरेटन्] तैः स्तुयमानः,—प्रशस्य-
मानः, तुङ्गानाम्—उन्नतानां, तुङ्गणानाम्—अश्वानां, तदङ्ग्यदेशजाश्वानां वा,
[“तुङ्गण” इत्यत्र “तङ्गण” इति पाठान्तरम्] गुणः,—गतिसौष्ठवाद्युत्कर्षविशेषः
यस्मिन् तथोक्ते ।

(६७) सस्तेति ।—सस्तान्—भटान्, पथात् पतितानिति भावः, वेसरान्—
अश्वतरान्, विसंवदन्ति—परिशूलयन्ति, अनुशीचन्तीति भावः, तथोक्ताः क्विसंवादिनः,
—अनुशीचन्तः इत्यर्थः, द्रुतगमनाक्षमत्वेन अश्वीयसङ्गभेटवात्, दक्षिणापथे वेसरा न
वर्तन्ते इत्यनभ्यस्तवेशरारोहणतया द्रुतगमनाक्षमत्वेन पथात् पतनात् पथिभ्रान्तिशङ्कया
वा इति भावः, अत एव सीदन्तः,—अवसादं गच्छन्तः, दःखिता इति भावः, दालि-
याः,—दक्षिणापथजाताः, सादिनः,—अश्वारोहाः यस्मिन् तथोक्ते, (“अश्वारोहान्
सादिनः” इत्यमरः) ।

(६८) रज इति ।—रजोभिः,—धूलिभिः, ध्वस्तानि—विनष्टानि, अदर्शनं
गतानीत्यर्थः, आपूरितानीति यावत्, जगन्ति—भुवनानि यस्मिन् तथोक्ते । [“रजो-
ध्वस्तजगति” इत्यत्र “रजोजग्धजगति” इति पाठः,—रजोभिः,—धूलिभिः, जग्धानि—
ग्रस्तानीत्यर्थः, आच्छद्गानीति यावत्, उग्रानि—भुवनानि यत्र तथोक्ते] । इह सैनिक-
धूलिस्तीक्ष्णजगतामाच्छादनमित्यसम्बन्धे सम्बन्धत्वाध्यवसायसिद्धेः तदूपातिशयोक्तिः
सान्दर्भिकस्वभावोक्तेरङ्गम् ।

(६९) प्रतिदिशमागच्छद्भिः,—समन्तात् प्रसृतैः, [“अव्ययं—” (२।१।६ पा०)

गजबधूसमारुढैः, आधोरणोर्ध्वध्रियमाणहेमपत्रभङ्गशरशार्ङ्गैः,
अन्तरासनासीनान्तरङ्गगृहीतासिभिः, ताम्बूलिकविधूयमान-
चामरपल्लवैः, (७०) पश्चिमासनिकाऽर्पितभस्त्राभरणभिन्दि-
पालपूलिकैः, (७१) पत्रलताकुटिलकलधौतनलकपल्लवित-
पर्याणैः, (७२) पर्याणपल्लकपरिच्छेपपट्टिकावन्धनिश्चल-

इत्यादिना प्रतियोगे बीसायामव्ययीभावः] गजबधूसमारुढैः—करिणीपृष्ठस्थैः ।
आधोरणेति ।—आधोरणैः,—हस्तिपालैः, ऊर्ध्व—उपरिभागे, आरोहिणां पतनप्रति-
रोधार्थं पृष्ठोपरि स्थापितस्य धातुनिर्मितस्य वेष्टनीविशेषस्य “हाओदा” इति प्रसिद्धस्य
इति भावः, ध्रियमाणानि—स्थाप्यमानानि, हेमपत्रभङ्गेण—काञ्चनपत्ररचनया,
शराणि—चिवाणि, शार्ङ्गाणि—धनुषि येषां तैः, [“शार्ङ्गे कार्मुकमात्रेऽपि विणोरपि
शरासने” इति मेदिनी । “आधोरणोर्ध्व—” इत्यत्र “आधोरणैरुर्ध्व—” इति व्युत्पत्तिः,
—प्रतिदिशमागच्छद्भिः गजबधूसमारुढैराधोरणैरित्येकवाक्यतयाऽन्वयः, एतत्पक्षे सापेक्ष-
त्वेऽपि गमकत्वात् समासः] । अन्तरेति ।—अन्तरासनेषु—मध्यवर्तिषु पीठेषु, समीपेषु
इति भावः, आसीनैः,—उपविष्टैः, अन्तरङ्गैः,—स्वजनैः, गृहीताः,—धृताः, असयः,—
करवालाः येषां तैः । ताम्बूलिकेति ।—ताम्बूलिकैः—ताम्बूलदायिभिः परिजनैः, [“तदस्य
पण्यम्” (४।४।५१ पा०) इति ठक्] विधूयमानाः,—सञ्चाल्यमानाः, चामरपल्लवाः,—
किंसलयकोमलबालव्यजनानि येषां तैः ।

(७०) पश्चिमिति ।—पश्चिमासनिकायां—पश्चाद्वर्तिनि आसने, अर्पितानि—
स्थापितानि, भस्त्राभरणानि—तणभेदा इति यावत्, भिन्दिपालाः,—हस्तचेष्टनालिका-
ऽस्त्रविशेषाः, (“तोमराः” इति केचित्, तत् कीशकारासम्प्रतार्थवत्त्वादयुक्तम्) तेषां
पूलिकानि—समूहा येषां तैः ।

(७१) पत्रेति ।—पत्रलतया—पत्रावलिरचनया, कुटिलानि—भङ्गिमन्ति,
कलधौतनलकेन—काञ्चननिर्मितनलाकारेण, पल्लवितानि—रञ्जितानि इति भावः,
पर्याणानि—पल्लयनानि, आसनविशेषा इति भावः येषां तैः ।

(७२) पर्याणेति ।—पर्याणस्य—पल्लयनस्य, पक्षकः,—प्रान्तः, पार्श्वं वा,
(“पक्षकस्तु पुमान् पार्श्वद्वारे च पार्श्वमावके” इति मेदिनी) ; यद्वा,—पर्याणपक्षकः,
—पर्याणालङ्कृतहस्तिपार्श्वभागः, (“पक्षभागः पार्श्वभागः” इति गजावयवविवरणे
अमरः) तस्य परिच्छेपपट्टिका—वेष्टनपट्टी, तथा बन्धेन—संयमनेन, निश्चलम्—अचञ्चलं,

पट्टोपधानस्थिरावधानैः, (७३) प्रचल-पादफलिकाऽऽस्फालन-
 स्फायमान-पदबन्ध-मणिशिलाशब्दैः, (७४) उच्चित्रनेत्र-
 सुकुमारस्वस्थापनस्थगितजङ्घाकाण्डैश्च, (७५) कार्दमिक-
 पटकस्माधितपिशङ्गपिङ्गैः, अलिनीलमसृणप्रान्तसमुत्पादित-
 सितसमायोगपरभागैश्च (७६) अवदातदेहविराजमानराजा-

यत् पट्टोपधानं—“बालिश” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धं पट्टवसननिश्चितम् उपधानं,
 तस्मिन् स्थिरं—निश्चलम्, अवधानम्—अभिनवेश, निर्भरभावेन देहभारसन्निवेश इति
 भावः येषां तैः ।

(७३) प्रचलेति ।—प्रचला—लम्बमाना इत्यर्थः, या पादफलिका—उभयोः
 पार्श्वयोः पर्याणं पादस्थापनार्थं या क्रियते “रेकाव” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धा इति भावः,
 “आगुत्फं पादत्राणम्” इत्यन्ते ; तस्या आस्फालनेन—चालनेन, स्फायमानः,—प्रवर्द्धमानः,
 पदबन्धमणिशिलानां—पादकटकखचितरत्नानामित्यर्थः, शब्दैः,—ध्वनिः येषां तैः ।

(७४) उच्चित्रेति ।—उच्चित्रेण—उत्कीर्णालम्ब्येन, नेत्रेण—पट्टवसनविशेषेण,
 उच्चित्रनेत्रे—काकखचितपल्लयनपटे इत्यर्थो वा, (“नेत्रं मधिरुणे वस्त्रभेदे मूले दुमस्य
 च” इति मेदिनी) सुकुमारं—सुक्रीमलं, यत् स्वस्थापनं—स्वरक्षणस्थानमित्यर्थः,
 [“स्वस्थापन—” इत्यत्र “स्वस्थगन” इति पाठेऽपि स एवार्थः] तस्मिन् स्थगिताः,
 —निहिताः, जङ्घाकाण्डाः,—जङ्घादण्डा यैः तथोक्तैः ।

(७५) कार्दमिकेति ।—कार्दमेन रक्तः कार्दमिकः,—धूमरवर्णरञ्जित इत्यर्थः,
 पटः,—वसनभेदः, तेन कस्मापिताः,—रञ्जिताः, चित्रिता इत्यर्थः, पिङ्गाः,—
 कपिलाः, स्वभावत एवेति भावः, पिङ्गाः,—जङ्घा येषां तैः ; यद्वा,—पिशङ्गाः,—
 पिङ्गलवर्णाः, पिङ्गाः,—जाङ्घिकाः, वृत्तविशेषा इति यावत् ; यद्वा,—पिङ्गाः,—जङ्घालाः,
 द्रुतगामिनोऽनुचरविशेषा इति यावत् येषां तैः । अलीति ।—अलिनीलः,—भमररङ्गाः,
 मसृणः,—प्रलणः, चिकुण इत्यर्थः, यः प्रान्तः,—निम्नभाग इत्यर्थः, परिहृतकञ्चुकस्येति
 भावः, [“अलिनीलमसृणप्रान्त—” इत्यत्र “अलिनीलमसृणसतुला—” इति पाठः,—
 अलिनीलमसृणा च या सतुला—अर्द्धजङ्घिका इत्यर्थः, अधःपरिधानीया वीरवस्त्रविशेषा
 “जाङ्घिया” इति प्रसिद्धा तथा] तेन समुत्पादितः,—सञ्जातः, सितस्य—शुभस्य,
 समायोगस्य—संयोगस्य, परभागः,—वर्णोत्कर्षः येषां तैः ।

(७६) अवदातेति ।—अवदातेषु—गौरिषु, (“अवदातः सितो गौरः” इत्यमरः)

वर्त्ममेधकैः कञ्चुकैश्च, उपचितचीनचोलकैश्च, (७७) तारमुक्ता-
स्तवकित-स्तरकवारबाणैश्च, नानाकषायकर्बूरकूर्पासकैश्च,
(७८) शुक्रपिच्छच्छायाऽऽच्छादनकैश्च, (७९) व्यायामक्षुभपार्श्व-
प्रदेशप्रविष्टचारुशस्त्रैश्च, (८०) गतिवशवेक्षितहारलतालग्नलोल-
कुण्डलोन्माचनप्रधावितपरिजनैः, (८१) चामीकरपवाङ्गुर-

देहेषु—शरीरेषु, विराजमानाः,—शीभमानाः, राजावर्त्तवत्—क्षणपाषाणवत्, मेघकाः,
—श्यामलाः तैः, कञ्चुकैः,—वस्त्रभिः, उपलक्षितैः इति योजनीयम्, [“इत्यम्भृत—”
(२।३।२१ पा०) इत्यादिना तृतीया] । उपचितेति ।—उपचितं—शीभितम्,
[“उपचितम्” इत्यत्र “अपचितम्” इति पाठिः,—पूजितम्, उत्कर्षतां गतमित्यर्थः ; यद्वा,
—अपचितं—व्यथितं, व्यथितमित्यर्थः, कञ्चुकघर्षणादिति भावः । “भवेदपचितः
पूजाव्यग्रनिष्कृतिहानिषु” इति मेदिनी] चीनं—चीनदेशोद्भवं, सूक्ष्ममिति यावत्,
चोलकं—वसनं येषां तैः ।

(७७) तारैति ।—ताराः,—विशङ्काः, मुक्ताः,—मौक्तिकानि, (“तारी
धानरभिन्नुक्ताविशङ्गीः शङ्कामौक्तिके” इति मेदिनी) ताभिः स्तवकिताः,—सञ्ज्ञात-
पथगुच्छाकाराः, स्तरकाः,—वस्त्रभेदाः, वारबाणाः,—कञ्चुकाश्च येषां तैः । नानेति ।
—नानाकषायेण—विविधनिर्यासविशेषेण, रञ्जनसाधनेनेत्यर्थः, कर्बुराः,—चिवाः,
रञ्जिता इत्यर्थः, कूर्पासकाः,—चोलकाः, वस्त्रभेदा इति यावत् येषां तैः ।

(७८) शुकैति ।—शुकस्य—पक्षिभेदस्य, पिच्छं—वर्हं, पक्ष इत्यर्थः, तस्य क्वाया
—कान्तिरिव कान्तिः येषां तादृशानि, आच्छादनानि—उत्तरीयाणि येषां तैः,
हरिदण्डोत्तरीयैरित्यर्थः ।

(७९) व्यायामेति ।—व्यायामेन—अङ्गचालनाविशेषेण, उल्लुपेषु—प्रसृष्टेषु,
क्षीणेषु इत्यर्थः, पार्श्वप्रदेशेषु—कक्षयोर्धीभागेषु, कटिदेशेषु इति यावत्, प्रविष्टानि—
स्थितानि इत्यर्थः, चारुणि—रम्याणि, शस्त्राणि—आयुधानि येषां तैः ।

(८०) गतीति ।—गतिवशेन—दुतगत्येति यावत्, वेक्षितायां—दीलितायां,
हारलतायां—मुक्ताऽऽवलौयिष्यां, शिरस्थितायामिति भावः, लघं—संसजत्, [“लघ—”
इत्यत्र “गलत्—” इति पाठिः,—पतत्, सङ्गच्छमानमित्यर्थः] यत् लोलं—तरलं,
गतिवशादेव इति भावः, कुण्डलं—कर्णभूषणं, तस्य उन्मीचनाय—निष्क्रामनाय,
प्रधावितः,—दुतोपसृतः इत्यर्थः, परिजनः,—परिचारक इति यावत् येषां तैः ।

(८१) चामीकरेति ।—चामीकरः,—सौवर्ण इत्यर्थः, पवाङ्गुरः,—दलप्ररोहः

कर्णपूरकविघट्टमानवाचालबालपाशैश्च, (८२) उष्णीष-
पट्टावष्टब्धकर्णोत्पलनालैश्च, (८३) कुडुमरागकोमलोत्तरी-
यात्तरिनोत्तमाङ्गैश्च, (८४) चूडामणिवृण्डवचितक्षौम-
चोलैश्च, (८५) मायूरपत्रायमाणशेखरोड्डीयमानषट्-
पदपटलैश्च, (८६) मार्गागतशारिकशारिवाह्वेगटण्डैः,

यस्य तथामृतं, यत् कर्णपूरकं—कर्णभूषणं, तत्र विघट्टमानः—सङ्घर्षं गच्छन्, अत एव
वाचालः,—मुखरितः, “ठंठङ्” इति शब्दं कुर्वन् इत्यर्थः, बालपाशः,—अपर-
कर्णाभरणविशेषः येषां तैः ।

(८२) उष्णीषेति ।—उष्णीषपट्टेन—शिरोविष्टनवस्त्रेण, (“अप्युष्णीषः शिरोविष्ट-
किरीटयोः” इत्यमरः) अवष्टब्धानि—आक्रान्तानि, संसक्तानौत्यर्थः, कर्णोत्पलनालानि
—कर्णभूषणीकृतनौलोत्पलदण्डानि येषां तैः ।

(८३) कुडुमेति ।—कुडुमेन—काश्मीरजेन, रागः,—रञ्जनं, तेन कोमलैः,—
मृदुलैः, मनोज्ञैरिति यावत्, उत्तरीयैः,—उत्तरासङ्गैः, अन्तरितं—वेष्टितम्, उत्तमाङ्गं—
शिरः येषां तैः ।

(८४) चूडामणीति ।—चूडामणीनां—शिरोरत्नानां, वृण्डेन—शकलेन, वचितं
—बद्धं, संयुक्तमित्यर्थः, क्षौमचोलं—द्रुकूलवसनं, शिरःस्थिति भावः येषां तैः ।

(८५) मायूरैरिति ।—मयूरस्य इदं मायूरं—मयूरसम्बन्धि इत्यर्थः, [“तस्यैवम्”
(४।३।१२० पा०) इत्यण्] पत्रं—पिच्छमित्यर्थः, तदिव आचरत्, मयूरपिच्छवत्
दृश्यमानमित्यर्थः, यत् शेखरं—शिरोभूषणं, तस्मिन् उड्डीयमानानाम्—उड्डयनं
कुर्वतां, षट्पदानां—भ्रमराणां, पटलं—समूहः येषां तैः । [“मायूरपत्रायमाण-
शेखरोड्डीयमानषट्पदपटलैः” इत्यत्र “मायूरपत्रायमाणशेखरषट्पदपटलैः” इति पाठः,
—मायूरपत्रायमाणशेखरैः षट्पदपटलम्, उड्डीयमानमिति भावः येषां तैः] ।

(८६) मार्गागतेति ।—मार्गागताः,—पथिप्राताः, शारिकशारिवाह्वेगानां—
हृच्छभेदानां, दण्डाः,—लङ्गुलाः यैः तथोक्तैः ; यद्वा,—मार्गागतानां—पथि द्रुतगमनार्थ-
मान्यतानामित्यर्थः, अश्वपालैरिति भावः, शारिकशारिवाह्वेगानां—शारिण्यः,—शरदण-
सम्बन्धिन्यः, याः कशाः,—अश्वताड्यः, ता अरयः,—शववः, प्रहरणत्वादिति भावः
येषां ताडशाः, ये वाह्यः,—अश्वः, तेषां वेगार्थं—द्रुतचालनार्थं, दण्डाः,—ताड्यः, हृक्षो
इति भावः येषां तैः ; यद्वा,—मार्गागताः,—सरण्यननुसर्तारः, प्रसक्तत्वादिति भावः,
शारिः,—युद्धार्थपर्याणमेव शारिका, (“शारिर्नास्त्रीपकरणे स्त्रियां शकुनिकान्तरे ।

(८७) पुरश्चञ्चामरकिर्मीरकाद्दरङ्गचर्ममण्डलमण्डनोड्डीय-
मानचटुलडामरचारभटभरितभुवनान्तरैः, (८८) आस्कन्द-
त्काम्बोज-वाजिशत-शिञ्जान-जातरूपायान-रव-मुखरित-दिङ्मुखैश्च,
(८९) निर्दयप्रहतलम्बापटहशतपटुरवबधिरीकृतश्रवणविवरैः,
(९०) उद्घोष्यमाणनामभिः, उन्मुखपादातप्रतिपाल्यमानाङ्गा-
पातैः राजभिः आपुपूरे राजद्वारम् ।

युद्धार्थगजपर्याण्ये व्यवहारान्तरेऽपि च ॥” इति मेदिनी) तस्याः शरिः,—श्रेणिः येषां
ते तथोक्ताः, [“स्त्रियाः,—” (६।३।३४ पा०) इत्यादिना पुंवद्भावः] ते च ते वाङ्मा-
तथोक्ताः, वेगदण्डाः,—तरुणहस्तिनः येषां तथोक्ताः ।

(८७) पुर इति ।—पुरः,—अग्रतः, चञ्चद्भिः,—चलद्भिः, चामरैः,—बाल-
व्यजनैः, किर्मीराणि—शबलानि, काद्दरङ्गाणि—काद्दरङ्गदेशीयानि, चर्ममण्डलाणि
—अजिनसमूहा एव, मण्डनानि—भूषणानि, बहुपुवर्णमूलरचितत्वादिति भावः, तैः सह
उड्डीयमानानि—नभसि उत्प्लवमानानि, चटुलानि—तरलानि, डामराणि—विशालानि,
उल्कटानि इत्यर्थः, चारभटानि—तदाख्यदेशीयसैनिकानि, गूढपुरुषच्छसैनिकानि
इत्यर्थो वा, तैः भरितम्—आपूरितं, भुवनान्तं—भूमण्डलावकाशः येषां तथोक्ताः ।

(८८) आस्कन्ददति ।—आस्कन्दताम्—आस्फालयतां, वन्तामित्यर्थः, काम्बोज-
वाजिनां—काम्बोजदेशीयाश्चानां, शतानि—समूहा इत्यर्थः, तेषु शिञ्जानानि—रणनि-
धानि जातरूपाणि—सौवर्णानि, आयानानि—अश्वभूषणविशेषाः, [अतः “आयान—”
इति पाठः लिपिकरप्रमादपठितः इति प्रतीयते, “आदान—” इत्येव सङ्गतः पाठः,
“आदानं ग्रहणेऽपि स्यादलङ्कारं च वाजिनाम्” इति मेदिनीवचनात्] तेषां रवेण—
ऋणत्कारेण, मुखरितं—ध्वनितं, दिङ्मुखं—ककुभान्तरालमित्यर्थः येषां यैः वा तैः ।

(८९) निर्दयेति ।—निर्दयं—दृढं यथा तथा, प्रहतानां—ताडितानां, लम्बा-
पटहानां—देशविशेषे “तामिला” इति प्रसिद्धानां पटहाख्यवादिवभेदानां, शतानि—
समूहा इत्यर्थः, तेषां पटुरवैः,—त्रिकटशब्दैः, बधिरीकृतं—श्रवणशक्तिहीनोक्तं, पूरित-
मिति यावत्, श्रवणविवरं—कर्णरन्ध्रं येषां यैः वा तैः ।

(९०) उद्घोष्यमाणेति ।—उद्घोष्यमाणं—कीर्त्यमानं, वन्दिभिरिति भावः,
नाम—आख्या येषां तैः, राज्ञां वह्निर्गमनसमये त्रिदिनां तादृशाचारस्य अवस्था

उदिते च भगवति दिनकृति राज्ञः (८१) समायोगग्रहण-
समयशंसी सखान संज्ञाशङ्को मुहुर्मुहुः । (८२) अथ न चिरा-
दिव प्रथमप्रयाण एव दिग्विजयाय दिग्गजसमागममिव
(८३) गमनविलोलकर्णतालदोलाविलासैः कुर्व्वाण्या
करेणुक्या उल्लमानः, (८४) वैदूर्यदण्डविकटेन उपरि

कच्यन्त्यादिति भावः । उन्मुखेति ।—उन्मुखैः,—ऊर्ध्वमुखैः, आदेशग्रहणार्थमिति
भावः, पादातैः,—पदातिसेनैः, [“तस्य समूहः” (४।२।२७ पा०) इत्यण्] प्रति-
पात्यमानं,—प्रतीत्यमाणं, आज्ञायातः,—आदेशवचनमिति यावत् येषां तैः,
राजभिः,—सामन्तनृपतिभिरित्यर्थः, राजद्वारं—हर्षशिविरप्रवेशद्वारं, आपूपुरं—
व्याप्तमित्यर्थः । इह “ततो रटत्पटहे” इत्यारभ्य एतदवधि हर्षशिविरद्वारे समाश्रित-
शामन्तवाहिनीनां यथावदङ्गनकविर्व्यावृत्तितया स्वभावातिरलङ्कारः अङ्गी,
ब्रह्मनुप्रासातिशयोक्त्यादयः अङ्गानि इत्यवधेयम् ।

(८१) समायोगेति ।—समायोगः,—संविधानं, सन्नाह इति यावत्, कवचादि-
रिति भावः ; यद्वा,—समायोगः,—प्रयोजनं, प्रयोजनौघं वस्तु इत्यर्थः, याविकपरि-
च्छेदादिकमिति भावः, (“समायोगस्तु मयोगे समवाये प्रयोजने” इति मेदिनी) तस्य
ग्रहणं—स्वीकारः, परिधानादिरूप इत्यर्थः, तस्य समयः,—कालः, तं शंसति—मूचयतीति
तथोक्तः, संज्ञाशङ्कः,—सङ्केतकम्बुः, सम्मान—दधान, यावासमयः समागतः, अत एव
सज्जितो भव इति ज्ञापनार्थं शङ्क वनि चक्रुः तत्कर्माधिकृताः इति निष्कर्षः ।

(८२) अर्धति ।—“अथ” इत्यस्य “दिग्विजयाय—निर्जंगाम नरपतिः” इति
परिणामबन्धः । [“न चिरादिव” इत्यत्र समस्तपाठे नञर्थक-न-शब्देन “सहस्रपा”
(२।१।४ पा०) इति समासः] । प्रथमप्रयाण एव—प्रथमयात्रायामेव, दिग्गज-
समागममिव—ऐरावतसङ्गमिव ।

(८३) गमनेति ।—गमनेन—गतिवशादित्यर्थः, विलोलाः,—चञ्चलाः, ये
कर्णतालाः,—कांस्यतालवत् कर्णदेशाः, सास्यमनुसृत्य चालितकर्णा इत्यर्था वा, तेषां
दोलाविलासैः,—कम्पनविधमैः । करेणुक्या—हस्तिक्या, उल्लमानः,—नीयमानः,
अत्युच्चकरिणीवृष्टिसमाकृष्ट इत्यर्थः ।

(८४) वैदूर्यंति ।—वैदूर्यं—विदूरपञ्चतन्त्री मणिः, तस्य दण्डः,—तन्निर्मितः
जालः इत्यर्थः, तेन विकटम्—उज्ज्वलं तेन ।

(८५) प्रख्युप्तपद्मरागखण्डखचिततया सूर्योदयदर्शनकोपा-
दिव लोहितायतया ध्रियमाणेन मङ्गलातपत्रेण, (८६)
कदलीगर्भाभ्यधिकस्त्रदिम्ना नवनेत्रनिर्मितेन द्वितीय इव
भोगिनाम् अधिपतिः अङ्गलग्नेन कञ्चुकेन, (८७) अमृत-
मथनदिवस इव क्षीरोदफेनपटलधवलाम्बरवाही, बाल
एव पारिजातपादप इव आखण्डलभूमिम् आरूढः,

(८५) प्रत्युपेति ।—प्रत्युपेति, —निबद्धैः, पद्मरागाणां—रक्तमणिविशेषाणां,
खण्डैः,—शकलैः, खचितं—घटितं, तस्य भावः तत्ता तथा, सूर्योदयदर्शनकोपादिव—
भास्करप्रकाशवर्लीकनक्राधादिव, लोहितायतया—लौहित्यरूपधृक्त्येत्यर्थः, [अलोहितो
लोहितो भवतीत्यर्थं “लोहितादिडाज्भ्यः क्वष्” (३।१।१३ पा०) इति क्वष्, लोहितायनामधातोः कर्त्तरि पचादित्वादचि लोहिताय इति सिद्धे, ततः भावे तन्नि-
रूपम् ; “लोहितायमानेन” इति प्रकल्यापाठस्तु अर्थसौकर्यात् समोचीन एवेति
प्रतीयते] ध्रियमाणेन—गृह्यमाणेन, कृत्रधारिणेति शेषः, मङ्गलातपत्रेण—राजलक्षण-
चक्रत्रेण, [“इत्यभूतलक्षणं” (२।३।२१ पा०) इति तृतीया, करणे वा] ।

(८६) कदलीति ।—कदली—रश्मातरुः, तस्या गर्भः,—उदरम्, अभ्यन्तर-
भाग इत्यर्थः, तस्मादभ्यधिकः,—अतिशयः, सदिमा—सार्दवं यस्य तेन, नवनेत्रनिर्मितेन
—नूतनपद्मवस्त्रावर्णशेषकल्पितेन, (“नेत्रं मधिशुणे वस्त्रभेदे मूले दुग्धस्य च” इति मेदिनी)
अङ्गलग्नेन—दंष्ट्रसंसर्गेन, कञ्चुकेन—वस्त्राणां, गात्रावरणविशेषेण इत्यर्थः, निर्मोक्षेण च,
(“कञ्चुको वारवाणे स्यान्निर्मोक्षो कवचेऽपि च । वर्द्धापकगृहीताङ्गस्थितवस्त्रे च
चोलेके ॥” इति मेदिनी) भोगिनां—सर्पाणाम्, अधिपतिः,—प्रभुः, अनलनाग इत्यर्थः ।

(८७) क्षीरोदिति ।—क्षीरोदस्य—दुग्धसागरस्य, फेनपटलं—हिण्डीरपुञ्जः,
तद्वत् धवलं—शुभ्रम्, अम्बरं—वस्त्रम्, अन्तरोक्ष्य, वहति—परिधत्ते इति तथोक्तः,
अत एव अमृतमथनदिवस इव—अमृताय—पीयूषाय, मथनं—विलोडनं, क्षीरोदस्येति
भावः, तद्विवस इव—तद्दिनमिव, परिदृश्यमान इति शेषः । बाल एव—क्षीरोदधेः
नवीकृत इत्यर्थः, उत्तरोत्तरसमृद्धिसानिति भावः ; एवञ्च अमृतमथनकालिकल-
जाप्रनाय अवैधर्म्यस्यास्यप्रतिपत्तये पारिजातपादपे बालत्वधर्मव्यपदेश इत्यवगल्यम् ।
आखण्डलभूमिम्—इन्द्रस्थानं, नन्दनाद्यानमित्यर्थः, इन्द्रसदृशनेपथ्यञ्च, ऐरावतोपम-

(८८) विधूयमानचामरमरुद्विधूतकर्णपूरकुसुममञ्जरीरजसा
सकलभुवनवशीकरणचूर्णेन इव दिशः कुरयन्, (८९) अभि-
मुखचूडामणिघटमानपाटलप्रतिबिम्बम् उदयमानं सवितारमपि
पिबन् इव तेजसा, (१००) बहलताम्बूलसिन्दूरच्छ्रितया
विलभमान इव द्वीपान्तराणि ओष्ठमुद्रया, (१०१) अनुरागस्य
स्फुरन्महाहारमरीचिक्रवालानि चामराणि इव दिशोऽपि

भजवराधितत्वादिति भावः ; यद्वा, —आखण्डलभूमिम् — इन्द्रस्थानं, राजेन्द्रमर्यादा-
मित्यर्थः, भूलोककाधिकारित्वात् इति भावः, आरुढः, — अधिश्रितः ।

(८८) विधूयमानेति । — विधूयमानयोः, — चान्यमानयोः, चामरयोः, — बाल-
व्यजनयोः, मरुता — वायुना, विधूतायाः, — कम्पितायाः, कर्णपूरकुसुममञ्जर्याः, —
कर्णभूषणीकृतपुष्पवह्न्याः, रजः, — पद्मः तेन, सकलंति । — सकलानां — कल्पाणां,
भुवनानां — जगतां, वशीकरणात् — जयाय, चूर्णे — रजः, मन्त्रपूतौषधविशेष इति यावत्
तेनैव, कुरयन् — व्यापुवन् ।

(८९) अभिमुखेति । — अभिमुखे — सम्मुखवर्तिनि इत्यर्थः, चूडामणौ — शिरोरत्ने,
घटमानं — प्रतिफलत्, पाटलं — श्वेतरक्तम्, अरुणवर्णमित्यर्थः, प्रतिबिम्बं — प्रतिच्छाया
मय तम्, उदयमानम् — उत्पन्नम्, सवितारं — सूर्यं, मर्यादपि अधिकतज्जस्र इति भावः ।

(१००) बहलंति । — बहलंति — प्रभूतेन, ताम्बूलसिन्दूरेण — पर्णरागेण, कृतिता
— व्याप्ता, रञ्जिता इत्यर्थः तथा, ओष्ठमुद्रया — रदनच्छदविभागेन । विलभमान इव
— विलोभयन् इवेत्यर्थः, आत्मानं भजयितुं मुद्राप्रदर्शनेन द्वीपानन्यान् प्रलोभयन्निवेति
भावः ; एतेनास्य भाविसद्वीपाधिपतित्वं प्रकटीकृतम् । केचित्तु — “विलभमानः
अर्धिसात् कुर्वन् । मुद्रया हि ससिन्दूरया विलभ्यते” एवं व्याख्यायन्ति ; व्याख्या-
नेनानेन अस्य अतीव दाढत्वम् अखण्डभुवनशासकत्वञ्च सूचितम् ।

(१०१) स्फुरदिवि । — स्फुरन् — विकसन्, यो महाहारः, — उत्कृष्टमुक्तावली-
कलापः, तस्य मरीचीनां — मयूरानां, चक्रवालानि — मण्डलानि, अनुरागस्य — प्रीतेः,
हर्षं प्रतीति शेषः, चामराणि — बालव्यजनानीव, दिशोऽपि — दिग्बधूरपीति यावत्, अनु-
रागात् दिग्बधूरोऽपि तं बीजयन्त्य इवासन्निति भावः ; एतेनास्य सर्वदिशाधिपत्यं
सूचितम् ।

आह्वयन्, (१०२) राजकेतुणोत्तिष्ठत्विभागया त्रीन् अपि लोकान्
करदानाय आज्ञापयन् इव सविभ्रमं भ्रूलतया, द्राघीयसा बाहु-
प्राकारेण परिचिपन् इव रिरक्षया समापि सागरमहाखातान्,
अखिलमिव क्षीरोदमाधुर्यम् आदाय उन्नतया लक्ष्म्या
समुपगूढः गाढम्, अमृतमय इव (१०३) पीयमानः कुतू-
हलोत्तानकटकलोलोचनसहस्रैः, स्नेहोद्रेषु राज्ञां हृदयेषु
गुणगौरवेण मज्जन्निव, लिम्पन्निव सौभाग्यद्रवेण द्रष्टृणाम्,

(१०२) राजकेति ।—राजकानां—राज्यानाम्, ईक्षणे—दर्शने, उत्तिष्ठः,
—उत्तमितः, विभागः,—तृतीयो भागः यस्याः तथाभूतया, [क्वचित् सङ्गाशब्दानां
पूरुषार्थत्वमपि दृश्यते] सविभ्रमं—सविज्ञासं, हलव्येष इति यावत्, एतेन तस्य
लोकवशाधिपत्यह्वलं प्रकटीकृतम् । द्राघीयसा—अतिदीर्घेण, [“द्विवचन—” (५।३।५७
पा०) इत्यादिना ईयसुन्, ततः “प्रियस्थिर—” (६।४।१५७ पा०) इत्यादिना
दीर्घस्य द्राघादेशः] बाहुप्राकारेण—भुजप्राचीरेण, रिरक्षया—रङ्कुमिच्छया,
सुशसनगुणेन स्वस्मिन् अनुरक्तीकरभेच्छया इत्यर्थः, [लिपिकरप्रसादात् ङ्कारमोषेण
रिरङ्गयैत्वन्न रिरक्षया जाता, तेन रज्यतेः सन्नन्तात् भावे अ-प्रत्यये टापि च रूपमेतदिति
ज्ञेयम्] सागरमहाखातान्—सागराः,—समुद्रा एव, महान्ति—दुर्गत्ताराणि इत्यर्थः,
खातानि—पुष्करिण्यः, प्राकारवेष्टनानोत्यर्थः येषां तान्. (“पुष्करिण्यान्तु खातं स्यात्”
इत्यमरः) क्षीपानिति शेषः, परिचिपन्निव—परिवेष्टयन्निव ; एतेनास्य आजानुलम्बि-
बाहुत्वं सूचितम् । अखिलं—सम्पूर्णं, क्षीरोदमाधुर्यं—दुग्धसमुद्रस्य रमणीयताम्,
आदाय—गृहीत्वा, उन्नतया—उत्थितया । गाढम्—अशिथिलं यथा तथा, समुपगूढः,
—समालिङ्गितः, दुग्धधवलकान्तिः सुश्रीकश्च इति भावः ।

(१०३) कुतूहलेति ।—कुतूहलेन—आश्चर्यरूपमिदमिति कौतुकेन, उत्ताना-
नाम्—उत्तिष्ठमानां, कटकलोलोचनानां—सैनिकजननयनानां, सहस्राणि—समूहा
इत्यर्थे तैः, पीयमानः,—सादरं दृश्यमान इति भावः । स्नेहोद्रेषु—स्नेहेन—प्रीत्या,
आद्रेषु—सरसेषु, प्रीतिरससिक्तेषु इत्यर्थः, राज्ञां—सामन्तनृपाणां, हृदयेषु—अन्तः-
करणेषु, गुणगौरवेण—गुणानां—शौथे-दानिण्यादीनां, गौरवेण—भारेण, मज्जन्निव
—बुडन्निव, अन्तःप्रविशन्निवेत्यर्थः, गुणानुरक्तानां राज्ञां हृदये कृतदृढासन इति
भावः ; भारवद्भु अपि आद्रंस्थलेषु मज्जतीति दृश्यते । द्रष्टृणां—दर्शनकर्तृणां
जनानां, सौभाग्यद्रवेण—सौभाग्यं—शुभादृष्टं, तद्दर्शनहेतुभूतमिति भावः, तद्देव

(१०४) - अमरपतिरिव अग्रजवधकलङ्कप्रचालनाकुलः, पृथुरिव
पृथिवीपरिशोधनावधानसङ्कलितसकलमहोत्समुत्सारणः, पुरः-
सरः आलोककारकः सहस्रसङ्घैः अर्क इव किरणैः, (१०५)
अधिकारचातुर्थ्यचञ्चलचरणैः व्यवस्थास्थापननिष्ठैः (१०६)
भयपलायमानलोकोत्पीडान्तरिता दशापि दिशो ग्राह्यद्विः

टवः,—रसः, कुङ्कुमचन्दनादिपङ्कटव इति भावः तेन, लिप्पन्निव—उपदिष्टनिव,
तद्दर्शनं सौभाग्यनिमित्तकं मत्वा द्रष्टृभिरनिमेषनयनेन दृश्यमान इति भावः ।

(१०४) अग्रजिति ।—अग्रजस्य—ज्येष्ठस्य, अन्यव,—अग्रजान्नः, ब्राह्मणस्येत्यर्थः,
वध एव—नाश एव, कलङ्कः,—कालिमा, अन्यव,—अपवाद इत्यर्थः, तस्य प्रचालनाद्य
—शोधनाय, आकुलः,—उत्सुकः, अमरपतिरिव—इन्द्र इव, पुरा त्वष्टृतनयः असुरपत्न्य-
पाती ब्राह्मणः विशिराः तद्भाता हवश्च शक्रेणाघानिषातां, तेन पातकं तमशिश्रियन् इति
वार्ता । पृथुरिव—वेणुतनय इव, पृथिवीति ।—पृथिव्याः,—धरण्याः, परिशीधनं—
संस्करणं, तस्मिन् अवधानेन—मनोनिर्वर्धनेन, सङ्कलिताः,—कृताः, व्यवस्थापिताश्च,
सकलानां—सर्वेषां, महोत्सवां—राजां, पञ्चतानाञ्च, समुत्सारणा—उचितस्थाने प्रति-
ष्ठापनं, सञ्चालनञ्च येन तथोक्तः । पुरःसरैः,—अग्रगामिभिः, सहस्रसङ्घैः,—
अनेकैः, दशशतसङ्घाकेभ्यः आलोककारकैः,—आलोकः,—वन्दिभाषणं, स्तुतिवाक्यमित्यर्थः,
“आलोकस्तु पुमान् द्योति दर्शने वन्दिभाषणं” इति मेदिनी) तं कुर्वन्तीति तथोक्तैः,
“आलोकशब्दं वयसां विरावैः” इति रघुः, तव “आलोकशब्दं जयशब्दम्” इति
मङ्गिनाथाः ; तेन हि स्तुतिपाठकैरित्यर्थः, उद्योतकारैश्च ।

(१०५) अधिकारिति ।—अधिकारस्य—नियोगस्य, चातुर्थ्येण—नैपुण्येन, कर्ण-
पाटवेन इत्यर्थः, चञ्चलाः,—सत्तरा इत्यर्थः, चरणाः,—पदनिक्षेपा इति यावत् येषां
तैः, “दण्डिभिः” इत्यग्रस्थवाक्येनान्वयः । व्यवस्थिति ।—व्यवस्था—लोकस्थितिः, तस्याः
स्थापने—रचने, निष्ठुराः,—निर्दयाः तैः, राज्ञः पुरोयायिणां दण्डप्रदर्शनेन निर्भर्त्सना-
दिना च समुत्सारणादिति भावः ।

(१०६) भयेति ।—भयेन—दासेन, पलायमानाः,—इतस्ततो विद्रवन्तः, ये लोकाः,
—जनाः, तेषाम् उत्पीडैः,—समूहैः, अन्तरिताः,—व्यवहृताः, आच्छन्ना इत्यर्थः,
ग्राह्यद्विरिव—आनयद्विरित्यर्थः, राजान्तिके दिक्कमुद्गानामपि बलपूर्वकं समुप-
स्थापनायै सैनिकजनान् प्रेरयद्विरिति भावः, एतेन हर्षस्य महाप्रतापवत्त्वं सूचितम् ।

इव (१०७) चलितकदलिकासम्पातपीतप्रचारं पवनमपि
विनये स्थापयद्भिः इव (१०८) द्रुतचरणोद्भूतधूलिपटलावधूतान्
दिनकरकिरणान् अपि उत्सारयद्भिः इव कनकवेतलताऽऽलोक-
वित्तिप्यमाणं दिनमपि दूरीकुर्वद्भिः इव दण्डिभिः इतस्ततः समु-
त्सार्यमाणजनसमूहो निर्जगाम नरपतिः ।

(१०८) अवनमति च विनयनमितवपुषि, भयचकित-
मनसि, चलनशिथिलमणिकनकमुकुटकिरणनिकररुचिरशिरसि,
(११०) विलुलितकुसुमशेखररजसि राजचक्रे, प्रभामुचां
चूडामणीनाम् अवाञ्चः तिर्य्यञ्च उदञ्चञ्च चञ्चन्तो मरीचयः चाष-

(१०७) चलतेति ।—चलितानां—कम्पितानां, पताकाधारिभिः स्थानान्तरे
नयनादिति भावः, कदलिकानां—पताकानां, (“रम्भावच्छेद्य कदली पताका-स्यगर्भदयोः”
इति मेदिनी) सम्पातेन—संचारेण, वायुध्वेगेन इतस्ततो धावनादिति भावः, पीतः,—
यक्तः, रुद्ध इत्यर्थः, प्रचारः,—चलनं यस्य तथाभूतम् । विनये—नम्रतायां, स्थापयद्भिः,
—रक्षयद्भिरित्यर्थः, हर्षस्याशतः पवनमपि नम्रतां नयद्भिरिति भावः, एतेनास्य असङ्ख्य-
पताकावाहिसैन्यसन्तानवत्त्वं प्रकटीकृतम् ।

(१०८) द्रुतेति ।—द्रुतैः,—श्रीगतिभिरित्यर्थः, चरणैः,—पादैः, उड्डतानि—
उत्क्षिप्तानि, यानि धूलिपटलानि—रजःसङ्घाताः, तैः अवधूताः,—तिरस्कृताः, आच्छन्ना
इत्यर्थः तान् । उत्सारयद्भिः इव—निराकुर्वद्भिरिव । कनकेति ।—कनकवेतलता—
स्वर्णमयी वेतयष्टिः, दण्डिधार्या इति भावः, तस्याः आलोकेन—उद्घोतेन, प्रभया इति
यावत्, विलिप्यमाणं—तिरस्कृञ्चन्तम्, अवधीरयन्तमित्यर्थः, दिवालोकादपि प्रभावहेतव्यष्टि-
धारिभिरिति समुदितार्थः । दण्डिभिः,—राजपुरीयाधिभिः दण्डधारिपुरुषैः ।

(१०९) विनयेति ।—विनयेन—अनौद्धत्येन, विनयप्रदर्शनार्थमिति भावः,
नमितम्—आर्वाजितं, प्रणामकाले इति भावः, वपुः,—शरीरं येन तथाक्ते । चलनेति ।
—चलनेन—अवनतिकाले दीलनेन, शिथिलाः,—विश्रुताः, मणयः,—रत्नानि यस्य
तादृशस्य, कनकमुकुटस्य—काञ्चनकिरीटस्य, किरणनिकरणं—मयूखचयेन, रुचिरम्
—उज्ज्वलं, शिरः,—मस्तकं यस्य तथाक्ते ।

(११०) विलुलितेति ।—विलुलितं—प्रसृतं, शिरीममनवगीकृतपवनेन इति
भावः, कुसुमशेखरस्य—शिरीभूषणपुष्पस्य, रजः,—परागः यस्य तथाभूते, राजचक्रे—

राशय इव सुशकुनसम्पादनाय चेलुः । (१११) मेघायमान-
रेणुमेदुरं मन्दिरशिखण्डिन इव खमुड्डीयमानाः कोमल-
कल्पपादपपल्लवचन्दनमालाकलापा इव आवध्यन्त । (११२)
दिग्दारेषु दिक्पालैः प्रणम्यमानश्च, नेत्रविभागैश्च कटाक्षैश्च
समग्रेक्षितैः भ्रूवक्षितैश्च अर्द्धस्मितैश्च परिहासैश्च छेकालापैश्च

वृपतिवन्दे, अवनमति—प्रणमति । प्रभासुचाम्—आलोकवर्षिणाम् । अवाञ्चः,—
अधःप्रसरन्तः । तिर्य्यञ्चः,—पार्श्वेषु चरन्तः । उदञ्चः,—उद्वच्छन्तः, ऊर्ध्वं प्रसरन्तः
इत्यर्थः । चञ्चलः,—स्फुरन्तः । चाषराशय इव—नीलकण्ठाख्यपक्षिसमूहा इव, सुशकुन-
सम्पादनाय—सुनिमित्तप्रकटनाय, चेलुः,—भ्रमन्ति स्म । विजिगीषुराजैः चाषपक्षी
विजयादशमौदिवसे सर्वत्र विजयकामनया दृश्यते इति व्यवहारः ।

(१११) मेघेति ।—मेघायमानाः,—मेघा इव आचरन्तः, अन्तरीक्षाच्छादना-
दिति भावः, ये रेणवः,—रजांसि, तैः मेदुरं—निम्बं, समाच्छन्नमिति भावः, [“भञ्जभास-
मिदो घुरच्” (३।२।१६१ पा०) इति घुरच्] खम्—आकाशम्, उड्डीयमानाः,—
—उद्वच्छन्तः, मरीचय इति शेषः, मन्दिरशिखण्डिन इव—गृहमयूरा इव, परिलङ्घ्य-
माणा इति शेषः, मितपौतनीलादिविविधवर्णानां मणीनां प्रभापटलानि कर्बुरपिच्छवर्द्धिण
इव परिलङ्घ्यन्ते इति निष्कर्षः, तथा कोमलैः ।—कोमलाः,—मृदुला, कल्पपादप्रस्य
—देवतरुविशेषस्य, ये पल्लवाः,—किसलयाः, तेषु चन्दनमालाकलापाः इव—चन्दनधारा-
रचनानि इव, आवध्यन्त—समन्तन्त, समसन्त्यन्त इत्यर्थः, स्वयमेवेति शेषः ।

(११२) दिग्दारेषु—दिग्द्वारेषु इत्यर्थः, दिक्पालैः,—इन्द्रादिभिः, आशापालक-
सामन्तप्रवीरैश्च, हर्षाञ्जया माङ्गल्यसम्पादनाय नानादिग्भ्यः विदिग्भ्यश्च समुपस्थितै-
रिति भावः ; एतेन भूलोकनाथस्य दिक्पालैश्चपञ्चा अखण्डितैवेति गम्यते ;
प्रणम्यमानः,—नमस्क्रियमाणः, दशानामपि दिशामधिपस्य सम्राजो हर्षस्य समीपे
एकैकदिग्धिपानां सामन्तानामिवेन्द्रादीनां देशविशिषाधोक्षराणां वा प्रणामस्य
अवश्यकर्तव्यत्वादिति भावः । नेत्रविभागैः,—विभागोन्मीलितदृष्टिभिरित्यर्थः, सङ्कुचित-
दर्शनैरिति यावत्, कांश्चिद्राज्ञ इति शेषः, एवमुत्तरत्र ; कटाक्षैः,—अपाङ्ग-
दर्शनैः, वक्रदृष्टिभिरित्यर्थः, समग्रेक्षितैः,—सम्पूर्णदर्शनैः, पूर्णोन्मीलितदृष्टिभिरित्यर्थः,
अतिप्रियराजान् इति भावः, भ्रूवक्षितैः,—भ्रूभ्रंशा रहितैः, प्रसन्नदृष्टिभिरिति भावः,
[“भ्रूवक्षितैः” इत्यत्र “भ्रूवक्षितैः” इति पाठः,—भ्रूवा—भ्रूवक्षिपेण, अक्षितैः,—

कुशलप्रश्नैश्च प्रतिप्रणामैश्च उन्मत्तभूवीक्षितैश्च आज्ञादानैश्च
आक्रीणन् इव मानमयान् प्राणान् प्रणयदानैः प्रवीराणां वीरो
यथाऽनुरूपं विवभाज राजकम् ।

अथ प्रस्थिते राजनि (११३) कलकलवस्तदिङ्गागसूत्कार-
रव इव इतस्ततः तस्तार तारतरः तूर्याणां प्रतिध्वनिः
आशातटेषु । दिग्गजेभ्यः प्रकुपितानां त्रिप्रसृतानां करिणां
मदप्रस्रवणवीथीभिः अलिकुलकालीभिः कालिन्दीवेणिका-
सहस्राणि इव सस्यन्दिरे । (११४) सिन्दूररेणुराशिभिः अरुणाय-

मनोज्ञैः, उन्नतैकभूक्षितैः इत्यर्थः] अर्द्धस्मितैः,—ईषद्भास्यैरित्यर्थः, क्रेकालापैः,—
वक्रोक्तिभिः, अन्तराऽन्तराभाषणैरित्यर्थो वा । उन्मत्तेति ।—उन्मत्तैः,—उन्मादरोग-
ग्रस्तस्यैव पीतमयस्यैव वा चञ्चलैरित्यर्थः, भूवीक्षितैः,—भूसञ्चालनैः, परिहासार्थमिति भावः
प्रवीराणां—वीरश्रेष्ठानां, राज्ञामिति शेषः, मानमयान्—अभिमानधनानित्यर्थः, प्रणय-
दानैः,—प्रोतिज्ञापनैरित्यर्थः, आक्रीणन्निव—विशेषण क्रीणन्निव, [“आक्रीणन्निव”
इत्यत्र “आक्रीडन्निव” इति पाठे—क्रीडां कुर्वन् इव, तान् प्रति स्वानुग्रहभावज्ञापनार्थ-
मिति भावः । प्रथमतः नेवविभागैश्चैत्यादिभिः प्राणान् आक्रीणन् इति न्यूनेनाधिक-
विनिमयात् परिवर्तितम् अलङ्कृतिं निगमयन् पश्चादत्यधिकश्रेष्ठत्वं स्वस्य प्रतिपादितवान्
इति सङ्केपः] वीरैः, हर्ष इति शेषः, यथाऽनुरूपं—यथोचितं, विवभाज—विभज्य
स्थापितवान् इत्यर्थः ।

(११३) कलकलेति ।—कलकलेन—कलरवेण, जनसमूहानामिति भावः,
वस्तानां—भीतानां, दिङ्गागानां—दिग्गजानां, सूत्काररव इव—वाससूचकसूक्ष्म-
विशेष इव, “शूत्” “शौत्” इत्याकारक इत्यर्थः । तस्तार—व्याप । तारतरः,—
उच्चैस्तरः । तूर्याणां—वायुविशेषाणाम् । आशातटेषु—दिग्बिभागेषु । दिग्गजेभ्यः,
—दिग्गजान् प्रतीत्यर्थः, [“कुधद्रुह—” (१।४।३७ पा०) इत्यादिना चतुर्थी] ।
त्रिप्रसृतानां—त्रिभिः अङ्गैः कपोलादिभिः, प्रसृताः,—मदवर्षिणः तेषाम् । अलिकुल-
कालीभिः,—भङ्गकुलश्यामलाभिरित्यर्थः, मदप्रस्रवणवीथीभिः,—दानजलस्रावरेखाभिः,
कालिन्दीवेणिकासहस्राणि इव—यमुनाप्रवाहसहस्राणि इव, सस्यन्दिरे—प्रसस्रुवुः,
दानजलानीति शेषः ।

(११४) सिन्दूरेति ।—सिन्दूररेणूनां—नागसम्भवचूर्णानां, करिकलेबरनिहिता-

मानविम्बे रवौ अस्तमयसमयं शशङ्किरे शकुनयः ।
 करिणां (११५) षट्पदकोलाहलमांसलैः कर्णतालनिस्वनैः
 तिरोदधिरे दुन्दुभिध्वनयः । (११६) दोधूयमानस्य सचराचरम्
 आचचाम चामरसङ्घातो विश्वम् । (११७) अश्वीयश्वास-
 निक्षिप्तैः शिश्विन्दे सिन्धुवारदामशुचिभिः निरन्तरम् अन्तरीक्षं
 फेनपिण्डैः । (११८) पिण्डीभूतनगरस्तवकपाण्डुराणि पपुः इव

गम् इति भावः, राशिभिः,—निचयैः, रवौ—सूर्ये, अस्तमयमानं—लङ्घितायमानं,
 तत्र प्रतिफलनादिति भावः, विम्बं—मण्डलं यस्य तथाभूते, सतीति शेषः, एतेन
 हर्षस्य गजानामतिबाहुल्यं महौन्नत्यञ्च सूचितम्, शकुनयः,—चक्रवाकाः इति यावत्,
 अस्तमयसमयम्—अस्तमयकालं, सस्याकालमित्यर्थः, शशङ्किरे—शङ्कितवन्तः, तेषां
 तथा दर्शनेन विभोगशङ्का जातेति भावः । इह कविप्रौढोक्तिसिद्धौ भ्रमः अलगामिसूर्य-
 विम्बस्यातिशयव्यञ्जकः, तेन हि शकुनानाम् अनस्तमनीन्मुखे रवौ अस्तमनीन्मुख-
 वृद्धेरुदयात् भान्तिमदलङ्कारः ।

(११५) षट्पदेति ।—षट्पदानां—भमराणां, मदवारिलुञ्जानामिति भावः,
 कोलाहलनन—कलकलनं, मांसलाः,—प्रवृद्धा इत्यर्थः तैः, [“सिद्धादिभ्यश्च” (५।२।८७
 पा०) इति पाञ्चिकी लच्] कर्णति ।—कर्णौ—श्रवणौ एव, तालौ—करतला-
 स्फालने, कांसनिर्मितवाद्यविशेषौ वा, तयोः निस्वनैः,—शब्दैः, तिरोदधिरे—
 तिरस्कृताः, कर्णतालशब्दबाहुल्येन दुन्दुभिध्वनयः न श्रुतिगोचरा अभवन्नित्यर्थः ।

(११६) दोधूयमानः,—पुनःपुनः सञ्चाल्यमानः, [धुनोतेः धूनातेः धवतेर्वा
 यङ्लुकि कर्मणि शानचि रूपम्] । सचराचरं—स्थावरजङ्गमसहितम् । आचचाम
 —जयास, आच्छादयामासेति यावत् ।

(११७) अश्वीयेति ।—अश्वीयम्—अश्वानां समूहः, तस्य अश्विन—निश्वास-
 पवनेन, निक्षिप्तानि—पातितानीत्यर्थः तैः, सिन्धुवारदामशुचिभिः,—निर्गुण्डी-
 मालाविशदैः, फेनपिण्डैः,—हिण्डीरचयैः । शिश्विन्दे—शुक्रतां प्रापयाचकं,
 [श्विन्दतः भौवादिकस्य कर्मणि लिटि रूपम्] । एतेनास्य अश्वानामपि अतिबाहुल्यं
 सूचितम् ।

(११८) पिण्डीभूतेति ।—पिण्डीभूतः,—राशीभूतः, यः तगरस्तवकः,
 —तगरपुष्पगुच्छः, तद्वत् पाण्डुराणि—विशदानि, शुभाणि इत्यर्थः ।

परस्परसङ्घट्टनष्टाष्टदिशं दिवसम् उच्चचामीकरदण्डानि आत-
पत्रवनानि । (११८) रजोरजनीनिमीलितो मुकुटमणि-
शिलावलीवालातपेन विचकास वासरः । (१२०) राजतैः
हिरण्मयैश्च मण्डनकभाण्डमण्डलैः क्लादमानैः हरितीकृताः
परिक्लादा हरितो वधिरतां दधुः । (१२१) अरि-
प्रतापानलनिर्मूलनाय इव मदोष्णशीकरैः शिशोकिरे करिणः
ककुभां चक्रम् । (१२२) चक्षुषाम् उन्मेषं मुमुषुः तडिच्चञ्चलानि

उच्चचामीकरदण्डानि—उच्चाः,—उत्तुङ्गाः, चामीकरदण्डाः,—सौवर्ण्यष्टयः येषां तानि,
आतपत्रवनानि—कृत्वारण्यानि, अनेकसङ्घाकच्छवाणीत्यर्थः, परस्परति ।—परस्परसाम्
—अन्योन्यासां, दिशमेवेति भावः, सङ्घट्टन—सङ्घर्षेण, नष्टाः,—अदर्शनं
गताः, अष्टौ—अष्टमङ्गकाः, दिशः,—ककुभः यत्र तम् । पप्रुर्विव—जयसुरिव,
अनेकसङ्घाकच्छवच्छायया दिवालीकस्य प्रतिहतत्वादिति भावः ।

(११८) रज इति ।—रज एव—धूलिरेव, सैन्यपदोलितमिति भावः, रजनी—
रात्रिः, गगनमण्डलाच्छादनादिति भावः, तव निमीलितः,—मुद्रितः, रजसा आच्छन्न
इति यावत्, वासरः,—दिवसः, मुकुटति ।—मुकुटमणिशिलावलीनां—किरीटरत्नानां,
वालातपेन—नवालोकेन, मन्दकिरणेनेति यावत्, विचकास—विदिद्युते, व्यशीभूत
इत्यर्थः । रजसाऽन्वकारीभूतोऽपि दिवसः मुकुटमणिप्रभया प्रचकाशे इति निष्कर्षः ।

(१२०) क्लादमानैः,—रणङ्गैः, राजतैः,—रौप्यैः, हिरण्मयैः,—सौवर्ण्यैः, मण्डनक-
भाण्डमण्डलैः,—मण्डनकानि—श्रीभाजनानि, यानि भाण्डानि—अश्वाभरणानि,
(“स्याङ्गाण्डमश्वाभरणे” इत्यमरः) भूषणपात्राणि वा, तेषां मण्डलैः,—समूहैः,
परिक्लादाः,—परितो निस्त्रनपूरिताः, राजतादिभाण्डनिचयैः निनादिता इत्यर्थः, [क्लादतैः
कर्मणि घञ्] तथा हरितोक्ताः,—श्यामोक्ताः, सञ्चितः धान्यसम्बादिना इति भावः ;
यद्वा,—हरितोक्ताः,—श्वलीकृता इत्यर्थः, आभरणप्रभाभिरिति भावः, हरितः,—
दिशः, (“दिशन्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः” इत्यमरः) ।

(१२१) अरौति ।—अरौणां—शत्रूणां, प्रतापानलस्य—तेजोवक्त्रे, निर्मूलनाय
इव—निर्वापणाय इव, मदोष्णशीकरैः,—दानवारिणां सन्तप्तकणिकाभिः, ककुभां—
दिशां, चक्रं—मण्डलं, शिशोकिरे—सिषिचुः, अजस्रसम्पत्तन्मदासारैः सिक्तवन्तः
इत्याशयः । [“शीकते” इत्यस्य भौवादिकस्य लिटि रूपम्] ।

चूडामणीनामर्क्षीषि । स्वयमपि (१२३) विसिस्मिये बलानां
भूपालः सर्वतो विक्षिप्तवक्षुश्च अद्राक्षीत् आवासस्थानसकाशात्
प्रतिष्ठमानं स्कन्धावारम्, (१२४) अधोक्षजकुक्षेः इव
युगादौ निष्पतन्तं जीवलोकम्, अश्लोनिधिमिव कुम्भभुवी
वदनात् प्लावितभुवनम् उद्भवन्तम्, (१२५) अज्जुनबाहुदण्ड-
सहस्रसम्पिण्डितोन्मत्तमिव सहस्रधा प्रवर्तमानं प्रवाहं
नर्मदायाः । (१२६) “प्रसर तात ! भाव ! किं विलम्बसे ? त्वङ्गति

(१२२) तडिच्चलानि—विद्युत्तरलानि, अर्क्षीषि—किरणाः, चक्षुषा—नेत्राणां,
तत्त्वयजनानामिति भावः, उन्मेषं—विकासं, मुमुक्षुः—अहरन्, हठात् तीव्रालोक-
सम्पातस्य दृष्टिप्रतिबन्धकत्वादिति भावः ।

(१२३) विसिस्मिये—अद्भुतम् असम्यत इत्यर्थः । बलानां—सैन्यानाम् । [अत्र
“बलौ शेषे” (२।३।५० पा०) इति षष्ठी] भूपालः,—हर्षः । विक्षिप्तवक्षुः—पातित-
नेत्रः । प्रतिष्ठमानं—प्रचलन्तम् । स्कन्धावारं—शिविरं, चतुरङ्गबाहिनोन्मत्तम्
इत्यर्थः । सर्वतो विक्षिप्तवक्षुः भूपालः स्वयमपि आवासस्थानसकाशात् प्रतिष्ठमानं
“अधोक्षजकुक्षेः—” इत्यारभ्य “नर्मदायाः” इत्यन्तविशेषणकं बलानां स्कन्धावारम् अद्राक्षीत्
विसिस्मिये च इत्यन्वयः ।

(१२४) युगादौ—सत्ययुगप्रारम्भे, अधोक्षजकुक्षेः,—नारायणीदरात्, निष्पतन्तं
—निसरन्तम् । कुम्भभुवः,—अगम्यस्य, (“अगम्यः कुम्भसम्भवः” इत्यमरः) । प्लावितभुवनं
—प्लावितं भुवनं येन तथाभूतं, व्याप्तजगतमित्यर्थः ; यद्वा,—क्रियाविशेषणञ्चेतत्,
प्लावितं भुवनं यस्मिन् कर्मणि तद्वयथा स्यात् तर्थात्यर्थः । उद्भवन्तं—निसरन्तमित्यर्थः ।

(१२५) अज्जुनेति ।—अज्जुनस्य—कार्तवीर्याज्जुनस्य इत्यर्थः, बाहुदण्डानां—
भुजयष्टीनां, सहस्रेण—दशशतसङ्ख्याया, आदौ सम्पिण्डितं—समाहृतं, पश्चादुन्मत्तं—
परित्यक्तं, सहस्रधा—सहस्रभागित्यर्थः, प्रवर्तमानं—प्रसरन्तम् । पूर्वं कार्तवीर्याज्जुनेन
हैहयाधिपतिना पुरश्चैभिः सह नर्मदायां जलकेलिनिरतम् तत्प्राप्यो भुजसहस्रेण
उभयतो बद्धा पश्चात् त्यक्तः इति वार्ता । इह आवासस्थानसकाशात् प्रतिष्ठमानं
स्कन्धावारमारभ्येतदवधि स्कन्धावारस्योपमानानि अधोक्षजाङ्गात् निष्पतन्तीवलीकादिकानि
अनेकानि एकवाक्यान्वितानि इति मालीपमा ।

(१२६) तात—वक्ष ! प्रसर—गच्छ । भाव !—विद्वन् ! मान्य इत्यर्थः,
किं विलम्बसे ?—कथं चिरयसि ? त्वङ्गति—चलति, प्रचख्खवेगेन धावतीति भावः ।

तुरङ्गमः । भद्र ! भग्नचरण इव सञ्चरसि यावदमी पुरःसराः
सरभसम् उपरिपतन्ति । वाह्यासि किमुङ्गम् ? न पश्यसि निर्दय !
शुकशिशुं शयानम् ? । वक्त्रं रामिल ! (१२७) रजसि यथा न नश्यसि ।
नो पश्यसि गलति शक्तुप्रसेवकः ? । किमेवम् (१२८) इत्वर !
त्वरसे ? सौरभेय ! । सरणिम् अपहाय हयमध्यं धावसि धीवरि ! ।
विशसि गन्तुकामा मातङ्गि ! मातङ्गमार्गम् ? । अङ्ग ! गलति
तिरश्चीना चणकगोणी । गणयसि न मामारटन्तम् ? । अवटस्

[“त्वमि गतौ” इति भौवादिकस्य लङ्गतेः लटि रूपम्] । भग्नचरण इव—
खण्डितपद इव । पुरःसराः,—अग्रगामिनः । सरभसं—सवेगम् । शयानं शुकशिशुं
पङ्कादलनं यासीति भावः । [“शुकशिशुम्” इत्येव “निःशुकशिशुम्” इति पाठे,—
निःशुकं—निःशस्त्रम्, अजातचौडसंस्कारत्वादत्यल्पवयस्कमित्यर्थः, अत एव सर्वथा
कृपाऽऽस्पदम् इति भावः] ।

(१२७) रजसि—धूलिराशौ इति भावः, यथा न नश्यसि—न अदृशनं यासि,
तथा कुञ्चिति शेषः ; यद्वा,—यथा रजसि—यादृक् अनुरक्तीभवसि, तथेति भावः,
[रजतेः भौवादिकस्य लटि रूपम्] न नश्यसि—न प्रणाशं गच्छसि, एतादृगनरागस्य
अभ्युदयहेतुत्वादिति भावः । शक्तुप्रसेवकः,—शक्तुना—तन्मादभ्युदयेन इति भावः,
प्रकर्षणं सेवते इति तथोक्तः, भक्तदास इत्यर्थः, शक्तुमाववेतनो भवत्येति भावः,
तदाख्यो वा, गलति—दूरं गच्छतौत्यर्थः ; यद्वा,—शक्तुनां प्रसेवकः,—शक्तुपूर्णः स्मृतः,
शणपद्मादितन्निर्मितः धान्याद्याधारविशेषः इत्यर्थः, (“स्मृतप्रसेवो” इत्यमरः)
“प्रसेवकः भस्त्राभरणम्” इत्येके, गलति—पतति, नो पश्यसि ?—नावलोकसे ? [“नो”
इत्येव “न” इति पाठान्तरम्] शक्तुर्दन्त्यादिरपि दृश्यते ।

(१२८) इत्वर !—गमनशील ! [इण् गतावित्यध्यात् “इण् नञ्—”
(३।२।१६३ पा०) इत्यादिना करप्-प्रत्ययः] त्वरसे ?—सम्भ्रान्तोऽसि ? द्रुतं
धावसीत्यर्थः । सौरभेय !—वृषभ !, वृषभवत् दान्त इति भावः, (“……ऋषभो
वृषभो वृषः । अनङ्गान् सौरभेयो गौः” इत्यमरः) धीवरि !—धीवरकन्ये !
सरणिं पश्यानम्, अपहाय—उत्सृज्य, हयमध्यम्—अश्वाम्यन्तरं, धावसि ?—द्रुतं यासि ?
मातङ्गि !—चण्डालतनये ! इत्यर्थः, (“चण्डालप्रवमातङ्ग ..” इत्यमरः) मातङ्गमार्गं—
हस्तिसरणिं, विशसि ?—आश्रयसि ? प्रविशसीत्यर्थः । अङ्गेति सम्बुद्धौ । तिरश्चीना—
अनृजुविहितेति भावः, चणकगोणी—चणकाख्यजलायस्थलिका, गलति—च्यवते । गणयसि

अतटेन अवतरसि ? (१२८) सुखमास्मू स्वैरिणि ॥ सौवीरक ! कुम्भो
भग्नः । मन्थरक ! खादिष्यसि गतः सन्निक्षुम्, उक्षाणं प्रसादय ।
कियच्चिरं चिनोषि चेष्ट ! वदराणि ? दूरं गन्तव्यम् । किमद्यैव
विद्रासि ? द्रोणक ! द्राघीयसी दण्डयात्रा । (१३०) विनैकेन निष्ठुर-
केण निष्क्रेयम् अस्माकम् । अग्रतः पत्न्याः स्थपुटकः । स्यावरक !
यथा न भनन्ति फाणितस्थालीम् । (१३१) गरीयान् गण्डक-
तण्डुलभारको न निर्वहति दस्यः । दासक ! माषीणात्
—बहू मन्थसि । आरटलं—ब्रुवन्तम् । अवटं—गर्तं, (“गर्तावटौ भुवि श्वभे” इत्यमरः)
अतटेन—असार्गणः, अप्रशस्नाधीभागीयपथेनेत्यर्थः ।

(१२८) आस्मू—स्थितिं कुरु । स्वैरिणि !—स्वेच्छाचारिणि ! [“सादोरैरिणो.”
(वा०) इति वृद्धिः] । सौवीरक !—कान्त्रिकतत्त्वावधारकैत्यर्थः, तन्नामा कश्चिदा ।
उक्षाणं—वृषभम्, (“उक्षा भट्टो बलीवर्दं वृषभो वृषभो वृषः” इत्यमरः) प्रसादय—
साल्वय इत्यर्थः । वदराणि—कौलफलानि, चिनोषि ?—गृह्णासि ? दूरं—दूरमध्वान-
मित्यर्थः, गन्तव्यं केचन दासाः क्षुण्णीताः पथि कर्कशफलं भोक्तुं प्रवृत्ताः, तन्निवृत्त्यर्थ-
मयमुक्तिरिति ज्ञेयम् । अद्यैव—इदानीमेव, विद्रासि ?—प्रयासि ? लङ्घसे इति
यावत्, दण्डयात्रा—सङ्ग्रामप्रयाणम्, अस्माकमिति शेषः । द्राघीयसी—अतिदीर्घा, अति-
महतीत्यर्थः, अत्र अद्यैव गन्तव्यदेशं गमनम् असम्भवितमेवेति मन्थामहे इति भावः ।

(१३०) विनैकेन—एकेन—केवलिन, निष्ठुरकेण—निन्दयाचरणेन, सङ्ग्रामेण
इति भावः ; यद्वा—एकेन—एकमात्रेण, निष्ठुरकेण—निन्दयेन, शशाङ्केन इत्यर्थः,
विना—शशाङ्कप्राप्तिसन्तरेणेत्यर्थः, [“पृथग्विना—” (२।३।३२ पा०) इत्यादिना पक्षे
तृतीया] निष्क्रेयम्—कृष्णं, शोधनीयं न भवेदिति शेषः । स्थपुटकः—विषमस्थान-
सञ्चारी, नतोन्नतेन पथा गच्छति, अग्रतः पत्न्याः किं न पश्यति भवान् इत्यर्थः । फाणित-
स्थालीं—फाणितम्—इक्षुविकारः, गुड इति यावत्, तस्य स्थालीं—भाण्डमित्यर्थः ;
यद्वा,—फाणिः,—दधिमिश्रितशक्नुः, सोऽप्याम्लोत्यर्थे इतिच, तत्पूयस्थालीमिति
यावत्, भनन्ति—दण्डयसि, भग्नं करोषि इत्यर्थः ।

(१३१) गण्डकेति ।—गण्डकतण्डुलभारकः,—गण्डकेषु—खड्गेषु, पशुविशेषेषु
इत्यर्थः, तण्डुलभारकः,—तण्डुलभार, गरीयान्—अतीव गुरुः, महानित्यर्थः, दस्यः,
—दमनीयः, शिशुरयं गण्डक इति भावः ; यद्वा,—गण्डकः,—सङ्ग्रामदेदः, तत्परि-
मित इत्यर्थः, तण्डुल,—वितुषं धाम्, तं विभर्ति—वहति यस्तथोक्तः, अन्यत्पतण्डुल-

अमुतः द्राक् दावेण मुखवासपूलकं लुनीहि, को जानाति
(१३२) यवसगतं गतानाम् ? धव ! वारय बलीवर्दान्, वाहीक-
रक्षितं चेतमिदम् । (१३३) लम्बिता शकटी, शाकुरं धुरन्धरं धुरि
धवलं नियुङ्क्ष्व । यत्तपालित ! प्रमदाः पिनत्ति, अक्षिणी किं
ते स्फुटिते ? हत हस्तिपक रे ! (१३४) दीव्यसि करिकरदण्डे ?
समद सम्पद ! कर्दमे खलसि ? भ्रातर्भाव ! विधुरबन्धो ! उडर
पङ्कात् अनङ्गाहम् । इत एहि (१३५) माणवक ! घनेभवटामङ्गट-

वाही इति यावत्, निर्वहति—बोदं शक्नोति । अमुतः,—अमुष्मात्, माषीणात्—माष-
कलायत्तेष्वत्, (“तिल्यतैलीनवन्माषीमाणभङ्गात् णिरुपता” इत्यमरः) द्राक्—भटिति,
मुखवासपूलकं—किञ्चिन्मावबुभुक्षानिवृत्तये वासः मुखवासः, तस्य पूलकं—गुच्छं,
लुनीहि—क्रिञ्चि ।

(१३२) गतानां—प्रस्थितानां, पशनामिति शेषः, यवसगतं—यवसं—वास एव,
गतं—गतिरित्यर्थः तत्, “कटभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशत” इति न्यायात् इति भावः,
पशवो यवसं विना क्षणमपि जीवित् नोत्सहन्ते इति को जानाति !! इति भावः । धव !—
नर ! बलीवर्द्धचालक-पुरुष ! इत्यर्थः, (“धवः पमान् नरे धूर्ते पत्यो वृक्षान्तरेऽपि च” इति
मेदिनी) बलीवर्दान्—वृषभान्, वारय—ग्रस्यतेवात् ताडय इत्यर्थः, वाहीकरक्षितं—
परिपालकरक्षितम्, ईषदपि ग्रस्यन्तौ महाप्रसादः प्रसजत् इत्याशयः ।

(१३३) शकटी—क्षुद्रशकटं, लम्बिता—मार्गादधश्चलितेत्यर्थः । धुरन्धरं—
भारवहनक्षममित्यर्थः, धवलं—श्वेतकायं, शाकुरं—शकुर एव शाकुरः तं, श्वं युवानं वा
वृषभमित्यर्थः, शकुरशब्दस्यापि वृषभवाचकत्वं दृश्यते ; तथाच षष्ठे ५८८ पृष्ठे शकुरशब्दस्य
वृषभवाचकत्वं, यथा—“शकुरशकुरशकुर—” इति । धुरि—यानमुखं, (“धुः स्त्री
कौर्व यानमुखम्” इत्यमरः) नियुङ्क्ष्व—योजय इत्यर्थः । यत्तपालित ! मन्वीधन-
पटमिदम् ; प्रमदाः,—स्त्रियाः, पिनत्ति ?—दलसि ? पटनिक्षेपेण इति भावः, [पिषेः
रौघादिकस्य रूपम्] स्फुटिते ?—विदीर्णे ? अन्धः किम् भवान् ? इति भावः ।

(१३४) करिकरदण्डे—हस्तिशङ्खादण्डे, हस्तिशङ्खोपरि इत्यर्थः, दीव्यसि ?—
कोडमि ? समद !—मत इत्यर्थः, सम्पद ! इति कस्यचित् मन्वीधनं, खलसि ?—
पतसि ? । भाव !—मान्य ! विधुरबन्धो !—दीनदयालो ! अनङ्गाहं—वृषम् ।

(१३५) माणवक !—बालक ! (“बालस्तु स्यान्माणवकः” इत्यमरः)

सङ्कटे नास्ति निस्तरणम्” (१३६) इत्येवमादिप्रवर्त्तमानानेकसंलापं, (१३७) क्वचित् स्वेच्छामृदितोद्दामस्य घासविप्रस-
सुखमस्यन्नात्रपुष्टैः केलिकोकिलैः किलकिलायमानैः मेण्डवण्ड-
वठरलम्बनलेशिकलुण्ठकचेटचाटचण्डालमण्डलैः आण्डोरैः स्तूय-

धनेति । — घना — निविडा, इभघटा — हलिसङ्घः, तस्याः सङ्घेन — समूहेन, सङ्कटेः
— सम्बाधं तस्मिन्, निस्तरणं — निम्नारः उद्धार इत्यर्थः ।

(१३६) “इत्येवमादिप्रवर्त्तमानानेकसंलापं” ..... “वीक्षमाणः कटकं जगाम”
इत्युत्तरणान्वयः । इत्येवमादिप्रवर्त्तमानानेकसंलापम् — इत्यादिप्रस्तूयमानबह्विधसङ्कथम् ।

(१३७) कटकं विशिनष्टि, क्वचिदित्यादि । स्वेच्छति । — स्वेच्छया — स्वच्छन्देन,
मृदितानि — दलितानि, चेचात् समाह्वय सुसतृणादिनिरसनेन परिष्कृतानीत्यर्थः । उद्दामानि
— उद्दामानि, प्रभूतानि इति यावत्, शय्यानि — धान्यादयः, तथा घासाः — यवसानि,
तथा विप्रसाः, — मृत्याद्युपयोगशय्यानि अन्नानि (“अमृतं विप्रसो यज्ञश्रेयोभाजनशेषयोः”
इत्यमरः) परस्परलुण्ठनानि वा, तेः विदितप्रभवेति भावः, सुवेन — अनायासेन,
अयवानि — सङ्कटहीनानि यानि अन्नानि — भोज्यानि, सेवेभ्यो धान्यादिकं दत्त्वा लब्धानि
भोज्यानि इत्यर्थः, तैः पुष्टाः — पूरितोदराः तैः, केलिकोकिलैः — क्रीडापरैः
कौकिलैः, कौकिलपटश्रेणिति यावत्, पण्डवपुष्टवादिति भावः, [“केलिकोकिलैः”
इत्यत्र “केलिकुलैः” इति पाठः, — क्रीडाप्रियैः प्रहसनपरैरित्यर्थः, बहुभाषिभिर्वा]
किलकिलायमानैः — अतिनीचत्वात् किलकिलाशब्दं कुर्वन्निमित्तार्थः, आण्डोरैः, —
प्रगल्भैः, सुखपङ्क्तिर्वा, अण्डानि — पुंससङ्गावयवविशेषाः, तानि सन्ति एषामिति
ल्युगत्या [“काण्डाण्डादीरन्नीरचौ” (५।२।१११ पा०) इत्यण्डशब्दादन्वयं ईरन् ।
“आण्डीरैः” इत्यत्र “राण्डीरैः” इति पाठः, — रण्डापुत्रैः, रण्डा — विधवा
स्त्री, (“रण्डा मृषिकपण्यां च विधवायाश्च योषिति” इति मेदिनी) एतत्पुत्रे रण्डाशब्दाद-
प्रचार्थे ईरन् सङ्घः इति सङ्केपः ; यथा, — रण्डाशब्दात् “गङ्गादिभ्यश्च” (४।१।२६ पा०)
इति इञ्च राण्डिरिति सिद्धे, तमीरयति पुण्याति इत्यर्थे ईरयतेः पचादिवाच्ये रूपमिति
ज्ञेयं रण्डापुत्रपौषकैरिति तदर्थः] मेण्डति । — मेण्डाः — हलिनगरिकाः, एतच्छब्द-
व्युत्पत्तिश्च वात् “मेण्डाः” “मेण्डाः” वा इति सन्ध्यामहः, तथात्वे लुप्तताः तदर्थ इति ज्ञेयं,

मानं क्वचित् (१३८) असहायेः क्लेशजितकुपामकुटुम्बिसम्पादित-
सीदसौरभेयसम्बलसंवाहनायासावेगागतसंयोगैः (१३९)
स्वयङ्गहीतगृहोपस्करणैः “इयम् एका कथञ्चित् दण्डयावा
यात्, यातु पातालतलं दृष्ट्वा, (१४०) भूतेः अभवनिर्भवतु,

वण्डाः—अकृतविवाहाः तरुणाः, उन्नाद्यङ्गविकला वा “वण्डे” इति वङ्गभाषा, [“वण्डः—”
इत्यत्र “वण्ड—” इति पाठः,—वण्डाः,—खर्वाः, “वण्डे” इति वङ्गभाषा] वटराः,—मूर्खाः,
लम्बनाः,—गर्दभदासाः, लंशिकाः,—जनपरिचारकाः, लङ्गकाः,—चौराः, चेटाः,—
दासाः, चाटाः,—धूर्ताः, [“चाट—” इत्यत्र “शाट—” इति पाठान्तरम्] चण्डालाः,—
अश्वपाला इत्यर्थः, तेषां मण्डलानि—समूहाः, तेः, स्तूयमानं—स्तुत्या प्रशस्यमानमित्यर्थः ।

(१३८) असहायेः,—अप्राप्तसाहाय्यैरित्यर्थः, क्लेशजित—क्लेशजन—आयासन, अजितं
—लभ्यं, कुपामकुटुम्बिभिः,—मौचयामौर्णैः, सम्पादितं—दत्तं, यत् सूदतः,—कृच्छं गतस्य,
सौरभेयस्य—कुसुमस्य इत्यर्थः, सम्बलं—पाथयं, प्राणधारणोपयोगि यत्किञ्चिददनीयं
द्रव्यमित्यर्थः, तस्य संवाहने—सङ्ग्रहणे, य आयासः,—क्लेशः, तेन हतुना य आवेगः—
त्वरा, तेन आगतः,—प्राप्तः, संयोगः,—सङ्गः, येः, अन्नकटातिशयमसङ्गिभिः अतः
सहागतं कुसुमभक्ष्यलाभाशया समागतैरिति भावः, यदा,—क्लेशजितकुपामकुटुम्बि-
सम्पादिताः,—क्लेशजितैः,—भूयसा अभेण लज्जैर्ब्रादिभिः करणैः, कुपामकुटुम्बिभिः,
—पक्षीवास्तव्यैः, कर्तृभिः, सम्पादिताः,—पोषिताः, अत एव सीदन्तः,—अवसादं
गच्छन्तः, यथैष्टखाद्यप्राप्तेरभावादिति भावः, सौरभेयाः,—वृषभा एव, सम्बलाः,—
अवशिष्टधनभूताः, पाथेयप्रायाः इत्यर्थः, संवाहनानि—भारादिवाहकाश्च तेषां
सथाभूतानां, [संपूर्वकात् बहनेः णिच् करणे ल्युट्] द्रव्यस्थकषीबलानामित्यर्थः, ये
आयासावेगागतसंयोगाः राष्ट्रीयदुरवस्थाज्ञापनायेति भावः तैः ।

(१३९) स्वयमिति ।—स्वयङ्गहीतानि—आत्मनैव धृतानि, आनीतानीत्यर्थः, न
तु दासादिनेति भावः, गृहस्य—भवनस्य, उपस्करणानि—सामग्राः, शय्याऽऽसनादीनि
भूषणजातानि इति भावः, यैः तथोक्तैः, [“उपात् प्रतियत्र—” (६।१।१२६ पा०)
इत्यादिना उपात् कृजः सुट्] । इयं—पुरीवर्त्तिनी, दण्डयावा—युद्धार्थं प्रचलिता सेनेति
यावत्, एकेव—अस्माकं सहायभावमप्राप्तैव इत्यर्थः, यातु—गच्छतु । दृष्ट्वा—लीभिः,
आश्रितं यावत्, अस्माकमिति शेषः, पातालतलं—पातालस्यापि अध इत्यर्थः, यातु—
गच्छतु, एतसङ्गेन अस्माकं सुखाशा विरमतु इति भावः ।

(१४०) भूतेः,—सम्पदः, अभवनिः,—अनुत्पत्तिरित्यर्थः, [“आक्रोशे नञानिः”

शिवं सेवा करोतु, स्वस्ति (१४१) सर्वदुःखकूटाय कटकाय”
इति दुर्विधकुलपुत्रकैः निन्द्यमानं, क्वचित् (१४२) अति-
तीक्ष्णसलिलस्रोतःपातिनोगतैः इव ग्रथितैः इव पङ्क्तिभूतै-
र्जनैः अतिद्रुतं द्रवद्भिः (१४३) कृष्णकठिनस्कन्धगुरुलगुडैः
गृहीतसौवर्णपादपोठीकरङ्गकलशपतङ्गाहावगाहैः (१४४)
प्रत्यासन्नपार्थिवोपकरणग्रहणगर्वदुर्वारः सर्वमेव वहिः-

(३३।११२ पा०) इत्यनिप्रत्ययः] भवतु—सम्ययतां, संसारं भूतिः नश्यतु इति
भावः । सेवा—भृत्यभावः, शिवं—मङ्गलं, करोतु—विदधातु ।

(१४१) सर्वदुःखकूटाय—समग्रक्लेशसङ्घातकपायेत्यर्थः, कटकाय—सैनिकाय,
सैनिकवृत्तये इति भावः, स्वस्ति—शुभम्, अस्त्विति शेषः, (“नमःस्वस्ति -” (२।३।१६
पा०) इत्यादिना चतुर्थी । “शिवं सेवा.....कटकाय” इत्यत्र “शिवसेवा करोतु
स्वस्ति सर्वदुःखकूटाय कटकाय” इति पाठः,—शिवसेवा—शिवाराधना, सर्वदुःखकूटाय
कटकाय स्वस्ति करोतु इत्यन्वयः, शिवसेवा सैनिकवृत्तये रक्षतु लोकानिति भावः] ।
दुर्विधंति ।—दुर्विधाः—दरिद्राः, (“निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गताऽपि सः”
इत्यमरः) कुलपुत्रकाः,—कुलक्रमागतसेवका इत्यर्थः तैः । [“दुर्विधकुलपुत्रकैः” इत्यत्र
“दुर्विधवृद्धकुलपुत्रकैः” इति पाठान्तरम्] ।

(१४२) अतितीक्ष्णैति ।—अतितीक्ष्णम्—अत्युग्रम्, अतिवेगवदित्यर्थः, यत्
सलिलस्रोतः,—जलप्रवाहः, तव पातिनी—चलन्ती, नावं—तरणिं, गताः,—अधिष्ठिताः
तैरिव । ग्रथितैरिव—गुम्फितैरिव, लोकाधिक्यादविरलभाविनावस्थितैः द्रुतगामिभिरिति
भावः । पङ्क्तिभूतैः,—श्रेणिवद्भिः, द्रवद्भिः,—गच्छद्भिः ।

(१४३) कृष्णिति ।—कृष्णेषु—नियतभारोद्ग्रहणात् श्यामीभूतेष्वित्यर्थः, कठिनेषु
—दृढेषु, स्कन्धेषु—अंसदेशेषु, गुरुवः,—महान्तः, लगुडाः,—दण्डानि येषां
तैः । गृहीतैति ।—गृहीताः,—अवलम्बिताः, सौवर्णपादपोठयः,—काञ्चनपादपोठानि,
करङ्गाः,—ताम्बूलपात्राणि च, कलशाः,—कुम्भाश्च, तथा पतङ्गाद्याः,—पततां—
मुखादिभ्यः स्रवतां, जलादीनामिति शेषः, ग्राहः,—ग्रहणं यव ते, निष्ठीवनपात्राणि
इत्यर्थः, (“प्रतिग्रहः पतङ्गहः” इत्यमरः) तथा अवगाहः,—स्नानद्रोणश्च यैः तथाभूतैः ।

(१४४) प्रत्यासन्नेति ।—प्रत्यासन्नस्य—निकटस्थस्य, पार्थिवस्य—राज्ञः,
उपकरणानाम्—आसनादीनां, ग्रहणेन—धारणेन, वहनेनेत्यर्थः, ये गर्वाः,—

कारयद्भिः भूपतिभृतकभारिकैः महानसोपकरणवाहिभिश्च
(१४५) बह्वराहवध्रवार्ध्नीणसैः (१४६) लम्बमानहरिणचटुक-
चटकजूटजटिलैः शिशुशशकशकपत्रवेत्ताग्रसङ्ग्रहसङ्ग्रहाहिभिः
(१४७) शुक्लकर्पटप्राप्ततमुत्तेकदेशदत्तार्द्रमुद्रागुप्तगोरसभाण्डैः

अहङ्काराः, वयं राजभृत्या इत्येवंरूपा इति भावः तैः, दुर्बाराः—वारयितुमशक्याः,
उद्धता इति यावत् तैः । सर्वमेव, जनमिति शेषः, वहिः कारयद्भिः,—निरस्यद्भिरेत्यर्थः,
पदगर्वेण अवज्ञया इवेति भावः । भूपतिभृतकभारिकैः,—भूपतेः,—राज्ञः, भृतक—
भरणीपयोगि अन्नादिकमित्यर्थः, तस्य भारिकाः,—भारवाहिनः तैः । महानसीपकरण-
वाहिभिः,—महानसी—पाकशालायां, (“रसवत्यान्तु पाकस्थान-महानसी” इत्यमरः) यानि
उपकरणानि—द्रव्यसम्भाराः, तानि वहन्ति—नयन्ति ये तैः, रत्नसामग्रीवाहकैरेत्यर्थः ।

(१४५) बह्वति ।—बह्वानि—सङ्गृहीतानि, वराहवध्नीणि—शूकरचर्मणि,
शूकरचर्मनिम्नतरज्जुविशेषा इत्यर्थः, तथा वार्ध्नीणसाः,—यज्ञीयच्छागविशेषाः, तच्चर्मणि
वा र्ध्नीः तथाभूतैः । [“बह्वराहवध्रवार्ध्नीणसैः” इत्यत्र “बह्वराहवध्रवार्ध्नीणसैः”
इति पाठान्तरम्] ।

(१४६) लम्बमानेति ।—लम्बमानाः,—स्कन्धे धारणादिति भावः, हरिणस्य—
मृगविशेषस्य, चटुकाः,—पूर्वभागाः, चटकाः,—पक्षिविशेषाश्च, तेषां जूटैः,—समूहैः,
जटिलाः,—पुक्ताः तैः । शिश्रिति ।—शिशवः,—अत्यल्पवयसः, शशकाः,—मृगभेदाः,
शकपत्राणि—शकानां—हरितकानां, व्यञ्जनोपयोगिद्रव्याणामित्यर्थः, (“अस्त्री शकं
हरितकम्” इत्यमरः) पत्राणि—पर्णानि, वेत्ताग्राणि—वंशादुराः, वानीराख्यलताय-
भागा वा, तेषां सङ्ग्रहे—समाहृतौ, (“समाहृतिस्तु सङ्ग्रहः” इत्यमरः) नियुक्ता ये
सङ्ग्रहाणि,—सञ्चयकारकाः तथोक्ताः । वंशादुरप्रतिपादितव्यञ्जनानि स्वादवत्पुष्ट-
वर्जानि देशविशेषे बह्नाटतानि दृश्यन्ते, इति शिशुशशकशकैः तस्य सहयोगी न
विषमयोजनगमकः इत्यवधिषम् ।

(१४७) शुक्लेति ।—शुक्लेन—श्वेतेन, कर्पटेन—वसनेन, प्राप्तम्—आच्छादितं,
मुखं—वदनं येषां तानि, तथा एकदेशे—एकस्मिन् विभागे, दत्ता—निहिता, आर्द्रा
—अभिनवेति भावः, मुद्रा—चिह्नविशेषः येषां तानि, अत एव गुप्तानि—अप्रकाशानि,
चुरदितानीत्यर्थः ; यदा,—शुक्लकर्पटप्राप्तमुखस्य एकदेशे—एकस्मिन् अंशे, गन्धिवन्धन-
स्थाने इत्यर्थः, दत्तया आर्द्रया मुद्रया गुप्तानि, राजपेयतया विषप्रयोगादिभयादिति भावः,
गोरसभाण्डानि—गव्यपात्राणि यैः तथाभूतैः । एतेन शत्रुप्रयुक्तैः पुरुषैः गूढचारिभिः

(१४८) तलकतापकतापिकाहस्तकताम्रचरुकटाहसङ्कटपिटक-
भारिकैः समुत्साध्यमाणपुरोवर्त्तिजनं, क्वचित् (१४९) “क्लेशो-
ऽस्माकं, फलकाले अन्य एव विटाः समुपस्थास्यन्ते” इति मुखरैः
पदे पदे पततां दुर्बलवलीवर्दानां खेटने नियुक्तैः खेटचेटकैः
(१५०) खिद्यमानासंविभक्तकुलपुत्रलोकं, क्वचित् (१५१) नर-
पतिदर्शनकुतूहलादुभयतः प्रजवितप्रधावितप्रामेयकजनघटं,

विजिगीषूणां भोज्यपानीयादौ किञ्चित् छिद्रमवाप्य विषादिकं सम्मिश्रते इति सूचितम् ।

(१४८) तलकैति । —तलकः, —अग्निशकटिका, लौहचुण्णोति यावत्, तापकः,
—ताम्रादिनिर्मित मूपादिकरणपात्रं, ताम्रिका —काकपालिका, यत्र तैलादिभिः भक्ष्याणि
परिपच्यन्ते, “कटाहजातीयः” इति गम्यते, हस्तकः, —गूलं, मांसादिपाकसाधनमिति
भावः, ताम्रचरुकटाहः, —ताम्रनिर्मितपायसान्नपाकायः कटाहविशेष इत्यर्थः,
सङ्कटपिटकः, —चुद्रभाण्डं, तेषां भारिकाः, —भारवाहिनः तैः, समुत्साध्यमाणति । —
समुत्साध्यमाणाः, —दूरीक्रियमाणाः, पुरोवर्त्तिनः, —अग्रस्थायिनः, जनाः, —लोका यस्त-
यत्र वा तथाभूतम् ।

(१४९) क्लेशोऽस्माकं, वलीवर्द्धवाहनादिना इति भावः, किन्तु फलकाले—
प्रस्काररूपफलप्राप्तिसमये, विटाः, —धूर्ताः, समुपस्थास्यन्ते—समीपस्थियन्ते, प्रभुणः
इति शेषः ; न वयमिति भावः, मुखरैः, —वाचालैः, पदे पदे—प्रतिपदक्षेपे, पततां—
खलतां, दौर्बल्यादिति भावः, दुर्बलवलीवर्द्धानां—क्लान्तवृषाणां, खेटने—प्ररणे, चालने
इति यावत् ; [“खेटने” इत्यत्र “खलने” इति पाठः, —खलने—खलनादुद्धरणे इति
भावः] नियुक्तैः, —आदिष्टैः । [“खेटने नियुक्तैः” इत्यत्र “नियुक्तैः खेटने” इति
पाठान्तरम्] । खेटचेटकैः, —चालकभृत्यैः, [“खेटचेटकैः” इत्यत्र “खलचेटकैः”
इति पाठः, —खलचेटकैः, —दृष्टभृत्यैरित्यर्थः] ।

(१५०) खिद्यमानेति । —खिद्यमानाः—क्लेशमानाः, चेष्टैरसम्बद्धोक्ता इति भावः,
असंविभक्ताः, —कर्म्मविशेषेण सम्यग्दत्तविभागाः, विशेषकर्मवाच्या इत्यर्थः, कुलपुत्र-
लोकाः, —कुलक्रमागतसर्वकजना इत्यर्थः यत्र तथीकृतम् ।

(१५१) नरपतीति । —नरपतेः, —राज्ञः, दर्शने—अवलोकने, यत् कुतू-
हलम्—औत्सुक्यं तस्मात्, उभयतः, —उभयोः पार्श्वयोः, कटकसेति भावः,

(१५२) मार्गग्रामनिर्गतैराग्रहारिकजात्मैः पुरःसरजरन्महत्तरो-
त्तन्निताम्भःकुम्भैः (१५३) उपायनीकृतदधिगुडखण्डकुसुमकरणैः
घटितपेटकैः सरभसं समुत्सर्पद्भिः (१५४) प्रकुपितप्रचण्ड-
दण्डिबलासनविद्रुतैः दूरगतैरपि खलङ्गिरपि पतङ्गिरपि नरेन्द्र-

प्रजवितेति ।—प्रजवितं—सर्वगं यथा स्यात्तथा, प्रधाविताः,—चलिताः, ग्रामेयकाः,
—ग्राम्याः, जनपदाः,—जनाः यस्मिन् तथाभूतम् । (“भवेज्जनपदो जानपदोऽपि जन-
देश्योः” इति मेदिनी) ।

(१५२) मार्गग्रामनिर्गतैः,—मार्गे—प्रयाणमार्गसमीपे स्थिता इत्यर्थः, ये ग्रामाः,
—संवसथाः, विप्रादिवर्णप्रायाः प्राकारपरिखादिरहिताः बहुजनवसतय इत्यर्थः, (“समी
संवसथ-ग्रामौ” इत्यमरः) तेष्वः निर्गताः,—निःसृताः तैः, आग्रहारिकजात्मैः,—आग्र-
हारिकाः,—ग्रह्यरक्षणनियुक्ताः ; यद्वा,—अग्रहारोऽग्रभागः नियतं दीयते येष्वः इति
व्युत्पत्त्या अग्रहारशब्दात् ठकि रूपम्, अग्रदानोयविप्राः इत्यर्थः, तेषु जान्माः,—
निर्विधाः पुरुषाः तैः । पुरःसरति ।—पुरःसरैः,—अग्रमैः, जरद्भिः,—स्थविरैः,
महत्तरैः,—महाजनैः, उत्तन्निताः,—ऊर्ध्वकिताः, अम्भःकुम्भाः,—जलपूर्णकलशः येः
तैः, यावत्किञ्चभन्वनार्थमिति भावः ।

(१५३) उपायनीकृतैः ।—उपायनीकृतानि—उपदौकनत्वेन दत्तानि, राज्ञे
इति भावः, दधीनि—क्षौरान्तरावस्थाभावाः, (“दधि क्षौरान्तरावस्थाभावे श्रीवास-
वास्योः” इति मेदिनी) गुडाः,—इक्षुपाकभेदाः, (“गुडो मौलिचुपाकयोः” इत्यमरः)
खण्डाः,—फाणितानि, इक्षुविकारविशेषाः इत्यर्थः, (“मत्स्यगुडो फाणितं खण्डविकारौ”
इत्यमरः) कुसुमानि—पुष्पाणि, एषां करण्डाः,—भाजनानि यैः तथाभूतैः । [“अण्डन्
कृच्छ्रवृजः” (उ० १ पा० १२९ सू०) इति कृजोऽण्डन्] घटितपेटकैः,—कन्यित-
कदम्बैः, श्रेणिवद्भैरित्यर्थः ; यद्वा,—उपायनीकृतानां दध्यादीनां करण्डैः,—पादैः,
घटिताः,—पूरिता इत्यर्थः, पेटकाः,—मञ्जूषाः यैस्तैः, (“पेटकः पुस्तकादीनां मञ्जूषायां
कदम्बके” इति मेदिनी) । सरभसं—सर्वगं, समुत्सर्पद्भिः,—समुपगच्छद्भिः, अहमह-
मिकाया अन्यत्वादयत् एव राजदर्शनाभिलाषात् इत्याशयः ।

(१५४) प्रकुपितैः ।—प्रकुपितानाम्—अतिक्रुद्धानां, प्रचण्डानाम्—उघाणां,
दण्डिनां—वेतपाणीनां, विवासनेन—भयप्रदर्शनम्, विद्रुताः,—पलायितास्तैः ।
दूरगतैरपि—सुदूरमपहृतैरपि । खलङ्गिरपि—भक्ष्यङ्गिरपि । नरेन्द्रेति ।—नरेन्द्रे—

निहितदृष्टिभिः (१५५) असतोऽपि पूर्वभोगपतिदोषानुद्भाव-
यद्भिः अतिक्रान्ताऽऽयुक्तकशतानि च शंसद्भिः (१५६) चिरन्तन-
चाटापराधांश्चाभिदधानैः उद्भूयमानधूलिपटलं, क्वचित् (१५७)
एकान्त-प्रवृत्ताश्ववारचक्र-चर्व्यमाणागाम-गौडविमृग्यमाण-शस्य-
संरक्षणम्, (१५८) अपरेः आदिष्टपरिपालकपुरुषपरितुष्टैः

राजनि हर्षे, निहिताः,—न्याताः, दृष्टयः,—नेताणि यैः तैः ; राजपुरुषकदर्शना-
सहस्रनाघातादीनि हर्षदर्शनार्थमविगम्य चलनात् महाराजदर्शनकुतूहलस्य चरमोत्कर्षः
सूच्यते ।

(१५५) असतोऽपि—निष्ठाभूतानपीत्यर्थः, पूर्व्वेति ।—पूर्व्वे—प्राग्वर्त्तिन इत्यर्थः,
यै भोगपतयः,—अन्नाच्छादनाद्यधिकारिणः, तेषां दोषान्—निन्दा इति यावत्,
उद्भावयद्भिः,—प्रकटयद्भिः । अतिक्रान्तेति ।—अतिक्रान्तानां—पूर्व्ववर्त्तिनाम्, आयुक्त-
कानां—कर्मणि सम्यक् व्यापृतानां, शतानि—समुद्धान्, शंसद्भिः,—उद्घोषयद्भिः, गुणतो
दोषतो वा इति भावः ; यद्वा,—अतिक्रान्तानि—गतानि, अयुक्तकानाम्—अयुक्त-
व्यवहाराणां, शतानि—समुद्धान्, शंसद्भिः,—कथयद्भिः ।

(१५६) चिरन्तनेति ।—चिरन्तनाः,—अतिचिरस्थायिनः, [“सायं चिरम्—”
(४।३।२३ पा०) इत्यादिना व्युः तुङागमश्च] ये चाटाः,—धूर्ताः, तेषाम् अपराधाः,
—दोषाः तान्, अभिदधानैः,—कथयद्भिः, उद्भूयमानेति ।—उद्भूयमानानि—उत्प्लित्य-
माणानि, सवेगपदचेषणेनेति भावः, धूलीनां—पांशूनां, पटलानि—निचयाः यत्र
तथाभूतम् ।

(१५७) एकान्तेति ।—एकान्तप्रवृत्तानाम्—अतिद्रुतचलितानाम्, अश्ववाराणाम्
—अश्वारोहिणां, चक्रे,—समूहैः, चर्व्यमाणानि—भक्ष्यमाणानि, आगामिषु—आगत-
प्रायेषु, सन्धुस्त्रावस्थितेष्वित्यर्थः, गौडेषु—गौडदेशेषु, विमृग्यमाणानि—अन्विष्यमाणानि,
अनुसन्धानलभ्यानीति यावत्, शस्यानां—चणकादीनामिति यावत्, संरक्षणानि—सञ्चयाः,
संरक्षितशस्यानि इति यावत् यस्य तथोक्तं, “कदम्बिहोतो भावी द्रव्यवत् प्रकाशते” इति
न्यायादिति भावः ; गौडे सङ्ग्रामकाले भक्षणार्थं जानपदैः सञ्चितानि शस्यानि अश्ववारे-
र्थात् भक्षितानि इति तात्पर्य्यम् ।

(१५८) अपरेः,—अन्तेः, पुरुषैरिति शेषः, आदिष्टेति ।—आदिष्टाः,—एते
परिपाल्या इति राज्ञा निर्दिष्टाः, परिपालकाः,—परिपालयन्ति—सम्यक् पोषयन्ती-
त्यर्थः इति तथाभूताः, ये पुरुषाः,—लौकाः, तेषु परितुष्टाः,—सन्तोषं गताः तैः,

“धर्मः प्रत्यक्षो देवः” इति स्तुतीः आतन्वद्भिः अपरैः (१५८) लूय-
माननिष्पन्नशस्यप्रकटितविषादैः क्षेत्रशुचा सकुटुम्बैरेव निर्गतैः
(१६०) प्ररूढप्राणच्छेदैः परितापत्याजितभयैः “क्व राजा ? कुतो
राजा ? कीदृशो वा राजा ?” इति प्रारब्धनरनाथनिन्दं, (१६१)
शशकैश्च पदे पदे प्रजविप्रवण्डदण्डपाणिपेटकानुबद्धैः गिरिगुडकैः
इव हन्यमानैः इतस्ततः सञ्चरद्भिः अपरैः युगपत् परापतित-
[“परितुष्टैः” इत्यत्र “अपरितुष्टैः” इति पाठान्तरम्, एतत्पक्षे “धर्मः प्रत्यक्षो देवः”
इति व्याजस्तुतिरवगन्तव्यम् ; देवः—सम्पाट् रूपः, प्रत्यक्षो धर्मः,—विग्रहवान् धर्म-
एव, भवतीति शेषः, न तस्य दोषलेशाऽपि दृश्यन्ते, यतो दुर्गतान्स्मान् सम्यक् पालयितु-
मादिदेश, अधिक्तास्तु परमदुर्जनाः, ते पुनः सर्वानिव सम्भारानात्मसात् कृत्वा आश्रितान्
क्लेशयन्ति इति भावः] स्तुतीः,—स्तवान्, प्रशंसावादानित्यर्थः, आतन्वद्भिः,—कुर्वद्भिः ।

(१५८) लूयमानेति ।—लूयमानैः,—क्रियमानैः, सैनिकसङ्घैरिति भावः, अत-
एव निष्पन्नैः,—परणहीनीकृतैः, शस्यैः,—त्रीहिगाधूमादिस्तम्बैरित्यर्थः, प्रकटितः,—
प्रकाशितः, विषादः,—विषण्णता, कातरता इति यावत् यैः येषां वा तथाभूतैः, क्षेत्रशुचा
—क्षेत्राणां शस्यनाशजनितशोकेन इति यावत्, सकुटुम्बैरेव—सपरिवारैरेव ।

(१६०) प्ररूढेति ।—प्ररूढः,—सञ्जातप्रायः, प्राणानां—जीवनानां, प्राणहेतु-
भूतशस्यानामिति यावत् ; यद्वा—प्ररूढानाम्—अङ्कुरितानां, फलितानामिति यावत्,
प्राणानां—जीवनधारणहेतुभूतशस्यानामिति यावत्, छेदः,—कर्षणं, नाश इत्यर्थः, येषां
तथाभूतैः, क्षेत्रशस्यनाशः तेषां प्राणनाशतुल्यदुःखदायक इति भावः । [“प्ररूढप्राण-
च्छेदैः” इत्यत्र “प्ररूढच्छेदैः” इति पाठः,—प्ररूढः,—जातः, छेदः, अङ्गानामिव इति
भावः येषां तथाभूतैः] । परितापेति ।—परितापेन—शस्यनाशदुःखेन, त्याजितं—
मोचितं, भयं—वासः, सैद्यदिभ्य इति भावः येषां तथाभूतैः, निर्भयैरिति भावः । कुतः,
—कस्मात्, कस्माद्देशादागतोऽयं राजा ? इति भावः । प्रारब्धेति ।—प्रारब्धा
—उपक्रान्ता, नरनाथस्य—राज्ञः, निन्दा—दोषकीर्णं यव येन वा तथोक्तम् ।

(१६१) “शशकैः” इत्यस्य “आयुषो बलात् कृतकलकलम्” इत्येणेनान्वयः ।
शशकान् विशिनष्टि, प्रजवौति ।—प्रजविनः,—प्रकटवेगशालिनः, प्रचण्डाः,—उयाः, ये
दण्डपाणयः,—वेतधारिणः पुरुषाः, तेषां पेटकेन—कदम्बकेन, समूहेन
इत्यर्थः, अनुबद्धाः,—अनुसृताः तैः । गिरिगुडकैः इव—पाषाणलोष्टैः
इव, हन्यमानैः,—ताद्यमानैः । युगपत्—समकालं, परापतितैः,—समुपस्थितैः,

महाजनयस्त्रैः तिलशो विलुप्यमामैः (१६२) अनेक-
जन्तुजङ्घाऽन्तरालनिःसरणकुङ्गलिभिः (१६३) कुटिलिका-
व्यंसितसादिवहुश्वभेः (१६४) पतलोष्टलगुडकोणकुठारकौल-
कुहालखनित्रदावयष्टिभिरपि निःसरद्भिः आयुषो बलात् कृत-
कलकलम्, अन्यत्र (१६५) सङ्घशो घामिकैः वुमध्रलिधूस-

महाजनेः,—महत्तरेः लोकेः, यन्त्राः,—आक्रान्ताः तैः । तिलशः,—तिलं तिलं
कृत्वा, विलुप्यमानैः,—लीयमाणैः, महाजनैर्गृह्यमाणत्वादिति भावः ।

(१६२) अनेकेति । —अनेकेषां—बहूनां, जन्तूनां—प्राणिनां, जङ्घांतरालेभ्यः,
—जङ्घयोः,—प्रसृतयोः, जानु-गुल्फयोर्मध्यभागयोरित्यर्थः, (“जङ्घा तु प्रसृता” इत्यमरः)
अन्तरालेभ्यः,—अभ्यन्तरेभ्यः, निःसरणे—निर्गमने, कुङ्गलिभिः,—निपुणाः, क्रमदेहत्वा-
दिति भावः तैः, [कुङ्गलशब्दस्यात्र विशेष्यत्वमेव वेदितव्यं, तस्य च विगेषणत्वं सवर्धायस्य
पिष्टपेषणवत् निर्दण्डकत्वमेवेति ज्ञेयम्] ।

(१६३) कुटिलिकेति । —कुटिलिकया—वक्रगमनेन, व्यंसिताः,—वञ्चिताः,
सादिनाम्—अश्ववाराणां, बहवः,—अनेके, श्वानः,—कुङ्कुराः, सृगयायां पशुताडनार्थ-
जानोता इति भावः यैः तथाभूतैः । एतेन मूर्खब्रह्मत्वायाध्यवसायाः सतिमद्भिरल्पविद्यै-
रपि दुर्ज्ञेयगतिभिः प्राणिभिः सुधा क्रियन्ते इत्यवगम्यते ।

(१६४) पतदिति । —पतन्तः,—वर्षन्तः इत्यर्थः, लोष्टानि—लीष्टवः, सङ्घुडजानीत्यर्थः,
(“लोष्टानि लीष्टवः पंसि” इत्यमरः) लगुडाः,—दण्डानि, कौशाः,—वादनयष्टयः,
(“काणो वीणादिवादनम्” इत्यमरः) कुठाराः,—परशवः, कौलाः,—शङ्खवः, कुङ्कुमाः,
—“कौदाल” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धाः भूमिदारणाख्यास्त्रविशेषाः, (“कुहालः स्यात्
पुमान् भूमिदारणे युगपवके” इति मेदिनी) खनित्राणि—अवदारणानि, “खन्ता”
इति प्रसिद्धानि खननसाधनानि अस्त्राणि इत्यर्थः, (“खनित्रसवदारणम्” इत्यमरः)
[“असिलू—” (३१.१८४ पा०) इत्यादिना इवः] दात्राणि—“दा” इति
प्रसिद्धानि लविव्राणि, (“दाधं लविवम्” इत्यमरः) यष्टयः,—शस्त्रभेदाः, भुजगुडानि
वा येषु तयोक्तैः, (“यष्टिः पंसि स्यात् भुजदण्डके । इयोर्हारलताभार्द्येर्मधुका-
शस्त्रभेदयोः ॥” इति मेदिनी) आयुषः,—जीवनकालस्य, दौर्धपरमायुष इत्यर्थः,
बलात्—प्रभावात्, निःसरद्भिः,—निगच्छद्भिः, तत्तदस्त्राघातलाभाभावादिति भावः,
शशकैरिति पूर्वोक्तैः योजना, कृतकलकलं—कृतकौलाहलम् ।

(१६५) सङ्घशः,—बहुशः, घासिकैः,—घासे नियुक्तैः, घाससङ्घादिभिः

रितवासजालजालकितजघनैश्च (१६६) पुराणपर्याणैकदेश-
दोलायमानदात्रैश्च शीर्णार्णशकलशियिलमलिनमलकुथैश्च
(१६७) प्रभुप्रसादीकृतपाटितपटच्चरचलचोलकधारिभिश्च
धावमानैः उद्धूयमानधूलिपटलं, क्वचित् (१६८)
एकान्तप्रवृत्ताश्ववारचक्रचर्व्यमाणागामिगौडविग्रहं, क्वचित्

वासवाहभिर्वा इत्यर्थः, बुभुक्षन्—बुभुक्षन्—कङ्कशरण, पलालादिवृणनेत्यर्थः,
(“कङ्कशरो वृषं कौर्वे” इत्यमरः) तथा धूलिभिः—पांशुभिः, धूसरितानाम्—आकाश-
लादीप्याण्डुर्णानां, घासानां—यवशानां, जालिन—समूहिन, जालकितानि—
सन्नातजालानि इव लज्ज्यमाणानि जघनानि—नितम्बभागा इत्यर्थः येषां ते ।

(१६६) पुराणति ।—पुराणस्य—पुरातनस्य, पर्याणस्य—पर्ययनस्य, एक-
देशे—एकस्मिन्देशे, पश्चाद्देशे इति यावत्, दोलायमानानि—लम्बमानानि, दात्राणि
—घामच्छेदनास्त्रविशेषा येषां ते । शीर्णति ।—शीर्णानि—क्षीणानि, जीर्णानि
इति यावत्, ऊर्णा—मेषादिलोमाम् (“ऊर्णा मेषादिलोमि” इत्यमरः) शकलानि
—खण्डानि, तः शियिला,—दृवेना इत्यर्थः, सविरला इति भावः, मलिनानि,—
मलदिग्धानि, मलकुथाः,—(कृष्णास्तरणानि, कृष्णवर्णकम्बलाः इत्यर्थः येषां ते,
(“प्रवेष्टान्तरणं वर्णः परिलोमः कुथो हयोः” इत्यमरः) । कश्चित् “मलकुथा—
मलप्रदो, कविरित्यर्थः” इति व्याख्यातवान् ।

(१६७) प्रभवति ।—प्रभुणा—स्वामिना, प्रसादीकृतं—कृपया दत्तं, पश्चात्
पाटितं—किञ्च यत् पटच्चरं—जीर्णवस्त्र, (“पटच्चरं जीर्णवस्त्रम्” इत्यमरः) तस्मात्
चलत्—भ्रम्यत्, यत् चोलक—यस्त्रखण्डं, तत् धारयन्ति—वहन्ति, अङ्गे इति भावः
यं तथोक्तेः । धावमानैः,—द्रुतं गच्छद्भिः, घासिकैरिति पूर्वोक्तानांत्वयः, उद्धूयमानेति ।—
उद्धूयमानानि—उत्तिष्ठ्यमाणानि द्रुतपदत्रेपवगादिति भावः, धूलिपटलानि—पांशु-
समूहाः, मागगतानौति भावः यत्र तथोक्तम् ।

(१६८) एकान्तेति ।—एकान्तप्रवृत्तेः,—एकस्मिन्देशे अवस्थितैरित्यर्थः, अश्ववार-
चक्रैः,—मादिसमूहैः, चर्व्यमाणः,—भक्ष्यमाणः, पुनःपुनः आलोच्यमान
इति यावत्, आगामी—अविरभावी, गौडविग्रहः,—गौडराजिन सह युद्धं,
युद्धं शङ्काशुभमित्यर्थः, आगामिनि गौडयुद्धे कः पराजयिष्यति इत्येवंप
इति यावत् यत्र तथोक्तम् ; यद्वा,—आगामिनः,—युद्धाद्ये तर्षमागमि-
ष्यतः, कृतयुद्धायमस्यति भावः, गौडस्य—गौडाधिपस्य, विग्रहः,—शरीरं यत्र तथोक्तम् ।

(१६८) पङ्क्तिप्रदेशपूरणादेशाकुलसकललोकलूयमानतणपूलकं,
 क्वचित् (१७०) तलवर्त्तिवेत्रिवेत्रविवास्यमानशास्त्रिशिखरगत-
 विक्रोशद्विवादिब्राह्मणं, क्वचित् (१७१) कुलण्डकपाशविवेच्य-
 मानग्रामीणग्रामासक्तृकोलेयकं, क्वचित् (१७२) अन्याऽन्यविभव-
 स्यर्द्धोद्भुराजपुत्रवाह्यमानवाजिसङ्घट्टमण्डितम्, अनेकवृत्तान्त-

(१६८) पङ्क्तिरिति ।—पङ्क्तिर्य—कर्दमवतः, प्रदेशस्य—भूभागस्य, पूरणा-
 देशेन—भरणाज्ञया, कर्दमवति प्रदेशे गतागतिषु बलानां क्लेशाधिक्यापनोदनाय
 निमीभूततत्स्थानस्य तणादिभिः समाच्छादनाज्ञया इत्यर्थः, आकुलैः,—व्यसैः,
 आदेशपालनाय व्यापृतैः इत्यर्थः, सकलैः,—सर्वैः, लोकैः,—जनैः, मार्गिकस्यणि
 अधिकृतैरिति यावत्, लूयमानानि—क्षिद्यमानानि, तणानाम्—अर्जुनानां, नल-
 घासादिविविधजातीयानामिति भावः, (“तणमर्जुनम्” इत्यमरः) पूलकानि—
 समूहाः, पङ्क्तिपरि प्रदानार्थमिति भावः यत्र तथोक्तम् ।

(१७०) तलवर्त्तिरिति ।—तलवर्त्तिभिः,—अधःस्थितैः इत्यर्थः, वृक्षाणामिति भावः,
 वेत्रिभिः,—दण्डिभिः, वेत्रेण—दण्डेन, विवास्यमानाः,—भोगेति प्रदृश्यमानाः इत्यर्थः,
 अत एव शास्त्रिणां—वृक्षाणां, शिखरम्—अग्रं, गताः,—आरुढाः, सैन्यसमागम-
 दशनेन भयवशादिति भावः, विक्रोशलः,—शब्दायमानाः, शपलः इत्यर्थः, विवादिनः,
 —विकृद्धभाषिणः, गालिं ददनाः इत्यर्थः, राजसमीपे व्यवहारार्थिन इत्यर्था वा, ब्राह्मणाः,
 —विप्राः यत्र तथोक्तम् ।

(१७१) कुलण्डकिति ।—कुलण्डकपाशः,—कुक्कुरबन्धनशृङ्खलं, [“कुलण्डक—
 इत्यत्र “कुलण्डक—” इति पाठः,—कुलण्डकेषु—कुक्कुरबन्धनाय लगुडेषु, ये पाशाः,
 —रज्जवः तेः] तेन विवेच्यमानाः,—बध्यमानाः, ग्रामीणानां—ग्रामजनानां, ग्रामेन—
 अत्रस्य कवल्लेन, “कुक्कुटाण्डप्रमाणं वा यावद्वा प्रविशेन्मुखम् । एतं ग्रामं विजानीयात्”
 इत्युक्तलक्षणमुखपूरणयोग्याद्वेन इत्यर्थः, [“ग्राम—” इत्यत्र “ग्राम—” इति पाठः,
 —ग्रामैः,—समूहैरित्यर्थः] आकृष्टाः,—शब्दविशेषेण आहूता इत्यर्थः, कोल्यकाः,—
 सारमेयाः, कुक्कुरा इत्यर्थः यस्य तथाभूतम् ।

(१७२) अन्याऽन्येति ।—अन्याऽन्यस्य—परस्परस्य, विभवः,—सम्पत्, तत्र तेन
 वा स्यर्द्धा—अहङ्कारः, तथा उद्भूतैः,—उद्भूतैः, राजपुत्रैः,—नृपकुमारैः, वाह्यमानानां
 —बाह्यमानानां, प्रतिस्पर्द्धितया इति भावः, वाजिनाम्—अश्वानां, सङ्घट्टेन—
 सङ्घर्षेण, मण्डितम्—अलङ्कृतम् ; कः अग्रे गन्तुं शक्नोति इति खड्गां कृत्वा पशुपुत्रकं

तथा कौतुकजननं, प्रलयजलधिम् इव (१७३) जगद्भास-
ग्रहणाय प्रवृत्तं, पातालमिव महाभोगिनां गुप्तये समुत्पादितं,
कैलासमिव परमेश्वरवसतये सृष्टं, (१७४) दृश्यमानसकल-
प्राणिपर्यायं चतुर्युगसर्गकोशमिव प्रजापतीनां, क्लेशबहुलमपि
तपःकरणमिव क्रमकारणं कल्याणानाम्, एवञ्च वीक्षमाणः
कटकं जगाम ।

(१७५) आसन्नवर्तिनाञ्च तत्रभवतां,—“मान्धात्रा प्रवर्तिताः

वाव्यमानाश्चशीभितमिति भावः, अनेकवृत्तान्ततया—बहुव्यापारतया, उक्तरूपेण इति
भावः, कौतुकजननं—चमत्कारावहम् ।

(१७३) प्रलयजलधिम्—कल्पांतकालिकसमुच्छ्वसितसमुद्रमिव, जगदिति ।—
जगदेव—भुवनमेव, यासः,—कवलः, तस्य ग्रहणाय—स्वीकरणाय, ग्रावनाय
प्रत्यर्थश्च, सर्वजगदात्माधीनौकरणाय सर्वजगन्मज्जनाय च इति यावत् । महाभोगिनां
—महान्तः,—उद्दामा इत्यर्थः, भोगिनः,—सुखभोगरताः लोकाः, सर्पाश्च तेषां, गुप्तये
—रक्षणे, समुत्पादितं—संविहितं, हर्षेणैति शेषः, दुर्बलानामत्याचारात् लोकान् चातं
महद्विहितमिति समुदितार्थः । परमेश्वरवसतये—परमेश्वरः,—हर्षः, हरश्च, तस्य
वसतये—स्थितये ।

(१७४) प्रजापतीनां—ब्रह्मादीनां, चतुर्युगेति ।—चतुर्णां—चतुःसङ्ख्याकानां,
जुगानां—कृतादीनां, समाहृतानामिति भावः, सर्गकोशमिव—सृष्टिस्थानमिव,
दृश्यमानेति ।—दृश्यमानाः,—ईदृश्याणां, सकलानां—सर्वेषां, प्राणिनां—जीवानां,
पर्यायाः,—क्रमाः, प्रकारभेदा इत्यर्थः, यद्वा,—पर्यायाः,—परि—समन्तात्, आयः,
—आगमनं यत्र तथोक्तं, सर्वप्राणिसमाकौशमिति यावत् । तपःकरणमिव—तपश्चरण-
मिव, सिद्धिभाजनकत्वादिति भावः । क्रमकारणं—क्रमेण श्रेयसां साधनं, दृज्जोप-
द्रवनिवारणेनेति भावः । [“क्रमकारणम्” इत्यत्र “क्रमकारिणम्” इति पाठि,—क्रमः,
—कल्पः, अङ्गभूतो विधिरित्यर्थः, यद्वा,—क्रमः,—अनुक्रमः, उपक्रमः इत्यर्थः,
(“क्रमश्चानुक्रमे शक्तौ कल्पे चाक्रमणेऽपि च” इति मेदिनी) तस्य कारी तम् ।

(१७५) “आसन्नवर्तिनाम्” इत्यस्य “इत्येवम्प्राधान्……आलापान् पार्थिव-
कुमाराणाम् बाहुशालिनां शृण्वन् एव आससाद आवासम्” इत्युत्तरेण सम्बन्धः ।

पत्न्यानो दिग्विजयाय । (१७६) अप्रतिहतरथरंहसा
 रघुणा लघुना एव कालेन अकारि ककुभां प्रसादनम् ।
 शरासनद्वितीयः करदीचकार चक्रं क्रमागतभुजबलाभिजनधन-
 भदावलिमानां भूभुजां पाण्डुः । (१७७) पाण्डवः सव्यसाची
 चीनविषयम् अतिक्रम्य राजसूयसम्पदे (१७८) क्रुध्य-
 ज्जम्बधनुष्कोटिटाङ्गारकूजितकुञ्जं हेमकूटपर्वतं पराजिष्ट ।

आसन्नेति ।—आसन्नवर्तिनाम्—अनिकचराणां, तवभवतां—मान्यानां, पार्थिवकुमारा-
 णामित्यनेनान्वयः । आलापप्रकारमाह, मात्वावेति ।—मात्वात्वा—युवनाश्चसुतेन सूर्य-
 वंशीयेन राज्ञा, दिग्विजयाय—सर्वदिगवस्थितानां राज्ञां पराभवायेत्यर्थः, पत्न्याः,—
 शरण्यः, दृष्टान्ताः इति यावत्, प्रवर्तिताः,—प्रदर्शिता इत्यर्थः ।

(१७६) अप्रतिहतरथरंहसा—अप्रतिरुद्धस्यन्दनवेगेन । लघुनैव—अल्पेनैव,
 कालेन—समयेन, [“प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्गानम्” (वा०) इति तृतीया] ककुभां—
 ईदृशां, प्रसादनं—दुष्टराजशासनजनितकलङ्कापनोदनेन प्रसन्नवाविधानमित्यर्थः, वशी-
 करणम् इति यावत् । शरासनद्वितीयः,—धनुर्मावसहायः, अन्यसाहाय्यान्पक्ष इति
 भावः, पाण्डुः,—युधिष्ठिरादीनां जनकः, क्रमागतेति ।—क्रमागतस्य—पितृपतामहा-
 ईदृभ्यः प्राप्तस्य, भुजबलस्य—बाहुवीर्यस्य, अभिजनस्य—वंशमर्यादायाः, धनानाम्—
 अर्थानाम्, सदेन—गर्वेण, अत्रलिप्ताः,—उद्धताः तेषां, भूभुजां—राज्ञां, चक्रं—मण्डलं,
 करदीचकार—शासनाधीनं विदधे ।

(१७७) सव्यसाची—सव्येन—वामेन, ग्रामहस्तेनापीति यावत्, सचति—
 वर्धति, बाणान् निक्षिपति इत्यर्थः यः सः, पाण्डवः,—अर्जुनः इत्यर्थः, राजसूयसम्पदे—
 तदाख्ययज्ञभेदसम्पत्तिनिमित्तं, राजसूययज्ञसम्पादनोचितधनार्थमित्यर्थः, [राज्ञा सूयते
 असौ राजसूयः क्रतुः इत्यर्थे “राजसूयस्य—” (श० १११४ पा०) इति सूत्रेण क्यवन्तो
 निपात्यते] चीनविषयं—चीनराज्यम्, अतिक्रम्य—निर्जित्येत्यर्थः ।

(१७८) क्रुध्यरिति ।—क्रुध्यतां—कुप्यतां, गम्बर्वाणां—देवयोनिविशेषाणां,
 धनुष्कोटिः,—कामुंकाटनेः, टाङ्गारेण—ज्यानिस्त्रनेन, कूजिताः,—शब्दिताः, कुञ्जाः,
 —निकुञ्जाः, ज्ञतादिपिहितस्थानानीत्यर्थः यस्य तथोक्तं, (“निकुञ्ज-कुञ्जौ वा क्लीवे
 ज्ञतादिपिहितौदरे” इत्यमरः) हेमकूटपर्वतं—सुमेरुपर्वताधिवासिनं गम्बर्षसमुद्भूतमिति
 यावत्, पराजिष्ट—जिगाग्रं, जयतेर्लुङि रूपं, [“विपराभ्यां जिः” (१३११४ पा०)
 इति आत्मनेपदसु] ।

(१७८) सङ्कल्पान्तरितो विजयः तरस्विनाम् । (१८०) सहिम-
हिमवद्वावहितोऽप्युवाह बाहुबलव्यतिकरकातरः करं कौरवे-
श्वरस्य किङ्कर इव अकृती दुमः । (१८१) नातिजिगीषवः खलु
पूर्वे येन अल्प एव भूभागे भूयांसो भगदत्त-दन्तवक्त्र-क्राथ-कर्ण-
कौरव-शिशुपाल-साल्व-जरासन्ध-सिन्धुराजप्रभृतयोऽभवन् भूप-
तयः । (१८२) सन्तुष्टो राजा युधिष्ठिरः, यो हि असहत
समौप एव धनञ्जयजयजनितजगत्कम्पः किम्पूषाणां

(१७८) तरस्विनां—वीर्यशालिनां, विजयः,—शत्रुपराभव इति यावत्,
सङ्कल्पान्तरितः,—मननमावव्यवहितः, सङ्कल्पमात्रसाध्य इत्यर्थः, सङ्कल्पमात्रव्यवहितो
हि विजयः तेजस्विनामिति फलितार्थः । विजिगीषूणां विजये सङ्कल्पादन्यत् किमपि
प्रतिबन्धमुत्पादयितुं न शक्नोति, सङ्कल्पात् परमेव ते कार्यं सम्पादयन्तीति भावः ।

(१८०) सहिमिति ।—सहिमेन—तुषाराकीर्णेन, हिमवता—हिमाद्रिणा,
व्यवहितः,—अन्तरितः, दुर्जयोऽपि इति भावः, बाहुबलव्यतिकरकातरः—भुजवीर्य-
सम्बन्धरहित इति यावत्, अकृती—अक्षमः, दुर्बल इत्यर्थः, दुमः,—तदाप्यः किन्नरनर-
पतिः, कौरवेश्वरस्य—दुर्योधनस्य, करं—राजयाज्ञभागम्, उवाह—वदति क्व,
दुर्गमप्रदेशस्थमपि दुमं तेजस्वी दुर्योधनः सङ्कल्पमात्रेणैव करदं चकारिति समुदितार्थः ।

(१८१) पूर्वे—पुरातना राजानः, नातिजिगीषवः,—नातिविजयाकाङ्क्षिण
इत्यर्थः, आसन्निति शेषः ; येन—येन हेतुना, नातिजिगीषुतयेत्यर्थः, अल्पे एव भूभागे
—अदूरवर्त्तिप्रदेशमध्ये, अल्पीयसि भूमिभागे इत्यर्थः, भूयांसः,—अतिबहुवः,
भगदत्तः,—प्राग्ज्योतिषाधिपतिः दुर्योधनश्चक्रवर्त्तिः, दन्तवक्त्रः,—कृष्णदंष्ट्रपतिः, क्राथः,
—नृपतिः, कर्णः,—अङ्गाधिपः दुर्योधनसुहृत्, कौरवः,—दुर्योधनः, शिशुपालः,—
—चेदिराजः कृष्णदेवी, साल्वः,—सौभाधिपतिः, जरासन्धः,—मगधाधिपतिः, सिन्धुराजः,
—जयद्रथः, तन्मृतयः,—तदादयः, एतेषां जिगीषुत्वे च अल्पीयसि भूभागे एकस्यैव
भूपतित्वं न्याय्यमिति फलितार्थः ।

(१८२) युधिष्ठिरः,—राज्ञः पाण्डोः ज्येष्ठसुतः, [युधि स्थिरः इति अलङ्कारमासि
“गवि-युधिभ्यां स्थिरः” (८३१८५ पा०) इति सत्यं शब्दम्] सन्तुष्टः,—अल्पेनैव मुदित
इत्यर्थः, अजिगीषुरपि वीतसहृदया कारुण्यपूर्णतया वा हिंसाबहुले दण्डविधौ अलस

राज्यम् । अलसः चण्डकोषो यो न प्राविचत् क्ष्मां जित्वा
स्त्रीराज्यम् । (१८३) ऋसीय एवान्तरं तुषारगिरि-गन्धमादनयोः
उत्साहिनः । किष्कः तुरुष्कविषयः ; (१८४) प्रादेशः
पारसीकदेशः, शशपदं शकस्थानम् ; अदृश्यमानप्रतिप्रहारे

इति भावः, धनञ्जयेति । — धनञ्जयस्य — अर्जुनस्य, जयिन — राज्ञां पराभवेण, जनितः,
— उत्पादितः, जगतां — जगद्वासिनामित्यर्थः, कम्पाः — वेपथुः, वासजनिता इति भावः
येन तादृशः, यः — युधिष्ठिरः, यस्य हि राज्ञः एवं जगद्गोपकवीर्यः सद्गोदर आसौदिति
भावः, समीपे — सन्निधौ एव, स्त्रीराज्यस्य इति भावः, स्थितमिति शेषः, किम्पुरुषाणां —
— किन्नराणां, राज्यं — देशम्, असह्य — सोढवान्, समर्थोऽपि युधिष्ठिरः किन्नर-
राज्यं न आत्माधीनं चकार इति समुदितार्थः । चण्डकोषः — तदाख्यो नृपतिः । यः —
चण्डकोषः, स्त्रीराज्यं जित्वा — स्त्रीवशीभूतो भूत्वा इत्यर्थः, क्ष्मां — पृथ्वीं, न प्राविचत्
— प्रविष्टवान्, [विशन्तेः लुङि रूपम्] समर्थोऽपि स्त्रैणत्वात् दिग्विजयं न
चकारेति निष्कर्षः ; यदा, — स्त्रीराज्यं — स्त्रीजनशसितं राज्यं, सर्वां भूमिं विजित्वापि
अलसतया चण्डकोषनृपतिः स्त्रीभूयिष्ठं राज्यं न जिगायेति भावः । स्त्रीराज्यकथाऽपि
दृश्यते भारते अश्वमेधपर्वणि, तद्विवरणन्तु तत्र दृश्यम् ।

(१८३) तुषारगिरिः, — हिमाद्रिः, उत्साहिनः, — उत्साहशालिनः, जनस्येति
शेषः, उत्तरापथस्थित इति यावत्, गन्धमादनः, — दक्षिणापथस्थितः स्वनामप्रसिद्धः
पर्वतविशेषः तयोः, ऋसीयः, — अन्पतरम्, अन्तरं — व्यवानम्, उभयदिगन्तावस्थयोरपि
एतयोर्व्यवधानम् उत्साहिभिरत्यल्पमेव मन्यते इति भावः । तुरुष्कविषयः, — तुरुष्कजन-
पदः, किष्कः, — हस्ती वितस्तिः वा, तत्परिमित अल्पपरिसरः इति भावः, (“किष्कुर्हस्ते
वितस्नौ च” इत्यमरः) सुदूरं तुरुष्कदेशमपि उत्साहसम्पन्नाः किष्कुपरिमाणव्यवहितमिव
मन्यन्ते, जयैषिणां योजनशतमपि न दूरमिति भावः ।

(१८४) प्रादेशः, — प्रादेशव्यवहित इत्यर्थः, विस्तृतयोः प्रदेशिन्यङुष्ठयोः अन्तर-
परिमाणसम्प्रित इति यावत्, अतिचुद्र इति भावः, उत्साहिनः इति पूर्वेषामन्वयः ।
(“प्रादेशताल्लोकोणां सज्जन्त्यादियुते तते । अङुष्ठे —” इत्यमरः) । शकस्थानं — शकदेशः,
शशपदं — शशस्य — चुद्रस्य भेदस्य, पदं — पट्टपरिमितम् । अदृश्यमानेति । — न दृश्यमानः,
— न ईदृशमाणः, प्रतिप्रहारः, — प्रतिदण्डविक्रमः, यत्र तददृशे, निर्वीर्ये इति भावः ;

पारियात्रे यात्रैव शिथिला ; (१८५) शौर्यशुल्कः सुलभो
दक्षिणापथः ; (१८६) दक्षिणार्णवकल्लोलानिलचलित-
चन्दनलतासौरभसुन्दरीकृतदरीमन्दिरात् दर्दुरात् अद्रेः नेदीयसि
मलयः ; मलयलग्न एव च महेन्द्रः” इत्येवम्प्रायान्
उद्योगद्योतकानाम् आलापान् पार्थिवकुमाराणां बाहुशालिनां
शृग्वन् एव आससाद आवासम् । (१८७) मन्दिरद्वारि च
उभयतः सबहुमानं भूलताभ्यां विसर्जितराजलोकः प्रविश्य च
अवततार, वाह्यास्थानमण्डपस्थापितम् आसनम् आचक्राम ;
अपास्तसमायोगश्च क्षणमासिष्ठ ।

पारियात्रे—तदाख्ये देशे पर्वते वा, वात्रा—युद्धार्थगमनं, शिथिला—निरर्थकेति भावः,
निर्वीर्याणां तेषां युद्धेति वार्त्ताश्रवणमात्रेणैव पलायनपरत्वादिति तात्पर्यम् ।

(१८५) दक्षिणापथः—दक्षिणात्यः, कलिङ्गादिप्रदेश इत्यर्थः, अत एव
शौर्यशुल्कः,—शौर्यं—वीर्यमेव, शुल्कः,—पणः यस्य तथाभूतः, विक्रमलभ्य इति भावः,
सुलभः,—सुप्रापः, गमनमात्रेणैव तं जेष्याम इति भावः ।

(१८६) दक्षिणेति ।—दक्षिणार्णवस्य—दक्षिणसमुद्रस्य, कल्लोलानिलिन—
तरङ्गवायुना, चलितानां—कम्पितानां, चन्दनलतानां—श्रीखण्डवल्लीनां, सौरभेण—
गन्धेन, सुन्दरीकृतं—मनोज्ञीकृतं, दरी—गुहा एव, मन्दिरं—गृहं यस्य तथाभूतात्,
दर्दुरात्—तदाख्यात्, अद्रेः,—पर्वतात्, नेदीयसि—अतिनिकटे, [अतिशयेन अन्तिके
इत्यर्थे द्वयसुनि, अन्तिकस्य “अन्तिकवाद्योर्नेदसाधौ” (५।३।६३ पा०) इति नेदादेशः]
मलयः,—तदाख्यपर्वतः । महेन्द्रः,—तदाख्यपर्वतः, अत एव तावपि सुलभौ इति
भावः । उद्योगद्योतकानाम्—उत्साहवर्द्धकानां, बाहुशालिनां—भुजवीर्यवतां, पार्थिव-
कुमाराणां—सामन्तराजपुत्राणाम् । आवासं—निवासस्थानम्, आससाद—प्राप ।

(१८७) मन्दिरंति ।—मन्दिरस्य—गृहस्य, द्वारि—द्वारदेशे, उभयतः,
आत्मानमिति शेषः, स्वस्य उभयपार्श्वयोः निपातिताभ्याम् इत्यर्थः, भूलताभ्यां
—भूसङ्केतेन इति भावः, सबहुमानं—समसादरम् । प्रविश्य, मन्दिरमिति
शेषः, अवततार—अवतीर्णवान्, वाहनादिति शेषः । वाह्येति ।—वाह्यं
—बहिर्देशस्थम्, आस्थानमण्डपं—सभागृहं, तत्र स्थापितं—निहितम् । आचक्राम

अथ तत्र (१८८) प्रतीहारः पृथ्वीपृष्ठप्रतिष्ठापितपाणि-
पल्लवो विज्ञापितवान्,—“देव ! (१८८) प्राग्ज्योतिषेश्वरेण
प्रहितो हंसवेगनामा दूतोऽन्तरङ्गः तोरणमध्यास्ते” इति ।
राजा तु “तमाशु प्रवेशय” इति सादरम् आदिदेश । अथ
(१८९) दक्षतया क्षितिपालादराच्च प्रतीहारः स्वयमेव निरगात् ।
अनन्तरञ्च हंसवेगः सविनयम् (१९०) आकृत्यैव
नयनानन्दसम्पादनसुभगाभोगभद्रया (१९१) समुल्लङ्घ्यमान-
गुणगरिमा, प्रभूतप्राभृतभृतां पुरुषाणां समूहेन महता अनु-

—अधितष्ठौ । अपास्तसमायोगः,—त्यक्तसन्नाहः ; यद्वा,—अपालः,—अपगतः, समा-
योगः,—सम्बन्धः, प्रयोजनं वा यस्य तथाभूतः, कार्यान्तरसम्बन्धरहितः निश्चिन्त
भूत्वैत्यर्थः । आसिष्ट—उपाविशत्, [आस्ते इत्यादादिकस्य लुङि रूपम्] ।

(१८८) प्रतीहारः,—दौवारिकः, पृथ्वीति ।—पृथ्वीपृष्ठे—भूतले, प्रतिष्ठा-
पितः,—निहितः, पाणिपल्लवः,—करकिशलयः, अभिवादनार्थमिति भावः येन तथाभूतः,
भूमौ करौ संस्थाप्य साष्टाङ्गं प्रणिपत्येति यावत् ।

(१८९) प्राग्ज्योतिषेश्वरेण—कामरूपाधिपतिना । [“प्राग्ज्योतिषेश्वरेण
प्रहितः” इत्यत्र “प्राग्ज्योतिषेश्वरेण कुमारेण प्रहितः” इति पाठः,—कुमारेण—
तदाख्येनेत्यर्थः] । अन्तरङ्गः,—स्वजनः, प्राग्ज्योतिषाधिपतरेवेति भावः । तोरणं—
बहिर्द्वारम् ; [“अधिशीङ्गस्यामां कम्भं” (१।४।४६ पा०) इति आधारस्य तोरणस्य
कम्भत्वं ज्ञेयम्] अश्यास्ते—अधितष्ठति । तं—हंसवेगम् ।

(१९०) दक्षतया—निपुणतया, क्षितिपालादरात्—क्षितिपाली—राजनि हर्षं,
आदरात्—बहुमानात्, स्वयमेव निरगात्—निरगच्छत्, न त्वय्यं कश्चित् प्रेषयामास,
राजादेशस्यावश्यपालनोद्यवधिषा इति भावः, [“इण् गतो” इत्यादादिकस्य एतेः लुङि
रूपम्, “इणो गा लुङि” (२।४।४५ पा०) इति गाऽऽदेशः] ।

(१९१) नयनेति ।—नयनानन्दः,—चक्षुःप्रीतिः, तस्य सम्पादने—सङ्कटने,
सुभगः,—अनुकूलः, यः आभोगः,—वित्तारः, शरीरस्य परिपूर्णता इति यावत्,
तेन भद्रा—मनोहारिणी तथा, आकृत्यैव—अवयवेनैव, सौम्यमूर्त्येति सङ्केपः ।

(१९२) समुल्लङ्घ्यमानेति ।—समुल्लङ्घ्यमानः,—निर्जीयमानः, गुणानां—
शौथ्यनम्रतादीनां, गरिमा—गौरवम्, अन्येषां गुणिनामिति भावः येन
तथाभूतः, लोकातिशायिसौन्दर्येणैव अतीव गुणवत्तया प्रतीयमान

गम्यमानः प्रविवेश राजमन्दिरम् । (१८३) आरादेव पञ्चाङ्गा-
लिङ्गिताङ्गनः प्रणाममकरोत् । “एह्येहि” इति (१८४)
सबहुमानमाहृतश्च प्रधावितोऽपसृतः पादपीठलुठितललाट-
लेखो न्यस्तहस्तः पृष्ठे पार्थिवेन उपसृत्य भूया नमश्चक्रे ।
स्निग्धनरेन्द्रदृष्ट्या निर्दिष्टम् अविप्रकृतं स प्रदेशमध्यास्त । ततो
राजा (१८५) तिरश्चीं तनुम् ईषत् इव दधानश्चामरग्राहिणीम्

इति भावः ; यद्वा,—समुल्लङ्घ्यमानः,—प्राप्यमाणः इत्यर्थः, प्रकाशमान इति
यावत्. गुणगरिमा यस्य तथाभूतः, राजदूतस्य हंसवेगस्य निसर्गसौम्यमृत्त्या असौ
सञ्चगुणवतामयेसर एव भवतीति प्रतीयते इति समुदितार्थः । प्रभूतप्राभृतभृतां—प्रभूतं
—विविधं, प्राभृतम्—उपायनद्रव्यं, (“प्राभृतन्तु प्रदेशनम् । उपायनमुपगच्छमुप-
हारस्तथोपटा ॥” इत्यमरः) विभ्रति—धारयन्ति ये तथाविधानां, बहुलीपदौकनं
धृतवताम् इत्यर्थः ।

(१८३) आरादेव—दूरादेव. (“आरादूरसमीपयोः” इत्यमरः) पञ्चाङ्गेति ।—
पञ्चभिः,—पञ्चसङ्काकेः, अङ्गैः,—शिरश्चरणादिभिः, आलिङ्गितं—सृष्टम्, अङ्गनं—चत्व-
रेण तथाभूतः ; “जातुभ्याञ्च तथा पद्मां पाणिभ्यामुरसा धिया । शिरसा वचसा दृष्ट्या
प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥” इति वचनात् यद्यपि प्रणामस्य अष्टाङ्गत्वं दृश्यते, तथाऽप्यत्र
भूमिसम्पर्शविधौ योग्यानामेवावयवानामत्यावश्यकतया प्राधान्यात् प्रणामस्याङ्गपञ्चक-
साध्यत्वमुक्तमित्यदोष इत्यवधेयम् ।

(१८४) सञ्चलति ।—सबहुमान—सादरम्, आहृतः,—आकारितः, राज्ञः
इति शेषः, प्रधावितः,—किञ्चित् पुरोगतः इत्यर्थः, आह्वानक्षणे एवेति भावः, अपसृतः,—
अनन्तरं किञ्चित् पश्चाद्गतः इत्यर्थः, भूयः,—पुनश्च, उपसृत्य, राजानम् इति शेषः, राज्ञः
समीपं गत्वा इत्यर्थः, पादेति ।—पादपीठं—चरणासने, हर्षस्य इति शेषः, लुठिता—
घृष्टा, निहता इत्यर्थः, ललाटलेखा—भालरेखा येन तथाभूतः, तथा पार्थिवेन—हर्षेण,
पृष्ठे—पृष्ठदेशं, न्यस्तहस्तः,—स्थापितपाणिः, अर्पितकरः सन् इत्यर्थः, नमश्चक्रे—
प्रणाममकरोत्, एवंविधप्रणामस्तु तत्कालप्रचलिताचारवशादनुष्ठित इति ज्ञातव्यम् ।
स्निग्धेति ।—स्निग्धया—प्रीतिपूर्णया, नरेन्द्रस्य—राज्ञः, दृष्ट्या—वीक्षणं, निर्दिष्टं—
प्रदर्शितम्, अविप्रकृतं—सन्निकृतम् ।

(१८५) तनुं—स्वदेहमिति यावत्, ईषत्—किञ्चित्, तिरश्चीं—तिर्यक्-
चारिणीम्, एकस्मिन् पार्श्वे किञ्चिदावर्जितामिति यावत्, दधानः,—कुर्वन् इत्यर्थः ।

अन्तरालवर्त्तिनीं समुत्सार्य समुखीनस्तं सप्रश्रयं पप्रच्छ,—
“हंसवेग ! श्रीमान् कश्चित् कुशली कुमारः ?” इति । स
तमन्ववादीत्,—“अद्य कुशली, येन एवं स्नेहस्त्रपितया सौहार्द-
द्रवाद्व्या सगौरवं गिरा पृच्छति देवः” इति ।

स्थित्वा च मुहूर्त्तमिव पुनः (१८६) स चतुरमुवाच,—
“चतुरश्रोधिभोगभूतिभाजनभूतस्य देवस्य सङ्गावगर्भम्
अपहाय हृदयमेकम् अन्यत् अनुरूपं प्राभृतमेव दुर्लभं
लोके ; तथाऽप्यस्मत्स्वामिना सन्देशम् अशून्यतां नयता

अन्तरालवर्त्तिनीं—मध्यस्थितामित्यर्थः । समुत्सार्य—अपसार्य, समुखीनः,—अभिमुखः
सन्नित्यर्थः, दूतस्येति भावः, सप्रश्रयं—सप्रणयं, प्रीतिप्रदर्शनपुरःसरमित्यर्थः, [क्रिया-
विशेषणमेतत् । “प्रश्रय-प्रणयौ समौ” इत्यमरः] ; यद्वा,—सप्रश्रयं—प्रश्रयेण सह
वर्त्तमानं, सविनयमित्यर्थः, विनौतमिति यावत्, “तम्” इत्यस्य विशेषणम् । कश्चित्
इति प्रश्नसूचकमव्ययं, (“कश्चित् कामप्रवेदने । प्रश्ने हर्षं मङ्गले च” इति मेदिनी) ।
स्नेहस्त्रपितया—प्रीतिसिक्तया ; [स्त्रातेः णिचि निष्ठायां रूपम्] । सौहार्देति ।—
सौहार्दं—सुहृदी भावः, मित्रता इत्यर्थः, तदेव द्रवः,—रसः, जलमिति यावत्, तेन
आर्द्रया—सिक्तया, अतिवस्तुलसूचिकयेति भावः, तत्रभवतः स्नेहगर्भसौहार्दसम्भाषणं
इदानीमेव सौभाग्यवान् सञ्जातः, न तु प्राक् ; एवंविधस्निग्धप्रणयसम्भाषणं हि
यथादृष्टफलमित्यत्र नास्ति सन्देहश्च इति तात्पर्यम् ।

(१८६) सः,—हंसवेगः, चतुरं—निपुणं, दूतीञ्चितदक्षतासङ्कतं यथा
तथेत्यर्थः, क्रियाविशेषणमेतत् । सङ्गावगर्भं—सदाशयपूर्णम्, एकं—केवलं, हृदयम्
अपहाय इत्यन्वयः, अन्यत्—अपरं, चतुरश्रोधीति ।—चतुर्णां—चतुःसङ्गाकानाम्,
अश्रोधीनां—समुद्राणां, भोगभूतिः,—भोगैश्वर्यं, तस्या भाजनभूतस्य—पात्रस्वरूपस्य,
देवस्य—राज्ञो भवत इत्यर्थः, अनुरूपं—योग्यं, प्राभृतम्—उपटौकनम्, अस्माकं प्रभोः
साधुभावपूर्णात् हृदयात् विना अन्यत् भवते प्रदियमुपायनं किमपि नास्तीति भावः ।
अस्मत्स्वामिना—अस्माकं प्रभुणा, कामरूपेश्वरेणेति यावत्, सन्देशं—वाचिकायं कथनं,
दूत्यमिति यावत्, दूतस्य सन्देशहरत्वादिति भावः, अशून्यतां नयता—पूर्णतां प्रापयता,
समुचितोपहारप्रदानेन सन्देशं सफलं कुर्वता इत्यर्थः, उपायनमन्तरेण सन्देशप्रेषणस्याव-
भाजनकत्वसम्भावनया सञ्जातः रिक्तहस्तेन दर्शनस्य अनौचित्यादिति भावः ।

(१८७) पूर्वजोपार्जितं वारुणातपत्रम् आभोगाख्यम् अनुरूप-
स्थानन्यासेन कृतार्थीकृतमेतत् । (१८८) अस्य च कुतूहलकृन्ति
बहूनि आश्चर्याणि दृश्यन्ते । प्रतिदिवसं प्रविशति (१८९) शैत्य-
हेतोः स्थायायाः किरणसहस्रादेकैकः सोमस्य रश्मिः अस्मिन् ।
(२००) अस्मिन् प्रविष्टे प्रधानानन्तरं स्वादवो दन्तवीणोपदेशा-
चार्याश्चरोतन्ति चन्द्रभासामभ्रसां मणिशलाकाभ्यो यावदिच्छ-

(१८७) पूर्वजोपार्जितं—पूर्वपुरुषलब्धम्, आभोगाख्यम्—आभोगनामकं,
वारुणातपत्रं—वरुणदत्तच्छत्रं, जलसाविच्छत्रं वा, निरतिशयशैत्यसंविधायकमातपत्रमिति
भावः, अनुरूपस्थानन्यासेन—योग्यस्थानार्पणेन, देवसदृशसत्त्वात् प्रदानेनेत्यर्थः, भवानेक
एवास्य भोगसौभाग्यभाक् नान्य इति मत्वेति भावः ।

(१८८) अस्य—आभोगस्य, कुतूहलकृन्ति—कौतुककराणि, अपूर्वगुणयोगात्
दर्शनौत्सुक्यजनकानीति भावः ।

(१८९) स्थायायाः,—अनातपस्य, क्वस्येति शेषः, शैत्यहेतोः,—शीतलता-
सम्पादननिमित्तम् । किरण्येति ।—किरणानां—मरोचीनां, सहस्राणि—सहस्रसङ्ख्या
यस्य तस्मात्, सूर्यादित्यर्थः । सोमस्य—चन्द्रस्य, रश्मिः,—मयूखः । अस्मिन्—
आतपत्रे इत्यर्थः । ननु दिवा सोमस्योदयाभावात् कथमातपत्रे तस्य किरणस्य प्रवेश-
सम्भवः इति चेत् ? अवाहः,—सूर्योत्तापेन क्वच्छाया सन्तप्ता नाभूदिति हेतोः
सूर्यस्य एकैकः रश्मिः चन्द्ररश्मिरूपेण परिणतः सन् तत्र प्रविशति इति तात्पर्यम् ।
दृश्यन्ते च लोके प्रखरसूर्यकिरणेनोत्तमस्यातपत्रस्य शैत्यविधानार्थं जलेनार्द्रीकरणम्,
अत्र तु तादृशसन्तापसमयेऽपि आर्द्रीकरणस्य प्रयोजनाभावः, इत्येवास्य कुतूहलजनकत्वम् ।

(२००) अस्मिन्—चन्द्ररश्मौ, प्रविष्टे—उपगते, आभोगाख्यच्छत्राभ्यन्तरमिति
शेषः, प्रधानानन्तरं—प्रकटभावनात् परं, क्वधारिपुरुषाणामिति भावः ; यद्वा,—
रश्मीनां सम्यगेकीभूतभवनात् परमित्यर्थः, मणिशलाकाभ्यः,—मणिमयच्छत्रशलाकाभ्यः,
स्वादवः,—सुमधुराः, दन्तेति ।—दन्तवीणा—शैतीइवः दन्तानामन्योऽन्याघातः,
अतिशैत्यात् इति भावः, तस्या उपदेशे—श्रितायाम्, आचार्याः,—गुरुवः,
शीतस्य शीतिश्रयात् वेपथूदयेन दन्तानामन्योऽन्यघर्षणजननात् इति भावः, चन्द्रभासां
—चन्द्रबभ्रभावतां, शुभाणामित्यर्थः । यावदिच्छं—यावती इच्छा तावत्

मच्छा धाराः । (२०१) प्रचेता इव यच्चतुर्णाम् अर्णवानाम्
अधिपतिर्भूतो भावी वा, तमनुगृह्णाति छायाया, न इतरम् ।
इदञ्च न (२०२) सप्तार्चिर्दहति, न पृषदश्चो हरति, न उदकम्
आर्द्रयति, न रजांसि मलिनयन्ति, न जरा जर्जरयति । एतत्
तावदनुगृह्णातु दृशा देवः ; सन्देशमपि विस्रब्धं श्रोष्यति^१
इत्येवम् अभिधाय विवृत्य आत्मीयं पुरुषम् अभ्यधात्,—
“उत्तिष्ठ, दर्शय देवस्य” इति ।

(२०३) स वचनानन्तरम् उत्थाय पुमान् ऊर्ध्वी-
चकार तत्, धौतदुकूलकल्पिताच्च निचोलकात् अकोषीत् ।

इति विग्रहे [“यावदवधारणे” (२।१।८ पा०) इत्यव्ययीभावः] यथेष्टमित्यर्थः, अच्छाः,
—निर्झलाः । श्योतन्ति—जरन्ति ।

(२०१) प्रचेता इव—वरुण इव, (“प्रचेता वरुणः पाशो” इत्यमरः) भूतः,
—सञ्जातः । भावी—भविष्यन्नित्यर्थः । छायाया—अनातमेन, छायाविसारेणेत्यर्थः,
तं—चतुःसमुद्रवेष्टितायाः पृथिव्या अधिपतिं समाजमित्यर्थः, अनुगृह्णाति—एवंविध-
राजे एव क्वचिदं पूर्वोक्तगुणान् विभर्ति इति निष्कर्षः । चतुरर्णवाधिपतिमेवासी
सिबते, त्वञ्च तथा भविष्यसि, अतः तव एव एतद्व्युत्क्रमिति सूच्यते । अदी हि चतुरदधि-
भीगसोभाग्यभाजमेव प्रोक्तगुणैः सिबते, नान्यम्, एतदेवास्य विषयकारत्वमिति भावः ।

(२०२) सप्तार्चिः,—अग्निः, (“अग्निर्वैश्वानरो वह्निः... । सप्तार्चिर्दमुनाः...”
इत्यमरः) । पृषदश्चः,—वायुः, (“शसनः स्पशनी वायुर्मातरिश्वा सदागतिः । पृषदश्चः...”
इत्यमरः) । उदकं—जलम् । रजांसि—पांशवः । जरा—जीर्णता, पुरातनत्व-
मित्यर्थः, जर्जरयति—खण्डयतीत्यर्थः । जरसि नैतत् जीर्यति, सदैव प्रत्ययमिव वर्तते
इति भावः । एतत्—आतपत्रमित्यर्थः । विस्रब्धं—विश्रुतं यथा तथा, रक्षसि इति
भावः । विवृत्य—मुखं परावर्त्येत्यर्थः । देवस्य—समाजः हर्षस्य, [सम्बन्धविवक्षया
षष्ठी, “अभिवादि-दृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम्” इति वातिकवलात् दर्शोरात्मनेपदस्य
प्रवीणाभावात् न प्रयोज्यकर्तुः देवस्य कर्मत्वं, तथा च तृतीयाया अस्ति अवसर
इति विभाव्यम्] ।

(२०३) सः,—आत्मीयः, दूतस्यानुचरविशेष इत्यर्थः । ऊर्ध्वीचकार—उद्धृत-
श्रुतित्यर्थः । धौतेति ।—धौतेन—चालितेन, शुभेष इत्यर्थः, दुकूलं—वस्त्रेण,

(२०४) आकृष्यमाणे एव च यस्मिन् अतिसितमहसि सरभसम्
अहासि इव हरेण । (२०५) रसातलात् उदलासीव शेषफणि-
फणाफलकमण्डलेन । अस्थायि इव चक्रीभूय अन्तरिक्षे क्षीरोदेन ।
अघटोव गगनाङ्गने गोष्ठीबन्धः शारदेन बलाहकव्यूहं ।
(२०६) विश्रान्तम् इव विततपक्षतिना वियति पितामह-
विमानहंसयूथेन । (२०७) अत्रिनेत्रनिर्गतस्य धवलधाम-

कल्पितात्—रचितात्, निचोलकात्—प्रच्छदपटात्, आवरणवस्त्रात् इत्यर्थः,
(“निचोलः प्रच्छदपटः” इत्यमरः) अकीर्णोत्—निष्कीर्णितवान्, आतपवस्य वस्त्रावरण-
मुन्मोचितवानित्यर्थः ।

(२०४) अतिसितमहसि—अतिशुभ्रत्वमिषि, यस्मिन्—आतपवे, [“यस्य च
भावेन भावलक्षणम्” (२।३।३७ पा०) इति सप्तमी] सरभसं—सवेगम्, आकृष्यमाणे—
निष्कृष्यमाणे, प्रच्छदपटादिति शेषः, हरेण—शिवेन, अहासि इव—अदृष्टं हसित-
मिव, एतदातपवस्यातिशुभ्रत्वेन भटिति वदाकर्षणात् हरस्यादृष्टासम् तत् शोभते इति
फलितार्थः; “यशसि धवलता वर्ण्यते हासकौट्योः” इत्यादि कविसमयप्रसिद्धेः,
अतिधवलत्वप्रविपादनार्थं हरहास्यरूपत्वेनोत्प्रेक्षितमिति वाच्या क्रियोत्प्रेक्ष्यमिति ज्ञेयम् ।

(२०५) रसातलात्—पातालात्, शेषेति ।—शेषफणी—अनन्तनाभः, तस्य
फणाफलकमण्डलं—भोगपट्टकसमूहः तेन, उदलासि इव—उल्लसितमिव, [लसतेः भावे
लुङि रूपम्] । क्षीरोदेन—दुग्धसागरं, चक्रीभूय—मण्डलीभूय, अस्थायि इव—
स्थितमिव । शारदेन—शरत्कालिकेन, निर्जलत्वात् शुभेण इति भावः, बलाहकव्यूहं
—मेघमण्डलेन, (“अभं मेघो वारिवाहः सनयितुर्वलाहकः” इत्यमरः) गोष्ठीबन्धः—
समाजः, सङ्घीभूयावस्थानमित्यर्थः, अघटि इव—घटित इव, रचित इव इत्यर्थः, [घटते
इत्यस्य णिचि कर्मणि लुङि रूपम्] ।

(२०६) वियति—आकाशे, विततपक्षतिना—विक्षुब्धपक्षेण, पितामहविमानहंस-
यूथेन—ब्रह्मणो रथवाहनहंससङ्घेन, विश्रान्तमिव—विश्रामः कृत इव, एतदातपवं विलोक्य
जनेः प्रसारितपक्षाः ब्रह्मणः विमानहंसाः व्योममार्गे विश्रान्तौर्वति मेनिरे इति तात्पर्यम् ।

(२०७) अत्रिनेत्रनिर्गतस्य—अत्रिः,—तदाख्यस्य ब्रह्मणो मानसपुत्रस्य सुप्ति

मण्डलमनोहरो दृष्ट इव जनेन जन्मदिवसः कुमुदबन्धोः ।
 प्रत्यक्षोक्त इव उद्गमनक्षणो नारायणनाभिपुण्डरीकस्य ।
 (२०८) आहिता इव कौमुदीप्रदोषदर्शनानन्ददृष्टिरक्षाम् ।
 उदमाङ्गीत् इव मन्दाकिनीपुलिनमण्डलं महदम्बरोदरे ।

विशेषस्य, नेवात्—नयनात्, निर्गतस्य—निःसृतस्य, चन्द्रो हि प्रजासर्गाय तपस्यती-
 र्वेनेवात् जात, तथा हिःहरिवंशे,—“पिता सोमस्य वै राजन् । जज्ञेऽविर्भगवान् ऋषिः ।
 ब्रह्मणो मानसात् पूर्वं प्रजासर्गे विधत्ततः ॥” अपि च तत्रैव,—“नेत्राभ्या वागि
 सुम्बाव दशधा द्योतयद्दिशः । तद्गर्भविधिना हृष्टा दिशो देव्या दधुस्तदा ॥ समस्य
 धारयामासुर्न च ताः समशक्रुवन् । स ताभ्यः सहस्रैवाथ दिग्भ्यो गर्भः प्रभान्वितः ॥
 पपात भासयन् लोकान् शीतांशुः सर्वभावनः ॥” इति । अत एवाह रघौ (२ स० ७५
 श्लो०) कालिदासः,—“अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रैरिव द्यौः” इत्यादि ; कुमुदबन्धोः,
 —चन्द्रस्य, धवलंति । —धवलं—शुद्धं, यत् धाममण्डलं—परिधिः, तेन मनोहरः,—
 रमणीयः, जन्मदिवसः,—उत्पत्तिदिनं, दृष्ट इव—वीक्षित इव, इत्युक्त्या, दर्शनञ्चात्र “स
 हि जन्मदिवस एवायं किमु ?” इत्याकारकप्रत्यभिज्ञारूपतया प्रत्यक्ष-स्मरणयोः समालन-
 मेवेतदिति विभाव्यम् । नारायणनाभिपुण्डरीकस्य—विष्णोर्नाभिदेशस्यस्य श्वेतपद्मस्य,
 उद्गमनक्षणः,—उत्पत्तिसमयः, प्रत्यक्षोक्त इव—साक्षात्कृत इव । पूर्ववदवाप्यलङ्कारः ।

(२०८) अक्षणां—चक्षुषां, कौमुदीति । —कौमुदीप्रदोषः,—चन्द्रिकासमन्विता
 रजनौ ; यद्वा,—कौमुदी नाम दीपोत्सवतिथिः, तदुक्तं भविष्योत्तरे,—“कौ मोदन्ते
 जना यस्यां नानाभावैः परस्परम् । हृष्टास्तुष्टाः सुखापन्नास्तेन सा कौमुदी मता ॥”
 इत्युक्तलक्षणा कार्तिकपौर्णमासी आश्विनपौर्णमासी वा इति वदन्ति, तस्याः प्रदोषः,—
 रजनौमुखं, तस्य दर्शनेन—अवलोकनेन, यः आनन्दः,—सुखं, तेन तृप्तिः,—प्रीतिः,
 आहिता इव—जनिता इव, अस्य हि सन्दर्शनं तथैव नयनसन्तर्पणं भवति, यथा कौमुदी
 समुदित्यैव दर्शकानां वीक्षणेषु सुधाधारां स्त्रावं स्त्रावं नियतं तान् प्रीणयति मानसञ्चा-
 वर्जयति इति । कौमुद्याः नयनरञ्जकत्वमुक्तं रघौ (३ स० १ श्लो०) यथा,—
 “सखोजनोद्दीक्षणकौमुदीमुखम्” इत्यादि । अम्बरोदरे—गगनमध्ये इत्यर्थः, महत्—
 विशालं, मन्दाकिनीपुलिनमण्डलं—स्वर्गङ्गासैकतनवहः, उदमाङ्गीदिव—उत्थितमिवेत्यर्थः,
 [मज्जतेः लुङि रूपम्] मन्दाकिनीपुलिनस्य शुभत्वेनैवमुत्प्रेक्षितमिति श्रेयम् ।

(२०८) परिवर्त्तित इव दिवसः पौर्णमासीनिशया ।

(२१०) मन्दमन्दमिन्दूदयसन्देहदूयमानमानसैः विघटितं
घटमानचक्षुच्युतमृणालकोटिभिः आसन्नकमलिनीचक्रवाक-
मिथुनैः । (२११) शरज्जलधरपटलाशङ्कासङ्कोचितकेका-
रवमूकमुखपुटैः पराङ्मुखीभूतं भवनशिखण्डिमण्डलैः ।

(२०८) पौर्णमासीनिशया—पौर्णिमारजन्या, परिवर्त्तित इव—विनिमित्त इव, परावर्त्तित इवेत्यर्थः, स्निग्धवल्कलान्तिमत्त्वादिति भावः, स्निग्धत्वशुभत्वादिगुणसङ्ग-
श्रीगात् पौर्णमासी निशीथिनी दिवसरूपेण परिणतवेति विभाव्यते इति विशदार्थः ।
[ननु “स्त्रियाः पुंवद्भाषित—” (६।३।३४ पा०) इति मतेण भाषितपुंस्त्वस्य पौर्णमासी-
शब्दस्य समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे परतः कथं न पुंवद्भावः ? इति चेन्न, पूर्णः
मासः अलि अस्याः इति व्युत्पत्त्या, “प्रज्ञादिभ्यश्च” (प्रा४।३८ पा०) इति अणि ङीप्
चास्याः सिद्धावपि संज्ञाभ्रतया दत्ताऽऽदिवत् अत्रापि “संज्ञापूरण्यीश्च” (६।३।३८ पा०)
इति मूलेण पुंवद्भावप्रतिषेध इति ज्ञेयम्] ।

(२१०) मन्दमन्दम्—ईषदौषत्. इन्दोः, —चन्द्रस्य, उदयः, —प्रकाशः, तस्मिन्
सन्देहेन—संशयेन, किमयमिन्दूदयः, उतान्यत् किञ्चित् ? एवंरूपेण इत्यर्थः, दूयमानं
—मन्दप्यमानं, [“...दूयमान ..” इत्यत्र “...हूयमान...” इति पाठि, —हूयमानं—
निदीयमानमित्यर्थः, हूयतेः जुहोतिर्वा कर्माणि शानचि रूपम्] चन्द्रोदये तेषां विरह-
सङ्कटाशङ्कया इति भावः, मानसं—चित्तं येषां तैः, घटमानेति ।—घटमानायाः, —
मौलितायाः, विरहशङ्कया अप्रफुल्लमानसतया स्वतः सङ्कुचिततयूति भावः, चक्षुः—
कोट्याः, च्युता—भ्रष्टा, मृणालकोटिः, —विसागम्, अर्द्धावलीदविसखण्डमित्यर्थः येषां तैः,
आसन्नैति ।—आसन्ना—समीपवर्त्तिनौ कमलिनी—पद्मिनी यस्या सा सरसीत्यर्थः, तस्यां
चक्रवाकमिथुनैः,—चक्रवर्त्तैः, विघटितं—विभुक्तं, परस्परं दूरस्थैरभावि इत्यर्थः,
आतपवस्य चन्द्रवदतिशुभत्वेन चक्रवर्त्तैस्तव चन्द्रभान्या परस्परं विभुक्तामिति तात्पर्यम् ।
अथ चक्रवर्त्तानां तदातपवे चन्द्रभान्या विघटनीकैर्भान्तिमानलङ्कारः ।

(२११) शरदिति ।—शरदि—घनान्यये, यत् जलधरपटलं—मेघमण्डलं,
निर्जलान्तात् शुभमिति भावः, तस्य आशङ्कया—संशयेन, किमिदं क्वम्, उत शरदः
जलधर इत्येवंरूपया इत्यर्थः, सङ्कोचिनेन—मुट्टिनेन, स्वल्पीभूतेनेत्यर्थः, केकारवेण—
केकावाण्या, मृकानि—निःशब्दानि, केकावाणीशून्यानीति यावत्, मुखपुटानि—पुट-

(२१२) प्रबुद्धम् आवहचन्द्रानन्दोद्दामोद्दलपुटाद्दहासविशदं
कुमुदषण्डैः ।

(२१३) चित्रीयमाणचेताश्च सराजको राज्ञा दण्डानु-
साराधिशोहिण्या दृष्ट्या सादरमैलिष्ट तत्तिलकम् इव त्रिभुवनस्य,
शैशवम् इव श्वेतद्वीपस्य, अंशावतारम् इव शरदिन्दोः,
हृदयम् इव धर्मस्य, निवेशम् इव शशिलोकस्य, दन्तमण्डल-

वत् वदनानि येषां तथाभूतैः, भवनशिखण्डिमण्डलैः,—गृहमयूरनिचयैः, पराङ्मुखी-
भूतं—किञ्चिदर्धोमुखतां गतम् । अत्रापि पूर्ववत् शिखण्डिमण्डलानां कृते शुभमेध-
भान्या पराङ्मुखीभवनवर्णनात् भान्तिमदलङ्कारः ।

(२१२) कुमुदषण्डैः,—कैरवसङ्घैः, आवहति ।—आवहः,—निहितः, चन्द्रे—
चन्दो, य आनन्दः,—प्रीतिः, तस्य उद्दामेन—शौक्ल्येन, आतिशय्येनेत्यर्थः, उद्दलन्ति
—विकासं गच्छन्ति, यानि दलपुटानि—पुटवन्द्युद्रितपत्राणि इत्यर्थः, चन्द्रोदये तेषां स्वत
एव विकाशादातपत्रे च तस्मिन् चन्द्रभमादिति भावः, ताव्येव अद्दहासाः,—हासविशेषः,
तैः विशदं—निर्मलं यथा तथा, [क्रियाविशेषणमिदम्] हासस्य धवलितः कविप्रयोग-
प्रसिद्धत्वात् “धवलता वर्णते हासकौर्षीः” इत्युक्तेः, प्रबुद्धं—विकसितं, कुमुदषण्डानि
चन्द्रोदयं प्राप्य यथा सम्यक् विकशन्ति, तथैव तस्मिन् कृते आकृष्यमाणेऽप्रीति भावः ।
अत्र दलपुटेषु अद्दहासवारीभात् रूपकं, पूर्ववत् भान्तिमदलङ्कारश्च इत्यनयोः सङ्करः ।

(२१३) चित्रीयमाणचेताः,—चित्रीयमाणम्—आश्चर्यं कुर्वन्, चेतः,—मानसं
यस्य तथाविधः, चमत्कृतचित्तः, विस्मयमानमानसः इत्यर्थः, [“नमो वरिवश्चिवडः क्यच्”
(३:१:१६ पा०) इति सूत्रेण आश्चर्य्यकरणार्थे क्यचि शानचि अ रूपम्] । दण्डानु-
सारंति ।—दण्डाबुसारिण—कृत्वस्य नाशमनुसृत्येत्यर्थः, अधिरोहति—उत्तिष्ठति इति
तथाक्तया, कृत्रस्त्रीर्हासि निहितया इत्यर्थः, कृत्रदण्डात् प्रवृत्तिं तत्पटं यावत्
निपातितयेति यावत् । तत्—कृत्रमित्यर्थः । तिलकं—ललाटभूषणभूतं, सर्वसौन्दर्य-
निधानभूमित्यर्थः । शैशवं—बाल्यं, श्वेतद्वीपमित्यर्थः ; श्वेतद्वीपस्य शुभत्वात्
आतपवसाम्, तत्रावधर्म्यसाभ्योपपत्तये शिशुत्वव्यपदेश इति विभाव्यम् ।
शरदिन्दोः,—शरचन्द्रस्य, अंशावतारम्—अंशेन—खण्डेन, कलयेत्यर्थः, अवतारः,
—अवतरणम्, आत्रिभावं इत्यर्थः तमिव । हृदयमिव—अन्तःकरणमिव,
निर्मलत्वादिति भावः । शशिलोकस्य—चन्द्रमण्डलस्य, निवेशमिव—आयतनमिव ।

धवलं मुखमिव चक्रवर्तित्वस्य, (२१४) मोक्तिकजालपरिकर-
सितं सीमन्तवक्रमिव दिवः, (२१५) बहलज्योत्स्नाशुक्तोदर-
मैन्दवम् इव परिवेशवलयं, (२१६) शौक्लाहसतशङ्खश्रीकं
श्रवणमण्डलम् इव निश्चलतां गतमैरावतस्य, (२१७) श्वेत-
गङ्गावर्त्तपाण्डुरं पदमिव त्रिभुवनवन्दनीयं त्रिविक्रमस्य,

चक्रवर्तित्वस्य—साम्राज्यस्य, दन्तेति । - दन्तमण्डलवत् - दंशनेचक्रवालवत्, धवलं—
शुभं, दन्तमण्डलेन—दंशनेसमूहेन धवलञ्च, मुखमिव—आरम्भमिव, वदनमिव च, चक्र-
वर्तित्वव्यञ्जकानां द्रव्याणां प्रथममिवेति यावत्. सितच्छदस्य चक्रवर्तित्वव्यञ्जकत्वादिति
भावः, (“मुखं निःसरणे वक्त्रे शरंभोपाययोरपि” इति मेदिनी) ।

(२१४) दिवः,—स्वर्गस्य, मौक्तिकेति । -मौक्तिकानां—मुक्ताफलानां, जालेन
—समूहेन, दान्तेति यावत्, यः परिकरः,—वेष्टनं, तेन सितम्—उज्ज्वलं, शुभञ्च,
सीमन्तवक्रमिव—केशविन्यासनिचयमिव, (“सीमन्ताः केशविन्यासाः” इति कीषः)
शुनारीधाम्नाङ्गशोभिमुक्ताजालमिवेति भावः ।

(२१५) बहलति । -बहलया—प्रभूतया, ज्योत्स्नया—चन्द्रिकायां, शुक्लं—
शुभम्, उदरम्—अभ्यन्तरं यस्य तथाभूतम्, ऐन्दवं—चान्द्रमसं, परिवेशवलयमिव—
परिधिमण्डलमिव, (“परिवेशन्तु परिधिः” इत्यमरः) राकाशशधरमिवेति भावः ।

(२१६) शौक्लाति । -शौक्लान—श्वेतगुणान्, हसिता—तिरस्कृत्यर्थः, शङ्कादपि
अधिकशौक्लादिति भावः, शङ्खस्य—कम्बोः, श्रीः,—कान्त्यर्थेन तथोक्तं, निश्चलतां गतं
—स्थिरत्वं प्राप्तम्, एकतैवावस्थितमिति यावत्. हसिकर्णस्य सदैव चञ्चलत्वात्, अन्यथा
स्वभावतः स्थिरस्य चञ्चलवस्तुना सह साम्यं न घटते, तेनैवमुक्तमिति कथम्, ऐरावतस्य
श्रवणमण्डलमिव—कर्णमण्डलमिव, ऐरावतस्य स्वभावशुभत्वात् साम्यमव्याहृतं
वेदितव्यम् ।

(२१७) श्वेतेति । -श्वेतगङ्गायाः,—शुभसलिलायां जाङ्गल्याः, आवर्त्तवत्—
अभ्रसां भ्रम इव, पाण्डुरं—धवलम् ; अन्यत्र,—श्वेतायाः,—शुभवर्णायाः, गङ्गायाः,
—विष्णुपद्याः, आवर्त्तन—आवर्त्तनेन, अवस्थानिनेति यावत्, गङ्गायां विष्णुपदीकृत-
त्वादिति भावः, पाण्डुरं—धवलं, त्रिविक्रमस्य—वामनावतारस्य विष्णोः इत्यर्थः, त्रिभुवन-
वन्दनीयं—त्रिलोकौपूज्यं, त्रिजगदादरणीयञ्च, पदमिव—चरणमिव, अत्र एकस्मैव
ज्ञातपत्रस्य भूयसानुपमानानां सत्त्वात् माजोपमाऽलङ्कारः ।

(२१८) प्रचेतसश्चूडामणिमरीचिशिखाभिः इव श्लिष्टाभि-
मानसविसतन्तुमयीभिः चामरिकावलीभिः विरचितपरिवेशम्,
उपरि (२१९) चक्रवर्तिलक्ष्मीनूपुरस्वनश्रवणदोहदनिश्चलेन
इव लक्ष्मणा विततपत्रेण हंसेन सनाथीकृतशिखरं, (२२०)
स्पर्शवता च प्रभावस्तम्भितेन मन्दाकिनीमृणालेन मुकुलितफलेन
वासुकिना इव नीतेन दण्डतां द्योतमानं, (२२१) धवलिन्ना
क्षालयत् इव नक्षत्रपथं, प्रभाप्रवाहप्रथिन्ना प्राञ्जलवत् इव

(२१८) प्रचेतसः,—वरुणस्य, चूडामणिः,—शिरोरत्नं, मस्तकस्थितमिति
भावः, तस्य मरीचिशिखाभिरिव—मयूखाद्यैरिवेत्युपेक्षा, श्लिष्टाभिः,—संसक्ताभिः,
मानसविसतन्तुमयीभिः,—मानससरोवरकमलमृणालसूत्ररचिताभिः, अतिशौभ्यप्रदिति
भावः, चामरिकाऽऽवलीभिः,—सुदृढकालव्यजनश्रेणीभिः, विरचितः,—कल्पितः, परिवेशः,
—परिधिष्यस्य तथोक्तं, समन्तात् चामरिकाऽऽवलीविष्टितमित्यर्थः ।

(२१९) चक्रेति ।—चक्रवर्तिनः,—सम्राजः, या लक्ष्मीः,—श्रीः, तस्या
नूपुरस्वनस्य—मञ्जीररणितस्य, श्रवणं—आकर्षणे, यत् दोहदम्—अभिलाषः, हंसानां
नूपुररवप्रियत्वादिति भावः, तेन निश्चलः,—स्थिरः तेनेव । विततपत्रेण—विस्तृतपत्रेण,
लक्ष्मणा—चिह्नभूतेन सारसपक्षिणा, हंसेन—हंसमूर्त्या ; यद्वा,—लक्ष्मणा—चिह्नेन,
हंसाकारकेत्यर्थः, सनाथीकृतशिखरं—संयुक्तशिरोभागम्, उपरिभागे विन्यस्तविस्तृत-
पत्रशालिकृत्विमहंसमित्यर्थः ।

(२२०) स्पर्शवत्—सुखस्पर्शनेत्यर्थः, [“रसादिभ्यश्च” (५।२।८५ पा०) इति
मनुप्, “भूमनिन्दाप्रशंसासु—” इत्यादिवार्त्तिकात् प्रशंसायाम् अतिशयने वाऽर्थे
प्रयुक्तमिति ज्ञेयम्] प्रभावस्तम्भितेन—प्रभावेण—अलौकिकमहिम्ना, स्तम्भितं—
निश्चलतां गतं तेन, मृणालस्य अतिकोमलत्वेऽपि प्रभाववशात् दृढीभूतेनेति भावः,
मन्दाकिनीमृणालेन—मन्दाकिन्याः,—स्वर्गजायाः, मृणालेन—पद्मनालेन, मुकुलित-
फलेन—सङ्कुचितफणामखिलेन, दण्डतां नीतेन—मालतां गतेन, वासुकिनेव—सर्प-
राजिनेव, द्योतमानं—राजमानं, स्वर्नद्याः सुस्निग्धहैमकमलनालं हि असामान्य-
भागसौभाग्यसम्पत्तये एतच्छब्ददण्डरूपतया परिणतम्, अतः फणसहस्रं मुकुलौक्य-
शेषाद्विना स्थितमिवेति प्रतीयते इति समुदितार्थः ।

(२२१) धवलिन्ना—शैलेन, [“वर्णदृढा—” (५।१।१२३ पा०) इति इमनिञि

दिवसं, समुच्छ्रायेण अधः कुर्वदिव दिवम्, उपरिस्थितम् इव सर्व्वमङ्गलानां, श्वेतमण्डपम् इव श्रियः, स्ववक्त्रमिव ब्रह्मा-
स्तम्भस्य, नाभिमण्डलम् इव ज्योत्स्नायाः, विशदं हासमिव
कीर्त्तिः, फेनराशिम् इव खड्गधाराजलानां, यशःपटलम् इव
शौर्यशालितायाः त्रैलोक्याद्भुतं महत् कृतम् ।

[६पम्] नक्षत्रपङ्क्तम्—अक्षरीक्षम् ; [नक्षत्राणां पङ्क्ताः इति तत्पुरुषे “ऋक्पूरं—”
(५।४।७४ पा०) इत्यादिना संसासान्तः अप्रत्ययः] द्वायापञ्चनामकः ज्योतिश्चक्र-
मध्यवर्त्ती कश्चित् तिरश्चीनः अवकाशोऽयमिति प्रतीयते, तस्य हि क्षीरसमुद्रवलयं
प्रसिद्धमेव, तथा हि रघो त्रयोदशे द्वितीये श्लोके कालिदासः,—“द्वायापञ्चनेव शरत्पद्मम्”
इति ; चालयदिव—शोधयदिव, परिष्कुर्वदिवेत्यर्थः । प्रमेति ।—प्रभाणां—तृषां,
प्रवाहस्य—स्रोतसः, प्रसरत्येत्यर्थः, प्रथमा—विस्तारः तेन ; [“पृथ्वादिभ्य—” (५।१।
११२ पा०) इत्यादिना डमनिच् ; “र ऋतो—” (६।४।६१ पा०) इति
एत्वच्च ज्ञेयम्] प्रातर्गदिव—आच्छादयदिव । समुच्छ्रायेण—समुद्रया, दिवं—
स्वर्गम्, अधःकुर्वदिव—निक्षीकुर्वदिव, पराभवदिवेत्यर्थः । सर्व्वमङ्गलानां—कल्याणकर-
कृतस्रष्टव्याणामित्यर्थः, प्रभुतमङ्गलजनकत्वादिति भावः । श्वेतमण्डपमिव—शुभभवनमिव,
राजलक्षणाः वासभवनमिवेत्युपेक्षा । ब्रह्मस्तम्भस्य—ब्रह्माण्डस्येति यावत्, स्ववक्त्रमिव—
पुण्यगुच्छमिव, कृतस्य स्ववक्त्रकृतत्वादिति भावः, चतुर्दशभुवनभूतं ब्रह्माण्डं राज्ञः
उपभोगार्थमेकैव प्रसन्नस्ववक्त्रमिव सम्मिलितं सन् संस्थितमिवेत्युपेक्षा । नाभिमण्डलमिव
—नाभिभागमिव, कौमुद्याः प्रभवस्थानमिवेत्यर्थः, नाभिमण्डलस्य कृताकृतित्वात्, कृतस्य
च शीतत्वादिगुणाधिक्यादत्र नाभिरुपत्वमुपेक्षितमित्यभिप्रायः । विशदं—शुभं, हासमिव
—मधुरहास्यरूपविकाशमिवेत्यर्थः ; कीर्त्तिः ज्योत्स्नायाश्च शुभत्वेन कविवर्णनोपत्तादति-
श्वलमिति भावः । खड्गधाराजलानाम्—असीर्निशितायभागरूपोदकानां, फेनराशिमिव
—हृत्क्षीरपुञ्जमिव, कृपाणधाराधाराणि फेनायमानानि तन्नीभूयैवात्र संस्थितानीत्युपेक्षा,
तस्य विक्रमैकरत्नलौघत्वादिति भावः । शौर्यशालितायाः,—शौर्येण शानते श्रीभते यः
सः शौर्यशाली, तस्य भावः तत्ता तस्याः, महावीर्यविभूषितस्य सौन्दर्यविधायिनः प्रकाश-
मानपराक्रमस्य इत्यर्थः, यशःपटलमिव—दिशां विदिशाच्चान्तरालमपि व्यापुवतीनां
कीर्त्तीनां सञ्चयमिवेत्युपेक्षा ; तस्य वीरैकभोगास्पदीभूतत्वादिति भावः ।

दृष्टे च (२२२) तस्मिन् राज्ञा प्रथमे शेषमपि प्राभृत्
प्रकाशयाचक्रुः क्रमेण कार्माः ; तद्यथा, — परार्द्धारत्नांशुशोणी-
कृतदिग्भागान् भगदत्तप्रभृतिख्यातपार्थिवपरागतान् आहत-
लक्षणान् अलङ्कारान्, प्रभालेपिनाञ्च चूडामणीनां समुत्कर्षान्,
चीरोदधेः धवलताहेतून् इव हारान्, (२२३) अनेकराग-
रुचिरवेदकरणकुण्डलीकृतानि शरच्चन्द्रमरीचिरुचि शौच-
क्षमाणि चोमाणि, (२२४) कुशलशिल्पिलोकोल्लिखित-

(२२२) तस्मिन्—आतपत्रे इत्यर्थः । प्रथमे—मुख्या इत्यर्थः, [“प्रथमचरम—”
(१।१।२२ पा०) इत्यादिना सर्वनामत्वस्य वैभाषिकत्वात् जसः शीत्वं ज्ञेयम्] कार्माः,
—कर्माचारिणः, परिजना इत्यर्थः, शेषमपि—अन्यदपि इत्यर्थः, प्राभृत्सम्—उपदाम्,
उपहारमित्यर्थः, (“प्राभृतन्तु प्रदेशनम् । उपायनमुपयाह्यमुपहारस्तथोपदा” इत्यमरः)
प्रकाशयाचक्रुः,—प्रकटितवन्तः, दर्शयामासुरित्यर्थः । तद्यथा—तथा हि । परार्द्धाति ।
—परार्द्धांशानाम्—अग्रार्द्धाणाम्, अत्युत्कर्षणानामित्यर्थः, (“परार्द्धाग्रार्द्धाग्रार्द्धाग्रार्द्धा-
ग्रोयमग्रिमम्” इत्यमरः) रत्नानां—मणीनाम्, अंशुभिः,—किरणैः, शोणीकृताः,—
रत्नीकृताः, दिग्भागाः,—आशतटा येः तथोक्तान्, भगदत्तः,—दुर्योधन-
श्च्युरः नृपभेदः, तदादिभिः,—तत्प्रभृतिभिः, ख्यातैः,—प्रसिद्धैः, पार्थिवैः,—नृपैः,
परागतान्—व्यवहृतान्, आहतलक्षणान्—गुणैः प्रसिद्धान्, (“गुणैः प्रतीते तु कृत-
लक्षणाहतलक्षणौ” इत्यमरः) । प्रभालेपिनां—कान्तिपूर्णानाम् ; समुत्कर्षान्—
अतिशयान्, गुणातिशयजनकानित्यर्थः । वह्नि तादृशानि चूडारत्नानि इति भावः ।
चीरोदधेः,—दुग्धार्णवस्य, धवलताहेतूनिव—शुभतानिदानानि इव ; अतिशुभस्य तस्य
हारस्यैव समुद्रगर्भे अवस्थानात् तत्प्रभयैव चीरसमुद्रस्य धवलता जाता इव इत्युपेक्षितार्थः ।

(२२३) अनेकेति ।—अनेकैः,—विविधैः, रागैः,—वर्णैरित्यर्थः, रुचिराः,—
मनोज्ञाः, ये वेदकरणाः,—वेदनिर्मितसमुद्रकाः, तेषु कुण्डलीकृतानि—वलयीकृतानि,
सङ्कीर्णं स्थापितानीत्यर्थः, शरच्चन्द्रमरीचिरुचि—शारदेन्दुकिरणप्रभाणि, शौचक्षमाणि
—चालनाहर्षाणि, चोमवस्त्राणि तु प्रायश एव चालनानहर्षाणि भवन्ति, इमानि तु न
वाटशानि इति भावः ; यद्वा,—पवित्रतासम्पादनद्वाराणि, चोमाणि—वसनविशेषान् ।

(२२४) कुशलैः ।—कुशलैः,—निपुणैः, शिल्पिलोकैः,—कारुजनेः, (“कारु-

नाञ्च शुक्तिशङ्खगल्बर्कप्रमुखाणां पानभाजनानां निचयान्,
(२२५) निचोलकरक्षितरुचाञ्च रुचिरकाञ्चनपत्रभङ्गभङ्गुरा-
णाम् अतिवभ्रुरपरिवेशानां कार्दरङ्गचर्मणां सम्भारान्, भूर्ज-
त्वक्कोमलाः स्पर्शवतीः जातीपट्टिकाः, (२२६) चित्र-
पटानाञ्च मदीयसां चमूरुकोपधानादीन् विकारान्,

शिल्पी" इत्यमरः) उल्लिखितानाम्—उद्घर्षिताणां, प्रमृष्टानामिति यावत्, शुक्तीति ।—
शुक्तयः,—मुक्तास्कोटा, ("मुक्तास्फीट. स्त्रियां शुक्तिः" इत्यमरः) शङ्खाः,—कल्बवः, गल्बर्काः,
—मसुराण्या मणिभेदाः, "चन्द्रकान्ता" इति केचित्, चषकाः वा, प्रमुखाः,—आदयः
अग्रेसरा वा, श्रेष्ठा इत्यर्थः येषां तथाभूतानां, तत्तद्रचितानामिति भावः ; शुक्तिशङ्ख-
चषकरूपाणां वा, पानभाजनानि तन्मयान्यपि दृश्यन्ते ; पानभाजनानां—पानपात्राणां,
निचयान्—सङ्गान् ।

(२२५) निचोलकेति ।—निचोलकेः,—आवरणवस्त्रैः, रक्षिताः,—पालिताः, नूतन
इव उज्ज्वलतया स्थापिता इत्यर्थः, रुचः,—प्रभा येषां तथोक्तानाम्, औज्ज्वल्यपरि-
रक्षणार्थम् आवरणवस्त्रैरावृतानामित्यर्थः, रुचिरेति ।—रुचिरैः,—मनोज्ञैः, काञ्चनपत्रभङ्गैः,
—सौवर्णपत्ररचनाभिः, मङ्गुराणि—भङ्गिमन्ति तेषाम्, अतिवभ्रुरपरिवेशानाम्—अतिशयेन
उन्नतानताभोगानामित्यर्थः, कार्दरङ्गचर्मणां—कार्दरङ्गदेशजस्यगविशेषाजिनानाम् ; यद्वा,
—कर्द्वेः,—कर्द्वमः, स एव कर्द्वः, [स्वार्थे अण्] रङ्गः,—रागः, [रजतेः भावे
घञ्] कर्द्वः इव रङ्गः येषां तथाभूतानां चर्मणां, कर्द्वमाभानां कृष्णसारप्रभृतीनां
त्वचामित्यर्थः, धूमाभानां मसृणाजिनानामिति भावः, सम्भारान्—निचयान् । भूर्ज-
त्वक्कोमलाः,—भूर्जस्य—स्वनामख्यातवल्कलप्रधानवृक्षस्य, त्वच इव—वल्कलानि इव,
कोमलाः,—मृदुलाः, स्पर्शवतीः,—सुखस्पर्शाः, जातीपट्टिकाः,—उत्कृष्टानि जघनशयन-
साधनानि सूत्राणीत्यर्थः ; यद्वा,—जात्यः,—मालव्यः, तत्प्रमूनसुगन्ध इति यावत्, यगः
पट्टिकाः,—पट्टैः भूताः, ["तमधीष्टे—" (५।१।८० पा०) इति ठञ्] कोमलांशु-
कानि इत्यर्थः, जातिकुमुमसुवासितानि कौषेयवसनानि इति यावत् ।

(२२६) मदीयसाम्—अतिमृदूनां, चित्रपटानां—विचित्रवसनानां, चमूरुकोप-
धानादीन्—चमूरुकाः,—सृगभेदः, तस्य उपधानादीन्—तदाकाराकारितशिरोधाना-
दीन्, ["चमूरुकोपधानादीन्" इत्यत्र "चमूरुकोपधानादीन्" इति पाठेऽपि स
एवार्थः] विकारान्—रूपालराणि, अतिकोमलविचित्रवसननिर्मितचमूरुसृगाकार-

(२२७) प्रियङ्गुप्रसवपिङ्गलत्वञ्च च आसनानि वेतमयाणि,
अगुरुवल्कलकल्पितसञ्चयानि च सुभाषितभाञ्जि पुस्तकानि,
(२२८) परिणतपाटलपटोलत्विंषि च तरुणहारीतहरिन्ति क्षौर-
क्षारीणि च पूगानां पल्लवलम्बीनि सरसानि फलानि, (२२९)
सहकारलतारसानाञ्च क्षणागुरुतेलस्य च (२३०) कुपितकपि-
कपोलकपिलकापोति कापलाशकोशैकवचिताङ्गीः स्थवीयसी-

क्षिरोधानादिविविधद्रव्याणीत्यर्थः ; यद्वा,—विचित्रैः कीमलैश्च पटैः समाच्छादितानि
राजवाणि शयनीषोषकरणानीति यावत् ।

(२२७) प्रियङ्गुति ।—प्रियङ्गुप्रसवः,—प्रियङ्गुलतापुष्पं, तद्वत्—पिङ्गलाः,—
विशङ्काः, त्वचः,—वल्कलानि, आच्छादनामौत्वर्थः येषां तानि, वेतमयाणि—वेतस-
लतानिर्मितानि, आसनानि—पीठानि । अगुर्विति ।—अगुरुवल्कलेन—अगुरु-
वल्कलचा, कल्पितः,—विहितः, सञ्चयः,—पत्राणां सङ्ग्रहः इत्यर्थः येषां तद्योक्तानि,
यदावरणार्थं वल्कलेन निर्मितकपाटिकानीति यावत्, सुभाषितभाञ्जि—सदुक्तिपूर्णानि,
सुवचनवन्तीत्यर्थः, पुस्तकानि—सुपाठयान् ग्रन्थान् ।

(२२८) हरिणतेति ।—परिणतं—परिपक्वम्, अत एव पाटलं—श्वेतरक्तं,
वत् पटोलं—स्वामप्रसिद्धः कुलकापरपर्यायः फलविशेषः तस्य त्विषः,—कालयः इव
त्विषः येषां तानि, तरुणहारीतहरिन्ति—तरुणः,—नवीनः, यः हारीतः,—पद्मविशेषः,
तद्वत् हरिन्ति—श्यामलानि, क्षौरक्षारीणि—दुग्धवच्छुभ्रनिर्ग्यासीद्धारौणि, निरतिशय-
स्वादमौत्वर्थः पूगानां—गुवाकतरुणां, पल्लवलम्बीनि—किसलययुतानीति भावः, सरसानि
—रसवन्ति, अशुष्काणि इति भावः ।

(२२९) सहकारेति ।—सहकारलता—अतिसौरभाम्बरः, (“आम्रश्रूती
रसालीऽसौ सहकारोऽतिसौरभः” इत्यमरः) तस्या रसाः,—निर्ग्यासाः तेषां,
[“सहकारलतारसानाम्” इत्यत्र “लतासहकाररसानाम्” इति पाठि,—लतारूपे यः
सहकारः,—आम्रः, तस्य रसाः तेषामित्यर्थः ।

(२३०) कुपितेति ।—कुपितस्य—कुट्टस्य, कपेः,—वानरस्य, कपीलः,—
शण्डः, तद्वत् कपिला—पिङ्गला, वा कापोतिका—ओषधिविशेषः, तस्याः पलाशानां
—पत्राणां, कोशीभिः,—कोशाकारैः पुटसमूहैः, कवचितानि—आवृतानि इत्यर्थः,
अङ्गानि—अवयवाः यासां ताः, स्थवीयसोः,—अतिस्थिराः, दृढा इत्यर्थः, [“स्थूल-

घैणवीर्णाडीश, (२३१) पट्टसूत्रप्रसेवकापितांश्च भिन्नाञ्जन-
कणस्य कृष्णागुरुणः गुरुपरितापमुषश्च गोशीर्षचन्दनस्य
(२३२) तुषारशिलाशकलशिशिरस्वच्छसितस्य च कर्पूरस्य
कस्तूरिकाकोशकानाञ्च, पक्कफलजृटजटिलामाञ्च कक्कोलपल्ल-
वानां लवङ्गपुष्पमञ्जरीणां जातीफलस्तवकानाञ्च राशीन् ;
(२३३) अतिमधुरमधुरसामोदनिर्हारिणीश्च उल्लककलशीः,

दूर—”(६।४।१५६ पा०) इति ईशमुनि यणादिरूपपरस्य लोपात् गुणात् च सिद्धं,
ततः डीष्] वैणवीः,—वंशसम्बन्धिनीः, नाडीः,—पात्रविशेषान् ।

(२३१) पट्टेति ।—पट्टपत्राणां—कौष्यतन्मूनां, प्रसेवकाः,—गोण्यः, भाजन-
विशेषाः इत्यर्थः, तेषु अपिताः,—निहिताः तान्, भिन्नाञ्जनकणस्य—भिन्नं,—मर्दितं,
यदञ्जनं—रसाञ्जनं, कज्जलं वा, तद्वत् कृष्णं—श्यामं तस्य । गुरुपरितापमुषः,—
गुरुः,—महान्, परितापः,—सन्तापः, दाह इत्यर्थः, तं मुष्मति—हरतीति तथोक्तस्य,
गोशीर्षचन्दनस्य—हरिचन्दनाख्यचन्दनविशेषस्य, (“तैलपर्णिकगोशीर्षं हरिचन्दन-
मस्त्रियाम्” इत्यमरः) ।

(२३२) तुषारति ।—तुषारशिलाः,—हिमशिलाः, वर्कोपलाः इत्यर्थः, तासु
शकलं—खण्डं, तद्वत् शिशिरं—शीतलं, तथा स्वच्छं—निर्मलं, सितं—शुभ्रञ्च तस्य ।
[अत्र विशेषणपदानां परस्परं विशेष्यत्वं परिकल्प्य कर्मधारयः स्वीकरणीयः] ।
कस्तूरिकाकोशकानां—कस्तूरिकाहृतुभूतमृगविशेषाणां नाभीनां, मृगनाभीनामित्यर्थः ।
पक्वेति ।—पक्वानां—परिणतानां, फलानां—शस्यानां, जृटैः,—समूहैः, जटिलाः,—
युक्ताः तेषां, कक्कोलपल्लवानां—सुगन्धितकविशेषकिसलयानाम् । लवङ्गपुष्पमञ्जरीणां
—लवङ्गलताकुसुमानां वल्लरीणाम् । जातीफलस्तवकानां—जातीफलगुच्छानां, राशीन्
—सञ्चयान् ।

(२३३) अतीति ।—अतिमधुरः,—अतिसुरसः, सुभोग्य इत्यर्थः, [पदमेतत्
आमोदमेव विशिनष्टि, अन्यथा मधुररसायाः स्वादाः द्राक्षाद्या एव वाचकतया
तद्विशेषणत्वेनोपन्धासः पिटपेषणवत् निरर्थकः स्यादिति विभाव्यम्] मधुरसायाः,—
द्राक्षाद्याः, केचित् “मधुरसं—मकरन्दद्रवम्” इत्याहुः, (“मृद्वीका गोक्षनी द्राक्षा
स्वादौ मधुरसति च” इत्यमरः) आमोदः,—अतिदूरं प्रसरत् मनोहरं सौरभम्,
(“आमोदः सोऽतिनिर्हारी” इत्यमरः) निर्हारी च—हृदयाकर्षकः गन्धश्च
यासु ताः, (“समाकर्षी तु निर्हारी” इत्यमरः) । उल्लककलसीः,—उल्लकः,—

सितासितस्य च चामरजातस्य निचयान्, (२३४) अवलम्ब-
मानतूलिकाऽलाबुकांश्च, लिखितानालेख्यफलकसम्पुटान्,
(२३५) कुतूहलकृन्तिं कनककण्टकलानियमितघोषाणां किन्नरा-
णाञ्च वनमानुषाणाञ्च जीवञ्जीवकानाञ्च जलमानुषाणाञ्च
मिथुनानि, (२३६) परिमलामोदितककुभश्च कस्तूरिका-
कुरङ्गान्, गेहपरिसरणपरिचिताञ्च चमरीः, (२३७) चामीकर-
रसचित्रवेत्रपञ्चरान्तर्गताञ्च सुबहुसुभाषितजल्पाकजिह्वाञ्च

सुगन्धिफलविशेषरसः, आसवविशेषः इति केचित्, तस्य कलसीः,—कुम्भान् । सिता-
सितस्य—श्वेतस्य कृष्णस्य च । चामरजातस्य—बालव्यजनसमुद्गस्य ।

(२३४) अवलम्बमानेति ।—अवलम्बमानाभिः,—लम्बमानाभिः, पार्श्वे निविश-
मानाभिरित्यर्थः, तूलिकाभिः,—ईषिकाभिः, चित्रकम्रसाधनौभिरिति यावत्, (“ईषिका
तूलिका समे” इत्यमरः) संहिताः अलाबुकाः,—तुम्बाः, वर्णकभाजानौति भावः
सन् । लिखितेति ।—लिखिताः,—चित्रिताः, अनालेख्याः,—अचित्रिताः, ये फलक-
सम्पुटाः,—चित्राधारकाष्ठफलकविशेषाः तान् ; यद्वा,—अवलम्बमानाः तूलिकाः
अलाबुकाश्च येषु तान्, लिखितान्—चित्रितान्, विविधलतापत्रादिचित्रसमन्विता-
नित्यर्थः, आलेख्यफलकसम्पुटान्—आलेख्यफलकानां—चित्रपटाणां, सम्पुटान्—
आधारविशेषानित्यर्थः ।

(२३५) कुतूहलकृन्ति—कौतुकावहानि, कनकेति ।—कनककण्टकलया—
काञ्चनदाम्ना, नियमिता—निबद्धा, यौवा—कम्बरा येषां तथाक्तानां, किन्नराणां—
कुक्षितदेवयोनिभेदानाम्, अश्वमुखनरदेहविशेषाणां, नरमुखाश्च देहानां वा इत्यर्थः ।
जीवञ्जीवकानां—पक्षिविशेषाणां, जलमानुषाणां—सलिलानःस्थितनरविशेषाणां, मिथुनानि
—इन्दानि ।

(२३६) परिमलेति ।—परिमलिन—भनोहरसौरभश्च, आमोदिताः,—
सुरभिताः, ककुभः,—दिशः यैः तथाभूतान्, कस्तूरिकाकुरङ्गान्—सुगन्धिनाभिकोष-
युक्तमृगभेदान् । गेहेति ।—गेहेषु—गृहेषु, परिसरणे—विचरणे, परिचिताः,—
अभ्यस्ताः ताः, गृहवासाभ्यस्ता इत्यर्थः, चमरीः,—महिषाकारमृगैः ।

(२३७) चामीकरेति ।—चामीकरस्य—स्वर्णस्य, द्रुतस्येति भावः, रसेन—
ह्रस्वेण, चित्राः,—रञ्जिताः, विद्राः,—वैतसाः, तेषां पञ्चराणि—तद्वर्चितानि पिञ्चराणि

सुकसारिकाप्रभृतीन् पक्षिणः, (२३८) प्रवालपञ्जरगतांश्च
चकोरान्, जलहस्तिनाम् उदयकुम्भमुक्ताफलदामदन्तुराणि च
दन्तकाण्डकुण्डलानि ।

राजा तु कञ्चदर्शनात् प्रहृष्टहृदयः (२३९) प्रथमप्रयागे
शोभननिमित्तमिति मनसा जग्राह ; हंसवेगश्च प्रीयमाणो
ब्रभाषे,—“भद्र ! सकलरत्नधान्नः परमेश्वरशिरोधारणार्हस्य
अस्य महातपस्य महार्णवात् इव कुमुदबान्धवस्य कुमारात्
लाभो न विस्मयाय । बालविद्याः खलु महताम् उपकृतयः”

इत्यर्थः, तेषाम् अन्तर्गताः,—मध्यस्थिताः तान् सुबह्विति ।—सुबह्विति—प्रभूतानि,
सुभाषितानि—सूक्तयः, सङ्घनानि इत्यर्थः, तेषां जुन्याका—वाचाला, पुनः पुनरुच्चारण-
शीला इत्यर्थः, (“स्याज्जुन्याकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगुह्यताक्” इत्यमरः) जिह्वा
—रसना येषां तान् ।

(२३८) प्रवालिति ।—प्रवालः,—विद्रुम-प्यरत्नविशेषः, (“अथ विद्रुमः पुंसि
प्रवालः पुंनपुंसकम्” इत्यमरः) यस्य पञ्जराणि—पिञ्जराणि, तानि गताः,—प्राप्ताः,
तव आबद्धा इत्यर्थः तान् [“द्वितीयाश्रितातीति—” (२।१।२४ पा०) इति द्वितीया-
ममासः] । जलहस्तिनां—जलचराणां करिणाम्, उदयेति ।—उदयेषु—उन्नतेषु,
कुम्भेषु—शिरःस्थप्रदेशविशेषेषु, यानि मुक्ताफलानि—जायमानानि सौप्तिकानि,
गर्जशिरःसम्भूतमुक्ताफलानीत्यर्थः, तेषां दामा—सजा, दन्तुराणि—उज्ज्वलानीति भावः,
दन्तकाण्डकुण्डलानि—स्थूलहस्तिदशनरचितकर्णभूषणविशेषान् ।

(२३९) प्रथमप्रयागे—प्रथमयात्रायां, शोभननिमित्तं—शुभलक्षणम् । मनुजो
जग्राह—आकलयामास इत्यर्थः । सकलरत्नधान्नः,—सर्वरत्नधारकस्य, सर्वगुणाधार-
स्येति यावत्, परमेश्वरस्य—हरस्य, चक्रवर्त्तिनस्य, शिरोधारणार्हस्य—सत्तक-
धारणधीम्यस्य, महातपस्य—उत्कृष्टश्रद्धस्य, महार्णवात्—गभीरसागरात्,
कुमुदबान्धवस्य इव—चन्द्रस्य इव, कुमारात्—तदाख्यकामरूपपादिपात् । उपकृतयः,—
परीपकरणानीति यावत्, महतां—सत्पुरुषाणां, बालविद्याः,—बालाः,—
प्रथमाभ्यस्ताः, विद्याः,—ज्ञानानि, आश्रयनार्हा इति यावत् ; यद्वा,—बालानां—
शिष्याणां, विद्याः,—पाठाभ्यासाः, इवेति शेषः ; महानो हि प्रथममेव परीपकारः
श्वशुरकर्त्तव्यः इत्येवं ज्ञानमर्जयन्ति ; यद्वा,—शिष्यो यथा अनन्यकर्माणि सन्ति

इति । (२४०) अपनीते च तस्मात् प्रदेशात् प्राभृतसम्भारे, क्षणम् इव स्थित्वा,—“हंसवेग ! विश्रम्यताम्” इति प्रतीहारभवनं विसर्ज्याम्बभूव । स्वयमपि उत्थाय स्नात्वा मङ्गलाकाङ्क्षी प्राप्नुतः प्राविशत् आभोगस्य छायाम् ।

अथ विशत एव अस्य (२४१) छायाजन्मना जडिम्बा चूडामणिताम् अनीयत इव शशिविम्बम् । (२४२) अम्बुविन्दुमुचः चुचुम्बुः इव चन्द्रकान्तमणयो ललाटतटम् । कर्पूरेणव इव व्यलीयन्त लोचनयुगले । (२४३) गलत्तुहिनकणनिकरकृतनोहारा हारा इव अबध्यन्त ।

केवलं विद्यामेवाभ्यस्यन्ति, महान्तीऽपि तथैव सर्वकर्म परित्यज्य परोपकारनिरता भवन्ति, अतो सदुपकारार्थं परोपकारनिरतस्य कुमारस्य एवं दानं न विस्मयजनकमिति भावः ।

(२४०) प्राभृतसम्भारे—उपदासहे, उपद्रौकनद्रव्यसमूहे इत्यर्थः, अपनीते—अपसारिते, भाण्डागारं प्रापिते इति भावः । प्रतीहारभवनं—दौवारिकावासम् ; यडा, —प्रतीहार—हारि, वहिर्द्वारसमीपे इत्यर्थः, भवनम्—आगारं, दूतनिवासमिति भावः । आभोगस्य—तदाख्यस्य सहातपत्रस्य ।

(२४१) विशतः—प्रविशत इत्यर्थः, अस्य—हर्षस्य, [सम्बन्धे षष्ठी, चूडामणिताम् इत्यनेन सम्बन्धः] छायाजन्मना—अनातपजातेन, क्वस्येति भावः, जडिम्बा—जाड्येन, शैत्येन कर्तृभूतेन इत्यर्थः, शशिविम्बं—चन्द्रकिरण इत्यर्थः, [मुख्ये कर्मणि प्रथमा] छायाजन्मना जडिम्बा घनोभूतमिति यावत्, पूर्वोक्तः प्रतिदिनं छायायाः शैत्यहेतो क्वाभ्यन्तरं प्रविशन् एकैकः सोमरश्मिरिति भावः, चूडामणितां—मुकुटरत्नतां, [गौणे कर्मणि द्वितीया] हर्षस्य मुकुटे प्रतिफलनादिति भावः ।

(२४२) अम्बुविन्दुमुचः,—जलकणस्ताविण । चुचुम्बुरिव—पम्पूरिव । कर्पूरेणव,—घनसाररजांसि, लोचनयुगले—नेत्रयुग्मे, व्यलीयन्त इव—विलीनाः अभवन् इव, आश्लिष्यन् इवैत्यर्थः, [लौघते देवादिकस्य कर्त्तरि लङि रूपम्] ।

(२४३) गलदिति । गलद्भिः,—स्रवद्भिः, तुहिनकणानां—हिमविन्दूनां, निकरैः,—समूहे, तुहिनकरकिरणसमुद्भूतैरिति भावः, कृताः,—विरचिताः, नौहाराः,—हिमकणा येषु तथाविधा, हिमकणनिर्मिता इत्यर्थः, [अत्र “नौहारा

(२४४) हरिचन्दनरमासारिण इव अपाति सन्ततम् उरसि ।
कुमुदमयम् इव हृदयम् अभवत् अतिशिशिरम् । अन्तर्हितहिम-
शिला इव विलीयमाना व्यलिम्पत् अङ्गानि । जातविस्मयश्च
अकरोत् मनसि, (२४५) “एकमजर्यं सङ्गतम् अपहाय
काऽस्ति अन्या प्रतिकौशलिका ?” इति । आहारकाले च
हंसवेगाय (२४६) धवलकर्पटप्राहतधौतनारिकेलपरिगृहीतं
विलिप्तशेषं चन्दनम् अङ्गस्यष्टे च वाससौ (२४७) शरत्तारका-
कारतारमुक्तास्तवकितपदं परिवेशं नाम कटिस्तम्

हारा इव” इत्यत्र “नौहारहारा इव” इति समीचीनतया प्रतिभाति ; तेन गलङ्घिः
तुहिनकणनिकरैः कृताः नौहारहाराः,—तुहिनरचितहारा इवेत्यर्थः] अवध्यन्त —
कण्डं समसञ्चयेति भावः, [वध्नातिः कर्मणि लङि रूपम्] ।

(२४४) हरिचन्दनेति । — हरिचन्दनरसानां—चन्दनविशेषद्रव्याणाम्, आसारः,
—धारासम्पातः तेनेव, सन्ततम्—अजस्रम्, उरसि—वक्षसि, अपाति—पतितं, [पतनः
कर्मणि लङि रूपम्] । कुमुदमयसिव—कैरवमयसिव, अतिशिशिरम्—अति-
शीतलम् । विलीयमाना—द्रवीभवन्ती, अन्तर्हितहिमशिला इव—अदृश्यकर्करका इवेत्यर्थः ।

(२४५) एकं—केवलम्, अजर्यम्—अचर्यं, सङ्गतं—सैवीम्, अपहाय—त्यज्या,
अन्या—अपरा, प्रतिकौशलिका—प्रत्युपकृतिः, का अस्ति ?—नैव काऽप्यस्तीत्यर्थः,
केवलमकृतिमं सख्यमेव अस्य प्रतिदानं, नान्यत् किमपि वस्तु इति भावः ।

(२४६) धवलेति । — धवलेन—धौतेन इत्यर्थः, कर्पटेन—वस्त्रेण, प्राहतः,—
प्लाच्छादितः, यः धौतः,—मृष्टः, विशुद्धः इत्यर्थः, नारिकेलः,—नारिकेलसमुद्भूतः इत्यर्थः,
[“नारिकेल” इत्यत्र “नालिकेर” इति पाठेऽपि स एषार्थः] तेन परिगृहीतं—तवापित-
मिति यावत्, विलिप्तशेषं—स्नानुलिप्तावशिष्टमित्यर्थः, अङ्गस्यष्टे—अङ्गधूते, स्वपरिधान-
योग्ये इत्यर्थः, स्वाङ्गानुलेपनावशिष्टचन्दनप्रदानं तथा स्वाङ्गस्यष्टौचितवासःप्रदानञ्च
अन्यथातिशय्यप्रदर्शनार्थं, राजयोग्यवसनादिरूपप्रसादप्राप्तिः सम्मानबोधकत्वादिति भावः ।

(२४७) शरदिति । — शरदः,—शरदृतोः, तारकाः,—नक्षत्राणि, तासाम्
आकारा इव—मूर्तय इव, मेघाद्यावरचरादित्यात् अतिसमुच्चला इति भावः,
ताराः,—महत्तः, या मुक्ताः,—मुक्ताफलानीत्यर्थः, तैः सवकितं—यथितं, पदम्—

(२४८) अतिमहाऽर्हपद्मरागालोकलोहितोक्तदिवसश्च तरङ्गकं नाम कर्णाभरणं प्रभूतञ्च भोज्यजातं प्राहिणोत् । एवं प्रायेण च क्रमेण जगाम दिवसः ।

ततः (२४९) कटकस्थबलबहलधूलिधूसरितवपुःशुमाली मलीमसम् अङ्गमिव जालयितुम् अपरजलनिधिम् अवातरत् । (२५०) आभोगाऽऽतपत्रप्रदानवार्त्तामिव निवेदयितुं वरुणाथ वारुणीं दिशम् अयासीत् । (२५१) मुकुलायमानसकल-कमलवना प्रमुख एव ब्रह्मसेवाञ्जलिपुटा इव सद्दीपा भूः

अवयव इत्यर्थः यस्य तथाभूतं, परिवेशं नाम—परिवेश इत्याख्यं, परिधिरुपत्वादिति भावः ।

(२४८) अतीति ।—अतिमहाऽर्हस्य—महामूर्खस्य, पद्मरागस्य—रत्नविशेषस्य, कर्णाभरणनिष्ठितस्य इति भावः, आलीकेन—उद्योतेन, लोहितोक्तः,—रक्तीकृतः, दिवसः,—वासरः येन तथाभूतं, तरङ्गकं नाम—तरङ्गकेतिसंज्ञकम्, आन्दोलनादिति भावः, कर्णाभरणं—कुण्डलम् ।

(२४९) कटकेति ।—कटकं—हृन्मध्यस्थपादातसन्निवेशः, तस्मिन् तिष्ठतीति कटकस्थं, यत् वृत्तं—सैन्यं, तस्य बहलाभिः,—प्रभूताभिः, धूलिभिः,—रजोभिः, सैन्यानां प्रदक्षिणप्रवेगोत्थिताभिरिति भावः, धूसरितम्—आपाण्डुरीकृतं, वपुः,—शरीरं यस्य तथाभूतः अंशुमाली—मूर्त्यः । मलीमसं—मलिनं, सैन्यपदीत्यरजःसम्पर्कादिति भावः । अपरजलनिधिं—पश्चिमसागरम् ।

(२५०) आभोगैति ।—आभोगातपत्रम्—आभोगनामकं कवचं, तस्य प्रदातम्—अर्पणं, कुसारेण प्राभृतीकरणमित्यर्थः, तस्य वार्त्ता—संवादः तामिव । वरुणाय—अश्वेतसे, प्रसिद्धाऽधिपतये इति भावः । वारुणीं—वरुणाधिष्ठितां, प्रतीचीमित्यर्थः, वर्चस्य तस्यामेव अस्त्रगमनादिति भावः । अथ आभोगातपत्रस्य वारुणतया अधिपतिं वरुणमन्त्रेण कथं तदुपभोषः राजा हर्षेण क्रियते ? कथं वा अस्य वस्तु अन्धेनापश्ये दीयते इति वार्त्ता वरुणाय विज्ञापयितुमेव वारुणदिक्प्रयाणं तपनस्य इत्युत्प्रेक्षितम् ।

(२५१) मुकुलायमानेति ।—मुकुलायमानं—निखिलदिति भावः, सकलं—अस्त्रं, कसत्रवत्—प्रशकाश्रनं यस्या यस्या वा तथाभूता, सद्दीपा—अष्टादशदीपवती, भूः

अभूत् भूतः । (२५२) नृगानुरागमय इव निखिलजीवलीक-
लोकाञ्जलिबन्धबन्धुर्जगत् जगद्दह संख्यारागः । (२५३) गौडाप-
राधशङ्किनी इव श्यामतां प्रपेदे दिक् प्राची । (२५४) प्रचित-
तिमिरनिवहा निर्वाणान्यनृपप्रतापानलकलापा इव कालि-
मानम् अतानीत् मेदिनी । (२५५) मेदिनीशप्रदोषास्थान-
पुष्पनिकरम् इव (२५६) विकचतगररुचिरम् अवचकरः

बद्धसेवाञ्जलिपुटा इव—सेवार्थं रचितकरदयसंयोगा इव इत्यर्थः, प्रमुखे एव अये एव ।

(२५२) नृपेति ।—नृपे—राजनि, हर्ष इति यावत्, अनुरागमयः,—प्रीति-
पूर्णः । निखिलेति ।—निखिलस्य—सकलस्य, जीवलीकस्य—संसारस्य, लोकानां—
नराणाम्, अञ्जलिबन्धस्य—करदयसंयोगस्य, बन्धुः,—मित्रं, संयोगघटकत्वादिति भावः,
कृताञ्जलिभिः लोकैः सख्या उपास्यते इति तात्पर्यम् । जगत्—भुवनं, जगद्—
आचक्राम, सख्याकालः संवत्स इति भावः ।

(२५३) गौडेति ।—गौडस्य—गौडराज्याधिपस्य इत्यर्थः, अपराधात्—दीपात्,
राशः सोदरबधजनितादिति भावः, शङ्कते—विभेतीति तथोक्तिः, प्राची—पूर्वा, श्यामतां
—मलिनतां, प्रपेदे—प्राप, अस्तोन्मुखं मूर्त्यस्य आलौहित्येन पश्चिमदिशायाः औज्वल्यात्
पूर्वांशं निष्प्रभा जाता इति भावः ।

(२५४) प्रचितेति ।—प्रचितः,—उदितः, सञ्चित इत्यर्थः, तिमिरनिवहः,—
अन्धकारनिघ्नः यस्या यस्यां वा तथोक्ता । निर्वाणेति ।—निर्वाणः,—शान्तः, विनष्ट
इत्यर्थः, अन्धधाम्—इतरेषां, हर्षविपक्षाणामिति भावः, नृपाणां—राजां प्रतापानल
कलापाः,—प्रभावाग्निसमूहः यस्यां तद्याभूता इव, निर्वाणाग्नेः कृष्णवर्णाङ्गाररूपेण परि-
ष्कन्नादिति भावः, कालिमानं—कृष्णत्वं, तिमिराच्छन्नत्वमिति भावः, अतानीत्—
विस्तारयामास ।

(२५५) मेदिनीति ।—मेदिनीशस्य—भूपतेः, प्रदोषास्थानं—रजनीमुख-
सभासङ्घर्षं, सायमुपवेशनाहंसमिति स्थानमिति यावत्, तस्य पुष्पनिकरः,—कुसुम-
निषवः, मण्डपप्रोभावङ्गनार्थं परिचारकवर्गैः स्थापितः इति भावः तमिव ।

(२५६) विकचेति ।—विकचैः,—प्रस्फुटितैः, तगरैः,—पुष्पविशेषैः, रुचिरं—
शोभनीयं, विकचानि—प्रस्फुटानि, तगराणि—तदात्म्यकुसुमानि, तद्वत् रुचिरं—मनी-

उडुनिकरम् अविरलं ककुभः । (२५७) स्कन्धावार-
गन्धगजमदाऽऽमोदधावितस्य इव मार्गो वियति विरराज
रजःपाण्डुः ऐरावतस्य । (२५८) कुपितनृपव्याघ्राघ्रा-
ताम् उपसृष्टाम् इव पौरुहतीं विहाय विहायस्तलम्
आरुह्य रोहिणीरमणः । (२५९) प्रयाणवार्ता इव
मानिनीनां हृदयभेदिन्यो ययुः इन्दुदीधितयो दश दिशः ।

हरश्च । अविरलं—सान्द्रम्, उडुनिकरं—नक्षत्रनिचयं, (“नक्षत्रमृत्तं भं तारा
तारकाऽप्युडु वा स्त्रियाम्” इत्यमरः) ककुभः,—दिशः, अवचक्रः,—आविशक्रः,
बह्विनि नक्षत्राणि समुदितानीति समुदितार्थः ।

(२५७) वियति—आकाशे, स्कन्धावारस्य—कटकस्य, ये
गन्धगजाः,—गन्धप्रधाना हस्तिनः, तेषां मदाऽऽमोदेन—दानवारिसौरभेण, धावितस्य इव
—विद्रुतस्य इव, तं प्रति क्रोधादिति भावः, ऐरावतस्य—स्वनामप्रसिद्धस्य इन्द्रगजस्य ।
रजःपाण्डुः,—रजोभिः,—धावनवेगेन उत्क्रिमेः पांशुभिः इत्यर्थः, पाण्डुः,—धवलः,
मार्गः,—पथ्याः, आकाशमार्ग इत्यर्थः, विरराज—शुश्रुभे, चन्द्रिकाधवली वियन्मार्गः
ऐरावतरजःपाण्डुरिव विरराज इति भावः ।

(२५८) रोहिणीरमणः,—चन्द्रः, रोहिणी—गौः, (“माहिषी सौरभेयौ गौरस्रा
जाता च शङ्खिणी । अर्जुन्यघ्ना रोहिणी” इत्यमरः) तस्या रमणः,—धवः, पतिरित्यर्थः,
इवश्च इति यावत् । (“रमणं पटोलमूलं नार्थां स्त्री ना धवे स्मरे” इति मेदिनी) कुपितेति ।
—कुपितेन—क्रुद्धेन, नृपव्याघ्रेण—राजश्रेष्ठेन, शार्ङ्गलार्धघनेन च, (स्युरत्तरपदे व्याघ्र-
पुङ्गवर्धभकुञ्जराः । सिंहशार्ङ्गलानामाद्याः पुंस्ति श्रेष्ठार्धवाचकाः ॥” इत्यमरः) आघ्राता
—आक्रान्तेति यावत् तां, गौडदेशस्य पूर्वदिगवस्थितत्वादिति भावः, अत एव
उपसृष्टामिव—उपद्रुतामिव, पौरुहतीं—पुरुहतेन—इन्द्रेण अधिष्ठितां, प्राचीमित्यर्थः,
[“इन्द्रो मरुत्वान्मघवा... । ...पुरुहतः पुरन्दरः ॥” इत्यमरः । “पौरुहतीम्” इत्यत्र
“पौरुहतीम्” इति पाठेऽपि स एवार्थः] विहायस्तलम्—अन्तरीक्षतलं, (“नभोऽन्तरीक्षं
गगनम्... । ...पुंस्याकाश-विहायसी ॥” इत्यमरः) उषभश्च कुपितव्याघ्रशालिनी
सोपद्रवा दिशं विहाय स्थानान्तरं गच्छतीति भावः ।

(२५९) मानिनीनां—प्रियाणुं प्रति प्रणयकोपवतीनां, हृदयभेदिन्यः,—चित्तव्यधायि-

(२६०) नवनृपदण्डयोन्नात्रासातुरा इव तरलितसत्त्व-
हृत्तयः चुक्षुभुः पतयो वाहिनीनाम् । (२६१) चिन्तेव
भूभृतां हृदयानि विवेश गुहाविवराणि विमुक्तसर्वोर्वी-
तिमिरसन्ततिः । प्रतिसामन्तचक्षुषाम् इव ननाश निद्रा
कुमुदवनानाम् ।

अस्याञ्च वेलायां (२६२) बिततवितानतलवर्त्ती नरेन्द्रः,
—“यात तावत्” इति विसर्ज्य अनुजीविनो हंसवेगम् आदिष्ट-
वान्,—“कथय सन्देशम् इति । प्रणम्य स कथयितुं प्रास्ता-

दायित्वः, भक्तृणां भटानां युद्धगमनेन विरहाशङ्कित्वात्, उद्दीपकत्वाच्चेति भावः,
हन्दुदीधितयः,—चन्द्रकिरणः, प्रयाणवाचा इव—युद्धयात्राप्रवृत्तय इव ।

(२६०) गवेति ।—नवस्य—नूतनस्य, नवाभिषिक्तस्य इति यावत्, नृपस्य—
हर्षस्य, दण्डयात्रा—युद्धप्रयाणं, तथा वासः,—भौतिः, तेन आतुरा इव—कातरा इव,
अत एव तरलितेति ।—तरलिता—चलिता, शिथिलिता च, सत्त्वानां—प्राणिनां,
सत्त्वस्य—सत्त्वगुणस्य, सत्त्वगुणकार्यधैर्यस्य इत्यर्थः, (“सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बन्ने
द्रव्य-स्वभावयोः । आत्मत्वे व्यवसायासूचिषेत्स्वी तु जन्तुषु ॥ ” इति मेदिनी) इति,—
व्यवहारः येषां तथाभूताः, वाहिनीनां—सैनिकानां, रिपुपक्षीयाणामिति भावः, तरङ्गिणी-
नाञ्च, नदीनाञ्चेत्यर्थः, (“वाहिनीं स्थात्तरङ्गिण्यां सेना-सैन्यप्रभेदयोः” इति मेदिनी)
येतयः,—स्वामिनः, राजानः, समुद्राञ्चेत्यर्थः, चुक्षुभुः,—विष्यधिरे, पक्षाधिरे च,
चन्द्रोदयदर्शनेन समुद्रचोभः प्रसिद्ध एव ।

(२६१) भूभृतां—राजां, पर्वतानाञ्च । गुहाविवराणि—स्तम्भराश्वस्तशानी-
त्यर्थः । विमुक्तेति ।—विमुक्ता—त्यक्ता, सर्वा—समया, उर्वी—पृथ्वी यया तथाभूता,
तिमिरसन्ततिः,—अन्धकारसमूहः । [“विमुक्तसर्वोर्वीतिमिरसन्ततिः” इत्यत्र “विमुक्तसर्वाशा-
तिमिरसन्ततिः” इति पाठः,—विमुक्ताः सर्वा आशाः,—दिशः यया तथाभूता
तिमिरसन्ततिः] चन्द्रोदयेन अन्धकारः दूरीभूतः इति समुदितार्थः । प्रतिसामन्त-
चक्षुषामिव—प्रतिपक्षनृपतिनयनानामिव । निद्रा—सङ्कीचः, स्वापश्च ; ननाश—नष्टा,
चन्द्रोदयात्, हर्षभयाच्चेति भावः ।

(२६२) बिततेति ।—बिततस्य—उपरि विस्तृतस्य, वितानस्य—उल्लोचस्य,
चन्द्रातपस्येत्यर्थः, (“अस्त्री वितानमुल्लोचः” इत्यमरः) तलवर्त्ती—अधःस्थितः

वीत्,—“देव ! पुरा (२६३) वराहसम्पर्कसम्भूतगर्भया भगवत्या
भुवा नरको नाम सूनः असावि रसातले । वीरस्य यस्य
अभवन् बाल्य एव पादप्रणामप्रणयिनः चूडामणयो लोकपाला-
नाम् ; यस्य च (२६४) त्रिभुवनभुजो भुजशौण्डस्य भवन-
कमलिनीचक्रवाकीकोपकुटिलकटाक्षेक्षितोऽपि (२६५) भय-
चकितारुणपरिवर्त्तितरथो न आस्य विना रविः अस्तम्
अव्राजीत् ; यस्य वरुणस्य (२६६) वहिर्हन्ति हृदयम् इदम्
आतपत्रम् अह्वर्षीत् । महात्मनः तस्यान्वये भगदत्तपुष्पदत्त-

वात—गच्छतः । अनुजीविनः,—परिजनान्, विसर्ज्य—परित्यज्य, सम्प्रेक्ष्येति यावत्,
स्थानान्तरमिति भावः । सन्देशं—वचिकम् । प्रस्तावीत्—प्रचक्रमे ।

(२६३) वराह इति ।—वराहः,—भगवतो विष्णोरेव तत्त्वविशेषः, तस्य सम्पर्केण—
सङ्गेन, सम्भूतः,—सङ्गमत्, गर्भः,—भूयः यस्याः तद्यभूतया, भुवा—पृथिव्या, नरकः,—
सद्यन्ता प्रसिद्धः, सूनः,—पुत्रः, असावि—प्रसूतः । यस्य—नरकस्य, लोकपालानाम्—
इन्द्रादीनां, चूडामणयः,—मुकुटरत्नानि, प्रदेति ।—पादयोः,—चरणयोः, प्रणामे—
नमस्कारतो, प्रणयाः,—असक्तय इत्यर्थः, सन्ति एषामिति तथैकताः ; निघतनरकचरण-
अवृत्तिपरायणा इत्यर्थः, येन लोकपालाः सर्वे निर्जिता इति भावः ।

(२६४) त्रिभुवनभुजः,—त्रिलोकभोगिनः, त्रिलोकेश्वरस्य इति यावत्, भुज-
शौण्डस्य—भुजेन—बाहुना, बाहुबलदर्पेणेति यावत्, शौण्डस्य—मत्स्यस्य, बाहुबल-
शालिन इति यावत्, (“मत्से शौण्डोत्कटक्षीवाः” इत्यमरः) भवेनेति ।—भवनकमलिनी-
—गृहसरसि पद्मिनी, गृहसरसीपस्या पुष्करिणी वा, तत्र या चक्रवाकी—चक्रवाकवधूः,
तस्याः कोपेन—क्रोधेन, कुटिलः,—वक्रः, यः कटाक्षः,—अपाङ्गदर्शनं, सूर्यासगमने
तस्या विरहोत्पत्तेरवग्रहभावितया तद्गमननिवारणार्थं सकोपदर्शनमिति भावः, तेन
क्षेक्षितोऽपि—दृष्टोऽपि, असगमनोत्सुकोऽपि इति भावः ।

(२६५) भयेति ।—भयेन—भीत्या, चकितः,—वसः, योऽरुणः,—तदाह्न्यः
स्वसारथिः, तेन परिवर्त्तितः,—प्रत्यावर्त्तितः, रथः,—खन्दनं यस्य तथाभूतः । अव्राजीत्
—अगमत् ।

(२६६) वहिर्हन्ति—वह्निःस्थितम्, अतिप्रियमिति भावः । अह्वर्षीत्

वज्रदत्तप्रभृतिषु व्यतीतेषु बहुषु (२६७) मेरुपमेषु महत्सु
महोपालेषु, प्रपौत्रो महाराजभूतिवर्मणः, पौत्रः चन्द्र-
मुखवर्मणः, पुत्रो देवस्य कैलासस्थिरस्थितः स्थितिवर्मणः
सुस्थिरवर्मा नाम महाराजाधिराजो जज्ञे तेजसां राशिः,
मृगाङ्ग इति यं जना जगुः । (२६८) यो यमजनेवाजायत
सहैवाहङ्कारेण । यश्च बाल एव प्रीत्या (२६९) द्विजा-
तीन् अप्रीत्या च अरातीन् समग्रान् प्रतिग्रहान् अग्राहयत् ;

बलपूर्वकमग्रहीदित्यर्थः । तस्य—नरकस्य, अन्वये—वंशे । व्यतीतेषु—अतिक्रान्तेषु,
परलोकं प्रस्थितेषु इत्यर्थः ।

(२६७) मेरुपमेषु—सुमेरुतुल्येषु, धनमानाधृत्यत्वादिभिरत्युन्नततयेति भावः ।
महत्सु—प्रवरेषु, महोपालेषु—राजसु । कैलासेति ।—कैलासी—तदाख्ये शिवा-
ऽऽवासभूते पर्वते, स्थिरा—निश्चला, निश्चयात्मिका इति यावत्, स्थितिः,—अवस्थानं
यस्य तथाभूतस्य, स्वकीयशुभकार्यबलात् अवश्यमेव शिवपार्षदो भूत्वाः कैलासे चिराव-
स्थानं कुर्वतः इति भावः, पुण्यवतः इति तात्पर्यम् । महेति ।—महाराजेषु—
श्रेष्ठवृत्तिष्वपि, अधि—अधिकः, उत्कर्षवानित्यर्थः, राजा—नृपतिः तथाभूतः, सर्वभौम
इत्यर्थः, जज्ञे—बभूव । मृगाङ्गः,—चन्द्रः, तद्वत् जगतां प्रीत्युपादकत्वात् इति भावः,
एतेन सः अतीव प्रजारञ्जनपरायण आसीत् इति सूच्यते ; जगुः,—कीर्तयामासुः ।

(२६८) यः,—मृगाङ्गापरनामा सुस्थिरवर्म्मा इति यावत्, यमजनेव—युग्म-
जातेनेव, अहङ्कारेण सहैवोत्पन्नत्वादिति भावः, अहङ्कारेण—अभिमानेन, सहैव अजायत
—उदपद्यत, अहङ्कारः स च युगपदेव अवतीर्णः इत्यर्थः, सः अतीव अभिमानो
आसीदिति भावः ।

(२६९) प्रतिग्रहान्—द्विजभ्यो विधिवद्देयान्, यथाविधि दानौघद्रव्याणीति यावत्,
सैन्यपृष्ठानि च, अरातिसैन्यानि रणभूमौ पृष्ठप्रदर्शनपराशीत्यर्थः, पराजयव्यलीकानीति
भावः, ("प्रतिग्रहः स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतङ्गहे । द्विजभ्यो विधिवद्देये तद्गृहे च
'ग्रहान्तरे ॥" इति मेदिनी) प्रीत्या द्विजान् दानौघद्रव्यस्वीकरणरूपप्रतिग्रहान् अग्राहयत् ;
अग्रंश्च अप्रीत्या सैन्यानां पश्चाद्गात्रग्रथणरूपप्रतिग्रहान् अग्राहयत् इति निष्कर्षः, स
दानशीलः कीर्त्यवांसासीदिति तात्पर्यम् ।

(२७०) यत्र च अतिदुर्लभं लवणालयसम्भृतायाः परं माधुर्यम् अभूत्लक्ष्मणाः ; तथा च यो (२७१) बाहिनीनाथानां शङ्कान् जहार, न रत्नानि ; पृथिव्याः स्वैर्यं जग्राह, न करम् ; (२७२) अवनिभृतां गौरवमादत्त, न नैष्ठुर्यम् । तस्य च सुगृहीतनाम्नो देवस्य देव्यां श्यामादेव्यां भास्करद्युतिर्भास्करवर्माऽपरनामा तनयः शन्तनोर्भागीरथ्यां भीष्म इव कुमारः समभवत् । अयम् (२७३) अस्य च शैशवादारभ्य सङ्कल्पः स्वेयान् स्थाणुपादारविन्दद्वयादृते न अहम् अन्यं नमस्कुर्यामिति ; ईदृशश्च अयं मनोरथः त्रिभुवनदुर्लभः त्रयाणाम अन्यतमेन सम्पद्यते ; सकलभुवनविजयेन

(२७०) यत्र—यस्मिन् राजनि । लवणालयसम्भृतायाः,—लवणसागरसमुत्पन्नायाः, लक्ष्मणाः,—श्रियाः ; स परं श्रीमान् आसीदिति भावः ।

(२७१) बाहिनीनाथानां—प्रतिपक्षसेनापतीनां, समुद्राणाञ्च, शङ्कान्—युद्धमारभ्य बाधमानान् विजयशङ्कान्, समुद्रगर्भस्थान् कम्बूश्च इत्यर्थः ; जहार—शून्यं विजित्य, बलपूर्वकं जग्राह, समुद्रात् सञ्जग्राह च । स्वैर्यं—चिरस्थितिम् । कर्त्तुं—राज्यास्त्यभागं, धीरः सः स्वर्धैर्येण पृथिवीमपि अतिचक्राम इति भावः ।

(२७२) अवनिभृतां—राज्ञां, पर्वतानाञ्च, गौरवं—सम्मानं, गुरुत्वमित्यर्थश्च ; नैष्ठुर्यं—दूरत्वं, काठिन्यञ्च ; राज्ञां सम्मानं ननाश, तथा पर्वतवत् सारवांश्चासीत् इति भावः । सुगृहीतनाम्नः,—प्रातःस्मरणीयस्य, तस्य—सुस्मरणीयस्य । भास्करद्युतिः,—सूर्यवत् तेजस्वी । शन्तनीः,—तदात्म्यस्य चन्द्रवंशीयवृषभेदस्य । कुमारः,—कुमार इत्याख्यः ।

(२७३) अस्य—भास्करवर्माऽपराख्यस्य कुमारस्य । स्वेयान्—अतिस्मिरः, हृदतर इति यावत्, सङ्कल्पः,—अभिलाषः, वासनेति यावत् । स्थाण्विति ।—स्थाणोः,—हरस्य, (“हरः स्मरहरो भर्गः... । ...स्थाणूरुद्र उमापतिः ॥” इत्यमरः) पादारविन्दद्वयात्—चरणकमलयुगलात्, अद्वये—बिना । त्रिभुवनदुर्लभः,—विजगद्वासिभिः दुष्प्राप इत्यर्थः । त्रयाणां—सकलभुवनेत्यादिना बन्ध्यानाणां त्रिविधानामित्यर्थः, अन्यतमेन—केनचिदेकेन, सम्पद्यते—वटते । सकलभुवनविजयेन—विजगद्वशीकरणेन, त्रिभुवनं विजितुं समर्थयेत् न कदापि नमस्कुर्यात्, तमेव सर्वं नमस्कुरिष्यतीति भावः ।

वा, मृत्युना वा, (२७४) यदि वा प्रचण्ड-
प्रतापज्वलनदिग्दाहेन जगत्येकवीरेण देवोपमेन मित्रेण ।
मैत्री च प्रायः (२७५) कार्यव्यपेक्षिणी क्षीणीभूताम् ।
कार्यञ्च कीदृशं नाम तत् भवेत्, यत् (२७६) उपन्यस्य-
मानम् उपनयेत् मित्रतां देवम् । देवस्य हि यशांसि
(२७७) सञ्चिचोषतो वहिरङ्गभूतानि धनानि । बाह्यावेव
च केवले निषण्णस्य शेषावयवानामपि साहायक-
सम्पादनमनोरथो निरवकाशः, किमुत वाञ्छजनस्य ?

मृत्युना वा—मरणेन वा, इदानीमेव म्रियते चेत्, नान्यस्मै नमसः अवसरं लभेत
इति भावः ।

(२७४) यदि वा—अथवा, प्रचण्डेति ।—प्रचण्डेन—तीक्ष्णेन, प्रतापज्वलनेन—
वीर्यवर्जिना, दिशं—ककुभां, दाहः,—सत्पापः येन तधाभूतेन । देवोपमेन—
देवसदृशेन, भवता तुल्येन इत्यर्थः, भवान् मित्रचेत् तदा त्वत्साहाय्येव सर्वानेव विजितुं
शक्यति सः, तथात्वे न कीदृशं तस्य नमस्कारयोग्यः स्यास्यति इति भावः ।

(२७५) कार्यव्यपेक्षिणी—कार्यानिुरीधनी । क्षीणीभूतां—राशाम् ; पर-
स्पोपकारादिना राज्ञां मित्रता जायते इति समुदितार्थः ।

(२७६) उपन्यस्यमानं—कथ्यमानम् । उपनयेत्—प्रापयेत् ; कीदृशेन पुनः
कार्येणास्मत्त्वामो देवस्य मित्रतां लब्धुं शक्नुयात्, तत् नाद्यापि निर्णीतं भवति
इति सरलार्थः ।

(२७७) सञ्चिचोषतः,—सचेतुमिच्छतः, सञ्चिघृक्षत इत्यर्थः । वहिरङ्गभूतानि
—ब्राह्मणानि, हेयानीति यावत्, अनाश्रयाणीति भावः ; देवो हि यशसि एव कामुकः,
न च तुच्छेषु धनेषु, अतो धनदानेन भवतो मैत्रीज्ञानना दूरापास्ता इति तात्पर्यम् ।
बाह्यावेव—भुजशैत्यं एव, निषण्णस्य—उपविष्टस्य, निर्भरमवस्थितस्येत्यर्थः, शेषा-
वयवानामपि—बाहुव्यतिरिक्तानाम् अन्येषामङ्गानामिति यावत्, साहायकसम्पादन-
मनोरथः,—साहाय्यकरणभिलाषः, निरवकाशः,—अवकाशरहितः, निरर्थक इति
भावः ; केवल बाह्यज्ञेनैव देवेन यशसि सञ्चितानि, तव अक्षुरादीनामन्येषामङ्गा-
नामपि साहाय्यं नैव गृह्येतिमिति निष्कर्षः । किमुत—किं पुनः, वाञ्छजनस्य ?—
बद्धिस्थितस्य सैन्यादेः ? इति भावः ।

(२७८) चतुःसागरग्रामग्रहणघस्मरस्य पृथिव्येकदेशदानौप-
न्यासेनापि का तुष्टिः ? (२७९) अभिरूपकन्याविश्राणन-
विलोभनमपि लक्ष्मीमुखारविन्ददर्शनदुर्ललितदृष्टेः अकिञ्चित्करम् ।
एवम् (२८०) अघटमानसकलीपायसम्पादितपदार्थेऽस्मिन्
प्रार्थनामात्रमेव केवलम् अनुरुध्यमानः शृणोतु देवः, — (२८१)
प्राग्ज्योतिषेश्वरो हि देवेन एकपिङ्ग इव अनङ्गहिषा,

(२७८) चतुःसागरिति । — चत्वारः सागराः, — समुद्राः, ससागरा मेदिन
इति यावत्, ग्रामाः इव — संवसथा इव, सुदृष्टदेशाः इवेति यावत्, [“ग्राम —” इत्यत्र
“शास —” इति पाठः, — चत्वारः सागरा एव ग्रामाः, — कवलाः, चतुरश्रोधिष्वेष्टित-
मेदिनीयसमीपतस्य इत्यर्थः] तेषां ग्रहणे — आग्रहीकरणे, घस्मरः, — लोलप इति
भावः तस्य, यश्चतुर्दधिमखलां पृथ्वीमपि सुदृष्टग्राममिव मन्यते, तस्येति भावः, पृथि-
वीति । — पृथिव्याः, — धरायाः, एकदेशस्य — एकांशस्य, स्वल्पप्रदेशस्य इति यावत्,
दानीपन्यासेन — वितरणकौत्सेन ।

(२७९) अभिरूपेति । — अभिरूपायाः, — रम्यायाः, सुन्दर्याः इत्यर्थः, (“अभिरूप
शुभे रम्ये” इति मेदिनी) कन्यायाः, — कुमार्याः, विश्राणन — दानं, (“त्वागो विहापितं
दानमुत्सर्जनविसर्जने । विश्राणनम् —” इत्यमरः) तेन विलोभनं — लोभप्रदर्शनं,
लक्ष्मीति । — लक्ष्म्याः, — कमलायाः, मुखारविन्दस्य — वदनसरोजस्य, दर्शनेन — अव-
लोकनेन, दुर्ललिता — दुर्विनीता, अन्यदर्शननिरभिलाषेति भावः, दृष्टिः, — नेत्रं यस्य
तथाभूतस्य, नियतकमलालिङ्गितवचःस्थलतया अन्यसुन्दरीमृदाऽपि ते नास्ति, अत-
स्तत्प्रलोभनमपि न ते मैत्रोपाधनम् इति भावः ।

(२८०) अघटमानेति । — अघटमानेन — योजयितुमशक्तेन, दुर्धटेनेति यावत्,
सकलेन — समग्रेण, उपायेन — साधनेन, सम्पादितं — तप्तं, पदमेव — शब्द एव, अर्थः,
— विषयः तस्मिन्, अनन्योपायसाध्ये इति भावः, तस्मिन् — भवन्मौचिकरणे इति भावः ।
अनुरुध्यमानः, — अनुवर्त्यमानः, अनुनीयमान इत्यर्थः, अस्माभिरिति शेषः, (“अनुरोधी-
ऽनुवर्त्तनम्” इत्यमरः) ।

(२८१) प्राग्ज्योतिषेश्वरः, — कामरूपेश्वरः, देवेन — महाराजाधिराजेन भवतेति
भावः, अनङ्गहिषा — हरेण, एकपिङ्ग इव — एकम् — एकनेवमिति यावत् पिङ्गं — पिङ्गलं
सुखं सः, कुबेर इव इत्यर्थः, (“कुबेरस्त्र्यम्बकसखो यच्चराङ् गुह्यकेश्वरः । यच्चेक-

द्वशरथ इव गोवभिदा, धनञ्जय इव पुष्कराक्षेण, (२८२)
 वैकर्त्तन इव दुर्व्योधनेन, मलयानिल इव माधवेन,
 अजर्यं सङ्गतम् इच्छति । यदि च देवस्यापि मैत्रीयति,
 हृदयम् अवगच्छति च पर्यायान्तरितं दास्यम् अनुतिष्ठन्ति
 सुहृद इति ; ततः किमास्यते ? समान्नाप्यताम्, अनुभवतु
 विष्णोर्मन्दरगिरिः इव (२८३) विकटकेयूरकोटि-
 मणिविघटनकणितकटकमणिशिलाशकलानि गाढोपगूढानि
 देवस्य कामरूपाधिपतिः । (२८४) अस्मिन्नादृशे; अनवरत-
 विमललावण्यसोभाग्यसुधानिर्भरिणि सुखशशिनि चिरात्

पिङ्गलबिलः" इत्यमरः) कुर्वीरो हि साम्यं गौरौ निरीक्ष्य तच्छापात् नष्टकनेचो
 जातः, पुनः शिवप्रसादात् तच्चक्षुषः पिङ्गलत्वं जातमिति पौराणिकी वार्त्ता । गोवभिदा
 —इन्द्रेण, ("इन्द्रो मरुत्वान्मघवा... । सुदामा गोवभिदञ्जी..." इत्यमरः) ।
 पुष्कराक्षेण—पुण्डरीकाक्षेण, कणेनेत्यर्थः । धनञ्जय इव—अर्जुन इव ।

(२८२) वैकर्त्तन इव—मूर्त्यमुतः कर्ण इव । माधवेन—वसन्नेन । अजर्यम्
 —अक्षय्यं, सङ्गतं—मैत्रीम् । मैत्रीयति—मैत्रीमिच्छति, स इति शेषः, तथाऽपि
 हृदयं—चित्तं, तस्येति भावः, सुहृदः,—मित्राणि, पर्यायान्तरितं—पर्यायेण—
 एकार्थवाचकशब्दान्तरेण अन्तरितम्—आच्छेदं, मैत्रीनाम्ना व्यवहितमित्यर्थः, दास्यं
 —कैङ्कर्यम्, अनुतिष्ठन्ति—आचरन्ति, इति अवगच्छति—जानाति च । ततः,—
 तस्मात्, मित्रताया अपि दास्यापरपर्यायकत्वादित्यर्थः, किम् आस्यते ?—किं तूष्णीं
 स्थीयते इत्यर्थः, अस्मत्प्रभुषेति शेषः, मित्रतामपि दास्यस्य नामान्तरं विदित्वा किं भवता
 सह मैत्रीं न करिष्यति ? इति भावः ।

(२८३) विकटेति ।—विकटस्य—उन्नतस्य, उज्ज्वलस्य वा, केयूरकोटिमणेः,—
 अङ्गदायनिहितरत्नस्य, विघटनेन—सङ्घर्षेण, कणितानि—रक्षितानि, ["कणित—"
 इत्येव "कणित—" इति पाठेऽपि स एवार्थः] कटकस्य—नितम्बस्य, मन्दराद्रेरिति
 यावत्, अङ्गदस्य च, मणिशिलाशकलानि—रत्नपाषाणखण्डानि येषु तथाभूतानि,
 गाढोपगूढानि—दृढालिङ्गनानि ।

(२८४) अस्मिन्—प्रतिदृश्यमाने, भवद्दीप्ते इति यावत्, अनवरतेति ।—

चक्षुषी लालयतु प्राग्ज्योतिषेश्वरश्रौः । न अभिनन्दति चेत्
देवः प्रणयम् आज्ञापयतु, किं कथनीयं मया स्वामिनः ?” इति ।

(२८५) विरतवचसि तस्मिन् भूपालः पूर्वोपलब्धैरेव गुरुभिः
गणैः आरोपितबहुमानः कुमारं सुदूरमाभोगातपत्रव्यतिकरेण
तु परां कीटिम् आरोपिते प्रेम्णि लज्जमान इव सादरं
जगाद,—“हंसवेग ! कथमिव तादृशि महात्मनि महाऽभिजने
पुण्यराशौ गुणिनां प्राग्रहरे परोक्षसुहृदि स्निह्यति महिषस्य
अन्यथा स्वप्नेऽपि प्रवर्तते मनः ? (२८६) सकलजगदुत्तापन-

अनवरतम्—अविरतं, विमलं—स्वच्छं, लावण्यमेव—“मुक्ताफलिषु कायायाभारत्नत्व-
मिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तन्नावण्यमिहोच्यते ॥” इत्युक्तलक्षणसौन्दर्यविशेष एव,
सौभाग्यं—सुभगत्वं, नेवरञ्जनत्वमिति भावः तदेव सुधा—अमृतं, तस्या निर्भरः,—प्रसवः,
तदिति, मुखशशिनि—वदनचन्द्रे, प्रागिति ।—प्राग्ज्योतिषेश्वरस्य—कामरूपधिपस्य,
श्रीः,—लक्ष्मीः, चिरात्—चिरकालम्, आह्वये,—आसक्तोपमं आकाङ्क्षां पूरयित्वेत्यर्थः,
चक्षुषी—नयने, लालयतु—पीषयतु, सन्तर्पयतु इत्यर्थः, चिरं तद्विं लभताम् इति
प्रावत् । प्रणयं—प्राथनां, न अभिनन्दति—न प्रशंसति, नानुमन्यते इत्यर्थः ।

(२८५) तस्मिन्—हंसवेगे इत्यर्थः, विरतवचसि—तृणशून्ये इत्यर्थः ।
पूर्वोपलब्धैः,—पूर्ववदितैः, गुरुभिः,—महद्भिः । कुमारं—तदाख्ये कामरूपेश्वरे,
सुदूरम्—अत्यर्थम्, आरोपितबहुमानः,—जनितबहुआदरः, आभोगातपत्रव्यतिकरेण—
आभोगाख्यच्छवप्रदानसमाकर्णेत्यर्थः, प्रेम्णि—प्रणये, कुमारं प्रतीति भावः, परां कीटिं
—परमात्कर्षम्, आरोपिते—नीते । महाऽभिजने—महान्—श्रेष्ठः, अभिजनः,—
कुलं यस्य तस्मिन्, (“सन्ततिगोव्रजननकुलात्प्रभिजनात्ययौ” इत्यमरः) महाकुलप्रसूते
इत्यर्थः । प्राग्रहरे—मुख्ये, श्रेष्ठे इत्यर्थः, (“मुख्यवर्त्यर्हरण्णाश्च... । पराङ्गायप्राग्रहर
.....” इत्यमरः) । परोक्षसुहृदि—अप्रत्यक्षमित्रे, अहंतुकसखे इत्यर्थः । स्निह्यति
—स्नेहपरायणे, मयीति भावः । अन्यथा—विरुद्धमिति भावः, कथमिव—केन प्रकारेण,
प्रवर्तते ?—प्रवृत्तं भवेत् ? तस्य प्रणयभङ्गं कर्तुं नैव शक्त्यादित्यर्थः ।

(२८६) सकलजति ।—सकलानां—समयाणां, जगतां—भुवनानाम्, ज्ञाता-

पटवोऽपि शिशिरायन्ते त्रिभुवननयनानन्दकरे कमलाकरे
कराः तिग्मतेजसः । सुबहुगुणक्रीताश्च के वयं सख्यस्य ?
सज्जनमाधुर्याणामभृतदास्यो दश दिशः । (२८७) एकान्ताव-
दातोत्तानस्वभावसम्भृतसादृश्यस्य कुमुदस्य कृते केनाभिहितः
शिशिररश्मिः ? श्रेयांस (२८८) सङ्कल्पः कुमारस्य । स्वयं
बाहुशाली मयि च समालम्बितशरासने सुहृदि हरादृते
कमन्यं नमस्यति ? संवर्द्धिता मे प्रीतिः अमुना सङ्कल्पेन । अव-
लेपिनि पशौ अपि कैसरिणि बहुमानो हृदयस्य, किं पुनः सुहृदि ?

पने—सन्तापजनने, पटवः,—समर्थाः, तिग्मतेजसः,—सूर्यस्य, कराः,—किरणाः,
कलाश्च, त्रिभुवननयनानन्दकरे—त्रिलोकवासिनां भवसुखप्रदे, कमलाकरे—पद्मसमूहे,
शिशिरायन्ते—शीमलायन्ते । सुबहुगुणक्रीताः,—प्रभृतदालिष्यविनयादिभिरात्मीकृता
इत्यर्थः, [“सुबहुगुणक्रीताः” इत्यत्र “सुबहुगुणगणक्रीताः” इति पुस्तकान्तरभ्रूतपाठस्तु
न मनोरमः, सुबहुशब्देनैव गणार्थस्य गम्यमानत्वात्] सख्यस्य—मित्रतायाः, प्रवरगुण-
वतस्य गुणनिर्जिता भृष्टप्राया वयमेव सखित्वानर्हाः इति भावः । ‘सज्जनमाधुर्याणां—
सत्यरूपाणां विनयादिपूर्णसुमधुराचरणानामित्यर्थः, अभृतदास्यः,—अवतनकङ्कयः ;
सर्वे एव आत्मानं सज्जनानां दासं मन्यन्ते इति निष्कर्षः ।

(२८७) एकान्तेति । —एकान्तम्—अत्यन्तम्, अवदातेन—श्रेतेन, निम्बलेन च, उत्तानेन
—उन्मुखेन, उन्नतेन च, स्वभावेन—प्रकृत्या, सम्भृतम्—अधिगतं, सादृश्यम्—उपमा,
कुमारिण सहिति भावः येन तथाभूतस्य । कृते—निमित्तं, शिशिररश्मिः,—चन्द्रः इति केन
अभिहितः ?—कथितः ? चन्द्रः केनाप्यनुपदिष्ट एव कुमुदस्य गुणेनैव प्रणयी जातः
इत्यर्थः, कुमारस्य उदारगुणेनैवाकृष्टोऽहं तत्सङ्कल्पसाधनार्थं यतिष्यामीति भावः ।

(२८८) सङ्कल्पः,—अभिलाषः । बाहुशाली—भुजबलसम्पन्नः, वीर्यवानित्यर्थः ।
समालम्बितशरासने—सम्भृतकार्मुके । हरादृते—शिवं विना । नमस्यति—नमः
करोति । अवलेपिनि—गर्वशालिनि, गौरववतीति यावत्, मानशालिनौति भावः ।
कैसरिणि—सिंहे । हृदयस्य—चित्तसः, बहुमानः,—समादरः । सुहृदि—मित्रे,
अवलेपिनि इति भावः, किं पुनः ?—आत्मसम्मानरक्षणोद्यमवति पशावन्ति

तत् तस्मा यतेथाः, यथा न चिरमियम् अस्मान् क्लेशयति कुम्हार-
दर्शनोत्कण्ठा” इति ।

हंसवेगस्तु विज्ञापयाम्भूव,—“देव ! किमपरम् इदानीं
क्लेशयति ? (२८८) अभिजातम् अभिहितं देवेन । सेवाभीरवो
हि सन्तः, तत्रापि विशेषेण अयम् अहङ्कारधनो वैष्णवो वंशः ।
आस्तां तावत् अस्मत्स्वामिवंशः । पश्यतु देवः, पुरुषस्य हि सेवां
प्रति (२८०) दुर्जनन्या इव अतिवृद्ध्या दुर्गत्या वा अभिमुखी-
क्रियमाणस्य, (२८१) कुटुम्बिन्या इव असन्तुष्ट्या तृणया
वा प्रेथ्यमाणस्य, दुरपत्यैः इव यौवनजनितैः नानाऽभिलाषिभिः”
असत्सङ्ग्यैर्वा आकुलीक्रियमाणस्य, (२८२) जरत्कुमारीमिव
परमार्गणयोग्याम् अतिमहतीं वा अवस्थां पश्यतः स्वगृहे,

मम यद्वा ज्ञायते, तादृशसङ्कल्पवति सुहृदि कुमारे किं पुनर्वक्तव्यम् । अवश्यमेव
समादरः तत्सङ्कल्परक्षणप्रयत्नश्च करणीयः इति भावः । तथेति ।—यथा इयं कुमारस्य
दर्शनोत्कण्ठा चिरम् अस्मान् न क्लेशयति, तथा यतेथाः,—यत्नं कुरु, यथा शीघ्रं कुमारं
द्रष्टुं शक्यतां तथा कुर्वति भावः ।

(२८८) अभिजातं—प्राप्यं, सुन्दरमित्यर्थः, (“अभिजातः कुलीने स्यान्वाय्य-
पण्डितयोऽपि” इति मेदिनी) । सेवेति ।—सेवायां—परपरिचर्यायां, भीरवः,—
परास्तुता इत्यर्थः । अहङ्कारधनः,—मानधन इत्यर्थः, वैष्णवः,—विष्णोः अवतारस्य
वराहस्य अयमित्यर्थः, वंशः,—कुलं, विशेषेण, सेवाभीरुः इति शेषः ।

(२८०) दुर्जनन्या इव—दुष्टया माया इव, अतिवृद्ध्या—अतिव्यविरथा,
अतिप्रवृत्त्या च, दुर्गत्या—दैव्येन, अभिमुखीक्रियमाणस्य—अभिमुखतां नीयमानस्य ।

(२८१) कुटुम्बिन्या इव—गृहिण्या इव, असन्तुष्ट्या—अतृप्त्या, असन्तुष्ट्या च,
अपूर्णवैयर्थ्यः, तृणया—धनलालसया, प्रेथ्यमाणस्य—नियोज्यमानस्य । दुरपत्यैरिव—
कुपुर्वैरिव, यौवनजनितैः,—यौवनकालीत्यर्थैः, नानाऽभिलाषिभिः,—विविधाशास्त्रज्ञैः,
असत्सङ्ग्यैः,—दुर्वासनाभिः, आकुलीक्रियमाणस्य—आकुलतां नीयमानस्य ।

(२८२) जरत्कुमारीमिव—वयःस्थामदत्तां कल्पामिव, परमार्गणयोग्यां—परस्य
—अन्यस्य पादस्य, धनस्वामिनश्च इत्यर्थः, मार्गणम्—अन्वेषणम् ; यद्वा,—परस्य—
—अन्यस्य, पादस्येत्यर्थः, मार्गणम्—अन्वेषणं, परस्मै—अन्यस्मै, धनस्वामिने इत्यर्थः,

(२८३) दुर्बन्धुभिः इव दुःस्थितैः समयैः ग्रहैर्वा याज्ञमानस्य अभियोगं, पुरातनैः अतिदुस्वजैः भृत्यैरिव (२८४) मलिनैः कर्मभिर्वा अनुवर्त्यमानस्य सकलशरीरसन्तापकरं करीषाग्निमिव दुष्कृतिनः कृतचित्तस्य सम्प्रवेष्टुं राजकुलम्, (२८५) उपहतसकलेन्द्रियशक्तेरिव मिथ्या एव (२८६) हृदयगतविषयग्रामग्रहणाभिलाषस्य, प्रथममेव तोरणतले वन्दनमालाकिशलयस्य इव शुष्यतो द्वाररक्षिभिः निरुद्धस्य, पीडि-

मार्गेण—याज्ञा इति च, (“मार्गेणी याचके शरी । याज्ञान्वेषणयोः क्लीबम्” इति मेदिनी) तस्य योग्या—उपवीगिनी ताम्, अतिमहतीम्—अतिप्रवृद्धाम्, अवस्थां—कटां दशमित्यर्थं, पश्यतः,—अवलोकयतः ।

(२८३) दुर्बन्धुभिरिव—दुष्टैः ज्ञातिभिरिव, दुःस्थितैः,—दुर्गतेः, दुः,—दुष्टतया, निरुद्धत्वेन इति भावः, स्थितैश्च, समयैः,—सकलैः, ग्रहैः,—रव्यादिभिः, अभियोगम्—असहायं, याज्ञमानस्य—प्राप्यमानस्य ।

(२८४) मलिनैः,—मालिन्याषादकैः, पापैरित्यर्थः, पूर्वकृतेरिति भावः । अनुवर्त्यमानस्य—अनुस्त्रियमानस्य । दुष्कृतिनः,—पापिनः, सकलशरीरसन्तापकरं—सर्वाङ्गदाहजननमित्यर्थः, सर्वदेहपीडाजनकञ्च ; राजपुरुषाणां परवचनान् यजमानाहुत्यादिति वा भावः, करीषाग्निमिव—तुषानलमिव, राजकुलं—राजद्वारं, सम्प्रवेष्टुं—गन्तुमित्यर्थः, कृतचित्तस्य—बिह्वितमानसस्य ।

(२८५) उपहत्येति ।—उपहृता—विलुप्ता, सकलानां—सर्वेषाम्, इन्द्रियाणां—चक्षुरादीनामित्यर्थः, शक्तिः,—सामर्थ्यं यस्य तदाभूतस्य, मिथ्या एव—वृथा एव, इन्द्रियाणां भोगशक्तेरभावादिति भावः ।

(२८६) हृदयेति ।—हृदयगतस्य—मनोरथोपस्थितस्य, न तु वस्तुतः समुपस्थितस्य इति भावः, विषयाणां—लक्ष्मणवनितादीनां भोग्यवस्तूनां, ग्रामस्य—समूहस्य, ग्रहणे—प्राप्तौ, अभिलाषः,—स्पृहा ; यदा,—हृदयं गतः,—मनोरथमात्रेण पर्यवसितः, न तूपभोगसमर्थ इति भावः, विषयग्रामस्य ग्रहणे अभिलाषो यस्य तदाभूतस्य । प्रथमम् एव—आदौ एव, प्रवेशक्षणे एवेत्यर्थः, तोरणतले—बहिर्द्वारतलभूमौ, द्वाररक्षिभिः—निरुद्धस्य—अवबद्धस्य, अत एव वन्दनमालाकिशलयस्येव—वन्दनं—तोरणस्य सम्बलमित्यर्थः, तस्य माला—लङ्क ; यदा,—वन्दनं—पूजनं, श्रीभासम्पादनमित्यर्थः, तोरणस्थिति

तस्य प्रविशतो हारे हरिणस्य इव अपरैः हन्यमानस्य,
(२८७) करिकर्मचर्मपुटस्य इव मुहुर्मुहुः प्रतीहारमण्डल-
करप्रहारैः निरस्यमानस्य, (२८८) निधिपादपप्ररोहस्य
इव द्रविणाभिलाषात् अधोमुखीभवतो दूरम्, अमार्गणस्य
अपि अतिविप्रकटविवृतविसर्जितस्य उद्देगं व्रजतः,

भावः, तदर्थं मात्स्य, तस्यां तस्मा वा यः किसलयः,—पङ्कजः तस्य इव, शुष्यतः,—शीघ्रं
प्राप्नुवतः, क्षुत्पिपासाकुलत्वात् सूर्योत्तापाच्च इति भावः । पीडितस्य—वेदादिना
बद्धितस्य, प्रतीहारिभिरिति शेषः, अपरैः,—रक्षिपुरुषव्यतिरिक्तैः राजपरिजनेः इति
भावः, हन्यमानस्य—ताड्यमानस्य ।

(२८७) करोति ।—करिणां—हस्तिनां, कर्मणे—युद्धशिक्षार्थमिति भावः,
कर्मपुटस्य इव—कर्मनिमित्तहस्त्याकारस्य इव, अस्त्रमस्य इति भावः । प्रतीहारेति ।
—प्रतीहारमण्डलेन—दौशरिकसमूहेन, करप्रहारैः,—क्षेपटाघातैः इत्यर्थः, प्रती-
हारेण—प्रतिसंहरणेनेत्यर्थः, गुह्यासङ्गीचनेन इति भावः, मण्डलं—मण्डलाकार-
इत्यर्थः यस्य तथाविधः, करः,—गुह्यादण्डः, तस्य प्रहारैः,—आघातैरिति च, निरस्य-
मानस्य—निराक्रियमाणस्य, दूरीक्रियमाणस्येत्यर्थः ।

(२८८) निधिपादपप्ररोहस्य इव—निधिः,—भूतलनिहितधनराशिः, तत्र
पादपप्ररोहः,—तस्य उपरि जातः यः वृक्षाङ्गः, वृक्षावरोह इत्यर्थं वा, तस्य इव ।
द्रविणाभिलाषात्—धनलालसातः, अधोमुखीभवतः,—प्रणतस्येत्यर्थः, अवास्तुखस्य च
इत्यर्थः, बाजालाघवात् स्वभावाच्चेति भावः ; यच्च भूतले निधयः तिष्ठन्ति, तदुपरिस्थ-
वृक्षस्य शाखाऽवरोहोदयः अत्यर्थमधोलम्बिनो भवन्ति इति प्रसिद्धिः । अमार्गणस्यापि—
अधःचक्रस्यापि, अन्यत्र,—मार्गणः,—शरः, तद्विघ्नस्यापि, दूरविक्षेपानर्हस्यापि इति भावः,
अतीति ।—अतिविप्रकटम्—अतिदूरं यद्य तथा, विवृतः,—परास्तुखः, विसर्जितः,—
विस्मितश्च, राजपुरुषैरिति भावः ; यद्वा,—अतिविप्रकटैः,—अतिदूरवर्तिभिरित्यर्थः,
राजकुलासङ्घटैः प्राकृतैरिति भावः, विवृतः,—स्वत एव दर्शनं दत्त्वा नात्र किमपि
लज्जसि इत्याद्युक्त्या प्रकटित इत्यर्थः, पश्चात् विसर्जितः,—परित्यक्तः तस्य ; अन्यत्र,—
अतिविप्रकटम्—आतदूरं यथा तथा, आकर्णमिति यावत्, विवृतः,—वि—विशेषण,
वृत्तः,—स्थित इत्यर्थः, आकट इति यावत्, विसर्जितः,—निक्षिप्तः तस्य । उद्देगम्—
आधि, व्रजतः,—प्राप्नुवतः, नाहं घनाशया कर्मप्राप्त्याशया वा अनागतवान्, तथाहि

(२६८) अकण्टकस्यापि चरणतललग्नस्य आकृष्य क्षेपीयः
क्षिप्यमाणस्य, (३००) अमकरकेतोरपि अकालोपसर्पण-
प्रकुपितेश्वरदृष्टिदग्धस्य प्रलयम् उपगच्छतः, (३०१) कपेरिव
कोपनिर्भर्क्षितस्यापि अभिन्नमुखरागस्य, ब्रह्मघ्न इव प्रतिदिवस-
वन्दनोद्दृष्टशिरःकपालस्य स्पर्शरहितस्य अशुभकर्माणि निर्वहन्तः,

मां राजहारीषस्थितेरिव वाचकं मत्वा एवं व्यथहरन्ति राजपुरुषा इति धियेति भावः ;
उद्धतवेगं गच्छतश्च ।

(२६८) अकण्टकस्य—अक्षुद्रशक्तीः, शत्रुताविरहितस्यापीत्यर्थः, कण्टकभिन्नस्य
च, (“कण्टकी ना स्त्रियां क्षुद्रशक्ती मत्स्यादिकीकसे । नैयायिकादिदीषोक्तौ स्याद-
पीमाक्षद्रुमाङ्गयोः” ॥ इति मेदिनी) चरणतललग्नस्य—चरणनिपतितस्य, चरणतल-
विहा स्थितस्य च, आकृष्य—धृत्वा, गले इति भावः ; सन्तःशादिना आनीय इत्यर्थश्च,
क्षेपीयः,—अतित्तिप्रम् ।

(३००) अमकरकेतोः,—अकामस्य, अयाचकस्येत्यर्थः, मकरकेतुः,—कामः,
तद्भिन्नस्य इत्यर्थश्च । अकालेति ।—अकालि—असमये, दर्शनायोग्यकाले, पार्वतीविरह-
काले च इत्यर्थः, उपसर्पणम्—उपस्थितिः, तेन प्रकुपितस्य—क्रुद्धस्य, ईश्वरस्य,—
—प्रभोः, हरस्य च, दृष्ट्या—नेत्रविक्षेपेण, दग्धस्य—सन्तापितस्य, भक्ष्यकृतस्य च,
प्रलयः,—प्र—प्रकर्षेण, लयः,—भिन्नादिषु लीनत्वम्, अत एव प्रायेण नाश इत्यर्थः,
नाशश्च तम्, उपगच्छतः,—व्रजतः ।

(३०१) कपेरिव—वानरस्य इव, कोपनिर्भर्क्षितस्य—क्रोधेन तिरस्त्रृतस्य, प्रभुणा
इति शेषः, अभिन्नमुखरागस्य—अविकृतवदनप्रभस्य इत्यर्थः ; यद्वा,—अभिन्नमुखरागस्य—
तुल्यमुखवर्णस्य, मनःक्षोभेण रक्तमुखस्येत्यर्थः, कपेरारक्तमुखत्वादिति भावः । ब्रह्मघ्न इव
—ब्रह्मवधकृत इव, ब्रह्महत्याकारिण इवेत्यर्थः, प्रतीति ।—प्रतिदिवसं—प्रतिदिनं,
वन्दनाय—प्रणतये, उद्दृष्टं—भूमौ पुनः पुनः नृष्टं, शिरसः,—मस्तकस्य, कपालं—
कर्पूरम्, अस्थिविशेष इत्यर्थः येन तथाभूतस्य ; ब्रह्महा प्रत्यहं कुटीचरो भूत्वा हादशवर्षं
चतुर्विंशतिवर्षं वा तपश्चरन् देवान् प्रणमतीति शास्त्रीयत्वादिति भावः ; सेवकोऽपि
प्रसादकामनायै प्रतिदिनं प्रभुं प्रणमति इति लोकव्यवहारः, स्पर्शरहितस्य—केनापि न
स्पृश्यमानस्य ; यद्वा,—स्पर्शमकुर्वन्तः, पापाचारत्वात् शृणुतकत्वाच्चेति भावः, अशुभ-
कर्माणि—पापकर्माणि, पदसंवाहनादीनि ह्रीनकर्माणि च, निर्वहन्तः,—सम्पादयन्तः ।

(३०२) विशङ्कोरिव उभयलोकभ्रष्टस्य नक्तान्दिनम् अर्वाक्षिरसः तिष्ठतः, (३०३) वाजिन इव कवलवशेन सुखवाङ्मम् आत्मानं विदधानस्य, अनशनशायिन इव हृदयस्थापितजीवनाशस्य शरीरं क्षपयतः, (३०४) शुन इव निजदारपरास्तुखस्य जघन्यकर्म-लम्बमात्मानं ताडयतः, (३०५) प्रेतस्य इव अनुचितभूमिदीय-

(३०२) उभयलोकभ्रष्टस्य—ऐहिकं संसारसुखमलभमानस्य पारलौकिकं तपश्चरणादिकञ्च नाचरत इत्यर्थः; ऐहिकं राज्यसुखं परित्यज्य स्वर्गमधिरोपितस्यापि कृतः परिध्वंशनेन अन्तरीचे अधोमुखं तिष्ठतश्च, नक्तान्दिनम्—अक्षरात्रं, सदाकाल-मित्यर्थः, अर्वाक्षिरसः,—अधोनिमित्तमलकस्य । पुरा विशङ्कुः नाम राजा गुरुशापाच्छृङ्खलत्वमापन्नो विश्वामित्रेण तद्गुरुद्वेषिणा याज्ञविल्वा स्वर्गमधिरोपितोऽपि कुपितः प्रसक्तुः कृद्धारिणं कर्मजतः तस्मादधःपतन्नेव विश्वामित्रेण स्वप्रभावात् अन्तरीचे एक अधःशिराः स्थापित इति पुराणवार्ता । सेवकोऽपि प्रभुसन्निधौ सदैवः अवगतश्चिरा-स्तिष्ठति इति दृश्यते ।

(३०३) वाजिन इव—अश्वस्येव । कवलवशेन—अश्वहृतीः यासहृतीयः, सुखवाङ्मं—सुखेन वदनीयं, यथेच्छं प्रापणीयमित्यर्थः, सुखात् वाङ्मं—वह्निभूतञ्च, सेवाधर्मस्य अतिगहनत्वादिति भावः, विदधानस्य—कुर्वतः । अनशनशायिन इव—अनशनेन—अभोजनेन, श्येते—तिष्ठति इत्यर्थः तथोक्तस्य इव, हृदयेति ।—हृदये—हृदये इति भावः, स्थापितस्य—कृताधिष्ठानस्येत्यर्थः, जीवस्य—जीवात्मनः, नाशः—अपगम इति वावत् यस्य तथामृतस्य, हृदये—मनसि, स्थापिता—निहिता, जीवगस्य—जीविकाया इत्यर्थः, आशा—दृणा, अभिलाष इत्यर्थः, राजसेवायां प्रभूतमर्थमर्जयित्वा सुखं स्थास्यानि इत्येवंरूपा इति भावः येन तथोक्तस्य इति च, शरीरं—देहं, क्षपयतः,—क्षयं गतः, जीवनविसर्जने कृतसङ्कल्पतया भोजनाकरणात्, राजाज्ञाफलनगौरवेण स्वाख्यप्रतिपालनासमर्थ्याञ्च इति भावः ।

(३०४) शुन इव—कुक्षुरस्य इव, निजदारपरास्तुखस्य—निजकलत्रसम्भोग-वर्जितस्य इत्यर्थः, अक्षरात्रं प्रभुसन्निधाववस्थानादिति भावः, जघन्येति ।—जघने भवं जघन्यं—निजकटमित्यर्थः, कर्म—आचरणं, जघनः,—कनीयान् सुतश्च, तस्य कर्म—पालनादिक्रिया च, कस्मिन् लयं—समासक्तम् । ताडयतः,—आघातयता, अनुशील्यतः इत्यर्थः ।

(३०५) प्रेतस्य इव—निजदृष्टीनेरिव, गतमस्त्वस्येव च, अनुचितेति ।—

मानाक्षपिण्डस्य, (३०६) बलिभुज इव जिह्वालौस्थोपयुक्त-
पुरुषवर्चसो ह्याविहितायुषो जीवतः, (३०७) श्मशान-
पादपानिव पिशाचस्य दग्धभूत्या परुषीकृतान् राजवल्लभान्
उपसर्पतः, (३०८) विपरीतजिह्वाजनितमाधुर्यैः शोष्ठमात्र-
प्रकटितरागैः राजशुकाऽऽलापैः शिशोरिव सुग्धविलोभ्यमानस्य,

अनुचितायाम्—अयुक्तायां, मूनी—प्रदेशे, चितायाः पश्चादनुचिता या भूमिः तत्र
च, दीयमानम्—अर्घ्यमाह्वयम्, अन्नपिण्डं—भक्तयासः, प्रेतोद्दिश्यकपिण्डरूपात्रञ्च यत्न
यत्ने वा तथाभूतस्य ।

(३०६) बलिभुज इव—काकस्येव, जिह्वेति ।—जिह्वायाः,—रसनायाः,
लौस्थं—चापस्थं, तन्ना च, अभिलाष इत्यर्थः, (“लोलः स्यादाचलजिह्वकः । सटच्छे-
चच्छले” इति मेदिनी) तेन उपयुक्तं—व्ययीकृतं, भुक्तञ्च ; पुरुषवर्चः,—पौरुषं तेजः,
विष्टा च, पुरीषञ्च इत्यर्थः येन तथाभूतस्य, (“वर्चो नपुंसकं रूपे विष्टायामपि तेजसि”
इति मेदिनी) इत्येति ।—ह्या—निरर्थकं, विहितं—कृतम्, आयुः,—जीवित-
कालो येन तथाभूतस्य, पौरुषतेजोविसर्जनादिति भावः, ह्या—निरर्थकमेव,
कस्यापि उपकारकरणाभावादिति भावः, विभ्यः,—पक्षिभ्यः, वीणां—पक्षिणां वा,
हितम्—उत्कृष्टं, काकानां दीर्घायुदादिति भावः, आयुर्यस्य तथाभूतस्य च, जीवतः,
—प्राणान् धारयतः ।

(३०७) पिशाचस्य—पिशाचवत् हिताहितकीधरहितस्य इत्यर्थः, निर्धोषस्य
इति यावत्, निरुष्टदेवयोनिविशेषस्य च, मृतस्येति भावः, दग्धभूतिः,—दग्धा—असारा
इति भावः, मूतिः,—सम्पत्, दहनभस्म च तथा, (“मूतिर्भस्मनि सम्पदि” इत्यमरः)
परुषीकृतान्—कठोरीभूतान्, कठोरस्वभावानित्यर्थः, रुचीकृताञ्च, श्मशानपादपानिव—
मृतदाहस्थानस्थहृत्पानिव, लोकानां भीत्युत्पादकत्वादसेव्यानिति भावः, राजवल्लभान्
—नृपतेः परिजनान्, उपसर्पतः,—उपासीनस्य आराधयत इति यावत् ।

(३०८) विपरीतेति ।—विपरीतं—हृदयात् भिन्नमिति यावत्, केवलं
मौखिकमिति भावः, तद्यथा तथा, जिह्वया—रसनया, केवलवाक्येनेति भावः,
जनितम्—उत्पादितं, माधुर्यं—मनोहरत्वं येषां तैः, शोष्ठेति ।—शोष्ठमात्रेण—
केवलेन शोष्ठेन, न तु मनसा इति भावः, प्रकटितः,—प्रकाशितः, रागः,—
अगुरागः, प्रणय इति यावत्, लौहित्यञ्च येषु तथाविधैः, राजशुकाऽऽलापैः,—राज-

(३०८) वैतालस्य इव नरेन्द्रप्रभावाविष्टस्य किञ्चित् न
आचरतः, (३१०) चित्रधनुष इव अलीकगुणाध्यारोपणैक-
क्रियानित्यनम्रस्य निर्वाणतेजसः, (३११) सम्मार्जनी-
समुपार्जितरजसोऽवकरकूटस्येव निर्मात्यवाहिनः,

शुकाः,—राजानः,—भूपाः, शुका इव—कीरा इव, शुक्रविशेषा इत्यर्थः, तेषाम्
आलापैः,—वचनैः, शुक्रवह्यावाक्यीश्वारणैः, न तु कार्यतः सम्पाद्यमानैरिति भावः,
मुग्धविलीभ्यमानस्य—मुग्ध—सुन्दरं यथा तथा, (“मुग्धः सुन्दर-मृदुयोः” इति कोषः)
विलीभ्यमानस्य—विशेषेण आश्वासं नीयमानस्य इति यावत् ।

(३०८) वैतालस्येव—भूतस्येव, भूताधिष्ठितशब्दद्वयेव वा, नरेन्द्रेति ।—
नरेन्द्रः,—राजा, भौतिकमन्त्रविद्य, तस्य प्रभावेण—सौमर्थ्येन, आविष्टस्य—वशङ्कतस्य,
किञ्चित् न आचरतः,—किमपि कर्तव्यम्, उपद्रवादिकञ्च न अमुतिष्ठतः, केवलं राजानु-
मतमेव सम्पादयतः, न तु अन्यविधमवश्यकर्तव्यमिति भावः ।

(३१०) चित्रधनुष इव—आलिख्यलिखितकार्मुकस्य इव, अलीकेति ।—
अलीकानां—असत्यानाम्, अविद्यमानानामित्यर्थः, गुणानां—दयादालिख्यादीनां, प्रभोः
इति भावः, अध्यारोपणं—कीर्तनमिति भावः, तदेव एका—केवला, क्रिया—कार्यं,
तथा नित्यं—सततं, नम्रः,—आनतः तस्य, सदैव अवनतशिरसा राज्ञः असतोऽपि गुणान्
उद्घोषयतः इत्यर्थः, अन्यत्र,—अलीकस्य—कल्पितस्य, चित्रस्त्वत्वात् न तु वास्तवस्येति
भावः, गुणस्य—मौर्व्याः, अध्यारोपणं—संयोजनमेव, एकक्रिया—एकमात्रकार्यं,
न तु शरसंयोजनादिकमिति भावः, तथा नित्यं—सततं, नम्रम्—आवर्जितं तस्य, अत एव
निर्वाणतेजसः,—निर्वाणं—प्रशान्तं, तेजः,—तेजस्विता इत्यर्थः, अलीकगुणकीर्तनेन
केवलं प्रभुचित्तरञ्जनादिति भावः यस्य ; अन्यत्र,—निः,—निर्गतं, निराकृतमित्यर्थः,
अविद्यमानमिति यावत्, बाणस्य—शरस्य, तेजः—सामर्थ्ये यस्मात् यस्मिन् वा तथाभूतस्य ;
यद्वा,—निः,—नास्ति, बाणस्य—शरस्य, तेजः,—प्रभा, औज्वल्यमित्यर्थः यत्र
तथाभूतस्य ।

(३११) सम्मार्जनीति ।—सम्मार्जन्या—शोधन्या, समुपार्जितमणि—सङ्गजि-
तानि, रजांसि—पांशवः यस्य यत्र वा तथाभूतस्य ; अन्यत्र,—सम्मार्जनी—सम्मार्जनी-
प्रहारेण इत्यर्थः, सम्मार्जनीप्रहारवत् परषभाषणादिना इत्यर्थो वा, समुपार्जितं
—सञ्चितं, हृदिङ्कृतमित्यर्थः, रजः,—रजोगुणः यस्य तथाभूतस्य, सदैव कर्कश-
स्वभावस्येति भावः, अवकरकूटस्येव—अवकराः,—शुक्राः, सम्मार्जनीक्षितानां

(३१२) कफविकारिण इव दिने दिने कटुकैः उद्देज्यमानस्य,
(३१३) सौगतस्येव अर्थशून्यविज्ञप्तिजनितवैराग्यस्य काषायाणि
अभिलषतः, (३१४) निशासु अपि मातृबलिपिच्छस्य इव दिक्षु
विक्षिप्यमाणस्य, (३१५) अशौचगतस्य इव कुशयनजनित-

वृषादीनां संहताः इत्यर्थः, (“समाज्जनौ शोधनौ स्यात् सङ्करोऽवकरस्तथा । क्षिप्तं”
इत्यमरः) तेषां कूटः,—राशिः तस्य इव, निर्माल्यवाहिनः,—निर्माल्यम्—
उपभुक्तद्रव्यं, हेयमित्यर्थः, वहति—धारयतीत्यर्थः यस्यस्य, निर्माल्यं—देवोच्छिष्टं द्रव्यं,
लक्षणाया अत्र प्रभोवच्छिष्टमपि प्रतीयते, तत् वहति—व्यवहरतीति तथाभूतस्य च ;
यद्वा,—निः,—नास्ति, माल्यं—स्रक्, मालाशून्यमित्यर्थः, वहति—धारयति, जीवनमिति
भावः यः तद्योक्तस्य, एतेन निःश्रीकत्वं प्रकटीकृतं, माल्यचन्दनादेः सश्रीकत्वव्यञ्जकत्वात्
दिति भावः ।

(३१२) कफविकारिण इव—श्लेष्मविकारवत् इव, दिने दिने—प्रतिदिनं,
कटुकैः,—उद्यैः प्रतीहारादिभिः, तीक्ष्णैः औषधैश्च, श्लेष्महरैः इति भावः, उद्देज्यमानस्य
—क्षेप्यमानस्य ।

(३१३) सौगतस्य इव—जनेस्य इव, अर्थेति ।—अर्थशून्या—निष्फलैत्यर्थः,
या विज्ञप्तिः,—विज्ञापनं, प्रार्थनेत्यर्थः, प्रभुसंमोपे इति भावः, तथा जनितम्—उत्पादि-
तम्, अभिलषितप्राप्तभावादिति भावः, वैराग्यं—निर्वेदः यस्य तथाभूतस्य, विज्ञापन-
सहस्रेणापि प्रभुसकाशादर्थमलभमानस्येति भावः, अर्थशून्या—निष्फला, सर्वमेव
शून्यमित्येवंरूपेत्यर्थः, विज्ञप्ता—विज्ञानेन, वाङ्मवस्तूनामिति भावः, जनितवैराग्यस्य
—वैतरागस्य इति च, काषायाणि—कषायरसद्रव्याणि, अपिरताव्याहार्यः,
अतितुच्छद्रव्याण्यपीति भावः ; अन्यत्र,—काषायाणि—कषायरक्तानि वसनानि,
अभिलषतः,—प्राप्तुमिच्छतः ।

(३१४) निशासु अपि—रात्रिष्वपि, किं पुनर्दिवसेषु इति भावः, मातृबलि-
पिच्छस्य इव—मातृभ्यः,—देवोविशेषेभ्यः, देयं बलिपिच्छम्—उपहारान्नं तस्येव, दिक्षु
—प्राच्यादिषु, विक्षिप्यमाणस्य—निरस्यमानस्य, ताड्यमानस्येत्यर्थः, प्रतीहारादिभि-
रिति शेषः, निशायापनार्थमपि स्थानमलभमानस्येति भावः, दीयमानस्य च ।

(३१५) अशौचगतस्य इव—अशौचं—मृतकादि, तद्वत्तस्य, अशौचिन इवे-
त्यर्थः, कुशयनेति ।—कुशयनेन—कु—कुत्सितेन, शयनेन—शय्यया, कौ—पृथिव्या
शयनेन च, अशौचिनां स्पर्शितश्रावितस्य शस्त्रोद्यत्वादिति भावः, जनिता—

समधिकतरदुःखवृत्तेः, (३१६) तुलायन्त्रस्य इव पञ्चात्कृत-
गौरवस्य, तोयार्थमपि नमतः अतिवृत्तपणस्य शिरसा केवलेन
असन्तुष्टस्य वचसाऽपि पादौ स्पृशतः, (३१७) निर्दयवेत्रिवेत्र-
ताडनत्रस्तयेव त्रपया त्यक्तस्य, (३१८) दैन्यसङ्गीचित-
हृदयहृतावकाशया इव आहोपुरुषिकया परिवर्जितस्य,
(३१९) कुक्षितकम्पाङ्गीकरणकुपितया इव उन्नत्या विद्युक्तस्य,

उत्पादिता, समधिकतरा—अतिशयिणी, दुःखवृत्तिः,—दुःखस्थितिः, अभुविनात्र-
स्थानमित्यर्थः यस्य तथाभूतस्य ।

(३१६) तुलायन्त्रस्य इव—तुलनयन्त्रस्य इव, पञ्चात्—पृष्ठतः, अधश्च, कृतं—
बिहितं, गौरवं—महत्त्वं, गुरुत्वञ्च यस्य तथाभूतस्य, तुलायन्त्रस्य यस्यां कोट्यां भारवद्वस्तु
तिष्ठति, सा कोटिः यथा अधस्तिष्ठति, तथा सेवाधारायणस्य गौरवादिकमपि अधःकृतं
भवति इति समुद्दितार्थः । तोयार्थमपि—जलप्राप्तार्थमपि, अत्र अपिशब्देन अनायास-
लभ्यद्रव्यप्राप्तार्थमपीति गम्यते, नमतः,—नतिं कुर्वन्तः, नत्या याचमानस्य इत्यर्थः,
अत एव अतिवृत्तपणस्य—दीनस्य, केवलेन शिरसा—शिरोमात्रेणेत्यर्थः, पादौ
स्पृष्टाऽपीति भावः, असन्तुष्टस्य—अतप्तस्य, अत एव वचसा—वाक्येनापि पादौ स्पृशत
इत्यर्थः, भवच्चरणौ धारयामि, मामेतद्वेदि, प्रसोद, इत्येवंभाषिण इति भावः ।

(३१७) निर्दयेति ।—निर्दयेन—निष्ठुरेण, वेत्रिणा—वेत्रधारिणा पुरुषेण,
वेत्रताडनात्—वेतसदृशप्रहारात्, त्रपयेव—भीतयेव, त्रपया—लज्जया, त्यक्तस्य—
विहीनस्य, निर्लज्जस्येत्यर्थः ।

(३१८) दैन्येति ।—दैन्येन—दारिद्रेण, सङ्गीचितं—कुक्षितं, प्रसाररक्षितमित्यर्थः,
हृत्कमलस्य सङ्गीचात् तत्र स्थातुं स्थानाभावेनेत्यर्थः, आहोपुरुषिकया—“आहोपुरुषिका
दर्पात् या स्यात् सभावाऽऽत्मनि” इत्यमरीकलक्षणया, अहमेव श्रेष्ठपुरुष इत्येवमात्मनि
गौरवबुद्ध्या इत्यर्थः, परिवर्जितस्य—परित्यक्तस्य, निसेजसः निखद्यमस्य चेति भावः ।

(३१९) कुक्षितेति ।—कुक्षितं—निन्दितं, कर्ष—सेवेत्यर्थः, तस्य अङ्गी-
करणेन—स्वीकृत्या, कुपितयेव—क्रुद्धयेव, उन्नत्या—अभ्युदयेन, विद्युक्तस्य—

धनश्रद्धया क्लेशान् उपार्जयतः, (३२०) स्ववृद्धिबुद्ध्या अवमानं
वर्द्धयतो मूढस्य, सत्यपि विविधकुसुमाधिवाससुरभिणि वने
तृणाऽञ्जलिम् उपरचयतः, (३२१) कुलपुत्रस्यापि कृतागस्य
इव भीतभीतस्य समीपम् उपसर्पतः, दर्शनीयस्यापि आलेख्य-
कुसुमस्य इव निष्फलजम्बनः, (३२२) विदुषोऽपि वैधेयस्य इव
अपशब्दमुखस्य, शक्तिमतोऽपि श्वितिण इव सङ्कोचितकर-

विरहितस्य, कदाऽपि समृद्धिं अलभमानस्येत्यर्थः । धनश्रद्धया—अर्थप्राप्ताश्रया ।
उपार्जयतः,—सञ्चयं कुर्वतः ।

(३२०) स्ववृद्धिबुद्ध्या—स्वम्—आत्मा, धनञ्च, (“स्वी ज्ञातावात्मनि स्वं
विष्वात्मीये स्वीऽस्त्रियां धने” इत्यमरः) तस्य वृद्धिः,—अभ्युन्नतिः, तस्यास्तव वा या
बुद्धिः,—ज्ञानं तया, अवमानम्—अत्रहेलनं, वर्द्धयतः,—वृद्धिं कारयतः,
सेवायां ह्रीनीचितकर्मकरणात् जनसमीपे अवज्ञेयत्वात्, कदाचित् प्रमादात्
कार्यवैपरीत्येन प्रभुणा भस्मितत्वाद्वा इति भावः, अत एव मूढस्य—बालिशस्य ।
विविधेति ।—विविधानां—नानाप्रकाराणां, कुसुमानां—पुष्पाणाम्, अधिवासेन
—निवासेन, विकशिततया अवस्थानेनेत्यर्थः, सुरभिणि—सुगन्धिनि ; अन्यत्र,—विविधैः
कुसुमैः,—सुगन्धिपुष्पैरिति यावत्, अधिवासेन—अधिवासनेन, संस्कारविशेषेणेत्यर्थः,
(“अधिवासी निवासी स्यात् संस्कारे धूपनादिभिः” “संस्कारी गन्धमाल्याद्यैः यः स्यात्तदधि-
वासनम्” इति मेदिन्यमरौ) सुरभिणि, वने—कानने, जले च, (“वने
सलिलकानने” इत्यमरः) सत्यपि—विद्यमानेऽपि, तृणाऽञ्जलिं—तृणया—सृष्ट्या,
धनलालस्य इति यावत्, पिपासया च, (“तृणे सृष्ट्या-पिपासे द्वे” इत्यमरः) अञ्जलिं
—करद्वयसंयोगं, विधेयत्वप्रदर्शनार्थं, जलपानार्थञ्चेति भावः, उपरचयतः,—कुर्वतः ।

(३२१) कुलपुत्रस्यापि—सत्कुलजातस्यापि, कृतागस्य,—अनुष्ठितापराधस्य,
अत एव भीतभीतस्येव—अतिभयार्त्तस्येव, समीपं, प्रभोरिति शेषः । दर्शनीयस्यापि—
अभिदृश्यस्यापि, आलेख्यकुसुमस्येव—चित्रितपुष्पस्येवेत्यर्थः, निष्फलजम्बनः,—वृथोत्पन्नस्य,
जनादराभावादिति भावः ।

(३२२) विदुषोऽपि—ज्ञानिनीऽपि, वैधेयस्येव—मूर्खस्येव, (“अज्ञे मूढयथाजात-
मूर्खवैधेयज्ञलिङ्गाः” इत्यमरः) अपशब्दमुखस्य—अपशब्दः,—अपभ्रंशः, असंस्कृतपद-
मित्यर्थः, कुक्षितभाषणमिति यावत्, (“अपभ्रंशोऽपशब्दः स्यात्” इत्यमरः) मुखे—वदने
मुख्यं तदाभूतस्य, सदा ग्रास्यभाषणरतस्येत्यर्थः, नीजसंसर्गदीपादिति भावः ; यथा,

सुगलस्य, (३२३) समसमुत्कर्षेषु निरग्निपचमानस्य, नीच-
समीकरणेषु निरुच्छासं म्रियमाणस्य, (३२४) परिभ्रवैः दृणी-
कृतस्य, दुःखानिलेन अनिर्वृतेः ज्वलतः, (३२५) भक्तस्य अपि
अभक्तस्य, निरुक्षणः सन्तापयतो बभून्, विमानस्य अपि
अगतिकस्य, (३२६) अतगौरवस्य अपि अधस्ताद्गच्छतः, निःस-

—अपशब्द—निःशब्दमित्यर्थः, सुखं यस्य, आधिमा किमप्यकथयत इत्यर्थः । द्विविध
इव—त्रेतकुष्ठरोगिण इव, सङ्कोचितकरयुगलस्य—कृताञ्जलिः, रोगप्रभावात् सङ्कोचित-
हस्तद्वयस्य च ।

(३२३) समसमुत्कर्षेषु—समानां—तुल्यशीलगुणानां, निजसदृशानामित्यर्थः,
मनानामिति शेषः, समुत्कर्षेषु—समुन्नतिषु, निरग्निपचमानस्य—विनाग्निं दह्यमानस्य,
द्विधैर्वर्णनेति भावः । नीचसमीकरणेषु—प्राकृतैः साम्यप्राप्तिषु, भृत्योऽयं, नीचजातीयः,
इत्येवंरूपेण इतरजनैः सह तुलनीकरणेषु इत्यर्थः, निरुच्छासम्—उच्छासवर्जितं, मरणकाले
ऊर्ध्वश्वासी भवति, अत्र तु तत्र भवतीति भावः, तदयथा तथा, यद्वा—निरुच्छासं—निश्वास-
स्यत्वम्, उच्छासरीधजितं यथा तथेत्यर्थः, म्रियमाणस्य—मरणमनुभवतः, जीवन्मृतस्येत्यर्थः ।

(३२४) परिभ्रवैः,—अवसनैः, दृणीकृतस्य—दृणतां नीतस्य । दुःखानिलेन—
दुःखपवनेन, [“दुःखानिलेन” इत्यत्र “दुःखानिलेन” इति पाठः समीचीनः, अनिलस्य
ज्वलनकर्तृत्वाभावात्] अनिर्वृतेः,—निर्वृतिः,—सुखं तद्राह्वितात् ; यद्वा,—नास्ति
निर्वृतिः,—सुखं यस्य तादृशस्य, अत एव ज्वलतः,—दाहमनुभवतः, दुःखानिलेन
सुखपादपभञ्जनात् क्वायाऽप्राप्ता इति भावः ।

(३२५) भक्तस्य—अनुरक्तस्य, अपि अभक्तस्य—अनुरक्तस्येति विरोधः ;
भक्तवर्जितस्य, निवृत्तस्येत्यर्थः इति परिहारः । निरुक्षणः,—निः,—नास्ति, उष्मा
—सन्तापः यस्य तथाभूतस्यापि, बभून्—स्वजनान्, सन्तापयतः,—सत्यक् तापयतः इति
विरोधः ; निरुक्षणः,—अगर्वस्य इति परिहारः । विमानस्यापि—व्योमयानस्यापि,
प्राकाशसञ्चारिरथविशेषस्यापि इत्यर्थः, (“व्योमयानं विमानोऽस्ती” इत्यमरः)
अगतिकस्य—गमनशक्तिहीनस्येति विरोधः, विमानस्य—मानवर्जितस्यापि, अगतिकस्य
—निरुपायस्य इति परिहारः ।

(३२६) अतगौरवस्य—अतं—अष्टं, गौरवं—भारवत्त्वं यस्य तथाभूतस्य अपि,
प्राप्तलघुत्वस्यापीत्यर्थः, अधस्तात् गच्छतः,—निषदेशं प्राप्नुवतः इति विरोधः ; अतं
गौरवं—सहजं यस्य तद्व्याभूतस्य, अत एव अधस्तात् गच्छतः,—लौचतां प्राप्नुवतः ।

त्वस्यापि महामांसविक्रयं कुर्वतः, (३२७) निर्मदस्य
अस्वतन्त्रहृत्तेः, अयोगिनो ध्यानवशीकृतात्मनः, (३२८)
शय्योत्थायं प्रणमतः, दग्धमुण्डस्य, गोत्रविदूषकस्य,
नक्तान्दिनं नृत्यतः, मनस्विजनं हासयतः, कुलाङ्गारस्य, वंशं
दहतः, नृपशोः, दृष्टेऽपि लब्धे कन्धराम् अवनमयतः,

निःसत्त्वस्य—सत्त्वं—जन्तुः, प्राणीति यावत्, तद्रहितस्यापि, महामांसविक्रयं—नरा-
मिवविक्रयं, कुर्वतः,—विदधत इति विरोधः ; निःसत्त्वस्य, सत्त्वम्—अनुभावः, सुख-
दुःखशेष इत्यर्थः, तद्वर्जितस्य, गतप्राणस्य उन्मत्तस्य वा इत्यर्थः ; यद्वा,—निः,—नास्ति,
सत्त्वं—द्रव्यं, परिवारधीषणोचितः सामयौसम्भार इत्यर्थः यस्य तथाभूतस्य ; यद्वा,—
निःसत्त्वस्य—सत्त्वगुणरहितस्य, (“सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः । आत्मत्वे
व्यवसायामुचितेष्वस्ती तु जन्तुषु” ॥ इति मेदिनी) अत एव महामांसविक्रयं—स्वशरीर-
विक्रयं, दासत्वेनात्मविक्रयमित्यर्थः, कुर्वतः इति परिहारः ।

(३२७) निर्मदस्य—मद्यपानरहितस्य, अमत्तस्यापीत्यर्थः, अस्वतन्त्रहृत्तेः,—
अस्वतन्त्रा—पराधीना, वृत्तिः,—स्थितिः, अवस्थानमित्यर्थः यस्य तथोक्तस्य इति विरोधः,
मत्तानां कमप्यनालम्बा स्वतन्त्रभावेन स्थातुमसामर्थ्यादिति भावः ; निर्मदस्य—
निरहङ्कारस्यापि, अस्वतन्त्रहृत्तेः, न स्वतन्त्रा—स्वाधीना, प्रभुपरतन्त्रेत्यर्थः, वृत्तिः,—
स्थितिः, जीविका इत्यर्थः यस्य तथाभूतस्य इति परिहारः । (“आजीवो जीविका वाचां,
वृत्तिर्बर्त्तन-जीवने” इत्यमरः) । अयोगिनः,—योगः,—चित्तवृत्तिनिरोधः, तद्रहित-
स्यापि, योगिभिन्नस्यापीत्यर्थः, ध्यानवशीकृतात्मनः,—ध्यानेन—समाधिना, वशीकृतात्मनः
—निबद्धचित्तहृत्तेः इति विरोधः ; अयोगिनः,—योगः, धनस्य इति भावः, विदालेऽस्य
इति योगी, स न भवति इति अयोगी तस्य, निर्धनस्य इत्यर्थः, “प्रतिकूलदैवस्य” इति
किञ्चित्, अत एव ध्यानेति ।—ध्यानेन—दुर्भावमया इत्यर्थः, वशीकृतः,—अधीनोक्तः,
आत्मा—मनः यस्य तथोक्तस्य इति परिहारः (“आत्मा पंसि स्वभावे च प्रयत्न-मनसोरपि”
इति मेदिनी) ।

(३२८) शय्योत्थायं—शय्याया उत्थाय उत्थाय, आप्रभातादिति भावः,
प्रणमतः,—वन्दमानस्य, प्रभुमिति शेषः । दग्धमुण्डस्य—आतपीतप्रशिरक्तः, कार्य-
व्यपदेशेन इतस्ततो गमनागमनादिति भावः । गोत्रविदूषकस्य—वंशं दूषयतः,
नौषङ्गान्मुण्डानादिति भावः । नृत्यतः,—नृत्यं कुर्वतः, प्रभुनिर्देशादनवरतं कार्यं
कुर्वत इति भावः । मनस्विजनं—धौरजनं, हासयतः,—हासिनं कुर्वतः, संवाऽऽनु-

(३२८) जठरपरिपूरणमात्रप्रयः जनजन्मनः, मांसपिण्डस्य, गर्भ-
रोमस्य मातुः, अपुण्यानां कर्मणाम् आचरणात् भूतकस्य

(३३०) किं प्रायश्चित्तम् ? का प्रतिपत्तिक्रिया ? क्व गतस्य
शान्तिः ? कीदृशं जीवितम् ? कः पुरुषाभिमानः ? किन्नामानो
विलासाः ? कीदृशी भोगश्च वा ? प्रबलपङ्क इव सर्वम् अध-
स्तात् नयति दारुणो दासशब्दः । धिक् (३३१) तदुच्छसितम्,
उपयातु तद्धनं निधनम्, अभवनिर्भूतः अस्तु तस्याः, नमो भगवद्भ्यः
तैभ्यः सुखेभ्यः, तस्य अयमञ्जलिः ऐश्वर्य्यस्य, तिष्ठतु दूर एव सा
श्रीः, शिवं स परिच्छेदः करोतु (३३२) यदर्थम् उत्तमाङ्गं गां

रक्तिदर्शनादिति भावः । कन्धरा—श्रीवाम्, अतितुच्छवस्तुनिमित्तमपि प्रथमत
इति भावः ।

(३२८) जठरति ।—जठरस्य—स्वोदरस्य, परिपूरणमात्रं—भरणमात्रं,
प्रयोजनम्—प्रावश्यकं यस्य तादृशं, जन्म—उत्पत्तिः यस्य तथाभूतस्य, कस्यापि उप-
काराकरणादिति भावः । मांसपिण्डस्य—जङ्गलरूपस्य इत्यर्थः । गर्भरोगस्य—
उदरीयव्याधिभूतस्य, दशमासान् यावत् क्लेशप्रदत्वात्, उत्तरकालेऽपि क्लेशदूरीकरणा-
न्नामर्थाश्रयि भावः । भूतकस्य—भूत्यभावमापन्नस्य, पुरुषस्य इति पूर्वेषु सम्बन्धः ।

(३३०) प्रायश्चित्तं—“प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते । तपो-
निश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् ॥” इत्युक्तलक्षणकम् अपुण्यकर्मचयसाधनं चान्द्रा-
श्रयादि कर्म ; यदा,—प्रायस्य पापस्य चित्तं शोधनं यस्मात् तादृशं कर्मेत्यर्थः ।
प्रतिपत्तिक्रिया—कर्त्तव्यताऽनुष्ठानम् ।

(३३१) उच्छसितं—जीवितम् । तद्धनं—दासललब्धद्रविणं, निधनं—विनाशम्,
अयं च धनाभावम्, उपयातु—गच्छतु । भूतेः,—सम्पदः, अभवनिः,—अनुत्पत्तिः,
[चाज्ञोऽनिप्रत्ययः] । भगवद्भ्यः,—माहात्म्यावद्भ्यः, सोऽङ्गुष्ठनवचनमेतत्, तैभ्यः सुखेभ्यः,
—दास्यसुखेभ्य इत्यर्थः । तस्य—दास्येनार्जितस्य, अञ्जलिः, अस्तु इति शेषः ।
क्वा—दास्याजिता इत्यर्थः, श्रीः,—सम्पत्, दूर एव तिष्ठतु, न तस्यामस्माकं किमपि
प्रयोजनमिति भावः । सः,—दास्यलभ्य इत्यर्थः, परिच्छेदः,—उपकरणं, शिवं—
शुक्लं, युष्माकमिति शेषः ।

(३३२) यदर्थं—यस्यस्यदादिनिमित्तम्, उत्तमाङ्गं—शिरः, गां—श्वीं,

जमिष्यति, मुखप्रियरतः क्लीवः, अपूतिमांसमयः क्लमिः,
(३३३) अगण्यमानो नरकः, (३३४) पादरजोधूसरीत्तमाङ्गो
जङ्गमः पादपीठः, पुंस्कोकिलः काकुक्षितेषु, शिखी (३३५) सुख-
करकेकासु, स्थूलकूर्मः क्रोडकषणेषु, श्वा नीचचाटुकरणेषु,

जमिष्यति, शिरो नतं भविष्यतीत्यर्थः । क्लीवः,—“न मूवं फेनिलं यस्य विष्टा चाप्सु
निमज्जति । मेदुबीत्यानयकाभ्यां हीनः क्लीवः स उच्यते ॥” इत्युक्तलक्षणः, इवेति शेषः,
निर्धेयत्वादिति भावः, मुखप्रियरतः,—मुखे—वदने, प्रियं—प्रीतिकरं, रतं—सुरतं,
मेहनं वा यस्य तथाभूतः, मुखयोगिरित्यर्थः, मुखमध्ये सुरतप्रवृत्तः, न तु योनौ इति
भावः ; अन्यत्र,—मुखस्य प्रिये—प्रीतिकरकर्षणं, भोजनव्यापारे इत्यर्थः, रतः,—
तत्परः, भोजनसमर्थ इत्यर्थः, (“रतं सुरत-गुह्ययोः । रतस्त्रिष्वनुरक्ते स्यात् तत्पदे
चाभिधेयवत् ॥” इति मेदिनी) । अपूतिमांसमयः,—अदुर्गन्धमांसलौन इत्यर्थः,
अकुक्षितमांसपिण्डमयश्च क्लमिः,—कौटविशेषः, इवेति शेषः, एवमुत्तरत्रापि बोद्धव्यम् ;
घृण्यत्वादल्पप्राप्तत्वाच्चेति भावः ।

(३३३) अगण्यमानः,—असङ्ख्यायमानः, गण्यमानर्हश्च, अगण्यो मानी यस्य
तथाभूतो वा, नरकः,—निर्ध्वः, कुत्सितो नरश्च, अवीच्यादिभेदेन कतिविधस्य सङ्ख्या-
त्वात् सुकृतिभिः परित्यज्यमानत्वाच्चेति भावः ।

(३३४) पादंति ।—पादरजसा—चरणरेणुना, धूसरम्—ईषत्याखुरम्, उत्त-
माङ्गम्—उपरिभाग इत्यर्थः, मत्स्यकश्च यस्य तथाभूतः, जङ्गमः,—चरिणः, गतिशीलः
इत्यर्थः, पादपीठः,—चरणासनं, नियतं प्रभुपादपद्मस्य मन्त्रके धारणादिति भावः ।
काकुक्षितेषु—मधुरवचनेषु, श्रीकज्जितभिन्नकण्ठध्वनिषु च,—“भिन्नः कण्ठध्वनि-
र्धरैः काकुर्त्स्वभिधौयते” इति दर्पणः, पुंस्कोकिल इव, परपुष्टत्वादिति भावः ।

(३३५) सुखकरकेकासु—सुतिसुखजननीषु केकावाणीषु, (“केका वाणी
मयूरस्य” इत्यमरः) सलोषकरेषु वचनविशेषेषु च, शिखी—मयूरः । क्रोडकषणेषु—
उत्सङ्कारीकषणेषु, उत्सङ्गघर्षणेषु वा, नितम्बघर्षणेषु इत्यर्थः, क्रोडवत्—वराहवत्,
(“वराहः शूकरो घृष्टिः... । क्रोडी भूदार इत्यपि” इत्यमरः) कषणेषु—पीक-
निखननेन भूषिदारणेषु च, स्थूलकूर्मः,—पीवरः कमठः, अलसगतित्वादिति भावः ।
नीचचाटुकरणेषु—दैन्यजनिततीव्रणेषु, अलीकगुणानुवादेन परचित्तरक्षणरूपेषु हीन-
क्लमंश्च इत्यर्थः, प्रभुपादलेङ्गनेषु इति भावः, श्वा—कुङ्कुरः ।

(३३६) वेणुः मूर्च्छनासु, वेष्ट्याकायः करणवन्धशेषेषु,
 (३३७) पलालं सत्त्वशालिषु, ककलासः शिरोविडम्बनासु,
 जाह्नकः (३३८) आत्मसङ्कोचनेषु, प्रतिपादकः पादसंवाहनासु,
 कटुकः करतलताडनेषु, वीणादण्डः (३३९) कीर्णाभिघातेषु,

(३३६) मूर्च्छनासु—मोहमक्रियासु, चाटशतप्रयोगेषु मोहोत्पादनेषु इत्यर्थः,
 “स्वरः सम्मूर्च्छन्ती यत्र रागतां प्रतिपद्यते । मूर्च्छनानिति तां प्राह. कवयो याम-
 सम्भवाम् ॥” इत्युक्तलक्षणाणां सङ्गीताङ्गस्वराणां विशिष्टासु स्थितिषु इति च, वेणुः,—
 वाद्यमेदः । करणवन्धशेषेषु—करणं—शरीरं, तस्य बन्धः,—बन्धकौकरणं, श्रुत्यलेल-
 बद्धीकरणमित्यर्थः, तेन क्लेशः,—दुःखा इत्यर्थः तेषु ; करणेषु—रतिशास्त्रविहितेषु
 व्यापारविशेषेषु, नृत्यगीतविशेषेषु वा, (“करणं हेतु-कर्माधीः । क्रियाभेदेन्द्रियक्षेत्र-
 संवेद्यनेषु च । नृत्यगीतप्रभेदयोः” इति मेदिनी) वे बन्धाः,—आज्ञेयादयः आत्मसंयम-
 नादयो वा, तैः क्लेशः तेषु, वेष्ट्याकायः,—वाराङ्गनाशरीरं, परोपभोग्यत्वात्
 पण्यभूतदेहत्वाच्चेति भावः ।

(३३७) सत्त्वशालिषु—सत्त्वम्—अक्षित्वं, तेन शालने—शोभने इति तथोक्तेषु,
 अक्षित्वमावधर्मिषु मध्ये, न तु फलवत्सु इति भावः, पलालं—धान्यवर्जितत्रोद्यवयव-
 राशिरिति यावत्, असत्त्वादिति भावः । शिरोविडम्बनासु—शिरश्चेष्टासु, प्रणत्यादिषु
 इति भावः, शिरसः नियतम् उन्नमनेषु च, ककलासः,—सरटः, सरौष्ठपविशेषः इत्यर्थः ।

(३३८) आत्मसङ्कोचनेषु—स्वदेहसङ्कोचेषु, प्रभोसङ्कानभिया गुप्तभावनावस्थानेषु
 इति भावः, जाह्नकः,—घोडाभ्यः पक्षिमेदः, मार्जारो वा, (“जाह्नको घोडामार्जार-
 खट्वाकारुष्टिकासु च” इति मेदिनी) । पादसंवाहनासु—पदसेवासु, प्रतिपादकः,
 —प्रतिपत्त्युक्तः, स्वातिममनित्यर्थः ; यदा,—प्रतिपादकः,—सम्पादकः, चरण-
 मर्द्दनकारक इत्यर्थः । करतलताडनेषु—करप्रहारेषु, करतलविमर्दनेषु च,
 अङ्गसंवाहनकाले इष्टप्रायेणाकाले वा इति भावः, कटुकः,—कटुरसद्रव्यमेदः इत्यर्थः,
 सङ्घसा कटुद्रव्यसंबन्धेन व्यधितरसः कोऽपि यथा ‘कथमेतत् भक्षितं’ ‘किं कृतम्’
 इत्याद्युक्ता स्वस्य गितव्यमिदं करप्रहारं करोति, तद्वदङ्गसंवाहनादिकाले करप्रहारं
 करतलविमर्दनं वा करोति इति भावः ।

(३३९) कीर्णाभिघातेषु—कीर्णेन—लगुणेन, प्रसुषा इति शेषः, वीर्यः

वराकः सेवकोऽपि मर्त्यमध्ये, राजिलोऽपि वा भोगी,
(३४०) पुलाकोऽपि वा कलमः, (३४१) वरं क्षणमपि कृता
मानवता मानवता, न मतो नमतः त्रैलोक्याधिराज्योपभोगोऽपि
मनस्विनः । तदेवम् अभिनन्दितास्मदीयप्रणयो देवोऽपि दिवसेः
कतिपयैः एव परागतः प्राग्व्योतिषेश्वर इति करोतु चेतसि”
इत्युक्त्वा तूष्णीम् अभूत्, अचिराच्च नमस्कृत्य निर्जगाम ।

राजाऽपि रजनीं तां (३४२) कुमारदर्शनौत्सुक्यस्वीकृतहृदयः
समनेषीत् । (३४३) आत्मार्पणं हि महताम् अमूलमन्वमयं

हादनयष्टिविशेषेण च, (“कीर्णी दाद्यप्रमेदे स्यात् वीणादीनाञ्च वादने । एकदेशे
सहादीनामशौ च लगुडोऽपि च ॥” इति मेदिनी) अभिघाताः,—ताडनानि तेषु,
वीणादगडः । एवम्भूतः वराकः,—दीन इत्यर्थः, सेवकः,—दास, मर्त्यमध्ये—मनुष्यत्वे,
एदि गगयने इति शेषः, तदा राजिलोऽपि—ङ्गुहोऽपि, निर्विषः सर्पविशेषोऽपि इत्यर्थः,
भोगी—फणी, सुखभोगवांश्च, (“भोगः सुखे स्यादिभृतावहेत्य फणकाग्रधीः” इत्यमरः) ।

(३४०) पुलाकः,—तुच्छधान्यं, फनहीनः शान्तिरित्यर्थः, (“स्यात् पुलाकः
तुच्छधान्ये” इत्यमरः) कलमः,—धान्यम् ।

(३४१) मानवता—मानिना, क्षणमपि मानवता—मनुष्यत्वं, पौरुषमित्यर्थः,
प्रभुत्वमिति भावः, कृता, तदपि वरं—मनाक्प्रियः, किन्तु मनस्विनः,—प्रशस्तमनसः,
उदाराशयस्वेति यावत्, नमतः,—दासत्वं कुर्वतः सत इत्यर्थः, त्रैलोक्यराज्योपभोगः,—
विभुवनाधिराज्यमपि, न मतः,—न इष्ट । तदिति ।—तत्—तस्मात्, जनान्तरसमीपे
शिरोनमनस्य हेतुव्यतिपादकत्वादित्यर्थः, एवम्—इत्थं, मदुक्तप्रकारेणेत्यर्थः, अभिनन्दि-
तिति ।—अभिनन्दितः,—समर्पित इत्यर्थः, अस्मदीयः,—अस्माकमित्यर्थः, प्रणयः,—प्राथेना
देन तथाभूतः, देवोऽपि—भवानपि । परागतः,—उपस्थितः ।

(३४२) कुमारिति ।—कुमारस्य—प्राग्व्योतिषेश्वरस्य, दर्शनं—अवलीकने,
दर्शनाय वा, यदौत्सुक्यं—कौतूहलं, तेन स्वीकृतम्—आक्रान्तम्, अधीनीकृतमित्यर्थः
हृदयं—चेतः यस्य तथाभूतः । समनेषीत्—अतिवाहयामासेत्यर्थः ।

(३४३) आत्मार्पणं—स्वदेहसमर्पणम्, “अहं तवैव” इत्युक्त्वा आत्मनिवेष्टु

वशीकरणम् । प्रभाते च प्रभूतं (३४४) प्रति-
 प्राभृतं प्रधानप्रतिदूताधिष्ठितं दत्त्वा हंसवेगं प्राहिणोत् ।
 (३४५) आत्मनाऽपि ततः प्रभृति प्रयाणकैः अनवरतैः अभ्य-
 मित्रं प्रावर्तत । कदाचित्तु राज्यवर्द्धनभुजबलोपार्जितम्
 (३४६) अशेषं मालवराजसाधनम् आदाय आगतं समीप
 एव आवासितं लेखहारकात् भण्डिम् अशृणोत् । श्रुत्वा च
 अभिनवीभूतभ्रातृशेकहुताशनः कातरहृदयो बभूव, सूच्छाऽन्ध-
 कारमिव विवेश, अतिष्ठच्च समुत्पृष्टकलव्यापारः (३४७) प्रती-
 हारनिवारणनिभृतनिःशब्दपरिजने निजमन्दिरे सराजकपरि-
 वारः तदागमनम् उदीक्षमाणो मुहूर्तम् ।

मित्यर्थः, 'अमूलमन्त्रमयं—मूलमन्त्रः,—प्रधानदेवमन्त्रः, तत्तद्देवतासाधनं बीजमन्त्र इत्यर्थः,
 तन्मयं—तत्स्वरूपं न भवतीत्यमूलमन्त्रमयं, विना एष मूलमन्त्रमित्यर्थः ; यद्वा,—
 मूलानि—श्रिफाः, ओषधय इति यावत्, मन्त्राश्च, तन्मयं न भवतीति तथाभूतं, मन्त्रौषधि-
 विरहितमित्यर्थः, वशीकरणमन्त्रेण जना वशीक्रियन्ते, आत्मार्षेण तु तत्प्रयोजनं नास्ति
 इति भावः ।

(३४४) प्रधानेन—अष्टेन, दूतेषु इति भावः, प्रतिदूतेन—स्वप्नेयदूतेन इति
 भावः, अधिष्ठितं—युक्तं, प्रधाने प्रतिदूते न्यक्तमिति भावः, प्रतिप्राभृतं—प्रत्युपटौकनं,
 प्राहिणोत्—प्रेरयामास ।

(३४५) आत्मनाऽपि—स्वयमपि, अनवरतैः,—अविश्रान्तैः, प्रयाणकैः,—
 यात्राभिः, अभ्यमिवम्—अमित्रं—शत्रुम्, अभि—लक्ष्योक्त्य, शत्रोरभिमुखमित्यर्थः ।

(३४६) अशेषं—प्रभूतमित्यर्थः, मालवराजसाधनं,—मालवेन्द्रसैन्यम् । आवासितं
 —कृतनिवेशम् । लेखहारकात्—दूतात् । भण्डिं—हर्षस्य मातुलपुत्रम् । अभूति ।
 —अभिनवीभूतः,—प्रत्ययीभूतः, पुनः नूतनतां गत इत्यर्थः, यः भ्रातृशेकः—राज्य-
 वर्द्धनमत्युज्जितः खेद इत्यर्थः, स एष हुताशनः,—अनला, दाहकत्वादिति भावः यस्य सः ।
 समुत्पृष्टकलव्यापारः,—त्यक्तसर्वक्रियः ।

(३४७) प्रतीहारिति ।—प्रतीहारस्य—दौवारिकस्य, निवारणेन—मा अत्र
 कलत्रकं कुरुतेति निषेधेन, निभृतः,—निस्तब्धः, विनीता वा, विनीतवेशनावस्थिता
 इत्यर्थः, ((“निभृतविनीतप्रप्रिताः समाः” इत्यमरः)) निःशब्दाः,—तूष्णीं स्थिताश्च-

(३४८) अथ भण्डिः एकेन एव वाजिना कतिपयकुल-
पुत्रपरिवृतः, मलिनवासाः, रिपुशरशल्यपूरितेन निखातबहु-
लोहकीलकपरिकररक्षितस्फुटनेन इव हृदयेन (३४८) हृदय-
लग्नैः स्वामिसत्कृतैः इव श्मश्रुभिः शुचं समुपदर्शयन्,
(३५०) दूरीकृतव्यायामशिथिलभुजदण्ड-दोलायमानमङ्गल-
वलयेकशेषालङ्घतिः, (३५१) अनादरोपयुक्तताम्बूलविरलरागेण

परिजनाः,—अनुजीविनः यत्र तथाभूते । सराजकपरिवारः,—राज्ञां समूहः राजकं,
तत् एव परिवारः,—परिजनः तेन सह वर्तमानः ; यद्वा,—राजकश्च परिवारश्च ताभ्यां
सह वर्तमानः । तदागमनं—तस्य—भण्डेः, आगमनम्—उपस्थितिम्, उदीक्षमाणः
—प्रतीक्षमाणः ।

(३४८) “अथ भण्डिः” इत्यस्य “राजद्वारमाजगाम” इति अग्रेण सम्बन्धः ।
तं विशिनष्टि, कतिपयेत्यादि ।—रिपूति ।—रिपूणां—शत्रूणां, शरशल्यैः,—बाणफलकैः,
पूरितेन—व्याधेन, अत एव निखातेति ।—निखातानां—प्रोधितानां, बहुनां—प्रभुतान्त्रं,
लोहकीलकानाम्—अयःशङ्खानां, परिकरेण—आश्रयेण इति यावत्, सङ्गेन वा,
समुहनेत्यर्थः, कीलसमूहाश्रयेणेति यावत्, (“भवेत् परिकरः सङ्गे” इति मेदिनी)
रक्षितं—निरुद्धमिति यावत्, स्फुटनं—विदरणं, राज्यवर्द्धनव्यापारजनितशीकादिति
भावः यस्य तथाभूतेन इव, हृदयेन उपलक्षितः ।

(३४८) हृदयलग्नैः,—हृदि स्थितैः, उरीलम्बितैश्च, स्वामिसत्कृतैरिव—प्रभु-
सत्कारैरिव, प्रभुं प्रति दर्शितसमादरैरिवेत्यर्थः, श्मश्रुभिः,—चिवकजातरोमनिर्घर्षैः, कर्तं
प्रति समादरप्रदर्शनार्थं नखश्मश्रुादिधारणस्यार्थ्याचारत्वात् अकृतचौरैरिति भावः, शुचं
—शीकं, समुपदर्शयन्—प्रकटयन् ।

(३५०) दूरीकृतेति ।—दूरीकृतेन—परित्यक्तेन, शीकादिति भावः व्यायामेन
—अमेण, प्रात्यहिकाङ्गचालनविशेषेणेति यावत्, शिथिले—अकठिने क्षीणे वा इति ।
भावः, भुजदण्डे—बाहुयष्टौ,दोलायमानं—संस्मानमिति यावत्, मङ्गलवलयमेव—
मङ्गलार्थधृतं कटकमेव, एकशेषा—एकमावावशिष्टा, अलङ्घतिः,—अलङ्कारः यस्य
तथोक्तः, शीकादन्त्यत् सर्वमेव भूषणं परित्यक्तवान्, केवलं तद्वलयमेव मङ्गलसूचकत्वात्
न परित्यक्तवानिति भावः ।

(३५१) अनादरेति ।—अनादरम्—अश्रद्धं यथा तथा, उपयुक्तं—चर्विकं,
यत् ताम्बूलं—पर्णं, तेन विरलः,—अल्पः, रागः,—रक्तवर्णता यस्य तेन ।

(३५२) शोकदहनदह्यमानस्य हृदयस्य अङ्गारेण इव दीर्घनिश्वासवेगनिर्गतेन अधरेण शुष्यता, (३५३) स्वामि-
विरहविधृतजीवितापराधवैलक्ष्यादिव वाष्पवारिपटलेन पटेन
इव प्राहृतवदन, विशन्निव दुर्बलौभूतैः स्वाङ्गमपत्रपया अङ्गैः,
(३५४) वमन्निव च व्यर्थीभूतभुजोष्माणमायतैः निश्वासितैः,
पातकीव, अपराधीव, द्रोहीव, मुषित इव, क्लृप्त इव, यूथ-
पतिपतनविषस इव वेगदण्डवारणः, सूर्यास्तमयनिःश्रीक इव
कमलाकरः, दुर्याधननिधनदुर्मेना इव द्रौणिः, अपहृतख इव
सागरो राजद्वारम् आजगाम । अवतीर्य च तुरङ्गमात् अव-

(३५२) अत एव दीर्घेति ।—दीर्घेण—महता, निश्वासवेगेन—नासामुख-
प्रवाहितवायुज्वेन ; यदा,—दीर्घः,—आयतः, निश्वासः तस्य वेगेन, निर्गतः,—निःसृतः
तेन, हृदयाभ्यन्तरादिति भावः, शोकदहनदह्यमानस्य—शोकानलभस्मीभूयमानस्य,
हृदयस्य—मनसः, अङ्गारेणेव—अलातेनेव, शुष्यता—शार्धं गच्छता, अधरेण—
रदनच्छदेन उपलक्षितः ।

(३५३) स्वामिति ।—स्वामिनः,—राज्यवर्द्धनस्य, विरहे—विद्योगेऽपि, विधृतम्
—अवलम्बितं, स्थितमित्यर्थः, यत् जीवितं—जीवनं, तदेष तेन वा योऽपराधः,—आगः,
तेन यत् वैलक्ष्यं—लज्जा तस्मादिव, पटेनेव—वस्त्रेणेव, वाष्पवारिपटलेन—अश्रुमलानेन,
प्राहृतवदनः,—आच्छादितमुखः । दुर्बलौभूतैः,—क्षीणैः, अङ्गैः,—कारचरणाद्यवयवैः,
अपत्रपया—लज्जया, राज्यवर्द्धनमरणेनापि स्थितिजनितयेति भावः, स्वाङ्गं—स्वगावं,
निजदेहाभ्यन्तरमित्यर्थः, (“अङ्गं गाले प्रतीकोपाययोः पुं भूमि नोहति” इति मेदिनी)
विशन्निव—द्रौकमान इव, राज्यवर्द्धनस्य अन्यायनिधनस्य प्रतीकारकरणात् तथ्यादिति
भावः ; अतिक्रुश इति निष्कर्षः ।

(३५४) व्यर्थीभूतति ।—व्यर्थीभूतः,—विफलतां गतः, राज्यवर्द्धनस्याततायिनां
हमनासामर्थ्यादिति भावः, भुजस्य—बाह्योः, उष्मा—तेजः तम्, आयतैः,—दीर्घैः ।
वमन्निव—उद्गिरन्निव । द्रोहीव—अनिष्टचिन्तक इव, राज्ञः इति शेषः । मुषित
इव—अपहृत इव, शत्रुणेति भावः । क्लृप्तः,—प्रतारित इव, रिपुपुरुषणेति भावः,
पातकीव इत्यादि विशेषणम् अतीव मलिनाकारत्वादिति बोध्यम् । यूथेति ।—

नतमुखो विवेश राजमन्दिरम् । दूरादेव च (३५५) विमुक्ता-
क्रन्दः पपात पादयोः ।

अवनिपतिरपि दृष्ट्वा तम् उत्थाय, (३५६) विरलैः पदैः
प्रत्युद्गम्य, उत्थाप्य च गाढम् उपगूह्य कण्ठे, कक्षमतिचिरं
हरोद । शिथिलीभूतमन्यवेगश्च पुरेव पुनः आगत्य निजासने
निषसाद । प्रथमप्रक्षालितमुखे च भण्डी मुखम् अक्षालयत् ।
समतिक्रान्ते च कियत्यपि काले भ्रातृमरणवृत्तान्तम् अप्राचीत् ।
अथ अकथयच्च यथावृत्तम् अखिलं भण्डिः । अथ नरपतिः
तमुवाच,—“राज्यश्रीव्यतिकरः कः ?” इति । स पुनः
अवादीत्,—“देव ! (३५७) देवभूयं गते देवे राज्यवर्द्धने, गुप्त-
नाम्ना च गृहीते कुशस्थले, देवी राज्यश्रीः परिभ्रष्ट्य कन्धनात्

धूयपतेः,—दलाधिपस्य, पतनेन—निधनेन, विषण्णः,—अप्रसन्नः, वेगदण्डवारणः इव—
वेगेन—रमसा, दण्डयति—शस्त्रं पातयतीति वेगदण्डः, स चासौ वारणः,—हस्ती
चिति तथोक्तः । कमलाकर,—पद्मसमूहः सरोवरी वा, पद्मसङ्कीर्णदिति भावः ।
द्रौणिः,—द्रोणाचार्यसुतः अश्वत्थामा ।

(३५५) विमुक्ताक्रन्दः,—वि—विशेषण, मुक्तः,—क्षत इत्यर्थः, उच्चैःक्षत इति
यावत्, आक्रन्दः,—क्रन्दनं येन तथाभूतः । पादयोः,—चरणयोः, हर्षस्थेति भावः ।

(३५६) विरलैः,—स्वल्पैः, कतिपयैरित्यर्थः, पदैः,—चरणैः, कतिपयपदानौत्यर्थः ;
यद्वा,—विरलैः,—पेलवैः, कोमलैरित्यर्थः, (“पेलवं विरलं तत्” इत्यमरः) पदैः,—
निःशब्दपदसञ्चारैरित्यर्थः । उपगूह्य—आलिङ्ग्य । शिथिलीभूतमन्यवेगः,—स्वल्पीभूत-
शोकप्रसरः । पुरेव—पूर्ववत्, विरलैः पदैरित्यर्थः । यथावृत्तं—यथासङ्कटितं,
यथायथमतौतवृत्तान्तमित्यर्थः, अखिलं—समग्रम् । राज्यश्रीव्यतिकरः,—राज्यश्रिया
वृत्तान्तः ; यद्वा,—राज्यश्रिया व्यतिकरः,—व्यसनं, विपदित्यर्थः, (“अथ व्यतिकरः पंसि
व्यसनव्यतिषङ्गयोः” इति मेदिनी) ।

(३५७) देवभूयं—देवत्वं, गते—प्राप्ते, सृते इत्यर्थः । गुप्तनाम्ना—
हृदयसंज्ञया, नामान्तरं गृहीत्यर्थः, कुशस्थले—कान्तकुले, कारावधुराज्यश्रिया-
ऽधिष्ठिते देशे इत्यर्थः, गृहीते—प्राप्ते, मयीति शेषः । कन्धनात्

विन्ध्याटवीं सपरिवारा प्रविष्टा इति लोकतो वार्ताम्
अशृण्वम् । अन्वेषारस्तु तां प्रति प्रभूताः प्रहिता जना न
अद्यापि निवतन्ते” इति । तच्च आकण्ठ्य भूपतिः अब्रवीत्,—
“किमन्यैः (३५८) अनुपदिभिः ? यत्र सा, तत्र परित्यक्तान्य-
क्तव्यः स्वयमहं यास्यामि । भवानपि कटकम् आदाय प्रवर्त्ततां
गौडाभिमुखम्” इत्युक्त्वा च उत्थाय स्नानभुवम् अगात् ।
(३५९) कारितयोक्तस्मिन्नुपनकर्म्मणा च प्रतीहारभवन-
स्नातेन (३६०) शरीरकवसनकुसुमाङ्गरागालङ्कारप्रेषण-
प्रकटितप्रसादेन भण्डिना सार्वम् अभुक्त, निनाय च तेनैव
सह वासरम् ।

अथ अपरेद्यः उपसि एव भण्डिर्भूपालम् उपसृत्य व्यञ्जा-
पयत्,—“पश्यतु देवः श्रीराज्यवर्द्धनभुजबलार्जितं (३६१) साधनं
सपरिवर्हे मालवराजस्य” इति । नरपतिना सः,—“एवं
क्रियताम्” इति अभ्यनुज्ञातो दर्शयाम्बभूव ; तद्यथा,—

—वध्यते—संयत्यते अत्र इति वन्धनं—कारागार इत्यर्थः । तस्मात्, परिभश्य—
विश्राव्य, पलाय्येत्यर्थः, विन्ध्याटवीं—विश्रारण्यम् । अन्वेषारः,—अनुसन्धारः, तां—
राज्यश्रियम् । प्रहिताः,—प्रेरिताः ।

(३५८) अनुपदिभिः,—अनुपदी—अन्वेषणकर्त्ता इत्यर्थः तैः, अन्वेषणकारिभिः,
अनुचरैरिति यावत्, [अनुपदम् अन्वेषा इत्यर्थे अनुपदशब्दात् इतिः] सा—राज्यश्री-
रित्यर्थः । प्रवर्त्ततां—गच्छतामित्यर्थः ।

(३५९) कारितेति ।—कारितं—विधापितं, शौरकारितेति शेषः, शोक्तस्मिन्पूनां
—शोकात् रक्षितकूर्शानामित्यर्थः, वपनकर्म—चौरं यस्य तेन ।

(३६०) शरीरकेति ।—शरीरकं—शरीरसम्बन्धि, स्वव्यवहार्यमित्यर्थः, वसनं—
वस्त्रं, कुसुमं—पुष्पम्, अङ्गरागः,—अनुलेपनम्, अलङ्कारः,—आभरणं, तेषां प्रेषणेन—
प्रेरणेन, प्रकटितः,—प्रदर्शितः, प्रसादः,—अनुग्रहः यस्य यद्यौ वा तेन ।

(३६१) सपरिवर्हे—सपरिवर्द्धे, (“परिवर्द्धे नृपार्हेऽप्ये परिवर्द्धोऽन्यथाः परे”
श्रुत्यमरः) साधनं—इत्यन्वाशुपकरणसम्भारम् ।

(३६२) अनवरतगलितमदमदिराऽऽमोदमुखरमधुकरजूटजटिल-
करटपट्टपङ्किलगण्डान् गण्डशैलान् इव जङ्गमान् गभीरगर्जित-
रवान् जलधरान् इव महीम् अवतीर्णान् (३६३) उत्फुल्ल-
सप्तच्छदवनामादमुचः शरद्विवसान् इव पुष्पीभूतान् अनेक-
सहस्रसङ्ख्यानं कारिणः, (३६४) चारुचामीकरचित्तचामर-
मण्डलमनोहरांश्च हरिणरंहसो हरीन्, (३६५) बालातप-
विसरवर्षिण्याश्च किरणैः अनेकेन्द्रायुधीकृतदशदिशाम् अलङ्काराणां

(३६२) अनवरतेति ।—अनवरतगलितस्य—निरन्तरसुतस्य, मदस्य—दान-
त्रारिणः, मदिरा—मत्तताजननः, यः आमोदः—सौरभम् ; यद्वा,—अनवरतगलित
मदः मदिरा इव—सुरेव, मत्तताजननादिति भावः, तस्या आमोदः—सौरभं, तेन
मुखरैः,—वाचालैः, गुञ्जङ्गः इत्यर्थः, मधुकरजूटैः—भङ्गनिचयैः, जटिलाः,—
युक्ताः, करटपट्टा इव—कुसुमफलकानि इव, पङ्किलाः—आर्द्राः, गण्डाः—कपीलाः
येषां तान् ; यद्वा,—मुखरैः मधुकरजूटैः जटिलाः ये करटपट्टाः,—गजगण्डफलकानि,
("करटो गजगण्डे स्यात् कुसुमे निन्द्यजीविनि" इति मेदिनी) ते एव पङ्किलाः,—सलिलाः,
मधुकरजटिलत्वादिति भावः, गण्डाः,—चिह्नानि येषां तान्, ("गण्डः स्यात् पुंसि
खङ्गिनि ।.....। चिह्नवीरकपीलेषु" इति मेदिनी) गण्डशैलानिव—पर्वतविभूत-
बृहच्छिला इव, कण्ठवर्णमहाकायत्वादिति भावः, ("गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरः"
इत्यमरः) जङ्गमान् पादचारिणः ।

(३६३) उत्फुल्लेति ।—उत्फुल्लानां—विकसितानां, सप्तच्छदवनानां—सप्तपर्ण-
क्रान्तानाम्, आमोदं—सौरभं, मुचन्ति—त्यजन्तीति तथोक्तान्, शरद्विवसान्—
शरत्कालिकवासरान्, तत्र उत्फुल्लसप्तच्छदवनानां मदगन्धतुल्यगन्धवत्त्वात् जल-
धराणामतीव गर्जनशीलत्वाच्चेति भावः ।

(३६४) चार्तिरिति ।—चारुभिः,—मनोज्ञैः, चामीकरैः,—क्राञ्चनैः, ("चामी-
करं जातकपुं महारजत-काञ्चने" इत्यमरः) चित्राणि—रञ्जिताणि, चामरसङ्खलानि
—बालव्यजनसमुदाः, तैः मनोहराः,—रम्याः तान्, हरिणरंहसः,—हरिणवेगान्,
मृगवद्वदुतगमनसमर्धानित्यर्थः, हरीन्—पशून्, ("हरिश्चन्द्रार्कवाताश्चशक्रभेकयमाहिषु"
इति मेदिनी) ।

(३६५) बालातपेति ।—बालातपानाम्—अभिनवसूर्यालीकानां, विसराब्

विशिषान्, (३६६) विष्णयकृतः स्मरान्नादितमालवी-
कुचपरिमलदुर्ललितांश्च (३६७) निजज्योत्स्नापूरप्नावित-
दिगमस्तान् अपि तारान् हारान्, उडुपतिपादसञ्चयशुचीनि
निजयशांसि इव बालव्यजनानि, जातरूपमयनालञ्च
निवासपुण्डरीकमिव श्रियः श्वेतातपत्रम्, अप्सरस इव
(३६८) बहुसमररससाहसानुरागावतीर्णा वारविलासिनीः,
(३६९) सिंहासनशयनासन्दीप्रभृतीन् राज्योपकरणानि,

— निवहान्, वर्धन्ति — विकिरन्तीति तथोक्तानां, नवोदितसूर्यप्रभावत् प्रभाशालिना-
मित्यर्थः, किरणैः,—प्रभाभिः, अनेकेति ।—अनेकानि—बहूनि, इन्द्रायुधानि—
शक्रधनुषि यासु ताः, कृताः,—सम्पद्यमानाः, अनेकेन्द्रायुधोक्ताः, दश दिशः,—ककुभः
यैः तथोक्तानां, बहूनामिन्द्रायुधानामिव दिग्गहासिनाम् इत्यर्थः ।

(३६६) विष्णयकृतः,—चमत्कारकान्, स्मरेति ।—स्मरेण—कामेन, उन्मादिताः,
—उन्मतीकृताः, या मालव्यः,—मालवाङ्गनाः, तासां कुचपरिमलिन—सनविमर्दज-
गन्धेन, दुर्ललिताः,—आदरवन्तः तान् ।

(३६७) निजिति ।—निजेन—स्वकीयेन, ज्योत्स्नापूरेण—प्रभाऽतिशयेनेति
यावत्, प्राविताः,—उद्भासिताः, दिगन्ताः,—दिशां प्राप्तभागाः, सुदूरवर्त्तिनीऽपीति
भावः यैः तान्, तारान्—महतः । उडुपतीति ।—उडुपतेः,—चन्द्रस्य, पादानां—
किरणानां, सञ्चयाः,—समूहा इव, शुचीनि—धवलीञ्चलानि इत्यर्थः । जातरूपमयनालं
—सौवर्णदण्डमित्यर्थः, श्रियः,—लक्ष्म्याः, नवासपुण्डरीकमिव—आवासश्चेतकमलमिव ।

(३६८) बह्विति ।—बहुः,—प्रभूतः, समररसः,—सङ्ग्रामानुरागः, तथा साहसञ्च
—बलपूर्वककार्यकरणं, पराक्रमप्रदर्शनमित्यर्थः, (“साहसन्तु बलात्कारकृतकार्ये
दमेऽपि च” इति मेदिनी) समरे एवेति शेषः, वीराणामिति भावः, ताभ्याम्;
यद्वा,—बहुसमररसेन प्रबलसङ्ग्रामानुरागेण, यत् साहसं—पराक्रमप्रदर्शनं तस्मात्,
अनुरागेण—प्रीत्या, अवतीर्णाः,—स्वर्गात् भुवमागताः ।

(३६९) सिंहेति ।—सिंहासनं—सौवर्णरुपासनं, शयनं—पर्यङ्कः, आसन्दौ
—आसनविशेषः, खट्वाविशेषो वा, (“आसन्दौ वासुदेवं स्नात् खट्वाभिर्देवयोर्प्रायः”
इति मेदिनी) प्रताः प्रभृतयः येषां नाम्नि ।

(३७०) कालायसनिगडनिश्चलीकृतचरणयुगलञ्च सकलं
मालवराजलोकम्, अशेषांश्च (३७१) समङ्गालेख्यपत्रान् साल-
ङ्काराऽऽपीडपीडान् कीषकलशान् । अथ आलोच्य तत् सर्वम्
अवनिपालः (३७२) स्वीकर्त्तुं यथाऽधिकारम् आदिक्षत् अध-
क्षान् । अन्यस्मिन् च अहनि हयैः स्वसारम् अन्वेष्टुम् उच्चचाल
विन्ध्याटवीम्, अवाप च परिमितैः एव प्रयाणकैः ताम् ।

(३७३) अथ प्रविशन् दूरादेव दह्यमानषष्टिकबुसविसर-
विसारिविभावसूनां (३७४) वन्यधान्यबीजधानीनां धूमेन

(३७०) कालायसति ।—कालायसनिगडेन—क्षणवर्णनोद्गृह्यलन, निश्चली-
कृतं—गतिहीनोक्तम्, आबद्धमित्यर्थः, चरणयुगलं—पादद्वयः यस्य तथाभूतं, वन्द्य-
भूतमिति यावत् ।

(३७१) समङ्गालेख्यपत्रान्—सङ्गा—अथ एतत्सङ्गाकानि धनानि सन्तीत्येवं
गणना, तस्या लेख्यपत्रं—लिपिरित्यर्थः, तेन सहिताः तान्, सालङ्कारितः ।—अलङ्काराणाम्
—आभरणानाम्, आपीडानां—शरीरभूषणविशेषाणां, पीडा—सङ्घः, तथा सहिताः
तान् ; यदा,—अलङ्काराणाम् आपीडेन—घनसन्निवेशजनिततापीडनेन, पीडा—
परस्परसङ्घर्षरूपा, तथा सहिताः तान्, कीषकलशान्—घनपूर्णकुम्भान् ।

(३७२) यथाऽधिकारम्—अधिकारानुसारित्यर्थः, तत्तद्व्यं यदथदिभागीया-
ध्यक्षाधिकारं तिष्ठति, तत्तदधिकारं विभज्य इति यावत्, स्वीकर्त्तुं—ग्रहीतुम्, आत्म-
सात्कर्त्तुमिति यावत्, अध्यक्षान्—सेनापतीन्, तत्तद्व्यवस्तकाणां प्रधानपुरुषान् वा ।
स्वसारं—भगिनीम् । परिमितैः,—अल्पैः, प्रयाणकैः,—गमनैरित्यर्थः, अल्पदूरं गत्वेति
यावत्, तां—विन्ध्याटवीम् ।

(३७३) “अथ प्रविशन्” इत्यस्य “वनयामकं ददृश” इत्येव सन्धः ; तं
विशिनष्टि, दह्यमानेत्यादि ।—दह्यमानेषु—भस्मीभूयमानेषु, षष्टिकबुसानां—धान्य-
विशेषकडङ्गराणां, धान्यविशेषस्य निःसारंशानामित्यर्थः, (“कडङ्गरी बुसं क्लीव”
इत्यमरः) विसरंषु—निचयेषु, विसारिणः,—प्रसारिणः, विभावसवः,—अश्वयः येषु
तथोक्तानाम् ।

(३७४) वन्येति ।—वन्यानि—वनजातानि, यानि धान्यबीजानि—धान्य-
वृन्दादुरकारणानि, तेषां धान्यः,—स्थानानि, ततद्धान्यबीजरक्षणस्थानानि इत्यर्थः,

धूसरिमाणम् आदधानैः, शुष्कशाखासञ्चयरचितगोवाट-
 वेष्टितविकटवटैः, व्यापादितवत्सरूपकरोषरचितव्याघ्रयन्त्रैः,
 (३७५) यन्त्रितवनपालहठक्त्रियमाणपरग्रामीणकाष्ठिक-
 कुठारैः, (३७६) गहनतरुषण्डनिर्मितचामुण्डामण्डपैः
 वनप्रदेशैः प्रकाशमानम् ; (३७७) अटवीप्रायप्रान्त-
 तया कुटुम्बभरणाकुलैः, कुहालप्रायकृषिभिः, कृषीवलैः,

तासाम् । धूसरिमाणं—धूसरत्वम्, आदधानैः—गच्छद्भिः । शुष्कैः—शुष्कैः, शाखासञ्चयैः—विटपनिचयैः, रचितेन—कल्पितेन, गोवाटेन—गवां—पशूनां, हिंसाणांसिति भावः, (“स्वर्गेषुपशुवाग्वच्चदिङ्नेत्रघृणिभजल । लक्ष्य-
 दृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः” इत्यमरः) वाटेन—वृत्तिस्थानेन, तन्मेषनिवाणार्थं वृत्ति-
 विशेषण इत्यर्थः, (“वाटे मार्गे वृत्तिस्थाने” इति मेदिनी) वेष्टिताः—परिवृताः,
 विकटाः—प्रकाण्डाः, वटाः—वटवृक्षा येषु तथोक्तैः, वटवृक्षतलस्य विश्रामधामतया
 हिंसजलुपरिहाराय इतिरिति भावः । व्यापादितेति ।—व्यापादितस्य—निहतस्य,
 व्याघ्रं इति भावः, वत्सरूपकस्य, रूपकम्—आकृतिः, तेन करणेन, पूर्ववर्तते
 निहतवत्सभक्षणाय अर्थापि आगमस्यति व्याघ्र इति धिया तत्सम्बन्धाच्छादितवृक्षादि
 निर्मितप्रतिमूर्त्तिस्थापनेनेति भावः, रोषान्—व्याघ्रं प्रति कीपादित्यर्थः, रचितं—कल्पितं,
 व्याघ्रयन्त्रं—शार्दूलनिरोधोपायविशेषः येषु तैः, व्याघ्रनिपातनायेति भावः ।

(३७५) यन्त्रितेति ।—यन्त्रितैः—यन्त्रकृश्लैः, वनपालैः—काननरक्षकैः,
 हठेन—बलात्, सहसा वा, द्वियमाणः—आच्छिद्यमान इत्यर्थः, परग्रामीणस्य—
 ग्रामान्तरवासिनः, काष्ठिकस्य—काष्ठव्यवसायिनः, काष्ठोपहरणार्थसागतस्य इति भावः,
 कुठारैः—परशुः येषु तथोक्तैः ।

(३७६) गहनेति ।—गहने—निषिद्धे, तरुणां—वृक्षाणां, षण्डे—समूहे,
 तन्मध्ये इत्यर्थः, निर्मितं—रचितं, चामुण्डायाः—कालिकायाः, मण्डपं—गृहमित्यर्थः
 येषु तथाभूतैः, वनप्रदेशैः—वनविभागैः, प्रकाशमानं—राजमानं, वनग्रामीण्यमिति
 प्रतीतिमुत्पादयन्तं वा ।

(३७७) अटवीप्रायप्रान्ततया—अरण्यबहुलप्रान्तदेशत्वेन, कुटुम्बभरणाकुलैः,
 परिवारपाषण्ड्यैः, अटवीबाहुल्येन शस्यक्षेत्राभावात् वनानीमुच्छिद्य शस्यक्षेत्रकर-

(३७८) अवलवद्भिः, उच्चभागभाषितेन भज्यमानभूरिशालि-
खलक्षेत्रखण्डलकम् ; (३७९) अल्पावकाशैश्च, कापिलैः,
कालायसैः इव कृष्णमृत्तिकाकठिनैः, (३८०) स्थानस्थान-
स्थापितस्थानूत्थितखूलपल्लवैः, दुरुपगमश्यामाकप्ररूढभिः,
अलम्बुसबहुलैः, (३८१) अविरहितकोकिलाक्षुप्तैः,
विरलविरलैः केदारैः कृच्छ्रकृष्यमाणैः नातिप्रभूतप्रवृत्त-

णाय व्यापृतेरिति भावः, कुदालिति । —कुदालः, —भूखननास्त्रविशेषः, प्रायेण—
धाहल्येन, कृषिः, —कर्षणसाधनं येषां तथाभूतैः, कृषीवलैः, —कृषकसमूहैः ।

(३७८) अवलवद्भिः, —सामान्यबलशालिभिरित्यर्थः, उच्चभागभाषितेन — उच्चः, —
उन्नतः, भागः, —भाग्यं यत्र तथाभूतं, भाषितं — वचनं तेन, उन्नतभाग्यशालित्वमूचकेन
वार्क्येनेति यावत्, एतत्क्षेत्रखण्डलकयेणाहं प्रभूतधनी भूत्वा विविधसुखमनुभविव्यामि ।
इत्येवंरूपेण, देवं यद्यनुकूलं भवेत्, तदा एतेनैव मे प्रभूतधनं भविष्यतीत्येवंरूपेण वा इति ।
भावः, भज्यमानेति । —भज्यमानानि — विभज्य गृह्यमाणानि इत्यर्थः, भूरिशालिखलक्षेत्राणां
— प्रभूतधान्यरक्षणस्थानानां धान्यमर्दनस्थानानां वा, खण्डलकानि — शकलानि यस्य
यत्र वा तम् ।

(३७९) अल्पावकाशैः, —अल्पपरिसरैः, कापिलैः, — पिङ्गलवर्णैः, कालायसैरिव
— कृष्णलोहनिमित्तेरिव, कृष्णमृत्तिकाकठिनैः, — कृष्णमृत्तिका — मृत्तिकाविशेषः, तदन्त-
कठिनाः, — कठोराः तेः ; यदा, — कृष्णमृत्तिकया कठिनैः, कठोरकृष्णमृत्तिका-
विशिष्टैरित्यर्थः ।

(३८०) स्थानेति । — स्थानस्थानेषु — केषुचित् केषुचित् प्रदेशेषु, स्थापितेभ्यः,
— रक्षितेभ्यः, अरण्यच्छेदनकाले इति भावः, स्थाणुभ्यः, — शाखापल्लवर्हानतरुभ्यः इत्यर्थः,
उत्थिताः, — प्रकृदाः, स्थूलाः, — पृथक्, पल्लवाः, — किसलयो येषु तथाभूतैः, दुरुपगमेति ।
— दुरुपगमाः, — दुर्ज्ञेयाः, श्यामाकानां — घासविशेषाणां, प्रकृदयः, — अङ्कुरा येषु
तथाभूतैः, अलम्बुसबहुलैः, — लज्जालुवृक्षाकीर्णैः मुखुरीवक्षप्रायैर्वा इत्यर्थः ।

(३८१) अविरहितेति । — अविरहिताः, — शून्ताः, कोकिलाक्षुप्ताः, —
तदाख्यरुखशाखाश्लिष्टवृक्षभेदाः येषु तथोक्तेः, विरलविरलैः, — अल्पात्मैः, अरण्य-
प्रायत्वात् अनतिबहुलैः इति भावः, कृच्छ्रकृष्यमाणैः, — काठिन्यात् कष्टेन कर्षणं नीय-
मानैः इत्यर्थः, केदारैः, — क्षैबैः, नातीति । — नातिप्रभूतं — नात्यधिकं यथा तथा,

गतागताप्रहतभुवम् ; (३८२) उपक्षेत्रमुपरचितैर्मञ्चैश्च
 सूच्यमानश्चापदोपद्रवम् ; दिशि दिशि च (३८३) प्रतिमार्ग-
 द्रुमकृतानां, पथिकपादप्रस्फोटनधूलिधूसरैः नवपल्लवैर्लाञ्छित-
 च्छायानाम्, (३८४) अटवीसुलभसालकुसुमस्तवकाञ्चितनव-
 खातकूपिकोपकण्ठप्रतिष्ठितनागस्फुटानाम्, (३८५) अच्छिद्र-
 कटकाल्पितकुटीरकाणां, (३८६) कुटिलकीटवेणीवेष्ट-

कृच्छ्रकृत्यमाणत्वादिति भावः, प्रवृत्ताभ्यां—प्रारब्धाभ्यां, गतागताभ्यां—यातायाताभ्याम्,
 अप्रहता—नातिक्षुब्धा, नातिकृष्टा इत्यर्थः, भूः,—भूमिः यत्र तम् ।

(३८२) उपक्षेत्रं—क्षेत्रसमोपे, [सामोप्येऽव्ययीभावः] यद्वा,—क्षेत्रेषु उप-
 क्षेवमिति [विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः] उपरचितैः,—कल्पितैः, मञ्चैः,—“माचा” इति
 वङ्गभाषया प्रसिद्धैः, [“उपरचितैर्मञ्चैश्च” इत्यत्र “उपरचितैरुच्चैर्मञ्चैश्च” इति पाठ-
 न्तरम्] सूच्यमानेति ।—सूच्यमानः,—अनुमीयमानः, अपदानां—हिंसजन्तूनां,
 अपदस्य—व्याघ्रस्य वा, उपद्रवः,—उत्पातः यत्र तम् ।

(३८३) प्रतिमार्गेति ।—प्रतिमार्गं—प्रतिपथं, द्रुमैः,—वृक्षैः, कृतानां—
 रचितानाम् । पथिकेति ।—पथिकानां—पात्र्यानां, पादप्रस्फोटनात्—चरणताडनान्,
 सवेगपदक्षेपणादित्यर्थः, उल्लिता इति शब्दः, या धूलयः,—पांशवः, तामिः, तत्तद्भ्रमणं
 इति भावः, धूसराः,—ईषत्यागुवर्णाः तैः, लाञ्छितेति ।—लाञ्छिताः,—चिह्निताः,
 युक्ता इत्यर्थः, छाया—प्रतिविम्बं यासां तथोक्तानाम् ।

(३८४) अटवीति ।—अटव्याम्—अरण्ये, सुलभाः,—सुप्रापाः, ये सालाः,
 —वृक्षविशेषाः, तेषां कुसुमस्तवकैः,—पुष्पगुच्छैः, अञ्चिताः,—शोभिता इत्यर्थः,
 तत्पुष्पगुच्छानां निजजलेषु पतनादिति भावः, नवखाता—नूतनखणिता, या कूपिका—
 क्षुद्रकूपं, तस्या उपकण्ठे—अन्तिके, (“उपकण्ठान्तिकाभ्यर्थाभ्यया” इत्यमरः) प्रति-
 स्थिताः,—प्रतिष्ठां गताः, ये नागस्फुटाः,—नागदन्तिवृक्षाः, प्रस्फुटितपुष्पनागकेशरवृक्षा
 वा यत्र तासाम् ।

(३८५) अच्छिद्रेति ।—अच्छिद्रं—छिद्ररहितं यथा तथा, कटैः,—शराख्य-
 दण्डविशेषैः, किलिञ्चैर्वा, (“कटः श्योणौ द्वयोः पुंसि किलिञ्चेतिशये शरे” इति मेदिनी)
 कल्पितानि—रचितानि, कुटीरकाणि—क्षुद्रगृहाणि यासां तासाम् ।

(३८६) कुटिलेति ।—कुटिला—वक्रगामिनौ, या कीटवेणी—कीटश्रेणी,

मानशक्तुशरशरावश्रेणीश्रितानाम्, (३८०) अध्वगजनजग्ध-
जम्बूफलास्थिशबलसमीपभुवाम्, उडूलितधूलीकदम्बस्तवक-
प्रकरपुलकिनीनां, (३८८) कण्टकितकर्करोचक्राक्रान्त-
काष्ठमच्चिकामुषितट्षां, तिस्यत्तलशीतलसिकतिलकलसी-
शमितश्चमाणाम्, (३८९) आश्यानशैवलश्यामलितालिञ्जर-

पिपीलिकापङ्क्तिरिति यावत्, तथा वेद्यमानाः,—आकीर्त्यमाणाः, शक्तुभिः,—
भृष्टयवचूर्णेः, शराः,—शबलाः, शरावाणां—सन्ध्यभाजनविशेषाणां, शस्यः,—
पङ्क्तयः, ताभिः श्रिताः,—युक्ताः तासाम् ।

(३८०) अध्वगेति ।—अध्वगेः,—पाथ्यैः, जनैः,—लोकैः, जग्धानां—
खादितानां, जम्बूफलानां—जाम्बवफलानाम्, अस्थिभिः,—बीजैः, अष्टिभिरिति भावः,
शबला—चिवा, समीपभूः,—निकटस्थभूमिर्यासां तथोक्तानाम् । उडूलितेति ।—
उडूलितैः,—उत्तिप्तपरागैः, धूलिकदम्बानां—नौपमेदानां, कदम्बविशेषाणामित्यर्थः,
(“धूलिकदम्बो नौप स्यात् तिनिश् वरुणद्रुम” इति मेदिनी) स्तवकप्रकरैः,—पृथगुच्छ-
समुत्तैः, पुलकिन्वाः,—पुलकशालिन्यः, रीमाञ्चिता इव दृश्यमाना इति भावः तासाम् ।

(३८८) कण्टकितेति ।—कण्टकितानां—सञ्जातकण्टकानां, कर्करीणां—
लताविशेषाणां, [“कर्करो” इत्यत्र “कर्कटो” “कर्कारु” इति वा पाठः समीचीनः,
कर्करीशब्दस्य लताविशेषवाचकत्वस्य कोषादावदर्शनात् ; कर्कटो कर्कारु इति वा
पाठः,—“काँकुड” इति प्रसिद्धः फलविशेषः, कुष्माण्डो वा इति बोध्यम्] चक्रैः,—
मण्डलैः, आक्रान्ताः,—आवृताः, याः काष्ठमच्चिकाः,—दारुनिर्मितमच्चविशेषाः, ताभिः,
तद्दर्शनेनैवेत्यर्थः, फलमच्चकाश्चेति भावः, मुषिताः,—हृताः, ट्षाः,—ट्षाः यासु
तथाविधानाम् । तिस्यत्तेति ।—तिस्यत्सु—आर्द्रेषु, तल्लेषु—अधोर्द्रेषु, शीतलाभिः,
—हिमाभिः, सिकातलाभिः,—बालुकामयीभिः, कलसीभिः,—घटैः, घटस्पर्शेति
भावः, शमितः,—अपनीतः, श्रमः,—सन्तापजायास इत्यर्थः, पाथ्यानामिति भावः
यासु तथाक्तानाम् ।

(३८९) आश्यानेति ।—आश्याने,—इषक्कु कौः, इषद्वीभृतीयां, निविड-
भवेनावस्थितैरित्यर्थः, शैवलैः,—जलनीलोभिः, नियतजलसद्भावात् माजनाभावाच्च
सञ्जातैरिति भावः, श्यामलितेषु—श्यामलतां गतेषु, अलिञ्जरेषु—माणिक्येषु,

जायमानजलजडिन्नाम्, (३८०) उदकुम्भाऽऽकृष्टपाटलशर्करा-
शकलशिशिरीकृतदिशां, (३८१) घटमुखघटितकटहारपाटल-
पुष्पपुटानां, (३८२) शीकरपुलकितपल्लवपूलीपाल्यमानशोथ-
सरसशिशुसहकारफलजूटीजटिलस्थानूनां, (३८३) विश्राम्यत्-
कार्पटिकपेटकपरिपाटीपीयमानपयसाम्, अटवीप्रवेशप्रपाणां

“जाला” इति वङ्गोयैराख्यातेषु मन्मथजलाधारविशेषेषु इत्यर्थः, (“अलिन्नरः
स्यान्मणिकम्” इत्यमरः) जायमानः,—सम्पद्यमानः, जलानां—सलिलानां, जडिमा—
शल्यं यासु तथोक्तानाम् ।

(३८०) उदकुम्भेति ।—उदकुम्भेभ्यः,—जलघटेभ्यः, आकृष्टानां—वहिरानी-
तानां, पाटलानां—श्वेतरक्तानां, शर्कराणां—कर्कराख्यबालुकानां, शकलेन—
खण्डेन, जलसिक्तेन इति भावः, शिशिरीकृताः,—शीतलीकृताः, वायुना जलीयांशस्य
उत्सर्जितो विलिप्यमाणत्वादिति भावः, दिशः,—ककुभः यासु तथोक्तानाम् ।

(३८१) घटेति ।—घटानाम्—उदकुम्भानां, मुखेषु—आस्येषु, उपरिभागेषु
इत्यर्थः, घटितः,—रचितः, कटहारः,—दृष्टविशेषनिश्चितहारः, पाटलं—श्वेतरक्तं,
पुष्पपटञ्च—कुसुमावरणञ्च ; यद्वा,—घटमुखे घटितकटहारे यत् पाटलपुष्पं—
“पारुल” इति वङ्गोयैराख्यातः पाटलाख्यकुसुमविशेषः, यद्यतिमिति भावः, तैः पटः,—
आच्छादनम्, अधिवासनार्थमिति भावः यासु तथोक्तानाम् ।

(३८२) शीकरेति ।—शीकरैः,—अश्वकणैः, पुलकिता—सम्पृष्टा इति यावत्,
या पल्लवपूली—किसलयसमूहः, तथा पाल्यमानः,—रक्ष्यमाणः, आप्यायमान इत्यर्थः,
अत एव शोथोऽपि—शोषणयोग्योऽपि, सरसः,—अशुक्लः इत्यर्थः, परिपुष्ट इति यावत्,
यः शिशुसहकारः,—बालाश्वतरः, तस्य फलजूटीभिः,—फलसमूहैः, जटिलः,—संयुक्तः,
स्थानुः,—शाखापल्लवरहिततरुः इत्यर्थः यासु तथोक्तानाम् ; यद्वा,—शीकरपुलकित-
पल्लवपूलीपाल्यमानः अत एव शोथोऽपि, शाखापल्लवादिशून्यत्वेनावरणराहित्यादिति
भावः ; सरसः,—आमशाखाभिराच्छादनादिति भावः, शिशुसहकारफलजूटीजटिलः
स्थानुर्भव तथोक्तानाम् ।

(३८३) विश्राम्यदिति ।—विश्राम्यद्भिः,—अममपनुदद्भिः, कार्पटिकैः,—
कर्पटैः—कषायवस्त्रेण चरन्तीति तैः, तीर्थयात्रिकैरित्यर्थः, पेटकपरिपाटीभिः,—
पावविशेषश्रीभिः ; यद्वा,—कार्पटिकपेटिकैः,—तीर्थयात्रिकदम्बकैः, (“पेटकः पुल-
कादीनां मधुषयां कदम्बकै” इति मेदिनी) परिपुष्ट्या—आनुपूर्व्या, अनुक्रमेणेत्यर्थः,

शैत्येन त्याजयन्तमिव ग्रैष्मम् उष्माणम् ;
 (३८४) क्वचित् अन्यत्र ग्राहयन्तमिव अङ्गारीयदारुसङ्ग्रह-
 दाहिभिः व्योकारैः ; सर्वतश्च (३८५) प्रातिवेश्यविषय-
 वासिना, समासन्नग्रामगृहस्थापितस्थविरपरिपाल्यमानपाथेय-
 स्थगितेन, (३८६) कृतदारुणदारुव्यायामयोग्याङ्गाभ्यङ्गेन,
 (३८७) स्कन्धाध्यासितकठोरकुठारकण्ठलम्बमानप्रातराशुपुटेन,

पौयमानं मलिलं—जलं यासां यत्र वा तथोक्तानाम्, अटवौप्रवेशप्रपाणाम्—अरण्य-
 प्रवेशे पानीयशालानाम् ; (“प्रपा पानीयशालिका” इत्यमरः) । ग्रैष्मं—नैदाघम्,
 उष्माणम्—उत्तापम् ।

(३८४) अङ्गारीयदारुसङ्ग्रहादिभिः,—अङ्गारिभ्यः,—अलातेभ्यः हितानि
 अङ्गारीयाणि—अङ्गारोपयोगीनि, यानि दारुणि—काष्ठानि, तेषां सङ्ग्रहः,—सञ्चयः,
 राशिरित्यर्थः, तं दहन्ति—भस्मोक्नुवन्तीति तथाभूतैः, व्योकारैः,—लौहकारैः, कम्प-
 कारैः इत्यर्थः, (“व्योकारो लोहकारकः” इत्यमरः), अन्यत्र क्वचित् ग्राहयन्तमिव—
 सङ्ग्रामयन्तमिव, उष्माणमिति पूर्वणान्वयः ।

(३८५) प्रातिवेश्येति ।—प्रातिवेश्यः,—प्रतिवेशी, विषयवासी—जनपदवासी
 तेन ; यद्वा,—प्रातिवेश्यः,—प्रतिवेश्य—प्रतिवेशिनः अयं, प्रतिवेशिसम्बन्धीत्यर्थः,
 विषयः,—आश्रयः, (“विषय आश्रये” इत्यमरः) तत्र वसति—तिष्ठतीति तेन ; यद्वा,
 —प्रातिवेश्यः,—गृहसमीपवर्ती, यो विषयः,—देशः, स्थानमित्यर्थः, (“विषयो गोचरे
 देशे तथा जनपदेऽपि च” इति मेदिनी) तडासिना । समासन्नेति ।—समासन्ने—
 सन्निहिते, ग्रामे—आवसये, यत् गृहं—भवनं, तत्र स्थापितेन—रक्षितेन, स्थविरस्य
 —वृद्धेन, परिपाल्यमानं—रक्ष्यमाणं, यत् पाथेयं—सम्बलं, तेन स्थगितः,—पाथेय-
 नधिगमात् गमनात् निवृत्त इत्यर्थः तेन ।

(३८६) कृतंति ।—कृतः,—विहितः, दारुणस्य—कठिनस्य, दारुव्यायामस्य
 —काष्ठच्छेदनरूपपरिश्रमस्य, योग्यः,—अनुरूपः, अङ्गाभ्यङ्गः,—शरीरे तैलमर्दनविशेषः
 येन तथोक्तेन ; अभ्यङ्गलक्षणमुक्तं यथा,—“मूर्द्ध्नि न्यस्तं यदा तैलं भवेत् सर्वाङ्गसङ्गतम् ।
 स्त्रीतोभिस्तर्पयेद्वाह् अम्यङ्गः स उदाहृतः ॥” इति ।

(३८७) स्कन्धेति ।—स्कन्धे—अंसदेशे, अध्यासितस्य—स्थापितस्य, कठोरस्य
 —तीक्ष्णस्य इति यावत्, कुठारस्य—परशोः, कण्ठे—अग्रभागे इत्यर्थः, लम्बमानं
 —तिष्ठदित्यर्थः, प्रातराशुपुटे—प्रातर्भाजनपात्रं यस्य तथाभूतेन ।

(३८८) पाटञ्चरप्रत्यवायप्रतिपन्नपटञ्चरेण, कालवेवक-
त्रिगुणत्रततिवलयपाशग्रथितघ्नोवाग्रथितैः पत्रवीटावृतमुद्धैः
पीतकूटैः ऊढवारिणा. (३८९) पुरःसरबलद्वलीवर्द्धयुग-
सरेण, नैकटिककुटुम्बिकलीकेन, काष्ठसङ्ग्रहायम् अटवीं
प्रविशता, (४००) श्वापदश्चधनव्यवधानबहलीसमारोपित-
कुटीकृतकूटपाशैश्च, (४०१) गृहीतमृगतन्तुतन्त्रीजालवलय-

(३८८) पाटञ्चरेति ।—पाटञ्चरः,—चौरः, (“चौरैकागारिकस्तेन... । ...
पाटञ्चरमलिक्षुषाः” इत्यमरः) स एव प्रत्यवायः,—अन्तरायः, तेन हेतुना प्रतिपन्नं—
गृहीतं, परिहितमित्यर्थः; पटञ्चरं—जीर्णवस्त्रं येन तथोक्तेन, (“पटञ्चरं जीर्णवस्त्रम्”
इत्यमरः) दस्युतस्करादिभिः परिहितनूतनवस्त्रस्य बलपूर्वकापहरणभयात् इति
भावः । कालेति ।—कालवेवकस्य—क्षणवेवस्य, त्रिगुणं—विराहत्वं, यत् त्रततिवलयं—
लतामण्डलमेव, पाशः,—रज्जुः ; यदा,—त्रिगुणः त्रततिवलयपाशः,—लतामण्डल-
रचितरज्जुः, तेन ग्रथितया—वेष्टितया, योषया—कण्ठेन, ग्रथितैः,—विधृतैः, संयुक्तै-
रित्यर्थः; तादृशघ्नोवावद्विरिति यावत्, पत्रेति ।—पत्रवीटया—पत्रसंस्मरणे, आवृतम्
—आच्छादितं, मुखम्—अग्रभाग इत्यर्थः; येषां तथोक्तैः, पीतकूटैः,—पानपाश-
विशेषैः, ऊढवारिणा—सङ्गृहीतसलिलेन ।

(३८९) पुरःसरेति ।—पुरःसरम्—अग्रेसरं यथा तथा, चलन्—चलन्,
बलीवर्द्धयुगसरः,—वृषभयुगलं यस्य तेन, [“पुरःसरबलद्वलीवर्द्ध—” इत्यत्र “पुरः-
सरबलद्वलीवर्द्ध—” इति पाठस्तु समीचीनतया प्रतिभाति ; तथात्वे पुरःसरः,—
अग्रे गच्छन्, चलमान्—सञ्चलः, बलीवर्द्धयुगसरः यस्य तेन] नैकटिककुटुम्बिकलीकेन
—सन्निकटितगृहस्थलीकेन, “उपेतम्” इत्येकशब्दः । एवमुत्तरत्रापि तृतीयान्त-
विशेष्यपदेन सहेति बोध्यम् ।

(४००) श्वापदेति ।—श्वापदानां—व्याघ्रादिहिंस्रजन्तूनां, व्यवधाने—वैधनाय,
व्यवधाने—अन्तराले, या बहली—निभृतं स्थानं, तत्र समारोपिता—रचितेत्यर्थः,
या कुटी—चुद्रं गृहनिर्मितं गृहं, तत्र कृताः,—स्थापिताः, कूटपाशाः,—कूटरज्जवः
यन्त्रवागुरा वा यैः तथाभूतैः ।

(४०१) गृहीतेति ।—गृहीताः,—धृताः, मृगतन्त्रः,—मृगाणाम् अन्तानि
इति यावत्, ते एव तन्त्रीजालानि—रज्जुसमूहाः, तेषां बलयैः,—मण्डलैः, कल्पितेति

वागुरैः, वहिर्याधैः विचरद्भिः ; अंसावसक्तवीतंसव्यालम्ब-
मानबालपाशिकैश्च, (४०२) सङ्गृहीतग्राहकक्रकरकफि-
प्ललादिपञ्चरक्तैः शाकुनिकैः सञ्चरद्भिः, (४०३) च्युत-
लासकलेशलिप्तलतावधूलट्टालम्पटानाञ्च पेटकैः पाशक-
शिशूनाम् अटद्भिः, (४०४) दृणस्तम्बान्तरिततित्तिरितर-
लायमानकौलियककुलचाटुकारैश्च विहगमृगयां मृगयुयुवभिः

भावः, वागुरा—पाशः यैः तथाभूतैः, मृगान्तिर्मितपाशधारिभिरित्यर्थः, वद्भिः
विचरद्भिः,—सञ्चरद्भिः, व्याधैः,—लुब्धकैः । अंसेति ।—अंसेषु—स्त्वर्देशेषु, अवसक्ताः,
—संसक्ताः, वीतंसाः,—“सातनला” इति वङ्गभाषया ख्यातानि मृगपक्षिणां
बन्धनसाधनानि उपकरणानि, (“वीतंसलूपकरणं बन्धने मृगपक्षिणाम्” इत्यमरः)
व्यालम्बमाना—दीलायमाना इत्यर्थः, बालपाशिका—चुद्ररज्जुश्च येषां तैः ; यद्वा,
—अंसावसक्तवीतंसेषु व्यालम्बमाना—सम्बध्नतीत्यर्थः, बालपाशिका येषां तैः ।

(४०२) सङ्गृहीतेति ।—सङ्गृहीतानि—धृतानीत्यर्थः, ग्राहकाणां—घाति-
विहगानां, श्वेनानामित्यर्थः, (“ग्राहको घातिविहगे व्यालानाञ्च गृहीतरि” इति
मेदिनी) क्रकराणां—क्रकणानां, “कयेर” इत्याख्यपक्षिणामित्यर्थः, (“क्रकणक्रकसौ
समौ” इत्यमरः) कपिप्ललादीनाञ्च—गौरतित्तिरीणां चातकानां वा, पञ्चरकाणि—
पिञ्चराणि यैः तथाभूतैः, शाकुनिकैः,—पक्षिव्याधैः, पक्षिलुब्धैः इत्यर्थः ।

(४०३) च्युतेति ।—च्युतलासकाः,—विलासशून्या इत्यर्थः, निष्पन्दा इति
यावत्, तथा लेशेन—लवेन, लासकलवेनेति यावत्, कदाचित् वायुवशादिति
भावः, लिप्ताः,—संसृष्टाः, लताः,—वीरुधः एव, बध्नः,—नार्यः, तासु या
लट्टाः,—पक्षिभेदाः, ग्राम्यचटका इति यावत्, (“लट्टा करञ्जभेदे स्यात् फले वाद्ये
खगान्तरे” इति मेदिनी) तासु लम्पटाः,—लुब्धाः तेषां, पाशकशिशूनां—व्याधबाल-
कानां, अटद्भिः,—भ्रमद्भिः, पेटकैः,—समूहैश्च ।

(४०४) दृणेत्येति ।—दृणानाम्—अर्जुनानां, स्तम्बेषु—गुच्छेषु, अन्तरिताः,—
निभृतस्थिताः, ये तित्तिरयः,—तदाख्यपक्षिभेदाः, तेषु तरलायमानानां—लीलुपानां,
कौलियकानां—सारमेयाणां, कुकुराणामित्यर्थः, (“कौलियकः सारमेये कुलीने”
इति मेदिनी) यत् कुलं—समूहः, तस्य चाटुकारैः,—सिक्कैरिति यावत्, तस्य द्वाये-

क्रीडद्भिः, (४०५) परिणतचक्रवाककण्ठकषायरूचां शीघ्र-
व्यानां वल्कलानां कलापान्, नातिचिरोद्धतानाञ्च धातुत्विषां
धातकीकुसुमानां गोणीः अगणिताः, (४०६) पिचव्यानां
चातसौगणपट्टमूलकानां पुष्कलान् सम्भारान्, भारांश्च मधुनो
मात्तिकस्य, मयूराङ्गजस्य, अक्लिष्टमधूच्छिष्टचक्रवालानां,
(४०७) लम्बमानलामज्जकज्जटजटानाम्, अपत्वचां खदिर-

रिति भावः, विहगमगयां—पक्षिषु आखेटं, क्रीडद्भिः,—खलद्भिः, कुर्वद्भिरित्यर्थः,
पट्टमययुषभिः,—तरुणैः व्याधेः ।

(४०५) परिणतेति ।—परिणतः,—स्थविरः, यः चक्रवाकः,—रथाङ्गनाम-
पक्षिभेदः, तस्य कण्ठः,—गलदेशः, तद्वत् कषाया—पीतरक्ता, लोहिता वा, (“कषायो
रसभेदोऽपि... । सुरभौ लोहिते विषु ॥” इति मेदिनी) रक्—प्रभा येषां तथोक्तानां,
शीघ्रव्यानां—शीघ्रसंज्ञकसुरानिर्माणीपयोगिनाम्, ऐच्छवाणामित्यर्थः, वल्कलानां—
त्वचां, कलापान्—सङ्गान् । नातिचिरोद्धतानाम्—अनतिचिरोद्धतानां, धातुत्विषां—
कैरिकवर्णानां, (“धातुर्मेनःशिलायद्रेर्गैरिकन्तु विंशतः” इत्यमरः) धातकी-
कुसुमानां—धातुपुष्पिकाख्यपुष्पाणां, “धाइफुल” इति वङ्गीयैराख्यातानामित्यर्थः,
अगणिताः,—असङ्ख्याताः, गोणीः,—गुणनिश्चितभाजनविशेषान् ।

(४०६) पिचव्यानां—पिचुः,—तूलं तदुपयोगिनां, कार्पासानामिति भावः,
तथा अतसीति ।—अतसौगणाः,—अतसौभेदाः, पट्टाः,—वसनभेदाः, मूलकानि—
श्लोषभेदाः तेषाम्; षडाः,—अतसौगणानां—चौमवस्त्रोपयोगिनां चुमासमूहानामित्यर्थः,
पट्टानां—कौपेयाणां, कौपेयवसनोपयोगिनामित्यर्थः, मूलकानि—मूलानि, बीजानि
इत्यर्थः तेषां, पुष्कलान्—प्रभूतान्, सम्भारान्—निचयान् । मात्तिकस्य—मात्तिका-
विशेषकृतस्य, मधुनः,—चूडस्य इत्यर्थः, भारान्—समूहान् । मयूराङ्गजस्य—शिखि-
पिच्छस्य, “भूयसो भारकान्” इति परिणान्वयः । अक्लिष्टेति ।—अक्लिष्टानाम्—
अचुष्टानां, मधूच्छिष्टानां—सिकथकानां, “मीम” इति वङ्गे प्रसिद्धानामित्यर्थः, चक्र-
वालानि—समूहाः तेषाम् । [“मधूच्छिष्टचक्रवालानाम्” इत्यत्र “मधूच्छिष्टचक्र-
वालानाम्” इति पाठि, मधूच्छिष्टचक्राणां—“भौमाक्षिर चाक” इति प्रसिद्धानां
अधुमत्तिकायाः आवासभूतानां सिकथकबीजानां, मालाः,—श्रेणयः तासाम् ।]

(४०७) लम्बमानेति ।—लम्बमानानां—दीर्घाणामित्यर्थः, लम्बमानाः,—

काष्ठानां, कुष्ठस्य, (४०८) कठोरकेशरिसटाभारवभ्रुणस्य
रोधस्य भूयसो भारकान् लोकेन आदाय व्रजता ; (४०९) प्रवि-
चितविविधवनफलपूरितपेटकमस्तकाभिः, अभ्यर्णयाम-
गत्वरीभिः, त्वरमाणाभिः, विक्रयचिन्ताव्ययाभिः,
ग्रामेयिकाभिः व्याप्तदिगन्तरम् ; इतस्ततश्च (४१०) युक्त-
शूरशकुरशक्राणां, पुराणपांसूत्किरकरीषकूटवाहिनीनां,

दौर्घा इत्यर्था वा, लामञ्जकानाम्—उशीराणाम्, (“उशीरमस्त्रियाम् । . . . ।
लामञ्जकं लघुलथम्” इत्यमरः) जूटस्य—समूहस्य, जटाः,—मूलानि तामास ।
(“मूले लघुकचं जटा” इत्यमरः) । अपतत्वा—त्वक्ष्यानां, खदिरकाष्ठानां—
खदिरदारुणाम् । कुष्ठस्य—ओषधिर्विशेषस्य ।

(४०८) कठोरंति ।—कठोरः,—प्रवृद्धः, परिणत इत्यर्थः, यः केशरी—सिंहः,
तस्य सटाभारः,—जटासमूहः । तद्वत् बभू—कपिलं, पिङ्गलमिति यावत् तस्य, (“विपुले
नकुले विणौ बभूनां पिङ्गले विषु” इत्यमरः) रोधस्य—लोधतरुवल्कलस्य इत्यर्थः,
भूयसः,—अतिप्रभूतान्, भारकान्—भारा एव भारकाः तान्, आदाय व्रजता—
गच्छता, लोकेन—जनेन ।

(४०९) प्राविवर्ततेति ।—प्रविवर्तानि—उच्चितानि, विविधानि—नानाप्रका-
राणि, वनफलानि—अरण्यजातद्रव्यशस्यानि, तैः पूरितः,—पूर्णः, पेटकः,—भाजनः-
विशेषः, मञ्जुषा इत्यर्थः । [“पिटकः पेटकः पेडा मञ्जुषा” इत्यमरः । “—पेटक—”
इत्येव “—पिटक—” इति पाठोऽपि स एवार्थः] मस्तके—शिरसि यासां
ताभिः, अभ्यर्णयामगत्वरीभिः,—सन्निवृत्तयामगामिनोभिः, त्वरमाणाभिः,—त्वरितगतिभिः,
विक्रयेति ।—विक्रयस्य—विपण्यस्य, (“विपणो विक्रयः” इत्यमरः) चिन्तया—भाव-
नया, चिन्तायां वा, व्ययाभिः,—व्यापृताभिः, कथं केन प्रकारेण वा एतानि द्रव्याणि
विक्रेष्यामोति चिन्तां कुर्वन्तीभिरित्यर्थः, ग्रामेयिकाभिः,—ग्रामवासिनोभिः, व्याप्त-
दिगन्तरम्—आपूरितदिग्भागमित्यर्थः ।

(४१०) युक्तेति ।—युक्ताः,—बद्धा इत्यर्थः, शूराः,—बलवन्तः, शकुराः,—
तरुणाः, शक्राः,—बलवीर्याः यासु तामां, पुराण्येति ।—पुराणाः,—पुरातनाः, पांसून्
—रजसि, उत्किरन्ति—उत्क्षिपन्तीति तथोक्ताः, इजोभिः आग्निष्ठा इति यावत्, ये
करीषाः,—शुक्लगोमयानि, (“गोविड् गोमयमस्त्रियाम् । तत्तु शुक्लं करीषोऽम्बी”
इत्यमरः) तेषां कूटान्—राशौन्, वहन्ति—नयन्ति इति तथोक्तानाम् ।

- (४११) धूर्गतधूलिधूसरसैरिभसरोषस्वरसार्थ्यमाणानां,
सङ्कीर्णचटुलचक्रचीत्कारिणीनां शकटश्रेणीनां सम्पातैः
(४१२) सम्पाद्यमानदुर्बलोर्वीविरुक्षक्षेत्रसंस्कारम् ;
(४१३) आरक्षक्षिप्तदान्तवाहकदण्डोड्डीयमानहरिणहेला-
लङ्घिततुङ्गवैणववृत्तिभिश्च, (४१४) निखातगौरकरङ्गशङ्कु-
शङ्कितशशकशकलिततुङ्गशृङ्गैः, प्रयत्नप्रभृतविशङ्कटविटपैः,

(४११) धूर्गतिति ।—धूर्गतः,—धुरं—भावं, गतः,—प्राप्तः, भारवहने नियुक्त इत्यर्थः, धूलिभिः,—मागीरजीभिः, धूसरः,—आपाण्डुरः, यः सैरिभः,—महिषः, (“ललापी महिषो वाहद्विष्कासरसैरिभा.” इत्यमरः) तेन सरोषेण—सक्रोधेन, स्वरंण—गम्भीररविविशेषेण, सार्थ्यमाणाः,—सञ्चाल्यमानाः तासां, सङ्कीर्णइति ।—सङ्कीर्णतां—कृजतां, चटुलानां—चञ्चलानां, घूर्णमानानामित्यर्थः, चक्राणां—रथाङ्गानां, चीत्कारः,—शब्दविशेषः तद्वतीनाम् । सम्पातैः,—सञ्चारेः ।

(४१२) सम्पाद्यमानेति ।—सम्पाद्यमानः,—जन्यमानः, दुर्बलः,—सामान्य इति भावः, उर्याः,—पृथिव्याः, विरुक्षाणां—विशेषेण रुक्षाणां, कर्कशानामित्यर्थः, परुषाणाम् इति यावत्, क्षिप्ताणां—केदाराणां, संस्कारः,—संशोधनं, कर्षणमिति भावः यत्र तथोक्तम् ।

(४१३) आरक्षेति ।—आरक्षाय—रक्षाय, चित्रशय्यानामिति भावः ; यद्वा, —आरक्षैः,—रक्षकैः, क्षिप्ताः,—प्रेरिताः, दान्ताः,—दन्तमयाः, ये वाहकदण्डाः,—प्रेरकलगुडाः, ताडनयष्टय इत्यर्थः, तैः उड्डीयमानाः,—उत्प्लुत्य उत्प्लुत्य पलायमाना इत्यर्थः, ये हरिणाः,—मृगाः, तैः हेलया—अनायासेन, लङ्घिता—अतिक्रम्य गता, तुङ्गा—उन्नता, वैणवी—वैष्णुसम्बन्धिनी, वंशनिर्मितेत्यर्थः, वृत्तिः,—वेष्टनं, प्रान्तस्थप्राचीर-मित्यर्थः येषां तैः, (“प्राचीरं प्रान्ततो वृत्तिः” इत्यमरः) ।

(४१४) निखातति ।—निखातैः,—निक्षिप्तैः, शस्त्रविधातकप्राणिवासनाथं भूमिनिखातदण्डोपरिस्थापितैरिति भावः, गौरैः,—शृङ्गैः, करङ्गैः,—कङ्कालैः, मस्तकास्थिभिरित्यर्थः, शिरःस्थखर्परैरिति यावत्, (“करङ्गो मस्तकाश्रयनारिकेलफलास्थिनि” इति मेदिनी) शङ्कुभिः,—कौलैः, करङ्गोपलक्षितैरिति भावः, शङ्कितः,—भौताः, शशकाः,—“खरगोम्” इति वङ्गे प्रसिद्धाः मृगभेदाः, तैः शकलिताः,—खण्डिताः, तुङ्गाः,—उन्नताः, शृङ्गाः,—अयभागाः, अविकसितपत्राणि वा येषां तैः, प्रयत्नेति ।—प्रयत्नेन—प्रकृष्टादरेणेत्यर्थः, प्रभृताः,—पोषिताः, विशङ्कटाः,—विशालाः,

वाटैः ऐक्ष्वैः बहुभिः श्यामायमानोपकण्ठम् ; (४१५) अति-
विप्रकृष्टान्तरैः, मरकतस्निग्धसुह्रीवाटवेष्टितैः, कार्मुक-
कर्मण्यवंशविटपसङ्कटैः, (४१६) कण्ठकितकरञ्जराजि-
दुष्प्रवेशैः, (४१७) उरूवृकवचावङ्गकसुरससूरणशिग्रयन्यपर्ण-
गवेधुकागर्मुह्मगहन-गृहवाटिकैः, (४१८) निखातोच्च-

विस्तीर्णाः इत्यर्थः, (“विशङ्कटं पृष्ठं हृन्त विशालं पृथुलं महत्” इत्यमरः) विटपाः,
—शाखा येषु तैः, ऐक्ष्वैः,—इक्षुसम्बन्धिभिः, बहुभिः,—अनेकैः, वाटैः,—वृत्तिस्थानैः,
(“वाटो मार्गे वृत्तिस्थाने” इत्यमरः) श्यामायमानेति ।—श्यामायमानं—नीलायमानम्,
उपकण्ठं—सन्निकर्षः, समीपवर्तिप्रदेशः इत्यर्थः यस्य तथोक्तम् ।

(४१५) अतीति ।—अति—अतिशयेन, विप्रकृष्टं—दूरम्, अन्तरम्—अवकाशः
येषां तैः, मरकतेति ।—मरकतवत्—हरिद्वर्णमणिविशेषवत्, स्निग्धैः,—मसृणैः,
सुह्रीवाटैः,—सुधावल्ग्वतिभिः, वेष्टितानि—परिवृतानि तैः, कार्मुकेति ।—कार्मुकं—
धनुः, तस्य कर्मण्यानां—कर्मण्याणि हितानां, धनुर्निर्माणीपयोगिनामित्यर्थः, वंशानां—
वैष्णववृक्षाणां, विटपैः,—शाखाभिः, सङ्कटानि—आकीर्णानि सम्बाधानि वा, दुष्प्रवेशानि
इत्यर्थः तैः, (“सङ्कटं ना तु सत्त्वाधः” इत्यमरः) ।

(४१६) कण्ठकितेति ।—कण्ठकितानां—सञ्जातकण्ठकानां, करञ्जानां—
नक्तमालाख्यवृक्षाणां, राजिभिः,—पङ्क्तिभिः, दुष्प्रवेशानि—प्रवेष्टुमशक्यानि तैः ।

(४१७) उरूवृकेति ।—उरूवृकः,—एरण्डः, “एरण्ड उरूवृकश्च वृकश्चिवकश्च
सः” इत्यमरः) वचा—उग्रगन्धा, (“वचोयगन्धा...गोलोमी” इत्यमरः) वङ्गकः,—
हरितकविशेषः, वकपुष्पवृक्षो वा, सुरसः,—भूतघ्नः, (“सुरसा तुलसीद्रुः स्यादलसो
बहुमञ्जरी । अपेतराक्षसी गौरौ भूतघ्नी देवदुन्दुभिः ॥” इति कीषः) ; यदा,—
सुरसं—पर्णासः, तुलसीत्यर्थः, (“सुरसन्तु विषु स्वादौ पर्णासि तु नर्पुंसकम्” इति
मेदिनी) सूरणः,—“ओल्” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धः कन्दविशेषः, शिग्रुः,—शोभा-
ञ्जनः, (“शोभाञ्जनः लक्षणमन्वा सुखभञ्जोऽयं शिग्रुकः” इति कीषः) रान्यपर्णः,—
मुक्ताऽऽकारः सुगन्धिः ओषधिभेदः, (“रान्यपर्णे शुकं वर्हिपुष्पं स्त्रीण्येयकुर्कुर” इति
अमरः) गवेधुका—“गङ्गङ्गे” इति वङ्गे प्रसिद्धः लघुधान्यभेदः, गर्मुत्—लताविशेषः
मदनाख्यनुपभेदो वा, गुह्यः,—प्रकाण्डरहितलघुलम्बः, तैः गहना—सान्द्रा, दुष्प्रवेशा
इत्यर्थः, गृहवाटिका—उद्यानं येषां तैः ।

(४१८) निखातेति ।—निखातेषु—निहितेषु, प्रीयितेषु इत्यर्थः, उर्वेषु—

काष्ठारोपितकाष्ठालुकलताप्रतानविहितच्छायेः, (४१८) परि-
मण्डलबदरीमण्डपकतलनिखातखादिरकीलबद्धवत्सरूपैः, कथ-
मपि (४२०) कुकुटरटितानुमीयमानसन्निवेशैः, अङ्गनाशस्ति-
स्तम्भनलविरचितक्षिप्रपूपिकावापिकैः, (४२१) विकीर्णबदर-
पाटलपटलैः, (४२२) वेणुषोटदलनलग्नरमयवृत्तिविहित-

उद्गतेषु, काष्ठेषु—दारुषु, आरोपिताः,—उत्थापिताः, याः काष्ठालुकलताः,—
अलाबूलताः, स्वनामप्रसिद्धकन्दविशेषाणां वङ्गाः वा, तासां प्रतानैः,—शाखाप्रशाखाभिः,
विहिताः,—कृताः, काथा येषां तैः ।

(४१८) परिमण्डलेति ।—परिमण्डलं—समन्तात् गोलं, यत् बदरीमण्डपकं
—कीलगृहं, बदरीवृक्षनिर्मितनिकुञ्जभवनमित्यर्थः, बदरीकाष्ठनिर्मितगृहविशेषो वा,
तस्य तलेषु—अधीभागेषु, निखाते—रोपिते, खादिरं—खदिरदारुमये, कीले—शङ्खे,
लङ्काः,—संयताः, वत्सरूपाः,—चुद्रा वत्सा येषां तैः ।

(४२०) कुकुटेति ।—कुकुटानां—ताम्रचूडानां, रटितेन—रवेण, अनुमीय-
मानः,—प्रतीयमानः, सन्निवेशः,—संस्थानं, रचना वा येषां तैः, समन्तात् हृत्-
पुष्पादिभिः पिहितत्वेन अट्टश्रव्यादिति भावः, अङ्गनेति ।—अङ्गनानां—स्त्रीणां,
शस्तिस्तम्भः,—साङ्गलिकस्तम्भः, साङ्गलिकानुष्ठानघरणार्थं प्रोथितस्थूणाविशेष इत्यर्थः,
तस्य तले—निम्नदेशे, विरचिता—निर्मिता, क्षिप्रपूपिकावापिका येषां तैः । [“अङ्गना
...वापिकैः” इति पाठस्य दुर्बोधार्थतया एतस्मात् पुस्तकान्तरभूतः “अङ्गनाऽर्गस्तम्भ-
नलविरचितक्षिप्रपूपिकावापिकैः” इति पाठः कथञ्चित् समीचीनतया प्रतिभाति ;
एतत्पक्षे,—अङ्गनाभिः अर्गस्तैः,—वङ्गसेनस्य वक्त्रपुष्पवत्स्येत्यर्थः, (“अगस्तिः कुम्भयोनी
च वङ्गसेनतरो पुमान्” इति मेदिनी) यः स्तम्भः,—तद्वर्तननिर्मितस्थूणाकारः पक्षिणाम्
उपवेशनार्थं स्थानविशेषः इत्यर्थः, तस्य तले—निम्नदेशे, विरचिता पक्षिणां—विहङ्गानां,
पूपिकावापिका—अङ्गनाप्रदक्षिपिष्टकविशेषभक्षणानन्तरं क्लृप्तानाम् “चौवाचा” इति
वङ्गं प्रसिद्धा चुद्रसुरसो येषु तैरित्यर्थः] ।

(४२१) विकीर्णैति ।—विकीर्णैः,—विलिप्तैः, बदरीवृक्षात् वायुता पातितै-
रित्यर्थः, बदरैः,—कीलफलैः, प्राटलानि—श्वेतरक्तानि, पटलानि—हृदय, “वाल”
इति वङ्गोद्वेराख्यातानि गृहाच्छादनानि इत्यर्थः येषां तैः, (“पटलं हृदिः” इत्यमरः) ।

(४२२) वेण्विति ।—वेण्वानां—वंशानां, षोटदलाः,—खड्गशकलानि,

भित्तिभिः, किंशुकोचनारक्षितमण्डलमण्डपवल्बजवद्वाङ्गार-
राशिभिः, (४२३) शाखालिफलतूलसञ्चयबहुलैः, सन्निहित-
नलशालिशालूकखण्डकुमुदबीजवेणुतण्डुलैः, (४२४) सङ्गृहीत-
मालबीजैः, भस्ममलनम्लानकाश्मथ्यकूटव्याधृतकटैः,

[“—पीठदल—” इत्यत्र “—पीठगल—” इत्येव पाठः साधीयान्, कोषादौ पीठ-
दलशब्दस्य अदर्शनात् ; अस्मिन् पक्षे,—वेणवः,—वंशाः पीठगलाः,—काशाख्यदणभेदाः
इत्यर्थः, “अथ पीठगलः पुंसि नले च काश-मख्ययोः” इति मेदिनी] नलाः,—नडाख्य-
दणभेदाः. शराः,—गुन्दाख्यदणविशेषाश्च, तन्मयी—तदात्मिका, या वृत्तिः,—वेष्टनं,
सैव ताभिर्वा विहिता—कृता, भित्तिः,—कुड्यं येषां तैः, किंशुकेति ।—किंशुकानि—
पलाशपुष्पाणि, रीचना—गीरीचनाख्यमाङ्गल्यद्रव्यभेदः, ताभ्यां रचितं—कृतं, मण्डलं
—गोलाकाररेखा यस्य तादृशे, मण्डपे—गृहे, वल्बजैः,—दणभेदैः, वङ्गः,—रक्षितः,
अङ्गारराशिः,—अलातचयः, भूतोपद्रवनिवारणार्थमिति भावः येषु तैः ; यद्वा,—
किंशुकः,—पलाशवृक्षः, रीचनः,—कूटशाखलीसंज्ञकः शाखलोभेदः, (“रीचनः
कूटशाखलिः” इत्यमरः) ताभ्याम् आरचितं—कृतं, मण्डलं—वेष्टनं, वृत्तिरित्यर्थः
यस्य तादृशे, मण्डपे वल्बजैः वङ्गः,—कृतः, अङ्गारराशिः,—अनुकृतशिखाग्निसमूहः,
शैत्यनिवारणार्थं व्याघ्रादिभौतिनिवारणार्थं वा इति भावः येषु तैः ।

(४२३) शाखलीति ।—शाखलिः,—रक्तपुष्पा, (“शाखली रक्तपुष्पा च मुकुटी
स्थिरजीविता” इति कोषः) तस्याः फलानां तूलसञ्चयैः,—तूलराशिभिः, बहुलानि—
आकीर्णानि तैः । सन्निहितेति ।—सन्निहितानि—स्थितानि, नलशालयः,—शालि-
विशेषाः, शालूकखण्डाः,—पद्ममूलानां खण्डाः, (“पद्ममूलन्तु शालूकम्” इति कोषः)
कुमुदबीजानि—कीरवशस्यानि, वेणवः,—वंशाः, तण्डुलाः,—धान्यसाराः, निरूपधान्या-
नीत्यर्थः ; यद्वा,—वेणुतण्डुलाः,—वंशबीजानि, वंशजातयवाकारपदार्थभेदाः इत्यर्थः
येषु तैः ।

(४२४) सङ्गृहीतेति ।—सङ्गृहीतानि—सञ्चितानि, मालानां—स्थूलपद्मानां,
बीजानि—शस्यानि येषु तैः ; यद्वा,—सङ्गृहीतानि मालानां—पृक्काणां, “पिङ्गि”
इति वङ्गे प्रसिद्धानामित्यर्थः, बीजानि—अङ्गुरकारणानि ; यद्वा,—सङ्गृहीतानि
मालबीजानि—क्षेत्रस्थशस्यानि येषु तैः, (“मालं क्षेत्रे स्त्रियां पृक्काञ्जोर्जात्यन्तरे
पुमान्” इति मेदिनी) । भस्मेति ।—भस्मनां—पांशूनां, मलनेन—सङ्केन,
आनं—मलिनतां गतं, यत् काश्मथ्यकूटं—कृष्णवृत्तिकाराशिः, तत्र व्याधृताः,—

(४२५) आश्यानराजादनमदनफलस्कीतैः, मधूकासवमद्यप्रायैः,
(४२६) कुसुम्भकुम्भगण्डकुसूलैः, अविरहितराजमाषत्रपुष-
कर्कटिकाकुष्माण्डालाबूवीजैः, (४२७) पोष्यमाणवनविडाल-

निहिताः, कटाः,—“मादुर” इति वङ्गभाषया ख्यातानि शयनानि येषां तैः ; यद्वा,
—भक्षणां—भूतीनां, मलनेन—कर्मनेन, (“मलनः पटवासे ना कर्मने तु नपुंसकम्”
इति मेदिनी) जलार्द्रभक्षलेपनेनेत्यर्थः, (दृश्यते च गाभारीवचलचं भक्षलितमिव
लोकैः) स्नानाः ये काश्मर्याः,—गाभारीवृक्षाः, (“गाभारी सर्वतोभद्रा काश्मरी
मधुपर्षिका । श्रीपर्णी भद्रपर्णी च काश्मर्यश्च” इत्यमरः) तेषां कूटे—राशौ,
खण्डिततृचसमूहीपरि इत्यर्थः, व्याधृताः कटाः, शीषणार्थमिति भावः येषां तैः ।

(४२५) आश्यानेति ।—आश्यानानि—ईषच्छुष्काणि, राजादनः,—कपीटाख्यः
वृक्षभेदः, (“चीरोदकस्तु राजन्यः चीरस्तृचः कपीदुमः । राजादनी दृढस्तृचः
कपीष्टः प्रियदर्शनः ॥” इति कोषः) ; यद्वा,—राजादनं—प्रियालः, “राजादनं
प्रियालश्च” इत्यमरः) मदनः,—“मयमा” इति वङ्गीयैराख्यातः रोधवृक्षः, (“मदनः
शल्यको रोधः” इति कोषः) तयोः फलानि, तैः स्कीतानि—पूष्पाणि तैः । मधूकेति ।
—मधूकानां—“महुया” इति ख्यातानां गुडपुष्पाणां, (“मधूके तु गुडपुष्पमधुदुमौ”
इत्यमरः) आसवाः,—रसाः एव ; यद्वा,—मधूकेभ्यः कृताः आसवाः,—सन्धानविशेषाः,
मद्यविशेषा इत्यर्थः, ता एव मद्यानि—सुराः, प्रायेण—बाहुल्येन येषु तैः ।

(४२६) कुसुम्भेति ।—कुसुम्भानां—महारजनाख्यपुष्पाणां, कुम्भाः,—घटाः,
गण्डानां—खड्गाख्यमृगभेदानां, कुसूलानि—स्थानानि येषु तैः ; यद्वा,—कुसुम्भानां—
महारजनानां, (“स्यात् कुसुम्भं वङ्गिशिखं महारजनमित्यपि” इत्यमरः) कुम्भानां—
गुग्गुलूनाञ्च, (“कुम्भो राश्यान्तरे... । ...घटे क्रीवन्तु गुग्गुलौ” इति मेदिनी) गण्डाः,
—पिटकाः, तत्पूर्यपावविशेषाः इत्यर्थः, (“गण्डः स्यात् पुंसि खड्गिनि । यद्द्वीग-
प्रभेदे च वीष्यङ्गे पिटकेऽपि च ॥” इति मेदिनी) गण्डाः,—पिष्टा इत्यर्थो वा, तेषां
कुसूलाः,—स्थापनार्थस्थानविशेषाः, गोष्ठी वा येषु तैः । अविरहितेति ।—न
विरहितानि—शून्यानि, राजमाषाणां—निष्पावाणां, “वरवटी” इति वङ्गे प्रसिद्धानां
श्रीहृमिदानां वा, वपुषाणां—“शशा” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धानां लाडुकानां,
कर्कटिकानां—“कांकुड” इति वङ्गे ख्यातानां, कुष्माण्डानां—कर्काण्डानाम्, अलाबूनां
—तूष्णीमाञ्च, बीजानि—चक्रकारणानि येषु तैः ।

(४२७) पोष्यमाषेति ।—पोष्यमाषाः,—पाल्यमानाः, वनविडालाः,—

मालुधाननकुलशालिजातजातकादिभिः अटवीकुटुम्बिनां गृहैः
उपेतं वनग्रामकं ददर्श, तत्रैव च अवसदिति ।

इति श्रीवाल्मीकिविरचिते हर्षचरिते हलन्धरिनाम

सप्तम उच्छ्वासः ॥ ७ ॥

आरख्यमाज्जाराः, मालुधानाः,—प्राणिविशेषाः, मातुलाहिनामसर्पभेदा वा, (“मालु-
धानो मातुलाहिः” इत्यमरः) ते तु निर्विषाः ज्ञेयाः, नकुलाः,—“वैजि” इति वङ्गे
प्रसिद्धाः सर्पशववः, शालिजाताः,—जीवभेदाः, जातकादयश्च—प्राणिविशेषा येषु ते ;
यद्वा,—शालयः,—“खटाश” इति वङ्गे प्रसिद्धाः गन्धमाज्जाराः, (“शालिस्तु कलमादौ
च गन्धमाज्जारेके पुमान्” इति मेदिनी) तेषां जातानां—समूहानां, जातकादयः,
—शावकादय इत्यर्थः ; यद्वा,—तेभ्यः जाताः,—उत्पन्नाः, ये जातकाः,—शावकाः,
तदादयः,—तत्प्रभृतयः येषु तैः, [“जातकादिभिः” इत्यत्र “जालकादिभिः” इति पाठः
समीचीनतया प्रतिभाति, पीष्यमाणवनविडालादिजातानां—समूहानां, जालकानि—
आनायाः, पिञ्जरा इति यावत्, तदादय यत्र तैः] । अटवीकुटुम्बिनां—वनगृहिणाम् ।
उपेतं—युक्तं, वनग्रामकम्—अरण्यमध्यस्थं संवसथं, तन्नामकं वा ।

इत्यग्रे षष्ठास्त्राटवीसचरणपञ्चाननेन वाक्यवञ्चावतंसेन पण्डितकुलपतिना वि, ए,

उपाधिधारिणा श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां,

तदात्मजाभ्यां पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबोध-

विद्यारत्नाभ्यां परिवर्हितायां प्रतिसंस्कृतायाश्चामलाग्यायां

श्रीहर्षचरितव्याख्यायां सप्तम उच्छ्वासः ॥ ७ ॥

अष्टम उच्छ्वासः ।

सहसा सम्पादयता मनोरथप्रार्थितानि वस्तूनि ।

दैवेनापि क्रियते भव्यानां पूर्वसेवेव ॥ १ ॥

विद्वज्जनसम्पर्को नष्टेष्टज्ञातिदर्शनाभ्युदयः ।

कस्य न सुखाय भवने भवति महारत्नलाभश्च ? ॥ २ ॥

(१) अथ अपरेद्युः उत्थाय पार्थिवस्तस्मात् ग्रामकात्
निर्गत्य विवेश विख्याटवौम्; आट च तस्याम् इतश्चेतश्च सुबह्वन्

अथ पुरुषप्रयत्ने विनाऽपि सुदैवानुकूल्येन सत्पुरुषाणां मनोरथसिद्धिर्भवतीति द्वाभ्यां
प्रदर्शयन्नाह, सहसिति ।—सहसा—हठात्, मनोरथप्रार्थितानि—मनोऽभौष्टानि, अभिलषिता-
नीत्यर्थः, वस्तूनि—द्रव्याणि, सम्पादयता—संयोजयता, प्रदत्ता इत्यर्थः, दैवेनापि,—
भाग्येनापि, अनुकूलिनेति भावः, किं पुनः पुरुषकारेण अन्येन वा इत्यपिशब्दार्थः ; भव्यानां
—योग्यानां, शुभफललाभाह्वाणामित्यर्थः, सत्पावाणामिति भावः, (“भव्यं शुभे च सत्ये
च योग्ये भाविनि च विषु” इति मेदिनी) पूर्वसेवा—प्रथमा परिचर्या, क्रियते इव—
विधीयते इव ; सुदैवं हि सहसैव सतां मनोरथं सम्पाद्य सदनुरागस्य प्रथमनिदर्शनं
प्रदर्शयति, उत्तरतापि प्रभूताभ्युदयं जनयतीति भावः । श्लोकेनानेन भाग्यवतः सतां हर्षस्य
दैवानुकूल्येन यावायाः साफल्यं सूचितम् । अत्र पूर्वसेवायाः अक्रियमाणायामपि
तत्त्वेन सभावनीत्कीर्त्तनात् क्रियोपेक्षाऽलङ्कारः । आर्या उक्तम् ॥ १ ॥

विद्वदिति ।—विदुषा जनेन—पण्डितलोकेन, सम्पर्कः,—सङ्गः, सख्यमिति भावः,
तथा नष्टेति ।—नष्टस्य—अदर्शनं गतस्य, इष्टस्य—प्रियस्य, ज्ञातेः,—वस्तुजनस्य,
दर्शनं—सालात्कारः, तदेव अभ्युदयः,—सङ्कलम्, इष्टलाभजनितानन्द इत्यर्थः, भवने
—गृहे, महारत्नानां—महामूल्यमणीनाम्, अन्विष्यापि दुर्लभानामिति भावः, लाभश्च
—प्राप्तिश्च, कस्य—जनस्य इति भावः, सुखाय—आनन्दाय, न भवति ?—न जायते ?
अपि तु सर्वस्य एव भवति इत्यर्थः, एतेन हर्षस्य दिवाकरमिवाख्यविहङ्गिबलाभः भविष्यति
राज्यश्रियाः प्राप्तिः महामूल्यैकावलीलाभश्च सूचितः । अत्र प्रस्तुतानां सम्पर्काभ्युदय-
रत्नलाभानामेकेन सुखजननयोग्यत्वरूपधर्मेण सह सम्बन्धात् तुल्ययोगिताऽलङ्कारः ।
आर्या उक्तम् ॥ २ ॥

(१) एतदेव प्रतिपादयति, अथ इत्यादि ।—अपरेद्युः,—अपरस्मिन् दिवसे,
वनयामे आवासप्रकरणस्य परदिने इत्यर्थः । आट—वधाम । “एकदा तु भूपते,”

दिवसान् । एकदा तु भूपतेर्भ्रमत एव आटविकसामन्त-
शरभकेतोः सूनुर्याप्रकेतुः नाम कुतोऽपि (२) कज्जलश्यामल-
श्यामलताबलयेनाधिललाटम् उच्चैःकृतमौलिबन्धम्, (३) अन्ध-
कारिणीम् अकारणभुवा भ्रुकुटिभङ्गेन त्रिशखेन त्रियामामिव
साहससहचारिणीं ललाटस्थलीं सदा समुद्वहन्तम्, (४) अव-
तंसितैकशुकपक्षकप्रभाहरितायमानेन पिनङ्गकाचरकाचमणि-
कर्णिकेन श्रवणेन शोभमानं, (५) किञ्चिच्चुल्लस्य प्रविरल-
पक्ष्मणः चक्षुषः सहजेन रागरोचिषा रसायनरसोपयुक्तं तार-

इत्यस्य “व्याप्रकेतुः...शवरयुवानमादाय आजगाम” इति उत्तरेण सम्बन्धः । भूपतेः,
—हर्षस्य, [कर्मणि षष्ठी] । आटविकेति ।—आटविकः,—आरण्यः, सामन्तः,—
अधिराजः, वनप्रदेशरक्षणाय हर्षात् प्राप्ताधिकार इत्यर्थः, यः शरभकेतुः,—तदाख्यः
कश्चित् तस्य, सूनुरः,—पुत्रः, इति व्याप्रकेतुरित्यस्य विशेषणम् ।

(२) शवरयुवानं विशिनष्टि, कज्जलेति ।—कज्जलवत्—अञ्जनवत्, श्यामला
—नीला, या श्यामलता—गन्धप्रियङ्गुवल्ली, सा एव बलयं—वेष्टनं तेन, अधिललाटं
—ललाटोपरि, उच्चैरिति ।—उच्चैः कृतः,—उन्नमय्य स्थापितः, मौलिबन्धः,—
संयतकेशचयः येन तथोक्तम् ।

(३) अकारणभुवा—विना कारणं जातम् इत्यर्थः, स्वाभाविकेन इति भावः,
त्रिशखेन—त्रिरखेन, भ्रुकुटिभङ्गेन—भ्रुकौटिल्येन, अन्धकारिणीम्—अन्धकारवतीं,
भ्रूसङ्कीचनेन नेत्रयोराहतप्रायत्वादिति भावः ; यद्वा,—अन्धकारिणीं—क्षणवर्णामि-
त्यर्थः, अत एव त्रियामामिव—रात्रिमिव, तमिस्रामिवेति यावत्, साहससहचारिणीं
—साहससङ्गिनीम् ; बलपूर्वककार्यकरणसामर्थ्यबोधिका मिति भावः, ललाटस्थलीं
—भालदेशं, समुद्वहन्तं—दधानम् ।

(४) अवतंसितेति ।—अवतंसितस्य—भूषणीकृतस्य, एकस्य—एकमात्रस्य,
शुकपक्षकस्य—कौराख्यपक्षिपतत्रस्य, प्रभया—कान्त्या, हरितायमानं—श्यामायमानं
तेन, पिनङ्गेति ।—पिनङ्गा—बद्धा, काचरस्य—कपिलस्य, काचमणेः,—काचाख्य-
रत्नस्य, कर्णिका—कर्णभूषणं, काचमणिनिर्मितं कर्णभूषणमित्यर्थः, यत्र तथाक्तेन
श्रवणेन—कर्णेन, शोभमानं—राजमानम् ।

(५) किञ्चिच्चुल्लस्य—ईदृशं क्लृप्तस्य, (“सुः क्लृप्ताच्चे उल्लसिक्लृप्ताः क्लृप्तेऽपि

क्षवं क्षतजमिव क्षरन्तम्, अवनाटनासिकं, चिपिटाधरं,
चिकिनचिवुकम्, (६) अहीनहनूत्कटकपोलकूटास्थिपर्यन्तम्,
ईषदुदयग्रीवाबन्धं, स्कन्धस्कन्धाङ्गभागम्, (७) अन-
वरतकोदण्डकुण्डलीकरणकर्कशव्यायामविस्तारितेन अंसलेन
उरसा हसन्तमिव तटशिलाप्रथिमानं विन्ध्यगिरिः,

चाप्यमी" इत्यमरः) प्रविरलपक्ष्णः,—असान्द्रलीकः । सहजिन—स्वाभाविकेन,
रागरोचिषा—लीहितप्रभया, रसायनरसोपयुक्तं—रसायनरसेन—औषधविशेषरसेन सह,
उपयुक्तं—धीतम् इत्यर्थः, तरुः,—सृगादनः, “नेकुडे वाध” इति वङ्गे प्रसिद्धः चुट्टव्याघ्र-
विशेष इत्यर्थः, (“तरुस्तु सृगादनः” इत्यमरः) तस्य इदं तारक्षवं, तच्च कचित्
रोगविशेषे (यक्ष्णि) उपयुज्यते इति वैद्यकाः ; क्षतजमिव—रक्तमिव, क्षरन्तं—
क्षयन्तम् । अवनाटनासिकं—निम्ननासापुटम्, (“अवटीटोऽवनाटशावभटो नतनासिके”
इत्यमरवचनात् अवनाटशब्देनैव निम्ननासिके लब्धेऽपि पुनर्नासिकाशब्दग्रहणं नासाया
अतिनिम्नत्वस्योत्तरार्थमिति मन्तव्यम्) अन्तःप्रविष्टनासिकमित्यर्थः, “खांदा नाक” इति
वङ्गभाषया प्रसिद्धमिति भावः । चिपिटाधरं—स्थूललम्बरदनच्छदम् । चिकिनचिवुकं
—स्थूलेषज्ज्वाधराधीभागम् ।

(६) अहीनेति ।—अहीनौ—अन्यूनी, प्रहृष्टौ इत्यर्थः, हनुभ्यां—कपोलीर्ष-
भागाभ्याम्, उत्कटयोः,—उन्नतयोः, विषमयोः वा, कपोलयोः,—गण्डयोः, (“ओष्ठा-
धरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी । अधस्ताच्चिवुकं गण्डौ कपोलौ तत्परो हनुः”
इत्यमरः) कूटौ—शिखरभूतौ, अस्थिपर्यन्तौ—कङ्कालप्रान्तौ यस्य तम्, अत्युन्नत-
हन्वस्थिकपोलम् अत एव निम्नहनुर्देशमित्यर्थः । ईषदुदयग्रीवाबन्धम्—ईषदुदयः—
किञ्चिदुन्नतः, [“ईषदुदयः—” इत्यत्र “ईषदवायः—” इति पाठि—अवायः,—अवनतः
इत्यर्थः] ग्रीवाबन्धः,—कन्धरासन्निवेशः यस्य तम् । स्कन्नेति ।—स्कन्धः,—शुक्लः,
लम्बमानः, उन्नतो वा, स्कन्धाङ्गभागः,—अंसाङ्गदेशः यस्य तम् ।

(७) अनवरतेति ।—अनवरतेन—अविश्रान्तेन, कोदण्डस्य—धनुषः, कुण्डली-
करणेन—ज्याकर्षणेन, चक्रीकरणेन इत्यर्थः, कर्कशेन—कठिनेन, व्यायामेन च—
अङ्गचालनविशेषेण च, विस्तारितं—प्रसारं गतं तेन, अंसलेन—बलवता, प्रशलेन
वृद्धेन च इति यावत्, (“बलवान् मांसलोऽंसलः” इत्यमरः) उरसा—वक्षःस्थलेन,
विन्ध्यगिरिः,—विन्ध्याचलस्य, तटशिलाप्रथिमानं—तटशिलायाः,—उन्नतप्रदेशस्यप्रसारस्य,
प्रथिमानं—विस्तारं, हसन्तम्—उपहसन्तं, विपुलीरक्तमित्यर्थः ।

(८) अजगरगरीयसा च भुजयुगलेन लघयन्तं तुहिनशैलशाल-
द्रुमाणां द्राघिमाणं, (९) वराहबालवलितबन्धनाभिर्नागदमन-
जूटिकाभिः जटिलीकृतपृष्ठे प्रकोष्ठे प्रतिष्ठां गतं गोदन्तमणिचित्रं
त्रापुषं वलयं बिभ्राणम्, अतुन्दिलमपि तुन्दिभम्, (१०) अही-
रमणीचर्मनिर्मितपट्टिकया उच्चित्रचित्कत्वक्तारकितपरि-

(८) अजगरगरीयसा—अजगर इव—वृद्धाकारसर्पविशेष इव, गरीयः,—
गुरुतरं, दीर्घमित्यर्थः तेन । तुहिनेति ।—तुहिनशैलस्य—हिमाद्रेः, शालद्रुमाणां—
सर्जतकृणां, द्राघिमाणम्—अतिदीर्घतां, लघयन्तं—लघूकुर्वन्तम्, आजगुलम्बितभुज-
मिति भावः ।

(९) वराहेति ।—वराहस्य—शूकरस्य, बालेन—लोम्बा, बलितं—कृतं, बन्धनं
—संयमनं यासां ताभिः, नागदमनजूटिकाभिः,—नागदमनः,—“नागदीना” इति
वङ्गीयैराख्यातः विषहरः श्लोषविशेषः, तस्य जूटिका—प्रतानः, क्रस्मूलं वा ताभिः,
सर्पभयनिवारणार्थमिति भावः, [“नागदमनजूटिकाभिः” इत्यत्र “नागदमनजूटिका-
वाटिकाभिः” इति पाठे,—नागदमनजूटिकाया वाटिकाः,—पूल्याः, गुच्छा इत्यर्थः
ताभिः] जटिलीकृतं—युक्तं, पृष्ठम्—उपरिभागः यस्य तथाभूते, प्रकोष्ठे—कूर्परमणि-
बन्धयोरन्तरालदेशे, (“प्रकोष्ठो मणिवन्धस्य कूर्परस्यान्तरेऽपि च” इति मेदिनी) प्रतिष्ठां
—स्थितिं, गतं—प्राप्तं, गोदन्तमणिचित्रं—सर्पविशेषशिरोरत्नमण्डितं, त्रपुषा—सीसकेन
रङ्गेण वा निर्वाचं त्रपुषं—सीसकेन रङ्गेण वा निर्मितमिति यावत् ; यद्वा,—त्रपुषः,—
सीसकस्य रङ्गस्य वा विकारः त्रपुषं—सीसकनिर्मितं रङ्गनिर्मितं वेत्यर्थः, [“त्रपुजतुनोः
षुक्” (४।३।१३८ पा०) इत्यण् षुगागमश्च । “त्रपु सीसकरङ्गयोः” इति मेदिनी]
वलयं—कटकं, बिभ्राणं—दधानम् । अतुन्दिलं—तुन्दिलः,—वृद्धकुक्षिः, स्थूलोदरः
पुमानित्यर्थः, (“तुन्दिलस्तुन्दिकस्तुन्दी वृद्धकुक्षिः पिचिखिलः” इत्यमरः) स न
भवतीति तं, क्षीणोदरं क्लृप्तमध्यमिति वा, तुन्दिभम्—उन्नतनाभिम् ; [“तुन्दिबलि-
वटेर्भः” (५।२।१३६ पा०) वृद्धा नाभिस्तुन्दिरिति तुन्दिशब्दात् भः । “तुन्दिभम्”
इत्यत्र “तुण्डिभम्” इति पाठेऽपि स एवार्थः] ।

(१०) अहीति ।—अहीरमणी—हिरण्यः चित्रकाख्यः जन्तुभेदः, यस्मादयया
गन्धतोऽपि अपरसर्पवासकः भवतीति बोध्यम् ; [“अहीरमणि—” इत्यत्र “अहीरणि
—” इति पाठस्तु साधोयान्, अहीरमणी इति शब्दस्य कोषादावदर्शनादार्थासङ्गतेः ;
अहीन् ईरयति दूरीकरोति इति व्युत्पत्त्या “राजसर्प” इति प्रसिद्धः हिमुखसर्पविशेषः

वारया (११) सङ्गजाजिनजालकितया शृङ्गमयमष्टमसुष्टिभाग-
भास्वरया (१२) पारदरसलेशलिप्तसमस्तमस्तकीया कृपाण्या
करालितविसङ्कटकटिप्रदेशं, (१३) प्रथमयौवनोल्लिख्यमान-
मध्यभागभ्रष्टमांसभरितौ इव स्थवीयसावूरदण्डौ दधतम्,

अक्षरिणिः, तद्दर्शनादितरे सर्पाः पलायने] तस्यांश्चर्मणा—त्वचा, निर्मिता—
रचिता, पट्टिका—खड्गकोषधारणार्थं वक्षसि तिर्यग्बिलम्बितचर्मनिर्मितप्रशस्ततनु-
मेदः यस्याः तथाभूतया, उच्चैवेति ।—उच्चैश्च—स्वभावोद्गतचिवा, विचित्रवर्णा इत्यर्थः,
या चित्रकस्य—मृगविशेषस्य, त्वक्—चर्म, तथा तारकितः,—सञ्जाततारः इव परिदृश्य-
मान इत्यर्थः, परिवारः,—खड्गकोषः, परिवेष्टनमित्यर्थः, यस्याः तथाभूतया । (“परि-
वारः परिजने खड्गकोषे परिच्छदे” इति मेदिनी) [“अक्षरिमयी...परिवारया”
इत्यत्र “अक्षरिमयीचर्मनिर्मितपट्टिकयोश्चित्रचित्रकत्वकृत्तारकितपरिवारया” इति पाठे,—
तादृशपट्टिकयोः,—खड्गकोषस्य उभयपार्श्वस्थितबलयविशेषनिबद्धचर्मरज्ज्वीरित्यर्थः,
आवृद्धया इति अध्याहार्यं, चित्रया—विविधवर्णया, चित्रकत्वचा तारकितः परिवारः
यस्याः तथाभूतया] ।

(११) सङ्गजेति ।—सङ्गजेन—सङ्गचितेन, अजिनेन—कृष्णमृगचर्मणा,
जालकिता—गवाक्षिता, जालावृतवत् परिदृश्यमाना इत्यर्थः, तथा, मुतनुकुञ्चितमृग-
चर्मनिर्मितकीषाभ्यन्तरस्यावरणया इत्यर्थः, आदौ तादृशचर्मणा कृपाणीमावेव्य पश्चात्
कोषमध्ये स्थापितवान् इति भावः, शृङ्गेति ।—शृङ्गमयेण—माहिषमार्गादिविषाण-
निर्मितेन, मष्टमेन—शृङ्गेन, मुष्टिभागेन—स्वरुद्देशेन, मुष्टिधार्त्यस्यानेनेत्यर्थः, भास्वरा
—दीप्तिमती तथा ।

(१२) पारदेति ।—पारदस्य—सूतस्य, रसः,—द्रवः ; यद्वा—पारद एव रसः,—
विषं, तस्य लेशेन—विन्दुना, लिप्तं—दिग्धं, समस्तं—सम्पूर्णं, मसकं—शिरोभागः यस्याः
तथा, कृपाण्या—कुरिकया कर्तव्या वा, (“कृपाणः खड्गे कुरिकाकर्तव्योरपि योषिति”
इति मेदिनी) करालितेति ।—करालितः,—भीषणीकृतः, विसङ्कटः,—विशालः,
स्थूल इत्यर्थः, कटिप्रदेशः,—श्रीणिफलकं यस्य तम् ।

(१३) प्रथमेति ।—प्रथमेन—अभिनवेनेत्यर्थः, यौवनेन—तारुण्येन, उल्लिख्य-
मानात्—उत्खन्यमानात्, कृशतां नीयमानादिति भावत्, मध्यभागात्—उदर-
देशादित्यर्थः, भटेन—खलितेन, मासेन—पिशितेन, भरिताविव—आपूरिताविव,
स्थवीयसौ—अतिस्थूलौ ।

(१४) अच्छभल्लचर्ममयेण भल्लीप्रायप्रभूतशरभृता (१५) शबल-
शार्दूलचर्मपटपोडितेन अलिकुलकालकम्बललोम्बा पृष्ठ-
भागभाजा भस्त्राभरणेन पल्लवितमिव काश्यमुपदर्शयन्तम्,
(१६) उत्तरविभागोत्तंसितचाषपिच्छचारुशिखरे खदिर-
जटानिर्माणे खरप्राणे (१७) प्रचुरमयूरपित्तप्रवलतार्चित्रित-
त्वचि त्वचि सारगुरुणि वामस्कन्धाध्यासितधनुषि दोषि
लम्बमानेन (१८) अवाकृशिरसा शितशरस्त्रैकनलकविवर-

(१४) अच्चेति ।—अच्छभल्लचर्ममयेण—भल्लकत्वक्निर्मितेन, (“अच्छाच्छ-
भल्लभल्लकाः” इत्यमरः) भल्लीति ।—भल्ली—अस्त्रविशेषः, तन्नायान्—तदङ्गुलान्,
प्रभूतान्—प्रचुरान्. शरान्—बाणान्, विभर्त्ति—धारयतीति तथोक्तेन ।

(१५) शबलेति ।—शबलं—चित्रं, शार्दूलचर्मव—व्याघ्राजिनमेव, पटः,—
आवरणं. तेन पीडितम्—आवृतं तेन, अलीति ।—अलिकुलं—भृङ्गवन्दं, तद्वत्
कालं—कृष्णवर्णं, यत् कम्बललोम—रत्नकरीम तेन, तदुपलक्षितेन इति भावः,
पृष्ठभागभाजा—पृष्ठदेशस्थितेन, भस्त्राभरणेन—भस्त्रा—चर्मनिर्मिताम्युद्धीपकवायु-
यन्त्रविशेषः, सैव आभरणं—मण्डनं तेन, तृणं वा, पल्लवितमिव—पूरितमित. काश्यं
—कृशताम्. आमन इति भावः, उपदर्शयन्तं—प्रकाशयन्तं, सवाणतृणभारेण अति-
पीडितमिव आत्मानं प्रकटयन्तमित्यर्थः ।

(१६) उत्तरेति ।—उत्तरे—उपरीत्यर्थः, विभागे—तृतीये भागे, कूर्परीपस्त्रि-
भागे इत्यर्थः, उत्तंसितं—मण्डनीकृतं, यत् चाषपिच्छं—नीलकण्ठाख्यपक्षिपक्षः, तेषु
चाक्षु—मनीषं, शिखरम्—अग्रं यस्य तथोक्ते, खदिरिति ।—खदिरजटाया इव—
खदिरवृक्षस्य मूलस्येव, अतिस्थूलस्य इति भावः, निर्माणं—घटनं यस्य तथाभूते,
खदिरजटानिमे इत्यर्थः, पीवरांसि इति यावत्, खरप्राणे—तीक्ष्णबले ।

(१७) प्रचुरेति ।—प्रचुरेण—बहुना, मयूरपित्तेन—शिखिमायुना, या
प्रवलता—रचनाविशेषः, रचितेति भावः, तथा चित्रिता—रञ्जिता, त्वक्—चर्म यस्य
तथावि । त्वचि—चर्मणि, सारगुरुणि—सारिण—काठिन्नेन, गुरुः,—महान्
तस्मिन्, दुर्भेद्यचर्मणि इत्यर्थः, वामेति ।—वामस्कन्धं—सञ्चांसम्, अध्यासितं—स्थितं,
धनुः,—कार्मुकं यस्य तथाभूते, दोषि—भुजि, (“भुजबाह्व प्रवेष्टी दोः” इत्यमरः) ।

(१८) अवाकृशिरसा—अधोमुखिन, शितेति ।—शितेन—तीक्ष्णेन, शरैश्च—

प्रवेशितेतरजङ्गाजनितस्वस्तिकबन्धेन (१८) बभूवकलोहित-
रुधिरराजिरञ्जितघ्राणवर्त्मना (२०) वपुर्विततिव्यक्तविभाव्य-
मानकीमलक्रोडरोमशुक्लिम्बा शशेन (२१) शिताटनीशिखाऽग्र-
यथितग्रीवेण (२२) चापाहतचञ्चत्तानताम्रतालुना तित्ति-
रिणा वर्णकमुष्टिमिव मृगयाया दर्शयन्तं, (२३) विषमविष-
दूषितवदनेन च विकर्णेन कृष्णाहिना इव मूलगृहीतेन

बाणेन, कृतं—क्षिप्तं, यत् एकं नलकं—“नला” इति ख्यातः जङ्गाऽस्थिविशेषः, तस्य
विवरे—क्षिप्त्रे, प्रवेशिता—दौकिता, या इतरजङ्गा—हस्तधृता अन्या जङ्गा, तथा
अनितः,—कृतः, स्वस्तिक-बन्धः,—आसनबन्धविशेषः यस्य तथोक्तेन ।

(१८) बभूवेति ।—बभूवकं—तदाख्यं पुष्पं, तद्वत् लोहितं—रक्तं, यत् रुधिरं
—श्रीणितं, तस्य राज्या—धारया, रञ्जितं—प्राप्तारागं, रक्तवर्णमित्यर्थः, घ्राणवर्त्म-
नासारम्बुं यस्य तेन, नासारम्बुस्तत्तत्तेन इत्यर्थः ।

(२०) वपुर्विति ।—वपुषः,—शरीरस्य, वितत्या—विस्तारेण, गतजीवत्वेन
दैहिकसङ्कोचाद्यभावादिति भावः, व्यक्तं—स्पष्टं यथा तथा, विभाव्यमानः,—दृश्य-
मानः, कीमलानां—सुकुमाराणां, क्रोडरोमणाम्—अङ्गुलीनां, शुक्लिम्बा—श्वेतं यस्य
तथोक्तेन, शशेन—तदाख्येन मृगवर्षिषेण ।

(२१) शितेति ।—शिता—तीक्ष्णा, या अटनी—धनुष्कोटिः, धनुषोऽग्रभागः
इत्यर्थः, (“कोटिरस्याटनी” इति धनुःप्रकरणे अमरः) तस्याः शिखा—चूडा, तस्या
अग्रम्—उपरिभागः, तत्र यथिता—निबद्धा, ग्रीवा—कम्बरा यस्य तेन ।

(२२) चापेति ।—चापेन—धनुषा, आहतायाम्—आच्छन्नायां, चञ्चौ—
कोट्याम्, उत्तानः,—ऊर्ध्वोभूतः, परिदृष्ट इत्यर्थः, व्याप्तमुखत्वादिति भावः, ताम्रः,—
रक्तवर्णः, तालुः,—काकुदम्, अन्तर्मुखोपरिभाग इत्यर्थः यस्य तेन, तित्तिरिणा—
तदाख्येन पक्षिणा, मृगयायाः,—आखेटस्य, मृगहननक्रियाया इत्यर्थः, वर्णकमुष्टिमिव—
मुष्टिगृहीतलिखत्या प्रथमम् अक्षरलिखनमिव, “ह्यते खड्गी” इति वज्रभाषया प्रसिद्धं
विधानम् इति यावत्, क्षुद्रमृगपक्षिबधरूपं प्रथमं मृगयाव्यापारमात्मनः प्रकाशयन्तमिव
इति भावः ।

(२३) विषमेति ।—विषमेण—दारुणेन, विषेण—गरलेन, लिमेन, दंष्ट्राख्येन
च इति भावः, दूषित—सदोषं, वदनम्—अग्रभागः, मुखस्य यस्य तेन, कृष्णाहिना
इव—कृष्णसर्पेण इव, मूलगृहीतेन—मूले—अधीभागे, पुच्छदर्श च, गृहीतः,—

व्यग्रदक्षिणकराग्रं, जङ्गममिव गिरितटतमालपादपं, यन्त्रो-
ल्लिखितम् अश्रमसारस्तम्भमिव भ्रमन्तम्, (२४) अञ्जनशिला-
च्छेदमिव चलन्तम्, अयःसारमिव गिरेर्विम्यस्य गलन्तं, पङ्क-
स्थलीं करिकुलानां, कालपाशं कुरङ्गयूथानां, (२५) धूमकेतुं
मृगराजचक्राणां, महानवमीमहं महिषमण्डलानां, हृदय-
मिव हिंसायाः, फलमिव पापस्य, कारणमिव कलिकालस्य,
कामुकमिव कालरात्रेः शवरयुवानम् आदाय आजगाम ;

वृत्तः तन, विकर्णेन—तदाव्यास्त्रविशेषण, कर्णरहितशरविशेषणेत्यर्थः, व्यग्रदक्षिण-
कराग्रं—व्यासकदक्षिणहस्ताग्रभागं, विप्रलम्बबाणं दधानमित्यर्थः । जङ्गमं—चरिणां,
गतिमलमित्यर्थः, गिरीति ।—गिरितटे—पर्वतप्रस्थे, यः तमालपादपः,—काल-
स्तम्भवृक्षः तमिव, प्रायुक्त्यन्वादिति भावः । यन्त्रोल्लिखितं—शाणयन्त्रपृष्ठमित्यर्थः,
शिल्पविशेषनिमित्तमिति वा, अश्रमसारस्तम्भमिव—दृढप्रस्तरस्थूणामिव, मसृणकृष्ण-
गण्डदृढकायत्वादिति भावः ।

(२४) अञ्जनशिलाच्छेदमिव—कज्जलप्रस्तरशकलमिव । अयःसारमिव—लोहस्य
स्थिरांशमिव । करिकुलानां—गजयूथानां, पङ्कस्थलीमिव—सकटसभूमिमिव, मारक-
त्वादिति भावः, यथा करिणी दुस्तरपङ्कसासाय नाल्यात् समर्थाः, अवसौदन्ति
च, तथा अमं प्राप्य अपि न पलायितुं समर्थाः, म्रियन्ते च इति तात्पर्यम् ।
[“पङ्कस्थलीं करिकुलावाम्” इत्यत्र “पाकलं करिकुलानाम्” इति पाठः,—करि-
कुलानां पाकलं—तदाख्यं हस्तिनां ज्वरमिव, (“पाकलं कुष्ठभेषज्ये पुंसि स्यात् कुञ्जर-
ज्वरे” इति मेदिनी) तदाख्यज्वरस्य कारिणां प्राणनाशकत्वात् ; यदुक्तं वैद्यके,—
“अमाध्योऽयं ज्वरो व्याधिः गोमहिषाश्चकुञ्जरे । किञ्चित् कृच्छ्रतमी नृणामन्वेषां जीव-
घातकः ॥ ” “पाकलः स तु गागानामभितापस्तु वाजिनाम्” इत्यादि । पाकलो
यथा करिहन्ता, तथा अयमपीति भावः] । कुरङ्गयूथानां—मृगसङ्घानां, कालपाशं
—यमस्य बन्धनरज्जुमिव, दर्शनमालेखैव हननादिति भावः ।

(२५) मृगराजचक्राणां—सिंहसमूहानां, [राजसमूहानामित्यपि व्यज्यते]
धूमकेतुम्—अग्निम्, अग्निदर्शनस्य सिंहानां भयप्रदत्वादिति भावः ;
यथा—धूमकेतुमिव—उत्पातमूत्तकग्रहमिव, मारकत्वादिति भावः । धूमकेतु-
प्रादुर्भावः राजचक्राणामपि अशुभं सूचयतीति बोद्धव्यम् ।
महिषमण्डलानां—महिषसङ्घानां, महानवमीमहं—शारदीयदुर्गानवमीमहोत्सवं,

दूरं च स्थापयित्वा विज्ञापयाम्बभूव,—“देव ! सर्वस्य अस्य विन्ध्यस्य स्वामी, सर्वपल्लोपतौनां प्राग्रहरः शवरसेनापतिः भूकम्पो नाम । तस्य अयं निर्घातनामा (२६) स्वस्त्रीयः सकलस्य अस्य विन्ध्यकान्तारारण्यस्य पर्णानामपि अभिज्ञः, किमुत प्रदेशानाम् । एनं पृच्छतु देवः, योग्योऽयम् आज्ञां कर्तुम्” इति कथिते च निर्घातस्तु (२७) क्षितितलनिहित-मौलिः प्रणामम् अकरोत्, उपनिन्ये च तित्तिरिणा सह शशीपायनम् । अवनिपतिस्तु सम्मानयन् स्वयमेव तम् अप्राप्तोत्,—“अङ्ग ! अभिज्ञा ययम् अस्य सर्वस्य उद्देशस्य । (२८) विहारशीलाश्च दिवसेषु एतेषु भवन्तः । सेनापतेर्वा

सहिषालकत्वादिति भावः, (“सह उड्व उड्वः” इत्यमरः) महानवमोदिने यद्वा सहिषाः बलित्वेन विनाशयन्ते उपामर्कैरिति दृश्यते : “हृदयमिव हिमायाः” इत्यादि विशेषणवितथे सर्वदा जीवविनाशपरायणत्वात् इति भावो बोध्यः । कालरावेः,—सर्वप्राणिनाशिकायाः यमभगिन्याः, सर्वजन्तुमरणोपलक्षितायाः कल्परावेर्वा, कामुकामव —कालमिव अस्य बहु जीवहिंसाकरणात् सर्वप्राणिनाशिकाया यमभगिन्याः कालमिवेत्युक्ता बोद्धव्याः । शवरयुवानं—रुच्छविशेषजातीयं तरुणवयस्कं पुमांसम् । आजगाम—प्राप । दूरं—राजः समीपादिति भावः । विन्ध्यस्य—विन्ध्यारण्यस्य, स्वामी—अधिपतिः । सर्वपल्लोपतौनां—सर्वेषां—सकलानां, पल्लोपतौनां—सुदृशमाधिपतौनां, (“पल्लान्यशामः कुश्याः स्त्री” इति मेदिनी) प्राग्रहरः,—शहरः ।

(२६) स्वस्त्रीयः,—भागिनियः । विन्ध्यकान्तारारण्यस्य—विन्ध्याचलदुर्गसं-
जाननस्य, (“कालारी वर्म दुर्गसम्” इत्यमरः) ।

(२७) क्षितौति ।—क्षितितले—भूषष्ठे, निहिता—स्थापिता, मौलिः,—
अंशतः केशः येन सः (“चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः” इत्यमरः) ।
तित्तिरिणा सह शशीपायनं—तिमिर्विं शशश्चापदौकनद्वयमित्यर्थः, उपनिन्ये
—अपेयामासित्यर्थः । अङ्गेति सम्बोधनं, भोः ! इत्यर्थः । अभिज्ञाः,—विशेषण-
ज्ञातारः । उद्देशस्य—वनप्रदेशस्येत्यर्थः ।

(२८) एतेषु दिवसेषु—बहुदिनं यावदिति भावः ; यद्वा,—एतेषु—वनोद्देशेषु,

अन्यस्य वा तदनुजीविनः कस्यचित् (२८) उदाररूपा नारी
आगता भवेद्दर्शनगोचरम् ?” इति ।

निर्घातिस्तु (३०) भूपालालापनप्रसादेन आत्मानं बहु-
मन्यमानः प्रणनाम, दर्शितादरञ्च व्यज्ञापयत्—“देव ! प्रायेण
अत्र हरिण्योऽपि न अपरिचिताः सञ्चरन्ति सेनापतेः, कुत एव
नार्यः ? नापि एवरूपा काचित् अवला । तथाऽपि देवादेशात्
इदानीम् अन्वेषणं प्रति प्रतिदिनम् अनन्यकृत्यैः क्रियते यत्नः ।
(३१) इतश्च अङ्गव्यूतिमात्र एव मुनिमहिते महति महीधर-
मालामूलरुहि महीरुहां षण्डे पिण्डपाती (३२) प्रभूतान्तेवासि-

दिवसेषु—प्रतिदिनमित्यर्थः, विहारशीलाः,—विचरणपराः । सेनापतेः,—भूकम्पस्य ।
तदनुजीविनः,—सेनापतेः परिजनस्य ।

(२८) उदाररूपा—महासौन्दर्यशालिनी, अतिरूपवतीत्यर्थः, (“उदारी दाह-
महतीः” इत्यमरः) ।

(३०) भूपालेति ।—भूपालस्य—राज्ञः हर्षस्य, यत् आलापनम्—आभाषणं,
सम्बोधनपूर्वकवाक्यप्रयोगः इत्यर्थः, तदेव प्रसादः,—अनुग्रहः, महापराक्रमस्य समाजी
हर्षस्य तादृशनेतरेण सह स्वयमाभाषणादिति भावः तेन । बहुमन्यमानः,—ज्ञाघ-
सानः । दर्शितादरं—समम्मानमित्यर्थः । अपरिचिताः,—अज्ञाताः, [“अपरिचिताः”
इत्यत्र “अपरिगताः” इति पाठोऽपि स एवार्थः, “सर्वे गत्यर्थाः ज्ञानार्थाः” इति
नियमान्] । कुत एव नार्यः,—मातुष्यस्तु कथमपि नैवापरिज्ञाताः सञ्चरन्ति,
प्रभवन्तीति भावः । अवला, आगता इति शेषः । देवादेशात्—राज्ञः भवतः
आज्ञया । अनन्यकृत्यैः,—नास्ति अन्यम्—अन्वेषणादपरं, कृत्यं—कार्यं येषां तैः,
अन्यकार्यं परिहृत्य इत्यर्थः, अस्माभिरिति शेषः ।

(३१) इतः,—अस्मात् स्थानात्, अङ्गव्यूतिमात्रे—क्रीशैकपरिमिते,
(“गव्यूतिः स्त्री क्रीशयुगम्” इत्यमरः) मुनिमहिते—ऋषिपूजिते, महीधरमाला-
मूलरुहि—पर्वतश्रेणिपादमूलजाते, महीरुहा—वृक्षाणां, षण्डे—मण्डले, तन्मण्ड-
ले इत्यर्थः, पिण्डपाती—पिण्डाय—यासमावाद्याय, पतति—भिक्षां चरतीति तथोक्तः,
यासमावाद्योपयोगिभिक्षाकरः इत्यर्थः, न तु सञ्चयतीति भावः ।

(३२) प्रभूतेति ।—प्रभूतैः,—बहुभिः, अन्तेवासिभिः,—शिष्यैः, (“आवान्ते-

परिवृतः पराशरी दिवाकरमित्त्रनामा गिरिनदीम् आश्रित्य
प्रतिवसति; स यदि विन्देत् वार्त्ताम्” इति। तत् श्रुत्वा
नरपतिः अचिन्तयत्,—“श्रूयते हि (३३) तत्रभवतः
सुगृहीतनाम्नः स्वर्गतस्य ग्रहवर्मणो बालमित्रं मेवायणीयः
तथीं विहाय ब्राह्मणायनो विद्वान् उत्पन्नसमाधिः सौगते मते
युवा एव काषायाणि गृहीतवान् इति। प्रायशश्च जनस्य
जनयति (३४) सुहृदपि दृष्टो भृशम् आश्वासम्। अभि-
गमनीयाश्च गुणाः सर्वस्य। कस्य न (३५) प्रतीक्ष्यो मुनि-
भावः? भगवती वैधेयेऽपि धर्मगृहिणी गरिमाणम् आपाद-
यति प्रव्रज्या, किं पुनः सकलजनमनोमुषि विदुषि जने?

वासिनौ शिष्ये” इत्यमरः) परिवृतः,—वेष्टितः। पराशरी—भिचुः, [“पराशरी”
इत्यत्र “पाराशरी” इति पाठेऽपि स एवार्थः; “भिचुः परिव्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि
मस्तरि” इत्यमरः]। वार्त्ता—वृत्तान्तं, नार्त्ताः इति भावः, विन्देत्—जानीयादित्यर्थः।

(३३) तत्रभवतः,—मानस्य, सुगृहीतनाम्नः,—प्रातःस्मरणीयस्य, विख्यात-
स्येत्यर्थः। बालमित्रं—शैशवसुहृत्, मेवायणीयः,—वेदशाखाविशेषाध्येता, ब्राह्मणायनः
—ब्राह्मणकुलजातः, द्विजश्रेष्ठो वा, उत्पन्नसमाधिः,—चित्तैकाग्रानिष्ठः, गृहीत-
नियमो वा, (“स्युः समर्थननीवाकनियमाश्च समाधयः” इत्यमरः) सौगते—सुगतः,
—कुडः, तस्य इदं तस्मिन्, मते—आशये, बौद्धधर्ममाश्रित्य इत्यर्थः, तथीं—
विवेदोम्, ऋक्सामयजुःसंज्ञकं वेदत्रयमित्यर्थः, (“स्त्रियामृक् सामयजुषी इति वेदा-
स्तयस्त्वः” इत्यमरः) विहाय—त्यक्त्वा, वैदिकधर्मं परित्यज्येत्यर्थः, काषायाणि—
कषायरक्तानि वसनानि।

(३४) सुहृत्—मित्रं, दृष्टः,—साक्षात्कृतोऽपि, किमपि अकुर्वन्नपीति भावः,
आश्वासम्—आशां, प्रीतिं वा, भगिनीपतेर्ग्रहवर्मणो मित्रत्वात् तत्त्वस्त्वमेव स्वस्यापि
मित्रभूतस्य तस्य किमप्यकुर्वतीति दर्शनं मे आनन्दप्रदं भविष्यतीति भावः। अभि-
गमनीयाः,—अनुसरणीयाः। सर्वस्य—यस्मिन् कस्मिन्नपि मते वर्त्तमानस्य इति
भावः; “गुणाः पूजास्थानं गुणेषु न च लिङ्गं न च वयः” इति तात्पर्यम्।

(३५) प्रतीक्ष्यः,—पूज्यः, (“पूज्यः प्रतीक्ष्यः” इत्यमरः)। मुनिभावः,—

यतो नः (३६) कुतूहलिं हृदयम् अभूत् सततमस्य दर्शनं प्रति, प्रासङ्गिकमेव इदमापतितम् अतिकल्याणं, पश्यामः प्रयत्नप्रार्थितदर्शनं जनम्” इति । प्रकाशञ्च अब्रवीत्,—“अङ्ग ! समुपदिश तम् उद्देशं, यत्वास्ते स पिण्डपाती” इति । एवमुक्त्वा च तेनैव उपदिश्यमानवर्त्मा प्रावर्त्तत गन्तुम् ।

अथ क्रमेण (३७) गच्छत एव तस्य अनवकेशिनः, कुद्मलितकर्णिकाराः, प्रचुरचम्पकाः, (३८) स्फोतफलेग्रह्यः, फलभरनमितनमेरवः, नीलदलनलदनारिकेलनिकराः, करि-

तापसभावः । भगवती—सर्वशक्तिमती, धर्मग्रहिणी—धर्मपत्नी, प्रव्रज्या—सत्यासधर्म इत्यर्थः, वैधेयेऽपि—मूर्खेऽपि, गरिमाणं—गौरवम्, आपादयति—प्रतिष्ठापयति, मूर्खाऽपि सत्यासमाश्रयति चेत्, सर्वेषां पूज्यो भवति इति सरलार्थः । सकलजनमनोमुषि—सर्वलोकमनोहरे ।

(३६) कुतूहलि—समुत्सुकम् । प्रासङ्गिकं—प्रसङ्गात्—भगिन्या अन्वेषणरूप-
फार्थान्तरादित्यर्थः आगतम् । इदं—तद्दर्शनावसररूपम् । प्रयवेति ।—प्रयवेन—
प्रकृष्टचष्टया, बह्नादरेण्यर्थः । प्रार्थितं—याचितं, दर्शनम्—अवलोकनं यस्य तादृशं,
दुर्लभदर्शनमित्यर्थः ।

(३७) “अथ क्रमेण गच्छत एव तस्य” इत्यस्य “दर्शनपथमवतरेकः तरवः”
इति परेण सम्बन्धः । तान् विशिनष्टि, अनवकेशिन इत्यादि ।—अनवकेशिनः,—
अवकेशिनः,—बभ्याः, अफला इति यावत्, (“बभ्योऽफलोऽवकेशी च” इत्यमरः)
ते न भवन्तीति फलवन्तः इत्यर्थः । कुद्मलितकर्णिकाराः,—कुद्मलिताः,—सज्जातमुकुत्ताः,
कर्णिकाराः,—दुमोत्पलाः, आरग्वधवृक्षा वाः येषु ते, (“कर्णिकारः पुमानारग्वधद्रौ
च दुमोत्पले” इति मेदिनी) । प्रचुरचम्पकाः,—प्रचुराः,—बहुलाः, चम्पकाः,—
तदाख्यपुष्पवृक्षा येषु ते ।

(३८) स्फोतेति ।—स्फोताः,—प्रवृक्षाः, फलेग्रह्यः,—अबभ्याः, फलवन्तः
वृक्षा इत्यर्थः येषु तथोक्ताः, (“स्यादबभ्यः फलेग्रहिः” इत्यमरः) । फलेति ।—
फलानां भरेण—भारिण, नमिताः,—अवनताः, नमेरवः,—सुरपुद्गागवृक्षाः, कृटाक्ष-
वृक्षा वा येषु तथोक्ताः । [“फलभरनमितनमेरवः” इत्यत्र “फलभरभरितनमेरवः”
इति प्राठे,—फलानां भरेण—आतिशय्येन, बाहुल्येनेत्यर्थः, (“भरोऽतिशयभारयोः”

केसरसरलपरिकराः, (३९) कोरकनिकुरम्बरोमाञ्चितकुर्वकराजयः, (४०) रक्ताशोकपल्लवलावण्यलिप्यमानदण्डदिशः, (४१) प्रविकसितकेसररजोविसरबध्यमानचारुधूसरिमाणः, स्वरजःसिकतिलतिलकतलाः, (४२) प्रविचलितहिङ्गवः,

इति मेदिनी) भरिताः,—पूर्णाः, अत एव नमिता इति भावः, नमेरवः यत्र तथोक्ताः] । नीलति ।—नीलदलाः,—श्यामलपर्णाः, नलदानि—उशीराः, नारिकेलनिकराः,—लाङ्गलीवल्लसमूहाश्च येषु ते, (“स्याहीरणं वीरतरं मूलेऽस्थीशौरमस्त्रियाम् । अभयं गलदं सव्यम्” इति “नारिकेलस्तु लाङ्गली” इत्युभयवाच्यमरः) । करोति ।—करिकेसराः,—नागकेसराः, [“करिकेसर—” इत्यत्र “हरिकेसर—” इति पाठोऽपि,—हरिकेसरः,—अहिकेसरः, नागकेसरः इत्यर्थः, (“हरिश्चन्द्रार्कवाताश्चयुक्तभक्त्यमाहिषु” इति मेदिनी) सरलाः,—देवदारवः पीतद्रुवश्च वा, यस्मात् “तापिण” इति प्रसिद्धं तैलं क्रियते लोकोक्तिर्यथः, (“पीतद्रुः सरलः पूतिकाष्ठञ्च” इत्यमरः) तेषां परिकरः,—सङ्घः, समूह इत्यर्थः येषु ते । (“भवेत् परिकरः सङ्घे पथ्यङ्गपरिवारयो” इति मेदिनी) ।

(३९) कोरकेति ।—कोरकाणां—कलिकानां, निकुरम्बे,—सङ्घैः, रोमाञ्चिताः—सञ्जातरौमहर्षा इव लक्ष्यमाणाः, कुर्वकाणां—रक्ताम्बानानां, ये योषितामालिङ्गन्ते पुष्पन्तीति कविसमयप्रसिद्धिः, तेषामित्यर्थः, राजयः,—श्रेणयः येषु ते ।

(४०) रक्तेति ।—रक्तानां—रक्तवर्णानां, विकसितानामित्यर्थः, अशोकानां—बकुलानां, ये योषितां पादाघातैः विकसन्तीति प्रसिद्धिः, तेषामिति भावः, पल्लवलावण्यैः,—किसलयकान्तिभिः, लिप्यमानाः,—विष्कुरन्त्यः, दण्ड दिशः,—आशाः येषु ते ।

(४१) प्रविकसितेति ।—प्र—प्रकर्षण, विकसितानां—प्रस्फुटितानां, केसराणां—बकुलानां, ये कान्तायाः शीधुगण्डूपसेकात् विकसन्तीति कविसमयख्यातः, तेषामित्यर्थः, (“अथ केमरे बकुलः” इत्यमरः) रजोविसरेण—परागप्रसरेण, बध्यमानाः,—सङ्घट्ट्यमानाः, चारवः,—मनोज्ञाः, धूसरिमाणः,—धूसरत्वानि येषां येषु वा ते । स्वरज इति ।—स्वरजोभिः,—निजपरागैः, सिकतिलानि—सैकतमयानि, वालुकामयानौव लक्षितानौत्यर्थः, तिलकानां—तिलतरुणां, ये प्रसादिताङ्गनाऽवलोकनमात्रेणैव पुष्पिताः सञ्जायन्ते इति भावः, तेषां तलानि—अधीदेशाः येषु येषां वा ते ।

(४२) प्रविचलितेति ।—प्रविचलिताः,—कम्पिताः, हिङ्गवः,—हिङ्गुवल्

प्रचुरपूगफलाः, (४३) प्रसवपूगपिङ्गप्रियङ्गवः, परागपिञ्ज-
रितमञ्जरीपुञ्जामानमधुपमञ्जशिञ्जाजनितजनमुदः, (४४) मद-
मलमेचकितमुचुकुन्दस्कन्धकाण्ड-कथ्यमाननिःशङ्क-करिकटकण्डू-
तयः, (४५) उड्डीयमाननिःशङ्कचटुलकृष्णशारशावसकल-
शादलसुभगभूमयः, (४६) तमःकालतमतमालमालामौलिता-

पत्राणि येषु ते । प्रचुरेति ।—प्रचुराणि—बहूनि, पूगानां—गुवाकानां, फलानि—
शस्यानि येषु ते ।

(४३) प्रसवेति ।—प्रसवानां—फलानां पुष्पाणां वा, (“स्यादुत्पादी फलं पथ्ये
प्रसवो गर्भमोचने” इत्यमरः) पूगेन—वन्देन, (“पूगः क्रमुकवन्द्योः” इत्यमरः)
पिङ्गाः,—पिङ्गलवर्णाः, प्रियङ्गवः,—श्यामालताः येषु ते । परागेति ।—परागैः,—
रजोभिः, पिञ्जरिताः,—पिङ्गलवर्णाः, या मञ्ज्यैः,—वज्रयैः, ताभिः पुञ्जामानानां—
सङ्गृह्यमाणानां, मधुपानां—भ्रमराणां, मञ्जुशिञ्जया—मनोहरैश्च गुञ्जनेन, जनितः,
—उत्पादिताः, जनानां—लोकानां, मुदः,—आनन्दाः यैः तथाभूताः ।

(४४) मदेति ।—मदस्य—दानजलस्य, मलेन—कमण्डेन, मेचकिताः,—
संस्तुतचन्द्रकाः, श्यामला वा, (“मेचकान् मयूरस्य चन्दके श्यामले पुमान्” इति
मेदिनी) ये मुचुकुन्दाः,—पृथ्वातर्भेदाः, चम्पकविशेषा इति यावत्, तेषां स्कन्धा इव
काण्डाः,—मूलात् शाखाऽवधिविभागाः, (“अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यात् मूलाच्छाखा
ऽवधिमरीः” इत्यमरः) यद्वा,—तेषां स्कन्धाः,—मूलात् शाखाऽवधिप्रदेशाः, तेषां
काण्डाः,—दण्डाः, वर्गा वा, समुहः इत्यर्थः, (“काण्डोऽस्त्री दण्डवाणाववर्गावसर-
वारिषु” इत्यमरः) तैः कथ्यमानाः,—निवेद्यमानाः, निःशङ्कानां—निर्भयाणां, करिणां
—हस्तिनां, कटयोः,—गण्डयोः, [“गण्डः कटः” इत्यमरः । “—कट—”
इत्यत्र “—करट—” इति पाठोऽपि स एवार्थः । “काकेभगण्डौ करटौ” इत्यमर-
वचनात्] कण्डूतयः,—कण्डूयनानि येषु येषां वा ते ।

(४५) उड्डीयमानेति ।—उड्डीयमानैः,—उत्पतद्भिः, निःशङ्कैः,—निर्भयैः,
चटुलैः,—चपलैः, कृष्णशारशवानां—कृष्णमृगशिशूनां, सकलैः,—सङ्गैः, शादलाः,—
श्यामाः इत्यर्थः, यद्वा,—कृष्णशारशावसकलैः शादलैः,—शादहरितैश्च, नूतनतणेन
हरेरदर्शकृतैः स्थानैरित्यर्थः, (“शादलः शादहरिते” इत्यमरः) अत एव सुभगाः,—
रम्याः, भूमयः,—तलदेशा येषां तथोक्ताः ।

(४६) तम इति ।—तमांसि इव—अन्धकारा इव, कालतमाः,—अति-

तपाः, स्तवकदन्तुरितदेवदारवः, (४७) तरलताम्बूलीस्तम्ब-
जालकितजम्बूजम्बीरवीथयः, कुसुमरजोधवलधूलीकदम्बचक्र-
चुम्बितव्योमानः, (४८) बहलमधुमोक्षोक्षितक्षितयः, परि-
मलघटितघ्राणदण्डयः, (४९) कतिपयदिवससूतकुक्कुटीकुटी-
कृतकुटजकोटराः, (५०) चटकासञ्चार्यमाणवाचाटचाटकेर-

नीलाः, याः तमालमालाः,—तापिञ्जयेणयः, ताभिः नीलिताः,—शमिता इत्यर्थः,
आतपाः,—सौरालीका येषु तथोक्ताः । सबकेति ।—सवकैः,—गुच्छैः, दन्तुरिताः,
—सञ्जातदन्ता इव लक्ष्यमाणाः, देवदारवः,—भद्रदारुवृक्षा येषु तथोक्ताः ।

(४७) तरलेति ।—तरलानां—चपलानां, ताम्बूलीनां—नागवल्लीनां, स्तम्बः,
—सङ्घैः, जालकिताः,—युक्ताः, जम्बूनां—जाम्बवानां, जम्बीराणां—दन्तशठाख्यानां
तरुणाञ्च, (“सुः जम्बीरे दन्तशठजम्बजम्बीरजम्बलाः” इत्यमरः) वीथयः,—श्रेणयः
येषु ते । कुसुमेति ।—कुसुमानां—पुष्पाणां, रजांसि एव—परागा एव, धवलधूल्यः,
—शुभ्रपांशवः, तासां कदम्बचक्रैः,—निचयमण्डलैः, चुम्बितं—सृष्टं, व्योम—आकाश
यैः तथोक्ताः ; यदा,—कुसुमरजोभिः,—पुष्पपरागैः, स्वकीयैरिति भावः, धवलाः,—
शुभाः, ये धूलीकदम्बाः,—तदाख्यनीपमेदाः, (धूलीकदम्बो नीपे स्यात् तिनिश
वरुणदुमे” इति मेदिनी) तेषां चक्रैः,—समूहैः, चुम्बितं व्योम यत्र तथोक्ताः ।

(४८) बहलेति ।—बहलेन—प्रभूतेन, मधूनां—मकरन्दानां, मोक्षेण—
वर्षेण, उक्षिताः,—सिक्ताः, क्षितयः,—तलभूमयः येषां ते । परिमलति ।—परि-
मलेन—पुष्पादीनां सौरभेण, घटिता—जनिता, घ्राणानां—घ्राणेन्द्रियाणां, दण्डिः,—
तर्पणं यैः तथोक्ताः ।

(४९) कतिपयेति ।—कतिपयेषु—अल्पसङ्ख्याकेषु इत्यर्थः, दिवसेषु—दिनेषु,
सूताभिः,—प्रसूतवतीभिः, मुक्तगर्भाभिरित्यर्थः, कुक्कुटीभिः,—ताम्रचूडपद्मीभिः,
कुटौकतानि—आवासीकृतानि, कुटजानां—गिरिमल्लिकावृक्षाणां, कांटराणि—
विवराणि येषु तथोक्ताः ।

(५०) चटकेति ।—चटकाया—तदाख्यया पक्षिण्या, सञ्चार्यमाणैः,—नीय-
मानैः, वाचाटैः,—मुखरैः, कूजझिरित्यर्थः, चाटकेरैः,—चटकाया अपत्यानि पुमांसः

क्रियमाणचाटवः, (५१) सहचरीचारणचक्षुरचकीरचक्षवः,
निर्भयभूरिभूरुण्डभुज्यमानपाककपिलपौलवः, (५२) सदा-
फल-कट्फल-फल-विशसननिःशूक-शुक-शकुन्त-शातित-शलाटवः,
(५३) शैलेय-सुकुमारशिलातल-सुखशयित-शशशिशवः,
(५४) शेफालिकाशिफाविवरविस्रब्धविवर्त्तमानगोधेरराशयः

चाटकेराः तैः, चटकाशावकैरित्यर्थः, क्रियमाणाः,—उच्चायमाणा इत्यर्थः, चाटवः,
—मधुरस्वना येषु तथोक्ताः ।

(५१) सहचरीति ।—सहचरीभिः,—सङ्गिनीभिः, चकीरीचक्षुभिरित्यर्थः,
चकीरीभिः सहति भावः, चारणे—भक्षणे, [“चारण” इत्यत्र “चरण” इति पाठः
समोचीनतया प्रतिभाति, भक्षणार्थकस्य चारणशब्दस्य कोषादावदृष्टत्वात्, चरण-
शब्दस्य च तदर्थकत्वात्, तथा च मेदिनी,—“चरणोऽस्त्री बहुचादौ मूले गोत्रे पदेऽपि
च । भ्रमणे भक्षणे वाऽपि नपुंसका उदाहृतः ॥” इति] चक्षुराः,—निपुणाः,
चकीराणां,—तदाख्यपक्षिणां, चक्षवः,—लोटयः येषु तथोक्ताः । निर्भयेति ।—
निर्भयैः,—निःशङ्कैः, भूरिभिः,—बहुभिः, भूरुण्डैः,—पक्षिविशेषैः, भुज्यमानानि—
सेव्यमानानि, पाकेन—परिणामेन, कपिलानि—पिङ्गलानि, पौलूनि—गुडफलाख्य-
फलानि, “आखरीट्” इति प्रसिद्धाः फलविशेषाः इत्यर्थः येषु तथोक्ताः । (“पौलौ
गुडफलः खंसी” इत्यमरः) ।

(५२) सदेति ।—सदाफलाः,—सदा फलन्तीति तथाभूताः, ये कट्फलाः,
—श्रीपर्णिकाख्या वृक्षाः, “कायफल” “कायकाल” इति वा वङ्गीयैराख्याता इत्यर्थः,
तेषां फलविशसने—फलभेदेन ; यद्वा,—सदाफलानां—नारिकेलानां, (“सदाफलः
स्कन्दफले नारिकेलोऽप्युदुम्बरे” इति मेदिनी) कट्फलानाञ्च विशसने, निःशूकाः,
—क्षतचक्षुषा इत्यर्थः, ये शुकशकुन्ताः,—कौराख्यपक्षिणः, तैः शातितः,—पातितः,
शलाटवः,—अपकानि फलानि येषां ते, (“आमे फले शलाटुः स्यात्” इत्यमरः) ।

(५३) शैलेयेति ।—शैलेयेन—शैलजाख्यपर्वतजातसुगन्धितणभेदेन, सुकुमारं
—सुरम्यं, सुकोमलमित्यर्थः, यत् शिलातलं—प्रस्तरखण्डं, तत्र सुखेन—आनन्देन,
अक्रिष्टभावेनेत्यर्थः, शयिताः,—निद्राणाः, (“निद्राणशयितौ समौ” इत्यमरः) शशानां
—मृगभेदानां, “खरगोस्” इति वङ्गे प्रसिद्धानामित्यर्थः, शिशवः,—शवकाः येषु
येषां वा ते ।

(५४) शेफालिकेति ।—शेफालिकानां—नीलिकाख्य-पुष्पप्रधान-वृक्षाणां

- (५५) निरातङ्गरङ्गवः, निराकुलनकुलकेलयः, कल-
कोकिलकुलकवलितकलिकोदमाः, (५६) सहकाराराम-
रोमन्यायमानचमूरुयूथाः, यथासुखनिषस्मनीलाण्डजमण्डलाः,
(५७) निर्विकारवृकविलोक्यमानपोतपीतगवयधेनवः,
(५८) श्रवणहारिसनीडगिरिनितम्बनिर्भरनिनादनिद्रानन्द-

शिफास—मूलेषु, यानि विवराणि—कोटराणि, तेषु विस्मयं—निःशङ्कं यथा तथा.
विवर्त्तमानाः,—तिष्ठन्तः, गौधेराणां—गोधिकाशिशां. (“वयो गौधिरगौधारगौधिया
गोधिकात्मजे” इत्यमरः) राशयः,—समूहाः येषु तथोक्ताः ।

(५५) निरातङ्गरङ्गवः,—निःशङ्करङ्गमृगाः । निराकुलति ।—निराकुलाः,
—निःशङ्काः, नकुलानां—भुजङ्गघातिप्राणिविशेषाणां, “वज्रि” इति वज्रे प्रसिद्धाना-
मित्यर्थः, केलयः,—विचरणानि येषु तथाभूताः । कलति ।—कलैः,—मधुररवैः,
कोकिलानां—पिकानां, कुलैः,—समूहैः, कवलिताः,—भक्षिताः, कलिकोदमाः,
—कोरकप्ररोहाः येषां ते ।

(५६) सहकारेति ।—सहकाराणाम्—अतिसौरभवदामाणाम्, (“आप्त-
श्रूतो रसालोऽसौ सहकारीऽतिसौरभः” इत्यमरः) आरामेषु—उपवनेषु, कृत्विसवनेषु
इति यावत्, काननेषु इति भावः, (“आरामः स्यादुपवनं कृत्विसं वनमेव तत्”
इत्यमरः) रोमन्यायमानानि—प्राग्भक्षितानि उद्गीर्य चर्वयन्ति, चमूरुणां—मृग-
भेदानां, यूथानि—सङ्घाः येषु तथोक्ताः । यथेति ।—यथासुखं—सुखमनतिक्रम्य,
यादृक्तया उपविशनेन सुखं भवति, तद्येत्थं, निषस्मानि—उपविष्टानि, नीलानां—
नीलवर्णानाम्, अण्डजानां—पक्षिणाम् ; यद्वा,—नीलाण्डजानाम्—ऋष्याख्यमृग-
विशेषाणां, मण्डलानि—वृन्दानि येषु तथोक्ताः ।

(५७) निर्विकारि ।—निर्विकारैः,—विकारशून्यैः, प्रशान्तैरित्यर्थः, आश्रम-
माहात्म्येन प्रशमितद्विंसाचारवत्त्वादिति भावः, वृकैः,—तरुभिः, ईहासृगौर्वा,
कुङ्कुराकारव्याघ्रविशेषैरित्यर्थः, (“कोकस्वीहासृगौ वृकः” इत्यमरः) विलोक्यमानाः,
—दृश्यमानाः, पोतपीताः,—पोतैः,—शावकैः, (“पोतः पाकोऽर्भको डिम्बः प्रथुकः
शावकः शिशुः” इत्यमरः) पीताः,—पीतसना इत्यर्थः, गवयधेनवः,—गोसदृशाकारा
गलकम्बलविहीनाः पशुभेदाः येषु तथोक्ताः ।

(५८) श्रवणेति ।—श्रवणं—कर्णं, हरति—आकर्षतीति श्रवणहारी—
श्रुतिमुख इत्यर्थः, सनीडस्य—सन्निकृष्टस्य, निकटवर्त्तिन इत्यर्थः, (“समीपे निकटा-

मन्दायमानकरिकुलकर्णतालदुन्दुभयः, (५८) समासन्न-
किन्नरीगीतरवरसमानरुरवः, प्रमुदिततरतरक्षवः, (६०) क्षत-
हरितहरिद्राद्रवरज्यमानवनवराहपोतपोत्रवलयः, गुञ्जाकुञ्ज-
शुञ्जजाहकाः, (६१) जातीफलकसुमशालिजातकवलयः,
(६२) दशनकुपितकपिपोतपेटकपाटितपाटलकौटपुटकाः,

मन्त्रमन्त्रिकृष्टनीडवत्" इत्यमरः) गिरिनितम्बस्य—पञ्चतमेखलायाः, य. निर्भर-
ननादः,—वारिप्रवाहध्वनि, तेन या निद्रा—स्वप्नः, निद्राऽऽवेश इत्यर्थः, तथा आनन्दः,
—सुखं, तेन मन्दायमानः,—ज्ञानं गच्छन्निति यावत्, करिकुलानां—गजवन्दानां,
कर्णताल एव—कर्णस्फादनमेव, दुन्दुभिः—वाद्यविशेषः येषु तथोक्ताः ।

(५८) समासन्नति ।—समासन्नानां—मन्त्रिहितानां, किन्नरीणां—देवयोनिविशेष-
स्त्रीणां, गीतरवेण—सङ्गीतनादनं, रसमानाः,—सुखमनुभवन्तः इत्यर्थः, सृगाणां
गीतप्रियत्वादिति भावः, करवः,—सृगविशेषाः येषु तथोक्ताः । प्रमुदिततरतरक्षवः,—
प्रमुदिततरा,—अतिप्रहृष्टाः, तरक्षवः—सृगादनाः, “नेकडे” इति वद्रे प्रसिद्धाः
याग्रभेदाः इत्यर्थः यव तथोक्ताः (“तरक्षुस्त सृगादनः” इत्यमरः) ।

(६०) क्षतेति ।—क्षतायाः,—क्षुण्णयाः, चर्विताया इति भावः, हरितायाः,
—श्यामलायाः, अशकाया इति यावत्, हरिद्रायाः,—पीतायाः, यडा,—हरितस्य
—मूर्द्धविशेषस्य, दृणभेदस्य वा, हरिद्रायाश्च, द्रवेण—रसेन, रज्यमानाः,—कृत्य-
माणाः, वनवराहपोतानाम्—अरण्यशकरिशृङ्गानां, [“पोतः पाकोऽर्भको डिभः
पृथुकः शवकः शिशुः” इत्यमरः । “—वनवराहपोत—” इत्यत्र “—नववराह-
पोत—” इति पाठः,—सद्योजातवराहशिशूनामित्यर्थः] पोत्रवलयः,—मुखार्थानचयाः
येषु तथोक्ताः, (“मुखार्थं क्राडहलयाः पोत्रम्” इत्यमरः) । गुञ्जेति ।—गुञ्जाकुञ्जेषु—
काकचिञ्चीलताविष्टस्थानेषु, गुञ्जलोति गुञ्जाः,—कृञ्जल्लोला इत्यर्थः, [“गञ्ज—”
इत्यत्र “गुञ्जत—” इति पाठः,—गुञ्जन्तः,—ध्वनन्तः] जाहकाः,—घोडाव्यप्राणिभेदा
येषां ते, (“जाहको घोडासाज्जारखट्टाकारुण्डिकासु च” इति मेदिनी) ।

(६१) जातीति ।—जातीफलकेषु—जातीफलवृक्षसमूहेषु, सुताः,—निद्रिताः,
शालिजातकानां—गन्धमाज्जारिशृङ्गानां, “खडाश” इति वद्रे प्रसिद्धानामित्यर्थः,
(“शालिस्तु कलमादौ च गन्धमाज्जारिके पुमान्” इति मेदिनी) वलयः,—समूहः
येषु तथोक्ताः ।

(६२) दशनेति ।—दशनैः,—दन्तप्रकटनैः, कुपिताः,—क्रुद्धाः, विकटदन्त-

(६३) लकुचलम्पटगोलाङ्गलङ्घ्यमानलवलयाः, बह्मबालुका-
लवालवलयाः, (६४) कुटिलकुटावलिवलितवेगगिरि-
नदिकास्रोतसः, (६५) निविडशखाकाण्डलम्बमान-
कमण्डलवः, (६६) सूत्रशिक्षासत्तरिक्तभिच्चाकपालपल्लवित-
लतामण्डपाः, (६७) निकटकुटीकृतपाटलमुद्राचैत्यकमूर्त्तयः,

भङ्गीभिः प्रकटितनिजरोषा इत्यर्थः, ये कपीनां—वानराणां, पीताः,—शिशवः,
तेषां पेटकैः,—समूहैः, पाटितानि—भक्षितानि, पाटलकूटपुटकानि—श्वेतरक्तवर्ण-
कूटनिचयाः येषां ते : यद्वा,—पाटलकूटानाम्—आशुधान्यस्य कूटविशेषाणाम्,
(“आशुर्व्रीहिः पाटलः स्यात्” इत्यमरः) पुटकानि—आवरणानि, आलया इत्यर्थः
येषां ते ।

(६३) लकुचति ।—लकुचभ्यः,—ङङ्भ्यः, (“लकुचो लिकुचो ङङ्” इत्य-
मरः) लम्पटाः,—लम्बाः, ये गोलाङ्गलाः,—क्षणमुखकप्रविशेषाः, तैः लङ्घ्यमानाः,
—आक्रम्यमाणाः, छत्तपूयमानाः वा, लवलयाः,—“नीयाड” इति वङ्गे प्रसिद्धाः वृक्ष-
विशेषाः येषु येषां वा ते । वलति ।—वङ्गं—रचितं, बालुकाभिः,—सिकताभिः, आल-
यालवज्रयम्—आवापमण्डलं, मूलदर्शेषु जलरचाद्यं वष्टनमित्यर्थः येषां तथोक्ताः ।

(६४) कुटिलेति ।—कुटिलाभिः,—वक्राभिः, कुटानां—वृक्षाणां, (“वृक्षो
भङ्गीकृष्टः शाखी... । अनीकृष्टः कुटः सालः” इत्यमरः) आवलिभिः,—श्रेणीभिः,
पलिताः,—निरुद्धाः, वेगाः,—द्रुतगतय इत्यर्थः येषां तथाविधानि, गिरिनदिकानां—
पार्वत्यसरितां, स्त्रोतांसि—प्रवाहा येषु तथोक्ताः ।

(६५) निविडंति ।—निविडेषु—सान्द्रेषु, स्थूलेषु इत्यर्थः, शखाकाण्डेषु—
विटपस्कन्धेषु, लम्बमानाः,—तिष्ठन्तः, कमण्डलवः,—कुण्डराः, मुनीनां जलपाव-
विशेषाः इति यावत् येषां तथोक्ताः ।

(६६) मूर्त्तयः ।—मूर्त्तयु—मूर्त्तनिर्मितेषु, शिक्षु—काचेषु, वृक्षलम्बितेषु “शिका”
इति वङ्गभाषाया प्रसिद्धेषु इत्यर्थः, आसत्तैः,—लघैः, रिक्तैः,—शून्यैः, भिच्चापार्जितान्न-
रहितैः इत्यर्थः, भिच्चाकपालैः,—याज्ञालव्यद्रव्यस्थापनायै पातभेदे इत्यर्थः, पल्लवितानि
—सञ्जातपल्लवानि इव कृतानि, समन्ततः स्थापनादिति भावः, खतामण्डपानि—
वृक्षीनिर्मितगृहाः येषां येषु वा तथोक्ताः ।

(६७) निकटंति ।—निकटकुटीषु—सन्नद्धितकुटीरिषु, कृताः,—रचिताः,
पाटलमुद्रया—रक्तवर्णरचनया, चैत्यकानां—चुद्राणां चैत्यवृक्षाणाम्, अश्रुत्यादि-

(६८) चीवराम्बररामकषायोदकदूषितोद्देशः, मेघमया इव कृतशिखण्डिकुलकोलाहलाः, (६९) वेदमया इव अपरिमितशाखाभेदगहनाः, माणिक्यमया इव महानीलतनवः, (७०) तिमिरमया इव सकलजन-नयनमुषः, यामुना इव ऊर्द्धीकृतमहाऋदाः, मरकतमणिश्यामलाः क्रीडापर्वतका इव

प्रसिद्धवृक्षाणामित्यर्थः, सुद्राकृतिबुद्धविम्बानां वा, (“चैत्यमायतने बुद्धभेदे नोद्देश-
पादपे” इति मेदिनी) मूर्चयः,—आकृतयः येषु तथोक्ताः, गृहभित्तौ सिन्दुरादिभि-
रङ्कितचुद्रवृक्षा इत्यर्थः ।

(६८) चीवरिति ।—चीवराम्बराणां—वल्कलवसनानां, कौपीनवस्त्राणां वा, रागिण—वर्णेन, कषायाणि—रक्तानि, स्नानि उदकानि—जलानि, तैः दूषिताः,—
आविलिताः, उद्देशः,—निम्नदेशः येषां तथोक्ताः । कर्तति ।—कृतः,—विहितः,
शिखण्डिनां—मयूराणां, कुलैः,—समूहैः, कोलाहलः,—कलकलः, केकावाणीत्यर्थः येषु
तथोक्ताः, अत एव मेघमया इव—जलदाच्छन्ना इव, मयूराणां मेघादये प्रसीदोदया-
दिति भावः ।

(६९) अपरिमितेति ।—अपरिमितैः,—अगणितैः इत्यर्थः, शाखानां—
विटपानां, कठकौशुमादीनां वेदांशानाञ्च, (“शाखा पलान्तरे बाहौ वेदभागद्रमा-
ङ्गयोः” इति मेदिनी) भेदैः,—विशेषैः, गहनाः,—मान्द्राः, निविडा इत्यर्थः, दग्धगमाश्च,
अत एव वेदमया इव—वेदात्मका इव । महति ।—महानीलाः,—अतिश्यामाः,
भृङ्गराजा वा, भृङ्गराजवृक्षपूर्णा इत्यर्थः, तनवः,—अवयवाः येषाम् ; अन्यव,—
महानीलानि—मणिभेदाः, नीलकान्ताः इति यावत्, (“महानीली भृङ्गराजं मणिनाग-
विशेषयोः” इति मेदिनी) तनूनि—निकृष्टानि येभ्यः तथोक्ताः ।

(७०) सकलेति ।—सकलानां—सर्वेषां, जनानां—लोकानां, नयनानि—
चक्षुषि, मुणन्ति—हरन्ति, एकव,—प्रीयन्ति, अन्यव,—दर्शनव्यापाररहितानि
कुर्वन्ति इत्यर्थः इति तथोक्ताः, अत एव तिमिरमया इव—अन्धकाराच्छन्ना इव ।
यामुना इव—यमुनाप्रवाहा इव, ऊर्द्धीकृतमहाऋदाः,—ऊर्द्धीकृताः,—उच्चैः कृताः,
महान्तः,—प्रवृद्धाः, ऋदाः,—निनादाः, पक्षिणाम् इति भावः ; अन्यव,—ऊर्द्धीकृताः,
—उत्थापिताः, मध्ये धृता इत्यर्थः, महान्तः,—प्रभृताः, ऋदाः,—गभीरजलाधारा यैः
वर्धिताः । मरकतेति ।—मरकतमणिवत्—हरिद्वर्णमणिविशेष इव, श्यामलाः,—

वसन्तस्य, (७१) अञ्जनाचला इव पल्लविताः, तनयाः
इव अटवीजाता विन्ध्यस्य, पातालाब्धकारराशय इव भित्त्वा
भुवम् उत्थिताः, (७२) प्रतिवेशिका इव वर्षावासरानाम्,
अंशावतारा इव कृष्णरावीणाम्, इन्द्रनीलमयाः प्रासादा इव
वनदेवतानां, पुरस्तात् दर्शनपथम् अवतरुः तरवः ।

ततो नरपतेः अभवन्मनसि,—(७३) “अदूरवर्तिना खलु
भवितव्यं भदन्तेन” इति । अवतीर्य च गिरिसगिति समुप-
स्थस्य युगपद्विश्रामसमय-समुन्मुक्त-हृषाघोष-बधिरीकृताटवी-
गहनाम् अस्मिन् एव प्रदेशे स्थापयित्वा वाजिर्मनाम्, अवलम्ब्य
च तपस्विजनदर्शनोचितं विनयं हृदयेन, दक्षिणेन च हस्तेन
साधवगुप्तम् अंसे, विरलैः एव राजभिः अनुगम्यमानः चरण-
भ्यामेव प्रावर्त्तते गन्तुम् ।

यदासवर्णाः नयनरञ्जना इति भावः । अन्यत्र,—सरकतरुणिना श्यामलाः, वसन्तस्य—
श्यामसम्बन्धः, क्रीडापर्वतकाः इव—विहाराचला इव, सर्वसुखसमोऽञ्जलत्वात् इति भावः ।

(७१) अञ्जनाचला इव—कञ्जलादय इव, पल्लविताः,—सपातपल्लवाः ।
विन्ध्यस्य—विन्ध्याचलस्य, पंस इति भावः, अटवीजाताः,—अटवी—स्त्री इति भावः,
लम्बा जाताः,—उत्पन्नाः ।

(७२) वर्षावासरानां—वार्षिकदिनानां, प्रतिवेशिका इव—प्रतिच्छन्दका इव
छन्दोः, समीपस्थानवासिन इव इति वा, निषिद्धश्यामलपत्रवनराजभिः सुनीलमेघाच्छन्न
अतः परिदृश्यमानत्वादिति भावः । कृष्णरावीणां—कृष्णपत्तोयनिशानाम् अंशावताराः
इव—अंशानविर्भावा इव, अन्यत्रल्लगहनेः सख्योत्साहप्रवेशभावोदिति भावः । इन्द्रनील-
मयाः,—इन्द्रनीलाख्यमणिनिर्मिताः, प्रासादाः,—हस्याः इव अक्षलिहत्वात् अतिनील-
मयोत्पत्तिरिति भावः । अवतरुः,—जम्बुवृक्षः ।

(७३) भदन्तेन—पूज्येन बौद्धभिक्षुणा इति यावत्, अदूरवर्तिना—निकट-
वर्तिना । समुपस्थस्य—आचस्य । युगपदिति ।—युगपत्—समकालं, विश्रामसमये
—श्रमादिक विहाय ससुखमुपवेशनादिकालं इत्यर्थः, समुन्मुक्तं—समुच्चरितं,
हृषाघोषेण—हृषारंभेण, बधिरीकृतं—श्रुतिशक्तगृहीतौकृतं, पूर्णोक्तमिति यावत्,
अटवीगहनम्—अटव्या—वनेन, जनबाहुल्येनेत्यर्थः, गहने—दुष्प्रवेशश्यामत्यर्थः,

(७४) अथ तेषां तरूणां मध्ये नानादेशीयैः, स्थानस्थानेषु
स्थानान् आश्रितैः, शिलातलेषु उपविष्टैः, लताभवनानि अध्या-
वसद्भिः, अरण्यानीनिकुञ्जेषु निलीनैः, विटपच्छायासु निपत्यैः,
तरुमूलानि निषेवमाणैः, (७५) वीतरागैः, आर्हतैः,
मस्करिभिः, श्वेतपटैः, पाण्डुरिभिर्भुभिः, भागवतैः, वर्णिभिः,
(७६) केशलुच्चकैः, कापिलैः, जैनैः, लोकायतिकैः, काणादैः,
औपनिषदैः, ऐश्वर्यकारणिकैः, कारन्धसिभिः, धर्मशास्त्रिभिः,

निविदारणमिति यावत् यथा तथाक्ता, वाजिमेनाम् — अश्वमेधनाम् । माधवगुप्तं — प्रागुक्त-
कालवेन्द्रमनुम्, अंसे — स्वत्वदर्शः । विरलैः, — कतिपयैः इत्यर्थः । प्रावर्तत — प्राकृतम् ।

(७४) “अथ” इत्यस्य “दिवाकरमितवसद्राक्षोत्” इत्युत्तरेण सम्बन्धः । तमेव
शिशिनष्टि, नरनादंशीयैः इत्यादि । — नानादेशीयैः, — नानास्थानादागतैरित्यर्थः । स्थानान्
— शाखावर्णादिवर्जितवृक्षान् । लताभवनानि — लतादिपिहितस्थानानीत्यर्थः, अध्या-
वसद्भिः, — अधितिष्ठद्भिः । अरण्यानीनिकुञ्जेषु — सहारण्यस्य लतादिपिहितोदरेषु
स्थानेषु, निलीनैः, — निश्चितं स्थितैः । विटपच्छायासु — विटपानां — विस्ताराणां,
सपञ्जवशाखानामित्यर्थः, काया — अनातपः, विटपानां — शाखानां, छाया इति वा तान्,
(“विस्तारो विटपोऽस्त्वियाम्” “विटपो न स्विद्यां सम्बन्धश्चाविस्तारपक्षवे” इत्यमर-
मेदिन्यौ) ।

(७५) वीतरागैः, — विगतविषयवासिनैः, । आर्हतैः, — अर्हन् देवता, उपास्य
इति भावः येषां तथाक्ताः तैः, नम्रचपणकैः इत्यर्थः, (“अर्हस्तु चपणं वृजं पुंसि
मान्येऽन्यलिङ्गकः” इति मेदिनी) । मस्करिभिः, — परिव्राजकैः । श्वेतपटैः, —
श्वेतीर्णाकम्बलवासिभिः, चपणकविशेषैरिति यावत् ; श्वेताम्बरसम्पदायुक्तजैनैरित्यर्थः
यः । पाण्डुरिभिर्भुभिः, — त्यक्तकाषायैः, काषायवसनं परित्यज्य गृहीतशुभ्रवस्त्रैरित्यर्थः ।
भागवतैः, — भगवद्भक्तैः, वैष्णवैरित्यर्थः । वर्णिभिः, — ब्रह्मचारिभिः, (“वर्णिनी
ब्रह्मचारिणः” इत्यमरः) ।

(७६) केशलुच्चकैः, — मुण्डितशिरीभिः, [“केशलुच्चकैः” इत्यत्र “केशलुच्चनैः”
इति पाठोऽपि स एवायं] । कापिलैः, — कपिलोक्तसाह्यमतवर्चिभिः । जैनैः, —
जिज्जमतान्त्रिकैः । लोकायतिकैः, — लोकेषु आयतानि — विसीर्णानि, मतानीति
शेषः, अनासाध्यत्वादिति भावः, तानि सन्ति एषामिति तादृशैः, चार्वाकै-
रित्यर्थः, (“चार्वाकलोकायतिकौ” इति कोषः) काणादैः, — कणादकृतवैशेषिकमत-

पौराणिकैः, (७७) साप्ततन्तवैः, शाब्दैः, पाञ्चरात्रिकैः, अन्यैश्च
स्वान् स्वान् सिद्धान्तान् शृण्वद्भिः, (७८) अभियुक्तैः, चिन्तय-
द्भिश्च, प्रत्युच्चरद्भिश्च, संशयानैश्च, निश्चिन्वद्भिश्च, व्युत्पादयद्भिश्च,
विवदमानैश्च, अभ्यस्यद्भिश्च, व्याचक्षाणैश्च (७९) शिष्यतां
प्रतिपन्नैः दूरादेव आवेद्यमानम् ; अतिविनीतैः कपिभिः अधि-
चैत्यकर्म कुर्वाणैः, (८०) त्रिसरणपरैः परमोपासकैः शुकैरपि शाक्य-

वर्त्तिभिः । औपनिषदैः,—वेदान्तिकैः, ब्रह्मवादिभिरित्यर्थः । ऐश्वरकारणिकैः,—
ईश्वरः जगत्कारणमिति वादिभिः, नैयायिकैरित्यर्थः । कारन्धमिभिः,—धातुवादिभिः,
(“कारन्धमौ कांस्यकारे धातुवादरतेऽपि च” इति मेदिनी) पाषण्डविशेषैः वा ।
धर्मशास्त्रिभिः,—स्मार्त्तैः । पौराणिकैः,—पुराणज्ञैः ।

(७७) साप्ततन्तवैः,—सप्ततन्तुः,—क्रतुः, यज्ञः इत्यर्थः, (“सप्ततन्तुर्भस्वः क्रतुः”
इत्यमरः) स एव उपास्यः, इष्टफलप्रद इति भावः येषां तथोक्तैः, कर्मयोगिभिरित्यर्थः ।
शाब्दैः,—शब्दशास्त्राणि व्याकरणादीनि अधीयते विदन्तीति वा तथोक्तैः । पाञ्चरात्रिकैः,
—पञ्चविधं रात्रिं ज्ञानं यव तत्, “रात्रिन् ज्ञानवचनं ज्ञानं पञ्चविधं स्मृतम् । पञ्चरात्र-
मिति ख्यातम्—” इत्युक्तः पञ्चज्ञानसाधनं नारदाद्युक्तग्रन्थभेदः इति यावत्, तदन्त्यस्य
इति पाञ्चरात्रिकाः, ते पाञ्चरात्रिकाः तैः, पञ्चरात्रोदितशास्त्रानुगामिभिः इत्यर्थः ।
सिद्धान्तान्—आगमान् ।

(७८) अभियुक्तैः,—अभिनिविष्टैः । चिन्तयद्भिः,—भावयद्भिः, “शास्त्रतत्त्व-
मिति भावः । प्रत्युच्चरद्भिः,—प्रत्युत्तरं ददद्भिः, गुरोरुच्चारणमनु उच्चरद्भिरिति वा ।
संशयानैः,—सन्देहद्भिः । निश्चिन्वद्भिः,—सन्देहं निराकुर्वद्भिः । व्युत्पादयद्भिः,—
व्युत्पत्तिं—शब्दानामर्थविवोधनं कारयद्भिः, गुरुणेति शेषः । विवदमानैः,—नानाप्रकार-
ज्ञानपूर्वकं मिथी विरुद्धं वदद्भिः, शास्त्रविचारं कुर्वद्भिरित्यर्थः । अभ्यस्यद्भिः,—अधीत-
शास्त्राणां पौनःपुन्येन आठत्तिं कुर्वद्भिरित्यर्थः । व्याचक्षाणैः,—व्याख्यां कुर्वद्भिः ।

(७९) शिष्यतां प्रतिपन्नैः,—अङ्गीकृतशिष्यभावेः इत्यर्थः । आवेद्यमानम्—सां-
शिष्यं कुर्वति याच्यमानं, स्वस्ववक्तव्यं विज्ञाप्यमानमिति वा । चैत्यकर्म—बौद्धधर्म-
विहितं कर्म, अहिंसादिरूपमिति भावः ।

(८०) त्रिसरणपरैः,—द्वौषि सरणानि—गतयः, बौद्धधर्मभेदाः इति यावत्,
तेषु पराः,—तत्पराः तैः, परमोपासकैः,—श्रेष्ठसेवकैः, शाक्येति ।—शाक्यस्य—

शासनकुशलैः कोशं समुपदिशद्भिः, (८१) शिच्चापदोप-
देशोपशमशालिनीभिः शारिकाभिः अपि धर्मदेशनां दर्शय-
न्तीभिः, (८२) अनवरतश्रवणगृहीतालोकैः कौशिकैरपि
बोधिसत्त्वजातकानि जपद्भिः, जातसौगतशीलशीतलस्वभावैः
शार्दूलैरपि अमांसाग्निभिः उपास्यमानम् ; (८३) आसनो-
पान्तोपविष्टबिस्त्रव्यानेककेसरिश्रावकतया मुनिपरमेश्वरम्

बुद्धदेवस्य, शासने—आज्ञायां, आज्ञापालने इत्यर्थः, कुशलाः,—निपुणाः, तत्परा
इत्यर्थः, तैः, तत्त्वशास्त्रश्रमणकानामाचारादिदर्शनादिति भावः, कोशं—बुद्धसिद्धान्त-
ग्रन्थं, समुपदिशद्भिः,—एवमेवं कुरु इत्यादि शिष्येभ्यः कथयद्भिरेत्यर्थः, कोशं वाचयतां
मुखिभ्यः श्रुत्वोक्तं भावः, शुकैरपि—तदाख्यपत्तिभिरपि, शुकानामाश्रयत्वस्य प्रसिद्धत्वम् ।

(८१) शिर्चाति ।—शिच्चायाः पदानि—संप्रतिष्ठन्तानि, तेषाम् उपदेशेन—
शिष्येभ्यः शिच्चाप्रदानेन इत्यर्थः, य उपशमः,—शान्तिः, इन्द्रियदमनमित्यर्थः, तेन शान्तं
—शमन्ते इति तथोक्ताभिः, धर्मदेशनां—धर्मचर्चां, शारिकाभिः,—“मयना” इति
पसिद्धाभिः पक्षिणोभिरित्यर्थः, पूर्ववत् दर्शनश्रवणादिभिरिति भावः ।

(८२) अनवरतेति ।—अनवरतश्रवणं—निश्चयकर्तृत्वेन, गृहीतः,—ग्रामः,
शालोकः,—ज्ञानं येः तथाभूतैः, बोधिसत्त्वैति ।—बोधि—ज्ञानं, सत्त्वं—मनः यस्य
तथाविधः ; यदा,—बोधो—समाधिविशेषः, सत्त्वं—मनो यस्य तथाविधः, अथवा
बोधो—पिप्पलपादपे, अश्रत्यवृत्ततले इत्यर्थः, सत्त्वं—व्यवसायः, सिद्धिलाभार्थमुद्यम
इत्यर्थः यस्य तादृशः बुद्धदेव इत्यर्थः, (“बोधिः पुंसि समावेशे भेदे पिप्पलपादपे” इति
“सत्त्वं गुणे... । ... व्यवसायासुचित्तेष्वस्ती तु जन्तुषु” इति च मेदिनी) तस्य जात-
कानि—जन्मवृत्तान्ताः तानि, जपद्भिः,—कीर्तयद्भिः, कौशिकैरपि—उलूकैरपि,
पेचकेरपीत्यर्थः, (“महेन्द्रगुणलूकव्यालयाहिषः कौशिकः” इत्यमरः) । जातेति ।
—जातेन—उत्पन्नेन, सहावस्थानादिति भावः, सौगतस्येव—बौद्धस्येव, शीतलं—
चरितेन, शीतलः,—प्रशान्तः, हिंसावर्जित इत्यर्थः, स्वभावः,—प्रकृतिः येषां तैः ।

(८३) आसनेति ।—आसनस्य—उपवेशनपीठस्य, उपान्तेषु—प्रान्तदेशेषु,
उपविष्टाः,—आसीनाः, बिस्त्रव्याः,—निःशङ्काः, हिंसादिविवर्जिते शान्तगमास्पदे
आश्रमे निवासादिति भावः, अनेके—बहवः, केसरिणां—सिंहानां, श्रावका,—
श्रिष्वः, यस्य तथोक्तः, तस्य भावः तत्ता तथा हेतुना, मुनिः,—“दुःखेष्वनुविश्रमनाः

अकृत्रिम इव सिंहासने निषण्णम्; उपशममिव पिबद्भिः
वनहरिणैः जिह्वालताभिः उपलिङ्ग्यमानपादपङ्कजम्; वाम-
करतलनिविष्टेन नीवारम् अग्रता पारावतपोतेन कर्णोत्पलेन
इव प्रियां मैत्रीं प्रसादयन्तम्; (८४) इतरकरकिसलयनख-
मयूखलेखाभिर्जनितजनव्यामोहम्; उद्गीवं मयूरं मरकत-
मणिकरकमिव वारिधाराभिः पूरयन्तम्; इतस्ततः पिपीलक-
श्रेणीनां श्यामाकतण्डुलकणान् स्वयमेव किरन्तम्; अरुणेन

सुखेषु विगतसृष्टः। वीतरागभयक्रोधः स्थितधीमुनिरुच्यते ॥” इत्युक्तलक्षणः स्थिर-
चित्तः वीतरागादिः भदन्तो दिवाकरमित्रः, परमेश्वर इव तम्, अशक्यसाधनादिति
भावः, अकृत्रिमे इव—स्वभावनिरूपेण इव, सत्यस्वरूपे इत्यर्थः, आसन्नोपान्नोपदिष्टानेक-
सिंहाशिशुकत्वादिति भावः। उपशममिव—शान्तरसमिव, वनहरिणानां शान्तप्रकृतिकत्वा-
दिति भावः। उपलिङ्ग्यमानपादपङ्कजं—सृज्यमानचरणकिसलयम्। नीवारं—
तण्डुलान्यम्, अग्रता—खादता, पारावतपोतेन—कपोतशिथिला, कर्णोत्पलेनेव—कर्ण-
भूषणीभूतेन कुवलयनेव, कर्णभूषणार्थमुपायनौकतेन उत्पलेनेवेत्यर्थः, सौकुमार्यात्
वर्णसाध्याश्च पारावतपोते कर्णोत्पलत्वारीपो बोध्यः, प्रियां—प्रीतिपात्रिणम्, अभिमता-
मित्यर्थः, मैत्रीं—सर्वजीवेषु सौहार्दं, प्रसादयन्तं—प्रसन्नां कुर्वन्तम्, आद्रियमाणमित्यर्थः,
करतलोपरि पारावतान् उपवेश्य भोज्यप्रदानेन सर्वजीवेषु मैत्रीं विशेषेण प्रकटयन्त-
मिति भावः।

(८४) इतरिति ।—इतरस्य—वामादन्यस्य, दक्षिणस्य इत्यर्थः, करकिसलयस्य—
पाणिपङ्कजस्य, नखानां—नखराणां, मयूखलेखाभिः—किरणराजिभिः, जनितेति ।
—जनितः,—उत्पादितः, जनानां—लोकानां, व्यामोहः,—विशेषेण मोहनं येन
तथोक्तं, जनचित्तमुग्धकरमित्यर्थः, नखसौन्दर्येण मुग्धोभावः, चन्द्रकरभ्रान्तिर्वा इति
भावः। उद्गीवम्—उन्नमितगीवम्। मरकतमणिकरकमिव—हरिश्चरं रत्नविशेष-
निर्मितपद्मविशेषमिव, मयूरग्रीवाया मरकततुल्यवर्णत्वादिति भावः, (“करकस्तु
पुमान् पद्मविशेषे दाडिमैरपि च” इति मेदिनी)। पूरयन्तं—प्रीणयन्तमित्यर्थः,
मयूरं जलं पाययन्तमिति निष्कर्षः। किरन्तं—ददतम्; बौद्धधर्मान्तर्गतजैनधर्माव-
लम्बिनां तथाविधश्चारस्य लोके सर्वथा परिदृश्यमानत्वात् बौद्धानामपि तादृशावाह-
वत्वं बोद्धव्यम्।

(८५) चीवरपटलेन म्रदीयसा संवीतं बहलबालातपानु-
लिप्तमिव पौरन्दरं दिग्भागम् ; (८६) उल्लिखितपद्मरागप्रभा-
प्रतिमया रक्तावदातया देहप्रभया पाटलौकतानां काषाय-
ग्रहणमिव दिशामपि उपदिशन्तम् ; (८७) अनौद्धत्यात्
अधोमुखेन मन्दमुकुलितकुमुदाकारेण स्निग्धधवलप्रसन्नेन
चक्षुषा जनक्षुषक्षुद्रजन्तुजीवनार्थम् अमृतमिव वर्धन्तम् ;
सर्वशास्त्राक्षरपरमाणुभिः इव निर्मितम् ; परमसौगतमपि
अवलोकितेश्वरम् ; (८८) अस्रवलितम् अपि तपसि लग्नम् ;

(८५) चीवरपटलेन—जीर्णवस्त्रेन इत्यर्थः, संवीतम्—आच्छादितम् ; अत
एव बहलति ।—बहलेन—प्रभूतेन, बालातपेन—नवीदितसूर्यालीकेन, अनुलिप्तः,—
रञ्जितः तं, पौरन्दरम्—ऐन्द्रम्, इन्द्राधिष्ठितमित्यर्थः, दिग्भागमिव—पूर्वमिवेति भावः,
स्थितमिति शेषः ।

(८६) उल्लिखितेति ।—उल्लिखितस्य—उद्घृष्टस्य, पद्मरागस्य—“पीतराज”
इति प्रसिद्धस्य मणिमेदस्य, प्रभायाः,—दीप्तेः, प्रतिमा—तुल्या तया, रक्तावदातया—
लोहितोज्ज्वलया । पाटलौकतानां—रक्तलौकतानां, दिशामपि—ककुभामपि, काषाय-
ग्रहणमिव—काषायरक्तवसनधारणमिव ।

(८७) अनौद्धत्यात्—प्रशान्तत्वात् । मन्देति ।—मन्दम्—ईषत्, मुकुलितं—
मुद्रितं, कुमुदं—कैरवं, तस्य इव आकारः,—मृत्तिः यस्य तेन, स्निग्धेति ।—स्निग्धं—
कीमलमित्यर्थः, धवलं—शुभं, प्रसन्नं—प्रीतिप्रफुल्लञ्च तेन । जनेति ।—जनेः,—लोकैः,
हिंसापरैरिति भावः, क्षुषानां—दलितानां, विनष्टानामित्यर्थः, क्षुद्रजन्तूनाम्—इतर-
जीवानां, कौटपतङ्गादीनामिति यावत्, जीवनार्थं—प्राणदानार्थमित्यर्थः, अमृतमिव—
सुधामिव, वर्धन्तं—विकिरन्तम् ; अमृतसंकेन मृताः उज्जीवन्ति इति प्रसिद्धम् । सर्वेति ।
—सर्वेषां—कृत्स्नानां, शास्त्राणां—तन्त्राणाम्, अक्षराणां—वर्णानां, परमाणुभिः,—
अतिसूक्ष्मावयवैरित्यर्थः, वैदिकसौगतादिशास्त्राणामतिनिगूढार्थेष्वपि सुनिपुणमित्यर्थः ।
परमसौगत—परमबौद्धमपि, अवलोकितेश्वरम्—अवलोकितः,—दृष्टः, ईश्वरः,—
जगत्कारणं येन तथोक्तमिति विरोधः, सुगतागामीश्वरानङ्गीकारादिति भावः, ईश्वरः,—
भगवान्, बुद्धदेव इत्यर्थः, इति परिहारः, (“सर्वज्ञः सुगती बुद्धी धर्मराजसंयागतः ।
समन्तभद्रो भगवान्—” इत्यमरः) ।

(८८) अस्रवलितमपि—अपतितमपि, लग्नं—संसक्तं, वलितस्य इव

आलोकमिव यथाऽवस्थितसकलपदार्थप्रकाशकं दर्शनार्थिनाम् ;
 सुगतस्यापि अभिगमनीयमिव, धर्मस्यापि आराधनीयमिव,
 प्रसादस्यापि प्रसादनीयमिव, मानस्यापि माननीयमिव,
 वन्द्यत्वस्यापि वन्दनीयमिव ; (८८) जन्म यमस्य, नेमिं
 नियमस्य, तत्त्वं तपसः, शरीरं शौचस्य, कोशं कुशलस्य, वेश्म
 विश्वासस्य, सदृत्तं सदृत्ततायाः, सर्वस्वं सर्वज्ञतायाः, दाक्ष्यं
 दाक्षिण्यस्य, पारं परानुकम्पायाः, निर्हृतिं सुखस्य, मध्यमे
 वयसि वर्त्तमानं दिवाकरमित्त्रम् अद्राक्षीत् । अतिप्रशान्त-

कुवचिदवलम्बनाह्वयत्वसम्भवात् विरोधः, यतः स्वलितो हि अन्यत्र लग्नो भवति इति
 बोध्यम्, असुखलितं—सुखलनं—करणीयकार्यस्य भक्षणं, तद्रहितमिति विरोधपरि-
 हारः, अभ्यष्टशीलसंप्रत्यक्ष इत्यर्थः । यथेति ।—यथा—यैन रूपेण, अवस्थातुं—
 वर्त्तितुं योग्यं तथा स्थितं यथाऽवस्थितं तथाभूतानां, स्वस्वभावे वर्त्तमानानामित्यर्थः,
 सकलपदार्थानां—सर्ववस्तूनां, सदृपेण स्थितानां, न तु असदृपाणामिति भावः, प्रकाशकं
 —ज्ञापकम्, उपदेशादिना इति भावः । सुगतस्यापि—सर्वज्ञस्यापि, बुद्धस्यापीत्यर्थः,
 दर्शनार्थिना इति भावः, अभिगमनीयमिव—सेवनीयमिवेत्यर्थः, ज्ञानशिक्षार्थमिति भावः,
 महाज्ञानिनमिति तात्पर्यम् । धर्मस्येति ।—महाधर्मपरायणमित्यर्थः । प्रसादस्यापि—
 प्रसन्नताया अपि, अतिसुप्रसन्नाकारमित्यर्थः । मानस्येति ।—सर्वेषामेव सम्मानार्ह-
 मित्यर्थः । वन्द्यत्वस्येति ।—सर्वलोकपूजार्हमित्यर्थः ।

(८९) यमस्य—बाह्येन्द्रियनियहस्य, जन्म—उत्पत्तिम् । नियमस्य—अन्त-
 रिन्द्रियनियहस्य, नेमिं—परां काष्ठमिति भावः । तपसः,—तपस्यायाः, तत्त्वमिव
 —स्वरूपमिव । शौचस्य—पवित्रतायाः । कोशं—भाण्डागारं, सर्वप्राणिनां शिव-
 करमिति भावः । वेश्म—गृहम् । सदृत्ततायाः,—सुशीलतायाः, सदृत्तं—सञ्चरितम्,
 अतीव सुचरितमित्यर्थः । सर्वस्वं—सारधनम् । दाक्षिण्यस्य—उदारतायाः, सरलताया
 वा ; यद्वा,—दाक्षिण्यस्य—दक्षिणार्हस्य, (“दक्षिणीयो दक्षिणार्हस्तत्र दाक्षिण्य इत्यपि”
 इत्यमरः) दाक्ष्यं—पाठवम्, अत्युदारं, सर्वेषामेव एकमात्रदक्षिणार्हमिति वाऽर्थः ।
 परानुकम्पायाः,—परानुग्रहस्य, परोपकारस्य इत्यर्थः, पारम्—अन्तम्, एकान्तपरोप-
 कारनिरतमित्यर्थः । सुखस्य—आनन्दस्य, निर्हृतिं—सुखं, सुखस्यापि सुखदमिति
 भावः, सुदानन्दमयमिति तात्पर्यम् ; (“निर्हृतिः स्वस्तितावत्तद्गमने च सुखे स्थियाम्”

गम्भीराकारारोपितबहुमानश्च सादरं दूरादेव शिरसा मनस्स
वचसा च ववन्दे ।

दिवाकरमितस्सु (८०) मैत्रीमयः प्रकृत्या, विशेषतः
तेन अपरेण अदृष्टपूर्वेण अमानुषलोकोचितेन सर्वाभि-
भाविणा महाऽनुभावाभोगभाजा भ्राजिष्णुना भूपतेः अप्रा-
कृतेन आकारविशेषेण, तेन च अभिजात्यप्रकाशकेन गरी-
यसा प्रश्रयेण च आह्लादितः चक्षुषि च चेतसि च युगपत्
अग्रहीत् । (८१) धीरस्वभावोऽपि च सम्पादितसम्भ्रम-
भ्युत्थानः, सङ्कलय्य किञ्चित् उद्गमनकेन विलीलं विलम्बमानं

इति मेदिनी) । मध्यमे वयसि—यौवनवार्द्धकयोः मध्यावस्थार्या, विंशद्विंश पञ्चपञ्चाशत्
वर्षस्य मध्ये इत्यर्थः । अतीति ।—अतिप्रशस्तेन—अतिसौख्येन, गम्भीरेण च—गाम्भीर्य-
पूर्णेन च, अचापलेन चेत्यर्थः, आकारेण—मूर्त्या, आरोपितः,—स्थापित इत्यर्थः, दिक्-
करमित्रे इति भावः, बहुमानः,—अत्यादरः येन यस्य वा तथाभूतः सन् ।

(८०) प्रकृत्या—स्वभावेन, मैत्रीमयः,—सद्भावपूर्णः, प्रकृत्या एव मैत्रीमयः
आसीदित्यर्थः । तेन—तादृशनेत्यर्थः, अतिप्रशस्तेनेति यावत्, अपरेण—नास्ति परः,
—अन्यः यस्मात् यस्य वा तेन, नास्ति परस्मिन् यत् तेन इति वा, अनुपमनेत्यर्थः,
अमानुषलोकोचितेन—अलौकिकेन, स्वर्लोकोचितेनेत्यर्थः, सर्वाभिभाविणा—सर्वाति-
शायिना, महाऽनुभावाभोगभाजा—महान्—अतीव, अनुभावः,—प्रभावो यस्य,
तथाविधो य आभोगः,—सन्निवेशः, तं भजते इति तथोक्तेन, भ्राजिष्णुना—राजमानेन,
अप्राकृतेन—अनीचेन, अतिमनोरमेणेत्यर्थः । तेन—तादृशनेत्यर्थः, अन्यत्र दुर्लभेनेति
भावः, अभिजात्यप्रकाशकेन—महाकुलप्रसूतत्वसूचकेन, गरीयसा—अतिगुरुणा, सुमङ्गला
इत्यर्थः, प्रश्रयेण—विनयेन । चक्षुषीत्यादि ।—तस्य रूपाकटः सवहुमानं ददर्श,
विनयदर्शनेन कोऽयं महाऽनुभवः इति मनसि तर्कयामास चेत्यर्थः ।

(८१) [“धीरस्वभावः” इत्यत्र “वीरस्वभावः” इति पाठो न युज्यते, तत्र-
विधस्य वीरभावकौत्सनस्य अनौचित्यादिति अवधेयम्] । सम्पादितेति ।—सम्पादितम्
—अनुष्ठितं, ससम्भ्रमं—व्ययतासङ्कितम्, अभ्युत्थानम्—उद्गमनं येन तथाभूतः ॥

वामांसात् चोवरपटान्तम्, (८२) उत्तिष्ठ्य अनेकाभयदान-
दीक्षादक्षिणो दक्षिणं महापुरुषलक्षणलेखाप्रशस्तं, स्निग्धमधु-
रया वाचा सगौरवम् आरोग्यदानेन राजानम् अन्वयहीत्;
अभ्यनन्दञ्च स्वागतगिरा, गुरुमिव अभ्यागतं बहु मन्यमानः
स्नेन आसनेन—“आहुम् अत्र” इति निमन्त्रयाञ्चकार; पार्श्वे
स्थितञ्च शिष्यम् अब्रवीत्,—“आयुष्मन्! उपानय कमण्डलुना
पादोदकम्” इति। राजा तु अचिन्तयत्,—(८३) “अलोहः
खलु संयमनपाशः सौजन्यम् अभिजातानाम्। स्थाने खलु
तत्रभवान् गुणानुरागी ग्रहधर्मा बहुशो वर्णितवान् अस्य

उद्गमनकेन—उत्थानेन हेतुना, विलीलं—चञ्चलं, वामांसात्—वासकस्यात्, विलम्बमानं
—दीक्षायमानं, संसमानमिति यावत्, चोवरपटान्तं—जीर्णवसनप्रान्तभाग, सङ्कल्य—
संयम्य, यथास्थानं स्थापयित्वा इत्यर्थः।

(८२) अनेकेति।—अनेकेषां—बहूनां, जीवानामिति भावः, अभयदानमेव
—आश्रयप्रदानमेव, दीक्षा—व्रतविशेषः, तत्र दक्षिणः—अनुकूलः, [“—दीक्षा
दक्षिणः” इत्यत्र “—दीक्षादक्षिणम्” इति पाठः समोच्चीनतया प्रतिभाति,
प्रसङ्गानुरोधात् “उत्तिष्ठ्य” इति क्रियायाः “महापुरुष—” इत्यादिविशेषणस्यानु-
रोधाच्चेति मन्व्यम्, अस्मिन् पक्षे—दक्षिणम्—उदारम्, अकुण्ठमित्यर्थः, महेति।
—महापुरुषस्य—नरोत्तमस्य, लक्षणानि—लक्षणभूताः, सूचिका इत्यर्थः, या
लेखाः,—रेखाः, करचिह्नविशेषाः इत्यर्थः, ताभिः प्रशस्त—प्रशंसनीयं, दक्षिणं—
सव्यतरं, भुजमिति शेषः, उत्तिष्ठ्य—उत्थोष्य। सगौरवं—सबहुमानं यथा तथा,
स्निग्धमधुरया—सन्नेहप्रियया, वाचा—वाक्येन, आरोग्यदानेन—नैकज्यप्रदानेन,
स्निग्धमधुरेण वाक्येनैव मनःपीडाप्रशमनद्वारा इत्यर्थः, अन्वयहीत्—अनुगृहीतवान्।
स्वागतगिरा—सुखेन आगमनम्? इति प्रश्नेन, अभ्यनन्दत्—समतीक्षयत्, सममन्यत
वा। अभ्यागतं—गृहागतम्, अतिथिमिति यावत्, राजानमिति शेषः। स्नेनासनेन
—निजासनप्रदानेनेत्यर्थः। आहुम्—उपविश। [“आस उपवेशने” इत्यस्य लोटि
रूपम्]। निमन्त्रयाञ्चकार—उपवेशनाय अनुरोधः, आह्वानञ्चकारित्यर्थी वा।

(८३) अलोहः,—लोहव्यतिरेकेण निष्पन्न इत्यर्थः, संयमनपाशः,—बन्धनरज्जुः।
अभिजातानां—सज्जनानाम्। स्थाने खलु—युक्तमेव, (“युक्ते वै साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः)

गुणान्” इति । प्रकाशश्च आवभाषे,—“भगवन् ! (८४) दर्शन-
पुण्यानुगृहीतस्य मम पुनरुक्त इव अयमार्यप्रयुक्तः प्रतिभाति
अनुग्रहः । (८५) :चक्षुःप्रमाणप्रसादस्वीकृतस्य च परकरण-
मिव आसनादिदानोपचारचेष्टितम् । (८६) अतिभूमिः एव
भवादृशं पुरः सम्भाषणामृताभिषेकप्रक्षालितसकलवपुषश्च मे
प्रदेशवृत्तिः । पादमपि अपार्थकम् । आसतां भवन्तो यथा-
सुखम्, आसीनोऽहम्” इत्यभिधाय क्षितौ एव उपाविशत् ।

“अलङ्कारो हि (८७) परमार्थतः प्रभवतां प्रश्रयातिशयः,
रत्नादिकस्तु शिलाभारः” इति आकलय्य, पुनः पुनः अभ्यर्थ्य-

(८४) दर्शनेति ।—दर्शनमङ्ग—भवदवलोकनमेव । पुण्यं—पवित्रतासम्पादक-
मित्यर्थः, तेन अनुगृहीतः,—अनुकम्पितः तस्य । पुनरुक्त इव—अधिक इव । आद्य-
प्रयुक्तः,—आख्येण—सामान्य भवता, प्रयुक्तः,—कृतः ।

(८५) चक्षुःप्रमाणतः ।—चक्षुरेव—नेत्रमेव । प्रमाण—हेतुः । ज्ञानकारण-
मित्यर्थः यस्य तादृशं, प्रत्यक्षमिदं इत्यर्थः, यः प्रसादः,—अनुग्रहः, दर्शनदानरूप इति
यावत्, तेन स्वीकृतस्य—अधीनीकृतस्य, आसनेति ।—आसनादिदानेन—उपवेशन-
घोटपाद्यादिसमर्पणेन, यः उपचारः,—सेवा, अर्चणा इति यावत्, तदङ्गे चेष्टितं—प्रयत्नः,
परकरणमिव—श्रुत्यत् साधनमिव, प्रसादस्य इति भावः । यद्वा,—परकरणमिव—
द्वतरोकरणमिव, आत्मप्राप्तिनात् पृथक्करणमित्यर्थः ।

(८६) पुरः,—अग्रतः, सम्भाषणतः ।—सम्भाषणमेव—सङ्गद्यनमेव, अमृतं
—पीयूषं, तेन आभिषेकः—स्नान, तेन प्रक्षालितं—घातं । निम्नलीकृतमिति भावः,
सकलं—समग्रं, वपुः,—शरीरं यस्य तथाभूतस्य, मे प्रदेशवृत्तिः,—एकदेशावस्थानम् ;
यद्वा,—प्रदेशवृत्तिः,—श्रवस्थानम्, आसनगृहणरूपव्यवहारः इत्यर्थः, अतिभूमिः,—
भूमिमतिक्रान्ता, स्वर्गावस्थानरूपा इत्यर्थः यद्वा,—भूमि—मर्यादाम् अतिक्रान्ता
अतिभूमिः,—मर्यादालङ्घनमित्यर्थः, भवदृशनसम्भाषणादिभिरिव वयं कृताद्याः स्मः,
अग्रतः आसनगृहणन्तु न युक्तमेव, मर्यादातिक्रमणापराधादिति भावः । पादं—
पादोदकम्, अपार्थकं—निरर्थकं, पादस्य प्रयोजन नास्त्यर्थः ।

(८७) परमार्थतः,—यथार्थतः । प्रभवतां—शक्तिशालिनामित्यर्थः, प्रश्रयाति-
शयः,—विनयातिरेकः । शिलाभारः,—प्रस्तरभारः । आकलय्य—वितर्क्य इत्यर्थः ।

मानोऽपि यदा न प्रत्यपद्यत पार्थिवो वचनं, तदा स्वमेव आसनं
 पुनरपि भेजे भदन्तः । (८८) भूपतिमुखनलिननिहित-
 निभृतनयनयुगलनिगडनिश्वलीकृतहृदयस्य स्थित्वा काञ्चित्
 कालकलां, कलिकालकल्मषकालुष्यमिव क्षालयन् अमलाभिः
 दन्तमयूखमालाभिः (८९) मूलफलाभ्यवहारसम्भवम् उद्दमन्
 इव च परिमलसुभगं (१००) विकचकुसुमपटलपाण्डुरं लता-
 वनम् अवादीत्—“अद्य प्रभृति (१०१) न केवलमयम् अनिन्द्यः,
 वन्द्योऽपि प्रकाशितसत्सारः संसारः । किं नाम न आलोक्यते
 जीवद्भिः अद्भुतम् ? येन रूपम् अचिन्तितोपनतमिदं दृक्पथम्
 उपगतम् । एवंविधैः अनुमीयन्ते जन्मान्तरावस्थितसुकृतानि

अभ्यर्थमानः,—प्राप्यमानः, याच्यमान इत्यर्थः । प्रत्यपद्यत—स्वीचकार । वचनं—
 दिवाकरमिवस्य वाक्यम् । भदन्तः,—क्षपणकः, दिवाकरमिव इति यावत् ।

(८८) भूपतीति ।—भूपतेः,—राज्ञः, मुखनलिने—वदनपङ्कजे, निहितम्
 —अपिप्तं, निभृतं—विनोतं, विनयव्यञ्जकमित्यर्थः, (“निभृतविनोतप्रश्रिताः समाः”
 इत्यमरः) नयनयुगलमेव—चक्षुर्द्वयमेव, निगडः,—गडलं, तेन निश्वलीकृतं—
 स्थिरौकृतं, हृदयं—चेतः यस्य तथाभूतः, राजनि बद्धदृष्टिरित्यर्थः, काञ्चकलां—कालांशं,
 स्थित्वा, तूष्णीमिति भावः, दन्तमयूखमालाभिः,—दशनकिरणराजौभिः, कलिकालंति ।
 —कलिकालस्य—चतुर्थयुगस्य, कल्मषं—पापमेव, कालुष्यं—मलं, क्षालयन्—शोधयन् ।

(८९) मूलंति ।—मूलस्य—कन्दविशेषस्य, फलस्य च—शस्यस्य च, अभ्यव-
 हारः,—भोजनं, तस्मात् सम्भवः,—समुत्पत्तिः यस्य तथोक्तम् । परिमलसुभगं—
 परिमलेन—सौरभेण,—सुभगं—रम्यम् ।

(१००) विकचेति ।—विकचं—विकसितं, कुसुमानां—पुष्पाणां, यत् पटलं—
 समूहः, तेन पाण्डुरं—धवलं, मनोरमं, विशुद्धं कीमलञ्च अकथयदिति भावः ।

(१०१) प्रकाशितेति ।—प्रकाशितः,—प्रकटितः, सन्—साधुरिव, सारः,
 —उत्कर्षः यस्य तथाभूतः, अयं संसारः,—जीवलोकाः, न केवलम् अनिन्द्यः,
 —प्रशंस्यमात्रो न, किन्तु वन्द्योऽपि—स्तुत्योऽपीत्यन्वयः । अचिन्तितोपनतम्
 —भूतकिर्तोपनतमित्यर्थः, कल्पनाऽतीतमिति भावः । जन्मान्तरावस्थित-

हृदयोत्सवैः । इह अपि जन्मनि दत्तमेव अस्माकम् अमुना
तपःक्लेशेन फलम् असुलभदर्शनं दर्शयता देवानां प्रियम् । आ
त्मेः पीतम् असृतम् (१०२) ईक्षणाभ्याम् । जातं निरुत्कण्ठं
मानसं निर्हतिमुखस्य ; महद्भिः पुण्यैः विना न विश्राम्यन्ति
सज्जने त्वादृशि दृशः ; सुदिवसः सः, यस्मिन् जातोऽसि ।
सा (१०३) सुजाता जननी, या सकलजीवलोकजीवितजन-
कम् अजनयत् आश्रयन्तम् । पुण्यवन्ति पुण्यानि अपि तानि,
येषामसि परिणामः । सुकृततपसः ते परमाणवः, ये तव
परिगृहीतसर्वावयवाः । तत् सुभगं सौभाग्यम्, आश्रितोऽसि येन ।

सुकृतानि—पूर्वजन्मान्वितपुण्यानि, हृदयोत्सवैः,—चित्तस्य प्रकृतानन्दैरित्यर्थः,
अनुमोयन्ते—प्रतर्क्यन्ते, पूर्वजन्मानुष्ठितबहुपुण्यकर्माफलैर्नैव ईदृशापूर्वकपददर्शनजा
चित्तप्रीतिः जायते इति मन्ये इति निष्कर्षः । असुलभदर्शनं—दुर्लभावलोकनम् ।

(१०२) ईक्षणाभ्यां—नेत्राभ्याम् । मानसं—चित्तं । निर्हतिमुखस्य—निर्हती
—शान्ती, यत् सुखम्—आनन्दः तस्य, निरुत्कण्ठं—निरुद्देशं, जातं—वृत्तम्, ईदृश-
सुभगपददर्शनसुखमनुभूय चेतः सुखान्तरनिरपेक्षं भवतीति भावः, [“निर्हतिमुखस्य”
इत्यत्र “निर्हतिमुखस्य” इति पाठे,—वासनादतिजनितानन्दस्येत्यर्थः] । त्वादृशि—
भवसदृशे, दृशः,—चक्षुषि, न विश्राम्यन्ति—न विरमन्ति, भवादृशस्य सत्पुरुषस्य
दर्शनादेव चक्षुषी रूपदृष्ट्या निवर्तते, तच्च महद्भिः पुण्यैरेव सञ्जायते इति भावः ।
यस्मिन्—यस्मिन् दिवसे ।

(१०३) सुजाता—सफलजनना, तस्या एव मातुर्जन्मग्रहणं सार्थकमित्यर्थः ।
सकलानि ।—सकलस्य—कृत्स्नस्य, जीवलोकस्य—जगतः, जगद्वासिनः इत्यर्थः, जीवित-
जनकं—प्राणदमित्यर्थः, रक्षणपीषणादिना इति भावः । येषां—पुण्यानां, परिणामः,
—फलम्, अतिसौभाग्यं हि पुण्यस्य, येन त्वादृशः आश्रयो लभ्यः इति भावः ।
ये—परमाणवः, परिगृहीतैति ।—परिगृहीताः,—सोक्तताः, आश्रिता इति यावत्,
सर्वं अवयवाः,—अङ्गानि यैः तादृशाः, ये परस्परं मिलिताः तव अङ्गरूपेण परिणता
इत्यर्थः, ते—त्वदवयवारम्भका इति यावत्, परमाणवः,—अणुककपावयवारम्भकान्तर-
भूतानि, सुकृततपसः,—सुकृतानि—स्वाचरितानि, तपांसि—तपस्याः यैः तादृशाः,
अत्युत्कटतपस्यां कृतवन्त इत्यर्थः । येन—सौभाग्येन, सौभाग्यं—समादृष्टं, सुभगं—

भव्यः स पुरुषभावः. भवति अवस्थितो यः। यत्सत्यं, सुमुक्षोरपि मे पुण्यभाजम् आलोक्य पुनः अद्या जाता मनुज-जन्मनि। न इच्छद्भिः अपि अस्माभिर्दृष्टः कुसुमायुधः। कृतार्थ-मद्य चक्षुः वनदेवतानाम्। अद्य सफलं जन्म पादपानां, शेषामसि गतो गोचरम्। (१०४) अमृतमयस्य भवतो वचसां माधुर्यं कार्यमेव। अस्य तु ईदृशे शैशवे विनयस्य उपाध्यायं ध्यायन्नपि न सम्भावयामि भुवि। सर्वथा शून्य आसीत् अजाते दीर्घायुषि गुणग्रामः। धन्यः सः (१०५) भूभृत्, यस्य वंशे मणिरिव सुक्तामयः सम्भूतोऽसि। एवंविधस्य च पुण्यवतः (१०६) कथञ्चित् प्राप्तस्य केन प्रियं समाचराम इति पारिप्लवं चेतो नः। सकलवनचरसार्थसाधारणस्य कन्दमूलफलस्य

शोभनैश्वर्ययुक्तं, त्वामाश्रयं लब्ध्वैव सौभाग्यस्य सुभगत्वं सञ्जातमिति भावः। भव्यः,—भवितुं योग्यः, श्रेष्ठ इति यावत्। पुरुषभावः,—पौरुषम्। भवति—त्वयि, त्वदाश्रितं पौरुषमेव सर्वैराकाङ्क्षणीयमिति भावः। सुमुक्षोः,—सुक्तिनिष्ठीः। मनुजजन्मनि—मनुष्यदेहधारणे, सुकृताभेच्छां विजिहानस्य मे पुनर्जन्मग्रहणे अभिलाषो जायते इति सरलार्थः। कुसुमायुधः,—कासः; मारजितो बुद्धदेवस्य उपासकानां सुमुक्षूणां वा कामादिप्रसङ्गस्य निषिद्धत्वादिति भावः। गोचरम्—इन्द्रियविषयं, दर्शनपथमित्यर्थः।

(१०४) अमृतमयस्य—पीयूषस्वरूपस्य। कार्यमेव—कर्म एव, तव अमृत-मयत्वात् त्वदुच्चारितवाक्यस्यापि अमृतवत् स्वादुत्वं बोद्धव्यं, “कारणगुणाः कार्यगुण-सारभक्ते” इति न्यायादिति भावः। उपाध्यायम्—आचार्यम्। ध्यायन्—चिन्तयन्। शून्यः,—निरवलम्बनः। अजाते—अनुत्पन्ने, तव जन्मनः प्राप्तिरिति भावः।

(१०५) भूभृत्—राजा, पर्वतश्च। वंशे—कुले, वंशौ ज्ञ। सुक्तामयः,—निर्व्याधिः, मौक्तिकरूपश्च।

(१०६) कथञ्चित्—अतिक्रान्तेत्यर्थः, अस्माकं बहुभाग्येनेति भावः, प्राप्तस्य—अद्य समागतस्य, चक्षुर्विषयतां गतस्य इत्यर्थो वा। समाचरामः,—अनुतिष्ठामः। पारिप्लवं—चक्षुः, (“चक्षुः तरलश्चैव पारिप्लवपरिप्लवे” इत्यमरः)। सकलैति।—सकलानां—सर्वेषां, वनचराणाम्—परिण्यवासिनां, सार्थस्य—समुहस्य, साधारण—

गिरिसरिदम्भसो वा के वयम् ? (१०७) अपरोपकरणीकृतस्तु
कायकलिः अयमस्माकम् । सर्वस्वम् अवशिष्टमिष्टातिथ्याय ।
(१०८) स्वायत्ताश्च विद्यन्ते विद्याविन्दवः कतिचित् । उप-
योगन्तु न प्रीतिः विचारयति । यदि च (१०९) नोपकरणं हि
कश्चित् कार्यलवम्, अरक्षणीयाक्षरं वा कथनीयं, तत् कथयतु
भवान्, श्रोतुम् अभिलषति हृदयं सर्वमिदं नः । केन कृत्याति-
भारेण भव्यो भूषितवान् भूमिम् एताम् अभ्रमणयोग्याम् ?
कियदवधिर्वा शून्याटवीपथ्यटनक्लेशः कल्याणराशः ? कस्माच्च

सामान्यं तस्य, वनवासिसुखभस्येत्यर्थः, गिरिसरिदम्भसः,—पार्वत्यनदीसलिलस्य, के वयम् ?
—न अधिकारिणी वयमेव, येन भवदक्षा क्रियते इति भावः, सर्ववनचरसाधारण्यात्
मी वयं निर्येदाधिकारिणः इत्याशयः ।

(१०७) कायकलिः,—कायः,—देह एव, कलिः,—कोरकः, क्षुद्रशरीरमित्यर्थः,
अपरोपकरणीकृतः,—न परस्व—अन्यस्य, उपकरणीकृतः,—अधीनीकृतः इत्यर्थः,
स्वायत्त इति भावः, तुच्छदेह एव अस्माकं स्वायत्तः, अत एव इममेव आतिथ्याय
समर्पयामि इति भावः ; यद्वा,—कायकलिः,—कायः,—देह एव, कलिः,—अन्त्ययुगः,
अश्वदुःखहेतुत्वादिति भावः, अपरेति ।—अपरिणाम—अन्येषाम्, उपकरणीकृतः,—
अधीनीकृतः, अपरोपकाराय नियोजित इत्यर्थः, अत एव इममेव तव परिचर्यार्थं
नियोजयामि इत्याशयः, अपरोपकरणीकृतत्वात् एतेनापि नास्माकम् अधिकारीऽस्तीति
निरुद्धः । इष्टातिथ्याय—प्रियातिथिसञ्काराय, सर्वस्व—सर्वधनं, देहः देहव्यतिरिक्तञ्च
यत्किञ्चिदस्तीति भावः, अवशिष्टं—शेषीभूतम् ; देहादिकं यत्किञ्चिदस्ति तत् सर्वमतिथि-
सत्कृत्यै नियोजयामीति भावः ।

(१०८) स्वायत्ताः,—स्वाधीनाः, अर्हार्थं वादक्ष्यत्वाच्चेति भावः । विद्याविन्दवः,
—विद्यालेशाः, कतिचित्परिमिता इत्यर्थः । उपयोगम्—उपकारितां, मम एतेन
क्षुद्रदेहेन सासान्यविद्यया वा भवतां कीऽप्युपकारः भवति न वा इत्येवम् ।

(१०९) कश्चित् कार्यलवम्—कार्यविन्दुः, तुच्छमपि कार्यमित्यर्थः, यदि न
उपकरणं हि—उपयति, क्षुद्रकार्यस्यापि चेत् बाधा न भवति इत्यर्थः । कथनीयं—
वक्तव्यम्, अरक्षणीयाक्षरं—न रक्षणीयानि—न गोप्यानि इत्यर्थः, अक्षराणि—वर्णाः
वक्ष्य तवाभूतेम् । भव्यः,—मङ्गलास्पदमित्यर्थः, कृत्यातिभारेण—कार्यातिशयेन,

(११०) सन्तप्तरूपा इव ते तनुः इयमसन्तापार्हा विभाव्यते ? ” इति ।

राजा तु सादरतरम् अब्रवीत्,—“आर्थ ! (१११) दर्शित-
सम्भवेण अनेन मधुरसविसरम् अमृतमिव हृदयघृतिकरम्
अनवरतं वर्षता वचसा एव ते सर्वम् अनुष्ठितम् । धन्योऽस्मि,
यत् एवम् अभ्यर्हितम् अनुपचरणौयम् अपि मान्यो मन्यते
माम् । अस्य च महावनभ्रमणपरिक्षेशस्य कारणम् अव-
धारयतु मतिमान् । मम हि (११२) विनष्टनिखिलेष्टबन्धोः
जीवितानुबन्धस्य निबन्धनम् एका एव यवीयसि स्वसा अव-
शिष्टा । साऽपि भर्तुः वियोगात् (११३) वैरिपरिभवभयात्
भ्रमन्ती कथमपि विन्ध्यवनमिदम् अशुभशवरवलबहुलम्
अगणितगजकुलकलिलम् अपरिमितमृगपतिशरभभयम्

अभ्रमणयोग्याम्—अयोग्यगमनाम् इत्यर्थः । कियदवधिः,—कियान्—कति दिनानौत्यर्थः,
अवधिः,—मर्यादा यस्य तथाभूतः, किमुद्दिश्य ईदृशक्षेत्रं स्वीकरोषि ? किं वा लब्धा
निवर्त्तिष्ये ? इति भावः । कल्याणराशिः,—प्रभूतश्रेयोयोग्यस्य इत्यर्थः ।

(११०) सन्तप्तरूपा इव—अन्तर्बन्धिता इव । असन्तापार्हा—क्षेशसङ्घनायोग्या ।
विभाव्यते—लक्ष्यते ।

(१११) दर्शितसम्भवेण—दर्शितादरेण । मधुरसविसरं—मधुररसप्रवाहम् ।
हृदयघृतिकरं—चित्तसन्तोषकरम् । सर्वम्—आतिथ्यादिकम् । अभ्यर्हितम्—
अभिपूजितम्, [“मतिबुद्धि—” (१।२।१८८ पा०) इति वर्णमाने क्तः । “अभ्यर्हितम्”
इत्यत्र “अभ्यर्हणीयम्” इति युक्ततया प्रतिभाति] । अनुपचरणौयम्—अनादरणीयम् ।

(११२) विनष्टेति ।—विनष्टाः,—विध्वस्ताः, निखिलाः,—समयाः, इष्टाः,
—प्रियाः, बन्धवः,—स्वजनः यस्य तथाभूतस्य, जीवितानुबन्धस्य—जीवनधारणस्य,
जीवनसंयोगस्य वा, निबन्धनं—हेतुः, यन्वीभूता इत्यर्थः, यवीयसी—कनिष्ठा, स्वसा—
भगिनी । [“अवशिष्टा” इत्यत्र “अवशिषा” इति पाठान्तरम्] । *

(११३) वैरिपरिभवभयात्—वैरिणः,—शत्रोः, परिभवः,—तिरस्कारः, पीडन-
मिति यावत्, तज्यात् भयं—मासः तज्यात् । अशुभैः,—दुराचारैः

(११४) उरुमहिषमुषितपथिकगमनम् अतिनिश्चितशरकुश-
परुषम् (११५) अवटशतविषमम् आविशत् । अतः ताम् अन्वेष्टुं
वयमनिशं निशि निशि च सततम् इमाम् अटवीम् अटामः ;
नचैनाम् आसादयामः । कथयतु च गुरुः, अपि यदि कदाचित्
कुतस्त्रिद्वनवरतः श्रुतिपथम् उपगता तद्वार्त्ता” इति ।

अथ तत् श्रुत्वा (११६) जातोद्देग इव भदन्तः पुनः अभ्य-
धात्,—“धीमन् ! न खलु कस्त्रिदेवंपो वृत्तान्तोऽस्मानभ्युप-
गतवान् । अभाजनं हि वयम् ईदृशानां प्रियाख्यानोपायनानां
भवताम्” । इत्येवं भाषमाण एव तस्मिन् अकस्मादागत्य

शबराणां—स्त्रेच्छविषाणां, बलैः,—सैन्यैः, बहुलं—व्याप्तम् । अगणितेति ।—अगणितैः,
—असङ्ख्यातैः, गजानां—हतिनां, कुलैः,—वन्दैः, कलिलं—गहनम्, आकौशमित्यर्थः,
दुष्पुर्वशमिति यावत्, (“कलिलं गहनं समे” इत्यमरः) । अपरिमितेति ।—अपरिमितम्
—अतिशयितम्, अपरिमितेभ्यः,—अगणितेभ्यः इति वा, मृगपतिभ्यः,—सिंहेभ्यः,
शरभेभ्यः,—“अटपादूडनयन ऊर्ध्वपादचतुष्टयः” इत्युक्तलक्षणमृगभेदेभ्यश्च, भयं—मासः
यस्मिन् तथाभूतम् ।

(११४) उर्विति ।—उरुभिः,—महिभिः, महिषैः,—लुलापैः, मुषितम्—अपहृतं,
पथिकानां—पात्र्यानां, गमनं—प्रयाणं यस्मिन् तथोक्तम् । अतिनिश्चितेति ।—अति-
निश्चितैः,—अतितीक्ष्णैः, शरैः,—गुन्द्राख्यदणभेदैः, कुशैः,—दर्भैश्च, परुषं—ककशं,
खरस्यशमित्यर्थः ।

(११५) अवटिति ।—अवटानां—गर्तानां, (“गर्तावटौ भुवि श्वभे” इत्यमरः)
शतैः,—समूहैः, विषमं—नृतीघ्नतत्वात् दारुणम् । अनिशम्—अशान्तं यथा तथा,
अन्वेष्टुमिति धीकृता, निशि निशि—प्रतिनिशमित्यर्थः, चकारात् दिवाऽपि इति
भावः, अटवीम्—अरण्यम्, अटामः,—भ्रमामः । आसादयामः,—प्राप्नुमः, अपि
—सम्भावनायां, प्रप्ते वा । तद्वार्त्ता—तस्याः,—मम भगिन्याः, वार्त्ता—वृत्तान्तः ।

(११६) जातोद्देगः,—उत्कण्ठितः । अभ्युपगतवान्—प्राप्तवान् । प्रियेति ।—
प्रियाणि—इष्टानि, आख्यानानि—कथनान्येव, उपायनानि—उपदोक्तानि तेषाम्,
अभाजनम्—अपावम् ।

अपरः, (११७) शमिनि वयसि वर्त्तमानः, सम्भ्रान्तरूप इव
पुरस्तात् उपरचिताञ्जलिः, जातकरुणः, प्रक्षरितचक्षुः भिक्षुः
अभाषत,—“भगवन् भदन्त ! महत् करुणं वर्त्तते ।
(११८) बाला एव बलवद्वासनाभिभूता भूतपूर्वाऽपि कल्याण-
रूपा स्त्री शोकावेशविवशा वैज्ञानरं विशति । सम्भावयतु
ताम् अप्रोषितप्राणां भगवान् । (११९) अभ्युपपद्यतां समु-
चितैः समाश्वासनैः । अनुपरतपूर्वं कृमिकौटमपि दुःखितं
दयाराशेः आर्यस्य गोचरगतम्” इति ।

राजा तु (१२०) जातानुजाशङ्कः सोदर्यांस्नेहाञ्च
अन्तर्दुत इव दुःखेन दीदूयमानहृदयः कथमपि गद्गदिका-
गृहीतकण्ठो विकलवाक् बाष्पायमाणदृष्टिः पप्रच्छ,—

(११७) शमिनि—शान्ते, चरमे इति यावत् । सम्भ्रान्तरूपः,—सोपेगाकारः ।
उपरचिताञ्जलिः,—ऊतकारपुटः, ऊताञ्जलिरित्यर्थः । जातकरुणः,—उत्पन्नरूपः, सदयः
इत्यर्थः । प्रक्षरितचक्षुः,—स्ववद्विषः । करुणं—शोकजननं घटनम् ।

(११८) बाला एव—बालिका एव, बाल्ये वयस्येति भावः, बलवदिति ।—
बलवता—प्रबलेन, व्यसनेन—विपदा, अभिभूता—परिभवं नीता, भूतपूर्वा—
अतिक्रान्तपूर्वावस्था, दुरवस्थामापन्नाऽपि इत्यर्थः, कल्याणरूपा—शुभाकारा, सुलक्ष-
णेत्यर्थः, शोकावेशविवशा—शोककातरा, वैज्ञानरम्—अग्रिमम् । अप्रोषितप्राणाम्—
अगतजीवनां, सम्भावयतु—समाद्रियतां, सान्वयतु इत्यर्थः ।

(११९) समुचितैः,—योग्यैः, समाश्वासनैः,—सान्त्वनैः, अभ्युपपद्यताम्—
अनुगृह्यताम् । अनुपरतपूर्वं—पूर्वस्मिन् न उपरतं—न विनष्टं, सुतप्रायमित्यर्थः,
गोचरगतं—दृष्टिविषयीभूतं, करुणापावमिति भावः ।

(१२०) जातानुजाशङ्कः,—जाता—उत्पन्ना, अनुजा—भगिनी, इति शङ्का—
सन्देहः यस्य तथाभूतः, सोदर्यांस्नेहात्—भगिनीप्रीतिवशात्, अन्तर्दुत इव—
अन्तर्गलित इव, द्रवीभूतान्तकरण इत्यर्थः, दीदूयमानहृदयः,—पुनः पुनः सन्तप्य-
मानचेताः इत्यर्थः, [दुनोतेः यङि शानचि रूपम्] गद्गदिकेति ।—गद्गदिकया—
गाद्वयेन, शोकहर्षादिजन कण्ठावरीषकभावविशेषेत्यर्थः, गृहीतः,—आक्रान्तः,
बद्ध इत्यर्थः, कण्ठः,—गलदेशः, कण्ठश्चनिति यावत् यस्य तथाभूतः, अत एव

(१२१) “पाराशरिन् ! कियदूरे सा योषिदेवंजातीया ? जीवेद्वा कालम् एतावन्तम् ? इति ; पृष्टा वा त्वया,—‘काऽसि ? कस्यासि ? कुतोऽसि ? किमर्थं वनम् इदमभ्युपगताऽसि ? विशसि च किं निमित्तम् अनलम् ?’ इति । आदितः प्रभृति कात्स्न्येन कथ्यमानमिच्छामि श्रोतुं, कथमार्थस्य गता गोचरम् ? आकारतो वा कीदृशी ?” इति ।

तथाऽभिहितस्तु भूभुजा भिक्षुः आवचक्षे,—“महाभाग ! श्रूयताम्,—अहं हि प्रत्यूषसि एव अद्य वन्दित्वा भगवन्तम्, अनेनैव (१२२) नदीरोधसा सैकतसुकुमारेण यदृच्छया विहृतवान् अतिदूरम् । एकस्मिंश्च (१२३) वनलतागहने गिरिनदीसमीपभाजि भ्रमरीणामिव हिमहृतकमलाकरकातराणां रसितं, सार्थ्यमाणानाम् अतितारतामवर्त्तिनीनां वीणातन्त्रीणा-

विकलवाक्—खलितवचनः, वाच्यमाणादृष्टिः,—वाच्यमाणा—वाच्यमुद्गमनी,
[“वाच्योऽभ्यामुद्गमने” (३।१।१६ पा०) इति क्यङि शानचि रूपम्] दृष्टिः,—नेत्रं यस्य तथाभूतः, असुखजनयन इत्यर्थः ।

(१२१) पाराशरिन् !—भिक्षो ! एवंजातीया—भवद्वर्णितप्रकारित्यर्थः, कात्स्न्येन—साकक्ष्येन, सविशेषमिति यावत् । गोचरम्—इन्द्रियविषयीभूतं, दृष्टि-पथमित्यर्थः ।

(१२२) नदीरोधसा—सरित्तীরेण, (“कूलं रोधश्च तीरञ्च प्रतीरञ्च तटं चिषु” इत्यमरः) सैकतसुकुमारेण—सिकतामयकीमलेन, यदृच्छया—स्नेच्छया, विहृतवान्—गतवान् ।

(१२३) वनेति ।—वनलताभिः,—आरण्यवल्लीभिः, गहने—निविडे, दुष्प्रवेशे इत्यर्थः । हिमेति ।—हिमेन—तुषारेण, इतः,—माश्रितः, कमलाकरः,—पद्म-निबद्धः, (“आकरी निवहोत्पत्तिस्थानश्रेष्ठेषु कथ्यते” इति मेदिनी) तेन कातराः,—व्याकुलाकाशाम् । रसितं—रषितम् । सार्थ्यमाणानां—संस्क्रियमाणानां, सङ्गीत-शास्त्रानुसारेण यथायथं तन्त्रीसंयोजनं क्रियमाणानामित्यर्थः, अतीति ।—अतितारः,—अतिमहान्, तानः,—सङ्गीतस्वरविशेषः, तस्मिन् वसन्ते—तिष्ठन्ति

मिव भाङ्गारम् एकतानं नारीणां रुदितम् (१२४) अष्टति-
करम् अतिकरणम् आकर्णितवान् अस्मि । समुपजातकौतू-
हलश्च गतोऽस्मि तं प्रदेशम् । (१२५) दृष्टवानस्मि च दृष्टस्वर्ण-
खण्डिताङ्गुलिगललोहितेन च, (१२६) पार्श्वप्रविष्टशर-
शलाकाशय्यशूलसङ्कोचितचक्षुषा च, (१२७) अध्वनीनश्रम-
श्रययुनिश्चलचरणेन च, स्थाणवव्रणव्यथितगुल्फबद्धभूर्जत्वचा
च, (१२८) वातखुङ्खेदखञ्जजङ्घाजातज्वरेण च, पांशु-

इति तथोक्तानां, वीणातन्त्रोणां—वज्रकौगुणानाम् । एकतानं—समस्वरम्,
अनवरतं वा ।

(१२४) अष्टतिकरम्—अष्टैर्यजननम् । [“समुपजातकौतूहलश्च” इत्यत्र
“समुपजातरूपश्च” इति पाठान्तरम्] ।

(१२५) “दृष्टवानस्मि” इत्यस्य “योषितम्” इत्युत्तरेण सम्बन्धः । तां विशिनष्टि,
दृष्टदित्यादि ।—दृष्टदां—शिलानां, खण्डैः,—शकलैः, खण्डिताभ्यः,—निकृताभ्यः,
अङ्गुलिभ्यः,—करशस्त्राभ्यः, गलत्—स्वत्, लोहितं—रक्तं यस्य तेन ।

(१२६) पार्श्वीति ।—पार्श्वेषु—चरणतलपश्चिमभागेषु, गुल्फाधीभागेषु इत्यर्थः,
प्रविष्टा—विद्धा, शराणां—गुन्द्राख्यदण्डविशेषाणां, याः शलाका,—प्रतनुदीर्घ-
क्लाष्टिकाविशेषाः, ता एव शल्थानां—शङ्कुनामास्त्रविशेषाणां, श्लानि—श्लाघयत्
लौक्यानि अद्यापि इत्यर्थः, तैः तज्जनितयातनाभिरित्यर्थः, सङ्कोचिते—कुटिले, चक्षुषौ
—नेत्रे यस्य तेन ।

(१२७) अध्वनीमेति ।—अध्वनीनः,—अध्वगमनजनितः, यः श्रमः,—आयासः,
तस्य श्रययुः,—हृदि ; यथा,—अध्वनीनश्रमेण यः श्रययुः,—श्रीयः, पादयोः स्कीतता
इत्यर्थः, तेन निश्चलौ—स्थिरौ, गतिशक्तिरहितौ इत्यर्थः, चरणौ—पादौ यस्य तेन ।
स्थाणवेति ।—स्थाणुः,—शङ्कुः, (“स्थाणुर्वा ना भुवः शङ्कुः” इत्यमरः) तस्य अयं
स्थाणवः,—स्थाणुवेधनजनित इति यावत्, यः व्रणः,—क्षतं, तेन व्यथितौ—पीडितौ ।
यौ गुल्फौ—पुटिके, पादशय्यौ इत्यर्थः, तत्र बद्धे—व्रणशोधनार्थं निहिते, भूर्जत्वचौ
—मृदुत्वगाख्यऽक्षवल्कले येन तथाविधेन ।

(१२८) वातेति ।—वातखुङ्खः,—गतिप्रतिघातजननी वातव्याधिविशेषः, तेन यः
खेदः,—व्यथा, तेन खञ्जे—गतिशक्तिहीने, यौ जङ्घे—प्रसृते, जाल्वधीभागी इत्यर्थः, ताभ्यां

पाण्डुरपिण्डिकेन च, (१२८) खर्जूरजटजटाजर्जरित-
जानुना च, (१२९) शतावरीविदारितोरुणा च, विदारो-
दारिततनदुकूलपल्लवेन च, (१३१) उत्कटवंशविटपकण्टक-
कोटिपाटितकञ्चुककर्पटेन च, (१३२) फललोभालम्बिता-
नम्बदरीलताजालकैः उत्काण्टकैः उल्लिखितसुकुमारकरोदरेण
च, (१३३) कुरङ्गशृङ्गोत्थातैः कन्दमूलफलैः कदर्थितबाहुना च,
(१३४) ताम्बूलविरहविरसमुखखण्डितकोमलामलकीफलेन च,

जातः,—उत्पन्नः, ऊवरी यस्य तेन । पाञ्चिति ।—पांशुना—रजसा, पाण्डुरम्—
आविलं, पिण्डिकं—केशपाशः, पिण्डिका—जालघो मांसपिण्डमिति वा यस्य तेन ।

(१२८) खर्जूरिति ।—खर्जूराणां—दण्डमविशेषाणां, जूटस्य—समुहस्य,
जटाभिः,—शाखाभिरिति यावत्. कण्टकाकौर्णाभिः इति भावः, जर्जरिते—खण्डिते,
छिन्ने इत्यर्थः, जानुनी—ऊरुपर्वणौ यस्य तेन ।

(१२९) शतावरीति ।—शतावरी—शतमूल्या, विदारितौ—पाटितौ, ऊढ
—सकृद्यनी यस्य तेन । विदारौति ।—विदार्या—क्षीरशृङ्गया, “भूमिकुष्माण्ड”
इति प्रसिद्धया इत्यर्थः. सहजलतयेति यावत्, दारितः,—खण्डितः, तनुः,—सूक्ष्मः,
दुकूलपल्लवः,—वसनप्रान्तदेशः इत्यर्थः यस्य तेन ।

(१३१) उत्कटेति ।—उत्कटैः,—दारुणैः, वंशविटपानां—वेणुशाखानां,
“कञ्ची” इति वज्रे प्रसिद्धानामित्यर्थः, कण्टककोटिभिः,—कण्टकबद्धैः, पाटितानि
—छिन्नानि, कञ्चुककर्पटानि—सनावरणवसनानि यस्य तेन ।

(१३२) उत्कण्टकैः,—उद्धतकण्टकैः, कण्टकाकौर्णैः इति यावत्, फलेति ।—
फलानां लोभेन—लालसया, आलम्बिताः,—गृहीताः, अत एव आनन्दाः,—अवनताः,
याः बदरीलताः,—कोलितरुशाखा इत्यर्थः. तासां जालकानि—समुहाः तैः, उल्लिखितेति ।
—उल्लिखिते—उद्धृष्टे, बिद्धे इत्यर्थः, सुकुमारयोः,—कोमलयोः, करयोः,—हस्तयोः,
उदरे—अभ्यन्तरदेशौ यस्य तेन ।

(१३३) कुरङ्गेति ।—कुरङ्गाणां—मृगविशेषाणां, शृङ्गैः,—विषाणैः, उन्-
खातानि—उद्धृतानि तैः । कदर्थितबाहुना—क्षेत्रितमुजेन, अतितुच्छबलनामाह-
रणयमादिति भावः ।

(१३४) ताम्बूलेति ।—ताम्बूलस्य—पर्णस्य, विरहच—वर्जनेन, अभावे

(१३५) कुशकुसुमाहृतिलोहितानां श्वयताम् अक्ष्णां लेपोक्त-
मनःशिलेन च, (१३६) कण्टकलतालूनालकलेशेन च, केनचित्
किसलयोपपादितातपत्रकृत्येन, केनचित् (१३७) कदलीदल-
व्यजनवाहिना, केनचित् कमलिनीपलाशपुटगृहीताम्भसा, केन-
चित् (१३८) पाथेयोक्तमृणालपूलिकेन केनचित् (१३९) चीनां-
शुकदशाशिक्य निहित-नारिकेल-कोशकलशी-कलितरसालतैलेन,

नित्यर्थः, विरसं—विखादं, यत् मुखं—वदनं, तेन खण्डितं—चर्वितं, कौमलं—मृदु,
आमलकीफलं—धात्रीफलं येन तथोक्तेन ।

(१३५) कुशेति ।—कुशानां—दर्भाणां, कुसुमानि—पुष्पाणि, तेषाम् आहृत्या
—आघातेन, लोहितानि—रक्तानि तेषां, श्वयतां—स्वीततां गच्छताम्, अक्ष्णां—
जिवाक्षां, लेपोक्तेति ।—लेपोक्ता—दिग्भा, मनःशिला—उपघातुविशेषः येन तथाभूतेन,
श्लोघप्रशमनायेति भावः ।

(१३६) कण्टकीति ।—कण्टकिलतया—कण्टकाकीर्णतया, लूनः,—छिन्नः,
अलकलेशः,—चूर्णकुतलेकदेशः यस्य तेन । किसलयेति ।—किसलयेन—पल्लवेन,
उपपादितं—सम्पादितम्, आतपत्रस्य—छत्रस्य, कृत्यं—कार्यम्, आतपनिवारणरूपमिति
भावः येन तेन, आतपनिवारणार्थं मलकस्त्रीपरि धृतपल्लवेन इति भावः ।

(१३७) कदलीति ।—कदलीदलम् एव—रम्भापत्रमेव, व्यजनं—तालवृत्तकं,
वृत् बहति—धारयतीति तथोक्तेन, कदलीदलेन वीजयतेति भावः । कमलिनीति ।—
कमलिनीः,—पद्मिनीः, पलाशपुटेन—पद्मरचितपात्रविशेषेण, गृहीतं—नीतम्, अम्भः,
—जलं येन तथोक्तेन ।

(१३८) पाथेयोक्तेति ।—पाथेयोक्तम्—अपाथेयं पाथेयं सम्पद्यमानं कृतं,
अथि भोजनाय सङ्गृहीतमित्यर्थः, [“कृत्वसियोगे—” (५।४।५० पा०) इति च्चुः]
मृणालपूलिकं—विसृज्यः येन तथोक्तेन ।

(१३९) चीनेति ।—चीनांशुकस्य—मृन्मास्यस्य, दशा—एकदेशविशेषः, असल
इति यावत्, सैव शिखं—कार्चं, “शिका” इति वङ्गभाषायां प्रसिद्धमित्यर्थः, तत्र
निहितार्था—स्थापितायां, नारिकेलकोशकलश्यां—लाङ्गलीसमुद्रककूपे भाण्डे इति भावः,
[“—नारिकेल—” इत्यत्र “—नालिकेर—” इति पाठोऽपि स एवार्थः] कलितं—
रचितं, रसालतैलम्—आमृतैलं, मुखवैरस्यापनीदनाय सन्धानविशेषे (“आचारिर
श्लेष” इति ख्यातं) अपक्राम्येण सह रचितं तैलमित्यर्थः येन तथोक्तेन ।

(१४०) कतिपयावशेषशोकविकलमूककुञ्जवामनवधिर-
वर्वराविरलेन, अबलानां चक्रवालेन परिहृताम् ;
आपत्कालेऽपि (१४१) कुलीनतेन इव अमुच्यमानां प्रभा-
लेपिना लावण्येन ; (१४२) प्रतिविम्बितैः आसन्नवन-
लताकिसलयैः सरसैः दुःखक्षतैरिव अन्तःपटलौकियमाण-
कायाम् ; कठोरदर्भाङ्कुरक्षतचारिणा क्षतजेन अनुसरणा-
लक्तकेन इव रक्तचरणाम् ; (१४३) उन्मालेन अन्यतर-
नारीधृतेन अरविन्दिनीदलेन कृतच्छायमपि विच्छायं

(१४०) कतिपयेति ।—कतिपये—अन्था इत्यर्थः, अवशेषाः,—परिशेषाः,
शेषां तथाविधा, शोकविकलाः,—मन्यविधुराः, शोकार्ताः इत्यर्थः, मुकाः,—वर्णा-
नुसारकाः, भावणासमर्था इति यावत्, कुञ्जाः,—गङ्गलाः, वामनाः,—खर्वपुरुषाः,
वधिराः,—एङ्गाः, वर्वराः,—मूर्खाः, तैः अविरलः,—गहनः, पूर्ण इत्यर्थः तेन ।
अवलाना—नारीणां, चक्रवालेन—मण्डलेन, परिहृतां—वेष्टिताम् ।

(१४१) कुलीनतेनेव—सत्कुलजातेन इव, आजन्मसिद्धेन इव च, प्रभा-
लेपिना—उज्ज्वलनेत्यर्थः, लावण्येन—कान्तिविशेषेण, अमुच्यमानाम्—अपरिहीय-
मानाम्, ईदृशापत्यातामपि समधिकलावण्यामित्यर्थः ।

(१४२) प्रतिविम्बितैः,—प्रतिफलितैः, लावण्यवदङ्गे इति भावः, सरसैः,—
आर्द्रैः, प्रत्यरैरित्यर्थश्च, आसन्नवनलताकिसलयैः,—आसन्नाः,—समीपवर्तिन्यः, या वनलताः,
—आरण्यवल्गाः, तासां किसलयैः,—पल्लवैः, दुःखक्षतैरिव—आधितरणैः इव,
अन्तरिति ।—अन्तःपटलौकियमाणः,—अन्तर्विध्यमानः, कायः,—देही यस्यास्ताम् ।
कठोरिति ।—कठोरिण—कर्कशेन, दर्भाङ्कुरेण,—कुशाङ्कुरेण, अभिनवीद्विप्रकुशाये-
णेत्यर्थः, क्षतं—क्षिप्तं, तस्मात् चरति—स्ववतीति तथोक्तं, क्षतजेन—रक्तेन,
अनुसरणालक्तकेन इव—गतिवशेन स्ववदलक्तकेन इव, अनुसरणे—अनुगमने, कुत्रचित्
गमनकाले इति यावत्, अलक्तकेन—अनुलिप्तलाचारसनेति वा, रक्तचरणां—रक्तौ—
लाहितौ, चरणौ—पादौ युस्याः ताम् । कुलीनतेनेवेत्यारभ्य अनुसरणालक्तकेनेवेत्यन्तं
यावदुन्मेषाऽलङ्कारः ।

(१४३) उन्मालेन—उद्गतदण्डेन, अरविन्दिनीदलेन—पद्मिनीपत्रेण, कृत-
च्छायं—कृता—सम्पादिता, काया—अनातपः यस्य तथोक्तमपि, विच्छायं—विगदः

सुखमुद्वहन्तीम् ; आकाशमपि (१४४) शून्यतया अतिशया-
नाम् ; सन्नयौमिव निश्चेतनतया ; मरुन्मयौमिव निश्वास-
सम्पदा ; पावकमयौमिव सन्तापसन्तानेन ; (१४५) सलिल-
मयौमिव अस्रप्रस्रवणेन ; वियन्मयौमिव निरवलम्बनतया ;
(१४६) तडिन्मयौमिव पारिप्लवतया ; शब्दमयौमिव परिदेवित-
वाणीबाहुल्येन ; (१४७) मुक्तमुक्तांशुकरद्वकुसुमकनकपद्माभरणां

प्रभं, विवर्णमित्यर्थः । कृतच्छायमपि विच्छायमित्यापाततः विरोधात् विरोधा-
भासालङ्कारः ।

(१४४) शून्यतया—रिक्ततया, हृदयस्थेति भावः । अतिशयानां—जयन्तीम्,
आकाशमेव शून्यतया ख्यातम्, अस्याः हृदाकाशन्तु ततोऽप्यधिकं शून्यं, स्वजन-
विरहादिति भावः । निश्चेतनतया—निरव्यन्दतयेति यावत्, सन्नयौमिव—सृष्टिका-
रचितामिव, पञ्चसु भूतेषु केवलं क्षितिमयौमिव, न तु अवादिमयौमिति भावः ; एव-
मुत्तरत्रापि योजयितव्यम् । निश्वाससम्पदा—दोर्घनिश्वासबाहुल्येनेत्यर्थः, मरुन्मयौमिव
—वायुमयौमिव, अविरतं दीर्घनिश्वासं त्यजन्तीमिति यावत् । सन्तापसन्तानेन—
समस्तापबाहुल्येनेत्यर्थः, पावकमयौमिव—अग्निमयौमिव, केवलं तेजोमयौमिवेत्यर्थः,
प्रबलशोकानलतप्तमिति भावः ।

(१४५) अस्रप्रस्रवणेन—वाष्पवर्षणेन, सलिलमयौमिव—जलमयौमिव, केवल-
मन्मयौमिवेत्यर्थः, अनवरतमस्तु मुञ्चन्तीमिति भावः । निरवलम्बनतया—निराधारतया,
निराश्रयतया इत्यर्थः, वियन्मयौमिव—आकाशमयौमिव, केवलं व्योममयौमिवेत्यर्थः,
अतीव निराश्रयमिति भावः ।

(१४६) पारिप्लवतया—चञ्चलतया, (चञ्चलं तरलञ्चैव पारिप्लवपरिप्लवे”
इत्यमरः) तडिन्मयौमिव—विद्युन्मयौमिव, हृदययातनया अतीव अस्थिरामिति भावः ।
परिदेवितवाणीबाहुल्येन—विलासाच्चरनिबद्धेन, शब्दमयौमिव—शब्दसङ्कपिणीमिव,
अनादृत्यं विलपन्तीमिति भावः । सन्नयौमिवेत्यारभ्य शब्दमयौमिवेत्यन्तं यावदुपेक्षा-
लङ्कारः ।

(१४७) मुक्तेति ।—मुक्तानि—लज्जानि, निर्गमितानि च, मुक्ताः,—मौक्त-
कानि, अंशुकानि—सत्कटवसनानि ; यद्वा,—मुक्तांशुकं—मुक्ताख्यमंशुकं, मालव-
देशज. मुक्ताखचितः उत्तरीयविशेष इति यावत्. रत्नानि—मणयः, कुसुमानि—
गुग्गाणि, कवकपुष्पाणि—सुवर्णखचितरत्नविशेषाः, और्वधपूष्पानि च, आभरणाणि

कल्पलतामिव महावने पतिताम् ; (१४८) परमेश्वरोत्तमाङ्ग-
पातदुर्ललिताङ्गां गङ्गामिव गाङ्गताम् ; (१४९) वनकुसुम-
धूलिधूसरितपादपल्लवां प्रभातचन्द्रमूर्तिमिव लोकान्तरम् अभि-
लषन्तीम् ; (१५०) निजजलभोक्तकदर्थितदर्शितधवलायत-
नेवशोभां मन्दाकिनीमृणालिनीमिव परिस्त्रायमानाम् ;

—अलङ्काराश्च ; यथा,—पदाभरणानि—पदरचनाविशेषाः, विशेषकूपः इत्यर्थः
यथा तां, कल्पलतां—कल्पदलवल्लीम् ।

(१४८) परमेश्वर इति ।—परमेश्वरस्य—हरस्य, राज्ञः यद्वर्त्मणश्च, उत्तमाङ्गात्
—शिरसः, उत्तमाङ्गस्य—शिरसस्य, पानेन—निपतनेन, कन्दनेन च, दुर्ललितम्—
अन्यादृतं, दुर्लभं पतितञ्च, अङ्गं यस्याः तदीयां । गाङ्गतां—पृथिवीं प्रातां, याना-
भावात् भूमिमवतीर्णाञ्च ।

(१४९) वनेति ।—वनस्य—अरण्यस्य, कुसुमानां—पुष्पाणां, धूलिभिः,—
परागैः, धूसरितौ—पाण्डुरौ, पादपल्लवौ—चरणकिसलयौ यस्याः ताम् ; अन्यत्र—
वनस्य—जलस्य, (“वने सज्जित-कानने” इत्यमरः) कुसुमानां—पुष्पाणां, कुसुदानामिति
यावत्, धूलिभिः,—परागैरिव, धूसरिताः,—धूसरवर्णाः, पादाः,—रश्मयः, (“पादा
रश्मिद्वित्युक्ताः” इत्यमरः) पल्लवाः,—परिणतकिसलया इव, पाण्डुरत्वसाधर्मात् इति
भावः यस्यास्तां, प्रभातिकचन्द्रस्य आपाण्डुरत्वादिति बोध्यं, प्रभातचन्द्रमूर्तिमिव—
उपाकालिकेन्दुविम्बमिव, लोकान्तरं—परलोकं, लोकालोकपर्वतस्य पार्श्वमिति च ।

(१५०) निजिति ।—निजेन—स्वीयेन, जलभोक्तृ—वाष्पवर्षणेन इत्यर्थः,
कदर्थितं—क्लिष्टं यथा तथा, दर्शिता—अवलोकिता, धवलयोः,—शुभयोः, आयतयोः,
—दीर्घयोः, नेवयोः,—नयनयोः, शोभा—सुपमा यथा ताम् ; अन्यत्र,—निजस्य—
स्वाययस्येत्यर्थः, जलस्य—सलिलस्य, साक्षात्—त्यागात्, कदर्थितं यथा तथा दर्शिता
धवलस्य आयतस्य च नेवस्य—मूलस्य, शोभा यथा तां, (“नेवं मद्यिगुणं वस्त्रमर्द्धं मूले
द्रुमस्य च । रये चक्षुषि नद्याञ्च” इति मेदिनी) मन्दाकिनीमृणालिनीमिव—
स्वर्गगङ्गापद्मिनीमिव, परिस्त्रायमानां—स्वयमेव शुष्यमाणाम्, एकत्र,—सूर्यातपराहृत्यात्
स्वजीवनभूतजलाभावाच्च, अन्यत्र,—प्रतिविरहादिति भावः । [स्त्रायतेः कर्मकर्त्तरि
लटि शानाच्च रूपम्] ।

(१५१) दुःसहरविकिरणसंस्पर्शखेदनिमीलितां कुमुदिनी-
मिव दुःखेन दिवसं नयन्तीम् ; (१५२) दग्धदशा-
विसंवादितां प्रत्यूषप्रदीपशिखाम् इव क्षामक्षामां पाण्डु-
वपुषम् ; (१५३) पार्श्ववर्त्तिवारणाभियोगरक्ष्यमाणां वन-
करिणीमिव महाक्रुदे निमग्नाम् ; (१५४) प्रविष्टां वन-
गहनं ध्यानञ्च ; स्थितां तरुतले मरणे च ; पतितां

(१५१) दुःसहेति ।—दुःसहेन—सौदुर्मशक्येन ; एकव, —तीक्ष्णत्वात्,
अन्यत्र,—चन्द्रानुरागादिति भावः, रविकिरणेन—सूर्यमयूखेन, यः संस्पर्शः,—संयोगः,
तेन यः खेदः,—क्रेशः, तेन निमीलिता—आर्त्ता, मुद्रिता च तां, कुमुदिनीमिव—कैरविणी-
मिव । नयन्तीम्—अतिबाह्यन्तीम् ।

(१५२) दग्धेति ।—दग्धा—भस्मीभूता, दशा—वर्त्तिः ; दग्धा—विधिना
विश्लेश्यर्थः, दशा—अवस्था च, (“दशाऽवस्थादीपवर्त्योर्वस्तान्ते भूम्नि योषिति” इति
मेदिनी) तथा विसंवादिता—निराश्रयीकृता तां, प्रत्यूषेति ।—प्रत्यूष—अहर्मुखः,
या प्रदीपशिखा—दीपज्वाला तामिव, क्षामक्षामाम्—अतिक्षीणां, निर्बाणान्मुखीञ्च, पाण्डु-
वपुषं—रक्तशुक्लकलिवरां, श्वेतावभासामित्यर्थः ।

(१५३) पार्श्ववर्त्ति ।—पार्श्ववर्त्तिनाम्—अन्तिकस्थानां, परिजनानामिति
यावत्, वारणम् एव—प्रतिषेध एव, अभियोगः,—चेष्टितम्, आश्रयो वा, जीवन-
रक्षणार्थमिति भावः ; अन्यत्र,—पार्श्ववर्त्तिना—पार्श्वस्थेन, वारणेन—हस्तिना, (“वारणं
प्रतिषेधे स्वात् वारणस्तु पतङ्गजे” इति मेदिनी) यः अभियोगः,—बलात्करणं,
तस्मात् रक्ष्यमाणा—निवर्त्त्यमाना, एकव,—मरणात्, अन्यत्र,—बलात्कारीयतात्
कल्पाश्रित् बलवती हस्तिनः इति च भावः ताम् ; यद्वा,—पार्श्ववर्त्तिना वारणेन
अभियोगात्—वारणान्तरकृतबलात्कारात्, रक्ष्यमाणां—व्रायमाणां, महाक्रुदे—
अग्राधजलविस्तीर्णजलाशये, निमग्नाम्—अन्तःप्रविष्टाम् ; एकव,—पत्यनुगमनार्थं
पवित्रजलाशयस्वाताम् ; अन्यत्र,—आत्मरक्षार्थं जलाशयावतरणात् तत्रत्यपङ्के अवसन्ना-
मिति भावः, वनकरिणीमिव—वन्यहस्तिनीमिव । कल्पलतामिवेत्यारभ्य वनकरिणी-
मिदं च तन् यावत् एकव बहूनामवैधर्म्याणां श्लिष्टानां साम्यानां समाविशात् शेषानुप्राणिता
मालीपमाऽलङ्कारः ।

(१५४) वनगहनं—निविडारण्यं, ध्यानञ्च—दृष्टिनाञ्च, प्रविष्टाम्—आश्रिता-

धातुप्लव्गे महाऽनर्थे च ; दूरीकृतां भर्त्ता सुखेन च ;
(१५५) विरचितां भ्रमणेन आयुषा च ; आकुलां केशकला-
पेन मरणोपायेन च ; विवर्णिताम् अध्वधूलिभिः अङ्गवेदना-
भिश्च ; दग्धां (१५६) चण्डातपेन वैधव्येन च ; धृतमुखीं
पाणिना मौनेन च ; गृहीतां प्रियसखीजनेन मन्युना च ;
तथा च (१५७) भट्टैः बन्धुभिः विलासैश्च, मुक्तेन श्रवणयुग-
लेन आत्मना च, परित्यक्तैः भूषणैः सर्दारभ्यश्च, भग्नैर्वलयैः
मनोरथैश्च, चरणलग्नाभिः परिचारिकाभिः दर्भाङ्गुरसूचीभिश्च,

नित्यर्थः । स्थितां—कृतावस्थानां, कृतनिश्चयाच्च । धातुप्लव्गे—उपमातृक्रीडे,
महाऽनर्थे—प्रबलविपत्तौ च, पतितां—निहितदर्दनां, मग्नाच्च । दूरीकृतां—विरहिताम् ।

(१५५) भ्रमणेन—अटनेन, आयुषा—जीवितकालेन च, विरचितां—त्यक्तां,
गतिशक्तिहीनाम्, आसन्नमरणाच्चेत्यर्थः । केशकलापेन—सुदीर्घविस्मृतकुललसमूहेन,
मरणोपायेन—सत्यवेष्टया च, आकुलां—व्याकुलां, सुदीर्घकेशपाशसंयमनाक्षमतया,
केनोपायेन मरिष्यामीति चिन्तया चेति भावः । अध्वधूलिभिः,—मागैरजाभिः,
विवर्णितां—मलिनां, निष्प्रभीकृताश्च, भ्रमणक्लेशादिति भावः ।

(१५६) चण्डातपेन—तोच्छमृत्युसन्तापेन, वैधव्येन च—विगतः धवः,—पतिः
यस्याः सा विधवा, तस्याः भावः वैधव्यं तेन, विपत्तिकतया इत्यर्थः । पाणिना—
करेण, मौनेन च—तृणौष्मावेन, धृतमुखीं—विधृतवेदनां, निरक्षराच्च, करस्योपरि
स्थापितगण्डां, मौनावलम्बिनीच्चेत्यर्थः । मन्युना—शोकेन, गृहीतां—धृतम्, आक्रान्ताच्च ।

(१५७) भट्टैः,—श्रुतेः, नष्टैरित्यर्थः, बन्धुभिः,—भवादिभिः, विलासैः,
—सुखचेष्टितैश्च । [“बन्धुभिः” इत्यादौ “जीवितेन” इत्यन्तपदे इत्यभ्युतलक्षणे ततोऽपि]
मुक्तेन—निरलङ्कारेण, शून्येन च । सर्दारभ्यश्च—कृतज्ञोपक्रमैः, सकलकार्यैरित्यर्थः ।
भग्नैः,—खण्डितैः, विध्वस्तैश्च । चरणलग्नाभिः,—पादपतिताभिः, मा अस्मान् विहाय
माषान् जह्येति निवारणार्थेति भावः ; चरणविद्धाभिश्च, दर्भाङ्गुरसूचीभिः,—
अभिनवीद्विद्रकुशायेः ।

(१५८) हृदयविनिहितेन चक्षुषा प्रियेण च, (१५९) दीर्घैः शोकश्चसितैः केशैश्च, क्षीणेन वपुषा पुण्येन च, पादयोः पतन्तीभिः वृद्धाभिः अश्रुधाराभिश्च, स्वल्पावशेषेण परिजनेन जीवितेन च ; (१६०) अलसाम् उन्मेषे ; दक्षाम् अश्रुमोक्षे ; सन्ततां चिन्तासु ; विच्छिन्नानाम् आशासु ; कृशां काये ; स्थूलां श्वसिते ; (१६१) पूरितां दुःखेन ; रिक्तां सत्त्वेन ; अध्यासिताम् आयासेन ; शून्यां हृदयेन ; निश्चलां निश्चयेन ; चलितां धैर्यात् ; अपि च वसतिं व्यसनानाम् ; आधानम् आधीनाम् ; अवस्थानम् अनवस्थानाम् ; आधारम् अधृतीनाम् ; आवासम्

(१५८) हृदयविनिहितेन—हृदयापितेन, वक्षसि निवहनेत्यर्थः, चित्तस्थापितेन च, प्रियेण—भर्ता ।

(१५९) दीर्घैः,—आयतैः, लम्बमानैश्च, शोकश्चसितैः,—शोकजनिश्रुतिः ; क्षीणेन—क्षामतां गतेन, क्षयं गतेन च, वपुषा—शरीरेण । स्वल्पावशेषेण—विरलेन, अल्पमात्रावशिष्टेनेत्यर्थः, निःशेषप्राप्तिनेत्यर्थश्च ।

(१६०) उन्मेषे—चक्षुःशून्यत्वेन, अलसां—मथरां, जडशयामित्यर्थः, नेत्रोन्मूलनाक्षमामिति यावत् । दक्षाम्—पटुः तां, प्रबलवेगेनाश्रुमुक्षतीमित्यर्थः ; या अलसा सा कथं दक्षा ? इति आपाततः विरोधः, उन्मेषाश्रुमोक्षरूपविभिन्नाधिकरणकतया च तयोः परस्परमविरोधात् विरोधाभासोऽलङ्कारः ; एवमुत्तरम् । सन्तताम्—अविच्छिन्नां, निरन्तरामित्यर्थः, सततं चिन्तयन्तीमिति निष्कर्षः, विच्छिन्नां—रहितां, वृत्ताशामित्यर्थः, सन्ततां विच्छिन्नमिति विरोधः । श्वसिते स्थूलां—दीर्घश्वसतीमिति यावत् ; कृशां स्थूलमिति आपाततः विरोधः, काशस्थूलौघयोः सामानाधिकरण्याभावेनाविरोधात् विरोधाभासः ; एवमन्यथापि ।

(१६१) सत्त्वेन—विद्यमानतया, अस्तित्वेन इत्यर्थः, बलेन उत्साहेन वा, रिक्तां—रहितां, सततप्रायां दुर्बलां निरुत्साहां वा इति भावः ; पूरितां रिक्तामिति विरोधः । आयासेन—क्लेशेन, अध्यासिताम्—अधिबुद्धाम्, अनुभूतक्लेशामित्यर्थः ; अध्यासितां शून्यामिति विरोधः । निश्चयेन—निर्णयेन, निश्चलां—स्थिरां, स्थिरसङ्कल्पामित्यर्थः । चलितां—प्लुताम् ; निश्चलां चलितामिति विरोधः । व्यसनानां—विपदां, वसतिम्—आश्रयम् । आधीनां—मानसीनां व्यपङ्गां,

अवसादानाम्; आस्यदम् आपदाम्; (१६२) अभियोगम्
अभाग्यानाम्; उद्देगम् उद्देगानाम्; कारणं करुणायाः;
पारं परायत्तताया योषितम् । चिन्तितवानस्मि च चित्तम् !!
ईदृशमपि आकृतिम् उपतापाः स्पृशन्ति !! इति ।

सा तु समोपगते मयि तदवस्थाऽपि (१६३) सबहुमानम्
आनतमौलिः प्रणतवती । अहन्तु (१६४) प्रबलकरुणा-
प्रेर्यमाणः ताम् आलपितुकामः पुनः कृतवान् मनसि—“कथ-
मिव (१६५) महानुभावाम् एनाम् आमन्त्रये ? ‘वत्से !’
इति अतिप्रणयः, ‘मातः !’ इति चाटु, ‘भगिनि !’ इति
(१६६) आत्मसम्भावना, ‘देवि !’ इति परिजनालापः,

(“पंथाधिर्मानसी व्यथा” इत्यमरः) आधानम्—आधारम् । अनवस्थानां—
दुर्दृशानामित्यर्थः, अवस्थानं—वासस्थानम् । अधृतीनाम्—अधैर्याणाम् । अवसादानां
—विषण्णतानाम्, अवसन्नतानां वा । आस्यदं—स्थानम् ।

(१६२) अभियोगम्—आक्रान्तिम्, आक्रमणस्थानमित्यर्थः, दुर्भाग्याक्रान्ता-
मिति यावत् । उद्देगानां—व्याकुलतानामित्यर्थः, भयानां वा, उद्देगम्—उद्दमनं, गमन-
स्थानमित्यर्थः, आययस्थापमिति भावः । करुणायाः कारणं—हेतुं, कृपाविर्भावस्य
हेतुभूतामित्यर्थः, तद्दृशमे स्तुत एव करुणा आयते इति भावः । परायत्ततायाः,—
पराधीनतायाः, पारम्—अन्तम्, अवसानमित्यर्थः, इतोऽप्यधिकपरायत्तताया अन्यत्र
कुत्राप्यदर्शनात् एकात्परावलम्बिनीमिति भावः । चित्तम्—आयर्थ्यम् । उपतापाः,—
उत्तापाः, मनस्तापा इति यावत् ।

(१६३) सबहुमानं—सादरम्, आनतमौलिः,—अवनतमस्तका ।

(१६४) प्रवर्तति ।—प्रवर्तय—महत्या, करुणया—कृपया, प्रेर्यमाणः,—
नीयमानः, अतोव कृपाविवशहृदय इत्यर्थः । आलपितुकामः,—सम्भाषितुकामः ।

(१६५) महानुभावां—मनस्विनीम् । आमन्त्रये—सम्भाषे । अतिप्रणयः,—
अतिवात्सल्यम्, अतिविस्मयता वा, एतादृक्सम्भाषणस्य स्नेहगर्भाभिप्रायाभिव्यञ्जक-
तया अपरिचितायां तत्र युक्तमिति भावः । चाटु—अयथाधीभिः वार्ष्णिः केवलं
सन्तोषणमित्यर्थः, प्रियोक्तिः वा, एतदपि पूर्ववदयुक्तमिति भावः ।

(१६६) आत्मसम्भावना—आत्मनः समादरः, भिच्चीः मम तादृशी भगिनी न

‘राजपुत्रि !’ इति (१६७) अस्फुटम्, ‘उपासिके !’ इति मनोरथः, ‘स्वामिनि !’ इति (१६८) भृत्यभावाभ्युपगमः, ‘भद्रे !’ इति इतरस्त्रीसमुचितम्, ‘आयुष्मति !’ इति अवस्थायाम् अप्रियं, ‘कल्याणिनि !’ इति (१६९) दशायां विरुद्धं, ‘चन्द्रमुखि !’ इति अमुनिमतं, ‘बाले !’ इति (१७०) अगौरवोपेतम्, ‘आर्य्ये !’ इति जरारोपणं, ‘पुण्यवति !’ इति फलविपरीतं, (१७१) ‘भवति !’ इति सर्वसाधारणम् ; अपि

सम्भवति इति आत्मगौरवं स्यादिति भावः । परिजनालापः,—परिजनस्य—भवनपरिवारस्य, निजगृहस्थजनसमूहस्येत्यर्थः, आलापः,—सम्भाषणं, नाहं तथेति भावः ।

(१६७) अस्फुटम्—अव्यक्तं, तथात्वेनाज्ञातत्वादिति भावः । उपासिके !—शिष्ये ! बौद्धधर्मावलम्बिनि ! इत्यर्थो वा । मनोरथः,—अभिलाषः, स्वमनोऽनुकूलं वचनमित्यर्थः, तथा हि,—आत्मनः उपासकतया सर्वमेव उपासकं मन्यामहे । यदि हि इयं तथा न स्यात्, तदा तथोक्तिर्विफलेवेत्यभिप्रायः ।

(१६८) भृत्यभावाभ्युपगमः,—दासभावत्रोकरणं, स चायुक्तः स्वेषां लाघवाभिव्यञ्जकत्वादिति भावः । इतरस्त्रीसमुचितं—सामान्यनारीसङ्घं, इत्यन्तु न तथा दृश्यते, तत् कथं तथा सम्बोधनमिति भावः । अवस्थायां—मरणदशायाम्, अप्रियं—न प्रीतिकरं, तादृशशीकदशायां न कोऽपि जीवितं प्रियं मन्यते, अत एव अप्रीतिकरस्य वचनस्य कमपि प्रति प्रयोक्तुमनौचित्यात् इति भावः ; उक्तञ्च मनुना,—“सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् । प्रियञ्च नावृत्तं ब्रूयादेव धर्मः सनातनः ॥” इति ।

(१६९) दशायाम्—अमङ्गलावस्थायां, विरुद्धं—विपरीतं, तादृशशीकाक्षायाः कल्याणसम्भवात् मिथ्याभूतस्य च वचनस्य प्रयोक्तुमनौचित्यादिति भावः । अमुनिमतं—मुनिजनानभिमतं, तपस्विजनविरुद्धमित्यर्थः, विलासिकामुक्प्रयोज्यसम्बोधनमिदम् इति भावः ।

(१७०) अगौरवोपेतं—गौरवैः अयुक्तमित्यर्थः, लघुत्वव्यञ्जकमिति यावत् । जरारोपणं—वाङ्मलाध्यासने, जरतोनामेव तस्मा सम्बोधनीयत्वादिति भावः । फलविपरीतं—फलिन—तादृशेन दुर्विपाककृत्वेण, विपरीतं—विपर्य्यस्य, पुण्यसत्त्वे न तादृशी दुरवस्था जायते इति भावः ।

(१७१) भवति !—मान्ते ! इत्यर्थः । सर्वसाधारणं—सर्वेषां साधारणं—

च 'काऽसि ?' इति अनभिजातं, 'कमर्थं रोदिषि ?' इति दुःखकारणस्मरणकारि, 'मा रोदीः' इति शोकहेतुम् अनपनीय न शोभते, 'समाखसिहि' इति किम् आश्रित्य ? 'स्वागतम् ?' इति यातयामं, 'सुखम् आस्यते ?' इति मिथ्या ।

इत्थेवं चिन्तयति एव मयि, तस्मात् (१७२) स्त्रेणात् उत्थाय अन्यतरा योषित् आर्यरूपा इव शोकविक्रवा समुप-
सृत्य, कतिपयपलितशारं शिरो नीत्वा महीतलम्, अतुल-
हृदयसन्तापसूचकैः अश्रुविन्दुभिः चरणयुगलं दहन्ती मम
अतिक्रपणैः अक्षरैश्च हृदयम् अभिहितवती,—'भगवन् !

सामान्यं, तच्चाव अयुक्तम्, असामान्यमूर्त्तित्वात् तस्य! इति भावः । अनभिजातम् —अकुलोचितं, "कीदृशं कुलमलङ्घताऽसि" ? एवं प्रश्नस्य सत्कलसम्भूतायाम् अनादराभि-
व्यञ्जकत्वादिति भावः । दुःखिति । —दुःखस्य —मनःपीडायाः इत्यर्थः, यत् कारणं—
हेतुः, तस्य स्मरणं—पूर्वानुभूतस्य मनसि आविर्भवणं, तं कारयतीति तथोक्तं,
रोदनकारणे आख्यायमाने पूर्ववृत्तस्य पुनरुच्चारणादिति भावः, पूर्ववृत्तान्तप्रबोधकतया
व्यथाकरमिति तात्पर्यम् । अनपनीय —अनपनीय, दूरमकृति यावत् । समाश्रसिहि—
आश्रस्ता भव, धैर्यसवलम्बस्व इत्यर्थः । किम् आश्रित्य ? —समाश्रानाहेतुं कमाश्रित्य
ब्रवीमीति भावः । यातयामम्—असामयिकं, जीर्णप्रायम् इति यावत्, 'पुरातन-
सम्बोधनं वा इति भावः ; यद्वा,—यातः,—व्यतीतः, यामः,—प्रहररूपः कालः यस्य
तथाविधम् ; तथा हि—"स्वागतम्" इति प्रश्नस्य प्रथमदर्शनलक्षणकालमात्रकृततया
प्रदानो प्रहरादप्यधिके व्यतीतकाले तदैभिधानस्य मितरामन्यायत्वादित्यभिप्रायः ।
आस्यते —उपविश्यते, स्थीयते इत्यर्थः । मिथ्या—अलोकं, प्रत्यक्षमेव असुखव्यञ्जक-
कार्यस्य दर्शनात् इति भावः ।

(१७२) स्त्रेणात्—स्त्रीसमुहात् । आर्यरूपा इव—कुलीनस्वभावा इव
दृश्यमाना इत्यर्थः, शोकविक्रवा—मन्युविधुरा । कतिपयेति ।—कतिपयानि—
अल्पसङ्ख्याकानि, पलितानि—जरसा युक्तकेशवृन्दानि, ("पलितं जरसा शोक्लो
केशादौ" इत्यमरः) तैः शारं—चित्तं, श्वलमित्यर्थः । अतुलहृदयसन्तापसूचकैः,
—निरुपमचित्तापव्यञ्जकैः । अतिक्रपणैः,—अतिदीनैरित्यर्थः, अतिकरणैरिति-
यावत्, अक्षरैः हृदयं दहन्ती ।

(१७३) सर्वसत्त्वानुकम्पिनी प्रायः प्रव्रज्या । प्रतिपन्नदुःखक्षपण-
दौक्षादक्षाश्च भवन्ति सौगताः । (१७४) करुणाकुलगृहश्च
भगवतः शाक्यमुनेः शासनम् । (१७५) सकलजनोपकार-
सज्जा सज्जनता जैनौ । परलोकसाधनश्च धर्मा मुनीनाम् ।
प्राणरक्षणाश्च न परं (१७६) पुण्यजातं जगति गीयते जनेन ।
(१७७) अनुकम्पाभूमयः प्रकृत्या एव युषतयः, किं पुन-
र्विपदभिभूताः ? साधुजनश्च सिद्धदेवम् आर्तवचसाम् । यत इयं
नः (१७८) स्वामिनी मरणेन पितुः, अभावेन भर्तुः, प्रवासेन
च भ्रातुः, भंशेन च शेषस्य बान्धववर्गस्य, (१७९) अतिमृदु-
हृदयतया अनपत्यतया च निरवलम्बना परिभवेण च नीचा-

(१७३) सर्वसत्त्वानुकम्पिनी—सर्वप्राणिकृपाकारिणी, प्रव्रज्या—सत्यासधर्मः ।
सौगताः,—बौद्धाः, प्रतिपन्नैति ।—प्रतिपन्नानाम्—आपन्नानाम्, आश्रितानामित्यर्थः,
दुःखस्य—क्षेपस्य, क्षपण—निवारणमेव, दौक्षा—व्रतं, तत्र दक्षाः,—पटवः ।

(१७४) शाक्यमुनेः,—बुद्धदेवस्य, शासनम्—आदेशः, शास्त्रं वा, करुणेति ।
—करुणाप्राः,—कृपायाः, कुलगृहं—जन्ममन्दिरं, कारुण्यस्य आद्युत्पत्तिस्थानमित्यर्थः,
सिन हि भगवता सद्वृहृदयेन सर्वजैवेषु कारुण्यस्यैव प्राधान्येन दर्शितत्वादित्यभिप्रायः ;
यथा,—करुणाकुलस्य—प्रभूतकृपायाः, गृहम्—आवासः ।

(१७५) जैनौ—जिनसम्बन्धीया, बौद्धाचारसम्प्रदाय इत्यर्थः, सज्जनता—साधुता,
सकलैति ।—सकलानां—सर्वेषां, जनानां—लोकानाम्, उपकारे—हितविधाने, सज्जा—
प्रव्रज्या, उद्धृत्या इति यावत् । धर्माः,—विध्यनुमोदितः आचारः, परलोकसाधनम्—
उत्कृष्टलोकप्रापकः ।

(१७६) पुण्यजातं—पुण्यनिचयः ।

(१७७) प्रकृत्या—स्वभावतः, अनुकम्पाभूमयः,—कृपापात्राणि । विपदभि-
भूताः,—विपन्नाः स्त्रियः । आर्तवचसाम्—आर्तानां—विपन्नानां, वचसां—वाक्यानां,
सिद्धदेवं—सिद्धस्थानं, निश्चितफललाभस्थानमित्यर्थः, प्रसिद्धाश्रय इति यावत् ।

(१७८) स्वामिनी—अधीश्वरी । प्रवासेन—विदेशावस्थानेन । शेषस्य—अवशिष्टस्य,
बान्धववर्गस्य—स्वजनसमूहस्य, भंशेन—विश्रागेन, मरणेन पलायनेन वा इत्यर्थः ।

(१७९) अतिमृदुहृदयतया—अतिकीमलान्तःकरुणतया, अनपत्यतया—

रातिकृतेन, प्रकृतिमनस्विनी, अमुना च (१८०) महाऽटवी-
पर्यटनक्लेमेन कदर्थितसौकुमार्या, दग्धदेवदत्तैः एवंविधैः
बहुभिः उपर्युपरि व्यसनैः विक्लवीकृतहृदया, दारुणं दुःख-
मपारयन्ती सोढुं, निवारयन्तम् (१८१) अनतिक्रान्तपूर्वं
स्वप्नेऽपि अवगण्य गुरुजनम्, (१८२) अनुनयन्तीः अखण्डित-
प्रणया नम्रसु अपि समवधीर्य प्रियसखीः, (१८३) विज्ञा-
पयन्तम अशरणम् अश्रुव्याकुलनयनम् अपरिभूतपूर्वं मनसाऽपि
परिभूय भृत्यवर्गम् अग्निं प्रविशति, परित्रायताम् । आर्यो-
ऽपि तावत् (१८४) असह्यशोकापनयनोपायोपदेशनिपुणां

अपृच्छकतया, नीचारातिकृतेन — पामरशत्रुप्रयुक्तेन, हीनान्तःकरणवैरिविहितेनेति यावत्,
परिभवेण — तिरस्कारेण, उत्पीडनेनेत्यर्थः, निरवलम्बना — निराश्रया । प्रकृतिमनस्विनी
— स्वभावतः एव प्रशम्भान्तःकरणा, स्वामिनी इत्यनेनानुषङ्गः ।

(१८०) महाऽटवीपर्यटनक्लेमेन — दीर्घारण्यभमणायामेन, कदर्थितसौकुमार्या
— क्लेशितमार्दवा । दग्धदेवदत्तैः, — हतविधिविहितैः, व्यसनैः, — विपत्तातैः, विक्लवी-
कृतहृदया — व्याकुलीकृतान्तःकरणा । दारुणं — घोरम् । अपारयन्ती — अशक्नोती ।

(१८१) अनतिक्रान्तपूर्वम् — अनुलङ्घितपूर्वम् । अवगण्य — अगणयित्वा, गुरुजनानां
वाक्यमुल्लङ्घित्यर्थः ।

(१८२) अनुनयन्तीः, — प्रबोधयन्तीः, मरणाध्यवसायात् निवर्त्तयितुमनुनयं
कुर्वतीरित्यर्थः, नम्रसु अपि — परिहासेषु अपि, अखण्डितप्रणयाः, — अविच्छिन्नसद्भावाः,
अविचलितस्नेहा इति यावत् । समवधीर्य — अवज्ञाय, सखीनामपि सानुनयवचन-
मनाकण्ठेत्यर्थः ।

(१८३) विज्ञापयन्तं — मां प्रविशामि मा प्रविशामि इत्येवं बहुशः निवेदयन्तम्,
अशरणम् — अनाथं, मनसाऽपि अपरिभूतपूर्वं — चेतसाऽपि अनाहतपूर्वम् । परिभूय
— अनादृत्य ।

(१८४) असह्यति । — असह्यत्य — सोढुमशक्यस्य, शोकस्य — मन्योः, अप-
नयनं — निरसनं, तस्य उपायः, — साधनं, तस्य उपदेशे — शिक्षायां, निपुणा — दक्षा

व्यापारयतु वाणीम् अस्याम्” इति च अतिक्रपणं व्याहरन्तीम्
अहम् उत्याप्य उद्दिग्धतरः शनैः अभिहितवान्.—‘आर्य्ये !
यथा कथयसि, तथा । अस्मद्गिराम् (१८५) अगोचरोऽयम्
अस्याः पुण्यशयायाः शोकः । शक्यते चेत् मुहूर्त्तमात्रमपि
(१८६) त्रातम्, उपरिष्ठात् न व्यर्था इयम् अभ्यर्थना भवि-
ष्यति । मम हि गुरुः अपर इव भगवान् (१८७) सुगतः
समोपगत एव । कथिते मया अस्मिन् उदन्ते नियतम् आगमि-
ष्यति परमदयालुः । दुःखान्धकारपटलभिदुरैश्च सौगतेः
सुभाषितैः (१८८) स्वकैश्च दर्शितनिदर्शनैः नानागमगुरुभिः
गिरां कौशलैः कुशलशीलाम एनां प्रबोधपदवीम् आरोपयि-
ष्यति’ इति । तच्च श्रुत्वा ‘त्वरताम् आर्य्यः’ इत्यभिदधाना सा

ताम् । व्यापारयतु — प्रयुङ्क्ताम् । अस्याम् — अस्माकं स्वामिन्वाम् । अतिक्रपणम् —
अतिदीनम्, अतिकरुणमित्यर्थः, व्याहरन्ती — भाषमाणाम् । उद्दिग्धतरः, — अतिव्याकुलः
सन् । यथा कथयसि — सर्वसत्त्वानुकम्पिनी इत्यादि सत् वदसि, तथा — तत् तथैव,
सत्यमेवेत्यर्थः ।

(१८५) अगोचरः, — असाक्षात्करणीयः, अविषय इत्यर्थः, अनपनेय इति
भावः । पुण्याशयायाः, — पवित्रस्वभावायाः ।

(१८६) त्रातम् — अग्निप्रवेशव्यवसायान्निवारयितुमित्यर्थः । उपरिष्ठात् —
परतः, मुहूर्त्तानन्तरमित्यर्थः । अभ्यर्थना — याज्ञा, यदि मुहूर्त्तकालं प्रबोधवाक्येनेयं
रक्षितं शक्यते, तदा अस्मद्गुरुन् अवानीय तस्य सदुपदेशनास्याः शोकं प्रशमय्य युष्मत्-
प्राशेनां सफलविष्यामीति निष्कर्षः ।

(१८७) सुगतः, — बुद्धदेवः । उदन्ते — हतान्ते, (“वाक्तां प्रवृत्तिर्हतान्तः उदन्तः
स्यात्” इत्यमरः) । नियतं — निश्चितम् । दुःखिति । — दुःखानि — मनःपीडा एव,
अन्धकाराः, — तिमिराणि, तेषां पटलं — समूहः, तस्य भिदुराणि — नाशकानि तैः,
सौगतेः, — सुगतसम्बन्धिभिः, सुभाषितैः, — सङ्काशैः, उपदेशवचनैरिति यावत् ।

(१८८) स्वकैः, — निजैः, दर्शितनिदर्शनैः, — उद्घाटितदृष्टान्तैः, नामेति ।
— नाना — विविधैः, आगमैः, — शास्त्रैः हेतुभिः, शास्त्रयुक्तमात्रित्य कथनादिति
भावः, गुरुभिः — महाति, गौरवयुक्तानीत्यर्थः तैः, गिरां — वाचां, कौशलैः, — नैपुण्यैः,

पुनरपि पादयोः पतितवती । सोऽहमुपगत्य त्वरमाणः
(१८८) व्यतिकरम् इमम् अधृतिकरम् अशरणकृपणबहुयुवति-
मरणम् अतिकरुणम् अब्रभवते गुरवे निवेदितवान्” इति ।

अथ (१८९) भूभृत् भैक्षवं समवधार्य तद्भाषितम् अशु-
मिश्रितम्, अश्रुतेऽपि स्वसुः नान्नि निन्नीकृतमना मन्यना,
सर्वाकारसंवादिन्या दशया एव दूरीकृतसन्देहः, दग्ध इव
सोदर्याः स्थाश्रवणेन श्रवणयोः, (१८९) श्रमणाचार्यम्
उवाच,—“आर्य्य ! (१८९) नियतं मैत्रेयम् अनार्य्यस्य अस्य
जनस्य अतिकठिनहृदयस्य अतिनृशंसस्य मन्दभाग्यस्य भगिनी
भागधेयैः एताम् अवस्थां नीता निष्कारणवैरिभिः वराकी,

वामितागुणैरित्यर्थः, कुशलशैला—सुचरितामित्यर्थः, प्रबोधपदवीं—प्रकटज्ञानमार्गं,
शोकशान्तिकरमुपायमित्यर्थः ।

(१८८) अधृतिकरम्—अर्थव्ययजननम्, अशरणेति ।—अशरणानां—निरा-
श्रयणां, कृपणानां—दुःखितानां, करुणाहर्णामित्यर्थः, बहूनां—अनेकासां, युवतीनां
—तरुणीनां, मरणं—मृत्युः यस्मिन् तम्, अतिकरुणम्—अतिशोकावहं, व्यतिकरं—
व्यसने, विपदमित्यर्थः, (“अथ व्यतिकरः पुंलि व्यसन-व्यतिषङ्गयोः” इति मेदिनी) ।
अब्रभवते—पूज्याय ।

(१८९) भूभृत्—भूपालः । भैक्षवं—भिक्षुकम् । समवधार्य—सावहितं
सुखेत्यर्थः । स्वसुः—भगिन्याः । मन्यना—शोकेन, (“मन्युः शोकौ तु शुक् स्त्रियाम्”
इत्यमरः) निन्नीकृतमनाः—प्रवर्णोक्तचित्तः, प्रह्वीकृतचित्तता इत्यर्थः, आक्रान्तहृदय
इति यावत् । सर्वाकारसंवादिन्या—सर्वाकारेण—सर्वप्रकारेण, संवादिन्या—संवदति
—इयमेव राज्यश्रीरिति व्यनक्तोति तर्थाक्त्या ; यद्वा,—सर्वाकारं—सर्वमेवावयवं,
संवदति—अनुकरोति या तथा, निखिलशारीरिकसंस्थानकथनाभिज्ञातयेत्यर्थः, दशया—
श्रवण्यया । सोदर्य्येति ।—सोदर्यायाः, भगिन्याः, अवस्थाश्रवणेन—दुर्दृशाऽऽकर्णनेन,
श्रवणयोः,—कर्णयोः ।

(१८९) श्रमणाचार्य्य—भिक्षुश्रेष्ठं, बौद्धाचार्य्यं दिवाकरमित्यर्थः ।

(१८९) नियतं—निश्चितम्, अनार्य्यस्य—असाधोः । अतिनृशंसस्य—अति-
निर्द्विंद्यस्य । भागधेयैः,—दुर्दैवैरित्यर्थः । निष्कारणवैरिभिः,—अहंतुकशत्रुभिः,

विदीयमाणं मे हृदयम् एवं निवेदयति” इत्युक्त्वा तमपि (१८३) अमणम् अभ्यधात्,—“आर्य्य ! उत्तिष्ठ ; दशंय क्व असौ ? यतः (१८४) सुप्रभूतप्राणपरित्राणपुण्योपार्ज्जनाय यामः, यदि कथञ्चित् जीवन्तीं सम्भावयामः” इति भाषमाण एव उत्तस्थौ ।

अथ समयशिष्यवर्गानुगतेन आचार्य्येण तुरगेभ्यश्च अवतीर्य्य समस्तेन सामन्तलोकेन (१८५) पञ्चादाकृष्यमाणा-श्वीयेन अनुगम्यमानः, (१८६) पुरस्ताच्च तेन शाक्यपुत्तोयेण प्रदिश्यमानवर्त्मा, पङ्गामिव तं प्रदेशं प्रविरलैः पदैः पिबन्निव

श्रुताया हितोरसद्भाविऽपि श्रुतवदाचरद्भिरित्यर्थः । वराको—तपस्विनी, निरपराधा इत्यर्थः ।

(१८३) अमणं—भिक्षुम् ।

(१८४) सुप्रभूतेति ।—सुप्रभूतानाम्—अतिबहुनानां, प्राणानां—जीवनानां, परिचाणं—परिरक्षणं, तदेव पुण्यं—सुकृतं, तस्य उपार्ज्जनाय—लाभाय, एकस्या एव तस्या मरणे बहूनां हि तत्परिजनानां प्राणविसर्ज्जनकृतनिश्चयानां निधनमनुमाय सुप्रभूतत्वं प्राणविशेषणतयोपन्यस्तम् । सम्भावयामः,—सम्मानयामः, आश्यासादिदानेन संवर्द्धयाम इत्यर्थः ।

(१८५) पश्चादिति ।—पश्चात्—पृष्ठतः, आकृष्यमाणम्—आचिष्यमाणम्, आनीयमानमित्यर्थः, अर्थायम्—अश्वसमूहः येन तथोक्तेन, (“वन्दे त्वशीयमाश्ववत्” इत्यमरः) ।

(१८६) पुरस्तात्—अगतः, शाक्यपुत्तोयेण—द्विवाकरमितिशिष्येण, प्रागुक्त-भिक्षुणा इति भावः, प्रदिश्यमानवर्त्मा—दृश्यमानमार्गः । प्रविरलैः,—स्खलैः, अतिद्रुतपदविशेषात् लघुभिरिति यावत्, अल्पीयस्तथा अनुभूयमानैरिति भावः, पदैः,—पदविशेषैरित्यर्थः, [“प्रविरलैः” इत्यत्र “अविरलैः” इति पाठः,—अविरलैः,—अनल्पैः, बहूनाभिरित्यर्थः, शनैः शनैरिति यावत् ; पाठोऽयं न मनोरमः, तथाविध-गमनस्य समयानुपयोगित्वात् । केचित्तु “अविरलैः दीर्घैः” इति व्याख्यानयन्ति द्रुतगमनाभिप्रायेण] पिबन्निव—गसन्निव, लङ्गयन्निव इत्यर्थः, अतिद्रुतगमनेन ससौपवर्त्तिप्रदेशस्य सत्वरमेव पश्चात्कारणात् अदृश्यमानत्वाच्च पिबन्निवेत्युच्येत् ।

प्रावर्त्तत । क्रमेण च समुपगतः शुश्राव लतावनान्तरितस्य समूर्धो-
र्महतः स्त्रैणस्य तत्कालोचितान् अनेकप्रकारान् आलापान्,—
“भगवन् ! धर्म ! (१८७) धाव शीघ्रम् । कासि ? कुलदेवते ! ।
देवि ! धरणि ! धीरयसि न दुःखितां दुहितरम् ? । क नु खलु
(१८८) प्रोषिता पुष्पभूतिकुटुम्बिनी लक्ष्मीः ? । (१८९) नाथ !
मुखरवंश्य ! अनाथां विविधाऽऽधिविधुरां बधूं विधवां
विबोधयसि किमिति न इमाम् ? । भगवन् ! सुगत ! भक्तजने
(२००) संज्वरिणि कुतोऽसि ? । राजधर्म ! (२०१) पुष्पभूति-
भवनपक्षपातिन् ! उदासीनीभूतोऽसि कथम् ? । त्वयि अपि

बीज्या । प्रावर्त्तत—प्रातिष्ठत । समूर्धोः,—मर्त्तुमिच्छोः, स्त्रैणस्य—स्त्रीसमूहस्य,
तत्कालोचितान्—सत्यसमये प्रयुक्तान्, खेदमुचकानित्यर्थः ।

(१८७) धाव—द्रुतम् आगच्छ, त्वामाश्रिता इयमकालि म्रियते, अतः शीघ्र-
मागत्य एतां रक्ष इति भावः । धरणि !—सर्वधारणकारिणि ! पृथ्वि ! न
धीरयसि ?—न धीरां करोषि ? न सान्त्वयसि ? इत्यर्थः, स्थिरायाः ते कन्या धीरा
एव भवितुमर्हन्ति, अत एतां धीरां कुरु इति भावः ।

(१८८) पुष्पभूतिकुटुम्बिनी—पुष्पभूतेः,—तदाख्यस्य हर्षपूर्वजस्य, कुटुम्बिनी
—गृहिणी, लक्ष्म्याः राजभोग्यत्वादिति भावः, लक्ष्मीः,—पुष्पभूतेः राज्ञः श्रीरित्यर्थः,
प्रोषिता—गता ।

(१८९) नाथ !—प्रभो । मुखरवंश्य !—मुखरकुलप्रसूत ? यद्वत्सलम् !
इति यावत्, यद्वत्सल्यः पूर्वजराजन्यवर्गे वा, [मुखं प्राधान्यमस्यास्तीत्यर्थे “रप्रकरणे
—” इत्यादि वार्त्तिकान् अन्त्यर्थे रप्रत्ययः] अनाथासु—अश्ररणां, विविधेति ।—
विविधाभिः,—नानाप्रकाराभिः, आधिभिः,—मनस्तापैः, विधुरा—आकुला तां, विधवां
—पतिहीनां, बधूं—भार्यां, कुष्ठां वा, (“बधूः स्त्री सारिवौषधौ । सुषाशटीनबोदासु
भार्यापृक्काऽङ्गनासु च ॥” इति मेदिनी) विबोधयसि ?—प्रबोधयसि ? सान्त्वयसीत्यर्थः ।

(२००) संज्वरिणि—सन्तापवति, (“सन्तापः संज्वरः समी” इत्यमरः) ।
कुतोऽसि ?—निद्रितोऽसि किम् ? भक्तजनमनस्तापं न पश्यसि किमित्यर्थः ।

(२०१) पुष्पभूतिभवनपक्षपातिन्—पुष्पभूतिगृहानुरागिन् ! ; पुष्पभूतिः

विपद्बान्धव ! विन्ध्य ! बन्धोऽयम् अञ्जलिबन्धः ? । मातः !
 महाऽटवि ! रटन्तीं न शृणोषि इमाम् आपत्पतिताम् ? ।
 (२०२) पतङ्ग ! प्रसीद, प्राहि पतिव्रताम् अशरणां ।
 प्रयत्नरक्षित ! कृतघ्न ! चारिवचण्डाल ! न रक्षसि राज-
 पुत्रीम् ? । (२०३) किम् अवधृतं लक्षणेः ? । हा देवि ! दुहित्व-
 स्नेहमयि ! यशोवति ! मुषिताऽसि दग्धदेवदस्युना । देव !
 दुहितरि दह्यमानायां न (२०४) आपतसि ? प्रतापशील !
 शिथिलीभूतम् अपत्यप्रेम ? । महाराज ! राज्यवर्धन ! न
 धावसि ? (२०५) मन्दीभूता भगिनीप्रीतिः ? अहो ! निष्ठुरः
 प्रेतभाक्षः !! । व्यपेहि प्राप ! पावक ! स्त्रीघातनिर्घृण ! ज्वलन्

[वंशानाम् एकाल्पतया राजधर्मप्रतिपालनात् राजधर्मस्य तथात्वं बोध्यम् । उदासीनी-
 भूतः,—निरपेक्षः, आसंवाणरूपस्य स्वकर्तव्यस्याकरणादिति भावः । बन्धः,—बिफलः,
 यतः अञ्जलिं बद्धा प्रार्थमानोऽपि विपन्नान्मान् त्वं न रक्षसीति भावः । महाऽटवि !—
 अरण्यानि ! रटन्तीं—विलपन्तीं, विलापं श्रुत्वाऽपि न प्रतिकरोषि ? इति भावः ।

(२०२) पतङ्ग !—तूय्य ! पक्षिन् वा, (“पतङ्गौ पक्षितूर्यौ च” इत्यमरः) ।
 प्रयत्नरक्षित !—प्रयत्नेन—प्रकृष्टेन यत्नेन, रक्षित—पालित !, कृतघ्न !—कृतोपकारा-
 कारिन् ! प्रयत्नरक्षितत्वेऽपि इदानीं विपन्नायाः रक्षिकायाः राजपुत्र्याः रक्षाऽकरणात्
 कृतघ्नत्वं चारिवच्येति भावः, चारिवचण्डाल !—चारिवेषेषु—सुचरितेषु, चण्डाल
 —हैन ! इत्यर्थः, चण्डालवत् नृशंसकर्मकरणादिति भावः ।

(२०३) लक्षणेः,—युभञ्जितैः, किम् अवधृतम् ?—किं गृहीतम् ? किमर्थे
 संयुक्तमित्यर्थः, निरर्थकं स्थितमिति भावः । दग्धदेवदस्युना—हृतविधिरूपतस्करणे,
 मुषिताऽसि—हृतस्रबन्धाऽसि ।

(२०४) आपतसि—आगच्छसि । शिथिलीभूतं—ज्ञासं गतम् ।

(२०५) मन्दीभूता—अल्पीभूता । प्रेतभावः,—मृतत्वं, विगतचेतनत्वरूपस्य
 प्रेतत्वस्य प्राकृतसंज्ञात्वेषु निरपेक्षतया समलवीधराहित्यात् भगिनीप्रीतिः अपगता,
 त्वेव हि प्राभूतसंज्ञाविस्मरणात् तस्य शिष्टरत्नमभिहितमिति भावः । व्यपेहि—
 कपगच्छ, इरमप्रक्षरेत्यर्थः । स्त्रीघातनिर्घृण !—नारीहृन्नात् निष्करुण !

न लज्जसे ? । भ्रातर्वात ! दासी तवास्मि, (२०६) संवादय
 हृतं देवौदाहं देवाय दुःखितजनार्त्तिहराय हर्षाय ।
 (२०७) नितान्तनिःशूक ! शोकखपाक ! सकामोऽसि ? । दुःख-
 दायिन् ! वियोगराक्षस ! तुष्टोऽसि ? । विजने वने क्रमा-
 क्रन्दामि ? कस्मै कथयामि ? कमुपयामि शरणम् ? कां
 दिशं (२०८) प्रतिपद्ये ? करोमि किम् अभागधेया ? ।
 (२०९) गान्धारि ! गृहीतोऽयं लतापाशः ? । पिशाचि ! मोच-
 निके ! मुञ्च (२१०) शाखाग्रहणकलहम् । कलहंसि ! हंसि
 किमतः परम् उत्तमाङ्गम् ? । मङ्गलिके ! (२११) मुक्तगलं
 किमद्यापि रुद्यते ? । सुन्दरि ! दूरीभवति सखीसार्धः ।

(२०६) दुःखितेति ।—दुःखितजनानां—क्लिष्टलोकानाम्, आर्त्तिहराय—
 मनःपीडाप्रशमकाय, हर्षाय—देवाय हर्षवर्द्धनाय, [“क्रियया यमभिप्रेति—” इत्यादि
 वार्त्तिकेन चतुर्थी] देवौदाहं—देव्याः,—राज्यश्रियाः, दाहः,—अग्निप्रवेशः तं,
 संवादय—ज्ञापय ।

(२०७) नितान्तनिःशूक !—नितान्तम्—एकान्तं, निः,—नास्ति, शूकः,—
 दया यस्य तत्सम्बन्धी, (“शूकोऽस्त्री युद्ध-दययोः” इति मेदिनी) अतिनिर्दय ! इत्यर्थः,
 शोकखपाक !—मन्युचाण्डाल ! सकामोऽसि—पूर्णमनोऽर्थोऽसि, अमं स्वायत्तीकृत्येति
 भावः । तुष्टोऽसि ?—प्रीतोऽसि ? स्वजनैरक्षान् विद्युज्य इति भावः । आक्रन्दामि
 —आह्वयामि, (“आक्रन्दः क्रन्दने ह्वाने निवदारुणयुद्धयोः” इति मेदिनी) ।

(२०८) प्रतिपद्ये—गच्छामि । अभागधेया—अभाग्या, दुर्भगा इत्यर्थः ।

(२०९) गान्धारि ! मोचनिके ! इत्यादीनि समभिव्याहृतदासीनां सम्बोधनानि ।
 लतापाशः,—व्रततिरज्जुः, गृहीतः,—घृतः, उद्वन्धनार्थमिति भावः, त्वयेति शेषः ।

(२१०) शाखाग्रहणेति ।—शाखायाः,—विटपस्य, ग्रहणं—धारणम्, उद्वन्ध-
 नार्थमिति भावः, तव कलहः,—विवादः तम्, अहमये एतस्यां शाखायामात्मान-
 मुद्वन्धनोत्थं रूपम् इति भावः । उत्तमाङ्गं—शिरः, हंसि—ताडयसि, सत्वरमेव सर्वा
 अरिष्यन्ति, तेन हि शिरोहननेनालमिति भावः ।

(२११) मुक्तगलं—मुक्तकण्ठम् । सखीसार्धः,—वयस्यावर्गे, दूरीभवति—दूरं
 गच्छतीत्यर्थः, विद्यते इति भावः ।

(२१२) स्थास्यसि कथमिव अशिवे शवशिविरे शवरिके ! ? ।
 (२१३) सुतनु ! तनूनपाति पतिष्यसि त्वमपि ? । मृणाल-
 कोमले ! मालावति ! स्नानाऽसि ? । मातर्मातङ्गिके !
 (२१४) अङ्गीकृतः त्वयाऽपि मृत्युः ? । वस्त्रे ! वस्त्रिके ! वत्स्यसि
 कथम् अनभिप्रेते प्रेतनगरे ? । नागरिके ! (२१५) गरिमाणम्
 आगताऽसि अनया स्वामभक्त्या । विराजिके ! (२१६) विराजिता-
 ऽसि राजपुत्रीविपदि जीवितव्ययव्यवसायेन । (२१७) भृगु-
 पतनाभ्युद्यमभागाभिन्ने ! भृङ्गारधारिणि ! धन्याऽसि । केतकि !
 कुतः पुनः ईदृशी स्वप्नेऽपि (२१८) सुस्वामिनी ? । मेनके !
 जन्मनि जन्मनि देवीदास्यमेव ददातु देवो देहं दहन् दहनः ।

(२१२) अशिवे—अमङ्गले, शवशिविरे—शमशाने इति भावः, स्थास्यसि—
 स्थितिं करिष्यसि ।

(२१३) सुतनु !—शुभाङ्गि ! तनूनपाति—वज्रौ, (“अग्निर्वैश्वानरो वज्रः... ।
 ...जातवेदास्तनूनपात् ॥” इत्यमरः) । स्नानाऽसि—विचर्याऽसि ? श्रीकेनेति भावः ।

(२१४) अङ्गीकृतः,—स्वीकृतः । अनभिप्रेते—अनीक्षिते, प्रेतनगरे—शमशान-
 पुरे इत्यर्थः, वत्स्यसि—आसिष्यसे, स्थास्यसीत्यर्थः ।

(२१५) गरिमाणं—गौरवम्, आगता—प्राप्ता ।

(२१६) राजपुत्रीविपदि—राजपुत्र्याः,—राज्यश्रियाः इति यावत्, विपदि—
 व्यसने, जीवितव्ययव्यवसायेन—प्राणत्यागचेष्टितेन, विराजिता—शोभिता, प्रशंसितेत्यर्थः ।

(२१७) भृग्विति ।—भृगोः,—प्रपातात्, पर्वतशिखरभागात् इत्यर्थः, (“प्रपात-
 स्वतटो भृगुः” इत्यमरः) पतनं—पातः, तव यः अभ्युद्यमः,—अभियोगः, आग्रहः
 इत्यर्थः, तस्य भागः,—भजनं, ग्रहणमिति यावत्, स्वीकरणमिति भावः, तदभिज्ञा
 —तद्विषयज्ञानवती, कदा कस्यामवस्थायां भृगुपतनं स्वीकरणीयमित्यादिषु विज्ञा
 इत्यर्थः, तत्सम्बद्धौ, भृङ्गारधारिणि ! जलपात्रविशेषवाहिनि ! धन्याऽसि—प्रशस्याऽसि,
 भृगुपतनाग्रहादिति भावः ।

(२१८) सुस्वामिनी—अनुरूपा कर्त्री । देवीदास्यं—देव्याः,—राज्यश्रियाः,
 दास्यं—कैवल्यम् । दहन्—भक्षीकुर्वन् । दहनः,—अग्निः ।

विजये ! (२१८) वीजय कृशानुम् । सानुमति ! (२२०) नमति
इन्द्रीवरिका दिवं गन्तुकामम् । कामदासि ! देहि दहन-
प्रदक्षिणावकाशम् । विरचिके ! विरचय वङ्गिम् । (२२१) विकिर-
किरातिके ! कुसुमप्रकरम् । कुररिके ! कुरु (२२२) कुरुवक-
कोरकाऽऽचितां चिताम् । चामरं चामरग्राहिणि ! षट्हाण
पुनरपि कण्ठे । (२२३) मर्षयितव्यानि नर्मदे ! नर्म-
निर्मितानि निर्मर्यादहसितानि । भद्रे ! सुभद्रे ! भद्रमस्तु
ते परलोकगमनम् । (२२४) अग्रामीणगुणानुरागिणि !
ग्रामेयिके ! गच्छ सुगतिम् । (२२५) वसन्तिके ! अन्तरं
प्रयच्छ, आपृच्छते कृतधारी । देवि ! देहि दृष्टिम्,

(२१८) कृशानुम्—अग्निं, वीजय—व्यजनवायुना उद्दीपय इत्यर्थः ।

(२२०) नमति—प्रणमति । दिवं—स्वर्गम् । कामदासि !—कामकिङ्करी !
दहनप्रदक्षिणावकाशम्—अग्निप्रदक्षिणीकरणावसरम्, अग्नौ आत्मविसर्जनात् प्राक्
अग्निप्रदक्षिणीकरणे मा विघ्नमुत्पादय इति भावः । [“विरचिके” इत्यत्र “विचरिके”
इति पाठान्तरम्] । विरचय—प्रज्वालयेति भावः ।

(२२१) कुसुमप्रकरं—पुष्पनिचयं, विकिर—विक्षिप ।

(२२२) चितां—मृतदाहार्थकाष्ठचुलिं, कुरुवकेति ।—कुरुवकाणां—गौलभिण्टीनां,
कीरकैः, कलिकाभिः, आचिताम्—आक्रीर्णाम् ।

(२२३) नर्मनिर्मितानि—परिहासकृतानि, निर्मर्यादहसितानि—अवज्ञा-
सूचकानि हास्यानि, मर्षयितव्यानि—सौदव्यानि, क्षन्तव्यानीत्यर्थः, मया यत् परिहासार्थं
त्वामुद्दिश्य प्राक् उच्येः हसितं, भवत्याः मर्यादाहानिकरं तत् सौदव्यमिति भावः ।
भद्रे—मङ्गलं, मङ्गलकरमित्यर्थः ।

(२२४) अग्रामीणेति ।—अग्रामीणाः,—नागरिकाः, मङ्गल इति यावत्,
[ग्रामे भवाः इत्यर्थे ग्रामाद्यञौ] (४।२।८४ पा०) इति चञ्, पश्चात् नञ्समासः]
तेषां ये गुणाः,—स्वाम्यनुरागादयः, तेषु अनुरागः,—आसक्तिः विद्यतेऽस्याः तत्सम्बुद्धौ,
ग्रामेयिके !—ग्रामवासिनि ! सुगतिं—श्रीभणां गतिं, वाञ्छनीयस्वर्गलोकमित्यर्थः ।

(२२५) अन्तरम्—अवकाशं, प्रयच्छ—देहि । आपृच्छते—सम्भाषते,
[“आङि गुप्रच्छीः” इति वार्त्तिकेन आङ्पूर्वकात् पृच्छतेरात्मनेपदम्] ।

(२२६) इष्टा तव जहाति जीवितं विजयसेना । सेयं मुक्तिका
मुक्तकण्ठम् आरटति निकटे नाटकसूत्रधारी । पादयोः पतति
ते ताम्बूलवाहिनी बहुमता राजपुत्रि । पत्रलता । कलिङ्गसेने !
अयं (२२७) पश्चिमः परिष्वङ्गः, पीडय निर्भरम् उरसा माम् ।
(२२८) असवः प्रवसन्ति वसन्तसेने ! । मञ्जुलिके !
(२२९) मार्ज्यसि कतिज्ञत्वः सुदुःसहदुःखसहस्राक्षदिग्धं चक्षुः
इदम् ? रोदिषि कियत् आश्लिष्य च माम् ? । (२३०) निम्गा-
णम् ईदृशं प्रायशो यशोधने ! । (२३१) धौरयसि अद्यापि
किं मां माधविके ! ? का इयम् अवस्था संस्थापनानाम् ? । गतः
कालः कालिन्दि ! सखीजनानुनयाञ्जलीनाम् । उन्मत्तिके !

(२२६) इष्टा—प्रिया । जहाति—त्यजति । नाटकसूत्रधारी—नाटकस्य
—अभिनेयकाव्यस्य, सूत्रधारी—नटी इत्यर्थः, [सूत्रं नाटकीयसाधनं धारयति या सा
इत्यर्थे धारयतेः कर्त्तरि ऋणि रूपम्] मुक्तकण्ठम्—उच्चैरित्यर्थः, आरटति—शब्दायते,
आक्रन्दतौत्यर्थः । बहुमता—आहता ।

(२२७) पश्चिमः,—पश्चरमः, [पश्चाद्भव इत्यर्थे “अयादिपश्चाद्भिमच्” इति
वार्त्तिकेण डिमच्] परिष्वङ्गः,—आलिङ्गनम् । निर्भरं—निर्दयं, गाढमित्यर्थः ।

(२२८) असवः,—प्राणाः, [“पुंसि भूक्षासवः प्राणाः” इत्यमरवचनात् अस्मां
नित्यं बहुत्वं श्रेयम्] प्रवसन्ति—गच्छन्ति दूरमित्यर्थः ।

(२२९) सुदुःसहति ।—सुदुःसहैः,—अतिदुःखेनापि सीदुमशक्तेः, दुःखानां
सहस्रैः,—मनःपीडासमूहैः, यत् अक्षं—विगलितं नेत्राण्यु, तेन दिग्धं—लिप्तं, वाष्प-
कलुषितमित्यर्थः, कतिज्ञत्वः,—कतिवारान्, [“सङ्ख्यायाः—” (५।४।१७ पा०) इति
ज्ञत्वसुच्] मार्ज्यसि—शोधयसि, निर्जलीकरोषीत्यर्थः, [माट्टेः णिचि लटि रूपम्] ।
आश्लिष्य—आलिङ्ग्य, कियत्—कियत्कालम् ।

(२३०) निम्गाणं—सृष्टिपरम्परा, ईदृशं—दुःखबहुलमिति भावः ।

(२३१) धौरयसि—स्थिरयसि । संस्थापनानां—प्रबोधनानां, किमयं कालः
प्रबोधदानस्य ? इति भावः । गतः,—अतीतः । सखीति ।—सखीजनैषु—वयस्या-
लोकेषु, यः अनुनयः,—प्राथेनं, ‘मा कुप्य’ ‘प्रसीद’ इत्यादिरूप इति भावः ; यद्वा,—
सखीजनानां यः अनुनयः,—सान्त्वनं, सखीजनानां प्रबोधनप्रयोग इत्यर्थः, तच्च अक्ष-

मत्तपालिके ! (२३२) कृताः पृष्ठतः प्रणयिनीप्रणिपातानु-
रोधाः । (२३३) शिथिलय चकोरवति ! चरणग्रहणं ग्रहिणि ! ।
कमलिनि ! किमनेन पुनः पुनः (२३४) दैवोपालम्भेन ? न
प्राप्तं चिरं सखीजनसङ्गमसुखम् । आर्य्ये ! महत्तरिके ! तरङ्ग-
सेने ! नमस्कारः । सखि ! सौदामिनि ! दृष्टाऽसि ? । समुपनय
(२३५) हृद्यवाहनार्चनकुसुमानि कुमुदिके ! । देहि चिता-
रोहणाय रोहिणि ! हस्तावलम्बनम् । (२३६) अम्ब !
धात्रि ! धीरा भव, भवन्ति एवविधा एव कर्मणां विपाकाः

लयः,—करहयसंयोगाः तेषाम्, इदानीं मरणाध्यवसाये दृढीभूते गालि सखीजन-
प्रसादनस्य सखीजनानुरोधरक्षणस्य वा समयः इति भावः ।

(२३२) प्रणयिनीति ।—प्रणयिनीनां—स्निग्धवयस्यानां, प्रणिपातैः,—विनयैः
करणैः, ये अनुरोधाः,—अनुवर्त्तनानि, ‘मा म्रियस्व’ ‘अस्मान् पालय’ इत्याद्युक्त्वा विनय-
प्रदर्शनपूर्वकानुसरणानि याज्ञा वा, पृष्ठतः कृताः,—पश्चात् कृताः, उपेक्षिता इत्यर्थः, इदानीं
सख्यादीनां सर्वासामेव ममतादिकं परित्यज्य मरणाद्यैव दृढसङ्कल्पाऽस्मि इति भावः ।

(२३३) शिथिलय—मन्दीभूतं कुरु, मा कुरु इति यावत् । ग्रहिणि !—
आग्रहवति ! ।

(२३४) दैवोपालम्भेन—नियतितिरस्कारेण । मेति ।—सखीजनसङ्गमसुखं
—सहचरीसहवासानन्दः, चिरं—यावज्जीवमित्यर्थः, न प्राप्तं, केरपि काभिरपि वा इति
शेषः, अतः दैवोपालम्भेनालमिति भावः । महत्तरिके !—महाशये ! । सौदामिनि !
—भोः सौदामिनीनामधेये ! सखीविशेषसम्बोधनमेतत्, [सुदामा पर्वतभेदः तेनैका
दिगित्यर्थे “तेनैकदिक्” (४।३।१२ पा०) इति अण्, स्फटिकमयस्य सुदामः पर्वत-
विशेषस्य एकस्मिन् भागे जातत्वात् विद्युतः इयं संज्ञेति ज्ञेयम् । “सौदामिनि !” इति
पाठस्तु प्रामादिक एव, “सुदामा अद्रिणा एकदिक् सौदामिनी” इति दीक्षितवचनात् ;
काशिकाकारा अप्येवमाहुः] दृष्टा ?—अवलोकिता ? मयेति शेषः, त्वां किं पुनर-
लोकयेयमिति भावः ।

(२३५) हृद्यवाहनार्चनकुसुमानि—अग्निपूजाऽर्थपुष्पाणि । हस्तावलम्बनं—
कराग्रयं, तव प्रसारितं हस्तं धृत्वाऽहं चित्तमधरोहामि इति भावः ।

(२३६) अम्ब !—मातः ! धात्रि !—उपमातः ! विपाकाः,—परिणामाः ।

पापकारिणीनाम् । (२३७) आर्य्यचरणानाम् अयमञ्जलिः ।
 परः परलोकप्रयाणप्रणामोऽयं मातः ।। मरणसमये कस्मात्
 खलविके ! (२३८) हलहलको बलीयान् आनन्दमयो हृदयस्य
 मे ? । (२३९) हृष्यन्ति उच्चरोमाक्षमुच्चि किम् अङ्गीकृत्य
 अङ्गानि ? । वामनिके ! वामेन मे (२४०) स्फुरितम् अक्ष्णा ।
 वृथा विरससि वयस्य ! वायस ! वृक्षे क्षीरिणि क्षणे क्षणे
 क्षीणपुण्यायाः पुरः । हरिणि ! हेपितमिव हयानाम् उत्त-
 रतः ? । कस्य इदम् (२४१) आतपत्रम् उच्चम् अत्र पादपान्त-
 रेण प्रभावति ! विभाव्यते ? । कुरङ्गिके ! केन सुगृहीतनाम्नो
 नाम गृहीतम् अमृतमयम् आर्य्यस्य ? । देवि ! दिष्ट्या वर्द्धसे
 देवस्य हर्षस्य आगमनमहीत्सवेन ।

(२३७) आर्य्यचरणानाम्—आर्य्यस्य—ज्येष्ठस्य मातुः हर्षस्य, चरणानां—
 पादानाम्, अयमञ्जलिः,—अयं प्रणामः इति यावत् । परः,—पश्चिमः, परिति ।—
 परलोके—लोकान्तरे, प्रयाणाय—प्रस्थानाय, प्रणामः,—नतिः ।

(२३८) हलहलकः,—उत्कण्ठा ।

(२३९) उच्चरोमाक्षमुच्चि—उच्चाः,—प्रबलाः, रोमाक्षाः,—रोमीद्रमाः, तान् !
 मुञ्चन्ति—प्रकटयन्तीति तथोक्तानि, [मुञ्चतेः कर्त्तरि क्तिप् रूपम्] । किम् अङ्गीकृत्य
 —अवलम्ब्य, किमानन्दकारणमधिगम्येति यावत्, हृष्यन्ति—पुलकितानि भवन्ति ।

(२४०) अक्ष्णा—नेत्रेण, स्फुरितं—स्पन्दितं, मङ्गलमुचकमेतदिति भावः ।
 विरससि—रौषि । [“विरससि” इत्यत्र “विरससि” इति पाठः,—विश्राम्यस्तीत्यर्थः] ।
 वयस्य !—सखे ! वायस !—काक ! वृक्षे क्षीरिणि—वटाश्रत्यादिक्षीरप्रधाने वन-
 स्पती, यदुक्तं,—“न्ययोधोऽङ्गुस्वराश्रत्यपारीषप्लक्षपादपाः । पञ्चैते क्षीरिणी वृक्षा-
 लोषा त्वक् पञ्चवल्कलम् ॥” इति । पुरः,—अग्रतः । उत्तरतः,—उत्तरस्यां दिशि,
 हयानाम्—अश्वानां, हयैरित्यर्थः, [कर्त्तरि षष्ठी वैकल्पिकौ] हेपितमिव—ऋषितमिव,
 [“रेषु ऋषु ऋषेः अत्यन्तशब्दे” इति ऋषतेः भावे निष्ठा] ।

(२४१) आतपत्रं—क्षत्रं, पादपान्तरेण—हचान्तरालेन, विभाव्यते—लक्ष्यते ।
 सुगृहीतनाम्,—प्रातःस्मरणायनाम् । अमृतमयं—पौष्पात्मकं, अवयवसन्तर्पणमिति
 भावः । दिष्ट्या—भाग्येन ।

इत्येतच्च श्रुत्वा सत्वरम् (२४२) उपससर्प, ददर्श च मुञ्चन्तीम्
अग्निप्रवेशाय उद्यतां राजा राख्यश्रियम्, (२४३) आललम्बे च
मूर्च्छामीलितलोचनाया ललाटं हस्तेन तस्याः ससम्भ्रमम् ।

अथ (२४४) तेन भ्रातुः प्रेयसः प्रकोष्ठबद्धानाम् ओषधीनां
रसविसरमिव प्रत्युज्जीवनक्षमं क्षरता, वमता इव पारिहार्य-
मणीनाम् अचिन्त्यं प्रभावम्, अमृतमिव नखचन्द्रश्लिभिः उद्गि-
रता, (२४५) वध्नतेव चन्द्रोदयच्युतशिशिरशीकरं चन्द्रकान्तचूडा-
मणिं मूर्धनि, मृणालमयाङ्गुलिना इव अतिशीतलेन निर्वापयता

(२४२) उपससर्प—समीपमाजगाम । मुञ्चन्ती—मोहमुपागतां, भ्रातु-
रागमनश्रवणीक्षलितदुःखभारेण इति भावः ।

(२४३) आललम्बे—जयाह । मूर्च्छंति ।—मूर्च्छया—मोहेन, भ्रातृदर्शन-
जनितद्विगुणोच्छलितशोकाऽऽवेगेन इति भावः ; उक्तञ्च—“स्वजनस्य हि दुःखमयती
विवृतद्वारमिवोपजायते” इति कुमारसम्भवै कालिदासेन ; मीलिते—मुद्रिते, लोचनै
—नयने यस्याः तथाभूतायाः । ससम्भ्रमं—सत्वरम् ।

(२४४) तेन—पूर्वोक्तेन, हस्तसंस्पर्शनेत्येतेन सम्बन्धः । प्रेयसः,—अतिप्रियस्य,
[प्रियशब्दादीयसुनि “प्रियस्थिर—” (६।४।१५७ पा०) इत्यादिना प्रादेशः] भ्रातुः,
—हृषंस्य, प्रकोष्ठबद्धानां—कूर्पर-मणिवन्धान्तरनिवेशितानाम्, ओषधीनां—लता-
विशेषाणां, प्रत्युज्जीवनक्षमं—प्राणप्रदानसमर्थमित्यर्थः, रसविसरमिव—द्रवौघमिव,
क्षरता—क्षवता । पारिहार्यमणीनां—कटकरत्नानाम्, (“आवापकः पारिहार्यः
कटको बलयोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः) अचिन्त्यम्—अतर्क्यं, प्रभावं—माहात्म्यं, वमता—
उद्गिरता ।

(२४५) चन्द्रोदयच्युतशिशिरशीकरं—चन्द्रस्य—इन्दोः, उदयात्—प्रकाशात्, च्युतः,
—गलितः, शिशिराणां—तृषाराणां, शीकरः,—कणः यस्मात् तं, चन्द्रकान्त-
चूडामणिं—चन्द्रकान्तमणिनिर्मितमुकुटरत्नं, मूर्धनि, वध्नतेव—विदधतेव, सङ्घटयते-
वेत्यर्थः । मृणालेति ।—मृणालमयाङ्गुलिना—विसर्पटितकरशाखया, मृणालवदतीव
शैत्यप्रदया अङ्गुल्या इत्यर्थः ; यद्यपि अङ्गुलिशब्दस्य स्त्रीत्वं कोषेषु
दृश्यते, तथाऽप्यव पुंसि प्रयुक्तम्, अत एवाह वाचस्पत्यं,—पुंस्वमपि,
“सङ्घताधरीष्ठमङ्गुलिना—” इति शाकुन्तले” इति । निर्वापयता—प्रशमयता ।

दृष्टमानं हृदयं, (२४६) प्रत्यानयता इव कुतोऽपि जीवितम्, आह्लादकेन हस्तसंस्पर्शेन सहसैव समुन्मिलो राज्ययोः। तथा च (२४७) असम्भावितागमनस्य अचिन्तितदर्शनस्य सहसा प्राप्तस्य भ्रातुः स्वप्रदृष्टदर्शनस्य इव कण्ठे समाश्लिष्य तत्कालाविर्भावनिर्भरेण अभिभूतसर्वात्मना दुःखसम्भारेण निर्दयं नदीमुखप्रणालीभ्यामिव मुक्ताभ्यां स्थूल-प्रवाहम् उत्सृजन्ती वाष्पवारि विलोचनाभ्यां,—“हा तात ! हा अम्ब ! हा सख्यः !” इति व्याहरन्ती मुहुर्मुहुः,

(२४६) प्रत्यानयतेष—प्रत्यावर्त्तयतेव । कुतोऽपि—कल्पाश्रितं, अविज्ञात-
हृदय इति यावत् । समुन्मिलो—नेत्रोन्मीलनं चकारित्वर्थः ।

(२४७) असम्भावितागमनस्य—असम्भावितम्—अप्रत्याशितम्, अप्रतर्कित-
मित्यर्थः, आगमनम्—उपस्थितिः यस्य तथाभूतस्य, अचिन्तितदर्शनस्य—अचिन्तितं—
प्राक् मनसाऽपि अनालोचितं, दर्शनम्—अवलोकनं यस्य तादृशस्य । स्वप्नेति ।—स्वप्ने
—निद्राऽवस्थायां, दृष्टम्—अनुभूतमित्यर्थः, दर्शनं—साक्षात्कारः यस्य तथाभूतस्य ।
समाश्लिष्य—समालिङ्ग्य, आसज्येत्यर्थः, तत्कालेति ।—स एव कालः,—समयः तस्मिन्,
आह्लादसाक्षात्कारश्चेत्यर्थः, आविर्भावेण—उदयेन, निर्भरः,—अतिशयितः, प्रगाढ-
इत्यर्थः तेन, निर्दयं—हृदं यथा तथा, अभिभूतसर्वात्मना—सर्वाङ्गाभिभाविणेत्यर्थः,
दुःखसम्भारेण—शोकातिरेकेण ; यद्वा,—निर्दयं—प्रगाढम्, अतिशयितमित्यर्थः, तदयथा
तथा उत्सृजन्ती इत्यनेन सम्बन्धः ; मुक्ताभ्याम्—उद्घाटिताभ्यां, नदीति ।—नद्याः,—
सरितः, मुखस्य—प्रभवस्थानस्य इत्यर्थः, ये प्रणाल्यौ—पयःपदव्यौ ताभ्याम् ; (“इयोः
प्रणाली पयसः पदव्याम्” इत्यमरः) स्थूलप्रवाहं—स्थूलः,—पृथुः, भङ्गानित्यर्थः,
प्रवाहः,—प्रवृत्तिः, निर्गमनमित्यर्थः यस्य तथाभूतं, वाष्पवारि—असु, “वाष्प ऊष्णि
वाऽखे” इति मेदिनीकरीकोः वाष्पशब्देनैव निवसलिलार्थबोधोपात्तं वारिशब्दस्याधिकोपात्त-
तथा कथितपदताऽऽख्यदोषयत्तिमिदमिति विभाव्यते, तथाऽपि श्रवणकुण्डलादिशब्देषु
श्रवणादीनामिव सन्निधेः प्रतिपत्त्यर्थमेव तदुपन्यास इति ज्ञेयं, तथा हि वामनः,—
“कर्णावतंस-श्रवणकुण्डल-शिरःशिखरेषु कर्णादिनिर्द्देशः सन्निधेः” इति (२ अधि०
१ अध्या० १४ सू०) व्याहरन्ती—कथयन्ती, विलपन्तीत्यर्थः ।

(२४८) उच्चैस्तराच्च समुद्भूतभगिनीस्नेहसद्भावभारभावितमन्यना मुक्ताकण्डम् अतिचिरं विक्रुष्य,—“वत्से ! स्थिरा भव त्वम्” इति भ्रात्रा (२४९) करस्थितमुखी समाश्वास्यमानाऽपि, (२५०) “कल्याणिनि ! कुरु वचनम् अग्रजस्य गुरोः” इति आचार्य्येण याच्यमानाऽपि, “देवि ! न पश्यसि देवस्य अवस्थाम् ? अलमतिक्रुदितेन” इति राजलोकेन अभ्यर्थ्यमानाऽपि, “स्वामिनि ! आतरम् अवेक्षस्व” इति परिजनेन विज्ञाप्यमानाऽपि, (२५१) “दुहितः ! विश्वस्य पुनः आरटितव्यम्” इति निवार्य्यमाणाऽपि बान्धववृद्धाभिः, “प्रियसखि ! (२५२) कियद्रोदिषि ? तूष्णीमास्व, हृदं दूयते

(२४८) उच्चैस्तराम्—अतिशयेन इत्यर्थः, [“किमेत्तिङ्गव्ययं—” (५।४।११ पा०) इति घस्य आमुः] समुद्भूतेति ।—समुद्भूतेन—समुत्पन्नेन, आविर्भूतेनेत्यर्थः, भगिनी—सहोदरायां, यः स्नेहसद्भावः—प्रीतिभावः, तस्य भारेण—भरणे, आविश्येनेत्यर्थः, भावितः,—जनितः, मन्युः,—शीको यस्य तथाभूतेन, भ्रात्रा इत्यनेनावयः ; समुद्भूत...मन्युना हेतुना इत्यर्थो वा, मुक्ताकण्डम्—उच्चैरित्यर्थः । विक्रुष्य—विलप्य ।

(२४९) करेति ।—करे—हस्ते, भातुर्निजस्य वेति शेषः, स्थितं—रक्षितं, मुखं—वदनं यस्याः तथाभूता, [“करस्थितमुखी” इत्यत्र “करस्थितमुखी” इति पाठे,—कराभ्यां—पाणिभ्यां, स्थितम्—आच्छादितं, भ्रात्रा इति शेषः, क्रन्दननिवारणार्थमिति भावः, मुखं—वदनं यस्याः तथाभूता] समाश्वास्यमानाऽपि—प्रबोधयमानाऽपि, सात्वासानाऽपीत्यर्थः ।

(२५०) कल्याणिनि !—सज्जातमङ्गली ! भातृदर्शनात् प्राप्तशुभफले ! इत्यर्थः, कुरु वचनं—वाक्यं प्रतिपालयेत्यर्थः । आचार्य्येण—दिवाकरसिन्धेण । अलं—निषेधार्थकमन्ययम्, अतिरोदनं मा कुरु इत्यर्थः । राजलोकेन—सामन्तरूपसमुद्भूतेनेत्यर्थः, अभ्यर्थ्यमाना—प्रार्थयमाना । अवेक्षस्व—पश्य । परिजनेन—अनुजीविजनेन ।

(२५१) दुहितः !—कन्ये ! आरटितव्यं—रोदितव्यमिति भावः । बान्धववृद्धाभिः,—बान्धवेषु—स्वजनेषु, याः वृद्धाः,—वर्षीयस्यः ताभिः ।

(२५२) कियत्—कियत्कालमित्यर्थः । तूष्णीं—मौनम्, आस्व—उपविश्य, मौनावलम्बनं कुरु इत्यर्थः, मा हृदिहि इति यावत् । हृदम्—अन्तर्य, दूयते—सुतापमनुभवति ।

देवः” इति सखीभिः अनुनीयमानाऽपि, (२५३) चिर-
सम्भावितानिकदुःसहदुःखनिवहनिर्वहण-वाष्पोत्पीडपीड्यमानकण्ड-
भागा, (२५४) प्रभूतमन्यभारभरितान्तःकरणा, कण्ठ-
काहलेन खरेण कतिचित्कालम् अतिदीर्घं करोद । विगते च
मन्यवेगे वज्रेः समीपात् आक्षिप्य भ्रात्रा नीता निकटवर्तिनि
तस्तले निषसाद ।

(२५५) शनैः आचार्यस्तु तथा हर्ष इति विज्ञाय विवर्द्धिता-
दरः सुतरां मुहूर्त्तमिव अतिवाह्य (२५६) निभृतसंज्ञा-
प्रापितेन शिष्येण उपनीतं नलिनीदलैः स्वयम् आटाय नम्रो

(२५३) चिरिति ।—चिरं—दीर्घकालं व्याप्तेति भावः, सम्भावितानि,—
अनुभूतानि इत्यर्थः, यानि अनेकानि—बहूनि, दुःसहानि—दुर्वहानि, दुःखानि—क्लेशाः,
तेषां निवहः,—समूहः, तस्य निर्वहणं—निर्वाहः, परिसमाप्तिरित्यर्थः, सुचिरोपभुक्तानां
दुःसहानां शोकसमुदयानां परिणाम इति यावत्, तेन यो वाष्पोत्पीडः,—वाष्पाणां—
नेत्रोदकानाम्, उत्पीडः,—प्रवाहः, तेन पीड्यमानः,—रुध्यमानः, कण्डभागः,—गलान्त-
देशः यस्याः तथाभूता ।

(२५४) प्रभूतेति ।—प्रभूतेन—प्रबलेन, मन्यभारेण—शोकभारेण, भरितम्—
आपूरितम्, अन्तःकरणं—चेतः यस्याः तथोक्ता, कण्ठकाहलेन—कण्ठेन—कण्ठ-
रसेन, काहलः,—भृशः, अतिशय इत्यर्थः, पूर्ण इति यावत् तेन, कण्ठरसपूर्णेन,
कण्ठरसोद्दीपकेनेत्यर्थो वा, (“काहलश्रवणयुधि । शब्दमात्रेऽपि प्लिङ्गस्त्रिषु शुष्के भृशे
खले ॥” इति मेदिनी) अतिदीर्घम्—अत्युच्चैरित्यर्थः, [“अतिदीर्घम्” इत्यत्र
“अतिचिरम्” इति पाठान्तरम्] । मन्यवेगे—शोकप्रसरे । आक्षिप्य—आकृष्य ।
निषसाद—उपविवेश, [“सदिरप्रतेः” (८११६६ पा०) इति षत्वम्] ।

(२५५) शनैः,—मन्दम्, अव्ययतया इत्यर्थः, [उपनित्ये इति क्रियायाः विशेषण-
निदम्] । आचार्यः,—द्विवाकरमितः, तथा—तादृशः, सम्पादिति भावः, यहा,—
तथा—तेन व्यापारित्यर्थः, प्रागुक्तघटनयेति यावत् । विवर्द्धितादरः,—वि—विशेषण,
वर्द्धितः,—वृद्धि गतः, आदरः,—बहुमानः यस्य तथाभूतः । अतिवाह्य—यापयित्वा ।

(२५६) निभृतेति ।—निभृतया—निःशब्दया, संशया—इङ्गितेन, प्रापितः,
—आदिष्टः इत्यर्थः तेन । नलिनीदलैः,—पद्मिनीपत्रैः ।

मुखप्रक्षालनाय उदकम् (२५७) उपनिन्ये । नरेन्द्रोऽपि सादरं गृहीत्वा प्रथमम् (२५८) अनवरतरोदनाताम्रं चिर-
प्रवृत्ताश्रुजलजालं रक्तपङ्कजमिव स्वसुखक्षुः अक्षालयत्, पश्चात्
आत्मनः । (२५९) प्रक्षालितमुखशशिनि च महीपाले
सर्वतो निःशब्दः सम्बभूव सकलो लिखित इव लोकः । ततो
नरेन्द्रो मन्दमन्दम् अब्रवीत् स्वसारं,—“वत्से ! वन्दस्व अत्र-
भवन्तं भदन्तम् । एष ते भर्तुर्हृदयं द्वितीयम्, अस्माकञ्च
गुरुः” इति । राजवचनात्तु (२६०) राजदुहितरि पतिपरि-
चयश्रवणोद्धातेन पुनः आनीतनेत्राभ्यासि नमन्त्याम् आचार्यः

(२५७) उपनिन्ये—अर्पितवान्, हर्षमिति शेषः ।

(२५८) अनवरतेति ।—अनवरतेन—अश्रान्तेन, रोदनेन—क्रन्दनेन, आतामम्
—आरक्तं, चिरमिति ।—चिरं—दीर्घकालं व्याप्य, प्रवृत्तं—प्रवृत्तम्, अश्रुजलजालं—
वायसमृद्धः यस्मात् तथाभूतम्, अत्र अश्रुशब्देनैव नेत्रसलिलरूपार्थस्य बोधात् जल-
शब्दस्य पुनरुक्ततया कथितपदताऽऽख्यदोषः ; वामनस्तु एकार्थपदघटितवाक्येषु एकार्थत्व-
दोषमभिहितवान् ; एवञ्च तन्मते यथा करिकलभादिशब्दानां प्रौढकुञ्जररूपकलभार्थ-
बोधाददोषत्वं, तथा अत्रापि सद्यःपतिताश्रुमयजलप्रवाहकूपविशेषार्थस्य पर्यवसानाददोषः,
तथा च वामनः,—“करिकलभशब्दे करिशब्दस्तादृष्यस्य प्रतिपत्त्यर्थम्” इति (२ अधि०
२ अध्या० १७ सू०) स्वसुः—भगिन्याः, चक्षुः—नयनम्, अक्षालयत्—अधावयत् ।
आत्मनः,—स्वस्य, चक्षुः इति सम्बन्धः ।

(२५९) प्रक्षालितेति ।—प्रक्षालितः,—धौतः, मुखशशी—आननेन्दुः येन
तथीक्रे । सर्वतः,—समन्तात् । लिखित इव—चित्रार्पित इव । स्वसारं—भगिनीम् ।
वन्दस्व—अभिवादय, स्तुहि, प्रणम इत्यर्था वा । अत्रभवन्तं—पूजनीयम् । भर्तुः,—
गृहवर्धनः, द्वितीयं हृदयम्—अपरं शरीरम्, अन्तरङ्गमिदमित्यर्थः ।

(२६०) पतीति ।—पत्युः,—गृहवर्धनः, परिचयः,—संस्पर्शः, तदीयवार्त्ता
इत्यर्थः, तस्य श्रवणोद्धातः,—आकर्षणप्रसङ्गः तेन, पुनः,—भूयः, आनीतात् ।—आनीतम्
—उपस्थितं, नेत्रयोः,—चक्षुषोः, अभ्याः,—सलिलं यस्याः तथाभूतायां, भर्तुर्भदन्तं
सख्यवार्त्ताऽऽकर्षणेन पुनर्वाचायमाणनेत्रायामित्यर्थः, राजदुहितरि—राजकन्यायां,
राजपुत्रियामिति यावत्, नमन्त्यां—प्रणतिं कुर्वन्त्याम् ।

(२६१) प्रयत्नरक्षितागतवाष्पाभःसम्भारभज्यमानधैर्यार्द्रलोचनः

(२६२) किञ्चित्परावृत्तनयनो दीर्घं निशङ्कासः। स्थित्वा च क्षणमेकं प्रदर्शितप्रश्नयो मृदुवादी मधुरया वाचा व्याजहार,—
“कल्याणराशिः। अलं रुदित्वा अतिचिरं, राजलोको न
अद्यापि रोदनात् निवर्त्तते। क्रियताम् अवश्यकरणीयः स्नान-
विधिः, स्नात्वा च गम्यतां (२६३) तामेव भूयो भुवम्”।

अथ भूपतिः (२६४) अनुवर्त्तमानो लौकिकमाचारम्
आचार्य्यवचनञ्च, उत्थाय स्नात्वा (२६५) गिरिसरिति, सह
स्वप्ना तामेव भूमिम् अयासीत्। (२६६) तस्याञ्च सपरिजनां
प्रथमम् आहितावधानः पार्श्ववर्त्ती परवर्ती शुचा (२६७) पति-
पिण्डप्रदर्शितप्रयत्नप्रतिपन्नाभ्यवहारकरणां भगिनीम् अभोज-

(२६१) प्रयत्नेति।—प्रयत्नेन—प्रकृष्टचेष्टया, रक्षितानि अपि—निरोधितान्यपि,
प्रागतानि—उपस्थितानि, यानि वाष्पाभांसि—नयनजलानि, तेषां सम्भारेण—
निवहेन, भज्यमानं—चोत्यमानं, व्यपगतप्रायमित्यर्थः, यत् धैर्यं—धीरत्वं, तेन आर्द्र-
मित्ते, लोचने—नेत्रे यस्य तथाभूतः। अद्यापि वाष्पाभःपदं पूर्ववत् कथितपदता-
दुःखदोषयस्मानिति ज्ञेयम्।

(२६२) किञ्चित्परावृत्तनयनः,—साचीकृतचक्षुः। प्रदर्शितप्रश्नयः,—प्रकटित-
विनयः। मृदुवादी—अनुचभाषी, कोमलस्वराभिधायी इत्यर्थः। कल्याणराशिः—
प्रभूतश्रेयोभाजनम्। अतिचिरं—सुदीर्घकालम्, अलं रुदित्वा—रोदनेनालं, क्रन्दनं मा-
श्रुत् इत्यर्थः।

(२६३) तामेव—पूर्वाधिष्ठानभूतां, यतः प्रागतीःसि तामित्यर्थः, भुवं—स्थानं,
भूयः,—पुनरपि।

(२६४) अनुवर्त्तमानः,—अनुसरन्, प्रालयंश्च।

(२६५) गिरिसरिति—पर्वतीयनद्याम्।

(२६६) तस्याञ्च—भूमौ इत्यर्थः, आहितावधानः,—कृताभिनिवेशः, स्वयं
प्रत्यवेक्षणपरः सन्नित्यर्थः, सपरिजनां—सपरिवारां, सानुजीविनो कामित्यर्थः, शुचा
परवर्ती—शोकप्रवशामित्यर्थः।

(२६७) पतीति।—पत्युः,—यहवर्ष्मणः, पिण्डः,—स्वतन्त्रो देयः शोकाकाशः

यैत्; अनन्तरञ्च स्वयम् आहारस्थितिम् अकरोत् । भुक्तवाञ्छ
बन्धनात्प्रभृति विस्तरतः स्वसुः कान्थकुञ्जात् (२६८) गौड-
सम्भ्रमं, (२६९) गुप्तितो गुप्तनाम्ना कुलपुत्रेण निष्कासनं,
निर्गतायाश्च राज्यवर्द्धनमरणश्रवणं, श्रुत्वा च आहारनिरा-
करणम्, अनाहारपराहतायाश्च विन्ध्याटवीपर्यटनखेदं,
(२७०) जातनिर्वेदायाः पावकप्रवेशोपक्रमणं यावत् सर्व-
ममृणोत् (२७१) व्यतिकरं परिजनतः । ततः सुखासीनम् एकत्र
तरुतले विविक्तभुवि भगिनीद्वितीयं दूरस्थितानुजीविजनं

अन्नसङ्घात इत्यर्थः, तस्मिन् प्रदर्शितेन—वीक्षितेन, पत्युः पिण्डः दातव्यः जीषितया
परया, तच्च जीवनम् आहारं विना न रक्षितं शक्यते, तत्पिण्डमदत्त्वा आत्मन्यग्रे महान-
धर्मः, आपालयं नरकवासय इत्येवंरूपेण पर्यावलीकितेनेति यावत्, प्रयत्नेन—प्रकृतान्-
वीक्षेन हेतुनेत्यर्थः, प्रतिपन्नं—स्वीकृतम्, अभ्यवहारकरणं—भोजनव्यापारः यथा तथा-
विधां, भर्त्तुं बहुमानात् तत्पिण्डदानार्थमेव अभ्यवहारक्रिया कृता, न तु सा तदा
स्वजीवने गृह्यावती आसीत् इति तात्पर्यम् । आहारस्थितिम्—आहाराय—भोज-
नाय, स्थितिम्—आस्याम्, उपवेशनमित्यर्थः, (“स्यादास्या त्वासना स्थितिः” इत्यमरः)
अत्र, —आहारेण स्थितिम्—अवस्थानम्, आत्मजीवनरक्षणमित्यर्थः, (“स्थितिः
स्त्रियामवस्थाने मर्यादायाश्च सीमनि” इत्यमरः) ।

(२६८) गौडसम्भ्रमं—गौडाधिपात् भयम् ।

(२६९) गुप्तित, —कारागारात्, कारायां बन्धनात्, इत्यर्थः, (“गुप्तिः
स्वयकरस्थाने कारागारे च रक्षणं” इति मेदिनी) । कुलपुत्रेण—सत्कुलप्रसूतेन,
निष्कासनं—वह्निकरणम्, उद्धरणमित्यर्थः । आहारनिराकरणं—भोजनपरित्यागम् ।
अनाहारपराहतायाः,—उपवासपीडितायाः ।

(२७०) जातनिर्वेदायाः,—उत्पन्नवैराग्यायाः, पावकप्रवेशोपक्रमणम्—अग्नि-
प्रवेशप्रक्रमम् ।

(२७१) व्यतिकरं—हस्तान्, ध्यसनं वा, (“अथ व्यतिकरः पुंसि व्यसनश्चति-
षङ्गयोः” इति मेदिनी) । परिजनतः,—परिजनसंकाशात् । विविक्तभुवि—
विजनप्रदेशे । भगिनीद्वितीयं—भगिनी—सहोदरा एव, द्वितीया—द्वितीयसङ्घचरी
यस्य तं, केवलं भगिन्या सङ्घावस्थितमित्यर्थः । दूरति ।—दूरे—विप्रकटस्थाने

राजानम् आचार्यः समुपसृत्य शनैः आसाञ्चके; स्थित्वा च कञ्चित् कालांशं (२७२) लेशतो वक्तुमुपचक्रमे,—

“श्रीमन्! आकर्ण्यताम्, (२७३) आख्येयमस्ति नः किञ्चित्—अयं हि यौवनोन्मादात् परिभूय भूयसीर्भार्या यौवनावतारतरलतराः (२७४) तारा राजो रजनीकर्णपूरः पुरुहूतपुरोधसो धिषणस्य (२७५) पुरन्ध्रौ धर्मपत्नीं पत्नीयन् अतितरलः तारां नाम अपजहार; नाकतश्च पलायाञ्चके । (२७६) चकितचकोरलोचनया तया सह अतिकामया सर्वाकाराभिरामया रममाणो रमणीयेषु देशेषु चचार ।

स्थिताः,—अवस्थिताः, अनुजीविजनाः,—परिजना इत्यर्थः यस्य तम् । आचार्यः,—दिवाकरमित्रः । आसाञ्चके—उपविशे ।

(२७२) लेशतः,—किञ्चित् । उपचक्रमे—आरभे । [“प्रोपाभ्यां समर्थ-भ्याम्” (१।३।४२ पा०) इति आत्मनेपदम्] ।

(२७३) आख्येयं—वक्तव्यम् । यौवनोन्मादात्—तादृख्यजनितबुद्धिर्वैपरीत्यादित्यर्थः, यौवनेति ।—यौवनस्य—तादृख्यस्य, अवतारिण—उदयेन, तरलतराः,—अतिशयेन स्फुरन्तीः, उद्दामयौवनाभिर्भावस्या इत्यर्थः, भूयसीः,—बह्वीः, सप्तविंशतिन् अश्विन्यादिदक्षदुहितृरित्यर्थः, भार्याः परिभूय—अवधौष्य, अनादृत्येत्यर्थः ।

(२७४) रजनीकर्णपूरः,—निशाकर्णभूषणभूतः, तारा राजः,—चन्द्रः, पुरुहूतपुरोधसः,—इन्द्रपुरोहितस्य, धिषणस्य—ब्रह्मस्यतेः, (“ब्रह्मस्यतेः सुराचार्यो गीष्पतिधिषणो गुरुः” इत्यमरः) ।

(२७५) पुरन्ध्रौ—गृह्णिषौम् । पत्नीयन्—पत्नीमिव आचरन्, [“उपमानादाचारं” (३।१।१० पा०) इति क्यच्] । अतितरलः,—अतिचञ्चलः, छटकामुक-प्रकृतिरित्यर्थः । अपजहार—मुनीष, तत्र व्यभिचारमकरोदित्यर्थः । नाकतः,—स्वर्गात् ।

(२७६) चकितेति ।—चकितः,—भीतः, यश्चकोरः,—पक्षिविशेषः, तल्लोचन-वत् लोचनं—नयनं यस्याः तथाभूतया, चञ्चललोचनया, चकोरलोललोचनया इत्यर्थः, अतिकामया—अतिकामुष्या, सर्वेति ।—सर्वेण—सकलेन, आकारिण—आकृत्या, वपुषेत्यर्थः, (“आकाराविक्रिताकृतौ” इत्यमरः) अभिरामा—मनोरमा तथा, सर्वाङ्ग-सुन्दर्या इत्यर्थः, तथा—तारया, रममाणः,—विहरन् ।

(२७७) चिराच्च कथञ्चित् सर्व्वगीर्ष्वाणवाणीगौरवात् गिरां
पत्युः पुनरपि प्रत्यर्पयामास ताम् । हृदये तु (२७८) अनित्य-
नम् अदह्यत विरेहात् वरारोहायाः तस्याः सततम् ।

एकदा तु (२७९) शैलात् उदयात् उदयमानो विमले
वारिणि वरुणालयस्य (२८०) सङ्क्रान्तमात्मनः प्रतिविम्बं
विलोकितवान् । दृष्ट्वा च तदा सम्भार (२८१) सम्भरः
स्मेरगण्डस्थलस्य ताराया मुखस्य ; (२८२) मुमोच च मन्मथो-
न्माथमध्यमानमानसः (२८३) स्वस्थोऽपि अस्वस्थः स्ववीयसः

(२७७) चिरात्—दीर्घकालात् परमित्यर्थः, सर्व्वेति ।—सर्व्वेषां—सकलानां,
गीर्वाणानां—देवानाम्, (“अमरा निर्जरा देवाः... । .. गीर्वाणा दानवारवः ॥” इत्यमरः)
वाण्याः,—वचनस्य, गौरवात्—सम्मानात्, देववाक्यानां सम्मानरक्षार्थमित्यर्थः, कथञ्चित्
—अतिक्रमेण, अनित्यमिति भावः, गिरां पत्युः,—वहस्यते, [“वष्टी शेषे” (१।३।५०
पा०) इति षष्ठी] तां—ताराम् ।

(२७८) अनित्यनम्—इत्यनं—काष्ठं, तद्रहितं, दाह्यविनिर्मुक्तत्वादित्यर्थः,
अदह्यत—समतप्यत, स इति शेषः ; यहा,—अदह्यत—अज्वल्यत, विरेहानल इति
शेषः । वरारोहायाः,—वरः,—श्रेष्ठः, सुन्दर इत्यर्थः, आरोहः,—श्रीणिभागः यस्याः
तस्याः, उत्तमाङ्गनायाः इत्यर्थः, (“श्रीव्यामप्यारोहो वरस्त्रियाः” इति “वरारोहा
मत्तकाशिशुत्तमा वरवर्णिनी” इत्युभयव्याप्यमरः) तस्याः,—तारायाः ।

(२७९) उदयात् शैलात्—उदयावलात्, उदयमानः,—उद्गच्छन्, [उत्पूर्व-
कात् भौवादिकस्य “अयते” इत्यस्य धातोः रूपमेतत्] । वरुणालयस्य—समुद्रस्य ।

(२८०) सङ्क्रान्तं—प्रतिफलितम् । प्रतिविम्बं—प्रतिरूपितम् ।

(२८१) सम्भरः,—सकामः, कामार्थ इत्यर्थः । स्मेरगण्डस्थलस्य—विकस-
त्कषीतलस्य, ईषडास्य फुल्लकपोलदेशस्य वा । [मुखस्य इत्यत्र “अधीगर्थ—” (१।३।
५२ पा०) इति कर्मणि षष्ठी] ।

(२८२) मुमोच—वचनं इत्यर्थः । मन्मथेति ।—मन्मथस्य—कामस्य, उन्माथेन
—उत्पीडनेन, [“मन्मथोन्माथ—” इत्यत्र “मन्मथोन्माद—” इति पाठः—मन्मथेन
ऋतः यः उन्मादः,—उन्मत्तता, चित्तचाञ्छल्यमिति यावत् तेन] मध्यमानं—विलीय-
मानं, नानर्थ—हृदयं यस्य तथाभूतः ।

(२८३) स्वस्थः,—प्रकृतिस्थोऽपि, अस्वस्थः,—अप्रकृतियः इति विरोधः,

पीतसकलकुमुदधनप्रभाप्रवाहधवलताराभ्यामिव लोचनाभ्यां
वाष्पवारिविन्दून् । अथ पततः (२८४) तान् उदन्वति सम-
स्तान् एव आचमुः मुक्ताशुक्तयः । (२८५) तासाञ्च कुक्षि-
कोपेषु मुक्ताफलीभूतान् अत्रापि तान् कथमपि रसातल-
निवासी वासुकिर्नाम (२८६) विषमुचाम् ईशः । स च तैः
मुक्ताफलैः पातालतलेऽपि तारागणमिव दर्शयद्भिः (२८७) एका-
वलीम् अकल्पयत् ; चकार च मन्दाकिनीति नाम तस्याः ।
(२८८) सा च भगवतः सोमस्य सर्वासाम् ओषधीनाम्
अधिपतेः प्रभावात् अत्यन्तविषघ्नी, हिमामृतसम्भवत्वाच्च

स्वस्थः,—सर्गस्थः इति तत्परिहारात् विरोधाभासोऽलङ्कारः, [स्वः,—परलोके, स्वर्गे
इति यावत्, तिष्ठति इत्यर्थे स्वरित्युपपदपूर्वकात् स्थावातोः कप्रत्यये “खर्परे शरि वा
विसर्गलोपी वक्तव्यः” (वा०) इति विसर्गलोपः] अस्वस्थताकारणभूतेन दुःख-
सन्तापादिना विरहिते स्वर्गे स्थितोऽपीत्यपिशब्दार्थः । स्ववीयसः,—अतिस्थूलान्,
[“स्थूलदूर—” (६।४।१५६ पा०) इति ईयसुनि स्थूलस्य स्ववादेशः] । पीतेति ।—
पीतं—सेवितमित्यर्थः, यत् सकलं—समग्रं, कुमुदवनं—कैरवारण्यं सितोत्पलसमूह
इत्यर्थः, तस्य प्रभाप्रवाहः,—कान्तिसमूहः, तेन धवला—शुभा, विरहपाशुरा इति
भावः, तारा—कनौजिका यथोक्ताभ्याम् । वाष्पवारिविन्दून्—अश्लुकणान् ; अत्रापि
पूर्ववत् वाष्पपदेनैव गतार्थतया वारिशब्दस्य पुनरुक्तेः कथितपदताऽऽख्यदोषः ।

(२८४) उदन्वति—समुदे, मुक्ताशुक्तयः,—मुक्ताजनक-मुक्तास्कोटाः, तान्—
वाष्पवारिविन्दून्, आचमुः,—पपुः ।

(२८५) तासां—मुक्ताशुक्तौणां, कुक्षिकोपेषु—उदराभ्यन्तरेषु, मुक्ताफली-
भूतान्—भौतिकरूपेण परिणतमित्यर्थः, तान्—वाष्पविन्दून् इत्यर्थः, कथमपि—केनापि
प्रकारेण, अत्रापि—त्रापि ।

(२८६) विषमुचाम्—नागानाम्, ईशः,—प्रभुः, नागराज इत्यर्थः ।

(२८७) एकावलीम्—एकसरं, द्वारविशेषमिति यावत्, अकल्पयत्—अरचयत् ।
तस्याः,—एकावल्याः ।

(२८८) सा—एकावली, ओषधीनां—फलप कान्तानां ग्रीह्यवादीनाम्,
(“ओषधयः फलपाकानां” इत्यमरः) अधिपतेः,—ईशस्य, (“ओषधीशो निष्ठापतिः”

स्पर्शेन सर्वसत्त्वसन्तापहारिणी बभूव । (२८८) अतः स तां सर्वदा विषोषशान्तये वासुकिः पर्यधत्त ।

(२८०) समतिक्रामति च कियत्यपि काले कदाचित् ताम् एकावलीं तस्मात् नागराजात् नागार्जुनो नाम नागैः एव आनीतः पातालतलं भिक्षुः अभिचत्त, लेभे च । निर्गत्य रसातलात् त्रिसमुद्राधिपतये सातवाहननाम्ने नरेन्द्राय सुहृदे स ददौ ताम् । सा च अस्माकं कालेन शिष्यपरम्परया कथमपि हस्तमुपगता । यद्यपि च (२८१) परिभव इव

इत्यमरप्रमाणात् चन्द्रस्य औषध्यधिपतित्वं बोद्धव्यम्) सीमस्य—चन्द्रस्य, प्रभावात्—साहस्रस्यात्, अयन्तविषग्री—अतिशयेन विषहरी । हिमेति ।—हिमं—तुहिनम्, अमृतमिव—पौयूषमिव, सन्तापनाशकत्वादिति भावः ; यद्वा,—हिमं—शीतलं, यत् अमृतं—सुधा, चन्द्रलोके सुधाऽवस्थानात् चन्द्रस्य सुधानिधित्वाच्चेति भावः, तत्त्वभ्रवत्वात्—तदुत्पन्नत्वात् ; यद्वा,—हिमं यत् अमृतं—जलं, सामुद्रमिति भावः, (“अमृतं यज्ञशेषे स्यात् पौयूषे सलिले घृते” इति मेदिनी) तत्त्वभ्रवत्वात्, समुद्रगर्भस्थशक्तिमध्ये मुक्तारूपेण परिणमनादिति भावः, सर्वसत्त्वसन्तापहारिणी—निखिलजीवानां संस्वरणाग्रिणी ।

(२८२) [“अतः” इत्यत्र “यतः” इति पाठान्तरम्] । विषोषशान्तये—विष-सन्तापनिवृत्तये, नागलोकस्य विषपूर्णत्वात् स्वस्मिन्नेव विषसङ्गावादिति वा भावः । पर्यधत्त—परिहितवान् ।

(२८०) समतिक्रामति—समतीते, समतिगच्छति इत्यर्थः । नागराजात्—वासुकिः ; [भिचतेः याज्ञार्थकतया द्विकर्मकत्वेन “नागराजात्” इत्यत्र गौणे कर्मणि द्वितीया एव भवितुमुचिता, तेन “नागराजम्” इत्येव प्रयोक्तुमुचितमिति] । नागैः,—कैचित् सर्पैः । भिक्षुः,—बौद्धसत्यासी, अभिचत्त—अयाचत । त्रिसमुद्राधिपतये—तदाख्यनगरस्वामिने ; यद्वा,—त्रिसुषु दिक्षु स्थितः समुद्रः यत्र सः त्रिसमुद्रः,—अन्त-रौपविशेष इत्यर्थः, तदधिपतये । सुहृदे—मित्राय, आत्मनः इति शेषः । शिष्यपर-म्परया—शिष्यप्रशिक्षकमेण । कथमपि—अज्ञातप्रकारेण इत्यर्थः ।

(२८१) परिभव इव—अनादर इव, खड्गकरणमिवेत्यर्थः, भिक्षोर्दानयद्वा-

भवति भवाद्दृशां दक्षिम उपचारः. तथाऽपि (२८२) ओषधि-
बुद्ध्या बुद्धिमता सर्व्वसत्त्वराशिरक्षाप्रवृत्तेन रक्षणीयशरीरेण
आयुष्यता विषरक्षापेक्षया शृङ्खलताम्” इत्यभिधाय भिक्षोः
(२८३) अभ्यासवर्त्तिनः चौवरपटान्तसंयतां मुमोच ताम्
एकावलीं मन्दाकिनीम् ।

(२८४) उन्मुच्यमानाया एव यस्याः प्रभालेपिनि लब्धा-
वकाशे विशदमहसि महीयसि विसर्पति रश्मिमण्डले, युग-
पञ्चवलायमानेषु दिक्षुखेषु, (२८५) मुकुलितलताबधूत्कण्ठितैः
आ मूलाद्विकाशितमिव तरुभिः, (२८६) अभिनवमृणाललुब्धैः

दिति भावः । दक्षिमः,—दानेन निर्हन्तः, [“ङितः क्रिः” (१।१।८८ पा०) इति
हृदातेः क्रिः, “वेर्मन्वित्यम्” (४।४।२० पा०) इति मप् च] उपचारः,—सत्कारः ।

(२८२) ओषधिबुद्ध्या—ओषधिविधया, ओषधिः इति विविच्य इत्यर्थः,
विषनाशकत्वात् सन्नापनाशकत्वाच्चेति भावः । सर्व्वेति ।—सर्व्वेषां—कृत्स्नानां, सत्त्व-
राशीनां—प्राणिसङ्घानां, रक्षार्था—पालने, रक्षायै वा, प्रवृत्तः,—उद्यतः तनः ; अत
एव रक्षणीयं—पालनीयं, शरीरं—देहः येन यस्य वा तस्याभूतेन, अवश्यमेव रक्षणार्ह-
स्वदेहेन इत्यर्थः । विषरक्षापेक्षया—विषेभ्यः आत्मरक्षानुरोधेन ।

(२८३) अभ्यासवर्त्तिनः,—अनिकस्थितस्य, निकटस्थितस्य इत्यर्थः, (“समीपे
निकटासन्न... । सदृशाभ्याससन्निध...” इत्यमरः) । चौवरपटान्तसंयतां—
कौपीनाञ्चलबद्धाम् ।

(२८४) उन्मुच्यमानायाः,—निष्कास्यमानायाः, यस्याः,—मन्दाकिन्याः, प्रभा-
लेपिनि—कान्तिव्यापिनि, लब्धावकाशे—प्राप्तावसरे, बहुदूरव्यापिनीत्यर्थः, विशदमहसि
—उज्ज्वलतेजसि, महीयसि—अतिमहति, रश्मिमण्डले—किरणनिचये, विसर्पति—
प्रसरति । युगपत्—सहसा, एकदैव वा ।

(२८५) मुकुलितेति ।—मुकुलिताः,—विकासीन्मुखा इति भावः, लताः,—
वीरुधः एव, बध्मः,—स्त्रियः, नायिका इति यावत्, तासु उत्कण्ठितैः,—तत्सङ्गकामिभि-
रिति भावः, तरुभिः,—वृक्षैः, नायकेरिति भावः, आ मूलात्—शिफाम् चारब्ध
शिखरपर्यन्तमित्यर्थः, विकाशितम् इव—उज्जासितमिव, लताविकासधियेति भावः ।

(२८६) अभिनवेति ।—अभिनव—प्रत्ययं, सद्य उद्भूतत्वादतिशुभमिति भावः,

धावितमिव धुतपक्षपुटपटलधवलितगगनं वनसरसीहंसयूथैः,
(२८७) स्फुटितमिव भरवशविशीर्यमाणधूलिधवलैः गर्भभेद-
सूचितसूचीसञ्चयशुचिभिः केतकीवाटैः, (२८८) उद्गलित-
दलदन्तुराभिः प्रबुद्धमिव कुमुदिनीभिः, (२८९) विधुतसित-
सटाभारभरितदिक्चक्रैः चलितमिव केसरिकुलैः, प्रहसित-
मिव (३००) दशनांशुमालाऽऽलोकलिप्यमानवनं वनदेवताभिः,
विकसितमिव (३०१) शिथिलितकुसुमकोशकेसराट्टहासनिर-

यत् सञ्चालं—विंस, तव लुब्धैः—लीलुपैः, धुतेति ।—धुतैः,—कम्पितैः, विस्तारितैरिति
भावः ; यद्वा,—धुतानां—कम्पितानां, पक्षपुटानां—पतव्यगुलानां, पटलैः,—समूहैः,
धवलितं—श्वेतौकृतं, गगनं—नभः यस्मिन् तदयथा तथा, वनसरसीहंसयूथैः,—
आरण्यसरोवरहंसवन्दे, धावितमिव—विद्रुतमिव । अत्र प्रकृतानां मन्दाकिनीप्रभाणाम्
अप्रकृतहंसयूथधावितत्वरूपेण सम्भावनादुपेक्षाऽलङ्कारः । एवमुत्तरवापि ज्ञेयम् ।

(२८७) भरेति ।—भरवशेन—पुटिवशेन, परिणतत्वेनेत्यर्थः, विशीर्यमाणाभिः,
—विशीर्यमाणाभिः, धूलिभिः,—रजोभिः, परागैरिति यावत्, धवलाः,—शुभाः तैः,
गर्भेति ।—गर्भभेदेन—अभ्यन्तरस्फोटनेन, सूचितैः,—प्रकटितैः, स्फुटितैरित्यर्थः ;
सूचितानामिति वा सूचीनां—सूचोवत् तीक्ष्णानां शिखानां, सञ्चयैः,—समूहैः, शुचयः,—
विशदाः तैः, केतकीवाटैः,—केतकीवनैरित्यर्थः, स्फुटितमिव—विकसितमिव इत्युपेक्षा ।

(२८८) उद्गलितेति ।—उद्गलितैः,—निर्गतैः, प्रस्फुटितैरिति यावत्, दलैः,
—हृदैः, दन्तुराभिः,—सञ्जातदन्ताभिरिव लक्ष्यमाणाभिः । प्रबुद्धमिव—विकसितमिव
इत्युपेक्षा ।

(२८९) विधुतेति ।—विधुतेन—कम्पनवशात् विस्तारितेन ; विधुतानामिति वा,
सितसटानां—श्वेतजटानां, भारेण—भरेण, आतिशयेनेत्यर्थः, भरितः,—आपूरितः,
दिक्चक्रैः,—दिक्समूहैः, दिङ्मण्डलमित्यर्थः यैः तथाभूतैः, केसरिकुलैः,—सिंहवन्दैः,
चलितमिव—कम्पितमिव इत्युपेक्षा ।

(३००) दशनेति ।—दशनांशुनां—दन्तकिरणानां, माला—समूहः, तस्या
आलोकने—प्रभया, लिप्यमानं—दिङ्मालां, वनम्—अरण्यं यस्मिन् तदयथा तथा ।

(३०१) शिथिलितेति ।—शिथिलितानां—सूधीभूतानां, स्फोटनातिशय-
दिति भावः, कुसुमानां—पुष्पाणां, कोशकेसराः,—कर्णिकारकिञ्चलाः, अभ्य-

कृशं काशकाननैः, (३०२) भ्रान्तमिव सन्धमभ्रमितबाल-
पल्लवपरिवेशखेतायमानैः चमरीकदम्बकैः, (३०३) प्रसृतमिव
स्फायमानफेनिलतरलतरतरङ्गोद्गारिणा गिरिगदीपूरेण,
(३०४) अपरतारागणलाभमुदितेन उदितमिव विकचमरोचि-
चक्राक्रान्तककुभा पूर्णचन्द्रेण, (३०५) प्रक्षालित इव दावा-
नलधूलिधूपरितदिगन्तो दिवसः, पुनरिव धौतानि अश्रुजल-
क्लिष्टानि नारीणां मुखानि ।

नरस्थकेसराः इत्यर्थो वा, अट्टहासा इव—उसैर्हंसितानि इव, निरकुशाः,—निर्वाधाः
यस्मिन् तत् यथा तथा, काशकाननैः,—इच्छुगन्वाख्यटखविशेषारण्यैरित्यर्थः ।

(३०२) सन्धमेति ।—सन्धमेण—त्वराविशेषेण, भ्रमितैः,—चालितैः, बाल-
पल्लवपरिवेशैः,—पुच्छलीमकिसलयमण्डलैः, खेतायमानाः,—खेता इव आचरन्तः तेः,
[“कर्तुः क्वङ्—” (१।१।११ पा०) इति आचारार्थे क्वङ्] चमरीकदम्बकैः,
—चमरीसंज्ञकमृगविशेषहन्दैः, भ्रान्तमिव—चलितमिव इत्युपेक्षा ।

(३०३) स्फायमानेति ।—स्फायमानाः,—वर्द्धमानाः, फेनिलाः,—हिण्डीर-
मुद्गरिताः, तरलतराः,—चतुर्चक्षुः, ये तरङ्गाः,—ऊर्ध्वः, तान् उद्गिरति—
उद्वहतीति तथाभूतेन, गिरिगदीपूरेण—पर्वतीयमरिजलप्रवाहेणेत्यर्थः, [“गिरिमद्या-
दीनां वा” (वा०) इति पात्विकण्वम्] प्रसृतमिव—विलसितमिव इत्युपेक्षा ।

(३०४) अपरेति ।—अपरे—अन्ये, आकाशसञ्चारितारकाभ्यः नवीनाः,
लाराप्रतिवात् चन्द्रस्य इति भावः, तारागणाः,—नक्षत्रहन्दानि, तेषां लाभः,—प्राप्तिः,
तेन मुदितः,—प्रहृष्टः तेन, विकचेति ।—विकचैः,—विकस्वरैः, मरीचीनां—मयूखानां,
चक्रैः,—समूहैः, आक्रान्ताः,—आपूरिताः, हर्षातिरेकादिति भावः, ककुभाः,—दिशः
येन तद्योक्तेन ।

(३०५) प्रक्षालितः—धौतः । दावानलेति ।—दावानलस्य—वनवक्रैः, धूलिभिः,
—भस्मभिरित्यर्थः, धूसरितः,—प्राण्डुरः, दिगन्तः,—आशाप्रान्तः यस्मिन् तथाभूतः ।
पुनः,—प्रथमं जनेन प्रक्षालितान्वापि भूयोऽपि इत्यर्थः, धौतानि—चालितानि अश्रुजल-
क्लिष्टानि—वाच्यवर्षेण मलिनानि, मुखानीव—आननानीव । अत्र धावत्यसाम्यात्
प्रकृतस्य मन्दाकिनीद्वारस्य अप्रकृतनारीमुखत्वेन सभावनान् जायुपेक्षाऽनङ्कारः,
मुखस्य बहुवाचकत्वात् ।

राजा तु (३०६) मांसलैः तस्याः सम्युखैः मयूखैः आकुली-
क्रियमाणं मुहुर्मुहुः उन्मीलयन् निमीलयञ्च चक्षुः कथमपि
प्रयत्नेन ददर्श (३०७) सर्वांशपूरणीं पङ्क्तौकृतामिव दिङ्माग-
करशीकरसंहतिं, (३०८) घनमुक्तां शारदीम् इव लेखीकृतां
ज्योत्स्नां, (३०९) प्रकटपदकचिह्नां सञ्चारवीथीमिव बालेन्दोः,
(३१०) निश्चलीभूतां सप्तर्षिमालामिव हस्तमुक्ताम्,
अभिभूतसकलभुवनभूषणभूतिप्रभवाम् ऐशानीमिव शशि-

(३०६) मांसलैः,—प्रभूतैः । तस्याः,—एकावल्याः । सम्युखैः,—अभिमुख-
वर्त्तिभिः । आकुलीक्रियमाणं—व्याकुलीक्रियमाणं, प्रतिरुध्यमातमित्यर्थः, दर्शनशक्ते-
रूपरोधादिति भावः । उन्मीलयन्—उन्मेषयन् । निमीलयन्—सुदृढं कृत्वा । प्रयत्नेन
—प्रकटचेष्टया, एकावलौप्रभाभिः, दृष्टिसरोधादिति भावः ।

(३०७) सर्वांशपूरणीं—सर्वदिग्गुणासिनीं, सर्वदिग्गुण्यपिनीं वा, सर्वमनोरथः
सम्पादनीञ्च, पङ्क्तौकृतां—श्रेणीक्रमेण स्थारितां, दिङ्मागति ।—दिङ्मागस्य—
ऐरावतस्य, करः,—शुण्डः, तस्य शीकरसंहतिमिव—निर्गलदम्बुविन्दुधारामिव ।
इयन्तु उपमा भूलोकदुर्लभस्य महाप्रमाणस्य अतिशुभस्य ऐरावतस्य करानःसृतत्वात्
दुष्प्रापत्वहृत्त्वातिशुभत्वद्योतनार्था इति बोद्धव्यम् ।

(३०८) घनमुक्तां—मेघावरणरहितानां, निरन्तरसन्निविष्टमुक्ताफलखचितानां,
शारदीं—शरत्कालिकाम्, अतिविशदत्वादिति भावः, लेखीकृतां—श्रेणीकृतां,
ज्योत्स्नामिव—चन्द्रिकामिव ।

(३०९) प्रकटति ।—प्रकटम्—उज्ज्वलं, पदकं—मध्यमणिः, पदमेव—चरण-
मेव इति पदकं तच्च, चिह्नं—लक्षणं यस्याः तां, बालेन्दोः,—नवोदितस्य चन्द्रस्य, रम्यः
दर्शनत्वात् बालेन्दुरिति पदं प्रयुक्तं, सञ्चारवीथीमिव—सञ्चरणपङ्क्तिमिव, चित्ताकर्षक-
तया अतिशुभतया च तद्वतानि मुक्ताफलानि द्वितीयाचन्द्रस्य पदविन्यासलक्ष्मीरिव
शशुभिरिति भावः ।

(३१०) हस्तमुक्तां—हस्तात्—करात्, भिन्नोरिति भावः, हस्तो नाम नक्षत्रं,
तस्माच्च मुक्तां—निःसृताम् ; अत्र पुंस्त्वयोगोऽपि दृश्यते, तथा हि ज्योतिषे,—“हस्तो
मूलः श्रवणः पुनर्वसुः मृगशिरस्तथा पुष्यः । पुंसंजिते च कार्ये पुंनामायं गणः
शुभदः ॥” इति । हस्तं समुद्रस्य शरत्कालिकतया सप्तर्षिमण्डलस्य अपूर्वशीभासमयतये
हस्तशब्दोपादानमिति ज्ञेयम् ; निश्चलीभूतां—स्थिरभूतां, सप्तर्षिमालामिव—

कलां, धवलतागुणगृहीतां कान्तिमिव निर्गतां क्षीरराशिः,
 (३११) अनेकमहामहोभृत्परम्पराऽऽगतां गङ्गामिव दुर्गति-
 हराम्, (३१२) अनवरतस्फुरिततरलांशुकां (३१३) पुरःसर-
 पताकामिव महेश्वरभावागमस्य, घनसारशुक्लां दन्तपङ्क्तिम्
 इव अभिमुखस्य ईश्वरस्य, (३१४) वरमनोरथपूरणसमर्थां

मरीचादिसप्तर्षिसमूहमिव । अभिभूतेति ।—अभिभूतः,—निर्व्विजितः, सकलानां—
 सर्वेषां, भुवनानां—लोकानां, भूषणभूतेः,—अलङ्कारसम्पदः, प्रभावः,—उत्कर्षः
 यथा ताम् ; अन्यत्र,—अभिभूतः,—निर्व्विजितः, सकलभुवनस्य—चतुर्दशलोकस्य,
 भूषणम्—अलङ्कारस्वरूप इत्यर्थः, महादेव इति यावत्, तस्य भूतेः,—भक्षणः,
 अङ्गलितस्य इति भावः, प्रभावः यथा ताम्, ऐशानीम्—ईशानस्य—शिवस्य इय-
 मिति तां, शैबोमित्यर्थः, चन्द्रशेखरस्य शिरःशेखरीभूतामिति यावत् । धवलतेति ।
 —धवलतागुणेन—शैत्यधर्मेण, श्वेतवर्णतन्तुना च, गृहीता—आश्रिता, गुम्फिता च
 ताम् । क्षीरराशिः,—दुग्धसमूहादित्यर्थः, क्षीरोदधेरिति वा ।

(३११) अनेकेति ।—अनेके—बहवः, महान्तः,—उन्नताः, श्रेष्ठाश्च, महोभृतः,—
 पर्व्वताः, राजानश्च, तेषां परम्पराः,—धाराः, ताभ्यः आगता—उपस्थिता तां, दुर्गति-
 हराम्—दारिद्र्याद्धारिणीं, नरकनिवारिणीं च । (“दुर्गतिर्नरके नैस्त्रे” इति मेदिनी) ।

(३१२) अनवरतेति ।—अनवरतं—सततं, स्फुरिताः,—स्फूर्तिं गताः,
 तरलस्य—मध्यमण्यः, अंशुकाः,—किरणाः ; यद्वा,—तरलाः,—चञ्चलाः, अंशुकाः,—
 किरणाः, तरलानि—चञ्चलानि, सूक्ष्माणि वा, अंशुकानि—पटाश्च यस्याः तथोक्ताम् ।

(३१३) महेश्वरभावागमस्य—महेश्वरस्य भावः,—महेश्वर्यमित्यर्थः, तस्य आगमः,
 —प्राप्तिः तस्य, सासाज्यलाभस्य इत्यर्थः, पुरःसरति ।—पुरः,—अग्रतः, सरति—गच्छतीति
 पुरःसरौ, [“पुरोऽयतोऽथेष्टं सर्वे” (वा०) इति टः], सा चासौ पताका—वैजयन्ती-
 चेति तामिव । अभिमुखस्य—अनुकूलस्य इति यावत्, ईश्वरस्य—प्रभोः, दैवस्येति वा,
 घनसारशुक्लां—कर्पूरवत् धवलाम्, (“अथ कर्पूरमस्त्रियाम् । घनसारश्चन्द्रसंज्ञः
 सिताभो हिमबालुका ॥” इत्यमरः) अन्यत्र,—घना—निरन्तरा, सारा—सारवती,
 दृढेत्यर्थः, सा चासौ शुक्ला—शुभा चेति तां, दन्तपङ्क्तिमिव—दशनश्रेणीमिव ।

(३१४) वरमनोरथपूरणसमर्थां—वरः,—श्रेष्ठः, मनोरथः,—कामः, उच्च-
 प्राप्तनेति यावत्, वरस्य—जामातुः मनोरथश्च, तस्य पूरणे—साधने, समर्था—दक्ष

स्वयंवरसज्जमिव भुवनत्रियः, (३१५) निजकरपद्मवावरण-
दुर्लभ्यां (३१६) चक्षुरामविहसतिकामिव वसुधायाः,
(३१७) मन्त्रकोषसाधनप्रवृत्तस्य अक्षमालामिव राजधर्मस्य,
(३१८) समुद्रालङ्कारभूतां सङ्गालेख्यपट्टिकामिव कुबेर-
कोशस्य, पश्यन् च एतां विस्मयम् आजगाम मनसा सुचिरम् ।

ता, भुवनत्रियः,—जगत्त्रयाः, राजलक्ष्मा इति यावत्, स्वयंवरसज्ज—स्वयम्—
आत्मना, कथ्येति यावत्, वरः,—वरणं, स्वपतेरिति भावः, तत्र तस्मै वा स्वयं—
शुभकृतसुममाख्यं, भाविप्रतेर्गेलदेशे अप्रसङ्गमिति भावः ।

(३१५) निजिति ।—निजाः,—स्त्रीयाः, कराः,—रश्मय एव, पद्मवाः,—
किसलयः, प्रभातारल्यात् दृष्टिरोषकत्वसाधन्याह इति भावः ; निजः,—स्त्रीयः, कर-
पद्मवः,—हस्तकिसलयश्च, तैः तेन च आवरणेन—आच्छादनेन, दुर्लभ्यां—दुर्दर्शम् ।

(३१६) चक्षुरागिति ।—चक्षुषः,—नेत्रस्य, रामः,—प्रीतिः, तेन विहसतिकः
—नर्महासः ताम् इव, स्वनाथे राजनि प्रणयतिशय्यात् वसुधा करपद्मवेन निज-
मुखमाच्छाद्य द्वारप्रभाव्याजेन विहसतीवेति भावः ।

(३१७) मन्त्रेति ।—मन्त्रः,—मन्त्रणा, मन्त्रिभिः सह स्वकर्तव्याकर्तव्यावधारण-
मित्यर्थः, कोषः,—धनं, साधनं—हस्त्यादिवलं, तत्र तत्सङ्गृहे इत्यर्थः ; यदा,—तेन,
मन्त्रादिसहायेन इत्यर्थः, प्रवृत्तः,—उद्यतः, अभीष्टसम्पादने निरत इति वा तस्य /
अन्वयः,—मन्त्रः,—देवादीनां साधनभूतः तन्नायकः शब्दस्तीमभेदः, (“मन्त्री वेदविशेषे
स्यात् देवादीनाञ्च साधने । गुह्यवाटेऽपि च पुमान्” इति मेदिनी) स एव कोषः,—
अर्थसङ्घातः, (“कोषोऽस्त्री कुप्यले पात्रे... । जातिकोषेऽर्थसङ्घाते... ॥” इति
मेदिनी) तस्य साधनाय—सिद्धिलाभाय, प्रवृत्तस्य—निरतस्य । अक्षमालामिव—
जपमालिकामिव, यस्य राज्ञः समीपे एषा रत्नमाला तिष्ठति, तस्य मन्त्रादिकमप्रतिहत-
मूलं भवतीति तात्पर्यम् ।

(३१८) समुद्रेति ।—समुद्रः,—सागरः, तस्य अलङ्कारः,—भूषणं, तद्भूतां—
तद्रूपत्वेन विराजमानामित्यर्थः, निखिलसागरसारस्वरूपमिति यावत् ; अन्वयः—समुद्रः,
—मुद्रया—प्रत्ययान्तादकचित्रविशेषेण, “शैलमोहुर” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धेनेत्यर्थः,
अङ्गुलिस्थमुद्राङ्गनीपयुक्ताङ्गुरीयकचित्रेण वा सज्जितश्च, योऽलङ्कारः, तद्भूतां—तत्स्वरूपां,
कुबेरकोशस्य—धनेश्वरभाषागारस्य, सङ्गालेख्यपट्टिकामिव—सङ्गा—एतावन्ति रत्नानि
अस्मिन् कुबेरकोशे सन्तीति गणना, तस्या लेख्यपट्टिका—“पाट्टा” इति वङ्गभाषया

आचार्यस्तु ताम् (३१८) उद्धृत्य बबन्ध बन्धुरे स्कन्धभागे भूपतेः । अथ नरपतिरपि प्रीतिम् उपदर्शयन् प्रत्यवादीत्,—
 “आर्य्य ! रत्नानाम् ईदृशानाम् अनर्हाः प्रायेण पुरुषाः । तपः-
 सिद्धिः इयमार्य्यस्य देवताप्रसादी वा । के च व्रयम् इदानीम्
 आत्मनोऽपि ? किमुत ग्रहणस्य प्रत्याख्यानस्य वा ?
 (३२०) दर्शनात् प्रभृति प्रभूतगुरुगुणगणद्वयेन हृदयेन पर-
 वन्तो व्रयम् । (३२१) सङ्कल्पितम् इदम् आ मरणात्
 आर्य्योपयोगाय शरीरम् । अत्र कामचारो वः कर्त्तव्यानाम्”
 इति ।

प्रसिद्धा लिपिप्रविका तामिव । एताम्—एकावलीम् । अवैकस्याः एव एकावल्याः
 अवैधर्म्यसाम्यबोधकानां श्लेषचटितानां भूयसामुपमानानां सङ्निवेशात् श्लेषसङ्कीर्णं
 मतलोपमाऽलङ्कारः ।

(३१८) उद्धृत्य—उचोक्त्य । बन्धुरे—नतानते, उषस्कन्धीपमे इत्यर्थः, रम्ये वा,
 (“बन्धुरं मुकुटे पुंसि... । ...विषु स्याद्रम्यनखयोः ॥” इति मेदिनी) । अनर्हाः,—
 अयोग्याः । तपःसिद्धिः,—तपश्चर्यायाः साफल्यरूपा इत्यर्थः । इयम्—एकावली ।
 देवताप्रसादः,—देवानुग्रहः, तपस्याप्रभावेण देवानुग्रहेण वा इयमार्य्येण कृत्वा इति
 निष्कर्षः । के च व्रयम् आत्मनः,—स्वस्य, स्वदेहस्य इत्यर्थः, प्रभवः इति शेषः, न
 केऽपि वयमित्यर्थः, प्रत्याख्यानस्य—निराकरणस्य, अग्रहणस्येत्यर्थः ।

(३२०) दर्शनात्—अवलोकनात्, भवत इति शेषः, [अत्र प्रभृतिशब्दयोगे
 प्रचक्ष्मी, “कर्त्तव्याः प्रभृतीति भाष्यप्रयोगात्” इति दीक्षितोक्तेः] । प्रभृतेति ।—
 प्रभूतानां—बहुमते, गुरुगुणानाम्—आचार्य्यगुणानाम् ; यद्वा,—गुरुणां—महतां,
 गुणानां—द्रव्यादीनां, गण्येन—समूहेन, इतम्—आकृष्टं त्रेण । परवन्तः,—परा-
 क्षीणतः, भवद्वायुजाः इति भाष्यः ।

(३२१) सङ्कल्पितं—मनसा निर्धारितम् । आ मरणात्—मृत्युकालपर्य्यन्तं,
 आबन्धीवमिच्छाः, [“पञ्चम्यप्राङ्परितिः” (२।१।१० पा०) इति पञ्चमी] आर्य्योप-
 योगाय—आर्य्यस्य—मानुस्य भवतः, उपयोगः,—व्यवहारः, इष्टकार्य्यसाधनमित्यर्थः
 शरीरे, आर्य्यमुपयोगमिति भावः, [“तुमर्थाच्च भाववचनात्” (२।१।१५ पा०) इति
 कर्त्तव्ये] भविष्यतीति शेषः । अत्र—शरीरे इत्यर्थः, वः,—युष्माकं, कर्त्तव्यानां—

(३२२) समतिक्रान्ते च कियत्यपि काले, गते च एका-
धलीवर्णनाऽऽलापे लोकस्य, अनन्तरं (३२३) लब्धविश्रम्भा
राज्यश्रीः ताम्बूलवाहिनीं पत्रलताम् आङ्गय उपांशु किमपि
कर्णमूले शनैः आदिदेश । दर्शितविनया च पत्रलता पार्थिवं
व्यज्ञापयत्,—“देव ! देवो विज्ञापयति,—‘न स्मरामि आर्यस्य
पुरः कदाचिदुच्चैः वचनमपि, कुतो विज्ञापनम् । इयं हि
(३२४) शुचाम् असङ्गता व्यापारयन्ती । हतदैवदत्तादेशा
(३२५) शिथिलयति विनयम् । अवलानां हि पतिरपत्यं वा
(३२६) अवलम्बनम् । (३२७) उभयविकलानान्तु दुःखा-

कार्याणां, कामचारः,—यथेच्छकृत्तित्वम्, अहं महीयेन शरीरेण भवतः यावद्विष्टं
भनोरथं सम्पादयिष्यामीति भावः, मद्देहे तवैव सम्पूर्णाधिकार इति फलितम् ।

(३२२) समतिक्रान्ते—गते । लोकस्य—तवस्थस्य जनस्य, एकाधलीवर्णनाऽऽलापे
—एकावल्याः,—मन्दाकिन्याः, वर्णनमेव—विवरणमेव, आलापः,—प्रसङ्गः तस्मिन्,
[“यस्य च भावेन ” (२।३।३७ पा०) इति समसी] गते—निवृत्ते इत्यर्थः ।

(३२३) लब्धविश्रम्भा—प्राप्तविश्रम्भा, जनान्तराभावात् विगतसाध्यता इति
भावः । उपांशु—सुगूढम् । पार्थिवं—राजानं, हर्षमिति यावत् । देवी—राज्यश्रीः ।
न स्मरामीति ।—ज्येष्ठस्य ते समक्षम् अन्येन केनचित् सममपि उच्चैः भाषणमहं
प्राक् कृतवतीति इदानीं क्षणं न शक्नोमि, तव पुरः साक्षात् भाषणन्तु दूरे एव तिष्ठतु
इति निवर्णः । आर्यस्य—मानस्य, भवत इत्यर्थः, [“षष्ठतसर्गप्रत्ययेन ” (२।३।३०
पा०) इति षष्ठी] ।

(३२४) शुचां—श्रीकानाम्, असङ्गता—दुःसङ्गता । व्यापारयन्ती—विज्ञा-
पयितुं निरीजयन्तीत्यर्थः । इति ।—इति—दग्धेन इति यावत्, दैवेन—भाग्येन,
दत्तः,—अर्पित इत्यर्थः, आदेशः,—अनुमतिग्रहं तथाभूता, दुर्भाग्यायता इत्यर्थः ।

(३२५) शिथिलयति—शिथिलं करोति, ऋसयति इत्यर्थः, यतः भवतीत्यतः
आलपितुं प्रवर्त्तते इति भावः ।

(३२६) अवलम्बनम्—आश्रयः ।

(३२७) उभयविकलानान्तु—उभयाभ्यां—पत्या पुत्रेण चेत्यर्थः, विकलाः,—

ऽनलेन्धनायमानं प्राणितम् अशालीनत्वमेव केवलम् ।

(३२८) आर्यागमनेन च कृतोऽपि प्रतिहतो मरणप्रयत्नः ।

अतः (३२८) काषायग्रहणाभ्यनुज्ञया अनुगृह्यतामयम् अपुण्य-
भाजनं जनः' इति । जनाधिपस्तु तदाकर्णं तूष्णीमेव अतिष्ठत् ।

अथ आचार्यः (३३०) सुधीरम् अभ्यधात्,—“आयु-
मति ! शोको हि नाम पर्यायः पिशाचस्य, रूपान्तरम्
आचेपस्य, (३३१) तारुण्यं तमसः, विशेषणं विषस्य ।

विरहिताः तासाम्, अवोराणान्तु इत्यर्थः, पतिपुत्रविहीनानान्तु इति भावः, [“उभा-
दुदासौ नित्यम्” (५।१।४४ पा०) इति अयम् । “उभयभ्याम् इतिविषये नित्यमयम्
स्यात् स्वार्थे, तेन उभयतः, उभयत्र “उभयपक्षविनोतनिद्राः” इत्यादि सिद्धम्” इत्याहुः
तत्त्वबोधिनौटोकाकृतः] दुःखेति ।—दुःखमेव—मनःपीडा एव, अनलः,—अग्निः
तस्य इन्धनं—काष्ठं, तदिवाचरत् दुःखानलेन्धनायमानं, शोकानलदाहभूतमित्यर्थः ;
[“कर्तुः क्यङ् सलीपश्च” (१।१।११ पा०) इति क्यङि शानच् च रूपम्] प्राणितं—
जीवितं, प्राणधारणमित्यर्थः, अशालीनत्वमेव—धार्म्यमेव, निलज्जत्वमेव इत्यर्थः,
विधवायाः जीवनं केवलं दुःखाद्यैव, लोकापवादाय च इति भावः ।

(३२८) आर्यागमनेन—आर्यस्य—भवतः, आगमनेन—उपस्थित्या, मरणप्रयत्नः,
—मृत्युचेष्टा इति यावत्, प्रतिहतः,—व्याहतः ।

(३२८) काषायेति ।—काषायेष रक्तं काकायं—रक्तवसनमित्यर्थः, भिक्षुधार्म्य-
मिति भावः, [“तेन रक्तं रागात्” (४।२।१ पा०) इत्यण्] तस्य ग्रहणं—धारणं,
प्रव्रज्यावलम्बनमित्यर्थः, तत्र अभ्यनुज्ञा—अनुमतिः तथा, अपुण्यभाजनं—पापीत्यर्थः ।
जनाधिपः,—हर्ष । तूष्णीं—मौनी, निर्वागित्यर्थः ।

(३३०) सुधीरं—प्रभूतधैर्यान्वितं यथा स्वात् तथा, धैर्यावलम्बनपूर्वक-
मित्यर्थः, अतिसौरे वा, मन्दं मन्दमित्यर्थः, (“धीरो धैर्यान्विते स्वदे वुधे क्लीकन्तु कुकुमे”
इति मेदिनी) पिशाचस्य—नौचाधमस्य देवयानिविशेषस्य, अतिनिष्करुणत्वादिति भावः,
पर्यायः,—नामान्तरम्, आचेपस्य—वातव्याधिविशेषस्य, अचेतनतया भूविलुप्तन-
लचक्षस्य इति भावः, रूपान्तरम्—अन्यविधं रूपम् ।

(३३१) तारुण्यं—यौवनं, तमसः,—अन्धकारस्य, सर्वाण्यदकलादिति भावः ।
विशेषणं—विशेषः, मेदमानमित्यर्थः, कीडीत्यादकलादिति भावः ।

(३३२) अनन्तकः प्रेतनगरनायकः अयम्, अनिर्वृतिधर्मा
दहनः अयम्, अक्षयो राजयक्षा अयम्, (३३३) अलक्ष्मी-
निवासो जनार्दनः अयम्, अपुण्यप्रवृत्तः क्षपणकः अयम्,

(३३२) अयं—शोकः, अनन्तकः,—अन्त—विनाशं करोति इति अनन्तकः,
[तत्करोतीत्यर्थं अन्तशब्दात् णिच् ण्ल्] स न भवतीति अनन्तकः,—अनिहन्ता इत्यर्थः,
प्रेतनगरनायकः,—यमः, अन्तक इति यावत्, अत्र अन्तकर्तृत्वाद्वाह्यं प्रेतपुरनायके
नितान्तमसम्भवदपि शोकस्य अन्तकादपि भीषणताद्योतनाय अनन्तकत्वरूपमधिकं
वैशिष्ट्यमुपात्तं, तथा च अन्तकः केवलमन्तं जनयति, शोकस्तु तदजनयन्नपि दहति,
इति शोके अन्तकतादात्म्याध्यासात् रूपकं, तदधिकादुदवैशिष्ट्यरूपकमलङ्कारः—
“अधिकादुदवैशिष्ट्यं रूपकं यत्तदेव तत्” लक्षणात्, विशेषणशेषाच्च श्लिष्टमित्यवगन्तव्यम् ।
शोकपक्षे तु—अनन्तकः,—अनन्तम्—अशेषं, पारराहित्यमित्यर्थः, कायति—शब्दाद्यन्तं,
कथयतीत्यर्थः इति अनन्तकः,—असीम इत्यर्थः । अनिर्वृतिधर्मा—अनिर्वृतिः,—
अनिर्वाणः, धर्माः,—स्वरूपं यस्य सः, सदैव प्रज्वलन्नित्यर्थः, [“धर्मादनित्यं केवलात्”
(५।४।१२४ पा०) इत्यनिच्] दहनः,—अग्निः, अत्र शोके दहनतादात्म्याध्यासात्
रूपकं, निर्वाणराहित्यञ्च दहने अत्यन्तासम्भवि इति तत्र तदारीपात् अधिकं वैशिष्ट्य-
मुपात्तं, तथा च दहनः प्रज्वलन्नेव केवलं दहति, निर्वाणमृतस्य दहनात् विरमति,
शोकस्तु सदैव समनन्तं देहं व्यधयति, न तु कदाचिदुपशम्यतीति शोकस्य दहनादपि
भीषणत्वद्योतनात् पूर्ववदलङ्कारः । शोकपक्षे तु—अनिर्वृतिः,—अस्वास्थ्यम्, असुखमिति
यावत्, (“निर्वृतिः स्वस्तितावत्सं गमने च सुखे स्तिथ्याम्” इति मेदिनी) धर्मः यस्य
तथाभूतः, शोकस्य सदैव सन्तापकत्वादिति भावः । अयं—शोकः, अक्षयः,—नास्ति
क्षयः,—नाशः यस्मात् तथोक्तः, क्षयरहितः इत्यर्थः, राजयक्षा—क्षयरीगावशेषः, तत्पक्षे
तु—नास्ति क्षयः यस्य तथोक्तः, यावज्जीवस्याधी इत्यर्थः । अत्रापि क्षयरहित्यं राज-
यक्षणि अत्यन्तमसम्भवदपि शोकस्य राजयक्षणीऽपि भीषणत्वद्योतनाय अक्षयत्वरूप-
मधिकं वैशिष्ट्यमुपात्तम् ; तथा च राजयक्षा केवलं स्वाक्रान्तमेव क्षिणीति, शोकस्तु
सर्वानेव उपरिजनान् युगपत् बिभ्रहन्ति इति शोके राजयक्षतादात्म्याध्यासात् पूर्व-
वदलङ्कारः ।

(३३३) अलक्ष्मीनिवासः,—अलक्ष्मीः,—निर्वर्द्धनेः, “अलक्ष्मी” इति ख्यातायाः
लक्ष्मीविरुद्धायाः इत्यर्थः, निवासः,—आश्रयः, जनार्दनः,—विष्णुः, [“नमिदमिदं—”
(३।१।१९४ पा०) इति ण्युः] । अत्र लक्ष्मीनिवासत्वाभावस्य जनार्दने अत्यन्तसम्भ-

(३३४) अप्रतिबोधो निद्राप्रकारः अयम्, अनलसधर्मा
सन्निपातः अयम्, (३३५) अशिवसहचरो विनायकः

वात् शोकस्य असत्पक्षसेविततया ततोऽपि जगद्भक्तव्यतिरेकं अधिकं वैशिष्ट्य-
मुपात्तमिति पूर्ववदलङ्कारः । शोकपक्षे तु—अलक्ष्मीनिवासः इति शोकस्यामङ्गल-
विलासभूमिसम्भूततया बोध्यम् ; अलक्ष्मीवर्तो हि केवलं शोकैरभिभूयन्ते इति तात्पर्यम् ।
जगद्भक्त इति ।—जनान्—लोकान्, अर्हयति—पीडयति इति व्युत्पत्त्या जनपीडक
इत्यर्थः । अपुण्यप्रवृत्तः,—पापप्रवृत्तः, पापरत इत्यर्थः, क्षपणकः,—नष्टाटकः । अत्रापि
अपुण्यप्रवृत्तत्वं क्षपणके नितान्तमसम्भवदपि शोके तत्सम्बद्धतदारीपात् पूर्ववदलङ्कारः ।
शोकपक्षे तु—अपुण्यप्रवृत्तः,—अपुण्येन—असंक्रान्तेन हेतुना, प्रवृत्तः,—आपतित
इत्यर्थः, क्षपणकः,—क्षपयति—नाशयति देहमिति व्युत्पत्त्या देहनाशकः इत्यर्थः ।

(३३४) अप्रतिबोधः,—अपुनर्जागरः, निद्राप्रकारः,—निद्रामेदः, निद्राऽनन्तरं
पुनः जागरणस्य व्यवस्थितत्वात् अप्रतिबोधत्ववैशिष्ट्यं निद्रायां न सम्भवति इति तत्र
तदारीपात् अत्रापि पूर्ववदलङ्कारः । शोकपक्षे तु—अप्रतिबोधः,—प्रबोधप्रतिविधेयः,
सात्वन्वावाक्येनानपनेय इत्यर्थः, निद्राप्रकारः,—निद्रां प्रकरति—निरस्यतीति तद्योक्तः,
शोकस्य निद्राऽपह्नारकत्वादिति भावः । अनलसधर्मा—अनलसः,—“शक्तस्य चाप्यनु-
त्साहः कार्यस्थालस्यमुच्यते” इत्युक्तलक्षणेन आलस्येन वर्जितः, धर्माः,—स्वभावो यस्य
तादृशः, सन्निपातः,—विकृतानां वातपित्तकफानां दोषचयाणां सम्यक् मिलनजनितः
व्याधिविशेषः, सन्निपाते हि तन्नामीहादिभिराच्छन्नतया निषेष्टत्वेन कार्यसु अशक्तत्वात्
अनलसधर्मेति विशेषणं न युज्यते इति तत्र तदारीपात् पूर्ववदलङ्कारः । शोकपक्षे
तु—अनलसधर्मा—अनलसः धर्मा यस्य तादृशः, अनलसः—अग्निना सधर्मा—सदृशः
इति च, सदेव गावलुण्ठनादिकरणात् अन्तर्दाहकत्वाच्च इति भावः, [“धर्मादनित्यं
केवलात्” (५।४।१२४ पा०) इत्यनिच्] सन्निपातः,—सम्यक् निपातयति—भूमौ
मिक्षिपति, घातयति वा इति व्युत्पत्त्या मारकः इत्यर्थः ।

(३३५) अशिवसहचरः,—अशिवम्—अमङ्गलम् ; यथा,—अशिवः,—शिव-
व्यतिरिक्तः, तस्य सहचरः,—सहायः, विनायकः,—गणपतिः, अमङ्गलनाशके शिव-
तनये वा गणपतौ अशिवसहचरत्ववैशिष्ट्यमेकात्म्यासम्भवदपि शोके तत्सम्बद्धतदारीपात्
पूर्ववदलङ्कारः । शोकपक्षे तु—अशिवसहचरः,—अशुभसहचरः, तस्यामङ्गलसम्बद्धत्वा-

अयम्, (३३६) अबुधसेवितो ग्रहवर्गः अयम्, अयोगसमुत्थो ज्योतिष्प्रकारः अयम् ; (३३७) खेहात् वायुप्रकोपः, मानसात् अग्निसम्भवः, (३३८) आर्द्रभावात् रजःक्षोभः, रसात्

दिति बोध्यं, विनायकः,—विघ्नः (“विनायकस्तु हेरम्बे तांर्क्ष्ये विघ्ने जिने गुरौ” इति मेदिनी) ; यद्वा,—विशेषणं नयति—मारयति यः सं, मारक इत्यर्थः ।

(३३६) अबुधसेवितः,—बुधः,—सौम्यग्रहः, तेन सेवितः,—युक्तः न भवति इति तथीकृतः, बुधवर्जितः इत्यर्थः, यद्वा,—यद्वाः,—सूर्यादयः, (“ग्रहोऽनुग्रहः निर्वन्धग्रहेषु रणोद्यमे । सूर्यादौ पूतनादौ च सैः हकीयोपरागयोः ॥” इति मेदिनी) तेषां वर्गः,—समूहः । अत्रापि ग्रहवर्गे बुधविहीनत्वस्यासम्भवात् पूर्ववदलङ्कारः । श्लोकपक्षे तु—अबुधैः,—मूर्खैः, सेवितः,—श्रीलित इत्यर्थः, यद्वा,—व्यसनानां, वर्गः अज्ञानिनामेव शोकोदयात् इति भावः । अधोगेति ।—अधीगः,—चित्तवृत्तिनिरोधाभावः, तेन समुत्थः,—उत्पन्नः, ज्योतिष्प्रकारः,—परं ज्ञानम्, अधोगे ज्योतिषः समुदयस्या—सम्भवात् पूर्ववदलङ्कारः, अनेकार्थाभिधायित्वेन च सर्वत्र शेषानुप्राणितमेतदित्यवधेयम् । श्लोकपक्षे तु—अधीगेन—अननुकूलदैवेन, समुत्थः,—समुद्भूतः ; यद्वा,—योगी—प्रियसमागमे सति, न समुत्तिष्ठति इति अयोगसमुत्थः, ज्योतिष्प्रकारः,—अग्निस्वरूपः, दाहकतया इति भावः ।

(३३७) खेहात्—पुष्टिहेतुभूतघृतादेः, वायुप्रकोपः,—औद्भत्यं, वातप्रशमकात् घृतादिकेहात् वायुप्रकोप इति विरोधः । खेहात्—प्रणयात्, वायुप्रकोपः,—उन्मादरोगस्वरूप इत्यर्थः, इति तत्परिहारः । श्लोकपक्षे—खेहात्—प्रणयजन्यत्वात्, वायुप्रकोपपक्षे च खेहात् पुष्टिहेतुघृतादिजन्यत्वाच्च शेषानुप्राणितोऽयमित्यवधेयम् । पक्षमुत्तरत्रापि । मानसात्—तदाख्यात् देवसरसः, अग्निसम्भवः,—समुद्भूताग्निस्वरूपः, अग्निनिर्वाणहेतुभूतात् जलात् अग्निसम्भवः इति विरोधः ; मानसात्—चेतसः, अग्निसम्भवः,—अनलोत्पत्तिः, श्लोकस्य अन्तर्दाहकत्वात् मनःसमुद्भवत्वाच्च इति परिहारः । श्लोकपक्षे—मानसात्—चेतसः, अग्निसम्भवपक्षे च मानसात्—देवसरोविशेषजायमानत्वाच्च शेषानुप्राणितोऽयमित्यवधेयम् ।

(३३८) आर्द्रभावात्—सरसत्वात्, आर्द्राभूतस्थलादपीत्यर्थः, रजःक्षोभः,—रजसां—धूलीनां, क्षोभः,—प्रसरः, धूलीप्रसरनिवारकात् जलाद्यार्द्रवस्तुनः रजःक्षोभः इति विरोधः ; आर्द्रभावात्—वात्यत्वात्, रजःक्षोभः,—रजसः,—गुणविशेषः, क्षोभः, विजम्भितं, श्लोकस्य रजोगुणकाव्यत्वादसौ रजोगुणविकारस्वरूपः,

अभिशेषः, रागात् कालपरिणामः । (३३८) तत् अस्य
अजस्रास्रत्ताविणो हृदयमहाव्रणस्य, (३४०) बहुलदोषान्ध-

इति परिहारः ; शोकी हि चेतसः आर्द्रभावादेव जायते, न तु काठिन्वात् इति भावः । अत्र साध्यस्य रजःक्षीभस्य साधनस्य आर्द्रभावस्य इत्युभयस्यापि श्लिष्टत्वम् । रसात्—रसायनात्, पुष्टिकारकादिति भावः, जलादित्यर्थो वा, अभिशेषः,—शरीरादि-
क्षीयणम् इति विरोधः ; रसात्—अनुरागात्, अभिशेषः,—शेषणम्, आत्मशेषण-
कारकः इत्यर्थः इति परिहारः ; रसात्—रसायनात्, अभिशेषः,—शरीरशेषणं, तथा
रसात्—अनुरागात्, अभिशेषः,—प्रणयिनः शुष्कता जायत इति रसभूतस्य हृत्ताः
अभिशेषरूपसाध्यस्य च हयोरपि श्लिष्टत्वात् श्लेषानुप्राणितोऽयमिति ज्ञेयम् । रागात्
—लौहित्यात्, कालपरिणामः,—कालः,—क्षणः, क्षणवर्ण इत्यर्थः, परिणामः,—
परिणतिः इत्यर्थः यस्य तथाभूतः, लौहित्यात् क्षणवर्णता इति विरोधः ; रागात्—
अत्यासङ्गात्, कालपरिणामः,—कालः,—यमः, परिणामः,—परिणतिः, श्रेष्ठफलमिति
सावत् यस्य तथोक्तः, जीवननाशः चरमं फलमस्येति भावः, इति परिहारः । अत्रापि रागस्य
अत्यासङ्ग-लौहित्यरूपानेकार्थाभिधायित्वात् हृत्ताः साध्योभूतकालपरिणामस्यापि जीवन-
नाश-क्षणवर्णताप्रतिरूपद्वार्थाभिधायित्वात् श्लिष्टत्वेन पूर्ववत् श्लेषमूलकोऽयमिति ज्ञेयम् ।

(३३८) “तत् अस्य” इत्यस्य “आपातम्” इत्येषेण सम्बन्धः । अस्य—शोकस्य ।
अजस्रास्रत्ताविणः,—अजस्रम्—अनवरतम्, अस्रम्—अश्रु, शोणितम् । (“अस्रः कोष्णे
कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते” इति मेदिनी) सावयति—चाययति, स्रवति च—
चरति च इति तथोक्तस्य, [स्रवते: “नन्दिरहि—” (३१।१३४ पा०) इति णिनिः ।
“अजस्रास्रत्ताविणः” इत्यत्र “अजस्रत्ताविणः” इति पाठान्तर्गदृश्यते, तत्र शोकपक्षे—
अजस्रं सावयति, अश्रुणि इति शेषः यः तथोक्तस्य ; व्रणपक्षे च—अजस्रं स्रवति,
क्षिरादिकमिति शेषः यः तथोक्तस्य, इति विजयर्थघटिताघटित्वरूपेण व्याख्येयम् ;
शोकस्य अश्रुसावकर्तृत्वाभावादिति दिक्] हृदयेति ।—हृदयस्य—चेतसः, महत्—
बृहत्, व्रणः,—जतं तस्य, तत्स्वरूपस्येत्यर्थः, “वृणोति यस्मात् वृदेऽपि व्रणवास्तु न
नश्यति । आ देहधारणात् जलान् व्रणस्तस्माद्विरुध्यते ॥” इति व्रणनिरुक्त्या हृन्मन्त्र-
च्छेदकस्य तस्य भावजीवमनपनेयत्वात् व्रणत्वमिति भावः ।

(३४०) बहुलति ।—बहुलदोषाः,—प्रान्यदूषणानि, बहुषः अपगुणाः इत्यर्थः,
आसक्तय इति यावत्, कण्ठपचस्य रावयस्य, (“बहुला नीलिकायां... । पुंस्यौ कण-

कारलब्धप्रवेशप्रसरस्य प्राणतस्करस्य, (३४१) शून्यताहेतोः
महाभूतग्रामघातकस्य, (३४२) सकलविग्रहचपणदक्षस्य
दोषचक्रवर्त्तिनः, (३४३) कार्यश्चासप्रलापोपद्रवबहलस्य
दीर्घरोगस्य, (३४४) असङ्ग्रहस्य सकललोकत्रयधूमकेतोः, जीवि-

पक्षे च वाच्यवत् प्राज्यकृण्योः ॥” “दोषः स्याद्दृषणे पापे दोषा रात्रौ भुजोऽपि च”
इत्यभयवापि मेदिनी) ते एव अन्धकाराः, — मोहाः, अज्ञानानि इति यावत् ; तामु
रात्रिषु ये अन्धकाराः,—तमासि इति च, तैः लब्धः,—प्राप्तः, प्रवेशप्रसरः,—अभ्यन्तरा-
गमनावकाशः येन तथाभूतस्य, प्राणतस्करस्य—जीवनापहारिण इत्यर्थः, प्राणविघातक-
चौरस्वरूपस्य इति यावत् ।

(३४१) शून्यताहेतोः,—किं कर्तव्यताविमूढताकारणस्य ; यद्वा,—शून्यता—
जनाभावता, निर्जनता इत्यर्थः, हेतुः,—उद्बोधकारणं यस्य तथाभूतस्य, एकाकितायां
शोकवृद्धिर्नादिति भावः, महति ।—महाभूतग्रामाणां—महतां—प्रभूतानां, सर्वेषा-
मिति यावत्, भूतग्रामाणां—प्राणिसमूहानां, मानववादीनामित्यर्थः, घातकः,—नाशकः
तस्य, तत्स्वरूपस्येत्यर्थः ; यद्वा,—महाभूतग्रामाणां—क्षित्वादिष्वन्महाभूतानां,
घातकस्य, प्रबलशोकाविगेन कार्यभूतस्य देहस्य नाशात् कारणभूतस्य पञ्चमहाभूतस्य
क्षित्वादिवु वाह्यपञ्चभूतेषु लयादिति भावः ।

(३४२) सकलति ।—सकलानां—सर्वेषां, सकला वा विद्वद्वाः—शरीराणि,
विरोधाच्च, सङ्ग्रामा इति यावत्, (“विग्रहः कायविस्तरविभागे ना रणोऽस्त्रियाम्” इति
मेदिनी) तेषां चपणं—चयकरञ्चं, तत्र दक्षः,—निपुणः तस्य, दोषचक्रवर्त्तिनः,—
दोषाणां—कामक्रोधादिरिपूणां, चक्रे—मण्डले, वर्तते—मुख्यतया तिष्ठतीति तथोक्तस्य,
निखिलदोषाधिराजस्वरूपस्य इति भावः ।

(३४३) कार्यश्चेति ।—कार्यं—कृत्यता, शोकेन रोगेण च इति भावः, ज्ञासः,
—दीर्घनिश्वासः, व्याधिविशेषश्च, प्रलापः,—अनर्थकं वचनं, (“प्रलापोऽनर्थकं वचः”
इत्यमरः) शोकेन बुद्धिर्विपर्ययात्, व्याध्याश्रयकदोषकीर्षाश्च इति भावः, ते एव
उपद्रवाः,—उत्पाताः, व्याधेरुत्तरकालजा अन्ये व्याधयश्च, तैः बहलः,—पूर्वः तस्य ;
उपद्रवलक्षणमुक्तं वैद्यके,—“व्याधेरुपरि यो व्याधिर्भवत्युत्तरकालजः । उपक्रमविरोधि-
त्वात् स ह्युपद्रव उच्यते ॥” इति ; दीर्घरोगस्य—दीर्घकालभोग्यरोगविशेषस्वरूपस्य,
अथादितुल्यस्येति यावत्, आ देहधारणादस्यानपायित्वादिति भावः ।

(३४४) असङ्ग्रहस्य—असति—असाधुविषये, जिन्दगीये आत्महत्यादौ इति

तापहारदत्तस्य अक्षयरुचैः अनश्ववज्रपातस्य, (३४५) स्फुर-
दनवद्यविद्याविद्यदुद्योतमानानि, गहनग्रन्थग्रन्थिगूढगर्भग्रहण-
गम्भीराणि, (३४६) भूरिकाव्यकथाकठोराणि, बहुशास्त्रो-
द्गहनवृहन्ति, विदुषामपि हृदयानि न अलं सोढुम् आपातम् ;

भावः, यद्, —आवेशः यस्मात् तेषांभूतस्य, उत्पातसूचकदुष्टग्रहस्य च, सकलति । —
—सकलानां—सर्वेषां, लोकानां—प्राणिनां, जये—नाशे, धूमकेतुः,—उपग्रहविशेषः,
अग्निश्च तस्य तद्रूपस्य इत्यर्थः ; “उपग्रहाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः” इति कुमार-
सम्भवे कालिदासः । जीवितापहारदत्तस्य—जीवनक्षयकरणपटोः, उभयवापि तुल्यम्,
अक्षयरुचैः,—नास्ति क्षणमपि—सुहृत्समपि रुचिः,—अनुरागः, करणीयविषयेषु इति
भावः, रुचिः,—आहाराभिलाषी वा यस्मिन् तद्योक्तस्य, क्षणरुचिः,—क्षणप्रभा, विद्युति-
त्वर्यः, सा न भवति इति तस्याः, अविद्युतश्च, विद्युद्विरुद्धित्येत्यर्थः, अनश्ववज्रपातस्य—
मेघासम्बद्धाशनिपतनस्वरूपस्य इति यावत्, अस्य—शोकस्य इति पूर्वेण सम्बन्धः । अथ
त्रिदिविशेषणोपहितानां हृदयमहाव्रणादीनाम् अनश्ववज्रपातानामां शोके तादात्म्याध्या-
सात् श्लिष्टं मालारूपकमलङ्कारः ।

(३४५) स्फुरदिति ।—स्फुरन्ती—राजमाना, अनश्वया—अनिन्द्या, विद्या—
ज्ञानम् एव, विद्युत्—सौदामनी, शोकात्मकाराच्छृङ्खलद्वये तस्या विद्युद्वत् क्षणिक-
स्फुरणादिति भावः, तथा उद्योतमानानि—उद्भासमानानि । गहनेति ।—गहनानां
—निविडानां, कठिनानामित्यर्थः, दुष्प्रवेशानामिति यावत्, ग्रन्थानां—श्रीकानां, ये
ग्रन्थयः,—कूटशाः, दुर्बोधतमप्रदेशाः इत्यर्थः, तेषां गूढाः,—रहस्याः, गुप्ता इति यावत्,
ये गर्भाः,—अन्तर्गता भावाः, पदार्था इत्यर्थः, तेषां गह्मणं—अवबोधनं, गम्भीराणि
—गाम्भीर्यवत्तया अनाविलानि, भावधन्वीत्यर्थः ।

(३४६) भूरिति ।—भूरिभिः,—बहूभिः, काव्यकथाभिः,—कविरचित-
सुभाषितावलिभिः, कठोराणि—कठिनानि, तत्तत्काव्यनिहितबहुशेषनौयव्यापारश्रवण-
पठनाभ्यामिति भावः ; यद्वा,—विविधकाव्यकथाभिः समुद्भासिततया सुदृढीकृततया
च सहसा केनापि मेतुं द्रवीकर्तुं वा अशक्यानीत्यर्थः । बह्विति । बहूनां—प्रभूतानां,
आस्त्राणां—दर्शनादीनाम्, उद्गहनेन—धारणेन, आयत्तीकरणेत्यर्थः, उद्गहन्—
प्रश्नकानीत्यर्थः । आपातम्—आपतनम्, आक्रमणमित्यर्थः, अस्मेति पूर्वेष्वन्वयः,
श्लिष्टं—सहितं, सङ्गं कर्तुमिति यावत्, न अलं—न क्षमाणीत्यर्थः ।

(३४७) किमुत नवनलमालिकाकुसुमक्रीमलानां सरसविस-
तन्तुदुर्बलकम् अबलानां हृदयम् ।

एव सति (३४८) सत्यव्रते ! वद, किमत्र क्रियते ? कतम
उपालभ्यते ? कस्य पुर उच्चैः आक्रान्त्यते ? हृदयदाहि दुःखं
वा ख्याप्यते ? सर्वम् (३४९) अक्षिणी निमील्य सोढव्यम्
अमूदेन मर्त्यधर्म्षणा । पुण्यवति ! पुरातन्यः स्थितय एताः केन
शक्यन्तेऽन्यथा कर्तुम् ? (३५०) संसरन्त्यो नक्तन्दिवं द्राघीयस्यः

(३४७) किमुत—किं पुनः, नवेति ।—नवा—अभिनवमुद्रता, या नव-
मालिका—सतला, पुष्पवृक्षविशेष इत्यर्थः, तस्याः कुसुमानि—पुष्पाणि इव, क्रीमलाः,
—सुकुमाराः तासाम् । सरसति ।—सरसः,—आर्द्रः, यः विसतन्तुः,—मृणालसूत्रं,
तद्वत् दुर्बलकम्—अनुकम्पाहम्, अतीव दुर्बलमित्यर्थः, [“अनुकम्पायाम्” (५।३।७६
पा०) इति कञ्] किञ्चिदपि पीडनासहिष्णु इति यावत् ।

(३४८) सत्यव्रते !—सत्यम्—अखण्डितमिति भावः, व्रतं—चारिवमिति भावः
यस्याः तत्सम्बद्धौ ; यहा,—सत्यं—सत्याचरणमेव, व्रतं—नियमः, दौष्टा वा यस्याः
तत्सम्बद्धौ । कतमः,—को जनः इत्यर्थः, [“वा बहुनां जातिपरिग्रहे ङतमच्”
(५।३।८३ पा०) इति ङतमच्] उपालभ्यते ?—तिरस्क्रियते ? आक्रान्त्यते ?—
रुद्यते ? हृदयदाहि—मनःसत्तापकरम् । ख्याप्यते—कथ्यते, ज्ञाप्यते इति यावत् ।

(३४९) मर्त्यधर्म्षणा—मरणधर्म्षवता, मानवेन इत्यर्थः, [“धर्मादनित्-
केवलात्” (५।४।१२४ पा०) इत्यनित्] अमूदेन—श्रीकाविह्वलेन सता इत्यर्थः, श्रीकेन
नात्यभिभूयेति यावत्, [“अमूदेन” इत्यत्र “मूदेन” इति पाठः,—मूदेन—अजेन,
श्रीकविवशनेत्यर्थः] अक्षिणी—नेत्रे, निमील्य—मुद्रयित्वा, सोढव्यम्—सहनैयम् ।
एताः,—वर्त्यमाणाः अन्यजरायाः इत्यर्थः, पुरातन्यः,—चिरस्तन्यः, अनादिकाला-
दागच्छन्त्यः इत्यर्थः, स्थितयः,—मर्यादाः, अन्यथा कर्तुं—विफलं कर्तुं, लाङ्घितमित्यर्थः ।

(३५०) नक्तन्दिवम्—अहोरात्रं, नक्तञ्च दिवा च इति विग्रहे [“अचतुर—”
(५।४।७७ पा०) इति इन्दी निपात्यते] संसरन्त्यः,—प्रवहन्त्यः, द्राघीयस्यः—
अतिदीर्घाः, अनन्ताः इत्यर्थः, कदाऽपि न झिष्किन्ना भवन्तीति यावत्, प्रवाह्यपेक्ष सदेव
प्रवर्तन्ते इति तात्पर्यम् ।

(३५१) जन्मजरामरणघटनघटीयन्त्रराजिरज्ज्वः पञ्च-
जनानाम् । (३५२) पञ्चमहाभूतपञ्चकुलाधिष्ठिताम्तः-
करण-व्यवहारदर्शन-निपुणाः सर्व्वङ्गेषा विषमा धर्मराज-
स्थितयः । (३५३) क्षणमपि क्षममाणा गलन्ति आयुष्काला-

(३५१) पञ्चजनानां—मानवानां, (“मनुष्याः मानवाः मनुष्याः मनुजाः मानवा
नराः । स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः ॥” इत्यमरः) जन्मेति ।—जन्म
च—उत्पत्तिश्च, जरा च—वाङ्मकष्टेत्यर्थः, मरणञ्च—मृत्युञ्च, तानि तदूपायौत्थयः,
घटनानि—व्यापारा एव, घटीयन्त्राणाम्—उद्घाटनानां, कूपात् जलोद्भरणयन्त्राणां
मित्यर्थः, (“उद्घाटनं घटीयन्त्रं सलिलोद्वाहनं प्रहृष्टः” इत्यमरः) राजयः,—श्रेष्ठयः,
तासां रज्जवः,—सूत्राणि, नियतमुत्थानपरिणमनपतनशूलानां जलोद्भरणरज्जूनां प्रसारा
यथा अतिदीर्घा भवन्ति, तथा उत्पत्तिवाङ्मकष्टव्युत्पत्तिषां मानवानामपि संसारा अनादि-
प्रवाहिणः अतिदीर्घा भवन्तीति समुदितार्थः ; अतिदीर्घाः जलोद्भरणयन्त्ररज्जवो हि यथा
अहर्दिवं जलानामुद्भरणकर्मणि व्याप्रियन्ते, तथैव जनानां जन्मादीनि रात्रिन्दिवं सततमेव
संसरन्ति इति निष्कर्षः ; अतः शोकं विजह्यैहि इति तु फलितम् ।

(३५२) पञ्चेति ।—पञ्चानां—पञ्चमङ्गाकानां, महाभूतानां—खित्यादीनां,
सद्विकाराणामित्यर्थः, मानवानामिति भावः, पञ्चकुलानि—चक्षुरादीनि पञ्च ग्राने-
न्द्रियाणि इति यावत्, तानि अधिष्ठितम्—अध्यक्षतया स्थितं, [“पञ्चकुलः,—अध्यक्षः”
इति केचित् ; तथात्वे पञ्च महाभूतानि—महाभूतविकाराः चक्षुरादयः इत्यर्थः,
तान्येव पञ्चकुलम्—अध्यक्षं, तत् अधिष्ठितम्—आक्रम्य स्थितमित्यर्थः] अन्तःकरणं
—मनः, तस्य व्यवहारः,—चेष्टितं, तस्य दर्शने—प्रबलोकने, निपुणाः,—तत्पराः,
सर्वे कथन्तीति सर्व्वङ्गेषाः,—सर्व्वकर्षिणः इत्यर्थः, कर्मानुसारेण सर्व्वेषामेव अपञ्च-
पातं दण्डपुरस्कारादिविधायिन इति भावः, [“सर्व्वकुलाभकरीषेषु कषः” (१२।४२
पा०) इति खच्] धर्मराजस्थितयः,—अन्तःकव्यापाराः, विषमाः,—दारुणाः,
मानवाः पञ्चेन्द्रियैः यद्व्यदाचरन्ति, सर्व्वानन्ददर्शी धर्मराजस्तत् सर्व्वमतिनिपुणभावेन सूक्ष्मं
विचारयति इति निष्कर्षः ।

(३५३) क्षणमपि—अल्पकालपरिमितकालमपि, अत्यल्पसमयमपीति यावत्,
क्षममाणाः,—सहमानाः, अपेक्षमाणाः इत्यर्थः, गणयन्त्य इति यावत्, मानवाना-
म् आयुषाम् इत्यनेन निषेधाः इत्यर्थः काष्ठाः अतिक्रान्ताः, इत्येवम् अतिसूक्ष्मकालमपि

कलनकुशला निलये निलये कालनाडिकाः । जगति
(३५४) सर्वजन्तुजीवितोपहारपातिनी सञ्चरति भटिति
चण्डिका यमाज्ञा । (३५५) रटन्ति अनवरतम् अखिलप्राणि-
प्रयाणप्रकटनपटवः प्रेतपतिपटहाः । प्रतिदिशं (३५६) पर्य-
टन्ति पेटकैः प्रतिपुरं प्रतमलोहलोहिताक्षाः (३५७) काल-
कूटकान्तिकालकायाः कालपाशपाणयः कालपुरुषाः । प्रति-

विचारयन्त्यः इति भावः, आयुर्गति ।—आयुष्कालस्य—जीवितकालस्य, आकलनं—
सङ्गानं, गणनाकरणमित्यर्थः, [“आयुष्कालाकलन—” इत्यत्र “आयुष्कालाकलन—”
इति पाठः,—आयुषः कलायाः,—अंशस्य, अतिसूक्ष्मभागस्येति भावः ; यद्वा,—काल-
परिमाणस्य, (“कला स्यात्...अंशमावके ।...कलनाकालमानयोः ॥” इति मेदिनी)
कलनं—सङ्गानम्] तत्र कुशलाः,—पटवः, कालनाडिकाः,—कालस्य—अन्तकस्य,
नाडिकाः,—होराः, षट्क्षणमितः काल इत्यर्थः, घटिका इति यावत्, [“नाडी
नाल्लिपि षट्क्षणे” इत्यमरः । “नाडिकाः” इत्यत्र “नालिकाः” इति पाठोऽपि स एवायं :]
निलये निलये—गृहे गृहे, [“नित्यवोसयोः” (८११४ पा०) इति वीष्वायां द्विर्भावः]
गलन्ति—अतिगच्छन्ति ।

(३५४) सर्वेति ।—सर्वेषां—सकलानां, जन्तूनां—प्राणिनां, जीवितमेव—
जीवनमेव, उपहारः,—उपढोकनं, तत्र पतति—यद्गृणार्थं धावतीति तथाभूता,
सर्वभूतजीवनापहरणनिरता इत्यर्थः, चण्डिका—भौषणा, रुद्राणी देवी च, यमाज्ञा
—अन्तकनिर्देशः ।

(३५५) अखिलेति ।—अखिलानां—समस्तानां, प्राणिनां—जीवानां, प्रयाणं
—स्वप्रभुनगरं गमनं, तस्य प्रकटनम्—आघोषणं, तत्र पटवः,—कुशलाः, प्रेतपति-
पटहाः,—प्रेतपतेः,—यमस्य, पटहाः,—वाद्यमंदाः, रटन्ति—नदन्ति, सदैव प्राणिनी
यमपुरं गच्छन्तीति निष्कर्षः ।

(३५६) पर्यटन्ति—भ्रमन्ति । पेटकैः,—समूहैः, अन्योऽन्यमेकवीभूय इत्यर्थः ।
प्रतमेति ।—प्रतमम्—अत्युत्तमं, यत् लोहम्—अयः, तद्वत् लोहिते—रक्ते, अलिणी—
नेत्रे येषां ते ।

(३५७) कालेति ।—कालकूटस्य—विषयस्य, कान्तिरिव कान्तिः,—द्युतिः येषां
तथाविधाः, अत एव कालाः,—कृष्णवर्णाः, कायाः,—देहा येषां तथोक्ताः, काल-

भवनं भ्रमन्ति (३५८) भीषणकिङ्करकरघटितयमघण्टापुट-
पट्टाङ्कारभयङ्कराः (३५८) सर्वसत्त्वसङ्गसंहरणाय घोरा-
घातघोषणाः । दिशि दिशि (३६०) वहन्ति बहुचिताधूम-
धूसरितप्रेतपतिपताकापतितगृध्रदृष्टयः (३६१) शोककृत-
कोलाहलाकुल-कुटुम्बिनीविकीर्ण-केशकलाप-शबल-शव-शिविका-
सहस्रसङ्कुलाः (३६२) किलकिलायमानश्मशानशिविरशिवा-

प्राशपाणयः,—कालपाशः,—यमरज्जुः, पाणौ—हस्ते येषां तथाविधाः, कालपुरुषाः,
—यमदृता इत्यर्थः, प्रतिपुरं पटकोः पथ्यन्ति इत्यन्वयः ।

(३५८) भीषणाति ।—भीषणानां भयङ्कराणां, किङ्कराणां—भृत्यानां, यम-
दृतानामिति यावत्, करैः,—हस्ते, घटिताः,—धृताः, ताडिता वा, या यमघण्टाः,—
अलकस्य त्रायविशेषाः, तासां पुटानां—कन्दुकानां, घण्टाऽधःस्थवर्तुलाकारवस्तु-
विशेषाणामिति यावत्, पटुभिः,—उत्कटैः, टाडारैः,—“टां टां” इत्यनुकरणध्वनि-
विशेषैः, भयङ्कराः,—भीषणाः, [भयं कुर्वन्ति याः ताः इत्यर्थं करोतिः खच मुम् च] ।

(३५९) सर्वेति ।—सर्वेषां—समग्राणां, सत्त्वानां—प्राणिनां, सङ्गस्य—समूहस्य,
संहरण—संहारः, विनाश इत्यर्थः तस्मै, घोरेति ।—घोराः,—दाहणाः, आघाताः,—
ताडनानि, यासु तथाविधाः घोषणाः,—राजाज्ञाप्रचाराः, प्रजाभिरंताभिरविलम्बमेव
मद्भवनमागन्तव्यमित्येवं यमनृपतरादेशप्रचारा इति यावत्, प्रतिभवनं भ्रमन्ति इत्यनेनान्वयः ।

(३६०) वहन्ति—विराजन्ते इत्यर्थः । वहन्ति ।—बहभिः,—प्रभूतैः, चिताधूमैः,
—सूतदहनकाष्ठचुल्लाप्यवक्रिभ्वजैः, धूसरिताः,—श्वेतकृष्णवर्णतां प्राप्ताः, मलिनिता
इत्यर्थः, याः प्रेतपतयः,—अलकस्य, पताकाः,—वैजयन्त्यः, तासु पतिताः,—निबद्धा
इत्यर्थः, शवभक्षणलालसया इति भावः, [“—पताकापतित—” इत्यत्र “—पताका-
घटपतित—” इति पाठि, —पताकासु पटु—अत्यर्थं यथा तत्रा, पतिताः] गृध्राणां—
श्मशानपक्षिणां, दृष्टयः,—तदनानि यासु तथोक्ताः ।

(३६१) शोकेति ।—शोकेन—शुचा, कृतः,—विहितः, यः कोलाहलः,—
क्लृण्णरवः, तेन आकुलानां—व्याकुलानां, कुटुम्बिनीनां—कुलाङ्गनानां, पुरन्धीणां वा,
पुरस्त्रीणामित्यर्थः, (“स्यात् तु कुटुम्बिनी पुरन्धी” इत्यमरः) विकीर्णैः,—विक्षिप्तैः,
केशकलापैः,—कुतलसमूहैः, शबलाः,—विविधवर्णाः, याः शवानां—मृतानां, शिविकाः,
—यानविशेषाः, तस्यां सहस्रैः,—समूहैरित्यर्थः, सङ्कुलाः,—आकौशाः ।

(३६२) किलिति ।—किलकिलायमानाः,—घनसङ्निविष्टतया भ्रमन्तः, किल-

शवंकाः (३६३) परलोकावसथपथिकसार्थप्रस्थानविशिखा-
वीथयः । (३६४) सकललोककवलावलेहानम्यटा वहना
वहंलिहा (३६५) लेदि लोहिताचिता चिताङ्गारकाली
कालरात्रिजिह्वा जावितानि जीविनाम् । (३६६) तप्ति-
मश्चिता च भगवतः सर्वभूतभुजो बुभुक्षा मृत्योः ।

किलेति महर्षे शब्दं कृवाणा वा इत्यर्थः, [किलकिन्ना इष आचरन्त इत्यर्थे “कर्तः
क्यङ् सलीपथ” (३१।११ पा० इति क्यङि शानचि च रूपम्) उमशानशिविरस्य
—पितृवनमण्डपस्य, प्रेतावासस्य इत्यर्थः, (“उमशानं स्यात् पितृवनम्” इत्यमरः)
यद्वा,—उमशानमेव शिविरं येषां तादृशाः, शिवाशावकाः,—शृगालशिशवः यांसु
तथाविधाः, मृतदेहभक्षणाशया इति भावः ।

(३६३) परलोकैति ।—परलोक एव—लोकान्तरमेव [आवसति अत्र इत्यर्थे
वसते अथच], आवसथः,—वसतिस्थानम्, आलयः इत्यर्थः, तस्य ये पथिकसार्थाः,—
पान्यनिवहाः, तेषां प्रस्थानस्य—प्रयाणस्य, विशिखावीथयः,—रथ्याश्रेणयः, प्राभ्यन्तरस्थाः
प्रश्नसमार्गसमूहा इत्यर्थः, (“रथ्या प्रतीली विशिखा” “वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः
श्रेणी” इत्युभयताप्यमरः) दिशि दिशि वहन्ति इत्यनेनान्वयः ।

(३६४) सकलति ।—सकलानां—सर्वेषां, लोकानामेव—प्राणिनामेव,
कषलानां—गासानाम्, अवलेहः,—आस्वादः, तत्र लम्यटा—लुब्धा । वहला—
दीर्घा । वहंलिहा—क्रिद्रान्वेषिणी ; यद्वा,—वहं—स्कन्धं, “वहः स्यात् ह्रस्वभक्त्ये
वाहे गन्धवहःपि च” इति मेदिनीवचनात् ह्रस्वस्कन्धार्थकस्य वहशब्दस्याव सामान्यतः
स्कन्धार्थे एव प्रयोगो बोद्धव्यः, लेदि—आस्वादयति, स्कन्धशोणितं पिबतीति भावः या सा,
स्कन्धं मोटयित्वा रक्तपायिनौत्यर्थः ; यद्वा,—वहं—गन्धवहं, प्राणवायुमिति भावः,
लेदि या सा, प्राणघातिनौत्यर्थः ; [“वहाम्बे लिहः” (३१।३२ पा०) इति खश्] ।

(३६५) लेदि—आस्वादयति । लोहिताचिता—रक्तव्याप्ता, जीवानां रक्त-
पानादिति भावः, चिताङ्गारकाली—चिताङ्गारवत्—श्वटाहवृद्धिस्थायिग्रहिता-
लातवत्, काली—कृष्णवर्णा, कालरात्रिजिह्वा—कालरात्रे,—यमभगिन्याः, सर्वभूत-
प्राणापहारिण्याः मृत्युदेव्या वा, कल्पान्तरादेर्वा, जिह्वा—रसना ।

(३६६) सर्वभूतभुजः,—सर्वप्राणिभक्षकस्य, मृत्योः,—यमस्य, (“मृत्युर्ना मरणे
यमे” इति मेदिनी) बुभुक्षा—क्षुधा, तप्ति—सन्तोषम्, अश्चिता—न श्चिता,

(३६७) अतिद्रुतवाहिनो च अनित्यतामदी । (३६८) क्षणिकाश्च महाभूतग्रामगोष्ठाः । (३६९) रात्रिषु भङ्गुराणि गात्रयन्त्रपञ्जरदारुणि देहिनाम् । (३७०) अशुभशुभावेशविवशा विशरारवः शरीरनिर्माणपरमाणवः । (३७१) क्षिदुरा जीवबन्धनपाशतन्वीतन्त्रवः । सर्व्वमात्मनोऽनीश्वरं विश्वं नश्वरम् ।

शिक्षामप्राप्ता, तत्तिज्ञानाभावात् इत्यर्थः, [शिञ्जतेः इत्यस्य भौवादिकस्य कर्त्तरि निष्ठायां रूपम्] । बहुभोजनेनापि अस्या वितृष्णा न जायते इति भावः ।

(३६७) अनित्यतानदी—अनित्यता—क्षयशीलता एव, नदी—सरित्, अति—द्रुतेति ।—अतिद्रुतम्—अतिशीघ्रं, वहति—गच्छतीति तथोक्ता, अनित्यमिदं जीवनं द्रुतमेव क्षयतीत्यर्थः ।

(३६८) महेति ।—महाभूतानां—क्षित्यादीनां पञ्चानां, ग्रामस्य—समुहस्य, गोष्ठाः,—समाजाः, महा इत्यर्थः, पञ्चमहाभूतात्मका जीवसङ्घा इति यावत्, क्षणिकाः,—क्षणस्थायिन्यः ।

(३६९) गावेति ।—गात्रं—शरीरमेव, [“गात्र—” इत्यत्र “पात्र—” इति पाठे,—पात्रम्—आधारः, जीवस्येति शेषः, शरीरमित्यर्थः, तदेव] यन्त्रं—नियमचालितः वस्तुविशेषः, तस्य पञ्जराः,—अस्थीनि एव, दारुणि—काष्ठानि, रात्रिषु—रात्रिषु, प्रतिरात्रि इत्यर्थः, भङ्गुराणि—भङ्गप्रवणानि, प्रतिनिशान्ते आयुष्कालस्य एकैकदिनक्षयादिति भावः ।

(३७०) अशुमेति ।—अशुभानां—दुष्कृतानां, शुभानाञ्च—सुकृतानाञ्च, आवेशेन—अधिष्ठानेन, विवशाः,—परायत्ताः ; सुकृतदुष्कृतकर्मानुसारेण शुभाशुभफलभोगिनः, न तु स्वेच्छया शुभमशुभं वा भोक्तुं समर्था इति भावः, इच्छाऽभावेऽपि पञ्चादियोनिषु गमनादिति तात्पर्य्यं, शरीरनिर्माणपरमाणवः,—देहघटकद्रव्यकारणकपदार्थविशेषाः, विशरारवः,—वि—विशेषेण, शरारवः,—परस्परमुपघातकाः, परस्परोपघातेन विघ्नेषात् चिरस्थायिन इत्यर्थः, (“शराक्ष्वात्तुकी हिंसः” इत्यमरः) स्वजन्मे देहे नष्टेऽपि परमाणूनामविनाश्यत्वादिति भावः ; [“श्रुवन्मोरारुः” (३१।१७३ पा०) इति विपूर्व्वकात् ग्रन्थान्ते आरुः] ।

(३७१) जीवेति ।—जीवानां—प्राणिनां, बन्धनस्य—संसारबन्धनस्य, पाशानां—रज्जूनां, तन्वीतन्त्रवः,—तन्वीरूपाणि सूत्राणि ; यद्वा,—जीवानां बन्धनाञ्च

एवम् (३७२) अवधृत्य नात्यर्थम् एव अहंसि मेधाविनि ! मृदुनि मनसि तमसः प्रसरं दातुम् । एको हि (३७३) प्रतिसङ्ख्यान-क्षण आधारीभवति धृतेः । अपि च दूरगतेऽपि हि शोके ननु इदानीम् अपेक्षणीय एव अयं ज्येष्ठः पितृकल्पो भ्राता

—संसारकाशायां संयमनाय, पाशाः,—सृगपट्यादिबन्धनाय बागुरा इत्यर्थः, (“पाशः केशादिपूर्वः स्यात् तन्मूढे कर्णपूर्वकः । सुकर्णे च स्वसामर्थ्यान्मृगपट्यादिबन्धने ॥” इति मेदिनी) तेषां तन्वीतन्तवः क्रिदराः,—विच्छेदप्रवणाः, [“विटिभिद्विच्छिदः कुरच्” (३।२।१६२ पा०) इति कुरच्] । आत्मनः,—स्वस्य, अनौश्वरम्—अनायत्तम् ; नास्ति ईश्वरो यस्मिन् तत्, ईश्वरभिन्नमित्यर्थः, केवलमीश्वरस्यैव नित्यत्वेन तस्मादन्यस्य सर्वस्यैव क्षयित्वादित्यपि व्यज्यते, सर्व—ऋत्स्नं, विश्व—जगत्, विश्वस्यं वस्तुजातमिति यावत्, नश्वरं—माश्रप्रवणं, जगति सर्वमेव भ्रंसशीलं, तेषां स्थायित्व-सम्पादने स्वस्य अपि सामर्थ्यं नास्तीत्याशयः ।

(३७२) अवधृत्य—निधृत्य ।—अहंसि—योग्या भवसि । मेधाविनि ! इति राज्यश्रिया आत्मन्वणवदं, धारणावद्विज्ञानिनि इत्यर्थः, [“असमायामिधास्तुजो विनिः” (५।२।१२१ पा०) इति मेधाया अन्वर्थे विनिः, ततः डौष्] । मृदुनि—कीमले, दुःखसहनानर्हं इति यावत् । [“मनसि” इत्यत्र आधारस्यैव वाच्यत्वात् न चतुर्थी] । तमसः,—मोहस्य, प्रसरं—विमर्षणं, विस्तारमित्यर्थः, अवसरमिति यावत् ।

(३७३) प्रतिसङ्ख्यानक्षण इति ।—प्रतिसङ्ख्यानं—विवेककुशला मतिः, तस्य क्षणः,—समयः, तदाविर्भावकाल इत्यर्थः, धृतेः,—धैर्यस्य, आधारीभवति—आश्रयतामापद्यते, [अनाधारः आधारः सम्यग्मानः भवतीत्यभूततद्भावार्थं “कृत्वास्ति-योगि—” (५।४।५० पा०) इति च्छिः] विवेकिनी बुद्धिरेव धैर्ये विधातुं समर्था इति भावः, सर्वमेवेदमनित्यमिति विवेकिन्या बुद्ध्या आकल्प्य स्वयमेव धैर्यमेव लब्धस्व, नात्यधीरा भव इति वक्तुराशयः । दूरगते—दूरम्—अतिदूरे, गतः,—प्राप्तः, आरुढ इत्यर्थः तस्मिन्, अतिवृद्धिर्तेऽपीति यावत् । नन्वाति सम्बोधनं, भो ! इत्यर्थः । इदानीम्—ईदृश्यां दृश्यामित्यर्थः, वैधव्यदृश्यामिति यावत्, पित्रादौनाम-भावे, भ्रातुः परिचरणादर्थे लोकाभावाच्च इति वा भावः । अपेक्षणीयः,—अनु-सरणीयः इत्यर्थः, नारीणां स्नातन्त्याभावादिति भावः ; यदा,—अपेक्षणीयः,—दृष्टव्यः, एतादृशस्य भ्रातुर्मुखं प्रति दृष्टिपातः कर्त्तव्य इति भावः । पितृकल्पः,—पितृसदृशः ; [“ईषदसमाप्तौ—” (५।३।६७ पा०) इति ईषद्वृत्तार्थे कल्पः] ।

भवत्या गुरुः । (३७४) इतरथा को न बहु मन्येत कल्याण-
रूपम् ईदृशं सङ्कल्पम् अत्रभवत्याः काषायग्रहणकृतम् ?
(३७५) अखिलमनोज्वरप्रशमनकारणं हि भगवती प्रज्या ।
ज्यायः खलु इदं पदम् आत्मवताम् । (३७६) महाभागस्तु
भिनत्ति मनोरथम् अधुना । यत् अयम् आदिशति, तदेव
अनुष्ठेयम् । (३७७) यदि भ्राता इति, यदि ज्येष्ठ इति, यदि
वत्सल इति, यदि गुणवान् इति, यदि राजा इति, सर्वथा
स्थातव्यम् अस्य नियोगे” इति उक्त्वा (३७८) व्यरंसीत् ।

(३७८) उपरतवचसि च तस्मिन् निजगाद नरपतिः,—

(३७४) इतरथा—अन्यथा, नो चेदेवमित्यर्थः, अत्रभवत्याः,—मान्यायाः, ईदृशं
—काषायग्रहणरूपमित्यर्थः, कल्याणरूपं—सङ्कल्पं, श्रेयोभूयिष्ठमित्यर्थः, सङ्कल्पम्—
अभिलाषं, को न बहु मन्येत ?—आद्रियेत ? ।

(३७५) भगवती—सर्वशक्तिमती, प्रज्या—सम्राज्यस्य, अखिलेति ।—
अखिलस्य—समस्य, मनोज्वरस्य—मनःपीडायाः, प्रशमनम्—अपनयनं, तस्य कारणं
—हेतुः । आत्मवतां—मनस्विनाम्, इदं पदं—काषायग्रहणमित्यर्थः, ज्यायः,—ज्येष्ठ-
मित्यर्थः, [“ज्य च” (५।३।६१ पा०) इति ईयसुनि प्रशस्यस्य ज्यादेशः,
“ज्यायादीयसः” (६।४।१६० पा०) इति ज्यादुत्तरस्य ईयसुन आकारादेशश्च] ।

(३७६) महाभागः,—श्रीमान् हर्षः, मनोरथं—सङ्कल्पं, भिनत्ति—खण्डयति,
विफलीकरोतीत्यर्थः, भ्रातुस्ते अवस्थां विलोक्य सङ्कल्पोऽयमिदानीं परित्याज्यः इति भावः,
अनुष्ठेयं—कर्तव्यम् ।

(३७७) यदि भ्रात्यादि ।—यदि भ्राता, अत एव अयं मान्य इति शेषः,
इति, मन्यसे इति शेषः ; एवं ज्येष्ठादिष्वपि योजनीयम् । वत्सलः,—स्निग्धः, त्वयि
स्नेहपरायण इत्यर्थः ; [“वत्सासाभ्यां कामवले” (५।२।८८ पा०) इति लच्] ।
तदा सर्वथा—सर्वैः प्रकारैः, अस्य नियोगे—आज्ञायां, स्थातव्यं—वर्तितव्यम् ।

(३७८) व्यरंसीत्—विरराम, [“व्याङ्परिभ्यो रसः” (१।३।८३ पा०) इति
परस्मैपदम्] ।

(३७९) तस्मिन्—दिवाकरमिने, [“यस्य च भावेन—” (२।३।३७ पा०)
इति सप्तमी] उपरतवचसि—निवृत्तवाक्ये, नरपतिः,—हर्षः, निजगाद—उवाच ।

“आर्यम् अपहाय कोऽन्य एवम् अभिदध्यात् ? अनभ्यर्थितदेव-
निर्मिता हि विषमविपदलम्बनस्तम्भा भवन्तो लोकस्य ।
(३८०) स्नेहार्द्रमूर्त्तयो मोहान्धकारध्वंसिनश्च धर्मप्रदीपाः ;
किन्तु (३८१) प्रणयप्रदानदुर्ललिता दुर्लभमपि मनोरथम्
अतिप्रोतिः अभिलषति । (३८२) धीरस्यापि धार्ढ्यम्
आरोपयति (३८३) हृदयलघिमलङ्कितम् अतिवल्लभत्वम् ।

अपहाय—त्यक्त्वा, आर्यं विनेत्यर्थः । अभिदध्यात्—कथयेत् । अनभ्यर्थितेति ।—
अनभ्यर्षिताः,—न अभ्यर्षिताः,—न याचिताः, अथ च देवेन—विधिना, अनुकूलनेति
भावः ; यद्वा,—अनभ्यर्षितम्—अप्रार्थितं, यत् देवं—सौभाग्यमित्यर्थः, अयाचिततयै-
वोपनतम् इति भावः, तेन निर्मिताः,—सृष्टाः, प्रसोदिता इत्यर्थः, विषमेति ।—विषमा
—दारुणा, विपत्—विपत्तिः, तत्र अवलम्बनस्तम्भाः,—आश्रयस्थानानीत्यर्थः ; अयाच-
माना अपि भवन्तः करुणाविषयाः विपन्नानामप्रत्याशितसौभाग्यबलिनैव अकस्मादागत्य
विपदस्तायन्ते इति सरलार्थः ।

(३८०) स्नेहेति ।—स्नेहेन—प्रीत्या, तैलादिना च, आर्द्रा—सरसा, मिक्ता
च, मूर्त्तिः,—आकारः येषां तथोक्ताः, मोहेति ।—मोहः,—अज्ञानता एव, अन्धकारः,
—तिमिरम्, आवरकस्वभावादिति भावः, तस्य ध्वंसिनः,—नाशिनः, उपदेशदानेन
आलोकदानेन च इति भावः, धर्मप्रदीपाः,—धर्ममयाः दीपाः, धर्ममाश्रिताः
सर्वभूतेष्वेव दयापराः सदुपदेशदायकाश्चेत्यर्थः ।

(३८१) प्रणयेति ।—प्रणयस्य—स्नेहस्य, प्रदानेन—अपेक्षेन, प्रदर्शनेनेति
यावत्, दुर्ललिता—जनितस्पर्द्धेत्यर्थः, अतिप्रोतिः,—अतिप्रणयः, दुर्लभमपि—दुष्प्रापमपि,
मनोरथम्—अभिप्रेतम्, अभिलषति—आकाङ्क्षति ।

(३८२) धीरस्य—प्रशान्तस्य, गम्भीरस्य इत्यर्थो वा, धार्ढ्यम्—सह्यत्वं,
वाचालत्वमित्यर्थो वा, आरोपयति—जनयति, [आङ्पूर्वकात् रोहतेः णिचि लटि
रूपं, “रुहः पीड्यतरस्याम्” (७।३।४३ पा०) इति हकारस्य पः] ।

(३८३) हृदयेति ।—हृदयस्य—चेतसः, लघिमा—लघुत्वेन, आपल्येनेत्यर्थः,
लङ्कितम्—अतिक्रान्तम्, अतिभूमिं गतमित्यर्थः, दुर्बलचेतस्वया अहम्बिवाहः अतिप्रयान्
इति निश्चयादतिप्रकटमिति भावः ; यद्वा,—हृदरस्य लघिमा—लघुत्वं, सङ्कीचः इत्यर्थः,
लङ्कितः,—अतिक्रान्तः, दूरीकृतः इत्यर्थः, बाह्यलघुत्वतः समीपे कोऽपि सङ्कीचः न कर्त्तव्य
इति धियेति भावः, येन तत्, अतिवल्लभत्वम्—अतिप्रियत्वम्, अतिप्रियत्वज्ञानमित्यर्थः ।

(३८४) युक्तायुक्तविचारशून्यत्वाच्च शालीनम् अपि शिञ्चयन्ति
स्वार्थतृष्णाः प्रागल्भ्याम् । (३८५) अभ्यर्थनाया रक्षन्ति च जल-
निधय इव मर्यादाम् भार्याः । दत्तमेव च (३८६) शरीरमिदम्
अनभ्यर्थितेन प्रथममेव आतिथ्याय माननीयेन भवता मल्लम् ।
अतः किञ्चित् अर्थये भदन्तम्,—इयं नः स्वसा बाला च (३८७)
बहुदुःखखेदिता च सर्वकार्यावधीरणोपरोधेनापि यावत्
लालनीया नित्यम् । अस्माभिश्च (३८८) भ्रातृवधापकारिरिपु-
कुलप्रलयकरणोद्यतस्य बाहोर्विधेयैः भूत्वा सकललोकप्रत्यक्षं

(३८४) स्वार्थतृष्णाः,—स्वकार्यसिद्धाभिलाषाः, युक्तिः ।—युक्तायुक्तयोः,—
कार्याकार्ययोः, विचारे—वितर्के, शून्यः,—अक्षयः, तस्य भावः तस्मात्, शालीनम्
—अधृष्टं, धीरमित्यर्थः, विनोतमिति यावत्, जनमिति शेषः, (“स्यादधृष्टे तु शालीनः”
इत्यमरः) प्रागल्भ्यम्—औद्धत्यं, धृष्टतामित्यर्थः ।

(३८५) अभ्यर्थनायाः,—प्रार्थनायाः, मर्यादामित्यनेन सम्बन्धः । [“अभ्य-
र्थनायाः” इति हेतौ पञ्चमी वा] । रक्षन्ति—पालयन्ति, नीलङ्घयन्ति इत्यर्थः, जल-
निधयः,—सागराः । मर्यादां—सीमां, वेलाच्च ।

(३८६) इदं—दृश्यमानं, भवदीयमित्यर्थः । अनभ्यर्थितेन—अयाचितेन ।
आतिथ्याय—अतिथिसत्काराय, अतिथये वा, (“स्यादतिथ्यमतिथ्यर्थं विलिङ्गमतिथौ
पुमान्” इति मेदिनी) अतः,—स्वशरीरस्याप्यर्पणात्, भदन्तं—बौद्धाचार्यं त्वामित्यर्थः,
अर्थये—याचे ।

(३८७) बहुदुःखखेदिता—प्रबलाऽऽधिक्रिष्टा । सर्वकार्येति ।—सर्वेषां—
सकलानां, कार्याणां—कर्मणाम्, अवधीरणम्—अवहेलनमेव, उपरोधः,—क्षतिः
तेन ; यद्वा,—सर्वकार्यावधीरणे—निखिलकर्मपरित्यागे, यः उपरोधः,—अनुरोधः
सर्वकार्यक्षतिं सहित्वाऽपीत्यर्थः, यावत् लालनीया—यत्नेन पालनीया एव, (“यावत्तावच्च
साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे” इत्यमरः) ।

(३८८) भ्रातृवधेति ।—भ्रातुः,—राज्यवर्द्धनस्य, वधेन—हनेन, अपकारिणः,
—द्रोहिणः, ये रिपवः,—शत्रवः, तेषां कुलस्य—वंशस्य, प्रलयकरणं—विध्वंसनं, तत्र
उद्यमः—प्रवृत्तिः तस्य, बाहोः,—भुजस्य, विधेयैः,—वशब्दैः, अधीनैरित्यर्थः, भुजबल-
गर्व एव भ्रातृघातिनां शत्रूणां समूलमुन्मूलनाय मामादिशदित्यर्थः ।

प्रतिज्ञा कृता । (३८८) पूर्व्यावमाननाऽभिभवम् असहमानैः
अर्पित आत्मा कोपस्य । अतः (३८०) नियुङ्क्तां कियन्तमपि
कालम् आत्मानम् आर्य्योऽपि कार्य्ये मदीये । दीयताम्
(३८१) अतिथये शरीरम् इदम् । अद्य प्रभृति यावदयं जनः
(३८२) लघयति प्रतिज्ञाभारम्, आश्वासयति च तातविनाश-
दुःखविक्रवाः प्रजाः, तावत् इमाम् अवभवतः कथाभिश्च
धर्म्याभिः, (३८३) कुशलप्रतिबोधविधायिभिः उपदेशैश्च
अरजोभिः, (३८४) शीलोपशमदायिनीभिश्च देशनाभिः,

(३८८) पूर्व्वेति ।—पूर्व्वया—प्रथमया, अप्राप्तपूर्व्वेति भावः, मुख्यया वा, अव-
माननया—अवज्ञया, भाटवधरूपया इति भावः, यः अभिभवः,—तिरस्कारः तम्,
असहमानैः,—अक्षममाणैः, सोढुमशक्तवानैरित्यर्थः, कोपस्य—क्रोधस्य, आत्मा—
मनः, छैर्य्ये वा, (“आत्मा प्सि स्वभावे च प्रयत्नमनसोरपि । धृतावपि मनौषाक्षं
शरीरब्रह्मणोरपि ॥” इति मेदिनी) अर्पितः,—दत्तः, कोपाकुलोऽस्मीति भावः ।

(३८०) आत्मानं—शरीरं, मदीये कार्य्ये—मम हितकर्मणीत्यर्थः, नियुङ्क्तां—
नियुक्तं करोतु, [“स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम्” इति वार्त्तिकेन युजेरात्मनेपदम्]
यथा मम सुमङ्गलं स्यात्, तथा भवता आचरितव्यमिति भावः ।

(३८१) अतिथये—गृह्णागताय, मन्त्रमिति शेषः ।

(३८२) लघयति—लघूकरोति, अवतारयतीति यावत्, प्रतिज्ञां निस्तरतीति
भावः । तातेति ।—तातस्य—“पुत्रे पितरि पूज्ये च तातशब्दः प्रयुज्यते” इति
वचनान् ज्येष्ठस्येत्यर्थः, विनाशेन—उपायगुह्यनेनेत्यर्थः, यत् दुःखं—मनःपीडा, तेन
विक्रवाः,—विह्वलाः, आर्त्ता इत्यर्थः, प्रजाः,—प्रकृतीः, आश्वासयति—सान्त्वयति ।
इमां—मत्संसारम्, अवभवतः,—पूज्यस्य ते, धर्म्याभिः,—धर्मादनपेताभिः, धर्मोपदेश-
समन्विताभिरित्यर्थः, [“धर्मपथ्यर्थ—” (४।४।६२ पा०) इति यत्] ।

(३८३) कुशलेति ।—कुशलानां—मङ्गलानां, प्रतिबोधः,—विज्ञानं, तं विदधति
—जनयन्तीति तथोक्तैः, शोकविनाशदस्त्रैरित्यर्थः, अरजोभिः,—रजोगुणवर्जितैः,
सत्त्विकैकैः इति भावः ।

(३८४) शीलोपशमदायिनीभिः,—शीलस्य—स्वभावस्य, सर्वदा शोकदुःख-
सन्तपस्येति भावः, उपशमदायिनीभिः,—प्रशमकारिणीभिः, मनसः शान्तिजननीभि-
रित्यर्थः, देशनाभिः,—कथाभिः, शिक्षाभिरित्यर्थः ।

(३८५) क्लेशप्रहाणहेतुभूतैश्च तथागतैः दर्शनैः, (३८६) अस्मत्-
पार्श्वीपयायिनौमेव प्रतिबोध्यमानाम् इच्छामि । इयन्तु ग्रही-
ष्यति मयैव (३८७) समं समाप्तकृत्येन काषायाणि । अर्थिजने
च किमिव न अतिसृजन्ति महान्तः ? (३८८) सुरनाथम्
आत्मास्थिभिः अपि यावत् कृतार्थम् अकरोत् धैर्योदधिः
दधीचः । (३८९) मुनिनाथोऽपि अनपेक्षितात्मस्थितिः

(३८५) क्लेशेति ।—क्लेशस्य—संसारसन्तापस्य, प्रहाणं—क्षयः, तस्य हेतु-
भूतानि—कारणरूपाणि तैः, शान्तिप्रदैरित्यर्थः, तथागतैः,—तादृशैः, दर्शनैः,—
ज्ञानैः, दृष्टान्तैः वा ; यदा,—तथागतः,—बुद्धः, (“सर्वज्ञः सुगती बुद्धः धर्मराजस्तथा-
गतः” इत्यमरः) तस्य इदं तथागतं तैः, बुद्धसम्बन्धिभिरित्यर्थः, दर्शनैः,—शास्त्रैः,
बौद्धशास्त्रोक्तप्रबोधप्रदैः उपदेशवचनैरित्यर्थः, (दर्शनं नयनस्पर्शबुद्धिधर्मापलम्बिषु ।
शास्त्रदर्पणयोश्च” इति मेदिनी) ।

(३८६) अस्मादिति ।—अस्माकं पार्श्व—समीपम्, उपयाति—उपगच्छति,
तिष्ठतीत्यर्थः तथोक्ताम्, अस्मत्पार्श्ववर्तिनौ, प्रतिबोध्यमानाम्—उपदिष्टमानाम्
अस्मत्पार्श्वस्थितमेवात्मानं यथा बुध्यते तथा क्रियमाणाम् इत्यर्थः, यावदहं रिपुकुलो-
न्मूलनाथ प्रजावृन्दाश्वासनाय च व्याप्तक्षिणामि, तावन्मदीयभगिनीमिमं स्वपार्श्वमवस्थाप्य
तथा प्रतिबोध्यतां, यथेयं मददर्शनात् नाधीरीभवति, परन्तु अस्मत्समीपवर्तिनौमेव,
आत्मानं मन्यते इति भावः ।

(३८७) समं—सह । समाप्तकृत्येन—कार्यं समाप्तवता, शत्रुविनाशरूपं प्रजा-
सान्वनारूपञ्च कार्यं समाप्येत्यर्थः । अर्थिजने—याचकजने । अतिसृजन्ति—ददति ।

(३८८) धैर्योदधिः,—धैर्यसागरः, दधीचः,—तदाख्यमुनि, आत्मास्थिभिः—
आत्मनः,—स्वस्य, अस्थिभिः,—कङ्कालैः, सुरनाथम्—इन्द्रं, यावत्—अवधारणे,
साकल्ये वा, कृतार्थं—सिद्धमनोरथं, सम्पूर्णरूपेण कृतकृत्यमित्यर्थः । असौ हि
दधीचपरनामा मुनिः ह्रस्वासुरवधीयताय इन्द्राय वज्रनिर्माणाथं स्वदेहस्यास्थीनि सम्प्रा-
ददात्, वज्ररूपैः तेषासौ तं निजघानेति पौराणिकी वार्त्ताऽननुसन्धेया ।

(३८९) मुनिनाथः,—मुनीन्द्रः, सुगतः इति यावत्, (“सर्वज्ञः सुगती
बुद्धः... । मुनीन्द्रः श्रीघनः शाला” इत्यमरः) अनपेक्षितेति ।—न अपेक्षिता—न
बिबेक्षिता, आत्मनः,—स्वशरीरस्य, स्थितिः,—रक्षणं येन तथाभूतः, स्वशरीररक्षाः

अनुकम्पा इति कृत्वा कृपावान् आत्मानं (४००) वठरसत्त्वेभ्यः कतिकृत्वो न दत्तवान् ? अतः परं भवन्त एव बहुतरं जानन्ति” इत्युक्त्वा तूष्णीम्बभूव भूपतिः ।

भूयस्तु वभाषे भदन्तः,—(४०१) “भव्या न द्विः उच्चारयन्ति वाचम् । चेतसा प्रथममेव प्रतिग्राहिता गुणाः कायबलिम् इमाम् अमुना जनेन । (४०२) उपयोगस्तु निरूपयोगस्य अस्य लघुनि गुरुणि वा कृत्ये गुणवदायत्तः” इति ।

मनपेक्षमाण इत्यर्थः, अनुकम्पा—दया, इति कृत्वा—इति मत्वा, अनुकम्पाहं इति विविच्यत्यर्थः ।

(४००) वठरसत्त्वेभ्यः,—जडप्राणिभ्यः, सिंहादिभ्य इति भावः, कतिकृत्वः,—कतिवारान्, [“सङ्ग्रायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्” (५।४।१७ पा०) इति कृत्वसुच्] श्रूयते हि पुरा कामपि सिंहीं सद्यः प्रभूतां बुभुक्षया स्वशावकान् भक्षयितुं प्रवृत्तां दृष्ट्वा बुद्धदेवः कदृशापारतन्त्र्यात् तस्यै स्वमांसप्रदानेन तान् शावकान् अरक्षदिति । बहुतरं—प्रचुरं, मदुक्ताभ्यामाभ्यामन्यविधम् अर्थिभ्यः स्वदेहदानरूपमुदाहरणमित्यर्थः ।

(४०१) भव्याः,—साधवः । द्विः,—द्विवारं, द्विप्रकारं वा, [“द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्” (५।४।१८ पा०) इति सुच्] । अमुना जनेन—अनेन लोकेन, मयेति भावः, प्रथममेव—दर्शनक्षण एवेत्यर्थः, गुणाः,—धैर्यौदाय्यादय इत्यर्थः, भवदीया इति भावः, इमां—परिदृश्यमानां मदीयामित्यर्थः, कायबलिं—शरीररूपमुपहारं, [“बलिः पूजोपहारयोः” इत्यमरः । “करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राणज्जि स्त्रियाम्” इत्यमरोक्तेः अत्र उपहारार्थेकबलिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वं चित्तनीयं, तेन “इमाम्” इत्यत्र “इमम्” इति पाठः समीचीनः] प्रतिग्राहिताः,—कृतप्रतिग्रहाः कृताः, प्रतिग्रहं कारिता इत्यर्थः, स्वीकरणमापादिता इति यावत्, (“प्रतिग्रहः स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतङ्गह” इति मेदिनी) अहं भवद्गुणभ्यः शरीरमिदमुपहारौकृतवान् इति निष्कर्षः ।

(४०२) निरूपयोगस्य—निष्प्रयोजनस्य, परस्मादुपयोगमनपेक्षमाणस्येति भावः, अस्य, भवतः इति शेषः, उपयोगः,—उपकारः, गुणवत्—सम्यक् इत्यर्थः, आयत्तः,—अधीनः, अहं यावच्छक्यमनेन कायेन भवतः उपकारं विधास्यामीति तात्पर्यम् ; अज्ञा,—निरूपयोगस्य—कृतापि स्वकृत्ये अकृतलिधोगतया व्यर्थोभूवस्य इति भावः,

अथ (४०३) तथा तस्मिन् अभिनन्दितप्रणये प्रीयमाणः पार्थिवः तत्र ताम् उषित्वा विभावरीम् (४०४) उषसि वसना-लङ्कारादिप्रदानपरितोषितं विसर्ज्य निर्घातम् (४०५) आचार्येण सह स्वसारम् आदाय प्रयाणकैः कतिपयैः एव कटकम् अनुजाङ्गवि निविष्टं प्रत्याजगाम ।

तत्र च (४०६) राज्यश्रीप्राप्तिव्यतिकरकथां कथयन् एव

अस्य—मम, मदीयकायस्य इत्यर्थः, लघुनि—स्वस्यायाससाध्ये इत्यर्थः, गुरुणि—प्रचुरायाससाध्ये इत्यर्थः, कृत्ये—कार्ये, उपयोगः,—व्यवहारः, नियोग इत्यर्थः, गुणवदायत्तः,—गुणवतः,—गुणिनः भवतः, आयत्तः,—अधीनः, मया पूर्वमेव शरीर-मिदं भवद्गुणैः उपहारीकृतम्, अतः शरीरेऽस्मिन् गुणिनी भवत एव पूर्णाधिकारः, अधुना लघुनि गुरुणि वा यादृशि एव कार्ये इदं नियोजयसि, तदेवाहमविचारितं करिष्यामीति निष्कर्षः ।

(४०३) तस्मिन्—दिवाकरमिते, तथा—तादृशप्रकारेणेत्यर्थः, अभिनन्दित-प्रणये—अभिनन्दितः,—सादरं समर्थित इत्यर्थः, प्रणयः,—याज्ञा येन तस्मिन् (“प्रणयः प्रणये प्रेम्णि याज्ञाविश्वधोरपि” इति मेदिनी) आदरेण गृहीताभ्यर्थने सति इत्यर्थः, प्रीयमाणः,—तुष्ट्यन् ; [“प्रीयते” इत्यस्य धातोः देवादिकस्य शानचि रूपम्] । विभावरी—रजनौम्, [“अकर्मकधातुभिर्योगि देशः कालः—” इति वार्त्तिकेन काल-वाचकस्य कर्मत्वम्] उषित्वा—आसित्वा, अवस्थाय इत्यर्थः ।

(४०४) उषसि—प्रभाते, वसनेति ।—वसनानि—वस्त्राणि, अलङ्काराश्च—आभरणानि च, आदयो येषां तानि, वसनालङ्कारादीनि, तेषां प्रदानेन—अर्पणेन, परितोषितः,—प्रीणितः तं, निर्घातं—प्रागुक्तं शबरयुद्धानं, विसर्ज्य—परित्यज्य, स्वस्थानं सम्प्रेष्येत्यर्थः ।

(४०५) आचार्येण—श्रमणगुरुणा दिवाकरमितेन । कतिपयैः,—स्वल्पैः, प्रयाणकैः,—यात्राभिः, स्वल्पैरेव दिनैः स्वल्पैरेव भ्रमणैर्वा इत्यर्थः, अनुजाङ्गवि—जाङ्गवीः,—गङ्गा, तस्याः अनु—तटसमीपे इत्यर्थः, [“अनुर्यक्समया” (२।१।१५ पा०) इत्यव्ययीभावः ; “अव्ययीभावश्च” (२।४।१८ पा०) इति नपुंसकत्वञ्च] निविष्टं—स्थितं, कटकं—शिविरम् ।

(४०६) राज्यति ।—राज्यश्रियाः,—तन्नाम्न्याः हर्षभगिन्याः, प्राप्तिः—प्राप्तिः, व्यतिकरः,—व्यतिषङ्गः, अन्योऽन्यसेलनमित्यर्थः ; यथा,—व्यतिकरः,—व्यसनं,

प्रणयिभ्यो रविरपि ततार गगनतलम् । (४०७) बहलमधु-

पङ्क्तिफलः पङ्क्ताकर इव सञ्चुकोच चक्रवाकवल्गभो वासरः ।

(४०८) प्रकीर्णानि नवरुधिररसारुणवर्णानि लीकालोकजुषि

(४०९) यजुषि इव कुपितयाज्ञवल्क्यवल्गवान्तानि निजवपुषि

राज्यशीसङ्गता विपत्तिरित्यर्थः, (“अथ व्यतिकरः पुंसि व्यसनव्यतिषङ्गयोः” इति
नेदिनी) तयोः कथां—वात्तां, प्रणयिभ्यः,—सुहृद्भिः, [“क्रियया यमभिप्रेति—”
(वा०) इति चतुर्थी] कथयन्—गदितुं, [“खलणहेत्वीः क्रियायाः” (३।२।१२६
पा०) इति हेतौ शब्दः । “कथयन्” इत्यत्र “कथयतः” इति पाठे,—कथयन्तं
हर्षमनादित्येवार्थः, “षष्ठौ आनादरे” (२।३।३८ पा०) इति षष्ठौ] ततार—अलङ्घयत्,
असाचलमनमदित्यर्थः ।

(४०७) बहलेति ।—बहलेन—प्रभृतेन, मधूनां—मकरन्दानां, पङ्क्तेन—
द्रवेण इत्यर्थः, पिङ्गलः,—कपिलः, वासरोऽपि परिणतिकाले पिङ्गलवर्णी भवति ;
पङ्क्ताकर इव—पद्माकर इव, चक्रवाकवल्गभः,—चक्रवाकाणां—रथाङ्गनाम्नां, वल्गभः,
—प्रियः, मिलनसम्पादकत्वादिति भावः, वासरः,—दिवसः, सञ्चुकोच—सङ्कुचितवान्,
शेषतामयासीत् इत्यर्थः । पङ्क्ताकरोऽपि आवासभूमितया चक्रवाकवल्गभः, इति तेन
सह वासरस्यात्रैधर्म्यसाप्तीकरोपमाऽलङ्कारः ।

(४०८) प्रकीर्णानि—विस्तारितानि, दिक्षु बिदिक्षु च व्याप्तानीत्यर्थः । नवेति ।
—नवः,—प्रत्ययः, सदीर्गगत इत्यर्थः, रुधिररसः,—रक्तद्रवः तद्वत्, तेन च चरुणः,—
लौहितः, वर्णः,—रूपं येषां तावन्, लीकालोकजुषि—लीकालोकः,—खनामस्थितः
सूर्यकिरणसम्पर्कसीमापर्वत इति यावत्, तस्य पार्श्वयोरान्तप्रत्य तदभावस्य च सम्बन्धात्
तथात्वमिति ज्ञातव्यं, तं जुषन्ते—सेवन्ते, आश्रयन्तीत्यर्थः तद्योक्तानि, लीकालोक-
पर्वताश्रयीणि इत्यर्थः, लोकदृष्टिप्रीतिकराणि इति भावः ; [“जुषन्ते” इत्यस्य भौवादि-
कस्य कर्त्तरि क्तिप्] अन्वयः,—लीकालोकां—जनानाम्, आलोकं—दर्शनम्, (“आलोकौ
दर्शनीघोतौ” इत्यमरः) जुषन्ते—सेवन्ते इति तद्योक्तानि, लोकदृष्टिगीचराणीत्यर्थः,
उद्गीर्णं वहिष्करणादिति भावः ।

(४०९) कुपितेति ।—कुपितेन—क्रुद्धेन, गुह्यं वैशम्पायनं प्रतीति भावः,
याज्ञवल्क्येन—तदाख्यमुनिना, वल्गात्—सुखात्, बान्तानि—उद्गीर्णानि, यजुषोव—
यजुर्वेदानिव, वैशम्पायनशिष्याः इति शेषः । निजवपुषि—स्वदेहे । पुरा वैशम्पायन-
शिष्यः याज्ञवल्क्यः गुरोः वैशम्पायनस्य सकाशात् वेदानधीत्य सर्वेषु शिष्येषु समादिष्टं

(४१०) पूषा प्रापमुषि पुनरपि सञ्चहार जालकानि रोचिषाम् ।

खगुरीः ब्रह्महत्याप्रापयकारकं व्रतसेकाक्षी एवात्ररितुनिष्कृन् गुरुणा विप्रावमानताः
मसहिष्णुना वेदान् मपरिगृहीतान् परित्यजेति उपास्यः ब्रह्मनिवाचीतान् वेद-
भागानुव्वामः ; उवासांश्च तान् मुनयः तित्तिर्याः तङ्गीलुपतया तित्तिरीभूय चाददुः,
ततः एते वेदभागाः ऊच्ययजुर्वेदा इति उच्यन्ते । तथा हि विश्वपुराणं,—“शिष्यानाह
च भीः शिष्याः । ब्रह्महत्याप्रं व्रतम् । चरध्वं मत्कृते सर्वे न विचार्यमिदं तथा ॥ अथाऽऽह
याज्ञवल्क्यस्तं किमेतैर्बहुभिर्विजैः । क्लेशितैरभ्यतेजोभिश्चरिष्येऽहमिदं व्रतम् ॥ ततः
क्रुद्धो गुरुः प्राह याज्ञवल्क्यं मङ्गमुनिम् । मुच्यतां यत् त्वयाऽधीतं यतो विप्रावमानकः ॥...
.....इत्युक्त्वा रुचिराक्तानि स्वकपाणि यजुंष्यथ । कर्दयित्वा ददौ तस्मै ययौ च
स्वेच्छया मुनिः ॥ यजुंष्यथ विष्टणानि याज्ञवल्क्येन वै हिज ॥ ऋग्यजुस्त्रितिरिभूता-
स्तित्तिर्यस्तु च ते ततः ॥...एवमुक्त्वा ददौ तस्मै यजुषि भगवान् रविः । अयातयाम-
संज्ञानि यानि नो वेत्ति तद्गुरुः ॥ यजुंषि यैरधीताणि तानि विप्रैर्विजोत्तमः ।
वाजिनस्ते समाख्याताः सूर्याश्वौऽवयीगतः ॥” इत्यादि । एवमेवाह त्राजसुनेयिसंहिता-
भाष्ये तवभवान् महीधरः ; तथा हि,—“तत्रादौ ब्रह्मपरम्परया प्राप्तं वेदं वेदव्यासी
मन्त्रमतीन् मनुष्यान् विचिन्व तत्कृपया चतुर्धा व्यस्य ऋग्यजुःसामाथर्व्याख्यास्तुरी
वेदान् पैलवैशम्पायनजैमिनिसुमन्तुभ्यः क्रमादुपदिदेश, ते च स्वशिष्येभ्यः । एवं परम्परया
सहस्रशस्त्रो वेदी जातः । तत्र व्यासशिष्यो वैशम्पायनः याज्ञवल्कादिभ्यः स्वशिष्येभ्यो
यजुर्वेदमध्यापयत् । तत्र देवात् केनापि हेतुना क्रुद्धो वैशम्पायनः याज्ञवल्क्यं प्रत्यवाच,
अदधीतं त्यजेति, स योमसामर्थ्यात् मूर्च्छां विद्यां विधाय छव्वाम । वान्तानि यजुंषि
व्यह्नीतेति गुरुताः अन्ये वैशम्पायनशिष्याः तित्तिरयो भूत्वा यजुंषि अभ्यसयन् । तानि
यजुंषि ब्रह्मसालिन्वात् कृष्णानि जाताणि । ततो दुःखितो याज्ञवल्क्यः सूर्यमाराध्य
अन्वादि पृक्तानि यजुंषि प्राप्तवान् । तानि च जामातृयैधेयकात्समाध्यन्दिनादिभ्यः
पञ्चदशशिष्येभ्यः प्रादितवान्” इति ।

(४१०) पूषा—सूर्यः । प्रापमुषि—प्रापयकारिणि, [प्राप्तीपप्रदात् लीषतेः
मुच्यतेः वा कर्त्तरि क्प्] । रोचिषां—तेजसां, किरणानामित्यर्थः, जालकानि
—निष्पयान्, सञ्चहार—संस्तवान्, विषादयामासेत्यर्थः । यथा हि वैशम्पायनशिष्याः
तित्तिरयो भूत्वा याज्ञवल्क्यसुखवान्ताणि रुचिराकृष्णानि कृष्णानि यजुंषि स्ववपुषि,
अक्षारयामासुः, एवमेव पूषाऽपि स्वरोचिषां जालकानि तिनवपुषि सञ्चहारिति यजुर्भिः
इह रोचिषां जालकानामवैधर्म्याभ्योक्तेरुपमाऽवधारः ।

(४११) क्रमेण च समुपोद्गमानमांसलरागरोचिष्णुः
उष्णीशुः (४१२) उष्णीषवन्धसहजचूडामणिरिव वृकोदरकर-
पुटोत्पाटितः (४१३) प्रत्यक्षोणितेशोणाङ्गरांगरौद्री द्रोणायनस्यं,

(४११) “क्रमेण” इत्यादौ “उष्णीशुः.....मुहूर्तमदृश्यत” इत्येवम् ।
समुपोद्गमानेति ।—समुपोद्गमानेन—सङ्कल्पाभावेन, आकल्पाभावेनेत्यर्थः; क्षीयमाणेनेति
भावः, [“सङ्कल्पाभावेन—वर्द्धमानेन” इति केचित्] मांसलिन—सान्द्रेण, प्रभूतेनेत्यर्थः,
रागेण—लौहित्येन, रोचिष्णुः—राजमानः, [“अलं कञ्—” (३।२।१३६ पा०)
इति इणच्] उष्णीशुः,—सूर्यः ।

(४१२) उष्णीषेति ।—उष्णीषः,—शिरिवेष्टनं, बध्यते—सेयम्यते, निवेष्ट्यते
इत्यर्थः अनेति व्युत्पत्त्या [वध्नातेरधिकरणे घञ्] उष्णीषवन्धः,—मलकः, तत्र सङ्कजः,
—स्वभावीत्यन्तः, चूडामणिः,—शिरोरत्नं स इव । वृकोदरेति ।—वृकोदरस्य—वृकः,
—तन्नामा तीक्ष्णोऽग्निः, उदरे—कुक्षौ यस्य तस्य, “यस्य तीक्ष्णो वृको नाम जठरे
हृष्यवाहनः । मया दत्तः स धर्मात्मा तेन चासौ वृकोदरः ॥” इत्युक्तस्वरूपस्य
भीमसेनस्य, करपुटेन—हस्तद्वयेन, उत्पाटितः,—उन्मूलितः, आकृष्ट इति यावत् ।

(४१३) प्रत्ययेति ।—प्रत्ययम्—अभिनवः, सद्योनिःसृतमित्यर्थः, उत्पाटन-
वैगादिति भावः, शोणितं—रक्तं, तेन तद्वत् वा शोणः,—लोहितः, यः अङ्गरागः,—
अङ्गप्रभा, तेन रौद्रः,—भीषणः । द्रोणायनस्य—द्रोणतनयस्य, अश्वत्थाम इत्यर्थः ;
[“द्रोणपर्वत—” (४।१।१०३ पा०) इति गीत्रे वैकल्पिकः फक्, पञ्चे द्रौणिरिति] ।
पुरा सौमिके अश्वत्थामा इतेषु पुत्रेषु द्रौपद्या भीमसेनोऽभिहितः, ‘यद्यश्वत्थामः शिरः
हृत्वा नानीयते, तदा अहं जीवितं त्यज्यामि’ इति । ‘तथा करिष्यामि’ इति प्रतिजानानम्
आयानं भीमं दृष्ट्वा व्यासायमे वदरिकावने स्थितो रणशान्तः पृताभ्यक्तोऽश्वत्थामा
अस्त्रसामर्थ्यादीषिकाः सम्पन्ना ब्राह्मणस्त्वं विधाय तदेविकं भीमवधाय प्रायुङ्क्त ।
तदा च एकाकिनी भ्रातृभौमसेनस्य गमनात् विपदमाकलय्य भीतेनार्जुनेन कृष्ण-
सारथिना तमेवानुसरता ब्रह्मशिराऽस्त्रं मुमुक्षे । अस्त्रान्तरे समागतेश्च नारदादिभि-
र्मुनिभिः मध्यस्थैरुक्तं, द्रौणेरस्त्रमभिमन्त्रितं बध्वा उत्तराद्या गर्भे पततु इति, अर्जुने-
नापि ब्रह्मवधी न कर्तव्य इति स्वमस्त्रं संक्रियतामिति च, ततस्तेषां वचनगौरवात्
अर्जुनेनास्त्रे संकृते भीमोऽश्वत्थामः सङ्कजं शिरोमण्यं बलादुज्जहारति भारतीयकथा
अथ अनुसन्धेया । अथ अस्त्रमनवेलावशात् प्रक्षीणरश्मेरुणांशोः द्रौणिकूडामणिना
शिरावैषम्यंसाय्योत्तेरुपमाऽलङ्कारः ।

(४१४) रुद्रभिन्नादानशौण्डिपुरमथनमुक्तमुण्डशिरानाडीरुधिर-
पूरणकपिलः कपालकर्पर इव च पैतामहः, (४१५) पितृवध-
रुषितरामरागरचितः पृथुविकटकात्तैवीर्यासकूटकुट्टाककुठार-

(४१४) रुद्रेति ।—रुद्रः,—भीषणः, भिक्षायाः,—प्रार्थितवस्तुनः इत्यर्थः, आदाने—यह्ण्ये, यद्वा,—दाने—समर्पणे, भक्तानां वाञ्छितपरिपूरके इत्यर्थः, शौण्डिः,—तत्परः, यः पुरमथनः,—विपुरारिः, हर इति यावत्, तेन मुक्तं—परित्यक्तं, केदनेन पातितमित्यर्थः, यत् मुण्डं—शिरः, ब्राह्ममिति भावः, तस्य शिराणां—सूत्र-
नाडीनामित्यर्थः, नाडीनां—स्थूलशिराणां, रक्तवाहिनीनां धमनीनामित्यर्थः, रुधिरैः,—
रक्तैः, पूरणेन—परिपूर्णतया, कपिलः,—पिङ्गलः, आरक्त इत्यर्थः, पैतामहः,—ब्राह्मः,
कपालकर्पर इव—कपालः,—शिरःकण्ठाल एव, कर्परः,—अरावाऽऽकारपावमेदः,
कटाक्षविशेष इति वा स इव, (“कर्परः स्यात् कपाले च अस्त्रभेदकटाक्षयोः” इति
मेदिनी) ब्रह्मणः शिरःकपाल इवेत्यर्थः । पुरा मेरुशङ्के महर्षयः पितामहं प्ररं तत्त्वं
पप्रच्छुः, असौ तु महेशमायामीहितः आत्मानं सर्वोत्तमं ब्रह्मभूतमवादीत् ; अथ
नारायणशंभुः क्रतुः क्रुधा आत्मानमेव सर्वकर्तारमब्रवीत् ; एवं तौ विवदमानौ प्रमाण-
ज्ञानं चतुर आवाधान् पप्रच्छतुः । ते तु रुद्रमेव तन्माभूतमब्रुवन्, तौ तु तच्छ्रुत्वा
तं विनिन्दितुमारभते, ततस्तावन्तरा एकं परमाहुतं ज्योतिः प्रादुरभूत्, तत् दृष्ट्वा ब्रह्मणः
पञ्चमं शिरः आवामन्तरा कः स्थानं विभर्त्सीत्युक्त्वा प्रजज्वाल । हिरण्यगर्भस्तु तं रुद्रं
प्राक् स्वभालस्थलादुद्धृतमवादीत्, तच्छ्रुत्वा कोपात् शङ्करः कालभैरवं ससज्जं, असौ
तु वामाशुलिगुहायेण विधेः पञ्चमं शिरः चकत् । तच्च ब्रह्मशिरःकपालं हरस्य करं
नामुचत् । ततः कपालमोचने तौर्धे काश्यां ब्रह्मकपालं तज्जलमुक्तमभवदिति काशी-
खण्डे एकविंशेऽध्याये द्रष्टव्यम् । तथा हि,—“कपालं ब्रह्मणी रुद्रः सर्वेषामेव
प्रभ्यताम् । हस्तात् पतितमालोक्य ननर्त्त परया मुदा ॥ विधेः कपालं नामुचत्
करमत्यन्तदुस्त्यजम् । हरस्य भमतः कापि तत् काश्यां क्षणतोऽपतत् ॥” इत्यादि ।
अथ पैतामहरुधिराक्तशिरःकपालेन साकम् उणांशिरवैधर्म्यसाप्योक्तैरुपमाऽलङ्कारः ।

(४१५) पितृति ।—पितुः,—जनकस्य, जमदग्नेः इत्यर्थः, वधेन—हनेनेन
कात्तैवीर्यकृतेन इति भावः, रुषितः,—कुपितः, यः रामः,—परशुरामः, तस्य
रागेण—वीररसीत्साहेन, पितृवधजनितेन मात्सर्येण वा, असहिष्णुतया इत्यर्थः,
(“रागस्तु मात्सर्यं लोडितादिषु” इति मेदिनी) रचितः,—रुष्टः, पृथ्विति ।

तुण्डतट-दुष्ट-क्षत्रिय-कण्ठकुहर-रुधिरकुल्या-प्रणाल-सहस्र-पूरितो
 ऋद इव दूररोधौ रौधिरः, (४१६) भयनिगूढकरचरणमुण्ड-
 मण्डलाऽऽकृतिः गुरुगरुडनखपञ्चराक्षेपक्षपणक्षिप्तक्षतजोक्षितो
 व्यसुः त्रिभावसुः कमठ इव च लोढ्यमानो नभसि.

पृथुः—महान्, धीवरः इत्यर्थः, विकटः,—उरुः विशाल इत्यर्थः, (“विकटा वज्र-
 धारास्त्रां विप्लवविकरालयोः” इति मेदिनी) यः कात्तवैर्यस्य—हैहयाधिपस्य, अस-
 कूटः,—स्त्रन्वांशखर, तस्य कुट्टाकः,—छेदकः, [“जल्पभिच्चकुट्टलुण्टः पाकन्”
 (३१११५५ पा०) इति कुट्टयतेः पाकन्] कुठारः,—परशुः, तस्य तुण्डं—मुखं,
 निश्चितधारित्वर्थः, तेन तट्टाः,—तनूकताः, क्षपिताः इत्यर्थः, निक्षत्ताः इति यावत्,
 [तच्छोतेः काश्चांशकस्य निष्ठायां रूपम् । “तट्टलटौ तनूकते” इत्यमरः] ये दुष्टाः,—
 दुर्गताः, क्षत्रियाः,—राजान्याः, तेषां कण्ठकुहराणां—गलरक्षाणां, रुधिराण्येव—
 रक्तान्येव, कुल्या—अल्पा कृत्रिमा सरित्, (“कुल्याऽल्पा कृत्रिमा सरित्” इत्यमरः)
 तासां प्रणालसहस्रैः,—प्रवाहसमूहैः, पूरितः,—भरितः, दूररोधौ—दूरदेशव्यापी,
 [“नन्दिग्रहि—” (३१११३४ पा०) इति रुणद्धेः कर्त्तरि णिनिः] । रौधिरः,—
 रुधिरमयः, [रुधिरस्य विकार इत्यर्थे, “तस्य विकारः” (४१११३४ पा०) इत्यण्]
 ऋदः,—अगाधजलाशयः इव, (“तवागाधजलो ऋदः” इत्यमरः) ; परशुरामो हि पितुः
 जमदग्नेः निहन्तुः कात्तवैर्यस्योपरि प्रकुप्य आदौ तं सान्त्वयार्थं निहत्य पश्चात्
 एकविंशतिकृत्वः निखिलमेव राजन्यं समूलघातं न्यवधौत्, निहततट्टोदिरऋदेन पितृन्
 तर्पणमास चेति धौराणिकौ कथाऽदानुसन्धेया । अत्र परशुरामनिहतक्षत्रियरुधिरमय-
 ऋदेन साकम् उष्णांशिरवैधर्म्यसास्योक्तेरुपमाऽलङ्कारः ।

(४१६) भयेति ।—भयेन—वासनेन, गरुडदर्शनादिति : भावः, निगूढ—
 लक्ष्मीचितं, यत् करचरणमुण्डं तेन मण्डला—वर्त्तुला, आकृतिः,—अवयवौ यस्य तथोक्तः,
 भुर्विति ।—गुरुणा—महता, गरुडस्य—वैनतेयस्य, नखपञ्चरेण—नखरसार-
 विशेषेण इत्यर्थः, यः आक्षेपः,—आक्रमणम्, उत्क्षेपणम् इत्यर्थः, ततश्च क्षपणं—
 धूमौ प्रक्षेपः, तेन क्षिप्तः,—निर्गलितै, देहादिति भावः, क्षतजः,—रक्तैः, (“रुधिर-
 ऽष्टखोहितास्त्ररक्तक्षतजशोणितम्” इत्यमरः) उज्जितः,—सिक्तः, संलिप्त इत्यर्थः,
 अत एव व्यसुः,—गतजोषितः, विगतप्राण इत्यर्थः, (“स्त्रियां भुस्त्रसवः प्राणाः” इत्यमरः)
 विभावसुः,—तदाख्यः, कमठः,—कच्छपः, (“कूर्मो कमठकच्छपो” इत्यमरः)
 नभसि—आकाशि, लोढ्यमानः,—घूर्ण्यमानः । आसीत् पुरा विभावसुर्नाम

(४१७) अरुणगर्भमांसपिण्डाखण्ड इव च खण्डिमानमानीतः,

(४१८) नियतकालातिपातदूयमानदाक्षायणीक्षिप्तो धातुतट
इव च सुमेरोः, (४१९) असुरबधाभिचारचरुपचनपिशुनः

कश्चित् महर्षिस्तस्य चानुजः सुप्रतीको नाम ; असौ तु ज्यायसा भावा सहैकत्र स्थातुं नैच्छत्, नित्यश्च एव धनविभागं कर्तुं धातरमनुकरोष ; विभक्ता धातरः नूनममिवै-
रभिहत्यन्ते इति ज्येष्ठेन प्रबोधितोऽपि कनिष्ठः यदा तद्वचनं नास्मिन्दितवान्, तदा
त्वसौ कनीयांसं सुप्रतीकं 'हस्तित्वमवाप्नुहि' इत्यभिमतवान्, कनिष्ठोऽपि ज्येष्ठं विभावसुं
'कच्छपत्वं लभस्व' इति अभिशशाप । एवं तौ सरसि अर्थाद्यपूर्ववैरात् नित्यशः विवदमानौ
गरुडेन भक्षितौ इति ; तथा चोक्तं भारते आदिपर्वणि त्रिंशध्याये,—“तावभौ युद्धः
सम्प्रतौ परस्परवधेषिणौ ।.....भक्षयामास गरुडो तावभौ गजकच्छपौ ॥” इति ।
अत्र गरुडनिहततरत्तोपलिप्तकच्छपेन सह उणांशोरवैधर्म्यसाभ्योक्तेरुपमाऽलङ्कारः ।

(४१७) अरुणिति ।—अरुणं—रक्तं, गर्भस्य—कुक्षेः, अभ्यन्तरस्य इत्यर्थः,
अरुणस्य वा, (“गर्भो भूणोऽभंके कुक्षौ सन्धौ पनसकण्टके” इति मेदिनी) मांसपिण्डं—
पिण्डितखण्डं यस्य तथाभूतः, अखण्ड इव—खिन्न इव, खण्डिमानं—खण्डता, क्षिप्रता-
मित्यर्थः, [“खण्डिमानम्” इत्यत्र “खण्डमानम्” इति पाठे,—खण्डपरिमाणं, खण्ड-
स्वरूपमित्यर्थः] आनीतः,—प्रापित, अरुणस्य अस्तगमनात् खण्डितवद्दृश्यमान इति
भावः । खण्डितारुणगर्भमांसपिण्डाखण्डेन साकमुणांशोरवैधर्म्यसाभ्योक्तेरुपमाऽलङ्कारः ।

(४१८) नियतेति ।—नियतकालस्य—कल्पान्तस्य, अतिपातेन—आगमेन ;
यदा,—नियतस्य—नित्यस्य, कालस्य—महाकालस्य, सर्वभूतसंहारकस्येत्यर्थः, (“कालो
सन्धौ महाकाले समये यमकण्ठयोः” इति मेदिनी) अतिपातः—अतिशयेन पतनम्,
अत्यधमागमनमित्यर्थः तेन ; अथवा,—नियतः,—शास्त्रविहितः, यः कालः,—पूजनसमयः,
यस्मिन् काले देव्याः पूजा शास्त्रकङ्किरूपदिष्टा तथाविधसमयः इति यावत्, तस्य
अतिपातः,—उल्लङ्घनं, तेन दूयमाना—सत्पद्यमाना, सृष्टिध्वंसकरणादिति भावः,
दाक्षायणी—दक्षकन्या, कालीत्यर्थः, संहाररात्रिरिति भावः, [दक्षसापत्यं स्त्री इत्यर्थं
दक्षशब्दात् फिज् डौष् च] तथा क्षिप्तः,—विध्वंसितः, धातुतटः,—गैरिकप्रस्थ इव,
(“धातुमनःशिलायद्गैरिकन्तु विशेषतः” इत्यमरः) । रोषकषाधितदाक्षायणीक्षिप्त-
धातुतटेन साकमुणांशोरवैधर्म्यसाभ्योक्तेरुपमाऽलङ्कारः ।

(४१९) असुरेति ।—असुराणां—दानवानां, बधार्थं—नाशार्थम्, अभिचारः,
—आयवर्णिकमारणादिक्रियाविशेषः, तस्य चरुः,—पायसविशेषः, तस्य पचनं—

शोणितक्वाथकषायितकुक्षिः अतिविशङ्कटः कटाह इव च
 वार्हस्यत्यः, (४२०) सद्योगलितगजदानवदेहलोहितोपलेप-
 भीषणो मुखमण्डलाऽऽभोग इव महाभैरवस्य मुहूर्तम् अट्टश्यत ।
 (४२१) जलनिधिजलप्रतिविम्बतरविदिम्बराजिभास्वराभा-
 लम्बिनो गृहीतार्द्रमांसभारा इव चाबभासे वासरावसानवेला

पाकः, तस्य पिशुनः,—सूचकः, राजाविवाभिचारादिकरणप्रसिद्धेः, शोचतेति ।—
 शोणितस्य—रक्तस्य, क्वाथेन—निष्पाकेण, तापेन घनीकरणेन इत्यर्थः, (“क्वाथः
 स्यादतिदुःखेऽपि निष्पाके च द्रवस्य च” इति मेदिनी) कषायितः,—रक्तोक्तः, कुक्षिः,
 —अभ्यन्तरं यस्य तथाभूतः, अतिविशङ्कटः,—अतिभीषणः, रक्तोपलिप्तत्वादिति भावः,
 [“वेः शालच्छङ्कटचौ” (५।२।२८ पा०) इति शङ्कटचप्रत्ययः] वार्हस्यत्यः,—वृहस्पते-
 रयं वार्हस्यत्यः, कटाह इव—स्थालीविशेष इव । परा देवाभ्युद्यद्भावमरे देवगणः
 ब्रह्मस्फितरसुरबधमाधनाय आथर्व्वाणिकाभिचारक्रियामकरोदिति पौराणिकौ कथाज्ञान-
 सन्धेया । अत्रासुररक्तोपलिप्तकटाहेन साकमुष्णांशीरवैधर्म्यसाप्योक्तोपमाऽलङ्कारः ।

(४२०) सद्य इति ।—सद्यः,—तत्क्षणं, निपातलक्षण एव इत्यर्थः, गलितं—
 निःसृतं, गजदानवस्य—गजासुरस्य, देहात्—शरीरात्, यत् लोहितं—रक्तं, तस्य
 उपलेपेन—अनुलेपनेन, भीषणः,—उग्रः, महाभैरवस्य—महाकटस्य, मुखेति ।—
 मुखमण्डलस्य—वदनविम्बस्य, आभोग इव—आयतनमिव, अट्टश्यत—अवलोक्यत ;
 पूर्वोक्तविध उष्णरश्मिरिति पूर्वेषु सम्बन्धः । महादेवकृतगजासुरनिधनवार्ता काशीखण्डे
 अष्टषष्टितमेऽध्याये उपवर्णिता ; तथा हि,—“महिषासुरपत्नीऽसौ समायाति गजासुर ।
 प्रमथन् प्रमथान् सर्वान् निजवीर्यमकीकृतः ॥.....ततस्त्रिशूलहृतिस्तमायात्तं दैत्यपुङ्गवम् ।
 विज्ञायावध्यमन्त्रेण शूलैर्नाभिजघान तम् ॥ प्रीतस्तेन विशूलैर्न स च दैत्यो गजासुरः ।
 हवीकृतमिवात्मानं मन्त्रमानो जगौ हरम् ॥” इति । अत्र गजदानवरक्तोपलिप्तमहाभैरवः-
 मुखमण्डलेन साकमुष्णांशीरवैधर्म्यसाप्योक्तोपमाऽलङ्कारः ; एकस्यैवीणांशीः भृशसामुप-
 मानानां दर्शनादियं सालारूपा वेदितव्या,—“मालोपमा यदेकस्यापमानं बहु दृश्यते”
 इति दर्पणीकृतः ।

(४२१) जलनिधीति ।—जलनिधेः,—समुद्रस्य, जलेषु,—सलिलेषु, प्रति-
 विम्बिता—प्रतिफलिता, या रविबिम्बराजिः,—सूर्यमण्डलच्छायाश्रेणिः, तथा भास्वरं
 —दीप्यमानं, यत् अभम्—आकाशं मेघो वा, तद्वलम्बिनी—तदाश्रयिणी, अत एव

वेतालनिभा । (४२२) ज्वलत्सन्ध्यारागरज्यमानजल-
प्रवाहः पुनरिव (४२३) पुराणपुरुषपीवरोरुसम्पुटपिष्टमधु-
कैटभरुधिरपटलपाटलवपुः अभवत् अधिपतिः अर्णसाम् ।

गृहीतः,—धृतः, आर्द्रः,—संरसः, तत्त्वणनिष्ठ इति यावत्, मांसभारः,—
पिशितराशिः यथा तथाभूतेषु, वासरावसानवेला—सन्ध्याकालः, कणवर्णा इति भावः,
वेतालनिभा—वेतालसदृशी, आवभासे—शुशुभे, वेतालोऽपि आर्द्रमांसभारं वहतीति
भावः । अत्र समुद्रनीरे प्रतिफलितया, लौहिव्यात् आर्द्रत्वेन प्रतीयमानया, सायङ्कालिक-
सूर्यस्य अरुणप्रभया, क्वचित् क्वचित् श्यामरुचिः मेघपुञ्जस्य आरक्तौकृततया, ईषदन्ध-
कारीभूतायाः वासरावसानवेलायाः गृहीतार्द्रमांसभारवेतालसादृश्यप्रतीतिः उपमाऽलङ्कारः
सुव्यक्त एव ।

(४१९) ज्वलदिति ।—ज्वलता—राजमानेन, सन्ध्यारागेण—सायङ्कालिका-
रुणवर्णेन, रज्यमानः,—क्षुध्यमाणः, प्रतिफल्यमानतया रक्तौक्रियमाणः इत्यर्थः, जल-
प्रवाहः,—सलिलराशिः यस्य तथाभूतः ।

(४२३) अर्णसां—जलानां, (“सलिलं कमलं जलम् । अम्बोऽर्णसीय—” इत्यमरः)
अधिपतिः,—प्रभुः, समुद्रः इत्यर्थः, पुनः,—प्राग्वत्, पुराणेति ।—पुराणः,—सनातनः,
पुरुषः,—पुमान्, नारायण इत्यर्थः, तस्य पीवरे—स्थूनि, ऊरुसम्पुटे—सक्थिरुपाधारे,
सक्थियुगले वा, पिष्टयोः,—निष्ठतयोरित्यर्थः, सुदर्शनेन इति भावः, मधुकैटभयोः,—
तदाख्यधीरसुरयुगलयोः, रुधिरपटलेन—रक्तसमुद्भूतेन, पाटलम्—आरक्तं, वपुः,—
शरीरं यस्य तथाभूतः, अभवदिव—अजायतैवेत्यर्थः, अर्णसामधिपतिः पुराणपुरुषपाटल-
वपुर्धृक् बभूवेवेति भावः । अत्र उपमेयीभूते अर्णसामधिपतौ पुराणपुरुषपीवरोरुसम्पुट-
पिष्टमधुकैटभरुधिरपाटलवपुषः उपमानभूतस्य तादात्म्याध्यासादुक्तकैटककोटिकसंशयी
इत्यादुत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । सृष्टिप्रारम्भे जलनिधौ शयानस्य भगवतो नारायणस्य नाभिकमलात्
ब्रह्मा समुद्भवत् । तदानीं च तस्यैव भगवतः कर्णमलात् हावसुरौ मधुः कैटभश्च
समुत्पद्य बुभुक्षया नाभिकमलस्थितं ब्रह्माणम् अक्षुम् उद्यतौ ; तदवलीक्य भीनेन ब्रह्मणा
स्तुता योगनिद्रा बिम्बीः शरीरं तत्याज ; ततश्च समुत्थाय भगवान् तौ तथाविधौ दृष्ट्वा
पञ्चवर्षसहस्रं ताभ्यां बाहुयुद्धं कृत्वा तयोरेव सन्तुष्टयोर्वरं लब्ध्वा ऊरुदेशे निधाय
अक्षेण निहतवानिति मार्कण्डेयपुराणे—“तदा हावसुरौ धीरौ बिभ्रताौ मधुकैटभौ ।
निष्कर्णमलीकृतौ हन्तुं ब्रह्माणमुद्यतौ ॥” इत्यादि देवीमाहात्म्यम् अत्र अनुसन्धेयम् ।

(४२४) अवसिते सन्ध्यासमये समनन्तरम् (४२५) अपरिमितयशःपानद्विषिताय मुक्ताशैलशिलाचषका इव मिजकुल-
कीर्त्या, (४२६) क्षतयुगकरणोद्यताय आदिराजराजतशासन-
मुद्रानिवेश इव राज्यश्रिया, सकलक्षीपजिगीषाचलिताय श्वेत-
क्षीपदूत इव च आयत्या, (४२७) श्वेतभानुः उपानीयत
निशया नरेन्द्राय इति ।

इति श्रीबाणभट्टकृते हर्षचरिते राज्यश्रीप्रातिर्गान

अष्टम उच्छ्वासः ॥ ८ ॥

(४२४) अवसिते—समाप्तिं गते, अतिक्रान्ते इत्यर्थः ।

(४२५) मिजकुलकीर्त्या—पुष्पभूतिवंशस्य यशसा, अपरिमितेति ।—
अपरमितानि,—प्रभूतानि, यशसि—कीर्तयः, तेषां पानाय—पेयविषयीकरणाय,
अधिगमायेत्यर्थः, द्विषितः,—द्वेषार्त्तः, लुब्ध इत्यर्थः तस्मै, नरेन्द्राय इत्यर्थेणान्वयः,
सर्वदिग्विजयेन इति भावः, मुक्ताशैलशिलाचषका इव—मुक्तागिरिप्रस्तरखण्डरूपपानपाव-
मिव, (“चषकोऽस्त्री पानपावम” इत्यमरः) ।

(४२६) राज्यश्रिया—राजलक्ष्म्या. कृतेति ।—कृतं—सत्यं युगं, तस्य करणे
—विधाने, पुनः प्रवर्त्तने इत्यर्थः, पापाचारिणः अन्यूल्य चतुष्पाद्वर्गसंस्थापनद्वारा इति
भावः, उद्यतः,—प्रवृत्तः तस्मै, आदिराजति ।—आदिराजस्य—प्रथमनृपतेः, मनोः
वैवस्वतस्य वैष्णव्य पृथोर्वा इत्यर्थः, राजती—रजतनिर्मिता, शासनमुद्रा—राज्याधिकार-
मुद्रा, राजनामाङ्कितप्रथयोत्पादकमुद्राविशेषः इत्यर्थः, तस्याः निवेश इव—मुद्रितावयव
इव । आयत्या—उत्तरकालिन, आगामिन्या शुभया नियत्या इत्यर्थः, (“उत्तरः कालः
आयति.” इत्यमरः) सकलेति ।—सकलानां—सर्वेषां, सप्तानामष्टादशानां वा इत्यर्थः,
क्षीपानां—जम्बूशकादीनां समन्ताञ्जलवेष्टितभूभागानां, जिगीषया—जयाकाङ्क्षाया,
चलितः,—प्रस्थितः तस्मै, श्वेतक्षीपदूतः,—श्वेतक्षीपस्य—अष्टादशक्षीपान्तर्गतस्य पभेदस्य,
दूतः,—वार्तावहः, तद्देशवासिनां सन्देशमादाय आगतः इति भावः, चन्द्रस्य
अतिशुभकान्तित्वात् श्वेतक्षीपदूतत्वौपस्य सुसङ्गतमेवेति । त्वमेवानुत्कूलं श्वेतक्षीपस्य हर्षार्थं
तद्देशीयदूतं हर्षार्थं प्रेरितवदिति निष्कर्षः ।

(४२७) निशया—रजत्या, श्वेतभानुः,—शुभांशुः, चन्द्रः इति यावत्,
नरेन्द्राय—हर्षाय, उपानीयत—प्रचयत, उपायनीकृत इति यावत्, [नयतेर्हि-
कृत्यं कलेऽपि उपपूर्वकस्य तस्य उपसृष्टकरणार्थकत्वेन सम्प्रदानरूपत्वात् “नरेन्द्राय”

इत्थं चतुर्थी, न तु द्वितीयेति वेदितव्यम्] । निशा श्वेतमानं निजकुल-
कीर्तिसमर्पितमुक्ताश्लेशिवाचषकमिव, राजलक्ष्मीसमर्पिताऽऽदिराजराज्यशासनमुद्रा-
निवेशमिव, चायतिप्रदक्षश्वेतद्वीपदूतमिव च नरेन्द्रमानयदिति निष्कर्षः, चन्द्रीदयो-
ऽभूदिति भावः । अत्रैकस्मिन्नेव श्वेतमानौ भूयसां तथाविधचषकादीनामवैधर्म्यसाभ्युत्थः
मालोपमाऽलङ्कारः ।

इत्थं श्वेतशस्त्राटवीसचरत्पद्माननेन वात्स्यवंशावतंसेन पण्डितकुलपतिना विं, ए,
उपाधिधारिणा श्रीमंस्त्रीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां,
तदात्मजाभ्यां पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबोध-
विद्यारत्नाभ्यां परिवर्द्धितायां प्रतिसंस्कृतायाश्चामलाख्यायां
श्रीहर्षचरितव्याख्यायाम् अष्टम उच्छ्वासः ॥ ८ ॥

श्रीहर्षचरितम् ।

महाकवि-श्रीबाणभट्ट-विरचितम् ।

पण्डितकुलपतिना

वि. ए. उपाधिधारिणा

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितया,

तथा तदात्मजाभ्यां

पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबोध-
विद्यारत्नाभ्यां परिवर्तितया परिवर्द्धितया च
टीकया समलङ्कृत्य प्रकाशितम् ।

चतुर्थ संस्करणम् ।

कलिकातामहानगर्याम्

वाचस्पत्ययन्त्रे

मुद्रितम् ।

इ. १८३८ ।

प्रकाशक— { पण्डित-श्रीआशुबोध-विद्याभूषण
तथा
पण्डित-श्रीनित्यबोध-विद्यारत्न ।

प्राप्तिस्थान— { २न०, रमानाथ मजुमदार ट्रीट्
आम्हारट्टट्रीट् पोष्ट-अफिस, कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी ।

२न०, रमानाथ मजुमदार ट्रीट्, कलिकाता ।